श्रीमद्भागवतम् ।

चतुर्थः स्कन्धः ।

प्रथमोऽध्यायः ,

ओं नमः श्रीकृष्णाय ।

श्रीमैत्रेय उवाच ।

मनोस्तु शतरूपायां तिस्रः कन्याश्च जज्ञिरे ।
आकूतिर्देवहूतिश्च प्रसूतिरिति विश्रुताः ॥ १ ॥
आकूतिं रुचये प्रादादपि भ्रातृमतीं नृपः ।
पुत्रिकाधर्म्ममाश्रित्य शतरूपानुमोदितः ॥ २ ॥
प्रजापतिः स भगवान् रुचिस्तस्यामजीजनत् ।
मिथुनं ब्रह्मवर्च्चस्वी परमेण समाधिना ॥ ३ ॥
यस्तयोः पुरुषः साक्षात् विष्णुर्यज्ञस्वरूपधृक् ।
या स्त्री सा दक्षिणा भूतेरंशभूताऽनपायिनी ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ॥

अथैकत्रिंशताध्यायैर्विसर्गस्तुर्य्ये ईर्य्यते ।
विसर्गस्त्वीश्वराधीनैर्ब्रह्ममन्वादिभिः कृतः ॥
तत्रतु प्रथमाध्याये मनुकन्यान्वयाः पृथक् ।
वर्ण्यन्ते यत्र यज्ञादि मूर्त्तिभिः प्रभवो हरेः ॥ ० ॥

मनुकन्यान्वयं विस्तरेण वक्तुमाह मनोस्त्विति । चकारात् द्वौ पुत्रौच । तु शब्दादन्यतोऽपि पुत्र लाभः सूचितः १

तद्दर्शयितुमाह पुत्रिकाधर्म्ममाश्रित्येति। "अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलङ्कृताम् । अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदि ति,, इति भाषाबंधेन कन्यादानं पुत्रिकाधर्म्मः स चाभ्रातृकायां कन्यायां पुत्रार्थिन एव प्रसिद्धः तथापि पुत्रबाहुल्यकामस्तथा कृतवानित्याह भ्रातृमतीमपीति २

मिथुनं पुरुषं स्त्रियञ्च समाधिना ईश्वरध्यानेन ३

भूतेर्लक्ष्म्या अंशभूताऽतस्तयोर्विवाहो न विरुद्ध इति भावः ४

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचित
दीपन्याख्या दीपिकाटिप्पणी ॥

॥ श्रीराधारमणोजयति ॥

चतुर्थे तु चतुर्थेशं चतुर्थाधिकदं प्रभुम् ॥
चतुर्थाश्रमवन्द्यं च श्रीचैतन्यं भजामहे ॥ १ ॥
प्रोत्साहितोऽस्मि [illegible]न्नाथ ! भावानां दीपने ह्ययम्
तज्ज्वरादिककष्टन्तु कस्मान्मे दीयते प्रभो ! ॥ २ ॥
त्वत्पाल्यमानेऽप्यारब्धं प्रबलं चेन्महाप्रभो ! ॥
तदा शास्त्रस्य व्याकोपो राजसंप्रार्थने यथा ॥ ३ ॥

तुर्य्ये चतुर्थस्कंधे कृतश्चराचरसर्गो विसर्गः ॥ एकत्रिंशदध्याय मध्ये यत्र येष्वन्येषु तुशब्दार्थस्तु स्वयमेव व्याख्यास्यते ॥ १ ॥

भ्रातृमतीमपीति मनोराचारात्तथादाने विधिरपि दर्शितः तेन सभ्रातृकामित्यत्तरपरिवर्त्तोऽपि कर्त्तव्यः ॥ २ ॥

सृष्ट्यनुकूल वैशिष्ट्यं समाधेः परमत्वम् ॥ ३ ॥

तयोर्मिथुन शब्दवाच्यस्त्रीपुरुषयोर्मध्येअतः विष्णुलक्ष्मीरूपत्वात् तयोर्लौकिकव्यवहारेण भगिनी भ्रात्रोरपि ॥ ४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचंद्रिका ॥

श्रीमते रामानुजायनमः ॥

तृतीये स्वायंभुवस्य च मनो वंशः परमसंमत इति स्वायंभुवच रित्रतत्संततीपृष्टे तत्र स्वायंभुवचरितमभिधाय एतत्ते आदिराजस्य मनोश्चरितमद्भुतम्॥वर्णितं वर्णनियस्य तदपत्योदयं शृणुवति तत् संततिकथनं प्रतिज्ञाय तावद्देवहूतिसंततिं प्रक्रम्य कलानुसूयाद्योनव पुत्रिकाःकपिलाख्यःपुत्रस्तच्चरितमित्येतानिकथितानिइदानीमस्मिँस्कं धेमनुपुत्रस्योत्तानपदःसंततिं विस्तरेण वक्ष्यमाणस्तत्रादौ आकूति प्रसूत्योर्वंशं देवहूतिदुहितृसंततिं चाह मैत्रेयःमनोस्त्विति हे सुव्रत विदुर ! आकूत्यादयस्तिस्रः कन्याः मनोः स्वायंभुवाद्भार्यायाःशतरू पायाः जज्ञिरे चकारात् द्वौपुत्रौ जज्ञाते इत्यर्थः ॥ १ ॥

तुशब्दादन्योऽपि पुत्रलाभःसूचितस्तद्दर्शयितुमाह आकूतिमिति नृपो मनुः भ्रातृमतीं प्रियव्रतोत्तानपादभ्रातृमतीमपि स्वदुहितरमा कूतिं पुत्रिकाधर्ममाश्रित्य"अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलंकृ- ताम् अस्यां योजायतेपुत्रःसमेपुत्रो भविष्यति,,इति भाषाबंधनपूर्व कप्रदानं पुत्रिकाधर्ममाश्रित्य पुत्रबाहुल्यकाम उक्तभाषाबंधनं कृत्वा रुचये प्रादात् दत्तवान् ॥ २ ॥

स लब्धभार्यो ब्रह्मतेजस्वी ब्रह्मवर्णोचितधर्मानुष्ठानजनिततेजो- विशेषयुक्तः भगवान्प्रजापतिः रुचिः सर्वोत्कृष्टेन समाधिना भगवं- तमाराध्य तस्यामाकूत्यां मिथुनं स्त्रीपुंमिथुनं अजीजनत् उत्पाद- यामास ॥ ३ ॥

किं तन्मिथुनं यदजीजनत्तत्राह यस्तयोरिति तयोरपत्ययोर्मध्ये यः पुरुषः स यज्ञः कृतवस्त एव स्वं स्वीयं रूपं शरीरं तद्बिभर्तीति तथासाक्षाद्विष्णुः विष्णोरंशः अयमपिकपिलवदंशावतारः यज्ञस्वरू पभृदित्यनेन यज्ञनामत्वं सूचितं तयोर्या स्त्री सा नाम्ना दक्षिणाभू- तेर्लक्ष्म्या अंशभूता विष्णोरनपायिनी अतस्तयोर्मिथो विवाहोन वि- रुद्ध इति भावः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ॥

श्रीमध्ववल्लभहयग्रीवायनमः ॥

पशुपतिरपिप्रेत्तादत्तोयतोऽ गमदुन्नतिं सकलजनतावंद्यं स्थानं ध्रुवो यदनुग्रहात्। पृथुरथमहीदोहात्कीर्तिं शुभां समपीपल- चमिममजितं वंदारूणाममंदमुदं तुमः ॥ १ ॥

अभिनवरविप्रद्योतालीविभासिवपुःश्रियं हरिहयहरब्रह्मश्लाघ्य प्रभृतसदाशिषम्॥कमलनयनश्रीतं न्येत्तादंघ्रिदरसत्क्रियां शरणम निशंविश्वस्यास्योदयांश्रियमीमहे ॥ २ ॥

तृतीयस्कंधजलधेरुन्मग्नोऽहं कथंचन॥चतुर्थस्कंधसरसीमवगा ढुं पुनर्यते ॥ ३ ॥

मानेतिहाससंघातैरच्युतांघ्रिसरोरुहे ॥ आत्मप्रद्योतनीभक्तिः पु नश्च प्रतिपाद्यते ॥ ४ ॥

अत्रादौ हरौ निरतिशयप्रेमलक्षणभक्तिविधानाय पशुपतेर्दक्षा ध्वरध्वंसलक्षणचरित्रं वक्तुं स्वायंभुवमनुचरितमनुवदति मनोस्त्वि ति"पुनः पुनः कथां प्राहुरभ्यासादुत्तमं फलम् विज्ञापयितुकामास्तु विद्वांसस्तत्र तत्रतु,, इति वचनात् पुनरुक्तकथानुवादोनदोषायेति ज्ञातव्यं विशेषवाचिना तुशब्देनापि फलाधिक्यं विशिनष्टि द्वौ पु- त्रौ चेति पुत्रानुकर्षणार्थश्चकारः १

भ्रातृमतीमप्याकूतिं पुत्रिकाधर्ममाश्रित्य रुचये प्रादादित्यन्वयः। अस्या यः पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति प्रतिज्ञाय प्रदानं पुत्रिकाधर्मः

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ॥

राजार्थं न पुत्राभावान्मनुना दौहित्रः पुत्रत्वेन वृतः किंतु साक्षाद्विष्णुरिति जानता तत्पितृत्वे ज्ञानातिशयवान्मुक्तौसुखाति शयवान् स्यामितिभ्रातृमतीमित्यनेन पुत्रवत्त्वप्रतीतेः। प्रियव्रतोत्तान पादाविति वक्ष्यमाणत्वाच्च ॥ २ ॥

प्रजापतिशब्दस्यानेकाभिधेयवृत्तित्वेन कोऽत्र विवक्षित इत्यत- उक्तं रुचिरिति राजपुत्रीत्वेन परिचर्यादावहंकारसंभवेनप्रेमाभावेन तत्त्यागसंभवेनापत्यानुत्पत्त्यामनो राज्ञानिष्फलाभूदितिलोकापवादः परिहृतोऽनेन * अत एवभगवानिति ॥ ३

मिथुनंविवेचयति यस्तयोरिति नाम्ना यज्ञइति स्वरूपधृक् औ- त्पत्तिकसौंदर्यधारी यज्ञस्वरूपधृगित्येकंवापदं"यज्ञोविष्णुर्देवता,,इति श्रुतेः अनेनविष्णुनामानं यजमानं व्यावर्तयति भूते लक्ष्म्याः"भूतिश्री भस्मंजन्मसु,,इत्यभिधानम् अनपायिनी जन्ममरणरहितेत्यनेनास्याः श्रीनारायणवदाविर्भावपर्वोत ध्वनयति ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ॥

श्रीकृष्णायनमः ॥

चतुर्थे क्रमसन्दर्भे सन्दर्भाणां समाहृतिः॥ क्रियते यन्निदेशेन- समे ऽनन्यगतेर्गतिः ॥ १ ॥

अथ चतुर्थस्कन्धस्य क्रमसन्दर्भः तथापि तत्र भगवज्जन्म ज्ञा- त्वा तथा कृतवानित्याह अपिभ्रातृमतीमपि अस्मात् सदाचारात् भ्रातृमत्याऽपि तथा दाने विधिर्ज्ञेयः तेनविधिबलेन मन्त्राद्युपरिव- र्त्तश्चकर्तव्यः ॥ २ ॥ ७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृत सारार्थदर्शिनी ॥

प्रणम्य श्रीगुरुं भूयः श्रीकृष्णं करुणार्णवम् ।
लोकनाथं जगच्चक्षुः श्रीशुकं तमुपाश्रये ॥ १ ॥
गोपरामाजन प्राणप्रेयसीति प्रभूष्णवे ।
तदीय प्रिय दास्याय मां मदीय महदर्दे ॥ २ ॥
चतुर्थे कथ्यते सैकत्रिंशाध्यायवतति स्फुटम् ।
विसर्गीयः कृतो ब्रह्ममन्वाद्यैरीश्वराज्ञया ॥ ३ ॥
एकेन मनुकन्यानामन्वयः कथिता इह ।
ततः षड्भिर्दक्ष यज्ञध्वंसो भूयः प्रवर्त्तते ॥ ४ ॥
ततोध्रुवस्य चरितं पञ्चभिः श्रीपृथोस्ततः ।
एकादशभिरध्याये रष्ट भिस्तु प्रचेतसाम् ॥ ५ ॥
तत्रतु प्रथमेऽध्याय आकूत्यादि त्रिकान्वये ।
वर्ण्यन्ते यज्ञदत्त श्रीनारायणजसत् कथाः ॥ ६ ॥

पूर्वस्कन्धे कर्दमकथाप्रसङ्गेन मनोर्द्वितीयायाः कन्यायादेवहू- तेर्वंशानुक्त्वापुनस्तस्यान्वयं क्रमेण वक्तुं प्रथमायाः कन्याया आकू तेर्वंशमाहमनोस्त्विति ब्रह्मणः पुत्राणां मध्ये मनोस्त्विति तुशब्देन मरीच्यादिभ्यस्तस्य भक्त्युत्कर्षः सूचितःचकारात्द्वौ पुत्रौच ॥१॥

भ्रातृमतीमपि कन्यांपुत्रिकाधर्ममाश्रित्यप्रादात् न केवलं पुत्र बाहुल्यकामएव किन्तु आकूतिं पुत्रस्य भगवदवतारत्वं सर्वज्ञत- या ज्ञात्वा भगवान्मम दौहित्रोऽपि पुत्रोऽपि भूयादिति काम इति भावःअभ्रातृकां प्रदास्यामितुभ्यं कन्यामलङ्कृतामस्यांयोजायते पुत्रःस मे पुत्रो भवेदिति भाषाबन्धेन कन्यादानं पुत्रिकाधर्मः अ- त्राभ्रातृकामित्यल्पार्थे नञ् ॥ २ ॥

भूतेर्लक्ष्म्या अंशभूता अतस्तयोर्विवाहो नविरुद्धइतिभावः ॥४

* रुचिरितिनाम्ना

आनिन्ये स्वगृहं पुत्र्या :पुत्रं विततरोचिषम् ।
स्वायंभुवोमुदा युक्तोरुचिर्जग्राह दक्षिणाम् ॥ ५ ॥
तां कामयानां भगवानुवाह यजुषांपतिः ।
तुष्टायां तोषमापन्नोऽजनयद्द्वादशात्मजान् ॥ ६ ॥
तोषःप्रतोषःसन्तोषोभद्रःशान्तिरिडस्पतिः ।
इध्मःकविर्विभुःस्वह्नःसुदेवोरोचनोद्विषट् ॥ ७ ॥
तुषितानाम तेदेवा आसन्स्वायंभुवान्तरे ।
मरीचिमिश्रा ऋषयोयज्ञःसुरगणेश्वरः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेव कृत सिद्धांतप्रदीपः ।
श्रीकृष्णायनमः ॥

श्रीहंसं श्रीकुमारं च देवर्षिं निंवभास्करम् श्रुतिसिद्धांतदं नत्वा श्रीगुरुंतदनुग्रहात् अथैकत्रिंशताध्यायनिवद्धेऽस्मिन्चतुर्थके विसर्गार्थे मितैर्वर्णैः प्रदीपोऽयं विरच्यते ॥ तृतीये स्वायंभुवस्यापत्येषु देवहूतिसंततिरुक्ताथेदानीमस्मिन्नध्याये स्वायंभुवसंतत्यनुवादपूर्वक माकूतिप्रसूत्योर्वंशं यज्ञादिरूपेण विष्णोः प्रादुर्भावं देवहूतिदुहितृसंततिं चाह मनोस्त्विति मनोः सकाशाज्जज्ञिरे जाताःचकारात्द्वौ पुत्रौ जज्ञाते ॥ १ ॥

यद्यपि "अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलंकृताम् अस्यां यो जायते पुत्रःस मे पुत्रो भविष्यति,,इति पुत्रिकाधर्मे भाषावंध स्तथापि पुत्रवाहुल्यकामो नृपः स्वायंभुवः भ्रातृमतीमप्याकूतिं पुत्रिकाधर्म माश्रित्य रुचये प्रादात् दत्तवान् ॥ २ ॥

स ब्रह्मवर्चस्वी ब्रह्मतेजोयुक्तः अतएव परमेण परमेश्वरसंवंधिना समाधिना मिथुनं पुत्रं पुत्रीं च अजीजनत् उत्पादयामास ॥ ३ ॥

परमसमाधेः फलमाह य इति तयोर्मध्ये यः पुरुषः स विष्णुः यतो यज्ञमूर्तिं विभर्तीति तथाभूतेः श्रियः अंशभूता विष्णोः अनपायिनी अतस्तयोर्विवाहो युक्तः ॥ ४ ॥

भाषाटीका ॥
श्रीरुक्मिणीरमणोजयति ॥

मैत्रेयजी बोले — मनुसे शतरूपा में तीन कन्या उत्पन्न भईं उनके नाम आकूति देवहूती और प्रसूति हैं ॥ १ ॥

आकूति को भ्राता भी रहा तौ भी आकूति में जो पुत्र होय सो हमारा है एसी प्रतिज्ञा करके शतरूपाजी से पूंछ के आकूति को मनु महाराज रुचि नामक प्रजापति को देते भये ॥ २ ॥

ब्रह्म तेज वाले रुचि नामक प्रजापति ने आकूति में एक पुत्र और एक कन्या उत्पन्न करी ॥ ३ ॥

उन दोनों में जो पुरुष है वो तो साक्षात् यज्ञ स्वरूप धारक यज्ञ नाम वाले विष्णुरहे और जो स्त्री रही सो सदा विष्णु से अवियुक्त रहनवारी लक्ष्मीजी का अंश रूपरही ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ॥

पुत्र्याः आकूतेःपुत्रंयज्ञम् ॥ ५ ॥
यजुषांयज्ञानांमंत्राणांवापतिर्विष्णुः ॥ ५ ॥
द्विषट्द्वादश ॥ ६ ॥

प्रसंगात्स्वायंभुवमन्वंतरगतंषट्कमाह तुषिताइतिद्वाभ्याम् "मन्वंतरंमनुर्देवामनुपुत्राः सुरेश्वरः । ऋषयोऽशांवतारश्चहरेःषड्विधमुच्यते ,, इतिवक्ष्यति तत्रस्वायं भुवोमनुः तुषितादेवाः मरीचिप्रमुखाः सप्तर्षयः यज्ञोहरेवतारः सएवसुरगणेश्वरइंद्रः ॥८॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामि विरचित
दीपिन्याख्य दीपिकाटिप्पणी ।

पुत्रिकाकरणंदर्शयाति आनिन्यइति ॥ ५ ॥
तद्गुणादिना तुष्टायां दक्षिणायाम् ॥ ६ ॥ ७ ॥
तत्र! षट्प्रकारेषु मध्ये ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

स्वायंभुवो मनुर्मुदा युक्तः मिथुनजन्मनिमित्तहर्षयुक्तः स्वपुत्र्याः आकूत्याः पुत्रं विततेजस्कं विष्णवंशसंभूतं पूर्वकृतभाषावंधनाद्धेतोः स्वगृहं प्रति आनिन्ये आनीतवान् रुचिस्तु दक्षिणां स्वकन्यां जग्राह पुत्रिकामेव पुत्रत्वे नापालयदित्यर्थः ॥ ५ ॥

कामयानां पतिं कामयमानां तां दक्षिणां यजुषां यज्ञानां मंत्राणां वा पतिर्यज्ञाख्यो भगवान् उवाह यस्यां तुष्टायां स्वस्मिन्प्रीतियुक्तायां दक्षिणायां स्वयमपि प्रीतियुक्तः द्वादशपुत्रानजनयत् ॥ अत्रतुष्टयोरभवन्देवा द्वादशैते महावला इति पाठांतरं तदा तुष्टयोः परस्परसंतोषयुक्तयोर्यज्ञदक्षिणयोर्द्वादशपुत्रा अभवन्नित्यर्थः ॥ ६ ॥

तानाहतोषइति तोषादयो द्विषट् द्वादशपुत्राः सर्वे तुषितानाम तुषिता इति प्रसिद्धाः परस्परतुष्टाभ्यां पितृभ्यां जातत्वादितिभावः ॥ ७ ॥

ते तुषितादेवाः मरीचिप्रभृतयः ऋषयः सुरगणेश्वरो यज्ञश्च स्वायंभुवमन्वंतरे आसन्स्वस्वसन्तानवर्धनेनलोकमर्यादापालनेन चासन् अनेन स्वायंभुवमन्वंतरगतं षट्कं कथितं मन्वंतरं मनुर्देवा मनुपुत्रा महौजसःऋषयोऽशांवतारश्च हरेः षड्विधमुच्यते इति हि तत्र स्वायंभुवोमनुः तुषिता देवाः मरीचि मुख्या ऋषयः यज्ञो हरेरवतारः स एवसुरगणेश्वरस्तदाइंद्रः ॥ ८ ॥

प्रियव्रतोत्तानपादौ मनुपुत्रौ महौजसौ ।
तत्पुत्रपौत्रनप्तॄणामनुवृत्तं तदन्तरम् ॥ ९ ॥
देवहूतिमदात्तात ! कर्दमायात्मजां मनुः ।
तत्संबंधि श्रुतप्रायं भवता गदतोमम॥ १० ॥
दक्षाय ब्रह्मपुत्राय प्रसूतिं भगवान्मनुः * ।
प्रायच्छद्यत्कृतःसर्गस्त्रिलोक्यां विततोमहान् ॥ ११ ॥
याःकर्दमसुताः प्रोक्ता * नवब्रह्मर्षिपत्नयः ।
तासां प्रसूतिप्रसवं प्रोच्यमानं निबोध मे॥ १२॥

श्रीमद्विजयध्वज तीर्थ कृत पदरत्नावली ।

स्वायंभुवेन विवाहकाले यदुक्तं तत्सत्य कर्तुं कार्यांतरासक्त्या नविस्मृतं तेनेति भावेनाह आनिन्यइति ॥ ५ ॥

यजुषां पतिः सकलवेदप्रतिपाद्यत्वेन तदनुसारिहेतुत्वेन तत्प्रवर्तकत्वेन वेदपतिरित्यर्थः हरिणा यदर्थमवतीर्णं तत्प्रयोजनमाह तुष्टायामिति तुष्टायां दक्षिणायाम् ॥ ६ ॥

द्विषड्द्वादश ॥ ७ ॥

तोषादीनां समुदितं नामाह तुषिताइति. अदित्यामुत्पन्नत्वाद्यथादित्या नाम देवास्तथा तुष्टायामुद्भूतत्वात्तुषिता नाम देवाः मरीचिमिश्रा मरीचिमुख्याः सुरगणेश्वरइंद्रः यज्ञः स्वयमिंद्रोऽभूत् ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ॥

नप्तारोऽत्रप्रपौत्रादयोज्ञेयाः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्तिकृत सारार्थदर्शिनी ॥

यजुषां पतिर्यज्ञरूपी विष्णुः ॥ ५ ॥

द्विषट् द्वादश ॥ ६ ॥

प्रसङ्गान्मन्वन्तरगतं षट्कमाह तुषिता इति द्वाभ्याम् मन्वन्तरं मनुर्देवा मनुपुत्राः सुरेश्वराः । ऋषयोंऽशावताराश्च हरेः षड्विधमुच्यत इति वक्ष्यति । तत्र स्वायम्भुवस्य मनुत्वात् यज्ञस्यावतारत्वेनेन्द्रत्वेन च द्वैरूप्यात् षट्कमुक्तं ज्ञेयम् ॥ ७ ॥

अनुवृत्तिमनुचरितं तन्मयमेव तदनन्तरं स्वायम्भुवमन्वन्तरमित्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

विततं व्यापकं रोचि दीप्तिर्यस्य तम ॥ ५ ॥

तां दक्षिणां कामयमानां भगवंतं नित्यं पतिमिच्छंतीम् यजुषां यज्ञानां मंत्राणां वा पतिर्यज्ञः उवाह विवाहितवान् ॥ ६ ॥

तेषां नामान्याह तोष इति ॥ ७ ॥

प्रसंगात्स्वायंभुवमन्वंतरगतंषट्कमाह तुषिता इति द्वाभ्याम् मन्वंतरंमनुर्देवामनुपुत्राःसुरेश्वराः ऋषयोंऽशावतारश्च हरेः षड्विधमुच्यते इति वक्ष्यमाणे षट्के स्वायंभुवो मनुः ते तोषादयः तुषितानाम तुषिता इति प्रसिद्धाः देवाः मरीचिप्रमुखाः सप्तऋषयः यज्ञो हरेरवतारः स एव सुरेश्वरः इंद्रः ॥ ८ ॥

* प्रभुरितिवीरराघवः

भाषाटीका ॥

स्वायंभुव मनु महाराज अपनी पुत्री के बड़ी कांतिवाले पुत्र को धरलेआये रुचिने दक्षिणा नाम वाली पुत्री को लिया ॥ ५ ॥

कामना वाली उस पुत्री से यज्ञों के पति भगवानने विवाह किया संतुष्ट पत्नी में संतोष को प्राप्त होकर द्वादशपुत्र उत्पन्न किये ॥ ६ ॥

तोष प्रतोष संतोष भद्र शांति इडस्पति इध्म कवि विभू स्वह्न सुदेव और रोचन ये बारह ॥ ७ ॥

स्वायं भुवमन्वन्तर में वेतुषितानामदेव भये मरीचिप्रभृति सप्तर्षि और यज्ञ सुरगणों के ईश्वर इन्द्र होते भये ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामि कृत भावार्थदीपिका ।

प्रियव्रतोत्तानपादौमनुपुत्रौपृथ्वीपालकौ तदेवंयज्ञस्यद्वैरूप्येण षड्विधत्वंतयोःपुत्रपौत्रनप्तॄणांवंशैरनुवृत्तंव्याप्तंपालितंतन्मन्वंतरम् ९ श्रुतप्रायंबाहुल्येनश्रुतंतत्कन्यावंशानामश्रुतत्वात्प्रायग्रहणम् ॥ १० ॥ ११ ॥

प्रसूतिप्रसवंपुत्रपौत्रादिभिर्विस्तारम् १२

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचित
दीपन्याख्यादीपिकाटिप्पणी ॥

द्वैरूप्येण ! अवतारत्वेंद्रत्व लक्षणा द्वैविध्येन ॥ नप्तारोऽत्रप्रपौत्रादयो ज्ञेयाः वंशैरि त्याकांक्षा वशादध्याहृतम् ॥ ९ ॥

मम मत्तः ॥ १० ॥

यत्कृतः यया प्रसूत्या कृतः ॥ ११ ॥ १२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचंद्रिका ॥

प्रियव्रतोत्तानपादौ मनुपुत्रौ पृथ्वीपालकौ तयोः पुत्र पौत्रनप्तॄणां वंशैरनुवृत्तं व्याप्तं पालितं च तन्मन्वंतरमित्यर्थः ॥ ९ ॥

एवमाकूतिसंततिः कथिता अथ देवहूतिदुहितृसंततिं कथयिष्यन्देवहूति चरित्रं तु विस्तरशो तृतीये त्वया श्रुतमित्याह देवहूतिमिति तत्संबंधिचरितं गदतो मम मत्तः भवता श्रुतप्रायं बाहुल्येन श्रुतत्वादितिभावः ॥ १० ॥

प्रसूतिसंततिस्तु तत्प्रसंगेन महता प्रबंधेन कथनीयेति सापि पश्चाद्वक्ष्यते इति अभिप्रायेणात्रसंगृह्णाति दक्षायेति यत्कृतः दक्षप्रसूतिभ्यां कृतः सर्गः त्रिलोक्यां महान् विततः आकूत्यादिसंतत्यपेक्ष

* क्षत्तरितिवीरराघवः

पत्नी मरीचेस्तु कला सुषुवे कर्दमात्मजा ।
कश्यपं पूर्णिमानं च ययोरापूरितं जगत् ॥ १३ ॥
पूर्णिमाऽसूत विरजं विश्वगं१ च परन्तप ! ।
देवकुल्यां हरेः पादशौचाद्याऽभूत्सरिद्दिवः ॥ १४ ॥
अत्रेःपत्न्यनसूया त्रीन् जज्ञे सुयशसः सुतान् ।
दत्तं दुर्वाससं सोममात्मेशब्रह्मसंभवान् ॥ १५ ॥

॥ विदुरउवाच ॥

अत्रेर्गृहे सुरश्रेष्ठाः स्थित्युत्पत्त्यन्तहेतवः ।
किञ्चिच्चिकीर्षवोजाता एतदाख्याहि मेगुरो ! ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका

या प्रसूतिसंततेर्वैपुल्यमनेन कथितम् ॥ ११ ॥

अथ देवहूतिदुहितृसंततिरुच्यते इत्याह याइति हे क्षत्तःकर्दमस्यसुताः कलादयों मरीच्यादीनां पत्नयः पत्न्यः याः उक्ताः तृतीये तासां कर्दमसुतानां प्रसूतेः प्रभवं पुत्रपौत्रादिसंतानविस्तरं मे मया प्रोच्यमानं कथ्यमानं निबोध ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थ कृत पदरत्नावली ।

स्वायंभुवमन्वंतरकैरनुवृत्तामिति तत्राह प्रियव्रतेति मत्सारः पौत्र पुत्राः ॥ ६ ॥

देवहूतिकथामनुवदति देवहूतिमिति तत्संबंधिचरितं श्रुतप्रायं प्राचुर्येण श्रुतं किंचिदवशिष्टमस्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

प्रसूतिं कस्मादादादिति तत्राह दक्षायेति ॥ ११ ॥

एवमनूद्य वक्तव्यांशमाह याः कर्दमेति पत्नयः पत्न्यः प्रसूतिप्रसरं प्रसूतिप्रपंचम् ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

नवब्रह्मर्षि पत्नवब्रह्मर्षीति पाठद्वयम् । प्रसूतिप्रसवं पुत्रपौत्रादि विस्तारम् ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

प्रियव्रतोत्तानपादौ मनुपुत्रौ पृथ्वीपालकौ तदेवं अत्र एवविष्णव तारः इन्द्रश्चेति षड्विधत्वं बोध्यम् तयोः पुत्रपौत्रनप्तृणां वंशैः तदंतरं तन्मन्वंतरमनुवृत्तं व्याप्तं पालितमित्यर्थः ॥ ६ ॥

हेतात विदुर ! तत्संबंधि देवहूत्याः संबंधि विवाहापत्योदयादि मम गदतः कथयतः श्रुतप्रायं बाहुल्येन श्रुतम् तत्कन्यावंशो न श्रुत इति प्रायग्रहणाभिप्रायः ॥ १० ॥

यत् याभ्यां दंपतीभ्यां महान् विपुलः सर्गः कृतः त्रिलोक्यां विततोऽभूत् ॥ ११ ॥

याः कलाद्याः ब्रह्मर्षीणां मरीच्यादीनां पत्नयः पत्न्यः तृतीये प्रोक्तास्तासां प्रसूतिप्रसवं पुत्रपौत्रादिविस्तारं मे मया प्रोच्यमानं निबोध शृणु ॥ १२ ॥

भाषाटीका ।

मनुजी के पुत्र प्रियव्रत और उत्तान पाद महापराक्रम वाले भये यह मन्वंतर उन्हीं के पुत्र पौत्रादि कों से व्याप्त रहा ॥ ९ ॥

मनु महाराज ने देवहूती कर्दम को दीनी उसका वंश वर्णन प्रायः करके प्रथम ही आपने हमसे सुना है ॥ १० ॥

मनुजी प्रसूति को ब्रह्मा के पुत्र दक्षप्रजापति को देते भये जिनकी सृष्टि तीनों लोकों मे विस्तृत भई ॥ ११ ॥

जो कर्दम की पुत्री ब्रह्मर्षियों की पत्नी नव भई उनके वंश के विस्तार को हम से श्रवण करो ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामि कृत भावार्थदीपिका ।

ययोर्वंशेनापूरितम् ॥ १३ ॥

कश्यपस्यवंशंषष्ठेवक्ष्यति द्वितीयस्यवंशमाह पूर्णिमेति देवकुल्यांनामकन्यांच हरेःपादक्षालनाज्जन्मांतरेयाद्दिवःसरिद्गंगाऽभूत् १४

आत्मेशब्रह्मसंभवान्विष्णुरुद्रब्रह्मणामंशैः संभूतान् ॥ १५ ॥

किंचित्किंस्वित् किंकर्तुमिच्छवइत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीराधारमणदास गोस्वामिविरचित ।
दीपन्याख्यादीपिका टिप्पणी ।

कश्यपं पूर्णिमानं चेति पुत्रद्वयसंज्ञा न च पूर्णिमानं चेति स्त्री त्वमाशंक्यम् अणिमानमिति वत् इमनिच्प्रत्ययेन सिद्धत्वात् ॥ १३ ॥

अतएव द्वितीयस्य पुत्रस्य पूर्णिम्नः ॥ १४ ॥

गौणाद्यंत्ममात्मशब्दात् १९ इति न्यायेनात्मशब्देनविष्णोस्स्वातंत्र्यं साक्षात्त्वादितरयोस्तुशिवयोस्त्वमसाक्षात्त्वादिति व्यञ्जितम् ॥ १५ ॥

एतत्त्रयाणामवतार प्रयोजनम् ॥ १६ ॥

१ विश्वग इतिविजयध्वजपाठः

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेवाह पत्नीति कर्दम सुता मरीचेः पत्नी कला कलानाम्नी कश्यपं पूर्णिमानं च द्वौ पुत्रौ सुषुवे तौ विशिनष्टि ययोः कश्यप पूर्णिम्नोर्वंशजैर्जगदापूरितं व्याप्तम् ॥ १३ ॥

हे परंतप! पूर्णिमा मरीचिपुत्रः विरजं विश्वगं चापि पुत्रं देवकुल्यां कन्यां च असूत उत्पादयामास देवकुल्यां विशिनष्टि हरेर्भगवतः पादशौचात् पादप्रक्षालनमाद्यादिवः सरिद्गंगा अभूत् सैवेयं देवकुल्या दिवः सरिदभिमानिनी देवतेत्यर्थः ॥ १४ ॥

अत्रेर्या पत्नी अनसूया कर्दमस्य द्वितीया दुहिता सा सुयशसः निर्मल कीर्तिसंपन्नान् त्रीन्सुतान् जज्ञे तानाह दत्तमित्यादिना तान् विशिनष्टि आत्मेशब्रह्मसंभवान् । आत्मा परमात्मा विष्णुः ईशो रुद्रः ब्रह्मा चतुर्मुखः तेभ्यः संभवान् तदंशभूतानित्यर्थः यद्वा आत्मेशब्रह्मणां संभवोऽभिव्यक्तिर्येषु तान् अत्रात्म शब्देन तवान्तरात्मा ममच त्यादिनाप्रसिद्धम् विष्णोः परमात्मत्वम् इतरयोर्जीवत्वंच सूच्यते ननु परमात्मनः सर्वान्तर्यामिणो जीवद्वारा ज्ञानशक्त्याद्यन्यतमगुणाविर्भा वरूपांशावतारत्वं युक्तं कथं पुनः परमात्मांशभूतयोः गुणस्वरूपयोर्जी वविशेषयोः ब्रह्मरुद्रयोः पुनर्जीवान्तरानुप्रवेशरूपांशावतारत्वम् सत्यम् "अविद्या कर्मसंज्ञान्या तृतीया शक्तिरिष्यते यया क्षेत्रज्ञ शक्तिः सा-वेष्टिता नृप सर्वगा, संसारतापानखिलानवाप्नोत्यतिसंततान् तया तिरोहितत्वाच्च शक्तिः क्षेत्रज्ञसंज्ञिता सर्वभूतेषु भूपाल तारतम्येन व-र्तते,, इत्युक्तरीत्या जीवस्य धर्मभूतं ज्ञानं तदविद्या कर्मणा तिरोहि तं संसारतम्येनावतिष्ठते तत्र परमात्मप्रसादादविद्याख्यावरणस्य निवृत्तावसंकोचेन प्रसृतं भवति अत एव मुक्तौ निःशेषमावरणनिवृ त्तौ "स चानन्त्याय कल्पते,, इतिधर्मभूतज्ञानस्यासंकोचेनप्रसरादानं त्यं जीवस्य श्रुतं सूत्रितं च "प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति,,॥४।४-।१५॥ इतिअणोरप्यात्मन एकदेहस्थितस्याप्यसंकुचितधर्मभूतज्ञान द्वारा स्वल्पपरिमाणस्य दीपस्य स्वधर्मभूतप्रभाद्रव्यद्वारेणानेकघटप टादिप्रकाशकत्ववदनेकशरीरपरिग्रह इति सूत्रार्थः । एवं च ब्रह्मरु-द्रयोः परम पुरुषप्रसादाज्ज्ञानावरणनिवृत्तिरस्मदाद्यपेक्षया ज्ञानप्रसर बाहुल्यात्तद्धर्मभूतज्ञानस्य दुर्वासस्सोमयोरनुप्रवेशात्तदंशावतारत्वं तयोरुपपन्नम् एवमन्यत्रापि यत्र कस्यचिज्जीवस्य जीवांतरांशत्वमुच्यते तत्रायमेव न्यायो वेदितव्यः ॥ १५ ॥

एवं दत्तादीनामात्माद्यंशावतारत्वमुक्ते तत्रांतरया निमित्तपरमा त्मादीनामवतारणासंभवात्तत्कारणं पृच्छति विदुरः अत्रेरिति स्थि त्यादिकर्त्तारः सुरश्रेष्ठाः आत्मादयः अत्रेर्गृहे किंचिच्चिकीर्षवः किं क र्तुमिच्छवो जाताः एतज्जन्मप्रयोजनं हे गुरो ! मे मह्यमाख्याहि कथय ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थ कृत पदरत्नावली ।

चन्द्रकलाव्यावृत्त्यर्थं कर्दमात्मजेति ययोः संतत्या ॥ १३ ॥

विश्वगं विशिनष्टि देवकुल्येति दिवः सरित्गंगानदी देवकुल्या देवकुलप्रिया ॥ १४ ॥

जज्ञे जनयामास आत्मा विष्णुरीशो रुद्रो ब्रह्मा चतुर्मुखः ब्रह्मणः सोमे विशेषावेश एव न तु पृथग्जननम् ॥ १५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थ कृत पदरत्नावली

विदुरः श्रुतदत्ताद्यावतारविशेषजिज्ञासया पृच्छतीत्याह अत्रेरि-ति गृहे भार्यायां स्थित्यंतोत्पत्तिहेतवः पालनसंहारसृष्टीनां कारणभूताः ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

अत्रेरिति आत्मशब्देन विष्णोः स्वातन्त्र्यमन्ययोस्तत्पारत-न्त्र्यंच दर्शितं । तदुक्तं । सृजामि तन्नियुक्तोऽहमित्यादि । अतएव च तत्र तत्रात्मशब्देन हरिरेव व्याख्यातः तदेव मत्रेस्तथा संकल्पा नातिज्ञानादेव भाव्रीति बोधितं । तथैव शरणमित्यादिकस्तदृष्टौ मन्त्रः ॥ १५—१७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

ययोर्वंशेन ॥ १३ ॥

कश्यपस्य वंशं षष्ठे वक्ष्यति । देवकुल्यां नाम कन्यांच । हरेः पादप्रक्षालनात् पुण्यरूपाया दिवः सरिद्गङ्गा जन्मान्तरेऽभूत् ॥१४॥

आत्मा विष्णुस्तदाद्यंशभूतान् ॥ १५ ॥

किञ्चित् किञ्चित् ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ॥

कलानाम्नी कर्दमात्मजा मरीचेः पत्नी कश्यपं पूर्णिमानं च सुषुवे अजनयत् ययोः कश्यपपूर्णिम्नोः जगदापूरितं व्याप्तमभूत् ॥ १३ ॥

तत्र कश्यपवंशं षष्ठे वक्ष्यति पूर्णिम्नो वंशमाह पूर्णिमेति हे परंतप! पूर्णिमा विरजं विश्वगं च पुत्रं देवकुल्यां कन्यां चासूत अजनयत् यां हरेः पादशौचात् दिवः सरित् गंगा अभूत् ॥ १४ ॥

सुयशसः शोभनकीर्तिमतः आत्मेशब्रह्मसंभवान् हरिहरविरिं च्यंशोद्भूतान् जज्ञे अजनयत् ॥ १५ ॥

अत्रेर्गृहे किंचिच्चिकीर्षवः किंचित् अत्यन्तसंभावितं कार्यं कर्तुमिच्छवः जाता एतत् आख्याहि वद ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

कर्दमकी पुत्री मरीचि की भार्या कला कश्यप तथा पूर्णिमा दो पुत्रों को पैदा करती हुई जिन दोनों से जगत् पूर्ण होगया ॥१३॥

हे परंतप विदुर ! पूर्णिमाने विरज विश्वग तथा देवकुल्या को पैदा किया जो देव कुल्या श्रीहरि के पाद प्रक्षालन से स्वर्ग की गंगा होगई ॥ १४ ॥

अत्रि मुनि की भार्या अनुसूया ने ब्रह्मा विष्णु महेश के अंशों से सुन्दरयश वाले सोम दत्तात्रेय दुर्वासा इन तीन पुत्रों को पैदा किया ॥ १५ ॥

विदुरजी बोले सब देवों के देव तीनों देवता सृष्टि पालन सं-हार के कारण जो हैं सो अत्रि मुनि के भार्या में किस कार्य करने को पैदा हुये ॥ १६ ॥

॥ मैत्रेयउवाच ॥

ब्रह्मणा नोदितः सृष्टावत्रिर्ब्रह्मविदांवरः ।
सहपत्न्या ययावृक्षं कुलाद्रिं तपसि स्थितः ॥ १७ ॥
तस्मिन्प्रसूनस्तबकपलाशाशोककानने ।
वार्भिःस्रवद्भिरुद्घुष्टे निर्विन्ध्यायाः समंततः ॥ १८ ॥
प्राणायामेन संयम्य मनोवर्षशतं मुनिः ।
अतिष्ठदेकपादेन निर्द्वन्द्वोऽनिलभोजनः ॥ १९ ॥
शरणं तं प्रपद्येऽहं य एव जगदीश्वरः ।
प्रजामात्मसमां मह्यं प्रयच्छत्विति चिन्तयन् ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामि कृत भावार्थदीपिका ।

ऋक्षंनामकुलाद्रिम् तपसिस्थितः सन् १७

तस्मिन्कुलाद्रौ प्रसूनानांस्तबकायेषुपलाशाशोकेषुतेषांकानने निर्विंध्यानामनदीतस्याःस्रवद्भिर्वार्भिरुद्घुष्टेनादिते १८ १९ २०

श्रीराधारमणदास गोस्वामिविरचित ।
दीपन्याख्या टिपिकाटिप्पणी ।

स्थित उद्यतःसन्निति उद्यमस्थानयोस्सम कालीनत्वं विद्यमाना र्थत्वे तु मार्ग एव तपः प्रसक्तिःस्यात् आद्ययात्राबैफल्यम् क्रियमाण तपोऽसंगतिश्चेत्यवधेयम् ॥ १७ ॥

तस्मिन्निति त्रिकम् कुलाद्रौ यत्काननमिति व्यधिकरणेसप्तम्यौ अत्रेयंसंगतिः प्राणायामस्तूपविश्य पूर्वमेव कृतः पश्चादुपासना विशेषस्य सामान्यतो जगदीश धारण रूपस्य कृत एक पादेनोर्ध्वस्थितिः क्त्वाप्रत्ययस्य पूर्व कालाश्रयत्वं हि सार्वजनीनम् भणत्कृत्यपततीत्याद्युदाहरणं समान कालाश्रयत्व बोधकन्तु मुख्यार्थाऽसंभव एव अंगीकृतंभाषा वृत्तौ तिष्ठतःप्राणायामाऽभिधानात् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य कृत भागवतचंद्रचंद्रिका ।

तत्र निमित्तं कथयन्नाह ब्रह्मणेति ब्रह्मणा चतुर्मुखेन सृष्टौ निमित्तभूतायां सृष्ट्यर्थमित्यर्थः चोदित आदिष्टः ब्रह्मविदग्रेसरोऽत्रिः पत्न्या अनसूयया सह ऋक्षाख्यकुलाचलं तपसे तपश्चर्तुं स्थित आस्थितः ॥ ७ ॥

स च मुनिस्तस्मिन्कुलाद्रौ प्रसूनानां स्तबका येषु पलाशाशोकेषु तेषां कानने निर्विंध्याख्याया नद्याः स्रवद्भिर्वार्भिः समंतादुद्घुष्टे नादिते ॥ १८ ॥

प्राणायामेन मनो नियम्य शीतोष्णादिसहः वायुभक्षःसंवत्सरशतमेकपादेन भुवमवष्टभ्य तप आतिष्ठत् ॥ १९ ॥

तस्यात्रेरभिसंधिविशेषमाह शरणमिति य एव "यतो वा इमानि भूतानि जायंते, इत्यादिश्रुतिप्रसिद्ध एव जगदीश्वरः जगत्सृष्टिस्थितिप्रलयप्रवर्तकः तं शरणमहं प्रपद्ये मह्यमात्मसमां स्वतुल्यां प्रजां प्रयच्छत्विति चिंतयन् अतिष्ठदिति पूर्वेणान्वयः॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ।

परमभागवतस्यात्रेः प्रियचिकीर्षैव प्रथमं प्रयोजनं द्वितीयं योगप्रवर्तनायावतार इतिभावेन मैत्रेयः प्रश्नं वक्तीत्याह ब्रह्मणेति ऋक्षं ऋक्षनामानं किमर्थं यातइति तत्राह तपसीति गत्वा तपसि स्थितोऽभूदित्यन्वयः॥ १७ ॥

तस्मिन् ऋक्षनाम्नि प्रसूनानां स्तबको येषां ते प्रसूनस्तबकास्तेषां पलाशाशोकानां काननं यस्मिन्स तथा तस्मिन्नाम्ना निर्विंध्याया नद्याः स्रवद्भिः स्यंदमानै र्वार्भि र्जलैः समंततोऽप्युद्घुष्टे गर्जिते ॥ १८ ॥

वर्षशतमिति द्वितीययैकस्मिन्क्षणेऽपि पादद्वयेन नातिष्ठदिति द्योतयति * ॥ १९ ॥

तपोविषयमाह शरणमिति किं मनोगतं तव इति तत्राह प्रजामिति ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः

तस्मिन्निति त्रिकम् प्राणायामेनेत्यादाविषं संगतिः । पूर्वमुपविश्य प्राणायामः पश्चादुपासनाविशेषार्थमेकपादेनोर्ध्वस्थितिः । क्त्वाप्रत्ययस्य पूर्वकालाश्रयत्वात् ऊर्ध्वस्थितायेव तन्मन्त्रचिन्तनं शतृप्रत्ययस्य समानकालाश्रयत्वात् तथापि तस्या प्राकट्ये पुनर्दुःखेन स्वदेहत्यागाय साग्निधारणा प्राणायामः तदर्थं पुनरुपवेश एव ज्ञेयः औचित्यात् ततस्तस्य विश्वस्य च दाहारम्भे तेषां तत्र सहसा प्राकट्यं ततश्च ते बहिः प्रकटा इति मनस्येव स्फुरिते पुनरुत्थानादिकामिति ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

ऋक्षं ऋक्षनामानम् ॥ १७ ॥

प्रसूनानां स्तवका येषु तेषां पलाशाशोकानां कानने उद्घुष्टे नादिते ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

---

* १ कालाध्वनोरत्यंतसंयोगे द्वितीयेतिसूत्रात्

तप्यमानं त्रिभुवनं प्राणायामैधसाग्निना ।
निर्गतेन मुनेर्मूर्ध्नः समीक्ष्य प्रभवस्त्रयः ॥ २१ ॥
अप्सरोमुनिगन्धर्वसिद्धविद्याधरोरगैः ।
वितायमानयशसस्तदाऽऽश्रमपदं ययुः ॥ २२ ॥
तत्प्रादुर्भावसंयोगविद्योतितमना मुनिः ।
उत्तिष्ठन्नेकपादेन ददर्श विबुधर्षभान् ॥ २३ ॥
प्रणम्य दण्डवद्भूमावुपतस्थेऽर्हणाञ्जलिः ।
वृषहंससुपर्णस्थान् स्वैः स्वैश्चिह्नैश्च चिह्नितान् ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ॥

ब्रह्मणा सृष्टौ प्रजोत्पादने चोदितः प्रेरितः ऋक्षंनाम कुलाद्रिं गिरिम् ययौ तत्र तपसि स्थितोऽभूत् ॥ १७ ॥

तस्मिन् प्रसूनानां पुष्पाणां स्तवकाः गुच्छा येषु पलाशाशोकेषु तेषां कानने निर्विन्ध्याया वाभिर्जलैः समन्ततः उद्घुष्ट उत्कृष्टघोषवति एकपादेनातिष्ठदित्युत्तरेणान्वयः ॥ १८ ॥

अनिलो वायुरेव भोजनमाधारो यस्य ॥ १९ ॥

यो जगदीश्वरः चिदचिदात्मकस्य जगतः ईश्वरो नियंता तं शरणं प्रपद्ये स मह्यमात्मसमां प्रजां प्रयच्छत्विति चिंतयन् एकपादेनातिष्ठदिति पूर्वेणान्वयः ॥ २० ॥

भाषाटीका ॥

मैत्रेयजी बोले ब्रह्माजी ने जब सृष्टि करने के वास्ते अत्रि मुनि को आज्ञा दिया तब मुनिजी भार्या के सहित तपस्या करने के वास्ते ऋक्ष नामक कुलाचल पर्वत को चले गये ॥ १७ ॥

उस पर्वत मे निर्विंध्या नदी के तटपर जहां कि फूलोंकेगुच्छा वाले पलाश अशोकके वन लगे हैं तथा झिरनाओं में से जल के गिरने से शब्द होता है चारों ओर से तहांगये ॥ १८ ॥

वहांपर महामुनीजी प्राणायामोंसे सौ वर्ष पर्यंत मनको रोक कर रागद्वेषादिक छोडकर पवन मात्र के भोजन करके एकपाद के आधार सेखडेहै ॥ १९ ॥

मनमें यह विचारते थे कि इस जगत में जो जगदीश्वर हो उसके मैं शरण प्राप्तहूं वह जगदीश्वर मेरं को अपनेही समान पुत्रको देवै ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका

प्राणायामएवएधः संदीपकोयस्यतेनमुनेर्मूर्ध्नोनिर्गतेनाग्निना तप्यमानंसमीक्ष्यतदाश्रमपदंययुरित्युत्तरेणान्वयः ॥ २१ ॥

अप्सरःप्रमुखैर्वितायमानंविस्तार्यमाणंयशोयेषांते ॥ २२ ॥

तेषांप्रादुर्भावःप्राकट्यंतस्यसंयोगः संनिधिस्तेनविद्योतितंमनो यस्यउत्तिष्ठन्नुत्कर्षेणतिष्ठन् ॥ २३ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

अर्हणंपुष्पादिकमंजलौयस्य उपतस्थेपूजयामास वृषाद्यारूढान् स्वैःस्वैश्चिह्नैस्त्रिशूलकमंडलुचक्रादिभिः ॥ २४ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचित
दीपन्याख्यादीपिकाटिप्पणी

तप्यमानमिति युग्मकम् अग्नेर्मूर्द्धतो निर्गतत्वे भगवतः प्राकट्याभावे निर्वेदेन देह त्यागार्थं सान्निधारणं प्रायामत्वात् किन्त्वौचित्येन तदर्थं पुनरुपवेशो ज्ञेयः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

प्रणम्येति सार्द्धकम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचंद्रचंद्रिका ।

प्राणायाम एव एधः दारुनिचयो यस्य तेन मुनेरत्रेर्मूर्ध्नः शीर्षकपालान्निर्गतेनाग्निना तपोऽग्निना संतप्यमानं त्रैलोक्यं समीक्ष्य त्रयः प्रभवः आत्मेशा ब्रह्माद्याः ॥ २१ ॥

अप्सरो मुनिप्रभृतिभिः प्रस्तूयमानकीर्तयस्तदाश्रमस्थानं ययुः अत्र य एव जगदीश्वरस्तं शरणं प्रपद्य इतिसृष्टिस्थितिप्रलयप्रवर्त्तकत्वेनाकारेण परमात्मन उपासितत्वात्तस्य ब्रह्मरुद्रांतर्यामितया तादृप्येण सृष्टिसंहारकारणत्वात्तयोर्ब्रह्मरुद्रयोरपि तत्रागमनमुपपन्नमिति वेदितव्यम् ॥ २२ ॥

तेषामात्मेशब्रह्मणामाविर्भावः प्राकट्यं तस्य संयोगः सान्निध्यं तेन विद्योतितं मनो यस्य स मुनिरत्रिरेकपादेनोत्तिष्ठन् विबुधश्रेष्ठानात्मेशब्रह्मणो ददर्श ॥ २३ ॥

ततो भूमौ दंडवत्प्रणम्य अर्ह्यते पूज्यते अनेनेत्यर्हणं पुष्पादिकं मंजलौ यस्य सः उपतस्थे समीपे स्थित्वा तुष्टाव एतदेव प्रपंचयति गरुडवृषाद्यारूढान्स्वैः स्वैश्चिह्नैः शंखचक्रत्रिशूलकमंडल्वादिभिश्चिह्नितान् ॥ २४ ॥

कृपावलोकेन हसद्वदने नोपलम्भितान् ॥
तद्रोचिषा प्रतिहते निमील्य पुनराक्षिणी २५
चेतस्तत्प्रवणंयुंजन्नस्तावीत्संहताञ्जलिः ॥
श्लक्ष्णयासूक्तयावाचासर्वलोकगरीयसः ॥ २६ ॥

अत्रिरुवाच।

विश्वोद्भवस्थितिलयेषु विभज्यमानैर्मायागुणैरनुयुगं विगृहीतदेहाः।
ते ब्रह्मविष्णुगिरिशाः प्रणतो स्म्यहं वस्तेभ्यः क एव भवतांमइहोपहूतः।२७।
एकोमयेह भगवान्विविधप्रधानैश्चित्तीकृतः प्रजननाय कथं नु यूयम्।
अत्रागतास्तनुभृतां मनसोऽपि दूरा ब्रूत प्रसीदत महानिहविस्मयोमे। २८।

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली।

अत्रेस्तपोमाहात्म्यं तेन प्रसन्नानां त्रयाणां देवानां तदाश्रमगमनं वक्ति तप्यमानमिति ॥ २१ ॥

अप्सरआदिभिर्वितायमानं प्रपंचाक्रियमाणं यशो येषां ते तथा ॥ २२ ॥

तत्प्रादुर्भावस्तेषांप्रकाशस्तस्य संबंधस्तेन विद्योतितमतिप्रकाशितं मनो यस्य स तथा ॥ २३ ॥

अर्हणामर्घ्यादिसाधनमंजलिश्च यस्य स तथा शूलकमंडलुचक्रादिभिश्चिह्नितानंकितान् ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः॥

तप्यमानमिति युग्मकम्। प्राणायामेनेति चित्सुखः ॥ २१-२३ ॥

प्रणम्येति सार्द्धकम् ॥ २४ ।

विश्वनाथचक्रवर्तिकृत सारार्थदर्शिनी

मुनेर्मूर्द्धः सकाशान्निर्गतेनाग्निना तपोमयेन तप्यमानं वीक्ष्य प्राणायाम एधः काष्ठं यस्य तेन। अत्र तिष्ठन्नेव प्राणायामाग्निकारेति ज्ञेयम्।प्राणायामेन संयम्य मनोऽतिष्ठदिति क्वाप्रत्ययो भयात्-क्ल्य पतति संनिमील्य हसतीत्यादिवत्तुल्यकाल एव ज्ञेयः ॥ २१ ॥

तेषां प्रादुर्भावेन हेतुना यः संयोगो मिलनं तेन विद्योतितमनास्तान् प्रत्यभ्युत्थानार्थं तिष्ठन्नेव उत्कर्षेण तिष्ठन् ॥ २३ ॥

अर्हणा पुष्पादिकमञ्जलौ यस्य सः ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः।

मुनेर्मूर्द्ध्नः सकाशान्निर्गतेन प्राणायाम एव एधः इन्धनं यस्य तेनाग्निना त्रिभुवनं तप्यमानं समीक्ष्य तदाश्रमपदं त्रयः प्रभवो ययुरित्यन्वयः य एव जगदीश्वरस्तं शरणं प्रपद्ये इत्यनेन जगदीश्वरः श्रीवासुदेवः। शरणत्वेन वांछितः स एव परमः प्रभुः स्वस्य जगदीश्वरत्वविज्ञापनाय "सृजामितन्नियुक्तोऽहंहरोहरतितद्वशः" इत्येवं पूर्वोक्ताभ्यां प्रभुभ्यां सहितः। तदाश्रमपदं प्राप्तोभूदित्यर्थः ॥ २१ ॥

अप्सरःप्रमुखैर्वितायमानं विस्तीर्यमाणं यशो येषां ते तदाश्रमपदंतस्य आश्रमस्थानम् ॥ २२ ॥

तेषां प्रादुर्भावस्य संयोगेन संसर्गेण विद्योदितं मनो यस्य सः

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः।

एकपादेनोत्तिष्ठन्नेव ददर्श ॥ २३ ॥

तदा भूमौ दंडवत्प्रणम्य अर्ह्यते पूज्यते अनेनेत्यर्हणं पुष्पादि कमंजलौ यस्य सः स्वैः स्वैश्चिह्नैः कण्ठगतनीलिमा भ्रूगुलता चतुर्मुखादिरूपैश्चिह्नितान् उपतस्थे पूजयामास ॥ २४ ॥

भाषाटीका

अत्रीजीके मस्तक से निकले हुये प्राणायाम रूपी काष्ठों के अग्नि से जलते हुये तीनों भुवनों को तीनों देवताओं ने देखा ॥ २१ ॥

तब तो अप्सरा मुनि गंधर्व सिद्ध विद्याधर उरग इनों को साथ लेकर बडे विस्तीर्ण यशवाले मुनी के उस आश्रम कुटीमें गये ॥ २२ ॥

तब एकही पाद से खडे हुये मुनि ने तीनों देवों के प्रगट होने के सन्निधान से मन में अत्यन्त शोभित होकर आगे में तीनों देवों का दर्शन किया ॥ २३ ॥

फिर वृषभ हंस गरुड इनों पर बैठे डमरू कुश चक्रादि चिन्हों से युक्त तीनों देवों को पृथिवी में दंडवत्प्रणाम करके हाथ जोड कर स्तुति करने लगे ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका

कृपयाऽवलोकोयस्मिन् हसच्चतद्वदनंचततोपलंभितान्प्रसन्नत्वेन ज्ञापितान् तेषांरोचिषादीप्त्या ॥ २५ ॥

श्लक्ष्णयामधुरया सूक्तयागंभीरार्थया ॥ २६ ॥

अनुयुगंकल्पेकल्पेविभज्यगृहीतोदेहोयैस्तेप्रसिद्धाब्रह्माविष्णुगिरिशायूयम् वोयुष्मान्प्रणतोऽस्मि तेभ्यः सकाशादेकएवमेमयोपहूतः शरणंतंप्रपद्यइत्येकस्यैवनिर्दिष्टत्वात् तत्रयुष्माकमेकइतियुष्माभिरेवकथ्यतामित्यर्थः ॥ २७ ॥

अस्यप्रपंचःएकइति विविधैः प्रधानैरुपचारैः विबुधप्रधानइतिवा पाठः प्रजननायपुत्रोत्पत्त्यैचित्तीकृतश्चिन्तेनैकथंमीतः मनसोऽपिदूराअगोचराः संतः कथंयुत्रयोऽत्रागताः ॥ २८ । २९ ।

तेत्वयाप्रार्थ्यकृतः संकल्पस्तेननतथैवभाव्यंनान्यथा। यतः सत्संकल्पस्यतेसंकल्प तर्हिकथमेकस्मिन् ध्यायमानेत्रयः प्रतीताइत्यत्राहुः यदेकंजगदीश्वराख्यंतत्त्वंभवान्ध्यायतितएतेवयम् त्रयोऽपितदेकंतत्त्वंनास्माकंभेदोऽस्तीत्यर्थः ॥ ३० ॥

॥ मैत्रेय उवाच ॥

इति तस्य वचः श्रुत्वा त्रयस्ते विबुधर्षभाः ॥
प्रत्याहुः श्लक्ष्णया वाचा प्रहस्य तमृषिं प्रभो ॥ २९ ॥

॥ देवा ऊचुः ॥

यथा कृतस्ते संकल्पो भाव्यं तेनैव नान्यथा ॥
सत्संकल्पस्य ते ब्रह्मन् ! यद्वै ध्यायति ते वयम् ॥ ३० ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपन्याख्यादीपि काटिप्पणी ॥

तच्छोचिषेति सार्द्धकम् ॥ २५ ॥ २६ ॥

तेभ्यः सकाशाद्य एक एवोपहूतः स चेति यत्तदोर्गम्यमानत्वम् युष्माभिरेवेत्यादेरार्थिकार्थत्वादित्यर्थोक्तिः ॥ २७ ॥

पुनरुक्ति वारणार्थमाहास्यैवपद्यस्य प्रपंचइति तथाच पूर्वं संग्रहवाक्यमिदंच विवरण वाक्यमिति नपौनरुक्त्यम् एवमन्यत्रापि उपचारैः पाद्यादि षोडशभिः चित्तैनैक्यनीतः ध्रुवानुस्मृति विषयीकृतः मया भजनं त्रयाणां न कृतम् तथापि अत्र मदाश्रमे यूयमागता इति स्पष्टस्य निमित्तस्याभावात्तत्रनिमित्तं ब्रूतेत्यर्थः ॥ २८ ॥

सरलोयं ब्राह्मणः अस्मत्तत्त्वाऽज्ञानादितिप्रहस्य ॥ २९ ॥

यथा सृष्ट्याद्युपयुक्त गुणशक्त्युपाधिमत्ताप्रकारेण तेन संकल्पेन तथैव भाव्यमिति भावश्चाधनम् यद्यपि सर्वकर्तृत्वेन महत्स्रष्टाऽऽविर्भवेत्तथापि तस्य कारणतत्त्वोत्पादकत्वादित्रिणां च जगदीश्वर इतिविसर्गोत्पादकत्वमात्रोपाधिकस्यालम्बनीकृतत्वाद्विशेषतस्तद्व्यक्तिज्ञानाभावात् सामान्यरूपस्यच विशेषमंतराज्ञाभावात्त्रयोऽपि प्रतीताः किन्तुत स्वेन तु त्रयाणामप्यैक्यज्ञाविस्मयो विधेय इत्यर्थः ॥ ३० ॥

॥ ९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रिका

कृपया अवलोको यस्मिन् हसच्च तद्वदनं च तेन उपलंभितान् प्रसन्नत्वेन ज्ञापितान् तेषां शोचिषा दीप्त्या प्रतिहते अक्षिणी नेत्रे निमील्य ॥ २५ ॥

चेतश्चिरं तत्प्रवणं विबुधर्षभासक्तं कृत्वा बद्धांजलिः सन् मुनिरत्रिर्मधुरया वाचा सर्वलोकेभ्यः श्रेष्ठान् विबुधर्षभान्प्रस्तावीत्स्तुतवान् ॥ २६ ॥

स्तुतिमेवाह विश्वेति द्वाभ्यां विश्वस्योद्भवादिषु निमित्तभूतेषु विश्वसर्गाद्यर्थमित्यर्थः अनुयुगं प्रतिकल्पं विभज्यमानैर्मायागुणै रजस्सत्वतमोभिरुपलक्षिता गृहीता देहा यैस्ते यूयं ब्रह्मविष्णुगिरीशाः अतस्तेभ्यो वः युष्मभ्यं प्रणतोऽस्मि युष्माकं मध्ये एक एव भगवान् जगदीश्वर उपहूतः शरणं तं प्रपद्य इत्येकस्य निर्दिष्टत्वात् स एष युष्मासु कतम इति युष्माभिरेव कथनीयमित्यर्थः ॥ २७ ॥

एतदेव प्रपंचयति एक इति प्रधानः सर्वोत्कृष्ट एक एव भगवान् सर्वेश्वरः विविधैरुपचारैर्मया प्रजननाय सर्वेश्वरतुल्यपुत्रलाभाय चित्तीकृतः चित्तविषयीकृतः उपासित इति यावत् अतस्तनुभृतां देहिनां मनसोऽपि दूराः मनसापि ग्रहीतुमशक्या यूयं त्रयोऽपि कथमत्रागताः तत्रकारणं ब्रूतकथयत । प्रसीदत मह्यं प्रसन्ना भवत अत्र त्रयाणामागमने मम महान् विस्मयो वर्त्तते ॥ २८ ॥

इत्येवं तस्यात्रेर्वचः श्रुत्वा त्रयो ब्रह्मविष्णुशिवाः प्रहस्य

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

श्लक्ष्णया गंभीरया वाचा हे प्रभो ! वश्येन्द्रिय ! विदुर ! तमृषिमत्रिं प्रत्याहुः ॥ २९ ॥

उक्तिमेवाह ते त्वया यथाकृतः संकल्पस्तेनैव तथा भाव्यं नान्यथा सत्यः सत्संकल्पस्य ते संकल्पः कथमेकस्मिन् ध्याते त्रय आगतास्तत्राहुः हे ब्रह्मन् ! त्वं यदेकं जगदीश्वराख्यं तत्त्वं ध्यायसि तद्वयं तदेव तत्त्वं संहारकमद्वाकं च त्रिमूर्त्तिरूपेणावस्थितमित्यर्थः मूर्तिविशेषनिर्धारणमंतरेण जगत्सृष्टिस्थितिलयहेतुरीश्वर इतिहि त्वत्संकल्पः अतो वयमागता इत्यभिप्रायः ननु यद्वै ध्यायसि ते वयमित्यनेन त्रिमूर्त्यैक्यं प्रतीयते सत्यमैक्यमस्त्येव ततः किं ब्रह्मशिवयोर्भगवत्पारतंत्र्यमस्मिन्पुराणे पूर्वापरग्रंथेषु श्रूयमाणं विरुध्यत इति चेत्तन्न "सर्वगत्वादनंतस्य स एवाहमवस्थितः मत्तः सर्वमहं सर्वं मयि सर्वं सनातन„ इति वद्ब्रह्मात्मकत्वबुद्ध्या चतुर्मुखशिवयोरभेदव्यवहारोपपत्तेः तथा हि तयोर्ब्रह्मात्मकत्वं स्फुटमुच्यते महाभारते "तवांतरात्मा मम च ये चान्ये देहिसंज्ञिताः सर्वेषां साक्षिभूतोऽसौ न ग्राह्यः केनचित्क्वचिदिति स एकश्चावस्थितं तद्ब्रह्मैव वयमित्यर्थः अत्रेदमवधेयं यद्यपि क्वचित्क्वचित् "ब्रह्मा च नारायणः शिवश्च नारायणः ब्रह्मा नारायणाख्योऽसौ. कल्पादौ भगवान् यथा प्रजाः ससर्ज भगवान्ब्रह्मा नारायणात्मकः ततः स भगवान् विष्णुरुद्ररूपधरोऽव्ययः सवः कालाग्निरुद्रोऽसौ भूत्वा सर्वहरो हरिः सर्गस्थित्यन्तकरणीं ब्रह्मविष्णुशिवात्मिकां संज्ञां स याति भगवानेक एव जनार्दन इत्यादिषु त्रिमूर्त्यैक्यं प्रतीयते तथापि "नारायणाद्ब्रह्मा जायते नारायणाद्रुद्रो जायते नारायणाद्द्वादशादित्या रुद्रा वसवः सर्वाणि छंदांसि एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानः। यन्नाभिपद्मादभवन्महात्मा प्रजापतिः तत्र ब्रह्मा चतुर्मुखोऽजायत सोऽग्रे भूतानां मृत्युमसृजत त्र्यक्षं त्रिशिरस्कं त्रिपादं खंडपरशुं ब्रह्मा दक्षादयः कालस्तथैवाखिलजंतवः विभूतयो हरेरेता जगतः सृष्टिहेतव„ इत्यादिषु भगवतस्तयोश्च भेदावगमात्सामानाधिकरण्यस्यच "सृष्टिं ततः करिष्यामि त्वामाविश्य प्रजापते । हरो हरति तद्वश„ इत्याद्यानुगुण्येनांतर्यामित्वेनाप्युपपत्तेरभेदो न युक्तः । नन्वेवमपि ब्रह्मविष्णुरुद्रेंद्रास्ते सर्वे संप्रसूयंते इतिब्रह्माद्यविशेषेण विष्णोरप्युत्पत्तिश्रवणात्त्रिमूर्त्युत्तीर्णं तत्त्वांतरमेष्टव्यं तदेवेत त्रिमूर्त्याकारेणावस्थितमिति मैवं सदेवेत्यादिवाक्येषु कंठोक्त्या सर्वे वाक्यं सावधारणमिति न्यायाच्च सावधारणेषु प्रत्येकमेकैकस्य स्वव्यतिरिक्तकारणत्वोपास्यत्वबोधक वाक्यस्थ तत्सामान्यशब्दानां विशेषवाचिपदे सति तत्पर्यवसानस्य पशुगणपशुन्यायसिद्धत्वादचितः सर्वकारणत्वानुपपत्तेरीक्षणाद्यर्थविरोधाच्च विशेष्यव्यवस्थापकत्वानुपपत्तेर्द्धक्तसमस्तकारणत्वबोधनात्समुच्चित्यकारणत्वानुपपत्तेः चिद्विशेषासाधारण ब्रह्मरुद्रेंद्र वैश्वानरादिपदवाच्यानां पुरोवादप्रसिद्धब्रह्मादीनां

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचंद्रचंद्रिका ।

कार्यत्वकर्मवश्यत्वयोः। श्रुत्यैवप्रतिपन्नत्वात्तद्वाचिनां तेषां विशेष्यव्य वस्थापकत्वानुपपतेःश्रीपतेरसाधारणपुरुषनारायणादिपदवाच्यस्य कुत्रापि कर्मवश्यत्वाश्रवणात् तदुत्पत्तेश्च अजायमानोवहुधा विजायत इति अवतारस्त्वस्य श्रवणे कर्मकृतत्वस्यापोवितर्वादित रोत्पत्तेस्तदपवादाभावात् तस्यसर्वकारणत्वोपपत्तेस्तस्य सकल जगत्कारणत्वबोधकश्रुत्यैकार्थ्यान्नारायणस्यैव सर्वोत्कृष्टत्वमेष्ट-व्यमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ३० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ॥

कृपया प्रयुक्तेनावलोकितेन लसता वदनेनोपलंभितानुपलक्षि-तान् तच्छोचिषा तेषां वपुस्तेजसा। प्रतिहते प्रतिबद्धदर्शनशक्तिनी ॥ २५ ॥

तत्प्रवणं तेषु मग्नं संहतांजलि बद्धांजलिः श्लक्ष्णया मधुरया। सूक्तया वैदिकया ॥ २६ ॥

कान् गुणानुपसंहृत्य तुष्टवेति तत्राह विश्वेति विश्वस्योद्भव-स्थितिलयेषु विभज्यमानैः पृथक् पृथक् क्रियमाणैर्मायायाः प्रकृते र्गुणैः रजः सत्त्वतमः संज्ञैरनुगुणं कार्यानुकूलं सृष्ट्ये रजोगुणप्रव-र्तकत्वेन, रक्षणाय सत्त्वगुणप्रवर्तकत्वेन, संहाराय तमोगुणप्रवर्तक त्वेन, प्रगृहीतो देहो यैस्ते प्रगृहीतदेहाः स्वीकृतावतारा हे ब्रह्मवि ष्णुगिरिशाः? अहं वः "प्रणतोऽस्मि प्रजापते नत्वदेतान्यन्योविश्वाजा तानि परिता बभूव आस्यजानंतो नाम चिद्विविक्तनमहस्ते विष्णो सुमतिं भजामहे। इमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिरः क्षिप्रेषवे देवाय स्व धाम्ने" इत्यादिसूक्तोक्ताये यूयं तेभ्यो वो युष्मभ्यं भूयो भूयः प्रणतो स्मीत्यन्वयः भक्तिरोमाश्लिष्टमनाः*ब्रह्मस्थो रुद्रस्थः पृथक् स्थितः स्वयमपि विष्णुस्त्रिपुरुषसमाः प्रजाः प्रयच्छत्वीति यः पूर्वसंकल्प-स्तं विस्मरन्निवात्रिर्कुष्टमोहनार्थंविज्ञापयति कएवेति भवतां मध्ये मयेह कएवाखित कोनूपहूत इत्यन्वयः ॥ २७ ॥

एतदेव विवृणोति एको मयेति इह वने तपः कुर्वता मया विबु-धप्रधानः सर्वदेवोत्तमो ब्रह्मस्थो रुद्रस्थः स्वयं विष्णुरेको भगवाने व प्रजननाय पुत्रतयोत्पत्तये त्रिपुरुषसमानान् पुत्रान् मह्यं ददात्वि-तिचित्तीकृतो ध्यातइत्येवंस्थिते तनुभृतां देहिनां मनसोऽपिदूरवि-षया यूयं कथं न्वत्रागतास्तद्ब्रूत संभाषणेन प्रसीदत मे इहास्मिन्नर्थे एकस्मिन् ध्यातेत्रयाणामागमनलक्षणो महान् विस्मयइति "ब्रह्मस्थ श्चैव रुद्रस्थः स्वयं चापि हरिः प्रभुः। प्रजां त्रिपुरुषसमां यच्छत्वि त्यत्रैरच्छत। तस्मात्सब्रह्मरुद्राभ्यां सह विष्णुर्जगत्पतिः आगत्य तु त्रिमूर्त्यंशान् प्रादात्पुत्रान् जनार्दनः भा१वित्वाच्चैवकार्यस्य लोकानां मोहनाय२च" इति वचनात् लोकमोहनार्थमत्रिणा विकल्पितं न तु ता-त्त्वार्थत्वेन ॥ २८ ॥

तत्त्वं त्विदं कार्यस्य भावित्वात् संकल्पोपेतत्वात् यथा संकल्प स्तथाकार्यमपि भविष्यति । संकल्पस्त्वेक एव तस्माज्झटिति प्रत्य वमर्शनेन तं त्रिलोकमोहनार्थमुक्तविकल्पाभिप्रायं जानतस्तत्त्वगूहनं विज्ञाय प्रहसंतस्त्रयोदेवा आहुरित्याह इतीति ॥ २९ ॥

कर्माप्रतीतेः किमाहुरिति तत्राह यथेति तपश्चरता त्वया यथासंकल्प-कृतस्तेन संकल्पेन तथैव भाव्यं कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुसमर्थानांभवतां-मनीषितंममदुरवगाहमितितत्राह नान्यथेति सचासौसंकल्पस्तत्सकं हपस्तत्संकल्पस्यान्यथाभावो नैवत्वत्संकल्पानुसारेणास्मत्संकल्येऽपि

---

* अत्रिरित्यनेनान्वयः

श्रीमद्विजयध्वज तीर्थ कृत पदरत्नावली ।

ध्यास्यात इति भावेनाहुः यद्वा इति ब्रह्मस्थो रुद्रस्थस्तथा विष्णुः स्वयं च त्रिपुरुषसमानान् पुत्रान् प्रयच्छत्विति यत्संकल्पं ध्यायसि ते वयं ब्रह्मविष्णुरुद्रा इति त्रयस्तुभ्यं पुत्रान् दास्याम इति संक-ल्प्यात्रागता इति शेषः निपातद्वयेन प्रमाणांतरप्रसिद्धिं द्योतयति ॥ ३० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ॥

विजृम्भितानीति चितसुखः तच्छोचिषेति सार्द्धकम् । २५।२६॥

विश्वेति । अत्र च श्रीविष्णोरपि मायागुणगृहीतदेहत्वं भेति-ज्ञानादेव कल्पितं तथैवाह । यो मे मया उपहूतः स तेभ्यः पृथक् पृथक्तत्तच्छक्ति विग्रहादि विभागेभ्यो हेतुभ्यः भवतां मध्ये कएव स्यात् । इतरद्वय निरासेन को भवेत् । तस्याविभक्तत्वान्न कोऽपीति संभावयामीत्यर्थः ॥ २७ ॥

नच त्रयोऽपि यूयमुपासिताः यत एक इति । मया तु तत्तच्छ-क्तित्वेनैक एव चित्तीकृतः । ततः स एव चित्तस्थः सन् मदिष्टं सम्पादयेत् कथं तु यूयमेतावता प्रयासेनात्रागता अतो महा-नेव संकोचो वा मम जात इति भावः तथैवाह मनसोऽपीति प्रश्ना नारीति सम्बन्धोक्तिपाठान्तरं तदज्ञानं दृष्ट्वा प्रहस्य ॥ २८ ॥ २९ ॥

उत्तरमाहुर्यथेति । अयं भावः । भवता य एव जगदीश्वर इति पूर्णषड्गुणैश्वर्यो भगवान् न तावद्विवक्षितः नच महत् स्रष्टृत्वादि विश्वशक्तिकः पुरुषः विसर्गाद्यंशमात्रसिद्धकामनया तावन्मात्रो-पाधितयोपासनाप्रवृत्तेः । यदि च तत्तदुपासनामकारिष्यस्तदा तत्तद्रूप स्पएवाविरभविष्यत् एवं विश्वेत्यादिपद्येऽप्युद्भवादि शब्दा विसर्गगत तन्मात्रपरा एव । अतो जगदीश्वरशब्देनापि विसर्गादि मात्र शक्तिको विवक्षितः सचैकत्वेनोपासितोऽपि सृजामि तन्नि-युक्तोऽहमित्यादिन्यायेन सर्वं तत्तच्छक्त्याश्रयत्वात् श्रीविष्णुप्राप्तो ऽपि तद्रूपतया न विवक्षितः तद्विग्रहादिनिष्ठत्वाभावात् अथ त्रया-णामभेदोऽपि न विवक्षितः तेषां क एवेत्यादिविरोधात् । किन्तु सामान्यतयैव विवक्षितः सामान्यञ्च विशेषान् विना नोपलभ्यते इत्यत स्त्रयाणामप्याविर्भावोयोग्य एवेति तथैवाहुः यद्वै इति ॥३०॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्तिकृत सारार्थदर्शिनी ॥

स्वैः स्वैश्चिह्नैस्त्रिशूलकमण्डलुचक्रादिभिस्तदपि कृपावलोकेनैव उपलंभितान् । एते ईश्वरा एवैतादृशकृपावलोकान्यथानुपपत्ते-रिति ज्ञापितान् । कीदृशेन हसत् प्रसीदद्वदनं यतस्तेन ॥ २५ ॥

श्लक्ष्णया मधुरया ॥ २६ ॥

अनुयुगं प्रतिकल्पं विभज्यमाने मायागुणैर्यं विश्वस्य उद्भवाद यस्तेषु प्रवृत्तास्ते प्रसिद्धा एव ब्रह्मादयो यूयं विगृहीतदेहा भव-थेति जानामीति भावः। यद्वा मायागुणैरेव विगृहीतदेहा इति विष्णोरपि प्रकृतिसत्त्वमयदेहत्वं ईश्वरत्वस्यैव निर्द्धारासामर्थ्येन भगवत्तत्त्वज्ञानाभावादेव तेनोक्तमिति ज्ञेयं तेभ्योवो युष्मभ्यं प्रण-तोऽस्मि प्रणति ददद्स्मीति कृपया मत्सन्देहं उच्छिन्दतामिति भावः भवतां मध्ये मया इह मदभीष्टसाधने क उपहूतः 'शरणं तं प्रपद्ये, इत्येकस्यैव निर्दिष्टत्वात् सच जगदीश्वरो भवतां मध्ये क इति भवद्भिरेव कृपया कथ्यतामिति भावः ॥ २७ ॥

तूष्णींस्थितांस्तान् पुनः स्पष्टीकृत्याह । एक एव मया विविधः

अथास्मदंशभूतास्ते आत्मजा लोकविश्रुताः॥
भवितारोऽङ्ग! भद्रं ते विस्रप्स्यन्तिच ते यशः ॥ ३१ ॥
एवं कामवरं दत्त्वा प्रतिजग्मुः सुरेश्वराः ॥
सभाजितास्तयोः सम्यग्दम्पत्यो र्मिषतोस्ततः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

प्रधानैरुपचारैः विबुधप्रधान इति वा पाठः प्रजननाय पुत्रोत्पत्त्यै चित्तीकृतः चित्तस्थीकृतः यूयं त्रयः कथमागताः ॥ २८ ॥ २९ ॥

यत् यं जगदीश्वरं भवान् ध्यायति ते जगदीश्वरा वयं सत्यसंकल्पस्य तवाभीष्टप्रदातारो भवामेत्यर्थः अयं भावः जगदीश्वरस्तुल्य एकः पुत्रो मे भूयादिति संकल्पे कतमो जगदीश्वरः स्यादिति संदेहेन त्रय एव वयं ध्याताः पुनश्च ध्यातेषु त्रिषु मध्ये जगदीश्वर एक आयात्विति पुनरेकस्य चित्तस्थीकृतत्वेऽपि त्रयाणामेवास्माकं जगत्यस्मिन्नैश्वर्येऽत्र एवागता अस्माकं त्रित्वेप्यैक्यात् वयमेक एव नापि त्वया य एव परमेश्वर इति परमेश्वरशब्दः प्रयुक्तोऽत इन्द्रशत्रो विवर्द्धस्वेत्यादौ संकल्पादपि साधनस्य प्राबल्यदर्शनात् साधनानुरूपं संकल्पानुरूपश्च तव फलं भविष्यतीति ॥ ३० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

कृपयावलोको यस्मिन् हसच्चतद्वनं च तेनोपलंभितान् अपलक्षितान् प्रसन्नतया सूचितान् । तद्रोचिषा तेषां दीप्त्या प्रतिहते चक्षुषशक्ते निमील्य ॥ २५ ॥

चेतश्चित्तं तत्प्रवणं युंजन् । तदाशक्तं कुर्वन् श्लक्ष्णया मधुरया सूक्तया शोभनार्थया प्रह्वताधीत् स्तुतवान् ॥ २६ ॥

तत्र विश्वसृष्ट्यादिहेतुत्वादिगुणवर्णनरूपां स्तुतिं कुर्वन् । एको जगदीश्वरः मयाहूतः स युष्मासु कइति पृच्छति त्रिश्वेति त्राभ्याम्, विश्वोद्भवादिषु निमित्तभूतेषु, अनुयुगं कल्पे कल्पेविभज्यमानै र्मायागुणैर्विग्रहीता सृज्यत्वादिना विशेषतो गृहीता अस्मदादिदेहा यैस्ते प्रसिद्धप्रभावा ब्रह्मविष्णुगिरीशा यूयम् अतो वो युष्मान् प्रणतोऽस्मि तेभ्यः सकाशान्मे मया शरणं तं प्रपद्येहं य एवजगदीश्वर, इत्येवं य उपहूतः स सर्वेतां भवत्सु कः । कतम इति युष्माभिरेव कथनीय इत्यर्थः ॥ २७ ॥

अस्यैव प्रपंच एक इति । प्रजननाय पुत्रोत्पत्त्यै विबुधप्रधानः एको मयाचित्तीकृतो ध्यातः इह तु तत्प्रभूता मनसोपि दूराः अगोचराः त्रयोऽपि कथमागता । अत्र त्रयाणामागमने मम महान्विस्मयः अतो मे महां प्रसीदत कारणं चब्रूत ॥ २८ ॥

हे प्रभो ! ग्रंथतात्पर्यग्रहणे समर्थ ! ॥ २९ ॥

हे ब्रह्मन् ! ते त्वया यथा संकल्पः कृतस्तेन तथैव भाव्यम् यतः सत्यसंकल्पस्य तेसंकल्पो ऽन्यथा न भवति । यदेकं जगदीश्वरं परब्रह्म भवान्ध्यायति । त एते वयं त्रयोऽपि तदेकं ब्रह्म नास्माकमन्यत्भेदः । अयमर्थः । "सृजामि तन्नियुक्तोहं हरो हरति तद्वशः,, इति ब्रह्मवचनात् ।" ते वयं यस्य वशे महात्मनः, स्थिता संकुता इव सूत्रयंत्रिता" इति शिववचनाच्च वासुदेवस्य नियंतृत्वं ब्रह्मशिवयोर्नियम्यत्वमस्ति तथा सति नियम्यभूतयोर्ब्रह्मशिवयोः स्वरूपतो भिन्नत्वेपि जगदीश्वरात्मुन्यपाहूतानियंतुर्वासुदेवात् अभिन्नत्वम् यथा छांदोग्ये. स्वरूपेण भिन्नानामपीं द्रियाणां प्राणायत्ततयाप्राण भिन्नत्वं श्रूयते नवै वाचो नचक्षूंषि नमनइत्याचक्षतेप्राणा इत्येवाचक्षते किंच सर्ववेदेतिहासादिसारभूतेऽस्मिन् "वासुदेवात्परो ब्रह्मन्न चान्योऽर्थोस्तितत्वत" इत्याद्युक्तत्वात् ."अहोभाग्यमहोभाग्यं नंदगोपव्रजौकसां यन्मित्रं परमानंदं पूर्णब्रह्मसनातनम्" इत्यादि वक्ष्यमाणाच्च वासुदेवाख्यं परं ब्रह्मावर्णितम् । तस्मात्सर्वस्य विश्वस्य स्वरूपतोभिन्नस्यापि तज्जत्वादिना । तदभिन्नत्वमाह भगवति "सर्वंखल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति"ति । ब्रह्मशिवादीनां च वासुदेवजन्यत्वं श्रूयते "नारायणाद्ब्रह्मा जायते नारायणाद्द्वादशादित्या रुद्रा वसवः सर्वाणि छंदांसि एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मानेशान, इति अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः । सर्वं प्रवर्तते,, इति श्रीमुखवचनाच्च ॥ ३० ॥

भाषाटीका ॥

देवों की कृपा दृष्टि से परिपूर्ण देखा उनकी कांती से शोभित होने से मुनि ने दो नेत्र बंद कर लिये ॥ २५ ॥

फिर उनमें लगे हुये चित्त को भली भांति से युक्त करते हुये हाथ जोडकर सुंदर कोमल वाणी से सब लोकों के ईश्वरों की स्तुति करने लगे ॥ २६ ॥

अत्रीजी बोले संसार के उत्पत्ति स्थिति संहारादि कार्यों में सत्वादि रूप से विभाग किये हुये गुणों से सब युगों में देहों को धारण करने वाले हे ब्रह्मा विष्णु शिवजी मैं आपको प्रणाम करता हूं आप कृपा करके कहिये कि आप तीनों के मध्य में मैंने किसे यहां बुलाया है ॥ २७ ॥

मैंनेतो यहांपर एक भगवान् को पुत्रोत्पत्ती के निमित्त मन में धारण किया था फिर आपतो प्राणियों के मन से भी दूर रहने वाले तीनों मूर्ति यहां किस प्रकार से आगये इस वात कूं आप कृपाकर मेरे से कहो मेरे को इस में वडा विस्मय हो रहा है ॥ २८ ॥

मैत्रेय जी वोले हे विदुर ! इस प्रकार उन अत्रि मुनि के वचन को श्रवण करके वे तीनों देवेश्वर हस करके मधुर वचन से उन अत्रि मुनि को उत्तर देत भये ॥ २९ ॥

तीनों देव बोले हे ब्रह्मन् ! आप तो सत्यसंकल्प हो आपने जो संकल्प किया था वह वैसा ही होना चाहिये अन्य था नहीं होगा तब तो आप जिन को ध्यान करते थे वे ही देव हम लोग आये हैं ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ॥

विस्रप्स्यतिविस्तारयिष्यंति अंतर्भूतणिजर्थस्त्रप्लसृप्तलविलस्वरूपम् ॥ ३१ ॥

ताभ्यांसम्यक्सभाजिताः पूजिताः संतः ततःस्थानात्प्रतिजग्मुः ॥ ३२ ॥

सोमोऽभूद्ब्रह्मणोंऽशेन दत्तो विष्णोस्तु योगवित् ।
दुर्वासाः शङ्करस्यांशो निबोधाङ्गिरसः प्रजाः ॥ ३३
श्रद्धात्वङ्गिरसः पत्नी चतस्रोऽसूतकन्यकाः ।
सिनीवाली कुहू राका चतुर्थ्यनुमतिस्तथा ॥ ३४ ॥
तत्पुत्रावपरावास्तां ख्यातौ स्वारोचिषेऽन्तरे ।
उतथ्यो भगवान्साक्षाद्ब्रह्मिष्ठश्च बृहस्पतिः ॥ ३५ ॥

श्रीधरस्वामि कृत भावार्थदीपिका ।

अंगिरसोब्रह्मणस्तृतीयपुत्रस्य निबोध बुध्यस्व ॥ ३३ ॥
ताःकन्यानिर्दिशति सिनीवालीति ॥ ३४ । ३५ ॥

श्रीराधारमणदास गोस्वामिभिर्विरचिता ।
दीपन्याख्यादीपिका टिप्पणी ।

अथातो हेतोःअंशेन शक्तिविशेषेण भूताःप्राप्ता आविष्टा इत्यर्थः भूङ्प्राप्तावित्यस्मात् ॥ ३१ ॥ ३४ ॥
तत्पुत्रावंगिरसः पुत्रौ ॥ ३५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचंद्रचंद्रिका,

अथ हे मुने ! अस्मदंशेन संभूताः सुता लोकविश्रुता भविष्यंति ते तव यशः विस्रप्स्यंति विस्तृतं करिष्यंतिते भद्रमस्तु ३१
एवममीष्टं वरं दत्वा तयोर्दंपत्योः अत्र्यनसूययोःसम्यङ्मिषतोः पश्यतोः सतोः सम्यक्पूजिताः सुरेश्वराः प्रतिजग्मुः ३२
ततो ब्रह्मणा चतुर्मुखस्यांशेन सोमो विष्णोरंशेन दत्तात्रेयःशंभोरंशेन दुर्वासाश्च जाता अथांगिरसः अंगिरस उत्पन्नाः प्रजा मया कथ्यमानाः शृणु ३३
अंगिरसः पत्नीश्रद्धाख्या कर्दमस्य तृतीयां दुहिता चतस्रःकन्यकाः प्रसूतवती कन्याः निर्दिशतिसिनीति ३४
अपरावपि तत्पुत्रौ अंगिरस पुत्रौ उतथ्यः बृहस्पतिरिति ख्यातौ प्रसिद्धौ स्वारोचिषे मन्वंतरे आस्तां भगवान् ब्रह्मिष्ठ इति पुत्रद्वयविशेषणम् ॥ ३५

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थ कृत पदरत्नावली

तर्हि प्रसन्नाश्चेत्प्रजादद्त इत्यत्रेर्जिह्वाप्रसंचलनावकाशमदत्वा माहुः अथास्माकिति अथ ब्रह्मरुद्रस्थो विष्णुः स्वयमित्येतेवयामि त्वत्तयनंतरं व्यवहारांतरं विरम्यते तवात्मजा भवितारो भविष्यंतीति वरं ददुरित्यर्थः यद्वा यतएवं वसंकल्पोऽथतस्मादितिलोकेतेयशो विस्तृत्यतुभ्यं भद्रंकल्याणं सुखं वितरिष्यंतीत्यन्वयः ॥ ३१ ॥
किमन्वदद्दुरिति तत्राह एव मिति कामवरं कामितपुत्रवरं नान्यमिति शेषः मिषतोः पश्यतोः सतोः ततोऽत्रेराश्रमात् ॥ ३२ ॥
अंशेनेति तृतीयया सोमः साक्षाद्ब्रह्मणोंऽशो न भवति किं तु तेन विशेषेण सन्निहित एव । तथात्वे विष्णोरंशो दत्तः शंकरस्यांशो दुर्वासा इतीव प्रयोगः स्यात् "ब्रह्मणो नावतारोऽस्ति सन्निधानं तु केवलं ऋते विष्णोरात्मनस्तु तदंशोक्तिः प्रवेशत,, इतिवचनात् आत्मनो जीवस्य तदंशोक्तिर्विष्णवंशवचनं प्रवेशत,, इति ज्ञेयमित्यर्थः कथं तर्हि ब्रह्मसंभवानिति प्रत्यक्षोक्तिरितिचेन्न सृष्टिविशेषान्मानां तदविरुद्धवदुक्तेः तथाचोक्तं " सृष्टिभेदाद्विरूपं तु कथापंचोत्तरंशतं वैरूप्यमन्यद्विशेषं तात्पर्यान्मोहनाय चेति । अत्र ग्रंथे कथा पंचोत्तरं शतं सृष्टिभेदाद्विरूपं विपरीतमिव प्रतीयत इति शेषः अन्यद्वैरूप्यं तात्पर्याज्ञानान्मोहनायोक्तमिति ज्ञेयमित्यर्थः कल्पादिभेदादपि कथाभेदो प्रवर्ततीत्यतोऽपि विरोधो नास्ति" श्रुते तु पाद्मवकर्ण कौर्म्यं रामायणं तथा विष्णोर्ब्रह्मादिरां चैव क्रमाद्दशकसमकर्ता एवदापादकं चाप्यव्रते कल्पादिभेदतः कथाभेदस्तु विज्ञेयो मोहायैतेषु भिन्नताइति" वचनात् विद्धिकृताविति धातोर्योगविद्योगमार्गकृत अणिमादियोगज्ञो वा योधते शब्दविकरणे पठितत्वात् परस्मैपदम् । प्रजाः संततीः ॥ ३३ ॥
कन्यकानामान्याह सिनीवालीति कृष्णचतुर्दश्यभिमानिनी सिनीवाली तत्पंचदश्यभिमानिनी कुहूः शुक्लचतुर्दश्यभिमानिनी अनुमतिः तत्पंचदश्यभिमानिनी राका ॥ ३४ ॥
तत्पुत्रौ तस्याः श्रद्धायाः पुत्रौ स्वारोचिषनाम मनोः पुत्रयोर्नामाह उतथ्यइति उचितुं स्थापयितुमर्हेत्युतथ्यः । साक्षाद्भगवान्पूज्यः बृहत्याः वाचः पालकत्वात्स्वामित्वाद्वा बृहस्पतिः" तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्चेति सूत्रात्तकारलोपः सुडागमश्चेति ब्रह्मिष्ठो वैदिकतमः बृहस्पतेर्नपरःसाम्नोविदुरिति-श्रुतेः ॥ ३५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

फलञ्च तथैव भवेदित्याहुः अथेति अतो हेतोः अस्माकमंशो न शक्तिविशेषेण भूता प्राप्ता आविष्टा इत्यर्थः ॥ ३१—३५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

अथेति विष्णोः परमेश्वरत्वख्यापनार्थं विष्णुंशोदत्त एवावतारो ऽभूत्तेतरौ विस्रप्स्यन्ति विस्तारयिष्यन्ति अन्तर्भूतणिजर्थस्य सृप्लृगतावित्यस्य रूपम् ॥ ३१ ॥
सभाजिताः पूजिताः मिषतो पश्यतोः ॥ ३२ ॥ ३५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ॥

अंग हे मुने ! भवितारः भविष्यंति ते तवयशः विस्रप्स्यंति विस्तृतं करिष्यंति ॥ ३१ ॥
सभाजिताः पूजिताः मिषतोःपश्यतोःसत आश्रमपदात् प्रतिजग्मुः ॥ ३२ ॥
योगविदध्यात्मविद् निबोध बुध्यस्व ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

पुलस्त्योजनयत्पत्न्यामगस्त्यं च हविर्भुवि ॥
सोऽन्यजन्मनि दह्राग्निर्विश्रवाश्च महातपाः ॥ ३६ ॥
तस्य यक्षपतिर्देवः कुवेरस्त्विडविडासुतः ॥
रावणः कुंभकर्णश्च तथान्यस्यां विभीषणः ॥ ३७ ॥
पुलहस्य गतिर्भार्या त्रीनसूत सती सुतान् ॥
कर्मश्रेष्ठं वरीयांसं सहिष्णुं च महामते ॥ ३८ ॥
क्रतोरपि क्रिया भार्या बालखिल्यानसूयत ॥
ऋषीनूषष्टिसहस्राणि ज्वलतोब्रह्मतेजसा ॥ ३९ ॥
ऊर्जायांजज्ञिरे पुत्रा वसिष्ठस्यपरन्तप ! ॥
चित्रकेतुप्रधानास्ते सप्तब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥ ४० ॥
चित्रकेतुः सुरोचिश्च विरजा मित्र एव च
उल्बणोवसुभृद्यानोद्युमान् शक्त्यादयोऽपरे ॥ ४१ ॥
चित्तिस्त्वथर्वणः पत्नी लेभे पुत्रं धृतव्रतम् ॥
दध्यंश्चमश्वशिरसं भृगोर्वंशं निबोध मे ॥ ४२ ॥
भृगुःख्यात्यां महाभागः पत्न्यां पुत्रानजीजनत्
धातारं च विधातारं श्रियंच भगवत्पराम् ॥ ४३ ॥
आयतिं नियतिं चैव सुते मेरुस्तयोरदात् ।
ताभ्यां तयोरभवतां मृकंडःप्राण एव च ॥ ४४ ॥
मार्कंडेयोमृकंडस्यप्राणाद्वेदशिरा मुनिः
कविश्च भार्गवो यस्य भगवानुशनासुतः ॥ ४५ ॥

भाषाटीका ।

अब हम लोगों के अंशरूप लोक विख्यात तुम्हारे पुत्र होंगे तुम्हारा मंगल होवे तुम्हारा यश का विस्तार करेंगे ॥ ३१ ॥

इस प्रकार यथेष्ट वरदान देकर इन दोनों दंपती के देखते २ ही तीनों सुरेश्वर चले गये ॥ ३२ ॥

पश्चात् ब्रह्माके अंशसे चन्द्रमा विष्णुके अंश से योगवेत्ता दत्तात्रेय और शंकरके अंश से दुर्वासा हुये ॥ इसके पीछे अंगिरा की सन्तान सुनो ॥ ३३ ॥

अंगिराकी पत्नी श्रद्धाने चार कन्या पैदा करीं सिनीवाली कुहू राका और चौथी अनुमति ॥ ३४ ॥

इनों के विख्यात दो पुत्र और भी हुये जो कि स्वारोचिष मन्वन्तर में एक उतथ्य दूसरे साक्षात् बृहस्पतिजी हैं ॥ ३५ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ॥

पुलस्त्योहविर्भुविपत्न्यामित्यन्वयः सोऽगस्त्यः दह्राग्निर्जाठराग्नि विश्रवाश्चपुलस्त्यस्यसुतइतिशेषः ॥ ३६ ॥

तस्यविश्रवसइडविडायांजातः सुतःकुबेरःअन्यस्यांभार्यायांकेशिन्यांरावणादयस्त्रयःसुताः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

ज्वलतःप्रकाशमानान् ॥ ३९ ॥

चित्रकेतुप्रमुखाजज्ञिरेतेचसप्तर्षयोजाताः ॥ ४० ॥

तानेवाह चित्रकेतुरिति वसुभृद्यानोनामैकः शक्त्यादयोऽपरेऽन्यस्याःपुत्राः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

ख्यात्यांपत्न्याम् पुत्रान्पुत्रींपुत्रींच तानेवाह धातारमिति ॥ ४३ ॥

तयोर्धातृविधात्रोः ॥ ४४ ॥

कविश्चभार्गवोभृगोःपुत्रः यस्यकवेःसुतउशना ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

श्रीराधारमणदास गोस्वामिविरचित ।
दीपन्याख्यादीपिकाटिप्पणी ।

इति चकारान्वयः ॥ ३६ ॥

रावणादयस्त्रयो विश्रवसः सुताः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

-क्रिया तच्छक्त्यधिष्ठात्री ॥ ३९ ॥

ते च सप्तर्षयो जाता इति पृथक्वाक्यमन्यथा तच्छब्दस्यान-न्वयित्वंस्यात्तेच सप्तर्षयोऽमलाइत्यपि पाठश्चीकासम्मतः ब्रह्मर्षय-इति पाठे ब्रह्माणश्चतेऋषयश्चेत्यर्थस्तथैव ॥ ४० ॥ ४१ ॥

धृतव्रतनामानं दध्यंचञ्च ॥ ४२ ॥

पुत्री च पुत्रौ च पुत्रास्तान् ॥ ४३ ॥

ताभ्यां धातृविधातृभ्यां सकाशात्तयो रायतिनियत्योः ॥ ४४ ॥

यस्य कवेः भगवान्सर्वज्ञ उशना शुक्रः ॥ ४५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचंद्रचंद्रिका ।

पुलस्त्यः पत्न्यां स्वभार्यायां हविर्भुवाख्यायां कर्दमस्य चतुर्थ्यां दुहितरि अगस्त्यमजनयत् ॥ अगस्त्यं विशिनष्टियोऽगस्त्यःअन्यजन्मनि दह्राग्निः जाठराग्निरभूत्तथा महातपाःविश्रवाश्च पुलस्त्यसुत इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

तस्य विश्रवसइति इलविलासुतः इलविलायां जातःयक्षाणां पतिः प्रभुर्देवः कुवेरः तथाअन्यस्यां भार्यायां कैकस्यां रावणादयस्त्रयः पुत्रा विश्रवस एव जाताः ॥ ३७ ॥

पुलहस्य भार्या गत्याख्या कर्दमस्य पंचमी दुहिता सती पतिव्रता त्रीन्सुतानसूत प्रसूतवती तान्निर्दिशति कर्मश्रेष्ठामिति हे महामते ! ॥ ३८ ॥

क्रतोरपि भार्या क्रियाख्या कर्दमस्य षष्ठी सुता ब्रह्मतेजसा ज्वलतः प्रकाशमानान्षष्टिसहस्राणि वालखिल्यान् वानप्रस्थानृषीनसूयत ॥ ३९ ॥

तथा वसिष्ठस्य भार्यायामूर्जायां कर्दमस्य नवम्यां सुतायां हे परंतप ! चित्रकेतुप्रभृतयः सप्तमहर्षयःनिर्मलाचाराःजज्ञिरे अरुंधत्या एव नामांतरमूर्जेति वेदितव्यम् ॥ ४० ॥

पुत्रान्निर्दिशति चित्रकेतुरिति द्युमान् तेजस्वीत्यर्थः शक्त्याद-यः अपरे अन्यस्यां भार्यायां जाता इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

अथर्वणः पत्नी कर्दमस्याष्टमी सुता शांताख्या चित्तिरिति पाठांतरं, तदात्तस्या एव नामांतरं धृतव्रतं दध्यंचमश्वशिरसंचपुत्रं लेभेलब्धवती अथ मे मत्तः भृगोर्वंशं निबोधश्रृणु ॥ ४२॥

हे महाभाग ! ख्यात्यां ख्यातिनाम्न्यां कर्दमस्य सप्तम्यांदुहितरि भृगुर्धातृविधातारौ पुत्रौ पुत्रानित्यार्षे बहुवचनं भगवत्परां भगवानाश्रयो यस्यास्तांश्रियं लक्ष्म्यंशभूतां कन्यां चाजीजनत् ॥ ४३ ॥

मेरुः स्वस्य सुते आयतिं नियतिं च तयोर्धातृविधात्रोरदाद्दत्त-वान्ताभ्यां धातृविधातृभ्यां तयोर्मेरुदुहित्रोरायतिनियत्योर्यथा क्रमं मृकंडुः प्राणश्चाभवत् ॥ ४४ ॥

ततः मृकंडोर्मार्कंडेयः प्राणाद्वेदशिरा मुनिरभवत् उशना शुक्र यस्य वेदशिरसः सुतः स कविः शुक्रश्चभार्गवः भृगुवंशसंभूत इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ॥

त्यक्त्वागाद्गस्त्यः स्त्यैष्टचैशब्दसंघात इत्यतः शब्दादिविषय जातं प्रति गतो न भवतीति वा सोऽगस्त्योन्यजन्मनि अग्निषु दह्रो नामाग्निःदह्रोऽग्निरहपाग्निरित्यर्थःअन्यजन्मनीति विशेषणं व्यर्थम् अत्र-पूर्णाः पूर्वमग्निर्वाल्पाग्निरिति विवेकस्तु गवेषणीय इति ॥ ३६ ॥

तस्याविश्रवसः कोऽयं यक्षपतिरित्यत उक्तंदेवः कुवर इति कुवि आच्छादनइति धातोर्धनदानेन दारिद्र्यं कुवति आच्छादयतीति कुवेरः अयमर्थःकस्मिंश्चिद्ग्रन्थेऽप्यतिव्याप्तः स्यादित्यत उक्तमिडिविलासुत इति अन्यस्यां पत्न्याम् ॥ ३७ ॥ ॥ ३८ ॥

वालखिल्या अल्पा येषां ते तथा संततिविधुराः ऊर्ध्वरेतस इ-त्यर्थः तान् ब्रह्मतेजसा ब्रह्मनिमित्ततेजसा ॥ ३९ ॥ ४० ॥

अन्येषां नामान्यप्रतिषिद्धत्वात् किमिति नाक्तानीति शंकामाभूदित्याह चित्रकेतुरिति अपरे सप्तेभ्योऽन्ये ते के शक्त्यादयः शक्ति मुनिप्रमुखाः ॥ ४१ ॥ — ॥ ४३ ॥

तयोरायतिनियत्योः ॥ ४४ ॥

यस्य कवेः ॥ ४५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः

दत्ताग्निरितिसम्बन्धोक्तिः देहाग्निरिति चित्सुखः ॥ ३६ ॥ — ॥ ३८ ॥

तेजस इति चित्सुखः ॥ ३९ ॥

सप्तब्रह्मर्षय इति पाठश्चित्सुखसंमतः । सप्तर्षय इतिक्वचित् । टीकातुभयथा लगति ॥ ४०—४५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

हविर्भुवि पत्न्यां सोऽगस्त्यः दह्राग्निर्जाठरः विश्रवाश्च पुलस्त्यस्य पुत्र इति शेषः ॥ ३६ ॥

तस्य विश्रवसः इडविडायां जातः सुतः कुवेरः अन्यस्यां केशिन्याम् ॥ ३०—३२ ॥

शक्त्यादयोऽपरेऽन्यस्याः पुत्राः ॥ ३७ ॥ ४२ ॥

पुत्रीच पुत्रीच पुत्रास्तान् पुत्रान् ॥ ४३ ॥

तयोस्ताभ्यां धातृविधातृभ्याम् ॥ ४४ ॥

कविश्च भार्गवो भृगोः पुत्रः ॥ ४५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ॥

पुलस्त्यो हविर्भुवि पत्न्यामगस्त्यं जनयामास सोऽगस्त्यः अन्य-जन्मनि दह्रो जाठरोऽग्निरभूत् । विश्रवाश्च पुलस्त्यस्य सुत इति शेषः ॥ ३६ ॥

तस्य विश्रवसः । अन्यस्यां केशिन्यां रावणादयः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

ज्वलतः प्रकाशमानान् ॥ ३९ ॥

चित्रकेतुप्रधानाः चित्रकेतुप्रमुखाः ॥ ४० ॥

तानेवाह चित्रकेतुरिति वसुभृद्यानो नामैकः शक्त्यादयोऽपरे अन्यस्यांजाताः ॥ ४१ ॥

चित्तिः शांतिः ॥ ४२ ॥

पुत्रान् पुत्रौ पुत्रींच ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

कविश्च भार्गवः अभावयत् अवर्द्धयत् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

त एतेमुनयः क्षत्तर्लोकान्सर्गैरभावयन् ॥
एषकर्दमदौहित्रसंतानः कथितस्तव ॥ ४६ ॥
शृण्वतः श्रद्दधानस्य सद्यः पापहरः परः ॥
प्रसूतिं मानवीं दक्ष उपयेमेह्यजात्मजः ॥ ४७ ॥
तस्यांससर्जदुहितृःषोडशामललोचनाः ॥
त्रयोदशादाद्धर्माय तथैकामग्नयेविभुः ॥ ४८ ॥
पितृभ्यएकां युक्तेभ्यो भवायैकां भवच्छिदे ॥
श्रद्धा मैत्री दया शांतिस्तुष्टिः पुष्टिः क्रियोन्नतिः ॥ ४६ ॥
बुद्धिर्मेधा तितिक्षा ह्रीर्मूर्तिर्धर्मस्य पत्नयः ॥
श्रद्धाऽसूत शुभं मैत्रीप्रसादमभयं दया ॥ ५० ॥

भाषाटीका ॥

पुलस्त्यने हविर्भू पत्नी में अगस्त्य को पैदा किये जो और जन्म में जाठराग्नि हुये और एक बड़े तपस्वी विश्रवा को भी जनमा ॥ ३६ ॥

उनके इडविड़ा में यक्षोंके पति कुबेर हुये और दूसरी पत्नी में रावण कुंभकर्ण और विभीषण हुये ॥ ३७ ॥

पुलहकी गति भार्या ने तीन पुत्र पैदा किये कर्मश्रेष्ठ वरीयान् और सहिष्णु ॥ ३८ ॥

क्रतु की भार्या क्रिया ने ब्रह्म तेज से जाज्वल्यमान साठ हजार बालखिल्य ऋषि पैदा किये ॥ ३६ ॥

वसिष्ठजी के ऊर्जा नामक अरुंधुती भार्यामें चित्र केतु प्रभृति अमल पुत्र हुये वोही सप्त ऋषि हुये ॥ ४० ॥

चित्रकेतु, सरोचि, बिरज, मित्र, उल्वण, वसुभृद्यान, द्युमान, ये सात पुत्र हैं अन्य स्त्री मे शक्त्यादि इतर पुत्र उत्पन्न होते भये ॥ ४१ ॥

अथर्वण ऋषी की पत्नी चित्ति नाम्नी, दध्यंच नामक, व्रत को धारण करन वारो अश्वशिरा ऐसे पुत्र को प्राप्त होती भई. अब भृगुके वंश को श्रवण करो ॥ ४२ ॥

महाभाग्यवान् भृगु ऋषि, ख्याति नामक पत्नी में धाता, विधाता यह दो पुत्र, और भगवत्परायण श्रीनाम्नी पुत्री को उत्पन्न करते भये ॥ ४३ ॥

मेरुने, आयति, नियति, यह, दोनों पुत्रियोंको धाता विधाता इन दानोंकेलियेदान कियो. उनसूं वे दोनो स्त्रियोंके मृकंड प्राण यह दोनो पुत्र होतेभये ॥ ४४ ॥

मृकंड के पुत्र-मार्कंडेय प्राण के पुत्र वेदशिरा, और कवि भृगु के पुत्र भये जिन कवि के पुत्र उशना नामक शुक्र होते भये ॥ ४५ ॥

श्रीधरस्वामि कृत भावार्थदीपिका ।

अजात्मजोब्रह्मपुत्रः नतुप्राचेतसः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥
युक्तेभ्यःसंयतेभ्योमिलितेभ्योवा ॥ ४६ ॥ ५० ॥ ५१ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामि विरचिता
दीपन्याख्यादीपिका टिप्पणी ।

सर्वइत्यर्द्धकम् लोकाख्यानाधिवजनान् अभावयन्नुत्पादितवन्तः ॥ ४६ ॥

सात्विकशक्त्यधिष्ठातृत्वात्पापहरः ॥ ४७ ॥

तस्यां प्रसूत्याम् ॥ ४८ ॥

संयतेभ्यः शुद्धान्तःकरणेभ्यः । मिलितेभ्य एकचित्तेभ्यइति-एकभार्यत्वेपिदोषः परिहृतः ४६ ।

श्रद्धा शास्त्रार्थविश्वासशक्त्यऽधिष्ठात्री देवी शुभं । सत्सङ्गाद्यधिष्ठातारं मैत्री हिताचरणशक्त्यधिष्ठात्री दया निर्हेतुकपरदुःखप्रहाणेच्छाशक्त्यधिष्ठात्री ॥ ५० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचंद्रचंद्रिका ।

देवहूतिदुहितृसंततिमुपसंहरति नवेति हे क्षत्तः ! एते नव मरीच्यादयः सर्गैः स्ववंशैर्लोकानभावयन् उत्पादयामासुः कर्दमदुहितृसंततिश्रवणफलमाह एष इति कर्दमदौहित्रः कर्दमदुहितृसंबंधी-संतानो मया कथितः श्रद्धापूर्वकं शृण्वतः पापनिवर्तकः ॥ ४६ ॥

एवं देवहूतिसंततिमभिधायाथमनोस्तृतीयायाः दुहितुः प्रसूतेः संतानमाह प्रसूतिमिति अजात्मजो ब्रह्मपुत्रो दक्षः मानवीं स्वायंभुवमनुदुहितरं प्रसूतिमुपयेमे उवोढ तस्यां प्रसूत्यां अमललोचनाःसौंदर्यशालिनीः षोडशदुहितृः ससर्ज ॥ ४७ ॥

तत्र त्रयोदश दुहितृः विभुस्तत्तदभिप्रायविज्ञानसमर्थो दक्षः धर्माय ददौ एकां दुहितरमग्नये एकां युक्तेभ्यो मिलितेभ्यः पितृभ्य एकां भवच्छिदे भवाय रुद्राय अदात् ज्ञानप्रदत्वाद्रुद्रस्य भवच्छित्वं विवक्षितम् ॥ ४८

तत्र धर्मपत्नीस्त्रयोदश दुहितृ निर्दिशति श्रद्धेति ॥ ४६ ॥

तासां प्रत्येकं संततिमाह श्रद्धेति आसां श्रद्धादिनामत्वंतदपत्यानां शुभादिनामत्वं च श्रद्धादिधर्मयुक्तत्वेनश्रद्धादिकार्यशुभादिधर्मयुक्तत्वेन च बोध्यंनाम्ना मन्वर्थत्वात् यद्वा श्रद्धा शुभाद्यभिमानिदेवतात्वाद्वातासां तेषां च तन्नामत्वम् ॥ ५० ॥

शांतिः सुखं मुदं तुष्टिः स्मयं पुष्टिरसूयत ।
योगं क्रियोन्नतिर्दर्पमर्थं बुद्धिरसूयत ॥ ५१ ॥
मेधा स्मृतिं तितिक्षा तु क्षेमं ह्रीः प्रश्रयं सुतम् ।
मूर्तिः सर्वगुणोत्पत्तिर्नरनारायणावृषी ॥ ५२ ॥*
ययोर्जन्मन्यदो विश्वमभ्यनन्दत्सुनिर्वृतम् ।
मनांसि ककुभो वाताः प्रसेदुः सरितोऽद्रयः ॥ ५३ ॥
दिव्यवाद्यंत तूर्याणि पेतुः कुसुमवृष्टयः ।
मुनयस्तुष्टुवुस्तुष्टा जगुर्गंधर्वकिन्नराः ॥ ५४ ॥
नृत्यंति स्म स्त्रियो देव्य आसीत्परममंगलम् ।
देवा ब्रह्मादयः सर्वे उपतस्थुरभिष्टवैः ॥ ५५ ॥

देवा ऊचुः ॥

यो मायया विरचितं निजयाऽऽत्मनीदं खे रूपभेदमिव तत्प्रतिचक्षणाय ॥
एतेन धर्मसदने ऋषिमूर्तिनाऽद्य प्रादुश्चकार पुरुषाय नमः परस्मै ॥ ५६ ॥
सोऽयं स्थितिव्यतिकरोपशमाय सृष्टान्सत्त्वेन नः सुरगणाननुमेयतत्त्वः ।
दृश्याददभ्रकरुणेन विलोकनेन यच्छ्रीनिकेतममलं क्षिपताऽरविंदम् ॥ ५७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ॥

अभावयन् अवर्धयन् ॥ ४६ ॥

कर्दमदौहित्रकथाश्रवणफलमाह अशृण्वत इति अजात्मजो दक्षः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

युक्तेभ्यो योगिभ्यो हरो मनोयोगसहितेभ्य इति वा भवच्छेदे ज्ञानोपदेशेन संसारनिर्मूलनाय ॥ ४९ ॥

तासां सततिस्वनामानुगुणमाह श्रद्धेत्यादिना ॥ ५० ॥ ५१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः

एष कर्दमेति । एतास्तद्दुहितरः स्व स्व नाम निरुक्तसात्विकशक्तीनामधिष्ठात्र्यः तत्पुत्राश्च तदनुरूपाः एवं दक्षदुहितरश्च ज्ञेया ॥ ४६—४९ ॥

श्रद्धाऽसूत शुभमित्यत्र ऋतमिति क्वचित् । एष चित्सुखसंमतः ॥ ५० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

लोकान् नानाविधजनान् उदपादयन्तः ॥ ४६ —४८ ॥

युक्तेभ्यो मिलितेभ्यः ॥ ४९ ॥

श्रद्धाद्याः स्वस्वनामनिरुक्त्या सात्विकशक्तीनामधिष्ठात्र्यः । तद्वंशाश्च तदनुरूपाः ॥ ५० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ॥

मानवीं मनोः कन्याम् अजात्मजः ब्रह्मपुत्रः ॥ ४७–४८ ॥

युक्तेभ्यो मिलितेभ्यः ॥ ४९–५१ ॥

भाषाटीका ।

हे विदुर जी ये मुनि लोग सृष्टि करके लोकों की वृद्धि करते हुये । ये हमने कर्दम की पुत्रियों का संतान आपसे कहा । इसे जो श्रद्धा करके सुने उसके पाप जल्दी दूर होते हैं ॥ मनुजी की प्रसूती नाम की पुत्री का ब्रह्मा के पुत्र दक्ष के साथ विवाह हुआ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

इसने प्रसूती में सुन्दर नेत्र वाली सोलह कन्या उत्पन्न करीं । उनमें से तेरह धर्म को और एक अग्नि को प्रदान करी ॥ ४८ ॥

आपुस में मिले हुये पितृ लोगों को एक और एक संसार की दूर करने वाले श्री महादेव जी को दी ॥ श्रद्धा, मैत्री, दया, शांति, तुष्टि, पुष्टि, क्रिया, उन्नति, बुद्धि, मेधा, तितिक्षा, ह्री, मूर्ति, ये तेरह धर्म की पत्नी हैं श्रद्धाने शुभको पैदा किया ऐसे ही मैत्रीने प्रसाद को, दयाने अभय को, शांतिने सुख, तुष्टिने मुद पुष्टिने स्मय, क्रियाने योग उन्नतिने दर्प, बुद्धिने अर्थ, मेधाने स्मृति, तितिक्षाने क्षेम, ह्रीने प्रश्रय, को पैदा किया, तथा सर्वगुणों की खान मूर्त्ति देवीने श्रीनरनारायण भगवान को पैदा किये ॥ ४९–५० ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

सर्वेषांगुणानामुत्पत्तिर्यस्यांसा ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

उपतस्थुर्भेजुः ॥ ५५ ॥

निजयामाययायस्मिन्नात्मनिखे गगने रूपभेदं गंधर्वनगरमिवेदं विश्वंविरचितम् तस्याऽऽत्मनःप्रतिचक्षणाय प्रकाशनायाऽऽत्मानं योऽद्यप्रादुश्चकारप्रकटितवांस्तस्मैपुरुषायनमः केनरूपेणप्रादुश्चकार ऋषेर्मूर्तिराकारोयस्मिंस्तेनरूपेण ॥ ५६ ॥

सोऽयन्नोऽस्मान्सुरगणाननल्पकरुणायुक्तेनविलोकनेनविशिष्ट-

* सर्वगुणोत्पत्ती इति वीरराघवीयपाठः ॥

एवं सुरगणैस्तात भगवंतावभिष्टुतौ ।

लब्धावलोकैर्ययतुरर्चितौ गन्धमादनम् ॥ ५८ ॥

ताविमौ वै भगवतो हरेरंशाविहागतौ ।

भारव्ययाय च भुवः कृष्णौ यदुकुरूद्वहौ ॥ ५९ ॥

स्वाहाभिमानिनश्चाग्नेरात्मजांस्त्रीनजीजनत् ।

पावकं पवमानं च शुचिं च हुतभोजनम् ॥ ६० ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका

मैत्रेयाद्दश्यात्पश्यतु कथंभूतेन यच्छ्रीनिकेतममलमरविंदं तत्त्विषपताति रस्कुर्वता कथंभूतः अनुमेयः शास्त्रतो विचार्यनत्वस्माकमपरोक्षं तत्त्वं यस्य कथंभूतानस्मान् स्थितेर्जगन्मर्यादाया व्यतिकरोऽन्यथात्वं तस्यो पशमायसत्वेनगुणेनसृष्टान् ॥ ५७ ॥

लब्धोऽवलोकोयैः सुरगणैस्तैरभिष्टुतावर्चितौसंतौययतुः ॥ ५८ ॥

भुवोभारस्यव्ययायनाशाय चकारपक्षान्तरत्वार्थः तौचस्वां- प्रतमिहागताविलर्थः तदुक्तंतत्र अर्जुनेतुनरावेशः कृष्णोनारायणः स्वयमिति,, यदुकुरूद्वहः श्रीकृष्णः कुरूद्वहोऽर्जुनः उभावपिकृष्णनामा नौ ॥ ५९ ॥

अग्न्यभिमानिनोदेवात् स्वाहानामतस्यभार्या हुतभोजनमितित्र याणांविशेषणम् ॥ ६० ॥

श्रीराधारमणदास गोस्वामिविरचिता ।

दीपन्याख्यादीपिका टिप्पणी ।

शान्तिरन्तःकरणनिरोधशक्त्यधिष्ठात्री । तुष्टिः संतोषशक्त्य- धिष्ठात्री, सात्विकशक्तीनां प्रकरणात्तस्मयोऽत्रधर्मोत्साहः, एवंदर्पोपि, तपो योगादिसामर्थ्यख्यापनम् ॥ ५१ ॥

मेधा धरणावती श्रीः, सच्चिदानंदमूर्तेः प्रकाशकत्वेन मूर्तिसंज्ञ- त्वम् ॥ ५२ ॥

ययोरिति चिकम् सुनिर्वृतं परमानन्दविशिष्टं सत् अत्यनन्द- त्संसृष्टमासीत् दृग्यादि सम्मदा विलसितात् अभिष्टवस्तुतिवाक्यैः ॥ ५३-५५ ॥

यस्मिन्नात्मनि विरचितं तस्यात्मन इति संबन्धः गंधर्वनगरामि वेति नश्वरत्वे नतु मिथ्यात्वे "वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवद्,,इतिन्याय- विरोधात् वैराग्यार्थत्वा मिथ्यात्व एव तथापि परार्थत्वेन न तत्र- तात्पर्य्यम् ॥ ५६ ॥

सोयं सर्वाधारसर्वस्रष्टृत्वेन प्रसिद्धः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

तौ च नरनारायणो हरेरंशौ कर्तृ भूतौ इह जगति भुवो भाराप नयनाय यदुकरूद्वहौ कृष्णौ कृष्णार्जुनौ प्रतिमागतौ प्रविष्टौ इति योजनातत्रतयोरागतत्वं सात्वततंत्रेप्रोक्तम् तत्र अर्जुनस्य श्री- भगवत्सखत्वेन नरांशित्वेपि अर्जुने अंशिनि नरस्य तदंशस्यावेशः प्रवेशः यथा समुद्रे नद्याः। कृष्णो नारायण स्वयमित्यंशांशिनोरभे दाभिप्रायेण ॥ ५९ ॥ ६० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचंद्रचंद्रिका ।

त्रयोदशानां मध्ये मूर्त्याख्या धर्मपत्नी सर्वेषां गुणानां कल्याण गुणानामुत्पत्तिरभिव्यक्तिर्ययोस्तावृषी नरनारायणौ भगवदवतार- भूतौ असूत ॥ ५२ ॥

ययोर्नरनारायणयोर्जन्मनि जन्मकाले अदःपतद्विश्वं सुखितं सद- भवत्तदसर्वेषां मनांसि दिशः सरितः समुद्रा वाताश्च प्रसन्ना अभू- वन् ॥ ५३ ॥

तूर्याणि वाद्यानि स्वैरवादितं ध्वनितानि ॥ ५४ ॥

देव्यः देवानां संबंधिन्यः स्त्रियः अनृतीर्गौः नरनारायणौ द्रष्टुं- सर्वे ब्रह्मादयो देवा अभिष्टवरूपतस्थु आगत्य समीपे अभितः स्थि- त्वा स्तोत्रैरस्तुवन्नित्यर्थः ॥ ५५ ॥

स्तुतिमेवाहद्वाभ्यां य इति निजया आत्मीयया मायया संकल्पेन स्वात्मन्यवाधारभूते खेआकाशेरूपभेदं सितनीलादिरूपभेदमिवविर चितं यदिदंविश्वंरचितं तत्राकाशदृष्टान्तेन स्वस्यास्पृष्टसृज्यवस्तुदो षत्वमुच्यते यद्वा खमिवात्मनि जीवे आकाशे रूपभेदमिव इदं देवतिर्य गादिरूपभेदं विरचितं तत्राकाशदृष्टांतेन सितनीलादिरूपभेदो मेघा- दिकृतो वस्तुतस्तु आकाशादतिरिक्तोपि भ्रांतिदृष्टीनामाकाशाभि- न्नत्वेन प्रतीतस्तद्वद्देवादिरूपभेदबिलक्षणो ह्यात्मस्वरूपः तदभिन्न- त्वेनैव भ्रांतिदृष्टीनां प्रतीयमानत्वेनादिरूपभेद इति विवक्षितं यथो- क्तं। सितनीलादिभेदेन यथेदं दृश्यते नभः। भ्रांतिदृष्टिभिरात्मापि तथैकः सन्पृथक् पृथगिति अस्मिन् पक्षे यो मायया आत्मनि रचि तमित्युक्त्वा भगवत्संकल्पादेव जीवस्य बंध इत्युक्तं भवति तत् प्रतिचक्षणाय तस्य देवादिरूप संसृष्टस्यात्मनः प्रतिचक्षणाय प्रति- बोधनाय देवादिरूपभेदाद्विलक्षणब्रह्मात्मकप्रत्यगात्मस्वरूप बोधनाय तद्द्वारासंसारमोचनायेत्यभिप्रायः एतेन देवमनुष्यादिसजातीयेन स्वसंकल्पोपात्तेन अप्राकृताकर्मवश्येन ऋष्याकारेण धर्मस्य गृहे यो भगवान्प्रादुश्चकार प्रादुर्भूतः तस्मै परमपुरुषाय ते नमः ॥ ५६ ॥

सोयं स्वसंकल्पकृतजगद्बंधमोक्षो भगवान् अनुमेयतत्वः शास्त्रै कवेद्यविविधविचित्रशक्तिमत्स्वरूपः स्थितिव्यतिकरोपशमायस्थि- तिःपालनं व्यतिकरः सृष्टिः उपशमः संहारः तेषां समाहारे द्वंद्वः तस्मै जगत्पालनार्थं पालनाधिकृतभगवदंशभूतद्रष्टव्यमित्यभिप्रायेण स्थितिपदं प्रयुक्तं सत्वेनेतिगुणत्रयोपलक्षणं स्थित्याद्यनुगुणस- त्वादिगुणविशिष्टत्वेन सृष्टानस्मान्सुरगणान् अदभ्रकरुणेन अन- ल्पदयायुक्तेन विलोकनेन दृश्यात् आशीर्लिङ्गादृशधातुकर्तृवात्पश्या- देशाभावःदृश्यानिति द्वितीयां तथाठे तु पश्यत्विति क्रियापदमध्याहृत्य व्यंदृश्यान्कृपावलोकनविषयत्वयोग्यानस्मान्पश्यत्वित्यर्थः कथंभूते नविलोकनेन यच्छ्रियो लक्ष्म्या निकेतं स्थानमरविंदं कमलं तत्त्वि- पता तिरस्कुर्वता ॥ ५७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचंद्रचंद्रिका

हे तात ! एवं लब्धः कृपावलोको यैस्तै सुरगणैरभिष्टुतौ भगवंतौ नरनारायणौ गंधमादनाख्यंपर्वतं प्रतियततुः गतवंतौ ॥ ५८ ॥

तावेव हरेरंशतयावतीर्णौ इमौ नरनारायणौ भुवः भारव्यया-यभारक्षपणाय यदुकुरुकुलश्रेष्ठौ इमौ कृष्णार्जुनाविहागतौतावेव कृष्णार्ज्जुनारूपेणावतीर्णावित्यर्थः ॥ ५९ ॥

एवं धर्मपत्नीनां दक्षदुहितॄणांत्रयोदशानांसंततिः कथिता अथ चतुर्दश्या दक्षदुहितुः संतानमाह स्वाहेति अभिमानिनः स्वाहांभार्यां स्वस्यात्यंतमनुकूलां मन्यमानादग्नेस्तद्भार्यास्वाहा स्वाहाख्या त्रीन् पुत्रान् प्रसूतवती अभिमानिन इत्यात्मजाविशेषणं वा त्रेताग्न्यभिमानिनो देवानित्यर्थः तानाह पावकमिति हुतभोजनमिति त्रयाणां विशेषणं हुतं देवतोद्देशेन त्यक्तं चरूपुरोडाशादिकं भुक्त इति हुतभोजनस्तम् ॥ ६० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ।

शमदमादिसर्वगुणानामुत्पत्तिर्ययोस्तौ तथा ॥ ५२—५३ ॥

अभिष्टवैः स्तोत्रैः ॥ ५५ ॥ ॥

यो विष्णुर्निजमायया स्वेच्छया । खे रूपभेदमिव यथाकाशे वाय्वादिरूपभेदः आकाशाधारतया प्रतीयते तथात्मनि स्वाधारतया विरचितमिदं विश्वं । तत्प्रतिचक्षणाय तस्य जगतः स्वस्य चाधाराधेयभावज्ञापनायाथ धर्मसदने मूर्त्त्याख्यधर्मभार्यायां एतेना-स्मदृष्टिगोचरेण ऋषिमूर्तिना ऋषिवेषधारिणी मूर्तिर्यस्य तत्तथा तेन रूपेण । प्रादुश्चकार तस्मै परस्मै पुरुषाय नम इत्यन्वयः 'यथाकाशस्थितो नित्यवायुः सर्वत्रगो महान्, 'यथाकाशे विमानादिरूपभेदः प्रतीयते । तथा हरौ जगदिदं तत्सामर्थ्यात्प्रतीयते, इत्यादेः ॥ ५६ ॥

किमिदानीं विशेषाभीष्टमित्यतस्तत्प्रार्थयते सोयमिति । यो भगवान् भक्ताभीष्टैकचिंतामणिः सोयमवलोकनेन कटाक्षनिरीक्षणेन सुरगणान्नो दृश्यादवलोकयात्वित्यन्वयः द्रष्टव्यत्वे स्वगुणान् लक्षयति । स्थितीति स्थितिव्यतिकरोपशमाय स्थितिविघ्नपरिहाराय सत्वेन गुणेन सृष्टान् । अस्माभिरपि न साकल्येन ज्ञातुं शक्यत इति भावेनाहुः अनुमेयतत्त्व इति प्रत्यक्षागमानुगृहीतव्याप्तिकेन लिंगज्ञानेन ज्ञेयं तत्त्वमनारोपितज्ञानस्वरूपं यस्य स तथा । अवलोकनस्य स्वविषयेजने गुणार्पकगुणोस्तिचेत्प्रार्थनीयतामर्हति तत्कथमत्राहुःअदभ्रेति अदभ्रा अनल्पा पूर्णा करुणायस्य तत्तथा तेन न केवलमनुग्रहगुणः किन्तु कांतिगुणोप्यस्तीत्याहुः क्षिपतेति अरविंदं क्षिपता । स्वकांतिगुणेन । पद्मकांति निरस्यतइत्यर्थः पद्मस्य कोयं माहात्म्यातिशय इति तत्राहुः यच्छ्रीनिकेतमिति यदरविंदं श्रियो निकेतं निवासस्थानं । श्रियो निवासस्थानयित्वं केनचिद्गुणेन भाव्यं स क इति तत्राहुः अमलमिति ॥ ५७ ॥

ततः किं भगवंतावकाष्टामिति तत्राह एवमिति ॥ ५८ ॥

तौ करतलामलकवत् ज्ञापयति ताविमाविति यदूद्वहो यादवेश्वरःकृष्णः । कुरूद्वहोऽर्जुनः अस्मिन्नरस्याविशेषावेशाद्धरेरंशत्वं न तु साक्षात् तदुक्तं। नरे विष्णुः समाविष्टः स्वयं नारायणो हरिः अर्जुने च नरावेशःकृष्णो नारायणः स्वयमिति ॥ ५९ ॥

अग्न्यभिमानिनो देवान् अग्नेः स्वाहा नाम्नी हुतभोजनामात त्रयाणां विशेषणम् ॥ ६० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

योगामिति सार्द्धकम् ॥ ५१ ॥

मूर्त्तिरिति सर्वगुणस्य भगवत उत्पत्तिः प्रकाशो यस्याः सा अस्य स्थापनात् तावसूतेति पूर्वेणैवान्वयः भगवदाख्यायाः सच्चिदानन्दमूर्त्तेः प्रकाशहेतुत्वान्मूर्त्तिरित्यर्थः ॥५२॥

ययोरिति त्रिकम् ॥ ५३–५५ ॥

य इति । खे रूपं सौरचान्द्रकिरणां धूल्यादिमयं भेदश्च तत्कृतः द्वयोर्द्वन्द्वैक्यं तदस्पर्शित्वात् तदाच्छादकत्वाच्च तदिव सम्प्रति तत्रैव तस्यात्मनः प्रतिचक्षणायप्रकाशनायेत्यादियोज्यम् ॥५७–५८॥

ताविति । आगताविति कर्त्तरि निष्ठा । कृष्णाविति कर्म्मणि द्वितीया कृष्णौ कृष्णार्ज्जुनौ प्रति ताविमौ प्रविष्टवन्तावित्यर्थः कृष्णौ कथम्भूतौ भुवो भारव्ययाय यदुकुरूद्वहौ । यदुकुरुवंशे अवतीर्णावित्यर्थः । चकारोऽन्वाचये मुख्यत्वेन तत्तद्भक्तानां तत्तद्वाञ्छादानार्थमित्यर्थः ॥ ५९—६६ ॥

इति श्रीमद्भागवतेमहापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भे
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

स्वयं धर्मसूतसाहमदर्पं तपोयोगादिषु सामर्थ्यप्रख्यापनं । अन्यौ स्मयदर्पावधर्म्मवंशौ ज्ञेयौ ॥ ५१ ॥

सर्वगुणस्य निखिलकल्याणगुणार्णवस्य भगवत उत्पत्तिर्यतः सेति शुद्धसत्वस्वरूपा भगवत्प्रकाशिका शक्तिरियं ज्ञेया॥५२–५५॥

यस्मिन्नात्मन्यधिष्ठाने निजया मायया कर्त्र्या इदं विराड्रूपंखे नभसि रूपभेदं मेघवृन्दमिव विरचितं तस्या त्मनः स्वस्य प्रतिचक्षणाय प्रकाशनाय एतेन ऋषिमूर्त्तिना यः प्रादुः प्रादुर्भावं चकार । ऋषिमूर्त्तिनेति प्रकृत्यादित्वात्तृतीया तस्मै पुरुषाय नमः अत्र रूपभेदमिति एतेनेति ऋषिमूर्त्तिनेति पदत्रयस्य क्लीवत्वमार्षम् ॥५६॥

स्थिते जगन्मर्यादाया व्यतिकरोऽन्यथात्वं तस्योपशमाय विलोकनेन नेत्रेण कीदृशेन यत् श्रीनिकेतममलमरविन्दं तत् क्षिपता तिरस्कुर्व्वता ॥ ५७ ॥

लब्धोऽवलोकः कृपा माया यैस्तैरर्च्चितौ ॥ ५८ ॥

ताविमौ नरनारायणौ हरेः कृष्णस्यांशौ कर्त्तारौ इह द्वापरान्ते यदूद्वहकुरुद्वहौ कृष्णौ कृष्णार्ज्जुनौ कर्मभूतौ आगतौ प्राप्तौ कृष्णार्ज्जुनयोः स्वांशिनोस्तावंशौ प्रविष्टावित्यर्थः । तथैव भागवतामृतोक्ता कारिका यथा । कर्त्तारौ तौ हरेरंशौ नरनारायणावृषी । द्वापरान्ते कर्मभूतावायातौ कृष्णफाल्गुनाविति ॥ ५९ ॥

अग्नेर्भार्यां स्वाहा अग्न्यभिमानिनस्त्रीनात्मजान् हुतभोजनमिति त्रयाणां विशेषणम् ॥ ६० ॥

श्रीमच्छुकदेव कृत सिद्धांतप्रदीपः !

सर्वेषां गुणानामुत्पत्तिर्यस्याम् सुनिर्वृतं सुष्ठु सुखितं सत् अभ्यनंदत् ॥५२ ॥

प्रसेदुः प्रसन्ना अभूवन् तूर्य्याणि अवाद्यंत देवैरिति शेषः ॥ ५३–५४ ॥

अभिष्टवै स्तोत्रैः उपतस्थुर्भेजुः ॥ ५५ ॥

ख इव निर्मले यस्मिन् आत्मनि रूपभेदमिदं विश्वं निजमायया प्रकृत्या विरचितम् ॥ तस्यात्मनः प्रतिचक्षणाय प्रकाशनाय आत्मानं य ऋषिमूर्तिना अद्यप्रादुश्चकार तस्मै नम इत्यन्वयः ॥ ५६ ॥

तेभ्योऽग्रयः समभवं श्चत्वारिंशच्च पंच च ।
त एवैकोनपंचाशत्साकं पितृपितामहैः ॥६१॥
वैतानिके कर्मणि यन्नामभिर्ब्रह्मवादिभिः ।
आग्नेय्य इष्टयो यज्ञे निरूप्यंतेऽग्रयस्तु ते ॥६२॥
अग्निष्वात्ता बर्हिषदः सोम्याः पितुर आज्यपा ॥
साग्नयोऽनग्नयस्तेषां पत्नी दाक्षायणी स्वधा ॥६३॥
तेभ्यो दधार कन्ये द्वे वयुनां धारिणी स्वधा ।*
उभे ते ब्रह्मवादिन्यौ ज्ञानविज्ञानपारगे ॥६४॥
भवस्य पत्नी तु सती भवं देवमनुव्रता ॥
आत्मनः सदृशं पुत्रं न लेभे गुणशीलतः ॥६५॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः

अनुमेयं शास्त्रतो विचारणीयं तत्वं यस्य तथाभूतः सोयम् स्थितिः पालनं, सर्गातिकर सृष्टिः, उपशमः संहारः, स्तेषां समाहारे कवचनं तस्मै स्थित्याद्यर्थं सृष्टान् नाऽस्मान् सत्वेन शांतेन अत एवा दभ्रकरुणेनाऽनल्पदयेन यदमलं श्रीनिकेतमरविंदाक्षिपुतं स्वकाल्या तिरस्कृवताऽवलोकनेन दृश्यात् पश्यतु ॥ ५७॥

लब्धावलोकैरर्चितौ पूजितौ ॥ ५८ ॥

तौ इमौ नरनारायणौ हरिनारायणश्च कुरूद्वह कृष्णौ कृष्णौ कृष्णसखौ ... भुवोभारस्य व्ययाय नाशाय यदुकुरूद्वहौ कृष्णौ कृष्णौ इह आगतौ प्रविष्टौ विल्यर्थः तत्र नरः कुरूद्वह कृष्णमर्जुनं गतः नारायणश्च यदूद्वह माधं नारायणं गतः आद्यो नारायणः श्रीकृष्णः । एवं भगवान् साक्षादादिनारायणः पुमान् मोहयन् मायायालोकं गूढश्चरति कृष्णस्त्वं व्यक्तत्वात् ॥ अयमर्थः ॥ आदिनारायणः स्वयं भगवान् श्रीकृष्णः एते चांशकलाःपुंसः कृष्णस्तु भगवान्स्वयमित्युक्तत्वात् द्वितीयोनारायणः पुरुषः । जगृहे पौरुषं रूपं भगवानित्युक्तत्वात् । तस्य नारायणस्यांशः धर्मगृहेऽवतीर्णस्तृतीयो नारायणः । एतन्नानावताराणां निधानं बीजमित्युक्तत्वात् ॥ ५९॥

स्वाहा तु स्वभर्तुः शकाशात् अग्न्यभिमानिनो देवान् । पावकादीन् त्रीनात्मजानजीजनत् । हुतभोजनमितित्रयाणांविशेषणम् ॥६०-६१॥

भाषाटीका

जिनों को जन्म होते ही यह जगत अति आनंदित हुआ सबों के मन प्रसन्न होगये तैसेही दिशा, पवन, नदियें, और पर्वत, ये भी प्रसन्न होगये ५३

स्वर्ग में बाजे बजने लगे आकाश से फूलोंकी वर्षा होने लगी संतुष्ट मुनिजन स्तुति करने लगे गन्धर्व किन्नर गान करने लगे, देवांगना नृत्य करने लगी इस प्रकार उस समें परम मंगल हुआ और ब्रह्मादिक देवताभी स्तुतियों से उपस्थान देने लगे ५४-५५

भाषाटीका

देवता बोले कि जिस पुरुष ने अपनी माया से आप में आकाश में गंधर्व नगर के सदृश इस जगत को रचा अपना प्रकाश करने को धर्म के गृह में इस ऋषि मूर्ति से प्रकट हुये उस परं पुरुष को नमस्कार हो ॥५६॥

सोये शास्त्रिकवेद्य भगवान जगत की मर्यादा में स्थिताकी शांति को बनाये हुए हम सब देवन को, लक्ष्मी का गृह अमल कमल की शोभा को भी तिरस्कार करने वाली, अपनी करुणा पूर्ण दृष्टि से देख ५७

हे विदुर। इस तरह देवगणों ने स्तुतिकर पूजा करी नरनारायण ऋषी इन पर कृपा दृष्टि कर गंधमादन पर्वत को चले गये ५८

वेही नरनारायण आपस्वयं भूभार उतारने को यदुवंश कुरु वंश में श्रीकृष्ण अर्जुन रूप से इस भूतल में अवतार लिये हैं ५९

अग्न्याभिमानी देवता सो स्वाहा नाम की स्त्री में हवन किये द्रव्य को भोजन करने वाले पावक पवमान और शुचि ये तीन पुत्र पैदा हुये ॥ ६० ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका

पितरस्त्रयः पितामहपकस्तैः साकंसह ॥ ६१ ॥

वैतानिकेवैदिककर्मणियेषां नामभिरग्निदेवताका इष्टयोनि रूप्यंते क्रियंते त एतेऽग्नयो नलौकिकाः अतो बहूनां नवैयर्थ्यमिति भावः॥ ६२ ॥

सोम्याः सोमपाः येषामग्नीकरणमस्तितेसाग्नयः तद्रहितास्त्वनग्नयः ॥ ६३ ॥

तयोस्तुसंततिर्नाभावज्जीवन्मुक्तत्वाद्विवाह उभेतइति ॥ ६४ ॥

गुणशीलतआत्मनः सदृशंदेवमनुव्रताऽपिसतीपुत्रंनलेभे ॥ ६५ ॥

पा० * मेधावैतरणी स्वधा इति वीरराघवीयपाठः ॥

पितर्यप्रतिरूपे स्वे भवायानागसे रुषा ।
अप्रौढैवात्मनात्मानमजहाद्योगसंयुता ॥ ६६ ॥
इतिश्रीभागवतेमहापुराणेचतुर्थस्कन्धे
विदुरमैत्रेयसम्वादोनाम
प्रथमोऽध्यायः १

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ॥

तत्रहेतुः स्वेपितरिदक्षेऽप्रतिरूपेऽसदृशेप्रतिकूलसतीत्यर्थः आत्मनास्वयमेवाऽऽत्मानंदेहमजहात्यक्तवती योगसंयुतायोगमाश्रित्येति ॥ ६६ ॥

इतिश्रीमद्भागवते महापुराणेचतुर्थस्कंधे
श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका
टीकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामि विरचिता
दीपिन्याख्यादीपिकाटिप्पणी

तेभ्यः पावकादिभ्यःपितरस्त्रयः पावकादयस्त्रयः पितामहोऽन्यभिमानीदेवः ॥ ६१ ॥

तएवेत्येवकारव्यावर्त्यमाह न लौकिका इति अतः पृथक् पृथगिष्टिसाधनत्वात् ॥ ६२ ॥

पत्रपुटके जलं धृत्वाऽग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा सोमाय पितृमते स्वाहेति वारद्वयं जलेहोमो ऽग्नौ करणं कर्मविशेषः तदस्त्येषां ते साग्नयः ॥ ६३ ॥

तेभ्यः पितृभ्यः सकाशात् स्वधा नाम्नी तद्भार्या द्वेकन्ये गर्भं दधार ज्ञानं शास्त्रीयं परोक्षं विज्ञानमनुभवः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

तत्र पुत्रालाभे कश्चिदसाधारण्यं अग्निजलयोरित्यभिप्रेत्य प्रतिकूल इत्यार्थिकार्थः ॥ ६६ ॥

इतिश्रीमद्भागवतेमहापुराणे चतुर्थस्कंधे
दीपिन्याख्यायां दीपिका टिप्पण्याम्
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य कृत भागवतचंद्रचंद्रिका ।

तेभ्यः पावकादिभ्यः पंचचत्वारिंशदग्नय समभवन् त एव पंचचत्वारिंशदग्नयः पितृपितामहैः साकं सह एकोनपंचाशत् तत्र पितरस्त्रयः पितामह एकः ॥ ६१ ॥

पंचचत्वारिंशदग्नीन्विशिनष्टि वैतानिक इति यन्नामभिर्येषामग्नीनां नामभिः वैतानिके वैदिके कर्मणि तथा यज्ञे यद्वा यज्ञरूपे वैतानिके कर्मणि आग्नेय्य अग्निदेवताका इष्टयो यागाः ब्रह्मवादिभिर्वैदिकैर्निरूप्यंते त एतेऽग्नय इत्यर्थः ॥ ६२ ॥

अथपंचदश्या दक्षदुहितुः संततिं वक्ष्यन् तत्पतीन्पितॄन् विभजति अग्निष्वात्ता इति अग्निष्वात्ता अयज्वानस्तेनग्नयः येषामग्नौ करणं नास्ति तेऽनग्नयः ते ह्याज्यपा ये च बर्हिषदा यज्वानस्ते साग्नयः अग्नौ करणवत सोम्पा सोमपाश्च तथाच श्रुतिः एवै यज्वानस्ते वै पितरो बर्हिषदः ये वा अयज्वानो गृहमेधिनस्ते पितरो ऽग्निष्वात्ता इति तेषामुभयविधानां पितॄणां पत्नी दाक्षायणी दक्षदुहिता स्वधाख्या ॥ ६३ ॥

तेभ्यः पितृभ्यः मेना वैतरणी च द्वे कन्ये दधार गर्भं धृतवती प्रसूतवतीत्यर्थः तयो संततिर्नास्तीत्याह उभइति ते उभे मेनावैतरण्यौ ब्रह्मवादिन्यौ ब्रह्मोपदेष्ट्र्यौ ज्ञानं शास्त्रजन्यं विज्ञानं विवेकादिजन्यं तयोः पारं अंतं गतवत्यौ सनकादिवद्भवेतरके ते इति भावः ॥ ६४ ॥

भवस्य रुद्रस्य या पत्नी सती नाम्नी सापि गुणशीलादिभिरात्मनः स्वस्याः सदृशं देवं भवं सेवमानापि पुत्रं नलेभे ॥ ६५ ॥

तत्र हेतुः स्वे पितरि दक्षे अनागसे निरपराधेन भवाय रुद्राय रुषा क्रोधेनाप्रतिरूपे असदृशे प्रतिकूले सति आत्मना स्वयमेव आत्मानं देहं अप्रौढैव बालैव सती योगसंयुता अजहात् तत्याज योगाग्निना देहं ददाहेत्यर्थः ॥ ६६ ॥

इति श्रीमद्भागवतेमहापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचंद्रचंद्रिकाख्यायांटीकायां
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली

तेभ्यस्त्रिभ्यः ।पितरः पावकादयःपितामह स्वाहापतिरग्निः॥६१॥

वैतानिके कर्मणि यज्ञकर्मणि ब्रह्मवादिभिर्येषामग्नीनां नामभिराग्नेय्य अग्निदेवत्या इष्टयो निरूप्यते तेऽग्नय एतादृशमहिमान इत्यर्थः ॥ ६२ ॥

तेषां जातिनामान्याह अग्निष्वात्ता इति तेषामग्नीनां ॥ ६३ ॥

ब्रह्मवादिन्यौ वेदविचारविचक्षणे ॥ ६४ ॥

भवपत्न्याः सत्याःकत्यपत्यानीत्याशंकां परिहरतिभवस्येति ॥६५॥

आत्मसमाऽपत्याऽलाभात् तथा सत्या किमकारीति तत्राह पितरीति पितरि दक्षे अनागसे भवायाप्रतिरूपेऽननुकूलेविरोधिनि सति अप्रौढैवाऽस्वीकृतैव योगसंयुता प्राणोत्क्रमणनिमित्तयोगनिरतात्मनामनसाऽऽत्मानं हरिं ध्यायंत्यात्मानं देहमजहादत्याक्षीदित्यन्वयः ॥ ६६ ॥

इति श्रीमद्भागवतेमहापुराणे चतुर्थस्कंधे
श्रीविजयध्वजविरचितायांपदरत्नावल्याम्
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृत सारार्थदर्शिनी

पितरस्त्रयः पितामह एकः तैः सार्कं सह ॥ ६१ ॥

वैतानिके वैदिके कर्मणि यज्ञे येषां नामगिरग्निदेवताका इष्टयो निरूप्यन्ते क्रियन्ते त एवैतेऽग्नयो न लौकिका, अतो न बहूनां वैय-र्थ्यमिति भावः ॥ ६२ ॥

सौम्याः सोमपा येषामग्नौ करणमस्ति ते साग्नयः तद्रहिता-स्त्वनग्नयः ॥ ६३ ॥

तेभ्यः पितृभ्यः सकाशात् स्वधा द्वे कन्ये दधार गर्भं इति शेषः ॥ ६४ – ६५ ॥

पुत्रं न लेभे इत्यत्र हेतुः अनागसे भवाय रुषा कोपेन हेतुना स्वे पितरि अप्रतिरूपे असदृशे प्रतिकूले सतीत्यर्थः ॥ ६६ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
चतुर्थे प्रथमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ॥

वैतानिके वैदिके कर्मणि यज्ञे येषां नामभिः अग्निदैवत्यः इष्टयो निरूप्यंते ते एकोनपंचाशत् अग्नयः वैदिका इति शेषः ॥ ६२ ॥

सौम्याः सोमपाः साग्नय अग्नौ करणवतः तद्रहिताः अनग्नयः तेषां सर्वेषामेकैव दक्षकन्या स्वधा पत्नी ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

गुणशीलत आत्मनः सदृशं भवमनुवृत्तापि पुत्रं नलेभे ॥ ६५ ॥

तत्र हेतुमाह पितरीति स्वेपितरि दक्षे । अनागसे निरपराधिने भवाय अप्रतिरूपे प्रतिकूले सति योगमाश्रित्य आत्मना स्वयमेव आत्मानं देहं अप्रौढैव रुषा । अजहात् त्यक्तवती ॥ ६६ ॥

इति श्रीमद्भागवत सिद्धांतप्रदीपे चतुर्थ स्कंधीयेप्रथमाध्यायार्थप्रकाशः

भाषाटीका ।

उन तीनों से पैतालीस अग्नि उत्पन्न हुए वह पिता और पिता मह सहित सर्व उनचास भये ॥६१॥

यज्ञादि वैदिक कर्म में ब्रह्मवादि लोग जिनके नाम से (आग्नेयी इष्टि) अर्थात् अग्निदेवताक यज्ञनिरूपण करते हैं ये वह वैदिक अग्नि हैं ६२

अग्निष्वात्त बर्हिषद सोमप आज्यप जो पितर हैं वे साग्नि और अनग्नि ऐसे दो प्रकार के हैं उनकी पत्नी दक्षकी पुत्री स्वधा है ६३

स्वधाके उन पितृन्‌से वयुना और धारणी दो कन्या हुई वे दोनो ब्रह्मवादिनी और ज्ञान विज्ञान के पारंगत होती भई ६४

और महादेव की पत्नी सती सदा अपने गुण शील सदृशपति-श्रीशिव के अनुवर्त्तन में रही तौ भी उनको पुत्र प्राप्त न हुआ ॥६५॥

कारण यह कि निरपैराधी श्रीशिवजी पर पिता को प्रतिकूल देख मारे क्रोध के अपरिपक्व अवस्थाही में अपने आप योगबल से से देह कों त्याग दिया ६६

श्रीमद्भागवत महापुराण चतुर्थस्कन्धमें प्रथम अध्यायकी भाषा टीका समाप्त भई ।

इतिश्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

विदुरउवाच ॥

भवे शीलवतां श्रेष्ठे दक्षो दुहितृवत्सलः ।
विद्वेषमकरोत्कस्मादनादृत्यात्मजां सतीम् ॥ १ ॥
कस्तं चराचरगुरुं निर्वैरं शांतविग्रहम् ।
आत्मारामं कथं द्वेष्टि जगतो दैवतं महत् ॥ २ ॥
एतदाख्याहि मे ब्रह्मन् जामातुः श्वशुरस्य च ।
विद्वेषस्तु यतः प्राणांस्तत्यजे दुस्त्यजान्सती ॥ ३ ॥

मैत्रेयउवाच ।

पुरा विश्वसृजां सत्रे समेताः परमर्षयः ।
तथाऽमरगणाः सर्वे सानुगाः मुनयोऽग्नयः ॥ ४ ॥
तत्र प्रविष्टमृषयो दृष्ट्वार्कमिव रोचिषा ।
भ्राजमानं वितिमिरं कुर्वंतं तन्महत्सदः ॥ ५ ॥

श्रीधरस्वामि कृत भावार्थदीपिका।

द्वितीये प्रथमाध्यायोपक्षिप्तभवदक्षयोः ।
विद्वेषे वर्ण्यतेहेतुर्विश्वसृड्यज्ञसंभवः ॥ १ ॥

सतींसतीनाम्नीम् ॥ १ ॥

नचासौकस्यचिद्द्वेषार्हइत्याह कइति चराचरगुरुंजगतोदैवतं चतंकोद्वेष्टिकथंचनिर्वैरंद्वेष्टि निर्वैरत्वेहेतुः शांतभावेक्तः शांतिरेवावि ग्रहोयस्य कुतः आत्मन्येवा ऽऽरामोरतिर्यस्यतम् यद्वा कः प्रजापति र्दक्षः कथंद्वेष्टि एवंभूतेतस्मिन्द्वेषोऽयुक्तोऽशक्यश्चेत्यर्थः ॥ २ ॥

यतोहेतोर्विद्वेषः यतो विद्वेषात्प्राणांस्तत्याज एतदाख्याहि ॥ ३ ॥

तदेवाख्यातुमितिहासंप्रस्तौति पुरेति समेताआसन् ॥ ४ ॥

प्रविष्टंदक्षमितिशेषः महत्सदोमहतींसभाम् ॥ ५ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामि विरचित
दीपिन्याख्या दीपिकाटिप्पणी ।

उपक्षिप्ते आरब्धे विश्वसृजां यज्ञे संभवो यस्याभ्युत्थानादेः विद्वेषानर्हत्वे हेतुः शीलवतां श्रेष्ठ इति ॥ १ ॥

को द्वेष्टीति द्वेष्टुरपि जगद्गुरुत्वात् निष्ठाशांतिपरायणइत्यत्र भा ष्ये तथा व्याख्यानाच्छान्तिरत्र ज्ञप्तिः। पूर्वार्थे दक्षस्य व्यङ्ग्यमर्य्या दया प्राप्तिरिति साक्षात्प्रकृतार्थमाह यद्वेति ॥ २ ॥

तुश्चार्थे जामातुःश्वशुरस्य च यतो हेतोर्विद्वेषः यतश्चविद्वे षात्प्राणांस्तत्याज एतदुभयहेतुमाख्याहीत्यन्वयः ॥ ३ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता
दीपन्याख्या दीपिका टिप्पणी ॥

तदेव विद्वेषहेत्वादिकमेव समेता मिलिता आसन्निति शेषः ॥ ४ ॥

तत्रेति युग्मकम् तत्र सत्रे सहाग्नयइति कुंडेभ्योऽग्नयोऽभ्यु- त्थानं चक्रुः ॥ ५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य कृत भागवत चंद्रचंद्रिका ॥

भवाय पितर्यप्रतिरूपे सत्यात्मानं तत्याजेति संग्रहेणोक्तं देह त्यागं चाश्रुत्य तद्विस्तरबुभुत्सया पृच्छति विदुरः भव इति त्रिभिः शीलवंतां निर्वैरत्वसमदर्शनत्वादिरूपस्वभाववतांम श्रेष्ठ भवे रुद्रे दुहितृषु च सलादक्ष सती नाम्नीमात्मजामनादृत्य कस्माद्धेतोर्वि द्वेषमकरोत् नच दुहितृजामातरौ विद्वेषार्हाविति भावः ॥ १ ॥

इतश्च न भवो विद्वेषार्ह इत्याह क इति को ब्रह्मा दक्षः चराच- राणां गुरुं ज्ञानोपदेष्टारं अचराणामपि ज्ञानसंपादनं समर्थं किमुत चराणामिति कैमुत्यन्याय द्योतनायाचरपदं प्रयुक्तं जगतः जिज्ञासो र्लोकस्य महद्दैवतं आराध्यं रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे ॥ २ ॥

शंकराद्ज्ञान मन्विच्छेदिति श्रुति स्मृतिभ्यां ज्ञानार्थं जिज्ञासुभि- राध्यमिति भावनिर्वैरंभवं कथं द्वेष्टि अद्वेषीदित्यर्थः निर्वैरत्वे हेतुः शांतविग्रहं शांतिरेव विग्रहो यस्य शांति प्रचुरमित्यर्थः आत्मनि सर्वभूतांततरात्मनि परमपुरुषे आरामो रतिर्यस्य तं सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शांत उपासीतेति श्रुत्युक्तरीत्या शमदमादिभिः

उदतिष्ठन्सदस्यास्ते स्वधिष्ण्येभ्यः सहाग्नयः ॥
ऋतेविरिञ्चं शर्वं च तद्भासाक्षिप्तचेतसः ॥ ६ ॥
सदसस्पतिभिर्दक्षो भगवान्साधु सत्कृतः ॥
अजं लोकगुरुं नत्वा निषसाद तदाज्ञया ॥ ७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सर्वात्मकं ब्रह्मैवोपासीनमित्यर्थः ॥ २ ॥

जामातुर्भवस्य श्वसुरस्य दक्षस्य यतो हेतोर्विद्वेषोऽभवत् यतश्च विद्वेषाद्दक्षस्य दुहिता सती प्राणान् तत्याज एतन्मह्यं हे ब्रह्मन् ! आख्याहि कथय ॥ ३ ॥

एवमापृष्टो मैत्रेयो भवदक्षयोर्मिथोविद्वेषनिमित्तं तन्निमित्तं सतीदेहत्यागं च सप्रपंचमुपपादयिषुरुपोद्घातिकीं कथां प्रस्तौति पुरेति विश्वसृजां मरीच्यादिप्रजापतीनां सत्र बहुयजमानकर्तृको यागः सत्रं तस्मिन्परमर्षयस्तथा सभृत्या इंद्रादयः सुरगणाः अग्न्यादयोन्यभिमानिन्यो देवताश्च समेताः संघीभूता आसन् ॥ ४ ॥

तत्र यज्ञीये देशे प्रविष्टं दक्षमिति शेषः दृष्ट्वा चतुर्मुखं शिवं च विना सर्वे तस्य दक्षस्य भासा आक्षिप्तमभिभूतंतेजः येषां ते सहाग्नयः अग्न्यभिमानिदेवतासहिताः सदस्याः सदसि संस्थिताः स्वासनेभ्य उदतिष्ठन् उत्थितवंतः दक्षं कथं भूतं शोचिषा देहकांत्या आदित्यमिव भ्राजमानं महत्सदः महतीं सभां वितिमिरं यथा तथा कुर्वन्तम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली

अत्र कतिपयैरध्यायैर्हरेर्भक्तिविश्रानार्थं तन्माहात्म्यातिशयज्ञापनाय तन्माहात्म्यातिशयाविनाभूतं दक्षाध्वरध्वंसलक्षणं रुद्रस्य माहात्म्यं कथयति तत्रादौ विदुरः सत्यात्मानमजहादिति श्रुतसतीदेहवियोगविशेषं जिज्ञासुर्मैत्रेयं पृच्छति भवे शीलवतामिति विद्वेषाकरणे हेतवः शीलवत्त्वादिना ज्ञापनायोक्ताः ॥ १ ॥

स्वस्य गुरुत्वेपि स्वकर्म निंदितमिति भावेनाह कस्तमिति आत्मनि परमात्मन्येवारामो रतिर्यस्य स तथा तम् ॥ २ ॥

तथा च किमिति तत्राह एतदिति विद्वेषो विद्वेषकारणं ॥ ३ ॥

विद्वेषनिमित्तं वक्तुमुपोद्घातं रचयति पुरेति न केवलं महर्षय एव किं तु मुनिमात्रमप्यत्र समवेतमित्यतो मुनय इति पुनर्वचनं ॥ ४ ॥

किमनेन प्रकृत इति तत्राह तत्रेति प्रविष्टं दक्षमिति शेषः ॥५॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः

सतीं यथार्थनाम्नीमित्यर्थः ॥ १—४ ॥

तत्रेति युग्मकं ऋते विरिञ्चात् सर्वाश्चेति कश्चित् ॥ ५—७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृत सारार्थदर्शिनी ॥

द्वितीये बहुनिन्दित्वा शिवं दक्षे गते रुषा ।
युयुधाते शापशस्त्रैर्नन्दीश्वरभृगू मुहुः ॥ ०॥

शीलेति भवस्य सौशील्यात् दक्षस्य तद्भक्तभावेऽपि सुहृत्त्वात्सत्यात् भवद्वेषो न घटते इति भावः ॥ १ ।

भवस्य सर्वैरेवाद्वेष्यत्वे हेतुमाह क इति यद्वा कः प्रजापतिः चराचरगुरुं निर्वैरमित्यादिभिर्गुरुर्हि वैरवान्प्रशान्तदेहोपि वा हिंहृदयपि-

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

जगदनादरत्वापि न द्वेषाई इति ध्वनिः अन्ये गुणा मा विचार्यन्तांनाम भवस्य जगद्गुरुत्वे जगदिष्टदैवत्वेच दक्षस्य तु जगन्मध्यवर्तित्वे द्वेषसंभावनापि कथं स्यादित्यनुध्वनिः ॥ २ ॥

यतः कारणाद्विद्वेषः एतदाख्याहि यतो विद्वेषाच्च प्राणांस्तत्याज ॥ ३ ॥

सजेता आसन् ॥ ४ ॥

प्रविष्टं दक्षमिति शेषः ॥ ५—७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ॥

दक्षस्य भवप्रातिकूल्ये कारणं वर्णयत द्वितीयेनाध्यायेन भव इति ॥ १ ॥

शांतः तपोनिष्ठः विग्रहो देहो यस्य तम् आत्मा परमात्मा वासुदेव आरामो रमण स्थान यस्य तं कथं केन हेतुना द्वेष्टि यद्वा को दक्षः कथं द्वेष्टि ॥ २ ॥

यतो विद्वेषः यतो विद्वेषात्प्राणान् तत्याज एतदाख्याहि ॥ ३॥

तदेवाख्यातुमितिहासं प्रस्तौति पुरेति सत्रेति सत्रलक्षणं "कर्तारो बहवो यत्र हूयते बहवस्तथा बहुभ्यो दीयते यत्र तत्सत्रमभिधीयत" इति अग्न्यादयस्तदधिष्ठातृदेवाः समेता बभूवुः॥ ४ ॥

तत्र सत्रस्थले प्रविष्टं दक्षमिति शेषः शोचिषा तेजसा अर्कमिव भ्राजमानं महत्सदः महतीं सभां वितिमिरं यथा तथा कुर्वाणं दृष्ट्वा ॥ ५ ॥

भाषाटीका ॥

विदुर ने पूंछा शीलवंतों में श्रेष्ठ श्रीशिवजी से दक्षने अपनी परम वत्सला पुत्री का भी अनादर कर के क्यों द्वेष करा ॥ १

चरा चर के गुरू निर्वैर शांतविग्रह आत्माराम जगत के बड़े देव ऐसे शिवजी से दक्षने द्वेष कैसे किया ॥ २ ॥

हे मैत्रेयजी यह श्वसुर जमाई का वैर हमसे कहो जिसके कारण सतीने दुस्त्यज प्राणोंकोभी त्यागदिया ॥ ३ ॥

मैत्रेयजी बोले पहले विश्वस्रष्टावों के यज्ञमें बड़े २ ऋषि मुनि देवता अग्नि सब अपने २ अनुचरो सहित इकट्ठे हुयेथे ॥ ४ ॥

उनकी सभामें दक्षप्रजापतिने जब प्रवेशकिया तब दक्षकी सूर्य सदृश कांति से सभा जगमगायउठी ॥ ५ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ॥

स्वधिष्ण्येभ्यःस्वीयासनेभ्यः ॥ ६ ॥ ७ ॥

प्राङ्निषण्णं मृडं दृष्ट्वा नामृष्यत्तदनादृतः ॥
उवाच वामं चक्षुर्भ्यामभिवीक्ष्य दहन्निव ॥ ८ ॥
श्रूयतां ब्रह्मर्षयो मे सहदेवाः सहाग्नयः ।
साधूनां ब्रुवतो वृत्तं नाज्ञानान्नचमत्सरात् ॥ ९ ॥
अयंतुलोकपालानां यशोघ्नो निरपत्रपः ।
सद्भिराचरितः पंथायेन स्तब्धेन दूषितः ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका

प्राक्स्वोपवेशनात्पूर्वमेवनिषण्णमुपविष्टंमृडंशिवम् तदनादृतस्तेनाभ्युत्थानादिभिरकृतादरः नामृष्यन्नासहत् वामवक्रंयथाभवतितथाऽभिवीक्ष्य ॥ ८ ॥

मंवचनंश्रूयताम् अज्ञानान्मत्सराद्वानब्रुवतः ॥ ९ ॥

स्तब्धेनोचिताक्रियाशून्येन ध्वस्तेनेतिपाठेभ्रष्टेन ॥ १० ॥

श्रीराधारमणदास गोस्वामिविरचिता ।
दीपन्याख्यादीपिका टिप्पणी ।

भगवान्सृष्टिनत्वज्ञः ॥ ६ ॥ ७ ॥

स्वोपवशनाद्दक्षस्योपवेशनात् तेन शिवेन ॥ ८ ॥ ९ ॥

सरस्वतीपक्षे तु यशोघ्नः परमतेजःस्वित्वात् तद्यशआच्छादकः निर्गता अपसमन्तात्त्रात्राणं रक्षणं येषां तानपत्रान् रक्षकहीनान् पातीति तथा स्तब्धेन वेदावमंत्रापार्षणडजनेन कर्त्रा दूषितो वदमार्गो येनैव हेतुना सद्भिराचरितोनुष्ठितः ध्वस्तेनेति पाठे भाव निष्ठा तथाच केन प्रकारेण रक्षकः सद्भिराचरितः पंथा येन पाषंडेनदूषितस्तस्य ध्वस्तेन ध्वंसन प्रकारेणेति ॥ १० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भगवतचन्द्रचन्द्रिका ॥

ततः स भगवान् दक्षःसदस्यपतिभिः साधु यथा तथा सत्कृतःपूजितः लोकगुरुमजं ब्रह्माणं प्रणम्य तस्या जस्याज्ञया निषसाद उपविष्टवान् ॥ ७ ॥

प्राक् स्वोपवेशात् पूर्वमेवागत्य निषण्णमुपविष्टं मृडं शिवं दृष्ट्वा तेन मृडेनानादृतःप्रत्युत्थादिभिरसत्कृतो दक्ष नामृष्यत् न से हे वामं वक्रं यथा तथा दहन्निव चक्षुर्भ्यामभिवीक्ष्य उवाच ॥ ८ ॥

उक्तिमेवाह श्रूयतामित्यादिना यज्ञभागं न लभतामित्यंतेन हेसहाग्नयो महर्षयः! साधूनां वृत्तमाचारं ब्रुवतः कथयतोमेमम वाक्यं वक्ष्यमाणं श्रूयतां युष्माभिरिति शेषः इदंवक्ष्यमाणं वचः अज्ञानान्मत्सराद्व न कथ्य न इत्याह अज्ञानादिति अज्ञानान्मत्सराद्व न कथयिष्यामीत्यर्थः ॥ ९ ॥

अयं रुद्रः नाम्नापिनिर्देष्टुमसहमानोऽयमिति सर्वनाम्ना निर्दिष्टवान् एवमुत्तरत्रापि लोकपालानां यशो नाशकः निरपत्रपः लज्जारहितः स्तब्धेन विहितधर्मपरित्यागिना मूर्खेण वा येन रुद्रेण सद्भिराचरितः अनुष्ठितः पंथा वैदिकाचारः दूषितः दोषं प्रापितः विनाशितः इति यावत् ॥ १० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थ कृत पदरत्नावली ।

ब्रह्मपुत्रत्वाद्रुद्रस्य श्वशुरत्वाच्च नायं प्राकृतः पुरुष इतिभावेनास्मिन्सभाबहुमानं न वाक्यउदानिष्ठाणाम तस्य दक्षस्य भासा ॥ ६ ॥

सर्वोत्थानलक्षणसत्काराभावादतो निर्गमनमितरजनबहुमानेनोपवेशनं च सभावितमनयोर्दक्षेण किमकारीति तत्राह सदसस्पतिभिरिति ॥ ७ ॥

उपविष्टश्चेद्रुद्रविषयकोपोप्युपविष्टः किं तत्राह प्राङ् निषण्णमिति नामृष्यादत्यस्य किं लिंगं तत्राह उवाचेति ॥ ८ ॥

वृत्तं सदाचारम ॥ ९ ॥

किमिदानीं वृत्तं वक्तुं प्राप्तमत्राह अयंत्विति ॥ १० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः

साधूनां वृत्तं ब्रुवतः किन्त्वज्ञानान्मत्सराद्व न ब्रुवत इत्यर्थः ॥ ९ ॥

क्रोधान्धतया साधूनां वृत्तानुवादमपि त्यक्त्वा साक्षान्निन्दामाह अयन्त्विति ॥ १० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

प्राक् स्वोपवेशात् पूर्वमेव निषण्णमुपविष्टं तदनादृतः तेन मृडेनाभ्युत्थानादिभिरकृतादरः वामं वक्रं यथा स्यात्तथा ॥ ८ ॥

मे वचनमिति शेषः साधूनां वृत्तं चरित्रं ब्रुवतः वक्तुं प्रवृत्तस्य ममसाधूनां निन्दा स्यादेव तत्र भवद्भिरामर्शेन दुःखं न प्राप्यतामिति ध्वनिः शालिदेवाणां यत्वसायपसारणाभावे इव साधूनामप्य साधुद्वेषाभावे दुःखं स्यात् अद्वेष्टुर्जनस्य तेषु साधुत्वपरावोऽपि स्यादित्यनुध्वनिः ननु शिवस्यासाधुत्वमज्ञानादेव त्वयोच्यते इति चेत्तत्र ममाज्ञानमण्वपि नास्ति मत्सरस्तु मया जन्मारभ्य न परिचीयत इत्याह नाज्ञानादिति ॥ ९ ॥

अस्यासाधुत्वमेकाग्रमनसः शृणुतेत्याह लोकपालानां यशोघ्न इति । तुल्यजातीनां सतामेकस्याप्रतिष्ठायां सर्वेषामेव दुर्यशो लोके रुदघुष्यत इति भावः । वस्तुतस्तु तदीय सरस्वती शिवं स्तौति यथा यशोघ्नः स्वयशसा तेषां यशस्तिरस्कर्ता निर्गता अपत्रा त्राणं येषां तान् अशरणान् पातीति सः । केन प्रकारेणेत्यत आह येन असुरादिना सद्भिराचरितः पंथा दूषितस्तस्य ध्वस्तेन ध्वंसनेन स्तब्धेनेति पाठे स्तब्धानां गर्ववतां इना श्रेष्ठास्तैर्दूषितः पन्था येन हेतुनैव सद्भिराचरितः ॥ १० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ॥

स्वाग्निभ्योऽग्न्यः आसनेभ्यः उदतिष्ठन् उत्थिता बभूवुः ॥ ६ ॥

एष मेशिष्यतां प्राप्तोयन्मे दुहितुरग्रहीत् ॥
पाणिंविप्राग्निमुखतःसावित्र्या इवसाधुवत् ॥ ११ ॥
गृहीत्वा मृगशावाक्ष्याःपाणिं मर्कटलोचनः ॥
प्रत्युत्थानाभिवादार्हे वाचाऽप्यकृतनोचितम् ॥ १२ ॥
लुप्तक्रियायाऽशुचये मानिने भिन्नसेतवे ॥
अनिच्छन्नप्यदां बालां शूद्रायेवोशतींगिरम् ॥ १३ ॥
प्रेतावासेषु घोरेषु प्रेतैर्भूतगणैर्वृतः ॥
अटत्युन्मत्तवन्नग्नो व्युप्तकेशो हसन्नुरुदन् ॥ १४ ॥
चिताभस्मकृतस्नानःप्रेतस्रङ्नृस्थिभूषणः ।
शिवापदेशोह्यशिवोमत्तोमत्तजनप्रियः ।
पतिः प्रमथभूतानां तमोमात्रात्मकात्मनाम् ॥ १५ ॥
तस्माउन्मादनाथाय नष्टशौचाय दुर्हृदे ।
दत्ता बत मया साध्वी चोदिते परमेष्ठिना ॥ १६ ॥

मैत्रेयउवाच ।

विनिंद्यैवं सगिरिशमप्रतीपमवास्थिम् ।
दक्षोऽथाप उपस्पृश्य क्रुद्धःशप्तुं प्रचक्रमे ॥ १७ ॥
अयं तु देवयजन इंद्रोपेंद्रादिभिर्भवः ।
सहभागंनलभतां देवैर्देवगणाऽधमः ॥ १८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः

सदसस्पतिभिः सभासदैः साधु यथा तथा सत्कृतः अजं ब्रह्माणम् ॥ ७ ॥

प्राक् पूर्वं निषण्णमुपविष्टं मृडं भवं दृष्ट्वा तेनानुत्थानादनादृतोः नामृष्यत् नासहत् वामं वक्रं यथा स्यात्तथा चक्षुर्भ्यां दहन्निव अभिवीक्ष्योवाच ॥ ८ ॥ ९ ॥

स्तब्धेनाऽनम्रेण ॥ १० ॥

भाषाटीका

दक्ष के कांति से न्यून तेज सभास्थ अग्निके सह वर्तमान, ब्रह्मा और शिव इनके व्यतिरिक्त सर्व लोक अपने २ आसनों से उठते भये ॥ ६ ॥

सभा पतियों से उत्तम प्रकार से सत्कृत श्रीमान् दक्ष प्रजापतिजीलोक गुरु अजको नमस्कार करके उनी के आज्ञा सूं स्थित होते भये ॥ ७ ॥

अपने आगमन के पूर्वही स्थित ऐसे श्री शिवजी को देख के तत्कृत अनादर को न सहते टेढे उनके ताईं देख वडे कठिनता से बोलते भये ॥ ८ ॥

अग्नि और देव के सहवर्तमान हे ऋषि हे साधून के बीच मे अज्ञान वा वैर को छोड में जो व्रत कहू हुं ताको श्रवण करो ॥ ९ ॥

ये लोक पालों के यश को नाशवे वारे लज्जा रहित सज्जनो ने आचरित मार्ग क्रिया शून्य शिवजी ने दूषित कर दिया ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका

तदेवाह एषइति यद्यस्माद्विप्राग्निसमक्षंसावित्रीतुल्यायामेदुहितुः पाणिमग्रहीत् ॥ ११ ॥

मृगशावस्यहरिणबालस्याक्षिणीवाक्षिणीयस्याःप्रत्युत्थानाभिवादार्हेमय्युचितंसन्मानंवाचाऽपिनाकरोत् ॥ १२ ॥

अनर्हायकन्यादत्तेत्यनुतप्यमानआह लुप्तक्रियायेतिसार्धैश्चतुर्भिः उशतींवेदलक्षणांगिरम् ॥ १३ ॥

प्रेतावासेषुश्मशानेषु व्युप्ताविकीर्णाःकेशायस्य ॥ १४ ॥

चिताभस्मनाकृतंस्नानंयेन प्रेतानांस्रजोमाल्यानियस्यप्रेतस्रक् नृणामस्थीनिभूषणानियस्य शिवइत्यपदेशोनाममात्रंयस्य तमोमात्रात्मकःकेवलतमोरूपआत्मास्वभावोयेषाम् ॥ १५ ॥

उन्मादाभूतविशेषास्तेषांनाथाय दुर्हृदेदुष्टचित्ताय बतेतिखेदे वास्तवस्त्वयमर्थः लुप्ताःक्रियायस्मिन् परब्रह्मरूपत्वात् अतएवनास्तिशुचिर्यस्मात् अमानिनेअभिन्नसेतवेइतिचच्छेदः तस्यपरमेश्वरस्यमदीयामानुषीकन्याकथंयोग्यास्यादिति लज्जादिनादातुमनिच्छन्नपि तत्संबंधलोभेनदत्तवान् शूद्रायेत्यनर्हत्वमात्रेदृष्टांतोनहीनत्वे पूर्वापरस्ववचनविरोधापत्तेःएतदुक्तंभवति यथाकश्चिच्छूद्रायवेदमर्थलोभेनददातितद्वदिति प्रेतावासेष्वित्यादिसर्वंविडंबनमात्रमितिस्वयमेवाह उन्मत्तवदिति अन्यथोन्मत्तइत्येवावक्ष्यत् अशिवोनास्तिशिवोयस्मात्अमत्तोऽमत्तजनप्रियइतिच्छेदः पतिः प्रमथभूतानामितिभक्तवात्सल्यमाहतामसानपिदोषमशेषमपनीयपातीतिनष्टानामप्यशौचंशुद्धिर्यस्मात् दुष्टेष्वप्येतेषुमयाऽनुकंप्याइतिहृन्मनोयस्यसदुर्हृत्तस्मै वतेतिहर्षे ब्रह्मणोवाक्यात्लज्जाभयादिकंपरित्यज्यदत्तेत्यर्थः ॥ १६ ॥

अप्रतीपमप्रतिकूलंयथाभवत्येवमवस्थितमपिविनिंद्य ॥ १७ ॥

देवानांयजनसमयेदेवैः सहभागं न लभतां किंतु तेभ्यः पूर्वमेव लभताम् अग्रभाजत्वात् यद्वा तेषुभुक्तवत्सुलभताम् सर्वपोषकत्वात् तत्रहेतुः देवगणोऽधमोयस्मात्सः ॥ १८ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामि विरचिता
दीपिन्याख्यादीपिकाटिप्पणी

एषमेऽशिष्यतां शिष्यलक्षणा ऽनाक्रांतत्वं पूर्वमेव प्राप्तः ज्ञातवान् सर्वज्ञत्वात् अतएवाभ्युत्थानादिकं न चकारेत्यर्थः तथापि साधुवत्साधुतुल्यस्य मे दुहितुः पाणिमग्रहीदिति यत्तत् सावित्र्याइव ब्रह्मया गुणातएवेति शेषः ॥ ११ ॥

मे दुहितुः पाणि गृहीत्वा कृपया मर्कट तुल्यकामिनोपि मे लोचकः संबंधेन द्रष्टा बभूवेति शेषः तथापि यन्मल्लक्षणो जनस्त्वयि वाचाप्युचितं नाकरोत्तन्मां धिगित्यर्थः ॥ १२ ॥

लुप्तक्रियायेत्यादीनांवास्तवार्थश्च श्री स्वमिभिः कृतएवेतिअनिच्छन्न पीत्यदृष्टवशादेवेत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥

चितेतिमार्द्धकम् अत्र वास्तवार्थे प्राप्तसिद्धीनां केषांचिद्वैष्णवानां तथोन्मादोपि पुराणांतरप्रसिद्धो ज्ञेयः तत्र च हेतुस्स्वभक्तेः गोपनमेवेति ज्ञेयम् ॥ १५ ॥

हीनत्वाऽभावे हेतुः पूर्वत्रापरत्र स्तुत्यर्थत्वेन व्याख्यातानि यानि द्यक्षवचनानि तैस्सहास्यदृष्टान्तस्य विरोधापत्ते हीनत्वेनायं दृष्टांतइत्यर्थः एतदुक्तं भवति दृष्टांतस्यायं निष्कृष्टोर्थः विडंवनमात्र देहस्य कुत्सितत्वदर्शनार्थं भक्तेश्चगोपनार्थमनुकरणमात्रं तादृशव्याख्याप्रतीतौ हेतुः इति स्वयमेवाहेति अन्यथा विडम्बनाभावे ॥ अनुगृहीतुः पितुर्ब्राह्मणाः ॥ १६ ॥

अथ शीघ्रमेव ॥ १७ ॥

अग्रभाजित्वं पित्रादिकरणानाम प्रसिद्धमिति नैर्घृण्यव्युदासार्थं यष्टेति तत्र पोषकत्वे ॥ अत्र उच्छिष्टभागा वै रुद्रइति श्रुति रनुसंधेया ॥ १७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका

स्तब्धतामेव प्रपंचयति एष इति द्वाभ्याम् एष रुद्रः यत् यस्मात् मेमम शिष्यताम् उपगतः मे दुहितुः सत्याः पाणिं विप्राग्निसाक्षिकं साधुवद्ग्रहीत् साधुवदितिवतिप्रत्ययेन वस्तुतोऽसाधुरिति व्यंजितम् ११

मर्कटस्येव लोचने यस्य सोयं रुद्रःमृगशावस्य हरिणबालकस्य अक्षिणीवाक्षिणी यस्या स्तस्याः सत्याः पाणिं गृहीत्वा ऊढ्वा प्रत्युत्थानाभिवादनादियोग्येमयि वाङ्मात्रेणापि उचितं सत्कारं नाकृत न कृतावान् ॥ १२ ॥

अनर्हाय कन्यां दत्तवानहमित्यनुतप्यतमानआहलुप्तक्रियायेतिसार्द्धैश्चतुर्भिः लुप्तक्रियायलुप्तःक्रियासदाचारोयेन अतएवाशुचयमानिने दुरहंकारिणे भिन्नसेतवे भिन्नः भ्रंशितः सेतुर्धर्ममर्यादा येन तस्मै अनिच्छन्नपि दातुमिति शेषःअहं वालां कन्यामदां दत्तवान् यथा शूद्राय उशतीं निर्दुष्टां वेदलक्षणां गिरं तथेत्यर्थः ॥ १३ ॥

प्रेतावासेषु श्मशानेषु घोरैः विकृतैर्भूतगणैश्चवृतः वेष्टितः नग्नः विवसनः व्युप्तकेशः विकीर्णकेशः उन्मत्त इव हसन्रुदंश्च अटति पर्यटति ॥ १४ ॥

चिता भस्मनाश्मनभस्मना कृतं स्नानं येन प्रेतानां स्रजो माल्यानि यस्य सः नृस्थिभूषणः नृणामस्थीनि भूषणानि यस्य सः स्वयमशिवोऽमंगलोपि शिवापदेशः शिव इति व्यवहारमात्रं यस्य स्वयं मत्तो मत्तानां जनानां प्रियश्च तमोमात्रात्मकः केवलतमोरूपः आत्मा स्वभावो येषां तेषां प्रमथभूतानां प्रमथाख्यभूतविशेषाणां पतिः ॥ १५ ॥

तस्मै उन्मादानां भूतविशेषाणां नाथाय दुर्हृदे दुष्टचित्ताय नष्ट

श्रीमद्वीरराघवाचार्य कृत भागवतचंद्रचंद्रिका।

शौचाय आचारहीनाय सावित्रीं सतीं कन्या मया दत्ता परमेष्ठिना चोदित आदिष्टोहं दत्तवानित्यध्याहारः चोदित इत्यार्षत्वाद्व्यत्ययेन तृतीयार्थेप्रथमा वा वर्ततिखेदे ॥ केचिदत्र लुप्तक्रियायाशुचये इत्यादिग्रंथं रुद्रनिंदापरं यथा श्रुतं व्याख्याय वास्तवस्त्वयमर्थ इत्युपक्रम्य "लुप्ताक्रियायास्मिन्परब्रह्मरूपत्वात् अतएव न शुचिर्यस्मात् अमानिने आभिन्नसेतव इतिचच्छेदः तस्य परमेश्वरस्य मदीया मानुषी कन्या कथं योग्यास्यादिति लज्जया दातुमनिच्छन्नपितत्संबंधलोभेन दत्तवान् शूद्रायेत्यनर्हत्वमात्रे दृष्टांतः न हीनत्व पूर्वापरस्वग्रंथविरोधापत्तेः एतदुक्तं भवति यथा कथंचिच्छूद्राय वेद मर्थलोभेन ददातितद्वदिति प्रेतावासेष्वित्यादि सर्वं विडंवनमात्रमिति स्वयमेवाह उन्मत्तवदितिअन्यथा उन्मत्त इत्येवावक्ष्यत् अशिवः नास्ति शिवोयस्मात् अमत्तोऽमत्तजनप्रियः इतिच्छेदः पतिःप्रमथभूतानामतिभक्तत्वात्स त्यमाह तामसानपि दोषमशेषमपनीयपातिनष्टात्मापि शौचशुद्धियस्मात्दुष्टेष्वप्येतेषु मयानुकंप्या इति हन्मनो यस्यसदुर्हृत्तस्मैवतेति हर्षे" इति रुद्रस्य प्रशंसापरत्व व्याचक्षते तत्रायं वास्तवोर्थः किंवक्तस्याभिप्रेतः उतैतत्पराणकर्तुः उतान्यस्यत्वाद्यस्य कस्यचित् नाद्यः साधूनांब्रुवतो व्रतं नाज्ञानाच्च मत्सरादिति वास्तविकत्वमुपक्रम्य लोकपालानां यशोघ्नो निरपत्रपः येन स्तब्धेन दूषितःएषमे शिष्यतां प्राप्त इत्यादिनानिन्दयतोभिप्रेतत्वासंभवात् निंदायामेवतस्य तात्पर्यातिशयावगमात् अतएवाह दक्ष गिरित्राय विसृज्य शापंतस्माद्विनिःक्रम्यविवृद्धमन्युर्जगामनिजं निंदा पूर्वंकशापकरणात्वाविवृद्धक्रोधत्वाद्विनिष्क्रमणाद्यो वक्ष्यमाणा उपपन्नाःतद्वितीयः वेदांतार्थोपबृंहणरूपत्वादस्य पुराणस्य वेदांतेषु च अनपहतपाप्मा वा अहमस्मि, नारायणाद्रुद्रो जायत, इत्यादिषु कर्मवश्यत्वकार्यत्वादिश्रवणात्तद्विरुद्धार्थानामत्र निबद्धुमयुक्तत्वेनैतत्पुराणकर्त्राभिप्रेतत्वासंभवात् अत एव हि सद्योजायत तन्मन्युः कुमारो नीललोहितः स वै रुरोद देवानां पूर्वजो भगवान्भवःनामानि कुरु हेधातः। स्थानानि च जगत्पत इति वेदांतार्थानुसरणेन कार्यत्वकर्मवश्यत्वचतुर्मुखकृतनामस्थानादिमत्त्वमुपबृंहितं क्वचित्रिमूर्त्यैक्यादिकं प्रतीयमानं प्रद्युन्यायेनान्यथासुपपन्नमिति पूर्वमेव प्रतिपादितं नतृतीयः आग्रहमूलकत्वात् निंदापरग्रंथस्य यथाकथंचिद्विपरीतार्थवर्णनव्यवसानकरणे सर्वत्राप्येवमत्र स्यादिति स्तुतिनिंदयोर्व्यवस्थानुपपत्तेश्च यदप्युक्तं लुप्ताक्रिया यस्मिन् परब्रह्मरूपत्वादिति तदयुक्तं परब्रह्मत्वपि रामकृष्णाद्यवतारेषु लुप्तक्रियात्वादर्शनेन हेतोर्व्यभिचारात् अमानिने अभिन्नसेतव इति पदच्छेद इत्यप्ययुक्तं सद्भिराचरितः पन्थायेन स्तब्धेन दूषित इति यज्ञभागानलभतांदेवैर्देवगणाधम इति पूर्वोत्तर व्याघातात् तस्य परमेश्वरस्य मदीया मानुषी कन्येत्याद्यप्ययुक्तं भवदक्षयोरुभयोरपि चतुर्मुखात्प्रसूतत्वेन दक्षकन्याया मानुषीत्वासंभवात् मनोर्जातावप्यतौ पुक्वेति हि मानुषशब्दोव्युत्पादितः तामसानपि दोषमपनीय पातीत्याद्यपि मंदं तानहं द्विषतःक्रूरान्संसारेषु नराधमान् क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेवयोनिषु आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि मामप्राप्यैव कौंतेय ततोयांत्यधमां गतामिति तामसानां निग्राह्यत्वमाना त्तस्माद्यथोक्त एवार्थः ॥ १६ ॥

स दक्षः अप्रतीपं अप्रतिक्रियमुदासीनमवस्थितमासीनं गिरिशमेवमुक्तविधया विनिंद्याथ अप उपस्पृश्य आचम्येत्यर्थः क्रुद्धः शप्तुंप्रचक्रमेउपक्रांतवान् ॥ १७ ॥

अयं भवो रुद्रःतुर्हेतीयतः देवगणाधमःसर्वेभ्योदेवेभ्योऽधमः

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततः इन्द्रादिभिर्देवैः सह देवयजने देवोद्देश्यकयागे यज्ञभागं न लभतां न प्राप्नुयात् ॥ १८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ।

स्वन उन्नमस्य शिवस्य दत्तावमानविषयत्वं कथमत्राह एष इति गायत्रं विषये पाण्यग्रहार इति धातोः पाणिं व्याहरणमुच्चारणमित्यर्थः साधुवद्धाग्यवत् ॥ ११ ॥

मृगशावो मृगपोतः मर्कटलोचने इव लोचने यस्य स तथा केकराक्ष इत्यर्थः ॥ १२ ॥

भिन्नसेतवे लंघितमर्यादाय उशतीं गिरं पौरुषेयत्वादिदोषराहितां वेदवाणीम् ॥ १३ ॥

अशुचिकर्मकरणादशुचित्वमुक्तं न तु द्वेषादित्याह प्रेतावासेष्विति व्युप्तकेशो मुक्तकेशः ॥ १४ ॥

चिताभस्मना श्मशानभस्मना कृतं स्नानं येन स तथा प्रेतानामस्थिग्रथयोऽस्थिभिर्ग्रथितमालास्ता एव भूषणानि यस्य स तथा शिव इति अपदेशो नाम यस्य स तथा स्वयमपि अशिवोऽशुभोऽह ॥ १५ ॥

उन्मत्तत्वं स्पष्टयति केवलं तमोगुणस्वरूपं मनो येषां ते तथा तेषां अतः किमनुशोककारणमत्राह तस्मादिति ॥ १६ ॥

न केवलं दत्तेन दोषा एव गणिताः किं तु स्वानर्थहेतुः शापोऽपि दत्त इत्याह विनिर्धैवमिति अप्रतीपमप्रतिपत्तम् ॥ १७ ॥

इंद्रोपेंद्रादिभिर्देवैः सह देवयजने यज्ञभागं न लभतामित्यन्वयः ॥ १८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ॥

शिष्यतां शासनीयत्वम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

यथा शूद्रायोशतीं गिरं कश्चिदनिच्छन् परवश्यः सन्नेव ददाति तथाहमप्यनिच्छन्नेवास्मै परममहते बालामदां । काका किन्तु इच्छन्नेवादामित्यर्थः ॥ १३ ॥

वास्तवार्थे प्रेतावासेष्वित्यादिकं भगवत्प्रेमोन्मादमयं ज्ञेयम् ॥ १४ ॥

चिनोति सार्द्धकम् । चितेत्यादिकञ्च प्राप्तसिद्धिवैष्णवानामेवेति पुराणांतरप्रसिद्धम् ॥ १५—१९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ॥

एष इति निन्दा स्पष्टा स्तुतिस्तु मम अशिष्यतां अशिष्टतां एतावदिनपर्यन्तं गुनामपि एष प्राप्तः सर्वज्ञत्वात् प्रथममेवावगतवान् अतएवाभ्युत्थानादिकं न कृतवानिति भावः । तदपि यद्दुहितुः पाणिमग्रहीत् तत् मातिशया इव मद्दुहितर्य्येव गुणवालस्येति भावः मम कीदृशस्य साधुवत् साधोरिव वस्तुतस्त्वसाधोः ॥ ११ ॥

प्रत्युत्थानाभिवादार्हे श्वशुरे मयि वाचापि उचितं सन्मानं न अकृत नाकरोत् । स्तुतिपक्षे मर्कटान् मर्कटतुल्यान् कामिनोऽपि । कृपया लोचते तत् कामान् सम्पादयति । तस्मिन् प्रत्युत्थानाभिवादार्हे मलक्षणो जनः वाचाप्युचितं न अकृतेति धिङ्मामिति भावः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी

उशतीं वेदलक्षणां गिरं स्तुतिपक्षेतु लुप्ताः क्रिया यस्मिन् परब्रह्मरूपत्वात् नास्ति शुचिर्यस्मात् अमानिन अभिन्नसेतवे इतिच्छेदः स्वयोग्यता दृष्ट्या दातुमनिच्छन्नपि अदां यथा शूद्रा एव उशतीं वेदलक्षणां गिरं ददाति अध्यापयन्ति य लोपस्याभावो वैकल्पिकत्वात् ॥ १३ ॥

प्रेतावासेष्वित्यादिकं सर्वं भगवत् प्रेमोन्मादमयं लीलामात्रमिति स्वयमेवाह उन्मत्तवदिति अन्यथा उन्मत्त इत्येवावक्ष्यत् ॥ १४ ॥

स्तुतिपक्षे चितेत्यादिकं प्राप्तसिद्धिवैष्णवानामेवेति पुराणांतरप्रसिद्धं अपदेशा कपकृष्टा देशा अपि शिवा मंगला यतः स न विद्यते शिवं मंगलं यतः सः तमोमात्रात्मकः तमोमात्र स्वरूपा आत्मनो येषां स्तुतिपक्षे स्वेच्छया लीलैवयं शम्भार्यत्तामसानपि कृपया स्वीकरोतीति ॥ १५ ॥

परमेष्ठिना ब्रह्मणा चोदिते प्रेरिते सतीति ममेच्छा नासीत् ब्रह्माज्ञापालनमेव मद्दुःखदंमभूदिति ब्रह्माप्यनभिज्ञ इति ध्वनिः मतपित्रेत्यनुक्तेः परमेष्ठिनेति नामोच्चारणेनच सोऽपि मत्पितृत्वायोग्य एवेत्यनुध्वनिः । स्तुति पक्षे कृपयाउन्मादानां गणानामपि नाथाय नष्टानामपि शौचं यतः । दुष्टेष्वपि हृत् कृपामयं मनो यस्य तस्मै ब्रह्मणो वाकगादयोग्येनापि मयादत्तेत्यर्थः ॥ १६ ॥

अप्रतीपमजानशत्रुम् ॥ १७ ॥

अयान्त्वति । स्तुतिपक्षे देवयजने यज्ञे देवैः सह भागं न लभतां तत्र हेतुः देवगणा अधमा यस्मात् सः । नद्यधमैः सह भोजनमुचितं अतः सर्वपापकत्वात् तान् भोजयित्वा भागं लभतामिति भावः ॥ १८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ॥

यतो मे सावित्री तुल्या या दुहितुः पाणिमग्रहीदतो मे शिष्यतां प्राप्तः ॥ ११ ॥

मृगशावस्याक्षिणी इवाक्षिणी यस्यास्तस्याः उचितं सत्कारं वाचापि नाकृत न कृतवान् ॥ १२ ॥

साधुवदित्यनेनायमसाधुरिति सूचितं भवस्यासाधुत्वं दर्शयन् असाधवे साध्वी दत्तेत्याह सार्द्धैश्चतुर्भिः लुप्तेति अनिच्छन्नपि बालामदाम् दत्तवान् उशतीं वेदलक्षणाम् ॥ १३ ॥

व्युप्तकेशः विकीर्णकेशः प्रेतावासेषु श्मशानेषु उन्मत्तवत् हसन् रुदन् नग्नः अटति भ्रमति ॥ १४ ॥

प्रेतस्रक् प्रेतानां स्रजा यस्य सः नृस्थिभूषणः नृणामस्थीनि भूषणानि यस्य सः शिव इत्यपदेशो नाम मात्रं यस्य सः तमोमात्रात्मकः केवलतमो रूप आत्मा स्वभावो येषां तेषां पतिः तेषु मुख्य इति भावः ॥ १५ ॥

य उक्तप्रकारस्तस्मै उन्मादनाथाय अलुप्तशौचाय परमेष्ठिना चोदिते सति साध्वी सर्वथा तद्विपरीतस्वभावेति यावत् दत्ता ॥ १६ ॥

स अयं श्वसुरत्वादिना गुरुः अयं जामातृत्वादिना शिष्य इति लोकव्यवहारात्मकः गिरिशः तादृशलोकव्यवहारानीतम् अप्रतीपमप्रतिकूलं यथा स्यात्तथाऽवस्थितमप्येवं विनिघ्नपि उपस्पृश्यास्य शप्तुं प्रचक्रमे ॥ १७ ॥

निषिध्यमानः ससदस्यमुख्यै र्दक्षो गिरित्राय विसृज्य शापम् ।
तस्माद्विनिष्क्रम्य विवृद्धमन्युर्जगाम कौरव्य निजं निकेतनम् ॥ १९ ॥
विज्ञाय शापं गिरिशानुगाऽग्रणीर्नन्दीश्वरो रोषकषायदूषितः ।
दक्षाय शापं विससर्ज दारुणं ये चान्वमोदंस्तदवाच्यतां द्विजाः ॥ २० ॥
य एतन्मर्त्यमुद्दिश्य भगवत्यप्रतिद्रुहि ।
द्रुह्यत्यज्ञः पृथग्दृष्टिस्तत्त्वतो विमुखो भवेत् ॥ २१ ॥
गृहेषु कूटधर्मेषु सक्तो ग्राम्यसुखेच्छया ।
कर्मतन्त्रं वितनुते वेदवादविपन्नधीः ॥ २२ ॥
बुद्ध्या पराभिध्यायिन्या विस्मृतात्मगतिः पशुः ।
स्त्रीकामः सोऽस्त्वतितरां दक्षो बस्तमुखोऽचिरात् ॥ २३ ॥
विद्याबुद्धिरविद्यायां कर्ममय्यामसौ जडः ।
संसरन्त्विह ये चामुमनु शर्वावमानिनम् ॥ २४ ॥
गिरः श्रुतायाः पुष्पिण्या मधुगन्धेन भूरिणा ।
मथ्ना चोन्मथितात्मानः संमुह्यन्तु हरद्विषः ॥ २५ ॥
सर्वभक्षा द्विजा वृत्त्यै धृतविद्यातपोव्रताः ।
वित्तदेहेन्द्रियारामा याचका विचरन्त्विह ॥ २६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धांतप्रदीपः ।

देवयजने देवोद्देश्यकयज्ञे ॥ १८ ॥

भाषाटीका

ये मेरे शिष्य भावको प्राप्त है ब्राह्मण अग्नि के सामने इसने गाय-श्री तुल्य मेरी बेटी का साधु कि नाई पाणि ग्रहण किया ॥११॥

इस बानर समान दृष्टि वाले ने मृग बालक समान नेत्र वारी मेरी सुताका पाणि ग्रहण किया उठ के नमस्कार तो दूर रहा मेरा वाणी से भी उचित सत्कार नहीं किया ॥ १२ ॥

सर्व क्रिया हीन अपवित्र मानी सेतु तोडने वारे, को इच्छा न-थी तौ भी मैंने कन्या दी जैसे शूद्र को वेद वाणी दे दे ॥ १३ ॥

घोर मर्घट मे रहने वारे प्रेत भूत गण साथ रखने वारे उन्मत के नाई नंग बार खोले हंसते रोवते चिता के भस्म में सदा स्नान करे है प्रेतनकी मुंडमाला हाडों के भूषण पहिने है नाम के तो शिव है परंतु अशिव है मत्त है इन को मत्त जन प्रिय है तमोमय प्रमथादि भूतन का ये पति है ॥ १४ ॥ १५ ॥

भूतों का नाथ शौच त्यागी दुष्ट हृदय इसको बिरंचि के कहने से मैंने साध्वी बेटी दी ॥ १६ ॥

मैत्रेयजी बोले ॥ अपने अप्रतिकूल बैठे श्री शिवजी को देसी निंदा कर क्रोधी दक्ष आचमन कर शाप देते भये ॥१७॥

ये शिव देव यज्ञ में इंद्रादिकन के साथ भागन लेने पावे ये देव ताओं में अधम है ॥ १८ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

स दक्षस्तस्मात्स्थानाद्विनिष्क्रम्य जगाम हे कौरव्य ! ॥ १९ ॥

गिरिशस्यानुगानामग्रणीर्मुख्यः रोषएव कषायस्तेन दूषितः आर क्तनेत्रइत्यर्थः तस्य गिरिशस्य वाच्यतां वचनानर्हतां नियतामित्यर्थः ते भ्योऽपि शापं विससर्ज ॥ २० ॥

दक्षं शपति सार्द्धैस्त्रिभिः य एतन्मर्त्यं देहशरीरमुद्दिश्य श्रेष्ठं मत्वा अप्रतिद्रुहि प्रतिद्रोहमकुर्वति पृथग्दृष्टिर्भेददर्शी तत्त्वतः परमार्थात् २१

अक्षत्वमेवाह गृहेष्विति कर्मतन्त्रं कर्मपरिकरम् वेदेयेवादाअर्थ-वादाअक्षय्यंहवैचातुर्मास्ययाजिनः सुकृतंभवतीत्यादयस्तैर्विपन्नाविन-नष्टाधीर्यस्य ॥ २२ ॥

परे देहादिस्तमेवाऽऽत्मत्वेनाभितोध्यातुंशीलंयस्यास्तया बुद्ध्या-विस्मृताऽऽत्मनोगतिस्तत्त्वंयेन अतः पशुतुल्यः अतितरांस्त्रीकामोऽस्त्व तिद्वितीयः शापः बस्तस्यमुखमेवमुखंयस्येतितृतीयः शापः ॥ २३ ॥

अयंचशापोऽस्यानुरूपएवेत्याह विद्याबुद्धिरिति विद्ययमेवतत्त्वविद्येति-बुद्धिर्यस्य अतोऽसौजडएव द्विजानपिशपति संसरन्त्विति शर्वाभ्यामं शर्वमवमन्यतइतितथातममुंदक्षंयेचानुवर्तन्तेते संसारं तु जन्ममरणादय-नुभवन्त्वित्येकः शापः ॥ २४ ॥

श्रुतायावेदरूपायाः पुष्पिण्याः पुष्पाणीवार्थवादामम तोभक-त्वात् अर्थवादबहुलायाइत्यर्थः मधुगंधतुल्येनप्ररोचनेनमथ्नामनः-क्षोभकेनोन्मथितआत्मामनोयेषांतेसंमुह्यन्तुकर्मस्वासक्ताभवन्त्वितिद्वि तीयः शाप ॥ २५ ॥

सर्वभक्षा भक्ष्याभक्ष्यविचारशून्याः वृत्त्यैदेहादिपोषणाय धृतानि विद्यातपोव्रतानियैः वित्तादिष्वेवाऽऽरामोरतिर्येषांते याचकाः सन्तो-विचरन्त्वितिचशापचतुष्कम् ॥ २६ ॥

पा० * कृषित इति वीरराघवीय पाठः ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामि विरचिता
दीपिन्याख्यादीपिका टिप्पणी ॥

तादृशदौशील्यप्रदर्शनार्थं हेकौरव्येति संबोधनम् ॥ १९ ॥

कषायवर्णस्य रक्तवर्णत्वात्तत्वेन रूपणे व्यङ्ग्यार्थमाह आरक्तेति ॥ २० ॥

भगवानयं न भवतीति भेददर्शी २१

विनष्टा नश्वरकर्मफलासक्तत्वात् अर्थवादानां प्रशंशामात्रपरत्वेन मुख्यार्थपरत्वाभावात् ॥ २२ ॥

बुद्ध्येतिसार्द्धकम् ॥ २३ ॥

अयं च वस्तमुखत्वप्रापकः अतः विपरीतबुद्धित्वात्, जडएव संसरंत्वित्यर्द्धकम् अनुवर्तते अनुकूलतया निंदति ॥ २४ ॥

मनःक्षोभकत्वादिति साधर्म्योद्देशः प्ररोचनेन रुचिजनकेन धर्मविशेषेण अप्सरोभिस्सह विहरिष्याम इत्यादिना उन्मथितः क्षुब्धः द्विजान्प्रति द्वितीयःशापः ॥ २५ ॥

भक्ष्याभक्ष्यविचारशून्या इति तृतीयः वृत्त्यै भृतविद्यत्यादिविशेषण विशिष्टास्संतः विचरंतुइह शूद्रादीनां गृहे गृह इति विशिष्टश्चतुर्थः शापः ॥ २६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका ॥

हे कौरव्य ! विदुर ! स दक्षः सदस्यमुख्यैः सभ्यश्रेष्ठैर्निषिध्यमानो निवार्यमाणोपि विवृद्धः मन्युः क्रोधो यस्य सः गिरित्राय रुद्राय शापं यज्ञभागानर्हतारूपं विसृज्य तस्मात्सत्रदेशात् बहिर्निगत्य स्वीयं निकेतनं गृहं प्रति जगाम ॥ १९ ॥

गिरिशानुगानां रुद्रपार्षदानां अग्रणीर्मुख्यःनन्दीश्वरःदक्षविसृष्टं शापं ज्ञात्वा रोष एव कषायस्तेन रूषितः आरक्तनेत्र इत्यर्थः दक्षाय दारुणं शापं विससर्ज तथा तस्य रुद्रस्यावाच्यतां वचनानर्हतां विनिंद्य तां ये च सदस्या द्विजा अन्वमोदन् अभ्यनन्दन् तेभ्यश्चशापं विससर्जेत्यर्थः ॥ २० ॥

तत्र दक्षं शपति सार्द्धैस्त्रिभिः यो दक्षः अज्ञः देहादिविलक्षणात्मज्ञानरहितः अत एव पृथग्दृष्टिरब्रह्मात्मकस्वतंत्रवस्तुदर्शी अप्रतिद्रुहि प्रतिद्रोहमकुर्वति भगवति भगवदंशावताररूपे भवे मर्त्यमुद्दिश्य मरणादिधर्मभाजमुद्दिश्य केवलनिकृष्टमज्ञात्वेत्यर्थः द्रुह्यति अपकरोति एतत् एतस्मात्कारणात् एतमिति पाठे एतं भवं मर्त्यत्वेन ज्ञात्वेत्यर्थः स दक्षः तत्त्वतः प्रकृतिपुरुषेश्वरयाथात्म्यात् विमुखः पराङ्मुखः भवेत् तत्त्वत्रयज्ञानरहितो भवेदित्यर्थः अयं प्रथमः शापः ॥ २१ ॥

एवं तत्ववैमुख्यरूपशापं विसृज्य तत्कार्यरूपमतात्विकलोककर्माभिरुचिरूपं शापं विसृजति गृहेष्विति कूटधर्मेषु अविचाल्यानि कर्माणि येषु प्राकृतगुणसंसर्गाद्दुर्निवार्यकर्मस्विति यावत् गृहेषु ग्राम्यसुखेच्छया सांसारिक वैषयिक सुखेच्छया सक्तः अत एव वेदवादैः अल्पास्थिरफलसाधनानि कर्माणि अनंतस्थिरफलसाधनत्वेन प्ररोचयद्भिः "अपाम सोममममृता अभूम" "अक्षय्यऽहवै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति"इत्यादिभिरर्थ वादैर्विपन्ना विनष्टाधीर्बुद्धिर्यस्य सः कर्मतंत्रं कर्मकलापं वितनुतांअल्पास्थिरफलसाधनकर्माणि कुर्यादित्यर्थः अयं द्वितीयः शापः ॥ २२ ॥

परोदेहादिः तमत्रात्मत्वेनाभिध्यातुं शीलमस्यास्तया बुद्ध्या विस्मृता आत्मगतिः जीवात्मपरमात्मयाथात्म्यावगतिर्येन अत एवपशुः पशुतुल्यःअतएवातितरां नितरां स्त्रीकामः स दक्षः आचिरादाशु वस्तमुखःवस्तस्य मेषस्य मुखमिव मुखं यस्य सःअस्तु भवेत्॥ २३ ॥

तथा कर्ममय्यां कर्मात्मिकायां अविद्यायामियमेव विद्येति तत्त्वविद्येति बुद्धिर्यस्य अत एवासौ दक्षः अजः अजतुल्यः पशुप्रायः अस्तु स्यादिति तृतीयःशापः अथ रुद्रावमानिनो दक्षानुकूलान् द्विजान् शपति संसरंत्विति सार्द्धद्वयेन शर्वं रुद्रं अवमन्यत इति शर्वावमानी तममुं दक्षमनुसृत्य ये चदक्षकृतशापाभिनंदन इत्यर्थः ते इह लोके संसरंतु जन्ममरणादिभाजो भवंतु अयं प्रथमः शापः ॥ २४ ॥

ये हरद्विषः ते पुष्पिण्या पुष्पमात्रफलाया: आपातरमणीयायाइत्यर्थः यद्वा पुष्पवन्मनः क्षोभकत्वादर्थवादा पुष्पशब्देन विवक्षिताः पुष्पिण्यास्तद्बहुलाया, इत्यर्थः अथवा पुष्पगंधवत्क्षणमात्रोपभोग्यस्वर्गादिसुखप्रकाशिकायाः श्रुतायाः वेदपूर्वभागरूपाया इत्यर्थः यामिमां पुष्पितां वाचमित्यादिवत् मथ्ना मनःक्षोभकेण भूरिणा मधुगंधेन मधुगन्धतुल्येन स्वर्गादिसुखप्रकाशनेन उन्मथितः क्षोभित आत्मा मनः येषां ते हराद्विषस्तेसं मुह्यंतु मोहं प्राप्नुवंतु नित्यानित्यधर्माधर्मादिषु सर्वत्र विपरीतज्ञाना भवंत्विति द्वितीयः शापः ॥ २५ ॥

सर्वभक्षाः सर्वं अविहितमप्रतिषिध्यनिषिद्धम् भक्तं भक्ष्यं येषां ते हर द्विषो द्विजा वृत्त्यै केवलशरीरापत्यकलत्रादिपोषणायैव धृतानि विद्यातपोव्रतानि यैस्ते वित्तदेहादिष्वेवारामो रतिर्येषां ते याचकाः संतो विचरंत्विति तृतीयः शापः ॥ २६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ॥

ततः किमकारि दक्षेणेति तत्राह निषिध्यमान इति ॥ १९ ॥

एवं दक्षेण शापे शिवाय दीयमाने सति कोपि शिवभक्तस्तमसहमानोभूत्किं तत्राह विज्ञायेति रोषनाम्ना कषायेण वह्निना दूषितः तस्य शिवस्यावाच्यतां दोषलक्षणाम् ॥ २० ॥

कोयं शापो दत्त इति तत्राह य एतदिति एतन् मर्त्यं शरीरमद्य श्वो वा नश्वरमुद्दिश्य अप्रतिद्रुहि द्रोग्धारं प्रत्यद्रोहकर्तरि भगवति भक्त्यादिसौभाग्यवति द्रुह्यति वचनादिनेति शेषः तत्त्वतो यथार्थज्ञानाद्विमुखो बहिर्मुखो भूयादित्यन्वयः ॥ २१ ॥

न केवलं बहिष्कृततत्त्वज्ञानः किंतु श्रीनारायणाविषयकर्मव्यापारेषु मग्नश्च स्यादित्याह गृहेष्विति वेदवादेन स्वर्गादिषु पुष्पवादिवेदवाक्येन विपन्ना नष्टा धीर्यस्य स तथा अत्र तत्त्वज्ञानविषयः शापस्तात्कालिक एव न तु चिरकालीनः विष्णुवाक्यस्यैव चिरकालीनत्वात् तदुक्तं ये ज्ञानविषया: शापा मुक्तिगाश्चाधिकारिणां कादाचित्कास्त भवंति नैवते सार्वकालिकाः । तेषां ज्ञानस्य मुक्तेश्च तारतम्यस्य चैव हि भगवन्नियतत्वात्तु शापादिर्नात्र कारणमिति ॥ २२ ॥

इतोपि तात्कालिक एव शाप इति भावेन दक्षस्य शापविशेषं मुञ्चति बुद्ध्येति पराभिध्यायिन्या निरंतरशब्दादिविषयचिंताकातरया बुद्ध्या विस्मृतात्मगतिर्विस्मृतपरमात्मगतः विस्मृतपरमात्मज्ञानः पशुर्विवेकशून्यः अतितरांस्त्रीकामः स दक्षोऽचिरात् वस्तमुखोऽस्त्वित्यन्वयः ॥ २३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ।

शापांतरंचाह विद्या बुद्धिरिति अजो दक्षः अविद्यायां विद्याबुद्धिरस्त्विति शेषः शंकरद्वेषिणां च शापविशेषमाह संसरंत्विति ॥ २४ ॥

संसारे कारणमाह गिरेरिति पुष्पितया: स्वर्गादिपुष्पप्रतिपादिकायाः गर्भीकृतमुक्तिफलायाः कालकूटनिगिरणात् दैत्याख्यपापनिगिरणाच्च गिरिर्मुख्यप्राणस्तेन शिष्यप्रशिष्यादिषु प्रणीतत्वेन व्याख्यातत्वेन च तस्य सुताया वेदवाचो भूरिणा बहुलन मधुगंधेन विषय सुखलक्षणमकरंदपरिमलेन मथ्ना काममन्मथितो विलोडित आत्मा मनो येषां ते तथोक्तास्ते हराद्विषः संमुह्यतु । मोक्षफलप्रतिपादकवेदतात्पर्यापरिज्ञानेनात्मनः स्वर्गादिरेव परमश्रेयोऽस्त्विति विपरीतज्ञानं गच्छंत्वित्यन्वयः मुहवैचित्त्य इति धातोर्वैचित्त्यं विपरीतज्ञानं "गिरिःप्राणःसमुद्दिष्टस्तत्सुतावेदवाक्स्मृता । पुष्पं स्वर्गाद्यः प्रोक्ताः फलं मोक्ष उदाहृत,, इतिवचनात् उक्त एवार्थोनान्यइति अनंगो मन्मथोमन्थाः कामोमञ उदाहृतइत्यभिधानात् ॥ २५ ॥

हरद्विषां शापान्तरमपि विसृजति सर्वभक्षा इति पलांडादिसर्वभक्षाः वृत्त्यै जीवनाय । नधर्मायेति शेषः ॥ २६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः

सदवद्यतामिति चित्सुखः ॥ २० ॥

पृथग्दृष्टिः भगवानयं न भवतीति नीचदृष्टिः ॥ २१ ॥

वितनुतां वेदेत्यत्र वितनुताद्वदति केचित् ॥ २२ ॥

बुद्धेति सार्द्धकम ॥ २३ ॥

अज्ञावज इति कश्चित् संसरन्त्वित्यर्द्धकम ॥ २४—२७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

अत्र मदन्ये युक्तवादिनः केऽपि न दृश्यन्ते । तदस्यामधार्मिकसंकुलायां सभायां न स्थातुमुचितमिति कोपेन ततो निर्ययावित्याह निषिध्यमानः माक्रुध्य मागच्छेत्याद्युच्यमानः ॥ १९ ॥

रोष एव कषायस्तेन दूषितः अतिरक्तनेत्र इत्यर्थः । ये च तस्य गिरिशस्य अवाच्यतां निन्दां अन्वमोदंस्तेभ्योऽपि ॥ २० ॥

दक्षं शपति सार्द्धैस्त्रिभिः य इति एतद्दक्षशरीरं मर्त्यं मरणधर्मकं उद्दिश्य एतदेवाहमित्यभिमानास्पदीकृत्य द्रुह्यति अतोऽज्ञो भवेत् । अज्ञत्वमेव प्रपञ्चयति पृथग्दृष्टिः स्वतः पृथग्भूतेषु देहापत्यकलत्रादिष्वेव दृष्टिर्यस्य सः तस्मात्तत्त्वतो भगवतः सकाशात् विमुखो भवेत् इति प्रथमः शापः ॥ २१ ॥

वेदेषु ये वादा अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवतीत्यादयस्तैर्विपन्ना धीर्यस्य सः ॥ २२ ॥

परो देहादिस्तमेवात्मत्वेनाभितो ध्यातुं शीलं यस्यास्तया बुद्ध्या पशुः पशुतुल्यः स्त्रीकामोऽस्त्विति द्वितीयः शापः । वस्तस्य छागस्य मुखमिव मुखं यस्येति तृतीयः शापः ॥ २३ ॥

शापत्रयमिदमस्मै समुचितमेव यतो विद्याबुद्धिरित्यादिरतो जडः । अज इति पाठे छागतुल्यः द्विजानपि शपति सार्द्धाभ्यां । अमुं दक्षं ये चानुवर्त्तन्ते ते संसरन्तु इत्येकः शापः ॥ २४ ॥

श्रुताया वेदरूपायाः पुष्पितयाः पुष्पतुल्यार्थवादबहुलाया मधुगन्ध तुल्येन प्ररोचनेन मथ्ना मनःक्षोभकेण च उन्मथितः आत्मा मनो येषां ते समुह्यन्तु कर्मासक्ता भवन्त्विति द्वितीयः ॥ २५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

सर्वभक्षाः भक्ष्याभक्ष्यविचारशून्या इति तृतीयः । वृत्त्यै जीविकार्थमेव नतु धर्मायेति चतुर्थः । वित्तेति पञ्चमः । याचका इति षष्ठः ॥ २६—२८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

तस्मात्स्थानात् ॥ १९ ॥

रोष एव कषायः विकारहेतुस्तेन दूषितो विकृतः । येद्विजाःतस्य शिवस्याऽवाच्यतां निन्दामन्वमोदन्त तेभ्यश्च ॥ २० ॥

तत्र दक्षं प्रतिशापमाह य इतिसार्द्धैस्त्रिभिः मर्त्यं देहं पृथगनात्मनि देहे दृष्टिः आत्मबुद्धिर्यस्य सः अप्रतिद्रुहि प्रतिद्रोहरहिते भगवति द्रुह्यति सोऽदक्षः तत्त्वतो विमुखो भवेत् तत्त्वप्राप्त्ययरहितो भवेत् ॥ २१ ॥

कूटधर्मेषु कूटा धर्माभास्तर्मावबहुलाः धर्माण्येषु तेषुगृहेषु कर्मतंत्रमेहिकामुष्मिकफलकं कर्मपरिकरं तनुतां विस्तारयतु वेदवादे रोचनार्थाभिः फलश्रुतिभिरक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवतीत्यादाभिः विपन्ना इष्टार्थाद्भ्रष्टा धीर्यस्य सः ॥ २२ ॥

परं देहादिकमेवात्मत्वादिनाऽभितो ध्यातुं शीलमस्यास्तया विस्मृताऽऽत्मनोरूपास्योपासकस्वरूपयोर्गतिर्येनसवस्तमुखश्छाग वदनः ॥ २३ ॥

द्विजान्प्रति शापमाह संसरंत्विति सार्द्धद्वाभ्याम् शर्वमवमन्यत इति शर्वावमानी तममुं दक्षं ये अनु अनुवर्तिनः दक्षोक्तशापाभिनंदिनः तेपि संसरंतु जन्ममरणाद्यनुभवंतु ॥ २४ ॥

श्रुतायाः श्रुतिरूपायाः पुष्पितयाः पुष्पलतावद्रुचिजनकायाः गिरो मधुगंधेन मधुगंधवन्मनोहरेण प्ररोचनेन मथ्ना मनः क्षोभकेन उन्मथितः आत्मा मनो येषां ते संमुह्यंतु हेयोपादेयविवेकहीना भवंतु ॥ २५ ॥

वृत्त्यै जीविकार्थं धृतानि विद्यादीनि यैस्ते वितादिष्वेवारामो रतिर्येषां ते ॥ २६ ॥

भाषाटीका ।

हे (कौरव्य) हे परीक्षित! सभा के लोगों ने निषेध भी किया तो भी दक्ष शिवजी को शाप देकर वहां से निकल के बड़े क्रोध से भरा अपने घर को चलागया ॥ १९ ॥

शाप दिया जान के शिवजी के पार्षदाग्रणी नंदिकेश्वर रोष से आरक्त नेत्र होकर दक्षको कठिण शाप देते भये, जो ब्राह्मण शिव संबंधि अवाच्यताको अनुमोदन करते रहे उनको भी शाप देते भये ॥ २० ॥

जो कोई दक्षको श्रेष्ठ माने है अद्रोही भगवान शिवजी से द्रोह करेगा वो अज्ञानी भेद दृष्टिवारो तत्त्वज्ञान से विमुख होवे ॥ २१ ॥

छलधर्म गृहो में ग्राम्य सुख की इच्छा कर के जो आसक्त हो वो वेदवादो में नष्टबुद्धि हो कर कर्मतंत्र को मुख्यमाने है ॥ २२ ॥

देहादिको को ईश्वर मानने वारी बुद्धि से पशुवत ईश्वर की गति भूल स्त्रीकामी बहु थोड़े काल में बकरा मुख होवे ॥ २३ ॥

तस्यैवं ददतः शापं श्रुत्वा द्विजकुलाय वै ।
भृगुः प्रत्यसृजच्छापं ब्रह्मदंडं दुरत्ययम् ॥ २७ ॥
भगवव्रतधरा येच येच तान्समनुव्रताः ।
पाषण्डिनस्ते भवंतु सच्छास्त्रपरिपंथिनः ॥ २८ ॥
नष्टशौचा मूढधियोजटाभस्मास्थिधारिणः ।
विशंतु शिवदीक्षायां यत्र दैवंसुरासवम् ॥ २९ ॥
ब्रह्म च ब्राह्मणांश्चैव यद्यूयं परिनिंदथ ।
सेतुं विधारणं पुंसामतः पाषंडमाश्रिताः ॥ ३० ॥
एष एव हि लोकानां शिवः पंथाः सनातनः ।
यं पूर्वे चानुसंतस्थुर्यत्प्रमाणं जनार्दनः ॥ ३१ ॥
तद्ब्रह्म परमं शुद्धं सतां वर्त्म सनातनम् ।
विगर्ह्य यात पाषंडं दैवं वोयत्र भूतराट् ॥ ३२ ॥
मैत्रेयउवाच ।
तस्यैवं ददतः शापं भृगोः सभगवन्भवः ।
निश्चक्राम ततः किंचिद्विमना इव सानुगः ॥ ३३ ॥
तेऽपि विश्वसृजः सत्रं सहस्रपरिवत्सरान् ।
संविधाय महेष्वास ! यत्रेज्यऋषभो हरिः ॥ ३४ ॥
आप्लुत्यावभृथं यत्र गंगा यमुनयाऽन्विता ।
विरजेनात्मना सर्वे स्वं स्वं धाम ययुस्ततः ॥ ३५ ॥
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्यां दक्षशापोनाम
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

भाषाटीका ।

विद्या बुद्धि अविद्या कर्म मयी में ये जड़होय जिनोंने शिवजी को अपमान कीनो है वे जन्म मरण को प्राप्त हों ॥ २४ ॥
पुष्प के समान वेदवाणी को मनमोहक अर्थ वादवाक्यों से मूढहुवे शिवजी के द्वेषी कर्ममार्ग में ही आसक्त रहें ॥ २५ ॥
ब्राह्मण, देहादि पोषण के अर्थ विद्या तप व्रत करेंगे भक्ष्याभक्ष्य विचार शून्य होवेंगे, धन शरीर सुखको या जग में मांगते डोलेंगे ॥ २६ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

प्रत्यसृजत्प्रत्यदात् शापरूपंब्रह्मदंडम् ॥ २७ ॥
सच्छास्त्रस्यपरिपंथिनःप्रतिकूलाः ॥ २८ ॥
सुराणांडीपैष्टीमाध्वीच आसवस्तालादिसंभवंमद्यम् दैवं* यत्रास्ति इत्यंतश्चदैवंपूज्यंदेवतावदादरणीयमितिवा ॥ २९ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

ब्रह्मवेदम् कथंभूतम् सेतुंमर्यादारूपम् तदेवाह पुंसांवर्णाश्रमाचारवतांविधारणंधारकम् ॥ ३० ॥
सेतुत्वंप्रपंचयति द्वाभ्याम् एषवेदलक्षणपंथाशिवः पंथाः यंपूर्वे ऋषयोऽनुसंतस्थुराश्रितवंतः यद्यस्मिन्जनार्दनःप्रमाणंमूलम् ३१।
भूतराड्भूतानांतामसानांपतिः ॥ ३२ ॥
अन्योन्यशापैर्नोभयोर्नोशाद्विमनाइवेति तथाऽपिभगवद्वचुर्बुद्धीतानांनाशोनस्यादितिभावः ॥ ३३ ॥
ऋषभः सर्वश्रेष्ठोहरिर्यत्रेज्यः पूज्यः तत्सत्रंसम्यग्विधाय हे महेष्वास ! विदुर ! यत्रप्रयागेऽन्वितातत्रावभृथस्नानंकृत्वाततःस्थानाययुः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥
इति श्रीमद्भागवतेमहापुराणे चतुर्थस्कन्धे श्रीधरस्वामिकृते भावार्थदीपिकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

पा० * विधरस्वामिति श्रीवीरराघवाचार्याः ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामि विरचिता
दीपिन्याख्यादीपिका टिप्पणी ।

द्विजकुलाय द्विजकुलमुद्दिश्य ॥ २७ ॥

भवव्रतं चेदं वेदविहितं पूर्वमेवासीत् इदानीं शापात्तत्र पाषंडित्वं विधीयते अन्यथा पूर्वत एव पाषंडित्वे पुनस्तत्र द्विधानाऽसम्भवः ॥ २८ ॥

धारकं नियामकं ॥ ३० ॥

जनार्दनः प्रमाणं मूलमित्युक्त्याजनार्दनं मूलममत्वाऽस्वतंत्रोपासनायां भृगुशापो दुरत्ययः वैष्णवानां यथा शंभुरित्यादिवचनबलेन तस्य वैष्णवतमत्वा त्तद्व्रताचरणस्य भगवत्तोषहेतुत्वे शापोप्यकिंचित्कर एव स्यात् यत्प्रामाणं जनार्दन इति तेनैवोक्तत्वादिति-ज्ञेयम् यतः शिवनिंदायां तु नरक एव श्रूयते यो मां भजति सर्वत्र एकांतं भावमाश्रितःविनिंदन् देवमीशानं सयातिनरकं ध्रुवमिति ३१

यत्र पाषण्डे ॥३२॥

शापं ददतस्सतः ततो यज्ञसभातः नाशो न स्याद्यतः द्वयोः शपाभ्यां कर्मशैवमार्गौ परिहृतौ श्रीवैष्णवमार्गस्तु शुद्धत्वेन स्थापित एवेति ॥ ३३

तेपीति युग्मकम् अवभृथस्नानं यज्ञान्तस्नानम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थ स्कंधे दीपिका
दीपिन्याख्यायांटिप्पण्याम् द्वितीयोऽध्यायः ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका

एवं शपंतं नंदीश्वरमालक्ष्य भृगुः प्रत्यशपदित्याह मैत्रेयः तस्य नंदीश्वरस्य ब्रह्मकुलायैवमुक्तरीत्या शापं ब्रुवतः सतस्तं शापं श्रुत्वा भृगुर्दुरत्ययं दुरतिक्रमं ब्रह्मदण्डं ब्रह्मदंडकल्पं शापं प्रत्यसृजत् प्रत्यदात् ॥ २७ ॥

तमेवाह भवेति भवस्य रुद्रस्य व्रतं पिशाचचर्यादिकं तद्ये धरंति ये च भवव्रतधराननु व्रताः अनुसरंतः ते सर्वे पाषंडिनो वेदविरुद्धकर्मनिष्ठाः सच्छास्त्राणां भगवच्छास्त्राणां पंचरात्रादीनां परिपंथिनः प्रतिकूला भवेयुः ॥ २८ ॥

पाषंडित्वमेव विशदयति नष्टशौचाइति नष्टशौचा दुराचाराः मूढाधियः परा परतत्वज्ञानरहिताः जटादिधारिणः शिवदीक्षायां "मुद्रिकाषट्कतत्वज्ञः परमुद्राविशारदः भगासनस्थमात्मानं ध्यात्वा निर्वाणमृच्छति" इत्याद्युक्त विधशिवदीक्षायां प्रविशन्तो यत्रदीक्षायां सुरा पैष्टी आसवंतालादिसंभवं मद्यं द्वैकयात् क्लीबत्वं तद्दैवं दवमिव पूज्यं सुरा कुंभस्थापनतत्स्थदेवपूजादेः शैवागमादिश्वाभिधानाद्देव सुक्तम् ॥ २९ ॥

भवतामयं शापोनुरूप एवेति वदन् तमेव प्रथयति ब्रह्म चेति यतो यूयं पाषंडधर्ममाश्रिता यत् यस्माच्च पुंसां वर्णाश्रमवतां सेतुं स्वर्गापवर्गसाधनयज्ञोपासनादिप्रकाशनेन पुरुषार्थप्रापकं मर्यादा रूपं वा विधरणं माता पितृसहस्रवद्धितोपदेशादिना विशेषधारकं प्रवर्तकमिति यावत् एवं भूतं ब्रह्मवेदं ब्राह्मणांश्च परिनिंदथ परिनिंदितवंतः ततो विगर्ह्यपाषंडं यातेत्युत्तरत्रान्वयः ॥ ३० ॥

वेदस्य सेतुत्वविधरणत्वे प्रपंचयति एष इति एष एव वेद एव लोकानां वर्णाश्रमवतां शिवः सुखकरः पंथा स्वप्रकाश्ययज्ञोपासनादिद्वारास्वर्गापवर्गोपायः सनातनः अनादिनिधनः अनादिनिधना ह्येषा वागुत्सृष्टा स्वायंभुवेत्युक्तत्वात् यं वेदं तदुक्तयज्ञोपासनादिरूपधर्ममित्यर्थः पूर्वे च सात्विका ऋषयः चकारादपरेच अनुसंतस्थुः अनुष्ठितवंतः अनेन शिष्टपरिग्रहकथनेन शैवागमानां तद्वैपरीत्यमावेदितं जनार्दनो भगवान् यदेव वेदाख्यं ब्रह्मप्रमाणं यस्य सः आर्षत्वात् क्लीबत्वं वेदाः प्रमाणमिति वद्विधेयप्रमाणयापेक्षया अनेन ब्रह्मणोपि शास्त्रयोनित्वकथनेन सर्वापि श्रेयःसंपत्तिर्वेदाधीनेत्युक्तं ॥ यद्वा यस्मिन् वेदे जनार्दनः प्रमाणं मूलं कारणमिति यावत् तस्य ह वा एतस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतदृग्वेद इति श्रुतेः अनेनापौरुषेयत्वकथनेन पौरुषेयत्वप्रयुक्तभ्रमविप्रलंभादिदोषराहित्यसिद्धिः शैवागमानां पौरुषेयत्व तत्प्रयुक्तदोषवत्वं चसूचितम् ॥ ३१ ॥

तत्तस्मात् परमं निरतिशयश्रेयः साधनप्रकाशकत्वेन सर्वोत्कृष्टंशुद्धमपौरुषेयं सनातनंसतां वर्त्म ब्रह्म वेदं विगर्ह्य विगर्हणाद्धेतोरित्यर्थः पाषंडं पाषण्डधर्मं यात प्राप्नुत पाषंडधर्म एव निष्ठावंतो भवतेत्यर्थः यत्र यस्मिन् पाषंडे वः युष्माकं भूतानांतामसानां पतिः रुद्रोदैवम् ॥ ३२ ॥

अथ शापप्रतिशापौ निगमयन् अनंतरकथां प्रस्तौति मैत्रेयः हे साधो ! तस्य भृगोः एवं वदतः सतः भगवान् भवो रुद्रः सानुगः सभृत्यः किंचिद्विमना इव इवशब्देन वस्तुत समदर्शित्वात् वैमनस्याभावः सूच्यते ततः यज्ञभूमेर्निश्चक्राम निष्क्रान्तवान् ॥ ३३ ॥

हे महेष्वास ! विदुर ! यत्र यस्मिन् सत्रे ऋषभः पुरुषोत्तमो हरिरीज्यः आराधनीयः तद्विश्वसृजां सत्रं सहस्र परिवत्सरपर्यंतं अनुष्ठेयं संविधाय अनुष्ठाय तेपि भृग्वादयः ॥ ३४ ॥

यत्र प्रदेशे गंगा यमुनया सहान्विता युक्ता तत्रावभृथं स्नानं माप्लुत्य कृत्वा ततः स्वं स्वं धाम स्थानं ययुः प्रापुः ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतायां श्रीभागवतचंद्रचंद्रिकायां
चतुर्थस्कन्धे द्वितीयोध्यायः ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली

ब्राह्मणकुलाय दीयमानं शापं श्रुत्वापि भीत्या कश्चित्प्रतिशापदानसमर्थो नाभूदिति तत्राह तस्यैवमिति ब्राह्मणानामिदमेवायुधं नान्यदिति द्योतनाय ब्रह्मदंडमित्युक्तम् ॥ २७ ॥ २८ ॥

शिवदीक्षायां चांडालादिजन्मनां विप्रत्वकारणलक्षणायां सुरपासूनां तर्पणं यस्मिंस्तथोक्तं यद्वासुरा नाम नारिकेलादिपुष्पसंभवं मधूकपुष्पादिसंभवमासवमवा ॥ २९ ॥

तीव्रशापप्रदाने निमित्तं वक्ति ब्रह्मेति विशेषेण धारयत्याश्रितानिति विधारणम् ॥ ३० ॥

सेतुं विशिनष्टि एष इति यस्य प्रमाणं सम्यक् वक्ता । प्रमाणं बाधनेऽत्यंतमर्यादाशास्त्रहेतुषु सम्यग्वक्तरि वायः स्यात्प्रमाणं मरणं गताविति यादवः ॥ ३१ ॥

ब्रह्म वेदं भूतराड् भैरवः ॥ ३२ ॥

स्वाऽपमानं श्रुत्वापि महतां महत्त्वविरोधिविकारो न युक्त इति भावेन तस्य हरस्य ततोनिर्गमनं च वक्ति तस्यैवमिति ॥ ३३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थ कृत पदरत्नावली ।

एवंविवादेपि सत्रस्यांतरायो नाभूदित्याह तेपीति अंतरायानुत्पादे निमित्तमाह यत्रेति ॥ ३४ ॥

यत्र गंगा भागीरथी यमुनयान्विता संगता तत्र प्रयाग इति शेषः अस्यैव कर्मणः स्वाभीष्टफलप्राप्तिहेतुत्वादिदं समाप्य न कर्मातरं प्रारब्धं तैः किंतु स्वगृहगमनमेवानुष्ठितमित्याह विरजेनेति कर्मणा निर्मलेनांतःकरणेन युक्ता इति शेषः ॥ ३५ ॥

इतिश्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे
श्रीविजयध्वज तीर्थकृत पदरत्नावल्याम्
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः

भवव्रतेति । वेदविहितमेवात्र भवव्रतमनूद्यते अन्य विहितत्वे पाषण्डित्व विधानायोगः स्यात् पूर्वत एव पाषण्डित्वं सिद्धमेव विवृणोति सच्छास्त्रेत्यादिना पाषण्डमाश्रिता इत्यन्तेन ॥ २८-॥ ३०

तस्मात् स्वतन्त्रत्वेनोपासनायामयं दोषो यतश्च जनार्दनस्यैव वेदमूलत्वमाह एष इति स एव वेदलक्षणः यत् प्रमाणं यत्र मूलमित्यर्थः स्वतन्त्रोपासानायां तत्प्राप्तिः श्रीगीतोपनिषत्स्वेव निषिद्धा येऽप्यन्यदेवताभक्ता इत्यादिभिः अन्यदेवाऽवज्ञा च निषिद्धा यथा गौतमीये 'गोपालं पूजयेद्यस्तु निन्दयेदन्यदेवतां अस्तु तावत् परो धर्मः पूर्वधर्मो विनश्यति, हयशीर्षामां पथि देवहेलनादिति श्रीनारायणवर्मणि तदागः प्रायश्चित्तं श्रीशिवावज्ञादौ तु नन्दीश्वरशापश्च विशेषः संसरन्त्विहेत्यादि दर्शयिष्यते च चित्रकेतुचरिते ॥३१ ३२॥

ततश्च नन्दीश्वरस्य क्रोधावेशं दृष्ट्वा कदाचित् श्रीजनार्दनं तदुपासकांश्च प्रत्यवद्यं वदेदिति शंकमानः श्रीशिवः सानुग एव निष्क्रांत इत्याह तस्यैवमिति । विमना इवेति ननु विमना इत्यर्थ आत्मारामत्वात् । तदेवं द्वयोः शापाभ्यां कर्म शैवमार्गौ परिहृत्यश्री वैष्णवमार्ग एव शुद्धत्वेन स्थापितः । प्रकरणेऽस्मिन् विशेषजिज्ञासायां भक्तिसन्दर्भो दृश्यः ॥ ३३ ॥

तेऽपीति युग्मकम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवतेमहापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भे
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

सुरा गौडी पैष्टी माध्वीच । आसवस्तालादिसम्भवं यद्यं तयोर्द्वन्द्वैक्यात् षण्ढत्वं । तदेव यत्र दैवं देवतावदादरणीयम् ॥ २९ ॥

ब्रह्म वेदं वेदप्रवर्त्तकान् ब्राह्मणांश्च कीदृशं सन्मार्गे चलतां पुंसां विधरणं धारकं सेतुम् ॥ ३० ॥

वेदनिन्दका यूयं कुपथगामिन एवेत्याह एष वेदलक्षणः । यत् यत्र प्रमाणमिति स एवात्र साक्षी प्रष्टव्य इति भावः ॥ ३१ ॥

विगर्ह्येति वेदनिन्दायाः फलमिदं भवद्भिः प्राप्तव्यमेव मदमिशापस्तु पिष्टपेश इवेति भावः । भूतराट् भूतानां राजा भूत एवेति निन्दा । भूतेषु सर्वप्राणिषु राजत इति स्तुतिः ॥ ३२ ॥

यत्प्रमाणं जनार्दन इतिश्रुत्वा कदाचिज्जनार्दनं तद्भक्तांश्च प्रति किमप्यवद्यं क्रोधादेव नन्दीश्वरो वदेदिति शंकमानो भवस्ततो निष्क्रान्त इत्याह तस्यैवमिति विमना इवेति वस्तुतस्त्वात्मारामत्वा

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ॥

दविमनाः तेन द्वयोः नन्दीश्वरभृग्वोः शापप्रस्तान् कर्ममार्गान् शैवांश्च परिहृत्य वैष्णवा एव सुधीभिराश्रयणीया इति प्रकरणाव्यग्यवस्तु ज्ञेयम् ॥ ३३ ॥

तेऽपि रुद्रदक्षौ सगणौ विनैव सत्रं संविधाय ययुः । नच तद्विराधजन्यः कोऽपि विघ्नो बभूवेत्याह यत्र हरिरेव इज्यो नाम ऋषभ इति रुद्रादि यजनं विनापि यज्ञपूर्त्यभावो नाभूदिति भावः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
चतुर्थेऽस्मिन् द्वितीयोऽयं सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः

द्विजकुलाय शापं ददतः श्रुत्वा वचनमिति शेषः शापं शापरूपं ब्रह्मदंडं प्रत्यसृजत् प्रत्यदात् ॥ २७ ॥

सच्छास्त्रस्य विधिनिषेधरूपस्य परिपंथिनः प्रतिकूलाः संतः पाषंडिनः स्वेच्छाचारिणो भवंतु ॥ २८ ॥

यत्र यस्यां पाशुपताद्यागमप्रसिद्धायां शिवदीक्षायाम् सुरा गौडी पैष्टी माध्वी च आसवस्तालादिरसस्तयोर्द्वैक्यात् षंढत्वम् दैववदादरणीयं तस्यां विशंतु ॥ २९ ॥

अहं त्वत्र निमित्तमात्रमित्याह ब्रह्मेति यद्यस्मात् सेतुं पुरुषार्थचतुष्टयप्रतिपादनावभिभूतम् अतएवपुंसां तत्तदधिकारिणां विधारणं तत्तदनुरूपपुरुषार्थबोधकत्वेन धारकम् ब्रह्म वेदम् ब्राह्मणान् तद्रक्षकांश्च परिनिंद्य निंदितवंतः अतः स्वयमेव पाषंडमाश्रिताः ॥ ३० ॥

अतोऽहमप्यनुमोदयामि केवलं न तु शापं ददामीत्याशयेनाह एष इति इत्थ्याम् यं पूर्वे ब्रह्मादयः अनुसंतस्थुः आश्रितवंतः यस्मिन् जनार्दनः सर्वजननियमनकर्ता वासुदेवः प्रमाणं मूलम् स एष एव वेदलक्षणः शिवः सुखरूपः सनातनः अनादिसिद्धः पंथा पुरुषार्थदर्शनमार्गः ॥ ३१ ॥

तद्ब्रह्म वेदं सतां वर्त्म विगर्ह्य स्वयमेव पाषंडं स्वेच्छाचारलक्षणं कुपथं यात वो युष्माकं पाषंडिनां यत्र पाषंडे दैवमुपास्यं भूतराट् ॥ ३२ ॥

ऋषभः सर्वेश्वरः यत्रेज्यः पूज्यः तत्सत्रं यागं सहस्रपरिवत्सरान् तावत्कालपर्यंतं संविधायानुष्ठाय ॥ ३४ ॥

यत्र गंगा यमुनया अन्विता तत्र प्रयागे अवभृथस्नानमाप्लुत्य कृत्वा ततः प्रयागात् ॥ ३५ ॥

इतीश्रीमद्भागवते महापुराणेचतुर्थस्कंधे
सिद्धांतप्रदीपेद्वितीयाध्यार्थप्रकाशः ॥ २ ॥

भाषाटीका ॥

ब्राह्मण कुल को ऐसा शाप सुनकर भृगुजी महाकठोर ब्रह्मदंड रूप शाप प्रत्यर्पण करते भये ॥ २७ ॥

जो शिवको व्रत धारण करें औ उनों के अनुवर्ती होवें वे पाषंडी होंय सत्शास्त्र से भ्रष्ट होवेंगे ॥ २८ ॥

भाषाटीका ॥

नष्ट शौची मूढबुद्धि जटा भस्मास्थिधारी शिवदीक्षा में प्रवेश करें जिस में मद्य मांस पूज्य हैं ॥ २९ ॥

पुरुषों की मर्यादा धारण करवेवाले जो वेद और ब्राह्मण उनकी जो तुम निंदा करते हो इसे तुम पाखंडका आश्रय करो हो ॥ ३० ॥

लोगन को सनातन कल्याण मार्ग यही है, जामें पूर्वलोक स्थितभये जिस में प्रमाण जनार्दन है ॥ ३१ ॥

सो वोपरम शुद्ध सनातन, संतोंका मार्ग है, तुह्मारो दैव भूतपति है निंदा करके पाखंडको जावो गे ॥ ३२ ॥

मैत्रेयजी बोले। भृगुदक्ष दोनोंका शापसुन के शिवजी विमनहोकेअनुचरों के सहित वहां से जाते भये॥ ३३॥

भाषाटीका ॥

(हे महेष्वास) हे विदुर, विश्व के उत्पादक, हजार वर्ष को यज्ञ कर के पूज्य, श्रेष्ठ, हरिका पूजन करते भये ॥ ३४ ॥

जहां गंगाजी यमुना से संयुक्त, वहां श्रीप्रयागराजमें अवभृथ स्नान कर के शुद्धांतः करण से अपने अपने स्थान को प्राप्त होतेभये ॥३५॥

इतिश्रीमद्भागवतमहापुराण में चतुर्थस्कंध के द्वितीय अध्याय की भाषाटीका समाप्त हुई ॥ २ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

———०:०:०———

मैत्रेयउवाच ।

सदा विद्विषतोरेवंकालो वै ध्रियमाणयोः ।
जामातुः श्वसुरस्यापि सुमहानतिचक्रमे ॥ १ ॥
यदाभिषिक्तो दक्षस्तु ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।
प्रजापतीनां सर्वेषामाधिपत्ये स्मयोऽभवत् ॥ २ ॥
इष्ट्वा स वाजपेयेन ब्रह्मिष्ठानभिभूय च ।
बृहस्पतिसवं नाम समारेभे क्रतूत्तमम् ॥ ३ ॥
तस्मिन् ब्रह्मर्षयः सर्वे देवर्षिपितृदेवताः ।
आसन्कृतस्वस्त्ययनास्तत्पत्न्यश्च सभर्तृकाः ॥ ४ ॥
तदुपश्रुत्य नभसि खेचराणां प्रजल्पताम् ।
सती दाक्षायणी देवी पितुर्यज्ञमहोत्सवम् ॥ ५ ॥
ब्रजंतीः सर्वतोदिग्भ्य उपदेववरास्त्रियः ।
विमानयानाः सप्रेष्ठा निष्ककंठीःसुवाससः ॥ ६ ॥
दृष्ट्वा स्वनिलयाभ्याशे लोलाक्षीर्मृष्टकुंडलाः ।
पतिं भूतपतिं देवमौत्सुक्यादभ्यभाषत ॥ ७ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ॥

तृतीयेतुसतीतातयज्ञोत्सवदिदृक्षया ।
गमिष्यंतीमहेशेनवारितानीतिहेतुभिः ॥ १ ॥

ध्रियमाणयोरवतिष्ठमानयोः धृङ्अवस्थानइत्यस्मात् ॥ १ ॥

यद्यपिसद्विहीनांयज्ञोनास्त्येवतथाऽपि दक्षस्यरुद्रपरित्यगोद्वेशाद्वांश्चतत्रद्वेषहेतुरुक्तःगर्वेहेतुमाह यदातुप्रजापतीनामाधिपत्येऽभिषिक्तस्तदातस्यस्मयोगर्वोऽभवत् ॥ २ ॥

गर्वादेवब्रह्मिष्ठान्सेश्वरानभिभूयतिरस्कृत्य "वाजपेयेनेष्ट्वाबृहस्पतिसवेनयजेत,, इतिश्रुतेर्वाजपेयेनेष्ट्वासमारेभे ॥ ३ ॥

कृतस्वस्त्ययनाः कृतमंगलाः सभर्तृकाइतिदक्षिणादिभिः प्रथमसंहितानामपिपत्न्यर्हणेपुनरर्हणमुक्तम् ॥ ४ ॥

तत्तदाखेचराणांप्रजल्पतांसतींपितृयज्ञमहोत्सवं श्रुत्वातत्रव्रजंतीरुपदेवानांगंधर्वादीनांवरस्त्रियश्चस्वस्यनिलयस्याभ्याशेसमीपेदृष्ट्वौत्सुक्यात्पतिमभ्यभाषतेतित्रयाणामन्वयः ॥ ५ ॥

कथंभूताःस्त्रियोदृष्ट्वा विमानानियानानियासांताः प्रेष्ठैःसहिताः निष्काणिपदकानिकंठेषुयासाम् शोभमानानिवासांसियासाम् ॥६॥

लोलानिचंचलान्यक्षीणियासाम् मृष्टान्युज्ज्वलानिकुंडलानियासांताः ॥ ७ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामि विरचित
दीपिन्याख्या दीपिकाटिप्पणी ।

नीतिहेतुभिःनीत्यायुक्तिभिश्च शिवस्य तुच्छ तस्मिन्द्वेषाऽभावेपि दक्षस्य तथा प्रतीतिं विचार्य तथोक्तमिति तदज्ञान एव द्वेषकल्पना ॥ १ ॥

तत्र द्वेषगर्वयोर्मध्ये द्वेषे हेतुरनभ्युत्थानादिम् गर्वे हेतु आधिपत्यम् ॥ २ ॥ ३ ॥

तस्मिन् बृहस्पतिसवे कृतमंगला कृतं मंगलं प्रशस्ताचरणं यैस्तदनंतरं दक्षेणार्हिताबभूवुरितिभावः पौनरुक्त्यव्युदासार्थं व्याचष्टे दक्षिणादिभिरिति ॥ ४-६ ॥

तदुपश्रुत्येति त्रिकम् उत्सवाश्चर्यदर्शनादक्ष्णां लोलत्वम् ॥ ७ ॥

———

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका ॥

दक्षो दुहितृवत्सलः विद्वेषमकरोत् कस्मादिति पृष्टं विद्वेषनिमित्तमुक्तं अथ यतः प्राणान्तत्याज दुस्त्यजान्सतीति पृष्टं प्राणत्यागनिमित्तं तत्प्रकारश्चोच्यते तत्रप्राणत्यागनिमित्तमरौद्रं कर [illegible]

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

रंभः स च गर्वात् गर्वश्च प्राजापत्यादधिकारादिति वक्ष्यन् तावद्भ्रमवयोर्विद्विषतोः सतोर्महान्कालोतीत इत्याह सदेति एवं मुक्तरीत्या सदा विद्विषतोर्मिथोद्वेषंकुर्वतोर्जामातृश्वशुरयोर्भवस्य दक्षस्य च ध्रियमाणयोः स्वतिष्ठमानयोः सतोः सुमहान् भूयान्कालः अतिचक्रमे व्यतीतः ॥ १ ॥

गर्वनिमित्तमाह यदेति परमेष्ठिना चतुर्मुखेन ब्रह्मणा यदा सर्वेषां प्रजापतीनामाधिपत्ये दक्षोभिषिक्तस्तदा तस्यस्मयो गर्वः अभवत् उपपद्यते स्म ॥ २ ॥

स्मयाच्च रौद्रकंयागमारेभे इत्याह इष्टेति सदक्षः ब्रह्मिष्ठान् ब्रह्मात्मकान्सर्वेषां ब्रह्मात्मकत्वेपि रुद्रादेर्ब्रह्मणः आवेशावतारत्वादतिशयेन ब्रह्मत्वमिष्ठन्प्रत्ययेनविवक्षितं रुद्रानुचरतदाराधकाभिप्रायेण बहुवचनं अभिभूय पराभाव्य तेभ्यो यज्ञभागं न दास्यामीत्येवं संकल्पेत्यर्थः वाजपेयेनेष्ट्वा वाजपेयाख्यं यागं कृत्वा बृहस्पतिसवं नाम बृहस्पतिसवाख्यं क्रतूत्तमंमारेभे आरब्धवान् वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेतेति श्रुतेः ॥ ३ ॥

तस्मिन् बृहस्पतिसवे समारब्धे सर्वे महर्षयः तथा देवर्षयः पितरो देवाश्च तथा तेषां पत्न्यश्च कृतस्वस्त्ययनाः कृतमंगलाः सर्वालंकारभूषिताः सभर्तृकाश्चासन् तत्रागत्योपाविविशुरित्यर्थः सभर्तृका इत्यनेन भर्तृसान्निध्यादानंदातिशयः सूच्यते ॥ ४ ॥

तत्तथा नभसि खेचराणां प्रजल्पतां पितृयज्ञमहोत्सवं श्रुत्वा दाक्षायणी सती तत्र सर्वाभ्योदिग्भ्यो भ्रजंतीरुपदेवानांगंधर्वाणां वरस्त्रियः वरस्त्रीःवामशसोरितीयङ् स्वनिलयाभ्यासे स्वगृहसमीपे दृष्ट्वा औत्सुक्यात् पतिमभ्यभाषतेति अयाणामन्वयः कथं भूताःस्त्रियः दृष्ट्वा विमानानि यानानि गमनसाधनानि यासांताः, सप्रेष्ठाः प्रियैः सहिताः, निष्कानि पदकानि कंठे यासां, शोभनानि वासांसि यासां लोलानि चंचलान्यक्षीणि यासां, मृष्टानि उज्वलानि कुंडलानि यासां, ताः ॥ ५—७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ॥

अत्र शंकरदक्षयोर्विवादकथनव्याजेन शंकरस्य वासुदेवचरणारविंदस्मरणकथनेनहरेरमितमाहात्म्यमेवप्रकाशयतेऽस्मिन्नध्यायेतत्रादावस्यवैरस्य दीर्घकालीनत्वं दक्षस्य गर्वाधिक्यं च वक्ति सदा विद्विषतोरिति ॥ १ ॥

यदा दक्षः परमेष्ठिना ब्रह्मणा सर्वेषां प्रजापतीनामाधिपत्येऽभिषिक्तस्तदा तस्य स्मयो मदविशेषोऽभूदित्यन्वयः ॥ २ ॥

अरुद्रभागयज्ञकरणादस्यस्मयो लक्ष्यत इत्याशयेनाह इष्टेति स दक्षो नाम्ना वाजपेयेन यज्ञेन हरिमिष्ट्वा ब्रह्मिष्ठः कर्मप्रतिपादकवेदे निष्णातोभूदित्यन्वयः एतच्च कुतोज्ञातमत्राह भूय इति यज्ञांतरकरणात्सिद्धमित्यर्थः ॥ ३ ॥

तस्मिन् यज्ञे त्रिलोक्याः संमेलनेन दक्षस्य स्मयातिशयो लक्ष्यत इत्याशयेनाह तस्मिन्निति ॥ ४ ॥

ननु किमनेन प्रकृत इति तत्राह तदुपश्रुत्येति दाक्षायणी सती देवी । मिथः प्रजल्पतां खेचराणां यत् पितृयज्ञविषयवचनंतदुपश्रुत्यात पुरान्निर्गत्य स्वनिलयसमीपे उपदेववरस्त्रियो दृष्ट्वांतःपुरं प्रविश्य पतिमभ्यभाषतेत्यन्वयः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः

सदेति । शिवस्य तु द्वेषस्तदज्ञान एव नतु तस्मिन् वाले पितुरिव ॥ १—४ ॥

तदुपश्रुत्येति त्रिकम् ॥ ५—८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

तृतीये स्वपितुर्यज्ञं दिदृक्षुर्यास्यती सती ।
निवारिता नातिवाक्यैरदक्षाज्ञा हरेण सा ॥

ध्रियमाणयोः अवतिष्ठमानयोः क्षमापणाञ्चा प्राप्तवतोरित्यर्थः । धृङ् अवस्थाने इत्यस्मात् ॥ १ ॥

यदाभिषिक्त इति शिवद्वेषिणो दक्षस्य सम्पत्तिरियंराजस्यपराधफलमेव पुनरप्यपराधवृद्ध्यर्थमेव अतएवाह स्मयो गर्वः ॥ २ ॥

गर्वादेव ब्रह्मिष्ठानभिभूय वृहस्पतिसवमिति । वाजपेयेनेष्ट्वा वृहस्पतिसवेन यजेतेति श्रुतेः ॥ ३ ॥

कृतस्वस्त्ययनाः कृतार्हणाः सभर्तृका इति तेषां पत्न्यर्हणैः पुनरप्यर्हणामुक्तम् ॥ ४ ॥

तत्सदा खेचराणां प्रजल्पतां मुखात् पितुर्यज्ञमहोत्सवमुपश्रुत्य व्रजन्तीरुपदेववरस्त्रियो दृष्ट्वा पतिमभ्यभाषत ॥ ५—७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ॥

पितृयज्ञमहोत्सवं श्रुत्वा तत्र गंतुमुद्युक्ता सती हरेण हेतुभिर्वारितेत्युच्यते सदा विद्विषतोरिति तृतीयेनाध्यायेन॥ध्रियमाणयोः तिष्ठमानयोः सतोः धृङ् अवस्थाने धातुः सुमहान् बहुतरः कालः अतिचक्रमे गतवान् ॥ १ ॥

यदाभिषिक्तस्तदा स्मयो गर्वोऽभवत् ॥ २ ॥

सगर्वाविष्टोदक्षः ब्रह्मिष्ठान् परब्रह्मनिष्ठान् शिवादीन् अभिभूय अनादृत्येत्यर्थः वाजपेयेनेष्ट्वा वृहस्पतिसवेन यजेदिति श्रुतेः वाजपेयेनेष्ट्वा वाजपेयं यागं कृत्वा वृहस्पतिसवं नाम क्रतूत्तमं समारेभे आरब्धवान् ॥ ३ ॥

तस्मिन् क्रतूत्तमे ब्रह्मर्ष्यादयः कृतं स्वस्त्ययनमर्हणा येषांते दक्षिणादिभिः संपूजिता आसन्नित्यर्थः सभर्तृका इति प्रथममर्हितानामपि पत्न्यर्हणे पुनरर्हणा पुनरर्हणामुक्तम् ॥ ४ ॥

तत्सदा सती खेचराणां प्रजल्पतां वदताम् ॥ पितृयज्ञमहोत्सवं श्रुत्वा तत्र सर्वाभ्यो दिग्भ्यो भ्रजंती रुपदेववरस्त्रियश्च दृष्ट्वौत्सुक्यात्पति मभ्यभाषतेति अयाणामन्वयः ॥ ५ ॥

विमानैर्यानं यासां, प्रेष्ठैः सहिताः, निष्कानि पदकानि कंठेषु यासां, शोभनानि वासांसियासां ताः ॥ ६ ॥

स्वनिलयस्याभ्यासे समीपे ॥ लोलानि चपलान्यक्षीणि यासां ॥ मृष्टान्यज्वलानि कुंडलानि यासांताः ॥ ७ ॥

भाषाटीका ॥

मैत्रेयजी बोले कि, सदा ऐसेंही करत जामाता श्वशुरों का, महान काल व्यतीत होता भयो ॥ १ ॥

जब परमेष्ठी ब्रह्मा ने, सर्व प्रजा पति के आधिपत्यमें, अभिषेक कीनो तब गर्भ भयो ॥ २ ॥

सत्युवाच ।

प्रजापतेस्तेश्वसुरस्य सांप्रतं निर्यापितोयज्ञमहोत्सवः किल ।
वयंच तत्राभिसराम वाम ते यद्यर्थिताऽमी विबुधा व्रजंतिहि ॥ ८ ॥
तस्मिन् भगिन्यो मम भर्तृभिः स्वकैर्ध्रुवं गमिष्यंति सुहृद्दिदृक्षवः ।
अहंच तस्मिन् भवताभिकामये सहोपनीतं परिबर्हमर्हितुम् ॥ ९ ॥
तत्र स्वसॄर्मे ननु भर्तृसंमितामातृष्वसॄः क्लिन्नधियं च मातरम् ।
द्रक्ष्ये चिरोत्कंठमना महर्षिभिरुन्नीयमानं च मृडाध्वरध्वजम् ॥ १० ॥
त्वय्येतदाश्चर्यमजात्ममायाया विनिर्मितं भाति गुणत्रयात्मकम् ।
तथाप्यहं योषिदतत्त्वविच्च ते दीना दिदृक्षे भवमे भवक्षितिम् ॥ ११ ॥
पश्यप्रयांतीरभवान्ययोषितोऽप्यलंकृताः कांतसखा वरूथशः ।
यासां व्रजद्भिः शितिकंठ ! मंडितं नभोविमानैः कलहंसपांडुभिः ॥ १२ ॥
कथं सुतायाः पितृगेहकौतुकं निशम्य देहः सुरवर्य नेंगते ।
अनाहुता अप्यभियंति सौहृदं भर्तुर्गुरोर्देहकृतश्च केतनम् ॥ १३ ॥
तन्मे प्रसीदेदममर्त्यवांछितं कर्तुंभवान्कारुणिकोबताहति ।
त्वयात्मनोऽर्धेऽहमदभ्रचक्षुषा निरूपिता माऽनुगृहाण याचितः ॥ १४ ॥

भाषाटीका ॥

सो दक्ष वाजपेय यज्ञकर, ब्रह्मिष्ठों का तिरस्कारकर के, यज्ञों में उत्तम, बृहस्पति सव नामक यज्ञ को आरंभ करतो भयो ॥ ३ ॥

उस मे सर्व ब्रह्मर्षि, पितृ देवता, और अलंकार भूषित उनों की स्त्रियें भी प्राप्त होती भईं ॥ ४ ॥

सती दाक्षायणी देवी आकाश में वार्ता करने हारे देवताओं से, पिता के यज्ञ महोत्सव को सुन कर ॥ ५ ॥

सर्व दिशासूं देव वर की स्त्रियां बिमाना रूढ, प्रिय से सहित, कंठ भूषण सुंदर वस्त्र धारण किये, जारहीं है ॥ ६ ॥

अपने स्थान समीप, उज्वल कुंडल, चंचल नेत्र वारीं कों देख कर, औ, सुकंप से, अपने पति, भूतपति सों, बोलती भई ॥ ७ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

निर्वापित:प्रवर्तित:हेवाम ! शिव ! नेयद्यर्थिताइच्छातर्हिवयंचत त्राभिसरामगच्छाम: नचाद्यापियागोनिवृत्त:यतोऽमीविबुधाव्रजंति ॥ ८ ॥

औत्सुक्यंप्रकटयंत्याह तस्मिन्निति षड्भि: पितृभ्यामुपनीतंदत्तं परिबर्हमलंकारादिद्रव्यंभवतासहार्हितुंस्वीकर्तुमभिकामये अर्हितमितिपाठेतत्कृतंपरिबर्हमिच्छामीति ॥ ९ ॥

स्वसॄर्भगिनी: भर्तृभि:संमिता: सदृशी:क्लिन्नधियंस्नेहार्द्रचित्ताम्

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ॥

चिरमुत्कंठमुत्सुकंमनोयस्या: साअहंद्रक्ष्यामि हेमृड ! उन्नीयमानंप्र वर्त्यमानमध्वरेषुध्वजमिवदृश्यंश्रेष्ठमध्वरम् यद्वाउत्क्षिप्यमाणंयज्ञकर्तुयूपंवा ॥ १० ॥

अहोकिंतत्राश्चर्यंयेनतवैतदौत्सुक्यमितिचेदतआह त्वयीति हे अज ! एतद्विश्वमाश्चर्यरूपंत्वय्येवत्वन्मायया रचितंविभातितोयद्यपिव वनाश्चर्यबुद्धिस्तथाऽप्यहंयोषिदुत्सुकस्वभावातवतत्त्वंनजानाम्यतो दीनाकृपणासतीहेभव ! मेभवक्षितिंजन्मभूमिंदिदृक्षेद्रष्टुमिच्छामि ११

दिदृक्षामेवकैमुत्यन्यायेनव्यनक्ति पश्येतिद्वाभ्याम् हेअभवेति सुहृद्वियोगदु:खत्वयानास्वादितमितिभाव: अन्यायोषित:संबंधरहिताअपिप्रयांती:पश्य कांतसखा भर्तृसहिता:वरूथश: संघश: कथंभूता:यासांविमानैर्नभोमंडितंता:हेशितिकंठ!नीलकंठेतिपरानुग्रहार्थं यत्वयाविषमपिभक्षितमितिसूचयति ॥ १२ ॥

तदा हेसुरश्रेष्ठ!पितृगेहोत्सवंनिशम्यसुतायादेह:कथंनेंगतेचलतिनप्रचलति तथाऽप्यनाहुता: संत:कथंगच्छामस्तत्राह सौहृदंसुहृत्संबंधिकेतनंगृहंतथाभर्त्रादीनांचगृहमनाहुताअप्यभियंति संत: सुखदमार्षम् ॥ १३ ॥

हेअमर्त्य ! तत्तस्मात्प्रसीदइदंमेवांछितंकर्तुंभवानर्हतिकारुणिक: त्वमेवाह अदभ्रचक्षुषाऽनल्पज्ञाननात्वयाऽऽत्मनोदेहस्यार्धेऽहंनिरूपिताधृता यतोऽर्धनारीश्वरइतिख्याताऽस्यतोमामनुगृहाण याचित:सन् ॥ १४ ॥

ऋषिरुवाच ।

एवं गिरित्रः प्रियया ऽभिभाषितः प्रत्यभ्यधत्त प्रहसन्सुहृत्प्रियः
संस्मारितो मर्मभिदः कुवागिषून्यानाह को विश्वसृजां समक्षतः ॥ १५ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

त्वयोदितं शोभनमेव शोभने ! अनाहुता अप्यभियांति बंधुषु ।
ते यद्यनुत्पादितदोषदृष्टयो बलीयसा ऽनात्म्यमदेन मन्युना ॥ १६ ॥
विद्यातपोवित्तवपुर्वयःकुलैः सतां गुणैः षड्भिरसत्तमेतरैः
स्मृतौ हतायां भृतमानदुर्दृशस्तब्धा न पश्यंति हि धाम भूयसाम् ॥ १७ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ॥

अभिभाषितो याचितः कादक्षो यानाह मर्मभिदं इति येतान्कुवागि-षून्दुरुक्तिबाणान्संस्मारितः सन् ॥ १५ ॥

अनाहुता अपीति त्वया यदुदितमुक्तं तच्छोभनमेव किंत्वनात्म्यं देहाद्यावहंकारस्तत्कृतेन मदेन मन्युना च ते बंधवो यद्यनुत्पादितदोषदृष्टयो भवंति तर्हि न उत्पादिता आरोपिता दोषदृष्टिर्येषां ते ॥ १६ ॥

ननु विद्यादिगुणयुक्तो दक्षस्त्वादृशेषु महत्सु कथं दोषदृष्टिर्भवेत्तत्राह विद्यादिभिरेव स्मृतौ हतायां विवेकज्ञाने नष्टे सति भूयसां महत्तमानां धाम तेजो न पश्यंति हि ननु गुणैः कथं विवेकनाशस्तत्राह सतां गुणैर्विवेकहेतुभिरप्यसत्तमानामितरैर्दोषभूतैरत एव तैर्भृतो धृतः पुष्टो वा ऽहं विद्वांस्तापस इत्यादिर्मानो गर्वस्तेन दुष्टा दृष्टिर्येषां ते ॥ १७ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता
दीपन्याख्या दीपिका टिप्पणी ॥

अवर्त्तितः ऋषिभिरिति शेषः तत्र यज्ञमहोत्सवे ॥ ८ ॥

औत्सुक्यं कालयापनायामशक्तत्वं तस्मिन् यज्ञमहोत्सवे ॥ ९ ॥

पूर्वार्थे विशेष्याध्वराऽध्याहारायद्धेति ॥ १० ॥

तत्र यज्ञे येनाश्चर्येण अतः आश्चर्य विश्वाधिष्ठानत्वात् ॥ ११--१२

तदाह कैमुत्यमाह ॥ १३ १४ ॥

मर्मभिद इति तदुक्ताभिप्रायेण शिवस्य निरहंकारत्वात् यान् कुवागिषून् यद्यपि इषूनां कथनमनुपपन्नं किंतु वाचामेव तथापि परिणामालङ्कारत्वाद्दूरी करोतु दुरितं गौरीचरणपंकजमिति वद्वाचामेव प्राधान्यमिति ज्ञेयम् ॥ १५ ॥

यदुक्तं तच्छोभनमेव योग्यमेवेति यत्तदोर्गम्यमानत्वमेव सद्भावे हि दोषस्य तद्दृष्टित्वं न दोषः किन्तु तदभावेपि आरोपितो वैरभावेन कल्पिते ॥ १६ ॥ १७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका ॥

हे वाम ! हे शंभो ! ते तव श्वसुरस्य प्रजापतेर्दक्षस्य कर्तरि षष्ठी यज्ञरूपो महोत्सवः संप्रति निर्यापितः प्रवर्तितः तत्र च विबुधाः व्रजंतिहीत्यपारोक्ष्यं द्योत्यते यद्यर्थिता आर्थिनो भाव आर्थिता यदीच्छा वर्तते इत्यर्थः तर्हि तत्र वयमपि अभिसराम गच्छामः ॥ ८ ॥

स्वाभिप्रायं प्रकटयंत्याह षड्भिः तस्मिन् यज्ञे महोत्सवे मम भगिन्यः स्वस्वभर्तृभिः सह सुहृद्दिदृक्षवः भगिनी माता पित्रादीन् द्रष्टुमिच्छवः आगामिष्यंति ध्रुवं निश्चयः आयांतु किंतव तत्राह अहमपि तस्मिन्नुत्सवे भवता साकं उपनीतं अस्मात्पित्रादि समर्पितं परिबर्ह वस्त्राभरणाद्युपायनं ग्रहीतुं कामये इच्छामि ॥ ९ ॥

किं च हे मृड ! चिरोत्कंठ्यमना बहुकालमौत्सुक्याविष्टमना अहं मम भर्तृभिः समानीताः स्वस्याभगिनीः भर्तृसम्मता इत्यनेन स्वस्या अपि भर्त्रा अनुग्राह्यत्वं सूच्यते तथा मातृस्वसृः मातृभगिनीः क्लिन्नाधियं महत्प्रेमालाभेन क्लिन्नाधियं खिन्नचित्तां मयि प्रमादाद्विष्टां वा मातरं महर्षिभिरुन्नीयमानं मूर्ध्वं क्रियमाणं अध्वरध्वजं यूपं च द्रक्ष्ये ॥ १० ॥

अहो किं तत्राध्वरे आश्चर्यं येन त्वं दिदृक्षसीत्यत्राह त्वयीति अजात्समायया अजस्य कर्मायत्तजन्मादिरहितस्यात्मनः परमात्मनः विष्णोर्मायया संकल्पेन विनिर्मितं गुणत्रयात्मकं सत्वादि गुण त्रयात्मकं प्रकृति परिणामात्मकमेतद्विविधं विचित्रसन्निवेशं जगत्त्वयि आश्चर्यं भाति विविध विचित्रसन्निवेशं जगद्दर्शनमेव ज्ञानिनि त्वय्याश्चर्य बुद्धिजनकं न तत आश्चर्यकरं किंचित्तवास्तीत्यर्थः ज्ञानिनो हि विचित्रं जगद्दृष्ट्वा आश्चर्यं प्राप्नुवंतीति भावः अत्राजात्मनस्तव मायया त्वय्येव विनिर्मितं जगदाश्चर्यं भातीत्यन्वयोऽसंगतः सद्ब्रह्मात्माकाशशिवेंद्रादिशब्दानां छागपशुन्यायेन एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशान इति नारायणरूपाविशेषे पर्यवसानात्तस्यैव कारणत्वेन जगतस्तन्मायया निर्मितत्वात् युक्तं चैतत् अनपहतपाप्मा वा अहमस्मीति नारायणाद्रुद्रो जायत इति च कार्यत्वकर्मवश्यत्वादियुक्तस्य रुद्रस्य कारणत्वासंभवात् अन्यथा पूर्वापरविरोधात् तथापि तवाश्चर्यकरस्यान्यस्याभावेप्यहं योषिच्चांचल्यस्वभावा अतत्त्ववित् परावरतत्त्वमजानती अनेन विशेषण द्वयेन स्थिरचित्तानां तत्त्वविदां च भगवद्विभूतित्वेन जगदवलोकनमवाश्चर्यजनकमिति सूचितमिति यथोक्त पदार्थः साधीयान् अतो दीना कृपणा सती हे भव ! मे भवाक्षीति जन्मभूमिं दिदृक्षे द्रष्टुमिच्छामि ॥ ११ ॥

दिदृक्षामेव कैमुत्यन्यायेन व्यनक्ति पश्यतीति द्वाभ्यां हे अभव ! अन्या अपि मातृपितृसंबंधरहिता अपि योषितः वरूथशः संघशः प्रयांति ताः पश्य कथंभूताः स्त्रियः कांतः प्रि[illegible]ः स एव सखा यासां ताः हे शितिकंठ ! यासां योषितां व्रजद्भिः कलहंसवत्पांडुरैः शुभ्रैर्विमानैर्नभस्थलं मंडितं भूषितम् ॥ १२ ॥

हे सुरवर्य ! सुरश्रेष्ठ ! पितृगेहकौतुकमुत्सवं निशम्य सुताया देहः कथं नेंगते द्रष्टुं न प्रचलति अथाप्यनाहुताः संतः कथं वा गमिष्यामः

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका ॥

त्रश्राह सौहृदं सुहृदो निकेतनं तथा भर्त्रादीनां गृहान्प्रत्यनाहुता अपि अभियंति गच्छंति संतः ह्रस्वत्वमार्षम् ॥ १३ ॥

उपसंहरति तदिति हे अमर्त्य ! देव ! तत्तस्मात् प्रसीद इदं मे वांच्छितं कारुणिको भवान् कर्तुमर्हति कारुणिकत्वमेवाह अदभ्रचक्षुषा अनल्पदयादृष्ट्या त्वया आत्मनो देहस्यार्द्धे समेंशे अहं निरूपिता भृता यतोऽर्द्धनारीश्वर इति प्रख्यातोसि अतो मया याचितस्त्वं मामनु गृहाण ॥ १४

एवमाभाषितो भवः प्रत्यभाषतेत्याह मैत्रेयः एवमिति गिरित्र गिरिं कैलासं त्रायते इति गिरित्रो भवः एवमुक्तरीत्या प्रियया सत्या अभिभाषितः तस्याः प्रियः सुहृदपि मर्मच्छिदः दत्तस्य मनसि कुवागिषून् कुत्सिता निंदापरा वाच एवेषवस्तान् प्रति संस्मारितः स्मरणं प्रापितः निवृत्तप्रेरणात्स्मरतेर्वाणिजंतात्कर्त्तरि क्तः संस्मरन्नित्यर्थः वहिः प्रहसन्निव प्रत्यभ्यभत्तप्रत्यभाषत के ते कुवागिषवः यान् स्मरन् प्रत्यभ्यधत्तेत्यत्राह कः दक्षः विश्वसृजां प्रजापतीनां समस्तोऽपरोक्षं यान् आह अयं हि लोकपालानां यशोघ्नो निरपत्रप इ या दिना उक्तवान् तान्संस्मरन्नित्यर्थः ॥ १५ ॥

प्रियययोक्तमनूद्य प्रत्युत्तरयति भवः त्वयोदितामिति यावद्ध्यायसमाप्ति हे शोभने ! यत्त्वयोदितमुक्तं अनाहुता अपि वंधुषु अभियंतीति तच्छोभनमेव सत्यमेव किंतु वलीयसा अनात्म्यं देहाभिमानस्तत्कृता यो मद स्तेन मन्युना क्रोधेन च ते बंधवो यदि अनुत्पादितदोषदृष्टय नउत्पादिता गुणेषु सत्स्वपि दोषेष्वेव दृष्टि दर्शनं यैस्ते भवंति तर्ह्यनाहुता अप्यभियंतीति शोभनमित्यर्थः ॥ १६ ॥

ननु विद्यादिसंपन्नो दक्षस्तादृशो त्वयि कथमुत्पादितदोषदृष्टिः स्यात्तत्राह विद्येति सतां साधूनां गुणैर्विद्या तप आदिभिः षड्भिः असत्तमेषु इतरैर्दोषरूपतां प्राप्तैर्विद्यादय एवाश्रयभेदेन गुणा दोषाश्च स्युरिति भावः स्मृतौ हतायां विवेकज्ञानेनष्टेसति भृतमानदुर्दृशः भूतः पुष्टः मानः अहं विद्वानहं तापस इत्यादिगर्वस्तेन दुष्टादृग्दृष्टिर्येषां ते भूयसां महत्तमानां तेजः तथा यथावस्थितं न पश्यंति हीति असत्स्वेतत्प्रसिद्धिं द्योतयति ॥ १७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ।

किमभाषतेति तत्राह प्रजापतेरिति निर्यापितः प्रवर्त्तितः किल किं वदंती हे वामश्रेष्ठ ! यदितवार्थितास्ति तत्र तर्हि गमनेहेतुमाह अमी इति हि यस्मात्तस्मात् ॥ ८ ॥

गमने निमित्तांतरमप्याह तस्मिन्निति मयि गतायां तस्मात् जनात्पूजाविशेषोऽपि भविष्यतीत्याह अहं चेति परिबर्हं च वरवध्वो दीयमानं ॥ ९ ॥

न केवलमुक्तमेव प्रयोजनमर्थांतरमप्यस्तीत्याह तत्रेति अध्वरध्वजं यज्ञश्रेष्ठं द्रक्ष्य इत्यन्वयः ध्वजो शेफसिकेत्वौ च श्रेष्ठे चैत्यो क्षतकुमे इत्यभिधानं स्वस्ति मेढ्रांकयोध्वजं इति अंकश्चिह्नेऽतिकोरस्योरिति उरस्तु वक्षसि श्रेष्ठ इति यादवः ॥ १० ॥

एवं बहुविधालापैरप्यविकृतेंद्रियं पाति दक्षतन्माहात्म्यविज्ञापनपूर्वकं स्वाभीष्टमुद्गलयति त्वयीति हे अज ! रुद्र ! अजाविष्णुहरच्छागा इति यादवः आत्मनो हरेर्मायये च्छया विनिर्मितंगुणत्रयात्मकं रजआदिगुणत्रयोपादानकमाश्चर्यं नानावैचित्र्योपेतमेतद्विश्वं त्वयि भाति नित्यापरोक्षितांतस्थजगन्नारायणस्वरूपत्वात्तत्प्रसादेन करतलामलकवदेतद्विश्वं तव ज्ञानकोष्ठे वर्तते अथापि तव द्रष्टव्यां

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली

शाभावेपि हे भव ! मंगल ! हर ! अहं मे भवत्विति जन्मभूमिदिदृक्ष इत्यन्वयः अत्र हेतुगर्भविशेषणांयोषादिति । युषशब्दादिसेवायां शब्दादिविषयसेवाशीलत्वादित्यर्थः अतएव ते तव ॥ अतत्त्ववित् यथास्थितत्वत्स्वरूपाज्ञानित्वात् दीना क्षीणा ज्ञानदुर्बला ॥ ११ ॥

इतोपि गतव्यमिति भावेनाह पश्येति अन्यस्त्रियोपि प्रयांति किमयेत्यतो गतव्यमित्यर्थः शितिकंठ ! कलहंसवत्पांडुभिर्धवले ॥१२॥

युक्त्यापि गतव्यत्वंवक्ति कथमिति नेंगते न चलति आह्वानाभावे कथं गमनं स्यादित्याशंक्याऽनाहूतानप्येषां गृहगमनमुचितं भवतीत्याह अनाहुता इति देहकृतः पितुः ॥ १३ ॥

उपसंहरति तन्मे इति यत एवं गंतव्ये बहवो हेतवः संति तत्तस्मात् भवान् पूज्यस्त्वं मम प्रसीद हेअमर्त्य ! देव । इदंवांच्छितं कर्तुं मर्हसीदयास्मिन्नर्थे वत कृपा कर्तव्या कारुणिकत्वादित्यर्थः त्वमेव कारुणिको नान्य इत्याशयेनाह त्वयेति अदभ्रचक्षुषा सर्वज्ञेन त्वया सहायं धर्मः पूर्णः गरीयान् निरूपित इति यदतः कारुणिकत्वात्प्रार्थितस्त्वमनुगृहाण वांच्छितमिति शेष इत्यर्थः ॥ १४ ॥

तथापि प्रियया प्रार्थितः शंकरः किमुत्तरमभ्यधादिति विदुरस्य मानसीं शंकां परिहर्तुमाह एवमिति गिरित्रो गिरशः । कुत्सिता वाच एव इषवः शराः कुवागिषवस्तान् । को दक्षः ॥ १५ ॥

किंवा बहुनाप्रलापेनाऽनाहूता अप्यभियांतीति यदुक्तं तस्योत्तरं आशिवाति भावेनाह त्वयोदितामिति किं तदुदितमित्यत उक्तं अनाहुता इति तर्ह्यनभियाते किं कारणमत्राह यदीति ते बांधवाः । अनात्ममदेन देहाभिमाननिमित्तदर्पेण जातेन मन्युनाक्रोधेन ॥ १६ ।

असतां विद्यादिकमपि मदाविषयजनकत्वेनाप्रयोजकमहेःपयःपानमिवेति भावेनाह विद्या तप इति असत्तमा विद्यादिभिः षड्भिः सतां योग्यैर्गुणैरुत्पन्नैर्मदैः । स्मृतौ हतायां शास्त्रश्रवणोत्पन्नज्ञाने नष्टे । भूयसां महात्मनां । धाम प्रभावं । न पश्यंति हि यस्मात्तस्मादित्यन्वयःअदर्शनेकारणमाह अभिमानदुर्दृश इति विद्यामदो धन मदस्तृतीयोभिजनो मदः इति ॥ मदलक्षणाकामादिदोष दुर्दृष्टियस्त्वादित्यर्थः अतएव तत्ता अंतरितिशेषः ॥ १७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः

तस्मिन्निति सार्द्धकम् ॥ ९—१३ ॥

अर्हसीति चितसुखः ॥ १४ ॥

अभिभाषित इत्यत्र नाथित इति क्वचित् मर्म्मभिदस्तच्छकानाम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

भूतमानेत्यत्र ह्यभिमानेति क्वचित् स्तब्धा इति चितसुखस्यापि सम्मतः पाठः ॥ १७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

निर्यापितः प्रवर्त्तितः ते प्रसिद्धा यथमी विबुधा व्रजन्ति हि अतएव हेतोः वयमपि तत्र अभिसराम हे वाम ! अर्थितम् इयं मम प्रार्थनेत्यर्थः ॥ ८ ॥

तत्र तव मम वा किं प्रयोजनमत आह तस्मिन् भगिन्य इति । तासां सभर्त्तृकाणामर्हणामिव ममापि सभर्तृकाया अर्हणां मयस्वितिकामये इत्याह । अहञ्चेत्यादि । पितृभ्यामुपनीतं दत्तं परिवर्हं वस्त्रालंकारादिद्रव्यं भवता सह आहर्तुं अर्हयितुं स्वीकर्त्तुमिति यावत् कामये इच्छामि ॥ ९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तीकृत सारार्थदर्शिनी ॥

किं परिवर्हदर्शिनी यियासतीति तत्राह तत्रेति । क्लिन्नधियं स्नेहार्द्रचित्तां उन्नीयमानं प्रवर्त्यमानं अध्वरेषु मध्ये ध्वजमिव श्रेष्ठं । यद्वा । उत्क्षिप्यमाणां यज्ञकेतुम ॥ १० ॥

अत्याश्चर्यमिदं यत्तवापि प्राकृतलोकस्येव बन्धुष्वेतावान्मोहस्तत्राह त्वयीति । हे अज ! एतन्मोहादिकं तवात्मारामत्वात् त्वय्येवाश्चर्यं भाति अस्माकन्तु स्वाभाविक एवायं धर्म इति भावः । यतो गुणत्रयात्मकमिदं विश्वमात्ममायाविनिर्मितमतो मुह्यत्येवेतिभावः तथाप्येतद्विश्वमध्येऽपि अहं योषित् । तत्रापि अतत्त्वविज्ञे ते तव तत्त्वमजानती अतएव दीना भवत्विति जन्मभूमिं दिदृक्षे हे भव ! ॥११॥

न केवलमहमेवैतादृशीत्याह पश्येति हे अभवेति सुहृद्वियोगदुःखं त्वया नानुभूतमिति भावः अन्या योषितः सम्बन्धरहिता अपि कान्तसखा भर्तृसहिताः वरूथशः संघशः यासां विमानैर्व्रजद्भिर्नभो मण्डितं हे शितिकण्ठेति परानुग्रहाय त्वया विषमपि भक्षितमत आज्ञां देहीति भावः ॥ १२ ॥

अहन्तु तस्य कन्या भूत्वा कथं धैर्यं धास्यामीत्याह कथमिति नेङ्गते न द्रष्टुं प्रचलति ननुतदप्यनाहूताः कथं गच्छामस्तत्राह अनाहुता अपि सौहृदं सुहृदः केतनं गृहं गुरोः श्वसुरस्य देहकृतः पितुश्च ॥ १३ ॥

यदि ते नास्ति जिगमिषा तदपि मदनुरोधेन कृपया गच्छेत्याह तन्म इति हे अमर्त्य ! हे देव ! त्वया अकर्त्तव्यमपि कृतमित्याह अदभ्रचक्षुषा अनल्पज्ञानेनात्मारामेणा आत्मनो देहस्यार्द्धे अहं निरूपिता भूता यतोऽर्द्धनारीश्वर इति ख्यातोऽस्यतोमामाम ॥ १४ ॥

को वचो यानाह तान् मर्मभिदः कटुवाक्शरान् प्रियया स्मारितः । ननु दक्षप्रयुक्ताः कटुवागिषवः श्रीशिवस्यात्मारामस्य मर्म्म कथं भिन्दन्ति । उच्यते शिवस्य परमेश्वरत्वादात्मारामत्वमस्त्येव तमोगुणायुक्तत्वाच्च कदाचित् पारमैश्वर्याननुसन्धाने सति, शोकमोहरागद्वेषादयोऽपि भवन्ति । तथैव कृष्णस्य सदैवात्मारामत्वेऽपि श्रीयशोदादि श्रीबलदेवादि श्रीगोपिकादि विशिष्टत्वे प्रेमवश्यादेव स्वीयपारमैश्वर्याननुसन्धानात् शोकमोहरागद्वेषादयःकिन्तु शिवस्य तमोगुणोद्भतास्ते दुःखाभासानुभवमयाः कृष्णस्य प्रेमोद्भूतास्ते आनन्दपरमकाष्ठानुभवमयाः । प्रेमश्चिच्छक्तिसारवृत्तित्वात्मारामत्वस्याप्यसंकोचकाः । असुरादिहिंसादयस्तु सत्वगुणकार्यां एव गुणानां परस्परोपमर्द्दित्वात् यथा प्रकाशोऽन्धकारं हन्ति तथैव सत्वगुणस्तमोरजसी हन्ति । तथैव कृष्णोऽसुरादीन्निहंतीति शुद्धसत्त्वरूपे तस्मिन् प्राकृतसत्त्वकार्यास्ते वर्त्तमाना अपि नापकारकाइतिप्रथमपद्यव्याख्यातं सप्तमारम्भेच वक्ष्यते ॥ १५ ॥

अनात्मनि देहादावहंकारस्ततकृतेन मदेन मन्युना च ते बंधवो यद्यनुत्पादितदोषदृष्टयो भवंति ॥ १६ ॥

ननु विदुषो गतपितुर्मूढानामिव दोषदृष्टिः कथं सम्भवेत् तत्रा सतां विद्यादय एवानर्थहेतव इत्याह विद्यादिभिरेव षड्भिर्गुणैः स्मृतौ विवेचनायां हतायां सत्यां भूतास्तैरेव पुष्टाः अहं विद्वांस्तापस इत्यादिमानो गर्वस्तेन दुर्द्दशोऽन्धा भूयसां महत्समानां धाम तेजो न पश्यन्ति । ननुतैर्गुणैः कथं स्मृतिभ्रंशस्तत्राह सतां गुणैरसत्समानांतु इतरैर्दोषैर्दुग्धमपि सर्पमुखे प्रविष्टं विषमेव भवेद्यतः स्थानएव गुणा गुणायंत इति भावः ॥ १७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः

हे वाम ! शिव ! ते श्वसुरस्य यज्ञमहोत्सवः सांप्रतमिदानीं निर्योपितः प्रवर्त्तितः यतोमी विबुधाः व्रजंति ॥ यदि तेर्थिता इच्छा तर्हि वयंच तत्र भिसरामगच्छामः ॥ ९ ॥

पित्रादिभिरुपनीतंदत्तं परिबर्हमलंकारादिकं भवता सह अर्हितु गृहीतुं कामये ॥ ९ ॥

हे मृड ! चिरमुत्कंठमुत्सुकं मनोयस्या साहम् तत्र स्थाने भर्तृभिः संमिताः तुल्याः सहिता इति यावत् ॥ मे स्वसृः भगिनीः क्लिन्नस्नेहार्द्रधीर्यस्याः स्तां मातरं च मातृस्वसृश्च महर्षिभिरुन्नीयमानं प्रवर्त्यमानमध्वरध्वजं क्रतुश्रेष्ठं तत यूपं वा द्रक्ष्ये ॥ १० ॥

प्रिये किं तत्राश्चर्यं यतस्तवौत्सुक्यमत आह हे भव ! एतद्गुणत्रयात्मकं विश्वम् । अजात्ममायया अजस्य विष्णोः आत्ममायया स्वासाधारणेन वयुनेन संकल्पेन विनिर्मितं त्वयि योगेश्वरे भाति एवंभूतस्य तव भार्यायाः ममाश्चर्यांतरं नापेक्षितं तथापि अहं योषित् अतत्त्वविच्च अतो दीना भतो मे भवत्विति जन्मभूमिं दिदृक्षे द्रष्टुमिच्छामि ॥ ११ ॥

हे अभव ! भवोपलक्षितजन्मादि षडूर्मिवर्जित ! ब्रह्म ! अकारो वासुदेवः तस्माद्भवो जन्म यस्य स तथा हे विष्णुजात "नारायणाद्ब्रह्मा जायते नारायणाद्रुद्रो जायते" इति श्रुतेः "क इति ब्रह्मणो नाम ईशोहं सर्वदेहिनां आवां तवांगसंभूतौ तस्मात्केशवनामवान्" इति स्मृतेश्च ॥ कांतः एव सखा यासांताः वरूथशः संघशः ॥ १२ ॥

पितृगेहेकौतुकमुत्सवम् । सौहृदं सुहृद्गृहम् अभियंतीत्यत्र दृष्टान्तमाह [illegible] ॥ १३ ॥

हे अमर्त्य ! देव ! अदभ्रचक्षुषा अनल्पया दृष्ट्या आत्मनोदेहस्यार्द्धे त्वयाहंनिरूपिता नियोजिता तत्तः प्रसीद प्रसन्नो भव प्रसन्नः । सन् भवान् इदं कर्तुमर्हति ॥ यतश्च कारुणिकोऽतो मां मां याचितः सन् ॥ अनुगृहाण ॥ १४ ॥

एवमुक्तप्रकारेणाभिभाषितो याचितः गिरिं त्रायते इतिगिरित्रः को दक्षो विश्वसृजां समक्षम् संमुखे मर्म भिंदंति ये तान् कुवागिषून् "कर्णीनालीकनाराचानुद्धरति शरीरतः वाक्शायको न निर्हर्तुं शक्यो हृदिशयो हि सः । वाक्शायका वदनान्निष्पतंति यैराहतः शोचति रात्र्यहानि परस्यनो मर्मसुते पतंति तान्पंडितोनावसृजेत्परे" इत्युक्तदोषान् दुरुक्तिबाणान् संस्मारितः सन् प्रत्यञ्च्यभूत्त प्रत्युत्तरं मुक्तवान् ॥ १५ ॥

तदेवाह त्वयो दितमित्यादिना यावदध्यायसमाप्तिः हे शोभने ! सुहृदादिगृहमनाहुताः अपि अभियंतीति त्वया यदुदितं तच्छोभनमेव किंतु ते सुहृदादयोबलीयसा दृढतरेण अनात्म्यमदेन देहाद्यात्माभिमानेन मन्युना च ॥ अनुत्पादितदोषदृष्टयो भवंति तर्हि ॥ १६ ॥

ननु भवद्विधेषु महत्सु विद्यादि संपन्नो दक्षः कुतो दोषदृष्टिः स्यादत्राह विद्येति विद्यादिभिः सतां शिष्टानां गुणैः असत्समानामितरैर्दोषरूपैः स्मृतौ कार्यां कार्य विवेकरूपायां हतायां भूतेन भूतेन अहं मानेन दुर्दृशः कुदृष्टयः अतएव स्तब्धाः अनम्रा भूयसां महतां धाम तेजो न पश्यंति ॥ १७ ॥

नैतादृशानां स्वजनव्यपेक्षया गृहान्प्रतीयादनवस्थितात्मनाम् ॥
येऽभ्यागतान्वक्रधियाऽभिचक्षते आरोपितभ्रूभिरमर्षणाक्षिभिः ॥ १८ ॥
तथाऽरिभिर्नव्यथते शिलीमुखैः शेतेऽर्दिताङ्गो हृदयेन दूयता ॥
स्वानां यथा वक्रधियां दुरुक्तिभिर्दिवानिशं तप्यति मर्मताडितः ॥ १९ ॥
व्यक्तं त्वमुत्कृष्टगतेः प्रजापतेः प्रियात्मजानामसि सुभ्रु ! संमता ॥
अथापि मानं न पितुः प्रपत्स्यसे मदाश्रयात्कः परितप्यते यतः ॥ २० ॥
पापच्यमानेन हृदातुरेन्द्रियः समृद्धिभिः पूरुषबुद्धिसाक्षिणाम् ।
अकल्प एषामधिरोढुमञ्जसा पदं परं द्वेष्टि यथाऽसुरा हरिम् ॥ २१ ॥

॥ भाषाटीका ॥

सती बोली- हे वाम (शिव) आपने, श्वसुर के यहां, सांप्रत यज्ञ महोत्सव प्रवृत्त है, हम भी वहां जायगीं, बुलाये हुवे देवता जारहे है. ॥ ८ ॥

वा यज्ञ मे पति सहित मेरी बहिने, सुहृद्देख वे की इच्छा करने वारी निश्चय से जांयगी मे भी वहां आपके सहित पिता जी दत्त । अलं कारादि ग्रहण करवेताई इच्छा करूंहुं ॥ ९ ॥

वहां निश्चय से बहिने और समर्तृक मातृ बहिनो को और और स्नेह युक्त माता को, देखों गी, बहोत मन उत्कंठित है हेमृड ! और महा ऋषियों करके करे भयो यज्ञ ध्वज को देखूंगी ॥ १० ॥

यद्यपि ये आश्चर्य मय माया से निर्मित त्रि गुणात्मक जगत, तुह्मारे को प्रकाश है, तथापि हे अज, मै स्त्री दीन तुह्मारे तत्व की न जानने वारी अपनी जन्म भूमि देखो गीं ॥ ११ ॥

हे संसार निवर्त्तक ! हे शिति कंठ ! और भी पति सखा वारी अलंकृत स्त्रियें जाय हैं उन्हे देखो ब्रह्मवत् श्वेत विमानो पर बैठ के जाती है. जिन के भमूह से आकाश शोभित है ॥ १२ ॥

हे सुखये ! पिता के घर के कौतुक सुन बेटी की देह कैसे चंचल न होय है, पति के गुरु के पिता के मित्र संबंधि गृह पर विना बुलाये हुवे जाय हैं ॥ १३ ॥

हे मरण धर्म रहित ! सो मेरे ऊपर प्रसन्न हो ओ, मेरी मनो वांछा को पूरी कर वेताई योग्य हो, आपने मोको अपने अर्धांग मे धारण करी है तासों प्रार्थना करूंहुं अनुग्रह करो ॥ १४ ॥

श्री शंकरा चार्य बोले कि, ऐसे शिवजी से प्रियाजी बोलीं तदा सु हृत्प्रिय शिवजी हांस्य करत बोले, औ विश्व रचवे वार के सामने मर्म भेदी कुत्सित वचन रूपी बाण दक्षके कहेता को स्मरण करते भये ॥ १५ ॥

श्री महादेव जी बोले कि हे शोभने ! तुह्मारी कहनी ठीक है, बिना बुलाये हुवे भी बंधुओ के यहां जानो, जो वे बली अपने मद के क्रोध से दोष दृष्टि उत्पन्न न करेंतो ॥ १६ ॥

विद्या तप धन शरीर अवस्था ये छैः सँतों के गुण असतम करके प्रेरित होय है, तव बुद्धि हत होने पर गर्वी लोग बडों के धाम को नाहि देखे है ॥ १७ ॥

श्रीधरस्वामि कृत भावार्थदीपिका।

स्वजनव्यपेक्षया बंधुदृष्टया गृहान्न प्रतीयान्नावलोकयेत् अनवस्थितचित्तत्वमेवाह येवक्रधियाकुटिलयाबुद्ध्यापश्यंति आरोपिताउत्तंभिता भ्रूर्येषुतान्यारोपितभ्रूणि तैः अमर्षणैः सक्रोधैरक्षिभिः आरोपिता भिर्भ्रूभिरितिवा ॥ १८ ॥

ननु स्वजनानां गृहं सुहृद्भिर्गंतव्यं तेषां कुत्सितत्वे सोढव्यम् नतस्य दुःसहत्वादित्याह तथेति अरिभिः शिलीमुखैर्बाणैरर्दिताङ्गः खंडितगात्रोऽपि तथा न व्यथते यतः शेते स्वपिति स्वानां दुरुक्तिभिर्मर्मसु ताडितो यथा दूयता व्यथमानेन हृदा दिवानिशं तप्यति ॥ १९ ॥

ननु भगवतागतायां मयि शंकेति चेत्तत्राह व्यक्तं निश्चितमुत्कृष्टा गतिः स्थितिर्यस्य तस्यात्मजानां कन्यानां मध्ये त्वं प्रियतमे संमताऽस्यथापि पितुः सकाशान्मानं न लप्स्यसे मदाश्रयान्मत्संबंधात् ॥ २० ॥

ननु भगवंस्त्वया किमिति दक्षस्तिरस्कृतो यतोऽसौ त्वां द्वेष्टि तत्राह पापच्यमानेनालं दह्यमानेन हृदा मनसा दुःखितेंद्रियः काभिः पुरुषो जीवस्तत्स्य बुद्धिश्चित्तं तत्साक्षिणां निरहंकाराणामित्यर्थः समृद्धिभिः पुण्यकीर्त्यादिभिः एषां पदं स्थानमैश्वर्यं प्राप्तुमकल्पोऽशक्तः सन्परं द्वेष्टि असुरा यथा हरिं केवलं द्विषंति ॥ २१ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामि विरचिता
दीपिन्याख्या दीपिका टिप्पणी

द्वितीयार्थे आरोपिताभिरुज्जृंभिताभिर्भ्रूभिरुपालक्षितैरमर्षणैरक्षिभिः तत्र वक्रधियेति हेतौ तृतीया ॥ १८ ॥

तस्य दुःखितस्य स्वपिति कदाचिन्निद्रात्यपीत्यर्थः ॥ १९-२० ॥

अहंकारो हि चित्ते भवति तत्साक्षित्वं तत्रोदासीनत्वमेव तथा च निरहङ्काराणामिति फलितोर्थः ॥ २१ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका ॥

तस्मादेतादृशानामनवस्थितचित्तानां गृहान् स्वजनव्यपेक्षया स्वजन इति बुद्ध्या न प्रतीयात् न गच्छेत् अनवस्थितात्मत्वमेवाह येवक्रा कुटिला तया दृष्ट्या वक्रधियेति पाठे कुटिलबुद्ध्येत्यर्थः आरोपिता उत्तंभिता भ्रूर्येषां तैरमर्षणैः साक्रोशैरक्षिभिः गृहान् प्रत्यभ्यागतान् पश्यंति ॥ १८ ॥

पश्यंत्वेवमथापि सोढ्वागंतव्यमेव बंधुभिस्तत्राह तथेति अरिभिः शत्रुभिः शिलीमुखैः बाणैरर्दिताङ्गः भिन्नगात्रोऽपि तथा न व्यथते यतः शेते स्वपिति यथा स्वानां वक्रधियां दुरुक्तिभिः मर्मसु ताडितः दूयता व्यथमानेन हृदयेन दिवानिशं तप्यति दुरुक्तीनां सोढुमशक्यत्वान्नतद्गृहान्प्रति गंतव्यमित्यर्थः ॥ १९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका

मास्तु त्वद्गमनमहमेका व्रजिष्यामीति चेन्मामनादृत्यगताया स्त वापिपितृकृतः पराभवःप्राणविपत्तये स्यादित्याह व्यक्तमिति यावत्स माप्ति हे सुभ्रु! यद्यपि त्वमुत्कृष्टगतेः उत्कृष्टा गतिः प्राजापत्याधिका रूपा गतिर्यस्य तस्य प्रजापतेर्दक्षस्यात्मजानां दुहितॄणां मध्ये प्रिया प्रीतिविषयासीति मे मता ज्ञाता व्यक्तं स्फुटं तथापि मदाश्रयात् मदाश्रयणात् मत्संबंधाद्धेतोस्त्वं पितुः सकाशान्मानं समानं न लप्स्यसे यतः मत्संबंधात्कोदक्षः परि तप्यते क्लिश्यति ॥ २० ॥

ननु कुतस्त्वया दक्षास्तिरस्कृतः यतोसौ त्वां द्वेष्टि तत्राह पापच्यमानेनेति पुरुष बुद्धिसाक्षिणां पुरुषो जीवः बुद्धिर्महान् ते साक्षात्पश्यंतीति तथा तेषां ब्रह्मात्मकत्वेन प्रकृतिपुरुषयथात्म्यविदां ब्रह्मविदामिति यावत् तेषां समृद्धिभिः पुण्यकीर्त्यादिभिः तेषां पुरुषबुद्धिसाक्षिणां पदं स्थानमैश्वर्यमधिकार मधिरोढुं प्राप्तुमसमर्थः अत एव पापच्यमानेन भृशं तप्यमानेन हृदयेन आतुरेंद्रियः दुःखितेंद्रियः तान् परं केवलं द्वेष्टि स्वयं मूर्खोऽज्ञो दुर्भगश्च सद्भिः साम्यमलभमानस्तान् केवलं द्वेष्टि यथा असुरा हरिं द्विषंति ॥ २१ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली

कमतइतितत्राद्दिनैतादृशानामिति आरोपितभ्रूमिरितिहृस्वत्वाभावश्छांदसः उन्नमितभ्रूभंगैरमर्षणाक्षिभिरसहमानलक्षणोपेतनेत्रैः ॥ १८ ॥

दक्षाध्वराऽगमने कारणांतरं चाह तथारिभिरिति प्रधने युद्धे शिलीमुखैः शरैः ॥ १९ ॥

किं बहुनानुत्पत्त्यं दक्षस्य प्रियपुत्रीत्वेपि मदाश्रयत्वेन तप्यमानात्पितुः पूजां न प्राप्नोषीत्याह व्यक्तमिति उत्कृष्टगतेः प्राप्तसर्वाधिपत्यस्य ॥ २० ॥

मत्पितुर्ज्ञानाधिकारित्वैकत्वेन सत्वात् कुतो भवति द्वेष इति आशंक्यसाम्राज्यमदलक्षणासुरावेशान्मत्पदाधिपत्यं नप्राप्तमतोद्वेष इति भावेनाह तातप्यमानेनेति पुरुषबुद्धिसाक्षिणां पुरुषेंद्रियप्रेरकाणामस्मत्सदृशानांसमृद्धिभिः एषां पुरुषबुद्धिसाक्षिणां परं पदमंजसा तत्वेनाधिरोढुमकल्पोऽसमर्थो यतो यस्मात्ततो द्वेष्टि इदमसुरलक्षणमिति भावेनोक्तं यथेति ॥ २१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः

वक्रधिया हेतुना रोपितभ्रूभिरुपलक्षितैरमर्षणाक्षिभिः येऽभिचक्षते ॥ १८ ॥

शेते कदाचिन्निद्रात्यपीत्यर्थः ॥ १९—२१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

अत ईदृशाः पित्रादयोऽप्युपेक्ष्या एवेत्याह नैतेति स्वजना इति या विशिष्टा अपेक्षा तया न गच्छेदिति यदि गच्छेत्तदा वरं शत्रुबुद्ध्यैव गच्छेदिति भावः ननु दुरात्मनोऽपि स्वापत्य जामात्रादिषु स्निह्यंत्येवेति तत्राह अनवस्थितात्मनां नायमपि तेषां निश्चय इति भावः ये आरोपिताभिर्भ्रूभिस्तथा अमर्षणाक्षिभिः क्रोधनेत्रैरभिचक्षते पश्यन्ति ॥ १८ ॥

तादृशा बान्धवः शत्रुभ्योऽप्यधिका इत्याह अरिभिः प्रयुक्तैः शिलीमुखैर्बाणैःतथा न व्यथते यतः शेते कदाचित् स्वपिति दूयता दूयमानेनेत्युत्तरेणान्वयः ॥ १९ ॥

मायि तत्र गतायां नैवं शंकेति चेत्तत्राह व्यक्तं निश्चितमेव उत्कृष्टगतेरिति विपरीत लक्षणया प्रजापतेर्दक्षस्य आत्मजानां मध्ये त्वं प्रिया अतिस्नेहपात्री भवसि। तथापि तदपि पितुः सकाशात् मानं न प्रतिपत्स्यसे न प्राप्स्यसि यतो मदाश्रयात् मत्संबंधात् १६

ननु भगवंस्तदा त्वया वा दक्षं प्रति मनसा किंचित् द्विष्टं तत्र नहि नहीति शपथं कुर्वन् दक्षो मत्सरी सदैवास्मदादीन् द्वेष्टि सम्प्रति मदपराधं कल्पयित्वा द्वेषं प्रकटयामासेत्याह पापच्येति । एषामस्मदादीनां समृद्धिभिर्योगैश्वर्यादिभिर्हेतुभिः पापाच्यमानेन जाज्वल्यमानेन हृदा आतुरेन्द्रियो द्वेष्टि यथा असुरा हरिं । कीदृश एषां परं सर्वोत्कृष्टं पदमधिरोढुं अकल्पः असमर्थः अस्माकन्तु दक्षे त्वत्पितरि द्वेषलेशोऽपि नास्तीति सशपथं वदन् विशिनष्टि पुरुषः परमेश्वर एव बुद्धेर्भद्राया अभद्राया वा साक्षी येषां तेषामिति हे दाक्षायणि! यदि त्वं न प्रत्येषि तदा क्षणं समाधिना परमेश्वरं साक्षात्कृत्य मद्दोषगुणौ स एव प्रष्टव्य इति भावः ॥ २० ॥

ननु सत्यं त्वमद्वेष्टैवेति प्रत्येमि तदपि श्वशुरे तस्मिन् प्रत्युत्थानविनयादिकमुचितमेवास्त आह । प्रत्युद्गमनाभिवादनप्रत्यभिवादनादिकं मिथो जनैर्यद्विधीयते तत्प्राज्ञैः परस्मै पुरुषाय गुहाशयायैव चेतसा अत्र मत्श्वशुरे मज्जामातरि च परमेश्वरो वर्तते तस्मै नम इति भावनयैव विधीयते न तु देहमानिने अप्राज्ञैस्तु परमेश्वरस्मरणाभावाद्देहमानिने एव विधीयते न तत सम्यगतो दक्षागमन समये श्रीभगवच्चरणसमाहितचेतस्त्वात् यद्यपि दक्षो मया न दृष्टस्तदपि भगवत्सम्मानेन दक्षसम्मानोऽभूदेव दक्षस्त्वज्ञानी वृथा कुप्यतीति भावः ॥ २१ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धांतप्रदीपः ।

ये वक्रधिया कुटिलाया बुध्या आरोपिताभिर्भ्रूमिः अमर्षणाक्षिभिः सक्रोधैर्नयनैः अभ्यागतान् अभिमुखे आगतान् चक्षते पश्यंति एतादृशानाम् अनवस्थितात्मनामस्थिरचितानां गृहान् स्वजनव्यपेक्षया स्वकीयबुद्ध्या नेयात् नगच्छेत् ॥ १८ ॥

अरिभिः कर्तृभिः शिलीमुखैः करणैः अर्दितांगोपि तथा न व्यथते किं तु स्वल्पकालं तप्यति पुनः क्षतनिवृतौ सुखी भवति अत्यंततोऽर्दितांगः शेते वीरशये स्वपिति मृतो भवति न तु दिवानिशं तप्यति यथा स्वनांदुरुक्तिभिर्मर्मताडितो दिवानिशं तप्यति ॥ १९ ॥

यद्यपि उत्कृष्टागतिः श्रेष्ठा स्थितिर्यस्य तस्य प्रजापतेः आत्मजानां मध्ये त्वं प्रिया सम्मता चासि इति व्यक्तं निश्चितम् अथापि हे सुभ्रु पितुः सकाशात् मानं न प्रपत्स्यते न प्राप्स्यसे यतो मदाश्रयात् मत्संबंधात्को दक्षः परितप्यते ॥ २० ॥

पुरुषाणां बुद्धेः साक्षिणो ये सर्वज्ञाः तेषां समृद्धिभिः पापच्यमानेनात्यर्थं संतप्यमानेन हृदा आतुरेंद्रियः एषां पदं पदवीम् अधिरोढुमधिगंतुम् अकल्पोऽशक्तः सन् परं केवलं द्वेष्टि यथा हरिमसुरा द्विषंति ॥ २१ ॥

भाषाटीका ।

असावधान आत्मारोंको स्वजन समझकर उनके घरकी ओर गवन न करें वे घरआए लोगों को टेढी बुद्धि, भ्रुकुटी चढी क्रोध दृष्टी से देखे हैं ॥ १८ ॥

जैसो शत्रुकर के मारे बाणों से पीडितांग दुःखीहो सोयो भयो व्यथा को नहीं प्राप्तहोवै है जैसो अपने कुटुंबीन की टेढी बुद्धियों

प्रत्युद्गमप्रश्रयणाभिवादनं विधीयते साधु मिथः सुमध्यमे ।
प्राज्ञैः परस्मै पुरुषाय चेतसा गुहाशयायैव न देहमानिने ॥ २२ ॥
सत्त्वं विशुद्धं वसुदेवशब्दितं यदीयते तत्र पुमानपावृतः ।
सत्त्वे च तस्मिन्भगवान्वासुदेवो ह्यधोऽक्षजो मे नमसा विधीयते ॥ २३ ॥
तत्ते निरीक्ष्यो न पिताऽपि देहकृद्दक्षो मम द्विट् तदनुव्रताश्च ये ।
यो विश्वसृग्यज्ञगतं वरोरु ! मा मनागसं दुर्वचसाऽकरोत्तिरः ॥ २४ ॥
यदि व्रजिष्यस्यतिहाय मद्वचो भद्रं भवत्या न ततो भविष्यति ।
संभावितस्य स्वजनात्पराभवो यदा स सद्योमरणाय कल्पते ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्याम् उमारुद्र सम्वादे
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

भाषाटीका ।

से दुर्वचन से मर्म ताडित अहोरात्र तपे हैं ॥ १९ ॥

सो सुभ्रु ! ये स्पष्ट है दक्ष की बेटीन में तुम तुमप्यारी हो तथा पिता से मान नहीं प्राप्त होगा, सोसे दक्षप्रजापति दुःख माने है ॥ २० ॥

अहंकार हितपुरुषो की निर्मलसमृद्धिसे दह्यमानआतुरचित्तवारे, उनके उत्तमअधिकार पर पहुंच नहीं सक्के, केवल द्वेषक्रिया करेतेहै जैसे राक्षस श्रीहरि से वैर करते हैं

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका

ननुत्वयाप्रत्युत्थानाविनयाद्यकरणादवज्ञातएवासौतत्राह हेसुमध्यमेप्रत्युद्गमादिकंमिथोजनैर्यद्विधीयतेतत्प्राज्ञैःसाधुविधीयतेसाधुत्वमेवाह परस्मैश्रीवासुदेवाय गुहाशयायांतर्यामिणएवतच्चचेतसैव परिपूर्णेतस्मिन्कायिकव्यापारायोगात् अतोऽतर्यामिदृष्टयामनसा सर्वंकृतमितिभाव ॥ २२ ॥

किंच नकेवलमभ्यागतेष्वेववासुदेवदृष्ट्यानमनंक्रियतेकिंतुनित्यमेवमनसिवासुदेवश्चिंत्यतइत्याह विशुद्धंसत्त्वमंतः करणंसत्त्वगुणोवावसुदेवशब्दितं वसुदेवशब्देनोक्तम् कुतः यद्यस्मात्तत्रसत्त्वेपुमान्वासुदेवईयतेप्रकाशते 'अपगतमावृतमावरणंयस्मात्सः अयमर्थः वासुदेवभवतिप्रतीयतइतिहिवासुदेवः परमेश्वरःप्रसिद्धः सच विशुद्धे सत्त्वेप्रतीयते अतःप्रत्ययार्थेनप्रसिद्धेनप्रकृत्यर्थोनिर्धार्यते तच्चव्रासयतिदेवामितिव्युत्पत्त्यावसत्यस्मिन्निितिवावसुः देवोदीव्यतिद्योततइतिवा वसुभिः पुण्यैर्दीव्यतिप्रकाशतइतिवावसुदेवशब्दवाच्यंशुद्धंसत्त्वम् ततः किमतआहः सत्वेचतस्मिन्मेमयानमसानमस्कारेणानुविधीयतेसेव्यतइत्यर्थः मनसेतिपाठेमनसाविशेषेणाधीयतेध्यायतेचिंत्यतइत्यर्थः यतोऽधोभूतेषुप्रत्याहृतेष्वक्षेषुजायतेप्रकाशते इंद्रियागोचरइत्यर्थः ॥ २३ ॥

तत्तस्मात्त्वयाननिरीक्ष्यः देहकृदपीतिपोषकत्वादिभिरौपचारिकपितृत्वव्यावृत्त्यर्थम् द्विट्शत्रुः तदेवाह हेवरोरु ! योदक्षोविश्वसृजां यज्ञगतंमानिरपराधंतिरोऽकरोत्तिरस्कृतवान् ॥ २४ ॥

विपक्षेदोषमाह यदीति मद्वचोऽतिहायातिक्रम्य यतः संभावितस्यसुप्रतिष्ठितस्ययदापराभवोभवतितदासपराभवस्तस्यमरणायकल्पते ॥ २५ ॥

श्रीराधारमणदास गोस्वामिविरचिता ।
दीपन्याख्यादीपिका टिप्पणी ।

जनैरज्ञैः प्राज्ञैः विद्वद्भिः तच्च प्रत्युद्गमादि ॥ २२ ॥

तत्रांतःकरणस्य विशुद्धत्वं भक्त्येकवासितत्वं सत्वगुणस्य च तत् अप्राकृतत्वेन जाड्यांशराहित्यम् अगोचरस्य गोचरत्वे हेतुर्हि सत्वं विशुद्धं च तत्र सत्वतावसुदेवतावा कुतस्तत्राह यद्यस्मादिति वासुदेवप्रकाशाश्रयत्वात्सत्वता वसुदेवशब्दवाच्यत्वे हेतुं व्याचष्टे अयमर्थ इति प्रतीयते प्रकाशते स च वासुदेवः अतः विशुद्धसत्वमंतरान्यत्र तत्प्रतीतिविरहात् प्रत्ययोऽत्राण् तस्यार्थोहि भवार्थस्तेन प्रसिद्धेन प्रकृतिरत्र वसुदेवशब्दस्तस्यार्थस्तावद्विशुद्धसत्वमेवेति निर्णीयते ततश्च प्रत्ययार्थप्रसिद्ध्या प्रकृत्यर्थनिर्धारणा सेति उक्तपोषार्थं यौगिकनिरुक्तीरपि प्रदर्शयति वासयतीत्यादिना ततः शुद्धांतःकरणस्य वसुदेवशब्दवाच्यत्वे सति किं प्रकृते समायातमत आह सत्वेचेत्यादि विपूर्वकदधातेः करोत्यर्थत्वात्तत्रानु योगे अनुकरणमेवार्थः नमस्कारेणानुकरणं च सेवनमेवेत्यार्थिकार्थत्वादित्यर्थं इत्युक्तम् किंतु न्वधोक्षजइत्येवपाठः मनसेति पाठे इन्यत्र ह्यधोक्षज इति च पाठ इति पूरणीयम् तत्रानुशब्दस्याव्याख्यानात् प्रत्युत यत इति हि शब्दस्यैवार्थ इति विवेचनीयम् ॥२३॥

तत्तस्मान्निरपराधे मयि वृथा द्वेषकर्तृत्वात् जनिता चोपनेता च यस्तु विद्यां प्रयच्छति अन्नदाता भयत्राता पञ्चैते पितरस्मृताः अन्नदाता पोषक इत्यौपचारिकापितरः तदेव शत्रुत्वमेव छन्दसि व्यवहिताश्चेति तिरोऽकरोदिति योजितम् ॥ २४ ॥

विपक्षे गत्वा निरीक्षणे तस्य सुप्रतिष्ठस्य कल्पते योग्यो भवति ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थ स्कंधे
दीपिका दीपन्याख्यायांटिप्पण्याम्
तृतीयोऽध्यायः

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका ॥

ननु गुरुभूतो दक्षस्त्वया प्रणामादिभिरसत्कृतस्त्वां द्वेष्टि तत्राह प्रत्युद्गमेति हे सुमध्यमे ! प्राज्ञैर्देहमानिभिर्मिथः परस्परं प्रत्युद्गमप्रश्रयणाभिवादनं प्रत्युत्थानप्रणामाभिवादनंविधीयतं मनोवाक्कायैरिति शेषः प्राज्ञाज्ञसन्निपाते तु प्राज्ञैर्गुहाशयाय अंतर्यामिणे परस्मै पुरुषायैवचेतसैव विधीयतेन तु देहाभिमानिने करणत्रयेणेत्यर्थः "प्राज्ञैः परस्परं मनसैव विधीयते परिपूर्णो नस्मिन् कायिकव्यापारायोगा-द्"इत्यर्थवर्णनं तु अशोभनंप्राज्ञेष्वपि मिथस्तस्य करणत्रयेण "वैष्णवोवैष्णवंदृष्टादण्डवत्प्रणमेद्भुवि,, इत्यादिभिर्विहितत्वात् अंतर्याम्युद्देशेन मानसिकं प्रत्युद्गमनादिकमस्मै देहाभिमानिने दत्ताय विहतमेव मयेति भावः ॥२२॥

ननु किं विशेषेण चेतसैव प्रणातिर्विधीयते इत्युच्यते ! न तु मनोवाक्कायानामन्यतमेनेत्यत्र कारणमाह सत्त्वमिति विशुद्धं रजस्तमोभ्यामनभिभूतं सत्त्वं सत्त्वप्रधानं चित्तं वसुदेवशब्दितं वसुदेवशब्देनोच्यत इत्यर्थः तत्र विशुद्धे सत्त्वे वसुदेवशब्दप्रवृत्तौ निमित्तमाह यदिति यद्यस्मात्तत्र सत्वेपुमान्वासुदेवः अपावृतः अपगतमात्मावरणो यस्मात्सः ईयते प्रतीयते प्रकाश्यते इति यावत् तत्र सत्वं निर्मलस्वात्प्रकाशकमि त्युक्तरीत्या वासुदेवस्वरूपरूपादिप्रकाशकसत्वप्रधानात्वाच्चित्तस्य द्योतमानत्वाद्देवत्वं भगवतो वासभूतत्वाच्च वसुत्वमिति वसुदेवशब्दितं सत्वमित्यर्थः तस्मिंश्च सत्त्वाख्ये चित्ते अधोक्षजोऽधःकृतेषु अक्षेषु इंद्रियेषु जायते आविर्भवतीत्यधोक्षजः इंद्रियांतरागोचरः केवलपरिशुद्धचेतसैवग्राह्यः भगवान् वासुदेवः मे मया नमसा विधीयते नमस्क्रियत इत्यर्थः अतश्चेतसैव भगवान् प्रणम्यत इति भावः ॥ २३ ॥

तस्मात्त्वया पितापिदेहकृदपि पालक पितृत्वादि व्यावृत्यर्थं देहकृदित्युक्तं मम द्विट्मद्वेषी दक्षो न निरीक्ष्यः निरीक्षितुमयोग्यः तथा तं दक्षं ये ऽनुव्रतास्तेपिन निरीक्ष्याः हे वरोरु! यो दक्षः विश्वसृड्यज्ञगतं विश्वसृजां सत्रेगतम् अनागसं निरपराधिनं मां दुर्वचसा दुरुक्त्या तिरोऽकरोत् तिरस्कृतवान् ॥ २४ ॥

यदि मद्वचोऽतिहायाऽतिक्रम्य व्रजिष्यसि तर्हि भवत्यास्तव भद्रं संमानं न भविष्यति प्रत्युत पराभव एव स्यादिति भावः वंधुकृतः पराभवो न दुःखाय भवेदिति चेतत्राह, संभावितस्य सत्रसम्मानितस्य स्वजनाद्यः पराभवः स सद्यो मरणाय कल्पते भवति ॥२५॥

इतिश्रीमद्भागवतेमहापुराणे चतुर्थस्कंधे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवत चंद्रचंद्रिकायां
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थ कृत पदरत्नावली ।

अभ्युत्थानाभिवादार्हो भवता न संमानितोऽतो द्वेष इति किं न स्यादिति तत्राह प्रत्युद्गमेति प्राज्ञैस्तत्ववेदिभिः पुरुषैर्वेणावेद्वाग-च्छत्सु मिथः प्रत्युद्गमादिकं चेतसा गुहाशयाय हृदयेस्थिताय परस्मै पुरुषायैव विधीयते क्रियते देहाभिमानिने जीवाय न क्रियते इदं तूभयोः समत्वे । वंधुता गुरुत्वाभिमत्तेन गुरुत्वेनोक्तमतो दत्ताय ऽज्ञाय ज्ञानाभावात्तन्निमित्तद्वेषो न संभाव्यतइति ॥ २२ ॥

किं च मया प्रत्युत्थानादिना मुख्यतः पूज्यस्तु ब्रह्मादिशरीरांतःस्थितो हरिरित्याह सत्त्वमिति विशुद्धं सत्त्वं ब्रह्मादिकशरीरं । वसुदेवशब्दितं पृथिव्यादिपदार्थेषु स्थित्वा विधानेते तत्कृतमलेपाभावादिति तच्छब्देन शब्दितमित्यर्थः तच्छब्दवाच्यत्वे निमित्तमाह यदा यत इति व्याप्तिक्रीडादिगुणाकरः पुमान्नारायणोपावृतो मायालक्षणावरणरहित ईयतेज्ञायतइति यद्यस्मात्तस्मान्निमितातरचाह सत्त्वंचेति तत्सत्त्वं च यस्मिन्हरौ यदधीनतया वर्तते तत्संबंधात्तच्छब्दवाच्य मित्यर्थः एवं चवसुदेवेनिवासलक्षणसंबंधाद्वासुदेवः सोऽधोक्षजोतीद्रियज्ञानी भगवान्मम मनसा विशेषेण धीयते, चित्यत तदुक्तं "रुद्रेण धीयते विष्णुर्विष्णोर्ध्येयोनकश्चन,,इतिअनेनपुरःस्थितचतुर्मुखब्रह्माणि प्रकाशमानश्रीविष्णुगुणगणोपसंहारलक्षणोपासनैकाश्चित्तत्वेन स्थितेन मया कार्यांतरप्रारंभस्यानुचितत्वात् दक्षस्थहरिस्मरणसत्कारेण तत्सत्कारोपि कृत इति द्वेषे कारणं न पश्यामीत्युक्तं भवति यद्वा यद्विशुद्धं तमआदिगुणानुपरक्तं सत्त्वं तद्वसुदेवशब्दितं च शब्द एवार्थे तत्सत्त्वं गुणो यस्मिन्पुंस्येवास्ति पुमान्श्रीहरिस्तत्र तस्मिन्नेव पुंस्यपावृत ईयत इति यस्मात्तस्मात्स वासुदेवः सात्त्विकप्रियोऽधोक्षजो भगवान्मे मनसा प्रत्युत्थानादिना विशेषेण चित्यत इत्यतो नास्मद्गुरुत्वाभिमानमुग्धत्वेन रजोगुणाभिभूतचित्तत्वेन चात्र हरेर्विशेषेण सान्निधानाभावात्तव पिता न सत्कारयोग्य इति कृत्वा प्रत्युत्थानादिना न मानित इति अनेन तमआदिगुणाभिभूतत्वेन तत्त्वाज्ञानात् द्वेषोद्रेक इत्युक्तं भवति ॥२३॥

मम त्वत्पूज्यत्वान्मम द्वेषि जनकोपि त्वया द्रष्टुमेवायोग्यो गुरुध्रुक्दर्शने दोषोक्तेरित्याह त्वयेति देहकृदपि ॥ न केवलमांतरो द्वेषोपि तु बाह्योपीति भावेनाह तदनुव्रता इति स्थाने निर्दिशति य इति ॥ २४ ॥

बाधकं चाह यदीति मरणं नाम देहवियोगलक्षणं न त्वकीर्तिलक्षणम् ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थ कृतपदरत्नावल्याम्
तृतीयोऽध्यायः ॥३॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

प्रत्युद्गमेति । अवैष्णवविषयमेवेदं वाक्यम् अथ भागवता यूयं प्रियाःस्थ भगवान् यथेति पुरतस्तदुक्तेः मद्भक्तपूजाभ्यधिकेति भगवदुक्तेश्च अतएव न देहमानिने वहिर्मुखायेत्युक्तम् ॥ २२ ॥

सत्त्वमिति अयमर्थः, विशुद्धं स्वरूपशक्तित्वाज्जाड्यांशेनापि रहितमिति विशेषेण शुद्धसत्त्वं यत् तदेव वसुदेवशब्देनोक्तम् कुतस्तस्य सत्त्वता वसुदेवता वा तत्राह यत् यस्मात् तत्र तस्मिन् पुमान् वासुदेव ईयते प्रकाशते सत्त्वं विशुद्धमित्यादिकं द्वितीयसन्दर्भे अष्टादशाधिकशततमवाक्यव्याख्याने विशुद्धसत्त्वमित्यादिना व्याख्यातमस्ति किन्त्वत्र परस्य वासुदेवशब्दस्य पूर्वत्राप्यन्वयः आद्ये तावद्गोचरस्य, गोचरता हेतुत्वेन लोकप्रसिद्धत्वसाम्यात् सत्त्वता व्यक्ता द्वितीयेत्वयमर्थः वसुदेवे भवति प्रतीयत इति वासुदेवः परमेश्वरः प्रसिद्धः सच्च विशुद्धसत्त्वे प्रतीयते अतः प्रत्ययार्थेन प्रसिद्धेन प्रकृत्यर्थो निर्धार्यते ततश्च वासयति देवमिति व्युत्पत्त्या वा वसत्यस्मिन्निति वा वसुः तथा दीव्यति द्योतत इति देवः स चासौ, स चेति वसुदेवः, वसुभिर्भगवद्धर्मलक्षणैः पुण्यैः प्रकाशत इति वा वसुदेवः तस्माद्वसुदेवशब्दितं विशुद्धसत्त्वम् इत्थं स्वयं प्रकाशज्योतिरेकाविग्रह भगवज्ज्ञानहेतुत्वेन कैवल्यं सात्त्विकं ज्ञानं रजो वैकल्पिकं तु यत् प्राकृतं तामसं ज्ञानं मन्निष्ठं निर्गुणं स्मृतमित्यादौ तस्य गुणातीतावस्थायामेव भगवज्ज्ञानश्रवणेन च सिद्धमत्र विशुद्धपदावगतं स्वरूपशक्तिवृत्तिभूत

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ॥

स्वप्रकाशता शक्तिलक्षणत्वं तस्य व्यक्तं ततश्च सत्त्वे प्रतीयत इत्यत्र करण एवाधिकरणविवक्षा स्वरूपशक्तिवृत्तित्वमेव विशदयति अपावृतः आवरणशून्यः सन् प्रकाशते प्राकृतं सत्त्वं चेत्तर्हि तत्र प्रतिफलनमेवावसीयते ततश्च दर्पणे मुखस्येव तदन्तर्गततया तस्य तत्रावृतत्वेनैवप्रकाशःस्यादितिभावः फलितार्थमाह एवम्भूते सत्त्वे तस्मिन् नित्यमेव प्रकाशमाने भगवान् मे मया मनसा विशेषेण धीयते धार्य्यत चिन्त्यत इत्यर्थः तत् सत्त्वतादात्म्यापन्नेनैव मनसा चिन्तयितुं शक्यते इति पर्य्यवसितं ननु केवलेन मनसैव चिन्त्यतां किं तेन सत्त्वेन तत्राह हि यस्मादधोक्षजः अधःकृतमतिक्रान्तमक्षजमिन्द्रियज ज्ञानं येन सः नमसेति पाठे हिशब्दस्थानेऽप्यनुशब्दः पठ्यते ततश्च विशुद्धसत्त्वाख्यया स्वप्रकाशता शक्त्यैव प्रकाशमानोऽसौ नमस्कारादिना केवलमनुविधीयते सेव्यते नतु केनापि प्रकाश्यत इत्यर्थः तदेवमदृश्यत्वेनैव स्फुरन्नसावदृश्येनैव नमस्कारादिना अस्माभिः सेव्यत इति तत्प्रकरणसंगतिश्च गम्यते अथ यतो भगवद्विग्रहप्रकाशकविशुद्धसत्त्वस्य मूर्त्तित्वं वसुदेवत्वं

च तत एव तत्प्रादुर्भावविशेषे धर्मपत्न्यां मूर्त्तित्वं प्रसिद्धं । श्रीमदानकदुन्दुभौ च वसुदेवत्वमिति विवचनीयं अत्र श्रद्धा पुष्ट्यादिलक्षणप्रादुर्भूत भगवच्छक्त्यंशरूपस्य भगिनीतया पाठसाहचर्येण मूर्त्तेस्तस्यास्तच्छक्त्यंशप्रादुर्भावत्वमुपलभ्यते तुर्ये धर्मकलासर्गे नरनारायणावृषी इत्यत्र कलाशब्देन च शक्तिरेवाभिधीयते ततः शक्तिलक्षणायां तस्यां च नरनारायणाख्यभगवत्प्रकाशफलदर्शनात् वसुदेवाख्य शुद्धसत्त्वरूपत्वमेवावसीयते तदेवमेव तस्या मूर्त्तिरित्याख्याप्युक्ता तथाच श्रद्धाद्या विशदार्थतया विमुच्य सैव निरुक्ता चतुर्थे। मूर्त्तिः सर्वगुणोत्पत्तिर्नरनारायणावृषी इति । सर्वगुणस्य भगवत उत्पत्तिः प्रकाशो यस्याः सा तावसूतेति पूर्वेणैवान्वयः । भगवदाख्यायाः सच्चिदानन्दमूर्त्तेः प्रकाशहेतुत्वात् मूर्त्तिरित्यर्थः। तथैव तत्प्रकाशफलत्वदर्शनेन च नामैक्येन च श्रीमदानकदुंदुभेरपि शुद्धसत्त्वाविर्भावत्वं ज्ञेयं । तत्रोक्तं नवमे । वसुदेवं हरेः स्थानं वदन्त्यानकदुन्दुभिमिति । अन्यथा हरेः स्थानमिति विशेषणस्याकिञ्चित्करत्वं स्यादिति । तदेवं ह्लादिन्याद्येकतमांशविशेषप्रधानेन विशुद्धसत्त्वेन यथायथं श्रीप्रभृतीनामपि प्रादुर्भावो विवेक्तव्यः । तत्र च तासां भगवति सम्पद्रूपत्वं तदनुग्राह्ये सम्पत् सम्पादकरूपत्वं सम्पदंशरूपत्वं चेत्यादि त्रिरूपत्वं ज्ञेयं । तत्र च तासां केवलशक्तिमात्रत्वेनामूर्त्तानां भगवद्विग्रहाद्यैक्यात्म्येन स्थितिस्तदधिष्ठात्रीरूपत्वेन मूर्त्तानां तु तदावरणतयेति द्विरूपत्वमपि ज्ञेयमिति दिक् ॥ २३ ॥

तस्य इत्यत्र त्वयेति चित्सुखः ॥ २४ ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवतेमहापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भे
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ॥

त्वया तदानीं कथं समाधिः कृत इति तु नोपालम्भनीयमेव यतो भगवत्समाधिर्न मदधीनः किंतु तदधीन एवाहमतो भगवत्स्फूर्त्तौ मम नैव समयनियम इत्याह सत्त्वमिति विशुद्धं सत्त्वमप्राकृतमन्तः करणं वसुदेवशब्दितं वसुदेवशब्देनोक्तं भवति । यद्वा विशुद्धं चिच्छक्तिवृत्तमयमप्राकृतं सत्त्वमेव वसुदेवो भगवज्जनक उच्यते । कुतः यद्यस्मात्तत्र अपावृतो विगतावरणः पुमान् ईयते प्रकाशते सच वासुदेव एव । वसुदेव भवति आविर्भवतीति तच्छब्दस्यार्थः । विशुद्धेऽन्तःकरणे च तस्याविर्भावो दृश्यते । अतो विशुद्धस्यान्तः करणस्य मदीयस्य वासुदेवेति नामेत्यवगतं । ततश्च वसत्यस्मिन् परमेश्वर इति वसुश्चाप्राकृतत्वाद्देवश्चेति वसुदेव इति तद्व्युत्पत्तिश्च गम्यते । अतस्तस्मिन् सत्वेऽन्तःकरणे भगवानधोक्षजः प्राकृतेन्द्रियागोचरः स्फुरन् नमसा नमस्कारोपलक्षितया बहुविधसपर्य्यया अनुविधीयते परिचर्यते विशेषेण धीयते धार्यत इति वा । मनसेति पाठे मनसैव सेव्यते अतस्तदानीं मया सेव्यमानो भगवानासीदिति अतस्तत्परिचर्यायामवकाशाभावादेव न मे वहिरनुसन्धानमभूदतः कथय को मे दोष इति भावः ॥ २३ ॥

तत्तस्मादिति यदि त्वं पतिव्रता भवसीति भावः । देहकृदपि पितेति पोषकादिरूपस्तु पिता किमुतेति भावः श्लेषेण देहं कृन्ततीति भावी देहपातश्च सूचितः । मां तिरोऽकरोत् तिरश्चकार २४

विपत्ते दोषमाह यदीति अपहाय अतिक्रम्य । सम्भावितस्य सुप्रतिष्ठितस्य यदा पराभवो भवति तदा स पराभवः तस्य मरणाय कल्पते ॥ २५ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
चतुर्थस्य तृतीयोऽयं सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धांतप्रदीपः ।

ननु त्वया प्रयुत्थानादिना स न सत्कृतोऽद्वेष्टीत्यत्राह प्रत्युद्गमेति "चक्षुर्दद्यान्मनोदद्याद्वाचं दद्यात्सुसूनृताम् उत्थाय चासनं दद्यात्स यज्ञः पंच दक्षिणा" इत्यादिशास्त्रतः प्रत्युद्गमादिकं मिथोजनैर्यद्विधीयते प्रत्युद्गमः कायव्यापारः प्रश्रयो विनयो मनोव्यापारः अभिवादनं वाग्व्यापारः तेषां समाहारद्वंद्वैक्यम् तत्प्राज्ञैः सर्वात्मभूतवासुदेव विद्भिः साधु यथा भवति तथा परस्मै पुरुषाय सर्वात्मने वासुदेवाय गुहाशयायांतर्यामिण एव चेतसा विधीयते क्रियते तदर्चनेनैव सर्वार्चनासिद्धेः यथातरोमूलनिषेचनेन तृप्यंति तत् स्कंधभुजोपशाखाः प्राणोपहाराच्च यथेन्द्रियाणि तथैव सर्वार्हणमच्युतेज्येति वक्ष्यमाणमप्यत्रानुसंधेयम् न तु देहमानिनं देहात्मवादिने यत्रस्थानिने जीवाविशेषाय मूलस्थानि वासुदेवार्चनेन सर्वस्यार्चितत्वादिति भावः ॥ २२ ॥

ननु तर्हि त्वयापि तथैव दक्षः कुतो न सत्कृत इत्यत्र प्रत्याहृत वाह्येन्द्रिय स्वमनसि बहुधा वासुदेवं नमस्कारादिना भजाम्यतो मनसैव प्रत्युद्गमादिदक्षांतरात्मने कृतमित्याशयेनाह सत्त्वमिति विशुद्धं विशेषतः शुद्धम् यतो वसुभिः पुण्यैर्दीव्यतीति वसुदेवशब्दितं वसुदेवशब्दवाच्यं सत्वमंतःकरणं यत् तत्र अपावृतस्तत्कृतावरणरहितः जीवोयथांतः करणेनावृतोस्ति तद्विपरीत इत्यर्थः भगवान् वासुदेव ईयते प्रतीयते अतस्तस्मिन्सत्वे मया नमसा नमस्कारेण विधीयते सेव्यते अतो दक्षोपि मया सत्कृत इति भावः ननु चक्षुषा दृष्ट्वा कुतो नकायव्यापारेणादृतो दक्ष इत्यत्राह अधोक्षज इति स अधोभूतेषु प्रत्याहृतेषु अक्षेषु चक्षुरादिषु जायते प्रकाशते मनसि अतश्चक्षुरादिनिरोधः कृत इत्यर्थः अतः प्रिये मया तत्र किमपि नापकृतं वृथैव वाग्बाणैस्ताडित इति भावः ॥ २३ ॥

तदेवाह तादिति हेवरोरु । यतो मम हृद् तत्तस्मात् ते देहकृत्

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धांतप्रदीपः

मुख्योपिपितापि दक्षो न निरीक्ष्यो विश्वसृजांयज्ञगतमनागसं निरप राधिनं मां वचसा तिरः अकरोत् तिरस्कृतवान् किंबहुना ये तदनु वृतास्तेपि न निरीक्ष्याः ॥ २४ ॥

विपक्षे दोषमाह यदीति यदि मद्वचोऽतिक्रम्योल्लंघ्य गमिष्यसि ततो हंतो भवत्या भद्रं न भविष्यति यतः संभावितस्य ॥ सुप्रतिष्ठि तस्य यदा स्वजनात् पराभवो भवति तदा स पराभवः सद्योमरणा य कल्प्यते । नाशहेतुर्भवति २५ ॥

इति श्रीमद्भागवते सिद्धान्तप्रदीपे चतुर्थस्कंधे तृतीयाध्यायार्थप्रकाशः

भाषाटीका ।

हेसुमध्यमे ! खडे होतो नमस्कार करनीये आपसमे करे हैं वे परमपुरुषगुह्याशय ईश्वरको मान कियाकरते हैं देहमानीको नहिं२२

विशुद्ध सत्वअंतः करणको नाम है, एसे अंतः करणसे नारा-यणकी स्पष्ट प्रतीति होवे है ऐसे अंतःकरणमें इन्द्रियोंसे अगोचर भगवान वासुदेवकोंमे नमस्कारद्वारा सेवन करूंहूं ॥ २३ ॥

हे वरोरु ! तुह्मारे देहकर्ता पिता मेरो द्रोही हैं, तुह्मे देखवे योग्य न ही है, ताके अनुचर भी मोसे द्रोह करे हैं, जो दक्ष विश्व रचवे वारों के यज्ञमें निरपराधीयोको दुर्वचनसे तिरस्कारकरतोभयो२४

जो मेरे वचन को उलंघन कर तुम जाओ गी तो तुह्मारो कल्याण न होय गो, क्योंकि अति प्रशंसित को स्वजनों से तिर स्कार सदा मरण के बरा बर होय है ॥ २५ ॥

इतिश्रीमद्भागवतमहापुराण में चतुर्थस्कन्ध के तृतीयऽध्याय की भाषाटीका समाप्त हुई ॥ ३ ॥

इतिश्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे तृतीयोऽध्यायः ॥३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

—:*:—

मैत्रेयउवाच

एतावदुक्त्वा विरराम शंकरः पत्न्यंगनाशं ह्युभयत्र चिंतयन् ।
सुहृद्दिदृक्षुः परिशंकिताभवान्निष्क्रामती निर्विशती द्विधाऽऽसता ॥ १ ॥
सुहृद्दिदृक्षाप्रतिघातदुर्मनाः स्नेहाद्रुदत्यश्रुकलाऽतिविह्वला ।
भवं भवान्यप्रतिपूरुषं रुषा प्रधक्ष्यतीवैक्षत जातवेपथुः ॥ २ ॥
ततोविनिश्वस्य सती विहाय तं शोकेन रोषेण च दूयता हृदा ।
पित्रोरगात्स्त्रैणविमूढधीर्गृहान्प्रेम्णात्मनोयोऽर्धमदात्सतां प्रियः ॥ ३ ॥
तामन्वगच्छन् द्रुतविक्रमां सतीमेकां त्रिनेत्रानुचराः सहस्रशः ।
सपार्षदयक्षा मणिमन्मदादयः पुरोवृषेंद्रास्तरसा गतव्यथाः ॥ ४ ॥
तां सारिकाकंदुकदर्पणाम्बुजश्वेतातपत्रव्यजनस्रगादिभिः ।
गीतायनैर्दुंदुभिशंखवेणुभिर्वृषेंद्रमारोप्य विटंकितापयुः ॥ ५ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

चतुर्थेतुपतिंहित्वागतापित्राऽवमानिता ॥
रुषानिर्भर्त्स्यतंयज्ञेजहौदेहमितीर्यते ॥ १ ॥

उभयत्रानुज्ञानेबलान्निवारणेच सुहृद्दिदृक्षुर्निष्क्रामतीभवात्परिशंकितापुनर्निर्विशतीचतदासासतीद्विधाआसबभूव नगतानचास्थिता आंदोलावद्वृत्तिरभवत् ॥ १ ॥

सुहृदांदिदृक्षायाः प्रतिघातेनदुर्मनाः अश्रूणांकलाभिर्लेशैरतिविह्वलाव्याकुला अप्रतिपूरुषंस्वसमानपुरुषांतररहितम् प्रधक्ष्यतीवभस्मीकरिष्यतीव रुषाजातोवेपथुः कंपोयस्याः ॥ २ ॥

ततस्तंविहायपित्रोर्गृहानगात् कथंभूतम् यः प्रीत्यातस्यैआत्मनोदेहस्यार्धमदात् त्यागेहेतुःस्त्रैणंस्त्रीस्वभावस्तेनविमूढाधीर्यस्याः ३॥

द्रुतविक्रमांशीघ्रंगच्छंतीम् सहपार्षदैर्यक्षैश्चवर्तमानाः मणिमान्मदश्चादयेषांते पुरतोवृषेंद्रोयेषांते गतव्यथानिर्भयाः रुद्रातिक्रमेणतस्यागमनादागतव्यथाइतिवा ॥ ४ ॥

तांवृषेंद्रमारोप्यसारिकादिभिः क्रीडोपकरणैः श्वेतातपत्रादिभिश्चमहाराजविभूतिभिः सहविटंकिताः शोभितायपुः सारिकापठनेनिरूपितापाधिर्या गीतायनैर्गीताश्रयैः ॥ ५ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामि विरचिता
दीपिन्याख्या दीपिकाटिप्पणी ।

तं पितरं निर्भर्त्स्य वाचा तिरस्कृत्य आसत्यक्ष्यं बभूवेत्यर्थे ॥ १ ॥

जगदात्मानं वा भस्मी करिष्यंतीवेति व्याख्येयं ईश्वरे तच्छक्त्यभावात् ॥ २ ॥

ततस्तादृशक्रोधानन्तरं तं शिवं मात्रादिविरहजन्येन शोकेन शिवविषयकेन रोषेण च दूयता दुःखितेन ग्रहाः पुंसि च भूम्न्येवेति नियमाग्रहानिति बहुत्वं मायया अपिविमूढधी त्वं भगवन्माययेति ज्ञेयम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका ॥

भवोक्तमर्थेनोपसंहरन् भवान्याः स्वाभिप्रेतार्थलाभानिमित्तशोकं तन्निमित्तं भर्तरिक्रोधं भर्त्तारमनादृत्याध्वरे गमनं तत्र पितृकृतपराभवं तन्निमित्त देहत्यागप्रकारं चाहएतावदिति शंकरःएतावभिधाय उभयत्र पत्न्यास्तत्रगमनेऽगमनेच अनुज्ञादाने बलान्निवारणे च तच्छरीरनाशं चिंतयन् विरराम तूष्णीमास ततःसासती सुहृद्दिदृक्षुः मातापित्रादीन् द्रष्टुमिच्छंतीनिष्क्रामती गृहाद्बहिर्निर्गच्छंती पुनः भवात् शंकरात्परिशंकिता भर्तुर्वचोऽतिहाय गमने का वा हानिः स्यादिति परिशंकिता च तदाद्विधा आस बभूव ॥ १ ॥

सुहृदां दिदृक्षायाः द्रष्टुमिच्छायायाः प्रतिघातः निरोधस्तेनदुर्मनादुःखितचित्ता बंधुषुस्नेहाद्रुदंती अश्रूणांकलाभिर्लेशैरातिविह्वलाव्याकुला भवानी सती अप्रतिपुरुषं समदर्शित्वेन प्रतिपक्षरहितं भवं रुद्रंरुषा जातवेपथुः उत्पन्नशरीरकंपा प्रधक्ष्यती भस्मीकुर्वतीव ऐक्षत अपश्यत् ॥ २ ॥

तदा ततः सती विनिश्वस्य दीर्घं निश्वासं विधाय सतां जिज्ञासूनां प्रियोयश्च प्रेम्णाआत्मनो देहस्यार्धमदात्तवान् अनेनत्यागानर्हत्वमुक्तं तंरुद्रं विहायस्त्रैणं स्त्रीस्वभावस्तेनविमूढधीः नष्टमतिःशोकेन बंधुदर्शनसंभावनानिमित्तशोकेन रोषेण दिदृक्षाप्रतिघात निमित्तक्रोधेन पुनर्दूयता भर्तृवचोऽतिक्रमनिमित्तानर्थसंभावना-

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका

परितप्तेन हृदा पित्रोर्गृहान् प्रत्यगात् ॥ ३ ॥

द्रुतविक्रमां शीघ्रं पादविक्षेपान्कुर्वतीं एकामसहायां तां सतीं त्रिनेत्रनुचराः सहस्रशोऽनुययुः एतदेव प्रपंचयति सार्द्धेन पार्षदैर्यक्षैश्च सहिता मणिमान्मदश्चादिर्येषां ते पुरः पुरतः वृषेंद्रो येषां ते तरसा बलेन गंतव्यथा निर्भयाः यद्वा आगतव्यथाः इतिच्छेदः रुद्रगमनाभावादागतव्यथा सभयाः तरसा बलात् ॥ ४ ॥

तां सतीं वृषेंद्रमारोप्य नंदीश्वरे उपवेश्य शारिकादिभिः क्रीडोपकरणैः शारिका पठननिपुणाः पक्षिविशेषः श्वेतातपत्रादिभिः राजचिन्हैश्च विटंकिता अलंकृता ययुः ॥ ५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली

इहो भक्तिविधानार्थं गुर्वादावपि भक्ति रवश्यंकर्तव्येत्यभिप्रेयतेऽस्मिन्नध्याये तत्र देवी मेवं बाधकं ब्रुवन् शंकरः किं चकारेति तत्राह एतावदिति शं सुखं करे यस्य सः शंकरोतीति वा शंकरः उभयत्र प्रस्थापने निवारणे च पत्न्या अंगनाशे शरीरनाशे हि यस्मात्तस्माद्विरराम ततस्तु देवी किमकरोदिति तत्राह सुहृद्दिदृक्षुरिति सा देवी सुहृद्दिदृक्षुः स्वधाम्नो निष्क्रामती भवात्परिशंकिता स्वधामानिर्विशती चाभूदित्यन्वयः ॥ १ ॥

अंतःकरणवृतिभेदात् द्विधा प्रवृत्तिमती भवानी किमकृतेत्याशंक्य तस्या भर्तुः कामजनकमंत्रौषधैः स्त्रीस्वभावं वक्ति सुहृद्दिदृक्षेति सुहृद्दिदृक्षायाः प्रतिघातो भंगस्तेन दुर्मना दुःखितमना अप्रतिपूरुषं प्रतिपक्षपुरुषरहितं अनेन कोपरोदनाभ्यां वशीकरणमंत्राभ्यां वा शिवोऽभिमतानुमतिप्रदः स्यादिति भावो दर्शितः ॥ २ ॥

अनेनापि भावेनस्तिमितसमुद्रवत् स्थितं शिवं दृष्ट्वा तद्गमनप्रकारं वक्ति तत इति दूयता तापवता सर्वैश्वर्या एवंभावः कथमित्यत उक्तं स्त्रैणेति स्त्रीणां स्वभावः स्त्रैणं तेन विमूढाधीर्यस्याः सा तथा अज्ञस्त्रियाः स्वभाव एवायं न तु देवस्त्रिया इति भावेनाह प्रेम्णेति आत्मन इति पदं द्विरावर्तनीयं स्वस्य शरीरस्यार्द्धमरासत अदत्त रासृ दाने इति धातुः ॥ ३ ॥

स्वशरीरार्धदो हरस्तस्या एकस्या गमनं कथमसहतेत्याशंक्य तद्भावविदामनुचराणां गमनप्रकारं वक्ति तामन्विति द्रुतं विक्रमः पादविक्षेपो यस्याः सा तथा तां के चनानुचरा अन्वगच्छन् न तु मुख्या इत्यत उक्तं मणिमन्मदादय इति पार्षदेषु मुख्यैः सह वर्तमानाः सपार्षदमुख्या आगतव्यथाः स्वास्तिस्याद्स्वास्तिवेति प्राप्तमनोदुःखाः ॥ ४ ॥

शीघ्रतरं गच्छंत्या रुद्राण्याः पाशाकृष्टैरिवागच्छद्भिरनुचरैः किमभूदित्याशंक्य राज्ञीगमनवदन्वितयात्राभूदित्याह तां सारिकेति सारिका क्रीडाशुकी मंदुकं जलक्रीडाबाधं विलंबिता यथा यथा संभूय गमनं स्यात्तथा शनैश्चरतः विटंकिता इति पाठे शृंगारिता इत्यर्थः ॥ ५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ॥

परिशंकिनीति चित्सुखः ॥ १ ॥

प्रधक्ष्यतीव भस्मीकरिष्यतीव आत्मानमिति शेषः । विबोढुमशक्तातिवृद्धादृगोचरी भविष्यतीवेति वा ॥ २ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

तत इति । स्त्रैणयेति मायापि सा भगवन्मायया मोहिताभूदिति भावः स्त्रैणयेति सम्बन्धोक्तिः ॥ ३ ॥ ४ ॥

सारिकामिति चित्सुखः पाठान्तरं गच्छन्तीमित्यर्थः । अम्बुजेति चित्सुखः ॥ ५ ॥ ६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी

उभयत्रानुज्ञायां बलान्निवारणे च सुहृद्दिदृक्षुः सा बलान्निष्क्रामन्ती त्रास भवात् परिशंकिता च पुनर्विशतीचेति द्विधा सैका सती द्विविधा अभूत् । औत्सुक्यशंकयोर्द्वयो संग्रामे तुल्यबलत्वादिति भावः ॥ १ ॥

अश्रूणि कलयतीति सा । न विद्यते प्रतिपुरुषस्तुल्यो यस्य तं भवं मां गन्तु नानुजानीते इति प्रधक्ष्यतीव कटाक्षैर्भस्मीकरिष्यतीव ऐक्षत ॥ २ ॥

ततश्चौत्सुक्यशंकयोर्द्वयोरायत्यामौत्सुक्यस्य प्राबल्ये शंकाया पराभवे च तं भवं विहाय दूयता उपतप्यमानेन पित्रोर्गृहान् अगात् कथम्भूतं यः प्रेम्णा आत्मनो देहस्यार्द्धमदात् तं । त्यागे हेतुः स्त्रैणं स्त्रीस्वभावस्तेन मूढा धीर्यस्याः सा ॥ ३ ॥

द्रुतविक्रमां निवारयिष्यतीति शंकया पद्भ्यामेव द्रुतं गच्छंतीं पार्षदैर्यक्षैश्च सह वर्तमानाः अहो एकाकिन्येवास्माकमभीष्टदेवी चलतीत्यागता व्यथा येषां ते रुद्रानुचरा इति रुद्रस्यैवाभिप्रायमवगम्येति भावः ॥ ४ ॥

सारिकेत्यादिभिः खेलनोपकरणैस्तस्याः खेलनव्यसनित्वं गीतायनैर्दुन्दुभ्यादिभिर्गायनी लासिकादिभिश्च तस्या गानव्यसनित्वमवधार्येति भावः । श्वेतातपत्रादिभिर्महाराजाविभूतिभिः सह विटंकिताः शोभिता वा ययुः ॥ ५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ॥

भर्त्रा वार्यमाणापि औत्सुक्यातिशयात्पितृगृहं गता तेनाऽनादृता सती देहं जहाविति वर्णयत्येतावदुक्त्वेति चतुर्थेनाध्यायेन विरराम निवारणादुपरतोऽभूत् उभयत्र बलान्निवारणे अनिवारणे च सा तु सुहृदः पित्रादीन्द्रष्टुमिच्छंती निष्क्रामती अवलंघिताज्ञः किं करिष्यतीति भवात्परिशंकिता पुनर्निविशतीत्येवं द्विधेवाऽऽस बभूव ॥ १ ॥

सुहृदांदिदृक्षया प्रतिघातेनावरोधेन दुर्मनाः परिम्लानचित्ता अश्रुकलाभिरतिविह्वला रुषा जातवेपथुः कंपमाना रुदती अप्रतिपूरुषं प्रतिपुरुषरहितोयो भवस्तस्मिन् कार्ये भवान्यनुकूलं कुर्यात्तेन पुरुषेणरहितं प्रधक्ष्यतीवैक्षतापश्यत् ॥ २ ॥

स्त्रैणयेन स्त्रीस्वभावेन विमूढा कार्याकार्यविवेकरहिता धीर्यस्याः सा य आत्मनो देहस्यार्द्धं प्रेम्णा सतीकर्तृकया भक्त्यादात्तं विहाय पित्रो गृहान् अगात् अहो सांसारिकरागस्य महदनर्थहेतुत्वमिति भावः ॥ ३ ॥

द्रुतविक्रमां शीघ्रगतिम् पार्षदैर्यक्षैश्चसहिताः मणिमान् मदश्च आदिर्येषां ते पुरोऽग्रे वृषेंद्रो येषां ते गतव्यथाः तदानीं तेषां तत्सहगमनस्यैव न्याय्यत्वात् ॥ ४ ॥

आब्रह्मघोषोर्जितयज्ञवैशसं विप्रर्षिजुष्टं विबुधैश्च सर्वशः ।
मृद्दार्वयःकांचनदर्भचर्मभिर्निसृष्टभांडं यजनं समाविशत् ॥ ६ ॥
तामागतां तत्र नकश्चनाऽऽद्रियद्विमानितां यज्ञकृतो भयाज्जनः ।
ऋतेस्वसॄर्वै जननीं च सादराः प्रेमाश्रुकंठ्यः परिषस्वजुर्मुदा ॥ ७ ॥
सौदर्यसंप्रश्नसमर्थवार्तया मात्रा च मातृष्वसृभिश्चसादरम् ।
दत्तां सपर्यां वरमासनं च सा नादत्त पित्राऽप्रतिनंदितासती ॥ ८ ॥
अरुद्रभागं तमवेक्ष्यचाध्वरं पित्राचदेवे कृतहेलनं विभौ ।
अनादृता यज्ञसदस्यधीश्वरी चुकोप लोकानिव धक्ष्यतीरुषा ॥ ९ ॥
जगर्ह साऽमर्षविपन्नया गिरा शिवद्विषं धूमपथश्रमस्मयम् ।
स्वतेजसा भूतगणान् समुत्थितान् निगृह्य देवी जगतो ऽभिशृण्वतः ॥ १० ॥

श्रीदेव्युवाच ।

नयस्य लोके ऽस्त्यतिशायनः प्रियस्तथाऽप्रियोदेहभृतां प्रियात्मनः ।
तस्मिन्समस्तात्मनिमुक्तवैरके ऋते भवंतं कतमः प्रतीपयेत् ॥ ११ ॥
दोषान्परेषां हिगुणेषु साधवो गृह्णंतिके चिन्नभवादृशा द्विज ! ।

श्रीमच्छुकदेव कृत सिद्धांतप्रदीपः

तां सतीं वृषेंद्रमारोप्यसारिका शिचिता पद्मिनी तदादिभिः गीताद्यनैर्गानाधारैर्दुदुभ्यादिभिश्च सह विटंकिता शोभिता ययुः ॥ ५ ॥

भाषाटीका ।

श्रीरुक्मिणी रमणोजयति । मैत्रेयजी बोले ॥ शंकरने दोनो तरह से सतीजी को देख इतना कहकर चुप होगये सतीजी को भी इधर सुहृदों के देखने की इच्छा इधर महादेवजी से भी शंका इस लिये कभी भीतर जाय कभी बाहर आवे इस प्रकार सतीजी हिडोले की तरह आंदोलित होती हुई ॥ १ ॥

सती को सुहृदों के देखने की इच्छा में विघ्न होते देख मन में बडा दुःख भया स्नेह से रोती हुई आंशुन के मारे व्याकुल होकर कांपती हुई लोक में असदृश पुरुष श्रीशिवजी को इस तरह देख ने लगीं जैसे मानों भस्म कर देगीं ॥ २ ॥

पश्चात् जिस सज्जनों के प्यारे ने अपना अर्द्धांग समर्पण किया था उन शिवजी को छोड शोक और क्रोधके मारे दुखित हृदय से ऊंचे २ श्वास लेती हुई स्त्री स्वभाव से मोहित होकर मा बाप के घर को गई ॥ ३ ॥

बडे वेग से अकेली जाती हुई सतीको देख त्रिनेत्र श्रीशिवजी के मणि मान मद को आदि लेकर पार्षद यक्षों के सहित हजारों अनुचर वृषभ को आगे लेकर सती के पीछे गये ॥ ४ ॥

सतीजी को वृषभ पर बैठार के सारिका, गेंद, लीलाकमल, दर्पण, इत्यादिक क्रीडा की सामग्री और छत्र चामर इत्यादि महा राज विभूति तथा गीत का उपयोगी दुंदुभि शंख वेणु इत्यादिकों से शोभा करके गये ॥ ५ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका

आसमंताद्योवेदघोषस्तेनोर्जितंसोभमानंयज्ञसंबंधिपशुविशसनं यस्मिन् । यद्वा तेनोर्जितमतिशयितंयज्ञवैशसंपरस्परंस्पर्धायास्मिन् तद्यजनंयज्ञस्थानेसमाविशद्देवी विबुधैश्चजुष्टममृदादि भिर्निसृष्टानिनिर्मितानिभांडानिपात्राणियस्मिन् ॥ ६ ॥

कश्चननाद्रियत्नादृतवान् यत्तकृतोदक्षाद्भयंतस्मात तत्रहेतुः तेनविमानितां स्वसॄर्जननींचऋतेविना तास्तुसादराः परिषस्वजुराः लिंगितवत्यः प्रेमाश्रुभिर्निरुद्धः कंठोयासाम ॥ ७ ॥

अप्रतिनंदिताऽनादृतासतीनादत्तनगृहीतवती कथम सौदर्येण सोदरत्वेनभगिनीनांयः संप्रश्नस्तत्रसमर्थायोग्यायावार्तायासह तांचनादत्तनाशृणोदित्यर्थः ॥ ८ ॥

नविद्यतेरुद्रस्यभागोयस्मिंस्तं देवेरुद्रेकृतं हेलनमवज्ञामाह्वाना द्यकरणात् ॥ ९ ॥

जगर्हनिंदितवतीअमर्षेणकोपेनविपन्नाऽव्यक्तागीस्तयाशिवंद्वेष्टीतिशिवद्विट्तम् धूमपथः कर्ममार्गस्तत्रश्रमोऽभ्यासस्तेनस्मयोगर्वोयस्य दक्षवधायसमुत्थितान्स्वाज्ञयानिगृह्यनिवार्य ॥ १० ॥

निंदामेवाह नयस्येतित्रयोदशभिः मुक्तवैरकेत्यक्तविरोधेतस्मिन्शिवेभवंतमृतेविनाकतमःप्रतीपयेत्प्रतिकूलमाचरेत् वैराभावेहेतवः यस्यलोकेअतिशायनोऽतिशयितोनास्ति तथाप्रियश्चाप्रियश्चनास्ति समासपाठेऽतिशयनांप्रियोनास्तिदेहभृतांप्रियोऽयमात्मातस्य समस्तस्याऽऽत्मनिकारणभूतसमस्तरूपइतिवा ॥ ११ ॥

तस्यचप्रतिकूलकरणंद्वेधा महत्तमद्रोहेणासाम्यद्रोहेणाच तत्र पुरुषाणांचातुर्विध्यंवदंतीमहत्समद्रोहमाह दोषानितिद्वाभ्याम हेद्विजेत्यधिक्षेपः भवादृशास्त्वद्विधाअसूयकाः परेषांगुणेषुदोषानेवगृह्णंतिमतुगुणान् केचिन्मध्यस्थागुणेषु दोषानगृह्णंतिकिंतुयथास्थितान्गुणदोषान्विवेकेनगृह्णंतितेतुमध्यमाउच्यंते साधवस्तुकेवलंगुणाले:

गुणांश्च फल्गून्बहुलीकरिष्णवो महत्तमास्तेष्वविदद्भवानघम् ॥ १२ ॥
नाश्चर्यमेतद्यदसत्सु सर्वदा महद्विनिंदा कुणपात्मवादिषु ।
सेर्ष्यं महापूरुषपादपांसुभि-र्निरस्ततेजःसु तदेव शोभनम् ॥ १३ ॥
यद्द्व्यक्षरं नाम गिरेरितं नृणां सकृत्प्रसंगादघमाशु हंति तत् ।
पवित्रकीर्तिं तमलंघ्यशासनं भवानहो द्वेष्टि शिवं शिवेतरः ॥ १४ ॥
यत्पादपद्मं महतां मनोऽलिभि-र्निषेवितं ब्रह्मरसासवार्थिभिः ।
लोकस्य यद्वर्षति चाशिषोऽर्थिन-स्तस्मै भवान्द्रुह्यति विश्वबंधवे ॥ १५ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

वगृह्णतिनदोषांस्तेतुमहत्तराउच्यन्ते महत्तमास्तुदोषाग्रगृह्णत्येवतत्र-प्रत्युतफल्गूस्तुच्छानपिगुणान्बहुलीकुर्वतोतिकरिष्णवोभवंति तेषुभ वानघमविदद्विदितवान् कल्पितवानित्यर्थः तत्रब्रह्मिष्ठानभिभूयेत्यनेनसूचितम् ॥ १२ ॥

एतच्च दुर्जनेषुयुक्तमेवेत्याह नेति कुणपंजडंशरीरंतदेवाऽऽत्मेति वदंतियेतेषु ईर्ष्याअन्तांतः सेर्ष्यंयथाभवत्येवंमहतां विनिंदेतियदेत दाश्चर्यंनभवति सेर्ष्यांनिरस्ततेजः प्रभावोयेषामितिवा यद्यपिमहापुरुषाः स्वनिंदांसहंतेतथापितत्पादरेणवस्तदसहमानास्तेषांतेजोनिरस्यंति अतोऽशकेषुमहन्निंदनमेवोचितमित्यर्थः ॥ १३ ॥

तदेवंमहत्तमद्रोहमुक्त्वातस्मिन्नेवकृतं द्रोहमाह यदितिद्वाभ्याम् यद्द्व्यक्षरमात्रंशिवइतितत्प्रसंगेनामनृणांसर्वेषामाश्वघसर्वंहंति केवलं गिरेवेरितमुच्चारितंनतुमनः पूर्वकम् तत्तुसकृदपिप्रसंगादपि तंशिवंद्वेष्टि नलंघ्यंशासनमाज्ञायस्य अहो शिवेतरोऽमंगलरूपः ॥ १४ ॥

पापहरत्वमुक्त्वाभुक्तिमुक्तिप्रदत्वेनाशिवत्वंवर्णयत्याह यस्यपादपद्मं मनांस्येवाऽऽलयस्तैः ब्रह्मरसांब्रह्मानंदः सएवाऽऽसवोमकरंदस्तदर्थिभिः यच्चार्थिनः सकामस्यलोकस्यतास्ताआशिषोवर्षति ॥ १५ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामि विरचिता
दीपिन्याख्यादीपिकाटिप्पणी

पूर्वार्थे वेदघोषेण हिंसाशोभाया अश्लीलत्वाद्यश्चेति स्पर्द्धया वर्द्धते विधेति न्यायेन वेदघोषे तस्या औचित्यमेव स्वारस्यम् अयःपात्रं सुराधंकम् ॥ ६ ॥

तत्र यज्ञे तत्र दत्ताद्वयं ॥ ७ ॥

वार्त्तया नीरूपत्वेन ग्रहणासंभवात्प्रतियोगिप्रमितिं विना तन्निषेधानुपपत्तेः श्रवणे लाक्षणिकत्वादित्यर्थ इत्युक्तम् ॥ ८ ॥

लोकदाहस्यासंकल्पादिवेत्युक्तम् ॥ ९ ॥ १० ॥

अतिशयितोधिकः समासपाठे स्वार्थेऽणसमस्तकारणत्वादि तत्र भगवदभेददृष्ट्या ॥ ११ ॥

चातुर्विध्यं असूयकेषु पुरुषत्वाभावात्तान्विहाय पुरुषाणांमध्य स्थमहन्महत्तरमहत्तमरूपंचतुर्विधत्वंवदंतीतिमहत्तमद्रोहसाचाद्रोह योर्मध्येमहत्तमद्रोहमाह अधिक्षेपः महत्तमद्रोहोपलक्षणोहोखिद्विजत्व मितिसाऽसूयानिन्दादोषानेवेतिसर्वत्रकथंसत्रवचारणमितिन्यायात् एवकाराध्याहृतःतमप्रत्ययस्वारस्यान्महान्तउच्यन्तइत्यादिव्याख्या सम् अघं दोषं वेदनस्य मिथ्यात्वं वक्तुं कल्पितवानिति जहदजहल्लक्षणया व्याख्यानादित्यर्थ इत्युक्तम् तत्र दोषकल्पनम् ॥ १२ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामि विरचिता
दीपिन्याख्या दीपिका टिप्पणी ।

पूर्वार्थे सेर्ष्यपदस्याऽस्थानपतितत्वमित्यरुचावर्थान्तरम् पादपांसुशब्देनात्र प्रभावलेशो लक्षणीयः तत्रापीर्ष्या उत्प्रेक्षितेतिज्ञेयम् अतो महन्निन्दयैव तेषां तेजोनाशसात् ॥ १३ ॥

नृणामित्युपलक्षणं सर्वेषाम् ॥ १४ ॥

नामकीर्त्तनेन पापहरत्वं तच्च पादपद्मं उत्तरवाक्योपात्तत्वेन यच्छब्दस्य तच्छब्दोऽनपेक्षत्वं तास्तास्तदपेक्षिता पुत्रादि रूपाः ॥ १५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका

आसमंताद्ब्रह्मघोषेण ऊर्जितं व्याप्तं यज्ञसंबंधि वैशसं विशसनं यस्मिन् तद्ब्रह्मघोषोर्जितं च तद्यज्ञवैशसं चेति कर्मधारयः विप्रर्षिभिः ब्रह्मर्षिभिर्जुष्टं सेवितं तथा विबुधैर्देवैश्च सर्वतो जुष्टं मृद्दार्वादिभिर्निर्मितानि निर्मितानि भांडानि पात्राणि यस्मिन् तद्यजनं यागस्थानं समाविशत् ॥ ६ ॥

तत्रागतां तां सतीं जननीं स्वसृभिश्च ऋते विना कश्चन कोपिनाद्रियत् नादृतवान् कुतः यज्ञकृतो दक्षात् यद्भयं तस्मात् तत्र हेतुः तेनावमानितां अवमानितां तास्तुसोदराः प्रेमाश्रुभिर्निरुद्धाः कंठो यासां तथाभूतास्तां मुदा परिषस्वजुः आलिंगितवत्यः ॥ ७ ॥

मात्रा मातृष्वसृभिः मातृभगिनीभिश्च सौदर्यसंप्रश्नसमस्तवार्तया सादरीणां भगिनीनां च संबंधीयःकुशलप्रश्नादिस्तत्पूर्वया समस्तवार्तया सकलवृत्तांतेन सह समर्थवार्तयेति पाठसौदर्येण सादरत्वेन भगिनीनांयःसंप्रश्नः तत्र समर्थायोग्यायावार्त्तातया सादरं आदरेण सहितं यथा तथा सपर्यां पूजामुत्कृष्टमासनं सती नादत्तनस्वीकृतवती तत्र हेतुः पित्रा दक्षेण अप्रतिनंदिताअनादृता ॥ ८ ॥

अरुद्रभागं न विद्यते रुद्रस्य भागो यस्मिन् तमध्वरं यागं विभौ देवे रुद्रे पित्रा दक्षेण कृतं हेलनं अपराधं चावेक्ष्य आह्वानाद्यकरणात् तथा स्वयं यज्ञसदसि पित्रा अनादृता च रुषा लोकान् धक्ष्यती भस्मी कुर्वाणेव चुकोप क्रुद्धवती ॥ ९ ॥

सा सती देवी अमर्षावप्रत्यया अमर्षेण क्रोधेन विपन्नया अव्यक्तगिरा वाचा रुद्रावहेलनादिनासमुत्थितान् दक्षं हंतुमुद्यतान् भूतगणान् मणिमन्मदादीन् स्वतेजसा स्वबलेन निगृह्य निवार्य धूमपथश्रमस्मयं धूमपथेषुधूमादिमार्गप्रदकर्मसु परिश्रमोत्थगर्वं शिवं द्वेष्टीति शिवद्विट् तं दक्षं जगद्दे निंदितवती निंदावाक्यान्युक्तवतीत्यर्थः ॥ १० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचंद्रचंद्रिका ॥

तान्यत्राह न यस्येति त्रयोदशभिः प्रियात्मनः प्रियः निरतिशयप्रीतिविषयः आत्मा परमपुरुषः यस्य प्रियो हि ज्ञानिनोत्यर्थमहमिति गीतत्वात् यस्य रुद्रस्य लोके भुवने देहभृतां मध्येऽतिशायनः अतिशायितः प्रियः प्रीतिविषयः तथाऽप्रियो वा नास्ति सर्वांतरात्मानम् परमात्मानमेव निरतिशयप्रीतिरूपापन्नया भक्त्या भजतस्तस्य सर्वं ब्रह्मात्मकतयानुसंदधतः प्रियाप्रियादिविभागो नास्तीत्यर्थः तस्मिन्मुक्तवैरके सर्वभूतसुहृदि समस्तात्मनि स समस्तस्यात्मा आत्मावत्प्रियः तस्मिन् यद्वा समस्ते आत्मा ब्रह्म पूर्णमिति चित्तं यस्य तस्मिन् तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवं सूर्यश्चाहं कक्षीवानृषिरस्मि विप्र इत्यादि श्रुत्युक्तविधया सर्वात्मकं ब्रह्म सर्वात्मकत्वेन स्वस्मिन्साक्षात्कुर्वतीतिवार्थः योऽहं शरीरकः परमात्मा सोऽहमेवं मत्वाद्विशरीरक इति श्रुत्यर्थः यद्वा ब्रह्मण आवेशावतारत्वाद्रुद्रे ब्रह्मदृष्ट्यैवेदमुक्तं सर्वात्मनीति अस्मिन्पक्षे षष्ठीतत्पुरुषः संमतः एवं विधरुद्रे भवंतं विना कतमः कोवा प्रतीपयेत् प्रातिकूल्यमाचरेत् ॥ ११ ॥

एवं ब्रह्मविदग्रेसरस्य रुद्रस्य प्रतीपाविषयत्वमुक्तं अथैतस्मिन्साक्षाद्ब्रह्मविदि कृतापराधिनो दुर्जनास्त्वत्त उत्पन्नमिदं शरीरं त्यक्ष्यामीति वक्ष्यंती प्रथमं साधुसाधुलोके प्रसिद्धजाति दोषानिति हे द्विजपितृशब्देनाऽसंबोधनं तदा च तेपाय भवादृशाः केचित्त्वादृशाः दुर्जनाः परेषां स्वापेक्षया अन्येषां गुणेषु सत्स्वपि दोषानेव गृह्णंति तान्वोद्घाटयंति न तु गुणांस्तेऽसाधव इत्यर्थः ये पुनः रुद्रादयः दोषान्न गृह्णंति किंतु फल्गूनल्पानपि गुणानेवं बहुली करिष्णवः वितनोतुमिच्छवो भवंति त महत्तमाः गुणेषु साधव इति पाठे ये साधवः फल्गूनपि गुणान् बहुलीकरिष्णवस्ते महत्तमा इत्यन्वयः तेषु च महत्तमेषु भवानघम पराधम् अविदद् लब्धवान् कृतवानित्यर्थः ॥ १२ ॥

असतां त्वादृशामिदं महत्स्वपचरणं युक्तमेवेत्याह नाश्चर्यमिति कुणपात्मवादिषु कुणपं शव प्रायं शरीरमेवात्मेति ये वदंति तेषु असत्सु दोष्व सत्सु सर्वदा सेर्ष्यम् ईर्ष्या अक्षमा सेर्ष्यं यथा भवति तथा महद्भिर्निंदा महत्तमविषयनिंदेति यदेतत्तदाश्चर्यं न भवति प्रत्युत महापुरुषपादपांसुभिः महापुरुषा महत्तमास्तेषामंघ्रिरजोभिः निरस्तं तेजः प्रभावो येषां तेषु त्वादृशेषु तदेवमहद्भिर्निंदनमेव शोभनं उचितं यद्यपि महांतः स्वानिंदां सहंते तथापि तत्पादरेणवस्तदसहमानास्तेषां तेजो निरस्यंति अतोऽसत्सु विनिंदनमेवोचितमित्यर्थः १३

कोसावपचारो महत्सु मया कृत इत्यत्राह यदिति द्वाभ्यां यस्य रुद्रस्य द्व्यक्षरं शिवे इत्यक्षरद्वयात्मकं नाम नामधेयं प्रसंगादीपस्कोद्गिरावाङ्गिद्रियेणेरितमुच्चारितं नृणामघं पापमाशु द्राक्हंति निवर्तयति सतामपि नामोच्चारणादेर्भगवन्नामवदघनिवर्तकत्वादितिभावः अलंघ्यम् नतिक्रमणीयं शासनमाज्ञा यस्य तं शिवमशिवोऽमंगलो भवान् द्वेष्टि अहो कष्टम् अमंगलो द्वेष्टीत्यनेन तद्द्वेषाद्भवतोऽमंगलमनंतरभावीति भावः ॥ १४ ॥

किंच ब्रह्मरसासवार्थिभिः ब्रह्मरसो ब्रह्मानंदः स एवासवो मकरंदस्तदर्थिभिः ब्रह्मानंदानुभवमधुलिप्सुभिः महतां मनांस्येवालयो भृंगास्तैर्यस्य रुद्रस्य पादपद्मं निषेवितं ईश्वराज्ञामिममन्वगच्छेदिति ज्ञानप्रदत्वादिति भावः कीदृशं तत्पादपद्मं यन्निषेवितं तत्राह यत्पादपद्मम् अर्थिनो लोकस्य याचमानस्य जनस्य आशिषोऽभीष्टानि वर्षति ददाति तस्मै विश्वबंधवे विश्वानुकूलाय भवान् द्रुह्यति अपकरोति क्रुधद्रुहेति चतुर्थी ॥ १५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली

एवं भर्तृप्रेषितानुचरसूचितस्नेहात् शांतमनस्कत्वेन पश्चान्नगता किं तु पुरत एव गत्वा सा यज्ञवाटमाविशदित्याह आब्रह्मेति आसमंताद्ब्रह्मघोषेण वेदध्वनिना ब्रह्मलोकपर्यंतगामिना ध्वनिना वोर्जितं संकुलं यज्ञार्थं वैशसं पशुसंज्ञपनं पशुहिंसनं यस्मिन् तत्तथा मृच्च दारु च अयश्च कांचनं च दर्भाश्च चर्माणि च तैर्निसृष्टानि निर्मितानि भांडानि यस्मिंस्तथा ॥ ६ ॥

तस्या अवज्ञाकरणप्रकारमाह तामागतामिति यज्ञकृतो दक्षस्य कश्चनेत्यस्य व्यावृत्तिमाह ऋते इति स्वसारः स्वसृः तत्स्नेहः कुतोऽवगत इति तत्राह सादराः सानुरागा इति ॥ ७ ॥

सती प्रत्यालिंगनादिकं किं कृतवती नेति भावेनाह सौदर्येति प्रधानावज्ञादुःसहेति भावेनाह पित्रेति अप्रतिनंदिता अकृतमनःसंतोषा ॥ ८ ॥

ततः किमकरोदिति तत्राह अरुद्रभागमिति न रुद्रस्य भागो यस्मिन्स तथा तं कृतहेलनं कृतावज्ञम ॥ ९ ॥

अधीश्वर्या कुपितमित्यत्र किं लिङ्ग मत्राह जगर्हेति । अमर्षेण विपन्नयागद्गदभावं प्राप्तया धूमपंथाः कर्ममार्गः तद्विषये श्रमः शिक्षा स्मयो गर्वो यस्य स तथा तं कर्ममार्गेऽतिनिष्णातमित्यर्थः स्वतेजसा स्वभावेन निगृह्य निवार्य ॥ १० ॥

स्त्रीत्वेपि प्रमाणवद्युक्त्या निनिंदेत्याह न यस्येति लोके भुवने विद्यमानानां देहभृतां शरीरिणां प्रियात्मनो मनोऽभीष्टरूपस्य यस्य रुद्रस्य योग्यतातिरेकेणातिशायनः प्रियेतिप्रियस्तथाऽप्रियो द्वेष्यश्च नास्ति । तस्मिन् रुद्रे भवंतमृते पुरुषाणां कतमः पुरुषः प्रतीपको न कोपीत्यर्थः प्रतीपाकरणे हेत्वंतरं चाह समस्तात्मनीति विष्णवादीन् षट् ऋते इंद्रादिसमस्तस्वामिनि नहि कश्चिद्विरोध्य तिष्ठति स्वाम्यपि वैरकृच्चेत्तस्मिन्द्वेषः संभावित इत्यत उक्तमेव हेतुं स्मारयति मुक्तवैरक इति वैरेत्युपलक्षणं प्रेमापि विमुक्तप्रिय इत्यर्थः ॥ ११ ॥

तत्त्वतोपि भवानपि भवद्वेषं कर्तुं न योग्य इत्याह दोषानिति केचिदसाधवो दुर्जनाः परेषामुत्तमानां गुणेषु दोषानेव गृह्णंति न गुणान् तदुक्तं "दोषोप्येको यदि गुणगणे तत्र मुक्त्वा गुणौघान् दोषग्राही भवति हि खलः सल्लिकातुल्यधर्मे,, इति भवादृशा महत्तमाः द्विजाः फल्गून् गुणान् बहुली करिष्णवो न दोषान्गृह्णंति किं तु गुणानेव "दोषान्मुक्त्वा गुणमनुभवन् स्वल्पमप्येति तृप्तिं साधुलोके सलिलमिलितक्षीरपायीव हंस,, इति तत्रैव शास्त्रे स्थिते महत्तमेषु गणितो भवान् भवद्वेषादघमविदल्लब्धवान् हि अहो कष्टमिति शेषः द्विजा इत्यनेन दक्षस्य शास्त्रविचारयोग्यतातिशयं सूचयति ॥ १२ ॥

असतां योग्यो महत्तमेष्वेकस्य तव शिवद्वेषो ममाश्चर्यबुद्धिं जनयतीति भावेनाह नाश्चर्यमिति * कुणं कर्मफलं पिबतीति कुणपो देहः स एवात्मेति वादिनस्तेषु असत्सु ईर्ष्यया सह वर्तमाना महतां विनिंदास्तीति यन्नैतदाश्चर्यं किंतु तदेव महद्भिर्निंदनमेव शोभनमित्यन्वयः कुणपात्मवादित्वं च विद्वज्जनानिषेवाया अभावादित्याह महापुरुषेति कश्चिद्विद्वज्जनसेवया आप्तशास्त्रज्ञानेन हि तत्त्वज्ञानं स्यात्तद्भावान्नास्त्यतो युक्तं कुणपात्मवादित्वे न महद्भिर्निंदनं भवांस्तादृशोऽतोममाश्चर्यबुद्धिरिति ॥ १३ ॥

महाज्ञानदनं मया नकृतमिति वक्तुं न शक्यत इत्याह यत् द्व्यक्षरामिति शिव इति द्वे अक्षरे यस्मिंस्तत् द्व्यक्षरं यस्य भगवतो यत्

* कुत्सितं वा सुखं कर्मफलं ।

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तीकृत सारार्थदर्शिनी ॥

श्रीरुद्रस्य सर्वत्रापि प्रीतिमत्वेन सर्वत्रादोषदृष्ट्या च अतिमहत्त-मत्वं । तेष्वविद्वद्भवानघमित्यनेन तस्मिन् श्रीरुद्रे दोषमात्र दर्श-नात् तस्य च सर्वात्मत्वात् सर्वजगत्येव दोषदृष्टिप्राप्त्या चोदिते परमेष्ठिनेत्यनेन ब्रह्मण्यपि दोषदृष्ट्या अधिष्ठानमभिभूय चेति महद-स्वल्पपराधेन च दक्षस्यात्यसत्तमत्वं ध्वनितम् ॥ १२ ॥

एतच्च तादृशेषु दुर्जनेषु उचितमेवेत्याह नेति । कुणपं जडं श-रीरं तदेवात्मेति वदन्ति ये तेषु असत्सु या सर्वदापि महद्भिर्निंदा एतदाश्चर्यंन कीदृशेषु पांशुभिः कर्त्तृभिः सेर्ष्यं यथास्यात्तथा निर-स्तं तेजः प्रभावो येषां तेषु यद्यपि महान्तः स्वनिंदां सहंते तथापि तत् पादरेणवस्तदसहमाना स्तेषां तेजो निरस्यन्तीत्यर्थः । अतो-ऽसत्सु महद्भिर्निन्दनमेव समुचित फलदायकत्वात् शोभनम् ॥१३॥

नच महत्स्वपि मध्ये श्रीशिवतुल्यः कोऽप्यन्योऽस्तीत्याह यस्य द्व्यक्षरं शिव इति तत् प्रसिद्धं नाम केवलं गिरैव ईरितं नतु मन-सा ध्यातं । तच्च सकृदपि प्रसंगादपि पवित्रकीर्तिमिति माधुर्य्यं अलंघ्य शासनमित्यैश्वर्य्यं । शिवेतरोऽमङ्गलः ॥ १४ ॥

पापहरत्वमुक्तं मुक्तिप्रदत्वमाह यदिति ब्रह्मरसोब्रह्मानन्दएवा सवो मकरन्दस्तदर्थिभिः भोगप्रदत्वमाह लोकस्येति ॥ १५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धांतप्रदीपः ।

ब्रह्मघोषेण सर्वतो वेदध्वनिना ऊर्जितमतिशायितम् यज्ञवैश-सं मिथोपशमवार्थघातो यस्मिन् तत् सर्वशः विप्रर्षिभिर्जुष्टं सेवि-तम् विबुधैश्च जुष्टम् मृदादिभिर्निसृष्टानि निर्मितानि भांडानि यस्मि न् तत् यजनं यागस्थानं समाविशत् सतीति शेषः ॥ ६ ॥

तत्र यागस्थान मागतां तां सतीं स्वसृजननीं च ऋते यज्ञकृतो दक्षाद्भयं तस्मात् कश्चन जनो नाद्रियत् नादृतवान् तत्र हेतुगर्भं विशेषणं विमानितां यज्ञकृतेति विभक्तिव्यत्ययेनान्वयः ताः स्तु प्रेमाश्रुभिर्निरुद्धं कंठं यासां ताः सादराः परिषस्वजुः आलिंगि-तवत्यः ॥ ७ ॥

सा पित्रा अप्रतिनंदिता सती मात्रा मातृस्वसृभिर्भगिनीभिश्च सादरं यथा तथा दत्तां सपर्यां पूजामुत्कृष्टमासनं च नादत्त न स्वी-कृतवती किंच सौदर्येण सोदरत्वेन भगिनीनां यः संप्रश्न कुशलप्रश्न स्तत्र या समर्था योग्या वार्ता तया सह तांचापि नादत्त नाश्रृणो दित्यर्थः ॥ ८ ॥

यज्ञसदसि पूर्वयज्ञसदसि देवे विभौ विपुलज्ञाने पित्रा कृतं हे-लनमवेक्ष्यतं वर्तमानमध्वरं चारुद्रभागं न विद्यते रुद्रभागो यत्र तथा भूतमवेक्ष्य तस्मिन्नेवाध्वरेपित्रा स्वयमनादृता अधीश्वरी चुकोपे-त्यन्वयः ॥ ९ ॥

सा देवी भूतगणान्समुत्थितान् स्वतेजसा निगृह्य निवार्य्य अ-मर्षेण क्रोधेन विपन्नया क्षुब्धया गिरा धूमपथे कर्ममार्गेयः श्रमोऽ भ्यासस्तेनस्मयो गर्वो यस्य शिवं द्वेष्टीति तं जगर्हगर्हयामास ॥ १० ॥

गर्हामेवाह न यस्येति त्रयोदशभिः यस्य लोके अतिशायनः अतिशयितः प्रियोऽप्रियश्च नास्ति अत एव देहभृताम् प्रियः आत्मा स्वभावो यस्य तस्य तस्मिन् मुक्तवैरके समस्ते पूर्णे वासुदेव आत्मा चित्तं यस्य तस्मिन् यद्वा भर्तरिवासुदेवबुद्ध्यभिप्रायेण वासुदेवावे-शावताराभिप्रायेण च महात्मनि शिवे समस्तानामात्मा समस्ता-त्मेति प्रयोगो युक्तस्तस्मिन् भवंतम् ऋते कतमः प्रतीपयेत् प्रतिकू-लमाचरेत् ॥ ११ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः

साधुनिंदकत उत्पन्नमिदं नधारयिष्ये इति वक्तुं साध्वसाधुल-क्षणकथनपूर्वकं दक्षदोषान् शिवगुणानाह दोषानित्यादिना हेद्वि-जेत्यभिक्षेपः ये परेषां गुणेषु सत्सु दोषानेव गृह्णंति ते भवादृशाः साधुप्रतियोगिनः असाधव इत्यर्थः बहुवचनं तेष्वपि तारतम्यं द्यो तयति केचित् गुणेषु दोषान्केवलान् न गृह्णंति किं तु दोषान् गु-णांश्च विवेकेन गृह्णंति तथोक्तं महाभारते शत्रोरपि गुणावाच्याः दोषावाच्यागुरोरपीति अत्र गुरुः पित्रादिः ते लोकमर्यादास्थापकाः महांतः केचिच्च गुणाने व गृह्णंति किंतु फल्गून् तुच्छानपि गुणान् बहुली करिष्णवो भवंति ते महत्तमाः एते साधवः तेषु भवान् अघ मपराधमविदत् लब्धवान् अकल्पयदित्यर्थः अधिष्ठानमभिभूयचेत्युक्त त्वाच्च ॥ १२ ॥

कुणपं शरीरं तदेवात्मेति तेषु भवादृशेष्वसाधुषु ईर्ष्यां अत्तांतिः सेर्ष्यं यथा भवति तथा महद्भिर्निंदेति यदेतदाश्चर्यं न भवति किं तु तदेव महद्भिर्निंदनमेव शोभनमुचितं भवति साधवो यद्यपि स्वनिंदां सहंते तथापि तदंघ्रिरेणवस्तेषां तेजोनिरस्यंतीत्या शयेन तान् विशिनष्टि महापूरुषपादरेणुभिर्निरस्ततेजः स्विवि ॥ १३ ॥

यद्यस्य द्व्यक्षरं शिव इति नाम नृणामाशु अघं हंति कथं प्रसंगादुपचारात् तत्रापि सकृदेकवारमेव गिरेरितं सत् ॥ १४ ॥

यस्य पादपद्मं महतां मनांस्येवालयस्तैः ब्रह्मरसो भगवदानंदः स एवासवो मकरंदस्तदर्थिभिः निषेवितम् यश्च अर्थिनः आशिषः विद्यादिसंपदो वर्षति ॥ १५ ॥

भाषाटीका ।

वहां जाकर देखें तो ब्रह्मघोष से पूरित और यज्ञका पशु दि-या जाय जहां उस यज्ञ स्थान में सतीजी ने प्रवेश किया कि जहां पर देवता और ब्रह्मर्षि बैठे हुये हैं और चारों तरफ मृत्यका, काष्ठ, लोहा, कंचन, दर्भ और चर्म इनके बने हुये पात्र धरे हें ॥ ६ ॥

सतीजी के वहां जाने पर मारे दक्ष के डर से किसीने भी इन का आदर नहीं किया केवल मा और वहिनों ने अश्रुपातों से गला भरकर बडे हर्ष और आदर से इनके साथ भेट मिलाप किया ७ ॥

तौ भी सहोदरी वहिनों के प्रश्न की बात भी नही सुनी तथा माता और मासी अर्थात् माकी वहनों ने जो सतीजी को आसन और भेट पूजा दी सतीजीने कुछ भी ग्रहण न करी क्योंकि पिताने तो बात भी नहीं पूंछी ॥ ८ ॥

सतीने एक तो यज्ञमें महादेवजी का भाग न देखा दूसरे पिता ने शिवजी को निमंत्रण भी न दिया तौ भी उतनी चिंता नथी पर यज्ञ सभा में इतनी बडी अधीश्वरी का अनादर किया तब सती जी को बडा क्रोध भया जैसे मानों रोष के मारे लोगों को जला देवेंगी ॥ ९ ॥

इतने में दक्षके मारने को उद्युक्त हुये भूतगणों को सतीजी ने अपनी आज्ञासे रोककर क्रोधभरी हुई दुःखित वाणी से शिवद्रो-ही कर्ममार्ग के श्रम से गर्वीले, अपने पिता की सबों के सुनते २ बहुत निन्दाकी ॥ १० ॥

श्रीसतीजी बोली । न लोक में देहधारियों के मध्य में जिनका कोई अतिप्रिय न कोई अप्रिय केवल प्रिय है आत्मा श्रीहरि जिन

किं वाशिवाख्यमशिवं न विदुस्त्वदन्ये ब्रह्मादयस्तमवकीर्यजटाः श्मशाने ।
तन्माल्यभस्मनृकपाल्यवसत्पिशाचैर्ये मूर्द्धभिर्दधति तच्चरणावसृष्टम् ॥ १६ ॥
कर्णौ पिधायनिरयाद्यदकल्प ईशे धर्मावितर्यसृणिभिर्नृभिरस्यमाने ।
छिंद्यात्प्रसह्य रुशतीमसतीं प्रभुश्चे जिह्वामसूनपि ततो विसृजेत् स धर्मः ॥१७ ॥
अतस्तवोत्पन्नमिदं कलेवरं नधारयिष्ये शितिकंठ गर्हिणः ।
जग्धस्य मोहाद्धिविशुद्धिमंधसोजुगुप्सितस्योद्धरणं प्रचक्षते ॥ १८ ॥
न वेदवादाननुवर्तते मतिः स्वएव लोके रमतोमहामुनेः ।
यथागतिर्देवमनुष्ययोः पृथक् स्व एवधर्मेनपरं क्षिपेत् स्थितः ॥ १९ ॥
कर्म प्रवृत्तं च निवृत्तमप्यृतं वेदे विविच्योभयलिंगमाश्रितम् ।
विरोधितद्यौगपदैककर्त्तरि द्वयं तथा ब्रह्मणि कर्म नर्च्छति ॥ २० ॥
मावः पदव्यः पितरस्मदास्थिता या यज्ञशालासु न धूमवर्त्मभिः ।
तदन्नतृप्तैरसुभृद्भिरीडिता अव्यक्तलिंगा अवधूतसेविताः ॥ २१ ॥

भाषाटीका ।

कों एसे सबों कों आत्माके नाई प्यारे वैर को दूर छोडने वाले एसे शिवजी से पिताजी ! तुमको छोड कौन वैर करैगा ॥ ११ ॥

हे द्विज ! (अर्थात् तुम पिता कहने योग्य नहीं हो) तुमारे सदृश मनुष्य और लोगों के गुणों में भी दोषों को देखते हैं और शिवजी सदृश साधुजन गुणों में दोष देखना तो दूर रहा थोडे भी गुण होंय तो उनको बहुत करके जानते हैं एसे महत्तम पुरुषों में तुमने दोष समझा है ॥ १२ ॥

तुमारे सदृश, देहाभिमानी खोटे मनुष्यों को ईर्षा पूर्वक महत्जनों की निंदा करना ये कुछ आश्चर्य नहीं हैं क्योंकि महापुरुषन के चरण रज से नष्ट तेज वाले तुमारे सदृशों को निंदा करनाही शोभा है (यद्यपि महापुरुषों के चरण रज से तेज बढना चाहिये परंच अधिकारी नहोनेसनष्ट होजाता है जैसे कमोदनी कों सूर्य काप्रकाश) ॥ १३ ॥

जिन का दो अक्षर का (शिव एसा) नाम भी मनुष्यों की वाणी से एक वार भी निकले तो भी पापों को नाश कर देवे एसे पवित्रयश वारे जिनकी आज्ञा को जगत में कोई उल्लंघन न कर सकेएसे शिवजी से अमंगल रूप तुम वैर करते हो अहो ! बडा आश्चर्य है ॥ १४ ॥

जिनका चरणारविन्द ब्रह्म रसरूप मकरंद को पान करने वाले महात्माओं के मनरूप मधुपों से सेवित होरहा है और जिनका चरणारविंद याचकों की कामनाओं को पूर्ण करता है एसे विश्वभर के बंधुरूप श्रीशिवजी से तुम द्रोह करते हो ॥ १५ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका

यदुक्तंशिवापदेशोह्यशिवइति यच्चोक्तंप्रेतावासेष्वित्यादितत्राक्षिपन्नाह किंवेति योजटाअवकीर्यश्मशानेऽवसद्वसतिस्म तस्यश्मशानस्यमाल्यानिभस्मानिनृकपालानिचभूषणत्वेनसंतियस्य तस्यचो-

श्रीधरस्वामि कृत भावार्थदीपिका ।

न्येनविदुः किं विदंत्येवेतिचेन्न तथासतितेषांतद्धास्यानुपपत्तेरित्याह तच्चरणादवसृष्टंगलितंनिर्माल्यंमूर्धभिर्धारयंति ॥ १६ ॥

इदानींदेहत्यक्तुकामाधर्मतत्त्वमाह कर्णौवाच्छाद्यनिर्गच्छेत् यद्यदिमसुंमारयितुंवा कल्पोनभवति कदा धर्माविताधर्मरक्षकेईशोऽस्मिन्यसृणिभिर्निरंकुशैर्नृभिरस्यमानेऽधिक्षिप्यमाणे प्रभुः शक्तश्चेत् रुशतीमकल्याणवादिनीम् प्रसह्यबलाच्छिंद्यात् ततोऽपिस्वयंप्राणान्विसृजेदितियत्सधर्मः ॥ १७ ॥

तवत्वत्तउत्पन्नम् शितिकंठोनीलकंठस्तन्निंदकात् प्रमादादापन्नस्यापवित्रस्यत्यागंविनानशुद्धिरितिदृष्टांतेनाह जग्धस्यभक्षितस्यान्नस्योद्धरणंवमनमेवपुंसोविशुद्धिंप्रचक्षते ॥ १८ ॥

यदुक्तंलुप्तक्रियायाशुचयइतितत्प्रत्याह नेति वेदवादान्विधिनिषेधरूपान्स्वएवलोकेस्वात्मन्येवरममाणस्यमहतोमुनेःसम्यग् विरक्तस्यमतिर्नानुवर्तते निवृत्ताधिकारत्वात् अधिकारभेदेदृष्टांतः यथादेवानांगतिराकाशएवमनुष्याणांपृथिव्यामेव अतः स्वएवधर्मेप्रवृत्तिलक्षणेनिवृत्तिलक्षणेवास्थितः सन्परमन्यंधर्मंपुरुषंवानक्षिपेन्नानिंदेत व्यवस्थिताधिकारत्वेनोभयोः सत्यत्त्वात् नाक्षिपेदेवेतिवाऽन्वयः ॥ १९ ॥

एतदेवोपपादयंत्याह प्रवृत्तमग्निहोत्रादिनिवृत्तंशमदमादिऋतंसत्यमेवयतोवेदेआश्रितंविहितं तच्चाविविच्यव्यवस्थयाश्रितंनत्वविशेषेण व्यवस्थामेवाऽऽहउभयंरागवैराग्यलक्षणंलिंगंचिह्नमाधिकारिविशेषणंयस्मिन्स्तत् ननुयावज्जीवमग्निहोत्रंजुहोति शांतोदांत इत्यादिषुनैवंव्यवस्थाप्रतीयतेसत्यम् तथाऽप्युभयोरेकाधिकारविरोधात्तथापर्यवस्यतीत्याह युगपद्भावोयौगपद्यंयौग पदेनैकस्मिन्कर्त्तरितत्कर्मद्वयंविरोधि ननुतर्हिनिवृत्तंकर्मशिवेनापिकर्तव्यमेवनेत्याह ब्रह्मणिसदाशिवेकिंचिदपिकर्मनऋच्छतिनप्राप्नोति अतोयथाप्रवृत्तनिवृत्तयोःपरस्परधर्माकरणेनदोषस्तथेश्वरेएतदुभयधर्माकरणेऽपीति भावः ॥ २० ॥

चिताभस्मकृतस्नानस्थानप्रइत्यादिनायोभोगाद्यभावउक्तस्तत्राह हेपितः अस्माभिरास्थिताआश्रिताःपदव्योऽणिमादिसमृद्धयोवः

नैतेन देहेन हरे कृतागसो देहोद्भवेनालमलं कुजन्मना ।
व्रीडा ममाभूत् कुजनप्रसंगतस्तज्जन्मधिग्यो महतामवद्यकृत् ॥ २२ ॥
गोत्रं त्वदीयं भगवान् वृषध्वजो दाक्षायणीत्याह यदा सुदुर्मनाः ।
व्यपेतनर्मस्मितमाशु तद्ध्यहं व्युत्स्रक्ष्य एतत्कुणपं त्वदंगजम् ॥ २३ ॥

मैत्रेय उवाच ।

इत्यध्वरे दक्षमनूद्य शत्रुहन्क्षितावुदीचीं निषसाद शांतवाक् ।
स्पृष्ट्वा जलं पीतदुकूलसंवृता निमील्य दृग्योगपथं समाविशत् ॥ २४ ॥
कृत्वा समानावनिलौ जितासना सोदानमुत्थाप्य च नाभिचक्रतः ।
शनैर्हृदि स्थाप्य धियोरसि स्थितं कंठाद्भ्रुवोर्मध्यमनिंदिताऽनयत् ॥ २५ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

युस्माकं मा नसंतीत्यर्थः यतो वः पदव्यो यज्ञशालास्वेव सन्तीति ताश्च तदन्नेन यज्ञगतेनान्नेन तृप्तैः केवलमीडिता धूमवर्त्मभिश्च भुज्यंते या अस्मत्पदव्यस्तास्तु नैवंभूताः किन्त्वव्यक्तलिंगाः नव्यक्तं लिंगं हेतुर्यासाम् इच्छामात्रप्रभवत्वात् अवधूतैर्ब्रह्मविद्भिः सेविताः अतोऽहमाढ्योऽहं दरिद्र इति गर्वमाकृथा इति भावः ॥ २१ ॥

किं बहुनोक्तेन मद्देहं त्यक्ष्याम्येवेत्याह द्वाभ्याम् एतेन नालं नपूर्यते किम् अपि त्वलमेव कथंभूतेन कुजन्मना तदेवाह हरे कृतापराधस्य तव देहादुद्भूतेनोत्पन्नेन ननु श्लाघ्योऽयं देहः कथं त्याज्यस्तत्राह कुजनस्य तव प्रसंगतः संबंधान्मम लज्जाऽभूत् अतो यो महतामप्रियकृत्तस्मात् जन्म तद्धिक् त्वत्संबंधात् श्लाघ्यमित्यर्थः ॥ २२ ॥

किंच परिहासादिषु विनोदेनापि दाक्षायणीति संबोधयंस्त्वदीयं त्वत्संबंधवाचकं गोत्रं नाम यदा वृषध्वज आह गृह्णाति तदाहं व्यपेतनर्मस्मितं यथा भवत्येवं सुदुर्मना अतिदुःखितचित्ता भवामि ततस्मात् किंचिन्निश्चितमेतत्कुणपं प्रायं व्युत्स्रक्ष्यं त्यक्ष्यामि ॥ २३ ॥

इत्थं प्रत्युवाद उक्त्वा शत्रुहन् क्रोधादिरिपुघातिन् उदीचीमुदीच्यां दिशि पादांतरं उदङ्मुखी शांतवाक् गृहीतमौना जलं स्पृष्ट्वाऽऽचम्य दृक् दृशम् ॥ २४ ॥

योगमार्गमेवाऽऽह कृत्वेति अनिलौ प्राणापानावूर्ध्वाधो वृत्ति करौ निरोधेन समानावेकरूपौ नाभिचक्रं कृत्वा तत उदानमुत्थाप्य धिया सह हृदि स्थापयित्वा कंठमार्गेण भ्रुवोर्मध्यमनयत् ॥ २५ ॥

श्रीराधारमणदास गोस्वामिविरचिता ।
दीपन्याख्या दीपिका टिप्पणी ।

आक्षिपन्ती सिद्धांतेन तिरस्कुर्वन्ती त्वत्तोऽन्ये ब्रह्मादयोऽशिवत्वेन किं कुतो न विदुः तथा सति । अशिवत्वेन ज्ञाते सति ॥ १६ ॥

धर्मांतरं धर्मस्य यथावत्स्वरूपं "तत्वं वाच्यभेदे स्यात्स्वरूपे परमात्मनीति विश्वः ॥ ततोपि जिह्वाछेदे कृतेपि यद्यपि तथाहं समर्था तथाप्यपराधिवः किंचित् कर्तुमशक्यत्वात् स्वश्रीविग्रहावलं घातितवान् इति स्वस्वामिकीर्त्तौ दूषणं न स्यादिति भावः ॥ १७ ॥

किन्तु देहत्यागं तु कारिष्याम्येवेत्याह अतः इति ॥ १८ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामि विरचिता
दीपिन्याख्या दीपिका टिप्पणी

तच्चित्तद्वावाक्यं प्रत्याचष्टे एवकारं स्वधर्मसमभिव्याहारेण व्याख्याय निदाऽत्यंतायोगं वक्तुं क्रियासमभिव्याहारेण व्याचष्टे व्यवस्थितेति आत्मज्ञानशून्यैः विविदिषार्थं प्रवृत्त धर्म एवानुष्ठेयः तत्सहितैस्तु शमादिनिवृत्तधर्म एवेति व्यवस्थितो नियमितो धिकारो यथोः प्रवृत्तनिवृत्तधर्मयोस्तत्वेन (हे)मा नाच्चपरेधति अत्यंतायोग व्यवच्छेदः ॥ १९ ॥

एतदेव व्यवस्थिताधिकारत्वेन रूपमेव तत्र विहितत्वं विविक्तेत्यस्य व्याख्या सम्यक् व्यवस्थयेति तत्तदाधिकारिनियमेनेत्यर्थः अविशेषेण सामान्यतया यथा स्वाराज्यकामो राजा राजसूयेन यजेतेत्यधिकारविधिस्तत्र यथा स्वाराज्यकामना सर्वेषामेव तथापि राज्ञ एवास्याधिकारिविशेषणत्वाद्राज्ञ एव स्वाराज्यकामस्य राजसूयेऽधिकारो नान्यस्य तथात्र रागवतैव प्रवृत्तं कर्मानुष्ठेयं न तु विरक्तेन वैराग्यवतैव निवृत्तं कर्मानुष्ठेयं न तु रागवतेति यथा संख्यं उभयमधिकारिविशेषणं यत्र प्रवृत्ते च कर्मणि तत् तत्र शंकते नन्विति एवं व्यवस्था अधिकारिविशेषणरूपा न प्रतीयते अग्निहोत्रं रागवान् जुहोति वैराग्यवान् शांतो दान्त इत्यश्रवणात् तथापि अधिकारिविशेषणाऽश्रवणेपि उभयोः प्रवृत्तनिवृत्तकर्मणोः एकस्मिन्नधिकारिणि विरोधेन न हि अग्निहोत्रादिकर्म व्यग्रेण शमादि कर्तुं शक्यते न च शमादिमता विरक्तेन तादृशं कर्म कर्तुं शक्यते इति विरोधादुभयमपि कर्म तथा तत्तदधिकारिविशेषणरूपया व्यवस्थया पर्य्यवस्यति अन्यथाऽनुपपत्त्या पर्य्यवसानं प्राप्नोतीत्यर्थः पुनः शंकते नन्विति जीवानामेवोभयविधे कर्मणि अधिकारो न त्वीश्वरस्येत्यतः ॥ २० ॥

अत्र संतीति क्रियाध्याहारादित्यर्थोक्तिः तादृशपदव्यभावे हेतुमाह यतो हेतोः पदव्यः यज्ञानुष्ठानेन कीर्त्यादिसमृद्धयः धूममार्गस्याधिकारो भोक्तुर्यजमानस्यैव नतु ऋत्विगादीनामिति धूमवर्त्मभिरित्यस्य तदन्नतृप्तानां विशेषणत्वा योगात्पृथक्क्रियाध्याहारेण व्याचष्टे धूमवर्त्मभिश्चेति नैवं भूतास्तव अस्मत्सेवितत्वादिविशिष्टा न भवतीति नकारो योजितः अतः श्रीशिवस्य प्रभुत्वसेवितपदवीकत्वात् ॥ २१—२२—२३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली

ततावता गुणैर्हीना स्थितप्रज्ञा हि ते मता यथा (२)योग्यं तु तात्पर्यं निद्राय अन्यदेव तु,, इति वचनात् ॥२०॥

अनंतरात्तीनग्रंथेन रुद्रदक्षयोः पृथङ्मार्गत्वं ध्वनितं कंठोक्तीकरोति माव इति हे पितरस्मदास्थिता अस्माभिराश्रिताः अवधूतसेविता सनकादियोगीन्द्रैरभ्यस्ता अव्यक्तलिंगा अन्यैरज्ञातलक्षणा अर्चिरादिमार्गलक्षणा या पदव्यस्ता वो युष्माकं मा नैव भवति यज्ञशालाग्राम सनन दीक्षालक्षणेन धूमवर्त्म धूमादिमार्गो येषां ते तथोक्ता तेषां युष्माकं कदन्नतृप्ते पशुमांसलक्षणेनान्नेन अलं बुद्धिगतैरसुहृद्भिः पशुप्राणहारिभिः पुरुषैरीडिता या धूमादिलक्षणपदव्यस्था अस्माकं नैवेति यदतः पृथङ्मार्गत्वात् त्वमिदयान्नो रुद्रस्य गुणान्नित्यं अनां न तस्य दूषणमुचितमिति भावः ॥ २१ ॥

किं बहुनोक्तेनेति स्ववैराग्यमाभावयति एतेनेति हरे रुद्रे कृतागसः कृतापराधस्य तव देहोद्भवेन देहाज्जातेनात एव कुजन्मना लोके निन्दितोत्पत्तिना कस्मादीदृशं वैराग्यं तवेत्यत आह भ्रमेडेति कुत्सितश्चासौजनः कुजनो भवादृशस्तस्य प्रसंगतो जन्यजनकसंबंधकथालक्षस्तस्मात् कारणांतरं चाह तज्जन्मेति यन्महतामवद्यकृतमनोविप्रियकारिजन्म धिक् निंदितमित्यर्थः ॥ २२ ॥

ततः किं फलितं तत्राह गोत्रमिति वृषध्वजो भगवान् दाक्षायणी वक्षुणीति त्वदीयं गोत्रं त्वन्नाम्नोपेतं नाम विशेषं यदा यावत्सुदुर्मनास्त्वन्नामस्मरणमात्रेण सुतरां विषण्णमना अत एव व्यपेतनर्मस्मितामिति किं याविशेषणं अपगतनर्मवचनयुक्तमंदहासो यथा भवति तथा मां प्रत्याह वक्ष्यति हे तात तावत्ततः पूर्वमेव त्वदंगजं तव शरीरादुत्पन्नं कुणपं कुत्सितशरीरमुत्सृक्ष्य इत्यन्वयः वृषध्वजः स्नेहवशाद्यत्र दाक्षायणीति त्वदीयं गोत्रमाह । तावत्तदा आशु त्वदीय नामस्मरणाद्व्यपेतनर्मस्मितं स दुर्मना भवत्यत इतः परं तथा मा भूदिति कुणपमुत्सृक्ष्य इति वा मम देहत्यागस्तृणत्यागतुल्य इति द्योतनायात्मनेपदप्रयोगः ॥ २३ ॥

एवं देहत्यागस्यायत्नसाध्यत्वेपीतिकर्तव्यतायाः फलाधिक्यं स्यादिति सूचनाय योगिजनशिक्षणाय च देहत्याग इति कर्तव्यतां दर्शयत्यस्मिन्नध्याये इतीति उदीचीं दिशमुद्दिश्य क्षितौ निषसादेत्यन्वयः धूमाद्यध्वनि रमयतीत्यध्वरस्तस्मिन्यज्ञे स्पृष्ट्वाचम्य पीतं च तत् दुकूलं च तेन संवृताच्छन्ना दृक् दृशौ निमील्य निमीलनयुक्त वा योगपथं देहोत्क्रमणयोगमार्गं ॥ २४ ॥

तं विवृणोति कृत्वेति जितासना प्राणादिसंचारवेगेनदेहसंचलनरहितासना प्राणनिरोधाऽकुत्सिता सा सती प्रथमं रेचकपूरके कृत्वाऽनिलौ प्राणापानौ समानौ ऊर्ध्वाधोवृत्तिरहितौ कृत्वा एकविषयगतीविधाय मूलाधारादुत्क्रमणकर्तारं सुषुम्नासंचारिणमुदानमुत्थाप्य ऊर्ध्वमुखं कृत्वा नाभिचक्रमानीय ततो नाभिमंडलाद्धिया निश्चलया बुद्ध्या शनैरुद्धेन विना हृदि स्थाप्य उरस्थितं वायुं कंठं नीत्वा कंठाद्भ्रुवोर्मध्यमनयदित्यन्वयः यद्वा सर्वसंधिसंचारिणां वायुं*व्यानमूर्ध्वाधोगतिनिमित्तौ प्राणापानौ समानवायुनैकीकृत्य तं सामानं वायुं सोदानमुदानगत्या सहितमुदानेनैकीकृत्यापर्युपरिस्थानं आवेन

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली

सहानयतीति अत्रद्व्यनंग्रशक्तिमता वायुना जीवसंवद्धव्यानयतं न तु तन्मात्रं तस्य योगिनो नित्याभ्यस्तत्वात् ॥२५॥

॥ २१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः

किं वेति वा शब्दः कथ्यते । किं किमिति न विदुरिति हेतुजिज्ञासा तस्या सूयासावात्मतास्थापनाय यदित्थं कामाति शिरश्चालने तथापि सोपहासतया वेदनाभाव एव तात्पर्यं सोपहासत्वे नैव विशुद्धं हेतुमाहस्थ तत्र इति ॥१६॥

कर्णाविति मतिसामर्थ्ये आक्षेपकजिह्वाच्छेदनप्राणत्यागे । ततोन्यूनत्वे तच्छेदे तत्याग सकर्णपिधान निर्गमा क्षेयाः ॥१७॥

यस्मात् श्रीशिवादिसंकोचेन तच्छेदे समर्थो नाहं अतस्तवेत्यादि जुगुप्सितस्य अपथ्यस्य विशुद्धिरोपशोर्विस ॥१८—२१॥

अलं शब्दोऽत्र निवारणे अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकमित्यमरः निवारणं च प्रयोजनाभावः यथा अलमतिविस्तरेणेत्यादौ । तस्य च वीप्सा अतिशये तत्र चात्र शिरश्चालने । तदभावात् मथः एतेन देहेन मम व्रीडा नाभूत् किं अपित्वभूदेव । तस्मादेतेनात्यर्थमेव प्रयोजनं नास्तीति । यद्वा । एतेनालं प्रयोजनाभावो न भवति तु प्रयोजनाभाव एव तस्मादेते नालमेवेत्यर्थः ॥ २२—२३॥

पितृकुलेत्यपि तादृश्याः स्तवपूर्वगामाभारतया श्रेयं सतीति पूर्वेणान्वयः ॥ २४—२५॥

॥ २१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृत सारार्थदर्शिनी

यदुक्तं शिवापदेशोह्यशिव इति यच्चोक्तं प्रेतावासेष्वित्यादि तदाक्षिपन्त्याह । यो जटा अवकीर्य श्मशानेऽवसत् तस्य श्मशानस्य माल्यानि भस्मानि नृकपालानि च भूषणत्वेन सन्ति यस्य तं शिवाख्यम् अशिवं त्वत्तोऽन्ये ब्रह्मादयो न विदुः किं विदन्त्येवेति चेत् न । तथा सति तेषां तद्दास्यानुपपत्तेरित्याह तच्चरणादवसृष्टं गलितं निर्माल्यं ये मूर्द्धभिर्धारयन्ति ॥ १६ ॥

ननु त्वं साधून् लक्षयन्ती परेषु दोषदर्शनं निषिद्ध्यसि अथच मां विप्रं प्रजापतिपतित्वेन जगत्पूज्यं पितरमपि निन्दसीति त्वमप्यसाधुतरैवेति तत्र सम्प्रति निन्दायाः का वार्त्ता शिवद्विषं त्वां यदहं न हन्मि एष मे महापराध इत्यत्र धर्मतत्त्वं शृणु इत्याह कर्णाविति धर्माऽवितरि धर्मरक्षके महत्तमे ईशे स्वामिनि अशृणिभिर्निरंकुशैः नृभिरस्यमाने अभिक्षिप्यमाणे सति कर्णौ पिधाय निरयान्निर्गच्छेत् । यत् यदि अकल्पः हन्तुं मर्तुं वा यदि न समर्थः स्यात् प्रभुश्चेद्यदि च समर्थस्स्यादित्यर्थस्तदा असतां निन्दकानां रुषतीमकल्याणवादिनीं जिह्वां प्रसह्य बलादेव छिन्द्यात्ततोऽपि निन्दाश्रवणप्रायश्चित्तं कुर्वन् स्वयं प्राणान् विसृजेत् । यद्वा जिह्वाच्छेदनादिकं स निन्दकः प्राणान् विसृजेत् तदा धर्मः तस्यानन्तरं कर्मण प्रसमनाद्यध लक्ष्य ऽधर्मो न भवतीत्यर्थः तत्रेयं व्यवस्था क्षत्रियस्य दंडेऽधिकारात् स एव निंदकजिह्वां छिन्द्यात् अपरेषामन्यदंडेऽनधिकृतां ब्राह्मणां मध्ये वैश्यशूद्रौ तनुत्यागरूपं स्वदण्डमेव कुर्यातां ब्राह्मणस्य शरीरदण्डानौचित्यात् सद्य कर्णौ पिधाय विष्णुस्मरणेन गच्छेदिति ॥ १७ ॥

अहन्तु सर्वैश्वर्यात् सर्वसामर्थ्याच्च त्वां स्वश्च ब्रह्माण्डकोटीरपि हन्तुं शक्नुवत्यपि अभार्याद्वारा शिव एव दक्षं जघानेति शिवयशोहानि भीत्या त्वां न हन्मि स्वमायश्चित्तन्तु करिष्याम्येवेति

(२) उत्तमकृतमघनिंदनं शिक्षारूपं अधमकृतमसुरावेशातिमित्तमिति यथायोग्यमित्यर्थः ।

* पञ्चाद्यार्थोयं

एवं स्वदेहं महतां महीयसा मुहुःसमारोपितमंकमादरात् ।
जिहासती दत्तरुषा मनस्विनी दधार गात्रेष्वनिलाग्निधारणाम् ॥ २६ ॥
ततः स्वभर्तुश्चरणांबुजासवं जगद्गुरोश्चिंतयती नचापरम् ।
ददर्श देहोहतकल्मषा सती सद्यः प्रजज्वाल समाधिनाग्निना ॥ २७ ॥
तत्पश्यतां खे भुविचाद्भुतं महद्धाहेति वादः सुमहानजायत ।
हंत प्रिया दैवतमस्य देवी जहावसून् केन सती प्रकोपिता ॥ २८ ॥
अहो अनात्म्यं महदस्य पश्यत प्रजापतेर्यस्य चराचरं प्रजाः ।
जहावसून्यद्विमतात्मजा सती मनस्विनी मानमभीक्ष्णमर्हति ॥ २९ ॥
सोयं दुर्मर्षहृदयो ब्रह्मध्रुक्च लोकेऽपकीर्तिम् महतीमवाप्स्यति ।
यदंगजां स्वां पुरुषद्विडुद्यतां न प्रत्यषेधन्मृतयेऽपराधतः ॥ ३० ॥

श्रीमच्छुकदेव कृत सिद्धांतप्रदीपः

सा सती अनिंदिता पतिविमुखजनसंसर्गादिदोषरहिता जितासना अनिलौ प्राणापानौ समानौ कृत्वा नाभिचक्र एकरूपौ संस्थाप्य पुनर्नाभिचक्रतः उदानमुत्थाप्याधिया सह हृदि अनाहतचक्रे स्थाप्य तत उरसि विशुद्धचक्रे स्थितं कृत्वा ततः कंठाद्भ्रुमार्गसंभवात् शनैर्भ्रुवोर्मध्यमनयत् ॥ २५ ॥

भाषाटीका ।

क्या तुमसे व्यतिरिक्त और ब्रह्मादिक उन शिव नाम वाले अशिव को नहीं जानते हैं जो श्मशान में जटा खोलकर श्मान की माला, भस्म, मनुष्यों के मुर्डों, को धारण करके पिशाचों के साथ वास करने वाले का भी चरणोंमें समर्पित निर्माल्य को बडे आदर पूर्वक मस्तक से धारण करते हैं ॥ १६ ॥

जो धर्म की रक्षा करने वारे ईश्वर अपने स्वामी की कोई निरंकुश मनुष्य निंदा करने लगे तो यदि आप असमर्थ होय तो कांन मूंद कर वहां से अलग चला जाय और जो मरने मारने को समर्थ होय तो निंदा करने वाली खोटी जिह्वा को उखाड लेय और आप भी मरजाय यही धर्म है ॥ १७ ॥

इस लिये तेरे शिव निन्दकसे उत्पन्न हुये इस शरीर को मैं न धारण करूंगी मोह से दूषित अन्न खाने वाले को वमन करने ही से शुद्धि होती है ॥ १८ ॥

महामुनि आत्मारामों की मति विधिनिषेधरूप वेद वादों को नहीं अनुवर्त्तन करती है जैसे कि देवताओं की गति आकाश मार्ग में और मनुष्यों की गति भूमि में इस लिये अपने धर्म में स्थित हो कर दूसरे की निंदा न करे । १९ ।

कर्म दो प्रकार एक प्रवृत्तिरूप एक निवृत्तिरूप वे दोनों वेद में सत्य कहे हैं पर वे दोनों राग और वैराग्य दोनों लक्षण वाले धर्म अधिकारि भेद से भिन्न हैं यदि उन दोनों कर्मों को एक अधिकारि करने लगे तो विरुद्ध पडता है (जैसे संन्यासी को अग्नि होत्रादि गृहस्थ को दंड धारणादि) तैसेही ब्रह्मभूत शिव को कर्म न करने से दोष नहीं ॥ २० ॥

हे पिता! हमारे लोगों की समृद्धि तुमको नहीं है तुमारी समृद्धि की स्तुति करने वाले वही हैं जो यज्ञ के अन्न से प्राण पोषण

भाषाटीका ॥

करने वाले हैं और भोगने वाले भी धूम मार्गी हैं इच्छा मात्र से होने वाली हमारी संपदों को ब्रह्मज्ञानी अवधूत लोग सेवन करते हैं ॥ २१ ॥

शिवके अपराध करने वाले तेरे देह से उत्पन्न हुआ यह शरीर इस से मैंने अपपाथा कुजन के संबंध से मुझे बहुत लज्जा हुई धिक्कार उस जन्म को जो महत् पुरुषों का अपराध करे ॥ २२ ॥

भगवान् वृषभध्वज श्री शिव जब कभी मुझको दक्षकी बेटी ऐसा तेरा नाम लेकर बुलाते तब मेरी हसी मुस्क्यान सब दूर चली जाती और मैं अपनें मनमें बडी लज्जा करके दुःख पाती इस लिये इस तेरे अंगसे पैदा हुवे देह को अब तज देतीहूं ॥ २३ ॥

मैत्रेय जी बोले ॥ हे शत्रुहन् । हे क्रोधादि को जीतने वाले विदुरजी! इस प्रकार यज्ञमें सती जी दक्षके आगे बातें सुनाकर मौन होकर उत्तर की तरफ मुख करके पृथिवी में बैठ गई पीत बस्त्र पहिने हुये आचमन कर नेत्र मूंदकर योग मार्ग में प्रवेश करती हुई ॥ २४ ॥

आसन को जीत प्राण अपान वायु को नाभि चक्र पर समान करके । वहां से उदान को उठाके बुद्धिके साथ हृदय में लेजाकर उरस्थल, कंठ, मार्ग से भृकुटि के मध्य में लेगई ॥ २५ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका

महतापूज्यतमेन श्रीरुद्रेण ॥ २६ ॥

चरणांबुजे आसवंभजनानंदम् भर्तुरपरंनददर्श देहश्चसद्यः प्रज्वलितोऽभूत् समाधिनायोऽग्निस्तेन ॥ २७ ॥

खेभुविचहाहेत्यादिवादः तमेवाह हंतेतिविषादे दैवतमस्यपूज्य तमस्यप्रियाकेनदक्षेणप्रकोपितासती ॥ २८ ॥

महदनात्म्यंदौर्जन्यम् अस्यसर्वत्रस्नेहएवन्याय्यइत्याहुःयस्येति येनविमताऽवज्ञाता ॥ २९ ॥

दुर्मर्षमत्यसहनंहृदयंयस्य लोकेजनमध्ये शब्दान्नरकंच यद्यतः स्वीयामंगजांसुतामपराधतःस्वावज्ञयामृतयेमरणायोद्यतां ननिवारितवान् पुरुषद्विट्शिवद्वेषी ॥ ३० ॥

वदत्येवं जने सत्या दृष्ट्वाऽसुत्यागमद्भुतम्।
दक्षं तत्पार्षदा हंतुमुदतिष्ठन्नुदायुधाः ॥ ३१ ॥
तेषामापततां वेगं निशाम्य भगवान्भृगुः।
यज्ञघ्नघ्नेन यजुषा दक्षिणाग्नौ जुहाव ह ॥ ३२ ॥
अध्वर्युणा हूयमाने देवा उत्पेतुरोजसा।
ऋभवो नाम तपसा सोमं प्राप्ताः सहस्रशः ॥ ३३ ॥
तैरलातायुधैः सर्वे प्रमथाः सहगुह्यकाः।
हन्यमाना दिशो भेजुरुशद्भिर्ब्रह्मतेजसा ॥ ३४ ॥
इति श्री मद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे
पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्यां
सतीदेहोत्सर्गश्चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका।

अद्भुतं दृष्ट्वा च ॥ ३१ ॥

यज्ञघ्नान्हंतीति यज्ञघ्नघ्नं तेनापहतं रक्ष इत्यादिना ॥ ३२ ॥

अध्वर्युणा भृगुणा, ये तपसा सोमं प्राप्तास्ते ऋभवो नाम देवा उ-त्थिताः ॥ ३३ ॥

ब्रह्मतेजसो शद्भिर्देदीप्यमानैः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे
श्रीधरस्वामी कृत भावार्थदीपिकायाम्
चतुर्थोऽध्यायः

श्रीराधारमणदासगोस्वामि विरचिता
दीपिन्याख्या दीपिका टिप्पणी।

अनलेति वायुयुक्ताग्निधारणाम् ॥ २६ ॥

भर्त्तुरपरम् अन्यं नददर्शेति प्रेम्णा सर्वत्र तत्स्फूर्त्तिजातेत्यर्थः प्रज्वलितो दीप्तोऽभूत् यथा विद्युत्प्रदीप्यांतर्हिता भवति तथांतर्हिता ऽभूदित्यर्थः मायिकवस्तूनामेवाऽनित्यत्वं न तु मायायास्तथा च योगबलेन तद्देहोऽणुर्भूत्वा मेनागर्भं प्रविष्टो बभूवेति ज्ञेयम् ॥ २७ ॥

अत एवाद्भुतं तत्प्रज्वलनं तत्र महत्वं चांतर्द्धानविवक्षया तमेव वादमाह ॥ २८ ॥

अस्य दक्षस्य न्याय्य उचितः ॥ २९ ॥

लोके च कीर्त्तिमित्येव पाठः चशब्दान्नरकं चेति व्याख्यानाद्-सतीमित्यनेन दुष्कीर्त्तिलब्धौ अप् उपसर्गस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च ॥ ३० ॥

अद्भुतश्चेति चकारोऽध्याहृतः अद्भुतत्वं तु देहस्यांतर्द्धानलक्षण-मेव ॥ ३१ ॥

अपहतं रक्षः एकत्वं जात्यपेक्षया ॥ ३२ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता
दीपन्याख्यायां दीपिका टिप्पणी ॥

ओजसा मंत्रहोमादिसामर्थ्यबलेन सोमं तत्संज्ञके यागे भोक्तृ-त्वं अमृतत्वा ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भागवतेमहापुराणे चतुर्थस्कन्धे
दीपिन्याख्या दीपिकाटिप्पण्यां
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका ॥

महतामपिमध्येमहीयसामहत्तमेनरुद्रेणादरान् मुहुः पुनः पुनरं-कमुत्संगेप्रत्यारोपितंस्वदेहमेवंदक्षकोपेन जिहासतीत्यक्तुमिच्छन्तीमन-स्विनी स्वतंत्रास्वछन्दमरणेत्यर्थः सतीभवानीगात्रेषुअंगेषुआनिलाग्नि धारणांदधार अनिलाग्निधारणाख्यां धारणांचकारेत्यर्थः तयाहि-धारणया अंनिलाग्नेचारुत्पातिः ॥ २६ ॥

ततःजगद्गुरोः जगतांजिज्ञसूनांगुरोः स्वभर्तुःरुद्रस्य चरणांबुजा-सवं चरणांबुजे आसवमानंदंचितयंतीअनुभवंती अतएवहतकल्म-षापापरहिताभर्त्तु रपरंसानददर्शनचिंतितवतीदेहश्चसद्यसमाधिना योऽग्निस्तेन प्रजज्वाल प्रज्वलितोभूत् ॥ २७ ॥

तदद्भुतमाश्च र्यंपश्यतांभुविखेआकाशेचसुमहानुच्चैर्हाहेतिवादः घोष अभूत्तदेवाहदेवतमस्यदेवश्रेष्ठस्यरुद्रस्यदेवीप्रियासतीकेनद-क्षेणप्रकोपिताप्रकोपंप्रापिता असूनप्राणानूजहौअत्यजत् ॥ २८ ॥

अहोप्रजापतेर्दक्षस्यमहदनात्म्यंदौर्जन्यमद्यपश्यतचराचरं विश्व यस्य रुद्रस्य प्रजाः प्रजावत्प्रीति विषयं विश्वसुहृद इत्यर्थःतस्यरुद्रस्य सती भार्या यद्वा यस्य दक्षस्य चराचरंप्रजाप्रजावत्स्नेहविषयम् सर्वत्रस्नेहएवाऽस्यन्यायइतिभावःतेनदक्षेण विमताविमानिताऽ-सूनजहौनात्वियंधिमानयोग्येत्याहुःआत्मजातथा पिमनस्विनीप्रशस्त

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सनस्कागुणवतीत्यर्थः अतएवाभीक्ष्णंपुनः पुनः मानसम्मान-प्रत्यर्हति ॥ २९ ॥

दुर्मर्षमत्यंतासहमानंहृदयंयस्यसोयंब्रह्मबंधुःब्राह्मणापदेशोदक्षः लोकेअसतीं दुष्कीर्तिमपकीर्तिंचप्राप्स्यतिचकारान्नरकंचयद्यतःश्रियामेसमाप्रमेयाप्रमाणात्कार्यराधतः स्वावज्ञयास्तनयेमरणायउद्यतामुद्युक्तांपुरुषद्विट् हिनष्टभीदक्षः तत्पुरुषायविद्महेमहादेवायधीमहितिप्रयोगात् यद्वारुद्रस्य भगवदात्मकत्वात्रुद्रद्विषत्वंपिभगवद्द्वेष्टीत्यर्थःनप्रत्यवेधत् नन्यवारयत ॥ ३० ॥

सत्याः दाक्षायण्या अद्भुतमसुत्यागंप्राणत्यागंदृष्ट्वाजने-एवंवदति सतिरुद्रपारिषदादक्षंहन्तुमुद्यतान्यायुधानियैस्तेउदतिष्ठन् उत्थितवंतः ॥ ३१ ॥

तेषामपतनामानमंतादागच्छतांपारिषदानांवेगंनिशाम्यदृष्ट्वाभगवान्भृगुःयज्ञघ्नान्हंतीतियज्ञघ्नमंत्रेणयजुषा "अपहता असुरारक्षांसिपिशाचा" इतिमंत्रेणदक्षिणाग्नौजुहावहतिविस्मये ॥ ३२ ॥

अध्वर्युणाभृगुणाहूयमानेसतितेतपसासोमंप्राप्तास्ते ऋभवोनामदेवाः सहस्रशः उत्पेतुरुत्थिताः ॥ ३३ ॥

ब्रह्मतेजसाउशाद्भिर्दीप्यमानैः अलातान्येवायुधानियेषांतैःऋभुभिर्दह्यमानाः प्रमथाः रुद्रपारिषदाः दिशोभेजुः पलायितवंत इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

इतिश्रीमद्भागवतेमहापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
चतुर्थोऽध्यायः ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ।

एवं भ्रुवोर्मध्यमनिलमानीय स्वयमपि भ्रुवोर्मध्ये स्थिता किं चकारेति तत्राह एवमिति एवमुक्तप्रकारेण वायं भ्रूमध्यं नीत्वा स्वयं च तत्रस्थिता मनस्विनी वशीकृतमना महतामिंद्रादीनां महीयसा महत्तमेन रुद्रेणादरान्मुहुः शश्वदंकमारोपितं स्वदेहं जिहासतीत्यक्तुमिच्छन्ती सोमागात्रेषु करचरणाद्यवयवेषु अनिलाग्निधारणां देहभस्मीकरणाय वाय्वग्न्युत्पत्तिं (*) तत्रां ध्यानं दधार चकार अनेकार्थत्वाद्धातूनां दक्षरुषेत्यनेनात्महत्या दोषं मार्ष्टि ॥२६॥

ननु वाय्वग्निधारणात् देहत्यागानंतरं चेदुत्क्रांतस्य वायोरनावृत्तेर्दृष्टत्वात् सा भावेनाभीष्टकार्यानुत्पत्तिः पूर्वं चेदात्मनोपि नाससम्भवात् तत्त्वानुपपन्नश्चेतनस्य नित्यत्वेनानाशादित्याशंक्य सम समर्थत्वे नोपपत्तिरिति भावेनाह तत इति ततो वाय्वग्निधारणानंतरं सा सती ज्ञानोपदेष्टृत्वेन जगतां गुरोराचार्यस्य स्वभर्तुः शिवस्य चरणयोर्ध्यानेनोत्पन्नानंदलक्षणमासवं मधु चिंतयत्यास्वादयंती अपरं तस्मादन्यं न चिंतयती च शब्दात्परं विष्णवादिकं चिंतयती स्वदेहे विष्णवादिकं ददर्श देहं च तत्याजेति वाक्यशेषः ॥

* लक्ष्यते फलत्वेनानेनेति लक्षणं तत्फलकमित्यर्थः

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ।

देहत्यागस्यात्यर्थानुपपत्त्यासिद्धत्वादध्याहृत्याव्ययत इत्यदोषः रुद्रं च ब्रह्मवायू चविष्णुं चैवा श्रियं गिरं उमा चितयती देहं तत्याज्यं न चास्मादीति वचनात् ध्याने हाराः प्रामाणिक इति प्रतीयते तत देहत्यागानंतरं सद्यस्तत्क्षणमेव पादाद्रिकमेव ममाधिजाता ग्निनादेहः प्रजज्वाल अनेन मृतदहसंस्कारोपि न पित्रादिना कार्य इति ध्वनयति हतकल्मषेत्यनेन विष्णवादिदर्शनानंतरापि पितृकोपनिमित्तकिल्बिषंपि नष्टमिति सूचयति यद्वा दर्शनस्यान न्यथात्वंद्योत्यते दोषादन्यथा ज्ञानं जायते न चास्याः सोस्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥

एवं जगत्सुंदरदेहत्यागे कस्याप्यंतः करणे खेदो नाभूत्किं तत्राह तत्पश्यतामिति ॥ २८ ॥

किमनेन लिंगं लिंगेनुवादेन एकत्रदोषाभावारोपणेनेति तत्राह अहो इति अनात्म्यं मूर्खकर्म अहो त्वनार्यमिति पाठे अन्याय्यमित्यर्थः चराचराः प्रजाः यस्य वशे यस्य संतति प्रसूता इति वा ॥ २९ ॥

ननु कथमेतदनार्यमभूदित्याशंक्य तस्य लोकविद्विष्टफलदर्शनादित्याह सोयमिति य एतादृशमनार्यमकार्षीत्सोऽयं दुर्मर्षहृदयो दुःसहहृदयः अत एव ब्रह्मबंधुर्द्विजाधमो ब्राह्मणानां मृदुहृदयत्वात् अथो अद्यप्रभृति । तस्मादिति हेत्वर्थो वा यद्यस्मादित्यनेन संबध्यते पुरुषं शिवं द्वेष्टीति पुरुषद्विट् तत्पुरुषायेति श्रुतेः अनेन विष्णुद्वेषमपि ध्वनयति पुरुषो विष्णुरुच्यत इति श्रुतेः मृतये मरणायोद्यतां प्रयतमानाम् ॥ ३० ॥

(*) शिवद्वेषग्रहग्रस्तो दक्षो पुत्रीमरणं दृष्ट्वा किमकृतेति तत्राह दुचास्तिति ॥ ३० ॥ (क)

(ः०ः) निर्गुणं शमादिगुणहीनं । मृतकं देहं महीयसि महादेवे । एनोऽपराधमकार्षमित्यन्वयः ॥ ३० ॥ (ख)

सहमरणायाग्या भूतगणास्तदा किमकार्षुरिति तत्राह भवतीति अजे दक्षे । सत्या देव्याः असुत्यागं प्राणवियोगलक्षणम् ॥ ३१ ॥

दक्षादपि भृगुः शिवे क्षोभो महानिति भावेनभूतगणशक्तिह्रासोपायं होमं वक्ति तेषामिति यज्ञघ्नो ये यज्ञविनाशकास्तान् हंतीति यज्ञघ्नस्तेन यजुषा येनो रक्षांसि दुस्तरितासो हन्मतासा अनृतं वयंतः तर्षां वपृष्यर्चिषा जातवेदशुष्कं नवृक्षमुत संदहस्वेत्यादियजुर्मत्रेण ॥ ३२ ॥

ततः किमभूदत्राह अध्वर्युणेति सोमं सोम भागं ॥ ३३ ॥

अत्र ब्राह्मणशक्तिरेव बलीयसीति ध्वनयन्नेतैर्देवैर्भूतगणानां पराभवं वक्ति तैरिति अलातान्युल्मुकान्यायुधानि येषां ते तथोक्तास्तैः । ब्रह्मतेजसा भृगुमंत्रप्रभावेन । उशद्भिर्भृगोः संकल्पं कर्तुमिच्छद्भिरित्यर्थः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावल्याम्
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

(*) दक्षस्तु दृष्ट्वा दुहितुः स्वानामित्तं विनाशनम् ।
बहुतप्यत घोरेण मयाऽसाधुकृतं बत ॥ ३० ॥ (क)

(ः०ः) धिङ्मामविजितात्मानं निर्गुणं निरपत्रपम् ॥
योऽहं स्वीकृत्य मृतकं व्यर्थमेनो महीयसि ॥ ३० ॥ (ख)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः।

देहे हतकल्मषेति सम्बधोक्तिः तथा च व्याख्या देहे तदुपलक्षिते हृदीति ॥ २७—२६ ॥

ब्रह्मबन्धुरिति क्वचित् । लोके च कीर्त्तिमसतीमित्येव पाठः । बहुत्र सदपि पाठान्तरं नांगीकृतं । चशब्दान्नरकश्चेति व्याख्यानात् ॥ ३०—३४ ॥

इति श्रीमद्भागवतेमहापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भे
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी।

महतां महीयसा श्रीरुद्रेण ॥ २६ ॥

चरणाम्बुजस्यासवं मकरंदं माधुर्यमित्यर्थः चिन्तयन्ती सती न अपरं किमपि ददर्श। ततश्च समाधिजेनाऽग्निना हतं दक्षकन्यात्वाभिमानलक्षणं कल्मषं यत्रस्तथाभूतो देहः प्रजज्वाल दिदीपे। ज्वल दीप्तौ। मधुस्तलक्षण एव न तदुत्तर क्षण इति विद्युदिव प्रदीप्यान्तर्धादित्यर्थः। तस्या मायाशक्तित्वात् मायायाश्च साकाराया अपि नित्यत्वात् मायिकवस्तूनामेवानित्यत्वव्यवस्थापनात्त देहनाशो न व्याख्येयः ॥ २७ ॥

दैवतमस्य पूज्यतमस्य प्रिया केन दक्षेण प्रकोपिता सती असून् जहाविति लोकप्रतीतिः ॥ २८ ॥

अनात्म्यं जीवन्मृतत्वं अस्य दक्षस्य न विद्यते आत्मा यस्य स मृतकस्तस्य भावः अनात्म्यं संपूर्वकाविधित्वेनानित्यत्वाद्वृद्धभावः। यस्येति सर्वत्रैव स्नेह उचितः अथच स्वकन्यायामपि जीवन्मृतत्वमेवेति भावः। आत्मजा तत्रापि सती तत्रापि मनस्विनीति धिक् दक्षमिति भावः ॥ २६ ॥

दुर्मर्षहृदयः असहिष्णुमनाः पुरुषद्विट् शिवद्वेषी अपराधतः स्वाऽवज्ञया मृतये मरणाय उद्यतां न निवारितवान् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

यज्ञघ्नान् हन्तीति "तनाऽपहतं रक्ष,, इत्यादिना ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

ब्रह्मतेजसा उशद्भिर्दीप्यमानैः ॥ ३४ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम्।
चतुर्थस्य चतुर्थोऽयं संगतः संगतः सताम् ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धांतप्रदीपः।

महतां मध्ये महीयसामहत्तमेन आदरान्मुहुः अंकमारोपितं स्वदेहं दक्षरुषा दक्षविषयकक्रोधेन जिहासती त्यक्तुमिच्छती गात्रेषु देहावयवेषु अनिलाग्न्योर्धारणां दधार ॥ २६ ॥

ततः सती स्वभर्तुः चरणांबुजे आसवं तद्ध्यानानंदं चिंतयती—अपरं न ददर्श देहश्चसमाधिजाग्निना सद्यः प्रजज्वाल प्रज्वालितोऽभूत् ॥ २७ ॥

तदद्भुतं देहत्यागं पश्यताम् खे भुवि च हाहेत्यादिवादोऽजायत तदेवाह हंतेत्यादिना केन दक्षेण प्रकोपिता दैवतमस्याऽसून् जहौ ॥ २८ ॥

श्रीशुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः।

अहो यस्य चराचरप्रजाः तस्य प्रजापतेर्दक्षस्य महदनात्म्यं तु पश्यतः। या अभीक्ष्णं पुनः पुनर्मानमेवार्हति सा सती यद्विमता येन प्रजापतिना। अवज्ञाता। असून्। जहौ ॥ २९ ॥

सोयं दक्षः दुर्मर्षमसहमानं हृदयं यस्य पुरुषद्विट् शिवद्वेषी अत एव ब्रह्माण वासुदेव द्रुह्यतीति ब्रह्मध्रुक् भगवद्भक्तद्वेषी एवं भगवद्द्वेषीत्यर्थः यद्यतश्च स्वीयामंगजामपराधतः स्वकृतात्स्वावज्ञादिदोषतो मृतये मरणायोद्यतां न प्रत्यषेधत् न न्यवारयत् अतश्च लोके ॥ महतीमपकीर्तिमवाप्स्यति ॥ ३० ॥

सत्याअद्भुतम् असुत्यागं दृष्ट्वा एवं प्रागुक्तरीत्या जने वदति सति तस्य शिवस्य पार्षदा दक्षं हंतुमुदतिष्ठन् ॥ ३१ ॥

आपततां सर्वेनां बलादागच्छताम्। वेगं निशाम्य दृष्ट्वा। "अप हता असुरा रक्षांसि पिशाचा" इत्यनेन यज्ञघ्नान् हंतीति यज्ञघ्नघ्नेन यजुषाजुहाव ह स्फुटम् ॥ ३२ ॥

तदा अध्वर्युणा हूयमाने सति ये तपसा सोमं प्राप्ता ऋभवो नाम देवास्ते सहस्रशः उत्पेतुः ॥ ३३ ॥

तैर्ब्रह्मतेजसा उशद्भिर्दीप्यमानैः अलातानि साग्निकाष्ठान्येवायुधानि येषांतैः हन्यमानाः दिशो भेजुः प्राद्रवन् ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भागवतेसिद्धांतप्रदीपे चतुर्थस्कंधीये
चतुर्थाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ४ ॥

भाषाटीका।

इस प्रकार महत्पुरुषों के पूजनीय श्री शिव ने आदर से वारंवार अपने गोद में जिसका लालन किया सती ने उस देहको दक्ष के ऊपर क्रोध से छोडने के लिये वायु और अग्निकी धारणा को धारणकी ॥ २६ ॥

तब तो जगत के गुरु और अपने पति एसे श्री शिवजी के चरणांबुज के ध्यानानंद के सिवाय सती जी और कुछ नहीं देखती हुई सब कल्मषनाश होने से सती का देह समाधि के अग्नि से तत्काल जलन लगा ॥ २७ ॥

इस अद्भुत आश्चर्य का देखने वालों का पृथिवी और आकाश में बडा हाहाकार होता भया बड़े खेदकी वात है देवों में श्रेष्ठ श्री शिवजी की प्रिया ने दक्ष से कुपित होकर प्राण त्याग दिये ॥ २८ ॥

अहो! दक्षकी वड़ी दुर्जनता है देखो जिस्को सब चराचर अपनी संतान के सदृश पालनीय है सांतो रहा पर जिस्की अवज्ञा से साक्षात्पुत्री सतीने प्राण छोडदिये येतो विचारी सदा सन्मान ही के योग्यथी ॥ २९ ॥

इस असहन शील हृदय वाले, ब्रह्मद्रोही तथा शिवद्रोही की लोक में वड़ी अपकीर्त्ति होगी जो कि इस्के अपराधसे मरने को त्यार हुई आपकी साक्षात्पुत्री कोभी इसने मरने से नहीं निषेध किया ॥ ३० ॥

सती का इस प्रकार अद्भुत देह त्याग को देख लोग एसा कहते थे इतने में सती के साथ आनेवाले पार्षदगण आयुधों के लेकर दक्ष के मारने को खडे हुये ॥ ३१ ॥

आते हुवे इनों का वेग देखकर भृगुने यज्ञ नाश करने वालोंका नाशक यजुर्वेद के मंत्र से दक्षिणाग्नि में हवन किया ॥ ३२ ॥

वस भृगु अध्वर्यु के हवन करतेही जोकि तपसे सोमको प्राप्त

भाषाटीका ॥

एवेहैं एसे हजारों ऋभुनाम के देव उठ खड़े हुये ॥ ३३ ॥

ब्रह्मतेज से दीप्यमान उन ऋभुदेवताओं से (अलात) अधजली लकड़ियों के आयुधों से ताड़ित हुवे गुह्यक और भूतप्रमथगण सब देशों में भाग गये ॥ ३४ ॥

भाषाटीका ।

इति श्रीमद्भागवतमहापुराण चतुर्थस्कन्ध में श्रीसती देहत्याग नामवाले चौथे अध्यायकी भाषाटीका समाप्त हुई ॥ ४ ॥
श्रीरुक्मिणीरमणोजयति

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

मैत्रेय उवाच ।

भवोभवान्या निधनं प्रजापतेरसत्कृताया अवगम्य नारदात् ।
स्वपार्षदसैन्यं च (१) तदध्वरर्भुभि--र्विद्रावितंक्रोधमपारमादधे ॥ १ ॥
क्रुद्धः सुदष्टौष्ठपुटः सधूर्जटिर्जटां तडिद्वह्निसटोग्ररोचिषम् ।
उत्कृत्य रुद्रः सहसोत्थितोहसन्गंभीरनादोविससर्ज तां भुवि ॥ २ ॥
ततोऽतिकायस्तनुवा स्पृशन्दिवं सहस्रबाहुर्घन(२)रुक् त्रिसूर्यदृक् ।
करालदंष्ट्रोज्वलदग्निमूर्द्धजः कपालमाली विविधोद्यतायुधः ॥ ३ ॥
तं किंकरोमीति गृणंतमाह बद्धाजलिं भगवान्भूतनाथः ।
दक्षं सयज्ञं जहि मद्भटानां त्वमग्रणीरुद्र (३) भटांशको मे ॥ ४ ॥
आज्ञप्त एवं कुपितेन मन्युना सदेवदेवं परिचक्रमे विभुम् ।
मेने तदात्मानमसंगरंहसा (४) महीयसां तात ! सहः सहिष्णुम् ॥ ५ ॥
अन्वीयमानः सतु रुद्रपार्षदैर्भृशं नदद्भिर्व्यनदत्सुभैरवम् ।
उद्यम्य शूलं जगदंतकांतकं स प्राद्रवद् घोषणभूषणाङ्घ्रिः ॥ ६ ॥
अथर्त्विजोयजमानः सदस्याः ककुभ्युदीच्यां प्रसमीक्ष्यरेणुम् ।
तमः किमेतत्कुत एतद्रजोऽभूदिति द्विजाद्विजपत्न्यश्चदध्युः ॥ ७ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका

पंचमेतुसतीदेहत्यागमाकर्ण्यशंकरः ।
वीरभद्रंरुषोत्पाद्यतेनदक्षमघातयत् ॥ १ ॥

प्रजापतेर्हेतोर्निधनम् कुतः तेनासत्कृतायाः तस्याध्वरेऋभवोदेवास्तैः ॥ १ ॥

सधूर्जटिःरुद्रोघोरः सन्जटामुत्कृत्योत्पाट्योत्थितः संस्तांभुवि विससर्ज सुदष्टओष्ठपुटोयेन तडितांवह्नीनांचसटाज्वालास्तद्वदुग्ररोचिर्यस्यास्ताम् ॥ २ ॥

ततोजटायाः सकाशादतिकायोवीरभद्रोजातइतिशेषः तनुवातन्वादेहेनदिवंस्पृशन् अत्युच्चइत्यर्थः घनरुक्कृष्णवर्णः त्रयः सूर्याइवदृशोयस्य करालास्तुंगादंष्ट्रायस्य ज्वलदग्निरिवमूर्धजायस्य कपालमालायुक्तः विविधान्युद्यतान्यायुधानियस्य ॥ ३ ॥

हेरुद्र ! हेभट ! युद्धकुशल ! मद्भटानांत्वमग्रणीःसन्सयज्ञंदक्षंजहि ब्रह्मतेजोदुर्जयमितिमामंस्थाः यतस्त्वंमेंऽशकः ॥ ४ ॥

मन्युनारुद्रेणपरिचक्रमेप्रदक्षिणीचकार असंगमतिघातंयद्रंहोवेगस्तेन भो तात ! महीयसांबलीयसामपिसहः सहिष्णुबलंसोढुंक्षमंमेने ॥ ५ ॥

जगदंतकोमृत्युस्तस्याप्यंतकंशूलम् घोषयंतिशब्दंकुर्वंतीतिघोषणानिनूपुरादीनिभूषणानिययोस्तावंघ्रीयस्यसः ॥ ६ ॥

ककुभिदिशितमोनभवतिकिंतुरजइतिज्ञात्वाऽऽहुः रजएतत्कुतोऽभूत् दध्युश्चिंतयामासुः ॥ ७ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामि विरचिता दीपिन्याख्या दीपिका टिप्पणी ।

तेनवीरभद्रेण हतोरिति हेतुत्वं च क्रोधोत्पादने निमित्तत्वम् ॥१॥
क्रुद्धत्वाद्घोरो भयानकस्सन् ॥ २—३—४ ॥
तदा आज्ञाकाले असङ्गरंहसा लिङ्गेन ॥ ५—६ ॥
तमः किमिति काकुः तथा च तमो न भवतीत्यादि व्याख्या ॥७॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका ॥

एवंसत्याः प्राणत्यागनिमित्तं त्यागप्रकारश्चसप्रपंचमुक्तः अथ तत्प्रसंगात्प्रसक्तं दक्षाध्वर विनाशं पुनस्तत्संधानंच स प्रपंच माह

पा० (१) तदध्वरेंशरीतैं तवध्वरेऋभिरितिवा विजयध्वजपाठः (२) रक्तसूर्य्यदृग् इति विजयध्वजः
(३) रुद्रजटांशक इति वि० (४) सहीयसामिति वि० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचंद्रचंद्रिका ॥

त्रिभिरध्यायैः तत्राद्येनाध्वरविनाश प्रकारमाह मैत्रेयः भव इति प्रजापते र्दक्षस्य कर्तरि षष्ठी तेनाऽसत्कृतायाः भवान्याः सत्याः निधनं तथा दक्षस्याध्वरे ये ऋभवो देवास्तै विद्रावितं पलायितं स्वपार्षदानां सैन्यं च नारदान्मुनेरवगम्य श्रुत्वा अपारं क्रोधमादधेकृतवानित्यर्थः ॥ १ ॥

ततः स धूर्जटिः रुद्रः घोरः सन् क्रुद्धः सन् सुष्ठु दष्ट ओष्ठपुटो येन सः तडितां वन्हीनां च सटाज्वालाः तद्वदुग्रं रोचिर्यस्यास्तां जटांउत्कृत्य उत्पाट्य उत्थितः गंभीरो नादो यस्य स हसन् तां जटां भुवि विससर्ज अपातयत् ॥ २ ॥

ततोजटायाः सकाशात् अतिकायः वीरभद्रः जातइति शेषः तंविशिनष्टि तन्वा देहेन दिवंस्पृशन् अत्युच्चस्तथा घनरुक् कृष्णवर्णः त्रिसः सूर्यसदृशा दृशो यस्य करालाः उग्रादंष्ट्रा यस्य ज्वलन्त्य अग्निरिव मूर्द्धजा यस्य कपालानां मालाअस्यसंतीतितथा विविधानिउद्यतान्यायुधानियस्यसः ॥ ३ ॥

किं करोमि किं करवाणीति गृणंतंभाषंतं बद्धांजलिं तं वीरभद्रं भूतनाथो भगवान् रुद्रः आह उवाच हेरुद्र ! हेभट ! युद्धकुशल ! मद्भटानां त्वमग्रणीर्नायकः मे अंशभूतः सयज्ञं दक्षं जहि विनाशय ॥ ४ ॥

कुपितेन मन्युना रुद्रेणैवमाज्ञप्तो देवदेवं विभुं रुद्रं परिचक्रमे प्रदक्षिणीचकार तदा असह्यरंहसा प्रतिघातरहितवेगेन महीयसां बलीयसामपि महः तेजोबलं तत्सहिष्णुं पारिषदे सोढुं क्षमम आत्मानंमेने अमन्यत ॥ ५ ॥

सतु वीरभद्रः भृशंनदद्भिः स्वनद्भिः रुद्रपारिषदैः रन्वीयमानः परिवेष्टितः सुभैरवम् अतिभयंकरं यथा भवति तथा व्यनदत् ननाद ततः स वीरभद्रो जगदंतकोमृत्युस्तस्याप्यंतकोपमं शूलमुद्यम्य घोषणानि ध्वनंति भूषणानि नूपुरादीनि ययोस्तावंघ्री यस्य सः प्राद्रवत् दक्षाध्वरं प्रत्यगात् ॥ ६ ॥

अथ ततः ऋत्विजो दक्षाध्वरे ऋत्विजः यजमानः दक्षः तथा सदस्याः सभ्या द्विजास्तत्पत्न्यश्च उदीच्यां ककुभि दिशि रेणुं परागं शमीक्ष्यतमोनुभवति किंतु रज इति ज्ञात्वाआहुः रजएतत्कुतोऽभूदिति दध्युश्चिंतयामासुः ॥ ७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ॥

विष्णुद्विषवन्द्रकद्वेषस्याप्यनर्थहेतुत्वान्मुमुक्षुणा स न कर्तव्य इति ख्याप्यतेऽस्मिन्नध्याये तत्रादौ नारदश्रुतभवानीमरणाद्भवाद्वीरभद्रोत्पत्तिं वक्तुमाह भव इति प्रजापतेरवमानेनाऽसत्कृताया धिक्कृतायास्तस्य दक्षस्याध्वरस्येशात इति तदध्वरेशा भृग्वादयस्तैः ॥ तदध्वरं यजंत इति तदध्वरेजः तैस्तदध्वरेड्भिरिति वा पाठः क्विप् संप्रसारणं च ॥ १ ॥

क्रोधफलमाह क्रुद्ध इति सुदष्टे ओष्ठपुटे यस्य स तथा धूता जटा अस्य संतीति धूर्जटिः मत्वर्थे क्विप् प्रत्ययः तडिद्वन्हिसदृश वैद्युताग्निज्वाला तद्वदुग्रं रोचिर्यस्याः सा तथा तां रौद्रो मध्यान्हातप इव तीक्ष्णः 'आतपः कथ्यते रौद्र' इति हलायुधः ॥ २ ॥

सा जटा किमभूदिति तत्राह तत इति ततो जटायाः कश्चित्पुरुषोऽभूदिति शेषः तनुवा तन्वा शरीरेण घनरुक् सांद्रकांतिः सूर्यत्रयकाहशो यस्य स तथा कपालानां मालासमूहोऽस्यास्तीति कपालमाली ॥ ३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली

यद्दर्थमसावुत्पन्नस्तत्कृत्यमाह तं किमिति हे रुद्र ! मद्भटानामग्रणीत्वे हेतुर्मे जटांशक इति अनेन जटाया आत्मत्वं सूचयति ॥ ४ ॥

नमस्ते रुद्र मन्यव इति श्रुतेर्मन्युना महादेवेन युयुत्सूनां योधानां वीरस्वभावं वक्ति मेने इति यद्वा सोऽन्यासाध्यकर्मसाधनार्थमुपदिष्टस्तदात्मानं स्वमसंगरंहसं काप्यसक्तवेगं सहीयसां सहमशक्तिमत्तराणां सहः सहनशक्तिस्तां सहिष्णुं सहनशीलं मेन इत्यन्वयः ॥ ५ ॥

यथात्राविक्रम एव लोकस्योद्वेगजनकः किमुत तद्युद्धादिकम इति भावेन तद्यात्राप्रभावं वक्ति अन्वीयमान इति यथा सुष्ठु भैरवं भयं करं भवति तथा व्यनदत् जगदंतको जगन्मृत्युस्तस्याप्यंतकं सहतृघोषणो शब्दनशीले भूषणे नूपुरलक्षणमंघ्रौ यस्यसतथा ॥ ६ ॥

असौ वीरभद्रो यज्ञवाटनिकटमायादिति वार्ता पुरोगामिनीतत्सेनाधूलिरेव व्यनक्तीति भावेन ऋत्विगादीनां धूलिदर्शनेन जिज्ञासाप्रकारं वक्ति अथेति उदीच्यां ककुभि दिशि । ऋत्विजो यज्ञप्रवर्तकाः यजमानो यज्ञे दीक्षितः । सभास्थाने स्थित्वा मंत्रतंत्रकर्म हविर्देवताग्निसंबंध विवेचयंतः सदस्याः ॥ ७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

तदध्वरत्विग्विद्राविते मिति चित्सुखः ॥ १—६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

पञ्चमे श्रुतवृत्तांतः क्रुध्यन् दक्षमघातयत् ।
उत्कृत्य स्वजटोत्थेन वीरभद्रेण धूर्जटिः ॥ १ ॥

प्रजापतेर्हेतोर्निधनं । कुतः । तेनासत्कृतायाः तस्याध्वरे ये ऋभवो देवास्तैः ॥ १ ॥

सटा ज्वालाः रुद्रो घोरः सन् ॥ २ ॥

ततो जटायाः तन्वा दिवं स्पृशन् त्रयः सूर्या इव दृशो यस्य स अभवत् ॥ ३ ॥

हे रुद्र ! हे भट ! युद्धकुशल ! त्वं मे अंशक इति ब्रह्मतेजो दुर्जयमिति मा मंस्था इति भावः ॥ ४ ॥

मन्युना रुद्रेण परिचक्रमे प्रदक्षिणी चकार । असंगं केनापि सह गन्तुमशक्यं यद्रंहोवेगस्तेन । यद्वा असङ्गस्यात्मारामस्य रुद्रस्य रंहसा महीयसां बलीयसामपि सहः सहिष्णुं बलं सोढुं क्षमं मेने ॥ ५ ॥

जगदन्तकस्याप्यन्तकतुल्यं । घोषणानि शब्दायमानानि भूषणानि ययोस्तावङ्घ्री यस्य सः ॥ ६ ॥

प्रथमं तम इति ततस्तम एतन्नभवतीकिन्तु रज इति ज्ञात्वाऽऽहुः रज एतत् कुतोऽभूदिति ॥ ७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धांतप्रदीपः ।

चतुर्थे शिवोवीरभद्रेण यज्ञमघातय दित्याह भवइति प्रजापतेरसत्कृतायाः भवान्या निधनम् तस्याऽध्वरेयज्ञेऋभवस्तैः स्वपार्षदसैन्यंविद्रावितंच अवगम्य अपारंक्रोधमादधेकृतवान् ॥ १ ॥

तदासधूर्जटिः रुद्रः सुष्ठुदष्ट ओष्ठपुटोयेनसः क्रुद्धः सन् तडितो वन्हेश्चसटाज्वालातद्वदुग्ररोचिर्यस्यास्तामुत्कृत्योत्पाट्योत्थाय गंभीरनादोहसन् भुविविससर्जत्यक्तवान् ॥ २ ॥

वाता न वांति नहि संति दस्यवः प्राचीनबर्हिर्जीवति होग्रदंडः ।
गावो न काल्यंत इदं कुतो रजो लोकोऽधुनाकिंप्रलयायकल्पते ॥ ८ ॥
प्रसूतिमिश्राः स्त्रिय उद्विग्नचित्ता ऊचुर्विपाकोवृजिनस्यैष तस्य ।
यत्पश्यंतीनां दुहितॄणां प्रजेशः सुतां सतीमवदध्यावनागाम् ॥ ९ ॥
यस्त्वंतकाले व्युप्तजटाकलापः स्वशूलसूच्यर्पितदिग्गजेन्द्रः ।
वितत्य नृत्यत्युदितास्त्रदोर्ध्वजा--नुच्चाट्टहासस्तनयित्नुभिन्नदिक् ॥ १० ॥
अमर्षयित्वातमसह्यतेजसं मन्युप्लुतं दुर्विषहं भ्रुकुट्या ।
करालदंष्ट्राभिरुदस्तभागणं स्यात्स्वस्ति किं कोपयतो विधातुः ॥ ११ ॥
बह्वेवमुद्विग्नदृशोच्यमाने जनेन दक्षस्य मुहुर्महात्मनः ।
उत्पेतुरुत्पाततमाः सहस्रशो भयावहा दिवि भूमौचपर्यक् ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

ततोजटातःअतिकायोवृहच्छरीरोवीरभद्रोऽभूदितिशेषः तनुवेत्वा र्षम तन्वादिवंस्पृशन् अत्युच्चदेहइत्यर्थः घनदवरुक्कांतिर्यस्यत्रयः सूर्याइवदृशोयस्यकराला उग्रादंष्ट्रायस्यज्वलदग्निरिवमूर्द्धजाः केशायस्यकपालानांमालाअस्यसंतीतितिसतथाविविधान्युद्यताम्यायुधानियस्यसः ॥ ३ ॥

तंवद्धांजलिर्किंकरोमीतिगृणंतंभगवान्भूतनाथआह हेरुद्र ! शत्रुभयवर्द्धन!हेभट!युद्धकोविद! त्वंहेतुः त्वंमदंशोऽसि अतएवमेभटानाम ग्रणीः अतएवसयज्ञं दक्षं जहिविनाशय ॥ ४ ॥

एवं कुपितेनमन्युनारुद्रेणआज्ञप्तः सवीरभद्रः विभुंविपुलस्वभा वंपरिचक्रमेप्रदक्षिणीचकारतदाभीतमसंगेनप्रतिघातेन रंहसावेगेन आत्मानंमहीयसांमहद्बलवतामपिसहः सहिष्णुंसहसोबलस्यसाहिष्णुं सोढुं क्षमंमेने ॥ ५ ॥

सुभैरवंसुभयंकरंयथातथाऽनदत् तदनंतरंजगदंतकोमृत्युरस्त्रस्यांतकमपित्रिशूलमुद्यम्यघोषणानिध्वनिवंतिभूषणानिनूपुरादीनि यस्यसः संप्राद्रवत् ॥ ६ ॥

अथानंतरम् उदीच्यांककुभिउत्तरस्यांदिशिरेणुंसमीक्ष्यपतत तमोऽयंतिकिम् रजइतितनाम्वाद्धः पतद्रजः कुतोभूदितिदध्युः चिंतयामासुः ॥ ७ ॥

भाषाटीका

श्रीरुक्मिणीरमणो जयति ॥ मैत्रेयजी बोले । महादेवजी भी दक्षप्रजापति के असत्कार से सतीजी के मरणको और उस यज्ञ के ऋभुदेवों से अपनी पार्षदों की सेना के भागने को नारद के मुखसे सुनकर बडा भारी क्रोध करते हुये ॥ १ ॥

मारे क्रोधके (धूर्जटि) घोर रुद्रने अपने दांतों से होठ काटकर बिजली और अग्निकी ज्वाला है मानो इस तरहकी अपनी जटा शिरसे उखाड कर एकाएकी उठकर बडे गंभीर शब्दसे हसते २ उस जटाको धरती में पटकदी ॥ २ ॥

तबतो एक बडा भारी काले रंग का हजार भुजा वाला बडा ऊंचा अपने शरीर से आकाश को छूने वाला बडी विकराल डाढें सूर्य सदृश तीक्ष्ण तीन नेत्र अग्नि की ज्वाला सदृश शिरपर लाल मुंडोंकी माला पहिने नानातरह के आयुधों को लिये ऐसा एक वीरभद्रनामक गण पैदा होकर खडा होगया ॥ ३ ॥

भाषाटीका

वह हाथ जोड महादेवजी से बोला कि मैं क्या करूं तब महादेव बोले कि हे रुद्र दक्षको मारकर दक्षके यज्ञको विध्वंस करो तुमहमारे गणों में अग्रगण्य हो क्योंकि हमारा अंश ही तुमहो ॥ ४ ॥

हे विदुर ! साक्षात भगवान का कोप रूप ऐसे रुद्रकी आज्ञा पायकर उस गण ने महादेवजी की परिक्रमाकी और उस समय पर आप अपने को बडे २ बलवानों के बलको सहन करने वाला मानता हुआ ॥ ५ ॥

चलते समय पीछे बडा भयानक नाद करने वाले रुद्र के गण, उन सब के अगाडी कालको भी भय करने वाला एक त्रिशूल लेकर पैरों में घड़ घड़ शब्द करने वाले नूपुर पहिनके शब्द करता हुवा दौड़ा ॥ ६ ॥

अब उहां यज्ञ में ऋत्विज लोग यजमान और सभावाले उत्तर दिशाकी तरफ से उडती हुई धूर को देख ब्राह्मण और ब्राह्मणों की स्त्रियां भी यों विचार करने लगे कि ये अंधकार है क्या, ये रज कहां से उडती आती है ॥ ७ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

हेत्वंतरासंभवेनौत्पातिकंकल्पयंति वाताइति दस्यूनामभावेहेतुः प्राचीनबर्हिस्तदानीतनोराजाजीवतीति नकाल्यंतेनक्षीयंते ॥८॥

प्रसूतिर्दक्षपत्नीतामिश्राःमुख्यायासांम विपाकः फलम् पश्यंतीनामितितस्याघुःखाधिक्येहेतुः अवदध्यावज्ञातवान् अनागामनागसम् ॥ ९ ॥

नचेदंसुनाऽवज्ञामात्रंकिंतुरुद्रावज्ञालंबातोनाऽस्यभद्रंभविष्यतीत्याहुः यस्त्विति द्वाभ्याम् व्युप्तोविकीर्णोजटाकलापोयस्य स्वशूलस्यसूच्यामग्रेऽर्पिताःप्रोतादिग्गजेंद्रायेनउदितान्युद्यतान्यस्त्राणि यैस्तेदोषोबाहवएवध्वजास्तान्वितत्य हर्षेणनृत्यति उच्चोऽट्टहासः कठोरोहासएवस्तनयित्नुर्गर्जितंतेनभिन्नाविदीर्णाः दिशोयेनसः १० ॥

अमर्षयित्वाऽसहनयुक्तंकृत्वा मन्युप्लुतंकोपव्याप्तम् उदस्तोविक्षिप्तोभगणोनक्षत्रसंघोयेन पुनश्चतंकोपयतोविधातुरपिकिंस्वस्तिस्यात्तस्याद्देव काऽन्यस्यकथा ॥ ११ ॥

उद्विग्नाप्रचलिताहग्यस्यतेनजनेनबहुधाभवत्येवमुच्यमाने सत्युत्पाततमा महोत्पाताउत्थिताः पर्यक्सर्वतश्च कथंभूताः महात्मनोऽपिदक्षस्यभयावहाः ॥ १२ ॥

तावत्स रुद्रानुचरैर्मखो महान्नानायुधैर्वामनकैरुदायुधैः।
पिंगैः पिशंगैर्मकरोदराननैः पर्याद्रवद्भिर्विदुरान्वरुध्यत ॥ १३ ॥
केचिद्बभंजुः प्राग्वंशं पत्नीशालां तथा परे।
सद आग्नीध्रशालां च तद्विहारं महानसम् ॥ १४ ॥
रुरुजुर्यज्ञपात्राणि तथैकेऽग्नीननाशयन्।
कुंडेष्वमूत्रयन्केचिद्बिभिदुर्वेदिमेखलाः ॥ १५ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका।

नानाऽऽयुधानि येषां वामनकैर्ह्रस्वैः उद्यतायुधैः पिंगैः कपिलैः पिशंगैः पीतैः मकरस्येवोदरमाननं च येषां तैः परितो धावद्भिरवरुद्धः ॥१३॥ यज्ञशालायाः पूर्वपश्चिमस्तम्भयोरुपरि पूर्वपश्चिमायामविलंबितकाष्ठं प्राग्वंशः तेन युक्ता शाला तस्याः पश्चिमतः पत्नीशालां यज्ञशालायाः पुरतः स्थितं मंडपम् सदः पुरो हविर्धानं तस्योत्तरत आग्नीध्रशालाम् तद्विहारं यजमानगृहम् महानसं पाकभोजनशालाम् ॥ १४ ॥ रुरुजुर्बभंजुः उत्तरवेद्या मेखलाः सीमासूत्राणि आज्ञागुरूणां हविर्धानादिहेतोर्न ते दोषभागिन इति भावः ॥ १५ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिन्याख्या दीपिका टिप्पणी॥

औत्पातिकत्वं उत्पातजन्यत्वं॥ ... कस्माद्वृजं आपन्नरूपः अवज्ञातवानिति यत् तस्य वृजिनस्येति योज्यम् ॥ ९ ॥

... अस्वित्ति युग्मकं असहन्मुक्तं कृत्वा इत्यसहनस्य कारणत्वं कोपस्य कार्यत्वमिति भेदः यः स्वत एव प्रलये ईदृशः पुनश्च तं कोपयितः इति योज्यम् ॥ १० ॥

प्रजापतित्वेन महात्मनः श्रेष्ठजीवस्यापि ॥ ११ ॥

... सर्वत इति कल्पिता टीका परित इत्यनेनैव तदर्थोपपत्तेः असम्यक् ... नेत्यर्थः ॥ १२ ॥

हविर्द्धानं होमद्रव्यस्थलमिति प्रकरणात्सन्निवेशार्थं रिक्तपूरणाय आग्नीध्रशालां होमकुण्डस्थलीम् ॥ १३ ॥

उत्तरे हविर्धानोत्तरदेशे या वेदी तस्याः सीमा सूत्राण्येव ... ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका।

हेत्वंतरासंभवेनौत्पातिकं कल्पयंतआहुः वाता इति वाताश्चंडवायवः नवांति न प्रसरंति दस्यवश्चोरादयः नसंति तत्र हेतुः हि यस्मात् उग्रदंडो दमनं प्रशासनं यस्य सः प्राचीनबर्हिः तदानींतनो राजा जीवति तस्मिन् जीवति नवस्यवः इत्याकस्मिकत्वद्योतकं गावो न कालयंते न शीघ्रं नीयंते अत इदं रजः कुत उत्थितम् अधुना लोकः प्रलयाय जायते कल्पते संभाव्यतइत्यर्थः ॥ ८ ॥

प्रसूतिर्दक्षस्य पत्नी तन्मिश्राः तत्सहिताः स्त्रियः उद्विग्नचित्ता उद्विग्नं भीतं चित्तं यासां ता ऊचुः तस्य दक्षस्य यद् वृजिनं यत्पापं तस्यैवायं विपाकः फलं यत यस्मात् प्रजेशो दक्षः दुहितॄणां पश्यंतीनां सतीनाम् अनेन तस्या दुःखाधिक्यं सूचितम् अनागसं निरपराधां सुतां सतीं भवानीमवदध्यौ अवज्ञातवान् ॥ ९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका।

असह्यपराक्रमं रुद्रं कोपयतो दक्षस्याऽमंगलमवश्यं भावीत्याहुः द्वाभ्यां यस्त्विति यो रुद्रोंतकाले प्रलयकाले व्युप्ताविकीर्णाः जटाकलापा यस्य स्वशूलस्य सूच्याग्रैः अग्रैः अर्पिताः प्रोता दिग्गजेंद्रा येन उदितानि उन्नामितानि अस्त्राणि यैस्ते दोषः बाहव एव ध्वजास्तान् वितत्य प्रसार्य उच्चाट्टहासः सएव स्तनयित्नुर्गर्जितं तेन भिन्ना विदीर्णा दिशो येन सः हर्षेण नृत्यति ॥ १० ॥

तमेव भूतमसह्यमप्रतिघाततेजो यस्य तं रुद्रममर्षयित्वा असहनयुक्तं कृत्वा मन्युना क्रोधेन प्लुतं व्याप्तं अतएव दुर्निरीक्ष्यं द्रष्टुमशक्यं भ्रुकुट्या उग्रदंष्ट्राभिश्च उदस्ता उत्क्षिप्ता भागणा नक्षत्रसंघा येन तं कोपयतो विधातुरपि किं स्वास्ति स्यात् विधातुरप्येवमन्यस्य का कथेत्यर्थः ॥ ११ ॥

उद्विग्ना प्रचलिता दृग् यस्य तेन जनेन बहु यथा भवत्येवमुच्यमाने सति सहस्रशः उत्पाततमा महोत्पाता महात्मनः स्थिरचित्तस्यापि दक्षस्य भयावहा दिवि भूमौ च पर्यक्परितः उत्थिताः ॥ १२ ॥

तावत्तु आशु रुद्रानुचरैर्महान् मखो यागः हे विदुर! अन्वरुध्यत प्रत्यबध्यत विनाशित इति यावत् रुद्रानुचरैः कथंभूतैः नाना विचित्राणि आयुधानि येषां तैः वामनकैः ह्रस्वैः उद्यतायुधैः पिशंगैः पीतैः मकरस्येवोदरमाननं च येषां तैः परितो धावद्भिः ॥ १३ ॥

मखानुरोधमेव प्रपंचयति केचिद्रुद्रपार्षदाः प्राचीनवंशं बभंजुः त्रुटितवंतः तथा केचित् परे पत्नीशालां बभंजुरित्यनुषंगः प्राचीनं पूर्वपश्चिमस्तंभार्पितपूर्वपश्चिमायत तिर्यक्काष्ठं प्राग्वंशः तथैके सदः यज्ञशालायाः पूर्वतः स्थितं मंडपं सदः सदसः पुरतो हविर्धानं तस्योत्तरत आग्नीध्रशालां तद्विहारं यजमानगृहं महानसं पाकभोजनशालाम् ॥ १४ ॥

रुरुजुः बभंजुः अमूत्रयन् मूत्रं कृतवंतः तथोत्तरवेद्या मेखला सीमासूत्राणि विभिदुः ॥ १५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ॥

न केवलं दस्युरभिद्रवयुश्चेत्याह वाता इति चोराणामभावे निमित्तमाह प्राचीनबर्हिरिति उग्रो दंडो यस्य। उग्रेषु दंडो यस्येति वा स उग्रदंडः प्राचीनबर्हिर्नाम तत्कालभवो राजा। जीवति स प्राणी वर्तत इत्यन्वयः इत्यनेन तज्जीवनं सर्वेषां सिद्धमिति व्यनक्ति ॥ ८ ॥

तत्र केचिद्दक्षभयात्कारणं जानंतोपि तूष्णीमासंस्तद्व्यतिरिक्ताः प्रसूतिमुख्याः कारणमूचुरित्याह प्रसूतिमिश्रा इति मिश्रशब्दो मुख्यार्थे वर्तते प्रजेशो दक्षो दुहितॄणां प्रपश्यंतीनां सतीनामनागसमनपराधां नाम्ना सतीं सुतामवदध्यौ अवज्ञातवानिति यत्तस्मात्तस्माद्वृजिनस्य पापस्य विपाकः फलमेवेत्यन्वयः ॥ ९ ॥

श्रीमद्विजयध्वजीर्थकृत पदरत्नावली ॥

सत्यवज्ञानोत्पन्नपरमेश्वरकोपादियमनर्थपांतिनी धूलिरिति भावेन सदाशिवमाहात्म्यं वदंतीत्याह यस्त्विति व्युप्तजटाकलापः प्रसारितजटा समूहः वितत्य विस्तृत्य बाहूनिति शेषः उदितान्यस्त्राणि धनुरादीनि येषु ते उदितास्त्रा दोषो भुजा एव ध्वजा दोर्ध्वजा यस्य स तथोक्तः रूक्षाट्टहासः कठोरसिंहनादः स एव स्तनयित्नुः प्रलयकालीनमेघनादस्तेन भिन्ना विद्राविता दिशो यस्य स तथोक्तः भिन्नदृगिति पाठे स्तनयित्नुवन्मेघवद्भिन्ना व्यक्ता दृग्यस्य सतथेत्यर्थः ॥ १०॥

अनेन प्रकृते किं तत्राह अमर्षयित्वेति एवं विधं तं चित्रमसर्षयित्वा । विधातु दक्षस्य स्वस्ति स्यात्किं । न स्यादेवेत्यन्वयः दंष्ट्राप्रभाभिरुदस्तो निरस्तो भागणो नक्षत्रगणो यस्य स तथोक्तस्तम ११

न केवलं तर्कतो दक्षस्यैऽयदरिष्टं ज्ञायते किंतु दुर्निमित्तैरपीत्याह ब्रह्मेवमिति किं बहुना पर्यक् सर्वतो दिक्षु ॥ १२ ॥

उत्पातानां क्षिप्रं प्रत्यक्षफलमभूदित्याह तावद्भिति नाषदुत्पाता उत्पन्नास्तावदन्वरुध्यत इत्यन्वयः नामाविभक्त्यमेव स्पष्टी क्रियते वामनकैरित्यादिना तावत्काल्लत्तेपमंतरेण समहान्मन्योरुद्रानुचरैर्वामनकैरुल्वणैर्स्व शिरोभिश्च पिंगैः कपिलैः पिशंगैर्हरिद्रावर्णैर्मकरवदुदरमाननंच येषां ते तथोक्तास्तैः पर्याप्तवद्भिरितस्ततः उत्पतद्भिः॥१३॥

तत्र तत्र स्वस्वानुकूलं रोधं चक्रुरित्युक्तं पिशिनष्टि कंचिदिति प्राग्वंशमग्निहोत्रस्थानं । यज्ञशालायाः पूर्वपश्चिमस्तंभयोरुपर्यवांतरवंशावलंबनं पूर्वपश्चिमायतं दारु वा प्राग्वंशस्तं यज्ञशालायाः पश्चिमतः पत्नीशाला । यज्ञशालायाः पुरतो मंडपः सदः । मंडपतः पुरतो हविर्धानी । तस्योत्तरतः शालाग्नीध्रशाला । पशुविशसन स्थानं । तस्याग्नीध्रस्याग्निस्थानं विहारः । महानसः पचनस्थानम् ॥ १४ ॥

रुरुजुः रुजोभंग इति धातुः वेदिमेखला उत्तरवेदिसीमा सूत्राणि ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

यस्त्वन्तकाल इति युग्मकम् ॥ १० ॥

अमर्षोऽसहनं कोपस्तु तत्कार्यभूतः ॥ ११—१८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

पुनरपि विविधं संशेरते वाता इति । प्राचीनवर्हि स्तदानीन्तनो राजा ह स्पष्टम् ॥ ८ ॥

प्रसूति दक्षपत्नी सा मिश्रा मुख्या यासां ता स्तस्य वृजिनस्यापराधस्य एष विपाकः फलं । पश्यन्तीनामिति तस्या दुःखाधिक्ये हेतुः । अवदध्यौ अवज्ञातवान् अनागां निरपराधां ॥ ९ ॥

नाचास्य प्रजापतेस्तेजस्वित्वं श्रीरुद्रे प्रभवतीत्याहुः यस्त्विति द्वाभ्यां । व्युप्तजटाकलापः विकीर्णजटापुञ्जः । उदितान्युद्गमितानि अस्त्राणि येषु ते दोषो बाहव एव ध्वजा स्तान् वितत्य नृत्यति । स्तनयित्नुर्गर्ज्जितं तेन भिन्ना विदीर्णा दिशो येन तम् ॥ १० ॥

अमर्षयित्वा कोपयित्वा उदस्त उत्क्षिप्तो भागणो वह्निसूर्यादीनामपि ज्योतिर्गणो येन तं । पुनरपि प्रेयस्यवमानेन कोपयतो विधातुः प्रजापतेः पितु र्ब्रह्मणोऽपि किं स्वस्ति स्यात् कान्यस्य कथेति दक्षस्य दौरात्म्येन सर्व एव महाविपदि निमंक्ष्याम इति भावः ॥ ११ ॥

हे मातरः! सत्यमेव ब्रूथेत्येवं जनेन तत्रत्यलोकसमूहेनापि बहु उच्यमाने महात्मनोऽपि दक्षस्य । यद्वा विपरीतलक्षणया दुरात्मन इत्यर्थः ॥ १२ ॥

वामनकैरुल्वणैः अन्वरुध्यत आव्रियत ॥ १३ ॥

यज्ञशालायाः पूर्वपश्चिमस्तम्भयोरर्पितं पूर्वपश्चिमायतं काष्ठं प्राग्वंशः । यज्ञशालायाः पश्चिमतः पत्निशाला । यज्ञशालायाः पुरतः सद्योमण्डपः सदस् पुरतो हविर्धानं तस्योत्तरत आग्नीध्रशाला तद्विहारो यजमानगृहं महानसं पाकभोजनशाला ॥ १४ ॥

रुरुजुर्बभंजुः ॥ १५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः

तर्कितामेवाह वाता इति दस्यवो नसंतियतउग्रदंडः प्राचीनवर्हिर्नृपोजीवतिगावोनक्रालयंतेनशीघ्रंचालयंतेरजोहेतुमनुपलभ्यहेतुकल्पयंतिलोकोऽधुनाकिंप्रलयायकल्पतेइति ॥ ८ ॥

प्रसूतिमिश्राः सतीमातृसहिताः तस्यप्रजापतिकर्तृकस्यवृजिनस्यपापस्यएषविपाकः फलम् यत् यस्मात् प्रजेशः दुहितॄणांपश्यंतीनाम् अनागांनिष्पापाम् अवदध्यौअवज्ञातवान्॥ ९ ॥

योरुद्रः उग्रः उदात्तः अट्टः कठोरश्चयोहासः सएवस्तनयित्नुर्गर्जितंतेनविदीर्णादिशोयेनअंतकालेप्रलयावसरे व्युप्तोविकीर्णोजटाकलापोयस्य शूलस्यसूच्यामग्रभागे अर्पिताप्रोतादिग्गजेंद्रायेनउदितानिउद्गमितानि अस्त्राणियेषुतेदोषः बाहवएवध्वजाः केतवस्तान् वितत्यनृत्यति ॥ १० ॥

असह्यंतु सहंतेजोयस्यतंमन्युनाक्रोधेनप्लुतं भ्रुकुटयादुर्विषहंदुर्दृशमशक्यंकरालाभिर्दंष्ट्राभिः उदस्तोविक्षिप्तोभागणोनक्षत्रसमूहोयेनैवंभूतंतममर्षयित्वाप्रातिकूल्यंनीत्वाकोपयतोविधातुरपिकिंस्वस्तिकुशलंस्यात् ॥ ११ ॥

उद्विग्नाश्चयध्यासाद्दस्यतेनजनेन एवंवहूच्यमानेसति दक्षस्यदिविभुविपर्यक् सर्वतोदिक्षुसहस्रशोभयावहाः उत्पाततमाः अत्युत्पाताः उत्पेतुः ॥ १२ ॥

वामनकैरुल्वणैः पिंगैः कपिलैः पिशंगैः पीतैः मकरवदुदरमाननंचयेषांतैः अन्वरुद्धः व्याप्तोभूदित्यर्थः ॥ १३ ॥

प्राग्वंशंयज्ञशालागतपूर्वपश्चिमस्तंभोपरिनिहितंकाष्ठम् सदः सभाम् विहारंयजमानगृहम् ॥ १४ ॥

रुरुजुः बभंजुः अमूत्रयन् मूत्रंकृतवंतः ॥ १५ ॥

भाषाटीका ।

देखो कुछ पवन भी नहीं चलता है न कोई चोरों का उपद्रव है क्योंकि भारी दंड देने वाले प्राचीन वर्हिका राज्य है गायों को भी कोई नहीं दौडाता है फिर ये इतनी भारी धूर कहां से आई क्या लोक का प्रलय होना है इस समय ॥ ८ ॥

उद्विग्न चित्तवाली प्रसूति प्रभृति स्त्रियां कहने लगी कि यह उस पाप का फल है जोंकि प्रजापति ने और लडकियों के देखते २ निरपराधनी विचारी सती का तिरस्कारकिया ॥ ९ ॥

अबाधंत मुनीनन्यएके पत्नीरतर्जयन् ।
अपरे जगृहुर्देवान्प्रत्यासन्नान्पलायितान् ॥ १६ ॥
भृगुं बबंध मणिमान्वीरभद्रः प्रजापतिम् ।
चंडीशः पूषणं देवं भगं नंदीश्वरोऽग्रहीत् ॥ १७ ॥
सर्वएवर्त्विजो दृष्ट्वा सदस्याः सदिवौकसः ।
तैरर्द्यमानाःसुभृशंग्रावभिर्नैकधाऽद्रवन् ॥ १८ ॥
जुह्वतः स्रुवहस्तस्य श्मश्रूणि भगवान्भवः ।
भृगोर्लुलुंचे सदसि योऽहसत् श्मश्रुदर्शयन् ॥ १९ ॥
भगस्य नेत्रेभगवान्पातितस्य रुषाभुवि ।
उज्जहार सदःस्थोऽक्ष्णायः शपंतमसूसुचत् ॥ २० ॥
पूष्णश्चापातयद्दंतान्कालिंगस्य यथा बलः ।
शप्यमाने गरिमणियोऽहसद्दर्शयन्दतः ॥ २१ ॥
आक्रम्योरसि दक्षस्य शितधारेण हेतिना ।
छिंदन्नपितदुद्धर्तुं नाशकोत्त्र्यंबकस्तदा ॥ २२ ॥
शस्त्रैरस्त्रान्वितैरेवमनिर्भिन्नत्वचं हरः ।
विस्मयं परमापन्नोदध्यौपशुपतिश्चिरम् ॥ २३ ॥
दृष्ट्वासंज्ञपनं योगं पशूनां सपतिर्मखे ।
यजमानपशोः कस्य कायात्तेनाहरच्छिरः ॥ २४ ॥

भाषाटीका ।

जोकि प्रलय काल में जटावों को खोलकर त्रिशूल में दिग्गजों को नाथ के शस्त्रवाली भुजा रूप ध्वजावों को ऊपर फैलाकर नृत्य करते हैं जिसके नृत्य समय के ऊंचे अट्टहास की गर्जना से दिशायें विदीर्ण होजाती हैं ॥ १० ॥

जिसकी भृकुटि न सहन हो जिसकी कराल डाढों के मारे तारागणों की कांति फीकी पड जाय क्रोध से व्याप्त ऐसे असह तेज वाले को क्रोध कराने वाले क्या विधाता का भी कुशल हो सका है ॥ ११ ॥

सब लोग आपुस मे ऐसे बात करते रहे इतने में महात्मा दक्ष को पृथिवी आकाश और चारों तरफ बहुत से भयंकर उत्पात होने लगे ॥ १२ ॥

हे विदुरजी ! इतने मे रुद्रके गणोंने उस यज्ञस्थानको चारो तरफ से घेर लिया वे रुद्र के गण कैसे हैं कि देखने में छोटे२ और नाना प्रकार के आयुधों को लिये पीले और कपिल रंग वाले, घड़ियाल याने मगर मुख और पेट जिनका और चारो ओर से दौड़ते हुवे आ रहे हैं ॥ १३ ॥

तब किसीने तो यज्ञशाला के मंडप का आधार जो बांस था उसे तोड़ दिया ऐसे ही किसीने पत्नीशाला कितनोंई ने सभामंडप कितनोंईने अग्निघ्रशाला औरत ने यजमान का निवास घर अन्य लोगोंने रसोईघर विध्वंस कर डाला ॥ १४ ॥

कितनेही गणों ने यज्ञ के पात्र फाड़ डाले कोई अग्नि बुझाने लगे कोई वेदी के कुंडोंमें मूत्रकरने लगे किसी ने वेदी की मेंड़ तोड़दी १५

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ॥

प्रत्यासन्नान्पलायितान्समीपस्थान्पलायितानपिजगृहुः ॥ १६ ॥
॥ १७ ॥

ग्रावभिरर्द्यमानाः नैकधाअनेकधाद्रुद्रुवुः ॥ १८ ॥

स्रुवोहस्तेयस्य भवोवीरभद्रः लुलुंचेउत्पाटितवान् ॥ १९ ॥

उज्जहारोद्धृतवान् यः सदस्थः सभायांस्थितः सन्शपंतंशिवनिंदांकुर्वंतंदक्षमक्ष्णाऽक्षिनिकोचेनासूसुचत्प्रेरितवान् ॥ २० ॥

कालिंगदेशराजस्यानिरुद्धोद्वाहेबलभद्रोयथाधूतेदंतान्पातितवान् गरिमणिगुरुतरेरुद्रेनिंद्यमानेदतोदंतान्दर्शयन्योजहास पूष्णोरितिपाठेद्विवचनमैंद्रापौष्णश्चरुर्भवतीत्यत्रान्यसहितस्यापिपूष्णोदंतप्राप्त्यर्थं सूचितवान् तथाहि पूषाप्रपिष्टभागोऽदंतकोहितदेवाप्रघ्नितिविहितस्यपेषणस्यद्विदैवत्याभावात्तत्रतस्यदंताः संतीति वक्तव्यंस्यान्नचैत्संगच्छतइत्याशंक्यतत्रापितस्यदंतपातोऽवस्थाभेदप्रवृत्तेर्नाद्विवचनेनक्षास्यतेअतएवपूष्णोऽनुग्रहंद्वेधावक्ष्यति पूषातुयजमानस्यदद्भिर्जक्षितुपिष्टभुगिति केवलश्चेतांपिष्टभुग्भविष्यति अन्यसहितश्चेद्यजमानस्यदद्भिर्भक्षयिष्यतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

छिंदन्नपीत्यत्राशिरइत्युपरिव्यक्तीभविष्यति त्र्यंबकोवीरभद्रः २२

मंत्रान्वितैर्मंत्रसहितैः अनिर्भिन्नात्वग्यस्यतथाभूतंदक्षंवीक्ष्य २३

सपशूनांपतिर्मखेसंज्ञपनंयोगंकंठनिष्पीडनादिरूपंमारणोपायंज्ञातेनोपायेनाहरत् ॥ २४ ॥

साधुवादस्तदा तेषां कर्म तत्तस्य शंसताम् ।
भूतप्रेतपिशाचानामन्येषां तद्विपर्ययः ॥ २५ ॥
जुहावैतच्छिरस्तस्मिन्दक्षिणाग्नावमर्षितः ।
तद्देवयजनं दग्ध्वा प्रातिष्ठद्गुह्यकालयम् ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे
पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्यां दक्षयज्ञविध्वंसो नाम
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ॥

अन्येषां ब्राह्मणादीनां तद्विपर्ययोऽसाधुवादः अभूदिति शेषः २५ । गुह्यकालयं कैलासम् ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिकायां
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामि विरचिता
दीपिन्याख्या दीपिका टिप्पणी ॥

ग्रावभिः प्रस्तरैः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

तत्सहितस्यापि इन्द्रसाहित्यावस्थावतोपि पूष्णः दंतपातप्रसक्तयर्थं अवस्थानिमित्तं भेदमाश्रित्य मैत्रेयः द्विवचनं सूचितवान् तथा हि अवस्थाद्वयेपि दंतपातं दर्शयति पूर्षति प्रपिष्टेन चरुणा भागो यागो यस्य तथाभूतः पूषा प्रपिष्टचरुणा पूषाणां यजेतेत्यर्थः तत्र इंद्रसहितावस्थायां तस्य पूष्णः पतत् अवस्थाभेदेन दंतानां सत्त्वमसत्त्वं च परस्परविरोधान्न संगच्छते इत्याशङ्क्य विचार्य चरौ द्विदेवत्वात् तत्रापि इंद्रसहितावस्थायामपि तस्य पूष्णः अवस्थाभेदे इंद्रसाहित्यावस्थायां केवलावस्थायां च अत एवावस्थाद्वयेपि दंतपातनिर्णयादेव अन्येनेन्द्रेण सहितः प्रपिष्टभाग इति इदं पेषणं न यज्ञाङ्गं प्रकरणाभावात् वाक्ये पूषमात्रश्रवणाच्च किन्तु पूषस्वरूपप्रयुक्तं स च पूर्णाद्विदेवत्वेपि चरौ विद्यते इति इंद्रसाहित्येपि चरौ पेषणं स्यात् इति प्राप्ते तृतीयाध्याये तृतीयपादे सूत्रं यथाप्रकाशमिति कर्मसंयोगादिति एकस्मिन् श्रूयमाणे प्रपिष्टभागे एकस्यैव पूष्णः संयोगो द्विदेवत्वे चरौ न पेषणमित्यर्थः तदुक्तं भट्टैः देवतानिष्फलानैव पेषणस्य प्रयोजिका उपादानञ्च यागस्य भागशब्देन विद्यते मुख्यार्थोऽसंभवाद्यागलक्षितायेषमत्र हि श्रूयते भागशब्दार्थं नानुपादानमस्त्यत ॥ इति ननु स च भागशब्दलक्ष्यो यागो द्विदेवत्यः ऐंद्रापौष्णश्चसंभवतीति यागांगद्रव्ये चरौ द्वयोः प्रातत्वेनैकेन पूष्णाव्यपदेष्टुमशक्यत्वात्सत्यं यद्यपि भागशब्दलक्ष्यस्य यागस्यापि तदङ्गचरौ द्विदेवत्यश्रुतिसामर्थ्यात् द्विदेवत्यं तथापि पूषाप्रपिष्टभाग इत्यत्र पूषविशिष्टस्यान्यस्याभावादेकदेवत्ये प्रविष्टचरौ पेषणं न द्विदेवत्ये चरौ इति इंद्रसाहित्येपि दंताभावात्पूष्णा न भोक्तुं चरुः शक्यते अतएवानुग्रहे सति यजमानस्य वह्निमक्षणं व्याख्यातमितिनिष्कर्षः ॥ २१ ॥

उपरि व्यक्तं भविष्यतीत्यतस्तच्छब्देन शिरः परामृश्यते २२ पशुपतिस्त्र्यम्बक इत्यादिशब्दास्तदर्शवीरभद्रे गौणाः ॥ २३ ॥ संज्ञपनशब्दः यज्ञीयपशुहिंसाप्रकारपरः । २४ । तच्छिरो हरणलक्षणं प्रशंसतां अभूदिति साध्यक्रियाऽध्याहारः ॥ २५ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामि विरचिता
दीपिन्याख्या दीपिका टिप्पणी ।

पत्रलिखितस्पष्टम् ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
दीपिन्याख्यायां दीपिका टिप्पण्याम्
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका ॥

अतर्जयन् अभर्त्सयन् अपरे पलायितान्पुनरनुधावनेन प्रत्यासन्नान् देवान् जगृहुर्गृहीतवंतः ॥ १६ ॥ मणिमान् रुद्रानुचराग्र्यः भृगुंबबन्ध वीरभद्रः प्रजापतिं दक्षं चंडीशः पूषणाख्यं देवं भगाख्यं नंदीश्वरः अगृहीत् ॥ १७ ॥

सर्वे दिवौकोभिः देवैः सहिताः सदस्याः सभ्याः ऋत्विजः रुद्रानुचरैर्घ्यमानान् भृग्वादीन् दृष्ट्वा ग्रावाभिः शिलाभिरर्घमाना अनेकधाताड्यमाना दुद्रुवुः ॥ १८ ॥

स्रुवं होमसाधनं हस्ते यस्य तस्य जुह्वतः होमं कुर्वतो भृगोः श्मश्रूणि भगवान् भवो वीरभद्रः लुलंचे उत्पाटितवान् किं विशेषेण श्मश्रूणि उत्पाटितवान् तत्राह यो भृगुः श्मश्रूदर्शयन् अहसत् रुद्रं परिहसितवान् अतः श्मश्रूणि लुलुंचेत्यर्थः एवमुत्तरत्रापि ॥ १९ ॥

भगवान् वीरभद्रः रुषा क्रोधेन भूमौ पातितस्य भगस्य नेत्रे उज्जहार उद्धृतवान् यो भगः सदसि सभायां स्थितः सन् शपंतं शिवं निंदां कुर्वंतं दक्षमक्ष्णा नेत्रेणाऽसूसुचत् सूचितवान् प्रेरितवानित्यर्थः ॥ २० ॥

कालिंगस्य कालिंगदेशराजस्य बलः बलभद्रः यथा तथा पूष्णः दंतान् अपातयत् पातितवान् यः पूषा गरिमणि गुरुतरे रुद्रे शप्यमाने सति दतः दंतान् दर्शयन् अहसत् पूष्णो रितिद्विवचनपाठे तु तदिद्राैष्णश्चरुर्भवतीत्यत्रान्यसहितस्यापि पौष्णो दंतपातनप्राप्त्यर्थम् ॥ २१ ॥

त्र्यंबको वीरभद्रः दक्षस्योरसि । आक्रम्य पादं विन्यस्य शितधारेण निशितधारेण हेतिना खड्गेन छिंदन्नपि तदा तच्छिर इत्यपकृष्यते उद्धर्तुं तदा नाशक्नोत् असमर्थोऽभवत् ॥ २२ ॥

अस्त्रान्विलिमंत्रसहितैः शस्त्रैर्निर्भिन्नात्वचस्य तथाभूतमेनं दक्षं दृष्ट्वेतिशेषः पशुपतिर्हरो वीरभद्रः परं विस्मयमापन्नः आस चिरं दध्यौ शिरस उद्धरणोपायं चिंतितवान् ॥ २३ ॥

पशूनां पतिः स वीरभद्रः मखे अध्वरे संज्ञपनं मारणं योगमुपायं दृष्ट्वा यागीयं पशुवदयं हन्तव्य इति दृष्ट्वा निश्चित्य तस्य यजमानो दक्षः स एव पशुस्तस्य यद्वा यजमानस्येयं पशुः पशुवदीदृशेन यजमाने नत्यक्ष्यमाणः पशुस्तस्य संज्ञपनं मारणं योगमुपायं निश्चित्य तेनैव योगेन तस्य दक्षस्य कायाच्छिर आहरत् उद्धतवान् ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका

तच्छिरश्छेदनरूपं कर्म शंसतां स्तुवतां भूतादीनां साधुवाद:(१) अभवत् अन्यथा ब्राह्मणादीनां तद्विपर्ययः असाधुवाद:(२) अभवदित्यर्थः ॥ २५ ॥

एतस्य दक्षस्य शिरः तस्मिन् तदध्वरसंबंधिनि दक्षिणाग्नौ अमर्षितः क्रुद्धः जुहावेतस्य दक्षस्य देवयजनमेव दग्ध्वा नाशयित्वा गुह्यकालयं कैलासं प्रतिष्ठत् प्रययौ ॥ २६ ॥

इतिश्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवत चन्द्रचन्द्रिकायां पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली

...प्रजापतिं ... ॥ १७ ॥

सर्वेप्येवमेव निगृहीताः किं तेत्याह सर्व एवेति ॥ १८ ॥

भवो वीरभद्रः लुलुंचे उत्पाटयामास ॥ लुञ्च छेदन इति धातुः अनेन कोऽपराधः कृत इति तत्राह सदसीति विश्वसृजां सदसि ॥ १९ ॥

अत्र वीरभद्रः स्वापराधानुकूलं दंडं करोति सर्वेषामित्याह भगस्येति ॥ २० ॥

कलिंगस्य दंतवक्रस्य द्यूते बलो बलभद्रः भृगुणा । गरिमणि ज्ञानोपदेष्टृत्वेन गुरुतमे शिवे शप्यमाने सति यः पूषा दतः दंतान् दर्शयन्नहसत्तस्य ॥ २१ ॥

वीरभद्रो दक्षं बद्ध्वा किमकरोदिति तत्राह आक्रम्येति शितधारेण तीक्ष्णाग्रेण त्रीणि अंबकानि नेत्राणि यस्य ॥ २२ ॥ २३ ॥

ज्ञानफलमाह दृष्टेति मखे पशूनां संज्ञपने हिंसने योगं मंत्रपूर्वकोपायं यजमान एव पशुस्तस्य तेन योगेन ॥ २४ ॥

अयं हि विक्रम उभयेषामुभयथांतःकरणवृत्तिमकार्षीदित्याह साधुवाद इति अन्येषां दक्षपक्षिणाम् ॥ २५ ॥

मंत्रादिशास्त्रैतच्छिरः संधानमपि नकार्यमिति भावेन शिरश्छेदोत्तराक्रियां वक्ति जुहावेति ततः परं किमकारीति तत्राह तद्देवयजनमिति देवयजनं यज्ञं दग्ध्वा विनाश्य गुह्यकालयं कैलासं प्रातिष्ठत्प्रायादिति अत्र त्र्यंबको हरः पशुपातिरिति विशेषनामनिर्देशात्किंचनतात्पर्यमस्तीति ध्वनयति ॥ पूर्वं वीरभद्रेण स्वेन रूपेण गत्वा यज्ञशालादिकं भंक्त्वा पश्चान्मूलरूपेण गत्वा दक्षमवधीत् तत्राप्युपेंद्रेण हरिणा धर्मपुत्रेण हरिणा च जितः शिवोन्यांस्तत्र स्थितान् जित्वा कैलासमगमदिति तदुक्तं वीरभद्राख्यरूपेण स्वेन पूर्वं ययौ हरः मूलरूपेण पश्चात्तु गत्वादक्षमथावधीत् तत्रोपेंद्रेण हरिणा जितो धर्मात्मजेन च अन्यान् जिगाय प्रययौ कैलासं स्वं निकेतनमिति ॥ २६ ॥

इतिश्रीमद्भागवते महापुराणेचतुर्थस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावलियाम् पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

(१) जयजयेत्यादिशब्दः (२) हाहन्ते त्यादिशब्दः ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

पूष्णोरिति पाठे टीकायां तत्सहितस्यापीति । इन्द्रसहितो यः पूषा तस्यापि दन्तपातमकरोदिति प्राप्त्यर्थमित्यर्थः तत्र तस्य दन्तीति तद्रहितस्येति वक्तव्यं स्यात् । इतीति किं तत्राह दन्ती सतु पूषा दन्तवानित्यर्थः । तस्य दन्ताः सन्तीति वा पाठः आशंक्य विचार्य । तत्रापि इन्द्रसहितत्वेऽपीति । पूष्णा इत्यादि पूर्वार्द्धं । शप्यमान इत्यादि परार्द्धं अनयोः पद्यार्द्धयोर्विपर्ययेण पाठस्तु न स्वामिचित्सुखयोः सम्मतः ॥ २१—२६ ॥

इति श्रीमद्भागवतेमहापुराणे चतुर्थस्कन्धे श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ॥

तिष्ठत भवत्यः सम्प्रति विधवाः कुर्महे इति अश्लीलवल्गनैर्वा पत्नीरतर्जयन् ॥ १६ ॥ १७

ग्रावभिर्धमानाः नैकधा दुद्रुवुः ॥ १८ ॥

भवो वीरभद्रः । लुलुञ्चे उत्पाटयामास ॥ १९ ॥

शपन्तं दक्षं अक्षिनिकोचेन अक्षसूचनं प्रेरितवान् ॥ २० ॥

कलिङ्गदेशराजस्यानिरुद्धोद्वाहे बलभद्रो यथा दन्तान् द्यूते पातितवान् गरिमाणि गरिमवति रुद्रे । दतो दन्तान् पूष्णोरिति पाठे द्विवचनमैन्द्रापौष्णश्चरुर्भवतीत्यत्रेन्द्रसहितस्यान्यस्यापि पुष्णो दन्तपातन प्राप्त्यर्थं ज्ञेयम् ॥ २१ ॥

हेतिना खड्गेन तन्मस्तकं त्र्यम्बको वीरभद्रः ॥ २२ ॥

शस्त्रैः खड्गादिभिः अस्त्रान्वितैः शर त्रिशूलादि सहितैरच्छिन्नत्वचं दृष्ट्वेति शेषः ॥ २३ ॥

संज्ञपनं योगं कण्ठनिष्पीडनेन त्रोटनं । तेनोपायेनाहरत् ॥ २४ ॥

अन्येषां विप्रादीनां तद्विपर्ययोऽसाधुवादः ॥ २५ ॥

गुह्यकालयं कैलासम् ॥ २६ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । चतुर्थे पञ्चमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

अतर्जयन् अभर्त्सयन् प्रत्यासन्नान् योद्धुमागतान् ॥१६—१७॥

नैकधाद्रवन् अनेकधादुद्रुवुः ॥ १८ ॥

भगवान्वीरभद्रः सुवोहस्तेयस्यतस्यश्मश्रूणि लुलुंचे उत्पाटितवान् ॥ १९ ॥

शपंतंशापंदातुंप्रवृत्तंदक्षम् अक्ष्णाऽसूचयत् अक्षिसंकोचेनप्रेरितवान् ॥ २० ॥

गरिमणिगुरुतरे ॥ २१ ॥

त्र्यंबकोवीरभद्रः ॥ २२ ॥

अस्त्रान्वितैः मंत्रान्वितैः ननिर्भिन्नात्वग्यस्यतंतथाभूतंज्ञात्वेतिशेषः चिरंदध्यौचिंतांकृतवान् ॥ २३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

मखेसंज्ञपनंयोगंकंठनिष्पीडनादिमारणोपायंदृष्ट्वातेनोपायेनयजमानरूपस्यपशोः शिरः आहरत् उद्धृतवान् ॥ २४ ॥

अन्येषांदक्षपक्षीयानांविपर्ययः हाहेत्यादिवादोऽभूदितिशेषः२५ ॥

एतच्छिरः एतस्यदक्षस्यशिरः गुह्यकालयंकैलासम् ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धीये श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपे पञ्चमोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥

भाषाटीका

कोई मुनि लोगों को बाधा करने लगे कोई स्त्रियों को डराने लगे कितने एक भागते हुवे देवतावों को पकडने लगे ॥ १६ ॥

भृगु को मणिमान ने बांध लिया दक्ष प्रजापति को वीरभद्र ने एसेही पूषा को चंडीशने भग नामकदेव को नंदीश्वर ने पकडा ॥ १७ ॥

सब ऋत्विज लोग और सभा के लोग और देवता लोग भी मारे पत्थरों की वर्षा के मारे इस दुर्दशा को देख अपने२ प्राण लेकर अनेक तरह से भागे ॥ १८ ॥

जोकि स्रुवा को हाथ में लेकर होम करते थे उन भृगु को वीरभद्र ने पकड़ कर भृगु की डाढ़ी नोच डाली ॥ १९ ॥

जिसने सभामें भृगुको शाप देते समय आंखसे सूचना करी थी वीरभद्र ने उस भग को मारे क्रोध के धरती में पटक कर दोनों नेत्र उखाड लिये ॥ २० ॥

भाषाटीका ।

दक्षको श्रीरुद्रकी निन्दा करते समय जो दांत दिखाकर हंसा था वीरभद्र ने उस पूषाके दांत गिरा दिये जैसे अनिरुद्धके विवाह में जुआ के प्रसंग में कलिंग देश के राजा दंतवक्र के दांत श्रीबलदेवजी ने तोड दिये थे ॥ २१ ॥

दक्ष के छाती पै चढकर बड़े तीक्ष्णधार के चक्र से दक्ष का शिर काटने को बहुत उपाय किया तब भी नहीं कटा । तब (अस्त्र अर्थात्) मंत्र सहित शास्त्रों को गले पर चलाया तब भी दक्षके गले की ऊपर की त्वचा भी नहीं कटी तब वीरभद्र बड़े विस्मय में होकर विचार करने लगे । इतनेमें वहीं पर यज्ञमें जहां पशुका (संज्ञपन)अर्थात् आलभनयाने बलिदान किया जाता है उसी पशु मारने के उपाय को देखकर (यजमान पशु) दक्ष का शिर उसी प्रकार काटकर दूर किया ॥ २२—२४ ॥

उस समय वीरभद्र के उस कर्म को देखकर प्रसन्न होकर बड़ाई करने वाले भूत प्रेत पिशाचों का जै जै कार और दक्ष के पक्ष वालों का पश्चात्ताप हाहाकार का शब्द होता भया ॥ २५ ॥

वीरभद्रने तो दक्ष का शिर मारे क्रोध के कुंड में दक्षिणाग्निमें होम कर दिया इस प्रकार उस यज्ञ को जलाकर विध्वंस करके कैलास को प्रस्थान किया ॥ २६ ॥

इतिश्री मद्भागवत महापुराण चतुर्थस्कंध में पंचमो अध्याय की भाषाटीका समाप्त हुई ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

——:*:——

मैत्रेयउवाच ॥

अथदेवगणाः सर्वे रुद्रानीकैः पराजिताः ।
शूलपट्टिश निस्त्रिंशगदापरिघ मुद्गरैः ॥ १ ॥
संछिन्नभिन्नसर्वांगाः सर्त्विकूसभ्या (५) भयाकुलाः ।
स्वयंभुवे नमस्कृत्य कात्स्न्र्येनैतन्न्यवेदयन् ॥ २ ॥
उपलभ्य पुरैवैतद्भगवानब्जसंभवः ।
नारायणश्च विश्वात्मा नकस्याध्वरमीयतुः ॥ ३ ॥
तदाकर्ण्य विभुः प्राह तेजीयसि (१)(६) कृतागसि ।
क्षेमाय तत्र साभूयान्न प्रायेण बुभूषताम् ॥ ४ ॥
अथापि यूयं कृतकिल्बिषा (२) भवे ये बर्हिषोभागभाजं परादुः ।
प्रसादयध्वं परिशुद्धचेतसा क्षिप्रप्रसादं प्रगृहीतांघ्रिपद्मम् ॥ ५ ॥
आशासाना जीवितमध्वरस्य लोकः सपालः कुपिते न यस्मिन् ।
तमाशु देवं प्रियया विहीनं क्षमापयध्वं हृदि विद्धं दुरुक्तैः ॥ ६॥
नाहं न यज्ञो नच यूयमन्ये ये देहभाजो मुनयश्च तत्त्वम् ॥
विदुः प्रमाणं बलवीर्ययोर्वा (३)(८)यस्यात्मतंत्रस्य क(७)उपायं विधित्सेत्॥७॥
स इत्थमादिश्य सुरानजस्तैःसमन्वितः पितृभिः सप्रजेशैः ॥
ययौ स्वधिष्ण्यान्निलयं (४) पुरद्विषः कैलासमद्रिप्रवरं प्रियं प्रभोः ॥ ८॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ॥

षष्ठेतुदेवसंघेनसहगत्वाभवंविधिः ।
सांत्वयामास दक्षादिजीविताद्यर्थमादरात् १

अथदेवगणाः स्वयंभुवेन्यवेदयन्नितिद्वितीयेनान्वयः ॥ १ ॥

शूलादिभिः संछिन्नानित्रुटितानिभिन्नानिविदीर्णान्यंगानियेषाम् सहऋत्विग्भिः सभ्यैश्चवर्तमानाः ॥ २ ॥

कस्यचत्तस्य यज्ञेब्रह्माविष्णुश्चनेयतुर्नजग्मतुः यत्रारुद्रकोपयज्ञस्तत्रनारायणविरिंचावपिनागतौ ॥ ३ ॥

विभुर्ब्रह्मा तेजीयस्यतिजेजस्विनिपुरुषेकृतागसिसत्यपिस्वयंतत्र कृतागसांबुभूषतामपराधंकर्तुमिच्छतांसातथाबुभूषातेषांक्षेमायनभूयात् प्रायेणेतिलोकोक्तिः नभवेदेवेत्यर्थः ॥ ४ ॥

अथापिप्रसादयध्वंक्षमापयत येभवंतोबर्हिषोयज्ञस्यभागभाजंपरादुर्दूरादेवखंडितवंतः प्रगृहीतांघ्रिपद्मं पादौप्रगृह्येत्यर्थः ॥ ५ ॥

अध्वरस्यजीवितं पुनःसंधानंप्रार्थयमानाः संतः यस्मिन्कुपितेसतिसपालोलोकोनभवेन्नश्येदित्यर्थः ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ॥

वयंतुतत्रगंतुविभीमस्त्वमेवकंचिदुपायंविधत्स्वेतिचेदत आह-नेति यज्ञस्तदानींतनइंद्रः यस्यतत्त्वंबलवीर्ययोः प्रमाणमियत्तांचन-विदुः वीर्यपराक्रमः पापमितिपाठेऽपराधम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामि विरचिता
दीपिन्याख्या दीपिका टिप्पणी

अथेति युग्मकम् ॥ १ ॥ २ ॥

एतत् शिवद्वेषफलं यज्ञादिविध्वंसनम् ॥ ३ ॥

तन्निवेदनम् बुभूषतां भवितुमिच्छतां [illegible] यां कृतागसामित्यध्याहृतं आकांक्षाविरहे [illegible] तथा बुभूषा कृतागस्त्वेन भवितुमिच्छा ॥ ४ ॥

यद्यपि क्षेमाय न स्यादथापि प्रगृहीतांघ्रिपद्ममिति क्रियाविशेषणं विधेयतया कथंचिच्छिवस्यैव वा विशेषणम् ॥ ५ ॥

हृदि विद्धमिति बहिरङ्गदृष्टयैवोक्तम् ॥ ६ ॥

पा० (१) कृतागसाम् (२) भवम् (३) तस्यात्मनः (४) पुरारेः॥ इमे श्री वीरराघवाचार्य्य सम्मताः पाठाः॥ (५) समाकुलाः (६) कृतागसाम् (७) उद्विधित्सेत् इत्येवं श्रीविजयध्वजीयपाठाः ॥ (८) तस्यात्मनः कः पापं विधित्सेदिति सिद्धांतप्रदीपसम्मतःपाठः॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता
दीपिन्याख्या दीपिका टिप्पणी ।

तत्वं परमार्थरूपं यद्यपि श्रीविष्णोरावेशावतारोयं यज्ञः स्वायंभुवीयमन्वन्तरेन्द्रस्तथापि प्राचीनवर्हिराज्ये षष्ठमन्वंतरेपि यज्ञाधिष्ठातृत्वेन तस्य स्थितत्वात्तदानींतन इत्युक्तम् ॥ ७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवंदक्षाध्वरविनाशउक्तः अथ पुनस्तत्संधानप्रकारं विवक्षुस्तदुपोद्घात रूपं देवकृत रुद्रप्रसादनंवक्ष्यन् तावद्देवानां रुद्रपारिषदताडितानां स्वयंभुवे विज्ञापनं वदन् तेनसह रुद्रसन्निधिंगता इत्याह मैत्रेयः अथेति अथ दक्षयज्ञविनाशानंतरं सर्वैः सभ्यैः ऋत्विग्भिः सभ्यैश्च सहिताः सर्वेदेवगणाः रुद्रानीकैः रुद्रसैन्यैः कर्तृभिः शूलादिभिः साधनैः संछिन्नानि विदीर्णानि सर्वाणि अंगानियेषांते अतएवपराजिताः भयाकुलाः संतः स्वयंभुवे चतुर्मुखायनमस्कृत्य एतद्वृत्तं कार्त्स्न्येनन्यवेदयन् विज्ञापितवंतः ॥ १—२ ॥

किं स्वयंभुवे विज्ञापितवंत इत्युच्यते ब्रह्मापि दक्षाध्वरे आगतस्तद्वृत्तं जानात्येवतत्राह उपलभ्येति अब्जसंभवो भगवान् ब्रह्मासर्वांतरात्मा नारायणश्च पुरैवैतद्भाविदक्षाध्वरविनाशनमुपलभ्यज्ञात्वा भगवान् विश्वात्मेति विशेषणाभ्यां तयोः सर्वज्ञत्वं सूचितं तस्य दक्षस्याध्वरं प्रतिनेयतुः नगतवंतौ ॥ ३ ॥

विभुर्ब्रह्मा तद्देवैर्विनिवेदितमाकर्ण्य श्रुत्वा हाऽऽउवाच उक्तिमेवाह तेजीयसीत्यादिना तेजीयसि तेजिष्ठे रुद्रेकृतमागः अपराधोयैस्तेषां बुभूषतांभवितुमिच्छतां श्रेयस्कामानामितियावत् भूयसे क्षेमाय श्रेयसे प्रायेणप्रायशः न भूयात् तेजीयानिति विभक्ति विपरिणामेनानुषज्यते असत्कृतस्तेजीयान् पश्चात् प्रसाद्यमानोपि क्षेमकृन्नस्यादित्यर्थः प्रायेणेतिलोकोक्तिः ॥ ४ ॥

यद्यप्येवमथापि येभवंतोवार्हिषः यज्ञस्य भागभाजो भागंभजंति प्राप्नुवंतीति तथातान्पराहुः वहिष्कृतवंतः ते यूयंपरिशुद्धचेतसा निष्कंपटाचित्तेनप्रगृहीतांघ्रिपद्मं पादाब्जुपसंगृह्येत्यर्थः अवंरुद्रंप्रसादयध्वंकथंपादोपसंग्रहमात्रेण प्रसन्नाभवतत्राह क्षिप्रप्रसादं पादग्रहणस्याऽनतिक्रमणीयतामालोच्य आश्वनुग्रहकारिणमिति भावः ॥ ५ ॥

अध्वरस्य यज्ञस्य जीवितं पुनःसंधानं आशासानाःप्रार्थयमानाः यूयंयस्मिन् रुद्रे कुपितेसतिसपालः दिक्पालसहितो लोकोनस्तिनश्येदित्यर्थः तं दुरुक्तैःदक्षादीनां दुर्वाक्यैःहृदिविद्धंताडितमधुना प्रियया भार्यया च विहीनं देवमवमाशुक्षमापयध्वंप्रसादयध्वम् ॥ ६ ॥

वयंतत्रंगंतु विभीमस्त्वमेवकंचिदुपायं चिंतयेत्यत्र रुद्रंप्रस्तौति नाहमिति यस्य रुद्रस्यतत्वं यथात्म्यं बलवीर्ययोः प्रमाणमियत्तांच अहं नविद्मांयज्ञइंद्रः तच्चनविद्यात् यूयंनचन विद्यात तथामुनयो येऽन्येच देहधारिणातींद्रियार्थदर्शिनोनविदुः ब्रह्मदृष्टयदमुक्तं तस्यात्मनः परमात्मावेशावतारभूतस्य उपायं समापायं को विधित्सेत् नकोपि विधातुमिष्यादित्यर्थः भवद्भिः पादोपसंग्रहणमंतरेणान्यः कःकमुपायं विधित्सेदिति भावः ॥ ७ ॥

सोऽजः ब्रह्मासुरान्प्रत्येवमादिश्याऽऽज्ञाप्य तैर्देवैः सप्रजापतिभिः पितृभिश्चसह स्वाधिष्ण्यात् स्वस्थानात् पुरारेःप्रभोः रुद्रस्य प्रियंनिलयं स्थानमूतं अद्रिश्रेष्ठं कैलासंप्रतिययौ ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ॥

भगवद्परोक्षीकरणाय तत्प्रसादवत्प्रखोत्तमभक्त्युत्कर्षतारतम्येन तदनुग्रहंप्र्यापाद्य इत्यभिप्रायं वर्णयंतऽस्मिन्नध्याये तत्र सर्वभक्तोत्तममहादेवप्रसादापादनाय देवानां ब्रह्माणंप्राप्य स्वसंकटविज्ञापनप्रकारःकथ्यते अथदेवगणा इत्यादिना रुद्रस्यानीकैः सैन्यैः पार्षदैरित्यर्थः ॥ १ ॥

एतद्वृत्तम् ॥ २ ॥

ननु विष्णुब्रह्मणोर्यज्ञागतेरावश्यकत्वेन तत्स्थितौ यज्ञविनाशो ब्रह्माणं गत्वा देवविज्ञापनं च कथं युक्तं अग्नावैष्णवपुरोडाशं निर्वपति प्रजापते न त्वदेतान्यन्येत्यादिश्रुतेरित्यत आह उपलभ्येति एतद्भावि कार्यं पुरैवोपलभ्य ज्ञात्वाऽब्जसंभवो ब्रह्मा विश्वात्मा विश्वांतर्यामी त्रिमूर्तिगन रूपेण नारायणश्च कस्य दक्षस्याध्वरं नयतुर्नजग्मतुरित्यन्वयः अतो विष्णुब्रह्मणोस्तत्रानवस्थानाद्यज्ञविनाशो देवानां ब्रह्माणं गत्वा विज्ञापनं च युज्यत इति भावः ॥ ३ ॥

विज्ञापितं संकटं श्रुत्वा ब्रह्मणा शिक्षाकरं वाक्यमवादीत्याह तदंति तेजीयसि बलिष्ठे पुंसि विष्णुवायुभिन्ना इत्यतः प्रायेणेत्युक्तम् ॥ ४ ॥

तर्हि तूष्णीं भावोऽस्माकं किमुपायांतरं वा ज्ञापयसीति तत्राह अथापीति बर्हिषो यज्ञस्य भागं स्वविहितांशं भजतीति भागभाक् तं पराकृत्यान्यस्मा अदुरित्यर्थः अथापि कृतापराधानामपि युष्माकं शिवप्रसादनमेवोपाय इत्युक्तं भवति प्रसादने किं साधनमित्यत उक्तं परिशुद्धेति राहुग्रस्तचंद्रमंडलवच्चेतस एकस्मिन्नर्थे विकल्मषत्वं नस्यादिति परीत्युक्तं न केवलं चेतो नैर्मल्यमलं किंतु कर्म चापचितमित्याह प्रगृहीतेति प्रगृहीते अंघ्रिपद्मे यैस्ते तथोक्ताः ॥ ५ ॥

न केवलं कालांतरभाविनः श्रेयसः साधनं तत्प्रसादनं किंतु अद्यतनस्यापीति भावेनाह आशासाना इति अध्वरस्य जीवितं पुनरनुसंधानलक्षणं जीवनमाशासाना आकांक्षमाणा यूयं दक्षदुर्वचनमेव न कारणमीश्वरस्य कोपस्य कारणांतरमप्यस्तीति भावेनोक्तं प्रिययेति न तत्कोपेन परमेश्वरस्य विनाशोऽपि तु सपालस्य लोकस्यापीत्यतस्तदकरणाद्भवः प्रसादनेन शांतो भवति क्षिप्रप्रसादमेति तत्स्वभावादिति भावेनोक्तं लोक इति ॥ ६ ॥

बुभूषुणा विष्णुद्वेषवत्तस्य हरेर्मनोनुसारितया वर्तमानस्य श्रीकंठस्य द्वेषः कर्तुं न योग्य इत्याशयेनाह नाहमिति अहं ब्रह्मशर्मायस्य विष्णोस्तत्त्वं बलवीर्ययोरित्युपलक्षणं ज्ञानादिगुणानां च प्रमाणं न वेद्मि तथा यज्ञ इंद्रोपि न वेत्ति तथा यूयं न वित्थ तथान्ये प्रजापत्यादयो ये च देहभाजः शरीरिणो मुनयः सनकादयश्च न विदुरित्यन्वयः तस्य विष्णो रात्मनोमनसस्तंत्रस्य वशस्य रुद्रस्य कः पुमानपराधमुच्चैर्विधित्सेत् कर्तुमिच्छेत् न कोपि बुभूषुरित्यर्थः यज्ञो यज्ञपत्यादयश्च न विदुरित्यन्वयः यज्ञो यज्ञपतिस्त्वद्रः पुरुहूतः पुरुहूत इत्यभिधानादिंद्र एवात्र यज्ञशब्दार्थः नाहं नेंद्रो नचैवान्ये यत्तत्त्वं न विदुः परं तस्य विष्णोर्वशो रुद्रो मम वायोरथापि वा नान्यस्य कस्य चित्पुंसस्तस्येत्थं वः कुतः कृतमिति वचनात् स्मृतिसमाख्यानाच्च न यज्ञो विष्णुर्मम वायोरथापि वेत्यनेनात्मनो ब्रह्मणो वायोश्च तत्रस्येत्ययमर्थोपि ध्वनित इति ज्ञायते उदित्यनेन संसारनदीमुत्तर्तुकामैः शिवद्वेषो न कर्तव्य इति सूचयति मोक्षस्य शिवाद्युपदिष्टज्ञानापेक्षितत्वात् तदुक्तं मुमुक्षवो ब्राह्मणाश्च शिव इंद्रादिभिस्तथा श्रुत्वा ज्ञानं परं गुह्यं मुच्यते ब्रह्मणासहेति ॥ ७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ।

मया सह गतं चेदेतेषां देवानाम् एष शिवः क्षिप्रप्रसादो भविष्यतीतिमहादयालोब्रह्मणः कैलासं प्रतियात्रां वक्ति स इत्थमिति अजो ब्रह्मा पुरद्विषः प्रियं कैलासो गिरिशो मृड इत्यभिधानात् तस्य निवास इति विग्रहे यथा विहिताण् प्रत्ययेन कैलास इति रूपं सिध्यति ॥ ८ ॥

———

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

अथेति युग्मकम् ॥ १ ॥ २ ॥

समष्टिजीवत्वात् ब्रह्मा परमात्मत्वान्नारायणो विश्वात्मा कस्य नेयतुरध्वरमिति चित्सुखः ॥ ३ ॥

तदाकर्ण्येति । बुभूषतां प्राप्तुमिच्छतां कृतागस्त्वमिति शेषः । कृतागसामिति चित्सुखपुण्यारण्योर्मतः । कृतापराधीभवितुमिच्छतामित्यर्थः । यद्वा तेजीयसि तत्र शिवे बुभूषतां सम्बन्धमिच्छतां मध्ये कृतागसि तत्र दक्षे सा सती प्रायेण प्राचुर्य्येण क्षेमाय न भूयात् न भवेदित्यर्थः ॥ ४--५ ॥

हृदिविद्धमिति वहिरंगदृष्ट्यैवोक्तम् ॥ ६ ॥

यज्ञः स्वायम्भुवमन्वन्तरेन्द्रः श्रीविष्णोरावेशावतारः यज्ञाधिष्ठातृत्वेन तस्य प्राचीनवर्हि राज्ये षष्ठमन्वन्तरेऽपि स्थितस्तथोक्तः स इत्थमित्यादि चतुर्दशकम् ॥ ७--६ ॥

———

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृत सारार्थदर्शिनी ॥

कैलासवर्णनं षष्ठे तत्रत्य वटमूलगम् ।
शिवं सह सुरैर्गत्वा स्तुत्वा प्रासादयद्विधिः ॥

स्वयम्भुवे स्वयम्भुवम् ॥ १ ॥ २ ॥

उपलभ्य सर्वज्ञतया ज्ञात्वा कस्य दक्षस्य नेयतुः माजग्मतुः ॥३॥

विभुर्ब्रह्मा तेजीयसि महात्मनि जने कृतागसि कृतम् आगोऽपराधो यस्य तथाभूते सति । क्षेमाय स्वकल्याणाय बुभूषतां जिजीविषतां तत्र क्षेमे विषये सा बुभूषा जिजीविषा मा भूयात् न भवतु श्रीरुद्रे महातेजीयस्यपराधविषयीभूते सति अपराधिनां दक्षादीनां मृत म्रियमाण मरिष्यतां स्वक्षेमाय विषयभोगाद्यर्थं जिजीविषतां सा जिजीविषा माभवत्वित्यर्थः । दक्षादयोऽपराधिनो म्रियन्तां नाम मा जीवन्तु जीवित्वा पुनरप्यपराधं करिष्यतां तेषां जीवनेनालं मरणमेव वरमिति भावः । भवतेः सत्तार्थत्वात् सत्तायाश्च जीवनरूपत्वात् बुभूषा जिजीविषयोस्तुल्यार्थता ज्ञेया । प्रायग्रहणं तेषामेव मध्ये केषाञ्चिज्जीवित्वा अपराधमकरिष्यतां जिजीविषा जीवनञ्च भूयादित्यर्थलाभाय ॥ ४ ॥

अथापि यदि बुभूषथेत्यर्थः । कृतकिल्विषा यूयं भवं प्रसादयध्वं ये भवन्तो वर्हिषो यज्ञस्य भागभाजं भवं परादुः दूरादेव खण्डितवन्तः । नच तत्प्रसादो दुष्कर इति वाच्यं प्रगृहीतेति अंघ्रिपद्मग्रहणमात्रेणैव स प्रसीदत्येवेति तदन्तःकरणमहं जानाम्येवेति भावः ॥ ५ ॥

यस्मिन् कुपिते सति सपाल एव लोको न भवेत् तं क्षमापयध्वं । यूयमध्वरस्य जीवितं प्रार्थयमानाः ॥ ६॥

ननु त्वामेव वयं प्रपन्ना अतस्त्वमेव कमप्युपायं विधत्स्वेति तत्राह । नाहं ब्रह्मापि न यज्ञः इदानीन्तन इन्द्रोऽपि नच यूयं याज्ञिका वेदविदोऽपि यस्य तत्त्वं बलवीर्ययोः प्रमाणमियत्ताञ्च न विदुः ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धांतप्रदीपः

षष्ठे शिवंब्रह्मासांत्वयामासेत्युच्यतेअथेति देवगणाः स्वयभुवेन्यवेदयन्निति द्वितीयेनान्वयः ॥ १ ॥

शूलादिभिः सम्यक्छिन्नानित्रुटितानिविदीर्णानिभिन्नानिविदीर्णानिअंगानियेषांते ऋत्विग्भिः सभ्यैश्चसहिताः एतत्वृतांतन्यवेदयन् विज्ञापितवंतः ॥ २ ॥

विश्वात्मा सर्वात्मानारायणःअब्जसंभवस्तत्पुत्रश्च एतद्दक्षयज्ञविघ्नंपुरैवोपलभ्यज्ञात्वाकस्यदक्षस्याध्वरंनेयतुः नाजग्मतुः ॥ ३ ॥

विभुः विपुलबोधोब्रह्मातद्देवनिवेदितम् आकर्ण्यश्रुत्वातेजीयसि अतितेजस्विनिजनेकृतागसिकृतापराधेसतितत्रतेजीयसिबुभूषतामपराधंकर्तुमिच्छतांसाबुभूषाप्रायेणक्षेमायमंगलायनभूयात्किंत्वमंगलंकुर्यादित्यर्थः ॥ ४ ॥

येभवंतोभवंवर्हिषोयज्ञस्यभागभाजंपरादुः भागाद्बहिश्चक्रुः एवं कृतकिल्विषाः यद्यपियूयमथापिपरिशुद्धचेतसाप्रगृहीतांघ्रिपद्मपादौ गृहीत्वाक्षिप्रप्रसादमाश्वनुग्रहकारिणंप्रसादयध्वम् ॥ ५ ॥

यस्मिन्रुद्रेकुपितेसतिसपालालोकानस्युः तं सपाललोकक्षेमकामाः अध्वरस्यजीवितं पुनःसंधानमाशानाः प्रार्थयमानाश्च आशुक्षमापयध्वम् ॥ ६ ॥

यस्यबलवीर्ययोस्तत्त्वंमूलंप्रमाणमियत्तांवाअहं नवेद यज्ञइंद्रोनवेत्ति नयूयंवित्थः मुनयोन्येचदेहभाजोनवित्थ तस्यपापमपराधंकोविधित्सेतविधातुमिच्छेत् ॥ ७ ॥

सुरान्प्रतीत्थमादिश्याऽऽज्ञाप्य ॥ ८ ॥

भाषाटीका

श्री विदर्भराज तनयासमेत श्रीवासुदेव पर ब्रह्मणेनमः ॥ मैत्रेयजी बोले ॥ तिसके पीछे सब देव गण रुद्रकी सेना से हार पाकर त्रिशूल पटा इत्यादि आयुधों से घायल होकर ऋत्विज और सभा सदों सहित भयभीत होकर ब्रह्मदेव के पास जाकर नमस्कार पूर्वक सब समाचार सुनाते हुवे ॥ १ ॥ २ ॥

इस उपद्रव को भगवान कमल योनि श्री ब्रह्माजी तथा विश्वात्मा श्री नारायण पहिले ही जान चुके थे अतएव दक्ष के यज्ञ में नहीं गये थे ॥ ३ ॥

इस देवतावों की बातको ब्रह्माजी सुनकर बोले कि प्राय कर के तेजस्वी महत्पुरुष का अपराध करके आप सुखकी इच्छा करे एसा नहीं हो सक्ता ॥ ४ ॥

यद्यपि तुम लोगो ने महादेव जी का यज्ञसे भाग उठा दिया इसी से तुम लोग शिव के अपराधी हो तौ भी उनके चरण कमल को पकड कर निष्कपट चित्त से यज्ञ की पुनः संधान की प्रार्थना करते हुवे शिव जी को प्रसन्न करो वो बडी जल्दी प्रसन्न हो जाते हैं ॥ जिस के जरा कोप करने से लोकपालों सहित लोक तत्काल नष्ट हो जांय एसे महादेव तिस पर भी अपनी प्रियासे विहीन, दक्ष के कुवाक्यों से दुखित उनको जल्दी क्षमापन की प्रार्थना, करो ॥ ५ ॥ ६ ॥

भला जिस के बल पराक्रम के प्रमाण को न हम न इन्द्र न तुम लोग न और कोई मुनिलोग भी जान सक्ते हैं एसे स्वतंत्र का कोन अपराध करेगा ॥ ७ ॥

ब्रह्माजी ने देवतों को इस तरह शिक्षा देकर उन देवता और पितृ और प्रजेश सबको साथ लेकर अपने स्थान से महादेवजी का प्रिय निवास पर्वतों में श्रेष्ठ एसे कैलास को गये ॥ ८ ॥

जन्मौषधितपो (३) मंत्रयोगसिद्धैर्नरेतरैः ॥
जुष्टं किन्नरगंधर्वैरप्सरोभिर्वृतं सदा ॥ ९ ॥
नानामणिमयैः श्रृंगैर्नानाधातुविचित्रितैः ॥
नानाद्रुमलतागुल्मैर्नानामृग (४) गणावृतैः ॥ १० ॥
नानाऽमलप्रस्रवणैर्नानाकंदरसानुभिः ॥
रमणं विहरंतीनां रमणैःसिद्धयोषिताम् ॥ ११ ॥
मयूरकेकाभिरुतं मदान्धालिविमूर्च्छितम् ॥
प्लावितैरक्तकंठानां कूजितैश्च पतत्रिणाम् ॥ १२ ॥
आह्वयन्तमिवोद्धस्तैर्द्विजान्कामदुधैर्द्रुमैः ॥
व्रजंतमिव मातंगैर्गृणंतमिव निर्झरैः ॥ १३ ॥
मंदारैःपारिजातैश्च सरलैश्चोपशोभितम् ॥
तमालैःशालतालैश्च कोविदारासनार्जुनैः ॥ १४ ॥
चूतैःकदंबैर्नीपैश्च नागपुन्नामचंपकैः ॥
पाटलाशोकबकुलैः कुंदैः कुरबकैरपि ॥ १५ ॥
स्वर्णार्णशतपत्रैश्च वररेणुक (१) जातिभिः ॥
(५) कुब्जकैर्मल्लिकाभिश्च माधवीभिश्च मंडितम् ॥ १६ ॥
पनसोदुंबराश्वत्थप्लक्षन्यग्रोधहिंगुभिः ॥
भूर्जैरोषधिभिःपूगैराजपूगैश्च जंबुभिः ॥ १७ ॥
खर्जूराम्रातकाम्राद्यैः प्रियालमधुकेंगुदैः ॥
(६) द्रुमजातिभिरन्यैश्च राजितं वेणुकीचकैः ॥ १८ ॥
कुमुदोत्पलकह्लारशतपत्रवनर्द्धिभिः ॥
नलिनीषु कलं कूजत्खगवृंदोपशोभितम् ॥ १९ ॥
मृगैः शाखामृगैः क्रोडैर्मृगेंद्रैर्ऋक्षशल्यकैः ॥
गवयैः शरभैर्व्याघ्रैरुरुभिर्महिषादिभिः ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

कैलासंवर्णयति जन्मौषधीत्यादिचतुर्दशभिः नरेतरैर्देवैर्जुष्टम् ९ शृंगैरमणं रतिप्रदमित्युत्तरेणान्वयः कथभूतैर्नानाधातुभिर्विचित्रितैः नानाद्रुमलतागुल्माश्चयेषु ॥ १० ॥

नानाअमलानिप्रस्रवणानियेषु नानाकंदराःसानवश्चयेषु रमणैः सहक्रीडंतीनाम् ॥ ११ ॥

मयूराणांकेकाभिःस्वनैर्नादितम् मदांधैरलिभिर्विमूर्च्छितंमूर्च्छना रागगतिविशेषस्तद्व्याप्तंकृतम रक्तकंठानांकोकिलानांप्लावितैःप्लुतत्वं नीतैःस्वरैः अन्येषांचपतत्रिणांकूजितैः ॥ १२ ॥

उद्धस्तैरुन्नतशाखैर्द्रुमैर्द्विजान्पक्षिणआह्वयंतमिव लोकेहिहस्तमुत्क्षिप्योच्चैःस्वरेणाऽऽह्वानमर्थिनांकुर्वंतिअद्रिश्चोत्क्षिप्तहस्ताकारैर्द्रुमैस्तत्रत्यपक्षिस्वनैश्चतथालक्ष्यतइत्यर्थः व्रजद्भिर्मातंगैर्व्रजंतमिव निर्झरध्वनिभिर्गृणंतंभाषमाणमिव ॥ १३ ॥ १४ ॥

चूताम्रयोर्नीपकदंबयोरवांतरजातिभेदः वेणुकीचकयोश्चनीरंध्रसरंध्रत्वेनभेदः ॥ १५ ॥

स्वर्णार्णैः स्वर्णवर्णैः शतपत्रैर्मण्डितम् रेणुकजातिभिरित्यत्ररेणुकाएला जातिर्मालती ॥ १६ ॥

हिंगुभिर्गुग्गुलवृक्षैः ॥ १७ ॥

द्रुमजातिभिरित्यत्रजातिरवांतरभेदसामान्यम् ॥ १८ ॥

पा० (१) वेणुकेत्यपि क्वचित् (२) नाभिभिर्व्याघ्रै निर्जुष्टं महिषादि भिरित्यपि पुस्तकान्तरे ॥ (३) योगमन्त्र ॥ (४) गणान्वितैः (५) कुटजैः (६) द्रुमजातिभिरन्याभिः ॥ तृतीयाङ्कमारभ्यश्रीवीरराघवीयपाठः ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ॥

कुमुदादिसमृद्धिभिर्हेतुभिर्नलिनीषुसरःसु कलमधुरंयथाभवत्ये-वंकूजंतियानिपक्षिवृंदानितैरुपशोभितम् ॥ १९ ॥

मृगादिभिर्निर्जुष्टंनिषेवितम् पूर्वंमृगगणाः शृंगविशेषणत्वे-नोक्ता इदानींस्वातंत्र्येणेत्यपौनरुक्त्यम् ॥ २० ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामि विरचिता
दीपिन्याख्या दीपिका टिप्पणी ।

स इत्थमित्यादि चतुर्दशकम् मध्ये द्विविंदुमस्तकाङ्क टीका क्रमसुबोधायराचिताइतिज्ञेयम् (१) (२) *

नाना मणिमयैरित्यवांतरयुग्मकम् ॥ ८—१० ॥

सानुः शिखरं (३) ॥११॥

गति विशेषः खराणामारोहा वरोहलक्षणः (४) ॥ १२ ॥

उत्क्षिप्तहस्ताकारैर्द्रुमैरिति द्रुमाणां हस्तस्थानीयत्वे उन्नत--शाखैरित्यत्र शाखानामंगुलिस्थानीयत्वं ज्ञेयं किंतुउत्क्षिप्तहस्ताकारैरिति उद्धस्तैरित्यस्य व्याख्या तथा चोन्नतशाखैरिति चिन्त्यम् (५) ॥ १३ ॥

मंदारपारिजातौ देवतरुविशेषौ कोविदारःकचनारेति ख्यातः असनो विजयसारः (६) ॥ १४ ॥

नीपो धूलिकदंबः वकुलोत्र मौरसलीति ख्यातः कुरवकस्तिल-कवृक्षः ॥ १५ ॥

स्वर्णः स्वर्णजुही अर्णः अरणीति ख्यातः द्रुमेषु वृक्षत्वसामान्य स्यैकत्वाद्बहुवचनमनुपपन्नमित्यवांतरसामान्यंव्याख्यातम् (७) ॥१६॥

पनसादयः प्रसिद्धाः (८) ॥ १७ ॥ १८ ॥

कुमुदादिवन समृद्धिभिर्हेतुभिः (९) (१०) ॥ १९—२१ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कैलासं वर्णयति जन्मौषधीत्यादिभिश्चतुर्दशभिः जन्मना ओष-ध्यादिभिश्चयेसिद्धास्तै र्नरेतरैर्देवयोनिभिः तत्रजन्मतः सिद्धाओषध्या द्यनपेक्षमेव सृष्टिवेलायामेवदेवत्वेनसृष्टाः ओषध्यादिसिद्धास्तु देव त्वसंपादकौषध्याद्युपायैर्देवत्वेनासिद्धाः योगः रुद्रोपासनारूपयोगः मंत्रः यावज्जीवं शिवपंचाक्षर्यादि मंत्रावृत्तिः जुष्टंसेवितं तथाचगी-तं भगवता देवान्देवयजोयांतीति तथाप्सरोभिः किन्नरादिभिश्च-संदावृतम् ॥ ९ ॥

शृंगैः शिखरैः रमणैः प्रियैः सहविहरंतीनां सिद्धानां या योषि तस्तासांरमणंरतिप्रदं शृंगैः कथंभूतैः नानाधातुभिर्गैरिकादिभिः वि चित्रितैः नानाद्रुमाः लताःगुल्मानिच येषुतैः ॥ १० ॥

नाना अमलानि स्वच्छानि प्रस्रवणानि स्रोतांसि येषु नाना कंदराः सानूनि च येषुतैः ॥ ११ ॥

तथामयूराणां केकास्वनैः अभितः सर्वतः रुतं नादितं मदेनम करंदपान जनितमदेन अंधैरालिभिर्भृंगैः विमूर्च्छितंमूर्च्छनाख्य रागगी तिविशेषेण व्याप्तं रक्तकंठानां कोकिलानांप्लावितैः त्रिमात्रशब्दैस्त-थान्येषां पतत्रिणांच कूजितैः ॥ १२ ॥

उद्धस्तै उन्नतशाखैः कामदुघैर्द्रुमैश्च द्विजान् पक्षिणआह्वयंत-मिवस्थितं लोकेहि हस्तमुत्क्षिप्यउच्चैः स्वरेणाह्वानमर्थिनां कामधुक् अद्रिश्चउत्क्षिप्तहस्ताकारैर्द्रुमैः पक्षिणांस्वनैश्चतथालक्ष्यतइत्यर्थः व्रजद्भिर्मातंगैर्गजैर्व्रजंतमिव निर्झराणां स्वानिभिर्गृणंतं भाषमाणमि-

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

वस्थितम् ॥ १३ ॥

मंदारादिभवृंक्षविशेषैरुपशोभितम् ॥ १४ ॥

चूतैराम्रविशेषैः ॥ १५ ॥

स्वर्णार्णशतपत्रैः सुवर्णवर्णैः कुशेशयैः कुंदादिभिर्लताविशेषै श्च मंडितं रेणुका एला जातिर्मालती ॥ १६ ॥

पनसादिभिर्द्रुमैः ॥ १७ ॥

तथान्यैश्चद्रुमजातिभिः द्रुमसामान्यैर्वेणुकीचकैश्चराजितंमंडितं नीरंध्रसभ्रत्वेन वेणुकीचयोर्भेदः द्रुमजातिभिरित्यत्रजातिरवां-तरभेदसामान्यम् ॥ १८ ॥

कुमुदादिसमृद्धिभिः शतपत्राणांस्वर्णवर्णानांवनानांऋद्धिभिरा जितंनलिनीषुसरस्सुकलंमधुरंयथाभवतितथाकूजद्भिः खगवृंदैः प क्षिसंघैरुपशोभितम् ॥ १९ ॥

मृगादिभिर्निर्जुष्टंसेवितम् ॥ २० ॥

———

श्रीमद्विजयध्वज तीर्थकृतपदरत्नावली

कंटकगुल्मखंडैरप्रवेशस्य गंडशैलादिपाषाणैरनारोहस्याचल-स्य किं माहात्म्यं दुर्द्धर्षत्वमित्यतस्तं पर्वतं चतुर्दशभिः श्लोकैर्व र्णयति जन्मेत्यादिना नरेतरैर्नृत्वजातिरहितैर्जन्मना विशिष्टकुलो त्पत्त्या कृष्णचित्रकादौषधेन कृच्छ्रचांद्रायणादितपसाऽष्टांगलक्षण योगेन मृत्युं जयादिमंत्रेण एतैः सिद्धैरसरत्वादिसिद्धिं गतैर्जुष्टमित्य-नेन सुखसाधनत्वं ध्वनयति नरेतरैः किन्नरगंधर्वैर्जुष्टमप्सरोभिर्वृत-मितिवा ॥ ९ ॥

मनःशिलादिनानाविधधातुभिर्विचित्रैश्चित्राकारंगमितैरिति शृंग विशेषणं नानामृगगणावृत्तैः नानाद्रुमादिभिश्चवृतम् ॥ १० ॥

निर्झरः प्रस्रवांभसामिति हलः जलस्य नानात्वं मरकतादिस्थल संपर्कात्कर्दमराहित्येनामलत्वं । न तु शौक्ल्येन । तथात्वे नानात्वंवि विरुद्धं कंदरागुहाः । सानूनि तटाकानि । रमणैः सह विहरंतीनां सिद्धयोषितां रमणं रति प्रदम् ॥ ११ ॥

मयूरकेकाभिरुतं शब्दितं विमूर्च्छितं विविधं गीतं रक्तकंठानां कोकिलानां प्लावितैः तारस्वरितैरन्येषां पतत्रिणां कूजितैरुतैः ॥ १२ ॥

किं च पक्षिग्राहकैः पुरुषैरुद्धस्तैरुद्वृत्तैर्द्विजैः करणैः कामं दुह-द्भिर्द्रुमैराह्वयंतमिव स्थितम् ॥ १३ ॥

पारिजातैः पारिभद्रकैः सरलैर्देवदारुभिः सालतालैः सर्जतृण-राजैः कोविदारैः कांचनारकैः असनैः पिशंगपुष्पैः अर्जुनैः ककुभैः॥१४

नागैर्नागकेशरैः पुन्नागैः सुरवल्लभैः कुरबकैस्तिलकैः ॥ १५ ॥

सुवर्णः कृतमालः वीरः करवीरः रेणुकं केतकी कुब्जकैः कुंकु-मतरुभिः माधवी वासंती अत्र संस्कृताधिकारित्वात्पर्यायांतरमेव लिख्यते नानात्वेनापभ्रंशानां तैर्बोधनं न शक्यते ॥ १६ ॥

हिंगुरामठः भूर्जैर्भूर्जपत्रैः ओषधीभिर्जनवृक्षैः ॥ १७ ॥

कादम्बरी कृष्णवृत्तिकः आम्रातको विडुलः आम्रो जिह्वारस-करः प्रियालो लवगः धनुर्वा मधुको मधुकरसः इंगुदः किंशुकः तापसतरुर्वा ॥ १८—१९ ॥

शाखामृगैर्वानरैः क्रोडैर्वराहैः ऋक्षैर्भल्लुकैः शल्यकः कंटकय-राहः गवया वनगावः शरभोऽष्टापदः रुरुर्हरिणेषु महान् ॥ २० ॥

———

* अत्राङ्कमस्तकविन्दु प्रतिनिधित्वेन अङ्कोभयपार्श्वयोर्द्वे () एवं कार्मुकाकार रेखेस्थापिते इति ज्ञेयम् ।

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

शृंगाणां पूर्वापरं विशेषणद्वयं नानाद्रुमेत्यस्य नानामृगेति विशेषणम् ॥ १० ॥

नानामलेत्यादि द्वयं तु पृथग् पृथगेव ॥ ११ ॥

खर्णार्णेति । अर्णो वर्णः हिंगुरत्र करञ्जतुल्यो वृक्षविशेषः ॥ १६ ॥ १९ ॥

नानामृगेत्यस्यैव विवरणं मृगैरिति मृगेन्द्रैश्चत्शल्यकैः गवयैः शरभैर्व्याघ्रैरुरुभिर्महिषादिभिः । कर्णान्त्रैकपदाश्वास्यैर्निर्जुष्टं मृग नाभिभिरिति कचित् पाठः । तत्र कर्णान्त्रादयो मनुष्याकारा मृगप्रायाः ॥ २० ॥ २१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

कैलासं वर्णयति जन्मौषधीत्यादि चतुर्दशभिः । नरेतरैर्देवैः ॥ ९ ॥ १० ॥

रमणैः कान्तैः सह विहरन्तीनां सिद्धयोषितां रमणं रतिप्रदम् ॥ ११ ॥

मयूराणां केका एव अभितो रुतानि गृहस्थानामिवोक्तिप्रत्युक्तिकोलाहला यत्र तं मदान्धानामलीनां गायकानामिव मूर्च्छितानि राग स्वरालाप मूर्च्छना यत्र तं रक्तकण्ठानां कोकिलानां पतत्त्रिणामन्येषाञ्च पक्षिणां प्लाविभिः प्लुतत्वं नीतैः कूजितैः तथा उद्धस्तैरुद्गतैर्हस्तैरिव कामदुघैर्द्रुमैर्द्विजान् पक्षिणोऽतिथीन् ब्राह्मणानिव आह्वयन्तम् ॥ १२ ॥

व्रजद्भिर्मातङ्गैर्व्रजन्तमिव गृणद्भिर्निर्झरैर्गृणन्तमिव मधुरं भाषमाणमिव मन्दारादिभिर्मण्डितम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

चूताम्रयोर्नीपकदम्बयोरप्यवान्तर जातिभेदः वेणुकीचकयोश्च नीरन्ध्र सरन्ध्रत्वेन । रेणुकजातिभिरिति रेणुकापलाजातिर्मालती ॥ १५—१८ ॥

नलिनीषु सरःसु ॥ १९ ॥

नाभिः कस्तूरीमृगः ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धांतप्रदीपः

अद्रिप्रवरंययावित्युक्तंतदद्रिप्रवरत्वंदर्शयति जन्मेति चतुर्दशभिः सिद्धैर्नरेतरैर्देवादिभिर्जुष्टंसेवितम् ॥ ९ ॥

रमणैः भर्तृभिः सहविहरंतीनां शृंगैः शिखरैः रमणंरतिप्रदमिति द्वयोरन्वयः कथंभूतैः शृंगैः नानामणिमयैः अनेकजातिमणिमयैः अनेकधातुर्विचित्रितैः अनेकजातिद्रुमलतागुल्मायैयुतैः ॥ १० ॥

नानाविधानिअमलानिप्रस्रवणानियेषुतैः नानाविधाः कंदराः सानवश्चयेषुतैः ॥ ११ ॥

मयूराणांकेकाभिः स्वनैः अभिरुतंसर्वतोनादितम् मदांधैरलिभिर्भ्रमरैर्विमूर्च्छितम् मूर्च्छनाभिः रागगतिभिर्व्याप्तंकृतमित्यर्थः रक्तकण्ठानांकोकिलानांप्लावितैस्वरैः अन्येषांपक्षिणांकूजितैश्चआह्वयंतमित्युत्तरेणान्वयः ॥ १२ ॥

कामदुघैर्द्रुमैः उद्धस्तैः उन्नतशाखैः द्विजान्पक्षिणोमुनींश्चाह्वयंतमिवसंतंव्रजद्भिर्मातंगैर्व्रजंतमिवगजरूपंकृत्वागच्छंतमिवनिर्झरैर्गृणंतंभाषमाणमिव ॥ १३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धांतप्रदीपः

मंदारादिभिरुपशोभितम् ॥ १४ ॥

चूतादिभिर्मंडितमितिद्वितीयेनाऽन्वयः चूतैराम्रविशेषैःकदंबैर्नीपैरितिकदंबैर्नीपैश्चकदंबविशेषैः ॥ १५ ॥

वरवेणुकजातिभिः वरवेणुकैः श्रेष्ठैरेलापरपर्यायैः जातिभिः मालतीभिः ॥ १६—१७ ॥

वेणुकीचकैः नीरंध्रैः सरंध्रैः श्चोभयविधैर्वेणुभिः ॥ १८ ॥

कुमुदादिभिः नलिनीषुकमलाकरेषुकलंमधुरंयथास्यात्तथाकूजद्भिः खगानांवृंदैः समूहैश्चोपशोभितम् ॥ १९ ॥

निर्जुष्टंनितरांसेवितम् ॥ २० ॥

भाषाटीका ॥

वह कैलास कैसा है कि औषधि तप मंत्र और योग इन कारणों से और जन्म से सिद्ध देवतावों से सेवित है और सदा काल किंनर गन्धर्व और अप्सराओं से युक्त है ॥ ९ ॥

और नाना तरह के मणियों के खान वाले, नाना प्रकार के गैरिकादि धातुओं से विचित्र, नाना प्रकार के वृक्ष लता वल्ली वाले, नाना प्रकार के मृगों से व्याप्त शिखरों से शोभित हो रहा है ॥ १० ॥

नाना प्रकार के निर्म्मल जलों के प्रस्राव और नाना तरह की कंदरा और शिखरों से विहार करने वाली सिद्धों की अंगनावों को वहुत रमणीय है ॥ ११ ॥

जहां पर मयूरों की वाणी न्यारी सुनाई दे रही है मत्त मधुपों की गुंजार से रागों की गति विशिष्ट हो रहा है ॥ कोकिलों की ऊंची कुहँकन से और पक्षियों के गूजने से तथा उंचे वृक्ष रूप हस्तों से जैसे पक्षियों को वुलावता होय एसा मालूम पड़ता है चलते हुवे हाथियों से कैलास भी चलता सा शब्द करते हुवे झिरनों से कैलास शब्द करता सा मालूम होता है ॥ १२ ॥ १३ ॥

तथा मंदार, पारिजात, सरल, तमाल, ताल, कचनार, विजयसार, अर्जुन, आम्रजाति, कदंब धूलिकदंव, नाग, पुन्नाग, चम्पा, पाटल, अशोक, वकुल, कुंद, महदी, इत्यादिक से शोभितहै १४ १५

तथा सुवर्ण वर्ण वाले कमलोंसे इलाइची मालती एवं कुटुज माधवी इत्यादि को से मंडित होरहाहै ॥ १६ ॥

कटहर गूलर पीपर पाकरवट और हींग के वृक्षों से तथा भोजपत्र के वृक्ष सुपारी राजपूग जामुन इनसे शोभितहै ॥ १७ ॥

खजूर आम्रातक आम्र इत्यादि और प्रयाल मधूक इंगुदी और वहुतसी द्रुमजातियो से शोभित तथा वेणु और कीचक दोनों वंशों की जातियों से सुशोभित हो रहाहै ॥ १८ ।

कुमुद उत्पल कल्हार शतपत्र इत्यादि कमलकी जातियों से, वन की समृद्धि से, छोटी २ तलाईयों में मधुर कूंजनेवाले पक्षिवृन्दोंसे, शोभित हो रहा है मृग वानर शूकर सिंह ऋक्ष शल्यक वनगाय शरभ व्याघ्र छोटे मृग महिष इत्यादि जंतुवों से शोभित हो रहा है ॥ १९ ॥ २० ॥

(१) कर्णान्त्रैक पदाश्वास्यैर्निर्जुष्टं (२) वृकनाभिभिः ।
कदलीषंडसंरुद्धनलिनीपुलिनश्रियम् ॥ २१ ॥
(३) पयस्तं नंदया सत्याः स्नानपुण्य (४) तरोदया ।
विलोक्यभूतेशगिरिं विबुधा विस्मयं ययुः ॥ २२ ॥
ददृशुस्तत्र रम्यामलकां नाम वै पुरीम् ।
वनं सौगंधिकं चापि यत्र तन्नाम पंकजम् ॥२३ ॥
नंदा चालकनंदा च सरितौ बाह्यतः पुरः ।
तीर्थपादपदांभोज-रजसाऽतीवपावने ॥ २४ ॥
ययोः सुरस्त्रियः क्षत्तरवरुह्य स्वधिष्ण्यतः ।
क्रीडंति पुंसः सिंचंत्योविगाह्य रतिकर्शिताः ॥ २५ ॥
ययोस्तत्स्नान विभ्रष्टनवकुंकुमपिंजरम्
वितृषोऽपि पिबंत्यंभः पाययंतोगजागजीः ॥ २६ ॥
तारहेममहारत्न-विमानशतसंकुलाम्
जुष्टा पुण्यजन स्त्रीभिर्यथा खं सतडिद्घनम् ॥ २७ ॥
हित्वा यक्षेश्वर पुरीं वनं सौगंधिकं च तत्
द्रुमैः कामदुघैर्हृद्यं चित्रमाल्यफलच्छदैः ॥ २८ ॥
रक्तकंठखगानीकस्वरमंडितषट्पदम्
कलहंसकुलप्रेष्ठं खरदंडजलाशयम् ॥ २९ ॥
वनकुंजरसंघृष्टहरिचंदनवायुना
अधिपुण्यजनस्त्रीणांमुहुरुन्मथयन्मनः ॥ ३० ॥
वैदूर्यकृतसोपाना वाप्य उत्पलमालिनीः ।
प्राप्तं किं परुषैर्दृष्ट्वा त आराद्ददृशुर्वटम् ॥ ३१ ॥
स योजनशतोत्सेधः पादोनविटपायतः ।
पर्यक्कृताऽचलच्छायो(५)निर्नीडस्तापवर्जितः ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका

मृगादिभिर्निर्जुष्टं निषेवितं नाभिः कस्तूरीमृगः पूर्वं मृगगणाः शृङ्गविशेषणत्वेनोक्ताः इदानीं स्वातन्त्र्येणोत्यपौनरुक्त्यम् कदलीखण्डैः संरुद्धानि आवृतानि नलिनीनां पुलिनानि तैःश्रीः शोभा यस्मिन् ॥ २१ ॥

नन्दया गंगया पर्यंतं परिवेष्टितं सत्या भवान्या स्नानेन पुण्यतरमतिसुगन्धमुदकं यस्यास्तया ॥ २२ ॥

अत्र गिरौ वनञ्च ददृशुः यत्र वने तन्नाम सौगन्धिकं नाम पंकजं भवति जातावेकवचनम् ॥ २३ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ॥

पुरीं वर्णयति नन्दाचेति चतुर्भिः सरितौ पुराद्बाह्यतो भवतः तीर्थपादस्य हरेः पदाम्भोजस्य रजसा ॥ २४ ॥

ययोर्विगाह्य प्रविश्यक्रीडन्ति ॥ २५ ॥

ययोरम्भो विगततृषोऽपि गजा पिबन्ति तत्र हेतुः तासां सुरस्त्रीणां स्नानेन विभ्रष्टं गलितं यन्नवं कुङ्कुमं तेन पिंजरं पीतवर्णं गजीः करिणीः ॥ २६ ॥

तारं रूप्यं तारादिमयविमानानां शतैः शकुलां श्यामां तडिद्भिः स्त्रीणां घनैर्विमानानां खेन पुर्याः सादृश्यम् ॥ २७ ॥

पा० (१) कर्णान्तैक (२) मृगनाभिभिः इति विजयध्वज वीरराघवौ (३) पर्यन्तम् इति चक्रवर्ती ॥ परीतन्नन्दयासत्यास्नान पुण्यकरोदया इति श्री वीरराघवाचार्याः (४) तमोदया (५) पर्य्यग्गतामलच्छाया इति श्री विजयध्वजः ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका॥

यक्षेश्वरपुरीं हित्वा अतिक्रम्य तद्वनञ्च दृष्ट्वा ते आराद्दूराद्वटं ददृशुरिति चतुर्थेनान्वयः कथम्भूतं वनं चित्राणि माल्यानि फलानि छदाश्च पत्राणि येषु तैर्द्रुमैर्हृद्यं सुखकरम्॥ २८॥

रक्तकण्ठखगानामनीकस्य स्वरैर्मण्डिताः षट्पदाः यस्मिन् कलहंसानां कुलस्य प्रेष्ठानि स्वरदण्डानि पद्मानि तैर्युक्ता जलाशया यस्मिन्॥ २९॥

वनकुंजरैः संघृष्टा ये हरिचन्दनद्रुमाः तत्सम्बन्धिना वायुना पुण्यजनस्त्रीणां मन अधि अधिकमुन्मथयत्॥ ३०॥

यत्र च उत्पलमालिन्योवाप्यः तत्र किम्पुरुषैः प्राप्तं वनं दृष्ट्वा प्राप्ता इति पाठान्तरे किम्पुरुषैः प्राप्ता वापीश्च दृष्ट्वेत्यर्थः॥ ३१॥

योजनशतमुत्सेधउच्छ्रायोयस्य पादोनैः सर्वतः पंचसप्ततियोजनप्रमाणैर्विटपैःशाखाभिरायतोविस्तृतः पर्य्यकृसर्वतःकृताअचलाछायायेन निर्गतंनीडंयस्मात्॥ ३२॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामि विरचिता
दीपिन्याख्या दीपिका टिप्पणी

पुण्यन्तुचार्व्वपीति कोशात् अतिसुगंधमिति व्याख्यातम् गंगायास्स्वतः परमपुण्यत्वात् तस्मान्मन्वंतरेपि गंगाऽऽगमनं प्रकारांतरेण ज्ञेयम् मध्येऽतद्धानं च (११) विलोक्येत्यष्टकम्॥ २२—२६॥

तारैरिति पञ्चकम् यत्र च वने प्राप्ता इति पाठान्तरम्॥२७—३१॥

ताप आतपः आधिदैविकादिश्च तेन वर्जितः॥ ३२॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका।

कर्णौर्णैः गोकर्णाख्यैः ऊर्णामृगैः एकपदैः अश्वमुखैश्च मृगनाभिभिःकस्तूरी मृगैश्च नितरां जुष्टं कदलीषंडैः संरुद्धान्यावृतानि नलनीनां कमलाकराणां पुलिनानितैः श्रीःशोभा यस्मिन् तम्॥ २१॥

स्नानेन पुण्यं करं पुण्यं संपादकम् उदकं यस्यां तया सत्या निर्मलया नंदया गंगया परिवेष्टितम् भूतेशस्य रुद्रस्य गिरिं कैलासं विलोक्य देवाः विस्मयं ययुःप्रापुः॥ २२॥

ते देवा तत्रगिरौतस्य रुद्रस्यालकां नाम अलिकेति प्रसिद्धां रमणीयां पुरीं सौगंधिकाख्यं वनंचापि ददृशुः सौगंधिकनाम्नोऽन्वर्थतामाह यत्र वने सौगंधिकं नाम पंकजं भवति जातावेक वचनम्॥२३

पुरीं वर्णयति नंदाचेति चतुर्भिः पुरःपुरात् बाह्यतः बाह्ये नंदा अलक नंदा चेतिद्वे सरितौ भवतः सरितौ विशिनष्टि सार्द्धद्वये नतीर्थपादस्य हरेः॥पदां भोजरजसा अतीवात्यंत पावने भगवत्पदाम्भोजरजोयुक्तत्वादत्यंतपवित्र्यंकेर इत्यर्थः॥ २४॥

हेवत्स! सुरस्त्रियः स्वधिष्ण्यतः स्वविमानेभ्यः॥ अवरुह्य च रतिकर्षिताः विहारश्रांताः सत्यः ययोः सरितोर्विगाह्य स्वपुंसः स्वप्रियान् सिंचंत्यः क्रीडंति जलक्रीडां कुर्वंति॥ २५॥

ययोः सरितोरंभः वितृषो पि विगततृष्णा अपिगजाः गजीःकारिणीः अंभःपाययंत्यःपानं कारयंत्यः पिबंति तत्रहेतुः तासां सुरस्त्रीणां स्नानेन विभ्रष्टंगलितं यन्नवं कुंकुमं तेन पिंजरं पीतवर्णाम्॥२६॥

पुनः पुरीं विशिनष्टि तारैरिति तारं रूप्यंतारादि मयविमानानां शतैः संकुलां पुण्यजनैः यातुधानैस्तेषांस्त्रीभिश्चजुष्टां तत्रदृष्टांतः तड़िद्भिर्मेघैः सहितं खमाकाशं यथेति तत्र विमानानि खमिव पुण्यजनामेघा इव तत्स्त्रियः तडितइव॥ २७॥

एवं भूतां यक्षेश्वरस्य कुबेरस्य पुरीमलकां हित्वा अतिक्रम्य तत्सौगंधिकाख्यं वनंच दृष्ट्वा तेदेवा आरात् वटं ददृशुरिति चतुर्थेनान्वयः कथंभूतं वनं चित्राणिमाल्यानि मालायोग्यानि पुष्पाणि किसलयादीनि परिच्छदानि क्रीडोपकरणानियेषु तैःकामान् वर्षद्भि द्रुमैर्हृद्यं मनोहरम्॥ २८॥

रक्तकंठखगानां कोकिलपक्षिणाम् अनीकस्य समूहस्य स्वरैर्मंडिताः षट्पदा यस्मिन् कलहंसानां कुलस्य प्रेष्ठं स्वरदंडानि पद्मानि तैर्युक्ताः जलाशया यस्मिन्॥ २९॥

वनगजैः संघृष्टाः हरिचंदन द्रुमास्तत्संबंधिना वायुना पुण्यजनस्त्रीणां मनः अध्याधिकं मुहुरुन्मदयत्परवशी कुर्वत्॥ ३०॥

वैदूर्यमणिभिः कृतानि कल्पितानि सोपानानि यासु उत्पलानांमालाः पंक्तयो यासु ताः आर्षत्वा व्यत्ययेन द्वितीया वाप्यः किंपुरुषैर्यासां यस्मिन् वनेसंति तद्वनं दृष्ट्वा यद्वावाप्य इति व्यत्यय, तमथमावनवापीश्च दृष्ट्वा आरात् समीपे वटं ते देवा ददृशुः॥ ३१॥

वटं विशिनष्टि सइति सवटः योजनशतमुत्सेधः उच्छ्रयो यस्यपादोनैः सर्वतः पंचसप्तति योजन प्रमाणैर्विटपैः शाखाभिश्चायतो विस्तृतः पर्यक्परितःकृता अचलानिश्चलाछाया येन निर्गतं नीडंकुलायं यस्मात् तापेन सूर्याद्यातपेन रहितः॥ ३२॥

श्रीमद्विजयध्वज तीर्थकृतपदरत्नावली

कर्णौ गोकर्णाःकर्णविहीनो वा॥ कर्णाः कर्णविहिन स्याद्दंडस्तु च्छिन्नपुच्छक इति यादवः कर्णाश्च और्णाश्च एकपादाश्चाश्वास्याश्च कर्णौर्णैकपदाश्वास्यास्तैः और्णाद्वयोपि मृगविशेषाः मृगनाभिभिः कस्तूरिकामृगैः कदलीखंडेन संरुद्धस्य संवृतस्य नलिनीपुलिनस्य पद्माकरासिकतामयोच्चस्थलस्य श्रीर्यस्मिन्स तथा तम्॥ २१॥

नंदया गंगा शाखया नद्या पर्यस्तं परिवृतम् भूतेशगिरिं श्रीकैलासम्॥ २२॥

तत्र कैलासे पुनः किं चित्रमपश्यन्निति तत्राह ददृशुरिति तन्नामसौगंधिकं नाम॥ २३॥

अलकाया बाह्यतो वहिर्भागे तीर्थपादः श्रीनारायणस्तत्पादपद्मरजसा मिश्रितत्वादतीव पावने शुद्धे॥ २४॥

स्वधिष्ण्यतः स्वविमानात्॥ २५॥

तासां स्नाने न विभ्रष्टं संक्रांतं कुचकुंकुमं तेन पिंजरं पीतरक्तम्॥ २६॥

तारैः रजतैर्मौक्तिकैर्वा हेमभिः सुवर्णैर्महारत्नैर्माणिक्यादिभिरलंकृतानां विमानानां शतैःसंकुलां निविडां कथमिव स्थितां तडिता घनेन च सह वर्तमानं खमाकाशं यथा तथा॥ २७॥

अलकांतःप्रवेशे तद्वैचित्र्यदर्शनेन तत्स्थजनसंलापेन कालक्षेपेण च्छिन्नदक्षदेहेन यज्ञानुसंधानं दुष्करं स्यादिति धिया तां पुरीं तद्वनं च दृष्ट्वा हित्वाबहिरेवगच्छतस्तेदेवाआराद्वटं ददृशुरित्यन्वयः

श्रीमद्विजयध्वजीथकृत पदरत्नावली ॥

यक्षेश्वरपुरीं हित्वा तत्सौगंधिकं च वनं दृष्ट्वा समीपे वटं ददृशुरिति वा तद्वनं विशिनष्टि द्रुमैरित्यादिना चित्राणि माल्यानि पुष्पाणि फलानि च्छदाः पत्राणि येषु ते तथा तैः ॥ २८ ॥

खरो दंडो येषां तानि तथा कलहंसकुलस्य प्रेष्ठानि प्रियतमानि खरदंडानि पद्मानि येषु ते तथोक्ताः ते च जलाशया जलाधाराः कासारा यस्मिंस्त त्तथोक्तम् ॥ २९ ॥

वनकुंजरैर्वनगजैः कंडूतिनिरासार्थं संघृष्टानां निष्पिष्टानां हरिचंदनानां रजोगंधमिश्रवायुनाऽधिकं पुण्यजनस्त्रीणां मनो मुहुरुमथयद्विलोलयत् ॥ ३० ॥

उत्पलानां माला यासु विद्यंते इत्युत्पलमालिनीरुत्पलमालिन्यः वैदुर्यैः कृतानि सोपानानि कृत्रिमावतारस्थलानि यासु तास्तथा एवंविधा वाप्यो यत्र संतीति शेषः तत्किंपुरुषैर्विलासार्थं व्याप्तम् ॥ ३१ ॥

वटं विशिनष्टि सयोजनेति स वटो योजनानां शतमुत्सेधउन्नतिर्यस्य स तथोक्तः चतुर्द्धाविभक्तशतस्य पादश्चतुर्थांशः पंचविंशतिसंख्या तयोना रहिता संख्या पंचसप्तति तावद्भिर्विटपैरायतो विस्तृतः पर्यक् परितो गता कृता पूर्णा अमला च्छाया यस्य स तथा निर्गतानि नीडानि पक्षिमंदिराणि यस्मात्स तथा तापवर्जितः शीतोष्णरहितः ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

पुण्यन्तु चार्वपीत्यमरः । चारुत्वं तत्र सौगन्धिकप्रायमेवेति तथा तैर्व्याख्यातम् अतो मन्वन्तरान्तरेऽपि गंगाया आगमने प्रकारान्तरेण ज्ञेयं मध्यपदलोपश्चैश्रियां । त्रिलोकेति सार्द्धकम् ॥ २२-२६ ॥

तारहेमेति पञ्चकम् ॥ २७ ॥-३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

कदलीसमूहैः संरुद्धानि आवृतानि नलिनीनां पुलिनानि तैः श्रीः शोभा यत्र तम् ॥ २१ ॥

नन्दया गंगया पर्यंत परिवेष्टितं सत्या रुद्राण्याः स्नानेन पुण्यतरमुदकं यस्याः तया ॥ २२ ॥

तन्नाम सौगन्धिकं नाम पंकजं भवति । जातावेकवचनम् २३

पुरः पुराद्बाह्यतः सरितौ भवतः ॥ २४ ॥

ययोर्विगाह्य ॥ २५ ॥

ययोरम्भो गजा विगततृषोऽपि पिबन्ति । तत्र हेतुः । तासां सुरस्त्रीणां स्नानेन विभ्रष्टैर्नवकुङ्कुमैः पिञ्जरं पीतवर्णं सुगन्धञ्च २६

तारो मुक्ता तडिद्भिः स्त्रीणां घनैर्विमानानां खेन पुर्या साद्दृश्यम् ॥ २७ ॥

यक्षेश्वरपुरीं वनञ्च हित्वा अतिक्रम्य ते देवा आराद्दूराद्वटं ददृशुरित्यन्वयः ॥ २८ ॥

रक्तकण्ठखगानामनीकस्य स्वरैर्मण्डिताः षट्पदा षट्पदस्वरा यस्मिन् कलहंसकुलप्रेष्ठानि खरदण्डानि पद्मानि येषु ते जलाशया यस्मिंस्तत् ॥ २९ ॥

अधिकं मन उन्मथयत् कामोद्दीपकत्वादिति भावः ॥३०॥

वाप्यः वापीश्च दृष्ट्वा किम्पुरुषैः प्राप्ता प्राप्तमिति पाठे वनविशेषणम् ३१

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृत सारार्थदर्शिनी ॥

योजनशतमुत्सेध उच्छ्रायो यस्य सः । पादोनैः सर्वतः पञ्चसप्तति योजनप्रमाणैर्विटपैः शाखाभिरायतो विस्तृतःपादोनैःपर्यक् सर्वतःकृता अचला छाया येन सः । निर्नीडः पक्षिवासरहितत्वादनुपद्रवः ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धांतप्रदीपः।

कदलीनांषंडैः समूहैः संरुद्धान्यावृतानियानिनलिनीपुलिनानितैः श्रीः शोभायस्मिंस्तत्स्नानपुण्यतरोदयंयस्यांतयापर्यस्तंपरिवेष्टितम् ॥ २१—२२ ॥

तत्रगिरौपुरींददृशुः यत्रवनेतन्नामसौगंधिकंपंकजंजातावेकवचनं तद्वनंचददृशुः ॥ २३ ॥

पुरींवर्णयति नंदेतिचतुर्भिः सरितौपुरः पुरात्बाह्यतोऽस्तः॥२३॥

रतिकर्षिताः क्रीडाश्रांताः स्वधिष्ण्यतः स्वविमानेभ्योऽवरुह्ययोर्नन्दालकनन्दयोर्विगाह्यप्रविश्य पुंसः पतीन्सिंचंत्यः क्रीडंति ॥ २५ ॥

ययोरंभः गजाः गजीः करिणीः पाययंतोवितृषेपिपिबंतितत्रहेतुगर्भविशेषणम् तासांसुरस्त्रीणांस्नानेनविभ्रष्टंविगलितंयन्नवंकुंकुमंतेनपिंजरंपीतम् रुचिविशेषकरमित्यर्थः ॥ २६ ॥

तारैरजतैतदादिमयविमानानांशतैः शंकुलांव्याप्ताम् पुण्यजनस्त्रीभिर्जुष्टाम् तत्रदृष्टांतमाह यथाखंसतडिद्घनमिति ॥ २७ ॥

यक्षाणामीश्वरस्यकुवेरस्यपुरींहित्वा ॥ अतिक्रम्यचित्राणिमाल्यानिपुष्पाणिफलानि छदाः पत्रानिचयेषुतैर्द्रुमैः मनोज्ञं वनं वापीश्चदृष्ट्वातेवटंददृशुरितिचतुर्थेनान्वयः ॥ २८ ॥

कथंभूतंवनंरक्तकंठानांखगानामनीकस्यसमूहस्यस्वरैः । वाद्यध्वनितुल्यैर्मण्डिताः शोभिताः षट्पदाः गायकतुल्याः भ्रमरायस्मिन्तत् कलहंसानांकुलस्यप्रेष्ठम् खरदण्डैः पंकजैर्युक्ताजलाशयाः यस्मिन्तत् ॥ २९ ॥

वनकुञ्जरैः संघृष्टानांहरिचंदनानांवायुनापुण्यजनस्त्रीणांमनः मुहुः अभ्यधिकंरुन्मथयत् क्षुभितंकुर्वत् ॥ २९ ॥

वैदूर्यकृतसोपानावाप्यः वापीः किंपुरुषैः प्राप्तंसर्वतः सेवितम् वटन्तेददृशुः ॥ ३१ ॥

सवटः योजनशतमुत्सेधः उच्छ्रायोयस्यसः पादोनैः पञ्चसप्तति योजनैर्विटपैरायतोविस्तृतः पर्यक्परितः कृताऽचलाछायायेनसः निर्गतानिनीडानियस्मात् तापवर्जितः त्रिविधतापरहितइत्यर्थः ॥ ३२ ॥

भाषाटीका

तथा कर्णान्त्र एकपद अभ्वास्य वृक कस्तूरी मृग इनसे सेवित है। और कदली वृक्षों के समूहों से तलइयों के तीर घिर रहे हैं जिस्में ॥ २१ ॥

और सतीजी के स्नान से सुगंधित जल वाली अलकनन्दा से परिवेष्टित अर्थात् घिरा हुआ एसे (भूतेशगिरि) कैलास को देखकर देवता लोग विस्मय को प्राप्तहुए ॥ २२ ॥

और उसी जगह देवतावों ने परमरमणीय अलकानाम कुबेरकी पुरी को देखा और वनकोभी देखा कि जिस्में सौगंधिक नाम वाले कमल हैं ॥ २३ ॥

तस्मिन्महायोगमये मुमुक्षुशरणे सुराः ।
ददृशुः शिवमासीनं त्यक्तामर्षमिवांतकम् ॥ ३३ ॥
(१) सनंदनाद्यैर्महासिद्धैः शांतैः संशांतविग्रहम् ।
उपास्यमानं सख्या च भर्त्रा गुह्यकरक्षसाम् ॥ ३४ ॥
विद्यातपोयोगपथमास्थितं तमधीश्वरम् ।
चरंतं विश्वसुहृदं वात्सल्याल्लोकमंगलम् ॥ ३५ ॥
लिंगं च तापसाभीष्टं भस्मदंडजटाजिनम् ।
अंगेन संध्याभ्ररुचा चंद्रलेखां च बिभ्रतम् ॥ ३६ ॥
उपविष्टं दर्भमय्यां बृस्यां ब्रह्मसनातनम् ।
नारदाय प्रवोचंतं पृच्छते शृण्वतां सताम् ॥ ३७ ॥
कृत्वोरौ दक्षिणे सव्यं पादपद्मं स जानुनि ।
बाहुं प्रकोष्ठेऽक्षमालामासीनं तर्कमुद्रया ॥ ३८ ॥
तं ब्रह्मनिर्वाणसमाधिमाश्रितं व्युपाश्रितं गिरिशं योगकक्षाम् ।
सलोकपालामुनयोमनूनामाद्यं मनुं प्रांजलयः प्रणेमुः ॥ ३९ ॥
स तूपलभ्यागतमात्मयोनिं सुरासुरेशैरभि (२) वंदितांघ्रिः ।
उत्थाय चक्रे शिरसाऽभिवंदनमर्हत्तमः कस्य यथैव विष्णुः ॥ ४० ॥
तथाऽपरे सिद्धगणा महर्षिभिर्ये वै समंततादानुनीललोहितम् ।
नमस्कृतः प्राहशशांकशेखरं कृतप्रणामं प्रहसन्निवात्मभूः ॥ ४१ ॥

भाषाटीका

पुरके बाहर नंदा और अलकनन्दाये दोनों सरितावों को देखा जोकि तीर्थपाद श्रीगोविन्द के चरण कमल के रजसे अत्यन्त पावन है ॥ २४ ॥

हे विदुर ! जिनके बीच अपने महलों से उतर कर रतिसे खिन्नदेवांगना प्रवेशकर पुरुषोंको सींचती हुई क्रीडा करतीहैं ॥ २५ ॥

जिन सरितों के जल को देव स्त्रियों के स्नान से छूटा जो नवीन कुंकुम तिससे वासित होने से बिना प्यास के भी हाथी अपन हथिनियों को पान करावते हुवे आपभी पीते हैं ॥ २६ ॥

चांदी सोंना और रत्नों से जटित ऐसे सैकडों सदनो से व्याप्त होरही है यक्षों की स्त्रियों से ऐसे शोभित होरही है जैसे विजुलियोंसे मेघ ॥ २७ ॥

इस प्रकारकी यक्षेश्वरकी पुरी अलका को अतिक्रमण कर चित्र विचित्र माला फूलपत्र वारे कामनावों पूर्ण करने वाले वृक्षों से रमणीय ऐसे सौगन्धिक नाम वनको भी लंघन करा ॥ २८ ॥

जिस वनमें रक्तकंठ पक्षियों के स्वर से भ्रमरों का स्वरमंडित हो रहा है और जिस्में कलहंसों के समूहोंको प्रिय ऐसा कमलों से व्याप्त जलाशय हैं ॥ २९ ॥

फिर वह वन जंगली हस्तियों से संघृष्ट हरिचन्दन की वायु द्वारा यक्षों की स्त्रियों के मन वारंवार मथन करता है ॥ ३० ॥

भाषाटीका

जिस्में वैडुर्य्य मणि की सोपान वाली कमलों से भरी हुई वापी हैं किंपुरुष लोगों से प्राप्त ऐसे वनको देख देख कर आगे चलके देखेंतो एक वट देख पडा ॥ ३१ ॥

वह वट कैसा है कि सौयोजन का तो ऊंचा है और पचहत्तर योजनकी विस्तार वाली शाखावों फैलाहुआ है चारों तरफ अचल जिस्की छाया है और ऊपर कोई घोंसला नहीं है और ताप से वर्जित है ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ॥

मुमुक्षूणांशरणेआश्रये त्यक्तामर्षोऽतकस्तत्तुल्यम् ॥ ३३ ॥

तंविशिनष्टि सनंदनाद्यैरितिपंचभिः सख्याकुबेरेणोपास्यमानम् ॥ ३४ ॥

विद्याउपासनातपश्चित्तैकाग्र्यंयोगः समाधिस्तेषांपंथानंप्रवर्त्तनद्वारालोकस्यमंगलंहिततपोवात्सल्यात्स्नेहादाचरंतम् ॥ ३५ ॥

सध्याऽभ्ररुचारक्तवर्णेनांगेनभस्मादिलिंगंचंद्रलेखांचबिभ्रतम् ॥ ३६ ॥

व्रतिनामासनंबृसीतस्याम् ब्रह्मप्रवोचंतम् ॥ ३७ ॥

पा० (१) सनन्दाद्यैरिति श्रीवीर० ॥ (२) वन्दितांघ्रिमिति श्रीवीरराघवाचार्यराधारमणदासगोस्वामिनोःसंमतःपाठः ।

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका

सव्यं पादपद्मं दक्षिणे ऊरौ कृत्वा विन्यस्य जानुनि च सव्ये बाहुं कृत्वा दक्षिणबाहुप्रकोष्ठे मणिबन्धस्थाने अक्षमालां च कृत्वा दक्षिणहस्तकृतया तर्कमुद्रयोपलक्षितमासीनमित्यर्थः तदुक्तं योगशास्त्रे "एकपादमथैकस्मिन्विन्यस्य दूरुसंस्थितम् । इतरस्मिंस्तथा बाहुं वीरासनमिदं स्मृतं तर्कमुद्रा चोक्ता तर्जन्यंगुष्ठयोरग्रे मिथः संयोज्य चांगुलीः । प्रसार्य बंधनं प्राहुस्तर्कमुद्रेति मांत्रिका„ इति ॥ ३८ ॥

ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मानंदस्तत्र समाधिरैकाग्र्यं तमाश्रितम् योगकक्षां योगपट्टं च वामजानुदृढीकरणार्थं विशेषेणोपाश्रितवंतम् मननशीला मनवस्तेषामाद्यं मुख्यम् ॥ ३९ ॥

अर्हत्तमो विष्णुर्वामनमूर्तिर्यथा कस्य कश्यपस्य ॥ ४० ॥

महर्षिभिः सहिता ये नीललोहितमनुवर्तंते तेऽपि तस्मै वंदनं चक्रुः एवं सर्वैर्नमस्कृतः प्राह कृतः प्रणामो देवैर्यस्मै तम् ॥ ४१ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामि विरचिता
दीपिन्याख्या दीपिका टिप्पणी

तस्मिन्निति षट्कम् (१) महायोगमये समाधिप्राचुर्ययुक्तस्थाने ॥३३॥

शांतैः शान्तिरतिमद्भिः ॥ सम्यक् शांतः शमादिनिष्ठो विग्रहो यस्य तम् उपरतविरोधमितिवा (२) ॥ ३४ ॥

तेषां विद्यादीनां पंथानं मार्गमास्थितं प्रवर्त्तनद्वाराऽऽश्रितं शिवाभिमतराऽऽत्मारामस्य तदनुष्ठाने प्रयोजनाऽभावात् तदेवाह लोकस्य मंगल मित्यादि चरन्तं कुर्वन्तम् (३) ॥ ३५ ॥

तापसाः शैवास्तेषामभीष्टम् (४) ॥ ३६ ॥

अथ बृहति बृहयति तद्ब्रह्मेति श्रुतेः स्वरूपेण गुणैश्चानतिशयं ब्रह्म भगवत्तत्त्वम् (५) ॥ ३७ ॥

तर्कमुद्रायास्सीवंदिक्कत्वाऽभावादुपलक्षणे तृतीया अत इत्यर्थं इत्युक्तम् (६) ॥ ३८ ॥

योगपट्टं योगाङ्गसाधनासनोपयोगिपट्टवस्त्रम् ॥ ३९ ॥

स त्विति सार्द्धकम् अभिवंदितांघ्रिरित्यत्राऽभिवन्दितांघ्रिमित्येव पाठः ॥ ४० ॥

नमस्कृत इत्यर्द्धकम् भयस्यांतस्सद्भावात्तत्प्रसरत्यर्थे प्रहसन्निवेत्युक्तम् ॥ ४१ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका

महायोगमये महायोगो भगवदुपासनायोगस्तत्प्रचुरे महायोगनिष्ठपुरुषप्राचुर्यात् तत्स्थानस्य महायोगमयत्वं मुमुक्षवः ॥ अज्ञानान्मोक्तुमिच्छवः जिज्ञासव इतियावत् ॥ तेषां शरणे आश्रये तस्मिन् वटमूले आसीनमुपविष्टं त्यक्तामर्षो योऽतकस्तत्तुल्यं शिवं सुरा ददृशुः ॥ ३३ ॥

शिवं विशिनष्टि सनंदाद्यैरितिपंचभिः महासिद्धैः शान्तैः सनंदाद्यैर्गुह्यकरक्षसां भर्त्रा प्रभुणा सख्या वैश्रवणेन च उपास्यमानं सेव्यमानं संशांतविग्रहं निर्वैरं कृतापराधेषु देवेष्वपि कृपालुमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

विद्या ज्ञानयोगः तपः कर्मयोगः ताभ्यां युक्तो योगपथः भगवद्भक्तिमार्गः तमास्थितं ज्ञानकर्मानुगृहीतभक्तियोगनिष्ठमित्यर्थः अधीश्वरं जितेंद्रियम् विश्वसुहृदं चराचराणि सर्वाणि भूतानि भगवद्वपुः

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका ॥

अतस्तदानुकूल्यं मे स्यादित्युक्तरीत्या विश्वानुकूलम् अत एव वात्सल्याल्लोकानां मंगलं क्षेममेव चरंतं कुर्वंतम् ॥ ३५ ॥

संध्याभ्ररुचा रक्तवर्णेनअंगेन तापसाभीष्टं भस्मादिलिंगं चंद्ररेखां च बिभ्रतम् ॥ ३६ ॥

दर्भमय्यां बृस्यां ब्रुवंतोऽस्यां सीदंतीति बृशी पृषोदरादित्वात्साधुः आस्तरणविशेषस्तस्यामुपविष्टं पृच्छते नारदाय सतामन्येषां सनंदनादीनां शृण्वतां सतां सनातनं ब्रह्म परमात्मानं प्रणवं वा प्रवोचंतम् ॥ ३७ ॥

सव्यं पादं दक्षिणे ऊरौ कृत्वा विन्यस्य जानुनि सव्ये सव्यबाहुं कृत्वा दक्षिणबाहुप्रकोष्ठे मणिबंधस्थाने अक्षमालां कृत्वा दक्षिणहस्तकृतया तर्कमुद्रयोपलक्षितमासीनमित्यर्थः तदुक्तं योगशास्त्रे एकं पादमथैकस्मिन्विन्यसेदूरुसंस्थितम् ॥ इतरस्मिन् तथा बाहुं वीरासनमिदं स्मृतं तर्कमुद्रा चोक्ता तर्जन्यंगुष्ठयोर्मध्ये मिथः संयुज्य चांगुलीः प्रसार्य बंधनं प्राहुस्तर्कमुद्रेति मांत्रिका इति ॥ ३८ ॥

तं ब्रह्मनिर्वाणसमाधिम् आनंदरूपब्रह्मविषयसमाधिमाश्रितं योगकक्ष्यां योगपथं व्यपाश्रितं विशेषेणोपाश्रितं मुनीनामाद्यं मुख्यं मुनिं गिरिशं लोकपालसहिता मुनयः बद्धांजलयः प्रणेमुर्नमस्कृतवंतः ॥ ३९ ॥

स तु गिरिशः सुरासुरेशैरभिवंदितौ अंघ्री यस्य तमागतमात्मयोनिं ब्रह्माणमुपलभ्य ज्ञात्वा तस्मै ब्रह्मणे उत्थायेति पाठांतरं तदा आसनादुत्थाय शिरसा अभिवंदनं प्रणामं चक्रे महत्तमो विष्णुर्वामनरूपः यथा कस्य कश्यपस्य प्रजापतेः यद्वा कस्य चतुर्मुखस्याभिवंदनं चक्रे कस्य रुद्राभिवंद्यत्वं सदृष्टांतमाह महत्तम इति विष्णुर्यथा रुद्रस्य महत्तमः पूज्यः तथा कोऽपीत्यर्थः ॥ ४० ॥

नीललोहितं रुद्रं ये परे सिद्धगणा अनुवर्तंते तैर्महर्षिभिः सह नमस्कृतः आत्मभूः ब्रह्मा कृतप्रणामं कृतः चतुर्मुखविषयः प्रणामो येन तं शशांकशेखरं कृतप्रणाम इति प्रथमांतपाठे रुद्रेण कृतप्रणामः प्राह ॥ ४१ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ॥

सुरा महायोगमये अष्टैश्वर्यस्वरूपे मुमुक्षूणां शरणे निवासभूते तस्मिन्वटमूले आसीनं शिवं ददृशुरित्यन्वयः ॥ ३३ ॥

सख्या वैश्रवणेन ॥ ३४ ॥

विद्या च तपश्च योगश्च ते तथा तेषां पंथा मार्गस्तमास्थितमनुतिष्ठंतं तदधीश्वरं तेषां विद्यादीनामधीश्वरं विषयमुपदेष्टारं स्वामिनं च लोकं मंगलयतीति लोकमंगलं विश्वस्य सुहृदमनिमित्तबंधुं श्रीनारायणं वात्सल्याद्भक्त्युद्रेकाद्ध्यायंतम् ॥ ३५ ॥

संध्याभ्ररुचा गौर्यालिंगनेन संक्रांततत्कुचकुंकुमेन रक्तत्वात् स्वतो धवलत्वात्संध्याकालभवमेघवर्णेनांगेन तापसाभीष्टं भस्म च दंडश्च जटा चाऽजिनं च यस्मिंस्तथा तल्लिंगं वेषं लिंगं शेफसि वेषे च चिह्ने बुद्ध्यादिसंहताविति यादवः चंद्रस्य लेखां कलां च बिभ्रतं भस्मोद्धूलनेन नेत्राद्यवयवानां रक्तत्वाद्वा संध्याभ्ररुचेति ॥ ३६ ॥

बृस्यां यतियोग्यासने । यतीनामासनं बृसीति हलः । सनातनं नित्यं ब्रह्म वेदतत्त्वम् ॥ ३७ ॥

दक्षिणे ऊरौ सव्यं पादपद्मं कृत्वा सव्ये जानुनि च सव्यबाहुं दक्षिणे जानुनि च दक्षिणबाहुं कृत्वा प्रकोष्ठे कराग्रेऽक्षमाला यस्य स तथा तं तर्कमुद्रया ज्ञानमुद्रयाऽऽसीनम् ॥ ३८ ॥

श्रीमद्विजयध्वज तीर्थकृतपदरत्नावली

एवं विधं शिवं दृष्ट्वा किं चक्रुरिति तत्राह तं ब्रह्मेति मनूनां मननशीलानामुपासकानामाद्यं मनुं ब्रह्मविषये योनिर्वाणसमाधिः शरीराभिमानत्यागलक्षणाचित्तैकाग्रता तादृशीमवस्थामाश्रितं योग कक्ष्यां योगपट्टिकाम् ॥ ३६ ॥

सर्वेषु प्रणमत्सु सत्सु ब्रह्मा किमकार्षीदित्याशंक्य पितृत्वाद्गुणज्येष्ठत्वाद्गुरुत्वाद्धरेः प्रेष्ठत्वाच्चाभ्येत्य शिवशर्माहमभिवादयामीत्यभिवाद्य शिवो ब्रह्माणमस्तौषीदित्याह स तूपलभ्येति शिरसेत्यनेनाष्टांगविशिष्टां नतिं ध्वनयति नतिं विशिनष्टि यथेति यथाविष्णोरष्टांगविशिष्टत्वेन नमनं करोति तथेत्यर्थः सर्वेभ्यसूर्यादपि तेजिष्ठेन रुद्रेण प्रणतस्य विरिंचस्य माहात्म्यातिशयोऽस्तीति किं वक्तव्यमिति भावेन शिवं विशिनष्टि महत्तम इति अर्कस्य सकाशादपि महत्तमस्तेजस्वितम इत्यर्थः गुणगुणिनोरभेदाभिप्रायेणायंप्रयोगः "तेजोऽर्थ उत्तमार्थे च पूज्यार्थे च प्रयुज्यते महच्छब्दो महःशब्दो मान्यशब्दस्तथैवचेति,, वचनात्तेजोऽर्थो महच्छब्द इति सिद्धम् ॥ ४० ॥

तत्र ब्रह्मा स्वगुरुत्वमभिनयन् भवं वक्तीत्याह तथेति तथा रुद्रस्य समंतात्स्थिता अपरे ये सिद्धगणास्तैर्महर्षिभिः सहनीललोहितम् अनु नमस्कृतः प्रहसन्निवात्मभूर्ब्रह्माऽऽत्मने कृतप्रणामं शशांकशेखरं प्राहेत्यन्वयः ॥ ४१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः

तस्मिन्निति षट्कम् ॥ ३३ ॥

सनन्दनाद्यैरित्यत्र सनकाद्यैरिति सम्बन्धोक्तिः ॥ ३४—३५ ॥

तापसाः शैवाः तेषामभीष्टम् । अंगेनेत्यत्र कक्षेणेति चित्सुखः कक्षेण योगपट्टेन ॥ ३६ ॥

ब्रह्म श्रीभगवत्तत्त्वं । प्रवोचन्तमित्युपदिशन्तमित्यर्थः ॥३७॥

बाहुं करम् ॥ ३८—३९ ॥

सतूपलभ्येति सार्द्धकं ब्रह्मणः प्रकटेन वन्दनेन सत्त्वं विशुद्धमित्यस्य तथा व्याख्यानं प्रकटीकृतम् ॥ नमस्कृतइत्यर्द्धकम् ॥ ४० ॥ ४१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

अन्तकमिवेति तस्मिन् कृतस्यापराधस्य स्मृत्या त्यक्तामर्षमिवेति तदपि स्वेषु क्रोधरहितमिव ॥ ३३ ॥

सिद्धैरुपास्यमानं सख्या कुवेरेण च ॥ ३४ ॥

विद्यातपोयोगानां पन्थानं प्रवर्त्तनद्वारा आस्थितमाश्रितं लोकमंगलं तपश्चरंतम् ॥ ३५ ॥

तापसानां शैवानां सन्ध्याभ्ररुचा रक्तवर्णेनांगेन ॥ ३६ ॥

व्रतिनामासनं वृसी तस्यामुपविष्टं ब्रह्म वेदं शृण्वतां सनन्दनाद्यैरिति पूर्वोक्तेः षष्ठ्यन्तत्वात्तेष्वपि नारदस्य श्रैष्ठ्यं तस्य भक्तत्वात् तत्प्रष्टव्यस्य वेदस्यापि प्रायो भक्तिप्रतिपादकत्वं ज्ञेयम् ॥ ३७ ॥

सव्यं पादपद्मं दक्षिणे ऊरौ कृत्वा जानुनि च सव्ये सव्यं बाहुं कृत्वा दक्षिणबाहुप्रकोष्ठे मणिबन्धस्थाने अक्षमालां कृत्वा दक्षिणपाणिकृतया तर्कमुद्रया उपलक्षितमासीनमित्यर्थः तदुक्तं योगशास्त्रे एकंपादमथैकस्मिन् विन्यसेदूरुसंस्थितम् । इतरस्मिंस्तथा बाहुं वीरासनमिदं स्मृतं तर्कमुद्रा चोक्ता तर्जन्यंगुष्ठयोरग्रे मिथः संयोज्य चांगुलीः । प्रसार्य बन्धनं प्राहुस्तर्कमुद्रेति मान्त्रिका इति ॥ ३८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृत सारार्थदर्शिनी ॥

ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मानन्दम् । "अधोक्षजालम्भमिहाशुभात्मनःशरीरिणः संसृतिचक्रशातनं तद्ब्रह्मनिर्वाणसुखं विदुर्बुधा" इति प्रह्लादोक्तेरधोक्षजालम्बनं वा तत्र समाधिं चित्तैकाग्र्यमाश्रितं । योगकक्षां वामजानुदृढीकरणार्थं योगपट्टं विशेषेणापाश्रितं । मनूनां मननशीलानामाद्यं मुख्यम् ॥ ३९ ॥

अभिवन्दनमर्थात्तस्यात्मयोनेश्चक्रे अर्हत्तमः यद्यपि स्वतः पूज्यस्तदपि तस्य पितृत्वादिति भावः यथा विष्णुर्वामनः कश्यप प्रजापतेः ॥ महर्षिभिः सहिताः ये नारदाद्या नीललोहितमनुवर्त्तन्ते स्म तेऽपि तस्य वन्दनं चक्रुः एवंनमस्कृतोब्रह्माकृतःप्रणामो देवैर्यस्मैतं शिवमित्यनेनातभेयाद्धरिरेवमुखप्रसादः प्रकाशित इत्युक्तम् ॥४०॥४१॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धांतप्रदीपः ।

महायोगोभगवद्भजनयोगस्तन्मये भगवद्भवे मुमुक्षूणांशरणोगृहे त्यक्तोऽमर्षोयेन एवंभूतमन्तकमिवासीनम् ॥ ३३ ॥

त्यक्तामर्षांतकतुल्यतायांहेतुंदर्शयन् शिवं विशिनष्टिसनंदनाद्यैरितिपञ्चभिः सनंदनाद्यैः स्वज्येष्ठैर्भ्रातृभिः संशान्तविग्रहंदत्तविषयकक्रोधाधिकारित्वमित्यर्थः सख्या धनदेनोपास्यमानंच ॥ ३४ ॥

अधीश्वरंलोकनाथम् अतएववात्सल्यात् लोकानांमंगलंहितंचरंतं विद्याभगवदुपासनातत्प्रधानंतपःतत्साधनंसदाचारंभगवदुपासनामार्गमास्थितम् सर्वलोकाविरोधेनसांगंभगवदुपासनांकुर्वाणमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

तत्स्वभावानुरूपंलिंगप्रदर्शनं...इति संध्याभ्ररुचा किंचिद्रक्तगौरेणांगेन देहेन तापसानामभीष्टं भस्मादिलिंगं तपस्विचिह्नं चन्द्रलेखाञ्च लोकमङ्गलार्थं बिभ्राणम् ॥ ३६ ॥

भगवदुपासनानिष्ठांदर्शयति दर्भमय्यां कुशनिर्मितायां वृस्यां व्रतिनामासने उपविष्टम् नारदाय कनिष्ठभ्रात्रे सनातनं ब्रह्म "अहोभाग्यमहोभाग्यं नन्दगोपव्रजौकसां । यन्मित्रं परमानन्दं पूर्णंब्रह्म सनातन"मिति वक्ष्यमाणं भगवंतं प्रवोचन्तं वर्णयन्तम् ॥ ३७ ॥

किंच सव्यं पादपद्मं दक्षिणे ऊरौ कृत्वा वामजानुनि वामंबाहुं च कृत्वा दक्षिणबाहुप्रकोष्ठे मणिबन्धस्थाने अक्षमालां कृत्वा दक्षिणहस्तकृतया तर्कमुद्रयोपलक्षितमासीनं तादृशासनमुद्रयोर्लक्षणे उक्ते तज्ज्ञैः "एकं पादमथैकस्मिन् विन्यसेदूरुसंस्थितम् । इतरस्मिंस्तथा बाहुं वीरासनमिदंस्मृतम् । तर्जन्यंगुष्ठयोरग्रे मिथः संयोज्य चांगुलीः । प्रसार्य बन्धनं प्राहुस्तर्कमुद्रेति मांत्रिकाः ॥ ३८ ॥

ब्रह्मणि वासुदेवे निर्वाणसमाधिमखण्डं चित्तैकाग्र्यमाश्रितं योगकक्षां योगपट्टं च वामजानुदृढीकरणार्थं व्युपाश्रितम् मनूनां मननशीलानामाद्यं मुख्यंमनुम् लोकपालैःसहितामुनयःप्रणेमुः ॥ ३९ ॥

कस्य कश्यपस्य विष्णुर्वामनः ॥ ४० ॥

महर्षिभिः सह ये अपरे सिद्धगणाः नीललोहितम् समन्तात् आसन् तेऽपि अनुअनन्तरमेव तथा तस्मै अभिवन्दनं चक्रुः एवं सति नमस्कृतः कृतःप्रणामोयेन तं शशाङ्कशेखरं प्रतिप्रहसन्निव अहं वीरभद्रोत्पत्तिदक्षादिसंहारहेतुरित्यभिप्रायेण ममागिरिमारूढोऽसि किमित्येवमुपहसन्निव श्रीशिवस्यापि सत्त्वे चतस्मिन्भगवान् वासुदेवोह्यधोक्षजोमे नमसा विधीयते इत्याद्युक्तेः श्रीवासुदेवानन्यभक्तत्वेनेश्वरत्वाभावादिवशब्दः सर्वोपास्यं सर्वशक्तिम् सर्वकारणकोऽशं परंब्रह्मादिपदवाच्यम् भगवन्तं शिवसांत्वनार्थंतत्प्रेरकं तदंतर्यामिणं श्रीवासुदेवं प्रत्याह वक्ष्यमाणैश्चतुर्भिः श्लोकैः ॥ ४१ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

जाने त्वामीशं विश्वस्य जगतोयेनिर्बीजयोः ।
शक्तेः शिवस्य च परं यत्तद्ब्रह्म निरन्तरम् ॥ ४२ ॥
त्वमेव भगवन्नेताच्छिवशक्त्योः सरूपयोः ।
विश्वं सृजसि पास्यत्सि क्रीडन्नूर्णपटोयथा ॥ ४३ ॥
त्वमेव धर्मार्थदुघाभिपत्तये दक्षेण सूत्रेण ससर्जिथाध्वरम् ।
त्वयैव लोकेऽवसिताश्च सेतवोयान् ब्राह्मणाः श्रद्दधते धृतव्रताः ॥ ४४ ॥
त्वं कर्मणां मङ्गल मङ्गलानां कर्तुः स्म लोके तनुषे स्वः परं वा ।
अमङ्गलानां च तमिस्रमुल्बणां विपर्ययः केन तदेव कस्य चित् ॥ ४५ ॥
न वै सतां त्वच्चरणार्पितात्मनां भूतेषु सर्वेष्वभिपश्यतां तव ॥
भूतानि चात्मन्यपृथग्दिदृक्षतां प्रायेण रोषोऽभिभवेद्यथा पशुम् ॥ ४६ ॥
पृथग्धियः कर्मदृशोदुराशयाः परोदयेनार्पितहृद्रुजोऽनिशम् ॥
परान् दुरुक्तैर्वितुदन्त्यरुन्तुदास्तान् मावधीर्दैववधान् भवद्विधः ॥ ४७ ॥

भाषाटीका

महायोग सिद्धि देनेवाले मुमुक्षुजनोंके रक्षा करते वाले उस वट वृक्ष के नीचे वैठे हुये क्रोधको त्यागकरने वाले कालके सदृश श्री महादेवजी का देवताओं ने दर्शन किया ॥ ३३ ॥

पांच श्लोकों से उनका वर्णन करते हैं कैसे हैं कि शांत चित्त वाले सनंदनादि महा सिद्धों से तथा गुह्यकों के अधिपति कुबेर आसे सेवित हैं स्वयं भी शांत स्वरूप हैं ॥ ३४ ॥

स्वयं आप ईश्वर हैं विद्या योग तप इनके मार्ग में स्थित हैं संसार के मित्र हैं कृपासे लोगों के मङ्गल कारक अनुष्ठान को कर रहे हैं ॥ ३५ ॥

सायंकाल के मेघ तुल्य शरीर से भस्म जटा मृगचर्म दंड इत्यादि तपस्या के चिह्नों को धारण किये हैं तथा अर्धचन्द्र को धारण किये हैं ॥ ३६ ॥

कुशासन पर वैठकर सव श्रोताओं के सुनते२ पूछने वाले नारदजी को सनातन तत्त्वको उपदेश कर रहे हैं ॥ ३७ ॥

दहिनी ऊरुके ऊपर वाम पाद पद्म को रखकर तथा वामजानु पर वाम हस्त को रखकर दहिने हाथ के पँहुचा में रुद्राक्ष की माला को धारण करके इस प्रकार वीरासनपे वैठ हस्त से तर्क मुद्रा करके विराजमान हैं ॥ ३८ ॥

योग पट्टिका के आश्रय से ब्रह्मानंद के सुखसे समाधिमें स्थित सव मुनिनके आदि मुनि श्रीमहादेवजी को इंद्रादि लोकपालों के सहित सव मुनि गणोंने हाथ जोडकर प्रणाम किया ॥ ३९ ॥

तव देव दैत्यों से वंदित चरण कमल वे श्रीमहादेवजी आते हुये ब्रह्माजी को देखकर आसन से उठके जैसे स्वयं पूज्य वामन मूर्ति श्रीविष्णु ने कश्यपका वन्दन कियाथा तैसे शिवजीने भी मस्तक से अपने पिता ब्रह्मा को प्रणाम किया ॥ ४० ॥

तैसेही शिवजी के समीप जो सिद्धगण महर्षिथे उनोंने भी ब्रह्मा को प्रणाम किया एसै नमस्कार करने पर देवों से नमस्कृत हुये चन्द्रशेखरसे किंचित् हसते हुये ब्रह्माजी बोले ॥ ४१ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ॥

यद्यपित्वं नीचवन्मां नमस्करोषि तथापि तवैश्वर्यमहं वेद्मीत्याह जाने इतित्वां विश्वस्येशं जाने तत्र हेतुः जगतो योनिर्या शक्तिः प्रकृतिः बीजश्च यः शिवः पुरुषः तयोः कारणं तथापि निरन्तरं निर्भेदं यद्ब्रह्म निर्विकारं तदेव त्वामिति जाने ॥ ४२ ॥

ननु विरुद्धमेतत्तत्राह त्वमेव सरूपयोरविभक्तयोः शिवशक्त्योः क्रीडन् विश्वसृष्ट्यादि करोषि ऊर्णनाभिरिव । स्वरूपयोरिति पाठे स्वांशयोः अतो न विरोधः ॥ ४३ ॥

धर्ममर्थश्च दोग्धि या त्रयी तस्या अभिपत्तये रक्षणाय अध्वरं सृष्टवानसि । यद्वा हे धर्मार्थदुघ ! धर्माद्यभिपत्तये तत्प्राप्तये दक्षेण सूत्रेण निमित्तेन सेतवो वर्णाश्रममर्यादाश्चावासिताः निबद्धाः निर्णीता इति वा । श्रद्दधते श्रद्धया अनुतिष्ठन्ति ॥ ४४ ॥

सर्वकर्मफलदाताऽपि त्वमेवेत्याह । हे मङ्गल ! मङ्गलानां शुभानां कर्मणां कर्तुः स्वः स्वर्गं परं मोक्षं वा तनुषे । अमङ्गलानामशुभानां कर्मणां कर्तुश्च तमिस्रं नरकं तनुषे । तत्र केन हेतुना तदेव तस्मिन्नेव कर्मणि कस्यचित् विपर्ययो भवति ॥ ४५ ॥

त्वत्कोपोऽत्र हेतुरित्यसम्भावितमिति कैमुत्यन्यायेनाह न वै सतां सतः रोषोऽभिभवेत् तव त्वां द्वितीयार्थे षष्ठ्यौ पशुमज्ञं यथाऽभिभवति न तद्वैधर्म्ये दृष्टान्तः ॥ ४६ ॥

अतो ये पृथग्धियो भेददृशः अतः कर्मपरयेव दृष्टिर्येषां दुष्ट आशयो येषां परेषामुदयेन सम्पदा अर्पिता हृदि रुक् येषां अरुन्तुदा मर्मभेत्तारो दैवेनैव वधो येषां तान् भवद्विधो निरुपमः साधुर्मावधीत् न हन्यात् ॥ ४७ ॥

यस्मिन् यदा पुष्करनाभमायया दुरन्तया स्पृष्टधियः पृथग्दृशः ॥
कुर्वन्ति तत्र ह्यनुकम्पया कृपां न साधवो दैवबलात्कृते क्रमम् ॥ ४८ ॥
भवांस्तु पुंसः परमस्य मायया दुरन्तयाऽस्पृष्टमतिः समस्तदृक् ॥
तया हतात्मस्वनुकर्मचेतः स्वनुग्रहं कर्तुमिहार्हसि प्रभो ! ॥ ४९ ॥
कुर्वध्वरस्योद्धरणं हतस्य भोस्त्वयाऽसमाप्तस्य मनो ! प्रजापतेः ॥
(१)न यत्र भागं तव भागिनो ददुः कुयज्विनो येन मखो निनीयते ॥ ५० ॥
जीवताद्यजमानोऽयं प्रपद्येताक्षिणी भगः ॥
भृगोः श्मश्रूणि रोहन्तु पूष्णो दन्ताश्च पूर्ववत् ॥ ५१ ॥
देवानां भग्नगात्राणामृत्विजां चायुधाश्मभिः ॥
भवताऽनुगृहीतानामाशु मन्योस्त्वनातुरम् ॥ ५२ ॥
एष ते रुद्र ! भागोऽस्तु यदुच्छिष्टोऽध्वरस्य वै ॥
यज्ञस्ते रुद्र ! भागेन कल्पतामद्य यज्ञहन् ! ॥ ५३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्यां
श्रीरुद्रसान्त्वनं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका

प्रत्युत साधूनां वृत्तमालोक्यानुग्रहमेव कर्तुमर्हसीत्याह द्वाभ्यां। यस्मिन् देशे यदा काले स्पृष्टधियो मोहितचित्ताः । पृथग्दृशो भवन्ति तत्रापराधे साधवो हि अनुकम्पया ऽनन्तरमेव परदुःखासहिष्णुतया चित्तप्रकम्पनेन कृपां कुर्वन्ति नतु क्रमं पराक्रमं कुतः दैवबलात्कृतेऽर्थे ममैव दैवमेवं भूतं कोऽत्रापराधस्तेषामिति मत्वा तद्धननं न कुर्वत इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

भवांस्तु अस्पृष्टमतिः । अतः समस्तदृक् सर्वज्ञः । तया मायया हत आत्मा येषां तेषु अतएव कर्मानुगतचित्तेषु इहापराधेऽनुग्रहं कर्त्तुमर्हसि ॥ ४९ ॥

एवं सामान्येनोक्त्वा प्रस्तुतमाह कुर्विति त्रिभिः । त्वया हतस्य अतएवासमाप्तस्य प्रजापतेरध्वरस्य हे मनो ! यत्राध्वरे कुयाज्ञिका भागिनोऽपि तव भागं न ददुः भागार्हत्वमाह येन त्वया मखो निनीयते फलं प्राप्यते ॥ ५० ॥

हे मन्यो ! अनातुरमारोग्यमस्तु ॥ ५१ ॥

भागश्च तत्रास्त्वित्याह एष इति । हे रुद्र ! यावदित्यर्थे यदित्यव्ययं यज्ञे कृते यावानुच्छिष्टः अवशिष्टोऽर्थः । तावानेष ते तव भागोऽस्तु हे रुद्र ! ते भागेनाद्य यज्ञः कल्पतां सम्पद्यताम् ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिकायाम्
षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामि विरचिता
दीपिन्याख्या दीपिका टिप्पणी

ऐश्वर्ये तन्त्रप्रतिपाद्यं शैवोमास्यं तत्र ईशत्वे शिवः पुरुषः प्रकृतिनियन्ता जीवो वा शैवानां हि मते सदाशिवः परमकारणं भेम वत्प्रकृतिपुरुषा हि तदात्मका एवेति सिद्धान्तः तथापि कारणत्वेऽपि ॥ ४२ ॥

शङ्कते नन्विति एतत् कारणत्वं निर्विकारत्वं च परस्परविरुद्धं विकारव्याप्यत्वात्कारणत्वस्य शिवशक्त्योर्द्वारभूतयोस्सतोः क्रीडन् तथा च चिन्तामणिर्यथाशक्तिद्वारा तत्तत्पदार्थप्रसवे उपादाने तथा सद्वारकोपादानत्वात्कारणत्वेऽपि निर्विकारत्वमित्यर्थः नच कारणं सद्वारकं न श्रूयते इतिवाच्यम् व्रीहिभिर्यजेत इति व्रीहीणां करणत्वे श्रुतिसिद्धेऽपि पुरोडाशप्रकृतितया तदुपगमात् अविभक्तयोः तन्माय:पिंडवद्विविक्ततयाऽज्ञातयोः पाठान्तरे स्वांशयोः प्रकृतेः शक्तित्वात्पुरुषस्य च चिदंशत्वात्स्वांशत्वम् अतः प्रकृतिपुरुषद्वाराकारणत्वात्स्वतश्चाकरणत्वात्कारणत्वनिर्विकारत्वयोर्न विरोध इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

पूर्वार्थे विशेष्यभूतायास्त्रय्या अध्याहाराय चेति प्रत्यासत्त्या धर्माद्यभिपत्तये इति तु समीचीनमेवेति स्वारस्यम् सूत्रेण तन्तुना निमित्तेन करणेन निबद्धाः निर्णीता इत्यत्र तु सूत्रेण स्वल्पाक्षरमसंदिग्धमित्यादिलक्षणकेन शास्त्रेणेति अर्थः किन्तु सन्निहितत्वात् दक्षरूपेण तन्तुनाऽऽध्वररूपं पट तन्तुवाय इव स्वसमर्जयित्वापि

(१) ननीयतइति श्रीवीरराघवाचार्याः ॥

श्रीराधारमणदास गोस्वामि विरचिता
दीपिन्याख्या दीपिका टिप्पणी

व्याख्येयम् ॥ ४४ ॥

तत्र तयोः शुभाशुभकर्मणोर्मध्ये तदेवेत्यव्ययम् तस्मिन्नेव कर्मणि कस्यचित्फलविपर्ययो भवति शुभेऽप्यशुभफलम् अशुभेऽपि शुभफलं केन हेतुना भवति वस्तुतस्तु महदपराधतदनुग्रहयोरेव हेतुत्वमभिप्रेतम् ॥ ४५ ॥

अत्र फलवैपरीत्ये प्रायेणेति लोकोक्तिः नाभिभवेदेवेत्यर्थः ॥४६॥

अतस्त्वत्कोपस्य हेतुत्वासंभवात् पुनरतः भेददर्शित्वात् ॥४७॥

पृथग्दृशः साधुषु सापराधा भवंति ममैव दैवमिति साधारणसाधुपक्षे भवपक्षे तु तेषां पृथग्दृष्टीनामेव दैवबलात्कृतेऽपराधे सति दैवपारवश्यात्तेषां को दोष इति मत्वा हननं न कुर्वंत इति व्याख्येयम् ॥४८॥

अतः माययाऽस्पृष्टमतित्वात् समस्तदृक् भवतीति पृथग्वाक्यम् भवांस्तु तुशब्दः साधारणसाधुभ्यो वैशिष्ट्यं बोधयति अर्हसि त्वमिति शेषः॥ ४६ ॥

प्रस्तुतं प्रकृतं प्रकरणप्राप्तमिति यावत् हे मनो ! मननशील ! येन त्वया मखो निनीयते तस्य तव भागं न ददुर्यत्र यज्ञे तस्योद्धरणां कुर्वित्यन्वयः ॥ ५० ॥ ५१ ॥

हे मन्यो ! क्रोधस्वरूप ! भवन्तमंतरा न कस्याऽप्यत्र सामर्थ्यमिति भावः ॥ ५२ ॥

संपद्यतां सिद्ध्यतु ॥ ५३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
दीपिन्याख्यायां दीपिका टिप्पण्याम्
षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका ॥

रुद्रस्य भगवदात्मकत्वात्तदावेशावतारत्वाच्च रुद्रं ब्रह्मणः सामानाधिकरण्येन निर्दिशन् यन्निकृष्टस्य ब्रह्मणोऽसाधारणं प्रकृति पुरुषशरीरकत्वजगत्कारणत्वधर्ममर्यादास्थापकत्वानुग्रहीतृत्वनिग्रहीतृत्वादि तत्सर्वं रुद्रप्रसंशायै रुद्ररूपेणाऽवस्थितस्य ब्रह्मण आह जाने त्वामित्यादिभिश्चतुर्भिः हे ईश ! रुद्र ! विश्वस्य कृत्स्नस्य चिदचिदात्मकस्य जगतः योनिबीजभूतयोः क्षेत्रेबीजवत्प्रकृतौ पुरुषस्य मिलितत्वात् तयोर्योनिबीजशब्दाभ्यां निर्देशः शक्तेर्ब्रह्मणा अपृथक्सिद्धविशेषणभूतायास्त्रिगुणात्मिकायाःप्रकृतेः तथाशिवस्य निर्वाणमय एवायमात्मेत्यादिश्रुत्याप्रत्यगात्मनःसुखरूपत्वाभिधानाज्जीवस्य शिवशब्देन निर्देशः तस्य च यत्परं विलक्षणं "तस्य परमाम्रेडित"मिति निर्देशान्नपरशब्देन योगे अन्यारादितरर्त्तेदिक्छब्देत्यादिना पंचमी प्रकृतिपुरुषाभ्यां स्वरूपतः स्वभावतश्च विलक्षणमित्यर्थः तद्यन्निरंतरं निर्भेदं तत्प्रकृतिपुरुषांतरात्मतयावस्थितमपि निरस्तनिखिलहेयत्वेन समस्तकल्याणगुणात्मकत्वेन चैकरूपमित्यर्थः यद्वा निरंतरम् अंतरं विच्छेदः तस्मान्निर्गतं सर्वानुस्यूतं सर्वांतरात्मतयाऽवस्थितमिति यावत् अथवा कार्त्स्न्येन ज्ञानस्वरूपं नतु प्रदेशभेदेन जडमित्यर्थः तद्ब्रह्मत्वांजाने इदञ्च सामानाधिकरण्यं शरीरात्मभावनिबन्धनमावेशावतारत्वनिबन्धनं च नतु तादात्म्यनिबन्धनम् एतौ द्वौ विबुधश्रेष्ठौ प्रसादक्रोधसम्भवौ मयादर्शितपंथानौ सृष्टिसंहारकारकौ,, सृष्टिं ततः करिष्यामि त्वामाविश्य प्रजापते !

नारायणाद्रुद्रोजायते अनहतपाप्मा वा अहमस्मीत्यादिभिः कार्यत्वकर्मवश्यत्वाद्यभिधानेन रुद्रादेर्जीवत्वनिश्चयात् तादात्म्यासंभवात् अत एव भवांस्तु पुंसः परमस्य मायया दुरंतयाऽस्पृष्टमतिः समस्तदृगिति व्यतिरेकेण निर्देक्ष्यति ॥ ४२ ॥

एवं ब्रह्मसामानाधिकरण्येन रुद्रं निर्दिश्य ब्रह्मदृष्ट्यातस्य चिदचिच्छरीरकत्वं सृष्ट्यादिकर्तृत्वं चाह

त्वमिति हे भगवन् ! स्वांशयोः स्वस्य तव अंशयोः शिवशक्त्योः प्रकृति पुरुषयोः अत्र विशिष्टवस्त्वेकदेशत्वरूपमंशत्वं विवक्षितं नतु विशेष्यवस्त्वेकदेशत्वं प्रकृति पुरुषयोर्विकाररूपमेतज्जगत्त्वमेव सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति वत्सामानाधिकरण्यमिदं शरीरात्मभावनिबन्धनमेव कथं रुद्राख्यजीवविशेषस्य कृत्स्नं प्रपञ्चं प्रति आत्मत्वं जगतश्च शरीरत्वं कथं चिच्छरीरात्मभाव संभवेऽपि शरीर वाचिपदस्य शरीरिवाचकेन सामानाधिकरण्यमिति चेदुच्यते नह्यत्र रुद्राख्य जीवविशेषस्यात्मत्वं जगतस्तच्छरीरत्वं चोच्यते किंतु ब्रह्मविदामहं त्वमादिशब्दाअहंत्वमादिबुद्ध्यश्च ब्रह्मपर्यन्ताः तद्धैतत्पश्यन् ऋषिर्वामदेवः प्रतिपेदे अहं मनुरभवं सूर्यश्च कक्षीवानृषिश्च विप्रश्चास्मि त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहंवैत्वमसि भगवो देवते यद्योऽहं सोऽसौ सोऽहम् अहं हरिः सर्वमिदं जनार्दन इत्यादि श्रुतिस्मृतिभिस्तथाप्रतीतेः एवं चात्र प्रस्तोतुश्चतुर्मुखस्य ब्रह्मविद्ग्रेसरत्वेन तत्प्रयुक्ता अहं त्वमादिशब्दास्तद्बुद्धयश्च ब्रह्मपर्यन्ता इति रुद्रस्य भगवदात्मकत्वेनतत्पर्यन्तत्वमवगम्य ब्रह्मसामानाधिकरण्येन स निर्दिष्टइति विशेष्यभूतस्य ब्रह्मणः कृत्स्नचिदचिदंतरात्मत्वं तयोः शरीरत्वंचयुक्तमेव एवमपि कथमात्मवाचिना शरीर वाचिशब्दस्य सामानाधिकरण्यमिति चेत् गवादिशब्दानां जातिगुणादिमात्रपरतया व्युत्पन्नानां शुक्लोगौरित्यादिषु व्यक्तिगुणादिपर्यंतत्वमंतरेणाऽपर्यवसन्नानां यथा व्यक्त्यादिपर्यंतत्वेन सामानाधिकरण्यम एवं जातिगुणादिवत् शरीरस्याऽपृथक् सिद्धविशेषणत्वात्तद्वाचिनामात्मपर्यवसायितया लोकेव्युत्पन्नशरीरिपर्यन्तमभिधत्ते आत्मा देवोजातः इतिवत् तस्यात्मवाचिना सामानाधिकरण्यमुपपन्नमेव नच व्यक्त्याक्षेपाल्लक्षणया वा गौःशुक्ल इत्यादि प्रयोगोपपत्तिः अपृथक्सिद्धविशेषणवाचिशब्दत्वस्यलक्षणादि प्रतिबन्धकत्वादन्यथा जात्याकृतिगोत्वगुणादिशब्दानामपि लक्षणादिना गोत्वं शुक्लमित्यादिप्रयोगापत्तेःनन्वेवं जात्यादिशब्दानामप्यपृथक् सिद्धविशेषणवाचिनां व्यक्त्यादिपर्यन्तपर्यवसानेन सामानाधिकरण्यापत्तिरितिचेन्न नियतनिष्कर्षवाचिनां कदाचिदपि विशेष्यपर्यन्तत्वाभावस्य भाष्यादिषूक्तत्वात् अतएव शरीरदेहादिशब्दानां कदाचिदपिनात्मवाचिनासामानाधिकरण्यमितिभाष्यादिषु विस्तरः कृत्स्नचिदचिदात्मकप्रपञ्चशरीरकस्त्वं क्रीडन्नेव विश्वं सृजसि पासि रक्षसि अत्सि संहरसि क्रीडन्नित्यनेन जगद्व्यापारो भगवतो लीलेत्युक्तम् ऊर्णपट ऊर्णनाभिर्यथेति दृष्टान्तः "यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च"ति श्रुति प्रसिद्धः ॥ ४३ ॥

एवं परब्रह्म दृष्ट्याचिदचिच्छरीरकत्वं सृष्ट्यादि कारणत्वमभिधाय पुनस्तद्दृष्ट्या प्रकृताध्वरसंधित्सोत्पादनाय पुरुषार्थावबोधिशास्त्रप्रवर्त्तकत्वं धर्ममर्यादापालकत्वं चाह त्वमेवेति ॥ धर्मार्थधुक् धर्मार्थौ दोग्धीति धर्मार्थधुक् धर्मादिप्रपूरकस्त्वमेव अभिपत्तये पुरुषार्थाऽवाप्तये दक्षेणासमर्थेन सूत्रेण सूचितेन शास्त्रेण अध्वरं ससर्जिथ सृष्टवानसि पुरुषार्थसाधनभूतधर्मार्थं संपादनोपायाऽवबोधिशास्त्रप्रवर्त्तकस्त्वमेवेत्यर्थः सेतवो वर्णाश्रमधर्ममर्यादाश्च त्वया

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका

एवाऽवसिता निबद्धाः के ते सेतवः येऽवसिता इत्यत्राह यान् सेतून् धृतव्रता व्रतनिष्ठाः सन्तो ब्राह्मणाः श्रद्दधते श्रद्धापूर्वकमनुतिष्ठंति ॥ ४४ ॥

पुनर्ब्रह्मदृष्ट्यैव सर्वकर्मकारयिता तत्तत्फलप्रदश्च त्वमेवेत्याह त्वमिति हे मंगल ! शिव ! लोके मंगलानां कुशलानां कर्मणां कर्तुः कर्त्रे इत्यर्थः स्वः स्वर्गं परं मोक्षं वा तनुषे प्रददासि अभिसंहितफलकर्मणां कर्तुः स्वर्गमनभिसंहितफलकर्मणां कर्तुस्तु मोक्षं तनुष इत्यर्थः अमंगलानामकुशलानां कर्मणां कर्तुरुल्बणं तामिस्रं निरयं तनुषे विपर्ययः अमंगलानां कर्मणां कर्तुः कस्य चिदपि स्वर्गमोक्षप्राप्तिरूपः विपर्ययः केन केन हेतुना भवेत् न केनापीत्यर्थः अतस्तदेव तत्कृतं फलमेव भवति न तद्विपर्यय इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

एवं ब्रह्मदृष्ट्या रुद्रं प्रस्तूय तस्य प्रसादोत्पिपादयिषया सतां रोषेनायुक्त इति कैमुत्यन्यायेनाह नवा इति त्वच्चरणे अर्पितम् आत्मा चित्तं येषां सर्वेषु भूतेषु तव द्वितीयार्थे षष्ठी त्वामित्यर्थः अत्र त्वां त्वामिति पदद्वयं ब्रह्मपर्यंतं भगवच्चरणारविंदसमर्पितचित्तानां सर्वाणि भूतानि भगवदात्मतया पश्यतामित्यर्थः भूतानि चात्मनि परमात्मनि अपृथक् सिद्धानि विलक्षणां तस्यामिच्छलां पश्यतामित्यर्थः सर्वभूतानां भगवच्छरीरतया तदपृथक्सिद्धत्वेन पश्यतामित्यर्थः एवंभूतानां सताम् अत्रापि द्वितीयार्थे षष्ठी सतः वै अनर्थकारित्वेन प्रसिद्धः रोषः नाभिभवेत् अभिभूतान् कुर्यात् यथा पशुं मूर्खमभिभवेत् अतस्त्वं रोषेन युक्त इति किमु वक्तव्यमिति भावः ॥ ४६ ॥

कृतापराधेष्वपि महान्तः कृपावन्तो भवन्ति अतः कृतापराधमपि दक्षम् अनुग्रहीतुमर्हसीत्याह त्रिभिः पृथग्दृशः अब्रह्मात्मकस्वतंत्रवस्तुदर्शिनः देवमनुष्यदेहात्माभिमानभिन्नाधियो वा कर्मणयेवदृष्टयेषां दुष्ट आशयोऽन्तःकरणं येषाम् अनिशं परेषामुदयेन संपदा अर्पिता हृदि रुक् व्यथा येषाम् अरुन्तुदा मर्मच्छेत्तारः दुरुक्तैः परान् तुदन्ति व्यथयन्ति तानेवंभूतान् दैवेनैव वधो येषां तान् भवाद्विधो निरुपमकरुणः माबधीत् माहन्यात् ॥ ४७ ॥

प्रत्युत साधूनां वृत्तमालोच्यानुग्रहमेव कर्तुमर्हसीत्याह यस्मिन् देशे यदा काले दुर्लङ्घ्यया पुष्करनाभस्य पद्मनाभस्य मायया मुष्टधियः मोहितचित्ताः पृथग्दृशो भवन्ति ज्ञानैकाकारतया एकरूपेष्वात्मनि देवमनुष्यादिभेददर्शिनः तथाऽब्रह्मात्मकत्वदर्शिनश्च भवन्तीत्यर्थः तत्रापराधिषु साधवो ह्यनुकम्पया अन्तरमेव परदुःखासहिष्णुतया चित्तप्रकम्पेन कृपां कुर्वन्ति नत्वङ्ग मम अप्रियं कुतः दैवबलात्कृतेर्थे मम दैवमेवं भूतं कोऽत्रापराधस्तेषामिति मत्वा कृपामेव कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

अतो भवान् परमस्य पुंसः परमपुरुषस्य दुरन्तया मायया अस्पृष्टमतिः भगवत्प्रपन्नत्वेन अमोहितबुद्धिः अतएव समस्तदृक् सर्वार्थदर्शी तया मायया हतात्मसु मोहितचित्तेषु अतएव अनुकर्मचेतस्सु कर्मानुगुणचित्तवृत्तिषु सापराधजनेषु अनुग्रहङ्कर्तुमर्हसि हे प्रभो ! समर्थ ! ॥ ४९ ॥

एवं सामान्येनोक्त्वा प्रस्तुतमाह कुर्विति त्रिभिः हे मनो ! रुद्र ! त्वया हतस्य अत एवासमाप्तस्य प्रजापतेर्दक्षस्य अध्वरस्योद्धरणं पुनरुद्धारं कुरु कुबाः कस्य कुयाज्ञिकस्य दक्षस्य यत्राध्वरे भागिनः भागार्हस्य तव भागं न ददुः येन त्वया हेतुना मखो न नीयते न समाप्यते निनीयते इति पाठान्तरं तदा किमर्थमध्वरोद्धरणाय मां प्रार्थयसे इत्यत्राह मखो येन त्वया हेतुना निनीयते समाप्यते यदपचारान्मखो विनष्टः पुनस्तस्यैव भवतोऽनुग्रहान्मखः समापनीय इति भावः ॥ ५० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका।

अयं यजमानो दक्षः जीवतात् जीवतु भगः अक्षिणी प्रपद्येत प्राप्नुयात् ॥ ५१ ॥

आयुधैरश्मभिश्च भग्नगात्राणामृत्विजां देवानां च पुनर्भवता अनुगृहीतानाम् हे मन्यो ! अनातुरम् आरोग्यमाशु अस्तु ॥ ५२ ॥

भागश्च तवास्त्वित्याह एष इति हे रुद्र ! यावदित्यर्थे यदित्यव्ययम् अध्वरस्य यदुच्छिष्टः यज्ञ कृते यावानवशिष्टार्थस्तावानेष तव भागोऽस्तु हे रुद्र ! यज्ञहन् ! अद्य अधुना तेनैव भागेन यज्ञः कल्प्यतां संकल्प्यताम् ॥ ५३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिकायां
षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थ कृत पदरत्नावली।

भक्तद्वेषमसहमानेन शिवांतर्यामिणा दक्षयज्ञविनाशनमकारीति ध्वनयंस्तद्यज्ञसंधिकामस्तस्मिंस्तुष्टे शिवोऽपि तुष्टः स्यात्तस्य भक्तलक्षणत्वाच्छिवस्याऽसंभाव्यैर्गुणैः शिवांतर्यामिणं नरसिंहं स्तौति जाने त्वामिति हे ईश ! अखंडैश्वर्य ! विश्वस्याखिलस्य जगतो योनिबीजयोर्मातृस्थानीयायाः शक्तेः प्रकृतेरुमायाः पितृस्थानीयस्य पुरुषशब्दवाच्यस्य शिवस्य च सकाशाद्यत्परमुत्तमं निरंतरं स्वगतभेदरहितं शिवशक्त्योः स्थित्वा मातृत्वपितृत्वलक्षणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तापादकं त्वां जाने इत्यन्वयः ॥ ४२ ॥

शिवशक्त्योर्योनिबीजत्वमौपचारिकं मुख्यं तु तदंतर्यामिणो हरेरेवेत्यभिप्रेत्याह त्वमेवेति क्रीडयोर्णपटऊर्णनाभिर्यथोर्णां सृजति तन्मध्ये क्रीडते च तां हरति तथा त्वं प्रतिमावत् स्वरूपयोः साक्षाद्रूपयोः शिवशक्त्योः स्थित्वा ताभ्यां करणभूताभ्यां भगवंस्त्वमेवैतद्विश्वं सृजसि पासि रक्षस्यत्सि संहरसीत्यन्वयः प्रसिद्धं परित्यज्याप्रसिद्धांतर्यामिकल्पनायां किं कारणमित्यत उक्तं शक्तेः शिवस्य च परमिति न हि शिवशक्त्योः परः शिव इति वक्तुं युक्तं प्रतीतिविरोधात् तर्हि त्वमित्यादिप्रयोगप्रतीतेः कागतिरिति चेन्न अन्तर्याम्यपेक्षया चरितार्थत्वात् तदुक्तं "क्रियन्ते स्तुतयोऽन्यत्र तदंतर्याम्यपेक्षया । न जीवेषु गुणाः पूर्णा यथायोग्या हि तद्गता" इति "तद्वशत्वात्स्वरूपं तु विष्णोः सर्वमुदीर्यते स्वरूपं स च सर्वस्य बिम्बत्वादेव तूच्यते । साक्षात्स्वरूपम् मत्स्याद्या विष्णोर्नान्ये कथंचन । तस्मादन्यगता दोषा न तस्मिन्पुरुषोत्तमे" इति वचनात् शिवादीनामस्वरूपत्वं मत्स्यादीनां साक्षात्स्वरूपत्वं च सिद्धम् नापलपनीयमिति भावः ॥ ४३ ॥

दक्षयज्ञविनाशनं तदन्तर्यामिणा हरिणा कृतमिति प्रमाणेन ध्वनितं स्फुटयति त्वमेवेति त्वमेव नान्यो धर्मार्थौ दोग्धीति धर्मार्थधुक् तेन धर्मार्थदुघा सूत्रेण प्रत्युत्थानाद्यकरणनिमित्त दोषसूचकेन दक्षेण हेतुना विसर्जिताध्वरः विनाशितयज्ञो भवसीति शेषः सोऽपि गुण एवाभूदित्याशयेनाह अभिपत्तय इति तस्य दोषस्याभिपत्तये प्रतीकाराय परिहाराय पाणि मर्कटलोचन इत्यादिदोषसूचकेन दक्षेण यो यज्ञ उपक्रान्तस्तं त्वद्भक्तत्वेऽपि त्वद्भक्तद्वेषित्वात्तद्दोषपरिहाराय भक्तवत्सलस्त्वमेव नाशितवानित्यर्थः दक्षोऽपि त्वद्भक्तश्चेत्तद्यागविनाशं किमकार्षीरित्यत आह त्वय्येवेति तत्तत्कर्मसु यानि यानि व्रतानि त्वया विहितानि तानि धारयन्तो ये ब्राह्मणा वेदशास्त्रपारगास्ते यान् सेतून् श्रद्दधते रुद्रकोऽपि

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली

स्वोत्तममङ्कद्वेषादिकं न कुर्यादित्यादिलक्षणधर्मसेतवो लोके वेदे च त्वयैवाऽवसिता निश्चित्य निर्णीता इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

एवकारेण मन्वादिषु स्थित्वा वर्णाश्रमादिसंहिताम् विधत्स इति ध्वनितं स्पष्टयति कर्मणामिति "मगेरलच्" अगिवगिमगिरंगिलंगिगत्यर्थाः मगेरलच् प्रत्ययो भवति संज्ञाविषये नुमागमश्चकारः स्वरार्थस्तेन मंगलमिति रूपं तस्य सम्बुद्धिर्हे मङ्गलेति हे मङ्गल ! विष्णो ! त्वञ्जीवलोके स्थित्वा मङ्गलानाम् पुण्यानाममङ्गलानामशुभानां च कर्मणां कर्त्तासि स्वयमन्यानपेक्षितस्तेषामुभयेषां कर्मणाम् फलं स्वर्गादिकमुल्बणान्तामिस्रनरकादिकं च तनुषे स्वस्वयोग्यतानुसारेण विस्तृत्यददासीत्यन्वयः ननु नायं नियमो द्रढीयान् विपर्ययदर्शनादित्यत आह विपर्यय इति केनचिद्भक्तद्वेषादिहेतुना कस्य चिद्देवधर्मादेः फलविपर्ययः न तु सर्वस्येत्यज्ञानां धर्मसूक्ष्मज्ञानं दुर्लभमिति भावः ॥ ४५ ॥

नन्वेवं तर्हि ब्रह्मणा हरौ रोषलक्षणः दोषारोपः कृत इत्यागतमित्याशंक्य "त्वद्भक्तानामप्यनुचितो रोषो नास्ति किमुतवति भावेनाह न वा इति त्वच्चरणार्पितात्मनां सर्वेषु भूतेष्वपि स्थितं तव त्वाम् पश्यतामात्मन्याधारतया भूतानि च पश्यतामेवापृथक् दिदृक्षताम् यथार्थज्ञानेच्छूनाम् सताम् प्रायेणतथा रोषोनाभिसवेद्यथा पशोरज्ञानिनोऽभिभवेदित्यन्वयः अनेन रोषविषयेषु रोषः कर्तव्यो नान्यत्रातो न हरौ दोषारोपो ब्रह्मणा कृत इत्युक्तम् भवति चतुर्थी षष्ठीति सूत्रात् द्वितीयादिचतुर्षु षष्ठीवर्तत इति विधानात्त्वेत्यस्य द्वितीयार्थेषु युज्यते "विष्णवधीनाजगत्सत्ता प्रतीतिश्चेष्टितं तथा । इति यन्निश्चितं ज्ञानमपृथग् दर्शनं स्मृतम् ॥ मिथ्याज्ञानम् पृथग्ज्ञानमिति वेदविदो विदुः । यथैवार्थस्तथा ज्ञानमपृथग्ज्ञानमुच्यते,, इति वचनात् अपृथग्दर्शनं नाभेदज्ञानं किन्तुयथावस्तुविज्ञानमिति ज्ञायते ॥ ४६ ॥

हननयोग्यापराध पुरुषविषये यो रोषः स कथं महतोऽपि नाभिभवेदित्याशंक्य सत्यं स्वदोषेण हन्यमानान्नावधीरिति प्रार्थयामह इति ज्ञापयति पृथग्दृश इति ये पृथग्दृक्त्वादिदोषाकराः दुरुक्तैः परान्वितुदन्ति हे देव ! भवांस्तान्मावधीदित्यन्वयः पृथग्विधान् भिन्नप्रकारान् ज्ञानिलोकविलक्षणानित्यर्थः ॥ ४७ ॥

यद्यपि ब्रह्मविज्ञापनेन प्रसन्नस्य रुद्रान्तर्यामिणो हरेः क्षान्त्या रुद्रोऽपि क्षान्तो भवति तथापि रुद्रोऽपि पृथग्वाच्य इति धियाऽधुना दक्षाय कोपो न कर्तव्य इति रुद्रं वक्ति येऽस्मिन्निति अस्मिन्लोके ये दक्षविधाजना दुर्लङ्घ्यया पुष्करनाभस्य मायया बन्धकशक्त्या स्पृष्टधियो यथैव पृथग्दृशोऽस्मिन्जने द्वेषादिकम् कुर्वन्तीति यदा यस्मात्तस्मात्तत्र तेषु जनेषु भवादृशाः साधवोऽनुकम्पया हृदयद्रवीभावेन कृपां क्षमालक्षणोपकारम् कर्तुमिच्छां कथं न कुर्वन्तीत्यन्वयः "हृदयस्य द्रवीभावस्त्वनुकम्पेति कथ्यते । उपकारम् कर्तुमिच्छा कृपेत्याहुर्मनीषिणः" तेऽपि साधुष्वेव केचित्कुत एवं कुर्वन्तीति तत्राह देवेति तादृग्विधपूर्वकर्मप्रबोधकस्य देवस्य हरेर्बन्धकशक्तिबलात्तथाकृता इति हेतुगर्भविशेषणं हिशब्देन योग्यता विशेषं कथयति ॥ ४८ ॥

"विष्णुमाया हरेरिच्छा बंधशक्तिश्च तद्वशा । सर्वज्ञा हरेरिच्छा बन्धशक्तिश्च वर्जिता" इति वचनात् भवान् सर्वज्ञत्वेन बंधशक्तिस्पर्शाभावात्तेष्वेको न स्यात् अतोऽस्मिन्नज्ञानिजनेऽनुग्रहं कर्तुमर्हतीत्यत्र भवान्हीति हि शब्दो हेत्वर्थः तथा बन्धकशक्त्या हतात्मसु

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ॥

नष्टबुद्धिगुणेषु अत एवानुकम्पचेतःसु हिंसालक्षणकर्मानुविष्टचित्तेषु दक्षादिष्विति शेषः अस्पृष्टमीतः ॥ ४९ ॥

स्वबाधनेनांतर्यामिहरिप्रसादेन च प्रसादाभिमुखं रुद्रम् प्रत्येतादृशोऽनुग्रहः कार्य इति वक्ति कुर्वध्वरस्येति हतस्य त्वया कृतांतरायेणेति शेषः अत एवासमाप्तस्याकृताऽवभृथस्नानादिनेति शेषः मनोर्दक्षस्य कोऽयमध्वर इति तत्राह न यत्रेति येन त्वया मखो नि न्यग्भावेन नीचत्वेन नीयते तस्य भागिनो यज्ञभागार्हस्य तव कुत्सिता स्पर्धा एषामस्तीति कुस्पर्धिन ऋत्विजो देवा यत्र यज्ञे भागं विहितहविर्भागं न ददुस्तस्याध्वरस्य । यद्वा येन यज्ञभागयोग्येन त्वयामखो निकामं नीयते तस्य भागिनो देवा भागम् यत्र न ददुस्तस्येति "निन्यग्भावनिकामयो"रिति यादवः ॥ ५० ॥

यजमानसद्भावे यागोद्धारः सम्भवति तस्य मया हतत्वात् कथं नष्टाक्ष्यवयवादीनाम् स्वभागनिरीक्षणाम् कथं चायुधाश्मभिर्भग्नगात्राणामृत्विजाम् होमाङ्गत्वमित्याशंक्य त्वदनुग्रहसुधासमुद्रमग्नाः सर्वसम्पन्ना भवन्त्वित्याह जीवतादित्यादिना ५१

अनातुरमारोग्यम् ॥ ५२ ॥

सर्वंनिरवद्यम् स्यात् यदि मम भागोऽस्ति चेदित्याशंक्य तवायमनुशोको माभूदित्याह एष त इति उच्छिष्टः स्विष्टकृद्भागः यदग्ने स्विष्टकृते समवद्यति भागधेयेनैव रुद्रं समर्द्धयति सकृत्सकृदवद्यति सकृदिव हि रुद्र उत्तरार्धादवद्यत्येषा वै रुद्रस्य दिक् स्वायामेव दिशि रुद्रं निरवद्यते इति श्रुतेः ॥ ५३ ॥

इति श्री भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीविजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावल्यां
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

तत्र शैवमतमाश्रित्य सर्वपरत्वेन स्तौति जाने इति । शैवाः खलु भगवत्प्रकृतिपुरुषान् सदाशिवरूपत्वेन मन्यन्ते ततश्चायमर्थः । त्वां विश्वस्य प्राकृताप्राकृतलक्षणस्य सर्वस्यैवेशं सदाशिवरूपं जाने । यतो जगतः प्राकृतप्रपञ्चस्य योनिबीजयोः परं जाने । योनिबीजे एव क्रमेण व्यनक्ति शक्तेः शिवस्य चेति तत्र केचिन्निर्भेद ब्रह्म परमकारणत्वेन यन्मन्यन्ते तच्च त्वामेव जाने इत्याह यत्तदिति ॥ ४२ ॥

शिवशक्त्योरिति शिवशक्ती निमित्तीकृत्येत्यर्थः ॥ ४३ ॥

त्वमित्यस्य टीकायां निबद्धा इत्यत्र सूत्रेण तन्तुना निर्णीता इति सूत्रेण शास्त्रविशेषरूपेणेति ज्ञेयम् ॥ ४४ ॥

विपर्ययः केनेत्यत्र महापराधमहदुपासनस्वभावेनेति तत्त्वं ज्ञेयं वक्ष्यते च कुर्वध्वरस्येत्यादिना तदेवेत्यत्र तु देवेति पुण्यारण्यपाठान्तरम् ॥ ४५ ॥

न वै इति । आत्मनि परमात्मनि त्वयि अनन्यत्वेन पश्यताम् ॥४६॥

भवद्विधो भवानिति विशेषः ततो निरुपम इत्येवार्थः । यद्वा भवद्विधोऽपि किमुत भवानित्यर्थः ॥ ४७ ॥

ननु पुष्करनाभ एवेश्वरः अहं तु तद्भक्त एव तत्राह यस्मिन्निति द्वाभ्यां साधारणा अपि, साधवः भगवत्पक्षे तेषां पृथग्दृशामेव दैवबलादिति ज्ञेयम् ॥ ४८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः

तु शब्दस्तेभ्यो वैशिष्ट्यबोधकः अर्हसि त्वमिति शेषः ॥४६॥

कुयाजिन इति कचित् कुस्पर्द्धिन इति चित्सुखः ॥५०—५३॥

इति श्रीमद्भागवतेमहापुराणे चतुर्थस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भे

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ॥

यद्यपि त्वं मां प्रणमसि तदपि परमेश्वरेणैक्यात्तवैश्वर्यमधिकमिति शैवमतमाश्रित्याह जाने इति शैवाः खलु भगवत्प्रकृति पुरुषात् सदाशिवरूपत्वेन मन्यन्ते ततश्चायमर्थः त्वां विश्वस्य प्राकृताऽप्राकृतलक्षणस्य सर्वस्येशं सदाशिवरूपं जाने यतो जगतः प्राकृतप्रपञ्चस्य योनिबीजयोः परं जाने योनिबीजे एव क्रमेण व्यनक्ति शक्तेः शिवस्य चेति यत्तत्प्रसिद्धं निरन्तरं निर्भेदं ब्रह्म तदपि त्वामेव जाने ॥ ४२ ॥

शिवशक्त्योः पुरुषप्रकृत्योः स्वरूपयोः स्वांशयोरिति पाठे शिवस्य स्वांशत्वात् शक्तेस्तच्छायारूपत्वात् तत्समानरूपयोः तृतीयार्थे षष्ठी ताभ्यां विश्वं सृजसि ॥ ४३ ॥

हे धर्मार्थदुघ ! अभिपत्तये धर्मरूपार्थस्य प्रवर्त्तनाय दक्षेण दक्षरूपसूत्रेण अध्वररूपं वस्त्रं तन्तुवाय इव त्वं ससर्जिथ तथा लोके सेतवो वर्णाश्रमधर्ममर्यादाश्च त्वयैवाश्रसिता निर्णीता अतो दक्षवधे सति सम्प्रति धर्मप्रवर्त्तकस्याभावात् धर्मस्य लोपे लोकस्य दुर्गतिः स्यादिति भावः ॥ ४४ ॥

कर्मफलदातापि त्वमेवेत्याह त्वमिति हे मंगल ! मंगलानां पुण्यानां कर्त्तुः स्वः स्वर्गलोकं तनुषे परं मोक्षं वा अमंगलानां पापानां कर्त्तुस्तमिस्रं नरकं तदेव तत्रैव केन हेतुना कस्यचिद्विपर्ययो भवेत् पुण्यकर्त्तुरपि दक्षादेस्तमिस्रं पापकर्त्तुरप्यजामिलादेरपवर्ग इति त्वं पृच्छयसे इति भावः ॥ ४५ ॥

मम रोषप्रसादावेव तत्र हेतू इति चेन्मैवं तव प्रसाद एव स भवेत्तु रोष इति कैमुत्यन्यायेनाह न वा इति तव त्वां आत्मनि परमात्मनि त्वयि अपृथग् अनन्यत्वेन यद्वा आत्मनि स्वस्मिन्नपृथग् अभेदेन स्वस्मिन् सुखदुःखे इव भूतान्यपि सुखदुःखवन्ति दिदृक्षतां द्रष्टुमिच्छतामेव किमुत पश्यतां सतां सतः रोषोऽभिभवेत् यथा पशुम् अभिभवेदिति पशव एव रोषवन्तो भवन्ति नतु सन्तः प्रायेणेति जयविजयविषयकरोषवतां सनकादीनामिव दक्षविषयस्तव रोष आत्मारामस्याप्यभूदिति सूचयति ॥ ४६ ॥

नन्वसत्सु रोषहेतुकसमुचितशास्तिप्रदानेन विना कृतानामागसां फलाऽप्राप्त्या सर्व एवासन्तोभवेयुस्तत्राह पृथग्धिय इति परोदयेन परसम्पद्दृष्ट्या अरुन्तुदा मर्मभेत्तारः दैवेनैव वधो येषामिति स्वापराधेनैव ते दक्षादयो मरिष्यन्ति तन्मावधीरिति युष्मत्कोपविषयीभूतत्वे तेषां कदाप्युद्धारो न भावीति भावः ॥ ४७ ॥

सर्वसहनशीला अपि साधवः परदुःखासहिष्णवः स्युरतस्ते स्वापराधिनोऽपि दयन्त एवेत्याह यस्मिन् देशे यदा वा काले स्पृष्टधियः अभिभूतबुद्धयः कुर्वन्ति दुष्कृतमिति शेषः तत्र तेषु अनुकम्पया कृपालुत्वस्वभावेन कृपामेव कुर्वन्ति नतु तेषु दैवेनैव बलात्कृते दुःखदानार्थं बलात्कारे कृते सति क्रमं पराक्रमम् ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

तवतु साधुचूडामणेः कोपो नैव सम्भवेदित्याह भवांस्त्विति अस्पृष्टमतिः अतः समस्तदृक् तेषामपराधफलं महादुःखं पश्यस्येवेति भावः तेष्वनुग्रहप्रकारमाह तया हतात्मस्विति अनुकम्पेत खिति तस्मिन्निति एते खलु मायया हतबुद्धयः कथं विवेकं लभन्तां नानाकर्म ग्रस्तमनसः कथं वा साधून् पश्यन्त्वित्यत एतेषु मम दयैवोचितेति ॥ ४९ ॥

तर्हि सम्प्रति किं कर्त्तव्यं तद्ब्रूहीत्यत आह कुर्विति त्वया हतस्य अतएवासमाप्तस्य प्रजापतेरध्वरस्य हे मनो ! यत्राध्वरे भागिनोऽपि तव भागं न ददुः येन फलदात्रा त्वया मखो निनीयते फलं प्राप्यते ॥ ५० ॥ ५१ ॥

हे मन्यो ! अनातुरमारोग्यमस्तु ॥ ५२ ॥

एष ते भागोऽस्तु यत् उच्छिष्टः उत्कृष्टः शिष्टोऽवशिष्टोऽयं तेन ते भागेन यज्ञः कल्पतां सम्पद्यताम् ॥ ५३ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

षष्ठोऽध्यायश्चतुर्थस्य सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

जाने इति विश्वस्येशं त्वामहं जाने वेद्मि ननुविश्वस्रष्टारमात्मानं किं तथा जानासि नेत्याह परं मत्तोऽन्यं किं शिवं नेत्याह शक्तेः शिवस्य च परम् किं प्रकृतिप्रेरकम् इत्यत्राह जगतः सर्वप्रपंचस्य योनिबीजयोः प्रकृतितत्प्रेरकयोः परं मूलमित्यर्थः प्रकृतिस्तत्प्रेरकः पुरुषश्च तयोर्मूलभूतो भगवांश्च त्वम्, पुमान् समाधिमस्यवपास्य वीर्यं महान्तमित्यादौ प्रसिद्धः कस्ताह सर्वेश्वर इत्यत्राह यद्ब्रह्म सर्ववेदैकवेद्यं तत् सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति सर्वे वेदा यत्रैकी भवन्ति। वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इत्यादिशास्त्रप्रसिद्धम् निरन्तरमिति यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति। सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टः। इत्यादिश्रीमुखवचनात् सर्वगम् ॥ ४२ ॥

ननु सत्या स्वपितृयज्ञे देहत्यागः कृतस्ततः क्रुद्धेन शिवेन दक्षयज्ञनाशः कृतस्तं शिवं विहाय किं मां स्तौषीत्यत्र त्वमेव सर्वविश्वसृष्टिसंहारादिहेतुः शिवशक्तिद्वारा दक्षयज्ञविनाशादिहेतुः दक्षद्वारा यज्ञप्रवृत्तिहेतुः भुक्तिमुक्तिहेतुश्चेत्याह त्वमेवेति त्रिभिः श्लोकैः हे भगवन् ! त्वमेव विश्वं सृजसि पासि अत्सि यथा ऊर्णपटः ऊर्णनाभिः "यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च,, इति श्रुतेः एवं सति स्वरूपयोः स्वस्मात्सर्वकारणकारणाद्रूपं ययोस्तयोः स्वांशयोः शिवशक्त्योः भवभवान्योः संबंधि एतत् प्रस्तुतं दक्षयज्ञविनाशादि त्वमेव करोषीति शेषः अतः स्वांशभूतशिवद्वारा यज्ञस्योद्धरणं कुरु इति भावः ॥ ४३ ॥

धर्मार्थौ दोग्धीति धर्मार्थदुघा त्रयी तस्या अभिपत्तये रक्षायै दक्षेण सूत्रेण निमित्तेन अध्वरं ससर्जिथ सृष्टवानसि अतस्त्वमेव शिवद्वारा दक्षशिरः संयोजनं दक्षेण अध्वरोद्धारं च कार्वीति भावः किंच वर्णाश्रमधर्ममर्य्यादारूपाः सेतवस्त्वयैवाऽवासिताः निर्मिताः यान् ब्राह्मणाः श्रद्धधतेऽनुतिष्ठंति अतः शिवद्वारा श्मश्रुयोजनादिना भृग्वादिब्राह्मणस्वास्थ्यं कुर्विति भावः ॥ ४४ ॥

किंच दक्षेण महति पुरुषे शिवे कन्यादानमात्रेण शिष्यबुद्धिं कृत्वा भवान्या पत्यावज्ञालोपः कृतः भवेन प्रवृत्तिकर्मपरेषु प्रविश्यापि लोकसंग्रहार्थं प्रत्युत्थानादिना श्वशुरः पितातुल्यो नादृतः अतः शिरश्छेददेहत्यागप्रियावियोगादिलक्षणकर्मफलदस्त्वमित्याशयेन स्वौति त्वामिति के परे ब्रह्मणि सर्वकर्मफलदे त्वयि सति कोऽब्राह्मण

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ॥

समीरात्मयमदक्षेषु भास्करे,, इति कोशात् कस्य चिदपिकर्त्तुर्विपर्ययो नैवमवति शुभाशुभकर्मविपरीतं नैव भवति "अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्मशुभाशुभ" मितिवाक्यात् यस्तु तत्र केन हेतुना तदेव तस्मिन्नेवकस्य चिद्विपर्ययो भवति,, इतिव्याख्यानंतदयुक्तम् उक्तवाक्यविरोधात् "नहिकल्याणकृत कश्चिदुर्गतिं तातगच्छति,, इति श्रीमुखवचनविरोधाच्च क्वचित्प्रसिद्धाशुभकारिणः शुभफललाभः केनापि शुभकर्मणैव प्रसिद्धशुभकारिणः अशुभफललाभः केनाप्यशुभकर्मणैवेति विद्भिः सिद्धान्तितत्वाच्च तत्तस्मात् हे मंगल ! मंगलानां शुभानां कर्तुः सकामस्य निष्कामस्य वा स्वः स्वर्गं परं मोक्षं वा तनुषे यथेति वाचकलुप्तोपमालंकारः तथा अमंगलानामशुभानां कर्मणां कर्तुरुल्वणं घोरं शिरश्छेदवेहत्यागादिरूपं फलम् अत्यंतामंगलकर्तुश्च तामिस्रं पुनः पुनर्जन्ममरणलक्षणं तमिस्रं संसारं तनुषे इत्यन्वयः ॥४५॥

एवं शिवान्तर्यामिणं नियोजकं भगवन्तं स्तुत्वाऽथ त्वमध्वरस्योद्धरणं कुर्वित्यादि वक्तुं नियोज्यभूतं शिवं स्तौति नवैसतामिति चतुर्भिः भूतेषु अभिपश्यतामात्मानामिति शेषः भूतानि च आत्मनि जगत्कारणभूते जिज्ञास्ये "आत्मा वा अरे द्रष्टव्य,, इत्यादि श्रुतिप्रसिद्धे विदक्षतां कथं दिदक्षताम् अपृथक्कारणानन्यतया कार्यकारणयोर्भेदभेदसंबन्धाद् एवं भूतानां त्वच्चरणार्पितात्मनां क्रोधानाभिभवत् यदा तदा तव नाभिभवेदिति किंपुनर्वक्तव्यम् द्वितीयार्थे षष्ठी एवं सर्वस्य कारणानन्यत्वदर्शित्वेन त्वदीयान् त्वां च क्रोधानाभिभवेत् तमोगुणाधिष्ठातृत्वेन प्रयोजनार्थं क्रोधाभिभूतत्वविडम्बनमपियुक्तमेवेति सूच्यते प्रायःशब्देन यथा पशुं सर्वस्य कारणानन्यत्वमजानन्तं केवलभेददर्शिनमित्यर्थः ॥ ४६ ॥

अतएव तत्वज्ञः अतत्त्वज्ञान् पशून् प्रतिक्रोधं माकुर्य्यादित्याह पृथगृधियइति । कर्मसु सक्तिर्येषाम् दुष्ट आशयो येषाम् अनिशं निरन्तरं परेषामुदयेनोत्कर्षेण अर्पिता हृदि रुग्येषाम् तान् अरुन्तुदः मर्मच्छेदृन् दैवेनैव बधो येषां तान् पृथग्दृशः अतत्त्वज्ञान् दक्षादिभान् भवद्विधस्तत्वज्ञः माबधीत् मा हन्यात् ॥ ४७ ॥

पुष्करनाभस्य विष्णोर्मायया हि स्पृष्टधियः दूषितबुद्धयः यस्मिन् काले यदा यस्मिन् देशे पृथग्दृशोभवन्ति साधुषु इतरबुद्ध्याऽपराधं कुर्वन्तीत्यर्थः तत्र तस्मिन्नेव काले तस्मिन्नेव देशे साधवः अस्मदैववलात्तैः कृतेऽपराधे तेषां को दोषइति मत्वानुकंपया कृपां कुर्वन्ति न तु क्रमं पराक्रमम् ॥ ४८ ॥

परमस्य विष्णोर्मायया भवांस्तु अस्पृष्टमतिः अदूषितबुद्धिः अतएव समस्तदृक् अखंडितदृष्टिः तया मायया हतात्मसु नष्टमतिषु अतएव अनुकर्मचेतःसु कर्मानुगतचित्तेषु इहापराधे अनुग्रहमेव कर्तुमर्हसि ॥ ४९ ॥

हेमनो ! तव भागिनः भागार्हस्यापि कुयजिनः अदीर्घदर्शिनो याज्ञिकाः यत्राध्वरे भागं न ददुः तेनैवापराधेन त्वया हतस्यातएवासमाप्तस्याध्वरस्योद्धरणं कुरु येनोद्धरणेन मखोनिनीयते सफली क्रियते ॥ ५० ॥

पूर्ववत् भवतु ॥ ५१ ॥

आयुधैः अश्माभिश्च भग्नगात्राणां हे मन्यो ! अनातुरं स्वास्थ्यम् ॥ ५२ ॥

हेरुद्र ! एष ते भागोऽस्तु कः यावदर्थं यज्ञस्यव्ययम् अध्वरस्य यदु-

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

उच्छिष्टः अध्वरे कृते यावानवशिष्टोऽस्तावान् हे यज्ञहन् ! ते भागेन अथाधुना यज्ञः कल्पतां संपाद्यताम् ॥ ५३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपे षष्ठाध्यायार्थप्रकाशः ॥६॥

भाषाटीका ।

ब्रह्मोवाच आपको मैं जगत् का ईश्वर जानता हूं तथा जगत् के माता पिता रूप प्रकृति पुरुष से परे जो वह निरंतर ब्रह्म स्वरूप हो तिन आपको मैं जानता हूं ॥ ४२ ॥

हे भगवन् ! आपही समान रूप वाले प्रकृति पुरुष के भीतर स्थित होकर इस जगत् को मकरी कीट के माफक क्रीडा करते हुये उत्पन्न करते हो रक्षा करते हो संहार करते हो ॥ ४३ ॥

आपही ने धर्म प्रवर्तक वेदों के रक्षा के लिये दक्षको निमित्त करके यज्ञ की प्रवृत्ति की आपही ने जगत् मे धर्म के सेतु बांधे हैं जिनकी श्रद्धा व्रतधारी ब्राह्मण लोग करते है ॥ ४४ ॥

, हे मंगल मूर्ते ! आपही मंगल कर्म करने वाले पुरुषों को स्वर्ग अथवा परम पद देतेहो अमंल कर्म करने वालों को घोर नरक देतेहो.उसी कर्म में कभी किसी को विपरीत फल भी होजाता है जैसे दक्ष को यज्ञ से दुःखेहुआ ॥ ४५ ॥

आपके चरणों मे चित्त लगाने वाले तथा सब भूतों मे आपके स्वरूप को देखने वाले तथा सब भूतों को अपने आत्मा ने अभेद दृष्टि से देखने वाले सत्पुरुषों को पशुओं के तुल्य क्रोध नहीं वश करता है ॥ ४६ ॥

पृथक् बुद्धिवाले दुष्ट अंतः करण वाले पराइ संपत्ति से निरंतर दुःख पाने वाले पुरुष दूसरे पुरुषों को परुष वचनों से मर्म मे भेदन करते हैं वे स्वयं हि दैव के मारे हैं उनको आप सरीके महात्मा नहीं मारते हैं ॥ ४७ ॥

जिस काल मे जिस देश में श्री नारायण की दुस्तरमाया के संबंध होनेसे भेद बुद्धिवाले पुरुष महात्मा ओं का अपराध करते हैं तब तहाँ पर महात्मा जन कृपा करकेपरमेश्वर की माया समझ कर समर्थ होने पर भी उनके उपर पराक्रम नहीं करते हैं ॥ ४८ ॥

हे प्रभो ! आपतो परमेश्वर की दुस्तर माया से रहित चित्तहो इसी से सम दृष्टिहो तब उस माया से मोहित कर्म दृष्टि वाले स्वयं मृत दक्षादि कों पर कृपाही करने को योग्य हो ॥ ४९ ॥

हे प्रभो ? जिस यज्ञ मे यज्ञ के फल दाता आपके भाग को खोटे यज्ञ कर्ताओं ने नही दिया है नाश होने से असमाप्त उस दक्षके यज्ञ का आप उद्धार कीजिये ॥ ५० ॥

यह यज्ञ का यजमान दक्षप्रजापति जीवै, भग देवता नेत्रों कों प्राप्त होवै, भृगु के मोंछ डाढी ऊगैं, पूषा देवता के पहिले से दांत हो जावैं ॥ ५१ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

———*———

मैत्रेय उवाच ।

इत्यजेनाऽनुनीतेन भवेन परितुष्यता ।
अभ्यधायि महाबाहो ! प्रहस्य श्रूयतामिति ॥ १ ॥

श्रीमहादेव उवाच ।

नाघं प्रजेश ! (१) बालानां वर्णये नाऽनुचिन्तये ।
देवमायाभिभूतानां दण्डस्तत्र धृतो मया ॥ २ ॥

प्रजापतेर्दग्धशीर्ष्णो भवत्वजमुखं शिरः ।
मित्रस्य चक्षुषेक्षेत (२) भागं स्वं बर्हिषो भगः ॥ ३ ॥

पूषा तु यजमानस्य दद्भिर्जक्षतु पिष्टभुक् ।
देवाः प्रकृतसर्वाङ्गा ये म उच्छेषणं ददुः ॥ ४ ॥

बाहुभ्यामश्विनोः पूष्णो हस्ताभ्यां कृतबाहवः ।
भवन्त्वध्वर्यवश्चाऽन्ये बस्तश्मश्रुर्भृगुर्भवेत् ॥ ५ ॥

मैत्रेय उवाच ।

तदा सर्वाणि भूतानि श्रुत्वा मीढुष्टमोदितम् ।
परितुष्टात्मभिस्तात ! साधु साध्वित्यथाऽब्रुवन् ॥ ६ ॥

ततो मीढ्वांसमामन्त्र्य शुनासीराः सहर्षिभिः ।
भूयस्तद्देवयजनं समीढ्वद्वेधसो ययुः ॥ ७ ॥

विधाय कार्त्स्न्येन च तद्यदाह (३) भगवान् भवः ।
सन्दधुः कस्य कायेन सवनीयपशोः शिरः ॥ ८ ॥

सन्धीयमाने शिरसि दक्षो रुद्राऽभिवीक्षितः ।
सद्यः सुप्त इवोत्तस्थौ ददृशे चाग्रतो मृडम् ॥ ९ ॥

तदा वृषध्वजद्वेषकलिलात्मा प्रजापतिः ।
शिवावलोकादभवच्छरद्ध्रद इवाऽमलः ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ॥

सप्तमे विष्णुरुद्भूतः स्तुतो दक्षभवादिभिः ।
यज्ञं प्रवर्त्तयामास दक्षेणेति निरूप्यते ॥ १ ॥

अजेन श्रीऽनुनीतः प्रार्थितो भवस्तेनाभिहितम् हे महाबाहो ! विदुर ! ॥ १ ॥

श्रीधरस्वामि कृत भावार्थदीपिका ।

अघमपराधम् स्वापराधमपहृत्याऽनुगृह्णाति दग्धं शीर्षं यस्य तस्य प्रजापतेरजस्य मुखं यस्मिंस्तत्तथा भूतं शिरोऽस्तु बर्हिषः सम्बन्धिनं भागम मित्रस्य चक्षुषा पश्यतु ॥ ३ ॥

प्रकर्षेण कृतानि सर्वाण्यङ्गानि येषां ते भवन्तु उच्छेषणं यज्ञाऽवशिष्टम् ॥ ४ ॥

पा० (१) परेश (२) चक्षुषोक्षेत (३) तद्यथाह इति श्री वीर० ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

येषां त्वंगानि नष्टानि तेऽश्विनोर्बाहुभ्यां कृतबाहव: पूष्णो-हस्ताभ्यां कृतहस्ताश्च भवन्तु अध्वर्यव:अन्ये च ऋत्विज: वस्तस्य श्मश्रूणि यस्य ॥ ५ ॥

मीढुष्टम: शिवस्तेनोक्तम् परितुष्टैश्चित्तै: ॥ ६ ॥

मीढ्वांसं शिवं त्वयागत्य सर्वं कार्यमित्यामन्त्र्य संप्रार्थ्य शुना-सीरा देवा: सह मीढुषा वेधसा च वर्त्तमाना: समीढ्वद्वेधस: ॥ ७ ॥

कार्त्स्न्येन चक्रहस्तबाह्वादिसाधारण्यं विधाय ॥ ८—९ ॥

पूर्वं वृषध्वजद्वेषेण कलिल: कलुषीकृत आत्मा यस्य स: तदा शरत्कालीनोह्रद इवाऽमलोऽभवत् ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिन्याख्यादीपिका टिप्पणी ।

दक्षेण द्वारेण अहो बालानां वृथैव दण्ड: कृत इति प्रहस्य श्रूयतामित्यभिहितम् ॥ १ ॥

पूर्वं श्रूयतामित्युक्तेऽपि महादेव उवाचेति सार्वत्रिकः पाठ: दण्डो हितार्थं शिक्षा ॥ २ ॥ ३ ॥

केवलश्चेत्पिष्टभुग् अन्यसहितश्चेद्यजमानस्य दन्द्भिर्जक्षत्वित्यनु-ग्रह: ॥ ४ ॥

ये म उच्छेषणं ददु: मामनादृत्य स्वयं प्रथमं भुक्तवात् ये छिन्नाङ्गा बभूवुस्ते संलग्नांगा भवन्त्वित्यर्थ: ॥ ५ ॥

परितुष्टैश्चित्तैरुपलक्षिता: ॥ ६ ॥

मीढ्वांसं वरसेक्तारम् ॥ ७ ॥

हस्तबाह्वादिसाधारण्यं यज्ञे हस्तादियुक्ततया सर्वेषां तुल्यत्वं सवनीयपशो: छागस्य कायेन कबन्धेन सह संदधु: संयोजितवन्त: ॥ ८ ॥

अभिवीक्षित: अभित: कृपादृष्टिविषयीकृत: ॥ ९ ॥ १० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं ब्रह्मणा प्रसादितोभवोदेवाननुगृह्णन् तद्विज्ञापितमङ्गीचका-रेत्याह मैत्रेय इतीति । अजेन ब्रह्मणा अनुनीतेन प्रार्थितेन अतएव परितुष्यता भवेन हे महाबाहो ! विदुर ! प्रहस्य श्रूयतामित्यामंत्र्य अभ्यधायि अभ्यभाषि ॥ १ ॥

तदेवाह नाघमिति । हे परेश ! परेषामस्मदादीनामीश प्रभो ! भगव-न्मायामोहितानां बालानां मूर्खाणाम् अघमपराधम् अधुना न वर्णये एवमेवमपचरितमिति न कथयामीत्यर्थ: नानुचिन्तये न स्मरामिच किन्त्वपराधाऽऽचरणदशायां मयादण्ड: कृत: शिक्षामात्रं कृत-मित्यर्थ: ॥ २ ॥

तदनुग्रहप्रकारमेवाह प्रजापतेरित्यादिभिस्त्रिभि: दग्धशीर्ष्ण: दक्षिणाग्नौ दग्धं शिरो यस्य तस्य प्रजापतेर्दक्षस्य अजमुखं कंठा-दुपरि एव अजस्य मुखं यस्मिन् तादृक्शिरोभवतु मित्रस्यतन्नाम्नोदेवस्य चक्षुषी नेत्रे भवेतां चक्षुर्षीक्षेतेत्यत्रार्षत्वादीदूदेद्द्विवचनमिति प्रगृ-ह्यत्वाभाव: मित्रस्य चक्षुर्भंग: पूर्वं कृत इत्यर्थासिद्धं चक्षुषेति तृतीया न्तश्च पठ्यते तदा मित्रस्य चाजमुखं शिरोभवतु अस्मिन् पक्षे मित्रस्य शिरोभङ्ग: पूर्वमर्थसिद्धो ज्ञेय: भगोभगाख्योदेव: बर्हिषायज्ञस्य स्वीयं भागं चक्षुषा ईक्षेत परन्तु भगस्य नेत्रे उत्पद्ययातामित्यर्थ: अय-मेवार्थ: साधु भगस्य नेत्रे भगवान् पातितस्य रुषेति पूर्वं भगस्यैव नेत्रभंगाभिधानात् ॥ ३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका

पूषा देव: यजमानसंबन्धि पिष्टं भुङ्क्ताम् तथा दाद्भिर्दन्तैर्जक्षतु अथवा तु पूष्णो दन्ता उत्पद्येरन्नित्यर्थ: ये देवा मेमह्यमुच्छेषणं यज्ञावशिष्टं ददु: दत्तवन्त: ते सर्वे प्रकर्षेण कृतानि सम्यक्कृतानि सर्वाण्यंगानि येषां ते भवेयुरित्यर्थ: निकृत्तसर्वांगाइति पाठे ये देवानितरांभिन्न सर्वावयवा ये च मह्यमुच्छेषणं ददु: दातुं मतिं कृतवन्तइत्यर्थ: अनु ग्रहात्पूर्वं उच्छेषणदानाभावात् तत्सर्वे ॥ ४ ॥

अध्वर्यवश्चत्विजश्च अश्विनोर्बाहुभ्यां कृतबाहव: उत्पादितबाहव: पूष्णोहस्ताभ्यां कृतहस्ताश्च भवन्त्वित्यन्वय: भृगु: वस्तश्मश्रु: वस्तस्य मेषस्य श्मश्रूणीव श्मश्रूणि यस्य ॥ ५ ॥

एवं रुद्रेणानुगृहीता देवा: किमकुर्वतेत्यत्राह मैत्रेय: तदेति मीढुष्टमोदितं मीढुष्टम:शिवतमोरुद्रस्तेनोदितं गदितं श्रुत्वा सर्वाणि भूतानि परितुष्टात्मभि: परितुष्टचित्तै: हेतात ! विदुर ! साधु-साध्वित्यूचु: ॥ ६ ॥

तत: मीढ्वांसं रुद्रं त्वया आगत्य सर्वं कार्यमित्यामन्त्र्य संप्रार्थ्य शुनाशीरइन्द्रोपलक्षितादेवाऋभुभि:भृगुणाऽऽहूयमानदक्षिणाग्नि-प्रभवैः ऋभ्वाख्यैर्देवै:सहसमीढ्वद्वेधस:मीढुषारुद्रेण वेधसाब्रह्मणा च सहिता: भूय: पुनस्तद्देवयजनं देवा ईज्यन्तेऽस्मिन्निति देवयजनं यागदेशं ययुर्जग्मु: ॥ ७ ॥

भगवान् सर्वोरुद्र:यथाह प्रजापतेर्दग्धशीर्ष्णो भवत्वजमुखंशिर इत्यादिना तथा कार्त्स्न्येन विधाय हस्तबाह्वादिकं विधाय सवनीयपशोरजस्य संबन्धिना शिरः कस्य दक्षस्य कायेन शरीरेण संदधु: ॥ ८ ॥

सवनीयपशो: शिरसि सन्धीयमाने सति रुद्रेणाऽभिवीक्षितो दक्ष: सुप्तइवोत्तस्थौउदतिष्ठत अग्रत: पुरतोऽवस्थितं मृडं रुद्रं ददृशे च ॥ ९ ॥

पूर्वं वृषध्वजे रुद्रे द्वेषेण कलिल: कलुषीकृत: आत्मा यस्य स प्रजापतिर्दक्ष: शिवावलोकात् शरत्कालीनह्रदइवामलोऽभवत् ॥ १० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ॥

अत्र भगवज्ज्ञानोपचितं कर्म हरे: साक्षात्कारसाधनं भवतीति तात्पर्यतो निरूप्यते तत्र ब्रह्मोक्तमाकर्ण्य तुष्टेन रुद्रेणोच्यमानप्रति-वचनप्रकारं वक्ति इतीति । धर्मपरिपन्थिनो बाधत इति बाहु: महां-श्चासौ बाहुर्यस्य स तथा तस्य सम्बोधनं महाबाहो ! "अर्जिदृशिक-म्यमिपंसिबाधामृजिपशितुक्धुक्दीर्घहकाराश्च" अर्जि अर्जने दृशिर् प्रेक्षणे कमु कांतौ अम् रोगे पंसि नाशने बाधृ लोडने एभ्योधातुभ्य: कुप्रत्ययो भवति एषां धातूनां यथा संख्यं तृजि पशि तुक् धुक् दीर्घ हकारश्चेत्येते आगमादेशाश्च भवन्ति ऋजुरवक्र: अव्युत्पन्नो वा पशुर्मेत्रहीनश्चतुष्पाद्य कमेस्तुगागम: कन्तु: कन्दर्प: अमेर्बुगागम: अम्बु जलं पंसि पंसेर्दीर्घ: पांसु रज: बाधेर्हकारादेश: बाहु: प्रायर्थं गम् ॥ १ ॥

किमभ्यधायीति तत्राह नाघमिति । हेप्रजेश ! सर्वजीवराश्युत्तम ! अघमपराधं न वर्णये अनेकत्वादप्राप्तकालत्वादिति शेष: तर्हि पश्चा त्तापोऽस्ति किं नेत्याह नानुचिन्तय इति पश्चात्तापं न करोमीत्यर्थ: पश्चात्तापाऽकरणे कारणमाह दण्ड इति । अपराधानुसारिदण्डाकर-णे अनुताप: स्यात्तदनुसारिणीशिक्षा मया कृतेत्यर्थ: ॥ २ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ॥

पुत्रच्छात्रादिभिर्गुरुवाक्यं सबहुमानं ग्राह्यमिति भावं दर्शयन् वक्ति प्रजापतेरिति अजस्य छागस्य मुखं यस्य तत्तथोक्तं पूर्वशिरोऽनुसन्धानाकरणे कारणं दग्धशीर्ष्णा इति स्वपौरुषजयस्तम्भस्थापनायाज्ञजनशिक्षणाय च भगादीनामन्यावयवैरेव स्वनिर्वाहः स्यादिति भावेनाह मित्रस्येत्यादिना बर्हिषो यज्ञस्य ॥ ३ ॥

दद्भिर्दन्तैः तत्र देवानां विशेषानुग्रहं करोति देवा इति प्रकृतसर्वाङ्गाः पूर्वावस्थाप्राप्तसर्वावयवाः "उच्छेषणभागो वै रुद्र" इति श्रुतेः ये मे उच्छेषणं ददुरिति विशेषानुग्रहे हेतुः ॥ ४ ॥

ऋत्विजां नैवमित्याह बाहुभ्यामित्यादि अध्वर्यव ऋत्विजस्तेषां मध्ये केचिच्छिन्नबाहवः केचिच्छिन्नहस्तास्तेषु छिन्नबाहवोऽश्विनोर्बाहुभ्यां कृतबाहवः पूर्वबाहुप्रयोजना भवन्तु अन्येच पूष्णो हस्ताभ्यां कृतहस्ताः भवन्तु कूर्परस्थोपरि दोर्बाहुस्तदधो हस्तः देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामिति श्रुतेः हसदानादनयोरिति धातुः बस्तस्य श्मश्रूणि यस्य स बस्तश्मश्रुः ॥ ५ ॥

कोऽसावुत्तरकथाप्रसंग इति तत्राह तदेति । मिह सेचन इति धातोः प्रणतजनस्याभीष्टं वर्षन्तो मीढ्वांसस्तेषामतिशयेन मीढ्वान् मीढुष्टमस्तेन कथितम् अनेन तदानीमेतन्नामोपलब्धमिति रहस्यं ज्ञायते ॥ ६ ॥

शुनाशीरा देवाः सहिता मीढुष्टमेभ्यां रुद्रब्रह्मभ्यां ये तथोक्ताः ॥ ७ ॥

कस्य दक्षस्य सवनीयपशोर्यज्ञीयपशोः ॥ ८ ॥

शीर्ष्णा शिरसि ॥ ९ ॥

शिवस्याऽवनतपुंस्यनुग्रहसामर्थ्यं व्यनक्ति तदेति "अभ्रं सलिलदे व्योम्नि शक्तं कोदण्ड आयुधे" इति यादवः शरन्मेघवत् ॥ १० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

महादेव उवाचेति न सार्वात्रिको दण्डः किन्तु तेषामेव हितार्थाय शिक्षा इत्यर्थः ॥ १—३ ॥

ये म उच्छेषणं यज्ञावशिष्टं ददुरिति मामनादृत्य स्वयं प्रथमं भुक्तत्वात् ये छिन्नाङ्गा बभूवुस्ते प्रकृतसर्वाङ्गा भवन्त्वित्यर्थः ॥ ४-१८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

शम्भुं स्तुनवता विष्णुराविर्भूतः स तुष्टुवे ।
दक्षेण ऋत्विगाद्यैश्च यज्ञपूर्त्तिश्च सप्तमे ॥

अजेनाऽनुनीतो यो भवस्तेन ॥ १ ॥

हे प्रजेश ! परेशेति च पाठः बालानामज्ञानां दण्डस्तेषां हितार्थं शिक्षारूपः ॥ २ ॥

अजमुखमिति तस्य तत्तुल्यवाग्बुद्धित्वादिति भावः मित्रस्य चक्षुषेति स्वनेत्रसूचकत्वलक्षणदोषदुष्टत्वादिति भावः भागं स्वामिति तद्भिन्नजनचक्षुषः स्वमोऽन्यवस्तुमात्रदर्शनतात्पर्यकत्वेन पारमार्थिकत्वाभावाद्वैयर्थ्यादिति भावः ॥ ३ ॥

पूषा केवलश्चेत् पिष्टभुग्भवतु । अन्यसहितश्चेत् यजमानस्य दद्भिरिति तस्य दन्तान् प्रकाश्य साधून् हसतः सर्वथैव दन्तधारणाऽनौचित्यादिति भावः उच्छेषणं उत्कृष्टं शेषं शिवभागं ये न ददुस्ते देवा अस्मद्विद्विषिणः दक्षस्य यज्ञे भुक्तमानत्वात् छिन्नाङ्गा अभूवन् सम्प्रति प्रकृतसर्वाङ्गा भवन्तु मन्निन्दनसमये दक्षपक्षपाताभावादिति भावः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ॥

तन्मध्ये ये केचिदध्वर्यवो दक्षपक्षपातिनस्तत्समये बाहुहस्तचालनं चक्रुस्ते भग्नबाहुहस्ता अश्विनोर्बाहुभ्यां कृतबाहवः पूष्णो हस्ताभ्यां कृतहस्ता भवन्तु किञ्च भृगोः श्मश्रूण्युल्लुञ्चितानि सर्च दक्षस्य मुख्य एवाऽमात्योऽतो वस्तमुखस्य तस्य श्मश्रूणि प्राप्नोत्वित्यभिप्रेत्याह वस्तश्मश्रुरिति ॥ ५ ॥

अतिशयेन मीढ्वान् कामवर्षी मीढुष्टमः शिवस्तस्योदितं वचनम् ॥ ६ ॥

मीढ्वांसं शिवमामन्त्र्य त्वया तत्रागत्य यज्ञः सम्पादनीय इति सम्प्रार्थ्य शुनासीरा देवाः मीढुषा वेधसा च सह वर्त्तमानाः ॥ ७ ॥

यदाह तद्विधायेति मित्रादयो भगादिभ्यश्चक्षुरादीनि दत्वेत्यर्थः कस्य दक्षस्य ॥ ८ ॥

कलिलात्मा कलुषीकृतात्मापि ॥ ९ ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

एवं पूर्वाध्यायोक्तप्रकारेण ब्रह्मणा शिवप्रेरकोभगवान् शिवश्च संस्तुतोयत्कृतवान् तद्वर्णयति सप्तमेनाध्यायेन इत्यजेनेति हेमहाबाहो ! विदुर ! इत्येवमजेनानुनीतोभवस्तेन प्रहस्य इतिवक्ष्यमाणां प्रदर्श्यभाषि अभिहितं तच्छृणुताम् ॥ १ ॥

हे प्रजेश ! बालानामतत्त्वज्ञानाम् अघमपराधम् ॥ २ ॥

दग्धं शीर्षं दक्षिणाग्निशिरो यस्य तस्य प्रजापतेर्दक्षस्य अजस्य मुखं यस्मिन् तच्छिरोभवतु भगश्च बर्हिषः संबन्धिनं स्वं भागं मित्रस्य मित्रनाम्नोदेवस्य चक्षुषा ईक्षताम् ॥ ३ ॥

पिष्टभुक् पूषा तु यजमानस्य यज्ञकर्तुर्दद्भिर्दन्तैः जक्षतु अश्नातु ये मे उच्छेषणं यज्ञावशिष्टं ददुः ते देवाः प्रकृतानि पूर्ववत् वर्तमानानि सर्वाण्यङ्गानि येषां तथाभूता भवन्तु ॥ ४ ॥

अन्येऽध्वर्य्यवोविनष्टबाहुहस्ताः अश्विनोर्बाहुभ्यां कृतबाहवः पूष्णोहस्ताभ्यां कृतहस्ताभवन्तु बस्तस्य मेषस्य श्मश्रूण्येव श्मश्रूणि यस्य तथा भूतोभृगुर्भवेत् ॥ ५ ॥

मीढुष्टमेन शिवेनोदितम् परितुष्टः आत्मभिश्चित्ते ॥ ६ ॥

महर्षिभिः सह शुनासीरा देवाः मीढ्वांसं शिवम् भवताऽऽगत्य सर्वं समर्थनीयमित्यामन्त्र्य समीढुष्टमेभ्यः शिवब्रह्मसहिताः ॥ ७ ॥

सवनीयस्य पशोरजस्य शिरः कस्य दक्षस्य कायेन सन्दधुरयोजयन् ॥ ८ ॥

मृडं रुद्रम् प्रजापतिर्दक्षः पूर्वं वृषध्वजद्वेषात्कलिलात्मा मलिनचित्तोऽपि तदा शरत्कालिकहृद इवामलोऽभवत् ॥ ९ ॥ १० ॥

भाषाटीका

मैत्रेय जी बोले इस प्रकार से ब्रह्मदेव के स्तुति करने से महादेवजी प्रसन्न होके हँस कर बोले कि हे महा बाहु ब्रह्मा सुनो ॥ १

श्री महादेव जी बोले हे ब्रह्माजी ! परमात्मा की माया से मोहित बालबुद्धि वाले देवादिकों के अपराध को मैं कहता भी नहीं हूँ स्मरण भी नहीं करता हूँ केवल शिक्षा के अर्थ दण्ड मात्र मैंने उनको दिया है ॥ २ ॥

भवस्तवाय कृतधीर्नाऽशक्नोदनुरागतः ॥
औत्कण्ठ्याद्बाष्पकलया सम्परेतां सुतां स्मरन् ॥ ११ ॥
कृच्छ्रात्संस्तभ्य च मनः प्रेमविह्वलितः सुधीः ॥
शशंस निर्व्यलीकेन भावेनेशं प्रजापतिः ॥ १२ ॥

॥ दक्ष उवाच ॥

भूयाऽननुग्रह अहो भवता कृतो मे दण्डस्त्वया मयि भृतो यदपि प्रलब्धः ॥
न ब्रह्मबन्धुषु च वां भगवन्नवज्ञा तुभ्यं हरेश्च कुत एव धृतव्रतेषु ॥ १३ ॥
विद्यातपोव्रतधरान्मुखतः स्म विप्रान् ब्रह्मात्मतत्त्वमवितुं प्रथमं त्वमस्राक् ॥
तद्ब्राह्मणान्परम! सर्वविपत्सु पासि पालः पशूनिव विभो! प्रगृहीतदण्डः ॥ १४ ॥
योऽसौ मयाऽविदिततत्त्वदृशा सभायां क्षिप्तो दुरुक्तिविशिखैर्विगणय्य(१)तन्माम् ॥
अर्वाक् पतन्तमर्हत्तम! निन्दयाऽपाद् दृष्ट्याऽऽर्द्रया स भगवान्स्वकृतेन तुष्येत् ॥ १५ ॥

॥ मैत्रेय उवाच ॥

क्षमाप्यैवं स मीढ्वांसं ब्रह्मणा चाऽनुमन्त्रितः ॥
कर्म सन्तानयामास(२) सोपाध्यायर्त्विगग्निभिः ॥ १६ ॥
वैष्णवं यज्ञसन्तत्यै त्रिकपालं द्विजोत्तमाः ॥
पुरोडाशं निरवपन्वीरसंसर्गशुद्धये ॥ १७ ॥

भाषाटीका

जले मस्तक वाले दक्ष प्रजापति का बकरे का मुख हो जायगा, भगदेवता भी मित्र नामक देवता के नेत्र से अपने यज्ञ भाग को देखेगा ॥ ३ ॥

पूषा देवता दूसरे के साथ रहे तो यजमान के दांतों से भोजन करेगा अकेला होगा तो सत्तु इत्यादि पिठी का भोजन करेगा जिन देवतों ने मेरा भाग देना स्वीकार किया उनके सब अङ्ग पूर्ववत् हो जायंगे ॥ ४ ॥

जिन के भुजा कटे हैं उनके काम अश्विनी कुमार के भुजों से होंगे, जिनके हाथ कटे हैं उन के काम पूषा के हाथों से होंगे इस प्रकार सब ऋत्विजों का कार्य होगा भृगु बकरे की डाढी मूछ वाला होगा ॥ ५ ॥

मैत्रेय जी बोले कि हे तात विदुर ! तब तीवरदातों में श्रेष्ठ महादेव जी के बचन को सुनकर सब प्राणि मात्र संतुष्ट हृदय से सुन्दर है ऐसे सराहना करने लगे ॥ ६ ॥

तदनन्तर सब देवता महादेव जी से चलने की प्रार्थना करके ब्रह्मा महादेव ऋषि इन्हों के सहित फिर भी उसी देवयाग स्थान को गये ॥ ७ ॥

फिर महादेव जी ने जो कहा था सो सब और कार्य करके याज्ञिक पशु के मस्तक को दक्ष के शरीर में जोड दिया ॥ ८ ॥

मस्तक के जुडते मात्र श्री शिव जी के दृष्टि पडने से शीघ्र ही सोते से उठा सरीखा उठकर दक्ष प्रजा पति ने आगे में महादेव जी का दर्शन किया ॥ ९ ॥

भाषाटीका ॥

तब महादेव जी के द्वेष से अशुद्ध चित्त वाला भी प्रजा पति दक्ष शिव जी के कृपा दृष्टि से शरत्काल के जलहृद के तुल्य निर्मल हो गया ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका

यदपि यद्यपि प्रलब्धः पराभूतो मया भवांस्तथापि त्वया दण्डो भृतः शिक्षा कृता नतूपेक्षितोऽस्मि युक्तमेवैतदित्याह ब्रह्मबन्धुषु च ब्राह्मणाऽऽभासेष्वपि तुभ्यं तव हरेश्चेति वां युवयोरवज्ञोपेक्षा नास्ति ॥ १३ ॥

तत्र हेतुमाह विद्येति । ब्रह्मा भूत्वा त्वमस्राक्षीः किमर्थम् आत्मतत्त्वमवितुं यद्वा ब्रह्मवेदमात्मतत्त्वं चाऽवितुं सम्प्रदायप्रवर्त्तनेन ज्ञापयितुमित्यर्थः तत्तस्मात् हे परम ! उत्कृष्ट ! ॥ १४ ॥

अत्र च प्रत्युपकारो नास्तीत्याह योऽसाविति । अविदिततत्त्वदृशा अप्राप्ततत्त्वज्ञानेन तद्गणय्य विस्मृत्य अर्हत्तम निन्दयाऽधोऽधः पतन्तं मामपाद्रक्षितवान् स्वकृतेनैव परानुग्रहेणैव तुष्येत् न मया तत्प्रतिकर्त्तुं शक्यमित्यर्थः ॥ १५ ॥

अनुमन्त्रितोऽनुज्ञातः उपाध्यायसहितैर्ऋत्विगादिभिः अनुवर्त्तयामास ॥ १६ ॥

वीराणां प्रमथादीनां संसर्गकृतदोषस्य शुद्धये निवृत्त्यर्थम् ॥ १७

पा० (१) विशिखैर्विगणय्य (२) कर्म्मानुवर्त्तयामास इति श्री धीर० ॥

अध्वर्युणाऽऽत्तहविषा यजमानो विशाम्पते ।
धिया विशुद्धया दध्यौ तथा प्रादुरभूद्धरिः ॥ १८ ॥
तदा स्वप्रभया तेषां द्योतयन्त्या दिशो दश ।
मुष्णंस्तेज उपानीतस्तार्क्ष्येण स्तोत्रवाजिना ॥ १९ ॥
श्यामो हिरण्यरशनोऽर्ककिरीटजुष्टो नीलालकभ्रमरमण्डितकुण्डलास्यः ।
कम्ब्वब्जचक्रशरचापगदाऽसिचर्मव्यग्रैर्हिरण्मयभुजैरिव कर्णिकारः ॥ २० ॥

॥ १८—श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ॥

उपात्तहविषाऽध्वर्युणा सह विशुद्धया बुद्ध्या दध्यौ हे विशाम्पते ! विदुर ! ॥ १८ ॥

स्वया प्रभया तेषां तेजो मुष्णंस्तिरस्कुर्वन् उपनीतः समीपं प्रापितः स्तोत्रे बृहद्रथन्तरे वाजौ पक्षौ तद्वता "बृहद्रथन्तरे पक्षौ" इतिश्रुतः ॥ १९ ॥

तमेवाऽनुवर्णयति श्याम इति द्वाभ्याम् । हिरण्मयवद्रशना यस्येति वस्त्रं लक्ष्यते अर्कतुल्येन किरीटेन जुष्टः नीलालका एव भ्रमरास्तैर्मण्डितं कुण्डलयुक्तमास्यं यस्य कम्ब्वादिभिरायुधैर्भृत्यरक्षार्थं व्यग्रैर्हिरण्मयैर्भुजैः पुष्पितः कर्णिकार इव शोभमानः भुजानां हिरण्मयत्वं केयूरकङ्कणमुद्रिकाद्यलङ्कारैः ॥ २० ॥

श्रीराधारमणदास गोस्वामि विरचिता
दीपिन्याख्या दीपिका टिप्पणी

स्तोतुं नाशक्नोत् ॥ ११ ॥

इदानीं भयसान्निध्यान्निर्व्यलीकेन किन्तु परत्र सव्यलीकत्वं व्यक्ती भविष्यतीति ज्ञेयम् ॥ १२ ॥

शिक्षैव कृता न तूपेक्षितोऽस्मीति भूयाननुग्रहः कृत इति योज्यम् एतत् उपेक्षाराहित्यं युक्तमेव ॥ १३ ॥

तत्र ब्राह्मणाभासेष्वप्युपेक्षाऽभावे पूर्वार्थे भूत्वेत्यध्याहारेऽपि ब्रह्मणोऽप्रकृतत्वाद्यद्वेति तत्तस्माद्वेदादिप्रवर्त्तनेच्छया स्वयमेवसृष्टत्वात् ॥ १४ ॥

अत्र च अपराधेऽपि त्वत्कृतोपकारे योऽसौ परमदयालुत्वेन प्रसिद्धो भवान् अव्यवधानेन यच्छब्दसान्निध्ये तच्छब्दस्य प्रसिद्धिवाचकतया काव्यप्रकाशे निर्णीतत्वादिति परत्रापि ज्ञेयम् तत् तिरस्करणम् तत् अपराधिनोऽपि रक्षणम् आभासार्थं सङ्ग्रहीतुमित्यर्थ इत्युक्तम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

यज्ञसन्तत्यै यज्ञाऽविच्छेदाय त्रिकपालं कपालत्रयसंस्कृतं वैष्णवं विष्णुदैवत्यं पुरोडाशं जुहुवुः ॥ १७ ॥

यथा हरिं दध्यौ तथा प्रादुरभूत् ॥ १८ ॥

तदेति त्रिकम् । बृहद्रथन्तरे तत्संज्ञकसामभागौ रशनाया हिरण्मयत्वेन हिरण्यसादृश्याऽसम्भवान्मुख्यार्थबाधाद् आधाराधेयसम्बन्धात् वस्त्रं लक्ष्यते पीतत्वातिशयः प्रयोजनम् अलकानां भ्रमररूपकेण मुखस्याब्जत्वं कुण्डलयोश्च तत्प्रफुल्लत्वाय सूर्यत्वमारोप्यते कनकमयैरष्टभिर्भुजैरष्टदलस्थानीयैः पुष्पितः कर्णिकारः कचनार इति ख्यातः स इव शोभमानः कश्चित्कर्णिकां राति ददातीति व्युत्पत्त्या पद्मं व्याचष्टे तच्चिन्त्यम् रूढिर्योगमपहरतीति न्यायात् ॥ १९ ॥ ॥ २०—२३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका ॥

भवस्तवाय रुद्रस्तुतये कृतधीः कृतमनाः सम्परेताम् परलोकं गतां सतीम् अनुरागतः स्मरन् तस्यामौत्कण्ठ्याद्बाष्पकलानेत्रजललेशस्तेन नाऽशक्नोत्स्तोतुं न समर्थोऽभूत् ॥ ११ ॥

प्रेम्णाविह्वलितः विह्वलचित्तत्वात् कृच्छ्रात् प्रयासेन मनःसंस्तभ्य स्ववशं कृत्वा सुधीः स्तुतिसमर्थबुद्धिमान् प्रजापतिर्दक्षः ईशं रुद्रं निर्व्यलीकेन प्रीतियुक्तेन भावेन अभिप्रायविशेषेण शशंस तुष्टाव ॥ १२ ॥

यदपि यद्यपि प्रलब्धोमया परिभूतो भवान् तथापि त्वया दण्डो धृतः शिक्षा कृता न तूपेक्षितोऽस्मि युक्तमेवैतदित्याह ब्रह्मबन्धुषु ब्राह्मणाभासेष्वपि तुभ्यं तव हरेर्विष्णोश्चेति वा युवयोः अवज्ञा उपेक्षा नास्ति धृतव्रतेषु स्ववर्णाऽश्रमधर्मविशिष्टेषु ब्राह्मणेषु कुत एवाऽवज्ञा स्यात् न कुतः स्यादित्यर्थः हे भगवन् ! ॥ १३ ॥

तत्र हेतुं वदन् "शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववद्" इतिन्यायेन परमात्मदृष्ट्यास्तौति विद्येति ब्रह्मा त्वं चतुर्मुखरूपी त्वं प्रथमं कल्पादौ आत्मतत्त्वं जीवपरयाथात्म्यं स्वानुभवोपदेशाभ्याम् अवितुं रक्षितुं विद्याशास्त्रजन्यं ज्ञानं तपः शमदमादिकं कृच्छ्रचान्द्रायणादिव्रतं स्ववर्णाश्रमोचितधर्मं एतान् बिभ्रतीति तान् विप्रान् मुखतः अस्राक् सृष्टवानसि तत्तस्मात् हे परम ! सर्वविपत्सु सर्वाऽऽपत्सु ब्राह्मणान् पशून् पालः पशुपालक इव प्रगृहीतदण्डः सापराधेषु कृतशिक्षः पासि रक्षसि ॥ १४ ॥

स्वस्याकिञ्चन्यं निवेदयन् क्षमापयति योऽसाविति अविदिततत्त्वदृशा अप्राप्ततत्त्वज्ञानेन मया विगणय्य तृणीकृत्य सभायां दुरुक्तय एव विशिखाः बाणाः तैः छिन्नस्ताडितो योऽसौ भवान् अर्हत्तमस्य पूज्यस्य तव निन्दया अर्वाक्पतन्तम् अधोलोकान् गच्छन्तं मां दयार्द्रया दृष्ट्या अपात् विगणय्यविस्मृत्य मत्कृतपराभवम् अपात् अरक्षदिति वाऽन्वयः सभगवान् भवान् स्वकृतेनोपकारेण तुष्येत् न मया तत्प्रतिकर्तुं शक्यमित्यर्थः अनेन स्वस्याऽकिञ्चन्यं निवेदितम् ॥ १५ ॥

स दक्षः मीढ्वांसं रुद्रमेवं क्षमाप्य प्रसाद्य ब्रह्मणा चतुर्मुखेन चकाराद्रुद्रेण चानुमन्त्रितः अनुज्ञातः उपाध्याय सहितैः ऋत्विगादिभिः कर्म अध्वरमनुवर्त्तयामास सम्प्रवर्तयामास सन्तारयामासेति पाठे सन्तारयामास समापयामास ॥ १६ ॥

कथं कृत्वा सन्तारितइत्यत्राह वैष्णवमिति यज्ञसन्तत्यै यज्ञविच्छेदपरिहाराय वीरसंसर्गशुद्धयेच वीराणां प्रमथानां संसर्गकृतदोषशुद्धये वीरभद्रसंसर्गशुद्ध्यर्थं वा वैष्णवं विष्णुदेवताकं त्रिकपालं त्रिषु कपालेषु संस्कृतं पुरोडाशं द्विजोत्तमा ऋत्विजः निरवपन् ॥ १७ ॥

हे विशांपते ! विदुर ! आत्तहविषा उपात्तहविषा अध्वर्युणा सह यजमानो दक्षः विशुद्धया निर्मलया बुद्ध्या दध्यौ ध्यातवान् तदा तदैव हरिः प्रादुरभूत् आविर्बभूव तथेति पाठे यथा येन प्रकारेण दध्यौ

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका ॥

तथा तं प्रकारमनतिक्रम्य प्रादुर्बभूवेत्यर्थः ॥ १८ ॥

दश दिशः द्योतयन्त्या आत्मनः प्रभया तेषां सदस्यानां तेजः मुष्णान् तिरस्कुर्वन् हरिः स्तोत्रे बृहद्रथन्तरे वाजौ पक्षौ यस्य तेन "बृहद्रथन्तरे पक्षा,,विति श्रुतेः स्तोत्रदक्षेणवा तार्क्ष्येण गरुडेन उपानीतः समीपं प्रापितः ॥ १९ ॥

आविर्भूतं भगवन्तं वर्णयति श्याम इति द्वाभ्याम् । हिरण्यवद्रशना यस्येति वस्त्रं लक्ष्यते अर्कतुल्येन किरीटेन जुष्टं नीलालका एव भ्रमरास्तैर्मण्डितकुण्डलमास्यं यस्य कम्बुः शङ्खः अब्जं कमलं चापः शार्ङ्गम् असिः खड्गः चर्म खेटः कम्ब प्रभृतिभिरायुधैः भृत्यरक्षणार्थं व्यग्रैः सत्वरैः हिरण्मयैः भुजैः केयूरादि भूषितैः भुजानां हिरण्मयत्वं केयूरादिभिर्भूषितत्वादवगन्तव्यं पुष्पितैः शाखाविशेषैः कर्णिकारइव शोभमानः ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ॥

बाह्यस्वच्छत्वमेव तस्य न त्वान्तरम् तल्लक्षणाभावादिति तत्राह भवस्तवायेति । औत्कंठ्यादुत्पन्नबाष्पकलया आन्तरनैर्मल्याभावे रुद्रस्तावा एव न युक्तः स चानेन कर्तुं प्रयत्यते तस्मादान्तरी शुद्धिरप्यनुमीयत इति ॥ ११ ॥

कायिक एव प्रयत्नो न तु वाचिक इति शङ्का माभूदित्याह कृच्छ्रादिति भावेन स्नेहेन ॥ १२ ॥

दक्षस्य शिवे त्वान्तरो द्वेषो नास्तीति ज्ञापयितुं मदनुगुणगणैः स्तुतिं करोति भूयानिति त्वया प्रसह्यापि मदपराधानुगुणो दण्डोधृत इति यद्यस्मात्तस्माद्भूयाननुग्रहः कृतः अहो से महतां पुंसामनुकम्पा शिरश्छेदादिलक्षणोऽनुग्रहो न स्यात्किन्तु अत्यन्तापकार एवायमामरणमेव लोके कोपदर्शनादतो न युक्त इत्याशङ्क्याऽपराधाधिक्ये नायं नियम इति भावेनाह न ब्रह्मेति । ब्रह्मबन्धुषु ब्राह्मणजातिमात्रेषु तुभ्यम तव हरेश्च वां युवयोरवज्ञा नास्ति धृतव्रतेषु दीक्षितेषु कुत एवाऽवज्ञाऽतः कृताऽवज्ञत्वान्मयि दण्डकरणं युक्त मन्यथा युष्मदवज्ञानेनाऽनुत्थानतमः प्राप्तिः स्यादिति ॥ १३ ॥

अवज्ञाभावे निमित्तमाह विद्यातप इति ब्रह्मात्मताम् वेदरक्षकताम् ब्रह्मणः पूर्णगुणस्य हरेरात्मतां विशेषसन्निधानदेहतां वा प्रथयितुं प्रख्यापयितुम् अस्राक् अस्राक्षीः स्म यस्मात्तस्मात्त्वत्सन्निधानपात्रभूतान् ब्राह्मणान्विपत्सु पासीत्यन्वयः ॥ १४ ॥

भवान् कृपासमुद्रोऽहं निर्घृणो दुष्ट इत्यत्र विवेकयुक्तिमाह योऽसाविति । न विदिता तत्त्वदृग्यस्य स तथा तेनाऽलब्धतत्त्वज्ञानेन तदद्राक्षीत् नास्माकं पुरुषायुषा शतेन त्वत्कृतप्रतिनिधिकरणं शक्यते अतः स्वकर्मणा स्वयमेव च तुष्णीभवेत्याह सभगवानिति ॥ १५ ॥

प्रकृतमनुसरति क्षमाप्येति । सन्तानयामास अनु संहितं चकार ॥ १६ ॥

दुष्टस्य यज्ञस्य प्रायश्चित्तमन्तरेण कथमनुसन्धानं घटत इति तत्राह वैष्णवमिति । वैष्णवं विष्णुदैवत्यं त्रीणि कपालान्यासनानि यस्य सत्रिकपालस्तं वीरो वीरभद्रस्तस्य संसर्गे उपद्रव स्तस्य शुद्धये परिहाराय निर्वापणं समन्त्रपचनम् ॥ १७ ॥

अध्वर्योः प्रतिपत्ति फलमाह अध्वर्युणेति । यजुःपतिर्मन्त्रदेवता ॥ १९ ॥

तदा प्रत्यक्षस्य हरेः कर्मविशेषं स्वरूपविशेषं चाह तदेति । तार्क्ष्येण गरुडेन स्तोत्रेण सामरूपेण निर्जितो वशीकृतः ॥ १९ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली

हिरण्मयारशना काञ्ची यस्य स तथा हिरण्यवत्पीतमम्बरं यस्य स तथेति वा अर्कवत् ज्वलता किरीटेन जुष्टः नीलाश्चते अलकाश्चनीलालकाः त एव भ्रमराश्च कुण्डले च नीलालकभ्रमरकुण्डलानि एतैर्मण्डितमास्यं यस्य स तथा कम्ब्वादिभिर्व्यग्रैर्विवशैः शिक्षाभ्यासदर्शकैरिवाङ्गदादि भूषणायितत्वाद्धिरण्मयैरिवस्थितैर्भुजैर्लक्षितः पुष्पितः कर्णिकारो वृक्षविशेषः ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः

तदेति त्रिकम् ॥ १९ ॥

कम्ब्वब्जादिभिर्विशिष्टानि अग्राणि येषां तैः ॥ २०—२४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ॥

यद्यपि विप्रलब्धस्तिरस्कृतः तदापि मयि दण्डोधृतः धृत आत्मीयत्व बुद्ध्या शिक्षा कृता नतूपेक्षितोऽस्मि युक्तमेवैतदित्याह ब्रह्मबन्धुषुच ब्राह्मणाभासेष्वपि तुभ्यं तव हरेश्चेति वाम् अवज्ञा नास्ति ॥ १३ ॥

तत्र हेतुः विद्येति । त्वमेव ब्रह्मा भूत्वा अस्राक् अस्राक्षीः । यद्वा ब्रह्म वेदमात्मतत्त्वञ्च रक्षितुं तत्तस्मात् हे परम ! पशूनित्यस्माकं पशुत्वं तव पशुपतित्वम् ॥ १४ ॥

एतत् प्रत्युपकर्त्तुं न शक्नोमीत्याह । योऽसौ भवान् अविदिततत्त्वज्ञानेन तत्तिरस्करणं विगणय्य वस्तु बुद्ध्या न गणयित्वा अर्वागधः पतन्तं कृपामृतेनार्द्रया दृष्ट्या अपात् । अन्यथा मम नरकादुद्धारोनाऽभविष्यदिति भावः । स्वकृतेन परानुग्रहेणैव तुष्येत् न तु तत्तोषकारणं किमपि मय्यस्तीति भावः ॥ १५ ॥

सोपाध्यायैः ऋत्विगादिभिरनुवर्त्तयामास ॥ १७ ॥

वैष्णवं विष्णुदेवताकं निरवपन् जुहुवुः । वीराणां प्रमथादीनां संसर्गकृतदोषशुद्ध्यर्थम् ॥ १७ ॥

आत्तहविषा अध्वर्युणा सह हे विशाम्पते ! विदुर ! तथा दध्यौ यथा प्रादुरभूदिति ॥ १८ ॥

तेषां ब्रह्मादीनां तेजोमुष्णान् हरिः उपानीतः समीपं प्रापितः स्तोत्रे बृहद्रथन्तरे वाजौ पक्षौ तद्वता "बृहद्रथन्तरे पक्षा,,विति श्रुतेः ॥ १९ ॥

तमेवानुवर्णयति श्याम इति द्वाभ्याम् । हिरण्यरशनः कनककिङ्किणिकः । पीताम्बरस्यार्थतः प्राप्तत्वादनुक्तिः रशनाशब्देन वस्त्रं वा लक्षयितव्यम् अर्कतुल्योज्ज्वलकिरीटयुक्तः नीलालका एव भ्रमरास्तैर्मण्डितं कुण्डलयुक्तमास्यं यस्येति भ्रमरपदेनाऽऽस्यस्य पद्मत्वं ततश्च कुण्डलयोस्तत्प्रफुल्लीकरणार्थमागतयोः सूर्यत्वं कम्ब्वादिभिरायुधैर्भृत्यरक्षार्थं व्यग्रैर्हिरण्मयैः कनककेयूरकङ्कण मुद्रिकादिमत्वेन कनकमयैर्भुजैः पुष्पितः कर्णिकार इव शोभमानः । यद्वा कम्ब्वादीनि हस्ताग्रस्थितत्वाद्विशिष्टान्यग्राणि येषु तथाभूता हिरण्मया भुजा एव प्रथमातिशयोक्त्या अष्टैव दलानि तैः शोभमानः कर्णिकारः कमलराज इव मत्वर्थीयाणादिनाऽच्चावा कर्णिकां राति ददातीति व्युत्पत्त्या वा कर्णिकार शब्देनात्र पद्माभिधानम् ॥ २० ॥

वक्षस्यधिश्रितवधूर्वनमाल्युदारहासाऽवलोककलया रमयंश्च विश्वम् ।
पार्श्वभ्रमद्व्यजनचामरराजहंसः श्वेतातपत्रशशिनोपरिरज्यमानः ॥ २१ ॥
तमुपागतमालक्ष्य सर्वे सुरगणादयः ।
प्रणेमुः सहसोत्थाय ब्रह्मेन्द्रत्र्यक्षनायकाः ॥ २२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धांतप्रदीपः।

अनुरागतः सुतां स्मरन् औत्कण्ठ्याद्बाष्पकलया नाऽशक्नोत् ॥ ११ ॥ मनः संस्तभ्य सुताविनाशस्मरणशोकान्निवार्य शशंस, तुष्टाव ॥ १२ ॥

यद्यपि प्रलब्धः मयाभिभूतः तथापि भवता योऽमर्षदण्डोऽभृतः स तु भूयान् अनुग्रहः कृतः त्वया शिक्षारूपेण दण्डेनाऽऽहतोऽस्मीति भावः तुभ्यं तव हरस्य वा युष्मयाः ब्रह्मबन्धुषु ब्राह्मणाभासेष्वपि अवज्ञा नास्ति धृतव्रतेषु सा कुतो न कुताऽपीत्यर्थः ॥ १३ ॥

आत्मतत्त्वं वेदरूपं स्वकीयं तत्त्वम् आत्मपरमात्मयाथात्म्यं वा अवितुं ब्रह्मा मुखतः प्राधान्येन ब्राह्मणान् प्रथमम् असाग् आसाक्षीत् तत्तान् ब्राह्मणान् हेपरम ! सर्वविपत्सु त्वं पासीत्यन्वयः ॥ १४ ॥

योऽसौ मया न विदितं तत्त्वं यथा तथा दृशा सभायां दुरुक्तिविशिखैः दुर्वाक्शरैः क्षिप्तोऽपि तदपराधमविगणय्य अर्हत्समनिन्दया अर्वाग् अधस्तात् पतन्तं माम् अपात् सः स्वकृतेनैव तुष्येत् नाहं प्रतिकर्त्तुं क्षम इति भावः ॥ १५ ॥

सं दक्षः ब्रह्मणा अनुमन्त्रितः अनुज्ञातः उपाध्यायसहितैः ऋत्विगादिभिः कर्मसन्तानयामास ॥ १६ ॥

ते द्विजोत्तमाः यज्ञसन्तत्यै वीरायां प्रमथादीनां संसर्गकृतदोषस्य शुद्धये वैष्णवं विष्णुदेवताकं त्रिकपालं त्रिषु कपालेषु संस्कृतं पुरोडाशं निरवपन् ॥ १७ ॥

हे विशांपते ! विदुर ! आत्तहविषा अध्वर्युणा सह यजमानो दक्षः विशुद्धया भक्तिपूतया धिया दध्यौ हरिं ध्यातवान् तथा ध्यानानुसारेण हरिः प्रादुरभूत् ॥ १८ ॥

तदा दश दिशो विद्योतयन्त्या स्वप्रभया तेषां तेजो मुष्णन् बृहद्रथन्तरे पक्षाविति श्रुतिप्रसिद्धौ स्तोत्रे बृहद्रथन्तरे नाजाऽपरपर्यायौ पक्षौ तद्वता तार्क्ष्येण गरुडेन उपानीतः समीपं प्रापितः ॥ १९ ॥

कथंभूत इत्याकाङ्क्षायां हरिं वर्णयति श्यामइति द्वाभ्याम् । श्यामः नीलमणिमयगिरिवर्णः हिरण्मयवद्रशना वस्त्रं यस्य सः अर्कनिभेन किरीटेन जुष्टः नीलालकरूपभ्रमरमण्डितं मकरकुण्डलयुक्तमास्यं मुखपद्मं यस्य सः कम्ब्वादिभिरायुधाभिर्विराजितान्यग्राणि येषां तैर्हिरण्मयज्योतिर्मयभुजैः पुष्पितः कर्णिकार इव ॥ २० ॥

भाषाटीका

तब दक्ष प्रजापति ने महादेवजी की स्तुति करने की इच्छा की परन्तु मरी हुई पुत्री के स्मरण होने से अनुराग के मारे अश्रुधारा के बहने से भारी उत्कंठा होने से बोल नहीं सके ॥ ११ ॥

फिर प्रजापति बड़े कष्ट से मन को रोककर शुद्ध बुद्धि होकर प्रेम के मारे विह्वल होकर निष्कपट भाव से महादेवजी की स्तुति करने लगे ॥ १२ ॥

दक्षजी बोले हे भगवन् ! यद्यपि मैंने आपकी अवज्ञा की तथापि आपने मेरे को जो दंड दिया सो मेरे पर बड़ी ही कृपा की क्योंकि श्रीहरि तुम्हीं आप इन दोनों को तो कुत्सित ब्राह्मणों पर भी उपेक्षा बुद्धि नहीं है तो हमसरीखे व्रत धारियों पर क्यों उपेक्षा होगी ॥ १३ ॥

आपने सृष्टिकाल में वेद तथा आत्म तत्त्व की रक्षा के निमित्त विद्या तप व्रत धारण करने वाले ब्राह्मणों को मुख से उत्पन्न किया है परम पूज्य ! तिसी हेतु से हे विभो ! जैसे पशुको चराने वाला दंड हाथ में लेकर पशुओं की रक्षा करता है तैसे ही आप भी सब विपत्तियों में दंड देकर भी ब्राह्मणों की रक्षा करते हो ॥ १४ ॥

जिन भगवान् आपके तत्त्व के नहीं जानने वाले मैंने खोटे वचन रूपी बाणों से सभा के मध्य में जिन आपका तिरस्कार किया तो भी मेरे उस अपराध को न गिनकर महा पुरुष की निंदा से नरक में गिरते हुये मेरे को कृपा दृष्टि से रक्षित किया सो भगवान् अपने कृपा ही से संतुष्ट होवें हम असमर्थ हैं ॥ १५ ॥

मैत्रेयजी बोले इस प्रकार महादेवजी को क्षमापन करा कर ब्रह्मा की भी आज्ञा पाकर उपाध्याय ऋत्विज अग्नियों के सहित दक्षने यज्ञ को प्रवृत्त किया ॥ १६ ॥

ब्राह्मणों ने रुद्रगणों के संसर्ग की अशुद्धि को दूर करने के लिये यज्ञकी सांग सिद्धि के अर्थ विष्णु देवता के नाम से त्रिकपाल नामक चरू का होम किया ॥ १७ ॥

हे विदुर ! हविग्रहण किये अध्वर्यु के सहितयजमान दक्ष ने शुद्ध चित्त से ध्यान किया तब श्रीनारायण उस यज्ञ में प्रगट भये ॥ १८ ॥

तब तो बृहद्रथन्तर नाम स्तोत्र दोनो पक्ष हैं जिन के ऐसे गरुड जी ने अपने स्कंध पर विराजमान करके श्री भगवान्को उपस्थित किया तिस समय पर नारायण की प्रभा से दशों दिशों में प्रकाश होगया ब्रह्मादिकों के तेज सब नष्ट होगये ॥ १९ ॥

उनका स्वरूप वर्णन दो श्लोकों से करते हैं कि श्यामल उनकी मूर्ति है सुवर्ण के तुल्य पीत वस्त्र है सूर्यवत् प्रकाशमान किरीट से वे युक्त हैं भ्रमरों के तुल्य नील वर्ण केशों से तथा कुंडलों से उनका मुख सुशोभित है शंख चक्र गदा पद्म बाण धनुष ढाल तरवार इन आठ आयुधों से युक्त तथा सुवर्ण से भूषित अष्टभुजों से खिले हुये कर्णिकार कचनार वृक्ष के तुल्य शोभा को प्राप्त होरहे हैं ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

वक्षस्यधिश्रिता वधूर्लक्ष्मीर्यस्य सः उदारो हासोऽवलोकश्च तयोः कलया लेशेन पार्श्वे उभयतो भ्रमती व्यजनचामरे एव राजहंसौ यस्मिन्सः रज्यमानः शोभातिशयं नीयमानः ॥ २१ ॥

ब्रह्मेन्द्रत्र्यक्षा नायका मुख्या येषां ते ॥ २२ ॥

तत्तेजसा हतरुचः सन्नजिह्वाः ससाध्वसाः ।
मूर्ध्ना कृताञ्जलिपुटा उपतस्थुरधोक्षजम् ॥ २३ ॥
अप्यर्वाग्वृत्तयो यस्य महि त्वात्मभुवादयः ।
यथामति गृणन्ति स्म कृताऽनुग्रहविग्रहम् ॥ २४ ॥
दक्षोगृहीत्वार्हणसादनोत्तमं (१) यज्ञेश्वरं विश्वसृजां परं गुरुम् ।
सुनन्द नन्दाद्यनुगैर्वृतं मुदा गृणन् प्रपेदे प्रयतः कृताञ्जलिः ॥ २५ ॥

दक्ष उवाच ।

शुद्धं स्वधाम्न्युपरताखिलबुद्ध्यवस्थं चिन्मात्रमेकमभयं प्रतिषिध्य मायाम् ।
तिष्ठंस्तयैव पुरुषत्वमुपेत्य तस्यामास्ते भवानपरिशुद्ध इवात्मतन्त्रः ॥ २६ ॥

ऋत्विज ऊचुः ।

तत्त्वं न ते वयमनञ्जन ! रुद्रशापात् कर्मण्यवग्रहधियो भगवन् ! विदामः ।
धर्मोपलक्षणमिदं त्रिवृदध्वराख्यं ज्ञातं यदर्थमधिदैवमदो व्यवस्थाः ॥ २७ ॥

सदस्या ऊचुः ।

उत्पत्त्यध्वन्यशरण उरुक्लेशदुर्गेऽन्तकोग्रव्यालान्विष्टे विषयमृगतृष्ण्यात्मगेहोरुभारः ।
द्वन्द्वश्वभ्रे खलमृगभये शोकदावेऽज्ञसार्थः पादौ कस्ते शरणद ! कदा याति कामोपसृष्टः २८

रुद्र उवाच ।

तव वरदवराङ्घ्रावाशिषेहाऽखिलार्थे ह्यपि मुनिभिरसक्तैरादरेणार्हणीये ।
यदि रचितधियं माविद्यलोकोऽपविद्धं जपति न गणये तत्त्वत्परानुग्रहेण ॥ २९ ॥

भृगुरुवाच ।

यन्मायया गहनयाऽपहृतात्मबोधो ब्रह्मादयस्तनुभृतस्तमसि स्वपन्तः ।
नात्मन् ! श्रितं तव विदन्त्यधुनापि तत्त्वं सोऽयं प्रसीदतु भवान् प्रणतात्मबन्धुः ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामि कृत भावार्थदीपिका ।

हतरुचस्तिरस्कृतप्रभाः सन्नजिह्वा गद्गदवाचः ससाध्वसा-स्तन्महिम्नाक्षुभितचित्ताः उपतस्थुस्तुष्टुवुः ॥ २३ ॥

यस्य महिमानं प्रति तु अर्वागेव वृत्तिर्येषां तेऽपि यथामति गृणन्ति स्म अस्तुवन् कुतः प्रकटीकृतोऽनुग्रहार्थं विग्रहो येन तं यद्वा तेषामर्वाग्वृत्तित्वे हेतुः ते तु यस्य महि महिमा विभूतिमात्ररूपा इत्यर्थः ॥ २४ ॥

तत्र तावद्दक्षस्तुतिप्रकारमाह दक्ष इति । गृहीतमर्हणसादनो-त्तमं येन तम् उत्तमे पात्रे आसाद्यार्हणेषु समर्पितेषु प्रीत्याह्लादार्ह-णापात्रं स्वयमेव येन गृहीतामित्यर्थः यद्वा कथं प्रपेदे गृहीतमर्ह-णासाधनोत्तमं यथा भवति तद्गृहीत्वा प्रपेद इत्यर्थः गृहीत्वेति पाठस्तु सुगमः गृणन्स्तुवन्प्रपेदे शरणं जगाम " दक्षऋत्विक् सदस्येशभृगुब्रह्मेन्द्रयोषितः ॥ ऋषयश्च तथा सिद्धा अजमानी च लोकपः । योगिब्रह्मद्विजैर्वाश्च स्तुवन्ति जगदीश्वरम् तथा गन्धर्व विद्याध्रब्राह्मणाश्च पृथक्मतैः ॥ ॥ २५ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ॥

ननु साक्षात्परमेश्वरएव रुद्रस्तस्य ब्रह्मपुत्रत्वेन जीवत्वमनुकारमात्रं हन्त किमिति त्वयाभेददृष्ट्याऽसाववज्ञातइति मां भगवाना क्षेप्स्यतीत्याशङ्क्याप्रच्युतस्वरूपस्य जीवधर्मनाट्यम् तवैव सङ्गच्छते नान्यस्येत्याह शुद्धमिति । स्वधाम्नि स्वस्वरूपे तिष्ठन्भवान् शुद्धम् चिन्मात्रं चैतन्यघनः शुद्धत्वेहेतुः उपरतानिरस्तनिवृत्ताऽखिलाबुद्ध्यवस्था यस्मात् अतः एकं भेदशून्यम् अतएवाभयं द्वितीयाद्वै भयं भवतीति श्रुतेः जीवस्यापि वस्तुत एवंभूतत्वात्तद्वैलक्षण्यार्थं मुक्तम् मायां प्रतिषिध्याऽभिभूय स्वतन्त्र एव संस्तया मायया पुरुषत्वं मनुष्यनाट्यमुपेत्य तस्यां मायायां तिष्ठन्नपरिशुद्धइव रागादिमानिवास्ते रामकृष्णाद्यवतारे तथाप्रतीयते भवानित्यर्थः अन्ये त्वविद्योपाधयोमायाऽभिभूताः संसरन्ति अतस्त्वमेवेश्वरोनरुद्रा-दयइति भावः अतएवैमां दृष्टि भगवान्धारयिष्यति अहं ब्रह्मा च शर्वश्च जगतः कारणं परमित्यादिना ॥ २६ ॥

(१) साधनोत्तममिति वीरराघवः ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ॥

ऋत्विजोऽपि स्वस्याऽपराधम् परिहरन्तः स्तुवन्ति भो अनञ्जन ! उपाधिमलशून्य ! यद्यपि त्वमेव रुद्रादिदेवतारूपस्तथाऽपि नन्दीश्वरशापात्कर्मण्येव दुराग्रहधियः सन्तस्तव तत्त्वं न विद्मः किन्तु धर्मस्योपलक्षणाभूतं त्रिवित् त्रयीप्रतिपाद्यमध्वराख्यं तव रूपमस्माभिर्ज्ञातं कीदृशं यदर्थं यस्य सिद्धयेऽधिदैवं देवताऽधिकारेणाऽद्धोऽव्यवस्थाः अमूर्व्यवस्थाः अत्रेयमेव देवता नान्येत्येवं भूता नियमा इत्यर्थः यद्वा व्यवस्था इत्याख्यातम् अडागमाद्यभाव आर्षः यदर्थमद इदमिन्द्राद्यधिदैवं रूपं विशेषेणास्थितवानसीत्यर्थः ॥ २७ ॥

सदस्यास्तु निरीश्वरेऽपि दक्षाऽध्वरे अनलाभेनस्वप्रवृत्तिमनुचिन्त्याऽनुतप्ताविरक्तिमाशासाना: स्तुवन्ति हे शरणद ! आश्रयप्रद ! उत्पत्त्यध्वनि संसारमार्गे वर्तमानोऽज्ञानां सार्थः समूहस्ते पादौकस्त्वत्पदरूपनिवासं कदा यास्यति, कथंभूते संसारमार्गे अशरणे विश्रामस्थानशून्ये उरुक्लेशा एव दुर्गमस्थानानि यस्मिन्, अन्तकएवोग्रो व्यालस्तेनाभिविष्टे लक्ष्यीकृते विषयरूपा मृगतृषमृगतृष्णिका यस्मिन् आत्माऽहङ्कारास्पदं शरीरं ममत्वास्पदं गेहं च सएवोरुभारोयस्य सः द्वन्द्वानि सुखदुःखादीन्येव श्वभ्राणि गर्तायस्मिन् खलाएव मृगा व्याघ्रादयस्तेभ्योभयं यस्मिन् शोक एव दावाग्निर्यस्मिन् कामेनापसृष्टः पीडितः ॥ २८ ॥

श्रीरुद्रस्तु पूर्वममनिन्दादुःसहाऽऽसीदिदानीं तु तां न गणयामीत्याह तवेति । आशिषा कामनाऽसक्तैर्निष्कामैरर्चितधियमभिनिवेशितचित्तम् मा मामविद्योविद्याहीनोलोकोयद्यपविद्धम् जपत्याचारभ्रष्टं जल्पति तज्जल्पनमहं न गणये तत्र हेतुः तव यःपरोऽनुग्रहस्तेन त्वत्पराणां वा योऽनुग्रहस्तेन ॥ २९ ॥

भृगुस्तु स्वभावतस्तत्त्वज्ञानहीना जीवा अतोऽज्ञानकृतं मम दुश्चेष्टितं क्षमस्वेत्याह यन्माययेति । आत्मन्यात्मनि श्रितमनुगतं तव तत्त्वं न विन्दन्ति प्रणातानामात्मा बन्धुश्च ॥ ३० ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता

दीपिन्याख्यादीपिका टिप्पणी ।

पूर्वार्थे प्रतीत्यध्याहाराद् अर्वाग्वृत्तित्वे हेत्वनभिधानाच्च यद्वेति ॥ २४ ॥

तत्र ब्रह्मादिमध्ये तावदादौ आसाद्य धृत्वा पूर्वार्थे पात्रग्रहणे नार्हणग्रहणमर्थात्सिद्धमित्यरुचेर्यद्वेति क्रियाविशेषणे वृत्तिगौरवाद्गृहीत्वेति पाठस्तु सुगमः ॥ २५ ॥

दक्षेत्यादि संग्रहश्लोकौ स्वरूपे तिष्ठन् भवान् शुद्धं मायाऽशबलितं चिन्मात्रं ब्रह्मैवेति मुख्यमेव सामानाधिकरण्यं न तु लाक्षणिकम् अत एव चैतन्यघन इति व्याख्यातम् ब्रह्मणः शुद्धत्वे हेतुः उपरतेत्यादि न च ब्रह्मणो निर्विशेषत्वाल्लक्षणां विना कथं सामानाधिकरण्यमिति वाच्यम् प्राकृतविशेषाऽभावेऽपि स्वरूपात्मकाविशेषस्य श्रीशङ्कराचार्यैस्सूत्रभाष्ये स्वीकृतत्वात् तथा हि असत्यपि कर्मणि सवितुः सविता प्रकाशते इति कर्तृत्वव्यपदेशदर्शनाद् सत्यपि ज्ञानकर्मणि ब्रह्मणस्तदैक्षतेति कर्तृत्वव्यपदेशोपपत्तेर्न दृष्टान्तवैषम्यमिति तस्य ब्रह्मण आनन्दरूपत्वेऽपि यदि स्वरूपभूतेन शक्तिशब्दवाच्येन ज्ञानेन स्वानन्दानुभवो न स्यात्तदा जडत्वमेव स्यादिति तादृशपुरुषार्थसाधने प्रवृत्तिरपि न स्यात् अत एव जीववैलक्षण्यार्थमुक्तं मायां प्रतिषिध्येति मायाऽभिभवोऽपि स्वरूपशक्तिमन्तरा न स्यात् तथैवोक्तं श्रीमदर्ज्जुनेन "मायां व्युदस्य चिच्छक्त्या कैवल्ये स्थित आत्मनी,,ति तया चिच्छक्त्याभिभूतया मायया जीवविषयिण्या मनुष्यनाट्यं प्राकृतमनुष्यानुकरणमुपेत्य अवतारसमये मायायां तत्कार्ये प्रपञ्चे सर्वदा तु तस्यामेव नियन्तृतया तिष्ठन् अविद्योपाधीनां जीवानां प्राकृतमनुष्यवद्विषयरागादिमानिव प्रतीयते अतः स्वरूपशक्त्या मायाभिभवकर्तृत्वात् त्वमेवेश्वरो न रुद्रादय इति अन्येषां तथात्वेऽपि वैष्णवगुरौ शिवेऽपि तथा कटाक्षस्तु अपराधसद्भावादेव शिवस्य हृदयं विष्णुः विष्णोश्च हृदयं शिव इत्यादिभिस्तस्य तत्तुल्यत्वाङ्गीकाराद् अत एव तादृशाक्षेपाभिप्रायकेव ॥ २६ ॥

तत्त्वं निर्विकारस्यैव सर्वात्मकत्वम् अपूर्वस्य कालान्तरफलोत्पादककर्मशक्तेः पूर्वार्थे एकत्वं बहुवचने अत्र कर्माणि इयमेवेत्यादिकल्पनागौरवमतो यद्वेति व्यवस्थितेति वक्तव्ये त्वं व्यवस्था इत्यत्राडागमाभाव आर्षः आदिना आत्मनेपदञ्चार्षम् अत एव इत्यर्थ इत्युक्तम् ॥ २७ ॥

उत्पत्त्यध्वनीत्यस्यैव विशेषणं विषयमृगतृष्णेति किन्तु विषयमृगतृष्णे इति वक्तव्ये सुपां सुपः सुलोपश्चेत्यनेन ङेर्लोपः ॥ २८ ॥

कामेन विषयेच्छया भोगेन वा सङ्गरहितैस्तथा च निष्कामैरिति व्याख्यातम् ॥ २९ ॥

तमसि अज्ञाने अधुनार्पीत्यपिनाऽज्ञानस्यानादित्वं सूचितम् अनुगतं विष्फुलिङ्गे वह्निमिव व्याप्तं तत्त्वं स्वरूपं "तत्त्वं वाद्यप्रभेदे स्यात्स्वरूपे परमात्मनी,,ति विश्वः आत्मा आत्मत्वेन प्रकाशमानः ॥ ३० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

वक्षस्यधिश्रितावधूर्लक्ष्मीर्यस्य वनमाला अस्यास्तीति वनमाली उदारहासयुक्तोयोऽवलोकः तस्य कलया अपाङ्गेन विश्वं रमयन् पार्श्वयोरुभयोर्भ्रमन्ती व्यजने चामरे एव राजहंसौ यस्य सः शुभ्रातपत्रमेव शशी तेनोपरिरज्यमानः शोभाऽतिशय नीयमानः ॥ २१ ॥

उपागतं समीपे प्राप्तं तं भगवन्तमालक्ष्य दृष्ट्वा ब्रह्मेन्द्रत्र्यक्ष नायका मुख्या येषान्ते सर्वे सुरगणादयः सहसा त्वरयोत्थाय प्रणेमुः नमश्चक्रुः ॥

तस्य भगवतस्तेजसा हतरुचस्तिरस्कृतप्रभाः सन्नजिह्वाः गद्गदवाचः ससाध्वसाः तन्महिम्नाक्षोभित चित्ताः मूर्ध्नि धृतानि अञ्जलिपुटानि येषां ते मूर्द्धसु धृताञ्जलिपुटा इत्यर्थः अधोक्षजमुपतस्थुः तुष्टुवुः ॥ २३ ॥

यस्य भगवतो महिमानं प्रत्यर्वाग्वृत्तयोऽधस्तादेव वृत्तयो येषां ते कार्त्स्न्येन तन्महिमानमवगन्तुमनर्हमनोवृत्तयोऽपि भवादयः शर्वादयः कृताऽनुग्रहविग्रहं कृतःप्रकटीकृतःअनुग्रहार्थं विग्रहो येन तं यद्वा कृतोऽनुग्रह एव विग्रहोयेन तं भक्तानुग्रहैकप्रधानमूर्त्तिमित्यर्थः यथा मति गृणन्ति स्म स्मेति विस्मय वाङ्मनसाऽगोचरमहिमानं वाङ्मनसवृत्तिभिस्तुष्टुवुरित्याश्चर्यम् ॥ २४ ॥

तत्र तावद्दक्षस्तुतिप्रकारमाह उपत्त इति गृहीतार्हणसाधनोत्तमम् अर्हते पूज्यते अनेनेत्यर्हणम् अर्हणसाधनं गन्धपुष्पादिकं गृहीतमर्हणं येन स चासौ साधनोत्तमश्च साधनेषूत्तमः साधनोत्तमः तम् पुरुषार्थप्रापकानां मध्ये उत्तममित्यर्थः तथा च वक्ष्यति धर्मार्थकाममोक्षाख्य

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका

य इच्छेदित्यादि अनेन समीहितफलसाधनप्रक्रान्ताध्वरापेक्षया सुखेन पुरुषार्थप्रापकत्वादुत्तमोपायभूतमित्युक्तं भवति यद्वा प्रगृहीतं कर्त्तव्यत्वेनोपात्तं प्रक्रान्तमितियावद् अर्हणं भगवदाराधनभूतयागरूपं पूजनं तस्य यानि साधनानि निर्वर्त्तकानि प्रयाजादीनि तेभ्य उत्तमं यागनिर्वर्त्तकमित्यर्थः "इष्टाऽऽपूर्त्तं बहुधाजातं जायमानं विश्वंबिभर्तिभुवनस्य नाभि"रिति श्रुतेः बिभर्ति पोषयति निर्वर्त्तयतीति यावद् अतएव हि पूर्वं तदागमनाभावाद्यागानिर्वृत्तिः नकेवलं यागादिनिर्वर्त्तकएवाऽपि तु तत्फलप्रदोभोक्ताचेत्याह यज्ञेश्वरं यज्ञानां भोक्तारं तत्फलदं चेत्यर्थः तथा च गीतम् "अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव चे"ति अत्रेश्वरत्वात्तिप्तं भोक्तृत्वं रक्षकत्वं च ईश्वरो हि स्वंभुङ्क्ते रक्षति च न केवलं यज्ञस्यैव रक्षकः अपितु यज्ञकर्तुर्यजमानस्य दक्षस्यापीत्याह विश्वसृजां मरीच्यादीनां पतिं पालयितारं स्रष्टृत्वस्याप्युपलक्षणमिदं पतित्वमपि हितोपदेशेनेत्याह गुरुं हितोपदेष्टारं सुनन्दप्रभृतिभिः भृत्यैरनुगैः सुरैर्वृतं परिवेष्टितम् अनेन नित्यभूत्याधिपतित्वमुक्तम् एवंभूतं भगवन्तं कृताञ्जलिर्बद्धाञ्जलिर्दक्षागृणन् स्तुवन् प्रयतः समाहितचित्तः प्रपेदे शरणागतः ॥ २५ ॥

तत्र प्रकृतिपुरुषविलक्षणं परमात्मस्वरूपं सर्वशक्तिमद्भिरशोध्यनमनुमन्दधीनः प्रपद्यते दक्षः ॥

शुद्धमिति शुद्धमपापविद्धं कर्मरूपपापाभिरहितमकर्मवश्यमिति यावद् अतएव स्वधाम्नि स्वस्वरूपे मायां प्रतिषिध्य निरस्य स्वेन रूपेण अस्पृष्टप्रकृतिजन्यदोषमित्यर्थः शुद्धत्वे हेतुः उपरताखिलबुद्ध्यवस्थम् उपरताः शश्वन्निवृत्ता अखिलाः सर्वा बुद्ध्यवस्था मनोवृत्तयो यस्य तत् नित्यनिवृत्तप्रकृतिपरिणामरूपान्तर्बाह्येन्द्रियसर्ववृत्तित्वादपापविद्धमितिभावः यद्वा स्वधाम्नि उपरता प्रशान्ताऽखिलाबुद्ध्यवस्था यस्य तत् स्वस्वरूपानुभवेनैव नित्यनिवृत्तसर्वमनोवृत्तिरित्यर्थः तत्कुतः एकं समाभ्यधिकरहितं स्वस्वरूपस्य निःसमाभ्यधिकानन्दरूपत्वात्तदेकाऽनुभवेननित्यनिवृत्तसर्वेन्द्रियवृत्तित्वाच्छुद्धमित्यर्थः किमेवंविधस्वरूपं जडं नेत्याह चिन्मात्रं ज्ञानैकरसं कचिदप्यजडं नकेवलं स्वयमेवशुद्धमपितु अन्येषामपि शुद्धत्वापादकमित्याह अभयम् नाविद्यते भयं यस्मात्तदभयं यदुपासनादशुद्धत्वापादकभयाख्यसंसारनिवृत्तिस्तदभयमित्युच्यते तथाच श्रुतिः "यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते अथसोऽभयं गतोभवती"ति एवं रूपं स्वरूपं प्रतितिष्ठन् अजहदित्यर्थः नयैवमाययैव पुरुषत्वं पुरुषाकारतामुपेत्य मायां देवादिशरीररूपेण परिणमय्य तस्मिन् जीवान्तरात्मतयाऽवस्थायेत्यर्थः स्वयमात्मतन्त्रः स्वतन्त्रोभवन् तस्यां मायायाम् अपरिशुद्धः कर्म वश्य इवास्ते अहोमहदिदं सर्वशक्तित्वमिति भावः ॥ २६ ॥

अथ ऋत्विजः परमात्मतत्त्वाऽनभिज्ञतामात्मीयामावेदयन्तस्तं सर्वेज्ञाराध्यत्वेन स्तुवन्ति तत्त्वमिति हे अनञ्जन ! निरञ्जन ! पुण्यापुण्यरूपमलरहितेत्यर्थः वयं नन्दिकेश्वरस्य शापात् कर्मण्येव अवग्रहयिरः दुराग्रहचित्तास्ते तव तत्त्वं याथात्म्यं नविद्मः नविजानीमः किन्तु हे भगवन् ! पुराणत्रुद्गुणमूर्त्ते ! त्रिवृत् त्रयाणां सत्त्वादीनां गुणानां वृत् भावे क्विप् वर्त्तनं यस्मिन् तत् त्रिभिर्गुणैर्वर्त्तत इति वा त्रैगुण्य विषया वेदा इत्युक्तरीत्या तत्तद्गुणानुसारेण ह्यध्वरादि कर्म विहितं धर्मोपलक्षणं धर्मस्य क्रियाजन्यस्यापूर्वस्य देवताप्रसादस्य वा उपलक्षणम् उपलक्ष्यतेऽनेनेत्युपलक्षणं ज्ञापकम् उत्पादकमित्यर्थः तृप्तएवैनामिन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयतीति देवताप्रसादादेर्ज्ञापकत्व

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हि चोदितम् इदमध्वराख्यं कर्मज्ञातम् अस्माभिरिति शेषः कीदृशं तत्कर्म तत्राह यदर्थं यत्प्रयोजनाय यत्कर्मफलप्रदानाय यत्कर्माराध्यत्वाय चेत्यर्थः अदः एतद्दैवम् इन्द्रादिदैवतम् अधिव्यवस्था विशेषेण अधिष्ठाय स्थितवानित्यर्थः व्यवस्था इत्यत्राडागमाभाव आर्षः अनेन इन्द्रादिरूपेण सर्वयज्ञाराध्यस्तत्फलदश्च त्वमेवेत्युक्तं भवति ॥ २७ ॥

अथ सदस्यास्तापत्रयाऽभिघातार्ताः जननपदव्याहतयतामाविष्कुर्वन्तो भगवच्चरणारविन्दशरणागतिं प्रार्थयन्ते आहुः उत्पत्त्यध्वनीति हे शरणद ! उपायनिर्वर्तकशरणप्रद ! शरण्येति यावत् उत्पत्त्यध्वनि संसारमार्गे वर्तमानअज्ञानां सार्थः समूहः कामनोपसृष्टः पीडितः ते तव पादौकः पादावेव ओकः विश्रान्ति स्थानं कल्पतरुमूलवद्विश्रान्तिजनकस्थानमित्यर्थः कदा याति शरणं गच्छति कथं भूते उत्पत्त्यध्वनि अशरणे विश्रमस्थान शून्ये उरुक्लेशा एव दुर्गमस्थानानि यस्मिन् अन्तकएवोग्रो व्याधः तेनाऽन्विष्टे लक्ष्यीकृते विषयमृगतृष्णात्मगेहोरुभारे विषयरूपा मृगतृष्णिका आत्माभिमानास्पदं च शरीरं गेहं ममतास्पदं गृहं तान्येवोरुभारो यस्मिन्प्रथमान्तपाठे अज्ञसार्थस्य विशेषणं विषयमृगतृष्णादय एव उरुभारो यस्य स इति द्वन्द्वानि सुखदुःखादीन्येव श्वभ्राणि गर्ता यस्मिन् खला दुर्जना एव मृगा व्याघ्रादयस्तेभ्यो भयं यस्मिन् शोक एव दावाग्निर्यस्मिन् ॥ २८ ॥

रुद्रस्तु मम निन्दा दुःसहासीत् पूर्वमिदानीन्तु तां न गणयामीत्याह तवेति ! हे वरद ! इहास्मिन् लोके आशिषा कामेन अखिलरक्ष्ये आराधनीये तथाअसक्तमुमुक्षुभिश्चादरणार्हणीये तव वराङ्घ्रौ निरतिशयसुकुमारत्वसुगन्धत्वादियुक्ते चरणारविन्दे रचितधियस्तच्चित्तं माम् अविद्यलोकाऽज्ञलोकः यदि यद्यपि अपविद्धम् आचारहीनं जल्पति जल्पति तथापि तज्जल्पनं न गणये न गणयामि निन्दकांश्च निगृह्णामीत्यर्थः कुतः त्वत्परानुग्रहेण तव यः परानुग्रहः परेषु अनुग्रहः तेन हेतुना तव परानुग्रहैकनिरतत्वात्त्वच्चरणारविन्दासक्तचित्तानामस्माकमपि परानुग्रहः एवोचितः इतिभावः ॥ २९ ॥

भृगुस्त्वविद्यातिरोहितस्वरूपत्वेन देहपरवशत्वात्सर्वे ब्रह्मादयो जीवा अपराधैकपरास्त्वंतु अपराधसहनैकशीलोऽसि अतः प्रकृतोऽपराधस्त्वया क्षन्तव्य इत्याह यन्माययेति । ब्रह्मादयः सर्वे तनुभृतो देहिनः जीवा इति यावत् गहनया दुरत्ययया यस्य तव मायया अपहृतः तिरोहित आत्मनोबोधः धर्मभूतं ज्ञानं येषां ते अतएव तमसि तमःशब्दवाच्यसूक्ष्मप्रकृतिपरिणामरूपे शरीरे स्वपन्तः शयाना वर्तमाना यद्वा तमःकार्ये जन्मजरामरणादिरूपे संसारे शयानाः आत्मन् आत्मनि क्षितम् आश्रितं जीवान्तरात्मतयाधिष्ठितं तव तत्त्वं स्वरूपयाथात्म्यम् अधुनापि न विदन्ति न जानन्ति सोऽयम्प्रणतानां शरणागतानाम् आत्मबन्धुः आत्मवन्निरतिशयप्रीतिविषयः प्रीतिमांश्च बन्धुः यद्वा प्रणतानामात्मनाम्बन्धुः प्रसीदतु अस्माननुगृह्णातु ॥ ३० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ॥

वत्तस्यभिश्रितावधूर्भार्या यस्य स तथा पुत्रभार्यावत्प्रेमास्पदत्वद्योतनायाभिश्रितरम इति वक्तव्ये वधूरित्युक्तं वहेश्च वधेरूलोरूप्रत्ययोभवति पुत्रभार्यायां गम्यमानायां वकारात्कर्तृत्वोभ्रातृभार्यायां धकारश्चान्तादेशः स्वभार्या च वधूः सापि सेवार्थमत्र वसति

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ॥

नत्वालिङ्गनादिसुखावाप्त्यर्थमतः श्रिनेति उदारहासावलोकयोः
कलया चन्द्रकलावदाह्लादिकया पार्श्वे भ्रमद्व्यजनचामराख्यराजहं-
साभ्यामुपरिशुभ्रातपत्रशशिना लक्ष्यमाणो दृश्यमानः एवं विभस्ता
श्रियैणोपानीत इति पूर्वेणान्वयः ॥ २१ ॥

ब्रह्मरुद्रौ विष्णुसमानाविति लोकप्रवादं परिहरंस्तत्पूर्वं देवता-
नां श्रीनारायणप्रणामं वक्ति तमुपागतामिति ब्रह्मा चतुर्मुख इन्द्रो
वायुस्त्र्यक्षो रुद्र एते नायका येषान्ते तथोक्ताः ॥ २२ ॥

ननु न प्रणाममात्रमुक्तमत्वादिनिश्चायात्मकं समानानामपि
मिथोदर्शनादिति तत्राह तत्तेजसेति सन्नजिह्वाः जिह्वाशक्तिरहिताः
गद्गदवाच इत्यर्थः अत्र निमित्तं ससाध्वसा इति ननु सन्नजिह्वत्वे-
न किं पश्चाज्जग्मुरिति तत्राह मूर्ध्नीति ॥ २३ ॥

स्तुतिलक्षणवागिन्द्रियादिव्यापाराभावेन केवलोपस्थाने किं
प्रयोजनमत्राह अप्यवाणीति यस्य महित्वे माहात्म्यविषयेऽनन्तत्वा-
द्दर्वाग्वृत्तयोऽपि अप्राप्तवाङ्मनसव्यापारा अपि स्वभूर्ब्रह्मा तदादयः
कृतानुग्रहविग्रहं भक्तानुग्रहार्थं कृतो विग्रहो येन स तथा तं श्रीना-
रायणं यथामति गृणन्तिस्मेत्यन्वयः ॥ २४ ॥

स्तुतिप्रबन्धकथने ग्रन्थाधिक्यं स्यादिति मत्वा यदर्थं हरेराvि-
र्भावस्तस्य दक्षस्य भगवत्प्रतिपत्तिप्रकारं वक्ति दक्ष इति ॥ २५

प्रतिपत्तिर्नाम निर्गुणत्वेन निराकारत्वेन चेत् प्रतिपद्यमानवि-
षयानुसारिणी स्यात् "केवलो निर्गुणश्चाकाशं ब्रह्म अनादिर्वायमा-
काशः शून्यो लौकिक„ इति श्रुतेरन्यथा प्रतिपत्तिदोषेणाऽनर्थापत्तिः
स्यादिति तत्राह शुद्धमिति यद्रूपं शुद्धं निर्दोषत्वेन शोधितं ।
कथं शोधितमत्राह स्वधाम्नीति । स्वधाम्नि स्वस्वरूपे उपरतानित्य-
निवृत्ता अखिलाबुद्ध्यवस्था जाग्रदादिजीवावस्था यस्य तत्तथा तर्हि
तन्निराकारं किमित्यत्राह चिन्मात्रमिति । केवलं ज्ञानात्मकं जीवस्याप्येतावत्
कत्वात् किं विशिष्योच्यत इति तत्राह एकमिति । एकं प्रधानं सर्वो-
त्तममतादृशमन्यद्वस्तीत्याह अभयमिति । "द्वितीयाद्वै भयंभवती„ति
श्रुतेः एतादृशस्यान्यस्याभावात् कालत्रयेऽपि निरस्तभयं कुत एत-
त् सर्वमित्यत आह प्रतिषिध्येति । मायां जडात्मिकां प्रतिषिध्य
दूरीकृत्य तिष्ठंस्तादृग्रूपो भवांस्तया माययोपादानत्वेन महदादि
सृष्ट्वा महदाद्युपादानत्वेनाण्डं सृष्ट्वा तदन्तस्त्रिवृदहङ्कारविकृता-
काशाद्युपादानत्वेन पुरुषशब्दवाच्यशरीराणि सृष्ट्वा तदन्तः
स्थितिमत्तया पुरुषत्वं पुरुषशब्दवाच्यत्वमुपेत्य तदन्तर्यामि-
रूपेण व्यक्तोभूत्वा तस्यां कार्यकारणलक्षणायां प्रकृतावास्ते । "तु-
च्छ्येनाभ्वपिहित„मितिश्रुतेः । तत्राज्ञा मायावादिनाऽपरिशुद्धमुपहि-
तं जीवमिवामनन्ति तस्मै तुभ्यं नम इति वाक्यशेषः व्यक्तिलक्षण-
मेव पुरुषत्वं नतु जीवलक्षणमित्यस्मिन्नर्थे इव शब्दः । "उत्पत्तिर्हरि
रूपाणां व्यक्तिरेव न संशयः उत्पत्तिरेव जीवानां देहोत्पत्तिरुदी-
र्यत„ इति वचनात् "जडमाया न तस्यास्ति शरीरत्वेन कुत्रचित्
सृष्ट्वा तथा शरीराणि तत्स्थितेः पुरुषः स्मृतः । मायायाम-
शरीरायामपि विष्णुः स्वयं स्थितः । तस्मात्प्राकृत इत्येव
जीववत्तं वदन्ति हि । अस्पृष्टत्वेऽपि तद्धर्मैस्तद्वत्त्वादेव कारणाद्„
इति वचनात् नेन्द्रजाललक्षणा मायात्रोच्यते किन्तु जडा
जगदुपादानभूता प्रकृतिरेव ॥ २६ ॥

ऋत्विगादिवैदिकैः श्रीनारायण एव स्तुत्योवन्द्यश्चेति भावेन
तत्प्रतिपत्तिप्रकारं वक्ति तत्त्वं नत इति । अनञ्जन ! पुण्यपाप-
लेपरहित ! ऋत्विजो वयं ते तव तत्त्वं न विदामः कस्मात्

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ॥

अज्ञानमत्राहुः (१) रुद्रशापादिति यज्ञादिकर्मण्यवग्रहभियो दुरा-
ग्रहबुद्धित्वादित्यर्थः नन्वेवं तर्हि एतस्मिन् कर्मणि भवत
आविर्भावः कथं घटत इति शङ्कामाभूदित्याह धर्मेति सदा
शिवस्य प्रसन्नदृष्ट्यवलोकनोत्फुल्लतत्त्वज्ञानैरस्माभिः क्रियमाण-
मिदमध्वराख्यं कर्म ज्ञातं त्वत्पूजात्वेनेति शेषः कथमेतदवगत
मित्यत उक्तं धर्मेति भक्त्यादि धर्माणामुपलक्षकत्वादित्यर्थः
किमत्र प्रमाणमित्यतस्तद्ध्वनयन् त्रिवृदिति त्रीन्प्रत्यक्षानुमाना-
गमानावृणोतीति तदानीन्तनैः पुरुषैर्दृश्यमानत्वात् प्रत्यक्षं प्रथम-
प्रमाणं द्वितीयं हरेराविर्भावलिङ्गं तृतीयमेषमेसर्वधर्माणां धर्मोऽधि-
कतमोमतः । यद्भक्त्यापुण्डरीकाक्षं स्तवैरर्चेन्नरः सदे"त्यागमं, प्रत्य-
क्षस्यतु लोकविडम्बनार्थत्वोपपत्तेर्लिङ्गस्य चविनोददर्शनायसंभवो-
दागमस्य च स्तुतिरूपत्वेनार्थवादत्वोपपत्तेः अतोनिर्णायकाभा-
वात्सिकताचनिगृहनिर्माणवत्सर्वं शिथिलमभूदिति तत्राह यद-
र्थमिति त्वं यस्याध्वरस्य भागस्वीकारार्थमदोऽधिदैव(२)मुक्तमदैवं
ब्रह्मादिदेवताशरीरे आस्था इति यदत इदं निर्णायकं प्रमाणमि-
त्यर्थः "भुङ्क्ते यज्ञभुजो देवानाविश्य पुरुषोत्तम„ इति वचनं चास्मि-
न्नर्थे मानं यद्वा कुतो न विदाम इति तत्राह धर्मेति धर्ममदृष्टमुप-
लक्षयतीति तथोक्तं ज्ञानिभिरिदमध्वराख्यं कर्म यदर्थं यस्त्वमर्थो
विषयोयस्य तत्तथा ज्ञातं कुतः कर्मणस्त्वद्विषयत्वमत्राह अधिदैव-
मिति सत्त्वमधिदैवमास्था अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्तेति यदतस्त्व-
द्विषयोयज्ञ इति तद्यजनमस्माभिरिन्द्रादिविषयत्वेन ज्ञातमतोन
विदाम इति ॥ २७ ॥

हे शरण्य ! मोक्षलक्षणगृहप्रद ! अशरणे रक्षितृपुरुषरहिते उरु-
र्बावहव: "अविद्यास्मितारागद्वेषाऽभिनिवेशाःपञ्चक्लेशाः„ तैर्दुर्गैरन्त-
काख्येनोग्रेण व्यालेनाऽजगरेण सर्पेणाऽक्रुष्टे उन्नतानि सुखदुःखान्येव
श्वभ्राणि गर्तान्यस्मिन्स तथा तस्मिन् । खलाः पिशुनास्त एव
मृगास्तैर्भयं यस्मिंस्तथा तस्मिन् । शोको मनःपीडा स एव वनवह्नि
र्यस्मिन्नेवंविधे । उत्पत्त्यध्वनि जननमरणादिमार्गे । अज्ञसार्थः
अज्ञानिपरिषद्वशस्तौ पादौ कदा याति न कदापीति मन्यामहे
कुत इति तत्राह कामेति कामेनोपहतत्वात् कामोपहतत्वं स्फुटयति
विषयेति विषयमृगतृष्णा शब्दादिविषयाख्यमरीचिकाजलम्
उद्दिश्यात्मयत्नः गेहं गृहम् एतद्द्वयमुरुभारोयस्य स तथा "आत्मा
देहे धृतौजीवे स्वभावे परमात्मनि यत्नेऽर्केऽग्नौ मतौ वात„ इति
यादवः यद्वा विषयमृगतृष्णैवात्मगेहं स्वनिवासस्थानं तदेवोरुभा-
रो यस्य स तथा ॥ २८ ॥

रुद्रस्तुत्या सर्वलोकस्य हरेः सर्वोत्तमत्वे संशयमुन्मूलयति
तवेति हे वरद ! तवाशिषा कारणेनानभिध्ये अभिध्यानाविषये
आशीरर्थध्यातुमयोग्ये । असक्तैर्निःसंगैर्मुनिभिर्ब्रह्मादिज्ञानिभिरप्या-
दरेणार्हणीये पूज्ये वराङ्घ्रौ वरणीयगुणे श्रीपादे यदि रचितभियं
कृतबुद्धिं मां विद्धि मां जानासि लडर्थे लोट् कथंभूतं मां लोकाप-
विद्धं लोकबाह्यम् अनेन रुद्रस्य ज्ञान्युत्तमत्वं द्योतयति तर्हि जगति

(१) तद्भृत्यनन्दिशापात् ॥

(२) अधिकाश्चतेदेवाश्चाधिदेवाः ब्रह्मादयः तेषामिदंशरीर-
मधिदैवम् । यद्वा देवानां ब्रह्मादीनामिदंशरीरंदैवम् अधिकंचतद्दैवं-
चेतिविग्रहःएतेनादेवानामिदमाधिदैवमितिस्यात् कथमाधिदैवमिति
शङ्कापरास्ता ॥ इतिदीपिका ।

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ॥

त्वत्पराऽनुग्रहेण न गणये यद्भुवन पुरुषं न प्रार्थय इत्यर्थः। फलेच्छाश्रयाभावेऽपि निष्कामत्वेन ध्यानादन्याशिषोऽपि भवन्तीत्यस्मिन्नर्थे च शब्दः हिशब्देन गतिमपवर्गी प्रयुज्य इति वाक्यं सूचयति ॥ २८ ॥

ब्रह्मादीनामपि श्रीनारायणतत्त्वज्ञानं दुर्लभं किमुतास्माकं तत्रो रुद्रे द्वेषकृतत्वाज्ञानहेतुक इतिभावं ध्वनयन् भृगुस्तं भगवन्तं स्तौति यन्माययेति श्लोकद्वयेन गहनया गम्भीरया यस्य तव मायया अपहृत आत्मबोधः स्वरूपज्ञानम् येषां ते तथा अतएव तमस्यविद्यायां स्वपन्तः शयाना ब्रह्म आदिर्येषां देवानां ते ब्रह्मादयस्तनुभृतः शरीरिणः अनेन देहवतएव ज्ञानग्रहणायोग्यतां सूचयति। आत्मसु जीवेषु प्रेरकत्वेनाश्रितं स्थितं तव तत्त्वमधुनापीत्यनेनातीतापाद्य दीर्घकालमपि सूचयति न विदन्ति सोऽयं प्रणतानामात्मनां जीवानां बन्धुर्भवान्प्रसीदत्वित्यन्वयः यद्वा ब्रह्मादिः कारणं येषां ते ब्रह्मादयस्तनुभृतो जीवा आत्मानं हृदयमाश्रितं मन्यत समम् ॥ ३० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः

अर्वाग्वृत्तित्वमेव सर्वेषां दर्शयति दक्ष इत्यादिना ॥ २५ ॥

गुणसंसर्गिणामस्माकं तदावेशोनाद्भुतः यतः सृजामि तन्नियुक्तोऽहमित्यादिन्य येनास्वतन्त्रतया ब्रह्म रुद्रावपि कदाचित्तदाविष्टौ भवतः किन्तु भवानेव तत्संसर्गेऽपि तदनाविष्ट इति स्वदोषमाजनार्थमाह शुद्धमिति। शुद्धमित्यादिलक्षणं यत्तत्त्वं तद्रूपो भवान् श्रीभगवद्रूपे स्वधाम्नि स्वरूपशक्तिवैभवे परमवैकुण्ठे तिष्ठन् शुद्धसत्त्वादौ हेतुः मायां प्रतिषिध्य न यत्र मायेत्युक्तत्वात् स्वरूपशक्त्याविष्कारेण तत्सम्बन्धं परिहृत्येति तदेवं तिष्ठन्नेवात्मतन्त्रः स्वांशेन तयैव मायया पुरुषत्वं तद्द्रष्टृत्वमुपेत्य तस्यामेव मायायां स्वकार्यां तत्तन्नियमादिना अपरिशुद्ध इवास्ते। तथा प्रतीयते मात्रमित्यर्थः ॥ २६ ॥

व्यवस्थेति। चित्सुखपाठान्तरम् ॥ २७ ॥

सदस्यास्तु कर्ममार्गेनानादुःखं विचार्य तदुपरतिसदनं तच्चरणोपसरणमेव प्रार्थयन्ते। उत्पत्तीति। व्यालोक्तेति चित्सुखः ॥ २८ ॥

श्रीरुद्रस्तु अन्यैर्दुरूहं स्वरहस्यं भक्त्यावेशेन प्रकटयन्नेव स्तौति तवेति। आशिषा कामनाया हेतुना अखिलार्थं तद्दातरीत्यर्थः आशिषमाशयाढ्ये इति चित्सुखः। माविधेत्यादौ मां विद्धि लोकानपि स्वानजितेति चित्सुखः ॥ २९ ॥

नात्माश्रितमिति पुण्यारण्यः ॥ ३० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी।

वधूर्लक्ष्मीः। उदारयोर्महामाधुर्यरत्नवर्षिणोर्हासावलोकयोः कलया वैदग्ध्या विश्वमेव रमयन् किं पुनर्भक्तान् पार्श्वयोर्भ्रमन्ती व्यजनचामरे एव राजहंसौ यस्मिन् सः। श्वेतातपत्रमेव शशी तेन उपरिस्थितेनेति। सर्वोपरि शशी तत्तले किरीटरूपोऽर्कः तत्तले आस्यरूपं कमलं तत्पार्श्वद्वये नृत्यत् कुण्डलरूपं पुनरर्कद्वयं तत्पार्श्वद्वये चामररूपं हंसद्वयं। मुखकमलतले लक्ष्मीरूपा विद्युत् सर्वसमुदितं पुनरष्टदलमेकं कमलमेव चन्द्रार्कविद्युद्भ्रमरहंसशङ्खचक्रगदापद्मचापशरचर्माऽसियुक्तमत्यद्भुतं स विष्णुरदृश्यत इत्यर्थः ॥ २१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ॥

अनेकवक्ता नायका येषान्ते ॥ २२ ॥

सन्नजिह्वाः सगद्गदवाचः ससाध्वसाः ससम्भ्रमं क्षुभितचित्ताः मूर्च्छा मूर्छि ॥ २३ ॥

महितु महिमानं प्रतितु अर्वागेव वृत्तिर्येषां तेऽपि ॥ २४ ॥

गृहीतमर्हणासादनो तं यत्र तद्यथा स्यात्तथा सादनं पात्रं गृहीत्वेति च पाठः ॥ २५ ॥

शुद्धं चिन्मात्रमेव भवान्मायां प्रतिषिध्य स्वधाम्नि स्वरूपे तिष्ठन्नेवाभवान् तयैव मायया पुरुषत्वं मनुष्यनाट्यमुपेत्य तस्यां मायायां रामकृष्णाद्यवतारेषु अपरिशुद्ध इव रागादिमानिवास्ते अतएवमेवेश्वरोऽक्रियोऽपाविरन्यत्वाविद्योपाधयो रुद्राद्यास्त्वदृष्ट्या मनुष्यनाट्यं कुर्वन्तोऽभिनेतुं न जानन्ति। श्वशुरे मयि सभायामसाराऽमत्त्वं प्रकाशितवन्तः। त्वन्तु श्वशुरं सत्राजितं मृतं श्रुत्वा "अहो नः परमं कष्टमित्यस्रात्तो विलेपतुः" इति सत्यभामासान्निध्ये सगाम पर्यारोदीरिति तेन किं तवात्माराममत्वं प्रच्युतमिति भगवानेवाऽखिलकलाविचक्षण इति। पुनरपि श्रीरुद्रे कटाक्षः श्रीरुद्रोऽस्य पक्षपातो भगवद्विग्रहे मायिकत्वबुद्धिरपीति ज्ञेयम्। किञ्च। स्वधाम्नि वैकुण्ठे तिष्ठन्नेवं तयैव मायया सहितः पुरुषत्वं महत्स्रष्टृरूपमुपेत्य तस्यां मायायां मायिकेषु समष्टिव्यष्टिषु च आस्ते अन्तर्यामिरूपेण वसति यदुक्तं "विष्णोस्तु त्रीणि रूपाणि पुरुषाख्यान्यथो विदुः। एकन्तु महतः स्रष्टृ द्वितीयं त्वण्डसंस्थितम्। तृतीयं सर्वभूतस्थं तानि ज्ञात्वा विमुच्यते" इति। अपरिशुद्ध इवानत्वपरिशुद्धः मायायां स्थितोऽपि तत्सम्बन्धाभावादिति भावः। इति तु वास्तवार्थो ज्ञेयः ॥ २६ ॥

हे अनञ्जन! मायोपाधिरहित! नन्दीश्वरशापात् कर्मणि दुराग्रहधियो वयमपि न विद्मो दक्षः कथं ज्ञास्यतीति दक्षे कटाक्षः। तर्हि किं जानीथेति तत्राहुः। धर्मं उपलक्ष्यतेऽनेनेति तत् त्रिवृत् त्रयीप्रतिपाद्यम् अध्वराख्यं तव स्वरूपमेव ज्ञातमस्माभिः। यदर्थं यस्य सिद्धये अधिदैवं देवाधिकरणं अदो व्यवस्था इयमत्र देवतत्त्वचमूर्व्यवस्था भवन्ति ॥ २७ ॥

उत्पत्त्यध्वनि संसारमार्गे अशरणे विश्रामशून्ये द्वन्द्वानि सुखदुःखादीन्येव श्वभ्राणि गर्त्ता यस्मिन् खला एव मृगाः व्याघ्रादयस्तेभ्यो भयं यस्मिन् शोक एव दावाग्नि यत्र तस्मिन्। अज्ञानां समूहः ते पादौ कदा याति यास्यति नैव प्राप्स्यति ते चाज्ञाः सम्प्रति दक्षस्तदीया ऋत्विगादय एवैते दृश्यन्त इति दक्षादिषु कटाक्षः हे शरणद! हे आश्रयप्रदेति त्वां यदि स नैवाश्रयते तदा त्वया किं कर्तव्यमिति भावः। कीदृशः विषयरूपा मृगतृष्णा यस्मिन् तथाभूत आत्मा देहोऽहन्तास्पदं गेहञ्च उरुभारो यस्य सः। कामेनोपसृष्टः कामपीडितः ॥ २८ ॥

आशिषा कामेन हेतुना अखिलार्थे अखिलार्थदातर्यपि असक्तैर्निष्कामैः अर्हणीये सेवितुमर्हे अङ्घ्रौ रचितधियमावेशितबुद्धिं मा मां न विद्यते विद्या ज्ञानं यस्य तथाभूतो लोको दक्षादिर्यदि अपविद्धमाचारभ्रष्टं जपति जल्पति तदपि तज्जल्पनं तव यः परानुग्रहस्तत्परायणं वानुग्रहस्तेन न गणये ॥ २९ ॥

ब्रह्मादय इति श्रीरुद्रे कटाक्षः। तमसि स्वपन्त इति तेऽप्यविद्याग्रस्ता एव आत्मन् श्रितं स्वप्रकाशं तव तत्त्वम् अधुनापि न विदन्ति जानीमि इत्यभिमानग्रस्ता अन्यानेवाज्ञानिनो वदन्तीति भावः। प्रसीदत्विति अहन्त्वपराधी यथार्थवादित्वाद्भवास्येवेति भावः।

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी।

भवांस्तु न ब्रह्मादीनां नापि मद्विधानां किन्तु प्रणतानां नम्रस्वभावानामकिञ्चनानां बन्धुः। तदपि प्रसीदतु मदपराधमपि क्षमयतु ॥ ३० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः।

वक्षस्यधिश्रिताबधूः श्रीर्यस्य सः वनमालास्यास्तीति वनमाली उदारहाससहितस्यावलोकस्य कलया विश्वं रमयन् पार्श्वे उभयतोभ्रमन्तौ व्यजनचामररूपौ राजहंसौ यस्मिन् स श्वेतातपत्रमेव शशी तेनोपरि रज्यमानः शोभमानः ॥ २१ ॥

ब्रह्मादयो नायकाः नेतारो येषां ते ॥ २२ ॥

तस्य तेजसा प्रभया हतरुचोऽभिभूतप्रभाः ससाध्वसाः सम्भ्रमाः सन्नजिह्वास्त्यक्तान्यवाक्ः उपतस्थुः ॥ २३ ॥

यस्य भगवतः महि तु महिमानं प्रति तु अर्वागेव पारं गन्तुमनर्हाः एव वृत्तयो येषां तेऽपि यथामति मतिमनतिक्रम्य कृत आविष्कृतोऽनुग्रहेण विग्रहो येन तं गृणन्तिस्म अस्तुवन् ॥ २४ ॥

तत्र तावद्दक्षः गृहीतार्हणासादनोत्तमं कृपया दक्षहस्तार्हीतिमर्हणासादनोत्तमम् अर्हणायुक्तपात्रोत्तमं येन तं गृणन् स्तुवन् प्रपदे शरणं जगाम ॥ २५ ॥

"भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं विविधं ब्रह्ममेतत्।

क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते। उत्तमः पुरुष स्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृत, इत्यादि श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धानि त्रीणि तत्त्वानि तत्र मायाकार्येषु भोग्यपदार्थेषु प्रविष्टः स्वस्वकर्मवशाद्ब्रह्मादिपिपीलिकान्तभेदवान् ईशानीशादिनामभाक् नानाभिमानवान् कर्मफलभोक्ता मायावृतज्ञानो जीवः अशुद्धः भवांस्तु चिदचिदनन्तशक्तिः कल्याणगुणगणसिन्धुः स्वभावतोऽपास्तसमस्तदोषः नित्यधामस्थः परमात्मस्वरूपः "विष्णोस्तु त्रीणि रूपाणि पुरुषाख्यान्यथो विदुः। आद्यं तु महतः स्रष्टृ द्वितीयं त्वण्डसंस्थितं। तृतीयं सर्वभूतस्थं तानि ज्ञात्वा विमुच्यते" इति शास्त्रोक्तानि जगद्धिताय रूपाण्याविःकरोति इत्याह भगवदनुग्रहाल्लब्धतत्त्वज्ञानः श्रीदक्षः शुद्धमिति। 'योऽस्याध्यक्षः सपरमे व्योमन् ब्रह्मणः सदनादूर्ध्वं तद्विष्णोः परमं पदं शुद्धं सनातनं ज्योतिः परं ब्रह्मेति यद्विदु,,रित्यादिश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धे "दर्शयामास लोकं स्वं गोपानां तमसः पर,,मिति वक्ष्यमाणे स्वधाम्नि तिष्ठन् मायां प्रकृतिं जीवमोहिनीं स्वशक्तिं प्रतिषिध्य स्वधाम्ना विधूय अभिभूय देहेन्द्रियादिरूपां स्वभोगार्थमनाश्रित्येत्यर्थः मायामयं देहादिकं विनैव स्वासाधारणेन रूपेणेत्यर्थः

तयैव मायया निमित्तभूतया अध्ययनेन वसतीति वस्तुतीयां तां महदादिरूपां कर्तुमित्यर्थः पुरुषत्वं महत्स्रष्टृपुरुषत्वमुपेत्य कथंभूतं शुद्धम् मायिकदोषवर्जितम् यतश्चिन्मात्रम् मायाकृतजाड्यवर्जितम् अतएव उपरताऽखिलबुद्ध्यवस्थम् उपरता नित्यनिवृत्ताः अखिलाः सङ्कल्पादिरूपा जागरादिरूपाश्च बुद्ध्यवस्था यस्मात् तम् एकं निःसमानाधिकम् अभयम् नास्तिभयं यस्मात्तं "यदा ह्येवैष एतस्मिन् अदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते अथ सोऽभयं गतो भवती"तिश्रुतेः तस्यां मायायाम् अपरिशुद्ध इव बद्धजीव इव यथा जीवः सुपर्णस्तथा तत्सखः सुपर्णः भवानास्ते "द्वासुपर्णा सयुजा सखाया,, इति श्रुतेः तत्र च समष्टिजीवसखा भगवानन्तर्यामिपुरुषरूपः व्यष्टिजीवसखः सर्वभूतस्थपुरुषरूप इति विवेकः ननु तर्हि तत्र जीववन्ममापि देहादिपारतन्त्र्यं किमित्यत आह आत्मतन्त्र इति एवं भूतं त्वां शरणं गतोऽस्मीति शेषः ॥ २६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः।

ऋत्विजस्तु दक्षः त्वत्तत्त्वज्ञः वयं तु त्वत्तत्त्वानभिज्ञाः केवलवेदक्रियारूपं यज्ञरूपं च त्वां विजानीम इत्याहुरित्त्वामिति। हे अनङ्जन! हे निर्दोष! रुद्रस्य नन्दीश्वरस्य शापात् ते तत्त्वं स्वरूपगुणादियाथात्म्यं न विदामः किन्तु कर्मण्येव अवग्रहा आग्रहवती बुद्धिर्येषान्ते धर्मस्योपलक्ष्यते ज्ञाप्यतेऽनेनेत्युपलक्षणं ज्ञापकं त्रिवृत् ऋगादिरूपं ब्रह्म अध्वराख्यं च ते रूपं ज्ञातमस्माभिः यदर्थम् अध्वराख्यरूपार्थम् अद इदमिन्द्राद्याधिदैवरूपं व्यवस्थाः अङ्गागमाद्यश्च आर्षं विनाऽस्थितवत्तस्मादित्यर्थः ॥ २७ ॥

सदस्यास्तु अतत्त्वज्ञस्तत्त्वज्ञो वा त्वत्कृपां विना त्वत्पादौ नैव प्राप्नोतीत्यतः त्वत्पादप्राप्त्यसाधारणकारणं कृपां कुर्वित्याशयेन स्तुवन्ति उत्पत्त्यध्वनीति हे शरणद! आश्रयप्रद! त्वमेव कृपां कुर्यास्तदा त्वत्पादपद्मप्राप्तिर्भवेदिति, संबोधनाऽभिप्रायः अन्यथा तु उत्पत्त्यध्वनि उत्पत्त्युपलक्षिते संसारमार्गे वर्त्तमानः विषयमृगतृष्णात्मगेहोरुभारः विषयाख्या मृगतृष्णा च आत्मा आत्मत्वेन गृहीतः देहश्च गेहं गृहं च तान्येवोरुभारोयस्य ननु तपोवृत्तवेदान्तश्रियां सादृश्यं सम्भ्रतएव कामवासनाभिरुपसृष्टो व्याप्तः एवं भूतः तत्त्वज्ञानहीन इत्यर्थः असमर्थः एकस्य त्वत्कृपावर्जितस्य तु का कथा ज्ञानां तत्त्वज्ञानां सार्थः समूह इत्यर्थः ते पादौकः कदा याति यास्यति न कोऽपि कदापि यास्यतीत्यर्थः कथम्भूते उत्पत्त्यध्वनि अशरणे सुखविश्रामरहिते द्वन्द्वैः अन्तकरूपेण उरुणा दुर्निवारणेन व्यालेन दुष्टगजेन दुष्टसर्पेण वा अभिविष्टे उपरुद्धे "व्यालो दुष्टगजे सर्पे" इति मेदिनी कोशात् द्वन्द्वानि रागद्वेषशीतोष्णादीन्येव श्वभ्राणि गर्त्ता यस्मिन् खला एव मृगाः सिंहास्तेषां भयं यस्मिन् शोक एव दावो वनाग्निर्यस्मिन् ॥ २८ ॥

श्रीरुद्रस्तु पूर्वं निन्दामसहमानेन मयाऽध्वरनाशः कृतः इदानीन्तु त्वत्कृपया वेदज्ञानासक्तस्तां न गणयामीत्याह तवेति हे वरद! आशिषा कामेन असक्तैरकामैर्मुनिभिरर्हणीये त्वत्पादानुग्रहेण त्वदीयया परया कृपया रचितधियं ध्यानासक्तम् अविद्यः त्वद्ध्यानरूपविद्याऽनभिज्ञो लोकः यदि अपविक्रमाचारविभ्रष्टं मा मां जगति वदति तर्हि तद्वचनं न गणये ॥ २९ ॥

भृगुस्तु भगवन्माया मोहिताः ब्रह्मादयोभगवत्प्रसादं विना आत्मानमपि न जानन्ति कुतो भगवन्तं परमात्मानमिति वदन् भगवत्प्रसादं प्रार्थयते न्वस्येति यस्य तव गहनया दुरूहया मायया अपहृत आत्मबोधोयेषां ते आत्मन् आत्मनि जीवे श्रितं विद्यमानमपि तव तत्त्वं न विदन्ति सोऽयंप्रसीदतु प्रसादं करोतु प्रणतात्मा मनो येषां तेषां बन्धुः ॥ ३०॥

भाषाटीका

वक्षस्थल में जिनके लक्ष्मी जी विराजमान हैं और वनमाला को धारण किये हैं सुन्दर मनोहर मन्दहास से जगत्को आनन्द दे रहे हैं दोनो तरफ से राजहंसों के तुल्य चामर दुररहे हैं मस्तक के ऊपर चन्द्रमाके तुल्य श्वेतछत्र से अत्यन्त शोभित हैं ॥ २१ ॥

उन परमात्मा को आये देखकर देवता आदिक ब्रह्मा महादेव इत्यादिक शीघ्र उठकर साष्टाङ्ग प्रणाम करतेभये ॥ २२ ॥

उन नारायण के तेजके मारे सबकी कांति नष्ट होगई सबके वचन बन्द होगये सबही भययुक्त होगये मस्तकों पर हाथ जोड़ कर श्रीमन्नारायण की स्तुति करने लगे ॥ २३ ॥

ब्रह्मोवाच।

नैतत्स्वरूपं भवतोऽसौ पदार्थभेदग्रहैः पुरुषो यावदीक्षेत्।
ज्ञानस्य चार्थस्य गुणस्य चाश्रयो मायामयाद्व्यतिरिक्तो यतस्त्वम् ॥ ३१ ॥

इन्द्र उवाच

इदमप्यच्युत ! विश्वभावनं वपुरानन्दकरं मनोदृशाम्।
सुरविद्विट्क्षपणैरुदायुधैर्भुजदण्डैरुपपन्नमष्टभिः ॥ ३२ ॥

पत्न्य ऊचुः

यज्ञोऽयं तव यजनाय केन सृष्टो विध्वस्तः पशुपतिनाऽद्य दक्षकोपात्।
तं नस्त्वं शवशयनाभशान्तमेधं यज्ञात्मन् ! नलिनरुचा दृशा पुनीहि ॥ ३३ ॥

॥ ऋषय ऊचुः ॥

अनन्वितं ते भगवन् ! विचेष्टितं यदात्मना चरसि हि कर्म नाज्यसे।
विभूतये यत उपसेदुरीश्वरीं न मन्यते स्वयमनुवर्त्तती भवान् ॥ ३४ ॥

भाषाटीका

यद्यपि उनकी महिमा जानने को ब्रह्मादि देवों की मनोवृत्ति असमर्थथी तथापि कृपा से धारण की भगवान की मूर्ति को देख कर यथा शक्ति सबही स्तुति करने लगे ॥ २४ ॥

जब भगवान ने सबकी पूजन सामग्री को अङ्गीकार करलिया तब, सब यज्ञोंके ईश्वर सब प्रजापतियों के परमगुरु नन्द सुनन्दादिकों से संसेवित भगवान् को हाथजोड कर सावधान होकर परमआनन्द से दक्षप्रजापति स्तुति करने लगे ॥ २५ ॥

दक्षजी कहने लगे हे प्रभो ! आप सम्पूर्ण बुद्धियों की अवस्थाओं से निवृत्त हो चैतन्य मात्र हो भय रहित हो मायाको दूरकर के विराजो हो फिर उसी ज्ञान शक्तिरूप मायाकों स्वीकार करके पुरुष रूपको धारण करके स्वतन्त्र होकरभी रागादियुक्त के तुल्य रहतेहो ॥ २६ ॥

ऋत्विज लोग बोले हे उपाधि रहित परमात्मन् ! नन्दीश्वरजी के शाप से हमारी बुद्धि कर्मों मे आग्रह करने वाली होगई है तिससे हम आपके तत्त्वस्वरूप को नहीं जान सक्ते हैं, अब हमने इस वेदत्रयी प्रतिपाद्य धर्म जनक यज्ञ के स्वरूप को जाना है कि जिसवास्ते आपने अपने आराधनकेही लिये इन्द्रादि देवतों का पूजन इसमें बतायाहै ॥ २७ ॥

सदस्य लोग बोले हे शरणागत रक्षक ! इस जन्ममरणादि के मार्ग में पडाहुआ रक्षक से रहित रागद्वेषादिक महाक्लेशों के किले में बन्द हुआ है जिसमें उग्रकालरूपी सर्प का भय है और विषयरूपी मृगतृष्णा में मोहित है शरीर देहादि कों का जिसके बडा भार है खलपुरुषरूपी व्याध्यादिकों के भय वाले रागद्वेषादिकों के तथा शोकरूपी अग्निके गढ्ढेमें पडाहुआ अज्ञानी तथा काममें युक्त जीवों का समूह ऐसा कौन है कि जो कभी आपके शरणमें आवे अर्थात् आपकी कृपा विनानहीं आसके ॥ २८ ॥

श्रीमहादेवजी कहनेलगे हेवरद ! जगत्से विरक्त सब मुनियों के आदर से पूजने योग्य तथा सकल मनोरथों के देने वाले सर्वोत्तम आपके चरण कमल में मनलगाने से, न जान कर यदि यह संसारि जन मेरेकुं आचार भ्रष्ट कहता है तो कहै मैंतो आपके परमअनुग्रह से उस बातको कुछनहीं गिनताहूं ॥ २९ ॥

भृगुजी बोले हे प्रभो ! जिन आपकी दुस्तरमायासे ज्ञानहरण होजाने से ब्रह्मादिक देहधारी सब अज्ञान अन्धकार में सोते हुवे अभी तकभी अपने हृदय में स्थितभी आपके स्वरूपके तत्त्वको नहीं जानते हैं सोही आप प्रणत जनों के बन्धु हमारे ऊपर प्रसन्न हो जावैं ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका।

ब्रह्मादयो न विदन्तीतिभृगुणोक्ते तदसहमानो ब्रह्मा तत्त्वज्ञानमाविष्कुर्वन्निवाह नैतदिति। पदार्थभेदग्राहकैरिन्द्रियैर्गुणस्येन्द्रियस्य। यद्वा ज्ञानार्थयोः कारणस्य सत्त्वादेः ॥ ३१ ॥

इन्द्रस्तु इन्द्रियविषयः सर्वोऽपि मिथ्येति ब्रह्मणोक्तमसहमान आह। इदं तव वपुरपि उपपन्नमेव नतु प्रपञ्चवदनिर्वचनीयतया अनुपपन्नम्। सुराणां विद्विषः क्षपयन्तीति तथा तैर्भुजदण्डैरुपलक्षितम् ॥ ३२ ॥

ऋत्विजां पत्न्यः स्तुवन्ति। यज्ञोऽयं तव यजनाय त्वां यष्टुं केन ब्रह्मणा पूर्वं सृष्टः। हे यज्ञात्मन् ! त्वं नो यज्ञं नलिनकान्त्या दृशा नेत्रेण पुनीहि पवित्रं कुरु। कथम्भूतं यज्ञं शवाः शेरते यस्मिन्निति शवशयनं श्मशानं तद्वदाभा प्रतीतिर्यस्य सचासौ शान्तमेधश्च उपरतोत्सवः मेधशब्देन पशुहिंसाद्युत्सवो लक्ष्यते। शवमुदकं तत्र शेते इति तथा पद्मं तन्नाभेति संबोधनं वा ॥ ३३ ॥

ऋषयस्तु कर्माण्यनुतिष्ठन्तस्तत्पुण्येन तत्फलेन च युज्यन्ते भगवति तु तदभावमालक्ष्य विस्मिताः स्तुवन्ति अनन्वितमघटमानं यद्यस्मादात्मना स्वयं कर्माऽचरस्यनुतिष्ठसि नत्वज्यसे न लिप्यसे यतश्चान्ये विभूतये संपदे ईश्वरीं लक्ष्मीमुपसेदुर्भेजुः यद्वा यत इति सार्वविभक्तिकस्तसिः यामित्यर्थः भवांस्तु स्वयमेवाऽनुवर्तमानां तां

॥ सिद्धा ऊचुः ॥

अयं त्वत्कथामृष्टपीयूषनद्यां मनोवारणः क्लेशदावाग्निदग्धः।
तृषार्त्तोऽवगाढो न सस्मार दावं न निष्क्रामति ब्रह्मसम्पन्नवन्नः ॥ ३५ ॥

॥ यजमान्युवाच ॥

स्वागतं ते प्रसीदेश ! तुभ्यं नमः श्रीनिवास ! श्रिया कान्तया त्राहि नः।
त्वामृतेऽधीश ! नाङ्गैर्मखः शोभते शीर्षहीनः कबन्धो यथा पूरुषः ॥ ३६ ॥

लोकपाला ऊचुः

दृष्टः किं नो दृग्भिरसद्ग्रहैस्त्वं प्रत्यग्द्रष्टा दृश्यते येन दृश्यम्।
माया ह्येषा भवदीया हि भूमन् ! यस्त्वं षष्ठः पञ्चभिर्भासि भूतैः ॥ ३७ ॥

योगेश्वरा ऊचुः

प्रेयान्न तेऽन्योऽस्त्यमुतस्त्वयि प्रभो ! विश्वात्मनीक्षेन्न पृथग्य आत्मनः।
अथाऽपि भक्त्येश ! तयोपधावतामनन्यवृत्त्याऽनुगृहाण वत्सल ! ॥ ३८ ॥

॥ श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ॥

न मन्यते नाद्रियते ॥ ३४ ॥

सिद्धास्तु तत्कथासुखमभिनन्दन्तः स्तुवन्ति अयं नो मनोगजस्त्वत्कथैव मृष्टं शुद्धं पीयूषं तन्मयी या नदी तस्यामवगाढः प्रविष्टो दावाग्नितुल्यं संसारतापं न संस्मरति स्म नच ततो निर्गच्छति ब्रह्मसम्पन्नवद्ब्रह्मैक्यं प्राप्त इव ॥ ३५ ॥

यजमानी दक्षपत्नी स्तौति ते स्वागतं भद्रमागमनं जातं हे अधीश ! यथा शिरसा हीनः कबन्धमात्रः पुरुषोऽङ्गैः करचरणाद्यवयवैः शोभमानैरपि न शोभते तथा त्वां विना केवलं प्रयाजाद्यङ्गैर्मखो न शोभतेऽतो नः श्रिया सह त्रायस्व त्वद्भक्तान्कुर्वित्यर्थः ॥ ३६ ॥

लोकपालास्त्वीश्वरत्वाभिमानारूढा भगवतस्तत्त्वमपश्यन्त ऊचुः दृष्टः किं न दृष्ट इत्यर्थः कुतः असद्ग्रहैः पुंस्त्वमाविष्टलिङ्गत्वात् असदर्थप्रकाशरूपाभिर्दृग्भिरिन्द्रियैः अयंभावः शुद्धचित्तानां त्वं शुद्धसत्त्वमूर्तिर्भासि अस्माकं तु बहिर्मुखेन्द्रियाणां पञ्चभूतोपलक्षितो जीवविशेष इवाऽवभासि अतस्त्वमस्मदिन्द्रियगोचरो न भवसि धिगस्म जीवितमिति ॥ ३७ ॥

योगेश्वरास्तदभेदेन भजतामनुग्रहमाकं मन्यमानाः स्वामिभृत्यभावेन भजतामप्यनुग्रहं प्रार्थयमानाः स्तुवन्ति द्वाभ्याम् प्रेयानिति विश्वात्मनि परब्रह्मणि त्वयि य आत्मनः पृथक्त्वं नेक्षेत अमुतोऽमुष्मादन्यस्ते प्रेष्ठो नास्ति आत्मनोजीवात्पृथक्त्वं नेक्षेतेति वा हे वत्सल ! भक्तजनप्रिय ! अनन्यवृत्त्याऽव्यभिचारिण्या भक्त्या भजतोऽनुगृहाणेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

श्रीराधारमणदास गोस्वामि विरचिता
दीपिन्याख्या दीपिकाटिप्पणी

यावत्तस्तु इन्द्रियैरीक्षेत जानाति तावति प्राकृते वस्तुनि एतत् श्रीविग्रहात्मकं ते स्वरूपं नैव किन्त्वप्राकृतं ब्रह्मात्मकमेव तदुक्तं "ब्रह्मतर्के देहदेहिभिदा चात्र नेश्वरे विद्यते क्वचित्। न विष्णोर्न च मुक्तानां क्वापि भिन्नो गुणो मत" इति तत्र हेतुः यतस्त्वम् इन्द्रियजन्य-

श्रीराधारमणदास गोस्वामिविरचिता
दीपिन्याख्या दीपिका टिप्पणी

ज्ञानस्य गुणस्येन्द्रियस्य अर्थस्य च ज्ञानविषयघटादेराश्रयः प्रकाशकः अद्वयवादिमते तत्तत्प्रतीतेरधिष्ठानं न हि प्रकाशः प्रकाश विषयो भवति न चाऽधिष्ठानमध्यस्तज्ञानविषयं भवतीति उभयत्र तात्पर्यम् तत्रैव हेत्वन्तरं मायामयादूब हिरङ्गशक्तिकार्यात्स्वरूपात्मकविग्रहस्त्वं व्यतिरिक्तः परमते तु अज्ञानकार्यादधिष्ठानस्वरूपस्त्वं व्यतिरिक्तः किन्तु विवर्त्तवादेऽपि गले गृहीतन्यायेनाऽधिष्ठानेऽपि स्वरूपभूता शक्तिस्तैरवश्यं मन्तव्यैव किञ्चित्करत्वमेव शक्तिस्तथा च यथा शुक्तावेव रजतभ्रान्तिर्नत्वङ्गारादौ तथा ब्रह्मण्येव जगद्भ्रान्तिर्नान्यत्रेति नियमात्मा शक्तिरस्त्येव अन्यथाऽज्ञानेनैव विवर्ततां किं तदतिरिक्तब्रह्मस्वीकारेण तदुक्तं श्रीशङ्कराचार्यचरणैस्स्वभाष्ये शक्तिश्च कारणकार्यनियमात्मा कल्प्यमाना नान्याऽसती कार्यं नियच्छेत् असत्त्वाऽविशेषात् अन्यथाऽविशेषाच्च तस्मात्कारणस्यात्मभूताशक्तिः शक्तेश्चात्मभूतं कार्यमिति अलमति प्रसङ्गेन प्रकृतमनुसरामः पूर्वार्थे गुणशब्दस्य गुणकार्ये लक्षणेत्यरुचौ यद्वेति ॥३१॥

उपपन्नमेव सत्यत्वेन सिद्धमेन्न यदि भवत्कृपयाऽस्मदिन्द्रियगोचरं न स्यात्तदाऽऽनन्दोऽपि न स्यात् तस्मादिन्द्रियैर्नेक्षेदिति ब्रह्मोक्तिरसङ्गतेति कटाक्षः ॥ ३२ ॥

इष्टा पुनीहीति त्वत्सांनिध्यमन्तरा न किमपि सिद्ध्यतीति भावः ॥ ३३ ॥

अघटमानत्वे हेत्वन्तरं यतश्चेति पूर्वार्थे चकाराध्याहारः यत इत्यधिकश्च यद्यस्मादित्यनेनैवोभयवाक्यस्यैव हेतुत्वोपपत्तेरित्यरुचौ यद्वेति ईश्वरीं जगल्लक्ष्मीम् ॥ ३४ ॥

सिद्धा आत्मारामाः ततः पीयूषनद्यास्सकाशान्न निस्सरति ब्रह्मसम्पन्नवदिति निर्गमनाभावमात्रे दृष्टान्तः न त्वानन्दसाम्ये "या निर्वृतिस्तनुभृतां तव पादपद्मध्यानाद्भवज्जनकथाश्रवणेन वा स्यात् सा ब्रह्मणि स्वमहिमन्यपि नाथ ! माभूद्" इत्यादिनाऽऽनन्दतारतम्यप्रतिपादनात् ॥ ३५ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामि विरचिता दीपिन्याख्या दीपिका टिप्पणी ॥

स्तौति सर्वदेवेष्वाक्षेपपूर्वकमिति शेषः प्रयाजाद्यङ्गानि समिधो यजति इडां यजति बर्हिर्यजति तनूनपातं यजति स्वाहाकारं यजतीति पञ्च विधानि प्रयाजसंज्ञकान्यङ्गानि आदिना आज्यादिपरिग्रहः दर्शपौर्णमासयोः स्वर्गजननं प्रति कथम्भावाकाङ्क्षायां समिदादीनां कथंभावाकाङ्क्षोपशमकत्वेनान्वयात्तेषामङ्गत्वेन विनियोगः प्रकरणाज्ज्ञेयः अतस्त्वां विनाङ्गत्वासम्भवान्न श्रिया सह आयस्वेति यदि संसारान्मुक्तिमात्रं त्राणं स्यात्तदा श्रीसाहित्यमपुरुषार्थं स्यात् तस्मादास्यभावेच्छैव गम्यते इत्यभिप्रेत्य त्वद्भक्तान् कुर्विति फलितोऽर्थः ॥ ३६ ॥

भगवत्तत्त्वमपश्यन्तः किन्तु विशेष्यमात्रं निर्विशेषत्वमेव परत्वेन मन्यन्त इति पूरणीयम् भगवत्कृपया भगवतः प्रत्यक्षेऽपि तदमननात् षष्ठः पञ्चभूतातिरिक्तसच्चिदानन्ददेह इत्यर्थः पञ्चभिर्भूतैरुपलक्षितो भौतिकदेह इव यत्प्रतीयसे एषा भवदीया माया प्रतारणाशक्तिर्भवति "नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृत,, इति श्रीगीतोक्तेः भावार्थे पञ्चभूतोपलक्षित इति जहदजहल्लक्षणामाश्रित्योक्तमतोऽभिगम्यमज्ञीवितमित्युक्त्वा ... भावचित्रिमहेः ... दिना धिक्कृता इति गम्यते तदुक्तं पाद्मे "यो वेत्ति भौतिकं देहं कृष्णस्य परमात्मनः। स सर्वस्माद्बहिष्कार्यः श्रौतस्मार्तादिकर्मणः ॥ मुखं तस्यावलोक्यापि सचैलं स्नानमाचरेद्,, इति ॥ ३७ ॥

अनुग्रहभाक्त्वं कृपापात्रत्वं मन्यमाना आत्मनः स्वस्य पृथक्त्वं स्वतन्त्रसत्ताकत्वं किन्त्वत्र व्याजस्तुत्या यद्यपि ज्ञानिनः श्रेष्ठास्तथाप्यस्माकन्तु स्वामिभृत्यभावेन भजनं एवाऽभिरुचिरित्युक्त्वा दासा एव तवातिप्रिया इति ज्ञानिष्वाक्षेपो व्यज्यते तत्र हेतुः हे वत्सल ! सर्वत्र भक्तवत्सल इत्येव नाम न तु ज्ञानिवत्सलेति "प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रिय,, इत्यादौ ज्ञानिवत्सलत्वं यदुच्यते तच्चतुर्विधा भजन्ते इत्यत्र भजनश्रवणाद्भगवज्ज्ञानी एव प्रस्तूयते न तु शुष्कज्ञानी "श्रेयःसृतिं भक्तिमुदस्य ते प्रभो क्लिश्यन्ति ये केवलबोधलब्धये,, इत्यादौ तस्य निन्दाश्रवणात् ॥ ३८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका

अथ ब्रह्मा नात्मन् श्रितं तत्त्वविदन्त्यधुनापि तत्त्वमिति भगवत्स्वरूपस्य वेद्यत्वं यद्गुणोक्तं तदेव प्रपञ्चयन्नाह नैतदिति। भवतएतद्वाङ्मनसागोचरं स्वरूपं पुरुषो जीवः पदार्थानां भेदं स्वाऽऽसाधारणधर्मं गृह्णन्तीति पदार्थभेदग्रहाः पदार्थभेदागृह्यन्त एभिरिति वा पदार्थभेदग्रहाः रूपस्पर्शादिग्राहकैश्चक्षुरादिभिरिन्द्रियैरित्यर्थः नेक्षेत नसाक्षात्कुर्यात् कुतः यावत् यावता यत इत्यर्थः असौ पुरुषः ज्ञानस्य ज्ञायते अनेनेति ज्ञानं करणे ल्युट् तस्य इन्द्रियवर्गस्य अर्थस्य शब्दादेर्विषयस्य गुणस्य च ज्ञानार्थयोः कारणस्य सत्त्वादिगुणस्य च आश्रयः त्वन्तु मायामयात् मायापरिणामरूपात् असतो हादेः तत्संसृष्टाच्च जीवात् व्यतिरिक्तोऽत्यन्तविलक्षणः प्राकृतं हि चक्षुरादीन्द्रियं प्राकृतमेव गृह्णीयात्त्वप्राकृतं त्वत्स्वरूपमितिभावः ॥ ३१ ॥

इन्द्रस्तु भगवदवतारस्य धर्मसंस्थापनार्थत्वमनुसन्दधन्नाह इदमिति। हे अच्युत ! इदं तव वपुः शरीरं विश्वभावनं विश्वं भावयति सुखिनं करोतीति विश्वभावनम् अतएव मनोदृशां मनसां दृशाञ्च आनन्दं करोतीत्यानन्दकरम् अस्य रूपस्य धर्मसंस्थापनार्थत्वात् तस्य चाधर्मविरतिपूर्वकत्वादधार्मिकविरत्युपयुक्तत्वं विग्रहस्याह। सुरविद्विषः सुराणां विद्विषः असुरास्तान्क्षपयन्तीति तैः उद्धृतान्यायुधानियैस्तैरष्टभिर्भुजदण्डैः दण्डवदीर्घैर्भुजैरुपपन्नं युक्तम् ॥ ३२ ॥

ऋत्विक्सपत्न्यस्तु भवदाराधनत्वेनोपक्रान्तं विच्छिन्नमध्वरं कृपादृष्ट्या पवित्रीकुर्वित्याहुः यज्ञ इति। अयं यज्ञस्तव यजनार्थं आराधनार्थं केन ब्रह्मणा दक्षेण वा पूर्वं सृष्टः आरब्धः सचेदानीं पशुपतिना रुद्रेण तव कोपात् विध्वस्तः हे यज्ञात्मन् ! यज्ञआत्मामूर्तिर्यस्य तस्य संबुद्धिः नोऽस्माकं यज्ञं नलिनकान्त्या दृशा नेत्रेण पुनीहि पवित्रं कुरु कथं भूतं यज्ञं शवाः शेरते यस्मिन्निति शवशयनं श्मशानं तद्वदाभा प्रतीतिर्यस्य सः मेधशब्देन पशुर्हिंसा दुःस्स्वो लक्ष्यते शान्तः मेधो यस्य सः उपरतोत्सवः शवशयनाभश्चासौ शान्तमेधश्चेति कर्मधारयः ॥ ३३ ॥

ऋषयस्तु यत्परमात्मनोऽसाधारणमपहतपाप्मत्वं देवमनुष्यादिपुण्यापुण्यसजातीय चेष्टितत्वेऽपि तत्फलानामननुभवितृत्वरूपं तदनुसन्दधानाः परिपूर्णत्वेन स्तुवन्ति अनन्वितमिति हे भगवन् ! ते तव विचेष्टितमिदमनन्वितमघटमानं विस्मयनीयमित्यर्थः किं तत्राह आत्मना स्वयं कर्म पुण्यापुण्यसजातीयं कर्म चरसि अनुतिष्ठसि नाऽज्यसे तत्कृतेन फलेन नलिप्यसे इत्यर्थः इदमप्यन्यदनन्वितमित्याहुः यत इति चतुर्थ्यर्थे तसिः तस्य सार्वविभक्तिकत्वात् यस्मै विभूतये यद्विभूत्यर्थम् ईश्वरीं लक्ष्मीम् उपसेदुः भेजुः ब्रह्मादय इति शेषः द्वितीयार्थेवा तसिः विभूतसंपदे यामैश्वरीम् भेजुस्तां स्वयमनुवर्तिनीं स्वयमेवानुवर्तमानां भवान् मन्यते नाद्रियते उपेक्षत इत्यर्थः अनेन परिपूर्णत्वमुक्तम् ॥ ३४ ॥

सिद्धास्तु तत्कथासुखमभिनन्दन्तः स्तुवन्ति अयमिति। अयं नोऽस्माकं मनोवारणः मनोगजः क्लेशा आध्यात्मिकादयस्तापास्त एवदावाग्नयस्तैर्दग्धः अतएव तृषाशब्दादिविषयाऽऽसक्त्याऽऽर्तः पीडितः ते तव सत्कथैव मृष्टं शुद्धं पीयूषं तन्मयी या नदी तस्याम् अवगाढः प्रविष्टो दावं दावाग्नितुल्यसांसारिकाध्यात्मिकादि तापं न सस्मार न स्मरति नच ततो निर्गच्छति ब्रह्मसम्पन्नवत् मुक्तवत् सुखित एवाऽवतिष्ठत इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

दक्षपत्नी यजमानी स्तौति स्वागतमिति हे ईश ! ते तव स्वागतं भद्रमागमनं जातं हे श्रीनिवास ! प्रसीद प्रसन्नोभव अस्माकमिति शेषः ते तुभ्यं नमः हे अधीश ! यथा शिरसा हीनः कबन्धमात्रः पुरुषः अङ्गैः करचरणाद्यवयवैः शोभनैरपि न शोभते तथा त्वां विना केवलं प्रयाजाद्यङ्गैर्मखो न शोभते अतो नः श्रिया कान्त्या सह आयस्व पालयेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

लोकपालास्तु भगवतः सौलभ्यं तन्मायावैभवम् अनुसन्दधानाः स्तुवन्ति दृष्ट इति त्वं वाङ्मनसागोचरस्वरूपस्वभावस्त्वं नः अस्माकं दृग्भिः मांसचक्षुर्भिः किं दृष्टः कथं दृष्ट इत्यर्थः स्वयं वाङ्मनसाऽवेद्यस्वरूपस्वभावत्वे सति अखिलजननयनविषयतागतत्वरूपसौलभ्येनैवदृष्ट इत्यर्थः नो इति निपातोवा नञ्पर्यायः दृग्भिर्नोदृष्टः किं दृष्ट एवेत्यर्थः सौलभ्यमेवात्रकारणमितिभावः यद्वा एषाऽदृग्विषयोऽपि दृग्विषयोजात इत्येषा भवदीया माया भवदीयो विचित्रः सङ्कल्प इत्यर्थः मायाशब्दस्य विचित्र सर्गकारि शक्तिविशेष परत्वे पूर्वोक्त एवान्वयः साधुः इदमपि तव माया कार्यमेवेत्याह असद्ग्रहैः। असतिदेहे तदनुबन्धिनि च ग्रहः आग्रहः अहं ममताऽभिमानः

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका ॥

येषां तैर्देहात्माभिमानिभिरित्यर्थ। इदं शरीरं येन कारणेन प्रत्यग्दृष्ट्या दृश्यते प्रत्यक्त्वेन दृश्यते आत्मतत्त्वेनाऽभिमन्यत इत्यर्थः एषा दृश्यस्य प्रत्यक्त्वेन दृष्टिः भवदीया माया विचित्रा शक्तिरित्यर्थः तत्कारणभूता भवदीया मायेति भावः हिशब्दः श्रौतीं स्मार्तीं च प्रसिद्धिं द्योतयति "अस्मान् मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः। नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं तमआसीत् तमसा गूढमग्रेऽप्रकेतं,, "दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया,, इत्यादि श्रुतिस्मृतिश्चात्रानुसन्धेया एतेन देहात्मभ्रमो भगवन्माया मूल एवेत्युक्तं भवति एवं जीवेशैक्य भ्रमोऽपि त्वन्मायामूल एवेत्याहुः हे भूमन्! अनेन जीवस्वलक्षणं सूचितं जीवस्याणुस्वरूपत्वात् यस्त्वं प्रकृति पुरुषविलक्षणस्त्वं पञ्चभिर्भूतैः पृथिव्यादिभिः सहित इति शेषः अत्र पञ्चभिः भूतैरित्यनेन तत्परिणामरूपं शरीरं लक्ष्यते तद्विशिष्टः षष्ठोऽचिद्विलक्षणो जीवः पञ्चभूतप्रस्तावात् षष्ठइत्युक्तिः भासि जीवत्वेन प्रतीयसे एषापि प्रतीतिस्त्वन्मायैव मायाकार्यभूतैवेत्यर्थः हिशब्दः स्वतन्त्रात्मभ्रमवत्पुरुषेषु प्रसिद्धिद्योतकः ॥ ३७ ॥

लोकपाला भगवतो रूप सौलभ्यानुसन्धानपूर्वकं मायावैभवरूपजीवेशैक्यप्रतीतिभ्रमत्वं चोक्त्वा योगीश्वराः परमपुरुषात्स्वतन्त्रभेदं वारयन्तस्तद्भेदस्य पारतन्त्र्यं तस्य च शरीरशरीरिभावशेषशेषिभावादिनिबन्धनत्वञ्चाविष्कुर्वन्तो वात्सल्यगुणविशिष्टत्वेनस्तुवन्ति प्रेयानिति । हे भूमन्! विश्वात्मनि विश्वस्य चिदचिदात्मप्रपञ्चस्यान्तः प्रविश्य स्वयमपरित्यक्तस्वरूपस्वभावत्वेन प्रशासनेन धारके अनेन विश्वस्य शरीरत्वमुक्तमितिजीवानां परतन्त्रभेदोऽभ्युपगत इति वेदितव्यं विश्वात्मनि त्वयि विश्वस्माद्विलक्षणे त्वयि यःपुमान् आत्मनः स्वस्य पृथक्त्वम् पृथक्सिद्धत्वं स्वस्याब्रह्मात्मकत्वमित्यर्थः नेक्षेत न पश्येत् स्वात्मानं परमात्मशरीरत्वेनाऽपृथक्सिद्धत्वेन ब्रह्मात्मकत्वेनाऽनुपश्येदित्यर्थः अमुतः अमुष्मात् तत्त्वदर्शिनः अन्यस्ते तव प्रेयान् प्रीतिविषयो नास्ति तथैव हि भगवता "प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं सच मम प्रिय,, इति गीतमिति भावः अत्र पृथक्त्वं नेक्षेदित्यनेन तादात्म्येन दर्शनं विहितमित्यर्थवर्णनं त्वयुक्तं विश्वात्मनि भृत्येशतयेति पूर्वोक्तव्याघातात् विश्वतादात्म्यन्तु सर्वसमयविरुद्धं जडाजडयोरप्यैक्यप्रसङ्गात् अतोविश्वात्मनीति व्यतिरेकनिर्देशएव अत आत्मनः पृथक्सिद्धत्वेनैव दर्शनं प्रतिषिध्यते अनेन परतन्त्र भेदउक्तः शरीरात्मभाव वचनेन तन्दतर्भूताः शेषशेषिभावादयोऽप्यर्था उक्ताः एवं शरीरत्वेनशेषत्वेन चात्मानमनुसन्दधानो मत्प्रिय इति त्वयैवोक्तमिति यस्त्वयानुगृह्यतइति सिद्धमेव किन्तु योऽसौ शास्त्रसिद्धशरीरात्मभावादि ज्ञानशून्यः केवल स्वस्वामिभावज्ञानवान् सोऽपि वात्सल्यवता त्वयानुग्राह्य एवेत्याहुः तदापीति यद्यप्यात्मनोऽपृथक्त्वं न पश्यति लोकसिद्धं स्वामिभृत्यभावमेव पश्यति तथापि भृत्येशतया भृत्यस्वामिभावेन उपधावतां समीपगातिं प्रक्रान्तानाम् अनिष्पन्नज्ञानानामित्यर्थः अनन्यवृत्त्या अनुग्रहैकदृष्ट्या अनुगृहाण प्रसीद हेवत्सल ! दोषेऽपि गुणबुद्धिर्वात्सल्यं यथा मातुः पुत्रे वत्सलस्य तवाज्ञानुग्रह उचित इति भावः यद्वा अनन्यवृत्त्या अव्यभिचारिण्या भक्त्या उपधावताम् अनुगृहाणेत्यन्वयः ॥ ३८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ॥

सर्वस्य हरेस्तत्त्वविषयाज्ञानभुक्तेदानीं तत्सत्त्वप्रमाणाभावेन

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ॥

शून्यप्रायं तत्स्यादित्यतोऽव्यक्तादिविशेषज्ञानिप्रत्यक्षं प्रमाणमिति भावेनाह नैतदिति । एतदव्यक्तादि भवतः स्वरूपं सच्चिदानन्दात्मकं न भवति इह जगति यो वैराग्यभक्त्यादिसाधनसामग्रीमान् असौ पदार्थभेदग्रहोऽव्यक्तादिपदार्थविशेषज्ञानी ब्रह्माद्यन्यतमः पुरुषो यावत्पदार्थजातं तावत् पृथगीक्षेत पश्यतीति यस्मात्तस्मादित्यर्थः "भेदोऽन्तरं विशेषश्च सूक्ष्मेक्ष्यं चाभिधीयत" इति वचनात् अत्र भेदो विशेषः तच्च व्यक्तादेर्व्यतिरिक्तं चेत् तद्दर्शनं प्रमाणं स्यात्तदेव कुतइति तत्राह ज्ञानस्येति ज्ञानस्येत्युपलक्षणं जातावेकवचनम् ज्ञानेन्द्रियाणां कर्मेन्द्रियाणामर्थस्य शब्दादितन्मात्राणां चाकाशादिभूतानां च गुणस्य सत्त्वादेश्च च शब्दात्तत्कार्ययोर्महदहंकारयोश्चाश्रयान्मायामयात् प्रकृतिविकारात् प्रपञ्चाद्व्यतिरिक्तोऽत्यन्तविलक्षणः कालाच्चदानन्दात्मकानन्त्यदेहस्त्वमिति यतोऽतइति तदुक्तं "अव्यक्तादिपदार्थानां विशेषज्ञानिनापितु । नदेहो वैष्णवो ज्ञेय आनन्दः प्राकृतोनहीति,, अव्यक्तादिपदार्थानां विशेष ज्ञानिना वैष्णवो देहो व्यक्तादि पदार्थानां सम्बन्धेन निर्मितोनज्ञेयः तत्र हेतुमाह आनन्दइति यद्वाऽसौ पदार्थभेदग्रहः पुरुषो यावदीक्षेत तावदेतदव्यक्तादि भवतः स्वरूपं न भवतीति प्रत्येति ज्ञानिदर्शनस्य यथार्थत्व नियमात् अनन्ताज्ञानिपक्ष एवाव्यक्तादि स्वरूपं न ज्ञानिपक्ष इत्युक्तम अन्यदसमम असत इति पाठे अमाङ्गल्यादित्यर्थः ॥ ३१ ॥

अनन्तरातीते श्लोके प्रत्यक्षमेतत् भवतः स्वरूपं न भवतीत्यन्यथा प्रतीतिमिन्द्रस्तुतिव्याजेन निरस्यति इदमिति अच्युत ! हेयोपादेयरहित! हरे ! इदं दृश्यमानं तव वपुर्विश्वभावनं जगदुत्पादकं ब्रह्मैवेत्यन्वयः वपुःशब्दस्यार्थान्तरमाह आनन्दकरमिति 'शुभाकारे तनौ वपु'रित्यभिधानं यावद्गुणानुपसंहृत्योपास्ते तदनुसारिफलं च स्वस्यापि स्यादित्याशयेनाह सुरविद्विडिति सुरविद्विषोऽसुरास्तान् क्षपयन्तीति सुरविद्विट्क्षपणास्ते ॥ ३२ ॥

अन्तरायितस्य कर्मणः पूर्णफलत्वसिद्धिः श्रीनारायणकटाक्षेणैवेत्यभिप्रायेण पत्न्यः स्तुवन्तीत्याह यज्ञोऽयमिति शवं जलं तस्मिन् शेत इति शवशयः अधिकरणे शेतेरिति कर्त्तर्यच्प्रत्ययः कमलं नाभौ यस्य स तथोक्तः तस्य सम्बुद्धिः शवशयनाभ ! कमलनाभ ! शान्तमेधमुपरतं यज्ञं एकपदपक्षे शवाःप्रेताः शेरतेऽस्मिनिति शवशयः पुंसि संज्ञायां घःप्रायेणेत्यधिकरणे घः प्रत्ययः । श्मशानं तस्य आभेव आभा यस्य सः श्मशानकान्तिश्चासावुपरतश्चासावध्वरश्चेति स तथोक्तस्तं पुनीहि शुद्धं कृत्वा पूर्णफलं कुर्वित्यर्थः ॥ ३३ ॥

इतोऽपीदं रूपमुपनिषदेकवेद्यं न मायामयमिति भावेन ऋषयः स्तुवन्तीत्याह अनान्वितमिति भगवंस्तव विचेष्टितमनन्वितं लोककर्मविलक्षणं कुतस्त्वमात्मनाऽन्यसहायमन्तरेण यत्कर्म चरसि करोषि तेन कर्मणा नाज्यसे नालिप्यसे हि यस्मात्तस्मात् "स यत्तत्राकिञ्चित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गोह्ययं पुरुष" इति श्रुतेः असङ्गित्वं तवैवोचितमित्याहुः विभूतय इति । यतो यस्याः श्रियः प्रसादाद्विभूतयः ईश्वरान् ब्रह्मादीनुपसेदुः प्रापुस्तां श्रियं स्वयमनुवर्तिनीं स्वतएव निषेवमाणां भवान्नमन्यते मनज्ञानइति धातोः अप्राप्तफलार्थं सेवत इति न जानाति किन्तु ऋतुधर्मवज्जलस्यन्दनवत् भक्तिकरणमस्याः स्वभावइत्येव जानातीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

ते तव कथा मृष्टपीयूषनद्यामवगाढो मग्नोऽयं मनोवारणः संसाराख्यं दावं न सस्मार स्मरणाभावे निमित्तमाह ब्रह्मेति ब्रह्मसम्पन्नस्यापि निर्गमने स्मृतिः संभवतीत्यत उक्तं न निष्क्रमितात्ति

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ।

कथानध्यवगाहे हेतुमाह क्लेशेत्यादिना अनेनाप्यस्य रूपस्य ब्रह्मत्वं निरणायीति ज्ञायते ॥ ३५ ॥

पूर्वत्र यजमानेन यथातत्त्वं स्तुतम् अत्र लोकसंस्कारपूर्वकमौत्सुक्याच्च स्वाभीष्टसिद्धये यजमान्या प्रसूत्या स्तूयते।स्वागतमित्यादिना श्रिया कान्तयासह त्राहि रक्ष कबन्ध इत्यनेन शिरोराहित्ये सिद्धेऽपि स्पष्टत्वाच्च शीर्षहीन इत्युक्तम् अङ्गैरङ्कुतिवगादिभिरन्यत्र करचरणादिभिस्सहितोऽप्यनेन सर्वोत्तमत्वं हरेर्द्योतितम् ॥ ३६ ॥

लोकपालस्तुत्यापि हरेरिदं रूपमनारोपितमितिज्ञायत इति आह दृष्टः किमिति । येन त्वया विश्वं सर्वं दृश्यते ज्ञातं भवति स प्रत्यग्दृष्ट्या ज्ञानदृष्ट्या च दृश्यस्त्वं । नोऽस्माकं असद्गृहैः शब्दाद्यमङ्गलविषयग्राहिभिर्दृग्भिः किं प्रयोजनमुद्दिश्य दृष्टोऽनुग्रहमन्तरेणेति शेषः षष्ठः पञ्चभूतव्यतिरिक्तशरीरस्त्वं पञ्चभिर्भूतैर्निर्मितशरीरैर्वद्भिर्दृष्टोभासीति यदेषाभवदीया माया हि भवत्सामर्थ्यमेव नह्यमांसदृष्टिगोचरस्वभावस्य तद्गोचरत्वं सामर्थ्यं विना युज्यते भगवन्महिमैवासौ यद्दृश्योभगवान् स्वयमितिवाक्यं हिशब्दगृहीतं भूमन्नित्यनेन पूर्णस्यायं स्वभाव इति दर्शयति यद्वा प्रत्यग्दृष्ट्या दृष्टस्त्वमस्माकं दृग्भिर्दृष्टः किमहोऽस्मद्भाग्यं दिव्यदृष्टिगोचरस्यान्यदृष्टिगोचरत्वमिति यत्पञ्चभिर्भूतैः सह षष्ठो भासीति यच्च सेयं भवदीया माया हीति ॥ ३७ ॥

योगेश्वरस्तुत्या प्रतीतं पञ्चभूतात्मकत्वं निवारयति प्रेयानिति। अमृतप्रिय मुक्तप्रिय प्रभो!समर्थ!विष्णो!यो जीवो विश्वात्मनि जगदन्तर्यामिणि त्वयि पृथक्त्वमन्यथात्वं नेत्तन्नपश्येत् सुरनरतिर्यगादिषु जीवराशिषु प्रेरकत्वेन स्थितानां तव रूपाणां गुणादीनां चाणुमात्रं भेदं न पश्यतीत्यर्थः तस्मादात्मनो जीवादन्यः प्रेयांस्तव नास्ति हेभृत्येश! भृत्यानां दासानामस्माकमीश! भक्तवत्सलया"भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवं विधोऽर्जुन,,इति प्रसिद्धातयाऽनन्यवृत्त्या उपधावतां सेवमानानामस्माकमनुग्रहोऽस्त्येव अथापि पुनरनुगृहाणेत्यन्वयः "यथार्थज्ञानिनो नान्यः प्रियोविष्णोस्तु कश्चन। तथाप्यधिक सन्तुष्ट्यै प्रसीदेत्यर्थेन पुनः,, इतिवचनादुपपन्ना प्रार्थनेति अत्राभेदज्ञानिनो हरेरधिकप्रियत्वमुच्यत इत्ययमर्थः"पृथक् ज्ञानं तदित्याहुर्यत्किञ्चिद्दृश्यतेऽन्यथा । ज्ञानं ज्ञेयाऽविरोधेन स्वपृथग्वस्तुनोदृशिः ॥ केचिद्भेदं विनिन्दन्ति ह्यासुरज्ञानवृत्तयः । निराकुर्वन्त्यथोमन्दा भेदस्य परमार्थताम् येतु तत्त्वविदोमुख्या भेदं ब्रह्मान्यवस्तुनोः। परमार्थमिति ज्ञात्वा नित्यं विष्णुमुपासते,, इत्यादिप्रमाणाविरुद्ध इति ज्ञातव्यम् आचार्येणापि नपृथग्यआत्मनः अन्यथा यो न पश्यतीति पृथगित्येतदन्यथेति व्याख्यातं न भेदमिति ॥ ३८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः

श्रीब्रह्मापि भृगुवाक्यमनुमोदमान एवाह नैतदिति । इन्द्रियैः करणभूतैः पुरुषो यावद्वस्तु जानाति तावति वस्तुनि भवत एतत् श्रीविग्रहात्मकं स्वरूपं न स्यात् किन्तु तावदतिक्रम्यैव स्यादित्यर्थः तर्हि किं लक्षणं तत्राह । ज्ञानस्येति । तदेव तद्विग्रहलक्षणस्त्वमेवाश्रयः नातः परं परम यद्भवतः स्वरूपमित्यादेः तस्मात् कृपया स्वयमेव प्रकाशत इति भावः । व्यतिरिक्तोमतस्त्वमिति चित्सुखपाठान्तरं । व्यतिरिक्तश्चासौ ऽकारश्चेति ॥ ३१ ॥

प्रायोऽसौ चतुर्भुज एवाविर्भवति सम्प्रति त्वष्टभुज इति साश्चर्यमिन्द्र उवाच । इदमपीति । न केवलमानन्दकरं भुजबाहुल्येना-

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ॥

सुरक्षणाऽतिशयाद्युक्तञ्च ॥ ३२ ॥

यज्ञपत्न्यस्तु तत्कृपादृष्ट्यार्द्रितचित्ताः दुःखं निवेदयन्ति यज्ञ इति ॥ ३३ ॥

ईश्वरीं जगल्लक्ष्मीम् अनुवर्त्तनीमिति चित्सुखः ॥ ३४ ॥

सिद्धा अत्र आत्मारामाः ते इति चित्सुखः ॥ ३५ ॥

यजमाना इति चित्सुखः ॥ ३६ ॥

लोकपालास्तु तच्छ्रीविग्रहस्य दृश्यत्वं भौतिकत्वं च निवारयन्ति । दृष्टं किं न इति । किन्तु स्वयमेव प्रकाशस इत्यर्थः । तत्र हेतुः षष्ठः पञ्चभूतातिरिक्तो यस्त्वं सपञ्चभिर्भूतैः स्वोपाधिभिरेव भासि नात्मनेति यत् सैषा त्वदीया मायैव । मायाभिभूतानामेव तथा विवेको भवतीत्यर्थः । प्रत्यग्दृष्ट्या इति चित्सुखः ॥ ३७ ॥

प्रेयानिति अयमर्थः यस्त्वयि विश्वात्मनि आत्मनो जीवान् ईक्षेत त्वच्छक्तित्वात्त्वदनन्यत्वेनैव जानाति नतु पृथक् स्वतन्त्रत्वेनेक्षेत अमुतः अमुष्मात् यद्यपि ते प्रेयान्नास्ति वत्सल ! हे भृत्यप्रिय ! भृत्येशभावेन ये भजन्ति तेषां या अनन्यावृत्तिः अव्यभिचारिणी निजभक्तिस्तयैवानुगृहाण प्रस्तुतत्वेनास्मान् ज्ञानिभक्तानिति लभ्यत इति ॥ ३८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ॥

पदार्थभेदग्रहैर्विषयग्राहकैरिन्द्रियैस्तव एतत्स्वरूपं श्रीमूर्त्तिं यावन्न पश्येत् तावदेव ज्ञानस्याऽधिदैवस्यार्थस्याऽधिभूतस्य गुणस्याऽध्यात्मस्य चाश्रयः स्यात्।तत्स्वरूपे साक्षाद्दृष्टे सति नज्ञानादेराश्रयः किन्त्वप्राकृत एव स्यात् यतस्त्वं मायामयादसतोऽधिदैवादेर्व्यतिरिक्तश्चिद्रूपो न तैर्गृह्यमे इत्येतावत्तत्त्वन्तु वयं जानीमोऽत एते प्राकृतेन्द्रियाः पश्याम इत्यभिमानवन्तोऽपि तत्स्वरूपं नैव पश्यन्तीति भृग्वादिषु कटाक्षः ॥ ३१ ॥

इदं तव वपुर्विश्वमपि कृपया भाववन्तं करोतीति तत् । सुरविद्विट्क्षपणैर्दुष्टसंहारकैरित्यष्टभुजमिदं ते वपुरस्माभिः प्राकृतेन्द्रियैरप्यनिर्वाच्यया त्वत्कृपया दृष्टमेव आनन्दकरमित्यस्मदाद्यानन्दान्यथानुपपत्तिरेवात्र प्रमाणमिति ब्रह्मणि कटाक्षः ॥ ३२ ॥

केन अब्जाणा । शव शब्दस्योदकवाचित्वात् शवशयनं कमलं तन्नाभ शान्तमेधमुपरतपशुहिंसोत्सवं दृशा पुनीहीति त्वत्सन्निधानं विना वर्त्तमानैः सप्रयत्नैरप्येतैः किमपि न सिध्यतीत्यवगतमिति सर्वेष्वेव कटाक्षः ॥ ३३ ॥

अनन्वितमघट्टमानं यद्यस्मादात्मना स्वयं कर्माचरसि अनुतिष्ठसि अथच नाज्यसे न लिप्यसे । कर्मकारिणस्त्वन्ये सर्वे लिप्यन्ते एवेति ब्रह्मादिषु कटाक्षः । यतश्च अन्ये विभूतये सम्पदे ईश्वरीं लक्षीम् उपसेदुः । भेजुः यद्वा यत इति सार्वविभक्तिकस्तसिः यामित्यर्थः । भवांस्तु स्वयमेवानुवर्त्तमानां तां न मन्यते नाद्रियते ॥ ३४ ॥

सिद्धा इति केवलया भक्त्यैव प्रेमसिद्धिं प्राप्ता इत्यर्थः त्वत्कथैव मृष्टपीयूषनदी शुद्धामृतनदी तस्याम् अवगाढः निमग्नः दावं संसारज्वालां विस्मृतवान् । अतस्ततो न निष्क्रामति ब्रह्मसम्पन्नवत् ब्रह्मैक्यं प्राप्त इवेति किं कर्म करणाकरणलेपालेपविचारेण भगवतो लीलाकथामृते निमज्जामेति ऋषिषु कटाक्षः ॥ ३५ ॥

यजमानी दक्षपत्नी प्रसूतिः । श्रिया कान्तयेति मयि त्वद्दासस्वायम्भुवमनोः पुत्र्यां देवहूताविव तव महती कृपास्तीत्यवगतम् ।

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृत सारार्थदर्शिनी।

यतः स्वकान्तां श्रियं मद्गृहमनैषीस्तन्नोऽस्मान् रुद्रापराधविध्वस्तान् त्राहि। त्वामृते इति ब्रह्मादिसर्वदेवेषु कटाक्षः॥ ३६॥

असद्ग्रहैर्विषयग्राहिभिरिन्द्रियैस्त्वं किं नोदृष्टः अपि तु दृष्ट इत्यर्थः। असद्ग्रहैरिति पुंस्त्वमजहल्लिङ्गत्वात् प्रत्यगपि द्रष्टापि त्वं त्वत्कृपयैव दृश्यः स्या इत्यर्थः। यतस्त्वं षष्ठः पञ्चभूतातिरिक्तोऽपि पञ्चभिर्भूतैर्भौतिकशरीरो भासीत्येषा भवदीया मायैवेति त्वदीयश्रीविग्रहस्य भौतिकत्वं ये मन्यन्ते तैर्जरासन्धादिभिरिव दृष्टोऽपि त्वं माधुर्य्यानुपलम्भात् नैव दृष्ट इति शुष्कज्ञानिषु ऋषिषु देवेषु च कटाक्षः॥ ३७॥

त्वयि विश्वात्मनि आत्मनो जीवान् यः पृथङ्नेक्षेत त्वच्छक्तित्वात्त्वदनन्यत्वेनैव जानाति अमुतः अमुष्माद् यद्यपि ते प्रेयानन्यो नास्ति "प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं सच मम प्रिय,, इति त्वदुक्तेः। तथापि तदपि भृत्येशतया अहं ते भृत्यस्त्वं मे ईश इति भेदेन दासप्रभुभावेन उपधावतां सेवमानानां या अनन्यवृत्तिः अनन्यभक्त्या अनुवृत्तिस्तयैव तद्दानेनैवास्माननुगृहाण वयं निकृष्टास्त्वदभेदभावं प्राप्तुं कथं शक्नुम इति द्योतितया व्याजस्तुत्या दासा एव तथातिप्रिया इति ज्ञानिषु कटाक्षः। यदुक्तं त्वयैव "न तथा मे प्रियतम आत्मयोनिर्नशङ्करः। नच सङ्कर्षणो न श्रीर्नैवात्मा च यथा भवान्,,इति। नाहमात्मानमाशासे मद्भक्तैः साधुभिर्विनेति। तत्र लिङ्गं हे वत्सलेति त्वं भक्तवत्सल इति सर्वत्र श्रूयसे नतु ज्ञानि वत्सल इति॥ ३८॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः॥

ब्रह्मा त्वज्ज्ञानावधिमाह नैतदिति असौ पुरुषो जीवः यावत् ज्ञानस्य श्रोत्रादि ज्ञानेन्द्रियवर्गस्य गुणस्य गुणकार्यस्य आश्रयः देहेन्द्रियात्माभिमानवान् अर्थस्य गृहादेराश्रयास्तत्र ममेदमित्यभिमानवान् तावत्पदार्थभेदग्रहैः मायामयपदार्थभेदमात्रग्राहकैर्वाह्यवृत्तिभिरिन्द्रियैः भवतः एतत्स्वरूपं न ईक्षेत यतस्त्वं मायामयात् वाह्यवृत्तीन्द्रियग्राह्यात् मायिकपदार्थात् व्यतिरिक्तः॥ ३१॥

इन्द्रस्तु अनात्मज्ञो बहिर्वृत्तिभिरिन्द्रियैर्भगवतो रूपं पितामहोक्तं नेक्षते तन्महताऽऽदरेण स्तौति इदमिति। सुरविद्विषामसुराणां क्षपणैस्तत्क्षपणार्थमेवोदायुधैरष्टभिर्भुजदण्डैरुपलक्षितं तवेदं वपुरुपपन्नं सुनिष्पन्नं श्रुतिनिर्णीतमित्यर्थः हे अच्युत! यथा त्वमच्युतस्तथा तवानुरूपं तव वपुरिति सम्बोधनाभिप्रायः कथं भूतं विश्वम् भावयत्युत्पादयतीति तत् विश्वपूर्ववर्ति विश्वविलक्षणम् नित्यमप्राकृतमित्यर्थः॥ ३२॥

ऋत्विजां पत्न्यस्तु प्रस्तुतं यज्ञं प्रसङ्गादस्मांश्च कृपाऽवलोकनेन पुनीहि इति प्रार्थयन्ते यज्ञ इति। तव यजनाय केन ब्रह्मणा प्रथमं अयं यज्ञः सृष्टः स चेदानीं पशुपतिना विध्वस्तः हे यज्ञात्मन्! हे यज्ञमूर्ते! तं यज्ञं नोऽस्मांश्च दृशा नेत्रेण पुनीहि नलिनरुचेत्यनेन स्वविषये तत्कृपावलोकने औत्सुक्यं सूच्यते कीदृशं यज्ञं शवाः शेरते यत्र तच्छवशयनं श्मशानं तद्वदाभा यस्य सचासौ शान्तमेधः उपरतोत्सवस्तम्॥ ३३॥

ऋषयस्तु सर्वे परायत्तं कर्मवश्यमपूर्णं च ज्ञात्वा स्वायत्तत्वेन कर्मावश्यत्वेन च भगवन्तं स्तुवन्ति अनन्वितमिति। हे भगवन्! यद्यस्मात् आत्मना स्वेच्छानुसारेणैव नतु परायत्ततया कर्म च दधि अनुतिष्ठसि नतवज्यसे न लिप्यसे यस्माच्च यत इत्यत्र सार्व-

विभक्तिकस्तसिः यामीश्वरीं लक्ष्मीं विभूतये सम्पदे ब्रह्मादयः उपसेदुः भेजुः तां स्वयमनुवर्ततीमनुवर्तमानामपि भवान्न मन्यसे स्वविभूतिदात्रीं न मन्यसे स्वतः सिद्धसर्वविभूतिमत्त्वात् तस्मात्ते विचेष्टितं तव वृत्तम् अनन्वितं त्वदन्यत्रासंभावितं त्वय्येव सुसङ्गतमित्यर्थः॥ ३४॥

सिद्धास्तु विषयानन्दवासनां निर्नाशयिषवः ब्रह्मानन्दप्राप्तिकामाः शास्त्रानन्दमभिनन्दन्तः स्तुवन्ति अयमिति। अयं नोऽस्माकं मनएव वारणोगजः क्लेशा आध्यात्मिकादयस्तापा एव दावाग्नयस्तै र्दग्धः सन्तप्तः तृषा विषयवासनया आर्त्तः त्वत्कथैव मृष्टं शुद्धं पीयूषं तन्मयी या नदी तस्यामवगाढो निमग्नः दावं संसाराख्यवनभवं आध्यात्मिकादिक्लेशरूपमग्निं न सस्मार ब्रह्मसम्पन्नवत्ततो न निष्क्रामति त्वत्कथा श्रवणं न त्यजतीत्यर्थः॥ ३५॥

त्वामङ्गिनं विनाङ्गभूतैरन्यैर्देवैस्त्वदाराधनार्थो यज्ञो न शोभतेऽतस्तवागमनं शोभनमित्येवं दक्षपत्नी स्तौति स्वागतमिति। ते स्वागतं शोभनमागमनं जातम् श्रिया लक्ष्म्या सह नोऽस्मान् त्राहि त्वदेकशरणान् कुरु इदमेव यज्ञफलमिति भावः॥ ३६॥

लोकपालास्तु भगवदनुग्राह्यैरिन्द्रियैरेव भगवान् गृह्यते नतु वाह्यवृत्तिभिरिन्द्रियैरित्याहुःअसद्ग्रहैः असति अनित्ये संसारे ग्रहोऽभिनिवेशोयेषां तैरिन्द्रियैःदृग्भिर्मनोबुद्ध्यादिवृत्तिभिश्च प्रत्यग्द्रष्टा प्रत्यक्षोऽतीन्द्रियस्यापि द्रष्टा त्वं नोस्माभिर्दृष्टः किं निर्भ्रमत्वेन निश्चितः किं नेत्यर्थः "नसन्दृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चिदेनं नच क्षुषा गृह्यते नापि वाचा,,इत्यादि श्रुतिभ्यः असद्ग्रहैरित्यनेन त्वदनुगृहीतैः सद्ग्रहैस्तु त्वां त्वदनन्याः पश्यन्तीति द्योत्यते"मनसैवानुद्रष्टव्यः दृश्यते सूक्ष्मया बुद्ध्या दिव्यं ददामिते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम्" इत्यादि शास्त्रात् अतएव यस्त्वं षष्ठः पञ्चभूतकारणभूतः पञ्चभिर्भूतैः विश्वाकारेण स्थितैर्भासि विश्वरूपोभासि सोऽपिनोदृष्टः किं नेत्यर्थः कारणविज्ञानेन कार्यविज्ञानप्रतिज्ञानात् येन त्वया विज्ञानेन नु दृश्यं सर्वं दर्शनार्हं दृश्यते तथा च श्रुतिः "यद्विज्ञानेन सर्वं विज्ञातं भवती,,ति ननु लोकपालानां भवतामप्येवं विभेऽज्ञाने कोहेतुरित्यत्राहुःमायेति। हेभूमन्!एषाऽस्मज्ज्ञानावरणकर्त्री भवदीया माया प्रकृत्याख्या त्वदीया शक्तिः "मम माया दुरत्यया "माययापहृतज्ञाना,, इत्यादि श्रीमुखोक्तेः॥ ३७॥

योगेश्वरास्तु "तत्त्वमसि"क्षेत्रज्ञं चापिमां विद्धि "अंशोनानाव्यपदेशादन्यथा चापि दासकितवादित्वमधीयत एके,, इत्यादि श्रुतिस्मृतिसूत्रसिद्धान्तभूतद्वैताद्वैताख्यजीवब्रह्मसम्बन्धविज्ञानी भक्तस्तवातिप्रियोऽपि तथापि केवल भेदबुद्धयःलोकप्रसिद्धेन स्वस्वामिभावेन त्वां भजन्तोजना भक्तवत्सलेन त्वयाऽनुग्राह्या इति प्रार्थयमानाः स्तुवन्ति प्रेयानिति हेप्रभो! आत्मनः जीवान् त्वदंशभूतान् परस्परं त्वत्तश्च भिन्नस्वरूपानपि विश्वात्मनि सर्वात्मनि अंशिनि त्वयि पृथक् भिन्नान् यो नेक्षेतपश्येत् अमुतः अमुष्मात् अन्यस्ते प्रेयान् प्रेष्ठो नास्ति "ज्ञानीत्वात्मैव मेमतमिति,, श्रीमुखोक्तेश्च अथापि ईशतया नृपेत्यादिवत् केवलनियन्तृतया अव्यभिचारिण्या भक्त्या उपधावताम् हेवत्सल! हेभक्तवत्सल! अनुगृहाण प्रसीद॥ ३८॥

भाषाटीका

ब्रह्माजी बोले हे प्रभो! यह पुरुष भेदों की ग्रहण करने वाली इन इन्द्रियों से जितनी वस्तु देखता है सो आपका रूप नहीं है

जगदुद्भवस्थितिलयेषु दैवतो बहुभिद्यमानगुणायाऽऽत्ममायया।
रचितात्मभेदमतये स्वसंस्थया विनिवर्तितभ्रमगुणात्मने नमः॥ ३९॥

ब्रह्मो वाच।

नमस्ते श्रितसत्त्वाय धर्मादीनां च सूतये।
निर्गुणाय च यत्काष्ठां नाहं वेदाऽपरेऽपि च॥ ४०॥

अग्निरुवाच।

यत्तेजसाऽहं सुसमिद्धतेजा हव्यं वहे स्वध्वर आज्यसिक्तम्।
तं यज्ञियं पञ्चविधञ्च पञ्चभिः स्विष्टं यजुर्भिः प्रणतोऽस्मि यज्ञम्॥ ४१॥

देवा ऊचुः।

पुरा कल्पापाये स्वकृतमुदरीकृत्य विकृतं त्वमेवाद्यस्तस्मिन्सलिल उरगेन्द्राधिशयने।
पुमाञ्छेषे सिद्धैर्हृदि विमृशिताध्यात्मपदविः स एवाद्याक्ष्णोर्यः पथि चरसि भृत्यानवसि नः॥ ४२॥

भाषाटीका

क्योंकि आपतो ज्ञान विषय इन्द्रिय इन तीनों के आश्रय होने से सब मायिक पदार्थ से भिन्नहो॥ ३१॥

इन्द्र बोले हे अच्युत! जगत की रक्षा करने वाला मनदृष्टि को आनन्द देने वाला दैत्यों के नाश करने वाले तथा उद्यत आयुधों से युक्त आठ भुजदण्डों से युक्त जो वह भी आपका स्वरूप है सोभी दिव्यही है किन्तु कल्पित नहीं है॥ ३२॥

यज्ञ पत्नी बोली हे यज्ञ स्वरूप! आपके आराधन के इस यज्ञकुं दक्षने आरम्भ किया दक्षपर कुपित रुद्रने इसका ध्वंसकिया तब आज यह यज्ञ पशुमेधादि कर्म न होने से श्मशान तुल्य दीखताहै इसको आप अपनी कमलकी कान्ति के तुल्य नेत्र दृष्टि से पवित्र करो॥ ३३॥

ऋषि लोग बोले हे भगवन्! आपकी लीला बडी अद्भुत है, क्योंकि अपने शरीर से सब कर्म करते हो और पाप पुण्य से लिप्त नहीं होते हो और जिस ईश्वरी लक्ष्मीकुं सब ब्रह्मादिक विभूति के लिये पूजते हैं वही लक्ष्मी आपकी सेवा करती है तौभी आप उस लक्ष्मी को नहीं चाहते हो॥ ३४॥

सिद्ध लोग बोले हे भगवन्! हमारा यह मन रूप हस्ती संसारके क्लेशरूपी दावानल से जलता हुआ तथा तृषित हुआ आपकी कथारूपी शुद्ध अमृत नदी में प्रवेश होकर ब्रह्मानन्द में मग्नसा होकर उस दावाग्नि को नहीं स्मरण करता है और उसमें से नहीं निकलताहै॥ ३५॥

दक्षकी पत्नी बोली हे ईश! हे अधीश! आपका सुन्दर आगमनहुआ आप के अर्थ नमस्कार है आप प्रसन्नहोवो जैसे और अङ्गोंके रहने परभी मस्तकके न रहने से कबन्ध पुरुष नहीं शोभित होता है तैसे आप के विना यह यज्ञ शोभित नहीं होता है तिस से हे श्रीनिवास! अपनी प्रिया लक्ष्मी के सहित आप हमारी रक्षा करो॥ ३६॥

लोकपाल बोले हे भूमन्! आप सबके अन्तःकरणोंमें रह कर सबके जानने वाले हो आप के ही अनुग्रह से सब चेतनों को इन्द्रियों के द्वारा पदार्थ ज्ञान होता है तब तिन आपको हमलोग क्या इन असत् पदार्थ माही इन्द्रियों से देख सक्ते हैं किन्तु नहीं जो आप पांच भूतों से भिन्न छठे होकर के भी पांच भूतों के साथ रहे से मालूम पडते हो यह केवल आपकी मायाहै॥ ३७॥

योगेश्वर बोले हे प्रभो! हे ईश! हे भक्तवत्सल! जो पुरुष सब जीवों के अन्तर्यामी होने से उन जीवों को आपसे पृथक् नहीं देखता है उस पुरुष से दूसरा आपको प्रिय नहीं है तौभी अनन्य वृत्ति वाली भक्ति से शास्त्रोक्त विधिसे भजनेवाले हम लोगों पर आप अनुग्रहकरो॥ ३८॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका

अव्यभिचारिणी भक्तिः कथं स्याद्भजनीयानां बहुत्वादित्याशङ्क्याहुः जगतउद्भवादिषु निमित्तेषु दैवतो जीवादृष्टाद् बहुधाभिद्यमाना गुणा यस्यास्तया स्वमाययाऽऽत्मनि स्वरूपे रचिता ब्रह्मादिभेदमतिर्येन तस्मै स्वसंस्थया केवलस्वरूपावस्थानेन च विनिवर्त्तितो भेदभ्रमो गुणाश्च तद्धेतव आत्मनि येन तस्मै॥ ३९॥

शब्दब्रह्म स्तौति नमस्त इति, श्रितं स्वीकृतं सत्त्वं येनातोधर्मादिफलप्रसवित्रे ननु सत्त्वगुणत्वं निर्गुणत्वं चैकस्य कथमित्याशङ्क्याह यस्य काष्ठां तत्त्वं नाहं वेद्मि अपरे रुद्रादयश्च नविदुस्तस्मै॥४०॥

अग्निस्तु यज्ञमूर्त्तिम् प्रणमाति। यस्य तेजसा सुष्ठु समिद्धं प्रदीप्तं तेजोयस्य सोऽहं प्रशस्तेऽध्वरे हविर्वहामि तं यज्ञियं यज्ञाय हितं पालकम् यज्ञं यज्ञमूर्त्तिम् पञ्चविधत्वमैतरेयके उक्तं "स एष यज्ञः पञ्चविधोऽग्निहोत्रं दर्शपौर्णमासौ चातुर्मास्यानि पशुः सोमः" इति पञ्चभिर्यजुर्भिर्यज्ञमन्त्रैः स्विष्टं सुपूजितम् तथाच श्रुतिः "आश्रावयेति चतुरक्षरमस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरं यजेति द्व्यक्षरं ये यजामहइति पञ्चाक्षरं द्व्यक्षरो वषट्कारः" स्मृतिश्च चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पञ्चभिरेवच। हूयते च पुनर्द्वाभ्यां स मे विष्णुः प्रसीदतिवि" ति॥ ४१॥

देवास्तु सत्यं वयमपि देवास्तथापि जगदाद्यन्तयोस्त्वमेव नान्यः कश्चिदित्याहुः पुरेति। कल्पापाये प्रलये विकृतं कार्यजातमुदरीकृत्य संहृत्य त्वमेवाद्यः पुमानुरगेन्द्र एवाधिकं शयनं शय्या

गन्धर्वा ऊचुः

अंशांशास्ते देवमरीच्यादय एते ब्रह्मेन्द्राद्या देवगणा रुद्रपुरोगाः ।
क्रीडाभाण्डं विश्वमिदं यस्य विभूमंस्तस्मै नित्यं नाथ ! नमस्ते करवाम ॥ ४३ ॥

विद्याधरा ऊचुः

त्वन्माययाऽर्थमभिपद्य कलेवरेऽस्मिन् कृत्वा ममाहमिति दुर्मतिरुत्पथैः स्वैः ।
क्षिप्तोऽप्यसद्विषयलालस आत्ममोहं युष्मत्कथाऽमृतनिषेवक उद्व्युदस्येत् ॥ ४४ ॥

ब्राह्मणा ऊचुः

त्वं क्रतुस्त्वं हविस्त्वं हुताशः स्वयं त्वं हि मन्त्रः समिद्दर्भपात्राणि च ।
त्वं सदस्यर्त्विजो दम्पती देवता अग्निहोत्रं स्वधा सोम आज्यं पशुः ॥ ४५ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ॥

तस्मिन् शेषे शयनं करोषि सिद्धैर्जनलोकादिवासिभिर्विमृशिता विचिन्तिताऽध्यात्मपदवी ज्ञानमार्गो यस्य स एव त्वं य इदानीमक्ष्णोः पथि चरसि प्रत्यक्षोऽसि अवसि रक्षसि ॥ ४२ ॥

गन्धर्वाप्सरसस्तु वयं भिया केवलं सर्वानपि परमेश्वरत्वेनोपश्लोकयामस्त्वमेव तु परमेश्वरोऽन्ये तु त्वदंशा एवेत्याहुः अंशांशा इति। हे विभूमन्! महत्तम! क्रीडाभाण्डं क्रीडोपकरणं विश्वं ब्रह्माण्डं यस्य तस्मै ते नमनं कुर्मः ॥ ४३ ॥

विद्याधरास्तु केवलं विद्याभिः सम्पदः प्राप्यन्ते अहङ्कारादिव्यामोहालब्धेस्तु त्वत्कथाश्रवणं विना नास्तीत्याहुः अर्थं पुरुषार्थसाधनं कलेवरमभिपद्य प्राप्य त्वन्माययाऽस्मिन्ममेत्यहमिति चाभिमानं कृत्वेममात्ममोहं युष्मत्कथाऽमृतनिषेवक उदुच्चैर्व्युदस्येत् परित्यजेन्नान्यः ननु पुत्रादिभिरधिक्षिप्तो दुःखितः सन्परित्यजेदेव नेत्याहुः क्षिप्तोऽपि दुर्मतिः असत्सु विषयेष्वेव लालसा तृष्णा यस्य सः ॥ ४४ ॥

ब्राह्मणाः स्तुवन्ति त्वमिति त्रिभिः। सदस्याश्च ऋत्विजश्च ४५॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविराचिता दीपिन्याख्या दीपिका टिप्पणी ।

स्वस्वरूपे भानुस्थानीये रचिता प्रकटिता रश्मिस्थानीयानां ब्रह्मादीनां भेदमतिर्नानात्वज्ञानं येन तद्रूपा वा भेदमतिर्येन तथा च भजनीयास्ते ब्रह्मादयो न स्वतन्त्रा इति तान्विहायाऽव्यभिचारिणी भक्तिस्सम्भवत्येवेत्यर्थः तस्य स्वतन्त्रत्वे हेतुमाह स्वसंस्थयेति। केवलेति मायाशबलत्वव्युदासः भेदभ्रमो हि मायावशीकृते जीव एव सम्भवति नतु मायानियन्तरि भगवति तद्धेतवः भ्रमजनकाः गुणा अपि तत्रैव प्रभवन्ति गुणा जीवस्यैव मे इत्युक्तत्वात् ॥ ३९ ॥

स्वीकृतं स्वसान्निध्येनोपकृतम् अतः श्रितसत्त्वत्वात् धर्मादीत्यादिना ज्ञानवैराग्यादिपरिग्रहः तत्त्वं नाहं वेदोऽपि वेदेति एकस्य सत्त्वगुणात्मनो गुणत्वमध्यमाकारत्वविभुत्वादीनामचिन्त्यशक्तिमयत्वं वेदेनैव व्यवस्थापितम ॥ ४० ॥

अग्निहोत्रम् "अग्निहोत्रं जुहोति स्वर्गकाम„ इति श्रुतेः अग्निहोत्रशब्दश्चात्र तत्प्रख्यन्यायेन कर्मनामधेयपरः अग्निहोत्राख्यहोमेनेष्टं भावयेदिति वाक्यार्थः दर्शपौर्णमासौ "दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेत„ इति श्रुतेः दर्शपौर्णमाससंज्ञकेन यागेनेष्टं भावयेदिति वाक्यार्थः

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिन्याख्या दीपिका टिप्पणी ।

चातुर्मास्यानि "चातुर्मास्येन यजेत„ इति श्रुतेः चातुर्मास्यसंज्ञकेन यागेनेष्टं भावयेदिति वाक्यार्थः पशुः "पशुना यजेते„ति श्रुतेः पशुना यागं भावयेदिति वाक्यार्थः सोमः "सोमेन यजेते„ति श्रुतेः अत्र गुणकर्मणोर्मानान्तरेणाऽप्राप्तत्वान्मत्वर्थलक्षणाया विशिष्टविधानेन चोभयविधाने सोमेन यागं भावयेत् यागेनेष्टं भावयेदिति वाक्यभेदः विशिष्टस्यैकस्य विधानात् तथा च सोमवता यागेनेष्टं भावयेदिति वाक्यार्थः यज्ञमन्त्रैरिति प्रयोगसमवेतार्थस्मारका मन्त्राः प्रयोगकाले व्याप्रियन्ते प्रयोगविधौ मन्त्रेणैव स्मर्त्तव्यमिति नियमविध्याश्रयणात् स्मृतौ श्रुत्युक्तमन्त्रा एवानुस्मृताः शिष्टं स्पष्टम्॥४१

देवाः पूज्याः यः प्रत्यक्षोऽसि अवसि च स त्वं य आधन्तयोर्वर्त्तमानः पुरुषः स एवाऽसि ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

अन्यः भक्तिरहितो विद्यावानपि ॥ ४४ ॥ ॥ ४५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ननु भगवतो विश्वात्मकत्वे विश्वगतदोषाणां परमात्मन्यापत्तिस्तनः सुखदुःखाद्यनुभवश्च जीववत्तत्राहुः जगदिति जगतउत्पत्तिस्थितिलयेषु निमित्तभूतेषु जगदुद्भवाद्यर्थमित्यर्थः दैवतो दैवात् देवो भगवान् तत्सम्बन्धिसङ्कल्पो दैवस्तस्मात् बहुभिद्यमानगुणाया बहुधाभिद्यमाना गुणाः ब्रह्मरुद्रादिदेहरूपेणपरिणम्यमानाः सत्त्वादिगुणाः यस्यास्तयात्ममायया रचितात्मभेदमतये रचितः आत्मनि योभेदः देवत्वमनुष्यत्वादिरूपः तद्विषया मतिर्बुद्धिर्यस्य तस्मै देहात्माभिमानान्वितत्तत्त्रज्ञशरीरायेत्यर्थः यद्वा बहुभिद्यमानगुणाया बहुभिद्यमानाः देवमनुष्यपशुपादपादिरूपेण परिणम्यमानाः सत्त्वादिगुणा यस्याः तया आत्मनः परमात्मनो मायया तच्छरीरभूतया माययेत्यर्थः "अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः जनयन्तीं सरूपाः गुणैर्विचित्राः सृजतीं सरूपाः प्रकृतिं प्रजा" इत्यादिकमत्रानुसन्धेयम् एवम्भूतया मायया दैवात् भगवत्सङ्कल्पात् जगदुद्भवस्थितिलयेषु सत्सु अत्रात्ममाययेत्यनेन आत्मसम्बन्धित्वावगमात्सम्बन्धसामान्यस्य विशेषपर्यवसानजिज्ञासायां "यस्यात्मा शरीरं यस्याव्यक्तं शरीर„मिति श्रुतिव्यवस्थापितशरीरशरीरिभावरूपसम्बन्धविशेषे पर्यवसानात् ब्रह्मात्मिकायाः मायाया जगदुपादानत्वमवगन्तव्यं जगदुपादानभूतया मायया जगदुत्पत्त्यादिषु सत्सु स्वसंस्थया स्वस्य संस्था सम्यगवस्थितिः

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तयारचितात्मभेदमतये रचिता आत्मभेदा आत्मगता देवत्वमनुष्यत्वादयो भेदास्तद्विषया मतिर्यस्य "तस्मै तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवत् अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि नामरूपे व्याकरो"दित्यादि श्रुत्युक्तरीत्या स्वस्य चिदचिदन्तरात्मतयाऽनुप्रवेशेन चिदचिद्गतनामरूपभेदस्य स्वपर्यन्तत्वव्याचिकीर्षेव इत्यर्थ चिदचिद्गतनामरूपभेदस्य चिदचिद्द्वारा स्वपर्यन्तत्वानुद्रष्ट्र इत्यर्थः एवंभूतायपि विनिवर्त्तितभ्रमगुणात्मने विशेषेण निवर्तिता विनिवर्तिता नित्यानिवर्त्तिता भ्रमः अन्यथा ज्ञानविपरीतज्ञानादिरूपाः गुणाः तद्धेतवो रजस्तम आदिगुणाः आत्मनि येन तस्मै स्वेनैव प्रकाशेन नित्यनिवर्तितहेयायेत्यर्थः अनेन विश्वगतदोषापत्तिः परिहृता एवं भूताय ते नमः केवलं नमस्कुर्मो नतु त्वद्गुणान् वर्णयितुं शक्नुम इतिभावः॥ ३९ ॥

योगीश्वरैः निरस्तनिखिलहेयत्वेन स्तुते भगवति स भगवान् किं निर्गुण इत्याशङ्कायां निरस्तनिखिलहेयः समस्तकल्याणगुणश्चेति स्तुवन्नमस्करोति शब्दब्रह्म नम इति अत्र शब्दब्रह्मशब्देन वेदा विवक्षिताः निर्गुणाय निर्गताः सत्त्वरजस्तमआदयो हेयगुणा यस्मात् तस्मै निरस्तनिखिलदोषायेत्यर्थः कल्याणगुणवत्त्वमाह धर्मादीनां धर्मार्थादीनां प्रसूतये प्रकृष्टा सूतिर्यस्मात् स प्रसूतिः तस्मै प्रसवित्र इत्यर्थः धर्मप्रसवितृत्वं धर्मादिप्रकाशकवेदोत्सर्जनद्वारा तथा च श्रुतिः "तस्य ह वा एतस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेद । इति यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै,, इति । स्मृतिश्च "अनादिनिधना ह्येषा वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा । आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रसूतय" इति अनेन मन्त्रेण सर्वकारणत्वतदुपयुक्तसर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वहितोपदेष्टृत्ववात्सल्यादिकल्याणगुणजातं विवक्षितं तर्हि कति कल्याणगुणा इत्यत्र तेषामानन्त्यमाह तत्काष्ठां तेषां तत्स्वरूपरूपगुणविभूतीनां काष्ठाम् अवधिमहं शब्दब्रह्म न वेद न जानामि अपरे ब्रह्मादयो न विदुः अहमेव न जानामि कुतोऽपरे मदायत्तसूक्ष्मदर्शिनो जानीयुरिति कैमुत्यनयोऽत्र विवक्षितः अत्र ज्ञेयत्वनिषेधो न स्वरूपगुणादिविषयः किन्तु तदियत्ताविषयः तथा च श्रूयते "यस्यामतं तस्य मतं मतंयस्य न वेद सः । यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् । अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम्" इति परिच्छिन्नत्वेन जानतोऽमतम् अपरिच्छिन्नत्वेन जानतस्तुमतमित्यर्थः ४०

एवं शब्दब्रह्मणि निरस्तनिखिलहेयत्वेन समस्तकल्याणविशिष्टत्वेन भगवन्तं स्तुतवति तदभिनन्द्याग्निः सर्वतेजसामाच्छादकत्वसर्वतेजः प्रकाशाऽऽपादकत्वादिकल्याणगुणान्तरविशिष्टत्वेन स्तुवन्नमस्करोति यत्तेजसेति यस्य भगवतस्तेजसा प्रकाशेन सुष्ठुसमिद्धं प्रदीप्तं तेजो यस्य सोऽहम् अनेन स्वस्य तत्प्रकाशेन सुसमिद्धतेजस्त्वकथनेन तत्तेजसा विना स्वस्यासुसमिद्धतेजस्त्वमुक्तम् एतदेव हि सर्वतेजसामाच्छादकत्वं यत्स्वायत्तं सर्वतेजसां प्रकाशनमिति अहमिति सूर्यादीनामुपलक्षणं तथा च श्रूयते "न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोयमग्निः तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति" इति त्वदाहितशक्तीनामेवास्माकं स्वस्वकार्यक्षमत्वमित्याह यत्तेजसा सुसमिद्धतेजाः अहमध्वरे आज्यसिक्तं हविर्वहामि उद्देश्यामिन्द्रादिदेवतां प्रति नयामीत्यर्थः तं यज्ञियं यज्ञाय हितं यज्ञोद्देश्येन्द्रादिदेवतामूर्तिमित्यर्थः पञ्चविधं त्रेतासभ्यावसथ्यरूपेण पञ्चविधाग्निशरीरिणं पञ्चभिर्यजुर्भिः आश्रावयेति चतुरक्षरमस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरं यजेति द्व्यक्षरं ये यजामहइति पञ्चाक्षरं द्व्यक्षरो वषट्कारइति श्रुत्युक्तैः पञ्चभिर्यजुर्भिः

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका

स्विष्टं सुष्ठुपूजितं तथा चोक्तं "चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पञ्चभिरेव च ॥ हूयते च पुनर्द्वाभ्यां समे विष्णुः प्रसीदतु" इति नित्यम् प्रणतोऽस्मि नमस्कृतवानस्मि ॥ ४१ ॥

अग्नाविन्द्रादिदेवतात्मकत्वेन सर्वयज्ञमूर्तित्वेन च भगवन्तं स्तुतवत्र जगत्कारणस्य तवेदं सर्वमुपपन्नमिति मन्वाना देवाः सौलभ्यादिति कल्याणगुणान्तरविशिष्टत्वेन स्तुवन्ति पुरेति॥आद्यः सर्वोपादानभूतः पुमान् पुरा अग्रे सृष्टेः प्रागित्यर्थः कल्पापाये प्राक्तनकल्पान्ते स्वकृतं स्वसृष्टं विकृतं कार्यवर्गमुदरीकृत्य उदरे निक्षिप्य संहृत्येति यावत् उरगेन्द्रः शेषः स एवाधिशयनं शय्या यस्मिन् तस्मिन् सलिले शेषे शयितवानसि सिद्धैर्जनलोकवासिभिः हृदि विमृशिता अध्यात्मपदवी स्वात्मतत्त्वज्ञानमार्गो यस्य स योगपरिशुद्धमनोग्राह्य इत्यर्थः एवं भूतोऽपि त्वमेवाद्य अधुना अक्ष्णोः पथिचरासि प्रत्यक्षोऽसि वाङ्मनसागोचरस्त्वं सौलभ्यातिरेकात्प्रत्यक्षोऽसीत्यर्थः भृत्यान्नः अस्मान् अवसि पालयसि अनेन भृत्यानुग्रहकातरत्वमुक्तम् ॥ ४२ ॥

देवेषु सर्वकारणत्वसौलभ्यादि गुणविशिष्टत्वेन स्तुतवत्सु गन्धर्वाप्सरसस्त्वत्कार्यभूतमिदं कृत्स्नं जगत्त्वल्लीलोपकरणमिति स्तुवन्तो नमस्कुर्वन्ति अंशांशा इति हे भूमन् ! कृत्स्नं जगदन्तर्बहिश्च व्याप्य वर्तमान ! हे देव ! द्योतमान ! मरीचिरादिर्मुख्यो येषां तथा ब्रह्मेन्द्रौ आद्यौ मुख्यौ येषां रुद्रः पुरोगो मुख्यो येषाम् एते देवगणास्ते तव अंशांशा अत्र देवगणानां मरीचिब्रह्मेन्द्ररुद्रमुख्यत्वकथनं सृष्टिस्थित्याद्यधिकाराधिकृतदेवताबहुत्वाभिप्रायेण तत्र व्यष्टिस्रष्टॄणां मध्ये चतुर्मुखस्य मरीच्यादीनां च प्रधानत्वात् ब्रह्मादयो मरीच्यादय इति चोक्तं तत्रापि प्राधान्याप्राधान्याभिप्रायेण ब्रह्मादयो मरीच्यादय इति च कोटिद्वयेनोक्तिः इन्द्रपुरोगत्वकथनं पालनाधिकारिदिगीशान्तराभिप्रायेण रुद्रपुरोगत्वकथनं तु संहाराधिकार्यभिप्रायेण एवं सर्वेषांभगवदंशांशत्वं ज्ञानशक्तिबलादिभगवद्गुणलेशाऽभिव्यक्तिकृतमिति वेदितव्यं विशिष्टवस्त्वेकदेशरूपांशत्वन्तु सर्वजीवसाधारणमिति तद्विशिष्य न वक्तव्यं क्रीडाभाण्डं क्रीडापरिकरः इदं विश्वं ब्रह्माण्डं यस्य तस्मै ते तुभ्यं नमः हे नाथ ! ते करवाम कैङ्कर्यमिति शेषः ॥ ४३ ॥

एवं दक्षादिषु गन्धर्वाप्सरोऽन्तेषु तत्तत्कल्याणगुणविशिष्टं भगवन्तं स्तुतवत्सु तावदास्तां कल्याणगुणवर्णनमसङ्ख्येयत्वात्तेषाम् इदन्त्वद्भुतमाहात्म्यं त्वत्कथामृतमित्याहुः विद्याधराः त्वन्माययेति त्वन्मायया त्वत्सङ्कल्पेन अर्थं सर्वपुरुषार्थसाधनं नृदेहमभिपद्य अस्मिन् कलेवरे तदनुबन्धिनि च ममाहमितिदुर्मतिं दुर्बुद्धिं कृत्वापि दुर्मतिरिति प्रथमान्तपाठेऽहमिति शेषः अहं ममाभिमानंकृत्वेत्यर्थः अतएव दुर्मतिः वैषयिकसुखलाभे दुःखितचित्तोऽपि उत्पथैः लोकवेदमर्यादोल्लङ्घिभिः स्वैःपुत्रादिभिः क्षिप्तोऽपि तिरस्कृतोऽपिअसद्विषयेषु प्रकृतिपरिणामरूपशब्दादिविषयेष्वासक्तोऽपियादियुष्मत्कथामृतनिषेवकः युष्मत्कथैवामृतं तन्नितरां सेवतइति युष्मत्कथामृतनिषेवकः सेवनमत्र श्रवणश्रावणादिरूपं विवक्षितं तर्हि आत्ममोहम् अहङ्कारममकाररूपं मोहम् उद्व्युदस्येत् उच्चैर्व्युदस्येत् परित्यजेत् मुक्तो भवेदितिभावः अहम्ममाभिमानग्रस्तस्यासद्विषयप्रवणस्याऽत्ममोहनिवर्त्तनद्वारा मुक्तिसाधनं त्वत्कथामृतमेव नान्य उपायोऽस्तीति इदं त्वत्कथामृतमाहात्म्यमत्यद्भुतमितिभावः ॥ ४४ ॥

ब्राह्मणास्तु तावदास्तां कथामृतमाहात्म्यमिदं त्वद्भुततमं त्वन्नाममाहात्म्यमिति कथयिष्यन्तः प्रकृतयज्ञनिर्वृत्त्याचिकाङ्क्षया यज्ञयज्ञसाधनमूर्तित्वेन स्तुवन्तस्तत्प्रसादं प्रार्थयन्ते त्वमिति त्रिभिः

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका।

त्वं क्रतुर्यज्ञः हविः पुरोडाशादिः सदस्याश्च ऋत्विजश्च ते त्वमेव हुताशस्त्वत्तारूपः देवता इन्द्रादयः अग्निहोत्रम् अग्निहोत्राख्यकर्मविशेषः क्रतुरित्यनेन यागात्मकत्वमुक्तम् अग्निहोत्रमिति होमात्मकत्वं देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागात्मको यागः स एव प्रक्षेपादिको होमः सर्वत्र सामानाधिकरण्यं शरीरात्मभावनिबन्धनम् ॥ ४५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थ कृत पदरत्नावली।

विश्वान्तर्यामित्वं तत्स्वामित्वं च हरेरेव मुख्यमित्याशयेनाहुः जगदिति जगदुद्भवस्थितिलयेषु जगदुत्पत्तिस्थितिसंहारेषु लीलया प्रविभज्यमानगुणाया सृष्टौ रजः स्थितौ सत्त्वं संहारे तम इति प्रकारेण विभज्यमानाः पृथक्क्रियमाणाः सत्त्वादिगुणा यस्याः सा तयात्माधीनया मायया प्रकृत्या जडया मिथ्याज्ञानं जनयतीश्वरः तस्य भ्रमश्च। सत्त्वाद्या न सन्ति परमेशितुरितिवचनात् प्रकृत्या रचिता कृताऽऽत्मनां जीवानां भेदमतिर्मिथ्याज्ञानं येन स तथा तस्मै स्वसंस्थया एवार्थे हि शब्दः स्वरूपस्थित्यैव महिमलक्षणया अतिवर्तिता निरस्ता भ्रमो गुणाश्च सत्त्वाद्या यस्मात्स तथा स चासौ आत्मा चेत्यतिवर्तितभ्रमगुणात्मा तस्मै हे अतिवर्तितभ्रम ज्ञानानन्दादिगुणात्मन इति भिन्नं वा पदं हि शब्दो ज्ञानानन्दात्मनो हरेरुपाधिना भ्रमयोग्यत्वं निवारयति ३९

हे अमित! अनन्त! ते तुभ्यं नमः तत्त्वायाऽद्वयज्ञानाय अमिताऽऽयारोपितरूपायेति वा धर्मादीनामस्माकं च भूतय उत्पत्तिकारणाय चशब्देनास्मत्कारणत्वं निवारयति कारणस्य रजआदिगुणासंसर्गो नास्तीत्याह निर्गुणायेति सृष्टौ प्रवर्तमानस्य तद्गुणाऽस्पर्शो माहात्म्यातिशयाद्युज्यत इतीममर्थं च शब्देन वक्ति अप्रमाणतिः सम्यक् स्वरूपज्ञानाऽभावेऽपि सामान्यज्ञानेव घटत इति भावेनाह यत्काष्ठामिति "काष्ठोत्कर्षे सीम्नि दिशी,,ति यादवः अपरे मदर्वाचीनाः कुतो विदुर्न कुतोऽपीत्यर्थः अनेनाऽस्य परमात्मत्वे न कोऽपि सन्देह इति दर्शितम् ॥ ४० ॥

अनेनापि महाशङ्कामुन्मूलयति यत्तेजसेति यस्य हरेस्तेजसा "यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामक,,मिति वचनात् सुसमिद्धतेजाः पूज्यत्वेन सम्यक् प्रवृद्धं तेजो बलं यस्य स तथा अहं जातवेदा अध्वरे यज्ञे आज्यसिक्तमाज्येन युतं हव्यं वहामि देवान्प्राप्य विभज्यार्पयामीत्यर्थः ओश्रावय अस्तु श्रौषट् यज येयजामहे वौषडिति यजुर्वेदगतैर्यजुर्भिः पञ्चमन्त्रैः स्विष्टं सुष्ठु पूजितं तं पञ्चविधं पञ्चधा विभक्तविग्रहं यज्ञं यज्ञपुरुषं यज्ञेशं यज्ञभावनं यज्ञभुजमित्येवं विधं भगवन्तं प्रणतोऽस्मीत्यन्वयः यज्ञं यज्ञेशमित्यादिपञ्चविधमिति वा योज्यम् उक्तं च। "यज्ञो यज्ञपुमांश्चैव यज्ञेशो यज्ञभावनः। यज्ञभुक् चेति पञ्चात्मा यज्ञेष्विज्यो हरिः स्वय,,मिति ओश्रावयास्तु श्रौषड्यजाणो ये यजामहे वषट्कारान्तकैर्नित्यं यजुर्भिः पञ्चभिर्विभु,,रिति ॥ ४१ ॥

कल्पापाये प्रलये स्वेन कृतं विकृतं कार्यरूपं जगदुदरीकृत्य उदरे निधाय यज्जलं सृष्टिकाले त्वया पीतं तस्मिन्सलिले उरगेन्द्र एवाधिकं शयनम् उरगेन्द्राधिशयनं तस्मिन्नाद्यः पुमांस्त्वं शेषे अत्र प्रमाणं चाहुः सिद्धैर्मुक्तैर्वेदैर्वा विमृशिता विचारिता अध्यात्मनः परमात्मनः पदवी यस्य स विमृशिताध्यात्मपदविः य एवंविधः श्रीनारायणः स एव नाम्यः अद्य नोऽक्ष्णोः पथि चक्षुर्विषये चरसि भृत्यानस्मानवसि च शब्देन भृत्यरक्षणमेव प्रयोजनं नान्यदित्यर्थं निर्धारयति नैतत्स्वरूपं भवत इत्यादिना यदुक्तं तन्निर्धारितमनेनेति ॥ ४२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली

हे देव! आशासानाः फलमाकाङ्क्षमाणा य एते मरीच्यादयो य एते ब्रह्मेन्द्राद्याः स्वर्गणा य एते रुद्रपुरोगमा भूतगणाः इदं विश्वं विभूम्नो यस्य तव क्रीडाभाण्डं क्रीडोपकरणं वर्तत इत्यन्वयः हेनाथ! तस्मै ते तुभ्यं नित्यं नमः करवाम इत्यनेनापि सर्वशङ्कोन्मूलिता ॥ ४३ ॥

अव्यक्तादेस्त्वद्रूपकल्पनायास्त्वदिच्छाधीनत्वात्त्वत्प्रसादेनैव निरासः स्यादित्याशयेन विद्याधराः स्तुवन्तीत्याह त्वन्माययेति त्वन्मायया त्वदिच्छया त्वदधीनया प्रकृत्या च रचितमर्थं देहकलत्रादिलक्षणमभिपद्य दुर्मतिर्दुःखितमतिः अस्मिन्कलेवरे ममाहमिति मतिं कृत्वाऽतएव उत्पथैर्दुर्मार्गवर्तिभिः स्वैरिन्द्रियैः क्षिप्तोऽसत्स्वमङ्गलेषु विषयेषु लालस उत्कण्ठावानपि पुमान्युष्मत्कथारसनिषेवक आत्मा मुह्यत्यनेनेत्यात्ममोहः संसारस्तमुदव्युदस्येन्निरस्यन्नीत्यन्वयः ॥ ४४ ॥

ब्राह्मणास्तुतिव्याजेन हरेः सर्वस्वातन्त्र्यं द्रढयन्ति त्वं क्रतुरित्याद्यभेदोक्तिरन्तर्यामिविषयेति ज्ञातव्यम्। तदुक्तम् सर्वशब्दाभिधेयत्वं सर्वान्तर्यामिकत्वतः। न तु सर्वस्वरूपत्वात्सर्वभिन्नो यतो हरिरिति अपभ्रष्टचेतनैक्याभावेऽपि ब्रह्मरुद्रादिविशिष्टचेतनैक्यं किं न स्यादिति चेत्तन्न प्रमाणविरुद्धत्वात् तदुक्तम् "अन्तर्यामिस्वरूपेण ब्रह्मरुद्राद्यभिन्नता। नतु जीवस्वरूपेण जीवा भिन्ना यतो हरेः। विशेषाभेदवचनं सन्निधानविशेषतः। सन्निधानं तु तत्प्रोक्तं सामर्थ्यव्यञ्जनं हरे,,रिति ॥ ४५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः।

ननु योगेश्वरत्वाद्यभिमाने सति भृत्यत्वाद्यभिमानः कुतः स्यादुच्यते। सर्वोऽप्यन्योऽभिमानस्त्वन्मायागुणभेदभ्रमेणैव जीवेषु रचितः ततः स्वस्फूर्त्या तस्मिन्निवर्त्तिते त्वत्प्रसादात् सोऽपि स्यादित्याहुः जगदिति। आत्मनां जीवानां भेदमतिर्नानाऽभिमानः ॥३८॥

शब्द ब्रह्मोवाचेति अत्रायं विरिञ्चिः पूर्वत्र तु यज्ञाधिकारीति वा। पक्षे चात्र पूर्वं ब्रह्माऽपेक्षया यदिन्द्रस्य ज्ञानाधिक्यं स्वामिभिर्दर्शितं तदपि युक्तमेव मन्तव्यम् ॥ ४०—४९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ॥

ननु परब्रह्मणो मम मायाशावल्य एव साकारत्वं तस्मिंश्च सति भृत्येश भावस्तत्र च सति भक्तवात्सल्यमिति; केचिद्व्याचक्षते। सत्यं ते भ्रान्ता एवेत्याहुः। जगदिति। दैवतो जीवाऽदृष्टात् बहुधा भिद्यमाना गुणा यस्यास्तया स्वमायया रचिता आत्मनि स्वस्वरूपे सृष्ट्याद्यर्थं ब्रह्मादिभेदमतिर्येन तस्मै स्वसंस्थया स्वरूपावस्थानेन तु विनिवर्त्तितो भ्रमरूपो गुणात्मा गुणबुद्धिर्येन तस्मै। आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिरित्यमरः ॥ ३९ ॥

ब्रह्मोवाचेति तत्रत्योपयोगि कर्मप्रतिपादको वेदः वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्मेत्यमरः। श्रितं सत्त्वं सत्त्वगुणोऽयं धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याणां भूतये उत्पत्त्यै काष्ठां तत्त्वम् अपरेऽपि ज्ञानप्रतिपादका वेदाश्च न विदुः किमुतैते इति कर्मिषु ज्ञानिषु च कटाक्षः ॥ ४० ॥

यज्ञकुण्डस्थोऽग्निराह, यत्तेजसेति स्वध्वरे प्रशस्त यज्ञे हव्यं हविर्वहामि केवलं नतु तव तत्त्वं जानामीति ज्ञानाभिमानियाज्ञिकेषु कटाक्षः। तं यज्ञियं यज्ञाय हितं पञ्चविधत्वमैतरेयक उक्तं। स एव यज्ञः। पञ्चविधोऽग्निहोत्रं दर्शपौर्णमासश्चातुर्मास्यानि पशुसोम इति पञ्चभिर्यजुर्भिर्मन्त्रैः स्विष्टं। तथा च श्रुतिः। आश्रावयेति चतुरक्षरम् अस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरं यजेति द्व्यक्षरं येयजामह

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

इति पश्चात्तरं द्व्यक्षरो वषट्कार इति स्मृतिश्च चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पञ्चभिरेव च ॥ हूयते च पुनर्द्वाभ्यां स मे विष्णुः प्रसीदत्विति यज्ञं यज्ञमूर्त्तिम् ॥ ४१ ॥

स्वकृतं स्वसृष्टं विकृतं कार्यजातम् उदरीकृत्य उदरस्थीकृत्य विमृशिता अध्यात्मपदवी ज्ञानमार्गो यस्य सः । भृत्यान् अवसि पालयसीति पथि चरसीत्याभ्यां द्वाभ्यां त्वत्पालितैर्भृत्यैरेव त्वं दृश्यसे ज्ञायसे नान्यैरिति याज्ञिककर्मिषु ज्ञानिषु च कटाक्षः ॥ ४२ ॥

तुभ्यमेव नित्यं नमः करवामेति वयं यस्य सभां प्रविशामस्त्वमेव परमेश्वरत्वेन स्तुवाना अपि तेषां त्वदंशांशत्वात्त्वामेव वस्तुतः स्तुवामेति ते खल्वीश्वराभिमानिन एव न त्वीश्वरा इति ब्रह्मादिषु कटाक्षः ॥ ४३ ॥

अथ विषयमभिपद्य प्राप्य ममाहमित्यभिमानञ्च कृत्वा दुर्मतिः स्वैः पुत्रादिभिः क्षिप्तोऽप्यसद्विषयलालस एव इममात्ममोहं युष्मत्कथामृतनिषेवकः सन् उच्चैर्व्युदस्येत् परित्यजेन्नान्यः इति शुष्कज्ञानिषु कटाक्षः ॥ ४४ ॥

सदस्याश्च ऋत्विजश्च ते ॥ ४५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

ननु सर्वे आत्मानः परमात्मनः स्वांशभूतास्तत्र य आत्म परमात्मसम्बन्धवित् स मीतप्रयो भवतु परन्तु अन्येष्वत्यन्तभेदमतयः कुतआगताः तस्यात्यन्तभेदबुद्धिश्च केनापनीतेत्यत्र कारणं वदन्तो भगवन्तं प्रणमन्ति जगदिति जगतः उद्भवादिषु निमित्तेषु बहुभिद्यमानगुणया आत्मसाभया स्वमायया देवादनादिभूताज्जीवकर्मप्रवाहात् निमित्ताद् रचिता अनादिसिद्धा एव भेदाश्रिताः आत्मसु जीवेषु भेदमतयः परमात्मनः सकशादत्यन्तभेदबुद्धयो येन त्वया परमात्मना तस्मै स्वसंस्थया कस्य चिज्ज्ञानार्हस्य शास्त्राचार्यानुग्रहतः हृदि या स्वस्य तत्र संस्था संस्थितिस्तया विनिवर्तितोऽपनीतो भ्रमोऽत्यन्त भेदभ्रमो गुणा भ्रमहेतवश्च आत्मना ज्ञातार्हस्य जीवस्य तस्मै नमः ॥ ३९ ॥

शब्दब्रह्म तु परंब्रह्म प्राकृतगुणरहितत्वेन स्वाभाविकमङ्गलगुणाकरत्वेनेयत्तानवच्छिन्नत्वेन च स्तुवन्नमस्करोति ते निर्गुणाय निर्गता नित्यं निवृत्ताः प्राकृता गुणा यस्मात्तस्मै "अरूपमस्पर्शमगन्धमित्यादिश्रुतेः श्रितं स्वीकृतं सत्त्वमप्राकृतं शरीरं येन तस्मै आप्रणखात्सुवर्ण इत्यादि श्रुतेः धर्मादीनां सूतये पुरुषार्थचतुष्टयदात्रेऽथवा धर्मोऽत्र धर्मप्रवर्तकं शब्दब्रह्म आदिना ब्रह्मादयस्तेषां वेदब्रह्मादीनां सूतिर्यस्मात्तस्मै शास्त्राचार्य प्रवर्तकाय "अस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतत् य ऋग्वेदो यजुर्वेदो यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं"मित्यादि श्रुतेः यस्य काष्ठामियत्ताम् अहं न वेद न वेद्मि अपरे ब्रह्मादयश्च न विदुस्तस्मै नमः "यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सहे"त्यादि श्रुतेः ॥ ४० ॥

सर्वप्रकाशकनानायज्ञमूर्तित्वादिगुणैरग्निभगवन्तं स्तौति यदितीति यद्यस्य तेजसा प्रकाशेन सुष्टु समिद्धं प्रदीप्तं तेजोयस्य सः अग्न्युपलक्षितं सर्वं यत्तेजसैव विभाति "तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्यप्रभासा सर्वमिदं विभाती,,तिश्रुतेः एवम्भूतोऽहम् स्वध्वरे प्रशस्ते यज्ञे हविर्वहामि उद्देश्यां देवतां प्रतिनयामि आज्यासिक्तमिति विशेषणं भगवत्तेजोयोगं विनाऽग्नेर्विनाशं सूचयति मरुत्तयज्ञे बहाज्यसिक्तह विर्भक्षणेनाग्निर्मृतकल्पोऽभूत् पुनः खाण्डवं दत्वा सोऽर्जुनेन भगवतैव रक्षित इति महाभारतेस्थितं यज्ञियं यज्ञाय हितं यज्ञपालकं यज्ञं यज्ञमूर्त्तिम् प्रणतोऽस्मि कथं भूतं पञ्चविधम् पञ्चविधत्वम् एतरेयकेदर्शितम् सएषयज्ञः पञ्चविधोऽग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानिपशुस्सोमइति आश्रावयेति चतुरक्षरमस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरं यजेदिति द्व्यक्षरो वषट्कारइति श्रुतिसिद्धैः पञ्चभिर्यजुर्भिर्यजुर्मन्त्रैः स्विष्टं सुपूजितम् च ॥ ४१ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

देवास्तु सर्वकारणत्वादिगुणवत्त्वेन भगवन्तं स्तुवन्ति पुरेति पुरा वर्तमानकल्पात्प्राक् यः कल्पः तस्याऽपायेऽन्ते यः स्वकृतं विकृतं कार्यमुदरीकृत्य तस्मिन् प्रसिद्धे ब्रह्माण्डमध्यगे सलिले उरगेन्द्र एवाधिकं शयनं शय्या तत्र शेषे शयनं करोषि कथं भूतः सिद्धैर्जनलोकादिवासिभिः विमृशिता विचिन्तिता ऽध्यात्मपदवी तत्त्वज्ञानमार्गो यस्य सएव आद्यः पुमान् अद्यइदानीम् अक्ष्णोः पथि चरसि नोऽस्मान् भृत्यान् अवसि धन्या वयमिति भावः ॥ ४२ ॥

गन्धर्वास्तु वयं त्वदंशभूतानां ब्रह्मादीनां त्वत्तोंशिनः पृथक् स्थितिप्रवृत्त्याद्यभावेन त्वदात्मकत्वात्तानपि परमेश्वरत्वेनैवोपश्लोकयाम ब्रह्मादयः स्वकर्मानुरूपाऽत्यल्प त्वद्दत्तदेहगेहादिस्वामिनस्त्वन्तु सर्वचेतनाचेतनात्मकविश्वस्वामीत्याहुः अंशांशास्ते इति ॥ ४३ ॥

विद्याधरास्तु "अजोह्येकोजुषमाणोऽनुशेते जहात्येनांभुक्तभोगामजोऽन्य,, इति श्रुत्युक्तं नित्यबद्धं मुमुक्षुं च जीवविशेषं वर्णयन्तो भगवन्तं स्तुवन्ति त्वदिति दुर्मतिर्नित्यबद्धोजीवः अथ कर्मफलमभिपद्य प्राप्य त्वन्मायया अनादितो जीवविमोहिन्या कलेवरे अहमिति अस्मिन् प्रसिद्धे गृहादौ ममेति च कृत्वा उत्पथैर्मुक्तिमार्गबहिष्कृतिभिः स्वैरिन्द्रियैः क्षिप्तोऽपि पुनः पुनर्जन्ममरणप्रवाहे गमितोऽपि असद्विषयलालसो भवति नतु कदापि विरज्यत इत्यर्थः युष्मत्कथामृतनिषेवको मुमुक्षुस्तु आत्ममोहं देहे अहमिति गेहममेति विषयप्रावण्यरूपं च आत्मनः मनसः मोहम् उद्यदस्येत् वारयेत् ॥ ४४ ॥

ब्राह्मणास्तु क्रियाक्रियावतोर्गुणगुणिनोः अवयवावयविनोः कार्यकारणयोः शक्तिशक्तिमतोश्च सर्वत्र भेदाभेदं सम्बन्धं पश्यन्तश्चिदचिदात्मकस्य सर्वस्य भगवच्छक्तिरूपत्वात्तद्भिन्नत्वेऽपि तदभिन्नत्वमिति मुमुक्षूणां भगवदुपासनविरोधिस्पर्द्धासूयादिनिवृत्त्यर्थं वदन्तो वराहाद्यवतारैः कृतमुपकारं संस्मरन्तो भगवन्तं प्रार्थयन्ते त्वमिति त्रिभिः हुताशोऽग्निः सदस्याश्च ऋत्विजश्च देवता इन्द्राद्याः अग्निहोत्रं होमः कर्मविशेषः सर्वं त्वमेव "सर्वं खल्विदं ब्रह्मे,,ति श्रुतेः अत्र सर्वस्य भगवच्छक्तिमयस्य भगवदधीनस्थित्यादिमत्त्वेन भगवदभिन्नत्वं बोध्यम् स्वरूपेणाऽचेतनपदार्थस्य बन्धमोक्षार्हस्य चेतनपदार्थस्य च बन्धमोक्षप्रदेन नित्यमुक्तप्राप्येन भगवता सहाभेदासम्भवात् परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिसम्पद्यते इति मुक्तौ स्वरूपभेदश्रवणाच्च आरोपापवादवादिपक्षवस्तु अध्यासगिरिवज्रप्रभृतिषु ग्रन्थेषु पूर्वैर्निर्मूलीकृता इत्यत्रोपरम्यते ॥ ४५ ॥

भाषाटीका

जगत्के उत्पत्तिस्थिति संहार में प्राणियों के अदृष्टसे बहुत प्रकार के भेदोंको प्राप्त भयेहैं गुण जिसके ऐसी मायाके द्वारा रचा है सब जीवों में भेदबुद्धि जिनने अपने स्वरूपानंद में स्थितहोने से दूरकर दियेहैं भ्रमऔर गुणों को आत्मा में से जिनने तिन आपके अर्थ नमस्कारहै ॥ ३९ ॥

वेदस्तुति करतेहैं किशुद्ध सत्व गुणके धारण करनेवाले तथा प्राकृतगुणोंसेरहित तथा धर्मादिकों के उत्पादक आपहो आपके तत्व को हमतथा अन्य देवताभी नहीं जानते हैं॥ ४० ॥

त्वं पुरा गां रसाया महाशूकरो दंष्ट्रया पद्मिनीं वारणेन्द्रो यथा।
स्तूयमानो नदँल्लीलया योगिभिर्व्युज्जहर्थ त्रयीगात्र ! यज्ञक्रतुः ॥ ४६ ॥
स प्रसीद त्वमस्माकमाकाङ्क्षतां दर्शनं ते परिभ्रष्टसत्कर्मणाम् ।
कीर्त्यमाने नृभिर्नाम्नि यज्ञेश ! ते यज्ञविघ्नाः क्षयं यान्ति तस्मै नमः ॥ ४७ ॥

मैत्रेय उवाच ॥

इति दक्षः कविर्यज्ञं भद्र ! रुद्राऽवमर्शितम् ।
कीर्त्यमाने हृषीकेशे सन्निन्ये यज्ञभावने ॥ ४८ ॥
भगवान् स्वेन भागेन सर्वात्मा सर्वभागभुक् ।
दक्षं बभाष आभाष्य प्रीयमाण इवानघ ! ॥ ४९ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

अहं ब्रह्मा च शर्वश्च जगतः कारणं परम् ।
आत्मेश्वर उपद्रष्टा स्वयं दृगविशेषणः ॥ ५० ॥

भाषाटीका ।

अग्नि देवताने कहा कि हे भगवन् ! जिन आपके तेज से मैं अच्छा तेज वाला होकर सुन्दर यज्ञों में घृत संयुक्त हविको ग्रहण करता हूं सोई आप पांच प्रकार के होकर यजुर्वेद के पांच मंत्रों से पूजित होकर यज्ञ की पालना करते हो यज्ञ स्वरूप हो तिन आपको मैं प्रणाम करता हूं ॥ ४१ ॥

देवता बोले पहिले कल्प के नाश होने पर संपूर्ण विकार रूप जगत् को आपने अपने पेट में स्थापन कर लिया फिर आद्य मूर्ति एक आपही पुरुष रूपसे उस जलके ऊपर शेष शय्या में सोते थे सनकादिक सिद्ध लोग आपके ज्ञान मार्ग को हृदय में विचार करते थे सोई आप जो हमारे नेत्र के आगे घूमते हो सो हम दास लोगों की रक्षा करते हो ॥ ४२ ॥

गंधर्व बोले हे देव ! ये सब रुद्रादिक मरीच्यादि मुनि गण ब्रह्मादि देवगण आपके अंशों के अंश हैं हे व्यापकरूप ! यह सब संसार आपके खेल का सामग्री है हे नाथ ! आपको हम नित्यही नमस्कार करते हैं ॥ ४३ ॥

विद्याधर बोले हे प्रभो ! पुरुषार्थ का साधन शरीर को प्राप्त होकर भी मनुष्य आपकी माया से दुर्मति होने से इस शरीर में अहंता ममता करके खोटे भोगादि पदार्थों से दुखित होकर भी असत् विषयों में लालसा करता ही रहता है जो आपकी कथा रूपी अमृत का सेवन करता है सो तो संसार के मोह को छोड ही देता है ॥ ४४ ॥

ब्राह्मण बोले हे प्रभो ! आप यज्ञ स्वरूप हो आपही घृतादिक हविहो आपही अग्नि हो आपही स्वयं वेद मंत्र हो आपही समिध होम काष्ठ हो आपही कुश हो आपही यज्ञपात्र हो आपही यज्ञ के सभा वाले ऋत्विक् यजमान यजमानी इन्द्रादि देवता अग्नि होम स्वधा मंत्र सोमलता घृत पशु सब आपही हो ॥ ४५ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका

गां पृथ्वीं रसाया रसातलाद्दंष्ट्रया व्युज्जहर्थ विशेषेणोद्धृतवानसि योगिभिस्तूयमानः हे त्रयीगात्रवेदमूर्ते ! यज्ञो यागः सयूपस्तद्विशेषः क्रतुस्तद्रूपी यज्ञसङ्कल्परूप इति वा यज्ञः क्रतुः कर्म यस्येति वा ॥ ४६ ॥

स त्वमस्माकं त्वद्दर्शनमाकाङ्क्षतां प्रसीद अस्मद्यज्ञमप्युद्धरेत्यर्थः नचाशक्यं तदेतत् यतस्तव नाम्नि कीर्त्यमान एव यज्ञविघ्नाः क्षयं यान्ति एवं प्रभावो यस्तस्मै नमः ॥ ४७ ॥

इत्यनेन प्रकारेण सर्वैः हे भद्र ! विदुर ! सन्निन्ये प्रवर्त्तयामास ॥ ४८ ॥

सर्वात्मतया सर्वभागभोक्ताऽपि स्वेन भागेन त्रिकपालपुरोडाशेन प्रीयमाण इव दक्षमाभाष्य सम्बोध्य बभाषे ॥ ४९ ॥

योऽहं जगतः कारणम् आत्मा चेश्वरश्च उपद्रष्टा साक्षी च स्वयंप्रकाशश्च निरुपाधिश्च स एव ब्रह्मा शर्वश्चेत्यन्वयः ॥ ५० ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामि विरचिता
दीपिन्याख्या दीपिका टिप्पणी ।

यागो यूप तस्यैव विशेषः सयूपः क्रतुः ॥ ४६ ॥

एतद्यज्ञोद्धरणम् ॥ ४७ ॥

यज्ञभावने यज्ञपालके ॥ ४८ ॥

दक्षस्य शिवे आक्षेपाऽनिवृत्तेस्सम्यक् प्रसत्त्यभावादिवेत्युक्तम् ॥ ४९ ॥

आत्मा मूलस्वरूपः ॥ ५० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यज्ञानुष्ठानोपयुक्तपृथिव्युद्धर्ता यज्ञाऽवबोधिविध्यर्थवादादिरूपेणावस्थितवेदमूर्तिश्च त्वमेवेत्याहुः त्वमिति । पुरा कल्पादौ महाशूकरः श्वेतवाराहरूपस्त्वं वारणेन्द्रो गजश्रेष्ठः पद्मिनीं यथा सरसीमिव अमृतोपमेयं नहिवारणेन्द्रेण पद्मिन्युद्धरणं

क्वचिदुद्दष्टं रसाया रसातलात् गाम् पृथिवीं दंष्ट्रया उत्पाटयन् योगिभिः स्तूयमानः त्युत्रुद्दथं विशेषेणोद्धृतवानसि हेत्रयीगात्र ! वेदमूर्ते ! अतस्त्वमेव यज्ञक्रतुः यज्ञो यागः क्रतुराराधनरूपं कर्म यस्य सः यद्वा हेयज्ञ ! विष्णो ! यज्ञोवै विष्णुः। यज्ञायाचरतः कर्मेति श्रुतिस्मृतिभ्याम् क्रतुः क्रतुमूर्त्तिरित्यर्थः ॥ ४६ ॥

स एवं भूतस्त्वं परिभ्रष्टं सत्कर्मवैदिकं त्वदाराधनरूपं यागाख्यं कर्म येषाम् अतएव तद्भ्रंशपरिहाराय त्वत्सन्दर्शनमाकाङ्क्ष्ताम् कामयमानानाम् अस्माकं प्रसीद प्रसन्नोभव हे यज्ञेश ! यस्य ते तव नाम्नि नृभिः नरैः कीर्त्यमाने सति यज्ञस्य विघ्नाः क्षयं नाशं यान्ति तस्मै ते नमः ॥ ४७ ॥

दक्षादीनां स्तुतिमुपसंहरन् तैःस्तुतो भगवान् ताननुगृह्णन् आबभाष इत्याह मैत्रेय इतीति द्वाभ्याम् हे भद्र ! विदुर ! इत्यनेन प्रकारेण सर्वैर्विश्वभावने विश्वकारणे हृषीकेशे कीर्त्यमाने सति कविः कर्मसु कुशलो दक्षः रुद्राऽभिमर्शितं रुद्रेण विहतं यज्ञं सन्निन्ये प्रवर्तयामास रुद्रेण संस्पृष्टमिति वा पूर्वं रौद्रभागाभावात् रुद्रानभिमर्शितमिदानीं तु तद्भागप्रदानात् तदभिमर्शितमित्यवगन्तव्यम् ॥ ४८ ॥

सर्वात्मा सर्वस्यात्मा सर्वात्मतया सर्वभागभोक्तापि भगवान् स्वेन भागेन त्रिकपाल पुरोडाशेन प्रीयमाण एव दक्षमाभाष्याभिमुखीकृत्य बभाषे ॥ ४९ ॥

तत्र हितोपदेष्टा भगवान् कार्यं कारण रूपेणावस्थितः प्रकृतिपुरुषशरीरकोऽहमेक एव मच्छरीरभूतब्रह्मरुद्राख्यजीवाऽनुप्रवेशेन जगत्सृजामि संहरामि स्वावताररूपेण पालयामि अतो मत्तः मच्छरीरभूताच्च न व्यतिरिक्तं वस्त्वस्तीति अब्रह्मात्मकस्वतन्त्रवस्तुदृष्टिः देहात्मभ्रान्तिस्वतन्त्रात्मभ्रान्तिमूला न तु तात्त्विकी सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वदृष्टिस्तु तात्त्विकी मुक्त्युपायभूतेत्याह अहमिति। पञ्चभिः अहं निरस्तनिखिलहेयत्वेन समस्तकल्याणगुणात्मकत्वेन च भवद्भिः स्तुतः समाभ्यधिकरहितोऽहं ब्रह्मा च शर्वश्च मदनुप्रविष्टत्वेन मत्सृज्यत्वेन मदायत्तसृष्ट्याद्युपयुक्तज्ञानवत्त्वेन च प्रसिद्धौ मत्प्रयोज्यौ ब्रह्मरुद्रौ च जगतः परं कारणं स्थित्युद्भवलयकारणं "अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि । यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै । एतौ द्वौ विबुधश्रेष्ठौ प्रसादक्रोधसम्भवौ । मदादर्शितपन्थानौ सृष्टिसंहारकारकौ । सृष्टिं ततः करिष्यामि त्वामाविश्य प्रजापते,, इत्यादि श्रुतिस्मृत्यनुरोधादयमर्थोलभ्यते ननु प्रतिनियतसृष्ट्याद्यधिकारभेदेन पृथक् त्रयाणां कारणत्वेऽभिहिते कथं कृत्स्नस्य जगतः ब्रह्मैककारणत्वमुच्यते अत एव हि तत्र तत्र "ब्राह्मणो वै सर्वा देवता नकिरिन्द्रत्वमुत्तरः अग्निः सर्वा देवता एक एव रुद्रः सोमः पवते जनिता मतीनां जनिता पृथिव्या जनिताग्नेर्जनिता सूर्यस्य जनितेन्द्रस्य जनितोत विष्णोः आपो वा इदं सर्वं,,मित्यादिभिः ब्राह्मणाग्नीन्द्रादीनामपि समाभ्यधिकराहित्यप्रतीतेरर्थवत्त्वमव्याकुलम् ॥ अत्रोच्यते सर्वेषां पृथक्कारणत्वे-समाभ्यधिकराहित्ये च प्रतीतेऽपि तद्व्याहतम् अन्यपरतयाधिगतं चेत्यनादरणीयम् अतएव तत्त्वप्रधानेषु सृष्टिप्रलयप्रकरणेषु यदेव स्वरूपेण गुणैश्च निरतिशयबृहदुक्तं तदेकमेव ब्रह्म जन्मस्थितिप्रलयसमुदायरूपेण जिज्ञास्यलक्षणेन लक्षितं सूत्रकारेण "जन्माद्यस्य यत" इति तत्र हि कारणभूतवस्तुपरामर्शिना यतइत्यनेन कारणाकथेषु। छागोवामन्त्रवर्णादिति सौत्रन्यायात्सद्ब्रह्मादिशब्दानां सामान्यानां नारायणादिविशेषपर्यवसायित्वावश्यम्भावात्सर्वश्रुतीनां नारायण एव पर्यवसानभूमिरिति यतोवा इमानीत्यादि श्रुतेहृदयमिति सूत्रकाराभिप्रायो ज्ञायते अतः सृष्ट्यादिभिर्लक्ष्यं कारणमेकमेव नतु नानाभूतम् अहं ब्रह्मा च शर्वश्चेत्यादिभिः प्रतिनियतस्थित्यादिकारणत्वकीर्त्तनं तु प्रयोज्य प्रयोजक भावेन ॥ नन्वेवमपि सृष्ट्यादीनां प्रत्येकं लक्षणत्वात्तल्लक्ष्यमपि कारणं वस्तु नानाभूतमिति चेन्न समुदायस्यैव लक्षणत्वात् सृष्टिस्थितिप्रलयानां समुदायो हि लक्षणं नत्वेकैकं समुदायस्य लक्षणत्वं हि श्रुतिस्वारस्यादवसीयते यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्तीत्यत्र न प्रतिवाक्यं तद्ब्रह्मेत्युक्तम् अन्यथैकतरलक्षणवैयर्थ्यञ्च स्यात् ननु समुदितं न लक्षणं व्यावर्त्याऽभावात् नहि जगदुत्पत्तौ निमित्तोपादानभूतास्थित्यादिकारणत्वव्यवच्छेद्यं किमपि वस्त्वस्तीतिचेत् सत्यं । व्यवच्छेद्यं नेष्यते तथापि श्रुत्यनुरोधात् सूत्रकारेण जन्मादीत्येकवचनान्तेन समुदायवाचिना समुदायस्य लक्षणत्वमुक्तं श्रुतिश्च तद्विजिज्ञासस्वेति विधित्सितोपासनोपयोगिनिरतिशयबृहत्त्वविपरीतबृहत्त्वशङ्काव्यवच्छेदार्थं समुदायमाह शङ्कित व्यवच्छेदेनापि हि सप्रयोजनत्वं स्यात् लक्ष्याकारविपरीताकारशङ्कानिराकरणेन विना लक्ष्याकारनिश्चयाऽयोगात् नच जन्मादिष्वेकैककारणत्वं लक्ष्याकारविपरीतशङ्कानिराकरणक्षमं तथा हि उत्पत्तिकारणत्वेऽभिहितेऽपि स्थित्यादिकारणत्वं न चेत् तदनुगुणज्ञानशक्तिविरहात् स्थितिप्रलयकारणभूत वस्त्वन्तरसद्भावाच्च जन्ममात्रकारणस्य निरतिशयबृहत्त्वं नस्यात् मुक्तेर्लयान्तभावान्मोक्षप्रदत्वयोपास्यस्यैव प्राप्यत्वाच्च मोक्षप्रदत्वप्राप्यत्वानुगुणैश्च बृहत्त्वंश्च सिद्ध्यति अतोजन्मकारणत्वमात्रस्य समस्तवस्तुव्यवच्छेदक्षमत्वेऽपि जन्मादिसमुदायकारणत्वस्यैव निरतिशयबृहत्त्वौपयिकसृष्टिस्थितिप्रलयसमुदायकारणत्वं लक्षणमिति ज्ञापितम् अतः समुदायस्यैव लक्षणत्वादपि तल्लक्ष्यं वस्त्वेकमेव साक्षाद्ब्रह्मादीन्प्रतिप्रयोजकत्वेन च कारणमिति सुस्थं नन्वेकस्यैव तव सद्वारकतयाऽद्वारकतया च कारणत्वेऽपि सृष्टेः प्राक् कथमवस्थितः कथं स्रक्ष्यसि कथं तरां ब्रह्मरुद्रादीनां सञ्ज्ञानां त्वयि पर्यवसानमित्यत्राह सार्द्धेन आत्मेश्वर इति आत्मनः स्वस्य ईश्वरः आत्मेश्वरः। पतिं विश्वस्यात्मेश्वरमिति श्रुतेः अनेन स्वस्य प्रयोजकान्तराप्रयोज्यत्वमुक्तम् आत्मनां स्वस्मिन् लीनानां जीवानामीश्वरः अन्तः प्रविश्य नियन्तृत्वेनावऽस्थित इति वा उपद्रष्टा उपद्रष्टव्यदेवमनुष्यादिनामरूपाभावात् केवलं द्रष्टृत्वेनावस्थित इत्यर्थः अनेन पदद्वयेन नामरूपविभागानर्हसूक्ष्मप्रकृतिपुरुषशरीरकत्वम् फलितं । यस्याक्षरं शरीरं यस्याव्यक्तम् शरीरम् असद्वा इदमग्रआसीत् । तद्धेदन्तर्ह्यव्याकृतमासीदिति च श्रवणात् एवञ्च नामरूपविभागानर्हसूक्ष्मचिदचिद्वैशिष्ट्येनैव कारणवस्तुस्थितिरित्युक्तम् भवति कारणत्वोपयुक्तकल्याणगुणत्वमाह स्वयंदृगिति । नित्याविर्भूतासङ्कुचितज्ञान इत्यर्थः स्वयम् आत्मना पश्यतीति स्वयंदृगिति व्युत्पत्तेः अनेन निमित्तत्वोपयुक्तनिरुपाधिकसर्वज्ञत्वमुक्तं स्वयन्दृगिति उपादानत्वोपयुक्तसर्वशक्तित्वादेरप्युपलक्षणं हेयगुणराहित्यमाह अविशेषणः विशेषणानि प्रकृतिपुरुषगतजडत्वपरिणामित्वाऽसर्वज्ञत्वदुःखित्वादयो व्यावर्तकाकाराः तद्रहित इत्यर्थः अविशेषण इति न सर्वगुणनिषेधः स्वयन्दृगिति कल्याणगुणविधानात् कारणत्वोपयुक्तगुणकथनसापेक्षितत्वान्निषेधस्य विहितेतरविषयत्वाच्च ॥ ५० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली।

रसाया रसातलात् योगिभिः सनकादिभिः यज्ञक्रतुर्यज्ञसंकल्पः ॥ ४६ ॥

सामगीः सामगायनध्वनिः तया परिभ्रष्टानि विस्तृतानि सत्कर्माणि येषां ते तथोक्तास्तेषां यज्ञविघ्ना राक्षसाः ॥ ४७ ॥

भद्ररुद्रो वीरभद्रः उन्निन्ये ऊर्ध्वं नीतवान् समाप्तं कृतवानित्यर्थः ॥ ४८ ॥

सर्वात्मेति हेतुगर्भविशेषणम् सर्वभूतान्तर्यामित्वेन सर्वभागभुक् स्वेन भागेन हेतुना सर्वभागं भुङ्क्ते इति सर्वभागभुक् पूर्वं प्रीयमाण इदानीं प्रीयमाणइत्युभयार्थाभिप्रायेणैव शब्दः इवोभये च सादृश्य इत्यभिधानात् यथा प्रीयमाणः प्रियं वक्ति तथैतवान् ४९

ननु भगवान् स्वागतं बभाषे इति नो युक्तम् दक्षस्य आगमनत्र स्थितत्वात् अन्यद्वक्तव्यं न प्रतीयत इत्याशङ्क्य स्वात्मानं दक्षायोपदिशतीत्याह अहमिति। आत्मेश्वरः आत्मनां जीवानामीश्वर ईशनशीलः उपद्रष्टा सर्वस्मादधिकोद्रष्टा स्वयंदृक् स्वप्रकाशः अविशेषणः सर्वोत्तमोऽहं विष्णुर्जगतः परं प्रपालनपूरणयोरिति धातुः पालकं कारणं ब्रह्मा ब्रह्मसंज्ञोऽहं परं सृष्ट्यापूरकं कारणं शर्वः शर्वसंज्ञोऽहं जगतः परमुत्कृष्टं कारणं विक्षेपकं संहारकं कृषि विलेप इति मामेव त्रिधं जानीहीति शेषः ॥ ५० ॥

———

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः।

स्वावतारत्वोपदेशेन ब्रह्मशिवावप्यादरयति। अहमिति ॥५०-५१॥

———

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी।

त्रयीगात्र हे वेदमूर्त्ते! यज्ञः सयूपः क्रतुर्निर्यूपः ॥ ४६ ॥

नाम्नि कीर्त्यमान एव किं पुनः कीर्त्तिते किन्तरां तत् साक्षात् सन्निधौ यज्ञविघ्ना रुद्रानुचरा इति तेषु कटाक्षः। अत्र स्तावकानामन्यत्र कटाक्षे भगवतां भक्तेश्च प्राय उत्कर्षपोषान्न दोष आख्येयः ॥ ४७ ॥

हे भद्र। यद्वा भद्ररुद्रेण वीरभद्रेण अभिमर्शितं विदूषितं सन्निन्ये प्रवर्त्तयामास ॥ ४८ ॥

भगवत्त्वेनानन्दपूर्णोऽपि सर्वात्मत्वेन सर्वभागभुगपि स्वेन भागेन प्रीयमाण इवेति रुद्रापराधित्वान्न वस्तुतः प्रीतः। हे अनघेति निरपराधिन्येव भगवान् प्रीणातीत्यत्र त्वमेव प्रमाणमिति भावः ॥ ४९ ॥

मा पुनरपराधं कार्षीरिति हितमुपदिशति अहमिति। स्वयंदृक् स्वप्रकाशः अविशेषणः त्रयाणामस्माकं नास्ति विशेष इत्यर्थः ५०।

———

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः।

हे त्रयीगात्र! वेदमूर्ते। हे यज्ञ यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः महाशूकरः क्रतुः अध्वररूपी त्वमेव पुरा योगिभिः स्तूयमानः नदन् सन् यथा वारणेन्द्रः पद्मिनीं पद्मलतां दंष्ट्रया उद्धरति तद्वत्। गां पृथ्वीं दंष्ट्रया रसायाः रसातलात् लीलयैव उद्धृतवान् ॥ ४६ ॥

हे यज्ञेश! तस्मै उरुप्रभावाय ते तुभ्यं नमः ते नाम्नि कीर्त्यमाने यज्ञविघ्नाः क्षयं यान्ति अतस्ते दर्शनमाकाङ्क्षमाणानां परिभ्रष्टसत्कर्म येषां तेषां नोऽस्माकं सत्वं प्रसीद अत्रेदं बोध्यं दक्षादीनां आब्रह्मपर्यन्तानां लब्धभगवद्दर्शनानां भगवज्ज्ञानभाक्तिमतां मुक्तिः प्रारब्धकर्मक्षये ज्ञेया अतएव दक्षस्य पुनर्जन्म एवं सर्वत्रोह्यम् ॥ ४७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः

हे भद्र, विदुर! इत्येवं सर्वैः यज्ञभावने हृषीकेशे कीर्त्यमाने रुद्रेण अवमर्शितमवशान्तं यज्ञं सन्निन्ये प्रवर्त्तयामास ॥ ४८ ॥

हे अनघ! भगवान् स्वानन्दपूर्णोऽपि सर्वात्मा अतएव सर्वभागभुगपि भक्तिनिवेदितप्रियतया स्वेन भागेन त्रिकपालपुरोडाशेन प्रीयमाण इव दक्षमाभाष्य हे प्रजापते इत्यादि सम्बोध्य बभाषे ॥ ४९ ॥

अथ सर्वशक्तिः सर्वात्मा सर्वभिन्नाभिन्नः समानातिशयशून्यः स्वाश्रयः स्वप्रकाशः सर्वकारणभूतोऽहमेव मुमुक्षुभिर्ध्येयः कारणं तु ध्येयमिति स्वागमोक्तसिद्धान्तं सर्वेभ्य उपदिशन् स्वात्मके ब्रह्मणि शिवे च दक्षभृग्वादीनां स्पर्द्धासूयादिदोषं जगति च चेतनाचेतनरूपे स्वात्मके ब्रह्मशिवयोः स्पर्द्धासूयादिदोषं निवारयितुं "सर्वं खल्विदं ब्रह्म। ऐतदात्म्यमिदं सर्वं। सर्वं विष्णुमयं जगत्। वासुदेवः सर्वमिति समहात्मा सुदुर्लभः। सर्वमिदमहं च वासुदेवः। मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव। अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्त्तते। क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि अहं क्रतुरहं यज्ञः। स्वधाहमहमौषधं। मन्त्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतं। पिताहमस्य जगतो माता धाता पितामहः। वेद्यं पवित्रमोंकार ऋक् साम यजुरेव च। गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत्। प्रभवः प्रलयस्थानं निधानं बीजमव्ययं। तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च। अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन। तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः आत्मत्वेनावगच्छन्ति ग्राहयन्ति च," इत्यादि श्रुतिस्मृतिसूत्रसिद्धं सर्वस्य स्वात्मकत्वं दर्शयति भगवान् अहमिति पञ्चभिः। अविशेषणः समानस्य अधिकस्य च अभावात् तदपेक्षया यद्विशेषणं तद्रहितः स्वयंदृक् स्वप्रकाशः आत्मेश्वरः स्वानन्येश्वरः ईश्वरान्तररहितः "न यस्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः" इत्यादि श्रुतेः जगतः ब्रह्मशिवादिसहितस्य सर्वस्य चेतनाचेतनस्य कारणम् उपादानं निमित्तं च तदात्मानं स्वयमकुरुतेति श्रुतेः कथंभूतं कारणं परं प्रकृतिकालादीनां जगदुत्पत्तौ निमित्तभूतानामपि परम् ब्रह्मशिवयोरपि परम-पुरुषजन्यत्वं श्रूयते "यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वम् एतस्य ध्यानान्तस्थस्य ललाटात् त्र्यक्षः शूलपाणिः पुरुषोऽजायतेति स्मर्यते च कइति ब्रह्मणो नाम ईशोऽहं सर्वदेहिनाम् आवान्तवांगसम्भूतौ तस्मात्केशवनामवान् इति उपद्रष्टा साक्षी च ब्रह्मा शिवश्च चकारात्सर्वं वस्तुजातम् अहमेवेत्यन्वयः अत्रैव ब्रह्मशिवादिसहितस्य सर्वस्य वासुदेवात्मकत्वं प्रपञ्चितं द्वितीयस्कन्धे अहमेव इत्यादिना ॥ ५० ॥

भाषाटीका।

हे वेदत्रयमूर्ते! आपही पूर्वकाल में महावराह होकर जैसे हस्ती कमल की लताको लावे तैसे दांतसे रसातल में से अनायास से पृथिवीको लेआये उस समयपर यज्ञक्रतुरूपी आपकी गर्जना को सुनकर सनकादि योगिजन आपकी स्तुति करतेथे ॥ ४६ ॥

हे प्रभो! सत्कर्म से परिभ्रष्ट हुये हमलोग आपके दर्शन की इच्छा करतेहैं आप प्रसन्न हूजिये हे यज्ञेश! आपके नामके कीर्त्तन करने से मनुष्यों के सब यज्ञके विघ्नक्षय होजाते हैं आपके अर्थ हमारा नमस्कार है ॥ ४७ ॥

मैत्रेयजी बोले इस प्रकारसे यज्ञ रक्षक हृषीकेश की स्तुति होनेपर शुद्ध चित्त वाले दक्षने रुद्रानुचर वीरभद्र का नाश किया जो यज्ञ तिसको फिर प्रवृत्त किया ॥ ४८ ॥

हे अनघ! विदुरजी! सर्वयज्ञों के भाग के भोक्ता सर्वान्तर्यामी भगवान् अपने यज्ञ भाग के प्राप्त होने से प्रसन्न हुये नतिके दक्षको सम्बोधन करके बोलने लगे ॥ ४९ ॥

आत्ममायां समाविश्य सोऽहं गुणमयीं द्विज ।
सृजन् रक्षन् हरन् विश्वं दध्रे संज्ञां क्रियोचिताम् ॥ ५१ ॥
तस्मिन् ब्रह्मण्यद्वितीये केवले परमात्मनि ।
ब्रह्मरुद्रौ च भूतानि भेदेनाज्ञोऽनुपश्यति ॥ ५२ ॥
यथा पुमान्न स्वाङ्गेषु शिरःपाण्यादिषु क्वचित् ॥
पारक्यबुद्धिं कुरुते एवं भूतेषु मत्परः ॥ ५३ ॥
त्रयाणामेकभावानां यो न पश्यति वै भिदाम् ॥
सर्वभूतात्मनां ब्रह्मन् । स शान्तिमधिगच्छति ॥ ५४ ॥

मैत्रेय उवाच ।

एवं भगवतादिष्टः प्रजापतिपतिर्हरिम् ॥
अर्चित्वा क्रतुना स्वेन देवानुभयतोऽयजत् ॥ ५५ ॥
रुद्रं च स्वेन भागेन ह्युपाधावत्समाहितः ॥
कर्मणोदवसानेन सोमपानितरानपि ॥
उदवस्य सहर्त्विग्भिः सस्नाववभृथं ततः ॥ ५६ ॥
तस्मा अप्यनुभावेन स्वेनैवावाप्तराधसे ।
धर्म एव मतिं दत्वा त्रिदशास्ते दिवं ययुः ॥ ५७ ॥
एवं दाक्षायणी हित्वा सती पूर्वकलेवरम् ।
जज्ञे हिमवतः क्षेत्रे मेनायामिति शुश्रुम ॥ ५८ ॥
तमेव दयितं भूय आवृङ्क्त पतिमम्बिका ॥
अनन्यभावैकगतिं शक्तिः सुप्तेव पूरुषम् ॥ ५९ ॥
एतद्भगवतः शम्भोः कर्म दक्षाध्वरद्रुहः ॥
श्रुतं भागवताच्छिष्यादुद्धवान्मे बृहस्पतेः ६० ॥
इदं पवित्रं परमीशचेष्टितं यशस्यमायुष्यमघौघमर्षणम् ॥
योनित्यदाकर्ण्य नरोऽनुकीर्त्तयेद्धुनोत्यघं कौरव ! भक्तिभावतः ॥ ६१ ॥

इतिश्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
पारमहंस्यां संहितायाम् वैयासिक्याम्
दक्षयज्ञसंधानं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

भाषाटीका

श्रीभगवान् बोले हम जो उपाधि रहित साक्षी स्वयं प्रकाशक हैं सबके आत्मा हैं ईश्वर हैं सोई हम ब्रह्मा रुद्र रूपभी हैं ॥५०॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका

कुत इत्यत आह । अहमेवात्ममायामधिष्ठाय जगत्सृष्ट्यादि कुर्वन् सच सन्वसन् सर्व शक्तिः क्रियोचितां संज्ञां धारयामि ॥ ५१ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ॥

तस्मिन् केवलेऽद्वितीये समानासमानजातीयभेदरहिते ब्रह्मणि मयि ब्रह्मरुद्रौ भूतानि च भेदेनाज्ञः पश्यतीत्यर्थः ॥ ५२ ॥
विद्वांस्तु भेदं न पश्यतीति सदृष्टान्तमाह यथेति ॥ ५३ ॥
तस्मादेवमैक्यं पश्यन् कृतार्थो भवसीत्याह । त्रयाणामेकोभावः स्वरूपं येषाम् ॥ ५४ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ॥

इतरेन क्रतुना त्रिकपालद्रव्या उभयतोऽङ्गैः प्रधानेन च ॥ ५५ ॥

स्वेन भागेन यज्ञावशिष्टेन उदवस्यते समाप्यतेऽनेनेत्युदवसानं तेन कर्मणा सोमपानितरान् ऋपुणाभावदित्यनुषङ्गः ततश्चोदवस्य कर्मसमाप्त्यावभृथरूपं यथा भवति तथा स्नातवान् ॥ ५६ ॥

स्वेनैवानुभावेनाप्तराधसे प्राप्तसिद्धये तस्मा अपि ॥ ५७-५८ ॥

आश्रित्य भजते स्म अनन्यभावानामेकैकगतिस्तम प्रलयकाले सुप्ता शक्तिरीश्वरमिव ॥ ५९ ॥

बृहस्पतेः शिष्यान्मेमया श्रुतम ॥ ६० ॥

पवित्रं य आकर्ण्य तथानुकीर्त्तयेत् । स आत्मनः परस्यापि भवसंसारव्यसनं सर्वदा धुनोति ॥ ६१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिकायाम
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामि विरचिता
दीपिन्याख्या दीपिका टिप्पणी ।

तवैव ब्रह्मशिवत्वं कुतः सोऽहं कारणादिस्वरूपः सर्वशक्तिः सृष्ट्यादिसामर्थ्यं तया याः सृष्ट्यादिक्रियास्तदुचिताम ॥ ५१ ॥

अस्थानस्थचकारस्योचितस्थाने आकर्षणादित्यर्थोक्तिः भेदेन दर्शने एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाविरोधादज्ञ एव भेदेन पश्यति ॥ ५२ ॥

ब्रह्मणां न शरीरेणाङ्गिना सजातीयविजातीयभेदौ किन्तु स्वगतभेद एव तथामायाजीवयोस्तच्छक्तित्वेन तदभेदान्न सजातीयविजातीयभेदौ किन्तु स्वगत एवेति सर्वत्र सिद्धान्तः ॥ ५३ ॥

तस्माद्विदुषो भेददर्शनाभावात् सर्वभूतात्मनां सर्वभूतमात्रस्य तत्तत्कार्येषु प्रवर्त्तकत्वेनात्मनां तथा च पार्थिवाद्दारुणो धूम इति न्यायेन तत्तत्तारतम्यन्त्ववर्जनीयमेवेति भेदादर्शनञ्च तयोर्विष्णुतस्स्वातन्त्र्याभावादेव विष्णोस्तु परमस्वातन्त्र्यमेव यथोक्तं श्रीब्रह्मणैव "सृजामि तन्नियुक्तोऽहं हरो हरति तद्वशः। विश्वं पुरुषरूपेण परिपाति त्रिशक्ति धृक् इति सर्वथा साम्यदर्शने तु दोषोऽपि श्रूयते यथा पाद्मे,, यस्तु नारायणं देवं ब्रह्म रुद्रादि दैवतैः। समत्वेनैव वीक्षेत स पाषण्डी भवेद्ध्रुवम् इति ॥ ५४ ॥

अङ्गैः प्रयाजादिभिः प्रधानेन दर्शपौर्णमासादिना ॥ ५५ ॥

तेन कर्मणा समासीष्टया अनुषङ्गः आन्वितस्य क्रियापदस्य पुनरुसम्बन्धः ॥ ५६ ॥

ततश्च सर्वयजनानन्तरम् उदवस्येत्यर्द्धकम् ॥ ५७—५८ ॥

एकैवगतिर्गम्यः यथा प्रलये मायाशक्तिः पुरुष एव निलीय तिष्ठति सृष्टौ यथा तमेव भजते इति सत्या निजशक्तित्वं व्याञ्जितम् ॥ ५९ ॥

एतत्कर्म चरितम् ॥ ६० ॥

तथाऽऽकर्णनानुसारेण भक्तिभावितः श्रीवैष्णवगुरोः भक्त्या भावितः शोधितः सन् ॥ ६१ ॥

इति श्रीमद्भागवतेमहापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीराधारमणदासगोस्वामि विरचितायां
दीपिन्याख्यायां दीपिका टिप्पण्याम
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सोऽहं सूक्ष्मप्रकृतिपुरुषशरीरकोनिरस्तनिखिलहेयः समस्तकल्याणगुणात्मकोऽहं हे द्विज! स्व गुणमयीं त्रिगुणात्मिकाम आत्ममायां आत्मीयां प्रकृतिं समाविश्य जीवद्वारा संकल्परूपज्ञानेनानुप्रविश्य जगत् सृजन् ब्रह्मद्वारा सृजन् रक्षन् अद्वारा पालयन् हरन् रुद्ररूपेण संहरन् क्रियोचितां सद्वारकाद्वारकसर्गादिक्रियोचितां संज्ञां ब्रह्मविष्णुशिवात्मिकां संज्ञां दधे बिभर्मि अतः कृत्स्नाचिदचिदात्मकप्रपञ्चरूपकार्यरूपेण सूक्ष्मावस्थप्रकृतिपुरुषशरीरकत्वेन कारणरूपेणावस्थितोऽहमेकएवेति न मद्व्यतिरिक्तं वस्तवस्तीति भावः तथाच श्रूयते "नामरूपे व्याकरवाणि तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवत्" नन्वनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीत्यनुप्रवेशपूर्वकत्वं सृष्टेः प्रतीयते तत्सृष्ट्वा तदेवानु प्राविशदित्यनुप्रवेशस्य सृष्टिपूर्वकत्वं प्रतीयते कथमतद्विप्रतिषिद्धमुपपद्यते उच्यते अत्र ह्यनुप्रवेशसृष्ट्योः समान कर्तृत्वमात्रमेव विवक्षितं नतु पौर्वापर्यमपीति ज्ञापनाय विप्रतिषिद्धनिर्देशः अतएव हि तस्य त्वष्टाविदधद्रूपमतीत्यनुप्रवेशसृष्ट्योः यौगपद्यमन्यत्र स्फुटम तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति स्थित्यर्थोनुप्रवेशो वा वेदितव्यः ॥ ५१ ॥

एवं हि सर्वस्य मदात्मकत्वान्मद्व्यतिरिक्तस्वतन्त्रवस्त्वभावादमदात्मकस्वतन्त्रवस्तुदृष्टिर्देहात्मभ्रान्तिमूलेत्याह तस्मिन्निति । तस्मिन् कार्यावस्थकारणावस्थप्रकृतिपुरुषेश्वरे किं नियन्तृत्वं राजादिवन्नेत्याह परमात्मनि प्रकृतिपुरुषयोरन्तः प्रविश्य तद्गतदोषैरस्पृष्टे प्रशासनेन भर्त्तरि एवमेव हि परमात्मशब्दार्थो गीताचार्येणोक्तः "उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः" इति अत्र लोकत्रयमित्यनेन प्रकृतिपुरुषावुक्तौ तदात्मकत्वाल्लोकत्रयस्य आविश्येत्यत्रान्तःप्रविष्टःशास्तेति श्रुत्यनुरोधादन्तः प्रविश्येत्यर्थः अव्यय इत्यनेनाविकारित्ववाचिना प्रकृतिपुरुषगतदोषास्पर्शित्वमुक्तम ईश्वर इत्यनेन नियन्तृत्वमभिहितं बिभर्तीत्यनेन धारकत्वं फलितं किमेवं भूतस्त्वदन्यः कश्चिदस्ति नेत्याह । अद्वितीये स्वसमानाद्वितीयवस्त्वन्तररहितइत्यर्थः "यथा चोलनृपः सम्राडद्वितीयोऽस्ति भूतलइतिवत् केवले स्वाधिकवस्त्वन्तररहिते तथा च श्रूयते "नतत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते स्मर्यते च,, न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्य इति यदिब्रूयादद्वितीय इति स्वसमानवस्तुनिषेधादेव तदधिकवस्तुनिषेधः कैमुत्यन्यायसिद्ध इति तर्हि केवले निरस्तनिखिलहेये ब्रह्मणि स्वरूपेण गुणैश्च निरतिशयबृहति अनन्तकल्याणगुणात्मकस्वरूपे इत्यर्थः एवंभूते मयि भूतानि मदन्तरात्मकतया मदायत्तसत्तास्थितीनि मच्छरीरतया मदपृथक्सिद्धत्वेन स्थितानि ब्रह्मरुद्रादिभूतानि भेदे न पृथक्सिद्ध्यर्हत्वेन स्वतन्त्राणि अज्ञः ब्रह्मात्मकत्वज्ञानरहितः देहात्मबुद्धिश्च विपश्यति अनेन देहात्मभ्रान्तिः स्वतन्त्रात्मभ्रान्तिश्च भेददर्शनमूलमित्युक्तम ॥ ५२ ॥

सर्वस्य मदात्मकत्वज्ञानिनस्तु न भूतानि भेदेन पश्यन्तीति सदृष्टान्तमाह यथेति । पुमान् देहात्मभ्रान्तिमानपि पुरुषः स्वाङ्गेषु स्वपृथक्स्थित्यनर्हेषु शिरःपाण्याद्यवयवेषु मध्ये कस्मिंश्चिदवयवे पारक्यबुद्धिं परस्येदं परकं तस्य भावः पारक्यन्तं पृथक्सिद्ध्यनर्हत्वं लक्ष्यते परकीयं ह्यङ्गं स्वस्मात् पृथक्स्थित्यर्हं तद्बुद्धिं न कुरुते एवं मत्परः मदासक्तचित्तः सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वज्ञानसम्पन्न इत्यर्थः भूतेषु मत्पृथक्स्थित्यनर्हत्वबुद्धिं कुरुत इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

एवं कृत्स्नस्य जगतः स्वात्मकत्वेन स्वपृथक्स्थित्यनर्हविशेषण-समकारतामुपपाद्य पृथगीश्वरत्वेन शङ्कितयोर्ब्रह्मरुद्रयोरपि मद्रा

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यत्सत्तादिमत्त्वेन मत्प्रकारत्वेक्षणं मनः प्रशान्तिद्वारा मुक्तिसाधनमित्याह त्रयाणामिति । हे ब्रह्मन् दक्ष! एकभावानां एकोभावः सत्तायेषां भाव इतिस्थित्यादीनामप्युपलक्षणम् एकविधसत्तादिमतां मदायत्तसत्तादिमतामित्यर्थः एकस्मिन् भावो येषामिति व्यधिकरणबहुव्रीहिर्वा त्रयाणां ब्रह्मविष्णुरुद्राणां तत्र ब्रह्मरुद्रयोः परमात्मायत्तसत्तादिमत्त्वकथनेन तयोः परमात्मानं प्रति अपृथक्सिद्धप्रकारतोक्ता विष्णोस्तु विष्णवायत्तसत्तादिमत्त्वकथनेनानन्याधीनसत्तादिमत्त्वं फलितं तथा च श्रूयते "स्वमहिम्नि प्रतिष्ठितः पतिर्विश्वस्यात्मेश्वर" मिति एकशब्देन मूर्तित्रयातिरिक्तपरं वस्तूपलक्ष्य त्रयाणां तदायत्तभावादिमत्त्वकथनं त्वसङ्गतं परत्वस्य जगत्कारणनिष्ठत्वात्कारणत्वस्यात्मेश्वरेउपद्रष्टेत्यादिना विष्णोरेव प्रतिपादितत्वात्तदतिरिक्तोत्कृष्टवस्त्वन्तराभावात्तस्मिन् ब्रह्मण्यद्वितीये केवले परमात्मनीति विष्णोः परत्वस्यैवोक्तत्वाच्च एकभावानां एकस्वरूपाणामिति त्रयाणां तादात्म्यवर्णनन्त्वयुक्तम् ब्रह्मरुद्रयोः कर्मवश्यत्वसृज्यत्वपाल्यत्वनियाम्यत्वादेः "अनपहतपाप्मा वा अहं" "महिम नारायणाद्रुद्रो जायते" इत्यादिषु श्रुतत्वाज्जीवत्वनिश्चयात् यद्यपि "ब्रह्मा नारायणः शिवश्च नारायणः ब्रह्मा नारायणाख्योऽसौ कल्पादौ भगवान् यथा । प्रजाः ससर्ज भगवान्ब्रह्मा नारायणात्मकः । ततः स भगवान् विष्णु रुद्ररूपधरोऽव्ययः ततः कालाग्निरुद्रोऽसौ भूत्वा सर्वहरो हरिः । सर्गस्थित्यन्तकरणीं ब्रह्मविष्णुशिवात्मिकाम् स संज्ञां याति भगवानेक एव जनार्दन" इत्यादि प्रमाणात् त्रिमूर्त्यैक्य मङ्गीकार्यं तथापि "नारायणाद्रुद्रो जायते नारायणात् द्वादशादित्या रुद्रा वसवः सर्वाणि छन्दांसि नारायणादेव समुत्पद्यन्ते एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशान एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा न च शङ्करः स मुनिर्भूत्वा समचिन्तयत् तत एते व्यजायन्त विश्वे हिरण्यगर्भोऽग्निर्यमवरुणरुद्रेन्द्राः यत्रासि पद्मा[illegible] स महात्मा प्रजापतिः तत्र ब्रह्मा चतुर्मुखोऽजायत सोऽग्रे भूतानां मृत्युमसृजत त्र्यक्षं त्रिशिरस्कं त्रिपादं खण्डपरशुं ब्रह्मणः पुत्राय ज्येष्ठाय ब्रह्मा दक्षादयः कालस्तथैवाखिलजन्तवः । विभूतयो हरेरेता जगतः सृष्टिहेतवः । रुद्रः कालान्तकाद्याश्च समस्ताश्चैव जन्तवः" इत्यादिषु भगवतस्तयोश्च परस्परभेदावगमात् सामानाधिकरण्यस्य "सृष्टिं ततः करिष्यामि त्वामाविश्य प्रजापते ! हरो हरति तद्रूप" इत्याद्यनुगुण्येनान्तर्यामित्वेनाप्युपपत्तेः भेदनिर्देशस्य स्वाभाविकभेदाभ्युपगमेन विनानुपपत्तेश्च न त्रिमूर्त्यैक्यमुपपन्नं तस्मादयथोक्त एवार्थः सर्वभूतात्मनां तत्र विष्णोः सर्वभूतात्मत्वम् "एष सर्वभूतान्तरात्मापहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा ममान्तरात्मा तव च ये चान्ये देहिसंज्ञिता" इत्यादि श्रुतिस्मृत्युक्तसर्वभूतान्तरात्मत्वस्वरूपमितरयोस्तु चेतनस्य चेतनान्तरव्याप्यत्वासम्भवेन सर्वभूतानां ब्रह्मरुद्राख्यजीवव्याप्यत्वासम्भवात् नान्तरात्मत्वरूपं सर्वभूतात्मत्वम् अपि तु "तद्धैतत्पश्यन् ऋषिर्वामदेवः प्रतिपेदे अहं मनुरभवं सूर्यश्च कक्षीवानृषिरस्मि विप्रः त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसि भगवो देवते तद्योऽहं योऽसौ सोऽहम अहं हरिः सर्वमिदं जनार्दनः आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च" इत्यादि श्रुतिस्मृतिसूत्रोक्तविधया सर्वभूतान्तरात्मत्वेन प्रत्यक्षितपरमात्मस्वरूपं कथमेकस्य सकृदुपात्तस्य सर्वभूतात्मशब्दस्यार्थद्वयपरत्वमुच्यते एकस्यापि सर्वभूतात्मशब्दस्य कृतैकशेषस्य बहुवचनान्तस्य निर्देशात् भिन्नार्थकानामपि शब्दानां सरूपाणामेकशेषविधानात्

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यथोक्तार्थपरत्वोपपत्तिः अनेन ब्रह्मरुद्रयोः सर्वभूतान्तरात्मत्वेन प्रत्यक्षितमत्स्वरूपत्वेन प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ज्ञानी त्वात्मैव मे मतमिति मदुक्तरीत्या निरतिशयमत्प्रीतिविषयत्वान्मच्छरीरत्वाच्च तद्विषये कृतोऽपराधो मय्येवापराधो भवतीत्यभिप्रेतम् एवं च ब्रह्मरुद्रपरो सर्वभूतात्मशब्दो सर्वभूतेष्वात्मा परमात्मा ययोस्तावितिव्यधिकरणबहुव्रीहिर्वेदितव्यो एवं भूतानां त्रयाणां यः पुमान् भिदां न पश्यति ईश्वरास्त्रय इति न पश्यति अपित्वेक एव ब्रह्मरुद्ररूपेणावतारस्वरूपेणावस्थित इति पश्यतीत्यर्थः पूर्वापरानुगुण्यात्प्रमाणान्तरानुरोधाच्च हे ब्रह्मन् ! स सर्वात्मकब्रह्मदर्शनशान्तिं मनः प्रशान्तिं स अधिगच्छति शान्त्यधिगमद्वारा मुक्तो भवेदित्यर्थः ॥ ५४ ॥

दक्षाध्वर प्रसंगमुपसंहरति मैत्रेय एवमिति । भगवतैवमादिष्टः प्रजापतीनां पतिः प्रजापतिः ब्रह्मा पतिर्यस्य इति वा दक्षः स्वेन स्वकर्तृकेन क्रतुना हरिमर्चित्वा स्वेन त्रिकपालवैष्णवयागेन हरिमर्चित्वेति वा उभयतो देवानुदिविष्ठान्भूमिष्ठांश्च अयजत् स्वस्वभागादिभिर्यथा योग्यमाराधितवानित्यर्थः ॥ ५५ ॥

तथा समाहितचित्तः रुद्रं च स्वेन भागेन उच्छेषणरूपेण भागेन उपाधावत् अन्ववर्त्तत अयजदित्यर्थः उदवस्यत समाप्यतेऽनेनेत्युदवसानं तेन कर्मणा समाप्तकर्मणा सोमपानितरानसोमपांश्च देवान् उपाधावदित्यनुषङ्गः ॥ ५६ ॥

ऋत्विग्भिः सहोदवस्य कर्म समाप्य अवभृथरूपं यथा भवति तथा सस्नौ स्नातवान् स्वेनैवानुभावेनावाप्तराधसे प्राप्तसिद्धये तस्मै दक्षायापि धर्म विषये एव बुद्धिं दत्त्वा अस्य मतिर्धर्मे सक्ता स्यादित्यनुगृह्येत्यर्थः ते त्रिदशा देवा दिवं ययुः ॥ ५७ ॥

प्रकृतं परमप्रकृतेन सङ्गमयति एवमिति एवमुक्तरीत्या दाक्षायणी सती पूर्वशरीरं हित्वा हिमवतः क्षेत्रभूतायां मेनायां जज्ञे उद्बभूवेति श्रुतम परशरादिभ्य इति शेषः अनेन स्वोक्तेः प्रामाण्यं सूचितम् ॥ ५८ ॥

भूयो द्वितीये जन्मनि अम्बिका पार्वती अनन्यभावा पतिपाराङ्ख्य ज्ञानवती एकगतिम् एका अम्बिकैवगतिः प्रवृत्त्युपायो यस्य तं तमेव चिन्तयन्तमतएव दयितं प्रीतिविषयं तमेव पतिमावृङ्क्ते भजति स्म यथा प्रलयकाले पुरुषं सुप्ता लीना शक्तिः यथा चिच्छक्तिः प्रलये लीने पुनः सृष्टिदशायां तत्प्रकारैकस्वभावे तदधीने तथा आवृङ्क्ते स्मेति भावः ॥ ५९ ॥

उक्तायाः कथायाः सम्प्रदायिकतामाह एतदिति । दक्षाध्वरध्रुहः दक्षाध्वरविनाशिनः भगवतः शंभोरेतच्चरितं बृहस्पतेः शिष्यादुद्धवान्मे मया श्रुतम् ॥ ६० ॥

उक्तायाः कथायाः श्रवणादिफलमाह इदमिति परमेशचेष्टितं परो मा न यस्मात्स परमो भगवान् स एवेशो समर्थः तस्य रुद्रस्य चेष्टितं परमेशयोश्चेष्टितमितिवा यशस्यं यशस्करमायुष्यं पवित्रमतएव अघौघमर्षणं पापनिचयनिवर्त्तकं यः पुमानाकर्ण्य तथा यथा श्रुतमनुकीर्तयेत् श्रावयेत् सर्वदा भक्तिभावनः भक्तिभावयतीति भक्तिभावनः भगवद्भक्तिनिष्ठः द्वितीयान्तपाठे चेष्टितविशेषणं हे कौरव ! अघं धुनाति क्षिपति नाशयतीत्यर्थः ॥ ६१ ॥

इतिश्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिकायां
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थ कृत पदरत्नावली ।

एतदेव स्पष्टयति स इति । हे द्विज दक्ष ! योऽहमेवं त्रिरूपः स एवाहं सत्त्वादिगुणमयीमात्ममायां मदधीनजडप्रकृतिमाविश्य रजोगुणोपादानत्वेन ब्रह्माणं सृष्ट्वा ब्रह्माख्यमद्रूपेण तं प्रविश्य जगत्सृजन् । सत्त्वगुणप्रवर्तकत्वेन विष्णुरूपेण विश्वं रक्षन् तमोगुणोपादानत्वेन शिवं सृष्ट्वा शिवाख्यमद्रूपेण तं प्रविश्य विश्वं हरन् संहरन् तत्तत्क्रियोचिताः संज्ञा अभिवृद्धिहेतुत्वाद्ब्रह्मनाम । सविलासव्याप्तिहेतुत्वाद्विष्णुनाम । संहारहेतुत्वाद्धरनामेति दधे इत्यन्वयः अनेन ब्रह्मरुद्रस्थमद्रूपाभ्यां विष्णुरूपेण चाहमेव जगतस्सृष्ट्यादित्रयकृदित्यतो ब्रह्म शिवयोः प्रसिद्धयोः सृष्टिसंहारकर्तृत्ववचनं भ्रान्तिमूलमित्युक्तं भवति ॥ ५१ ॥

एतदेव स्पष्टयति तस्मिन्निति । योऽहं विश्वस्य मुख्यैककारणं तस्मिन्मयि केवले प्रकृतिसम्बन्धरहिते । ब्रह्मणि गुणपूर्णेऽद्वितीये समाधिकरहिते । परमात्मनि स्थिते सति देहात्मबुद्धिः देहोऽहमिति बुद्धिर्यस्य स तथा जीवो भूतानि ब्रह्मादीनि । भेदेन स्वातन्त्र्येण । स्वतएव सृष्ट्यादिप्रवृत्तिमन्ति न केनचिन्नियतानीत्यनुपश्यतीत्यन्वयः अज्ञइति हेतुगर्भविशेषणम् यद्वा भेदेन स्थितानि ब्रह्मादिभूतानि परमात्मन्यनुपश्यतीत्यभेदेनेति शेषः॥५२॥

अज्ञानिदर्शनमुक्त्वा ज्ञानिदर्शनप्रकारमाह यथेति । पुमान् जीवः शिरःपाण्यादिषु स्वाङ्गेषु कदाचिदपि पारक्यबुद्धिं यथा न कुरुते किन्तु स्वकीयबुद्धिमेव करोति एवं मत्परो ब्रह्मादिभूतेषु मामकत्वबुद्धिं करोति न स्वातन्त्र्यबुद्धिम् ॥ ५३ ॥

अतः फलितमाह त्रयाणामिति हे ब्रह्मन् ! एवमुक्तप्रकारेण ममैव स्वातन्त्र्यादन्येषामस्वातन्त्र्यात् ब्रह्मशिवस्थत्वेन ब्रह्मशिवाख्ययोर्मद्रूपयोः पृथक्स्थितस्य विष्ण्वाख्यस्य मद्रूपस्य चेति त्रयाणां त्रित्वसंख्योपेतानामेकभावानामेकरूपाणामेकैश्वर्याणां सर्वभूतात्मनां सर्वभूतान्तर्यामित्वेन योजीवोभिदां न पश्यति स शान्तिं मोक्षं गच्छतीत्यन्वयः यद्वा त्रयाणां ब्रह्मविष्णुशिवाख्यानां सर्वभूतस्वामिनामेकचित्तानां भिदां मिथो विरोधबुद्धिविषयत्वं न पश्यति स शान्तिं स्वस्थबुद्धितया भगवन्निष्ठामाप्नोति ब्रह्मादिजीवानां हरिणा भेदवचनस्य कागतिरिति चेन्न तद्वशत्वनात्प्रियत्वदृष्टिविषयत्वात् तदुक्तम् "हरेर्वशत्वदृष्टिस्तुभूतानामपृथग्दृशः । प्रियत्वदृष्टिरथवा ब्रह्मादीनां विशेषत" इति ॥ ५४ ॥

शान्तिमधिगच्छतीत्यनेन हरेः स्वात्मोपदेशश्चेत्समाप्तः परं दक्षेण किमकारीति तत्राह एवमिति । आदिष्ट उपदिष्टः प्रजापतिः दक्षः स्वेन क्रतुना स्वयज्ञेन स्वेच्छया वा भागवतः भगवद्भक्तः स्वांशवतो वा देवानयजत् पूजयामास उभयत इति पाठे कथमुभयतः सोमतोऽपिष्टादिभिश्च कथ [१] मुभयतः सोमतोहविषश्चेति वा ॥ ५५ ॥

उपधावेदुपास्त ततो निरपराधत्वेन शुद्धश्चाभूत धावुगतिशुद्ध्योरिति धातुः उदवसानेन समाप्तीष्टिलक्षणेन कर्मणा आग्नेयं पञ्चकपालमुदवसानीयं निर्वपेदिति श्रुतेः सोमपानिति पाणिनेरपि सर्वज्ञेन व्यासेन प्रयुक्तत्वाद्विक्प्रत्ययः प्रायिक इति ज्ञातव्यम् । इतरानसोमपानित्यर्थः । उदवस्य समाप्तीष्टिं कृत्वा स्वेनानुभावेन भगवन्महिम्नैवावाप्तराधसे प्राप्तयज्ञसिद्धये ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

ननु दक्षकोपेन योगमुक्तदेहया दक्षपुत्र्या सत्या देव्या निवृत्तिलक्षणामुक्तिरवापीति न युज्यते भर्तुः शिवस्यामुक्तदेहत्वात्सतीनामङ्गनानां भर्तृभिः सह मुक्तिश्रवणात् अतोऽनया किमकारीत्याशङ्कां हृद्गतां परिहरति एवमिति क्षेत्रे भार्यायाम् ॥ ५८ ॥

अत्र निमित्तमाह अनन्यभावेति । एकः शंकरोगतिर्यस्याः सा तथा अनन्यभावत्वात् अन्यभक्तिरहितत्वात् गौरमसमर्थं दृष्टान्तमाह शक्तिरिति प्रलये सुप्ता हरावेवरता । सृष्टिव्यापारं विना स्थिता । शक्तिर्भार्या लक्ष्मीः पुरुषमिव यथा भजति तथेत्यर्थः तदुक्तम् "शक्तित्वाद्विष्णुशक्तिस्तुशक्तिशब्देन चोच्यते । शक्यत्वात्प्रकृतिश्चापि स्वापः सृष्टिं विना हरौ । रतिस्तस्यास्तु कथितो नह्यन्यः स्वापइष्यत" इति ॥ ५९ ॥

भवतेदं कस्माच्छ्रुतमिति तत्राह एतादिति । बृहस्पतेः शिष्यादुद्धवाद्दक्षस्याध्वरं यज्ञं द्रोहितवान् हिंसितवान्नाशितवानिति दक्षाध्वरध्रुक् तस्य ॥ ६० ॥

संप्रदायवचनमुक्त्वा तच्छ्रवणादिफलमाह इदमिति ॥ ६१ ॥

शंकरः स्वां सतीमवाप्य किमकार्षीदिति तत्राह सतीमिति शतमित्युपलक्षणं बह्वीः समा इत्यर्थः ॥ ६२ ॥

अनेन रेतउत्सर्जनावधिः सूचितः तत्र कुत्रेदमुत्ससर्ज । तस्यां देव्यामुतान्यत्र । न प्रथमः प्राप्तपरित्यागे कारणाभावात् न द्वितीयस्त्वनुपपत्तेरिति तत्राह स्ववीर्येति । अकल्पामसमर्थाम् अनेनास्य मध्यकारणमुक्तं भवति इयमेवोपपत्तिः आकाशस्य नीरूपत्वेन तद्धारणायोगात् अधः पतत्तद्रेत आकाशनदी गङ्गा जग्राहेत्याह गङ्गेति ॥ ६३ ॥

गङ्गाया अप्यशक्तिं निरीक्ष्य वह्निस्तत्पीत्वा स्वान्तरजीर्णं स्वाहाद्वारेण नदीतीरे शरकानने चच्छर्देत्याह पीत्वेति । स्वाहाद्वारेणेति कस्मात् कल्प्यत इत्यत आचार्यैर्भारतोक्तेरित्युक्तेः भारतस्य निर्णायकग्रन्थत्वात् अमोघरेतसोहरस्य वीर्यं निष्फलं भवितुं नार्हति अत्र तूपगमादिनिष्फलमिव प्रतीयत इति तत्राह कुमार इति । ततोरेतसः मातृरहितस्य कुमारस्य स्तनपानं कथमत्राह तस्मादिति ॥ ६४ ॥

[१] अयं पक्षस्तात्पर्योक्तः ॥

सतीं मेनात्मजान्तात ! प्राप्य जायाम्भवः पुनः ।
तया मैथुनमारभ्य रेमे देवः समाः शतम् ॥ ६२ ॥
स्ववीर्यधारणेऽकल्पां ज्ञात्वा जायां स धूर्जटिः ।
उत्ससर्जाम्बरे रेतो गङ्गा जग्राह तन्नदी ॥ ६३ ॥
पीत्वान्तरजरं वह्निश्चच्छर्द शरकानने ।
कुमारोऽभूत्ततस्तस्मै स्तनं षट्कृत्तिका ददुः ॥ ६४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ।

एकेन मुखेन षट्कृत्तिकास्तनपानं कथं घटत इति तत्राह षडॄभिरिति । किमधिकार: कुमार इति तत्राह तत इति । सुरा इति शेष: सर्वासुराणां भयं भीतिं स्वस्थानच्युतिं च करोतीति ॥ ६५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावल्यां सप्तमोऽध्याय: ॥ ७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भ: ।

स्वस्य तु अधीश्वरत्वेऽपि तदादरार्थं तदनन्यत्वमन्यथेनाभेदमुपपादयति भूतानीति । कैमुत्येन दृष्टान्त: ॥ ५२ ॥

प्रकाशश्च निरुपाधिश्च स एव ब्रह्मा च शर्वश्चेत्यन्वय: शर्वस्य मदात्मकत्वात्मत्परस्तु भूतेष्वपि स्वाङ्गेष्विव ममतामेव करोतीत्याह यथेति ॥ ५३ ॥

त्रिदेवानां पृथगीश्वरत्वमपश्यन्नेव कृतार्थो भवतीत्याह । त्रयाणामेक: पुरुषस्यैव भाव: "पार्थिवाद्दारुणो धूम" इति न्यायेन यथायथमाकृत्यं येषु तेषां सर्वभूतस्य आत्मनो तत्तत्कार्ये प्रवर्त्तकानाम् ॥ ५४—५६ ॥

उदवस्येत्यर्द्धकम् ॥ ५७—६० ॥

भावन इति चित्सुखपाठान्तरम् ॥ ६१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भे सप्तमोऽध्याय: ॥ ७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

ननु परमेश्वर: खल्वेक एव सच्च प्रधानेव शास्त्रेषूच्यत इति तत्राह आत्मेति । समाविश्याधिष्ठाय स प्रसिद्धो गुणातीत एक एवाहं क्रिया: सृष्टिस्थितिसंहृतयस्तासु समुचितां संज्ञां स्रष्टेति पालक इति संहर्त्तेत्याख्याम् ॥ ५१ ॥

ननु ब्रह्मणो हिरण्यगर्भत्वेन जीवत्वात् रुद्रस्येश्वरत्वेऽपि गुणस्पर्शात् कथं तयोस्त्वदभेदस्तत्र कैमुत्यन्यायेनाह ब्रह्मरुद्रौ चेति भूतानि जीवानपि अज्ञ एव भेदेन पश्यति नतु विज्ञ: किमुत ब्रह्मरुद्रौ भूतानां मदीयत्वदर्शनेऽकिञ्चित् ब्रह्मरुद्रयोर्गुणावतारत्वान्मदभेद इत्यर्थ: ॥ ५२ ॥

भूतानितु मद्भक्तोऽपि स्वात्मभेदेन पश्येदित्याह स्वशिर:पाण्यादिषु सुखदु:खे यथा तथैव सर्वभूतेष्वपि सुखदु:खे पश्येदित्येव भक्तानामभेददर्शनमित्यर्थ: ॥ ५३ ॥

अभेददर्शनस्य फलमाह त्रयाणामिति ॥ ५४ ॥

प्रजापतिपतिर्दक्ष: उभयत: अङ्गै: प्रधानेनच ॥ ५५ ॥

उदवस्यते समाप्यतेऽनेनेत्युदवसानं तेन ॥

उदवस्य समाप्य अवभृथस्नानं चकारेत्यर्थ: ॥ ५६ ॥

तस्मै दक्षाय अवाप्तराधसे प्राप्तसिद्धये ॥ ५७ ॥

मेनायां मेनकायाम् ॥ ५८ ॥

आवृङ्क्ते भजते स्म न विद्यतेऽन्यस्मिन् भावो यस्या: सा । एक गतिरूपं प्रलयकाले सुप्ता शक्ति: पूरुषमीश्वरमस्तुतमिव ॥ ५९ ॥

बृहस्पते: शिष्यात्तु उद्धवात् संकाशात् ॥ ६० ॥ ६१ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
चतुर्थे सप्तमोऽध्याय: सङ्गत: सङ्गत: सताम् ॥ ७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीप: ॥

स्वस्य स्वरूपतो निर्विकारत्वं शक्तितोविकारित्वं च दर्शयन् सर्वकारणत्वमाह आत्ममायामिति । समाविश्य अधिष्ठाय सृजन् ब्रह्मेति स्वांशविशेषद्वारा हरन् हर इति स्वांशविशेषद्वारा रक्षन् विष्णुरिति स्वावतारद्वारा च क्रियोचितो संज्ञाम् अहमेव दध्रे धारयामि ॥ ५१ ॥

तस्मिन् सर्वकारणे परमात्मनि सर्वेषामात्मनामात्मनि ब्रह्मणि बृहत्स्वरूपगुणशक्तिमति केवले अन्यनिरपेक्षस्थितिप्रवृत्त्यादिके अतएवाद्वितीये समानाधिकशून्ये मयि भेदेन स्वतन्त्रसत्तया ब्रह्मरुद्रौ भूतानि चराचराणि सर्वाणि वस्तूनि च अज्ञ: पश्यति ॥ ५२ ॥

एतदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति यथेति । एवं मत्परो मदुपासक: भूतेषु चेतनाचेतनमच्छक्तिमयेषु ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेषु पारक्यबुद्धिं न कुर्यात् ॥ ५३ ॥

एक: स्थितिप्रवृत्तिमूलभूतोभाव: आश्रय: पर: वासुदेवाख्यो येषां तेषां त्रयाणां ब्रह्मविष्णुशिवानाम् उपलक्षणमेतत्सर्ववस्तूनाम् "सर्वेषामपि वस्तूनां भावार्थो भवति स्थित: तस्यापि भगवान्कृष्ण: किमतद्वस्तु रूप्यताम्" इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ५४ ॥

प्रजानां जगतां पतिर्भगवान् पतिर्यस्य स: दक्ष: भगवता आदिष्ट: मत्पर: सर्वं ब्रह्मशिवादिकं मदभिन्नं पश्येदित्युपदिष्ट: स्वेन क्रतुना हरिम् उभयतोभगवदङ्गभूतदेवादिद्वारा साक्षाच्च त्रिकपालपुरोडाशादिना अर्चयित्वा देवान् तदङ्गतया अयजत् ॥ ५५ ॥

रुद्रं च स्वेन भागेन यज्ञावशेषेण उपाधावत्समाराधयत् उदवस्यते समाप्यते अनेनेत्युदवसानं कर्म तेन समाप्येष्टया इतरान् सोमपानुपाधावत् ॥

उदवस्य यज्ञं समाप्य तत: ऋत्विग्भि: अवभृथरूपं यथाभवति तथा सस्नौ स्नातवान् ॥ ५६ ॥

स्वेनैव भगवदुपदेशलब्धेन अनुभावेन अवाप्तराधसे लब्धबोधायापि तस्मै दक्षाय धर्मे मतिं दत्वा दिवं ययु: ॥ ५७ ॥

हिमवत: हिमाचलस्य क्षेत्रे भार्य्यायाम् ॥ ५८ ॥

अनन्यभावानामनन्यभक्तानामेको गतिर्यस्तम् प्रियं भवं भूय: पतिम् आवृङ्क्तेस्म वृतवतीत्यर्थ: यथा प्रलयवेलायां सुप्ता शक्ति: पूरुषं सृष्ट्यर्थमुत्थितं परमेश्वरम् ॥ ५९ ॥

बृहस्पते: शिष्यात् उद्धवात् मे मया श्रुतम् ॥ ६० ॥

हे कौरव ! विदुर ! इदमीशस्य चेष्टितम् परंपवित्रम् अघौघानां मर्षणं मार्जनम् यो भक्तिभावित: आकर्ण्य गुरुमुखाच्छ्रुत्वा नित्यदा कीर्तयेत्स अघं धुनोति आत्मन: श्रोतॄणां चेति शेष: ॥ ६१ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे सिद्धान्तप्रदीपे सप्तमाध्यायार्थ प्रकाश: ॥ ७ ॥

षड्भिर्मुखैस्तनं पीत्वा सबाल: षण्मुखोऽभवत् ।
ततश्चक्रु: सैन्यपालं सर्वासुरभयङ्करम् ॥ ६५ ॥ इति विजयध्वज पाठ: ॥

भाषाटीका

हे द्विज दक्ष ! सो जो मैं परम कारण हूं सो अपनी त्रिगुण वाली माया को धारण करके संसार के पैदा करने में पालन करने में संहार करने में ब्रह्मा, विष्णु, रुद्र ये तीनों किया के उचित संज्ञाओं को धारण करता हूं ॥ ५१ ॥

सब का अन्तर्यामी जो मैं अद्वितीय केवल परमात्मा परब्रह्म हूं तिस मेरेसे ब्रह्मा रुद्र तथा प्राणि मात्र को जो सर्वथा पृथक् देखता है सो जीव अज्ञानी है ॥ ५२ ॥

जैसे कोई पुरुष अपने अंग मस्तक हस्तादिकों में कहीं भी पराई बुद्धि नहीं करता है तैसेई मेरे व्यापक स्वरूप को जानने वाला पुरुष व्याप्य जीवोंको सर्वांशसे पृथक् नहीं देखता है ॥५३॥

हे ब्रह्मन् ! विष्णुके साथ शरीर शरीरी भाव से तथा विशेष्य विशेषण भावसे एकताको प्राप्त भये तथा नारायणके द्वारा सर्वात्म भाव कूं प्राप्त हुये ब्रह्म रुद्रका तथा नारायणका जो भेद नहीं देखता है वही पुरुष शान्ति को प्राप्त होता है ॥ ५४ ॥

इस प्रकार भगवानकी आज्ञाको प्राप्त होकर प्रजापतियों का पति दक्ष, श्रीहरिकुं अपने यज्ञसे पूजन करके अङ्ग प्रधान दोनो रीति से देवताओं का पूजन करते भये अपने भागसे युक्त करके सावधानतासे रुद्रजी की भी स्तुति करते भये ॥ ५५ ॥

यज्ञ कर्मकी समाप्ति में और बाकी देवों कोभी पूजन करके ऋत्विजों के सहित दक्षप्रजापतिने अवभृथ यज्ञांतस्नानकिया ॥ ५६ ॥

भाषाटीका

भगवान् के आराधन रूप यज्ञके करने के प्रभावसे स्वयं ही धर्मकी सिद्धि प्राप्त हुई जिस दक्षको तिसको फिरभी धर्मकाही उपदेश करके देवता गण स्वर्गको गये ॥ ५७ ॥

इस प्रकारसे सती दाक्षायणीजीने पहिले शरीरको छोडकर हिमवानकी भार्या मेनाके इहां जन्म लियाथा ऐसा हमने सुनाहै ॥ ५८ ॥

फिरभी अम्बिका सतीजी, जैसे प्रलयकालमें सोई हुई शक्तियां सृष्टिके आरम्भ में जैसे ईश्वरको भजैं तैसे अनन्यभक्ति वालों के एक गतिदायक वही प्रिय शिवजी पतिको वरण करतीहुई ॥५९॥

इस प्रकारसे दक्षके यज्ञके नाश करने वाले भगवान् शम्भुजी के चरित्रकुं साक्षात् बृहस्पति के शिष्य भागवत उद्धवजी से हम ने सुनाहै ॥ ६० ॥

हे कौरव विदुरजी ! यशके आयुके देनेवाले पाप समूहका नाश करने वाले ईश्वरके परम पवित्र चरित्र को जो पुरुष नित्य श्रवण करके भक्ति भावसे कीर्त्तन करै वह पुरुष सब पापोंको नाश करता है ॥ ६१ ॥

इति श्रीभागवत चतुर्थस्कन्ध का सप्तम अध्याय समाप्त ॥७॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः ।

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

—(०)—

मैत्रेय उवाच

सनकाद्या नारदश्च ऋभुर्हंसोऽरुणिर्यतिः ।
नैते गृहान् ब्रह्मसुता ह्यावसन्नूर्ध्वरेतसः ॥ १ ॥
मृषाऽधर्मस्य भार्यासीद्दम्भं मायां च शत्रुहन् !
असूत मिथुनं तत्तु निर्ऋतिर्जगृहेऽप्रजः ॥ २ ॥
तयोः समभवल्लोभो निकृतिश्च महामते !
ताभ्यां क्रोधश्च हिंसा च यद्दुरुक्तिः स्वसा कलेः ॥ ३ ॥
दुरुक्तौ कलिराधत्त भयं मृत्युं च सत्तम!
तयोश्च मिथुनं जज्ञे यातना निरयस्तथा ॥ ४ ॥
संग्रहेण मया ख्यातः प्रतिसर्गस्तवानघ !
त्रिः श्रुत्वैतत्पुमान् पुण्यं विधुनोत्यात्मनो मलम् ॥ ५ ॥
अथातः कीर्त्तये वंशं पुण्यकीर्त्तेः कुरूद्वह !
स्वायम्भुवस्यापि मनोर्हरेरंशांशजन्मनः ॥ ६ ॥
प्रियव्रतोत्तानपादौ शतरूपापतेः सुतौ ॥
वासुदेवस्य कलया रक्षायां जगतः स्थितौ ॥ ७ ॥
जाये उत्तानपादस्य सुनीतिः सुरुचिस्तयोः ॥
सुरुचिः प्रेयसी पत्युर्नेतरा यत्सुतो ध्रुवः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

दक्षकन्यान्वये प्राप्ता दक्षयज्ञकथोदिता ।
मनुपुत्रान्वये प्राप्ता ध्रुवचर्याथ पञ्चभिः ॥ १ ॥
अष्टमे गुरुदारोक्तिरोषमत्सरतः पुरात् ।
निर्गतेन ध्रुवेणाह तपसा तोषणं हरेः ॥ २ ॥

एवं तावन्मनुकन्याऽन्वयोक्त्यैव मरीच्यादीनां ब्रह्मपुत्राणां वंशा वर्णितास्तत्रावशिष्टं किञ्चिदाह सनकाद्या इति । नावसन्नाश्रिताः ऊर्ध्वरेतसोनैष्ठिकाः अतस्तेषां वंशो नास्ति ॥ १ ॥

अधर्मोऽपि ब्रह्मपुत्रस्तस्य वंशमाह मृषेति चतुर्भिः । दम्भः परप्रतारणम् माया तदुचिता चेष्टा तयोः सोदरयोरपि दाम्पत्यमधर्मांशतया एवमुपर्यपि अप्रजोऽपुत्रः ॥ २ ॥

निकृतिः शठतायत् याभ्यां कलिश्च तस्य स्वसा दुरुक्तिश्चेत्यर्थः ॥ ३ ॥

यातना तीव्रवेदना ॥ ४ ॥

प्रतिसर्गोऽनुसर्ग एव यद्वा प्रतिसर्गः प्रलयः अधर्मस्य प्रलयहेतुत्वात्प्रतिसर्गत्वम् एतदन्तमधर्मवंशम् पुण्यमिति वर्जनद्वारा पुण्यहेतुत्वात् ॥ ५ ॥

मनोः पुत्रवंशम् हरेरंशोब्रह्मा तस्यांशाद्देहार्धाज्जन्म यस्य ॥ ६ ॥

जगतोरक्षायां स्थितौ ॥ ७ ॥

सुनीतिः सुरुचिश्च जाये तयोर्मध्ये इतरा सुनीतिः ॥ ८ ॥

———

श्रीराधारमणदासगोस्वामि विरचिता
दीपिन्याख्या दीपिका टिप्पणी ।

अथ दक्षयज्ञकथानन्तरं पञ्चभिरध्यायैर्ध्रुवचरित्रं वर्ण्यत इति शेषः रोषमत्सरतः क्रोधेर्ष्याभ्याम् ध्रुवेण कर्त्रा तपसा करणेन हरेः हरिकर्मकं तोषणं वर्ण्यते मैत्रेयेणेति शेषः तत्र ब्रह्मपुत्रवंशवर्णने किञ्चित् सनकादीनां नैष्ठिकत्वं अधर्मस्य वंशवर्णनमवशिष्टमाह अतो नैष्ठिकत्वात् ॥ १ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामि विरचिता

दीपिन्याख्या दीपिका टिप्पणी ।

उपर्य्यपि अग्रेऽपि निर्ऋतिः नैर्ऋतकोणाधिपती राक्षसविशेषः ॥ २ ॥

तयोर्दम्पत्योर्दम्भमाययोः एतत्कथनं वर्ज्जनार्थं न तु पुण्यमिति विचारय बुद्ध्या इति महामते ! इति सम्बोधितम् ताभ्यां लोभशठताभ्यां दम्पतिभ्यां यत् याभ्यां क्रोधहिंसाभ्यां दम्पतिभ्यां कलिश्च भ्राता तस्य कलेः तस्येत्यध्याहारादित्यर्थोक्तिः ॥ ३ ॥

भियं कन्यां मृत्युं पुत्रञ्च तयोश्च भीमृत्व्योर्दम्पत्योः तथेति चार्थे ॥ ४ ॥

सङ्ग्रहेण संक्षेपेण अनुसर्गः गौणसर्गः प्रत्याख्यानवत्प्रतिशब्दस्य स्वसमभिव्याहृतविरुद्धार्थ प्रतिपादकत्वादनुसर्गेऽर्थेऽप्रसिद्धेश्च यद्वेति वर्ज्जनद्वारा अकरणद्वारा दम्भादिकं न कुर्यात् चेत्पुण्यं स्यादित्यर्थः ॥ ५ ॥

अथ मरीच्यादिवंशवर्णानानन्तरम् अतः ब्रह्मपुत्रत्वेन तद्वर्णनस्यापि प्रकृतत्वात् अपिरत्र मरीच्यादिकं समुच्चिनोति ॥ ६ ॥

कलया अंशेन ॥ ७ ॥

तरा सुनीतिः ॥ ८ ॥ ९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एव

प्रसूतिं मानवीं दक्ष उपयेमे ह्यजात्मजः ।
तस्यां ससर्ज दुहितॄः षोडशामललोचनाः ॥

इत्यादिना प्रसूतिवंशमुपक्रम्य तत्प्रसक्तानुप्रसक्तमभिहितम् एवं तावन्मनुकन्यान्वयो वर्णितः अथ मनुपुत्रान्वयं विवक्षुरनुसर्गकथनेऽवशिष्टं किंचिदाह । सनकाद्या इति । यतिरिति प्रत्येकं सनकादिविशेषणं तन्त्रेणोपात्तं प्रत्येकाभिप्रायेणैकवचनान्तनिर्देशः ऋणविशेषणं वा प्रत्यासत्तेः एते ब्रह्मपुत्राः गृहान् गृहाश्रमान् नावसन् नाश्रिताः तत्र हेतुः ऊर्ध्वरेतसः नैष्ठिकाः अतस्तेषां वंशो नास्तीति ॥ १ ॥

अधर्मोऽपि ब्रह्मपुत्रः तस्य वंशमाह । मृषेति चतुर्भिः । अधर्मस्य भार्या मृषा दम्भः पर प्रतारणं माया तदुचिता चेष्टा एतदुभयात्मकं मिथुनम् असूत प्रसूतवती हे शत्रुहन् ! सोदरयोरपि मायादम्भयोर्दाम्पत्यमधर्मांशतया एवमुपर्य्यपि द्रष्टव्यं तच्च दम्भमायात्मकं मिथुनम् अप्रजोऽपुत्रो निर्ऋतिजगृहे गृहीतवान् दम्भे पुत्राभिमानं मायायां स्नुषाभिमानं च कृतवानित्यर्थः ॥ २ ॥

हेमहामते!तयोर्मायादम्भयोर्लोभः निकृतिःशठताच ताभ्यां निकृतिलोभाभ्यां क्रोधोऽमर्षो हिंसाच समभवदित्यनुषङ्गः यत् याभ्यां क्रोधहिंसाभ्यां कलिश्च तस्य स्वसा भगिनी दुरुक्तिश्च समभवत् ३॥

दुरुक्तौ कलिः भियं भीतिं मृत्युं च आधत्त उत्पादयामास हे सत्तम! ताभ्यां भीतिमृत्युभ्यां यातनाख्यो निरयः पुमान् एतदुभयात्मकं मिथुनं जज्ञे ॥ ४ ॥ *

अधर्मवंशमुपसंहरन् तस्य संसृतिहेतुत्वान्मुमुक्षुभिरसेव्यतामाह । एतदिति । अधर्मएव वृक्षस्तस्य वंश्याः वंशोभवाः शाखारूपा इतिभावः हि यस्मात् संसृति हेतवः अतः श्रेयस्कामः स्वर्गापवर्गकामः न सेवेत अधर्मवंश्यानिति शेषः विभक्तिविपरिणामेनानुषङ्गो वा आश्रमोत्तमः उत्तमःआश्रमो यस्य सः चतुर्थाश्रमनिष्ठ इत्यर्थः आहिता ग्न्यादित्वादाश्रमशब्दस्य पूर्वनिपातःनितरां न सेवेत ॥ ४ ॥

अथाधर्मवंशस्य प्रतिसर्गान्तर्भावं वदंस्तमुपसंहरन् तच्छ्रवणफलमाह । संग्रहेणेति हे अनघ! तव तुभ्यं मयाप्रतिसर्गः संग्रहेण-ख्यातः प्रलयहेतुत्वादधर्मवंशस्य प्रतिसर्गत्वम् एतदधर्मवंशं पुण्यं वर्जनद्वारा पुण्य हेतुत्वात्पुण्यं श्रुत्वा पुमानात्मनः स्वस्य मलं पापं विधुनोति ॥ ५ ॥

एवं कन्यान्वयमभिधायाथ मनुपुत्रान्वयं वक्तुमुपक्रमते । अथात इति। हे कुरूद्वह! अथ"मनोस्तु शतरूपायां तिस्रः कन्याः प्रजज्ञिरे,, इत्युपक्रान्तमनुकन्यान्वयकथनानन्तरम् अतउपक्रान्तस्य वृत्तत्वाद्धेतोः स्वायम्भुवस्य मनोर्वंशं पुत्रान्वयं कीर्तये कथयामीति सम्बन्धः अत्र मनुकन्यामनुपुत्रवंशकथनयोः पौर्वापर्ये हेतुहेतुमद्भावेचसमासव्यासत्वहेतुकस्वेच्छायत्तोपक्रान्तत्वोपक्रमिष्यमाणत्वमेवनिबन्धनम् काकदन्तश्रवणवदश्राव्यत्वशङ्कामपनुवदन् मनुं विशिनष्टि पुण्यकीर्त्तेः पुण्या शुश्रूवतां पुण्या पवित्रा कीर्तिर्यस्य तत्र हेतुः हरेरंशांशजन्मनः स्मरणमात्रेण आश्रितदुरितहारिणो भगवतः अंशो ब्रह्मा तस्य अंशाच्छरीराज्जन्म यस्य तस्य हर्यंशांशसंभूतत्वाद्धरिभक्तत्वाच्च हरिचरित्रवन्मनुपुत्रान्वयकथनश्रवणादिकमपि दुरितविनाशनद्वारा पुण्यसंपादकमित्यर्थः ॥ ६ ॥

प्रतिज्ञातमनुवंशंवर्णयति । प्रियव्रतोत्तानपादावित्यादिना आभूगोलवर्णनात् प्रियव्रतश्चोत्तानपादश्च तौ इमे अन्वर्थनामनी प्रियं भगवत्प्रीतिकरं व्रतं यस्य स प्रियव्रतः उत्तानौ उन्नतौ पादौ यस्येति उत्तानपादः शतरूपापतेर्मनोः सुतौ वासुदेवस्य कलयासर्वान्तरात्मभगवद्गुणविशेषाविर्भावेन जगतोरक्षायां स्थितौ ॥ ७ ॥

तयोर्मध्ये योऽग्रज उत्तानपादस्तस्य सुनीतिः सुरुचिश्चेति जायेभार्ये तयोः सुनीतिसुरुच्योर्मध्ये सुरुचिः पत्युरुत्तानपादस्य प्रेयसी नितरां प्रीतिविषया इतरा सुनीतिस्तु न प्रेयसी यत्सुतः यस्या अप्रेयस्याः सुनीतेः सुतः पुत्रो ध्रुवः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली.

संसारविरक्तस्य पुंसः श्रीनारायणश्रीपादपद्ममूलमेव शरणमिति निरूपयत्यस्मिन्नध्याये तत्र परमभागवतस्य ध्रुवस्य चरित्रमनुवर्णयितुं हेयत्वेनाधर्मवंशानुचरितमाह। सनकाद्याइति। गृहाश्नावसन् गृहस्थाश्रमं नाभजन्नित्यर्थः ऊर्ध्वरेतस इत्यनेन संन्यासाश्रमं सूचयति ॥ १ ॥

अप्रजः सन्ततिरहितः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

अत्र मायादयः स्त्रियोऽन्येपुमांसः संसारहेतवोहि यस्मात्तस्माच्छ्रेयस्काम एतान्न सेवेतत्यन्वयः आश्रमोत्तमो संन्यासी ॥ ४ ॥

मयाख्यात अनुसर्ग इत्यत्र सन्ध्यभावः संग्रहोक्त्याल्पत्वं नज्ञातव्यम् महानयं ग्रन्थबहुलत्वाल्लोके दृश्यमानत्वाच्चेति प्रदर्शनार्थं इतिज्ञातव्यम् अस्यानुसर्गस्य श्रवणफलमाह त्रिः श्रुत्वेति आत्मनो मनसो मलं विधुनोति निरस्यति ॥ ५ ॥

---

* एतेह्यधर्मवृक्षस्य वंश्याः संसृति हेतवः ।
श्रेयस्कामो न सेवेत नितरामाश्रमोत्तमः ॥ ४ ॥

इति वीरराघवसम्मतः श्लोकः तैलंगश्रीधरीयेऽपि निष्ठीकांकामूलपाठस्तथैव विजयध्वजीयेऽपि मूलंटीकाच तथैव

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ।

वक्तव्यायाः कथायाः समाप्तत्वादतः परं किंवक्तव्यमिति तत्राह । अथात इति । अथेत्यनेन पूर्वस्माद्वक्ष्यमाणस्यार्थस्य मङ्गलत्वं वाक्यतोऽश्रमादिकं हेयमत उपादेयं कथयामीत्यत इति अपिशब्देन वंशस्यानल्पत्वं श्रुतिस्मृतिभ्यां संभावितत्वमाह हरेरिति । हरेरंशांशेन विशेषावेशेन संहितं जन्म यस्य स तथा तस्य

आविष्टाद्धरिणाजीवा ब्रह्माद्यत्तोमनुः पृथुः ।
शक्राद्याऋषयश्चैव मत्स्यव्यासादयो हरिः ॥

इति ॥ ६ ॥

प्रियव्रतोत्तानपदोर्मनुपुत्रत्वेन पूर्वमुक्तयोः पुनरुक्तिर्वंशस्याद्विवक्षापनाय अनुवदति प्रियव्रतेति । वासुदेवस्य राजराजाख्यस्या कलया सन्निहितो तदुक्तम्

प्रियव्रतोत्तानपादप्रमुखेषुहरिः स्वयम् ।
आविष्टः सर्वभूतेषु ऋषभाद्याः स्वयं हरिः ॥

इति ॥ ७ ॥

प्रियव्रतोत्तानपदोर्मध्ये प्रियव्रतविक्रमस्य प्रथमं वक्तव्यत्वे सत्युत्तानपादपुत्रस्य ध्रुवस्यातिरमणीयत्वेन विरक्तिभक्तिजनकत्वेन श्रोतुः श्रद्धाजनकत्वेन भगवदुपास्तौ क्षिप्रप्रवृत्तिजनकत्वेनाऽऽश्चर्यबुद्धिजनकत्वेन च प्रथमं तच्चरितं वक्तुमुपक्रमते । जाये इति । यस्याः सुनीतेः सुतः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः

एवं श्रीकर्दमकन्यारूपाणां सात्विकशक्तिदेवीनां विवरणमुक्त्वा तामसशक्तिदेवीनामाह । मृषेति । निर्ऋतिर्नैर्ऋतकोणाधिपतिः ॥१-१६

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

विमातुर्वाग्विषप्लुष्टो मातुर्वागमृताप्लुतः ।
ध्रुवोऽष्टमे मधुवने तपसातोषयद्धरिम् ॥ ० ॥

तदेवं मनोः कन्यावंशोक्त्यैव मरीच्यादीनां ब्रह्मपुत्राणामपि वंशा वर्णिताः । इदानीं तस्य पुत्रवंशे वक्तव्येऽपि लाघवादवशिष्टानां ब्रह्मपुत्राणां वंशाजिज्ञासायामाह । सनकाद्या इति ॥ १ ॥

अधर्मोऽपि ब्रह्मपुत्रस्तस्य वंशमाह । मृषेति । हे शत्रुहन्निति अधर्म एव शत्रुस्तं भवांश्च एव हन्तीत्यर्थः । दम्भः परप्रतारणं माया तदुचिता क्रिया । तयोः सोदरयोरपि दाम्पत्यमधर्मांशतया निर्ऋतिर्नैर्ऋतकोणाधिपतिः ॥ २ ॥

निकृतिः शठता यत् याभ्यां कलिश्च तस्य स्वसा दुरुक्तिश्च ॥३॥

एवमत्र शास्त्रे भक्तेरभिधेयत्वेन तस्याश्चानुकूलप्रतिकूलवस्तुजिज्ञासायां वर्जनीयत्वेनाधर्मवंशो नरकान्त उक्तः ॥ ४ ॥

सङ्क्षेपेण संक्षेपेण प्रतिसर्गः प्रलयः प्रलयहेतुत्वात् प्रलयः हे अनघेति अधर्मवंशोऽयं त्वया नानुभूत इति भावः । पुण्यं वर्जनद्वारा पुण्यकरम् ॥ ५ ॥

हरेरंशांशानां कपिलदत्त यज्ञ पृथु ऋषभादीनां जन्म यतस्तस्य ॥६॥

वासुदेवस्य कलया कलारूपेण विष्णुना या जगतो रक्षा तस्यां क्रियायां स्थितौ ॥ ७ ॥

तयोर्जाययोर्मध्ये ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

अष्टमे भगवतः षड्भिरुक्तं सती प्रसंगतः ।
ध्रुवाख्यानमुखेनाथ पञ्चभिस्तदिहोच्यते ॥ १ ॥

एवं तावद्ब्रह्मपुत्रस्य मनोः कन्यान्वयः मरीच्यादीनां ब्रह्मपुत्राणां चान्वयो वर्णितः इदानीमवशिष्टब्रह्मपुत्रान्वयकथनपूर्वकं मनुपुत्रान्वयमाह एकोनचत्वारिंशदध्यायैः । सनकाद्या इति । एते गृहाद्यावशान् गृहाश्रमान् नाश्रिताः यतः ऊर्ध्वरेतसः नैष्ठिकाः

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः

अतस्तेषां पुत्रपौत्रादिरूपो वंशो नास्ति शिष्यप्रशिष्यादिरूपस्त्वस्तीति बोध्यम् तथाहि श्रीमुखवचनम् ।

महर्षयः सप्तपूर्वे चत्वारो मनवस्तथा ।
मद्भावा मानसा जाता येषां लोके इमाः प्रजाः ।

इति ॥ १ ॥

ब्रह्मणः पृष्ठतः उत्पन्नस्य अधर्मस्य ब्रह्मपुत्रस्य वंशमाह मृषेति चतुर्भिः । अधर्मस्य भार्या मृषा आसीत् सा दम्भं परप्रतारणार्थं स्वोत्कर्षख्यापनम् मायां तदनुरूपां वञ्चनां च असूत उत्पादयामास तच्च मिथुनम् अप्रजः अपुत्रः निर्ऋतिः जगृह गृहीतवान् मायादम्भयोः सोदरयोः दम्पतिभावः अधर्मवंश्यत्वादेवेत्यदोषः ॥ २ ॥

तयोर्मायादम्भयोः अपत्यम् लोभोऽन्यायेनान्यार्थग्रहणसङ्कल्पः निकृतिः शाठ्यं च समभवत् ताभ्यां निकृतिलोभाभ्यां क्रोधो हिंसा च समभवत् यद्याभ्यां क्रोधहिंसाभ्यां कलिः दुरुक्तिः स्वसा च समभवत् ॥ ३ ॥

कलिर्दुरुक्तौ भार्यायां भियं कन्यां मृत्युं सुतं चाप्रजाजनयत् तयोर्भीमृत्व्योर्निरयः सुतः यातना तीव्रवेदना कन्या एतन्मिथुनं जज्ञे ॥ ४ ॥

हे अनघ ! प्रतिसर्गः प्रलयः सङ्क्षेपेण संक्षेपेण मया तवाख्यातो वर्णितः सपरिकरोऽधर्मः प्रलयहेतुरतस्तद्वर्णनेन प्रलयः पूर्ववर्णित इति भावः एतदेनं प्रतिसर्गम् पुमान् त्रिः श्रुत्वा आत्मनोमलं पापं दुर्गतिहेतुं विधुनोति पुण्यं सुगतिहेतुं प्राप्नोतीति शेषः यथा तस्करादिसङ्कुलं दुर्मार्गं श्रुत्वा तच्छ्रवणमात्रेणैव तत्त्यागी दुःखं विधुनोति सुखं प्राप्नोतीति भावः ॥ ५ ॥

हरेरंशोब्रह्मा तदंशादिहाद्धाजन्म यस्य तस्य वंशं पुत्रपौत्रादि सन्ततिम् ॥ ६ ॥

वासुदेवस्य कलया जगतः पालिन्या शक्त्या जगतो रक्षायां स्थितौ शतरूपापतेर्मनोः सुतौ बभूवतुः ॥ ७ ॥

तत्रोत्तानपादस्य जाये भार्ये तयोर्जाययोर्मध्ये सुरुचिः पत्युः प्रेयसी इतरा सुनीतिः यस्याः ध्रुवः सुतः सा न ॥ ८ ॥

भाषाटीका

मैत्रेय जी बोले सनकादिक चार मुनि नारद जी ऋभु हंस अरुणियति इतने ब्रह्मा के पुत्र गृहस्थ नहीं होकर ऊर्ध्वरेता होगये इसी से उनका वंश नहीं है ॥ १ ॥

हे शत्रुहन् विदुर जी ! ब्रह्मपुत्र अधर्म भी है उसकी मृषा नामक भार्या ने दम्भ माया इन दोनों को पैदा किया उन दोनों को निर्ऋति राक्षस ने ग्रहण किया क्योंकि वह अपुत्र था ॥ २ ॥

हे महामते ! उन दम्भ माया दोनों में से लोभ और निकृति भये उनमें से क्रोध और हिंसा भये उनमें से कलि तथा उसकी बहन दुरुक्ति भई ॥ ३ ॥

हे सत्तम ! कलि ने दुरुक्ति में मृत्यु भीति दोनों को पैदा किया उन दोनों में यातना निरयए दो पैदा भये ॥ ४ ॥

हे अनघ विदुर जी ! यह प्रति सर्ग मैंने संक्षेप से आप से कहा है इसको तीन वखत श्रवण करने से त्याग करने से मनुष्य अपने आत्मा के पाप को दूर कर सकता है ॥ ५ ॥

हे कुरूद्वह विदुर जी ! इस के अनन्तर पवित्र कीर्ति वाले स्वायम्भुव मनु के वंश को कीर्तन करता हूं जिनकी कि हरि के अंश ब्रह्मा उनका अंश शरीर से उत्पत्ति है ॥ ६ ॥

एकदा सुरुचेः पुत्रमङ्कमारोप्य लालयन् ।
उत्तमं नारुरुक्षन्तं ध्रुवं राजाऽभ्यनन्दत ॥ ९ ॥
तथा चिकीर्षमाणं तं सपत्न्यास्तनयं ध्रुवम् ।
सुरुचिः शृण्वतो राज्ञः सेर्ष्यमाहातिगर्विता ॥ १० ॥

न वत्स ! नृपतेर्धिष्ण्यं भवानारोढुमर्हति ।
न गृहीतो मया यत्त्वं कुक्षावपि नृपात्मजः ॥ ११ ॥
बालोऽसि बत नात्मानमन्यस्त्रीगर्भसम्भृतम् ।
नूनं वेद भवान् यस्य दुर्लभेऽर्थे मनोरथः ॥ १२ ॥
तपसाराध्य पुरुषं तस्यैवानुग्रहेण मे ।
गर्भे त्वं साधयात्मानं यदीच्छसि नृपासनम् ॥ १३ ॥

मैत्रेय उवाच ॥

मातुः सपत्न्याः सुदुरुक्तिविद्धः श्वसन् रुषा दण्डहतो यथाऽहिः ।
हित्वा मिषन्तं पितरं सन्नवाचं जगाम मातुः प्ररुदन् सकाशम् ॥ १४ ॥
तं निश्वसन्तं स्फुरिताधरोष्ठं सुनीतिरुत्सङ्ग उदूह्य बालम् ।
निशम्य तत्पौरमुखान्नितान्तं सा विव्यथे यद्गदितं सपत्न्या ॥ १५ ॥

भाषाटीका

शत रूपा के पति जो स्वायम्भुव मनु उनके प्रिय व्रत, उत्तान पाद दो पुत्र थे वे दोनों भगवान की कला से जगत की रक्षा करने के लिये हुये थे ॥ ७ ॥

उत्तानपाद की सुनीति सुरुचि दो भार्या थीं उन दोनों के मध्य में सुरुची तो पति को बडी प्यारी थी जिसके पुत्र ध्रुव जी हैं वह दूसरी पति की प्यारी नहीं थी ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका

तयोः प्रियाप्रियत्वे प्रपञ्चयन्ध्रुवचरित्रमाह पञ्चभिरध्यायैः सुरुचेः पुत्रमुत्तमसंज्ञं लालयन् ॥ ९ ॥

तथा अङ्कारोहणं चिकीर्षमाणम् ॥ १० ॥

गर्वोक्तिमेवाह त्रिभिः नेति, नृपतेर्धिष्ण्यमासनं नृपात्मजोऽपि भवान्नारोढुमर्हति ॥ ११---१२ ॥

पुरुषमीश्वरम् ॥ १३ ॥

मिषन्तं पश्यन्तम् सन्नवाचं कुण्ठितवाचम् ॥ १४ ॥

उदूह्याऽऽरोप्य अन्तःपुरजनमुखाच्छ्रुत्वा ॥ १५ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामि विरचिता
दीपिन्याख्या दीपिका टिप्पणी ।

शृण्वत इत्यनादरे षष्ठी ॥ १० ॥

नृपात्मजोऽपीति नृपेऽप्यनादरो व्यञ्जितः ॥ ११-१२-१३-१४ ॥

तत् गर्ववाक्यम् ॥ १५-१६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत्र सुनीत्या अप्रियत्वमेव प्रपञ्चयन् तत्सुतध्रुवचरित्रमाह । एकदेत्यादिना पञ्चभिरध्यायैः । एकदा कदाचित् राजा उत्तानपादः सुरुचेः पुत्रमुत्तमसंज्ञमारुरुक्षन्तम् अङ्कमारोढुमिच्छन्तम् अङ्कमारोप्य उत्संगे निधाय लालयन् तथा चिकीर्षमाणम् अङ्कारोहादिकर्तुमिच्छन्तं सपत्न्याः सुनीतेस्तनयं तं ध्रुवं नाभ्यनन्दत् यद्वा उत्तममङ्कमारोप्य लालयन् अङ्कमारुरुक्षन्तं ध्रुवं नाभ्यनन्ददेति संबन्धः सुरुचिः राज्ञोऽभिप्रायज्ञा तथा चिकीर्षमाणं तं ध्रुवं प्रति राज्ञः शृण्वतः सतः अतिगर्विता सती अतएव सेर्ष्यम् क्षमारहितं यथा भवति तथा आह उवाच ॥ ९ ॥ १० ॥

गर्वोक्तिमेवाह । नवत्सेति त्रिभिः । हे वत्स ! नृपतेर्धिष्ण्यमासनमारोढुं भवान्नार्हति नृपात्मजोऽहमारोढुमर्ह एव तत्राह त्वं नृपात्मजोऽपि यद्यस्मात् मया कुक्षौ न गृहीतः न धृतः मद्गर्भज एव नृपासनार्ह इत्यभिप्रायः ॥ ११ ॥

त्वं मया कुक्षौ न गृहीत इत्यहमेव न वेद्मि अपितु भावानपि वेदेत्याह । बालोऽसीति भवान् बालोऽप्यात्मानमन्यस्त्रीगर्भसंभृतं मत्सपत्नीगर्भधृतं नवेद बत नवेद किम् अपितु वेदैवेत्यर्थः नूनमिति निश्चये यद्वा बालो भवान्न जानाति अहं तु वेद्मीत्याह बाल इति । अपि स्त्वर्थकः भवानित्यनेन संबध्यते बाल इति हेतुगर्भं भवांस्तु बालत्वादात्मानमन्यस्त्रीगर्भसंभृतं न वेद अहं तु वेद्मीत्यभिप्रायः अतो यस्य तव दुर्लभे लब्धुमयोग्ये अर्थे नृपासनारोहणरूपेऽप्यर्थे मनोरथ आसीदित्यर्थः वतत्याश्चर्ये । १२ ॥

सोत्सृज्य धैर्यं विललाप शोकदावाग्निना दावलतेव बाला ॥
वाक्यं सपत्न्याः स्मरती सरोजश्रिया दृशा बाष्पकलामुवाह ॥ १६ ॥
दीर्घं श्वसन्ती वृजिनस्य पारमपश्यती बालकमाह बाला ।
माऽमङ्गलं तात ! परेषु मंस्था भुङ्क्ते जनो यत्परदुःखदस्तत् ॥ १७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यदि दुर्लभोऽर्थो मयासाध्य इति तवाग्रहः तर्ह्येवं साधयेत्याह । तपसेति । यदि त्वं नृपासनमिच्छसि तर्हि तपसा पुरुषं परमपुरुषमाराध्य तस्याराधितस्य परमपुरुषस्यानुग्रहेणैव नतूपायान्तरेणेत्यर्थः मे मम गर्भे आत्मानं साधय आत्मनो मद्गर्भे उत्पत्तिं साधयेत्यर्थः ॥ १३ ॥

एवमुक्तो ध्रुवः किमकरोदित्यत्राह । मैत्रेयः मातुरिति । सपत्न्या मातुः दुरुक्तेन दुर्वचसा भावक्तः विद्धः ताडितो ध्रुवः दण्डेन हतः सर्पो यथातथा रुषा श्वसन् श्वासं मुञ्चन् मिषन्तं पश्यन्तं शन्नवाचं संकुचितवाचं पितरं हित्वा प्ररुदन् नितरामश्रूणि विमुञ्चन् मातुर्जनन्याः सुनीतेः समीपे जगाम ॥ १४ ॥

तं सकाशमागतं निश्वसन्तं स्फुरितः कम्पितः अधरोष्ठोयेन तं बालं ध्रुवं सपत्न्या गदितं सा सुनीतिरुत्संगउदूह्य अङ्के आरोप्य पौरमुखादन्तः पुरजनमुखात् निशम्य श्रुत्वा नितान्तं नितरां विव्यथे व्यथितवती ॥ १५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थ कृत पदरत्नावली ।

सुनीतिः कथं पत्युः प्रेष्ठानाभूदिति ज्ञायत इति तं प्रकारं वक्ति । एकदेति । नाम्नोत्तमम् आरुरुक्षन्तमङ्कमारोढुकामम् ॥ ९ ॥

तथा चिकीर्षमाणमङ्कमारोढुमिच्छन्तं सपत्न्याः सुनीतेः सेर्ष्यमिति क्रियाविशेषणम् ॥ १० ॥

धिष्ण्यं सिंहासनम् अनर्हत्वे निमित्तमाह । नगृहीतइति ॥ ११ ॥ नेदमाश्चर्यमित्याह । बाल इति । ततः किमिति तत्राह नात्मानमिति । स्वायोग्यमिच्छन्नपतिष्यतीति भावेनाह । यस्येति यस्य तत्र ॥ १२ ॥

तर्हि त्वत्पुत्रभावित्वे किङ्कर्तव्यमत्राह । तपसेति । पुरुषं विष्णुम ॥ १३ ॥

ध्रुवः सपत्न्याः सुरुच्याः वाक्यं श्रुत्वा किमकार्षीदिति तत्राह । मातुरिति । मिषन्तं पश्यन्तं सन्नवाचं तूष्णींभूतं आमिषं हित्वा मातुरिव स्थितस्य बिलस्य सकाशमहिरिवेति वा ॥ १४ ॥

अस्यामवस्थायां सुनीत्याकिमकारीति तत्राह तं निःश्वसन्तमिति ॥ १५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृत सारार्थदर्शिनी ॥

सुरुचेः पुत्रमुत्तमसंज्ञम ॥ ९—१० ॥

धिष्ण्यमासनं यद्यस्मात् नृपात्मजोऽपि त्वं मया कुक्षौ न गृहीतः । त्वं बालोऽस्यत एव नात्मानमित्यादि ॥ ११ ॥ १२ ॥

पुरुषमाराध्येति भक्तमन्येयं राज्ञः सन्निधौ नतु वस्तुतो हरिभक्तेयम । त्वमात्मानं मम गर्भे साधयेति संप्रत्येव त्रिचतुरैः पञ्चषैर्वा दिनैर्मद्गर्भप्राप्तिसाधनैर्हरिं संतोष्य त्वं शीघ्रं म्रियस्व । त्वन्मातरमहं रुदतीं पश्येयमित्येवं तव च मम च सुखं भवत्विति भावः ॥ १३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ॥

मिषन्तं पश्यन्तं सन्नवाचं स्त्रैणत्वात् कुण्ठितवाचम । १४ ॥

उदूह्य आरोप्य ॥ १५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः

उत्तममङ्कमारोप्य लालयन् ध्रुवन्तु अङ्कं स्वतएव आरुरुक्षन्तमपि नाभ्यनन्दत ॥ ९ ॥

तथा स्वतएव अङ्कारोहणं चिकीर्षमाणं नतूत्तमवदङ्कारूढम् तथापि सेर्ष्यमाह तदपि राज्ञः शृण्वतः यतोऽतिगर्विता ॥ १० ॥

धिष्ण्यमासनम् ॥ ११——१२ ॥

पुरुषं वासुदेवम् आत्मानं साधय उत्पादय ॥ १३ ॥

मिषन्तं तदनादरयन्तं सन्नवाचं भार्याप्रतिषेधार्थं ध्रुवशान्त्वनार्थं चाऽब्रुवाणम । १४ ॥

उत्सङ्गे अङ्के उदूह्य आरोप्य यत्सपत्न्यागदितं तन्निशान्तं पौरमुखादन्तः पुरजनमुखात् ॥ १५ ॥

भाषाटीका ।

एक दिन सुरुचिके पुत्र उत्तम को गोद में प्यार करता राजा गोदमें चढनेकी इच्छा करने वाले ध्रुव पर नाराज हुआ ।९।

गोद पर चढने की इच्छा करने वाले ध्रुव सौत के पुत्र को देखकर राजाके सुनतेही गर्व से ईर्षा से सुरुची बोली ॥ १० ॥

हे पुत्र ! यद्यपि तु राज का पुत्र है तथापि मैने तेरे को गर्भ में नहीं धारण किया है तिससे तु राजा के आसन में बैठने को योग्य नहीं है ॥ ११ ॥

मै इस बात कूं ठीक जानती हूं कि तू बालक है इसी से दूसरी स्त्री के गर्भ से पैदा हुये अपने को नहीं जानता है इसी से दुर्लभ काम मै तेरा मनोरथ है ॥ १२ ॥

यदि तू राजा के आसन को चाहता है तो तपस्या करके विष्णु का आराधन कर फिर उनहीं की कृपा से मेरे गर्भ में जन्म ले ॥ १३ ॥

मैत्रेयजी बोले सौतिन माता के खोटे वचन से विधे हुये ध्रुव जी जैसे लडकी के मारने से सर्प श्वास लेता है तैसे श्वास लेने लगे चुप रह कर सुनते हुये पिता को छोडकर रोते हुये माता के पास चले गये ॥ १४ ॥

ओठों को कंपा कर श्वास लेते हुये बालक को सुनीति ने गोद में उठा लिया रनवासियों से सब हाल को सुना तब सौतिन की कही बातों से बडी दुखित हुई माता ॥ १५ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ॥

शोकएव दावाग्निस्तेन दावाग्निगतलतेव स्थिता सा बाला विलापं चकार ॥ १६ ॥

वृजिनस्य दुःखस्य अमङ्गलमपराधं परेषु मामंस्थाः यतः परेभ्योदुःखं ददाति यः स स्वयमेव दुःखं भुङ्क्ते ॥ १७॥

सत्यं सुरुच्याऽभिहितं भवान् मे यद्दुर्भगाया उदरे गृहीतः ।
स्तन्येन वृद्धश्च विलज्जते यां भार्येति वा वोढुमिडस्पतिर्माम् ॥ १८ ॥
आतिष्ठ तत्तात ! विमत्सरस्त्वमुक्तं समात्राऽपि यदव्यलीकम् ।
आराधयाधोक्षजपादपद्मं यदीच्छसेऽध्यासनमुत्तमो यथा ॥ १९ ॥
यस्याङ्घ्रिपद्मं परिचर्य विश्वविभावनायात्तगुणाभिपत्तेः ।
अजोऽध्यतिष्ठत्खलु पारमेष्ठ्यं पदं जितात्मश्वसनाभिवन्द्यम् । २० ॥
तथा मनुर्वो भगवान् पितामहो यमेकमत्या पुरुदक्षिणैर्मखैः ।
इष्ट्वाऽभिपेदे दुरवापमन्यतो भौमं सुखं दिव्यमथापवर्ग्यम् । २१ ।
तमेव वत्साश्रय भृत्यवत्सलं मुमुक्षुभिर्मृग्यपदाब्जपद्धतिम् ।
अनन्यभावो निजधर्मभाविते मनस्यवस्थाप्य भजस्व पूरुषम् । २२ ।
नान्यं ततः पद्मपलाशलोचनाद्दुःखच्छिदं ते मृगयामि कंचन ।
योमृग्यते हस्तगृहीतपद्मया श्रियेतरैरङ्ग ! विमृग्यमाणया ॥ २३ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

दुर्भगया मया उदरे गृहीतस्तस्या एव स्तन्येन वृद्धश्च दुर्भगत्वमेवाह यां मामिडस्पतिर्भूपतिर्भार्येति वोढुं स्वीकर्तुं विलज्जते वा शब्दाद्दासीत्यपि ॥ १८ ॥

पितृभार्यात्वेन मात्रा समा मातुः सपत्नी तयापि यदुक्तं तपसाराध्य पुरुषमित्यादि तदातिष्ठ कुरु अध्यासनं यदीच्छसि ॥ १९ ॥

परिचर्य निषेव्य विश्वस्य विभावनाय पालनायात्ता स्वीकृता गुणाभिपत्तिः सत्त्वगुणाधिष्ठानं येन तस्य जित आत्मा मनः श्वसनः प्राणश्च यैस्तैरभिवन्द्यम् ॥ २० ॥

एकमत्या सर्वान्तर्यामिदृष्ट्या ॥ २१ ॥

मृग्या पदाब्जयोः पद्धतिर्मार्गो यस्य तमेवाश्रय शरणं व्रज सती भजस्व नान्यस्मिन् भावो यस्य तस्मिन् निजधर्मैर्भाविते शोधिते ॥ २२ ॥

तमेवेत्यनेन सूचितं सर्वोत्तमत्वं प्रपञ्चयति । नान्यमिति । हस्तेन गृहीतं दीपवत्पद्मं यया इतरैर्ब्रह्मादिभिः ॥ २३ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामि विरचिता
दीपिन्याख्या दीपिका टिप्पणी ॥

दीर्घं यथा स्यात्तथा ॥ १७ ॥

दुर्भगाया दुर्भगया मया यद्यस्मादुदरे गृहीतः तस्मात्सुरुच्या सत्यमभिहितम् ॥ १८ ॥

समाता मात्रा समा तयाप्युक्तं यद्वचस्तत्त्वं कुरु तत्र हेतुः अतोऽव्यलीकं व्यलीकमप्रियं वञ्चकञ्च तद्विरुद्धं प्रियं निष्कपटं च भगवद्भजनस्य सर्वप्रियत्वात् परमहितत्वाच्चातो विमत्सरस्त्वमिति द्वेषं परित्यज्येत्यर्थः तेन तव सुखं भवतु मम तु ललाटे विधात्रा रोदनमेव लिखितमिति भावः ॥ १९ ॥

ननु तदाराधने किं तस्या एवोदरे मम प्रवेशो भविष्यतीति चेत्तत्राह । यस्येति । तथा क्रियेत तुच्छेन ध्रुवराज्येन तदाराधने ब्रह्मपदमपि न दुर्लभमिति भावः ॥ २० ॥

न केवलं ब्रह्मपदमेव तत्फलं किन्तु "विष्णोरनुचरत्वं हि मोक्षमाहुर्मनीषिणः,, इत्युक्तो मोक्षोऽपि सुलभ एवेत्याह । तथा मनुरिति अपवर्गोऽत्र पञ्चमस्कन्धगद्योक्तानन्यनिमित्तभक्तिस्तदुत्थं प्रेमसुखमापवर्ग्यम् ॥ २१ ॥

भृत्यवत्सलं मद्विधकोटिमात्रतोऽपि भृत्येषु वात्सल्यवन्तं भावो रतिः अनुपनीतस्य कर्मानधिकारात् निजधर्मैर्भागवतधर्मैः ॥२२॥

विलासाद्गृहीतं पद्मं दीपत्वेनोत्प्रेक्षितं विमृग्यमाणयेति सिद्धप्रदसान्निध्यात् ॥ २३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

व्यथामेवाह । सेति । सा सुनीतिर्धैर्यमुत्सृज्य हित्वा विललाप शोक एव दावाग्निस्तेन दावाग्निना दग्धा लतेव स्थिता सा बाला सुनीतिः सपत्न्याः वाक्यं स्मरन्ती सरोजश्रिया सरोजस्य श्रीरिव श्रीः शोभा यस्यास्तया दृशा बाष्पकलाम् अश्रुकणिकामुवाह दधार ॥ १६ ॥

सपत्नीगदितव्यथया दीर्घं यथा तथा श्वासं मुञ्चन्ती वृजिनस्य दुःखस्य पारमवधिमपश्यन्ती अपारदुःखाक्रान्तेत्यर्थः बाला सुनीति बालकं ध्रुवमाह हे तात ! अमङ्गलमपराधं परेषु मा मंस्थाः माकार्षीः यत् यस्मात् योजनः परदुःखदः परेभ्यो दुःखं ददातीति परदुःखदः सः तद्दुःखमेव भुङ्क्ते अनुभवति ॥ १७ ॥

सुरुच्याभिहितं सोपालम्भमनुवदन्त्यात्मजं तपसे चोदयति । सत्यमिति । सुरुच्या यदभिहितं तत्सत्यमिति संबन्ध. किमभिहितं तत्राह दुर्भगायाः भाग्यहीनायाः मे मया उदरे भवान् गृहीतः मदुदरे जात इत्यर्थः न केवलं जात एव मद्गर्भेऽपितु तस्या एव ममस्तन्येन स्तनयोर्भवं स्तन्यं तेन वृद्धश्च दुर्भगत्वमेवाह इडा भूमिः डलयोरभेदात्पारस्कराादित्वात् सुडागमौ इडस्पतिर्भूपतिर्मां भार्येत्यावोढुं स्वीकर्तुं वाचा वक्तुं वा विलज्जते ॥ १८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका।

हेतात! तस्मात्त्वं विमत्सरः विगतमत्सरः समात्रा समाता मातुः सपत्नी तयापि यदुक्तं तपसाराध्यपुरुषमित्यादि तद्व्यलीकं नि-र्दोषं यथाभवति तथा आतिष्ठ कुरु समात्रा यदुक्तमिति सामा-न्येनोक्तं विशेषनिष्ठं करोति उत्तमोयथातथा त्वमप्यध्यासनं नृपा-सनमिच्छसि तर्हि अधोक्षजपादपद्ममाराधय ॥ १६ ॥

किंकश्चिदधोक्षजपादपद्ममाराध्यनृपासनादिस्वाभिलषितमवापेत्य-त्र ब्रह्माणां मनुंच निदर्शयति। यस्येति द्वाभ्याम्। विश्वविभावनाय विश्वस्य पालनाय आत्तगुणाभिपत्तेः गुणानांकल्याणगुणानामभि-पत्तिर्वृत्तिर्यस्यामआत्तास्वीकृता गुणाभिपत्तिः कल्याणगुणाश्रयदि-व्यमङ्गलमूर्तिर्येन तस्य यस्याधोक्षजस्य जितः आत्मा मनः श्वसनःप्रा-णवायुर्यैस्तैराभिवन्द्यम् अङ्घ्रिपद्मं परिचर्य्य आराध्य अजो ब्रह्मा पार-मेष्ठ्यं पदं चतुर्दशभुवनानां मध्ये उत्कृष्टं सर्वोपरि वर्त्तमानं सत्य-लोकरूपं स्थानमध्यतिष्ठदधिष्ठितवान् खलु ॥ २० ॥

तथा वःयुष्माकं पितामहः पितुःपिता भगवान् मनुरपि एकमत्या अव्यभिचरितभक्त्या पुरुदक्षिणैर्बहुदक्षिणैर्मखैःक्रतुभिःयं भगवन्तामि ष्ट्वाआराध्य अन्यतः अन्यैर्दुरापं दिव्यं दिवि भवंदिव्यसुखं स्वर्गे भौमं सुखम् सार्वभौमत्वम् आपवर्ग्यं मोक्षसुखं चाभिपेदे अनेनाधोक्षजस्य कुलदैवतत्वमुक्तम् अन्यतः एकमतिव्यतिरिक्तोपायान्तरेण दुरवापं यमिति वा संबन्धः अन्यतःअन्यस्माद्ब्रह्मरुद्रादेः दुरवापं सुखत्रय मितिवा संबन्धः ॥ २१ ॥

भजन्तमपि मां राजद्वेषाद्यसद्गुणदृष्ट्योपेक्षेत तत्राह तमिति। हेवत्स! भक्तवत्सलं भक्तेषु वत्सलस्तं सत्स्वपिदोषेषुताननादृत्य भोग्यता-बुद्धिमत्त्वं वात्सल्यं तमेवाश्रय अनेनाश्रयणसौकर्यापादकगुणसंप-त्तिरुक्ता आश्रितकार्यापादकगुणसंपत्तिमाह मुमुक्षुभिः संसारबन्ध-नान्मोक्षमिच्छद्भिर्मृग्या अन्वेषणीया चिन्तनीयेति यावत् पदाब्जयोः पद्धतिर्मार्गो यस्य तं मुक्तिप्रदमिति भावः अनेन नित्यसंसारिणां नित्यसूरिपरिषत्संघटनोपयोगित्वरूपाघटितघटनासामर्थ्यरूपाश्रि-तकार्यापादकसंपत्तिरुक्ता कथमाश्रयामीत्यत्र स्ववर्णाश्रमधर्मानु-गृहीतभक्तियोगेनाश्रयेत्याह अनन्यभावे, नविद्यतेऽन्यस्मिन्भावोय-स्मिन् विजातीयप्रत्ययान्तराव्यवहित इत्यर्थः निजधर्मभाविते निज धर्मैः स्ववर्णाश्रमोचितधर्मैः भाविते निष्पादिते मनसि तैलधारा-वदविच्छिन्नस्मृतिसंतानरूपेमनोव्यापारेविजातीयप्रत्ययान्तराव्य-वहिततैलधारावदविच्छिन्नस्मृतिसंतानरूपाहिभक्तिः अवस्थाप्य विषयी कृत्य पूरुषं पूःसंज्ञकशरीरान्तः स्थितदहरकुहरे वसन्तं परम पुरुषं भजस्व ॥ २२ ॥

तमेवेत्यनेन सूचितं सर्वोत्तमत्वं सुखत्रयप्रदत्वं च कथयति। नान्यमिति। ततस्तस्मात् पद्मपलाशलोचनात्पुण्डरीकाक्षादन्यं पुरुषं तव दुःखच्छिदं दुःखनिवारकं न मृगयामि अन्विष्यापि न पश्या मीतिभावः अनेन तापत्रयनिरसनद्वारा सुखत्रयप्रदो भगवानेवे-त्युक्तं भवति सर्वोत्तमत्वमाह। योभगवानितरैर्ब्रह्मादिभिः स्वाभि-लषितसिद्ध्यैविमृग्यमाणया मनःप्रणिधानेन चिन्त्यमानया हस्ते न गृहीतं पद्मं यया तया श्रिया महालक्ष्म्या अंग हेध्रुव! मृग्यते अनेन लक्ष्मीपतित्वमुक्तं तेनच सर्वेश्वरत्वं जगत्कारणत्वंच सामर्थ्यादुक्तं भवति ॥ २३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ॥

धातोरनेकार्थत्वात् कीदृशी व्यथा तथाकारीति तत्राह। सोत्सृ-ज्येति। विलापस्योदरताडनाविना भतत्वेन तत्पूर्वकं तया परिदेवित-

मित्यर्थः शोकदावाग्निना शोकाख्यवनवह्निना दह्यमानेति शेषः दावलता वनवल्ली बाष्पकलां नेत्रजलधाराम् ॥ १६ ॥

वृत्त्या सस्यभक्षणवद्द्रोणा कृतापराधानस्यापरिहार्यत्वात्संप्राप्तदुः खस्यावसानमचक्षाणा आत्मनो विदुष्टमनस्कत्वं दर्शयन्ती बालं शिक्षयतीत्याह। दीर्घं श्वसन्तीति। परदुःखदोजनस्तद्दुःखं स्वयं भुङ्क्ते इति यद्यस्मात्तस्मात्परेष्वमङ्गलं मामंस्थाः न निरूपयेत्यन्वयः ॥ १७ ॥

परेण द्वेषादुक्तमपि गुणग्राहिणः स्वात्मनः पथ्यमेव भवतीति भावेनाह। सत्यमिति। चार्थो वा शब्दः इडस्पतिः राजा यां मां भार्ये-ति च वोढुं वक्तुं विलज्जते भवांस्तस्यादुर्भगायाः दुःखहेत्वदृष्टाया मे उदरे गृहीतोऽतएव स्तन्येनैव वृद्धो नतु पितृदत्तरसायनेनेति यस्मात्तस्मात्सुरुच्या तपसाराध्येति यदभिहितं तत्सत्यमि-त्यन्वयः ॥ १८ ॥

एतदेव विवृणोति। आतिष्ठेति मत्पुत्र उत्तमोयथा तथा यद्यध्या-सनमिच्छसे आत्मनोहि तमाकांक्षसि तर्ह्यधोक्षजपादपद्ममाराधये-ति यत्समात्रा सुरुच्या कथितं तद्व्यलीकं कर्तुमातिष्ठ। तपइति शेषः ॥ १९ ॥

केनचित् श्रीनारायणश्रीचरणपरिचर्याफलं निरुपममवाप्तं चे-त्तर्हि श्रोतुस्तत्र क्षिप्रं प्रवृत्तिर्भवतीति तत्राह। यत्पादेति। परिचर्य-परिपूज्य विश्वविभावनाय विश्वस्य विविधसृष्ट्यर्थमात्तगुणाभिप-त्तेः अङ्गीकृतसार्वज्ञ्यादिगुणप्राप्तिहेतोरजोब्रह्माजितात्मा वशीकृत-मनाः श्वसनस्य वायोरपि विभागराहित्येन गन्तुं योग्यं वन्द्यम् ॥ २० ॥

चतुर्मुखस्य भगवत्पुत्रत्वेन तत्प्रसादयोग्यतया तस्य तादृशैश्व-र्यावाप्तिर्युक्ताऽस्मत्पूर्वजेन केनाप्तं येन श्रद्धयास्माकमपि तत्र झटि-ति प्रवृत्तिः स्यात् अतस्तदनुभावयेति तत्राह। तथेति। अन्यतोभक्त्या व्यतिरिक्तसाधनेनाऽन्याश्रयोदेवताश्रयोवा भौमं मन्वन्तराधिपत्यं दिव्यं स्वर्गसम्बन्धि आपवर्ग्यं कैवल्यसम्बन्धि अथेत्यनेन देहत्यागान-न्तरमेवापवर्गसुखावाप्तिर्नजन्मान्तरं प्राप्येत्याह ॥ २१ ॥

किं बहुनोक्तेन सारं वक्ष्यामीत्याह। तमेवेति। यत्किञ्चिद्दोषदृष्ट्या विमुखोनस्यादित्यतउक्तं भृत्येति। न केवलं विषयलौलैराराध्यं किं तु संसारमोक्षेच्छुभिरपीति भावेनोक्तं मुमुक्षुभिरिति अत्र प्रधान साधनमिदमिति ध्वनयति अनन्यभाव इति अनन्योभावोविषयो यस्य स तथा तस्मिन् तस्य भक्तिसाधनत्वं ध्वनयति निजधर्मेति यमनियमादयो निजधर्मास्तैर्भाविते कृततत्स्वात्मभावे ॥ २२ ॥

कुतोऽयमेवापेक्षिताशेषपुरुषार्थावाप्ताविति नियमोऽन्यः किं नस्या दिति तत्राह। नान्यं ततइति। वोयुष्माकं कुलदेवता लक्ष्मीकान्तस्त तस्तस्मात्पद्मपलाशलोचनादनेनाकाशवन्नीरूपस्योपासनं न संग च्छत इति चोद्यं परिहृतं त्वया नान्विष्योक्तं विचारिते कश्चित्स्यादि त्यत उक्तं मृगयामीति लक्ष्मीतत्त्वं स्यादिति तत्राह। यइति। श्रीत्वं भारत्यादावप्यस्तीत्यत उक्तं इतरैरिति इतरैर्ब्रह्मादिभिः सेव्यापि संपल्लक्षणाश्रीः किं न स्यादित्यत उक्तं हस्तेति। अनेन श्रीः श्रिया मूर्तिमती साक्षाल्लक्ष्मीरिति ज्ञायते मृग्यत इत्यनेन हरेर्गुणतः स्वरूपतश्चोत्तमत्वं ध्वनयति विमृग्यमाणयेत्यनेन श्रीकटाक्षमोक्षस्य दुःसाधनत्वमाह ॥ २३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ॥

वाचोढुमिति चित्सुख पुण्यारण्यौ। वाचा ऊढुं वक्तु मित्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

यस्याङ्घ्रीति । परिचर्य निषेव्य आत्ता सान्निध्यमात्रेणाप-कृता गुणाभिपत्तिर्गुणसाम्यं प्रकृतिर्येन तस्य वन्द्यमित्यत्र पद्ममिति सम्बन्धसम्मतपाठान्तरम् ॥ २०—२२ ॥

श्रिया जगदधिष्ठात्र्या हस्तगृहीतपद्मयेति तल्लोचनसाम्येना-धिकतद्रुचेः । सर्वसम्पत्सन्निधानेन तेन पद्मेन सेवाभिलाषाद्वा ॥ २३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ॥

दावलता वनलता ॥ १६ ॥

अमङ्गलं दोषं विमात्रे मा देहि प्राचीनस्वकृतदुष्कृतफलमेव त्वमन्वभूरित्याह यदूयतः परेभ्यो दुःखं ददाति यः स स्वदुःखमेव भुङ्क्ते ॥ १७ ॥

गृहीतः धृतः दुर्भगत्वमेवाह । यां मामिडस्पतिर्भूपतिर्भार्येति वोढुमियं मे भार्या भवतीति बुद्ध्या यो मद्रक्षणपालनभारस्तं वोढुं लज्जते । स्वस्यानुरूपतामननेनेति भावः । वाशब्दाद्दासीति भावमपि ॥ १८ ॥

मात्रा समा समाता तया विमात्रापि त्वद्दुःखमभिलषन्त्यापि यदुक्तं तत् आतिष्ठ कुरु । अव्यलीकं तदप्रियं न भवति । नहि हरि भजनं कस्याप्यप्रियमतो विमत्सरस्तस्यां द्वेषं परित्यज्ये-त्यर्थः । मम रोदनमाजन्म विधात्रा ललाटे लिखितमेव तव तु सुखं भवत्विति भावः ॥ १९ ॥

ननु किं हरिमाराध्य अस्याः पापीयस्याः गर्भे प्रवेश्यामीति तत्र सा वराकी खलु का तस्याः किङ्करस्त्वलापितैव वराको दीनः, मुक्तिस्त्वं ब्रह्मपदादप्युत्कृष्टं पदं प्राप्य पारयिष्यसि तदितः शीघ्रं व्रज हरिं भज मा विषीदेत्याह । यस्येति चतुर्भिः । विश्वस्य विभाव-नाय पालनाय आत्ता स्वीकृता गुणाभिपत्तिः सत्वगुणाधिष्ठानं येन तस्य जितात्मश्वसनैर्विजितमनः प्राणैर्योगिभिरभिवन्द्यम् ॥२०॥

एकमत्या एकाग्रबुद्ध्या ॥ २१ ॥

भृत्यवत्सलमिति मद्विधमातृकोटितोऽपि त्वयि भृत्ये तस्य वात्सल्यमुदेष्यत्यतो दुःखगन्धमपि न प्राप्स्यसीति भावः । यं त्वमाश्रयिष्यसि तस्य पदाब्जयोः पद्धतिर्मार्ग एव मुमुक्षुभिर्मृग्यते ननु सा तैरपि सुलभा इति भावः । आश्रित्य च न अन्यस्मिन् भाव आसक्तिर्यस्य तादृशे मनसि पञ्चवार्षिकस्य ते कर्मानधि-कारात् निजधर्मैर्भक्तिधर्मैर्भाविते शोधिते मनसि पुरुषम् अवस्थाप्य भजस्व ॥ २२ ॥

सुखाराध्यस्यापि देवतान्तरस्य नश्वरफलदायित्वात्त्वद्दुःखं निर्मूलयितुमसमर्थस्य भजनं परिणामदर्शिन्यहं त्वां नोपदिशामी-त्याह । नान्यमिति । पद्मपलाशेति तस्य दृष्टिपातेनैव तप्तस्त्वं शीतली भविष्यसीति भावः । हस्ते गृहीतं दीपवत् पद्मं यया इतरैर्ब्रह्मा-दिभिः ॥ २३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ॥

सा बाला ध्रुवमाता सपत्न्या वाक्यं स्मरती शोकरूपेण दवाग्निना दावदग्धलतेव प्रतीयमाना विललाप सरोज इव श्रीर्यस्यास्तया दृशा वाष्पकलां चोवाह ॥ १६ ॥

सा वृजिनस्य दुःखस्य पारमवधिमपश्यन्ती दीर्घं यथा भवति तथा श्वसन्ती बालकमाह हे तात ! परंतु अमंगलमपराधं मामेस्थाः यत् यः परदुःखदः स एव तद्दुःखं भुङ्क्ते ॥ १७ ॥

सुरुच्या सत्यमभिहितमुक्तम् यद्यस्मात् यां मामिडस्पतिः भूपः भार्येति वा शब्दाद्दासीति वोढुं स्वीकर्तुं विलज्जते तया मया भवान् उदरे गृहीतः तस्याः दुर्भगायाः मे मम स्तन्येन दुग्धेन वृ-द्धश्च ॥ १८ ॥

तत्तस्मात् हे तात ! समात्रापि मातृसपत्न्यापि तपसाराध्य पुरुष मित्यादि अव्यलीकं सत्यमेव यदुक्तं तत् विमत्सरः सन् तदुक्त्यै आदरं कृत्वा उत्तमवदध्यासनेच्छां च त्यक्त्वा आतिष्ठ कुरु यदि विमत्सरो भवितुं न शक्नोसि मातृसपत्न्यभिहितं न स्वीकरोषि उत्तमवदध्यासनं च यदीच्छसि तदापि अधोक्षज पादपद्ममेवा-राधय सुरुच्या उक्तः यः पुरुषः स एव मुक्तिं भुक्तिं चोपासकानां ददातीति फलितोऽर्थः ॥ १९ ॥

ननु मुक्तिदो भुक्तिदः कुतो भवेत् नहि अभयदो भयदो भवतीति प्रसिद्धेरित्यत्राधिकार्य्यनुसारेण मुमुक्षुभिः सेवितो यथा मुक्तिं ददाति तथा बुभुक्षुभिः सेवितो भुक्तिमपि ददातीति मुमुक्षुबुभुक्षु मनोरथपूरकत्वं भगवतो दर्शयन्ती भगवन्तमेव सर्वपुरुषार्थ प्रदमा-श्रयेत्याह । यस्येति त्रिभिः । विश्वविभावनाय विश्वगतमुमुक्षुबुभुक्षु जनपालनाय आत्ता आविष्कृता गुणाभिपत्तिः गुणाभिव्यक्तिर्येन तस्य जितः आत्मा मनः श्वसनः प्राणश्च यैस्तैर्मुमुक्षुभिरभिवन्द्यम् अङ्घ्रिपद्मम् अजो ब्रह्मा परिचर्य्य निषेव्य पारमेष्ठ्यं पदम् अध्य-तिष्ठत् ॥ २० ॥

एकमत्या "आत्मत्वेनावगच्छन्ति ग्राहयन्ति,, इति सूत्रोक्तेन तादात्म्य सम्बन्धेन भक्तैरिष्टां भौमं दिव्यं च सुखं भुक्तिसुखम् आत्यन्तिकं मुक्तिसुखं च आभीष्टे ॥ २१ ॥

मुमुक्षुभिर्मृग्या अन्वेषणीया पदाब्जयोः पद्धतिर्मार्गः आराधन विधिर्वा यस्य तमेव नास्त्यन्यस्मिन्नुपाये उपेयेवा भावो यस्य तस्मिन् स्वधर्मेण भाविते शोधिते निवेश्य आश्रय उपायोपेयभा-वेन शरणं भज अध्यासनेच्छायां सत्यां विशेषतो भज ॥ २२ ॥

तदन्यः सर्वपुरुषार्थप्रदो नास्तीत्युपदिशति । नान्यमिति ॥ २३ ॥

भाषाटीका

वह सुनीति धैर्य को छोड कर जंगल में आग से जैसी लता व्याकुल हो तैसे होकर विलाप करने लगी सौतिन के वचन को स्मरण कर के कमल कीसी शोभावाले नेत्रों से आंसु ढारने लगी ॥ १६ ॥

लंबा श्वास लेने लगी दुःख के अन्त को नहीं पाकर अबला सुनीति बालक से बोली कि हे तात ध्रुव ! दूसरे का अमंगल मत विचारो क्योंकि जो मनुष्य दूसरे को दुःख देता है सो उसी दुःख को भोगता है ॥ १७ ॥

सुरुचीने सत्य कहा है कि जो मै दुर्भगाने तेरे को पेट में धारण किया और दूध से बढाया जिसके कि भार्या मान कर मेरे कार्य के भार को ढोने को राजा लज्जा करता है ॥ १८ ॥

सो हे तात ध्रुव ! अब तेरी सौतन माताने जो कहा है सो ठीक है तू दूसरों से मत्सर छोडकर उसी कामको कर अधोक्षज श्रीनारायणके पाद पद्मका आराधनकर यदि उत्तम पुरुष की नाँई राजसिंहासनको चाहता है तो ॥ १९ ॥

मन प्राणको जीतने वाले मुनियों के वन्दना करने योग्य जिस परमात्माके चरण कमलका पूजा करके ब्रह्माने परमेष्ठी स्थान को प्राप्त किया है जिस परमात्माने संसार के पालने को सत्वा-दि गुण धारण किये हैं उसका पूजन कर ॥ २० ॥

मैत्रेय उवाच

एवं संजल्पितं मातुराकर्ण्यार्थागमं वचः ।
संनियम्यात्मनात्मानं निश्चक्राम पितुःपुरात् ॥ २४ ॥
नारदस्तदुपाकर्ण्य ज्ञात्वा तस्य चिकीर्षितम् ।
स्पृष्ट्वा मूर्द्धन्यघघ्नेन पाणिना प्राह विस्मितः ॥ २५ ॥
अहो, तेजः क्षत्रियाणां मानभङ्गममृष्यताम् ।
बालोऽप्ययं हृदा धत्ते यत्समातुरसद्वचः ॥ २६ ॥

नारद उवाच

नाधुनाप्यवमानं ते सं मानं वापि पुत्रक !
लक्षयामः कुमारस्य सक्तस्य क्रीडनादिषु ॥ २७ ॥
विकल्पे विद्यमानेऽपि नह्यसंतोषहेतवः ।
पुंसो मोहमृते भिन्ना यल्लोके निजकर्मभिः ॥ २८ ॥
परितुष्येत्ततस्तात ! तावन्मात्रेण पूरुषः ।
दैवोपसादितं यावद्वीक्ष्येश्वरगतिं बुधः ॥ २९ ॥
अथ मात्रोपदिष्टेन योगेनावरुरुत्ससि ।
यत्प्रसादं सवै पुंसां दुराराध्यो मतो मम ॥ ३० ॥

भाषाटीका

तैसे ही तुमारा पितामह भगवान् मनु जिस परमात्मा को एकाग्र भक्ति से बहुत दक्षिणा वाले यज्ञों के द्वारा पूजन करके अन्य देवताओं से नहीं प्राप्त होने लायक स्वर्ग लोक मर्त्य लोक के सुख तथा मोक्ष को प्राप्त हुये ॥ २१ ॥

हे वत्सध्रुव ! जिन परमात्मा के चरण कमल के मार्ग को मुमुक्षुजन ढूंढते हैं उनकी आश्रय लेकर भागवत धर्मों से शोधित इतर विषयों से रहित मन में स्थापन करके उन नारायण को भज ॥ २२ ॥

हे ध्रुव ! ब्रह्मादिक जिन की कृपा को ढूंढ रहे हैं ऐसी लक्ष्मीजी हाथ मे कमल लेकर जिन नारायण की सेवा करैं हैं उन कमल लोचन से दूसरे कोइ को मै तेरे दुःख छुडाने वाला ढूंढने पर भी नहीं देखती हूं ॥ २३ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका

संजल्पितं विलापम् ततोऽर्थस्यागमो यस्मात्तथाभूतं वच आकर्ण्य ॥ २४ ॥ २५ ॥

विस्मित इत्युक्तं तदेवाह । अहो तेजः प्रभावः ॥२६॥२७॥

विकल्पे मानापमानविवेके सत्यपि भिन्ना न सन्ति किन्तु मोहकल्पिता एवेत्यर्थः कुतः यत्सुखं दुःखं वा तन्निजकर्मभिरेव भवति यतः ॥२८॥

उपसमोपदेशेन निवर्तयति । परितुष्येदिति षड्भिः । ईश्वरमार्तिं वीक्ष्य ईश्वरानुकूल्यं विना नोद्यमाः फलहेतव इति ज्ञात्वा परितुष्येत् संतोषमेव कुर्यात् ॥ २९ ॥

दुष्करश्च तवायमुद्यम इत्याह । अथेतिद्वाभ्याम् । यस्य प्रसादमव रोद्धुं प्राप्तुमिच्छसि ॥ ३० ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामि विरचिता
दीपिन्याख्या दीपिका टिप्पणी ।

ततो विलापश्रवणानन्तरम् अर्थस्य पुरुषार्थस्य आत्मना बुद्ध्या आत्मानं मनो निरुद्ध्य ॥ २४ ॥

भक्तसंगतेर्यादृच्छिकत्वाद्यदृच्छयागतो नारदः तत्पुरान्निष्क्रमणं तत्पुरवासिभ्य उपसमीप एव श्रुत्वा अस्य ध्रुवस्य चिकीर्षितं कर्त्तुमभीष्टं हरेराराधनं प्राह स्वगतम् ॥ २५ ॥

तदेव विस्मितत्वमेव यद्यस्मात् हृदा धत्त एव न तु विस्मरति ॥ २६ ॥

पूर्वोक्तः स्वगतं नारद उवाचेति स्फुटोक्त्याऽव्ययमपि सम्भावनायाम् ॥ २७ ॥

असंतोषहेतव अपमानादयस्तत्कर्त्तारश्च मोहमज्ञानम् ऋते विना न सन्ति कारणं विनाकार्याभावात् अत एव किन्त्वित्यादि रार्थिकोऽर्थः कार्यकारणाभावेहेतुः यतोमोहादभिन्ना इति अकारप्रश्लेषमन्तरा ऋतेभिन्ना इति पौनरुक्त्यमेवस्यात भिन्ना न सन्तीति अभिन्नाइत्यस्य व्याख्यानं यतो हेतोः तथाचापमानादिकार्यसुखदुःखयोः कर्ममूलकत्वात् किमर्थं परस्मै कोधादिकं कर्त्तव्यमिति भावः ॥ २८ ॥

ईश्वरानुकूल्यं विनेत्यादिव्याख्यानात् दैवेन प्राचीनकर्मणा प्रापितं यावत् यत्प्रमाणकं सुखंदुःखं तावन्मात्रेण परितुष्येत् ॥२९॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामि विरचिता
दीपिन्याख्या दीपिका टिप्पणी ॥

योगेन भजस्व पुरुषमित्युक्तेः भक्तियोगेन वास्तवार्थे अन्येषां पुंसां दुराराध्यः भक्तेस्सुदुर्लभत्वात् त्वत्र तु स्वाराध्यः ॥ ३० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सुनीत्युक्तमुपसंहरन् ध्रुवस्य चेष्टामाहमुनिः । एवमिति । मातुः संजल्पितं विलापनं ततः अर्थागमम् अर्थस्य स्वाभिलषितस्यार्थस्यागमो यस्मात्तथाभूतं वच आकर्ण्य आत्मना स्वेनैवात्मानं मनः सन्नियम्य समाधाय पितुरुत्तानपादस्य पुरान्निश्चक्राम निर्गतः ॥ २४ ॥

तन्निष्क्रमणमुपाकर्ण्य आश्रुत्य त्रैकालज्ञो नारदः अस्य ध्रुवस्य चिकीर्षितं ज्ञात्वा चागत्येति शेषः अघघ्नेन दुरितहारिणा पाणिना शिरसि संस्पृश्य विस्मितः प्राह ॥ २५ ॥

विस्मित इत्युक्तं तदेवाह । अहो इति । मानभङ्गम् अभिमानविहतिम् अमृष्यताम् असहमानानां क्षत्रियाणां तेजः प्रभावः अहो विस्मयनीयः यत् यस्मात् अयं ध्रुवः वालोऽपि समातुः मातुः सपत्न्या असद्वचः दुष्टवाक्यं यत् हृदा हृदयेन धत्ते मनसि स्थापयतीत्यर्थः ॥ २६ ॥ *

नारदोक्तिमेवाह । केति । हे वत्स ! भवान् ऋद्धिमत् समृद्धिमत् स्वगृहं हित्वा एकः असहायः क याति गच्छति अङ्ग हे ध्रुव ! त्वां स्वजनादुत्थया उत्पन्नया अवमत्या पराभूत्या संतप्तं नितरां तप्तमालक्षये उत्प्रेक्षये ॥ २६ ॥

अत्र क्वचित्पुस्तकेषु

किमेतद्भगवन् ध्यानात् दृष्टं तद्योगराधसा ।
नोत्सहे सुरुचेर्वाचा समाधातुं मनः क्षतम् ॥

इत्यधिकः श्लोकः पठ्यते तत्रायं ध्रुवोक्तत्वेन व्याख्येयः हे भगवन् ! नारद ! एतन्मम स्वजनोत्थपराभवसंतापादिकं योगराधसा योगप्रभावेण यद्ध्यानं सर्ववस्तुसाक्षात्कारापादकं तस्मात् दृष्टं किन्त्वयेति शेषः अहं तु सुरुचेर्वाचा क्षतं व्यथितं मनः समाधातुं नोत्सहे न शक्नोमि । एवमुक्तो नारदः पुनराह । नाधुनाप्यवमानमिति । एतच्छ्लोकाभावे सर्वोऽपि ग्रन्थो नारदोक्तिपरत्वेन व्याख्येयः हेपुत्रक ! कुमारस्य अतएव क्रीडनादिष्वासक्तस्य तव अधुना वाल्यदशायाम् अवमानं सन्मानं वा न पश्यामि वालो हि मानावमानावनादृत्य परं क्रीडासक्तः अतस्तवापि मानावमानौ न स्त इति पश्यामीत्यभिप्रायः ॥ २७ ॥

यदि ब्रूयात् अहं वयसा वालो न बुद्ध्येत तत्राह । विकल्प इति । विकल्पे मानावमानविवेके सत्यपि विमोहं विना भिन्ना व्यतिरिक्ताः असन्तोषहेतवो न सन्ति किंतु मोह एवासन्तोषे हेतुरित्यर्थः कुतः यत्सुखं दुःखं वा लोके तन्निजकर्मभिरेव भवति यद्वा अहं वालोऽपि मानावमानबुद्धिमानिति ब्रूयास्तर्हीयम् असन्तोषमूला बुद्धिः देहात्मभ्रममूला न तात्त्विकीत्याह । विकल्प इति । सर्वत्र ज्ञानैकाकारतया एकरूपे आत्मनि विकल्पे देवमनुष्यादिभेदे अविद्यमाने इति छेदः असत्यपि देवमनुष्यादिभेदानामात्माकारत्वाभावेऽपीत्यर्थः पुंसां जीवानां मोहमृते देवादिशरीरेष्वात्माभिमानं विना असन्तोषहेतवो न सन्ति देहात्मभ्रम एवासन्तोषहेतुरित्यर्थः विद्यमान इति वा छेदः अपि शब्द उक्तसमुच्चयार्थः विकल्प इत्यनेन संबध्यते विकल्पे देवमनुष्यादिभेदे अपि शब्दात्तत्प्रयुक्तमानावमानादिके च सति मोहं देहात्माभिमानमृते असन्तोषहेतुरन्योनास्तीत्यर्थः असन्तोषस्य देहात्माभिमानाधीनत्वे हेतुमाह भिन्ना यदिति । अत्र लोका इति प्रथमान्तपाठस्सुगमः लोकाश्चेतनवर्गा निजकर्मभिरेव भिन्नाः कर्मकृतदेवादिदेहभिन्ना इति यत् अतो देहे सति तत्रात्मभ्रम एवावमानद्वाराऽसन्तोषहेतुः असंतुष्टस्य चेतनस्य देहात्माभिमानित्वादित्यर्थः यद्वा सप्तम्यन्तपाठः भिन्नेतिभावे क्तः स्त्रीत्वमार्षं भिदेत्यर्थः देवादिदेहभेदे को हेतुस्तत्राह । लोके ज्ञानैकाकारे चेतन वर्ग भिन्ना देवमनुष्यादिभिदा यत् यतः कर्मभिर्भवति अनेन कर्मकृतो देवादिदेहभेदस्तत्कृतो मानावमानमूलो देहात्मभ्रमस्ततोऽसंतोषरूपं दुःखमित्यभिप्रेतम् ॥ २८ ॥

एतदेवोपशमोपदेशेन निवर्तयति । परितुष्येदिति षड्भिः ततो देहात्मभ्रमस्यैवासंतोषहेतुत्वाद्बुधः देहविलक्षणात्मज्ञानी पुरुषः ईश्वरगतिं वीक्ष्य ईश्वरानुकूल्यं विना नोद्यमाः फलहेतवः इति ज्ञात्वा यावत्सुखं दैवेनोपसादितं प्रापितं तावन्मात्रेण परितुष्येत् नाधिकं लिप्सेत् अतोऽधिकसुखार्थं नोद्यमः कार्य इति भावः ॥ २९ ॥

दुष्करश्चतवायम् उद्यमः इत्याह । अथेति द्वाभ्याम् । अथननुमात्रोपदिष्टेन भक्तियोगेन यस्य भगवतः प्रसादम् अवरोद्धुं प्राप्तुमिच्छसि स वै भगवान् पुंसां दुःखेनाप्याराधयितुमशक्य इति मे मयाज्ञातो मतः ॥ ३० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ॥

बालत्वाद्रोषतोषयोः क्षणकालीनत्वेनासमत्वान्मातृवचः श्रुत्वापि गृह एवावस्थानं हृदि सन्निधाय तत्समर्थनाय ततो निर्गमनं वा युक्तमिति ध्रुवेण द्वयोर्मध्ये किमकारीत्यान्तरीं शङ्कां परिहर्तुमाह । एवमिति । अर्थस्याभिप्रेतस्यागमः प्राप्तिर्यस्मात्तथा तदा आत्मानं मनः आत्मना धैर्यगुणेन ॥२४॥

ध्रुवोनाममहात्मेति द्योतयंस्तस्य स्वाभीष्टसिद्धि लक्षणां नारद संवादं वक्ति नारद इति । उपाकर्ण्येत्यनेन नारदस्य दूरश्रवणशक्तियोगीन्द्रत्वात् स्वाभाविकीति सूचयति सर्वप्राणिचित्तविषयं ज्ञानं

---

* क्वयात्येको भवान् वत्स ! हित्वा स्वगृहमृद्धिमत् ॥
लक्षये त्वावमत्याङ्ग ! सन्तप्तं स्वजनोत्थया ॥

ध्रुवउवाच ।

किमेतद्भगवन् ! ध्यानाद्दृष्टं किं योगराधसा ।
नोत्सहे सुरुचेर्वाचा समाधातुं मनःक्षतम् ॥

इति वीरराघवविजयध्वजयोरधिकः पाठष्टीकाच ।

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली

वा योगसिद्धमिति स्पृष्ट्वेत्यादिना गुरुप्रसादं ध्वनयति अघघ्नेन सर्वदुरितविनाशकेनेति पित्रादिद्वेषनिमित्तदोषनाशं सूचयति ॥२५॥ विशिनष्टीत्युक्तमभिनयति । अहोइति । तेजोभिर्मेलक्षणाम् अमृष्यता मसहमानानां समातुः समानमातुः सुरुच्याः ॥ २६ ॥

किं प्राहेति तत्राह । क्रयातीति । लक्षये लक्षणावृत्त्या जानामि ॥२६॥

अत्र ध्रुवेण किमुत्तरं दत्तमिति तत्राह । किं न तर्हति । ध्यानेन ज्ञानं लक्षयति कार्यकारणसंबन्धात् ते त्वया ध्यानजातेन योगराधसाऽष्टांगयोगजनितदूरदर्शनशक्तिलक्षणसामर्थ्येन वा । किं न दृष्टं सर्वं दृष्टमेव तथापि वक्ष्यामीति शेषः किं तदिति तत्राह । नोत्सह इति ॥ २६ ॥

नारदेनापि किंप्रत्युत्तरमुक्तमत्राह । नाधुनेति ॥ २७ ॥

ननु क्रीडनादिषु सक्तस्य बालस्य न युक्तमन्यस्य विवेकिनः कथमित्याशङ्क्य नितरामीदृशस्य सन्तोषहेतुत्वमिति बोधयति । विकल्प इति । * विकल्पे शत्रुमित्रादि विविधकल्पने विद्यमानेऽपि पुंसोमोहमृते भ्रममन्तरेणाऽसंतोषहेतवोमनःखेदजनका न सन्ति कुतः लोका जना भिन्नाः स्वातुष्टितैर्निजकर्मभिरुत्तमाधममध्यमभेदेन नानाविधा इति यस्मात् ॥ २८ ॥

ततईश्वरगतिं बुधोविद्वान्यद्दैवोपसादितं वीक्ष्य तावन्मात्रेण परितुष्येदित्यन्वयः ईश्वरगतिं वीक्ष्य यावद्दैवोप ..दितं तावन्मात्रेणेतिवा अनेन सुरुच्या दुर्वचस्तव संतापकारणं नभवतीत्युक्तं भवति ॥ २९ ॥

हरेः प्रसादजनके तपसि स्थितांबुद्धिं दृढां विधातुं बाधकमभिधत्ते। अथेति। अथ यदि मात्रोपदिष्टेन योगेनोपायेन हरेःप्रसादाद्यं हारिमवरुरुत्सासि अनुग्रहोन्मुखी कर्तुमिच्छसि तर्ह्यपि सहरिर्मम पुंसां दुराराध्योमनः कुतस्तरां फलासिरित्यर्थः वाद्वत्यनेन स्वानुभवसिद्धमिति दर्शयति ॥ ३० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

नारदो यदृच्छयैवागतः सन्निति ज्ञेयम् ॥ २५ ॥

अहो इति स्वगतं वाक्यम् । उवाचेत्यग्रे स्फुटोक्तिख्यापनात् । तेजः परिभवेच्छा ॥ २६ ॥ २७ ॥

विकल्पे विद्यमानेऽपि असन्तोषहेतवो मोहमृते न सन्तीत्येव । यतो ऽमी मोहादभिन्नाः । यच्च सुखं दुःखं कर्मभिरिति लोके श्रूयते तत्र च पक्षे तानि मोहमृते न सन्तीत्यर्थः ॥ २८ ॥

यत्र फलप्रापकं दैवं तत्रैवेश्वरानुकूल्यं भवतीति दैवोपसादितेनैव परितुष्येदिति भावः । दैवमीश्वरो वा ॥ २९—३१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतकृतसारार्थदर्शिनी ।

प्राह स्वगतम् ॥ २५——२७ ॥

विकल्पो भेदस्तस्मिन् विद्यमानेऽपीति ज्ञानयोगिनां तावद्विकल्पो नास्त्येवेति कावाऽसन्तोषः के वा तस्य हेतवः । भक्तियोगिनां कर्मयोगिनां विकल्पो विद्यत एवेति विद्यमानेऽपि विकल्पे पुंसो मोहं विना असन्तोषस्य हेतवोऽवमानादयस्तत्कर्तारश्च भिन्ना न सन्ति किन्तु मोह एवेत्यर्थः । यद्यस्माल्लोके सर्वत्र निजकर्मभिरेवाशुभैरसन्तोषहेतवोऽवमानादयः तत्कर्त्तारश्च भवन्तीत्यात्मानं विना कस्मै दोषोदेय इत्यत एव विवेकिनो भक्ताः कामिनश्च केचिन्नमत्सरा भवन्तीति भावः ॥ २८ ॥

यस्मादेवं तस्माद्दैवेन प्राचीननिजकर्मणा उपसादितं प्रापितं यावत् यत्प्रमाणकं सुखं दुःखं वा तावन्मात्रेण परितुष्येत् विवेकेन सोपार्जितबुद्ध्येति भावः तच्च ईश्वरगतिं वीक्ष्य ईश्वरप्रेरितमेव कर्म फलतीति ज्ञात्वेत्यर्थः ॥ २९ ॥

तव तु प्रार्थितोऽयमुद्यमोऽतिकठिन इत्याह अथेति अवरोद्धुं प्राप्तुमिच्छसि ॥ ३०—३१ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ॥

संजल्पितं विलापं ततः अर्थस्य भजनीयस्य आगमः अवधारणं यस्मात्तद्वचः आकर्ण्य आत्मना बुद्ध्या आत्मानं मनः ॥ २४ ॥

नारदो भगवान् सर्वदेशकालज्ञस्तदुपाकर्ण्य अस्य ध्रुवस्य चिकीर्षितं च ज्ञात्वा विस्मितः सन् तन्निकटमागत्य अघघ्नेन पाणिना मूर्ध्नि स्पृष्ट्वा प्राह ॥ २५ ॥

अमृष्यतामसहमानानाम् अहो तेजः प्रभावः यद्यतो बालोऽपि अयं समातुः मातृसपत्न्याः असद्वचः हृदा धत्ते ॥ २६ ॥

क्रीडनम् आदिर्येषां भोजनशयनादीनां तेषु ॥ २७ ॥

विकल्पे सन्मानावमानभेदे सत्यपि पुंसो मोहमृते भिन्नाः मोहव्यतिरिक्तकृताः असन्तोषस्य सन्मानावमानप्राप्तौ रागद्वेषरूपमनोवृत्त्यनुपरामस्य हेतवो न हि सन्ति किंतु मोहः स्वकृतकर्माबोध एव हेतुः यत् यौ सन्मानावमानौ निजकर्मभिर्भवतः ॥ २८ ॥

एवमसंतोषनिवृत्तिप्रकारं प्रदर्श्य सन्तोषरहस्योपदेशेन तन्निवृत्ति प्रकारं दर्शयन्निवर्तयति परितुष्येदित्यादिषड्भिः यस्मात्स्वकर्मजन्यसन्मानावमानभुगयं जीवस्ततः कारणात् हे तात ! यावत् दैवेन कर्मफलदेन भगवतोपसादितं तावत्ईश्वरगतिं प्राणिकर्मद्वारैव तदनुरूपपदार्थदातृत्वं वीक्ष्यबुद्ध्या परितुष्येत् ॥ २९ ॥

मात्रोपदिष्टेन योगेन भक्तियोगेन यस्य प्रसादं त्वमवरुरुत्ससि सः पुंसां दुराराध्यो मम मतः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

भाषाटीका

मैत्रेयजी बोले इस प्रकारसे अपने मनोरथको देने वाले माता के वचनको श्रवण करके बुद्धिसे मनको रोककर पिताके घरमें से ध्रुवजी निकल गये ॥ २४ ॥

नारदजी ने उनका चला जाना तथा मनोरथ जानकर पाप नाश करने वाले अपने हाथ से स्पर्श करके विस्मित होकर बोले ॥ २५ ॥

अहो क्षत्रियों का तेज ऐसा है कि मान भङ्गको नहीं सहसक्ते हैं जो कि बालक होकरभी यह माता के खोटे वचनों को हृदय में रखता है ॥ २६ ॥

नारदजी बोले हे पुत्र ! अभी तौ बालक है खेल में लगा हुआ है तेरेकुं मान अपमान कुछभी नहीं होना दीखता है ॥ २७ ॥

यद्यपि मानापमान का भेद दीखता है तथापि ये सब असन्तोष के हेतु हैं पुरुष के मोह बिना भिन्न कुछ नहीं है सब अपने कर्मों से होते हैं ॥ २८ ॥

---

* विकल्पे इत्यस्यान्यथाज्ञानेइति मोहमित्यस्यापि तथैव प्रतीतेः अतस्तात्पर्यानुसारेण व्याख्याति शत्रुमित्रादीति तेन विशब्दः विविधत्वार्थ इत्युक्तं भवति मोहमित्यस्यभ्रममिति

मुनयः पदवीं यस्य निःसंगेनोरुजन्मभिः ।
न विदुर्मृगयन्तोऽपि तीव्रयोगसमाधिना ॥ ३१ ॥
अतो निवर्ततामेष निर्बन्धस्तव निष्फलः ।
यतिष्यति भवान् काले श्रेयसां समुपस्थिते ॥ ३२ ॥
यस्य यद्दैवविहितं स तेन सुखदुःखयोः ।
आत्मानं तोषयन्देही तमसः पारमृच्छति ॥ ३३ ॥
गुणाधिकान्मुदं लिप्सेदनुक्रोशं गुणाधमात् ।
मैत्रीं समानादन्विच्छन्न तापैरभिभूयते ॥ ३४ ॥

ध्रुव उवाच ।

सोऽयं शमो भगवता सुखदुःखहतात्मनाम् ।
दर्शितः कृपया पुंसां दुर्दर्शोऽस्मद्विधैस्तु यः ॥ ३५ ॥
अथापि मेऽविनीतस्य क्षात्रं घोरमुपेयुषः ।
सुरुच्या दुर्वचोबाणैर्न भिन्ने श्रयते हृदि ॥ ३६ ॥
पदं त्रिभुवनोत्कृष्टं जिगीषोः साधु वर्त्म मे ॥
ब्रूह्यस्मत्पितृभिर्ब्रह्मन्नन्यैरप्यनधिष्ठितम् ॥ ३७ ॥
नूनं भवान् भगवतो योऽङ्गजः परमेष्ठिनः ।
वितुदन्नटते वीणां हितार्थं जगतोऽर्कवत् ॥ ३८ ॥

भाषाटीका ।

हेतात ! इसीसे ईश्वरकी स्वतन्त्रगतिकों देखकर जितना दैव से मिले उतनेही से सन्तोष होजाना बुद्धिमान मनुष्य का काम है ॥ २६ ॥

अथवा यदि तुम माता के उपदेश से योग द्वारा जिस विष्णु की कृपा का होना चाहते हो सो विष्णु तो पुरुषों से आराधन के योग्य नहीं हैं ऐसा हमारा विश्वास है ॥ ३० ॥

———

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका

निःसंगेन तीव्रयोगेन युक्तेन समाधिना मृगयन्तोऽपि यस्य पदवीं मार्गं न विदुः स देवो दुराराध्यः ॥ ३१ ॥

श्रेयसां काले वृद्धत्वे ॥ ३२ ॥

सुखदुःखयोर्मध्ये सुखे सति पुण्यं क्षीयतइति दुःखेसति पापं क्षीयते इत्यात्मानं तोषयंस्तमसः पारं मोक्षं प्राप्नोति ॥ ३३ ॥

किञ्च गुणैरधिकात्पुंस इतिल्यब्लोपे पञ्चमी तं दृष्ट्वा प्रीतिं कुर्यात् नत्वसूयामित्यर्थः अनुक्रोशं कृपां लिप्सेन्नतु तिरस्कारम् समानान्मैत्रीं नतु स्पर्द्धाम् । ३४ ॥ ३५ ।

क्षात्रं स्वभावं प्राप्तवतोऽतएवाविनीतस्य दुर्वाक्यनाराचैर्भिन्ने हृदि न श्रयते न तिष्ठति ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

अन्यैरनधिष्ठितं त्रिभुवने उत्कृष्टं पदं जेतुमिच्छोर्मे साधु वर्त्म मार्गं ब्रूहि ॥ ३७ ॥

अङ्कज इति पाठे उत्संगाज्जातो यो नारदः स भवान् तत्र विक्रम वीणां वितुदन्वादयन् हितायाटति ॥ ३८—३९ ॥

———

श्रीराधारमणदासगोस्वामि विरचिता
दीपिन्याख्या दीपिका टिप्पणी ।

समाधिना न विदुः किन्तु भक्तियोगेन तु विदुरेव भक्त्या मामभि जानाति यावान् यश्चास्मि तत्त्वत इत्याद्युक्तेः ॥ ३१ ॥

वास्तवार्थे यतस्समाधिना तत्प्राप्तिर्नस्यात्किन्तु भक्तियोगेनैव अतः मात्रोपदिष्टयोगे भवान्नितरां वर्त्तताम् एष अधोक्षजाराधन विषयकस्तव निर्बन्धः हठोनिश्चिते फलं यत्र तादृश एव नवै जातु कथंचनाव्रजेन्मुकुन्दसेव्यन्यवदङ्ग ! संसृतिमिति तेनैवोक्तत्वात् तस्मात्काले कौमार एवाचरेत्प्राज्ञो धर्म्मान् भागवतानि हत्युक्तेर्भजनयोग्य एवास्मिन्नवसरे भवान् यतिष्यति अत एव समुपस्थिते इत्युक्तम् उपस्थितं परित्यज्यानुपस्थितवार्द्धक्यविचारे मानाभावात् तस्य च भजनकालस्य श्रेयस्संवन्धित्वं श्रेयस्सृतिं भक्तिमुदस्य ते विभो ! इत्यादिप्रामाण्यादेव ॥ ३२ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामि विरचिता
दीपिन्याख्या दीपिका टिप्पणी ।

सुखदुःखयोर्मध्ये यत्सुखंदुःखं वा यस्य प्राचीनकर्मणा विहितं रचितं स तेन दैवरचितेन सुखेन दुःखेन वात्मानं तोषयन् मोक्षं प्राप्नोतीत्यर्थः तोषप्रकारं व्याचष्टे । सुखे सतीत्यादि ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

साऽयं मुमुक्षुकर्त्तव्यत्वेन प्रसिद्धः शमश्चित्तनिरोधः ॥३५॥ — यद्यपि कृपयैव दर्शितः अथापि घोरंक्षात्रमिति एतदुपशमामृत ब्राह्मणबालकानेव पायय न तु मां परधर्मत्वेनानभिरुचेरिति भावः ॥३६ ॥

मार्गमात्रं ब्रूहि पुनस्त्वत्कृपया पश्य मे विक्रममिति भावः ॥३७॥ तत्र नारदत्वे लिङ्गं चिन्हं लिङ्गं चिन्हेऽनुमानेचेति विश्वः ॥ ३८ ॥

———

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

निःसङ्गेन देहतदनुबन्धिसंगान्निर्गतेन तीव्रयोगः विघ्नानुपहतो ज्ञानयोगः कर्मयोगश्च तद्युक्तेन समाधिना यस्य भगवतः पदवीं मार्गं मृगयन्तोऽपि मुनयो बहुजन्मभिरपि नविदुः स देवोभगवान् दुराराध्यो मम मत इति पूर्वेण संबन्धः ॥ ३१ ॥

अतो देवस्यापि दुराराध्यत्वाद्धेतोः निवर्ततां गृहान् प्रति यातु भवान् तवैष निर्बन्धः निष्फलः अतर्थः अयतमानस्य मम कथं श्रेयः प्राप्तिरित्याशङ्कमानं प्रत्याह। यतिष्यतीति दैवात् श्रेयसां काले समुपस्थिते भवान् यतिष्यति यत्नं करिष्यतीति अधुना तूद्यमो निष्फल इति भावः ॥ ३२ ॥

किञ्च यस्य पुंसः यत् सुखं दुःखं वा दैवेनेश्वरेण विहितं स पुमान् दैवविहितयोः सुखदुःखयोर्मध्ये तेन दैवविहितेन सुखेन दुःखेन वा आत्मानं तोषयन् सुखे सति पुण्यं क्षीयते असुखे त्वपुण्यमतः पुण्यापुण्यक्षयेन संसृतेर्मोक्ष्यामीत्यात्मानं तोषयन्नित्यर्थः देही देहवान् तमसः पारं प्रकृतिमण्डलातीतं विष्णोः पदमृच्छति याति ॥ ३३ ॥

अपि च यः पुमान् गुणैरधिकः स्वापेक्षयाधिकस्तस्मादियं ल्यब्लोपे पञ्चमी गुणाधिकं दृष्ट्वेत्यर्थः मुदं लिप्सेत लब्धुमिच्छेत् प्रीतिं कुर्यात् नत्वसूयामित्यर्थः गुणाधमात् गुणाधमं वीक्ष्य अनुक्रोशं कृपां लिप्सेत्तु तिरस्कारं समानान्मैत्रीं न तु स्पर्द्धां सः तापैराध्यात्मिकादितापैः नाभिभूयते तापत्रयाभिहतो न भवतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

एवं नारदेनोपदिष्टक्रमो ध्रुवः स्वमनीषितेऽविचाल्यमतिस्तद्दर्शनं तदुक्तिं चाभिनन्दन् प्रत्याह। सोऽयमिति चतुर्भिः। भगवता सुखदुःखाभ्यां हतः पराभूत आत्मा मनो येषां तेषां पुंसामस्माकं सोऽयं शमः मनः प्रशान्त्युपायः कृपया दर्शितः ज्ञापितः यो भगवांस्त्वमस्मद्विधैर्मादृशैर्दुर्दर्शः द्रष्टुमशक्यः यद्वा यः शमः अस्मद्विधैर्दुर्दर्शः ज्ञातुमशक्य इति शमप्रशंसा ॥ ३५ ॥

अथापि त्वयोपदिष्टशमस्यापि मम घोरं क्षात्रं स्वभावं उपेयुषः प्राप्तवतोऽत एवाविनीतस्य सुरुच्याः दुर्वचांस्येव बाणास्तैर्भिन्ने हृदि न श्रयते शम इत्यनुषंगः शमो न तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

अतो मन्मनीषानुसारेणैव मामनुगृह्य मनीषितोपायप्रकारं ब्रूहीत्याह पदमिति॥ अस्मत् पितृभिस्तैश्चान्यैरप्यनधिष्ठितं त्रिभुवनोत्कृष्टं पदं जेतुमिच्छोर्मे साधुवर्त्म मार्गं ब्रूहि स्वोपदेशोल्लंघनान्मां निगृह्णीयादित्याशङ्क्य तं प्रसादयति ॥ ३७ ॥

नूनमिति । भवान्परमेष्ठिनो ब्रह्मणः जगद्धितकारिणोऽङ्गजः देहजः अंकज इति पाठे उत्संगाज्जातः वीणां वितुदन् ध्वनयन् जगतो हिताय सूर्यवदटति चरति अतो मन्मनीषापादनमेव जगद्धितकारिणस्तवोचितमिति भावः ॥ ३८ ॥

———

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ।

मुनयोऽपि यन्मार्गंसमाराध्य नजानन्ति बालकस्त्वंकिमुतेत्याह । मुनयइति ॥ ३१ ॥

ततः किं तत्राह । अतइति । तर्हि निःश्रेयसाय प्रयतमानस्य पुंसो जन्मनोनिरर्थकत्वमित्याशङ्क्य नायं कालः किंतु कालान्तर इत्याह यतिष्यतीति काले वार्धके ॥ ३२ ॥

सुखदुःखयोर्मध्ये यत्सुखं दुःखं वा यस्य दैवेन विहितं सदेही तयोरेकेन तेनात्मानं तोषयंस्तमसः पारमज्ञानस्यान्तं मोक्षमृच्छति गच्छतीत्यन्वयः ॥ ३३ ॥

मनोदुःखाभावे उपायान्तरमाह । गुणाधिकादिति । शमदमादिगुणाधिकात्पुरुषादिति प्रत्येकं संबध्यते अनुक्रोशं दयां मैत्रीं सौहार्दं तापैर्मनः खेदकरैर्भावैः ॥ ३४ ॥

नारदेनैवं बोधितोऽपि ध्रुवस्तं मार्गं प्रशस्य स्वहार्दं विज्ञापयति सोऽयमिति योऽस्मद्विधैर्दुर्दर्शः शास्त्रदृष्ट्या ज्ञातुमशक्यः सोऽयं शमो भगवन्निष्ठोऽलक्षणो भगवता सुखदुःखाभ्यां हतात्मनां पीडितमनसां पुंसां कृपया दर्शितो यद्यपि ॥ ३५ ॥

अथापि तथापि अविनीतस्य कुतः क्षात्रं घोरं धर्ममुपेयुषो गच्छतो मे सुरुच्या दुर्वचोबाणैर्भिन्ने हृदि स शमो न श्रयते स्थितिं न लभत इत्यन्वयः ॥ ३६ ॥

तर्हि तव काङ्क्षायाः कियानवधिरिति तत्राह । पदमिति अनेन राजसिंहासनस्यानित्यत्वेन तपःसाध्यत्वेनाकांक्ष्यत्वमितिसूचितम् अस्मत्पितृभिरित्यादिनोत्तमस्य मनोरथेनाप्यनवाप्यमित्यसूचि ३७॥ भवान् लोकाहितार्थाटनत्वान्मदभीष्टमुपदिशतीत्थाशयेनाह नूनमिति ॥ ३८ ॥

———

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः

अत इति । वास्तवार्थे । निर्निश्चितं फलं यत्र तथाभूत एव सन्निवर्त्तताम् । काले प्राप्तावसर एवास्मिन् । यतिष्यतीति वर्तमानसामीप्ये ॥ ३२ ॥

यस्येति । निष्कामकर्मान्यत्राधिकारी ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

अस्मद्विधैर्यो दुर्दर्शः सोऽपि यद्यपि कृपया दर्शितः ॥ ३५ ॥

अथापि तथापि ॥ ३६—३७ ॥

भवान् परमेष्ठिनोऽङ्गजोऽपि अङ्कज इति पाठे उत्सङ्गाज्जातोऽपि यद्वीणां वितुदन्नटति तन्नूनं जगत एव हितायेति अत्र श्रीमैत्रेय उवाचेति क्वचित् इतीति । सनिर्बन्धं स्वस्मिन् विश्वासयुक्तं सर्वोत्कृष्टसाधनसाध्यलिप्सायुक्तञ्च अतएव प्रीतः ॥ ३८—४१ ॥

———

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ॥

श्रेयसां काले वयसा वृद्धत्वे ॥ ३२ ॥

सुखदुःखयोर्मध्ये तेन सुखेनदुःखेन वा तोषयन् सुखे सति पुण्यं क्षीयते दुःखे सति पापं क्षीयते इति बुद्ध्येत्यर्थः तमसः संसारात् ॥ ३३ ॥

किञ्च गुणाधिकात् गुणाधिकं प्राप्येति ल्यब्लोपे पञ्चमी मुदं

तत्तात ! गच्छ भद्रं ते यमुनायास्तटं शुचि ।
पुण्यं मधुवनं यत्र सांनिध्यं नित्यदा हरेः ॥ ४२ ॥
स्नात्वाऽनुसवनं तस्मिन् कालिन्द्याः सलिले शिवे ।
कृत्वोचितानि निवसन्नात्मनः कल्पितासनः ॥ ४३ ॥
प्राणायामेन त्रिवृता प्राणेन्द्रियमनोमलम् ।
शनैर्व्युदस्याभिध्यायेन्मनसा गुरुणा गुरुम् ॥ ४४ ॥
प्रसादाभिमुखं शश्वत्प्रसन्नवदनेक्षणम् ।
सुनासं सुभ्रुवं चारुकपोलं सुरसुन्दरम् ॥ ४५ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

मधुवनाख्यं यमुनायास्तटं गच्छ यत्र मधुवने ॥ ४२ ॥

अध्ययनाद्यभावेऽप्यात्मनउचितानि योग्यानि देवतानमस्कारादीनि कृत्वेति यमनियमा उक्ताः आसनकल्पनं च कुशादिभिः स्वस्तिकादिभिश्च ॥ ४३ ॥

प्राणेन्द्रियमनसां मलं चाञ्चल्यं व्युदस्येति प्राणायामप्रत्याहारौ धारणामाह । अभिध्यायेदित्यादिषड्भिः गुरुणा धीरेण मनसा गुरुं श्रीहरिम् ॥ ४४ ॥

सुरेषुसुन्दरम् ॥ ४५ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामि विरचिता
दीपिन्याख्या दीपिका टिप्पणी ।

अत्र मैत्रेय उवाचेति क्वचित्पाठः उपाहृतं सन्निहितं ततः कष्टं वचनं यद्यपि वास्तवार्थे पूर्वमपि सद्वाक्यमेव तथाप्यत्र स्फुटार्थत्वात्सद्वाक्यमित्युक्तम् ॥ ३९ ॥

अत एव श्रेयः पथत्वादेव तत्प्रवणात्मना तदेकनिष्ठेन मनसा ॥ ४० ॥

श्रेयः पथत्वमेव दर्शयति । धर्मार्थेति । तत्र धर्मादिश्रेयसि एकमेव मुख्यमेव अन्यानि च तद्भावादेव विधीयन्त इति भावः सर्वासामपि सिद्धीनां मूलं तच्चरणार्चनमित्युक्तेः ॥ ४१ ॥

तत्तस्मात् पादसेवनस्य मूलकारणत्वात् तातेत्यनुकम्पायां भद्रं ते शीघ्रसिद्ध्ये आशीर्वादः नित्यदा स्वभावत एव हरेस्सांनिध्यं अर्थात्तत्रत्यानामिति शेषः ॥ ४२ ॥

स्नात्वेत्यष्टकम् अत्र बहुवाक्यैकवाक्यत्वाट्टीकाक्रमलाभाय मध्ये छिन्नबिन्दुमस्तका अङ्काः कर्त्तव्याः अनुसवनं त्रिकालम् (१) ॥ ४३ ॥

त्रिवृता कुम्भकादित्रिविधेन चाञ्चल्यव्युदास एव प्रत्याहारः धारणां सविशेषणाम् अभिसामान्यतो ध्यायेदिति धारणैव व्याख्येया अन्यथा वक्ष्यमाणध्यानेन सांकर्यं स्यादिति ज्ञेयम् आश्रयविशेषे सामान्यतश्चित्तस्थिरीकरणं हि धारणा चेतस्तु चिन्मात्रशेषतासजातीयप्रत्ययप्रवाहो हि ध्यानम् (२) ॥ ४४ ॥

सुन्दरं श्लाघ्याङ्गसन्निवेशम् (३) ॥ ४५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं दृढ संकल्पस्य ध्रुवस्य वचः आकर्ण्य तदनुग्रहकारद्रसाहित्याह मैत्रेय इति उक्तप्रकारेण वैराग्यं भक्तिमाकर्ण्य भगवान्नारदः दृढसंकल्पदर्शनेन नितरां प्रीतः तं बालकं प्रतिकृपया सद्वाक्यं हितवाक्यमाह ॥ ३९ ॥

उक्तमेवाह । जनन्या इत्यादिना । विरक्तश्चेन्द्रियजयेत्यनेनत्वं तावद्भगवानेव सक्वचा प्रसन्नो धर्मादिपुरुषार्थचतुष्टयप्रदानेनतस्त-द्भक्तिरेव कार्येति वदन् उपासनोपयुक्त देशमाचारं तस्य भगवतो ध्यानप्रकारं जप्यं मन्त्रं भगवत्सपर्याप्रकारं साहारनियमं च कथयन्नेवमाराधितो भगवानेव स्वसमीहितमभिनिर्वर्तयती-त्याह । जनन्याभिहितो य उक्तः पन्था उपायः स वै स एव ते तव विश्रेयासाय निश्चितश्रेयः निःश्रेयसं तस्मै भवति जनन्याभिहितोपाय एवत्वदभिप्रेतार्थसाधनमित्यर्थः कोऽसौ जनन्याभिहितः पन्थास्तत्राह भगवान् वासुदेव एव अतस्तत्प्रवणात्मना भगवत्प्रवणचित्तेन तं भगवन्तं भज ॥ ४० ॥

भगवान् वासुदेव एव इत्येतदेव प्रपञ्चयति । धर्मेत्यादिना । यः पुमान् धर्माद्यन्यतमं श्रेयः आत्मनः स्वस्य इच्छेत् तत्र हरेः पादसेवनमेकमेव कारणमुपायः ॥ ४१ ॥

तत्तस्माद्भगवत्पादसेवनस्यैव धर्मादिसाधनत्वात् हे तात ! यमुनायाः शुचि शुद्धं तटं तीरं गच्छ ते तव भद्रं मङ्गलमस्तु, तटं विशिनष्टि । यत्र तटे पुण्यं पुण्यावहं मधुवनमस्ति कथं भूतं मधुवनं सर्वदा हरेर्भगवतः सांनिध्यं सांनिध्यवत् तटशब्दस्य तटस्थमधुवने लक्षणा वा तत्कथं भूतं मधुवनं यत्र मधुवने हरेः सांनिध्यमस्ति ॥ ४२ ॥

कालिन्द्या यमुनायाः शिवे मङ्गले सलिले त्रिषवणं स्नात्वा तत्र वने आत्मनः स्वस्य उचितानि योग्यानि देवतानमस्कारादीनि कृत्वा कुशादिभिः स्वस्तिकादिभिश्च कल्पितमासनं येन सः निवसन् उपाविसन् त्रिवृता त्रयाणां रेचकपूरककुम्भकानां प्रवर्त्तनं यस्मिन् तेन प्राणायामेन त्रिवृता प्रणवेन प्रणवानुसंधानपूर्वकमिति वार्थः प्राणानामिन्द्रियाणां मनसश्च मलं चाञ्चल्यं शनैर्व्युदस्य अपोह्य गुरुणा श्रेष्ठेन प्राणायामैर्निर्मलेनेत्यर्थः मनसा गुरुं भगवन्तं ध्यायेत् अत्र उचितानि कृत्वेति यमनियमा उक्ताः कल्पितासनइत्यासनं मलं व्युदस्येति प्राणायामप्रत्याहारौ ध्यायेदिति ध्यानं धारणाप्यनेनैवोक्ता धारणापूर्वकत्वाद्ध्यानस्य एवमष्टाङ्गयुक्तो योग उपदिष्टः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

तरुणं रमणीयाङ्गमरुणोष्ठेक्षणाधरम् ।
प्रणताश्रयणं नृम्णं शरण्यं करुणार्णवम् ॥ ४६ ॥
श्रीवत्साङ्कं घनश्यामं पुरुषं वनमालिनम् ।
शङ्खचक्रगदापद्मैरभिव्यक्तचतुर्भुजम् ॥ ४७ ॥
किरीटिनं कुण्डलिनं केयूरवलयान्वितम् ।
कौस्तुभाभरणग्रीवं पीतकौशेयवाससम् ॥ ४८ ॥
काञ्चीकलापपर्यस्तं लसत्काञ्चननूपुरम् ।
दर्शनीयतमं शान्तं मनोनयनवर्द्धनम् ॥ ४९ ॥
पद्भ्यां नखमणिश्रेण्या विलसद्भ्यां समर्चताम् ।
हृत्पद्मकर्णिकाधिष्ण्यमाक्रम्यात्मन्यवस्थितम् ॥ ५० ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

रमणीयान्यङ्गानि यस्य ओष्ठश्च ईक्षणे च ओष्ठेक्षणानि अरुणानि ओष्ठेक्षणानि धारयतीति तथा तम् अरुणामोष्ठमीक्षणं चाधारयतीति वा । नृम्णं सुखकरं यद्वा नृम्णं धनं सर्वपुरुषार्थनिधिमित्यर्थः ॥ ४६ ॥

पुरुषं पुरुषलक्षणयुक्तम् ॥ ४७ ॥

कौस्तुभस्याभरणं ग्रीवा यस्य ॥ ४८ ॥

काञ्चीकलापेन पर्यस्तं परिवेष्टितं मनोनयनयोर्वर्द्धनं हर्षकरम् ॥ ४९ ॥

हृत्पद्मकर्णिकाया धिष्ण्यं मध्यस्थानं तदाक्रम्य समर्चतामात्मनि मनसि स्थितम् ॥ ५० ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिन्याख्या दीपिका टिप्पणी ।

रमणीयाङ्गमिति सुन्दरत्वस्यैवोद्देशः ईक्ष्यतेऽनेनेतीक्षणं नेत्रं जातावेकवचनम् पूर्वार्थे नेत्रार्थलक्षणैव प्रतीयत इत्यरुचौ अर्थान्तरं नृम्णामिति छान्दसं पूर्वार्थे नृम्णशब्दस्य सुखकरत्वरूपोऽर्थोऽप्रसिद्ध इत्यरुचौ यद्वेति धनशब्दस्य पुरुषार्थवाचकत्वं लक्षणया अत एवेत्यर्थ इत्युक्तम् (४)॥ ४६ ॥

पुरुषलक्षणयुक्तं द्वात्रिंशन्महापुरुषलक्षणविशिष्टम् (५)॥ ४७ ॥

भूषणभूषणाङ्गमित्युक्तेः कौस्तुभस्याभरणमिति व्याख्यातम् (६) ॥ ४८ ॥

शान्तं निर्विकारं मनस इन्द्रियाणाञ्चाणुत्वाद्वृद्धिर्न सङ्गच्छते इति मुख्यार्थबाधः वृद्धिहर्षयोः कार्यकारणभावः सम्बन्धः हर्षातिशयः प्रयोजनमित्यभिप्रेत्य हर्षकरमिति व्याख्यानम् (७)॥ ४९ ॥

मनसि स्थितं स्फुरन्तम् एतत्पर्यन्तं सविशेषसाधारणवर्णनम् ॥ ५० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तरुणं बालं रमणीयान्यङ्गानि यस्य तमधरोष्ठेक्षणारुणम् अधरोष्ठौ ईक्षणे चारुणे यस्य तमरुणोष्ठेक्षणाधरमिति पाठान्तरं तदा अरुणामोष्ठमीक्षणं चाधारयतीति तं प्रणतैर्भक्तैराश्रयणं माश्रयणीयं नृम्णं सुखरूपं यद्वा नृम्णं धनं सर्वपुरुषार्थनिधिमित्यर्थः शरण्यं समीहितोपायत्वेनाध्यवसनीयं करुणानिधिम् ॥ ४६ ॥

श्रीवत्समङ्कं चिन्हं यस्य घनश्यामं नीलाम्बुदश्यामं पुरुषं पुरुषलक्षणयुक्तं वनमाला अस्यास्तीति वनमाली तं शङ्खादिभिरभिव्यक्ताः शोभमानाश्चत्वारो भुजा यस्य तम् ॥ ४७ ॥

किरीटमस्यास्तीति तं कुण्डलेऽस्यस्त इति तं केयूराभ्यां वलयाभ्यां च युक्तं कौस्तुभाख्यमाभरणं ग्रीवायां यस्य तं पीतकौशेयं वासो वस्त्रं यस्य तम् ॥ ४८ ॥

कांचीकलापेन पर्यस्तं परिवेष्टितं लसत्काञ्चने नूपुरे यस्य तम् अतिशयेन द्रष्टुं योग्यं शान्तम् अनुग्रं ध्यातॄणां मनसो नयनयोश्च वर्द्धनं हर्षकरम् ॥४९ ॥

नखा एव मणयस्तेषां श्रेण्या पङ्क्त्या विलसद्भ्यां युक्तं समर्चतां हृत्पद्मकर्णिकाधिष्ण्यं मध्यस्थानं तदाक्रम्यार्चतां आत्मनि स्थितम् ॥ ५० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ।

अरुणत्वलक्षणज्ञापनाय पुनरीक्षणं क्वचिद्वारि पीतवर्णं क्वचित्कृष्णम् ॥ ४६ ॥

क्वचिद्घनवत् श्यामं नीलं पुरुषलक्षणसामग्रीसूचनाय पुरुषग्रहणम् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

कलापोभूषणं बर्हश्चेति वचनात् काञ्चीकलापेन पर्यस्तं संवेष्टितम् ॥ ४९ ॥

नखमणिश्रेण्या विलसद्भ्यां पादाभ्यां समर्चतां भक्तानामात्मनि मध्यदेहे हृदयपद्मकर्णिकाधिष्ण्यमाक्रम्यावस्थितम् ॥ ५० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः

ओष्ठमुपरि अधरस्त्वधस्तात् नृम्णमिति छान्दसम् ॥ ४६ ॥

पुरुषं पुरुषस्य भगवतो लक्षणेनान्वितमित्यर्थः । शङ्खादिभिः सर्वत्र विख्याताश्चत्वारो भुजा यस्य तम् ॥ ४७—४९ ॥

स्मयमानमभिध्यायेत् सानुरागावलोकनम् ।
नियतेनैकभूतेन मनसा वरदर्षभम् ॥ ५१ ॥
एवं भगवतो रूपं सुभद्रं ध्यायतो मनः ।
निवृत्त्या परया तूर्णं सम्पन्नं न निवर्त्तते ॥ ५२ ॥
जप्यश्च परमो गुह्यः श्रूयतां मे नृपात्मज ।
यं सप्तरात्रं प्रपठन् पुमान् पश्यति खेचरान् ॥ ५३ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।
मन्त्रेणानेन देवस्य कुर्याद्द्रव्यमयीं बुधः ।
सपर्यां विविधैर्द्रव्यैर्देशकालविभागवित् ॥ ५४ ॥
सलिलैः शुचिभिर्माल्यैर्वन्यैर्मूलफलादिभिः ।
शस्ताङ्कुरांशुकैश्चार्च्चेत्तुलस्या प्रियया प्रभुम् ॥ ५५ ॥
लब्ध्वा द्रव्यमयीमर्चां क्षित्यम्ब्वादिषु वार्चयेत् ।
आभृतात्मा मुनिः शान्तो यतवाङ् मितवन्यभुक् ॥ ५६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

कलापविन्यस्तमिति चित्सुखः ॥ ४९ ॥
आत्मन्यत्रस्थितं मनसि स्फुरन्तम् ॥ ५० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

उपर्यधः स्थितौ दन्तच्छदावोष्ठाधरावुच्यते प्रणतानां माश्रयणं नृम्णं तेषां धनरूपम् ॥ ४६—४७ ॥
कौस्तुभस्याभरणं ग्रीवा यस्य ॥ ४८ ॥
काञ्चीकलापेन क्षुद्रघण्टिका समूहेन । पर्यस्तं परिवेष्टितम् ॥ ४९ ॥
समर्हतां भक्तानां धिष्ण्यं स्थानम् । आत्मनि बुद्धौ जीवे च ॥ ५० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

नव्यं षोडशवार्षिकम् रमणीयान्यङ्गानि यस्य अरुणौ ओष्ठाधरौ आधारयतीति तम् नृम्णं धनं चिन्तामणिवद्भक्ताभीष्टप्रदमित्यर्थः ॥ ४६ ॥
श्रीवत्समङ्कं चिन्हं यस्य तम् शङ्खादिभिः अभिव्यक्तैः उपलक्षिताश्चत्वारो भुजा यस्य तम् ॥ ४७ ॥
केयूरैः कटकैश्चान्वितम् कौस्तुभरूपमाभरणं ग्रीवायां यस्य तम् ॥ ४८ ॥
काञ्चीकलापेन पर्य्यस्तं परिवेष्टितम् । मनोनयनयोर्वर्द्धनमुत्साहकरम् ॥ ४९ ॥
पद्भ्यां समर्चतां हृत्पद्मकर्णिकैव धिष्ण्यमासनमाक्रम्यावस्थितम् । आत्मनि जीवे चावस्थितमित्यन्वयः आविर्भवति जीवस्वरूपे आराग्रपरिमाणे जीवनियमनार्थं चतिष्ठति तमिति अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानामिति श्रुतेः ॥ ५० ॥

भाषाटीका

प्रणाम करने वालों को आश्रय करने के योग्य सबके सुखदायक शरणागत के रक्षक करुणानिधि श्रीवत्सका जिनके वक्षस्थलमें चिह्न है मेघके तुल्य श्यामवर्ण है वनमाला धारण किये दिव्य पुरुषरूप हैं शङ्ख चक्र गदा पद्म से चारों भुजा जिनके प्रकाशमान हैं किरीट कुण्डल बाजूबन्द कङ्कण तथा कण्ठ में कौस्तुभमणि इनकुं धारण किये हैं पीताम्बर को पहरे हैं कमर में क्षुद्रघण्टिकों को धारण किये हैं सुवर्णकी नूपुरों से शोभित हैं दर्शन करने के अत्यन्त योग्य शान्त विग्रह मन तथा नेत्रके तृप्त करने वाले नखरूपी मणियों की पंक्तिसे शोभायमान चरणों से पूजन करने वाले भक्तों के हृदयकमलको आक्रमण करके विराजमान हैं ॥ ४६—५० ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका

ध्यानमाह । स्मयमानमिति । नियतेन प्रागुक्तया धारणया सुस्थिरेण अतएव एकभूतेन एकाग्रेण धारणोक्तानि विशेषणानि ध्यानेऽपि द्रष्टव्यानि । यद्वा यथोक्तमात्रमेव । तदुक्तमेकादशस्कन्धे । नान्यानि चिन्तयेद्भूयः सुस्मितं भावयेन्मुखमिति ॥ ५१ ॥
समाधिमाह । एवमिति । तूर्णं शीघ्रं सम्पन्नं सत् ॥ ५२ ॥
जप्यो मन्त्रः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥
द्रव्याण्येवाह । सलिलैरिति । शस्तैर्दूर्वाङ्कुरैः । वन्यैरंशुकैः भूर्जत्वगादिभिः ॥ ५५ ॥
पूजाया अधिष्ठानमाह । लब्ध्वा सम्पाद्य द्रव्यमयीं शिलादिभिर्निर्मिताम् अर्चां प्रतिमां पूजासादगुण्यहेतूनाह साद्धभ्याम् आभृतात्मा धृतचित्तः मितं वन्यं भुङ्क्त इति तथा ॥ ५६ ॥

स्वेच्छावतारचरितैरचिन्त्यनिजमायया ।
करिष्यत्युत्तमश्लोकस्तद्ध्यायेद्धृदयङ्गमम् ॥ ५७ ॥
परिचर्या भगवतो यावत्यः पूर्वसेविताः ।
ता मन्त्रहृदयेनैव प्रयुञ्ज्यान्मन्त्रमूर्तये ॥ ५८ ॥
एवं कायेन मनसा वचसा च मनोगतम् ।
परिचर्यमाणो भगवान् भक्तिमत्परिचर्यया ॥ ५९ ॥
पुंसाममायिनां सम्यग्भजतां भाववर्द्धनः ।
श्रेयो दिशत्यभिमतं यद्धर्मादिषु देहिनाम् ॥ ६० ॥
विरक्तश्चेन्द्रियरतौ भक्तियोगेन भूयसा ।
तं निरन्तरभावेन भजेताद्धा विमुक्तये ॥ ६१ ॥
इत्युक्तस्तं परिक्रम्य प्रणम्य च नृपार्भकः ।
ययौ मधुवनं पुण्यं हरेश्चरणचर्चितम् ॥ ६२ ॥
तपोवनं गते तस्मिन् प्रविष्टोऽन्तःपुरं मुनिः ।
अर्हितार्हणको राज्ञा सुखासीन उवाच तम् ॥ ६३ ॥

नारद उवाच ।

राजन् ! किं ध्यायसे दीर्घं मुखेन परिशुष्यता ।
किं वा न रिष्यते कामो धर्मो वाऽर्थेन संयुतः ॥ ६४ ॥

राजोवाच ।

सुतो मे बालको ब्रह्मन् ! स्त्रैणेनाकरुणात्मना ।
निर्वासितः पञ्चवर्षः सह मात्रा महान् कविः ॥ ६५ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

यत् करिष्यतीति तदानीमवतारप्राचुर्याभावात् ॥ ५७ ॥

पूर्वसेविताः सेवनं कारिताः कार्यत्वेन विहिता इत्यर्थः मन्त्रहृदयेन द्वादशाक्षरेण ॥ ५८ ॥

एवमुक्तरीत्या मनोगतं यथा भवति तथा कायादिभिर्भक्तिमत्या परिचर्यया परिचर्यमाणो धर्मार्थकामेषु यदभिमतं तच्छ्रेयो दिशतीति द्वयोरन्वयः ॥ ५९—६० ॥

विरक्तः सन्भजेत किमर्थम् मुक्तये ॥ ६१ ॥

हरेश्चरणाभ्यां चर्चितं मण्डितम् ॥ ६२ ॥

अर्हितं सत्कृत्य समर्पितमर्हणमर्घ्यादिकं यस्मै ॥ ६३ ॥

किं वा न रिष्यते न नश्यतीति सवितर्कः प्रश्नः ॥ ६४ ॥

मात्रा सह निर्वासित इति तस्य अध्यनादृतत्वात् ॥ ६५ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामि विरचिता
दीपिन्याख्या दीपिका टिप्पणी ।

अत एव । स्थिरत्वादेव पूर्वोर्थे विशेषणसाम्ये धारणाध्यानयोर्भेदोऽस्फुट इत्यरुची यद्वेति ॥ ५१ ॥

न निवर्तते ध्येयाकारेण परिणमतीत्यर्थः तदुक्तं योगशास्त्रे

मनसो वृत्तिशून्यस्य ब्रह्माकारतया स्थितिः ।
याऽसंप्रज्ञातनामासौ समाधिरभिधीयते

इति ॥ ५२ ॥

प्रपठन् वाचिकमपि जपन् किमुतोपांशु मानसं वा पुमानिति सर्वाधिकारता सूचिता खेचरान् पार्षदान् ॥ ५३ ॥

अथ दक्षिणाकर्णो मन्त्रमुपादिशति श्रीमात । ओंकाररूपाय षडैश्वर्यपूर्णाय श्रीवसुदेवनन्दनाय विशुद्धसत्त्वे प्रकाशमानाय च नम इति सप्रणवानामपि वैष्णवमन्त्राणां द्विजत्वाद्यनपेक्षत्वं सिद्धमिति तम ध्रुवस्यानुपनीतत्वात् द्रव्यमयीं द्रव्यैकसाध्यां सपर्यां पूजां देशकालविभागविदिति श्रीवृन्दावनादिदेशे वसन्तादिकाले तदनुचितसेवां कुर्यादित्यर्थः ॥ ५४ ॥

वन्यैर्गन्धधूपादिभिः अर्चेदिति पाठान्तरम् ॥ ५५ ॥

लब्ध्वेत्यर्द्धकम अर्चां श्रीमत्प्रतिमां क्षित्यम्ब्वादिषु तत्त्वाधिष्ठानां तत्त्ववर्णनम् ॥ ५६ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामि विरचिता

दीपिन्याख्या दीपिका टिप्पणी ॥

आभूतेति सार्द्धकम् हृदयं गतं मनोहरं चरितम् ॥ ५७ ॥

पूर्वैः कार्य्यत्वेन विहिताः सदाचारलब्धा इत्यर्थः परिचर्य्याः पूजासमिग्र्यः गन्धचन्दनाद्याः छत्रचामराद्याश्च यावत्यः सन्ति ॥ ५८ ॥

एवमिति युग्मकम् मनोगतं मनसि प्रविष्टं यथास्यात्तथा मनोहरमित्यर्थः भक्तिमत्या श्रवणकीर्त्तनादियुक्तया परिचर्य्यया परिचर्य्या तु सेवोपकरणादिपरिष्क्रियेति लक्षणाक्रान्तया परिचर्य्यमाणः सेव्यमानः अमायिनां निष्कामानाम् अत एव सम्यग्भजतान्तु स्वस्मिन्भावं रतिमेव वर्द्धयति ॥ ५९ ॥ ६० ॥

भूयसा निष्कामेन भक्तियोगेन श्रवणकीर्त्तनादिचेष्टारूपया भक्त्या इन्द्रियरतौ विरक्तः सन् तं भगवन्तं निरन्तरो ज्ञानाद्यनावृतो यो भावः काम्यादेकफलमात्रेण साक्षादेव भजेत सेवेत न तु शिष्यपुत्रादिद्वारा तत्र फलमाह। विमुक्तश्च इति। विशिष्टा मुक्तिर्हि स प्रेमपार्षदत्वलक्षणा तस्यै तदुक्तं श्रीभक्तिरसामृतसिन्धौ ॥ धनशिष्यादिभिर्द्वारैर्या भक्तिरुपपाद्यते । विदूरत्वादुत्तमता हान्या तस्याश्च नाङ्गतेति ॥ ६१ ॥

हरेश्चरणाचर्चितमिति प्रतिकल्पं श्रीकृष्णस्य तत्राविर्भावात् अप्रकटत्वेऽपि नित्यं तत्र वर्त्तमानत्वाच्च ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

तथा अनुपयनादृतत्वात्कीति अनादृतत्वमेव निर्वासितत्वेनोक्तिम् ॥ ६५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स्मयमानमीषत्सस्मितम् अनुरागयुक्तोऽवलोको यस्य पुरुषोत्तमं नियतेन विजातीयप्रत्ययरहितेन एकभूतेन एकाग्रेण मनसा अभितः सर्वाङ्गिणः प्रभृति ध्यायेत् ॥ ५१ ॥

एवं ध्येयमाकारमभिधायेदृशशुभाश्रयध्यानसुखितं मनस्ततस्तूर्णं न निवर्तयेदित्याह। एवमिति। सुभद्रं निरतिशयमङ्गलगुणाकरं ध्यानविषयं भगवतो रूपमभिध्यायेदिति शेषः परया निर्वृत्या निरतिशयेन सुखेन संपन्नं युक्तं मन इति शेषः तूर्णं न निवर्त्तते यद्वा परया निर्वृत्या संपन्नं मनस्तूर्णं यथा न निवर्त्तते तथा भगवतो रूपं ध्यायेदिति क्रियाविशेषणत्वानुषङ्गाभ्यां योजनीयम् ॥ ५२ ॥

एवमष्टाङ्गयुक्तं भक्तियोगमभिधाय तदनुष्ठाहिकां द्रव्यमयीं सपर्यामभिधास्यन् तदुपयुक्तं जप्यं मन्त्रं सप्रभावमाह। जप्यश्चेति हे नृपात्मज। परमो निरतिशयः अत एव गुह्यो गोपनीयः मन्त्रः मे मत्तः श्रूयतां यं मन्त्रं पुमान्सप्तरात्रं प्रपठन् प्रजपन् खेचरान् पश्यति ॥ ५३ ॥

कोऽसौ मनुरित्यत आह। ओमिति। अयं वासुदेवद्वादशाक्षरो मन्त्रः अस्यार्थस्तु संप्रदायतोऽवगन्तव्यः एतन्मन्त्रपूर्वकद्रव्यमयीमर्चामाह। मन्त्रेणेति । देवस्य अनेन मन्त्रेण नाना विधैर्द्रव्यैः द्रव्यमयीं द्रव्यप्रचुरां सपर्यां देशकालयोः सपर्योपयुक्तानुपयुक्तदेशकालयोर्विभागं वेत्तीति देशकालविभागवित्कुर्यात्सपर्योपयुक्तो देशः चण्डालपतितयवनाद्यसेवितः कालस्तु प्रातर्मध्यंदिनसायाह्नादिरूपः तदितरावनुपयुक्तौ देशकालौ ॥ ५४ ॥

द्रव्याण्याह। सलिलैरिति। शुचिभिरिति सलिलादिभिः सर्वैरन्वेति वन्यैः वनेषु भवैः शस्तांकुरांशुकैः प्रशस्तैर्दूर्वांकुरैर्वन्यैरेवांशुकैः भूर्जत्वगादिभिः प्रियया भगवतः प्रीतिविषयया तुलस्या हरिमर्चयेत् आराधयेत् ॥ ५५ ॥

एवं द्रव्यमयीमर्चां लब्ध्वा संपाद्य शिलास्वादिषु चक्राब्जमण्डलादिभिरलंकृतायां क्षितौ गङ्गाजलादिषु आदिशब्दाद्विम्बादित्यमण्डलादिषु च अर्चयेत् पूजासाद्गुण्यहेतूनाह। साद्धश्यां आह्लादात्मा आत्तचित्तं मुनिः ध्यानानुपयुक्तदशासुशुभाश्रयसंशीलनपरः शान्तः जितेन्द्रियः यतवाक् मितभाषणः मितं यथाभवति तथा वन्यभुक् इति तथा ॥ ५६ ॥

स्वेच्छावतारचरितैः स्वेच्छयैवोपात्तानतुकर्मणा ये अवतारा वराहादयस्तेषां चरितैः व्यापारैः निजमायया आत्मीयसंकल्पेन उत्तमश्लोको भगवान् यत् अचिन्त्यं कर्मवक्ष्यदेवमनुष्यादिसजातीयत्वेन चिन्तयितुमशक्यं साधुपरित्राणदुष्कृतविनाशनादिकं करोति तं हृदयंगमं मनोहरं ध्यायेत् तदानीमवतारप्राचुर्याभावात्करिष्यतीति भविष्यन्निर्देशः ॥ ५७ ॥

यावत्यो भगवतः परिचर्याः पूर्वसेविताः सेवनं कारिताः कार्यत्वेन विवक्षितास्ताः सर्वा मन्त्रहृदयेनैव द्वादशाक्षरमन्त्रानुसन्धानयुक्तमनसैव मन्त्रः मूर्तिर्विग्रहो यस्य तस्मै भगवते प्रयुञ्ज्यात् युक्ताः कुर्यात् ॥ ५८ ॥

एवमाराधितो भगवान् आराधकानां समीहितधर्मादिश्रेयो दिशतीत्याह। एवमिति द्वाभ्याम् । अमायिनामवञ्चकानामत एव सम्यक् भजतां कर्मायत्तदेहभृतां पुंसां मानवर्द्धनः सम्मानकारी भगवान् भक्तिमती यापरिचर्या तया परिचर्यमाणः धर्मादिषु यदाराधकाभिमतन्तच्छ्रेयो दिशतीत्युभयोरन्वयः ॥ ५९—६० ॥

एवं धर्मादिसाधारण्येन तत्साधनभूता भक्तिरभिहिता तत्र मुक्तिसाधनभूतायां भक्त्यां विशेषं वदन्नुपसंहरति । विरक्तइति । इन्द्रियरतौ इन्द्रियसाध्यक्रीडायां विरक्तः निरन्तरभावेन विजातीयप्रत्ययान्तराव्यवहितप्रत्ययेन भूयसा बहुलोपकृतेनाप्रयाणादनुवर्तमानेन भक्तियोगेन प्रेमात्मकानुध्यानरूपेण "प्रीतिपूर्वमनुध्यानं भक्तिरित्यभिधीयते" इति हि स्मृतिः अत्र हि विरक्त इति विमोकोक्त्या साधनसप्तकं विवक्षितं भूयसेत्यनेन ज्ञानयोगशमदमबाल्यपाण्डित्यमौनादयो विवक्षिताः एवंभूतेन भक्तियोगेन विमुक्तये तं भगवन्तमद्धा साक्षाद्भजेत् अद्धेत्यनेन सद्वारकोपासनं व्यावर्तितम् ॥ ६१ ॥

एवमुपदिष्टभगवदाराधनप्रकारो ध्रुवो मधुवनं गतवानितिवदन्नन्तरा नारदोत्तानपादयोः सम्वादमाह। इतीत्यादिना। इत्युक्तरीत्याऽऽक्तः नृपार्भको ध्रुवः तं नारदं परिक्रम्य प्रदक्षिणीकृत्य प्रणम्य च हरेर्भगवतश्चरणाभ्यां चर्चितं सञ्चारितमत एव पुण्यं मधुवनं ययौ ॥ ६२ ॥

तस्मिन् ध्रुवे तपोवनं गते सति मुनिर्नारदः अन्तःपुरं प्रविष्टः राज्ञा उत्तानपादेन अभ्यर्हितसत्कृत्य समर्पितमर्हणमर्घ्यादिकं यस्य सः सुखासीनः सुखावहे आसने यथासुखमासीनो नारद उवाच ॥ ६३ ॥

हे राजन् । परितः शुष्यता मुखेन दीर्घं किं ध्यायसे अर्थेन संयुतः सहितः कामो धर्मश्च च शब्दो वा शब्दार्थः धर्मो वा किं न रिष्यति न नश्यतीति सवितर्कः प्रश्नः ॥ ६४ ॥

एवमुक्तो राजाह। सुत इति। हे ब्रह्मन्! स्त्रैणेन स्त्रीषु भवः स्त्रैणः स्त्रीकामयामिति वाक्यशीनेन स्त्रीनिर्जितेनेति यावत् अत एवाकरुणात्मना करुणारहितचित्तेन मया मे मम सुतः सुत इत्यनेन अपरित्याज्यता गम्यते पंचवर्ष इत्यनेन नितरां मात्रा सहनिर्वासितः

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ॥

नियतेन विषयेभ्यो निरुद्धेन एकभूतेनैकाग्रेण मनसा स्मयमानं मन्दहसितयुक्तम् अभिध्यायेत ॥ ५१ ॥

ध्यानान्तान्यङ्गान्युक्त्वा समाधिमाह । एवं सुमङ्गलं भगवतो रूपमभिध्यायतो मनः परमया ध्यानजन्यया निर्वृत्या सुखसंपत्त्या नूनं शीघ्रं संपन्नं सत् ततो न निवर्तते ॥ ५२ ॥

एवमष्टाङ्गं भगवद्भजनयोगमुक्त्वा जप्यं मन्त्रं द्रव्यमयीं सपर्यां चाह । जप्यइत्यादिना । जप्यः जपनीयो मन्त्रः ॥ ५३ ॥

सपर्य्यां पूजाम् ॥ ५४ ॥

द्रव्याण्याह । सलिलैरिति । शस्ताङ्कुरांशुकैः सुखस्पर्शैरङ्कुरैः दूर्वाङ्कुरैः अंशुकैः भूर्जत्वगादिरूपवस्त्रैः ॥ ५५ ॥

एवं द्रव्यमयीमर्चां लब्ध्वा संपाद्य क्षित्यम्बादिषु आविश्य लेन गुरुमतेऽव्योमादिषु अर्चयेत् आभृतः इतरविषयेभ्यो निवारित आत्मा चित्तं येन सः मुनिर्मन्ता भगवत्तत्त्वावगन्ता शान्तः भगवदाराधनेतरचेष्टाशून्यः शान्त उपासीतेति श्रुतेः मितमल्पं वन्यं फलादिकं भुङ्क्ते इति मित वन्यभुक् ॥ ५६ ॥

स्वानां भक्तानां स्वस्यैवेच्छया येऽवतारा भविष्या नृहरिदाशरथिप्रभृतयस्तेषां चरितैःअचिन्त्यया अतर्क्यया निजमायया निज ज्ञानेन स्वसंकल्पेन"माया च वयुनं ज्ञान,,मिति निघण्टुः अचिन्त्या वा निजेषु स्वानन्यभक्तेषु माया कृपा तया वा "माया दम्भे कृपायां चे,,ति विश्वः यदुत्तमश्लोकः करिष्यति, तच्चहृत्स्पर्शि इद्ध हृदयंगमं मनोहरं ध्यायेत ॥ ५७ ॥

भगवतो यावत्यः पूर्वसेविताः प्रथमं वर्णिताः परिचर्य्या-स्ताः सर्वा मन्त्रहृदयेन वासुदेवमन्त्रेण मन्त्रमूर्तये मन्त्रो मूर्तिर्यस्य तस्मै प्रयुञ्ज्यात् ॥ ५८ ॥

एवं भक्तिमत्क र्तृका या परिचर्य्या तया कायादिभिः परिचर्य्यमाणो भगवान् अमायिनामदम्भिनां पुंसां धर्मादिषु धर्मार्थकाममोक्षेषु यदभिमतं श्रेयस्तदेव दिशति तत्रापि सम्यग्भजतां मनोगतम कथनीयं मुक्तेरपि गरिष्ठं पुत्रत्वादिरूपे स्वस्मिन् भावमित्यर्थः यतो भावबद्धनाऽतो दिशतीति द्वयोरन्वयः अतेनैवाभिप्रायेण मुक्तिं ददाति कर्हिचित् स्म न भक्तियोगं भक्तिः सिद्धेर्गरीयसीत्यादिवाक्यानि सुसंगतानीति ज्ञेयम ॥ ५९—६० ॥

मुमुक्षोर्मुख्यं कृत्यमाह । इन्द्रियरतौ विरक्तः सन् भूयसा भक्तियोगेन तमवाह । निरन्तरभावेन ध्रुवास्मृतिलक्षणेन विमुक्तये भगवत्प्राप्तये तं भगवन्तमद्धा साक्षादुपासनया भजेदिति ॥ ६१ ॥

चरणार्चितम् चरणाभ्यां मण्डितम् ॥ ६२ ॥

अर्हितमर्पितमर्घ्यर्हणामर्घ्यादि यस्मै सः ॥ ६३ ॥

न रिष्यते नहीयते किम ॥ ६४ ॥

मात्रा सह महान् कविः अनेन पुत्रसहितायाः सुनीतिदेव्या नित्यं शास्त्रश्रवणं गम्यते आदरमाधेम मयैव निर्वासितः ॥ ६५ ॥

भाषाटीका ॥

भक्तों पर अनुराग सहित कृपा कटाक्ष को प्रगट करते हुये मन्दहास्ययुक्त वर देने वालों में श्रेष्ठ श्री नारायण को एकाग्र चित्त से ध्यान करे ॥ ५१ ॥

ऐसे परम मङ्गल भगवान के रूप में ध्यान करने वाले पुरुष का मन परम सुख को शीघ्र ही प्राप्त होकर उहां से निवृत्त नहीं होता है ॥ ५२ ॥

हे राज पुत्र ध्रुव ! अपने योग्य परम गोप्य एक मंत्र है हमारे मुख के आगे अपना दाहिना कान लगाकर सुनो मैं तुम को मंत्र का उपदेश करूंगा जिसको कोई भी पुरुष सात रात तक पाठ मात्र ही करै तो आकाश चारी देवतों का दर्शन पाता है ॥ ५३ ॥

ईश्वर प्रकृति पुरुष वाचकओं कारस्वरूप शुद्ध सत्त्व गुण मय षड्गुण युक्त वासुदेव भगवान् के अर्थ नमस्कार है यह उस मंत्र का अर्थ है विना संस्कार किये हुये ध्रुवजी को ओंकार वाले मंत्र का उपदेश करने से यह बात निश्चत होता है कि प्रणव वाले भी वैष्णव मंत्रों का उपदेश सबही को होता है ॥ ५३ ॥ (क)

नारद जी बोले देश काल के भेद को अच्छे जानने वाला चतुर साधक वासुदेव भगवान् की मूर्ति का विविध प्रकार के गंधादिक द्रव्यों से पूजा करै ॥ ५४ ॥

प्रभु श्री हरि कुं जलों से पवित्र पुष्पों की मालों से जंगली फल मूलादिकों से सुंदर अंकुरों से हरि की परम प्रिया तुलसी जी से पूजे ॥ ५५ ॥

द्रव्यमयी शिलादिक आठ प्रकार मे किसी प्रकार की प्रतिमा को गुरु से प्राप्त होकर अथवा जलादिक मे पूजन करै चित्त को एकाग्र करके लगावै मौन से शांति होकर रहै भगवान् का मनन करै वन के फलादिकों का थोड़ा भोजन करै ॥ ५६ ॥

फिर परमात्मा अपनी अचिंत्य निज दिव्य ज्ञान से इच्छा पूर्वक अवतारों से उत्तम श्लोक भगवान् जो कुछ चरित्र करेंगे उस चरित्र उस मनोहर रूप को ध्यान करै ॥ ५७ ॥

पूर्वाचार्यों से पूजित जो भगवान् की मूर्ति हैं तिन के मध्य मे वेद मंत्र मूर्ति वाले भगवान् को द्वादशाक्षर वासुदेव मंत्र से पूजन करै ॥ ५८ ॥

इस प्रकार दृढ संकल्प से मन वचन शरीर तीनों प्रकार से परम भक्ति युक्त पूजा से यदि भगवान् पूजित होवें तो कपट छोड़ कर भजने वालों के प्रेम को बढ़ाने वाले भगवान् धर्मार्थ काम मोक्ष में जो उपासक पुरुष का प्रिय होवै सो फल देते हैं ॥ ५९ ॥ ६० ॥

यदि इन्द्रियों के भोगों मे विरक्त होवै तो अपने संसार मुक्ति के लिये निरंतर प्रेम रख कर दृढ भक्ति योग से स्वयं अपने शरीर से श्री हरि का भजन करै ॥ ६१ ॥

इतना कहने पर राज पुत्र ध्रुवजी नारद जी को प्रणाम करके परिक्रमा करके श्री कृष्णचंद्र के चरण चिन्हों से भूषित होने से अति पवित्र मधुवन को चले गये ॥ ६२ ॥

ध्रुव जी के उस तपोवन मथुराकेजाने पर नारद जी उत्तानपाद राजा के रनवास मे प्रविष्ट हुये राजा के अर्घादिपूजा समर्पण करने पर सुन्दर आसन मे बैठ कर राजा से बोले ॥ ६३ ॥

नारद जी बोले हे राजन् ! क्या बड़ी देर से चिंता कर रहे हो तुमारा मुख क्यों सूख रहा है क्या तुमरा धर्म अर्थ काम मे कोइ पुरुषार्थ नष्ट हो गया है ॥ ६४ ॥

राजा उत्तान पाद बोले हे ब्रह्मन् ! हमारा बालक पुत्र महात्मा ज्ञानी उस को मैंने उस की माता का भी अनादर करके उस को वन को निकाल दिया है मैं बड़ा स्त्री लंपट हूं बड़ा निर्दयी हूं ॥ ६५ ॥

अप्यनाथं वने ब्रह्मन् ! मास्मादन्त्यर्भकं वृकाः ।
श्रान्तं शयानं क्षुधितं परिम्लानमुखाम्बुजम् ॥ ६६ ॥
अहो मे बत दौरात्म्यं स्त्रीजितस्योपधारय ।
योऽङ्कं प्रेम्णाऽऽरुरुक्षन्तं नाभ्यनन्दमसत्तमः ॥ ६७ ॥

नारद उवाच

मा मा शुचः स्वतनयं देवगुप्तं विशांपते ! ।
तत्प्रभावमविज्ञाय प्रावृङ्क्ते यद्यशो जगत् ॥ ६८ ॥
सुदुष्करं कर्म कृत्वा लोकपालैरपि प्रभुः ।
एष्यत्यचिरतो राजन् ! यशो विपुलयंस्तव ॥ ६९ ॥

मैत्रेय उवाच

इति देवर्षिणा प्रोक्तं विश्रुत्य जगतीपतिः ।
राजलक्ष्मीमनादृत्य पुत्रमेवान्वचिन्तयत् ॥ ७० ॥
तत्राभिषिक्तः प्रयतस्तामुपोष्य विभावरीम् ।
समाहितः पर्यचरदृष्यादेशेन पूरुषम् ॥ ७१ ॥
त्रिरात्रान्ते त्रिरात्रान्ते कपित्थबदराशनः ।
आत्मवृत्त्यनुसारेण मासं निन्येऽर्चयन्हरिम् ॥ ७२ ॥
द्वितीयं च तथा मासं षष्ठे षष्ठेऽर्भको दिने ।
तृणपर्णादिभिः शीर्णैः कृतान्नोऽभ्यर्चयद्विभुम् ॥ ७३ ॥
तृतीयं चानयन्मासं नवमे नवमेऽहनि ।
अब्भक्ष उत्तमश्लोकमुपाधावत्समाधिना ॥ ७४ ॥
चतुर्थमपि वै मासं द्वादशे द्वादशेऽहनि ।
वायुभक्षो जितश्वासो ध्यायन्देवमधारयत् ॥ ७५ ॥
पञ्चमे मास्यनुप्राप्ते जितश्वासो नृपात्मजः ।
ध्यायन् ब्रह्म पदैकेन तस्थौ स्थाणुरिवाचलः ॥ ७६ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

मास्मादन्ति किंस्वित्र खादन्तीत्यर्थः ॥ ६६–६७ ॥

देवेन श्रीहरिणा गुप्तमात्मसात्कृत्वा रक्षितम् यस्य यशो जगत्प्रावृङ्क्ते व्याप्नोति ॥ ६८ ॥

विपुलयन्विस्तारयन् ॥ ६९–७० ॥

ध्रुवो मधुवने किमकरोदित्यपेक्षायामाह । तत्रेत्यादिना । अभिषिक्तः स्नातः यस्यां प्राप्तस्ताम् ॥ ७१ ॥

कपित्थानि बदराणि चाशनं यस्य आत्मवृत्तिर्देहवृत्तिस्तदनुसारेण ॥ ७२–७३ ॥

तृतीयं च आनयन् ईषदिव नयन्नुपाधावदित्यन्वयः प्रतिमासमाहारसंकोचं तपोऽतिरेकं च कृतवानित्यर्थं ॥ ७४–७५–७६ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामि विरचिता
दीपिन्याख्या दीपिका टिप्पणी ।

किं स्विदिति अपि किं स्म स्विन् मा खादन्ति माखादेयुरित्यर्थः ॥ ६६ ॥ ६७ ॥

मामेति । हर्षेण सान्त्वने वीप्सा सर्वथा शोकं मा कुरु व्याप्नोतीति व्याप्स्यति वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा ॥ ६८ ॥

प्रभावमाह । सुदुष्करमिति ॥ ६९ ॥ ७० ॥

तत्र मधुवने कालिन्द्यां स्नातः ऋष्यादेशेन श्रीनारदोपदेशानुसारेण पुरुषं हरिम् ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥

ईषदिवेति तद्ध्यानावेशेन कलशा[illegible] भक्ष्यस्थाने अपां स्वीकारादब्भक्ष इत्युक्तम् ॥ ७४ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामि विरचिता
दीपिन्याख्या दीपिका टिप्पणी ॥

चतुर्थमपि मासमभिव्याप्य । अधारयत् चित्ते । स्थापयामास ॥ ७५ ॥

अत्र वृहत्तमत्वाद्भगवद्रूपम् ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हे ब्रह्मन् ! वनं क्षुभितं भ्रान्तमत परिम्लानं परिम्लानं मुखाम्बुजं यस्यातएव शयानमर्भकमनाथं रक्षकहीनं वृकाः मास्मादन्त्यपि-मास्म खादन्ति किञ्चिदित्यर्थः ॥ ६६ ॥

आत्मानं निन्दति । अहोइति । स्त्रिया जितस्य मे मम दौरात्म्यं अवधारय निश्चिनु अहोवतेति खेदे दौरात्म्यं दर्शयति योऽहमसत्तमः अङ्कमारुरुक्षन्तमारोढुमिच्छन्तं सुतं प्रेम्णा नाभ्यनन्दं नाभिनन्दितवानस्मि ॥ ६७ ॥

एवमुक्तोनारदस्तमाश्वासयन्नाह । मेति । हे विशाम्पते । मनुजपते दैवगुप्तमिति हेतुगर्भं दैवेन ईश्वरेण गुप्तत्वात् रक्षितत्वात् तनयं प्रति तस्य तनयस्य प्रभावमविज्ञाय अज्ञात्वा अविज्ञायेत्यत्र क्त्वा न्तस्य वीत्युपसर्गेण समासे क्त्वोल्यवादेशे च पश्चान्नञ्समासः अतो ल्यप् पूर्वं इति नल्यम्निषेधः मामाशुचः माशुच इत्यर्थः वीप्सातात्पर्येण माङोद्विरुक्तस्य प्रयोगः प्रभावमेव विवृणोति । प्रावृङ्क्ते इति सपादेन श्लोकेन, यत् यस्य तव पुत्रस्य यशः जगत् प्रावृङ्क्ते व्याप्नोति ॥ ६८ ॥

प्रभुर्जितेन्द्रियो ध्रुवः लोकपालैरिन्द्रादिभिरपि सुदुष्करं कर्तुमशक्यं कर्म तपसा भगवत्तोषणपूर्वकसर्वोत्कृष्टपदसम्पादनरूपं कर्म कृत्वा अतएव चयशोविपुलयन् विस्तारयन् हे राजन् ! अचिरतः आशु एष्यत्यागमिष्यति ॥ ६९ ॥

एवं नारदेनाभाषितोराजा पुत्रमेवानुचिन्तयन्नासीदित्याह मैत्रेयः। इतीति । इत्येवं देवर्षिणा नारदेन प्रोक्तं विमृश्य सविमर्शं श्रुत्य जगतीपतिरुत्तानपादः राज्यलक्ष्मीमनादृत्य ध्रुवमेवान्वचिन्तयत् ७०।

ध्रुवोमधुवने किमकरोदित्यत्राह । तत्रेत्यादिना । अभिषिक्तः स्नातः यमुनायामितिशेषः यस्यां प्रयातः तपसे प्रयाततत्वात् तां प्रथमां रात्रिं तत्र मधुवने उपोष्य विभावरीमित्यन्तसंयोगे द्वितीया उपवसतेरभुक्त्यर्थस्य आधारस्तु वनमिति तत्र तत्रेतिसप्तमी बोध्या समाहितचित्तः दिष्टादेशेन उपदिष्टमार्गेण पुरुषं परमपूरुषं पर्यचरत् परिपूजितवान् ॥ ७१ ॥

त्रिसृणां रात्रीणां समाहारस्त्रिरात्रं तस्यान्ते कपित्थानि बदराणि च फलानि अशनं यस्य सः आत्मनो देहस्य वृत्तिस्थितिस्तदनुसारेण देहधारणमात्रोपयुक्ताहारेणेत्यर्थः हरिमर्चयन् मासं निन्ये अतिचक्रमे ॥ ७२ ॥

अर्भको ध्रुवः षष्ठे षष्ठे दिने जीर्णैस्तृणादिभिः कृतमन्नं यस्य जीर्णतृणाद्यशनः विभुमर्चयन् द्वितीयं मासं निन्य इत्यनुषङ्गः ॥ ७३ ॥

नवमे नवमेऽहनि अब्भक्षोऽप एव भक्षयन् तृतीयं च मासं नयन् उत्तमश्लोकं भगवन्तं समाधिना उपाधावत् आराधितवान् ॥ ७४ ॥

वायुभक्षः वायुमेव भक्षयन् चतुर्थमपि मासं नयन् जितश्वासः जितप्राणः देवं भगवन्तं ध्यायन् आराधयन् धारणां कृतवान् प्रतिमासमाहारसङ्कोचं तपोतिरेकं च कृतवानित्यर्थः ॥ ७५ ॥

पञ्चमे मासि त्वनुप्राप्ते जितप्राणो राजसुतः ब्रह्मभगवन्तं ध्यायन् एकेन पदा चरणेन स्थाणुरिव निश्चलो भूत्वा तस्थौ स्थितवान् ॥ ७६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थ कृत पदरत्नावली ।

यतोऽसौ सिंहासनपदं दत्युत्तमपदं साधयामीति निरूप्य मात्रादीन्विहाय पुरान्निरगमदित्यत्र मनुमिमानोऽपि राजा तद्वत् दुःखमुद्वलयति अप्यनाथमिति ॥ ६६ ॥

एवमनुतप्य स्वदौरात्म्यं मुनिमपि सम्बोधयति अहोइति त्वया किमकारीति तत्राह । योऽङ्कमिति ॥ ६७ ॥

प्रवक्ता नारदस्तु मदाशाभिमानस्य गत (१) स्यादस्य हरिरेव रक्षक इति कृत्वा पुत्रं तं मानुतप्येत्याह । मामेति । ततोऽप्यनुतापो न गच्छतीत्यतः अज्ञानमूऽलाऽसावित्याह । तत्प्रभावमिति प्रावृङ्क्ते व्याप्नोति ॥ ६८ ॥

अस्मन्निमित्तवैराग्येन गतः पुत्रो न पुनरेष्यतीति खेदोमाभूदित्याह । सुदुष्करमिति । तत्कर्म तस्य ध्रुव (२) स्यैव योग्यत्वात् लोकपालानां दुष्करं ननु तेषामशक्यत्वात् "नाशक्यं देवतानां तु यदन्यैः शङ्कितं क्वचित् । शक्ता अपि न कुर्वन्ति यदन्यविहिव बुधा,, इति वचनादपिपदेन सूचितं च ॥ ६९ ॥

एवं विस्रब्धस्यापि राज्ञोऽनुतापपरम्परामाह । इतीति । अनेन संसारस्य दुस्तरस्य दुस्तरत्वमसूचि ॥ ७० ॥

ध्रुवोमधुवनं प्राप्य किमकार्षीदत्राह । तत्रेति । आ (३) देशेनोपदेशेन नारदोक्तमार्गेण कृतया दृष्ट्या (४) निरूपणाया पुरुषं वासुदेवं पर्यचरदित्यन्वयः ॥ ७१ ॥

तस्य तप आतिष्ठमानस्यासनप्रकारमाह । त्रिरात्रान्तइति । कपित्थबदरयोः फलमशनं यस्य सतथोक्तः फलभक्ष अशनानियति कथयति । आत्मवृत्तीति । यावतात्मनः शरीरस्य वृत्तिस्तदनुसारेण ॥ ७२ ॥ ७३ ॥

उपाधावत् उपास्त ॥ ७४ ॥

अपारयद् अक्रान्तवान् ॥ ७५ ॥

अचलः स्थिरः ॥ ७६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

मास्मादन्ति अर्भकं किं खादेयुरेवेत्यर्थः । न खादन्तीति चित्सुखः ॥ ६६—६९ ॥

विश्रुत्येत्यत्र विश्रभ्येति चित्सुखः ॥ ७०—७६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतकृतसारार्थदर्शिनी ।

मा मा सर्वथैव शोकं मा कुरु । तत्प्रभावमविज्ञाय वर्त्तमान इत्यर्थः प्रावृङ्क्ते व्याप्स्यति वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानत्वम् ॥ ६८ ॥ ६९

---

(१) ध्रुवमनुसृत्येतिशेषः ।

(२) सुदुष्करमित्यत्रदेवानांध्रुवकृतकर्मण्यशक्तिरितिभातीत्य तउपपत्तिमाह ॥

(३) दृष्ट्यादेशेनपुरुषमित्यत्रदृष्ट्या चक्षुषाआदेशेनेति असङ्गतमिवभातीत्यतस्तात्पर्यानुसारेणव्याचष्टे

(४) तेन दृश्यतेनयेतिदृष्टिः निरूपणातया । आसम्यक् दिश्यतेउपदिश्यतइत्यादेशउपदेशस्तेन । ततश्चनारदेनसाधननिरूपणपूर्वकतापदेशेनेत्युक्तंभवति ॥ ही०

सर्वतोमन आकृष्य हृदि भूतेन्द्रियाशयम् ।
ध्यायन् भगवतोरूपं नाद्राक्षीत्किंचनापरम् ॥ ७७ ॥

आधारं महदादीनां प्रधानपुरुषेश्वरम् ।
ब्रह्म धारयमाणस्य त्रयोलोकाश्चकम्पिरे ॥ ७८ ॥

यदैकपादेन सपार्थिवार्भकस्तस्थौ तदङ्गुष्ठनिपीडिता मही ।
ननाम तत्रार्धमिभेन्द्राधिष्ठिता तरीव सव्येतरतः पदे पदे ॥ ७९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

विश्रुत्ये विश्रम्यन्ति च पाठः ॥ ७० ॥

मधुवने ध्रुवः किमकरोदित्यपेक्षायामाह । तत्रेति । अभिषिक्तः स्नातः । प्रयतः पूतः ॥ ७१ ॥

कपित्थवदरमात्रभोजी आत्मनो वृत्तेर्जीविकाया अनुसारः स्वीकारस्तेन ॥ ७२ ॥ ७६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ॥

मांसमोदन्ति नखादन्ति किम् ॥ ६६ ॥

महानपि मादृशः प्रमाद्यतीत्याश्चर्यं अहो इति अत्युत्तमपुत्रवियोगात् वर्तते खेदे ॥ ६७ ॥

यस्य यशः जगत् प्रावृत्य व्याप्स्यति तं स्वस्तनय मामाशुचः तत्र हेतुगर्भं विशेषणं देवगुप्तमिति ॥ ६८ ॥

विपुलयन् बर्द्धयन् ॥ ६९ ॥

अन्वचिन्तयत् तद्ध्यानपरोऽभवत् ॥ ७० ॥

एवं प्रासंगिकमुक्त्वा प्रस्तुतं ध्रुवचेष्टितमाह । तत्रेत्यादिना । तत्र मधुवने प्रयतः वासार्थं कृतप्रयत्नः अभिषिक्तः स्नातः कालिन्द्यामिति शेषः यस्यां तत्र गतस्तां विभावरीं रात्रिमुपोष्य अत्यन्तसंयोगे द्वितीया तस्यामुपवासं कृत्वेत्यर्थः दृष्ट्यादेशेन श्रीनारदकर्तृकेन दृष्टः आदेशेन लब्ध्वा द्रव्यमयीमर्चामित्यादिना यादृष्टः प्रतिमादिषु भगवद्दृष्टिस्तदुपदेशेनेत्यर्थः पुरुषं श्रीवासुदेवं समाहितः सावधानः सन् पर्यचरत् ॥ ७१ ॥

आत्मनो देहस्य वृत्तिर्वर्तनं जीवनं तस्यानुसारो यानुरोधेन कपित्थादीनि अशनं भोजनं यस्य सः ॥ ७२ ॥ ७३ ॥

नवमे नवमेऽहनि अम्भक्षः जलभोजनः उत्तमश्लोकं समाधिनोपाधावन् सन् तृतीयं मासम् अनयत् ईषदिव समापितवानित्यन्वयः प्रतिमासमाहारसंकोचेन भजनानन्दसंतुष्टिः सूच्यते ॥ ७४ ॥

द्वादशे द्वादशेऽहनि प्राणायामविधिना वायुभक्षः अन्यत्र जित श्वासः चतुर्थं मासं नयन् देवं वासुदेवं ध्यायन् हृदि अधारयत् ॥ ७५ ॥ ७६ ॥

भाषाटीका

हे ब्रह्मन् ! क्याजाने उसका मुख कमल क्षुधा तृषा के मारे सूख गया होगा वह कहीं वन में सो गया होगा उस अनाथ बालक को व्याघ्रादि जन्तु खाय तो नहीं लेंगे ॥ ६६ ॥

अहो मैं स्त्री के वश हुआ हूं सो आप जानो जिस अधम मैंने प्रेम से गोद पर चढ़ते पुत्र के ऊपर नाराजी करी है ॥ ६७ ॥

नारद जी बोले राजन् ! अपने पुत्र का शोच मत करो उस की रक्षा ईश्वर ने की है उसका प्रभाव तुम नहीं जानते हो उस का यश सब जगत में व्याप्त हो जायगा ॥ ६८ ॥

हे राजन् ! वह ध्रुव इंद्रादिलोक पालों से भी नहीं होने लायक कार्य करके सर्व समर्थ वह तुमारे यश को बढ़ाता हुआ थोड़े दिन में आजायगा ॥ ६९ ॥

मैत्रेय जी बोले इस प्रकार से देवर्षि नारद जी के वचन को सुनकर राजा राज्य लक्ष्मी को भी अनादर करके पुत्र ही का चिंता करने लगा ॥ ७० ॥

ध्रुव जी मथुरा में जाकर नियमधारण पूर्वक स्नान करके रात्री में उपवास किया फिर सावधान होकर नारद जी के आज्ञानुसार परमात्मा का पूजन करने लगे ॥ ७१ ॥

अपनी देह स्थिति के अनुसार से तीन तीन दिन पर कैथा और बेर के फलों को खाकर हरि का पूजन करके एक महिना बिताया ॥ ७२ ॥

बालक ध्रुवजी ने छठे छठे दिन में सूखे घास पर्णन का भोजन कर हरि का पूजन करके दूसरा महिना बिताया ॥ ७३ ॥

नवमे नवमे दिन में जल मात्र पीकर के समाधि से उत्तम श्लोक भगवान् की पूजा करके तीसरा मास बितादिया ॥ ७४ ॥

चतुर्थ महिना को भी बारवां बारवां दिन में वायु का भक्षण करके श्वास को जीत करके नारायण का ध्यान करके बिता दिया ॥ ७५ ॥

पांचवां महीना जब आया तब राजपुत्र श्वास को जीत कर ब्रह्म का ध्यान करता हुआ एक पैर से खड़ा होकर अचलता से स्थित होगया ॥ ७६ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

भूतानि शब्दादीनि इन्द्रियाणि च आशेरते यस्मिंस्तन्मन आकृष्य ब्रह्म ध्यायन् ॥ ७७ ॥

धारयमाणस्य सततस्तस्य तेजः सोढुमशक्नुवन्तः कम्पिताः ॥ ७८ ॥

तस्याङ्गुष्ठेन निपीडिता आक्रान्ता सती मही तत्र तदा अर्धं ननाम सभेद्राके अर्धशब्दस्य नपुंसकत्वाद्[illegible] सामानाधिकरण्यम् इभेन्द्रेणाधिष्ठिता तरी नौर्यथा पदे पदे सव्यतो दक्षिणतश्च नमति तद्वत् ॥ ७९ ॥

तस्मिन्नभिध्यायति विश्वमात्मनो द्वारं निरुध्यासुमनन्यया धिया ।
लोका निरुच्छ्वासनिपीडिता भृशं सलोकपालाः शरणं ययुर्हरिम् ॥ ८० ॥

देवा ऊचुः ।

नैवं विदामो भगवन् ! प्राणरोधं चराचरस्याखिलसत्त्वधाम्नः ।
विधेहि तन्नो वृजिनाद्विमोक्षं प्राप्ता वयं त्वां शरणं शरण्यम् ॥ ८१ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

माभैष्ट बालं तपसो दुरत्ययान्निवर्तयिष्ये प्रतियात स्वधाम ।
यतो हि वः प्राणनिरोध आसीदौत्तानपादिर्मयि संगतात्मा ॥ ८२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्याम् ध्रुवचरिते
अष्टमोऽध्याय ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

अत्यद्भुतमाश्चर्यमाह । तस्मिन् । ध्रुवे विश्वं विश्वात्मकं विष्णुमतः सकाशादनन्यया धिया आत्माभेददृष्ट्याभिध्यायति सति किं कृत्वा असुं प्राणं तद्द्वारं च निरुध्य विश्वमात्मन्येकीकृत्य स्वप्राणनिरोधे कृते विश्वस्य प्राणनिरोधो जात इति भावः ॥ ८० ॥

एवं प्राणनिरोधं कदाचिदपि न विद्मः अखिलसत्त्वधाम्नः सर्वप्राणिशरीरस्य तस्माद्वृजिनात्क्लेशात् ॥ ८१ ॥

यतो बालात् कोऽसौ बालः कथं च तस्मात् प्राणनिरोध इत्यत आह । उत्तानपादस्य पुत्रो मयि विश्वरूपे सङ्गतात्मा ऐक्यं प्राप्तोऽयमेव इति ॥ ८२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामि विरचिता
दीपिन्याख्या दीपिका टिप्पणी ।

समर्थकं नपुंसकत्वेऽपि मह्या अर्द्धं ननामेति वक्तव्यमित्याशङ्क्याह । अंशांशिनोरिति । सामानाधिकरण्यं समानविभक्तिकत्वम् यत्तु कालभावाध्वेत्यादिना द्वेदेशमभिव्याप्येति व्याख्यानं तद्देशशब्दाध्याहारादिगौरवादुपेक्षणीयम् ॥ ७९ ॥

विश्वात्मकमिति । "एकदेशस्थितस्याग्नेर्ज्योत्स्ना विस्तारिणी यथा । परस्य ब्रह्मणः शक्तिस्तथेदमखिलं जगद्,,ति विष्णुपुराणोक्तेः विश्वस्य तच्छक्तित्वाच्छक्तेश्च शक्तिमदव्यतिरेकाद्विश्वरूपमित्यर्थः एतमेतत्तु अधिष्ठानस्यैवाध्यस्तरूपतया प्रतीतत्वाद्बाधितसामानाधिकरण्यम् स्वाभेददृष्ट्येति स्वस्मादभिन्नदृष्ट्या विश्वात्मकोऽहमिति व्यष्टिसमष्ट्योरभेदेनाहंग्रहोपासनया विष्णुं ध्यायति सति तदुपासनसामर्थ्यात् स्वप्राणनिरोधे विश्वस्य प्राणनिरोधो जात इति भावः ॥ ८० ॥ ८१ ॥

ऐक्यमहंग्रहोपासनरूपम् ॥ ८२ ॥

इतिश्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
दीपिन्याख्यदीपकाटिप्पण्याम्
अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका

भूतेन्द्रियाशयं भूतानि भूतसूक्ष्माणि शब्दादीनि तद्ग्राहकाणीन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि शब्दादिविषयप्रवणानीन्द्रियाणीत्यर्थः तानि आशरते यस्मिन् शयनमत्रनिर्व्यापारः अव्यापारितश्रोत्रादीन्द्रियवन्मनः सर्वतः संकल्पविकल्पादेराकृष्य निवर्त्य हृदि हृदयपुण्डरीके भगवतो रूपं दिव्यविग्रहं ध्यायन् भगवतो रूपादपरमन्यन्नाद्राक्षीत् नापश्यत् अन्यन्नाद्राक्षीदित्यनेन ध्यानस्य विजातीयप्रत्ययान्तराव्यवहितत्वकथनेन ध्यानस्य परिनिष्पत्तिर्नाम फलाव्यवहितपूर्वदशोक्ता ॥ ७७ ॥

तामेव प्रपञ्चयिष्यन् तावत्तत्प्रभावमाह । आधारमिति त्रिभिः । महदादीनां पृथिव्यन्तानां भूतानां तत्संसृष्टानां चेतनानां च आधारं धारकम् अनेन स्थूलाचिदचिच्छरीरकत्वमुक्तं सूक्ष्मचिदचिच्छरीरकत्वमाह । प्रधानपुरुषेश्वरं प्रधानं सूक्ष्ममचित्तत्त्वं पुरुषास्तत्संसृष्टचेतनाः तेषामीश्वरम् अन्तः प्रविश्य नियन्तारम् अन्तः प्रविष्टः शास्तेति श्रुतेः अनेन यन्महदादीनां धारकत्वमुक्तं तदप्यन्तः प्रविश्य नियमनेनैवेति विशेषणनिष्ठं बोध्यम् एवं भूतं भगवन्तं ब्रह्म धारयमाणस्य सतः तस्य तेजः सोढुम् अशक्नुवन्तस्त्रयो लोकाः चकम्पिरे कम्पिताः ॥ ७८ ॥

स पार्थिवार्भको ध्रुवः एकेन पादेन यदा तस्थौ तत्र तदा तस्याङ्गुष्ठेन निपीडिता नितरां पीडिता सती मही भूमिरर्धेनाधिष्ठिता ननाम प्रह्वी बभूव अर्धशब्दस्यात्र समांशवाचित्वाभावेऽपि विधेयनमनक्रियाविशेषणत्वाभिप्रायेण क्लीवत्वनिर्देशः इभेन्द्रेण गजश्रेष्ठेन

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

निर्धिष्ठिता अधिष्ठिता तरीव नौर्यथा पदेपदे प्रतिपदं सव्येतरतः सव्यतो वामतश्च नमति तद्वत् ॥ ७९ ॥

किञ्च तस्मिन् ध्रुवे आत्मनः स्वस्य विश्वं द्वारं सर्वाणीन्द्रियाणि द्वारशब्दः श्रोत्रादीन्द्रियपरः असुं प्राणं च निरुध्य अनन्यया विषयान्तररहितया धिया ध्यायति सति भगवन्तमिति शेषः । यद्वा विश्वशब्दो भगवत्परः विष्णोर्नामसहस्रमित्युपक्रम्य विश्वं विष्णुरित्युक्तत्वात् विश्वात्मकत्वात् विश्वो विष्णुः लोका इन्द्रादिभिः सहिता भृशं नितरां निरुच्छ्वासेन उच्छ्वासाभावेन निर्पीडिताः हरिं शरणं ययुः प्रापुः । ८० ॥

शरणप्राप्तिमेव प्रपञ्चयति नैवमिति । हे भगवन् चराचरस्य एवं विधं प्राणनिरोधं न विदामः कदाचिदपि न जानीमः अचरग्रहणं दृष्टान्तार्थम् तेषामुच्छ्वासनिरुच्छ्वासयोरभावात् यथा अचरस्य उच्छ्वासादिर्नास्ति तथा चरस्यापि प्राप्त इति तत् तस्मात् अखिलसत्त्वधाम्नः चिदचिच्छरीरकस्य तव नः संबन्धिनामस्माकं वृजिनात्प्राणनिरोधरूपात् दुःखात् विमोचं विधेहि कुरु वयं शरण्यं समीहितसाधनत्वेनाध्यवसनीयं त्वां शरणमुपायं प्राप्ताः उपायत्वेनाध्यवस्याम इत्यर्थः ॥ ८१ ॥

एवं शरणं गतानाह । शरण्यो भगवान् माभैष्टेति माभैष्ट भयं माकुरुत तपसा दुरत्ययम् अनुल्लङ्घ्यं वालं निर्वर्त्तयिष्ये निष्पादयिष्यामि समीहितेन संयोजयामीत्यर्थः अतो यूयं स्वधाम स्वस्थानं प्रतियात गच्छत कोऽसौ वालः कथं चैकस्मात् प्राणनिरोधात् विश्वस्य प्राणनिरोध इत्यत आह यतो यदीयप्राणनिरोधाद्धेतोर्वः युष्माकं प्राणनिरोध आसीत् स औत्तानपादिः उत्तानपादस्य पुत्रो बालो ध्रुवो मयि विश्वप्राणप्राणनहेतुभूते मयि "को ह्येवान्यात्कः प्राण्यादेष आकाश आनन्दो न स्यात् यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मय आत्मा सर्वान्तरस्तंमव्याचक्ष्वेति यः प्राणेन प्राणिति सत आत्मा सर्वान्तरः योऽपानेनापानिति स त आत्मा सर्वान्तर" इतिश्रुतेः संगतः आत्मा अन्तःकरणं यस्य सोऽभूत्प्राणनिरोधेनोच्छ्वासनिश्वासयोरप्यक्षममाणस्य विश्वप्राणिप्राणनहेतुभूतस्य मम तेन निरुद्धत्वात् सर्वप्राणिप्राणनिरोधोऽभूदिति भावः ॥ ८२ ॥

इति श्रीमद्भागवतेमहापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ।

देवा ध्रुवस्य यशोविस्तृत्यर्थं तत्तपो विघ्नं चक्रुरित्याह देवा इति । स्वस्वासिद्धमायया इन्द्रजालेन कूष्माण्डाः पिशाचविशेषाः ताभ्याः पर्यावस्थनेन ध्रुवस्य देवेभ्योऽत्यधिकशक्तिमत्त्वं नाभिप्रेतं किन्तु परमभागवतत्वेन यशोविस्तृत्यै विघ्नकरणं न तु तत्तपः खण्डनाय तदुक्तम् "यत्र देवैः कृते विघ्ने खण्डितो न पुमान् भवेत् । तत्र तद्यशसे विघ्नं कुर्युर्न तु विघातने । यत्र खण्डितता तत्र खण्डनार्थैव केवलम् सत्यकामा यतो देवास्ते चिराद्यभिमानिनः । अतो विमोहनायैव प्राप्नुवन्ते पराजयम् । तेषामशक्तितो किञ्च विमोहाय सुरद्विषामिति ॥ ७६ ॥ *

नापश्यदित्येतद्विवृणोति । सर्वत इति । आकाशादि भूतानां तदुत्पन्नानां प्राणिनां चेन्द्रियाणामाश्रयं भगवतोरूपं ध्यायन्नपरं जगत्किञ्चनापश्यत्तत्र मद्राक्षीत् स्वतन्त्रं ज्ञाद्राक्षीदित्यन्वयः ॥ ७७ ॥

एकाग्रमनसा तस्य वासुदेवं ध्यायतः सत इदमेकमाश्चर्यमभूदित्याह । आधारमिति ॥ ७८ ॥

सर्वाधारं ब्रह्म धारयमाणो ध्रुवे स्थिरत्वेन भाव्यं तत्र लोकानां कम्पनं कथमित्याशङ्क्योपपत्तिमाह । यदैकपादेनेति । तत्र तस्मिन् भागे तयोर्मध्ये इभेन्द्रेण गजेन आरम्भाधिष्ठिता तरीव यथा नौर्नता भवति तथा तद्वत् ज्ञिशनाष्टि । सव्येतरत इति । सव्येतरयोर्वामदक्षिणयोः पादयोः पदे पदे नुन्ना नता भवति ॥ ७९ ॥

न केवलं चलनमेव लोकानामभूत् किंतु श्वासोच्छ्वासयोः प्रवृत्तिस्तम्भेन मरणाधिकक्लेशोऽभूदित्याह । तस्मिन्निति तस्मिन्ध्रुवेऽनन्यया ध्येयैकविषयतां गतया धिया श्वासप्रवृत्तिकारणमसुं प्राणं निरुध्य कुम्भकं कृत्वात्मनां जीवानां शरीरोत्पत्त्यादेर्द्वारं कारणं विश्वं विष्णुमभितः परित इन्द्रियाभिमानिदेवैः सह ध्यायति निरुच्छ्वासेन निरुद्धप्राणवृत्त्या निःपीडिताः सलोकपाला लोका हरिं शरणं ययुरित्यन्वयः अत्र भ्रायुमित्यनेन चिप्रवाचिना लोकानामेव निरुच्छ्वासो न लोकपालानां देवतानाममन्यप्रवृत्तिहेतूनां स्वोत्तमानुग्रहेण स्वावरानधीनप्रवृत्तीनां तास्तु लोकश्वासार्थं कृपालवो हरिं शरणं ययुरितिध्वनयति उक्तं च "ध्यातुर्ध्रुवस्य कीर्त्यर्थं हरिणा सह देवताः । लोकोच्छ्वासान्निरुध्याथ श्वासार्थं च हरिं ययुः । अन्यप्रवृत्तयस्तेभ्यो न तेषामन्यतः क्वचित् स्वोत्तमेभ्यस्तु देवेभ्यस्तेषां स्वयञ्चप्रवृत्तय" इति ॥ ८० ॥

किमर्थं शरणं गता इति तत्राह । नैवमिति । अखिलानां सत्त्वानां प्राणिनां धाम समूहो यत्र तत्तथोक्तं तस्य "तेजः शक्तिः समूहश्च गृहं धामेतिकथ्यत" इत्यभिधानात् । वृजिनाद्दुःखात् ॥ ८१ ॥

हरेः शरणं गतानां देवानां भयव्यावर्तकप्रतिवचनप्रकारमाह माभैष्टेति । यतो यस्माद्वो युष्माकं सकाशात्प्राणप्रवृत्तीनां लोकानां प्राणनिरोध आसीत् तं तपसो निवर्त्तयिष्य इत्यन्वयः कोऽसावित्यत्राह । औत्तानपादिरिति । मयि सम्यग्गत आत्मा मनो यस्य स तथा ध्रुव इत्युक्ते कस्य पुत्रः किं जातिरयमिति शङ्का स्यादित्यत औत्तानपादिरिति ॥ ८२ ॥

इतिश्रीमद्भागवते महापुराणे चतुःस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

सर्वात्मकत्वेन बृहत्त्वमत्वाद्भगवतो रूपमेव ब्रह्म । अतएव आधारमपि । ततस्तादृशत्वेन धारणात्तदात्मकता प्राप्त्या सर्वाभावविशेषेण कम्पतेस्म तदा विश्वमपि कम्पतेस्म ॥ ७८ ॥

ततो यत्र स्वाङ्गांशेन भारं विन्यस्यतिस्म तत्रांशे पृथिव्या नमनमपि युक्तम् ॥ ७९ ॥

लोकगौरवादिति चित्सुखः चकम्पिरे इति शेषः ॥ ८० ॥

तस्मादेव लोकनिरुच्छ्वासतापि ॥ ८१——८२ ॥

इति श्रीमद्भागवतेमहापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भे
अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

---

* देवाश्चक्रुस्तपो विघ्नं त्रासयन्तः स्वमायया । सर्पभसिंहकूष्माण्डैस्तान्नापश्यत् परङ्गतः ॥ ७६ ॥
इति विजयध्वज पाठः ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

भूतानां प्राणानामिन्द्रियेषु न शेते न विषयीभवतीति तथाभूतं भगवद्रूपम् यद्वा आ सम्यक् शेते नतु जागर्त्तीति तेषामगम्यमित्यर्थः ॥ ७७ ॥

धारयनः ध्यायतः ध्यायति सतीत्यर्थः ॥ ७८ ॥

तदा तस्याङ्गुष्ठेन निपीडिता मही अर्द्धमर्द्धप्रदेशं व्याप्य ननाम । कालभावेत्यादिना कर्मत्वम् इभेन्द्रेणाधिष्ठिता तरी नौर्यथापदे पदे सव्यतो दक्षिणतश्च नमति तद्वत् ॥ ७९ ॥

तस्मिन् ध्रुवे आत्मनो देहस्य निश्वं सर्वमेव द्वारमसुं प्राणाश्च निरुध्य हरिं ध्यायति सति लोका निरुच्छ्वासनिपीडिता इति व्यष्टिध्रुवसंज्ञक शरीरस्य प्राणेषु निरोधनीयेषु बालत्वात् समष्टेरेव प्राणान् न्यरुन्ध अतएवास्मिंस्तया भियेति व्यष्टिसमष्ट्योरैक्यबुद्धिरेव तत्र कारणमित्यर्थः ॥ ८० ॥

एवं प्राणनिरोधं कदापि न विद्मः अखिलधाम्नः सर्वप्राणिशरीरस्य ॥ ८१ ॥

बालमिति बालत्वादेव स्वप्राणेषु निरुध्यमानेषु युष्माकमपि प्राणान् न्यरुन्धि मतोऽस्मान् हन्तीत्येतां तु बुद्धिं त्यक्त्वा भियतव्यमित्याह । यतो ध्रुवात् स मयि संगतचित्तः कमपि नैव जिघांसतीत्यर्थः ॥ ८२ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
चतुर्थस्याष्टमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

भूतानि इन्द्रियविषयाः इन्द्रियाणि च शेरते यत्र तन्मनः सर्वत आकृष्य भगवतो रूपं ध्यायन् अपरं किंचन नाद्राक्षीत् ॥ ७७ ॥

महदादीनामखिलानामाधारं धारकम् प्रधानपुरुषयोः प्रकृतिजीवयोः स्वहृदं शक्त्योर्नियन्त्रोरीश्वरं ब्रह्मबृहत्स्वरूपगुणादियुक्तं वासुदेवं हृदि धारयमाणस्य तेजसा त्रयो लोकाश्चकम्पिरे ॥ ७८ ॥

एवं सर्वाधारेण सर्वेश्वरपरब्रह्मादिपदवाच्ये वासुदेवे स्वानन्यभक्तेन हृदा धृते सति गजचरणेन नौकामिव भूमिमेकतानमात्मवधार्य ध्रुवे निर्जितश्वासे निरुद्धश्वासत्वमात्मनोऽवधार्य तन्मूलमजानन्तो देवाः हरिं शरणं गता इत्याह ॥ यदेति द्वाभ्याम् ॥ यस्य पादः नृपासनात् समात्रा निराकृतः स एव तेनैव पादेन यदा हरिध्यानकाले तस्थौ तत्र तदा इभेन्द्रेणाधिष्ठिता आक्रान्ता तरी नौर्यथा पदे पदे सव्यतरतः वामतो दक्षिणतश्च नमति तथा तस्य नृपार्भकस्याङ्गुष्ठनिपीडिता सती मही अर्द्धं ननाम आत्मनोऽर्द्धेन भागेन किंचिन्नता सती तत्पादगौरवं सूचयामासेत्यर्थः ॥ ७९ ॥

यो दीर्घं निःश्वासं क्रोधवशात् मातृसपत्नीसमीपे प्रवर्तयित्वापि तेन किमपि प्रयोजनं न कृतवान् तस्मिन्नेव ध्रुवे आत्मनः तमेवासुं निश्वासं तद्द्वारं च निरुध्य विश्वं सर्वात्मानं भगवन्तमभिध्यायति तु लोकाः सलोकपालाः भृशमत्यर्थं निरुच्छ्वासेन पीडिताः सन्तः निःश्वासविमुक्तिमन्यतोऽलभमानाः हरिं शरणं ययुः अहो अद्भुतं हरिप्रपञ्चमिति भावः ॥ ८० ॥

अखिलसत्त्वानां धाम्नः शरीरस्य चराचरस्य जङ्गमस्थावररूपस्य प्राणरोधं कुत इति न विदामः ततः त्वां शरण्यं शरणागतरक्षणे कुशलं शरणं रक्षितारं प्राप्ताः नोऽस्माञ्जिनात् क्लेशाद्विमोक्षं विधेहि ॥ ८१ ॥

यतः औत्तानपादिः उत्तानपादस्य पुत्रः मयि विश्वरूपे सम्यक्कृतः आत्मा मनो यस्य सः अहं प्राणप्रवर्तकः सर्वरूपस्तेन जितप्राणेन हृदि रुद्धोऽस्मीत्यर्थः ततो हि वः प्राणनिरोध आसीत् तथापि यूयं माभैष्ट धाम प्रतियात बालं दुरत्ययात् अन्येन वियोक्तुमशक्यात् तपसो निवारयिष्ये ॥ ८२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीमच्छुकदेवकृते सिद्धान्तप्रदीपे
अष्टमाध्यायार्थ प्रकाशः ॥ ८ ॥

भाषाटीका

फिर भूत इंद्रियों का आधार मन को सव तरफ से खेंच कर हृदय में भगवान के रूप का ध्यान करता हुआ और किसी वस्तु को दृष्टि पर नहीं लाया ॥ ७७ ॥

महत्तत्त्वादिकों के आधार प्रकृति पुरुष के ईश्वर ब्रह्म को ध्रुव के धारण करने से तीनों लोक कांपने लगे ॥ ७८ ॥

जिस वक्त वह राजकुमार एक पाद से खडा हुआ तिसी वक्त उसके पाद के अंगूठे से दबी हुई पृथ्वी ऐसी डगमगाने लगी कि जैसे हाथी के चलने से कोई छोटी नौका डगडगाती दहिने बाये तरफ नवती हुई दीखे ॥ ७९ ॥

उस ध्रुवने जब अपने सव इन्द्रियों के द्वारन को तथा प्राण वायुको रोककर एकाग्र बुद्धिसे विश्वका व्यापक ब्रह्महरि का ध्यान किया तब सब हि लोक श्वास के बंद होनेसे अत्यंत पीडित होकर इन्द्रादि लोकपालों के सहित श्रीहरिके शरण गये ॥ ८० ॥

देवता बोले हे भगवन् ! हमलोग नहीं जानते हैं कि चराचर सवजंतुओंके शरीरका पवन क्यों बंद होगया है अब आप हमारे इस कष्टको छुटाइये हमलोग रक्षकजानकर आपके शरण आये हैं ॥ ८१ ॥

श्रीभगवान् बोले देवताहो तुमलोगमत डरो बडी भारीतपस्यामेंसे बालकको मै निवृत्त करूंगा तुमलोग अपने स्थानको चलेजाओ जिससे तुमलोगोंका श्वास बंद हुआ है उसउत्तानपादके पुत्र ध्रुवने हमारे मे मनलगा रखा है ॥ ८२ ॥

इतिश्रीभागवतचतुर्थस्कन्धका भाषानुवाद लक्ष्मणाचार्यकृत
अष्टम अध्याय समाप्त ॥ ८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः

मैत्रेय उवाच

त एवमुत्सन्नभया उरुक्रमे कृतावनामाः प्रययुस्त्रिविष्टपम् ।
सहस्रशीर्षापि ततो गरुत्मता मधोर्वनं भृत्यदिदृक्षया गतः ॥ १ ॥
स वै धिया योगविपाकतीव्रया हृत्पद्मकोशे स्फुरितं तडित्प्रभम् ।
तिरोहितं सहसैवोपलक्ष्य बहिःस्थितं तदवस्थं ददर्श ॥ २ ॥
तद्दर्शनेनागतसाध्वसः क्षिताववन्दताङ्गं विनमय्य दण्डवत् ।
दृग्भ्यां प्रपश्यन् प्रपिबन्निवार्भकश्चुम्बन्निवास्येन भुजैरिवाश्लिषन् ॥ ३ ॥
स तं विवक्षन्तमतद्विदं हरिर्ज्ञात्वास्य सर्वस्य च हृद्यवस्थितः ।
कृताञ्जलिं ब्रह्ममयेन कम्बुना पस्पर्श बालं कृपया कपोले ॥ ४ ॥
स वै तदैव प्रतिपादितां गिरं दैवीं परिज्ञातपरात्मनिर्णयः ।
तं भक्तिभावोऽभ्यगृणादसत्वरं परिश्रुतोरुश्रवसं ध्रुवक्षितिः ॥ ५ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

नवमे तु हरिं स्तुत्वा लब्ध्वा तस्माद्वरान्ध्रुवः ।
प्रत्यागत्याकरोद्राज्यं पित्रा दत्तमितीर्यते ॥ १ ॥

एवं भगवद्वाक्येन गतभयाः ॥ १ ॥

स वै ध्रुवो योगस्य विपाकेन दार्ढ्येन तीव्रया निश्चलया गरुडाधिरूढं पुरतः स्थितमपि यदान्तर्दृष्टित्वादसौ नापश्यत्तदा भगवतैवान्तःस्थं रूपमाकृष्टमतस्तिरोहितमुपलक्ष्य व्युत्थितः सन् तदवस्थं यादृगन्तः स्फुरितस्तादृशम् ॥ २ ॥

आगतसाध्वसो जातसंभ्रमः विनमय्य आनतं कृत्वा संभ्रममेवाह दृग्भ्यां प्रपिबन्निव पश्यन्नवन्दत आस्येन चुम्बन्निवावन्दत भुजाभ्यामाश्लिषन्निवावन्दतेत्यर्थः ॥ ३ ॥

विवक्षन्तं तद्गुणान्वक्तुमिच्छन्तम् अतद्विदं स्तुत्यादिकर्तुमजानन्तम् अस्य ध्रुवस्य सर्वस्य च हृद्यवस्थितत्वात् ज्ञात्वा ब्रह्ममयेन वेदात्मकेन शङ्खेन ॥ ४ ॥

भगवता प्रतिपादितां गिरं प्रतिपद्येति शेषः प्रतिपद्यतामिति पाठे तां वेदात्मिकाम् परिज्ञातः परात्मनोरीश्वरजीवयोर्निर्णयो येन सः अतएव भक्त्याभावः प्रेम यस्य असत्वरं स्थैर्येण परितः श्रुतं विख्यातमुरुश्रवः कीर्तिर्यस्य तम् ध्रुवा क्षितिः स्थानं यस्येति भाविनिर्देशः ॥ ५ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामि विरचिता
दीपिन्याख्या दीपिका टिप्पणी ॥

प्रत्यागत्य प्रत्यावृत्य तो देवानां प्रयाणानन्तरं सहस्रशीर्षेति ध्रुवलोकाधिष्ठातुः पृश्निगर्भस्य तदभेदात् ॥ १ ॥

व्युत्थितः समाधेरुपरतः ॥ २ ॥

भुजैरिति द्विवचनार्थे बहुवचनत्वादित्यर्थ इत्युक्तम् ॥ ३ ॥

वेदात्मकेनेति स्पर्शमणिन्यायेन कपोलस्थितद्वारया अपि वेदार्थमयत्वं व्यज्यते ॥ ४ ॥

तदैव । स्पर्शनकाल एव दैवीं भगवद्विषयां निर्णयोऽत्र द्वयोश्चिद्रूपत्वेऽपि विभुत्वाणुत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवन्तावेव द्वौ न तु सर्वथाभेदस्तयोरिति निश्चयः "पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेती"ति श्रुतेः गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् । इति न्यायाच्च अत एवेतादृशभेदज्ञानादेव भक्त्या ध्यानदर्शनादिरूपया प्रेमतल्लिङ्गमश्रुकम्पादिकम् अन्यथा विषयाश्रयालम्बनादिभेदाभावेन प्रेम्णः स्वरूपहानिः स्यादिति अत एव स्थैर्येणेत्युक्तम् ॥ ५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं भगवतोक्तेषु देवेषु स्वधामगतेषु भगवान् भक्तानुजिघृक्षया ध्रुवेण प्रार्थ्यमानस्तेनस्तुतस्तं समाहितेन संयोज्य स्वधामागात् तथापि ध्रुवोऽपि संसाधितसमाहितः स्वधाम जगामेत्याह । नवमेन मुनिः एवं भगवद्वाक्येन उत्सन्नभया गतभया देवा उरुक्रमे भगवति विषये कृतः प्रणामो यैस्ते त्रिविष्टपं सुरलोकं ययुः जग्मुः सहस्रशीर्षा भगवानपि भृत्यदिदृक्षया भृत्यदर्शनेच्छया मधोर्वनं गरुत्मता वाहनभूतेन सह गतः जगाम ॥ १ ॥

स वै ध्रुवः योगविपाकतीव्रया योगस्य ध्यानयोगस्य विपाकः आपरोक्ष्यप्रीतिरूपत्वादविशेषणविशिष्टत्वं तेन तीव्रया विजातीयप्रत्ययान्तराव्यवहितया धिया प्रथमं हृत्पद्मकोशे स्फुरितं साक्षात्कृतं ततः सहसैवमाश्वेव तिरोहितं ततः पुनः बहिःस्थितं तडित्प्रभं

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका

अन्तराविर्भूतस्य सहसा तिरोधानेन तडित्साम्यमभिप्रेत्य तडित्प्रभमित्युक्तं तदवस्थं यद्गन्तरस्फुरत्तादृशमुपलक्ष्य प्रत्यभिज्ञाय ददर्श साक्षात्कृतवान् ॥ २ ॥

तस्य भगवतो दर्शनेन आगतसाध्वसः जातसंभ्रमः अर्भकः ध्रुवः अङ्गं शरीरं क्षितौ भूमौ दण्डवन्निनमय्य नतं कृत्वा अवन्दत नमस्कृतवान्संभ्रममेवाह दृग्भ्यां पिबन्निव प्रपश्यन्निव अवन्दत आस्येनचुम्बन्निव अवन्दत भुजाभ्यामाश्लिषन्नालिङ्गन्निवावन्दत भुजैरिति बहुवचनमार्षम् ॥ ३ ॥

तं ध्रुवं विवक्षन्तं गुणान्वक्तुमिच्छन्तं तुष्टूषन्तमित्यर्थः पुनरतद्विदं स्तोतुमजानन्तम् अस्य ध्रुवस्य सर्वस्य लोकस्य च हृदि हृदये अवस्थितः हेतुगर्भमिदं हृदि अवस्थितत्वात् ज्ञात्वा स हरिः ब्रह्ममयेन ब्रह्म प्रणवः वेदो वा तत्प्रचुरेण ध्वनेः प्रणवाद्यनुकारित्वाद्ब्रह्ममयेनेत्युक्तम् कम्बुना शङ्खेन कपोले गण्डे बालं ध्रुवं कृपया पस्पर्श ममार्ज ॥ ४ ॥

सवै ध्रुवः दैवीं देवस्य संबन्धिनीं देवेन भगवताविर्भाविताम् इत्यर्थः तां वेदार्थप्रचुरां गिरं वाचं तदैव स्पर्शकालमेव प्रतिपद्य लब्ध्वा परिज्ञातः कार्त्स्न्येन विदितः परात्मनोः परमात्मजीवात्मनोः निर्णयो याथात्म्यं येन अत एव भक्तिभावः भक्त्यात्मको भावोऽभिप्रायो यस्य ध्रुवा स्थिरा शाश्वती क्षितिः स्थानं यस्य अयं भावि निर्देशः असत्वरः त्वरारहितः परिश्रुतं सर्वतो विख्यातमुरु निरवधिकं भवः कीर्तिर्यस्य तं भगवन्तम् अभ्यगृणात् अस्तौषीत् ॥ ५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थ कृत पदरत्नावली ।

हरेः केवलं मोक्षाख्यपुरुषार्थस्य प्राप्तिरेव न किन्त्वैहिकस्यापीतीममर्थं प्रतिपादयत्यस्मिन्नध्याये । तत्रादौ देवानां स्वलोकगमनं हरेर्मधुवनयात्रां च वक्ति । तएवमिति । सहस्रशीर्षा श्रीवासुदेवः "गरुत्मान् गरुडस्तार्क्ष्य" इत्यभिधानम् ॥ १ ॥

ध्रुवस्य हरिदर्शनप्रकारं वक्ति । सवा इति । योगपरिपाकेन ध्यानपरिणत्या तीव्रया स्वतएव भगवदुन्मुख्या । तदवस्थं हृत्पद्मकोशे याऽवस्था तया विशिष्टम् ॥ २ ॥

गुरूक्तगुणानुपसंहृत्य भगवदुपास्तौ सक्तस्य ध्रुवस्य किं पुनर्वक्तव्यमिति भावेन तत्प्रावण्यप्रकारमाह तद्दर्शनेति । आगतसाध्वसः प्राप्तसंभ्रमः बालस्वभावं दर्शयन्निव भक्त्यतिशयमाह दृग्भ्यामिति ॥ ३ ॥

भक्तानुकम्पित्वं प्रकटयतो हरेस्तदनुग्रहविशेषमाह । सतमिति । विवक्षन्तं स्तुतिरूपां वाचं वक्तुकामं न तद्ब्रह्मतत्त्वं वेत्तीत्यतत्त्वविदं ब्रह्ममयेन वेदमयेन पाञ्चजन्योवा एष आम्नाय उदिति श्रुतेः कम्बुना पाञ्चजन्याख्यशङ्खेन ॥ ४ ॥

तत्फलमाह । सवाइति । सवै सोऽपि । या गीः पूर्वमज्ञाता तां गिरं दैवीं देवः सर्वेषु देवेषु गुणैर्द्योतमानस्तद्विषयां गिरमुपलब्धिफलमाह । परिज्ञातेति । यावत्स्वयोग्यं परितो ज्ञातः परमात्मनस्तत्त्वनिर्णयो येन स तथोक्तः तत्र तत्र भावो रोमाञ्चादिक्रियाविशेषो यस्य स तथोक्तः "भावो लीलाक्रियाचे" ति यादवः असत्वरमिति क्रियाविशेषणं यथा स्खलितं न भवति अनेन संभ्रमतलुप्तादिबालत्वतत्स्वभावं व्यावर्तयति त्वरया सह वर्तत इत्यसत्वरस्तमिति भगवद्विशेषणं वा परिश्रुतं व्याप्तमुरु महत् श्रवणमङ्गलं अवेयुशीयस्य स तथा तं ध्रुवा नित्या क्षितिर्वैकुण्ठाख्यस्थानं यस्य स तथा तं ध्रुवः क्षितिमिति वा पाठः क्षितिर्निवासगत्योरिति धातोः क्षितिं गतिमित्यर्थः ॥ ५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

सहस्रशीर्षेति ध्रुवलोकाधिष्ठातुस्तदभेदात् ॥ १ ॥

तडित्प्रभं यथा स्यात्तथा सहसैव तिरोहितम् ॥ २ ॥

प्रपिवन्निवेत्यादि सर्वात्मावेशमात्रतात्पर्यकम् । यद्वा । यथा प्रपश्यन् प्रपिवन्निवेत्यत्र प्रदर्शनमेव प्रधानत्वेनोत्प्रेक्ष्यते । तथा वास्तवार्थमोष्ठस्पन्दनेन चुम्बनं तत्राञ्जलिबन्धार्थं बाहुद्वयघटनयालिङ्गनमपीति ज्ञेयम् । भुजेन वेति क्वचित् ॥ ३—४ ॥

दैवीं भगवद्विषयां निर्णयामीति । ध्रुवक्षितिमिति चित्सुखः ॥ ५—८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतकृतसारार्थदर्शिनी ।

हरिस्तुतिर्वरप्राप्तिः स्वानुतापो गृहागमः ।
बन्धुभिर्मेलनं राज्यं ध्रुवस्य नवमेऽभवत् ॥

गर्भोदशायिना अभेदात् सहस्रशीर्षा तदानीन्तनोऽवतारः पृश्निगर्भो भागवतामृतादवगन्तव्यः ॥ १ ॥

सच गत्वा योगनिमीलिताक्षस्य ध्रुवस्यान्तःकरणं प्रविश्य दर्शनं दत्त्वा तत्रैव पुनरन्तर्धाय बहिस्तदग्रे तस्थावित्याह । स वा इति । ध्यानयोगस्य परिपाकेन तीव्रया धिया हृदि सहसैव स्फुरितं तडित्प्रभं यथा स्यात्तथा तिरोहितञ्च उपलक्ष्य स्वसमीप एव दृष्ट्वा लब्धनष्टधन इव व्याकुलो भग्नसमाधिरुद्घाटितनेत्रस्तदवस्थं स्थितं तं बहिर्ददर्श ॥ २ ॥

आगतसाध्वसो जातानन्दसम्भ्रमः दृग्भ्यां मुखारविन्दमाधुर्यं प्रपिबन्निव प्रपश्यन् आस्येन चरणारविन्दमाधुर्यं चुम्बन्निव अवन्दत भुजाभ्यामाश्लिष्यन्निव चरणाङ्गुलिशिखरान् पस्पर्श । बहुवचनेन भुजयोर्व्यापारबाहुल्यं लक्षयित्वा आनन्दकम्पो ध्वनितः ॥ ३ ॥

विवक्षन्तं तद्गुणान् वक्तुमिच्छन्तम् । अथच अतद्विदं व्याकरणाद्यज्ञानात् संस्कृतं प्रयोक्तुमशक्नुवन्तं ज्ञात्वेत्यत्र हेतुः । अस्येत्यादि ब्रह्ममयेन वेदात्मकेन शङ्खेन ॥ ४ ॥

प्रतिपद्य प्राप्य प्रतिपादितामिति पाठे प्राप्येति शेषः । परिज्ञातः परात्मनोरीश्वरजीवयोर्निर्णयो येन सः । भक्तावेव नतु सांख्ययोगादिषु भावोऽभिप्रायः स्वभावो वा यस्य सः । असत्वरं स्थैर्यमालम्ब्य परिश्रुतोरुश्रवसं विख्यातबहुयशसं । ध्रुवा प्रलयेऽप्यनश्वरा क्षितिः स्थानं यस्येति भाविसूचनम् ॥ ५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ॥

नवमे ध्रुवस्य भगवद्दर्शनादिकं वर्णयितुमाह । ते इति । उत्सन्नं निवृत्तं भयं येषां ते कृतः प्रणामो यैस्ते ततस्तद्गमनानन्तरमेव भृत्यदिदृक्षयागत इत्यनेन भगवतोऽपि स्वभृत्यदर्शनायौत्सुक्यं सूच्यते मधोर्वनमागत इत्यनेन व्यापकस्यापि भगवतो दूरत्वनिकटत्वगमनार्हत्वसर्वज्ञत्वाद्योऽचिन्त्या गुणाः द्योतिताः ॥ १ ॥

योगस्य भगवद्ध्यानस्य विपाकेन सौष्ठवेन तीव्रया भगवत्स्वरूपगुणादिग्रहणे कुशलया पूर्वं हृत्पद्मकोशे स्फुरितं पुनः सहसैव तिरोहितमालक्ष्य पुनस्तदवस्थं यथा हृत्पद्मे दृष्टं तथैव बहिः स्थितं ददर्श तडित्प्रभमित्यनेन हृत्पद्मे बहिश्चैत् स्वविग्रहस्यैव भगवतो व्यापकस्यैव स्वेच्छया विर्भावतिरोभावशक्तिर्द्योत्यते ॥ २ ॥

तस्य भगवतो दर्शनेन आगतसाध्वस उत्पन्नसंभ्रमः अङ्गं श्रीविग्रहम् दृग्भ्यां प्रपश्यन् प्रपिबन्निव आस्येन चुम्बन्निव भुजैराश्लिषन्निव स्वकीयमङ्गं क्षितौ विनमय्यावन्दतेत्यन्वयः दृग्भ्यां

ध्रुव उवाच

योऽन्तःप्रविश्य मम वाचमिमां प्रसुप्तां संजीवयत्यखिलशक्तिधरः स्वधाम्ना ।
अन्यांश्च हस्तचरणश्रवणत्वगादीन् प्राणान्नमो भगवते पुरुषाय तुभ्यम् ॥ ६ ॥
एकस्त्वमेव भगवन्निदमात्मशक्त्या मायाख्ययोरुगुणया महदाद्यशेषम् ।
सृष्ट्वानुविश्य पुरुषस्तदसद्गुणेषु नानेव दारुषु विभावसुवद्विभासि ॥ ७ ॥
त्वद्दत्तया वयुनयेदमचष्ट विश्वं सुप्तप्रबुद्ध इव नाथ ! भवत्प्रपन्नः ।
तस्यापवर्ग्यशरणं तव पादमूलं विस्मर्यते कृतविदा कथमार्तबन्धो ! ॥ ८ ॥
नूनं विमुष्टमतयस्तव मायया ते ये त्वां भवाप्ययविमोक्षणमन्यहेतोः ।
अर्चन्ति कल्पकतरुं कुणपोपभोग्यमिच्छन्ति यत्स्पर्शजं निरयेऽपि नृणाम् ॥ ९ ॥
या निर्वृतिस्तनुभृतां तव पादपद्मध्यानाद्भवज्जनकथाश्रवणेन वा स्यात् ।
सा ब्रह्मणि स्वमहिमन्यपि नाथ ! माभूत्किंत्वन्तकासिलुलितात्पततां विमानात् ॥ १० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

प्रविश्येत्यादिना भगवन्मूर्तेर्मनोनयनादिभ्यः सर्वेभ्योऽत्यन्तानन्दप्रदत्वमुक्तम् ॥ ३ ॥

विवक्षन्तं स्तुतिं कर्तुमिच्छन्तम् ब्रह्ममयेन आत्मानात्मपरमात्मादिस्वरूपगुणादियाथात्म्यबोधकवेदमूर्तिना ॥ ४ ॥

यः श्रीनारदेन भगवद्दर्शने वेदवाणीधारणार्हः कृतः स दैवीं देवस्य विष्णोर्निश्वासभूतां वेदरूपां प्रतिपद्य प्राप्य अतो हि श्रीनारदेन संक्षेपतः प्रबोधितोऽपि वेदलभनानन्तरं परितः सर्वतो यथेष्टं ज्ञातः परस्य परमात्मनः आत्मनो जीवस्य निर्णयो येन सः अत एव भक्त्या भावः प्रेम यस्य सः उभयस्वरूपादिज्ञानाभावे भक्त्यभावेन परमात्मभावापत्तिलक्षणमुख्यभावः उभयस्वरूपादिनिर्णयविस्तरः श्रीवेदान्तकौस्तुभ वेदान्तरत्नमञ्जूषादिषु च द्रष्टव्यः ध्रुवा कर्मकालादिभिरन्यथा कर्तुमशक्या क्षितिर्वैकुण्ठाख्यं स्थानं यस्य सः परितः श्रुतं विख्यातमुर्वगाधं श्रवः कीर्त्तिर्यस्य तम् अभ्यगृणात् तुष्टाव द्वादशभिः ॥ ५ ॥

भाषाटीका ॥

मैत्रेयजी बोले वे देवगण इंद्रादिक भगवान् के वचन सुनने से निर्भय होकर उरुक्रम भगवानको प्रणाम करके स्वर्ग लोक को गये भगवान् सहस्रशीर्षापुरुषभी तदनंतर गरुड ऊपर विराजकर भक्तके देखने के लिये मधुवन, मथुराको पधारे ॥ १ ॥

ध्रुवजी की बुद्धि योग से बडी निर्मल होगईथी उसीमे निश्चलथी तबहृदय कमल मे प्रकाशमान विजुलीसे चमकते मूर्तिका अंतर्धान होजाना देखा फिरनेत्र खोलते मात्र बाहर उसी प्रकार की मूर्तिको देखा ॥ २ ॥

उस मूर्तिके दर्शन से बडा संभ्रम को प्राप्त होकर अपने शरीर को झुकाकरके पृथ्वी मे साष्टांग दंडवत् प्रणाम किये फिर नेत्र से ऐसे देखने लगे कि मानोप्यासे पीजायगे मुखसे मानो चुंबन करेंगे भुजोंसे मानो आलिंगन करैंगे ॥ ३ ॥

सबके हृदय मे वास करने वाले हरिने उस की कुछबोलने की इच्छाजानकर औ उसके हाथ जोडे हुए देखकर उसके सामर्थ्य देने के लिये वेद मय शंख से कृपाकर के उस के मुख कपोलमे स्पर्श करदिया ॥ ४ ॥

तब तो वह ध्रुवनिसदैवी वाणी को प्राप्त होकर सब परमात्माके निर्णय को जानगया फिर भक्ति युक्त होकर धीरज से सुना हुआहै विस्तृत यशजिनका ऐसे भगवान् को ध्रुव पद प्राप्त होने वाला ध्रुव स्तुति करने लगा ॥ ५ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका

ईशानुग्रहसंप्राप्तवागाद्युद्भूतवृत्तिभिः
द्वादशादित्यसंकाशैः श्लोकैरस्तौद्धरिं ध्रुवः ॥ १ ॥

योमे प्रसुप्तां लीनां वाचमन्यांश्च प्राणानिन्द्रियाणि स्वधाम्ना चिच्छक्त्या संजीवयति यतः अखिलाश्चक्षुरादिज्ञानक्रियाशक्तीर्धारयतीति तथा पुरुषायान्तर्यामिणे ॥ ६ ॥

ननु वागादीन्द्रियशक्तिधरा वह्न्यादयः प्रसिद्धा नाहमित्यत आह एक इति । अनुविश्य पुरुषोऽन्तर्यामी त्वमेक एव तस्या मायाया असत्सुगुणेष्विन्द्रियादिषु स्थितः संस्तत्तद्देवतारूपो नानेव भासि नतु त्वद्व्यतिरेकेण ज्ञानक्रियाशक्तिधरः कश्चिदस्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

अपिच किंवक्तव्यं वह्न्यादयो ज्ञानादिशक्तिधरा न भवन्तीति यस्माद्ब्रह्मणोऽपि ज्ञानं त्वदधीनमेवेत्याह । त्वद्दत्तया वयुनया ज्ञानेन भवन्तं शरणं प्रपन्नो ब्रह्मा इदं विश्वमचष्टापश्यत् कथम् सुप्तः पुरुषः प्रबुद्धः सन् यथा पश्यति तद्वत् अत आपवर्ग्या मुक्तास्तेषामपि शरणम् कृतविदा सर्वेन्द्रियजीवनेन त्वत्कृतमुपकारं जानता कथं विस्मर्यते एवं भूतं त्वामभजन्तः कृतघ्ना इत्यर्थः ॥ ८ ॥

ये च मादृशाः कामाद्यर्थं भजन्ति तेऽतिमूढा इत्याह । नूनमिति । भवाप्ययौ जन्ममरणे तद्विमोक्षहेतुं त्वामन्यहेतोः कामाद्यर्थं ये भजन्ति ते नूनं विमुष्टमतयो वञ्चिताचित्ताः यतस्तं कल्पतरुं त्वामर्चन्ति ततः कुणपतुल्येन देहेनोपभोग्यं सुखमिच्छन्ति नत्वच्छायोग्यं तदित्याह । यत्स्पर्शजं विषयसंबन्धजन्यसुखं तन्नरकेऽपि भवति ॥ ९ ॥

ननु स्वर्गादिसुखं सकामैः प्राप्यते निष्कामभजने तत्र स्यादित्यत आह येति । स्वमहिमनि निजानन्दरूपेऽपि माभूत न भवतीत्यर्थः अन्तकस्यासिना कालेन लुलितात्खण्डिताद्विमानात्पततां सा नास्तीति किमुवक्तव्यम ॥ १० ॥

भक्तिं मुहुः प्रवहतां त्वयि मे प्रसङ्गो भूयादनन्त ! महताममलाशयानाम् ।
येनाञ्जसोल्बणमुरुव्यसनं भवाब्धिं नेष्ये भवद्गुणकथामृतपानमत्तः ॥ ११ ॥
ते न स्मरन्त्यतितरां प्रियमीश ! मर्त्यं ये चान्वदः सुतसुहृद्गृहवित्तदाराः ।
ये त्वब्जनाभ ! भवदीयपदारविन्दसौगन्ध्यलुब्धहृदयेषु कृतप्रसङ्गाः ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

अतस्ते कथा श्रवणाय सत्संगतिं देहीत्याह । भक्तिं त्वयि प्रवहतां सातत्येन कुर्वताम् ननु मोक्षं किं न याचसेऽतआह । येन महत्प्रसंगेनाञ्जसा अयत्नत एवोल्बणानि व्यसनानि यस्मिंस्तम् नेष्ये पारंगमिष्यामि भवद्गुणकथैवामृतं तस्य पानेन मत्तः सन् ॥ ११ ॥

कथामृतपानस्य मादकत्वमाह । तेऽति तरां प्रियमपि मर्त्यं देहं न स्मरन्ति नानुसंदधते ये च सुतादयः अदः मर्त्यमनुसंबद्धास्तानपि के ते न स्मरन्ति ये कृतप्रसङ्गाः केषु भवदीयपदारविन्दसौगन्ध्ये लुब्धं हृदयं येषां तेषु तुशब्देनान्येषां केवलयोगादिनिष्ठानां देहाद्यभिमानानिवृत्तिं दर्शयति ॥ १२ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामि विरचिता
दीपिन्याख्या दीपिका टिप्पणी ॥

वागाद्यन्तर्भिरिति । अद्भुतत्वमत्राप्राकृतत्वमेवातएवस्तुत्योः कृत्वैव मूर्ध्न्यङ्घ्रिमारुरोह हरेः पदमित्युक्तम् । आदित्यसंकाशत्वं भगवदादिसर्वप्रकाशकत्वान्निर्णायकत्वाच्च ब्रह्मादित्यादेरयमन्तरासर्वप्रकाशः भगवदादिपरात्मानिर्णायश्च स्यादिति चिच्छक्त्या संजीवयतीत्युक्त्या वागादीनामपि स्पर्शमणिन्यायेन चिदात्मकत्वं व्यज्यते ॥ ६ ॥

तत्तद्देवतानां तत्तटस्थशक्त्यात्मकत्वात्तद्व्याप्यत्वात्तन्नियम्यत्वात्तत्तद्देवतारूप इति माध्वाः "यस्य पृथिवी शरीर,,मित्यादिश्रुतेः तत्तद्देवतानामपि तच्छरीरत्वं शरीरवाचकाश्च शब्दाः शरीरिपर्य्यन्तधावका एव व्यक्तिपर्य्यन्तधावकत्वं यथा जातिवाचकानामिति श्रीरामानुजीयाः तत्तद्देवतानां तस्मिन्नेव कल्पितत्वात् बाधितसामानाधिकरण्यं श्रीस्वामिव्याख्यातु सर्वानुगतेति यथा रुचिग्राह्यमिति ॥ ७ ॥

ज्ञानादीत्यादिना क्रियाशक्तिपरिग्रहः यस्माद्धेतोः अतः ब्रह्मादिसर्वज्ञानस्य त्वदधीनत्वात् मुक्ता जीवन्मुक्ता विदेहमुक्ताश्च तेषामपि शरणं त्वत्कमाश्रयणीयं च तत्र जीवन्मुक्तानां शरणं "जीवन्मुक्ताः प्रपद्यन्ते पुनः संसारवासनाम् । यद्यचिन्त्यमहाशक्तौ भगवत्यपराधिनः । इति वासनाभाष्योक्तेः तद्भजनमन्तरा तेषां पुनः संसारश्रवणात् विदेहमुक्तानामप्याश्रयणीयं मुक्ता अपि लीलया विग्रहं कृत्वा भजन्त इति भाष्योक्तेरेव ॥ ८ ॥

ततोऽर्चनात् तत् विषयसुखम् ॥ ९ ॥

निजानन्दरूपेऽपि असाधारणानन्दमात्रे विशेषे असम्यगाविर्भावरूपे ब्रह्मण्यपि न भवतीति लकारव्यत्ययादित्यर्थोक्तिः एवमानन्दतारतम्यस्य बहुत्रोपपादानाच्छ्रीविग्रहस्य तत्कथादेश्च घनानन्दमयत्वं निरुपाधिकत्वमभिव्यज्यते अत एवैषां पद्यानां सम्यक्तत्वनिर्द्धारकत्वेनादित्यरूपत्वं स्वामिभिरुक्तमिति ज्ञेयम् ॥ १० ॥

अतः ब्रह्मानन्दादपि कथानन्दस्य वैशिष्ट्यात् ननु भवत्वानन्दवैशिष्ट्यं संसारान्मुक्तिस्तु न स्यादिति मोक्षं किन याचसे इति पूर्यित्वाशङ्काग्रन्थोव्याख्येयः पानमत्त इत्यत्रैतदुक्तं भवति यथा मधुपानासक्तानां तदास्वादनमेव मुख्यं फलं शीतादितरणं चानुषङ्गिकं तथा गुणकथासुधापानरसिकानां निरन्तरं तत्पानमेव मुख्यं फलं मोक्षादिकन्तु नान्तरीयकं स्वत एव सिद्धत्वादिति ॥ ११ ॥

अन्येषां कथामृतविमुखानाम् ॥ १२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका

तत्र स्वकीयवागीन्द्रियसंजीवयितृत्वेन स्वानुभवसिद्धेन ज्ञानप्रदं चिदचिच्छरीरं निखिलजगदेककारणं निरस्तनिखिलहेयगन्धं मुक्त्युपायत्वमुक्तिप्रदत्वाश्रितदुरितौघनिवर्त्तकत्वनिरतिशययशः सम्पन्नत्वनिरतिशयानन्दत्वाद्यपरिमितोदारगुणसागरत्वेन भगवन्तं पञ्चभिः प्रस्तुत्य तस्मिन्स्वमनः प्रावण्यमेकेन संप्रार्थ्य तत्पदारविन्दध्यानासक्तैकचितस्य देहतदनुबन्धिहेतुकसुखदुःखाद्यननुभूतिमेकेनाभिध्याय ततः साधु परित्राणाय स्वेच्छोपात्ताप्राकृतदिव्यमङ्गलविग्रहत्वं परत्वेन शङ्किताब्रह्मादिदेवतानामपि कारणभूतं स्वावतारेण साक्षाज्जगदवितारं त्रिभिः प्रस्तुत्यैकेन तं शरणमागत्य पुरुषार्थमूर्त्तेस्तस्य भजनादाशिषां सत्यतां वदन् निरतिशयवात्सल्यमेकेन स्तौति । य इति । द्वादशभिः तत्र तावद्वागादीन्द्रियसंजीवयितृत्वेन स्वस्मै निर्दिशितेन ज्ञानप्रदत्वं निश्चिन्वन्नमस्करोति । य इति यो भगवान्प्रसुप्तां स्वकार्याक्षमां इमां तु प्रवृत्तां मे स्तोतुकामस्य मम वाचं वागीन्द्रियमन्तः प्रविश्य संकल्परूपज्ञानेनानुप्रवेशउच्यते पूर्वमेव प्रविष्टत्वात् संजीवयति तत्र हेतुः अखिलशक्तिधरः अघटितघटनादिसर्वशक्तेस्तवेदमुपपन्नमिति भावः तथा स्वधाम्नः स्वधामभूतान् स्वशरीरभूतानिति यावत् तृतीयान्तपाठे स्वधाम्ना स्वकीयसंकल्परूपेण ज्ञानेनान्तः प्रविश्येत्यन्वयः हस्तचरणश्रवणत्वगादीन् हस्तचरणग्रहणं पायूपस्थयोः कर्मेन्द्रिययोरुपलक्षणं श्रवणत्वग्ग्रहणमवशिष्टज्ञानेन्द्रियाणाम् आदिशब्देनान्तः करणचतुष्टयाधिष्ठातृदेवता संग्रहः अन्यान्प्राणान् इन्द्रियाणि संजीवयति तस्मै भगवन्ते पूर्णषाड्गुण्यमूर्त्तये पुरुषाय पुरुषान्तर्यामिणे अनेन जीवान्तर्यामित्वमुक्तं पूर्वं मच्चिदन्तर्यामित्वकथनात् तुभ्यं नमः कृत्स्नाचिदचिदन्तरात्मत्वेन तत्संजीवयितृत्वेन ज्ञानप्रदत्वं त्वय्येवोपपन्नमिति भावः ॥ ६ ॥

ननु "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि,,इति जगत्स्रष्टुरेवानुप्रवेशश्रवणात् नाहं चिदचिदन्तरात्मेत्यत्र जगत्स्रष्टापि त्वमेवेत्याह । एक इति । हे भगवन् ! इदं परिदृश्यमानं महदादिसमष्टिव्यष्ट्यात्मकमशेषं सर्वं जगत् एक गुणया विविधपरिणामक्षमसत्त्वादिगुणया आत्मशक्त्यात्मनः स्वस्य संबन्धिन्या शक्त्या कार्योपयोग्यपृथक्सिद्धविशेषणभूतया मायाख्यया प्रकृत्या सृष्ट्वा सदसद्गुणेषु कार्यकारणभूतेषु सत्त्वादिगुण-

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका

मयपदार्थेषु पुरुषो जीवशरीरकः अनुविश्य त्वमेक एव सन् दारुषु ह्रस्वदीर्घऋजुवक्रादिभेदाभिन्नेषु दारुषु विभावसुवदग्निवन्नानेव बहुधेन विभासि अत्र विभावसुदृष्टान्तेन स्वशरीरभूतचिदचिद्गतगुणास्पर्शो विवक्षितः इव शब्देन वस्तुत एकत्वं देवमनुष्यादिशरीरसंसृष्टजीवान्तरात्मकत्वकृतं बहुत्वमपि विवक्षितम् ॥ ७ ॥

एवं निखिलजगदेककारणत्वेन कृत्स्नचिदचिदन्तरात्मत्वेननिरस्तनिखिलदोषत्वेन चवागादीन्द्रियसंजीवयितृत्वात्तस्यैव ज्ञानप्रदत्वमुक्तं तदेव निदर्शयन् तस्यैव निरतिशयपुरुषार्थसाधनत्वेन भजनीयतामाह। त्वद्दत्तयेति। त्वदीयया "तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम्। ददामि बुद्धियोगं त,,मिति वदतात्वया दत्तया वयुनया ज्ञानेन स्रीत्वमार्षं हेनाथ! भवन्तं प्रपन्नः शरणं गतो ब्रह्मा चतुर्मुखः सुप्तप्रबुद्ध इव पूर्वं सुप्तः पश्चात्प्रबुद्ध इव विश्वमचष्ट अपश्यत् विश्वरचनोपयोगिज्ञानविधुरस्त्वत्प्रपत्त्या त्वद्दत्तज्ञानेनासृजदित्यर्थः नात्रभूतार्थविवक्षापश्यतीत्यर्थः हेआर्थबन्धो!आर्तानां तापत्रयातुराणां बन्धो अपवर्गशरणं मुक्त्युयमापवर्ग्यमिति पाठे स्वार्थे ष्यञ् अपवर्गे भव मापवर्ग्यं सुखं तत्साधनमिति वा तव पादमूलं कृतविदा सर्वेन्द्रियोपजीवनेन ज्ञानप्रदत्वाद्युपकारज्ञेन कथं विस्मर्य्येते एवं महोपकारिणं त्वामभजन्तः कृतघ्ना एवेत्यर्थः ॥ ८ ॥

तथा त्वां भजन्तोऽपि मादृशाः सकामा मन्दभाग्या एवेत्याह। नूनमिति। कल्पकतरुं कल्पकतरुतुल्यम् आश्रिताभीष्टार्थप्रदत्वेन कल्पतरुतौल्यं विवक्षितंततोनिरतिशयगुणावत्तामाह। भवाप्ययविमोक्षणं भवो जन्मअप्ययोमरणं तयोर्मोक्षणं मोचनं यस्मात्तं यद्वा भवाप्ययौ विमोक्षयतीति ण्यन्तात्कर्तरिल्युट् बाहुलकात् मुक्तिप्रदमित्यर्थः एवं भूतं त्वां ये मादृशालोकाः अन्यहेतोः अन्यस्यत्रिवर्गस्य हेतोः कारणात् भजन्ति ते जनास्तवमायया मम मायादुरत्ययेत्युक्तविधया विमुष्टमतयः अपहृतज्ञानाः नूनमिति निश्चये कुतस्ते विमुष्टमतया इत्यत्राह। यद्यस्मात्स्पर्शजं विषयेन्द्रियसंबंधजमत एव एते वै निरयास्तातास्थानस्य परमात्मन इत्युक्तविधया नरकप्रायेऽपि संसारे नृणां कुणपोपभोग्यं कुणपेन शवतुल्येन शरीरेणोपभोग्यं सुखमिति शेषः इच्छन्ति ॥ ९ ॥

ननु स्वर्गस्यापि सुखत्वप्रतिपत्तेः किं तदर्थं भजमानान् निन्दित्वा निष्कामान् प्रशंससीत्याशङ्कायां स्पर्शजस्याल्पास्थिरत्वान्निन्दामीत्यभिप्रेत्य किं वक्तव्यं निष्कामभक्तिसाध्यस्यापवर्गिकसुखस्य निरवधिकत्वात् नतेनस्पर्शजस्य साम्यमिति यतस्त्वच्चरणध्यानत्वद्भक्तजनकथाश्रवणजन्यसुखेनापि न कैवल्यमपि समानमिति कैमुत्यनयेनाहयेति। तनुभृतां देहिनां तव चरणकमलध्यानात् भवज्जनाभागवतास्तेषां कथाश्रवणेन वा यानिर्वृतिः सुखं स्यात्सानिर्वृतिः हेनाथ!स्वमहिमन्यपि स्वाभाविकगुणाष्टकरूपमहिम्नि ब्रह्मणि शुद्धात्मन्यनुभूयमानेऽपि माभून्नास्तीत्यर्थः अन्तकासिक्षुलितान् अन्तकाख्यशास्त्रक्षतात् विमानात्पततां स्वर्गिणां निर्वृतिः स्यात्किनास्त्येवेत्यर्थः ॥ १० ॥

एवं नित्यनिरतिशयानन्दसाधनभूतं त्वां क्षयिष्णुसातिशयाल्पसुखसाधनत्वेन भजन्तो मादृशा मन्दभाग्या एवेत्युक्त्वा स्वस्य सत्संगतिकथाश्रवणादिप्रणाड्याभक्तिमहैतुकीं प्रार्थयतिभक्तिमिति। हे अनन्त!देशकालवस्तुपरिच्छेदरहित!त्वयिनिरस्तनिखिलदोषसार्वज्ञ्य निरतिशयानन्दत्वाद्यपरिमितोदारगुणसागरेत्वयिमुहुःपुनःपुनःनिरन्तरमित्यर्थः भक्तिं प्रवहतां कुर्वतामतएवामलः आशयोऽन्तःकरणं येषां महतामक्रोधाद्यात्मगुणायुक्तानां प्रसंगः प्रकृष्टःसंगः महतामिति संबंधमात्रे षष्ठी महत्संबन्धिसंगमः महत्सुसंगम इत्यर्थः मे स्यात् येन महत्संगेन हेतुना प्रवृत्ता या भवतो गुणकथा सैव मधु तस्य पानेन मत्तः तृप्तः निरस्ततापत्रय इत्यर्थः उरुव्यसनम् अधिकदुःखं गर्भमत एवोल्वणं दुस्सहं नेष्ये तरामि ॥ ११ ॥

न केवलं सत्संगतेः कथाश्रवणादिप्रणाड्यापवर्गिकसुखसाधनत्वमेव किंतुजीवद्दशायामपि देहतदनुबन्धिनिमित्तसुख दुखाद्यहेतुत्वमप्यस्तीत्याह। न इति। हेईश! मर्त्यं मरणशीलमप्यतितरांप्रियं शरीरं येच अनुमर्त्यमनुसृत्य गच्छन्ति वर्त्तते इत्यनुगाः सुतादयः तांस्तुतेजना नस्मरंति नाभि मन्यन्ते इत्यर्थः केत इत्यत्राह। हे अब्जनाभ ये जना भवदीयपदारविन्दयोः यत्सौगन्ध्यं तेन तस्मिन् वालुब्धं हृदयं येषां तेषु भागवतेषु कृतः प्रसंगोयैस्ते इत्यर्थः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली

यदीयं स्तुतिर्वेदासिद्धगुणानुरूपा तर्हि ब्रह्ममयेत्युक्तिः सफला स्यादित्यतस्तत्सिद्धैर्गुणैरभिष्टौति। योऽन्तरिति। प्रसुप्तां निद्रितामिमां वैखरीं नामवाचं संजीवयति संस्कारात्मना बोधयति अन्यान् हस्तादीन् प्राणानिन्द्रियाणि स्वस्वविषयाणि करोति तस्मै तुभ्यं नमइत्यन्वयः असुप्तः सुप्तानभिचाकशीतीतिश्रुतिः ब्रह्मणा वा एतानि करणानीति च ॥ ६ ॥

पुरिशयनात्पुरुषश्चेत्पुराणां नानात्वाद्धरेरपि नानात्वेनाद्वितीयत्वभङ्गइति तत्राह। एकस्त्वमिति। एकस्यापि विभावसुवदग्निवन्नानात्वमविरुद्धमित्यर्थः "तत् सृष्ट्वातदेवानुप्राविशत् तदनु प्रविश्य सच त्यच्चाभव,,दिति श्रुतिः तस्या असन्तोऽमङ्गलागुणाः सत्त्वादयोयेषु महदादिषु ते तथा तेषु अनेन स्वगतभेदराहित्यं पुरुषशब्देन प्रवृत्तिनिमित्तंचोक्तं भवति पुरिशयनात्पुरुषइति एकमेवाद्वितीयमिति च ॥ ७ ॥

अस्मिन्नर्थे किं प्रमाणमत्राह। त्वद्दत्तयेति। वयुनयाज्ञानेन कृतज्ञेन अनेन दातृदेययोर्हिभेदं दातुरेकत्वं विश्वस्य ह्यधीनत्वं च पश्यतोज्ञानिनः प्रत्यक्षं प्रमाणमित्युक्तं भवति अचष्टापश्यत् सोऽज्ञानाद्विमुक्तोज्ञानीभवतीतिश्रुतिं सूचयति। सुप्तः प्रवुद्धइवेत्यनेनेति ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादादेव भगवद्विषयं ज्ञानं स्यात्तदेव विपक्षे बाधक प्रदर्शने न द्रढयति। नूनमिति। ये अन्यस्य हेयत्वेनानित्यस्य सुखस्यहेतोर्भवाप्ययविमोक्षणं जननमरणात्मकसंसारमुक्तिदं कल्पक तरुमिव भक्ताभिष्टदं त्वामर्चन्ति ते तव माययाबंधकशक्त्या विमुष्टमतयइत्यन्वयः विषयसुखं दुर्लभं चेत्कथं निन्द्यस्यादित्यतउक्तं कुणपेति निरयेतिसुलभमित्यर्थः यच्छब्दोहेत्वर्थः ॥ ९ ॥

भवान् भगवत्प्रसाद एव प्रार्थनीय इति रोचयति तस्मात्किं फलं दृष्टेति तत्राह। यानिर्वृतिरिति। सानिर्वृतिःस्वमहिमनि अनन्याधारलक्षणमाहात्म्ये ब्रह्मणि परब्रह्मणि स्थितस्य जीवस्याऽपि माभूत् ध्यानादिकमन्तरेण नस्यात् कुतः "तद्यत्रैतत्सुप्तः संप्रसन्नः स्वप्नं य विजानाति एषआत्मेति होवाचैतदमृतमेतदभयमेतद्ब्रह्मेति,,। सहशान्त तद्हृदयः प्रवव्राजसहप्राप्यैव देवानेतद्धयं ददर्शनाह खल्वयमेवं संप्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नाविलुलितात्पर्यस्ताद्विमानात्पततां पुंसां सानिर्वृतिर्नस्यादितिकिमु। एतदुक्तं भवति कर्मसाध्यज्ञानात्स्वर्गादिलक्षणविमानं प्राप्य इतस्ततोनन्दनादिषु विहारार्थं पततां गच्छतां पुंसां निर्वृतिर्नास्तीति किमुवक्तव्यमिति विमानाद्भ्रश्यतामित्यर्थोऽङ्गीकारे तत्र दुःख प्राचुर्यात् सानिर्वृतिर्नस्यादिति वक्तुमयुक्तत्वादुक्तएवार्थः अन्तका-

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी।

ननु तदाप्यहन्तास्पदममतास्पदयोर्विद्यमानत्वे खलूद्वेगो दुर्वार इत्यत आह। ते अतितरां प्रियमपि मर्त्यं देहं न स्मरन्ति नानुसन्दधते ये च अदो मर्त्यमनुलक्ष्यीकृत्य वर्त्तमानाः सुतादयस्तानपि के ते ये भवदीयेत्यादि तुशब्देनान्येषां केवलयोगादिनिष्ठानां देहाभिमानानिवृत्ति दर्शयतीति स्वामिचरणाः। भक्तानां निष्कामत्वधोतकः स्वभाव एवायं वस्तुतस्तु कथमनुवर्त्ततां भवभयं तव यद्भ्रुकुटिः सृजति मुहुस्त्रिणेमिरभवच्छरणेषु भयमिति जरयत्याशु या कोषं निगीर्णमनलो यथेत्यादेरननुसंहितं भक्तेः फलं संसारनिवृत्तिरस्त्येव॥ १२॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः।

तत्रादौ वाचो वाक् चक्षुषश्चक्षुरित्यादिश्रुतिमुपबृंहयन् स्तौतिय इति। अखिलाः समस्ताः शक्तयो धारयतीति तथा मम प्रसुप्तां वाचमन्यांश्च हस्तादीन् स्वधाम्ना स्वेनान्तर्यामिरूपेण अन्तः प्रविश्य संजीवयति यः तस्मै भगवते पुरुषाय तुभ्यं नमः॥ ६॥

एवं सर्वशक्तित्वसर्वकरणप्रवर्तकत्वकरणविलक्षणत्वादिना स्तुत्वा विश्वहेतुत्वप्रकृतितद्गुणनियन्तृत्वकार्यकारणप्रकृतिविलक्षणत्वादिना स्तौति। एक इति। त्वमेक एव स्वशक्त्या अशेषं विश्वं सृष्ट्वा तस्याः शक्तिभूतायाः मायायाः असत्कारणं तद्विशेषु असद्गुणेषु विश्वरूपेण स्थितेषु देहेन्द्रियवाक्प्राणादिषु प्रविश्य तत्तत्प्रवर्तकतया नानेव विभासि॥ ७॥

अथ यो ब्रह्माणं विदधाति तस्मै वेदांश्च प्राहिणोतीत्यादि श्रुतिमुपबृंहयन् स्तौति। त्वद्दत्तयेति। हे नाथ! भवत्प्रपन्नः प्राज्ञोऽपि त्वद्दत्तयैव वयुनया ज्ञानेन सुप्तप्रबुद्ध इव आदौ सुप्तः पश्चात्प्रतिबुद्ध इव विश्वमचष्ट अपश्यत् तस्य तव पादमूलम् आपवर्ग्यं स्वार्थे ष्यञ् अपवर्गरूपं मुक्तौ प्राप्यं च शरणं साधनावस्थायां सर्वतो रक्षकं च तत्तथा साध्यसाधनरूपमित्यर्थः हे आर्तबन्धो! कृतविदा कृतज्ञेन कथं विस्मर्यते न कथमपीत्यर्थः॥ ८॥

मोक्षप्रदं प्राकृतभोगार्थं येऽर्चन्ति ते मायामोहिता इत्याह। नूनमिति। नूनं निश्चितं ते जनास्तवमायया विमुष्टमतयः ये त्वां भवाप्ययमोक्षणं जन्ममरणनिवर्तकं मुक्तिदमित्यर्थः कल्पतरुम् अन्यहेतोः प्राकृतपदार्थलाभार्थम् अर्चन्ति ते कुणपोपभोग्यं कुणपानां शवतुल्यानां जीवन्मृतानामुपभोग्यं स्पर्शजं दारापत्यादिसंबन्धजं सुखं नरकेऽपि शूकरादियोनावपि नृणां जीवानां भवति तदिच्छन्ति॥ ९॥

चतुर्विधं हि सुखं निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति मद्भावायोपपद्यते इति श्रुतिस्मृतिप्रोक्तं परब्रह्मभावापत्तिलक्षणमाद्यं तद्भजनजं द्वितीयम् क्षेत्रज्ञस्वरूपप्राप्तिजं तृतीयम् सांसारिकं चतुर्थम् तत्र निष्कामभक्तानां भगवद्भावापत्तिमोक्षप्रदं तद्भजनानन्देयदानन्दं तत्त्वत्र ब्रह्मप्राप्तावपि नास्ति कुतः दारापत्यादिप्राकृतपदार्थसंबन्धेनेत्याह। या निर्वृतिरिति। स्वमहिमनि देहेन्द्रियादिविलक्षणे स्वस्वरूपे ब्रह्मणि अत्तरं जीवात्मनि माभूत् नभवति अन्तकस्य मृत्योः असिः कालस्तेन लुलितात् खण्डितात् विमानात् पततां स्वर्गिणां दारापत्यादिसुखासक्तानामपि सा नास्तीति किमुवक्तव्यम्॥ १०॥

एवं सांसारिकसुखं जीवस्वरूपप्राप्तिसुखमनादृत्य भजनसुखमुक्त्वाथ भजनफलभूतभगवद्भावापत्तिलक्षणमोक्षसिद्ध्यर्थं भक्तिभजननिष्ठानां महतां संगं प्रार्थयते। भक्तिमिति। येन त्वद्भजननिष्ठापादकेन संगेन उरुव्यसनं संसारं बहुदुःखमुल्बणं प्रचण्डं भवाब्धिं नेष्ये पारं गमिष्यामि॥ ११॥

महत्संगिनां संसारतापप्रद देहाध्यासक्रियाहित्यमाह ते इति। हे ईश। हे अब्जनाभ। ये भवदीयपदारविन्दसौगन्ध्ये लुब्धं हृदयं येषां तेषु महत्सु कृतप्रसंगाः ते अन्येषां प्रियमपि मर्त्यं मरणधर्मकं शरीरं नस्मरन्ति यच्चान्वदः शरीरमनुसुतादयस्तांस्त्वतितरां न स्मरन्ति॥ १२॥

भाषाटीका

ध्रुवजी बोले जोभगवान् हमारे अंतः करणमे प्रवेश होकर हमारी इस सोई हुईवाणीको जगाते हैं जो समस्त शक्तियों को धारण करते हैं अपने तेजसे अन्यभी सर्वहस्त चरणादि इन्द्रियोंका तथा प्राणों का प्रेरण करते हैं तिन आप भगवान्के अर्थ हमारा नमस्कार है॥ ६॥

हे भगवन्! आपएकहीमाया नामक अनेक गुणवाली अपनीशक्तीसे महदादिसंसृष्ट इसजगत्को सृजकरके फिर उसमें प्रवेश होकर पुरुष नामधारण करके उसमाया के असत् गुणों मे नानाप्रकार से भान होते हो जैसे कि काष्ठ के आकृति के अनुसार अग्निभान होता है॥ ७॥

हे नाथ हे आर्तबन्धो! आप के शरण को प्राप्त हुआ जो ब्रह्मा सो आपके दिये हुए ज्ञानसे इस जगत् को ऐसाजान गयाकि जैसे सोकर उठा हुआ आदमी पहली बात को जानता है मुक्तों को भी शरण लेने योग्य जो आप का पाद मूल तिसको कृतज्ञ होकर कौन कैसे भूलसक्ता है॥ ८॥

वे लोग अवश्य ही आप की माया से मोहित हैं जो लोग जन्म मरण के नाश करने वाले आप को दूसरे काम के लिये पूजते हैं वे लोग कल्प वृक्ष की सेवा कर के भी मुरदा के तुल्य शरीर से भोगने के योग्य नरक में भी मनुष्यों को मिलने वाले सुखों को चाहते हैं॥ ९॥

हे नाथ! जो आनंद जीवों को आप के पादपद्म के ध्यान से होता है अथवा आपके भक्तों के साथ कथा श्रवण में होता है सो आनंद केवलानुभावानन्द ब्रह्मस्वरूप में भी नहीं होता है तो फिर काल रूपी खड्ग से कटकर गिरते हुये विमान से गिरने वाले स्वर्ग वासियों को तो कहां वह आनंद होगा॥ १०॥

हे अनंत! आपमें निरंतर भक्ति करने वाले निर्मल अंतःकरण वाले महात्माओं का संग मेरे को मिले जिससे मै उनके साथ मैं आपके गुणों के कथा रूप अमृत को पान करके मतवारा होकर के बड़े कठोर दुःख वाले संसार सागर को तर जाऊंगा॥ ११॥

हे ईश हे पद्म नाभ! जो महात्मा आपके चरण कमल के सुगंध के लोभी हृदय वाले भक्तों का संग करते हैं वे लोग इस मनुष्य शरीर कुं तथा उस शरीर के पीछे जो घर मित्र धन नारी आदि को कभी नहीं स्मरण करते हैं॥ १२॥

तिर्यङ्नगद्विजसरीसृपदेवदैत्यमर्त्यादिभिः परिचितं सदसद्विशेषम् ॥
रूपं स्थविष्ठमज! ते महदाद्यनेकं नातः परं परम! वेद्मि न यत्र वादः ॥ १३ ॥
कल्पान्त एतदखिलं जठरेण गृह्णन् शेते पुमान् स्वदृगनन्तसखस्तदङ्के ।
यन्नाभिसिन्धुरुहकाञ्चनलोकपद्मगर्भे द्युमान् भगवते प्रणतोऽस्मि तस्मै ॥ १४ ॥
त्वं नित्यमुक्तपरिशुद्धविबुद्ध आत्मा कूटस्थ आदिपुरुषो भगवांस्त्र्यधीशः ।
यद्बुद्ध्यवस्थितिमखण्डितया स्वदृष्ट्या द्रष्टा स्थितावधिमखो व्यतिरिक्त आस्से ॥ १५ ॥
यस्मिन् विरुद्धगतयो ह्यनिशं पतन्ति विद्यादयो विविधशक्तय आनुपूर्व्यात् ।
तद् ब्रह्म विश्वभवमेकमनन्तमाद्यमानन्दमात्रमविकारमहं प्रपद्ये ॥ १६ ॥
सत्याशिषो हि भगवंस्तव पादपद्ममाशीस्तथानुभजतः पुरुषार्थमूर्तेः ।
अप्येवमार्य ! भगवान् परिपाति दीनान् वाश्रेव वत्सकमनुग्रहकातरोऽस्मान् ॥ १७ ॥

मैत्रेय उवाच ॥

अथाभिष्टुत एवं वै सत्संकल्पेन धीमता ।
भृत्यानुरक्तो भगवान् प्रतिनन्द्येदमब्रवीत् ॥ १८ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

वेदाहं ते व्यवसितं हृदि राजन्यबालक ! ।
तत्प्रयच्छामि भद्रं ते दुरापमपि सुव्रत ! ॥ १९ ॥
नान्यैरधिष्ठितं भद्र ! यद्भ्राजिष्णु ध्रुवक्षिति ।
यत्र ग्रहर्क्षताराणां ज्योतिषां चक्रमाहितम् ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

नन्वेवं विद्वानपि त्वं किमित्यभिमानं वहस्यत आह । तिर्यगिति । तिर्यङ्नगादिभिः परिचितं व्याप्तं सन्तोऽसन्तश्च विशेषा यस्य महदादीन्यनेकानि कारणानि यस्य हे परम ! अज ! ते इदं स्थविष्ठं विराड्रूपं केवलं वेद्मि अतः परमीश्वरस्वरूपं न वेद्मि यत्र वादः शब्दव्यापारो नास्ति तद्ब्रह्मरूपं च न वेद्मि अतोऽभिमानो न निवर्तत इति भावः ॥ १३ ॥

तदेवं भगवदनुकंपया तद्रूपद्वयं ज्ञात्वेश्वररूपमनुवर्णयन् नमस्करोति । कल्पान्त एतदिति । एतत्त्रैलोक्यं यः पुमान् शेते स्वस्मिन्नेव दृक् न बहिर्यस्य योगनिद्रारूढत्वात् अनन्तसखः शेषसहायः तदङ्के शेषोत्संगे यस्य नाभिरेव सिन्धुः समुद्रस्तस्मिन् रोहतीति तथा तस्मिन् काञ्चनलोकपद्मस्य गर्भे कर्णिकायां द्युमांस्तेजस्वी ब्रह्मा भवति तं प्रणतोऽस्मीत्यर्थः ॥ १४ ॥

ननु ममापि स्वापाद्यवस्थावत्त्वे कोजीवाद्विशेष इत्यत आह । त्वं तु व्यतिरिक्तो जीवविलक्षण आस्से तिष्ठसि वैलक्षण्यमेवाह त्वं तु नित्यमुक्तो जीवस्तु त्वत्प्रसादान्मुच्यते । त्वं परिशुद्धः सतु मलिनः त्वं विबुद्धः सर्वज्ञः । सतु अज्ञः त्वं आत्मा सतु जडः त्वं कूटस्थः सतु विकारी त्वमादिपुरुषः सतु आदिमान् त्वंतु भगवान् सतु अनाढ्यः त्वं त्रयाणां गुणानामधीशः सतु परतन्त्रः । कुत एतद्वैलक्षण्यं यद्यतः बुद्ध्यवस्थितिं बुद्धेस्तां तामवस्थां अखण्डितया स्वदृष्ट्या चिच्छक्त्या द्रष्टा पश्यसि त्वमेवेति तृन्प्रत्ययान्तम् । अतो बुद्ध्यवस्थितमित्यत्र षष्ठ्यभावः तथाभूत एव त्वं स्थितौ पालने अधिमखः यज्ञाधिष्ठाता श्रीविष्णुः ॥ १५ ॥

तमेव ब्रह्मरूपेण ज्ञातं नमस्करोति । यस्मिन्निति । यस्मिन्नकस्माद्वुद्भवन्ति विश्वस्य भवो यस्मात् एकमखण्डमाद्यमनादि ॥ १६ ॥

सकामभजनादपि मोक्षमाशासान आह हे भगवन् ! पुरुषार्थः परमानन्दः स एव मूर्तिर्यस्य तव पादपद्मं आशिषो राज्यादेः सकाशात् सत्या आशीः परमार्थफलं हि निश्चितं कस्य तथा तेन प्रकारेण त्वमेव पुरुषार्थ इत्येवं निष्कामतया अनुभजतः यद्यप्येवं तथापि हे अर्य स्वामिन् ! दीनान् सकामानप्यस्मान् भगवान् भवान् परिपाति संसारभयाद्रक्षत्येव यतः अनुग्रहे हिताचरणे कातरः परवशः वाश्रा नवसूता धेनुर्वत्सं क्षीरं पाययति वृकादिभ्यो रक्षति च तद्वत् ॥ १७—१८ ॥

व्यवसितं सङ्कल्पितम् ॥ १९ ॥

तत्प्रयच्छामीत्युक्तं किं तदित्यपेक्षायामाह । नान्यैरिति सार्द्धाभ्याम् । हे भद्र ! ध्रुवक्षितिर्निवासो यस्मिन् तस्मिन् आहितमर्पितम् ॥ २० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

संकल्परूपज्ञानेन द्रष्टा साक्षात्कर्त्तासि कृत्स्नस्य जगतः सर्वदेशकालावस्थास्वनिष्टनिरसनेष्टप्रापणात्मकपरिपालनोपयोग्यसंकुचितस्वसंकल्परूपज्ञानाश्रयोऽसीत्यर्थः स्थितावभिमजव्यतिरिक्त इत्यपि पाठः तत्र अजः प्रकृतिपुरुषगतस्वरूपान्यथाभाव स्वभावान्यथाभावरूपोत्पत्त्यादिरहितः अतएव व्यतिरिक्तः प्रकृतिपुरुषाभ्यां विलक्षणः स्थितावधि व्यवस्थितावधि मत्स्यावतरपर्यन्तं वा यत्त्वं जगत्सर्वमखण्डितज्ञानेन साक्षात्कुर्वन् आत्मेत्यर्थः एवं त्वं नित्यमुक्तः व्याप्यवस्तु गतदोषास्पृष्टः अनेनाचिद्व्यावृत्तिः अचिद्द्रव्यंहि अव्यक्तमहदादिकं स्वकार्येषु पृथिव्यादिषु व्याप्तं तद्गतदोषैः स्पृष्टम् एवं जीवव्यावृत्तिश्च जीवोऽपि देवादिशरीरेषु व्याप्तः परमार्थतस्तद्गतदोषैरस्पृष्टोऽप्यहं ममाभिमानाभ्यां क्लिश्यतीति न नित्यमुक्तः त्वंतु नित्यमुक्त इति भावः तत्र हेतुः विशुद्धः अकर्मवश्यः नित्यमुक्तशब्दात्परस्य सुपोलोप आर्षः कर्मधारयोवा विशुद्धत्वे हेतुः परिशुद्धः असंकुचितज्ञानः जीवोहिकर्मायत्तसंकोचविकासभाग् भाव रूपज्ञानाश्रयो न परिशुद्धः इति भावः तत्र हेतुः कूटस्थः निर्विकारः स्वरूपतः स्वभावतोऽपि निर्विकारस्त्वं जीवस्तु स्वभावतो विकारी ननु नित्यमुक्तत्वपरिशुद्धत्वाविशुद्धत्वानि मुक्तेषु नित्यसिद्धेषुचातिव्याप्तानि तत्राह । आत्मा तेष्वन्तःप्रविश्य धारकः नचात्मत्वमप्यतिप्रसक्तमतउक्तमादिपुरुषो मखाद्य अधीश इति आदिपुरुष इति कर्मधारयः आदिशब्दश्च कारणवाची कारणंहि कार्यस्यादिः जगत्कारणभूतः पुरुष इत्यर्थः जगत्कारणत्वञ्च न मुक्तेषूपपन्नं "जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्चेति,, मुक्तेषु जगद्व्यापाराभावस्य सूत्रितत्वात् भगवच्छब्देन समग्रषाड्गुण्यपरिपूर्णत्वमुच्यते तदप्यतिप्रसक्तमेव अधीशः त्रयाणां सत्त्वरजस्तमसां तत्परिणामरूपाणां त्रयाणां लोकानां वा अधीशः इदमप्यनतिप्रसक्तमेवेति त्रिविधचेतनव्यावृत्तिः ॥ १५ ॥

ननु कथमचेतनेषु चेतनेषु चावस्थितस्यापि तद्गतदोषास्पर्शः तत्र कर्मवश्यत्वानुपपत्तिः पुण्यपुण्यसजातीयचेष्टितानि कुर्वतस्तद्वश्यत्वानुपपत्तेरित्यत्राह । यस्मिन्निति। विरुद्धमतयः विरुद्धामतिर्यासु ताः आश्रयान्तरेषु सामानाधिकरण्यानर्हा विद्यादयो ज्ञानादयः विविधाः शक्तयः आनुपूर्व्याक्रमेण यस्मिन् पतन्त्याविर्भवन्ति शक्तिर्हिकार्योपयोग्यपृथक्सिद्धविशेषणं तत्र सृष्टि स्थित्यन्तःप्रवेशनियमनसंहारादीनां क्रमिकत्वेन पौर्वापर्यात्तदुपयुक्तशक्तीनामपि तद्द्वारा पौर्वापर्यमत्रविवक्षितं सर्वदा सर्वशक्तेस्तस्य क्रमेण शक्त्याश्रयत्वायोगात् एवंच सर्वशक्तेस्तस्य सर्वमुक्तमुपपन्नमिति भावः उक्ताकारं ब्रह्म जगत्कारणत्वेन लक्षणेन लक्षयन् संग्रहेण तत्स्वरूपमपि शोधयन् शरणं व्रजति। तदिति। तद्ब्रह्म विश्वभवमेकमित्यनेन "यतोवा इमानि भूतानीति,, वाक्यं स्मारितम् अविकारमानन्दमात्रमनन्तमिति पदत्रयेण "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति,, वाक्यं स्मारितं तत्राहि जन्मादिवाक्ये जगत्कारणत्वेनोपलक्षितस्य ब्रह्मणः स्वरूपं सत्यादिवाक्येशोधितम् एवमत्रापि तथाहि विद्यादयोविविधशक्तय इत्यनेन सृष्ट्याद्युपयुक्ताः परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रियाचेत्युक्तशक्तीनामभिधानेन जगज्जन्मादयोऽप्युपस्थापिताः सर्व शक्तिमत्त्वेन प्रसिद्धं ब्रह्म यस्मिन्निति यच्छब्देनानूद्योपस्थितानां जन्मादीनां लक्षणत्वमुच्यते विश्वभवामिति भवत्यस्मादिति भवं विश्वस्य भवं विश्वभवं विश्वोत्पत्तिकारणमित्यर्थः एकशब्देनोपादानत्वं-निमित्तत्वंस्थितिसंहारकारणत्वं चैकस्यैवेति विवक्षितं तद्ब्रह्मेत्यनेन अधीहि भगवो ब्रह्मेत्युपक्रमे पृष्टस्य प्रतिवचनत्वसमर्थकं तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति वाक्यं स्मारितम् एवं जगत्कारणत्वेनोपलक्षितं ब्रह्म स्वरूपतोलक्षयति। अविकारमिति। अनेन सत्यपदं स्मारितं तेन हि सततपरिणामिनोऽचेतनात्तत्संसृष्टाच्चेतनाच्च वैलक्षण्यमुक्तम् एवमत्राप्यविकारपदेन आनन्दमात्रं मात्रचा कापि जडत्वव्यावृत्तिः अनेन ज्ञानपदं स्मारितम् अनुकूलज्ञानमेवहि आनन्दः श्रौतस्यापि ज्ञानपदस्यानन्दरूपज्ञानपर्यवसानतद्योतनायानन्दशब्दः प्रयुक्तः अनेनानन्दपदेन नित्यासंकुचितानुकूलज्ञानाश्रयत्वं विवक्षितं तेन मुक्तचेतनव्यावृत्तिः तेहिवद्धदशायां संकुचितज्ञानत्वेन न नित्यासंकुचितज्ञाना अनन्तपदेन देशकालवस्तुपरिच्छेद राहित्यं विवक्षितं अनेन नित्यसिद्धव्यावृत्तिः तेषां स्वरूपस्याणुपरिमाणत्वेनानन्तत्वाभावात् तत्र देशपरिच्छेदोनाम इदमत्र नभवतीति कालपरिच्छेदोनाम इदमिदानीं न भवतीति एवं रूपः एतद्द्वयरहितं वस्तुपरिच्छेदोनाम सर्ववस्तुसामानाधिकरण्यार्हत्वम् एवं भूतं ब्रह्माहं प्रपद्ये शरणं गतोऽस्मि ॥ १६ ॥

एवं ब्रह्मस्वरूपगुणान् विशोध्य तं प्रपद्य तद्भजनस्य फलाविनाभूतत्वमाविष्कुर्वन् वात्सल्यनिधेस्तस्याभिमतार्थादप्यतिशयितपुरुषार्थप्रदत्वमाह। सत्याशिषइति। हेभगवन्! सत्याशिषः आशिषः सत्याः क्रियन्ते ये न स सत्याशीः तस्य पुरुषार्थमूर्तेः स्वयं पुरुषार्थभूतस्वरूपस्य तव पादपद्मं यथा आशीः तथा इच्छानुरूपमित्यर्थः अनुभजतोऽतएव दीनान् त्रिवर्गनिष्ठानप्येवंभूतान् स्मान् अनुग्रहकातरः अनुग्रहैकविवशः भगवान् षाड्गुण्यपरिपूर्णः भवान् वत्सकं स्वार्थकः वत्सेव नवप्रसूताधेनुरिव हे आर्य स्वामिन्! परिपाति अभिमतप्रदानेन परिपाति परीत्युपसर्गेण सर्वतः पाति संसारभयाच्च पातीत्ययमर्थो विवक्षितः ॥ १७ ॥

स्तुतिमुपसंहरति। अथेति। सत्संकल्पेन दृढसंकल्पेन धीमता ध्रुवेणैवमभिष्टुतः स्तुतः भक्तवत्सलः [illegible] निरतिशयप्रीतिमान् भगवान्प्रति सद्यस्तुतिमिति शेषः इदं वक्ष्यमाणमब्रवीत्॥१८॥

उक्तमेवाह। वेदेति। हे राजन्यबालक! ते त्वया हृदि व्यवसितम् अभि मतविषयत्वेन निश्चितमहं वेद जानामि ते त्वया व्यवसितमिम रैर्दुरापं दुर्लभमपि हे सुव्रत! ते तुभ्यं प्रयच्छामि ददामि ॥ १९ ॥

व्यवसितमेव प्रपञ्चयति। नान्यैरिति। सार्द्धद्वयेन हेभद्र! ध्रुव! ध्रुवा शाश्वती स्थितिर्वासोयस्मिन् भ्राजिष्णु दीप्तिमत् अन्यैरनधिष्ठितं यत्र स्थाने ज्योतिषां ज्योतीरूपाणां ग्रहादीनां चक्रमाहित मर्पितम् ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली

ब्रह्मादीनामपि त्वत्प्रसादात् ऋते त्वद्रूपदर्शनमसुकरं किमुत मादृशानामिति भावेनाह। तिर्यङ् नेति। हेअज! अशेषं सर्वावयवोपपन्नं महदादि महत्तत्त्वमादिर्यस्य तत्तथोक्तं सता पृथिव्यादिभूतत्रयेणासता वाय्वादिभूतत्रयेण विशेषोयस्य तत्तथोक्तं स्थविष्ठं स्थूलतमं तिर्यगादिभिर्विरचितं ब्रह्माण्डाख्यं रूपं वेद्मि हेपरम! अतः स्थूलात्परं सूक्ष्मं रूपं नवेद्मि अत्र हेतुगर्भविशेषणमाह। यत्रेति। वाच इत्युपलक्षणं वेदाभिमानिनो लक्ष्म्यादयोयत्र यद्विषयज्ञाने त्वमोभवन्ति किमुक्तं भवति लक्ष्मी ब्रह्माद्या अनुदिनं पश्यन्तोऽपि किञ्चिदनन्तत्वेन जानन्ति किन्त्विदं तदुक्तम् "पश्यमानोऽपि तु दर्शनं वेद्मि

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ।

कथंचन । वेत्ति किंचित्प्रसादेन हरेरथगुरोस्तथा । द्वेवावब्रह्मणोरूपे मूर्तं चैवा मूर्तं चयत्तोवाचांनिवर्ततेअप्राप्य मनसा सह इत्यादि श्रुतेः ॥ १३ ॥

सृष्टिसंहारकर्त्रोर्ब्रह्मरुद्रयोर्लोकहद्गतां विष्णुसमत्वशङ्कां निवर्तयितुमाह । कल्पान्ते इति । अनन्तः सखा यस्य स तथोक्तः स्वदृक् स्वयं प्रकाशः पुमान् कल्पान्ते एतदखिलं जगज्जठरेणोदरेण गृह्णन् संहरंस्तस्यानन्तस्याङ्के शेते यस्य नाभिसिन्धुरुहं नाभिसरसोजातं तदेव काञ्चनं सुवर्णवर्णं लोकात्मकं पद्मं तस्य गर्भे द्युमानानिद्युतिमान् ब्रह्मा जात इति शेषः अनेन रुद्रस्य संहर्तृत्वं ब्रह्मणः स्रष्टृत्वं च द्वारमात्र मिति ज्ञातव्यम् एवं विधमाहात्म्यस्य हरेस्त्वया किमुपाक्रियत इति तत्राह । भगवत इति ॥ १४ ॥

पङ्के प्रवर्तमानस्य पङ्कलेप इव सृष्ट्यादौ प्रयतमानस्य हरेरनित्यत्वं दोषबद्धत्वमशुद्धत्वं च स्यादित्याशङ्क्य योगिनोऽपि दुर्भगशरीरस्थस्य तद्गतदुःखाद्यनुभवो नास्ति किमुत नित्यस्य नित्यमुक्तस्य नित्यशुद्धस्यात एवाप्रतिहतबोधस्येति भावेनाह । त्वंनित्येति । किमेवंभूतः परिच्छिन्न इति नेत्याह । आत्मेति आततत्वादात्मा तर्हि तत्तत्पदार्थसंबन्धेन तत्तद्धर्माः संगम्यन्ते इत्यत उक्तं कूटस्थ इति षड्विकारशून्यः एवंविधः कोऽयमत्राह । आदिपुरुष इति । आदीत्युपलक्षणं जगत आदावन्ते च वर्तमानः पुरुषः पूर्णषड्गुणः श्रीनारायणः पूर्णषड्गुणत्वं स्पष्टमाह । भगवानिति । ऐश्वर्यस्य समग्रस्येति स्मृतेः कुतोऽस्य समग्रैश्वर्यमवगम्यत इत्यत उक्तं त्र्यधीश इति त्रयाणां लोकानां मुक्तामुक्तसंसारिणां वर्तमानादिकालानां वा जाग्रदाद्यवस्थानामृगादिवेदानां वा इत्यादित्रित्वसंख्यान्वितामधीशः इन्द्रादिव्यावृत्त्यर्थमधीश इत्युक्तं तमेव विशिनष्टि इति यद्यस्मात्तस्मादखण्डतया स्वबुद्ध्या स्वरूपज्ञानेन * वधिं संसारस्यावधिभूतं बुद्ध्यवस्थितं बुद्धौ स्थितं त्वां दृष्ट्वावस्थिता ये पुरुषास्तैः सहातोऽस्मात्प्रपञ्चाद्व्यतिरिक्तस्त्वमास्स इत्यन्वयः "वष्टिभागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयो„ रिति वचनादल्लोपः प्रामाणिकः ॥ १५ ॥

अघटितघटनशक्तिमत्त्वादयमेवाभीष्टसिद्धये प्रार्थनीय इत्याह । यस्मिन्निति । विरुद्धगतयो लोके विरुद्धविषया विद्यादयो विविधशक्तयो स्थूलत्वमणुत्वह्रस्वत्वमित्यादयो यस्मिन् हरावनिशं पतन्ति वर्तन्ते तत्र प्रमाणमाह आनुपूर्व्येति "आनुपूर्वी श्रुतिश्चैव त्रयीचाम्नाय उच्यते„ इत्यभिधानात् विचित्रशक्तिः पुरुषः पुराणः अस्थूलमनण्वह्रस्वमित्यादिकया श्रुत्या सिद्धमित्यर्थः अहं तद्ब्रह्म शरणं प्रपद्य इत्यन्वयः जगत्कारणमेव ब्रह्मात्र विवक्षितं न जीव इति भावेनाह । विश्वभवमिति । विश्वस्य भव उत्पत्तिर्यस्मात्तत्तथा नैतल्लक्षणं परमाणुष्वतिव्याप्तमित्याह । एकमिति । परमाणूनामनेकत्वादिदमेव मुख्यकारणमित्यर्थः कारणत्वं मृद्वन्नेत्याह । अविश्वमिति । जगतोऽन्यत् अनन्तमितिपाठे जीवाश्रितं कर्मकारणमस्त्वित्याशङ्क्य कर्मणः क्षणभङ्गुरत्वेनानित्यत्वादचेतनत्वाच्च कारणत्वानुपपत्तिरित्यर्थः विश्वस्याद्यन्तवत्त्वेनानित्यत्वादस्य तदभावात्कारणत्वं युक्तमित्याह । आद्यमिति । आद्यमित्युपलक्षणं विश्वस्यादावन्ते च भवतीति अनाद्यनन्तत्वं प्रधानस्यास्तीत्यत उक्तमानन्दमात्रमिति इतोऽपि प्रधानस्य कारणत्वमनुपपन्नमित्याह । अविकारमिति ॥ १६ ॥

इतरदेवतानुग्रहात्त्वदनुग्रह एवाभीष्टफलप्राप्तिहेतुरित्याह सत्याशिष इति । पुरुषार्थमूर्तेरानंदानुभवरूपस्य तव पादमूलमनुभजतः पुरुषस्याशिषः आचार्यशिष्टाः सत्याशिषो यथार्थशुभफलप्रदा ह्येव * एवमपि तथापि आर्यपूज्यः अनुग्रहकातरो भवान् दीनानस्मान्विशिष्यान्विशिष्ट(२)फलप्राप्तये पुनः वास्त्रेव नवप्रसूता गौरिव वत्सं परिपातीत्यन्वयः वास्त्रेव विद्युन्मिमाति वत्सं न मातासिषक्तीति श्रुतिः ॥ १७ ॥

सत्संकल्पेन सत्सत्येऽभ्यर्हिते श्रेष्ठ साधीयसि भवत्यपीति यादवः ॥ १८ ॥

भूयसां महतां योगिनामपि दुरापमित्यनेनायोग्यानामेव दुष्प्रापं न तु योग्यानां तेषां साधनसामग्र्याः सुलभत्वादित्यर्थः सूच्यत इत्युत्तरग्रंथेन ज्ञायत इति भावेन विशिनष्टि । नान्यैरिति । ध्रुवा नित्या क्षितिर्निवासो यस्मिंस्तत्तथोक्तं मेढीति तिलपीडोलूखले कल्पलयेऽपि लयो नास्तीत्याशयेनाह । स्थास्न्विति । अनेन ध्रुवक्षितीत्यस्यार्थविशेषो दर्शितः पुरस्तादग्रे धर्मादयो यत्स्थानं प्रदक्षिणी कृत्य चरन्ति तत्तुभ्यं दास्यामीत्यन्वयः वनौकसो वानप्रस्थाः ॥ १९-२०-२१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

अथ तथा कस्मादाविर्भूतं श्रीभगवन्तमनुभूय निजपूर्वावस्थामनुशोचति । तिर्यगिति । न वेद्मि वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वेति विधानात् एतावन्तं काल नावेदिषमित्यर्थः । येनान्यथासङ्कल्प्य तवाराधनं कृतमिति भावः । यथा विराड् रूपे सत्यत्वासत्यत्वविचारमयोवादस्तथा यत्र नास्तीति प्रौढिवचनम् ॥ १३ ॥

तदेतद्दृश्यमान परमस्वरूपमेव सर्वाश्रयत्वेन प्रतिपादयति । कल्पान्त इति ॥ १४ ॥

ननु रूपित्वे सति विराड् व्यष्टि रूपि रूपेभ्यः प्रपञ्चेभ्यो मम को विशेषः येन रूपस्यापि वैलक्षण्यं हेतुत्वेन तर्क्यते तत्राह । त्वं नित्यमुक्तः अविद्याकर्माजनितरूपत्वात् परिशुद्धः शुद्धसत्त्वात्मकरूपत्वात् विबुद्धः तत एव स्वरूपसिद्धज्ञानस्यानावरणात् प्रत्युतोल्लासात् । आत्मा स्वरूपाभिन्नत्वात् कूटस्थ एक रूपतया कालव्यापी । सदातमः सर्वरूपत्वात् आदिपुरुषः आदित एव पुरुषाकारः स्वभावसिद्धत्वात् । भगवान् पूर्णशक्त्याश्रयः वस्तुलक्षणत्वात् । अधीशः त्रिगुणशक्तेर्नियामकः तदतिरिक्त स्वरूपशक्त्यात्मकरूपत्वात् तस्मात्तव रूपस्य च प्रकृत्यतीत शक्तिमयत्वादेकात्मकत्वेनान्याभ्यां रूपि रूपाभ्यां विशेष एव तदतीत शक्तिमयत्वमेव योजयति । यदिति ॥ १५ ॥

तदुभयशक्तियुक्तित्वाच्च तव नायुक्तं । सर्वशक्तित्वात् विरुद्धशक्तिनिधानमेव हि त्वमित्याह । यस्मिन्निति । आनुपूर्व्यात् स्वस्ववर्गे उत्तममध्यमकनिष्ठभावेन वर्तमाना विविधशक्तयः प्रायः परस्परं विरुद्धगतयोऽपि यस्मिन् यदाश्रित्याऽनिशं पतन्ति प्रवर्तन्ते स्वस्वव्यापारं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥

तस्मात्त्वद्रूपस्य स्वरूपपूर्णपरमानन्दरूपत्वात् परमपुरुषार्थः त्वमेवेति साधूक्तं या निर्वृतिरित्यादिकमित्याह । सत्येति । आशि-

---

* स्थितावधिमित्येकपदभ्रान्तिनिरासायतात्पर्यानुसारेणायोजयति वधिमिति तेनस्थिता वधिमितिपदद्वयंसूचितं । स्थिताइत्यस्याऽस्थिताइत्यर्थः । वधिमित्यस्यावधिभूतमित्यर्थः । अल्लोपप्रमाणं वष्टीति ॥ दी०

* आचार्यशिक्षयैवास्माकमाशिषोभवंतितथापीत्यर्थः । दी०

(२) आचार्योपदेशाजन्यफलादधिकफलप्राप्तये ।

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

इयेति चितसुखः । हे अर्य्येति । अर्य्यः स्वामिवैश्ययोरिति निपातात् ह्रस्वादिरेवायम् ॥ १७ ॥

भद्रन्त इति पदं त्रिभुवनोत्कृष्टं जिगीषोः साधु वर्त्म मे इति प्राचीनसङ्कल्पानुरूपमपि लभमानस्य ते दुरापं मत्पदप्राप्त्या ततो वैशिष्ट्येन भद्रमेव भविष्यतीति शुभाशीर्वादाभिप्रायः । तत् प्रयच्छामि तथान्यैर्दुरापमपि प्रयच्छामीत्यन्वयः ॥ १८ ॥

नान्यैरिति सार्द्धकम् ॥ १९ ॥

कल्पवासिनां दैनन्दिनप्रलयपर्य्यन्तस्थायिनामपि परस्तात् स्थास्नु मेध्यामिति क्वचित् पाठः ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

नन्वेवं चेज्जानासि तर्हि मत्पित्रादिप्राप्तेभ्योऽप्युत्कृष्टं पदं साधयानीति सङ्कल्प्य किमिति तद्भजनमकार्षीः तत्राह तिर्य्यगादिभिः परिचितं व्याप्तं सन्तोऽसन्तश्च विशेषा यस्य तत् महदादीन्यनेकानि कारणानि यस्य स्थविष्ठं विराड्रूपमेव तवाहं वेद्मि वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वेति एतावन्तं कालमवेदिषमित्यर्थः । अतः स्थविष्ठात् परमेतदप्राकृतं चिदानन्दघनं तव स्वरूपं हे परम ! नावेदिषं यत्र वादः शब्दव्यापारो नास्ति तद्ब्रह्म स्वरूपञ्च नावेदिषं अतएव बालत्वेनाज्ञत्वात्तथा दुर्भावनामकरवं साम्प्रतन्तु त्वदीय कम्बुस्पर्शं प्राप्य सर्व्वमेव वेदार्थमज्ञासिषमत एवं श्रीमच्चरणेषु निवेदयामीति भावः ॥ १३ ॥

ननु मां जानासि चेत् त्वामहं परीक्षिष्ये कथय कोऽहमिति तत्राह । कल्पान्त इति त्रिभिः । स्वस्मिन्नेव दृक् नतु बहिर्य्यस्य योगनिद्रारूढत्वात् तस्यानन्तस्य शेषस्याङ्के उत्सङ्गे शेते । यस्य नाभिसिन्धुरुहे नाभिकमले आगन्तुकं काञ्चनवर्णं लोकात्मकं यत् पद्मं तस्य गर्भे कर्णिकायां द्युमांस्तेजस्वी ब्रह्मा भवति तस्मै तं त्वां प्रसादयितुं नतोऽस्मि केवलं नतु परिचरितुं किमपि शक्नोमीति भावः ॥ १४ ॥

ननु ममापि शयनाद्यवस्थावत्त्वे को जीवाद्विशेषस्तत्राह । यद्यतस्त्वं नित्यमुक्तः जीवस्तु त्वत्प्रसादान्मुच्यते त्वं परिशुद्धः सच मलिनः त्वं विबुद्धः सर्वज्ञः सत्वल्पज्ञः त्वमात्मा सतु देहाध्यासी जडः । त्वं कूटस्थो निर्विकारः सतु विकारी । यद्वा । त्वं कूटस्थ एकरूपतया कालव्यापी सतु नानारूपतयैव । त्वमादिः कारणं पुरुषः पुरुषाकारश्च सतु न कारणं स्त्री पुंनपुंसकाकारश्च त्वं भगवान् सतु भगहीनः । त्वं त्र्यधीशः सतु त्रिगुणाधीनः । त्वं बुद्ध्यवस्थिति जीवस्य बुद्धेरवस्थां स्वापादिकमखण्डितया स्वदृष्ट्या चिच्छक्त्या साक्षित्वेन द्रष्टा सतु बुद्ध्यवस्थाभिः खण्डितदृष्टिः त्वं स्थितौ सर्वजगत्पालने कर्मपयास्से सतु स्वपालनेऽप्यसमर्थः त्वमधिमखः मखादि कर्माधिष्ठाता सतु मखादिकर्माधीनः अतस्त्वं तस्माद्व्यतिरिक्त एवासूसे तव योगनिद्रादिकन्तु चिच्छक्तेर्विलास इति जानाम्येवेति भावः ॥ १५ ॥

सविशेषं भगवत्स्वरूपमुक्त्वा निर्विशेषं ब्रह्म स्वरूपमाह । यस्मिन्निति । निर्विकारं केवलमानन्दमात्रमेव । नित्यचिदात्मकनाना विशेष ग्रहणा समर्थानां दूरस्थानां केवल शान्तानां भक्तिमिश्रज्ञानदृष्ट्या भातं तद्ब्रह्म त्वन्माहम स्वरूपं प्रपद्ये यस्मिन् निःशक्तिकत्वेन प्रतीतेऽपि विद्यादयो विविधशक्तयोऽनिशं स्थिता आनुपूर्व्या न पतन्ति प्रतीता भवन्ति । अतएव त्वं भक्तितारतम्येन सामीप्य तारतम्यवतां विशेष तारतम्य ग्रहणा समर्थानां भक्तिमिश्रज्ञानिष्य: किञ्चिदधिकभक्तिमतां प्रथमं विद्याशक्तिमानात्मेति भासि ततोऽप्यधिकभक्तिमतां मायाशक्तिमान् पुरुषो जगत्कारणमिति अतएव विश्वभवमिति विशेषणं ततः सम्पूर्णभक्तिदृष्ट्या ऐश्वर्याद्यनन्तशक्तिमान् भगवानिति तत्राप्यतिप्रविष्टधियां लीलालावण्यकलाकुतूहलवैदग्धी महोदधिरिति त्वमनुभवगोचरी भवसि । यथा नगरस्यातिदूरस्थजना विशेषमनुपलभमाना इदमग्रे स्थितं वस्तुमात्रमिति तदेव पश्यन्ति अनतिदूरस्था वृक्षषण्डमिति । समीपस्थास्तु विविधनिष्कुटाट्टपुरगोपुर गृहध्वजपताकादियुक्तं नगरमिति तत्र प्रविष्टास्तु विचित्र तडाग रथ्या विपणि शृंगाटकाजिरनृत्यगीतवादित्रादिसकलसुखास्पदमित्यनुभवन्ति । यथाहुः प्राज्ञोऽपि चयस्त्विषामित्यवधारितं पुरा ततः शरीरीति विभाविताकृतिम् । विभूर्विभक्तावयवं पुमानिति क्रमादमुं नारद इत्यबोधि स इति । शक्तयः कीदृश्य विरुद्धगतयः इति विद्याविद्ययोः सर्गसंहारयोर्जन्मवत्त्वाजत्वयोरनीहत्व सलीलत्वयोरात्मारामत्वभक्तवात्सल्ययोर्विरोधेऽपि तत्तच्छक्तीनामतर्क्यैव त्वयि नित्या स्थितिरेव ॥ १६ ॥

ननु भो बालक ! सत्यमेव त्वं मत्स्वरूपं जानास्येव किन्तु तव साम्प्रतिकनिष्कामत्वेऽपि यथा पूर्वसंकल्पमेव फलमहं दास्यामि गृहाणेति तत्र स्वस्याज्ञत्वं विवृण्वन् प्रेममाधुर्यमाशासान आह सत्येति । हे भगवंस्तव पादपद्ममेव आशिषो राज्यादेः सकाशात् सत्या आशीः परमार्थफलं ! कस्य तथा तेन प्रकारेण त्वमेव पुरुषार्थमूर्त्तिरित्येवं निष्कामतया अन्वनुभजतः एवमपि दीनानस्मान् कृतसकामभजनानपि परिपाति निष्कामप्राप्यपादपद्मकिञ्चिन्माधुर्यदानेनेत्यर्थः तत्र हेतुः । अनुग्रहकातरः बालत्वाद्यद्यप्ययं मच्छुद्धभक्तिं न जानाति तदपि तत्फलस्वमाधुर्यमिममास्वादयामीति बुद्ध्येत्यर्थः । वाश्रा धेनुर्यथा वत्सकमज्ञं स्वमभजन्तमपि दुग्धं पाययति वृकादिभ्यो रक्षति च तद्वन्मां स्वचरणभक्तिमाधुर्यमास्वादयतु सकामत्वादिभ्यो भक्तिविघ्नेभ्यो रक्षतु चेति भावः ॥१७—१८॥

राजन्यबालकोऽयं तवैश्वर्यस्पृहा स्वाभाविक्येवेति तदहं प्रयच्छामीत्युक्ते तर्हि स्वप्रेमाणं न दास्यसीति कातरमुखं तमाश्वासयति भद्रन्ते इति मा चिन्तय प्रेमाणमपि प्रयच्छामीत्यपिकारार्थः ॥ १९ ॥

त्वया पूर्वं यथा प्रार्थितं पदं त्रिभुवनोत्कृष्टं जिगीषोः साधु वर्त्म मे ब्रूह्यस्मत्पितृभिर्ब्रह्मन्नन्यैरप्यनधिष्ठितमिति तदिदं स्थानं गृहाणेत्याह । नान्यैरिति ध्रुवा नित्या क्षितिर्निवासो यत्र तत् आहितमर्पितं धान्याक्रमणाय भ्राम्यमाणानां पशूनां बन्धन स्तम्भो मेढी यस्यां बलीवर्दसमूहवत् अवान्तरकल्पवासिनां परस्तान्महाकल्पपर्यन्तं स्थास्नु ततो महा प्रलये सति ध्रुवस्य महावैकुण्ठारोहणमिति केचित् ब्रह्माण्ड मध्यवर्त्तित्वेऽपि श्वेतद्वीप मथुरा द्वारकादीनामिव ध्रुवलोकस्यापि सुदुर्लभं यत् परमं पदं हरेरिति ततो गन्तासि मत्स्थानमिति आतिष्ठ जगतां वन्द्यं तद्विष्णोः परमं पदमिति ध्रुवस्य वैकुण्ठपदाधिरोहणमित्यादि प्रमाणेभ्यो भगवल्लोकत्वेन नित्यत्वान्महाकल्पवासिनामपि परस्तादित्यपरे ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

एवं भगवदनुग्रहेण प्राप्तज्ञानो यथाशक्ति स्तुत्वाथ कैमुतिकन्यायेन भगवन्तमियत्तान वच्छिन्नत्वेन स्तौति । तिर्यगिति। हे अज हे परम ! तिर्यगादिभिः परिचितं व्याप्तम् सन्तः स्थूलाः असन्तः सूक्ष्माश्च विशेषो विभोगो यस्मिन् तत् महदादिभिरवयवैरनेकं वहुभेदयुक्तम् स्थविष्ठं स्थूलं वैराजं ते रूपमपि यदिकात्स्न्र्येन नवेद्मि तर्हि यत्र सर्वकारणे सेश्वरनिरीश्वरादीनां वादः "सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य,,इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः शास्त्रैकवेद्यम् अतः स्थविष्ठात् परं रूपं न वेद्मीति किमुवक्तव्यमित्यर्थः यदुक्तम् अतः परमीश्वरं न वेद्मियत्र वादः शब्दव्यापारो नास्ति तद्ब्रह्मस्वरूपं च नवेद्मीति तत्र जगत्कारणादीश्वरादन्यस्य ब्रह्मणः सूत्रकारेणाप्रतिपादितत्वात् शब्दव्यापारवर्जितवस्त्वभावाच्च ॥ १३ ॥

एवमियत्तानवच्छिन्नत्वेन स्तुत्वाथ लोकत्रयप्रवेशस्थानत्वादिना स्तुवन्नमस्करोति कल्पान्त इति यः पुमान् पुरुषः एतज्जगज्जठरेण गृह्णन् उदरेनिवेश्यस्वदृष्टिः अनन्तसखस्तस्यैवाङ्के शेते यस्य च नाभिरेव सिंधुस्तस्मिन् रोहतीति तथा तस्मिन्नूकाञ्चनवदुज्वललोकपद्मस्य गर्भे मध्ये पुमान् ब्रह्माभवति तस्मै ॥ १४ ॥

अथ भोक्ता भोग्यं प्रेरितारंच मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतत् उभय व्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवदित्यादि श्रुति सूत्रसिद्धं विश्वभिन्नाभिन्नं भगवन्तं वर्णयन् शरणं व्रजातत्वामीति द्वाभ्याम् त्वं श्रुति प्रोक्तेषु त्रिविधेषु पदार्थेषु भोक्त्रादिषु अधीशः प्रेरयितृशब्दार्थः भोक्तृभोग्यविलक्षणस्वरूपस्तदुभयनियन्तेत्यर्थः तदुभयविलक्षणस्वरूपत्वमुपपादयति । नित्य मुक्तः परिशुद्धः विशुद्धः त्वं नित्यमुक्तेभ्योऽपि परिशुद्धोविशुद्धश्च किं पुनर्बद्धेभ्य इति जीवेभ्यो वैलक्षण्यमुक्तम् आत्मेति अनात्मवर्गात्कालादितोवैलक्षण्यमुक्तम् सर्वनियन्तृत्वमुपपादयति सर्वहेतुतया षाड्गुण्यनिधित्वेन च आदिपुरुषः सर्वहेतुः भगवान् षाड्गुण्यनिधिश्च सर्वज्ञत्वेन सर्वपालकत्वेन च सर्वविलक्षणत्वं सर्वनियंतृत्वंचाह बुद्ध्यावस्थाति अखंडितया देश काल वस्तुभिरप्रतिहतया स्वदृष्ट्या द्रष्टासाक्षात्पश्यति स्थितौ सर्वपालने अधिमखः यज्ञाधिष्ठातृतया वर्तसे एवं भूतो भवान् यत् येभ्यश्चेतनाचेतनेभ्यः अव्यतिरिक्तआस्ते तेभ्योभिन्नोऽप्यभिन्नआस्ते इत्यर्थः ॥ १५ ॥

ननु कथं भगवतः सर्वभिन्नाभिन्नत्वमित्यत्र हेतुमाह । यस्मिन्निति । यस्मिन् आधारे आधेय भूताः विरुद्धा आधारस्वरूपात्सर्वाधारत्वस्वायत्तत्वादि गुणयुक्तात् विलक्षणआधेयत्वपरायत्तत्वादिरूपा गतिर्येषां ते विरुद्धगतयो लोकाः अनेककोटि ब्रह्मांडानि आनुपूर्व्यात्सृष्टि संहारक्रमेण अनिशं पतन्ति इत्येवं सर्वाधारत्वेन सर्वभिन्नाभिन्नत्वं भगवतोदर्शितम् विद्याश्चेतनरूपाशक्तयः आदिना अचेतनरूपाः शक्तयश्चयस्मिन् पतंति इत्येवं भगवतः सर्वशक्तित्वेन सर्वभिन्नाभिन्नत्वं दर्शितम् विश्वभवं सर्वकारणमित्यनेन सर्वकारणत्वेन भगवतः सर्वभिन्नाभिन्नत्वं दर्शितम् श्रुत्यापि सर्वस्य ब्रह्मजत्वादिनैव ब्रह्माभिन्नत्वमुक्तं नतुस्वरूपैक्येन सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानितीति यत आद्यं सर्वं पूर्वं वर्ति सर्वोपादान भूतम् शक्तिपरिणामाभिप्रायेण स्वरूपतोऽविकारित्वमाह । अविकारमिति। सर्वदुःखरहितत्वमाह। आनन्दमात्रमिति। एवं भूतमेकमनेक चेतनाचेतनाश्रयम् ब्रह्म वासुदेवं प्रपद्ये इति संक्षेपार्थः ॥ १६ ॥

हे भगवन् ! पुरुषार्थः मुक्तगम्योयोऽर्थः स एव मूर्तिर्यस्य तस्य तवपादपद्ममेव आशिषः त्रिवर्गरूपात् इतरफलात् सत्या समीचीना आशीः फलम् कस्य तथात्र भगवत्पादपद्ममेव समीनं फलमित्येव दार्ढ्येनानुभजतः यद्यप्येवं तथापि दीनान् सकामिनः अस्मानपि भगवान् भवान् हे आर्य्य ! परिपातिपालितः सर्वतः भुक्तिदानेन संसाराद्भयदानेन चरक्षति यथा वत्सकं दुग्धदानेनवृकादिभयाच्च वास्रा धेनुः परिपाति तद्वत् ॥ १७ ॥ १८ ॥

व्यवासितं वाञ्छितम् ॥ १९ ॥

तदेव वर्णयति। सार्धद्वाभ्याम् नान्यैरिति हेभद्र ! ध्रुवाक्षितिः स्थितिर्यस्मिन् ज्योतिषां चक्रंशिशुमाराख्यं यत्राहितमर्पितम् ॥२०॥

भाषाटीका ॥

हे अज ! हे परम ! तिर्यक् पाक्षि सर्पादि देवता दैत्य मनुष्य इन से व्याप्त स्थूल सूक्ष्म तत्वों से युक्त महदादि अनेक भेदवाला आप का जो यह विराट्रूप है जिसको वेद वचन भी यथार्थ नहीं कह सकते हैं तिस रूपसे परे हम किसी को नहीं जानते हैं ॥ १३ ॥

कल्प के अन्त में इस सब जगत् को उदर में ग्रहण कर के स्वयं प्रकाश अनंत देव के सखापुरुषरूप आप शयन करते हो जिन के नाभिरूपी समुद्र मेसे पैदा होनेवाला सुवर्ण कमल के मध्ये मे तेजस्वी ब्रह्मा उत्पन्न हुआ तिन भगवान् आप के अर्थ नमस्कार है ॥ १४ ॥

आप नित्य मुक्त हो परिशुद्ध हो सर्वज्ञ हो व्यापक हो निर्विकार हो आदि पुरुष हो भगवान् हो तीनों गुणों के तीनों लोकों के ईश्वर हो जो कि बुद्धि के अवस्थों को अखंडित अपनी दृष्टि से देखते हो लोक रक्षा करने में यज्ञों के अधिष्ठाता हो और उस से अलग रहते हो ॥ १५ ॥

जिन आप के विषय में नाना प्रकार की विरुद्ध बुद्धि निरंतर उपस्थित होती रहती हैं जैसे निर्गुण सगुण इत्यादि विद्या अविद्या आदिक शक्ति भी क्रम से जिन में वर्त्तमान हैं सो जगत्के उत्पन्न करने वाले एक अनंत आद्य आनन्द मात्रस्वरूप निर्विकार आप को मैं शरण प्राप्त हूं ॥ १६ ॥

हे भगवन् ! हे आर्य ! पुरुषार्थ मूर्ति आप के पाद पद्म के भजने वाले लोगों को सत्य सब मनोरथ मिलते हैं तथापि आप उनके ऊपर बडी कृपा करके जैसे गऊ अपने बछरा की रक्षा करती हैं तैसे हम सब अति दीनजनों को रक्षा करते हो ॥ १७ ॥

मैत्रेयजी बोले इसप्रकार सुंदर संकल्प वाले बुद्धिमान् ध्रुव के स्तुति करने पर भक्तों पर कृपा करने वाले भगवान् संतुष्ट होकर ये वचन बोले ॥ १८ ॥

श्री भगवान् बोले हे राजपुत्र ! जो तुम्हारे मन में निश्चित है सो हम जानते हैं सो हे सुव्रत जो कष्ट से प्राप्त होने योग्य वस्तु सो भी तुमको हम देंगे तुम्हारा कल्याण होगा चिंता मत करो ॥ १९ ॥

हे भद्र जो किसी को नहीं प्राप्त हुआ है एक स्थान है निरन्तर रहने वाला है जहां पर ग्रह नक्षत्र तारों का चक्र स्थापित है ॥ २० ॥

मेढ्यां गोचक्रवत्स्थास्नु परस्तात्कल्पवासिनाम् ।
धर्मोऽग्निः कश्यपः शुक्रोमुनयो ये वनौकसः ।
चरन्ति दक्षिणीकृत्य भ्रमन्तो यत्सतारकाः ॥ २१ ॥
प्रस्थिते तु वनं पित्रा दत्त्वा गां धर्मसंश्रयः ।
षट्त्रिंशद्वर्षसाहस्रं रक्षिताऽव्याहतेन्द्रियः ॥ २२ ॥
त्वद्भ्रातर्युत्तमे नष्टे मृगयायां तु तन्मनाः
अन्वेषन्ती वनं माता दावाग्निं सा प्रवेक्ष्यति ॥ २३ ॥
इष्ट्वा मां यज्ञहृदयं यज्ञैः पुष्कलदक्षिणैः ।
भुक्त्वा चेहाशिषः सत्या अन्ते मां संस्मरिष्यसि ॥ २४ ॥
ततो गन्तासि मत्स्थानं सर्वलोकनमस्कृतम् ।
उपरिष्टादृषिभ्यस्त्वं यतो नावर्तते गतः ॥ २५ ॥

मैत्रेय उवाच

इत्यर्चितः स भगवानतिदिश्याऽऽत्मनः पदम् ।
बालस्य पश्यतो धाम स्वमगाद्गरुडध्वजः ॥ २६ ॥
सोऽपि संकल्पजं विष्णोः पादसेवोपसादितम् ।
प्राप्य संकल्पनिर्वाणं नातिप्रीतोऽभ्यगात्पुरम् ॥ २७ ॥

विदुर उवाच

सुदुर्लभं यत्परमं पदं हरेर्मायाविनस्तच्चरणार्चनार्जितम् ।
लब्ध्वा प्यसिद्धार्थमिवैकजन्मना कथं स्वमात्मानममन्यतार्थवित् ॥ २८ ॥

मैत्रेय उवाच

मातुः सपत्न्या वाग्बाणैर्हृदि विद्धस्तु तान् स्मरन् ।
नैच्छन्मुक्तिपतेर्मुक्तिं तस्मात्तापमुपेयिवान् ॥ २९ ॥

ध्रुव उवाच

समाधिना नैकभवेन यत्पदं विदुः सनन्दादय ऊर्ध्वरेतसः ।
मासैरहं षड्भिरमुष्य पादयोश्छायामुपेत्यापगतः पृथङ्मतिः ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

धान्याक्रमणाय भ्राम्यमाणानां पशूनां बन्धनस्तम्भो मेढी तस्यां बलीवर्दसमूहवत् अवान्तरकल्पवासिनां परस्तादपि स्थास्नु लोकत्रयनाशेऽप्यनश्वरम् धर्माग्न्यादयोनक्षत्ररूपाः वनौकसः सप्तर्षयोयत्प्रदक्षिणीकृत्य भ्रमन्तश्चरन्ति ॥ २१ ॥

एतच्च राज्यानन्तरं भविष्यतीत्याह । प्रस्थित इति । तुभ्यं पृथ्वीं दत्त्वा वनं प्रस्थिते भावे क्तः वनं प्रति दीर्घगमने कृते सति रक्षिता रक्षिष्यसि ॥ २२ ॥

त्वया असंकल्पितमपि मद्भक्तस्य तव द्रोहादेवं भविष्यतीत्याह । त्वद्भ्रातरीति । सा सुरुचिर्दावाग्निं प्रवेक्ष्यति ॥ २३ ॥

किंच इष्ट्वा माम् यज्ञोहृदयं प्रिया मूर्तिर्यस्य तम् ॥२४॥

यतः स्थानात् ॥ २५ ॥

आतादश्य दत्त्वा ॥ २६ ॥

संकल्पजं मनोरथम् पादसेवया प्रापितम् संकल्पस्य निर्वाणं समाप्तिर्यस्मात् ॥ २७ ॥

मायाविनः सकामस्य यत्सुदुर्लभं हरेः पदं तदेकेनैव जन्मना लब्ध्वाऽपि स्वमात्मानं मनोऽसिद्धार्थमप्राप्तमनोरथमिव कथममन्यत पुरुषार्थविदपि ॥ २८ ॥ २९ ॥

---

(१) यतिरिति क्रमसन्दर्भे विजयध्वजयो पाठः ।

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

तापमेवाह । समाधिनेति सार्धैः षड्भिः । नैके अनेके भवा यस्मिन् बहुजन्माऽभ्यस्तेनेत्यर्थः प्रणामस्तुत्यादिसमये गरुडाधिरूढस्य हरेः पादच्छायायां स्थितमात्मानं स्मरन्नाह । छायामुपेत्येति । पृथङ्मतिर्भेददृष्टिः सन् ह्याकष्टमिति भावः ॥ ३० ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामि विरचिता

दीपिन्याख्या दीपिका टिप्पणी ॥

यातु श्रीध्रुवस्य नक्षत्ररूपेण स्थितिः सा लोकहितार्थं वैकुण्ठस्थस्यैव तस्य प्रतिच्छविरेवमन्तव्या धर्मादयोऽपि पुच्छान्तस्थित ध्रुवस्य शिशुमाराकृतेर्नक्षत्रव्यूहस्यावयवस्था मन्तव्या इति ॥२१॥

पित्रा कर्त्रा प्रस्थिते प्रस्थाने कृते सति प्रस्थानं प्रस्थितमिति भावे क्तः प्रस्थानार्थकप्रस्थितशब्दस्य दीर्घगमनोऽर्थष्टीकाकृद्भिः कृतः अनद्यतनभविष्येऽर्थैर्हिरक्षितेति लुट् स चात्र नसंगच्छते तद्राज्याभिषेकस्य बहुदिनानन्तरभावित्वादत एव रक्षिष्यतीति लकारव्यत्ययेन व्याख्यातम् ॥ २२ ॥

असंकल्पितमपि समातुर्मरणमेवं मृगयादिप्रकारेण ॥२३॥

सत्याः राज्यस्य मदिच्छया स्वीकाराद्भोगानां च मदर्पितानामेव स्वीकारात् सत्यफलत्वेन सत्याः अन्ते षट्त्रिंशद्वर्षसहस्रान्ते ॥ २४ ॥

ततः स्मरणानन्तरं यतिः भक्त्यात्मकयत्नवान् ॥ २५ ॥

दत्त्वा वरत्वेनेति शेषः पश्यत इत्यनादरे षष्ठी स्वभक्तोत्कण्ठावर्द्धनार्थं पश्यन्तमपि तमुपेक्ष्येत्यर्थः ॥ २६ ॥

मनोरथस्य संकल्पजत्वेऽपि संकल्पातीतफलाधिक्यलाभात्संकल्पनिर्वाणमित्युक्तम् अत एव प्राक्तनराजसंकल्पस्य स्वकृतस्यानुतापेन नातिप्रीतइत्युक्तम् तस्य पूर्वोत्तरावस्थावत्त्वमुक्तं श्रीरसामृतसिन्धौ सक्षीणतद्भावः स्याच्छुद्धभक्त्यधिकारवान् यथेभः शौनकादिश्च ध्रुवस्स च चतुस्सन इति ॥ २७ ॥

तदेव विदुरप्रश्नेनाभिव्यनक्ति सुदुर्लभमिति पुरुषार्थविदपि सारासारविवेक्यपि इति तस्य किंभगवद्धाम्न्यप्यनित्यत्व भ्रान्ति र्जातेत्यभिप्रायेण प्रश्नः ॥ २८ ॥

तस्य तुच्छराज्येच्छासंकल्प एवानुतापस्समजनिनतुधाम्नोऽनित्य बुद्ध्येत्युत्तरमाह । मातुरिति । मुक्तिं विष्णवङ्घ्रिलाभरूपां यथोक्तं पाद्मोत्तरखण्डे विष्णोरनुचरत्वंहिमोचमाहुर्मनीषिणइति प्रथमेऽपि येनापवर्गाख्यमदभ्रबुद्धिर्लेभेखगेन्द्रध्वजपादपद्ममिति ॥ २९ ॥

यद्यपि देवानां छाया नास्तीति प्रसिद्धिस्तथापि ध्रुवप्रियस्यावतारत्वादवतारस्य च प्रपञ्चावतरणरूपत्वात् प्रपञ्चानुकरणे रामकृष्णाद्यवतारेष्वपि छायायाः प्रसिद्धिरेवेति नान्यथा व्याख्यातम् भेददृष्टिः शत्रुमित्रादिविषयज्ञानवान् ॥ ३० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका

धान्याक्रमणाय भ्राम्यमाणानां पशूनां बन्धनस्तम्भोमेढिः तस्यां गोचक्रबद्धलीवर्दसमूहवन्निहितमित्यर्थः कल्पवासिनामवांतरकल्प वासिनां परस्तादुपरिस्थास्तु लोकत्रयनाशेऽप्यनश्वरं धर्माग्न्यादयो नक्षत्ररूपाः वनौकसोमुनयः सप्तर्षयः यत्प्रदक्षिणीकृत्य भ्रमन्तश्च रन्ति ॥ २१ ॥

तत्स्थानं राज्यादनन्तरंप्राप्स्यसीत्याह । प्रस्थितइति । तुभ्यं गां पृथिवीं दत्त्वा पित्रा उत्तानपादेन वनंप्रस्थितेइति भावेक्तः वनंप्रति गमने सति धर्मसंश्रयः वर्णाश्रमधर्मपरिपालकः भवान् षट्त्रिंशद्वर्षसाहस्रं वर्षाणां सहस्राणि ततः समाहारेद्विगुः अव्याहतेन्द्रियः अविहतेन्द्रियः रक्षिता रक्षिष्यति गामित्यनुषङ्गः ॥ २२ ॥

त्वयासंकल्पितमपिमद्भक्ते त्वयिद्रोहादेवं भविष्यतीत्याहै केन त्वद्भ्रातरीति उत्तमाख्येत्वद्भ्रातरि मृगयायां नष्टे सति तस्मिन्नुत्तमे मनोयस्याः सा माता सुरुचिः वनं प्रविश्य दावाग्निं प्रवेक्ष्यति ॥ २३ ॥

किंच यज्ञहृदयं यज्ञस्य हृदयं तात्पर्यभूमिं यज्ञाराध्यमित्यर्थः मां यज्ञानां प्रभुं पुष्कलदक्षिणैराराध्य इहराज्येसत्याः दृढसंकल्पजाः आशिषः इच्छाविषयान् भुक्त्वा अनुभूय अन्तेभोगानन्तरं मामनुस्मरिष्यसि ॥ २४ ॥

ततः सर्वैर्लोकैः सप्तर्षिपर्य्यन्तैः नमस्कृतं मत्स्थानं मदनुग्रहा लब्धं स्थानं गन्तासि प्राप्स्यसि स्थानं त्रिशिरनष्टि सप्तर्षिभ्यउपरि ष्टात्स्थितं यातिः मनः प्रयतनशीलः गत्वायतः स्थानात्पुनर्ना वर्त्तते नार्वागवरोहति अपितु ततोवैकुण्ठमेवयातीत्यर्थः ॥ २५ ॥

भगवदुक्तिमुपसंहरन् भगवान् तिरोऽदधदित्याह । मुनिः इत्युक्त प्रकारेणार्चितः आराधितोभगवान् आत्मनः पदंस्थानं अतिदिश्य दत्त्वा बालस्य ध्रुवस्य पश्यतः सतः गरुडध्वजोगतवान् ॥ तदंकितध्वजश्च भगवान्स्वं धाम वैकुण्ठस्थानमगात्प्रापद्यत ॥२६॥

सोऽपिध्रुवोऽपि विष्णोः पादसेवया उपसादितं प्रापितं संकल्पजं तपश्चर्यारम्भे फलसंकल्पनिर्वाणं संकल्पस्य निर्वाणं समाप्तिर्यस्मिन् कृतकसुखं नतु स्वाभाविकानन्दाविर्भावः प्राप्यापि नातिप्रीतः नितरामहृष्टचित्तः पुरमगात् ॥ २७ ॥

अनतिप्रीतिकारणं पृच्छतिविदुरः सुदुर्लभमिति प्राप्यापि मायाधिपतेःसंबन्धित्वेन दत्तमित्यर्थः इतरैःसुदुर्लभम् अतिदुःखेनाप्यलभ्यं यत्पदं तत्स्थानं भगवतश्चरणार्चनेनार्जितं संपादितं तत्स्थानम् एक जन्मना लब्ध्वापि द्वितीये शरीरे असत्यवल्लब्ध्वेत्यर्थः स्वमात्मान मसिद्धार्थमिव अपरिपूर्णार्थमिव कथममन्यत मुक्त्यर्थकभगवदनाराधनमेवाप्रीतिकारणमिति वदंस्तस्य परितापमाहर्षिः मातुरिति । सपत्न्यामातुः सुरुचेर्वाच एव बाणाः तैर्हृदि विद्धः जात व्यथः तान् वाग्बाणान् स्मरन्मुक्तिप्रदाद्भगवतः मुक्तिं नैच्छत् तत्प्रयुक्तं पश्चात्तापमुपेयिवान् प्राप्तः ॥ २८ ॥ २९ ॥

पश्चात्तापविषयां ध्रुवोक्तिमाह । समाधीति सार्धैः षड्भिः ऊर्ध्वरेतसोजितेन्द्रियाः सुनन्दादयः नैकभवेन नैकेअनेके भवा यस्मिन् बहुजन्मना अभ्यस्तेनेत्यर्थः समाधिना यस्य भगवतः पदं स्वरूपं विदुः साक्षात्कृतवन्तः अमुष्यभगवतः पादयोः छायामहं षड्भिरेवमासैरुपेत्यापि प्रणामस्तुत्यादिसमये गरुडारूढस्य हरेः पादच्छायायां स्थित्वापीत्यर्थः पृथङ्मतिः देहात्माभिमानस्वातन्त्र्याभिमानतः अपगतः भगवत्पादच्छायायाः सकाशाद्दूरीकृतः ॥३०॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थ कृत पदरत्नावली ।

सिंहासनाधिपतिरपिभूयादिति भावेनाह । प्रस्थित इति गां भूमिम् ॥ २२ ॥

उत्तमे भ्रातरि सति कथं सिंहासनाप्तिरिति तत्राह । त्वद्भ्रातरीति । तस्मिन्नेव मनो यस्याः सा तन्मनाः वनमन्वेषती मार्गमाणा अनेन तन्मातृभयमपि प्रत्युक्तमिति ज्ञायते ॥ २३ ॥

पुष्कलदक्षिणैः पुरुषं पुष्कलं पूर्णमिति हलायुधः अनेन यज्ञानामुत्तमकल्पत्वं ध्वनयति मामनुस्मरिष्यसीत्यनेन सर्वदा स्मरन्नपि मरणकाले विशेषतो मत्स्मरणं कुर्विति विधत्ते पुष्यदर्थत्वाद्धुभयोरिति॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ।

ततः किमत्राह । तत इति । यतो नावर्तते यतिरित्यनेन ध्रुवस्य मुक्तेर्नियतत्वं ध्वनयति ॥ २५ ॥

अतिसृज्य दत्त्वा ॥ २६ ॥

सोऽपि ध्रुवोऽपि संकल्पजं संकल्पाज्जातं विष्णोः पादसेवयोपसादितं प्राप्तं संकल्पनिर्वाणं प्रतिज्ञाफलं प्राप्य ॥ २७ ॥

विदुरो मुक्तेरितरेषु पुरुषार्थेषु विरक्तेन भाव्यमिति जानन्नपि तत्प्रकटनाय पृच्छति सुदुर्लभमिति मायाविनो भक्ताभीष्टफलप्रदानसामर्थ्यवतः असिद्धार्थमसाधितप्रयोजनं अर्थवित्तत्कालोचितप्रयोजनं वेत्तीति ॥ २८ ॥

विदुषाऽपि सांसारिको निर्बन्धो दुस्त्यज इति भावेन तच्चोद्यं परिहरति मातुरिति ॥ २९ ॥

अनेकभवेनेति भवपदमावृत्य व्याख्येयं तथाहि अनेकेषु भवेषु जन्मसु भवति समुत्पद्यत इति तेनामुष्य हरेः पादयोश्छायां प्राप्य पृथङ्मतिर्विषयबुद्धित्वादपहतस्तिर्यक्ताडित इवाभूवम् ॥ ३० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः

धर्मादयो गोधाकृतेः पुच्छान्तस्थितध्रुवच्चितेर्नक्षत्रव्यूहस्यावयवस्थाः तत्र विष्णोरपि हृदयस्थत्वे यद्गगनं कृतं तत्तु तन्निजमण्डलाभ्यन्तरमण्डलस्थस्य तस्य लोकहितार्थं प्रतिच्छविमात्रदर्शनादिति गम्यते ॥ २१——२२ ॥

पूर्वमपि निगूढभक्तिसंस्कारेण मद्भक्तस्यैव तव द्वेषात्तयोरेवं स्यादित्याह त्वदिति ॥ २३ ॥

सत्या मत् सम्बन्धेनैव भोगादयोऽर्थाः ॥ २४—२७ ॥

सङ्कल्पनिदानमपि तदतीत विष्णुपदरूपत्वात् सङ्कल्पनिर्वाणं तत्र हेतुः विष्णोः पादेति पादसेवात्रार्जनं विष्णोरेव सङ्कल्पजं तत् सङ्कल्पजिदिति कश्चित् । कृपया प्रापितमिति वा हेत्वन्तरं तथापि स्वसङ्कल्पत्वानुसन्धानेन तादृशत्वाज्ञानान्नातिप्रीतः तादृशत्वाज्ञानस्यापि स्वस्य तुच्छसङ्कल्पमेवाधिकृत्य तिरस्काराद्वा ॥२७॥

अर्थवित् सारासारविवेकी ॥ २८ ॥

मुक्तिः श्रीभगवद्दास्यम् । विष्णोरनुचरत्वं हि मोक्षमाहुर्मनीषिण इति पाद्मोत्तरखण्डात् । नवै मुकुन्दस्येत्यादि वक्ष्यमाण मैत्रेयवचनैकवाक्यत्वानुरोधाच्च । अत्र अहोवतेत्यादि वक्ष्यमाण वचने च श्रीध्रुवस्य यदपूर्णमन्यत्वं तत्तुच्छपदं कामनयैव तत्प्रार्थितवता तेन लब्धमनोरथातीतवरेणापि स्वसङ्कल्पमेव तिरस्कर्तुमुक्तमिति घटते । मनोरथातीतत्वं चोक्तं श्रीविदुरेण । सुदुर्लभं यत्परमं पदं हरेरिति स्वयं श्रीध्रुवप्रियेण । ततो गन्तासि मत्स्थानं सर्वलोकनमस्कृतम् । उपरिष्टाद्दृषिभ्यस्त्वं यतो नावर्तते यतिरिति वक्ष्यते पार्षदाभ्यामपि आतिष्ठ जगतां वन्द्यं तद्विष्णोः परमं पदं सूतेन च ध्रुवस्य वैकुण्ठपदाधिरोहणमिति । पञ्चमे ज्योतिश्चक्रवर्णने । विष्णोर्यत्परमं पदं प्रदक्षिणं प्रक्रमन्तीति यत्तत् विष्णोः परमं पदमपि वदन्तीति । प्रपञ्चान्तर्गतत्वेऽपि तद्धर्मातीतत्वमुक्तं "विकारान्तर्वर्त्ति च तथाहि स्थितिमाह„इति न्यायेन । अतोऽस्मिन्नलोके प्रापञ्चिकस्य वहिरंशस्यैव प्रलयो ज्ञेयः । तस्य तु तदानीं अन्तर्द्धानमेव एतदालम्ब्यैव हिरण्यकशिपुणोक्तं किमन्यैः कालनिर्धूतैः कल्पान्ते वैष्णवादिभिरिति अतोऽद्यापि ये तथा वदन्ति ते तत्तुल्या इति भावः ॥ २९ ॥

तथैवाह । समाधिनेति । छायामाश्रयमित्यर्थः देवानां छायाया अभावात् पृथगभगवतोऽन्यत्र मतिर्यस्य सः ॥ ३० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

धर्माग्न्यादयो नक्षत्ररूपाः । वनौकसः सप्तर्षयः ॥ २१ ॥

एतच्च राज्यभोगानन्तरं भविष्यतीत्याह । प्रस्थिते इति तुभ्यं गां पृथ्वीं दत्त्वा वनं प्रस्थिते इति भावेकः । रक्षिता गां रक्षिष्यति ॥ २२ ॥

मद्भक्ते त्वयि समातृके अपराधिन्याः सुरुचेर्यद्भविष्यतित च्छृणिवत्याह । त्वद्भ्रातरीति ॥ २३ ॥

लोके यशश्च तव भविष्यतीत्याह । इष्ट्वेति ॥ २४ ॥

यतो नावर्तते इति नित्यत्वं व्यञ्जितम् ॥ २५ ॥

अतिदिश्य दत्त्वा ॥ २६ ॥

सङ्कल्पस्य निर्वाणं समाप्तिर्यस्मात् तत्पदमिति पूर्वेणानुषङ्गः ॥ २७ ॥

नातिप्रीत इति श्रुत्वा पृच्छति सुदुर्लभ मिति मायाविनः कृपालोः अर्थविद्विज्ञोऽपि ॥ २८ ॥

मुक्तिर्भक्तिमत्पार्षदत्वं विष्णोरनुचरत्वं हि मोक्षमाहुर्मनीषिण इति पाद्मोत्तरखण्डात् सायुज्यन्तु न व्याख्येयं यानिर्वृतिस्तनुभृतामिति वाक्येन तत्र तदरोचकत्वज्ञापनात् ननुनैच्छदिति न सङ्गच्छते भक्तिं मुहुः प्रवहतामिति तद्वाक्येन भक्तेरेवतदिच्छाविषयत्वावगतेः । सत्यम् अत्र स्मरन्निति वर्त्तमाननिर्देशात् मातृसपत्नी वाग्बाणव्यथास्मरणदशायामेव नैच्छत् अतस्तदैव मधुवने आत्यमत्पित्रादिदुर्लभपरमोच्चपद प्राप्तिकामोभगवन्तं भजिष्ये इति सङ्कल्प्य तपश्चकार भगवत् साक्षाद्दर्शनसमयेतु योऽन्तःप्रविश्येति तदुक्तेस्तदीय सर्वेन्द्रियाणां भगवदाकारत्वात् कुतः सुरुचेर्वाग्बाणस्मरणं किन्तु वेदाहंते व्यवसितमिति भगवद्वाक्येन स्मृतपूर्व्वस्वीयसङ्कल्पो मत्सकामत्वलक्षणं व्यभिचारं प्रभुर्मे जानातीति जातपत्रपोऽन्वतप्यत हन्त हन्त दुर्बुद्धिरहं कथमेवं सङ्कल्पमकरवं भक्तिं मुहुः प्रवहतामिति साम्प्रतिकीं भक्तिं प्रार्थनां मे मत्प्रभुर्मत् कपटमेव जानातिस्म अतस्तदनुरूपं किमपि स्पष्टं नावोचत् किन्तु पूर्वसङ्कल्पानुरूपमेववरं ददौ त्वद्भ्रातर्य्युत्तमे नष्ट इत्यादिना पुरातनमन्मात्सर्यमपि मां स्मारयामासेत्येवं तस्य लज्जानुतापदैन्यनिवेदास्तदुक्तश्लोकषट्के द्रष्टव्याः ॥ २९ ॥

नैकभवेन बहुजन्माभ्यस्तेन गरुडारूढस्य हरेः पादच्छायायां स्थितमात्मानं स्मरन्नाह छायामुपेत्य अपगतोऽधःपातितः यतस्तस्मात् पृथक्विषये मतिर्यस्य सः अतएव मां स्वसङ्गेन प्रभुः स्वधाम नानैषीदिति भावः ॥ ३० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ॥

कुत्र किम्वत् मेढ्यांधान्यानां निस्तुसारत्वसाधनभूते खले आरोपितायां गोचक्रवत् गोवृषसमूहवत् धर्मादयोनक्षत्ररूपाः वनौकसः सप्तर्षयः सतारकाः कल्पवासिनां परस्तात्स्थास्नुस्थिरं यत् प्रदक्षिणी कृत्य भ्रमन्तश्चरन्ति ॥ २१ ॥

तत्स्थानं भूमण्डलरक्षापूर्वकमङ्गजनंकृत्वा गन्तासीत्याह प्रस्थितेइति चतुर्भिः गां भूमिं दत्त्वा तुभ्यमितिशेषः पित्राउत्तानपादेन वनं प्रस्थिते भावेकः वनंप्रतिगमने कृते सति धर्मसंश्रयः भुवोमण्डलं रक्षिता रक्षिष्यति ॥ २२ ॥

सा सुरुचिः ॥ २३ ॥

यज्ञोहृदयमन्तः करणशुद्धिद्वारा प्रापकं यस्य तम् मुख्यं यज्ञकनाह मां संस्मरिष्यसीति ॥ २४ ॥

अहो बत ममानात्म्यं मन्दभाग्यस्य पश्यत ।
भवच्छिदः पादमूलं गत्वाऽयाचे यदन्तवत् ॥ ३१ ॥
मतिर्विदूषिता देवैः पतद्भिरसहिष्णुभिः ।
योनारदवचस्तथ्यं नाग्राहिषमसत्तमः ॥ ३२ ॥
दैवीं मायामुपाश्रित्य प्रसुप्त इव भिन्नदृक् ।
तप्ये द्वितीयेऽप्यसति भ्रातृभ्रातृव्यहृद्रुजा ॥ ३३ ॥
मयैतत्प्रार्थितं व्यर्थं चिकित्सेव गतायुषि ।
प्रसाद्य जगदात्मानं तपसा दुष्प्रसादनम् ।
भवच्छिदमयाचेऽहं भवं भाग्यविवर्जितः ॥ ३४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

बतः स्थानात् ध्रुनिर्मुपासकः ॥ २५ ॥

अतिदिश्य दत्वा अगमत् ॥ २६ ॥

सम्धुर्वाऽपि संकल्पस्य निर्वाणं समाप्तिर्यस्मात्तत् संकल्पजं स्वमनोरथं राजासनम् विष्णोः पादसेवयोपसादितं प्रापितं प्राप्यापि नाति प्रीतः पुरमभ्यगात् ॥ २७ ॥

मायाविनः प्रकृत्यधिपतेः हरेः परमपदं यदितरैः सुदुर्लभं तदेकेनैव जन्मना लब्ध्वापि कथंस्वमात्मानमसिद्धार्थ मिवामन्यत॥२८॥

यद्यपि भगवता भक्तवत्सलेन यतोनावर्त्तते यतिस्तन्मुक्तगम्यं पदं दत्तमपि तथापि सुरुचिवाग्बाणव्यथितस्तत्प्राप्त्यर्थं भगवन्तं नाराधितवान् किंतु तमभिराजासनार्थमाराधितवान् तदपि भगवद्दत्तं तत्परमपदप्राप्त्यंतरायभूतं मन्वानस्तापमुपेयिवानित्याह । मातुरिति ॥ २९ ॥

यत्पदं सनंदादयोविदुःछान्दोग्यप्रसिद्धाःअस्मद्गुरोःश्रीनारदस्य गुरवइत्यर्थः ते एव अनायासेन जानन्ति स्वतआगतविज्ञानाइत्यादि मोक्षधर्मोक्तेःअन्येउर्द्धरेतसोऽपिनैकेवहवोभवाःजन्मानियस्मिन् तेन बहुजन्माभ्यस्तेन समाधिना यद्विदुःतत्पदभिन्ने अधिराजासनेमतिर्यस्य सः अतएव अमुष्य भगवतः पादयोः छायां सामीप्यमुपेत्या व्यपगतः वियोगं प्राप्तोऽस्मि ॥ ३० ॥

भाषाटीका

जैसे मेढी के खंभ से सब बैल बांधे जाते हैं तैसे जिस के चारों ओर ज्योतिश्चक्र है जो स्थान कल्पवासी जनों के भी आगे तक रहने वाला है धर्म अग्नि कश्यप शुक्र और भी वनवासी मुनिगण तारों के सहित प्रदक्षिणक्रम से घूमते फिरते हैं सो स्थान तुम को दिया है ॥ २१ ॥

अब तुमारे पितातुमकोपृथिवी देकर जबवनको जायंगे तब तुम धर्म को आश्रय करके छत्तीस ३६ हजार वर्षपर्यंत पृथिवीमंडल की रक्षा करना ॥ २२ ॥

तुह्माराभ्राताउत्तमजबवन मे सिकारखेलनेमे मरजायगा तब उसकी माता उसमे मोह करके ढूंडतीहुई दावानल मे प्रवेश कर जायगी ॥ २३ ॥

फिरतुमयज्ञमूर्ति मेरेआधिकदक्षिणा वाले यज्ञोंसेयजन करक इस लोकमे दिव्यभोगोंको भोगकर अंतमे मेरास्मरण करोगे ॥२४॥

तदनंतरसबलोकों के नमस्कार करने योग्य हमारे स्थान को जाओगे जो कि सबऋषियों के ऊपरहै जहां का गया लौटता नहीं है ॥ २५ ॥

मैत्रेयजी बोले इस प्रकार से ध्रुव से पूजित हुये भगवान् अपना स्थान ध्रुव को देकर के बालक के देखते देखते गरुड पर आरोहण होकर के बैकुंठ कूं गये ॥ २६ ॥

ध्रुवजी भी विष्णुभगवान् की चरण सेवा से प्राप्त हुई अपने संकल्प की समाप्ति कूं प्राप्त हो कर कुछ अप्रसन्न से हो कर घर को गये ॥ २७ ॥

विदुर जी बोले कि बडा दुर्लभ जो विष्णु लोक स्थान उसको भगवान की चरण सेवा करने से एकही जन्म में प्राप्त होकर बडे बुद्धिमान होकर अकृतार्थ सरीका अपनेको क्यों माना उनने ॥ २८ ॥

मैत्रेयजी बोले सौतिन माता के वाणी रूपी वाणों से विधे हुए हृदय में उन वचनों का स्मरण करने से मुक्तिदायक भगवान् से मुक्ति नहीं मागी तिससे उनको चिन्ता होगई ॥ २९ ॥

अपने मन में ध्रुवजी कहने लगे कि जिस परमात्मा के पद को सनंदनादिक योगि जन अनेक जन्मों की समाधि से ऊर्ध्वरेता होकर प्राप्त हुये तिस भगवान् की चरण छाया को छै महीना में प्राप्त होकर मैं पृथक् बुद्धि वाला होगया ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

अनात्म्यमात्मशून्यत्वमज्ञत्वम् भवच्छेत्तुर्यदन्तवत्तदयाचे याचितवानस्मि ॥ ३१ ॥

अज्ञत्वे कारणं संभावयति मतिरिति पतद्भिर्मदपेक्षयाधःप्राप्तुं वद्भिरत एवासहनशीलैः नाधुनाप्यवमानं ते इत्यादि सत्यमपि नारदस्य वचोयेन गृहीतवानस्मि तस्य मेमतिर्विदूषिता ॥ ३२ ॥

किंच दैवीमिति प्रसुप्तः स्वप्नानिवपश्यन् द्वितीयेऽसत्यपि भ्रातैव भ्रातृव्यः शत्रुरिति दृष्ट्याहृद्रुजा हृदयशोकेन तप्ये तापमनुभवामि ॥ ३३ ॥

किंच मया प्रसाद्य यत्प्रार्थितं तद्व्यर्थमित्याह भवच्छिदमिति ॥ ३४ ॥

स्वाराज्यं यच्छतो मौढ्यान्मानो मे भिक्षितो बत।
ईश्वरात्क्षीणपुण्येन फलीकारानिवाधनः॥ ३५॥

मैत्रेय उवाच

नवै मुकुन्दस्य पदारविन्दयोरजोजुषस्तात! भवादृशा जनाः।
वाञ्छन्ति तद्दास्यमृतेऽर्थमात्मनो यदृच्छया लब्धमनः समृद्धयः॥ ३६॥
आकर्ण्यात्मजमायान्तं संपरेत्य यथागतम्।
राजा न श्रद्दधे भद्रमभद्रस्य कुतो मम॥ ३७॥
श्रद्धाय वाक्यं देवर्षेर्हर्षवेगेन धर्षितः।
वार्ताहर्तुरति प्रीतो हारं प्रादान्महाधनम्॥ ३८॥
सदश्वं रथमारुह्य कार्तस्वरपरिष्कृतम्।
ब्राह्मणैः कुलवृद्धैश्च पर्यस्तोऽमात्यबन्धुभिः॥ ३९॥
शङ्खदुन्दुभिनादेन ब्रह्मघोषेण वेणुभिः।
निश्चक्राम पुरात्तूर्णमात्मजाभीक्षणोत्सुकः॥ ४०॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका।

एतदेव सदृष्टान्तमाह। स्वाराज्यं निजानन्दं प्रयच्छतः सकाशादभिमानः क्षीणपुण्येन मयाभिक्षितो याचितः दीनेन पुरुषेणेति वा दृष्टान्त एव सबन्धः यथाऽधनश्चैश्वराच्चक्रवर्तिनः फलीकारान्सतुषतण्डुलकणान् याचते तद्वत्॥ ३५॥

एवं निस्पृहत्वं तस्य युक्तमित्याह। तस्य दास्यं विनान्यमर्थमात्मनोनैव वाञ्छन्ति यदृच्छयैव लब्धेन मनसः समृद्धिर्येषां ते॥ ३६॥

प्रस्तुतमाह। आकर्ण्येति। सं परेत्य मृत्वा गतमाकर्ण्य यथा तथा न श्रद्दधे विश्वासं न चकार अभद्रस्य मम भद्रं कुतइति मत्वा॥ ३७॥

पश्यत्यचिरन् इति देवर्षेर्वाक्यं श्रद्धाय॥ ३८॥

ब्राह्मणादिभिः पर्यस्तः परिवृतः॥ ३९॥ ४०॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामि विरचिता
दीपिन्याख्या दीपिका टिप्पणी।

अन्तवत्प्राकृतं राज्यम्॥ ३१॥

मतिर्विदूषितेत्यपि पूर्ववासनानुतापेनैवोक्तम् न तु भगवद्धाम्नि प्राकृतत्वदृष्ट्या "विकाराद्वार्तिचतथाहि स्थितिमाह„इति न्यायेन तस्य नित्यत्वप्रतिपादनात् अस्य च श्रीभगवत्साक्षात्कारादिप्रभावेन यथार्थज्ञानवत्त्वात् महाप्रलये तु श्रीमधुपुर्य्यादिवदन्तर्धानमेव स्यादिति तस्मादप्यपि भिन्नैः कालनिधूतैः कल्पान्ते वैष्णवादिभिरिति हिरण्यकशिपुवत्तथा वदन्तोऽसुरा एवेति ज्ञेयम् ३२

दैवीं देवस्य विष्णोर्जीवविषयां व्यामोहनशक्तिमुपाश्रित्य स्वविषयकत्वेन लब्ध्वा द्वितीये राज्यादिप्रपञ्चेऽस्त्यपि अपुरुषार्थेऽपि सति॥ ३३॥

मयेति सार्द्धकं भवं राज्यादिप्रपञ्चं प्रसीदतीति तद्दर्शनात्पूर्वमिति ज्ञेयं या निवृत्तिस्तत्सुशृतामित्यादि तद्वाक्यात्॥ ३४॥

एतदेव व्यर्थप्रार्थनमेव अभिमानस्तद्धेतुराज्यप्रपञ्चः॥ ३५॥

यदृच्छयैव याञ्चां विनैव लब्धेन सामीप्यादिमोक्षेन मनस्समृद्धिः दर्शनपरिचर्य्यादिविषयकोल्लासो येषामिति व्याख्येयम् अन्यत्तमैनैकान्तिमां मनः समृद्धेरनौचित्यात्॥ ३६॥

प्रासङ्गिकं तापप्रकारमुक्त्वा प्रस्तुतं वर्णनीय ध्रुवचरितमाह मृत्वाऽऽगतं यथा कश्चन न श्रद्धाति तथा न श्रद्दधे इति योजनीयम्॥ ३७॥

महाधनं बहुमूल्यम्॥ ३८॥

सदश्वमिति युग्मकम्॥ ३९॥ ४०॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका।

अनात्मा देहः तस्य कर्म आनात्म्यं दौर्जन्यमित्यर्थः तत् पश्यत तच्छोच्यमिति अहो बतेति हा कष्टमितिभावः शोककारणं व्यनक्ति यत् यस्मात् भवच्छिदः गर्भजन्मजरामरणाद्यात्मकसंसारभयनिवर्तकस्य भगवतः पादमूलं गत्वा साक्षात्कृत्य अन्तवत्फलं याचितवान् नतु निरतिशयानन्दापहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकाविर्भावपूर्वकब्रह्मानुभवात्मकानन्दमिति भावः॥ ३१॥

स्वस्याल्पास्थिरसांसारिकभोगयाञ्चाकारणं निश्चिनोति। मतिरिति। पताद्भिः स्वस्यभोगान्ते स्वर्गात्पताद्भिः पतनशीलैः अतएवासहिष्णुभिः मदपेक्षयाधः पदप्राप्तत्वात्परसमृद्धिं मसहिष्णुभिर्देवैः ममयतिः बुद्धिर्विदूषिता सांसारिकभोगलोलत्वसंपादनेन दोषप्रापिता स्वदौर्जन्यमेव व्यञ्जयन् परिलपति योऽहमसत्तमो दुर्जनः अतएव नारदवचः विकल्पे विप्रमानेऽपि नहासन्तोषहेतवस्त्वादि नात्र वचा तथ्यं नाग्रहीषं न गृहीतवान्॥ ३२॥

प्रसुप्तवदहमपि दैवीं गुणमयीं दुरत्ययां मायामुपाश्रित्य तथा अतएव भिन्नदृक् देहात्माभिमानस्वतन्त्रात्माभिमानी द्वितीये अन्यत्र आत्मकस्वतन्त्रे वस्तुन्यसत्यपि भ्रातैव भ्रातृव्यः शत्रुरिति यस्मिन् ग्रमिसस्तया तथ्ये तापमनुभवामि॥ ३३॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किञ्च मया यत्प्रार्थितं तद्व्यर्थमित्याह मयेति । दुःखेनापिप्रसादयितुमशक्यं भवच्छिदं जगदन्तरात्मानं तपसा प्रसाद्य भवं संसारमेव याचे याचितवानस्मि हेति खेदेयतोऽहं भाग्यविवर्जितः दुर्भगः ॥ ३४ ॥

दौर्भाग्यमेव सदृष्टान्तं व्यनक्ति स्वाराज्यं स्वराट् अकर्मवश्यस्तस्य भगवतः स्वाराज्यं "सस्वराड्भवतितस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारोभवती„त्युक्तं मुक्तैश्वर्यं यच्छतो दृदतोभगवतःसकाशात्केवलं मे मया मानः अभिमानः अभिभिक्षितः याचितः निर्धनः क्षीणं च तत्पुण्यं तेन ईश्वरात् सार्वभौमात् फलीकारानिव सतुषतण्डुलकणानिवेति दृष्टान्तः ॥ ३५ ॥

दुर्लभार्थं प्राप्यापि कथमेवं तपतीति त्वया न शङ्क्यमित्याह । मुनिः नवा इति । मुकुन्दस्य मुक्तिप्रदस्य भगवतःपदारविन्दयोर्यद्रजः परागस्तज्जुषः सेवमानाः भवादृशा जनाः अस्य भगवतोदास्यं शेषत्वमृते विना अन्यमर्थमात्मनः स्वस्य नववाञ्छान्तनेच्छन्ति यतस्ते जनाः यदृच्छया दैवात् लब्धामनसः समृद्धिर्येषां ते ॥ ३६ ॥

प्रस्तुतमाह । आकर्ण्येति । राजा उत्तानपादः आत्मजं ध्रुवं आयान्तम् आकर्ण्यापि संपरेत्य मृत्वा यथागतं पुनरागतमिव न श्रद्दधे न विश्वस्तवान् संपरेत्य गतमित्यागमनदौर्लभ्यमुच्यते तच्च भाग्यहीनत्वाभिप्रायेण तमेव व्यनक्ति अभद्रस्य भाग्यहीनस्य मम भद्रं पुत्रप्रत्यागमनरूपं मङ्गलं कुतो हेतोः स्यादित्यभिप्रायेण न श्रद्दध इत्यन्वयः ॥ ३७ ॥

ततोदेवर्षेर्नारदस्य वाक्यं पश्यत्याचिरतोराजन् यशोविपुलं यस्तवेति वाक्यं तात्कालिकं वा श्रद्धाय विश्वस्य हर्षयोगेन प्रत्यागमननिमित्तसन्तोषयोगेन धर्षितः प्रगल्भितः उद्रिक्तानन्द इति यावत् वार्त्ताहर्तुः पुत्रागमनवार्त्ताहर्तुः पुत्रागमन वार्त्ताकथयितुः महाधनमनर्घ्यं हारंमुक्तामणिमयं प्रीत्यादात् ॥ ३८ ॥

अमात्यबान्धवैरिति द्वन्द्वः ब्राह्मणादिभिः पर्यस्तः परिवृतः ॥ ३९ ॥

ब्रह्मघोषेण स्वस्ति वाचनात्मकेन आत्मजावेक्षणोत्सुकः निश्चक्राम निष्कान्तवान् ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ।

राजभटादिना ताडितस्येव तस्य पश्चात्तापोद्रेकं वक्ति । अहो बतेति । अनात्म्यं जाड्यम् अन्तवदित्यनेन स्वस्यानित्याधिपत्यं सूचयति तदुक्तम् "आधिपत्यमनित्यं तु ध्रुवलोकस्य यद्ध्रुवे„ यतोनावर्तते यतिरित्युक्तिरपि युज्यत इत्याह ननु तत्स्थानगंतृणां यतीनां स्थितिरुक्तमेति आधिपत्यमनित्यं चेत्ततो निवृत्त्या न कदापि तस्य मुक्तिरित्यत आह तस्यापि मुक्तिर्नियतेति तर्हि जानता विष्णुनेदं पदं किमिति दत्तं तत्राह नियतं चापितत्पदं तस्य दत्तत्वाद्धृतमित्यर्थः तर्हि ध्रुवेणाकिमित्यनिन्दीति तत्राह तथापि कामना निन्द्या ध्रुवेण सुकृता बतेति मुमुक्षुणा विषयाभिलाषो न कर्तव्य इति शिक्षणार्थ मित्यर्थःकामना विषयाभिलाषः । तस्य निन्दा धिक्कारः ॥ ३१ ॥

शास्त्रशिक्षितबुद्धेस्तव कथं बुद्धिव्यामोहः प्राप्त इति तत्राह । मतिर्विदूषितेति । नाधुनाप्यवमानंत इत्यादिनारदवचनम् ॥ ३२ ॥

एतदेव विशदयति । दैवीमिति । सर्वत्र निर्मलत्वेन द्योतमानस्य देवस्य हरेर्विद्यमानां मायां बन्धकशक्तिमुपाश्रित्य स्पृष्ठा प्रसुप्तोऽज्ञाने शयितो यथा भिन्नदृग्यथावस्तु न पश्यति । विपरीतं पश्यति च तथाहमपि भ्रातापमृत्यो भ्रातृव्यः शत्रुरिति द्वि-जा हृदयभेदिसेर्ष्येण तप्ये स्वतन्त्रस्याऽन्यस्य हरेः द्वितीयसद्भावे सन्तापः संभावित इति नेत्याह । द्वितीय इति । द्वितीयस्वतन्त्रेऽन्यस्मिन्नसत्यविद्यमानेऽपि सर्वस्वातन्त्र्येण सर्वैश्वर्येणाद्वितीयत्वमीश्वरत्वं च ब्रह्मादीशितव्यस्य भावात्परमेश्वरत्वं हरेरेवयुक्तमिति इममर्थमपि पदेन ध्वनयति तदुक्तम्

द्वितीयस्य स्वतन्त्रस्य त्वभावाद्द्वयवर्जितः ।
ईश्वरस्येशितव्यस्यभावात्सपरमेश्वर

इति ॥ ३३ ॥

ध्रुवलोकस्याधिपत्यस्यानित्यात्वात्सुतरां सिंहासनाधिष्ठामस्य संप्रार्थ्य भिक्षणं व्यर्थमित्याह । मयैतदिति जगतामिति बहुवचनेनान्येषामाधिपत्यं श्लथयति तेन द्वितीयस्वातन्त्र्याभावोनिश्चीयतइतिज्ञातव्यम् ॥ ३४ ॥

अभीष्टपुरुषार्थदानसामर्थ्याभावान्नभिक्षितमिति न मन्तव्यमित्याह । भवच्छिदमिति । ञिभीमयंसंचलनयोरितिधातोभयमात्रराहित्यं चेद्विवाञ्छितं लोकेऽप्यस्तीति किमित्यनुशोक इत्यत उक्तं विशिनष्टि तादात्म्यमिति तादात्म्यं हरिं नियतचित्ततया गृहवद्धरिप्रवेशलक्षणो मोक्षःतदुक्तम्

हरौनियतचित्तत्वाद्गृहवत्तत्प्रवेशनात् ।
मोक्षं तादात्म्यमित्याहुर्नतुतद्रूपतःक्वचित्

इति नैकात्मतां मे स्पृहयन्ति केचिदित्यत्र हरिणाकाङ्क्षितकाङ्क्षितत्वमेवैकात्म्यम् नतु तत्स्वरूपत्वम् हरीच्छतेच्छतैकात्म्यं नतेनैकस्वरूपतेतिवचनात् कामेन मेकाम आगादित्युपास्तिसमयेप्रार्थनोक्तिश्च मे मनोबतदुःखानुभवयोग्यं वस्तुभिक्षितं क्षीणपुण्येन कारणेन अत्र दृष्टान्तमाह । पुलकानिति । पुलकास्तुच्छधान्यानि कुलित्थादीनि भक्तसिक्थानीव "स्यात्पुलकस्तुच्छधान्ये संक्षेपे भक्तसिक्थक„ इतियादवः ॥ ३५ ॥

मैत्रेयो ध्रुवस्यानुशोकितात्पर्यमाह । नवा इतितद्दास्यमित्यनेन तादात्म्यमित्येतद्विवृतमर्थतः अन्यपुरुषार्थं कुतो न वाञ्छन्तीति तत्राह । यदृच्छयेति । यदृच्छया भगवदिच्छया आकाङ्क्षामन्तरेणापि मनोभीष्टानां प्राप्तत्वादित्यर्थः ॥ ३६ ॥

एवमस्तूत्तरकथाप्रसंगः क इति वैदुरीं शङ्कां परिहरन्निवाहाकर्ण्येति ॥ ३७ ॥

नन्वश्रद्धया राज्ञः प्राक्तनो द्वेषोऽनुमीयत अभद्रवचनं चौपचारिकं निश्चायकप्रमाणाभावादिति शङ्कामाभूदित्याह । श्रद्धायेति हर्षवेगेन हर्षोद्रेकेण धर्षितो त्रिवशीकृतः महान्ति धनानि यस्य स तथा ॥ ३८ ॥

सन्तोऽभ्यर्हिता अश्वायस्य स तथा तं पर्यस्तः परिवृतः ॥ ३९ ॥

इदमपि राज्ञः स्नेहोद्रेकलक्षणमिति भावेनाह शङ्खेति ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

अहो इत्यादि । अत्र तादृशत्वाज्ञानपक्षः स्पष्टः पक्षान्तरेऽपि मक्षं स्वयं स्वपाददानेन भवच्छिदस्तस्य पादमूलं प्राप्यापि स्वयं त्वहं त्रिभुवनमात्रोत्कृष्टपदरूपत्मेनान्तवदेव याचे तन्निर्बन्धं न परित्यक्तवानस्मि । अप्येवमयं भगवान् परिपाति दीनान् इत्यादेः । ननु तत्पादसेवां तत्पदमेवेत्यर्थः । अतएव राज्यादिकमपि विघ्नत्वेन लब्धमिति भावः । अत्र प्रकरणे विशेषजिज्ञासा चेद्भगवत्सन्दर्भो दृश्यः ॥ ३१ ॥

तन्निर्बन्धत्यागे हेतुमाह । मतिरिति । पताद्भिः पतनपर्यवसानैः ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

भिन्नदृक् श्रीभगवतोऽन्यत्र पुरुषार्थबुद्धिर्यस्य सः क्वचित् सति । ततो द्वितीये असति पुरुषार्थेऽपि सति ॥ ३३ ॥

मयैतदिति सार्द्धकम ॥ ३४——३५ ॥

यदृच्छया अनायासेनैव लब्धा हस्तगता इवोपसन्ना मनःसमृद्धयः अणिमादिलक्षणाः सार्ष्ट्यादिलक्षणा वा येषां तथाभूता अपि ॥ ३६——४० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अनात्म्यमात्मशून्यत्वमज्ञत्वम् । भवच्छिदः अप्रार्थितोऽपि यो भक्तस्य भवं छिनत्ति तस्य पादमूलं गत्वा वैष्णव्या दीक्षयैव प्राप्यं अदन्तवत् तत् अहं याचे प्राप्तुं संकल्पमकरवमिति ममैव दोषः । प्रभुस्तु तदपि कृपया अनश्वरमेव पदं ददौ । ततो गन्तासि मत्स्थानमिति तदुक्तेरिति भावः ॥ ३१ ॥

स्वस्याज्ञतायां कारणं सम्भावयति । मतिरिति । पतद्भिर्मदपेक्षया अधःपतद्भिः अतएवासहनशीलैर्नारदवचः नाधुनाप्यवमानन्त इत्यादि ॥ ३२ ॥

प्रसुप्तः स्वप्नान् पश्यन् यथा द्वितीये असत्यपि व्याघ्रसर्पादिभ्यः खिद्यति तद्वत् । भ्रातैव भ्रातृव्यः शत्रुस्तस्मात् या हृद्रुक् पीडा तयाहं तप्ये वृथैव । यत आत्मदृष्ट्या अहं सच मद्भ्रातेत्युभावपि भगवतो जीवाख्यतटस्थशक्तिवृत्तिरूपौ । देहदृष्ट्याप्युभयोरपि पाञ्चभौतिकत्वान्मायाशक्ति वृत्ति रूपत्वमतो भगवन्माययैव तस्मिन् भ्रातृव्यत्वदृष्ट्या मुह्यामीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

भाग्यवस्तुनो भवकारणत्वात् भवम् ॥ ३४ ॥

स्वस्मिन् भक्त्या राजन्ते इति किंवा स्वमेव राट् राजा येषां ते स्वराजो दासास्तेषां भावः स्वाराज्यं दास्यं यच्छतो ददतः सकाशादभिमानः क्षीणपुण्येन हीनचारुत्वेन यथा अधनः महाराजचक्रवर्त्तिनः सकाशात् फलीकारान् सतुषतण्डुलकणान् भिक्षते तद्वत् । सतु विदग्धः परमोदारो राजा यथा तस्मै तन्मनोरथातीतां सम्पत्तिं ददाति तथैव भगवान् मह्यं स्वधामवासित्वमित्यहो मम निर्बुद्धित्वपरमकाष्ठा भगवतश्च कारुण्यौदार्यसीमेति स्वयं सविस्मयस्तिमितोऽभूदिति भावः ॥ ३५ ॥

एवं निस्पृहत्वं तस्य युक्तमित्याह नेति । रजोजुषः परागरसास्वादिनः दास्य मृते आत्मनोऽर्थमन्यं न वाञ्छन्ति यदृच्छया लब्धेन वस्तुना मनसः समृद्धिर्येषाम् ॥ ३६ ॥

ततो मधुवनात् ध्रुवस्य स्वदेशागमन बन्धुनिधनादिकं वर्णयति आकर्ण्येति ॥ ३७ ॥

एष्यत्यचिरात् इति देवर्षेर्वाक्यं श्रद्धाय ॥ ३८ ॥

पर्यस्तः परिवृतः ॥ ३९ ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

अनात्मा अल्पबुद्धिस्तस्य भावस्तत्त्वम् अनुदरीति वदन्ननमोऽर्थः पदं तवदानित्यं तद्याचे अप्येवमयं भगवानित्याद्यिवायाचितवानस्मि ॥ ३१ ॥

पतद्भिः पुनरावृत्तलोकस्थैः अतएव ममोत्कर्षमसहिष्णुभिः नारदोकेन समोपदेशनायं वैकुण्ठं मागच्छत्विति बुद्ध्यामे मतिर्विदूषिता अतएव तथ्यं यथार्थं नारदवचः निर्विघ्नतया वैकुण्ठप्रापकसमत्वबोधकं वाक्यं नाग्राहिषम् न गृहीतवानस्मि वैवैकुण्ठगमनानि वारितः अनित्ये राज्यसुखाकारे दुःखेमतिदूषणाद्वारापातितोऽस्मीति भावः ॥ ३२ ॥

अथ यथार्थगुरुवाक्याग्रहणादौ अनादिमायाकृतं मोहं हेतुं सूचयन् शोचति । दैवीमिति । देवस्य भगवतोमायां विश्वमोहिनीं शक्तिमाश्रित्य असति द्वितीये अप्रज्ञात्मकतया अविद्यमानेऽपि संसारे भिन्नदृक् भेदबुद्धिरप्रज्ञात्मकमिति मोहवान् भ्राते व भ्रातृव्यः शत्रुरिति बुद्ध्या हृद्रुजा हृदयशोकेन तप्ये यथा प्रसुप्तः स्वप्नमोहितः स्वकीयं परं मत्वा तप्यते तद्वत् ॥ ३३ ॥

यथा गतायुषि चिकित्सा व्यर्था तद्वन्मयाप्येतदधिराजासनं व्यर्थं प्रार्थितम् अहो भवच्छिदं प्रसाद्य भवमयाचे ॥ ३४ ॥

स्वेन रूपेणान्यनिरपेक्षेण राजत इति स्वराट् भगवान् तस्य भावः स्वाराज्यं भगवद्भावापत्तिं यच्छतः सकाशात् मे मया मानः अहो भिक्षितः धिग्मामिति भावः फलीकारान् तुषान् ॥ ३५ ॥

यदृच्छालब्धेनैव भोजनाच्छादनेन मनसः समृद्धिः पूर्णता येषां त ॥ ३६ ॥

अभद्रस्यामङ्गलस्य भद्रं मङ्गलं कुत इतिमत्वा नश्रद्दधे विश्वासं न कृतवान् ॥ ३७ ॥

देवर्षेर्वाक्यम् एष्यत्यचिरत् इति ॥ ३८ ॥

पर्यस्तः परित आवृतः ॥ ३९ ॥

आत्मजस्य आगच्छत ईक्षणे उत्सुकः उत्साहवान् ॥ ४० ॥

भाषाटीका ।

अहो देखो मेरा बड़ा अज्ञान है मै बड़ा मन्दभागी हूं जो कि मैंने मोक्ष देने वाले भगवान के चरण कमल में प्राप्त होकर भी राज्यादि उत्तमपद अनित्य वस्तुको मांगा ॥ ३१ ॥

मेरे से नीचे रहनेकी शङ्कासे देवतोंने नहीं सहकर मेरी बुद्धि को भ्रष्ट कर दिया जोकि मै अधमने समताके उपदेशके नारदजी के सत्य वचनको नहीं ग्रहण किया ॥ ३२ ॥

परमेश्वरकी मायाके वश होकर मै जैसे सोया हुआ मनुष्य स्वप्नमें व्याघ्रादिक जो दूसरे नहीं हैं उनको भी देखकर दुखीहोता है तैसेही मैभी अपने भ्राताही को शत्रु मानकर हृदयके ताप रोग से दुखित होताहूं ॥ ३३ ॥

मेरा यह मागना व्यर्थहै जैसे गतायु पुरुषका औषध करना व्यर्थ है मै बड़ा भाग्य रहितहूं जोकि प्राप्त होने के नहीं योग्य सब जगतके अन्तर्यामी संसार के छुटाने वाले परमात्माको तपस्या से प्रसन्न कराके फिरभी मैंने संसार सुखही मागा ॥ ३४ ॥

जैसे चक्रवर्त्ति राजाको प्रसन्न करके दरिद्र मनुष्य धानके कणिका को मागै तैसे मैनेभी ब्रह्मानन्द मोक्ष सुख देने वाले नारायणको प्रसन्न करके अपनी मूर्खतासे अभिमान का हेतु राज्यादिक मागा हाय बड़ी भूल भईहै ॥ ३५ ॥

मैत्रेयजी बोले कि हे तात ! विदुर आप सरीके भगवद्भक्तजन मुकुन्दके चरणकमलके रजकी सेवा करने वाले अयाचक वृत्तिसे ही जिनका मन सन्तुष्ट हैं सो महात्मा भगवान् की दास्य भक्ति के विना और कुछ प्रयोजन को नहीं चाहते हैं ॥ ३६ ॥

अब उत्तानपाद राजाने ध्रुवजी का आने का खबर सुना तौभी जैसे मरेका आना नहीं होता तैसे उनके आनेका विश्वास नहीं किया क्योंकि राजा कहने लगे कि मैतो भाग्यहीन हूं मेरेकूं यह बात कहां से होगीकि जो शुभ मिले ॥ ३७ ॥

सुनीतिः सुरुचिश्चास्य महिष्यौ रुक्मभूषिते।
आरुह्य शिबिकां सार्द्धमुत्तमेनाभिजग्मतुः॥ ४१॥

तं दृष्ट्वोपवनाभ्याश आयान्तं तरसा रथात्।
अवरुह्य नृपस्तूर्णमासाद्य प्रेमविह्वलः॥ ४२॥

परिरेभेऽङ्गजं दोर्भ्यां दीर्घोत्कण्ठमनाः श्वसन्।
विष्वक्सेनाङ्घ्रिसंस्पर्शहताशेषाघबन्धनम्॥ ४३॥

अथाजिघ्रन्मुहुर्मूर्ध्नि शीतैर्नयनवारिभिः।
स्नापयामास तनयं जातोद्दाममनोरथः॥ ४४॥

अभिवन्द्य पितुः पादावाशीर्भिश्चाभिमन्त्रितः।
ननाम मातरौ शीर्ष्णा सत्कृतः सज्जनाग्रणीः॥ ४५॥

सुरुचिस्तं समुत्थाप्य पादावनतमर्भकम्।
परिष्वज्याह जीवेति बाष्पगद्गदया गिरा॥ ४६॥

यस्य प्रसन्नो भगवान्गुणैर्मैत्र्यादिभिर्हरिः।
तस्मै नमन्ति भूतानि निम्नमाप इव स्वयम्॥ ४७॥

भाषाटीका।

फिर नारद जी के पहिले कहे वचन में श्रद्धा करके मनमें बड़ा प्रौढ होकर हर्षित हुये बडे प्रसन्न होकर सन्देशा कहनेवाले दूत को बडा मूल्यवाला एक हार देदिया॥ ३८॥

फिर सुन्दर घोडोंवाला सुवर्ण से भूषित रथपर बैठकर कुल वृद्ध तथा ब्राह्मणों से दिवान तथा बंधुओं से सहित॥ ३९॥

शंख नगारा के शब्द वेद का ध्वनि वंशी के शब्द से संयुक्त होकर पुत्र की देखने की उत्कण्ठासे पुर से शीघ्र ही राजा निकले॥ ४०॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका।

अस्य राज्ञोमहिष्यौ मध्ये उत्तमं निधाय एकामेव शिविकां नरविमानमारुह्य॥ ४१॥

उपवनस्याभ्याशे समीपे॥ ४२॥

विष्वक्सेनाङ्घ्रिसंस्पर्शेन हतमशेषमघं बन्धनं च यस्य॥ ४३॥

जात उद्दामोमहान्मनोरथो यस्य॥ ४४॥

अभिमन्त्रितः पितुराशीर्भिः सह तेन कृतसंभाषणः॥ ४५-४६॥

सुरुच्याः प्रीतिर्नासम्भावितेत्याह। यस्येति नमन्त्यनुसरन्ति आपोयथा स्वयमेव निम्नं देशमवतरन्ति॥ ४७॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामि विरचिता
दीपिन्याख्या दीपिका टिप्पणी।

एकामेव शिविकामिति तत्प्रभावेन वैषम्यं नष्टमभूदिति सूचितम्॥ ४१॥

तमिति युग्मकम् आसाद्य ध्रुवं प्राप्य॥ ४२॥ ४३॥

अथ आलिङ्गनानन्तरं शीतलैः नयनवारिभिरश्रुभिः स्नापयामास॥ ४४॥

अभिमन्त्रितः अभिमन्त्रणं सम्भाषणं तस्य विषयीकृतः तथा च तेन कृतसम्भाषण इति व्याख्यातम् सुरुचेरपि प्रणामे, हेतुः सज्जनाग्रणीरिति॥ ४५॥ ४६॥

मैत्र्यादिभिर्भक्त्युत्थैरन्यथा प्रसादजननायोगात्॥ ४७॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका।

अस्य राज्ञो महिष्यौ भार्ये सुनीतिः सुरुचिश्च उत्तमेन सार्द्धं शिविकां नरवाहनमारुह्याभिजग्मतुः॥ ४१॥

उपवनाभ्याशे उपवनसमीपे आयान्तं तं ध्रुवं दृष्ट्वा तरसा आशु रथादवरुह्य तूर्णं पुत्रमासाद्य प्रेम्णा विह्वलः परवशः नृपः उत्तानपादः॥ ४२॥

दीर्घोत्कण्ठमनाः अतएव श्वसन् श्वासं मुञ्चन् दोर्भ्यां अङ्गजं पुत्रं परिरेभे अङ्गजं विशिनष्टि विश्वक्सेनस्य भगवतः अङ्घ्रिसंस्पर्शेन हतमशेषमाध्यात्मिकं बन्धनं संसृतिकारणं यस्य तम्॥ ४३॥

जातउद्यमोमहान्मनोरथोयस्य सः राजा द्वितीयान्तपाठे तनयविशेषणं मूर्ध्निआजिघ्रन् आघ्राणं कुर्वन् शीतैर्नयनवारिभिः अश्रुभिः स्नापयामास॥ ४४॥

पितुरुत्तानपादस्य पादावभिवन्द्य नमस्कृत्य पितुराशीर्भिः अभिमंत्रितः कृतसंभाषणः सत्कृतः समानितः सज्जनाग्रणीः सज्जनश्रेष्ठः ध्रुवः शिरसा मातरौ सुरुचि सुनीती ननाम॥ ४५॥ ४६॥

उत्तमश्च ध्रुवश्चोभाविन्योऽन्यं प्रेमविह्वलौ ।
अङ्गसंगादुत्पुलकावस्त्रौघं मुहुरूहतुः ॥ ४८ ॥
सुनीतिरस्य जननी प्राणेभ्योऽपि प्रियं सुतम् ।
उपगुह्य जहावाधिं तदङ्गस्पर्शनिर्वृता ॥ ४९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवत चन्द्रचन्द्रिका ।

सुरुचिः पादयोरवनतमर्भकं ध्रुवमुत्थाप्य परिष्वज्याश्लिष्य बाष्पगद्गदस्वरयुक्तया गिरा वाचा चिरं जीवेत्याह ॥ ४६ ॥

सुरुच्याः प्रीतिर्नसंभावितेत्याह । यस्येति । मैत्र्यादिभिरात्मगुणैः यस्य हरिः प्रसन्नः तस्मिन् सर्वभूतानि नमन्ति प्रह्वीभवन्ति आपोयथा स्वयमेव निम्नं देशं प्रतिप्रवहन्ति ॥ ४७ ॥

———

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ।

हरेः शक्तिरचिन्त्येति ध्वनयन् सुनीतिसुरुच्योर्योग्रां चाह सुनीतिरिरिति रुक्मं हेम शिविके आन्दोलिके ॥ ४१ ॥

दूरप्रदेशे दर्शनं सार्वजनीनं न स्यादिति हरिणा पुरनिकट एव घटितमिति भावेन पुरोपवनसमीपे कुमारदर्शनं तदनन्तरं राज्ञोमाननक्रियाविशेषं चाह । तं दृष्ट्वेति ॥ ४२ ॥

अङ्गजं पुत्रम् । विष्वक्सेनाङ्घ्रीति विशेषणेनालिङ्गनव्याजेन तत्स्पृष्टुरपि पापपरिहारः स्यादितिध्वनयति ॥ ४३ ॥

किमनेनालिङ्गनमात्रेणानन्दातिरेकलक्षणज्ञापकेनेत्यतस्तद्विशिनष्टि । अथेति । शान्तैः सुशीतलैः सुखलक्षणतस्माऽत्रसितैर्वा "अन्तैस्त्ववसितेमृत्युसुखभावेपरमात्मनी,, ति यादवः शर्म तोषं चर्श सुखमितिहलायुधः अनेनराज्याभिषेकमदूरे सूचयति एतमर्थं चक्षनर्यस्तं विशिनष्टि । आप्तेति । आप्तः प्राप्तः उद्दाम उत्कृष्टो मनोरथोवीरासनादिलक्षणो येन स तथा तम् ॥ ४४ ॥

भगवद्भक्तस्यापि रागद्वेषादिदोषो नास्ति किमुत हरेरितीममर्थं ध्वनयन् ध्रुवोऽपि पित्राद्युचितक्रियामाचरतीत्याहाभिवन्द्येतिमातरावित्युक्त्या पूर्वान्तः करणकालुष्यं दूरीकृतमिति व्यनक्ति शीर्ष्णा ननामेत्यनेन पितुर्मातुर्गुरुत्वाधिक्यं सूचयति तदुक्तम् "दशाचार्यसमो भ्राता शतभ्रातृसमः पिता । पितुर्दशशतं माता गौरवेणातिरिच्यत,, । इति सुरुच्या मुख्यमातृत्वाभावेऽपि सत्त्वभावत्वेन भेदबुद्धिर्नकृतेति द्योतनाय सज्जनाग्रणीरिति विशेषितम् ॥४५॥

ध्रुवप्रणामे सुरुच्या द्वेषं विहाय किमभ्यध्यायीति तत्राह । सुरुचिरिति । अर्भकमिति लुप्तोपमं अर्भकं प्रेङ्खच्छिशुमिवेत्यनेन स्नेहविशेषात् ज्ञानगुरुत्वमगणय्य समुत्थाप्येति ज्ञायते ॥ ४६ ॥

ध्रुवस्य मरणमाकांक्षमाणा सुरुचिः कथं जीवेति वाचयुदस्थापीति तत्राह । यस्येति । मैत्र्यादिभिर्मैत्रीकरुणादिभिर्नमन्ति प्रह्वीभवन्ति ॥ ४७ ॥

———

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः

तमिति युग्मकम् ॥ ४२——४३ ॥

जात इत्यत्र स्नात इति चित्सुखः । निस्तीर्ण इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

पूर्वं पितुः पादौ शीर्ष्णाभिवन्द्य मातरौ ननाम तैश्चाशीर्भिः सह्याभिमन्त्रितः कृतसम्भाषणः सत्कृतो मानितश्च सुरुचावपि तथा भक्तौ हेतुः सज्जनेति ॥ ४५——५१ ॥

———

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

उत्तमेन बालकेन सह एकां शिविकामारुह्येति ध्रुवस्य निष्कमणादिनत एव राज्ञा बहुतरमनुतप्तेन नारदाश्वासितेन ध्रुवमात्रे एव सौभाग्यं दत्तमुत्तमे मात्रेतु दौर्भाग्यं । तदपि ध्रुवमाता सुनीतिर्विनयशीला ... सपुत्रा ... स्वशिविकायामेवारोहयामासेति तत्त्वम् ॥ ४१—४४ ॥

ननु सुरुचिं दुःखदायिनीं कथं शीर्ष्णा ननाम तत्राह सज्जनाग्रणीरिति ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

तस्मिन् ध्रुवे सुरुच्याः प्रीतिर्नासम्भावितेत्याह यस्येति ॥ ४७-४८॥

———

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

उत्तमेन सह ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

विश्वक् सर्वत्र सेना यस्य तस्य भगवतोऽङ्घ्रिस्पर्शेन हतानि अघरूपाणि बन्धनानि यस्य तम् ॥ ४३ ॥

जातउद्दामोमहान् मनोरथो यस्य सः ॥ ४४ ॥

सज्जनाग्रणीर्ध्रुवोऽपि पितुः पादावभिवन्द्यतेनाशीर्भिरभिमंत्रितः मातरौ ननाम ताभ्यां सत्कृतः ॥ ४५ ॥ ४६ ४७ ॥

———

भाषाटीका

उत्तानपाद राजा की पटरानी सुरुचि सुनीति दोनों सुवर्ण के गहनानकुं पहर कर राजपुत्र उत्तम को साथ मे लेकर पालकी पर बैठ कर ध्रुव के पास कूं गई ॥ ४१ ॥

नगर बाहर बगीचा के पास मे आतेहुये पुत्र को देखकर राजा जल्दी से रथ से उतर कर मिलकर दोनों भुजों से आलिंगन किया बहुतदिनसे उत्कण्ठावालेरहे बडे श्वास लेकर मिलने लगे क्योंकि भगवान् के चरण स्पर्श होने से ध्रुव के सब बन्धन छूटे हैं जान कर राजा ने बहुत प्रेम किया ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

राजा मन में मनोरथ की बडी पूर्णता मान कर बारंबार पुत्र-को मस्तक को सूंघने लगे और शीतलनेत्रों के आंसूनसे मानो स्नान करादिया ॥ ४४ ॥

सज्जनोंके अग्रगामी ध्रुवजीने पिता के पाद को प्रणाम किया पिताने आशीर्वादसे युक्त किये और सत्कार उनका किया फिर ध्रुवजीने मस्तकसे माता को प्रणाम किया ॥ ४५ ॥

सुरुचिने अपने पैरोंमे पडे हुए उस बालक को उठाकर आलिंगन करके रूंधेसे कंठ से कहाकि हे पुत्र ! चिरकाल तक जीते रहो ॥ ४६ ॥

मैत्रेयजी बोले जिसध्रुवकेमैत्री आदि गुणोंसे हरि भगवान् प्रसन्न होगये उसको सब प्राणियोंसे नमनेलगे कि जैसे जल नीचे को नमै है ॥ ४७ ॥

———

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

ऊहतुर्दधतुः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

पयः स्तनाभ्यां सुस्राव नेत्रजैः सलिलैः शिवैः ।
तदाभिषिच्यमानाभ्यां वीर!वीरसुवो मुहुः ॥ ५० ॥
तां शशंसुर्जना राज्ञीं दिष्ट्या ते पुत्र आर्तिहा ।
प्रतिलब्धश्चिरं नष्टो रक्षिता मण्डलं भुवः ॥ ५१ ॥
अभ्यर्चितस्त्वया नूनं भगवान् प्रणतार्तिहा ।
यदनुध्यायिनो धीरा मृत्युं जिग्युः सुदुर्जयम् ॥ ५२ ॥
लाल्यमानं जनैरेवं ध्रुवं सभ्रातरं नृपः ।
आरोप्य करिणीं हृष्टः स्तूयमानोऽविशत्पुरम् ॥ ५३ ॥
तत्र तत्रोपसंल्कृप्तैर्लसन्मकरतोरणैः ।
सवृन्दैः कदलीस्तम्भैः पूगपोतैश्च तद्विधैः ॥ ५४ ॥
चूतपल्लववासःस्रङ्मुक्तादामविलम्बिभिः ।
उपस्कृतं प्रतिद्वारमपां कुम्भैः सदीपकैः ॥ ५५ ॥
प्राकारैर्गोपुरागारैः शातकुम्भपरिच्छदैः ।
सर्वतोलङ्कृतं श्रीमद्विमानशिखरद्युभिः ॥ ५६ ॥
मृष्टचत्वररथ्याट्टमार्गं चन्दनचर्चितम् ।
लाजाक्षतैः पुष्पफलैस्तण्डुलैर्बलिभिर्युतम् ॥ ५७ ॥
ध्रुवाय पथि दृष्टाय तत्र तत्र पुरस्त्रियः ।
सिद्धार्थाक्षतदध्यम्बुदूर्वापुष्पफलानि च ॥ ५८ ॥
उपजह्रुः प्रयुञ्जाना वात्सल्यादाशिषः सतीः ।
शृण्वंस्तद्वल्गुगीतानि प्राविशद्भवनं पितुः ॥ ५९ ॥
महामणिव्रातमये स तस्मिन् भवनोत्तमे
लालितो नितरां पित्रा न्यवसद्दिवि देववत् ॥ ६० ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

हे वीर ! वीरसुवो ध्रुवमातुः अभिषिच्यमानाभ्यां पयस्तदा सुस्राव ॥ ५० ॥

चिरं नष्टो दर्शनमप्राप्तः रक्षिता रक्षिष्यति ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

एवमिति व्यवहितं पित्रा ह्युपलालनं परामृश्यते ॥ ५३ ॥

पुरं वर्णयति । तत्र तत्रेति चतुर्भिः सवृन्दैः फलमञ्जरीयुक्तैः पूगानां पोतैर्बालवृक्षैस्तद्विधैः सवृन्दैरुपस्कृतं प्रति द्वारमित्युत्तरेणान्वयः ॥ ५४ ॥

चूतपल्लवाश्च वासांसिच स्रजश्च मुक्तादामानि च तेषां विशिष्टं लम्बनमस्ति येषु कुम्भेषु ॥ ५५ ॥

गोपुरैरगारैश्च शातकुम्भाः परिच्छदाः परिकरा येषु विमानानामिव शिखरैर्द्युतिर्येषाम् ॥ ५६ ॥

चत्वरमङ्गणम रथ्या महामार्गः अट्ट उम्बस्योपरि निर्मिता भूमिका मार्गः अवान्तरः मृष्टाः सम्मार्जिताश्चत्वरादयोयस्मिन्॥५७॥

सिद्धार्थः श्वेतसर्षपः अक्षता यवाः ॥ ५८ ॥

उपजह्रुर्व्यकिरन् सतीः सत्यः ॥ ५९ ॥ ६० ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामि विरचिता
दीपिन्याख्या दीपिका टिप्पणी ॥

तत्रोत्तमस्य प्रेमविह्वलत्वे रज्यन्ति जन्तवस्तत्र स्थावरा जङ्गमा अपि इति भक्तिप्रभाव एव ध्रुवस्यापि निर्मत्सराणां सतामित्युक्तेः स एवेति ज्ञेयम् ॥ ४८ ॥

सुनीतेस्तु स्वाभाविकमप्यतिशयमाह । सुनीतिरिति ॥ ४९ ॥

तादृशवात्सल्यदर्शनाश्चर्येण सम्बोधनंवीरेति ॥ ५० ॥

अनद्यतनभविष्यत्काले राज सम्पत्तेः भविष्यत्सामान्यतया रक्षिष्यतीति व्याख्यातम् ॥ ५१ ॥

नूनमिति सम्भावनायाम् यस्यानुध्यायिनो ध्यानपरा यस्माः ५२

लाल्यमानामिति पञ्चकम् तत्र बहुचाक्यैकत्रापत्वाट्टीकाक्रम-

श्रीराधारमणदासगोस्वामि विरचिता
दीपिन्याख्या दीपिका टिप्पणी ॥

लाभाय द्विबिन्दुमस्तकाङ्काः कल्पनीयाः ॥ व्यवहितं यस्येत्यादि पद्यषट्कृतव्यवधानं दृष्ट्वेत्यादिप्रकारकं पित्रादिकर्त्तृकोपलालनं (१) ॥ ५३ ॥

बालवृक्षैस्तद्विधैस्सवृन्दैः (२) ॥ ५४ ॥

उपस्कृतमलङ्कृतम् (३) ॥ ५५ ॥

श्रीमदिति विमानविशेषणम् (४) ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

ध्रुवायेति सार्द्धकम् सत्य इति पुरस्त्रीणां विशेषणम् ॥ ५८ ॥

शृण्वन्नित्यर्धकम् ॥ तासां पुरस्त्रीणां वल्गुगीतानि शृण्वन् ॥ ५९ ॥ ६० ॥

———

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका

उत्तमः ध्रुवश्चोभौ भ्रातरौ प्रेमविह्वलौ अङ्गसंगादालिङ्गनादुत्पुलकौ उदश्रुत्पुलकौअस्त्रौघं आनन्दाश्रुकणसमूहं मुहुः पुनः पुनरूहतुः मुमुश्चतुः ॥ ४८ ॥

अस्य ध्रुवस्य जननीसुनीतिः उपगुह्यालिङ्ग्यतस्य तनयस्यास्पर्शनेन निर्वृताङ्गसुखिता आधिमनः पीडां जहौ तत्याज ॥ ४९ ॥

हेवीर ! वीरसुवः वीरस्य ध्रुवस्य जनन्याः सुनीत्याः शिवैः शान्तैर्नेत्रजैः सलिलैरभिषिच्यमानाभ्यांस्तनाभ्यांपयः सुस्राव॥५०॥

उत्तानपादं जनाः प्रशशंसुः प्रशंसामेवाह ! हेराजन् ! आर्त्तिहादुःखापहर्त्ता पुत्रः चिरं नष्टो दर्शनमप्राप्त इदानीं दिष्ट्या भाग्येन त्वया प्रतिलब्धः प्राप्तः अयंभुवो मण्डलं रक्षिता रक्षिष्यति ॥५१॥

प्रणतार्त्तिहा भक्तानां दुःखापहर्त्ता भगवान् त्वया नूनं जन्मान्तरेऽभ्यर्चितः यस्यभगवतोऽनुध्यायिनो ध्यातारः सुदुर्जयं मृत्युं संसारं जिग्युः जितवन्तः ॥ ५२ ॥

एवं जनैर्लाल्यमानं राजा सभ्रातरं सोत्तमं ध्रुवं हृष्टः करिणं हस्तिनमारोप्य जनैः स्तूयमानः पुरमविशत् ॥ ५३ ॥

अन्तःपुरं वर्णयति । तत्रतत्रेति चतुर्भिः उपसमीपे सम्यक्कलिपतैर्मकरतोरणैः सवृन्दैः फलमञ्जरीयुक्तैः कदलीस्तम्भैः तद्विधैः सवृन्दैः पूगानां पोतैर्लतावृक्षैः ॥ ५४ ॥

चूतपल्लवाश्च वासांसि च स्रजश्च मुक्तादामानि च तेषां विशिष्टं बंधनमस्ति येषु तैः सदीपकैः अपांकुम्भैःप्रतिद्वारमुपस्कृतम् अलंकृतम् ॥ ५५ ॥

गोपुरैरट्टालैश्च कथंभूतैः शातकौम्भाः स्वर्णमयाः परिच्छदाः परिकरा येषां तैः सर्वतः परितः अलंकृतं श्रीमत्सर्वसमृद्धिमत् विमानानामिव शिखरैर्द्युतिर्यस्मिन् ॥ ५६ ॥

रथ्याराजमार्गाः अट्टः उच्चस्य प्राकारस्योपरिनिर्मिता भूमिकामार्गोऽवान्तरः मृष्टाः संमार्जिताश्चत्वरादयो यस्मिन् चन्दनचार्चितं चन्दनाम्बुभिः संसिक्तम् ॥ ५७ ॥

सिद्धार्थाः श्वेतसर्षपाः उपजन्हुः व्यकिरन् सतीः सत्यः विभक्तिव्यत्ययआर्षः तासां सतीनां वल्गूनि श्राव्याणि गतानि शृण्वन् पितुर्भवनम् गृहं प्राविशत् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

अनर्घ्यमणिसमूहमये भवनश्रेष्ठेपित्रानितरां लालितः दिविदेववत्अवसत् ॥ ६० ॥

———

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली॥

उत्तमस्य भूतत्वेकत्वेन ध्रुवक्लेशाशङ्का दूरोत्सादितेति तयोः प्रणयोद्रेकनिमित्त क्रियामाह । उत्तमश्चेति । अस्त्रौघं बाष्पप्रवाहम् आघः परंपरायां स्याज्जलस्रोतसि संचय इति यादवः ॥ ४८ ॥

सुनीतिकटाक्षेनाश्र्वेन ध्रुवे सुरुच्यादिप्रणयक्रियां प्रोच्याधुना सुनीति विषयामाह । सुनीतिरस्येति ॥ ४९ ॥

अस्य जननीति विशेषेण विशिनष्टि । पय इति ॥ औरसपुत्रस्मरणादिना मातृस्तनयोस्तत्प्रस्रवणेन तज्जनकत्वानुमानं सुलभमित्यर्थः वीरं पुत्रं सुवतीति वीरसूः तस्याः वीरे पुत्रे यश सं वीरवत्तममितिश्रुतिः ॥ ५० ॥

सुनीति कथापि श्रोतृणां पापप्रणाशिन्यपि भवतीति भावेन तां विशिनष्टि । तां शशंसुरिति दिष्ट्या स्यान्मंगलादिविचित्यभिधानात् दिष्ट्या पुण्येन ॥ ५१ ॥

पुण्यमपि विशिष्यन्तीत्याह । अभ्यर्चित इति । यदि प्रणतार्तिहरोहरिस्त्वया नाऽभ्यर्चितस्तर्हि चिरं नष्टः पुत्रो न प्रतिलब्धः स्यान्न तथा तस्मादभ्यर्चित इति तर्कः किं विशिष्टो भगवानिति तत्राह । यदनुध्यायिन इति । अनेन तर्कस्याप्रतिपक्षतां दर्शयति ॥ ५२ ॥

ध्रुवस्य जनपालनप्रक्रियां संक्षिप्नुरिव मैत्रेयो राज्ञः पुरप्रवेशमाह । लाल्यमानमिति । कलभश्चैव कन्यानां करिणी बालमङ्गल इति वचनात् करिणीमित्युक्तम् ॥ ५३ ॥

संवृन्दैः पुष्पबन्धमसहितैस्तद्विधैः पुष्पबंधन सहितैः ॥ ५४ ॥

विलंबीनि चूतपल्लवादीनि येषु ते तथा तैः प्रतिद्वारमुपसंस्कृतमलं कृतम् ॥ ५५ ॥

शातकुम्भपरिच्छदैः सुवर्णालंकारैः श्रीज्ञतं विमानानां शिखराणां द्युतिभिरलंकृतं अनेन देवादीनां विमानानामागमनं सूचयति ॥ ५६ ॥

चत्वरश्चतुष्पथः रथ्या रथमार्गः आदिशब्देन तिर्यगाद्यवान्तर मार्गोगृह्यते ॥ ५७ ॥

सिद्धार्थः सितसर्षपः ॥ ५८ ॥

तासां पुरस्त्रीणां वल्गूनि चारूणि गीतानि ॥ ५९ ॥

कशिपूत्तमे मश्चेत्तमे भोजनाच्छादनादिना प्रष्ठवा ॥ ६० ॥

———

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

लाल्यमानमिति पञ्चकम् ॥ ५३—५७ ॥

ध्रुवायेति सार्द्धकम् ॥ ५८ ॥

शृण्वन्नित्यर्द्धकम् ॥ ५९ ॥ ६० ॥

———

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

सुनीतेः पश्चान्मिलनमानन्दमूर्च्छाभङ्गे सतीति ज्ञेयम् ॥४६॥

हे वीर ! त्वामिव भगवद्धर्मवीरं ध्रुवं सूते इति तस्याः सुनीतेः ॥ ५० ॥ ५१ ॥

अभ्यर्चित इत्यतएव स्वपुत्रस्य मृत्युं त्वमजैषीरिति भावः ॥५२॥

एवं नृपोऽपि दिष्ट्येति पादोनश्लोकद्वयेन जनैः स्तूयमानः पुरमविशत् ॥ ५३ ॥

पुरं वर्णयति । तत्र तत्रेति चतुर्भिः । उपसंक्लृप्तैस्तदानीमेवोद्यानादिभ्य आनीयारोपितैः । लसन्मकराणि तोरणानि यत्र तैः । सवृन्तैः फलमञ्जरीयुक्तैः । कदलीस्तम्भैरुपस्कृतप्रतिद्वारामित्यन्वयः ॥ ५४ ॥

चूतेति अपां कुम्भैरित्यस्य विशेषणम् ॥ ५५ ॥

गोपुराणि पुरद्वाराणि गोपुरैरट्टैश्च विमानशिखराणामिव द्यौर्द्युतिर्येषां तैः ॥ ५६ ॥

चत्वरमङ्गणं रथ्या महामार्गः ॥ ५७ ॥

सिद्धार्थाः श्वेतसर्षपाः । अक्षता यवाः । उपजह्रुर्व्यकिरन् सतीः सत्यः ॥ ५८—६१ ॥

पयःफेननिभाः शय्या दान्ता रुक्मपरिच्छदाः ।
आसनानि महार्हाणि यत्र रौक्मा उपस्कराः ॥ ६१ ॥
यत्रस्फटिककुड्येषु महामारकतेषु च ।
मणिप्रदीपा आभान्ति ललना रत्न सन्तियुताः ॥ ६२ ॥
उद्यानानि च रम्याणि विचित्रैरमरद्रुमैः ।
कूजद्विहङ्गमिथुनैर्गायन्मत्तमधुव्रतैः ॥ ६३ ॥
वाप्यो वैदूर्यसोपानाः पद्मोत्पलकुमुद्वतीः ।
हंसकारण्डवकुलैर्जुष्टाश्चक्राह्वसारसैः ॥ ६४ ॥
उत्तानपादो राजर्षिः प्रभावं तनयस्य तम् ।
श्रुत्वा दृष्ट्वाऽद्भुततमं प्रपेदे विस्मयं परम् ॥ ६५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

मुहुः पुनः पुनः ऊहतुः तस्य ध्रुवस्याङ्गस्पर्शेन निर्वृता सुखिता आर्धि मनोव्यथां जहौ तत्याज ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

हेवीर विदुर ! तदा वीरसुवः ध्रुवजनन्याः शिवैः शुभैर्नेत्रजैः सलिलैरभिषिच्यमानाभ्यां स्तनाभ्यां पयः सुस्राव ॥ ५० ॥

ते पुत्रः चिरं नष्टोदर्शने प्राप्तः दिष्ट्या भद्रं पुनः प्रतिलब्धः भुवोमण्डलं रात्तता रक्षिष्यति इतिशशंसुः ॥ ५१ ॥

यस्यानुध्यायिनः ध्यातारः मृत्युंजन्ममरणप्रवाहं जिग्युर्जितवन्तः ॥ ५२ ॥

जनैस्तूयमानः पुरमविशत् ॥ ५३ ॥

पुरं वर्णयति। तत्रोत चतुर्भिः।तत्र तत्र उपसंक्लिप्तैरुपयोजितैः लसद्भिः मकराकारैस्तोरणैः सवृन्दैः फलादिसहितैः कदलीस्तम्भैः तांद्वधैः सवृन्दैः पूगानां पोतैर्बालवृत्तैः प्रतिद्वारमुपस्कृतमित्यग्रिमेणान्वयः ॥ ५४ ॥

चूतपल्लवादीनां विशिष्टं लम्बनमस्ति येषुतैः कुम्भैश्चोपस्कृतमुपशोभितम ॥ ५५ ॥

विमानशिखराणां विमानाग्राणामिव द्युतिः कांतिर्येषां तैः शातकुम्भाः स्वर्णमयाः परिच्छदाः परिकरा येषां तैः प्राकारैःगोपुरै रागारैश्च सर्वतोऽलंकृतम ॥ ५६ ॥

मृष्टानिर्मिलीकृताश्चत्वराद्योयस्मिन् तत् तत्र चत्वरमङ्गणम रथ्यामहामार्गः अट्टउच्चस्थानो परिरचितः मार्गोऽवान्तरः चन्दनैश्चर्चितं तज्जलैः संसिक्तम ॥ ५७ ॥

पुरस्त्रियः ध्रुवाय सतीः सत्याआशिषः प्रयुञ्जानाः सिद्धार्थः श्वेतसर्षपस्तदादीनि उपजन्हुः व्याकिरन् इतिद्वयोरन्वयः ॥ ५८-६३ ॥

भाषाटीका ।

ध्रुव और उत्तम एदोनो परस्पर आलिंगन करके प्रेमसे मोहित होगये अंगकेस्पर्श से उनके पुलकावली होगई वारंवार स्नेह के आंसु जिराने लगे ॥ ४८ ॥

सुनीतिने प्राणों से भी अत्यंत प्रियपुत्र को आलिंगन करके उसके शरीर के स्पर्श से सुखित होकर मन के सबतापों को दूर किया ॥ ४९ ॥

हे वीर विदुर जीतब आनंदके मारे निकले जो नेत्रके जलतिनसे भिजे हुये, वीर पुत्र वाली सुनी तीके स्तनों से वारंवार दुग्ध निकलने लगा ॥ ५० ॥

उस रानी से सब मनुष्य कहने लगे कि बड़ा मंगल है तुमारा पुत्र दुःखका नाश करने वाला है खोइ गया मिला है, अब ये पृथवी की रक्षा करेगा ॥ ५१ ॥

मालूम होता है कि जिस नारायणके ध्यान करने वाले दुर्जय मृत्यु को जीत गये हैं उस भक्तार्ति नाशक भगवान का तुमने अच्छा पूजन किया है जो तुमारा ऐसा पुत्र हुआ है ॥ ५२ ॥

मनुष्यों के एसे आदर करते करते उत्तम भ्राता सहित ध्रुव को आनंदित होकर हथिनी पर बैठाया तब सब मनुष्य स्तुति करते थे राजा ने पुर मै प्रवेश किया ॥ ५३ ॥

उस पुरके मार्ग मै तहां तहां बनाये हुये मकरके तोरण फल पुष्प मंजरी सहित कदली के स्तंभ वैसे ही सुपारी के छोटे पेड़ लग हुये हैं ॥ ५४ ॥

आम के पल्लव वस्त्र माला मुक्ताके हार ये उनमें लटके हैं द्वार द्वार मै जलों के कलस रखे हैं और दीपक भी रखे हैं ॥ ५५ ॥

और सुवर्ण के सब पदार्थ हैं जिनमें ऐसे दीवाल गोपुरद्वार श्रीमानों के विमान बड़े प्रकाशमान शिखर वाले हैं तिससे चारों ओर से शोभित होरहा है ॥ ५६ ॥

गली अटा अंटारी सड़क सब सुंदर झाड के निर्मल किये हैं चन्दन के जल से सींचे गये हैं लाइ अक्षत पुष्प फल चामल अन्न भेट आदि से युक्त हैं एसी पुरकी शोभा है ॥ ५७ ॥

रस्ता मै तहां तहां ध्रुव को देखने वाली पुर स्त्री सपेद सर्षों अक्षत दहि जल दूब पुष्प फल इनकों भेट देकर आशिर्बाद देती थीं ध्रुवजी भी उन स्त्रीनके मनोहरगीतोंको सुनते सुनते पिता के महल मै प्रविष्ट हुये ॥ ५८-५९ ॥

महामणियों के समूह सेवना उस महल मै स्थित हुये फिर पिता के लाड़से स्वर्ग मै देवता के तुल्य निवासकरतभये ध्रुवजी ६०

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

यत्र भवनोत्तमे ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥
कुमुत् कुमदम पद्मादिमत्यो वाप्यः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

वीक्ष्योढवयसं तं च प्रकृतीनां च सम्मतम् ।
अनुरक्तप्रजं राजा ध्रुवं चक्रे भुवः पतिम् ॥ ६६ ॥
आत्मानं च प्रवयसमाकलय्य विशां पतिः ।
वनं विरक्तः प्रातिष्ठद्विमृशन्नात्मनो गतिम् ॥ ६७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थ स्कन्धे
पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्यां ध्रुवचरिते
नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

ऊढवयसं प्राप्तयौवनम् अनुरक्ताः प्रजा यस्मिन् ॥ ६६ ॥
प्रवयसं वृद्धम् ॥ ६७ ॥

इतिश्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका टीकायां
नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामि विरचिता
दीपिन्याख्या दीपिका टिप्पणी ।

उपस्करास्सामग्र्यः ॥ ६१ ॥
यत्रेति त्रिकम् ॥ ६२ । ६३ ॥ ६४ ॥
तं श्रीभगवत्प्रसादवैभवरूपं "प्रभावस्सर्वजित्स्थितिरि,, तिरसामृते तल्लक्षणात्तादृशस्थितिलक्षणम् प्रभावं श्रीनारदादिभ्यः श्रुत्वा दृष्ट्वा सुरुच्यादिसर्वजनताप्रीतिलिङ्गेन स्वयञ्चानुमाय ॥ ६५ ॥ ६६ ॥
आत्मनस्स्वस्य गतिं प्राप्यं श्रीहरिम् ॥ ६७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
दीपिकादीपनेटीकायाम्
नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

भवनं वर्णयति। यत्र भवने शय्याः दान्ताः क्षीरफेनवन्निर्मलाः शुभ्राश्च रुक्मपरिच्छदाः सुवर्णमयाः परिकराः अनर्घ्याणि आसनानि रौप्या राजता उपस्कराश्च सन्ति ॥ ६१ ॥
यत्र भवने स्फटिकमयकुड्येषु इन्द्रनीलमणिखचितेषु प्रतिफलिता ललनाः स्त्रियः रत्नानि तैः संयुताः मणिप्रदीपाः उपमितसमासः ॥ ६२ ॥
अथातिरम्याण्युद्यानानि च यत्र सन्तीत्यनुषङ्गः तान् विशिनष्टि विचित्रैरमरद्रुमैः संतानपारिजातादिभिर्द्रुमैः कथंभूतैः कूजन्ति विहङ्गानां मिथुनानि येषु गायन्तोमधुपानमत्ता मधुमता भृङ्गा येषु तैर्द्रुमैः युक्तानीति शेषः ॥ ६३ ॥
वाप्यश्च यत्र सन्तीत्यन्वयः वापीर्विशिनष्टि । वैडूर्यमणिमयाः सोपाना यासां पद्मानि उत्पलानि कुमुदानि च यासु सन्ति ताः विभक्ति व्यत्ययमार्षः हंसानां कारण्डवानां च कुलैः संघैश्चक्रवाकैः सारसैश्च घुष्टाः शब्दिता विस्मयमाश्चर्यं प्रपेदे ॥ ६४ ॥ ६५ ॥
अथ कतिपयवर्षानन्तरमूढवयसं प्राप्तयौवनं प्रकृतीनां मन्त्रिणां सम्मतमनुरक्ताः अनुरागयुक्ताः प्रजा यस्मिन् तं पुत्रं ध्रुवं वीक्ष्य भुवः पतिं चक्रे राज्याभिषिक्तमकरोत् ॥ ६६ ॥
तत आत्मानं प्रवयसं वृद्धं समाकलय्य आलोच्य विशाम्पतिः राजा आत्मनः स्वस्य गतिं मुक्त्युपायं विमृशन् अतएव विरक्तः वनं प्रातिष्ठत प्राविशत् ॥ ६७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिकाटीकायां
नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ।

कशिपूत्तम इत्युक्तं प्रपञ्चयति । पयः फेननिभा इति । दान्ता दन्तनिर्मिताः रुक्मपरिच्छदाः सुवर्णपरिच्छदाः उपर्याच्छादनपटा यासां तास्तथा उपस्कराः पात्राणि रौक्माणि सुवर्णनिर्मितानि ॥ ६१ ॥
रत्नं श्रेष्ठे च निर्दिष्टमिति हलायुधः ललनारत्नैः संयुताः शय्यादय आभान्ति तस्मिन्निति ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥
ध्रुवप्रभावो देवादीनामाश्चर्यबुद्धिजनकः किन्त्वितरेषामिति भावेनोत्तानपादान्तः करणप्रवृत्तिविशेषं वक्ति । उत्तानपादइति॥६५॥
विस्मयफलमाह। वीक्ष्येति। ऊढवयसमित्यनेन राज्यपालनशक्तिं व्यनक्ति ॥ ६६ ॥
तत्र स्वयं किमकारीति तत्राह । आत्मानंचेति आकलय्य ज्ञात्वा आत्मनः स्वस्य हरेश्च गतिं स्थितिं विमृशन्विचारयन्निति ॥ ६७ ॥

इतिश्रीभागवतेमहापुराणेचतुर्थस्कन्धे
विजयध्वज कृतपदरत्नावल्याम्
नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

यत्रेति त्रिकम् ॥ ६२--६७ ॥

इति श्रीमद्भागवतेमहापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भस्य
नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

यत्र भवनोत्तमे शय्यादयो वाच्यन्ताः भोगोपस्कराः सन्ति ॥ ६२--६५ ॥

ऊढवयसं प्राप्तयौवनम् ॥ ६६ ॥ ६७ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
चतुर्थे नवमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

पद्मं चोत्पलं च कुमुत् कुमुदं च तानि विद्यन्ते यासां ताः पद्मादिमत्यः विभक्तिव्यत्यय आर्षः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

ऊढवयसं प्रवृत्तयौवनम् प्रकृतीनाममात्यादीनाम् अनुरक्ताः प्रजाः यस्मिन् तम् ॥ ६६ ॥

प्रवयसं वृद्धमाकलय्य संख्याय आत्मनः परमात्मनः गतिं मार्गं विमृशन् विचारयन् धनं निरुपद्रवम् हरिभजनस्थानमित्यर्थः ॥६७॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थे स्कन्धे ।
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे टीकायाम् ।
नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

भाषाटीका ।

हस्ति दांत की बनी हुई पलंगे सुवर्ण से भूषित तिनके ऊपर मै दूध के मलाइके तुल्य कोमलवस्त्र बिछे हैं विचित्र बडे मूल्य के आसन हैं सुवर्ण की सामग्री उनमें हैं ॥ ६१ ॥

जहां पर स्फटिकमणिके दिवाल महामरकतमणिके मकान मै रत्न के दीप लगे हैं नाना रत्नों से भूषित सुंदर स्त्री उपस्थित हैं ॥ ६२ ॥

विचित्र देव वृक्षों के सहित मनोहर बागबगीचा हैं जहां पर पक्षियों के जोडा शब्द करते हैं भ्रमर जहां गान कर रहे हैं ॥ ६३ ॥

वैदूर्य मणि की सिढी वाली बावडी हैं जिनमें पद्म कुमुदिनी के पुष्प खिले हैं हंसकारंडवचक्रवाक सारस पक्षि उनमें शब्द कर रहे हैं ॥ ६४ ॥

कुछ काल मै राजर्षिउत्तानपादजी अपने पुत्रके उस प्रभाव कूं देखकर और सुनकर परम विस्मय कूं प्राप्त हुये ॥ ६५ ॥

फिर राजा ने जब देखा कि ध्रुवजी की यौवन अवस्था होगई है और सब प्रजा उन पर प्रसन्न हैं उनका भी प्रजों मै अनुराग है तब उन ध्रुवजी को पृथिवी का राजा कर दिया ॥ ६६ ॥

तदनंतर अपने आपको वृद्ध जानकर अपने आत्मा की गति देने वाले परमात्मा को स्मरण कर के राजा उत्तानपाद विरक्त होकर वन को चले गये ॥ ६७ ॥

इतिश्री भागवत चतुर्थस्कंध
नवमाध्याय का भाषानुवाद लक्ष्मणा-
चार्यकृत समाप्त ॥ ९ ॥

इतिश्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

—○:०:○—

दशमोऽध्यायः ॥

—०:—

मैत्रेय उवाच ।

प्रजापतेर्दुहितरं शिशुमारस्य वै ध्रुवः ।
उपयेमे भ्रमिं नाम तत्सुतौ कल्पवत्सरौ ॥ १ ॥
इलायामपि भार्यायां वायोः पुत्र्यां महाबलः ।
पुत्रमुत्कलनामानं (१) योषिद्रत्नमजीजनत् ॥ २ ॥
उत्तमस्त्वकृतोद्वाहो मृगयायां बलीयसा ।
हतः पुण्यजनेनाद्रौ तन्मातास्य गतिं गता ॥ ३ ॥
ध्रुवो भ्रातृवधं श्रुत्वा कोपामर्षशुचार्पितः ।
जैत्रं स्यन्दनमास्थाय गतः पुण्यजनालयम् ॥ ४ ॥
गत्वोदीचीं दिशं राजा रुद्रानुचरसेविताम् ।
ददर्श हिमवद्द्रोण्यां पुरीं गुह्यकसङ्कुलाम् ॥ ५ ॥
दध्मौ शङ्खं बृहद्बाहुः खं दिशश्चानुनादयन् ।
येनोद्विग्नदृशः क्षत्तरुपदेव्योऽत्रसन् भृशम् ॥ ६ ॥
ततो निष्क्रम्य बलिन (२) उपदेवमहाभटाः ।
असहन्तस्तं निनादमभिपेतुरुदायुधाः ॥ ७ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

दशमे भ्रातृहंतॄणां यक्षाणामकरोद्वधम ।
एक एवालकां गत्वेत्यस्य विक्रम उच्यते ॥ १ ॥

योषितां रत्नमिवातिमनोहरम् कन्यारत्नंचेतिवा ॥ १ ॥ २ ॥

यक्षेणाद्रौ हिमवति हतः भ्राजाविति पाठे युद्धे अस्य गतिं गता मृतेत्यर्थः ॥ ३ ॥

कोपामर्षशुचां द्वन्द्वैक्यम् तेनार्पितोव्याप्तः जैत्रं जयहेतुम् पुण्यजनालयमलकाम् ॥ ४ ॥

रुद्रानुचरा भूतादयः ॥ ५ ॥

दध्मौ वादितवान् येन शङ्खवादनेन हे क्षत्तः ! उपदेव्यो यक्षस्त्रियः ॥ ६—७ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामि विरचिता
दीपिन्याख्या दीपिका टिप्पणी ।

उपयेम इति उत्तानपादवनगमनानन्तरमेवेति ज्ञेयम् ॥ १ ॥

इलायां पूर्वं परिणीतायां पूर्वपक्षे योषिद्रत्नमिति पुत्रविशेषणम् परत्र चकारोऽध्याहृतः ॥ २ ॥

त्वद्भ्रातर्य्युत्तमे नष्ट इति भगवद्वाक्यस्य सत्यतामाह । उत्तमस्त्विति । अद्रावित्यत्राजाविति पाठान्तरम् गतिमवस्थाम् ॥ ३ ॥

कोपश्चामर्षश्चासहनं शुक् च तेषां समाहारः कोपामर्षशुक् तेन ॥ ४ ॥ ५ ॥

येनेति यच्छब्दस्योत्तरवाक्यस्थत्वात्तच्छब्दापेक्षा नास्ति "साधु चन्द्रमसि पुष्करैः कृतं मीलितं यदभिरामताधिक,, इतिवत् ॥ ६ ॥

ततोऽलकातः ॥ ७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ दशमेन ध्रुवः कृतोद्वाह उत्पादितपुत्रोजितभ्रातृहंतृपुण्यजन आसेत्याह मुनिः । प्रजापतेरिति । शिशुमाराख्यस्य प्रजापतेः दुहितरं भ्रमिमुपयेमे उदवोढ तयोर्ध्रुवभ्रम्योः सुतौकल्पवत्सराख्यौ१

पुनरूढायां वायोर्दुहितरि इडाख्यायां भार्यायां महाबलोध्रुवः उत्कलनामानं पुत्रं कथं भूतं योषितां रत्नमिवातिमनोहरं कन्यारत्नमितिवा पुत्रमजीजनत् उत्पादयामास ॥ २ ॥

उत्तमस्त्वकृतोद्वाहएव कदाचिन्मृगयायां बलीयसा पुण्यजनेन यक्षेण अद्रौहिमवति हतः तस्योत्तमस्य माता सुरुचिः तस्य पुत्रस्य गतिं गता मरणं प्राप्तेत्यर्थः ॥ ३ ॥

ध्रुवः भ्रातुरुत्तमस्य वधमाकर्ण्य कोपामर्षशुगिति समाहारद्वन्द्वः तेन अमर्षः अक्षमा अर्पितः व्याप्तः जैत्रं जयशीलस्यन्दनं रथमास्थायाधिरुह्य पुण्यजनालयम् अलकां पुरीं गतः गतवान् ॥ ४ ॥

---

(१) योगेश्वरमिति विजयध्वज पाठः ॥　(२) उदतिष्ठन्नितापि विजयध्वज पाठः ॥

स तानापततो वीर उग्रधन्वा महारथः ।
एकैकं युगपत्सर्वानहन् बाणैस्त्रिभिस्त्रिभिः ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

रुद्रानुचरा भूतादयस्तैः सेवितां गुह्यकैर्यक्षैः सङ्कुलां व्याप्तां पुरीमलकां हिमवतोद्रोण्यां ददर्श ॥ ५ ॥

बृहद्बाहुः खमन्तरीक्षं दिशः दश दिशश्चानुनादयन् प्रतिध्वनयन् शङ्खं दध्मौ नादितवान् येन शङ्खनिनादेन उद्विग्नं चलितं हग् यासान्ता उपदेव्योयक्षस्त्रियः हे क्षत्तः ! भृशं नितरामत्रसन् भीतवत्यः ॥६॥

उपदेवाश्च महाभटास्तेबलिनः ततः अलकाया निष्क्रम्य तस्य ध्रुवस्य शङ्खनिनादमसहन्तः उद्यतायुधाः उद्यतास्त्रशस्त्राः अभितः पेतुः उपर्यागतवन्तः ॥ ७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ।

अत्र न केवलं मोक्ष एव भगवत्प्रसादात्फलं किंतु बाह्याभ्यन्तरशत्रुजयोऽपीत्यतस्तन्माहात्म्यं वर्ण्यते तत्रादौ ध्रुवविवाहादिप्रकारः कथ्यते। प्रजापतेरित्यादिना। तत्सुतौ तस्याभ्रमेः सुतौ कल्पो वत्सरश्च ॥ १ ॥

योगेश्वरमणिमाद्यष्टाङ्गयोगानामीश्वरम् अनेन राज्यानिच्छुत्वात् पश्चान्मुक्तिरिति ज्ञायते ॥ २ ॥

राजपुत्र उत्तमः किमभूत ध्रुवभ्रातृत्वेन तत्कथाया अपि श्रवणाहेतुत्वात् सापि वक्तव्येति तत्राह। उत्तमस्त्विति। तन्माता तस्योत्तमस्य माता सुरुचिस्तस्योत्तमस्य गतिं मरणात्वलक्षणां गतिं गता ॥ ३॥

अत्र प्राकृतस्वभावेन ध्रुवेण किमकारीति तत्राह ।ध्रुवइति ।

कोपामर्षशुचार्पितः भागुरिन्यायेनास्य शब्दस्य टावन्तत्वं साधु पुण्यजनालयमलकां पुरीम् ॥ ४ ॥

पुररक्षकानाह। रुद्रेति। हिमवतो गिरेर्द्रोण्यां निम्नतटे गुह्यका यक्षास्तैः सकुलां निविडां स्तिमिताम् ॥ ५ ॥

उपदेव्यो यक्षस्त्रियः ॥ ६ ॥

उदतिष्ठन्निति वा पाठः ॥ ७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

प्रजेति । अस्मादुदाहृतः पूर्वमेवोत्तानपादवनगमनमिति गम्यते भ्रम्यादावपि पूर्ववद्भगवच्छक्त्यादिरूपत्वं ज्ञेयम् ॥ १ ॥

इलायां पूर्वपरिणीतायाम् ॥ २–८॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

ध्रुवो भ्रातृवधं यक्षैः श्रुत्वा गत्वालकां पुरीम् ।
यक्षान् युद्धे जघानेति दशमे कथ्यते कथा ॥ १ ॥

योषिद्रत्नं कन्यारत्नं च ॥ १ ॥ २ ॥

अद्रौ हिमवति । आजावितिं पाठे तैः सह युद्धे । अस्य गतिं पुत्रमन्विष्यन्ती दावानलान्मृत्युम् ॥ ३ ॥

अर्पितो व्याप्तः ॥ ४—५ ॥

उपदेव्यो यक्षस्त्रियः ॥ ६—८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीप ।

यदुक्तं भगवता त्वद्भ्रातर्युत्तमेनष्टे मृगयायां तु तन्मनाः अन्वेषन्ती वनं माता सा दावाग्निं प्रवेक्ष्यनीति तदुत्तमविनाशं तत्प्रसंगाद्यक्षवधादिकं चवर्णयति। ध्रुवविवाह तत्पुत्रजन्मकथनपूर्वकम । प्रजापतेरिति दशमेनाध्यायेन ॥ १ ॥

योषिद्रत्नं कन्याम् ॥ २ ॥

बलीयसा बलवता पुण्यजनेन यक्षेण अद्रौ हिमवति अस्योत्तमस्य गतिं गता तदन्वेषणपरा तीव्रदावाग्नौ दग्धा ॥ ३॥

कोऽपोनुपकारिणि पुण्यजने क्रोधः अमर्षः अक्षांतिः शुक्भ्रातृवियोगजाधिः तेषां समाहारस्तेनार्पितो व्याप्तः जैत्रं जयप्रदं पुण्यजनालयमलकाम् ॥ ४ ॥

गाजा ध्रुवः गुह्यकैर्यक्षैः संकुलां व्याप्ताम् ॥ ५ ॥

उपदेव्यो यक्षभार्याः ॥ ६ ॥

अभिपेतुः अभितोजग्मुः ॥७॥

भाषाटीका ॥

शिशुमार प्रजापति की पुत्री भ्रमिनाम की उससे ध्रुवजी ने विवाह किया उसके कल्प वत्सर दो पुत्र भये ॥ १ ॥

महाबली ध्रुवजी ने वायुकी पुत्री इला नामक भार्या में उत्कल नामक पुत्र और एक मनोहर कन्या को उत्पन्न किये ॥ २ ॥

उत्तम तो विवाह बिना भये ही सिकार खेलने गया था हिमालय पर्वत में बलवान यक्ष ने उसको मार दिया उसकी माता उसके पीछे जाकर मरगई ॥ ३ ॥

ध्रुवजी भ्राता के वधको सुनकर कोप अमर्ष से शोक से युक्त होकर जीतने लायक रथ पर बैठकर यक्षों की अलकापुरी को गये ॥ ४ ॥

ध्रुव महाराज, रुद्रजी के अनुचरों से सेवित उत्तर दिशा को जाकर हिमवान् पर्वत की कंदरा में गुह्यकों से भरी हुई अलका नामक पुरी को देखे ॥ ५ ॥

हे विदुरजी ! महाबाहु ध्रुवजी ने आकाश तथा दिशों को शब्द से पूरण करते हुये शंख को बजाया जिस शब्द से उद्वेग दृष्टि वाली होकर यक्षों की स्त्री अत्यंत डर गई ॥ ६ ॥

तदनंतर कुबेरजी के महायोधा लोग निकलकर उस शब्दको नहीं सहने से आयुधों को उठाकर दौड़े ॥ ७ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

एकैकं त्रिभिस्त्रिभिरित्येवं सर्वांस्त्रयोदशायुतानि यक्षान्युगपद् इव जघान ॥ ८ ॥

ते वै ललाटलग्नैस्तैरिषुभिः सर्व एव हि ।
मत्वा निरस्तमात्मानमाशंसन् कर्म तस्य तत् ॥ ९ ॥
तेऽपि चामुममृष्यन्तः पादस्पर्शमिवोरगाः ।
शरैरविध्यन् युगपद्द्विगुणं प्रचिकीर्षवः ॥ १० ॥
ततः परिघनिस्त्रिंशैः प्रासशूलपरश्वधैः ।
शक्त्यृष्टिभिर्भुशुण्डीभिश्चित्रवाजैः शरैरपि ॥ ११ ॥
अभ्यवर्षन् प्रकुपिताः सरथं सह सारथिम् ।
इच्छन्तस्तत्प्रतीकर्तुमयुतानि त्रयोदश ॥ १२ ॥
औत्तानपादिः स तदा शस्त्रवर्षेण भूरिणा ।
न उपादृश्यत च्छन्न आसारेण यथा गिरिः ॥ १३ ॥
हाहाकारस्तदैवासीत्सिद्धानां दिवि पश्यताम् ।
हतोऽयं मानवः सूर्यो मग्नः पुण्यजनार्णवे ॥ १४ ॥
नदत्सु यातुधानेषु जयकाशिष्वथो मृधे ।
उदतिष्ठद्रथस्तस्य नीहारादिव भास्करः ॥ १५ ॥
धनुर्विस्फूर्जयन्दिव्यं द्विषतां खेदमुद्वहन् ।
अस्त्रौघं व्यधमद्बाणैर्घनानीकमिवानिलः ॥ १६ ॥
तस्य ते चापनिर्मुक्ता भित्त्वा वर्माणि रक्षसाम् ।
कायानाविविशुस्तिग्मा गिरीनशनयो यथा ॥ १७ ॥
भल्लैः संछिद्यमानानां शिरोभिश्चारुकुण्डलैः ।
ऊरुभिर्हेमतालाभैर्दोर्भिर्वलयवल्गुभिः ॥ १८ ॥
हारकेयूरमुकुटैरुष्णीषैश्च महाधनैः ।
आस्तृतास्ता रणभुवो रेजुर्वीरमनोहराः ॥ १९ ॥
हतावशिष्टा इतरे रणाजिराद्रक्षोगणाः क्षत्रियवर्यसायकैः ।
प्रायो विवृक्णावयवा विदुद्रुवुर्मृगेन्द्रविक्रीडितयूथपा इव ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

निरस्तं पराजितम् तस्य ध्रुवस्य तत्कर्माशंसन् तुष्टुवुः ॥ ९ ॥
तेऽपि तत्कर्मासहमाना अमुमविध्यन् द्विगुणं यथा भवत्येवं षड्भिः षड्भिः प्रतिकर्त्तुमिच्छन्तः ॥ १० ॥
चित्रवाजै र्विचित्रपक्षैः ॥ ११ ॥ १२ ॥
धारासम्पातेन छन्नो गिरिरिव नैवादृश्यत ॥ १३ ॥
सूर्य्यतुल्यः ॥ १४ ॥
यातुधानेषु राक्षसेषु जयकाशिषु जितं जितमिति जयप्रकाशकेषु सत्सु ॥ १५ ॥
व्यधमत् सञ्चूर्णयामास ॥ १६ ॥
वर्म्माणि कवचानि ॥ १७ ॥
शिरः प्रमुखैरास्तृताः प्रकीर्णा रेजुरिति द्वयोरन्वयः ॥१८॥१९॥
प्रायो बाहुल्येन विवृक्णाः संछिन्ना अवयवा येषाम् ॥ २० ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामि विरचिता
दीपिन्याख्या दीपिका टिप्पणी ॥

एकैकं त्रिभिस्त्रिभिरित्युक्ते सर्वानित्यधिकं स्यादिति इत्येव मध्याहृतम् ॥ ८ ॥
तत् युगपत्त्रिभिस्त्रिभिर्बाणैर्हननलक्षणं कर्म प्राशंसन् ॥ ९-१० ॥
ततः परिघेति युग्मकम् ततः शरवेधानन्तरं प्रासः बोपेति ख्यातः शक्तिर्बरछीति ख्यातः ऋष्टिः गुर्जेति ख्यातः भुशुण्डी पोखा दीति ख्यातः ॥ ११ ॥ १२ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता ।
दीपिन्याख्या दीपिकाटिप्पणी ।

नोपादृश्यत संछन्न इति स्वाम्यसंमतः पाठः ॥ १३ ॥

हतः प्रतिबद्धः "मनोहतः प्रतिहतः प्रतिबद्धो हतश्च स„ इत्यमरः ॥ १४ ॥

भास्कर इवेति तद्वत्स्वाभाविकशक्त्यैवावरणव्यावृत्तिर्न तु विक्रमापेक्षेति सूचितम् ॥ १५ ॥

स्ववेगैरनिलो यथा मेघसमूहं नाशयति ॥ १६ ॥

तस्य ध्रुवस्य ते वाणाः ॥ १७ ॥

भल्लैरिति युग्मकम् महाधनैरनर्घ्यैः ॥ १८ ॥ १९ ॥

विक्रीडितेत्यत्र विद्राविताइति क्वचित् ॥ २० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

उग्रं भीमं धनुर्यस्य महारथो ध्रुवः आपततः सर्वान् वीरान् युगपदेव प्रत्येकं त्रिभिस्त्रिभिर्वाणैरहन्प्रत्येकं त्रिभिस्त्रिभिर्वाणैः सर्वान् त्रयोदशायुतानि युगपन्निजघान ॥ ८ ॥

ते वै उपदेवाः सर्वैर्ललाटलग्नैस्तैस्त्रिभिरिषुभिरात्मानं निरस्तं पराजितं मत्वा तस्य तत्कर्म आशंसन् प्रशशंसुः ॥ ९ ॥

तेऽपिच यक्षा उरगाः सर्पाः पादस्पर्शं पादासक्तिमिव अमुं ध्रुवमसृष्यन्तः असहमाना द्विगुणं यथाभवति तथा षड्भिः प्रतिकर्त्तुमिच्छन्तः शरैर्युगपदेवाविध्यन् निजघ्नुः ततः परिघादिभिः शस्त्रविशेषैरविध्यन् तथा चित्रवाजैश्चित्रपक्षैः शरैरपि नितरां कुपिताः अयुतानां त्रयोदश यक्षास्तत्प्रतिकर्तुं तत्प्रतिक्रियां कर्तुमिच्छन्तः सरथं ससारथिमभ्यवर्षन् ॥ १० ॥ ११—१२ ॥

तथा स चौत्तानपादिः ध्रुवः भूरिणा शस्त्रवर्षेणाच्छन्न आवृतः आसारेण धारावर्षेण यथा गिरिः पर्वतइवनोपादृश्यत नैवादृश्यत ॥ १३ ॥

तदैव दिवि पश्यतां सिद्धानां महान् हाहाकारआसीत् मनोर्गोत्रापत्यं पुमानयं ध्रुव एवसूर्यः पुण्यजनाएव अर्णवः समुद्रस्तस्मिन् मग्नः हंत हाकष्टमित्येवं रूपहाहाकार आसीत् ॥ १४ ॥

ततोमृधे युद्धे यातुधानेषु राक्षसेषु जयकाशिषु जितं जितं मयेति जयप्रकाशकेषु सत्सु जयशालिष्विति पाठे जयकाशिषु सत्सु नीहाराद्भास्करः सूर्य इव तस्माच्छरवर्षात् रथात् कल्यल्लोपे पञ्चमी रथे आस्थाय उदतिष्ठत उत्थितः ॥ १५ ॥

तत उग्रधनुः विस्फूर्जयन् ज्याघातं कुर्वन् द्विषतां पुण्यजनानां खेदमुद्वहन् प्रापयन् वाणौरस्त्रौघं द्विषत्प्रयुक्तमस्त्रसमूहमनिलोवायुरिव मेघपङ्क्तिं व्यधमत् चूर्णयामास ॥ १६ ॥

तस्य ध्रुवस्य चापात् धनुषोविनिर्मुक्ताःस्तिग्मास्तीक्ष्णा वाणाः गिरीन् पर्वतानशनयोयथा रक्षसां वर्माणि कवचानि छित्वा कायान् देहान् आसमन्ताद्विविशुः ॥ १७ ॥

भल्लैः वाणैः संछिद्यमानानां रक्षसां चारूणि सुन्दराणि कुण्डलानियेषु तैः शिरोभिः स्वर्णमयतालवृक्षसदृशैरुरुभिः वलयैः सुन्दरैर्वाहुभिर्महाधनैरनर्घ्यैः हारादिभिश्चास्तृताः छन्नास्ता रणभूमयः वीराणां मनोहरा विरेजुः बभुः ॥ १८ ॥ १९ ॥

हतेभ्यऽवशिष्टा इतरे रक्षोगणाः क्षत्रियवर्यस्य ध्रुवस्य सायकैः वाणैः प्रायः वाहुल्येन विवृक्णाः संछिन्नाः अवयवा येषां रणाजिरात् रणभूमेः सिंहेन विक्रीडितगजा इव मुहुर्मुहुः पलायितवन्तः ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ।

अहन् हतवान् ॥ ८ ॥

पत्रीरोप इषुर्द्वयोरित्यमरः ध्रुववीरकर्मस्तवनेन गुह्यकानां रणवीरत्वमसूचि ॥ ९ ॥

तत्कर्म प्रशस्य गुह्यकैः किं पृष्ठतः प्रसुप्तमिति तत्राह । तेऽपि चेति युगपत्सम्भूय ध्रुवकृतविक्रमात् द्विगुणं प्रकर्षेण कर्त्तुमिच्छन्त एव नतु कर्तुं समर्थाः ॥ १० ॥

चित्रा नाना वर्णा वाजाः पत्त्रायेषां ते चित्रवाजास्तैः ॥ ११ ॥

अयुतानां त्रयोदश लक्षादुपरि त्रिंशत्सहस्राणि प्राधान्यविवक्षयैतत् ॥ १२ ॥

तदा ध्रुवः किमभूदत्राह । औत्तानपादिरिति । आसारेण भगवता वर्षेण सन्ततनिविडवर्षधारयेत्यर्थः ॥ १३ ॥

मानवः मनोः पौत्रः सूर्यः ज्ञानिप्रियः सूर्य इव सूर्यो वा ॥ १४ ॥

नन्वत्र मग्नस्य श्वासनिरोधेन मरणं जलं संस्तभ्यावस्थानमधोगमनमन्यत उन्मज्जनमिति पक्षेष्वेकः सम्भवति अन्यत उन्मज्जने पलायनापरपर्याये जैत्रस्यन्दनमित्येतदनुपपन्नं स्यादतः किम भूदिति तत्राह । नदत्स्विति । अथ मज्जनानन्तरमेव ध्रुवरथस्तस्मायुद्धादुदतिष्ठदित्यन्वयः जलमग्नस्य सूर्यस्यान्यत उन्मज्जनं भवतीति मत्वा यत्र निमज्जनं तद्दृष्टान्तत्वेन नीहारादिति ॥ १५ ॥

द्विषतामस्त्रौघं व्यधमत्क्षेपमकरोत् ॥ १६ ॥

एकत्र प्रयोगेण यक्षाणां गात्रधमनं तेषां चर्मभेदनं शरीरच्छेदनं चेति कार्यत्रयमभूदित्याह । तस्य त इति । पविरशनिः शतधारं वज्रं कुलिशं दम्भोलिरिति हलायुधः दम्भोलिरशनिर्द्वयोरित्यमरः ॥ १७ ॥

वीररसमाह । भल्लैरिति । भल्लैरर्धचन्द्राकारैर्वराहशरैर्वा हेमतालाभैः सुवर्णतालसमानैरुरुभिरुत्सर्गैः ॥ १८—१९ ॥

क्वापि सर्वनाशो न दृष्टश्रुतपूर्व इति किम्वदन्तीमनुसरन्नाह । इतेति मृगेन्द्रेण सिंहेन विगतक्रीडोपक्रमा यूथपा गजाः ॥२०॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

ततः परिघेति युग्मकम् ॥११—१३ ॥

पुण्यजनेत्यादिकं दैत्यदानववत् यक्षरक्षसोरभेदनिर्देशात् हतः प्रतिबद्धः । "मनोहतः प्रतिहतः प्रतिबद्धो हतश्च स„ इत्यमरः । हतोऽयमित्यत्र हन्तेति चित्सुखः ॥ १४ ॥

नीहारादिव भास्करइतितद्वच्छक्त्यैवतदतिक्रमो ज्ञेयः ॥१५-१७॥

भल्लैरिति युग्मकम् ॥ १८-१९ ॥

क्रीडिता इत्यत्र द्राविता इति क्वचित् ॥ २०——२१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

द्विगुणं यथास्यात्तथा षड्भिः षड्भिः प्रतिकर्त्तुमिच्छवः ॥१०॥

चित्रवाजैर्विचित्रपक्षैः ॥ ११-१२ ॥

आसारेण धारासम्पातेन छन्नो गिरिरिव नैवादृश्यत १३

सूर्यः सूर्यतुल्यः पुण्यजनार्णव इति तैर्वा संरब्धत्वा ध्रुवस्य कोऽपि नापकारोऽभूदिति व्यज्यते नह्यर्णवे मग्नस्य सूर्यस्य किमपि कष्टं भवेदिति ॥ १४ ॥

जयकाशिषु जितं जितमिति स्वजयप्रकाशकेषु सत्सु ॥ १५ ॥

व्यधमत् संचूर्णयामास ॥ १६ ॥

अपश्यमानः स तदाततायिनं महामृधे कश्चन मानवोत्तमः ।
पुरीं दिदृक्षन्नपि नाविशद्द्विषां न मायिनां वेद चिकीर्षितं जनः ॥ २१ ॥
इति ब्रुवंश्चित्ररथः स्वसारथिं यत्तः परेषां प्रतियोगशङ्कितः ।
शुश्राव शब्दं जलधेरिवेरितं नभस्वतो दिक्षु रजोऽन्वदृश्यत ॥ २२ ॥
क्षणेनाच्छादितं व्योम घनानीकेन सर्वतः ।
विस्फुरत्तडिता दिक्षु त्रासयत्स्तनयित्नुना ॥ २३ ॥
ववृषू रुधिरौघासृक्पूयविण्मूत्रमेदसः ।
निपेतुर्गगनादस्य कबन्धान्यग्रतोऽनघ! ॥ २४ ॥
ततः खे दृश्यत गिरिर्निपेतुः सर्वतो दिशम् ।
गदापरिघनिस्त्रिंशमुसलाः साश्मवर्षिणः ॥ २५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

गिरिनशनयो यथेति आसारेण यथा गिरिरिति दृष्टान्ताभ्यां यक्षाणां शराः ध्रुवस्याकिञ्चित्कराः प्रत्युतोत्साहवर्द्धका एव यथा धारासम्पातेन गिरयः क्षालितमला उद्दीप्ता एव भवन्ति । ध्रुवस्य शरास्तु यक्षाणां प्राणापहारिण एव यथा अशनिभिर्गिरयो विदीर्यन्ते एवेति व्यञ्जितम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

आस्तृता आच्छन्नाः ॥ १९ ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

उग्रं धनुर्यस्य सः एकैकं त्रिभिस्त्रिभिरित्येवं सर्वान् त्रयोदशायुतसंख्याकान् युगपदहन् जघान ॥ ८ ॥

आशंसन् प्रशशंसुः ॥ ९ ॥

तेऽपि उरगाः पादस्पर्शमिव तत्कर्म अमृष्यन्तः असहमानाः द्विगुणं प्रतिचिकीर्षवः प्रतिकर्तुमिच्छवः अमुं शरैर्युगपदविध्यन् ॥ १०-११-१२ ॥

आसारेण महावृष्ट्या ॥ १३ ॥

मानवोमनुवंशजः सूर्यः प्रतितेजस्वी ॥ १४ ॥

जयकाङ्क्षिषु जयं घोतयत्सु यातुधानेषु राक्षसेषु ॥ १५-१६ ॥

प्रायः विवृक्णाः छिन्ना अवयवा येषां ते मृगेन्द्रेण विक्रीडिताः यूथपाइव विदुद्रुवुः ॥ २० ॥

भाषाटीका

सो उग्रधनुवाले महारथ वीर ध्रुवजी एक एक यक्ष को एक ही साथ में तीन तीन बाणों से प्रहार करत भये ॥ ८ ॥

वे सब गुह्यकललाट मे उन शस्त्रों के लगने से सवहि अपने आत्मा को हार मान कर ध्रुवजी के उस कर्म की प्रसंशा करने लगे ॥ ९ ॥

वे लोग भी जैसे पांद के छूने से सर्प होवे तैसे उस बात को नहीं सहकर द्विगुण कर ने की इच्छासे बाणोंका प्रहार करत भये ॥ १० ॥

तब तो परिघ तरवार गुर्ज त्रिशूल फरसा बर्छी शक्ति भुसंडी नानाप्रकार के बाणों से कुपित हो कर वर्षा कर के सारथीसहित रथ को ढांकदिया उसका बदला लेने को तेरा अयुत बाण चलाये ॥ १२ ॥

तब तो बडे शस्त्रों की वर्षा से ढकगये सो नहीं देख पडे जैसे वर्षा से पर्वत ढकजाता है तैसे ॥ १३ ॥

तब आकाश में देखने वाले सिद्ध लोगों ने हाहाकार किया बोलने लगे कि मानवरूपी सूर्य यक्षरूपी समुद्र में डूबकर रुक गया ॥ १४ ॥

तब तो यक्षलोग जयशब्द कर के गर्जने लगे इतने में कुहरी मे से जैसे सूर्य निकलै तैसे उनका रथ निकल पडा ॥ १५ ॥

तब धनुष का टंकार कर के शत्रुन को दुःख बढाते हुए ध्रुवजी ने सब शस्त्र समूह को नाश कर दिया जैसे पवन मेघों उडाता है ॥ १६ ॥

उन के धनुष मेसे निकले बाण रक्षसों के कवचों को भेद न कर के जैसे वज्र पर्वतों मे प्रवेश करै ते हैं तैसे उन के शरीरों में घुस गये ॥ १७ ॥

भालों से कटे हुए सुन्दर कुंडलों वाले मस्तकों से हेमताल सरी के जंघों से हार केयूर मुकुट बडे मूल्य की पगडी इनों से बिछीहुई रणभूमि शोभित हुई वीरों के मनहरनेवाली थी ॥ १९ ॥

मरने से बचेहुये बाकी रक्षसगण रणभूमि से क्षत्रिय श्रेष्ठ ध्रुवजी के बाणों के मारे प्राय कर सब अंग कटे हुये भगगये जैसे सिंह के भय से हाथी भगैं तैसे ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

आततायिनं शस्त्रपाणिम् ॥ २१ ॥

इति ब्रुवन्नित्यत्रापि न मायिनामित्यादेरनुषङ्गः चित्ररथो ध्रुवः । यत्तः यत्नवान् । प्रतियोगः पुनरुद्योगः तस्माच्छङ्कितः । नभस्वतो वायोर्हेतोः ॥ २२ ॥

विस्फुरन्त्यस्तडितो यस्मिन् तेन त्रासयन्तः स्तनयित्नवोऽशनयो यस्मिन् ॥ २३ ॥

ववृषुर्निपेतुरित्यर्थः । न सृजति शरीरमित्यसृगिह श्लेष्मादि । मेदसः पुंस्त्वमार्षम् । मेदांसि अस्याग्रतो निपेतुः ॥ २४ ॥

साश्मवर्षिणः अश्मसहितं यद्वर्षं तद्वन्तः ॥ २५ ॥

अहयोऽशनिनिःश्वासा वमन्तोऽग्निं रुषाक्षिभिः ।
अभ्यधावन्गजा मत्ता सिंहव्याघ्राश्च यूथशः ॥ २६ ॥
समुद्र ऊर्मिभिर्भीमः प्लावयन्सर्वतो भुवम् ।
आससाद महाह्लादः कल्पान्त इव भीषणः ॥ २७ ॥
एवं विधान्यनेकानि त्रासनान्यमनस्विनाम् ।
ससृजुस्तिग्मगतय आसुर्या माययासुराः ॥२८॥
ध्रुवे प्रयुक्तामसुरैस्तां मायामति दुस्तराम् ।
निशाम्य तस्य मुनयः शमाशंसन् समागताः ।२९।

मुनय ऊचुः

औत्तानपादे ! भगवांस्तव शार्ङ्गधन्वा देवः क्षिणोत्ववनतार्तिहरो विपक्षान् ।
यन्नामधेयमभिधाय निशम्य चाद्धा लोकोऽञ्जसा तरति दुस्तरमङ्ग ! मृत्युम् ॥३०॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्यां
चतुर्थस्कन्धे ध्रुवचरिते यक्षमायाधानं नाम
दशमोऽध्यायः । १० ।

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

अशनिवन्निःश्वासो येषाम् ॥ २६ ॥ २७ ॥

त्रासनानि भयङ्कराणि । तिग्मा क्रूरा गतिः प्रवृत्तिर्येषाम् असुरराक्षसादि शब्दैरदूरान्तरत्वेन यक्षा एवोच्यन्ते ॥ २८ ॥

तस्य शङ्कल्याणमाशंसन् प्रार्थितवन्तः ॥ २९ ॥

तव विपक्षान् शत्रून् नाशयतु अद्धा साक्षात् अञ्जसा सुखेनैव मृत्युं तरति ॥ ३० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिकायाम्
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामि विरचिता
दीपिन्याख्या दीपिका टिप्पणी ॥

चिकीर्षितं न वेदेति विचिन्त्य दिदृक्षन्नपि नाविशत् ॥ २१ ॥

अत एवेति ध्रुवन्नित्यत्रापि द्विषामित्यादेरन्वितस्यापि पुनरन्वयोऽनुषङ्गः ॥ २२ ॥

आच्छादितमित्यत्र छुरितमिति चित्सुखः ॥ २३ ॥

रुधिरस्य सत्वेन पौनरुक्त्या न सृजतीत्यादियोगवृत्त्या व्याख्यातम् श्लेष्मादीत्यादिना चर्ममांसास्थिपरिग्रहः ॥ २४–२६ ॥

कल्पान्ते प्रलये ॥ २७ ॥

अनेकान्यशुभानि ॥ २८-२९ ॥

अद्धा साक्षाज्जन्मान्तरव्यवधानमन्तरैव ॥ ३० ॥

इतिश्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे
दीपिन्याख्यायां दीपिका टिप्पण्याम्
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदा मानवश्रेष्ठः सध्रुवः महामृधे महति युद्धे आततायिनं शस्त्रपाणिमपश्यमानः पुरीं दिदृक्षन्नपि द्रष्टुकामोऽपि मायिनां द्विषां पुण्यजनानां चिकीर्षितं जनो न वेदत्येवं बुद्ध्या नाविशत् न प्रविष्टवान् ॥ २१ ॥

सञ्चित्ररथो ध्रुवः सारथिं प्रति इति न मायिनां वेद चिकीर्षितं जन इत्येवं वदन् परेषां विद्विषां प्रतियोगं प्रति क्रियां प्रति शङ्कितः शङ्कमानः अतएव अन्तः यत्नवान् जलदैर्मेघैरिवेरितं शब्दितं गर्जितमिवेत्यर्थः शब्दंशुश्राव ततः समनन्तरमेव नभस्वता वायुना सह दिक्षु रजः धूलिरदृश्यत दृष्टम् ॥ २२ ॥

व्योमांबरं विस्फुरन्त्यस्तडितो यस्मिन् त्रासयन्तस्तनायित्नवोऽशनयोयस्मिन् तेन मेघसमूहेन सर्वतः छुरितं व्याप्तम् ॥ २३ ॥

रुधिरौघादयः ववृषुः निपेतुरित्यर्थः न सृजतीति शरीरमित्यसृगिह श्लेष्मादिः रुधिरस्य पृथगुपादानात् मेदसः पुंस्त्वमार्षं मेदांसि कवन्धानि शिरोहीनशरीराणि गगनात्तस्य ध्रुवस्याग्रतः निपेतुः ॥ २४ ॥

ततः खे आकाशे गिरिरदृश्यत सर्वतोदिशं सर्वासु दिक्षु साश्म वर्षिणः अश्मसहितं यद्वर्षणं तद्वन्तः गदादयः निपेतुः ॥ २५ ॥

अशनिवन्निश्वासोयेषां ते अहयः सर्पाः अक्षिभिरग्निं वमन्तः उद्गिरन्तः क्रुद्धा गजाः सिंहा व्याघ्राश्च यूथशः संघशः अभ्यधावन् अभिमुखं तूर्णमागतवन्तः ॥ २६ ॥

ऊर्मिभिस्तरङ्गैर्भीमोभयङ्करः समुद्रः समन्तात् ध्रुवं प्लावयन् प्रलय इवमहान् ध्वनिर्यस्यातं एवातिभीषणः आससाद प्राप्तः ॥ २७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

उक्तविधान्यन्यानिच अमनस्विनामज्ञानां त्रासकानि भयंकराणि तिग्मा क्रूरा गतिः प्रवृत्तिर्येषां तेऽसुरा मायया ससृजुः असुरैः ध्रुवे प्रयुक्तामतिदुस्तरां तां मायां निशम्य दृष्ट्वा आगताः सर्वे मुनयः तेऽस्य ध्रुवस्य शं सुखं मङ्गलमाशंसन् प्रार्थितवन्तः॥ २९॥

आशंसामेवविवृणोति। औत्तानपाद इति।अङ्गहे औत्तानपादे! ध्रुव! अवनतार्तिहरः भूत्यद्युत्खापहर्त्ता शार्ङ्गधन्वा भगवान् देवः तव विपक्षान् शत्रून् चिणोतु नाशयतु भगवन्तं विशिंष्टि यस्य भगवतो नामधेयं निशम्य श्रुत्वा अभिधाय उक्त्वा वा लोकः अद्धा साक्षात् अञ्जसा सुखेनैव दुस्तरं मृत्युं तरति॥ ३०॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिकायां
दशमोऽध्यायः॥ १०॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली।

अस्यामवस्थायां पुरीं प्रविश्य तत्सर्वमपहृत्य गमनं तत्रावस्थानं वेत्युभयस्मादेकं प्राप्तं तत्र ध्रुवेण किमकारीत्याशङ्क्य-भयमपि न कृतं मायिजनकुचेष्टाशङ्कयेति भावेनाह। अपश्यमान इति। तथाहि जनो मायिनां चिकीर्षितं न वेद नजानाति यदत इति॥२१॥

इदं चिन्तनमुतवाचिकमिति न ज्ञायते इति अतो विविनक्ति। इतिब्रुवन्निति। प्रतियोगेन पुनरुद्यमेन शङ्कितः जलधेरुत्पन्नमिव नभस्वता वायुनेरितम्॥ २२॥

पुनः किं किं शङ्काकरमभूदिति प्रपञ्चयति। चणेनेत्यादिना। छादितं छन्नं विस्फुरन्त्यस्तडितो यस्मिंस्तथा तेन स्तनयित्नुना गर्जितेन॥ २३॥

ववृषुर्मेघा इतिशेषः कवन्धानि शिरोरहितशरीराणि॥ २४॥

अश्मवर्षिणो गिरेर्गदादीनि सर्वतो दिशं निपेतुः॥ २५॥

दृषद्वरलयोरश्मवेश्मधामप्रवेशयोरित्यभिधानात् अश्मवर्षिणा इत्यहिविशेषणं वा अहयश्च निपेतुरशनिर्मेघवह्निज्वाला तद्वन्निःश्वासो येषां ते तथा॥ २६॥

ह्रादो नादः॥ २७॥

अमनस्विनां मनो बलरहितानां तिग्मगतयस्तीक्ष्णप्रवृत्तय आसुर्या असुरजनप्रियया॥ २८॥

स्वकर्तव्यतया मुनयो भगवत्प्रसादेन सर्वत्राजिताय ध्रुवाय हितमुपदिशन्तीत्याह। ध्रुव इति। शं सुखं "समभेदे समीचीनेसुष्टुपूजा सुखेसु च,,ति यादवः पपौ शसाविति प्राच्या इति सूत्राद्वासं सुखमिति ज्ञायते॥ २९॥

यन्नामधेयमभिधायेत्यनेन भगवन्नामस्मृत्वाभिधाय युध्यतस्तव-शत्रुजयः स्यादित्युपदिष्टमिति ज्ञातव्यम्॥ ३०॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः

चित्ररथस्तन्नामा ध्रुवः व्यदृश्यतेति तु गौडपाठः॥ २२॥

क्षणेन छुरितमिति स्मितमुखः। २३——२८॥

ध्रुवे इति। समाशंसन्निति स्मितमुखाः! जयमिति शेषः॥२९-३०॥

इति श्रीमद्भागवतेमहापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भस्य
दशमोऽध्यायः॥ १०॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी।

आततायिनं शस्त्रपाणिम्॥ २१॥

इति न मायिनामिति वाक्यं ब्रुवन् चित्ररथो ध्रुवः। अनु अनन्तरं नभस्वतो हेतोर्दिक्षु रजः॥ २२॥ २३॥

न सृजति शरीरमित्यसृक् श्लेष्मादि मेदसः पुंस्त्वमार्षं मेद्रांसि ववृषुर्मेघा इति शेषः। अस्य ध्रुवस्याग्रतः॥ २४॥

साश्मवर्षिणः अश्मवर्षिभिः सह वर्त्तमानाः॥ २५--२७॥

अमनस्विनां शौर्यशून्यानाम् असुरा असुरतुल्याः॥ २८॥ २९॥

मृत्युं तरति किं यक्षमायां त्वं न तरिष्यसीति नाम्नस्मार्यामासुः॥ ३०॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम्।
चतुर्थे दशमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम्॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः।

कञ्चन अपि आततायिनं शस्त्रपाणिमपश्यमानो यदा पुरीं दिदृक्षन्नपि नाऽऽविशत्तदा चित्ररथोध्रुवो यत्तः सावधानः परेषां प्रतियोगशङ्कितः स्वसारथिं मायिनां चिकीर्षितं जनो न वेद इति ब्रुवन्नेव शब्दं शुश्राव अथ नभस्वतो वायोर्हेतोः रजोव्यदृश्यतेति द्वयोरन्वयः। । २१-२२॥

विस्फुरन्त्यस्तडितो यस्मिन् तेन त्रासयन्तस्तनयित्नवोऽशनयो यस्मिन् तेन घनानीकेन व्योम क्षणेनाच्छादितम्॥ २३॥

न सृजति न त्यजति देहमित्यसृक् श्लेष्मादिः रुधिरस्योक्तत्वात् मेदस इति पुंस्त्वमार्षम्॥ २४॥

खे गिरिरदृश्यत ततोगिरेः सकाशात् गदादयो निपेतुः कथंभूताः साश्मवर्षिणः अश्मसहितं यद्वर्षं तद्वन्तः॥ २५॥

अशनिवन्निश्वासोयेषां ते अहयः गजाश्च अभ्यधावन्॥ २६॥

आससाद निकटमगात्॥ २७॥

तिग्मगतयः क्रूरप्रवृत्तयः॥ २८॥

शं कल्याणम्॥ २९-३०॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सिद्धान्तप्रदीपे
दशमाध्यायार्थ प्रकाशः॥ १०॥

भाषाटीका

तब ध्रुवजी ने किसी शस्त्रधारी को नहीं देखा युद्ध के मध्य मे तौ भी आप मनुवंश मे उत्तम होने से पुरी की देखनेकी इच्छा रहने पर भी पुरी में प्रवेश नहीं किया क्योंकि माया वाले लोगों का कर्तव्य कोई मनुष्य नहीं जान सकता है यक्षमाया वाले हैं२१

इस प्रकार से अपनेसारथि से बात करते थे विचित्र रथ वाले ध्रुवजी उद्योग की शंका करते साव धान थे उसी तरफ से उत्पन्न हुआ समुद्र के सरीका शब्द सुना और पवन के मारे धूर भी गगन में छागई॥ २२॥

चणमात्र ही में बड़े त्रास देने वाले वज्र शब्दों से चमकी हुई बिजली से संयुक्त मेघ समूह ने सब तरफ से आकाश को ढांक लिया॥ २३॥

भाषाटीका ।

हे अनघ विदुरजी ! इन ध्रुवजी के आगे रक्त समूह श्लेष्मा पीव विष्ठा मूत्र मांस कटे मूंड के मनुष्य ए सब आकाश से गिरने लगे ॥ २४ ॥

तदनन्तर आकाश में पर्वत देख पडा चारों तरफ गदा परिघ तरवार मूसल और पत्थरोंकी वर्षा होनेलगी ॥ २५ ॥

क्रोध के मारें आंखों से अग्नि को गिरातेहुये वज्र सरी के कठोर निश्वासवाले सर्प मतवाले हस्ती सिंह व्याघ्र वहुत से दौडने लगे ॥ २६ ॥

लहरों से सव पृथिवी को डुवाता हुआ वडे भारी शब्दवाला प्रलयकाल कासा भयंकर समुद्र आता दीखा ॥ २७ ॥

वडी क्रूर चेष्टावाले असुरलोग अपनी आसुरी माया से इस प्रकार के अधीरजवाले पुरुषों को डर देनेवाली अनेक चीजों को वनाने लगे ॥ २८ ॥

ध्रुवजी के विषय में उन असुरों की उस माया का प्रयोग जानकर उसको वडा दुस्तर समुझ के मुनिलोग आकर के ध्रुवजी के मंगलाशासन करने लगे ॥ २९ ॥

मुनिजन बोले हे ध्रुवजी ! शरणागतों के कष्ट को नाश करने वाले देव शार्ङ्ग पाणि भगवान् आप के सब शत्रुओं को नाश करैं जिन श्रीहरि के नाम मात्र को उच्चारण करने से अथवा सुनने से प्राणि मात्र सहजी से दुस्तर मृत्यु कोभी तर जाते हैं तो और दुःखों के तरने में क्या सन्देह है ॥ ३० ॥

इति श्रीभागवत चतुर्थ स्कन्ध दशमाध्याय का भाषानुवाद लक्ष्मणाचार्यकृत समाप्त ॥ ॥ १० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

—०:०:०—

एकादशोऽध्यायः ॥

मैत्रेय उवाच ।

* निशम्य गदतामेवमृषीणां धनुषि ध्रुवः ।
सन्दधेऽस्त्रमुपस्पृश्य यन्नारायणनिर्मितम् ॥ १ ॥
सन्धीयमान एतस्मिन् माया गुह्यकनिर्मिताः ।
क्षिप्रं विनेशुर्विदुर ! क्लेशा ज्ञानोदये यथा ॥ २ ॥
तस्यार्षास्त्रं धनुषि प्रयुञ्जतः सुवर्णपुङ्खाः कलहंसवाससः ।
विनिःसृता आविविशुर्द्विषद्बलं यथा वनं भीमरवाः शिखण्डिनः ॥ ३ ॥
तैस्तिग्मधारैः प्रधने शिलीमुखैरितस्ततः पुण्यजना उपद्रुताः ।
तमभ्यधावन् कुपिता उदायुधाः सुपर्णमुन्नद्धफणा इवाहयः ॥ ४ ॥
स तान्पृषत्कैरभिधावतो मृधे निकृत्तबाहूरुशिरोधरोदरान् ।
निनाय लोकं परमर्कमण्डलं व्रजन्ति निर्भिद्य यमूर्ध्वरेतसः ॥ ५ ॥
तान् हन्यमानानभिवीक्ष्य गुह्यकाननागसश्चित्ररथेन भूरिशः । (१)
औत्तानपादिं कृपया पितामहो मनुर्जगादोपगतः सहर्षिभिः ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

एकादशे तु यक्षाणां क्षयं दृष्ट्वा मनुः स्वयम् ॥
आगत्य वारयामास ध्रुवं तत्त्वोपदेशतः ॥ १ ॥

एवं गदतां वचनमुपदेशमिव निशम्य उपस्पृश्याचम्य ब्रह्मा-रूपयणनिर्मितं नारायणास्त्रं तत्संदधे ॥ १ ॥

क्लेशा रागादयो यथा ॥ २ ॥

किञ्च तस्यार्षास्त्रमृषिर्नारायणादुद्भूतमस्त्रं प्रयुञ्जतः सन्दधतः सतः सुवर्णमयाः पुङ्खा मूलप्रान्ता येषाम् कलहंसानां वासांसि पक्षा येषां शरा विनिःसृता इति द्रष्टव्यम् उपरिष्टाच्छिलीमुखग्रहणात् ॥ ३ ॥

प्रधने युद्धे उन्नद्धाः उच्छ्रिताः फणा येषां ते सर्पाः ॥ ४ ॥

पृषत्कैर्बाणैर्निकृता बाह्वादयो येषां तान् परं लोकं निनाय कथं भूतम् ऊर्ध्वरेतसः संन्यासिनोऽर्कमण्डलं निर्भिद्य यं व्रजन्ति तम् ॥ ५ ॥

ताननागसो निरपराधान् ॥ ६ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामि विरचिता
दीपिन्याख्या दीपिका टिप्पणी ।

स्वयं साक्षादेव न तु केनापि द्वारा तत्त्वोपदेशेन परमात्मोपदेशं कृत्वा तत्त्वं वाच्यप्रभेदे स्यात्स्वरूपे परमात्मनीति विश्वः ॥ १ ॥

एवं श्रीनारायणप्रार्थनामय मुपदेशमिवेति अत एव नारायणस्मरणपूर्वकं नारायणास्त्रसंधानमिति तथा तथाप्याहृतम् ॥ १ ॥

संधीयमाने धनुषि संयुज्यमाने सति रागादय इत्यादिनाऽविद्यादिचतुर्णां परिग्रहः ॥ २ ॥

अस्त्रस्य प्रभावान्तरमप्युच्यत इति किञ्चेत्यस्यार्थः शिखण्डिरवस्य शरजशब्दसादृश्यायोगात् भीमरवा इति शिखण्डिनामेव विशेषणम् ॥ ३-४-५ ॥

स्ववाक्यप्रामाण्यदार्ढ्याय महर्षिभिरिति ॥ ६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मुनिभिरेव माशंसितोध्रुवः स्वधनुः प्रयुक्तनारायणास्त्रोऽभिनाशितप्रतिपक्षः स्वपितामहाद्मुनितद्वयः स्वपुरं गत इत्याहैकादशेन मुनिः निशम्येति। एवं वदतामृषीणां निशम्य श्रुत्वा वच इतिशेषः

---

* अत्र विजयध्वजपाठे अध्याय समाप्तिर्नास्तिपाठस्तु यथान्यत्र तथैव । (१) भूयसेति शुकदेव पाठः ।

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

उपस्पृश्य अपइतिशेषः आचम्येत्यर्थः यन्नारायणनिर्मितं तन्नारायणास्त्रं संदधे ॥ १ ॥

एतस्मिन्नारायणास्त्रे संधीयमाने प्रयुज्यमाने सति गुह्यकैर्यैर्निर्मिता मायाः हे विदुर ! ज्ञानोदये सति यथा क्लेशा रागद्वेषादय इव क्षिप्र माशुविनेशुर्नाशं प्राप्ताः ॥ २ ॥

आर्षम् ऋषेर्नारायणादुद्भूतम् अस्त्रं धनुषि तस्य ध्रुवस्य प्रयुञ्जतः संदधतः सतः स्वर्णमयाः पुङ्खा मूलगन्ता येषां ते शरा विनिः सृताः धनुषो विनिर्गता द्विषतां बलमाविविशुः आविष्टवन्तः यथाभीमः भयंकरो रवो ध्वनिर्येषां ते शिखण्डिनः मयूरा यथा वनं विशन्ति पद्मत भीमरवा इतिदार्ष्टान्तिकेऽप्यन्वेतव्यम् ॥ ३ ॥

तैः तीग्मधारैस्तीक्ष्णाग्रैः शिलीमुखैर्वाणैः प्रधने युद्धे उपद्रुताः ताड्यमानाः पुण्यजनास्ततस्ततः तं ध्रुवं प्रकुपिताश्च ते ऊर्ध्वमुद्धृतायुधाः सन्तः उन्नद्धा उत्क्षिप्ताः फणा येषां ते अहयः सर्पा इव सुपर्णं गरुडम् अभ्यधावन् ॥ ४ ॥

मृधे युद्धे अभिमुखं धावतः पृषत्कैर्वाणैर्निकृत्ताः संछिन्ना बाह्वादयो येषां तान् पुण्यजनान् परं लोकं निनाय कथंभूतमूर्ध्वरेतसः संन्यासिनः अर्कमण्डलं निर्भिद्य यं व्रजन्ति ॥ ५ ॥

एवमनागसो निरपराधिनः चित्ररथेन ध्रुवेण बहुशः हन्यमानान् पीड्यमानान् गुह्यकान् यक्षान् वीक्ष्य ध्रुवस्य पितामहो मनुः स्वायम्भुवः कृपया महर्षिभिः सहोपगतः समीपं प्राप्तः औत्तानपादिंजगाद उवाच ॥ ६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

असुरमायाविनाशे समर्थं नारायणास्त्रमिति जानन् ध्रुवो मुनिभिरपि तदेवोपदिष्टमिति निरूप्य तदस्त्रं धनुषि सन्दध इत्याह । निशम्येति ॥ १ ॥

तस्यास्त्रस्य माहात्म्यमचिन्त्यमिति भावेनाह । संधीयमान इति अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः ॥ २ ॥

आर्षास्त्रम् ऋषिच्छन्दोदेवतासहितास्त्रं ज्ञानास्त्रं वा ऋषिज्ञान इति धातोः सुवर्णालंकृताः पुङ्खा ज्यानुसंधानप्रदेशा येषां ते सुवर्णपुङ्खाः वसआच्छादन इतिधातोः वासः शब्देन पक्षा लक्ष्यन्ते कलहंसानां वासांसि पक्षा इव पक्षा येषां ते कलहंसवाससः शिखण्डिनो मयूराः भीमो भयंकरो रवो नादो येषां ते तथा ॥ ३ ॥

पुण्यजनानां वीररसमाह । तैरिति । तिग्मधारैरुग्राग्रैः शिलीमुखैः शरैः सुपर्णं गरुडं उन्नद्धफणा उद्धृतफणाः ॥ ४ ॥

अर्कमण्डलं निर्भिद्य यं लोकं व्रजन्ति तं परं लोकं निनायेत्यन्वयः ॥ ५ ॥

किमेवं ध्रुवः सर्वाननवशिष्टानकरोदित्यस्योपर्यागिकमन्तरमाह । तान्हन्यमानानिति । अनागसो वधयोग्यापराधरहितान् । चित्ररथेन ध्रुवेण ॥ ६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

सर्वत्रश्लोक्तिमतेत्वत्राध्यायोनास्ति चतुर्थस्कन्धश्चानितिशस्त्राख्यायात्मक इति ॥ १—२ ॥

भीमरवा इति शराणामेव विशेषणम् ॥ ३—४ ॥

परं सत्याख्यं लोकम् ॥ ५—१० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

यक्षाणां क्षयमालक्ष्य मनुरेकादशे ध्रुवम् ।
तद्वधाद्वारयामास शास्त्रतत्त्वोपदेशतः ॥

ऋषीणां वचः ॥ १ ॥

एतस्मिन्नारायणास्त्रे ॥ २ ॥

आर्षास्त्रम् ऋषेः नारायणस्यास्त्रं पुङ्खाः मूलप्रान्ता वासांसि पक्षाः विनिःसृताः शरा इति शेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥

पृषत्कैर्वाणैर्निकृत्तबाह्वादीन् तान् परं सत्यलोकं निनाय यं लोकमूर्ध्वरेतसः सन्न्यासिनोऽर्कमण्डलं निर्भिद्य व्रजन्तीति भगवद्भक्तहस्तमृत्युतो विशिष्टस्वर्गिणस्ते बभूवुः । आब्रह्मभवनाल्लोकाः पुनरावर्त्तिनोऽर्जुन इति श्रीगीतोक्तेरावर्त्तिष्यन्त एव ते । ननु सन्न्यासिसाहचर्येण तेषां मुक्तिर्व्याख्येया । स्वयं भगवन्तं श्रीकृष्णं विना संग्राममृतानां कालनेम्यादीनामवतारान्तरेभ्योऽपि मोक्षादर्शनात् ॥ ५ ॥ ६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एकादशे पुण्यजनहनने प्रवृत्तं ध्रुवं सदुपदेशेन मनुर्निवारयेदिति वर्ण्यते निशम्येति उपस्पृश्याचम्य ॥ १ ॥ २ ॥

आर्षं नारायणर्षिप्रकाशितम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

पृषत्कैर्वाणैः ऊर्ध्वरेतसो नैष्ठिकादयः ॥ ५ ॥

भूयसा महाप्रभावेन चित्ररथेन ध्रुवेण ॥ ६ ॥

भाषाटीका ।

मैत्रेय जी बोले ऐसे ऋषिनके कहते ही कहते मात्र ध्रुव जी ने आचमन करके नारायणास्त्र को धनुष में धारण किया ॥ १ ॥

उसका संधान करते मात्र गुह्यकों की निर्मित जो माया हैं सो शीघ्र ही नष्ट होगई जैसे ज्ञान के उदय होने से अविद्यादिक क्लेश नष्ट होते हैं ॥ २ ॥

ध्रुव जी के नारायण अस्त्र के धनुष में प्रयोग करते मात्र सुवर्ण के मूल वाले हंस के पक्ष वाले बाण निकल करके शत्रु के सैन्य में प्रवेश भये जैसे कि बन में मयूर प्रवेश होते हैं ॥ ३ ॥

तीक्ष्ण धार वाले उन बाणों से उपद्रव युक्त होकर जितने यक्ष सब कुपित होकर आयुधों को उठाकर ध्रुवजी के ऊपर दौड़े जैसे गरुड के ऊपर फणा उठा कर सर्प दौड़े ॥ ४ ॥

उनको युद्ध में दौड़े आते हुये देख कर ध्रुवजी ने उनके भुजा जंघ, शिर, अधर, उदर, इनों को काट कर परलोक को पहुंचा दिया जहां कि सूर्य मण्डल को भेदन करके ऊर्ध्व रेता योगी लोग जाते हैं ॥ ५ ॥

विना अपराध के उन गुह्यकों को बलवान ध्रुव जी से मारे जाते हुये देखकर पितामह मनु महाराज ऋषियों के सहित आकर समीप में खड़े होकर दया के मारे ध्रुव जी से बोलने लगे ॥ ६ ॥

मनुरुवाच ॥

अलं वत्सातिरोषेण तमोद्वारेण पाप्मना ।
येन पुण्यजनानेतानवधीस्त्वमनागसः ॥ ७ ॥
नास्मत्कुलोचितं तात ! कर्मैतत्सद्विगर्हितम् ।
वधो यदुपदेवानामारब्धस्ते कृतैनसाम् ॥ ८ ॥
नन्वेकस्यापराधेन प्रसङ्गाद्बहवो हताः ।
भ्रातुर्वधाभितप्तेन त्वयाङ्ग भ्रातृवत्सल ! ॥ ९ ॥
नायं मार्गो हि साधूनां हृषीकेशानुवर्तिनाम् ।
यदात्मानं (१) पराग्गृह्य पशुवद्भूतवैशसम् ॥ १० ॥
सर्वभूतात्मभावेन भूतावासं हरिं भवान् ।
आराध्याप दुराराध्यं विष्णोस्तत्परमं पदम् ॥ ११ ॥
सत्वं हरेरनुध्यातस्तत्पुंसामपि सम्मतः ।
कथं त्ववद्यं कृतवाननुशिक्षन् सतां व्रतम् ॥ १२ ॥
तितिक्षया करुणया मैत्र्या चाखिलजन्तुषु ।
समत्वेन च सर्वात्मा भगवान् संप्रसीदति ॥ १३ ॥
सम्प्रसन्ने भगवति पुरुषः प्राकृतैर्गुणैः ।
विमुक्तो जीवनिर्मुक्तो ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥ १४ ॥
भूतैः पञ्चभिरारब्धैर्योषित्पुरुष एव हि ।
तयोर्व्यवायात्सम्भूतिर्योषित्पुरुषयोरिह ॥ १५ ॥
एवं प्रवर्तते सर्गः स्थितिः संयम एव च ।
गुणव्यतिकराद्राजन् ! मायया परमात्मनः ॥ १६ ॥
निमित्तमात्रं तत्रासीन्निर्गुणः पुरुषर्षभः ।
व्यक्ताव्यक्तमिदं विश्वं यत्र भ्रमति लोहवत् ॥ १७ ॥
स खल्विदं भगवान् कालशक्त्या गुणप्रवाहेण विभक्तवीर्यः ।
करोत्यकर्तैव निहन्त्यहन्ता चेष्टाविभूम्नः खलुदुर्विभाव्या ॥ १८ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

तमसो नरकस्य द्वारेण येन रोषेण ॥ ७ ॥ ८ ॥

ननु मद्भ्रातृहन्तारः कथमकृतैनसोऽत आह । नन्विति ॥ ९ ॥

सत्यप्यपराधे तवैतदुचितं न भवतीत्याह । नायमिति । पराग्गृह्य पराग्भूतं देहमात्मानं गृहीत्वा पशवो यथा देहाभिमानादन्योऽन्यं घ्नन्ति तथा भूतानां वैशसं हिंसेति यत् ॥ १० ॥

त्वं च बाल्ये साधुः सन्निदानीं कथमन्यथा कृतवानित्याह । सर्वभूतात्मभावेनेति द्वाभ्याम् ॥ ११ ॥

अनुध्यातो हरेर्हृदि स्थितो विज्ञातो वा तत्पुंसां हरिदासानामपि साधुत्वेन मतः ॥ १२ ॥

सतां व्रतमेवाह । महत्सु तितिक्षया, नीचेषु करुणया समेषु मैत्र्या अखिलेषु जन्तुषु समत्वेन च ॥ १३ ॥

ततः कृतार्थो भवतीत्याह । संप्रसन्ने सति गुणैर्विमुक्तोऽतएव तत्कार्येण जीवेन लिङ्गशरीरेण निर्मुक्तः सन्निर्वाणं सुखात्मकं ब्रह्म प्राप्नोति ॥ १४ ॥

भ्रातृहन्तृत्वमङ्गीकृत्योक्तमिदानीं तु नात्मनो भ्रातृपुत्रादिसंबन्धो न चान्योऽन्यं हन्तृत्वादिकमपीत्याह । भूतैरिति दशभिः भूतैः पञ्चभिरारब्धैर्देहाद्याकारेण परिणतैर्योषित्पुरुषश्चेति प्रसिद्धिः तयो-

(१) असंगृह्येति विजयध्वजः वीरराघवाचार्यस्तु पराग्गृह्येत्यपि मन्यते ।

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

व्यवायान्मैथुनात्संभूतिरन्ययोर्योषित्पुरुषयोरिह संसारे भवति १५

एवं तावत्सर्गः प्रवर्तते एवं पालकाकारेण परिणतैर्भूतैरेवस्थितिः हन्तृदेहाकारपरिणतैः संयमः संहारः सच परमात्मनो मायाया गुणानां व्यतिकरान्नतु स्वतः ॥ १६ ॥

ननु जडानां देहानां गुणानां वा कथं सर्गादिहेतुत्वं तत्राह । निमित्तमात्रं पुरुषर्षभ ईश्वरः यत्र यस्मिन्निमित्ते सति कार्यकारणात्मकं विश्वं भ्रमति परिवर्त्तते यथाऽयस्कान्ते निमित्ते सति लोहं प्रवर्त्तते तद्वत् ॥ १७ ॥

ननु सचेन्निमित्तं तर्हि तस्याविशेषाद्युगपदेव सर्गादित्रयं भवेदत आह । स खल्विति । कालशक्त्या क्रमेण गुणानां प्रवाहः क्षोभस्तेन विभक्तं सृष्ट्यादिविषयं वीर्यं शक्तिर्यस्य ननु कालोऽपि गुणान् युगपदेवक्षोभयतु तत्राह चेष्टा कालशक्तिं र्दुर्विभाव्याऽचिन्त्या॥१८॥

———

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता
दीपिन्याख्या दीपिकाटिप्पणी ॥

पाप्मना हिंसाजनकेन उत्तरवाक्यस्थत्वाद्यच्छब्दस्य तच्छब्दानपेक्षत्वम् ॥ ७ ॥

आरब्ध इति यत् एतत् आरम्भलक्षणं कर्म ॥ ८ ॥

पुण्यजनेनेत्येकवचनादेकस्यैवापराधः किन्तु तत्संबन्धादिति योजनीयम् ॥ ९ ॥

परागू बाह्येन्द्रियैः ग्राह्यं दृश्यं देहमेवात्मानं गृहीत्वा मत्वा अयं हिंसालक्षणः ॥ १० ॥

अन्यथा साधुत्वप्रातिकूल्येन सर्वभूतेषु आत्मा परमात्मा एक एवास्ते इति भावेन भावनया ॥ ११ ॥

साधुभिर्ग्रस्तहृदय इत्युक्तत्वाद्धृदि स्थित इतिव्याख्यानम्॥१२॥

अखिलजन्तुष्वित्युपलक्ष्य महत्स्वित्यादिविषयभेदो व्याख्यातः समत्वेन स्वतुल्यहर्षशोकक्षुत्पिपासादिमत्त्वभावनया ॥ १३ ॥

ततः प्रसादानन्तरं भगवत्प्रसादाविर्भूतगुणव्यावर्त्तनार्थं प्राकृतैरिति गुणविशेषणम् अतएव गुणविमुक्तत्वादेव तत्कार्येण गुणकार्येण ॥ १४ ॥

एवकारो चार्थे हीति प्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

एवमित्यस्यावृत्तिं कृत्वा पालकाकारेणेत्यादि व्याख्यातम् पालकाकारेण पितृमात्राद्याकारेण हन्तृदेहाकारेण दस्युसर्पव्याघ्राद्याकारेण मायया निमित्तशक्त्या इच्छाभासरूपया गुणानामुपादानकारणानां न तु स्वत इति निरीश्वरसांख्यमतं निराकृतम् ॥ १६ ॥

तदेव स्फुटी कर्त्तुं शङ्कते । नन्विति । मात्रपदेन मायाद्वारोपादानत्वाद्विकारशङ्का दूरोत्सारिता ॥ १७ ॥

तस्य निमित्तस्याविशेषात्तुल्यत्वात् विभक्तं स्वस्माद्विभक्तीकृतं शक्तिर्जीवशक्तिर्मायाशक्तिश्च तथा च तत्तच्छक्तीनां शक्तिमतोऽभिन्नत्वात्स एवोपादानं निमित्तं चेत्यर्थः ॥ १८ ॥

———

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

उक्त मेवाह। अलमित्यादिना। हेवत्स ! तमोद्वारेण संमोहनात्मकाज्ञानहेतुना "क्रोधाद्भवति संमोह„इतिस्मरणात् पाप्मना निरयहेतुना रोषेणालं येन रोषेणानागसोऽपि तान् पुण्यजनान् त्वमवधीर्हतवानसि ॥ ७ ॥

हे तात ! सद्भिर्विगर्हितमेतदेवैतत्कर्मास्मत्कुलोचितं न भवति अकृतागसां यक्षाणामयं बधस्ते त्वया आरब्धः ॥ ८ ॥

ननु मद्भ्रातृहन्तार एते उपदेवाः कथमनागसस्तत्राह । नन्विति । अङ्गहे भ्रातृवत्सल ! भ्रातुरुत्तमस्य योवधस्तेनाभितप्तेन त्वया एकस्य यक्षस्यापराधेन हेतुना तस्यापराधिनः संगात्संबन्धाद्बहवोहताः घातिताः ॥ ९ ॥

आत्मानं मनः असं गृह्य अनियम्य परागृह्येति पाठे पराभवविषयं देहमात्मत्वेन गृहीत्वा पशवोयथा देहाभिमानेनान्योऽन्यं घ्नन्ति तथा भूतानां वैशसं हिंसेति यदयं भगवद्भक्तानां साधूनां मार्गो न भवति ॥ १० ॥

सत्यं भगवद्भक्तानामयं मार्गो न भवतीति ममतूचितमित्यत्राह । सर्वभूतात्मभावेनेति । आवसन्त्यस्मिन्नित्यावासः आवसतीतिवा आवासः भूतानामावासं धारकमन्तरात्मानञ्च इतरैरब्रह्मात्मकस्वतन्त्रवस्तुदर्शिभिः दुराराध्यं हरिं सर्वभूतात्मभावेन सर्वभूतान्तरात्मत्वेनाकारेणाराध्य परमं सर्वोत्कृष्टं तत्प्रसिद्धं विष्णोः पदं लोकं आपं प्राप्तवानसि इतः पूर्वमप्राप्तमपि भगवता दत्तत्वात्प्राप्तप्रायमिति मत्वा आपेत्युक्तम् ॥ ११ ॥

हरेरनुध्यानाद्भजनात्सः हरिभक्तस्त्वं तत्पुंसां हरिभक्तानामपि संमतः भागवतोत्तमत्वेन संमतः सतां साधूनां व्रतमनुशिक्षन् अनुशिक्षयन् लोकस्येति शेषः कथमवद्यं वक्तुमप्यनर्हं पापं कृतवान् भगवद्भक्तस्य नितरामेतदनुचितमित्यर्थः ॥ १२ ॥

भूतद्रोहेन भगवद्भक्तेः कोविरोध इत्यत्राह । तितिक्षयेति । तितिक्षया अपराधिषु सहनेन करुणया परदुःखासहिष्णुत्वेन अखिलजन्तुषु तरतमभावेन व्यवस्थितेषु मैत्र्या स्वसाम्यबुद्धिकृतहिताचरणेन समत्वेन देहाकारान् प्रकृतिपरिणामत्वेन जीवान् ज्ञानैकाकारत्वेनपरमात्मानं तु सर्वान्तरात्मत्वेनेत्येवं रूपसमत्वेन वा सर्वात्मा भगवान् संप्रसीदति सर्वात्मेति हेतुगर्भं भगवतः सर्वात्मकत्वादेतत्सर्वान्तरात्मतया देवमनुष्यादिरूपेणावस्थितत्वात्सर्वेषां शरीराणामीश्वरशरीरत्वेन शरीरकृतो द्रोहः शरीरिण्यात्मन्येव भगवति पर्य्यवस्यतीति भूतद्रुहे भगवान्न प्रसीदतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

भगवत्प्रसादफलमाह । प्रसन्न इति । पुरुषः सर्वात्मब्रह्मोपासनपरः पुमान् तितिक्षादिभिर्भगवति प्रसन्नेसति प्राकृतैः क्रोधादिभिर्जीवद्दशायां विमुक्तः अन्ते अजीवात्मकृतैर्नितरां मुक्तः निर्वाणं निरतिशयानन्दरूपं ब्रह्म ऋच्छतिप्राप्नोति ॥ १४ ॥

एवं सर्वभूतसुहृत्त्वादीन् भगवत्प्रसादहेतून् प्रसादफलभूतान् ब्रह्मप्राप्तिं चाभिधाय तत्त्वोपदेशमन्तरेण भ्रातृमरणदुःखितस्यास्य न मनः प्रशाम्यतीत्यभिप्रेत्य न भ्रातुर्हननकर्मत्वं नापि यक्षाणां तत्कर्तृत्वं किंतु दैवमेव कारणमिति वक्तुं भ्रात्रादिशरीराणामुत्पत्तिमरणादिकंयथार्थं विवेचयन् तदुपयुक्तमीश्वरस्यानन्तविविधशक्तिमत्त्वमाह भूतैरिति । पञ्चभिर्भूतैः पृथिव्यादिभिरारब्धः देवमनुष्यादिशरीररूपेण परिणतः योषित् पुरुषश्चेत्ययं द्विविधोजनः प्रसिद्धः तयोर्योषित्पुरुषयोरन्योऽन्यव्यवायान्मैथुनात्संभूतिरिह भवति तस्मादुद्भूतं प्राणिजातमित्यर्थः पञ्चभूतपरिणामरूपस्त्रीपुरुषात्मकशरीरद्वयसंबन्धादुद्भूतमपि प्राणिजातं पञ्चभूतात्मकमेवेति भावः ॥ १५ ॥

एवं व्यष्टिसर्ग उक्तः अथ सर्वशरीराणां पञ्चभूतारब्धत्वेऽपि कदा भूतसृष्टिः तैः शरीरारम्भस्थितिकारणं संहारकारणं च किं तच्च द्वयं कदा कदावा ईश्वरकृत्यं च कि रूपमित्यत्राह । एवमिति । एवं

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यथा स्त्रीपुंसात्मकोजनः तदुभयवायसंभव एवं परमात्मनः मायायाः परमात्माधिष्ठितायास्तच्छरीरभूतायामायाया गुणानां सत्त्वादीनां व्यतिकरात् तारतम्येन संबन्धात् हे राजन्भूवर्गः सृष्टिः स्थितिः संहारश्च प्रवर्तते तत्र रजसो वृद्धावितरयोर्ह्रासे सर्गः सत्त्वस्य वृद्धावितरयोर्ह्रासे स्थितिः तमसोवृद्धौतु संयमः त्रयाणां साम्ये त्रितयाभावः ।। १६ ॥

ननु स्त्रीपुंसात्मकशरीराणां वैषम्येण संबन्धानां गुणानां वा जडत्वेन प्रवृत्तिशून्यानां व्यष्टिसमष्ट्यात्मनांकथं परिणामसामर्थ्यं सामर्थ्येऽपि कथं देवमनुष्यादि वैचित्र्यं सुखदुःखतारतम्यं चेत्यत्राह । निमित्तमात्रमिति।निमित्तमेव निमित्तमात्रं नत्वनिमित्तमित्यर्थः तत्रगुणानां महदाद्याकारेण परिणाम देवादिवैचित्र्ये सुखदुःखयोश्च निर्गुणः सत्त्वादिगुणरहितः पुरुषर्षभ; ईश्वरःनिमित्तमात्रं गुणानां परिणामस्य तेषां तत्त्वाभावनिबन्धनवादेवादिवैचित्र्यस्य सुखदुःखतारतम्यस्य च कर्मनिबन्धत्वादीश्वरः साधारणकारणं कालाकाशादिवदित्यर्थः निमित्तत्वमेव दृष्टान्तत्वेन विशदयति॥ यत्र परमात्मनि निमित्ते अयस्कान्तसंनिधौ लोहवत् इदं व्यक्ताव्यक्तम व्यक्तं प्रधानं तत्कार्यं महदादि व्यक्तं कार्यकारणात्मकं विश्वं भ्रमति प्रवर्तते अत्र लोके मृत्कुलालयोर्विभिन्नयोरेव निमित्तत्वोपादानत्वदर्शनादुपादानस्य परमात्मनोजगत्सृष्ट्यादिनिमित्त्वानुपपत्तिरितीमामाशङ्कांनिराचिकीर्षुणा मात्रपदं प्रयुक्तं नतूपादानं निराचिकीर्षया परमात्मनो मायाया गुणव्यतिकरादित्युपादानत्वाभिधानात् संबन्धसामान्याभिधायिन्या अपिषष्ठ्याः यस्या व्यक्तं शरीरमित्यादिश्रुत्यनुसारेण शरीरात्मभावरूपसंबन्धविशेषे पर्यवसानाच्छरीरस्य कार्योपयोग्यपृथक् सिद्धाकारत्वात् दलक्षणादिविशिष्टमृदादिकार्यभूतघटादीनांसिद्ध महदादिकार्याणां प्रकृत्यादिशरीरकपरमात्मकार्यत्वात् अत्र निर्गुणइत्यनेन सत्त्वादिगुणवश्यत्वायत्तकर्तृत्वसुखदुःखादिभागजीववैलक्षण्यमभिप्रेतम् ॥ १७ ॥

तदेवविशदयति।स इति। भगवान् हेयप्रतिभटपूर्णषाड्गुण्यः कालशक्त्या कालात्मिकया स्वापृथक्सिद्धकार्योपयोगिविशेषणभूतया शक्त्या गुणक्षोभहेतुभूतया यो गुणानांसत्त्वादीनां प्रवाहः तेनविभक्तवीर्यः विभक्तं कर्मायत्तदेवमनुष्यादिवैचित्र्येण सुखदुःखतारतम्येन च व्यवस्थापितं वीर्यं शक्तिः जगदिति यावत् "एकदेशस्थितस्याग्नेर्ज्योत्स्नाविस्तारिणीयथा।। परस्य ब्रह्मणः शक्तिस्तथेदमखिलंजगत्,, इत्युक्तत्वात् अत्र स्वामित्यध्याह्रियते विभक्तवीर्यः स्वामिति इदंकरोति सृजतीत्यन्वयः गुणक्षोभनिमित्तकालप्रकृतिपुरुषशरीरकोऽहं जगत्सृष्ट्वान्तन्तीवविधविचित्रस्थिरत्रसरूपः स्यामितिसंकल्पेनेदं जगत्सृजतीत्यर्थः यद्वा गुणप्रवाहेणेति इत्थंभूते तृतीया हेतुश्चात्र फलमध्ययनेन वसतीतिवत् ततश्च गुणप्रवाहेण गुणप्रवाहार्थं प्रवाहशब्देन गुणकार्यं सृष्ट्यादित्रयं विवक्षितं सृष्ट्याद्यर्थं विभक्तं वीर्यं सृष्ट्याद्युपयुक्तं सामर्थ्यं येन सः ब्रह्मविष्णुरुद्ररूपांभूत्वेत्यर्थः अकर्तैव देवादिवैचित्र्येसुखदुःखादौ चाकर्तैव देवादिवैचित्र्या देहनस्तजीवादृष्टायत्तत्वात् इदंजगत्करोति उत्पादयति तथा अहन्तैव स्वयं हननादनर्थायस्वहन्ति "चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः। तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् । प्रधानकारणीभूता यतोवैसृज्यशक्तयम्,, इति स्मृतेः "हंताचेन्मन्यतेहन्तु हतश्चेन्मन्यते हतम् उभौतौनविजानीतो नायं हन्ति नहन्यते,, इति श्रुतेश्च अत्र कर्तृत्वं हन्तृत्वंच प्रयोजकरूपेण अकर्तृत्वंतु प्रयोज्यरूपेणेति विवेकः नन्विदमघटमानं कर्तृत्वमकर्तृत्वं चैकस्मिन्कथमुपपद्यते तत्राह।विभूम्नः भगवतः "भूमात्वेव विजिज्ञासितव्यः,, इति श्रुतेः चेष्टा दुर्विभाव्या अप्रतर्क्या खलु ॥ १८॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

आगत्य निःशेषं हनेत्युक्तं किंनेत्याह।अलमिति। तमोद्वारेण यथार्थज्ञानप्रतिबन्धकत्वेन नरकद्वारेण पाप्मना पापहेतुना ॥ ७ ॥

किंच धर्मशास्त्रानुवर्तिनामस्माकं कुलधर्मो न भवत्ययमित्याह नास्मदिति । अकृतैनसामिति पदम् ॥ ८ ॥

अकृतापराधत्वं कथं भ्रातृवधलक्षणापराधकरणादिति तत्राह। नन्विति । नन्वेवाग्रे वर्तते अपराधेनेति संबध्यते ॥ ९ ॥

तस्यापराधिनः सर्गास्तदपरित्यागात्तऽप्यपराधिन इति सूक्ष्मदर्शनं भागवतानां नोपपन्नमित्याह।नायमिति। आत्मानं मनोऽसंगृह्यानियम्य पशुवन्मूढवत् ॥ १० ॥

इतोऽप्येकापराधेन बहूनां वधो नयुक्तः सर्वप्राणिनामन्तर्यामित्वेन हरिमुपास्य प्राप्ततत्प्रसादत्वादित्याह । सर्वभूतेति। सर्वभूतानामात्मभावेनान्तर्यामित्वेन भूतेषु प्राणिष्वावासो यस्य स तथा भूतान्यावसन्त्यस्मिन्निति वा तम् ॥ ११ ॥

प्राप्तपदत्वादयहरिणा किमिति भाणे न तवास्तीत्याह । सत्त्वमिति । तस्य हरेः पुंसां भक्तानां संमतः ततः किं तत्राह । कथमिति ॥ १२ ॥

किं तत्सतां व्रतं तेन किं फलं तत्राह । तितिक्षयेति । शत्रुषु शत्रुत्वदर्शनं सुहृत्सु सुहृत्त्वदर्शनं समत्वम ॥ १३ ॥

तत्प्रसादफलमाह । संप्रसन्नइति।ततः किं तत्राह। जीवेति। जीवत्वाभिमानान्नितरां मुक्तो भवति तत्फलमाह । ब्रह्मेति । नित्यनिर्मुक्तशरीरं परमानन्दं वा ब्रह्म ऋच्छत्याप्नोतीत्यन्वयः । ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मणि नाशमृच्छतीत्यङ्गीकारे मुक्तेः शून्यभावत्वेन न केनाप्यर्थित्वं स्यात् ॥ १४ ॥

सृष्टिप्रकारज्ञाने ततोविरक्त्या प्रकृतिबन्धहानेच्छा स्यादतस्तामाह भूतैरिति।पुरुषयोषिद्भिरिति भावः।पञ्चभिः पृथिव्यादिभूतैरारब्धःसृष्टः अतः परं कथं प्रारम्भइत्यत्राह। तयोरिति।इह जीवराशौ तयोर्योषित्पुरुषयोर्व्यवायेन मैथुनधर्मेण संभूतिः करचरणादिविभागलक्षणं जन्म भवति समित्यनेन पृथिव्यादिसंयोगेन जन्म सूचयति ॥ १५ ॥

न केवलमादिसर्गः किंतूत्तरत्राप्येवमेवेत्याह। एवमिति। स्थितिसंहारयोः सर्गविपरीतत्वात्कथं सर्गवदित्युच्यत इत्यत्राह। गुणव्यतिकरादिति । रजआदिगुणानां विषमसमावस्थाभेदकारणात् परप्रेरणामन्तरेण जडेभ्यो गुणेभ्य एवं प्रवृत्तिः कथमत्राह। माययेति । परमात्मनो माययेच्छया प्रेरितेभ्य इति शेषः इदमत्राकूतम् । रजोगुणकार्यभूतारब्धदेहाश्चेतनाधिष्ठितास्सर्गः पालकसत्त्वगुणकार्यभूतारब्धदेहास्स्थितिः तमोगुणकार्यभूतारब्धदेहास्संयम इति च एतत्सर्वमीश्वरेच्छाधीनमिति ॥ १६ ॥

एतदेव विशिनष्टि। निमित्तमात्रमिति ॥ यत्र यस्येश्वरस्य सन्निधाने व्यक्ताव्यक्तं कार्यकारणात्मकमिदं विश्वं भ्रमति चेष्टते किमिव अयस्कान्तस्य सन्निधाने लोहं खवं यथा तथा सः निर्गुणः सत्त्वादिगुणशक्त्यनुपहतशक्तिरात्मा परमात्मा तत्र सृष्ट्यादौ निमित्तमात्रं नतूपादानकारणम् ॥ १७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तर्हि मुख्यकर्तृत्वं हरेर्गतमत्राह। स खल्विति। खलुशब्दोऽन्यकारणशक्तिनिषेधार्थः। स भगवान्योगशक्त्या गुणप्रवाहेषु सृष्ट्यादिषु तत्तत्क्रियानुसारेण विभक्तवीर्यो विभक्तमाहात्म्यः अक्लिष्टकर्तृत्वादकर्तैव जगत्करोति अहंतैव शत्रुभावरहितत्वाच्च हन्ति संहरति। अनेन हरेः समत्वभङ्गो निरस्त इति एकस्य विरुद्धकर्तृत्वं कथमित्यत उक्तं चेष्टेति दुर्विभाव्या ज्ञातुमशक्याऽस्मादृशैरिति शेषः। कर्तृत्वसामान्यनिषेधे "हरिरक्लिष्टकारित्वादयस्कान्तवदुच्यते। कामकर्मस्वभावेषु काले चावस्थितो हरिः। सर्वकारणभूतः संस्तत्तन्नाम्नाभिधीयते,, इति वाक्यविरुद्धं स्यादिति नायमर्थः शोभते॥ १८॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

तत् पुंसामपि संमत इति हर्यनुध्यानत्वेऽपि न प्रौढिवान् किन्तु तद्भक्तजनसम्मतिं गृहीत्वैव सर्वमनुष्ठातेत्यर्थः। यथोक्तमन्वरीषमुद्दिश्य। स वै मन इत्यादौ यथोत्तमश्लोकजनाश्रया रतिरिति॥ १२॥

द्विषत्सु तितिक्षया हीनेषु करुणया समेषु मैत्र्या। अखिलेषु जन्तुषु समत्वेन सुखदुःखादिष्वात्मसाम्यज्ञानेन॥ १३॥

ब्रह्मणस्तत् सुखस्यापि निर्वाणं लयोऽन्तर्भावो यत्र तत् श्रीभगवत्सुखमित्यर्थः। निर्वाणपदस्य विशेषणवैयर्थ्यात् ॥१४—१७॥

शक्तीनां क्रमेण प्रवर्त्तनया कर्तृत्वादित्वेऽपि अकर्तृत्वादिनाच चेष्टाया दुर्विभाव्यत्वं ज्ञेयम॥ १८—२०॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

उपदेवानां यक्षाणाम् ॥ ८॥

ननु निश्चितमेकस्य त्वद्भ्रातृहन्तुर्यक्षस्यापराधेन तत्सङ्गात् तत्सङ्गहेतोरित्यर्थः॥ ९॥

व्यावहारिकस्नेहपारवश्यं भक्तानामनुचितं किं पुनस्तेन परहिंसेत्यत्राह। नायमिति। यद्वात्मानं देहं परागृह्य पराग्भूतमपि आत्मत्वाभिमानेन गृहीत्वा पशवो यथा देहसम्बन्धेनान्योऽन्यं घ्नन्ति तथा भूतानां वैशसं हिंसेति। यत् छन्दसि क्त्वोल्यप्। परागृह्येति पाठे परेति निषेधार्थकम्। जीवात्मानमगृहीत्वेत्यर्थः॥ १०॥

तवतु भक्तेष्वप्यतिश्रेष्ठस्यैतदत्यन्तमनुचितमित्याह। द्वाभ्याम्। सर्वेषु भूतेष्वात्मनः स्वस्यैव भावोभावना तेन॥ ११॥

हरेरनुध्यातः अनुनिरन्तरं ध्यातं ध्यानं यस्मिन् सः। वात्सल्यातिशयेनापि स्मर्यमाण इत्यर्थः। तत् पुंसां नारदादीनामपि कृपा पात्रीभूतः॥ १२॥

सतां व्रतमेवाह महत्सु तितिक्षया नीचेषु करुणया समेषु मैत्र्या एवमखिलजन्तुषु समत्वेन स्वतुल्यहर्षशोकक्षुत्पिपासादिमत्त्वभावनया। यदुक्तम् "आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन। सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मत,, इति। सर्वात्मेति सर्वभूतेषु तुष्यत्सु भगवत्तोषोऽनुमेय इत्यर्थः॥ १३॥

जीवेन लिङ्गशरीरेण निर्मुक्तः। ब्रह्मनिर्वाणं ज्ञानी चेत् सायुज्यं भक्तश्चेत् अधोक्षजालम्बनकं दास्यम् अधोक्षजालम्बनमिहेत्यत्र तद्ब्रह्म निर्माणसुखं विदुर्बुधा इति प्रह्लादोक्तेस्तदा प्राकृतैर्गुणैर्विमुक्तः। अप्राकृतैस्तु विशिष्ट इत्यर्थः॥ १४॥

वस्तुतो न विचार्यमाणे तु कः कस्य हन्ता वध्यो वेत्याह। दशभिः। भूतैः पृथिव्यादिभिरारब्धैर्देहैर्योषित् पुरुषश्च तयोर्व्यवायादन्ययोः योषित्पुरुषयोः सम्भूतिरुत्पत्तिर्भवति॥ १५॥

एवं भूतैर्यथा सर्गः प्रवर्त्तते तथा तैरेव पितृमात्राद्याकारैः स्थितिः पालनं तैरेव दस्युव्याघ्रसर्पाद्याकारैः संयमो नाशश्च। तत्र किञ्च परमात्मनो मायया गुणव्यतिकरादेव न तु स्वतः रजसा सर्गः सत्त्वेन स्थितिः तमसाहङ्कार इत्यर्थः॥ १६॥

ननु जडानां योषित्पुरुषादिदेहानां गुणानां वा चैतन्याधिष्ठानं विना कथं सर्गादिहेतुत्वं तत्राह। निमित्तमात्रं पुरुषर्षभ ईश्वरोऽधिष्ठाता यत्र यस्मिन्निमित्ते सति कार्यकारणात्मकं विश्वं भ्रमति जडमपि चेतनीभवत् देवमनुष्यादि रूपेण तथा तथा परिवर्तते। यथा अयस्कान्ते निमित्ते सति लोहं निश्चेष्टमपि सचेष्टं भवति॥ १७॥

ननु सचेन्निमित्तं तर्हि तस्याविशेषात् युगपदेव सर्गादित्रयं भवतु। मैवं रजःसत्त्वतमसां कालशक्त्या क्रमेणैव क्षोभो भवति न तु युगपदतः क्रमेणैव सर्गादि त्रयं भवतीत्याह। स खल्विति। कालशक्त्या क्रमेण गुणानां प्रवाहः क्षोभस्तेन विभक्तमात्मनः सकाशात् विभक्तीकृतं वीर्यं चिदाभासं जीवशक्त्यात्मकं मायाशक्तिप्रविष्टं यस्य सः। करोतीति गुणकालजीवानां शक्तित्वेन तद्भेदाभावात् स एवोपादानकारणं स एव निमित्तकारणञ्चेत्यर्थः। अकर्त्तेति तेषां गुणादीनां स्वरूपभूतत्वाभावात्। एवं निहन्ताहन्तेत्यपि ननु विश्वं किमर्थं करोति सदैव वा किं न करोति विषमं वा किं करोतीति। सर्वाक्षेपपरिहारार्थमाह। चेष्टा दुर्विभाव्या अतर्क्या विभूम्नो विभुत्वादिति। एतदेव तस्य विभुत्वमित्यर्थः १८—२०

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

येन रोषेण॥ ७॥

अकृतैनसान्ते त्वया वध आरब्धः इतियत्तदेतत्कर्म अस्मत्कुलोचितं न भवति॥ ८॥

अकृतैनस्त्वं तेषामाह। नन्विति॥ ९॥

पराग्भूतं देहमात्मानं गृह्य गृहीत्वा पशवो यथान्यं घ्नन्ति तद्भूतानां वैशसं हननमितियत् अयं साधूनां भवद्विधानां मार्गो न भवति॥ १०॥ ११॥

अनुध्यातः अनुध्यानतस्तत्पुंसां संमतः॥ १२—१३॥

जीवन्निर्मुक्तः लिङ्गशरीरेण निर्मुक्तः निर्वाणं निरतिशयम् ब्रह्मऋच्छति प्राप्नोति॥ १४॥

एकस्यापराधे सर्वान् हन्तुं प्रवृत्तः लोकरीत्या अलंवत्सातिरोषेणत्यादिना निवारितः अथ जीवकर्मानुसारेण सर्वं भगवानेव करोति त्वयातु वृथैव गिरिशभ्रातुर्हेलनं कृतमतस्तं प्रसादयेत्याह। यावदध्यायसमाप्ति। भूतैरिति। आरब्धैः पञ्चीकृतैः योषित् पुरुषश्च उत्पद्यते इति शेषः तयोर्व्यवायादन्ययोर्योषित्पुरुषयोः सम्भूतिरिह भवति॥ १५॥

हे राजन्! एवं परमात्मनः मायया शक्त्या गुणव्यतिकरात् सर्गादि प्रवर्तते॥ १६॥

ननु एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेत्यादि श्रुतयः अत्रापि च सर्वैकिलायं पुरुषः पुरात्र नोयएकआसीदित्यादिषु जगत्कारणमेकमेवासीदिति निश्चयः तत्र भूतैरित्यनेन व्यक्तं माययेत्यनेनाव्यक्तं जगत्कारणं प्रतीयते परमात्मनइति सम्बन्धमात्रनिर्देशेन ब्रह्मणोऽपि सर्गादि-

सोऽनन्तोऽन्तकरः कालोऽनादिरादिकृदव्ययः ।
जनं जनेन जनयन्मारयन्मृत्युनान्तकम् ॥ १९ ॥
न वै स्वपक्षोऽस्य विपक्ष एव वा परस्य मृत्योर्विशतः समं प्रजाः ।
तं धावमानमनुधावन्त्यनीशा यथा रजांस्यनिलं भूतसङ्घाः २० ॥
आयुषोपचयं जन्तोस्तथैवोपचयं विभुः ।
उभाभ्यां रहितः स्वस्थो दुःस्थस्य विदधात्यसौ ॥ २१ ॥
केचित् कामं वदन्त्येनं स्वभावमपरे नृप !
एके कालं परे दैवं पुंसः काममुतापरे ॥ २२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पूर्ववर्तित्वमात्रमुक्तं वह्निरुद्धमित्यत्राह।निमित्तमात्रमिति। निमित्तमात्रमिदमस्तीति स्वायत्ततायामितिशेषः वस्तुतस्तु ब्रह्मायत्तस्थित्यादिमत् तदिदं विश्वं व्यक्ताव्यक्तं कार्यकारणरूपं यत्र चुम्बकमण्यनुगृहीतास्वाधीनलोहवत् भ्रमति सः पुरुषर्षभः सर्वेषां पुरुषाणां स्वांशानां जीवानामृषभः स्वामी निर्गुणः अनभिव्यक्तशक्तिगुणःगुप्तशक्तिः अखिलैरंशैः शक्तिभिश्च युक्तइत्यर्थः तत्र सर्गादेः पूर्वत्र आसीत् ततएव जगदभिन्ननिमित्तोपादानकारणात्सर्गादिः प्रवर्ततेइति फलितोऽर्थः ॥ १७ ॥

भगवतः सर्गादिहेतुत्वं दुर्ज्ञेयचेष्टत्वं च वदन् जगत्सर्गादेर्नियतकालत्वं दर्शयति । स इति । सविश्वसर्गादिहेतुकालशक्त्या गुणानां प्रवाहः क्षोभस्तत्रसर्गकालेन रजसः स्थितकालेन सत्वस्य संयमकालेन तमसः क्षोभस्तेन विभक्त सृष्ट्यादिविषयवीर्ये शक्तिर्यस्य सः अकर्तैव अन्येनानुत्पादित एव करोति। अन्येनापालितएव पालयति । अहंता नास्तिहंता यस्य सहन्त्रन्तरशून्य एव निहन्ति इदं विश्वमित्यर्थः ॥ १८ ॥

भाषाटीका ॥

हे वत्स ! विदुरजी ! वत्सकाहार इस पाप को नहीं करना चाहिये जिससे कि तुमने निरपराध इन गुह्यकों को मारदिया॥७॥

हे तात ! सत्पुरुषों से निंदित यह कार्य हमारे कुलका उचित नहीं है जोकि तुमने निरपराधि उपदेवों का वध आरंभ किया॥८॥

हे भ्रातृवत्सल ध्रुवजी ! तुमने भ्राता के वध से दुःखित हो कर एक के अपराध के प्रसङ्ग से बहुत से गन्धर्वों को मारा ॥९॥

नारायण के अनुवर्ति साधुन का यह मार्ग नहीं है जोकि देह को आत्मा मान कर पशु के तुल्य प्राणियों का हिंसा करना ॥ १० ॥

सर्वभूतों में आत्मतुल्य बुद्धि कर के सर्व भूतों के अन्तर्यामी हरि का आराधन कर के आपने अति दुर्लभ वैष्णव परम पद को प्राप्त किया है ॥ ११ ॥

सो तुम हरि के स्मरण करने योग्य हो हरि भक्त न के मान्य हो सत्पुरुषों के व्रत को शिखानेवाले होकर तुमने ऐसा पाप क्यों किया ॥ १२ ॥

सुख दुःखों के सहने से कृपा करने से सब प्राणियों में मित्रता करने से समता बुद्धि से सर्वात्मा हरि भगवान् प्रसन्न होते हैं ॥ १३ ॥

भगवान् के प्रसन्न होने से जीव प्राकृत गुणों से छूट कर लिंग शरीर रहित हो कर परमानन्द परब्रह्म स्वरूप का अनुभव करता है ॥ १४ ॥

पांच भूतों से बनाहुआ पिण्ड का नाम स्त्रीपुरुष होता है उन्हीं दोनों में मैथुन होने से स्त्रीपुरुषकी उत्पति होती है ॥ १५ ॥

हे राजन् ! इसी प्रकार से परमात्मा की माया के गुणों के वैषम्य होने से सबका उत्पत्ति स्थिति संहार होता है ॥ १६ ॥

उस सृष्ट्यादिक कर्म में निर्गुण परमात्मा केवल निमित्त मात्र ही है स्थूल सूक्ष्म रूप इतना जो जगत् है सो केवल जिस की सत्ता से चुंबक के पास लोह जैसा भ्रमता है ॥ १७ ॥

वह भगवान् अपनी कालनामा शक्ति से गुणों के प्रवाह से रज आदि शक्तियों को प्रगट कर के आप अकर्ता होकर सब कार्यों को करता है नहीं मारनेवाला होकर मारता है इस प्रभु की लीला बड़ी विचित्र है ॥ १८ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

ननु पित्रादिः सृजति पालयति राजादिर्निहन्ति व चोरादिर्नत्वीश्वरस्तत्राह । स इति । जनेन पित्रादिना जनं पुत्रादि जनयन्नादिकृत् अन्तकं चोरादिकं तन्मृत्युहेतुना मारयन्नन्तकरः स्वयं त्वनन्तोऽनादिश्च अव्ययोऽ चीणशक्तिश्च अयं भावः पित्रादयोऽन्यत उत्पत्यादिमन्तो न स्वातन्त्र्येण कारणं किं त्वीश्वर एव तन्नियन्ता सर्वकारणमिति ॥ १९ ॥

नचैवं कुर्वतोऽपि वैषम्यप्रसक्तिः पक्षपाताभावादित्याह द्वाभ्याम् । न वा इति । मृत्युरूपस्य समं यथा भवति तथा प्रजाः कर्मभूता विशतः तस्य साम्येऽपि भूतेषु फलवैषम्यं तत्कर्मवशादिति सदृष्टान्तमाह । तं धावन्तमन्वनीशाः कर्माधीना भूतसंघा धावन्ति अनिलं धावन्तमनुरजांसीव तत्र यथा रजसां तमः प्रकाशजलाग्न्यादिप्रवेशेऽपि नानिलस्य वैषम्यमेवमीश्वरस्यापीति भावः ॥ २० ॥

अपचयमकालमृत्युम् उपचयं कालमृत्योरपि रक्षाम् यद्वा अपचयं मशकादावुपचयं देवादौ स्वस्थत्वादुपचयापचयाभ्यां रहितोऽसौ विभुर्दुःस्थस्य कर्माधीनस्य विदधाति ॥ २१ ॥

एवं भूतश्चेश्वरः सर्ववादिसम्मतो विवादस्तु नाममात्र इत्याह । केचिदिति पुंसः कामं वात्स्यायनादयः श्रुतिश्च "कामोऽकार्षीत्कामः करोति कामः कर्ता कामः कारयितेत्यादि" ॥ २२ ॥

अव्यक्तस्याप्रमेयस्य नानाशक्त्युदयस्य च ।
न वै चिकीर्षितं तात ! को वेदाथ स्वसम्भवम् ॥ २३ ॥
नवैते पुत्रक ! भ्रातुर्हन्तारो धनदानुगाः ।
विसर्गादानयोस्तात ! पुंसो दैवं हि कारणम् ॥ २४ ॥
स एव विश्वं सृजति स एवावति हन्ति च ।
तथापि ह्यनहङ्कारान्नाज्यते गुणकर्मभिः ॥ २५ ॥
एष भूतानि भूतात्मा भूतेशो भूतभावनः ।
स्वशक्त्या मायया युक्तः सृजत्यत्ति च पाति च ॥ २६ ॥
तमेव मृत्युममृतं तात ! दैवं सर्वात्मनोपेहि जगत्परायणम् ।
यस्मै बलिं विश्वसृजो हरन्ति गावो यथा वै नसि दामयन्त्रिताः ॥ २७ ॥
यः पञ्चवर्षो जननीं त्वं विहाय मातुः सपत्न्या वचसा भिन्नमर्मा ।
वनं गतस्तपसा प्रत्यगक्षमाराध्य लेभे मूर्ध्नि पदं त्रिलोक्याः ॥ २८ ॥
तमेनमङ्गात्मनि मुक्तविग्रहे व्यपाश्रितं निर्गुणमेकमक्षरम् ।
आत्मानमन्विच्छ विमुक्तमात्मदृक् यस्मिन्निदं भेदमसत् प्रतीयते ॥ २९ ॥
त्वं प्रत्यगात्मनि तदा भगवत्यनन्त आनन्दमात्र उपपन्नसमस्तशक्तौ ।
भक्तिं विधाय परमां शनकैरविद्याग्रन्थिं विभेत्स्यसि ममाहमिति प्ररूढम् ॥ ३० ॥
संयच्छ रोषं भद्रं ते प्रतीपं श्रेयसां परम् ।
श्रुतेन भूयसा राजन्नगदेन यथामयम् ॥ ३१ ॥
येनोपसृष्टात् पुरुषाल्लोक उद्विजते भृशम् ।
न बुधस्तद्वशं गच्छेदिच्छन्नभयमात्मनः ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ननु कर्मादीनां जडत्वादिना स्वरूपतोऽपिभिन्नत्वात्कथमेकमत्यं तत्राह।अव्यक्तस्यातएवाप्रमेयस्य तथापि सत्त्वे हेतुः नानाशक्तीनां महदादीनामुदयो यस्मात् चिकीर्षितमेव तावत्कोऽपि न वेद अथ स्वस्य संभवो यस्मात्तमीश्वरं को वेद न कोऽपि, अद्धेति पाठे साक्षात् अतस्तत्त्वज्ञानाभावाद्विशेषांश विवाद इत्यर्थः तथा च श्रुतिः "को अद्धा वेद क इह प्रावोचत्कुत आयाता कुत इयं विसृष्टिः अर्वाग्देवा अस्य विसर्जनेऽनाथा को वेद यत आबभूवेत्यादिः" ॥ २३

ईश्वरवादस्य प्रकृतोपयोगमाह । नवैते । भ्रातुर्हन्तारः उक्तमेव हेतुमनुवदति विसर्गादानयोर्मृत्युजन्मनोः यद्वा विसर्गः सृष्टिः आदानं संहारः दैवमीश्वर एव हि कारणम् ॥ २४ ॥

तथापि निर्लेपतामाह । स एवेति ॥ २५ ॥

अनहङ्कारत्वे हेतुमाह । एष इति ॥ २६ ॥

सत्यमीश्वर एव कर्ता तथाप्यहंकारादि मया न त्यक्तुं शक्यमिति चेदत आह। तमेवेति चतुर्भिः। मृत्युमभक्तानां भक्तानां त्वमृतं उपेहि शरणं गच्छ तमेवेत्यवधारणे हेतुः यस्मै नसि नासिकायां दामभिर्बद्धा गाव इव विश्वसृजोऽपि नामभिर्यन्त्रिता बद्धाः सन्तो बलिहरन्ति तत्कारितं कर्म कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ २७

तदाराधनं च तव सुशकमेवेत्याह । पञ्चवर्षः स यः त्वं यमाराध्य त्रिलोक्या मूर्ध्नि पदं स्थानं लेभे लब्धवानसि इदानीं तमेवान्विच्छावलोकयेत्युत्तरेणान्वयः प्रात्यञ्चि अक्षाणि यस्मिन् क्रियाविशेषणं वा ॥ २८ ॥

हरिं ध्यायन्तं प्रत्याह । हे अङ्गध्रुव ! मुक्तविरोधे आत्मनि मनसि व्यपाश्रितमवस्थितमात्मदृक् प्रत्यग्दृष्टिः सन् अयं भेदो यस्मिंस्तदिदं भेदमसदेव विश्वं यस्मिन् प्रतीयते ॥ २९ ॥

तदन्वेषणफलमाह । त्वं तदान्वेषणकाल एव ॥ ३०

उपदेशसारमाह । संयच्छेति द्वाभ्याम् । प्रतीपं प्रतिकूलम् अगदेनौषधेन यथारोगं नियच्छति ॥ ३१ ॥

येन रोषेणोपसृष्टाद्व्याप्तात् ॥ ३२ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामि विरचिता
दीपिन्याख्या दीपिका टिप्पणी ।

कालशक्तेस्तदिच्छावशत्वेनानुयोक्तव्यत्वाभावादचिन्त्यत्वमि-

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता
दीपिन्याख्या दीपिकाटिप्पणी ॥

स्वयं उत्पत्त्यादौ पित्रादीनां प्रयोज्यत्वमेव न तु प्रयोजकत्वं परत-न्त्रत्वादिति भावं व्याचष्टे । अयं भाव इति ॥ १९ ॥

एवं स्वातन्त्र्येणोत्पत्त्यादिकुर्वतोऽपि तस्य अन्तर्यामिणः तेषां तेषां पुण्यपापादिकर्मणां तथात्वाद्वैषम्यम् ॥ २० ॥

अपचयोपचयशब्दयोर्ह्रासवृद्धिवाचकत्वान्मृत्युरक्षयोर्लाक्षणि-कत्वमतो यद्वेति अपचयं ज्ञानादिह्रासमुपचयं ज्ञानादिवृद्धिम् ॥ २१ ॥

एवं भूतः जडकर्मफलप्रदः केचिन्मीमांसकाः देवतां कर्माधी-नां मन्यमानाः अपरे लोकायतिकाः स्वभावं संस्कारम् एके कालो-पासकाः परे ज्योतिर्विदः दैवं ग्रहादि पुंसः कामं मनसिजं पुत्रा-दिकमकार्षीत् कर्त्ता करिष्यति कारयिता प्रयोजकः ईश्वरधर्म्मान् कर्तृत्वादीन् भ्रान्त्या कर्मादिष्वेवारोपयन्तीत्यर्थः तस्माज्जग-त्कर्त्तरीश्वरे विवादाभावेऽपि स्वरूपानुभवाभावान्नाममात्र एव विवाद इति तथावतारितम् ॥ २२ ॥

कर्मणो जडत्वमादिना स्वभावस्य परिणामहेतुत्वं कालस्य गुणक्षोभकत्वं ग्रहादेस्तत्तल्लग्नाधिपत्यं कामस्य स्त्रीसङ्गहेतुत्वं गृह्यते तेन स्वरूपतोऽपि परस्परं भिन्नत्वात् अपि ना ईश्वरभेदस्स-मुद्धीयते अथ तदा तत्त्वज्ञानाभावात्स्वरूपस्य याथार्थ्यानुभवाभा-वात् तथा चेश्वरस्य दुर्ज्ञेयत्वे प्रमाणं श्रुतिः "प्रावोचद्यथावत्कोऽ वर्णयेत् कुतः केन कृतेयं विविधा सृष्टिः कुत उपादानादायाता प्राप्ता नच देवैः कृतेति वाच्यम् अस्य देवादिसर्वविश्वस्य विसर्ज-नेन हेतुना देवा अपि अर्वाक् अर्वाचीना एव अर्थो अतः सर्वमिदं यतआबभूव तं भगवन्तं को वेदेति श्रुत्यर्थः ॥ २३ ॥

प्रासंगिकस्येश्वरवर्णनस्य प्रकृते यज्ञवधनिवृत्तौ उपयोगमुप-कारे न वै त इति उक्तमेव निमित्तमात्रमित्यादिना वर्णितमेव विसर्गादानशब्दयोर्मृत्युजन्मार्थेऽप्रसिद्धत्वाद्यद्वेति ह्रियतः ॥ २४ ॥

कारणे श्रमादिविकारलेपदर्शनात् तथापि कारणत्वेऽपि अन-हंकारात् लेपहेतुगकृताहंकाराभावात् गुणैः रजआदिभिः कर्मभिः सृष्ट्यादिभिश्च ॥ २५ ॥

मायया युक्त इति मायायाः स्वाश्रयाव्यामोहकत्वात् विषय स्यैव मोहस्यादनहंकारत्वमिति भावः ॥ २६ ॥

कर्मण्येत्रवलित्वाध्यवसानात् इत्यर्थ इत्युक्तम् ॥ २७ ॥

प्रत्यञ्चि विषयप्रातिकूल्यनाभिमुखगामीनीन्द्रियाणि यस्मिन् तं भगवन्तं क्रियाविशेषणपक्षे निरुद्धेन्द्रियं यथास्यात्तथेति ॥ २८ ॥

प्रत्यग् दृष्टिः असज्जडानात्मभ्यः प्रातिकूल्येनाञ्चति प्रकाशते इति प्रत्यक् परमात्मा तस्मिन्नेव दृष्टिर्यस्य तथाभूतस्सन् इदं भेद-मित्येकं पदम् असदेव मिथ्यैव प्रतीयते रज्वां भुजगवदित्यद्वैतवादि-नः तत्रायं भेदः शत्रुमित्रादिरूपः वैष्णवानां मते तु यस्मिन्भगव-ति स्फुरिते सति असदपुरुषार्थः प्रतीयते चतुर्वर्गं तृणोपममित्युक्तेः ॥ २९ ॥

आनन्दमात्र इति विशेष्यं शक्तयो विशेषणानि विशिष्टो भग-वान् यद्यपि "भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशया„ इत्यादि प्रामा-ण्यात् ध्रुवस्य श्रीभगवत्साक्षात्कारात् हृदयग्रन्थिर्नास्त्येव तथापि प्रतीत्यभिप्रायेण तथोक्तं वस्तुतस्तु अभिज्ञावचने लट् इति भूत-काल एव लट् व्यभिन इत्यर्थः यद्यपि स्मृतिवाच्युपपदविरहात् स्मरसि कृष्ण गोकुले वत्स्याम इत्युदाहरणात्र तथा प्रतिपत्तिस्तथा-पि यः पञ्चवर्षो जननीं विहायेत्यत्र तदेत्यत्र च स्मृतेः प्रतिपादनात् स्मरसीति गम्यमेव परोक्षवादत्वात् ॥ ३० ॥

श्रुतेन मकुपदेशेन ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

प्रयोजयितृत्वमेवप्रविशदयति । स इति । सः कालः कालशरी-रकः परमात्मा जनेनपित्रादिना प्रयोज्यकर्त्रा जनमुत्पत्त्युन्मुखान् पुत्रा-दीन् जनयन् आदिकृत् अन्तकं विनाशोन्मुखं मृत्युना प्रयोज्यकर्त्रा गारयन् स्वयं त्वनादिरुत्पत्तिरहितः अव्ययः नाशरहितः अनन्तः अन्तकरः पित्रादिद्वारा जनकः मृत्व्यादिद्वारा अन्तकरः नतु साक्षात् अतः साक्षादकर्तृत्वं सद्वारकंकर्तृत्वं चैकस्मिन् विविधविचित्रा-नन्तशक्तिमतीश्वर उपपन्नमितिभावः ॥ १९ ॥

ननु प्रयोजयितृत्वमपि कथमीश्वरस्योपपन्नं वैषम्यनैर्घृण्या-दिप्रसंगादित्याशङ्कायां तत्कर्मानुरूपं प्रयोजयितुः पक्षपाताभा-वादुपपन्नमेव प्रयोजयितृत्वमित्याह । न वा इति । मृत्योः संसारात् परस्यास्पृष्टसंसारस्येत्यर्थः यद्वा मृत्युशरीरकस्य "योमृत्युमन्तरे सञ्चरन् यस्य मृत्युः शरीरम्„ इति श्रुतेः परस्य परमात्मनः समं यथा भवति तथा प्रजाः कर्मभूताः विशतः तत्तत्कर्मानुरूपानियम-नार्थमन्तरात्मतया प्रविशतः न स्वपक्षः नापि विपक्षोवास्ति पक्ष-पाताभावं दृष्टान्तेनोपपादयति । तमिति । यथा रजांसि धावमान-मतिलम् अनुसृत्य धावन्ति तथा अनीशा अनियन्तारः कर्मानुरूप-नियम्या इत्यर्थः भूतसंघास्तत्तत्कर्मानुसारं धावमानं नियन्तारं परमात्मानमनुसृत्य धावन्ति प्रवर्त्तन्ते यथा हर्म्यतलश्वभ्रादिषु रजांस्यनुनेतुर्नवायोर्वैषम्यमस्त्येवं परमात्मन्यपीत्यर्थः ॥ २० ॥

कर्मानुरूपनियमनमेवोपपादयति । आयुष इति । विभुः सर्वान्त-रोऽसौ भगवान् जन्तोः कर्मवश्यस्य कर्मायत्तसुखदुःखादिभाज-आयुषः अपचयं ह्रासं तथा उपचयं वृद्धिं च स्वयमुभाभ्यामुपच-यापचयाभ्यां रहितः अतएव स्वस्थः स्वेनैव हेयप्रतिभटकल्या-णैकतानस्वभावेन स्थितः विदधाति करोति एवमुत्पत्तिमरण-योर्देहादिवैचित्र्यसुखदुःखयोश्चाद्वारकं कारणं तत्तत्कर्मैवईश्वरस्तु प्रयोजयितृत्वकारणमित्युक्तं भवति ॥ २१ ॥

एवं सर्वभूतान्तरात्मानं स्वसंकल्पकृतं जगदुदयविभवलयं सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वाद्यपरिमितोदारगुणसागरं तत्तत्कर्मानुरूपं जगन्नियन्तारं सर्वभूतसुहृदं परमात्मानमविज्ञाय एतमेव कालकर्मादिरूपेण विवदन्ते केचिदित्याह । केचिदिति । एवं सुखदुःखादिहेतुं केचित्कर्म पुण्यापुण्यरूपं कर्मेति वदन्ति हे नृप ! अपरे स्वभावं प्रकृतिपुरुषयोः स्वरूपान्यथाभाव-स्वभावान्यथाभावरूपपरिणामस्वभावं वदन्ति एके कालं सत्त्वा-दिगुणक्षोभहेतुं कालं वदन्ति परे एनदैव विधिम् अपरे उत अपरे पुनः पुंसः परमपुरुषस्य कामं सङ्कल्पं वदन्ति अयमेव पक्षः श्रेयान् पुण्यापुण्यरूपस्य कर्मणस्तज्जन्यादृष्टस्यापि भग-वन्निग्रहानुग्रहरूपत्वेन तत्संकल्पानतिरिक्तत्वात् कालस्वभावयो-रपि तत्संकल्पायत्तत्वात् पुंसोजीवस्य काम इति व्याख्यानं त्वयु-क्तं दुःखविषयस्यकामानुपपत्तेः अतोयथोक्तार्थएव साधुः ॥ २२ ॥

पुंसः काममिति पक्षस्यैव साधुत्वं ज्ञापयन् कामस्य दुर्ज्ञेयत्वमाह । अव्यक्तस्येति हेतात ! अव्यक्तस्य व्यक्तैरिन्द्रियैर्नव्यज्यत इत्यव्य-क्तः अतएवाप्रमेयस्य देशादिभिरपरिच्छिन्नस्य ऐन्द्रियकोहि सर्वदेशका-लादिभिः परिच्छिद्यमुच्यते अनेन विशेषणद्वयेन प्रकृतिपुरुषवैलक्ष-ण्यसिद्धिः प्रकृतेर्व्यक्तत्वात्पुरुषस्याणुत्वात् उभयवैलक्षण्यापादकं विशेषणान्तरमाह नानाशक्तीनां विचित्रशक्तीनां "परास्यशक्तिर्विवि-

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

धैवश्रूयते स्वाभाविकीज्ञानबलक्रियाच,,इतिश्रुतेः उदयः अभिव्यक्ति र्यस्मात् तस्य भगवतः चिकीर्षितं कर्त्तुमिच्छाविषयं कथंभूतं स्वसंभवं स्वस्य लोकस्य संभवं जगदुत्पत्तिरूपं संभवग्रहणं संहारादीनामप्युपलक्षणम् अद्धा तत्त्वतः को लोकोवेद नकोऽपीत्यर्थः प्रकृतिपुरुषाद्विलक्षणस्यानन्त विविधशक्तेः परमपुरुषस्य कर्त्तव्यतासंकल्प विषयं जगदुत्पत्तिस्थितिसंहारादिरूपं व्यापारम् एवं विधइति तत्त्वतः कोऽपि नजानातीत्यर्थः तथा च श्रूयते कइत्थावेदयत्र सः कइह प्रावोचत कुत आयाताकुत इयं विसृष्टिरित्यादिका अत्र भगवत्स्वरूपस्यैवातीन्द्रियत्वात्संकल्पविषययोः सुतरां दुर्विज्ञेयत्वज्ञापनायाऽव्यक्तस्येत्युक्तम् ॥ २३ ॥

एवमुपपादितं भगवत एवोत्पत्तिमरणादिनिमित्तत्वं प्रकृते उपसंहरति । नचैतइति । हेपुत्रक! एतेधनदस्य कुबेरस्यानुगा भृत्याः त्वद्भ्रातृहन्तारो न भवन्ति किंतु पुंसः कर्मवश्यस्य विसर्गादानयोः उत्पत्तिमरणयोर्दैवमीश्वर एव हिकारणम् ॥ २४ ॥

नन्वीश्वरश्चेदुत्पत्त्यादिकारणं तर्हि जीववत्सोऽपिसत्त्वादिगुणविशिष्टत्वात् तत्प्रयुक्तजगद्व्यापाररूपक्रियाश्रयत्वाच्च गुणकर्मभिर्बध्येत तत्राह । सइति । यद्यपि स एवेश्वरो विश्वं सृजति अवति रक्षति हन्ति च, तथापि अनहंकारात् देहात्मनोस्तादात्म्याभिमानोऽहंकारः तदभावात् गुणकर्मभिः गुणानां सत्त्वादीनां कर्मभिः गुणकार्यभूतैः कर्मभिर्नाज्यते नबध्यते यद्यपि जगदुत्पत्त्यादीन् गुणकार्यभूतान् व्यापारान् करोतीश्वरः तथापि स्वशरीरभूतप्रकृतिपुरुषात्मकेषु देवादिपदार्थेषु स्वसंकल्पकृतोत्पत्तिस्थितिलयेषु तादात्म्याभिमानाभावात् स्वयमजहत्स्वभावत्वाच्च न कर्मभिर्बध्यते जीवस्तु कर्मणा संकुचितज्ञानत्वेन जहत्स्वभावत्वाद्देवादिशरीरेषु स्वतादात्म्याभिमानाच्च बध्यत इत्यर्थः ॥ २५ ॥

एवं भ्रात्रादिशरीराणामुत्पत्तिमरणादिनिमित्तं निमित्तस्य चानन्तविविधविचित्रशक्तियोगत्वमत एव नित्यमुक्तत्वं चाभिहितं अथ य एवं भूतो भगवांस्तमेव रागद्वेषादिभिर्विमुक्तस्त्वं सर्वात्मना भजस्वेत्याह । एषइत्यादिना । यएषभगवान् भूतात्माभूतानां देवमनुष्यादीनामात्मा सार्कि जीवः नेत्याह । भूतशः "ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुनतिष्ठति,,इत्युक्तरीत्याचिदचिदात्मकभूतानामन्तः प्रविश्य तत्तत्कर्मानुरूपं नियन्ता न केवलं भूतेश एव अपितु तत्कारणं चेत्याह।भूतभावनः। भूतानि भावयत्युत्पादयतीति भूतभावनः यद्वा भूतानि भावयति सृष्ट्यादिभिः सत्तादिमन्तिकरोतीति भूतभावनः तथा भूतानां सत्तास्थितिप्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः कारणत्वमपि न निकृष्ट स्वरूपेण अपितु विशिष्टविशेषेणेत्याह । स्वशक्त्या कार्योपयोगि स्वापृथक्सिद्धविशेषणभूतयामायया युक्तः मायावयुनं ज्ञानं ज्ञानपर्यायोऽप्यत्र मायाशब्दोजीववाची अनेन निर्विकारत्वश्रुतिविरोधोऽपि परिहृतः विकाराणां पुरुषगतत्वात् भूतानि सृजति अत्तिसंहरति पाति रक्षतिच ॥ २६ ॥

तमुक्तविधं मृत्युमभजतां बंधकं भजतां त्वमृतं मोचकं देवं स्वतेजसा विद्यमानं जगतां परमयनं प्राप्यं प्रापकमाधारं च सर्वात्मना सर्वप्रकारेण मनोवाक्कायैरित्यर्थः सर्वात्मकपरब्रह्मभावेनेति वा यद्वा प्राप्यं प्रापकमाधारश्चेति बुद्ध्या एतदेव जगत्परायणमित्यनेनाभिप्रेतम् उपेहि शरणं गच्छ युक्तं चैतदित्याह।यस्मै भगवते विश्वस्रष्टारश्चतुर्मुखमरीच्यादयः वलिं पूजां हरन्ति कुर्वन्ति विश्वसृजोहरन्ति इत्यनेन सर्वेश्वरेश्वरत्वमुक्तं विश्वसृजोहि सर्वेषामीश्वरास्तेषामपि पूज्य इति तात्पर्यम्; ननु विश्वसृजोहरन्तु वलिं तस्यापि गोब्राह्मणादिपूज्यत्वादित्याशङ्कांनिराकर्तुं दृष्टान्तमाह । गावोवलीवर्दा यथानसि नासिकायां दाम्ना सूत्रेण यन्त्रिताः प्रोताः पुरुषस्य कर्म कुर्वन्तस्तथा तद्वशंगता वलिं हरन्ति अनेन सर्ववशित्वं सिद्धं यस्य वशे सर्वं वर्त्तते स सर्ववशीत्युच्यते तथाच श्रूयते "सर्वस्येशानः एष भूतपालः एष सेतुर्विधरणः एषां लोकानामसंभेदाय न तस्य कश्चित्पतिरस्ति लोके नवेशिता नैव च तस्य लिङ्गं स कारणं करणाधिपाधिपो नचास्य कश्चिज्जनिता नचाधिप" इति योयदधीनस्तस्य तदनुवर्त्तनं युक्तमितिभावः ॥ २७ ॥

तवतु विशिष्यतद्भजनमेव युक्तमावाल्यं तत्रैवाश्रयस्तत्त्वादित्याह । यइति । योभवान् पञ्चवर्षाणि अस्य पञ्चवर्षः सन् सपत्न्या मातुर्वचसा भिन्नं मर्म हृदयं यस्य सः जननीं सुनीतिं विहाय वनं प्रविष्टस्तत्र तत्र प्रत्यगक्षं प्रत्यञ्चिअक्षाणीन्द्रियाणि यस्मिन् कर्मणि यथा तथा अव्याहतेन्द्रियमित्यर्थः क्रियाविशेषणमिदं यं भगवन्तमाराध्य त्रिलोक्या मूर्ध्निउपरिष्टात् पदं स्थानं लेभेलब्धवान् ॥ २८ ॥

तमेवात्मानं परमात्मदृक् तच्छरीरभूतजीवात्मदर्शी अन्विच्छअनुवर्तस्वेत्यन्वयः अन्वेषणप्रकारमेवाह । अङ्गहेध्रुव ! यस्मिन् जीवात्मनि इदमसत् देवमनुष्यादिरूपं सततपरिणामिवस्त्वसच्छब्दवाच्यं सततपरिणामिनो वस्तुन उत्तरोत्तरावस्थाप्राप्तौ पूर्वपूर्वावस्थात्यागात्सर्वदा सदिति व्यपदेष्टुमनर्हत्वात् तदुक्तं श्रीविष्णवे पुराणे मही घटत्वं घटतः कपालः कपालिका चूर्णरजस्ततोऽणुः । जनैः स्वकर्मस्तिमितात्मनिश्चयैरालक्ष्यते ब्रूहि किमत्र वस्तुसत् । सद्भावएवं भवतोमयोक्तो ज्ञानं यथासत्यमसत्यमन्यत् अनाशीपरमार्थश्च प्राज्ञैरभ्युपगम्यते । तत्तु नाशितसंदेहो नाशिद्रव्योपपादितमिति विश्वं प्रतीयते असदित्यस्य विशेषणात्वतु अस्मिन् जीवे इदं विश्वमसत्प्रतीयते अविद्यमानमेव प्रतीयते स्वतोजीवेदेवमनुष्याद्यात्मकं विश्वमविद्यमानमपिपुण्यापुण्यरूपकर्मणा प्रतीयते नतु मिथ्या प्रतीयत इत्यर्थः तस्मिन् मुक्तविग्रहे निरवयवे आत्मनि जीवे व्यपाश्रितं व्यवस्थितं विगुणं निरस्तहेयगुणमेकं निस्समाभ्यधिकमक्षरं निर्विकारं विमुक्तं नित्यमुक्तमात्मानं एवमुक्तवक्ष्यमाणप्रकारेण अन्विच्छेत्यर्थः ॥ २९ ॥

ननूपासित एवमया भगवान् किमधुना भजस्वेत्युच्यते इत्याशङ्कायां मुनिराह । ममाभिमानेन त्रिवर्गलिप्सुना त्वयोपासितोभगवानत एव प्राकृतस्थानमगा इदानीं निर्हेतुकभक्तिं विधायमोक्ष्यसीत्याह । त्वमिति । प्रत्यक्जीवस्तस्यात्मनि जीवान्तरात्मनि प्रत्यक्आत्मा शरीरं यस्येति वापूर्णषाड्गुण्ये त्रिविधपरिच्छेदरहिते आनन्दमात्रे आनन्दैकरसे नतु क्वापि जड इत्यर्थः उपपन्नसमस्तशक्तौ उपगताशेषज्ञानबलक्रियादिशक्तौ परमपुरुषे त्वं परमां अहैतुक्यव्यवहितेत्युक्तविधां भक्तिं शनकैः समाहितचित्तः विधाय तदाममाहमभिमानाख्यां रूढमूलमविद्यात्मकं ग्रन्थिं विशेषेण निर्मूलं छेत्स्यसि ॥ ३० ॥

यदर्थं तत्त्वोपदेशस्तमाह । संयच्छेति । श्रेयसां पुरुषार्थानां परं केवलं प्रतीपं प्रतिकूलं रोषं भूयसा श्रुतेन तत्त्वश्रवणेन अगदेन औषधेन आमयं रोगं यथा तथोपसंहरेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

रोषस्य अश्रेयः प्रतीपत्वमेव प्रपञ्चयति । येन रोषेणोपसृष्टाद्व्याप्तात्पुरुषाल्लोकः भृशं नितरामुद्विजते बिभेति लोकोद्वेजनात् अधर्मात्पुरुषार्थनाश इति भावः आत्मनः स्वस्याभयं निःश्रेयसमिच्छन् बुधोविद्वान् तद्वशं न गच्छेत् न प्राप्नुयात् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कुविभावयितत्वमाह । सोऽनन्त इति । य एवं विधः सहरिरस्य विश्वस्यान्तकरः स्वयमनन्तः स्वमारकमृत्युरहितः "अन्तोऽस्यव-सितं मृत्यौ„ इति यादवः । देवदत्तवत्स्वयं दण्डमादाय हन्ति किं नेत्याह । काल इति । आयुरादिफलपाचकत्वात् । पूर्वापरत्वविशे-षोऽपि नास्तीत्याह । अनादिरिति । न केवलमन्तकरः किन्त्वादिकृच्च भौरवदसंवृतो न करोत्यतोऽव्यय इति । अव्ययोऽसंवृतः निमित्तमा-त्रत्वं स्पष्टयत्युक्तमेव द्रढयति । जनमिति । जनेन पित्रादिशरीरेण जनं पुत्रादिशरीरं जनयन्नात्मनोऽधीनेन मृत्युना कालरूपेण मार-यन् शरीरावियोगं कारयन्वर्तत इत्यन्वयः ॥ १९ ॥

एवं प्रवर्तमानस्य नैर्घृण्यादिदोषापत्तिर्नास्ति समत्वादित्याह । तथा इति । वा इत्यनेन वैषम्यादिसूत्रप्रसिद्धिं दर्शयति समं पुण्य-पापानुसारेण । मृत्योः परस्य विलक्षणस्य । रुद्रादीनां मारकत्वा-दिकमेतत्कटाक्षोपक्षिप्तमिति भावेनाह । तं धावमानमिति ॥ २० ॥

आयुरादिफलपाचकत्वेनान्तादिकर इत्युक्तं । स्पष्टयति आयुष इति ॥ २१ ॥

बहवः कालकर्मादिकमस्योत्पत्त्यादेः कारणमिति संगिरन्ते । तत्पदार्थतात्पर्यापरिज्ञानादिति संतोष्टव्यं यतस्तत्तद्वस्तुषु स्थित्वा तत्तत्क्रियार्थप्रवर्तकत्वेन तत्राम्नायमेवोच्यत इति भावेनाह । केचिदिति । केचिन्मीमांसकाः अपरे चार्वाकादयः एके पौराणि-कादयः परे मौहूर्तिकाः अपरे वात्स्यायनकोविदाः कामकर्मस्व-भावेष्विति वचनात् अयमेव निश्चीयत इति॥२२॥

कामकर्मादिशब्दानां कथं निर्वचनं येन तेषां भगवद्विषयत्व ज्ञायत इति तत्राह । अव्यक्तस्येति । प्रत्यक्षादिप्रमाणाविषयत्वेन शून्यकल्पोऽयमित्यत उक्तं नाना शक्तीति कर्मादिनानाशक्तीनामुद्भवो-ऽस्मात्स तथोक्तस्तस्य अनेन परिशेषप्रमाणसिद्धिं सूचयति चिकीर्षितं कर्तुमिष्टं कर्म अस्य सम्यगुपर्येति निरुक्तप्रकारं च को ब्रह्मा वेत्ति यत्सोऽप्यद्धा न जानातीत्यर्थः ॥ २३ ॥

एवं सर्वत्र हरेः स्वातन्त्र्यमुपपाद्य फलितमाह । नैवेति । विसर्गा-दानयोर्मरणजन्मनोः विसर्गस्यादानस्याङ्गीकारस्य चेति वा हिशब्दो हेतौ ॥ २४ ॥

किं तद्दैवमित्यतो यज्जगत्कारणं ब्रह्म तदेवात्रोक्तमिति सृष्ट्या-दिविशेषणविशिष्टं स एवेति कर्दमक्षेत्रप्रवृत्तदेवदत्तस्य गुणकर्म-लेपोऽस्ति अहंकर्तृत्वाभिमानाभावादित्याह । अथापीति ॥ २५ ॥

अनेनापि गुणकर्मलेपः कथमुद्घाटित इति तत्राह । एष इति । स्वशक्त्या स्वाधीनया स्वरूपशक्त्या वा ॥ २६ ॥

कार्यपदप्रयोगाभावात्सेदमनुष्ठातुं योग्यमित्याशङ्क्यैवं विधं दैव-मिति गुणान्तरसमर्पणेनोपसंहरति । तमेवेति । अमृतं नित्यमुक्तं नसि नासिकायां यन्त्रबन्धन इति धातुः दाम्ना यन्त्रिता बद्धाः॥२७

श्रीनारायणप्रसादेनावाप्तसमस्तसंपदस्तव तन्नियतभूतद्रोहो नश्यत इति भावेनाह । यः पञ्चवर्ष इत्यादिना । सर्वप्राणिनः प्रति प्रतिगतमक्षमिन्द्रियं यस्य स तथा तम् अनेन मया क्रियमाणं कर्म मासौ पश्यतीत्येतत्परिहृतम् ॥ २८ ॥

विमुक्तविग्रहैर्योगिभिर्व्यपाश्रितं निषेवितम् अनेन भूतविग्रहोऽस्य प्रियो न भवतीत्युक्तं निर्गुणमप्राकृतगुणरहितमित्यर्थः । कुपितस्यापि पुनः प्रसा-दानभिमुखमित्यर्थः भूतद्रोहे कुद्धस्यास्य तपसापि पुनः प्रसा-दापादनं दुष्करं तवेति ध्वनितम् अनेन शब्दाद्यविषयं वा वाणा दिनापि प्रसादयितुं दुःशकमित्यर्थः कुतः निर्गुणमतीन्द्रियमिन्द्रि-

याविषयत्वादित्यर्थः "गुणास्त्वाकृतिशब्दादिरिन्द्रियं मुख्यतन्तुषु„ इतियादवः । एवं केवलमन्तरं मूलकारणमात्मानं परमात्मानं विशिष्टा मुक्तिर्यस्मात्स तथा तम् एवं गुणविशिष्टं हरिमात्मनि हृद्यन्विष्यालोक्य भजस्वेत्यन्वयः तत्स्वरूपं कीदृशमिति न मन्दनाहं इति भावेनोक्तमात्मदर्शिनि पूर्वमात्मानं दृष्टवानिति यतस्मात् कथमित्यत उक्तं यस्मिन्निति असदस्वतन्त्रं भिन्नं पञ्चविधभेदोपे तमिदं चेतनाचेतनात्मकं विश्वं यस्मिन् यदाधारतया प्रतीयत इति ॥ २९ ॥

ननु आत्मदर्शिनो मम संसारपाशच्छेदः किमिति नाभूदि-त्यतस्तावद्गुणानुपसंहृत्य विम्बोपास्त्यभावादतस्तथोपास्तौ स स्यादिति भावेन तदुपास्तिप्रकारं विदधान आह । त्वं प्रत्यगात्मनीति । प्रत्यगात्मनि तवाभिमुखे विम्बरूपे भक्तिमुपास्तिलक्षणां सेवां अन्यत्रानुपपन्ना अत्रोपपन्ना अविरुद्धाः समस्ता अस्थूलानणवा-दिलक्षणाः शक्तयो यत्र स तथा तस्मिन् ॥ ३० ॥

तत्र प्रथमसाधनमिदमित्याह । संयच्छेति ॥ ३१ ॥

श्रेयसां प्रतीपत्वं कथमत्राह । येनेति । येन रोषेणोपसृष्टादु-परक्तात् सज्जनानुग्रहस्यापेक्षितत्वाल्लोकोऽज्ञानिजनोऽत्रोच्यते लुक् प्रकाश इति धातोः ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अनिलदृष्टान्तस्तथापि साम्यमित्यत्रांशे भावयतीशो यथा रजांस्यनिलं भूतसंघ इति चित्सुखः ॥ २० ॥

स्वयः स्वातन्त्र्यमत्र एव सन् स्वैरितयैव तत्वन्यभावभावितत्वये त्यर्थः । अतो वैषम्यनैर्घृण्ये अपि परिहृते ॥ २१ ॥

केचिदेनं कर्मादिकं वदन्तीति । अस्य ये कर्तृत्वादयो धर्मा-स्तान् कर्मादिष्वेवारोपयन्तीत्यर्थः । दैवं अदृष्टं । कामं संकल्पं दधि सृष्ट्यादिनः ॥ २२ ॥

चिकीर्षितमिच्छाशक्तिलेशमपि किं पुनः सर्वशक्त्याश्रयन्त-मित्यर्थः ॥ २३—२५ ॥

कथं सृजतीत्यादौ तत्राह । एष इति । भूतस्यात्मा कारणम् । ईशो नियामकः । भावनस्तत्तद्रूपताप्रापकश्च तत्र हेतुः स्वरूप-शक्त्या मायया च युक्तः । बहिरङ्गशक्तिमायाकार्ये तस्याहङ्कार-त्वञ्च योजितम् ॥ २६—२७ ॥

य इत्यत्र यो लेभे स त्वमुपेहीति पूर्वेणैवान्वयः ॥ २८ ॥

आत्मानं परमात्मानं यस्मिन् स्फुरिते सति । असदपुरुषार्थ मिदं नेदमसत् प्रतीक्षते इति चित्सुखः अनुभवादिदं युक्त्यसह्यत्वा त्तेदमिति ॥ २९-३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अन्यच्च तस्य विभुत्वं पश्येत्याह । स स्वयमनन्तः नाशरहितः । अथ चान्येषामन्तकरो नाशकः केन रूपेणेत्यत आह । कालः स्वयमनादिः जन्मशून्यः अथ चान्येषामादिकृत् । अव्ययः चिन्ता-मणिरिव सर्वप्रसवितापि व्ययशून्यः । स्वयमेवादिकृदपि जनेन पित्रादिना जनं पुत्रादिं जनयन् स्वयमेवान्तकृदपि मृत्युना मृत्यु-हेतुना कालाभिरुद्रेण अन्तकं यममपि मारयन् ॥ १९ ॥

नचैवं कुर्वतोऽपि वैषम्यप्रसक्तिः पक्षपाताभावादित्याह । नवा इति मध्याभ्याम् मृत्योर्गुरुरूपस्य समं यथा स्यात्तथा प्रजा विशतः तस्य साम्येऽपि भूतेषु फलवैषम्यं तत्तत्कर्मगुणतथा आचादिर्ति

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

सदृष्टान्तमाह । तं धावन्तमनु अनीशाः कर्माधीना भूतसङ्घा धावन्ति अनिलं धावन्तमनुधावन्ति रजांसीव तत्र रजसां तमः प्रकाशमलाग्न्यादि प्रवेशेऽपि नानिलस्य वैषम्यम् एवमीश्वरस्यापीति भावः ॥ २० ॥

तत्रापिायुषोऽपचयं मशकादावुपचयं देवादौ दुःस्थस्य कर्माधीनस्य ॥ २१ ॥

ननु तर्हि कर्मैव सुखदुःखजन्ममरणादिकारणमस्तु सत्यमत्रैव वादिनो विवदन्त इत्याह । केचिदिति । केचिन्मीमांसकाः एनं सुखदुःखप्रदं कर्म अपरे लोकायतिकाः स्वभावं एके व्यावहारिकाः कालं परे ज्योतिषिका दैवं ग्रहादिरूपां देवताम् अपरे वात्स्यायनादयः कामं श्रुतिश्च कामोऽकार्षीत् कामः करोति कामः कर्ता कामः कामयितेत्यादि ॥ २२ ॥

नन्वेषां विवदमानानां मध्ये को व्यवस्थापकस्तत्र तत्रत्यमूलतत्त्ववस्तुनीऽज्ञानाच्च कोऽपीत्याह । अव्यक्तस्य कैरपि वलबुद्ध्यादिभिर्व्यक्ती कर्त्तुमशक्यस्य तत्र हेतुरप्रमेयस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणैः प्रमातुमशक्यस्य नानाशक्तीनां कालकर्मस्वभावकामादीनामुद्भवो यस्मादिति तस्यैकैकां शक्तिमाश्रित्यैव विवदमानानां तेषां शक्तिमति तस्मिन् वस्तुतो नास्त्येव विवाद इति भावः तस्य भगवतश्चिकीर्षितमेव कोऽपि नो वेद स्वस्य सम्भवो यस्मात्तं को वेद । यदुक्तं भीष्मेण "न ह्यस्य कर्हिचिद्राजन्! पुमान् वेद विधित्सितम् यद्विजिज्ञासया युक्ता मुह्यन्ति कवयोऽपि हि,, इति तथाच श्रुतिः कोऽद्धा वेद क इह प्रावोचत् कुत आयाता कुत इयं विसृष्टिः । अर्वाग्देवा अस्य विसर्जनेनाथा को वेद यत आवभूवेत्यादि ॥ २३ ॥

फलितमाह । नचैत इति । विसर्गादानयोः सृष्टिसंहारयोर्दैवमीश्वरः ॥ २४ ॥

तथापि तस्य निर्लेपतां पश्येत्याह । स एवेति ॥ २५ ॥

अनहङ्कारत्वे हेतुमाह । एष इति । स्वशक्त्या मायया युक्त इति मायया वहिरङ्गत्वेन स्वरूपशक्तित्वाभावात् तत्कार्येषु तस्य नाहङ्कारो भवतीति भावः ॥ २६ ॥

नन्वेवं त्वया प्रबोधितोऽप्यहङ्कारं त्यक्तुं न प्रभवामीत्यत आह । तमेवेति चतुर्भिः । उपेहि प्रपद्यस्व तत्प्रपत्तिं विना ज्ञानेनाहङ्कारापगमो दुःशक इति भावः ॥ २७ ॥

त्वन्तु तं प्रपन्नो मत्कुलपद्ममेवासीत्याह । य इति । प्रत्यञ्चि अक्षाणि योगिनां यस्मिंस्तम् ॥ २८ ॥

तमेव सम्प्रत्यपि अन्विच्छ अलं तव, व्यावहारिकभद्राभद्रभावनयेति भावः नच तत्रान्येषामिव तव प्रयास इत्याह । आत्मनि तन्मनसि मुक्तविग्रहे निर्विरोधं विशेषेण वात्सल्यात् कृतनिवासं आत्मदृक् प्रत्यग्दृष्टिः सन् यस्मिन् अविष्टे सति इमे शत्रुमित्राद्यो भेदा यत्र तदिदं भेदं जगत् असत् अभद्रमरोचकमेव प्रतीयते ॥ २९ ॥

तदा पञ्चवर्षवयासि किमिदं स्मरसीत्यर्थः अविद्याग्रन्थि विभेत्स्यसि अभिज्ञावचने लडिति भूतकाल एव लट् व्याभिन इत्यर्थः ॥ ३० ॥

तदपि व्यावहारिकलोकमनुकुर्वंस्त्वं तादृशेऽपि भ्रातरि प्रणयं लोके प्रथयन् वहिरेव रोषं धत्से ममाज्ञया तमपि संयच्छ भूतेन मदुपदेशवाक्येन अगदेन औषधेन आमयमिवेति त्वादृशानां भक्तानां लोके प्रतिष्ठा अन्यापनमन्येको हेतु एवेति भावः ॥ ३१ ॥

मीतिमाह । येन रोषेण उपसृष्टात् व्याप्तात् ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

स एव कालः कालशक्तिः शक्तेः स्वरूपेण भिन्नत्वेऽपि शक्तिमन्निरपेक्षस्थित्याद्यभावाद् भेदेन निर्देशः तत्तत्कालकर्मेणेत्यर्थः जनेन पित्रादिना जनं पुत्रादिं जनयन् आदिकृत् अन्तकश्चोरादिं मृत्युना राजादिना मारकेन मारयन् अन्तकरः स्वयन्तु अनन्तः मरणरहितः अनादिः जन्मरहितः अव्ययो निर्विकारश्च ॥ १९ ॥

मृत्योः प्राणिकर्मानुसारेण मारकस्य समं यथा भवति तथा प्रजा विशतः प्रजस्य सर्वनियन्तुः अस्य स्वपक्षो विपक्षो वा नैव तमेव धावमानं क्रियां कुर्वन्तं संघाः धावन्ति क्रियां कुर्वन्ति यथानिलं रजांसि तद्वत् ॥ २० ॥

दुःस्थस्य कर्माधीनस्य उपचयं वृद्धिमपचयं ह्रासम् ॥ २१ ॥

एकैकदेशनिष्ठानामल्पज्ञानां मतानि दर्शयन् भगवतः सर्वशक्तित्वेन सर्वरूपत्वं सूचयन् इयत्तानवच्छिन्नत्वमाह । केचिदिति द्वाभ्याम् ॥ २२ ॥ २३ ॥

अकृतमाह । नेति । हे पुत्रक! विसर्गादानयोः सृष्टिसंहारयोः दैवं कर्मफलदः परमेश्वरः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

मृत्युं मरणहेतुममृतं जीवहेतुं दैवं कर्मफलदम् उपेहि शरणं व्रज ॥ २७ ॥

यः पञ्चवर्षः अज्ञानाहोऽपि प्रत्यगक्षं मिकश्चेन्द्रियं यथा स्यात्तथाराध्य त्रिलोक्याः मूर्ध्नि पदं स्थानं लेभे लब्धवानसि तमेवान्विच्छेत्युत्तरेण संबन्धः ॥ २८ ॥

हे अङ्ग ! मुक्तविग्रहे त्यक्तविरोधे आत्मनि प्रत्यक्तं कं अन्तमन्तं त्वया श्रितमत्र स्थितं निर्गुणं प्राकृतगुणशून्यम् एकं सजातीयविजातीयभेदशून्यं स्वगतभेदस्येष्टत्वात् अक्षरं निर्विकारमात्मानं सर्वात्मानं विमुक्तं विविधा मुक्ता यस्मात्तं मुक्तिदम् आत्मदृक् सन् एवमुक्तप्रकारेण अन्विच्छ अनुवर्तस्व ननु दुस्त्यजो विरोधस्तदनुवर्तने प्रतिबन्धक इत्यत्र सर्वस्य तस्य चिच्छक्तिमयत्वात् विरोधविषयं किं चिदस्तीत्याह अयं भूजलादिरूपो भेदो यत्र तदिदं भेदं स्थूलमसत्सूक्ष्मं च वस्तुजातं यस्मिन्नेव प्रतीयते न तत्पृथगित्यर्थः "यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति,, इति श्रीमुखोक्तेः यत्तु सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यं ब्रह्मेति मतं तत्तुच्छम् सन्मूलाः सौम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः इत्यादिश्रुतिविरोधात् ॥ २९—३१ ॥

येन रोषेणोपसृष्टात् अभिभूतात् ॥ ३२ ॥

भाषाटीका ।

वह अनन्त होकर अंत करनेवाला काल है अनादि होकर सब का आदि उत्पत्ति करनेवाला है स्वयं अव्यय होकर मनुष्य को मनुष्य से पैदा कराता है चोर व्याघ्रादि मृत्यु के हाथ मृत्यु को भी करवाता है ॥ १९ ॥

उस परमात्मा का कोई न स्वपक्ष न परपक्ष है वह सब से परे भी है सब का कालरूप भी है प्रजा में समानरूप से प्रविष्ट है जगत के कार्यों में दौडतेहुये उसके पीछे अनीश्वर समस्त दौडते हैं जैसे पवन के पीछे रज उडता है तैसे ॥ २० ॥

वह आप तो वृद्धिक्षय से रहित है फिर मनुष्य के आयु का वृद्धिक्षय करता है आप स्वयं सुखी होकर दूसरे को कर्म अनुसार दुःख देता है ॥ २१ ॥

हे नृप ! कोई इसको कर्म कहें हैं कोई स्वभाव कहें हैं कोई काल कहें हैं कोई दैव कहें हैं कोई पुरुष का काम कहें हैं ॥ २२ ॥

हेलनं गिरिशभ्रातुर्धनदस्य त्वया कृतम् ।
यज्जघ्निवान् पुण्यजनान् भ्रातृघ्नानित्यमर्षितः ॥ ३३ ॥
तं प्रसादय वत्साशु सन्नत्या प्रश्रयोक्तिभिः ।
न यावन्महतां तेजः कुलं नोऽभिभविष्यति ॥ ३४ ॥
(इत्युक्तस्तं प्रणम्याह भगवंस्तेऽनुशासनम् ।
आतिष्ठे भ्रातृमात्रोर्मे शोचतः क्षम्यतामिति ॥)*
एवं स्वायम्भुवः पौत्रमनुशास्य मनुर्ध्रुवम् ।
तेनाभिवन्दितः साकमृषिभिः स्वपुरं ययौ ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्यां ध्रुवचरिते मनुवाक्यम्
एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

भाषाटीका ।

हे तात ध्रुवजी ! अपगत गति वाले अप्रमेय महिमा वाले जिन परमेश्वर के कर्तव्यकोहि कोई नहीं जानता है तो उनके अनादि स्वरूप को तो कौन जान सकैगा ॥ २३ ॥

हे तात ध्रुव ! ये सब कुबेर के अनुचर तुम्हारे भ्राता के मारने वाले नहीं हैं जिससे कि पुरुषके उत्पत्ति मरण मे दैवही कारण है ॥ २४ ॥

वही परमेश्वर पैदा करता है वही रक्षा करता है वही नाश करता है तथापि अहंकार न होने से गुण कर्मो से लिप्त नही होता है ॥ २५ ॥

यह परमात्मा सब भूतों का अन्तर्यामी सब भूतों का पालन करने वाला सब भूतों का ईश्वर स्वशक्तिरूप माया से युक्त होकर सृजता है नाश करता है रक्षा करता है ॥ २६ ॥

हे तात ! ध्रुव वही मृत्यु है वही अमृत है वही दैव है वही जगत्का आश्रय है सब प्रकार से उनके शरण जाओ जिनके वास्ते ब्रह्मादिक सब प्रजापति लोग भेट देते हैं कैसे कि जैसे रस्सि से नाक मे पोहे हुये बैल अपने मालिक के काम को करते हैं तैसे ॥ २७ ॥

जो तुम पांच वर्ष वाले समय पर सौतिन माता के वचन से मर्म वेधन होने से अपनी माता को छोडकर बन में जाकर सब इन्द्रियों को रोक कर तपस्या द्वारा जिस परमात्मा के आराधन करने से तीनों लोक के ऊपर स्थान को पाये हो ॥ २८ ॥

हे ध्रुवजी आप सब बैरों को छोडा हुआ जो अपना अंतःकरण तिसमें विराजमान प्राकृत गुण रहित एक अक्षर स्वरूप सब मायासे रहित जो परमात्मा तिनका अपने स्वरूपका अवलोकनकरके दर्शन करो जिन मे कि यह शत्रुमित्रादिभेददृष्टि वाला असत् जगत्प्रतीत होता है ॥ २९ ॥

अपने आत्माके अंतर्यामी भगवान् अनंत आनंदमात्र स्वरूप समस्तशक्तिको धारणकरने वाले श्रीमन्नारायण मे परम भक्ति को विधान करके फिर मैहूं मेरा है ऐसी जो हृदय ग्रंथि है तिसको धारेसे छुडायचो ॥ ३० ॥

हे राजन् ! तुमारा कल्याण होगा सबकल्याणों का नाश करने वाला जो क्रोध है तिसको हमारा जो सुना उपदेश तिससे छुटावो जैसे रोगको औषध से छुटाते है ॥ ३१ ॥

जिस क्रोधके संयुक्त हुये पुरुष से सब मनुष्य भई घबडाते हैं पंडित पुरुष तिस क्रोधका वश नहींहोव यदि अपना अभय चाहता होयतो ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अन्यच्च त्वया कार्यमित्याह । हेलनमिति द्वाभ्याम् । यद्यतःजघ्निवान् घातितवान् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

इतिश्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकाटीकायाम्
एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता
दीपिन्याख्या दीपिकाटिप्पणी ।

भ्रातृघ्नान् जघ्निवानिति यत् तदेव हेलनमित्यन्वयाकरणात् प्रत्युत यद्यत इति व्याख्यानात् भ्रातृघ्ना इत्येव स्वामिसम्मतः पाठः अन्यथा इति पदस्यासंबद्धत्वमेवेति ज्ञेयम् ॥ ३३ ॥

महतामिति श्रीरुद्राद्यपेक्षया बहुत्वम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचितदीपिकादीपनटीकायाम्
एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

---

*श्लोकोऽयं श्रीविजयध्वजतीर्थपाद टीकायामास्ति ।

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किंच गिरिशस्य रुद्रस्य योभ्राता कुवेरस्तस्य हेलनमवमानं त्वया कृतं यत् यतः पुण्यजनान् यक्षान् भ्रातृघ्नानिति बुद्ध्या अमर्षितः क्रुद्धः जघ्निवान् घातितवान् भ्रातृघ्नानित्यस्येति शब्दान्वये प्रथमान्तत्वं यद्यपि न्याय्यं भ्रातृघ्ना इति बुद्ध्या जघ्निवान् इति क्रोडीकारात् तथापि पुण्यजनविशेषणत्वदृष्ट्या द्वितीया प्रयुक्ता ॥ ३३ ॥

तं धनदं संनत्या प्रणामेन प्रियोक्तिभिर्विनयवाग्भिश्च हे वत्स ! आशु प्रसादय प्रसन्नं कारय महतां धनदादीनां तेजः अस्माकं कुलं यावन्नाभिभविष्यति न नंक्ष्यति ततः पूर्वमेवाशु प्रसादयेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

मनूक्तिमुपसंहरति । एवमिति । स्वायंभुवो मनुः पौत्रं ध्रुवमेवमुक्तप्रकारेणानुशास्य आदिश्य तेन ध्रुवेणाभिनन्दितः अभिमतः ऋषिभिः सह स्वपुरं ययौ ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकाटीकायाम्
एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ॥

वैश्रवणस्यसत्त्वैकत्वेनास्यावज्ञानानिमित्तरोषोऽपि परिहरणीय इत्याह । हेलनमित्यादिना । वैश्रवणो हेलनमपि शिवावज्ञानं स्यात्तद्वज्ञानेन श्रीनारायणविषयज्ञानमपि नोदेतीत्यभिप्रायेणोक्तं गिरिशभ्रातुरिति अत एव महतामिति बहुवचनम् ॥ ३३—३४ ॥

ध्रुवस्य च सत्तमत्वाद्गुर्वनुशासनानुष्ठानं तथा मनोश्च पौत्रमभिनन्द्य स्वपुरगमनं वक्ति। इत्युक्त इति। शोचत इत्यनेन पूर्ववैरानुसन्धानेन ध्रुवेण तूष्णीं स्थितं भ्रातृमातृमरणप्रतिक्रियां कर्तुं समर्थेनापीति जनश्रुतिपरिहर्तुमिव यक्षवधेप्रवृत्तमिति ध्वनयति ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

इतिश्रीभागवतेमहापुराणेचतुर्थस्कन्धे
विजयध्वजकृतपदरत्नावल्याम्
एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः

जघ्निवानिति यत् तदेव हेलनं कृतमित्यन्वयः भ्रातृघ्ना इति वा स्वामिपाठः । महतामिति श्रीरुद्राद्यपेक्षया बहुत्वम् ॥ ३२ ॥

इति श्रीमद्भागवतेमहापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भस्य
एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

वैष्णवस्य तवानौचित्यं श्टणिवत्याह । हेलनमिति । जघ्निवानिति यत् तदेव हेलनमित्यन्वयः इति शब्दः समाप्त्यर्थकः सर्वान्ते वा देयः ॥ ३३—३४ ॥ ३५ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम्
एकादशश्चतुर्थस्य सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

गिरिशस्य भ्रातुः सख्युः ॥ ३३ ॥

यावन्महतां पुण्यजनानां तेजो नः कुलं नाभिभविष्यति तावत् पुण्यजनानां राजानं प्रसादय ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

इतिश्रीमद्भागवतेमहापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपटीकायाम्
एकादशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ११ ॥

भाषाटीका ।

जो तुमने भाईकेमारने वाले हैं करके क्रोधसे बहुत से यक्षों को मारा है तिससे तुमने महादेव के भ्राता कुवेर का अपमान कियाहै ॥ ३३ ॥

हे वत्स ! जवतक महत्पुरुषों का तेज अपने कुलको पराभवन करै तव तक शीघ्रही नम्रता से प्रेम की वाणी से उनको प्रसन्न करो ॥ ३४ ॥

इस प्रकार से स्वायम्भुव मनुजी अपने नाती ध्रुवजी को ऐसा शिक्षा करके ध्रुवजी से नमस्कृत होकर मुनिनके सहितही अपने पुरको चलेगये ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवत चतुर्थस्कन्ध एकादश अध्यायका
भाषानुवाद लक्ष्मणाचार्य्यकृत समाप्त ॥ ११ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

—०:०—

द्वादशोऽध्यायः ॥

मैत्रेय उवाच ।

ध्रुवं निवृत्तं प्रतिबुध्य वैशसादपेतमन्युं भगवान् धनेश्वरः ।
तत्रागतश्चारणयक्षकिन्नरैः संस्तूयमानोऽभ्यवदत्कृताञ्जलिम् ॥ १ ॥

धनद उवाच ।

भो भोः ! क्षत्रियदायाद ! परितुष्टोऽस्मि तेऽनघ !
यस्त्वं पितामहादेशाद्वैरं दुस्त्यजमत्यजः ॥ २ ॥
न भवानवधीद्यक्षान् न यक्षा भ्रातरं तव ।
काल एव हि भूतानां प्रभुरप्ययभावयोः ॥ ३ ॥
अहं त्वामित्यपार्था धीरज्ञानात्पुरुषस्य हि ।
स्वाप्नीवाभात्यतद्ध्यानाद्यया बन्धविपर्ययौ ॥ ४ ॥
तद्गच्छ ध्रुव ! भद्रं ते भगवन्तमधोक्षजम् ।
सर्वभूतात्मभावेन सर्वभूतात्मविग्रहम् ॥ ५ ॥
भजस्व भजनीयाङ्घ्रिमभवाय भवच्छिदम् ।
युक्तं विरहितं शक्त्या गुणमय्यात्ममायया ॥ ६ ॥
वृणीहि कामं नृप ! यन्मनोगतं मत्तस्त्वमौत्तानपदे, विशङ्कितः ।
वरं वरार्होऽम्बुजनाभपादयोरनन्तरं त्वां वयमङ्ग ! शुश्रुम ॥ ७ ॥
स राजराजेन वराय चोदितो ध्रुवो महाभागवतो महामतिः
हरौ स वव्रेऽचलितां स्मृतिं यया तरत्ययत्नेन दुरत्ययं तमः ॥ ८ ॥
तस्य प्रीतेन मनसा तां दत्त्वैडविडस्ततः ।
पश्यतोऽन्तर्दधे सोऽपि स्वपुरं प्रत्यपद्यत ॥ ९ ॥
अथायजत यज्ञेशं क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥
द्रव्यक्रियादेवतानां कर्म कर्मफलप्रदम् ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

द्वादशे धनदेनाभिनन्दितः पुरमागतः ।
यज्ञैरिष्ट्वा हरेः स्थानमारुरोहेति कीर्त्यते ॥ १ ॥

वैशसाद्वधान्निवृत्तं ज्ञात्वा ॥ १ ॥

हे क्षत्रियदायाद ! क्षत्रियपुत्र ! अत्यजः त्यक्तवानसि ॥ २ ॥

न च वैरस्य कारणमस्तीत्याह । न भवानिति । अप्ययभावयोर्मृत्युजन्मनोः ॥ ३ ॥

कथं तर्ह्यहं हन्तेत्यादिबुद्धिस्तत्राह । अहमिति । आभाति प्रकाशते जायत इत्यर्थः अतद्ध्यानाद्देहानुसंधानात् यया धिया बन्धः विपर्ययो दुःखादिः ॥ ४ ॥

तत्तस्माद्गच्छ गत्वा च भगवन्तं भजस्वेत्युत्तरेणान्वयः सर्वभूतात्मको विग्रहो यस्य ॥ ५ ॥

भजनीयावङ्घ्री यस्य तं गुणमय्या शक्त्या युक्तं किं तत्त्वतः न आत्ममायया अतस्तत्त्वतस्तया विरहितं यद्वा शक्त्यात्ममायया युक्तं विरहितं च सगुणनिर्गुणभेदेन ॥ ६ ॥

कामम् असंकोचेन अविशङ्कितो निर्भयः अनन्तरमतिनिकटम् ॥ ७ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

स वराय चोदित इत्यनुवादरूपं पृथग्वाक्यम् अतः स वव्र इति तच्छब्दस्यापौनरुक्त्यम् ॥ ८॥ ६ ॥

द्रव्यक्रियादेवतानां कर्मसाध्यं फलरूपं कर्मफलप्रदं चेत्यर्थः १०

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता
दीपिन्याख्या दीपिकाटिप्पणी ॥

यज्ञैः भगवदर्पितैः हरिमिष्ट्वा ॥ १ ॥

तत्र यत्र मनुरुपदिष्टवांस्तत्रैव ॥ १ ॥

क्षत्रियदायादेति संबुद्धिः दुस्त्यजत्वे हेतुः यद्यस्मात् ॥२-३ ॥

अज्ञानात् स्वरूपाज्ञानात् ॥ ४ ॥

तदिति युग्मकम् तत् तस्मात् सर्वत्र तस्यैव हेतुत्वात् गच्छ तमेव प्राप्नुहि गत्वा चेत्यस्यैकवाक्यतायै अध्याहृतं भजस्व छत्रचामरादिभिः सेवस्व सर्वभूतानामात्मा मूलस्वरूपमिति भावनया यतो मध्यमाकारत्वेऽपि सर्वभूतात्मकः सर्वभूतव्यापको विग्रहो यस्येति निर्गुणपक्षे सगुणपक्षे पातालपादादिकतया सर्वभूतस्वरूपो विराड् विग्रहो यस्य ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

अनुवादरूपमुक्तस्याभिधानोपसंहाररूपम् । अतः । पृथग्वाक्यत्वात् ॥ ८ ॥

ततः । वरप्रदानानन्तरम् ॥ ९ ॥

अथ पुरप्रतिपत्त्यनन्तरं राजत्वव्यवहारनिष्पत्त्यर्थं स्वप्रतिमूर्तिद्वारैव यज्ञेशमयजत द्रव्यं व्रीह्यादि क्रिया अवघातादि देवताग्न्यादि तेषां कर्म तैः क्रियते साध्यते इति कर्म द्रव्याद्यात्मकयज्ञसाध्यं फलं तद्रूपम् "एतस्यैवानन्दस्य सर्वाणि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति„ इति श्रुतेः अन्तर्यामितया तादृशफलप्रदं च "फलमत उपपत्तेः„ ३ । २ । ३७ ॥ इति न्यायात् चकाराध्याहारादित्यर्थं इत्युक्तम् ॥१०॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं पितामहेन स्वायंभुवेनानुशिष्टो ध्रुवः पुण्यजनवधान्निवृत्तः कुबेराल्लब्धवरः स्वधर्माराधितगोविन्दो गुप्ताखिलक्षितिमण्डलो लब्धध्रुवक्षितिर्बभूवेत्याह मुनिर्बादरायणेन । ध्रुवमिति । मनूपदेशेनापगतक्रोधमत एव वैशसात् यक्षाणां वधान्निवृत्तं ध्रुवं प्रति बुद्ध्य ज्ञात्वा भगवान् धनेश्वरस्तत्र ध्रुवसंनिधावागतश्चारणादिभिः संस्तूयमानः बद्धाञ्जलिं ध्रुवमभ्यवदत् उवाच ॥ १ ॥

उक्तमेवाह । भोभो इति षड्भिः । हे क्षत्रियदायाद क्षत्रियपुत्र ध्रुव! क्रोधत्यागनिमित्तहर्षातिशयात् द्विरुक्तिः हे अनघ! यक्षवधनिमित्तपापरहित! ते तुभ्यं परितुष्टोऽस्मि कुतः यत् यस्मात् पितामहस्य स्वायंभुवस्योपदेशादनुशासनाद् दुस्त्यजमपि वैरमत्यजः त्यक्तवानासि २

ननु नाहमनघः पुण्यजनहननकर्तृत्वनिमित्तपापसंबन्धात्तत्राह । नेति । भवान् नापि यक्षान् हतवान् नापि यक्षास्त्वद्भ्रातरं हतवन्तः कुतः हि यस्मात् भूतानामप्ययभावयोर्मरणोत्पत्त्योः कालः कालशरीरक ईश्वर एव प्रभुः समर्थः कारणमित्यर्थः ॥ ३ ॥

ननु हन्तृत्वं तत्प्रयुक्तखेदश्रमादिकं च मया यक्षैश्चापरोक्षमनुभूयमानमपह्नुत्येश्वर एव कथं हन्तेत्युच्यते तत्राह । अहं त्वमिति । पुरुषस्याज्ञानात् देहविलक्षणात्मयाथात्म्यज्ञानाभावात् अतद्देहः तस्य ध्यानात् असद्ध्यानादिति पाठेऽप्ययमेवार्थः अहं त्वमिति अत्र हन्तेत्यध्याह्रियते सामर्थ्यात् देवादिदेहेषु तत्संसृष्टेषु जीवेषु च अहं, हन्ता त्वं हन्ता इत्येवं रूपा मत एवापार्था अर्थशून्या अहं त्वमिति प्रतीतौ योऽर्थो विषयः प्रत्यग्रूपस्तद्रहिता हन्तेति प्रतीतौ योऽर्थो विषयस्तद्रहिता च अन्यथाज्ञानविपरीतज्ञानरूपा इति यावत् बुद्धिः स्वाप्नीव स्वाप्नधीरिव आभाति धर्म्यन्तरे धर्मान्तरप्रतीतिरन्यथाज्ञानं यथा पीतः शङ्ख इति शुक्ले पीतिम्नः प्रतीतिः धर्म्यन्तरस्य धर्म्यन्तरत्वेन प्रतीतिर्विपरीतज्ञानं यथेदं रजतमिति शुक्त्याश्रयस्य धर्मिणो रजतत्वाश्रयत्वेन प्रतीतिः हन्ताहमिति ज्ञानं तूभयविधमपि अहमर्थस्य देहरूपधर्मिणोऽहमर्थात्मरूपधर्म्यन्तरत्वेन प्रतीतेर्विपरीतज्ञानरूपत्वम् अहंपर्य्याये देहे च हन्तृत्वादिरूपधर्मान्तरप्रतीतेश्चान्यथाज्ञानरूपत्वं च आभाति प्रतीयत इत्यर्थः प्रतीतिः प्रमिताप्रमितसाधारणं ज्ञानम् आत्मनो हन्तृत्वादिकं भगवता गीतं "य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् । उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते„ इति यद्यप्यहन्तुरात्मनोऽज्ञानाद्धन्तृत्वादिप्रतीतिमात्रं तथापि देहस्य तदस्त्येवेति चेत् मैवं देहस्यापि नित्यं जातमृतस्य तदभावात् तथाचोक्तम् "अथचैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् । तथापि त्वं महाबाहो! नैनं शोचितुमर्हसि„ इति नित्यं मृतमिति हेतुगर्भं नित्यं मृतत्वात् पुनरस्य मरणकर्तृत्वप्रयुक्तशोको न कार्य इत्यर्थः एवं च हननकर्मत्वानाश्रययोर्देहात्मनोर्हन्तृत्वादबुद्धिरन्यथा ज्ञानविपरीतज्ञानजनकानाद्यविद्यात्मकाज्ञानकार्यत्वात्स्वप्नबुद्धिरिव बाधितविषयेति भावः अज्ञानस्यानात्मन्यात्मबुद्धिरूपविपरीतज्ञानजनकत्वमुक्तम् "अनात्मन्यात्मबुद्धिर्या अस्वे स्वमिति या मतिः । अविद्या तरुसंभूतं बीजमेतद्द्विधा स्थितम्„ इति अत्र स्वाप्नीवापार्थाभातीत्यनेन दृष्टान्तेन धियो बाधितविषयत्वं विवक्षितं विषयस्यापि बाधो नाम तत्र वृत्तिप्रतिबन्ध एव नत्वसत्यत्वं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरुभयोरपि ज्ञानतद्विषययोः पारमार्थ्यात् तत्र यथा स्वाप्नानां गजतुरङ्गादीनां "न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ति अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते„ इति श्रुतेरीश्वरसृष्टानां स्वप्नद्रष्ट्रैकानुभाव्यानां तत्कालमात्रावसायिनां परमार्थानामपि तेषु क्षणिकत्वेन गजतुरगाद्यर्थिनः प्रवृत्तिप्रतिबन्धरूपो बाध एवं देहे आत्मभ्रान्तिनिमित्तकोपादित्सया प्रवर्त्तितुमिच्छोः प्रवृत्तिप्रतिबन्धरूपो बाधः आत्मनि देहे च हन्तृत्वादिनिमित्तशोकादौ प्रवृत्तिप्रतिबन्धरूपो बाध इत्युभयत्रानुगतोऽर्थः क्रोडीकर्तव्यः देहात्मबुद्धिः स्वाप्नधीवन्न तात्विकसुखदुःखादिमात्रहेतुरपि तूत्तरोत्तरजन्ममरणादिरूपसंसृतिहेतुत्वेन महदनर्थकरीत्याह । ययेति यया अहं त्वमिति बुद्ध्या बाधः जन्ममरणादिरूपः संसारस्तत्प्रयुक्तो विपर्ययः स्वाभाविकापहतपाप्मत्वाद्याकारस्तद्विपरीतानपहतपाप्मत्वाद्याकारश्च भवत इत्यर्थः । अयं भावः । यद्यप्यपरोक्षं त्वया यक्षैश्चानुभूयते हन्तृत्वादिकं तत्प्रयुक्तखेदश्रमादिकं च तथापि देहात्मनोरुभयोरपि "हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं यएनं वेत्ति हन्तारम् अथ चैवं नित्यजातम्„ इत्यादिप्रमाणैर्हन्तृत्वादिशून्यत्वावगमात् "अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा" इत्यादिभिरीश्वरस्यैव कालशरीरकस्य हन्तृत्वप्रतिपादनाच्च खेदश्रमादेश्च सद्वारकतयापीश्वर एव "काठिन्यवान् यो बिभर्ति तस्मै भूम्यात्मने नम" इत्युक्तभूमिद्वारककाठिन्यवदुपपत्तेः न कोऽपि प्रमाणबाध इति ॥ ४ ॥

तत्तस्मात्कालशरीरकस्य भगवत एवोत्पत्तिमरणादिहेतुत्वात्तमेव भगवन्तं सर्वाणि भूतानि पृथिव्यादीनि आत्मा जीवश्च विग्रहः शरीरं यस्य तमधोक्षजं सर्वभूतात्मविग्रहमित्यनेन यक्षेष्वपि भगवदात्मकत्वबुद्धिः कार्येति विवक्षितं भज-

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स्वेत्युत्तरत्रान्वयः अभवाय मुक्तये हे ध्रुव ! ते तुभ्यं भद्रं मङ्गलमस्तु गच्छ गृहान् प्रतीति शेषः भजनप्रकारमाह । सर्वभूतात्मभावेन । चिदचिच्छरीरकत्वेन प्रकारेण अधोक्षजम् अधः कृताः पराकृताः अक्षजा इन्द्रियवृत्तयो यस्मात् तमिन्द्रियागोचरमित्यर्थः नन्वधोक्षजश्चेत्कथं भजनीयस्तत्राह । भजनीयौ अङ्घ्री चरणौ यस्य तम् अतीन्द्रियत्वेऽपि योगयुङ्मनसाध्येयचरणमित्यर्थः नन्वस्मदादिवत्तस्यापि संसारित्वात्कथममुमेव भजस्वेत्युच्यते तत्राह । भवच्छिदं भवं संसारं छिनत्तीति तं न केवलं स्वयमसंसार्येव अपितु भजतामपि भवच्छिदित्यर्थः नन्वु प्रकृतिसम्बन्धतत्कार्यादिकमेवहि संसारः एवं च जीववत्सर्वभूतात्मविग्रहमिति प्रकृतिसंबन्धविधानात्कथं तस्य भवच्छित्त्वं तत्राह । सत्वादिगुणमय्या शक्त्या कार्योपयुक्तस्वापृथक्सिद्धविशेषणभूतया आत्मनः स्वस्य संबन्धिन्या मायया प्रकृत्या युक्तं नियन्तृत्वेन युक्तं तया विशेषेण रहितं तादधीन्येन तया विरहितमित्यर्थः जीवस्तु मायापरवश इति संसारी परमेश्वरस्तु तस्याः प्रभुरित्यसंसारीति भावः ॥ ५ ॥ ६ ॥

एवं परमपुरुषार्थलक्षणमोक्षसाधनत्वेन प्रकृतिपुरुषशरीरकस्याभूतेश्वरस्य भगवतो भक्तिं विधेहीत्युपदिश्य तन्मनः परिशीलनाय त्रिवर्गे तं प्रलोभयति । वृणीहीति । हे औत्तानपादे ! नृप ! यन्मनोगतं मनीषितं तं कामं वरमविशङ्कितः असङ्कोचेन त्वं वृणीहि वरय धर्मादीनां त्रयाणां मध्ये यत्तवेप्सितं तद्वृणीहीत्यर्थः त्रिवर्गवरणं तवानुचितमिति व्यञ्जयन् विशिनष्टि अङ्ग ! हे ध्रुव ! परं केवलं परैर्ब्रह्मादिभिरप्यर्हौते पूज्येते इत्यर्हौ अम्बुजनाभस्य भगवतः पादौ तयोरनन्तरमव्यवहितचित्तमित्यर्थः त्वां शुश्रुम ॥ ७ ॥

एवं त्रिवर्गे प्रलोभितो महाभागवतो ध्रुवस्त्रिवर्गमनादृत्य भगवच्चरणारविन्दभक्तिदार्ढ्यमेवावृणोदित्याह मुनिः । स इति । राजराजेन कुबेरेण वरवरणाय चोदितः प्रवर्तितः स ध्रुवः महाभागवतः भागवतश्रेष्ठः महामतिः धर्मादिष्वल्पास्थिरमतिः हेतुगर्भमिदं विशेषणद्वयं भागवतानां त्रिवर्गस्य निरयप्रायत्वादिति भावः । हरौ भगवति अचलितां दृढां स्मृतिं वव्रे स वराय चोदित इत्यनुवादरूपं पृथग्वाक्यम् अतः स वव्र इति तच्छब्दस्य न पौनरुक्त्यं दृढायाः स्मृतेः फलमाह । यतः अचलितायाः स्मृतेः दुरत्ययं दुरतिक्रमणीयमपि तमः तमःकार्यं संसारात्मकं बन्धं तरति व्यपोहति ॥ ८ ॥

ऐलविलः कुबेरः प्रीतेन मनसा तुष्टेन मनसा तां भगवत्यचलितां स्मृतिं दत्वा तस्य ध्रुवस्य पश्यतः सतः अन्तर्दधे अन्तर्हितवान् सोऽपि ध्रुवोऽपि स्वपुरं प्रत्यपद्यत अगात् ॥ ९ ॥

अथानन्तरं भूरिदक्षिणैः समग्रदक्षिणैः द्रव्यं पुरोडाशादि क्रिया श्रुतिव्यापारः देवता इन्द्रादिस्तेषां सम्बन्धमात्रे षष्ठी द्रव्यादिसम्बन्धिभिः द्रव्यादिसमवायरूपैरिति यावत् क्रतुभिः कर्मसाध्यम् आराध्यमिति यावत् न केवलं कर्मैव अपितु कर्मणां फलप्रदं यज्ञानामीशं प्रयोजयितारं चायजत यष्टवान् कामकर्मफलप्रदमिति पाठे विहितप्रतिसिद्धयोः फलमित्यर्थः ॥ १० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

साधर्म्यसामर्थ्यं भगवत्प्रसादात्स्वरूपानन्दानुभवलक्षणो मोक्षोऽपि तत्तद्योग्यतानुसारेण प्राप्यते पुरुषैरिति निर्दिश्यतेऽस्मिन्नध्याये । तत्रादौ ध्रुवकृतापराधं क्षान्त्वा वैश्रवणेन ध्रुवाय वरप्रदानप्रकारं वक्ति । ध्रुवं निवृत्तमित्यादिना । वैशसाद्युद्धात् ॥ १ ॥

परितोषहेतुमाह । यस्त्वमिति ॥ २ ॥

स्वस्य मनोऽश्लेकमत्यं व्यनक्ति । न भवानिति । अव्ययभावयोर्मरणजन्मनोः ॥ ३ ॥

नन्वहं मच्छत्रूनवधिषं न त्वमेतदकार्षीरिति प्रदर्शनं कथमत्राह । अहं त्वमिति । पुरुषस्य परमेश्वरस्य कर्तृत्वाज्ञानादहं त्वं कर्तेति धीरपार्थो भ्रान्ता भाति "नाहं कर्ता न कर्ता त्वं कर्ता यस्तु स्वयं प्रभुः" इत्यनेन परमेश्वरकर्तृत्वस्य प्रामाणिकत्वप्रतीतेः कथमिव स्वाप्नीव यथा स्वप्ने आप्तत्वबुद्धिः आत्मन्यविद्यमानकर्तृत्वाभिमानादनर्थोऽपि स्यादित्याह । अनुध्यानादिति । अनुध्यानात्पुनः पुनरात्मनि कर्तृत्वस्मरणात् यथा कर्तृत्वधिया सुखादिरूपस्यात्मनो बन्धेन पुत्रमित्रादिस्नेहबन्धेन विपर्ययो दुःखादिर्भवतीत्यतस्तादृशी बुद्धिस्त्वया न कार्येति भावः ॥ ४ ॥

ननु जीवकृतकार्योपक्रमोपसंहारदर्शनात्कथं तस्य जीवस्य कर्तृत्वाभाव इत्याशङ्क्य कर्तृत्वादौ नियमाभावात्तद्धस्तमेव कर्तृत्वं न मम स्वतन्त्रकर्तृत्वमिति निश्चित्य तत्क्रियाविशिष्टं भगवन्तं भजस्वेत्याह । तद्गच्छेति । सर्वभूतानामात्मभावेन कर्तृत्वदानादानयोः कर्ता परमात्मेति स्नेहलक्षणया बुद्ध्या सर्वभूतेष्वात्मा विग्रहो ज्ञानादिगुणपूर्णा मूर्तिर्यस्य स तथा तं यद्वा सर्वभूतानामात्मनि देहे विग्रहः प्रादेशत्वादिलक्षणो यस्य स तथा तम् ॥ ५ ॥

प्रादेशाद्याकारत्वेनावस्थानं कथं गुणशक्तिमन्तरेणोत्यतः उक्तं युक्तमिति आत्मसामर्थ्याख्यया शक्त्या युक्तं गुणमय्यात्माधीनया मायया प्रकृत्या विरहितम् ॥ ६ ॥

यद्यपि हरेः करुणावर्षधारापात्रत्वेनान्यतः प्राप्यो वरस्तस्य नास्ति तथापि वैश्रवणो ध्रुवे प्रसन्नः किलेति द्योतनाय वरं वरयेति वक्ति । वृणीहीति । अन्यतः कथं वृणोमीत्यविशङ्कितः अम्बुजनाभस्य हरेः पादयोः सेवायां निरन्तरं सदातनं तदेकमानसमित्यर्थः ॥ ७ ॥

मुमुक्षुणायमेव वरो वरणीय इति शिक्षणाय तस्य वरादानप्रकारमाह । सराजराजेनेति ॥ ८ ॥

ऐलविलः इलविलापुत्रो वैश्रवणः ॥ ९ ॥

ब्रह्मज्ञानोत्पत्तये यज्ञ एव कर्तव्य इति प्रकटनाय तस्य यज्ञकरणप्रकारमाह । अथेति । अथ विषयासक्तिं विहाय पुरप्राप्त्यनन्तरं मङ्गलं कर्मप्रारब्धवान् किंतदित्यत उक्तम् अयजतेति द्रव्यक्रियादेवतानां कर्म विषयम् अकर्मफलप्रदं मोक्षाख्यफलप्रदम् ॥ १० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

भो भो इत्यादिका देवताभिमातोक्तयः ॥ १—३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अज्ञानात् उपाध्यभिमानादेव या अहं त्वामिति धीः साऽपार्थैव अतद्ध्यानादित्यत्र मनुष्यानादिति चित्सुखः ॥ ४ ॥

तदिति युग्मकम् । सर्वभूतानामात्मरूपो विग्रहो यस्य तमिति विग्रहस्यैव परमतत्त्वरूपत्वात् । शक्त्या स्वरूपभूतया मुख्यशक्त्या युक्तं त्रिगुणमय्या स्वात्माश्रीनमायया विरहितं स्वाश्रययापि तया न स्पृष्टमित्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥

वृणीहीति पद्यं व्याख्येयम् ॥ ७ ॥

महाभागवतोऽपि अचलां स्मृतिं वव्रे इति न यावन्महतां तेज इत्यादि पितामहवाक्याद्भगवत्स्मरणादौ विघ्नमाशङ्क्यंति भावः ॥ ८ ॥ ९ ॥

द्रव्यक्रियादेवतानामिति द्रव्याद्यात्मकस्य यज्ञस्येत्यर्थः ॥१०॥११॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

द्वादशे धनदाल्लब्धवरो गत्वा पुरीं हरिम् ।
यज्ञैरिष्ट्वा विरज्यागात् सशरीरो हरेः पदम् ॥

वैशसात् वधात् ॥ १—३ ॥

अतद्ध्यानादेहानुसन्धानात् बन्धः संसारश्च ततो ज्ञानानन्दमयस्य जीवात्मनो विपर्ययोऽज्ञानदुःखादिकश्च तौ ॥ ४ ॥

सर्व्वेषु भूतेषु आत्मनः स्वस्यैव भावो भावना तेन सर्व्वभूतानि आत्मनि विग्रहे यस्य तम् । अभवाय नास्ति भवो यस्मात्तं विष्णुं प्राप्तुं मायायाः स्वशक्तित्वाद्युक्तं स्वरूपभूतत्वाभावाद्विरहितम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

अनन्तरमव्यवधानमति निकटमित्यर्थः ॥ ७ ॥

राज्ञा सह वर्त्तमानेषु सर्व्वेषु लोकेषु राजत इति सराजराजः कुवेरस्तेन ॥ ८ ॥

ऐडविडः कुवेरः ॥ ९ ॥

द्रव्यक्रियादेवतासम्बन्धि कर्म्मप्रदं कर्म्मफलप्रदञ्चेति स एव कर्म्म कारयति स एव कर्म्मफलं भाजयतीत्यर्थः ॥ १० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ध्रुवो धनदेनानुमोदितः स्वपुरं गत्वा यज्ञैर्हरिमाराध्य तत्पदमवापेति वर्णयति । ध्रुवं निवृत्तमिति द्वादशेनाध्यायेन वैशसाद्धिंसनात् ॥ १ ॥

यद्यतः दुस्त्यजं वैरमत्यजस्त्यक्तवान् अतः परितुष्टोऽस्मि ॥ २ ॥

अप्ययभावयोः नाशोद्भवयोः कालः "स कालकाल" इतिश्रुतिसिद्धः कालशक्तिर्भगवान् ॥ ३ ॥

अज्ञानात् आत्मस्वरूपाबोधात् अहं हि हन्ता त्वं वध्य इत्याविधीः अपार्था आभाति यथा अतद्ध्यानात् पुरुषेतरभूतव्याघ्रमृगादिध्यानात् स्वाप्ने अहं व्याघ्रो हन्ताऽयं मृगो वध्य इत्यादिधीस्तद्वत्तथैव बन्धः पुनः पुनः शरीरग्रहणं विपर्य्ययः पुनः पुनस्तत्त्यागः ॥ ४ ॥

हे ध्रुव! ते भद्रं भवतु गृहं गच्छ यतः सर्वाप्ययभावयोः प्रभुः तत्तस्मात् तमेव भजस्वेत्युत्तरेण सम्बन्धः सर्वेषां भूतानां ब्रह्मादिस्तम्बपर्य्यन्तानामात्मनि अन्तरात्मनि यो भावो भक्तिस्तेन सर्वभूतात्मभावेन सर्वभूतात्मत्वेन वा सर्वेषां भूतानामचेतनानामात्मनां चेतनानां च यो विग्रह आधारस्तं सर्वभूतस्वरूपो वा विग्रहो यस्य तम् ॥ ५ ॥

गुणमय्या आत्मनां जीवानां बद्धानां मायया विमोहिन्या शक्त्या शक्तिमत्तया युक्तम् विशेषतः सर्वैश्वर्यस्वरूपत्वाद्वोपाधिसमस्तदोषत्वादिस्वासाधारणधर्मतस्तया रहितं तदोषास्पृष्टम् कामं यथेष्टम् अनन्तरं दत्तचित्तं त्वां शुश्रुम ॥ ६ ॥ ७ ॥

तमः संसारम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

द्रव्यादीनां कर्मसाध्यम् ॥ १० ॥

भाषाटीका ॥

मैत्रेयजी बोले मनुजी के उपदेश से ध्रुवजी का उस हिंसा से निवृत्त होना जानकर कुवेर भगवान् अपनी स्तुति करनेवाले चारण यक्ष किन्नरों के साथ ध्रुवजी के पास आये और हाथ जोड़े हुये ध्रुवजी से बोलनेलगे ॥ १ ॥

कुवेरजी बोले हे क्षत्रिय पुत्र ध्रुवजी! मैं आप के ऊपर बड़ा प्रसन्न हुआ हूं जोकि आपने पितामह मनुजी के वचन से बड़ा भारी वैर को छोड़ दिया है ॥ २ ॥

आपने यक्षों को नहीं मारा यक्षों ने भी आपके भाई को नहीं मारा केवल काल ही सब भूतों के उत्पत्ति नाश का हेतु है समर्थ होने से ॥ ३ ॥

पुरुष को अज्ञान से हम तुम ऐसी व्यर्थ बुद्धि होती है जो अज्ञान की स्वप्न कीसी मालूम भासती है जिस बुद्धि से पुरुष प्राप का बंधन और सुख दुःख का भोग होता है ॥ ४ ॥

सो हे ध्रुवजी! अब आप जाओ आप का कल्याण होगा सर्व भूतों के अंतर्यामी की बुद्धि से सर्व भूत शरीर वाले भक्तों को सेव ने लायक चरण वाले संसार के छेदन करने वाले गुणमयी आत्म माया शक्ति से युक्त तथा अयुक्त भगवान् अधोक्षज का भजन करो ॥ ५ ॥ ६ ॥

हे राजन् औत्तानपादि जो तुमारे मनमें होवै सो इच्छा का वर मांगो हमसे इसमें शंका मतकरो आप वरलेने के योग्यहो क्योंकि आप की श्री भगवान के चरणों मे भक्ति हम ने सुनी है ॥ ७ ॥

मैत्रेयजी बोले कुवेरजी ने जब वर मांग ने का उनसे प्रेरणा किया तब महा बुद्धिमान परमभागवत ध्रुवजी ने भगवच्चरणारविंद मे ऐसी अचल भक्ति मांगी कि जिससे यत्न ही विना दुस्तर संसार को मनुष्य तरजावै ॥ ८ ॥

तब तो प्रसन्न हो कर कुवेरजी ध्रुवजी को श्री हरिस्मृति का वर देकर अंतर्धान होगये ध्रुवजी भी अपने पुर को चलेगये ॥ ९ ॥

पुर में आकर द्रव्यक्रिया देवता जो यज्ञ के अंग हैं तिनके फल देने वाले सब यज्ञों के ईश्वर जो श्री भगवान् तिनका अत्यंत दक्षिणा वाले यज्ञों से यजन करते भये ॥ १० ॥

सर्वात्मन्यच्युतेऽसर्वे तीव्रौघां भक्तिमुद्वहन् ।
ददर्शात्मनि भूतेषु तमेवावस्थितं विभुम् ॥ ११ ॥
तमेवं शीलसंपन्नं ब्रह्मण्यं दीनवत्सलम् ।
गोप्तारं धर्मसेतूनां मेनिरे पितरं प्रजाः ॥ १२ ॥
षट्त्रिंशद्वर्षसाहस्रं शशास क्षितिमण्डलम् ।
भोगैः पुण्यक्षयं कुर्वन्नभोगैरशुभक्षयम् ॥ १३ ॥
एवं बहुसवं कालं महात्माविचलेन्द्रियः ।
त्रिवर्गौपयिकं नीत्वा पुत्रायादान्नृपासनम् ॥ १४ ॥
मन्यमान इदं विश्वं मायारचितमात्मनि ।
अविद्यारचितस्वप्नगन्धर्वनगरोपमम् ॥ १५ ॥
आत्मस्त्र्यपत्यसुहृदो बलमृद्धकोशमन्तःपुरं परिविहारभुवश्च रम्याः ।
भूमण्डलं जलधिमेखलमाकलय्य कालोपसृष्टमिति स प्रययौ विशालाम् ॥ १६ ॥
तस्यां विशुद्धकरणः शिववार्विगाह्य बद्ध्वासनं जितमरुन्मनसाहृताक्षः ।
स्थूले दधार भगवत्प्रतिरूप एतद्ध्यायंस्तदव्यवहितो व्यसृजत्समाधौ ॥ १७ ॥
भक्तिं हरौ भगवति प्रवहन्नजस्रमानन्दबाष्पकलया मुहुरर्द्यमानः ।
विक्लिद्यमानहृदयः पुलकाचिताङ्गो नात्मानमस्मरदसाविति मुक्तलिङ्गः ॥ १८ ॥
स ददर्श विमानाग्र्यं नभसोऽवतरद्ध्रुवः ।
विभ्राजयद्दश दिशो राकापतिमिवोदितम् ॥ १९ ॥
तत्रानु देवप्रवरौ चतुर्भुजौ श्यामौ किशोरावरुणाम्बुजेक्षणौ ।
स्थिताववष्टभ्य गदां सुवाससौ किरीटहाराङ्गदचारुकुण्डलौ ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सर्वस्यात्मनि असर्वे सर्वोपाधिविवर्जिते ॥ ११-१२ ॥

भोगैरैश्वर्यादिभिः अभोगैर्यज्ञाद्यनुष्ठानैः ॥ १३ ॥

बहवः सवा यागाः संवत्सरा वा यस्मिंस्तं कालं त्रिवर्गसाधकं, नीत्वा अविचलानि संयतानीन्द्रियाणि यस्य ॥ १४ ॥

इदं देहादि भगवन्माययात्मनि स्वस्मिन् रचितं मन्यमानः अविद्यास्वप्नदृष्टान्तयति अविद्यारचितेति ॥ १५ ॥

आत्मा देहः आत्मादिसर्वमपि पुनः कालेनोपसृष्टमनित्यमाकलय्य विचिन्त्य विशालां बदरिकाश्रमम् ॥ १६ ॥

तत्र तत्कृतमष्टाङ्गयोगमाह । तस्यां शिवं वाः उदकं विगाह्य प्रविश्येति स्नानादिनियमा उक्ताः विशुद्धकरण इति यमादयो बद्धासनादीनि स्फुटमेवोक्तानि जितो मरुत्प्राणो येन आहृतान्यक्षाणि येन भगवतः प्रतिनिधिभूते स्थूले विराड्रूपे एतन्मनो दधार ध्यायन्नव्यवहितो ध्यातृध्येयभेदशून्यः सन्समाधौ स्थितः तत्स्थूलं व्यसृजत् ॥ १७ ॥

एवमजस्रं नित्यं हरौ भक्तिं प्रवहन्सन् असौ ध्रुवोऽहमस्मीत्यात्मानं न सस्मार यतो मुक्तलिङ्गस्त्यक्तशरीराभिमानः तत्र हेतुः आनन्दबाष्पस्य कलया बिन्दुप्रवाहेणाभिभूयमानः विक्लिद्यमानं द्रवद्धृदयं यस्य पुलकैर्व्याप्ताङ्गः ॥ १८ ॥ १९ ॥

अन्वनंतरं देवप्रवरौ ददर्शेत्यनुषङ्गः गदामवष्टभ्य स्थितौ, किरीटादिभिः सहिते चारुणी कुण्डले ययोः ॥ २० ॥

श्रीराघवरमणदाससमीक्षाभिर्विरचिता
दीपिन्याख्या टीकाटिप्पणी ॥

ततः सर्वकर्मणाम् अवकाशाभावं पश्यन् सन्ततां भक्तिं दर्शयति सर्वात्मनीति । तीव्रो ज्ञानकर्माद्यनावृत ओघः प्रवाहो यस्यास्तां भक्तिमुद्वहन् सातत्येन कुर्वन् तद्ध्यानपरिपाकात्स्फूर्त्युपलक्षितेन, सर्वत्र ददर्श यतो विभुं स्वाभाविकत्वाच्चिन्त्यस्य मध्यमाकारत्वेपि व्यापकमित्यर्थः ॥ ११-१२ ॥

भोगैरित्यादिश्लोकानुकर्षणम् ॥ १३ ॥

नीत्वा गमयित्वा ॥ १४ ॥

मन्यमान इति शुभकम् भगवन्माययेति सतोऽपीत्यादि अविद्यारचितस्वप्नस्य मायारचितस्य मायिकमपि अतीतकार्यमपि अनित्यं भवत्विति मिथ्यात्वाभिप्रायस्तयोः स्फुटमेवमेवोक्तमिति ॥ १६ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता
दीपिन्याख्या दीपिकाटिप्पणी ।

तत्र बदरिकाश्रमे एतदष्टाङ्गयोगानुष्ठानादि तत्रत्ययोगिनां सङ्गाभावाय द्वित्रिदिनं वासित एव नत्वान्तरीणमित्यग्रिमग्रन्थानुसारेण ज्ञेयम् ॥ १७ ॥

योगानुष्ठाने तस्यावकाशाभावं दर्शयन् सन्ततामेव भक्तिं दर्शयति । भक्तिमिति तस्माद्गार्हस्थ्ये कर्मयोगो वैराग्यं तत्राष्टाङ्गयोगादिकं च ईश्वराज्ञापालनार्थमेवेति ज्ञेयम् ॥ १८ ॥

राकापतिमिवेत्यत्र सादृश्यं निरूपितत्वसम्बन्धेन राकापतावन्वेति तच्च प्रयोजकत्वसम्बन्धेन समानधर्मे सच स्वरूपसम्बन्धेन विमाने तथाच राकापतिनिरूपितसादृश्यप्रयोजकधर्मवदभिन्न विमानमिति बोधः एवं सर्वत्रोपमानस्थविभक्तिस्साधुत्वमात्रार्था ॥ १९ ॥

तत्र विमाने अनु विमानदर्शनानन्तरम् अनुषङ्गोऽन्वितस्य पुनस्सम्बन्धः ॥ २० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

न केवलं यज्ञैरेवायजत अपितु पितामहाद्युपदेशानुसारेण सर्वात्मकत्वेन भगवन्तमभजत चेत्याह । सर्वात्मनीति । सर्वेषामात्मनि अन्तः प्रविश्य प्रशासनेन धारके अत एव सर्वे सर्वशब्दवाच्ये सत्त्व इति पाठे शुद्धसत्त्वमयदिव्यमङ्गलविग्रहविशिष्ट इत्यर्थः ॥ असत्त्व इति छेदे तु सत्त्वादिगुणरहित इत्यर्थः अच्युते आश्रितत्रातरक्षैकदीक्षे भगवति तीव्रौघामविच्छिन्नप्रसरां भक्तिमुद्वहन् कुर्वन् आत्मनि स्वस्मिन् सर्वेषु भूतेषु चावस्थितमात्मत्वेनावस्थितं भगवन्तं तमेवाच्युतं ददर्श साक्षात्कृतवान् ॥ ११ ॥

प्रजाः शीलसंपन्नं सुस्वभावसद्वृत्त्यादियुक्तं ब्रह्मण्यं ब्राह्मणसेवापरायणं दीनेषु वत्सलं दोषानपेक्षया रक्षकं धर्ममर्यादानां पालकं तमेव ध्रुवमेव पितरं मेनिरे पितरमिवामन्यन्तेत्यर्थः ॥ १२ ॥

भोगैः सुखानुभवैः पुण्यक्षयमभोगैर्दुःखानुभवैरशुभक्षयं पापक्षयं च कुर्वन् पुण्यपापयोरपि स्वफलजननद्वारा ब्रह्मप्राप्तिविरोधित्वेन अनुभवेनैव पुण्यपापे विधुन्वन्नित्यर्थः षट्त्रिंशद्वर्षसाहस्रं वर्षाणां सहस्राण्येव साहस्राणि ततः समाहारद्विगुः षडधिकत्रिंशतिसहस्रसंख्याकवर्षपर्यन्तमित्यर्थः क्षितिमण्डलं शशास अनुशिष्टवान् ॥ १३ ॥

बहुसवं बहवः सवाः संवत्सरा यस्मिन् तं त्रिवर्गौपयिकं त्रिवर्गसाधनं कालमविपक्वेन्द्रियः अक्षतेन्द्रियः तथापि महात्मा जितेन्द्रियो नीत्वा पुत्राय नृपासनमदात् ॥ १४ ॥

ततः इदं देवमनुष्याद्यात्मकं विश्वमात्मनि जीवे मायारचितमविद्याशब्दवाच्यगुणत्रयात्मकप्रकृतिवाची प्रकृतिपरिणामरूपं स्वप्नगन्धर्वनगरोपमं स्वाप्नगन्धर्वनगरमिवास्थितं मन्यमानः ॥ १५ ॥

तथा आत्मा देहः स्त्रियो दाराः अपत्यानि पुत्रादयः सुहृदश्च तान् ऋद्धं समृद्धं पूर्वोत्तरान्वयि बलं चतुरङ्गबलयुक्तं सैन्यं कोशं धनं रमणीयाः परिविहारभुवः परितो विहारभुवः प्रतिविहारभुव इत्यपि पाठः स एवार्थः । जलधिमेखला यस्य तत् जम्बूद्वीपात्मकं भूमण्डलं च सर्वं कालोपसृष्टं कालेनापहृतमस्थिरमिति यावत् आकलय्य विचार्य स ध्रुवः विशालां बदरिकाश्रमं ययौ ॥ १६ ॥

तत्र कृतमष्टाङ्गयोगमाह । तस्यामिति । तस्यां विशालायां शुचिवाः निर्मलं पवित्रं च वारि विगाह्य प्रविश्य अनेन स्नानादिनियम उक्तः विशुद्धकरणः विशुद्धेन्द्रियः अनेन शमदमादयो यमा उक्ताः बद्धानि आसनानि स्वस्तिकादीनि येन संजितो मरुत्प्राणो येन सः मनसा आहृतानि प्रत्याहृत्यानि अक्षाणि श्रोत्रादीनि इन्द्रियाणि येन एवमासनादीनि स्फुटमेवोक्तानि स्थूले भगवत्प्रतिरूपे भगवद्दिव्यविग्रहे दिव्यात्मरूपापेक्षया स्थौल्यमत्र विवक्षितं दधार मनो निवेशितवान् एवं धारणा उक्ता एतद्भगवत्प्रतिरूपमव्यवहितविजातीयप्रत्ययान्तररहितः ध्यायन् तदित्यात्मस्वरूपम् एतत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृत इतिस्मरणात् समाधौ व्यसृजत् अनुसंहितवान् यद्वा तद्भगवत्प्रतिरूपं व्यसृजत् अनुसंहितवान् तद्भगवत्प्रतिरूपं व्यसृजत् विसृष्टवान् दिव्यविग्रहं विसृज्य दिव्यात्मस्वरूपमनुसंहितवानित्यर्थः शुभाश्रये मनसो निवेशमात्रं धारणा शुभाश्रयगतकान्तिसौकुमार्यादिगुणचिन्तनं ध्यानं तज्जनितानन्दातिशयात्परब्रह्म समाधिरिति भेदः ॥ १७ ॥

एवमजस्रं भगवति नित्यं प्रकर्षेण भक्तिं वहन् कुर्वन् असौ ध्रुवः आत्मानं न सस्मार मनुष्यत्वादिवाह्याकारविशिष्टत्वेन न स्मृतवान् यतो मुक्तलिङ्गः त्यक्तदेहात्माभिमानः तत्र हेतव आनन्दबाष्पकलया बिन्दुप्रवाहेणाभिभूयमानः विक्लिद्यमान इव हृदयं यस्य सः पुलकैर्व्याप्ताङ्गः ॥ १८ ॥

स ध्रुवः उद्यतमुदितं राकापतिमिव पौर्णिमाचन्द्रमिव दश दिशः विभ्राजयत् नभसः अवतरत् अवरोहत् विमानश्रेष्ठं ददर्श ॥ १९ ॥

अनु अनन्तरं तत्र विमानाग्रे देवप्रवरौ ददर्शेत्यनुषङ्गः तौ विशिनष्टि किशोरौ यौवनारम्भजुषौ गदामवष्टभ्य स्थितौ किरीटादिभिः सहिते चारु कुण्डले ययोः ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ।

सर्वात्मनि सर्वान्तर्यामिणि सर्वे "पूर्णो विश्वः पूर्णस्तथा सर्वः समस्तश्चाभिधीयते,, इत्यभिधानात् सर्वः शर्वः शिवस्थाणुः,, इति नामत्वात् सर्वनामसंज्ञा नास्ति आत्मनि स्वस्मिन् भूतेषु चावस्थितं तं विभुं व्यासं यं पुरा तपसा प्रत्यक्षीचकार तमित्यर्थः ॥ ११ ॥

तस्य प्रजानुरञ्जनविधानमाह । तमेवमिति ॥ १२ ॥

पुराकतिपयमासैरेव भगवदनुग्रहमवाप्याभीष्टमाप्तवतो ध्रुवस्य किमुवक्तव्य मेतैरिति भावेन तस्य क्षितिपालनकालावधिमाह । षट्त्रिंशदिति । प्रारब्धपुण्यक्षयमशुभक्षयं ज्ञानसामर्थ्यात् ॥ १३ ॥

बहुसवं बहुतिथमविकलेन्द्रियो वशीकृतेन्द्रियः जरसा चक्षुरादीन्द्रियवैकल्यादन्यत्वाद्विलक्षणो न प्राप्त इति वा त्रयाणां वर्गाणां धर्मकामार्थानामौपयिकमुपयोगसाधनं देहं नीत्वा वृथा न विधायेत्यर्थः ॥ १४ ॥

पुत्राय सिंहासनं दत्वायं किमकार्षीत् गृह एवावस्थितस्सेवैराग्यादिसाधनहासेन लोके पहासविषयः स्यादित्यतः स्वपुरं विहाय देशान्तरं गत इति वक्तव्यमतः कं देशं गत्वा तीर्थमगमदिति तत्राह मन्यमान इत्यादिना । स ध्रुव इदं विश्वं कालोपसृष्टमियता कालेन नष्टं भवतीति मन्यमानो विशालां बदरिकाश्रमे स्यन्दमानां नदीं प्रययौ इत्यन्वयः "विशाला बदरी प्रोक्ता नगरी निम्नगा तथा,, इत्यभिधानं कीदृशं विश्वमात्मस्त्र्यादिरूपतया प्रसिद्धं स्वप्न

विज्ञाय तावुत्तमगायकिङ्करावभ्युत्थितः साध्वसविस्मृतक्रमः ।
ननाम नामानि गृणन्मधुद्विषःपार्षत्प्रधानाविति संहताञ्जलिः ॥ २१ ॥
तं कृष्णपादाभिनिविष्टचेतसं बद्धाञ्जलिं प्रश्रयनम्रकन्धरम् ।
सुनन्दनन्दावुपसृत्य सस्मितं प्रत्यूचतुः पुष्करनाभसंमतौ ॥ २२ ॥

सुनन्दनन्दावूचतुः ।

भोभो राजन्! सुभद्रं ते वाचं नोऽवहितः शृणु ।
यः पञ्चवर्षस्तपसा भवान् देवमतीतृपत् ॥ २३ ॥
तस्याखिलजगद्धातुरावां देवस्य शार्ङ्गिणः ।
पार्षदाविह संप्राप्तौ नेतुं त्वां भगवत्पदम् ॥ २४ ॥
सुदुर्जयं विष्णुपदं जितं त्वया यत्सूरयोऽप्राप्य विचक्षते परम् ।
आतिष्ठ तच्चन्द्रदिवाकरादयो ग्रहर्क्षताराः परियन्ति दक्षिणम् ॥ २५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

परमानन्दप्रवाहिभूतः तद्ध्यानं विसृजन् ध्यातृध्यानध्येयपरमानन्दनिमग्नत्वलक्षणं समाधिं लब्धवानित्यर्थः ॥ १७ ॥

एवमजस्रं नित्यं हरौ भक्तिं प्रवहन् आनन्दबाष्पकलया मज्जमानन्दजाश्रुधारया मुहुरर्द्यमानः विक्लिद्यमानहृदयः द्रवितचित्तः आत्मानमप्यसौ ध्रुवोऽनिस्मारकुतः संसारमितिभावः इति शब्दोहित्वर्थे यतोमुक्तिलिङ्गमुक्तोऽहङ्कारादिरूपसंसारिकचिन्हः ॥ १८ ॥ १९ ॥

तत्रविमानं मनुजनन्तरं देवप्रवरौ ददर्शेति पूर्वेणान्वयः ॥ २० ॥

भाषाटीका

सब से भिन्न सब जीवों के आत्मा जो अच्युत भगवान् तिन में अखंडप्रवाहवाली भक्ति को धारण करते हुए अपने आत्मा में तथा सब भूतों मे उन्ही परमात्मा कूं ध्रुवजी निरंतर दर्शन करतेरहे ॥ ११ ॥

उन को इस प्रकार के शील स्वभाव से युक्त ब्राह्मण रक्षक दीनदयाल धर्म मर्यादा के रक्षक पिता के सदृश सब प्रजा मानने लगे ॥ १२ ॥

यज्ञादिकों से पाप को क्षय करके सुख भोग से पुण्य की समाप्ति करके ध्रुवजी ने छत्तीस हजार वर्ष पर्यन्त पृथिवी मण्डल का राज्य किया ॥ १३ ॥

इस प्रकार ध्रुव जी जितेंद्रिय होकर धर्मार्थ काम संपादन के योग की बहुत सा काल बिताकर फिर राज्य सिंहासन अपने पुत्र वत्सर के अर्थ देदिया ॥ १४ ॥

यह सब जगत भगवान की अविद्यानामा शक्ति से आत्मा ही में रचित गंधर्वनगर सा नश्वर है ऐसा जानकर देह भार्या पुत्र सुहृद सेना पूरा खजाना रनवास विहारके बगीचेकी सुंदर भूमि समुद्र की खाई वाला पृथिवी मंडल प्रलय काल से ग्रसित है ऐसा जान कर बदरीनारायण को चलेगये ॥ १५ ॥ १६ ।

उस बदरिकाश्रम मे विशुद्ध तीर्थों के स्नान करनेसे अंतःकरण को शुद्ध किया सिद्धासन आसन में स्थित होकर प्राणायाम किये इन्द्रियों को रोककर प्रत्याहार किया भगवान् के स्थूल रूप के ध्यान में मन को लगाया फिर मन स्थिर होने से स्थूल रूप को भी छोडकर सूक्ष्मरूप की समाधि मे स्थित भये ॥ १७ ॥

हरि भगवान् के विषय निरन्तर भक्ति को धारण करतेहुवे अश्रुपात वारम्वार होते थे प्रेम के मारे हृदय व्याकुल हो जाता रहा अंगों में पुलकावली होजाती थी फिर शरीर का अनुसंधान छूटजाने से अपने आत्म स्वरूप को भी ध्रुवजी भूल गये ॥ १८ ॥

तब ध्रुवजी ने आकाश से उतरते एक सुंदर विमान को देखा जो विमान दशों दिशों को प्रकाश करता हुआ उदित चंद्रमा सरीखा मालूम पडता था ॥ १९ ॥

तिस के पीछे दो भगवत्पार्षद देखे वे देवतों में श्रेष्ठ हैं चार भुजा वाले हैं श्यामवर्ण वाले हैं किशोर अवस्था वाले हैं लाल कमल सरीखे नेत्र वाले हैं सुंदर पीताम्बर पहिरे हैं कीट हार बाजूबंद सुंदर कुंडल धारण किये हैं गदा के अवलंब से खडे हैं ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

उत्तमगायः पुण्यश्लोकः तस्य किङ्करौ तौ विज्ञाय । मधुद्विषः पार्षत्प्रधानाविति हेतोः । साध्वसेन सम्भ्रमेण विस्मृतः पूजाक्रमो येन । केवलं तस्य नामानि गृणन् ननाम ॥ २१ ॥ २२ ॥

सुभद्रमिति सशरीरस्यैव विष्णुपदारोहणाभिप्रायं अतीतृपत् तर्पितवान् ॥ २३ ॥

आवां तस्य पार्षदौ ॥ २४ ॥

सुदुर्जयत्वे हेतुः सूरयः सप्तर्षयोऽपि यदप्राप्य अधस्तात् स्थिताः पश्यन्ति । यच्च चन्द्रादयः प्रदक्षिणं यथा भवति तथा परिक्रामन्ति तदातिष्ठ अधितिष्ठ ॥ २५ ——२६ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता
दीपिन्याख्या दीपिकाटिप्पणी ॥

पूजाक्रमविस्मरणं च युक्तमेव मद्भक्तपूजाऽभ्यधिकेत्युक्तेः केवलमिति अन्याङ्गव्यावृत्तिः नामोच्चारणं च तयोः प्रीत्यर्थमेव ॥ २१ ॥

प्रत्यूचतुः प्रीत्योचतुरिति पाठद्वयम् ॥ २२ ॥

भोभोरित्यर्द्धकम । सशरीरस्येति। श्रीगुरूपदेशानन्तरं सर्वेषामेवोपासकानां चिन्मयदेहप्रादुर्भावकमेण भौतिकदेहप्रध्वंसोऽभिप्रेतः अन्यथा प्रदर्शनं तु बहिर्मुखमतोत्खाताभावार्थमेव भक्तितत्त्वस्य परमसुगोप्यत्वात् ॥ २३ ॥

यः पञ्चेति सार्द्धकम । तपसा ध्यानरूपेण ॥ २४ ॥

सूर्यादीनां स्वगत्या वामावर्त्तित्वेऽपि दक्षिणं परियन्तीति ज्योतिश्चक्रगत्योक्तं ध्रुवस्य तत्त्वतस्तदसकत्वात् ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

उत्तमगायः पुण्यश्लोको भगवान् तस्य किङ्करौ विज्ञाय मधुद्विषः परिषत्प्रधानाविति हेतोः साध्वसेन सम्भ्रमेण विस्मृतपूजाक्रमः केवलं तस्य नामानि गृणान् संहताञ्जलिर्बद्धाञ्जलिर्ननाम ॥ २१ ॥

कृष्णस्य पादयोर्निविष्टा चेतना चित्तं यस्य प्रश्रयेण विनयेन नम्रा प्रह्वीभूता कन्धरा यस्य तं ध्रुवमुपसृत्य समीपमागत्य पुष्करनाभस्य पद्मनाभस्य भगवतः संमतौ भृत्यौ सुनन्दनन्दौ सस्मितेन सहितं यथा तथा प्रीत्या प्रीतिपूर्वमूचतुः ॥ २२ ॥

हे राजन् ! ते तुभ्यं भद्रमस्तु नोऽस्माकं वाचमवहितः सावधानश्चित्तस्त्वं शृणु किं तत्राह । यो भवान् पञ्चवर्षः तपसा देवं भगवन्तमतीतृपत् तर्पितवान् ॥ २३ ॥

तस्याखिलजगन्निर्माणचतुरस्य सर्वेश्वरेश्वरस्य शार्ङ्गिणो भगवतः पार्षदावावां त्वां भगवत्पदं प्रतिनेतुं इह संप्राप्तौ ॥ २४ ॥

सुदुर्जयं त्वदितरैर्दुःखेनाप्यसाध्यं विष्णुपदं त्वया जितं साधितं सुदुर्जयत्वमेवाह । सूरयः सर्वेषामुपरिष्टादवस्थिताः सप्तर्षिप्रभृतयः यत्पदमप्राप्यैव परं केवलं विचक्षते पश्यन्ति तथा यत्पदं चन्द्रादयः सोमप्रभृतिग्रहादयश्च प्रदक्षिणं यथा भवत्येवं परियन्ति परितो भ्रमन्ति ॥ २५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ॥

उत्पन्ननिर्दोषज्ञानत्वात् सहसा विमानपुरुषदर्शनात् तदा तस्य भ्रान्तिज्ञानं नाभूदिति भावेन तत्सत्कारप्रकारमाह । विज्ञायेति । प्रागदृष्टश्रुतवस्तुदर्शने साध्वसलक्षणान्तःकरणवृत्तिविशेषः संभ्रमो भवति तेन नष्टो नष्टो विक्रमः प्रवृत्तिविशेषो यस्य स तथोक्तः उत्तमो भावो लीला क्रिया वा विभूतिर्वा यस्य स तथोक्तः तस्य हरेः किंकरौ सवाक्षिगतौ भृत्यौ संहताञ्जलिर्बद्धाञ्जलिः ॥ २१ ॥

आत्मनो देवत्वेन हस्तादिसंज्ञया स्वागमनज्ञापनं विनैव स्वाभिप्रायमूचतुरित्याह । तमिति । उपलभ्य दृष्ट्वा ॥ २२ ॥

भवान् यं देवमतीतृपत् तृप्तमकार्षीत्तस्य हरेः पार्षदौ त्वां भगवत्पदं नेतुमिह प्राप्तौ विद्धीत्यन्वयः ॥ २३ ॥ २४ ॥

वैकुण्ठं नेतुं किंनेत्याहतुरिति ब्रूते । सुदुर्जयमिति । जितं साधितं सूरयः सप्तऋषिप्रभृतयो यदप्राप्य परं दूरादेव चक्षते पश्यन्ति तर्हि तद्गहनं विपिनं किंनेत्यतउक्तं चन्द्रइति चन्द्रादिवाकरादयो ग्रहा ऋक्षाणि सप्तविंशति संख्याता अश्विन्यादयस्तारा मेषादिराशयो व्योमतले दृश्यमाना ज्योतिर्मूर्तयो वा दक्षिणं परियन्ति प्रदक्षिणं कुर्वन्ति तदातिष्ठेत्यन्वयः ॥ २५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

भो भो इत्यर्द्धकम ॥ २३ ॥

य पञ्चेति सार्द्धकम ॥ २४ ॥

सुदुर्जयमिति । यदप्राप्यैव परं ब्रह्मान्वेषयन्ति नतु तत् प्राप्यापि । तस्यैव परब्रह्मरूपत्वात् सूर्यादीनां स्वगत्या वामावर्त्तत्वेऽपि भ्रान्तिः परियन्ति दक्षिणमिति ज्योतिश्चक्रगत्या व्यपदिश्यते ध्रुवपदस्य तद्वसकत्वात् ॥ २५——२८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

साध्वसेन सम्भ्रमेण विस्मृतः पूजाक्रमः केवलं तस्य नामानि जय नारायण ! जय गोपाल ! जय गोविन्देत्याद्युच्चारयन्ननाम ॥ २१ ॥ २२ ॥

सुभद्रं ते इति । सशरीरस्यैव विष्णोः पदारोहणाभिप्रायः ॥ २३ ॥ २४ ॥

सूरयः सप्तर्षयोऽपि यदप्राप्य केवलमधः स्थिताः पश्यन्ति । चन्द्रादयः दक्षिणं परियन्ति प्रदक्षिणं कुर्वन्ति ॥ २५—२६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

उत्तमैः सनकनारदादिभिर्गीयते इत्युत्तमगायस्तस्य किंकरौ विज्ञाय अभ्युत्थितः साध्वसेन संभ्रमेण विस्मृतः सत्कारक्रमो येन सः इतिहेतोः पार्षत्प्रवरौ केवलं ननाम किंकुर्वन् मधुद्विषो नामानि गृणन् ॥ २१ ॥

सस्मितं यथा स्यात्तथा प्रत्यूचतुः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

यत्पदं सूरयः सप्तर्षयः अप्राप्य परं केवलं अधः स्थिता विचक्षते पश्यन्ति यच्चन्द्रादयः दक्षिणं प्रदक्षिणं यथा स्यात्तथा परियन्ति परितोगच्छन्ति तदातिष्ठ ॥ २५ ॥

भाषाटीका ।

उन दोनों को परमात्माके किंकर जानकर संभ्रम होनेसे पूजा के क्रम को भूलगये पार्षदो में श्रेष्ठ उनको जानकर श्रीहरि के नाम को उच्चारण कर करके हाथ जोड कर नमस्कार किया ॥ २१ ॥

पद्मनाभ भगवान् के परमप्रिय उन दोनों पार्षदो ने देखा कि कृष्ण चरणारविन्द में जिनका मन लगा हुआहै हाथ जोडे हैं प्रेमसे मस्तक नमाये है तब सुनंदनंद दोनों पार्षद मंद हाससे बोले ॥ २२ ॥

अनास्थितं ते पितृभिरन्यैरप्यङ्ग ! कर्हिचित् ।
आतिष्ठ जगतां वन्द्यं तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ २६ ॥
एतद्विमानप्रवरमुत्तमश्लोकमौलिना ।
उपस्थापितमायुष्मन्नधिरोढुं त्वमर्हसि ॥ २७ ॥

मैत्रेय उवाच ।

निशम्य वैकुण्ठनियोज्यमुख्ययोर्मधुच्युतां वाचमुरुक्रमप्रियः ।
कृताभिषेकः कृतनित्यमङ्गलो मुनीन् प्रणम्याशिषमभ्यवादयत् ॥ २८ ॥
परीत्याभ्यर्च्य धिष्ण्याग्र्यं पार्षदावभिवन्द्य च ।
इयेष तदधिष्ठातुं बिभ्रद्रूपं हिरण्मयम् ॥ २९ ॥
तदोत्तानपदः पुत्रो ददर्शान्तिकमागतम् ।
मृत्योर्मूर्ध्नि पदं दत्त्वा आरुरोहाद्भुतं गृहम् ॥ ३० ॥
तदा दुन्दुभयो नेदुर्मृदङ्गपणवादयः ।
गन्धर्वमुख्याः प्रजगुः पेतुः कुसुमवृष्टयः ॥ ३१ ॥
स च स्वर्लोकमारोक्ष्यन् सुनीतिं जननीं ध्रुवः ।
अन्वस्मरदगं हित्वा दीनां यास्ये त्रिविष्टपम् ॥ ३२ ॥

भाषाटीका ।

सुनंदनंद बोले हे राजन् ! तुमारा मंगल हो सावधान होकर हमारा वचन सुनो जो पांच वर्ष में ही आपने नारायण प्रसन्न कीया है ॥ २३ ॥

अखिल ब्रह्माण्ड नायक उन्हीं भगवान् शार्ङ्ग पाणि के हम दोनों पार्षद हैं आप को भगवद्धाम को लेजाने को यहां आये हैं ॥२४॥

जिस विष्णु पद को बडे बडे ज्ञानी लोग दूर से देखते मात्र हैं परंतु उन को यहस्थान प्राप्त नहीं हुआ है सूर्यादिग्रह अश्विन्यादि नक्षत्र अन्यतारागण जिसकी प्रदक्षिणा करते हैं उस स्थान पर तुम बैठो ॥ २५ ॥

दीनां हित्वा कथमगं दुर्गमं त्रिविष्टपं यास्यामीत्यन्वस्मरत् ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

आयुष्मन्नित्यपि सशरीरस्यानाभिप्रायमेव ॥ २७ ॥

मधुच्यवते स्रवतीति मधुच्युत्ताम् पाठान्तरे मधुच्युतं यस्यां तामम्लतत्त्वाक्षिणीमित्यर्थः । कृतं नित्यं कर्म मङ्गलं चालंकरणं येन अभ्यवादयत्राचयामास ॥ २८ ॥

तदेव रूपं हिरण्मयं प्रकाशबहुलं बिभ्रत्तात्तियेष ऐच्छत ॥२९॥

गृहं विमानम् अयंभावः यदा ध्रुवो विमानमारोढुमैच्छत्तदा मृत्युरागत्य प्रणम्योवाच हेमहाराज मामङ्गीकुरु उवाच ध्रुवः स्वागतं ते त्वया तावदुपविश्य प्रबद्धका ध्रुवो विष्णोः स्मरणं कृत्वा मृत्योर्मूर्ध्नि पदं दत्त्वा विमानाग्र्यमारुरोह ॥ ३०॥ ३१ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता श्रीचिन्न्याख्या दीपिकाटिप्पणी ।

पाठान्तरे मधुच्युतामिति पाठे नित्यं कर्मचात्र मङ्गलवर्च-नादिरूपम् अलङ्करणं च तिलकमालादिरूपम् ॥ २८ ॥

परीत्य प्रदक्षिणीकृत्य हिरण्मयं शुद्धसत्त्वतेजोविशेषरूपम् ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ते तव पितृभिर्मन्वादिभिः तदन्यैरपि अङ्ग हे ध्रुव ! कदाचिद प्यनास्थितमनधिष्ठितमत एव जगतां वन्द्यं विष्णोः संबन्धिपरमं सर्वोत्कृष्टं त्वया जितं पदं स्थानमातिष्ठ अधितिष्ठ ॥ २६ ॥

हे आयुष्मन् ! उत्तमश्लोकमौलिना उत्तमश्लोकमुख्येन भगवता एतद्विमानश्रेष्ठमुपस्थापितं प्रेषितमेतद्विमानाग्र्यमधिरोढुं त्वमर्हसि अत्रायुष्मन्निति संबोधनं सशरीरस्यात्राभिप्रायकम् अत्र वैकुण्ठपरमपदविष्णुपदादिशब्दा भगवत्स्थानसाम्यात्परमव्योम्नीव विष्णवभिमानविषये ध्रुवलोके प्रयुज्यन्ते तथापि द्विभक्तानुजिघृक्षया भगवान् सर्वदा सन्निहितः भक्तानुग्रहादेव पार्षदविमानादिप्रेषणमुपपन्नम् ॥ २७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

वैकुण्ठनियोज्यमुख्ययोर्भगवत्पार्षदप्रवरयोः मधुच्युताममृतस्राविणीं वाचं निशम्य भगवत्प्रियो ध्रुवः कृतमङ्गलस्नानः कृतं नित्यं कर्ममङ्गलमलङ्करणं च येन सः मुनीन् प्रणिपत्याशिषमभ्यवादयत् वाचयामास ॥ २८ ॥

विमानश्रेष्ठं परीत्य परिक्रम्य तदेव रूपं पुनर्हिरण्मयं ज्योतिर्मयं बिभ्रत्सन् तद्विमानाग्र्यमधिष्ठातुमियेष ऐच्छत् ॥ २९ ॥

पेतुः पतितवत्यः स च ध्रुवः स्वलोकं आरोक्ष्यन् दीनां मातरं हित्वा अगं दुर्गमं त्रिविष्टपं यास्ये इत्येवं जननीमन्वस्मरत् ॥ ३० ॥

इत्येवं भूतं तस्य ध्रुवस्य व्यवसितमभिप्रायं ज्ञात्वा सुरोत्तमौ सुनन्दनन्दौ देवयानेन देवप्रवरोपस्थापितेन विमानेन गच्छन्तीं देवीं सुनीतिं दर्शयामासतुः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इतो ऽपीदमास्थेयमिति प्रतिपादयत इत्याह । अनास्थितमिति अन्यैरनधिष्ठितं चेत्किं श्मशानं तदित्यत उक्तं जगतामिति सा किं वसतिरतउक्तं तद्विष्णोरिति ॥

शिशुमारो ध्रुवश्चैव संस्थितो यत्पुरे सदा ।
तत्पश्यन्ति न यान्त्यन्ये लोकं यान्ति सुरास्विना

इति वचनेन तत्र तात्पर्यमवगन्तव्यम् ॥ २६ ॥

केनेदं विमानं प्रेषितमिति शङ्कां निवारयत इत्याह । एतदिति । उत्तमश्लोकमौलिना शिशुमारमूर्तिना हरिणा ॥ २७ ॥

मैत्रेयो विदुरायाह । भगवद्भक्तमाहात्म्यं श्रावयति भावेन तस्य पदमारोढुमिति कर्तव्यतां वक्ति । निशम्येति । वैकुण्ठस्य हरेर्नियोज्यानां पार्षदानां मध्ये मुख्ययोः मधुपुष्परसमिव रसं च्योतति स्रवतीति मधुच्युत्तां कृतं नित्यकर्माख्यं मङ्गलं येन सकृतनित्यमङ्गलः अभ्यवादयदभिवादयामास ॥ २८ ॥

नेदं ध्रुवस्यैव मङ्गलशकुनमन्येषामपि महतां भवतीति ध्वनयंस्तद्यात्राप्रारम्भमाङ्गल्यं वक्ति । परीत्येत्यादिना ॥२९ ॥

यदा धिष्ण्याग्र्यं विमानमधिष्ठातुमियेष तदा दुन्दुभ्यादयो नेदुरित्यन्वयः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

नाहमेव सत्यसंकल्पशिरोमणिः किंतु भक्तोऽपीति भावेन हरिणा स्फुरितान्तःकरणवृत्तिविशेषो ध्रुव एतादृशं पुत्रं सूतवत्याः स्वकृते त्यक्तविषयभोगायाः सुनीतेः पुत्रेण सह स्वर्लोकप्राप्तिर्नाभूत् स्वयं वा नास्मार्षीदिति लोकापवादं मन्वान इव यदा स्वमातरमस्मार्षीत्तदा कैटभारेः संकल्पं जानानौ तौ पार्षदौ तस्य पुरतो यान्तीं मातरं दर्शयामासतुरित्याह । सचेति । अनेन ध्रुवस्यापि सत्यसंकल्पत्वं लोके प्रकाशितमिति ज्ञायते ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः

तदेव रूपं हिरण्मयं शुद्धसत्त्वतेजोविशेषरूपम् ॥ २९ ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

आयुष्मन्नित्यपि सशरीरगमनाभिप्रायम् ॥ २७ ॥

नियोज्याः किङ्कराः मधुच्यवते स्रवतीति मधुच्युत् तां मधुच्युतामिति पाठे मधुच्युतं यस्यां ताम् अभ्यवादयत् वाचयामास ॥ २८ ॥

परीत्य विमानं प्रदक्षिणीकृत्य अभ्यर्च्य गन्धपुष्पादिभिर्भगवद्विमानाय नम इति सम्पूज्य तदेव स्वीयं रूपं हिरण्मयं तेजो बहुलं बिभ्रत् सन् आरोढुमैच्छत् ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

अगं सर्वागम्यं त्रिविष्टपं विष्णुपदम् ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पितृभिश्चतुर्मुखस्वायंभुवोत्तानपादैः अतएव जगतां चतुर्दशभुवनस्थानां वन्द्यम् परमं पदमिति परवैकुण्ठस्यैव भगवताविष्कृतत्वं यतो नावर्तते यतिरिति श्रीभगवतैवोक्तत्वात् ॥ २६ ॥

आयुष्मन्निति भगवदनुग्रहादेव श्रीनारदवच्छुद्धां भागवतीं तनुं प्राप्यमरणाशङ्काशून्य इति द्योत्यते उत्तमश्लोकमौलिना पवित्रकीर्तिमुख्येनोपस्थापितं प्रेषितम् ॥ २७ ॥

वैकुण्ठनियोज्यमुख्ययोर्विष्णुभृत्यश्रेष्ठयोर्मधुच्युतां वाचं निशम्य श्रुत्वा कृताभिषेकः कृतनित्यमङ्गलः मुनीन् प्रणम्य तैराशिषमभ्यवद्यत् स्वस्तिवाचनमकारयत् ॥ २८ ॥

धिष्ण्याग्र्यं विमानश्रेष्ठमभ्यर्च्य परीत्य प्रदक्षिणीकृत्य हिरण्मयं भागवतमप्राकृतंरूपं बिभ्रत् तदधिष्ठातुं विमानश्रेष्ठमधिरोढुमियेष ऐच्छत् ॥ २९ ॥

तदा दुन्दुभिनादादिमङ्गलमभूदित्याह । तदेति ॥ ३० ॥

स्वरति शब्दायते स्वरत्युपतापयति स्वविमुखान् वा स्वर्विष्णुस्तस्यलोकमारोक्ष्यन् स्वृशब्दोपतापनयोः दीनां मातरं हित्वा यत्र राजपत्नीत्वात् सा गमिष्यति तत् विशन्ति पुण्यकर्मिणो यस्मिन् तद्विष्टपं तृतीयं विष्टपं त्रिविष्टपं च हित्वा अगं पूर्वोक्तरीत्या ब्रह्ममन्वादीनामपि दुर्गमं विष्णुलोकं यास्ये इति अन्वस्मरत् वृद्धा मातरं हित्वा कर्मनिष्ठप्राप्यत्वात् प्रसिद्धत्रिविष्टपादितरमगं त्रिविष्टपं विशन्तिभागवता यस्मिंस्तद्विष्टपं त्रयाणां भक्तिज्ञानविरागाणां फलभूतत्वात् तत्संबन्धि त्रिविष्टपं यास्ये इत्यन्वयः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

भाषाटीका ॥

तुमारे पित्रादि लोग जिसमें नहीं स्थितभये और भी कोई नहीं ठहरे हैं जगत् के वंदन करने योग्य उस स्थान पर आप स्थित हो वो ॥ २६ ॥

हे आयुष्मन् ! यह उत्तम विमान विष्णु भगवान ने पहुंचाया है इस पर तुम आरोहण करो ॥ २७ ॥

मैत्रेयजी बोले उरुक्रम भगवान् के प्रिय श्री ध्रुवजी विष्णुके दासों में श्रेष्ठ उन दोनों के अति मधुर वचन को श्रवण करके स्नान किये नित्यकर्म किये दिव्य मंगल वस्तु तिलक मालादि धारण करके बदरिकाश्रमवासि मुनिन को प्रणाम कर के आशिर्वाद लिया ॥ २८ ॥

इति व्यवसितं तस्य व्यवसाय सुरोत्तमौ ।
दर्शयामासतुर्देवीं पुरो यानेन गच्छतीम् ॥ ३३ ॥
तत्र तत्र प्रशंसद्भिः पथि वैमानिकैः सुरैः ।
अवकीर्यमाणो ददृशे कुसुमैः क्रमशो ग्रहान् ॥ ३४ ॥
त्रिलोकीं देवयानेन सोऽतिव्रज्य मुनीनपि ।
परस्ताद्यद्ध्रुवगतिर्विष्णोः पदमथाभ्यगात् ॥ ३५ ॥
यद्भ्राजमानं स्वरुचैव सर्वतो लोकास्त्रयोह्यनुविभ्राजन्त एते ।
यन्नाव्रजन् जन्तुषु येऽननुग्रहा व्रजन्ति भद्राणि चरन्ति येऽनिशम् ॥३६॥
शान्ताः समदृशः शुद्धाः सर्वभूतानुरञ्जनाः ।
यान्त्यञ्जसाच्युतपदमच्युतप्रियबान्धवाः ॥ ३७ ॥
इत्युत्तानपदः पुत्रो ध्रुवः कृष्णपरायणः ।
अभूत्त्रयाणां लोकानां चूडामणिरिवामलः ॥ ३८ ॥
गम्भीरवेगोऽनिमिषं ज्योतिषां चक्रमाहितम् ।
यस्मिन् भ्रमति कौरव्य ! मेढ्यामिव गवां गणः ॥ ३९ ॥
महिमानं विलोक्यास्य नारदो भगवानृषिः ।
आतोद्यं वितुदञ्छ्लोकान् सत्रेऽगायत्प्रचेतसाम् ॥ ४० ॥

भाषाटीका ।

उस विमान को प्रदक्षिणा करके पार्षदों को नमस्कार करके दिव्य दिव्य रूप को धारण कर के उसपर स्थित होने को विचार किया ॥ २९ ॥

तब तो उत्तानपादजी के पुत्र ध्रुवजी ने काल को आये हुये देखा तो मृत्यु के मस्तक में पैर रख कर अद्भुत विमान मे आरोहण किया ॥ ३० ॥

तब तो नगारा बजे उसमें गंधर्व गान करने लगे पुष्पों की वर्षा भई ॥ ३१ ॥

वे ध्रुव जी जब स्वर्ग लोक को जाने को हुये तब मनमे स्मरण किया कि मेरे बिना दुखित सुनीति माता को छोड़ कर मै अति दुर्लभ स्थान को कैसे जाऊंगा ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

व्यवसितमभिप्रायं व्यवसायं ज्ञात्वा ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

देवयानेन देवमार्गेण विमानेनेति वा मुनीन् सप्तर्षीनपि ततः परस्ताद्विष्णोः पदं तदभ्यगात् ध्रुवागतिर्यस्य सः ॥ ३५ ॥

यद्भ्राजमानमनु यस्य रुचा लोका विभ्राजन्ते जन्तुषु येऽननुग्रहा निष्कृपास्ते यन्नाव्रजन्न गतवन्तः ॥ ३६ ॥

अच्युतः प्रियो बान्धवो येषाम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

अनिमिषमनलसं ज्योतिषां चक्रं यस्मिन्नाहितमर्पितं सद्भ्रमति मेढ्यामाहितो गम्भीरवेगो गवां गण इव ॥ ३९ ॥

आतोद्यं वीणां वितुदन् वादयन् प्रचेतसां ब्रह्मसत्रे भगवन्माहात्म्यप्रसंगेन ध्रुवमहिमप्रतिपादनपरांश्छ्लोकानगायत् ॥४०॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता
दीपिन्याख्या दीपिकाटिप्पणी ।

देवीं ध्रुववच्छुद्धसत्त्वतेजो विशेषरूपाम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

गतिः स्थानम् ॥ ३५ ॥

स्वरुचैव भ्राजमानं स्वप्रकाशं भद्राणि श्रवणकीर्त्तनादीनि॥३६॥

शान्ताः भगवन्निष्ठबुद्धयः शमोमन्निष्ठता बुद्धेरिति भगवद्वचनात् अच्युतप्रियाः वैष्णवाः ॥ ३७ ॥

ध्रुवस्य पृश्निगर्भपरायणत्वेऽपि कृष्णपरायण इत्युक्तिस्सर्वावताराणां तदन्तर्भावविवक्षया ॥ ३८ ॥

अनलसत्वस्य गम्भीरवेगेन साम्यम् ॥ ३९ ॥

भगवान् सर्वज्ञस्तत्रापि ऋषिर्भक्तितत्त्वज्ञः ॥ ४० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत्र तत्र पथि विमानारूढैर्देवैः प्रशंसद्भिः कुसुमवृष्टिभिरवकीर्यमाणो ग्रहान् आदित्यादिस्थानानि क्रमशो दृष्टवान् ॥३३-३४॥

देवयानेन सुनन्दनन्दनाख्यदेवप्रवरोपस्थापितविमानेन त्रिलोकीं मुनीन् सप्तर्षीनप्यतिव्रज्यातिक्रम्य ततः परस्तात् यद्विष्णोः पदं तद्ध्रुवा शाश्वती गतिर्यस्य सः ध्रुवः आकल्पस्थायित्वाद्गतध्रुवत्वमभ्यगात् प्राप्तवान् ॥ ३५ ॥

विष्णोः पदं विशिनष्टि । यदिति । स्वरुचैव यत् भ्राजमानमनुसृत्य तस्य रुचा एते त्रयो लोका भ्राजन्ते यच्च जन्तुषु भूतेषु येऽननुग्रहा निरनुग्रहाः निष्कृपास्तेनाव्रजन् गतवन्तः ये च जन्तुषु भद्राणि सुहृत्त्वादीन्यनिशं चरन्ति कुर्वन्ति ते व्रजन्ति तत्पदमभ्यगादिति पूर्वेण संबन्धः ध्रुवस्थानं प्राप्तानामपि सत्यलोकगतानामिव प्रायेण पुनरावृत्त्यभावात्कल्पान्ते मोक्ष्यमाणत्वाद्भूतसुहृत्त्वादीनामेव मुक्तिहेतुत्वाच्चैवमुक्तम् ॥ ३६ ॥

किंच यदच्युतपदमच्युतः प्रियो येषां भागवतानां ते बान्धवा येषां ते शान्ताः शमदमादियुक्ताः समदृशः देहात्मेश्वराणां प्रकृतिपरिणामरूपत्वज्ञानैकाकारत्वसर्वान्तरात्मत्वादिरूपसमदर्शिनः अत एव सर्वभूतानि यथा योग्यं दानमानादिभिरनुरञ्जयन्ति प्रीतिं कुर्वन्तीति सर्वभूतानुरञ्जनाः सिद्धप्राया नतु नितरां सिद्धाः तेषामर्चिरादिगत्या ब्रह्मलोकाप्राप्तेः अञ्जसा सुखेन यान्ति तत्पदमभ्यगादिति पूर्वेणान्वयः अयमर्थः शमदमादिभिः सर्वभूतसुहृत्त्वादिभिश्च परब्रह्मोपासननिष्ठा अपि केचित्प्रारब्धवशाद्बुभुक्षावशाद्वान्तरायविहताः सत्यलोकं ध्रुवलोकं गतास्तत्रत्यभोगोत्तरं परिपूर्णयोगा मुच्यन्त इति ॥ ३७ ॥

इत्युक्तप्रकारेण कृष्णो भगवान् परमयनं प्राप्यं प्रापकमाधारो यस्य स ध्रुवस्त्रयाणां लोकानाममलश्चूडामणिः शिखामणिरिवाभूत् अमल इति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरुभयोरपि विशेषणम् ॥३८॥

हे कौरव्य विदुर! मेढ्यां धान्याक्रमणाय बलीवर्दबन्धनस्तम्भविशेषे गम्भीरवेगो गवां गणः बलीवर्दसमूह इव ज्योतिषां चक्रं यस्मिन् ध्रुव आहितं सत् अनिशं भ्रमति ॥ ३९ ॥

अस्य ध्रुवस्य महिमानं विलोक्य भगवान्नारद ऋषिः आतोद्यं वीणां वितुदन्वादयन्प्रचेतसां सत्रे भगवन्माहात्म्यप्रसंगेन श्लोकान् ध्रुवस्य महिमप्रतिपादनपरान् त्रीन् श्लोकानगायत् ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अग्रगामग्रतो गच्छन्तीम् ॥ ३३ ॥ ॥ ३४ ॥

ध्रुवा निश्चला गतिर्यस्य स तथा देवयानेन मार्गेण ॥ ३५॥

तत्पदप्राप्त्यधिकारिणोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामाह। न त इति येतु जन्तुषु खलास्ते यत्र व्रजन्ति येतु जन्तुषु अनुग्रहाद्यालक्षणादनिशं भद्राणि चरन्ति ते यद्व्रजन्ति ॥ ३६ ॥

एतदेव विशिनष्टि । शान्ता इति । एते खिला इति पाठे जन्तुषु ये भद्राणि चरन्ति एते खिला विष्णोरनुग्रहाद्व्रजन्ति भद्राचरणं विशिनष्टि। येऽनिशमिति । येऽनिशं शान्त्यादिगुणयुक्तास्तेऽच्युतपदं यान्तीत्यन्वयः एतत्पदं प्राप्य स्वरूपाविर्भावयोग्यान् विना पुरस्तादन्यैरित्युक्तम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

चन्द्रदिवाकरादय इत्यत्र ज्योतिश्चक्रेण प्रदक्षिणीक्रियमाणमेतत्स्थानमित्युक्तं तत्कियद्दूरत इति न प्रतीतं तदिदानीं लक्षयति। गम्भीरेति। गम्भीरवेगानि आनिमीषिव गम्भीरवेगानिमीषि तेषां मिषनिमिष इति धातोः न निमिषन्ति न मिलन्तीत्यनिमिषः तेषाम गच्छतामित्यर्थः यस्मिन्नित्यनेनोपरीति प्रतीतिं निवारयति । मेढ्यामिति अनेन मेढ्याः समीपे परितो भ्रमन्तीति यथा प्रतीतं तथात्रापीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

इति केनायं महिमा लक्षितो येनास्माकमपि तत्र श्रद्धातिशयः स्यादित्यत आह । महिमानमिति । आतोद्यं महद्वीणावाद्यं आतोद्यं वाद्यमिष्यते,, इति हलायुधः ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

देवीं ध्रुववद्दिव्यमयस्वरूपामित्यर्थः ॥ ३३—४० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

व्यवसितमभिप्रायं व्यवसायं ज्ञात्वा ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

मुनीन् सप्तर्षीनपि ततः परस्तात् यद्विष्णोः पदं तदभ्यगात् । ध्रुवा गतिर्यस्य सः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

यद्भ्राजमानमनु यत् पश्चात् यस्य रुचा लोका विभ्राजन्ते ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

अनिमिषं जाग्रदेव कालरूपं गम्भीरवेगो गवां गण इव ॥३९॥

आतोद्यं वीणां वितुदन् वादयन् ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इत्येवं ध्रुवस्य व्यवसितमाशयं व्यवसायं ज्ञात्वा देवीं सुनीतिं पुरोऽग्रतो यानेन विमानान्तरेण गच्छन्तीं दर्शयामासतुः॥३३॥३४॥

ध्रुवा पुनरावृत्तिवर्जिता गतिर्यस्य सः यत्स्वरुचैव भ्राजमानम् एते त्रयोलोकाः अनुविभ्राजन्ते ये अननुग्रहा निर्दयाः यन्नाव्रजन् न गतवन्तः ये जन्तुषु भद्राणि मङ्गलानि हिताचरणानि चरन्ति ते व्रजन्ति ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

किंच शान्तत्वादिगुणवन्तः अच्युतप्रिया एव बान्धवा येषां ते ॥ ३७ ॥

त्रयाणां लोकानां वैकुण्ठादधः स्थितानां चूडामणिरिव शिखामणिरिवाभूत् ॥ ३८ ॥

कथंभूतः यस्मिन् ध्रुवे ज्योतिषां चक्रं मेढ्यां गवां गण इवार्पितं सत् अनिशं भ्रमति सः ॥ ३९ ॥

अस्य ध्रुवस्य महिमानं प्रभावं विलोक्य आतोद्यं वीणारूपं वाद्यं वितुदन् वादयन् प्रचेतसां सत्रे श्लोकानगायत् ॥ ४० ॥

भाषाटीका

उन दोनों पार्षदों ने ऐसा उनका विचार जान कर आगे दूसरे विमान में बैठ कर जाती हुई सुनीति को दिखा दिया ॥ ३३ ॥

जाते समय मार्ग में ध्रुवजी उन उन स्थानों में विमानों पर बैठे हुये देवतों से स्तुति किये गये पुष्पों से आच्छादित होकर क्रम से सूर्यादि ग्रहों को देखत भये ॥ ३४ ॥

नारद उवाच

नूनं सुनीतेः पतिदेवतायास्तपःप्रभावस्य सुतस्य तां गतिम् ।
दृष्ट्वाभ्युपायानपि वेदवादिनो नैवाधिगन्तुं प्रभवन्ति किं नृपाः ॥ ४१ ॥

यः पञ्चवर्षो गुरुदारवाक्शरैर्भिन्नेन यातो हृदयेन दूयता ।
वनं मदादेशकरोऽजितं प्रभुं जिगाय तद्भक्तगुणैः पराजितम् ॥ ४२ ॥

यः क्षत्रबन्धुर्भुवि तस्याधिरूढमन्वारुरुक्षेदपि वर्षपूगैः ।
षट्पञ्चवर्षो यदहोभिरल्पैः प्रसाद्य वैकुण्ठमवाप तत्पदम् ॥ ४३ ॥

मैत्रेय उवाच

एतत्तेऽभिहितं सर्वं यत्पृष्टोऽहमिह त्वया ।
ध्रुवस्योद्दामयशसश्चरितं संमतं सताम् ॥ ४४ ॥

धन्यं यशस्यमायुष्यं पुण्यं स्वस्त्ययनं महत् ।
स्वर्ग्यं ध्रौव्यं सौमनस्यं प्रशस्यमघमर्षणम् ॥ ४५ ॥

श्रुत्वैतच्छ्रद्धयाभीक्ष्णमच्युतप्रियचेष्टितम् ।
भवेद्भक्तिर्भगवति यया स्यात्क्लेशसंक्षयः ॥४६॥

महत्त्वमिच्छतां तीर्थं श्रोतुः शीलादयो गुणाः ।
यत्र तेजस्तदिच्छूनां मानो यत्र मनस्विनाम् ॥४७॥

प्रयतः कीर्तयेत्प्रातः समवाये द्विजन्मनाम् ।
सायं च पुण्यश्लोकस्य ध्रुवस्य चरितं महत् ॥४८॥

भाषाटीका ।

उस देव विमान से त्रिलोकी और मुनी इन सवों को अति क्रमण करके सब से परे स्थित निश्चल रहने वाला जो विष्णु पद तिसको प्राप्त भये ॥ ३५ ॥

जिस लोक के अपने प्रकाश से ए तीनों लोक पीछे प्रकाशित होते हैं जिस स्थान को सब प्राणियों पर दया नहीं करने वाले नहीं जाते हैं प्राणिमात्र के निरंतर हित करने वाले जहां जाते हैं ॥ ३६ ॥

शांत चित्त वाले सम दृष्टि वाले शुद्ध अंतःकरणवाले सब भूतों के प्यारे अच्युत भगवान् को प्रिय तथा बांधव माननेवाले उस अच्युत पद को जाते हैं ॥ ३७ ॥

इस प्रकार उत्तानपाद के पुत्र ध्रुवजी श्री कृष्ण के भक्त होने से तीनों लोकों के निरमल चूडामणि सरी के होगये ॥ ३८ ॥

हे कौरव्य! विदुरजी! बडा गंभीर वेगवाला जो काल तिस के बस से सूर्यादि ज्योतिरूपों का जो चक्र है सो जिस ध्रुवस्थान मे खलाकीमेढीमे बंधाहुआ बैलोंका समूह सरीका निरंतर घूमता हैं ॥ ३९ ॥

भगवान् नारदमुनि ने इन ध्रुवजीका ऐसा महिमा देखकर वीणा बजाते हुये प्रचेतों के यज्ञ मे इन श्लोकोंको गाया है ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

नूनमिति । पतिरेव देवता यस्यास्तस्याः सुतस्य यस्तपःप्रभावस्तस्य तां गतिं फलमधिगन्तुं वेदवादशीला ब्रह्मर्षयोऽपि नैव प्रभवन्ति अभ्युपायान् भगवद्धर्मान् दृष्ट्वापि किंपुनर्नृपाः ॥ ४१ ॥

तपःप्रभावं गतिं च विशिनष्टि द्वाभ्याम् । गुरुदाराः पितृपत्नी सुरुचिस्तस्या वाक्शरैर्भिन्नातएव दूयता हृदयेन वनं यातः सन्नजितमपि यो जिगाय वशीकृतवान् ॥ ४२ ॥

तस्याधिरूढं तेन प्राप्तं पदं यो भुवि क्षत्रबन्धुः क्षत्रियोभवेत्स तमनुवर्षसमूहैरप्यारोढुमिच्छेदपि किमु तत्संकल्पोऽप्यशक्योदूरत आरोहणमित्यर्थः कथंभूतं पदं षड्वा पञ्च वा वर्षाणि यस्य सः अल्पैरेवाहोभिर्वैकुण्ठं प्रसाद्य यत्तस्य पदमवाप तत् ॥ ४३ ॥

उद्दाममुत्कृष्टं यशो यस्य ॥ ४४ ॥

धनादेर्निमित्तं ध्रौव्यं ध्रुवस्थानप्रापकं प्रशस्यं प्रशंसार्हम् अघमर्षणं पापनाशनम् ॥ ४५ ॥

अच्युतप्रियस्य ध्रुवस्य चेष्टितं श्रुत्वा यो वर्तेत तस्य भक्तिर्भवेत् ॥ ४६ ॥

तीर्थं महत्त्वावाप्तिस्थानं गुणा यत्र भवन्ति ॥ ४७ ॥

समवाये सभायाम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

पौर्णमास्यां सिनीवाल्यां द्वादश्यां श्रवणेऽथवा ।
दिनक्षये व्यतीपाते संक्रमेऽर्कदिनेऽपि वा ॥ ४९ ॥
श्रावयेच्छ्रद्दधानानां तीर्थपादपदाश्रयः ।
नेच्छंस्तत्रात्मनात्मानं संतुष्ट इति सिध्यति ॥५०॥
ज्ञानमज्ञाततत्त्वाय यो दद्यात्सत्पथेऽमृतम् ।
कृपालोर्दीननाथस्य देवास्तस्यानुगृह्णते ॥५१॥
इदं मया तेऽभिहितं कुरूद्वह ! ध्रुवस्य विख्यातविशुद्धकर्मणः ।
हित्वार्भकः क्रीडनकानि मातुर्गृहं च विष्णुं शरणं यो जगाम ॥५२॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्यां ध्रुवचरिते
द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

नेच्छन्निष्कामस्तत्र श्रवणे आत्मनैवात्मानं प्रतिसंतुष्टो भवतीति हेतोः सिद्धिं प्राप्नोति ॥ ५० ॥

किंच सत्पथे भगवन्मार्गेऽमृतरूपं ज्ञानं यो दद्यात् ॥ ५१ ॥

ध्रुवस्य चरितं मया तेऽभिहितं मातुर्गृहं च हित्वा ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायां
द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता
दीपिन्याख्या दीपिकाटिप्पणी ॥

सुनीतिरिति । तस्या निमित्तस्योपदेशनीत्यैव श्रीहरिः प्रीत इति भावः पतिः पतिदेवतायाः पतिव्रतायाः वस्तुतस्तु स वै पतिस्स्यादित्यादिन्यायेन पतिः श्रीकृष्ण एव देवता यस्याः तस्याः सुतः कथं नैवं भूतः स्यादिति भावः तपःप्रभावस्य तादृशध्यानस्य या सर्वजित्स्थितिस्तस्याः प्रभावस्सर्वजित्स्थितिरिति रसामृतोक्तेः दृष्ट्वापि श्रुत्वापि तादृशविश्वासाभावात् प्रत्युत वेदवादित्वेन विप्रतिपन्नमतित्वादिति भावः ॥ ४१ ॥

वनं मधुवनमत एवाजितमपि जिगाय ॥ ४२ ॥

पञ्चवर्षत्वेऽपि तथैव लोकोक्तिः ॥ ४३ ॥

एतदिति युग्मकम् यदर्थजातं प्रति त्वयाहं पृष्टः इति ध्रुवचरितमपि पृष्टं ज्ञेयम् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

भवेदिति क्रियायां भक्तेः कर्तृत्वासम्भवात् अन्वयो तत्त्वायोगात् क्त्वाप्रत्ययस्य च समानकर्तृकत्वात् श्रुत्वा यो वर्तते इत्यध्याहृत्य व्याख्यातम् ॥ ४६ ॥

तदिच्छूनां तेज इच्छूनां मनस्विनां मानमिच्छताम् ॥ ४७ ॥

प्रयत इति युग्मकम् अर्कदिने रविवारे ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

सिद्धिं मुक्तिम् ॥ ५० ॥

ज्ञानं तत्साधनं ध्रुवचरितं देवाः भगवदादयः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

इतिश्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
दीपिन्याख्य दीपिकाटिप्पण्यां
द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

श्लोकमेवाह । नूनमिति । पतिदेवतायाः सुनीतेः सुतस्य ध्रुवस्य यस्तपः प्रभावस्तस्य फलभूतां गतिं अभ्युपायान् गतिसाधनभूतान्भगवदाराधनरूपानुपायानपि दृष्ट्वा वेदवादिनोऽपि ऋषयोऽपि अधिगन्तुं प्राप्तुं नैव प्रभवन्ति न समर्था भवन्ति किंपुनर्नृपाः नृपा न भवन्तीति किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ४१ ॥

गुरुदाराः पितृपत्नी सुरुचिस्तस्या वाचो वाणास्तैर्भिन्नमात एव दूयता तप्तेन हृदयेन यो ध्रुवः पञ्चवर्ष एव वनं प्रतिगतस्तत्रापि मदाज्ञावशवर्ती अजितमपि विभुं भगवन्तं गुणैर्भगवद्भक्तानां गुणीभूतमैत्र्यादिभिः पराजितं वशंगतमहं भक्तपराधीनो ह्यस्वतन्त्र इतिभगवदुक्तेः भक्तपराधीनमित्यर्थः जिगाय वशीकृतवान् ॥ ४२ ॥

तस्य ध्रुवस्य अधिरूढं प्राप्तं पदमित्यर्थः पदं स्थानं यो भुवि क्षत्रबन्धुः स्वश्रियामासः वर्षसमूहैरपि अधिरोढुमिच्छेदपि किं तत्संकल्पोऽप्यशक्यः दूरतः आरोहणमित्यर्थः कथंभूतं पदं पञ्च वर्षाणि यस्य सः अल्पैरेवाहोभिर्दिनैर्वैकुण्ठमासाद्य आसन्नं कारयित्वा यस्तस्य पदमवाप ॥ ४३ ॥

ततः ध्रुवचरितं निगमयन् तच्छ्रवणादिफलमाह । मुनिः । एतदिति । त्वया यत्प्रतिपृष्टोऽहं तत्सर्वं तुभ्यं कथितं किं तत्राह । उद्गमा

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यशसः उत्कृष्टकीर्तेः ध्रुवस्य चरितं सतां हरिभक्तानां सम्मतम् ॥ ४४ ॥

धन्यं धनेच्छया शृण्वतां श्रावयतां च धनसंपादकं तथा यशस्यं यशस्करमायुष्करं स्वस्त्ययनं मङ्गलकरं स्वर्गसम्पादकं ध्रौव्यं ध्रुवस्थानप्रापकं सौमनस्यं मनः पीडाविनाशकं प्रशस्यं प्राशस्त्यसंपादकम् अघमर्षणं पापनिरासकम् ॥ ४५ ॥

एतदच्युतप्रियस्य ध्रुवस्य चेष्टितमभीक्ष्णं पौनःपुन्येन श्रद्धया श्रुत्वा यो वर्तते तस्य भगवति भक्तिर्भवति भक्तिफलमाह यया भक्त्या क्लेशानामाध्यात्मिकादीनां संक्षयो भवति ॥ ४६ ॥

महत्त्वं सर्वोत्कृष्टत्वमिच्छतां कामयमानानां तीर्थं महत्त्वं प्राप्तुमुपायो भवेदित्यनुषङ्गः तथा श्रोतुः शीलादयो गुणाः भवेयुरित्यनुषक्तस्य वचनविपरिणामेनान्वयः यत्र यस्मिन् ध्रुवचरिते श्रूयमाणे इति शेषः तदिच्छूनां तेजः इच्छतां तेजो भवेत् तेजसो विधेयत्वेन बुद्धिस्थत्वात्सन्निहितत्वात् प्रकृतत्वात्सच्छब्देन परामर्शोद्देश्यविशेषणत्वोपपत्तिः तथा यत्र यस्मिन् चरिते मनस्विनां प्रशंसायां नित्ययोगे वा मत्वर्थीयोऽस्मायामेधास्रजोविनिरिति विनिः प्रत्ययः मनः प्राशस्त्यं भगवति मनसो नित्ययोगं वेच्छतां मनः प्रशस्तं नित्यमुक्तं वा मनोभवेदित्यर्थः ॥ ४७ ॥

अर्थसामर्थ्यात्प्रातः सायं च सायङ्काले च प्रयतः मनःप्रणिधानयुक्तः द्विजन्मनां ब्राह्मणानां समवाये सभायां पुण्यश्लोकस्य ध्रुवस्य महत्समीहितस्य साधनं चरितं कीर्तयेत्॥४८॥

पौर्णमास्यां सिनीवाल्यां दृष्टेन्दुकलायाममावस्यायां श्रवणनक्षत्रयुक्ते दिने अर्कदिने सप्तमीभानुवासरादौ च कीर्तयेदिति सम्बन्धः ॥ ४९ ॥

नेच्छन्निष्कामः तीर्थं पादे यस्य सः तीर्थपादो भगवान् तस्य पदाश्रयः भागवतः श्रद्दधानान् श्रद्धायुक्तान् प्रति इदं चरितं श्रावयेत् भागवतस्य नितरामेतच्चरितश्रावणं युक्तमिति भावः तत्र निष्कामतया श्रावणे आत्मना स्वयमेवात्मानं श्रावयित्रा-ध्यस्मानं प्रति सन्तुष्ट इति सन्तुष्टो भगवान् भवेदिति हेतोः सिद्ध्यति निष्कामतया यः श्रावयति तस्मिन् भगवान् स्वयमेव सन्तुष्ट इति सोऽपि सिध्यत्येव मुक्तिं प्राप्नोत्येवेत्यर्थः ॥ ५० ॥

न केवलं निष्कामतया श्रावयितारं भगवानेवानुगृह्णाति अपि तु सर्व एव देवा अनुगृह्णत इत्याह । ज्ञानमिति । अज्ञातं तत्त्वं तत्त्वत्रययाथात्म्यं येन तस्मै सत्पथे सतां मार्गे भगवन्मार्गे इत्यर्थः अमृतरूपं ज्ञानं यो दद्यात् तस्य कृपालोरतएव दीननाथस्य देवा अनुगृह्णते अनुग्रहं कुर्वन्ति ॥ ५१ ॥

हे कुरूद्वह ! विख्यातं प्रसिद्धं विशुद्धकर्मयशसः शृण्वतामप्यघकर्मणां शोधनं कर्म चेष्टितं यस्य तस्य ध्रुवस्येदं चरितं तुभ्यं मयाभिहितं कथितं यो ध्रुवः अर्भक एव सन् मातृगृहं क्रीडनकानि क्रीडासाधनानि च त्यक्त्वा विष्णुं शरणं जगामेति पुनःपुनर्विस्मयते ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवतेमहापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां
द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तपसः प्रभावोमाहात्म्यं यस्य स तथा तस्य "प्रतापमाहात्म्ययोः प्रभावः स्यात्„ इतियादवः ॥ ४१ ॥

अजितं जिगाय वशीचकार ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

ध्रौव्यं ध्रुवस्य मोक्षस्य साधनम् ॥ ४५ ॥

अच्युतप्रियस्य ध्रुवस्य चेष्टितम् ॥ ४६ ॥

तीर्थमुपायः साधनं "मन्त्राद्युपदेष्टा

तेजोबले प्रभावेऽक्ष्लेज्योतिष्यर्चिषि रेतसि ।
नवनीतेऽनले धर्मे दाने हस्ति मदेऽपि च

इत्यभिधानात् तदिच्छूनां तेज आकांक्षमाणानां यत्र यस्मिन्ध्रुवचरितेऽश्रूयमाणे तेजोभवतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥

समवाये समूहे कीर्तयेदित्यतस्तात्पर्यादिदमिति वक्ति । पुण्यश्लोकस्येति ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

श्रावयन् फलाभिसंधिं न कुर्यादिति भावेनाह । नेच्छन्निति । तत्र चरिते श्राविते श्रुते वा फलन्नेच्छन् वर्तते इतिशेषः कथं तर्हि फलसिद्धिरित्यतआह आत्मनेति। तत्रेत्युत्तरत्रापि संबध्यते तत्र चरिते श्राव्यमाणे आत्मना मनसात्मानं परमात्मानं प्रति संतुष्टः सिध्यति प्राप्ताभीष्टफलोभवति ॥ ५० ॥

ध्रुवचरितव्याख्यानव्याजेन भागवतं ज्ञानमुपदिशतो न केवलं भगवानेवानुग्रहं करोति किं तु तदिन्द्रियाभिमानिनोदेवा अपीत्याह । ज्ञानमिति ॥ ५१ ॥

पुनरपि तन्माहात्म्यं सूचयन्नुपसंहरति । इदं मयेति॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
द्वादशोऽध्यायः

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

नूनमिति । तां गतिं दृष्ट्वापि तस्य अभ्युपायान् अन्तरङ्गसाधनान्यप्यधिगन्तुं देववादनशीला ब्रह्मर्षयोऽपि नैव प्रभवन्ति किमुत ताम् यद्यप्येवं तेऽपि न तर्हि किमुत तरां नृपा इत्यर्थः दृष्टाभ्युपाया इति चित्सुखः ॥ ४१ ॥

य इत्यत्र क इति क्वचित् चित्सुखसम्मतश्च । किन्तु स्वाम्यसम्मतः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

एतदिति युग्मकम् यत् पृष्टेऽहमित्यनुसारेण ध्रुवस्य चरितमपि पृष्टमित्यवगन्तव्यम् ॥ ४४—४७ ॥

प्रयत इति युग्मकम् ॥ ४८—५० ॥

ज्ञानमिति । सत्पथे सन्मार्गोन्तर्मुखजननाय । य इति क्वचिन्नास्ति ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भस्य
द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तपः प्रभावरूपस्य सुतस्य तां प्रसिद्धां गतिं फलं दृष्ट्वापि तस्या अभ्युपायान् अन्तरङ्गसाधनान्यप्यधिगन्तुं न प्रभवन्ति किमुत ताम् । यद्येवं तेऽपि न तर्हि किमुततरां नृपा इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

दूयता दूयमानेन ॥ ४२ ॥

क्षत्रबन्धुः क्षत्रियोत्तमोऽपि तमपेक्ष्य क्षत्रियाधमो यः तस्य रूढं पदमनुपश्चात् आरोढुमिच्छेत् स किं वर्षसमूहैरपि आरोहेदिति शेषः । यद् यस्मात् षड्वा पञ्च वा वर्षाणि वयांसि यस्येति वयः-सन्दस्य वृत्तावन्तर्भावः ॥ ४३-४४ ॥

धनादिकामनावतां धन्यमित्यादि ध्रौव्यं ध्रुवस्थानप्रापकं सुमनसो देवास्तदर्हं तेऽप्येतत् श्रोतुं वक्तुञ्चार्हन्तीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

श्रुत्वा स्थितस्येति शेषः ॥ ४६ ॥

तीर्थमिदं कारणं यत्र श्रुते सति ॥ ४७--४९ ॥

श्रद्दधानानामिति द्वितीयार्थे षष्ठी नेच्छन् तद्देतनं किमपि द्रव्यं न प्रतिगृह्णन् तत्र हेतुः आत्मानं प्रति आत्मनैव सन्तुष्टः तत्र श्रावयो मत्कथ्यमानां कृष्णकथां भक्तः श्रद्धया शृणोतीत्येतदेव मम वेतनमिति मन्यमानः इत्यतएव सिद्धिं प्राप्नोति ॥ ५० ॥

जीवनिस्तारकं किमपि ज्ञानं श्रावयत एव महाफलं किमुत ध्रुवचरितमित्याह । ज्ञानेति ॥ ५१--५२ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
चतुर्थे द्वादशोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नूनं विश्रितं पतिरेव देवता यस्यास्तस्याः सुतस्य अभ्युपान् भगवद्धर्मान् दृष्ट्वा लक्ष्यीकृत्य यस्तपसः भगवद्धर्मानुष्ठानस्य प्रभावस्तस्य गतिं फलं वेदवादिनोऽपि अधिगन्तुंनैव प्रभवन्ति नृपाः किमुत ॥ ४१ ॥

अजितमपि जिगाय जितवान् तत्र हेतुगर्भं विशेषणं भक्तगुणैः पराजितमिति ॥ ४२ ॥

यो ध्रुवः षट् पञ्च वा वर्षाणि यस्य सः तत्राल्पैरहोभिर्वैकुण्ठं हरिप्रसादात् यत्पदमवाप तस्याधिरूढं तत्पदं भुवि बलेन वयसा प्रसिद्धोऽपि क्षत्रबन्धुः वर्षपूगैरपि किमन्वारुरुक्षेत् आरोहणस्य तु कथा आरोहणेच्छामपि कुर्यान्नैवेति काकुः ॥ ४३ ॥

उद्दामं महद्यशोयस्य तस्य ॥ ४४ ॥

ध्रौव्यं ध्रुवपदप्रापकम् ॥ ४५ ॥

एतत् श्रवणफलमाह । श्रुत्वैतदिति द्वाभ्याम् । क्लेशानां सम्यक्क्षयः संसारनिवृत्तिपूर्वकभगवत्प्राप्तिः ॥ ४६ ॥

तीर्थं महत्त्वप्रापकम् श्रोतुःशीलादयोगुणाः स्युः ॥ ४७ ॥

एतच्छ्रवणफलमाह । प्रयत इति पञ्चभिः समवाये समूहे ॥४८॥

सिनीवाल्याममावास्यायां दिनक्षये तिथिनाशे ॥ ४९ ॥

यः तीर्थानि पादयोर्यस्य तस्य हरेः पदाश्रयः सः नैच्छन् निष्कामः सन् श्रद्दधानानां श्रद्दधानान् प्रतिश्रावयेत् तत्र श्रावणेआत्मानं श्रावयितारं प्रतिआत्मना स्वेच्छयैव सन्तुष्टो भवति भगवानितिशेषः इति शब्दो हेत्वर्थः अतो हेतोः सिद्ध्यति श्रावयिता भगवन्तं प्राप्नोति ॥ ५० ॥

सत्पथे भगवन्मार्गे ज्ञानं भगवत्स्वरूपगुणादिविषयममृतं मोक्षं यो ददातस्य देवानुगृह्णते अनुग्रहं कुर्वन्ति ॥ ५१ ॥

उपसंहरति । इदमिति ॥ ५२ ॥

इतिश्रीमद्भागवत चतुर्थस्कन्धीये सिद्धान्तप्रदीपे
द्वादशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १२ ॥

भाषाटीका

नारदजी कहते हैं कि पति को देवता मानने वाली सुनीति के तप के प्रभाव से भया जो ध्रुव तिसकी उस गति को देख कर बडे भारी उपायों को कर के भी वेदवादि मुनिजन भी उस पदवीको प्राप्त होने को समर्थ नहीं होते हैं तो दूसरे राजातो क्या करसकेंगे ॥ ४१ ॥

जिस ने पांच वर्ष का होकर माता के वचन रूपी बाणों से विधे हुये कांपते हृदय से हमारी आज्ञा को ग्रहण करके मधुवन में जाकर भृत्यों के गुणों से पराजित होने वाले भगवान् को जीत लिया ॥ ४२ ॥

जो कोई क्षत्रिय का पुत्र पृथिवी मे ध्रुव के रहने के स्थान को आरोहण करने की इच्छा से बहुत से वर्षों तक यत्न करेगा तिस वैकुंठ पद को ध्रुवजी ने पांच छः वर्ष के होकर थोड़े दिनों में उपाय सिद्ध करके प्राप्त कर लिया ॥ ४३ ॥

मैत्रेयजी बोले जो तुमने हम से पूछा था सो हमने वह सब कह दिया उत्तम यश वाले ध्रुवजी का चरित्र सत्पुरुषों को संमत है ॥ ४४ ॥

धन प्राप्त करने वाला यश देने वाला आयु देने वाला पुण्य कारक बडा भारी स्वस्ति कारक स्वर्ग देने वाला ध्रुव पद देने वाला मन शुद्ध करने वाला प्रशंसनीय पाप नाशक चरित्र है॥४५॥

अच्युत भक्त के इस चरित्र को श्रद्धा निरंतर सुनने से भगवान मे भक्ति होती है जिस से क्लेश क्षय होते हैं ॥ ४६ ॥

महत्त्वको चाहने वालों को यहचरित आश्रय है सुनने वाले को शीलादिक गुण होते हैं तेजकी चाहना वाले को जिस मे तेज है मान वाले को मान प्राप्त होता है ॥ ४७ ॥

सावधान होकर प्रातः काल मे ब्राह्मणों के समूह मे इस का कीर्तन करे पुण्य श्लोक ध्रुव चरित्र सायं काल मे भी कीर्तन करे ॥ ४८ ॥

पूर्णमासी मे अमावस्या मे द्वादशी मे श्रवण नक्षत्र मे दिन के क्षय मे व्यतीपात मे संक्रान्ति मे रविवार को ॥ ४९ ॥

श्रद्धा वालों को श्रवण करावे परमात्मा के पद का आश्रय कर के कुछ चाहना नहीं करे तो संतुष्ट होने से सिद्ध होता है अज्ञानी को जो सुंदर मार्ग का ज्ञान देता है उस कृपालु दीनानाथ पर देवता प्रसन्न होते हैं ॥ ५० ॥ ५१ ॥

हे विदुरजी मैं ने तुम से यह कहा है विशुद्ध कर्म वाले ध्रुव का चरित्र जो ध्रुवजी क्रीडा के समयमें घर तथा माताको छोड़कर विष्णु के शरण कूं गये॥ ५२ ॥

इति श्रीभागवतचतुर्थस्कन्ध द्वादशाध्याय का भाषानुवाद
लक्ष्मणाचार्यकृत समाप्त ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

सूतउवाच

निशम्य कौषारविणोपवर्णितं ध्रुवस्य वैकुण्ठपदाधिरोहणम् ।
प्ररूढभावो भगवत्यधोक्षजे प्रष्टुं पुनस्तं विदुरः प्रचक्रमे ॥ १ ॥

विदुरउवाच

के ते प्रचेतसो नाम कस्यापत्यानि सुव्रत !
कस्यान्ववाये प्रख्याताः कुत्र वा सत्रमासते ॥ २ ॥
मन्ये महाभागवतं नारदं देवदर्शनम् ।
येन प्रोक्तः क्रियायोगः परिचर्याविधिर्हरेः ॥ ३ ॥
स्वधर्मशीलैः पुरुषैर्भगवान् यज्ञपूरुषः ।
इज्यमानो भक्तिमता नारदेनेरितः किल ॥ ४ ॥
यास्ता देवर्षिणा तत्र वर्णिता भगवत्कथाः ।
मह्यं शुश्रूषवे ब्रह्मन् ! कार्त्स्न्येनाचष्टुमर्हसि ॥ ५ ॥

मैत्रेय उवाच

ध्रुवस्य चोत्कलः पुत्रः पितरि प्रस्थिते वनम् ।
सार्वभौमश्रियं नैच्छदधिराजासनं पितुः ॥ ६ ॥
स जन्मनोपशान्तात्मा निःसङ्गः समदर्शनः ।
ददर्श लोके विततमात्मानं लोकमात्मनि ॥ ७ ॥
आत्मानं ब्रह्म निर्वाणं प्रत्यस्तमितविग्रहम् ।
अवबोधरसैकात्म्यमानन्दमनुसन्ततम् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

एवं पञ्चभिरध्यायैर्ध्रुवचर्यानुवर्णिता ।
अथैकादशभिश्चित्रं पृथुचारित्रमुच्यते ॥ १ ॥
तत्र त्रयोदशे वक्तुं पृथोर्जन्म ध्रुवान्वये ।
अङ्गः वेनपिता पुत्रकार्योद्यत इतीर्यते ॥ २ ॥

प्ररूढो भावो भक्तिर्यस्य ॥ १ ॥

अन्ववाये वंशे ॥ २ ॥

नारदेन प्रचेतसां सत्रे वर्णिताः कथाः प्रष्टुं तन्महिमानमाह । मन्य इति । देवस्य दर्शनं यस्य हरेः परिचर्याप्रकारः क्रियायोगः पञ्चरात्रे येन प्रोक्तः ॥ ३ ॥

स्वधर्मशीलैः पुरुषैः प्रचेतोभिः ॥ ४-५ ॥

ध्रुवस्य वंशे ते जाता इति वक्तुं ध्रुवस्य वंशमनुक्रामति ध्रुवस्येत्यादिना । पितुः सार्वभौमश्रियं नैच्छदधिराजासनं च ॥ ६ ॥

अनिच्छायां हेतुमाह । स इति चतुर्भिः ॥ ७ ॥

आत्मानं स्वरूपभूतं ब्रह्मावेरूध्यान आप्नुवन् जानन्नात्मनो नान्यं तदैक्षत स्वयं तु सर्वस्मादन्यः सन् कथं भूतं ब्रह्म निर्वाणं शान्तम् प्रत्यस्तमितः शान्तो विग्रहो भेदो यस्मिन् अवबोधरसेनैकात्म्यं यस्य ॥८ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता
दीपिन्याख्या दीपिकाटिप्पणी ॥

तत्रैकादशाध्यायमध्ये सूतउवाचेति ध्रुवचरितवर्णनानन्तरं विदुरेण किमन्यत्पृष्टमित्यपेक्षायां प्रेमस्थगितायाः शुकवाचः पूरणं सूत एवाकरोदित्यर्थः एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् प्ररूढभावः प्रोद्दीप्तरतिः ॥ १ ॥

आसत अकुर्वत ॥ २ ॥

महाभागवतं वैष्णवसम्प्रदायगुरुं देवस्य श्रीभगवतः दर्शनं तत्त्वज्ञानम् ॥ ३ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता
दीपिन्याख्या दीपिकाटिप्पणी ॥

नारदेनाडितः शुद्धभक्त्यैवाराध्योऽसौ न तु धर्म्मादिमिश्रतयेति स्तुत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

तत्र प्रचेतसां सत्रे ॥ ५ ॥

अनुक्रामति । अनुक्रमेण कथयति तादृशसंपत्तिहेतुमधिराजासनं चेति ॥ ६ ॥

विततमनुगतमात्मन्यधिष्ठाने ॥ ७ ॥

सर्वप्रपञ्चोपाधिकब्रह्मज्ञानमुक्त्वा निरुपाधिकं तदाह । आत्मानमिति युग्मकम् आत्मनः शुद्धजीवादन्यत्तद्ब्रह्म । नैतत् अभेदांशमात्रानुसन्धानात् ऐकात्म्यमभेदः प्रत्यस्तमितः सर्वभीर्यतः नाशमितो विग्रह उपाधिर्यतस्तन्निरुपाधिकमित्यर्थः । अनुसक्ततं सर्वत्रानुस्यूतम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं कार्त्स्न्येन श्रुतध्रुवचेष्टितो विदुरो महिमानं विलोक्यास्य नारदो भगवानृषिः । आतोद्यं वितुदन् श्लोकान् सत्रेऽगायत्प्रचेतसामित्युक्तप्रचेतसस्तद्ब्रह्मसत्रं च तत्र सम्भावितभगवत्कथाबुभुत्सया पृच्छादित्याह शुकः । निशम्येति । कौषारविणा मैत्रेयेणोपवर्णितं यद्ध्रुवस्य वैकुण्ठस्थानाधिरोहणं तन्निशम्य श्रुत्वा पुनरधोक्षजे भगवति प्ररूढः प्रवृद्धः भावो भक्तिर्यस्य स तं कौषारविमन्यत्प्रष्टुमुपक्रान्तवान् प्रश्नमेवाह । केत इति । ते प्रचेतसां सत्र इत्युक्ताः प्रचेतसः के इति जातिप्रश्नः हे सुव्रत! मैत्रेय कस्यापत्यानि पुत्रा इति योनिसम्बन्धप्रश्नः कस्यान्ववाये प्रख्याताः प्रसिद्धा इति वंशप्रश्नः कुत्र वा सत्रमासत इति सत्रदेशप्रश्नः ॥ १ ॥ २ ॥

नारदेन प्रचेतसां वर्णिताः कथाः प्रष्टुं तन्महिमानमाह । मन्य इति । देवदर्शनः देवो भगवान् तस्य दर्शनं येन करणे ल्युट् तत्त्वोपदेशेन भगवत्साक्षात्कारोपायभूत इत्यर्थः देवस्य दर्शनं साक्षात्कारो यस्य तस्मादिति बहुव्रीहिस्तमत एव महाभागवतं मन्ये तमेव विशिनष्टि । येन नारदेन हरेः परिचर्याविधिः पूजाप्रकाररूपः क्रियायोगः प्रोक्तः पञ्चरात्राद्युपदेशेन कथितः ॥ ३ ॥

क्रियायोगमेव विशदयन् नारदं प्रस्तौति । स्वधर्मेति । भक्तिमता निरतिशयभगवद्भक्तिमता नारदेन यज्ञपुरुषः यज्ञानां भोक्ता प्रभुश्च भगवान् स्वधर्मशीलैः स्वस्ववर्णाश्रमोचितभगवदाराधनरूपपञ्चमहायज्ञाद्यनुष्ठानपरैः पुरुषैरिज्यमान आराध्यमान ईरितः कथितः किल सर्वयज्ञाराध्यभगवत्परिचर्यारूपत्वेन स्ववर्णाश्रमोचितधर्मा अनुष्ठेया इति पञ्चरात्रादौ नारदेन भगवता कथितमित्यर्थः ॥ ४ ॥

एवं नारदं प्रस्तुत्य प्रचेतोभ्यस्तदुपदिष्टकथाः पृच्छति । या इति । देवर्षिणा नारदेन तत्र प्रचेतसां ब्रह्मसत्रे या भगवत्कथा वर्णिताः ताः कथाः शुश्रूषवे मह्यं कार्त्स्न्येन वक्तुमर्हसि ॥ ५ ॥

एवमापृष्टो मुनिः प्रचेतसो ध्रुववंशे जाता इति वक्तुं ध्रुववंशमनुश्रावयति । ध्रुवस्येति । ध्रुवस्य पुत्रः उत्कलाख्यः पितरि ध्रुवे वनम् प्रति गच्छति सति सार्वभौमश्रियं पितुरधिराजासनं च नैच्छत् ॥ ६ ॥

अनिच्छायां किंकारणमित्यपेक्षायां बहुजन्मार्जितयोगमाहात्म्यप्रत्यक्षितस्वात्मयाथात्म्यानुभवतृप्तत्वादन्यत्पुरुषार्थजातं नैच्छदिति वक्तुं तस्य स्वात्मानन्दानुभवमाह । स इति । स उत्कलः जन्मना जन्मप्रभृति उपशान्तः रागादिभिरकलुषित आत्मा मनो यस्य अत एव निस्संगः रागिभिः संगरहितः समदर्शनः सन् लोके विततं व्याप्तमात्मानमात्मनि लोकं च ददर्श । लोके विततमात्मानमिति शरीरव्यापकत्वमुक्तमात्मनि लोकमित्यात्मनो धारकत्वमुक्तं लोक्यते इति लोकः शरीरम् ॥ ७ ॥

आत्मानं प्रत्यगात्मानं ब्रह्म धर्मभूतज्ञानबृहत्तया ब्रह्मशब्दवाच्यं निर्वाणं सुखस्वरूपं प्रत्यस्तमितविग्रहं देहविनिर्मुक्तम् "अशरीरं शरीरेषु" इति श्रुतेः अवबोधरसैकात्म्यं अवबोध एव रसः ऐकात्म्यमेकस्वभावत्वं यस्य तं कञ्चिदप्यंशे जाड्यरहितमित्यर्थः आनन्दं धर्मभूतानन्दगुणविशिष्टं गुणवच्चतेभ्यो मत्वर्थीयोऽच्प्रत्यय इत्यनुशासनात् अतिसंततमनन्तं नित्यम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अत्र हरितद्भक्तकथाश्रवणेन शुद्धान्तःकरणस्य बिम्बप्रतिबिम्बज्ञानादेवापवर्गः स्यादिति दीप्यतेऽस्मिन्नध्याये तत्रादौ विदुरस्य प्रचेतसां विषयप्रश्नप्रकारस्तदुत्तरत्वेन मैत्रेयेणास्य वंशावलिवर्णनं क्रियते । निशम्येत्यादिना । प्ररूढभावः प्रवृद्धभक्तिः सत्रेऽगायत्प्रचेतसामित्युक्तिः प्रश्नबीजम् ॥ १ ॥

अन्ववाये वंशे ॥ २ ॥

महाभागवतेन विदुरेण हरिकथाप्रश्नं विहाय प्रचेतसां प्रश्नः किमिति क्रियत इत्याशङ्क्य तेषां कथापि हरिकथाविनाभूता नारदेन प्रोच्यमानत्वान्नारदस्त्वन्यकथां न वक्ति भागवतचूडामणित्वादित्याह । मन्य इति । क्रियायोगः स क इति तत्राह । परिचर्या विधिर्हरेरिति ॥ ३ ॥

प्रवृत्तानां योग्यः कथं निवृत्तिविषयो भवतीत्याशङ्क्य संकल्पविशेषात्स्यादित्याशयेनाह । स्वधर्मशीलैरिति । अयं भावः साक्षान्नारायण एव चरुपुरोडाशादिद्रव्यस्वामित्वेन तदभिमानित्वेनाग्न्यादिदेवतान्तर्यामित्वेन तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य मुख्यत्वेन देवतात्वेन च मन्त्रमूर्तित्वेनेज्यत इति नारदेन प्रतिपादित इति ॥ ४ ॥

ततः किं फलितमित्यत्राह । यास्ता इति ॥ ५ ॥

अधिराजासनं राजासनमधिकृत्य वर्तमानं सार्वभौमश्रियं नैच्छदित्यन्वयः ॥ ६ ॥

कुतो नैच्छदिति तत्राह । स जन्मनेति । जन्मप्रभृति भगवन्निष्ठादिगुणयुक्तत्वात् समदर्शनत्वं स्पष्टयति । ददर्शेति । आत्मानं परमात्मानं लोके विततं ददर्श लोकमात्मनि परमात्माधारतया स्थितमद्राक्षीदित्यन्वयः ॥ ७ ॥

तदेव विशिनष्टि । आत्मानमिति । ददर्शेत्यनुवर्तते आत्मानं स्वबिम्बं हरिमेवं ददर्शेत्यन्वयः कथं ब्रह्म "अथ कस्मादुच्यते ब्रह्मेति बृहन्तो ह्यस्मिन्गुणा" इतिश्रुतेः गुणतो देशतो व्याप्तं ह्रदयगुहाकाशस्याल्पत्वेन तत्स्थितस्यापि तथात्वात्कथं व्याप्तमित्युच्यत इत्याशङ्क्य प्राकृतवैकृतरूपवत् एवानुपपत्तिः व्याप्तत्वेन हरेस्तादृशशरीराभावादिति भावेनोक्तम् । निर्वाणमिति । "एतद्बाणमवष्टभ्य इति" श्रुतौ बाणशब्दस्य शरीरे प्रयोगात् देहविनाशे तत्रस्थस्यापि विनाशसंभवात्कथं ब्रह्मत्वमुच्यत इत्यतो वाह । निर्वाणमिति । निर्गतो नाशो यस्मात्तथोक्तम् "निर्वाणं निर्वृतौ मोक्षे विनाशे गजमज्जन" इति यादवः अनेन देहिनो जीवस्य देहोऽहमिति तन्निमित्तदुःखित्वेऽपि हरेस्तन्नास्तीति ज्ञापितम् हरेः प्राकृतदेहो नास्तीति स्पष्टमाह । प्रत्यस्तमितेति । "गात्रं वपुः संहननं

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ॥

शरीरं वर्ष्मविग्रह" इत्यमरः प्रतीत्युपसर्गयोगेन यानि शान्त्य-वताररूपाण्यन्तर्यामिरूपाणि च तानि तानि सर्वाण्यपि प्राकृत-शरीररहितानीति सूचनेन मूलरूपस्य किमु वक्तव्यमित्या-यातं तर्हीदं शून्यकल्पमित्यत उक्तमवबोधेति अवबोधरसो-ज्ञानरसः स एवैकमात्मनोऽभिन्नं रूपं यस्य तन्तथोक्तं प्राकृतज्ञान-मिश्रितं न भवतीत्येकेत्युक्तम् तस्यापि ज्ञानवाचित्वादवगच्छती-त्यादौ सिद्धत्वात् " ज्ञानज्ञानः सुखसुख"इति श्रुतिरपि सूचिता स्यात् रूपरूपिणोरभेदद्योतनायैकात्म्यमित्युक्तम् " ऐकात्म्यप्र-त्ययसारम् ,, इति श्रुतिश्च एवं चेद्विज्ञानवादानुप्रवेश इति तत्रा-ह । आनन्दमिति । आनन्दयतीत्यानन्दः सुखानुभवरूपमित्यर्थः " विज्ञानमानन्दं ब्रह्म ,, इति श्रुतेः उपसंहरति । अनुसंततमिति । अतः सर्वप्राणिष्वनुगतत्वेन तद्बहिष्ठेन च गुणगुणिनोरूपरूपि-णोरभेदेन तदं व्याप्तमित्युपपन्नमित्यर्थः " समभेद इतिया-द्वः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

श्रीसूत उवाच श्रीशुकदेव वाक् शेषत्वेन स्थितं स्वयमेवापू-रयदित्यर्थः ॥ १——२ ॥

महाभागवतं वैष्णवसम्प्रदायगुरुं देवदर्शनं श्रीभवत्तत्त्वञ्च भगवत्सर्वमङ्गलदर्शनञ्च । अनुकम्पेषु भगवदनुभवहेतुं वा ॥ ३ ॥

तादृशेनापि नारदेनेडितः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

आत्मानमिति युग्मकम् । ददर्श लोके इत्यनेन प्रथमं सोपाधिक ब्रह्म दर्शनमुक्तमधुना निरुपाधिक ब्रह्म दर्शनमाह । प्रत्यस्तमितमिति । निरु-पाधिकमित्यर्थः । अनुसन्ततं सर्वत्रानुस्यूतं स्वरूपं परमकारण-रूपमात्मनो जीववच्छुद्धात्तदन्यन्नैक्षत अभेदांशमात्रानुसन्धा-नात् ॥ ७—११ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

त्रयोदशेऽङ्ग राजस्य पुत्रेष्ट्या यः सुतोऽजनि ।
वेणस्तस्यातिदौरात्म्यान्नृपो निर्विद्य निर्गतः ॥

सत्रे गायन् प्रचेतसामित्याकर्ण्य पृच्छति । के ते इति । अन्ववाये वंशे ॥ १ ॥ २ ॥

क्रियायोगः परिचर्याप्रकारः पञ्चरात्रे येन प्रोक्तः ॥ ३ ॥

स्वधर्मशीलैः प्रचेतोभिः ॥ ४ ॥ ५ ॥

ध्रुवस्य वंश एव ते जाता इति तद्वंशकथायामेव प्रचेत-सां कथा आयास्यतीत्यभिप्रायेणाह ॥ ६ ॥

जन्मना उत्पत्त्यैव उपशान्तात्मा ज्ञानी ॥ ७ ॥

आत्मानं जीवं स्वरूपं स्वरूपभूतं ब्रह्म अवरुन्धानो जानन् निर्वाणं शान्तं प्रत्यस्तमितविग्रहं निरस्तविवादमात्मानं कीदृशम् । अवबोधरसेनैकात्म्यं यस्य तम् अव्यवच्छिन्नेन निर-न्तरेण योगाग्निना दग्धं कर्ममलं यस्य तथा भूत आशयो यस्य सः । आत्मनः शुद्धजीवादन्यत् नैक्षत ॥ ८ ॥ ९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अथ ध्रुववंशेऽवतीर्णस्य दशभिस्तत्र त्रयोदशे वेणादौः शील्या-त्पितुर्वनं गत इति वर्ण्यते कौषारविणा मैत्रेयेण प्ररूढो दृढो भावो भक्तिर्यस्य ॥ १ ॥

अपत्यानि पुत्राः कस्यान्ववाये अन्वये प्रख्याताः वि-ख्याताः ॥ २ ॥

श्रीनारदेन प्रचेतःसंनिधौ वर्णितां हरिकथां प्रष्टुं श्रीना-रदमहत्त्वमाह । मन्येइति । देवस्य दर्शनं यस्मात् यत्कृपया जनानां देवदर्शनं भवतीत्यर्थः येन हरेः परिचर्याविधिरूपः क्रियायोगः पञ्चरात्रे प्रोक्तः ॥ ३ ॥

स्वधर्मशीलैः प्रचेतोभिर्यत्र भगवान् ईज्यमानस्तत्र भक्तिमता नारदेन किलावश्यं भगवान् ईडितः ॥ ४ ॥

अतस्तत्र देवर्षिणा या वर्णितास्ता आचक्ष्व वक्तुमर्हसि ॥ ५ ॥

कस्यात्पत्यानीति प्रश्ने ध्रुववंशजस्य प्राचीनवर्हिषोऽपत्यानीति वक्तुं ध्रुववंशमनुक्रामति ध्रुवस्येत्यादिना सार्वभौमश्रियमधि-राजासनं च नैच्छत् ॥ ६ ॥

आत्मानं विश्वकारणं भगवन्तं लोके चेतनाचेतनात्मके लोकं चात्मनि ददर्श"योमां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति । तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति"ति श्रीमुखोक्तेः ॥ ७ ॥

आत्मानं जीवं ब्रह्मधर्मभूतवृहद्ज्ञानाश्रयं निर्वाणं निर्विकारं प्रत्यस्तमितः स्वरूपज्ञानेन निवारितोविग्रहः देहात्मभावो यस्मा त्तम् अवबोधरसेन परब्रह्मणा ऐकात्म्यमपृथक् स्वरूपस्थिति प्रवृत्त्यादिमत्त्वं यस्य तम् अनुसंततं सर्वेषु सर्वास्ववस्थासुच संत-तं स्थितिमन्तं ददर्शेति पूर्वेणान्वयः ॥ ८ ॥

भाषाटीका ।

सूतजी बोले मैत्रेयजी का वर्णनकराहुआ ध्रुवजीका वैकुंठ पद का आरोहणश्रवण कर के अधोक्ष भगवान मे प्रेम के जम जाने से विदुरजी फिर मैत्रेयजी को पूछने को प्रवृत्त भये ॥ १ ॥

विदुरजी बोले वेप्रचेता कौन हैं किस के पुत्र हैं हे सुव्रत ! किस के वंश मे प्रसिद्ध हैं कहां पर यज्ञ करतेथे ॥ २ ॥

ईश्वर के दर्शन करने वाले नारदजी को तो हम महा भागवत समुझते हैं जिनने भगवान् का आराधन का क्रिया योग पञ्चरात्र मे कहा है ॥ ३ ॥

अपने अपने धर्मोंमें पुरुषों से पूजित जो यज्ञ पुरुष नारा-यण भगवान् तिनकी भक्तिमान् नारदजी ने स्तुति की है ॥ ४ ॥

हे ब्रह्मन् ! वहां पर देवर्षि नारदजीने जो भगवत्कथा वर्णन करी सो सब कथा सुनने को इच्छा करने वाले मेरे से आप कहिये ॥ ५ ॥

मैत्रेयजी बोले श्रीध्रुवजी का उत्कल नामक पुत्र भया सो पिता ध्रुवजी के वनमें चले जाने के समय सार्व भौम संपत्ति वाला अपने पिता का राज सिंहासन को देने पर भी उनने नहीं इच्छा किया ॥ ६ ॥

अव्यवच्छिन्नयोगाग्निदग्धकर्ममलाशयः ।
स्वरूपमवरुन्धानो नात्मनोऽन्यं तदैक्षत ॥ ९ ॥
जडान्धबधिरोन्मत्तमूकाकृतिरतन्मतिः ।
लक्षितः पथि बालानां प्रशान्तार्चिरिवानलः ॥ १० ॥
मत्वा तं जडमुन्मत्तं कुलवृद्धाः समन्त्रिणः ।
वत्सरं भूपतिं चक्रुर्यवीयांसं भ्रमेः सुतम् ॥ ११ ॥
स्वर्वीथिर्वत्सरस्येष्टा भार्या सूत षडात्मजान् ।
पुष्पार्णं तिग्मकेतुं च इषमूर्जं वसुं जयम् ॥ १२ ॥
पुष्पार्णस्य प्रभा भार्या दोषा च द्वे बभूवतुः ।
प्रातर्मध्यंदिनं सायमिति ह्यासन् प्रभासुताः ॥ १३ ॥
प्रदोषो निशिथो व्युष्ट इति दोषा सुतास्त्रयः ।
व्युष्टः सुतं पुष्करिण्यां सर्वतेजसमादधे ॥ १४ ॥
स चक्षुःसुतमाकूत्यां पत्न्यां मनुमवाप ह ।
मनोरसूत महिषी विरजान्नड्वला सुतान् ॥ १५ ॥
पुरुं कुत्सं त्रितं द्युम्नं सत्यवन्तमृतं व्रतम् ।
अग्निष्टोममतीरात्रं प्रद्युम्नं शिबिमुल्मुकम् ॥ १६ ॥
उल्मुकोऽजनयत्पुत्रान् पुष्करिण्यां षडुत्तमान् ।
अङ्गं सुमनसं ख्यातिं क्रतुमङ्गिरसं गयम् ॥ १७ ॥
सुनीथाङ्गस्य या पत्नी सुषुवे वेनमुल्बणम् ।
यद्दौःशील्यात्सराजर्षिर्निर्विण्णो निरगात्पुरात् ॥ १८ ॥
यमङ्गशेपुः कुपिता वाग्वज्रा मुनयः किल ।
गतासोस्तस्य भूयस्ते ममन्थुर्दक्षिणं करम् ॥ १९ ॥
अराजके तदा लोके दस्युभिः पीडिताः प्रजाः ।
जातो नारायणांशेन पृथुराद्यः क्षितीश्वरः ॥ २० ॥

भाषाटीका ।

वह जन्महीं से शांत चित्त सब संग रहित समदृष्टि वाला होने से सबजगत् में परमात्मा को और अपने में जगत्को जानता भया ॥ ७ ॥

निरंतर योग रूप अग्नि से कर्म के मल अंतः करण में से दग्ध होजाने से आत्म परमात्म स्वरूप का अनुसंधान करने से शांत नष्ट होगया है भेद दृष्टि जिसमें केवल स्वयं प्रकाश ज्ञान स्वरूप सर्वत्र व्याप्त एक परमात्मा को देखने से अन्य किसी वस्तु को नहीं स्मरण किया ॥ ८—९ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

कथं भूतः अव्यवच्छिन्नो यो योगः स एवाग्निस्तेन दग्धः कर्ममल आशयो वासना च यस्य ॥ ९ ॥

जडादीनामिवाकृतिर्यस्य तथा भूतो लक्षितः अतन्मतिः न तेषामिव मतिर्यस्य सर्वज्ञत्वात् प्रशान्तान्यर्चींषि ज्वाला यस्यानलस्य तद्वत्स्थितः ॥ १० ॥

यवीयांसमुत्कलात्कनिष्ठम् ॥ ११ ॥

इष्टा प्रिया भार्या ॥ १२ ॥ १३ ॥

निशिथो निशीथः ॥ १४ ॥

स सर्वतेजाश्चक्षुःसंज्ञं मनुं सुतं पुत्रमवाप मनोर्महिषी नड्वला विरजान् शुक्लान् पुरुप्रमुखान् द्वादश सुतानसूत ॥ १५—१८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अंग हे विदुर ! वागेव वज्रं येप्राम् ॥ १९ ॥

मथने हेतुः अराजक इति आद्यः पुरग्रामादीनां तेन रचितत्वात् ॥ २० ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता
दीपिन्याख्या दीपिकाटिप्पणी ॥

प्रशान्तार्चिरिव दग्धोपाधिः ॥ ६ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥ १४ ॥

सचक्षुरित्यर्द्धकम् सचक्षुःसंज्ञः सर्वतेजाः सुतं मनुं चाक्षुषनामानमवापेत्यर्थः षष्ठश्च चक्षुषः पुत्रश्चाक्षुषो नाम वै मनुरित्यष्टमे वक्ष्यमाणत्वात् अत एव टीकायामपि चक्षुःसंज्ञ इति प्रथमान्त पाठ एव सांप्रदायिको न तु द्वितीयान्त इति ज्ञेयं मनोरिति सार्द्धकम् द्युम्नमित्येव पाठः द्युम्नमिति क्वचित् ॥ १५ ॥ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

येन पृथुना ॥ २० ॥ २१ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स्वरूपं स्वस्वरूपभूतमवरुन्धानः अनुसंदधानः अत एव अव्यवच्छिन्नयोगाग्निदग्धकर्ममलाशयः अव्यवच्छिन्नः निरन्तरः योगः आत्मयाथात्म्यज्ञानयोगः स एवाग्निस्तेन दग्धं कर्मरूपमलं यस्य सः आशयोऽन्तः करणं यस्येति बहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहिः अन्यत् आत्मस्वरूपादन्यत् पुरुषार्थभूतदेहतदनुबन्ध्यादिकं स्वयमन्यः देहादिभ्यो विलक्षणः नैक्षत नापश्यत् ॥ ९ ॥

जडादितुल्यवेषः अतन्मतिः जडादितुल्यमतिरहितः प्रशान्तानि अर्चींषि ज्वाला यस्य सोऽग्निरिव स्थितः बालानां पथि मार्गे स्वमाहात्म्यानाविष्कारस्वरूपेण लक्षितः ॥ १० ॥

तमुत्कलं मन्त्रिभिः सहिताः सर्वे तत्कुलवृद्धाः जडमुन्मत्तं च ज्ञात्वा तं विहायेत्यर्थः भ्रमेः सुतं यवीयांसं कनीयांसं वत्सरं भूपतिं राजानं चक्रुः ॥ ११ ॥

वत्सरस्येष्टा शीलरूपगुणादिभिः नितरामनुकूला स्वर्वीथ्याख्या भार्या पुष्पार्णादीन् षट् पुत्रानसूत सुषुवे ॥ १२ ॥

तत्र षण्णां पुत्राणां मध्ये पुष्पार्णाख्यस्य ज्येष्ठस्य प्रभादोषे द्वे भार्ये बभूवतुः तत्र प्रभायाः सुताः प्रातरादयस्त्रयो बभूवुः ॥ १३ ॥

दोषासुताः प्रदोषादयस्त्रय आसन् अत्र व्युष्टः पुष्करिण्याख्यायां भार्यायां सर्वतेजजमाख्यं सुतमादधे जनयामास ॥ १४ ॥

स सर्वतेजाः आकूतिनाम्न्यां पत्न्यां चक्षुःसंज्ञं सुतं मनुमवाप मनोः चक्षुः संज्ञस्य नड्वलाख्या महिषी भार्या विरजान् शुभान् सुतान् पुरुप्रमुखान् द्वादश पुत्रानसूत ॥ १५-१६ ॥

तत्रोल्मुकः पुष्करिण्यां भार्यायामुत्तमान् श्रेष्ठान् अङ्गादीन् षट् पुत्रानजनयत् ॥ १७ ॥

तत्राङ्गस्य या सुनीथाख्या भार्या सा उल्बणं दुरात्मानं वेननामकं पुत्रं सुषुवे दौरात्म्यमेव प्रपञ्चयति । यदित्यादिना । यस्य वेनस्य दौःशील्यात्तद्दुष्टस्वभावाद्धेतोः स राजर्षिरङ्गः निर्विण्णः नितरां दुःखितः पुरान्निरगात् निर्गतः ॥ १८ ॥

हे अङ्ग हे विदुर ! मुनयः कुपिताः वेनेन कोपं प्रापिताः वागेव वज्रं येषां ते यं वेनं शेपुः किल शप्तवन्तः शापाद्धतप्राणस्य तस्य वेनस्य दक्षिणकरं हस्तं पुनस्ते मुनयो ममन्थुः मथितवन्तः ॥१९॥

मथने हेतुमाह । अराजकइति । तदा शापानन्तरं लोके अराजके राज्ञा रहिते सति अतएव दस्युभिः पीडिताः प्रजा बभूवुः तदा पृथुर्नाम आद्यः पुरग्रामादीनां तेन रचितत्वात् क्षितीश्वरो राजा नारायणांशेन जातः ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ज्ञानाग्निना दग्धबाह्यान्तःकरणस्यैतादृशभगवद्रूपदर्शनं संगच्छत इत्याह । अव्यवच्छिन्नेति । योगशब्देन तज्जनितज्ञानं लक्ष्यते अव्यवच्छिन्नयोगेन निरन्तरध्यानलक्षणोपासनया जाते न ज्ञानाग्निना दग्धं भस्मीभूतं कर्ममलं पापक्रियानिमित्तं मलं किट्टं यस्य स तथा तादृशं आशयोऽन्तःकरणं यस्य स तथा निर्मलान्तः करणपात्रे प्रज्वलितेन ज्ञानादीपेन लोके विततमात्मानमात्मनि ततं लोकं च ददर्शेत्युक्त्या द्वयोः समत्वमायातमिति मन्दाशङ्कामपनुदन्विशदयति । स्वरूपमिति । (१)स्वरूपं जीवस्य बिम्बरूपं परमात्मानमवरुन्धानः स्वज्ञानान्तः स्थितं कुर्वाणः साक्षात्कृतं कुर्वाणोऽस्माद्धरेरन्यत्स्वतन्त्रमनियतं तज्जनं नैक्षत किन्तु तत्सृष्टं तत्स्थापितं तन्नियतं तत्संहृतं तज्ज्ञापितं तद्रक्षं तन्मोचितमपश्यदित्यर्थः तदा स्वरूपं प्रतिबिम्बमस्माद्बिम्बादन्यद्भिन्नं नैक्षतेति बिम्बप्रतिबिम्बयोरैक्यमुच्यत इति वक्तुं न युक्तम् अवरुन्धान इत्यस्य निर्विषयत्वात् तदेति कालस्य पृथङ्निर्देशानुपपत्तेश्च ददर्शेत्यत्र लोकात्मनोराधाराधेयत्वोक्तेश्च तस्य च भेदनिष्ठत्वात् तदुक्तम् "भिन्नस्वरूपमभिन्नं स्वरूपं तु द्विधा हरेः । भिन्नस्वरूपं ब्रह्माद्यं मत्स्याद्यभिदमुच्यते" इति ॥ ९ ॥

एवं विधोऽपि लोकसंभाषणाविसर्जनार्थमविवेकिनामेवं दृष्ट इत्याह । जडेति । अतन्मतिस्तत्तद्वस्तुविषयज्ञानशून्यः विवेकिनां पक्षे एव सर्वविलक्षणो विष्णौ यया संसारं तरति सा मतिर्यस्य सोऽतन्मतिरिति प्रशान्ताचिर्भस्मगर्भितोऽग्निरिव ॥ १० ॥

अस्मिन्नेवं गते कोऽत्र राजाभूदत्राह । मत्वेति । कालावयवस्य वत्सरस्य राज्याहत्वं कथमित्यतउक्तं यवीयांसमिति कुलवृद्धा ज्येष्ठे कल्पनाम्नि सुते स्थिते वत्सरं राजानं कथमकुर्वन्नित्येतद्बोध्यं "कल्पः कल्पाभिमानी सन् शिशुमारानुगः स्थितः । वत्सरो राज्यमकरोत्पित्रादत्तं महाबलः । चक्रे नारायणः साचात्तिकस्तुघ्नः कल्पमात्मजम्" इत्यनेन परिहर्तव्यम् ॥ ११ ॥

वत्सरोऽपि नाम्ना स्वर्वीथ्यां भार्यायां षट् सुतानापेत्याह । स्वर्वीथीति । स्वर्गमार्गाभिमानित्वात्स्वर्वीथीति ॥ १२ ॥

अत्र यं यमादाय कथा प्रवर्तते स एव वंशो हेतुरतः अन्येत्वकुतोद्वाहाः योगिनोऽप्रजाश्चेति तात्पर्यं ज्ञातव्यम् एताः स्त्रियः सुताश्च कालादितत्त्वस्त्वभिमानिन इतिच ॥ १३-१४ ॥

स सर्वतेजाश्चक्षुर्नामानं सुतं नाम्नाकूत्यां पत्न्यामवापेत्यन्वयः मनोर्महिषी नाम्ना नड्वला वैराजा वैराजापुत्री पुरुकुत्सादीन् दशसुतानसूतेत्यन्वयः ॥ १५-१६-१७ ॥

---

(१) स्वरूपमवरुन्धानइत्यस्यजीवः स्वस्वरूपमवरुन्धान इत्यन्यथा प्रतीतिवारणाय तात्पर्योक्तमर्थमाह ॥ स्वरूपमिति

तस्य शीलनिधेः साधोर्ब्रह्मण्यस्य महात्मनः ।
राज्ञः कथमभूद्दुष्टा प्रजा यद्विमना ययौ ॥ २१ ॥
किं वांहो वेनमुद्दिश्य ब्रह्मदण्डमयूयुजन् ।
दण्डव्रतधरे राज्ञि मुनयो धर्मकोविदाः ॥ २२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अङ्गस्य या सुनीथानामपत्नी सोल्वणामसुरप्रकृतिं वेनं सुषुवे इत्यन्वयः ॥ १८ ॥

यं वेनं अङ्ग विदुर ! गतासोर्मृतस्य ॥ १९ ॥

ततः किमभूत्तत्राह । जातइति ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

स चक्षुरित्यर्द्धकम । स चक्षुः संज्ञः सर्वतेजाः सुतं चाक्षुषं मनुत्वेनावापेत्यर्थः । वक्ष्यते ह्यष्टमे । षष्ठश्च चक्षुषः पुत्रश्चाक्षुषो नाम वै मनुरिति । तस्मात् टीकायामपि चक्षुः संज्ञ इति प्रथमान्त पाठ एव सम्मतः मनोरिति । वैराजमिति चित्सुखः । वैराजादीन् सुतान् ॥ १५ ॥ २१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

पथि वाले जडाद्याकृतिभिर्लक्षितः । अतन्मतिः न जडादीनामिव मतिर्यस्य सः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

स सर्वतेजा एव चक्षुः चाक्षुषं सुतं मनुमवापेति व्याख्येयम् । षष्ठश्च चक्षुषः पुत्रश्चाक्षुषोनाम वै मनुरित्यष्टमात् ॥ १५ ॥ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

मथने हेतुः अराजके इति । जातो मथ्यमानात् करात् । आद्यः क्षितीश्वर इति पुरग्रामादिविधायकत्वांशेन ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तत्तदा अव्यवच्छिन्नेन योगाग्निना दग्धानि कर्ममलानि यस्य स आशयोऽन्तः करणं यस्य सः उक्तप्रकारस्वरूपमुपासकस्वरूपमवरुन्धानः भगवदंशतया अनुसंदधानः आत्मनो विश्वकारणात् पूर्वोक्तादुपास्यादन्यं नैक्षत "सर्वं पुरुष एवेदं सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति,, इत्यादिश्रुतेः अंशित्वांशत्वाभ्यां ब्रह्मजीवयोः स्वरूपेण भिन्नत्वेऽप्यंशस्यांशिनिरपेक्षस्थित्याद्यभावादभिन्नं ददर्शेत्यर्थः ॥ ९ ॥

प्रशान्तान्यर्चींषि ज्वाला यस्य समस्मच्छन्नोऽनल इव जडादीनामिवाकृतिर्यस्य स तथा भूतोवालानामविवेकिनां पथि लक्षितः अतन्मतिः न जडादीनामिव मतिर्यस्य सः ॥ १० । १३ ॥

आद्रके उत्पादयामास ॥ १४ ॥

ससर्वतेजाः आकूत्यां चक्षुः संज्ञं मनुं छुतमवाप विरजान् शुद्धान् ॥ १५—१८ ॥

हे अङ्ग ! वागेव वज्रं येषां ते ॥ १९ ॥

आद्यः क्षितीश्वरः तदनन्तरसंस्थापितधर्मसेतुपालकेभ्यः पूर्वोभूतः ॥ २० ॥

भाषाटीका ॥

स्वयं आप अज्ञानी न होकर भी रस्ता में मूर्खों को गूंगा अंधा बहिरा सरीके मालूम देते थे जैसे ज्वाला के शांत होने से अग्नि रहता है ॥ १० ॥

उन को जड उन्मत्त पागल मान कर कुल वृद्ध मंत्रि लोगों ने भ्रमी के पुत्र छोटे भ्राता को राजा कर दिया ॥ ११ ॥

वत्सर की भार्या स्वर्वीथी अति प्रिय थी उस ने छै पुत्रों को पैदा किया पुष्पार्ण तिग्मकेतु इष ऊर्ज वसु जय ॥ १२ ॥

पुष्पार्णकी प्रभा नाम की भार्या और दोषा दो भई प्रभा के पुत्र प्रातः मध्यंदिन सायं तीन पुत्र भये ॥ १३ ॥

प्रदोष निशिथ व्युष्ट ए तीन दोषा के पुत्र भये व्युष्ट ने पुष्करणी में सर्व तेज पुत्र को पैदा किया ॥ १४ ॥

सचक्षु ने आकूति पत्नी में मनु पुत्र को उत्पन्न किया मनु से रानी ने निर्मल द्वादश पुत्रों को पैदा किया ॥ १५ ॥

पुरु कुत्स त्रित द्युम्न सत्यवान् ऋत व्रत अग्निष्टोम् अतिरात्र प्रद्युम्न शिवि उल्मुक ॥ १६ ॥

उल्मुक ने पुष्करिणी भार्या मे उत्तम छै पुत्रों को उत्पन्न किये अंग सुमनस ख्याति क्रतु अंगिरस गय एछः ॥ १७ ॥

अंग की पत्नी जो सुनी था तिसने क्रूरवेन को पैदा किया जिसकी दुष्टता से वह अंगराजा दुखित होकर पुर में से निकल गये ॥ १८ ॥

हे विदुरजी जिनको कुपित होकर के वज्र सरीको वाणी वाले मुनियों ने शाप दिया उसके मरने पर फिर उनने उसके दक्षिण हस्तको मथन किया ॥ १९ ॥

तिस वखत निनाराज के होने से प्रजा चोरों से पीडित भये तब नारायण के अंश से आदि पृथिवीश्वर पृथु महाराज प्रगट भये ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

यद्यस्याः प्रजायाः हेतोर्विमनाः सन्ययौ ॥ २१ ॥

किंवा अंहः अपराधं वेनं उद्दिश्य आलक्ष्य ॥ २२ ॥

नावध्येयः प्रजापालः प्रजाभिरघवानपि ।
यदसौ लोकपालानां बिभर्त्योजः स्वतेजसा ॥ २३ ॥
एतदाख्याहि मे ब्रह्मन् सुनीथात्मजचेष्टितम् ।
श्रद्दधानाय भक्ताय त्वं परावरवित्तमः ॥ २४ ॥

मैत्रेय उवाच

अङ्गोऽश्वमेधं राजर्षिराजहार महाक्रतुम् ।
नाजग्मुर्देवतास्तस्मिन्नाहूता ब्रह्मवादिभिः ॥ २५ ॥
तमूचुर्विस्मितास्तत्र यजमानमथर्त्विजः ।
हवींषि हूयमानानि न ते गृह्णन्ति देवताः ॥ २६ ॥
राजन् ! हवींष्यदुष्टानि श्रद्धया सादितानि ते ।
छन्दांस्ययातयामानि योजितानि धृतव्रतैः ॥ २७ ॥
न विदामेह देवानां हेलनं वयमण्वपि ।
यन्न गृह्णन्ति भागान् स्वान् ये देवाः कर्मसाक्षिणः ॥ २८ ॥

मैत्रेय उवाच

अङ्गो द्विजवचः श्रुत्वा यजमानः सुदुर्मनाः ।
तत्प्रष्टुं व्यसृजद्वाचं सदस्यांस्तदनुज्ञया ॥ २९ ॥
नागच्छन्त्याहुता देवा न गृह्णन्ति ग्रहानिह ।
सदसस्पतयो ब्रूत किमवद्यं मया कृतम् ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

यतोऽयमधर्म इत्याह । नावध्येयोऽवध्योऽपि न भवति ॥ २३ ॥

परावरवित्सु मध्ये श्रेष्ठः ॥ २४ ॥

अभावी पुत्रः काम्यकर्मणा बलादापादितो न सुखाय भवेदिति बोधयन्नङ्गस्य पुत्रोत्पत्तिक्रममाह । अङ्ग इत्यादिना ॥ २५ ॥ २६ ॥

अयातयामान्यगतवीर्याणि ॥ २७ ॥ २८ ॥

यज्ञे गृहीतमौनोऽपि वाचं व्यसृजत्प्रायुङ्क्त ॥ २९ ॥

आहुता आहूताः ग्रहान् सोमपात्राणि इह यज्ञे न गृह्णन्ति ॥ ३० ॥

किन्तु तद्यजनस्य प्रभावात् वैराग्योत्पादनाय तु भवेदेवेत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥

अदुष्टानीत्यादि विशेषणत्रयेण द्रव्ययाजमानर्त्विग्दोषा व्यावृत्ताः ॥ २७ ॥

इह जन्मनि स्वल्पमपि हेलनं जानीमः किन्त्वनुमानं तु करवामेति शेषः यद्यस्मात् ॥ २८ ॥

तद्भागागृहणे हेतुं हेलनम् ॥ २९ ॥

इह यज्ञे ॥ ३० ॥ ३१ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता
दीपिन्याख्या दीपिकाटिप्पणी ।

वेण इति सप्तम्यन्तः पाठः ॥ २२ ॥

अवध्योऽपि न भवति किं पुनर्वध्यः यद्यस्मात् ॥ २३ ॥

एतादृशविप्रापराधहेतुः तादृशराज्ञस्तादृशी प्रजा कथमिति विस्मयेन तत्रार्थे श्रद्दधानाय श्रद्धां कुर्वते ॥ २४ ॥

काम्यकर्मणा सकामविष्णुयजनेन सुखायैहिकाय न भवेत्

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं दुष्टपुत्रः कथमभूत् अजायत यतः दुष्टायाः प्रजाया हेतोर्विमनाः दुःखितमना ययौ पुरान्निर्गतः ॥ २१ ॥

दण्डः असाधुनिग्रहरूपो दण्डः स एव व्रतं तद्विभर्तीति तस्मिन् राज्ञि धर्मकोविदा मुनयः किमपि अपराधम् उद्दिश्यालक्ष्य वेनं ब्रह्मदण्डं प्रति अयूयुजन् ब्रह्मशापेन युक्तं कृतवन्तः प्रजापरिपालननिष्ठे राज्ञि शापकरणं मुनिभिरनुचितमितिभावः ॥ २२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेवाह । नेति । अघवानपि अपराध्यपि प्रजापालः राजा प्रजाभिर्नावध्येयः अवज्ञेयो न भवति यत् यस्मादसौ प्रजापालः लोकपालानामोजः स्वतेजसा बिभर्ति ॥ २३ ॥

हे ब्रह्मन् ! एतत् सुनीथात्मजस्य चेष्टितं श्रद्दधानाय शुश्रूषात्वरायुक्ताय भक्ताय मे मह्यम् अनेन स्वरूप अत्रनेयोग्यतोक्ता परापरविन्मम: पर: परमात्मा अपर: प्रकृतिपुरुषादि तद्विदां मध्ये श्रेष्ठस्त्वम् अनेन कथने योग्यतोक्ता आख्याहि कथय ॥ २४ ॥

एवमापृष्टो मुनिः ब्रह्मवित् काम्यकर्माणि बलादापातितोऽपि तेन न तुष्यतीति द्योतयन्नङ्गस्य पुत्रोत्पत्तिक्रममाह । अङ्ग इत्यादिना । राजाचासौ ऋषिरङ्ग कतूनां मध्ये उत्तममश्वमेधमाजहार आरब्धवान् तस्मिन्नश्वमेधे क्रतौ ब्रह्मवादिभिः श्रुताध्ययनादिसम्पन्नैः ऋत्विग्भिराहूताः सत्यो देवता नाजग्मुः नागतवत्यः ॥ २५ ॥

हे तात ! ते ऋत्विजो विस्मिता यजमानमङ्गमूचुः उक्तमेवाह । हे त्वया स्वत्सम्बन्धीनि हूयमानानि देवतोद्देशेन प्रक्षेपपूर्वकन्त्यक्तानि अयातयामानि अगतवीर्याणि सारवन्तीत्यर्थः हवींषि पुरोडाशादीनि देवता न गृह्णन्ति ॥ २६ ॥

हे राजन् ! हवींषि अदुष्टानि शुद्धानि ते त्वया श्रद्धयासादितानि सम्पादितानि च तथा छन्दांसि कर्त्वङ्गभूता मन्त्रा अयातयामानि स्वरवर्णादिभिरगतवीर्याणि तत्र हेतुः दृढव्रतैः स्वरवर्णादियुक्तत्वेन मन्त्रोच्चारणमेवदृढं व्रतं येषां तैरृत्विग्भिर्योजितानि प्रयुक्तानि ॥ २७ ॥

एवं यथावत् अनुष्ठीयमाने क्रतौ देवहेलनं देवान् प्रति हेलनमपराधमणु अल्पमपि वयं न विदामो न जानीमः यत् यस्मात् हेलनात् स्वकीयान् भागान् कर्मणां विणः कर्माणि गुणादोषद्रष्टारो देवा न गृह्णन्ति अतोऽत्रयं केनचिद्देवहेलनेन भवितव्यं परन्तु तद्वयं न विदाम इत्यर्थः ॥ २८ ॥

एवमृत्विग्भिरुक्तोऽङ्गस्तानाहेत्याह मुनिः । द्विजवचः श्रुत्वा अथानन्तरं सुतरान्दुःखितमना यजमानोऽङ्गः यज्ञे गृहीतमौनोऽपि सदस्यान् सदसिस्थितान् प्रति तदनुज्ञया सदस्यानुज्ञया स्वकर्मानस्वदेवतानागमनकारणं प्रष्टुं वाचं व्यसृजत् प्रायुङ्क्त ॥ २९ ॥

वाग्विसर्गमेवाह । नागच्छन्तीति इह क्रतौ देवता आहुता नागच्छन्ति अहान् सोमपात्राणि न गृह्णन्ति हे सदसस्पतयः मया किमवद्यं हेलनं कृतं तद्यूयं ब्रूत ॥ ३० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

आवश्यमङ्गलत्वात्सामान्यतः कथितं विशेषतो विदुरः आतु पृच्छतीत्याह । तस्येति । खिन्नमनाः यस्या दुष्टप्रजाया विषण्णमनाः ॥ २१ ॥

दण्डव्रतं हिंसाख्यं व्रतं धारयतीति दण्डव्रतधरः "दण्डोऽस्त्री शासने राज्ञां हिंसायां लकुटे गुड„इतियादवः यद्वा । शासनाख्यं व्रतं बिभ्रति न तेषामज्ञानलेशः संभाव्यत इत्याह । धर्मकोविदा इति ॥ २२ ॥

नावध्येयो नावज्ञेयः तत्र निमित्तमाह । यदसावीति ॥ २३ ॥

यत एवं तत्त्वं तस्मादत्र मह्यमित्यन्वयः इति एतन्मे आख्याहीत्यन्वयः मम अत्रेतिहासज्ञानं नास्तीति वक्तुं न शक्यमित्यतउक्तं परावरेति ॥ २४ ॥

सूचितमर्थं विस्तरतोवक्तुमुपक्रमते । अङ्ग इति ॥ २५—२६ ॥

न दूष्यादिदोषादित्याहुरित्याह । राजन्निति । आसादितान्यापादितानि अयातयामान्यगतवीर्याणि ॥ २७ ॥

हेलनमवज्ञानम् ॥ २८—२९ ॥

आहुता आहूताः अहान् हविःपिण्डान् ॥ ३० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

येषामुद्दिश्येति चित्सुखस्यासम्मतम् ॥ २२—२४ ॥

प्राचीनवलत्प्रपरापराधविशेषेण प्रतिहतपुत्रभाग्यत्वेऽपि तस्य श्रीविष्णुप्रयजनमाहात्म्यात् पुत्रोजातः तथा तेन दूषितभाग्यत्वेऽपि तस्मादेवासौ वैराग्यहेतुर्जातः पौत्रश्च तद्वसार एवेत्याह । अङ्ग इत्यादिना ॥ २५—२६ ॥

अत्रोपकरणानितु समीचीनान्येवेत्याहुः । राजन्निति । पौरुषवान् इति । तस्य निरर्गलत्वमुक्तं तथापि न गृह्णन्तीति पूर्वेणैवान्वयः ॥ २७—३० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

यद्यतो विमनाः सन् ॥ २१ ॥

किञ्च अंहोऽपराधं राज्ञीति राज्ञ एव दण्डेऽधिकारो नतु राज्ञोऽपि दण्डे मुनीनामधिकार इत्यर्थः ॥ २२—२८ ॥

यज्ञे गृहीतमौनोऽपि वाचं व्यसृजत् प्रायुङ्क्त ॥ २९ ॥

अहान् सोमपात्राणि ॥ ३०—३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तस्याङ्गस्य यद्यतो विमनाः वनं ययौ ॥ २१ ॥

धर्मकोविदा मुनयः दण्डोऽधार्मिकदमनमेव व्रतं यस्य तस्मिन् राज्ञि किमंहः अपराधमुद्दिश्य येषां प्रति दण्डमयूयुजन्नित्यन्वयः ॥ २२ ॥ २३ ॥

अघवानपि नावध्येय इत्युक्तं सतु धर्मकोविदैर्मुनिभिर्हतोऽस्त्वतमहस्तेन कृतं तदाख्याहीति पृच्छति । एतदिति । सुनीथात्मजस्य एतदृत्यन्ताहोचेष्टितम् ॥ २४ ॥

यत्पृष्टं तस्य शीलनिधेः साधोः ब्रह्मण्यस्य महात्मनः दुष्टा प्रजा कथमभूदिति तत्रातिनिर्बन्धसंपादितत्वादधर्मवंशोद्भवायामुत्पादितत्वाच्छीलानीधित्वादिगुणयुक्ताङ्गगृहेऽधार्मिको वेणोऽभूदित्युत्तरमाह । अङ्ग इत्यादिना । तेनाभवदधार्मिकइत्यन्तेन ॥ २५ ॥ ० ॥ २६—३८ ॥

भाषाटीका ।

विदुरजी पूछने लगे कि उस शीलनिधि महात्मा साधु ब्रह्मण्य राजा के ऐसी दुष्ट प्रजा क्यों भई कि जिस के मारे दुखी होकर वन को चले गये ॥ २१ ॥

और धर्म के जानने वाले मुनि लोगों ने दंड के व्रत धारण करने वाले राजा में क्या अपराध समझ कर ब्रह्म दंड का प्रयोग किया ॥ २२ ॥

सदसस्पतय ऊचुः।

नरदेवेह भवतो नाघं तावन्मनाक् स्थितम्।
अस्त्येकं प्राक्तनमघं यदिहेदृक्त्वमप्रजः ॥ ३१ ॥

तथा साधय भद्रं ते आत्मानं सुप्रजं नृप।
इष्टस्ते पुत्रकामस्य पुत्रं दास्यति यज्ञभुक् ॥ ३२ ॥

तथा स्वभागधेयानि ग्रहीष्यन्ति दिवौकसः।
यद्यज्ञपुरुषः साक्षादपत्याय हरिर्वृतः ॥ ३३ ॥

तांस्तान् कामान् हरिर्दद्याद्यान् यान् कामयते जनः।
आराधितो यथैवैष तथा पुंसां फलोदयः ॥ ३४ ॥

इति व्यवसिता विप्रास्तस्य राज्ञः प्रजातये।
पुरोडाशं निरवपन् शिपिविष्टाय विष्णवे ॥ ३५ ॥

तस्मात्पुरुष उत्तस्थौ हेममाल्यमलाम्बरः।
हिरण्मयेन पात्रेण सिद्धमादाय पायसम् ॥ ३६ ॥

स विप्रानुमतो राजा गृहीत्वाञ्जलिनौदनम्।
अवघ्राय मुदा युक्तः प्रादात्पत्न्या उदारधीः ॥ ३७ ॥

सा तत्पुंसवनं राज्ञी प्राश्य वै पत्युरादधे।
गर्भं काल उपावृत्ते कुमारं सुषुवेऽप्रजा ॥ ३८ ॥

भाषाटीका

प्रजालोगों को तो राजा दोष वाला होतो भी उस की अवज्ञा नहीं करनी चाहिये क्योंकि राजा अपने तेज से इंद्रादि लोकपालों के तेज को धारण करता है ॥ २३ ॥

हे ब्रह्मन्! यह सुनीथाके पुत्र का चरित्र हम से कहो आप तो कार्य कारण सब जानने वाले हो मै श्रद्धा वाला हूं मेरे से कहना चाहिये ॥ २४ ॥

मैत्रेयजी बोले अंग राजर्षि ने यज्ञ किया था तिस यज्ञमेवेद वाडी ब्राह्मणों के बुला ने पर भी देवता नहीं आये ॥ २५ ॥

तब ब्राह्मण सवविस्मित हो कर उस यजमान राजा से बोले हवन की हुई तुमारी हवि को देवता ग्रहण नहीं करते हैं ॥ २६ ॥

हे राजन्! निर्दोष हवि कों श्रद्धा से हमने तुम्हारे यज्ञ अग्निमें दिये हैं व्रत धारण कर के निर्दोष वेद मंत्रों का भि प्रयोग किया है ॥ २७ ॥

यहां पर हम लोग देवतों का अवज्ञा किंचित् मात्र भी नहीं जान ते हैं जिस से कि कर्म के साक्षी देवता अपने भागों को ग्रहण नहीं करते हैं ॥ २८ ॥

यजमान अङ्गराज ब्राह्मणों के वचन को सुन ब्राह्मणों की आज्ञा को मानकर मौन व्रत को छोडकर सभासद लोगों से पूछने लगा ॥ २९ ॥

हे सभा पति हो बुलाये देवता नहीं आते हैं इहां साम पात्रों को ग्रहण नहीं करते हैं आप लोग कहिये मैंने क्या पाप किया है ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

इह जन्मनि न तावन्मनागपि दग्धमघं स्थितम् कथं विज्ञातस्याघस्य सद्य एव प्रायश्चित्तैः क्षालनात् किंतु प्राक्तनमेकमघमस्ति यद्यस्मादीदृग्गुणाधिकोऽपि त्वं प्रजारहितः ॥ ३१ ॥

अतो यथा देवा हविर्गृह्णन्ति तथात्मानं सुप्रजं साधय कथं साधनीयं तदाह इष्ट इति ॥ ३२ ॥

तथासति स्वभागान् ग्रहीष्यन्ति यद्यतो हरिः साक्षाद्वृतः स्यात् अतस्तेन सह सर्वे देवा आगमिष्यन्तीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

नन्वति तुच्छान्कामान्हरिः कथं दद्यात्तत्राह तांस्तानिति ॥ ३४ ॥

प्रजातये पुत्रोत्पत्तये शिपिविष्टाय शिपिषु पशुषु यज्ञरूपेण प्रविष्टाय तथाच श्रुतिः "यज्ञो वै विष्णुः पशवः शिपिर्यज्ञ एव प्रतितिष्ठतीति ॥ ३५ ॥

तस्मादिति योग्यतयाग्नेः ॥ ३६ ॥

पत्न्यै प्रादात् ॥ ३७ ॥

पुमांसं सूतेऽनेनेति तथा तत्प्राश्य पत्युः सकाशाद्गर्भमादधे अप्रजा सती ॥ ३८ ॥

स बाल एव पुरुषो मातामहमनुव्रतः ।
अधर्मांशोद्भवं मृत्युं तेनाभवदधार्मिकः ॥ ३९ ॥
स शरासनमुद्यम्य मृगयुर्वनगोचरः ।
हन्त्यसाधुर्मृगान् दीनान् वेनोऽसावित्यरौज्जनः ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

मातामहं मृत्युं मृत्योर्हि पुत्री सुनीथा ॥ ३९ ॥

मृगयुर्लुब्धकः सन् तं दृष्ट्वा वेनोऽसावागच्छतीति जनः सर्वोऽप्यरौत् चुक्रोश ॥ ४० ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिन्याख्या दीपिकाटिप्पणी ॥

अतः अग्रजस्य सत्यागृहणात् ॥ ३२ ॥

तथा सति पुत्रलाभे सति दिवौकसां भागग्रहणे यज्ञपुरुषवरणस्य हेतुत्वमार्थिकं तथा व्याचष्टे अत इति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

तथा च शिपिशब्दस्य पशुवाचकत्वे प्रमाणं श्रुतिः ॥ ३५ ॥

तस्मादिति तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शकत्वात् पूर्वत्राग्निशब्दाभावात् अर्थाबाधरूपा वाक्यार्थहेतुयोग्यता गृहीता तथा तच्छब्देनाग्निर्विवक्षितः यथासिश्चति तनेत्युक्ते तच्छब्देन जलविवक्षणं तद्वदित्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

तेन मृत्यवनुसरणेन ॥ ३९ ॥ ४० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हे नरदेव ! इह जन्मनि भवतः ब्रह्मविदस्तावज्जन्मनागीषदप्यघं न स्थितं किन्तु प्राक्तनमेकमघमस्ति यद्यस्मादद्यादीदृग् गुणाधिकस्त्वमप्रजः प्रजारहितो बभूविथ ॥ ३१ ॥

अतो देवा यथाहवींषि गृह्णीयुस्तथात्मानं सप्रजं सपुत्रं साधय कथं साधनीयं तत्राहुः । इष्ट इति । यज्ञभुग् भगवान् पुत्रंकामयमानस्य ते त्वया इष्ट इज्यमानस्तुभ्यं पुत्रं दास्यति ॥३२॥

तथा सति दिवौकसो देवाः स्वभागधेयानि स्वभागान् "भागरूपनामभ्यो धेयः" इति स्वार्थधेयप्रत्ययः अहीष्यन्ति यदतः यज्ञपुरुषो हरिः साक्षादपत्याय पुत्रार्थं वृतः स्यादतस्तेन सह सर्वे देवा आगमिष्यन्तीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

नन्वपि तुच्छान् कामान् हरिः कथं दद्यात् तत्राहुः । तांस्तानिति । जनो यान् कामान् प्रार्थयते तांस्तान् हरिर्दद्यात यथा येन प्रकारेण भगवानाराधितो जनैस्तेषां तथा स्वस्वकामानुसारेण फलोदयः फलावाप्तिर्भवति ॥ ३४ ॥

इत्थं व्यवसिता निश्चिन्वाना ऋत्विजः राज्ञोऽङ्गस्य प्रजातये प्रजोत्पत्त्यै शिपिविष्टाय शिपिविष्टत्वगुणविशिष्टाय विष्णवे पुरोडाशं निरवपन् शिपिभिः रश्मिभिः विष्टः आविष्टः शिपिविष्टः तस्मै तथा च मन्त्रः "किमित्ते विष्णोपरि चक्ष्यं भूत्प्रयत्ववक्षे शिपिविष्टोऽस्मीत्यादि" अर्थवादश्च "पशोर्भूमायापुष्टिस्तद्विष्णुः शिपिविष्ट इत्यादिनिरुक्तं न यद्युत प्रब्रूते शिपिविष्टोऽस्मीति प्रतिपन्नरश्मिः शिपयोऽत्र रश्मय उच्यन्ते तैराविष्टा भवन्तीति" यद्वा शिपिषु पशुषु यज्ञरूपेण प्रविष्टाय तथा च श्रुतिः "यज्ञो वै विष्णुः पशवः शिपियज्ञ एव पशुषु प्रतितिष्ठति" इति ॥ ३५ ॥

तस्मात् अग्नेरित्यर्थः अर्थसामर्थ्यात् हेममयानि माल्यानि अम्बराणि च यस्य सः पुरुषः हिरण्मयपात्रेण सिद्धं सम्यक् पक्वं पायसपात्रं गृहीत्वा उत्तस्थौ उत्थितवान् ॥ ३६ ॥

बुद्धिमान् स राजा अङ्गः विप्रानुमतः विप्रैरभ्यनुज्ञातः अञ्जलिना ओदनं पायसं गृहीत्वा स्वयमाघ्राय हर्षेण युक्तः पत्न्यै प्रादात् ॥ ३७ ॥

सा राज्ञी राज्ञः स्त्री सुनीथा पुंसवनं पुमांसं सूते अनेनेति पुंसवनं तदोदनं प्राश्य भुक्त्वा पत्युः सकाशात् गर्भमादधे धृतवती अप्रजा सती गर्भकाले गर्भधारणकाले उपावृत्ते अतीते सति कुमारं सुषुवे ॥ ३८ ॥

सः पुरुषः कुमारो बाल एव बाल्यात्प्रभृतीत्यर्थः अधर्मांशोद्भवं मातामहं मृत्युं मृत्योर्हि पुत्री सुनीथा अनुव्रतः अनुसृतोऽभूत् तेन मातामहानुसारेणायसप्यधार्मिकोऽभवत् ॥ ३९ ॥

अधार्मिकत्वमेव प्रपञ्चयति । स इति । स अङ्गः शरासनं धनुरुद्यम्य धनुष्यारोपितशर इत्यर्थः मृगयुर्लुब्धकः सन् अत एव वनगोचरः असाधुः दीनान् मृगान् हन्ति अतएवैव तं दृष्ट्वा सर्वोऽयं आगच्छतीति सर्वोजनः अरौत् चुक्रोश ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

राज्ञा पृष्टान् यजमानकर्मगुणदोषान्विविच्य तत्परिहृत्य कर्मप्रवृत्तेनायामन्त्रिताः सदस्या ऋत्विजः किं विशिष्यमवलोक्य प्राचुरिति तत्राह । नरदेवेति । इहास्मिन् जन्मनि ईदृशः दृष्टोऽप्रजोऽनपत्य इति यदतः प्राक्तनं पूर्वजन्मार्जितमघं बालहत्यादिकमेकमघमस्तीत्यनुमीयते ॥ ३१ ॥

तथा तस्मात्ते आत्मानं सप्रजं पुत्रेण सहवर्तमानं साधय कुरु ततो भद्रं भवति तत्र क उपाय इतितमाहुरित्याह । इष्टइति ॥ ३२ ॥

किं भद्रं स्यादित्यत्राह । यथेति । दिवौकसां हरेरङ्गोपाङ्गत्वेन तदाश्रितत्वेन स्थितेस्तन्मनस्कत्वेन तत्तुष्ट्यातत्तुष्टेः स्वभागादीनानादानयोस्तदिच्छाविनाभूतत्वादधुना तदिष्टत्वात्सर्वे समञ्जसं भवतीतिभावेनाहुरित्याह । यद्यज्ञपुरुषइति । अनेनापुत्रस्य लोकोनास्तीति प्रायिकं सद्धर्मवतोधर्मबलाल्लोकोभवत्येव हरीच्छया विशिष्टपुरुषोत्पत्तये देवैर्हविर्नाहृतम् अङ्गस्यापि बालहत्यादिदोषादनपत्यत्वादिकल्प्यतइतिज्ञायते तदुक्तम् "अनपत्योऽपि सद्धर्मालोकजित्रात्रसंशयः । देवैस्तुपृथुजन्मार्थे हविरङ्गस्य नोहृतमिति" ॥ ३३ ॥

न केवलं हरिपूजया पुत्रकामस्य पुत्रावाप्तिस्तत्तत्कामेन तत्तदवाप्तिरपिस्यादित्याह । तांस्तानिति । फलाकांक्षानुसारेण पूजापि तादृशीति भावेनाहुः । आराधितइति ॥ ३४ ॥

इतिमुक्त्वा ते तूष्णीमभूवन्किमनेनेत्याह । इतीति । प्रजात्यै सन्तत्यै शिपिविष्टोनाम पुत्रकामेष्टिदेवताहरेरूपान्तरम् अतएव "शिपि

आक्रीडे क्रीडतो बालान् वयस्यानतिदारुणः ।
प्रसह्य निरनुक्रोशः पशुमारममारयत् ॥ ४१ ॥
तं विचक्ष्य खलं पुत्रं शासनैर्विविधैर्नृपः ।
यदा न शासितुं कल्पो भृशमासीत्सुदुर्मनाः ॥ ४२ ॥
प्रायेणाभ्यर्चितो देवो ये प्रजा गृहमेधिनः ।
कदपत्यभृतं दुःखं येन विन्दन्ति दुर्भरम् ॥ ४३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

विष्टस्तु खलतो दुश्चर्माणा महेश्वर,, इत्यन्यवृत्तिनिवारणाय विष्णा-य इति ॥ ३५ ॥

तस्माग्निरुतपुरोडाशात ॥ ३६ ॥

अञ्जलिनौदनमिति पाठः ॥ ३७ ॥

पुमांसं सूत इति पुंसवनं पायसमुपांशुसे प्राशे अप्रजाः पुत्र-रहिता ॥ ३८ ॥

बालएव कौमारवया एव अधर्मांशेनोद्भवो यस्य स तथा तं मातामहं मातुः पितरं मृत्युनामानमसुरवरमनुव्रत इति यस्तेन स पुरुषोऽधार्मिको धर्मविरुद्धकर्मकृदभूदित्यनेन विशेषणेन धर्मा-शोद्भवो मृत्युरन्योऽस्तीति रहस्यमवगन्तव्यं तदुक्तं "मृत्युर्देवोय-मध्याता वेनमातामहोऽसुर,, इति ॥ ३९ ॥

किंनामायं बाल इत्यतस्तत्कर्मानुसृतं नाम लोकाअरूरुवन्नि-त्याह । सञ्चारासनमिति । वेनयति पीडयतीतिवेनः "पीडां वेनेतिच प्राहुर्वेनोऽसौपीडनादभूत,,इतिवचनादसाधुर्दुर्जनः ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

नरदेव ! भवतोऽनावद्यं किञ्चिदास्थितं मस्त्येकं प्राक्तनावद्य-मिति क्वचित् पाठः चित्सुखसम्मतश्च प्राक्तनावद्यं जन्मान्तरी-यापराध इति व्याख्यानात् ॥ ३१—४२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

भागधेयानि भागरूपाणि धेयानि पत्रेषु धार्याणि हवींषि ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

पुरोडाशं यज्ञियद्रव्यं निरवपत्क्रतुः । शिपिषु पशुषु यज्ञरू-पेण प्रविष्टाय । तथाच श्रुतिः "यज्ञोवै विष्णुः पशवः शिपि-र्यज्ञएव पशुषु प्रति तिष्ठतीति,, ॥ ३५ ॥ ३८ ॥

तेनेति । मातृदोषादधार्मिकोऽपि विष्णुयज्ञोद्भूतत्वात् पितुर्वैरा-ग्यकारणीभूतत्वेन पितुरुपकारकः । पृथुजनकत्वेन तद्यशो वर्द्ध-नश्च बभूवेति ज्ञेयम् ॥ ३९ ॥

तं दूरादेव दृष्ट्वा वेणोऽसावस्मत्प्राणघाती समेतीत्यरौत् सुक्रोश ४० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

स बाल एव । अधर्मांशोद्भवं मातामहं सुनीथापितरं मृत्यु-मनोऽनुव्रतस्तेनाधार्मिकोऽभवत् ॥ ३६ ॥

अरौत् अयाच्छुक्रोश ॥ ४० ॥

भाषाटीका ।

सभापति बोले हे नरदेव ! इस जन्ममें आप का पाप कुछ नहीं है एक पूर्वजन्म का पाप है जिस से तुम इस जन्म में निष्पुत्र हुये हो ॥ ३१ ॥

हे नृप ! तुमारा कल्याण होगा तुम तिसविधी से आत्मा को सिद्धकरो जिससे सुन्दर पुत्रवाले होजावो पुत्रकी कामनासे यज्ञ करोगेतो यज्ञ भोक्ता भगवान् पुत्र देंगे ॥ ३२ ॥

तैसेही देवता लोग अपने भागें को लेंगे जब कि साक्षात् यज्ञ पुरुषको तुम पुत्र के होने को वरण करोगे । ३३ ।

भगवान् तिन तिन सब कामनाओं को देते हैं जिनको मनुष्य चाहता है यह भगवान् जैसे पूजित होते हैं तैसा पुरुषों को फल होता है ॥ ३४ ॥

ब्राह्मणों ने मन मे ऐसा निश्चय करके उस राजा के सन्तान के लिये शिपि विष्टि नामक विष्णु के अर्थ पुरोडाश हवि को अर्पण किया ॥ ३५ ॥

उस यज्ञ के अग्नि कुंड मे से एक पुरुष उठकर खड़ा हुआ सो सुवर्ण माला को पहिरा पीताम्बर धारण किया सुवर्ण पात्र मे सिद्ध पायसान्न लाकर निकला ॥ ३६ ॥

उदार बुद्धि वाले ब्राह्मणों कि आज्ञा से राजा ने दोनों हस्तों से उस पायस को ग्रहण करके आनंद से सूंघ करके पत्नी को अर्पण किया ॥ ३७ ॥

उस रानी ने उस पुंसवन चरू को खाकर के पति से गर्भ को धारण किया समय पाकर के विना पुत्र वाली ने भी पुत्र को उत्पन्न किया ॥ ३८ ॥

उस बालक पुरुषने बालकही अवस्था में अधर्मांशसे पैदा होने वाले मातामह मृत्युका संगकिया तिससे अधार्मिक होगया ॥ ३९ ॥

वह धनुष को उठाकर जङ्गल में जाकर व्याघ्रकी वृत्ति को करने लगा दुष्टपनासे गरीब मृगनको मारनेलगा उसके डरसे वेन आया ऐसा सब मनुष्य चिल्लाने लगे ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

आक्रीडे क्रीडास्थाने बालान् पशूनिवामारयत् ॥ ४१ ॥

विचक्ष्य दृष्ट्वा । ४२ ।

दुर्मनसस्तस्य कुपुत्रनिन्दावाक्यान्याह । प्रायेणेति त्रिभिः । अप्रजा ये तैरभ्यर्चितः तत्र हेतुः कुत्सितैरपत्यैः सम्भृतं दुर्भरं धारयितुमशक्यं दुःखं येन विन्दति ॥ ४३ ॥

यतः पापीयसी कीर्त्तिरधर्मश्च महान्नृणाम् ।
यतो विरोधः सर्वेषां यत आधिरनन्तकः ॥ ४४ ॥

कस्तं प्रजापदेशं वै मोहबन्धनमात्मनः ।
पण्डितो बहुमन्येत यदर्थाः क्लेशदा गृहाः ॥ ४५ ॥

कदपत्यं वरं मन्ये सदपत्याच्छुचां पदात् ।
निर्विद्येत गृहान्मर्त्यो यत्क्लेशनिवहा गृहाः ॥ ४६ ॥

एवं स निर्विण्णमना नृपो गृहान् निशीथ उत्थाय महोदयोदयात् ।
अलब्धनिद्रोऽनुपलक्षितो नृभिर्हित्वा गतो वेनसुवं प्रसुप्ताम् ॥ ४७ ॥

विज्ञाय निर्विद्यगतं पतिं प्रजाः पुरोहितामात्यसुहृद्गणादयः ।
विचिक्युरुर्व्यामतिशोककातरा यथा निगूढं पुरुषं कुयोगिनः ॥ ४८ ॥

अलक्षयन्तः पदवीं प्रजापतेर्हतोद्यमाः प्रत्युपसृत्य ते पुरीम् ।
ऋषीन् समेतानभिवन्द्य साश्रवो न्यवेदयन् पौरव ! भर्तृविप्लवम् ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे
पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्यां चतुर्थस्कन्धे अङ्गप्रव्रज्या नाम
त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

——○*○——

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सर्वेषां सर्वैः सह आधिर्मानसी व्यथा ॥ ४४ ॥

तं प्रजापदेशं पुत्रनाममात्रमप्यात्मनो मोहने बन्धनं यदर्थाः यन्निमित्ताः क्लेशदाः गृहाः भवन्ति ॥ ४५ ॥

इदानीं निर्वेदहेतुत्वेन कुत्सितमेवापत्यमभिनन्दति । कदपत्यमिति । शुचां पदाच्छोकानां स्थानात् वरत्वे हेतुः निर्विद्येतेति तत्कुतः यद्यतः कदपत्यात् गृहाः क्लेशनिवहाः भवन्ति ॥ ५६ ॥

महतामुदयानां विभूतीनामुदयो यस्मिंस्तस्माद्गृहाद्गतः था वेनं सूतेस्म ताम् ॥ ४७ ॥

प्रजाः पुरोहितादयश्च विचिक्युरन्वेषितवन्तः तं तत्रैव सन्तमपि नापश्यन्निति दृष्टान्तेनाह । यथेति ॥ ४८ ॥

साश्रवो रुदन्तः भर्तुर्विप्लवं नाशमदर्शनमित्यर्थः ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायां
त्रयोदशोऽध्यायः॥१३॥

———

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता
दीपिन्याख्या दीपिकाटिप्पणी ॥

पशुमारमिति क्रियाविशेषणम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

प्रायेणेति । दुःखोक्तिमात्रम् अप्रजगृहमेधिनां नियमेन तदर्शना भावात् कुपुत्रभावमात्रस्य तत्फलत्वाभावाच्च न विन्दन्ति न लभन्ते ॥ ४३ ॥

यत इति युग्मकम् यतः ममतास्पदत्वेन स्नेहविषयात् ॥ ४४—४५ ॥

अनिष्टाशङ्कीनि बन्धुहृदयानीति न्यायाच्छुचां पदादिति॥४६॥

स्वस्य वेशान्तरं कृत्वा गत इति ॥ ४७—४८ ॥

विप्लवशब्दस्य नाशवाचकत्वात् नाशशब्दस्य धात्वर्थपुरस्कृतयोगवृत्त्याऽदर्शनवाचकत्वं क्लेशेनोपलब्धमत इत्यर्थ इत्युक्तम् ॥ ४९ ॥

इतिश्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
दीपिन्याख्यदीपिकाटिप्पण्यां
त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

———

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

आक्रीडे क्रीडास्थाने वयस्यान् यूनोऽपि बालान् दारुणः क्रूरः अत एव निरनुक्रोशः कृपारहितः सन् पशुमारममारयत् पशूनिवामारयत् ॥ ४१ ॥

स नृपः अङ्गः खलं दुरात्मानं पुत्रं नानाविधैः शासनैः सामाद्युपायैर्विचक्ष्यानुशास्येत्यर्थः यदा भृशं नितरां सुदुर्मनाः दुःखितमनाः आस ॥ ४२ ॥

तस्य पुत्रनिन्दावाक्यान्याह। त्रिभिः। ये गृहमेधिनो गृहाश्रमिणः अप्रजा अपुत्रा ये च पुत्रिणोऽपि कुत्सितापत्यकृतं दुर्भरं धारयितुमशक्यं दुःखं न विन्दन्ति न लभन्ते तैर्भगवान् देवः प्रायेणाभ्यर्चितः ॥ ४३ ॥

यतः कदपत्यात्पापीयसी कीर्तिः अपकीर्तिर्महानधर्मश्च नृणां भवेत् यथा यतः कदपत्यात्सर्वेषां विरोधः अनन्तोऽपारः आधिः मानसी व्यथा च जायते ॥ ४४ ॥

तं प्रजापदेशं पुत्रनाममात्रमपि आत्मनो मोहेन बन्धनं कः पण्डितो बहुमन्येत यदर्था यत्पुत्रापदेशनिमित्ताः क्लेशसंपादका गृहाः भवन्ति पुत्रापदेशमात्रमपि क्लेशकरगृहादिहेतुत्वेनात्मनो बन्धकत्वात्पण्डितो न बहुमन्येतेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

इदानीं निर्वेदहेतुत्वेन कुत्सितमेवापत्यमभिनन्दति। कदपत्यमिति। शुचां पदात् शोकानां स्थानात् उत्तरोत्तरं गृहाशक्तिजननद्वारा संसारदुःखहेतुत्वादिति भावः सदपत्यात्कदपत्यं वरं श्रेष्ठं मन्ये वरत्वे हेतुः मर्त्यो गृहान्निर्विद्येत निर्वेदं प्राप्नुयात् यतः कदपत्यात् गृहाः शोकावहाः भवन्ति कदपत्यं परमिति पाठे तस्य परत्वं वैराग्यहेतुत्वात् ॥ ४६ ॥

एवमुक्तप्रकारेण निर्विण्णमनाः सः नृपः अङ्गः महतामुदयानां विभूतीनामुदयः समृद्धिर्यस्मिन् तस्माद्गृहान्निशीथे उत्थाय अलब्धनिद्रस्त्यक्तनिद्रः प्रसुप्तां वेनसुवं वेनस्य जननीं सुनीथां हित्वा नरैरनुपलक्षितः अदृष्टः गतः वनं प्रतीतिशेषः ॥ ४७ ॥

पुरोहितादयः सर्वाः प्रजाः पतिं राजानं निर्विद्य गतं निर्वेदं प्राप्य गतं विज्ञाय अत एवात्यन्तशोकेन कातराः सन्तः उर्व्यां पृथिव्यां विचिक्युः अन्वेषणं चक्रुः ननु तत्रैव वसन्तमपि नाप श्यन्निति दृष्टान्तेनाह। यथेति। निरूढं हृदये वसन्तमपि तिरोहितं पुरुषं परमपुरुषं यथा कुयोगिनोऽन्वेषयन्ति तथेति ॥ ४८ ॥

प्रजापतेः राज्ञः पदवीं मार्गमलक्षयन्तोऽजानन्तः अत एव हतप्रयत्नाः ते पुरोहितादयः पुरीं प्रत्युपसृत्य आगत्य हेपौरव! विदुर! साश्रवः शोकाश्रुसहिताः समेतान् संधीभूतानृषीन् प्रणम्य भर्तृविप्लवं नाशमदर्शनं न्यवेदयन् विज्ञापितवन्तः ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां
त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

आक्रीडे क्रीडास्थाने पशुमारमितिलुप्तोपमा यथा पशुमारो-गोघ्नश्चाण्डालस्तथेति ॥ ४१ ॥

स्वशासनमुल्लङ्घ्य वर्तमानं पुत्रमवलोक्य पित्रा किमकारीति तत्राह। तं विलक्ष्येति। दुरशोभनदुःखयोरित्यनेन सुष्ठुदुःखितमनाः ॥ ४२ ॥

प्रलापात् दुःखं चावगम्यत इत्याह। प्रायेणेति। ये गृहमेधिनोऽप्रजा एवं दुर्भरं कदपत्यकृतं दुःखं न विन्दन्ति तैः सर्वैरपि प्रायेण देवो नारायणोऽभ्यर्चित इत्यन्वयः ॥ ४३ ॥

अपकीर्त्यादिदोषहेतुत्वात्पण्डितो नरकत्राणाहेतुत्वात्सापुरयं पुत्र इति बहुमानं न करोतीत्याह। यत इति ॥ ४४—४५ ॥

न केवलं दुःखमेव कदपत्यात्किन्तु विवेकिनः प्रयोजनं चास्तीत्याह। कदपत्यमिति। क्लेशसमूहेनातुरो मर्त्यो स्वगृहान्निर्विद्येतेति यस्मान्निश्चैश्रयादिशुचां पदात्सदपत्यात्कदपत्यं वैराग्यहेतुत्वात्साधु मन्ये इत्यन्वयःहलन्तादपिटापश्चेति वचनाच्छुचेतिरूपं साधु॥४६॥

नन्वत्र शोकान्मरणं देशान्तरगमनं वा स्यात् तत्र किमनेनाकारीति तत्राह। एवं स इति। महानुदयो महतीविभूतिस्तस्या उद्यावुद्रेको यस्मिंस्तत्तथा तस्मात् लक्षदर्शनाङ्कनयोरितिधातोरनुपलक्षितोऽदृष्टः ॥ ४७ ॥

जलादौ मृतोदूरं गतोवेति संशये तयोरेकं निश्चित्य किमकार्षुस्तदीया इति तत्राह। विज्ञायेति। विचिक्युरन्विष्यादृष्टवन्तः हृदि गूढं पुरुषं हरिम् ॥ ४८ ॥

अन्विष्यादृष्टवन्तः किमकुर्वन्नित्यत आह। अलक्षयन्त इति। पौरव! विदुर! साश्रवः बाष्पसहिताः साधीयसो विष्णुयाजिनोऽङ्गस्यैवं दुष्टपुत्रोत्पत्तिस्तन्निमित्तेन विप्लवश्च कथमभूदितीदं चोद्यं न"अनपत्यस्वकर्मासौ बालहत्या कृतः पुरा। अतोदुष्टोभवत्पुत्र दुष्टो विष्णुरतः पृथुः इति ॥ ४९ ॥

इतिश्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां
त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः

प्रायेणेति दुःखोक्तिमात्रम् ॥ ४३ ॥

यत इति युग्मकं गृहाणां दोषमाह। यदिति ॥४४॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

पशुमारं पशूनिवामारयत् ॥ ४१॥४२ ॥

ये अप्रजा अनपत्यास्तैः अभ्यर्चितः: तत्र हेतुः कदपत्येन भृतं पूर्णीकृतं दुर्भरं धारयितुमशक्यं दुःखं ये न विन्दन्ति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

प्रजापदेशं नाम्नैव प्रजां वस्तुतस्त्वात्मनो दुःखसमुद्रमित्यर्थः तस्माल्लोकलज्जामनस्तापादिबहुलेभ्यो गृहेभ्यो निःसृत्य क्वचिदलक्षिते प्रदेशे शाकमूलफलादिवृत्तिरण्येव यामान् भगवन्तं भजन्नवशिष्टमायुरभ्यर्थीकुर्वन् कृतार्थो भविष्यामीति निश्चिकाय ॥४५॥

निश्चित्य च स्वनिर्वेदामृतप्राप्तिकारणं पुत्रमेव स्मृत्वा भगवतैव परमकृपया विषयभोगान्धं मां स्वचरणान्तकं बलान्नीयुणा पुत्रोऽयं मह्यं दत्त इत्याह। कदपत्यमिति ॥ ४६ ॥

महोदयस्य महासम्पत्तेरुदयो यत्र तस्मात्। वेणं सूते वेणसूस्तां सुनीथां प्रसुप्तामिति यदैव सा प्रकर्षेण स्वपितिस्म तदैव स्वस्य वेशान्तरं कृत्वेत्यर्थः ॥ ४७ ॥

पुरुषं परमात्मानं निगूढमिति दृष्टान्तेन तस्मिन् दिने तत्रैव स्वपुर्यां राजा निगूढ एवासीदिति लभ्यते ॥ ४८ ॥

हे पौरव! विदुर! भर्त्तुर्विप्लवं नाशमदर्शनमित्यर्थः ॥ ४९ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम्।
त्रयोदशोऽस्तुर्थस्य सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आक्रीडे बालविहारस्थले क्रीडतः बालान् वयस्यान् मित्रत्वेन संगतान् पशुमारं यज्ञे कण्ठपीडनादिना पशूनिव अमारयत् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

कदपत्यभृतं कुत्सितैरपत्यैर्भृतं दुर्भरं धारयितुमशक्यं दुःखं न विन्दन्ति न लभन्ते ॥ ४३ ॥

यतः खलात् पुत्रात् ॥ ४४ ॥

प्रजापदेशं प्रजानाममात्रेणोपस्थितम् आत्मनो मोहेन बन्धनम् यदर्थोपनिमित्ताः गृहाः क्लेशदाः सन्ति तं पुत्रं कः पण्डितः सन् बहु मन्येत आद्रियेत ॥ ४५ ॥

सारग्राहिगुणवतामात्मन आश्रित्याह । कदपत्यमिति । शुचां शोकानां पदात् मूलात् ॥ ४६ ॥

महोदयानां महासंपदामुदयो यस्मिन् तस्मात् वेनं सूते इति वेनसूस्ताम् ॥ ४७ ॥

विचिक्युः अन्वेषणं चक्रुः पुरुषं परमेश्वरम् ॥ ४८ ॥

ते पौराः पुरीं प्रत्युपसृत्य पुनरागत्य भर्तृविप्लवं स्वाभ्यदर्शनम् ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवतचतुर्थस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
त्रयोदशाध्यायार्थप्रकाशः

———

भाषाटीका ॥

वह बडा क्रूर होने से बरोबर बालकों के साथ खेलने में निर्दयी जबर्दस्ती पकड कर यज्ञ में पशु की नांई गला घोंट मारता था ॥ ४१ ॥

राजा ने उस पुत्र को दुष्ट जान कर बहुत प्रकार की शिक्षा से भी जब सिखाने नहीं सका तब मन से बडा दुःखित हुआ ॥ ४२ ॥

कहने लगा कि जो लोग विना सन्तान के हैं उनने मानों पूर्व जन्म में भगवान की बडी पूजा की है क्योंकि उनों को भारी कठिन जो खोटे पुत्रों का दुःख सो नहीं भोगना पडता है ॥ ४३ ॥

जिससे बडी खोटी कीर्ति होती है और बडा अधर्म मनुष्यों को होता है जिससे सब के साथ विरोध होता है तथा मनका बडा चिंता होता है ॥ ४४ ॥

जिससे घर भी दुःखदायक होजाते हैं ऐसा जो आत्माको मोहबंधनरूपी खोटे पुत्रको पंडित होकर न भला मानेगा ॥ ४५ ॥

मोह के मारे शोकको देने वाले अच्छे पुत्रसे खोटा पुत्रही ठीकमालूम होता है क्योंकि उस के हेतु से मनुष्य घर से विरक्तहोजाता है जिससे कि घर क्लेश के देने वाले हैं ॥ ४६ ॥

इस प्रकार से वैराग्य प्राप्त भया वह राजा बडी भारी विभूति वाले घर में से निद्रा न होने से सोती हुई वेन की माताको छोडकर छिप करके जंगल को आधीरात में उठकर चला गया ॥ ४७ ॥

पुरोहित मंत्रि बंधु लोगों ने दुःख पाकर चलाजाना राजा का जानकर जैसे अंतःकरण में स्थित परमात्मा को कुयोगिजन ढूंढते हैं तैसे शोक से अधीरज होकर पृथिवी में ढूढने लगे ॥ ४८ ॥

वे लोग पृथिवी में ढूंढकर उसका पता नही मिलने से प्रयत्न निष्फल होजाने से घर में आकर हे विदुरजी ! आंसु गिराते हुये ऋषिन के समीप में जाकर अपने स्वामिकानाश होजाना निवेदन करते भये ॥ ४९ ॥

इतिश्रीभागवतचतुर्थ स्कन्धत्रयोदश अध्यायका
भाषानुवाद लक्ष्मणाचार्यकृत समाप्त ॥१३॥

———

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

मैत्रेय उवाच
भृग्वादयस्ते मुनयो लोकानां क्षेमदर्शिनः ।
गोप्तर्यसति वै नृणां पश्यन्तः पशुसाम्यताम् ॥ १ ॥
वीरमातरमाहूय सुनीथां ब्रह्मवादिनः ।
प्रकृत्यसंमतं वेनमभ्यषिञ्चन् पतिं भुवः ॥ २ ॥
श्रुत्वा नृपासनगतं वेनमत्युग्रशासनम् ।
निलिल्युर्दस्यवः सद्यः सर्पत्रस्ता इवाखवः ॥ ३ ॥
स आरूढनृपस्थान उन्नद्धोऽष्टविभूतिभिः ।
अवमेने महाभागान् स्तब्धः सम्भावितः स्वतः ॥ ४ ॥
एवं मदान्ध उत्सिक्तो निरङ्कुश इवद्विपः ।
पर्यटन्रथ मास्थाय कम्पयन्निव रोदसी ॥ ५ ॥
न यष्टव्यं न दातव्यं न होतव्यं द्विजाः ! क्वचित् ।
इति न्यवारयद्धर्मं भेरीघोषेण सर्वशः ॥ ६ ॥
वेनस्यावेक्ष्य मुनयो दुर्वृत्तस्य विचेष्टितम् ।
विमृश्य लोकव्यसनं कृपयोचुः स्म सत्रिणः ॥ ७ ॥
अहो उभयतः प्राप्तं लोकस्य व्यसनं महत् ।
दारुण्युभयतो दीप्ते इव तस्करपालयोः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

चतुर्दशे तु दुष्पुत्रभयादङ्के गते द्विजैः ।
अभिषिक्तस्य वेनस्य रोषात्तैर्वध उच्यते ॥ १ ॥

क्षेमदर्शिनः क्षेमचिन्तकाः पशुसमानरूपतां पश्यन्तः ॥१॥

अमात्यादीनां प्रकृतीनामसम्मतं पाठान्तरे प्रकृत्या स्वभावेनासम्मतम् ॥ २ ॥

चौराः सर्वे लीना बभूवुः ॥ ३ ॥

आरूढं नृपस्थानं राजासनं येन अष्टविभूतिभिर्लोकपालैश्वर्यैः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

सत्रिणो मिलिताः सन्तः ॥ ७ ॥

मूलतश्चाग्रतश्च दीप्ते ज्वलिते काष्ठे तन्मध्यवर्तिनां पिपीलिकादीनां यथोभयतो व्यसनमेवं तस्करेभ्यः पालकाच्च दुःखं प्राप्तमित्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता
दीपिन्याख्या दीपिकाटिप्पणी ।

तैर्द्विजैः कर्तृभूतैः भृग्वादयः युग्मकम् प्रकृत्यसंमतमिति पाठान्तरम् ॥ १—२ ॥ ३ ॥

लोकपाला इन्द्रादयः तेषामैश्वर्यैरिति सप्तद्वीपाधिपत्वं व्यञ्जितम् "सप्तद्वीपाधिपतयो नृपा वैण्यगयादय" इत्युक्तेः स्वतः स्वेनैव संभावितः शूरोऽहं बुधोऽहमिति कृतात्मश्लाघनः ॥ ४ ॥

एवमिति युग्मकम् सर्वतः सर्वदेशेषु ॥ ५ ॥ ६ ॥

सत्रे हि सर्वमिलनं स्यादिति मिलिता इति व्याख्यातम् ॥ ७ ॥ तन्मध्यवर्त्तिनामित्याद्यध्याहारादित्यर्थ इत्युक्तम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं पुरोहितादिभिर्निवेदिता ऋषयः तमेव खलं वेनमभिषिच्य पुनस्तेन पीडिताः स्वतेजसा निहत्य तद्बाहुमथनादवतीर्णं भगवदंशभूतं पृथुं नरेन्द्रमभिषिच्य राज्ये प्रतिष्ठापयामासुरित्याह चतुर्दशेन मुनिः । भृग्वादय इति । लोकानां क्षेमदर्शिनः

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

क्षेमचिन्तकास्ते विज्ञापिता भृग्वादय ऋषयः नृणां गोप्तरि त्रातर्यसत्यविद्यमाने सति पशुसात्म्यतां पशुसमानरूपतां पश्यन्तः पशुसाम्यतामिति पाठे पशुभिः साम्यं येषां ते पशुसाम्यास्तेषां भावः पशुसाम्यता तां पश्यन्तः ॥ १ ॥

ब्रह्मवादिनः वीरस्य वेनस्य मातरं सुनीथामाहूय तस्यै विज्ञाप्येत्यर्थः प्रकृतीनाममात्यादीनामसंमतमपि वेनं भुवः पतिमभ्यषिञ्चन् भुवः पतिं चक्रुरित्यर्थः ॥ २ ॥

अत्युग्रदण्डं वेनं राजासने प्रतिष्ठितं श्रुत्वा दस्यवश्चौरादयः सर्पेभ्यः त्रस्ता भीताः आखवः मूषका इव सद्यः निलिल्युर्लीना बभूवुः ॥ ३ ॥

स वेनः आरूढं नृपस्थानं राजासनं येन सः अष्टविभूतिभिः लोकपालैश्वर्यैः अणिमादिभिर्वा उन्नद्धः गर्वितः अत एव स्तब्धः विवेकशून्यः स्वतः स्वयं संभावितः नत्वितरैरिति भावः आत्मानं महाभागं महाबुद्धिमन्तं महाभाग्यवन्तं वा मेने ॥ ४ ॥

एवं तथा ऐश्वर्यमदेनान्धः अज्ञः निरङ्कुशो गज इवोत्सिक्तः उत्थितः रथमास्थाय अधिरुह्य रोदसी द्यावापृथिव्यौ कम्पयन्निव पर्यटन् ॥ ५ ॥

हे द्विजाः ! कश्चिदपि यागदानहोमादिकं न कर्त्तव्यमित्येवं रूपं धर्मं धर्माभासं भेरीध्वनिना न्यवारयत् यत एवमतो दुर्मदः ॥ ६ ॥

मुनयो भृग्वादयः सत्रिणः याज्ञिका अपि मिलिताः सन्तः दुर्हसस्य वेनस्य चेष्टितमवेक्ष्य लोकानां व्यसनं दुःखं विमृश्य कृपया ऊचुः ॥ ७ ॥

उक्तमेवाह । अहो इति । मूलतश्चाग्रतश्च प्रदीप्ते ज्वलिते काष्ठे तन्मध्यवर्तिनां यथोभयतो व्यसनमेवं तस्करेभ्यः पालकात् पार्थिवाच्च दुःखं प्राप्तमित्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

गुरुवाक्यं श्रद्धयानुतिष्ठतामिहामुत्र श्रेयः स्यादकुर्वतामनर्थश्चेत्येतन्निरूप्यतेऽस्मिन्नध्याये । तत्रादौ भृग्वादिऋषिभिः क्रियमाणं राज्ये वेनस्याभिषेकं वक्ति । भृग्वादयइति । क्षेमानाप्राप्तेरत्रायामिति यादवः पशुसाम्यतां- पशुसाधर्म्यसाङ्कर्यम् ॥ १ ॥

हे वीर ! प्रकृत्या स्वभावेनामात्याविबुद्ध्याराज्यासंमतमनुचितम् २

अस्मिन्नभिषिक्ते सत्येको गुणो राज्यस्य स्यादित्याह । श्रुत्वेति । निलिल्युर्निलीनाः ॥ ३ ॥

पालके राज्ञि बहवो गुणा भवन्ति तत्रैकोगुण इति विशिष्योच्यत इतिचेत् सत्यमस्य सर्वे दोषा एव सन्तीति वक्तुमुपक्रमते । स आरूढेति । आरूढं नृपस्थानं सिंहासनं येन स तथामन्त्र्यामात्यदूतराज्यकोशदुर्गजनपदपुरोहितास्वैर्वाणिमादिभिर्वाष्टविभूतिभिरुन्नद्धस्तब्धः महत्सूत्थानाद्याचारशून्यः ॥ ४ ॥

अतो लोकस्य किमवद्यमभूदत्राह । एवं मदान्धइति । उत्सिक्त उद्वृत्तः ॥ ५ ॥

हे द्विजाः ! ॥ ६ ॥

तत्र निग्रहानुग्रहसमर्थाः मुनयः किमकार्षुरिति तत्राह । वेनस्येति । सत्रिणो यज्वानः ॥ ७ ॥

उभयतस्तस्करपालयोः । दारुणीति सप्तमी षष्ठ्यर्थे दारुण उभयतो दीप्तो वह्निः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

भृग्वादय इति युग्मकम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

स्वतः स्वेनैव सम्भावितः शूरोऽहं पण्डितोऽहमित्येवं कृतात्मसम्भावनः आत्मसंम्भावित इति चित्सुखः ॥ ४ ॥

एवमिति युग्मकम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

सत्रिणः सत्रित्वावस्थायां मिथो मिलनं भवतीति तदा मिलिताः सन्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

उभयत इति वनदुर्गादौ पलायने तस्करेभ्यः राष्ट्रे स्थितौ पालादित्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

चतुर्दशेऽभिषिक्तस्य वेणस्याधर्मवर्त्तिनः ।
प्रबोधितहतस्योरुमथनं मुनिभिः पुनः ॥ १ ॥

साम्यतामिति स्वार्थे ष्यञ् पश्यन् मेषादीन् यथा शृगालवृकादयो नाशयन्ति तथैव नॄन् दस्यव इत्यर्थः ॥ १ ॥

प्रकृत्यसंमतं प्रकृत्या सम्मतामिति पाठद्वयं प्रकृतिरमात्यादिः स्वभावश्च तासां तया च असम्मतः ॥ २ ॥ ३ ॥

अष्टविभूतिभिरष्टदिग्वर्तिनीभिः सम्पत्तिभिरिति सप्तद्वीपाधिपत्यं ध्वनितम् । स्तब्धो गर्ववान् स्वतः स्वेनैव सम्भावितः शूरोऽहं पण्डितोऽहमिति कृतात्मकत्थनः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

मूलतश्चाग्रतश्च दीप्ते प्रज्वलितकाष्ठे तन्मध्यवर्त्तिनां पिपीलिकादीनां यथा उभयतो व्यसनमेवं लोकस्य दुर्गादौ पलायने तस्करात् राष्ट्रे स्थितौ पालकात् राजतोभयमित्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पालकाभावात् वेणस्याभिषेकोदुर्वृत्तत्वाद्वधश्च मुनिभिः कृत इति चतुर्दशे वर्ण्यते । भृग्वादयइति ॥ १ ॥

प्रकृत्यसंमतममात्यादीनामसंमतमपि धर्मपालकं वंशजत्वपक्षपातेनाभ्यषिञ्चन् ॥ २ ॥

निलिल्युः अलक्षिता बभूवुः ॥ ३ ॥

आरूढं नृपस्थानं येन सः अष्टविभूतिभिर्लोकपालैश्वर्यैः उन्नद्धः उद्धतः अतएव स्तब्धोऽनम्रः ॥ ४—५ ॥

हे द्विजाः ! त्रैवर्णिकाः क्वचिदपि देशे काले वा यष्टव्यं नेत्यादिवाक्यश्रावणपूर्वकेन भेरीघोषेण सर्वतो धर्मं न्यवारयत् ॥ ६ ॥

सत्रं बहुकर्तृको यागः सोऽस्ति येषां ते ॥ ७ ॥

उभयतो दारुणि काष्ठे निरुद्धजन्तोरिव लोकस्योभयतो व्यसनं दुःखं प्राप्तं भवति ॥ ८—९ ॥

अराजकभयादेष कृतो राजा तदर्हणः ।
ततोऽप्यासीद्भयं त्वद्य कथं स्यात् स्वस्ति देहिनाम् ॥ ९ ॥
अहेरिव पयःपोषः पोषकस्याप्यनर्थभृत् ।
वेनः प्रकृत्यैव खलः सुनीथागर्भसंभवः ॥ १० ॥
निरूपितः प्रजापालः स जिघांसति वै प्रजाः ।
तथापि सान्त्वयेमामुं नास्मांस्तत्पातकं स्पृशेत् ॥ ११ ॥
तद्विद्वद्भिरसद्वृत्तो वेनोऽस्माभिः कृतो नृपः ।
सान्त्वितो यदि नो वाचं न ग्रहीष्यत्यधर्मकृत् ॥ १२ ॥
लोकधिक्कारसंदग्धं दहिष्यामः स्वतेजसा ।
एवमध्यवसायैनं मुनयो गूढमन्यवः ।
उपव्रज्याब्रुवन् वेनं सान्त्वयित्वा च सामभिः ॥ १३ ॥

मुनय ऊचुः

नृपवर्य ! निबोधैतद्यत्ते विज्ञापयाम भोः ।
आयुः श्रीबलकीर्तीनां तव तात ! विवर्द्धनम् ॥ १४ ॥
धर्म आचरितः पुंसां वाङ्मनः कायबुद्धिभिः ।
लोकान् विशोकान् वितरत्यथानन्त्यमसंगिनाम् ॥ १५ ॥
स ते माविनशेद्वीर ! प्रजानां क्षेमलक्षणः ।
यस्मिन् विनष्टे नृपतिरैश्वर्यादवरोहति ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

मैत्रेयजी बोले भृगुआदिकउहां के सब मुनि लोग संसार के कल्याण चाहनेवाले रक्षक के न रहनेसे मनुष्यों को पशुके तुल्य होना समझ कर ॥ १ ॥

उन ब्रह्मवादियों ने वीर पुत्र वाली सुनीथा से कह कर प्रजों के असंमत भी वेन को पृथिवी पति का अभिषेक करदिया ॥ २ ॥

उग्र दंड देने वाले राजा को राजासन पर बैठे सुनकर चौरादिक सब अस्तहोंगये जैसे सर्प से डरकर मूसा होजाते हैं ॥ ३ ॥

वह राजा आसन पर बैठ ने से अभिमानी होकर अष्टैश्वर्यसे गर्वित होने से अपनी बड़ाई करने वाला मनमुहाँ महात्मों का अपमान करने लगा ॥ ४ ॥

निरंकुश हाथी सरीका मद से अंधा होकर रथ पर बैठकर पृथिवी आकाश कंपावता घूमने लगा ॥ ५ ॥

हे ब्राह्मणो ! यज्ञ नहीं करना होम नहीं करना इस प्रकार कह कर नगारा बजा के सब देश मे धर्म को बन्द करने लगा ॥ ६ ॥

ऋषि लोगों ने वेन राजा का खोटा आचरण देखकर लोगों पर कृपा कर के मंत्रियों के सहित कहने लगे ॥ ७ ॥

अहो दोनो तरफ से मनुष्यों को बडा दुःख होगा जैसे दोनों तरफ से आग लगने से लकडी के बीच के कीडों को दुःख होवे तैसे राजा नही रहा तो चोरों का डर था राजा हुआ तो राजाही का डर है ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तदेवाहुः । अराजकभयादिति । अतदर्हणो राज्यानर्हः ॥ ९ ॥
अस्माकमप्यनिष्टं जातमित्याहुः अहेर्यथा पयःपोषः क्षीरेण पोषणं पोषकस्याप्यनर्थं बिभर्त्ति पुष्णाति तदेवाहुः । वेन इति ॥ १० ॥
निरूपितो नियुक्तोऽस्माभिः सान्त्वयेमोपपत्तिभिः प्रार्थयिष्यामः तस्य पातकम् ॥ ११ ॥
स्वस्य तत्पातकस्पर्शे हेतुः तत्पातकित्वं विद्वद्भिः ॥ १२ ॥
गूढो मन्युर्येषाम् सामभिः प्रियोक्तिभिः ॥ १३ ॥ १४ ॥
निष्कामानामानन्त्यं मोक्षमपि ॥ १५ ॥
मा विनशेत्मा विनश्यतु ॥ १६ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता
दीपिन्याख्या दीपिकाटिप्पणी ॥

तदेवाहुरुभयतोभयमेवाहुः अराजकभयादिति सार्द्धकम् यथा नर्थं पुष्णाति तथा ततोऽपि राजत्वेन पुष्टादपि भयमासीदिति योजनीयम् ॥ ९ ॥

तदेव भयनिवर्त्तकाद्राजतोऽपि भयमेव ॥ १० ॥

तस्य राज्ञः पातकं प्रजाहिंसालक्षणं स्वस्य मुनिसमूहस्य राजकृतपातकस्पर्शे ॥ ११-१२ ॥

स्वतेजसा तपोबलेन ॥ १३ ॥

मुनय ऊचुरिति बहुत्र नास्ति ॥ १४ ॥

लोकान् भोगान् असंगिनां निष्कामानामानन्त्यं मोक्षमपि ॥ १५—१६—१७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेवाहुः अराजकभयादिति अतदर्हणः राज्यानर्होऽप्येष वेनः अराजकभयाद्राजा कृतः ततो राज्ञोऽप्यद्य भयमासीत् देहिनां कथं स्वस्ति सुखं स्यात् ॥ ९ ॥

अस्माकमप्यनिष्टं जातमित्याहुः अहेः सर्पस्य यथा पयःपोषः क्षीरेण पोषणं पोषकस्याप्यनर्थं करोति तथा तदेवाहुः सुनीथायां अङ्गात्संभूतो वेनः प्रकृत्या स्वभावेनैव खलः दुरात्मा ॥ १० ॥

अस्माभिः प्रजापालो निरूपितः नियुक्तः स एव प्रजाः जिघांसति हन्तुमिच्छति तथापि घातुकत्वेऽप्यमुं वेनं सान्त्वयेम उपपत्तिभिः प्रार्थयिष्यामः ततस्तस्य पातकमस्मान्नस्पृशेत् ॥ ११ ॥

निषेधस्य प्रसक्तिपूर्वकत्वात्तमाहुः तत्तस्य दौरात्म्यं विद्वद्भिर्जानद्भिरप्यस्माभिरसद्वृत्तो वेनः नृपः कृतः अस्माभिर्नृपीकरणाद्धेतोरयं भूतानि द्रुह्यति अतोऽस्माभिः सान्त्वितश्चेत् सुतद्रोहकृतं पापमस्मान् स्पृशतीत्यर्थः सान्त्वनेनाप्रसक्ते सति कृत्यमाहुः । सान्त्वित इति । सान्त्वितः प्रार्थितः अधर्मकृदयं वेनोऽस्माकं याञ्चां नग्रहीष्यति चेत् तर्हि लोकानां धिक्कारेण निन्दया नितरां दग्धं स्वतेजसा स्वेषामस्माकं तेजसा तपोबलेन दहिष्यामः ॥ १२ ॥

एवमध्यवसाय निश्चित्य गूढा मुनयः एनमुपव्रज्य समीपमागत्य सामाभिः प्रियोक्तिभिः वेनं सान्त्वयित्वा अब्रुवन् प्रार्थनापूर्वकमब्रुवन्नित्यर्थः ॥ १३ ॥

हे नृपवर्य ! वयं यद्विज्ञापयामहे तन्निबोध सावधानचित्तः आधत्स्व कथंभूतं तत् तव आयुरादीनां विवर्द्धनं विशेषेण वर्द्धकम् ॥ १४ ॥

किंतदित्याहुः धर्म इत्यादिभिरष्टभिः । पुंसां वाङ्मनः कायानां वृत्तिभिर्व्यापारैः धर्मः ईश्वराराधनरूपो धर्मः आचरितोऽनुष्ठितः लोकान् विशोकान् निर्दुःखान् वितरति कुरुते असंगिनां विरक्तानामानन्त्यं मोक्षसुखानन्त्यमपि वितरति ॥ १५ ॥

हे वीर ! सः लोकसुखकरो मोक्षसुखानन्त्यकरश्च मा विनश्येत् न नश्येत् यस्मिन्भुक्तधर्मे विनष्टे सति नृपतिः पार्थिवः ऐश्वर्याद्वरोहति भ्रश्यति ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

दारुण इव उभयतोऽव्यसनं कथमत्राह । अराजक इति । न तस्य राज्यस्यार्हणा योग्यो नभवतीति अतदर्हणः ९ ॥

अयमप्यस्मा कमनर्थकर इत्याहुरित्याह । अहेरिवेति ॥ १० ॥

युष्माभिः कथंपोषित इति तत्राह । प्रकृत्येति । सुनीथागर्भसंभवत्वात् अस्माभिः प्रजापालो निरूपितः स सांप्रतं प्रजा जिघांसति वै हन्तुमेवाकांक्षतीति वै ॥ ११ ॥

तर्हि किं क्रियते इति तत्राह । तथापीति । प्रकृत्याखलत्वादस्मदुक्तं न शृणोति यद्यपि तथापीति । सांत्वने हेतुमाह । मास्मानिति । युष्मत्सान्त्वनाग्रहणो किंबाधकं करिष्यन्ति तदशक्तौ तत्सांत्वनं व्यर्थमाह । तद्विद्भिरिति । असद्वृत्तइति । तस्यादौरात्म्यं विद्वद्भिः ॥ १२—१३ ॥

एवं जिज्ञासमानाः कालक्षेपं नाकुर्वन्नित्याह । एवमिति ॥ १४ ॥

आनन्त्यमसंगिनां फलाभिसंधिरहितानाम् ॥ १५ ॥

स धर्मोमाविनशेत् नष्टोनस्यात् बाधकमाहुरित्याह । यस्मिन्निति अवरोहति अधोगाति ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अराजकेति सार्द्धकम् ॥ ९ ॥

टीकायां पुष्णातीत्यनन्तरं । तथा ततोऽप्यासीद्भयमित्यन्वय इति ज्ञेयम् ॥ १०—१३ ॥

मुनय ऊचुरिति बहुत्र नास्ति ॥ १४—१७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अतदर्हणः राज्यानर्हः देहिनामन्येषां का कथा अस्माभिरेवायमभिषिक्तः सम्प्रत्ययमस्मानेव,न यष्टव्यमित्याद्याज्ञया शास्तीत्याहुः अहेरिति ॥ ९—१० ॥

सान्त्वयेम उपपत्तिभिः प्रबोधयाम तथा सति अस्मान् पापं न स्पृशेत् अन्यथातु पापं स्पृशेदेवेत्याहुः तत्पातकं विद्वद्भिरिति ॥ ११ ॥ १२ ॥

दहिष्यामः धक्ष्यामः ॥ १३ ॥ १४ ॥

असंगिनां निष्कामाणामानन्त्यं मोक्षम् ॥ १५ ॥

मा विनशेत् मा विनश्यतु ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यथाहेः पयसा पोषः पोषणं पोषकस्याप्यनर्थभृद्भवति तथा प्रकृत्या स्वभावेनैव खलो वेनः प्रजापालोनिरूपितस्तन्निरूपणमस्माकमप्यनर्थभृदित्युत्तरेण योजना ॥ १० ॥

तत्पातकमस्मदभिषिक्तत्वेनस्य पातकम् ॥ ११-१२-१३-१४ ॥

पुंसां सकामानां विशोकान् इष्टशोकवर्जितान् बहुकालसुखदानित्यर्थः वितरति ददाति असंगिनां निष्कामानामानन्त्यम् अनन्तस्य भगवतः साधर्म्यम् वितरति ॥ १५-१६-१७ ॥

राजन्न साध्वमात्येभ्यश्चोरादिभ्यः प्रजा नृपः ।
रक्षन् यथा बलिं गृह्णन्निह प्रेत्य च मोदते ॥ १७ ॥
यस्य राष्ट्रे पुरे चैव भगवान् यज्ञपूरुषः ।
इज्यते स्वेन धर्मेण जनैर्वर्णाश्रमान्वितैः ॥ १८ ॥
तस्य राज्ञो महाभाग ! भगवान् भूतभावनः ।
परितुष्यति विश्वात्मा तिष्ठतो निजशासने ॥ १९ ॥
तस्मिंस्तुष्टे किमप्राप्यं जगतामीश्वरेश्वरे ।
लोकाः सपाला ह्येतस्मै हरन्ति बलिमादृताः २०

भाषाटीका ।

राजा नहीं होने बाधक था तो भी अराजक भय से राजा किया तो उस से भी बड़ा भय होगया तो कैसे मनुष्यों का भला होगा जैसे सर्प के दूध पिलाने से पिलाने वाले को भी दुख दाई है ॥ ९ ॥

क्योंकि वेन तो स्वभाव ही सुनी थाके गर्भ से खल रूप पैदा हुआ है ॥ १० ॥

उस को राजा वनाया तो वही प्रजा को मारने चाहता है तो भी हम इस को समझावेंगे तो हम को उस का पाप नहीं लगेगा ॥ ११ ॥

इस वातको नहीं जानकर हमने वेनको राजा वनाया अब वह अधर्मी समझाने से हमारी वातको नहीं मानेगातो लोगोंके धिकारसे जलाहुआ है तिसको अपने तेजसे हम जलावैंगे ॥ १२ ॥

इस प्रकार विचार करके मुनि लोगों ने क्रोधको छिपाकर वेन राजाके पास जाकर मीठे वचनों से समझाया ॥ १३ ॥

मुनि लोग बोले हे राजवर्य ! जो हमलोग निवेदन करते हैं सो आप सुनो हे तात यह वात आपका आयुःलक्ष्मीवल कीर्त्ति की बढ़ाने वालीहै ॥ १४ ॥

मनुष्यों का मनवचन कर्म बुद्धि से आचरण किया जो धर्महै सो दिव्य लोकों को प्राप्त करता है निष्काम पुरुषों को मोक्षफल देताहै ॥ १५ ॥

हेवीर ! प्रजोंका सुखदेना रूप वह तुम्हारा धर्म मत नष्टहो जिसके नाश होनेसे राजा ऐश्वर्य से नष्ट होजाताहै ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

असाधवो ये अमात्यास्तेभ्यः यथा यथा शास्त्रम् ॥ १७ ॥ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिन्याख्या दीपिकाटिप्पणी ।

यस्य राष्ट्र इति युग्मकम् वर्णाश्रमधर्मस्वात्मा मनो येषां तैः ॥ १८-१९ ॥

एतस्मै परमप्रसिद्धाय ॥ २० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हे राजन् ! असाधवो ये अमात्यास्तेभ्यः चोरादिभ्यः यथा यथा शास्त्रं प्रजाः पालयन् ताभ्यो बलिं पूजां गृह्णन् स्वीकुर्वन् इह लोके प्रेत्य परलोकं प्राप्य च मोदते सुखीभवति ॥ १७ ॥

यस्य राज्ञो राज्ये पुरे च स्थितैश्चातुर्वर्ण्यचातुराश्रम्यरूपतया व्यवस्थितैर्जनैः यज्ञानां भोक्ता प्रभुश्च भगवान् स्वधर्मेण पञ्चयज्ञादिरूपेण इज्यते आराध्यते ॥ १८ ॥

हे महाभाग ! तस्य निजशासने निजं स्वकीयं यच्छासनं शास्त्रविहितं प्रजापालनादिरूपं कर्म तस्मिन् तिष्ठतः राज्ञः विश्वात्मा सर्वात्मा भूतभावनः भूतानि भावयत्युत्पादयतीति भूतभावनः जगत्कारणभूतो भगवान् परितुष्यति ॥ १९ ॥

परितुष्यतु भगवान् किंतेन तत्राह तस्मिन्निति । जगतामीश्वरा ब्रह्मादयस्तेषामपीश्वरे तस्मिन् भगवति तुष्टे सति सपालकाः पालकैः सहिताः लोका आदृताः आदरेण युक्ता एतस्मै परितुष्टभगवते राज्ञे बलिं हरन्ति प्रापयन्ति ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कोऽसौ धर्मो यो लोकान् दधातीति तत्राहुरित्याह । राजन्निति । असाधवो दुर्जनाः अमात्याः सचिवास्तेभ्यः "साधुस्त्रिषूचिते सौम्ये सज्जने वार्धुषौ पुमान्,,इत्यभिधानम्" यथा सादृश्ययोग्यत्ववीप्सा-स्वार्थानतिक्रम,, इतिवचनात् यथा योग्यं षष्ठांशं बलिं करम् ॥ ॥ १७ ॥ १८ ॥ ॥ १९ ॥

तत्तुष्ट्या किं फलं स्यादित्यत्राह । तस्मिन्निति ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

यस्य राष्ट्र इति युग्मकम् ॥ १८—२१ ॥

तं सर्वलोकामरयज्ञसंग्रहं त्रयीमयं वेदमयं तपोमयम् ।
यज्ञैर्विचित्रैर्यजतो भवाय ते राजन् ! स्वदेशाननुरोद्धुमर्हसि ॥ २१ ॥
यज्ञेन युष्मद्विषये द्विजातिभिर्वितायमानेन सुराः कला हरेः ।
स्विष्टाः सुतुष्टाः प्रदिशन्ति वाञ्छितं तद्धेलनं नार्हसि वीर ! चेष्टितुम् ॥ २२ ॥

वेन उवाच

बालिशा बत यूयं वा अधर्मे धर्ममानिनः ।
ये वृत्तिदं पतिं हित्वा जारं पतिमुपासते ॥ २३ ॥
अवजानन्त्यमी मूढा नृपरूपिणमीश्वरम् ।
नानुविन्दन्ति ते भद्रमिह लोके परत्र च ॥ २४ ॥
को * यज्ञ पुरुषो नाम यत्र वो भक्तिरीदृशी ।
भर्तृस्नेहविदूराणां यथा जारे कुयोषिताम् ॥ २५ ॥
विष्णुर्विरिञ्चो गिरिश इन्द्रो वायुर्यमो रविः ।
पर्जन्यो धनदः सोमः क्षितिरग्निरपां पतिः ॥ २६ ॥
एते चान्ये च विबुधाः प्रभवो वरशापयोः ।
देहे भवन्ति नृपतेः सर्वदेवमयो नृपः ॥ २७ ॥
तस्मान्मां कर्मभिर्विप्रा ! यजध्वं गतमत्सराः ।
बलिं च मह्यं हरत मत्तोऽन्यः कोऽग्रभुक् पुमान् ॥ २८ ॥

मैत्रेय उवाच

इत्थं विपर्ययमतिः पापीयानुत्पथं गतः ।
अनुनीयमानस्तद्याच्ञां न चक्रे भ्रष्टमङ्गलः ॥ २९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

वर्णाश्रमधर्मेषु आत्मा मनो येषां तैः ॥ १८—२० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वर्णाश्रमेषु तदनुरूपेषु धर्मेषु आत्मा मनो येषां तैः ॥ १८ ॥ निजशासने स्वकीये प्रजापालनादिधर्मे ॥ १९-२० ॥

भाषाटीका ।

हे राजन् ! खोटे मंत्रियों से चोरादिकोंसे प्रजों को रक्षा करके किस्ती लेनेसे इस लोक परलोक में सुख पाता है ॥ १७ ॥

जिसके राज में ग्राम में वर्णा श्रम धर्म युक्त मनुष्यों के द्वरा स्वधर्म से यज्ञपुरुष विष्णु भगवान् पूजित होते हैं ॥ १८ ॥

हे महा भागा भूतपालक भगवान् विश्वात्मा निजआज्ञामें रहने वाले उस राजा के उपर प्रसन्न होते हैं ॥ १९ ॥

सब जगत्के ईश्वरों के ईश्वर जोहैं लोकपालों के सहित लोक जिन को भेट देतेहैं उनभगवान् के प्रसन्न होने से फिर कौनसी वस्तु दुर्लभ है ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सर्वान् लोकांश्च तत्पालानमरांश्च तत्प्रापकान्यज्ञांश्च सङ्गृह्णाति नियच्छतीति तथा तं विचित्रैर्द्रव्ययज्ञादिभिः भवाय समृद्धये स्वदेशांस्तद्वासिनो जनान् अनुरोद्धुमनुवर्तितुम् ॥ २१ ॥ युष्मद्विषये त्वद्देशे हरेः कला अंशाः सुराः तेषां सुराणां हेलनमवज्ञाम ॥ २२ ॥ बालिशा अज्ञाः वृत्तिदमन्नादिप्रदं मां हित्वा ॥ २३ ॥ २४ ॥ भर्तृस्नेहो विदूरो येषाम ॥ २५ ॥ २६ ॥ देहे भवन्ति नृपतेरतो नृपतिरेवेश्वर इतरे तदंशा इति भावः ॥ २७ ॥ बलिं च करादिकम अग्रभुगाराध्यः ॥ २८ ॥ २९ ॥

---

* केतिशुकदेवः

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता
दीपिन्याख्यादीपिकाटिप्पणी ।

नियच्छत्यधितिष्ठति अनुवर्त्तितुं तत्रैव यजने प्रवर्त्तयितुम् ॥ २१—२२ ॥

अधर्मे जारोपासने वृत्तिद्रमिति अद्यैव मया फलमूलादिशोटने निषिद्धे सद्य एव मरिष्यथ इति भावः ॥ २३—२४—२५ ॥

विष्णुरिति युग्मकम् ॥ २६ ॥ २७ ॥

तस्मादीश्वरत्वात् ॥ २८ ॥

अनुनीयमानस्सामभिः प्रबोध्यमानः ॥ २९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सर्वान् लोकान् तत्पतींश्चामरानमरत्वप्रापकान् यज्ञाँश्च संगृह्णाति नियच्छतीति तथा त्रयीमयं धर्माधर्मादिबोधकत्रयीप्रचुरं वेदैकप्रमाणकत्वेन तत्प्राचुर्य्यं विवक्षितं त्रयीभागद्वयात्मकत्वात् किंरूपं पूर्वभागप्राचुर्य्यं किंरूपं चोपरितनभागप्राचुर्य्यमित्यत्र तद्विवेचयन् विशिनष्टि । यज्ञमयं तपोमयमिति । यज्ञप्रचुरं पूर्वभागोदितानां तेषामाराधनत्वे तत्प्राचुर्य्यं विवक्षितम् आराधनप्रकारप्रकाशकत्वेन पूर्वभागस्य तस्मिन् प्रामाण्यमिति भावः अत्र "सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य„इत्यादिकमनुसंधेयं तपोमयं तपांसि उपासनानि तत्प्रचुरमाराध्यस्वरूपगुणादिप्रकाशकत्वेनोपरितनभागस्य प्रामाण्यमिति भावः तं विचित्रैर्द्रव्यदेवतादिभिर्नानाविधैर्यज्ञैः ते अभवाय मुक्तये भवायेति छेदे ते तव समृद्धय इत्यर्थः यजतः यागं कुर्वाणान् स्वदेशान् तद्वासिनो जनान् अनुरोद्धुम् अनुवर्तितुं हे राजन् ! अर्हसि ॥ २१ ॥

यस्य राज्ञो देशवासिभिर्जनैर्भगवानिज्यते सोऽपि मुच्यत इत्यभिप्रायेण ते भवायेत्युक्तं तदेव प्रपञ्चयति । यज्ञैरिति । युष्मद्विषये तव देशे द्विजातिभिर्वितायमानेन निरन्तरं क्रियमाणेन यज्ञेन हरेर्भगवतः कलाः शरीरभूताः सुराः इन्द्रादयो देवाः स्विष्टाः यथाशास्त्रमिज्यमाना अत एव तुष्टास्तव वाञ्छितं प्रदिशन्ति प्रयच्छन्ति हे वीर ! तद्धेलनं तेषां देवानां हेलनम् अवज्ञां चेष्टितुं कर्तुं भवानार्हति ॥ २२ ॥

एवं विज्ञापितो वेन आहेत्याह । वेन इति । यूयं बालिशा अज्ञाः वै नूनं कुतः यतः अधर्मे धर्ममानिनः धर्मं मन्वानाः तदेव प्रपञ्चयति ये त्वादृशा जनाः वृत्तिदम् अन्नादिप्रदं प्रभुं हित्वा जारं पतिमुपासते ॥ २३ ॥

ये च मूढाः नृपरूपेणावस्थितमीश्वरमवजानन्ति अवज्ञां कुर्वन्ति ते जना इह परत्र च लोके भद्रं कल्याणं नविन्दन्ति न प्राप्नुवन्ति किन्तु दुःखिता भवन्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥

भर्तृस्नेहे विघातो यासां तासां कुयोषितां निजस्त्रीणां यथा जारपुरुषे भक्तिस्तथा यज्ञपुरुषे वः युष्माकमीदृशीभक्तिः स यज्ञपुरुषः को नाम किंशब्दः कुत्सायाम् असम्भावनायां वा॥२५॥

वरशापयोरनुग्रहनिग्रहयोः प्रभवः समर्थाः विष्ण्वादयोऽन्येच देवा नृपते राज्ञो देहे वसन्ति अतो नृपः सर्वदेवमयः सर्वदेवताप्रचुरः ॥ २६ ॥ २७ ॥

तस्मात् नृपस्य सर्वदेवमयत्वात् मामेव हि विप्रा गतमत्सरा यूयं यजध्वं मह्यमेव बलिं स्वामिग्राह्यभागादिकं हरत समर्पयत अग्रभुक् आराध्यः कः पुमानस्ति ॥ २८ ॥

इत्थमेवं विपरीतमतिः पापीयान् उत्पथं कुमार्गं प्राप्तः अनुनीयमानोऽपि प्रार्थ्यमानोऽपि तेषामृषीणां याच्ञां न चक्रे यतोऽयं भ्रष्टमङ्गलः ॥ २९ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इतोऽपि श्रीनारायण एवेज्यत इत्याहुरित्याह । तं सर्वेति । सर्वशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते सर्वान् लोकानमरान् यज्ञान् सङ्गृह्णातीति सर्वलोकामरयज्ञसंग्रहस्तं अथवा त्रिभिर्वेदैः प्रतिपाद्येषु मुख्यप्रतिपाद्यत्वात्त्रयीमयस्तं सर्वद्रव्याणां भगवद्विषयत्वाद्धरिर्द्रव्यमयस्तम् अनेनैव तपोमयमिति व्याख्यातम् ।

सर्वसंग्रहणाद्विष्णुः सर्वसंग्रह उच्यते ।
वेदस्य तस्य वक्तृत्वात्प्राधान्यं तु त्रयीमयः ॥
सर्वं तद्विषयत्वेन मुख्यं सर्वमयस्तत ।

इतिवाक्यं चात्र मानम् एवं विधं श्रीहरिं विचित्रैर्यज्ञैस्ते तव भवाय भद्राय यजतः स्वदेशान् स्वस्य तव देश आदेश उपदेशो येभ्यो यजिभ्यस्ते स्वदेशास्तान् स्वस्य देशो विसर्जनं दानं येषां ते तथा तान्विप्रांस्त्वमनुरोद्धुमनुकूलीकर्तुमर्हसीत्यर्थः "भवोभद्रेहरे प्राप्तौ„इतियादवः ॥ २१ ॥

इन्द्रादिविषयेण स्वर्गादिफलप्रदेन यज्ञेन हरियजनं कथं संगच्छते प्रत्युत तद्विघातेनानर्थ एवस्यादित्याशङ्क्येन्द्रादयो विष्णो मुख्यसन्निधानपात्रत्वेन तदिज्यया तत्प्रीत्या प्रीता यजमानाय यद्यदभीष्टं तत्तद्दिशन्त्यन्यथा यजने तदवज्ञया नर्थमेव प्रयच्छन्तीत्याहुरित्याह । यज्ञेनेति । विष्णोः "सन्निहितत्वात्तुसर्वदेवाहरेः कला„ इति वचनान्मत्स्यादिवत्क [illegible] न भवन्तीति ज्ञातव्यं कलबन्धन इति धातोरात्मनि हरेः सन्निधिं बध्नन्तीति कला इत्यर्थः ॥ २२ ॥

ऋषीणां वाक्यामृतं शिरसि वज्रपातोपममिव मन्यमानो गूढाक्षेपाभिसंधिर्वेनः प्रतिवक्तीत्याह । वेनइति ॥ २३ ॥

स्वबुद्ध्या बालिशत्वमुपपादयति । अवजानन्तीति ॥ २४ ॥

पुनरपि वेनः शापयोग्यापराधमात्मनि कर्तुं वक्ति । को यज्ञइति ॥ २५ ॥

अस्मद्भक्तिविषयो नाम्ना विष्णुः सृष्ट्यादिकारिणस्तदाज्ञानियता विरिञ्च्यादयस्तत्परिवारभूता इति भ्रान्तिर्माभूद्यत एवैते विष्णुप्रभृतयो मयि सन्निहिता अतस्तच्छक्तिमत्त्वादहमेवाखिलोत्तम इज्यतम इत्याह । विष्णुरित्यादिना ॥ २६ ॥

वरशापयोर्दाने प्रभवः सर्वदेवमय इत्युपसंहारः ॥ २७ ॥ २८ ॥

किंफलितं तदाह । इत्थमिति । तेषामृषीणां याच्ञाम् ॥ २९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः

विष्णुरिति युग्मकम् ॥ २५—३६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ते भवाय तवैव भूत्यै यजतो यजनकर्तॄन् स्वदेशवर्तिनो जनान् अनुरोद्धुं तत्रैव यजने प्रवर्त्तयितुम् ॥ २१ ॥

चेष्टितुं कर्तुम् ॥ २२ ॥

इति तेऽसत्कृतास्तेन द्विजाः पण्डितमानिना ।
भग्नायां * भव्य ! याच्ञायां तस्मै विदुर ! चुक्रुधुः ॥ ३० ॥
हन्यतां हन्यतामेष पापः प्रकृतिदारुणः ।
जीवन्जगदशावाशु कुरुते भस्मसाद्ध्रुवम् ॥ ३१ ॥
नायमर्हत्यसद्वृत्तो नरदेववरासनम् ।
योऽधियज्ञपतिं विष्णुं विनिन्दत्यनपत्रपः ॥ ३२ ॥
को वैनं परिचक्षीत वेनमेकमृतेऽशुभम् ।
प्राप्त ईदृशमैश्वर्यं यदनुग्रहभाजनः ॥ ३३ ॥
इत्थं व्यवसिता हन्तुमृषयो रूढमन्यवः ।
निजघ्नुर्हुंकृतैर्वेनं हतमच्युतनिन्दया ॥ ३४ ॥
ऋषिभिः स्वाश्रमपदं गते पुत्रकलेवरम् ।
सुनीथा पालयामास विद्यायोगेन शोचती ॥ ३५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

वृत्तिदं पतिमिति अद्यैव मया फलमूलादित्रोटने निषिद्धे सद्य एव मरिष्यथेति भावः ॥ २३ ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हे राजन् ! यथा मूले स्कन्धादीनां संग्रहो भवति एवं सर्वेषां लोकानाममराणां तद्वासिनां यज्ञानां तत्प्रापकानां च संग्रहो यस्मिन् सर्वात्मनि तं त्रयीमयं यज्ञबोधकवेदत्रयीरूपं द्रव्यमयं यज्ञियद्रव्यरूपं तपोमयं तप आलोचनं ज्ञानं मोक्षरूपं तत्साधनरूपं विचित्रैः स्वाधिकारप्राप्तैः प्रवृत्तिरूपैर्निवृत्तिरूपैश्च यजतः स्वदेशान् उभयविधान् स्वदेशस्थान् अनुरोद्धुं तत्तद्धर्मे नियोजयितुं त्वमर्हसि कस्मै प्रयोजनाय ते भवाय ऋद्ध्यै अभवायेति छेदे मोक्षाय एवं कृते तवापि भुक्तिर्मुक्तिश्च भविष्यतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

तद्धेलनं तस्य सर्वात्मनो हरेर्हेलनमवज्ञानं चोदितुं हे वीर ! नार्हसि ॥ २२ ॥

बालिशा अज्ञाः वृत्तिदम्पतिं मां हित्वा नार्य इव जारं यज्ञपुरुषमुपासते ॥ २३ ॥ २४ ॥

भर्तुः स्नेहो विदूरे यासां तासां कुयोषितां यथा जारे भक्तिस्तथा मत्स्नेहविदूराणां वो युष्माकं यत्र ईदृशी भक्तिः स यज्ञपुरुषः क वर्तते ॥ २५ ॥

पर्जन्यः वृष्ट्यधिष्ठात्री देवता स इन्द्राभिन्न एव पर्जन्यो भगवानिन्द्र इति वक्ष्यमाणात् ॥ २६—२९ ॥

भाषाटीका ॥

सब लोक तथा सब लोकपाल और यज्ञ इन को अपने आधीन रखने वाले वेदत्रय कर्म प्रतिपाद्य वेदोक्त द्रव्य यज्ञस्वरूप तपस्वरूप जो भगवान् तिनके हे राजन् ! विचित्र यजन करने को तुमारे कल्याण के वास्ते सब देशों को आज्ञा देने के अर्थ आप योग्य हो ॥ २१ ॥

हे वीर ! तुमारे राज्य में ब्राह्मणादि कों से विस्तार किये हुये यज्ञ से भगवान् विष्णु के कला इन्द्रादि देवता यज्ञ द्वारा संतुष्ट होने से मनोरथ को देंगे उनकी अवज्ञा नहीं करनी चाहिये ॥ २२ ॥

वेनबोला तुम लोग मूर्ख हो अधर्म को धर्म मानने वाले हो तुम से लोग वृत्ति देने वाले पति को छोड कर जार पुरुष की सेवा करने वाली स्त्री के तुल्य होते हैं ॥ २३ ॥

जो मूर्ख लोग राजा रूपी ईश्वर का अपमान करते हैं वे लोग इस लोक मे तथा परलोक मे कल्याण को नहीं प्राप्त होते हैं २४

कौन सा यज्ञ पुरुष है जिस मे तुमारी ऐसी भक्ति है पति के स्नेह सो हीन खोटी स्त्रियों की जैसे जार पुरुष मे भक्ति होती है ॥ २५ ॥

विष्णु ब्रह्मा महादेव इन्द्र वायु यम सूर्य पर्जन्य कुबेर चन्द्रमा पृथवी अग्नि समुद्र ॥ २६ ॥

ये तथा और भी वरदान तथा शापके देने वाले सब देवता राजा के शरीर मे रहते हैं तिससे सर्व देवस्वरूप राजा होताहै

तिससे हे ब्राह्मणो ! मत्सर छोडकर वेदोक्त कर्मों से मेरा पूजन करो मेरेको भेट दो मेरेसे दूसरा कौन आगे भागलेने वाला है ॥ २७ ॥ २८ ॥

मैत्रेयजीबोले इस प्रकार से विपरीत बुद्धि वाला पापी कुमार्ग मे चलने वाला नष्ट मंगल वाला उनकी विनती को नही सुना ॥ २९ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तेनासत्कृताः भग्नायां याच्ञायां चुक्रुधुः क्रोधं चक्रुः ॥ ३० ॥ ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

परिचक्षीत निन्देत अशुभं वेनं विना कृतघ्नतामाहुः यदनुग्रहविषयः सन्नीदृशमैश्वर्यायः प्राप्तः ॥ ३३ ॥

पूर्वं गूढमन्यवः इदानीं रूढमन्यवः प्रकटकोपाः हुंकृतैर्हुंकारैः ॥ ३४ ॥

स्वाश्रमपदं प्रति ऋषिभिर्गते गमने कृते सति विद्यायोगेन मन्त्रसहितया युक्त्या पालयामास ॥ ३५ ॥

* हव्येति विजयध्वजः

एकदा मुनयस्ते तु सरस्वत्सलिलाप्लुताः ।
हुत्वाग्नीन् सत्कथाश्चक्रुरुपविष्टाः सरित्तटे ॥ ३६ ॥
वीक्ष्योत्थितान् महोत्पातानाहुर्लोकभयंकरान् ।
अप्यभद्रमनाथाया दस्युभ्यो न भवेद्भुवः ॥ ३७॥
एवं मृशन्त ऋषयो धावतां सर्वतो दिशम् ।
पांसुः समुत्थितो भूरिश्चोराणामभिलुम्पताम् ॥ ३८ ॥
तदुपद्रवमाज्ञाय लोकस्य वसु लुम्पताम् ।
भर्त्तर्युपरते तस्मिन्नन्योऽन्यं च जिघांसताम् ॥ ३९ ॥
चोरप्रायं जनपदं हीनसत्त्वमराजकम् ।
लोकान्नावारयन् शक्ता अपि तद्दोषदार्शिनः ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

पुंवद्भाव आर्षः सरस्वत्याः सलिले आप्लुताः कृतस्नानाः विष्णुकथाश्चक्रुः ॥ ३६ ॥

तदा तूत्पातान्वीक्ष्य भुवो भद्रं न भवेत्किमित्याहुश्च ॥ ३७ ॥

एवं मृशन्तस्तर्कयन्त ऋषयः स्थिताः तदा धावतां चोराणां भूरिः प्रांसुः समुत्थितः ॥ ३८ ॥

तत्तदा तेषां लोकस्य धनं लुम्पतां जिघांसतां चोपद्रवमाज्ञाय ॥ ३९ ॥

तथा चोरप्रायमराजकं हीनसत्त्वं च जनपदमाज्ञाय शक्ता अप्यवारणे दोषदर्शिनोऽपि जनान् लुम्पतो लोकान्नावारयन्नित्यन्वयः ॥ ४० ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता
दीपिन्याख्या दीपिकाटिप्पणी ।

भव्यायां श्रेष्ठायाम् ॥ ३० ॥

ध्रुवमिति संभावनायाम् ॥ ३१—३४ ॥

मन्त्रिभिस्सह मन्त्रणं नीतिविचारो मन्त्रस्तत्सहितया तैलद्रोण्यां क्षेपणलक्षणया युक्त्या ॥ ३५—३६ ॥

महोत्पातानित्यत्र तदोत्पातानित्येव स्वामिसंमतः पाठः ॥ ३७—३८ ॥

तदिति युग्मकम् दुष्टेभ्यो लुण्ठकेभ्योऽवारणे दोषदर्शिनोऽपि क्षत्रियाः आत्मन एव रक्षन्तो किमस्माकमन्यैरित्युदासीनाः सन्तः जनान् दुर्बलांल्लुम्पतः निःस्वं कुर्वतो लोकांश्चोरान्नावारयन्नित्यन्वयः ॥ ३९—४० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इतीत्थं पण्डितमात्मानं मन्वानेन तेनासत्कृता अवज्ञातास्ते मुनयः भव्ययाच्ञायां लोकशुभावहयाच्ञायां सत्यां हे विदुर ! तस्मै चुक्रुधुः कुपितवन्तः ॥ ३० ॥

क्रोधमेव प्रपञ्चयति । हन्यतामिति । प्रकृत्या स्वभावेन दारुणो घातुकः अत एव पापीयानेष वेनो हन्यतां कोपादुद्धिराक्तिः यतोऽसौ जीवन् जगत् भस्मसात् भस्मभूतमाशु कुरुते ध्रुवं नूनम् ॥ ३१ ॥

असद्वृत्तोऽयं वेनो राजासनं प्रति नार्हति योग्यो न भवति हि यस्मात् यो वेनः अनपत्रपो निर्लज्जः यज्ञपतिं विष्णुं विनिन्दति ॥ ३२ ॥

अशुभमशुभाचारं वेनमेकमृते विना को वै पुमान् तं विष्णुं परिचक्षीत निन्देत वेनस्य कृतघ्नतामाह । यस्य विष्णोरनुग्रहभाजनः अनुग्रहविषयः सन्नीदृशमैश्वर्यं प्राप्तः ॥ ३३ ॥

इत्थं व्यवसिता निश्चिन्वाना ऋषयः रूढमन्यवः पूर्वं गूढमन्यव इदानीं रूढमन्यवः सन्तः पूर्वमेव भगवन्निन्दया हतप्रायं वेनं हुंकारैर्निजघ्नुः ॥ ३४ ॥

एवं हुंकारैरेव वेनं निहत्य ऋषिभिः स्वाश्रमस्थाने गते प्राप्ते सति शोचती सुनीथा पुत्रस्य कलेवरं विद्यायोगेन मन्त्रसहितया युक्त्या पालयामास ॥ ३५ ॥

पुंवद्भावः आर्षः ते मुनयः एकदा सरस्वत्याः सलिलैराप्लुताः स्नाना अग्निं हुत्वा प्रातरग्निकार्य्यं कृत्वा सरितस्सरस्वत्यास्तटे उपविष्टाः सन्तः सत्कथां भगवत्कथां चक्रुः कथयामासुः ॥ ३६ ॥

तदा उत्थितान् महोत्पातान् वीक्ष्य उत्पातैर्यल्लोकानां भयं तन्निमित्तं तुरा दुःखिताः अनाथाया भुवः दस्युभ्यश्चौरादिभ्यो भद्रं च भवेत्किमित्याहुः ॥ ३७ ॥

एवम् ऋषिषु ब्रुवत्सु सत्सु सर्वतो दिशं सर्वासु दिक्षु धावतामभितो धनादिकं लुम्पतां हरतां चोराणां भूरिर्बहुलः पांसुः समुत्थितोऽभूत् वसु धनं लुम्पतां चोराणां भर्तरि राज्ञि उपरते नष्टे सति अन्योऽन्यं जिघांसतां हन्तुमिच्छतां लोकानां तथाविधमुपद्रवम् ॥ ३८॥३९ ॥

तथा चोरप्रायमराजकं राजहीनं सत्त्वं च जनपदमाज्ञाय ज्ञात्वा शक्ता अपि वेनमिव हुंकारेणैव चौरान्निहन्तुं शक्ता अपि ऋषयः तद्दोषदर्शिनः तस्माच्चौरादिहननाद्यो दोषः पापं तं पश्यन्तः घातं न घातका विप्र इति स्वधर्मं पश्यन्त इति भावः नावारयन् न निवारितवन्तः ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली

आत्मनि शापसामर्थ्ये समुल्लसति कर्णौ पिधाय निर्याणमनुचितमिति पश्यन्तः शापात्पूर्वभाविकोपायुधमृषय उदाहरन्नित्याह । इतीति । इतिशब्दः प्रकारवचनः हव्यविषययाच्ञायाम् ॥ ३० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

ऊचुरुग्रेत्याह। हन्यतामिति। जीवंश्च जगद्भस्मसात्करोति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

निन्द्यदोषसद्भावान्निन्दतीति किं न स्यादत्राह। कोवेति "निरञ्जनो निरवद्य„ इतिश्रुतेरशुभोऽयमेव निन्द्यदोषाकर इतिभावः। यस्य हरेरनुग्रहस्य भाजनं यस्यानुग्रहो यस्मिंस्स यदनुग्रहः पुमान् स एव भाजनं वा तदनुग्रहरहितत्वादयं हन्तव्य इत्यर्थः अत्र कोऽप्यवचनयोः क्रमकरणमेकैकं हुङ्कारमानयं समापयेदिति बुद्ध्या कृतमिति ज्ञातव्यम् ॥ ३३ ॥

मरेत्युक्तिः श्रोतृणां श्रोत्रदुःसहेति प्रकारान्तरेण तं जघ्नुरित्याह। इत्थमिति। एवं मारितो वेनः कं लोकमवाप ऋषीणां तन्मनदूषकत्वात् के तस्यानुष्ठातारस्तन्मतनिरासिनः पृथोश्च चिप्रभावित्वात्तुत्सन्नप्रायमितिच वक्तुं न युक्तं तत्र तत्र दृश्यमानत्वादिति सर्वत्र "अहं * ब्रह्मेति वेनस्तु ध्यायन्पापावरं तमः। तद्वाक्यान्तोमर्हीं व्यासो भेर्याख्यापयत्तोऽनिशम्। असुराराक्षसाश्चैव पिशाचास्तत्पथि स्थिताः। भूमौ तत्पृथुना सर्वं निरस्तं महिमात्मना। पुनः कलियुगे प्राप्ते अष्टाविंशतिमे मनोः। वैवस्वतस्य समये जाताः श्चौत्रवस्तु भुवि। ख्यापयन्ति दुरात्मानो मणिमांस्तत्पुरःसर„ इत्यतोऽत्र तु ग्रन्थबाहुल्यादन्यत्र विस्तृतत्वाच्च ज्ञातुमनभ्यर्थितत्वाच्च न प्रपञ्चितमिति ज्ञातव्यं तेषां कोऽप्रवरानां पुरःसरोऽग्रगन्ता मुख्य इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

वेनस्य पुत्राभावादृषीणां क्रोधात् पुरोहितस्य भीतत्वात्प्रेतकार्यमन्त्रवक्तृभावात्परं कलेवरं किंकृतमत्राह। ऋषिभिरिति। विद्यायोगेन मन्त्रौषधादिविद्योपायेन शोचतीत्येन मातृस्वभावो दर्शितः ॥ ३५ ॥

एवं वेनं हत्वा तपोबलादन्यमेकं राजानं चक्रुस्तद्वैश्याभावात्सूष्णीमासुः कलेवरं मुनयः किमकुर्वन्निति परीक्षितः शङ्कां परिहरन्नुत्तरकथाप्रसंगमाह। एकदेति। सरयूनाम्नो नद्याः सलिले आप्लुताः कृतस्नानाः सतोऽभ्यर्हितस्य विष्णोः कथा यदा चक्रुः ॥ ३६ ॥

तदा महोत्पातान् वीक्ष्याहुरित्यन्वयः किमाहुरिति तत्राह। अपीति। अपिशब्दस्य भवेदित्यनेनान्वयः अनाथाया हेतुगर्भविशेषणादभद्रं संभावितमिति प्रावोचन्नित्यर्थः ॥ ३७ ॥

वसुलुम्पतां चोराणां सकाशाद्भूमेः पांसुः समुत्थित इत्यन्वयः ॥ ३८ ॥

ततः किमभूदत्राह। तदुपद्रवमिति। तत्तदा लोकस्य चोराणामुपद्रवमाज्ञायैव निश्चित्य मृतस्य वेनस्य महीपतेरूरुं तरसा ममन्थुरित्यन्वयः ॥ ३९ ॥

लुम्पतोऽन्ये तन्निवारकाः न सन्ति किमिति तटस्थचोद्यं परिहरन्तीत्याह। चोरप्रायमिति। सत्यं तद्दोषदर्शिनो वधधर्मकर्तारं नवारयन्ति सदोषस्तानपि स्पृशेदिति दोषं पश्यन्तः किञ्च शकास्तन्निवारणे समर्था अपि लोकाः लुक्प्रकाशन इति धातोः विशिष्टज्ञाना जना हीनसत्वं पराक्रमविधुरमराजकं प्रजापालकरहितं जनपदं वीक्ष्य चोरादीन्नावारयन्निति यदत इत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः

वीक्ष्येति। तदोत्पातानित्येव स्वामी ॥३७--३८॥

तदिति युग्मकम्। चौरेति शकानामपि तेषां तदपवारणे हेतुः वरशापाभ्यां तस्मिन्निवारणे तपः क्षयरूपदोषदर्शिनः ॥ ३९--४० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

तेनासत् कृताः ॥ ३० ॥

भस्मसात् कुरुते करिष्यते तस्मादयमेव भस्मीकर्तव्य इति भावः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

एनं विष्णुं कोवा परिचक्षीत निन्देत। येन विना यद्यस्मादीदृशमैश्वर्यं प्राप्तोऽहि अनुग्रहभाजनं भवति तस्मान्निरनुग्रहो हन्तव्य एवेति भावः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

विद्यायोगेन मन्त्रसहितया तैलादिप्रक्षेपयुक्त्या ॥३५॥

सरस्वदिति पुंवद्भाव आर्षः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

एवं मृशन्तो विचारयन्तः ऋषयो यावत् स्थिता तावदेवेति शेषः ॥ ३८ ॥

तत्तदा तेषां लोकस्य धनं लुम्पतां जिघांसताञ्चोपद्रवमाज्ञाय तथा चौरप्रायं जनपदञ्चाज्ञाय ये शक्ता अप्यवारणे दोष दर्शिनोऽपि जनाः क्षत्रियलोकाः आत्मन एव रक्षन्तः किमस्माकमन्यैरित्युदासीना अन्यान् लुम्पतो लोकान्नावारयन्नित्यन्वयः ॥ ३९ ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

हे भव्य! ॥ ३० ॥ ३१ ॥

अनपत्रपः निर्लज्जः ॥ ३२ ॥

यदनुग्रहभाजनः अतएव ईदृशमैश्वर्यं प्राप्तः एवं भूतः कः एनमैश्वर्यप्रदं हरिं वेनं कृतघ्नमृते परिचक्षीत विनिन्देत् न कोऽपीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

रूढः प्रवृद्धोमन्युर्येषां तैर्हुंकृतैर्हुंकारैः ॥ ३४ ॥

स्वाश्रमपदं स्वाश्रमस्थानं प्रति गते गमने कृते विद्यायोगेन पुत्रकलेवरं पालयामास ॥ ३५ ॥

सरस्वत्सलिलाप्लुताः सरस्वत्या जले स्नाताः ॥ ३६ ॥

तदा महोत्पातान् वीक्ष्य अनाथाया भूपतिहीनाया दस्युभ्यः अभद्रं न भवेत् किमित्याहुः ॥ ३७ ॥

---

*अत्रभगवन्निन्दायाः फलं निजघ्नुरिति प्रसिद्धाहिंसैवेतिभाति अन्यत्रयुक्तं भगवन्निन्दयावेनोऽहिंजस्तमसिपातित इतिप्रमाणोतमः प्राप्तिलक्षणं फलमित्युक्तम्। अतोऽसमाख्याप्रमाणानाभिप्रायमाह ॥ अहंब्रह्मेति ॥ पुनरिति ॥ येपूर्वंगन्धमादनगिरौभीमेन मणिमत्पुरोगमा निहताः तएवशंकारादिरूपेण जाता इत्यर्थः उक्ताख्यायिकयाच अहं ब्रह्मास्मीत्युपासनाशास्त्रप्रवृत्तौ वेनएवमूलभूतः ॥ तदीयसिद्धान्तानुसारेण मणिमानेव शंकरोभूत्वाद्वैतप्रतिपादकभाष्यमकरोत्। तदनुसारेणाचित्सुखाविदुरात्मानोऽपि पद्मपादिकादिग्रन्थांश्च कुरितिबोध्यम्॥ तेननिजघ्नुरित्युक्तहननं तमःप्राप्तिरेव हनहिंसागत्योरितिधातोर्गतिरेव हननम्॥ साचगतिस्तमसि स्थितिरूपा तथाच दैत्यवदतिस्तमातनियतस्थितिरेवेत्युक्तं भवति ॥ टी०

ब्राह्मणः समदृक् शान्तो दीनानां समुपेक्षकः ।
स्रवते ब्रह्म तस्यापि भिन्नभाण्डात्पयो यथा ॥ ४१ ॥
नाङ्गस्य वंशो राजर्षेरेष संस्थातुमर्हति ।
अमोघवीर्या हि नृपा वंशेऽस्मिन् केशवाश्रयाः ॥ ४२ ॥
विनिश्चित्यैवमृषयो विपन्नस्य महीपतेः ।
ममन्थुरूरुं तरसा तत्रासीद्बाहुको नरः ॥ ४३ ॥
काककृष्णोऽतिह्रस्वाङ्गो ह्रस्वबाहुर्महाहनुः ।
ह्रस्वपान्निम्ननासाग्रो रक्ताक्षस्ताम्रमूर्धजः ॥ ४४ ॥
तं तु तेऽवनतं दीनं किं करोमीति वादिनम् ।
निषीदेत्यब्रुवंस्तात ! स निषादस्ततोऽभवत् ॥ ४५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यदेवं मुशान्तो विचारयन्त ऋषयः स्थिताः तदा धावतां चौराणां भूरिः पांसुः समुत्थितः ॥ ३८ ॥

तस्मिन् वेणे भर्तरि भूपतौ उपरते नष्टे सति तत्तेषां चोराणां लोकस्य वसु धनं लुम्पताम् अन्योऽन्यं जिघांसतां च उपद्रवमाज्ञाय ॥ ३९ ॥

अराजकं गोप्तृहीनं हीनसत्वंच जनपदं चौरप्रायमाज्ञाय शक्ताः समर्था अपि लोकान् जनवसुलुम्पकान् अन्योऽन्यं जिघांसतः नावारयन् तत्र हेतुन्दर्शयितुं मुनीन् विशिनष्टि । तद्दोषदर्शिन इति । तस्मिन् चोरनिवारणे कर्मणि ते हिंसादिदोषदर्शिन इत्यर्थः तथोक्तं महाभारते "ब्राह्मणानां परोधर्मो वेदानां धारणादपि अहिंसासत्यवचनं क्षमासन्तोष इत्यपि,, इति ॥ ४० ॥

भाषाटीका ।

अपनेही को पंडित मानने वाले उस वेनने जब उन ब्राह्मणों का अपमान किया तवहेभव्य! विदुरजी अपनीयाचना के भंग होनेसे उसपर उन्होंने क्रोधकिया ॥ ३० ॥

बोलनेलगे कि मारो मारो यह स्वभावहीं से दुष्टहै यहजीता रहेगा तो जगत्को जल्दी भस्म करदेगा ॥ ३१ ॥

यह खोटे आचरण वाला राजा के सिंहासन के योग्य नहिं है जोकि यज्ञके अधिष्ठाता विष्णुभगवान् की निंदा करताहै और निर्लज्ज है ॥ ३२ ॥

जिस ईश्वर के अनुग्रह मात्र होनेसे ऐसा ऐश्वर्य को पाया उस को इस अशुभ वेन के विना दूसरा कौन निंदा करेगा ॥ ३३ ॥

इस प्रकार क्रोध को प्राप्तभये मुनिलोग उस को मारने को उद्यत भये फिर भगवान की निंदा से स्वयं मरेहुये को हुंकार शब्दों से मार दिया ॥ ३४ ॥

ऋषि लोग जवअपने आश्रम को चलेगये तब सुनीथाने अपने पुत्रके शरीर को विद्या योग से रखकर शोच करके उसका पालना किया ॥ ३५ ॥

वेही मुनिलोग एक दिन सरस्वतीजी में स्नान करके उसी किनारे पर होम करके बैठ कर कुछ भगवत्कथा करतेथे ॥ ३६ ॥

आकाश में उठेहुये बडेलोक भयंकर उत्पातों को देखकर बोलने लगे कदाचित् विना राजाकी पृथवी का कुछ बुरा तो नहीं होने वाला है ॥ ३७ ॥

ऐसे मुनिजन विचार करतेथे इतनेही में लूट मचाकर दौडते हुये चोरोंकी उडाई धुल चारों तरफ से उडती देखपडी ॥ ३८ ॥

पृथवी पति के चलेजानेसे धन चोराने वालों का आपस में मारने वालों का किया हुआ मनुष्यों का उपद्रव को देखकर ॥ ३९ ॥

सब देशको चौरके वरोवर और निर्वल विना राजा का देख कर दोषकी देखनेवालेहैं समर्थ भी हैं तो भी लोकों को निवारण नहीं किया मुनियोंने ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

शक्तानां क्षत्रियाणामवारणे दोष इति किं वक्तव्यम् समदृगपि शान्तोऽपि ब्राह्मणोऽपि यदि दीनानां समुपेक्षको भवेत्तर्हि तस्यापि ब्रह्म तपः स्रवति ॥ ४१ ॥

अत उपेक्षादोषपरिहाराय नाङ्गस्येत्यादि विनिश्चित्य महीपतेरूरुं तरसा ममन्थुरित्यन्वयः संस्थातुं नाशं गन्तुं यद्वा ऋषय एव लुम्पतो लोकान्नावारयन् कथंभूताः हुंकारेणैव वेनं निवारयितुं शक्ता अपि तर्हि तस्मिन्निवारणे तन्मरणादिदोषदर्शिनः नचोदासत चोरोपद्रुते दीनोपेक्षायां तपोहानिप्रसंगात् नचान्यं तन्निवारकं राजानमकुर्वन् अङ्गवंशोच्छेदस्यानर्हत्वात् अतो वेनस्यैव देहं ममन्थुरिति योज्यम् बाहुको वामनः ॥ ४२-४३ ॥

तमेवाह । काक इव कृष्णः महत्यौ हनू कपोलप्रान्तौ यस्य ह्रस्वौ पादौ यस्य ॥ ४४-४५ ॥

तस्य वंश्यास्तु नैषादा गिरिकाननगोचराः ।
येनाहरज्जायमानो वेनकल्मषमुल्बणम् ॥ ४६ ॥

* इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्यां
चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

गिरिः काननं च गोचर आश्रयो न तु पुरादिप्रवेशो येषां तत्र हेतुः येन कारणेनासावहरत्ततस्तस्य वंश्यास्तथा भूताः ॥४६॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायां
चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता
दीपिन्याख्या दीपिकाटिप्पणी ।

ब्राह्मणा इति युग्मकम् स्रवति नश्यति (१) ॥

अतः क्षत्रियाणां का वार्ता ब्राह्मणानामप्युवारणे दोषश्रवणात् पूर्वार्थं क्षात्रियान्नावारयन् तेषामेव दोषः समजनि ब्राह्मणास्तु एवं विनिश्चित्य ममन्थुरिति वाक्यभेदोऽसंबद्धार्थः प्रतीयेतत्यक्तो यत्नेति । तत्किं शक्तानामप्युवारणं किमर्थमित्यर्थः तन्मरणाविशेषे तपः क्षयदोषो दर्शितः (२) ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

विनिश्चित्येति युग्मकम् द्वितीययोजनायान्तु ब्राह्मणा इति चतुष्कमिति ज्ञेयम् ॥ ४३—४५ ॥

ततः दोषहरणात् तथाभूताः पुरप्रवेशादिभोगहीनाः ॥४६॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
दीपिन्याख्यदीपिकाटिप्पण्यां
चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नन्वेवमृषीणामपि शक्तानां चोरोपद्रुतदीनलोकोपेक्षया तपो नाशप्रसङ्गः स्यादिति ब्राह्मणाः समदृगित्यनेनाशङ्क्य स्वतपसो नाशाभावार्थं राजान्तरमेव संपाद्य तन्मुखेनैव दीनपरित्राणं कार्यमित्यभिप्रायेण राजान्तरकरणोपायभूतमन्थनादिकं चक्रुरित्याह । नाङ्गस्येति श्लोकद्वयेन । समदृक् सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वदर्शी तदुपयुक्तशमादिसंपन्नोऽपि ब्राह्मणो यदि दीनानां समुपेक्षकः स्यात् तर्हि तस्य ब्रह्म तप इति यावत् स्रवते गच्छति यथा भिन्नभाण्डस्थं जलं तद्वत् ॥ ४१ ॥

अत उपेक्षारूपदोषपरिहाराय नाङ्गस्येत्यादि विनिश्चित्य महीपतेरूरुं तरसा ममन्थुरित्यन्वयः राजर्षेरङ्गस्यैष वंशः संस्थातुं अवसानं प्राप्तुं नार्हति हि यतोऽस्मिन्वंशे जाता नृपा अमोघवीर्याः तत्र हेतुः केशवाश्रयाः ॥ ४२ ॥

एवमित्थं विनिश्चित्य ऋषयः विपन्नस्य विपत्तिं प्राप्तस्य मृतस्येत्यर्थः ऊरुं तरसा बलेन ममन्थुः मथितवन्तः तत्र मथिते ऊरौ बाहुकोनाम नर आसीत् उद्बभूव ॥ ४३ ॥

बाहुकमेव विशिनष्टि । काकेति । काक इव कृष्णः अतीवह्रस्वाङ्गः ह्रस्वौ बाहू यस्य महान्तौ हनू कपोलप्रान्तौ यस्य ह्रस्वौ पादौ यस्य निम्नं नतं नासिकाग्रं यस्य रक्ते अक्षिणी यस्य ताम्रवर्णाः मूर्द्धजाः केशा यस्य सः ॥ ४४ ॥

तं बाहुकं दीनं किङ्करोमीति दीनवादिनं च राज्यानर्हमभिप्रेत्य निषीदेति उपविशेत्युक्तवन्तः हे तात ! ततः निषीदेति ऋषिवचनात् स बाहुको निषादोऽभवत् स च निषादजातीयोऽभवदित्यर्थः ॥ ४५ ॥

तस्य बाहुकस्य एव वंश्यास्ते नैषादा गिरिः काननं गोचर आश्रयो न तु पुरादिप्रवेशो येषां ते अभवन् तत्र हेतुः येन कारणेनासौ बाहुको जायमानमुल्बणमुत्कटं कल्मषं पापमहरत् स्वीकृतवान् ततस्तस्य वंश्यास्तथा भूता इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां
चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सामान्यमुक्त्वा जातिविशेषस्य दोषाधिक्यमाहुरित्याह । ब्राह्मण इति । ब्रह्मेति भावप्रधानो निर्देशः क्षुद्रोपद्रवेण दीनानां जनानामुपेक्षकः समुपेक्षकस्तूष्णीं भूतः स्यात्तस्य ब्रह्मत्वं ब्राह्मण्यं स्रवते नश्यति तन्निदर्शयन्ति । भिन्नेति । तस्मादस्माभिरनुष्ठेयमिति भावः ॥ ४१ ॥

कुतोऽपीत्याहुरित्याह । नाङ्गस्येति । संस्थातुं नाशं प्राप्तुं कुत इत्यत उक्तममोघेति ॥ ४२ ॥

यथामृतमन्थने कालकूटमादावुदभूदेवं तत्रापीति भावेनाह । तत्रेति । तत्र मथ्यमाने सति बाहुको वामनः "कुब्जक्षुद्रदीर्घखर्वह्रस्ववामनबाहुका,, इत्यभिधानम् ॥ ४३ ॥

विशिनष्टि । काकेति । महाहनुः स्थूलकपोलः । निम्ननासाग्रोऽधोनतघ्राणशिराः ॥ ४४ ॥

ततो निषीदेति वचनात् ॥ ४५ ॥

स कइति तं विशिनष्टि । योऽपाहरदिति । अनेन वेनश्च तुर्णोवि भक्त इति ज्ञायत इति । तथाहि तामसो राजसः सात्त्विकस्तामसतामस इति । तत्र तामसांशो निषादः । राजसांशः स्वर्गस्य गन्ता । सत्त्वांशः पृथुः । तामसतामसांशो वेनः स्वयमन्ध

* ध्वजविजयध्वजे अध्यायसमाप्तिर्नास्ति

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

न्तमोगतः । तदुक्तम् । "अंशोवेनः समुद्दिष्टः सत्त्वांशः पृथुतामगात् । रजोंऽशश्च दिवं प्राप निषादस्तामसोऽभवत् । स्वयम्वेनः अनुर्थस्तु महातमसि पातितः। इति रजोंऽशोवेनो दिवङ्गत इति केनावगम्यत इतिचोद्यम्।"पापरूपी पृथग् जातोनिषादो वेनदेहतः। यस्मात्तस्मात्पृथोःपुत्रादजोवेनो दिवं ययौ,, इत्यनेन परिहृतमिति ग्रन्थान्तरसिद्धत्वादत्र न विस्तृतम् ॥ ४६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तदुपेक्षन्तामेव तत्राह । ब्राह्मण इति चतुष्कम् ॥ ४१ ॥

तर्हि किं कर्त्तव्यं तत्राह । नाङ्गस्येत्यादि ॥ ४२—४६॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भस्य
चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

शकानां चत्रियाणामभावे दोष इति किं वक्तव्यं समदृगपि शान्तोऽपि ब्राह्मणो दीनानां समुपेक्षको भवेत्तर्हि तस्यापि ब्रह्म तपः स्रवति ॥ ४१ ॥

नन्वेवञ्चेत्तर्हि भृग्वादयस्ते मुनयः कथं निश्चिन्ताः स्थिताः सत्यं त एव स्वैरदस्युवधप्रजापालनाभ्यां तपःक्षयविक्षेपादिकमाशङ्क्य कोऽप्येकोजनो राजा कर्त्तव्य इति व्यवस्थायां परामृश्याहुः । नाङ्गस्येति । संस्थातुं नष्टीभवितुं बाहुको वामन इति प्रथमं तद्देहान्मात्रांशः पृथग्भूय प्रकटीबभूवेत्यर्थः ॥ ४२—४४॥

निषीदेति । नासौ राजयोग्य इति व्यवसायेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

येन कारणेनासौ जायमानो वेणकल्मषमहरत् जग्राह तेन स निषादो नीचजातिरभवत् । तस्य वंश्यास्तु नैषादा अति नीचा अभूवन्नित्यन्वयः ॥ ४६ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
चतुर्दशश्चतुर्थस्य सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

किञ्च दीनसमुपेक्षकस्य विप्रस्य तपोहानिमङ्गवंशस्य विनाशानर्हतां च विनिश्चित्य दीनरक्षार्थमङ्गवंशप्रवृत्त्यर्थञ्च वेनस्योरुं ममन्थुरित्याह । ब्राह्मणइतित्रिभिः । समदृगपि शान्तोऽपि ब्राह्मणोऽपि यदि दीनानां समुपेक्षको भवेत्तर्हि तस्यापि ब्रह्मतपः स्रवेत ॥ ४१ ॥

संस्थातुं नाशं गन्तुम् ॥ ४२ ॥

विपन्नस्य मृतस्य बाहुको ह्रस्वकायः ॥४३॥

महत्यौ हनूकपोलप्रान्तौ यस्य ह्रस्वौ पादौ यस्य सः॥४४-४५॥

येन स जायमानः वेनकल्मषं स्वस्मिन् अहरत् तेन हेतुना तस्य वेनकल्मषरूपिणो वंश्याः पुत्रपौत्राद्यः गिरिकाननगोचराः गिरयः काननानि च गोचरा विषया वासस्थानानि येषां ते नतु पुरादिवासा इत्यर्थः ॥४६॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
चतुर्दशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १४ ॥

भाषाटीका।

क्योंकि ब्राह्मण समदृष्टि वाला है शान्तहै दीनों का समुपेक्षा करनेवाला होवे तो उसका तप जैसे फूटे वर्तन मेंसे जलचलाजाताहै तसा चलाजाता है ॥ ४१ ॥

उनने विचार किया कि अंग राजर्षि का वंश नष्ट नहीं होना चाहिये क्योंकि इस वंश में केशव के आश्रय करनेवाले दृढवीर्य पराक्रम वाले राजा होते आयेहैं ॥ ४२ ॥

इस प्रकारसे मुनि लोगोंने विचारकर मरे हुये वेन राजाके जंघा को वेग से मर्दन किया तो उसमेंसे एक वामन नामा मनुष्य प्रगट भया ॥ ४३ ॥

कौवा सरीका काला उसका वर्ण था बहुत छोटा अंग भुजा छोटे थे कपोल बडे थे पाद छोटे थे नासाग्र भाग नीचा था लाल आंखें थीं तांबे सरीके वाल थे ॥ ४४ ॥

हे तात विदुरजी ! वह पुरुष बडे दीन भावसे नम्रतासे मैं क्याकरों ऐसे बोला तब तिससे मुनियों ने कहाकि (निषीद) बैठो तिससे वह निषाद तबसे होगया ॥४५॥

उसके वंशवाले नैषाद जाति के भये वनपर्वतों में रहते हैं जिस निषाद के प्रगट होने से वेनका तीव्र पाप छूटगया ॥४६॥

इतिश्रीभागवतचतुर्थस्कन्धचौदहवां अध्यायका
भाषानुवाद लक्ष्मणाचार्यकृत समाप्त ॥१४॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ।

———:○:———

मैत्रेय उवाच

अथ तस्य पुनर्विप्रैरपुत्रस्य महीपतेः ।
बाहुभ्यां मथ्यमानाभ्यां मिथुनं समपद्यत ॥ १ ॥
तद्दृष्ट्वा मिथुनं जातमृषयो ब्रह्मवादिनः ।
ऊचुः परमसंहृष्टा विदित्वा भगवत्कलाम् ॥ २ ॥

ऋषय ऊचुः

एष विष्णोर्भगवतः कला भुवनपालनी ।
इयं च लक्ष्म्याः संभूतिः पुरुषस्यानपायिनी ॥ ३ ॥
अत्र तु प्रथमो राज्ञां पुमान् प्रथयिता यशः ।
पृथुर्नाम महाराजो भविष्यति पृथुश्रवाः ॥ ४ ॥
इयं च सुदती देवी गुणभूषणभूषणा ।
अर्चिर्नामवरारोहा पृथुमेवावरुन्धती ॥ ५ ॥
एष साक्षाद्धरेरंशो जातो लोकरिरक्षया ।
इयं च तत्परा हि श्रीरनुजज्ञेऽनपायिनी ॥ ६ ॥

मैत्रेयउवाच

प्रशंसन्ति स्म तं विप्रा गन्धर्वप्रवरा जगुः ।
मुमुचुः सुमनोधाराः सिद्धा नृत्यन्ति स्वःस्त्रियः ॥७॥
शङ्खतूर्यमृदङ्गाद्या नेदुर्दुन्दुभयो दिवि ।
तत्र सर्वे उपाजग्मुर्देवर्षिपितॄणां गणाः ॥ ८ ॥
ब्रह्मा जगद्गुरुर्देवैः सहासृत्य सुरेश्वरैः ।
वैन्यस्य दक्षिणे हस्ते दृष्ट्वा चिन्हं गदाभृतः ॥ ९ ॥
पादयोररविन्दं च तं वै मेने हरेः कलाम् ।
यस्याप्रतिहतं चक्रमंशः स परमेष्ठिनः ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ततः पञ्चदशे विप्रैर्मथनाद्वेनबाहुतः ॥

जातस्य तु पृथोरुक्तमभिषेकार्हणादिकम् ॥ १ ॥ १-२ ॥

किमूचुरित्यत आह । एष इति चतुर्भिः । लक्ष्म्याः संभूतिः कला ॥३॥

अत्र यः पुमान् स तु महाराजो भविष्यति ॥ ४ ॥

सुदती शोभनदन्तवती गुणानां भूषणानां च भूषणरूपा अवरुन्धती भर्तृत्वेन भजन्ती भविष्यति ॥ ५ ॥

अत्र हेतुः । एष इति । लोकस्य रिरक्षया रिरक्षयिषया ॥ ६ ॥

स्वः स्त्रियः अप्सरसो नृत्यन्ति स्म ॥ ७ ॥ ८ ॥

देवैः सहासृत्यागत्य वैन्यस्य पृथोः चिन्हं रेखात्मकं चक्रम् ॥ ९

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अप्रतिहतं रेखान्तरैरभिन्नं चक्रं यस्य चिह्नं स परमेश्वरस्यांशः ॥ १० ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता
दीपिन्याख्या दीपिकाटिप्पणी ।

अथ निषादलक्षणमलापगमानन्तरं तस्य शुद्धस्य ॥ १-२ ॥

ऋषय ऊचुरिति पाठः स्वाम्यसम्मतः किमूचुरिति व्याख्यानेन पौनरुक्त्यप्रत्यायनात् अनपायिनी स्वरूपशक्तित्वादाभिन्ना ॥ ३ ॥

अत्र यः पुमान् इति व्याख्यानात् अत्र यः प्रथम इत्येव स्वामिसम्मतः पाठः अयन्त्विति पाठे अथमित्यस्य स इत्यर्थकल्पना यच्छब्दस्याध्याहारः अत्रेत्यस्यापीति ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

भूषणभूषणमित्येव स्वामिसम्मतः पाठः भूषणरूपेति रूपकतया व्याख्यानात् योगेनतु भूषणेत्यपि संगच्छते ॥ ५ ॥

अत्र पृथोरेव भजने हेतुः ॥ ६-७ ॥

तत्र पृथुगृहे ॥ ८ ॥

अझोति सार्द्धकम ॥ ६ ॥

यस्येत्यर्द्धकम अभिन्नमसंमिश्रम ॥ १०—१३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथानन्तरं तस्य अपुत्रस्य महीपतेर्वेनस्य बाहुभ्यां पुनर्विप्रैर्मथ्यमानाभ्यां मिथुनं स्त्रीपुंसात्मकं समपद्यत उद्बभूव ॥ १ ॥

ब्रह्मवादिन ऋषयः तज्जातं मिथुनं दृष्ट्वा भगवत्कलां भगवदंशं विदित्वा अत एव परमसंतुष्टा ऊचुः ॥ २ ॥

किमूचुरित्यत आह । एष इति चतुर्भिः । एष पुमान् भगवतो विष्णोर्भुवनपालिनी कला भुवनपालनार्थं कलयावतीर्ण इत्यर्थः इयं स्त्री लक्ष्म्याः संभूतिः संभवः कलेत्यर्थः तत्र हेतुः पुरुषस्यानपायिनी पुरुषमाविहाय जातेति भावः "राघवत्वे भवेत्सीता रुक्मिणी कृष्णजन्मनि। अन्येषु चावतारेषु विष्णोरेषानपायिनी„ इतिवचनार्थोऽत्रानुसंधेयः ॥ ३ ॥

अयं मिथुने यः पुमान् सोऽयं राजा प्रथमः मुख्यः यतोऽयं यशः कीर्तिं प्रथयिता विस्तारयिता अतः पृथुश्रवाः पृथुकीर्तिसम्पन्नः पृथुर्नाममहाराजो भविष्यति नामशब्दः प्रसिद्धौ प्रथयति यशः पृथुरिति योगरूढिभ्यां प्रख्यातो महाराजो भविष्यतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

इयं तस्मिन् मिथुने सेयं सुदती शोभनदन्तवती इतरस्याप्युपलक्षणमिदं वरारोहा स्त्री यतो गुणानां भूषणानां च भूषणा भूषणवदौज्ज्वल्यविशिष्टाश्रयभूतेत्यर्थः ततोऽर्चिर्नाम अर्चिसे उज्ज्वलतीत्यर्चिरिति योगरूढिभ्यां प्रख्याता पृथुमेवावरुन्धती भविष्यति ॥ ५ ॥

अत्र हेतुः। एष इति। रक्षितुमिच्छारिरक्षा लोकस्य रिरक्षया साक्षाद्धरेरंश एव पृथुर्जातः आवेशावतारः तत्परा तदनन्यार्हा अत एवानपायिनी श्रीः लक्ष्मीरियं जज्ञे लक्ष्म्यंशजातेत्यर्थः ॥ ६ ॥

तं पृथुं विप्राः प्रशंसन्तिस्म प्रशशंसुः गन्धर्वश्रेष्ठा जगुः गानं कृतवन्तः सिद्धाः सुमनोधाराः पुष्पवृष्टीर्मुमुचुः स्वःस्त्रियः स्वः स्वर्गस्थत्रात्या: स्त्रियः अप्सरसः नृत्यन्ति ननृतुः ॥ ७ ॥

शङ्खादयो दुन्दुभयश्च विनेदुः तत्र पृथोः समीपे देवादीनां गणाः उपाजग्मुः आगताः गुरुः पिता हितोपदेष्टा च ब्रह्मा चतुर्मुखः देवैः सहागत्य वैन्यस्य वेनापत्यस्य पृथोर्दक्षिणे हस्ते गदाभृतो भगवतश्चिह्नं रेखात्मकं चक्रादिकं दृष्ट्वा ॥ ८ ॥

तथा पादयोररविन्दं च दृष्ट्वेत्यर्थः हरेः कलामंशं मेने अप्रतिहतं रेखान्तरैरभिन्नं चक्रं सुदर्शनं यस्य चिन्हं तस्य परमेष्ठिनः परमपुरुषस्यांशस्य व्यधिकरणेइमे षष्ठ्यौ परमेष्ठिनेति तृतीयान्तपाठे तु तस्य पृथोः परमेष्ठिना ब्रह्मणा ब्राह्मणैः सहाभिषेकः आरब्ध इत्यन्वयः अंशः सन्निति पाठे अप्रतिहतं रेखान्तरैरसंकीर्णं चक्रं रेखात्मकं चक्रम् अंशः सन् सुदर्शनांशः सन् यस्य स्थितमिति शेषः अंशशब्दापेक्षया सन्निति पुलिङ्गनिर्देशः ॥ ९ ॥ १० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अथ सत्त्वांशात्पृथोरुत्पत्तिं वक्ति । अथेति ॥ १ ॥ २ ॥

एष विष्णोः कलेति लिङ्गव्यत्ययेन मत्स्यादिवत्साक्षाद्धरेरंशतावचः साक्षादंशो नायं किंतु विशेषावेशात्तदंश इति वचनमिति ध्वनयति तदुक्तं "पृथुर्हैहयादयो जीवास्तेष्वाविष्टो हरिः स्वयम् । विशेषावेशतस्तेषु साक्षाद्ध्यंशतावचः । किंस्तुघ्नव्यासऋषभकपिला मत्स्यपूर्वकाः आकृतिजैतरेयौ च धर्मजत्रयमेवच धन्वन्तरिर्हयग्रीवो दत्तात्रेयश्च तापसः।स्वयंनारायणस्त्वेते नाणुमात्रविभेदिनः। बलतो रूपतश्चैव गुणैरपि कथंचन„इति इयंचलक्ष्मीः संभूतिरिति विशेषणात् पृथुरपि हरेः साक्षादंश इतरथास्य तत्पतित्वायोगादिति बुद्धिव्यामोहो नकर्तव्य।"तत्रसान्निहिता श्रीश्च यत्र सन्निहितो हरिः। नास्यासन्निधिमात्रेण रमा पत्नीत्वमाव्रजेत् । *साक्षादेवतुसाक्षाच्च हरेः सन्निधितः क्वचित्। गोप्यादिरूपा भवति विपरीतंनतु क्वचित्„इति निर्णायकवचनात् पुरुषोधातुपुनीपुनाट् पुंस्त्वात्मपरमात्मनोरित्यभिधानात् प्रकरणवलाच्च पुरुषं परमात्मानमपहाय नतिष्ठतीत्यभिप्रायेणोक्तं पुरुषस्यानपायिनीति लक्ष्मीविशेषणवती कापि रमणी भर्तृवियोगशून्या जातेति तात्पर्यमिति ॥ ३ ॥

इतिश्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां
चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीनारायणचरणारविन्दमकरन्दानिषेविणां महतांपुरुषाणामिहामुत्रानभिमता अपि भगवदिच्छया सकलाः संपदो भवन्तीति निरूप्यतेऽस्मिन्नध्याये पृथुकथाकथनव्याजेन तत्रादौ विप्राणां पृथुप्रशंसाप्रकारं वक्ति । अत्रेति । तुशब्देन भेदवादिना पृथोर्हरेश्च महान् भेदोऽस्तीति सूच्यते एतदर्थद्योतकप्रमाणसद्भावात्तथाह्युक्तम्

ब्रह्मण्यनन्ते गरुडे रुद्रे कामे शचीपतौ ।
अनिरुद्धे मनौ चैव पृथौच कृतवीर्यजे ॥
नारदे चैवमाद्येषु विशेषात् सन्निधिर्हरेः ।
सुदर्शनादिष्वस्त्रेषु तथा सन्निहितो हरिः ।
नरलक्ष्मणौ बलश्चैव शेषस्यांशाः प्रकीर्तिताः ॥
तथा भरतशत्रुघ्नौ शङ्खचक्रावुदाहृतौ ।
प्रद्युम्नश्च कुमारश्च स्कन्दः कामांशकाः स्मृताः ।

इति । वैन्ये पृथौ सन्निहितो राजरूपी जनार्दन इति विशेषवचनेनायं वैन्यः पृथुः श्रीनारायणांशः अन्यस्तथा कश्चित् पृथुना

---

*साक्षादेवेति । यत्रहरिः कृष्णादिरूपेणावतीर्णः तत्रसाक्षात्रुक्मिण्यादिरूपेण लक्ष्मीर्हरेःपत्नीत्वमाव्रजेत् विपरीतमिति हरिरन्यस्मिन्यत्रसंन्निहितः तत्र रमा साक्षादवतीर्य पत्नी नभवतीत्यर्थः ॥ वी०

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मा तत्रोच्यत इति शङ्का निर्मूलितेति ज्ञातव्यम् अत्रास्मिन् वर्षे राज्ञां गणनसमये प्रथमः कथं यतो यशः प्रथयिता अतः पृथयितृत्वात् पृथुर्नाममहाराजेत्यत्र टच्प्रत्ययाभावस्तेभ्यो वैशिष्ट्यद्योतनार्थः ॥ ४ ॥

सुदती शोभमानदन्ता अर्चिर्नाम्नी गुणैरर्चितत्वाद्भूषणैर्ज्वलितत्वात् "अर्चिर्भाज्वाला,,इत्यभिधानं वरोवरणीय आरोहो नितम्बो यस्याः सा तथोक्ता अवरुन्धती पतित्वेन स्वीकुर्वाणा भविष्यतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

एष पृथुः साक्षाद्धरेःश्रीनारायणस्यांशइति सप्तसुप्रथमेतिसूत्रादंशस्य सन्निधानस्य मुख्यं पात्रं लोकरिरक्षया जनरञ्जनेच्छया यद्वा प्रत्यक्षसदृशोः साक्षादित्यधिधानाद्धरेः साक्षादंशः पृथोर्योजाति स्तज्जातिसदृशजातिरूपेण सन्निहित इत्यर्थः तदुक्तं राजरूपीजनार्दन इति यतोहरेः पृथौ सन्निधानविशेषात्तदंशत्वं तस्माच्छ्रियोऽपि तथा वचनमित्यस्मिन्नर्थे हिशब्दः "हिहेतावधारणे,, इतियादवः अवधारणार्थत्वे उक्तस्मृतिविरोधः ॥ ६ ॥

गन्धर्वप्रवरादयस्तत्र द्विजप्रशंसासमये गानादिकं चक्रुरित्यन्वयः ॥ ७ ॥ ८ ॥

तत्र देवान्विशिनष्टि । ब्रह्मेति । तस्मिन् पृथौ संनिहितां हरेः कलां मेन इत्यन्वयः ॥ ९ ॥ १० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

ऋषय ऊचुरिति वहुत्र किन्तु किमूचुरिति पौनरुक्त्यं स्वामिसम्मतोऽयम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

अयं राज्ञां भाविनां प्रथमः तेषां तदनुसारिचेष्टायां यशः प्रथयिता च। अतएव पृथुश्रवाः अत्र यं इति पाठस्तु स्वामि सम्मतः॥

भूषणमित्येव स्वामिमतम् । रूपकत्वेन निर्देशात् ॥ ५ ॥ ६ ॥

मैत्रेय उवाचेति क्वचिन्नास्ति ॥ ७-८ ॥

ब्रह्मेति सार्द्धकम् ॥ ९—१६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तत्रेण बाहु मथनजन्मनः साम्विषश्च पृथोः ।
अभिषेकोपयनाद्याहृतिः पञ्चदशोऽभवत् ॥ ० ॥

अथात्र पित्रंशो विष्णुरंशप्रभावश्च कीदृशे उद्भवेदित्यपेक्षायां मुनिभिर्मथनमाह । अथेति ॥ १—२ ॥

सम्यक् भूतिः सम्पत्तिस्तद्रूपा लक्ष्मीः ॥ ३ ॥

बाहुभ्यामिति चात्रं तेजो भगवत्प्रभावश्च क्षत्रियस्य बाहोरेव तिष्ठतीत्यभिप्रायेण अत्र यः पुमान् प्रथमः स प्रथयितेति निरुक्त्या पृथुः ॥ ४ ॥

गुणानां भूषणानाञ्च भूषणरूपा अवरुन्धती भक्त्या वशीकुर्वती भविष्यति ॥ ५ ॥

हित्वा रिरक्षिषया ॥ ६ ॥

सुमनसां पुष्पाणां धारा इव धारा मुमुचुः ॥ ७ । ८ ॥ ९ ॥

अप्रतिहतं रेखान्तरैरभिन्नं पाणितल इत्यर्थः । परमेष्ठिनः परमेश्वरस्य ॥ १० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पञ्चदशे श्रीपृथोर्जन्माद्युत्सवमाह । अथेति । समपद्यत प्रादुरभूत ॥ १ ॥ २ ॥

सम्भूतिः कला ॥ ३ ॥

यतो यशः प्रथयिता अतः पृथुश्रवाः विपुलकीर्तिः पृथुर्नाममहाराजो भविष्यति ॥ ४ ॥

गुणा एवभूषणानि यासां ताः गुणभूषणास्तासामपि भूषणाचूडामणितुल्या पृथु मेवावरुन्धती पतित्वेनाश्रयन्ती सती अर्चिर्नामममहाराज्ञी भविष्यति ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

आसस्याङ्गस्य चिह्नं रेखारूपं चक्रम् ॥ ९ ॥

अप्रतिहतं रेखान्तरैरदूषितम् ॥ १० ॥

भाषाटीका ।

मैत्रेयजी बोले इसके अनन्तर अपुत्री उस राजाके दोनों भुजों को जब मुनियों ने फिर मर्दनकिया तब स्त्री पुरुषका जोडा उत्पन्न हुआ ॥ १ ॥

ब्रह्मवादि मुनि पैदा भये जोडा को देख कर भगवान्की कला जानकर बडे सन्तोष से बोले ॥ २ ॥

ऋषि बोले ये तो साक्षात् भगवान् विष्णुकी संसार को रक्षा करने वाली कला है और ये दूसरी साक्षात् लक्ष्मी की कलाहै जो सदा विष्णुके साथ रहती है ॥ ३ ॥

इन दोनों में पहिला पुरुष है सब राजों मे प्रथम होगा संसार में यशको फैलावेगा बडे भारी यश वाला पृथु नाम महाराज होगा ॥४॥

यह जो सुंदर दांतो वाली देवी है गुणों की तथा भूषणों की भी भूषण रूप है यह उत्तम रूप वाली अर्चि इसका नाम है यह पृथु महाराज की अनुवर्तन करने वाली होगी ॥ ५ ॥

पृथु महाराज साक्षात् हरि के अंश लोककी रक्षाकरने को प्रगट भये हैं एअर्चिः भगवत् परा लक्ष्मी उत्पन्नभई जो सदा साथ रहने वाली है ॥ ६ ॥

मैत्रेयजीबोले ब्राह्मण लोगउनकी प्रशंसा करने लगे श्रेष्ठ गन्धर्वगान करने लगे सिद्धलोग फूलोंकी धारवर्षाने लगे स्वर्ग की अप्सरा नाच करने लगीं ॥ ७ ॥

आकाश मे शंख मृदङ्ग नगारा आदि सब बाजा बजे उहांपर देवगण पितृगण ऋषिगण सबही उपस्थित भये॥८॥

जगद्गुरुब्रह्माजीने इन्द्रादि देवतोंके सहित आकर वेन पुत्र के दहिने हाथ मे भगवान् के सुदर्शन का रेखा रूप चिन्ह को देखा ॥ ९ ॥

दोनों चरणों मे कमल का चिन्ह देखकर उनको हरि का अंश समुझा क्योंकि जिसके दूसरे रेखों से नहीं मिला चक्र का रेखाहोवे वह परमात्मा का अंश होता है ॥ १० ॥

तस्याभिषेक आरब्धो ब्राह्मणैर्ब्रह्मवादिभिः ।
आभिषेचनिकान्यस्मा आजह्रुः सर्वतो जनाः ॥ ११ ॥
सरित्समुद्रा गिरयो नागा गावः खगा मृगाः ।
द्यौः क्षितिः सर्वभूतानि समाजह्रुरुपायनम् ॥ १२ ॥
सोऽभिषिक्तो महाराजः सुवासाः साध्वलंकृतः ।
पत्न्यार्चिषालंकृतया विरेजेऽग्निरिवापरः ॥ १३ ॥
तस्मै जहार धनदो हैमं वीरवरासनम् ।
वरुणः सलिलस्रावमातपत्रं शशिप्रभम् ॥ १४ ॥
वायुश्च वालव्यजने धर्मः कीर्तिमयीं स्रजम् ।
इन्द्रः किरीटमुत्कृष्टं दण्डं संयमनं यमः ॥ १५ ॥
ब्रह्मा ब्रह्ममयं वर्म भारती हारमुत्तमम् ।
हरिः सुदर्शनं चक्रं तत्पत्न्यव्याहतां श्रियम् ॥ १६ ॥
दशचन्द्रमसिं रुद्रः शतचन्द्रं तथाम्बिका ।
सोमोऽमृतमयानश्वांस्त्वष्टा रूपाश्रयं रथम् ॥ १७ ॥
अग्निराजगवं चापं सूर्यो रश्मिमयानिषून् ।
भूः पादुके योगमय्यौ द्यौः पुष्पावलिमन्वहम् ॥ १८ ॥
नाट्यं सुगीतं वादित्रमन्तर्धानं च खेचराः ।
ऋषयश्चाशिषः सत्याः समुद्रः शङ्खमात्मजम् ॥ १९ ॥
सिन्धवः पर्वता नद्यो रथवीथीर्महात्मनः ।
सूतोऽथ मागधो वन्दी तं स्तोतुमुपतस्थिरे ॥ २० ॥
स्तावकांस्तानभिप्रेत्य पृथुर्वैन्यः प्रतापवान् ।
मेघनिर्ह्रादया वाचा प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ २१ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

आभिषेचनिकान्यभिषेकसाधनानि ॥ ११-१२-१३ ॥

हे वीर ! वरासनमुत्तमासनम् सलिलस्य स्रावो यस्मात् १४॥

द्वे वालव्यजने ॥ १५ ॥

ब्रह्ममयं वेदमयं वर्म कवचं तत्पत्नी श्रीः श्रियं सम्पदम् ॥१६॥

दशचन्द्राकाराणि बिम्बानि कोशे यस्य तम् असिं खड्गं शतचन्द्रं चर्मरूपाश्रयमतिसुन्दरम् ॥ १७ ॥

अजस्य गोश्च शृङ्गाभ्यां निर्मितं चापं योगमय्यौ पादस्पर्शमात्रेणाभीष्टदेशप्रापिके ॥ १८ ॥

नाट्यादिकौशलं खेचराः आत्मजं स्वप्रभवम् ॥ १९ ॥

तं स्तोतुमुपस्थिताः ॥ २० ॥

स्तावकान् स्तोतुमुद्यतान् अभिप्रेत्य ज्ञात्वा ॥२१॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता
दीपिन्याख्या दीपिकाटिप्पणी ।

तस्मै इति सार्द्धषट्कम् किन्तु बहुवाक्यैरेकवाक्यत्वान्मध्येऽङ्का विज्ञेयाः (१) ॥ १४ ॥ १५ ॥

अव्याहतामविच्छिन्नाम् (२) ॥ १६ ॥

चर्मेति ढालेति व्याख्यातम् (३) ॥ १७ ॥ १८ ॥

नाट्यादिदानस्यासम्भवात्लक्षणयातत्कौशलं व्याख्यातम् (४) ॥ १९ ॥

सिन्धवइत्यर्द्धकम् रथवीथीरथाश्वादिमार्गान् (५) ॥ २० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका

आभिषेचनिकानि अभिषेकसाधनानि सर्वतो दिग्भ्यो जनाः अस्मै पृथवे आजह्रुः आहृतवन्तः ॥ ११ ॥

सरितः समुद्राश्च गिरयो हिमवदादयः नागाः सर्पाः खगाः शकुनयो द्यौरादयश्चेत्येवं सर्वभूतान्युपायनं सान्मानिकं समाजह्रुः ॥ १२ ॥

स महाराजः पृथुरभिषिक्तः सुवासाः कौशेयादिमहार्हवस्त्रः स्रग्वी स्रग्वैजयन्ती अस्यास्तीति स्रग्वी अलंकृतः किरीटाद्याभरणैरिति शेषः तथालंकृतया भार्यया अर्चिषा सह अपरोऽग्निरिव रेजे रराज ॥ १३ ॥

सर्वभूतानि समाजह्रुरुपायनमित्येतत्प्रपञ्चयति । तस्मा इति । हेवीर ! तस्मै पृथवे धनदः हैमं हिरण्मयं श्रेष्ठं सिंहासनं जहार सलिलस्य स्रावो यस्मात्तथा भूतं शशिप्रभमातपत्रं वरुणः आजहारेत्यनुषङ्गः ॥ १४ ॥

वायुर्द्वे वालव्यजने कीर्त्तिमयीं कीर्त्तिप्रचुरां कीर्त्तिसंपादकत्वेन तत्प्राचुर्यमत्र विवक्षितं स्रजं धर्मं आजहारेति सर्वत्रानुषङ्गः संयमनं दुष्कृद्विषयसमीचीननियमनसाधनं दण्डम् ॥ १५ ॥

ब्रह्मा चतुर्मुखः ब्रह्ममयं वेदमयं ब्रह्मप्रवचनापादकसामर्थ्यवत्त्वेन ब्रह्मप्राचुर्यमत्र विवक्षितं वर्म कवचं भारती सरस्वती उत्तमं महार्हहारं हरिः उपेन्द्रः सुदर्शनचक्रं यदा पृथौ भगवदंशोऽनुप्रविष्टः तदेदं चक्रमपि सुदर्शनांशेनानुप्रविष्टमिति भावः तत्पत्नी हरिपत्नी श्रीः अव्याहतां श्रियं सम्पदम् ॥ १६ ॥

दशचन्द्राकाराणि बिम्बानि कोशे यस्य तमसिं खड्गं रुद्र आजहार पत्नी अम्बिका शतं चन्द्राकाराणि बिम्बानि यस्मिन् तत् शतचन्द्राख्यं खेटापरपर्य्यायश्चर्मेत्यर्थः सोमश्चन्द्रः अमृतमयान् अमृतस्राविस्त्वेन तत्प्राचुर्य्यमत्र विवक्षितम् अश्वानाजहार रूपाश्रयमतिसुन्दरं रथम् ॥ १७ ॥

अग्निराजगवमजस्य गोश्च शृङ्गाभ्यां निर्मितं चापं सूर्यः रश्मिमयान् रश्मिवत्सर्वत्र प्रवेशसामर्थ्येन तत्प्राचुर्य्यमत्र विवक्षितं भूर्धरणी योगमय्यौ योगवदभीष्टदेशप्रापणसमर्थत्वेन तत्प्राचुर्य्यमत्र विवक्षितम् अन्वहमहरहर्बलिं पूजार्हं पुष्पं द्यौराजहार ॥ १८ ॥

खेचराः सिद्धसाध्यगन्धर्वादयः नाट्यादीन्याजह्रुः अप्सरसः आसुः ऋषयः सत्याः आशिषः आजह्रुः कृतवन्त इत्यर्थः समुद्रः आत्मजं स्वस्माद्भवं शङ्खमाजहार ॥ १९ ॥

सिन्धवो नदाः नद्यः पर्वताश्च महात्मनः पृथोः रथवीथीः रथमार्गान् आजह्रुः ददुः धातूनामनेकार्थत्वाद्दाने वृत्तिः ततः सूतादयस्तं पृथुं स्तोतुमुपतस्थिरे उप समीपे स्थितवन्तः ॥२०॥

तान् सूतादीन् स्तावकान् स्तोतुमुद्युक्तानभिप्रेत्य प्रतापवान् महाप्रभावः वेनस्यापत्यं पृथुः मेघनिर्ह्रादया मेघगर्जनवद्गम्भीरया वाचा प्रहसन् स्मितपूर्वमिदं वक्ष्यमाणमब्रवीत् ॥ २१ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

एवं प्रशस्य ब्राह्मणैः किमकारीति तत्राह । तस्येति । अभिषेकसाधनानि स्वयं संपादितानि किं वान्यैरित्यत आह । आभिषेचनिकानीति ॥ ११ ॥

तत्रोपायनानि क आजह्रुरिति तत्राह । सरिदिति ॥ १२ ॥ १३ ॥

न केवलं सरिदादय उपायनन्ददुः किन्त्वन्येलोकपालादयोपीत्याह । तस्मा इति ॥ १४ ॥ १५ ॥

तस्य हरेः पत्नी लक्ष्मीः ॥ १६ ॥

नाम्ना दशचन्द्रं खड्गं त्वष्टा विश्वकर्मा रूपाश्रयं रथम् ॥१७॥

योगमयेऽणिमादियोगसाधने ॥ १८ ॥

अन्तर्धानमदृश्यतामात्मजमात्मनोजातम् ॥ १९ ॥

रथवीथी रथमार्गान् । यथात्मविद्राजा निषेवणीय इति भावेन सूतादीनामुपस्थानप्रकारं वक्ति । सूतोऽथेति ॥ २० ॥

पृथोर्निरहङ्कारत्वप्रकटनाय वक्ति । स्तावकानिति । मेघनिर्ह्रादवत् मेघध्वनिवत् ध्वनिर्यस्याः सा तथा तया ॥ २१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

सूत इत्यर्द्धकम् ॥ २०—२३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ब्रह्ममयं वेदमयं वर्म कवचं । तत्पत्नी लक्ष्मीः श्रियं सम्पत्तिम् ॥ १६ ॥

दशचन्द्राकाराणि बिम्बानि कोशे यस्य तमसिं खड्गम् । शतचन्द्रं चर्म । रूपाश्रयमतिसुन्दरम् ॥ १७ ॥

अजस्य गोश्च शृङ्गाभ्यां निर्मितं चापम् । योगमय्यौ पादुके इच्छामात्रेणाभीष्टदेशप्रापिके ॥ १८ ॥

आत्मजं स्वभवम् ॥ १९——२१ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आभिषेचनिकानि अभिषेकार्हाणि वस्तूनि ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

वीरवरासनं महाराजासनम् सलिलस्रावं सलिलस्य पीयूषस्य स्रावो यस्मात्तथाभूतम् ॥ १४ ॥

वालव्यजने चामरद्वयम् ॥ १५ ॥

भारती सरस्वती तस्य हरेः पत्नी श्रीः अव्याहतामक्षयां श्रियं सम्पदम् ॥ १६ ॥

दशचन्द्रा इव चन्द्रा यस्मिन् तथा तमसिम् खड्गं शतचन्द्रं खड्गसाहचर्य्याच्चर्मेत्यध्याहारः ॥ १७ ॥

अजानां गवां च शृङ्गैर्निर्मितमाजगवम् योगमय्यौ यथेष्टगतिसाधनभूते ॥ १८ ॥

आत्मजं स्वोद्भवम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

भाषाटीका ।

ब्रह्मवादि ब्राह्मणोंने उनके अभिषेकका आरंभ किया अभिषेककी सामग्री को सब लोगोंने ला दिया ॥ ११ ॥

नदी समुद्र पर्वत नाग गरुड पक्षी मृग अंतरिक्ष पृथ्वी और सब प्राणि ए सब भेटों को लाये ॥ १२ ॥

सो पृथु महाराज अभिषेक कर के सुंदर वस्त्र को पहर कर सुंदर अलंकार धारण कर के अलंकार धारण की हुई अर्चित

पृथुरुवाच

भोः सूत ! हे मागध ! सौम्य ! वन्दिँल्लोकेऽधुना स्पष्टगुणस्य मे स्यात् ।
किमाश्रयो मे स्तव एष योज्यतां मामध्यभूवन् वितथा गिरो वः ॥ २२ ॥
तस्मात्परोक्षेऽस्मदुपश्रुतान्यलं करिष्यथ स्तोत्रमपीच्यवाचः ।
सत्युत्तमश्लोकगुणानुवादे जुगुप्सितं न स्तवयन्ति सभ्याः ॥ २३ ॥
महद्गुणानात्मनि कर्तुमीशः कः स्तावकैः स्तावयतेऽसतोऽपि ।
तेऽस्याभविष्यन्निति विप्रलब्धो जनावहासं कुमतिर्न वेद ॥ २४ ॥
प्रभवो ह्यात्मनः स्तोत्रं जुगुप्सन्त्यपि विश्रुताः ।
ह्रीमन्तः परमोदाराः पौरुषं वा विगर्हितम् ॥ २५ ॥
वयं त्वविदिता लोके सूताद्यापि वरीमभिः ।
कर्मभिः कथमात्मानं गापयिष्याम बालवत् ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्यां
पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

———○*○———

भाषाटीका ।

महारानी के सहित विराजमान होने से दूसरे अग्नि देवता से शोभित भये ॥ १३ ॥

हे वीर विदुर जी उन को कुबेर जी ने उत्तम आसन दिया वरुण देवता ने जल झरता हुआ चंद्रमा सरी का एक छत्र दिया ॥ १४ ॥

वायु ने छोटे दो पंखा दिये धर्म ने कीर्ति मयी माला दीनी इंद्र ने उत्तम किरीट दिया यमराज ने नियमन कर ने का दंड दिया ॥ १५ ॥

ब्रह्माजीने ब्रह्ममयकवच पहिराया सरस्वतीने उत्तमहार पहिराया उपेंद्र भगवान्ने सुदर्शन चक्र दिया लक्ष्मीजीने अचल लक्ष्मीदीनी ॥ १६ ॥

दशचन्द्रमा सरीका तरवार को महादेवजीने दिया शतचन्द्रमासरीका ढालगपार्वतीने दिया चन्द्रमानेअमृतमयघोडादिये विश्वकर्माने सुन्दर रथ दिया ॥ १७ ॥

अग्निने अजगवधनुषदिया सूर्यने किरणमयवाण दिये पृथिवी ने योग मयखडाऊं दिये अंतरिक्षने निरन्तर फूलोंकी वर्षाकरी॥१८॥

खेचरोंने नाच गान वाजा अंतर्धान विद्यादी ऋषियोंने सत्य आशीर्वाद दिये समुद्रने अपना शंख दिया ॥ १९ ॥

सिन्धु पर्वत नदी इनोंने महात्मा पृथुको रथके मार्गदिये फिर सूत मागध वन्दिजन उनकी स्तुति करने लगे ॥ २० ॥

प्रतापवाले वेण पुत्र पृथुजीने उनकी स्तुति करते जानकर हँसकरके मेघकीसी गंभीर वाणीसे उनसे बोले ॥ २१ ॥

———

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

लोके स्पष्टगुणस्य सतो मे स्तुतिः स्यात् अधुनातु किमाश्रयो मे स्तवो योज्यताम् अतो वो गिरोऽधुना मयि वितथा माभूवन् यद्वा लोकेऽधुना स्पष्टगुणस्य मे किमाश्रयः स्तवः स्यात् अत एष क्रियमाणः स्तवो मे मदन्यस्य योज्यतां ननु मे वितथाभिधानापत्तेरित्यर्थः ॥ २२ ॥

तस्मात्परोक्षे कालान्तरे स्पष्टेषु गुणेषु सत्स्वस्माकमुपश्रुतानि यशांसि प्रतिस्तोत्रमलमत्यर्थं करिष्यथ हे अपीच्यवाचो ! मधुरगिरः सभ्यैः प्रेरिता वयं त्वामेव स्तुम इति चेत्तत्राह । उत्तमश्लोकस्य गुणानुवादे कार्ये सति जुगुप्सितमर्वाचीनं नास्तवयन्ति ॥ २३ ॥

ननु संभावितैरेव गुणैरात्मानं जनः स्तावयतीति चेत्तत्राह । महतां गुणानात्मनि संपादयितुं शक्तोऽप्यसतो गुणान्सम्भावनामात्रेणः कः स्तावयते यद्वा आदावेव सतोऽपि कः स्तावयते स्वत एव प्रख्यातिसिद्धेः अन्यस्तु मिथ्यागुणस्तुतिश्लाघी मन्द इत्याह । त इति । यद्ययं शास्त्राभ्यासादिकमकरिष्यत्तर्ह्यस्य ते विद्यादयो गुणा अभविष्यन्निति क्रियातिपत्त्या विप्रलब्धो जनानामवहासं न वेद ॥ २४ ॥

किञ्च प्रभवोऽपि विश्रुता अपि ह्रीमन्तोऽपि जुगुप्सन्ति वेति दृष्टान्ते यथातिस्तुतौ क्रियमाणायां विगर्हितं ब्राह्मणवधादिपौरुषं निन्दन्ति तथोचितामपि स्तुतिं न सहन्त इत्यर्थः ॥ २५ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

वरीमभिरिति । दीर्घत्वमार्षं भवितृप्रधानोऽयं निर्देशः वरिष्ठैः कर्मभिरविदिता इत्यर्थः ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायां
पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

———

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता
दीपिन्याख्या दीपिकाटिप्पणी ।

सूनइत्यर्द्धकम् पूर्वार्थेऽधुनेत्यस्योत्तरार्द्धेऽन्वितत्वेनास्थानपतितत्वं मेइत्य स्याधिकत्वं वाक्यभेदश्चेत्यस्वरसाद्धेति हेतोर्व्यञ्जत्वादित्यर्थोक्तिः ॥ २१—२२ ॥

किञ्च परोक्षेचा परपक्षेच तदेव युक्तमित्याह । सतीति ॥ २३ ॥

पूर्वार्थेऽपेरस्थानपतितत्वमकारप्रश्लेषगौरवञ्चातोयद्धेति ॥२४-२५॥

भवति पूर्वं तिष्ठति पश्चाद्विकृतिं गच्छति इति भविता प्रकृतिस्तत्प्रधानोऽयं वरिमशब्दः अन्यथा वरत्वकर्मणोस्सामानाधिकरण्याऽसम्भवात् ॥ २६ ॥

इतिश्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
दीपिन्याख्यदीपिकाटिप्पण्यां
पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

———

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

उक्तमेवाह हे सूतादयः । लोकेऽधुनाऽस्पष्टगुणस्य सतो मे मम यः युष्माभिः करिष्यमाणः स्तवः किमाश्रयो योज्यतां लोके प्रख्याताहि गुणाः स्तोत्रविषया अप्रख्यातगुणस्य मे स्तवो विषयाभावाद्वितथः स्यात् अतो वोयुष्माकं स्तुतिगिरः मयि वितथा माभूवन् युष्माकंचानिष्टापत्तिः स्यादिति भावः ॥ २२ ॥

तस्मात्परोक्षे कालान्तरे स्पष्टगुणेषु सत्सु अस्मानुपाश्रितानि यशांसि प्रतिस्तोत्रमलमत्यर्थं करिष्यथ हेअपीच्यवाचः । मधुरवाचः सूतादयः । अनवसरे समीरितानां मधुरगिरां शोभानोपपद्यत इत्यभिप्रायः सभ्यैः प्रेरिता वयं त्वामेव स्तुम इति चेत्तत्राहुः उत्तमश्लोकस्य भगवतो गुणानुवादेन कार्य्ये सति जुगुप्सितमनुत्तमश्लोकगुणानुवादमीदृशंसभ्या न स्तावयन्ति स्तुतिं न कारयन्ति ॥ २३ ॥

ननु गुणानामधुनाऽस्पष्टत्वेऽपि भविष्यद्गुणैरात्मानं जनः स्तावयेदिति चेत्तत्राह । महद्गुणानिति । अधुनाऽसतोऽपि महता गुणानात्मनि स्वस्मिन् कर्तुं सम्पादयितुमीशः शक्तोऽपि स्तावकैः स्तोतृभिः कः स्तावयते स्तुतिं कारयते न कोऽपीत्यर्थः यदि कश्चिदेते गुणाः अभविष्यन्निति करिष्यमाणाः शत्रुजयादिभिः शौर्यादयो गुणाः स्वस्मिन्नभविष्यन्निति बुद्ध्यात्मानं स्तावयते स कुमतिः विप्रलब्धोऽधिक्षिप्तो जनानामपहासं न वेद ॥ २४ ॥

सुमतयः स्वात्मस्तुतिं निन्दन्तीत्याह । प्रभव इति । परमोदाराः निरतिशयौदार्यादिगुणसंपन्नाः प्रभवोऽपि सद्गुणानात्मनि सम्पादयितुं शक्ता अपि विश्रुताः प्रख्याता अपि ह्रीमन्तो लज्जायुक्ताः सन्तः आत्मनः स्वस्य विगर्हितं पौरुषं तद्विषयं स्तोत्रं वा जुगुप्सितं निन्दन्ति ॥ २५ ॥

हे सूताद्याः ! सूतप्रभृतयः लोके अविदिता अप्रख्याता वयन्तु वरीमभिः नितरां वरिष्ठैः दीर्घ आर्षः सूताद्याःइति पाठे सूतेति जात्यभिप्रायेकवचनं तच्च मागधानामप्युपलक्षणं हे सूतादयः अद्यापि अधुनापि वरीमभिः वरिष्ठैः कर्मभिर्लोके अविदिता वयमतः कथमहं बालवदात्मानं गापयिष्यामि णिच्यात्वे अर्तिह्रीव्लीरीत्यादिना पुक् तस्माल्लृडुत्तमैकवचनं स्तावयिष्यामीत्यर्थः ॥ २६ ॥

इतिश्रीमद्भागवतेमहापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां
पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

———

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

हे सूताद्याः ! योज्यतां स्तुतिं प्रयुञ्जतां वोयुष्माकमेषस्तवोमेकिमाश्रयः कं गुणमाश्रित्य वर्तमानः स्यादित्यन्वयः तव शौर्यादिगुणमाश्रित्य वर्ततइतितत्राह । लोकइति । अस्पष्टगुणस्याप्रकाशितपराक्रमादिगुणस्य यद्वा यद्यहं प्रख्यातगुणः स्यां तर्ह्येष वः स्तवोयोज्यताम् । नचतथा तस्मात्किमाश्रयोयोज्यते यत एवमतो वोमयि प्रयुक्तागिरो वितथा माभूवन्नित्यन्वयः ॥ २२ ॥

किमिदानीं फलितमत्राह । तस्मादिति । यस्मादिदानीमनाविष्कृतगुणा वयं तस्मादीडयवाचो यूयं परोक्षे कालान्तरे कृतविक्रमानन्तरमस्मदुपाश्रितान्यस्मद्विषयाणि कर्माण्याश्रित्यालमत्यर्थं स्तोत्रं करिष्यथेत्यन्वयः यद्वा कथं कारेचेदं वितथाः स्युरस्मद्गिर इति तत्राह । तस्मादिति । यतो वयमप्रकाशितगुणास्तत्र प्रवर्तमानाधिषयाणामसत्वाद्वैतथ्यमालभन्ते तस्मात्तद्दोषपरिहारार्थमस्मदपरोक्षे चास्मत्निकटेऽस्मद्दूरप्रदेशे वर्तमानो योहरिस्तस्येड्यवाचो हरेराश्रितानि चरितान्यङ्गीकृत्य स्तोत्रमलंकरिष्यथ भूषितं कुर्वन्तु अन्यथा दूषितमेव स्यादतस्तस्य गुणानां नित्यत्वात्तद्विषया युष्मद्गिरः सफलाः स्युः अविद्यमानकथका वन्दिनः परिकीर्तिता इतियुष्मद्दोषोऽपिपरिहृतः स्यादिति भाविनो गुणान् समूह्य स्तुमइति तत्राह । सतीति । उत्तमश्लोकगुणानामनुवादे सत्यप्यर्हितेऽपि सभ्या आत्मस्तवनं जुगुप्सितमिति न स्तावयन्ति आत्मप्रशंसा मरणमिति स्मृतेः ॥ २३ ॥

वयं तत्र तत्र तं प्रभुंस्तुत्वा ततः फलं लभामहे तत्कथमित्याशङ्क्य तन्मूर्खविषयं न विद्वद्विषयमित्याशयेनाह । महद्गुणानिति । अनभिव्यक्तत्वेन बाल्येऽविद्यामानानपि महतां पृथिव्यादीनां क्षमादिगुणानात्मनि कर्तुमिच्छन् प्रकाशयितुकामः कोविद्वांस्तावकैर्भवादृशैस्तावयते न कोऽपीत्यन्वयः कथं तन्मूर्खविषयमभूदिति तत्राह । सबाइति । यद्वा यदुक्तं हरिविषयं स्तोत्रमलं करिष्यथेति तद्गुणसंहव्धं स्तोत्रं निर्गुणे हरौ कथं संगच्छते तथात्वे वोस्मद्गिरां वैतथ्यं सुलभं स्यादितितत्राह । सतीति । उत्तमश्लोकस्य हरेर्गुणानामनुवादे सति स्तोतृणां पापहरत्वेन प्रशस्ते । सभ्याः पण्डिताः विषसूत्रपूर्णमधुपैति कान्येति जुगुप्सितमात्मानं न स्तावयन्तीत्यन्वयः सभ्येष्वेकोऽपि तथाविधः किं नस्यादिति शङ्कमानो मूर्खएवेति भावेनाह । महद्गुणानिति । आत्मन्यसतोमहतःअणोरणीयान्महतोमहीयानिति श्रुतिसिद्धस्य हरेर्गुणानौदार्यादिकानात्मनि कर्तुमिच्छन् स्तावकैः कोविद्वान् स्तावयते अपिपदेनोक्तं जुगुप्सितमित्यनुकर्षति । किमित्यात्रेप इत्यतोलोकापवादविषयत्वादित्याशयेनाह । सबाइति ॥२४॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली

सद्गुणाः प्रभवोऽप्यात्मस्तुतिं जुगुप्सन्ते किमुत वयमितिभावे नाह। प्रभवाऽपीति। विद्यमानगुणसंदब्धस्तोत्रं प्रत्यक्षप्रमितं पारमार्थिकं पौरुषमपि निन्दन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥

वरीमभिर्वरणीयैः श्रेष्ठैरित्यर्थः ॥ २६ ॥

इतिश्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां
पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः

तस्मात् परोक्षे काले न व्यवधाने देशे न वा स्पष्टेषु गुणेषु सत्सु अस्माकमुपश्रुतानि यशांसि प्रतिस्तोत्रमलमत्यर्थं करिष्यथ हे अपीच्यवाचः। मधुरगिरः अपीड्येति चित्सुखः। ईड्याः पूज्या वाचो येषाम्। अथ परोक्षेचापरोक्षे चैतदेव युक्तमित्याह। सतीति ॥ २३ ॥

अन्यस्तु सर्वथा तुच्छ इत्याह। महदिति ॥ २४ ॥

अन्येतु प्रभवस्तावयितुं योग्याः स्वस्तोत्रं जुगुप्सन्ति। तथापि विश्रुताः तत्तद्गुणैरविख्याताः ते के तत्राह। ह्रीमन्तः परमा महान्तश्चेति ॥ २५ ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भस्य
पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

लोके अधुना अस्पष्टगुणस्य मे स्तवोऽयं किमाश्रयः स्यात् कं गुणं मे दृष्ट्वा स्तुध्वे इत्यर्थः। स्तवं विना स्थातुं न शक्नुम इति चेत् अमे मद्विधस्य कस्यचिदयोग्यजनस्य एष क्रियमाणः स्तवो योज्यतां नतु मे। ननु कोऽत्र ते दोषस्त्वं किं विभेषीति तत्र न मेदोषः किन्तु युष्माकमेव दोषप्रसक्तेर्विभेमीत्याह। मेति। मयि विषये वो गिरो मावितथा भवन्तु ॥ २२ ॥

ननु भो गुणरत्नाकर! भवतो निखिला एवैते गुणाः स्पष्टी भविष्यन्त्येवेति ज्ञात्वैव स्तुम इति चेत्तत्राह। तस्मादिति। यस्मादुत्तमद्गुणा भविष्यन्ति, तस्मात् अस्मदुपश्रुतानि यशांसि प्रति स्तोत्रमलमत्यर्थं करिष्यथैव नतु कुरुथ तदा के युष्मान्निषेत्स्यन्तीति भावः। तदापि परोक्षएव नतु मत्साक्षात्। हे अपीच्यवाचः! मनोज्ञवाक्कौशलाभिज्ञाः। नहि स्तव्यः संमुखएव स्तुत्वा ह्रेपयितुं युज्यते इति भावः। ननु किं कुर्मः सभ्यैः प्रेरिता वयमधुनाप्येव त्वामेव स्तुम इति चेन्मृषैव ब्रूथेत्याह। उत्तमःश्लोकस्य गुणानुवादे सदैव सर्वथैव स्तवनीये सति जुगुप्सितमर्वाचीनं मद्विधं जनं न स्तावयन्ति सभ्यत्वान्यथानुपपत्तेरिति भावः ॥ २३ ॥

ननु सत्तमःश्लोको भवानेवेति तत्राह। महतो भगवतो गुणान् आत्मनि स्वास्मिन् कर्त्तुं शिरःशेखरी कर्त्तुमीशः समर्थोऽपि कोऽभिज्ञः आत्मानं स्तावयते न कोऽपि। सतो वर्त्तमानानपि किं पुनरवर्त्तमानान् मन्दस्तु अनीशोऽपि अवर्त्तमानानपि स्तावयत एवेति भावः स च कुमतिजनावहासं न वेद कीदृशः तेऽस्येति यद्ययं शास्त्राभ्यासादिकमकरिष्यत्तदा वीरः पण्डितो विदग्धोऽप्ययमभविष्यदिति क्रियातिपत्त्या विप्रलब्धः उपहसितः ॥ २४ ॥

स्वस्तावकाः प्रभवो न ज्ञेयाः यतः प्रभवोहीत्यादि। वा शब्द इवार्थे विगर्हितं पौरुषमिव यथायं सतां धर्मध्वंसे परमसमर्थ इत्यादि स्तोत्रं निन्दन्ति ॥ २५ ॥

वरीमभिरिति। दीर्घत्वमार्षं वरिमभिः श्रेष्ठत्वैर्वयमविदिता अविख्याताः। अतः कथं कर्मभिरात्मानं गापयिष्यामः ॥ २६ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम्।
पञ्चदशश्चतुर्थस्य सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

भोःसूत! हेमागध! हेवन्दिन्! सौम्येति सर्वेषां विशेषणम् लोके अस्पष्टगुणस्य मे स्तवः किमाश्रयः स्यात् अतो मयि वो गिरो वितथा मा अभूवन् अधुना एष मे स्तवो मायोज्यतामित्यन्वयः॥२२॥

तस्मात् हेअपीच्यवाचः!मङ्गलवचनाः! परोक्षे कालान्तरे अस्मद्यशः प्रचारकाले अस्मदुपश्रुतानि यशांसि प्रतिस्तोत्रमलं लोकभूषणं करिष्यथ सूतादेःस्वस्तवे नियोजकान् प्रत्याह उत्तमकीर्तेर्वासुदेवस्य गुणानुवादे कार्ये सति लोकेऽप्रसिद्धत्वादिना जुगुप्सितम् न स्तवयन्ति ॥ २३ ॥

महद्गुणान् आत्मनि कर्तुं संपादयितुमीशः समर्थोऽपि असतोऽविद्यमानान् तान् स्तावकैः कः स्तावयते वैपरीत्ये तु यद्ययं महद्यत्नमपि अकरिष्यत् तदाप्यस्य ते महद्गुणाः अभविष्यन्निति क्रियातिपत्त्या विप्रलब्धःकुमतिजनावहासं न वेद ॥ २४ ॥

विश्रुता विख्यातगुणा अपि प्रभवः पुनःपुनर्बहून् गुणान् सम्पादयितुं शक्ता अपि परमोदारा ह्रीमन्तः आत्मनः स्तोत्रं जुगुप्सन्ति वाशब्द इवार्थे विगर्हितं पौरुषमिव ॥ २५ ॥

हेसूत! अपि निश्चितम् अद्य अधुना अविदिताः अप्रकाशितगुणा इत्यर्थः वरीमभिर्दीर्घत्वमार्षं कर्मभिः बालवदात्मानं कथं गापयिष्यामः ॥ २६ ॥

इतिश्रीमद्भागवते महापुराणेचतुर्थस्कन्धे
सिद्धान्तप्रदीपे
पञ्चदशाध्यायार्थप्रकाशः ॥१५॥

भाषाटीका।

पृथुमहाराज बोले हे सूत! हे मागध हे सुन्दरवचनवाले अब जब लोक में हमारे गुण प्रगट होंगे तब स्तुति करोगे अब किस आश्रय से स्तुति होगी ऐसा मत होवे कि जो तुमारी वाणी व्यर्थ होजाय ॥ २२ ॥

हे सुन्दर वचनवाले वंदिजनों हमारे परोक्ष में हमारे सुने गुणों को तुम कथन करना क्योंकि उत्तम श्लोक भगवान् विष्णु के गुणों के रहते २ निंदित दूसरे मनुष्य की स्तुति सभ्य पुरुष नहीं करवाते हैं ॥ २३ ॥

जो पुरुष अपने में उत्तम गुणों को सम्पादन करने को समर्थ है सो पुरुष दूसरे स्तुति करनेवालों से क्यों स्तुति करावेगा जो गुण न होंगे तो यदि स्तुति करावेगा तो वंचक होगा ऐसे

भाषाटीका ॥

दोनों प्रकार से स्तुति कराने में जो जनों का उपहास होता है उस को कुबुद्धि पुरुष नहीं जानते हैं ॥ २४ ॥

जो प्रभु लोगहैं वे प्रसिद्ध हों तोभी स्तुति अपनी होने में प्रसंसा नहीं करतेहैं जो लज्जावाले परमउदारहैं वे लोग अपने पौरुषवर्णन कोगर्हित मानतेहैं ॥ २५ ॥

हेसूत हमतो अभी उत्तम कर्मोंसे लोक में प्रसिद्ध नहींहैं हम कैसे अज्ञसरी के अपने चरितको गवावैंगे ॥ २६ ॥

इति श्री भागवत चतुर्थ स्कन्ध पन्द्रहवां अध्याय का भाषानुवाद लक्ष्मणाचार्य्य कृत समाप्त ॥ १५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

(६५)

षोडशोऽध्यायः ।

मैत्रेय उवाच

इति ब्रुवाणं नृपतिं गायका मुनिचोदिताः ।
तुष्टुवुस्तुष्टमनसस्तद्वागमृतसेवया ॥ १ ॥
नालं वयन्ते महिमानुवर्णने यो देववर्योऽवततार मायया ।
वेनाङ्गजातस्य च पौरुषाणि ते वाचस्पतीनामपि बभ्रमुर्धियः ॥ २ ॥
अथाप्युदारश्रवसः पृथोर्हरेः कलावतारस्य कथामृतादृताः ।
यथोपदेशं मुनिभिः प्रचोदिताः श्लाघ्यानि कर्माणि वयं वितन्महि ॥ ३ ॥
एष धर्मभृतां श्रेष्ठो लोकं धर्मेऽनुवर्त्तयन् ।
गोप्ता च धर्मसेतूनां शास्ता तत्परिपन्थिनाम् ॥ ४ ॥
एष वै लोकपालानां बिभर्त्येकस्तनौ तनूः ।
काले काले यथा भागं लोकयोरुभयोर्हितम् ॥ ५ ॥
वसु काल उपादत्ते काले चायं विमुञ्चति ।
समः सर्वेषु भूतेषु प्रतपन् सूर्यवद्विभुः ॥ ६ ॥
तितिक्षत्यक्रमं वैन्य उपर्याक्रमतामपि ।
भूतानां करुणः शश्वदार्त्तानां क्षितिवृत्तिमान् ॥ ७ ॥
देवेऽवर्षत्यसौ देवो नरदेववपुर्हरिः ।
कृच्छ्रप्राणाः प्रजा ह्येष रक्षिष्यत्यञ्जसेन्द्रवत् ॥ ८ ॥
आप्याययत्यसौ लोकं वदनामृतमूर्तिना
सानुरागावलोकेन, विशदस्मितचारुणा ॥ ९ ॥
अव्यक्तवर्त्मैष निगूढकार्यो गम्भीरवेधा उपगुप्तवित्तः ।
अनन्तमाहात्म्यगुणैकधामा पृथुः प्रचेता इव संवृतात्मा ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

षोडशे सर्वलोकेशैः सत्कृतं भार्यया युतम्
मुनिप्रयुक्ताः सूताद्याः स्तुवन्ति स्मेति वर्ण्यते ॥ १ ॥

गायकाः सूतादयः ॥ १ ॥

नालं न समर्थाः यो भवान् अवतीर्णस्तस्याधिक्यमाहुः वेनस्याङ्गाज्जातस्य ते पौरुषाणि प्रत्यवितर्क्यतया ब्रह्मादीनामपि धियो बभ्रमुः कुतः पुनर्वयं तद्वर्णने समर्था भवेम ॥ २ ॥

अथापि यथावद्वर्णयितुमशक्ता अपि कथामृते सादराः मुनिभिः कृत उपदेशो योगबलेन हृदि प्रकाशनं तदनतिक्रम्य वितन्महि विस्तारयामः ॥ ३ ॥ ४ ॥

तनौ स्वदेहे लोकपालानां तनूर्मूर्तीः काले बिभर्ति यथा भागं पालनपोषणानुरञ्जनादिकार्यानुसारेण यज्ञादिप्रवर्तनेन स्वर्गस्य हितं यथा वृष्ट्यादिना च भूर्लोकस्य हितं भवति तथा ॥ ५ ॥

सूर्यादितनुधारणमेवाहाष्टाभिः वसु धनं करादानकाले आदत्ते दुर्भिक्षादिकाले विमुञ्चति च अष्टौ मासान् सूर्यो यथा वसु जलमादत्ते वर्षासु विमुञ्चति तद्वत् ॥ ६ ॥

मस्तके पादेनाक्रमतामप्यार्तानां भूतानामतिक्रमं सहिष्यते क्षितेर्वृत्तिः सर्वसहनं सा वृत्तिर्यस्यास्ति स तथा ॥ ७ ॥

देवे ऽवर्षति एष कृच्छ्रं गताः प्राणा यासां ताः प्रजाः स्वयं वृष्टिं कृत्वा रक्षिष्यति अत्र हेतुः असौ नरदेववपुर्हरिरिति ॥ ८ ॥

वदनमेवामृतमूर्तिश्चन्द्रस्तेन सानुरागोऽवलोको यस्मिन् विशदं यत्स्मितं तेन चारुणा अत्र च क्वचिद्वर्तमाननिर्देशो वर्त-

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

मानसामीप्ये वर्तमानवद्वेति भूतनिर्देशश्च "आशंसायां भूतवच्च" ॥ ३।३।१३२ ॥ इति द्रष्टव्यः ॥ ९ ॥

अव्यक्तं वर्त्म प्रवेशनिर्गममार्गो यस्य निगूढं निष्पन्नं पूर्वमविज्ञातं कार्यं यस्य तच्च कार्यं गम्भीरं किमर्थमेतत्कृतमित्यन्यैरज्ञाताभिप्रायं विधत्त इति तथा उपगुप्तं सुरक्षितं वित्तं यस्य अनन्तमाहात्म्यश्चासौ गुणानामेकं धाम विष्णुर्यस्मिन् अनन्तमाहात्म्योपेता गुणा एवैकं धाम स्थानं यस्येति वा । संवृतात्मा संयतमूर्तिः समुद्रवरत्वेन वर्णनीयान्येते गुणा द्रष्टव्याः ॥ १० ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिन्याख्या दीपिकाटिप्पणी ।

मुनिप्रयुक्ता मुनिभिर्विनियुक्ताः ॥ १ ॥

आधिक्यमस्य पृथोः स्तवे स्तुतिसंपादनप्रयुक्तादिराजत्वांशेन अंशमन्यथाऽऽवेशत्वेन तत्त्वानुपपत्तेः कृष्णस्तु भगवान् स्वयमिति वचनमहिमाद्याविरोधाद्वेति चकारोऽप्यर्थे तद्वर्णने महिमानुवर्णने ॥ २ ॥

आदृताः आदरस्तामादृतिस्सा विद्यते येषां ते तथा च सादरा इति व्याख्यातम् भावे क्तिन् ततोऽर्शआदिभ्योऽच् ॥ ३ ॥

धर्मसेतूनां गोपनं हि त्रेधा भवति स्वयमाचरणेन तच्छिक्षणेन तद्विरोधिनिरासनेन चेति त्रिविधमपि क्रमेण विशेषणत्रयेण दर्शितमिति धर्मसेतुवर्णनमेव विधेयम् ॥ ४ ॥

मूर्तीस्तत्तच्छक्तिरूपाः ॥ ५—६—७ ॥

अत्र वृष्टिं कृत्वा रक्षणे ॥ ८ ॥

अत्र वदनमेवामृतमूर्तिश्चन्द्र इति मयूरव्यंसकादिसमासाश्रयणात्परिणामालङ्कृतिः वदने आरोप्यमाणस्यामृतमूर्तेः आरोपविषयवदनात्मना परिणामित्वात् सानुरागावलोकतादिक्रियार्थत्वात् संभवात् तथैव च तल्लक्षणं "परिणामः क्रियार्थश्चेद्विषयी विषयात्मना" इति नात्र पूर्वपदार्थप्रधानरूपमिति समास आशङ्क्यः आप्यायनक्रियायाश्चन्द्रगतत्वेनैव प्रसिद्धेः वदने तादृशक्रियायोग्यतासंभवात् ...लित्यलङ्कारः भूतनिर्देशश्च बुभुजे आजहारेत्यत्राशंसायां प्रार्थनायां प्रशंसायां वा अर्थे द्योत्ये सति भूतवत्प्रयोगो द्रष्टव्यः ॥ ९ ॥

द्वितीयार्थे अनन्तमहिमयुक्ताः कारुण्यादयो भगवद्गुणा एकमेकं मुख्यं स्थानं संकीर्तनादिना रमणं विषयो यस्य सः ॥ १० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमविकत्थयित्वा पृथुनात्मस्तुतौ वारिता अपि तुष्टमनसो गायकास्तुष्टुवुरित्याह मुनिः पञ्चदशेन । इतीति । गायकाः सूतादयस्तस्य पृथोर्वागेवामृतं तस्य सेवया तुष्टं मनो येषां मुनिभिर्भगवदंशभूतस्य पृथोरविकत्थयितृत्वादिकल्याणगुणज्ञाताभिर्मुनिभिः प्रचोदिताः स इत्युक्तप्रकारेण अनन्तमपि स्तुपति पृथुं तुष्टुवुः ॥ १ ॥

तत्र गायकाः पृथोः कल्याणगुणानुवर्णनात्मकस्तुत्यावात्मनामसामर्थ्यमापादयन्तः पुनः मुन्युपयुक्ताः स्वस्तत्सामर्थ्यमाहुः । नालमितिद्वाभ्याम् ते तव महिम्नः अनुवर्णने वयं नालं न समर्थाः कुतः यो भवान् देवदेवः देवानां समुपास्यमानानामपि ब्रह्मादीनां देवः निरतिशयानन्तकल्याणगुणजातेन दीप्यमानो भवान् मायया आत्मीयसंकल्परूपज्ञानेन "माया वयुनं ज्ञानम्" इति मायाशब्दस्य ज्ञानपर्यायत्वात् अवततार अवतीर्णः अनन्तकल्याणगुणाकरो भगवानेव त्वद्रूपेणावतीर्णः अतः कथमनन्तान् गुणानां वर्णने वयं प्रभव इत्यर्थः ननु सत्यमनन्तानां भगवद्गुणानां वर्णने यूयमसमर्थाः इति अहं तु मानुषस्तत्कथं मद्गुणानुवर्णने यूयमप्रभवस्तत्राहुः वेनस्य अङ्गाज्जातस्याप्यतीतस्यापि अजहदनन्तकल्याणगुणजातस्य भगवदंशभूतस्य पौरुषाणि प्रतीति शेषः अप्रतर्क्यतया वाक्पतीनां ब्रह्मादीनामपि धियो बुद्धयः किमु वक्तव्यं वयमसमर्था इति यतो ब्रह्मादय एवमुमुहुरित्यर्थः ॥ २ ॥

यद्यपि त्वन्महिमानुवर्णने वयं नालं तथापि विपुलकीर्तेः हरेरंशावतारभूतस्य पृथोः कथामृते आदृताः सादरा वयं मुनिभिरुपदेशो यथा भवति तथा प्रणोदिताः प्रेरिताः सन्तः श्लाघ्यान्यस्य वचनानि कर्माणि वितन्महे विस्तारयामः ॥ ३ ॥

विस्तारमेव प्रपञ्चयति । एष इति । एष पृथुः धर्मभृतां वर्णाश्रमानुबन्धिधर्मानुष्ठानपराणां मध्ये श्रेष्ठः "यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः । स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते" इत्युक्तरीत्या स्वयं कृतकृत्योऽपि लोकसंग्रहार्थं नितरां स्ववर्णाश्रमोचितधर्मानुष्ठानपर इत्यर्थः अत एव लोकमकृत्स्नविदं लोकं धर्मं अनुवर्तयन् अनुवर्तयिता स्वस्ववर्णाश्रमोचितधर्मानुष्ठापयिता धर्मः सेतुर्येषां तेषां सेतुर्हि तीरान्तरप्रतिलम्भकः तद्वच्छौ तस्मात् धर्मः स सुखहितप्रापको येषां ते धर्मसेतवः धर्मैकशरणाः साधव इति यावत् तेषां गोप्ता तत्परिपन्थिनां धर्मविरोधिनामसाधूनां शास्ता यद्वा धर्मा एव सेतवः मर्यादा येषां तेषां गोप्ता केनाकारेणेत्यपेक्षायां लोके धर्मं वर्तयन् इत्युपात्तप्रकारनिर्देशः ॥ ४ ॥

एष पृथुः स्वयमेक एव लोकपालानां सुरेन्द्रादीनां तनूः तनुवत्कार्यपर्याप्यपृथक्सिद्धविशेषणभूतामितरसाधारणान् गुणान् तनुशब्देन शरीरपरत्वेऽपि कार्यपर्याप्यपृथक्सिद्धिर्येषां त्वमेव प्रवृत्तिनिमित्तं तद्गुणपरत्वेऽपि तुल्यत्वमो स्वदेहे काले काले यथाभागं आगमनेतिश्रेयं उभयलोकयोर्हिते यथा भवति तथा बिभर्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

तत्र सूर्यादितनुधारणमभिमुखस्थैः वसु अन्नं काले उपादत्ते स्वीकरोति काले दुर्भिक्षकाले विमुञ्चति अष्टौ मासान् सूर्यो यथा अप्सु वसु जलमादत्ते वर्षासु विमुञ्चति तद्वत् अत एव सर्वेषु भूतेषु समः ॥ ६ ॥

वैन्यः ॥ अमुख्यरिमत्तके पादादिना आक्रमतामप्यातर्तानां भूतानां करुणः करुणावान् अतिक्रमं तितिक्षति सहिष्यते अयः क्षितिवृत्तिमान् भूमेर्या वृत्तिः सहनं तद्वृत्तिर्यस्यास्तीति ॥ ७ ॥

तथा देवे अवर्षति सति कृच्छ्रगताः प्राणा यासां ताः प्रजाः स्वयं वृष्टिं कृत्वा इन्द्रवद्रक्षिष्यति अत्र हेतुः असौ नरदेववपुर्हरिरिति ॥ ८ ॥

असौ पृथुर्वदनामृतमूर्तिना वदनमेवामृतमूर्तिश्चन्द्रस्तेन लोकमाप्याययति वर्धयति वदनामृतमूर्तिना कथं भूतेन अनुरागसहितोऽवलोको यस्मिन् विशदं यत् स्मितं तेन चारु सुन्दरं तेन अत्र क्वचित् क्वचित् वर्तमाननिर्देशो वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वेति भूतनिर्देश आशंसायां भूतवच्चेति द्रष्टव्यः ॥ ९ ॥

अव्यक्तं प्रवेशनिर्गमयोरविज्ञातं वर्त्म मार्गो यस्य निगूढं निष्पन्नं प्रागविज्ञातं कार्यं यस्य गम्भीरवेदी किमर्थमेवं कृतवानिति परैरज्ञाताभिप्रायः उपगुप्तं सुरक्षितं वित्तं धनं यस्य सः अनन्तमाहात्म्याश्रितगुणानामेकं धाम आश्रयः मुख्यं प्रचेता इव संवृतात्मा समुद्रावरणेन वरुण इव चतुर्भिः समुद्रैः जलप्राकारादिभिर्वा परिवेष्टितमूर्तिः वरुणस्याप्युक्तगुणा द्रष्टव्याः ॥ १० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

पृथुस्तुतिव्याजेन हरौ भक्तावतारार्थं तन्माहात्म्यं निरूप्यते अस्मिन्नध्याये नन्वत्र सूतादयः स्तुतौ पृथुना निवारिता अन्ये के स्तोतारो येन ततः स्तुत्या हरौ भक्तिरवतार्येत इत्याशङ्क्य मुनिप्रेरितास्त एव तुष्टुवुरिति तत्स्तुतिप्रकारमुपक्रमते इति ब्रुवाणामित्यादिना ॥ १ ॥

वयं स्तोष्याम इति प्रारम्भ एव श्रेयान्नतु तत्र समर्था इत्याहुरित्याह नालमिति। अलं समर्थाः पृथुसन्निहित श्रीहरिमहिमसंबन्धत्वादिति भावेनोच्यते। य इति। यो देवदेवः श्रीनारायणो मायया भक्तानुकम्पेच्छया अवततार तस्य वेनाङ्गजं वेनस्याङ्गादवयवाज्जन्म यस्य अतसातत्यगमन इति धातोर्विशेषसन्निहितत्वेन प्राप्तस्य । ते त्वयि स्थितस्य हरेः पौरुषाणि वर्णायितुंवाचस्पतीनां ब्रह्मादीनामपि धियो बभ्रमुरिति यस्मात्तस्माद्वयं न समर्था इति किमुवर्णानी चशब्दः कैमुत्यार्थः अन्यत्र देवो हरिस्तस्य देवो देवनं क्रीडनं यस्मिन् पृथौ स देवदेवः पृथुः मायया भगवदिच्छोद्बोधितमुनीच्छया वततार प्रकाशितोऽभूत्तस्य तेवेनस्याङ्गादवयवाज्जातस्य पौरुषाणि कथयितुं वाचस्पतीनां कवीनां धियो बभ्रमुरिति यदत इति धीशब्देन मनो लक्ष्यते मनसावाग्रे सङ्कल्पयत्यथ वाचा व्याहरतीति श्रुतेः वाचोऽभ्रमतीति किमुक्तमित्यर्थः ॥ २ ॥

तर्हि निवर्ततामित्याहुरित्याह। अथापीति। असमर्था अपि कथामृतादृतत्वान्निवर्तितुं मनो नायातीत्यर्थः तर्हि किं न कुर्वन्ति किं तत्राहुरित्याह । यथोपदेशमिति। साकल्येन स्तवनाशक्तौ निवर्तनं वरमित्यत उक्तं मुनीभिरिति आज्ञोल्लङ्घनभीरुत्वाद्वितन्महे प्रपञ्चयामः ॥ ३ ॥

किं गुणविशिष्टः प्रपञ्च्य इत्यत्रोच्यते । एषइति । तत्परिपन्थिनां तस्य धर्मसेतोर्विरोधिनाम् ॥ ४ ॥

एष पृथौ सन्निहितो हरिस्तनौ स्वदेहे तनूः शक्तिस्तया मूर्तिः यथा भागं बिभर्ति ॥ ५ ॥

भरणप्रकारं दर्शयति। वस्त्विति। वसुर्देवेऽग्नौ योक्त्रे वसुतोये महाधन इत्यभिधानात् यथा सम्भवं योज्यं करादानकाले वसु धनमुपादत्ते दुर्भिक्षादौ दानयोगपुरुषागमनकाले विमुञ्चति सूर्योऽपि ग्रीष्मादिकाले वसुजलमुपादत्ते वर्षादौ मुञ्चति समो यथा योग्यं क्ष्वेडादिषु प्रतपन् प्रतापं कुर्वंस्त्वन्यत्र यथर्तुप्रतपन् ॥ ६ ॥

पर्याक्रमतामास्मानमतिक्रम्य वर्तमानानां सतामक्रममपराधं तितिक्षा सहते दारिद्र्यार्तानां क्षितिवृत्तिमान् भूमिलक्षणावृत्तिदाता ...मार्थो मतुबर्थः ॥ ७ ॥

देवेऽवर्षति अनावृष्टौ सत्यां क्षुधुत्तया कृच्छ्रप्राणाः क्लिष्टेन्द्रियत्वेद्याः प्रजा रक्षि...पतीत्यन्वयः ॥ ८ ॥

वदनामृतमूर्तिना मु...खचन्द्रेण ॥ ९ ॥

अव्यक्तं सूक्ष्मं वर्त्म च...ःप्रवेशमार्गो यस्य स तथा अव्यक्तानां योगिनां वर्त्म यस्येतिवा नितरां...र्यं कार्यं कर्तव्यं यस्य । उपगुप्तवित्तः सुरक्षितकोशः सुरक्षितयशा...वा "वित्तं यशोधनं वित्तोविख्यातविश्रुतएवच"इत्यभिधानम्। अनन्तानां...माहात्म्य गुणानामेकं धामाश्रयो यस्य स तथा अनन्तमाहात्म्यगुणा...ैकन्धाम यस्य स तथा वा अन्यत्र दोषस्य माहात्म्यगुणैकधामा सम्वृतात्मा स्वरूपं यस्य स तथा ॥ १० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

वेनाङ्गजास्यापीति चकारेण लभ्यते॥ १-२ ॥ ३॥

स्वयं धर्मभृतां श्रेष्ठो लोकं च धर्मेऽनुवर्त्तयंस्तत्परिपन्थिनां शास्तेति । धर्म सेतूनां गोप्तेत्यर्थः ॥ ४ ॥

तनूः शक्तीः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

सम्भृतात्मेतिचिद् सुखः परिपूर्णरूपइत्यर्थः ॥ १०-१७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

मुनिप्रयुक्ताः सूताद्याः षोडशे तुष्टुवुः पृथुम् ।
स्तवश्च पृथ्वीदोहादिभाविततद्वृत्तिसूचकः ॥ ० ॥

नालं न समर्थाः मायया कृपया। यद्वा। स्वशक्त्या अर्चिषा सह ते तव पौरुषाणि प्रति ब्रह्मादीनामपि धियो बभ्रमुः॥१-२

यथोपदेशं मुनिभिरस्मदन्तःकरणंप्रविश्य कृतमुपदेशमनतिक्रम्य ॥ ३ ॥ ४ ॥

एक एवैष तनौ स्वमूर्त्तावेव लोकपालानां तनूर्मूर्त्तीर्बिभर्ति काले काले प्रतिसमयं लोकयोरिति यज्ञादिप्रवर्त्तनेन स्वर्गस्य वृष्ट्यादिना भूलोकस्य च हितं भागं भगसम्बन्धि यथा स्यात्तथा "भगं श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नार्ककीर्तिषु,,इत्यमरः ॥ ५ ॥

सूर्यादितनुधारणमाहाष्टभिः। वसु धनं करादानकाले आदत्ते दुर्भिक्षादिकाले विमुञ्चति च अष्टौ मासान् सूर्यो यथा वसु जलमादत्ते विमुञ्चति च वर्षासु तद्वत् ॥ ६ ॥

अक्रममनतिक्रमं तितिक्षति सहते क्षितिवृत्तिमान् पृथ्वीस्वभावयुक्तः ॥ ७ ॥

रक्षिष्यति स्वयमेव वृष्टिं दत्त्वा पालयिष्यति ॥ ८ ॥

वदनमेवामृतमूर्तिश्चन्द्रस्तेनेति चन्द्रतनूधारणमुक्तम् ॥ ९ ॥

न व्यक्तं वर्त्म अन्तःप्रवेशनिर्गमयोर्मार्गो यस्य सः । निगूढं निष्पत्तेः पूर्वमविज्ञातं कार्यं यस्य सः तत्र कोऽर्थः गम्भीरमन्यैरज्ञाताभिप्रायं यथा स्यात्तथा विधत्ते इति वेधाः। उप आधिक्येन गुप्तं वित्तं धनं ज्ञानञ्च यस्य सः । अनन्तस्य विष्णोरिव माहात्म्यं गुणाश्च एकं मुख्यं धाम प्रभावश्च यस्य सः संवृतात्मा अन्यालक्षितस्वभावः प्रचेताः वरुण इवेति समुद्रत्वेन वरुणस्याप्येते गुणा द्रष्टव्याः ॥ १० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

षोडशे मुनिचोदितैः सूताद्यैः श्रीपृथुस्तुतिःकृतेति वर्ण्यते । इतीति । मुनिभिस्तत्प्रभावाभिज्ञैश्चोदिता गायकाः सूताद्याः तद्वागेवामृतं तत्सेवया तुष्टमनसस्तुष्टुवुः ॥ १ ॥

यो देववर्यः सर्वदेवपूज्यः मायया कृपया अवततार तस्य वेनाङ्गजातस्य ते महिमानुवर्णनेवयं नालं न शक्ताः किं बहुना वाचस्पतीनां ब्रह्मादीनामपि धियः तेपौरुषाणि प्रति बभ्रमुः ॥ २ ॥

अथापि कथामृतादृतं प्रीतिविषये येषां ते मुनिभिः प्रचोदिता यथोपदेशमुपदेशमनतिक्रम्य पृथोर्हरेः कर्माणि वितन्महि विस्तारयामः ॥ ३——४ ॥

काले काले यथाकालं यथाभागं पालनादिकार्यानुसारेण उभयोरैहिकामुष्मिकयोर्यज्ञादिना वृष्ट्यादिना यथाहितं भवति तथा लोकपालानां तनूर्मूर्तीः । एक एवैषः पृथुर्हरिर्बिभर्ति ॥ ५ ॥

एतदेवप्रपञ्चयति । वसुकाले इत्यष्टभिः यथा सूर्योजलं ग्रहकाले उपादत्ते त्यागकाले विमुञ्चति च तथा श्रीपृथुर्हरिः वसु धनम् ॥ ६ ॥

दुरासदो दुर्विषह आसन्नोऽपि विदूरवत् ।
नैवाभिभवितुं शक्यो वेनारण्युत्थितोऽनलः ॥ ११ ॥

अन्तर्बहिश्च भूतानां पश्यन् कर्माणि चारणैः ।
उदासीन इवाध्यक्षो वायुरात्मेव देहिनाम् ॥ १२ ॥

नादण्ड्यं दण्डयत्येष सुतमात्मद्विषामपि ।
दण्डयत्यात्मजमपि दण्ड्यं धर्मपथे स्थितः ॥ १३ ॥

अस्याप्रतिहतं चक्रं पृथोरामानसाचलात् ।
वर्त्तते भगवानर्को यावत्तपति गोगणैः ॥ १४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

क्षितेर्वृत्तिः सर्वसत्त्वापराधसहनरूपाऽस्यास्तीति तथाभूतः । अतिक्रममपराधं तितिक्षति सहिष्यते ॥ ७ ॥

क्रुष्ठे कण्ठे प्राप्ताः प्राणा यासां ताः मरणाभिमुखाः इन्द्रवत् पर्जन्यरूपी रक्षिष्यति ॥ ८ ॥

अनुरागसहितोऽवलोको यस्मिन् तेन विशदेन स्मितेन चारु सुन्दरं तेन वदनामृतमूर्तिना मुखचन्द्रेण आप्याययति वर्द्धयति अत्र क्वचिद्वर्तमाननिर्देशो "वर्तमानसामीप्येवर्तमानवद्वा,, इति भूतनिर्देशश्च "आशंसायां भूतवच्च,, इति बोध्यः ॥ ९ ॥

एष पृथुर्हरिः अव्यक्तवर्त्मा अलक्षितमार्गः । दुर्विगाह्य इत्यर्थः इव कस्यचित् इत्येव शत्रुदमनादिकार्यप्रकाशाने शत्रुपलायनादिदोषप्रसक्त्यर्थे निगूढकार्यो गुप्तकर्मा गम्भीर साहसादिदोषराहित्येन देशकालाद्यनुसारेण विधत्ते इति गम्भीरवेधाः उपगुप्तं सुरक्षितं वित्तं यस्य सः अनन्तं हरेः माहात्म्यं महत्त्वं येषां ते गुणाः शान्त्यौदार्यकारुण्यादयः एकधाम यस्य सः संयतः आत्मा मनो देहो वा यस्य सः प्रचेता इव ॥ १० ॥

भाषाटीका ।

मैत्रेयजी बोले इस प्रकार कहतेहुये पृथुमहाराज के वचनामृत से सन्तुष्ट हुये गायकजन मुनिजनों के प्रेरणासे महाराजकी स्तुति करनेलगे ॥ १ ॥

हे महाराज ! आपकी महिमाके वर्णन करनेमे हमलोग समर्थ नहीं हैं जोआप सब देवों में श्रेष्ठ हो अपनी माया से अवतार लिये हो वेनराजके अंगसे होने वाले आपके पौरुषों के वर्णन में ब्रह्मादि को कीभी बुद्धि भ्रमित होजाती है ॥ २ ॥

तो भी उत्तम कीर्तिवाले हरिके कलावतार पृथुमहाराज की कथारूपी अमृतसे सन्तुष्टभये हमलोग मुनिजनों के प्रेरणा से सुने हुये उपदेश के अनुसार प्रशंसनीय आपके गुणों का विस्तार करेंगे ॥ ३ ॥

यह पृथुमहाराज धर्मधारियों में श्रेष्ठ हैं सबलोकों को धर्ममें चलाने वालेहैं धर्म मर्यादा के रक्षक हैं धर्म विरोधियों के शासन करने वालेहैं ॥ ४ ॥

यह महाराज स्वर्ग मर्त्य दोनों लोकके हितकेलिये समय समय पर कार्य करनेको एकलेही अपने शरीर में सबलोक पालों के मूर्तियों को धारण करतेहैं ॥ ५ ॥

यह महाराज समय पर धन को ग्रहण करतेहैं समय पर उस को खर्च करतेहैं सूर्य सरीखे प्रताप वाले होकर सब भूतमात्र में समदृष्टि से वर्तते हैं ॥ ६ ॥

अपने मस्तक पर पैर रखने वाला हो यदि दुःखी हो तो उसके अपराध को पृथुमहाराज क्षमा करने वाले हैं सदा प्राणीमात्र पर दया करतेहैं दुखित के अपराध सहने को पृथिवीसे क्षमावान्हैं ॥ ७ ॥

राजशरीर ये भगवान् इन्द्रके नहीं वर्षते भय मे कष्ट को प्राप्त भई प्रजाको अनायासहीसे इन्द्र के सरीखा रक्षा करलेवेंगे ॥ ८ ॥

यह महाराज सब लोकों को अपने मुखचंद्र से तृप्त कर देते हैं जिस वदन में मन्दहास है कृपा पूर्वक देखना है तिस से वह मुख बडा मनोहर है ॥ ९ ॥

इनका मार्ग बडा गुप्त है इनके कार्य गुप्त होते हैं गंभीर अभिप्राय से कार्य करने वाले हैं धनको गुप्त से रखने वाले हैं अनन्त माहात्म्यवाले गुणों के आकर श्रीविष्णु के आश्रय हैं इस प्रकार से पृथुमहाराज वरुण के तुल्यगुणों वाले हैं ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

दुरासदः शत्रोर्मनसापि प्राप्तुमशक्यः दुर्विषहः शत्रुभिः सोढुमशक्यः विदूरवत्पौरुषेणाभिभवितुमशक्यः वेन एवारणि स्तस्मादुत्थितः ॥ ११ ॥

चारणैर्गुप्तभृत्यैः पश्यन्नपि स्वस्तुतिनिन्दादावुदासीन इव वर्तिष्यते यथा देहिनामध्यक्षोऽविकृत आत्मभूतो वायुः सूत्रात्मा तद्वत् ॥ १२ ॥

आत्मद्विषां सुतमिति सुतग्रहणं स्वात्मजसाम्यार्थम् धर्मपथे धर्मस्य वृत्ते स्थितः ॥ १३ ॥

चक्रमाज्ञा सेना वा रथस्य वा चक्रं मानसाचलमभिव्याप्य प्रवर्तते कियत्पर्यन्तमित्यत आह अर्को रश्मिगणैर्यावत्तपति तावत् ॥ १४ ॥

रञ्जयिष्यति यल्लोकमयमात्मविचेष्टितैः ।
अथामुमाहू राजानं मनोरञ्जनकैः प्रजाः ॥ १५ ॥
दृढव्रतः सत्यसन्धो ब्रह्मण्यो वृद्धसेवकः ।
शरण्यः सर्वभूतानां मानदो दीनवत्सलः ॥ १६ ॥
मातृभक्तिः परस्त्रीषु पत्न्यामर्ध इवात्मनः ।
प्रजासु पितृवत्स्निग्धः किङ्करो ब्रह्मवादिनाम् ॥ १७ ॥
देहिनामात्मवत्प्रेष्ठः सुहृदां नन्दिवर्धनः ।
मुक्तसंगप्रसङ्गोऽयं दण्डपाणिरसाधुषु ॥ १८ ॥
"एष दोग्धा महीं वीरो गां सतीमोजसौषधीः ।
समां करिष्यते चेमां धनुष्कोट्या समन्ततः" ॥*
अयन्तु साक्षाद्भगवांस्त्र्यधीशः कूटस्थ आत्मा कलयावतीर्णः ।
यस्मिन्नविद्यारचितं निरर्थकं पश्यन्ति नानात्वमपि प्रतीतम् ॥ १९—२० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

यद्यस्माद्रञ्जयिष्यत्यथ तस्मान्मनोरञ्जनैर्हेतुभिरमुं राजानमाहुः मनोरञ्जनकैरिति चेष्टितविशेषणं वा ॥ १५—१६ ॥

मातरीव भक्तिर्भजनं यस्य आत्मनो देहस्यार्धे इव पत्न्यां प्रीतिमान् ॥ १७ ॥

नन्दिं सुखं वर्धयतीति तथा मुक्तसंगेषु प्रकृष्टः संगो यस्य दण्डपाणिरित्यपराधानुपेक्षणमुच्यते नादण्ड्यमित्यत्र पक्षपाताभाव उक्तः ॥ १८ ॥

अयंत्विति तुशब्देन निरुपमत्वं दर्शयति कोऽसावात्मा तमाह यस्मिन्प्रतीतमपि नानात्वमर्थशून्यं पश्यन्ति ॥ १९—२० ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता
दीपिन्याख्या दीपिकाटिप्पणी ।

विदूरस्थस्य हि पौरुषेणाभिभवो न भवतीति धर्मज्ञता ज्ञेया ॥ ११ ॥

परस्तुतिनिन्दादौ हि लोक उदासीनोवर्त्तते अयन्तु स्वस्तुतिनिन्दादावपि तथैवेति इव शब्दार्थः अविकृतः अपञ्चीभूतत्वाद्विकारशून्यः आत्मभूतः समष्टिलिङ्गत्वान्मुख्योपाधिः ॥ १२ ॥

वैरिणमप्यदण्ड्यं न दण्डयतीत्येतावतैव चारितार्थ्ये सुतप्रहणं स्वात्मजसाम्यार्थम् ॥ १३—१४ ॥

मनोरञ्जनैर्हेतुभिः मनसः प्रसादनैश्चेष्टितधर्मैर्हेतुभिः क्षितौ येऽर्थे नन्द्यादिविहितो ल्युप्रत्ययः ॥ १५—१६ ॥

भजनमनुवृत्तिः ॥ १७—१८ ॥

अयंतु साक्षादित्यतः पूर्वम् एषदोग्धा महीं वीरो गां सतीमोजसौषधीः समां करिष्यते चेमां धनुष्कोट्या समन्तत इति पद्यं क्वचिदधिकं दृश्यते तच्च पौनरुक्त्याद्व्याख्यानाच्च विगीतमिवशंयम् ननु निरुक्तगुणामध्य परस्त्रीसङ्गवर्जनादयः कतिचिद्गुणा देवमनुष्यादिष्वपि दृश्यन्त एव किमिति आश्चर्यमिव वर्ण्यन्ते तत्र साम्यं परिहरन्नाह । अयं तु साक्षादिति ॥ १९—२० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

दुरासदः शत्रोर्मनसा प्राप्तुमशक्यः शत्रुभिः सोढुमशक्यः आसन्नः सन्निहितोऽपि दूरवत्पौरुषेणाभिभवितुमशक्यः येन एवं रणिस्तस्माबुत्थितोऽनलोऽग्निरिवमनलस्याप्येतगुणाद्युपमा ॥ ११ ॥

चारणैर्गूढपुरुषैः अन्तर्बहिश्च भूतानां कर्माणि पश्यन्नपि स्तुतिनिन्दादावुदासीनो वर्तिष्यते देहिनामध्यक्षो देहधारणे प्रधानहेतुभूतः सूत्रात्मा सूत्ररूपो वायुरिव सूत्रात्मेति इत्यार्षः वायुरात्मेव देहिनामिति पाठान्तरं तत्र आत्मा अन्तः प्रविश्य धारको वायुरित्यर्थः उदासीन इवास्त इत्यत्र दृष्टान्तः ॥ १२ ॥

एष पृथु आत्मद्विषां शत्रूणामपि सुतमदण्ड्यं न दण्डयति सुतग्रहणं स्वात्मजसाम्यार्थम् आत्मजमपि दण्ड्यं दण्डयतिच-तोऽसौ धर्मपथे स्थितः यमस्य वृत्तौ स्थितः ॥ १३ ॥

अस्य प्रभोश्चक्रमाज्ञारथचक्रम् अप्रतिहतं सत् मानसाचलमभिव्याप्य वर्तते किं वक्तव्यमामानसाचलादिति यतोऽसावर्कः सूर्यो यावद्गोगणैः किरणसमूहैस्तपति तावत् वर्तते ॥ १४ ॥

राजशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं प्रजारञ्जनरूपमस्मिन्नेव पुष्कलमित्याहुः रञ्जयिष्यतीति अयं पृथुरात्मनः स्वस्य विचेष्टितैर्व्यापारैः यतो लोकं रञ्जयिष्यति अथ ततः मनोरञ्जनहेतुभिरमुं राजानं प्रजाः आहुः ॥ १५ ॥

दृढव्रतः अप्रतिहतसङ्कल्पः सङ्कल्पोऽपि तस्य नासमीचीनविषय इत्याह । सत्यसन्धः सत्यं समीचीनं सन्धत्ते सङ्कल्पत इति सत्यसन्धः ब्रह्मण्यः ब्राह्मणेषु साधुः वृद्धानां ज्ञानवृद्धानां सेवकः सर्वभूतानां शरण्यः रक्षकत्वेन विश्वसनीयः मानदः संमानकरः दीनेषु वत्सल ॥ १६ ॥

---

* अयंश्लोकः वीरराघवविजयध्वज शुकदेवैर्व्याख्यातः श्रीधरस्वामिभिरव्याख्यातत्वेन जीवगोस्वामि चक्रवर्ति राधारमणदास गोस्वामिभिःप्रतीकंधृत्वोपेक्षितः ।

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

परस्त्रीषु परदारेषु मातरीव भक्तिभेजनं यस्य आत्मनो देहस्यार्द्धे इव पत्न्यां वर्तते प्रजासु पितृवत्स्निग्धः दोषानवेक्षणेन प्रीतिपूर्वकमनुवर्तनशीलः ब्रह्मवादिनां ब्रह्मविदां किङ्करो दासः १७

देहिनामात्मवत् निरतिशयप्रीतिविषयः सुहृदां नन्दिमानन्दं सुखं वर्द्धयतीति तथा मुक्तसङ्गेषु वीतरागिषु प्रकृष्टः सङ्गो यस्य असाधुषु दण्डपाणिरित्यपराधाक्षमोऽयते नादण्ड्यमित्यत्र पक्षपाताभाव इत्यपौनरुक्त्यम् ॥ १८ ॥

एष महावीरः पृथुः ओजसा बलेन सतीं गां भूमिमोषधीर्दोग्धा भूमेरोषधीर्धोक्ष्यतीत्यर्थः, अकथितं चेति दुहेः द्विकर्मकत्वाद्ग्रामिति द्वितीयानिर्देशः तथा इमां भूमिं स्वधनुःकोट्या परितः समां करिष्यते १९

किंबहुनायं सद्गुणानामाश्रय इति यतोऽसावनन्तकल्याणगुणनिधिर्भगवानिहावतीर्ण इत्याहुः अयं त्विति अयंत्वित्यनेन निस्समाभ्यधिकत्वमभिप्रेतं तत्र हेतुः साक्षाद्भगवान् भगवच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतज्ञानादिषाड्गुण्यपूर्णोहेयगुणराहित्यमुच्यते कूटस्थ इति निर्विकार इत्यर्थः ऽध्यधीशः त्रिलोकेशः त्रिविधचेतनानामीश इतिवा एवंभूतो यः परमात्मा स कलया स्वांशेन जीवेनावतीर्ण इत्यर्थः शरीरभूतपृथ्वाख्यजीवोपलक्षितोऽवतीर्णः आवेशावतार इत्यर्थः यद्वा यो भगवान् स आत्मा जीवशरीरकः विशेष्यसंनिधौ मनुष्यादिशब्दानां व्यक्तिपर्यन्तत्ववज्जीववाचिनोऽपि आत्मशब्दस्य शरीरिपरमपुरुषपर्यन्तत्वस्याकृतितत्त्वसिद्धत्वात् कलया इत्थंभूतलक्षणे तृतीयेयं स्वापृथक्सिद्धज्ञानादिगुणविशेषेणोपलक्षितोऽवतीर्णः कोऽसावात्मा यच्छरीरकोऽवतीर्ण इत्यत्राह । यस्मिन्निति । यस्मिन् जीवे प्रतीतमपि अविद्यारचितं प्रकृतिपरिणामरूपं नानात्वं देवमनुष्यादिभेदं निर्गतमर्थाद्वस्तुतः निरर्थकम् अवास्तविकं पश्यन्ति तत्त्वदर्शिन इति शेषः परमार्थत आत्मनि अविद्यमानं देहात्माभिमानिनामात्मनि प्रतीतमपि नानात्वं देहविलक्षणात्मयाथात्म्यदर्शिनः प्रकृतिपरिणामरूपत्वेन तद्गतमेव पश्यन्तीत्यर्थः यस्मिन् प्रतीतं नानात्वमित्यनेनात्मनि नानात्वस्य प्रतीतिविषयत्वं नतुप्रमितिविषयत्वमित्युक्तम् अनेन जीवेनानात्वमविद्यासंबन्धकृतं नतु स्वभावतः इत्युक्तं भवति यद्वा ननु जीवशरीरकत्वाविशेषादस्येत् जीवस्याविद्यासंबन्धादाविद्यका जैवा दोषाः परस्मिन् पुरुषे प्रसज्येयुस्तत्राहुः । यस्मिन्निति । भगवति प्रतीतमपि जीवशरीरकत्वादिना हेतुना प्रतीतमपि अविद्याकृतं नानात्वं निरर्थकं पश्यन्ति अर्थात्प्रयोजनान्निर्गतं निरर्थकमकार्यकरं यद्यपि जीवशरीरकत्वादिना प्रतीयते तथापि जीव इव बालकत्वयुवत्वादिकं देवादिदेहसम्बन्धात्प्रतीयमानमपि न वास्तविकं किन्तु देवादिदेहगतमेवैवं परस्मिन्नपि पुरुषे जीवसम्बन्धात्प्रतीतमपि जीवगतमेव नतु परमपुरुषगतं नचैवं जीवस्य शरीरत्वाद्वास्तविकेनापि नानात्वेनानर्थप्रसक्तिरिति वाच्यं जीवस्याप्यनर्थप्रसक्तेः सशरीरत्वप्रयुक्तत्वाभावात् प्रकृतिवश्यत्वाद्यायत्तत्वात् परमात्मनस्तु मायां स्ववशीकुर्वतः प्रकृतिवश्यत्वकर्मवश्यत्वाद्यभावेनानर्थाप्रसक्तेः एतदेवाभिप्रेत्य निरर्थकं पश्यन्तीत्युक्तम् २०॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अग्नेः शक्तिसन्निधानस्वभावमाह । दुरासद इति ॥ ११ ॥

वायुसन्निधानफलमाह । अन्तर्बहिरिति । अन्तश्चारणैः श्वाससञ्चारैर्बहिश्चारिगूढपुरुषैः प्रेमलम्बनत्वाद्देहिनामात्मा वायुस्तु प्राणरूपेणोदासीनउपरिस्थितोऽधोवर्तमानं सर्वमीक्षते यथा तथायमध्यक्षः सर्वस्मादुपरि वर्तमानावक्षौ यस्येति वाध्यक्षः परितोवर्तमानं जानाति तथेति वा ॥ १२ ॥

आत्मद्विषामात्मशत्रूणां सुतमप्यदण्ड्यं न दण्डयति दण्ड्यं तमात्मजमपि दण्डयति तत्र निमित्तमाह । धर्मपथ इति अनेन धर्मराजसन्निधानफलमुक्तं भवति ॥ १३ ॥

परमेष्ठ्ययशःसन्निधानफलमाह । अस्येति । आमानसाचलान्मानसपर्वतपर्यन्तङ्गोगणोरश्मिगणः ॥ १४ ॥

चन्द्रगुणसन्निधानफलमाह । रञ्जयिष्यतीति पद्यस्मादस्मात् ॥ १५ ॥

सन्धोऽवधौ प्रतिज्ञायामिति यादवः ॥ १६ ॥ १७ ॥

आनन्दवर्धनः आनन्दवृद्धिकरः मुक्तसङ्गैः परमहंसैः प्रसङ्गो यस्य स तथा पूर्वं ध्वनितमर्थं स्पष्टयति दण्डपाणिरिति ॥१८—१९॥

उक्तमिदं सर्वं श्रीनारायणसन्निधानफलमित्यभिप्रेत्याह । अयं त्विति । तुशब्द एवार्थे अस्मिन्पृथौ कलयावतीर्णः सन्निहितः साक्षाद्भगवांस्तु कृष्णाद्यन्यतमो न स्यात्किन्तु नारायण एवेत्यत्र हेतुगर्भविशेषणद्वयमाह । त्र्यधीश इति । त्रयाणामीशा इन्द्रादयस्तेषामप्यधिकत्वेनेशः " स्यादध्याधिक ईश्वर " इति यादवः चेतनाचेतनकूटे तिष्ठतीति कूटस्थः स्थानदोषत्वेन लेपनमस्य नास्तीत्यत उक्तमात्मेति गुणपूर्णत्वादात्मा तर्हि स्थानसम्बन्धिनानात्वमायातमत्रोच्यते । यस्मिन्निति । यल्लोके निरर्थकं यद्यस्मिन् हरौ प्रतीतमविद्यया हरिच्छया रचितं कल्पितं नानात्वमिव यथा पश्यन्ति एतदुक्तं* भवति यल्लोके खपुष्पादिकमविद्यमानं तन्मत्स्यादिभगवद्रूपेषु प्रतीतं नानात्वं यथा मिथ्याभूतं पश्यन्ति योगिनस्तथेति २ तदुक्तं यल्लोके निरर्थकं तद्भगवद्रूपेषु प्रतीतनानात्ववदृष्टान्तेन पश्यन्ति सन्तः मत्स्यरूपादिनानात्ववदृष्टवद्यन्निरर्थकमितिपाठे एवं धर्मान्पृथक् पश्यन्नितिवत् अनेन तद्धर्माणामपि पृथक्त्वदर्शने नानर्थ इत्युक्तं भवति ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः

एष दोग्धेति पद्यं पुनरुक्तमिव परम् । अतः पृथङ्नाङ्गीकृतम् । देवमनुजान्तरेष्वपि ते गुणाः सन्तीति न तत्साम्यमित्याह । अयं तु साक्षादिति । यतः स एव कलया शक्त्या सह अवतीर्णोऽस्मिन् प्रविष्टः आत्मा परमात्मा सर्वातिशयगुणत्वमेवाहुः यस्मिन् भगवति साक्षात् सति नानात्वं स्वात्मनि देवमनुष्यत्वादिभेदं निरर्थकं पुरुषार्थशून्यं पश्यन्ति । अविद्याकल्पितत्वेनातितुच्छत्वादिति भावः ॥ १९——२१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

दुरासदः दुष्टतमैः शत्रुवर्गैरनिकटः दुर्विषहः शत्रुशार्दूलैः सोढुमशक्यः । वेण एवारणिस्तन्मथनादुत्थितः ॥ ११ ॥

चारणैश्चेष्टितैश्चरैश्च पश्यन् उदासीनोऽसक्तः पृथुपक्षे भृत्यामात्यादिष्वासक्तोऽपि तैरुदासीन इव लक्ष्यमाणः । वायुः सूत्रात्मेव आत्मा अन्तर्यामीव पृथुरध्यक्षः ॥ १२ ॥

धर्मपथे यमस्य वृत्तौ ॥ १३ ॥

---

* अत्रयस्मिन्परब्रह्मणि अविद्यारचितमनिर्वचनीयाविद्याकल्पितं विश्वं प्रतीतं भ्रान्तिप्रतीतिसिद्धं नानात्वमिव भेदमिव निरर्थकं मिथ्याभूतं पश्यन्तीत्यन्यथा प्रतीतेर्यथावस्थासत्त्वात् ॥ वी०

२ तात्पर्य

अयं भुवो मण्डलमोदयाद्रेर्गोप्तैकवीरो नरदेवनाथः ।
आस्थाय जैत्रं रथमात्तचापः पर्यस्यते दक्षिणतो यथार्कः ॥ २१ ॥
अस्मै नृपालाः किल तत्र तत्र बलिं हरिष्यन्ति सलोकपालाः ।
मंस्यन्त एषां स्त्रिय आदिराजं चक्रायुधं तद्यश उद्धरन्त्यः ॥ २२ ॥
अयं महीं गां दुदुहेऽधिराजः प्रजापतिर्वृत्तिकरः प्रजानाम् ।
यो लीलयाद्रीन् स्वशरासकोट्या भिन्दन् समां गामकरोद्यथेन्द्रः ॥ २३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

चक्रमाज्ञा सेना वा रथस्य चक्रं वा मानसोत्तरगिरिम-भिव्याप्य वर्त्तते । किं पर्यन्तमित्यत आह । अर्को यावत्तप-तीति ॥ १४ ॥

मनोरञ्जनानि कानि सुखानि येषु तैरात्मचेष्टितैर्लोकं रञ्जयिष्यतीत्यर्थः । अन्यत्तु राजतीति निरुक्त्या अयन्तु रञ्जयति राजेति निरुक्त्यैव राजेति भवत ॥ १५ ॥

सत्यसन्धः सत्यप्रतिज्ञः । ब्रह्मण्यः शास्त्रीयलौकिकत्वाभ्यां भक्ता द्विधा ॥ १६ ॥

परस्त्रीमात्मनो देहस्यार्द्ध इव प्रीतिमानिति शेषः ॥ १७ ॥

नन्दि सुखं वर्द्धयतीति सः मुक्तसङ्गेषु विरक्तेष्वेव प्रसङ्गो यस्य सः ॥ १८ ॥

यस्मिन् वर्त्तमाना मुनयोऽविद्यया रचितमेकस्यापि जीवस्य स्थूलसूक्ष्मदेहाध्यासात् नानात्वं स्वप्ने च नानात्वं प्रतीतमपि निरर्थकमवस्त्वेव पश्यन्ति ॥ १९ ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वेन एवारणिस्तदुत्थितः पृथुरूपोऽनलः । आसन्नः निकटस्थ-रोऽपि विदूरवत् अभिभवितुं नैव शक्यः ॥ ११ ॥

अन्तर्गूढस्थानि कृतानि जनानां कर्माणि चारणैः गुप्तभृत्यैः पश्यन् वायुरिवोदासीनः रागद्वेषरहितोऽपि आत्मेव परमात्मे-वाध्यक्षस्तत्कर्मानुसारेण फलदो भविष्यति ॥ १२ ॥

धर्मपथे धर्ममार्गे स्थितः ॥ १३ ॥

चक्रमाज्ञा रथचक्रं वा ॥ १४ ॥

मनोरञ्जनकैः प्राणिमनोह्लादकरैः आत्मचेष्टितैः यस्माल्लोकं रञ्जयिष्यति । अथ तस्मादमुं राजानमाहुः ॥ १५—१६-१७ ॥

देहिनामात्मवत् प्रेष्ठः अतिप्रियः सुहृदां नन्दि सुखं वर्द्धयतीति तथा । मुक्तसंगेषु त्यक्तदुःसंगेषु प्रकृष्टः । संगो यस्य सः । असाधुषु दण्डपाणिर्धर्मत्राणोऽवहित इत्यर्थः ॥ १८ ॥

महीं गां गोरूपां सतीम् ओजसा औषधीर्दोग्धा इमां महीं समां करिष्यते ॥ १९ ॥

"आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः" इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धो जिज्ञास्यः साक्षाद्भगवान् त्र्यधीशः त्रिगुणनियन्ता स्वशक्तिविशेषेण विश्वस्रष्टेत्यर्थः स्वरूपतस्तु कूटस्थो निर्विकारः एवं स्वरूपतो निर्विकार एव स्वशक्त्या विश्वाकार इत्यौपनिषदानां सिद्धान्तः अविद्या विद्याहीनाः अनौपनिषदाः मूर्खास्तु "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इत्यादि श्रुतिप्रतीतयत्कर्तृत्वेन प्रसिद्धमपि "तदात्मानं स्वयमकुरुत" इत्यादि श्रुतेः यद्विरचितमपि ना-त्वं नानाकार्यभावं यस्मिन्निरर्थं पश्यन्ति नाङ्गीकुर्वन्तीत्यर्थः तेषां वेदान्तविद्याहीनानां बुद्धकपिलकणादादीनां तर्कमूलाः पक्षाः श्रीमद्भगवद्बादरायणचरणैरविरोधाध्याये निराकृताः सोऽयं कलया अर्चारूपधारिण्या श्रिया सह श्रीपृथुरूपधारी अवतीर्णः २० ॥

भाषाटीका ।

अत्यन्त दुःसह समीप होकर दूर सरीके होने से वेन रूपी अरणियमें होने वाले पृथु रूपी अग्नि के जीतने को कोई भी नहीं समर्थ है ॥ ११ ॥

बाहर भीतर दूतों के द्वारा सब कर्मों को देखते हुये उदासी न सरीके प्राणि मात्रों के भीतर वायु के तुल्य हो रहे हैं ॥ १२ ॥

दण्ड के योग्य न होतो शत्रु के पुत्र को भी नहीं दण्ड देते हैं धर्म मार्ग में चलने वाले हैं तिसी से दण्ड के योग्य यदि पुत्र भी होतो उसको दंड देते हैं ॥ १३ ॥

इन पृथुमहाराज की आज्ञा चक्रमानसाचल पर्यन्त है जहां पर्यन्त सूर्य भगवान् अपने किरणों से तपते हैं तहां तक सर्वत्र आज्ञा चलती है ॥ १४ ॥

सबके मन रंजन करनेवाले अपने चरित्रोंसे सब प्रजाओं को रंजन करेंगे तिस से प्रजा लोग इनको राजा कहेंगे ॥ १५ ॥

दृढ़ संकल्प वाले हैं सत्य प्रतिज्ञा वाले हैं ब्राह्मणों के रक्षक हैं वृद्धजनों के अनुवर्तन करने वाले हैं सब प्राणि मात्र के शरण होते व रक्षा करने वाले हैं दूसरे को मान देने वाले हैं दीन जनों के दयालु हैं ॥ १६ ॥

पर स्त्री को माता की नाईं देखने वाले हैं पत्नी को अपने अर्द्धांग मानने वाले हैं प्रजाओं में पिता सरीके स्नेह करने वाले हैं ब्रह्म वेत्ताओं के सेवक हैं ॥ १७ ॥

सब प्राणी को आत्मा के तुल्य प्रिय हैं मित्र के आनन्द देने वाले हैं विरक्तों के संग करने वाले हैं दुष्टों को तो यमराज के तुल्य हैं ॥ १८ ॥

यह वीर पृथिवी से औषधी दुहकर मनुष के अस्त्र से पृथिवी को सम करेंगे ॥ १९ ॥

साक्षात् भगवान् तीनों लोक के ईश्वर हैं निर्विकार हैं व्यापक हैं विष्णु के कला से अवतीर्ण हैं जिनमें विषम पुरुष अविद्या से विरचित विपरीत नाना बुद्धि करते हैं ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

आउदयाद्रेस्तत्पर्यन्तं गोप्ता गोपायिष्यति तदर्थं पर्यस्यते पर्यटिष्यति प्रदक्षिणीकरिष्यतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

अस्मै तथा प्रदक्षिणां कुर्वते मंस्यन्ते ज्ञास्यन्ति तस्य यश उद्धरन्त्य उदाहरन्त्यः कीर्तयन्त्यः ॥ २२ ॥

इन्द्र इवाद्रीन्विभिन्दन् ॥ २३ ॥

विस्फूर्जयन्नाजगवं धनुः स्वयं यदा चरत्क्ष्मामविषह्यमाजौ ।
तदा निलिल्युर्दिशि दिश्यसन्तो लाङ्गूलमुद्यम्य यथा मृगेन्द्रः ॥ २४ ॥
एषोऽश्वमेधाञ्छतमाजहार सरस्वती प्रादुरभावि यत्र ।
अहार्षीद्यस्य हयं पुरन्दरः शतक्रतुश्चरमे वर्तमाने ॥ २५ ॥
एष स्वसद्मोपवने समेत्य सनत्कुमारं भगवन्तमेकम् ।
आराध्य भक्त्या लभतामलं तज्ज्ञानं यतो ब्रह्म परं विदन्ति ॥ २६ ॥
तत्र तत्र गिरस्तास्ता इति विश्रुतविक्रमः ।
श्रोष्यत्यात्माश्रिता गाथाः पृथुः पृथुपराक्रमः ॥ २७ ॥
दिशो विजित्याप्रतिरुद्धचक्रः स्वतेजसोत्पाटितलोकशल्यः ।
सुरासुरेन्द्रैरुपगीयमानमहानुभावो भविता पतिर्भुवः ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्यां
षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

लाङ्गूलमुन्नमय्य यथा मृगेन्द्रश्चरति तथा धनुर्विस्फूर्जयन् यदा क्ष्मामचरत् ॥ २४ ॥

सरस्वती यत्र प्रादुरभावि प्रादुरभूत् कर्मकर्तरि चिण् तत्राहार्षीत् हरणं करिष्यतीत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥

विश्रुता विक्रमा यस्य गाथाः प्रबन्धान् आत्माश्रिता विष्णवाश्रिताः ॥ २७ ॥

उपगीयमानो महानुभावो यस्य ॥ २८ ॥

इतिश्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायां
षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अयं नरदेवनाथः प्रभुः आउदयाद्रेः उदयाद्रिपर्यन्तं भुवो मण्डलं गोप्ता रक्षिष्यति रक्षणार्थमेकवीरः स्वसमानाभ्यधिकवीरान्तरशून्यः जैत्रं जयशीलं रथमास्थाय अधिष्ठाय आत्तो धृतः चापो धनुर्येन सः अर्कवत् दक्षिणतः पर्यस्यते प्रदक्षिणीकरिष्यतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

अस्मै तथा प्रदक्षिणीकुर्वते पृथवे लोकपालैरिन्द्रादिभिः सहिता नृपाला राजानः तत्र तत्र बलिमुपायनं हरिष्यन्ति समर्पयिष्यन्ति तेषां नरलोकपालानां नृणां स्त्रियः तस्य पृथोः यशः उपहरन्त्यः कथयन्त्य आदिराजं पृथुं चक्रायुधं भगवन्तं मंस्यन्ते ज्ञास्यन्ति ॥२२॥

तद्यशः कथनरूपं स्त्रीणां वाक्यमाहुरयमित्यादिभिश्चतुर्भिः अयमित्यादिकं न सूतादिवाक्यम् एष दोग्धा महावीरो गां सतीमित्यनेन पौनरुक्त्यापत्तेः अत एव दुदुहे अकरोत् विलिल्युरिति भूतानिर्देशोपपत्तिः अयमधिराजः पृथुः प्रजापतिः प्रजापालनाधिकृतः प्रजानां जीवनोपायकरः जीवनोपायं चिकीर्षुरित्यर्थे पर्यवसानं बोध्यं गां गोरूपधरां महीं दुदुहे इन्द्र इव स्वशराग्रकोट्या शरा सशब्दो धनुःकोट्येति पूर्वमुक्तत्वात् शराग्र्यस्य धनुःश्रेष्ठस्य कोट्या अग्रेण लीलया अद्रीन्विभिन्दन् गां भूमिं समामकरोत् करिष्यतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

लाङ्गूलं पुच्छमुद्यम्य उन्नमय्य यथा मृगेन्द्रः सिंहः चरति तथा आजगवं धनुः विस्फूर्जयन् शत्रुभिः सोढुमशक्यो विक्रमो यस्य सः यदा क्ष्मामचरत् तदा असन्तो धर्मविरोधिनो दिशि दिशि निलिल्युः लीना बभूवुः ॥ २४ ॥

एष पृथुः सरस्वती सरस्वत्याख्या महानदी यत्र यस्मिन् ब्रह्मावर्ते प्रादुरभावि प्रादुरभूत् कर्मकर्तरि चिण् तत्र देशे शतमश्वमेधानाजहाराकरोत् यस्य शतक्रतोः क्रतुः शतं संकल्पानुतिष्ठतः पृथोश्चरमे शततमे क्रतौ वर्तमाने प्रवर्तमाने सति पुरन्दरः इन्द्रोऽयमश्वमहार्षीत् हृतवान् ॥ २५ ॥

एषः पृथुःस्वसद्मोपवने स्वगृहस्य उपसमीपे यद्वनं तत्समेत्य तत्रैकमसहायं भगवन्तं सनत्कुमारं भक्त्या आराध्य तदमलं ज्ञानमलभत किं तत् यतो ज्ञानात् परं ब्रह्म विन्दन्ति ॥ २६ ॥

विश्रुताः विक्रमाः यशांसि यस्य पृथुः पराक्रमः प्रभावो यस्य सः पृथुः आत्माश्रयाः स्वविषया गाथाः प्रबन्धरूपाः स्तास्ता गिरः श्रोष्यति ॥ २७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका

स्वतेजसा स्वबलेन उत्पाटिताः निर्मूलिताः लोकानां शल्य सदृशाः दुरात्मानो येन सः अत एवाप्रतिरुद्धचक्रः, अप्रतिहताज्ञः दिशो विजेष्यति सुरासुरश्रेष्ठैरुपगीयमानः महाननुभावो यस्य सः भुवः पतिः भविता भविष्यति ॥ २८ ॥

इतिश्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां
षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

राज्यावधिमाहुरित्याह । अयमिति । ओदयाद्रेरुदयपर्वतपर्यन्तं पर्यस्यते पर्यटिष्यति ॥ २१ ॥

अन्येषु राजसु सत्सु अस्याधिराज्यं कथमित्याशङ्क्य चक्रवर्तित्वाद्युज्यतइति उच्यते । तस्मा इति ॥ २२ ॥

कीदृशं यशउद्धरन्त्य इत्यत्राह । अयं महीमिति ॥ २३ ॥

निलिल्युर्निलीनाः लाङ्गूलं पुच्छम् ॥ २४ ॥

महार्षीदित्यनेनास्य प्रतिभटः शतमखएवनान्यइति द्योतमाय कथितमितिज्ञातव्यं चरमे अन्त्येऽश्वमेधे वर्तमाने सतीति ॥ २५ ॥

यतोज्ञानात्परं ब्रह्म प्रत्यक्षं भवति योगिनः ॥ २६ ॥

तद्भविष्यत्कथातीतत्वेन कथं कथ्यत इत्यत्रोच्यते । तत्रेति । आत्माश्रिताः स्वविषया याभिर्गिरः षड्भिश्चरणैरुपलक्षिता यशोनिबन्धाः ॥ २७ ॥

अप्रतिरुद्धचक्रोऽप्रतिहताज्ञो भविता भविष्यतीत्युपसंहरते ॥२८

इतिश्रीभागवते महापुराणे चचतुर्थस्कन्धे
विजयध्वजकृतटीकायाम्
षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

स्त्रिय इति । स्त्रियोऽपीत्यर्थः । उद्धरन्त्य इत्येव पाठः स्वामिसम्मतः मध्ये उदाहरन्त्य इति व्याख्यानोपादानात् ॥ २२——२३ ॥

स्वमित्यत्र स्वयमिति क्वचित् ॥ २४ ॥

प्रादुरभावि प्रादुर्भविता पृथुनैव ॥ २५ ॥

विदन्तीत्यत्र कवन्तीति चित्सुखः ॥ २६—२७ ॥

भविता पतिर्भुव इत्यत्र जयतां पृथुर्भवेति चित्सुखः ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भस्य
षोडशोऽध्यायः, ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ओदयाद्रेरुदयाद्रिमभिव्याप्य दक्षिणतः पर्यस्यते प्रादक्षिण्येन पर्यट्रिष्यति ॥ २१ ॥

मंस्यन्ते ज्ञास्यन्ति उद्धरन्त्यः कीर्त्तयन्तः ॥ २२ ॥

तासां किमाकारमेतद्यशः कीर्त्तनमित्याकाङ्क्षायामाहुः । श्लोकचतुष्कं अयमिति शरासकोट्या शरासनाग्रेण इन्द्र इवाद्रीनभिन्दन् ॥ २३ ॥

लाङ्गूलमुन्नमय्य यथा मृगेन्द्रश्चरति तथा धनुर्विस्फूर्जयन् यदा क्ष्मामचरत् ॥ २४ ॥ २५ ॥२६॥

इति तत्र तत्र देशे तात्त्विकास्तास्ता लोकप्रसिद्धा गिरः । गाथा आत्माश्रिताः स्वीयकवितया वर्णिताः कथाश्च । अतएव दुदुहे इत्यादिवत् भूतकाल प्रयोगस्तदुक्तिकाले तत्तत् कर्मणामतीतत्वात् ॥ २७ ॥ २८ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
षोडशोऽयं चतुर्थस्य सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अयं श्रीपृथुरूपी हरिः आउदयाद्रेर्भुवोमण्डलं गोप्ता गोपायिष्यति तदर्थं जैत्रं जयावहं रथमास्थाय पर्य्यस्यते पर्यटिष्यति ॥२१॥

एषां स्त्रियः तद्यशः चक्रायुधकीर्तिमुद्धरन्त्यः कीर्तयन्त्यः आदिराजं चक्रायुधं मंस्यन्ते ज्ञास्यन्ति स्त्रियो मंस्यन्ते यदा तदा तेकुतो न मंस्यन्ते इति प्रभावत्वं श्रीपृथोर्द्योतितम ॥ २२ ॥

इन्द्रो यथेन्द्रः अद्रीन् तथा गां स्वशरासकोट्या शरासनस्यन्ते विप्यन्तेऽनेन तत्तथा तस्य धनुषः कोट्या गां भूमिं भिन्दन् लीलयैव समामकरोत् करिष्यति ॥ २३ ॥

यदा क्ष्मां भूमिमचरत् तदा असन्तोऽसाधवो निलिल्युः ॥ २४ ॥

यत्र देशे सरस्वती प्रादुरभावि प्रादुरभूत्कर्मकर्तरिचिण् तत्र शतमश्वमेधान् आजहार आहरिष्यति चरमे वर्तमाने अनुष्ठीयमाने अश्वमहार्षीत् ॥ २५ ॥

यतो ज्ञानात्परं ब्रह्म विदन्ति तदमलं ज्ञानमलभत लप्स्यते॥२६॥

विश्रुता विक्रमा यस्य सः आत्माश्रिताः आत्मविषयाः गिरः गाथाः निबन्धरूपाः ॥ २७ ॥

अनुगीयमानोऽनुवर्ण्यमानो महानुभावो महाप्रभावो यस्यसः भुवः पतिर्भविता भविष्यति ॥ २८ ॥

इतिश्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
सिद्धान्तप्रदीपे
षोडशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १६ ॥

भाषाटीका।

ये महाराज उदय पर्वत से लेकर सब पृथिवी मण्डल के रक्षा करने वाले हैं एकही वीर हैं राजों के ईश्वर हैं सब को जीतने वाले रथ मे बैठ कर धनुष को धारण करके सब पृथिवी मे घूमेंगे जैसे दक्षिण की तरफ से सूर्य घूमता है ॥२१॥

सर्वत्र देशों में तहां तहां लोकपालों के सहित सब राजा लोग इनको भेट देंगे उन राजों की स्त्रीजन इन आदिराज को इनका यश को गातीहुई इन महाराज को चक्रायुध विष्णु कर के मानेंगे ॥ २१ ॥

ये महाराज पृथिवी का दोहन करेंगे प्रजों के जीविका देनेवाले प्रजापति होंगे जो अनायास से अपने धनुष के अग्र भाग से पर्वतों को भेद न करके इन्द्रकी नांई पृथिवी को बराबर करदेंगे ॥ २२ ॥

भाषाटीका।

अपने अजग व धनुष का टंकार शब्द करते हुये पृथी में विचरेंगे तब युद्धमें भी उसके शब्द को नहीं सहकर जैसे पूंछ उठाये हुये सिंह को देखकर मृग भगते हैं तैसे दिशा दिशा में चोरादि दुष्ट सब छिपजांयगे ॥२३॥

जहां पर सरस्वती नदी प्रगट भई है वहां पर येमहाराज सौ-१०० अश्व मेधयज्ञ करेंगे उन्ही के अंत के समय मे इंद्र आकर घोडा को हरण कर ले जायगा ॥२४॥

ये महाराज अपने उपवन मे आये हुये एकेले भगवान् सनत्कुमार को प्राप्त होकर उनकी भक्ति पूर्वक आराधना से उस निर्मल ज्ञान को प्राप्त होंगे कि जिस से पर ब्रह्म को जान कर प्राप्त हो जाते हैं ॥ २५ ॥

देशों मे तहां तहां सर्वत्र इस प्रकार प्रसिद्ध पराक्रम वाले विख्यात कीर्ति वाले ये महाराज महान् विष्णु भगवान् की कथाओं को सुनेंगे ॥ २६ ॥

दिशों को जीत कर निष्कंटक आज्ञा को चला कर अपने प्रभाव से सब संसार के दुखका नाश करके देवता दैत्यों के गान करने लायक यशवढा कर सब पृथिवीके राजा हो रहेंगे ॥२७ २८॥

इति श्री भागवत चतुर्थ स्कध सोलवां अध्याय का भाषा नुवाद लक्ष्मणाचार्य कृत समाप्त ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे षोडशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ।

मैत्रेय उवाच

एवं स भगवान् वैन्यः ख्यापितो गुणकर्मभिः ।
छन्दयामास तान् कामैः प्रतिपूज्याभिनन्द्य च ॥ १ ॥
ब्राह्मणप्रमुखान् वर्णान् भृत्यामात्यपुरोधसः ।
पौरान् जानपदान् श्रेणीः प्रकृतीः समपूजयत् ॥ २ ॥

विदुरउवाच

कस्माद्दधार गोरूपं धरित्री बहुरूपिणी ।
यां दुदोह पृथुस्तत्र को वत्सो दोहनं च किम् ॥ ३ ॥
प्रकृत्या विषमा देवी कृता तेन समा कथम् ।
तस्य मेध्यं हयं देवः कस्य हेतोरपाहरत् ॥ ४ ॥
सनत्कुमाराद्भगवतो ब्रह्मन् ! ब्रह्मविदुत्तमात् ।
लब्ध्वा ज्ञानं स विज्ञानं राजर्षिः कां गतिं गतः ॥ ५ ॥
यच्चान्यदपि कृष्णस्य भवान् भगवतःप्रभोः ।
श्रवःसुश्रवसःपुण्यं पूर्वदेहकथाश्रयम् ॥ ६ ॥
भक्ताय मेऽनुरक्ताय तव चाधोक्षजस्य च ।
वक्तुमर्हसि योऽदुह्यद्वैन्यरूपेण गामिमाम् ॥ ७ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ततः सप्तदशे लोकक्षुधाः प्रशमयन्पृथुः
ग्रस्तबीजां महीं हन्तुं यत्तो भीत्या तया स्तुतः ॥ १ ॥

छन्दयामास तोषितवान् ॥ १ ॥

भृत्यानमात्यान्पुरोधसः पुरोहितांश्च श्रेणीस्तैलिकतांबूलिकादीन्पौरविशेषात् प्रकृतीर्नियोगिनः ॥ २ ॥

दोहनं पात्रम् ॥ ३ ॥

मेध्यं यज्ञार्हम् ॥ ४ ॥

सविज्ञानमपरोक्षज्ञानसहितम् ॥ ५ ॥

पूर्वदेहः पृथ्ववतारस्तत्कथाश्रयम् श्रवो यशः सुष्ठु श्रवो यस्य॥ ६ ॥

अदुह्यदुग्धवान् ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं सूतादिभिः प्रख्यापितोरुगुणगणः पृथुः प्रतिपूजितसूतब्राह्मणभृत्यामात्यगणः क्षुत्पीडितजनैः प्राप्तशरण आत्मनिरुद्धबीजां महीं जिघांसुः पुनस्तया प्रसादितो बभूवेत्याह मुनिः * षोडशेन। एवमिति। भगवान् वैन्यः पृथुरेवं गुणैः कर्मभिश्चात्मीयैः प्रख्यापितः प्रसिद्धिं प्रापितस्तान् सूतादीन् कामैस्तत्तदिच्छाविषयैर्वस्त्राभरणादिभिः प्रतिपूज्य तेषां स्तुतिमभिनन्द्य च छन्दयामास तोषितवान् ॥ १ ॥

ब्राह्मणादीन् चतुरो वर्णान् भृत्यामात्यान् पुरोधसः पुरोहितान् श्रेणीः तैलिकताम्बूलिकादीन् पौरान् पुरवासिनः जानपदान् देशवासिनो जनान् प्रकृतीः निजयोगिनः सम्यगपूजयत् ॥ २ ॥

एवं सूतादिस्तुतिकथनव्याजेन समासतः श्रावितपृथुचरितं मुनिं पुनस्तच्चरितशुश्रूषया चत्ता पृच्छतीत्याह।विदुरइति। बहुरूपिणी कामरूपिणी धरित्री कस्माद्धेतोर्गोरूपं दधार यां पृथुर्दुदोह तत्र वत्सःकः दोहनं दोहनसाधनं पात्रम् ॥ ३ ॥

प्रकृत्या स्वभावेन विषमा पर्वतादिभिर्निम्नोन्नता देवी धरित्री कथं समीकृता पृथोर्मेध्यं यज्ञार्हं हयमश्वं देव इन्द्रः कस्माद्धेतोः अपाहरत् ॥ ४ ॥

हे भगवन् ! मैत्रेय ! ब्रह्मविदांमध्ये उत्तमात् सनत्कुमारात् ब्रह्म विषयं सविज्ञानमुपासनात्मकज्ञानसहितं ज्ञानं शास्त्रजन्यं ज्ञानं लब्ध्वा राजर्षिः पृथुः कां गतिं गतः प्राप्तः ॥ ५ ॥

सुश्रवसः शोभनकीर्त्तेः प्रभोर्भगवतः कृष्णस्य यः पूर्वदेहः प्रथमोऽवतारः पृथुस्तस्य या कथा तदाश्रयं तत्प्रतिपाद्यं पुण्यं श्रृण्वतां पुण्यसंपादकं श्रवोयशः यच्चान्यदपृष्टमपि तत्सर्वम् ॥६॥

---

* अत्रसप्तदशाध्यायारम्भेऽपि चतुर्दशपञ्चदशयोरेकाध्यायत्वोपपादनाद्वाह षोडशेनेति।

सूत उवाच

चोदितो विदुरेणैवं वासुदेवकथां प्रति ।
प्रशस्य तं प्रीतमना मैत्रेयः प्रत्यभाषत ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तव अधोक्षजस्य च भक्ताय अनुरक्ताय मे मह्यं वक्तुमर्हसि कोऽसावधोक्षजो यस्य भक्तायेत्युक्तं तत्राह । योऽधोक्षजो वैन्य-रूपेण पृथुरूपेणावतीर्णः इमां गां पृथ्वीमदुहत दुग्धवान् ॥ ७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली

अस्मिन्नध्याये सूतादिभिः श्रीहरिमहिमोपनिबद्धत्वेन पृथोर्महिम्न उक्तत्वात्तन्माहात्म्यमेवोच्यते,तत्रादौ सूतादिस्तुतिकरणप्रकारमाह । एवं भगवानित्यादिना छन्दयामास तोषयामास ॥ १ ॥

"राज्ञा समानवयसः श्रेणयस्त्वङ्गरक्षका,, इत्यभिधानाच्छ्रेणयोऽङ्गरक्षकाः ॥ २ ॥

विदुरः सूतादिभिः सूचितङ्गोदोहनादिपृथुविक्रमं विस्तरतः श्रोतुं लोकोपकाराय पृच्छति । कस्मादिति दोहनं पात्रद्रव्यम् ३-४-५

पूर्वदेहाः * पुरातनास्तेषां कथाश्रयं सत्कथासम्बन्धं सुश्रवसो हरेः श्रवो यशः ॥ ६ ॥

योऽदुग्धादिति सर्वप्राणिनां तच्छक्तिनियतत्वात्पुनर्वचनमादौ यदुक्तस्यार्थम् ॥ ७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः

अथेदशलोकसाहाय्याय भविष्यमीति संजातसुखस्य तस्य वृत्तमाह । एवमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

कां गतिं ब्रह्मरूपां भगवद्रूपाम् ॥ ५ ॥

यश्चान्यदितिद्वयेन श्रीविदुरस्य सर्वत्राप्येतदेवहार्दं व्यक्तं भवेदित्यत्र भवानिति क्वचित् चित् सुखसम्मतोऽयम् । देहत्वमाधेशावतारत्वं पूर्वत्वं प्राक् प्रकाशापेक्षयैव ॥ ६ ॥ ७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

पृथुः सप्तदशे लोकैः क्षुधार्तैरभ्यर्थितः ।
धरां ग्रस्तसमस्तान्नां निघ्नन् भीत्या तया स्तुतः ॥ १ ॥

छन्दयामास तोषितवान् ॥ १ ॥

श्रेणीः तैलिकताम्बूलिकादीन् प्रकृतीर्नियोगवर्तिनः समपूजयत् धन्याःस्थ श्रोधन्याः स्थ युष्मानहं साधु पालयामीत्येतदेवमलकर्तृकं युष्मत्परिचर्यां भूयादिति मधुरमभ्यभाषत ॥ २ ॥ ॥ ३-४-५-६ ॥

अदुग्धेत्यार्षमभोक् ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सप्तदशे स्तावकादीन्सत्कृत्य लोकवृत्तिसिद्धये प्रवृत्तो भगवान् भूमिं हन्तुमुद्युक्तस्तयास्तुत इति वर्णयति । एवमिति । ख्यापितः प्रकथितः संस्तुत इत्यर्थः तान् स्तावकान् कामैर्भोगैः प्रतिपूज्य साधुवादिनो यूयमित्यादिमधुरवाक्यैरभिनन्द्य च छन्दयामास वरार्थेनोपलक्षितेन वरदानेन तोषितवानित्यर्थः ॥ १ ॥

श्रेणीः तन्तुवायकुलालधावकतैलिकताम्बूलिकादीन् प्रकृतीर्नियोगिनः ॥ २ ॥

दोहनं पात्रम् ॥ ३ ॥

देवः इन्द्रः मेध्यं यज्ञियम् ॥ ४—५ ॥

सुश्रवसः शोभनयशसः श्रीकृष्णस्य पूर्वदेहः पृथ्ववतारस्तत्कथाश्रयं श्रवो यशः ॥ ६ ॥

यः श्रीकृष्णः अदुग्ध दुग्धवान् ॥ ७ ॥

भाषाटीका ।

मैत्रेय जी बोले इस प्रकार से वह भगवान् वेन पुत्र पृथु महाराज गुण कर्मों से जब कीर्तित भये तब उन सूतादिकों की प्रशंसा करके उनको मनोरथ वर मागने की आज्ञा दिये ॥ १ ॥

ब्राह्मणादिक सववर्ण भृत्य मंत्री पुरोहित पुरवासी देशवासी और प्रजा इन सबों का यथा योग्य सन्मान किया ॥ २ ॥

विदुर जी पूछने लगे कि बहुत रूप वाली पृथिवी ने गऊ का रूप क्यों धारण किया जिस को पृथुजी ने दुहा है तिस मे वत्स कौन है दुहने का पात्र क्या है ॥ ३ ॥

स्वभाव से विषम पृथिवी देवी को उन ने कैसे सम किया उन के यज्ञ के घोड़ा को इन्द्र ने क्यों हरण किया ॥ ४ ॥

हे ब्रह्मन् ! ब्रह्मवेत्ताओं मे श्रेष्ठ सनत्कुमारजी से विज्ञान सहित ज्ञानको प्राप्त होकर वे राजर्षि किस गति को प्राप्त भये ॥ ५ ॥

और भी जो कुछ सुन्दर कीर्तिवाले भगवान् प्रभु श्रीकृष्णचन्द्र का पवित्र पूर्व देह का चरित्र हो तिस को कहिये ॥ ६ ॥

आपका और भगवान् का मैं भक्त अनुरागी हूं मेरे से आप कहिये जिन भगवान् ने पृथुरूप से पृथिवी को दुहा है ॥ ७ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

जनतायास्त्वं पाल इत्यामन्त्रितो नियुक्तः सदा निरन्ने क्षितितले सति क्षुधा क्षामाः क्षीणा देहा यासां ताः प्रजा पत्यं पतिं पृथुमब्रुवन् ॥ ८ ॥ ९ ॥

मैत्रेय उवाच

यदाभिषिक्तः पृथुरङ्ग! विप्रैरामन्त्रितो जनतायाश्च पालः।
प्रजा निरन्ने क्षितिपृष्ठ एत्य क्षुत्क्षामदेहाः पतिमभ्यवोचन् ॥ ९ ॥
वयं राजन्! जाठरेणाभितप्ता यथाग्निना कोटरस्थेन वृक्षाः।
त्वामद्य याताः शरणं शरण्यं यः साधितो वृत्तिकरः पतिर्नः ॥ १० ॥
तन्नो भवानीहतु रातवेऽन्नं क्षुधार्दितानां नरदेवदेव!
यावन्न नङ्क्ष्यामह उज्झितोर्जा वार्त्तापतिस्त्वं किल लोकपालः ॥ ११ ॥

मैत्रेय उवाच

पृथुः प्रजानां करुणं निशम्य परिदेवितम्।
दीर्घं दध्यौ कुरुश्रेष्ठ! निमित्तं सोऽन्वपद्यत ॥ १२ ॥
इति व्यवसितो बुद्ध्या प्रगृहीतशरासनः।
सन्दधे विशिखं भूमेः क्रुद्धस्त्रिपुरहा यथा ॥ १३ ॥
प्रवेपमाना धरणी निशाम्योदायुधं च तम्।
गौः सत्यपाद्रवद्भीता मृगीव मृगयुद्रुता ॥ १४ ॥
तामन्वधावत्तद्वैन्यः कुपितोऽत्यरुणेक्षणः।
शरं धनुषि सन्धाय यत्र यत्र पलायते ॥ १५ ॥
सा दिशो विदिशो देवी रोदसी चान्तरं तयोः।
धावन्ती तत्र तत्रैनं ददर्शानूद्यतायुधम् ॥ १६ ॥
लोके नाविन्दत त्राणं वैन्यान्मृत्योरिव प्रजाः।
त्रस्ता तदा निववृते हृदयेन विदूयता ॥ १७॥
उवाच च महाभागं धर्मज्ञापन्नवत्सल!।
त्राहि मामपि भूतानां पालनेऽवस्थितो भवान् ॥ १८ ॥
स त्वं जिघांससे कस्माद्दीनामकृतकिल्बिषाम्।
अहनिष्यत्कथं योषां धर्मज्ञ इति यो मतः ॥१९॥
प्रहरन्ति न वै स्त्रीषु कृतागःस्वपि जन्तवः।
किमुत त्वद्विधा राजन्! करुणा दीनवत्सलाः ॥२०॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

जाठरेणाग्निनाभितप्ताः यः साधितो विप्रैर्मन्थनेन सम्पादित-स्तं त्वां शरणं याताः ॥ १० ॥

तत्तस्मान्नोऽस्माकमन्नं रातवे रातुं दातुमीहतु ईहतां यत्नं करोतु उज्झितोर्जास्त्यक्ताश्नाः सन्तः वार्त्ताया जीविकायाः पतिः ॥११॥

परिदेवितं विलापं निमित्तं हेतुमन्वपद्यत ज्ञातवान् ॥ १२ ॥

पृथिव्या ओषधिबीजानि ग्रस्तानीति व्यवसितो निश्चितवा-न्सन् ॥ १३ ॥

मृगयुना द्रुतानुगता मृगीव ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

यो धर्मज्ञ इति मतः स भवान् योषां मां कथमहनिष्यद्धनि-ष्यति ॥ १९ ॥ २० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

एवमापृष्टो मुनिर्विस्तरेण पृथुचरितं वक्तुमुपचक्रमे इत्याह। सूतः चोदित इति। अस्य शुकवचनत्वं तु न्याय्यं विदुरस्यैवं

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

वासुदेवस्य पृथोः कथां प्रति चोदितो मैत्रेयः प्रीतमनाः सन् तं विदुरं प्रशस्य प्रस्तुय अभाषत ॥ ८ ॥

अङ्ग हे विदुर ! विप्रैर्यदा पृथुरभिषिक्तः जनतायाः जनसमूहस्य "ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तल्" इति समूहार्थे तल्प्रत्ययः पाल इत्यामन्त्रितो नियुक्तश्च तदा क्षितिपृष्ठे भूमण्डले निरन्ने अन्नरहिते सति क्षुधा क्षामाः क्षीणा देहा यासान्ताः प्रजा एत्य समीपमागत्य पतिं पृथुमब्रुवन् ॥ ९ ॥

हे राजन् ! यथा कोटरगतेन वह्निना वृक्षा अभितस्तप्ता भवन्ति तथा जाठरेणाग्निना अभितप्ताः सन्तः यो भवान्नोऽस्माकं वृत्तिकरः पतिः विप्रैः साधितः मथनेन सम्पादितस्तं शरण्यं त्वामधुना शरणं याताः गताः ॥ १० ॥

तस्माद् हे नरदेव ! उज्झिनोऽजोऽस्त्यकाशा वयं यावन्न नङ्क्ष्यामहे न नाशं यास्यामस्तावदेव क्षुधार्दितानां नोऽस्माकमन्नं रातवे दातुं अन्नानीहतु यत्नं करोतु यतस्त्वं वार्ताया जीविकायाः पतिः रक्षिता लोकानां पालकश्च प्रजानां करुणां परिदेवितं विलापं निशम्य श्रुत्वा पृथुः दीर्घं चिरं दध्यौ चिन्तितवान् हे कुरुश्रेष्ठ ! सः पृथुः निमित्तं लोकस्य निरन्नत्वे निमित्तं हेतुमन्वपद्यत ज्ञातवान् ॥ ११—१२ ॥

इतीति । पृथिव्या ओषधिबीजानि ग्रस्तानीति व्यवसितः निश्चिन्वानः प्रगृहीतं शरासनं धनुर्येन सः यथा त्रिपुरहन्ता रुद्रः तथा भूमेर्हेतोः क्रुद्धः विशिखं बाणं सन्दधे ॥ १३ ॥

उद्यतायुधं शरासने संहितशरं पृथुं निशाम्य दृष्ट्वा धरणी प्रवेपमाना नितरां भयात्कम्पमाना गौः सती गोरूपं धृतवती मृगयुना व्याधेन कुद्धेन धुता अनुद्भुता भीता मृगीव हरिणीव अपाद्रवत् पलायितवती ॥ १४ ॥

तत्र तत्र तामेव धृतगोरूपां धरित्रीमनुसृत्य गतवान् ॥ १५ ॥

सा देवी धरित्री दिशो विदिशः रोदसी द्यावापृथिव्यौ तयोरन्तरमन्तरिक्षं च धावती सती तत्र दिग्विदिगादिषु एनं पृथुमनुप्रविष्टमुद्यतमुद्धृतमायुधं येन तं ददर्श ॥ १६ ॥

मृत्योर्भीताः प्रजा इव वैन्यात्पृथोस्त्रस्ता सती त्राणं रक्षणोपायं लोके नाविन्दत नालभत किन्तु तदा विद्रूयता नितरामुपतप्तेन हृदयेन निववृते न्यवर्तत ॥ १७ ॥

उवाच च उक्तमेवाह । हेमहाभाग ! महाबुद्धिमन् परेङ्गितज्ञेत्यर्थः धर्मज्ञ स्त्रीवधानर्हत्वरूपधर्मज्ञ आपन्नवत्सल आपन्नेषु आपदं प्राप्तेषु वत्सलत्वविशिष्ट भूतानां पालने अवस्थितो भवान् अतो भूतेष्वन्तर्भूतां मामपि त्राहि ॥ १८ ॥

सत्वं भूतपालनाधिकृतः त्वम् अकृतकिल्बिषां निरपराधां दीनां मां कथं जिघांससि हन्तुमिच्छसि अनेन स्वस्यावध्यत्वमुक्तं हन्तृत्वं तवानुचितमित्याह । अहनिष्यदिति । अतो न पौनरुक्त्यं धर्मज्ञ इति मतः ज्ञातो यो भवान् योषां मां कथं अहनिष्यत् हनिष्यति ॥ १९ ॥

हेराजन् ! सामान्यजना अपिकृतागःस्वपि कृतापराधास्वपि स्त्रीषु नवै प्रहरन्ति किमुत दीनवत्सलाः करुणास्त्वादृशा न प्रहरन्तीति ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तत्र शुकोऽपि कथाप्रसङ्गं सन्दधातीत्याह । चोदितइति । त्वयाहं यथा चोदित एवं विदुरेणेति ॥ ८ ॥

तत्र पूर्वोत्तरकथाविच्छेदपरिहारायादितएव मैत्रेयोवक्तीत्याह । यदेति । क्षितिपृष्ठेभूगोलके निरन्ने भोजनपदार्थरहिते सति ॥ ९ ॥

निरन्न इत्यनेन दुःखनिमित्तमिति ज्ञातं तत्कीदृशमत्राह । वयमिति । जाठरेण जठरसम्बन्धिनाग्नि कोटरं वृक्षविवरं युष्माकमीदृशाग्निपरिहाराय अन्यशरणप्राप्तिः किन्न स्यादत्राह । यश्चाधीति । यस्त्वन्नोऽस्माकं वृत्तिकरः पतिर्यस्मात्तस्मान्नोऽस्माकञ्चान्नमनुशिक्षस्वेयं बुद्धिरिति ॥ १० ॥

वृत्तिकर इत्यनेन ज्ञाताभिप्रायस्यापि राज्ञः स्वाभिप्रायमुद्वलयन्तीत्याह । तन्न इति । रातवे मरणाय उज्झिताशास्त्यक्ताशाः पूर्वमेवेति शेषः वार्तापतिः जनानामन्नं दत्वा वा रक्षक इत्यर्थः ॥ ११ ॥

राज्ञोराजधर्मंमदोत्सिक्तत्वसम्भवेन किमुत्तरं कार्यमभूत्तत्राह पृथुरिति । करुणान्दयाजनकं निमित्तमन्नाभावस्य कारणमन्वपद्यत ज्ञातवान् ॥ १२ ॥

ज्ञात्वाप्यशक्यमितिमत्वा साधयिष्याम इति गुडजिह्विकावाणीमुक्त्वा किङ्कार्यान्तरे तेनास्थायीति तत्राह । इतीति । विशिखं शरं त्रिपुरहा हरः ॥ १३ ॥

तत्र भूम्या किमकारीति तत्राह । प्रवेपमानेति । वेपृकम्पनइतिधातुः गौः सती गोरूपा मृगयोर्व्याधात् ॥ १४ ॥

अत्र पृथुना पलायन्त्याश्रिया किमिति निवृत्तं किन्नेत्याह । तामेवेति । अन्वव्रजत् पृष्ठतोगतोऽभूत् सारङ्गइव कार्यसारग्राहित्वात्पृष्ठतोऽयासीदेव न बाणं मुक्त्वावधीदित्यभिप्रायेणाह । शरामिति ॥ १५ ॥ १६ ॥

राजरूपिणो हरेः सन्निधानविशेषवित्त्वादुत्तरकार्यस्यापि स्वाभिप्रेतत्वादिन्द्राद्यन्यतमोऽपि तामत्रायतेत्याह । लोकेनेति वैन्याद्न्यस्माज्जीवन् भद्राणि पश्यतीति बुद्धैव हरेः सर्वप्राणिप्रेरकत्वेन तच्छक्तिनियतत्वाञ्च भूमेरावृत्तिमाह । अस्तेति ॥ १७ ॥

अत्र वचनमेवानुसर्तव्यं नान्यदिति भाववती वक्ति । उवाचेति ॥ १८ ॥

रक्षायां नियुक्तस्य तवापराधमन्तरेणाभिहननं न युक्तमित्याह । सत्वमिति । एवमपि मांहनिष्यसि चेत्तव धर्मज्ञत्वमपहसितं स्यादित्याशयेनाह । अहनिष्यदिति । योभवान् धर्मज्ञ इति मतोऽभविष्यत्तर्हि कथं योषां माहनिष्यदित्यन्वयः ॥ १९ ॥

बालिशा अपि जन्तवः स्त्रीवधन्नकुर्वन्ति किम्पुनर्भवादृशा इत्याह । प्रहरन्तीति ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

निमित्तं वक्ष्यमाणानुसारेण पृथिव्या ग्रस्तबीजत्वम् ॥१२॥

इति वक्ष्यमाणतत्कर्त्तव्यव्यवसितो निश्चितवान् । ममाभिषेके संजातेऽपि बीजानि गोपायतीति क्रुद्धः ॥ १३—१४ ॥

तदिति तत्र तत्रेत्यर्थः तामेवान्वद्रवदिति पाठः क्वचित् ॥१५-१९॥

जन्तवः साधारणा जन्तुतुल्या मूढा अपि मनुष्या इत्यर्थः ॥ २० ॥

मां विपाट्याजरां नावं यत्र विश्वं प्रतिष्ठितम् ।
आत्मानं च प्रजाश्चेमाः कथमम्भसि धास्यसि ॥ २१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

जनतायास्त्वं पाल इत्यामन्त्रितो नियुक्तश्च तदा ॥ ९ ॥

यस्त्वं साधितः विप्रैर्मन्थनेन सम्पादितः ॥ १० ॥

तत्तस्मान्नोऽस्माकमस्मभ्यमन्नं रातवे रातुं दातुमीहतु ईहतां यत्नं करोतु । अत्र मा विलम्ब्यतामित्याहुः । यावदिति । उज्झिताः ऊर्जस्यकाम्नाः सत्यः । वार्त्तापतिर्जीविकाकरो ॥ ११ ॥

निमित्तं हेतुं पृथिव्यैव ओषधिवीजानि ग्रस्तानीति अन्वपद्यत ज्ञातवान् ॥ १२ ॥

समाभिषेके जातेऽपि यदीयं वीजानि गोपायति तदस्यां चतुर्थमुपायमेव करवाणीति व्यवसितं निश्चयो यस्य सः । भूमेः भूमिं प्रति ॥ १३ ॥

मृगयुणा द्रुता अनुगता मृगीव ॥ १४ ॥

तत्तद्रा ॥ १५ ॥

रोदसी । द्यावापृथिव्यौ तयोरन्तरमन्तरीक्षमनु खपृष्ठदेशे उद्यतायुधमेनं पृथुं ददर्श ॥ १६ ॥

निववृते पृथोरभिमुखी बभूव ॥ १७—१८ ॥

अहनिष्यत् हनिष्यति ॥ १९—२० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

प्रशस्याभिनन्द्य ॥ ८ ॥

हे अङ्ग । यदा विप्रैः पृथुरभिषिक्तः जनतायाः जनसमूहस्य त्वं पाल इत्यामन्त्रितो नियुक्तश्च तदा निरन्ने क्षितिपृष्ठे क्षुत्क्षामाः क्षुधा क्षीणाः देहा यासां ताः प्रजा एत्य निकटमागत्य पतिं पृथुम् अभ्यवोचन् अब्रुवन् ॥ ९ ॥

जाठरेण औदर्येण यः साधितः अस्मत्पालनाय मुनिभिर्मन्थनेन संपादितः अतस्तन्त्वां शरणं रक्षितारं याताः प्राप्ताः ॥ १० ॥

तत्तस्मात् लोकपालस्त्वं वार्तापतिः जीविकाप्रदः भवान् नोऽस्माकमन्नं रातवे दानाय इह यत्नं करोतु यावद्वयम् उज्झितोर्जास्त्यकाशाः सद्यो न नङ्क्ष्यामहे ॥ ११ ॥

करुणं परिदेवितं विलापं निशम्य श्रुत्वा दीर्घं चिरं परिदध्यौ तदनन्तरं निमित्तं निरन्नत्वे कारणमन्वपद्यत ज्ञातवान् ॥ १२ ॥

ओषधिवीजानि भूम्या ग्रस्तानीति बुद्ध्या व्यवसितो निश्चितवान्ः यथा त्रिपुरस्य हेतोः क्रुद्धस्तद्वत् भूमेर्हेतोः क्रुद्धः विशिखं संदधे ॥ १३ ॥

मृगयुद्रुता व्याधानुगता ॥ १४—१५ ॥

सा गोरूपिणी रोदसी द्यावापृथिव्यौ अन्तरमन्तरीक्षम अनु अनुलक्ष्य ॥ १६—१७ ॥

आपन्नवत्सल ! प्रपन्नपाल ! ॥ १८ ॥

अकृतकिल्विषां तत्रापि दीनां त्वं कथं जिघांससे किञ्च यो धर्मज्ञ इति मतः स भवान् योषां मां कथमहनिष्यत् हनिष्यति ॥ १९—२० ॥

भाषाटीका ।

सूतजी बोले वासुदेव की कथा कहने को विदुरजीने जब प्रेरणा किया तव प्रसन्न होकर मैत्रेयजी भाषण करने लगे ॥ ८ ॥

हे विदुरजी ! जिससमय मे ब्राह्मणोंने नियुक्त करके पृथुमहाराजको पृथिवीका राजा किया तव लोग सव पृथिवीमेंअन्न न होवेसे भूख से कृश शरीर वाले होकर राजा से कहने लगे ॥ ९ ॥

हे राजन् ! जैसे जङ्गल के वृक्ष की आगसे पेड जलते हैं तैसे हमलोगभूखकी जठराग्निसे जलते हैं हमलोगअव आपके शरणाआये हैं जो आपवृत्तिदेनेवाले पति हो ॥ १० ॥

सो आप हमको देनेको अन्नकी चेष्टा करो हे नरदेव ! हम सव लोग क्षुधा से पीडित हैं जव पर्यन्त हम लोग अन्न के विना न मरजायं तव तक आप यत्न करो आप हमारे लिये लोक पाल हो ॥ ११ ॥

मैत्रेयजी बोले पृथु महाराज ने प्रजों का ऐसा करुणा से रोदन सुनकर हे कुरुश्रेष्ठ देरतक विचारा तो उपाय मालूम पडा ॥ १२ ॥

मनमें उपाय को विचारकर धनुषको हाथ में लेकर जैसे त्रिपुरासुर के ऊपर क्रोध करके महादेवजीने वाण उठायाथा तैसे पृथिवीपर उठाया ॥ १३ ॥

उनको आयुध उठाया जानकर पृथिवी कांपने लगी गऊका रूप धारण करके जैसे वहेलिया के खेदने से गऊ भगै तैसे भगी ॥ १४ ॥

क्रोध से वडी लाल आंख करके पृथुजी उस के पीछे दौडे धनुष चढा कर जहां वह गई तहां गये ॥ १५ ॥

वह देवी दिशा विदिशा आकाश पाताल वीचमें दौडती जहां गई तहां धनुष चढाये इनको देखती भई ॥ १६ ॥

जैसे मृत्यु से प्रजोंका वचना नहीं होता है तैसे लोक में पृथु से पृथिवी को कहीं भी रक्षक नहीं मिला तव तो डरके मारे कांपते हृदय से पृथिवी भगने से बन्द होगई ॥ १७ ॥

फिरमहाभाग पृथुजीसे वोलने लगी हे धर्मज्ञ ! हे भक्तवत्सल आप भूतों के पालन मे स्थित होतो मेरीभीरक्षा करो १८

मैनिरपराधिनीहूं गरीवहूं मेरेकूं आप क्यों मारनेचाहते हो जो आप धर्मज्ञमाने जाते हो सो स्त्री को कैसे मारोगे ॥ १९ ॥

हे राजन् ! सव लोक अपराध करने वाली भी स्त्रियों पर प्रहार नहीं करते हैं और आप सरीके कृपा वाले दीनवत्सलतो क्यों स्त्री को मारेंगे ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अजरां दृढाम् धास्यसि धारयिष्यसि ॥ २१ ॥

पृथुरुवाच

वसुधे ! त्वां वधिष्यामि मच्छासनपराङ्मुखीम् ।
भागं बर्हिषि या वृङ्क्ते न तनोषि च नो वसु ॥ २२ ॥
यवसं जग्ध्यनुदिनं नैव दोग्ध्यौधसं पयः ।
तस्यामेवं हि दुष्टायां दण्डो नात्र न शस्यते ॥ २३ ॥
त्वं खल्वोषधिबीजानि प्राक्सृष्टानि स्वयंभुवा ।
न मुञ्चस्यात्मरुद्धानि मामवज्ञाय मन्दधीः ॥ २४ ॥
अमूषां क्षुत्परीतानामार्त्तानां परिदेवितम् ।
शमयिष्यामि मद्बाणैर्भिन्नायास्तव मेदसा ॥ २५ ॥
पुमान् योषिदुत क्लीब आत्मसम्भावनोऽधमः ।
भूतेषु निरनुक्रोशो नृपाणां तद्वधोऽवधः ॥ २६ ॥
त्वां स्तब्धां दुर्मदां नीत्वा मायागां तिलशः शरैः ।
आत्मयोगबलेनेमा धारयिष्याम्यहं प्रजाः ॥ २७ ॥
एवं मन्युमयीं मूर्तिं कृतान्तामिव बिभ्रतम् ।
प्रणता प्राञ्जलिः प्राह मही सञ्जातवेपथुः ॥ २८ ॥

धरोवाच

नमः परस्मै पुरुषाय मायया विन्यस्तनानातनवे गुणात्मने ।
नमः स्वरूपानुभवेन निर्धुतद्रव्यक्रियाकारकविभ्रमोर्मये ॥ २९ ॥
येनाहमात्मायतनं विनिर्मिता धात्रा यतोऽयं गुणसर्गसंग्रहः ।
स एव मां हन्तुमुदायुधः स्वराडुपस्थितोऽन्यं शरणं कमाश्रये ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

बर्हिषि यज्ञे या भवती देवतारूपेण भागं वृङ्क्ते भजते वसु-धान्यादिकम् ॥ २२ ॥

गोरूपेण तु यवसं तृणं जग्धि भक्षीत्यर्थः पयस्तु नैव दोग्धि दुग्धं न स्रवति अत्रास्मिन्नपराधे ॥ २३ ॥

आत्मनि देहे रुद्धानि ॥ २४ ॥

मद्वधे सर्वथा अन्नं न स्यादिति चेदत आह । अमूषां प्रजा-नाम् मेदसा मांसेन ॥ २५ ॥

यदुक्तं योषां कथं हनिष्यतीति तत्राह । पुमानिति । तस्य वधोऽवध एव ॥ २६ ॥

यच्चोक्तं कथमस्मान्धारयसीति तत्राह । त्वामिति । तिलशस्तिलप्रमाणानि खण्डानि इत्येवं भूतामवस्थां नीत्वा ॥ २७ ॥

मन्युमयीं मूर्तिं बिभ्रतः कृतान्ततुल्यत्वमुच्यते नतु कृतान्तस्य मन्युमयी मूर्तिरिति ॥ २८ ॥

शुद्धसत्त्वतनुं देवमकस्मादतिदारुणम् । वीक्षमाणा पृथुं पृथ्वी तुष्टाव करुणोक्तिभिः । मायया विन्यस्ता रचिता नानाधोरादितनवो येन गुणात्मने गुणमयत्वेन प्रतीयमानाय वस्तुतस्तु निर्धुता निरस्ता द्रव्यक्रियाकारकेष्वधिभूताध्यात्माधिदैवेषु विभ्रमोऽहङ्कारस्तन्निमित्ता ऊर्मयो रागद्वेषादयश्च यस्मिंस्तस्मै ॥ २९ ॥

अहो सर्वजीवाश्रयत्वेन सृष्टां मां कथं हन्तुं प्रवर्तत इत्याह । येन विधात्रात्मनां जीवानामायतनमहं निर्मिता यतो यस्यां मयि गुणसर्गस्य चतुर्विधभूतग्रामस्य संग्रहो धारणम् स्वराट् स्वतन्त्रः ॥ ३० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किञ्च यत्र मयि विश्वं जगत्प्रतिष्ठितं तामजरां दृढां नावं-नावरूपां विपाट्य विभिद्य आत्मानमिमाः प्रजाश्चारभसि कथं धास्यसि धारयिष्यसि ॥ २१ ॥

एवमुक्तो धरित्र्या पृथुस्तदुक्तीः प्रतिवक्ष्यन्नाह । वसुध इति । यत्त्वयोक्तं त्वं जिघांससे कस्माद्दीनामकृतकिल्बिषामिति तत्रेत्याह । त्रिभिः । हे वसुधे! मच्छासनपराङ्मुखीं मदाज्ञातिवर्तिनीं त्वां वधिष्यामि राज्ञो ममाज्ञातिलङ्घनमेवाघं भवत्याः प्रथमोऽपराध इति भावः ॥ २२ ॥

किञ्च या भवती बर्हिषि यज्ञे भागं वृङ्क्ते देवतारूपेण भागं भजते या च त्वं वसु धान्यादिकं न तनोषि न ददासि उपका-

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

रानभिज्ञायास्तवायं द्वितीयोऽपराध इति भावः ॥ ननु सापराधाया अपि गोरूपाया मम बधोऽनुचितस्तत्राह । यवसमिति । या गौरनुदिनं यवसं तृणमेव जग्धि अत्ति अथ पयस्तु नैव संदोग्धि न प्रपूरयति तस्यां दुष्टायां गवि दण्ड एवोचितः अन्यत्रादुष्टायां गवि दण्डो न प्रशस्यते इत्ययं धर्मो दृश्यत इति भावः ॥ २३ ॥

स्वयं भुवा ब्रह्मणा भूतानां जीवनार्थत्वेन प्राक् कल्पादौ सृष्टानि औषधिवीजानि आत्मनि स्वस्यां रुद्धानि आत्मनि ग्रस्तानीत्यर्थः मां भूतपालनाधिकृतमनुज्ञाय पराभूय अत एव मन्दधीस्त्वं न मुञ्चसि अतस्त्वद्वध उचित एवेति भावः ॥ २४ ॥

तर्हि किं मद्वधसाध्यं प्रत्युत मद्वधेऽन्नं न स्यादित्यत्राह । अमूषामिति । क्षुत्परीतानां क्षुधा परितो व्याप्तानामत एवार्तानाममूषां प्रजानां परिदेवितं दुःखं मद्बाणैर्भिन्नायास्तव मेदसा मांसेन शमयिष्यामि ॥ २५ ॥

यदप्युक्तमहनिष्यत्कथं योषां धर्मज्ञ इति यो मत इति तत्राह । पुमानिति । पुमान् योषिद्वा क्लीवः नपुंसको वा आत्मसंभावितः आत्मनैव संभावितः ननु परैः अत एवाधमः भूतेषु निरनुक्रोशः निष्कृपः स्यात्तर्हि पुमादिविभागमनादृत्य तद्वध एव नृपाणामुचित इत्यर्थः ॥ २६ ॥

यदप्युक्तं मां विपाट्येत्यादिना तत्राह । त्वामिति । मायया मानया धृतगोरूपां तथा दुर्मदां मदभावे कथमम्भसि प्रजा धास्यसीत्येवं रूपदुर्मदविशिष्टां त्वां शरैर्मद्बाणैस्तिलशः तिलप्रमाणानि खण्डानीत्येवं भूतामवस्थां नीत्वा प्रापय्य आत्मनो मम योगबलेन योगसामर्थ्येनैवाहं प्रजाः आत्मानं च धारयिष्यामि ॥ २७ ॥

एवं मन्युमयीं क्रोधप्रचुरां मूर्तिं विग्रहं बिभ्रतं कृतान्तमिव स्थितं पृथुमित्यर्थः ननु कथन्तं मन्युमयीं मूर्तिं बिभ्रतमिति कृतान्तस्य तदभावात् प्रणता प्रह्वीभूता मही धरित्री संजातकम्पा प्राञ्जलिराह ॥ २८ ॥

पृथुनैव प्रत्युक्ता पृथ्वी साक्षाद्भगवदवतारभूतोऽयं पृथुः सर्वज्ञः सर्वशक्तिर्न मया वञ्चयितुं शक्य इत्यालोच्य स्वयमोषधिवीजनिर्गमोपायं विवक्ष्यन्ती क्रोधादयं स्वोपदिष्टोपायं माग्रहीदित्याशङ्क्य तावत् क्रोधोपशमनाय आत्मनो दैन्यमाकिञ्चन्यं च निवेदयन्ती चिदचिच्छरीरत्वेन जगत्सृष्ट्यादिकारणत्वेन धर्मपरित्राणनिमित्तावतारविशिष्टत्वेन च स्तौति । नमः परस्मा इति । मायया स्वापृथक्सिद्धविशेषणभूतया मायया प्रकृत्या विन्यस्तनानातनवे निष्पादितदेवमनुष्यादिव्यष्टिचेतनशरीराय अनेन प्रकृतिपुरुषशरीरकत्वं जगत्कारणत्वं तच्च संहारकमिति चोक्तं भवति संहारकत्वमेव व्यनक्ति गुणात्मने प्रकृतेर्गुणविशिष्टत्वात्तद्द्वारा सत्त्वादिगुणस्वभावःयथाकाठिन्यवान् यो विभर्ति तस्मै भूतात्मने नम इति भूमिद्वारा काठिन्यवत्त्वं ननु स्वरूपतो गुणात्मकत्वं निर्गुणश्रुतिविरोधात् प्रकृतिपुरुषशरीरकत्वेऽपि तद्वैलक्षण्येन स्थितिमाह । परस्मै प्रकृतिपुरुषविलक्षणाय वैलक्षण्ये हेतुमाह । स्वरूपानुभवेन निर्धूतक्रियाकारकविभ्रमोर्मये स्वरूपानुभवःस्वविषयं यथावस्थितं ज्ञानं स्वरूपशब्देन प्रकृतिपुरुषेश्वरस्वरूपाण्यपि विवक्षितानि स्वरूपाणां प्रकृतिपुरुषेश्वरस्वरूपाणामनुभवेन साक्षात्क्यज्ञानेन निर्धूता निरस्ता द्रव्यक्रियाकारकविभ्रमाः द्रव्यक्रियेति द्वन्द्वः विभ्रमशब्दः प्रत्येकं संबध्यते द्वन्द्वान्ते श्रुतत्वात् तत्र द्रव्यभ्रमो नाम पृथिव्यादिद्रव्यारब्धेषु देहेष्वात्मभ्रमः इच्छामि द्वेष्मीति देहगतक्रियाणामात्मनि भ्रमः क्रियाभ्रमः कारकभ्रमः कर्तृत्वभ्रमः स च "अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् । विविधाश्च पृथक् चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम् । शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः । न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः । पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः" इत्युक्तरीत्या कर्तृत्वस्याधिष्ठानादिषु पञ्चस्वनुगतत्वेऽप्यात्मगतत्वेनैव प्रतीतिरूपः एते त्रयो भ्रमाः तत्प्रयुक्ताः ऊर्मयःअशनायापिपासाशोकमोहजरामृत्य्वाख्याः तस्य सर्वदा युगपत्प्रत्यक्षितसर्ववस्तुविषयप्रमितिरूपसाक्षात्कारनिरस्तदोषमूलभ्रमतत्कार्यत्वात्तैर्लक्षणसिद्धिः गुणाभेदाभिप्रायेण नमसो द्विरुक्तिः अत्र जगत्कारणत्वकथनेन तदुपयुक्तसार्वज्ञ्यसर्वशक्तित्वादिमत्त्वस्याप्यभिप्रेतत्वात् सर्वज्ञसर्वशक्तित्वात्तत्कार्यजगदन्तर्भूताहं वञ्चयितुमसमर्थेत्यभिप्रेतम् अनेन स्वस्या आकिञ्चन्यमप्युक्तम् ॥ २९ ॥

तदेव विशदयन्त्याह । येनेति । येन धात्रा दधाति विदधाति सृजतीति धाता तेन त्वया आत्मायतनम् आत्मनां व्यष्टिजीवनामायतनं स्थानभूतमहं विनिर्मिता सृष्टा कथं भूताहं यतः यस्यां मयि गुणसर्गसंग्रहः गुणमयप्रकृतिपरिणामात्मकदेवादिप्रपञ्चो वर्तते स एव धाता भवान् उदायुधः उद्धृतायुधः स्वराट् स्वतन्त्रः स्वसाहित्यनेन त्वदन्यो निवारकोऽस्तीति अभिप्रेतं मां स्वसृष्टां भूमिं हन्तुमुपस्थितः ततस्त्वत्तोऽन्यं कं शरणं रक्षणोपायमाश्रये न कमपि किन्तु त्वामेवेत्यभिप्रायः ॥ ३० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

न केवलमदृष्टहानिरपि तु दृष्टहानिरपि स्यादित्याह । मां निहत्येति अजरां नूतनामिवस्थितां धास्यसि धारयिष्यसि ॥ २१ ॥

स्वोक्तकारित्वकरणाय पृथुर्भीतिकरं वाक्यं वक्ति । वसुध इति । ननु वधयोग्यापराधः क इति तत्राह । मच्छासनेति । अनेन तव पत्युर्मम स्त्रीवधो न दोषाय भर्तृशासनातिक्रम एवापराधित्वादिति ध्वनितं किं तत्त्वच्छासनातिलङ्घनं येनापराधिनी स्यामत्राह । भागमिति । या भवती बर्हिषि यज्ञे भूः स्वाहेति हुतं हविर्भागं वृङ्क्ते वृणोति सा त्वं वसु धनं योग्यं न तनोषि परिपाकेन न प्रपञ्चयसीत्यन्वयः ॥ २२ ॥

एतदेव विशिनष्टि । यवसमिति । हविरादर्थं यवसं पयःशब्दस्य जलेऽपि वृत्तेरित्यत औधसमिति गोरूपत्वादेवमुक्तिः । मत्पालिताभ्यः प्रजाभ्यः या पयो न दोग्धि तस्यामेवं दुष्टायामत्र भवत्यां दण्डो न शस्यत इति नहि शस्यत एवेत्यर्थः ॥ २३ ॥

आत्मन्यस्तत्वानमुञ्चामीतिनेत्याह । त्वं खल्विति । त्वदधिकरणत्वेन प्रजाजीवनार्थत्वेन विरिञ्चिसृष्टौषध्यदानेचौर्याख्यदोषोऽपि तवास्तीत्यर्थः आत्मनि सत्त्वात् न दास्यामीति दुराग्रहबुद्धिरवज्ञेति ॥ २४ ॥

मद्वधस्तव कोपनिवारणावसायी ननु शरणागतप्रजारक्षणोपायसिद्धिरिति तत्राह । अमूषामिति । अमूषां शरणागतानां मेदसा मांसविशेषेण ॥ २५ ॥

तथापि स्त्रीवधो न शस्त इति तत्राह । पुमानिति । एवं विधस्तु वधः ॥ २६ ॥

यदुक्तं मां निहत्यात्मानमिमाः प्रजाश्चाम्भसि कथं धारयिष्यसीति तत्राह । त्वां स्तब्धामिति । मायागामित्यनेन गोवधदोषोऽपि नास्तीति सूचितम् आत्मयोगबलेनौत्पत्तिकस्वरूपधारणया शक्त्या ॥ २७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तत्र निरुत्तरया धरया किमकारीति तत्राह । एवमिति ॥ २८ ॥

स्वयंदेवताखैकत्वेन हरेरन्यस्यैव विधात्रकग्णानुदयादित्यादिहेतुना ज्ञातत्वात् धरापृथ्व्यन्तर्यामिणां तद्योग्यैर्गुणैरन्यत्रायोग्यैः श्रीनारायणमभिष्टौति। नम इति। मायया प्रकृत्या चित्प्रकृत्या वा विन्यस्तायोग्यतया विरचिता नानातनवो ब्रह्मादिजीवदेहा येन स तथोक्तस्तस्मै "ब्रह्मादिजीवदेहास्तु मायादेहाः प्रकीर्तिता,, इतिवचनात् मायाशब्देन नेन्द्रजालमत्रोच्यत इति । स्वस्यापि प्राकृतदेहसम्भवेन देवदत्तवत्कर्मणि भ्रान्तत्वेन प्रपञ्चरचनानुपपत्तिरित्यत उक्तमगुणात्मन इति । सत्त्वादिगुणरहितस्वरूपाय यदि हरेः स्वरूपं प्राकृतगुणरहितं तर्हि कीदृशं येन देहित्वेन सृष्ट्यादौ प्रवृत्तिः स्यादित्यस्यापीदमेवोत्तरं।गुणात्मनइति ज्ञानानन्दादिगुणदेहाय"आत्मा जीवे धृतौ देह,, इतियादवः अस्तु ज्ञातादिगुणदेहत्वं तथापि प्रकृत्या प्रवर्तमानस्य कर्दममणेरिव कथितदोषानिरस्तार इतितत्राह।स्वरूपेति।स्वरूपानुभवेन"तद्ब्रह्म त्वैदाहं ब्रह्मास्मि,,इति श्रुतिसिद्धेन स्वरूपापरोक्षेण निर्धूता निरस्ता द्रव्यक्रियाकारकनिमित्तानां विभ्रमाणामूर्मयो येन स तथा द्रव्यादयस्तामसतैजसवैकारिकाहंकारसंज्ञाः । यद्वा द्रव्यं गुणानामाश्रयो देहः क्रियाकर्मेन्द्रियं कारकं ज्ञानेन्द्रियं एतन्निमित्तानां विभ्रमाणां संशयाद्यन्तःकरणधर्माणामूर्मयः परम्परा दूरोत्सारिता "येन विभ्रमः संशये भ्रान्तौ शोभायाञ्च,,इति यादवः तत्र किं कारणमित्यत उक्तंस्वरूपेति । द्रव्यक्रियादिनिमित्तविभ्रमो मेयोऽस्माकमेव न हरेरिति निरणायि ॥ २९ ॥

यतः स्वामित्वेन पितृत्वेन गुरुत्वेन स्थितं हरिं शरणं विहाय ममान्यो रक्षकोऽस्तीति[illegible]स्वामित्वादिकं तस्यैवेति सयुक्तिकमाह । येनेति ॥ येन आत्मा हरिणाहमात्मीयतनुः स्वशरीरत्वेन निर्मिता "यस्य पृथिवी शरीरम्,,इतिश्रुतेः यतो यस्मात् सत्त्वादिगुणानां संग्रहः स्यात् स एव पितृभूतः स्वराट् स्वामी उदायुधः शिक्षागुरुर्मां हन्तुमुपास्थित इत्यन्वयः किमत इति तत्राह अन्यमिति।"किं कुर्मः कस्य वा ब्रूमो गरदायां स्वमातरि,,इति वाक्यं ध्वनयति कमित्यनेन ॥ ३० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

वसुधेत्यादि वाक्यमपि विभीषिकामात्रम् ॥ २२—२६ ॥

मन्युमयीं मन्युप्रचुरां मूर्तिं बिभ्रतं तन्मयतया सम्पादयन्तमित्यर्थः ॥ २८ ॥

पृथिव्युवाचेत्येव पाठः पुरुषाय भूयसे विन्यस्तमायेति सम्बन्धोक्तिः ॥ २९-३१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

विपाट्य विदार्य्य अजरां दृढाम् ॥ अम्भसीति मयि मृतायां सत्यां गर्भोद एव स्थास्यतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

बर्हिषि यज्ञे या भवती देवतारूपिणी भागं वृङ्क्ते भजते वसु धनानादिकम् ॥ २२ ॥

गोरूपेण यवसं तृणं जग्धि भक्षि पयस्तु न दोग्धि न पूरयति न ददातीति यावत् कामपूरोऽस्म्यहं तृणामिति वत् तस्यामेवं दुष्टायां त्वय्यपराधित्वात् ॥ २३-२४ ॥

मेदसा मांसेन ॥ २५ ॥

यदुक्तं योषां कथं हनिष्यसीति तत्राह।पुमानिति।आत्मसम्भावनोमिथ्याहङ्कारमत्तः निरनुक्रोशो निर्दयः तस्य बधोऽबध एव २६॥

ननु गोवधं कथं करिष्यसि गोमांसं वा कथं भोजयिष्यसीति तत्राह । मायैव मां ननु वस्तुतः । यच्चोक्तं कथमम्भसि धास्यसीति तत्राह । तिलशः तिलप्रमाणसहस्रखण्डतामवस्थां नीत्वा ॥ २७ ॥ २८ ॥

विन्यस्ता निर्मिता नाना भूतास्मदाद्यास्तनवो यस्य तस्मै यतो गुणात्मने गुणमयाय । यदुक्तं महीतलं तज्जघनमित्यादि । ननु तर्हि स्वतनुं त्वां किमहं हन्मीति तत्राह । स्वरूपानुभवेनेति। यावत् स्वरूपशक्तेरनुभवो न स्यात्तावदेव मायाशक्तिमतस्तवास्मदाद्यास्तनवः स्वरूपानुभवेन तु विनिर्धूतानि निरस्तानि द्रव्यक्रियाकारकाणि अधिभूताध्यात्माधिदैवानि तैर्विभ्रमोर्मिः संसारतरङ्गश्च यस्मात्तस्मै। यदुक्तं यावन्न जायेत परावरेऽस्मिन् विश्वेश्वरे द्रष्टरि भक्तियोगः । तावत् स्थवीयः पुरुषस्य रूपं क्रियावसाने प्रयतः स्मरेत,,इति अमुनी भगवद्रूपे मया ते ह्यनुवर्णिते । उभे अपि नगृह्णन्ति मायासृष्टे विपश्चित इति च ॥ २९ ॥

एवञ्चेत्तर्हि त्वदुक्तिप्रामाण्येनैव त्वयि मम नास्ति ममतेत्यत स्त्वां हन्म्येवेत्यत आह। येनेति। नहि स्वहस्तेनारोपिता वल्ली स्वहस्तेनैव छिद्यते इति भावः तत्राप्युपकारिकास्मीत्याह।आत्मनां जीवानां आयतनं यतो यस्यां मयि गुणसर्गस्य चतुर्विधभूतग्रामस्य संग्रहो धारणं स्वराट् स्वतन्त्रः ॥ ३० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अजरां दृढां विपाट्य विदार्य धास्यसि धारयिष्यसि ॥२१॥

अकृतकल्मषां कथं जिघांससे इत्यत्राह । वसुधे इत्यादि या भवती भागं तु वृङ्क्ते भजते सा त्वं वसु धान्यादिकं न तनोसि अतो वधिष्यामि ॥ २२ ॥

या अनुदिनं प्रतिदिनं यवसं तृणं जग्धि भक्षि ओधसं पयो न दोग्धि ऊधोगतं दुग्धं न स्रवति तस्यां दुष्टायाम् अत्र लोके दण्डो न शस्यते इति न अपि तु शस्यते एव ॥ २३ ॥

त्वं तु मन्दधीः आत्मनि श्रस्तानि न मुञ्चसि ॥ २४ ॥

क्षुत्परीतानां क्षुधा व्याप्तानाम् अमूषां प्रजानामपरिवेदितं विलापं तव मेदसा मांसेन शमयिष्यामि ॥ २५ ॥

योषां कथमाम हनिष्यसीत्यत्राह । पुमानिति ॥ २६ ॥

अम्भसि कथं धास्यसीत्यत्राह । त्वामिति । मायया दम्भेन कपटेन गोरूपधारिणीं तिलशः तिलप्रमाणानि खण्डानि इत्थं भूतामवस्थां नीत्वा आत्मयोगबलेन स्वकीययोगप्रभावेण प्रजाः धारयिष्यामि ॥ २७ ॥ २८ ॥

आत्मनो भगवदुत्पादितत्वमग्रिमेण श्लोकेन वक्तुं पूर्वं भगवतः सर्वोत्पादकतां वर्णयन्ती नमस्करोति। नम इति। गुणात्मने सर्वकारणत्वसर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वादिगुणाश्रयाय मायया स्वशक्त्या विन्यस्ता नानामहदादितृणान्ताः तनवो येन तस्मै नमः अप्राकृतगुणाश्रयत्वेन स्तुत्वाथ प्राकृतगुणरहितत्वेन स्तौति। स्वरूपानुभवेन निर्धुताः स्वभावतोऽपास्ताः द्रव्यक्रियाकारकेषु अधिभूताध्यात्माधिदैवेषु विभ्रमाऽहङ्कारस्तन्निमित्ता ऊर्मयो रागद्वेषादयश्च यस्मात्तस्मै नमः निर्धुतेति ह्रस्वमार्षम् ॥ २९ ॥

य एतदादावसृजच्चराचरं स्वमाययात्माश्रयया वितर्क्यया ।
तयैव सोऽयं किल गोप्तुमुद्यतः कथं नु मां धर्मपरो जिघांसति ॥ ३१ ॥
नूनं बतेशस्य समीहितं जनैस्तन्मायया दुर्जययाकृतात्मभिः ।
न लक्ष्यते यस्त्वकरोदकारयद्योऽनेक एकः परतश्च ईश्वरः ॥ ३२ ॥
सर्गादियोऽस्यानुरुणद्धि शक्तिभिर्द्रव्यक्रियाकारकचेतनात्मभिः ।
तस्मै समुन्नद्धनिरुद्धशक्तये नमः परस्मै पुरुषाय वेधसे ॥ ३३ ॥
स वै भवानात्मविनिर्मितं जगद्भूतेन्द्रियान्तःकरणात्मकं विभो ! ।
संस्थापयिष्यन्नज ! मां रसातलादभ्युज्जहाराम्भस आदिसूकरः ॥ ३४ ॥
अपामुपस्थे मयि नाव्यवस्थिताः प्रजा भवानद्य रिरक्षिषुः किल ।
स वीरमर्त्तिः समभूद्धराधरो यो मां पयस्युग्रशरो जिघांससि ॥ ३५ ॥
नूनं जनैरीहितमीश्वराणामस्मद्विधैस्तद्गुणसर्गमायया ।
न ज्ञायते मोहितचित्तवर्त्मभिस्तेभ्यो नमो वीरयशस्करेभ्यः ॥ ३६ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
पृथुविजये धरित्रीनिग्रहोनाम
सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

येन धात्रा भगवताद्भुतमूर्त्तात्मना जीवानामायतनं विनिर्मिता किम्बहुना यतः सर्वहेतोः गुणसर्गसंग्रहः गुणैः सृज्यन्ते इति गुणसर्गाः महदादयस्तेषां संग्रहो ब्रह्माण्डरूपः सर्वोऽपि प्रपञ्चः स एव स्वराट् उदायुधो मां हन्तुमुपस्थितो यदि तर्हि कमन्यं शरणमाश्रये ॥ ३० ॥

भाषाटीका ॥

जिसमे सब संसार है ऐसी दृढ नौका सरीकी मोकुं नाश करोगे तो अपने को और इन प्रजाओं को जल में कैसे रखोगे ॥ २१ ॥

पृथुजी बोले हे वसुधे तेरेको मैं मारूंगा क्योंकि तू मेरे से बहिर्मुख है यज्ञों में देवता रूपसे तू भाग लेती है और धन नहीं देती है ॥ २२ ॥

तू गऊ है तो घांस तो सब दिन खाती है और स्तनो का दूध नहीं देती है ऐसी दुष्ट होने पर जरूर दण्ड होना चाहिये ॥ २३ ॥

पूर्व काल में ब्रह्मा के पैदा किये औषधियों के बीजों को अपने भीतर रखकर नहीं छोडती है मंद बुद्धि से मेरी अवज्ञा करती है ॥ २४ ॥

ये सब जो प्रजा क्षुधा से पीडित हैं दुखित हैं इनके शोक को बाणों से काटे हुवे तेरे मांस से मै शांतकरूंगा ॥ २५ ॥

पुरुष हो या स्त्री हो या नपुंसक हो जो अपने को ही चाहने वाला अधम है औरपर जिसको दया नहीं है उसको राजा लोग मारैं तो दोष नहीं होता है ॥ २६ ॥

तू जो कपट से गऊ बनी है तू अभिमान वाली है तेरे को बाणों से तिलों के बरोबर टूकडे करके अपने आत्माको योग बल से इन सब प्रजों को हम धारण करेंगे ॥ २७ ॥

ऐसे क्रोध मय मूर्ति धारण किये अंतक कसरी के पृथु महाराज को देख कर कांपती हुई पृथिवी नमस्कार कर के हाथ जोड कर विनती करने लगी ॥ २८ ॥

पृथिवी बोली माया से नाना रूप धारण करने वाले दिव्य गुणों वाले अपने स्वरूप के अनुभव से अध्यात्म अधिभूत अधिदेव मे अहंकार की ऊर्मी राग द्वेषादिकों को दूर करने वाले परम पुरुष आप के अर्थ नमस्कार है ॥ २९ ॥

जिन आपने मेरेकुं अपना स्थान बनाया आप विधाता हो जिन आप से यह सब गुणों की सृष्टि होती है सोही आप स्वतंत्र हो करभी आयुध उठाकर मेरे को मारने को तत्पर भये तो मै दूसरे किस के शरण जांऊं ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सृष्टिसंहारकारकोऽहमेवेति चेत्तथापि प्रजापालने प्रवृत्तस्य मद्वधोऽनुचित एवेत्याह । य एतादिति । आत्माश्रयया जीवविषयिण्या ॥ ३१ ॥

अतो दुर्ज्ञेयमीश्वरचेष्टितमित्याह । नूनमिति । अकृतात्मभिर्विक्षिप्तचित्तैः य ईश्वरः स्वतन्त्रः अकरोद्ब्रह्माणम् एवं इति तेन ब्रह्मणा चराचरमकारयत् यश्च स्वत एकः परतो माययानेकः ॥ ३२ ॥

तस्मादचिन्त्यशक्तये केवलं नम इत्याह । सर्गादिजन्मादिस्थितिभङ्गमस्य जगतोऽनुरुणद्धि अनुवर्त्तते करोति द्रव्याणि महाभूतानि क्रिया इन्द्रियाणि कारका देवाः चेतना बुद्धिः आत्माहंकारः तैः स्वशक्तिरूपैः समुन्नद्धाः समुत्कटा निरुद्धाः शक्तयो यस्य ॥ ३३ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

प्राणिनां धारणार्थं मां रसातलादुद्धृत्येदानीं प्रजारक्षणे प्रवृत्तस्य मद्वधो न युक्त इति सकरुणमाह। द्वाभ्याम्। हेऽज! यः सृष्टवान्स एव भवान् स्वनिर्मितं चराचरं जगत्सम्यक् स्थापयितुमादिसूकरः सन् मामभ्युज्जहार ॥ ३४ ॥

स एव धराधरो वराहोऽपामुपस्थे उपरि मयि नावि आधारभूतायामवस्थिताः प्रजा रक्षितुमिच्छुर्वीरमूर्तिः पृथुरूपः सम्भूत एवं भूतो यः स त्वं पयसि निमित्ते मां जिघांससीति चित्रमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

तस्मादीश्वरचेष्टितं दुर्ज्ञेयमिति कैमुत्यन्यायेनोपसंहरति। नूनमिति। तस्येश्वरस्य गुणसर्गरूपया मायया मोहितं चित्तमेव वर्त्म येषाम् मोहितानि चित्तवर्त्मानि येषामिति वा तैर्जनैरीश्वराणां हरिभक्तानामेव तावदीहितं न ज्ञायते किं पुनस्तस्य परमेश्वरस्य अत एव परमेश्वरवत्तेभ्योऽपि नम एव केवलं वीराणां जितेन्द्रियाणां यशः कुर्वन्ति ये तेभ्यः यथा वीराणां यशो बर्द्धेत तथा चेष्टतां नतु यथेष्टमिति भावः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायां
सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

ननु य एव स्रष्टा स एव हन्ति चेत्किं त्वया विधेयं सत्यं स्रष्टुरपि हन्तृरूपधारणा एव हनने प्रवृत्तिरुचिता नत्वावितृरूपधारिणस्तवेत्याह। यएतदिति। यो भवानेव एतच्चराचरात्मकं जगत् आत्मा आश्रयो यस्यास्तया अवितर्क्यया एवं विधेति चिन्तयितुमशक्यया स्वापृथक्सिद्धविशेषणभूतया प्रकृत्या मायाशब्दः संकल्परूपज्ञानपरो वा अवितर्क्येण स्वसंकल्पेनासृजत् स एव भवान् तयैव संकल्पेन गोप्तुं चराचरात्मकं जगद्रक्षितुमुद्यतः उद्युक्तः नतु कालाग्निरुद्राद्यवतारेणैव हन्तुं प्रवृत्त इत्यर्थः अतः प्रजापालनरूपधर्मप्रवर्तकस्त्वं मां प्रजानां भोग्यभोगोपकरणभोगस्थानरूपां मां कथं नु जिघांससि हन्तुमिच्छसि ॥ ३१ ॥

विचित्रानन्तशक्तेस्तव प्रभावमजानन्त्या ममेदं त्वदीयं कृत्यमनुचितमिव प्रतीयते त्वच्चिकीर्षितं तु न विजानीयुरित्याह। नूनमिति। अकृतात्मभिः अवशीकृतचित्तैः त्वामप्रपन्नैरिति यावत् दुर्जयया जेतुमशक्यया स्वमायया स्वात्मीयमायया कारणभूतया ईशस्य तव समीहितं चेष्टितं चिकीर्षितं जनैर्न लक्ष्यते न ज्ञायते इति। यद्वा। दुर्जयया स्वमायया हेतुभूतया अकृतात्मभिः मोहितचित्तैर्मादृशैर्जनैरीशस्य तव समीहितं न लक्ष्यत इत्यर्थः कोऽसावीश्वरः यस्य समीहितं न लक्ष्यते तत्राह। यः स्वत एकोऽपि परतः ब्रह्मरुद्रादिक्षेत्रज्ञरूपशरीरभेदादनेकः सन् अकरोत् महदादिपृथिव्यन्तजगत्सृष्टिमकारयत् व्यष्टिसृष्टिमित्यर्थः स ईश्वरस्त्वमेवेति भावः ॥ ३२ ॥

अतोऽचिन्त्यशक्तये तुभ्यं केवलं नम इत्याह। सर्गादीति। यो भवान् अस्य जगतः सर्गादि सृष्ट्यादिकं द्रव्यक्रियाकारकचेतनात्मभिः द्रव्यं प्रधानात्मकमचिद्द्रव्यं क्रिया जीवादृष्टाख्यं कर्म कारकः करोति गुणक्षोभमिति कारकः कालः चेतनो जीवः एतद्रूपाभिः शक्तिभिः अनुरुणद्धि अनुवर्तते करोतीति यावत् तस्मै समुन्नद्धाः कार्योन्मुखं विरुद्धाः शक्तयो यस्य तस्मै सृष्टिस्थितिसंहाराणां युगपद्विरुद्धत्वात्तद्द्वारा तदुपयुक्तशक्तीनां विरोधः युगपत्सृष्ट्यादीनां मिथो विरोधत्वेऽपि कालभेदादुपपन्नत्वेन सृष्ट्याद्युपयुक्तशक्तिमत्त्वमुपपन्नं वेधसे कारणभूताय परस्मै प्रकृतिपुरुषविलक्षणाय पुरुषाय तुभ्यं नमः ॥ ३३ ॥

तव समुन्नद्धविरुद्धशक्तिमत्त्वं न मानान्तरगम्यमपि त्वपरोक्षं मयैवानुभूतमित्याह। हेविभो! आत्मनि आत्मना स्वयं विनिर्मितं भूतानि पृथिव्यादीनि इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि अन्तःकरणं चैतदात्मकं जगत्संस्थापयिष्यन् हेऽज! कर्मायत्तोत्पत्तिशून्य तथापि आदिशूकरः स्वेच्छोपात्ताप्राकृतदिव्यवराहावतारो भूत्वा भवान्मां त्वन्निर्मितजगदाधारभूतां मामम्भसः अम्भसि प्रविश्य ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे चेत्याधिकरणे पञ्चमी रसातलात् अभ्युज्जहार उद्धृतवान् ॥ ३४ ॥

स धराधरः आदिवराहः अद्य अपामुपस्थे उपरि नावि नौकावदाधारभूतायां मयि अवस्थिताःप्रजा रिरक्षिषुः रक्षितुमिच्छुः भवान् समभूत् भवद्रूपेणावतीर्णः स एव त्वमधुना वीरमूर्तिः पृथुरूप उग्रः तीक्ष्णः शरो यस्य पयसि निमित्ते गां गोरूपां मां जिघांससि हन्तुमिच्छसि किलेत्येतद्विरुद्धशक्तिमत्त्वं मयैवोपलक्षितमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

एवमचिन्त्यविविधशक्तिमत्त्वेन भगवन्तं स्तुत्वा तदेव पुनरनुसन्दधती सर्वानवतारान्नमस्करोति। नूनमिति। येषामीश्वराणामीश्वरावताराणामीहितं चिकीर्षितं तद्गुणसर्गमायया तस्य ईश्वरस्य सम्बन्धिन्या सत्त्वादिगुणकार्यप्रपञ्चमूलया मायया मोहितं यश्चित्तं तस्य वर्त्मनि वृत्तयो येषां तैर्मादृशैर्जनैर्न ज्ञायते नूनं निश्चितं तेभ्यः वीराणामन्येषामपि यशस्करेभ्यो हिरण्याक्षादीनां भगवता युद्धे निहता इत्येवं रूपकीर्तिसम्पादकेभ्योऽवतारेभ्यो नमः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां
सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

तव निर्मातेश्वरोऽन्यस्त्वां जिघांसुः पृथुराजा चापर इति मन्दाशङ्कां परिहरन्निव पूर्वोक्तार्थं विवृणोति। य एतदिति। आत्मैवाश्रयो यस्याः सा आत्माश्रया तयातएवावितर्क्यया विविधतर्काविषयया "अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णाम्„ इत्यादिश्रुतिसिद्धत्वान्निर्वक्तुमशक्येत्ये*तदद्वैतवादितर्कागोचरयेत्यर्थः एवं विधया स्वमायया स्वप्रकृत्यास्रष्टुः पालयितुश्चैकत्वेन तस्य हन्तृत्वं न युक्तमदर्शनादित्यर्थः "वार्तासंभाव्ययोः किल„ इत्यभिधानम् अतः संभावितं न भवतीति यथा स्वस्य तर्काविषयत्वं तथा मायया अपीति सूचितम् ॥ ३१ ॥

हरेस्तर्काविषयत्वं स्पष्टयति। नूनं तवेति। विभो। अकृतात्मभिरल्पबुद्धिभिरशिक्षितबुद्धिभिर्वा जनैर्दुर्जयया स्वमायया ईशस्यैश्वर्यादिगुणाकरस्य समीहितं समीचीनं चेष्टितं न लक्ष्यते नूनं तर्कयामीत्यन्वयः "तर्कनिश्चितयोर्नूनम्„ इति यादवः समीहितं किन्तदित्यतआह। यस्त्वति। अकरोत्कार्यं ब्रह्मणा यस्त्वं जमदकारयश्च अनेकः "इन्द्रोमायाभिःपुरुरूपईयते„ इति श्रुतेः तत्त्वत एकः "एकमेवाद्वितीयम्„ इति श्रुतेः एवं विधः स परतः परेषामीश्वरो नास्माकमार्तानामिति चोणया क्षेप (२) लक्षणमर्थविशेषं ध्वनयति अर्थान्तरासंभवात् ॥ ३२ ॥

---

* एषचासौअद्वैतवादितर्कश्चेति विग्रहः।

(२) एतेन परतः परानुग्रहादीश्वरः किमिति किंसाधिरक्तत्वेन योज्यमित्युक्तंभवति ॥ दी०

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली

कर्तृत्वेन कारयितृत्वेन सर्वस्वातन्त्र्यप्रतीतेः पृथिव्यादीनां कर्तृत्वमीश्वरशक्त्यानुस्यूतत्वादित्याह । सर्गादीति । द्रव्याणि पञ्चभूतानि क्रियाः कर्मेन्द्रियाणि कारकाः ज्ञानेन्द्रियाणि चेतनो जीव एतान् व्याप्य तिष्ठन्तीति चेतनात्मानस्ताभिः शक्तिभिर्योऽस्य जगतः सर्गाद्यनुगुणान्हि तत्तद्योग्यतानुकूल्येन करोति तस्मै नम इत्यन्वयः एकस्य युगपदनेकवैचित्र्योपेतपदार्थस्रष्टृत्वं कथमुपपद्यतइत्यत उक्तं समुन्नद्धेति तदुक्तं "विरुद्धशक्तयो यस्य नित्या युगपदेव तु । तस्मै नमो भगवते विष्णवे सर्वजिष्णवे,, इति कर्तृत्वशक्तिः स्वरूपभूतेत्युक्तं वेधस इति कर्तृत्वशक्तिमते । किन्नामधेयमस्येत्यत उक्तं परस्मा इति । अनेन पुंशक्तिमत्त्वादस्यैवोक्तमुपपन्नमित्यसूचि ॥ ३३ ॥

पूर्वं त्वयैव भूतधात्रीत्वेन संकल्पितत्वाद्धिरण्याक्षनीतां मामुद्धारितवांस्तत्रात्मयोगबलेनैव धारयिष्यामीत्यङ्गीकारे सङ्कल्पभङ्गः स्यादित्याशयेनाह । सवाइति । सवाइत्यनेन य एतदित्याद्युक्तं परामृश्यते मा माम् ॥ ३४ ॥

भूमेरुद्धर्तान्योऽहमन्यस्तस्मात्सङ्कल्पभङ्गः कथमिति मन्दाशङ्कां परिहरति । अपामुपस्थे इति । जलस्योपरि स्थितां मां जिघांसति स वीरमूर्तिर्भवानध रक्षितुकामो धराधरो भूमेर्भर्ता समभूदित्यन्वयः॥ ३५ ॥

स्त्री त्वमस्मद्विचेष्टितं किञ्जानासीत्याशङ्क्य सत्यं तथाप्यस्माकं युष्मत्प्रसादनाय नम इत्येतावत्कर्तुमुचितमिति भावेनाह । नूनं जनैरिति । त्वद्गुणसर्गमायया तव सृष्ट्यादौ गुणकर्मभूतया सर्गमायया प्रकृत्या ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां
सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः

नूनमिति । तच्छब्दतदुपाधिविशिष्टत्वेन स्वयमेव भगवानेक एवानेकः सन् जगदकरोत् तत्संसर्गित्वेन तु स्वयमेक एव सन् तत्तद्द्वाराकारयत् न केवलमेतावदेव तदैश्वर्यम्। परतो जगतः परस्मिन् वैकुण्ठेऽपि ईश्वर इति। अतो युक्तमेवालक्ष्यचेष्टितत्वमित्यर्थः स्व ईश्वर इति चित्सम्बन्धे स्वं स्वयम् ॥ ३२ ॥

कारकाः प्रकृति प्रवर्त्तका देवाः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

योमामित्यादौ गोपायसे अग्रसर इति सम्बन्धः ॥ ३५ ॥

ईश्वराणामन्येषामपि । वीरयशस्करेभ्य इति तथापि मद्धमेव ते करिष्यन्तीति भावः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भस्य
सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ननु मयैव जगत् सृज्यते संह्रियते चेति सत्यं तदपि सम्प्रति पालने प्रवृत्तस्य तव मद्वधोऽनुचित इत्याह। य इति ॥ ३१ ॥

ननु तर्हि त्वं मामधर्मिणं ब्रूषे तत्र नहि नहि किन्तु दुर्लभमेव दैश्वर्यमित्याह । नूनमिति। अकृतात्मभिर्विक्षिप्तचित्तैः । य ईश्वरोऽकरोत् सर्गं अकारयद्विसर्गम् । स्वत एकः परतो मायया अनेकश्च ॥ ३२ ॥

तस्मादचिन्त्यशक्तये केवलं नम इत्याह । अनुरुणद्धि भक्तजीवस्यानुरोधेन करोति । द्रव्यक्रियाकारकाणि भूतेन्द्रियदेवताः । चेतना बुद्धिः आत्माहङ्कारस्तैः । समुन्नद्धाः प्रवलाः परस्परविरुद्धाश्च शक्तयो यस्येति पालनसंहारशक्ती उभे अपि प्रवले इत्यतः पालयितुं संहर्त्तुञ्च त्वं प्रभुर्यथेच्छसि तथा कुरु तुभ्यं नम एवेति भावः ॥ ३३ ॥

स्वास्मिन् कारुण्यमुत्पादयन्ती पूर्ववृत्तं स्मारयति । सवा इति द्वाभ्याम् ॥ ३४ ॥

उपस्थे उपरिस्थायां मयि नावि नौकारूपायां सएव धराधर आदिशूकरो मत्स्वामी त्वं योमां स्वभार्य्यां पयांसि निमित्ते जिघांससि । अयमर्थः इमास्त्वत्प्रजा मदपत्यान्येव मदुत्सङ्गे स्थितानि नित्यमहं स्तन्यं पयः पाययान्येव साम्प्रतमेतद्दुर्वृत्तमालक्ष्य शीलं शिक्षयन्ती माताप्यहं क्रुद्धा पयो न पाययामीति त्वं गृहपतिः मां ताडयसीति ॥ ३५ ॥

किञ्च त्वं मां हनिष्यसीति विश्वसत्यप्यहं न विश्वसिमि ईश्वराणां खलु का स्त्री के वा पुत्रभृत्यादय इत्याह । नूनमिति । तस्येश्वरस्य गुणसर्गमायया गुणेषु देवमनुष्यतिर्यग्योनिषु सर्गो यतस्तया मायया अविद्यया मोहितं भ्रमितं चित्तवर्त्म स्वश्वरणोन्मुखं येषां तैरस्मद्विधैर्जनैः। वीराणां दयावीराणां यशः कुर्वन्तीति तेभ्य इति त्वं चेन्मां न दयसे तदा दयावीराणां यश एव यास्यतीति भावः ॥ ३६ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
सप्तदशश्चतुर्थेऽयं सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

स्वमायया स्वकृपया आत्माश्रयया जीवविषयिण्या एतच्चराचरमादावसृजदधुना तवैव गोप्तुमुद्यतः सोऽयं धर्मपरः सर्वपालनरूपधर्मपरः नु अहो मामेव केवलां कथं जिघांसति ॥ ३१ ॥

अतः नूनं निश्चितम् ईशस्य समीहितं दुर्ज्ञेयम् तस्येश्वरस्य मायया गुणमय्या शक्त्या हेतुभूतया अकृतात्मभिः अकृत ईश्वरे न नियोजित आत्मा मनो यैस्तैर्न लक्ष्यते कः यः आत्मानं विश्वाकारमकरोत् "तदैक्षत बहुस्यां स्वयमात्मानमकुरुत सच्चत्यच्चाभवत्,, इति श्रुतिभ्यः नन्वेवं विकारित्वसंसारित्वादिदोषाः प्रसज्येरन् इत्यत्राह।परत इति। सार्वविभक्तिकस्तसिः पराभ्यो भिन्नस्वरूपाभ्यः प्रधानपुरुषादिरूपाभ्यः शक्तिभ्यो अकारयत् नतु स्वरूपेण विकारी संसारी वेत्यर्थः ननु तर्ह्यनेककारणसिद्धिरत्राह । यएक एवानेक इति । स्वयमेकः सजातीयविजातीयभेदद्वयशून्यः स्वगतानां प्रकृतिपुरुषादीनां स्वशक्तीनामपेक्षयानेकः एवं स्वाभाविकभेदाभेदाश्रय इत्यर्थः तथा च श्रुतयः "एकः सन्बहुधा विचचार एको देवो बहुधा सन्निविष्टः त्वमेकोऽसि बहुधा बहून् प्रविष्टः इत्याद्याः स्मृतयश्च तत्र भगवान्मनुराह। एकत्वे सति नानात्वं नानात्वे सति चैकता । अचिन्त्यं ब्रह्मणो रूपं कस्तद्वेदितुमर्हति,, इति श्रीमुखवचनं च एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतो मुखमइति हरिवंशे घण्टाकर्णवाक्यम् । "केचिद्बहुत्वेन वदन्ति देवमेकात्मना केचिदमुं

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

पुरातनम्। वेदान्तसंस्थापितसत्त्वयुक्तं द्रष्टुं तमीशं वयमुद्यतास्मह इति श्रीमत्पञ्चरात्रेऽपि "अभेदः केवलोभ्रान्तिस्तथा भेदोऽपि केवलः। तस्मादुचितः कर्तव्यो भेदाऽभेदमयो विधिः,, इति तथैवाह। भगवान्सूत्रकार :। अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके। उभयव्यपदेशादहिकुण्डलवत्,, इत्यादिपूर्वाचार्य्यवाक्यमपि। सर्वं हि विज्ञानमतो यथार्थकं श्रुतिस्मृतिभ्यो निखिलस्य वस्तुनः। ब्रह्मात्मकत्वादिति वेदविन्मतं त्रिरूतापिश्रुति सूत्रसाधिता,,इति ॥ ३२ ॥

भगवच्छक्तीः स्फुटतया वर्णयन्ती नमस्करोति। सर्गादीति योऽस्य विश्वस्य सर्गादिशक्तिभिः अनुरूपाद्धि अनुवर्तते करोतीत्यन्वयः कास्ता इत्याङ्काक्षायामाह। द्रव्यक्रियाकारकचेतनात्मभिरिति। द्रव्यमचेतनं प्रधानं क्रियाकारकचेतनाशब्दार्थः इन्द्रियदेवतान्तःकरणरूपः आत्मा जीवः उपलक्षणतया कालादीनां ग्रहणम् एतद्रूपाभिः कथम्भूताय समुन्नद्धनिरुद्धशक्तये समुन्नद्धा एकैका अतिप्रवला निरुद्धाशक्तिमदधीनस्थितिप्रवृत्तिकाः शक्तयो यस्य तस्मै ॥ ३३ ॥

यः सृष्टवान्स एवात्मविनिर्मितं जगत् संस्थापयिष्यन् आदिसूकरः सन् रसातलादम्भसो मामभ्युज्जहार ॥ ३४ ॥

यः धराधरः समभूत् स एव अपामुपरस्थे उपरि नावि मयि अवस्थिताः प्रजा रिरक्षिषुः वीरमूर्तिः सन् अद्य मां पयसि दुग्धे निमित्ते जिघांससि एतद्भगवच्चेष्टितमतिगह्वरमिति भावः ॥ ३५ ॥

भगवच्चेष्टितस्यातिगह्वरत्वं वदन्ती नमस्करोति। नूनमिति। तस्य भवतो गुणाः शक्तिगुणाः सत्त्वादयस्तेषां सर्गः सृज्यते इति सर्गः संसारस्तत्र या मायाऽहंममात्मिका तया मोहितानि चित्तवर्त्मानि चित्तवृत्तयो येषां तैरस्मद्विधैर्जनैरीश्वराणां येषां भवतामीहितं चिकीर्षितं न ज्ञायते तेभ्यो नमः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
सप्तदशाध्यायार्थ प्रकाशः ॥ १७ ॥

भाषाटीका।

जिन आपने सृष्टि के पहिले इस स्थावर जंगम को सृजा है अचिन्त्य अपने आश्रय करने वाली माया से सृजकर फिर उसी माया से रक्षा करने को भी उद्यत हो फिर मेरे कुं कैसे मार ने की इच्छा करते हो ॥३१॥

यह बात निश्चित है कि परमेश्वर की दुस्तर माया से मोहित पुरुषों को ईश्वरका कर्तव्यज्ञात नहीं होता है क्योंकि जो ईश्वर एक है फिर अनेकभी है आपने ब्रह्मा को पैदा किया फिर ब्रह्मासे जगत् को पैदा कराया सो जगत् का ईश्वर है ॥३२॥

जो भगवान् पृथिव्यादि महा भूतों से ज्ञानेन्द्रिय कर्मेन्द्रिय इन्द्रादिक देवता बुद्धि अहङ्कार रूप जो अपनी शक्ति है तिन के द्वारा इस जगत् की सृष्टि आदि करें हैं जिन भगवान् की उत्कृष्ट शक्ति हैं उन विधाता परम पुरुष के अर्थ नमस्कार हो ॥ ३३ ॥

सो जिन आपने अपनेसे स्वयंवना या जो पंचभूत इन्द्रिय अंतःकरण रूप जगत् हे विभो ! हे अज ! उस जगत्को स्थापन करने के लिये आदिसूकर अवतार से मेरे को रसातल के जलमें से लाये हो ॥ ३४ ॥

सोई आप जलके ऊपर नाव सरीकी जो मै तिसमेरे ऊपर वर्तमान जो सब प्रजा तिनकी रक्षा करने को जो वरा हमूर्ति भये सोइ वीरमूर्ति पृथु भये हो सो अब जलके ऊपर उग्रवाण लेकर मेरे को मारना चाहते हो ॥ ३५ ॥

निश्चित है कि ईश्वर की गुण सृष्टि की माया से मोहित हो रहा है चित्त रूपी मार्ग जिनका ऐसे हम सरीके मनुष्य ईश्वर के चरित्र को नहीं जान सकते हैं इसी से जितेन्द्रियों के यश करने वाले जो भगवद्भक्त हैं तिन के अर्थ नमस्कार है ईश्वर के गुणों को तो कौन कह सकैगा ॥ ३६ ॥

इति श्रीभागवत चतुर्थस्कन्ध
सतरहवां अध्यायका भाषानुवाद
लक्ष्मणाचार्यकृत समाप्त ॥१७॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे सप्तदशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १७ ॥

अष्टादशोऽध्यायः ।

———○*○———

मैत्रेय उवाच

इत्थं पृथुमभिष्टूय रुषा प्रस्फुरिताधरम् ।
पुनराहावनिर्भीता संस्तभ्यात्मानमात्मना ॥ १ ॥
संनियच्छाभि भो ! मन्युं निबोध श्रावितं च मे ।
सर्वतः सारमादत्ते यथा मधुकरो बुधः ॥ २ ॥
अस्मिँल्लोकेऽथवाऽमुष्मिन् मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।
दृष्टा योगाः प्रयुक्ताश्च पुंसां श्रेयःप्रसिद्धये ॥ ३ ॥
तानातिष्ठति यः सम्यगुपायान् पूर्वदर्शितान् ।
अवरः श्रद्धयोपेत उपेयान् विन्दतेऽञ्जसा ॥ ४ ॥
ताननादृत्य यो विद्वानर्थानारभते स्वयम् ।
तस्य व्यभिचरन्त्यर्था आरब्धाश्च पुनःपुनः ॥ ५ ॥
पुरासृष्टा ह्योषधयो ब्रह्मणा या विशांपते !
भुज्यमाना मया दृष्टा असद्भिरधृतव्रतैः ॥ ६ ॥
अपालितानादृता च भवद्भिर्लोकपालकैः
चोरीभूतेऽथ लोकेऽहं यज्ञार्थेऽग्रसमोषधीः ॥ ७ ॥
नूनं ता वीरुधः क्षीणा मयि कालेन भूयसा ।
तत्र योगेन दृष्टेन भवानादातुमर्हति ॥ ८ ॥
वत्सं कल्पय मे वीर ! येनाहं वत्सला तव ।
धोक्ष्ये क्षीरमयान् कामाननुरूपं च दोहनम् ॥ ९ ॥
दोग्धारं च महाबाहो ! भूतानां भूतभावन !
अन्नमीप्सितमूर्जस्वद्भगवान् वाञ्छते यदि ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अष्टादशे महीवाक्याद्वत्सपात्रादिभेदतः
पृथ्वादिभिस्तु सा दुग्धा स्वं स्वं दुग्धमितीर्यते ॥ १ ॥

हेऽभिभो प्रभो ! यद्वा भो देव ! अभि अभयं यथा भवत्येवं मन्युं संनियच्छ श्रावितं विज्ञापितं न मद्वाक्येऽनादरः कर्तव्य इत्याह । बुधो हि सर्वतः सार मादत्ते ॥ २ ॥

मयि जीर्णाश्चौषधीरुपायेन गृहाणेति वक्तुमुपायेन सर्वं सिद्ध्यति नान्यथेत्याह। अस्मिन्निति त्रिभिः । पुंसां श्रेयसः पुरुषार्थस्य प्रसिद्धयेऽस्मिँल्लोके कृष्यादयोऽमुष्मिंश्च लोकेऽग्निहोत्रादयो योगा उपाया दृष्टाः प्रयुक्ता अनुष्ठिताश्च ॥ ३ ॥

पूर्वदर्शितान् अवरोऽर्वाचीनः ॥ ४ ॥

अविद्वानविद्वानपीतिवा व्यभिचरन्ति न सिध्यन्ति ॥ ५ ॥

सहेतुकमुपायमाह । पुरेति षड्भिः ॥ ६ ॥

भवद्भिरिति राजसामान्याभिप्रायेण वेनादिभिरिति वा अपालिता चोराद्यनिवारणात् अनादृता च यज्ञादिप्रवर्तनाभावात् यज्ञार्थं अग्रसं गिलितवती अन्यथा धृतव्रतैर्भुक्ता न प्ररोक्ष्यन्ते ततश्च यज्ञादयो न सिद्ध्येरन्निति भावः ॥ ७ ॥

क्षीणा जीर्णाः ॥ ८ ॥

दोहनं दोहपात्रम् दोग्धारं चोपकल्पय धोक्ष्ये प्रपूरयिष्यामि ॥ ९ ॥

भूतानामभीप्सितमन्नम् ऊर्जस्वद्बलप्रदम् ॥ १० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं सर्वकारणत्वेन विचित्रशक्तिमत्त्वेन च पृथुं प्रस्तूय तदभिमतौषधिबीजनिर्गमोपायं विवक्षन् तत्र तं विश्वासयितुं प्रसादयन्त्याह महीत्याह मुनिः । इत्थं पूर्वोक्तप्रकारेण पृथुमभिष्टूय ततोऽप्यनिवृत्तरुषा प्रस्फुरितः नितरां चलितः अधरोष्ठो यस्य तं दृष्ट्वेति शेषः भीता सत्यवनिर्मही आत्मानं मन आत्मना बुद्ध्या संस्तभ्य निर्भयं कृत्वा आह ॥ १ ॥

उक्तमेवाह । भोःपृथो ! अभि अभितः कात्स्न्येन मन्युं क्रोधं सन्नियच्छ उपसंहर मे मया आवितं विज्ञापितं निबोध जानीहि किं तदित्यत्राह । बुधः सारासारविभागज्ञः यथा मधुकरः भृङ्गः तथा सर्वतः सर्वेभ्यो वस्तुभ्यः सारमादत्ते गृह्णाति वक्ष्यमाणरीत्या मत्तः सारभूतव्रीह्यादिनिर्वेशेष्टसिद्धौ किं वृथा मह्यं कुप्यसीति भावः ॥ २ ॥

मया गीर्णा ओषधीरुपायेन गृहाणेति वक्तुमुपायेन सर्वं सिध्यति नान्यथेत्याह । अस्मिन्निति त्रिभिः । पुंसां कामिनां श्रेयसः पुरुषार्थस्य प्रसिद्धये निष्पत्तये तत्त्वदर्शिभिः मुनिभिरस्मिंल्लोके ये उपायाः कृषिगोरक्षवाणिज्यादयः जीवनोपाया दृष्टा विज्ञाता निर्णीता इति यावत् ये चामुष्मिन् परस्मिन् लोके स्वर्गसाधनभूता अग्निहोत्रादयः उपायाः प्रयुक्ता अनुष्ठिताश्चशब्दात् दृष्टाश्च ॥ ३ ॥ ४ ॥

तानेव पूर्वैर्मुनिभिर्दर्शितानुपायान् योऽवरोऽर्वाचीनः सम्यक् श्रद्धया कर्तव्येषु त्वरया उपेतः युक्तः सन्नातिष्ठति स एवाञ्जसा सुखेनौषध्याद्युपायसाध्यान् विन्दते लभते अन्यस्तु न विन्दत इत्याह तानिति । यो विद्वानविद्वान् वा तान् पूर्वदर्शितानुपायाननादृत्य स्वयमर्थान् स्वबुद्ध्या स्वबुद्धिमात्रेण पुरुषार्थसाधनत्वेनावधारणीयार्थान् पुरुषार्थोपायानारभते तस्यार्थाः उपायाश्च पुनः पुनः प्रारब्धाश्च अन्तराय विहतौ पुनः पुनरनुष्ठिता अपि व्यभिचरन्ति न फलजनका भवन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

नन्वस्त्वेवं कोऽसावोषधिबीजनिर्गमोपायः किमर्थं च तानि त्वमग्रस इत्यत्राह । पुरेति । हे विशाम्पते ! ब्रह्मणा पुरा या ओषधयः सृष्टा इह जीवनार्थत्वेन यज्ञानुष्ठानद्वारा परत्र लोके स्वर्गाद्यर्थत्वेन सृष्टास्ता ओषधयः अधृतव्रतैः लोकपालयज्ञानुष्ठानव्रतरहितैरत एवासद्भिः भुज्यमाना मया दृष्टा असद्भिर्भुज्यमाना इमा ओषधयः समूला नश्येयुरित्यालोचिता इत्यर्थः ॥ ६ ॥

अहं च भवद्भिरेवाद्यैः लोकपालैरपालिता अनादृता च सती लोके सर्वस्मिन् चौरीभूते चौरप्राये सति यज्ञार्थे यज्ञनिमित्ते ओषधीरग्रसं गिलितवती असद्भिर्भुज्यमाना न रोक्ष्यन्ति ततश्च यज्ञादयो न सिध्येयुरित्यालोच्याग्रसमित्यर्थः ॥ ७ ॥

ता मया गीर्णा वीरुधः ओषधयः भूयसा महता कालेन मयि क्षीणाः जीर्णाः नूनं निश्चयं जीर्णानां पुनर्निर्गमने दृष्टेन निश्चितेन योगेनोपायेन आदातुं ग्रहीतुमर्हति ॥ ८ ॥

कोऽसौ दृष्टो योगस्तत्राह । वत्समिति त्रिभिः । हे वीर ! महाबाहो ! हे भूतभावन ! यदि भवान् भूतानामूर्जस्वलप्रदमन्नं वाञ्छति तर्हि मे गोरूपाया ममानुरूपं वत्सं दोहनं दुहत्यस्मिन्निति दोहनं पात्रं दोग्धारं चोपकल्पय येन वत्सादिसामग्रीसंपादनेन अहं तव वत्सलात्वद्विषये वात्सल्यवती वीरप्रवान् क्षीरविकारान्नमत्तः क्षीरप्रकृतिकान् कामान् काम्यन्त इति कामा ओषधीरुत्कन्दः सोमवीर्याजीवलोसवादयस्तान् दोक्ष्ये क्षीररूपेण प्रपूरयिष्यामि ॥ ९—१० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

स्वरूपभूता गुणाहरेरपरोक्षज्ञानाद्ध्रुच्यन्त इत्येतदर्थसंग्रहार्थं भूमेस्तत्तद्वसुदोहनं निरूप्यतेऽस्मिन्नध्याये । तत्रादौ पृथोः क्रोधशमनाय पुनर्भूमेस्तत्प्रतिवचनप्रकारस्त्वाह । इत्थमिति ॥ १ ॥

कथं नियच्छामि क्रोधं येन तच्छान्तिहेतुं श्रुत्वाद्रान्तःकरणोभवामीति तत्राह । निबोधेति । पुंसेह सद्धर्म एवाशिक्षणीयो न सत्लिकाधर्म इत्याशयेनाह । सर्वत इति ॥ २ ॥

कीदृशं श्राव्यते यत्प्रकृतोपयोगि स्यादत्राह । अस्मिन्निति । लोके कृष्यादिश्रेयःसिद्धये बीजाद्यार्जनोपाया अमुष्मिन् स्वर्गादौ यागादियोगास्तत्त्वदर्शिभिर्मुनिभिर्दृष्टा प्रयुक्ताश्चेत्यन्वयः ॥ ३ ॥

ततः किमित्यतोऽन्वयव्यतिरेकावाह । तानातिष्ठतीति ॥ ४ ॥

अविद्वानन्युत्पन्नः व्यभिचरन्ति नियमेन न सिध्यन्ति ॥ ५ ॥

किंबहुकथाकथनेनाधुनौषधीनामनुपलम्भः कस्मात्तन्निमित्तं कथयेति तत्राह । पुरेति । याः पुरा विरिञ्चेन सृष्टास्ता ओषधीरहमग्रसमित्यन्वयः ॥ ६ ॥

असत्पुरुषैर्भुज्यमानत्वं भवादृशेन क्षत्रियेणारक्षितत्वमगोपितत्वं नृलोकस्य चोरप्रायत्वं चावेक्ष्य सत्सूत्पन्नेषु श्रीनारायणपूजालक्षणयज्ञप्रयोजनस्यावश्यकत्वादिति ॥ ७ ॥

तर्हि ता देहीति तत्राह । नूनमिति । चीर्णानामापादनं दुःसाध्यमिति तत्राह । तत्रेति । शास्त्रदृष्टेन ननु स्वरूपतो नष्टा उत अनुत्पन्ना इति संशयो माभूदत उत्कार्यसाधने तच्छास्त्रदृष्टोपायेन सर्वं साध्यम् ॥ ८ ॥

तथापि किरामानुचराणां वानराणां वा रेणुकाया वा भूतसंजीविन्यादिनेत्यत्र प्राप्तमुपायं वक्ति । वत्समिति । वत्सला वत्सप्रिया अनुरूपं तत्तद्योग्यं दोहनं दोहक्रियाविशेषम् ॥ ९ ॥

नैतावता पूर्यत इत्युक्तम् दोग्धारं चेति । ओजस्वदवष्टम्भकृत्प्राणधारणशक्तिप्रदमित्यर्थः ॥ १० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

नूनमिति । पूर्वपूर्वकल्पेषु पूर्वपूर्वपृथुभिर्दृष्टेन शास्त्रद्वारा ज्ञातेन योगेनोपायेन ॥ १—८ ॥

वत्समिति युग्मकम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अष्टादशेऽवनिं कामधेनुं दुग्ध्वा स्वमीप्सितम् ।

वत्सपात्रादिभेदेन दुग्धं सर्वेऽपि लेभिरे ॥ १ ॥

हे अभिभो प्रभो ! सर्वत इति यद्यप्यहं निकृष्टा तदपि ममापि वाचं शृणु । मह्यपि सारस्तिष्ठति चेत्त्वं गृहाण नान्यथेत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥

गवां दुग्धपूर्णादप्यापीनादुपायेन दोहनेनैव दुग्धं लभ्यते नतु गालिताद्विदारिताद्वा तस्मादित्यतो मयि स्थितान्यन्नानि सर्वाणि त्वमुपायेन गृहाणेति वक्तुमुपायस्य प्रामाण्यं दर्शयति । अस्मिन्निति । येषां उपाया अस्मिन् लोके कृष्यादयः अमुष्मिंश्च लोके अग्निहोत्रादयः दृष्टाः प्रयुक्ता अनुष्ठिताश्च ॥ ३ ॥

अवरोऽर्वाचीनः । उपेयान् साध्यवस्तूनि ॥ ४ ॥ ५ ॥

प्रकृतमाह । पुरेति पञ्चभिः ॥ ६ ॥

समां च कुरु मां राजन् ! देववृष्टं यथा पयः ।
अपर्तावपि भद्रं ते उपावर्तेत मे विभो ! ॥ ११ ॥
इति प्रियं हितं वाक्यं भुव आदाय भूपतिः ।
वत्सं कृत्वा मनुं पाणावदुहत् सकलौषधीः ॥ १२ ॥
तथापरे * च सर्वत्र सारमाददते बुधाः ।
ततोऽन्ये च यथा कामं दुदुहुः पृथुभाविताम् ॥ १३ ॥
ऋषयो दुदुहुर्देवीमिन्द्रियेष्वथ सत्तम ! ।
वत्सं बृहस्पतिं कृत्वा पयश्छन्दोमयं शुचि ॥ १४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

भवद्भिरिति वेणं मनसि कृत्वा तत्पुत्रे पृथावुपालम्भः अपालिता यज्ञादिप्रवर्त्तनाभावात् प्रत्युत विधर्मप्रवर्त्तनादनादृता अथ अनन्तरं चौरीभूते इति वेणे मृते सतीत्यर्थः । अग्रसमिति यदि नाग्रसिष्यं तदाद्यमद्य कथं प्राप्स्य इत्यर्थः । यज्ञार्थे त्वत्प्रवर्त्तयिष्यमाणानां यज्ञानां कृते ॥ ७ ॥

क्षीणाः सूक्ष्मतया स्थिताः । दृष्टेन योगेन वक्ष्यमाणेनोपायेन ॥ ८ ॥

दोहनं दोहपात्रं धोक्ष्ये प्रपूरयिष्यामि । उर्जस्वत् बलप्रदम् ॥ ९ ॥ १० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भूमिवाक्यात्तां पृथ्वाद्या दुदुहुरित्यष्टादशे वर्ण्यते । इत्थमिति । आत्मानं मनः संस्तभ्य स्थिरं कृत्वा ॥ १ ॥

भोः प्रभो ! मन्युं क्रोधमभिनिः शेषतः संयच्छ उपसंहर मे आवितं प्रार्थितं निबोध यतो बुधः यथा मधुकरः पुष्पेभ्यः सारं गृह्णाति तथा सर्वतः सर्वेभ्यः सारमादत्ते तथोक्तं महाभारते "अपिवाक्यप्रवदतोह्यपि मूर्खात्प्रजल्पतः । सर्वतः सारमादद्यात्पुष्पेभ्य इव षट्पद,, इति ॥ २ ॥

अस्मिन् लोके कृष्यादयः अमुष्मिन् अग्निहोत्रादयः ते एव पुंसां श्रेयःप्रसिद्धये मनोरथलाभाय भवन्ति ॥ ३—४ ॥

अर्थाः उद्योगाः व्यभिचरन्ति निष्फला भवन्ति ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

वीरुधः ओषधयः क्षीणाः जीर्णाः तत्र आदाते दृष्टेन लोकप्रसिद्धेन आदातुं ग्रहीतुम् ॥ ८ ॥

लोकप्रसिद्धं योगमेवाह । वत्समिति । यदि भूतानामभीप्सितमूर्जस्वत् बलप्रदमन्नं वाञ्छते तर्हि येनाहं कामान् धोक्ष्ये तादृशं वत्सं दोहनं पात्रं दोग्धारं च प्रकल्पयेति द्वयोरन्वयः ॥ ९—१० ॥

भाषाटीका ॥

मैत्रेयजी बोले क्रोधसे ओठों को कम्पावते हुये पृथु महाराज को इस प्रकार से स्तुति करके अपनी बुद्धि से मन को रोक कर बड़ी भय भीत पृथिवी बोली ॥ १ ॥

हे प्रभो ! क्रोध को रोको मेरे कहे वचन को सुनो पंडितलोग भौंरा की नांई सब जगे से सार को ग्रहण करते हैं ॥ २ ॥

इस लोक में अथवा उस लोक में तत्त्वदर्शी मुनिलोगोंने जो उपाय दिखाये हैं उन्ही उपायों के प्रयोग करने से मनुष्यों की सिद्धि होती है ॥ ३ ॥

प्राचीनों के दिखाये उन उपायों को जो आश्रय करता है नूतन पुरुष वह उन उपायों से अनायास फल को प्राप्त होता है ॥ ४ ॥

उन उपायों को छोड़ करके जो पंडित भी होकर कार्यों का आरम्भ करे तो उस के वारम्वार आरम्भ किये कार्य नष्ट होजाते हैं ॥ ५ ॥

हे राजन् ! पूर्वकाल में ब्रह्मा जीने ओषधियों को पैदा किये उन ओषधियों को व्रत त्यागी असत् पुरुषों को भोगते मैंने देखा ॥ ६ ॥

लोकपालक आपलोगोंने जब मेरा पालन नहीं किया अनादर किया सब लोग जब चोर होगये तब यज्ञ के वास्ते मैंने औषधियों का ग्रास करलिया ॥ ७ ॥

निश्चय से वो लता मेरे में अधिक काल होने से क्षीण हो गई उसमें दिखाये हुये उपाय से आप ग्रहण कीजिये ॥ ८ ॥

हे वीर ! जिससे मैं तुमारी वत्सला प्यारी हूं तो वत्स कोई कलपना करो लायक पात्र कलपना करो तब दुग्धरूपी मनोरथों को मै पूरण करूंगी ॥ ९ ॥

हे महाबाहो ! यदि आप बलकारक अन्नादिक चाहते हो तो कोई प्राणी के मध्य में दुहनेवाला भी कलपना करो ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अपगतेऽपि वर्षर्तौ देववृष्टमुदकं यथा मे मयि सर्वतोऽवतेत ॥ ११ ॥

मनुं स्वायंभुवम् ओषधीर्व्रीह्यादीः ॥ १२ ॥

प्रसंगादर्थान्तरमाह । तथेति । यथा पृथुरेवं सर्वत्र वाक्ये परेऽपि सारमाददते प्रस्तुतमनुवर्तयति । ततोऽन्ये च ऋष्यादयः पञ्चदश दुदुहुः पृथुना भावितां वशीकृताम् ॥ १३ ॥

देवीं पृथ्वीम् वाङ्मनःश्रवणैर्वेदग्रहणादिन्द्रियाणां पात्रत्वम् ॥ १४ ॥

---

* ततोऽपरेइतिविजयध्वजः ।

कृत्वा वत्सं सुरगणा इन्द्रं सोममदूदुहन् ।
हिरण्मयेन पात्रेण वीर्यमोजो बलं पयः ॥ १५ ॥
दैतेया दानवा वत्सं प्रह्लादमसुरर्षभम् ।
विधायादूदुहन् क्षीरमयःपात्रे सुरासवम् ॥ १६ ॥
गन्धर्वाप्सरसोऽधुक्षन् पात्रे पद्ममये पयः ।
वत्सं विश्वावसुं कृत्वा गान्धर्वं मधु सौभगम् ॥ १७ ॥
वत्सेन पितरोऽर्यम्णा कव्यं क्षीरमधुक्षत ।
आमपात्रे महाभागाः श्रद्धया श्राद्धदेवताः ॥ १८ ॥
प्रकल्प्य वत्सं कपिलं सिद्धाः सङ्कल्पनामयीम् ।
सिद्धिं नभसि विद्यां च ये च विद्याधरादयः ॥ १९ ॥
अन्ये च मायिनो मायामन्तर्धानाद्भुतात्मनाम् ।
मयं प्रकल्प्य वत्सं ते दुदुहुर्धारणामयीम् ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सोमममृतम् वीर्यं मनः शक्तिम् ओज इन्द्रियशक्तिम् बलं देहशक्तिं च तदेव पयः ॥ १५ ॥

सुरामासवं च तालादिमद्यम् ॥ १६ ॥

मधु वाङ्माधुर्यं सौभगं सौन्दर्यं तत्संहितम् ॥ १७ ॥

कव्यं पितृणामन्नम् आमपात्रे अपक्वे मृन्मये अधुक्षत दुदुहुः ॥ १८ ॥

संकल्पनामयीमणिमादिसिद्धिम् ये च विद्याधरादयस्ते च तमेव वत्सं प्रकल्प्य नभस्येव पात्रे खेचरत्वादिरूपां विद्यां दुदुहुः ॥ १९ ॥

अन्ये च किंपुरुषादयोऽन्तर्धानेनाद्भुतात्मनां संबन्धिनीं मायाम् धारणामयीं संकल्पमात्रप्रभवाम् ॥ २० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हेवीर! पर्वतादिभिर्निम्नोन्नतां पृथ्वीं समां कुरु किं त्वत्समीकरणसाध्यं तत्राह। देववृष्टं वर्षासु देवेन पर्जन्येन वृष्टं पयः जलमपर्तावपि वर्षर्त्वपगमेऽपि मे मम यथा उपावर्तेत सर्वतो वर्तेत इत्थं समीकरणाभावे क्वापि जलं न तिष्ठेदतः समाहं कर्तव्येत्यर्थः हेप्रभो ! ते तुभ्यं भद्रं दोहनसमीकरणाभ्यां भद्रं भूयादित्यर्थः ॥ ११ ॥

एवं धरित्र्याभिहितः पृथुस्तथैवाकरोदित्याह मुनिः। इत्युक्तविधं प्रियं हितं च भूमेर्वाक्यमादाय ओमित्यनुमन्य मनुं स्वायंभुवं वत्सं कृत्वा पाणौ दोहनपात्रे स्वयं दोग्धा भूत्वा सकलौषधीः अदुहत् सकलौषधिप्रकृतिभूते क्षीरमदुहत् क्षीरं प्रदुह्य धरित्र्यां तद्विकारान् ओषधीः प्रादुर्भावयामासेत्यर्थः एवमग्रेऽपि बोध्यम् ॥ १२ ॥

यथा पृथुरेवमपरे च बुधाः सारासारविवेककुशलाः सर्वत्र सर्वेषु पदार्थेषु सारमाददते गोरूपाया धरित्र्याः क्षीरं प्रदुह्य सर्ववस्तुषु सारं निहितवन्त इत्यर्थः तदेवाह । अन्ये ऋषिप्रभृतयः यथाकामं स्वस्वकामानुरूपं पृथुभावितां पृथुवशीकृतां दुदुहुः ॥ १३ ॥

के के किं किमदुहंस्तत्राह । ऋषय इति । ऋषयो वसिष्ठादयः बृहस्पतिं वत्सं कृत्वा देवीं धरित्रीमिन्द्रियेषु पात्रभूतेषु वाङ्मनःश्रवणैर्वेदग्रहणादिन्द्रियाणां पात्रत्वम् हेसत्तम ! विदुर ! शुचि पवित्रं छन्दोमयं छन्दःप्रचुरं छन्दःप्रकृतित्वेन तत्प्राचुर्यमत्र विवक्षितं पयः क्षीरं दुदुहुः दुग्धवन्तः ॥ १४ ॥

तदा सुरगणाः इन्द्रं वत्सं कृत्वा हिरण्मयेन पात्रेण वीर्यमनःशक्तिः ओज इन्द्रियशक्तिः बलं देहशक्तिः एतत्त्रयसम्पादकं सोमममृतं तदात्मकं पयः अदूदुहन् ॥ १५ ॥

दितेरपत्यानि दानवा दोग्धारः असुरश्रेष्ठं प्रह्लादं वत्सं विधाय कृत्वा अयः पात्रे "गौडी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा,, इति त्रिविधां सुरामासवं च तालादिमद्यं पयः दुदुहुः कार्यकारणयोरभेदोपचारेण सुरासवं पयो दुदुहुरित्यभेद निर्देशः ॥ १६ ॥

एवमग्रेऽपि गन्धर्वाप्सरसश्च दोग्धारः विश्वावसुं वत्सं कृत्वा पद्ममये पद्मात्मके पात्रे गन्धर्वाणां सम्बन्धिसौन्दर्यं च पयः अधुक्षन् दुदुहुः ॥ १७ ॥

श्राद्धदेवताः पितरः पित्रादिपितृगणाः दोग्धारः अर्यमणावत्सेन अर्यमाणं वत्सं कृत्वेत्यर्थः आमपात्रे अपक्वे मृन्मये पात्रे श्रद्धया कव्यं पितृणामन्नं क्षीरमधुक्षत दुदुहुः आर्षत्वात् व्यत्ययेनादादेशः कव्यस्य विशेषेण श्रद्धया देयत्वज्ञापनाय श्रद्धया अधुक्षतेत्युक्तं यद्यपि श्रद्धया देयं श्राद्धं तस्य देवता इत्यवयवार्थादेव कव्यस्य श्रद्धापूर्वकत्वं प्रतीयते तथापि गच्छतीति गौः गमेर्डोः गौर्गच्छतीत्यत्र प्रकृत्युपात्तगमनस्येव प्रकृत्युपात्तश्रद्धाया अविवक्षणात् श्रद्धयेत्युक्तम् ॥ १८ ॥

सिद्धा दोग्धारः कपिलं मुनिं वत्सं प्रकल्प्य नभसि आकाशे पात्रे सङ्कल्पनामयीं संकल्पप्रचुरामणिमादेः संकल्पानुसारित्वात्संकल्पनामयीमित्युक्तं सिद्धिमणिमादि सिद्धिमधुक्षन्त तथा ये च विद्याधरादयस्ते दोग्धारः तेऽपि तमेव वत्सं कपिलं

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

प्रकल्प्य नभस्येव पात्रे खेचरत्वादिरूपां विद्यां क्षीरात्मना दुदुहुः॥ १९॥

अथान्ये च मायिनः आश्चर्यरूपधारिणः किंपुरुषादयो दोग्धारः वत्सत्वे वत्सभावे मयं प्रकल्प्य मयं वत्सं कृत्वेत्यर्थः धारणामयीं धारणाप्रचुरां मनोव्यापारविशेषधारणाख्ययोगानुसारित्वाद्धारणामयीमित्युक्तम् एतश्चैकादशस्कन्धे स्फुटीभविष्यति अन्तर्द्धानमद्भुतं रूपं चेत्येतदुभयाकारत्वेन तदात्मिकां मायां विचित्ररूपसर्गकारिणीं शक्तिं दुदुहुः॥ २०॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

ओषध्युत्पत्तौ प्रधानसाधनं जलन्तद्विषमायां मयि देववृष्टं पयो न समं प्रसरति तद्यथापर्त्ताविपि अवृष्टकाले समं स्यात्तथा मां मर्मां कुर्वन्यथौषध्यनुत्पादे त्वत्कोपविषया स्यामित्याह। समां चेति॥ ११॥

अत्रापि त्वद्ग्रस्तं त्वयैवोद्गीर्य दातव्यमन्यथा वधिष्यामीति पुनरपि पृथुना किं कुपितं न किन्तु तदुक्तमङ्गीकृतं सारग्राहित्वादित्याह। इतीति। प्रियहितं श्रोतृसुखं प्रियं पथ्यं हृदयंगमं हितं भूपतिः पृथुः॥ १२॥ १३॥

ततोऽपर इत्युक्तं विव्रियते। ऋषय इत्यादिना। देवीं सरस्वतीं इदमेव विशिनष्टि। छन्दोमयमिति। वेदमयं पयः कुत्र वागिन्द्रियेषु॥ १४॥

न केवलं सोमरसमात्रमदूदुहन् किन्तु तदुद्भवं गुणं चेत्याह। वीर्यमिति। पराक्रमं माहात्म्यंवा ओजोऽवष्टम्भशक्तिं बलं निराहारत्वेऽपि चेष्टाशक्तिमत्रं बाह्यानेव गुणानदूदुहन्नतु स्वरूपभूतान् तदुक्तं "गुणाः स्वरूपभूताश्च बाह्याश्चेति द्विधा मताः। स्वरूपभूताव्युद्यन्ते हरेर्बाह्यान्दुदुहुःपय„ इति॥ १५॥

अयःपात्रे अयोमये पात्रे सुराख्यमासवं मधुप्रह्लादस्य प्रतिमन्वन्तरमुत्पन्नप्रायत्वादत्रोक्तं "प्रतिमन्वन्तरं प्रायः प्रह्लादाद्याबभूविरे„ इतिवचनात्॥ १६॥

गान्धर्वं गानं मधु सौभगं सौभाग्यलक्षणं मधु॥ १७॥

आमपात्रे नवभाण्डे श्राद्धदेवताः श्राद्धकर्मणाम्॥ १८॥

संकल्पनामयीं संकल्पमात्रेणाभीष्टसिद्धिप्रदां सिद्धिं ये विद्याधरादयस्ते च नभसि विद्यां खेचरत्वलक्षणां सिद्धिमधुक्षते स्वयः॥ १९॥

अन्तर्धानगतात्मनाद्दश्यत्वे प्रातमनस्कत्वेन अन्ये मायिनोधारणामयीं चिन्तामात्रसाध्यां मायाम्॥ २०॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

सकलौषधीस्तत्तद्वीजमयानि पयांसि। तत्तत्सेकमात्रेण सर्वौषधिप्रभावात् मनोर्वत्सत्वं सर्वभूभृद्गणमूलत्वात्तत्सम्बन्धेन तत्तस्यास्तदुद्भावनभावोत्पत्तेः एवमुत्तरत्रापि श्रीपृथुपाणेः पात्रत्वं तत्र तत्पालनशक्तिप्रकाशात् तत्प्रभावात् पयसश्चासवत्वं ज्ञेयम्॥ १२—१३॥

यथा पृथ्व्या गोरूपत्वं तथा पयसोऽपि साक्षाद्गव्यत्वमेव। तस्य छन्दोमयत्वञ्च तदुपलक्षणमात्रेण छन्दस्तं सहसा प्रादुर्भावात्। तत्प्रादुर्भावयोग्यानि तु वाङ्मनःश्रवणरूपाणीन्द्रियाणि। तेषां पात्रत्वं तत्तल्लोके लेकेन तत्प्रादुर्भावात्। तत्र आङ्गिरसानां बृहस्पतिरिति न्यायेन प्रथमाधिकारी बृहस्पतिरिति स एव वत्सः कृत इत्यादिकं सर्वत्राप्यनुसन्धेयम्॥ १४॥

वीर्यादिहेतुं सोपमसूतरूपं पयः॥ १५॥

श्रीमतः प्रह्लादस्य भावित्वेऽपि पृथिव्युपदेशेन सोऽयं प्रह्लादो दैत्यानां भावनामयो ज्ञेयः अयः पात्र इति दोह्यस्य निकृष्टापेक्षया। पूर्वस्य दोहस्य प्रकृष्टत्वापेक्षया हिरण्मयेत्युक्तम्॥ १६॥

गान्धं सौरभ्यमयं मधु तद्रूपं पयः तच्च ससौभगं सौन्दर्यसहितम्। तत्र सौभगसौन्दर्य्याभ्यां तत्तत्प्रकाशोजातः अधुना गानमाधुर्यमिति ज्ञेयं पद्मस्य पात्रत्वं च तत्त्रयास्पदत्वेनोपोद्बलकत्वात्॥ १७॥

आमपात्रस्य पितृसन्तर्पणस्वभावत्वात्तदुपयोगः॥१८—२२॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

अपर्त्तौ अपगतेऽपि वर्षर्तौ॥ ११-१२॥

प्रसङ्गादर्थान्तरमाह। तथेति। यथा पृथुः पृथिव्या वाक्यसारं जग्राह गृहीत्वाच स्वकार्य्यं साधयामास तथा अपरेच बुधाः सर्व्वत्र सर्व्वेषामेव सर्व्ववाक्येषु सारं गृह्णन्तीति नीतिः वेणराज्येऽराजकेच धर्म्मलोपात् सर्व्वेषामपि सर्व्वं हारितं वस्तु सर्वं एव पुनः प्रापुरित्याह। तत इति। अन्येच ऋष्यादयः प्रश्नदश। पृथुना भाविता सर्व्वमहं दास्यामीति दित्सुतामावर्ती कृता मतुवन्ताणिणाचा रूपम्॥ १३॥

देवीं पृथ्वीं वाङ्मनःश्रवणैर्वेदग्रहणादिन्द्रियाणां पात्रत्वम्॥ १४॥

सोममसृतं वीर्यं मनः शक्तिं चेज इन्द्रियशक्तिं बलं शरीरशक्तिं तदेव पयः॥ १५॥

सुरैव आसवोमादकः पदार्थस्तम्॥ १६॥

मधु माधुर्यं गान्धर्वमिति पाठे गानम्॥ १७॥

कव्यं पितृणामन्नम् आमपात्रे अपक्वमृण्मये॥ १८॥

संकल्पनामयीमणिमादिसिद्धिं नभसि पात्रे विद्यांश्च खेचरत्वादिरूपाम्॥ १९॥

अन्येच किम्पुरुषादयः। अन्तर्द्धानेनाद्भुतात्मनाम् अभूतस्वमायानां सम्बन्धिनीं मायां धारणामयीं सङ्कल्पमात्रप्रभवाम्॥२०॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

हेराजन्! अपर्तौ अपगतेऽपिप्रावृषि यथा पयो मे मयि उपावर्ते त तथा मां कुरु ततस्ते भद्रमभीष्टसिद्धिर्भविष्यतीति शेषः॥११-१२॥

यथा क्रोधं विहाय सारं गृहीतवान् तथा सर्वत्र लोके बुधाः सारमाददते अतो विपश्चिता सारग्राहिणा भवितव्यमिति भावः प्रासङ्गिकमुक्त्वा प्रस्तुतमाह। ततः पृथोरन्ये च ऋष्यादयः पृथुना भाविता यथाकामं यथेष्टं दुदुहुः स्वस्वावसरे दैत्यादीनां तदानीमनुत्पन्नत्वात्॥ १३॥

इन्द्रियेषु वेदस्योच्चारणधारणाकरणेषु वाङ्मनःश्रोत्रेषु छन्दोमयं वेदात्मकम्॥ १४॥

सुरगणा आदित्यादयः सोमं पीयूषं वीर्यौजोबलानि मन इन्द्रियदेहशक्तयः तद्रूपं पयोऽदूदुहन्॥ १५॥

सुरां गौडीमाध्वीं त्रिविधां मदिरामासवं तालादिभवं तयोः समाहारद्वन्द्वैकयम् अयःपात्रे लोहपात्रे प्रह्लादं वत्सं विधाय दैतेया दानवाः अदूदुहन्॥ १६॥

गन्धर्वा वाद्यं गानं नृत्यं च मधु वाद्याद्यनुरूपं करणसौष्ठवम् एतद्रूपं पयः अधुक्षन् दुदुहुः॥ १७॥

यक्षरक्षांसि भूतानि पिशाचाः पिशिताशनाः ।
भूतेशवत्सा दुदुहुः कपाले क्षतजासवम् ॥ २१ ॥
तथाऽहयो दन्दशूकाः सर्पा नागाश्च तक्षकम् ।
विधाय वत्सं दुदुहुर्बिलपात्रे विषं पयः ॥ २२ ॥
पशवो यवसं क्षीरं वत्सं कृत्वा च गोवृषम् ।
अरण्यपात्रे चाधुक्षन्मृगेन्द्रेण च दंष्ट्रिणः ॥ २३ ॥
क्रव्यादाः प्राणिनः क्रव्यं दुदुहुः स्वे कलेवरे ।
सुपर्णवत्सा विहगाश्चरं चाचरमेव च ॥ २४ ॥
वटवत्सा वनस्पतयः पृथग्रसमयं पयः ।
गिरयो हिमवद्वत्सा नानाधातून् स्वसानुषु ॥ २५ ॥
सर्वे स्वमुख्यवत्सेन स्वे स्वे पात्रे पृथक् पयः ।
सर्वकामदुघां पृथ्वीं दुदुहुः पृथुभाविताम् ॥ २६ ॥
एवं पृथ्वादयः पृथ्वीमन्नादाः स्वन्नमात्मनः ।
दोहवत्सादिभेदेन क्षीरभेदं कुरूद्वह ! ॥ २७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हे महाभाग ! आमपात्रे अपक्वे मृन्मये कव्यं पितॄणामन्नम् अधुक्षत दुदुहुः ॥ १८ ॥

सिद्धाः सङ्कल्पनामयीमणिमादिकां सिद्धिं ये विद्याधरादयस्ते च खेचरत्वादिविद्यां कपिलं वत्सं प्रकल्प्य नभसि पात्रे दुदुहुरित्यन्वयः ॥ १९ ॥

अन्ये च ये मायिनः अद्भुतविद्योपजीविनस्ते अन्तर्धानेनाद्भुतात्मनां तत्सम्बन्धिनीम् धारणामयीं सङ्कल्पमात्रप्रभवाम् मायां आश्चर्यप्रकाशिकां विद्यां नभस्येव दुदुहुः ॥ २० ॥

भाषाटीका ।

हे राजन् मेरे को बरोबर करो जिससे देवतों का वर्षाया जल विना वर्षा ऋतुके सर्वत्र रहजाय इसमें आप का जय होवे गा ॥ ११ ॥

इस प्रकार से पृथिवी का हित प्रिय वचन को ग्रहण करके पृथुमहा राजने मनुमहाराज को बछरा बनाकर हस्त को पात्र कल्पना कर सब ओषधियों को दुहा ॥ १२ ॥

तिसी प्रकार और भी जो ज्ञानी हैं वे सार को ग्रहण सर्वत्र करते हैं तदनन्तर और सब भी यथारुचि पृथु की वशकरी हुई पृथिवी को दुहते भये ॥ १३ ॥

हे वत्स विदुरजी इस के अनन्तर ऋषिलोगों ने इंद्रियों को पात्र बनाकर बृहस्पति को बछरा बनाकर वेदरूपी पवित्र दुग्ध को दुहा ॥ १४ ॥

देवता लोगों ने इन्द्र को बछरा बनाकर सुवर्ण पात्र में अमृत मनःशक्ति इन्द्रिय शक्ति देहशक्ति रूप दुग्ध को दुहा ॥ १५ ॥

दैत्यदानव लोगोंने असुरों मेश्रेष्ठ प्रह्लादजीको बछरा बनाकर लोहे के पात्र में मदिरा रूप दूधको दुहा ॥ १६ ॥

गन्धर्व अप्सरा लोगों ने पद्म के पात्र में विश्वावसु को बछरा बनाकर सुन्दर गन्धर्व गान को दुहा ॥ १७ ॥

श्राद्ध के देवता पितर लोगों ने अर्यमा को वत्सबना कर कच्चे मट्टि के पात्र में कव्यनाम अन्न को दुहा ॥ १८ ॥

सिद्ध लोगोंने कपिल भगवानको वत्सबनाकर आकाशमें सङ्कल्प मयी सिद्धि को दुहा ऐसे विद्या धरादिकों ने भी श्रीकपिलजीं को बछरा बनाकर आकाश को पात्र बनाकर खेचर साधन विद्या को दुहा ॥ १९ ॥

और भी जो कि पुरुषादिक हैं मायावाले तिननें मयदानव को बछरा बनाकर यथा रुचि पात्र में अन्तर्धान रूपी अद्भुत धारणा मयी माया को दुहा ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

भूतेशो रुद्रः स एव वत्सो येषाम् क्षतजं रुधिरं तदेवासवम् ॥ २१ ॥

अहयो निष्फणाः दन्दशूका वृश्चिकादयः सर्पाः सफणास्त एव कद्रूसन्ततिजा नागाः बिलपात्रे मुखे ॥ २२ ॥

यवसं तृणम् । गोवृषं रुद्रवाहं वृषभम् मृगेन्द्रेणेत्युत्तरेणान्वयः ॥ २३ ॥

क्रव्यं मांसम् । चरं कीटादि अचरं फलादि ॥ २४ ॥ २५ ॥

अनुक्तसर्वसंग्रहार्थमाह । सर्वे इति । सर्वे स्वजातौ यो मुख्यस्तेन वत्सेन ॥ २६ ॥

उपसंहरति । एवमिति । स्वन्नमभीष्टमन्नम् तमेव । क्षीरभेदं दुदुहुः दोहः पात्रम् ॥ २७ ॥

ततो महीपतिः प्रीतः सर्वकामदुघां पृथुः ।
दुहितृत्वे चकारेमां प्रेम्णा दुहितृवत्सलः ॥ २८ ॥
चूर्णयन् स्वधनुष्कोट्या गिरिकूटानि राजराट् ।
भूमण्डलमिदं वैन्यः प्रायश्चक्रे समं विभुः ॥ २९ ॥
अथास्मिन् भगवान् वैन्यः प्रजानां वृत्तिदः पिता ।
निवासान् कल्पयांचक्रे तत्र तत्र यथार्हतः ॥ ३० ॥
ग्रामान् पुरः पत्तनानि दुर्गाणि विविधानि च ।
घोषान् व्रजान् सशिबिरानाकरान् खेटखर्वटान् ॥ ३१ ॥
प्राक् पृथोरिह नैवैषा पुरग्रामादिकल्पना ।
यथा सुखं वसन्तिस्म तत्र तत्राकुतोऽभयाः ॥ ३२ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्यां पृथुविजयोनाम
अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

इमां पृथ्वीम ॥ २८ ॥

धनुषोऽग्रेण गिरिशृङ्गाणि चूर्णयन् राजराट् राज्ञां राजा सर्वेषामाजीविकादानात् ॥ २९ ॥ ३० ॥

ग्रामा हट्टादिशून्याः पुरो हट्टादिमत्यः ता एव महत्यः पत्तनानि दुर्गाणि विविधानि । यथाह बृहस्पतिः । "औदकं पार्वतं वार्क्षमैरिणं धान्वनं तथा„ इति घोषान् आभीराणां निवासान् व्रजान् गवां निवासान् शिबिरं सेनानिवासस्थानं तत्सहितानाकरान् स्वर्णादिस्थानानि खेटाः कर्षकग्रामाः खर्वटाः पर्वतप्रान्तग्रामास्तांश्च ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
अष्टादशोऽध्यायः ॥१८॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

पिशिताशना मांसभक्षा यक्षादयो दोग्धारः भूतेशो रुद्रो वत्सो येषां भूतेशं वत्सं विधायेत्यर्थः कपाले पात्रे क्षतजं रुधिरं तदेवासवमासववन्मादकत्वादासवमित्युक्तम् दुदुहुः ॥ २१ ॥

अदृशो निष्फणा दन्दशूकाः दंशनस्वभावाः सर्पाः सफणाः त एव कद्रूसन्ततिजाता नागा दोग्धारः तक्षकं वत्सं विधाय बिलान्येव पात्राणि तेषु विषं पयः दुदुहुः ॥ २२ ॥

तदा पशवो दोग्धारः गोवृषं गोषु वृषं श्रेष्ठं रुद्रवाहनं वृषभं वत्सं कृत्वा अरण्यमेव पात्रं तस्मिन् यवसं तृणं क्षीरम् अधुक्षन् मृगेन्द्रेणेत्युत्तरेणान्वयः ॥ २३ ॥

क्रव्यादा मांसाशिनः दंष्ट्रिणो व्याघ्रादयः प्राणिनः दोग्धारः मृगेन्द्रेण सिंहेन वत्सेन स्वकलेवरं पात्रे क्रव्यं मांसं दुदुहुः विहगाः पक्षिणः सुपर्णो गरुडः वत्सो येषां ते चरं कीटादिकम् अचरं फलादिकं च दुदुहुः ॥ २४ ॥

वनस्पतयः वृक्षाः वटो वत्सो येषां तथाभूताः सन्तः पृथक् कटुम्लमधुरादिभिन्नं रसमयं पयः दुदुहुः गिरयः पर्वता दोग्धारः हिमवान् वत्सो येषां तथाभूताः सन्तः स्वसानुषु पात्रभूतेषु नानाधातून् गैरिकादीन् दुदुहुः ॥ २५ ॥

अनुक्तसंग्रहार्थमाह । सर्वे स्वजातौ यो मुख्यस्तेन वत्सेन स्वे स्वे पात्रे सर्वान् स्वापेक्षितान् कामान् दोग्धीति तं सर्वकामदुघां पृथ्वीं पृथक् पृथक् पयः दुदुहुः ॥ २६ ॥

उपसंहरति । एवमिति । एवमन्नादाः अन्नकाङ्क्षिणः पृथ्वादयः आत्मनः स्वस्य स्वन्नं समीचीनमन्नं स्वाभीष्टमन्नमित्यर्थः तदेव क्षीरभेदं दोहपात्रं दोहादिभेदेन दुदुहुः हे कुरूद्वह ! ॥ २७ ॥

ततो महीपतिः पृथुः प्रीतः सन् सर्वकामदुघामिमां पृथ्वीं प्रेम्णा दुहितृत्वे चकार दुहितरममन्यतेत्यर्थः यतोऽयं दुहितृवत्सलः ॥२८॥

ततो राजराट् राज्ञां राजो विभुः समर्थः वैन्यः पृथुः स्वधनुष्कोट्या स्वधनुषोऽग्रेण गिरिकूटानि गिरिशृङ्गाणि चूर्णयन् भूमण्डलं प्रायशः समं चक्रे प्रायोग्रहणात्केनासमीकृतमपि क्वचित् क्वचित् दृश्यत इत्यभिप्रेतम् ॥ २९ ॥

अथ दोहनसमीकरणानन्तरं प्रजानां वृत्तिदः जीविकाप्रदः पिता पितृवद्रक्षकश्च भगवान् वैन्यः पृथुः यथार्हतः यथायोग्यं तत्र तस्मिन् भूमण्डले प्रजानिवासान् कल्पयाञ्चक्रे ॥ ३० ॥

के ते निवासास्तत्कल्पिता इत्यत्राह । ग्रामानिति । ग्रामा हट्टादिशून्याः पुरः हट्टादिमत्यः तएवमहत्यः पत्तनानि दुर्गाणि विविधानि

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

औदकपार्वतवार्क्षाद्रिभेदभिन्नानि घोषान् आभीराणां निवासान् व्रजाः गवां निवासस्थानानि शिविरान् सेनानिवासस्थानानि तत्सहितानाकरान् स्वर्णोत्पत्तिस्थानानि खेटान् कृषीवलग्रामान् खर्वटान् पर्वतप्रान्तग्रामान् कल्पयामासेत्यन्वयः ॥ ३१ ॥

किं पृथोः प्राक् ग्रामादयो नाभूवन्नेत्याह । इह भूमण्डले पृथोः प्राक् पूर्वमेषां पुरग्रामादिकल्पना नैव नास्त्येवेत्यर्थः तत्र पृथुकल्पितग्रामादिषु नास्ति कुतोऽपि भयं यासां ताः प्रजाः यथासुखं स्वस्वसुखानुसारेण वसन्तिस्म अवसन्नित्यर्थः ॥ ३२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम् अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

पिशिताशना मांसभक्षाः भूतेशो भैरवाख्यो रुद्रो वत्सो येषां ते तथोक्ताः क्षतजासवं रुधिराख्यं मद्यम् ॥ २१ ॥

अह्यादीनां विषधरत्वसाम्येऽप्यवान्तरविशेषत्वात्पृथगुक्तिः ॥ २२ ॥

गोवृषं नन्दिकेश्वरं मृगेन्द्रेण सिंहेन दंष्ट्रिणः ॥ २३ ॥

क्रव्यादाः प्राणिनो हिंस्राः क्रव्यमपक्वमांसं स्वकलेवरे पात्रे दुदुहुरित्यन्वयः चरं जङ्गममचरं तरुफलम् ॥ २४ ॥

वनस्पतयः तिक्तादिभेदेन बहुत्वाद्रसस्य पृथगित्युक्तं नानाधातून् सुवर्णादीन् ॥ २५ ॥

उपसंहरति सर्व इति । स्वजातिषु मुख्यः स्वमुख्यः स एव वत्सस्तेन सर्वान् कामान् दोग्धीति सर्वकामदुघा ताम् ॥ २६ ॥

एकस्याः पृथ्व्याः क्षीरभेदः कथमभूदत्राह । एवमिति । दोहभेदेन वत्सभेदेनादिशब्दाद्दोग्धृभेदेन च ॥ २७ ॥

राज्ञा किं प्रीतं कुपितमुत तूष्णींभूतमिति संशयावसरो नास्तीत्याह तत इति । लोकगोविलक्षणक्षीरभेददातृत्वादत्र प्रीतेरेव सम्भावितत्वात् ॥ २८ ॥

इदानीं भूमेः समीकरणप्रकारं वक्ति । चूर्णयन्निति गिरिकूटानि गिरिशृङ्गाणि "कूटोऽस्त्री शृङ्गमायाद्येष्वद्रिकुञ्जेषुभेदयोः" इति यादवः कचित्कचिद्गिरिकूटादीनां सत्वात्प्राय इत्युक्तम् ॥ २९ ॥

भूमेः समीकरणेन सुखपर्यटनात्परं प्रजानां प्रयोजनं किमकारि राज्ञेति । तत्राहाथेति ॥ ३० ॥

उक्तं विशिनष्टि । ग्रामानिति । ग्रामो बहुजनाकीर्णो राजराजाश्रयं पुरम् समुद्रसङ्गतनद्युपकण्ठे यवनजनाश्रयः पत्तनम् जलपर्वतादिना गन्तुमशक्यं स्थानं दुर्गं गवां स्थानं घोषः गोपालानां स्थानं व्रजः "गोष्ठं घोष इति प्रोक्तो व्रजस्तत्पालसंस्थितिः" इत्यभिधानाद्गोष्ठाध्वनिवहा व्रजा इति सामान्यवचनमिति ज्ञातव्यं सेनानिवेशस्थानं शिविरं वैश्यानामाश्रयो नगरं मृगयोपजीवनं खेटः आदित्यादिवारमुद्दिश्य यत्र वणिजां योगस्तत् खर्वटाख्यं स्थानं वस्त्रभारविक्रयस्थानं वा । पाखण्डिनां निवासस्थानं वा ॥ ३१ ॥

इदं पुरादिनिर्माणं पृथोर्माहात्म्याविनाभूतमित्याह । प्राक्पृथोरिति । किमत इति तत्राह । यथेति । अनेनेतः पूर्वं राज्ञां साधुत्वेऽपि स्वाभया प्रजानां निवाससुखं नास्तीति सूचितम् ॥ ३२ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम् अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

पश्वादयस्तत्तद्देवताः ॥ २३ ॥

स्वकलेवरे स्व स्व भक्ष्यकलेवरे इत्यर्थः । सुपर्णोऽयं न वैनतेयः किन्तु श्रीप्रह्लादवद्वावनामयः ॥ २४ ॥ २५ ॥

पृथ्वीं मत्वाद्या इति क्वचित् ॥ २६—३२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भस्य अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

भूतेशो रुद्रः क्षतजं रुधिरं तदेवासवम् ॥ २१ ॥

अहयो निष्फणाः दन्दशूका वृश्चिकादयः । सर्पाः सफणाः तएव कद्रुसन्ततिजा नागा बिलपात्रे मुखे ॥ २२ ॥

यवसं तृणं गोवृषं रुद्रवाहं वृषभं । मृगेन्द्रेण सिंहेन वत्सीकृतेनेत्युत्तरेणान्वयः ॥ २३ ॥

क्रव्यं मांसं सुपर्णो गरुडः चरं कीटादि अचरं फलादि २४-२५ ॥

अनुक्तसर्वसंग्रहार्थमाह । स्वजातौ यो मुख्यस्तेन वत्सेन ॥ २६ ॥

उपसंहरति । एवमिति । स्वस्वमभीष्टमन्नं तमेव क्षीरभेदं दुदुहुः दोहः पात्रम् ॥ २७ ॥

इमां पृथ्वीं दुहितृत्वे इति स्वहस्तेनैवान्नमयदुग्धादानात् स्त्रीभावस्यानौचित्यं शरहस्तेन स्वेन दण्डकरणान्मातृभावस्याप्यनौचित्यमालक्ष्य पारिशेष्यात्स्वस्यां वात्सल्योदयाच्च दुहितृत्वमेव रसावहमिति ज्ञेयम् ॥ २८—२९—३० ॥

ग्रामा हट्टादिशून्याः पुरो हट्टादिमत्यः । ताश्च महत्यः पत्तनानि दुर्गाणि विविधानि । यथाह बृहस्पतिः "औदकं पार्वतं वार्क्षमैरिणं धान्वनं तथा" इति घोषान् आभीराणां स्थानानि व्रजान् गवां शिविराणि सेनायाः आकराः सुवर्णरूप्याद्युद्भवस्य खेटाः कर्षकाणां खर्वटाः पर्वतप्रान्तवर्तिनाम् ॥ ३१——३२ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
चतुर्थेऽष्टादशोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पिशिताशनाः मांसभोजनाः क्षतजं रुधिरमेवासवं दुदुहुः ॥ २१ ॥

अहिप्रमुखाः भुजङ्गावान्तरभेदाः दन्दशूका इति पदं विषवतां सर्वेषामुपलक्षकम् बिलपात्रे मुखादिच्छिद्ररूपे पात्रे ॥ २२ ॥

यवसं तृणम् गोवृषं नन्दिकेश्वरम् ये दंष्ट्रिणः क्रव्यादास्ते मृगेन्द्रेण वत्सेनेत्युत्तरेणान्वयः ॥ २३ ॥

क्रव्यादा मांसभोजिनः चरं कीटादि अचरं फलादि स्वकलेवरे इत्यत्रापि योज्यम् ॥ २४ ॥

वनस्पतयोऽपि स्वकलेवरे पृथक् रसमयं पयो दुदुहुः । धातूनिति । रत्नादीनामुपलक्षणम् ॥ २५ ॥

सर्वे अन्ये इहानुक्ता अपीत्यर्थः ॥ २६ ॥

एकस्यां क्षीरभेदे हेतुं दर्शयन्नुपसंहरति । दोहवत्सादिभेदेन पात्रवत्सदोग्धृभेदेन क्षीरभेदम् आत्मनः स्वस्य स्वस्य शोभनमद्य ते इत्यन्नमदनीयमेवमुक्तप्रकारेण दुदुहुरिति शेषः ॥ २७ ॥

दुहितृत्वे चकार एकपत्नीव्रतधरत्वे च भूपतिरिति संज्ञामपि न स्वीकृतवानिति भावः ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

धनुष्कोट्या धनुषोऽग्रेण राजराट् राजराजः प्रायः शब्देन नदीनां गमनार्थं क्वचित् क्वचित् भूम्यां वैषम्यं क्वचित् क्वचित् पाषाणकाष्ठादिसिद्ध्यर्थं गिरीन् अशेषयदिति द्योत्यते ॥ २९॥

उक्तप्रकारेण वृत्तिदो जीविकाप्रदः निवासानपि कल्पयांचक्रे ॥ ३० ॥

निवासानेवाह। ग्रामानिति। ग्रामाः हट्टादिरहिताः पुरो हट्टादिमत्यः ता एव महत्यः पत्तनानि दुर्गाणि शत्रुभिरगम्यानि विविधानि तद्वैविध्यं राजनीतिग्रन्थे दर्शितम्। "जलदुर्गं गिरिदुर्गं वनदुर्गं तथैव च। दुर्गाण्येतान्यदुर्गाणि नरदुर्गं दुर्गमेव हि,, इति। बृहस्पतिरप्याह। औदकं पार्वतं वार्क्ष्यमैरिणं धान्वनं तथेति घोषान् आभीरनिवासान् व्रजान् गोनिवासान् शिविराणि सेनानिवासस्थानानि तत्सहितान् आकरान् स्वर्णाद्युत्पत्तिस्थानानि खेटान् कर्षकग्रामान् खर्वटान् गिरिग्रामान् ॥३१-३२॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
अष्टादशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १८ ॥

भाषाटीका।

यक्ष राक्षस भूत पिशाच मांस खाने वाले इन्होंने महादेवजी को वछरा बनाकर कपाल पात्र में रक्त मद्यको दुहा ॥ २१ ॥

तैसेही सर्प बीछू विनाफणवाले सांप कद्रू के सन्तान नाग इन्होंने तक्षक को वछरावनाकर विलको पात्रकर विषरूप दूधको दुहा ॥ २२ ॥

पशुओं ने महादेवजी के वृषभ को वछरावनाकर जंगल पात्र में घास रूप दूध को दुहा ॥ २३ ॥

क्रूरदांतों वाले जंतु मांसखाने वाले प्राणियोंने अपने शरीर को पात्रवनाकर मांसको दुहा पक्षियोंने गरुड को वछरावनाकर कीडाफल आदि दुहे ॥ २४ ॥

वृक्षों ने वट को वछरावना कर अलग अलग रस रूप दूधको दुहा पर्वतोंने हिमवान् को वछरावना कर अपने शिखर रूपी पात्र मे नाना प्रकार के धातु रूप दुग्ध को दुहा ॥ २५ ॥

सर्वोंने अपने श्रेष्ठ को वछरा बनाकर अपने अनुकूल पात्र में अलग२ दूध सब काम देनेवाली पृथुमहाराज की वश करी हुई पृथिवी से दुहा ॥ २६ ॥

इस प्रकार से पृथुआदिक अपने २ अन्न को क्षीर समुझ वत्स पात्रों के भेद से दुहते भये ॥ २७ ॥

तिस के अनन्तर सब काम देनेवाली पृथिवी के ऊपर पृथुमहाराज प्रसन्न होकर पृथिवी को पुत्री मानकर उसपर बडे दयालु भये ॥ २८ ॥

वैन्यमहाराजने अपने धनुष के अग्रभाग से पर्वतों के शिखरों को चूर्ण करके इस भूमण्डल को प्रायः बरोबर करदिया ॥ २९ ॥

तदनन्तर प्रजों के जीविका देनेवाले भगवान् वैन्यने तहां तहां यथा योग सबके निवास स्थान बनाये ॥ ३० ॥

सहर ग्राम खेड़ा नाना तरह के किला अहीरों के ग्राम गऊ के गोष्ठ सेनाके स्थान खदान खेतीवालों के ग्राम पर्वतों के पास के ग्राम सब बनाये ॥ ३१ ॥

पृथुमहाराज से पहिले सहर गाम नहीं वनेथे जहां इच्छा तहां प्रजा लोग निर्भय होकर सुखपूर्वक निवास करतेथे ॥ ३२ ॥

इति श्रीभागवत चतुर्थस्कन्ध अठारहवां अध्यायका
भाषानुवाद लक्ष्मणाचार्यकृत समाप्त ॥ १८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे अष्टादशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १८ ॥

ऊनविंशोऽध्यायः ।

—○:※:○—

मैत्रेय उवाच

अथादीक्षत राजा तु हयमेधशतेन सः ।
ब्रह्मावर्त्ते मनोः क्षेत्रे यत्र प्राची सरस्वती ॥ १ ॥
तदभिप्रेत्य भगवान् कर्मातिशयमात्मनः ।
शतक्रतुर्न ममृषे पृथोर्यज्ञमहोत्सवम् ॥ २ ॥
यत्र यज्ञपतिः साक्षाद्भगवान् हरिरीश्वरः ।
अन्वभूयत सर्वात्मा सर्वलोकगुरुः प्रभुः ॥ ३ ॥
अन्वितो ब्रह्मशर्वाभ्यां लोकपालैः सहानुगैः ।
उपगीयमानो गन्धर्वैर्मुनिभिश्चाप्सरोगणैः ॥ ४ ॥
सिद्धविद्याधरा दैत्या दानवा गुह्यकादयः ।
सुनन्दनन्दप्रमुखाः पार्षदप्रवरा हरेः ॥ ५ ॥
कपिलो नारदो दत्तो योगेशाः सनकादयः ।
तमन्वीयुर्भागवता ये च तत्सेवनोत्सुकाः ॥ ६ ॥
यत्र धर्मदुघा भूमिः सर्वकामदुघा सती ।
दोग्धि स्माभीप्सितानर्थान् यजमानस्य भारत! ॥ ७ ॥
ऊहुः सर्वरसान् नद्यः क्षीरदध्यन्नगोरसान् ।
तरवो भूरिवर्ष्माणः प्रासूयन्त मधुच्युतः ॥ ८ ॥
सिन्धवो रत्ननिकरान् गिरयोऽन्नं चतुर्विधम् ।
उपायनमुपाजह्रुः सर्वे लोकाः सपालकाः ॥ ९ ॥
इति चाधोक्षजेशस्य पृथोस्तु परमोदयम् ।
असूयन् भगवानिन्द्रः प्रतिघातमचीकरत् ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ऊनविंशेऽश्वमेधाङ्गहयापहरणात्पृथोः ।
इन्द्रं हन्तुं प्रवृत्तस्य धात्रा वारणमुच्यते ॥ १ ॥

हयमेधशतेन निमित्तेनादीक्षत दीक्षितोऽभूत् शताश्वमेधसङ्कल्पमकरोदित्यर्थः ब्रह्मावर्त्ते

सरस्वती दृषद्वत्योर्देवनद्योर्यदन्तरम् ।
तन्देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्तं प्रचक्षते ॥ १ ॥

आत्मनः स्वस्य कर्मातिशेत इत्यतिशयमभिप्रेत्य ज्ञात्वा तादिति तं पृथोर्यज्ञमहोत्सवं न ममृषे न सेहे ॥ २ ॥

अतिशयमेव दर्शयति । यत्रेति सप्तभिः । साक्षादन्वभूयत प्रत्यक्षेणादृश्यत ॥ ३ ॥ ४ ॥

सिद्धादयश्च तं हरिमन्वीयुरित्युत्तरेणान्वयः ॥ ५ ॥ ६ ॥

धर्मदुघा हविर्दोग्ध्री धेनुः सती ॥ ७ ॥

ऊहुर्वहन्तिस्म सर्वरसानिक्षुद्राक्षादिरसान् क्षीरं च दधि च अन्नं च पानकादिगोरसोघृतं तक्रं च तांश्च भूरीणि विस्तृतानि वर्ष्माणि शरीराणि येषां ते फलादि प्रासूयन्त मधुच्युतो मधुस्राविणः सन्तः ॥ ८ ॥

चतुर्विधं भक्ष्यं भोज्यं चोष्यं लेह्यं च ॥ ९ ॥

अधोक्षज ईशोनाथो यस्य परम उदयोऽभिवृद्धिर्यस्मिंस्तत्कर्मासूयन्नसहमानः प्रतिघातं विघ्नं चकारेत्यर्थः ॥ १० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं पृथुर्धरित्र्या गोरूपधरायास्तत्संदर्शितोपायदुग्धौषधिवीजः समीकृतभूमिः कल्पितप्रजानिवासोऽभूदित्युक्तम् अथ सङ्कल्पितशताश्वमेधः स्वनुष्ठितैकोनशताश्वमेधपशुर्जिघांसितशतक्रतुश्चतुराननिदेशानिवृत्तेन्द्रवधो विरमितचरमक्रतुः कृतशतक्रतुसख्यः कृतावभृथस्नानः प्राप्तदेववरो विप्रगणाशासितोदत्तर्विग्दक्षिणः पूजितदेवर्षिगणो बभूवेत्याह मुनिरष्टादशेन । अथेति । अथ दोहनसमीकरणप्रजानिवासकरणानन्तरं स राजर्षिः पृथुः हयमेधशतेन निमित्तेनादीक्षत दीक्षितोऽभूत् शताश्वमेधसङ्कल्पमकरोदित्यर्थः कुत्रेत्यत्राह । मनोः स्वायंभुवस्य क्षेत्रे तदुषितक्षेत्रे "सरस्वती दृषद्वत्योर्देवनद्योर्यदन्तरम् । तदेव निर्मितं देशं ब्रह्मावर्तं प्रचक्षत,, इति प्रसिद्धेः ब्रह्मावर्ताख्ये यत्र क्षेत्रे प्राची सरस्वती नदी प्रवहते इति शेषः ॥ १ ॥

भगवान् शतक्रतुरिन्द्रः तदात्मनः स्वस्य कर्मातिशेत इत्यतिशयमभिप्रेत्य ज्ञात्वा आत्मन इति पञ्चमी वा पृथोर्यज्ञमहोत्सवं न ममृषे न सेहे ॥ २ ॥

कर्मातिशयं प्रपञ्चयन् ब्रह्मावर्तं प्रस्तौति । यत्रेति सप्तभिः । यत्र महोत्सवदेशे ईश्वरः सर्वान्तरात्मा षाड्गुण्यपूर्णः सर्वलोकहितोपदेष्टा प्रभुर्यज्ञाराध्यः तत्फलप्रदश्च हरिः साक्षादन्वभूयत प्रत्यक्षोऽभूत्त्राविर्बभूवेति यावत् ॥ ३ ॥

कथम्भूतोऽन्वभूयत तत्राह । ब्रह्मरुद्राभ्यां तथा सर्वैर्लोकपालैश्च अन्वितो युक्तः गन्धर्वादिभिरुपगीयमानः अन्वभूयत ॥ ४ ॥

सिद्धादयः सुनन्दनन्दौ प्रमुखौ मुख्यौ येषां ते हरेर्भगवतः पार्षदप्रवराश्च ॥ ५ ॥

तथा कपिलादयः ये चान्ये भगवतो भक्तास्तेऽपि तत्सेवने भगवत्सेवन उत्सुकाः आसक्ताः सन्तः तं भगवन्तमन्वीयुः अनुसृत्य गतवन्तः ॥ ६ ॥

हे भारत ! यत्र ब्रह्मावर्ते धर्मदुघा घृतादिहविर्दोग्ध्री भूमिः सर्वकामदुघा तत्तदीप्सितानमीप्सितांश्च कामान् दुहन्ती यजमानस्य पृथोरभीप्सितानर्थान् दोग्धि दुदुहे ॥ ७ ॥

नद्यः सर्वरसान् इक्षुद्राक्षादिरसान् क्षीरं दधि चान्नं पानकादिगोरसं घृतं तक्रं च ऊहुः वहन्तिस्म तरवः भूरीणि विस्तृतानि वर्ष्माणि शरीराणि येषां तथाभूता मधुश्च्युतः मधुस्राविणः सन्तः प्रासूयन्त पुष्पफलादिकामिति शेषः ॥ ८ ॥

सिन्धवः समुद्राः रत्नानां निकरान् समूहान् धृतवन्त इति योग्यक्रियाध्याहारः यद्वानुषक्तस्य प्रासूयन्त इत्यस्य प्रकृतोपयुक्तार्थपरत्वं गिरयः चतुर्विधं भक्ष्यभोज्यचोष्यलेह्यभेदेन चतुर्विधमन्नं प्रददुः सपालकाः सर्वे जना उपायनं सांमानिकमुपाजन्हुः समर्पितवन्तः ॥ ९ ॥

अधोक्षजो भगवान् ईशो नाथो यस्य तस्य पृथोर्भगवदवतारभूतस्याप्यावेशावतारत्वाज्जीवाभिप्रायेणाधोक्षजेशस्येत्युक्तम् इत्युक्तविधः परमः उदयो वृद्धिर्यस्मिन् तत्कर्म असूयन् असहमानः प्रतिघातं विघ्नमचीकरत् अकरोत् मित्त्वप्रेषणात्कृत्वोगिच् ॥ १० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ब्रह्मार्पितकर्मणा शुद्धान्तःकरणस्य पुंसो हरेरापरोक्ष्यं स्यादिति वेदयितुं पृथोर्यज्ञकरणव्याजेन हरेर्माहात्म्यं निरूप्यतेऽस्मिन्नध्याये "कर्मणा ज्ञानमातनोति,, इतिश्रुतेः तत्र प्रथमतः पृथोर्यज्ञदीक्षाप्रकारमाह। अथेति। "घोटकेवीथितुरगतुरङ्गाश्वतुरङ्गमाः। वाजिवाहार्वगन्धर्वहयसैन्धवसप्तय,, इत्यमरः नाम्न। ब्रह्मावर्ते "सरस्वतीदृषद्वत्योरन्तरन्देवनिर्मितम् । ब्रह्मावर्त्तं मानवन्तं विदुर्देशं विचक्षणा,, इत्यभिधानं प्राचीमैन्द्रींदिशमुद्दिश्य स्यन्दमाना ॥ १ ॥

अत्रेन्द्रेण स्वनामाभिभूष्णौयज्ञे क्रियमाणे कथं क्षान्तमत्राह तदभिप्रेत्येति ॥ २ ॥

शतक्रतोः कर्मणोऽतिशयमाह। यत्रेति। सर्वात्मा सर्वव्यापी॥३॥

निघण्टुवत् यज्ञपतिरित्यादिनाम्नां बहुत्वकथनेन किमेकेनागतेनेत्यतउक्तमन्वितइति । अनेनापि राजैश्वर्यं न द्योतितमित्यतउक्तमुपगीयमानं इति ॥ ४ ॥

गायकानां किञ्चिदनुगम्य स्वाभिप्रेतमुपेत्य पश्चादन्यतो गमनसम्भवादित्यतो यावद्गम्यमनुगन्तॄनाह । सिद्धेति ॥ ५ ॥

तत्त्वविदामनुगमनमेव तन्माहात्म्यद्योतकमित्यतउक्तं कपिलइत्यादिना नित्यविरोधिनां दैत्यादीनामनुगमनं कथं संगच्छत इत्यत उक्तं भागवताइति । अनेन दैत्यादयो द्विधाः सन्तीति ध्वनितं ये च तस्य सेवनोत्सुकास्तेचान्वीयुरिति ॥ ६ ॥

धर्मदुघा यज्ञयोग्यपयोदोग्ध्रीति । न केवलमेतावदेव किन्तु सर्वकामदुघा नैतत्स्तुतिमात्रमनुभवसिद्धमित्याह। महीति ।महित्वान्महनीयत्वाच्च मही ॥ ७ ॥

गोपा*लानां रसानां चतुर्विधान्नजनित्वेन कथं तत्संभव इत्यत्राह । ऊहुरिति । अनेन नदीनां मूर्तिमत्त्वं लक्षयति जलानां मूर्तिमधार्यमाणानां वोढुमसम्भवात् वर्ष्मदेहप्रमाणयोरित्यभिधानात् स्थूलप्रमाणाः ॥ ८ ॥

भक्ष्यं भोज्यं लेह्यं पेयञ्चेति चतुर्विधं व्ययार्थं द्रव्यं न कोशादुद्धार्यं किन्तु सर्वैरानीतमेवालं प्रीत्यापि तस्याति शुद्धत्वादिति भावेनाह । उपायनानीति ॥ ९ ॥

भूमण्डले कोऽप्यजातशत्रुर्नास्ति यतः श्रीनारायणैकदेवस्य पृथोरपि यज्ञविघ्नं शक्रोऽकरोदित्याह । इतीति । इतिशब्दः प्रकारवचनः उक्तप्रकारयज्ञे महोदय असूयन्नसहमानः स्वार्थे वा यत्प्रत्ययः ॥ १० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः

पृथोस्तदूयज्ञमहोत्सवरूपं कर्म स्वात्मनोऽतिक्रामकं ज्ञात्वा अत्र टीकायां कर्मातिशयमिति समस्ते पदे वक्तव्ये अतिशयमात्रं यदुक्तं तन्नेदं विग्रह वाक्यं किन्त्वर्थदर्शनमात्रं यथा कर्म पर्यन्तं पृथग्योजितमातिशयमिति च पृथगेव निरुक्तम् । कर्मणोऽतिशयमिति तु स्वयमूह्यम् ॥ १ ॥ २ ॥

यत्रेति युग्मकम् ॥ ३—६ ॥

यत्र धर्मेति । धर्मं घृतक्षीरादीति कर्म ॥ ७—८ ॥

टीकायां भक्ष्यं चर्व्यं भोज्यं चर्वणादिकं विनाऽप्यवहारार्थम् ॥ ९—१३ ॥

---

* गोपालानान्तरसानामिति समस्तं पदम् ॥

चरमेणाश्वमेधेन यजमाने यजुष्पतिम् ।
वैन्ये यज्ञपशुं स्पर्द्धन्नपोवाह तिरोहितः ॥ ११ ॥
तमत्रिर्भगवानैक्षत्त्वरमाणं विहायसा ।
आमुक्तमिव पाखण्डं योऽधर्मे धर्मविभ्रमः ॥ १२ ॥
अत्रिणा चोदितो हन्तुं पृथुपुत्रो महारथः ।
अन्वधावत सन्नद्धस्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ १३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ऊनविंशेऽश्वमेधस्य हयहारिहरेर्मुहुः ।
पाषण्डसृष्टिर्त्रैत्विग्भिस्तद्वधं को न्यवारयत् ॥ ० ॥

सरस्वती दृषद्वत्योर्देवनद्योर्यदन्तरम् । तं देवनिर्म्मितं देशं ब्रह्मावर्त्तं प्रचक्षते । तत्र हयमेधशतेन निमित्तेन ॥ १ ॥

आत्मनः सकाशात् ॥ २ ॥

कर्म्मातिशयमेव दर्शयति । यत्रेति सप्तभिः ॥ ३—७ ॥

भूरिवर्ष्माणः बहुप्रमाणाः फलादिकं प्रासूयन्त मधूनां च्युत् चरणं येषु ते "वर्ष्म देहप्रमाणयोः,, इत्यमरः ॥ ८-९ ॥

पृथोस्त्विति पृथोस्तदिति पाठद्वयम् ॥ १० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ऊनविंशे पृथुयज्ञमहोत्सवं वर्णयति । अथेति । हयमेधशतेन निमित्तेन अदीक्षत दीक्षितोऽभूत् ॥ १ ॥

शतक्रतुरिन्द्रः आत्मनः स्वस्मात् पृथोः अतिशयं कर्म अभिप्रेत्य तस्य पृथोर्यज्ञमहोत्सवं न ममृषे न सेहे ॥ २ ॥

कर्मणोऽतिशयत्वमेव दर्शयति । यत्रेति सप्तभिः । साक्षादन्वभूयत प्रत्यक्षेणादृश्यत ॥ ३ ॥

अत एव ब्रह्मादिभिरन्वितः सन् गन्धर्वादिभिरुपगीयमानोऽभूत् ॥ ४—६ ॥

यत्र कर्मणि भूमिः धर्मदुघा हविर्दोग्ध्री धेनुः सती सर्वकामदुघा सर्वान्कामान् दोग्धीति अभीप्सितानर्थान् दोग्धिस्म पूरयतिस्म ॥ ७ ॥

सर्वरसान् इक्षुद्राक्षादिरसान् ऊहुर्वहन्तिस्म भूरीणि वर्ष्माणि शरीराणि येषां ते मधुच्युतः मधुस्राविणः सन्तः प्रासूयन्त फलान्यजनयन् ॥ ८ ॥

सिन्धवः रत्नसमूहान् उपाजन्हुः गिरयो भक्ष्यं भोज्यं चोष्यं लेह्यं चेति चतुर्विधमुपाजन्हुः सर्वे लोकाः पालकैः सहिताः उपायनमुपाजन्हुः ॥ ९ ॥

परमः श्रेष्ठ उदयोऽभिवृद्धिर्यस्मिन् तत्कर्मासूयन् असहमानः प्रतिघातं विघ्नम् अचीकरत् ॥ १० ॥

भाषाटीका ॥

मैत्रेयजी बोले इसके अनन्तर मनुका क्षेत्र जो ब्रह्मावर्त है जहां पर प्राची सरस्वती है तहां पर पृथु महाराज ने सौ अश्वमेधकी दीक्षा को धारण किया ॥ १ ॥

इस बात को जानकर भगवान् इन्द्रने अपना अपमान समझकर पृथु महाराज के यज्ञ के महोत्सव को नहीं सहन किया ॥ २ ॥

जिस यज्ञ में साक्षात् भगवान् यज्ञपति ईश्वर हरि सर्वात्मा सर्व लोक के गुरु प्रभु दर्शन को प्राप्त भये ॥ ३ ॥

अनुचरों के सहित लोक पाल तथा महादेव जी ब्रह्मा जी इनको साथमें लेकर मुनियों को साथ लेकर भगवान् उपस्थित भये तब गंधर्व अप्सरागण गान नृत्य करतेथे ॥ ४ ॥

सिद्ध विद्याधर दानव दैत्य गुह्यक सुनंद नंद आदि भगवान् के उत्तम पार्षद ॥ ५ ॥

कपिलजी नारदजी दत्तात्रेयजी सनकादिक योगेश्वर और जो भगवान् की सेवा के प्रेमी हैं वे सब भागवत भगवान के आने के पीछे आगये ॥ ६ ॥

जहां धर्म की पूर्ण करने वाली भूमी सब कामों को पूर्ण करने वाली है सो यजमान पृथुराज के सब मनोरथों को पूर्ण करती है ॥ ७ ॥

नदियों ने क्षीर दधि अन्न गोरस और सर्व रस इनको धारण किया वृक्ष सब बड़े होकर मधु को चुवाने फलने लगे ॥ ८ ॥

समुद्रों ने रत्नों के समूह को धारण किया पर्वतों ने भक्ष भोज्य लेह्य चोष्य चार प्रकार के अन्न को धारण किया लोक पालों के सहित सब लोकों ने भेट पहुंचाया ॥ ९ ॥

इस प्रकार से अधोक्षज को नाथ मानने वाले पृथु महाराज का बड़ा भारी उदय को देखकर भगवान् इंद्र ईर्षा करके यज्ञका घात करने को उद्यत भये ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

वैन्ये यजुष्पतिं विष्णुं यजमाने सति स्पर्धमान इन्द्रस्तिरोहितः सन्नश्वमपहृतवान् ॥ ११ ॥

त्वरमाणं धावन्तम् "आमुक्तः प्रतिमुक्तश्च पिनद्धश्चापिनद्धवत् सन्नद्धोवर्मितः सज्ज,, इत्यमरसिंहः । पाखण्डवेषं कवचमिव गृहीतवन्तमित्यर्थः अधर्मे धर्मविभ्रमो धर्मोऽयमिति भ्रान्तिंकरो यस्तम् ॥ १२—१३ ॥

तं तादृशाकृतिं वीक्ष्य मेने धर्मं शरीरिणम् ।
जटिलं भस्मनाच्छन्नं तस्मै बाणं न मुञ्चति ॥ १४ ॥
वधान्निवृत्तं तं भूयो हन्तवेऽत्रिरचोदयत् ।
जहि यज्ञहनं तात ! महेन्द्रं विबुधाधमम् ॥ १५ ॥
एवं वैन्यसुतः प्रोक्तस्त्वरमाणं विहायसा ।
अन्वद्रवदभिक्रुद्धो * रावणं गृध्रराडिव ॥ १६ ॥
सोऽश्वं रूपं च तद्धित्वा तस्मा अन्तर्हितः स्वराट् ।
वीरः स्वपशुमादाय पितुर्यज्ञमुपेयिवान् ॥ १७ ॥
तत्तस्य चाद्भुतं कर्म विचक्ष्य परमर्षयः ।
नामधेयं ददुस्तस्मै विजिताश्व इति प्रभो ! ॥ १८ ॥
उपसृज्य तमस्तीव्रं जहाराश्वं पुनर्हरिः ।
चषालयूपतश्छन्नो हिरण्यरशनं विभुः ॥ १९ ॥
अत्रिः सन्दर्शयामास त्वरमाणं विहायसा ।
कपालखट्वाङ्गधरं वीरो नैनमबाधत ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

न मुञ्चनिस्म ॥ १४ ॥

हन्तवे हन्तुम् यज्ञहनं यज्ञं हतवन्तम् ॥ १५ ॥

गृध्रराट् जटायुः ॥ १६ ॥

तस्मै हित्वा तदर्थमुत्सृज्य ॥ १७ ॥

विचक्ष्य दृष्ट्वा ॥ १८ ॥

उपसृज्य सृष्ट्वा तेनच्छन्नः सन् चषालोयूपाग्रे निक्षिप्तः काष्ठकटकस्तद्युक्ताद्यूपात् हिरण्यनिर्मिता रशना यस्य तं रशनाया दृढत्वेन छेदाशक्त्या रशनासहितमेवोद्धृत्य यूपाग्रान्नीतवानित्यर्थः विभुः समर्थः ॥ १९—२०—२१ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

प्रतिघातकरणमेव प्रपञ्चयति । चरमेणेत्यादिना । यजुष्पतिं भगवतस्त्रयीपतित्वेऽपि प्रकृतस्याश्वमेधस्य यजुर्वेदविहितत्वात् तदधिपतिरित्यभिप्रायेण यजुष्पतिमित्युक्तं यजुष्पतिं भगवन्तं चरमेण शततमेनाश्वमेधेन वैन्ये पृथौ यजमाने आराधयति स्पर्धन् स्पर्द्धमानः इन्द्रः चक्षिङो ङित्करणेनानुदात्तेत्त्वलक्षणस्यात्मने पदस्यानित्यत्वज्ञापनाच्छत्रादेशः तिरोहितः सन् यज्ञपशुमश्वमपोवाह अपहृतवानित्यर्थः ॥ ११ ॥

तमिन्द्रं विहायसा आकाशे त्वरमाणं धावन्तं भगवानत्रिर्मुनिरैक्षत् कथम्भूतमधर्मं धर्मविभ्रमः धर्मभ्रान्तिकरजटिलत्वाद्याकारलक्षणो पाखण्डस्तम् आमुक्तं प्रविष्टं यद्वा आमुक्तमिव कवचमिवेत्यर्थः कोऽसौ पाखण्डः येनामुक्तस्तत्राह । य इति । पूर्ववदर्थः ॥ १२ ॥

अत्रिणा सूचिते ज्ञापिते पृथोः पुत्रः संक्रुद्धः सन् तं पशुहर्तारमन्वधावत् तिष्ठ तिष्ठेतिच अब्रवीत् ॥ १३ ॥

तादृशाकृतिं पाखण्डाकृतिं तमश्वहर्तारं वीक्ष्य जटिलं जटाधारिणं भस्मनाच्छन्नं हेतुगर्भमिदं विशेषणद्वयम् जटिलत्वात् भस्मनाच्छन्नत्वाच्च शरीरिणं मूर्तन्धर्मं मेने बभ्रामेत्यर्थः अतस्तस्मै अश्वहर्त्रे अश्वहर्तारं हन्तुं बाणं न मुञ्चति नामुञ्चत् जटिलत्वादिरूपेणाधर्मेऽपि धर्मभ्रमकरणे भ्रान्तस्तस्मै बाणं नामुञ्चदित्यर्थः ॥ १४ ॥

वधादश्वहर्तुर्वधान्निवृत्तं तं पृथुपुत्रं हन्तुम् अत्रिर्भूयः पुनः अचोदयत् प्रेरयामास चोदनामेवाह । हे तात ! यज्ञहनं यज्ञविघ्नकर्तारमत एव विबुधेष्वधमं यज्ञस्य विबुधाराधनरूपस्य हन्तृत्वात् तेष्वधर्ममिति भावः महेन्द्रं जहि संहर ॥ १५ ॥

एवं प्रोक्तो वैन्यसुतः पृथुपुत्रः विहायसा आकाशे त्वरमाणं धावन्तमिन्द्रं वारणं गजं मृगराडिव सिंह इवात्यन्तं क्रुद्धः अन्वद्रवत् अनुपृष्ठतः अद्रवत् आधावितः ॥ १६ ॥

स स्वराट् इन्द्रः तत् पाखण्डं रूपम् अश्वं च हित्वा अन्तर्हितस्तिरोहितस्तस्थौ स्थितवान् स वीरः पृथुपुत्रः पशुमश्वमादाय गृहीत्वा पितुः पृथोः यज्ञमुपेयिवान् प्राप्तवान् ॥ १७ ॥

तस्य च पृथुपुत्रस्य तदद्भुतं विस्मयनीयं कर्म इन्द्रगमनेनाश्वाहरणरूपव्यापारं वीक्ष्य दृष्ट्वा परमर्षयोऽत्र्यादयः सर्वे तस्मै पृथुपुत्राय विजिताश्वः विजयेनाहृत अश्वो येन स विजिताश्व इत्यन्वर्थनामधेयं ददुश्चक्रुः ॥ १८ ॥

हे प्रभो ! विजितेन्द्रिय । विदुर प्रभुर्हरिरिन्द्रः तीव्रं निबिडं तम उपसृज्य सृष्ट्वा तेन तमसा छन्नः सन् चषालयूपे चषालाग्रे क्षिप्तः चषालः काष्ठकटकस्तद्युक्तात् यूपादित्यर्थः हिरण्यनिर्मिता रशना यस्य तमश्वं पुनर्जहार अपहृतवान् पूर्ववद्विहायसा त्वरमाणमिन्द्रमत्रिर्मुनिः विजिताश्वाय सन्दर्शयामास ॥ १९ ॥

सन्दर्शितोऽपि वीरो विजिताश्वः एनमिन्द्रं कपालखट्वाङ्गधरं हेतुगर्भमिदं कपालखट्वाङ्गधारित्वात् ना बाधत नहतवान् ॥ २० ॥

---

* वारणं मृगराडिवेति श्रीवीरराघवः ।

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

कीदृशं विघ्नमकरोदित्यत्राह। चरमेणेति। चरमेणान्त्येन शततमेन यज्ञेन यजुष्पतिं यजुर्मन्त्राधिदैवतं हरिं यजमाने सति स्पृधुस्पर्धायामिति धातोः शतृच् प्रयोगेणात्मनः शतक्रतुत्वं तस्य पृथोरेकोनशतक्रतुत्वं तस्य हरेरभिप्रेतमिति ध्वनयन्निन्द्रो हरेत्वन्तश्चुर्न नाकरोदिति ज्ञायते हरेरनभिप्रेतत्वे अश्वापहरणं तत्कृतावतो न चममिति उत्तमश्लोकविग्रहावविति वक्ष्यमाणत्वात् ॥११॥

नन्वेवं तर्हि ऋषीणां त्रिकालदर्शित्वख्यातिरपहस्तितेति तत्राह। तमत्रिरिति। विहायसा गन्तुं त्वरमाणं पुनः किमाकारमत्राक्षीदित्यतउक्तमामुक्तमिवेति पाखण्डरूपमामुक्तं गृहीतमिव स्थितं पाखण्डं लक्षयति। योऽधर्म इति। जनानां ज्ञानदुर्बलानामधर्मे धर्मोऽयमिति विभ्रमो बुद्धिभ्रंशो यस्तत्पाखण्डरूपम् ॥ १२ ॥

अत्रिणा दृष्टं चेत्प्रकृते किमागतमत्राह। अत्रिणेति ॥ १३ ॥

अनुधावनेन प्रत्यावर्त्य शक्रेण सह युद्धमभूत्किं नेत्याह। तमिति। अधर्मशरीरिणं पापदेहिनं मेन इत्यन्वयः मुञ्चति मुमोच जटापाखण्डिना सह युद्धं न धर्म इति ॥ १४ ॥

चोरक्रियामनुवर्तमानस्य पुंसो वधो न दोषायेति मुख्यधर्मविदुषा तत्र प्रेर्यमाणेन भवितव्यमिति जानन् अत्रिः पुनश्च तमचोदयदित्याह। पापात्रिवृत्तमिति। वैशब्देन पापशङ्कां निवारयति। गुरोर्वचनमौषधमितिस्मृतेः। विबुधाधिपत्यं चतुर्मुखस्याप्यस्तीत्यत उक्तम् महेन्द्रमिति ॥ १५ ॥

गृध्रराट् जटायुः ॥ १६ ॥

अत्रेन्द्रोऽसुरजनमोहाय स्वामिद्रोहकिम दर्शयन्निवामवहदित्याह। सोऽश्वमिति तदुक्तम् "देवाः शक्राश्च मोहाय दर्शयेयुरशक्तवत्। ऋषीणां चेवराणां च नहि ते देवतासमाः। आज्ञया वा हरेः कापि कारितो वा क्वचित्क्वचित्„ इति यत्र कापि तुदैवेर्ष्यादिषु प्रणिपातादिकं क्रियते सोऽपि तत्स्थहरौ मनसा सङ्कल्प्य क्रियेत इति तात्पर्यं ज्ञातव्यं च तदुक्तम् "प्रणिपातादिकं देवैर्ऋष्यादिषु जनार्दने। क्रियतेऽतो न तेषां हि तेजोभङ्गः कथञ्चन। अत्युत्तमानावरे तेजोभङ्गो न विद्यते। यथा नराणां तिर्यक्षु प्रायः साम्ये हिंसस्मृत„ इति ऋष्यादिषु स्थिते जनार्दने क्रियत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

इन्द्रं जितवता पृथोः पुत्रेण लोकसम्मतं किञ्चयस्तंभलक्षणं यशः प्राप्तमत्राह। तत्तस्यति ॥ १८ ॥

पुंसां स्वकार्यसिद्धिपर्यन्तं प्रयत्नवता भाव्यमिति न्यायमनुसन्धान इन्द्रः पूर्वस्मादधिकयत्नं विधाय दुर्जनमोहाय वेषान्तरं विधायाश्वमपहार्षीदित्याह। उपसृज्येति। हरिरिन्द्रः चषालयूपयोरन्तर्भूय्यै छन्नो निलीनः "चषालो यूपकटकः कम्बासु गहनावृतिः„इत्यभिधानाद्यवनिर्मितयूपे वलयश्चषालः हिरण्येन दर्शिता रशना काञ्ची यस्य तम् ॥ १९ ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

तं तादृशाकृतिमिति श्रीशिवादिषु दर्शनात् कस्यचिद्धर्मस्यापमपि वेषो भवेद् इति भ्रमादिति भावः ॥ १४—२१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

यजुःपतिं विष्णुं अपोवाह अपजहार ॥ ११ ॥

अत्रिरैक्षदिति तत्तीक्ष्णभीत्या त्वरमाणं पलाय्य धावन्तं पाषण्डं पाषण्डवेशं कवचमिव आमुक्तं गृहीतवन्तम् "आमुक्तः प्रतिमुक्तश्च पिनद्धश्च„इत्यमरः। अधर्मेऽपि धर्मे विभ्रमो भ्रमो यतः स एव यः ॥ १२ ॥ १३ ॥

तं तादृशाकृतिमिति श्रीशिवादिषु दर्शनात् कस्यचिद्धर्मस्यायमपि वेशोऽभवदिति भावनया ॥ १४ ॥

हन्तवे हन्तुम् ॥ १५ ॥

त्वरमाणमिन्द्रं गृध्रराट् जटायुः ॥ १६ ॥

तस्मै तं पृथुपुत्रमन्तर्धानविद्यां शिक्षयितुमित्यग्रिमग्रन्थ दृष्ट्वा व्याख्येयम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

उपसृज्य तमोऽन्धकारं पाखण्डवेशेन छन्नः सन् चषालो यूपाग्रे निक्षिप्तः काष्ठकटकः। तद्युक्तात् यूपात् हिरण्यरसनमिति रसनायां दृढत्वेन छेत्तुमशक्त्या रसनासहितमेवोद्धृत्य यूपाप्राणीतवानित्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

चरमेणान्त्येन यजुःपतिं विष्णुं यजमाने स्पर्द्धन् इन्द्रस्तिरोहितः सन् यज्ञपशुमश्वमपोवाह, अहरत् ॥ ११ ॥

तमिन्द्रमत्रिर्विहायसा नभोमार्गेण त्वरमाणं धावन्तं पाषण्डं वेषमामुक्तं कवचमिव स्वीकृतवन्तमैक्षत अत एव अधर्मे धर्मविभ्रमः धर्मोऽयमिति भ्रान्तिकरो यः ॥ १२ ॥

चोदितः प्रेरितः ॥ १३॥

तादृशी धर्मवत्प्रतीयमाना आकृतिर्यस्य तं वीक्ष्य बाणं न मुञ्चतिस्म ॥ १४ ॥

हन्तवे हिंसनाय यज्ञहनम् अश्वहरणेन यज्ञविघ्नकरम्॥१५॥

गृध्रराडिव जटायुरिव ॥ १६ ॥

तस्मै वैन्यसुताय अश्वं रूपं च हित्वा ॥ १७ ॥

विचक्ष्य दृष्ट्वा विजिताश्व इति नामधेयं संज्ञां दधुः हे प्रभो। धर्मवतोर ॥ १८ ॥

हरिरिन्द्रस्तीव्रं गाढं तमः उपसृज्य सृष्ट्वा तेन तमसा छन्नः चषालयूपतः चषालः यूपाग्रे निक्षिप्तः काष्ठकटकस्तद्युक्तात् यूपात् हिरण्मयी रशना यस्य तम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

भाषाटीका।

अंत के अश्वमेध में जब यजमान पृथु महाराज यज्ञपति भगवान् का यजन करने लगे तब ईर्षा करके छिपकर यज्ञ के घोडा को इंद्र हरण करके लेगये ॥ ११ ॥

बड़ी शीघ्रता से आकाश में भगते हुए उस इंद्र को भगवान् अत्रि मुनिने देखा कि इंद्र ने पाखंड वेष कवच पहरा है जिस रंगे वस्त्रादिकों को देखकर मनुष्यों को अधर्म मेंभी धर्म की भ्रांति होती है ॥ १२॥

अत्रिजी के कहने से पृथु महाराज का पुत्र महारथ ने इंद्र को मारने को पीछे दौड़ा खड़ारह खड़ारह ऐसा कहा ॥ १३ ॥

उसकी वैसी आकृती देखकर उसने शरीर धारि धर्म जाना जिसके जटा हैं भस्म लगाया है तब तिसके वास्ते बाण नहीं चलाया ॥ १४ ॥

अत्रिणा चोदितस्तस्मै सन्दधे विशिखं रुषा ।
सोऽश्वं रूपं च तद्धित्वा तस्थावन्तर्हितः स्वराट् ॥ २१ ॥
वीरश्चाश्वमुपादाय पितृयज्ञमथाव्रजत् ।
तदवद्यं हरेरूपं जगृहुर्ज्ञानदुर्बलाः ॥ २२ ॥
यानि रूपाणि जगृहे इन्द्रो हयजिहीर्षया ।
तानि पापस्य खण्डानि लिङ्गं खण्डमिहोच्यते ॥ २३ ॥
एवमिन्द्रे हरत्यश्वं वैन्ययज्ञजिघांसया ।
तद्गृहीतविसृष्टेषु पाखण्डेषु मतिर्नृणाम् ॥ २४ ॥
धर्म इत्युपधर्मेषु नग्नरक्तपटादिषु ।
प्रायेण सज्जते भ्रान्त्या पेशलेषु च वाग्मिषु ॥ २५ ॥
तदभिज्ञाय भगवान् पृथुः पृथुपराक्रमः ।
इन्द्राय कुपितो बाणमादत्तोद्यतकार्मुकः ॥ २६ ॥
तमृत्विजः शक्रवधाभिसन्धितं विचक्ष्य दुष्प्रेक्ष्यमसह्यरंहसम् ।
निवारयामासुरहो महामते ! न युज्यतेऽत्रान्यवधः प्रचोदितात् ॥ २७ ॥
वयं मरुत्वन्तमिहार्थनाशनं ह्वयामहे त्वच्छ्रवसा हतत्विषम् ।
अयातयामोपहवैरनन्तरं प्रसह्य राजन् ! जुहवाम तेऽहितम् ॥ २८ ॥
इत्यामन्त्र्य क्रतुपतिं विदुरास्यर्त्विजो रुषा ।
स्रुग्घस्ताञ्जुह्वतोऽभ्येत्य स्वयंभूः प्रत्यषेधत ॥ २९ ॥
न वध्यो भवतामिन्द्रो यद्यज्ञो भगवत्तनुः ।
यं जिघांसथ यज्ञेन यस्येष्टास्तनवः सुराः ॥ ३० ॥

भाषाटीका ।

मारने से निवृत्त होने पर फिर उसको मारने के लिये अत्रिजीने कहा हेतात ! यज्ञ का नाश करने वाला देवतों में अधम इंद्र को मारो ॥ २१ ॥

ऐसा कहने पर पृथु का पुत्र आकाश में भगते हुए उसके पीछे जैसे रावण के पीछे जटायु दौड़े थे तैसे क्रोध कर के दौड़ा ॥ १६ ॥

सो इंद्र उस घोड़ा को उस रूपको भी उस पृथु पुत्र के वास्ते छोड़कर अंतर्धान होगया और पृथु पुत्र उस घोड़ा को लेकर पिता के यज्ञ में आये ॥ १७ ॥

हे प्रभो विदुरजी ! पृथु पुत्र के उस अद्भुत कर्म को देख कर बड़े ऋषि लोगों ने उसका विजिताश्व नाम रखा ॥ १८ ॥

बड़ा भारी अंधेरा करके इंद्र ने फिर चषाल यज्ञ स्थंभ के पास छिपकर सोना के सांकल वाले घोड़ा को हरण कर लिया ॥ १९ ॥

आकाश में जल्दी जाते हुये उसको अत्रिजी ने पृथुपुत्र को दिखाया तब कपाल खट्वांग धारण किये इंद्र को देख कर पृथु पुत्र वीर ने नहीं मारा ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अवद्यं निन्दितं रूपं मन्दप्रज्ञा जगृहुः ॥ २२ ॥

तदेव पाखण्डनामनिरुक्त्या दर्शयति । यानीति । बहुवचनेन चान्यान्यपि गृहीतानीत्युक्तम् ॥ २३ ॥

तत्प्रभृति पाखण्डमार्गाः प्रवृत्ता इत्याह । एवमिति । तेन गृहीतेषु पुनर्विसृष्टेषु नग्ना जैनाः रक्तपटा बौद्धाः आदिशब्देन कापालिकादयस्तेषूपधर्मेषु धर्मोपमेषु धर्मप्रवायमिति मतिः सज्जत इति द्वयोरन्वयः पेशलेषु आपाततोरम्येषु वाग्मिषु हेतुकिचतुरेषु ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

शक्रवधेऽभिसन्धितं कृताभिप्रायं प्रचोदितात्पशोर्वधादन्यस्य वधस्तव न युज्यते ॥ २७ ॥

तद्वधं तु वयं करिष्याम इत्याहुः । वयमिह यज्ञनाशकं त्वत्की-

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

त्वैव हतप्रभमिन्द्रमाह्वयामहे कैः अयातयामैरगतवीर्यैराह्वानमन्त्रैः अनन्तरं च ते तवाहितं जुहवाम होष्यामः ॥ २८ ॥

अस्य पृथोः स्रुक् हस्ते येषां तान् ॥ २९ ॥

यमिन्द्रं यज्ञेन जिघांसथ यज्ञेनेष्टाः सर्वे सुरा यस्य तनवः स इन्द्रो भवतां बधार्हो न भवति यद्यस्माद्यज्ञो नामायमिन्द्रो भगवतस्तनुरवतारः "ततः सप्तम आकूत्यां रुचेर्यज्ञोऽभ्यजायत । स यामाद्यैः सुरगणैरपात्स्वायंभुवान्तरम्,, इत्युक्तत्वात् ॥ ३० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अत्रिणा पुनः स एवेन्द्र इति चोदितो विजिताश्वः रुषा तस्मै इन्द्राय विशिखं बाणं संदधे इन्द्रः अश्वं तद्रूपं कपालखट्वाङ्गधरत्वादिरूपं हित्वा अन्तर्हितः सन् तस्थौ ॥ २१ ॥

अथानन्तरं वीरो विजिताश्वः स्वाश्वं स्वपितुर्यज्ञाङ्गमश्वमुपादाय गृहीत्वा पितुः पृथोर्यज्ञमव्रजत् तत्प्रभृतिपाषण्डमार्गः प्रवृत्त इत्याह । तदवद्यमिति सार्द्धैस्त्रिभिः । हरेरिन्द्रस्य तदवद्यं निन्दितं रूपं जटिलत्वादिरूपं ज्ञानदुर्बला ज्ञानहीना जगृहुः ॥ २२ ॥

एतदेवोपपादयति । हयस्याश्वस्य जिघृक्षया ग्रहीतुमिच्छया यानि यानि रूपाणि जग्राह तानि तानि रूपाणि पापस्य खण्डानि समूहा इति वर्णलोपेन निरुक्तानि रूपाणि लिङ्गं षण्ड-लिङ्गं पापित्वज्ञापकं षण्डसमूह इत्यन्वर्थनाम्ना इहास्मिल्लोके कथ्यते इत्यर्थः ॥ २३ ॥

एवं वैन्यस्य पृथोः यज्ञजिघांसया यज्ञविघ्नकर्तुमिच्छया अश्वमिन्द्रे हरति सति अश्वहरणोपायतया तेन इन्द्रेण गृहीतेषु पुनः पुनः विसृष्टेषु ॥ २४ ॥

उपधर्मेषु धर्माभासेषु अत एव पेशलेषु मृदुलेषु अनुकूलाभासेष्विति यावत् वाग्मिषु मितमिव सम्यगिव वादिषु नग्नरक्तपटादिषु भावप्रधानो निर्देशः नग्नत्वरक्तपटादित्ववत्सु पाषण्डेषु रूपेषु नृणां मतिर्धर्म इतिभ्रान्त्या प्रायेण प्रायशः सज्जते आसक्ता भवति ॥ २५ ॥

तदिन्द्रकृतं क्रतुविघ्नमभिप्रायं ज्ञात्वा अपरिमितपराक्रमः पृथुः कुपितः सन् उद्यतं कार्मुकं धनुर्यस्य सः इन्द्राय बाणमादत्त इन्द्रं हन्तुं बाणं गृहीतवानित्यर्थः ॥ २६ ॥

शक्रवधे कृताभिसंधितं कृताभिप्रायमत एव क्रोधेन दुष्प्रेक्ष्यमसह्यं परैः सोढुमशक्यं रंहो बलं वेगश्च यस्य तं पृथुमृत्विजः अत्र्यादयः निवारयामासुः निवारणमेवाह । अहो महामते ! प्रचोदिताद्विहितात्पशोर्वधात् अन्यस्य वधस्तु न युज्यते ॥ २७ ॥

तद्वधं तु वयं करिष्याम इत्याहुः । वयमिति । इहार्थनाशनं यज्ञनाशकं त्वत्कीर्त्यैव हतप्रभं मरुत्वन्तमिन्द्रं वयमाह्वयामहे कैरयातयामैरगतवीर्यैरुपह्वैराह्वानमन्त्रैरनन्तरं च हे राजन् ! ते तव अहितं शत्रुं तमिन्द्रं प्रसह्य मन्त्रबलेन अग्नये जुहवाम पशुपुरोडाशमिवाग्नौ होष्यामः ॥ २८ ॥

इति तं क्रतुपतिं पृथुमामन्त्र्य विज्ञाप्य हे विदुर ! अस्य पृथोः ऋत्विजः स्रुक् हस्ते येषां तान् रुषा क्रोधेन जुह्वतः होमं कुर्वाणान् स्वयम्भूश्चतुराननः अभ्येत्य आगत्य प्रत्यषेधत निवारयामास ॥ २९ ॥

प्रतिषेधमेवाह । भवतामार्त्विज्ये कर्मण्यधिकृतानामिन्द्रो वध्यो न भवति कुतः यत् यस्मात् यज्ञः भगवतस्तनुः शरीरं तथा सुराश्च यस्य भगवत इष्टाः निरतिशयप्रीतिविषयाः तनवः तत्कथं यज्ञेन भगवच्छरीरभूतमिन्द्रं जिघांसथ हन्तुमिच्छथ ॥ ३० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

वि कायाच्छिरसः पृथग्भावं कुर्वती शिखा यस्य स विशिखः "विर्निषेधे पृथग्भावे,, इति यादवः एवं विधं शरं दृष्ट्वा किमिन्द्रवदिन्द्रो न किन्तु निलीनोऽभूत् रूपान्तरेण यज्ञान्तरायं करणीयमाह । सोऽश्वमिति ॥ २१ ॥

अन्तर्हित इत्यनेन गृहीतरूपं विसृज्य रूपान्तरधानं गम्यते तत्र पूर्वरूपं किमभूदचेतनस्य चेतनसम्बन्ध एव हानादिक्रियासामर्थ्यमन्यथोच्छूनीभूय नष्टं स्यात् न तद्युक्तं देवकृतस्यान्यथात्वादर्शनादत्राह। तदवद्यमिति हरेरिन्द्रस्य ज्ञानदुर्बला अन्यथाज्ञानिन इत्यर्थः ॥ २२ ॥

रूपस्यावद्यत्वमाह । यानीति । खण्डानि लिङ्गानि खण्डं समुदायः किमित्यतउक्तम् लिङ्गमिति । खण्डपदस्य समुदायवाचित्वेऽपि इहास्मिन् प्रकरणे खण्डशब्देन लिङ्गमुच्यते । अभ्यर्हितत्वादुभयोः समुदायवाचित्वात् "लिङ्गं शेफसि वेषे च चिह्ने बुद्ध्यादिसंहतौ,, इत्यभिधानात् संहतिः समुदाय इत्यर्थः पापस्य वेषो वा अस्य खण्डस्यापि लिङ्गवादिति निरुक्तिकारवचनादेकेनापि प्रकारेण विवक्षितार्थसिद्धिः स्फुटेति ॥ २३ ॥

सांप्रतं ये दृश्यमानाः पाखण्डा एतन्मूला इत्याह । एवमिति । मतिरभिरुचिरभूदिति शेषः ॥ २४ ॥

कथं धर्म इति निरूप्य स्वयं किं रूपेषूपधर्मेषु स्वतोऽधर्मत्वेऽपि उपमितधर्मेषु इत्युक्तम् "धर्मोपमस्त्वधर्मोऽयमुपधर्मः स उच्यत,, इति चक्षुर्विषयं लक्षणमाह । नग्नेति । आदिशब्देन कन्थानरकपालढक्कादिमस्त्वं गृह्यते । तेषामनुरसादनमाह । प्रायेणेति । सङ्गं निमित्तमाह । पेशलेष्विति । पेशलेष्वविचाररमणीयेषु । एतदपि कुत इत्यतउक्तम् । वाग्मिष्विति । कुतर्कबृंहितशास्त्रवाचालेषु ॥ २५ ॥

एवमस्यामवस्थायां पृथुनाकृतः पराक्रमो न श्रूयत इति तत्राह । तदभिज्ञायेति ॥ २६ ॥

विहितहिंसां विनान्यहिंसोद्यमे तत्त्वविदो निन्दिताः किमत आह ऋत्विजइति । कुतो न युक्त इत्यतउक्तम् । अप्रचोदितइति अविहितत्वात् ॥ २७ ॥

कथं तर्हि तन्निग्रहोपायइति तत्रोच्यते । वयमिति अयातयामोपहवैरन्यत्राप्रयुक्तत्वेनागतसारैर्मन्त्रैः मरुत्वन्तमिन्द्रम् अर्थनाशनं यज्ञाख्यप्रयोजनप्रद्रुहम् आहूय किंकुर्वन्तीति तत्रोच्यते । तमग्नयइति ते तवाहितम् ॥२८ ॥

ननिवन्द्रे निधनं गते यज्ञ एव न स्यात् मन्त्राणां तद्विषयत्वात् "मरुत्वन्तंसख्याय हवामहे, इति श्रुतेः अतोऽध्वरस्य वेदीकोऽपि नाभूदिति तमावांचं परिहरतो ब्रह्मण उक्तिप्रकारं वक्ति । इतीति । क्रतुपतिं पृथुम् । अस्य पृथोः सम्बन्धिनः स्रुग्न्यस्तं हविः समासेवति शेषः ॥ २९ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

किमाकारः प्रतिषेधइति तत्राह। न वध्यइति। कुतो न वध्य इत्यवउक्तं यज्ञइति। यद्यस्माद्भगवतो हरेस्तनुर्यज्ञः अनेनेन्द्रस्यावध्यत्वे किमायातमत्राह। यस्येति। सुरा इन्द्राद्या हरेरिष्टास्तनवो विशेषा सन्निधानयोग्या यस्मात्तस्मात्तस्येष्टतनुत्वादस्मिन्यज्ञे तमिन्द्रं न जिघांसत इन्द्रजिघांसया हरेरप्रीत्या यज्ञफलं न स्यादित्यर्थः यद्वा यज्ञोभगवत इन्द्रस्य तनुर्यत्रेष्टाः सुराश्च यस्येन्द्रस्य तनवस्तस्मादस्मिन्यज्ञे तं न जिघांसतेति ॥ ३० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

ज्ञानदुर्बला जगृहुरिति प्रथमं तादृशवेशेन यज्ञादिदूषकमतेन च परितः स्वसंप्रदायं रचयित्वा पश्चाच्चौर्यप्रवृत्तेः ॥ २२-२३ ॥

एवमिति युग्मकम्। उपधर्मेष्विति। नग्नादय उपधर्मास्तेष्विति योज्यम् ॥ २४-२५ ॥

तदिति। अश्वमेधादिभागेज्यस्यापीन्द्रस्य वधोद्यमोऽयं श्रीभगवच्छक्तिविशेषस्यैव मूलेन्द्रत्वमननात् ॥ २६—२८ ॥

प्रत्यभाषतेति चितसुक्नः ॥ २९ ॥

यमिन्द्रं यज्ञेन जिघांसथ स इन्द्रो भवतां न वध्यः। कुतः यद्यस्मात् यज्ञो यागो भगवतस्तनुः सुराश्चेन्द्राद्या यस्य इष्टास्तनवः। तस्मादेकां तनुं हत्वा नान्या रक्षितुं युक्ता किन्तु द्वयमपि रक्षितुं युक्तमिति भावः ॥ ३०—३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ज्ञानदुर्बला इति पृथु पुत्रेणावधात् स्वेषामवध्यत्वमभिमन्यमानाः। यज्ञादिदूषकमतप्रवर्त्तकं स्वसम्प्रदायं रचयित्वा परधनाकर्षणास्तत्र्ज्ञानादिक्षुद्रसिद्धिरेव साध्यत्वेन निरचैषुरित्यर्थः ॥२२॥

पाखण्डनाम निर्वक्ति। यानीति। बहुवचनेन बहव एव पाखण्डप्रभेदाः प्रवृत्ता इत्युक्तम् ॥ २३ ॥

तेनेन्द्रेणादौ गृहीतेषु पश्चाद्विसृष्टेषु नग्ना जैना रक्तपटा बौद्धा आदिशब्देन कापालिकादयः। उपधर्मेषु धर्मोपमेषु नतु धर्मेषु। पेशलेष्वापाततोरम्येषु वाग्मिषु हेतूक्तिचतुरेषु ॥ २४—२६ ॥

शक्रवधेऽभिसन्धिः सञ्जातो यस्य तं। विचक्ष्य दृष्ट्वा प्रचोदितात् शास्त्रविहितात् पशोर्वधादन्यस्य वधो न युज्यते ॥ २७ ॥

ननु तर्ह्यत्र कः प्रतीकारस्तदाहुः। वयमिति। अयातयामैरगतवीर्यैः उपहवैराह्वानमन्त्रैः। अत्र तदानीं तस्येन्द्रस्य भगवदवतारत्वेऽपि विप्राणाञ्च तेषामवहिर्मुखत्वेऽपि तथाभूतोक्त्या कर्ममार्गस्य स्वभाव एव तैर्द्योतितो यत्तत्र प्रवृत्ता विवेकिनोऽप्यन्धा भवन्तीति यथा ब्रह्मणा कामस्य श्रीरुद्रेण क्रोधस्य श्रीविष्णुनापि यज्ञावतारे तस्मिन् मात्सर्यकौटिल्यादिकमीहमानेनेन्द्रत्वस्य स्वभावो द्योतित इति ॥ २८ ॥

अस्य पृथोः ॥ २९ ॥

अमवच्चनुरिति नहि भगवद्विग्रहो विप्रैर्हन्तुमध्यवस्यते भवतां तर्हि विप्रत्वमेव कुतः यं यज्ञेन जिघांसथेति स खलु यज्ञः कथं यज्ञेन वध्यो भवेत् यथा क्षीराब्धिः क्षीरप्रस्थक्षेपेणेति किञ्च यस्य यज्ञस्येन्द्रस्य च तनवः सुरास्तेच यज्ञेन युष्माभिरिष्टा इज्यन्ते स्मेति कथं स मरिष्यतीत्येतमपि विवेकं न कुरुथेति भावः ॥ ३० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हरेः रूपम् इन्द्रस्य पाखण्डवेषम् अवद्यं निन्द्यम् ज्ञानदुर्बला ज्ञानेनहीनाः ॥ २२ ॥

लिङ्गं खण्डमिहोच्यते अन्यत्र षण्डशब्दः समूहवाचकः इह तु चिन्हवाचक इत्यर्थः ॥ २३ ॥

तदारभ्य पाखण्डप्रवृत्तिस्तत्र च विचक्षणानां पाखण्डेषु प्रायेण मतिः सज्जते इत्याह। एवमिति द्वाभ्याम्। पाखण्डेषु पापस्य खण्डेषु ज्ञापकेषु अत्र पत्येकदेशग्रहणेन पापमुच्यते उपधर्मेषु वेदानुवादेषु धर्मोऽयमिति मतिः प्रायः सज्जते इति द्वयोरन्वयः ॥ २४ ॥

तत्र नग्नाः जैनाः रक्तपटा बौद्धाः आदिपदात्कापालिकादयः पेशलेषु आपाततोरम्येषु वाग्मिषु वाचालेषु ॥ २५ ॥

पृथुपराक्रमः विपुलप्रभावः ॥ २६ ॥

शक्रवधायाभिसन्धितं कृताभिप्रायम् दुष्प्रेक्ष्यं दुःखेनापि प्रेक्षितुमशक्यम् असह्यरंहसं दुःसहवेगम् ऋत्विजो निवारयामासुः अहो महामते ! प्रचोदितात् विहितात् अन्यस्य वधः दीक्षितस्य तव न युज्यते ॥ २७ ॥

वयं मरुत्वन्तमिन्द्रं त्वद्य अर्थनाशनं यज्ञनाशकं त्वच्छ्रवसा ते यशसैव हतत्विषं नष्टकान्तिम् अयात यामैरगतसारैः उपहवैः अह्वाना मन्त्रैरिह ह्वयामहे आह्वयामहे अनन्तरं प्रसह्य ते अहितम् अग्नये जुहुवाम ॥ २८ ॥

ऋतपतिं पृथुम् ॥ २९ ॥

यद्यतः यज्ञेनेष्टाः सुराः यस्य तनवः तनुवद्वशवर्तिनः यश्च यज्ञो नामायमिन्द्रो भगवदनुरवतारः "ततः सप्तम आकूत्यां रुचेर्यज्ञोऽभ्यजायत। सुयामाद्यैः सुरगणैरपात् स्वायंभुवान्तरम्,, इत्युक्तत्वात् अतः यं यूयं जिघांसथ सभवतां वध्यो न भवति ॥ ३० ॥

भाषाटीका ।

अत्रिके प्रेरणाकरनेसे पृथुपुत्रने क्रोधकरके फिर अस्त्रको धारणाकिया तब इन्द्र घोडा को और उस रूपको छोडकर वहीं छिपगये ॥ २१ ॥

इसके अनन्तर पृथु पुत्र वीर घोडाको लेकर पिताके यज्ञमे आये इन्द्रके उस निन्दित रूपको जोअज्ञानी हैं तिनोंने ग्रहणाकिया ॥ २२ ॥

घोडाके हरने की इच्छासे जिन रूपोंको इन्द्रने ग्रहणाकिया वे सब पाप के खण्ड हैं इहां पर खण्ड करके चिन्हके नाम हैं ॥ २३ ॥

इस प्रकारसे पृथु महाराज के यज्ञके नाश करनेकी इच्छासे घोडाके हरण करनेमें ग्रहणाकरके छोडे हुये रूप पाखण्ड है तिन्हों मे मनुष्योंकि रुचि होती है ॥ २४ ॥

नङ्गा होना लाल कपडा पहिरना इत्यादि जो उप धर्म है तिनमे प्राय करके भ्रांति से व्यवहार चतुर वाकचतुरजान करके मनुष्य आसक्त होजाते हैं ॥ २५ ॥

बडे पराक्रम वाले पृथुभगवानने इस बातको जानकर कुपित होकर धनुष चढाकर इन्द्रपर वाण चलाने का तैयारी किया ॥ २६ ॥

अत्यंत क्रोध वेग वाले होकर इन्द्रके वध में उद्यत उन पृथु महाराज को देखकर ऋत्विजों ने निवारण किया कि हे महामते ! इस यज्ञ में विहित से अन्य का वध करना युक्त नहीं है ॥ २७ ॥

कृतावभृथस्नानाय पृथवे भूरिकर्मणे ।
वरान् ददुस्ते वरदा ये तद्बर्हिषि तर्पिताः ॥ ४० ॥
विप्राः सत्याशिषस्तुष्टाः श्रद्धया लब्धदक्षिणाः ।
आशिषो युयुजुः क्षत्तरादिराजाय सत्कृताः ॥ ४१ ॥
त्वया हूता महाबाहो ! सर्व एव समागताः ।
पूजिता दानमानाभ्यां पितृदेवर्षिमानवाः ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्यां पृथुविजयोनाम
एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

कृतमवभृथसम्बन्धिस्नानं येन स तस्मै ॥ ४० ॥ ४१ ॥
तुष्टानां वाक्यं । त्वयेति ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
ऊनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हे द्विजाः ! राज्ञः पृथोरेतद्धर्मरूपं कर्म जिघांसता नाशयितुमिच्छता इन्द्रेणानुष्ठितं धर्मस्य व्यतिकरः यस्मिन् तदिदं पाषण्डात्मकं महदन्याय्यं पश्यत ॥ ३१ ॥

तर्हि तथा चेत्पृथुकीर्तेः विपुलकीर्तेः पृथोः एकोनशतं यस्मिन् तादृशक्रतुप्रयोगः एकोनशतक्रतुरपि पृथुः महेन्द्रात् पृथुकीर्तिर्भूयादित्यर्थः पृथुकीर्तिः 'पृथुरिति' पाठे एकोनशतं क्रतवो यस्य तादृशः पृथुर्भूयादित्यर्थः पृथुं सान्त्वयति ते त्वया स्विष्टैः सम्यगनुष्ठितैः एतावद्भिः क्रतुभिरलं यत् यस्मात् भवान् मोक्षधर्मवित् मुमुक्षोरागाद्यनपेतमेव कर्मानुष्ठानं युक्तमिति भावः ॥ ३२ ॥

आत्मना मनसा द्वेषं महेन्द्राय आहर्तुं स्वीकर्तुं त्वं नार्हसि हि यस्मात् त्वं महेन्द्रश्चेत्युभावपि उत्तमश्लोकस्य भगवतो विग्रहौ शरीरभूतौ अतो नान्योऽन्यं विरोधो युक्त इति भावः ते तुभ्यं भद्रं भूयात् ॥ ३३ ॥

हे महाभाग ! अवहितमना मद्वचो निशामय शृणु अस्मिन् यज्ञविघ्ने चिन्तां मास्मकृथाः यत् यस्मात् दैवहतं कार्यं कर्तुं ध्यायतः पुरुषस्य मनः तु, निश्चितमतिरुष्टमन्धन्तमः मोहं विशति नतु शान्ति लभते ॥ ३४ ॥

अत एव तव क्रतुर्विरमताम् नन्विन्द्रः किं न निवार्यते तत्राह । यतो देवेषु दुरवग्रहो भवति यत्र क्रतौ इन्द्रनिर्मितैः पाषण्डैर्धर्मव्यतिकरोऽभवत् ॥ ३५ ॥

इन्द्रदुराग्रहकृतमनर्थं पश्येत्याह । एभिरिन्द्रेणावसृष्टैः कल्पितैः पाषण्डैहारिभिश्चित्तापकर्षकैः ह्रियमाणां स्व शीक्रियमाणां जनं विचक्ष्व पश्य यस्ते तव यज्ञभुक् यज्ञनाशकः अश्वं मुष्णाति अपहरतीति तथा ॥ ३६ ॥

ततो मम किमिति तत्राह । भवानिति द्वाभ्याम् । नानात्मनयानुरूपं विविधसिद्धान्तानुरूपं धर्मं वैन्यस्यापचरादन्याय्याद्विप्लुतं परित्रातुम् अद्य अधुना तस्य वैनस्य देहतः इह लोकेऽवतीर्णः वैन्यः वेनपुत्रोऽपि त्वं विष्णुकलासि विष्णोरंशभूतोऽसि ॥ ३७ ॥

स विष्णुकलाभूतस्त्वम् अस्य जगतो भवमुत्पत्तिं विमृश्य विचार्य हे प्रजापते ! विश्वसृजां सङ्कल्पनं सङ्कल्पं पिपीपृहि पूरय येभ्यो विश्वसृड्भ्यो ऽस्य जगत उत्पत्तिः तेषां संकल्पं पूरयेत्यर्थः प्रजापालनाधिकृतस्य तवेदं युक्तमित्यभिप्रायेण प्रजापते इति संबोधनं कृतं प्रचण्डो यः पाषण्डमार्गः सैवेन्द्रमाया उपधर्मस्य माता जननी तां जहि प्रभो ! तथा कर्तुं समर्थस्त्वमित्याभिप्रायेण प्रभो इतिसंबोधनम् ॥ ३८ ॥

उपसंहरति । इत्थमिति पञ्चभिः । इत्थमेवं लोकगुरुणा सम्यगादिष्टो दिशाम्पतिः दिक्पतिः स पृथुः मघोना इन्द्रेण सह तथा च अश्वाकरीत्या सख्यं कृतं तेनैव च सन्दधे सन्धिं कृतवान् ॥ ३९ ॥

कृतमवभृथसम्बन्धिस्नानं येन तस्मै भूरिकर्मणे विपुलव्यापाराय पृथवे तस्य पृथोर्बर्हिषि यज्ञे ये तर्पितास्ते वरदा देवा वरान् ददुः ॥ ४० ॥

सत्याः फलाविनाभूताः आशिषः आशीर्वादाः येषां ते विप्राः श्रद्धयावाप्तदक्षिणाः अत एव तुष्टाः पुनश्च सत्कृताः हे क्षत्तः ! आदिराजाय पृथवे आशिषः युयुजुः कृतवन्तः ॥ ४१ ॥

हे महाबाहो ! विदुर तथान्ये ये तत्र यज्ञे समागतास्ते सर्वे आहृताः प्रीतिविषयीकृताः यथा योग्यं दानमानाभ्यां पूजिताः पित्रादयः ॥ ४२ ॥

इतिश्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
ऊनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

भीषयन्निव वक्ति । तदिदमिति । इन्द्रेण शतक्रतुत्वहानिलक्षणाभीत्यैतदनुष्ठितमिति ध्वनयति । इन्द्रेणेति । पृथोराज्ञ एतत्कर्मजिघांसया ॥ ३१ ॥

इदानीं पृथुमभिवदति । पृथुकीर्तिरिति हे पृथो ! त्वमेकोनशतक्रतुरिति पृथुकीर्तिः प्रख्यातकीर्तिर्भूयाः इत्यन्वयः हिरण्येन त्वमेवैवं-

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

विश्वकीर्तिमाशाम्य इति स्फोटयति शक्रः शतक्रतुर्भूयादहमन्यदा-श्रया एकोनशतक्रतुर्भूयासमित्येवमभिसन्धिः स्यादत्राह । अलमिति । ते शिष्टैरेकाहिकैः क्रतुभिरधिकः स्यामिति बुद्धिरलमिति "अलन्तु भूषणे शक्तौ पर्याप्तौ विनिवारणे" इति यादवः तवैतदेव भूषणमिति भावेनाह । यज्ञकर्त्रानिति । मोक्षधर्मस्तारतम्यादिलक्षणास्तं वेत्तीति यदस्मात्तस्मान्निवृत्तिधर्मज्ञ इति वा अनेन पृथुजीवादिन्द्रस्यात्युत्तमत्वं सूचितमिति ज्ञायते ॥ ३२ ॥

फलितमाह । नैवात्मनेति । तत्सन्निहितहरेर्विशेषनिवासहेतुत्वादात्मन इत्युक्तम् एतदेव विशिनष्टि उभाविति उत्तमश्लोकस्य हरेर्विशेषस्थितिहेतुर्विग्रहो देहो ययोस्तौ तुभ्यं अस्मभ्यं तु हरेः सन्निधानविशेषपात्रत्वात् अन्योऽन्यं जयपराजयौ न वक्तव्यौ ॥ ३३ ॥

रोषशमनमेव कर्तुमुचितमन्यथा चिन्तया देहनाशस्तव स्यादित्याह । मास्मिन्निति । यद्दैवहतं कार्यं तत्कर्तुमुपायं ध्यायतः पुंसो मनोऽतिकष्टमन्धन्तमो विशते तुशब्देन लोकद्वयेऽप्यनर्थपरम्परां सूचयति इत्यर्थो वा तस्मादस्मिन् कार्ये चित्तं स्मृत्वा माकृथा इत्यन्वयः "स्मृते वृत्ते निषेधे स्म" इति यादवः अथैतत्कुर्वित्याह । निशामयेति । निशामय शृणु ॥ ३४ ॥

किं तदत्राह । क्रतुरिति । न केवलं क्रतोर्विरामेण पूर्यते किन्तु देवेषु दुरवग्रहो विरमताम् देवेषु कुपितेषु त्वद्राष्ट्रे वृष्टिविघातोऽपि स्यादतस्तद्दुरवग्रहविरामः कर्तव्य इत्यर्थः क्रतुविशेषणं वा कुपितदेवविषयो दुष्टोऽवग्रहो यस्मात् स तथा देवप्रीत्यै सुवृष्ट्यर्थं पुरुषैर्यज्ञोऽनुष्ठीयते तत्र देवप्रतिहते क्रतौ क्रियमाणे तदप्रीत्याऽनावृष्ट्यां व्रीह्याद्योषध्यनुत्पत्त्याऽन्नाभावेन प्राणिनां प्राणधारणोपायाभावेन देहवियोगलक्षणो विनाशः स्यादिति "व्याङ्परिभ्यो रमः" इत्यनेन विहितपरस्मैपदप्रयोगं विहाय स्वार्थहानिसूचनाय विरमतामित्यात्मनेपदप्रयोगः इतोऽपि क्रतुर्विरमत्वित्याह । धर्मव्यतिकर इति । यत्र यस्मिन्नध्वरमाश्वमेधे क्रियमाणे सति इन्द्रनिर्मितैः पाखण्डैर्धर्मव्यतिकरोऽधर्मे धर्मबुद्ध्या धर्मनाशः स्यात् ॥ ३५ ॥

धर्मव्यतिकरं प्रत्यक्षतोऽपि पश्येत्याह । एभिरिति । हारिभिर्वशीकरणसमर्थैर्ह्रियमाणां संगृह्यमाणां मेतत्कर्म विचक्ष्व एष्य कोऽसाविन्द्र इत्यत आह । यहति । यज्ञं द्रुह्यतीति यज्ञध्रुक् अश्वं मुष्णातीति अश्वमुट् स इन्द्र इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

धर्मावनार्थमवतीर्णत्वाच्च तस्य नाशप्रयत्ने महानतिक्रम इत्याशयेनाह । भवानिति । चशब्दो धर्मविरोधिपरिहारार्थमपीति ग्राह्यं आनासमयानुरूपं नानाविधशास्त्रानुकूलं वेनापचारवेनाख्यापचारवल्लुप्तं नष्टं तस्य वेनस्य देहतः भवद्भ इति भ्रान्तिर्माभूदित्यतस्तत्स्वरूपमुपदिशति । विष्णुकलेति । हे वैन्य ! अनेन विष्णोः सत्त्वेन स्थितिहेतुत्वात्तत्कलाविशिष्टत्वात्तद्धर्मविरुद्धाचरणं न युक्तमिति सूचयति ॥ ३७ ॥

उक्तोपसंहारमुखेन कर्तव्यं विभक्ते सत्त्वमिति । यस्माद्धर्मावनार्थं भवतीर्णोऽसि तस्मात्सत्त्वं प्रजापतेरिन्द्रस्याभिभवं त्वञ्चिकीर्षितं शतक्रतुत्वं विमृशदमनुष्ठिते धर्मविरोधः स्यादिति मया तत्र कार्यमिति विचार्य विश्वसृज इन्द्रस्य सङ्कल्पितं पृथुना शतक्रतुत्वं न विधेयमिति निरूपितमतिपीपृहि अत्यन्तं पूरयेत्यन्वयः इन्द्रस्य विरोधाकरणोऽस्मितः सर्वतो भद्रं शुभं भवतीति विमृश्य विश्वसृजः प्रजापतेर्मम तवैकोनशतक्रतुत्वं सङ्कल्पितमति पीपृहीति वा पृपालनपूरणयोरितिधातुः प्रचण्डस्य पाखण्डस्य पन्थानमिन्द्रमिन्द्रनिर्मितामुपधर्मस्य मातरञ्जननयित्रीं मायाञ्च जहि विशिष्टधर्माचरणेन विनाशयेत्यन्वयः ॥ ३८ ॥

सात्त्विकप्रधानत्वात्पृथुना चतुर्मुखोक्तं गृहीतमित्याह । इत्थमिति । मघावेन्द्रेण ॥ ३९ ॥

यज्ञान्तोऽवभृथस्तत्प्रभवमावभृथ्यं कृतमावभृथ्यं स्नानं येन स तथोक्तस्तस्मै ॥ ४० ॥

एतदेव विशिनष्टि । विप्रा इति । सत्याशिषोऽभीष्टसाधनसमर्थशुभवाक्यप्रभवाः आशीर्दानलक्षणा एव फलाविर्भावप्रदर्शनाय युयुजुरित्युक्तम् फलनित्यसम्बन्धार्थेन वा ददातेः कालान्तरेऽपि फलप्राप्तिसंशयहेतुत्वासम्भवात् ॥ ४१ ॥

इतिश्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम् ऊनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

आत्मनेति । सम्बन्धोक्तिः आत्मना मनसेति व्याख्यानात् । स्वामिव्याख्यायां सन्देह एव । पूर्वन्यायेनैवाह । उभावपीति ॥ ३३-३४ ॥

किञ्च देवेषु दुरवग्रहो विरोधहेतुरयं क्रतुर्विरमतु । ननु तद्विरोधे का क्षतिस्तत्राह धर्मव्यतिकरो धर्मव्याघातः धर्मो दूषितः स्यादित्यर्थः ॥ ३५ ॥

पाखण्डानां बलं दर्शयति । एभिरिति ॥ ३६ ॥

तर्हि पाखण्डान्यप्युपेक्षणीयान्येवेत्याह । भवानिति द्वाभ्याम् ॥ ३७-४० ॥

चित्सुखमतेतु अत्रोनविंशोऽध्यायः । तथाच कृतवान् सर्वमिति चित्सुखः ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भस्य ऊनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

किञ्च तद्देशेनाधर्म एव वर्द्धिष्यते तत्राधर्मस्य राज्ये मूर्त्तमेव प्रवृत्तं पश्यतेत्याह । नविवृमिति । धर्मस्य व्यतिकरत्वं पाखण्डपथम् ॥ ३१ ॥

तर्हि किं तवाभिप्रेतमित्यत आह । पृथ्विति । एकोनशतक्रतुरपि पृथुस्त्वं शतक्रतोरिन्द्रादपि पृथुकीर्तिर्विपुलयशा भूयादिति क्रतुभिर्यश एव साध्यं तच्च मदाशीर्वादादेव भविष्यतीति भावः । पृथुकीर्तेः पृथोरिति षष्ठ्यन्तपाठे एकोनशतमेव क्रतुभूयादित्येकत्वं जात्यपेक्षया एकोनशतमिति संख्या व्यक्त्यपेक्षया सिद्धं क्रतुशतस्य संकल्पोऽपूर्णोऽपि मदाशीर्वादादेकोनत्वेऽपि पूर्णो भवत्वित्यर्थः । ऋत्विजः प्रत्युक्त्वा पृथुं प्रत्याह । अलमिति ॥ ३२ ॥

आत्मने इत्यत्र हेतुः । उभावपीति द्वयोरपि युवयोर्भगवदवतारत्वादित्यर्थः ॥ ३३ ॥

तदपि क्रत्वसमाप्तिं ध्यायन्तं तं प्रत्याह । मास्मिन्निति । यद्दैव हतं कर्म तत्कर्त्तुं ध्यायतः पुंसः नु निश्चितं मनोऽतिकष्टं सदन्धंतमो मोहं विशति नतु शान्तिं लभते ॥ ३४ ॥

अतएव क्रतुर्विरमतां नन्विन्द्रः किमिति न निवार्यते तत्राह । देवेषु मध्येऽयं दुराग्रहो भवति यत्र क्रतौ ॥ ३५ ॥

इन्द्रदुराग्रहकृतमनर्थं दर्शयति । एभिरिति । हारिभिश्चित्ताकर्षकैः । य इन्द्रस्ते अश्वं मुष्णातीति तथा यज्ञाय द्रुह्यतीति तथा तेन सृष्टैः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

त्वत्तः सकाशात् धर्म एव प्रवर्तितुमर्हति नत्वधर्म इत्याह । मवानिति ॥ ३७ ॥

अस्य विश्वस्य भवं कल्याणं हे प्रजापते ! विश्वसृजां येमेन्थेनो दुरुपादितोऽसि तेषां संकल्पनां सकल्पं पिपीपृहि आर्त्तः प्रयोगः पूरयेत्यर्थः । उपधर्मस्य मातरं जनयित्रीं कीदृशीं प्रचण्डस्य पाखण्डस्य पन्थानम् आविष्टलिङ्गत्वादयुक्तं पुंस्त्वम् ॥ ३८ ॥

स एवार्थे यथा ब्रह्मणा आज्ञा तथैव वात्सल्यं कृत्वेति यज्ञस्य विघ्नो कृतत्वेऽपि देवेन्द्रत्वेऽपि च ब्रह्मणा एवाज्ञया तत्र पृथोर्वात्सल्यं साच, तयोर्विशुद्धसत्त्वेन तुल्यत्वेऽपि पृथोर्भक्त्युत्कर्षेणाऽऽर्यहितत्वमालक्ष्यैव कृतेति, श्रेयं सन्दधे, सन्धि चकार ॥ ३६-४१॥

तुष्टानां वाक्यं । त्वयेति ॥ ४२ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
ऊनविंशश्चतुर्थेऽयं सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तत्राह पृथोऽमृतत् यज्ञलक्षणं कर्म जिघांसतेन्द्रेण धर्मव्यतिकरो नाशो यस्मात् तत्पाखण्डरूपम् अनुष्ठितं प्रवर्तितं हे द्विजाः ! पश्यत असान्वितः इन्द्रः पुनः पाखण्डरूपाणि प्रवर्तयिष्यतीति भावः ॥ ३१ ॥

पृथुकीर्तेः स्वभावादेव विपुलयशसः पृथोः एकेनोनं शतं यस्मिन् तथाभूतः क्रतुः प्रयोगो भूयात् पृथुं प्रत्याह । अल-मिति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

दैवादयं यज्ञविघ्न उपस्थितः तत्र चिन्ता पुनर्यज्ञसमापनयत्नश्च न युक्त इत्याह । मेति । अस्मिन् यज्ञविघ्ने ॥ ३४ ॥

यत्र देवेषु इन्द्रादिषु दुरवग्रहः दुष्टो निराकरणार्थमाग्रहः यत्र चेन्द्रनिर्मितैः पाखण्डैर्धर्मव्यतिकरः स एव क्रतुर्विरमताम् ॥ ३५ ॥

यज्ञाय द्रुह्यतीति यज्ञध्रुक् अश्वं मुष्णातीति अश्वमुट् एवं भूतो य इन्द्रस्तेन सृष्टैर्निर्मितैः हारिभिर्बुद्धिप्रशकैः ह्रियमाणं धर्मोत्पराङ्मुखीक्रियमाणं विचक्ष्व ॥ ३६ ॥

हे वैन्य ! वेनस्यापचारात् अयुक्ताचरणात् लुप्तं समयानुरूपं कालानुगुणं धर्मं परित्रातुं तस्य देहात् विष्णोः कलेवावतीर्णोऽसि ॥ ३७ ॥

हे प्रजापते ! अस्य विश्वस्य भवं भद्रं प्रति विश्वसृजां स्वजनकानां मुनीनाम् सङ्कल्पनां भगवानेवावतीर्य विश्वस्य भद्रं करिष्यतीत्येवं भूतं संकल्पं पिपीपृहि पूरय उपधर्मस्य पाखण्डधर्मस्य मातरं जननीं मघवन्मयीं दुर्निवारणां विसृज्य पाखण्डपथं च जहि ॥ ३८ ॥

तथा कृत्वा यज्ञसमाप्त्याग्रहं त्यक्त्वा वात्सल्यं स्नेहं च कृत्वा मघोना इन्द्रेण सह संदधे मैत्रीमकरोत् ॥ ३९ ॥

कृतमवभृथसम्बन्धिस्नानं येन तस्मै ये तद्बर्हिषि तर्पिताः ते वरान् ददुः ॥ ४० ॥ ४१ ॥

विप्रतुष्टिं तद्वाक्येनाह । त्वयेति ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
एकोनविंशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १९ ॥

भाषाटीका ॥

हे द्विजो ! यह तुम देखो बड़ा धर्मका विपरीत है सो कि महाराज के यज्ञ के नाश करने की इच्छा से इन्द्रने पाखण्ड रूप धारण किये हैं ॥ ३१ ॥

बड़ी भारी कीर्तिवाले पृथुमहाराज को एक कम सौ यज्ञ ही रहे तो भी कोई हानि नहीं है सब पूर्ण होजायगी महाराज से बोले हे महाराज ! आप यज्ञों को मत करो आप तो मोक्ष धर्म के ज्ञाता हो ॥ ३२ ॥

महेंद्र अपने आत्मा के अर्थ आप रोष करने को योग्य नहीं हो आपका कल्याण होगा आप दोनों भगवान के शरीर हो ॥ ३३ ॥

हे महाराज ! इस विषय में आप चिंतामत करो श्रद्धा युक्त मन से हमारे वचन को श्रवण करो जिससे कि ईश्वर की इच्छा जिस में न हो उस कार्य के करने को ध्यान करने वाले पुरुष का मन रुष्ट होकर और अज्ञान मोह में प्रविष्ट होजाता है ॥ ३४ ॥

इस यज्ञ की अब निवृत्ति होनी चाहिये जिसमें कि देवतों का आग्रह होगया है तिसी में इंद्र के निर्माण किये पाखंडों से धर्म का विनाश होगया ॥ ३५ ॥

मनुष्यों के मन को हरण करने वाले इन पाखंडों से मोहित मनुष्यों को देखो जो कि पाखंड तुमारे घोडा के हरने वाले यज्ञ में विघ्न करने वाले इंद्र ने निर्माण किये हैं ॥ ३६ ॥

आप तो वेनके अपचार से जो लुप्त होगया सबजनों का धर्म समयानुरूप तिसके रक्षा करने को वेन के शरीर से अवतार को प्राप्त भये हो साक्षात् विष्णु भगवान् के कला हो ॥ ३७ ॥

सो आप इस संसार की उत्पत्ति को विचार कर और प्रजापतियों के संकल्प को पूरण करो खोटे धर्म को पैदा करने वाली जो इंद्र की माया सोई पाखंड मार्ग तिसका नाश करो ॥ ३८ ॥

मैत्रेयजी बोले इस प्रकार से लोक गुरु ब्रह्मा के आज्ञा देने से पृथु महाराज ने प्रेम करके इंद्र के साथ में संधि करके मित्रता मान लिया ॥ ३९ ॥

तब महाराज ने अवभृथ स्नान किया तब यज्ञ में तर्पित जो देवता उन सबों ने एकत्र होकर वरदान दिया ॥ ४० ॥

सत्य आशीर्वाद करने वाले ब्राह्मण संतुष्ट भये जिन्होंने श्रद्धा से दक्षणा पाई है हे विदुरजी सत्कार युक्त होने से उन्हों ने आदिराज पृथु महाराज को आशीर्वादों के प्रयोग किये ॥ ४१ ॥

फिरवोले कि हे महावाहो ! आपके बुलाने से हम सबलोग एकत्र आये पितर देवर्षि मनुष्य सबका दानमानसे आपने पूजन किया ॥ ४२ ॥

इतिश्रीमद्भागवत चतुर्थस्कन्ध
उन्नीसवां अध्यायका भाषानुवाद लक्ष्मणाचार्यकृत समाप्त ॥ १९ ॥

विंशोऽध्यायः ।

———○*○———

मैत्रेय उवाच ।

भगवानपि वैकुण्ठः साकं मघवता विभुः ।
यज्ञैर्यज्ञपतिस्तुष्टो यज्ञभुक् तमभाषत ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

एष ते कारषीद्भङ्गं हयमेधशतस्य ह ।
क्षमापयत आत्मानममुष्य क्षन्तुमर्हसि ॥ २ ॥
सुधियः साधवो लोके नरदेव ! नरोत्तमाः ।
नाभिद्रुह्यन्ति भूतेभ्यो यर्हि नात्मा कलेवरम् ॥ ३ ॥
पुरुषा यदि मुह्यन्ति त्वादृशा देवमायया ।
श्रम एव परं जातो दीर्घया वृद्धसेवया ॥ ४ ॥
अतः कायमिमं विद्वानविद्याकामकर्मभिः ।
आरब्ध इति नैवास्मिन् प्रतिबुद्धोऽनुषज्जते ॥ ५ ॥
असंसक्तः शरीरेऽस्मिन्नमुनोत्पादिते गृहे ।
अपत्ये द्रविणे वापि कः कुर्यान् ममतां बुधः ॥ ६ ॥
एकः शुद्धः स्वयं ज्योतिर्निर्गुणोऽसौ गुणाश्रयः ।
सर्वगोऽनावृतः साक्षी निरात्मात्मात्मनः परः ॥ ७ ॥
"देहाद्युपात्तास्तद्धर्मा न स्युस्तद्द्रष्टुरात्मनः ।
कैवल्यं तस्य वैधर्म्यं तत्सुषुप्तं निदर्शनम्" ॥ *
य एवं सन्तमात्मानमात्मस्थं वेद पूरुषः ।
नाज्यते प्रकृतिस्थोऽपि तद्गुणैः स मयि स्थितः ॥ ८ ॥
यः स्वधर्मेण मां नित्यं निराशीः श्रद्धयान्वितः ।
भजते शनकैस्तस्य मनो राजन् ! प्रसीदति ॥ ९ ॥
परित्यक्तगुणः सम्यग्दर्शनो विशदाशयः ।
शान्तिं मे समवस्थानं ब्रह्म कैवल्यमश्नुते ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

विंशे तु विष्णुना साक्षात् पृथोर्यज्ञेऽनुशासनम् ॥
वरदानप्रसङ्गेन प्रीतिश्चान्योऽन्यमीर्यते ॥ १ ॥

मघवता साकमिन्द्रेण सह वर्तमानः ॥ १ ॥

आत्मानं त्वां क्षमां कारयतोऽमुष्य त्वमपि क्षन्तुमर्हसि ॥ २ ॥

यर्हि यस्मात्कलेवरमात्मा न भवत्यतस्तदभिमानेन भूतानि नाभिद्रुह्यन्ति ॥ ३—४ ॥

अविद्यास्वरूपाज्ञानं ततः कामस्ततः कर्म तैरारब्ध इति विद्वान्न एव प्रतिबुद्ध आत्मज्ञोऽस्मिन्नैवानुषज्जते ॥ ५ ॥

तथापि पुत्रादिममत्वेन भूतद्रोहेण च सङ्गो भवेत्तत्राह । असंसक्त इति ॥ ६ ॥

प्रतिबोधक्रमं विवृण्वन्देहेऽनुषङ्गाभावमाह । एक इति द्वाभ्याम् । असावात्मा आत्मनो देहात्परो भिन्नः तत्र नवधावैलक्षण्येन भेदं साधयति । एक इतिनवभिः पदैः । देहो हि बालयुवादिभेदादनेको मलिनश्च जडश्च सगुणश्च अकारणभूतगुणाश्रितश्च परिच्छिन्नश्च गृहादिभिरावृतश्च दृश्यश्च सात्मा च आत्मा तु नैवमतो भिन्नः ॥ ७ ॥

---

* अयं श्लोकष्टीका सहितोऽधिको विजयध्वजवीरराघवयोर्वर्तते ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

आत्मस्थं स्वस्मिन् स्थितम् प्रकृतिस्थोऽपि देहस्थोऽपि तद्विकारैर्न लिप्यते यतः स मयि ब्रह्मणि स्थितः ॥ ८ ॥

इयमवस्था कस्योत्पद्यत इत्यपेक्षायामाह । यः स्वधर्मेणेति चतुर्भिः ॥ ९ ॥

भवतु मनः प्रसन्नं ततः किं तत्राह । यर्हि विशदाशयः प्रसन्नमनास्तदा परित्यक्तगुणः सन् सम्यग्दर्शनो भूत्वा शान्तिमश्नुते शान्तिमेवाह । मे मम सम्यगौदासीन्येनावस्थानमेव ब्रह्म तदेव कैवल्यमश्नुते ॥ १० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं चतुर्मुखादेशानिवृत्तक्रोधः कृतशतक्रतुसख्य आहतर्त्विग्देवगण आसीदित्युक्तम् अथ भगवता निवेदितेन्द्रक्षमापणः प्रतिबोधिततत्त्वत्रययाथात्म्यस्वधर्मः परवरणप्रवर्तितः प्रतिनिवृत्तत्रिवर्गलिप्सः प्रपूजितपरमपुरुषः स्वपुरमगादित्याह । मुनिरेकोनविंशेन । भगवानपीति । षाड्गुण्यपूर्णो यज्ञरक्षकः सर्वयज्ञाराध्यो वैकुण्ठः परमपुरुषः पृथ्वनुष्ठितैर्यज्ञैः सम्यगाराधितो मघवता सह इन्द्रेण सह तं पृथुमभाषत जगाद ॥ १ ॥

उक्तमेवाह एष इति । एष इन्द्रस्ते तव हयमेधशतस्याश्वमेधशतसंकल्पस्य हि यस्मात् भङ्गमकार्षीत् अत आत्मानं त्वां क्षमापयतः क्षमां कारयतः अमुष्य इन्द्रस्य क्षन्तुमर्हसि इन्द्रविषये क्षमां कर्तुमर्हसीत्यर्थः ॥ २ ॥

कथं दुःसहोऽपराधः क्षन्तुं शक्यस्तत्राह । सुधिय इति । हे नरदेव! लोके नरोत्तमाः सुधियः देहात्मयाथात्म्यविदः साधवः परोपकारपराः भूतेभ्य आगस्कृद्भ्योऽपि भूतेभ्यः नाभिद्रुह्यन्ति कुतः यर्हि यस्मात्कलेवरमनात्मा आत्मेतरत् अतस्तदभिमानेन द्रोहं न कुर्वन्तीत्यर्थः सुधिया सोढुं शक्य एवेति भावः ॥ ३ ॥

एवमन्वयमुखेन सुधियां भूतद्रोहाकरणमभिधाय व्यतिरेकमुखेनाह । पुरुषा इति । यदि त्वादृशाः सुधियः पुरुषा ईश्वरमायया यदि मुह्यन्ति देहात्ममोहेन देहप्रयुक्तभूतद्रोहादिकं कुर्वन्ति तर्हि त्वादृशैश्चिरकालकृतया महतां सेवया श्रम एव परं केवलं जातः सम्पादितः ते दुर्धिय एवेति भावः ॥ ४ ॥

अतः सुधियां देहात्माभिमानप्रयुक्तभूतद्रोहादेरभावात् अन्यथा दुर्धीत्वप्रसङ्गाच्च इमं कायं देहमविद्याकामकर्मभिः अविद्या अज्ञानं तच्च देहात्माभिमानस्वतन्त्रात्माभिमानरूपेण द्विविधं कामः अविद्यामूलकः शब्दादिविषयेष्विच्छाविशेषः कर्म काममूलकं पुण्यापुण्यरूपम् एभिरारब्धः उत्पादित इत्येवमिमं कायं देहं विद्वान् जानन् अत एव प्रतिबुद्धः चिदचिदीशयाथात्म्यज्ञः अस्मिन् देहे नैवानुषज्जते एतत्कारिणा नितरामासक्त्यभावः सूच्यते ॥ ५ ॥

देह एवानासक्तः कथं देहानुबन्धिष्वासक्तः स्यादित्याह । असंसक्त इति । अस्मिन् शरीरे असंसक्तः सम्यगेकीकारे आत्मना सह देहमेकीकृत्य तस्मिन्नासक्त इत्यर्थः अमुना शरीरेणोत्पादिते सम्पादिते गृहे अपत्ये पुत्रादौ द्रविणे वित्ते च ममतां को नाम बुधः कुर्यात् न कोऽपि बुधः कुर्यात् अबुधस्तु कुर्यादित्यर्थः अतो बुधः देहार्थे देहानुबन्ध्यर्थं वा भूतद्रोहादिकं न कुर्यादिति भावः ॥ ६ ॥

बुध इत्यनेन चिदचिदीशयाथात्म्यज्ञानवत्त्वमुपक्षिप्तं तत्कीदृशमित्यपेक्षायां तत्र एक इति द्वाभ्याम् चिदचिदीशस्वरूपं विशोध्याथ य एवमित्येकेन आत्मयाथात्म्यज्ञानयोगस्य भगवद्ध्यानाङ्गत्वं तत एकेन कर्मयोगस्य तदङ्गत्वमभिधाय तदुभयानुगृहीतभक्तियोगस्य भगवत्प्राप्त्युपायतामभिधायेदृशभगवदुपासननिष्ठस्य देहानुबन्धिप्रयुक्तविकारा न स्युरित्याह । एक इत्यादिना । प्रकृतिविविक्तात्मस्वरूपशोधनेन प्रकृतिपरिणामरूपदेहस्य तद्विपरीतधर्मवत्त्वस्यार्थादेव सिद्धेः पृथक् तच्छोधनं नापेक्षितमिति तावदात्मस्वरूपं प्रकृतिविविक्तं शोधयति । एकः ज्ञानैकाकारतया सर्वत्र एकस्वरूपः "एको व्रीहिः सुसंपन्नः सुपुष्टं कुरुते प्रजा,, इति वदयं निर्देशः नानाकारेषु देवमनुष्यादिशरीरेष्ववस्थितोऽपि सर्वत्र ज्ञानैकाकारतया सर्वत्र एकस्वरूप इत्यर्थः देहस्तु देवमनुष्यपशुपादपतदवान्तरभेदाभिन्नः । शुद्धः निर्मलः देहस्तु मलिनः । स्वयं ज्योतिः स्वयं प्रकाशः निर्गुणः रागद्वेषादिरहितः गुणाश्रयः ज्ञानानन्दादिगुणाश्रयः सर्वगः अणुस्वरूपत्वेऽपि धर्मभूतज्ञानेन सर्वव्यापी अनावृतः देह इव गृहादिभिरनावृतः साक्षी देहेन्द्रियादीनामपरोक्षं द्रष्टा देहस्तु परप्रकाश्यः रागद्वेषादिगुणाश्रयः ज्ञानादिगुणानाश्रयः व्याप्यः आवृतः दृश्यश्चेत्यर्थसिद्धं परं केवलमात्मा देहादिष्वन्तः प्रविश्य धारकः देहस्तु धार्यः अत आत्मनः देहात्परः विलक्षणः ॥ ७ ॥

अत एव देहादिभिरुपात्ताः स्वीकृताः आदिशब्दः प्राणेन्द्रियपरः तद्धर्माः तेषां देहादीनां धर्माः बाल्ययौवनाशनायापिपासादयः तच्छब्देन बाल्यादीनां तदेकान्तत्वं सूच्यते तद्द्रष्टुस्तस्य देहादिद्रष्टुरात्मनो जीवस्य न स्युः तस्य आत्मनो यत्कैवल्यं देहगतजात्यादिराहित्यमेव तस्य देहादिधर्ममुक्तं देहविलक्षणमात्मस्वरूपं कदा स्फुरतीत्याशङ्कायां सुषुप्त्युत्क्रान्त्यादिरित्यभिप्रयन् तत्र सुषुप्तेर्जीवदवस्थायामेवाहरहरनुभूयमानत्वेन सुषुप्तिरेव निदर्शनमित्याह तत् तत्र सुषुप्तं सुषुप्तिः भावे क्तः निदर्शनमुदाहरणमित्यर्थः सुषुप्तौ हि देहगतब्राह्मणत्वादिबाह्याकारो नानुभूयते किन्तु देहविलक्षणं स्वस्वरूपं तथा चोक्तं तृतीये भूतसूक्ष्मेन्द्रियमनोबुद्ध्यादिष्विह निद्रया । लीनेष्वसति यस्तत्र निर्दिष्टो निरहंक्रियः । इति निरहंक्रिय इत्यनेन देहधर्माणां चात्मप्रतीत्यविषयत्वमुच्यते एवं प्रकृतिपुरुषयोः स्वरूपे निरूपिते यद्वा इदं श्लोकद्वयं प्रधानजीवविलक्षणपरमात्मस्वरूपकथनपरं प्रकृतिपुरुषस्वरूपं त्वर्थाद्विशोधितं भवति प्रकृतिविविक्तात्मस्वरूपविवेचनपरत्वे हि सुषुप्तं तन्निदर्शनमित्यस्वरसं स्यात्सुषुप्तौ देहादेरप्रतीतावपि उक्तविधत्वेनात्मस्वरूपस्याप्रतीतेः तस्मादयमर्थः एकः स्वसमाभ्यधिकः द्वितीयवस्त्वन्तररहितः शुद्धः अपापविद्धः अपहतपाप्मेत्यर्थः स्वयंज्योतिः निरुपाधिकः स्वयंप्रकाशः निर्गुणः प्रकृतिपुरुषगताज्ञत्वदुःखित्वादिहेयगुणरहितः गुणाश्रयः अनन्तकल्याणगुणाश्रयः सर्वगः स्वरूपतः स्वभावतश्च विभुः अनावृतः देहादिष्ववस्थितोऽपि तैरपरिच्छिन्नः साक्षी सर्वं युगपत्साक्षात्कर्ता उदासीनो वा आत्मनः उक्ताकारविपरीताज्जीवात्परः विलक्षणः परमात्मा परो मा यस्मात्स परमः स साक्षी आत्मा च स्वसमानाधिकात्मान्तराव्याप्तः स्वव्यतिरिक्तस्य सर्वस्यान्तः प्रविश्य प्रशासनेन धारकः जीवस्तु नैकः किन्तु बहवः समानाकाराः "नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानां नत्वेवाहं जातु नासम,, इत्यादिप्रमाणानुसन्धेयं यद्यपि जीवस्वरूपमपि स्वयं ज्योतिरेव तथापि तत्स्वरूपसत्तास्थितिप्रवृत्त्यादेः परमात्मेच्छायत्तत्वस्य । "द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च । यदनुग्रहतः सन्ति न सन्ति यदुपेक्षया,, इति स्मरणात् न निरुपाधिकस्वयंज्योतिष्ट्वं तथा जीवो

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

क्लेशात्मा रागद्वेषादियुक्तः नातिशुद्धः यद्यपि प्रजापतिवाक्ये जीवस्याप्यपहतपाप्मत्वं "य एष आत्मापहतपाप्मा" इत्यादिना श्रुतं तथापि तत्कर्मणा संकुचितं मुक्तौ तत्परमात्मप्रसादादाविर्भूतमिति न सर्वदा विशुद्धत्वं तथाच श्रुतिः "एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिसम्पद्यत,, इति सूत्रं च "सम्पद्याविर्भावः स्वेन शब्दात्,, इति तथा कल्याणगुणाश्रयो न भवति किन्तु दुःखित्वादिहेयगुणाश्रयः अत्र निर्गुणगुणाश्रयशब्दाभ्यां हेयगुणनिषेधकल्याणविधी विवक्षितौ अत्र न हिंस्यात्पशुमालभेतेति व दुत्सर्गापवादनयेन दहरविद्यायां य एष आत्मापहतपाप्मेत्यादिना हेयगुणान् प्रतिषिध्य सत्यकाम इत्यादिना कल्याणगुणान् विदधती श्रुतिरेव प्रमाणं तथापि जीवो न सर्वगः अणुत्वात् तथाच श्रुतिः "एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः,, इति अत एव परिच्छिन्नः नापि साक्षी किन्तु कर्मफलादी तथाच श्रूयते "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति" इति तथाच स्वस्मादधिकेन परमात्मना व्याप्यः आयश्च य आत्मनि तिष्ठन्नित्यादि श्रुतेः एवं जीवस्वरूपमर्थाद्विविक्तं द्रष्टव्यं पूर्वव्याख्यातरीत्या प्रकृतिस्वरूपमपि यतएव प्रकृतिपुरुषाभ्यां विलक्षणः परमात्मा अतएव हेतोः देहाद्युपात्तादिशब्देन जीवसंग्रहः देहजीवैश्चोपात्ताः परिणामित्वकिंचिज्ज्ञत्वदुःखित्वादयः औपाधिका धर्माः तद्धर्माः प्रकृतिपुरुषैकान्ता जडत्वाणुत्वादयः स्वाभाविकाश्च तद्द्रष्टुः प्रकृतिपुरुषयोः साक्षात्कर्तुः आत्मनः तयोरन्तर्व्याप्यावस्थितस्य परमपुरुषस्य न स्युः कैवल्यं प्रकृतिपुरुषगतपरात्मत्वाणुत्वादिविपरीतमप्रत्यक्त्वापरिच्छिन्नत्वादिधर्मवत्त्वमेव कैवल्यं। प्रकृतिपुरुषाभ्यां विलक्षणं नामेत्यर्थः तत्र जीवात्परमात्मनो वैधर्म्ये सुषुप्ते सुषुप्तिः निदर्शनमुदाहरणमित्यर्थः सुषुप्तग्रहणमुत्क्रान्तेरप्युपलक्षणं तथाहि सुषुप्त्युत्क्रान्त्योः प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरत्वेन परमात्मनो व्यपदेशो दृश्यते तावद्वाजसनेयके "कतम आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु,, इति प्रकृतस्य प्रत्यगात्मनः सुषुप्त्यवस्थायामकिञ्चिज्ज्ञस्य सर्वज्ञेन परमात्मना परिष्वङ्ग आम्नायते "प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरम्,, इति तथा उत्क्रान्तावपि प्राज्ञेनात्मनान्वारूढ उत्सर्जन् यातीति न च स्वपतउत्क्रामतो वास्य किञ्चिज्ज्ञस्य तदानीमेव स्वेनैव सर्वज्ञेन सता परिष्वङ्गान्वारोहौ संभवतः न च क्षेत्रज्ञान्तरेण। तस्यापि सर्वज्ञत्वासम्भवात् तस्मात्तत्र प्राज्ञेनेति सर्वज्ञः परमात्मा उक्तः न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरमित्यज्ञो जीव उच्यते तस्मादत्र वैधर्म्यं निदर्शितं तथाच सूत्रं "सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन,, इति ॥ * ॥

यइति। यः पुमान् एवं परमात्मनो धार्यतयाव्याप्यतया आत्मनि परमात्मनि स्थितमात्मानं प्रत्यगात्मानं वेद उपास्ते नतु तदुपासनमात्रपरः किन्तु मयि अन्तर्यामिणि पूर्वोक्तैकत्वादिधर्मिणि स्थितः मदुपासननिष्ठ इति यावत् विष्ठतेर्धातोरुपासनपरत्वम् "समयं प्रतिष्ठां विन्दते तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात्,, इत्यादिश्रुतिसूत्रादिषु प्रयोगादवगम्यते ज्ञानयोगानुगृहीतमद्भक्तियोगनिष्ठ इत्यर्थः प्रकृतिस्थोऽपि उपासनदशायां भक्तिविशिष्टोऽप्युपासननिर्वृत्त्यनन्तरं तद्गुणैः प्रकृतिगुणैर्न युज्यते किन्तु मुक्तो भवेदित्यर्थः ॥ ८ ॥

एवं यः पुमान् स्वधर्मेण स्ववर्णाश्रमोचितपञ्चमहायज्ञादिनित्यनैमित्तिकादिधर्मेण निराशीः स्वधर्मसाध्यफलेष्वाशारहितः अनभिसंहितफलकर्तृमङ्ग इत्यर्थः मां सर्वकर्माराध्यमिन्द्रादिसर्वदेवताशरीरं सर्वकर्मफलप्रदं नित्यं श्रद्धया कर्तव्येषु कर्मसु त्वरया भजते हे राजन्! पृथो! तस्य ज्ञानकर्मयोगाभ्यामनुगृहीतभगवद्भक्तियोगनिष्ठस्य मनः शनकैः प्रसीदति दारादिभिरकलुषितं भवति ॥ ९ ॥

एवं परित्यक्तगुणः कात्स्न्र्येन त्यक्तरागादिगुणः अत एव विशदाशयः निर्मलान्तःकरणः अत एव सम्यग्दर्शनः उक्तविधात्मस्वरूपतद्विलक्षणपरमात्मस्वरूपदर्शी शान्तमशनायाद्यूर्मिषट्करहितं म मतसंबन्धि समवस्थानं सम्यगावासभूतं मच्छरीरभूतमित्यर्थः ब्रह्म गुणतो बृहत्त्वाद्ब्रह्मशब्दवाच्यं कैवल्यं केवलप्रकृतिवियुक्तमाविर्भूतापहतपाप्मत्वादिगुणकमात्मस्वरूपम् अश्नुते प्राप्नोति ब्रह्मात्मकाविर्भूतगुणाष्टकस्वरूपेण सम्पन्नो भवति मुक्तो भवतीति यावत् ॥ १० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

अत्रोत्तमगुरुणा स्वयोग्योपासनाविषयो हरिरुपदेष्टव्य इति द्योतयितुं पृथुजीवाय हरिणा स्वात्मोपादेश्यत इति प्रतिपादयितुमाह। भगवानिति। अपिशब्दस्य ब्रह्मभाषणेन पुनः समुच्चयः कारयितृत्वेन स्वामित्वेन भोक्तृत्वेनाप्येक एवोच्यत इति दर्शनाय वैकुण्ठादिनामग्रहणं चशब्देनाग्निपूजयेष्ट इति समुच्चिनोति जगदुत्पत्तौ विश्लिष्टानां भूतानां संयोजकत्वाद्वैकुण्ठः तदुक्तम् शान्तिपर्वणि।

मया संश्लेषिता भूमिरद्भिर्व्योम च वायुना।
वायुश्च तेजसा सार्द्धं वैकुण्ठत्वं ततो मम॥
अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च इति ॥ १ ॥

इयमेधशततमस्येति व्याख्येयम् अन्यथा चरमाश्वमेधासिद्धा तदेकभङ्गाभावेन सर्वभङ्गापत्त्या एवमेकोनशतक्रतुरित्यनुपपन्नं स्यादिममर्थं ग्रन्थान्तरे सिद्धं हेत्यनेन सूचयति किमत्र कार्यं तदाज्ञापयेति तत्राह। क्षमापयत इति। आत्मानं त्वां क्षमापयतोऽमुष्येन्द्रस्य क्षन्तुमर्हसीत्यन्वयः आत्मानं मां क्षमापयत इति वा त्वयि सन्निहितत्वेन तव विरोधाचरणं ममेति तत्तस्मान्मम क्षमापणं प्रार्थनमित्यर्थः ॥ २ ॥

अक्षमा साधुगुणो न स्यादित्याह। सुधिय इति। तत्र निमित्तमाह। यर्हीति। कलेवरमनात्मा जडमत एवानित्यं यर्हि यस्मात् तस्मात् ॥ ३ ॥

इतोऽपि क्षमाकर्तव्येति व्यतिरेकमुखेनाह। पुरुषा इति ॥ ४ ॥

तत्किन्तत्राह। अतएवेति ॥ ५ ॥

शरीरासङ्गफलमाह। असंसक्त इति। अमुना देहेन पुत्रादिगतममताबुद्धित्यागः फलमित्यर्थः ॥ ६ ॥

शरीराद्यासक्तिरप्येकत्वादिगुणविशिष्टपरमात्मज्ञानेन एव सुदृढा स्यादित्यतस्तत्स्वरूपं निरूपयति। एक इत्यादिना। घटादिष्वेकत्वादिकमौपचारिकं हरौ तु निरुपचरितमिति द्योतनाय वेदान्तसिद्धगुणानुपदिशति। तथाहि। "एको देव इति न जायते म्रियते वा विपश्चित्" इति जननादिदोषाभावाच्छुद्धः पूर्णः सत्यः शुद्धबुद्धस्वरूपो नित्यचिन्मय इति "अथायं पुरुषः स्वयंज्योतिः परं ज्योतिरुपसम्पद्यते केवलो निर्गुणश्चेति विज्ञानमानन्दं

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ब्रह्मेति अन्तर्बहिश्च तत्सर्वम्,, इति अनावृतः स्वस्यान्येषामावृत एव "अन्येषामावृतो विष्णुः स्वस्यानावृत एव च,, इति साक्षी चेति निर्गत आत्मा स्वामी यस्य स निरात्मा तस्यात्मान्यो न विद्यत इति अनात्मनो गुणराशिरहिताज्जीवराशेः परः उत्तमः पुरुषस्त्वन्य इति ॥ ७ ॥

हरेः सर्वगतत्वेन जननादिदेहधर्माः सम्भवन्त्युत कथं देहिपरत्वमत्राह । देहादीति । देहप्रभृतितद्धर्मा देहधर्मा जननादयस्तद्द्रष्टुस्तेषां धर्माणां द्रष्टुः "आत्मनः सर्वस्य जगतोऽन्तर्यामिणो हरेर्नस्युरित्यन्वयः "आत्मा सर्वस्य जगतस्तस्यात्मान्यो न विद्यत,, इति कीदृशा अपार्थाः पुरुषार्थाख्यप्रयोजनशून्याः हरेर्धर्मः क इति तत्राह । कैवल्यमिति । "अनन्यसदृशत्वाच्च केवलोऽसौ हरिः स्मृत,, इति वचनात् कैवल्यं नामान्यसादृश्यराहित्यं धर्म इत्यर्थः वा इत्येतत्तद्यत्स्वभावः कैवल्यमिति वाक्यं सूचयति नित्यनिर्दुःखत्वं च तस्य धर्मस्तद्दृढावारोहयति । सुषुप्तमिति । तस्य धर्मस्य निदर्शनं दृष्टान्तः सुषुप्तं शरीराभिमानाभावेन ह्येकास्थितिः सुषुप्तिर्नाम नहि तदा दुःखलेशोऽस्ति "सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति,, इति श्रुतेः (१) सुषुप्तवच्च निर्दुःखोऽज्ञाद्धत्व प्रवृत्तिमानिति च आत्मावगम्यत्वं वा तद्धर्मः अत्रापि सुषुप्तमुदाहरणं हि मानम् (२) तस्यापि जन्यज्ञानाभावेनाहमिति स्वरूपज्ञानवेद्यत्वात्

> आत्मनैवावगम्यत्वाद्धरिरेष सुषुप्तवत् ।
> केवलत्वेन विज्ञेयो मुक्तस्तद्वदुःखतेति च ॥ ० ॥

भगवद्धर्मकथनफलमाह । य एवं सन्तमिति । यः पुरुष एवं सन्तमात्मस्थं जीवान्तर्यामिणमात्मानं वेद स प्रकृतिस्थोऽपि तस्य शरीरगुणैः क्षुत्पिपासादिलक्षणैर्नाज्यते न लिप्यते समवस्थितः सम्यगाहितचित्तत्वादिति हेतुगर्भविशेषणम् ॥ ८ ॥

मनः प्रसादस्य प्रथमसाधनत्वात्तत्सम्भवः केन स्यादिति तत्राह । य इति ॥ ९ ॥

मनःप्रसादफलमाह । परित्यक्तगुण इति । परितस्त्यक्ता गुणा विषयलक्षणा येन स तथा समस्थानं निर्विकारं यद्ब्रह्म कैवल्यं स्वस्वयाग्यतानुसारेण पूर्णतालक्षणं केवलाभावं तल्लक्षणां शान्तिमे प्रसादान्मुक्तिमश्नुत इत्यन्वयः ॥ १० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

एष ते ह्यकरोदिति क्वचित् पाठः ॥ १ ॥ २ ॥

प्रथमं ज्ञानद्वारा तं सान्त्वयति । सुधिय इत्यादिभिः । कलेवरमत्र स्थूलसूक्ष्मात्मकम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

तत्रासंसक्त इत्यादिना देहद्वयविलक्षणं शुद्धं जीवात्मानं किञ्चित् प्रतिबोधाय सूचयित्वा सम्यक्प्रतिबोधाय परमात्मानमुपदिशति। एक इति। असौ जीवादिशत्त्वगोचर आत्मा परमात्माख्य आत्मा आत्मनः शुद्धात् जीवादपरः यतोऽसौ एकः जीवस्तु नाना असौ शुद्धः असम्भाव्यदोषसङ्गः सतु अज्ञानदोषलिप्तत्वेन दुष्टः मण्डलस्थानीयत्वादसौ मुख्यत्वेन स्वयंज्योतिः सतु रश्मिस्थानीयत्वादापेक्षिकतया । असौ गुणेभ्यो निर्गतः सर्वथैव सिद्धः स तु अज्ञानेन तदभिमानसम्बद्धः असौ सूर्य इवाभासः । वर्णानां गुणानामाश्रय एव नतु तद्व्याप्यः असौ विभुः सत्त्वणुः असौ देहादिस्थोऽप्यनावृतः सत्वावृतः असौ साक्षाद्द्रष्टृत्वात् साक्षी सतु तदनुग्रहमयशक्तित्वादेव । असावेवात्मान्तररहितः सतु तदात्मकः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

आत्मस्थं शुद्धजीवान्तर्यामित्वेन स्थितम् । मयि स्थितो मदाश्रितत्वेनानुसन्धायी ॥ ८ ॥ ९ ॥

मम समवस्थानं शक्त्याद्यविशिष्टतयाविर्भावविशेषः तदेव ब्रह्म कैवल्यमश्नुते अनुभवति ॥ १० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

> विंशे प्रीतिं सहेन्द्रेण विष्णुना बोधितः पृथुः ।
> चकार तुष्टावच तं स दत्त्वागाद्वरं प्रभुः ॥ ० ॥

ततश्च भगवानपि प्रादुर्भूय स्वांशमिन्द्रमुपानीय सन्धिं कारयन् पृथुं प्रबोधयामासेत्याह । भगवानपीति ॥ १ ॥

आत्मानं त्वां क्षमां कारयतोऽमुष्य ॥ २ ॥

यर्हि यतः कलेवरमात्मा न भवति अतस्तत्राभिमानानौचित्यात् । कुतो भूतद्रोहः सम्भवेदित्यर्थः ॥ ३ ॥

भगवन्मायया मोहनादेव भवेदिति चेत्तत्राह। पुरुषा इति ॥४॥

अतो वृद्धसेवयैव मायानावरणात् प्रतिबुद्धः प्रतिबोधमेवाह अविद्ययैव कामः कामादेव कर्माणि तैरारब्धोऽयमिति इमं कायं विद्वान् जानन् ॥ ५—६ ॥

अनासक्तेः कारणमात्मज्ञानमतः परमात्मज्ञानमुपदिशति । एक इति । आत्मा परमात्मा आत्मनो देहात् जीवाच्च परोभिन्नः एकः । देहोजीवश्चानेकः ! एवमशुद्धः प्रकाशहीनः सगुणः गुणजन्यत्वात् गुणाधीनत्वाच्च गुणाश्रित जडत्वादनुरूपत्वाच्चासर्वगः देहेन गृहादिभिश्चावृतः अचेतनत्वात् सलेपद्रष्टृत्वाच्चासाक्षी । स जीवत्वात् स परमात्मकत्वाच्च सात्मेति देहजीवाभ्यां नवधा वैलक्षण्यं परमात्मन उक्तम् । एतेनैव जीवस्य देहेन सह नवधा वैलक्षण्यं च दर्शितमिति ॥ ७ ॥

स प्रकृतिस्थः देहस्थोऽपि देहगुणैर्नाज्यते इति न देहस्थ इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अयमुक्तलक्षणः प्रबोधो भक्तिमिश्रेण ज्ञानेन यतमानस्य भवतीति तत्साधनमाह ! य इति ॥ ९॥

तत्फलमाह । परीति सार्द्धाभ्याम् ।शान्तिम् अश्नुते शान्तिमेवाह मे समवस्थानं मम समं निर्भेदमवस्थानं सामान्यावस्थां भागुरिमतेऽकारलोपः । तद्ब्रह्म कैवल्यम् ॥ १० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भगवदुपदेशात्सन्तुष्टमनाः पृथुः देवराजं परिष्वज्य विद्वेषं त्यक्तवान् भगवानपि पृथवे वरं दत्त्वा स्वलोकं प्रत्यपद्यतेति वर्ण्यते भगवानपीति विंशेनाध्यायेन आत्मानं त्वां क्षमापयतोऽमुष्य क्षन्तुमर्हसि ॥ १ ॥ २ ॥

भूतेभ्यः कलेवरप्रतिकूलेभ्योऽपि इत्यर्थोवाच्यिष्यते यर्हि कलेवरमात्मा न भवति असो नाभिद्रुह्यन्ति ॥ ३ ॥

देवस्य मम मायया प्रकृत्या ॥ ४ ॥

---

(१) सुषुप्त्यवस्थापन्नो जीव इत्यर्थः ।

(२) सुषुप्तजीवस्यापि ।

उदासीनमिवाध्यक्षं द्रव्यज्ञानक्रियात्मनाम् ।
कूटस्थमिममात्मानं यो वेदाप्नोति शोभनम् ॥ ११ ॥
भिन्नस्य लिङ्गस्य गुणप्रवाहो द्रव्यक्रियाकारकचेतनात्मनः ।
दृष्टासु संपत्सु विपत्सु सूरयो न विक्रियन्ते मयि बद्धसौहृदाः ॥ १२ ॥
समः समानोत्तममध्यमाधमः सुखे च दुःखे च जितेन्द्रियाशयः ।
मयोपक्लृप्ताखिललोकसंयुतो विधत्स्व वीराखिललोकरक्षणम् ॥ १३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ननु कलेवरद्वारा तत्प्रतिकूलभूतकृतोपद्रव आत्मनि फलति तदा कलेवरस्यानात्मत्वेऽपि कथमभूतेभ्यो न द्रुह्यन्तीत्यत आह । अत इति। अतः वृद्धसेवातः अविद्या अनादितःआत्मानात्मपरमात्मस्वरूपाद्यज्ञानं तन्मूलः कामो विषयाभिलाषस्तन्मूलानि कर्माणि तैः शुभाशुभकर्मफलायतनो देह आरब्धः इत्येवममुं कायं देहं विद्वान् प्रबुद्धः नान्यो द्रोहादिविषयः मम कर्मानुसारेणेश्वरप्रेरितानि सुखदुःखानि भवन्तीति ज्ञानवान् अस्मिन् काये नैव सज्जते इत्यन्वयः एतानि भूतानि मम कायप्रतिकूलानि अतो मम द्रोहविषयाणीति न मुह्यतीति भावः ॥ ५ ॥ ६ ॥

नात्मा कलेवरमित्यनेन कलेवरादन्य आत्मेत्युक्तं तस्यात्मनः पुरुषा इत्यनेनानेकत्वमुक्तं यस्तु देवशब्देन मायाख्यास्युक्तः स क इत्याकांक्षायाम् "नित्योनित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्" इतिश्रुतिमुपबृंहयन् जीवात्मनः परः स परमात्मेत्याह। एक इति । निर्गुणः प्राकृतगुणरहितः गुणाश्रयः कल्याणगुणाश्रयः निरात्मा निर्गत आत्माश्रयो यस्य स्वाश्रय इत्यर्थः । आत्मा अन्तर्यामी आत्मनः जीवात्परस्तदुपास्यः ॥ ७ ॥

पुरुषा यदि मुह्यन्तीत्यनेन श्लोकेन देवमायामोहितत्वेन बद्धत्वं जीवानामुक्तं ततः केनोपायेन मुक्तिरित्याकाङ्क्षायां मद्विषयकज्ञानभक्त्यादिसाधनैर्मुक्तिर्भवतीत्याह । य एवमिति त्रिभिः । आत्मस्थमन्तर्यामिणम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

परित्यक्तगुणः गुणातीतः सम्यग्दर्शनः सम्यग्ज्ञानवान् अत एव समवस्थानं मदात्मकत्वेनावस्थानमश्नुते अत एव मे शान्तिं ध्यानसमाधिनिष्ठामत एव ब्रह्मकैवल्यं ब्रह्मभावापत्तिलक्षणां मोक्षं चाश्नुते ॥ १० ॥

भाषाटीका।

मैत्रेयजी बोले वैकुंठ भगवान् श्री प्रभु यज्ञपति यज्ञभोक्ता यज्ञों से सन्तुष्ट होकर इंद्रके सहित उपस्थित होकर पृथु महाराज से बोले ॥ १ ॥

श्रीभगवान् बोले आप के अश्व मेध का भंग इन इंद्रने किया है अब ए अपनी क्षमा कराते हैं सो आप क्षमा करने को योग्य हो ॥ २ ॥

हे नरदेव ! संसार में साधु जो मनुष्य उत्तम हैं सुंदर बुद्धि वाले सो शरीर आत्मा नहीं है इस विचार से शरीर के निमित्त से किसी का द्रोह नहीं करते हैं ॥ ३ ॥

आपसे पुरुष भी यदि परमेश्वर की माया से मोहित होजायं तो दीर्घ काल पर्यंत जो ज्ञान वृद्धों की सेवा करनी है तिसमें केवल परिश्रम ही मात्र हुआ जानना चाहिये ॥ ४ ॥

इसी से ज्ञानी पुरुष इस शरीर को अज्ञान के कामना शुभाशुभ कर्मों से रचित जानकर स्वयं मोक्षार्थी होने से इसमें आसक्त नहीं होते हैं ॥ ५ ॥

यदि शरीर में आसक्ति नही होगी तो इसी शरीर के सम्बन्ध से भये पुत्र धनादिकमें पंडित होकर कौन ममता करेगा॥६॥

देह का आत्मा का भेद इन हेतुओं से देखो जैसे देह तो अवस्था के भेद से बदलकर अनेक होजाते हैं आत्मा एकही है देह तो मलिन है आत्मा शुद्ध है देह तो जड है आत्मा स्वयं प्रकाश है देह अनेक गुणों वालाहै आत्मा उन गुणों से रहित हैं देह गुणों के आश्रयसे बना है आत्मा में तो ज्ञानादिगुण सदा रहते हैं देह तो एक देश में है आत्मा तो सूक्ष्म होने से सर्वत्र प्रविष्ट होने वाला है देह तो घर के भीतर रह जाता है आत्मा किसी के भीतर ही मात्र नही रहता है देह तो दृश्य है आत्मा द्रष्टा साक्षीहै देह तो आत्माके आधीन है आत्मा स्वतन्त्र है ॥ ७ ॥

देहादिकों के जो विकारी धर्म सो उनके द्रष्टा आत्माके नहींहैं आत्मा का एक स्वभाव से रहना उनसे भेद है उस में दृष्टांत जैसे सुषुप्ति अवस्था में सब विषयों से अलग आत्मा रहता है ॥ ०॥

जो पुरुष इस प्रकार से शरीर में स्थित आत्मा को जानता है सो शरीर में स्थित होने से भी प्रकृति के गुणों से लिप्त नहीं होता है क्योंकि वह हमारे आश्रित है ॥ ८ ॥

जो निष्काम होकर श्रद्धासे अपने वर्णाश्रम धर्मो से मेरा सेवन करता है हे राजन्! उसका मन धीरेसे शान्त होजाता है॥९॥

जब शांत प्रसन्न मन होजाता है तब सब गुण छूट जाते हैं निर्मल ज्ञान होजाता है तब हमारे स्वरूप में स्थित होने से शान्ति कैवल्य ब्रह्म को प्राप्त होजाता है ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सम्यग्दर्शनमेवाह । उदासीनमेवात्मानं द्रव्यज्ञानक्रियात्मनः देहज्ञानकर्मेन्द्रियमनसामध्यक्षमिवस्थितमात्मानं यो वेद ॥ ११ ॥

संसारिणः कथं कूटस्थत्वमतआह । भिन्नस्य लिङ्गस्य देहस्य गुणप्रवाहः संसारः भिन्नत्वे हेतुः द्रव्याद्यात्मकस्य तत्र चेतना चिदाभासः अतो दृष्टासु प्राप्तासु हर्षशोकादिभिर्नविक्रियन्ते ॥ १२ ॥

त्वं च सूरिरतः सुखे दुःखे च समः सन् समानाउत्तममध्यमाधमा यस्य जितामीन्द्रियाण्याशयश्च येन स त्वमखिललोकरक्षणं विधत्स्व कथमेकेन मया रक्षणं कर्तुं शक्यं तत्राह । मयेश्वरेणोपक्लृप्ताः संपादिता येऽखिला लोका अमात्यादयस्तैः संयुतः ॥ १३ ॥

श्रेयः प्रजापालनमेव राज्ञो यत्सांपराये सुकृतात्षष्ठमंशम् ।
हर्ताऽन्यथा हतपुण्यः प्रजानामरक्षिता करहारोऽघमत्ति ॥ १४ ॥
एवं द्विजाग्र्यानुमतानुवृत्तधर्मप्रधानोऽन्यतमोऽवितास्याः ।
ह्रस्वेन कालेन गृहोपयातान् द्रष्टासि सिद्धाननुरक्तलोकः ॥ १५ ॥
वरं च मत्कंचनमानवेन्द्र! वृणीष्व तेऽहं गुणशीलयन्त्रितः ।
नाहं मखैर्वै सुलभस्तपोभिर्योगेन वा यत्समचित्तवर्ती * ॥१६॥

मैत्रेय उवाच

स इत्थं लोकगुरुणा विष्वक्सेनेन विश्वजित् ।
अनुशासित आदेशं शिरसा जगृहे हरेः ॥१७॥
स्पृशन्तं पादयोः प्रेम्णा व्रीडितं स्वेन कर्मणा ।
शतक्रतुं परिष्वज्य विद्वेषं विससर्ज ह ॥ १८ ॥
भगवानथ विश्वात्मा पृथुनोपहृतार्हणः ।
समुज्जिहानया भक्त्या गृहीतचरणाम्बुजः ॥१९॥
प्रस्थानाभिमुखोऽप्येनमनुग्रहविलम्बितः ।
पश्यन् पद्मपलाशाक्षो न प्रतस्थे सुहृत् सताम् ॥२०॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ननु रक्षणं दण्डादिसापेक्षमतस्तपोऽन्यद्वा पुण्यं करिष्यामीति चेदत आह। श्रेय इति। यद्यस्मात् सांपराये परलोके प्रजाभिः कृतात्सुकृतात्षष्ठमंशं हर्ता हरति अरक्षणे दोषमाह। अन्यथा प्रजाभिर्हृतं पुण्यं यस्य स प्रजानामघमत्ति पापं भुङ्क्ते अन्यथेत्यस्य विवरणं करहारः सन् न रक्षिता चेत् ॥ १४ ॥

एवञ्च मोक्षोऽप्येतावतायासेन भविष्यतीत्याह। द्विजाग्र्याणामनुमतश्चासौ अनुवृत्तश्च परम्पराप्राप्तो यो धर्म्मः स एव प्रधानं अर्थकामौ तु प्रासङ्गिकौ यस्य। अन्यतमः अतिशयेनान्यः धर्म्मादिष्वनासक्त इत्यर्थः। एकपद्य इति पाठे धर्म्मः प्रधानावन्यतमावर्थकामौ यस्य इत्यर्थः। अस्याः पृथिव्या अविता सन् अल्पेन कालेन गृहागतान् सनकादीन् द्रक्ष्यसि अनुरक्तो लोको यस्मिन् सः ॥ १५ ॥

मत् मत्तः सकाशात् किञ्चित् वरं वृणीष्व। गुणाः शमादयः शीलं निर्म्मत्सरत्वादिस्वभावः तैरहं यन्त्रितः वशीकृतः तद्रहितैस्तु मखादिभिर्नाहं सुलभः यतः समं चित्तं येषां तेष्वेव वर्त्तितुं शीलं यस्य सोऽहम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

क्षमापयितुं पादयोः स्पृशन्तं स्वेन कर्म्मणा अश्वापहरणेन व्रीडितम् प्रेम्णा परिष्वज्य ॥ १८ ॥

भगवान् प्रस्थानाभिमुखोऽपि अनुग्रहेण विलम्बितः सन्नप्रतस्थे प्रयाणं न कृतवानिति द्वयोरन्वयः। कथम्भूत उपहृतमर्पितमर्हणं यस्मै। समुज्जिहानया समुद्गच्छन्त्या वर्द्धमानया भक्त्या गृहीते चरणाम्बुजे यस्य ॥ १९ ॥

पद्मपलाशवदक्षिणी यस्य तथा भूतः सन् एनं पृथुं पश्यन् ॥ २० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं तत्त्वत्रयविमर्शनपूर्वकं ज्ञानकर्मयोगानुगृहीतभगवद्भक्तियोगस्यामृतत्वप्राप्त्युपायतामभिधायैवं विधस्य पुंसो जीवदवस्थायामवस्थानप्रकारमाह। उदासीनमिति। द्रव्यं पृथिव्यादिभूतानि ज्ञानं श्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियाणि क्रिया वागादिकर्मेन्द्रियाणि आत्मा मनः एषामध्यक्षमधिपं कूटस्थं स्वरूपतो निर्विकारमत एव द्रव्यमयमात्मानं प्रत्यगात्मानमुदासीनमिव स्थितं यो वेद द्रव्याद्यध्यक्षत्वं प्रकृतिसम्बन्धकृतं परमार्थतस्तु कूटस्थ उदासीन इत्येवमात्मानं यो वेद सः शोभनमाप्नोति जीवनदशायामपि सुखमेवाप्नोतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

ननु विप्रतिषिद्धमेतदुच्यते द्रव्याद्यध्यक्षत्वं कूटस्थत्वमुदासीनत्वं चेति करणप्रवर्तकत्वमेव हि करणाधिपत्वं तच्च विकारः तदभावः कूटस्थत्वमुदासीनत्वं तत्राह। भिन्नस्येति। द्रव्यक्रियाकारकचेतनात्मनः द्रव्यं पृथिव्यादि क्रिया कारकाणि कर्मेन्द्रियाणि चेतना ज्ञानेन्द्रियजातम् एतदात्मकस्येत्यर्थः क्रिया कर्मेन्द्रियाणिकारकाणि ज्ञानकरणानि श्रोत्रादीनि चेतना चित्तमेतदात्मकस्येति वार्थः द्रव्याद्यात्मकस्यात एव भिन्नस्य देवमनुष्यादिभावेन भिन्नस्य लिङ्गस्य शरीरस्य गुणप्रवाहः गुणपरिणामो भवतीति अयंभावः यद्यपि द्रव्याद्यध्यक्षत्वरूपविकार आत्मन्यस्ति तथापि स विकारः ज्ञानविकाररूपः स च धर्मभूतज्ञानगतो न स्वरूपगतस्तस्वरूपतः कूटस्थत्वमुदासीनत्वं च देवादिरूपेण परिणामस्तु द्रव्यादिसंघातस्यैवेति ननु धर्मतोऽपि सति विकारे न कूटस्थत्वोपपत्तिः कूटस्थता हि निर्विकारता सा च नित्यता परम्परया धर्मतो वा नित्यत्वे कथं नित्यतेति चेत् उच्यते धर्मभूतं ज्ञानद्रव्यं नित्यमेव

* समवृत्तवर्तीति विजयध्वजः ।

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

तस्य च कर्मणा कदाचित्संकोचः कदाचिद्विकास इत्यवस्थाद्वयमङ्गीक्रियते तत्र संकोचोनाम प्रसराभावः तदभावो विकासः प्रसररूपाभावस्य भावरूपत्वात् अतो धर्मभूतं ज्ञानं द्रव्यमपि नित्यमेवेति धर्मतोऽपि कूटस्थतोपपत्तिः पृथिव्यादीनां तु स्वरूपतःस्वभावतश्च विकार इति न कूटस्थत्वम् अत आत्मनः सततमेकरूपत्वात् देहस्य प्रतिक्षणपरिणामित्वादपुरुषार्थत्वाद्देहप्रयुक्तासु दृष्टासु प्राप्तासु सम्पत्सु विपत्सु च सूरयस्तत्त्वत्रयविवेचनचतुरा न विक्रियन्ते सम्पदापत्प्रयुक्तहर्षशोकाभ्यां न युज्यन्त इत्यर्थः कथं सति शरीरे तत्प्रयुक्तहर्षशोकासम्बन्धस्तत्राह। मयि निरतिशयप्रीतिविषये बद्धं सौहृदं यैस्ते सौहृदशब्देन सुहृदो धर्मो निरतिशयप्रेमोच्यते तेन प्रीतिरूपमुपासनं लक्ष्यते बद्धशब्देन तस्य विजातीयप्रत्ययान्तराव्यवहितत्वं च तथाच प्रत्ययान्तराव्यवहितमद्विषयनिरतिशयरूपभक्त्या विस्मृतदेहधर्मो हर्षशोकाभ्यां न युज्यन्त इत्यर्थः त्वं च सूरिः ॥ १२ ॥

अतः सुखदुःखे च देहप्रयुक्ते समः सन् साम्यं मम कथं संभवेत्तत्राह विजितेन्द्रियाशयः वशीकृतबाह्येन्द्रियान्तःकरणः जितेन्द्रियस्य तव सुखदुःखयोः साम्यं संभवेदेवेत्यर्थः अत एव समाना उत्तममध्यमाधमाः यस्य स तिर्यङ्मनुजदेवादिषु देहातिरिक्तसर्वात्मसाम्यानुसन्धानपरस्तेषां च ब्रह्मात्मकत्वेन साम्यधीः त्वमखिललोकरक्षणं विधत्स्व कथमेकेन मया तत्कर्तुं शक्यं तत्राह। मयेश्वरेण उपलक्षिताः सम्पादिताः अमात्यादयोऽखिललोकास्तैः संयुतः ॥ १३ ॥

ननु मम मुमुक्षामनुत्पाद्य किमखिललोकरक्षणं विधत्स्वेत्युच्यते तत्राह। श्रेयइति। राज्ञः प्रजापालनमेव श्रेयः साधनं समीहितपुरुषार्थसाधनमित्यर्थः कुतः यत् यस्मात् प्रजापालनात् साम्पराये देहवियोगे प्रजाभिर्यत्कृतं सुकृतं तस्य षष्ठमंशं हर्ता हरति अन्यथा लोकरक्षणाभावे प्रजानामरक्षिता प्रत्युत प्रजापीडनादिना तद्दत्तं करं स्वामिग्राह्यभागं हरतीति हरः तथाभूतः अत एव प्रजाभिरात्तपुण्यस्तासामघमत्ति ॥ १४ ॥

तस्मात् यदि प्रजाःपालयसि धर्मतस्तदा तव मुक्तिरपि सुलभा स्यादित्याह। एवमिति। द्विजाग्र्यानामनुमतश्चासावनुवृत्तश्च व्यस्तपाठेऽनुवृत्तश्च धर्मप्रधानः अनभिसंहितफलस्ववर्णाश्रमोचितधर्मप्रधानः अन्यतमःप्रजानाम्मध्ये अन्यतम इव स्वस्मिन् स्वातन्त्र्यमनारोपयेत्यर्थः आविता रक्षिता यदि स्याः भवेः तदा हृस्वेनाल्पेन कालेन गृहान् प्रत्युपगतान् सिद्धान् सनकादीन् अनुरक्ताः स्वस्मिन् अनुरागयुक्ता लोका यस्य स त्वं द्रष्टासि तैरुपादिष्टतत्त्वोऽमृतत्वं यास्यसीत्यर्थः॥१५॥

किञ्च हे मानवेन्द्र! मत् मत्तः सकाशात् कं चिद्वरं वृणीष्व ते तव गुणाः शमादयः शीलं निर्मत्सरादिस्वभावस्तैर्यन्त्रितः वशीकृतोऽहं तद्रहितैस्तु मखैर्योगैः तपोभिः कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिर्योगेन वा नाहं सुलभः कुतःयत् यस्मात्समं चित्तं येषां तेष्वेव वर्तितुं शीलमस्य सोऽहम् ॥ १६ ॥

स विश्वजित् पृथुरेवं लोकगुरुणा विष्वक्सेनेन भगवता अनुशिष्टः हरेरादेशमाज्ञां शिरसा जगृहे अतीवाहतवानित्यर्थः ॥ १७ ॥

ततः पादयोः क्षमापयितुं स्पृशन्तं स्वेन स्वीयेन अश्वहरणादिकर्मणा व्रीडितं लज्जितं शतक्रतुमिन्द्रं प्रेम्णा परिष्वज्यालिङ्ग्य तस्मिन् विद्वेषं विससर्ज अत्याक्षीत् हेति विस्मये आद्यापराधजनितविद्वेषं तदैव विससर्जेति विस्मयते ॥ १८ ॥

ततो विश्वात्मा सर्वात्मा भगवानपि पृथुनोपहृतं समर्पितमर्हणमर्घ्यादिकं यस्य समुज्जिहानया समुद्रिक्तया भक्त्या गृहीतौ चरणौ अम्बुजे इव यस्य प्रस्थानाभिमुखः स्वलोकं प्रति प्रयाणाभिमुखोऽपि अनुग्रहेण विलम्बितः सञ्जातविलम्बः सतां भक्तानां सुहृत् निरतिशयप्रीतिमान् एवं पृथुं पश्यन् पद्मदलवद्विशाले अक्षिणी यस्य सः पद्मपत्रविशालाभ्यामाक्षिभ्यां पश्यन्निति भावः न प्रतस्थे न ययावित्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

सम्यग्दर्शन इत्युक्तं दर्शनप्रकारं दर्शयति। उदासीनमिवेति। द्रव्यज्ञानक्रियात्मनां तामसवैकारिकतैजसरूपाणां पदार्थानामध्यक्षमाधिपातिम्। उदासीनमिवाक्लिष्टकारिणमेव कूटस्थं निर्विकारमात्मानं हरिं यो वेद सं शोभनं दर्शनमेवाप्नोतीत्यन्वयः हरिराक्लिष्टकारित्वादुदासीन इतीर्यत इति च ॥ ११ ॥

इदं चावश्यं ज्ञेयमित्याह। भिन्नस्येति। द्रव्यक्रियाकारकचेतनानि सन्ततं व्याप्य तिष्ठतीति द्रव्याद्यात्मा तस्य जीवाद्भिन्नस्य। कालादिव्यवधानेन क्षीनं पदार्थजातं गमयतीति ज्ञापयतीति लिङ्गं तस्य मनसो यः सत्त्वादिगुणानां प्रवाहः प्रवर्तनविशेषस्तं दृष्ट्वा ज्ञात्वा। प्रत्यक्षासु विपत्सु सम्पत्सु च प्राप्तासु न विक्रियन्ते जातोऽहं मृतोऽहमित्यादिविकारं न प्राप्नुवन्ति के सूरयः अत्र हेतुगर्भविशेषणमाह। मयीति। मयि बद्धं सौहृदं महत्त्वबुद्धिलक्षणं प्रेम यैस्ते तथा तस्मादिति शेषः "जीवाद्भिन्नस्य मनसो गुणाः सत्त्वादयो मताः। तज्ज्ञात्वा न विकुर्वीत स्वस्वरूपं मनस्तथा„ इति वचनात् उक्त एवार्थोनान्य इत्यर्थः ॥ १२ ॥

इदमपि मुक्तिसाधनमित्याह। सम इति। सुखे च दुःखेच समो निर्विकारःसमानाःस्वस्वयोग्यतानुसारेणउत्तममध्यमाधमाश्च यस्य स तथोक्तः समत्वे कारणमाह। जितेति रक्षायां किम्बल इत्यत उक्तं मयेति मया उपक्लृप्तः अखिलः पूर्णःसत्त्वगुणस्तेन संयुतः॥ १३ ॥

अपवर्गानुपयोगिप्रजापालनेन किमित्याशङ्क्येदमेव तव श्रेय इत्याह। श्रेय इति। सम्पराये मोक्षे प्रजाकृतसुकृताद्विभज्य षष्ठमंशं सुकृतं लभत इति अस्मात्तस्मादिति विपक्षे बाधकमाह। अत इति। अतोऽन्यथेत्यस्य विवरणमरक्षितेति„ दुःखेनोव्यसने स्वघम„इति यादवः ॥ १४ ॥

गुरूपदिष्टज्ञानस्यैव मुक्तिहेतुत्वात्किं प्रजारक्षणेनेत्याशङ्क्य तेन ज्ञानोपदेष्टृसिद्धज्ञानिप्राप्तिस्ततः संविद्य प्राप्यत इत्याह। एवमिति ॥ १५ ॥

साक्षात्कृतो वैकुण्ठोऽपि कञ्चनवरं नादादिति लोकापवादं परिहरति। वरञ्चेति। अपवादभीरुर्वरं वृणीष्वेति वक्ति नतु तद्गुणलुब्ध इत्यत उक्तं तेऽहमिति मखादीनन्तरेण गुणशीलयन्त्रित इति किंविशिष्योच्यत इति तत्राह। नाहमिति। योगेनाष्टाङ्गलक्षणेन समं तत्तद्वस्तुयोग्यतानुसृतं वृत्तं वर्तनं येषां ते समवृत्ताः पुरुषास्तेषु वर्तितुं शीलमस्येति समवृत्तवर्ती यद्यस्मात्तस्मान्नाहं तव मखादिना सुलभः स्यां किन्तु गुर्वादिषु संवृद्धभक्त्यैवेत्यर्थः ॥ १६ ॥

पृथुरात्मनि गुणग्राहित्वलक्षणं प्रकटयन् श्रीरमणोक्तमग्रहीदित्याह। स इत्थमिति। विश्वजित समस्तजेता ॥ १७ ॥

विष्वक्सेनेन श्रीहरिणोक्तं गृहीतामिति भृङ्ग्याहिक इव दर्शयतीत्याह। स्पृशन्तमिति। मनसा पृथुसन्निहितराजरूपिणो

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

हरेः पादयोः स्पृशन् व्रीडितमसुरजनमोहाय लज्जास्वभावं दर्शयन्तमाश्वासदुःखव्रीडादीन्प्रायशः सुखिनोऽपि तु । नियमादपि भूपेषु मोहायादर्शयन् सुराः । इति वचनाद्व्रीडितत्वं तेनेत्यर्थः ॥१८॥

विष्णोः पृथौ प्रसादोद्रेकं दर्शयति । भगवानिति । विश्वात्मा पूर्णात्मा जगत्समस्तं विश्वं च निखिलं पूर्णमुच्यते इत्यभिधानाद्विश्वपदस्य पूर्णार्थत्वमेवाङ्गीकर्तव्यं नतु प्रपञ्चात्मत्वं तस्य बहुप्रमाणविरुद्धत्वात् चन्द्रोदये समुद्रवृद्धिवदनुदिनं समुज्जिहानया भक्त्येत्यनेन "अपक्वभक्तियुक्ता ये न तेषां हरिदर्शनम् । प्रायो भवति दुःखस्य त्वभावः प्रायशो भवेत् । इति वचनात्साक्षात्कृतमधोक्षजं प्रत्यक्षं पश्यतः पृथोरपक्वभक्तियुक्तेभ्योऽप्युत्तमत्वं दर्शयन् तत्साक्षात्कारे भक्तेरेव प्रयोजकत्वात्तच्छृङ्खलया कीलितत्वान्मद्बन्धने सैव सम्पादनीयेति सूचयति ॥ १९ ॥

यात्रा प्रयाणं प्रस्थानमित्यभिधानम् ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः

केवलमेव दर्शयति । उदासीनमिति । अध्यक्षमिव स्थितमप्युदासीनं यो वेदेत्यन्वयः अभवं मोक्षमिति सम्बन्धोक्तिः सोऽभयमिति चित्सुखः शोभनमिति गौडीयः पाठः ॥ ११ ॥

अथ भक्तिपक्षेणापि तं सान्त्वयति । भिन्नस्येति ॥ १२ ॥

अथ कर्त्तव्यमुपदिशति । सम इति लोकेत्यत्र सत्त्वेति चित्सुखः ॥ १३ ॥ १४ ॥

उत्तरकाले तस्य स्वभक्तिनिष्ठां स्वभक्तेषु विख्यापयितुमिच्छया अन्येषु ज्ञानादिप्रवर्त्तनेच्छया च तस्य कर्त्तव्यं सूचयति । एवमिति ॥ १५ ॥

सम्प्रत्यपि पूर्वेच्छयाह । वरञ्चेति । गुणशीले अत्र भक्त्युत्थे एव ज्ञेये । तत्र गुणाः गुरूपसत्तिप्राप्ताः पाण्डित्यादयः । शीलन्तु सुस्वभावो विनयादिः समत्वञ्च नारायणपराः सर्व्वे इत्यादि रीत्या तदुत्थमेव नतु योगाद्युत्थानि तानि । न रोधयति मां योग इत्यादेः ॥ १६ ॥

तदेवं श्रीभगवत आदेशत्रयं जातमिन्द्रेण प्रीतिः सिद्धानुगमनं यात्रास्वीकारश्चेति । तदेव अयमपि स्वीचकारेत्याह । स इत्थमिति । तत्रान्तिमद्वयं स्वानुकूलेन प्रकारविशेषेण प्रथमन्तु यथावदेव स्वीचकारेत्याह । स्पृशन्तमिति । प्रेम्णेति । परमं प्रेमास्पदत्वेन श्रीभगवता स्वयं भेलितत्वादिति भावः ॥ १७–२२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सम्यग्दर्शनमेवाह । द्रव्यज्ञानक्रियात्मनामधिभूताधिदैवाध्यात्ममनसाम् अध्यक्षं जीवात्मानमुदासीनमिव तेष्वनासक्तमिव यो वेद । स इमं कूटस्थमात्मानं वेद यः परमात्मानं वेद स अभवं प्राप्नोतीत्यावृत्त्यान्वयः । अत्रेवकारेण सम्यगुदासीनत्वाभावेऽपि साधनदशायां ज्ञानसिद्धिं सूचयति ॥ ११ ॥

ननु द्रव्यादीनामध्यक्षत्वेऽपि जीवस्य तेष्वौदासीन्यमात्रएव कथं संसाराभाव इत्यत आह । भिन्नस्य जीवादन्यस्य लिङ्गदेहस्यैव गुणप्रवाहे संसारः भिन्नत्वे हेतुः द्रव्याद्यात्मकस्य अधिभूताध्यात्माधिदैववृत्त्यादि स्वरूपस्य अयमर्थः लिङ्गदेहस्य खल्वभिमानेनैव जीवस्य संसारो नत्वौदासीन्येनेति तत्राध्यक्षत्वेऽपि न जीवस्य क्षतिः लिङ्गस्यापि तद्वेवालिङ्गत्वमिति । एवं च यः स्वधर्मेणोत्यादिना भक्तिमिश्रेण ज्ञानेन यतमानानां संसाराभावमुक्त्वा केषांचित् केवलयैव भक्त्या जरयत्याशु या कोशं निगीर्णमनलो यथेति न्यायेन संसारनिवृत्तये यतमानानामपि संसाराभावमाह । इष्टाष्विति । आसक्त्यभावात् प्राकृतसम्पद्विपदोर्नविक्रियन्ते आसक्त्यभावे हेतुः । मयि बद्धेति सौहृदवद्वस्तु केवलयैव भक्त्या भवेदित्युपपादितं तृतीयस्कन्धे ॥ १२ ॥

त्वञ्च मयि बद्धसौहृद इत्यतो मन्निदेश एव वर्तस्वेत्याह । सम इति चतुर्भिः । प्राकृतसम्पद्विपदोः समबुद्धिः । समानाः सत्त्वादिगुणैरुत्तममध्यमाधमा यस्य सः । मयेश्वरेणोपक्लृप्ताः सम्पादिता येऽखिललोका अमात्यादयस्तैः संयुतः । ईश्वरदत्तैश्वर्योऽहमीश्वराज्ञापालनरूपं प्रजारक्षणं करोमीति बुद्ध्येत्यर्थः ॥ १३ ॥

अन्यस्यापि राज्ञः प्रजापालनमेव धर्म इत्याह । सांपराये परलोके प्रजानां सुकृतात् हर्ता ग्रहीता ॥१४॥

द्विजाग्र्यैः शास्त्राभिज्ञैर्विप्रैरनुमतोऽथचानुवृत्तः परम्पराप्राप्तो धर्म्म एव प्रधानं यस्य सः । अन्यतमस्तत्रानासक्त ऐकपद्यपाठे कर्म्मधारयः अस्याः पृथिव्याः ॥ १५ ॥

अत्यनुकम्पाविगतगाम्भीर्य आह । वरञ्चेति । गुणशीलाभ्यां यन्त्रितो वशीकृतः प्राकृताभ्यां ताभ्यां वशीकारासम्भवादप्राकृते ते भक्त्युत्थे एव ज्ञेये गुणो दयाक्षमादिः । शीलं विनयस्नेहादिमयः स्वभावः । नाहमिति । न रोधयति मां योग इत्यादेः यद्यस्मात् समं तुल्यमेव सर्व्वेषां चित्तवर्त्ती चित्ताधिष्ठाता सर्वत्रोदासीन एव नतु कस्यापि वश इत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥

स्वेनाश्वापहरणेन ॥ १८ ॥

समुज्जिहानया सम्यगुदयन्त्या प्रतिक्षणं वर्द्धमानयेत्यर्थः । एनम् पृथुम् ॥ १९ ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवं भूतद्रोहादिरहितानां मुमुक्षूणां साधनसम्पत्त्या मुक्तिमुक्त्वा अथ साधनकालेऽपि आत्मानात्मविवेकेन जन्ममरणभयरहितत्वं संपद्विपद्योगे हर्षशोकरहितत्वं चाह । उदासीनमिति द्वाभ्याम् । द्रव्यज्ञानक्रियात्मनां देहावयवानां पञ्चभूतज्ञानकर्मेन्द्रियमनसामध्यक्षम् तेभ्यो विलक्षणमित्यर्थः उदासीनम् इहामुत्र निर्विशणम् भजनानन्दतृप्तत्वादनुदासीनमपीतीवशब्दार्थः कूटस्थं निर्विकारमिममात्मानं यो वेद स शोभनं जन्ममरणादिभयाभावम् आप्नोति ॥ ११ ॥

यतो भिन्नस्य जीवादन्यस्य द्रव्याणि क्रिया कर्मेन्द्रियाणि कारकाणि ज्ञानेन्द्रियाणि चेतना बुद्धिः एतदात्मकस्य लिङ्गस्य अत्र जीवोऽस्तीति जीवात्मज्ञापकस्य देहस्य गुणप्रवाहः सत्त्वादिगुणनिर्मितो देवादिजन्ममरणप्रवाहो नतु जीवात्मनः अतः शोभनं प्राप्नोतीत्यन्वयः अत एव संपत्सु च इष्टासूपस्थितासु मयि बद्धसौहृदा न विक्रियन्ते हर्षशोकाभ्यां न युज्यन्ते ॥ १२ ॥

अथ विशेषतः श्रीपृथुं प्रत्याह । सम इत्यादि । समानाः उत्तमादयो यस्य सः सुखे दुःखे च समः मयोपक्लृप्तैरुपयोजितैरखिलैर्लोकैरमात्यादिभिः संयुतः अखिललोकानां रक्षणं विधत्स्व ॥ १३ ॥

यद्यतो राजा लोकरक्षणात् सांपराये परलोके प्रजाभिः कृतात्सुकृतात् षष्ठमंशं हर्ता हरति अन्यथा विपक्षे करहारः सन् प्रजाभिर्दत्तपुण्यः प्रजानामघमत्ति अतः राज्ञः प्रजापालनमेव श्रेयः ॥१४॥

स आदिराजो रचिताञ्जलिर्हरिं विलोकितुं नाशकदश्रुलोचनः ।
न किंचनोवाच स बाष्पविक्लवो हृदोपगुह्यामुमधादवस्थितः ॥ २१ ॥
अथावमृज्याश्रुकला विलोकयन्नतृप्तदृग्गोचरमाह पूरुषम् ।
पदा स्पृशन्तं क्षितिमंस उन्नते विन्यस्तहस्ताग्रमुरङ्गविद्विषः ॥ २२ ॥

पृथुरुवाच ॥

वरान् विभो ! त्वद्वरदेश्वराद्बुधः कथं वृणीते गुणविक्रियात्मनाम् ।
ये नारकाणामपि सन्ति देहिनां तानीश ! कैवल्यपते ! वृणे न च ॥ २३॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवमस्याः प्रजायाः अविता द्विजाग्र्यानुमतः विप्रसंमतश्चासावनुवृत्तः संपदाऽऽगतो यो धर्मस्तत्प्रधानावन्यतमावर्थकामौ यस्य अनुरक्ता लोका यस्मिन् सः त्वं गृहोपयातान् सिद्धान् सनत्कुमारान् द्रक्ष्यसि ॥ १५ ॥

हे मानवेन्द्र मन्मत्तः कञ्चन वरं वृणीष्व यतोऽहं ते गुणाः समचित्तत्वं शीलं विष्णुप्रावण्यं ताभ्यां गुणशीलाभ्यां यन्त्रितः वशीकृतः यतोऽहं मखादिभिर्न सुलभः किन्तु समचित्तवर्ती समचित्तेषु वर्तनशीलः ॥ १६—१७ ॥

पादयोः स्पृशन्तं क्षमापयितुं चरणस्पर्शं कुर्वन्तं कर्मणाऽभ्यापह्नुतापाचरणप्रवर्तनात्मकेन परिष्वज्यालिङ्ग्य विद्वेषं विससर्ज त्यक्तवान् ॥ १८ ॥

उपहृतार्हणः समर्पितपूजार्होपायनः समुज्जिहानया समुद्यया ॥ १९ ॥

अनुग्रहेण विलम्बितः ॥ २० ॥

भाषाटीका ॥

उदासीन होकर के देह ज्ञानेन्द्रिय कर्मेन्द्रिय मन इनका प्रेरक रूप से स्थित निर्विकार स्वरूप जो पुरुष आत्माको जानता है सो कल्याण को प्राप्त होता है ॥ ११ ॥

पृथक् देह को गुणों के हेतु से प्रवाह रूप संसार होता है पृथक् भिन्न क्यों है कि पंचभूत ज्ञानेन्द्रिय कर्मेन्द्रिय देवता बुद्धि इनों से संयुक्त है इसी हेतुसे ज्ञानी पुरुष मेरे मे दृढ भाव होने से संपत्ति या विपत्ति के देखने पर भी विकार को नहीं प्राप्त होते हैं ॥ १२ ॥

तुम सम दृष्टि वाले हो कर उत्तम मध्यम अधम तीनों को समान मान कर सुख दुःख मे भी सम हो कर इंद्रिय तथा अंतःकरण इन को जीत कर मेरे बनाये जो मंत्रि आदि लोक इनों से संयुक्त हो कर हे वीर सब जगत् का रक्षा करो ॥ १३ ॥

राजा का तो प्रजा पालन करना ही धर्म है जिस से कि पर लोक में प्रजा पालन अच्छे करने से पुण्य में से छठवां भाग मिलता है यदि ऐसा न करे तो प्रजा की रक्षा न करने से पुण्य नष्ट हो जाता है फिरकर लेने वाला राजा पापके फलको भोगता है ॥ १४ ॥

इस प्रकार से ब्राह्मणों के आज्ञा से उन का अनुवर्तन कर के धर्म को प्रधान मान कर सब से श्रेष्ठ हो कर इस भूमी के रक्षक हो कर थोड़े दिनों से लोगों को प्रसन्न करते रहो तो आप घर ही मे आये हुये सनत्कुमारादि सिद्धों को देखो गे ॥ १५ ॥

हे मानवेंद्र ! हम यज्ञों से वा तपस्या से योग से सुलभ नहीं हैं जिससे कि हम सम चित्त वालों के हृदय में रहते हैं तब तुम्हारे शील गुणों से हम बंधगये हैं तो हम से तुम कोई वर मांगो ॥ १६ ॥

मैत्रेयजी बोले उपदेष्टा विश्वक्सेन भगवान् की जब ऐसी आज्ञा भई तब भगवान् की आज्ञा को महाराज ने मस्तक से धारण किया ॥ १७ ॥

प्रेम से चरण स्पर्श करते हुये अपने थोड़ा दुरया से लज्जित जो इंद्र उनका आलिंगन करके वैर को छोड़ दिया ॥ १८ ॥

इसके अनंतर विश्वस्वरूप भगवान् अर्पण करी हुई भक्ति से पूजा समर्पण करके जब पृथु महाराज ने प्रणाम प्रकट किये तब जाने की तैयारी मे थे तौभी उन के ऊपर अनुग्रह होने से रुक गये आप सत्पुरुषों के प्रिय बंधु हैं जिस से कमल से नेत्रों को प्रकाश कर के देखने लगे ॥ १९ ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

भगवतस्ततकृपातिरेकमुक्त्वा तस्य भक्त्युद्रेकमाह । स इति द्वाभ्याम् । बाष्पविक्लवत्वेन तूष्णीमवस्थितः सन् अमुं हरिं हृदोपगुह्याधात् धृतवान् ॥ २१ ॥

अतृप्तयोर्दृशोर्गोचरं विषयभूतम् पदा क्षितिं स्पृशन्तमिति अयं भावः । न खलु देवाः पदा भुवं स्पृशन्ति अतः कृपापरवशो हरिः नूनमात्मानं विस्मृतवानिवेति अतएव स्खलनपरिहारायेव गरुडस्योन्नते स्कन्धे विन्यस्तं हस्ताग्रं येन तम् ॥ २२ ॥

वरं वृणीष्वेति यदुक्तं तदसहमान आह । हे विभो ! वरदातां ब्रह्मादीनामीश्वरात् वरप्रदात् त्वत् त्वत्तः सकाशात् बुधः कथं वरान् वृणीते । कीदृशान् । गुणविक्रियस्य इति गुणविक्रियोऽहङ्कार स एव आत्मा येषां तेषां ब्रह्मादीनां सम्बन्धिनः देहाभिमानिनां भोग्यानिति वा । तथा चेद् बुध एव न भवतीत्यर्थः । जुगुप्सितत्वादपीत्याह । य इति । बुध एवाहमपि न वृणे इति सम्बन्धाय चकारः ॥ २३ ॥

न कामये नाथ ! तदप्यहं क्वचिन्न यत्र युष्मच्चरणाम्बुजासवः ।
महत्तमान्तर्हृदयान्मुखच्युतो विधत्स्व कर्णायुतमेष मे वरः ॥ २४ ॥
स उत्तमश्लोकमहन्मुखच्युतो भवत्पदाम्भोजसुधाकणानिलः ।
स्मृतिं पुनर्विस्मृततत्त्ववर्त्मनां कुयोगिनां नो वितरत्यलं वरैः ॥ २५ ॥
यशः शिवं सुश्रव ! आर्यसंगमे यदृच्छया चोपशृणोति ते सकृत् ।
कथं गुणज्ञो विरमेद्विना पशुं श्रीर्यत्प्रवव्रे गुणसंग्रहेच्छया ॥ २६ ॥
अथाभजे त्वाखिलपूरुषोत्तमं गुणालयं पद्मकरेव लालसः ।
अप्यावयोरेकपतिस्पृधोः कलिर्न स्यात्कृतत्वच्चरणैकतानयोः ॥ २७ ॥
* जगज्जनन्यां जगदीश ! वैशसं स्यादेव यत्कर्मणि नः समीहितम् ।
करोति फल्ग्वप्युरुदीनवत्सलः स्व एव धिष्ण्येऽभिरतस्य किन्तया ॥ २८ ॥
भजन्त्यथ त्वामत एव साधवो व्युदस्तमायागुणविभ्रमोदयम् ।
भवत्पदानुस्मरणादृते सतां निमित्तमन्यद्भगवन्न विद्महे ॥ २९ ॥
मन्ये गिरं ते जगतां विमोहिनीं वरं वृणीष्वेति भजन्तमात्थ यत् ।
वाचा नु तन्त्या यदि ते जनोऽसितः कथं पुनः कर्म करोति मोहितः ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

कैवल्यपत इति सम्बोधनात् कैवल्यं वरिष्यतीति मा शङ्कीरित्याह । नेति । महत्तमानामन्तर्हृदयान्मुखद्वारेण निर्गतो भवत्पदाम्भोजमकरन्दो यशः श्रवणादिसुखं यत्र नास्ति तादृशं चेत् कैवल्यं तर्हि तत् क्वचित् कदाचिदपि न कामये । तर्हि किं कामयसे तदाह । यशः श्रवणाय कर्णानामयुतं विधत्स्व । ननु कोऽप्येवं न वृतवान् किमन्यच्चिन्तयेत्याह । मम त्वेष एव वर इति ॥ २४ ॥

ननु तर्हि कैवल्याभावे रागद्वेषाद्याकुलानां भक्तिसुखमपि न स्यादित्याशङ्क्याह । स इति । भवत्पदाम्भोजसुधायाः कणो लेशः तत्सम्बन्धी योऽनिलः स एव दूरादपि किञ्चिद्यशःश्रवणमात्रमित्यर्थः । विस्मृतं तत्त्ववर्त्म यैः कुयोगिभिः तेषामपि पुनः स्मृतिमात्मज्ञानं वितरति । अतो न खलु भक्तानां रागादिसम्भवः । अतो नोऽस्माकं सारग्राहिणामन्यैर्वरैरलम् । भक्तावेव मोक्षादिसर्वसुखान्तर्भावादिति भावः ॥ २५ ॥

ननु भक्तिर्मुक्तिफलैवातः फलं विहाय साधने भवतः कोऽयमाग्रह इत्याशङ्क्याह हे सुश्रवः ! मङ्गलकीर्ते ते शिवं यशः सतां सङ्गमे यः सकृदपि यदृच्छयाप्युपशृणोति गुणज्ञश्चेत्स पशुं विनान्यः कथं विरमेत् गुणातिशयं सूचयति । श्रीर्यद्यश एव प्रकर्षेण वृतवती गुणानां सर्वपुरुषार्थानां संग्रहः स्वास्मिन् समाहारस्तदिच्छया ॥ २६ ॥

अतो लक्ष्मीरिवान्यवरत्यागेन त्वामेवाहं भज इत्याह । अथेति । लालस उत्सुकः सन् कर्मणि क्रियमाणे यथेन्द्रेण सह कलिरेवं भक्तावपि किं लक्ष्म्या सह कलिः स्यादिति वितर्कयति एकस्मिन् पत्यौ स्पर्धमानयोरावयोरपि किं कलिर्नस्यादिति काका वितर्कः ननु पर्यायेण सेवायां न स्यात् नैवम् कृतस्त्वच्चरणयोरेवैकस्तानो मनो विस्तारो याभ्यां तयोः ॥ २७ ॥

भवतु वा कलिस्तथापि भजेयमेवेत्याह । जगज्जनन्यां वैशसं विरोधः स्यादेव तत्र हेतुर्यस्याः कर्मणि नः समीहितमिच्छा भवति तथापीन्द्राविरोधे मत्पक्षपातवदत्रापि तव पक्षपात एव स्यादित्याह फल्गु तुच्छमप्युरु बहु करोषि यतो दीनेषु वत्सलो दयावान् स्वे स्वरूप एव रतस्य तया किं प्रयोजनम् तां नाद्रियस इत्यर्थः ॥ २८ ॥

यतस्त्वं दीनवत्सलोऽतएव साधवो निष्कामा अथ ज्ञानानन्तरमपि त्वां भजन्ति कथंभूतम् मायागुणानां विभ्रमो विलासस्तस्योदयः कार्यं स निरस्तो यस्मिंस्तम् ते किमर्थं भजन्ति तत्राह । भवत्पदानुस्मरणाद्विनान्यत्तेषां निमित्तं फलं न विद्मः ॥ २९ ॥

वरैः प्रलोभनञ्च कृपालोस्तवानुचितमित्याशयेनाह । मन्य इति नु अहो ते वाचा तन्त्या यदि जनोऽयमसितोऽबद्धः स्यात्तर्हि पुनः पुनः फलैर्मोहितः सन् कथं कर्म करोति ॥ ३० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं भगवतो भक्ते पृथौ कृपातिरेक उक्तः पृथोर्भगवति भक्त्युद्रेकमाह । स इति द्वाभ्याम् । स आदिराजः पृथुः बद्धाञ्जलिरानन्दाश्रुपूर्णलोचनः अत एव हरिमवलोकितुं नाशकत् न समर्थोऽभूत् वाष्पैर्विक्लवः अधृष्टस्तूष्णीमवस्थितः सन् किञ्चिदपि नोवाच एवं तु अमुं हरिं हृदा उपगुह्य आवृत्य संश्लिष्य आलिङ्ग्येति यावत् अधात् धृतवान् ॥ २१ ॥

अथानन्तरमश्रुकला अश्रुकणान् हस्तेनापसृज्य अप्रहतो दृशोर्गोचरं विषयभूतं पदा चरणेन क्षितिं भूमिं स्पृशन्तम् अयं भावः न खलु देवाः पदा भुवं स्पृशन्ति अतः कृपापारवश्यान्नूनं हरिरात्मानं विस्मृतवानिवेति उरुङ्द्विषो वैनतेयस्य उन्नते अंसे स्कन्धे विन्यस्तं हस्ताग्रं येन तं पुरुषं परमपुरुषमाह उवाच ॥ २२ ॥

तत्र यदुक्तं वरं वृणीष्वेति तदसहमान आह । हे विभो ! वरदानां ब्रह्मादीनामीश्वराद्वरदात्त्वत्तः सकाशात् बुधः अर्थकामा-

* जगज्जगत्स्वामिति श्रीवीरराघवविजयध्वजतीर्थौ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

दीनां सातिशयत्वं नश्वरत्वं च जानन् वरान् वृणीते कीदृशान् ये वरा गुणविक्रियात्मनां सत्त्वादिगुणानुसारेण विक्रिया विकाराः यस्मिन्नात्मनि स्वभावे स आत्मा स्वभावो येषां नारकाणां संसारिणामपि देहिनां सन्ति तेषामपि भोग्या इत्यर्थः तस्मात् हे कैवल्यपते ! मुक्त्यधिपते मुक्तिप्रदेत्यर्थः हे ईश ! सर्वान्तर तान् क्षुद्रान् न वृणे ॥ २३ ॥

तर्हि कैवल्यमेव वरय तत्राह। नेति। हे नाथ ! महत्तमानां भागवतानामन्तर्हृदयान्मुखद्वारेण निर्गतो भगवत्पदाम्बुजमकरन्दो यशः श्रवणादिसुखं यत्र नास्ति तादृशं चेत् कैवल्यमपि तन्न कामये न वृणे तर्हि किं कामयसे तत्राह। त्वद्गुणश्रवणाय मे मह्यं कर्णायुतं कर्णानामयुतम् अयुतशब्द आनन्त्यपरः गुणानामानन्त्यादनन्तगुणश्रवणार्थमनन्तश्रोत्राणि विधत्स्व देहि एष एव ममाभिमतो वर इत्यर्थः ॥ २४ ॥

किं मद्गुणश्रवणसाध्यं यदर्थं कर्णायुतं प्रार्थयसे तत्राह। स इति। हे उत्तमश्लोक! महतां त्वद्भक्तानां मुखाच्च्युतः सः भवतः पदाम्भोजयोर्या सुधा तस्या यो लेशः तत्सम्बन्धी योऽनिलो वायुः दूरादपि किञ्चिद्यशःश्रवणमात्रमित्यर्थः विस्मृतं तत्त्ववर्त्म तत्त्वमार्गः यैः कुयोगिभिस्तेषामपि नः अस्माकं त्वद्विषयां स्मृतिं भक्तिं वितरति ददाति अतो वरैः पुरुषार्थान्तरसाधनभूतैरलम् ॥ २५ ॥

त्वद्विषयभक्तिवर्द्धकत्वात्त्वद्गुणश्रवणस्य यदृच्छयापि त्वद्गुणानेव शृणुयामित्याह। यश इति। हे सुश्रवः ! शोभनकीर्ते ! सतां सङ्गमे सति सकृदपि यदृच्छयापि ते तव यशः कीर्तिमिव परं शृणोमि सकृदपि यदृच्छयापीत्यनेन असकृत्त्यादरेण यशसः श्रोतव्यता सूच्यते तदुपपादयति यः कश्चित् पुमान् गुणज्ञः सारग्राही चेत् पशुं कर्मजडमृते कथं विरमेत्त्वद्गुणानुश्रवणादिति शेषः अगुणज्ञः पशुश्चेत्त्वद्यशः सकृदाश्रुत्य ततो विरमेदित्यर्थः गुणज्ञस्याविरामे सदृष्टान्तमुपपादयति यत् यस्मात् श्रीर्लक्ष्मीर्गुणानां भवदीयकल्याणगुणानां सङ्ग्रहेच्छया संस्मरणेच्छया प्रवव्रे त्वामिति शेषः यद्वा गुणानां सर्वपुरुषार्थानां संग्रहः स्वस्मिन्समाहारस्तदिच्छया त्वद्यशः प्रवव्रे नितरां वृतवती ॥ २६ ॥

अतो लक्ष्मीरिवान्यपरित्यागेन त्वामेवाहं भजामीत्याह। अथेति। हे भगवन् ! अखिलपुरुषोत्तममखिलेभ्यो बद्धमुक्तनित्येभ्यः पुरुषेभ्य उत्तमं "पञ्चमीभयेन,,इत्यत्र पञ्चमीति योगविभागात् समासः अनेन जीवानामभजनीयत्वं विवक्षितमखिलपुरुषोत्तमत्वे हेतुः गुणालयं त्रिविधेष्वपि चेतनेष्वसंभावितनित्यनिरुपाधिकानन्याश्रीनसर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वसर्वकारणत्वसत्यज्ञानानन्तत्वादिकल्याणगुणाश्रयं त्वामेव पद्मकरेव लक्ष्मीरिव लालसः अभजं भजेयमित्यर्थः ननु द्वयोरपि मां भजतोरनयोरिन्द्रेण सहेव तव कलहः स्यात्तत्राह एकपतिस्पृधोः एकस्मिन् पत्यौ स्पर्द्धमानयोः एकभर्तृश्रद्धावतोरिति यावत् आवयोः लक्ष्म्या मम च कलिः कलहो न स्यात् असंभावितः असंभवरोधोपपादयति त्वच्चरणैकतानयोः त्वच्चरणयोरेकतानो मनस ऐकाग्र्येण वृत्तिर्ययोस्तयोः आवयोः तत्कलिरित्येतत् क्व न भवेदेवेत्यर्थः विषयस्यापरिच्छिन्नत्वादिति भावः ॥ २७ ॥

भवतु नाम कलिस्तथापि भजेयमित्याह। हे जगदीश ! जगज्जनन्यां जगन्मातरि लक्ष्म्यां वैशसं विरोधः स्यादेव तत्र हेतुः यस्याः कर्मणि नः समीहितमिच्छा भवति तथापीन्द्रविरोधेऽपि सत्पक्षपातवत् अत्रापि वः पक्षपातश्च स्यादित्याह। फल्गु तुच्छमपि उरु बहु करोषि यतो दीनेषु वत्सलः स्व एव धिष्ण्ये स्वस्वरूप एवाभिरतस्य तव तया जगज्जनन्या किं प्रयोजनं तां नाद्रियस इत्यर्थः यद्वा नन्वेतावन्तं कालं कर्म फलासङ्गेनानुष्ठितमधुना फलासङ्गाभावेऽप्यवश्यं मां भजतोऽप्यैहिकं फलं दास्यत्येव तत्राह। जगज्जनन्यामिति। हे जगदीश ! कर्मणि यज्ञादौ जगज्जनन्या प्रकृत्या यन्नः अस्माकं समीहितं फलं तद्वैशसमनर्थरूपं फलं संसाराभिप्रायेण वैशसमित्युक्तं स्यादेव प्राकृतं फलं स्यादेवेत्यर्थः किन्तु फल्गु अपि प्राकृतफलसाधनत्वेन तुच्छमपि यज्ञादिकर्म उरु करोषि तस्मिन् स्वाराधनैकवेषतामापाद्य स्वविषयभक्त्युत्पादनद्वारानन्तस्थिरमुक्तिफलसाधनतासम्पादनेनोरु करोषीत्यर्थः यतो भवान् दीनवत्सलः दोषादर्शी अयम्भावः यद्यप्यनादिप्रकृतिसम्बन्धात् यज्ञादिकर्मणां त्वदाराधनरूपतामजानन्तः पशुपुत्रवृष्ट्यन्नस्वर्गाद्यैहिकामुष्मिकफलसाधनतामापाततश्चोदनाभ्यः प्रतिपन्नामवबुध्य कर्मानुतिष्ठामः तथापि त्वं दीनेषु दासेषु दोषादर्शी फल्गुफलाशां निवर्त्यानन्तस्थिरफलसाधनतामेव निष्पादयसीति जगज्जगत्यामिति पाठे प्राणिपूर्णभुवन इत्यर्थः फल्गुत्वमेवोपपादयति स्व एव धिष्ण्ये स्वस्वरूप एवाभिरतस्य स्वात्मारामस्येत्यर्थः तया जनन्या किं प्रयोजनं स्वात्मारामस्य प्राकृतं फलं किमपि न भवति अतिक्षुद्रमित्यर्थः स्वात्मारामस्य जगज्जगत्यां फल्गु परलोकप्राप्तिरित्यर्थः ॥ २८ ॥

एवमैश्वर्यान्तरेभ्य आत्मानुभवस्यातिशय उक्तः ततोऽपि भगवदनुभवस्यातिशयत्वं सूचयन् स्वात्मानुभवपूर्वकभक्तियोगस्य कर्तव्यतां सोदाहरणमाह। भजन्तीति। अत एव केवलकर्मणां फल्गुत्वादेव साधवो निष्कामा अथ प्रत्यगात्मतया याथात्म्यज्ञानानन्तरं त्वां भजन्ति कथंभूतं व्युदस्तमायागुणविभ्रमोदयं मायाया ये गुणा रजस्तम आदयः तन्मूलको यो भ्रमः देहात्मभ्रमः स्वतन्त्रात्मभ्रमश्च तस्य य उदयः उद्रेकः व्युदस्तः निरस्तः मायागुणविभ्रमोदयो येन तं संश्रितमायागुणभ्रमनिरासकमित्यर्थः निरतिशयानन्दरूपमात्मानुभवं लब्ध्वापि किमर्थं मां भजन्ते तत्राह। हे भगवन् ! सतां भवत्पदानुस्मरणात् ऋते त्वत्पदाम्बुजस्मरणं विना अन्यन्निमित्तं फलं न विद्महे नित्यनिरतिशयानन्तानन्दरूपे त्वच्चरणस्मरणसमुद्रे विप्रुडिव केवलस्वात्मानुभवोऽप्यतितुच्छ इति भावः ॥२९॥

वरैः प्रलोभनं कृपालोस्तवानुचितमित्याशयेनाह। मन्य इति। त्वां भजन्तं मां वरं वृणीष्वेति यदात्थ अवोचः तां ते तव गिरं जगतां विमोहिनीं मिषमिश्रपयःपानप्रलोभनवाक्यतुल्यां मन्ये त्वद्भजनात्प्राप्तसंसाराणां दैवात्त्वद्भजने सति पुनस्तेषां वरप्रलोभनैः संसारहेतुमेवापादयसि भक्तानुग्रहैकशीलस्य दयालोस्तव तन्निग्रहोऽनुचित इतिभावः नु अहो ते तव तन्त्या दामतुल्यया वन्धकया वाचा"अपामसोमममृता अभूम अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति,,इत्यादिकया यामिमां पुष्पितां वाचमितित्वदुक्तविधया वेदगिरा जनो लोकः यदि असितः अबद्धः स्यात् विषयबन्धने आपाततः प्रतिपन्नफलाशानिर्मुक्तो मुमुक्षुः स्यादित्यर्थः तर्हि कथं पुनः फलैर्मोहितः सन् कर्म प्रवृत्तिधर्मं करोतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

न केवलं पृथोर्भक्त्युद्रेक आन्तरः। अपितु बाह्योऽपि दृश्यत इति भावेनाह। स आदिराज इति। चक्षुर्बाह्यव्यवहारोपरमेण पुनः किमकारीति तत्राह। इदेति ॥ २१ ॥

किमनया तूष्णीं व्यवस्थित्या द्रष्टुस्तन्द्रीहेतुभूतयेति निरूप्य हर्युक्तस्योत्तरं वक्तुमुपक्रमते। अथेति। अश्रुकणान्नेत्रजलबिन्दून् अतृप्तयोरलंबुद्धिमप्राप्तयोर्हशोर्गोचरं विषयं सुरगविद्विषः गरुडस्य ॥ २२ ॥

भगवदादिष्टं चेत्पृथुना गृहीतमथ तदुक्तेषु कस्योत्तरत्वेन वक्तव्यमस्यास्तीति न पश्याम्यन्यदतः किमाहेति तत्राह। वरानिति। जातावेकवचनमिति न्यायेन वरं वृणीष्वेत्युक्ते तत्र देयत्वेनाभिमताः किमैहिका उत पारत्रिका आद्ये स्रक्चन्दनवनितादयो यदि तर्हि तत्रापि वदामीत्याह। वरानिति। सुलभत्वाद्वरणीया न भवन्तीत्याह। गुणेति। गुणेषु विषयेषु विक्रिया विकारस्तेन युक्त आत्मा मनो येषां ते तथा तेषां नारकाणां नरकस्थानामपिशब्देन नरलोके किं वक्तव्यमिति सूचयति वैश्रवणात् पुलाकादानत्वकैवल्यपतेस्त्वदेतादृशवरादानं जुगुप्सितमित्यर्थः द्वितीयोऽप्यनेनैव प्रत्युक्तः स्वर्गसारूप्यादिलक्षणमोक्षभेदेन पारत्रिका अपि द्विधा भिद्यन्ते तत्र कैवल्येऽपि न ममाभिरुचिः किमुत स्वर्गादाविति ॥ २३ ॥

एवं तर्हि तव कोऽभिप्राय इत्यत आह। न कामय इति। कश्चिदित्यनेन पुरुषार्थमात्रमाक्षिपति तर्हि मया देयं नास्तीत्यत्राह महत्तमेति। महत्तमानामन्तर्हृदयान्मुखद्वारेण च्युतं निःसृतं त्वच्चरणयोरम्भूनं तच्चरितलक्षणं विधत्स्वेत्यन्वयः अनेन सर्वदेतत्सुख्यमास्त्विति तत्र त्वदनुग्रह एव कारणमन्यथा न स्यादिति ध्वनयति अभीष्टं पूरयति एष इति ॥ २४ ॥

हस्तप्राप्तमाणिक्यागवत्कैवल्यादिपुरुषार्थस्यागेन तव किं फलितमिति तत्राह। स इति। हेउत्तमश्लोक! महतां मुखद्वारेण च्युतः ॥ २५ ॥

ननु मत्कथा भवता बहुशोऽश्रावि अतोऽस्माकाग्रहाद्विरम्यान्यं वरं वरयेति चेत्तत्राह। यश इति हे सुश्रवः! शोभनकीर्ते आर्याणां सत्तत्त्वज्ञानां सङ्गमे यदृच्छया प्रसङ्गतः प्राप्तं तव यशः कथारूपेण प्रथितं भक्त्या उपशृणोति स गुणज्ञः सारज्ञः पुरुषः पशुमज्जमृते कथमस्माद्विरमेदित्यन्वयः तत्र हेतुः श्रीरिति गुणास्त्वावृत्तिस्तत्संग्रहेच्छया यद्यशः अवर्णे इति यस्मात्तस्मात् अनेन यशः श्रवणमात्रकृत्या क्रियते चेदानन्दाभिवृद्धिः स्यादिति सूच्यते 'गुणास्त्वावृत्तिशब्दादिज्येन्द्रियामुख्यतन्तुषु,, इति यादवः ॥ २६ ॥

अथ तस्मादहन्त्वामभजस्भजामि। तथाप्येकमेव पतिं स्पर्धेते इत्येकपतिस्पृधौ तयोस्त्वच्चरणैकतानयोस्त्वत्पदैकनिष्ठयोरावयोः कलिः कलहः कुतो न स्यात् अपि किं न स्यादेव ॥ २७ ॥

जन्तुस्वभावमपेक्ष्य कलिः स्यादिति शङ्का ननु भगवद्भक्तस्येत्यभिप्रेत्याह। जन्तोरिति। हेजगदीश! अमरदेश "जगत्समस्तं विश्वं च निखिलं पूर्णमुच्यते,, इति च जगत्यां राजप्रधानलोके विद्यमानस्य जन्तुसमूहस्य मिथो वैशसं हिंसालक्षणः कलहः स्यात् कलिस्वभावत्वात्। अत्रास्मद्विषये स न स्यान्निमित्ताभावादित्युक्तं यत्कर्मणीति नोऽस्माकं कर्मणि त्वत्पूजालक्षणे यत्समीहितं शुभलक्षणं चेष्टितं तत्फल्गु अल्पमपि उरु महत्करोषि। तत्र हेतुगर्भविशेषणमाह। दीनवत्सल इति। तत्राप्यल्पस्यापि शुभस्य फलप्रदानेन महत्त्वकरणं ननु परमाणुपरिमितस्य शुभस्य सुखपर्वतीकरणम्। तथा सति वैषम्यापातः स्यात् तस्य निर्दोषत्वात्सम्भवादिति बोद्धव्यम् इतोऽपि कलिर्न स्यादित्याह। स्वएवात स्वरूपभूते धिष्ण्ये महिम्न्येव "धिष्ण्यं तेजश्च सामर्थ्यं महिमाधाम चोच्यते,, इत्यभिधानम् स्वसुखार्थमन्यापेक्षां विनाभिरतस्य तव वात्सल्यं विना तथा श्रियापि किमत्रापि वात्सल्यमेव कारणं येन येन भक्त्यतिशयः क्रियते तत्र तत्राधिकवात्सल्यं स्यादिति तात्पर्यमवबोद्धव्यम् जगत्यां मूलप्रकृतौ श्रियां जन्तोरल्पजनस्य वैशसं विषमबुद्धिलक्षणं स्यादेव। ननु पण्डितस्य कुतः यद्यस्मात् नः कर्मणि श्रौतादिविषये वैशसं अल्पसंक्षेपलक्षणं तत्समीचीनमीहितं भक्तिपूर्वकत्वात् अल्पपुण्यस्य तव न मद्भक्तियोग्यत्वमत्राह। करोषीति। 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्य,इति श्रुतेः भक्तिवशत्वद्योतनाय फल्ग्वप्युरु करोषीत्युक्तमनेन हरौ भक्तिरवश्यं कर्तव्येति ज्ञायते अन्यत्समर्पमिति भजनक्रियामपि न शक्नुमः कर्तुं त्वत्प्रसादातिरेकेणेत्याह। जगज्जगत्यामिति। जगता जङ्गमेनोपलक्षणमेतत् स्थावरेणापि युक्तायां जगत्यां लोके। नोऽस्माभिः कर्मणि विषये यत्समीहितं स्यात् तद्वैशसमेव हिंसारूपमेवात एव फल्गु तुच्छफलं ततः स्वतश्च तृप्तये नालमित्यर्थः अथ भगवानुरु परिपूर्णं करोति अत्र हेतुगर्भविशेषणं हे दीनवत्सलेति हेत्वन्तरमाह। स्व एवेति। परिपूर्णानन्दरूपेऽभिरतस्य तथा भजनक्रियया किं भृत्यवात्सल्यादुरु करोतीत्यर्थः अथवा अप्येकपतिस्पृधोः कलिः स्यादिति सन्देहः कुतः एवमधुना तव मयि पक्षपातात्कलिरित्याह। जगज्जगत्यामिति। जगतो जङ्गमस्थावरलक्षणस्य प्राणिसमूहस्य जगत्याधारभूता मूलप्रकृतिर्लक्ष्मीस्तस्यां वैशसं पीडा स्यादेव हे जगदीश! कुतः यद्यस्मादस्माकं कर्मणि श्रौतादौ फल्ग्वप्युरु करोति न तथा तया कृतं हे दीनवत्सल! अथवा किमिदमाश्चर्यमित्याह। स्व एवेति। तथा श्रिया किं प्रयोजनं कामिनामुपकारिणेत्यर्थः जगज्जगत्यामित्येकपदेऽपि लक्ष्म्यामित्यर्थः अथवा जगतो हिंसारूपत्वात्सदन्तःपाती कथमहं त्वां भजामि त्वत्प्रसादं विनेत्याह। जगदिति। हे जगदीश! जगत्यां लोके यज्जगत्प्राणिसमूहः तद्वैशसमेव हिंसाप्रकृतिरेव। तथापि तदन्तःपातिभिरस्माभिः कर्मणि यत्समीहितं स्यात्तत्फल्गु हिंसारूपमप्युर्वहिंसारूपकमपि करोति भवान् हे दीनवत्सल! किमर्थमेवं पक्षपातेन करोति न स्वे धिष्ण्येऽभिरतस्य तथा महिंसया तव किं केवलं मासुरतुमेवेति भाव इति केचिद्व्याचक्षते तदसत् पदानां विवक्षितार्थवाचकत्वेन पाठसम्प्रदायाभावेन प्रमाणविरोधेन प्रेक्षावद्भिरुपेक्षणीयत्वात्पूर्वापरविरोधाच्च लक्ष्म्या हरेर्भक्तेषु पक्षपातकथनस्य स्वानुभवविरुद्धत्वाच्च ॥ २८ ॥

अस्मिन्नर्थे साधुसम्मतिमाह। भजन्तीति। (१)अथान्यच्चास्मिन्नर्थे प्रमाणमस्तीति किन्तदिति तदुच्यते अत एव भक्तवात्सल्यादेव साधवः सज्जनास्त्वां भजन्ति कं गुणामुपसंहृत्येति तत्रोक्तं व्युदस्तेति मायागुणानां विभ्रमोदयो विलासोदयो यः स निरस्तो येन स तथा तं संसारोच्छेदोऽपि न स्वत एषामित्यभिप्रेत्याह। भवत्पदेति। अन्यत्कर्मादिकम् ॥ २९ ॥

विमुक्तिमुख्यनिमित्तमङ्घ्रिस्मरणादन्यन्नास्तीति यद्यस्मात्तस्माद्भजन्तं प्रतिवरं वृणीष्वेति वाणी जगन्मोहकरीत्याह। मन्ये गिरमिति। तदुपपादयति। वाचेति"तस्येदं वाचा तन्त्या नामभिर्दामभिः सर्वं सितम्,, इति श्रुतिः षिञ्बन्धने यद्यसितो बन्धनरहितस्तर्हि पुनः शश्वत्कथं कर्म करोतीत्यन्वयः ॥ ३० ॥

---

(१) अत्र अथ शब्दस्यानन्तर्याद्यर्थत्वे असङ्गतिमालोच्य सङ्गतमर्थं दर्शयति। अस्मिन् विषये आनिलमतिरूपमन्यच्च प्रमाणमुक्तवान् पक्षान्तरे अथशब्दः अत इत्यनेन परामृश्य हेतुं दर्शयति वात्सल्यादिति ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अथ सिद्धोपदेशस्वीकारे प्रकारविशेषं दर्शयिष्यते । वरेतु दर्शयते । वरान् विभो इति । वरदानां ब्रह्मादीनामपीश्वरात् सर्व्वातिशयवरदायकादपि त्वत्त इत्यर्थः यो बुधः कथं वृणीते चकारादहमबुधोऽपि न वृण इत्यर्थः ॥ २३ ॥

न कामये इति । कर्णायुतप्रार्थनमस्यासक्तितत्परम् ॥ २४ ॥

यदि च वयं न तादृशप्रार्थनाधिकारिणः गाढासक्त्यभावात् तथापि तच्छ्रवणमेव स्तादित्याह । स इति । तत्त्वमत्र तत्पदाम्भोजमेव मूलं तदनुगतत्वेन शुद्धात्मज्ञानञ्च ॥ २५ ॥

यतो यश इति । पशुं विना योऽन्यो गुणज्ञो मनुष्यमात्रः स कथं विरमेत स मनुष्येष्वपि पशुः यो न विरमेत् स पशुष्वपि परमगुणज्ञ इत्यर्थः । गुणानां त्वदीयानां संग्रहेच्छया आत्मनि प्रतिसंक्रमितुमिच्छया ॥ २६ ॥

अथाभज इत्यादिद्वयं न खल्वस्य तत्कान्तभावाद्वासना जाता किन्तु भक्तिवासनैव दृष्टान्तस्त्वत्र तस्या भक्त्यंश एव । तथा स्पर्द्धान्तु तत्परमकृपोपलब्धत्वेन वीराख्यदास्यतां प्राप्तस्य नायोग्येति । अन्येस्त्वेवं मन्यन्ते तत् खलु तदीयदीनविषयककृपासूचकसप्रेमवचनविनोदमात्रं नतु लक्ष्मीस्पर्द्धावहं करोषीत्यनेन स्वस्मिंस्तुच्छत्वमननात् अथवा अथाभज इति कलहाभाव एव योज्यं तत्र हेतुः त्वच्चरणेति जगज्जनन्यामिति तु कलहे ॥ २७ ॥ २

अतएवेति । दीनवात्सल्यमेव मुख्यमुद्दीपनमित्यर्थः साधवः प्रोज्झितकैतवाः तदेवावधारयति । भवदिति । ऋते इत्युक्तवान्यन्यदित्युक्तिरवधारणार्था ॥ २९—३० ॥ ३१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

भगवतः कृपातिरेकमुक्ता तस्य पृथोर्भक्त्यतिशयमाह । स इति ॥ २१ ॥

अतृमयोर्दृशोर्गोचरं विषयभूतं पदा क्षितिं स्पृशन्तमित्यत्र भावः श्रीस्वामिचरणैर्व्याख्यातो यथा न खलु देवाः पदा भुवं स्पृशन्ति अतः कृपापरवशो हरिर्नूनमात्मानं विस्मृतवानिव । अतएव स्खलनपरिहाराय गरुडस्योन्नते स्कन्धे विन्यस्तं हस्ताग्रं येन तमिति ॥ २२ ॥

वरं वृणीष्वेत्यस्योत्तरमाह । वरान् बुधः कथं वृणीते किन्त्वबुध एवेत्यर्थः तत्रापि गुणविक्रिया विकारो यस्य तथा भूत आत्मा मनो येषां कर्म्मिणां सम्बन्धिनः स्वर्गादीनित्यर्थः कैवल्यपते इति । कैवल्यकामोऽपि यान् न वृणीते तानहं कैवल्यनामाप्यसहिष्णुः कथं वृणे इति भावः ॥ २३ ॥

किम्वा कैवल्यपते इति । सम्बोधनात् कैवल्यं वरिष्यतीति माशाङ्किष्ठाः किन्तु कैवल्यमपि येभ्य एव रोचते तेभ्य एव तद्दीयतामित्यभिप्रायेणैव तु मया तच्छब्देनामन्त्रितोऽसीत्याह । नेति । वरञ्च मत् कञ्चन वृणुष्वेति यदुक्तं तत्र सामान्यतो वरानहं नैव कामये विशेषतोऽपि कञ्चन वरं कैवल्यं तदपि कचित् कदाचिदतिदुःखदशायामपि न कामये कुतः यत्र कैवल्ये युष्मचरणाम्बुजस्य आसवो मकरन्दस्तदीयगुणकथामाधुर्य्यभावो नास्ति कीदृशः महत्तमानामन्तर्हृदयात् मुखद्वारा च्युतः अन्तर्हृदयेनास्वाद्यानन्दोद्रेकात् कीर्त्यमान इत्यर्थः । शुकमुखादमृतद्रवसंयुतमितिवन्महदास्वाद्यत्वे सति तस्यातिमाधुर्यमुदयते इति भावः । मधुरमपि जलं क्षारभूमिप्रविष्टं यथा विरसीभवति तथैवावैष्णवमुखनिर्गतो भगवद्गुणोऽपि नातिरोचक इति व्यतिरेकश्च गम्यः । तर्हि किं कामयसे इत्यत्राह । विधत्स्वेति । महतां गुणानां कथानाञ्चानन्त्यात् यत्र यत्र ये ये या या गुणकथाः कीर्त्यमानाः स्युस्तासामेकामपि कथामहं त्यक्तुं न शक्नोमीत्यतिलोभात् कर्णानन्त्यस्पृहा तेन कैवल्यकामा येभ्यः श्रोत्रादीन्द्रियेभ्यो प्रियेभ्यो द्रुह्यन्ति तान्येवाहं कामये इति द्योतितम् । ननु कोऽप्येवं न वृणीते सत्यं मम त्वेष एव वरो नान्य इति ॥ २४ ॥

ननु महातत्त्वज्ञैरपि दुर्लभं कैवल्यमपि कुतो नेच्छसीति तत्र व्याजस्तुतिमाश्रित्याह । स इति । भवत्पदाम्भोजसुधायाः कणो लेशस्तत्सम्बन्धी तावदनिलोऽपि किमुत तत्कणः किमुततरां सा सुधा । तद्गुणकथालेशप्रसङ्गोऽपीत्यर्थः स्मृतिं त्वच्चरणस्मरणं वितरति अतएव विस्मृततत्त्वमार्गाणामिति तयोपदिष्टं यज्ञवधा वैलक्षण्यसालक्षण्याभ्यां परमात्मजीवात्मदेहतत्त्वं तदधुनैव मया विस्मृतमत एव कुयोगिनामिति व्याजस्तुतिः । अस्माकं वरैरलं विस्मृततत्त्ववर्त्मत्वात् कैवल्येन त्वत्कथास्वादैकव्रतत्वाद्वरान्तरैरप्यस्माकं प्रयोजनं नास्ति । वयं कुयोगिनो निकृष्टाः खल्वभ्यस्ततत्त्ववर्त्मानः सुयोगिनो भवितुं न प्रभवाम इति कथं कैवल्याय स्पृहयाम इति कथं वा कीटविशेषा मधुव्रता इव त्वच्चरणकमलमकरन्दास्वादमात्रेणैव पूर्णा राज्यादिसम्पत्तीः प्राप्तुं शक्नुम इति भङ्ग्या स्वेषामेवोत्कर्षो ध्वनितः ॥ २५ ॥

ननु मत्कथास्वादादपि विरम्य योगीन्द्रस्पृहणीयं कैवल्यमेव गृहाणेति तत्राह । यश इति । हे सुश्रवः ! मङ्गलकीर्त्ते ! तव यशः यदृच्छया अयत्नतोऽकस्मात् प्राप्तमपि सकृदपि यः शृणोति गुणज्ञश्चेत् स कथं तस्मात् विरमेत् पशुं विनेति यो विरमेत् स मनुष्येषु पशुः यो न विरमेत् स पशुष्वपि मनुष्य इति ध्वनिः । तत्रापि चित्तवडिशं शनकैर्वियुङ्क्त इत्याद्युक्तलक्षणलक्षितात् युष्मद्यशः पीयूषाद्विरमते योगिने त्रैवर्गिकास्ते पुरुषा विमुखा हरिमेधसः कथायामित्याद्युक्तस्वभावाय कर्म्मिणे च पशवे पिण्याकतुषवुषादिकमिव कैवल्यादिकं देहि नतु मह्यं मनुष्यायेत्यनुध्वनिः । ननु यद्यशःस्वादादपि कैवल्यादिकमधिकं भवेदित्यत्र योगी कर्म्मी च प्रमाणं कैवल्यादिभ्योऽपि यद्यशःस्वादोऽधिक इति भवन्मते कः प्रमाणमिति । तत्राह । श्रीमहालक्ष्मीर्ब्रह्मादिसर्व्वजगत्पूज्या सर्व्वगुणमण्डितापि तद्यशो वव्रे गुणानां तदीयरूपरसगन्धशब्दस्पर्शलीलालावण्यकारुण्यानां सम्यक् ग्रहणमास्वादनसामर्थ्यं तदिच्छयेति सैवात्र प्रमाणं तदुपलक्षिता अन्येऽप्यास्वादितचरकैवल्यसुखमपि लघूकरिष्णवो यशस्येव रममाणाः शुकादयोऽपि प्रमाणम् । घासवुद्ध्यैवेक्षुपल्लवानि चरन्नप्यन्ततस्तदीयकाण्डेष्वरुचिर्घासमेवास्वादयन् वृष इव योगी सहकारपल्लवानि त्यक्त्वा कण्टकमेव स्वादयन्नुष्ट्र इव कर्म्मी किं प्रमाणं भवेदिति भावः । भक्तावेव मोक्षादिसर्व्वसुखान्तर्भावात् गुणानां सर्व्वपुरुषार्थानां संग्रहः । स्वस्मिन् समाहारस्तदिच्छयेति स्वामिचरणाः ॥ २६ ॥

अतः केवलं भजनमेव वृणे नतु वरानित्याह । अथ आसम्यक् निष्काम एव केवलामेव भक्तिं कुर्व्वे । नतु ज्ञानकर्म्मादिसिद्ध्यर्थी ज्ञानी कर्म्मीव गुणी भूतामित्यर्थः । तत्रापि न नारदादिरिव किन्तु पद्मकरा लक्ष्मीरिव मार्ज्जनलेपनपादसम्वाहनव्यजनताम्बूलार्पणादिभिरभीक्ष्णमेवेत्यर्थः । यतो लालसः लालसावान् "स महान्

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

लालसाढ्यो,, इत्यभिधानादत्यधिकं स्पृह इत्यर्थः । न चात्र पृथोरुज्ज्वलभाव आशङ्कनीयः । उत्तरश्लोके जगज्जनन्यामित्युक्तेः जगति च स्वस्यान्तःपातात्लक्ष्म्यां जननीभावेन स्वस्य-दास्यभावव्यक्तेः । अतः पद्मकरवेत्युपमेयं परिचरणांशेनैव भगवच्चरणपरिचर्य्यायां तस्या एवातिप्रसिद्धेः लक्ष्म्यां परमभक्तिमतोऽपि स्वस्य वीरभक्तत्वं वाचैव द्योतयन्नाह । अपीति कर्म्मणि क्रियमाणे यथेन्द्रेण सह कलिः एवं भक्तावपि लक्ष्या सह कलिः स्यादिति वितर्कयति एकस्मिन् पत्यौ स्पर्द्धमानयोरपि किं कलिर्न स्यादिति काक्का वितर्कः । ननु पर्य्यायेण सेवायां न स्यात् मैवम् । कृतस्त्वच्चरणयोरेकस्तानोऽविरामो मनोविस्तारो याभ्यां तयोः ॥ २७ ॥

"कृपां तस्य समाश्रित्य प्रौढां नान्यमपेक्षते । अतुलां यो वहन् कृष्णे प्रीतिं वीरः स उच्यते,, इति वीरभक्तोचितं स्वस्वभावं प्रकटयन्नाह । जगज्जनन्यां जगन्मध्यवर्तित्वेन ममापि जनन्यां लक्ष्म्यां वैशसं विरोधः स्यादेव कुतः यस्याः कर्म्मणि नः समीहितमिच्छा सा खलु युष्मद्वक्षस्यासीना विराजताम् अहं पुत्र एव सर्व्वं युष्मच्चरणपरिचरणं करवाणि तस्याः कोऽयमाग्रहो यत्परिचरणं विना न जीवतीति भावः ननु त्वमर्व्वाचीनः सापि प्राचीना त्वं निकृष्टः सापि महतीति तया सह किं विरुद्धचसे सत्यं तथापीन्द्रविरोधे मत्पक्षपातवदत्रापि मयि तव पक्षपात एव स्यादित्याह । फल्गु तुच्छमपि त्वमुरु करोषि यतो दीनेषु वत्सलः । ननु त्वं तस्याः कोपात्किं बिभेषि किं तत्र सत्यं न बिभेमीत्याह । स्व एव धिष्ण्ये स्वसामर्थ्येऽभिरतस्य मम तया किं न किमपीत्यर्थः तत्कृपोद्रेक एव मम सामर्थ्यं यदुक्तं वीरभक्तोदाहरणेषु । "प्रलम्बरिपुरीश्वरो भवतु का क्षतिस्तेन मे कुमारमकरध्वजादपि न किञ्चिदास्ते फलम् । किमन्यदहमुद्धतः प्रभुकृपाकटाक्षश्रिया प्रिया परिषदग्रिमां न गणयामि भामामपि" इति धिष्ण्यः शक्रौ च पावक इति पुंस्काण्डेऽमरदत्तः ॥ २८ ॥

तदेवं न केवलमहमेव किन्तु सर्व्व एव त्वद्भक्ता वरं वृणवन्तीत्याह । भजन्त्यथेति । यतस्त्वं दीनवत्सलः अतएव भजन्ति व्युदस्तो निरस्तो भवति मायागुणानां विभ्रमोदयोविविधवरस्पृहा यतस्तं त्वद्भजनस्यैवायं स्वभावो यद्वरस्पृहा निवर्त्तत इति ननु तर्हि भजनस्य किं फलं तत्राह । भवदिति । निमित्तं फलं अनुस्मरणस्यैव सर्वसुखचूडामणेस्तदितरसुखतिरस्कारकत्वादिति भावः ॥ २९ ॥

ननु तर्ह्यहं स्वभक्तं प्रति वरं वृणीष्वेति कथं ब्रवीमि तत्राह । मन्य इति । यदि कश्चिदपक्वो भक्तस्त्वत्प्रलोभनात् कमपि वरं वृणुते तदैव तस्य भक्तिरसवञ्चनात् सर्वनाश इति भावः । स्वकर्मणा पितृलोक इति स्वर्गकामोऽश्वमेधेन यजेतेत्यादि वेदलक्षणापि तव वाग् जगन्मोहिनीत्याह । नु अहो ते वाचा तन्त्या यदि जनोऽयमसितोऽबद्धः स्यात्तदा पुनः पुनः फलैर्मोहितः सन् कथं कर्म करोति ॥ ३० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भगवतो भक्तवश्यत्वमुक्त्वा तस्य भगवत्प्रावणमाह । सहस्रा-दिना स आदिराजोऽश्रुलोचनः प्रेमाश्रुलोचनो यतो हरिं विलोकितुं नाशकत् यतश्च सः आदिराजः वाष्पैः प्रेमोद्गमैः मुखनासिकाविकारैः विक्लवः वक्तुमक्षमोऽतो न किञ्चनोवाच अतस्तूष्णीमवस्थितः अमुं हरिं हृदोपगुह्य अधात् धृतवानित्यन्वयः ॥ २१ ॥

अथानन्तरम् अश्रुकलामवमृज्य अतृप्तदृशोर्गोचरं ग्राह्यं पूरुषं विलोकयन् आह पदा स्पृशन्तं क्षितिमित्यनेन देवाः पदा क्षितिं न स्पृशन्ति स तु देवदेवः स्वेच्छया भक्तवात्सल्येन सर्वं करोतीति सूच्यते ॥ २२ ॥

गुणैर्विविधतया क्रियते इति गुणविक्रियः संसारस्तस्मिन्नात्मा मनो येषामबुधानां भवत्पराङ्मुखानां नारकाणामपि ये सन्ति तान् कैवल्यपतेः केवलस्याक्षरस्य भावः कैवल्यं क्षेत्रज्ञस्वरूपमात्रप्राप्तिस्तत्पतेः वरदानां भुक्तिमात्रदातॄणां ब्रह्मादीनामीश्वरात्स्वभावाप्तिमोक्षप्रदादित्यर्थः तत्त्वतो बुधः कथं वृणीते तस्मादहं च न वृणे ॥ २३ ॥

तर्हि कैवल्यं भुक्तिं मुक्तिं वा तवेष्टं वरं वृणीष्वेत्यत्राह । नेति । महत्तमानां वैष्णवाग्र्याणामन्तर्हृदयान्मुखतश्च्युतो नित्यं स्वाभीष्टतया हृदि निहितस्तदधिकारिजनानन्दाय मुखतः प्रवर्तितः भवत्पदाम्भोजयोः कीर्तिरूपे मकरन्दः यत्र नास्ति तत्कीर्तिश्रवणानर्हवस्तु न कामये इत्यर्थः किन्तु मे वरः एष कस्तव कीर्तिश्रवणाय कर्णायुतं विधत्स्व ॥ २४ ॥

हे उत्तमश्लोक ! उत्तमकीर्ते सभवत्पदाम्भोजयोः सुधायाः कीर्तिरूपायाः कणस्य लेशस्यापि योऽनिलः दूरतोऽपि कीर्तिलेशश्रवणमित्यर्थः विस्मृतं तत्त्ववर्त्म यैस्तेषां कुयोगिनां नो स्मृतिं विरति ॥ २५ ॥

भगवद्यशसः गुणज्ञसेव्यत्वं मुक्तिप्रदत्वं किम्बहुना देव्याः सर्वस्वभूतत्वं चाह । यश इति । हे सुश्रवः ! शोभनकीर्ते ! शिवं श्रवणकाले सुखदमन्ते मुक्तिदं ते यशः सतां सङ्गमे सकृदपि यः शृणोति स गुणज्ञश्चेत् पशुभृते कथं विरमेत् न कथमपीत्यर्थः यद्यशः गुणसंग्रहेच्छया श्रीः मुक्तलोके मुमुक्षुलोके च भगवत्सहचरी देवी वव्रे ॥ २६ ॥

अहमपि लालसः समुत्सुको मुमुक्षुलोके लीलां कुर्वन्तं मुक्तलोके च विहरन्तं श्रीवत् आभजे आवयोः एकस्मिन्पत्यौ सेवार्थं स्पर्द्धमानयोरपि कलिः कलहो न स्यादेव तत्र हेतुः कृतत्वच्चरणैकतानयोः कृतौ नियोजितस्त्वच्चरणयोस्तान आत्मभरन्यासविस्तारो याभ्यां तयोः तर्हि त्वयि समर्पितात्मनोरावयोर्विरोधो भवति ॥ २७ ॥

हेजगदीश ! यस्याः कर्मणि त्वत्सेवायां नः समीहितम् अस्माकमपीच्छा भवति तस्यां जगज्जनन्यां नो वैशसं विरोधोऽसम्भावितोऽपि यदि स्यादेव तर्हि भवतु यतो दीनवत्सलस्त्वं फल्गु अत्यल्पमपि भक्तकृतमुरु बहु करोषि स्वे धिष्ण्ये स्वकीये वासस्थाने भक्तहृदि स्वमहिम्नि वारमतस्तव स्वानन्यभक्तजनं हित्वा तया किम् "न मे भक्तप्रियतमो ह्यात्मयोनिर्न शङ्करः न च संकर्षणो न श्रीर्नैवात्मा च यथा भवान्" इति वक्ष्यमाणाच्च ॥ २८ ॥

अथ तव फल्गूरुकारित्वादिगुणगणाज्ञानानन्तरम् अतस्तव दीनेषु वत्सलत्वात् निरस्तो मायागुणानां विभ्रमस्य विलासस्योदयः प्रभावो यस्मात् तं त्वाम् भजन्ति कस्मै प्रयोजनाय इत्यत

त्वन्मायया॒ऽद्धा जन ईश ! खण्डितो यदन्यदाशास्त ऋतात्मनो बुधः ।
यथा चरेद्बालहितं पिता स्वयं तथा त्वमेवार्हसि नः समीहितुम् ॥ ३१ ॥

मैत्रेय उवाच ॥

इत्यादिराजेन नुतः स विश्वदृक् तमाह राजन् ! मयि भक्तिरस्तु ते ।
दिष्ट्येदृशी धीर्मयि ते कृता यया मायां मदीयां तरति स्म दुस्त्यजाम् ॥ ३२ ॥
तत्त्वं कुरु मयादिष्टमप्रमत्तः प्रजापते !
मदादेशकरो लोकः सर्वत्राप्नोति शोभनम् ॥ ३३ ॥

मैत्रेय उवाच ।

इति वैन्यस्य राजर्षेः प्रतिनन्द्यार्थवद्वचः ।
पूजितोऽनुगृहीत्वैनं गन्तुं चक्रेऽच्युतो मतिम् ॥ ३४ ॥
देवर्षिपितृगन्धर्वसिद्धचारणपन्नगाः ।
किन्नराप्सरसो मर्त्याः खगा भूतान्यनेकशः ॥ ३५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आह । भवत्पदानुस्मरणादृते अन्यन्निमित्तं प्रयोजनं सतां साधूनां न विद्महे ॥ २९ ॥

भजन्तं वरं वृणीष्वेति त्वं यदात्थ तां ते गिरं जगतां विमोहिनीं मन्ये अन्यथा ते वाचा नु तन्त्या असितः अबद्धः कथं मोहितः कर्म करोति ॥ ३० ॥

भाषाटीका ।

वे आदि राजा पृथु महाराज हाथ जोड़ कर खड़े रहे आंसुओं के भर आने से दर्शन को भी नहीं समर्थ हो सके कण्ठ मे वाष्प के भर जाने से कुछभी कह नहीं सके इन परमात्मा को हृदय मे ध्यान कर के स्थिर चित्त से स्तुति करने लगे ॥ २१ ॥

तदनन्तर आंसुओं को पोंछ कर नहीं तृप्त भये नेत्रों के आगे स्थित आदि पुरुष भगवान् चरणों से पृथिवी को स्पर्श करके खड़े हैं एक हाथ ऊंचे गरुड के कंधे पर रखा है ऐसे देख स्तोत्र कहने लगे ॥ २२ ॥

पृथु महाराज बोले हे विभो हे ईश वर देने वालों में श्रेष्ठ आप से विवेकी हो कर कौन वरों को मांगेगा जो वर के सुख तीनों गुणों के विकार वाले नरक वासि जीवों को सुलभ हैं तिन को मैं कैवल्य पति से नहीं मांगूंगा ॥ २३ ॥

उस कैवल्य को भी मैं नहीं चाहताहूं जिसमें कि आपके भक्त महा पुरुषोंके मुखसे गिरा आपके चरणारविन्द का कथारूपी रस न होवे तिसिसे कथा सुननेको दशहजार कानोंकी शक्ति दीजिये यही मेरा वर मांगना है ॥ २४ ॥

हे उत्तम श्लोक! महत्पुरुषों के मुखसे गिरा आपके चरणकमल के मकरंद बूंदका वायु तत्त्वमार्ग को भूलेहुये कुयोगि हमलोगों को फिर स्मृतिकरा देता है तिससे और वर न ही चाहियें ॥ २५ ॥

हे सुन्दर कीर्तिमन्! सत्पुरुषों के सङ्गमें यदि किसी प्रकार से आपके यशको सुनताहै तो पशुके विना गुणग्राही यदि हो तो आप के गुणों को नहीं छोड़ताहै जिनगुणों को सम्पादन की इच्छा से लक्ष्मीजी ने वरण किया है ॥ २६ ॥

इसी हेतु से संपूर्ण पुरुषों में उत्तम सब गुणों के खान आप को मैं लक्ष्मी जी की नांई भजूंगा यद्यपि आप एक पतिपर हम दोनों की इच्छा रहेगी तौ भी आप के चरण मे एकाग्र बुद्धि रहने से हम दोनों का कोई कलह नहीं होगा ॥ २७ ॥

हे जगदीश अथवा जगन्माता लक्ष्मी जी से विरोध हो भी जायगा क्यों कि उन के करने की सेवा मे हमारी इच्छा है तौ भी चिन्ता नहीं क्यों कि आप तो दीनदयाल हो भक्तों का थोडा किया भी अधिक मानते हो क्यों कि अपने स्वरूप मे आनन्दित आप को लक्ष्मी से क्या प्रयोजन है ॥ २८ ॥

इसी हेतु से महात्मा लोग आप को भजते हैं क्यों कि आपने माया के गुणों के विलास को दूर कर दियाहै हे भगवन् आप के चरण स्मरण के विना उन महात्मों का दूसरा कुछ निमित्त हम नहीं जानते हैं ॥ २९ ॥

आप की वाणी जगत् को मोहने वाली है ऐसा मैं मानता हूं जोकि आप भजन करने वाले मेरे से भी वर मांगो कहते हो ऐसी आप की वेदलक्षण वाणी मे यदि मनुष्य न बंधा होवे तो फिर मोहितहो कर उन प्रवृत्ति मार्ग के कर्मों को क्यों करे ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

त्वन्मायया खण्डितस्य त्वया पुनः खण्डनं न कर्तव्यं किन्तु हितं चेष्टितव्यमित्याह । त्वन्मायया ऋतादात्मनस्त्वत्तः खण्डितः पृथक्कृतो यद्यतोऽन्यत्पुत्रादिकमाशास्ते अतः स्वयमविज्ञापित एव हितं चेष्टितुमर्हसि ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

यज्ञेश्वरधिया राज्ञा वाग्वित्ताञ्जलिभक्तितः ।
सभाजिता ययुः सर्वे वैकुण्ठानुगतास्ततः ॥ ३६ ॥
भगवानपि राजर्षेः सोपाध्यायस्य चाच्युतः ।
हरन्निव मनोऽमुष्य स्वधाम प्रत्यपद्यत ॥ ३७ ॥
अदृष्टाय नमस्कृत्य नृपः सन्दर्शितात्मने ।
अव्यक्ताय च देवानां देवाय स्वपुरं ययौ ॥ ३८ ॥
इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
पारमहंस्यां वैयासिक्यां संहितायां पृथुचरिते पृथुस्तवोनाम
विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

वाग्वित्ताञ्जलिभिर्भक्तितः पूजिताः सन्तः वैकुण्ठानुगताः पार्षदाश्च ॥ ३६ ॥

अमुष्य राज्ञः हरन्निवेति लोकोक्तिः वस्तुतस्तस्य मनः सर्वदैव तदधीनमस्त्येव स्वधाम राज्ञो हृदयम् ॥ ३७ ॥

अदृष्टाय लोचनपथमतिक्रान्ताय सन्दर्शित आत्मा येन तस्मै वस्तुतोऽव्यक्ताय ॥ ३८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायां
विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

त्वन्मायया मोहितस्य त्वया पुनर्मोहनं नोचितं किन्तु हितमेव चेष्टितव्यमित्याह । त्वन्माययेति । हे ईश ! त्वन्मायया अबुधः स्वात्मपरमात्मयाथात्म्यज्ञानविधुरः जनः लोकः दैवात्त्वां भजन् ऋतात्मनः सत्यात्मनस्त्वत्तः यदि अन्यत् अर्थकामादिकमाशास्ते तर्हि खण्डितः पृथक्कृतः दूरीकृत एव स्यादित्यर्थः ईशेति हेतुगर्भम् आत्मना ईशेन त्वया आत्मीयमैश्वर्यं दूरीकृतं स्यादितीशत्वमेव विप्लुतं स्यादिति भावः अतः स्वयमविज्ञापित एव बालहितमञ्जपुत्रहितम् पिता यथा चरेत् कुर्यात्तथा नः समीहितं कर्तुमर्हसि ॥ ३१ ॥

एवमुक्तो भगवान् तदुक्तमनुजग्राहेत्याह मुनिः । हेराजन् ! ते त्वया साधु वर्णितं यत् यस्मात् आशिषः ऐहिकपुरुषार्थान्नाशास्से नेच्छसि अतो भवान् मत्परः स्वर्गापवर्गनरकान् समं यथा तथा पश्यति अपवर्गोऽत्र कैवल्यं नरकग्रहणं दृष्टान्तार्थं नरकवत्स्वर्गापवर्गौ हेयौ द्रक्ष्यसीत्यर्थः *

हेमहाराज ! ते तुभ्यमहं प्रीतः यस्मात्त्वं मदादेशं श्रद्दधानः विश्वसन् दुस्त्यजमपि रोषमत्यजः तन्मदादेशविश्वसनमेव मह्यं परमुत्कृष्टमर्हणमाराधनम् ॥ ० ॥

इति पूर्वोक्तरीत्या आदिराजेन पृथुना नुतः स्तुतः स विश्वभुग्भगवान् तमादिराजं प्रत्याह उक्तमेवाह हेराजन् ! मयि ते तव भक्तिरस्तु बर्द्धतां दिष्ट्या दैववशेन ते त्वया मयीदृशी भक्तिः कृता कथंभूता यया धिया दुस्त्यजामपि मदीयां मायां तरति स्म ॥ ३२—३३ ॥

उपसंहरति । इतीति । वैन्यस्य राजर्षेः प्रभोः अर्थवत् श्रृण्वतामपि पुरुषार्थसाधनं वचः अभिनन्द्य तेन पूजितः एनं वैन्यं अनुगृह्याच्युतो भगवान् गन्तुं मतिं चक्रे ॥ ३४ ॥

तदा देवादयः सर्वे राज्ञा यज्ञेश्वरधिया भगवदात्मकत्वधिया यथायोग्यं वागादिभिः सभाजिताः पूजिताः ततः यज्ञभूमेः वैकुण्ठं भगवन्तमनुसृत्य गताः ययुः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

सोपाध्यायस्य राज्ञः पश्यतः सतः अमुष्य राज्ञो मनो हरन्निव भगवान् स्वधाम प्रत्यगात् ॥ ३७ ॥

अदृष्टाय चक्षुर्विषयतामप्राप्ताय सन्दर्शित आत्मा येन तस्मै देवानां ब्रह्मादीनामपि देवाय वासुदेवाय "वसन्ति यत्र भूतानि भूतात्मनि," इति निरुक्तवासुदेवपदवाच्याय नमस्कृत्य स्वपुरं ययौ ॥ ३८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इतोऽपि मोहित इत्याह । त्वन्माययेति । अबुधो योजनः ऋतात्मनः सत्यात्मनो हरेः सकाशादन्यत्स्वर्गादिकमाशास्त इति यत्तस्मादेष त्वन्मायया खण्डितस्त्वदुपास्तेर्वियोजित इत्यर्थः अस्यामवस्थायां बहुप्रजल्पेनकिमिदमेव प्रार्थय इत्याह । ययेति ॥ ३१ ॥

पृथूक्तं श्रीपतिमनसि संविष्टमिति भावेन हरेस्तदुक्तिप्रशंसाप्रकारमाह । साध्विति । साधूचितं इदमात्यन्तिकभक्तस्वरूपमिति भावेनाह । स्वर्गेति । नरकान्नरकान्तरप्राप्तिसमये किञ्चिन्निवृत्तिः समत्वम् ॥ ० ॥

मद्भक्तस्य रोषत्याग एव मत्प्रीतिसाधनमित्याह । प्रीत इति ॥ ० ॥

प्रतिवचनं चेत्समाप्तं परं किमकारि हरिणेति तत्राह । इतीति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

---

* न साधुवर्णितं राजन्नाशास्से न यदाशिषः । स्वर्गापवर्गनरकान् समं पश्यसि मत्परः ॥
प्रीतोऽहं ते महाराज रोषं दुस्त्यजमत्यजः । मदादेशश्रद्दधानस्तन्मह्यं परमार्हणम् ॥
इत्यधिकौश्लोकौ श्रीवीरराघवश्रीविजयध्वजतीर्थयोः पाठे ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

हरिमनुगता देवादयः किञ्चकुरित्याह । देवेति ॥ ३५ ॥

सर्वप्राणिषु यज्ञेश्वरो हरिरवस्थितः तदुक्तं "भूतेषु हरिरित्येव हर्यर्पणाधिया तथा । सर्वभूतेषु च हरेः पूजा कार्यात्मवेदिभिः„ इति वचनात् इदं सर्वं तदर्पणमस्त्विति धीर्यज्ञेश्वरधीस्तया सभाजिताः संभाविताः ॥ ३६ ॥

गन्तुं मन एव कृतं नतु गतमिति शङ्कामाभूदित्याह । भगवानपीति ॥ ३७ ॥

राज्ञो यज्ञशालातः स्वपुरप्रस्थानप्रकारमाह । अदृष्टायेति । अदृष्टाय चक्षुषोरविषयाय स्वस्य संदर्शितात्मने साक्षात्कारितस्वरूपाय ॥ ३८ ॥

इतिश्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः

त्वन्मायया खण्डितस्य त्वया पुनः खण्डनं न कर्त्तव्यं किन्तु हितं चेष्टितव्यमित्याह । त्वन्मायया ऋतादात्मनस्त्वत्तः खण्डितः पृथक् कृतः यद्यतोऽन्यत् पुत्रादिकमाशास्ते अतः स्वयमविज्ञापित एव हितं चेष्टितुमर्हसि ॥ ३१ ॥

मैत्रेयउवाच इति कचिन्नास्ति च यथा पृथोः श्रीमद्भगवद्भक्त्येकनिष्ठा तथैव तेनान्यथानुपदेशे विश्वासश्च । तथा श्रीभगवतोऽपि तदेकदित्सयैव तथाप्यन्यत्र प्रवर्त्तनन्तु तन्निष्ठाप्रकटनार्थाधिकारिविशेषे तद्वारैव ज्ञानादिप्रचारणार्थञ्चेति स्फुटमेवदर्शयति । इत्यादीति । अन्यथा ज्ञानमस्तु ते इत्येवोच्येतेति भावः ततरः सुदुस्तरामिति कचित् पाठः ॥ ३२—३४ ॥

देवर्षीति युग्मकम् ॥ ३५ ॥

वैकुण्ठस्यानुगताः सेवायमानाः पार्षदास्तु तेनैव सह गमिष्यन्तीति योग्यत्वात् ॥ ३६—३७—३८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भस्य
विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तस्मात्त्वं वृणीष्वेति प्रलोभनेन स्वभक्तपरीक्षामपि न कुर्यादित्याह । त्वदिति । जनः सर्वं एव यद्यस्मात् ऋतात्मनः सत्यस्वरूपात् भजनात् वस्तुतः सकाशादन्यदेवाशास्ते नोऽस्माकन्तु त्वन्मते यद्भद्रं भवति तदेव समीहितुं चेष्टितुमर्हसि । यथेति वालस्य हिताहितं पितेव जानाति वालस्त्वध्ययनखेलनादिकं स्वहिताहितं विपर्ययेण जानातीत्येवं मह्यं वरस्य प्रदानं वा हितं विमृश्य स्वसम्मतमेव भद्रं क्रियतां न पुनर्मम सम्मतिरेव प्रमाणीकर्त्तव्येति भगवत्येव पृथुना विश्रम्भो व्यञ्जितः ॥३१॥

भगवानपि तथैवाह । मयि भक्तिरित्यतो जीवानां सर्वथा किं हितमिति प्रश्ने सर्वज्ञैरपि वेदवादिभिः प्रयुक्तं ज्ञानयोगादिकं न विश्वसनार्थम् । भगवन्तमपेक्ष्य तेषामल्पज्ञत्वादिति भक्तेरेव हितत्वं नान्यस्येति सिद्धान्तो निर्द्धारितः ॥ ३२—३७ ॥

अन्यैरदृष्टाय सन्दर्शित आत्मा आश्रयो येन तस्मै इति वैकुण्ठगमनपर्यन्तं पृथुस्तु तं ददर्शेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
विंशोऽध्यायश्चतुर्थस्य सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ॥

हे ईश ! ऋतः सत्यः आत्मा आश्रयो ऽशी सर्वदा स्थिरत्यादिप्रदत्त्वमेव "एतदात्म्यमिदं सर्वम्„इत्यादिश्रुतेः तस्मात्त्वत्तः जनस्त्वन्मायया खण्डितः अब्रह्मात्मकत्वभ्रान्तिं नीतोऽतोऽबुधः अत एव यस्मात्त्वत्तोऽन्यत् ऐहिकामुष्मिकं सुखमाशास्ते अतो यथा पिता वालस्य हितं चरेत् तथा अद्धा साक्षात्पिता स्वयं त्वमेव नो हितं समीहितुमर्हसि ॥ ३१ ॥

मायां तरतिस्म जन इति शेषः ॥ ३२—३५ ॥

वैकुण्ठानुगता विष्णुपार्षदाः ततः स्थानात् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

पूर्वं सन्दर्शितः आत्मा विग्रहो येन तस्मै पुनरदृष्टाय परोक्षताङ्गतायापि नमस्कृत्य स्वपुरं ययौ ॥ ३८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
विंशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ २० ॥

भाषाटीका ।

हे ईश ! निश्चित है कि आप की माया के लगने से सत्य स्वरूप आप से यह संसारी अज्ञानी जन पृथक् हो गया है जिस हेतु से कि यह अन्य पदार्थों को चाहता है और जैसे पिता स्वयं ही बालक का हित करता है तैसे आप ही हमारे हित करने को योग्य हो ॥ ३१ ॥

मैत्रेयजी बोले इस प्रकार से आदि राज ने जब स्तुति किया तब सर्वदर्शी भगवान् उनसे बोले कि हे राजन् ! हमारे विषयमें तुमारा भक्ति होवै यह वडी मंगल की बात है कि जो तुमने हमारेमें ऐसी भक्ति की है जिस भक्ति से मनुष्य दुस्त्यज मायाको तर जाते हैं ॥ ३२ ॥

तिससे हे प्रजापते तुम हमारे उपदेश को करो सावधान हो कर हमारी आज्ञा को करने वाला सर्वत्र शुभ को प्राप्त होता है ॥ ३३ ॥

मैत्रेय जी बोले वेनपुत्र राजर्षि के इस प्रकार यथार्थ वचन की प्रशंसा करके पूजित होकर राजा पर अनुग्रह करके जाने को भगवान् ने विचार किया ॥ ३४ ॥

तब देवर्षि पितर गंधर्वसिद्ध चारण पन्नग किन्नर अप्सरा मनुष्य पक्षि अनेक प्रकार के प्राणी इन सबों को परमेश्वर बुद्धि से राजा ने वचन से धन से हाथ जोड कर सन्मान किया फिर ये सब भगवान् के पीछे आये थे सो चले गये ॥ ३५—३६ ॥

अच्युत भगवान् भी उपाध्याय सहित राजर्षिके मन को हरते से अपने वैकुंठ धामको चले गये ॥ ३७ ॥

राजा भी अपने आत्मस्वरूप को दिखाकर अदृष्ट भये देवों के देव भगवान् के अर्थ नमस्कार करके यज्ञ शाला से अपने घर को गये ॥ ३८ ॥

इति श्री भागवतचतुर्थस्कंध बीसवां अध्याय का
भाषानुवाद लक्ष्मणाचार्यकृत समाप्त ॥ २० ॥

एकविंशोऽध्यायः ॥

मैत्रेय उवाच ॥

मौक्तिकैः कुसुमस्रग्भिर्दुकूलैः स्वर्णतोरणैः ।
महासुरभिभिर्धूपैर्मण्डितं तत्र तत्र वै ॥ १ ॥
चन्दनागुरुतोयार्द्ररथ्याचत्वरमार्गवत् ।
पुष्पाक्षतफलैस्तोक्मैर्लाजैरर्चिभिरर्चितम् ॥ २ ॥
सवृन्दैः कदलीस्तम्भैः पूगपोतैः परिष्कृतम् ।
तरुपल्लवमालाभिः सर्वतः समलंकृतम् ॥ ३ ॥
प्रजास्तं दीपबलिभिः संभृताशेषमङ्गलैः ।
अभीयुर्मृष्टकन्याश्च मृष्टकुण्डलमण्डिताः ॥ ४ ॥
शङ्खदुन्दुभिघोषेण ब्रह्मघोषेण चर्त्विजाम् ।
विवेश भवनं वीरः स्तूयमानो गतस्मयः ॥ ५ ॥
पूजितः पूजयामास तत्र तत्र महायशाः ।
पौरान् जानपदांस्तांस्तान् प्रीतः प्रियवरप्रदः ॥ ६ ॥
स एवमादीन्यनवद्यचेष्टितः कर्माणि भूयांसि महान् महत्तम. ।
कुर्वन् शशासावनिमण्डलं यशः स्फीतं निधायारुरुहे परं पदम् ॥ ७ ॥

सूत उवाच ॥

तदादिराजस्य यशो विजृम्भितं गुणैरशेषैर्गुणवत्सभाजितम् ।
क्षत्ता महाभागवतः सदस्पते ! कौषारविं प्राह गृणन्तमर्चयन् ॥ ८ ॥

विदुर उवाच ॥

सोऽभिषिक्तः पृथुर्विप्रैर्लब्धाशेषसुरार्हणः ।
बिभ्रत्स वैष्णवं तेजो बाह्वोर्याभ्यां दुदोह गाम् ॥ ९ ॥
कोन्वस्य कीर्तिं न शृणोत्यभिज्ञो यद्विक्रमोच्छिष्टमशेषभूपाः ।
लोकाः सपाला उपजीवन्ति काममद्यापि तन्मे वद कर्म शुद्धम् ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

एकविंशे तु पृथुना प्रजानामनुशासनम् ।
महासत्रे सुरादीनां महासदसि वर्ण्यते ॥ १ ॥

पुरं यथाविद्युक्तं तत्पुरमनुवर्णयति । मौक्तिकैरिति त्रिभिः ॥१॥

चन्दनागुरुयुक्तैस्तोयैरार्द्रा रथ्यादयस्तद्युक्तम् तोक्मैर्हरितयवैरङ्कुरैरितिवा अर्चिभिर्दीपैः ॥ २ ॥

सवृन्दैः पुष्पफलयुक्तैः कदलीस्तम्भैः पूगवृक्षैस्तथाविधैः सर्वतः समलंकृतं शोभितम् ॥ ३ ॥

संभृतान्यशेषाणि मङ्गलानि दध्यादीनि तैः सहाभिजग्मुः मृष्टा उज्ज्वलाः कन्याश्च ॥ ४ ॥

गतस्मयो निरहंकारः ॥ ५ ॥

प्रियान्वरान्प्रददातीति तथा ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

गुणैर्महानतएव महत्तमः पूज्यतमः ॥ ७ ॥

गुणैर्विजृम्भितमूर्जितं गुणवद्भिः सभाजितं सत्कृतं यशो गृणन्तमर्चयन्प्राह सदसस्पते ! शौनक ॥ ८ ॥

लब्धान्यशेषसुराणामर्हणानि येन सः किमकरोदिति शेषः ॥ ९ ॥

श्रवणौत्सुक्यमाविष्कुर्वन्प्रार्थयते । कोन्विति । यस्य विक्रमः पृथ्वीदोहनं तस्योच्छिष्टतुल्यं कामम् तत्तस्य कर्म वद ॥ १० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

पुरं ययावित्युक्तं तत्पुरमनुवर्णयति । मौक्तिकैरिति । मौक्तिकैर्मुक्तादामभिः चन्दनागरुयुक्तैस्तोयैरार्द्रा रथ्यादयः अस्मिन् सन्तीति तथा तोकमैर्यवाङ्कुरैरर्चिभिर्दीपैश्च ॥ १ ॥ २ ॥

पूगपोतैर्बालपूगैः परिष्कृतमलंकृतं संभृतान्यशेषाणि मङ्गलद्रव्याणि दध्यादीनि तैः सहाभिजग्मुः राज्ञोऽभिमुखं ययुः मृष्टानि निर्घर्षितानि कुण्डलानि यासां ताः मृष्टा उज्ज्वलाः कन्याश्च अभीयुः ॥ ३ ॥ ४ ॥

ततः शङ्खादिघोषेण ऋत्विजां वेदघोषेण च सह वन्दिभिः स्तूयमानो विगतस्मयः निरहङ्कारः वीरः पृथुः भवनं विवेश ॥ ५ ॥

तत्र तत्र रथ्यादिषु पौरादिभिः पूजितः महायशाः विपुलकीर्तिः पौरान् पुरवासिनः जानपदान् देशवासिनश्च तदीयप्रजादिभिः प्रीतः तेभ्यो समीहितवरप्रदो भूत्वा यथायोग्यं पूजयामास ॥ ६ ॥

तथा गुणैर्महान् अत एव महत्तमः पूज्यतमः अत एवानवद्यचेष्टितः निर्दुष्टोत्तरव्यापारः एवमादीनि दोहनादीनि भूयांसि कर्माणि कुर्वन् भूमण्डलं शशास मनुशिष्टवान् ततः स्फीतं विपुलं यश इह लोके निधाय परं पदं वैकुण्ठमारुरोह अधिरूढवान् ॥ ७ ॥

एवं श्रुतपृथुचरित्रः क्षत्ता एवमादीत्यादिशब्दोपक्षिप्तान्यतदुदारचेष्टितशुश्रूषया पुनः प्राहेत्याह सूतः । श्रुत्वेति । अशेषैर्गुणैर्विजृम्भितमूर्जितं गुणवद्भिः सभाजितं सत्कृतमधिराजस्य पृथोर्यशः श्रुत्वा महाभागवतः क्षत्ता हे सदस्पते ! शौनक गृणन्तं कथयन्तं कौषारविं मैत्रेयमर्चयन् साधुसाध्विति सम्मानयन्प्राह ॥ ८ ॥

उक्तमेवाह । स इति द्वाभ्याम् । विप्रैर्ब्रह्मर्षिभिः राज्येऽभिषिक्तः लब्धमशेषाणामखिलानामिन्द्रादीनामर्हणं येन सः वैष्णवं विष्णोः सम्बन्धि तेजः वीर्यं बाह्वोः बिभ्रत् बिभ्राणः याभ्यां वैष्णवतेजःशालिभ्यां गां उदोह एवंभूतः किमकरोदिति शेषः ॥ ९ ॥

श्रवणौत्सुक्यमाविष्कुर्वन् प्रार्थयते । कोन्विति । अस्य पृथोः कीर्तिमभिज्ञश्चेत्कोनु न शृणोति कथम्भूतस्य यस्य विक्रमः पृथ्वीदोहनादिरूपः तस्य यदुच्छिष्टं तुच्छं काममद्यापि अशेषभूपाः लोकपालैः सहिता लोकाश्च उपजीवन्ति तत्कर्म तदीयं शुद्धं निरवद्यं चेष्टितं मे मह्यं वद ॥ १० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

देवादीन्विना हरेर्ब्राह्मणाः सन्निधानपात्रमित्येतत्प्रतिपाद्यतेऽस्मिन्नध्याये तत्रानन्तरातीताध्याये पृथुः पुरं ययावित्युक्तं तत्पुरं वर्णयति । मौक्तिकैरित्यादिना ॥ १ ॥

पिष्टचन्दनागुरुमिश्रतोयैरार्द्रा रथ्याचत्वरमार्गा यस्मिंस्तत्तथोक्तं गोमयतोयैरर्चिभिर्दीपज्वालाभिः ॥ २ ॥

पूगपोतैः क्रमुकपुष्पैः परिष्कृतमलंकृतम् ॥ ३ ॥

सम्भृतानि सम्पादितानि अशेषाणि मङ्गलानि दध्यादीनि तैश्च युक्ताः मृजूसंशुद्धाविति धातुः ॥ ४ ॥

भूयः पुरप्रवेशानन्तरं गतस्मयो गर्वरहितः ॥ ५ ॥

प्रियानभीष्टान्वरान् प्रददातीति प्रियवरप्रदः ॥ ६ ॥

प्रश्नमङ्कुरयन्नुपसंहरति । स एवमिति । भूयांसि महान्ति स्फीतं पुष्टं लोके निधाय ॥ ७ ॥

गुणवद्भिः पुरुषैः सभाजितं पूजितम् ॥ ८ ॥

किमर्हतीति । तत्राह । सोऽभिषिक्त इति स पृथुर्यत्कर्माकरोत्तन्मे वदेत्यन्वयः । लब्धान्यशेषैः सुरैः कृतान्यर्हणानि येन स तथोक्तः ॥ ९ ॥

वक्तव्यत्वे गुणमाह । कोन्वस्येति । "देवेभ्य * ऋषयो भूपाश्चोच्यन्ते शक्तिमत्तया । क्वचित्क्वचित्तु मोहार्थं कदाचित्कात्तु हेतुत" इति वचनाद्युक्तं सपाला इति ॥ १० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

मौक्तिकैरिति त्रिकम् । तोकमैरित्यत्र स्तोमैरिति चित्सुखः ॥१-८॥

विभ्रत्वं वैष्णवमिति । गौणपाठः स इत्यत्र तु पौनरुक्त्यं लक्ष्यते ॥ ९ ॥

यद्विक्रमेति । येन विक्रम्य उपात्तं तत् उच्छिष्टमेवेत्यर्थः ॥१०-१३॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

एकविंशे महासत्रे सर्वसौन्दर्यमण्डितः ।

प्रश्रयाब्धिः पृथुर्भक्तिं स्वप्रजाः समशिक्षयत् ॥ १ ॥

पुरं ययावित्युक्तं तत् पुरमनुवर्णयति । मौक्तिकैरिति त्रिभिः । मौक्तिकादिभिर्यत् यत् पुरं मण्डितं तत्र तत्र ययाविति पूर्वेणान्वयः ॥ १ ॥

तोकमैर्हरितयवैः अर्चिभिर्दीपैः ॥ २ ॥

सवृन्तैः फलपुष्पवृन्तसहितैः पूगपोतैर्नूतनगुवाकवृक्षैः ॥ ३ ॥

निर्मञ्जनार्थं दीपावलिभिः सम्पूर्णाशेषमङ्गलैर्दध्यादिभिः सहिताः । मृष्टकन्याः मार्जितगात्र्यः कुमारिकाः । मृष्टकुण्डलेति तदुपलक्षितोज्ज्वलवस्त्रालंकारयुक्ताः ॥ ४ ॥

गतस्मयः स्वस्य तादृशमसाधारणमैश्वर्यं वीक्ष्यापि विगतगर्व इत्यर्थः ॥ ५ ॥

पूजितः पौरादिभिः स्वर्णमुद्रानर्घ्यनव्यवस्त्राद्युपायनार्पणेनेत्यर्थः । पूजयामास स उत्तरीयकञ्चुकोष्णीषादिप्रतिदानेनेत्यर्थः ॥ ६ ॥

महान्महत्तम इति उत्तममध्यमकनिष्ठतया त्रिविधेषु महत्तमेषु मध्ये उत्तमः महत्तम इत्यर्थः ॥ ७ ॥

गुणवद्भिः सभाजितं सत्कृतं यशोगृणन्तं हे सदस्पते ! शौनक ! ॥ ८ ॥

बाह्वोर्बिभ्रदभूत् ॥ ९ ॥

यस्य विक्रमेण उच्छिष्टमिति सर्वेषां कामानां पृथ्वीदोहनस्य यद्विक्रमकृतत्वादित्यर्थः आरब्धानेवेति मत्वेति शेषः ॥ १० ॥

---

* अस्मिन् श्लोके पृथादेर्देवेभ्योप्यतिशयितशक्तिमत्त्वमितिमातीत्यतस्तदुक्तेरभिप्रायंप्रमाणेनाह ॥ दी०

गङ्गायमुनयोर्नद्योरन्तरा क्षेत्रमावसन् ।
आरब्धानेव बुभुजे भोगान् पुण्यजिहासया ॥ ११ ॥
सर्वत्रास्खलितादेशः सप्तद्वीपैकदण्डधृक् ।
अन्यत्र ब्राह्मणकुलादन्यत्राच्युतगोत्रतः ॥ १२ ॥
एकदासीन्महासत्रदीक्षा तत्र दिवौकसाम् ।
समाजे ब्रह्मर्षीणां च राजर्षीणां च सत्तम ! ॥ १३ ॥
तस्मिन्नर्हत्सु सर्वेषु स्वर्चितेषु यथार्हतः ।
उत्थितः सदसो मध्ये ताराणामुडुराडिव ॥ १४ ॥
प्रांशुः पीनायतभुजो गौरः कञ्जारुणेक्षणः ।
सुनासः सुमुखः सौम्यः पीनांसः सुद्विजस्मितः ॥ १५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

श्रीपृथुःस्वप्रजामन्वशासदिति वर्णयत्येकविंशे तत्रादौ पुरं ययाविति यदुक्तं तत्पुरं वर्णयति । मौक्तिकैरित्यादिना ॥ १ ॥

चन्दनागुरुसंयुक्तैः तोयैरार्द्रा रथ्यादयो विद्यन्ते यस्य तत् पुष्पादिभिः स्तोकमैरङ्कुरैः अर्चिभिर्दीपावलिभिरार्चितमलंकृतम् ॥२॥

सवृन्दैः पत्रफलसहितैः परिष्कृतम् वेष्टितम् ॥ ३ ॥

मृष्टैः प्रज्वलितैः कुण्डलैरलंकृताः ध्वजाः मृष्टाः उज्ज्वलाः कन्याश्च संभृतैः सम्पादितैः अशेषैर्दध्यादिमङ्गलैः सह अभीयुः अभिमुखं जग्मुः ॥ ४ ॥

स्तूयमानोऽपि गतस्मयो निर्गर्वः ॥ ५ ॥

प्रियान्वाञ्छितान्वरान् प्रकर्षेण प्रियोक्तिभिः सह ददातीति तथा ॥ ६ ॥

महान् श्रेष्ठः यतो महत्तमो विष्णववतारः स्फीतं शुद्धं यशो विताय परं पदं विष्णुलोकमारुरुहे ॥ ७ ॥

हे सदस्पते शौनक ! क्षत्ता विदुरः अशेषगुणैर्विजृम्भितमूर्जितं गुणवद्भिः समाजितं स्तुतं तदादिराजस्य यशोगृणन्तं कौषारविमर्चयन्नाह ॥ ८ ॥

स पृथुः विप्रैरभिषिक्तः स च लब्धान्यशेषसुराणामर्हणानि येन तथा भूतः बाह्वोर्वैष्णवं तेजो बिभ्रत् आसीत् ॥ ९ ॥

यद्यस्य विक्रमोच्छिष्टं भूपादयः कामम् उपजीवन्ति तस्य विशुद्धं कर्म मे मह्यं वद ॥ १० ॥

भाषाटीका ।

मैत्रेयजी बोले महाराज के पुर के जाते समय मे पुरकी शोभा ऐसी थी कि मोतियों की माला फूलों की माला सुन्दर वस्त्र सुवर्ण के तोरण बड़े सुगंध वाले धूप इन्हों से सब शोभा है चंदन अगरुके जलों से भीजे हुये चौतरा अङ्गना गली रहें जिसमे फूल अक्षत फल अङ्कुर खील इन्हों से भूषित हैं फल फूलों के सहित केला के खंभा सुपारी के पेड इनसे शोभित है वृक्ष पत्ता मालों से सब अलंकृत है ॥ १—२—३ ॥

प्रजा जितनी सब सम्पूर्ण मङ्गल पदार्थों को भेट के पदार्थों को लेकर उनके साथ आये उज्वल कुण्डल वाली शरीर से शुद्ध निर्मल कन्या भी उनके साथ चलीं ॥ ४ ॥

शंख के नगारे के शब्द ब्राह्मणों के वेद शब्द होते थे सब के स्तुति करते समय वीर पृथु महाराज निरभिमान होकर पुर में प्रविष्ट भये ॥ ५ ॥

सर्वत्र पूजित होकर पुरवासी देशवासी सब के वर देने को प्रसन्न होकर सब का सत्कार किया ॥ ६ ॥

पवित्र चेष्टा वाले पृथु महाराज इस प्रकार से कर्म न कों किये आप महात्मा हैं महात्माओं में श्रेष्ठ हैं तो इन कर्मों को करके पृथिवी का पालना किया जगत में विस्तृत यश को स्थापन करके भगतपदको आरोहण किया ॥ ७ ॥

सूत जी बोले हे शौनकजी ! आदि राजा के यश से संयुक्त संपूर्ण गुणों के होने से गुण वाले लोगों से प्रशंसित ऐसे पृथु चरित्र को कहते हुये मैत्रेयजीकी पूजा करके महा भागवत विदुर जी पूछ ने लगे ॥ ८ ॥

विदुर जी बोले देवतों से सब छत्र चामरादि कों को प्राप्त हो कर ब्राह्मणों से अभिषेक किये गये वैष्णव तेज को धारण करते हुये जिन दोनों भुजों से पृथिवी को दुहे उन महाराज के चरित्र को ज्ञानी हो कर कौन नहीं सुनेगा जिन के कि जूठ न भोगों को सब सराहते हैं तथा लोकपालों के सहित लोक अब भी भोगते हैं उन के शुद्ध कर्म को आप मेरे से कहिये ॥ ९—१० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

प्राचीनकर्मभिः प्रारब्धानेव बुभुजे नतु भोगान्तरार्थं कर्माणि करोति तदपि भोगेन पुण्यक्षपणेच्छया नतु सुखासक्त्येत्यर्थः ॥११॥

अस्खलितोऽप्रतिहत आदेश आज्ञा यस्य सप्तसु द्वीपेष्वेक एव दण्डं धारयतीति तथा किं सर्वत्र नेत्याह । ब्राह्मणकुलव्यतिरेकेण अच्युतो गोत्रप्रवर्तकतुल्यो येषां वैष्णवानां तद्व्यतिरेकेण च ॥१२॥

एकदा तस्य महासत्रदीक्षा आसीत्तत्र सत्रे देवादीनां समाज आसीदित्यर्थः ॥ १३ ॥

तस्मिन्पूज्येष्वर्चितेषु सत्सु सदसो मध्ये उत्थितः सन् समन्ततः समैक्षतेति षष्ठेनान्वयः ॥ १४ ॥

प्रांशुरुन्नतः पीनावायतौ भुजौ यस्य कञ्जवदरुणे ईक्षणे यस्य शोभना द्विजाः स्मितञ्च यस्य ॥ १५ ॥

व्यूढवक्षा बृहच्छ्रोणिर्वलिवल्गुदलोदरः ।
आवर्त्तनाभिरोजस्वी काञ्चनोरुरुदग्रपात् (१) ॥ १६ ॥
सूक्ष्मवक्रासितस्निग्धमूर्द्धजः कम्बुकन्धरः ।
महाधने दुकूलाग्र्ये परिधायोपवीय च ॥ १७ ॥
व्यञ्जिताशेषगात्रश्रीर्नियमे न्यस्तभूषणः ।
कृष्णाजिनधरः श्रीमान् कुशपाणिः कृतोचितः ॥ १८ ॥
शिशिरस्निग्धताराक्षः समैक्षत समन्ततः ।
ऊचिवानिदमुर्वीशः सदः संहर्षयन्निव ॥ १९ ॥
(२) चारुचित्रपदं श्लक्ष्णं मृष्टं गूढमविक्लवम् ।
सर्वेषामुपकारार्थं तदा अनुवदन्निव ॥ २० ॥

॥ राजोवाच ॥

सभ्याः ! शृणुत भद्रं वः साधवो य इहागताः ।
सत्सु जिज्ञासुभिर्धर्ममावेद्यं स्वमनीषितम् ॥ २१ ॥
अहं दण्डधरो राजा प्रजानामिह योजितः ।
रक्षिता वृत्तिदः स्वेषु सेतुषु स्थापिता पृथक् ॥ २२ ॥
तस्य मे तदनुष्ठानाद्यानाहुर्ब्रह्मवादिनः ।
लोकाः स्युः कामसन्दोहा यस्य तुष्यति दिष्टदृक् ॥ २३ ॥
य उद्धरेत्करं राजा प्रजा धर्मेष्वशिक्षयन् ।
प्रजानां शमलं भुङ्क्ते भगं (३) च स्वं जहाति सः ॥ २४ ॥
तत्प्रजा ! भर्तृपिण्डार्थं स्वार्थमेवानसूयवः ।
कुरुताधोक्षजधियस्तर्हि मेऽनुग्रहः कृतः ॥२५॥

भाषाटीका ॥

हे सत्तम ! विदुरजी तहाँपर एक समय में महासत्र की दीक्षा महाराज ने धारण करी तब देवता ब्रह्मर्षि राजर्षि इनका बड़ा समाज हुआ था ॥ १३ ॥

तिस समाज में पूजनीय पुरुषों की यथा योग पूजा होने पर सभा के मध्यमें महाराज ऐसे खड़े होकर सोभित भये जैसे तारों के मध्य में चंद्रमा दीखै ॥ १४ ॥

ऊंची जिनकी मूर्ति है पुष्ट विशाल भुजा हैं गौरवर्ण है लाल कमलसे नेत्र हैं सुंदर मुख है सुंदर नासिका है सौम्य स्वरूप है पुष्ट कांधे हैं मंदहास से शोभित सुंदर दांतहैं ॥ १५ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

व्यूढं विस्तीर्णं वक्षो यस्य वलिभिस्त्रिभिर्वल्गु सुन्दरं दलवदधोऽग्रमश्वत्थपत्रमिव उपरि विस्तृतमधस्तात्संकीर्णमुदरं यस्य आवर्तवन्निम्ना नाभिर्यस्य काञ्चनवदुज्ज्वलावूरू यस्य उदग्रावुन्नताग्रौ पादौ यस्य ॥ १६ ॥

सूक्ष्माश्च ते वक्राश्चासिताश्च स्निग्धा मूर्द्धजा यस्य कम्बुवत्त्रिरेखाङ्किता कन्धरा यस्य परिधाय वासित्वा उपवीयोत्तरीयं कृत्वा ॥ १७ ॥

नियमे निमित्ते न्यस्तानि त्यक्तानि भूषणानि येन सः अत एव तैरनावृतत्वाद्व्यञ्जिताशेषगात्रेषु श्रीः स्वाभाविकी शोभा येन कृतान्युचितानि कर्माणि येन ॥ १८ ॥

शिशिरे सन्तापहरे स्निग्धे च तारे ययोस्ते अक्षिणी यस्य इदं वक्ष्यमाणं वाक्यमुक्तवांश्च ॥ १९ ॥

चारु श्रोत्रप्रियम् चित्राणि पदानि यस्मिन् श्लक्ष्णं प्रशस्तम् मृष्टं शुद्धं गूढं गम्भीरार्थम् अविक्लवमव्याकुलम् उत्प्रेक्षते स्वयमनुभूतमनुवदन्निव ॥ २० ॥

भाषणे हेतुः धर्मं जिज्ञासुभिः पुंभिः सत्सु स्वमनीषितमावेद्य

(१) उदग्रवानिति श्रीविजयध्वजतीर्थः । (२) वीरराघवविजयध्वजतीर्थयोरिदंद्वयमेकमेव । (३) भागमिति विजयध्वजतीर्थः ।

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

धर्मकथनमत्र प्रजानुशासनमिषेण जिज्ञासैव क्रियते न युष्मान्प्रति धर्मप्रवचनमिति भावः ॥ २१ ॥

इदानीं प्रजाः शिक्षयिष्यन् प्रजाशिक्षणादिकं ममावश्यक-मित्याह। अहमिति त्रिभिः। पृथक् सेतुषु स्थापिता स्थापयिता॥२२॥

दिष्टकृत् प्राक्कर्मसाक्षीश्वरो यस्य तुष्यति तस्य वेदवादिनो यान् लोकानाहुः प्रजारक्षणाद्यनुष्ठानात्ते लोका मे स्युः कथंभूताः कामानां सम्यक् दोहः प्रपूरणं येषु ॥ २३ ॥

अन्यथा त्वनिष्टं स्यादित्याह। य इति। शमलं पापम् भगमै-श्वर्यम् ॥ २४ ॥

तत्तस्माद्धे प्रजाः! भर्तुर्मम पिण्डदानवत्परलोकहितार्थं स्वकार्य-मेव कुरुत स्वधर्ममेवानुतिष्ठत अधोक्षजे धीर्येषां तादृशाः सन्तः वासुदेवार्पणादृष्ट्येत्यर्थः अनुग्रहः कृतो भवेदिति शेषः ॥ २५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

व्यूढं विस्तीर्णं वक्षः यस्य वृहन्तौ पीनौ श्रोणी नितम्बौ यस्य वलिभिस्तिसृभिः मञ्जु सुन्दरं दलवदश्वत्थपर्णवत् उपरि विस्तृतमधस्तात्संकुचितमुदरं यस्य आवर्तवद्गम्भीरा नाभि-र्यस्य ओजस्वी इन्द्रियशक्तिमान् काञ्चनवदुज्ज्वलावूरू यस्य उदग्रौ उन्नतौ पादौ यस्य ॥ १६ ॥

सूक्ष्माश्च वक्राश्च सिताश्च स्निग्धाश्च मूर्धजा यस्य कम्बुवत्त्रि रेखाङ्किता कन्धरा कण्ठः यस्य महाधने अनर्घ्ये दुकूलश्रेष्ठे परि-धाय वसित्वा उपवीय उत्तरीयं कृत्वा ॥ १७ ॥

नियमे निमित्ते न्यस्तानि त्यक्तानि अशेषभूषणानि येन अत एव नैसर्गिकत्वात् व्यञ्जिता सर्वावयवेषु श्रीः स्वाभाविकी शोभा येन श्रीमान् समुदायकान्तिमान् कृष्णाजिनः पवित्रपाणिः कृतानि उचितानि कर्माणि येन ॥ १८ ॥

शिशिरे सन्तापहरे स्निग्धे च तारे यथोस्ते अक्षिणी यस्य एवंभूत उर्वीशः सदस्यान् सन्तोषयन्निव इदं वक्ष्यमाणं वाक्यम् उत्कथात् वाक्यं विशिनष्टि। चारुचित्रपदं चारूणि चित्राणि पदानि यस्मिन् श्लक्ष्णं प्रसन्नं मृष्टं शुद्धमनपशब्दितं गूढं गम्भीरार्थ-मविक्लवमव्याकुलम् ॥ १९ ॥ २० ॥

अयमस्मान्प्रति सर्वज्ञ इव धर्मानुपदेष्टुमुत्सहत इति बुद्ध्या सभ्या माक्रुक्षयुरिति मनीषया स्ववाक्यश्रवणाय सभ्यान् प्रार्थयते। सभ्या इति। हे सभ्याः! सभायामुपविष्टाः अनुपवि-ष्टान् संबोधयति इह सत्रभूमौ ये आगता मूर्धाश्रत् ग्रामसूयेर-त्यभिप्रायेण विशिनष्टि। साधव इति। नाहं ज्ञः किन्तु जिज्ञासुः जिज्ञासितव्यं विज्ञापयामीत्यभिप्रायेणाह। धर्मं जिज्ञासुभिः स्वम-नीषितं श्रेयं सत्सु सतां समीपे आवेद्यं विज्ञापनीयं प्रजानु-शासनव्याजेन जिज्ञासैव क्रियते न तु युष्मान्प्रति धर्म उपदि-श्यत इति भावः ॥ २१ ॥

इदानीं प्रजारक्षणादिकं ममाप्यावश्यकमित्याह। अहमिति त्रिभिः। धात्रा भगवता प्रजानां दण्डधरत्वेनाहं योजितो नियुक्तः न केवलं दण्डधर एव किन्तु रक्षितृत्वेन आजीविकाप्रदत्वेन लोकेषु स्वस्ववर्णाश्रमोचितेषु सेतुषु धर्ममर्यादासु पृथगसङ्करेण स्थापयितृत्वेन च योजित इत्यर्थः ॥ २२ ॥

किं प्रजारक्षणादिसाध्यं फलं तत्राह। तस्येति। ब्रह्मवादिनः वेदार्थतत्त्वज्ञस्य स्वानुष्ठानेनोपदेष्टारः प्रजारक्षणादिना राज्ञः यान् पुण्यलोकान् प्राप्यत्वेनाहुः ते लोकाः तस्य प्रजारक्षणादिनिष्ठ-स्य मे तदनुष्ठानात् प्रजारक्षणाद्यनुष्ठानात् कामसन्दोहा मत्समी-हितकामपूरणा भवेयुः स्युरिति सम्भावनायां लिङ् स्वस्य मुमु-क्षुत्वेन प्राकृतलोकस्य अप्राप्यत्वाभावात् अतो ह्यहमाह यस्येति। यस्य प्रजारक्षणादिनिष्ठस्य दिष्टदृक् प्रजारक्षणादिकर्म-साक्षी ईश्वरः तुष्यति तस्मिन् तुष्टे मुक्तिरपि सुलभेति भावः ॥ २३ ॥

अन्यथा त्वनिष्टं स्यादित्याह। य इति। यो राजा धर्मेषु प्रजा अशिक्षयन् करं स्वामिग्राह्यभागमुद्धरेत् करमात्रं गृह्णी-यादित्यर्थः तर्हि प्रजानां सम्बन्धि शमलं पापमेव भुङ्क्ते सः स्वीयं भगं ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यादिकं च जहातीत्यर्थः ॥ २४ ॥

तत्तस्मात् हे प्रजाः! भर्तुर्मम पिण्डार्थे पिण्डदानवत्परलोक-हितार्थं स्वार्थं स्वार्थप्रयोजनमेव स्वस्ववर्णाश्रमोचितधर्ममेवासू-यारहिताः कुरुत अनुतिष्ठत अधोक्षजधियः भगवद्विषयकबुद्धयः तदर्पणादृष्ट्येति यावत् "तत्कुरुष्व मदर्पणम्,, इति स्मृतेः ॥ २५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

व्यूढवक्षा उन्नतवक्षाः वलीभी रेखाभिः अतिशयेन वल्गु सुन्दर-मुदरं यस्य स तथा उदग्रा उन्नतवाक् ॥ १६ ॥

सूक्ष्माश्च वक्राश्चासिता नीलाश्च स्निग्धाश्च मूर्धजाः केशा यस्य स तथा कम्बुवत्त्रिरेखाङ्कितवृत्तशङ्खवत्कन्धरा यस्य स तथा उपधायोत्तरीकृत्य ॥ १७ ॥

नियमे यज्ञनियमविषये ॥ १८ ॥

किमर्थं निरीक्षणमिति अविदुषां चित्तव्याकुलतां परिहरति। ऊचिवानिति। चित्राणि पदानि यस्मिंस्तत्तथा श्लक्ष्णं मधुरं हृद्यं हृदयप्रियं गूढमर्थतो गम्भीरमविक्लवमकातरमस्खलित-मिति यावत् वचनमिति शेषः ॥ १९ ॥ २० ॥

किमनेन चित्तव्याकुलता परिहृतेति तत्राह। सभ्या इति। वो भद्रमस्त्वित्युक्तं प्रथमं चित्तव्याकुलतापरिहारायेति ज्ञातव्यं धर्मं जिज्ञासुभिर्ज्ञातुकामैः पुरुषैः स्वमनीषितं सत्सु येवेदयत्रा-वेद्यम् ॥ २१ ॥

किन्तत्स्वमनीषितमित्यत उक्तम्। अहमिति। "दण्डोऽस्त्री शासनं राज्ञां हिंसायां लकुटे गुडे" इत्यभिधानात् तत्तद्योग्येषु तं तं दण्डं धारयतीति दण्डधरः धात्रा हरिणा धातुरन्ध्रापि लक्ष-यति। लक्षितेत्यादिना। स्थापिता स्थापयिता ॥ २२ ॥

तस्य मे कामान् सन्दुहन्तीति कामसन्दोहाः कर्मण्यण्प्रत्ययः कामानां सन्दोहा येष्विति वा लोकाः स्युरिति ब्रह्मवादिन आहुरिति यद्यस्मात्तस्मादेतत्फलमन्वीक्ष्याहं धात्रेह प्रजापालनमादौ योजित इत्यन्वयः तदनुध्यानात्तस्य प्रजापालनस्यानुष्ठानादित्यनुवादः श्रीनारायणप्रसादेन भाविनो लोकाः कथं प्रजापालनेन स्युरिति तत्राह। यस्येति ॥ २३ ॥

व्यतिरेकमाह। य उद्धरेदिति। भागं षष्ठांशं पुण्यम् ॥ २४ ॥

इदानीं प्रजाः प्रत्याह। तत्प्रजेति। यस्मात्प्रजानामरक्षणे प्रत्यवायो भवति तत्तस्मात् हे प्रजाः! यद्यनसूयवो यूयमधो-क्षजे हरौ धियं कुरुत तर्हि मेऽनुग्रहः कृतो भवेदित्यन्वयः तवानेन किं तत्राह। भर्तुः पिण्डार्थमिति। भर्तुर्मम षष्ठांशाद्यनुग्रह-ताद्यप्रयोजनाय न केवलं मम युष्माकमप्यस्ति प्रयोजनमि-त्याह। स्वार्थमिति ॥ २५ ॥

यूयं तदनुमोदध्वं पितृदेवर्षयोऽमलाः ।
कर्तुः शास्तुरनुज्ञातुस्तुल्यं यत्प्रेत्य तत्फलम् ॥ २६ ॥
अस्ति यज्ञपतिर्नाम केषांचिदर्ह सत्तमाः ।
इहामुत्र च लक्ष्यन्ते ज्योत्स्नावत्यः क्वचिद्भुवः ॥ २७ ॥
मनोरुत्तानपादस्य ध्रुवस्यापि महीपतेः ।
प्रियव्रतस्य राजर्षेरङ्गस्यास्मत्पितुः पितुः ॥ २८ ॥
ईदृशानामथान्येषामजस्य च भवस्य च ।
प्रह्लादस्य बलेश्चापि कृत्यमस्ति गदाभृता ॥ २९ ॥
दौहित्रादीनृते मृत्योः शोच्यान् धर्मविमोहितान् ।
वर्गस्वर्गापवर्गाणां प्रायेणैकात्म्यहेतुना ॥ ३० ॥
यत्पादसेवाभिरुचिस्तपस्विनामशेषजन्मोपचितं मलं धियः ।
सद्यः क्षिणोत्यन्वहमेधती सती यथा पदाङ्गुष्ठविनिःसृता सरित् ॥ ३१ ॥
विनिर्धुताशेषमनोमलः पुमानसङ्गविज्ञानविशेषवीर्यवान् ।
यदङ्घ्रिमूले कृतकेतनः पुनर्न संसृतिं क्लेशवहां प्रपद्यते ॥ ३२ ॥

भाषाटीका ।

सुन्दर विचित्र पदोंवाली अतिसरल बहुत सफा गूढ आशयवाली प्रगल्भ ऐसी वाणी सबके उपकार के लिये बोले ॥२०॥ महाराज बोले हे सभा वाले साधुजन जो यहां आये हो आपका भला हो आप सुनो जो सत्पुरुष हैं उन के विषय में जिज्ञासु पुरुषों को अपना विचार जनाना चाहिये ॥ २१ ॥ मै इस संसार मे प्रजों के मध्य मे दण्ड देने वाला रक्षा करने वाला सब की जीविका देने वाला अपने मर्यादाओं मे अलग् अलग् स्थापन करने वाला राजा नियोजित हुआ हूं ॥ २२ ॥

उन धर्मों को मै अनुष्ठान करूंगा तव भगवान् सन्तुष्ट होंगे तव कामनों के पूरण करने वाले जो लोक ब्रह्मवादियों के कहे हैं सो मेरे को मिलेंगे ॥ २३ ॥

जो राजा प्रजों को धर्म मे शिक्षा नहीं दे कर किस्ती लेता है वह प्रजा के पाप को भोगता है अपने ऐश्वर्य को नाश करता है ॥ २४ ॥

तिस हेतु से हे प्रजा गण! अपने मालिक के परलोक सुधर नें को अपने भले होने को परमात्मा मे मन लगाकर सब कर्म करोतो मेरे पर बडा अनुग्रह होगा ॥ २५ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

शास्तुः शिक्षयितुरनुज्ञातुरनुमोदितुश्च प्रेत्य परलोके यत्फलं तत्तु तुल्यम् ॥ २६ ॥

कर्म कर्तव्यमित्यनुमोदामहे ननु वासुदेवेऽपीणीयमिति वेनादिभिस्तदङ्गीकारादित्येवं चादिनः प्रति सम्बोधयन्नाह हे अर्हसत्तमाः यज्ञपतिर्नाम परमेश्वरः केषांचिन्मते तावदस्ति तथापि विप्रतिपत्तेर्नास्तित्वसिद्धिरित्याशङ्क्य जगद्वैचित्र्यान्यथानुपपत्तिप्रमाणयति । इहामुत्र च ज्योत्स्नावत्यः कान्तिमत्यो भुवो भोगभूमयः शरीराणि च ॥ २७ ॥

नन्विदं कर्मवैचित्र्यादेव सेत्स्यति तथापि विद्वदनुभवेनेश्वरसिद्धिरित्याह। मनोरिति त्रिभिः।अस्मत्पितामहस्याङ्गस्य॥ २८ ॥

कृत्यमस्ति । अवश्यं कर्मफलदात्रा भाव्यमिति तेषां मतमित्यर्थः ॥ २९ ॥

मृत्योर्दौहित्राद्वेनादीन्विना धर्मे विमोहितान् अतः शोच्यान् ननु कर्मैव फलदास्यति किमीश्वरेण किंवा देवताः किं परमेश्वरेणेत्यत्राह। वर्गेति वर्गोऽत्र त्रिवर्गः स्वर्गो धर्मस्य फलमपवर्गो मोक्षस्तेषामैकात्म्ये नैकरूप्येण सर्वानुगतेन हेतुना तत्रापि प्रायेण हेतुना अयम्भावः न तावज्जडस्य कर्मणः फलदातृत्वं घटते नचार्वाग्देवतानां स्वातन्त्र्यम् अन्तर्यामिश्रुतेः । नच तदा कर्मसाम्ये फलतारतम्यं काचित्सदसिद्धिश्च सम्भवति । अतः स्वातन्त्र्येण कर्तुमकर्तुमन्यथा कर्तुं समर्थेन परमेश्वरेण भाव्यमिति ॥ ३० ॥

किञ्च । जीवानां मोक्षदः परमेश्वर एव नार्वाग्देवतास्तासामपि जीवत्वाविशेषादित्याशयेनाह । त्रिभिः । यस्य पादयोः सेवायामभिरुचिस्तपस्विनां संसारतप्तानामशेषैर्जन्मभिः समृद्धं धियो मलं सद्यः क्षपयति तमेव भजतेति तृतीयेनान्वयः कथम्भूता अहन्यहनि वर्द्धमाना सती सात्विकी तत्पादसम्बन्धस्यैवैष महिमेति दृष्टान्तेनाह । यथेति ॥ ३१ ॥

विनिर्धुता अशेषा मनोमला यस्य असङ्गो वैराग्यं तेन विज्ञानस्य विशेषः साक्षात्कारस्तदेव वीर्यं यस्य । यस्याङ्घ्रिमूले कृताश्रयः सन् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यूयं तन्मदनुशासनमनुमोदध्वं किमनुमोदनमात्रसाध्यं तत्राह । कर्तुरिति । यत्यस्मात्कर्तुः प्रयोज्यस्य शास्तुः प्रयोजकस्य अनुज्ञातुः अनुमन्तुः तत्र प्रवृत्तस्य प्रवर्तकत्वं प्रयोजकत्वं प्रवृत्तस्य प्रवर्तकत्वमनुमन्तृत्वमिति विवेकः प्रेत्येति कृदन्तयोगात्कर्तरि षष्ठी कर्त्रादिभिः प्रेत्य परलोकं प्राप्य तुल्यं फलमनुभूयत इत्यर्थः ॥ २६ ॥

अत्र यस्य तुष्यति दिष्टदृक् कुरुताधोक्षजार्पित इति कर्मणां भगवदाराधनरूपत्वमाराधितात्कर्मभिर्भगवतश्च फलप्राप्तिरवगम्यते तत्र निरीश्वरवादिनां केषाञ्चिन्मत इदमुक्तमनुपपन्नमित्युद्भाव्येश्वरसिसाधयिषया तत्सद्भावं तावत्प्रतिजानीते । अस्तीति । ते हि निरीश्वरवादिन एवमाहुः प्रकृतिपुरुषातिरेकेणेश्वराख्यः कश्चित्पदार्थो न विद्यते प्रमाणाभावात् न तावत्प्रत्यक्षं तदविषयत्वात् तस्य नाप्यनुमानं प्रत्यक्षोपलब्धसाध्यधर्माव्यभिचारिसाधनधर्मविषयत्वेनानुमानस्य प्रत्यक्षाविषये तदप्रवृत्तेः नापि शब्दः न तावल्लौकिकः भ्रमप्रमादादिदोषसंस्पर्शसम्भावनया तस्य प्रामाण्यनिश्चयायोगात् नापि "सत्यं ज्ञानमनन्तं निष्क्रियं निष्कलम्" इत्यादिवैदिकवाक्यः लोके वृद्धव्यवहारादन्यत्र शब्दस्य बोधकत्वशक्त्यवधारणासम्भवात् व्यवहारस्य च कार्यबुद्धिपूर्वकत्वेन कार्यरूपार्थ एव शब्दस्य प्रामाण्यमिति लौकिकव्युत्पत्त्यनुसारेण वैदिकशब्दानामपि कार्यवस्तुपरत्वेनैव व्युत्पत्तिनिश्चयात्सिद्धरूपे ईश्वरे तेषां प्रामाण्यासम्भवात् अत एवास्मात्फलप्राप्तिश्चासम्भाविनी न चेष्टापूर्तं बहुधाजातं ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादिकमामुष्मिकं ब्रह्मोपासनात्तत्प्राप्तिरूपं च फलं श्रुतमिति वाच्यं तस्य कर्मसु कर्तृभूतस्य प्रत्यगात्मनो याथात्म्यवेदनप्रतिपादनपरत्वात् अतः कर्तुः संस्कारद्वारेण विद्यायाः क्रतुशेषत्वात्तत्र फलश्रुतिरर्थवादमात्रं न च विचित्रसृष्ट्यन्यथानुपपत्त्या ईश्वरसिद्धिस्ततः फलसिद्धिश्चेति वक्तुं युक्तं पुण्यापुण्यरूपानुष्ठितकर्मसंस्कृतायाः प्रकृतेरेव पुरुषार्थानुरूपं विचित्रपरिणामसम्भवात् यथा विषादिदूषितानामन्नपानादीनामौषधविशेषाप्यायितानां च सुखदुःखहेतुभूतपरिणामविशेषस्य देशकालाद्यव्यवस्थया दर्शनं तद्वदिति संग्रहः हेसत्तमाः । केषाञ्चिदास्तिकानां मते यज्ञपतिर्नाम यज्ञाराध्यस्तत्फलप्रदश्चेश्वराख्यः कश्चिदस्ति तत्र तावद्विचित्रसृष्ट्यन्यथानुपपत्तिं प्रमाणयति । इहामुत्रचेति । इह लोके चामुष्मिश्च लोके ज्योत्स्नावत्यः प्रकाशवहुलाः भुवः विचित्रा भोगभूमयः तद्भोक्तारो विचित्रशरीराश्च दृश्यन्ते एतच्च दर्शनमीश्वरमन्तरेणानुपपन्नं यदुक्तम् प्रकृतेरेव जीवकर्मानुगुणं विचित्रपरिणामसंभव इति नैतदुपपद्यते सर्वज्ञेश्वरानधिष्ठितायाः तस्याः विचित्रपरिणामासंभवात् यद्यनधिष्ठिताया अपि तस्याः परिणामः संभाव्येत तर्हि प्रलयदशायां तस्याः विचित्रपरिणामार्थमीश्वरानपेक्षणात् सततपरिणामस्वभावत्वे नापरिणामित्वेनावस्थानं न स्यात् ईश्वराधिष्ठितत्वे तु तस्य सत्यसंकल्पत्वेन विचित्रसृष्टितदभावावुपपन्नौ नच क्षेत्रज्ञाधिष्ठितत्वेन तावुपपन्नाविति वक्तुं शक्यं तेषामनुन्मत्तानां स्वेच्छयैव ज्ञानर्थावहापुण्यानुष्ठानपूर्वकपशुपादपत्वादिशरीरापादनस्यासम्भवात् ईश्वराभ्युपगमे तु "इष्टापूर्तं बहुधा जातं जायमानम् ।

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।
स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ।
तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् ।
क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥

इत्युक्तरीत्या भागवान्पुरुषोत्तमोऽवाप्तसमस्तकामः सर्वज्ञः सत्यसङ्कल्पः स्वमाहात्म्यानुगुणलीलाप्रवृत्तः एतानि कर्माणि समीचीनान्येतान्यसमीचीनानीति कर्मद्वैविध्यं सम्विधाय तदुपादानोचितदेहेन्द्रियादिकं तन्नियमनशक्तिं च सर्वेषां क्षेत्रज्ञानां सामान्येन प्रदिश्य स्वशासनाववोधिवेदाख्यशास्त्रं च प्रदर्श्य तदुपसंहारार्थं चान्तरात्मतयानुप्रविश्यानुमन्तृतया च नियच्छन् तत्र पुण्यरूपकर्मकारिणं स्वशासनानुवर्तिनं ज्ञात्वा धर्मार्थकाममोक्षैर्वर्धयति शासनातिवर्तिनं च तद्विपर्ययैर्योजयतीति सर्वमेतदुपपन्नं वैचित्र्यमिति भावः न च सत्यं ज्ञानमित्यादिभिः कर्माङ्गभूतप्रत्यगात्मयाथात्म्यं विविच्यते इति वक्तुं शक्यं कर्तुः प्रत्यगात्मनः शुद्धस्याशुद्धस्य च खद्योतकल्पस्याविद्यादिहेयसम्बन्धयोग्यस्यासम्भावनीयस्वरूपस्वभावयोः निरस्तनिखिलहेयगन्धानन्तकल्याणगुणाकरस्वसङ्कल्पकृतजगदुदयविभवलयलीलसर्वशक्तित्वज्ञानानन्दादिस्वरूपस्वभावैकान्तयोः श्रवणात् तथाहि "अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत यः सर्वज्ञः सर्ववित् यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह" इति तत्रैषां वाक्यानां सिद्धवस्तुपरत्वासम्भवः याद्दच्छिकव्युत्पत्तेरपि शारीरकमीमांसायां सिद्धान्तितत्वेन कार्यार्थ एव व्युत्पत्तिरिति निर्बन्धस्य निर्निबन्धनत्वात् फलश्रुतिरर्थवादरूपेत्यपि न युक्तिमत् अर्थवादः प्रतीयमानार्थे तात्पर्याभावेऽपि रात्रिसत्रप्रतिष्ठापगोरणशतयातनासाध्यसाधनभावे शर्कराञ्जनद्रव्यपशुविशेषादेरर्थवादोक्तस्यापि विवक्षिततत्वादिति संक्षेपः २७॥

केषांचिदित्युक्तानास्तिकान् प्रदर्शयन् तेषामीश्वराभ्युपगमोऽस्तीत्याह । मनोरिति । अस्मत्पितुः पितुः अस्मत्पितामहस्याङ्गस्य ॥ २८ ॥

अजस्य चतुर्मुखस्य भवस्य रुद्रस्य मन्वादीनां महाभूता भगवता कृत्यं कर्म कर्तव्यं कर्म फलदानरूपं प्रयोजनमस्ति मन्वादीनां मते अवश्यं कर्मफलदात्रा भवितव्यमित्यभ्युपगतमित्यर्थः ॥ २९ ॥

नन्वचेतनस्य क्षणभाविनः कर्मणः फलप्रदत्वासंभवेऽप्यपूर्वाख्यशक्तिकल्पनाद्वारेण फलसाधनत्वं स्यात् विध्युद्देशश्रुतदेवताया वा किमीश्वरेणेति चेत्याशङ्कां परिहरन् दर्शयति । वर्गस्विवर्गो धर्मादिः स्वर्गो धर्मफलं अपवर्गो मोक्षः एषां प्रायशः ऐकात्म्यहेतुना एकमात्मा स्वरूपं येषां तेषां भाव ऐकात्म्यम् एकेनैव प्रदेयत्वरूपैकात्म्यंतद्रूपेण हेतुना वर्गादीनामेकेनैव प्रदेयत्वश्रवणात्मरणरूपहेतुना ईश्वरोऽभ्युपगतो मन्वादिभिरित्यर्थः तथा च श्रूयते "इष्टापूर्तं बहुधाजातं जायमानं विश्वं बिभर्ति भुवनस्य नाभिः ॥ तदेवाग्निः तद्वायुस्तत्सूर्यस्तदु चन्द्रमा" इत्यादि स्मर्यते च "यो यो यां यां तनुं भक्तः धर्मार्थकाममोक्षाख्यं य इच्छेत्" इत्यादि अयं भावः यजदेवपूजायामिति देवताराधनभूतयागाद्याराध्यभूताग्निवाय्वादिदेवतानामेव तत्तत्फलहेतुतया तस्मिन् तस्मिन्नपि वाक्ये व्यपदेशस्तावद्दृश्यते वायव्यंश्वेतमालभेत भूतिकामो वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयति" इत्यादिषु तत्र हि कामिनःसिसाधयिषितफलसाधनत्वप्रकारोपदेशो विध्यपेक्षित एवेति नासत्परत्वशङ्का युक्ता एवमपेक्षितेऽपि फलसाधनत्वप्रकारे शब्दादेवावगते सति तत्परित्यागेन श्रुतपूर्वा-

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका

स्यशक्तिकल्पनमनुपपन्नं यज्ञाध्वादीनां फलसाधनत्वं स एवैनं भूतिं गमयतीत्यादिना प्रतीतं तद्यज्ञाद्यात्मनाराध्यतया फलदायित्वेनावस्थितस्य परमपुरुषस्यैवेति श्रूयते इष्टापूर्त्तमित्यादिका तदेवाग्निस्तद्वायुरित्यादिका चेति अतोऽपूर्वस्य देवताया वा न फलसाधनत्वमिति मन्वाद्युपादानं प्रदर्शनमात्रं नतु परिगणनमित्याशयेनाह । दौहित्रादीनिति । धर्मे विमोहितान् धर्मस्वरूपतदनुष्ठानतत्साधनतत्फलसाधनादिकमजानानान् अत एव शोच्यान् मृत्योर्दौहित्रादीन् आदिशब्दः प्रकारे तत्सदृशानित्यर्थः वेनादीन् ऋते विना सर्वेषां मते ईश्वरोऽस्तीत्यर्थः ॥ ३० ॥

एवं केवलकर्मणां तन्मूलकापूर्वस्य स्वातन्त्र्येण देवतायाश्च फलसाधनत्वाभावः परमपुरुषस्यैव साधनमात्रञ्चोपपादितः इदानीं तदुद्देशेन तस्य भगवत्पदारविन्दभजनस्यैवानर्थनिरासकत्वपूर्वकपुरुषार्थोपादकत्वमाह । यत्पादेति । तपः सन्ताप आध्यात्मिकादिः तप सन्ताप इति धात्वर्थानुरोधात् तद्युतां तापत्रयातुराणामित्यर्थः यस्य भगवतः पादयोर्या सेवा भक्तिस्तस्यामभिरुचिरहरहः प्रवर्द्धमाना सती अनेकजन्मभिः अनन्तजन्मभिरुपार्जितं सम्वर्द्धितं धियो मनसः मलं सद्यः क्षिणोति क्षपयति तमेव भजतेति तृतीयेनान्वयः तत्पादसम्बन्धस्यैव महिमेति दृष्टान्तेनाह । यथेति । यथा तत्पादाङ्गुष्ठविनिःसृता सरित् गङ्गा मलं क्षिणोति तथेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

किं मलक्षपणासाध्यं तत्राह । विनिर्धुतं निरस्तमशेषं मनो मलं यस्य असङ्गो वैराग्यम् । इदं साधनसप्तकोपलक्षणं विज्ञानं प्रकृतिविविक्तात्मयाथात्म्यवेदनं ताभ्यां विशिष्यते इति विशेषः अङ्गभूतज्ञानकर्मकृतोपकार इत्यर्थः तदेव वीर्यं बलं यस्य भक्तियोगस्य सोऽस्यास्तीति तथा यस्य भगवतोऽङ्घ्रिमूले कृतकेतनः कृतस्थानः तदेकनिरतः अनेन भक्तियोगस्य विजातीयप्रत्ययान्तराव्यवहितत्वं विवक्षितम् ईदृशः पुमान् क्लेशवहां गर्भजन्मजरामरणादिक्लेशकारिणीं संसृतिं पुनर्न प्रतिपद्यते ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली

सभ्यानुद्दिश्याह । यूयमिति । तेन किमस्माकं फलमित्यत उक्तम् अनुज्ञातुरिति । अनुज्ञात्रादीनां शास्त्रेषु यत्फलमुक्तं तत्तदनुज्ञानुसारिफलं स्यादित्यभिप्रायेण तुल्यमित्युक्तं नतु कर्त्रनुज्ञात्रोस्तुल्यफलत्वं स्यादन्यथा कृतहान्यादिदोषापत्तिरिति ॥ २६ ॥

ननु यद्यधोक्षजसद्भावे प्रमाणं स्यात्तर्हि तद्धियं कुरुतेति विधातुं युक्तं तदेव कुत इति तत्राह । अस्तीति । यद् दृष्टं तदेव सत् यददृष्टं तदेवासदिति वादिनोऽपेक्ष्य केषां चिदित्युक्तं केषां चिद्व्यासादीनां महात्मनां पक्षे यज्ञपतिर्नाम विष्णुरस्तीत्यन्वयः "यज्ञो यज्ञपतिर्यज्वा" इत्यादि स्मृतेः श्रीनारायणस्य प्रसादेन प्राप्या लोकास्तेन नियता देवताश्च सन्तीत्येतदेकोक्त्याह इहेति । इह मनुष्यलोके तच्छरीरे च । अमुत्र स्वर्गादौ ज्योत्स्नावत्यः प्रकाशभूयिष्ठा भुवः स्थानविशेषाः इन्द्रियादिभेरकत्वेन भवनाद्भुवो देवताश्च दृश्यन्ते । प्रमाणात इति शेषः । "प्रकाशवद्भुवो देवामानुषाश्चापि केचन" इति वचनात् । दुर्लभस्वात्कांचिदित्युक्तमिहेत्यनेन विलस्वर्गं लक्षयति सुखहेतुत्वेन चन्द्रिकया तुल्यरत्नप्रकाशेन प्रकाशितत्वात् ज्योत्स्नावत्य इति ॥ २७ ॥

केषां चिदिति सूचितांस्तानामतो निर्दिशति । मनोरिति । अस्मत्पितुर्वैनस्य पितुः ॥ २८ ॥

अजस्य ब्रह्मणः । गदाभृतो हरेः । कृत्यं पूजालक्षणं कार्यमस्ति ॥ २९ ॥

स्वर्गादेरन्याधीनतया तत्प्राप्त्यर्थं तदुपादानस्यैव कर्त्तव्यत्वेन तत्र किं गदाभृतः कृत्येनेति तत्राह । राज्येति । राज्यादेः प्रायेणान्याधीनत्वमन्तरेणैवैकात्मनः समस्तात्प्रधानस्य हरेर्हेतुता कारणत्वम् । "एकात्मा हरिरुद्दिष्टः प्रधानत्वात्समस्ततः" इति वचनात् "ज्ञानादेव स्वर्गो ज्ञानादेवापवर्गः" इति श्रुतेः स्वर्गादिप्राप्त्यर्थमपि श्रीनारायणस्य पूजा ज्ञानजनिका कार्येत्याशयः ननु प्रायः शब्दस्य प्राचुर्यार्थावधारणार्थत्वे निषिध्यावशिष्टात्ननिषेधः कथं क्रियते इति चेन्न तस्यावधारणाक्षेपे प्रयोगदर्शनात् तदुक्तम् "प्रायः पदं स्यात्प्राचुर्ये चाक्षेपात्मावधारणे । अर्थतोऽवधृतिः क्षेपो मुखाक्षेपोऽवधारणम्" इति । एकश्चेतनो जीव एव राज्यादेः कारणमभिकृतत्वादिति चेन्न विपक्षाविरोधात् अनाम्नायत्वाच्च "एकात्मा हरिरुद्दिष्टः प्रधानत्वात्समस्ततः" इति । एतत्समाख्यानस्मृतिविरोधाच्च केषां चित्येनेन केषां चिन्नास्तीत्युक्तं नास्तिकानाह । दौहित्रादीनिति मृत्योर्दौहित्रो दुहितुः पुत्रो वेनः ॥ ३० ॥

यज्ञपतिरस्तु राज्यादेर्हेतुर्येन विधिना फलसिद्धिः स्यात्तं प्रकारमुपदिशेत्यत आह । यत्पादेति । अत्र गङ्गादृष्टान्तो बुद्ध्यवतारार्थः नतु गङ्गाकृष्णपादसेवयोः फलसाम्याभिप्रायेण कृष्णपादसेवा साक्षाज्ज्ञानसाध्यप्रसादसाधनं गङ्गासेवा तु शुद्धान्तःकरणस्य भगवत्सेवामुत्पाद्य तत्साधनमिति परम्परयोपसङ्गच्छते ॥ ३१ ॥

नष्टमनोमलस्य किमात्यन्तिकफलमत्राह । विनिर्धुतेति । निरस्तमनोदोषस्य पुंसो विषयासङ्गलक्षणवैराग्याज्जाताया भक्तेर्विज्ञानं भवति तत्रैव विशेषवीर्यमस्यास्तीति असङ्गविज्ञानविशेषवीर्यवान् यस्याङ्घ्रिमूले कृताश्रयः विज्ञानात्पूर्वं यथा संसारमाप्नोति तथा नाप्नोतीत्यस्मिन्नर्थे पुनरिति संसारक्लेशप्रतिपत्तिमपि नाप्नोति किं पुनस्तत्प्राप्तिरित्यतः प्रपद्यत इति ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः

यूयमिति । तत् पूर्वोक्तं भगवद्धर्मम् अनुमोदने हेतुः कर्त्तुस्तद्धर्मानुष्ठातुः परलोके यत्फलं तच्छिन्नयितुरनुमोदितुश्च भवतीति ॥ २६ ॥

इन्द्रपाखण्डभ्रंशितमतीन् प्रति प्रथममाह । अस्तीति । हे अर्हसत्तमाः यज्ञपतिर्नाम सर्वकर्मफलदातृत्वेन श्रुतिप्रतिपादितः परमेश्वरः केषाञ्चिच्छ्रुत्यर्थतत्त्वज्ञानां मते तावदस्ति । तथापि विप्रतिपत्तेर्न तत्सिद्धिरित्याशङ्क्य तत्र जगद्वैचित्र्यान्यथानुपपत्तिप्रमाणमप्युपोद्बलकमित्याह । इह प्रत्यक्षेणामुत्र शास्त्रेण तद्वदित्यनुमानेन ज्योत्स्नावत्यः कान्तिमत्यो भुवो भोगभूमयो देहाश्च कचित् कचिदेवोपलभ्यन्ते न च कर्मसाम्ये फलतारतम्यम् । कचित् कचिच्च तदसिद्धिश्च भवति । अतः स्वातन्त्र्येण परमेश्वरेण भाव्यम् । केषाञ्चिदिह सत्तमा इति पाठस्तु स्वाभ्युपगतः ॥ २७ ॥

अत्र विद्वदनुभवो हि प्रमाणमित्याह । मनोरिति त्रिकेण । अस्मत्पितामहस्याङ्गस्य । प्रह्लादबली तदानीं शास्त्रादेव ज्ञातौ गमितौ ॥ २८ ॥

तमेव यूयं भजतात्मवृत्तिभिर्मनोवचः कायगुणैः स्वकर्मभिः ।
अमायिनः कामदुघाङ्घ्रिपङ्कजं यथाधिकारावसितार्थसिद्धयः ॥ ३३ ॥
असाविहानेकगुणोऽगुणोऽध्वरः पृथग्विधद्रव्यगुणक्रियोक्तिभिः ।
सम्पद्यतेऽर्थाशयलिङ्गनामभिर्विशुद्धविज्ञानघनः स्वरूपतः ॥ ३४ ॥
प्रधानकालाशयधर्मसंग्रहे शरीर एष प्रतिपद्य चेतनाम् ।
क्रियाफलत्वेन विभुर्विभाव्यते यथानलो दारुषु तद्गुणात्मकः ॥ ३५ ॥
अहो ममामी वितरन्त्यनुग्रहं हरिं गुरुं यज्ञभुजामधीश्वरम् ।
स्वधर्मयोगेन यजन्ति मामका निरन्तरं क्षोणितले दृढव्रताः ॥ ३६ ॥
मा जातु तेजः प्रभवेन्महर्द्धिभिस्तितिक्षया तपसा विद्यया च ।
देदीप्यमानेऽजितदेवतानां कुले स्वयं राजकुलाद्द्विजानाम् ॥ ३७ ॥
ब्रह्मण्यदेवः पुरुषः पुरातनो नित्यं हरिर्यच्चरणाभिवन्दनात् ।
अवाप लक्ष्मीमनपायिनीं यशो जगत्पवित्रं च महत्तमाग्रणीः ॥ ३८ ॥
यत्सेवयाशेषगुहाशयः स्वराट् विप्रप्रियस्तुष्यति काममीश्वरः ।
तदेव तद्धर्मपरैर्विनीतैः सर्वात्मना ब्रह्मकुलं निषेव्यताम् ॥ ३९ ॥
पुमांल्लभेतानतिवेलमात्मनः प्रसीदतोऽत्यन्तशमं स्वतः स्वयम् ।
यन्नित्यसम्बन्धनिषेवया ततः परं किमत्रास्ति मुखं हविर्भुजाम् ॥ ४० ॥

भाषाटीका ।

हे पितर देवर्षि आप निर्मल हो आप इस बात की सम्मति करो क्योंकि करने वाले को शिखा ने वाले को अनु मोदन करने वाले को परलोक मे वरोवर फल होता है ॥ २६ ॥

हे सत्पुरुषो ! यद्यपि आग्रही अज्ञानी लोग नहीं मानते हैं तथापि यज्ञों का कर्ता भोक्ता भगवान् ईश्वर अवश्य है क्योंकि इस लोक तथा परलोक मे प्रकाश वाली भोग्य भूमि बहुत दीखती हैं बिना ईश्वर के यह विचित्रता नहीं होसकी है तिससे कोइ पुरुषों के मत मे ईश्वर अवश्य है ॥ २७ ॥

मनु महाराज उत्तानपाद ध्रुवजी महाराज राजर्षि प्रियव्रत हमारे पिता के पिता अङ्ग राजा इस प्रकार के और ब्रह्मा महादेव प्रह्लाद जी वलि राजा इन सबों का भगवान् मे भक्ति है इनों ने भगवान् को धर्म अर्थ काम मोक्ष के फल दाता समझ कर ईश्वर को माने हैं एक मृत्युका धेवता वेनादिक शोचने लायक धर्म में मोहित लोक न माने तो क्या चिन्ता है ॥ २८ ॥ २६ ॥ ३० ॥

जिन भगवान के चरण सेवा की नित्य वढती हुई रुचिमात्र होने से तपस्या करने वालों के अनेक जन्मों के बुद्धि के मल शीघ्र दूर हो जाते हैं जैसा कि उन के चरणों से निकली गङ्गा जी से होता है ॥ ३१ ॥

जिन के चरण कमल के आश्रय लेने से मनुष्य के सब मन के मल दूर हो जाते हैं विज्ञान साक्षात्कार होने से बुद्धि का बल वढता है तब मनुष्य फिर क्लेश दायक संसार मे नहीं गिरता है ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

आत्मवृत्तिभिरध्यापनादिभिः मनोवचःकायानां गुणैर्ध्यानस्तुतिसपर्याभिः अमायिनो निष्कपटाः सन्तः ननु ब्रह्मादिभिः सेव्ये किमस्मद्भक्त्या भविष्यति तत्राह । यथाधिकारमेवावसिता निश्चिता समाप्ता वार्थसिद्धिर्येषाम् ॥ ३३ ॥

स्वकर्मभिर्यागादिभिर्भजतेत्युक्तम् तत्र "ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविः" इति न्यायेन सर्वेषु यागतदङ्गतत्फलेषु भगवद्दृष्ट्या कर्मकर्तव्यं न भिन्नदृष्ट्येति वक्तुं तेषां भगवद्रूपतामाह । द्वाभ्याम् । असौ भगवानेव स्वरूपतो विशुद्धविज्ञानघनोऽप्यगुणो निर्विशेषणोऽपि सन्निह कर्ममार्गेऽनेकगुणो नानाविशेषणवान् अध्वरो यज्ञः सम्पद्यते "यज्ञो वै विष्णुः" इतिश्रुतेः अनेकगुणत्वमेवाह । पृथग्विधानि यानि द्रव्यादीनि तैः तत्र द्रव्याणि व्रीह्यादीनि गुणाः शुक्लादयः क्रिया अवघातादयः उक्तयो मन्त्राः अर्थोऽङ्गसाध्य उपकारः आशयः सङ्कल्पः लिङ्गरूपदार्थानां शक्तिः नाम ज्योतिष्टोमादि तैरध्वरः सम्पद्यते ॥ ३४ ॥

यागतदङ्गानां भगवद्रूपत्वमुक्त्वा यागफलस्यापि भगवद्रूपतामाह । प्रधानेति । एष विभुः परमानन्दोऽपि शरीरे चेतनां विषयाकारां बुद्धिं प्रतिपद्य तदभिव्यङ्ग्यानन्दरूपः सन् क्रियाफलत्वेन प्रतीयते "एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति" इति श्रुतेः । यथानलो दारुषु स्थितस्तद्गुणात्मको दारुधर्मैर्दीर्घवक्रत्वादिर्मांस्तद्वत् । कथंभूते शरीरे प्रधानमव्यक्तम् कालस्तत्क्षोभक आशयो वासना धर्मोऽदृष्टं तैः संगृह्यते जन्यत इति तथा तस्मिन् ॥ ३५ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तदेवमप्रवृत्तान्भगवद्भजने प्रवर्त्य स्वतः प्रवृत्तानां प्रवृत्तिमभिनन्दनेन द्रढयति । अहो इति वितरन्ति कुर्वन्ति ॥ ३६ ॥

इदानीं हरिभक्तिदार्ढ्याय ब्राह्मणभक्तिं विधत्ते । मा जातित्रिभिः महत्यश्च ता ऋद्धयश्च ताभिर्यद्राजकुलस्य तेजस्तस्मात्सकाशाद्द्विजानां कुलेऽजितो देवता येषां वैष्णवानां तेषां च कुले मा जातु प्रभवेत्कदाचिदपि प्रभावं न करोतु कथम्भूते समृद्धिभिर्विनापि स्वयमेव तितिक्षादिभिर्देदीप्यमाने ॥ ३७ ॥

ब्राह्मणांस्तु वन्दते । यच्चरणाभिवन्दनाद्धरिर्लक्ष्मीं यशश्चावाप यत्सेवया चेश्वरस्तुष्यति तदेव ब्रह्मकुलं निषेव्यतामिति द्वयोरन्वयः ॥ ३८ ॥

तस्य हरेर्लोकसंग्रहरूपो यो धर्मस्तत्परैः ॥ ३९ ॥

ननु ब्रह्मकुल एव नित्यं सेव्यमाने सर्वदेवतामुखभूतेऽग्नौ यज्ञाद्यनुष्ठानं न स्यात्तच्च तेन विना चित्तशुद्धिर्नेव तया विना मोक्षः स्यादित्याशङ्क्याह । पुमानिति द्वाभ्याम् । यस्य ब्रह्मकुलस्य नित्यं सम्बन्धेन निषेवया पुमान् स्वयमेव ज्ञानाभ्यासादिकं विनाप्युत्तमं मोक्षं लभेत कुतः यत्सेवया स्वतः एवानतिवेलं शीघ्रं प्रसीदतः शुद्ध्यत आत्मनोऽधिष्ठानात् ततः परं श्रेष्ठं देवानां किमुखमस्ति ब्राह्मणसेवयैव यज्ञादिफलं ज्ञानफलं तत्सर्वं भवतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तस्मात्स्वकर्मभिः वर्णाश्रमोचितैः पञ्चमहायज्ञादिभिः आत्मवृत्तिभिः "शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च" इत्यादिस्थानोक्तशमादिभिः मनोवचःकायगुणैर्ध्यानस्तुतिपरिचर्यादिभिः अमायिनो निष्कपटाः सन्तः कथम्भूतं कामं समीहितं दोग्धि प्रपूरयतीति कामधुक् तदङ्घ्रिपङ्कजं यस्य यथाधिकारावसितार्थसिद्धयः आधिकर्मण्यधिकृत्य क्रियते साध्यते इति व्युत्पत्तेः यथा विकल्प स्वसमीहितं फलमनतिक्रम्यावसिता निश्चिता अर्थसिद्धिः फलसिद्धिर्येषां ते स्वसमीहितार्थानुसारेण फलसिद्धिभाजो भवन्तीत्यर्थः । निश्चयस्याप्यनुष्ठानोपयोगित्वात्संशयस्यात्तथात्वात् तथा च स्मर्यते "नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः । अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यति" इति ॥ ३३ ॥

ननु प्रतिकर्मणां द्रव्यदेवतादिभेदादेव भेदः अन्यथा कर्मैक्यमेव स्यात् ततश्च प्रतिनियतसाधनोपसंहारप्रयासो व्यर्थः स्यात् एवं च कथमेकदेवतोद्देशेन सर्वकर्मानुष्ठानं कुरुतेत्युच्यते तत्राह । असाविति । अत्र गुणाध्वर इति पाठः गुणोऽध्वर इति च तत्र प्रथमपाठे गुणा इति छेदः भगवद्विशेषणं हेयगुणरहित इत्यर्थः अनेकगुण इति शुभगुणविधानात्समस्तपाठे त्वध्वरविशेषणं सत्त्वादिगुणान्वित इत्यर्थः कर्तृद्वारा तदन्वयो बोध्यः तत्र स्वरूपतः स्वरूपेण विज्ञानघनः विज्ञानशब्देन अनुकूलात्मकज्ञानं विवक्षितं घनशब्देन तस्यैव सान्द्रत्वमभिप्रेतं विज्ञानैकस्वरूप इत्यर्थः अगुणः निरस्तहेयगुणः अनेकगुणः अनन्तकल्याणगुणः योऽसौ परमात्मा स एव पृथग्विधानेकद्रव्याणि व्रीह्याज्यपश्वादीनि गुणाः शुक्लमालभेत कृष्णमालभेतेत्यादिविधिविशुद्धश्मश्रुशुक्लादयः क्रियाः अवहननादेवपालनादयः एकाः मन्त्राः पृथग्विधत्वं विधव्यनेकयं पृथग्विधद्रव्यादिभिः अध्वरः सन् अध्वरस्य द्रव्यादिसङ्घातरूपत्वाद्द्रव्यादीनां भगवच्छरीरत्वात् अध्वररूपो भूत्वेत्यर्थः अर्थाशयलिङ्गनामभिः सम्पद्यते अर्थः अध्वरप्रयोजनं स्वर्गादिरूपं फलं तस्य आशयः आश्रयाणि जलाशयकमलाशय इति प्रयोगात् लिङ्गान्यग्नीन्द्रादिरूपशरीराणि नामानि वाचकान्यग्नीन्द्रादिशब्दाः तैः संपद्यते अग्नीन्द्रादिलिङ्गस्य फलाश्रयत्वं फलदानक्रियाया अग्नीन्द्राद्याश्रितत्वाद्धोऽयम् अध्वराराध्यत्वेन तत्फलदत्वेनावगतेन्द्रादिनामरूपात्मको भवतीत्यर्थः तथा च श्रुतिः "यज्ञो वै विष्णुः तदेवाग्निस्तद्वायुस्तत्सूर्यस्तदु चन्द्रमा" इत्यग्नीन्द्रादिद्वारभेदेन द्रव्यादिभेदेन च कर्मणां भेदः अग्न्याद्यन्तरात्मतया वस्थितस्य परमपुरुषस्यैकस्यैवाराध्यत्वफलप्रदत्वाद्युपपत्तिस्वारस्यतः एकदेवताराधनत्वमप्युपपन्नमिति भावः ॥ ३४ ॥

एवं कर्मतदाराध्यदेवतारूपत्वमुक्तम् अथ कर्मभोक्तृजीवरूपत्वं तत्फलरूपत्वं चाह । प्रधानेति । एषः भगवान् प्रधानं प्रकृतिः कालस्तद्गुणक्षोभकः आशयो वासना धर्मः अदृष्टमेभिः सङ्क्लृप्ते उत्पादिते इति तथा तस्मिन् शरीरे चेतनां शब्दाद्यनुभवरूपं ज्ञानं प्रतिपद्य जीवद्वारा प्रतिपद्येत्यर्थः तत्र जीवादिभिः सामानाधिकरण्ये च हेतुः "विभुर्य आत्मनि तिष्ठन्" इत्युक्तरीत्या जीवान्तरात्मतयावस्थानात् सर्वजगदुपादानत्वादुपादानत्वस्य च माध्यवस्थाविशेषवतः प्रागवस्थायोगित्वरूपत्वाज्जीवं प्रत्युपादानत्वेन च जीवधर्मभूतज्ञानसङ्कोचविकाशरूपविकाराश्रयत्वस्यापि जीवद्वारकत्वेन विभोः परस्य सत्त्वात् शब्दाद्यनुभवरूपचेतनां प्रतिपद्येत्युक्तं क्रियाफलत्वेन स्वर्गादिरूपतया विभाव्यते निश्चीयते एवं कर्मतदाराध्यतत्फलभोक्तृतत्फलरूपत्वमुक्तं तत्र कर्मादिगतदोषसंस्पर्शमाशङ्क्य तन्नेत्यभिप्रायेण दृष्टान्तमाह । यथेति । दारुषु अनलोऽग्निर्यथा तद्गुणात्मकः दारुगतदैर्घ्यवक्रत्वादिमान्प्रतीयते तद्वत् वस्तुत एकरूपोऽप्यनलोऽधिष्ठानवैचित्र्याद्विचित्र इव प्रतीयते तथेत्यर्थः सामानाधिकरण्येन व्यपदिश्यत इति ॥ ३५ ॥

तदेवमप्रवृत्तान् भगवद्भजने प्रवर्त्य स्वतः प्रवृत्तानां प्रवृत्त्यभिनन्दनेन प्रथयति । अहो इति । ये भूतले मामकाः मदेकशरणाः मद्विषयवासिनो जनाः दृढव्रताः दृढसंकल्पाः स्ववर्णाश्रमधर्मेण यज्ञभुजामिन्द्रादीनामपीश्वरम् अन्तरात्मानं गुरुं हितोपदेष्टारम् हरिं स्वाश्रितदुरितहरं नित्यं भजन्ति ते ऽमी जनाः मम अनुग्रहं वितरन्ति कुर्वन्ति अहो इति हर्षे ॥ ३६ ॥

इदानीं भगवद्भक्तिदार्ढ्याय ब्राह्मणभक्तिं विधत्ते । मा जातु त्रिभिः । तत्र तावत् ब्राह्मणकुलस्य राजकुलनिग्रहाविषयत्वं प्रार्थ्यते महर्द्धिभिः महत्यश्च ता ऋद्धयस्ताभिर्यद्राजकुलस्य तेजस्तस्मात्सकाशात् द्विजानां कथम्भूतानामजितो भगवान् देवता येषां तेषां कुले जातु कदाचिदपि मा प्रभवेत् प्रभावं न करोतु कथम्भूते समृद्धिभिर्विनापि स्वयमेव तितिक्षादिभिः देदीप्यमाने यद्वा राजकुलस्य ब्राह्मणकुलनिग्रहाविषयत्वं प्रार्थ्यते अजितदेवतानां द्विजानां कुले तितिक्षया द्वन्द्वसहनेन तपसा कृच्छ्रादिना ब्रह्मोपासनया च आतिथ्यया अतिथ्याराधनया चकारात्क्षमदमादिसंग्रहः एभिर्देदीप्यमाने सति तेषां तेजः महर्द्धिभिः राजकुलाद्भिनोः कदाचिन्मा प्रभवेत् महर्द्धिप्रयुक्तगर्वसहिताद्राजकुलाद्ब्राह्मणकुलं कुपितं माभूदित्यर्थः कुलद्वयमन्योऽन्यं यथायोग्यमनुगृह्णात्विति भावः ॥ ३७ ॥

यच्चरणाभिवन्दनात् येषां चरणाभिवन्दनात् हरिर्लक्ष्मीं जगत्पवित्रं यशश्चावाप यत्सेवया चेश्वरस्तुष्यति तदेव ब्रह्मकुलं निषेव्यतामिति द्वयोरन्वयः हरिं विशिनष्टि । ब्रह्मण्यदेवः

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ब्राह्मणसेवापरायणानां मन्वादीनामपि देवः पुराणः पुरुष इति नचैवमीश्वरस्य लक्ष्मीयशसः सम्बन्धस्य सोपाधिकत्वप्रसङ्गः भगवदितरेषां यश आदिसम्बन्धस्य ब्राह्मणसेवाप्रशंसैकक्रथनमात्रतात्पर्यकत्वादस्य श्लोकस्यार्थवादवाक्यस्य स्वार्थे तात्पर्याभावात् । विधेस्ताव्यकत्वात न चार्थवादस्य स्वार्थे तात्पर्याभावे सतीतरेषामपि यश आदिसम्बन्धेऽपि तात्पर्यं नास्तीति वक्तुं शक्यं ब्राह्मणसेवाविध्यपेक्षितफलसमर्थकत्वेन तत्र तात्पर्यनिश्चयात् नह्यसता गुणेन प्ररोचना संभवति नच पयः पिब शिखा ते वर्द्धेन इति बालाद्युपच्छन्दनवाक्ये असतापि गुणेन प्ररोचना दृश्यते इति वाच्यं तत्रापि यद्यसत्त्वनिश्चयस्तर्हि प्रवृत्तेः प्रवृत्त्यर्थप्ररोचनाया एवानुपपत्तेः तस्मात्तत्रासत्ताम् अजानतां बालानां पयःपानादिप्रवृत्त्यर्थं शिखावर्द्धनादिकमसदपि फलत्वेन कीर्त्यते तत्रासत्त्वं प्रत्यक्षतोऽवगतमिह तु मन्वादिषु ब्राह्मणसेवकेषु यशःसम्बन्धस्यैव प्रत्यक्षमुलपशास्त्रेणावगमादसत्ता निश्चायकस्य प्रमाणान्तरस्याभावात् नच तेषां तत्सम्बन्धे ब्राह्मणसेवातिरिक्तमदृष्टान्तरमेव कारणमिति वक्तुं युक्तम् अदृष्टान्तरस्यापि स्वस्ववर्णाश्रमैकान्तनित्यनैमित्तिकपूर्वकयागजन्यत्वात् स्ववर्णाश्रमधर्मेषु ब्राह्मणसेवाया अप्यनुप्रविष्टत्वात् स्वराट् स्वतन्त्रः अकर्मवश्यः तथापि विप्रप्रियः विप्राः प्रियाः यस्य बहुव्रीहिषष्ठीतत्पुरुषसमासद्वयेनान्योऽन्यं भृशं प्रीतिविषयत्वलाभाद्विषयवैलक्षण्याधीनत्वात्पारतन्त्र्यस्य स्वतन्त्रस्यापि स्वेच्छया पारतन्त्र्योपपत्तेः ईश्वरस्तुष्यति ईश्वरस्याकर्मवश्यत्वं नाम स्वेच्छया मनुष्यादिसजातीयचेष्टां कुर्वतोऽपि तच्चेष्टासम्बन्धसुखदुःखाद्यस्पर्शित्वं नन्वेतद्विप्रतिषिद्धं यच्चेष्टं तत्प्रयुक्तसुखाद्यस्पर्शनं चेति विप्रतिषिद्धमिति शङ्क्यं स्वाङ्गनाश्लेष्यादिषु तथादर्शनात् एवं चेश्वरस्य ब्राह्मणसेवातद्भावजन्यसुखाद्यस्पर्शिनोऽपि तत्सेवापरायणत्वकथनेन द्विजसेवाया आवश्यकत्वद्योतनाय स्वराडिति विशेषणं नन्वन्यसेवयान्यः कथं तुष्येत्तत्राह । अशेषगुहाशयः सेवकसेव्ययोरुभयोरपि हृदयगुहायां तदन्तरात्मतया निविष्टत्वेन सेवाजन्यद्विजादीनां प्रीतिर्गपि द्विजादिद्वाराश्रयः सेवकानिष्टसेवाश्रद्धादिकमपेक्ष्य तुष्यतीत्यर्थः कामं तुष्यतीत्यनेन द्विजसेवातोऽभ्यकस्मात्तद्धेतुर्नास्तीति द्योत्यते तस्मात् द्विजसेवाया यश आदिहेतुत्वाच्च तत्कर्मपरैः द्विजसेवैकशीलैः तदुपयुक्तं गुणमाह । विनीतैः एकविशेषणोपादानेन द्विजप्रसादेनेति नियमान्तरेणाम्यो हेतुरनुपेक्षित इति सूचितं सर्वात्मना कायत्रयैक्येन ब्रह्मकुलं निषेव्यताम् ॥३८-३९॥

किञ्च "प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते । प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते" इत्युक्तरीत्या सर्वसुखाद्यहेतुभूतमनःप्रसादनिर्वर्तकत्वादपि द्विजसेवैव कार्येत्याह्वाहगुणानीति । येषां ब्राह्मणानां नित्यसम्बन्धरूपसेवया पुमान् अतिबलं शीघ्रं स्वयमेव प्रयत्नान्तरेणैव प्रसीदन्तः आत्मनः मनसः शमं शान्तिमेति ततः शान्तमनसः किमस्ति असाध्यमिति शेषः शान्तमनसामसाध्यं किञ्चिदपि नास्तीत्यर्थः किञ्च हविर्भुजामिन्द्रादीनां मुखं ब्राह्मणेनैव तन्मुखानां हविर्भुजां यज्ञराध्यदेवानामपि सेवा कृता स्यात् "ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्" इति ब्राह्मणकुलस्य भगवन्मुखत्ववचनात् ब्राह्मणमुखेनान्नादानेनैव हविर्भुक्षु अन्तर्यामितया स्थितः परमात्मा तुष्यतीति ब्राह्मणाः पवित्रा इति भावः ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

एवं तत्सेवाफलमुक्त्वा तदुपास्ति विधत्ते । तमेवेति । फलस्यानुभवसिद्धत्वादन्ययोगव्यवच्छेदार्थ एवशब्दः भजतैवेत्ययोगव्यवच्छेदो वा आत्मनि हरावेव वृत्तिर्वर्तनं येषां ते तथा तैः अयमेव मन आदीनां गुणः यद्विष्णुविषयत्वेन चरणम् । स्वकर्मभिः स्वस्य विहिताश्रमादिकर्मभिः । उक्तमेतत्सर्वमप्रयोजकं व्याजिन इत्यत उक्तममायिन इति फलपूर्वविधाने त्विमप्रवृत्तिर्भवतीति भावेनोक्तं कामदुघेति वेदानुकूलमिति द्योतनाय दुघेति इदमेव दर्शयन्नित्थं भावमाह । यथेति । "अथात आनन्दस्य मीमांसा भवति" इत्यादिश्रुतौ मनुष्योत्तममारभ्य ब्रह्मपर्यन्तं योग्यमधिकारो योग्यतालक्षणस्तस्मिन्नवसिता निर्णीता अर्थसिद्धिरानन्दप्राप्तिर्यो तदर्थमित्यर्थः । अर्थः मोक्षः । "अर्थः स्याद्विषये मोक्षे शब्दवाच्ये प्रयोजने" इति यादवः ॥ ३३ ॥

स्वकर्मभिरित्युक्तकर्मकरणप्रकारमाह । असाविति । "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्" इत्यादिश्रुतिसिद्धोयोऽसौ श्रीनारायण इह जीवराशौ सता पुंसानुष्ठितैरनेकगुणाध्वरैः सम्पद्यते प्राप्यत* इत्यन्वयः ते चाधिकारभेदात् बहव इत्याशयेनाह । पृथगिति । षोडशादिभेदभिन्नैरनेकगुणत्वं व्यनक्ति । द्रव्येति । द्रव्यम्पुरोडाशादिकल्पोक्तगुणविशिष्टं "द्रव्यं गुणानामाधारः" इति यादवः गुणो विशिष्टमातापितृजन्यत्वादिक्रिया ऋत्विग्व्यापारः इन्द्राग्नय इत्याद्युक्तयो येषु ते तथा तैः अर्थेषु यजमानेषु आशयोऽन्तःकरणं येषां ते देवा अर्थाशयास्तेषां लिङ्गानि वज्रधरत्वादीनीन्द्रादिनामानि च येषु ते तथा तैः यद्वाथाशयत्वंमुक्ताश्रयत्वं चक्रधरादिलिङ्गं नारायणादिनाम च येषु ते तथा तैः कथं प्राप्यते । विशुद्धविज्ञानघनस्वरूपतः एवं ज्ञानेन प्राप्य इत्यर्थः अनेन कर्मणा शुद्धान्तःकरणाज्जातं ज्ञानं संसारनिवर्तकमित्युक्त्वा "कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः" इत्यादेर्गतिरुक्तेति ज्ञायते ॥ ३४ ॥

कर्मसाधनज्ञानेन ज्ञायत इत्युक्तं तत्र विशिष्टतया ज्ञानं मुक्तिसाधनं स्यादिति तं प्रकारं ब्रूते । प्रधानेति । प्रधानं प्रकृतिः कालः फलपाचकः आशयोऽन्तःकरणं कर्मनीवादृष्टमेतानि सङ्घातीति प्रधानकालाशयकर्मसङ्घः त्यक्तेषु सर्वेषु शरीरमेव शिष्यते यस्य स शरीरशेषो जीवस्तं प्रतिपद्य प्राप्य चेतनो ज्ञानशक्तिमानित्य विलुप्तज्ञान इत्यर्थः विभुः श्रीनारायणोऽयं क्रियाफलत्वेन कर्मफलदातृत्वेन पुण्यकर्मभिः पुरुषैर्विभाव्यते ज्ञायते इत्यन्वयः । फलमत उपपत्तेः इति सूत्रात्स्वतः कर्मफलदातृत्वं सिद्धमत्र दृष्टान्तमाह । यथेति । यथानलोऽप्रस्तत्तद्दारुणो गुणीस्थौल्यादिकमाहत्ते दारुस्थौल्याद्यनुसारेण स्वयं च स्थौल्यादिमान् भवतीति तद्गुणात्मको विप्रयुक्तगुणवत्सु दारुषु अग्निमथनादिनाभिव्यक्तो ज्ञायते तथा प्रधानादिशब्दाभिधेयलक्षणादिभिः परिवृतो जीवान्तर्गतो जीवपरिमाणगुणानुकारी तदनुष्ठितकर्मफलदातृत्वेन गुरुशिष्यव्याख्यानश्रवणलक्षणमथनेनाभिव्यक्तो हरिर्ज्ञायत इति भावः प्रधानादीनां द्रव्यभिन्नत्वं तद्भिन्नत्वं च दर्शयितुं तद्गुणं देहस्थत्वेऽपि तद्गुणासम्पृक्तमात्रदर्शनाय दार्वनलनिदर्शनं किञ्चानेन देहदोषद्वारणसामर्थ्यं जगद्रक्षणाद्यपि बुद्धिराहित्यं सूचयितुं दार्वनलपदमुपात्तमिति ज्ञापयति ॥ ३५ ॥

* सम्पद्यत इत्यस्य सम्पन्नो भवतीत्यन्यथाप्रतीतिस्तत्परिहारकमर्थं प्रदर्शयति ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

गुरुशिष्यव्याख्यानादिमथनेन हरिरभिव्यक्तो भवतीत्युक्तं तत्र गुरवः शिष्याश्च श्रीनारायणमुखोत्पन्नत्वात् व्याख्यानादेर्मुखव्यापारत्वेनात एव मुखत्वेन सात्विकत्वेन च स्वत एव व्याख्यानादौ प्रवृत्तिसम्भवाज्जलस्यन्दनवद्ब्राह्मणा एवेत्यभिप्रेत्याधुना तानभिष्टौति । अहो बतेति । अमीइत्यनेन हरेर्मुखजातत्वं परामृशति बतेति चित्तं द्रवीकरोति अहो इति सभ्यानभिमुखीकरोति इष्टदेवतात्वेन गुरुत्वेन स्वविहितकर्मफलदातृत्वेन श्रीनारायण एव पूज्य इत्यतो विशेषणत्रयम् "एष मे सर्वधर्माणां धर्मोऽधिकतमो मतः । यद्भक्त्या पुण्डरीकाक्षं स्तवैरर्चेन्नरः सदा" इति वचनात् स्वधर्मयोगो भक्तियोगस्तेन यजन्ति पूजयन्ति भगवद्भक्तत्वेन स्वचेतः प्रीतिजनकत्वान्मामका इत्युक्तं कृष्याद्यन्यव्यापारराहित्यप्रकटनाय निरन्तरामिति एतत्सूचनाय धृतव्रता इति सत्राद्दिकर्मसु दीक्षितानामन्यव्यापाराभावस्तथापीति कर्मणां फलाधिक्यद्योतनाय क्षोणितले पतनदुःखक्षयहेतुत्वात् प्रतिष्ठाहेतुत्वाच्च क्षोणितल इति विप्रुषये तलप्रतिष्ठायामिति धातुः ॥ ३६ ॥

स्ववंश्यानां राज्ञां शिक्षामाह । मा जात्विति । राजकुले विद्यमानाभिर्महर्द्धिभिः समुत्थितं तेजः प्रभावलक्षणमजितः श्रीनारायणो देवता येषां ते तथा तेषां तितिक्षादिना देदीप्यमाने द्विजानां कुले जातु कदाचिदपि मा प्रभवेत् कुलक्षये समर्थं न भवेत् ॥ ३७ ॥

न केवलं ब्रह्मकुलं नाभिभवनीयं किन्तु तत्र भक्तिरपि कर्तव्येत्यत्र कैमुत्यन्यायमाह । ब्रह्मण्यदेव इति । "अर्कमर्कटमण्डूकविष्णुवासवराघवः । तुरङ्गसिंहशीतांशु यमाश्च हरयो दश इति निगदात्" सूरिरिन्द्रो यस्य श्रीनारायणस्य चरणाभिवन्दनादनपायिनीं लक्ष्मीमवाप जगत्पवित्रं यशश्चावाप सोऽपि पुरातनः पुरुषो ब्रह्मण्यदेवो ब्राह्मणप्रियश्च । देवः क्रीडादियुक्तश्चेत्यन्वयः ब्राह्मणप्रियत्वं क्रीडामात्रमिति दर्शयितुं देव इति पदम् अत एव महत्तमाग्रणीरित्युक्तं महतामिन्द्रादीनां सकाशादुत्तमा ब्रह्मादयस्तेषामप्यग्रणीः श्रेष्ठस्तस्मात् क्रीडामात्रमिदम् अत एवानुपपत्त्या हरिशब्देनेन्द्र एव गृहीतः "यत्प्रसादेन देवेन्द्रो वेदोदितयशा अभूत् । सोऽपि विष्णुरमेयात्मा सदा ब्राह्मणवत्सल" इति श्रुतेश्च प्रतीतार्थपरित्यागो युक्तः अजितदेवतानामित्युक्तिविरोधाच्च ॥ ३८ ॥

अस्तु विष्णुर्द्विजप्रियस्ततः प्रकृते किमित्याशङ्क्य विष्णुभक्तिमवमृश्य ब्राह्मणसेवाकार्येत्याह । यत्सेवयेति । अपवर्गावाप्तौ श्रीलक्ष्मीकान्तप्रसाद एवापेक्षणीयोऽतः क्षितिदेवप्रीत्या किमित्यतो वा यत्सेवयेति भगवत्प्रसादोत्पत्तौ विप्रसेवाद्वारमित्यर्थः स्वतः स्वतन्त्रः यतो विष्णुप्रसादो भवति तस्माद्ब्राह्मणकुलं निषेव्यतामित्युपसंहरति । तद्देवेति । तद्धर्मपरैर्विष्णुधर्मपरैः ॥ ३९ ॥

ब्राह्मणसेवाप्रसन्नश्रीनारायणप्रसादान्मौक्तिकपरमानन्दोऽपि भवतीत्याह । पुमानिति । यस्य हरेर्नित्यसम्बन्धो येषां ते यन्नित्यसम्बन्धाद्द्विजास्तेषां निषेवया सेवालक्षणसङ्गतः पुमानतिवेलं क्षिप्रं तस्यात्मनो हरेः प्रसादतोऽत्यन्तशमं भगवन्निष्ठाजन्यमुक्तिसुखं लभेत ततस्तस्मान्मोक्ष (१) सुखात्परमन्यत्सुखं हविर्भुजामत्यत्र संसारेऽस्ति किमास्येन हविर्भुजो देवताः । किं विशिष्टं स्वयं स्वरूपभूतम् । अस्वरूपमपि स्वरूपवत्त्वोपचरितमित्याह । स्वत इति । महत्सेवां द्वारमाहुर्विमुक्तेरिति महत्सेवाया अपि मुक्तिसाधनत्वं सिद्धं यद्वा यन्नित्यसम्बन्धानां सतां निषेवया पुमानात्मनो मनसः प्रसादतोऽत्यन्तशममतिशयितभगवन्निष्ठां लभेत ततः श्रीनारायणनिष्ठायाः स्वतोऽकृत्रिमं स्वयं स्वरूपसुखं लभेत तत इत्युत्तरत्रापि सम्बध्यते शेषं पूर्ववत् ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

यूयन्तु यथाधिकारं भजतेत्याह । तमेवेति । स्वकर्मभिश्च ॥ ३३ ॥

अगुणः प्राकृतगुणरहितोऽपि ॥ ३४ ॥

चेतनां जीवस्य बुद्धिं प्रतिपद्य नियन्तृरूपेण प्रकाशकत्वेन चाविश्य तत्तादात्म्यापन्नस्वशक्त्या स्वयमेव बहिरपि स्वानन्दांशरूपक्रियाफलत्वेन विभाव्यते प्रकाशते कर्मकर्तरि प्रयोगः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

माजात्वित्यस्य टीकावतारिकायां ब्राह्मणभक्तिमिति वैष्णवमात्रस्यापि ब्राह्मणान्तःपातोऽङ्गीकृतः पद्यार्थे द्वयोरपि व्याख्यास्यमानत्वात् ॥ ३७ ॥

ब्रह्मण्येति स्तुतिमात्रमिदमिति टीकाभिप्रायः । तथाप्यस्य ज्ञातभगवन्महिमत्वात्तादृश्युक्तिरनुचितेति । तत्राविष्टो हरिरेव स्वयं लोकसंग्रहायास्तौदित्येवं समाधेयम् । यद्वा । यच्चरणाभिवन्दनलक्षणाच्छिनयगुणादनपायिनीं लक्ष्मीं सर्वाश्रयणीयताम् उत्तमां सम्पत्तिमवाप सर्वेषां लोकानामाश्रयणीयो बभूवेति तात्पर्यं भृगुपरीक्षादावित्यर्थः । अतो यशश्चेति ॥ ३८ ॥

विनीतैरित्यत्र द्वितं सदेति क्वचित् ॥ ३९ ॥

ततः परमिति तु परेण योजनीयम् ॥ ४० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ननु गार्हस्थ्यकर्मनिमग्ना वयं कथं केवलया भक्त्या भजामस्तत्र कर्ममिश्रां भक्तिमुपदिशन्नाह । तमेवेति । स्वकर्मभिर्याजनादिरक्षणादिकृष्यादिसेवादिभिरेव या आत्मवृत्तयस्ताभिः सहिता अपि मन आदीनां गुणैः स्मरणकीर्त्तनप्रणत्यादिभिर्भजत । यद्वा । मन आदीनां गुणैर्विद्यादिगानादिभारवहनादिभिः स्वकर्मभिर्या आत्मवृत्तयो जीविकास्ताभिरेव भजत । स्वजीविका अपि ता भगवदर्थे वा किञ्चिन्मात्र्योऽपि नित्यं यदि विनियुक्ताः स्युस्तर्हि हरिभक्तिरेव भगवतीत्यर्थः । यथाधिकारं ब्राह्मणादिवर्णधर्ममनतिक्रम्यैवावासिता निश्चिता अर्थसिद्धिर्यैस्ते । यद्वा । यथेति येषां येषां येषु शिल्पेष्वधिकार औत्पत्तिकस्तैरेव भगवदर्थे कृतैस्ते ते तैलिकताम्बूलिकपर्यन्ता अपि कृतार्था भवन्तीत्यर्थः । आत्मनः स्वस्यैव वृत्तिः सत्ता येषु तैः स्वकर्मभिर्वर्णाश्रमधर्मैरपि सहिताः सन्तो भजतेति भक्तेः प्राधान्यमभिहितम् ॥ ३३ ॥

कर्मस्वरूपतोऽशुद्धं जडं राजसमपि भगवदर्पितं सत् तद्रूपगुणीभूतभक्त्यंशेन विशुद्धसत्त्वं चैतन्यमेव फलतो भवतीति भक्तिमिश्रं कर्मोपदिशति द्वाभ्याम् । असाविति । तज्जन्या प्रस्तुतमध्वरं दर्शयति असावध्वरोऽनेकगुणो नानाविशेषणवान् राजसोऽपि भगवदर्पणरूपभक्तिमाहात्म्यात्तत्फलदशायामगुणो गुणातीतो भवन् स्वरूपतो विशुद्धविज्ञानघनः ब्रह्मानन्दरूपत्वेन सम्प-

---

(१) इदं व्याख्याकृत्तात्पर्यप्रदर्शितम् ।

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

द्यते कर्म्मणोऽस्य मोक्षफलकत्वादिति भावः । तेन साक्षाच्छ्रवणीय-श्रवणकीर्त्तनादिस्तुप्रथमत एव विशुद्धविज्ञानघनः स तु सर्व्वतोऽपि श्रेष्ठ इति द्योतितम् । यद्वा असौ भगवानेव स्वरूपतो विशुद्धविज्ञान-घनोऽपि अगुणोऽपि अस्मिन् कर्ममार्गेऽनेकगुणोऽध्वरो यज्ञः सम्प-द्यते । अनेक गुणत्वमाह । पृथग्विधानि यानि द्रव्यादीनि तैः तत्र द्रव्याणि व्रीह्यादीनि गुणाः शुक्लादयः । क्रिया अवघाता-दयः उक्तयो मन्त्राः । अर्थोऽङ्गसाध्य उपकार आशयः सङ्कल्पः लिङ्गं पदार्थानां शक्तिः नाम ज्योतिष्टामादि तैश्च ॥ ३४ ॥

भगवदर्पितस्य कर्म्मणस्तन्मिश्रभक्तेश्च फलं भगवत्प्राप्ति-रेवेत्याह । प्रधानमव्यक्तं कालः क्षोभकः आशयो वासना धर्म्मोऽदृष्टैः संगृह्यते जन्यत इति तथा तस्मिन् शरीरे चेतनां स्वार्पितकर्म्मकरणे बुद्धिं प्रतिपद्य अन्तर्भावितण्यर्थत्वात् निष्पाद्येत्यर्थः कृपया कर्म्मफलत्वेन विभुः स्वयमेव भगवान् विभा-व्यते प्रकाशते कर्म्मकर्त्तरि प्रयोगः । "यदत्र क्रियते कर्म्म भग-वत्परितोषणम् । ज्ञानं यत्तदधीनं हि भक्तियोगसमन्वितम्" इति वचनात्तदर्पितकर्म्मा भक्तिमिश्रज्ञानद्वारा तमेव प्राप्नोतीत्यर्थः । किञ्च । कर्म्मार्पणश्रद्धाभक्तितारतम्येन ज्ञानतारतम्येन च भग-वत्प्राप्तितारतम्यं भवेदित्याह । यथा चन्दनागुरुधवखदिरा-दिस्थितोऽग्निस्तत्तद्गुणानुरूपो भवेत्तथैव भगवानप्युपासकस्यो-पासनातारतम्येन फलप्रदो भवेत् भक्तिमिश्रकर्म्मिणे निष्कामाय मोक्षं कर्ममिश्रभक्तिमते शान्तरतिश्चैव भक्तितारतम्यवते सालो-क्यादिकञ्च ददातीति भक्तेर्गुणभावप्राधान्यादिकं दर्शितम् ॥ ३५ ॥

भो महाराजाधिराज प्रभो ! भक्त्युपदेशेन वयं कृतार्थीकृ-तास्तद्वयं नित्यं भगवन्तं भजाम इत्यानन्दजल्पिनो जनान् ल-क्ष्यीकृत्याह । अहो इति ॥ ३६ ॥

इदानीं भक्तेः सुस्थिरत्वार्थं वैष्णवब्राह्मणाधर्षां निषिद्ध्यति मा जातिवति । महद्भिर्महासम्पत्तिभिर्हेतुभिर्यद्राजकुलात् राजकु-लस्य तेजस्तत् जातु कदाचिदपि मा प्रभवेत् प्रभावं मा करोतु कुत्र अजितदेवतानां वैष्णवानां कुले द्विजानां कुले च कीदृ-शे महर्द्धिभिर्विनापि तितिक्षादिभिः स्वयमेव देदीप्यमाने ॥ ३७ ॥

भक्तिदार्ढ्याय ब्राह्मणभक्तिं विधत्ते सप्तभिः । ब्रह्मण्योत्या-दिकं लोकसंग्रहार्थकभगवद्वचनानुवादमात्रं ज्ञेयम् ॥ ३८ ॥

तदेव तस्मादेव हेतोः ॥ ३९ ॥

ननु ब्रह्मकुल एव नित्यं सेव्यमाने सर्व्वदेवतामुखभूतेऽग्नौ यज्ञाद्यनुष्ठानं न स्यात् न च तेन विना चित्तशुद्धिर्न च तया विना मोक्षः स्यादित्याशङ्क्याह । पुमानिति द्वाभ्याम् । यस्य ब्राह्मण-कुलस्य नित्यसम्बन्धेन निषेवया आत्मनो मनसः प्रसीदतः क्रमशः प्रसन्नीभवतः अत्यन्तशमं मोक्षं स्वयं लभेत अनतिवेलं शीघ्रमेव अतएव ततः परं किं हविर्भुजां देवानां मुखमस्ति ब्राह्मणसेवयैव यज्ञादिफलं ज्ञानफलं च सर्व्वमेव सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अतः यथाधिकारमवसिताः निश्चिताः अर्थानां चतुर्विधपुरुषा-र्थानां सिद्धिर्यस्ते हरिभजनेन सर्वपुरुषार्थसिद्धिरिति कृतविश्वा-सा इत्यर्थः अमायिनो निष्कपटाः यूयम् स्वकर्मभिः स्वोचितैर्य-ज्ञादिकर्मभिः मनोवचः कायगुणैः ध्यानगुणगानपरिचर्याभिः आत्मैव वृत्तिर्निर्वाहहेतुर्येषां तैः सर्वैर्जनैरपि तमेव भजतेत्य-न्वयः ॥ ३३ ॥

कर्मभिर्भजतेत्युक्तं तत्र "ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् । ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना" इति श्रीमुखोक्तानुसा-रेण साङ्गे यज्ञे तत्फलभोक्तरि तत्फलेच भगवद्दृष्टिः कर्तव्येत्याह । असाविति द्वाभ्याम् । असौ हरिरेवाध्वरः साङ्गस्य यज्ञस्य तदा यत्तस्थितिप्रवृत्त्यादिमत्वेन तदभिन्नत्वात् यज्ञो वै विष्णुस्तदेवाग्निस्त-द्वायुस्तत्सूर्यस्तदु चन्द्रमा इत्यादिश्रुतेः कथंभूतोऽध्वरः पृथग्विधैर्द्र-व्यादिभिः अर्थाशयलिङ्गनामभिश्च इह कर्मकाण्डे संपद्यते सम्यक् ज्ञायते गत्यर्थानां ज्ञानार्थत्वात् तत्र द्रव्याणि व्रीह्यादीनि गुणाः शुक्लादयः क्रिया अवहननादयः उक्तयो मन्त्राः अर्थोऽङ्गसाध्य उपकारः आशयः संकल्पः लिङ्गं पदार्थशक्तिः नामज्योतिष्टो-मादि कथंभूतः असौ विशुद्धविज्ञानघनः स्वरूपतः व्रीह्यादि-वत् जडत्वपरिच्छिन्नत्वादिधर्मको न भवति यतोऽगुणो हेयगुण-रहितः अनेकगुणः अनेकमङ्गलगुणगणार्णवः ॥ ३४ ॥

एषः विभुर्विष्णुः प्रधानं प्रकृतिः कालः क्षोभकः आशयो वासना धर्मः कर्मतः संगृह्यते जन्यते इति तथा तस्मिन् चेतनां प्रतिपद्य तत्त्वमसि क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धीति श्रुतिस्मृतिभ्याम् अंशांसिनोरभेद-विवक्षया स्वात्मजीवरूपेण "अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाम्" इत्यन्त-र्यामिरूपेण च बाह्याभ्यन्तरेन्द्रियजन्यं बोधं क्रियाफलत्वेन स्वर्गादिरूपेण विभाव्यते निश्चीयते भोग्यरूपत्वेऽपि तदसाधारणेन रूपेण सर्वदोषास्पृष्टत्वं भगवतो दृष्टान्तेनाह । दारुषु अनलो यथा तद्गुणात्मकः दाहकत्वादीनामनलगुणानामेवात्माश्रयः । तद्गुणात्मैव तद्गुणात्मकः । न तु दाह्यत्वादीनां दारुगुणानामाश्रय स्तद्वदित्यर्थः ॥ ३५ ॥

भगवदाराधने वेनादिसंगदोषतोऽप्रवृत्तान् प्रवर्त्याथस्वतः प्र-वृत्तानभिनन्दति । अहो इति । क्षोणितले ये हरिं क्लेशहरं गुरुं हितोप-देष्टारं यजन्ति ते अहो मम अनुग्रहं वितरन्ति कुर्वन्ति अत एव ते मामकाः ममातिप्रियाः ॥ ३६ ॥

विप्राणां गवां जनार्द्दनस्य तद्भृत्यानां च भक्तिमुपदिशति । माजात्विवत्यष्टभिः महर्द्धिभिः राजकुलादुत्थितं तेजः जातु कदाचि-दपि अजितदेवतानां विष्णुभक्तानां द्विजानां च कुले मा प्रभ-वेत् कथंभूते राजमहर्द्धिनैरपेक्ष्येणैव तितिक्षादिभिर्देदीप्य-माने ॥ ३७ ॥

लोकसंग्रहार्थं भगवानपि विप्रान् सत्करोतीत्याह । ब्रह्मण्य-देव इति ॥ ३८ ॥

ब्रह्मकुलसेवया भगवान् तुष्यतीत्याह । तद्धर्मपरैस्तस्येश्वरस्य यत्सेवयेति लोकसंग्रहरूपो यो धर्मस्तत्परैः ॥ ३९ ॥

ब्रह्मकुलसेवया शीघ्रमन्तःकरणशुद्धिर्जायते ब्रह्मकुलादन्यत् श्रेष्ठं हविर्भुजां मुखं नास्तीत्याह । पुमानिति । यस्य ब्रह्मकुलस्य नित्यसम्बन्धेन निषेवया पुमान् जनः अनतिवेलं शीघ्रं स्वतः प्रसीदतः आत्मनोऽन्तःकरणस्यात्यन्तशमं स्वयमेव लभते ततः परं श्रेष्ठं हविर्भुजां देवानां मुखम् अत्र कर्मभूमौ किमस्ति ना-स्तीत्यर्थः तद्ब्रह्मकुलं निषेव्यतामिति पूर्वेणान्वयः ॥ ४० ॥

भाषाटीका ।

उन भगवान् को आप लोग भजो अपनी वृत्तियों से उन का आराधन करो मन कर्म वचन से अपने कर्म उन मे अर्पण करो निष्कपट हो कर भजो उन के चरण कमल कामधेनु है तुमारे अधिकार के अनुरूप सब सिद्धि प्राप्त हो जाय गी ॥ ३३ ॥

अश्नात्यनन्तः खलु तत्त्वकोविदैः श्रद्धाहुतं यन्मुख इज्यनामभिः ।
न वै तथा चेतनया बहिष्कृते हुताशने पारमहंस्यपर्यगुः (१) ॥ ४१ ॥
यद्ब्रह्म नित्यं विरजं सनातनं श्रद्धातपो मङ्गलमौनसंयमैः ।
समाधिना बिभ्रति हार्थदृष्टये यत्रेदमादर्श इवावभासते ॥ ४२ ॥
तेषामहं पादसरोजरेणुमार्या ! वहेयाधि(२)किरीटमा(३)युः ।
यं नित्यदा बिभ्रत आशु पापं नश्यत्यमुं सर्वगुणा भजन्ति ॥ ४३ ॥
गुणायनं शीलधनं कृतज्ञं वृद्धाश्रयं संवृणते नु सम्पदः ।
प्रसीदतां ब्रह्मकुलं गवां च जनार्दनः सानुचरश्च मह्यम् ॥ ४४ ॥

॥ मैत्रेय उवाच ॥

इति ब्रुवाणं नृपतिं पितृदेवद्विजातयः ।
तुष्टुवुर्हृष्टमनसः साधुवादेन साधवः ॥ ४५ ॥
पुत्रेण जयते लोकानिति सत्यवती श्रुतिः ।
ब्रह्मदण्डहतः पापो यद्वेनोऽत्यतरत्तमः ॥ ४६ ॥
हिरण्यकशिपुश्चापि भगवन्निन्दया तमः ।
विविक्षुरत्यगात्सूनोः प्रह्लादस्यानुभावतः ॥ ४७ ॥
वीरवर्य ! पितः ! पृथ्व्याः समाः संजीव शाश्वतीः ।
यस्येदृश्यच्युते भक्तिः सर्वलोकैकभर्त्तरि ॥ ४८ ॥

भाषाटीका ।

वही भगवान् यद्यपि गुण रहित हैं विज्ञान घन स्वरूप हैं विशेषण रहित हैं, तथापि अलग अलग व्रीहि आदिक द्रव्य शुक्ल आदि गुण अवघातादिक्रिया वैदिक मंत्र अंग साध्य अर्थ संकल्प पदार्थों की शक्ति ज्योतिष्टोमादिनाम इन सब प्रकारोंसे अनेक गुण वाले होकर इस कर्म मार्ग में यज्ञ रूपसे प्रसिद्ध हैं ॥ ३४ ॥

वही विभु भगवान् परमानंद स्वरूप होकरभी प्रकृति काल वासना धर्म इन से बना हुआ जो शरीर तिसमें विषयाकार बुद्धि स्वरूप को प्राप्त होने से क्रिया फल रूप हो जाते हैं जैसे अग्नि काष्ठमें काष्ठके ही आकार से भान होता है तैसे ! ॥ ३५ ॥

जो हमारे प्रजा पृथिवी में दृढ व्रत धारण करके जगत् पूज्य यज्ञ भोक्ता देवतों के ईश्वर श्रीहरि को अपने वर्णाश्रम धर्म योग से आराधन करते हैं अहो वे प्रजा लोग मेरे पर बडा अनुग्रह करते हैं ॥ ३६ ॥

बडी संपत्तियों के होने से राजकुल से पैदा हुआ जो तेज, तितिक्षा तप विद्या करके स्वयं दीप्तिमान ब्राह्मण वैष्णवों के कुलपर अपने प्रभाव को मत प्रगट करे ॥ ३७ ॥

ब्रह्मण्य देव पुरातन पुरुष हरि भगवान् ने भी प्रति दिन जिन ब्राह्मणों की सेवा करने से अचला लक्ष्मी तथा जगत्को पवित्र करने वाला यश को प्राप्त किया महापुरुषों में अग्रगण्य हो गये ॥ ३८ ॥

जिस ब्रह्मकुल के सेवा करने से सर्वान्तर्यामी स्वयं प्रकाश ब्राह्मण प्रिय परमेश्वर अति संतुष्ट होते हैं उसी ब्राह्मण कुल को भगवद्धर्म में तत्पर होकर सब प्रकार से नम्र होकर आप लोग सेवन करो ॥ ३९ ॥

जिस ब्राह्मण कुल के निष्कपट सेवा करने से चित्त निर्मल हो जाता है तब शीघ्र ही और उपाय के बिना वह पुरुष मोक्ष को प्राप्त हो जावे उस ब्राह्मण कुलके मुख को छोडकर और अग्नि आदिक कौन देवतों का मुख हो सकता है ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

हरेरपि तदेव परं मुखमित्याह । अश्नातीति । इज्यानां पूज्यानामिन्द्रादीनां नामभिर्यस्य मुखे श्रद्धया हुतं हविरनन्तो यथाश्नाति तथा चेतनया रहिते हुताशने हुतं नाश्नाति । किंभूतमश्नाति तत्त्वकोविदैः सर्वदेवमयश्चैतन्यमूर्तिरनन्त इतितत्त्वं विद्भिः कृतं एवं भूतोऽसौ तत्राह । पारमहंस्यं ज्ञानं तत्परानहंन्त्यधिकुर्वन्तीति पारमहंस्यपर्यास्ता गावो वाचो यस्मिन् उपनिषद्भिर्ज्ञानमनन्त्वेनोक्त

---

(१) पारमहंस्यमर्यगु इतिश्रीविजयध्वजतीर्थः । (२) वहेयेति प्रार्थनायां लिङ् । (३) आयुरिति छेदः आयुः पर्यन्तं ।

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

इत्यर्थः यद्वा परमहंसानां ज्ञाननिष्ठानां गम्यः पारमहंस्यः परितो न गच्छन्ति गावो वाचो यस्मात्सपर्यगुरिन्द्रियनियन्ता सचासौ स च पारमहंस्यपर्यगुश्चानरूपः सर्वान्तर्यामीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

न केवलं चेतनत्वेन हुताशनाद्विशेषः किन्तु वेदज्ञानादपीत्याह । यदित्यव्ययम् । ये ब्रह्मवेदं नित्यं बिभ्रति तेषामित्युत्तरेणान्वयः मङ्गलं नाम " प्रशस्ताचरणं नित्यमप्रशस्तस्य वर्जनम् एतद्धि मङ्गलं प्रोक्तमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः " मौनमध्ययनविरोधिवार्तात्यागः समाधिना चित्तस्थैर्येण । अर्थदृष्टये वेदार्थमपि विचारयन्तीत्यर्थः । यत्र वेदे इदं विश्वमवभासते यथादर्शे मुखम् ॥ ४२ ॥

हे आर्याः ! आआयुर्यावज्जीवमधिकिरीटं मुकुटस्योपरि वहेयेति प्रार्थनायां लिङ् यं रेणुम् ॥ ४३ ॥

गुणभजनस्य फलमाह । गुणायनमन्वनुसम्पदः संवृणते सम्यग्भजन्ति तस्मात्प्रसीदतां प्रसीदतु गवाञ्च कुलम् ॥४४॥४५॥

साधुवादमाह। पुत्रेणेतिषड्भिः यघतो वेनोऽपि तमो नरकमत्यतरदुतिततार ॥ ४६—४८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ननु "अग्निमुखा वै देवा" इति देवानामग्निमुखत्वश्रवणात् अग्नौ हुतमेव हविर्भुगन्तरात्मभूतपरमात्मप्रीतये भविष्यति तत्राह । अश्नातीति । सत्यमग्निरपि तन्मुखमिति तथापि तत्त्वकोविदैर्ब्राह्मणानां भगवत्प्रियतमशरीरत्वं जानद्भिः "न ब्राह्मणान्मे दयितं रूपमेतच्चतुर्भुजम्" इति भगवद्वचनात् इज्यनामभिः आराध्येन्द्रादिनामभिः यस्य ब्राह्मणस्य मुखे श्रद्धया हुतं हविरनन्तो भगवान् यथा अश्नाति तथा चेतनया रहिते हुताशने अग्नौ हुतं नाश्नाति कुत एवं भूतोऽसौ तत्राह । पारमहंस्यपर्यगुः परमहंसा भगवदुपासकाः तेषां भावः कर्म वा पारमहंस्यं ज्ञाननिष्ठेति यावत् यद्वा चातुर्वर्ण्यादित्वात् स्वार्थे ष्यञ् परमहंसा एव पारमहंस्याः तान् परित्यज्य न गच्छति तैः परितो गीयत इति वा अगुः गाङ्गतावित्यस्मात्सञ्पूर्वात् गैशब्दइत्यस्मात् वा कुम्रश्चेत्यौणादिकसूत्रे प्राक्प्रत्ययनिर्देशात् भावन्तरादपि कुप्रत्ययस्याभ्युगमात्कुप्रत्यये "अतोलोपइटिच" इत्यालोपः न च तत्रापि सन्वद्भावस्यापिविधानाद् द्वित्वापत्तिः बहुलग्रहणात्तदभावात् यद्वा मृगय्वादेराकृतिगणत्वात्कुप्रत्ययः "प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः । ज्ञानीत्वात्मैव मे मतम्" इति भगवद्गीतोक्तरीत्या निरतिशयप्रीतिविषयान् परमहंसान् अत्यादरेणावेक्ष्यमाणस्तत्रैव नित्यम् सन्निहित इति तत्साक्षात्स्वमुखे न्यस्तमिव भुङ्क्ते इति भावः ४१

न केवलं चेतनत्वेन हुताशनाद्विशेषः किन्तु वेदतदर्थज्ञानानुष्ठानादिनापीत्याह । यदिति । यद्ब्रह्मकुलं विरजं रागाद्युपेतं भ्रमप्रमादादिपुरुषदोषविनिर्मुक्तं च सनातनमनादिब्रह्मपरं ब्रह्म तत् स्वरूपप्रकाशकं वेदं च श्रद्धा उपासनायामध्ययनाध्यापनजपपारायणादिषु त्वरा उपासनोपयुक्तज्ञानकर्मयोगे ऽध्ययनाद्युपयुक्तकाण्डव्रतादिश्च कर्मयोगस्य कृच्छ्रादिरूपानशनादिगर्भत्वात्तपःशब्देनाभिधानं युक्तं मङ्गलं विशुद्धाचारः मौनं वाङ्नियमः आत्मगुणसंशीलनं च संयमः ध्यानोपयुक्तशमदमादिः अध्ययनाद्युपयुक्तकरणनियमश्च समाधिना ध्यानेन धारणया च अर्थदृष्टये अर्थः पुरुषार्थरूपं ब्रह्म अभिधेययज्ञोपासनाश्च तद्दृष्टये तत्साक्षात्काराय तदाराधनाय च इहास्मिल्लोके बिभ्रति बिभ्राणं यत् ब्राह्मणकुलं पुनर्ब्रह्म विशिनष्टि । यत्र ब्रह्मणि परस्मिन् वेदे च इदं विश्वं परमात्मस्वरूपादिकं च आदर्श इवावभासते प्रकाशते ॥ ४२ ॥

तेषां ब्राह्मणानां पादसरोजरेणुं हे आर्याः । आयुः आआयुः इत्याङ्प्रश्लेषोऽत्र बोध्यः यावज्जीवमित्यर्थः अधिकिरीटं मुकुटोपरि वहेयेति प्रार्थनायां लिङ् किन्तद्वहनसाध्यं तत्राह । यं ब्राह्मणपादसरोजरेणुं नित्यदा बिभ्रतः वहतः पुरुषस्य पापमाशु नंक्ष्यति अमुं वहन्तं सर्वगुणा कल्याणगुणाः भजन्ति आश्रयन्ते ॥ ४३ ॥

तं च गुणालयं शुभगुणाश्रयं शीलमेव धनं यस्य तं कृतमुपकारं जानातीति कृतज्ञं वृद्धान् ज्ञानाधिकान् आश्रयते इति तं सर्वाः सम्पदः वृणुते वृणीते लट् आत्मनेपदेष्वनत इति अत्यादादेशः आभ्यस्तयोरात इत्यालोपः सम्यक् भजन्ते उपसंहरन्ति ब्रह्मकुलं द्विजकुलं गवां च कुलं सानुचरः सभक्तः भगवाँश्च मह्यं प्रसीदताम् ॥ ४४ ॥

एवं वदन्तं नृपतिं पृथुं पित्राद्यः साधवः गुणज्ञास्तुष्टमनसः साधुवादेन साधुसाध्विति वादेन तुष्टुवुः स्तुतवन्तः ॥ ४५ ॥

स्तुतिमेवाह । पुत्रेण लोकान् पुण्यलोकान् पिता जयति साधयतीति श्रुतिः जनश्रुतिः सत्यवती अबाधिता पुत्रेणेति पुत्रशब्दावयवार्थविषयभूतेनेत्यर्थः पुंसंज्ञकान्नरकात्त्रायत इति हि पुत्रशब्दं निदर्शयन्ति यत् यस्माद्वेनोऽपि तमः नरकमतरत् ॥ ४६ ॥

तथा हिरण्यकशिपुरपि भगवन्निन्दया तमो विविक्षुः प्रवेशमाशङ्कितः "आशंसायां सन् वक्तव्य" इति सन्नन्तात् समासेनाभिचइः इत्युः सूनोः प्रह्लादस्यानुभावतः प्रभावात् तमः नरकं अत्यगात् अतिक्रम्य भगवन्तमगादित्यर्थः ॥ ४७ ॥

तस्मात् हे वीरश्रेष्ठ ! पृथ्व्याः पितस्त्वं शाश्वतीः समाः सम्वत्सरान् सञ्जीव कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे इति द्वितीया यस्य तव सर्वलोकानामेकस्मिन्नद्वितीये भर्तर्यच्युते ईदृशी भक्तिरस्ति ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इतोऽपि ब्रह्मकुलसेवा कर्तव्येत्याह । अश्नातीति । भगवत्तत्त्वकोविदैः पुरुषैरिज्यस्य हरेर्नामभिर्यन्मुखे श्रद्धया हुतमनन्तो यथाश्नाति तथा चेतनया बहिष्कृते जडे हुताशने हुतं नाश्नातीत्यन्वयः अनन्त इत्यनेन न केवलमाग्रं फलं किन्तु अनन्तमेवेति ध्वनयति अनुनयार्थः खलुशब्दः वा इत्यनेन नाहं तथापीति प्रसिद्धिं स्मारयति ब्राह्मणेष्वपि यतिमुखाशनेन हरेर्विशेषतस्तृप्तिरित्यभिप्रेत्याह । पारमहंस्येति । पारमहंस्यैः (२) परमहंसाश्रमस्थैर्वर्यो वरणीया गावो यस्य स पारमहंस्यवर्यगुः । तएव तद्वचनाभिप्रायं विदित्वा श्रद्धयानुष्ठातार इत्यर्थः यद्वा परमहंसविषया वर्या मनो हरा गावो यस्य तथा यतीनधिकं स्तौतीति तेषामेव तत्त्वज्ञानाधिक्यादित्यर्थः चित्रगुशब्दवदयं शब्दः ॥ ४१ ॥

नन्वस्ति आधिक्यं चेतनात्वं प्रयोजकं चेद्वैदिकानामाराधनपात्रत्वं स्यादित्याशङ्क्य ब्रह्मकुलस्य वैशिष्ट्यमाह । यद्ब्रह्मेति । अत्र यावद्ब्रह्माधिष्ठितं तावती वागिति श्रुतिर्वेदस्य परब्रह्मणश्च लक्षण-

(२) पारमहंस्यवर्यगुरित्यस्य तात्पर्यानुसारेणार्थमाह ।

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

साम्यात् द्वयमप्येकोक्त्या वक्ति । यद्ब्राह्मणकुलं नित्यत्वादिगुणविशिष्टब्रह्म वेदं हरेस्तत्त्वं च बिभ्रत् बिभर्ति तद्धारणे सामर्थ्यं वक्ति । श्रद्धेति "आचारहीनं न पुनन्ति वेदा" इति वचनं मङ्गलं पुण्यं संयमो दमः समाधिरेकाग्रता । किमर्थमित्यत उक्तमर्थसिद्ध्यर्थं इति । पुरुषार्थोपयोगीतरज्ञानप्रयासोऽपि न कार्य इत्याह । यत्रेति । यत्र ब्रह्मणि श्रीनारायणे इदं जगदादर्शे दर्पण इवावभासते वेदे चेदं पुरुषार्थचतुष्टयं ज्ञायते यद्वा यत्र ब्रह्मकुले इदमुक्तं ब्रह्मद्वयं दर्पण इवावभाति ॥ ४२ ॥

एवं ब्रह्मकुलमभिष्टूयात्मक्रियोपदेशतस्तत्सेवा यावदायुः कर्तव्येति विधत्ते । तेषामिति । हेआर्याः ! तत्त्वज्ञानोत्पत्तौ प्रथमसाधनं पापप्रणाशः सोऽप्यनेन स्यादित्याशयेनाह । यं नित्यदेति । उत्तरफलमाहामुमिति अमुं पुरुषम् ॥ ४३ ॥

एतदेव विशिनष्टि । गुणालयमिति । सम्पदो गुणालयत्वादिविशिष्टं पुरुषमनुसम्वृणात इत्यन्वयः सम्वृणुत इतिपाठे सम्वृणुवत इति व्याख्येयं यं नित्यसम्बन्धनिषेवयेत्यादौ प्रस्तुतो जनार्दनः पारमहंस्यश्रेष्ठगुरित्यनेन ध्वनिता गावश्च ब्रह्मकुलं च प्रसीदत्वित्युपसंहरति । प्रसीदतामिति । ब्रह्मकुलसेवावद्गोकुलसेवा ब्रह्मादिपरिवृतश्रीजनार्दनसेवा च यथाशास्त्रविहितं मुमुक्षुणा कर्तव्येत्यतो वाह । प्रसीदतामिति ॥ ४४ ॥

इदानीं मैत्रेयः पृथूकाववितिपत्तिः सर्वस्याभूदिति वक्ति । इतीति । साधुवादेन निर्दोषवाक्येन ॥ ४५ ॥

सूचितं स्पष्टयति । पुत्रेणेति । सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेण जय्य इत्यादिकं श्रौतमपि दृष्टचरितमित्याहुरित्याह । ब्रह्मदण्डेति । शश्वत्पुत्रेण पितरोत्यायन्बहुलं तम इति श्रुतिरत्र प्रमाणम् । पापस्य वेनस्य तमस्तरणं सत्यश्चेत्सर्वेऽपि मुक्तिप्राप्तियोग्या इत्यायातं नतु नारकी कोऽपीतिचेन्न वेनशब्दस्य तामसराजससात्त्विकभेदेनाभिधेयत्रित्वस्य प्रामाणिकत्वात् "वेनस्थो राजसो जीवः पृथुना स्वर्गतिं गतः । स्वयं तु तम एवाप सात्त्विकः पृथुतामगात्" इति स्मृतेः तथाच वाक्ययोजना ब्रह्मदण्डहतो विप्रशापहतः पापो दैत्यो नाम्ना वेनस्तमोऽतरादिति यत्तादिति प्रशंसामात्रं नतु सत्यं सत्यन्तु सर्वस्मादत्याधिकं दुःखोदर्कं तमोऽत्यतरदगच्छत्तॄ प्लवनतरणयोरिति धातोः प्लुगतावति च "अतिस्यादधिकार्थोक्तौ प्रशंसायामति क्रम" इत्यभिधानात् यत्तामसो वेनः सर्वदुःखकरो दैत्यः सोऽत्यतरत्सुखभोगलोकमातिक्रम्यागच्छदन्धन्तम इति शेषः ब्राह्मणानां विप्राणां दण्डो राजयोग्यशिक्षा तया हतो गतः दण्डोऽस्त्री शासने राज्ञामिति यादवः हनहिंसागत्योरिति धातोः । रजोगुणपानं पातीति वा पापो राजसो वेनस्तमोऽत्यतरत् तमोऽतिक्रम्य स्वर्गतिं गतः पृथुगणेनेति शेषः । यदतरत् तर्तुमशक्यं तमोगुण इति शेषः तदतिक्रम्य वर्तमानं स*त्वं वेत्तीति ज्ञानांशो वेनोऽत्यधिकार्थं भक्त्याविगुणविस्ताराभिधेयं पृथुत्वमतरदाप्नोदिति । पापान्पातिरक्षतीति वापिबति संहरतीतिवा पापः ब्रह्म वेदस्तदुक्तो दण्डो हिंसा यस्य पशोः सब्रह्मदण्डः तं पशुं हन्तीति नान्यमविहितमिति ब्रह्मदण्डहतः दण्डो हिंसायां लकुडे गुड इति च ॥ ४६ ॥

हिरण्यकशिपुरपि सनकादिशप्तो जयः श्रीहरिपार्षदस्तस्य तमोऽतिगमनं शुक्रमन्यस्य तद्वाविष्टस्यासुरस्य तमोऽतिगमनमौपचारिकमर्थवादवत् ॥ ४७ ॥

एवं तृप्ताः सर्वे स्वमनोगतं विज्ञापयन्ति वीरवर्येति हे पृथ्व्याः पितः ! पातृत्वात्पितृत्वम् ननु त्वयैव नाथेनेत्युत्तरश्लोके पृथावपि भक्तेः कर्तव्यत्वम् प्रतीयते अथ कथं भगवत्येव भक्तिः कर्तव्येति चेदुच्यते तत्र पृथुस्थपरमेश्वरमपेक्ष्यैवकारेणान्ययोगव्यवच्छेदः क्रियते यो ब्रह्मक्षत्रमाविश्येत्युत्तरत्र पृथुस्थत्वप्रतीतेः ॥ ४८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

मुख्यत्वसिद्धिः पर्यगुरिति । गाव इन्द्रियाणि ॥ यस्मात् यं परित्यज्य हेतोर्वा पूर्वत्र न गच्छन्ति स्वातन्त्र्येण न तिष्ठन्तीत्यर्थः । उत्तरत्र यमेवा लभ्य वर्तन्त इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

यद्ब्रह्मेति युग्मकम् । यदिति जसोलुक् छान्दसः योऽघ्रिकिरीटमायुरिति चित्सुखः यो रेणुः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

वृद्धाश्रयमिति । तादृशं ब्राह्मणमेकमप्याश्रितवन्तमित्यर्थः गुणायनमित्यादिकमधिकारिणो वृद्धाश्रयस्य विशेषणम् । गुणाश्चात्र शान्त्यादयः सम्पदो विद्यादयश्च त एव गुणशब्देन पूर्वप्रोक्ताः । अत्र ब्राह्मणानामेव सर्वोपदेष्टृत्वात् प्रसाद्यत्वेन श्रेष्ठ्यमभिप्रेतमिति प्रसीदतां ब्रह्मकुलमित्यन्तमुक्त्वैव गवामित्युक्तिः ॥ ४४ ॥ ॥ ४५ ॥

पुत्रेणेति । सत्पुत्रेणेत्यर्थः । तमः श्रीपृथुजन्मनः पूर्वं कतिचिद्दिनानि प्राप्तं नरकम् । अनुभावतः श्रीनृसिंहादिप्रादुर्भावकारणात् भक्तिलक्षणात् प्रभावादित्यर्थः । श्रीवाराहाद्यवतारे कारणान्तरमप्यस्ति । अत्र तु स एव कारणमिति भावः ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

हरेरपि तदेव परं मुखमित्याह । अश्नातीति । श्रद्धया हुतं दत्तम् इज्यानां नामभिरिति यथा इन्द्राय स्वाहा आदित्याय स्वाहेति इज्यानामिन्द्रादीनां नाम्ना वह्नावाहुतिर्दीयते तथैव तेषां नाम्ना यदि ब्राह्मणमुखे पक्वान्नानि समर्पयति तदा अनन्त एवाश्नाति तस्मिंश्च भुक्तवति तेषां शाश्वती तृप्तिः प्रीतिश्च स्यादित्यर्थः । चेतनया वह्निष्कृते रहिते पारमहंस्यपरान् ज्ञानिनो भक्तांश्चार्हन्तीति पारमहंस्यपर्य्या गावो वेदवाचोऽङ्घ्रिकिरणाश्च यस्य सः ॥ ४१ ॥

चेतनत्वेनैव हुताशनाद्विप्राणां श्रेष्ठ्यं न किन्तु वेदज्ञानादेवेत्याह । यद्यस्माद्ब्रह्म वेदं श्रद्धादिभिर्बिभ्रति मङ्गलं नाम "प्रशस्ताचरणं नित्यमप्रशस्तस्य वर्जनम् । एतद्धि मङ्गलं प्रोक्तमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः । मौनमध्ययनविरोधिवार्तात्यागः समाधिना चित्तस्थैर्येण किमर्थमर्थानां वस्तुमात्राणां दृष्टये ज्ञानाय । कथमेवमत आह । यत्र वेदे इदं जगत् सर्व्वमेव अवभासते ज्ञानविषयीभवति आदर्शे दर्पणे इव ॥ ४२ ॥

हे आर्य्याः ! आ आयुर्यावज्जीवं अघ्रिकिरीटं वहेय प्रार्थनायां लिङ् यं रेणुम् अमुं बिभ्रतं पुमांसम् ॥ ४३ ॥

गुणभजनस्य फलमाह । गुणायनमिति । सम्यक् स्वयमेव वृणुते पतिम्वरा इवेत्यर्थः । तस्मात् प्रसीदतां प्रसीदतु ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

तमो नरकम् । हे पृथ्व्याः पितः ! ॥ ४६—४८ ॥

---

* वेनशब्दार्थकीर्तनमिदं ।

अहो वयं ह्यद्य पवित्रकीर्ते ! त्वयैव नाथेन मुकुन्दनाथाः ।
य उत्तमश्लोकतमस्य विष्णोर्ब्रह्मण्यदेवस्य कथां(१) व्यनक्ति ॥ ४९ ॥

नात्यद्भुतमिदं नाथ ! तवाजीव्यानुशासनम् ।
प्रजानुरागो महतां प्रकृतिः करुणात्मनाम् ॥ ५० ॥

अद्य नस्तमसः पारस्त्वयोपासादितः प्रभो ! ।
भ्राम्यतां नष्टदृष्टीनां कर्मभिर्दैवसंज्ञितैः ॥ ५१ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भगवानपि ब्रह्मकुलमुखे यथा अश्नाति तथा हुताशने नाश्नातीत्याह अश्नातीति अनन्तः अपरिमितस्वरूपगुणः पारमहंस्यपर्यगुः पारमहंस्यं ज्ञानं तत्परान्निषेवुरिति पारमहंस्यपर्य्याः भावो वेदान्तवाचो [illegible] तत्त्वकोविदैः श्रद्धया यन्मुखे हुतं [illegible] नाश्नाति तद्ब्रह्मकुलं निषेव्यतामिति पूर्वेणान्वयः ॥ ४१ ॥

यदित्यव्ययं ये ब्राह्मणाः नित्यमनादिसिद्धं ब्रह्म वेदं विरजं शुद्धं सनातनं परं ब्रह्म च बिभ्रति तेषामित्युत्तरेणान्वयः यत्र शब्दब्रह्मणि विषयतया परब्रह्मणि कार्यतया इदं विश्वमादर्शतले इवावभासते अथ [illegible] कस्मै प्रयोजनाय बिभ्रति अर्थस्तद्ध्ये शब्दब्रह्म तदर्थज्ञानम् [illegible] परं ब्रह्म [illegible] "यद्विज्ञाने सर्वं विज्ञातं भवति,, इति श्रुतेः यथार्थस्य याजनस्य दृष्टये ज्ञानाय पुरुषार्थचतुष्टयलाभायेति फलितार्थः करूपायैः श्रद्धादिभिः तत्र मङ्गलं गुरुचरणप्रणामादि मौनिमयुक्तभाषणत्यागः समाधिश्चित्तैकाग्र्यम् ॥ ४२ ॥

हे आर्य्याः ! तेषां [illegible] पादपङ्कजरेणुम् अधिकिरीटं किरीटोपरि आ आयुर्यावज्जीवं वहेयेति प्रार्थनायां लिङ् पादपद्मरेणुं बिभ्रतः पापमाशु नश्यति अमुं बिभ्रतम् सर्वदा सर्वगुणाः भजन्ति आश्रयन्ति ॥ ४३ ॥

तथा गुणानामेकदेशं गुणभजनस्य फलं च दर्शयति । शीलधनमित्येको गुणः कृतज्ञमिति द्वितीयः [illegible] ज्ञानभक्त्यादिगुणानाममूलभूतः [illegible] महागुणो दर्शितः [illegible] गुणाश्रयः । अनु आनुसेव्यते [illegible] सङ्गतुमे [illegible] कलङ्कवान् कुलं च [illegible] अनुचरैः [illegible] सहितः जनार्दनो मह्यं प्रसीदतामित्यन्वयः ॥ ४४ ॥

साधुवादेन पृथुकृतेन हृष्टमनसः तुष्टवुः स्तुतवन्तः ॥ ४५ ॥

स्तुतिमाह । पुत्रेणेति षड्भिः । पुत्रेण लोकान् जयति साधयति पितेति शेषः इति श्रुतिः सत्यवती यथार्था यतो वेनोऽपि तमः अतरत् अतितरेत् भवता पुत्रीभूतेनेति शेषः ॥ ४६ ॥

दृष्टान्तं तथा प्रह्लादेन हिरण्यकशिपुस्तमोऽत्यगादित्याह हिरण्यकशिपुरिति । अत्यगादिति क्रियापदेन [illegible] पूर्वकल्पीयो हिरण्यकशिपुः सूच्यते ॥ ४७ ॥

[illegible] शश्वती समाः बहुकालपर्यन्तम् ॥ ४८ ॥

भाषाटीका ।

उपनिषदोंसे प्रतिपादित अनन्त समर्थ श्री तत्त्व वेत्ता पुरुषों के ब्राह्मणोंके मुख में श्रद्धा पूर्वक इन्द्रादि नामो से अर्पण किये पदार्थों को ग्रहण करतेहैं जैसे चेतना से रहित अग्नि के अर्पण करनेसे वहीं भोजन करते हैं ॥ ४१ ॥

नित्य निर्मल सनातन वेदों को [illegible] भाषण संयम समाधि से ब्राह्मण लोग धारण करतेहैं तिससे उनकी दिव्य दृष्टि होती है उस वेद में सब साधन दर्पण मे मुख सरीके दीखते हैं ॥ ४२ ॥

हे श्रेष्ठ पुरुषो ! उन ब्राह्मणों के चरण रेणु को आयु के समाप्ति पर्यन्त मै अपने मस्तक के किरीट में धारण करता हूं जिस की रेणु के धारण करने वालेके पाप नष्ट होते हैं और सब गुण उसको मिलते हैं ॥ ४३ ॥

[illegible] गुणवाला [illegible] को [illegible] लाकिये उपकार माननेवाला वृद्ध पुरुषों का आश्रय करने वाला जो पुरुष हो उसको सब संपत्ति स्वयं चाहती हैं इसी के लिये ब्राह्मण वंशी गऊका कुल भागवतों के सहित जनार्दन भगवान् हमारे ऊपर संतुष्ट होवें ॥ ४४ ॥

मैत्रेयजी बोले इस प्रकार कथन करने वाले महाराज से पितर देवता ब्राह्मण महात्मा सब सन्तुष्ट होकर साधु साधु बोलने लगे ॥ ४५ ॥

पुत्रसे पिता को दिव्य लोक की प्राप्ति होती है यह कथन सत्य ही है जिसी हेतु से कि ब्राह्मणों के दंड से मरा पापी वेन भी आज नरक को जीत गया ॥ ४६ ॥

हिरण्यकशिपु भी भगवान् की निन्दा से नरक को जानेवाला था परन्तु अपने पुत्र प्रह्लाद के प्रभावसे नरक को जीत गया ॥ ४७ ॥

हेवीरश्रेष्ठ ! हे पृथिवी के पिता ! आप सदाकाल जीते रहो जिन आपकी सब लोक के एक मालिक होने पर भी नारायण मे ऐसी भक्ति है ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

मुकुन्दनाथाः स्म त्वन्नाथत्वमेव मुकुन्दनाथत्वे पर्यवसितमित्यर्थः तत्र हेतुर्य इति ॥ ४९ ॥

आजीव्यानां सेवकानाम् आत्मीयगणानुशासनम् प्रजास्वनुरागः प्रकृतिः स्वभावः ॥ ५० ॥

उपासादितः प्रापितः कर्मभिर्भ्राम्यताम् ॥ ५१ ॥

ईश्वरदृष्ट्या विप्रान्वयोऽपि प्रणमन्ति । नमंति । ब्रह्मविदश्च

(१) व्यनक्तीति श्री विजयध्वजतीर्थः ।

नमो विवृद्धसत्त्वाय पुरुषाय महीयसे ।
यो ब्रह्मक्षत्रमाविश्य बिभर्तीदं स्वतेजसा ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे पारमहंस्यां
संहितायां पृथुचरिते पृथुवाक्यं
एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ब्राह्मणीं जातिमधिष्ठाय क्षत्रं क्षत्रियं बिभर्ति क्षत्रं चाविश्य ब्रह्म बिभर्ति तदुभयं चाविश्येदं विश्वं बिभर्ति ॥ ५२ ॥

इतिश्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका

हेपवित्रकीर्ते ! वयं त्वयैव नाथेन मुकुन्दनाथाः त्वन्नाथत्वमेवास्माकं मुकुन्दनाथत्वे पर्य्यवसितमित्यर्थः कुतः यो भवान् ब्रह्मण्यदेवस्य उत्तमश्लोकस्य विष्णोः कथां व्यनक्ति प्रकाशयति ॥ ४९ ॥

नाथ ! तव आजीव्यानुशासनं राजानमाजीवन्त्युपजीव्याः तेषामस्माकम् अनुशासनमिति यदिदं नात्यद्भुतं कुतः महात्मनां करुणात्मनां कृपास्वभावानां प्रजास्वनुरागः प्रकृतिः स्वभावः ॥ ५० ॥

हेप्रभो ! दैवसंज्ञितैः दैवापरपर्यायैः कर्मभिः भ्रमतां संसरताम् अत एव नष्टदृष्टीनां नोऽस्माकं अधुना त्वया तमसः नरकस्य पारस्तीरमुपासादितः प्रापितः ॥ ५१ ॥

ईश्वरदृष्ट्या प्रणमन्ति । नमइति । ब्राह्मणीजातिमधिष्ठाय क्षत्रं बिभर्ति क्षत्रमाविश्य ब्रह्मकुलं बिभर्ति तदुभयमाविश्य इदं विश्वं बिभर्ति तस्मै भरणोपयुक्त गुणमाह। विवृद्धसत्त्वाय रजस्तमोभ्यामनभिभूतसत्त्वप्रचुराय अत एव महीयसे परमपुरुषविभूतिभूताय तुभ्यं नमः ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे-
श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मुकुन्दो नाथो येषां ते तथा अनेनाप्युक्तशङ्का पर्यहारि व्यनक्षि अस्माभिरपृष्टामपि कथां व्यक्तां करोषि ॥ ४९ ॥

तव भृत्यानामस्माकमनुशासनं नैकान्तनियतमित्याशङ्क्याह । नात्यन्तिकमिति ॥ ५० ॥

उपासादितः प्रापितः भ्राम्यतामेकत्रावस्थानमलभमानानाम् ॥ ५१ ॥

अहो वयमित्यत्रान्तर्याम्यपेक्षयेत्युक्तं तत्तत्त्वज्ञानमेषां स्थिरमिति भावेन तत्सिद्धान्तं प्रकटयति । नम इति । यो विष्णुः क्षत्रराजकुलोत्पन्नं पृथुमाविश्येदं ब्रह्म ब्राह्मणकुलं बिभर्तीत्यन्वयः ॥ ५२ ॥

इतिश्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

व्यनक्षीति क्वचित् । व्यनक्तीति चित्सुखः ॥ ४९-५२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भस्य
एकविंशतितमोऽध्यायः ॥ २१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

मुकुन्दनाथाभूम तवैव मुकुन्दत्वात् मुकुन्दभक्ति विधायकत्वादिति भावः यो भवान् ॥ ४९ ॥

आजीविनां सेवकानाम् आ सम्यगनुशासनं प्रजास्वनुरागः प्रकृतिः स्वभावः ॥ ५० ॥ ५१ ॥

ईश्वरदृष्ट्या विप्रादयोऽपि प्रणमन्ति । नम इति । ब्रह्माविश्य ब्राह्मणजातिमधिष्ठाय क्षत्रं क्षत्रियं बिभर्ति । क्षत्रमाविश्य ब्रह्म बिभर्ति । तदुभयमाविश्य इदं विश्वं बिभर्ति ॥ ५२ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
चतुर्थे एकविंशोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हे पवित्रकीर्ते ! त्वया नाथेन वयं मुकुन्दनाथाः स्म यतो यो भवान् विष्णोः कथां व्यनक्ति प्रकटयति ॥ ४९ ॥

हेनाथ ! आजीविनां भवदाश्रितजीविकानाम् अनुशासनमिदं तव नात्यद्भुतम् यतो महतां प्रजानुरागः प्रकृतिः स्वभाव एव ॥ ५० ॥

दैवसंज्ञितैः प्राकृतैः फलोन्मुखैः कर्मभिर्भ्राम्यतां तमसः संसारस्य पारस्त्वयोपासादितो दर्शितः ॥ ५१ ॥

हृष्टाः नमः कुर्वन्ति । यो हरिः ब्रह्म ब्राह्मणजातिं प्रविश्यात्रैवा-

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

द्विरूपेण क्षत्रं क्षत्रियजातिं प्रविश्य पृथ्वादिरूपेणेदं विभर्ति तस्मै विशुद्धसत्त्वाय महीयसे पुरुषाय नमः ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
एकविंशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ २१ ॥

भाषाटीका ।

हे पवित्र यश वाले महाराज ! आपके मालिक होनेसे ही हम लोग परमेश्वर को स्वामी मानते हैं जो आप उत्तम श्लोकों मे उत्तम ब्रह्मण्य देव विष्णु भगवान् की कथा को हमसे प्रगट करते हैं ॥ ४९ ॥

हे नाथ ! आप को यह बात कुछ आश्चर्य नहीं है जो आप हमसेवकों को उपदेश करते हो जिससे कि प्रजा को अनुरक्त करना यह दया वानों का स्वभावही है ॥ ५० ॥

हे प्रभो ! प्रारब्ध नामक कर्मों से भ्रमते हुये अज्ञानी हम लोगों को आज आपने अज्ञान अन्ध से पार कर दिया है ॥५१॥

विशुद्ध सत्व स्वरूप पुरुष महान् परमेश्वर के अर्थ नमस्कार है जो भगवान् ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य इनमे प्रवेश होकर अपने प्रभाव से इस जगत्को पालन करते हैं ॥ ५२ ॥

इति श्रीभागवत चतुर्थस्कन्ध एकवीसवां अध्यायका
भाषानुवाद लक्ष्मणाचार्य कृत
समाप्त ॥ १९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे एकविंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ २१ ॥

॥ द्वाविंशोऽध्यायः ॥

॥ मैत्रेय उवाच ॥

जनेषु प्रगृणत्स्वेवं पृथुं पृथुलविक्रमम् ।
तत्रोपजग्मुर्मुनयश्चत्वारः सूर्यवर्चसः ॥ १ ॥
तांस्तु सिद्धेश्वरान् राजा व्योम्नोऽवतरतोऽर्चिषा ।
लोकानपापान् कुर्वत्या सानुगोऽचष्ट लक्षितान् ॥ २ ॥
तद्दर्शनोद्गतान् प्राणान् प्रत्यादित्सुरिवोत्थितः ।
ससदस्यानुगो वैन्य इन्द्रियेशो गुणानिव ॥ ३ ॥
गौरवाद्यन्त्रितः सभ्यः प्रश्रयानतकन्धरः ।
विधिवत् पूजयाञ्चक्रे गृहीताध्यर्हणासनान् ॥ ४ ॥
तत्पादशौचसलिलैर्मार्जितालकबन्धनः ।
तत्र शीलवतां वृत्तमाचरन् मानयन्निव ॥ ५ ॥
हाटकासन आसीनान् स्वधिष्ण्येष्विव पावकान् ।
श्रद्धासंयमसंयुक्तः प्रीतः प्राह भवाग्रजान् ॥ ६ ॥

॥ पृथुरुवाच ॥

अहो आचरितं किं मे मङ्गलं मङ्गलायनाः ! ।
यस्य वो दर्शनं ह्यासीद्दुर्दर्शानां च योगिभिः ॥ ७ ॥
किं तस्य दुर्लभतरमिह लोके परत्र च ।
यस्य विप्राः प्रसीदन्ति शिवो विष्णुश्च सानुगः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

द्वाविंशे तु परं ज्ञानं पृथवे हरिशासनात् ।
सनत्कुमारो भगवानुपादिशदितीर्यते ॥ १ ॥

मुनयः सनकादयः ॥ १ ॥

अर्चिषा लक्षितान्सनकादयइति ज्ञापितान् । अचष्टापश्यत ॥२ ॥

तेषां दर्शनेनोद्गतान् प्राणान्प्राप्तुमिच्छुरिव । अयंभावः "ऊर्ध्वं प्राणाह्युत्क्रामन्ति यूनःस्थविर आयति । प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यते" इतिस्मृतेः प्राणास्तावत्तत्तेजसाक्षिप्तास्तान्प्रत्युद्गच्छन्त्यतः प्राणहानिः स्यादिति भयादिव ससम्भ्रमम्प्रत्युद्गमं चकारेति सह सदस्यैरनुगैश्च वर्तमानः इन्द्रियेशो जीवो गुणान्गन्धादीन्प्रति यथोद्गच्छतीत्यौत्सुक्ये दृष्टान्तः ॥ ३ ॥

यन्त्रितो वशीकृतः गृहीतमध्यर्हणमर्घ्यमासनञ्च यैस्तान् मार्जितं क्षालितमलकबन्धनं यस्य मानयन्निव स्वयञ्चचार ॥ ५ ॥

भवस्याग्रजत्वेन माज्यान् ॥ ६ ॥

प्रीतः प्राहेत्युक्तं तदेव प्रीतिपूर्वकं वचनमाह । अहो इतिद्वाभिः । हेमङ्गलायनाः ! मङ्गलमयनं येषाम् मया किमङ्गलमाचरितम् यस्य मे योगिभिरपि दुर्दर्शानां वो दर्शनमासीत् ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यदुक्तं भगवता ह्रस्वेन कालेन गृहोपयातान् द्रष्टासि सिद्धानिति । कुमारागमनं तैश्च तत्त्वोपदेश इति तद्विस्तरेण वर्णयितुं कुमारागमनमाह मुनिः । जनेष्विति । विपुलपराक्रमं पृथुं प्रत्येवं जनेषु प्रगृणत्सु वदत्सु सत्सु सूर्यस्येव वर्चो येषां ते चत्वारो मुनयः तत्रोपजग्मुरित्यर्थः ॥ १ ॥

लोकानपापान् कुर्वन्त्या अर्चिषा लक्षितान् सनकादय इति लक्षितान् व्योम्नः आकाशादवरोहतः तान् सिद्धेश्वरान् सानुगः सभृत्यो राजा अचष्ट अद्राक्षीत् ॥ २ ॥

तेषां दर्शने नोद्गतान् प्राणान् पुनः प्राप्तुमिच्छुरिव । ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयाते । प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते । इत्ययमर्थः सूचितः प्राणास्तावत्तत्तेजसा

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

क्षिप्ताः प्रत्युद्गच्छन्ति स्वयमनुगच्छतः प्राणहानिः स्यादिति भयादिव ससम्भ्रमं सदस्यैरनुगैश्च यथा इन्द्रियेशः क्षेत्रज्ञः गुणान् शब्दादीनुद्गच्छतीत्यौत्सुक्ये दृष्टान्तः उत्थितः ॥ ३ ॥

गौरवात् यन्त्रितः वशीकृतः सद्यः प्रश्रयेण विनयेन नता कन्धरा यस्य सः गृहीतमभ्यर्हणाम् अर्घ्यमासनं चयैस्तान् यथाविधि पूजयांचक्रे ॥ ४ ॥

तत्पादानां शौचैः सलिलैर्मार्जितं चालितम् अलकबन्धनम् केशबन्धनं यस्य शीलवतां वृत्तं मानयन्निव स्वयमाचरन् ॥ ५ ॥

हाटकासने स्वधिष्ण्ये वेदिकायां पावकानिवासीनानुपविष्टान् श्रद्धासंयमाभ्यां तद्वाक्यश्रवणात्वरातदुपयुक्तकरणानियमनाभ्यां संयुक्तः भवाग्रजान् रुद्रात्पूर्वजान्सनकादीन् प्राह ॥ ६ ॥

उक्तमेवाह । अहो इति दशभिः । हेमङ्गलायनाः! मङ्गलं किं मे मया किं पुण्यम् अहो आचरितं कृतं यतः यस्य मे योगिभिरपि दुर्दर्शानां दुःखेनापि द्रष्टुमशक्यानां वो युष्माकं दर्शनमासीत् सुकृतमन्तरेण मादृशानां भवद्दर्शनं न संभाव्यते इत्यर्थः ॥ ७ ॥

किमस्मद्दर्शनसाध्यं तत्राह । यस्य पुंसः विप्रा भवादृशाः शिवो रुद्रो मङ्गलरूपो वा विष्णुश्च प्रसीदति तस्य इह परत्र वा लोके किं दुर्लभतरमस्ति सर्वं सुलभमेवेत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

पृथुसनत्कुमारसम्वादोपदेशेन सर्वस्माद्भिन्नमनुग्रहमन्तरेण दुर्ज्ञेयं भगवत्तत्वं निरूप्यते ऽस्मिन्नध्याये । तत्रादौ सनत्कुमारादिमुनीनामागतिं वक्ति । जनेष्विति ॥ १ ॥

अर्चिषा लक्षितान् लक्षणतो ज्ञातानचष्ट अद्राक्षीत् ॥ २ ॥

तेषां दर्शनेनोद्गतान् प्राणान् प्रादातुमिच्छुरिव अयं भावः

ऊर्ध्वं प्राणाह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आगते ।
प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते

इति स्मृतेः प्राणास्तावत् तेजसा क्षिप्तास्तान् प्रत्यागच्छन्ति अतः स्वयमनभिगच्छतः प्राणहानिः स्यादिति भयादिव ससम्भ्रमः प्रत्युद्गमनं चकारेति इन्द्रियेशो जीवो गुणानिन्द्रियाणीव ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

हाटकासने सुवर्णपीठे स्वधिष्ण्येषु स्वस्थानेषु स्थितान् संयमः प्रश्रयः भवाग्रजान् शिवज्येष्ठान् तृतीयस्कन्धे हरात्पूर्वजातत्वोक्तेः संसाराग्रजातत्वं तद्विरुद्धत्वादुपेक्षणीयम् ॥ ६ ॥

संसारिणां सतां संदर्शनस्य दुर्लभत्वात् अतः पूर्वाचरितं मङ्गलं ममास्तीति ध्वनयन्विस्मयीकरोति । अहो इति । कृष्णे कृष्णविषये ॥ ७ ॥

नैतच्चित्रमित्याह । किन्तस्येति । अनुगतेन प्राणेन सह वर्तत इति सानुगः कस्मिन्वदामिति श्रुतिः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अर्चिषा कथम्भूतया लोकानपापान् कुर्व्वत्येति चित्सुखः । कुर्व्वाणानिति क्वचित् ॥ १ ॥ २ ॥

प्रत्यादित्सुरिति चित्सुखः प्रत्यापित्सुरिति क्वचित् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

किञ्च । त्वादृशाश्च विप्राः साधारणा न भवन्तीत्यर्थान्तरन्यासेन व्यनक्ति । किन्तस्येति ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

द्वाविंशे परमं ज्ञानं ज्ञापयित्वा ततः परम् ।
सनत्कुमारः पृथवे शुद्धां भक्तिमुपादिशत् ॥ ० ॥

प्रगृणत्सु स्तुवत्सु । पृथौ स्वसप्तोपवनं गते चेति शेषः । तथैव भगवदुक्तेः ॥ १ ॥

अर्चिषा लक्षितान् सनकादय इति ज्ञापितान् । अचष्ट अपश्यत् ॥ २ ॥

अभ्युत्थानमुत्प्रेक्षते तेषां दर्शनेन दर्शनतेजसा उद्गतान् प्राणान् प्रति प्राप्तुमिच्छुरिव ।

ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति ।
प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते

इतिस्मृतेरभ्यर्हितानभ्युत्थानत आयुःक्षयोक्तेः इन्द्रियेशो जीवो गुणान् गन्धादीन् प्रतीत्यौत्सुक्ये दृष्टान्तः ॥ ३ ॥

यन्त्रितः सङ्कुचित कायिकवाचिकवृत्तिः ॥ ४ ॥

शीलवतां वृत्तमिति शीलवद्भिरेवं वर्तितव्यमिति स्वयमाचरन् मानयन्निव मन ज्ञाने ॥ ५ ॥

भवस्याप्यग्रजत्वेन मान्यान् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

द्वाविंशे श्रीकुमारा भगवत्परस्य भगवत्प्राप्तिं तद्विमुखस्य संसारमुक्तवन्त इत्याह । जनेष्विति । प्रगृणत्सु स्तुवत्सु ॥ १ ॥

लोकान् अपापान् कुर्वत्या अर्चिषा दीप्त्या लक्षितान् सनकादय इति ज्ञापितान् सानुगः राजा पृथुः अचष्ट अपश्यत् ॥ २ ॥

ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आगते ।
प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते

इतिस्मृतेः श्रेष्ठे आगते इतरस्य प्रत्युत्थानाभिवादाभावे आयुर्हानिर्भवेत्तद्वत्यर्थं प्रत्युत्थानादिकं कृतवानित्याह । तदिति । तेषां दर्शनेनोद्गतान् प्राणान् प्रत्यादित्सुः प्राप्तुमिच्छुरिवोत्थितः इन्द्रियेशो जितेन्द्रियगुणान् तपोव्रतहरिगाथाश्रवणादीन् प्रति जीवो गन्धादीन् प्रति वा यथोत्थायगच्छतीत्यौत्सुक्ये दृष्टान्तः उत्थित इत्यादिनात्र "चक्षुर्दद्यान्मनो दद्याद्वाचं दद्यात्सु सूनृताम् । उत्थाय चासनं दद्यात्स यज्ञः पञ्च दक्षिण" इति पञ्च दक्षिणो यज्ञोऽपि दर्शितः ॥ ३ ॥

यन्त्रितस्तदधीनताङ्गतः प्रश्रयेण विनयेनानता कन्धरा यस्य सः गृहीतमभ्यर्हणमर्घ्यमासनं च यैस्तान् विधिवत्पूजयाञ्चक्रे ॥ ४ ॥

तेषां चरणक्षालनजलैः मार्जितमार्द्रीकृतमलकबन्धनं यस्य सः शीलवतां वृत्तं विनयप्रार्थनादिरूपं मानयन् इव अङ्गीकुर्वन्निव स्वयमाचरत् ॥ ५ ॥

हाटकासने सुवर्णासने आसीनान् भवाग्रजान् शिवपूर्वजान् शिवादीनामपि पूज्यानित्यर्थः ॥ ६ ॥

मङ्गले परं ब्रह्म अयनमाश्रयो येषां मङ्गलमयनं स्थानं वा

नैव लक्ष्यते लोको लोकान्पर्यटतोऽपि यान् ।
यथा सर्वदृशं सर्व आत्मानं येऽस्य हेतवः ॥ ९ ॥
अधना अपि ते धन्याः साधवो गृहमेधिनः ।
यद्गृहा ह्यर्हवर्याम्बुतृणभूमीश्वरावराः ॥ १० ॥
व्यालालयद्रुमा वै तेऽप्यरिक्ताखिलसम्पदः ।
यद्गृहास्तीर्थपादीयपादतीर्थविवर्जिताः ॥ ११ ॥
स्वागतं वो द्विजश्रेष्ठा ! यद्व्रतानि मुमुक्षवः ।
चरन्ति श्रद्धया धीरा बाला एव बृहन्ति च ॥ १२ ॥
कच्चिन्नः कुशलं नाथा ! इन्द्रियार्थार्थवेदिनाम् ।
व्यसनावाप एतस्मिन्पतितानां स्वकर्मभिः ॥ १३ ॥
भवत्सु कुशलप्रश्न आत्मारामेषु नेष्यते ।
कुशलाकुशला यत्र न सन्ति मतिवृत्तयः ॥ १४ ॥
तदहं कृतविश्रम्भः सुहृदो वस्तपस्विनाम् ।
संपृच्छे भव एतस्मिन्क्षेमः केनाञ्जसा भवेत् ॥ १५ ॥
व्यक्तमात्मवतामात्मा भगवानात्मभावनः ।
स्वानामनुग्रहायेमां सिद्धरूपी चरत्यजः ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

येषां तत्सम्बोधने हेमङ्गलायना: ! मे मया किं मङ्गलं शुभमाचरितम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

भाषाटीका ।

मैत्रेयजी बोले पृथु महाराज से जब मनुष्य ऐसा कहते थे तबही सूर्य केसे तेज वाले चार मुनि ऊहां पर आये ॥ १ ॥

आकाश से उतरते हुये अपने तेजसें सब लोकों के पाप को दूर करते हुये ऐसें सिद्धेश्वरों का अपने भृत्यों सहित राजानें दर्शन किया ॥ २ ॥

उनके दर्शन से उठे हुये प्राणोंकी लौटाने सरीकी चेष्टा से सब सभा सदों के चाकरों के सहित जैसें मन इन्द्रियों के सहित गंधादि ग्रहण मे प्रवृत्त होता है तैसें उठे ॥ ३ ॥

पृथु महाराज उनके प्रभाव से वशी भूत होकर प्रेम से मस्तक नम्र करके दिव्य आसनों पर उनको बैठा कर विधि पूर्वक पूजा करते भये ॥ ४ ॥

तहां सुन्दर स्वभाव वालों के स्वभाव को मानकर आचरण करते से महाराज ने उन मुनिन के चरणों के जलसे अपने मस्तक के केशों को शुद्ध किया ॥ ५ ॥

वेदी मे स्थित अग्नि के तुल्य सुवर्ण सिंहासन मे बैठे उन ऋषिन के आगे श्रद्धा कर चित्त को एकाग्रकर के प्रसन्नता से महादेवजी के बड़े भ्राता मुनियों से महाराज प्रार्थना करने लगे ॥ ६ ॥

पृथु महाराज बोले हे मङ्गल स्वरूप मुनिगण ! मैंने क्या जाने कौनसा पुण्य किया है कि जिस के प्रभाव से मुनियों को दुर्लभ जो आपका दर्शन सो मोकूं हुआ ॥ ७ ॥

उस पुरुष को इस लोक मे तथा परलोक मे क्या दुर्लभ है जिस पर ब्राह्मण तथा श्री विष्णु तथा शिवजी तथा भगवान् विष्णु के भक्त भी प्रसन्न होजावें ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

दुर्दर्शत्वमेवाह। नैवेति। सर्वदृशमात्मानं यथा सर्वे दृश्या न लक्ष्यन्ते येऽस्य विश्वस्य हेतवो महदादयो मन्वादयो वा। यद्वा कथंभूतान् । येऽस्य सर्वदृगात्मदर्शनस्य हेतवस्तान् ॥ ९ ॥

येषां साधूनां गृहा अर्हाणां पूज्यानां वर्या वरणीयाः स्वीकाराही अम्बादयो येषु तादृशाः अम्बु च तृणाश्च भूमिश्च ईश्वरो गृहस्वामी चावरा भृत्यादयश्च ॥ १० ॥

व्यालानामालया द्रुमा एव ते अरिक्ताः पूर्णा अखिलाः सम्पदो येषु तादृशा अपि यद्गृहा ये गृहास्तीर्थपादीया वैष्णवास्तेषां पादतीर्थेन विवर्जिताः ॥ ११ ॥

स्वागतं भद्रमागमनं जातम्। यद्यस्माद्बाला एव भवन्तो बृहन्ति व्रतानि चरन्ति यद्वा येषां वोव्रतान्यन्ये बालाश्चरन्ति ॥ १२ ॥

इन्द्रियार्था विषयास्तानेवार्थी पुरुषार्थी ये विदन्ति तेषां नः व्यसनान्युप्यन्ते यस्मिस्तस्मिन् संसारे ॥ १३ ॥

नन्वभ्यागतानां कुशलं पृच्छन्ति लोके न त्वात्मनस्तत्राह। भवत्स्विति ॥ १४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तत्तस्मात्कृतविश्वासः संस्तपस्विनां संतप्तानां सुहृदो वो युष्मान्पृच्छामि ॥ १५ ॥

न खल्वन्ययोगितुल्या यूयं किन्तु साक्षाद्भगवानेवेत्याह । व्यक्तं निश्चितमात्मवतां धीराणामात्मा तेष्वात्मत्वेन प्रकाशमानः । आत्मानं भावयति प्रकाशयतीति तथा । अजः श्रीनारायणः इमां पृथ्वीं चरति ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

दुर्दर्शत्वमेवाह । नैवेति । लोकान् पर्यटनोऽपि यान् युष्मान् लोको नैव लक्ष्यते न पश्यति यथा सर्वदृशं सर्वज्ञमात्मानम् अस्य विश्वस्य हेतुभूता ब्रह्मादयः सर्वेऽपि न लक्षयन्ते तथेत्यर्थः यस्य हेतव इति पाठे तु हेतवः ब्रह्मादयः सर्वे यस्य यत्संबन्धिनः यस्य शेषभूताः तं सर्वज्ञमात्मानं यथा न लक्षयन्ति तथेत्यर्थः ॥ ९ ॥

तद्दर्शनेन स्वस्य धन्यतामाविष्करोति । अधना इति । गृहमेधिनः अधन्या अपि यदि साधवः तर्हि ते धन्या एव हि यतः येषां गृहमेधिनां साधूनां गृहाः अर्हाः पूज्या भवादृशैस्तैर्वर्यो वरणीयाः स्वीकार्याः अम्बु जलं तृणं भूमिः ईश्वरो गृहस्वामी अपरे गृहवासिनो भृत्यादयश्च येषु तथा भूता भवन्ति ॥ १० ॥

एवमन्वयमुखेन धन्यतामाविष्कृत्य व्यतिरेकमुखेनाप्याविष्करोति । व्यालेति । अरिक्ताखिलसम्पदः अरिक्ताः पूर्णा अखिलाः सम्पदः येषु तादृशा अपि यद्गृहा गृहमेधिनां गृहाः यदि तीर्थपाद्भगवान् तत्संबन्धिनस्तीर्थपादीया भागवतास्तेषां पादतीर्थेन विवर्जितास्तर्हि एते गृहाः व्यालालयद्रुमाः सर्पावासचन्दनद्रुमप्रख्याः ॥ ११ ॥

एवमन्वयव्यतिरेकाभ्यां तदागमनेन स्वस्य धन्यतामभिधाय तेषां स्वागतप्रश्नपूर्वकं स्वाभाविकीं धन्यतामाह । स्वागतमिति । हे द्विजश्रेष्ठाः ! वः युष्माभिः स्वागतं कुशलमागतं किं भवतामकुशलमस्तीत्यभिप्रायः यत् यस्मात् बाला एव भवन्तः मुमुक्षवः अत एव धीरा जितेन्द्रियाः सन्तः बृहन्ति व्रतानि चरन्ति यद्वा येषां वो व्रतानि युष्माभिर्दर्शितान्येवान्यमुमुक्षवः बृहन्ति दीर्घकालनिर्वृत्त्या निवृत्तिधर्मरूपव्रतानि चरन्ति ॥ १२ ॥

काकाभिप्रेतकुशलाभावमेव व्यक्तुं स्वस्य तावत्कुशलाभावं व्यनक्ति । कच्चिदिति । किमस्माकं कुशलमस्तीत्यर्थः कथं भूतानां हेनाथाः ! इन्द्रियार्थान् शब्दादीनेवार्थान् पुरुषार्थरूपान् विन्दन्तीति तथा तेषामत एव यस्मिन्नुप्यन्ते बीजानि स आवापः क्षेत्रं व्यसनानामावापः संसारः तस्मिन् स्वकर्मभिः पतितानाम् ॥ १३ ॥

नन्वभ्यागतानां नः कुशलं किं न पृच्छसि तत्राह । भवत्सु कुशलप्रश्नः नेष्यते तत्र हेतुः आत्मारामेषु ब्रह्मात्मकस्वात्मानुभवैकपरेषु ननु आत्मारामाणां कदाचित्कुशलसंभावनया कुशलप्रश्न इष्यतां तत्राह । यत्र आत्मारामेषु कुशलाकुशलरूपा मतिवृत्तय एव न सन्ति कुशलाकुशलविषयचिन्तनरूपमतिवृत्तयो हि सङ्गकामक्रोधसंमोहादिजननद्वारा सुखदुःखादिहेतवः अतस्तासामेवाभावात्कुतो भवत्स्वकुशलसम्भावनेत्यर्थः मतिवृत्तीनां च सङ्गादिद्वारा कुशलनिमित्तत्वं भगवता गीतम् ।

ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ।
सङ्गात्संजायते कामः कामात् क्रोधोऽभिजायते ।
क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः ।
स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥ १४ ॥

तत्तस्मात् अहं कृतविश्वासः सन् तपस्विनां तापत्रयातुराणामस्माकं सुहृदो युष्मान् एतस्मिन्संसारे वर्तमानस्य केन हेतुना क्षेमः सुखं मोक्ष इति यावत् अञ्जसा सुखेन भवेदिति पृच्छामि ॥ १५ ॥

स्वभक्ताननुग्रहीतुं भगवानेव भवादृशरूपश्चरतीत्याह । व्यक्तमिति । आत्मवतां प्रशंसायां मतुप् प्रशस्तचित्तानां ज्ञानिनामात्मा निरतिशयप्रीतिविषयः प्रीतिमांश्च तथाहि गीतम् । "प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रिय" इति । आत्मशब्देनात्मत्वप्रयुक्तम् तदुभयं विवक्षितम् आत्मा हि निरतिशयप्रीतिविषयः : स्वशरीरे प्रीतिमांश्च आत्मभावनः आत्मनः जीवान् भावयति स्वविषयज्ञानप्रदानादिना साक्षावतः करोतीत्यात्मभावनः स्वपरयाथात्म्यज्ञानविधुरा हि जीवाः स्थावरपर्यन्तजन्मभिरसत्प्रायास्तानात्मवतः करोतीत्यर्थः सिद्धाः ज्ञानिनः तद्रूपः तथाच गीतं भगवता "ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्" इति अजो भगवान्स्वानां भक्तानामनुग्रहाय स्वाननुग्रहीतुमिमां पृथिवीं चरति व्यक्तं निश्चितम् ॥१६॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

दुर्दर्शत्वमधिकदृष्टान्तत्वे नोपपादयति । नैवेति । लक्ष्यते लक्षणावस्तथापि भवद्विषयं ज्ञानं नाप्नोति असम्भवपरिहाराय पर्यटत इति सर्वो जनः सर्वदृशं साक्षित्वेन पश्यन्तमात्मानं परमात्मानं यथा न जानाति ब्रह्मादीनां तद्विषयज्ञानसम्भवात् कथं सर्व इति सर्वं कवलीक्रियते इत्यत उक्तं य इति । येच ब्रह्मादयोऽस्य जगतो हेतवः कारणभूतास्तेऽपि न विदन्तीति अत्रेदं तात्पर्यं यथात्मानं स्वं हरिर्वेत्ति तथा न जानन्तीति तदुक्तं "सर्वज्ञाश्च विरिञ्चाद्या न जानीयुर्हरिं परम् । हेतवो जगतोऽप्यस्य यथासौ वेद केशव,, इति अनेन वेदाहमेतमित्यादेर्गतिरप्युक्ता भवति दुष्टजनव्यामोहनाय वा तद्विशयज्ञानस्य दुःसाध्यत्वज्ञापनाय वाधिकदृष्टान्तप्रयोजनं किञ्च जगत्कारणतामाददानोऽयं हेतुशब्दो विरिञ्चादीनां सार्वज्ञ्यमप्याक्षिपन्न सर्वात्मना ज्ञानाभावो युक्त इति श्रीनारायणवत्तद्विषयज्ञानाभाव एव उच्यत इति व्यनक्तीति ॥ ९ ॥

भवतां पुरुषेष्वनुग्राहकत्वे भगवद्भक्तिसामग्रीमत्त्वमेव प्रयोजकं नतु धनिकत्वादिकमित्याशयेनाह । अधना अपीति । अर्हवर्याः पूज्यश्रेष्ठास्तेभ्यो दत्तमम्बु च तृणं च भूमिश्च सुवाचश्चार्हवर्याम्बुतृणभूमिसुवाचस्ता धारयन्ति बिभ्रतीति तथोक्ताः ॥ १० ॥

तीर्थपादो विष्णुस्तस्य भक्तास्तीर्थपादीयास्तेषां पादतीर्थविवर्जिताः सम्पर्करहिता हिशब्दो यथा शब्दार्थे यथा व्यालालया दुष्टसर्पाश्रया वृक्षा वर्ज्यास्तथा तादृग्गृहाः सम्पद्युक्तत्वेऽपि वर्ज्या इत्यर्थः ॥ ११ ॥

किम्बहुजल्पेनेति भावेन तदागमनं लालयति । स्वागतमिति । वो युष्माकं स्वागमनं सुष्ठु अस्माकं सुखहेतुत्वादिति शेषः कथमस्मदागमनं सुखहेतुरत्राह । यद्व्रतानीति । मुमुक्षवो धीराः श्रद्धया यद्व्रतानि चरन्ति ते यूयं वयोदर्शनेन बाला अपि बृहन्ति ज्ञानेन वर्धन्ते ज्ञानवृद्धत्वादागमनं भद्रमित्यर्थः ॥ १२ ॥

राजा स्वस्वागतवचनानन्तरं पृथुं प्रति तुभ्यं च स्वस्तिकमिति मुनिवचनात्पूर्वं स्वकुशलमाक्षिपति । कच्चिदिति । व्यसन-

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

बीजान्युप्यन्तेऽस्मिन्निति व्यसनावापः तस्मिन्नेतस्मिन्संसारे स्वकृतकर्मभिः पतितानां नः कुशलं कच्चित्किं न किमपीत्यन्वयः आत्मनो वानेन कुशलं पृच्छति अस्माकं कुशलं भविष्यति कच्चिदिति ॥ १३ ॥

नन्वभ्यागतास्मत्कुशलप्रशंसामन्तरेणात्मकुशलप्रश्नः कथं सङ्घटीतीति तत्राह । भवत्स्विति । इदं कुशलमकुशलमिति मतिवृत्तयो यत्र येषु भवत्सु न सन्ति अतो भवत्सुखप्रश्नो नेष्यते कुतः आत्मना सह आरामो रमणं क्रीडा येषां ते तथा तेषु अतो भवत्सु कुशलप्रश्नांशाभावादौत्सुक्यादात्मकुशलप्रश्न इति भावः ॥ १४ ॥

अस्तु तर्हि तव कुशलं भविष्यतीत्यभिमतं येन यतो वयमकुशलाब्धिमग्नास्तस्मादेतादृशानां केन प्रकारेण कुशलं स्यादिति तं प्रकारं पृच्छामीत्याह । तदहमिति । तपस्विनां सुहृदोऽत्र पूज्यान् भवे संसारे क्षेमं संसारोच्छेदलक्षणं मङ्गलमञ्जसा क्षिप्रं स्राग्झटित्यञ्जसाह्वायेत्यमरः ॥ १५ ॥

ननु मोक्षविषयप्रश्नपरिहारो दुरवबोधोऽतोऽन्यं पृच्छ नाचिकेतो मरणं मानुप्राक्षीरिति श्रुतेरित्याशङ्क्य भवन्तो भगवद्विशेषसन्निधानपात्रत्वात्पृष्टार्थव्याख्यानसमर्था इत्यभिप्रेत्याह । व्यक्तमिति । व्यक्तं स्पष्टे बुधे तु नेत्यभिधानात् अत्र स्पष्टं व्यक्तमित्यर्थः आत्मवतां ब्रह्मादियोगिनामात्माभीष्टवर्षी हि आत्मभावनो मनःप्रेरकश्चेतनानां सत्ताप्रदो जन्मादिरहितो भगवान् स्वभक्तानामनुग्रहायेमां भूमिं सिद्धरूपी भवादृशाः सिद्धास्त एव रूपं प्रतिमास्यास्तीति चरतीत्यन्वयः "हरेस्तु प्रतिमाः प्राज्ञास्तत्रस्थः केशवः स्वयम्। ददाति ज्ञानमीशेशः परमात्मा स्वयं प्रभुः" इत्यतो ज्ञानिनां प्रतिमात्वं सिद्धमतोऽप्यत्रात्मवतां व्यक्तं स्पष्टमिति पुनरावृत्त्या योज्यम् ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

व इति पूर्वोक्तान् विशिनष्टि । नैवेति । आत्मानं परमात्मानं एवमस्य साकारत्वं दर्शितम् ॥ ९ ॥

तृणभूमिसुवाग्धारा इति चित्सुखः । फलमूलैस्तृणैर्वापि वाग्भिरद्भिर्विलोचनैः । पूज्यन्ते तीर्थिनः सद्भिर्विलुप्तविभवैरपि । अत्रेदं पद्यं क्वचित् वर्त्तते तत्र वाक्यस्य टीकामते दश पद्यत्वाविशेषबोधश्च । किन्तस्येत्यादिपद्याभावात् । किन्त्वेतन्मते टीकासंवादिता स्यात् । किन्तस्येत्यादिकमयोजयित्वैव दुर्दर्शत्वमाहेति । सहसा योजनात् शलाकाप्राप्तन्तूभयमेव ॥ १० ॥

तदेवं ब्राह्मणात्वेन स्तुत्वा वैष्णवत्वेन स्तौति । व्यालेति । द्रुमा इति क्वचित् ॥ ११ ॥

अथ तान् वैष्णवत्वेऽपि ज्ञानप्रधानात्। ज्ञात्वा तदंशेन स्तौति। स्वागतमिति त्रिभिः । बाला एव बाल्यावस्थामारभ्यैवेत्यर्थः । बृहन्ति सर्वतो महान्ति व्रतानि परिव्राडुचितानि ॥ १२—१४ ॥

पूर्वं न कामये नाथ तदप्यहं क्वचिदित्यादौ शुद्धभक्त्येकनिष्ठत्वेन व्यक्तोऽपि स उत्तमःश्लोकेत्यादौ भगवल्लीलाश्रवणमात्रेण सम्मतानुषङ्गिकज्ञानप्राप्तिरपि स इत्थं लोकगुरुणेति पूर्वोक्तं श्रीभगवन्निर्देशगौरवेण । तत्र शीलवतां वृत्तमाचरन्नित्यत्रोक्तमहदादरस्वभावेन च तद्विवक्षितम् ज्ञानमपि श्रोतुमनुमोदते । तदहमिति ॥ १५ ॥

भगवत्तदभेदनिर्देशेन तमुभयमपि हेतुं स्वयमेव दर्शयति । व्यक्तमिति ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

दुर्दर्शत्वमाह । नैव लक्षयते न पश्यति यथा सर्व्वदृशं सर्व्वदर्शिनमात्मानं सर्व्वोऽपि लोको न पश्यति लोकस्य का वार्ता येऽस्य जगतो हेतवो ब्रह्ममरीचिप्रभृतयः तेऽपि न पश्यन्ति ॥ ९ ॥

येषां साधूनां गृहाः अर्हाः अर्हाणां पूज्यजनानां वर्य्या वरणीयाः स्वीकारार्हा अम्ब्वादयो येषु भक्ष्यद्रव्याभावे पानार्थमम्बु च तदभावे शय्यार्थं तृणानि च तदभावे आसनार्थं परिष्क्रियमाणा भूमिश्च तदभावे प्रीतिवागञ्जल्याद्यर्थमीश्वरो गृहस्वामी च तस्याप्यभावे अवराश्च साश्रुप्रणिपाताद्यर्थं तत्पुत्रकलत्रादयश्च येषु ते ॥ १० ॥

व्यालतुल्यानां कटुवाग्वर्षिणां पुत्रकलत्रादीनामालयाः येषु तथाभूता द्रुमा एव तद्गृहस्था येषां छायापि कैरपि भीत्या न स्पृश्यत इति भावः अरिक्ताः पूर्णा अखिलसम्पदो येषां तथाभूताः तथाभूता अपि येषां गृहास्तीर्थपादीयानां वैष्णवानां पादतीर्थेन पादक्षालनोदकेन रहिताः ॥ ११ ॥

यद्यस्मात् बृहन्ति व्रतानि ब्रह्मचर्य्याणि । मुमुक्षवः श्रद्धया चरन्ति भवन्तस्तु बाला एव मुक्ता एवेति ब्रह्मचर्य्ये कष्टं मुमुक्षाकष्टञ्च न जानन्तीति भावः ॥ १२ ॥

इन्द्रियार्थविषयसुखमेव पुरुषार्थं जानतामस्माकं व्यसनान्युप्यन्ते यस्मिन् तस्मिन् संसारे ॥ १३ ॥

नन्वभ्यागतान् प्रति कुशलप्रश्नस्तेषामेव क्रियते नत्वात्मन इत्यत आह । भवत्स्विति । तेनाभ्यागतेषु कुशलप्रश्नस्यावश्यकत्वात् युष्मत्सम्बन्धिकुशलप्रश्नस्यानौचित्यात् स्वसम्बन्ध्येव कुशलं पृष्टमिति भावः ॥ १४ ॥

किञ्च । युष्मदागमनमस्मदुद्धारप्रयोजनकमेव बुद्ध्यते तस्मादात्मकुशलप्रश्न एव मम सम्प्रति युज्यते इत्याह । तदहमिति क्षेमः क्षेमम् ॥ १५ ॥

भवन्तं खलु मदिष्टदेवो भगवान्नारायण एवेत्यहं जानामीत्याह । व्यक्तमिति । आत्मा स्वयमेव सेव्यत्वेन वर्तते येषां ते आत्मवन्तो भक्तास्तेषामात्मा आत्मेव प्रीतिविषयीभूत इत्यर्थः । स्वानां स्वेषां भक्तानामात्मानं भावयति प्रकाशयतीति सः इमां पृथ्वीम् ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सर्वदृशं सर्वद्रष्टारमात्मानं परमेश्वरम् अस्य विश्वस्य हेतवः प्रकृतिमहदादयः ॥ ९ ॥

अर्हाणां पूज्यानां वर्य्या स्वीकारार्हाः अभ्युत्थानादयो येषां तादृशा येषां गृहाः ते अधना अपि गृहमेधिनो धन्याः यतस्ते साधवः तत्रेश्वरो गृहस्वामी अवराः पुत्रादयः ॥ १० ॥

अरिक्ता अनपगताः अखिलाः सम्पदो येषु तथाभूता यत् ये गृहाः तीर्थं पादयोर्यस्य स तीर्थपात् विष्णुस्तदीयानां पादतीर्थेन यदि विवर्जिताः स्युस्तर्हि एते व्यालालयद्रुमा इव वा शब्द इवार्थे व्यालो दुष्टगजे सर्पे इतिमेदिनीकारकोशः ॥ ११ ॥

॥ मैत्रेय उवाच ॥

पृथोस्तत्सूक्तमाकर्ण्य सारं सुष्ठु मितं मधु ।
स्मयमान इव प्रीत्या कुमारः प्रत्युवाच ह ॥ १७ ॥

॥ सनत्कुमार उवाच ॥

साधु पृष्टं महाराज ! सर्वभूतहितात्मना ।
भवता विदुषा चापि साधूनां मतिरीदृशी ॥ १८ ॥

सङ्गमः खलु साधूनामुभयेषां च संमतः ।
यत्सम्भाषणसम्प्रश्नः सर्वेषां वितनोति शम् ॥ १९ ॥

अस्त्येव राजन् ! भवतो मधुद्विषः पादारविन्दस्य गुणानुवादने ।
रतिर्दुरापा विधुनोति नैष्ठिकी कामं कषायं मलमन्तरात्मनः ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भो द्विजश्रेष्ठाः ! वो युष्माकं स्वागतं शोभनमागमनं जातम् । येषां वो वृहन्ति व्रतानि नैष्ठिकब्रह्मचर्य्यपूर्वकाणि भगवदाराधनरूपाणि धीरा जितेन्द्रियाः बालाः निरहङ्कारा मुमुक्षवः एव चरन्तीति योजना ॥ १२ ॥

हेनाथाः ! इन्द्रियार्थेषु शब्दादिषु अस्थिरेषु । अर्थवेदिनां स्थिरत्वमतीनां व्यसनानि दुःखान्येवोपयन्ते यस्मिन् तस्मिन् संसारे पतितानां नः कच्चित्कुशलमस्ति ॥ १३ ॥

नन्वस्मत्कुशलप्रश्नः कुतो न कृत इत्यत आह । भवत्स्विति यत्र येषु ॥ १४ ॥

यस्माद्यूयमात्मारामाः तस्मात् कृतविश्वासः अत्र तपस्विनां मुमुक्षूणां सुहृदो युष्मान् अञ्जसा साक्षाद्भगवत्प्राप्तिलक्षणः क्षेमः केन भवेदिति संपृच्छे पृच्छामि ॥ १५ ॥

व्यक्तं निश्चितम् आत्मा परमेश्वरः जिज्ञास्यतया विद्यते येषां तेषामात्माश्रयः स्वानामनुग्रहाय आत्मभावनः आत्मानं भावयतीति । अयमस्मीति प्रकटयतीति तथा सिद्धरूपी योगेश्वररूपी चरति ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

संसार में घूमने पर भी जिनको कोई नहीं जानता है जैसे कि इस जगत् के साक्षी परमात्मा तथा इसके हेतु महत्तत्वादिकों को कोई नहीं जानता है ॥ ९ ॥

जिनके घरके मालिक नौकर भूमि जल तृण ये सब पदार्थ महात्मों के सेवा के लायक हैं वे लोग निर्धन होकर भी धन्य हैं ॥ १० ॥

जिनके घरमें तीर्थपाद भगवान् के भक्तों के चरणोदक कभी नहीं गिरे हैं उनके सम्पत्ति से भरे हों तौ भी सर्पों के रहने के वृक्ष हैं ॥ ११ ॥

हे महा भागो ! आपका सुन्दर आगमन हुआ जो कि आप लोग बालक ही होकर मुमुक्षु होने से नैष्ठिक ब्रह्मचर्यव्रत को धीरबुद्धि से श्रद्धापूर्वक धारण करते हो ॥ १२ ॥

दुःख के स्थान इस संसार में अपने कर्मों से पड़े हुये हम लोग इन्द्रियों के भोग्य रूप रसादिकों को अच्छे जानने वाले हैं हमारा कुशल होगा क्या ॥ १३ ॥

आपतो आत्माराम हौ आपसे तो कुशल का प्रश्न हो नहीं सकता है क्योंकि आप लोगों में तो कुशल अकुशल गुण की वृत्ति कोई भी नहीं हैं ॥ १४ ॥

सो मैं आप सुहृद तपस्वी जनोंपर विश्वास करके पूछता हूं कि इस संसार में अनायास से किस उपाय से कल्याण होगा ॥ १५ ॥

यह बात निश्चित है कि ज्ञानी पुरुषों का आत्मा अन्तर्यामी भगवान् उनको अपना स्वरूप प्रकाश करते हैं सो जगत् के अपने भक्तों के अनुग्रह के हेतु से सिद्ध रूप से जगत् में विचरते हैं ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सूक्तं शोभनवचनम् सारं न्याय्यम् सुष्ठु गम्भीरार्थम् मितमल्पाक्षरम् मधु श्रोत्रप्रियम् मुखप्रसत्त्या स्मयमान इव प्रतीयमानः ॥ १७ ॥

विदुषा जानतापि ईदृशी परार्थैकपरा ॥ १८ ॥

स्वयमपि पृथोः सङ्गममभिनन्दति । सङ्गम इति । उभयेषां वक्तॄणां श्रोतॄणाञ्च येषां सम्भाषणसहितः सम्प्रश्नः सर्वेषां शं सुखं विस्तारयति ॥ १९ ॥

तदेवं सङ्गमप्रश्नं चाभिनन्द्यानुवादमुखेनैव मोक्षसाधनमुपदिशति । अस्त्येवेति । गुणानामनुवादने प्रश्नद्वारेणानुवादप्रवर्तने भवता इत्यर्थः आत्मनो मनसोऽन्तरन्तस्थं कामात्मकं मलं विधुनोति कषायं आनुरागवदनिमित्तम् ॥ २० ॥

शास्त्रेष्वियानेव सुनिश्चितो नृणां क्षेमस्य सध्र्यग्विमृशेषु हेतुः ।
असङ्ग आत्मव्यतिरिक्त आत्मनि दृढा रतिर्ब्रह्मणि निर्गुणे च या ॥ २१ ॥
सा श्रद्धया भगवद्धर्मचर्यया जिज्ञासयाऽऽध्यात्मिकयोगनिष्ठया ।
योगेश्वरोपासनया च नित्यं पुण्यश्रवःकथया पुण्यया च ॥ २२ ॥
अर्थेन्द्रियारामसगोष्ठ्यतृष्णया तत्सम्मतानामपरिग्रहेण च ।
विविक्तरुच्या परितोष आत्मन्विना हरेर्गुणपीयूषपानात् ॥ २३ ॥
अहिंसया पारमहंस्यचर्यया स्मृत्या मुकुन्दाचरिताग्र्यसीधुना ।
यमैरकामैर्नियमैश्चाप्यनिन्दया निरीहया द्वन्द्वतितिक्षया च ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

चित्तशुद्ध्यैव बहिर्वैराग्यमात्मरतिश्च भवति नच ततोऽधिकं साधनमस्ति शास्त्रेषु तयोरेव मोक्षहेतुत्वनिश्चयादित्याह । शास्त्रेष्विति । सध्र्यग्विमृशेषु सम्यग्विचारवत्सु शास्त्रेषु क्षेमस्य हेतुरेतावानेव सुनिश्चितः कोऽसौ आत्मव्यतिरिक्ते देहादावसङ्गो वैराग्यमात्मनि च दृढा रतिः प्रीतिः आत्मनो विशेषणं निर्गुणे ब्रह्मणीति ॥ २१ ॥

नन्वेतदेवातिदुर्लभमित्याशङ्क्योत्तमाधिकारिणः श्रवणमात्रेण भवत्यन्यस्य तु चित्तशुद्ध्यनुसारेण साधनतारतम्यतो वर्धमानया भक्त्येत्यभिप्रेत्याह सेति चतुर्भिः । सा ब्रह्मणि रतिरसङ्गश्च श्रद्धादिभिः स्यादिति चतुर्णामन्वयः जिज्ञासया तत्तद्विशेषबुभुत्सया पुण्यं श्रवो यशो यस्य तस्य हरेः पुण्यया कथया च ॥ २२ ॥

अर्थारामा अर्थनिष्ठास्तामसा इन्द्रियारामाः कामनिष्ठा राजसास्तैः सह या गोष्ठी तस्यामतृष्णया तेषां च ये सम्मता अर्थाः कामाश्च तेषामपरिग्रहेणानासक्त्या विविक्ते विजने या रुचिस्तया साक्षात्मन्येव परितोषे सति स्यात्किन्तु हरेर्गुणपीयूषपानाद्विना तस्मिन्सति विविक्ते रुचिर्नकार्या नचात्मनि परितोषः कार्य इत्यर्थः ॥ २३ ॥

पारमहंस्यचर्यया उपशमादिप्रधानया वृत्त्या स्मृत्या रमहितानुसंधानेन मुकुन्दाचरितमेवाग्र्यं सीधु श्रेष्ठममृतं तच्चरितस्मृतिः सुखेनेत्यर्थः मार्गान्तरस्यानिन्दया निरीहया योगक्षेमार्थक्रियाराहित्येन शीतोष्णादिद्वन्द्वसहनेन ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं पृथोः सूक्तं शोभनं वचनं सारं न्याय्यं सुष्ठु गम्भीरार्थं मितमल्पं मधु श्रोत्रप्रियं श्रुत्वा प्रीत्या स्मयमान इव कुमारः प्रत्युवाच ॥ १७ ॥

तत्र सत्सङ्गत्यादिप्रणाड्योत्तरोत्तरमहरहरभ्यासाधेयातिशयसाधनसप्तकानुगृहीतश्रवणानुवृत्तप्रीतिरूपापन्नाविच्छिन्नात्यन्तिकतापन्नपरभक्त्यपरपर्यायभगवद्भक्तियोग एव क्षेमहेतुरिति विविक्षुस्तावत्प्रश्नमभिनन्दति । साध्विति ! हे महाराज ! भवता साधु सम्यक् पृष्टं कथं भूतेन विदुषापि तत्त्वहितपुरुषार्थज्ञानवतापि सर्वभूतहितात्मना सर्वभूतहितकरणप्रवृत्तबुद्धिमता भूतहितार्थमेव त्वया पृच्छ्यते नतु स्वयं वेत्तुम् स्वत एव ज्ञत्वादित्यर्थः भूतहिताचरणमेव साधूनां स्वभाव इत्याह । साधूनां साधयन्ति परकार्यमिति साधवः तेषां गतिः प्रवृत्तिः ॥ १८ ॥

ईदृशभूतहिताचरणरूपा सत्सङ्गतिस्तावन्मूलकारणमित्याह । सङ्गम इति । उभयेषां बुभुक्षूणां मुमुक्षूणां च स्वसमीहितभोगमोक्षादेः प्रथमं साधूनां सङ्गम एवेति सम्मतः सत्सङ्गमस्य भोगमोक्षसाधनत्वमुपपादयति । येषां साधूनां सम्भाषणसहितः संप्रश्नः सम्भाषणसंप्रश्नः शाकपार्थिवादित्वादुत्तरपदलोपिसमासः यद्वा संभाषणावसरे संप्रश्नः सम्यक् प्रणिपातसेवापूर्वकः स्वर्गापवर्गसाधनप्रश्नः सर्वेषामुभयेषां स्वर्गापवर्गसुखं वितनोति सति संप्रश्ने साधुभिर्भोगमोक्षसाधने उपदिश्येते इति साधून् प्रति संप्रश्नः शमपेक्षितं वितनोतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

एवं सत्संगस्य भोगमोक्षप्रथमकारणत्वमुक्तं तत्र भोगसाधनत्वमेव प्रथमं सत्सङ्गः ततः सम्भाषणं ततः प्रश्नः ततस्तत्साधनयोगाद्युपदेशस्ततः साधनोपसंहारेण यागाद्यनुष्ठानं ततो भोग इति इयं च प्रणाडी मुमुक्ष्वधिकृतस्य कर्मणामल्पास्थिरफलत्वनिर्णयपूर्वकानन्तास्थिरफलापातप्रतीतिः पुरुषस्य न वक्तव्येति तामनादृत्य सत्सङ्गतेर्मोक्षसाधनत्वप्रणाड्योपपिपादयिषुस्तावत्सङ्गतिस्ततः सम्भाषणं ततः प्रश्नः ततो भगवद्गुणानुश्रवणं ततस्तत्रानुराग इत्येतत्पञ्चकं तावत्त्वयि सिद्धमेवेत्याह । अस्त्येवेति । हे राजन्मधुद्विषः पादारविन्दयोः ये गुणाः तेषामनुवादने अनुश्रवणे सदा रतिर्भवतोऽस्त्येव रतिरस्त्येवेत्यनेन तत्पूर्वभाविसङ्गत्यादिचतुष्टयमप्यस्तीत्यर्थादुक्तं भवति तेन विना रत्यसम्भवात् अस्तीति सिद्धवन्निर्देशेन रत्यन्तं पञ्चकमवश्यं मुमुक्षूणां प्रथमं सम्पादनीयमित्युक्तं भवति यतः रतिः सिद्धा ततो भक्त्यन्तरमुत्तरोत्तरसाध्यं सिद्धप्रायमेवेत्यभिप्रायेणाह । येति । या नैष्ठिकी अव्यभिचरिता भगवद्गुणानुवादनरतिः अन्तरात्मनो मनसः मलरूपं कषायं धातुरागवदनिवर्त्यं पुण्यरूपं कर्म कामं भृशं विधुनोति क्षपयति ॥ २० ॥

रत्यन्तरभाविसाधनजातं विवक्षुः साक्षान्मोक्षसाधनभूता उक्ताविद्याभक्तिरेवेत्याह । शास्त्रेष्विति । नृणां मोक्षस्य क्षेमस्य समीचीनसाधनविमर्शो येषु तेषु शास्त्रेषु साक्षान्निरपेक्षो हेतुः साधनम् इयानेव सुनिश्चितः एवकारेण "तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था अयनाय विद्यते तमेव विदित्वातिमृत्युमेति" इत्युक्ताऽनन्तरोपायत्वं विवक्षितम् इयानित्युक्तः कोऽसौ तत्राह । निर्गुणे सत्त्वादिगुणरहिते आत्मनि किञ्जीवे नेत्याह ब्रह्मणि स्वरूपेण गुणैश्च बृहति ब्रह्मणीत्यनेनैव गुणत्रयराहित्यपरत्वं निर्गुणशब्दस्य

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

निश्चितं या दृढा रतिर्यश्च आत्मव्यतिरिक्तेष्वसङ्गः सङ्गाभावश्चेतीयानेवेत्यर्थः अत्र रतिशब्देनोक्तविधपरमभक्तिजन्यभगवत्स्वरूपसाक्षात्कारलक्षणापरज्ञानजन्यभगवत्प्रीत्यतिशयरूपा परमभक्तिर्विवक्षिता तस्यां च दार्ढ्यं नाम चाञ्चल्यराहित्यं चाञ्चल्यं च मध्ये मध्ये विषयान्तरानुचिन्तनरूपं तच्च विषयान्तरासक्तिजनकद्वारा भक्तिविरोधि चाञ्चल्यकार्यमपि निषिध्यते असङ्ग आत्मव्यतिरिक्त इति अत एवात्मव्यतिरिक्तासङ्गस्यापि पृथग्वा रत्या सह वा उपायत्वभ्रमो न कार्यः ॥ २१ ॥

एवं विजातीयप्रत्ययान्तराव्यवहितप्रीत्यतिशयरूपा परमभक्तिः साक्षात् क्षेमहेतुरित्युक्तम् एवंभूता परमभक्तिः कथं निष्पद्यत इति जिज्ञासायां तत्साधनान्युपदिशति । सेति । निर्गुणे ब्रह्मणि या रतिः सदसत्यनात्मनि असङ्गश्च श्रद्धादिभिः स्यात् इति चतुर्थेनान्वयः अत्र निर्गुण इत्यस्य पूर्ववदर्थ अनात्मनि आत्मव्यतिरिक्ते शब्दादिविषये तस्य सदसत्त्वं नाम संनिहितासंनिहितत्वं यद्यप्यत्र श्रद्धादीनामवश्यसम्पादनीयत्वाभिप्रायेण सम्भावितक्रमाणामपि क्रममनादृत्य ते कथिताः तथापि क्रममाश्रित्यैव व्याख्यायते तत्र प्रथमं नित्यं योगेश्वरोपासनया योगेश्वरा योगश्रेष्ठाः "योगिनामपि सर्वेषामद्गतेनान्तरात्मना। श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मत" इत्युक्तविधया युक्ततमाः भागवतास्तेषामुपासना सेवा तदानुकूल्येन वृत्तिः तया ततः पुण्यश्रवःकथया पुण्यश्रवसः भगवतः कथया भगवत्पुण्यश्रवणेनेत्यर्थः आश्रयतः स्वतश्च पुण्यरूपत्वख्यापनाय पुण्यश्रवःकथया पुण्ययेत्युक्तं ततः ॥ २२ ॥

अथेन्द्रियारामगोष्ठ्यतृष्णया अर्थारामाः अर्थपरायणाः तैः सह गोष्ठी तस्या या अतृष्णा अनासक्तिस्तया तेषामर्थेन्द्रियारामाणां सम्मता अर्थाः कामाश्च तेषामपरिग्रहेण भगवद्गुणानुश्रवणेन च भगवत एव पुरुषार्थरूपत्वमर्थकामयोस्तद्विपर्ययरूपत्वं ज्ञात्वा तयोर्विरक्तः स्यादिति गुणानुश्रवणतृष्णयोः पौर्वापर्यं युक्तं ततः जिज्ञासया तत्त्वहितपुरुषार्थविवित्सया ततः आचार्यचत्तयेत्यर्थसिद्धं पुमानाचार्यवानिति वक्ष्यमाणत्वात् "आचार्यवान् पुरुषो वेद आचार्याद्धैव हि विदिता विद्या" साधिष्ठं प्रापत्" इति श्रुतेराचार्यवत्ताया अपि साधनत्वनिश्चयात् अनेन "परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्" इत्येतच्छ्रुत्यर्थोऽनुसंहितः ततः आध्यात्मिकयोगनिष्ठया आचार्योपदिष्टो भगवदुपासनाय आध्यात्मिको योगः तस्मिन् या निष्ठा मननात्मिका तया ततः श्रद्धया आध्यात्मिकयोगानुष्ठानविषयया त्वरया एवं पूर्वकालसाधनजातमुक्तम् अथ समस्तकालसाधनजातमुच्यते अत्र न पौर्वापर्यं सम्भूय सर्वेषामनुष्ठानविधानात् ततः भगवद्धर्मचर्यया भगवद्धर्मा भगवदाराधनैकवेषाः पञ्चमहायज्ञादयो नित्यनैमित्तिकाः तेषां चर्या आध्यात्मिकयोगाङ्गत्वेनानुष्ठानं तथा पारमहंस्या परमहंसानां सम्बन्धिनी या चर्या ब्रह्मात्मकस्वात्मयाथात्म्यानुभवरूपा तया आध्यात्मिकयोगस्य ज्ञानकर्मयोगाभ्यां निर्वर्त्यत्वात् विविक्तरुच्या आत्माश्रयानिमित्तानुष्ठानादिषु रुच्या आत्मन् आत्मनि च यः परितोषस्तेन आत्मानुभवजनितसन्तोषमात्रेणैव न तु तद्व्यतिरिक्तसन्तोषेणेत्यर्थः तर्हि किम्भगवद्गुणानुभवजनितसन्तोषोऽपि निषिध्यते नेत्याह हरेर्भगवतो गुणानुश्रवणस्मरणरूपं पीयूषममृतं तस्य पानात् विना तदन्यविषयानुभवजातसन्तोषाभावेनेत्यर्थः ॥ २३ ॥

अहिंसया भूतसुहृत्त्वेन स्मृत्या भोजनाद्ययुक्तदशास्वपि शुभाश्रयसंशीलनरूपस्मृत्या तथा भोजनोत्तरादिदशासु मुकुन्दस्याचरितानि चेष्टितानि तान्येवास्यं श्रेष्ठं शीधु अमृतं तच्चरितश्रवणश्रावणस्मरणरूपामृतसुखेनेत्यर्थः यमैर्बाह्येन्द्रियनिग्रहैः अकामैरन्तरिन्द्रियनिग्रहैः यमैरित्यर्थः नियमैः शौचाचारादिभिः अनिन्दया इतरसाध्यसाधनादीनामनिन्दया तन्निन्दायां चित्तस्य तत्प्रावण्यप्रयुक्तचाञ्चल्यं स्यादिति भावः निरीहया देहधारणाद्यनुपयुक्तचेष्टाराहित्येन द्वन्द्वानां शीतोष्णाधिव्याध्यादीनां तितिक्षा सहिष्णुता तया ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

पृथोः कण्ठशोषणपर्यन्तं तदुक्तं श्रुत्वा निरपेक्षत्वादन्यतो गतं तैरिति शङ्का मा भूत्सूक्तत्वात्सारत्वात् कर्णसुखत्वात्प्रत्युत्तरयितुं शक्तत्वाच्चेति तत्र सनत्कुमारस्तं प्रत्याहेत्याह। मैत्रेय इति मधु नाम सुखं विन्द्यादित्यादेः ॥ १७ ॥

किमाह। साध्विति । तथाहि साधूनां गतिः स्थितिरीदृशी स्वयं विद्वानपि लोकोपकाराय प्रवर्तत इति ॥ १८ ॥

न केवलं तवैवास्मद्दर्शनेन शमस्माकमपीति भावेनाह । सङ्गम इति । शम्भगवन्निष्ठालक्षणं सुखम् ॥ १९ ॥

अत्र विचारणीयांशोऽस्माकं नास्तीति भावेनाह । अस्त्वेवेति । भवतोऽस्य मधुद्विषः पादारविन्दे गुणानुवादलक्षणा रतिरस्त्येव या रतिः कषायं मनः कलुषीकुर्वाणं कामं विषयतृष्णालक्षणं कषेण क (१) पणेन गच्छतीति कषायं पापम् एवमुभयविधमन्तरात्मनो मलं किट्टं विधुनोतीत्यन्वयः अनेन हरौ रतिरितरत्र हरिद्विष्यरतिर्विरक्तिरिति द्वयं पुरुषार्थस्य मुख्यसाधनमुक्तमिति ज्ञेयं तदुक्तं "रतिः परात्मनि हरावन्यत्रारतिरेव च । पुमर्थसाधनं ज्ञेयं नातोऽन्यन्मुख्यमिष्यत" इति ॥ २० ॥

एतदेव विशिनष्टि । शास्त्रेष्विति । सम्यग्विमृशेषु समीचीनविचारवस्तु कोऽसावित्यत आह । असङ्ग इति । आत्मनो व्यतिरिक्ते परमात्मनो भिन्ने ब्रह्मादितृणान्तवस्तुनि असङ्गो हेयलक्षणा बुद्धिर्ब्रह्मणि परिपूर्णे निर्गुणे सत्त्वादिगुणरहिते निर्णीतानन्तादिगुणे वा निर्निर्णयनिषेधयोरित्यभिधानात् हरौ या रतिः एतत् द्वयं मुख्यसाधनमित्यर्थः ॥ २१ ॥

एतादृशं साधनं कथं स्यादिति तत्साधनान्याह । तच्छ्रद्धयेति । तस्मिन् हरौ श्रद्धया भगवद्धर्माणां वर्णाश्रमादिविहितानां चर्यया चरणेन जिज्ञासया ब्रह्मविचारेण आध्यात्मिकयोगोऽष्टाङ्गयोगस्तन्निष्ठया पुण्यश्रवा हरिस्तस्य कथया ॥ २२ ॥

अर्थस्य देहस्य इन्द्रियाणां चारामेषु क्रीडावनेषु गुणेषु विषयेष्ववतृष्णया हेयबुद्ध्या तेषां विषयाणां संमतानां स्रक्चन्दनवनितादीनामपरिग्रहेणास्वीकारेण आत्मन् देहभोगविषये परितोषोऽलंबुद्धिः ॥ २३ ॥

स्मृत्या जन्मजरादिचिन्तया सौबुसुधा पूर्वेण कथयाक्यप्रबन्ध इति धातोः भगवद्गुणसंदर्भशालेन उत्तरत्र तत्कृतकंसवधादिपराक्रमलक्षणकर्मामृतपानेन । "अहिंसासत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं तथा-

---

(१) आवृत्तिमभिप्रेत्य कषायपदस्य स्वाभिमतार्थं तात्पर्यप्रदर्शितार्थोयंकषायपदस्य ।

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

जेवम् । क्षमा धृतिर्मिताहारः शौचं चैते यमा दश । कर्मणा मनसा वाचा सर्वभूतेषु सर्वदा । अक्लेशजननं प्रोक्तमहिंसात्विहयोगिभिः । तपः सन्तोष आस्तिक्यं दानमीश्वरपूजनम् । सिद्धान्तश्रवणं चैव ह्रीर्मतिश्च जपो व्रतम् । एते तु नियमाः प्रोक्ता" इति याज्ञवल्क्ययोगशास्त्रे अभिधानात् अभिध्यया अखण्डस्मरणेन निरीहया अनिषिद्धचेष्टया ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

सूक्तमुत्तमप्रतिपाद्यवचनं श्रीसनत्कुमारोऽपि तस्य तथैव सिद्धज्ञानत्वं व्यञ्जयति तथापि तस्य तत्पृच्छायां पूर्वोक्तं हेतुत्रयमसुकत्वा गौरवविशेषाय वक्ष्यमाणभगवदभिप्रेतान्यहितरूपहेत्वन्तरमेव योजयति च । साध्विति । अतः प्रकटो ज्ञानमयोऽर्थोऽन्यान् प्रति प्रतिपाद्यः अप्रकटो भक्तिमयस्तु भवद्विधान् प्रति इति भावः तत्र प्रथमः टीकायां स्पष्टः चरमस्त्वत्रावगन्तव्यः ॥ १७ ॥ १८ ॥

किं वक्तव्यं भवादृशां साधूनां सङ्गमः सङ्गः नृणामेव सम्मतः परमसुखप्रदः इति । परन्तु तद्वक्तृश्रोतृणामपि तादृश इत्यर्थः तत्र हेतुः । यत्रेति ॥ १९ ॥

यतोऽस्माभिर्यदुपदेष्टव्यं ज्ञानं ततोऽप्युत्कृष्टा या श्रीभगवति रतिः सैव त्वय्यस्ति । ततस्तत्साधनाय कामादिनाशोपदेशस्तु सुतरां पुनरुक्त एवेत्याह । अस्त्येवेति ॥ २० ॥

तथैव योजयति । शास्त्रेष्विति । किमुताप्राकृतानन्तपरमकल्याणगुणाकृष्टात्मारामगणे भगवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

सेति । चतुष्कम् ॥ २२ ॥

तथैवाह । विना हरेरिति ॥ २३ ॥

अनिन्दया शास्त्रीयमार्गान्तरस्याकुत्सनया अनिन्धयेति चित्सुखः ईश्वरध्यानेनेति च तद्व्याख्या ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सारं न्याय्यं सुष्ठु गम्भीरार्थं मितमल्पाक्षरं मधु मधुरं स्मयमान इव प्रसन्नमुख इत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥

भो राजन् ! यथैवास्मत्सङ्गो भवदभिवाञ्छितस्तथैव भवत्सङ्गोऽप्यस्मदभिवाञ्छित इत्याह । सङ्गम इति । उभयेषां सङ्गः नृणां सङ्गम्यमानानाञ्च सम्मतः अभिलषितः । सर्वेषां श्रोतृवक्तृसन्निहिततत्सन्निहितानामपि ॥ १९ ॥

किञ्च । त्वमात्मनः क्षेमं पृच्छसि तव तु क्षेमं भगवति नैष्ठिकी रतिर्विराजमानैव दृश्यत इत्याह । अस्त्येवेति । कषायं धातुरागवदनिवर्त्यमपि कामं यथेष्टं निर्मूलमेव या विधुनोति सा रतिस्तव सैवेति कषायासम्भव उक्तः ॥ २० ॥

तदपि त्वत्प्रश्नस्योत्तरमवश्यं देयमिति क्षेमस्य हेतुं शृणिवत्याह । शास्त्रेष्विति । बहुवचनेन न कस्याप्यत्र विप्रतिपत्तिः सम्यग्विमृष्टेषु सम्यग्विचारवत्स्विति अविचारितशास्त्रा विप्रतिपद्यन्तां नाम किन्तैरिति ध्यानवेति वतुप्रत्ययैवकाराभ्यामेतयोरेव सारत्वं सुनिश्चितमिति न पुनरेतदर्थं शास्त्राणि पुनर्द्रष्टव्यानीति द्योतितं असङ्गोऽनासक्तिः दृढा रतिरत्यासक्तिः क्षेमशब्देन सायुज्यशान्तरतिप्रेमणोऽधिकारिभेदेन द्रष्टव्याः ॥ २१ ॥

तत्र प्रथमं भक्तेः प्राधान्यमाह । सेति चतुर्भिः । सा रतिः श्रद्धादिभिः स्यादिति चतुर्थेनान्वयः । पुण्यं श्रवो यशो यस्य तस्य हरेः पुण्यया कथया ॥ २२ ॥

अर्थारामा धनसंग्रहेच्छवः । इन्द्रियारामा भोगासक्तास्तैः सह या गोष्ठी तस्यामतृष्णया विनेति हरेर्गुणपीयूषपानं चेत् लभ्यते तदा विविक्तरुचिस्ततः आत्मपरितोषौ विहाय जनसंसदापि परस्मादपि गायकादेः सकाशादपि कृष्णलीलास्वादार्थमागच्छेदित्यर्थः ॥ २३ ॥

पारमहंस्यचर्य्यया उपशमप्रधानवृत्त्या । स्मृत्या श्रीगुरूपदिष्टसदाचारधारणेन मुकुन्दस्याचरितं चरित्रं तदेव अग्र्यं सीधु मधु तेन स्वाद्यमानेनेत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सूक्तं शुद्धं वाक्यं तत्पूर्वोक्तम् ॥ १७ ॥

विदुषापि भवता सर्वभूतहितात्मना साधु पृष्टम् यतः साधूनां मतिः ईदृशी सर्वभूतहितकारिणी ॥ १८ ॥

उभयेषां श्रोतृणां श्रावयितृणां च सम्मतः एतेषां संभाषणसहितः सम्प्रश्नः सर्वेषां शङ्कल्याणं वितनोति ॥ १९ ॥

क्षेमः केन भवेदिति प्रश्नः यास्माभिः क्षेमसाधनभूता वक्तुयोग्या सा मधुद्विषः पादारविन्दस्य गुणानुवादने रतिः सर्वतोऽस्त्येव सैवान्तरात्मनः कषायं दुर्निवर्त्यङ्कामं संसारासक्तिलक्षणम् सङ्कल्पं विधुनोति ॥ २० ॥

नृणां क्षेमस्य भगवत्प्राप्तिलक्षणस्य मोक्षस्य शास्त्रेषु सुनिश्चितोर्थोऽस्ति तमाह । निर्गुणे हेयगुणरहिते आत्मनि परमात्मनि दृढा रतिः आत्मव्यतिरिक्ते परमात्मव्यतिरिक्ते असङ्गश्चेति ॥ २१ ॥

तस्याः साधनान्याह । सेति चतुर्भिः । सा श्रद्धादिभिः स्यादिति चतुर्थेन संबन्धः पुण्यश्रवसो भगवतः पुण्यया कथया च ॥ २२ ॥

अर्थारामैरिन्द्रियारामैश्च सह या गोष्ठी तस्यामतृष्णया तत्सम्मतानां तत्सङ्गिनामपरिग्रहेणासङ्गेन च विविक्तरुच्या एकान्तवासेनेति यावत् हरेर्गुणपीयूषपानाद्विना आत्मन् आत्मनि परमेश्वरे यः परितोषः ध्यानेनावस्थितिस्तेन ॥ २३ ॥

स्मृत्या आत्मानात्मपरमात्मरूपादिस्मरणेन च मुकुन्दाचरितमेवाग्र्यं मुख्यं सीधु इतरविस्मारकममृतं तेन ह्रदि भावितेन ॥ २४ ॥

भाषाटीका ।

मैत्रेयजी बोले पृथु महाराज के सुन्दर मधुर बोल को सुन कुछ मन्दहास युक्त होकर सनत्कुमारजी बोले ॥ १७ ॥

सनत्कुमारजी कहने लगे कि हे महाराज आप सर्व भूतों के हितैषी विद्वान् हो सत्पुरुषों की ऐसी ही मति होती है ॥ १८ ॥

महात्मों के संग में तो पूछने वाले का तथा कहने वाले का दोनों का सम्मत है क्योंकि उनका प्रश्न उत्तर सबका कल्याण करता है ॥ १९ ॥

हरेर्मुहुस्तत्परकर्णपूरगुणाभिधानेन विजृम्भमाणया ।
भक्त्या ह्यसङ्गः सदसत्यनात्मनि स्यान्निर्गुणे ब्रह्मणि चाञ्जसा रतिः ॥ २५ ॥
यदा रतिर्ब्रह्मणि नैष्ठिकी पुमानाचार्यवान् ज्ञानविरागरंहसा ।
दहत्यवीर्यं हृदयं जीवकोशं पञ्चात्मकं योनिमिवोत्थितोऽग्निः ॥ २६ ॥
दग्धाशयो मुक्तसमस्ततद्गुणो नैवात्मनो बहिरन्तर्विचष्टे ।
परात्मनोर्यद्व्यवधानं पुरस्तात्स्वप्ने यथा पुरुषस्तद्विनाशे ॥ २७ ॥
आत्मानमिन्द्रियार्थं च परं यदुभयोरपि ।
सत्याशय उपाधौ वै पुमान् पश्यति नान्यदा ॥ २८ ॥

भाषाटीका ।

हे राजन् ! मधुसूदन भगवान् के चरण कमल के गुणों का अनुवाद करने मे जो आपकी मति है सो और को दुर्लभ है एक निष्ठावाली जो मति सो अन्तरात्मा का कषाय रूप मल को दूर करती है ॥ २० ॥

सब शास्त्रों मे सब विचारों मे इतनाही एक कल्याण का उत्तम निश्चित कर्तव्य है सो क्या कि परमात्मा से भिन्न संसार मे वैराग्य तथा प्राकृत गुण रहित ब्रह्म मे अनुराग होजाना ॥ २१ ॥

यह रति किससे होती है कि भगवद्धर्मों के आचरण करने से जिज्ञासा करनेसे अध्यात्म योग मे निष्ठा होने से योगीश्वरों की उपासना करने से और नित्य प्रति भगवान् की पवित्र कथा के श्रवण होने से ॥ २२ ॥

धन रूपादिक, विषय इनमे निरत पुरुषों के सङ्ग को छोड़ने से उनके सम्मत पदार्थों के त्यागने से श्रीहरि कथामृत पान के विना अन्य विषय मे एकान्त रुचि न होने से आत्म स्वरूप मे सन्तुष्ट होनेसे ॥ २३ ॥

हिंसा के त्यागने से परम हंस वृत्ति के धारण से आत्म हित के अनुसन्धान से भगवच्चरित्र रूपी श्रेष्ठ अमृत पान करने से कामना के त्याग से यमादिक व्रतों से निन्दा के त्याग से चेष्टाओं के परित्याग से शीत उष्णा दिक के सहने से ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

कथयेत्यत्रोक्तमपि कथनं भक्त्यावन्तरङ्गत्वेन पुनरुच्यते तत्परा हरिभक्तास्तेषां कर्णपूराः कर्णालङ्कारभूता ये हरेर्गुणास्तेषामभिधानेन सदसति कार्यकारणरूपे ॥ २५ ॥

असत्यनात्मन्यसङ्ग आत्मरतिश्च ततः किमत आह । यदा निष्ठां प्राप्ता रतिर्भवति तदाचार्यवान् सन् ज्ञानवैराग्ययोर्वेगेनावीर्यं निर्वासनं सजीवस्य कोशमात्रकं हृदयं पुमान्दहति कथम्भूतं पञ्चमहाभूतप्रधानं यद्वा अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च तदात्मकम् उत्थितः प्रज्वलितोऽग्निर्योनिमरणिमिव यद्वा यदा रतिराचार्यानुग्रहश्च तदा ज्ञानविरागयोर्वेगेनोत्थितः साक्षात्कारोऽवीर्यं पुनः प्ररोहक्षमं यथा न भवत्येवं हृदयं दहति योषं समानम् ॥ २६ ॥

ततः किमत आह । दग्ध आशयो हृदयमुपाधिर्येन स, अतएव मुक्ताः समस्तास्तद्गुणाः कर्तृत्वादयो येन आत्मनः सकाशाद्बहिर्घटादन्तः सुखदुःखादि नैव विचष्टे न पश्यत्येव कुतइत्यपेक्षायां द्रष्टृदृश्यप्रतीतेरन्तःकरणहेतुत्वादित्याह । परो दृश्यं आत्मा द्रष्टा तयोर्यद्व्यवधानं भेदकं पूर्वमासीत्तस्य विनाशे सति यथा स्वप्ने राजाहमित्यारोपितं सैन्यादिद्रष्टारं दृश्यं सैन्यञ्च स्वप्नावस्थानाशे न पश्यति तद्वत् ॥ २७ ॥

द्रष्टृदृश्यभेदप्रतीतेरन्तःकरण—हेतुत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यामुपपादयति । आत्मानमिति । आत्मानं द्रष्टारमिन्द्रियार्थं दृश्यमुभयोस्तयोः परं सम्बन्धहेतुमहङ्कारं चाशयोऽन्तःकरणे सत्येव जाग्रत्स्वप्नयोः पश्यत्यन्यदा सुषुप्तौ न तदुक्तं "दृश्यानुरञ्जितन्द्रष्टृदृश्यन्द्रष्ट्रनुरञ्जितम् अहङ्कृत्योभयं रक्तं तन्नाशोऽद्वैततात्मन" इति ॥ २८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हरेर्भगवतः तत्परा भागवतास्तेषां कर्णपूराः । कर्णालङ्कारभूताः कर्णेषु प्रवाहरूपा वा ये गुणाः गुणशब्दस्य सापेक्षत्वेऽपि सम्बन्धिशब्दत्वात् समासः तेषामभिधानेन विजृम्भमाणया भक्त्या परभक्त्या भगवद्गुणश्रवणस्मरणादेरर्थकामवैतृष्ण्यात् तत्त्वहितपुरुषार्थविविदिषाजननद्वाराचार्योपसत्तिहेतुत्वाभिप्रायेण पुण्यश्रवःकथया पुण्यया चेत्युक्तम् उपासनदशायामप्यानन्दकरत्वाभिप्रायेण मुकुन्दाचरिताग्र्यशीध्वनेत्युक्तम् अत्र तु आप्रयाणानुवर्तमानाहरहरभ्यासाधेयातिशयदर्शनसमानाकारं ध्यानोपासनादिशब्दवाच्यपरभक्तेस्तज्जनितभगवत्स्वरूपसाक्षात्कारलक्षणपरज्ञानजन्यभगवत्प्रीत्यतिशयरूपसमाधिपरमभक्त्याद्यपरपर्यायरतिनिष्पादकत्वेऽनुग्राहकत्वाभिप्रायेण हरेर्मुहुस्तत्परकर्णपूरगुणाभिधानेनेत्युक्तमिति न पौनरुक्त्यम् ॥ २५ ॥

एवं श्रवणादिसहकृतपरभक्तिजन्यपरज्ञानजन्यसमाध्यपरपर्यायरतेः तमसाधनत्वमुपपाद्य केन प्रकारेण रतेः साधनत्वमिति विवित्सायामाह । यदेति । यदा च ब्रह्मणि नैष्ठिकी दृढा रतिः तदा आचार्यवान् आचार्यानुग्रहविषयः पुरुषः ज्ञानविरागसहकृतरत्यात्मकज्ञानवेगेन उद्रिक्तरत्येत्यर्थः हृदयं हृत्स्थानं अणुर्ह्येष जीवात्मा हृदि ह्ययमात्मेति श्रुतेः पञ्चात्मकं पञ्चभूतात्मकं जीवकोशं शरीरम् अवीर्यं बीजरहितं मिथ्याज्ञानरूपमूलं यथा तथा यद्वा छिन्नपुण्यपापमूलं यथा दहति सन्तापयति अज्ञानकृतपुण्यपापमूलो हि देहसम्बन्धः देहसम्बन्धनिमित्तात्तन्मूलकपुण्यपापात्मकं

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कर्म्म निःशेषं दहति रतिः क्षेमसाधनमित्यर्थः देहमाश्रित्य तिष्ठतो जीवस्य ज्ञानार्चिषः स्वाश्रयदेहदाहे दृष्टान्तमाह । योनिमिवेति । उत्थितः ज्वलितोऽग्निः योनिमरणिमिवेत्यर्थः दहत्यवीर्यमिति पाठेऽप्ययमेवार्थः देहस्य वीर्यं मलं हि पुण्यपापात्मकं कर्मैव ॥ २६ ॥

एवं देहसम्बन्धनिमित्तंपुण्यपापरूपं कर्म निःशेषं दग्ध्वा रत्या मुक्तस्य न पुनः पञ्चात्मकजीवकोशसम्बन्ध इत्याह । दग्धाशय इति । एवं दग्धाशयः दग्धशरीरः मुक्ताः समस्ता गुणा देहगुणा रागादयो येन सः आत्मनः बहिर्भूतं शरीरमन्तः अन्तर्भूतं रागादिदोषजातं च न विचष्टे न पश्यति न पुनर्देहादिसम्बन्धं प्राप्नोतीत्यर्थः बहिरन्तश्च विशिनष्टि । तद्विनाशे देहविनाशे पुरस्तात्संसृतिदशायां परात्मनोर्जीवपरयोर्यद्व्यवधानं व्यवधायकं सम्बन्धज्ञानच्यावकं भवति तच्छरीरं तज्जन्यरागद्वेषादिकं च न पश्यति परात्मनोर्यद्व्यवधानं पुरस्तादित्यनेन मुक्तजीवपरयोः सम्बन्धज्ञानप्रच्यावो नेत्युक्तं भवति स्वप्ने यथा देहं रागादिकं च पश्यति तथेत्यर्थः देहाद्यस्थिरत्वेश्वरसृष्टत्वज्ञापनाय स्वप्नदृष्टान्तः ॥ २७ ॥

कुतो न पश्यति तत्राह । आत्मानमिति । आत्मानं देहमिन्द्रियार्थं शब्दादिकमुभयोर्देहेन्द्रियार्थयोर्यत्परमन्यत् भोगोपकरणभोगस्थानादिकं तत्सर्वमाशये वासनाख्ये उपाधौ सति पुमान् पश्यति नान्यथेत्यर्थः वासना करणकलेवरभोगस्थानभोगोपकरणादिषु प्रावण्यम् ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तत्परा हरिपरास्तेषां कर्णौ पूरयतीति कर्णपूरणं कर्णाभरणं वा यद्धरेर्मुहुर्गुणाभिधानं तेन लिङ्गव्यत्ययश्छान्दसः यद्वा हरेर्गुणाभिधानेन विजृम्भमाणया भक्त्या कीदृश्या तत्परकर्णपूरया एतैरुक्तैः साधनैः सदसत्कार्यकारणात्मकप्रपञ्चविषयेऽसङ्गः स्यात् प्रथमा सप्तम्यर्थे परात्मनि मुक्तप्रपञ्चस्वामिनि निर्गुणे ब्रह्मणि च रतिः स्यादित्यन्वयः यद्वा सदसतो जगतः परश्चात्मा चेति सदसत्परात्मा तस्मिन् ॥ २५ ॥

अस्तु ब्रह्मण्यसङ्गनिशिता रतिस्ततः किं तत्राह । यदेति । यदा ब्रह्मणि नैष्ठिकी सर्वोत्कृष्टा रतिरपरोक्षज्ञानलक्षणा भवति तदाचार्यवांस्तदुपदिष्टार्थसाफल्यात्तद्भक्तिमान् पुमान् ज्ञानवैराग्ययो रंहसोद्रेकेणाबीजं (१) हृदयं स्वरूपोपाधिं विना बाह्योपाधिं दहतीत्यन्वयः किमनेन जीवस्येत्यत उक्तं जीवकोशमिति जीवस्य गृहस्थानीयं तर्हि तद्दाहे जीवोऽपि दग्धः स्यादित्यत उक्तं पञ्चात्मकमिति पञ्चभूतस्वरूपमत एव बाह्यमित्युच्यते "जीवोपाधिर्द्विधा प्रोक्तः स्वरूपं बाह्यमेव च । बाह्योपाधिर्लयं याति मुक्तावन्यस्य तु स्थितिः । सर्वोपाधिविनाशे हि प्रतिबिम्बः कथं भवेत् कथं चात्मविनाशाय प्रयत्नः सेत्स्यते क्वचित् । अपुमर्थता च मुक्तेः स्यादभावात्पुंस एव तु । ज्ञानक्लेशाद्यभावाच्च सर्वथा नोपपद्यते तस्मादेतन्मतं येषां तमोनिष्ठा हि ते मताः" । इति वचनात् न स्वरूपबीजहृदयदाहोऽत्रार्थः किन्त्वस्वरूपोपाधेरित्यभिप्रायः तत्र दृष्टान्तमाह । योनिमिति । अरणेरुत्थितोऽग्निरिवेति ॥ २६ ॥

बीजाशयनाशे (२) तद्गुणानां ज्ञानादीनामपि नाशादात्मनो बहिरन्तरिति भेदं न विचष्टे न विपश्यति अन्यदर्शनाभावेपि स्वात्मानं पश्यतीत्यत एवेति अन्धवद्दृष्ट्यभावात् न किञ्चिदपि पश्यतीत्यर्थः कथं तर्हि संसारावस्थायामत्राह । परात्मनोरिति । परस्येश्वरस्यात्मनो जीवस्य च यद्यदा पुरस्तात्संसारावस्थायां व्यवधानजवनिका स्थानीयावस्था तदा यथा स्वप्ने संदिग्धज्ञानमेतावद्धाति भवतीति तत्र तद्विनाशे बीजहृदयनाशे त्वपुरुष एवात्मनाश एवातः स्वरूपज्ञाननाशात्संसारावस्थैवोत्तमा स्यात्किंचित् ज्ञानस्यापि संभवादित्यर्थः उक्तादन्यथा स्वीकारे भिदा यदि न दृश्येत जीवात्मपरमात्मनो मुक्तौ तदा विमोक्षाय को यत्नं कर्तुमर्हति । "मग्नस्य हि परे ज्ञाने किं न दुःखतरं भवेत् प्रवृत्तिधर्ममेवाहं मन्ये भरतसत्तम" । इति प्रमाणविरोध आपद्येत इति ॥ २७ ॥

अतः फलितमाह । आत्मानमिति । आत्मानं जीवमिन्द्रियार्थं शब्दादिविषयं च यदप्युभयोरात्मेन्द्रियार्थयोः परमुत्तममीश्वरतत्त्वं बीजाशयलक्षणे उपाधौ सत्येव पुमान् पश्यति अन्यदा तदभावे न पश्यतीत्यन्वयः ॥ २८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

ननु हरेर्गुणश्चेदीदृशस्तर्हि स एव पुरुषार्थः स्यात् कथं ब्रह्मज्ञानं साधनत्वेन निर्दिश्यते । उच्यते । मुमुक्षूणामेव ननु तदेकपुरुषार्थिनामित्याह । हरेरिति तत्पराणां तदेकभूषणत्वे कर्णपूररूपाः श्लेषेण कर्णौ पूरयन्तीत्यपेक्षान्तरनाशकाश्च ये गुणास्तेषामेवान्यकर्त्तृकेनान्यविषयेण वाभिधानेन विजृम्भमाणा या भक्तिर्मुमुक्षामयी तयैव केवलया हि निश्चितमसङ्गो वैराग्यं निर्गुणे ब्रह्मणि च रतिः स्यादिति योज्यम् ॥ २५—३० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

कथयेत्यत्रोक्तमपि कथनं भक्तावन्तरङ्गत्वेन पुनरुच्यते तत्परा हरिभक्तास्तेषां कर्णपूराः कर्णालङ्कारभूता ये हरेर्गुणास्तेषामभिधानेन । अनात्मनि आत्मव्यतिरिक्ते सदसति भद्राभद्रे जगति असङ्गोऽनासक्तिः ॥ २५ ॥

ततः किं स्यादित्यत आह । यदेति । आचार्यवान् गुरुभक्तिमान् रत्युत्थयोर्ज्ञानवैराग्ययोर्वेगेन अवीर्यं निष्प्रभावं जीवस्य कोषमावरकं हृदयमहङ्कारात्मकं लिङ्गदेहं पुमान् दहति कथम्भूतं पञ्चात्मकं अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशास्तदात्मकं यथा अरणावुत्थितोऽग्निः स्वयोनिमरणिमेव दहति तथैव प्राकृतबुद्धीन्द्रियादौ लिङ्गदेह एव उत्थिता रतिस्तमेव दहति वह्निना काष्ठं दह्यतीत्युक्तौ वह्निरेव काष्ठं दहतीति वद्दार्ष्टान्तिकसङ्गतिः ॥ २६ ॥

ततः किमत आह । दग्धाशयो दग्धलिङ्गदेहः । अतएव मुक्तास्त्यक्ताः समस्तास्तद्गुणाः कर्तृत्वादयो येन सः । आत्मनः स्वस्य वहिर्बाह्यं शब्दस्पर्शादिकं भोग्यमर्थमन्तः शोकमोहादिकञ्च नैव विचष्टे । परात्मनोः परमात्मजीवात्मनोर्यदेव मध्ये पुरस्तात् पूर्व्वं व्यवधानमासीत्तन्न पश्यतीत्यव्यवहितं परमात्मानमेव पश्यतीत्यर्थः । यथा स्वप्ने दृष्टं स्वप्नविनाशे सति न पश्यति ॥ २७ ॥

लिङ्गदेह एव जीवस्योपाधिः स एव व्यवधानशब्दवाच्यस्तत्सत्त्वे तमेव पश्यति तदभावे परमात्मानमेव पश्यतीत्याह । आत्मानं भोक्तारमुपाधिधर्मग्रस्तं जीवमिन्द्रियार्थं भोग्यञ्च परं भोगोत्थं सुखदुःखञ्च आशये लिङ्गदेहे उपाधौ सत्येव पुमान्

(१) नात्रनञ्निषेधार्थः किन्तुतदन्यत्ववाचीत्यभिप्रायेणप्रवृत्ततात्पर्यानुसृतव्याख्यानमिदम् । (२) एतच्छ्लोकीयतात्पर्ययोजनां मनसिनिधायतदनुसारेणयोजयति ।

निमित्ते सति सर्वत्र जलादावपि पूरुषः ।
आत्मनश्च परस्यापि भिदां पश्यति नान्यदा ॥ २९ ॥
इन्द्रियैर्विषयाकृष्टैराक्षिप्तं ध्यायतां मनः ।
चेतनां हरते बुद्धेः स्तम्बस्तोयमिव ह्रदात् ॥ ३० ॥
भ्रश्यत्यनुस्मृतिश्चित्तं ज्ञानभ्रंशः स्मृतिक्षये ।
तद्रोधं कवयः प्राहुरात्मापह्नवमात्मनः ॥ ३१ ॥
नातःपरतरो लोके पुंसः स्वार्थव्यतिक्रमः ।
यदध्यन्यस्य प्रेयस्त्वमात्मनः स्वव्यतिक्रमात् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

पश्यति न त्वन्यदा लिङ्गदेहाभावे तदा तु परमात्मानमेव पश्यतीति भावः ॥ २९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मुहुः पुनः पुनः तत्पराणां कर्णपूराः श्रोत्रभूषणा ये हरेर्गुणास्ते षामभिधानेन विजृम्भमाणया भक्त्या च सदसति स्थूलसूक्ष्मरूपे अनात्मनि आत्मव्यतिरिक्ते संसारे असङ्गः ब्रह्मणि परमात्मनि रतिस्तया ध्रुवानुस्मृत्यपरपर्यायया भगवद्भावप्राप्तिलक्षणः क्षेमश्च स्यात् ॥ २५ ॥

एवं श्रद्धादिसंयुक्तया भक्त्या भगवति रतिस्तया मोक्षलक्षणः क्षेम इत्युक्तमर्थसंक्षेपतो मुक्तिक्रममाह । यदेति । यदा मुक्त्यर्हे जन्मनि पुमानाचार्यवान् भवति "तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् आचार्यवान्पुरुषो वेद" इत्यादिश्रुतेः । ज्ञानप्रदं गुरुं प्राप्नोतीत्यर्थः तदा तत्प्रसादलब्धज्ञानविरागयोरंहसा वेगेन ब्रह्मणि नैष्ठिकी ध्रुवानुस्मृतिलक्षणा रतिर्भवति स ज्ञानवैराग्यरतिसम्पन्नः पुमान् । अवीर्यं दुर्बलं हृदयं मनोयुक्तं जीवकोशमात्मावरकं पञ्चात्मकं पञ्चतन्मात्रात्मकं लिङ्गदेहं योनिं काष्ठमग्निरिव दहति मुक्तो भवतीत्यन्वयः ॥ २६ ॥

तदा दग्धाशयः दग्ध आशयो नानावासनामयो ऽहङ्कारो यस्य सः अत एव मुक्ताः समस्ताः तद्गुणाः अहङ्कारगुणा येन सः आत्मनः सकाशात् बहिः मित्रशत्र्वादितत्कृतमन्तर्मानापमानादि नैव विचष्टे नैव पश्यति यथा स्वप्ने मित्रशत्र्वादि बहिः तत्कृतं मानापमानादि च अन्तर्दृष्टं तद्विनाशे तु नैव विचष्टे तद्वत् । परः परमात्मा आत्मा जीवस्तयोः पुरस्तात् यद्व्यवधानम् । अन्योऽसावन्योऽहमस्मि न स वेद यथा पशुरित्यादिश्रुत्या दर्शितमत्यन्तभेदं च नैव विचष्टे ॥ २७ ॥

आत्मानं पाञ्चभौतिकं देहमिन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि अर्थान् शब्दादीन् समाहारद्वन्द्वैक्यम् यदुभयोरिन्द्रियार्थयोः परं विश्वं तच्च आशये नानावासनामये अहंकारे उपाधौ सति पश्यति अन्यदा तल्लयस्थाने सुषुप्त्यादौ न पश्यति मुक्तौ समूलाहंकारनाशे आत्मनो बहिरन्तर्न विचष्टे इति किमुत वक्तव्यम् ॥ २८ ॥

भाषाटीका ।

भगवत् भक्तों के कर्णों के आभूषण रूप भगवद् गुणों के सुनने से बढ़ीहुई भक्ती से संसार में वैराग्य होता है और कार्य कारण रूप प्राकृत गुण रहित परब्रह्म में रुचि होती है ॥२५॥

जब ब्रह्म में निश्चल रति होती है तब पुरुष आचार्य की शरणागती लेकर ज्ञान वैराग्य के वेग से बासना रहित हुआ लिंग शरीर पंचकोशात्मक जो है तिसको जला देता है जैसे कि काष्ठ में निकला अग्नि काष्ठ को जलावै तैसे ॥ २६ ॥

परमात्मा जीवात्मा के स्वरूप ज्ञान में व्यवधान करनेवाला जो आशय तिसके नाश होने से हृदयरूप उपाधि दग्ध होजाता है इसी से उपाधिकृत अहंकारादिक नष्ट होजाते हैं तब स्वप्न के नाश होने से जैसे स्वप्न पदार्थ नहीं दीखते हैं तैसे आत्मा के बाहिर भीतर के विकारों को नहीं देखता है ॥ २७ ॥

अन्तःकरण रूप उपाधि के रहने से पुरुष अपने आत्मा का कर्तृत्व तथा इन्द्रियों के अर्थ और इन दोनों से परे जो अहङ्कार तिसको जाग्रत स्वप्न अवस्थों में देखता है सुषुप्ति में समाधि मे नहीं देखता है ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

एकस्मिन्नात्मनि दृश्यादिभेदप्रतीतिरौपाधिकीति दृष्टान्तेन स्पष्टयति । निमित्तइति । लोकेऽपिच सर्वत्र जलदर्पणादौ भेदनिमित्ते सत्येवात्मनो बिम्बभूतस्य परस्य प्रतिबिम्बस्य च भेदं पश्यति नतु जलाद्यभावे ॥ २९ ॥

तदेवं चतुर्भिरसङ्गात्मरत्योर्मोक्षहेतुत्वमुक्तमिदानीमनात्मरतेः संसारहेतुत्वमाह । इन्द्रियैरिति चतुर्भिः । ध्यायतां गुणारोपेण स्मरतां पुंसामिन्द्रियाणि स्मृतैर्विषयैराकृष्यन्ते तैश्चमनआकृष्यते विषयासक्तिं प्राप्यते तच्च बुद्धेःसकाशात्तद्धर्मं चेतनां विचारसामर्थ्यं हरति एतच्चाविवेकिना न लक्ष्यत इति दृष्टान्तेनाह तीरजः कुशादिस्तम्बो यथा मूलैस्तोयं ह्रदादपहरति तद्वत् ॥ ३० ॥

चित्तं चेतनामनु तस्यामपहृतायां स्मृतिः पूर्वापरानुसन्धानं भ्रश्यति एवं तद्रोधं ज्ञानभ्रंशमात्मन एव हेतोरात्मनोऽपह्नवं नाशं प्राहुः ॥ ३१ ॥

एवंभूतो नाशो भवतु ततश्च किमित्यत आह । यदधि यमधिकृत्यान्यस्य विषयस्य प्रियतमत्वम् आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवतीतिश्रुतेः तस्यात्मनः स्वेनैवयो व्यतिक्रमो ऽपह्नवस्तस्मात् स्वार्थनाशोऽतः परतरःस्वार्थनाशो नास्ति ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं मुक्तावुपाध्यभावादौपाधिकदेहाद्यसम्बन्धः स्वाभाविकजीवसम्बन्धज्ञानसद्भावश्चोक्तः । संसृतावुपाधिसद्भावाज्जीवसम्बन्धज्ञानाभावमाह। निमित्त इति। जडं शरीरं सर्वस्मिन् जडादौ निमित्ते शरीराद्युपाधौ सति आत्मनः स्वस्य परस्य परमात्मनश्च भिदां सम्बन्धविरहं पश्यति अन्यथा उपाध्यभावे मुक्तावित्यर्थः न पश्यति यद्वा भिदां वैषम्यं पश्यति नान्यदा शरीराद्युपाधिविगमे परमसाम्याविर्भावान्न वैषम्यं पश्यतीत्यर्थः ॥ २९ ॥

अत्र दृढारतिर्नैष्ठिकी रतिरिति अन्तरा विषयान्तरानुचिन्तनं रतिविरोधीत्यवगम्यते तस्य च विरोधित्वं सङ्गादिजननद्वारेति सङ्गः प्रतिषिद्धः असङ्ग आत्मव्यतिरिक्ते असङ्गः सदसत्यनात्मनि ज्ञानविरागरंहसेति तद्विषयचिन्तनायाः सङ्गादिद्वारा रतिविरोधित्वमुपपादयति । इन्द्रियैरित्यादिना। ध्यायतां विषयचिन्तनं कुर्वतां विषयैः शब्दादिभिः आकृष्टानि यानीन्द्रियाणि तैर्मन आकृष्टमाक्षिप्तं सत् बुद्धेः पुरुषार्थतत्साधनव्यवसायात्मिकाया बुद्धेः चेतनां तत्सम्बन्धिज्ञानं पुरुषार्थतत्साधनविषयां व्यवसायरूपां बुद्धि धार्त्ति हरति तत्र दृष्टान्तः स्तम्बः तीरस्थकुशादिस्तम्बः केन चिदाकृष्टो यथा तीरशैथिल्यहेतुतया ह्रदात्तोयमपि व्यापयति तद्वदिति यद्वा स्तम्बो यथा मूले तोयं ह्रदादुपहरति चिन्तना विषयशब्दादिविषयाक्षिप्तबाह्येन्द्रियाक्षिप्तमनसि शब्दादिविषयेषु अन्यपरे सति मोक्षतदुपायानवसातुं बुद्धिर्न शक्नोतीत्युक्तं भवति ॥३०॥

एवं व्यवसाये भग्ने सति अनुस्मृतिरुपासनं योगकालानुसन्धानं भ्रंशयति तदनुग्राहकं कालान्तरेषूपास्यसंशीलनरूपं चित्तचिन्तनं च भ्रंशयति एवं स्मृतिक्षये उपासनाक्षये सति ज्ञानभ्रंशः स्वपरयाथात्म्यज्ञानभ्रंशो भवति तद्बोधकं ज्ञानभ्रंशाद्व्ययः न्यूयः आत्मनः एव हेतोरात्मापह्नवम् आत्मनस्तिरोधानं प्राहुः उपासनविच्छेदादात्मरूपस्य भगवच्छेषतया न विशदावभास इत्यर्थः तथा चोक्तम्

> योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।
> किं तेन न कृतं पापं चौरेणात्मापहारिणेति ॥ ३१ ॥

एतदेवाह । नात इति । आत्मनः हेतोः स्वस्य व्यतिक्रमात्स्वस्वरूपातिलङ्घनात्स्वस्वरूपं विहायात्मनोऽन्यस्य प्रेयस्त्वं शब्दादिविषयप्रेयस्त्वं यदस्ति अतः परतरः पुंसः स्वार्थव्यतिक्रमः स्वपुरुषार्थविरहः लोके नास्ति ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तत्र दृष्टान्तमाह । निमित्त इति । जीवात्मपरमात्मनोर्भेदस्याव्यतिरिक्तासिद्धत्वेन प्रामाणिकत्वात्तदपलापे महासुरत्वमेव स्यादिति भावः ॥ २९ ॥

जीवपरयोः सत्यभेदाप्रतीतौ किं कारणमित्याशङ्क्याज्ञानमेव तत्र कारणं तदपि विषयातिसक्त्या स्यादित्याह । इन्द्रियैरिति । पुंसो मनोबुद्धेश्चेतनां बहुस्मरणशक्तिं हरत इत्यन्वयः "बहुस्मरणशक्तिस्तु चेतनेत्युच्यते बुधैरिति" वचनात् मनसो हरणे कारणानीन्द्रियाणीत्याह । इन्द्रियैरिति । हरिकथाश्रवणादियोग्यैः श्रोत्रादीन्द्रियैरात्तेपे चायं हेतुरित्याह । विषयाकृष्टैरिति । दृष्टान्तेन बुद्ध्यारूढं करोति स्तम्ब इति स्तम्बो जलनिर्गमद्वारम् ॥३०॥

बुद्धेर्बहुस्मरणशक्तिभ्रंशे सर्वानर्थान् प्राप्नुवन्त इत्याह । भ्रश्यतीति । भ्रष्टं चित्तमनुबहुस्मरणशक्तिभ्रंशानन्तरं स्मृतिरनेकशास्त्रयथार्थस्मरणसामर्थ्यं भ्रंशयति स्मृतिक्षयेऽनेकशास्त्रयथार्थस्मरणशक्तिनाशे सर्वोत्तमः स्वतन्त्रः पञ्चविधभेदस्वामी मदादिसर्वं तदधीनमेनं भावं मरणेऽपि न मुञ्चामीति भगवत्पक्षपातलक्षणं ज्ञानं भ्रंशयति तदस्तु ततः किं तत्राह । तद्रोधमिति । कवय आत्मनो ज्ञानस्वरूपस्य तस्य तादृशस्य ज्ञानस्य रोधं, नाशमात्मनः स्वरूपस्यापह्नवं नाशं प्राहुरित्यन्वयः ॥ ३१ ॥

अतश्च किमनिष्टमापन्नमत्राह । नात इति । पुंसः स्वार्थव्यतिक्रमः स्वप्रयोजनस्य व्यतिक्रमो नाशोऽतः स्वरूपभूतज्ञाननाशात्परतरोऽन्यतमो नाशो लोके नास्तीत्यन्वयः आत्मनो निरवयवत्वात्तन्नाशोऽनवशेषो घटादीनां सावयवत्वेन तन्नाशः सावशेषो दृष्ट इति विशेषद्योतनाय लोक इत्युक्तं ननु देहपुत्रादेरपि प्रेयस्त्वात्तन्नाशस्यापि महानाशत्वेन दुःखहेतुत्वात् किं ज्ञाननाशो विशिष्योच्यत इति तत्राह । यदस्तीति । आत्मनोऽन्यस्य देहपुत्रादेर्यद्यपि प्रेयस्त्वमस्ति तथापि पुत्रादेरात्मशेषत्वेन प्रियत्वात्तन्नाशस्य स्वव्यतिक्रमात्स्वरूपज्ञाननाशादाधिक्यं नास्तीति पूर्वं नञध्याहारेणान्वेतव्यमत एव नातः परतर इत्युक्तम् । केचिन्नयदस्तीति पठन्ति । तत्पक्षेऽध्याहारं विनान्वयः कर्तव्यः ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

आत्मनः सोपाधेः आत्मापह्नवं निरुपाधेरात्मनोऽस्फूर्तिमित्यर्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

उपाधिसत्त्व एवोपाधिधर्म्माध्यासः । सचोपाधिः कर्म्मवशान्मानुषदेवतिर्य्यगादिर्भवति न तु तदभाव इत्यत्र दृष्टान्तमाह । निमित्त इति । जलतैलदर्पणचक्षुरादौ निमित्ते विद्यमान एव पुरुष आत्मनः स्वस्य परस्यान्यस्य च भिदामुपाधेर्मध्यमोत्तमाधमभेदं पश्यति तत्र जले चाञ्चल्यं दर्पणे नैर्मल्यं चक्षुषि मालिन्यञ्च यथा पश्यति तथैव मानुषदेवतिर्य्यक्शरीरेषु भद्राभद्रं केवलभद्रं केवलाभद्रञ्च पश्यति नान्यदेति ज्ञानेनोपाधिनाशे तु न तथा पश्यति किन्तु परमात्मानमेव पश्यति भक्त्या उपाध्यपगमे तु एकस्मिन्नात्मनि दृश्यादि-भेदे प्रतीतिरौपाधिकीति दृष्टान्तेन स्पष्टयति । निमित्त इति । लोकेऽपि सर्वत्र जलदर्पणादौ भेदनिमित्ते सत्येव आत्मनो बिम्बभूतस्य परस्य प्रतिबिम्बस्य च भेदं पश्यति नतु जलाद्यभावेन शुद्धो जीवो रतिमहिम्नैव लब्धचिदानन्दविग्रहः परमात्मन एव तस्य नारायणरामकृष्णादिचिदानन्दाकारस्थ षडैश्वर्य्यमाधुर्य्यवतः सौन्दर्यादिकं स्वीयनयनादिभिरास्वादयेदिति मुख्यञ्च फलं द्रष्टव्यम् । तस्मिन् यतौ परमहंसमहामुनीनामन्वेषणीय चरणौ चलयन्नित्यादिपूर्वोक्तेः २९॥

इदानीमात्मव्यतिरिक्तवस्त्वासक्तेः संसारहेतुत्वमाह । इन्द्रियैरिति चतुर्भिः । ध्यातुमनिच्छतामप्यपथ्यासपारवश्येनैव ध्यायतामरण्येऽपि तिष्ठतां पुंसामिन्द्रियाणि विषयैः पुत्रकलत्रादीनां शब्दस्पर्शादिभिः स्मृत्यारूढैः प्रथममाकृष्यन्ते, ततो विषयाकृष्टैरिन्द्रियैर्मन आक्षिप्तं भवति । तच्च बुद्धेश्चेतनां विचारसामर्थ्यं हरते । अत्रोचितहरणे दृष्टान्तः स्तम्बः कुशादिगुच्छस्तीरजः स्वमूलस्तोयं ह्रदादपहरति तद्वत् ॥ ३० ॥

अर्थेन्द्रियार्थाभिध्यानं सर्वार्थापह्नवो नृणाम् ।
भ्रंशितो ज्ञानविज्ञानाद्येनाविशति मुख्यताम्[1] ॥ ३३ ॥
न कुर्यात्कर्हिचित्सङ्गं तमस्तीव्रं तितीरिषुः ।
धर्मार्थकाममोक्षाणां यदत्यन्तविघातकम् ॥ ३४ ॥
तत्रापि मोक्ष एवार्थ आत्यन्तिकतयेष्यते ।
त्रैवर्ग्योऽर्थो यतो नित्यं कृतान्तभयसंयुतः ॥ ३५ ॥
परेऽवरे च ये भावा गुणव्यतिकरादनु ।
न तेषां विद्यते क्षेममीशविध्वंसिताशिषाम् ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ततश्च चित्तं चेतनामनु तस्यामपहृतायां सत्यां स्मृतिः पूर्वापरानुसन्धानं भ्रंशयति । एवं तद्रोधे ज्ञानभ्रंशमात्मन एव हेतोरात्मनोऽपह्नवं नाशं प्राहुः ॥ ३१ ॥

यदस्मात् आत्मनः सकाशात् अन्यस्य देहादेः प्रेयस्त्वं कीदृशमपि अधिकम् । यद्वा न विद्यते धीः परामर्शो यत्र तत्तच्च स्वेनैव स्वत एव यो व्यतिक्रमस्तस्मात् न त्वन्यदत्र कारणमस्तीत्यर्थः जीवस्य तस्याविद्यासंसर्गोऽनादिर्यादृच्छिक एवेति प्राक्प्रतिपादितम् । तस्माज्जीवाश्रयकः परमात्मविषयकः प्रीत्यतिशयो युज्यते । तदर्थं भक्तिरेव कर्त्तुमुचितेति भावः ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ननु मुक्तौ आत्मपरमात्मनोरत्यन्तं भेदं मा पश्यतु इह कुतः पश्यतीत्यत्राज्ञानाख्यनिमित्तात्पश्यतीत्याह । निमित्ते इति । जलादौ निमित्ते सति जले चरणाग्रे भूमौ निहिते दर्पणे च ऊर्ध्वमस्तकतयावस्थितस्यात्मनः परस्य देवदत्तादेश्चापि भिदां भेदं वैपरीत्यमधोमस्तकत्वमित्यर्थः पश्यति नान्यदा जलादिनिमित्ताभावे न पश्यति, एवं यावदज्ञानं तावदात्मनोऽत्यन्ततो ब्रह्मभिन्नत्वं पश्यति ज्ञाते ज्ञाने तु आत्मनो ब्रह्मात्मकत्वं पश्यतीत्यर्थः ॥ २९ ॥

एवं भगवत्परस्य मुक्तिमुक्त्वाथ तद्विमुखस्य संसारमाह । इन्द्रियैरित्यादिना । ध्यायतां विषयस्मरणपराणां मनः विषयाकृष्टैरिन्द्रियैराक्षिप्तमभिभूतं सत् बुद्धेश्चेतनां स्तम्बो ह्रदाशयमिव हरते ॥ ३० ॥

चित्तमनु चेतनापहारानन्तरम् स्मृतिः पूर्वापरानुसंधानं भ्रंशयति स्मृतिक्षये ज्ञानभ्रंशः ज्ञानरोधः तद्रोधं ज्ञानरोधन्तु कवयः क्रान्तदर्शिनः आत्मन एव हेतोः आत्मनोऽपह्नवं नाशं प्राहुः नाशशब्दार्थोऽत्र विस्मृतिः ॥ ३१ ॥

आत्मविस्मृतिरेव महती हानिरित्याह । नात इति । लोके पुंसः स्वार्थव्यतिक्रमः स्वार्थस्य हानिः अतः परतरः श्रेष्ठः नास्ति अतः कुतः यत् यं आत्मानम् अधि अधिकृत्य अन्यस्य विषयस्य प्रेयस्त्वं प्रियतमत्वं तस्यात्मनः स्वेनैव यो व्यतिक्रमः विस्मृतिस्तस्मात् आत्मार्थेऽन्यस्य प्रियत्वे श्रुतिर्मानम् "नवा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवति आत्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति" इति स्मृतिश्च

आपदर्थे धनं रक्षेद्दारान्रक्षेद्धनैरपि ।
आत्मानं सततं रक्षेद्दारैरपि धनैरपि इति ॥ ३२ ॥

भाषाटीका ।

सर्वत्र जगत् में जल तथा दर्पणादि निमित्त रहने से अपने विम्ब प्रति विम्ब के भेदको पुरुष देखता है विना निमित्तके समय पर नहीं देखता है ॥ २९ ॥

विषयों को स्मरण करने वाले पुरुषों का मन उन विषयों से खिंचजाता है तब वह मन बुद्धि मेंसे विचार शक्तिको हर लेता है कैसे कि जैसे जलसे किनारे का कुशस्तंब जलको हरण करे तैसे ॥ ३० ॥

विचार के नष्ट होने से पूर्वापर अनुसंधान नष्ट हो जाता है उस स्मृति के नाश होने से ज्ञानका नाश होजाता है ज्ञान का नाश होना जो है तिसी को ज्ञानी जन आत्मा का नाश होना कहते हैं ॥ ३१ ॥

इस संसार में पुरुष को इस बात से दूसरा कोई स्वार्थ नाश नहीं है जोकि आत्म स्वरुप के न जानने से आत्मा से भिन्न वस्तु को प्रिय मानना है ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

कुतइत्यत आह । अर्थस्याभिध्यानमिन्द्रियस्यार्थः कामस्तस्याभिध्यानं सर्वार्थनाशः ज्ञानं विज्ञानञ्च परोक्षापरोक्षम् येन ध्यानेन मुख्यतां स्थावरताम् ॥ ३३ ॥

अनात्मरतेरनर्थहेतुत्वमुक्तं सङ्गस्याप्याह । नेति । यद्वस्तु धर्मादीनां विघातकं तस्मिन्सङ्गम् तमः संसारम् ॥ ३४ ॥

तुल्यवन्निर्देशात्पुरुषार्थसाम्यभ्रान्तिं वारयति । तत्रापीति कृतान्तः कालः ॥ ३५ ॥

भयसंयुतत्वमेवाह । परे ब्रह्मादयोऽवरेऽस्मदादयोगुणक्षोभादनु पश्चाद्भवन्ति ईशः कालस्तेन विध्वंसिता आशिषो येषाम् ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

विषयध्यानतत्संयोगयोरनर्थकारित्वमुपसंहरति । अर्थेन्द्रियेति द्वाभ्याम् । अर्थेन्द्रियाणि शब्दाद्यर्थविषयाणि श्रोत्रादीनि तेषामर्थस्य

(१) भ्रंसित इति मुख्यतामिति च श्रीविजयध्वज तीर्थः ।

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

शब्दादेरभिध्यानं नृणां सर्वार्थापन्हवः सर्वपुरुषार्थविरोधीत्यर्थः स्वर्गादिसाधनभूतयागादेरपि, तदेकमनस्केन कार्यत्वात्सर्वपुरुषार्थविरोधीत्युक्तं येन शब्दाद्यभिध्यानेन ज्ञानविज्ञानाद्भ्रंशितः ज्ञानं शास्त्रजन्यं विज्ञानमुपासनात्मकं तयोः समाहारद्वन्द्वः तस्माद्भ्रंशितः मुख्यतां स्थावरतामाविशति प्राप्नोति ॥ ३३ ॥

तीव्रमनर्थकृत्तमः अज्ञानं तितीरिषुः तरितुमिच्छुः कर्हिचित् सङ्गं न कुर्यात् यद्विषयासञ्जनं धर्मादीनामत्यन्तविघातकम् ॥ ३४ ॥

धर्मादिभिः साकं मोक्षस्य तुल्यवन्निर्देशात्तस्येतरपुरुषार्थसाम्यं वारयति । तत्रापीति । तत्रापि चतुर्णां मध्ये मोक्ष रूप एव पुरुषार्थः आत्यन्तिकतया अन्त्यतमतीत्यवर्तमानतया नित्यतयेत्यर्थः इष्यते इच्छाविषयो भवति त्रैवर्गरूपार्थः कृतान्तः कालः तद्भयसंयुतः ३५

अनित्यतामेवाह । परावरे । उत्कृष्टापकृष्टरूपा ये भावाः पदार्थाः आब्रह्मस्तम्बपर्यन्ता गुणव्यतिकरात् गुणवैषम्यरूपस्रष्टेः अनु-पश्चाद्भवन्ति नतु प्रलये अत एव ईशेन कालरूपेण परमात्मना विध्वंसिता आशिषो येषां क्षेमो रक्षणं स्थिरत्वमित्यर्थः न विद्यते इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अथ तस्मान्नृणामिन्द्रियार्थानां विषयाणामभिध्यानं निरन्तरं सञ्चिन्तनं सर्वार्थानां सर्वपुरुषार्थानामपह्नवो विनाशहेतुः येनेन्द्रियेणेन्द्रियार्थाभिध्यानेन ज्ञानविज्ञानात्सामान्यविशेषलक्षणाज्ज्ञानात्संसितो भ्रंशितो मुग्धतां विवेकराहित्यमाविशति प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

विषयाभिध्यानस्यापि दुष्टसंसर्गो मूलकारणं स विपश्चिता न कार्य इत्याह । न कुर्यादिति । धर्मादीनामत्यन्तविघातकमिति यदतो विपश्चित्तीव्रतमस्तितीर्षुणा मनसा कदापि दुष्टसङ्गं न कुर्यादित्यन्वयः न कार्यः कर्हिचित्सङ्ग इति वा पाठः तदा विपश्चितेति योज्यम् ॥ ३४ ॥

धर्मादिभिः सह पाठात् मोक्षस्यापि तत्तुल्यता स्यादिति शङ्कां परिहरति । तत्रापीति । स्वपक्षपातस्त्वभ्यासाद्भोगार्थं व्यापृतस्य तु । भवेत्ततोऽनेकशास्त्रयथार्थस्मरणोज्झिता । नश्यत्यनः स्मृतेनाशाद्भगवत्पक्षपातिता । विनश्येत्तेन चैवास्य सर्वज्ञानाविपर्ययः । न च ज्ञानविपर्यासादन्यन्नाशकरं क्वचित् । सर्वस्यैतस्य मूलं हि दुष्टसंसर्ग एव तु । दुष्टसङ्गो विरक्तस्याप्यन्यथा ज्ञानकारणम् । दुष्टसङ्गाद्धि विष्णोश्च स्वात्मत्वं मन्यतेऽबुधः । अभावं स्वात्मनोऽन्यस्य मुक्तिं चापि निरात्मताम् । इति समाख्यास्मृतिसिद्धत्वादयमेवार्थो न शुकतीर्थोद्युक्तार्थो ग्राह्यः तमोहेतुत्वात् मोक्षस्यात्यन्तिकत्वं कस्माद्विशिष्योच्यते धर्मादेरपि पुरुषार्थत्वादित्यत्राह । त्रैवर्ग्य इति । त्रिवर्गसम्बन्धिपुरुषार्थः कृतान्तस्य कालात्मनो हरेर्भ्रूविभ्रमजनितनाशलक्षणभयसंयुतो यतस्तस्मादिति शेषः भविष्यन्नाशमवलोक्य नित्यमिति ॥ ३५ ॥

त्रैवर्ग्यार्थो ब्रह्मलोकादिसम्बन्धी नानित्य इति तत्राह । परावरेचेति । गुणव्यतिकरान्मूलप्रकृतेरनु अनन्तरं ये भावाः पदार्थाः परावरे व्यवहतिकाले ये वर्तमाना उत्कृष्टनिकृष्टलक्षणा वा ईशस्य कालनाम्नो हरेर्भ्रूविभ्रमणविध्वंसिताशिषां विनाशितशुभानां तेषां क्षेमी नित्यानन्दी नास्तीत्यन्वयः अनेन ब्रह्मलोकादिप्राप्तिलक्षणः पुरुषार्थोऽपि न नित्य इत्युक्तं भवति ॥ ३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अथेति चित्सुखः ॥ ३३ ॥

धर्मादयस्त्रयोऽप्यत्र मोक्षस्यानुकूला ज्ञेयाः । धर्मस्य ह्यापवर्ग्यस्येत्यादि न्यायेन । तितीरिषुरित्यत्र तितीर्षुरिति क्वचित् विघातनमिति गौडाः नैष चित्सुखसंमतः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

तत्र हेतुः पर इति सम्बन्धोक्तिः परावर इति चित्सुखः ॥३६॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

यत्तु अर्थस्य धनस्य इन्द्रियार्थानां विषयाणाञ्च ध्यानं तदेव सर्वार्थनाशः येनाभिध्यानेन ज्ञानात् विज्ञानाच्च भ्रंशितो मुख्यतां स्थावरताम् ॥ ३३ ॥

सङ्गं धर्मशास्त्रनिषिद्धमेव नतु विषयासक्तिमात्रं निषिद्धेतरविषयासक्तिमतामेव त्रिवर्गेऽधिकारादिति केचिदाहुः सङ्गं विषयासक्तिमात्रमेव धर्मादयोऽप्यत्र मोक्षस्यानुकूला एव ग्राह्याः धर्मस्य ह्यापवर्ग्यस्येति न्यायेन इत्यन्ये । यतः सः ॥ ३४ ॥

तत्रापि तेष्वपि मध्ये त्रैवर्ग्यः त्रिवर्गभवः ॥ ३५ ॥

भयसंयुतत्वमेवाह । परे ब्रह्मादयः अवरे इन्द्रादयश्च ये गुणक्षोभादनु पश्चाद्भवन्ति । ईदृशः कालः ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

विषयध्यानस्येन्द्रियैराक्षिप्तं मनो बुद्धेश्चेतनां हरतीत्यादिना आत्माऽपह्नवहेतुत्वमुक्तमथ विषयध्यानस्य सर्वापह्नवहेतुत्वमाह । अर्थेति । अर्थेन्द्रियार्थाभिध्यानम् अर्थानां विषयाणामिन्द्रियार्थानामिन्द्रियप्रीतये यदभिध्यानं तदेव सर्वेषामर्थानां पुरुषार्थानामपह्नवो नाशः येन अर्थेन्द्रियार्थाभिध्यानेन ज्ञानाद्भ्रंशितो मुख्यतां स्थावरतां विशति ॥ ३३ ॥

अतः तमोऽभमादिसाधनदुःखं तितीरिषुः यद्वस्तु धर्मादीनामत्यन्तं विघातकं तत्र सङ्गं कर्हिचिदपि न कुर्यात् ॥ ३४ ॥

तेषु मोक्षो मुख्यः पुरुषार्थस्तदर्थं तद्विघातके विशेषतः सङ्गं न कुर्यादित्याशयेनाह । तत्रापीति । कृतान्तात्कालाद्भयं तत्संयुतः ॥ ३५ ॥

त्रैवर्ग्यस्यार्थस्य कालभयसंयुतत्वमेवाह । पर इति । परे आमुष्मिकाः अवरे ऐहिकाः किं बहुना गुणव्यतिकरात् गुणक्षोभादनु पाश्चात्याः ये प्राकृता भावास्तेषां क्षेमः स्वास्थ्यं न भवति यतः ईशेन कालशक्तिना विध्वंसिता आशिषो येषाम् ॥ ३६ ॥

भाषाटीका ।

धन रूपादिकों का जो ध्यान करना है वही मनुष्यों का सर्व नाशक है जिससे कि ज्ञान विज्ञान से छूट कर मनुष्य स्थावर योनि को प्राप्त हो जाता है ॥ ३३ ॥

इस हेतु से जो अज्ञान के तरने को चाहता है सो पुरुष धर्म अर्थ काम मोक्ष इनके विघातक वस्तु की आसक्ति न करै ॥ ३४ ॥

तत्त्वं नरेन्द्र ! जगतामथ तस्थुषाञ्च देहेन्द्रियासुधिषणात्मभिरावृतानाम् ।
यः क्षेत्रवित्तपतया हृदि विष्वगाविः प्रत्यक् चकास्ति भगवांस्तमवेहि सोऽस्मि ॥ ३७ ॥
यस्मिन्निदं सदसदात्मतया विभाति माया विवेकविधुतिः स्रजि वाहिबुद्धिः ।
तं नित्यमुक्तपरिशुद्धविशुद्धतत्त्वं प्रत्यूढकर्मकलिलप्रकृतिं प्रपद्ये ॥ ३८ ॥
यत्पादपङ्कजपलाशविलासभक्त्या कर्माशयं ग्रथितमुद्ग्रथयन्ति सन्तः ।
तद्वन्नरिक्तमतयो यतयोऽपि रुद्धस्रोतोगणास्तमरणं भज वासुदेवम् ॥ ३९ ॥
कृच्छ्रो महानिह भवार्णवमप्लवेशां षड्वर्गनक्रमसुखेन तितीर्षन्ति ।
तत्त्वं हरेर्भगवतो भजनीयमङ्घ्रिं कृत्वोडुपं व्यसनमुत्तर दुस्तरार्णम् ॥ ४० ॥

(१) (मनोमात्रमिदं विश्वं यथा स्वप्ने मनःक्रिया ।
क्रियाच वासना मात्रं सानीहायाम्प्रलीयते ॥ ० ॥
आत्मात्वनीहया साक्षात्स्वयंज्योतिः प्रसिध्यति ।
एवं व्युदस्यात्ममायाज्ञानंस्तूपरमेन्मुनिः ॥ ० ॥
न यत्र निद्रा मूर्च्छावा नार्थदृक्च मनोरथः ।
नानुवृत्तिर्नप्रलयस्तद्ब्रह्मपरमाम्विदुः ॥ ० ॥)

भाषाटीका ।

तिन चारों में मोक्ष ही एक उत्तम पुरुषार्थ है जिससे कि धर्म अर्थ काम तो नित्य ही काल के भय से संयुक्त हैं ॥ ३५ ॥

सत्त्वादि गुणों के पीछे उत्पन्न होनेवाले ब्रह्मादिक तथा अस्मदादिक सर्व प्राणि जो हैं तिनके मनोरथों को ईश्वर नाश करता है तिससे इनको सुख नहीं होता है ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

यस्मादनात्मरतिरनर्थहेतुस्तत्तस्माज्जगतां जङ्गमानां तस्थुषां स्थावराणां च देहादिभिरात्मनाहङ्कारेण चावृतानां हृदि यश्चकास्ति प्रकाशते तमवेहि कथं सोऽस्मीति सोऽस्तीतिपाठे स एवैकोऽस्ति ततोऽन्यदसदित्यर्थः ननु जीवो हृदि चकास्ति नान्यस्तत्राह। क्षेत्रविदं जीवं तपति नियमयतीति क्षेत्रवित्तपस्तस्य भावस्तत्ता तयान्तर्यामिरूपेण यद्वा क्षेत्रविते अहं ममतास्पदे पातीति क्षेत्रवित्तपस्तेन रूपेण जीवस्तु पारतन्त्र्यान्न पाति ननु कर्म जीवं नियच्छति न भाविः प्रत्यक्षः तर्हि बुद्धिः न प्रत्यक्प्रतिलोमं चकास्ति बुद्धिस्तु पराग्विषयाकारेण तर्ह्यहंकारः न विष्वग्व्याप्तत्वेन सतु परिच्छिन्नः एवंभूतो यो भगवांस्तमवेहीति ॥ ३७ ॥

स्थावरजङ्गमादीनां हृदि चकास्तीत्युक्ते तेषां सत्त्वं तत्संबन्धादीश्वरस्य मालिन्यं च प्रसक्तं निराकुर्वन्नुद्रिक्तभक्त्या तं प्रणमति यस्मिन्निदं विश्वं सदसदात्मतयोत्कृष्टनिकृष्टभावेन कार्यकारणभावेन वा मायैव विभाति तं प्रपद्ये मायात्वे हेतुः विवेकेन विधुतिर्निराकृतिर्यस्य तत्र स्रजि वेति वाशब्दो दृष्टान्ते नित्यमुक्तम् यतः परिशुद्धम् तत्कुतः विशुद्धं तत्त्वं सत्यमतएव प्रत्यूढाभिभूता कर्मभिः कलिला मलिना प्रकृतिर्येन तम् ॥ ३८ ॥

तमवेहीति ज्ञानमुपदिष्टं तस्य दुष्करत्वेन भक्तिमुपदिशति द्वाभ्याम् । यस्य पादपङ्कजयोः पलाशान्यङ्गुलयस्तेषां विलासः कान्तिस्तस्य भक्त्या स्मृत्या कर्माशयमहङ्काररूपं हृदयग्रन्थिं कर्मभिरेव ग्रथितम् रिक्ता निर्विषया मतिर्येषाम् रुद्धः प्रत्याहृतः स्रोतोगणा इन्द्रियवर्गो यैः अरणं शरणम् ॥ ३९ ॥

ननु ब्रह्मविदाप्नोति परमितिश्रुतेः कथं यतयो नोद्ग्रथयन्तीत्युच्यते तत्राह। कृच्छ्र इति । अप्लवेशां न प्लवस्तरणहेतुरीट् ईशो येषां तेषां महानिह तरणे कृच्छ्रः क्लेशः तेऽसुखेन योगादिनेन्द्रियषड्वर्गग्राहं भवार्णवं तितीर्षन्ति तस्मात् उडुपम्प्लवम् दुस्तरार्णमित्यर्णः अर्णशब्दे वकाराभाव आर्षः यद्वा दुस्तरोदकरूपं व्यसनमित्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमर्थाद्विकाराणामनित्यत्वमुक्तम् अथ पारमहंस्यचर्ययेत्युपक्षिप्तं प्रकृतिविलक्षणस्य नित्यस्यात्मस्वरूपस्य भगवदात्मकत्वेनानुसन्धानमाह। तदिति । तत्तस्मात् हेनरेन्द्र असवः प्राणाः धिषणात्मशब्देन ज्ञानद्वारभूतं मन उच्यते देहेन्द्रियप्राणमनोभिरावृतानां देहाद्यात्मकानामित्यर्थः तस्थुषां स्थावराणां जगतां जङ्गमानां च क्षेत्रविदः क्षेत्रज्ञाः स्थावरजङ्गमान्तस्था जीवाः तर्पास अन्तरात्मतया नियच्छतीति तपः तस्य भावस्तत्ता तया जीवान्तरात्मतया यः हृदि स्थितः प्रत्यक् स्वस्मै भासमानः अनेन पराचोऽचेतनाद्वैलक्षण्यं विष्वगाविः विष्वक्सर्वतः आविः प्रकाशमानः स्वरूपेण गुणैश्च व्यापक इत्यर्थः अनेन जीववैलक्षण्यमुक्तं भगवान् पूर्णषाड्गुण्यः अनेनोभयवैलक्षण्यमुक्तं चकास्ति स भगवानहमस्मीत्यवेहि भगवदात्मकोऽहमस्मीति बुद्ध्यस्वेत्यर्थः

(१) अत्रेमेश्लोकाः सटीकाः श्रीविजयध्वजतीर्थमते ।

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यद्वा देहेन्द्रियप्राणमनोभिरावृतानां स्थावरजङ्गमदेहस्थचेतनानां यः क्षेत्रवित्ते अहङ्कारममकारास्पदे शरीरवित्ते ते पातीति क्षेत्रवित्तपः तस्य भावस्तत्ता तया जीवरूपतया परागर्थविलक्षणः प्रत्यग्भूतो हृदि चकास्ति तं जीवात्मानं स भगवानस्मीत्यवेहि भगवदात्मकोऽहमिति बुद्ध्यस्वेत्यर्थः "तत्त्वमसि अयमात्मा ब्रह्म" त्यादिवद्दयं सामानाधिकरण्येनानुसन्धाननिर्देशः शरीरविषयबुद्धिशब्दादीनां शरीरिपर्यन्तत्वमाकृतिनयेन खण्डो गौरित्यादिवद्बोध्यम् ॥ ३७ ॥

ननु भगवतः क्षेत्रज्ञशरीरत्वेन तद्रूपतयावस्थितौ क्षेत्रज्ञगतदोषप्रसक्तिर्मैवमित्याह । यस्मिन्निति । क्षेत्रज्ञरूपे मायाविवेकविधुतिः मायायाः सकाशाज्जीवपरयोः विवेकस्तस्य विधूननहेतुः विवेकज्ञानविरोधिसदसदात्मतया कार्यकारणरूपेण इदं देवमनुष्यादि नानाविधरूपजातं स्रजि सर्पबुद्धिरिव विभाति जीवतादात्म्येन प्रतिभातीत्यर्थः तं नित्यमुक्तपरिशुद्धविशुद्धतत्त्वं स्वतः प्रकृतिसम्बन्धकर्मरहितस्वप्रकाशस्वरूपं तथापि प्रत्यूढकर्मकलिलप्रकृतिप्रत्यूढा अनादितया रूढमूलं यत्कर्म तेन कलिला मिश्रा प्रकृतिर्यस्य तं स्वसंसृष्टकर्ममिश्रवासनमित्यर्थः प्रपद्ये अनुसन्दधे यथा नृसिंहो भगवान् श्वेत इति नृसिंहमूर्तेर्भगवतः श्वेतत्वं विग्रहद्वारकं नत्वव्यवधानेन एवं क्षेत्रज्ञरूपस्य भगवतः क्षेत्रज्ञद्वारैव कर्मसम्बन्धाज्ञानादिकं न त्वव्यवधानेनेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

एवं क्षेत्रज्ञशरीरत्वेनावस्थानं निर्दोषत्वं चोक्तम् अथ स्वेनरूपेणावस्थितिमाह। यत्पादेति। यद्वा तुभ्यमुपदिष्टभगवद्भक्तियोगं सर्वेऽपि मुमुक्षवोऽनुतिष्ठन्ति अतस्त्वमपि तमेवानुतिष्ठेत्याह। यत्पादेति। रिक्तेषु भगवद्व्यतिरिक्तेषु मतिः रिक्तमतिः अभगवदात्मकत्वबुद्धिर्वा न विद्यते रिक्तमतिर्येषां ते नरिक्तमतयः तमेव मन्वाना इत्यर्थः निरुद्धस्रोतोगणाः निरुद्धः प्रत्याहृतः स्रोतोगणः इन्द्रियवर्गो यैस्ते सन्तः साधवः यस्य भगवतः पादपङ्कजयोः पलाशा इवाङ्गुलयस्तेषां विलासः कान्तिस्तस्याः भक्त्या कर्म च आशयञ्च कर्माशयम् आशयो वासना ग्रथितं स्वसम्बद्धमुद्ग्रथयन्ति नाशयन्ति तस्मात्त्वमपि तमेव अरणम् ऋगतौ करणे ल्युट् स्वप्रापकमित्यर्थः वासुदेवं भजस्व भगवद्भक्तिमन्तरेण संसारार्णवो दुस्तरः ॥ ३९ ॥

अतस्तमेव भजस्वेत्युपसंहरति । कृच्छ्र इति । अप्लवेशा ईश्वराख्यप्लवरहिताः षड्वर्गनक्रं षडिन्द्रियवर्गग्राहं भवार्णवमिह दुःखेन ये तितीर्षयन्ति तर्तुमिच्छन्ति तेषां महान्कृच्छ्रः क्लेशः तत्तस्मात्त्वं हरेर्भगवतः भजनीयं सुखाराध्यमङ्घ्रिमुडुपं प्लवं कृत्वा व्यसनं दुःखात्मकं दुस्तरार्णं तर्तुमशक्यं भवार्णवमुत्तर पारं गच्छ ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

(जगतो हरिणा बुद्धिपूर्वं सृष्टत्वात्तत्प्रसादेन तस्य बन्धनिवृत्तिरन्यथोक्तानर्थ एवेत्याह । मनोमात्रमिति । इदं प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धं विश्वं ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं हरेर्मनसामितं निर्मितं त्रातं रक्षितं मीयते संह्रियते मी हिंसायामिति धातोः अमात्रे अपरिच्छिन्ने मनसि स्थितत्वाद्वामनोमात्रं तदुक्तम् मनोमात्रं हरेर्यस्मान्मनसा मीयते जगदिति अत्र दृष्टान्तमाह । यथेति । केयं क्रियानामेति । तत्राह । क्रियाचेति स्वप्ने हरेरिच्छया जाग्रद्दृष्टकरितुरगादिवासनया निर्मिता मान्ति प्रवर्तन्त इति वासनामात्रम् ॥ व्यापे मनसि विष्णोश्च स्थितत्वाद्वासनामयमिति वस आच्छादन इति धातोः ईश्वरेच्छयाच्छाद्यमानत्वाद्वासनामयं वस आच्छादनेत्यस्माद्धातोर्वा वासनामयमिति च यत एवं हरेरिच्छाधीनं जगदतो हरेरनीहायां सृष्टिव्यापारराहित्यावस्थायां सत्त्वादिगुणसाम्यलक्षणायां लीयते स्वस्वकारणानुप्रवेशपूर्वकमव्यक्ततामाप्नोति न तु शून्यतां तदेतदाह । अनीहायामिति । यतो हरेरिच्छाधीना जगतः स्थितिः अतो विष्णोरनीहायां लीयते सकलं जगदिति च ॥ ० ॥

ननु मुक्तैः कीदृशो विष्णुः प्राप्यत इति तत्राह । आत्मेति। स्वयंज्योतिर्नित्याविलुप्तप्रकाशः साक्षात्तुर्य आत्मा जाग्रदाद्यवस्थानुभविनो जीवात्मनो भिन्नो विष्णुरनीहया अवस्थितस्तु जाग्रद्व्यापारशून्य एव व्याप्तरूपी प्रसिध्यति प्राप्ते मुमुक्षुभिरिति शेषः अनीहावस्थ एवासौ मुमुक्षुभिरवाप्यत इति च फलमाह । एवमिति । जीवपरयोरेवमुक्तविधस्वस्वामिभावं जानन्मुनिः भिदापरपर्यायामात्ममायां बन्धशक्तिं व्युदस्योपरमेद्धरिमुपगम्य सुखलक्षणां रतिं प्राप्य निर्मूलितसंसारो भवेदित्यर्थः एवं विद्वान्बन्धशक्तिं व्युदस्य हरिमाप्नुते प्रकृतिर्भिदा च माया च भ्रमश्चेत्यभिधीयते । बन्धशक्तिर्यया लोको बध्नमीत्यनिशं भुवीति च ॥ ० ॥

अनीहावस्थ एवं मुमुक्षुभिःप्राप्य इत्युक्तं तत्स्पष्टमाचष्टे न यत्रेति । निद्रा सुषुप्तिर्मूर्च्छा मोहः अर्थदृग्जाग्रत् अनुवृत्तिर्जीवन्मुक्तिः अनुवृत्तिरिति प्राज्ञैर्जीवन्मुक्तिरुदीर्यत इति च एताः निद्राद्यवस्थाः यत्र न सन्ति स्वशक्तिर्व्याज्ञता न भवन्ति तद्विजितात्मनो मनो जयवतो मुमुक्षोः प्राप्यं ब्रह्मेत्यन्वयः ॥ ० ॥)

ननु जीवात्मा तदुपजीव्यः परमात्मा च कथं ज्ञातव्य इत्याशङ्क्य तत्तत्त्वं विविच्योपदिशन्नाह। तत्त्वमिति। हेनरेन्द्र यस्त्वमनयोः स्थावरजङ्गमयोर्मध्ये विष्वगाधिनाना दुःखः सक्षको जीवोऽसि स दुःखीति श्रुतिः त्वं— हृदि स्थितमवेहि हृदि ह्येष आत्मेति श्रुतिः अनेन जीवात्मनो देहे कुत्रावस्थानमिति शङ्कापरिहृतेति ज्ञायते त्वं क इति तत्राह । सोऽस्मीति । योऽहं सच सदृशो जीवोऽस्मि तं मां ज्ञानान्म (१) ह्यन्सवामीत्यवेहि अनेन तारतम्यज्ञानमावश्यकमित्युक्तं भवति अथ जीवस्वरूपज्ञानानन्तरमीश्वरज्ञानं प्रवदामीत्याह । अथेति । यः क्षेत्रवित्क्षेत्रज्ञः सर्वान्तर्यामी सर्वस्य प्रत्यक् चकास्ति आभिमुख्येन प्रकाशते दुर्भगशरीरस्थोऽपि तन्मलाद्यलिप्ततया जीवव्यतिरिक्तो जीवस्यात्यन्तोपकारित्वेन साक्षित्वेनावभासते स भगवांस्तुभ्यं सुखादिप्रदः श्रीनारायण इत्यवेहि तं विशिनष्टि । जगतामिति । देहश्चेन्द्रियाणि चासवः प्राणाश्च धिषणा बुद्धिश्चात्माहंकारश्चेत्येतैरावृतानां जगतां जङ्गमानां तस्थुषां स्थावराणां च तत्त्वं सर्वसत्ताप्रदत्वात् तदुक्तम्

सर्वसत्ताप्रदत्वात्तु सर्वतत्त्वं हरिः स्मृतः ।
सर्वत्र विततत्वाद्वा सोऽहं त्वमिति चोच्यते
सर्वान्तर्यामकत्वात्तु न जीवात्मतया हरिरिति च ।
अभिमानस्त्वहंकार आत्मा चेत्यभिधीयत इति

वचनात्तत्रात्माहंकारः व्यवधानेनान्वयोऽपि योग्यतापेक्षया भवेदिति वचनात् सात्त्विकानां जीवपरभेदज्ञाने विशि-

१ तात्पर्योक्तमिदम् ।

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ष्टमुक्तिसाधने योग्यतामपेक्ष्य व्यवधानेनान्वयो युक्तः अनेनेतरेषामभेदज्ञाने तमःसाधने योग्यतेति यथास्थितान्वय इति दर्शितं किञ्च तत्त्वज्ञानस्य गोपनीयत्वेन परोक्षत्वस्य देवप्रीतिहेतुत्वात् "परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विष" इति श्रुतेः । अतो यथापठमेवार्थं वदन्तोऽसुरप्रकृतित्वाच्च मोक्षशास्त्राधिकारिण इति बुद्ध्वा सद्भिस्तत्सङ्गः परिहर्तव्यश्चाण्डालसङ्गवदिति तात्पर्यम्॥३७॥

ननु मायाकल्पितपञ्चभूतात्मदेहे ब्रह्मैव सुखदुःखे अनुभवति ब्रह्मैव संसरति ब्रह्मैव मुच्यत इत्याचार्योक्तेः । विमुक्तश्च मुच्यत इति श्रुतेश्चातो न स्वामिभृत्यभावेनात्र द्वयाङ्गीकारो युक्त इति तत्राह । यस्मिन्निति । इदं सत्पृथिव्यादिकमसद्गगनादिकं जगद्यस्मिन्भगवति आत्मतया निजस्वरूपतया विभातीति योऽयमयोगिराक्रान्तः स मायाविवेकविधुतिः माययोज्ञानप्रकृत्यभिधेययोर्विवेकात् विजिर् पृथग्भावे इति धातोः ज्ञानदेहो हरिः पञ्चभूतदेहो जीव इति पृथङ्निश्चितज्ञानाद्विधुतिर्विध्वंसो यस्यायोगिराक्रान्तस्य स तथोक्तः एतदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति । स्रजीति । स्रजि मालाकृतौ रज्जावहिबुद्धिर्वा अयं भावः यथा रज्जुतत्त्वाज्ञानाद्रज्जौ सर्पज्ञानमुत्पन्नं गुरूपदेशात्सर्पगतदर्वीशिरोलक्षणफणाद्यभावज्ञानाद्वा स्पर्शकार्कश्यज्ञानाद्वा विधूयते तथा प्रमाणबाहुल्यदर्शनात्तत्त्वज्ञानोपदेष्ट्राचार्यवाक्याद्वा ब्रह्मणो जगदात्मत्वं विधूयते नित्यमुक्तत्वादिलक्षणानामनन्यसाधारणानां सत्त्वाच्च ब्रह्मणः संसारो युक्त इति स्पष्टयन् यच्छब्देनोक्तं तच्छब्देन परामृश्य प्रपद्य इति क्रियापदेनान्वेति तमिति । जीवव्यावृत्त्यर्थं नित्यशब्दः प्रत्यकमभिसम्पद्यते नित्यमुक्तं नित्यपरिशुद्धं च नित्यविबुद्धं च सत्त्वमनारोपितं रूपं तदस्य स च अत एव प्रत्यूढे निरस्ते कर्मपुण्यपापलक्षणमदृष्टं सत्त्वादिगुणकलिलाप्रकृतिश्च येन स तथा तं यत्स्वरूपतया आत्मज्ञानाङ्गगनादिकं विवेकज्ञानिना रज्जौ सर्पभावद्विधूयते तं नित्यमुक्तभावेन निरस्तप्रकृतिं भजेत् "न भ्रान्तिर्जगतो दृष्टिर्न भ्रान्तिर्हरिदर्शनम् । अन्योऽन्यात्मतया दृष्टिर्भ्रान्तिरित्यवधार्यताम् । मायेति ज्ञाननाम स्यान्मायेति प्रकृतिस्तथा ज्ञानस्वरूपं विष्णोस्तु प्रकृतिर्न हरेस्तनुः एवं विवेकिनो विश्वं ब्रह्मरूपेण नेष्यते । पञ्चभूतात्मकं देहं विष्णोः पश्यन्त्ययोगिनः । तथा ह्ययोगिराक्रान्तो ज्ञानदेहो यतो हरेः" इति प्रमाणबाहुल्यान्मायाविशब्दात्तामुक्त पदार्थो न दुर्वादिकल्पित इति निरवद्यं सर्पभावत् सर्पज्ञानवत् ॥ ३८ ॥

एवं विषसंसारोच्छेदे कारणं हरेः सर्वोत्तमत्वज्ञानं भक्त्यविनाभूतमतो भक्तिरेव प्रधानमित्याह । यत्पादेति । यस्य पादपङ्कजयोः पत्रायमाणास्वङ्गुलीषु तत्त्वं नोद्ग्रथयन्ति कुत इति हेतुगर्भविशेषणमाह । विरुद्धेति । विरुद्धमार्गाः स्रोतोगुणाः संसारगुणा येषां ते तथोक्ताः संसारगुणानां विरुद्धत्वेन हेयत्वेन प्रतीयमानत्वादित्यर्थः संसारगुणानां विरुद्धत्वेन प्रतीतौ किं कारणमिति चेन्न नैजः सर्वगुणोत्कर्षस्वभावो दुस्त्यजः तदुक्तम् ।

नैजः सर्वगुणोत्कर्षः सर्वेभ्यो महदुच्यत

इति च अनेन तत्त्वज्ञानिषु तत्तद्गुणोत्कर्षो महत्त्वकारणमित्युक्तम् भवति द्विमतौ च ज्ञानदौर्बल्यं कारणम् ।

अनाद्यन्तं परं ब्रह्म न देवा ऋषयो विदुः ।

एकस्तद्वेद भगवान् प्रभुर्नारायणो विराडिति ॥

अनेन श्रीनारायणादृते सर्वेषामिति ज्ञामस्यं सम्मान्यत इति सूचितम् अतस्त्वं तं वासुदेवमरणं शरणं भजेत्यन्वयः ॥ ३९ ॥

संसारोत्तारहेतुत्वाद्भक्तेरेव सर्वगुणोत्कृष्टत्वमित्यभिप्रेत्याह । कृच्छ्र इति । अप्लवेशा भक्तिलक्षणतरिरहिताः षड्वर्ग एव नक्रो यस्मिन् स तथा तं भवार्णवं ये तितीर्षन्ति तर्तुमिच्छन्ति तेषामिह महान् कृच्छ्र इति । यस्मात्तस्मात्त्वं हरेर्भजनीयमङ्घ्रिमुडुपं नावं कृत्वा व्यसनं विविधापद्युक्तम् दुस्तरार्णवं ज्ञाननावं विना तर्तुमशक्यं संसारसमुद्रमुत्तरेत्यन्वयः ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तत्त्वमिति । अनावृतानामिति चित्सुखः । विश्वपतेति सम्बन्धोक्तिः सोऽस्मीति तदंशत्वं नित्यतदधिष्ठानत्वं वा । तस्मिन् परमप्रेमास्पदत्वव्यञ्जनार्थमेवोक्तम् । सोऽस्तीतिपाठेऽपि क्षेत्रवित्पतयेति विशेषणेन तदर्थमेव ज्ञेयं नतु विवर्त्तवादिनामिव स्थाणुपुरुषवत् कल्पनामयमित्यभिप्रायात् ॥ ३७ ॥

यस्मिन् श्रीभगवति तं प्रपद्य इत्यनेन सोऽस्तीत्येव पाठः स्थापितः॥ ३८ ॥

त्वदभीष्टा श्रीहरिभक्तिस्तु सर्वत्र परमश्रेयोरूपेत्याह । यत्पादेति द्वाभ्याम । तद्वत्तत्त्वाद्विमतयइति चित्सुखः ॥ ३९ ॥ ४० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

स च केवलमोक्षो भक्तेर्गुणाभावे ऽपि निर्भेदब्रह्मज्ञानसिद्ध्या स्यादित्याह । तत्तस्माज्जगतां जङ्गमानां तस्थुषां स्थावराणाञ्च देहेन्द्रियप्राणबुद्ध्यहङ्कारैरावृतानां हृदि यश्चकास्ति प्रकाशते तं परमात्मानमवेहि जानीहि । ज्ञानप्रकारमाह । सोऽस्मीति भानुकिरणस्यापि भानुत्वमिव शुद्धपरमात्मकिरणोऽहं परमात्मैव ननु मायेति सोऽस्तीति पाठे स एकोऽस्ति नान्य इत्यर्थः । ननुजीवो हृदि चकास्ति तत्राह । विष्वक्सर्व्वतो भावेन आविः प्रकटमेव क्षेत्रविदं जीवं तपति नियमयतीति क्षेत्रवित्तपस्तस्य भावस्तत्ता तया अन्तर्यामिरूपेणेत्यर्थः । कीदृशं चकास्ति प्रत्यक् प्रतिलोमम ॥ ३७ ॥

स्थावरजङ्गमादीनां हृदि चकास्तीत्युक्तेस्तेषां पृथक् सत्त्वं तत्सम्बन्धादीश्वरस्यापि मालिन्यं प्रसक्तं निराकुर्वन् प्रणमति यस्मिन्निदं विश्वं सदसदात्मतया उत्कृष्टनिकृष्टभावेन कार्य्यकारणभावेन वा स्थितं माया विभाति मायात्वे हेतुः विवेकेनैव विधुतिर्निराकृतिर्यस्य तत् । विवेकश्चायं विश्वस्य मायिकत्वान्मायात्वेन मायायाश्च परमात्मनो बहिरङ्गशक्तित्वात् जीवस्य च तत्तटस्थशक्तित्वात् शक्तिशक्तिमतोर्भेदाभावमननात् निर्भेदात्मज्ञानमेवेति । स्रजि अहिबुद्धिर्वेति वा शब्देन विवर्त्तवादिनां विवर्त्तवादेन वा निर्भेदात्मज्ञानसिद्धिरिति परमतञ्च दर्शितम् । तं नित्यमुक्तम् । यतः परिशुद्धं तत्कुतः यतो विशुद्धं तत्त्वं सत्त्वं प्रत्यूढा अभिभूता भवति कर्म्मभिः कलिला मलिना प्रकृतिर्यस्मात् तं प्रपद्य इति प्रपत्तिरूपया भक्त्या विना मोक्षो न भवेदिति भक्तेरङ्गत्वमभिव्यज्य गुणाभावो दर्शितः ॥ ३८ ॥

तदेवं सा श्रद्धयेत्यादिना भक्तेः प्राधान्ये ज्ञानमिश्रया भक्त्या साध्यां मुक्तिसहितां शान्तरतिमुक्त्वा तत्त्वं नरेन्द्रेति श्लोकद्वयेन भक्तिमिश्रज्ञानसाध्यां सायुज्यमुक्तिञ्च दर्शयित्वा तमवेहि सोऽस्मीति पदैस्तस्य शुद्धदास्यभक्त्यैक स्पृहस्य तत्राहचिमभिप्रेत्य

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

भक्तेः कैवल्यं शुद्धभक्त्या तदभीष्टया साध्यं प्रेमाणमानुषङ्गिकमुक्तिकं वदंस्तामेव भक्तिं सर्वथोत्कर्षयति । यत् पादेति द्वाभ्याम् । यस्य पादपङ्कजयोः पलाशान्यङ्गुलयस्तेषां विलासभक्त्या विशेषेण लासः प्रतिक्षणवर्द्धमाना कान्तिर्यस्यां तया साधनरूपया भक्त्या साध्यरूपया च । यद्वा । विलासयुक्तया भक्त्या विविधाद्भुतशिल्पया अभ्यञ्जनोद्वर्त्तनस्नपनसंवाहनप्रसाधनादिसपर्य्यया । यद्वा । अङ्गुलीनां विलासः कान्तिस्तस्य भक्त्या स्मृत्यापीत्यर्थः । कर्माशयं कर्म्मवासनामयमहङ्कारं ग्रथितम् । येनैव स्वकर्मणा तद्विपरीतेन भगवत्कर्म्मणा उद्ग्रथयन्ति । सन्तो वैष्णवाः तद्वत् यतयः सन्यासिनो न कुतः । रिक्ता निर्विषया अविद्यमाना मतिर्येषां ते रिक्तधना इव निर्बुद्धयोऽसन्तश्चेत्यर्थः । सन्तस्तु भगवद्विषयमतयः सुबुद्धय एवेति भावः । निरुद्धो नद्यादेः स्रोतसामिवेन्द्रियाणां गणो यैः । नहि स्रोतांसि निरोद्धुं शक्यानि भवन्तीति निर्बुद्धित्वचिह्नमेतदेवेति भावः । सन्तस्तु भगवत्सौन्दर्य्यामृतादिषु प्रसारितचक्षुरादीन्द्रियगणाः सुधियः सुखिनश्चेति भावः । तमरणं शरणं वसुदेवनन्दनं भज श्लेषेण अरणं निःसंग्राममेव अन्यथा तव इन्द्रियैः सह संग्रामो भविष्यति तत्र च त्वमेव पराभूतो भविष्यसीति भावः ॥ ३९ ॥

तैर्यतिभिः संसारतरणं न सुकरमित्याह । कृच्छ्र इति । अप्लवेशां नप्लवस्तरणे हेतुः ईट् समर्थः ईशो हरिर्वा येषां तेषां महान् इह कृच्छ्रः क्लेशः । यत इन्द्रियषड्वर्गनक्रं भवार्णवमसुखेन तर्त्तुमिच्छन्ति नतु तरन्तीत्यर्थः । यदि कामादितरङ्गैर्न हन्यमानः षडिन्द्रियनक्रैश्च न चर्व्यमाणः स्वयञ्च बलिष्ठः श्रान्तोऽप्यनलसः स्यात् तदा ज्ञानवैराग्याभ्यां दोर्भ्यां चिरेणैव कथञ्चिदेव तेषां मध्ये कोऽपि कष्टेनैव तरतीति भावः । तस्मात्त्वं हरेरङ्घ्रिमुडुपं प्लवं कृत्वा व्यसनं संसारदुस्तरार्णवमुत्तर । अत्रोडुपं कृत्वेति समाश्रिता ये पदपल्लवमिति त्वत्पादपोतेन महत्कृतेनेत्याद्युक्तेर्हरिपदप्लवाश्रयणमात्रेणैव भवार्णवस्य गोवत्सपदप्रमाणत्वे जाते तत्तरणे खलु कः प्रयास इति प्लवारोहणं नापेक्षणीयम् ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अथ जीवब्रह्मणोः "तत्त्वमसि क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि आत्मत्वेनावगच्छन्ति ग्राहयन्ति च" इत्यादिश्रुतिसूत्रसाधितभेदसहिष्णुवभेदलक्षणसामानाधिकरण्यभावमथा भगभञ्जनेन संसारमुत्तरेत्याह । तदिति चतुर्भिः । यस्मान्मोक्ष एवार्थ आत्यन्तिकतयेष्यते । त्रैवर्गिकोऽर्थो नित्यं कृतान्तभयसंयुतस्तस्मात् हे नरेन्द्र ! त्वं मोक्षसिद्धये जगतां जङ्गमानां तस्थुषां स्थावराणां च देहादिभिः आत्मनाहङ्कारेण चावृतानां व्याप्तानां हृदि प्रत्यक् यश्चकास्ति प्रकाशते तं सोऽस्मीत्यवेहि तदात्मकोऽस्मीति भावय ननु हृदि शयमात्मेति श्रुत्या किं क्षेत्रज्ञः स इत्यत्राह । क्षेत्रविदो जीवान् तपति नियमयतीति क्षेत्रविसपस्तस्य भावस्तत्ता तया विश्वक् सर्वतः आविः प्रकटः ॥ ३७ ॥

मुमुक्षुजनशिक्षार्थं श्रीपृथुं प्रत्युपदिष्टां ब्रह्मात्मकत्वभावनां स्वयमपि तयैव भावनया हरिं शरणं व्रजति भगवान् सनत्कुमारः यस्मिन्निति । तं भगवन्तम् आत्मतयोक्तश्रुतिस्मृतिसूत्रोक्तेनात्मत्वेन भेदसहिष्णवभेदेन प्रपद्ये शरणं गच्छामि स्वरूपेण भिन्नस्यैव चिदचिदात्मकस्य जगतः सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानितीति श्रुत्या ब्रह्माभिन्नत्वकथनात् भगवन्तमात्मत्वेन पृथुं प्रति ग्राहयित्वा स्वयं गृहीत्वा भगवतः स्वरूपेण जीवेभ्यो वैलक्षण्यमाह इदं प्रसिद्धं स्रजि अहिबुद्धिरिव इवार्थे वाशब्दः देवत्वमनुष्यत्वादिबुद्धिरूपं विवेकविधुति ज्ञाननिवर्त्यमज्ञानं यस्मिन् अविभाति न विभाति नास्तीत्यर्थः । तत्र हेतुगर्भं विशेषणं प्रत्यूढकर्मकलिलप्रकृतिमिति प्रत्यूढा सर्वदा दूरीभूता कर्मभिः कलिला मलिना प्रकृतिः स्वभावो यस्मात्तम् कर्मभिरनावृतं सर्वज्ञमित्यर्थः यस्मिन् सत मुक्तत्वमसत् बद्धत्वं च मायावत्त्वात् मालिन्यं च अविभाति तं प्रपद्ये तत्र हेतुगर्भं विशेषणं नित्यमुक्तपरिशुद्धविशुद्धतत्त्वमिति ॥ ३८ ॥

अहं तं प्रपद्ये शरणं गतोऽस्मीत्युक्तमिदानीं त्वमपि तमेव भजेत्याह यदिति । तमरणं शरणं भक्तरक्षितारं भज ननु ज्ञानमात्रेण मुक्तिः स्यादेव किं भक्त्या इत्यत आह । यस्य पादपङ्कजयोः पलाशानि अङ्गुलयस्तेषां विलासो विहारो यत्र तस्य तदङ्गुलिसंस्पृष्टस्य रेणोरपि भक्त्या सन्तः साधवः ग्रथितमनादिकालसम्बद्धं कर्माशयं कर्मकोशरूपं हृदयग्रन्थिमुद्ग्रथयन्ति रिक्तमतयो भक्तिरहितबुद्धयोऽस्य स्रोतोगणाः वशीकृतेन्द्रियवर्गा अपि यतयः ज्ञानादिबहुसाधनपरा अपि तद्वत् न उद्ग्रथयन्ति तमात्मतयाहं प्रपद्ये त्वमपि तमेव तथैव भजेति भावः ॥ ३९ ॥

हरिभक्तिरहिताः यतयः कर्माशयं नोद्ग्रथयन्ति यतस्तेषामप्लवेशां नास्ति प्लवं ईष्टे इतीट् ईश्वरो येषां हरिविमुखानामिह भवार्णवतरणे महान् कृच्छ्र एव हरिभक्तिहीनज्ञानवैराग्येन्द्रियदमनादिरूपः क्लेश एव यतोऽसुखेन हरिभक्तिहीनेन ज्ञानादिप्रयासेन ते षड्वर्गनक्रं इन्द्रियषड्वर्गग्राहं भवार्णवं तितीर्षयन्ति तस्मात्त्वं हरेः अङ्घ्रिमुडुपं नावं कृत्वा व्यसनं दुःखरूपम् दुस्तरार्णमुपायान्तरैर्दुःखेनापि तर्तुमशक्यं भवार्णवमुत्तर ॥ ४० ॥

भाषाटीका ।

हे नरेन्द्र ! जिस कारण से देह, इन्द्रिय प्राण बुद्धि अहंकार इनों से आवृत जो स्थावर जङ्गम तिनके हृदय मे जो भगवान् जीवान्तर्यामी होकर प्रत्यक्ष होकर प्रकाश मान हैं उनको तुम जानो कि हमारे अन्तर्यामी हैं ॥ ३७ ॥

विवेक से नाश होने वाली माया जो कि परमेश्वर मे कार्य कारण रूप से ज्ञात होती है जैसे कि रस्सी में सर्प की बुद्धि वो भगवान् नित्य मुक्त हैं सब प्रकार से शुद्ध हैं ज्ञान स्वरूप हैं कर्मों से मलिन प्रकृति के दूर करने वाले हैं तिनके मैं शरण प्राप्त हूं ॥ ३८ ॥

जिनके चरण कमल के पत्ररूपी अंगुलियों की कान्ति के स्मरण से महात्माजन कर्म वासनाकि ग्रन्थियकों जैसे दूर करते हैं तैसे भगवद्भक्ति से रहित सब इन्द्रियों के रोकने वाले भी योगी जन ग्रन्थियकों नहीं दूर कर सकते हैं एसे आश्रयरूप वासुदेव भगवान् को भजो ॥ ३९ ॥

छैः इन्द्रियं समूह रूपी भमर हैं जिसमें ऐसा संसार रूपी समुद्र को दुःख रूपी योगादि उपायों से जो तरने चाहते हैं ईश्वररूपी नौका नहीं होने से उनको उसका तरना बड़ा कठिन

॥ मैत्रेय उवाच ॥

स एवं ब्रह्मपुत्रेण कुमारेणात्ममेधसा ।
दर्शितात्मगतिः सम्यक् प्रशस्योवाच तं नृपः ॥ ४१ ॥

॥ राजोवाच ॥

कृतो मेऽनुग्रहः पूर्वं हरिणाऽऽर्त्तानुकम्पिना ।
तमापादयितुं ब्रह्मन् ! भगवन् ! यूयमागताः ॥ ४२ ॥
निष्पादितश्च कार्त्स्न्येन भगवद्भिर्घृणालुभिः ।
(१)साधूच्छिष्टं हि मे सर्वमात्मना सह किं ददे ॥ ४३ ॥
प्राणा दाराः सुता ब्रह्मन् ! गृहाश्च सपरिच्छदाः ।
राज्यं बलं मही कोश इति सर्वं निवेदितम् ॥ ४४ ॥

भाषाटीका ।

है तिससे तुम भजने योग्य भगवान् के चरण को नौका करके दुस्तर संसार सागर को तरजाओ ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

आत्ममेधसा ब्रह्मविदा दर्शिता आत्मनोगतिस्तत्त्वं यस्मै सः ॥ ४१ ॥

ब्रह्मन्निति [illegible] प्राधान्यादेकस्य यूयमित्युक्तिः सर्वाः स्वीति ॥ ४२ ॥

आत्मना देहेन सह सर्वं राज्यादिकं मदीयं साधूच्छिष्टं साधुभिः स्वीयंसत् मह्यं प्रसादरूपेण दत्तमतस्तत्र मम स्वत्वाभावाद्गुरुदक्षिणार्थं किन्ददे न हि पित्रा दत्तं मोदकादि तस्मै दानरूपेण प्रत्यर्प्यते ॥ ४३ ॥

निवेदनन्तु तदीयस्यैव समर्पणं यथा भृत्यो राज्ञे सेवादिरूपेण ताम्बूलादिकमर्पयति तथा मयापि सर्वं निवेदितं स्वीकुरुतेत्याह । प्राणा इति ॥ ४४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

आत्ममेधसा ब्रह्मविदा ब्रह्मपुत्रेण सनत्कुमारेण दर्शिता आत्मनो गतिस्तत्त्वं यस्य स नृपः पृथुः सम्यक् प्रशंसां कृत्वा तं कुमारमुवाच ॥ ४१ ॥

आर्तानां तापत्रयातुराणाम् अनुकम्पिना हरिणा पूर्वं मे मह्यमनुग्रहः कृतः हे ब्रह्मन् ! भगवन् ! तमनुग्रहमापादयितुं निष्पादयितुं यूयमत्रागताः ॥ ४२ ॥

दयालुभिर्भवद्भिर्यत्समीहितं कार्त्स्न्येन निष्पादितं ब्रह्मोपदेष्ट्रे तुभ्यं मदीयं किन्देयमस्तीत्याह । साधूच्छिष्टमिति । आत्मना देहेन सह सर्वं मे मदीयं साधूनामुच्छिष्टं साधूनामनुग्रहलब्धमित्यर्थः अतो भवदनुग्रहाल्लब्धं भवद्भ्यः किन्ददे गुरुदक्षिणार्थं किं ददे मह्यमनुग्रहात् पित्रा दत्तं पुनस्तस्मै दीयत इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

यद्यप्येवं तथापि राज्ञे भृत्येनेव मया निवेदितं स्वीकुरुतेत्याह । प्राणाइति । प्राणाः असवः रायः धनानि सपरिच्छदाः सोपकरणा गृहा राज्यं बलं मही कोशः सह्यात्मकोशः पद्माकारत्वात्कोश इत्युक्तम् यद्वा कोशः रत्नभाण्डादिरूपः रैशब्दस्तद्व्यतिरिक्तधनपरः इति शब्दः प्रकारे एवं विधमन्यत्सर्वमपि निवेदितं तुभ्यं मयेति शेषः ॥ ४४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इतः परमुपदेष्टव्यांशो नास्त्यतः परं राज्ञा किमुक्तमत्राह । स एवमिति । आत्मनो हरेर्मेधा ज्ञानं यस्य स तथा तेन मनोयोगवता वा ॥ ४१ ॥

किमवोचत्तत्राह । कृत इति ॥ ४२ ॥

तदपूरणे भगवदागमनेनापि किं प्रयोजनमिति शङ्काशा नास्तीत्याशयेनाह । निष्पादितमिति । घृणालुभिर्दयाशीलैः एवमुपकर्तृभ्यो युष्मभ्यं कापि गुरुदक्षिणा मया दातव्या तद्गुरुदक्षिणालक्षणं किं धनमात्मना देहेन सह ददे ददामि न मम किञ्चित्स्वाधीनमस्तीत्यर्थः राज्यादिकमस्ति चेत्सर्वं तत्साधुभ्यो दत्त तदधीनमहं कथं दास्यामि परकीयदानाच्चौर्यमापद्यत इतिभावेनोक्तं साधुदत्तमिति ॥ ४३ ॥

ननु तथापि साधुभिरात्मसात्कृतं राज्यादिकं तद्दातव्यमिति चेत्सत्यं तद्दातुं योग्यं चेद्दास्यामीत्याह । प्राणा इति । रायो वित्तानि ॥ ४४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

आत्ममेधसापि दर्शिता आत्मनः स्वस्य गतिः भगवद्रूपा यस्मै सः ॥ ४१ ॥

अतएवान्तःस्वभक्तिस्थापकतत्तदभिप्रायकश्रीभगवदाविर्भावसमयतदुपदेशलाभेनानुमोदते । कृत इति ॥ ४२ ॥

निष्पादितमिति चित्सुखः । घृणालुभिरिति चित्सुखस्यापि मतः । नतु घृणात्मभिरिति । साधुभिर्भगवद्भक्तैर्भृग्वादिभिरुच्छिष्टं यज्ञान्ते मया दत्तं सत् निजोच्छिष्टवन्मय्येव समर्पितं वाहशमनादरणीयं किं ददे ॥ ४३ ॥

---

(१) साधुदत्तमितिश्रीविजयध्वजतीर्थः ।

सैनापत्यं च राज्यं च दण्डनेतृत्वमेव च ।
सर्वलोकाधिपत्यं च वेदशास्त्रविदर्हति ॥ ४५ ॥
(१) स्वमेव ब्राह्मणो भुङ्क्ते स्वम्वस्ते स्वं ददाति च ।
तस्यैवानुग्रहेणान्नं भुञ्जते क्षत्रियादयः ॥ ४६ ॥
यैरीदृशी भगवतो गतिरात्मवाद एकान्ततो निगमिभिः प्रतिपादिता नः ।
तुष्यन्त्वदभ्रकरुणाः स्वकृतेन नित्यं को नाम तत्प्रतिकरोति विनोदपात्रम् ॥ ४७ ॥

॥ मैत्रेयउवाच ॥

त आत्मयोगपतय आदिराजेन पूजिताः ।
शीलं तदीयं शंसन्तः खेऽभूवन्मिषतान्नृणाम् ॥ ४८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः

साधुभ्यो दत्तमेव विवृणोति । निवेदितं निवेदनरूपेणैव दत्तं पूर्वं तैरेव प्राणादीनां मह्यं समर्पितत्वात् ॥ ४४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

आत्ममेधसा आत्मविदा ॥ ४१ ॥

ब्रह्मन्निति सनत्कुमारस्यैकस्य प्राधान्यात् यूयमिति सर्वान् प्रत्युक्तिः ॥ ४२ ॥

गुरुदक्षिणार्थं दातुं किमपि न पश्यामीत्याह। साधूच्छिष्टमिति। साधुभिर्युष्माभिरेव भृग्वादिभिः स्वीयं राज्यादिकं प्रसादीकृत्य मह्यं दत्तं कथं पुनर्दास्यामि पित्रा दत्तस्य ताम्बूलचर्वितस्य तस्मै प्रतिदानानौचित्यात् ॥ ४३ ॥

ननु साधूनां राज्यादिषु कथं स्वत्वं जातं तत्राह । प्राणा इति । अश्वमेधयागान्ते प्राणादिकं सर्वं मया पूर्वमेव दत्तं पुनश्च तैर्निजोच्छिष्टं मह्यमेव समर्पितमिति भावः ४४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आत्मनि परमात्मनि श्रीकृष्णे मेधा यस्य तेन दर्शितात्मनः परमात्मनो गतिस्तत्त्वं यस्मै सः ॥ ४१ ॥

ब्रह्मन् इति भगवन्निति च सम्बोधनं सर्वेषां तुल्यस्वभावत्वात् यूयमिति वहुवचनं तद्वहुत्वविषयम् । तमनुग्रहमापादयितुं साधयितुम् ॥ ४२ ॥

स चानुग्रहो घृणालुभिः कृपालुभिः निष्पादितः आत्मना सह देहेन सह सर्वं राज्यादिकं साधूनामुच्छिष्टवदनपेक्ष्यमतः किं दद्रे ॥ ४३ ॥

यद्यप्यनपेक्षं तथापि गुरुनिष्क्रयार्थं यदस्ति तद्देयमेवेत्याह । प्राणा इति । तत्रापि अन्यत्र दानं सम्भवति गुरुरूपिणो हरेस्तु सर्वं स्वत एवास्ति अतो भवदीयमेव प्राणादिकं सर्वं निवेदितं सर्वं निवेदितमर्पितं स्वीकुरुत ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

भाषाटीका ।

मैत्रेयजी बोले आत्मज्ञानी ब्रह्मपुत्र सनत्कुमार जी ने जब इस प्रकार आत्मका ज्ञान उपदेश किया तब महाराज बड़ी प्रशंसा करके बोले ॥ ४१ ॥

महाराज बोले हे ब्रह्मन् ! हे भगवन् ! दुःखितों पर कृपा करने वाले श्री हरिने पहिले अनुग्रह किया था तिसी को सम्पादन करने को आप सब आये हो ॥ ४२ ॥

आप दयालु हैं आप लोगों ने भगवान् के अनुग्रह को सर्व प्रकार से सिद्ध करदिया,हमारे सब पदार्थ साधु महात्मों का उच्छिष्ट है तो मैं आपको क्या देने लायक हूं ॥ ४३ ॥

हे ब्रह्मन् ! प्राण स्त्रीजन पुत्र सब सम्पत्ति सहित गृहराज्य सेना पृथिवी अथवा खजाना यह सम्पूर्ण मैने आपको अर्पण किया है ॥ ४४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

आत्मनः स्वत्वाभावं प्रपञ्चयति। सैनापत्यञ्चेति द्वाभ्याम् ॥४५॥

वस्ते परिधत्ते अन्नमात्रं केवलं भुञ्जते नतु दाने स्वतन्त्राः ॥४६॥

सत्यपि स्वत्वे सर्वस्वेनापि न गुरोः प्रत्युपकर्तुं शक्यमित्याह । यैरिति । आत्मवादेऽध्यात्मविचारे एकान्ततो निश्चयेन निगमिभिर्वेदविद्भिः ते नित्यमनल्पकरुणाः स्वकृतेनैव दीनोद्धरणकर्मणा तुष्यन्तु को नाम तत्कृतमुपकारं प्रति स्वयमुपकरोत्युदपात्रमञ्जलिस्थिना । मयाञ्जलिरेव तेभ्योबद्ध इत्यर्थः । यद्वा विनोदपात्रमुपहासास्पदम् । प्रत्युपकारे प्रवृत्तो जनानामुपहासास्पदं भवेदित्यर्थः ॥ ४७ ॥

खेऽभूवन्नाकाशमार्गेणोद्गताः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ननु मद्योग्यमेव मह्यं समर्पणीयं तत्राह । सैनापत्यम् । सेनानायकत्वं दण्डनेतृत्वं दण्डनायकत्वं तथा सर्वलोकाधिपत्यं वेदशास्त्रविदर्हति ॥ ४५ ॥

एतदेवोपपादयति। ब्राह्मणः स्वमेव स्वीयमेवान्नं भुङ्क्ते स्वीय-

(१) अयं श्रीविजयध्वजतीर्थ मतेनास्ति ।

वैन्यस्तु धुर्यो महतां संस्थित्याध्यात्मशिक्षया ।
आप्तकाममिवात्मानं मेन आत्मन्यवस्थितः ॥ ४९ ॥
कर्माणि च यथाकालं यथादेशं यथाबलम् ।
यथोचितं यथावित्तमकरोद्ब्रह्मसात्कृतम् ॥ ५० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मेव वस्त्रादिकं वस्ते परिधत्ते ददाति च क्षत्रियादिभ्यः तस्यैव ब्राह्मणस्यैवानुग्रहेण लब्धमन्नं क्षत्रियादयो भुञ्जते ॥ ४६ ॥

सत्यपि स्वत्वे सर्वस्वेनापि न गुरोः प्रत्युपकर्तुं शक्यमित्याह । यैरिति । आत्मवादे अध्यात्मविचारे एकान्ततो निश्चयेन निगमिभिः निगमानुसारिभिः यैर्युष्माभिः ईदृशी [illegible] संसारार्णवनिस्तरणोपायभूता नः अस्मभ्यं प्रतिपादिता ते नित्य-मनल्प करुणाः भवन्तः स्वकृतेन [illegible] कर्मणा तुष्यन्तु को नाम त्वत्कृतमुपकारं प्रति स्वयमुपकरोति उदपात्रं तोयाञ्जलिं विना उदकप्रदानपूर्वकमञ्जलिबन्धनमेव तस्य प्रत्युपकार इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

आत्मयोगं पान्ति अनुष्ठानानुष्ठापनाभ्यामित्यात्मयोग-पतयस्ते सनकादयः आदिराजेन पृथुना पूजिताः सन्तः तदीयं पृथोः सम्बन्धि शीलं प्रशंसन्तः नृणां मिषतां पश्यतां सतां खे अभूवन् खमाकाशमारूढा इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

युष्मदर्थं सर्वं निवेदितमिति [illegible] सर्वस्य युष्म-दीयत्वात् [illegible] । सैनापत्यमित्यादिना ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

किं बहुनानुलापेनेदमेव भवद्देयमित्याह । यैरीदृशीति । निगमिभिर्वैदिकैरात्मवादे वेदान्ते एकान्ततो मुख्येन निर्णीत-त्वात् यैर्भवद्भिरीदृशी हरेर्गतिरस्माकं प्रतिपादिता ते यूयं स्वकृ-तेन तुष्यध्वमित्यन्वयः किं नीरसमधुरवचनेनेत्युक्तं तुष्य-न्त्विति ॥ ४७ ॥

तत्प्रियवचनान्ते तैः किमकारीत्यत्राह । त आत्मेति । आत्म-योगस्याध्यात्मयोगस्योपदेष्टृत्वेन पतयः मिषतां पश्यतां खे आकाशे ॥ ४८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तत्र हेतुमाह । सैनापत्यमिति ॥ ४५ ॥

स्वमिति । ब्राह्मणस्यैवाज्ञया सर्वं प्रवर्त्यं तदन्यथा तु दोषाय स्यादिति तात्पर्यम् ॥ ४६ ॥

स्वकृतेन दीनोद्धरणाकृतिरूपस्वभावेनेत्यर्थः । टीकायां द्विती-यार्थे प्रत्युत विनोदपात्रं भवतीति योज्यम् ॥ ४७ ॥

अत्र मैत्रेय उवाचेति क्वचित् । योगगतय इति [illegible]-स्यासम्मतः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ननु सैनापत्यादिभिः किं फलं ब्राह्मणस्येति तत्राह । सैनेति । मास्तु फलमेतैस्तस्य तदपि तस्यैव दानपात्रत्वात् स एव कृपया-ऽर्पयितुमर्हतीति भावः ॥ ४५ ॥

यस्मादेवं तस्मात् स्वयमेवेत्याह । वस्ते परिधत्ते ॥ ४६ ॥

सत्यपि स्वत्वे सर्वस्वेनापि नैव गुरोः प्रत्युपकर्तुं शक्यमित्याह । यैरिति । आत्मवादे अध्यात्मविचारे निगमिभिर्वेदविद्भिः स्वकृतेनैव दीनोद्धारकर्म्मणा स्वाभाविकेन तत्प्रत्युपकरोति को नाम न कोऽपि उदपात्रमञ्जलिं विनेति मयाञ्जलिरेव बद्ध इति भावः । यद्वा विनोदपात्रमुपहासास्पदं प्रत्युपकारे प्रवृत्तो जनो जनाना-मुपहासास्पदं भवेदित्यर्थः ॥ ४७ ॥

खेऽभूवन्नाकाशमार्गेण सत्यलोकं गताः ॥ ४८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यैर्निगमिभिर्वेदान्तविद्भिः आत्मवादे परमात्मस्वरूपविचारे भगवतः परमात्मनः गतिस्तत्त्वमेकान्ततो मुख्यनिर्णयेन सिद्धा-न्तनिश्चयेनेत्यर्थः नः प्रतिपादिता ते नित्यमेव प्रकर्षेण अन-ल्पकरुणात्वगुणेन स्वकृतेन स्वकीये शिष्ये मयि कृतेन स्वमुप-देशदानप्रकाशितेन तुष्यन्तु उदपात्रमञ्जलिमात्रं विना न [illegible] करोति ॥ ४७ ॥

खेऽभूवन् आकाशे अगमन् ॥ ४८ ॥

भाषाटीका ।

सेनापति का अधिकार राज्य का अधिकार दण्डदाता का अधिकार सर्वलोकों का अधिकार वेदशास्त्र जानने वाले ब्राह्मण ही को होना योग्य है ॥ ४५ ॥

ब्राह्मण अपने ही पदार्थों को भोगता है अपने ही वस्त्र को पहरता है अपने ही पदार्थ को देता है ब्राह्मण के ही अनुग्रह से क्षत्रियादिक सब पदार्थ को भोगते हैं ॥ ४६ ॥

आप लोग वेदार्थ के जानने वाले हैं आपने आत्मा के प्रसंग में अत्यन्त करके इस प्रकार का मार्ग हमको बताया है आप लोग बडे दयालु हो अपने किये के उपकार से आपको सन्तुष्ट होना चाहिये और कौन ऐसा है कि जो केवल हाथ जोडने के बिना कुछ आपका प्रत्युपकार कर सके ॥ ४७ ॥

मैत्रेयजी बोले वे आत्म ज्ञानियों में श्रेष्ठ मुनिजन पृथु महाराज से पूजित भये महाराज के गुणों की प्रशंसा करते हुये मनुष्यों के देखते देखते आकाश मार्ग में चले गये ॥ ४८ ॥

श्रीमच्छुकसम्मितभावार्थदीपिका ।

धुर्यो मुख्यः अध्यात्मशिक्षया संस्थित्यैकाग्रता तया आत्मन्यव-स्थितः सन्मेने ॥ ४९ ॥

ब्रह्मसात्कृतं ब्रह्मण्यर्पितं यथा भवति तथा ॥ ५० ॥

फलं ब्रह्मणि विन्यस्य निर्विषङ्गः समाहितः ।
कर्माध्यक्षं च मन्वान आत्मानं प्रकृतेः परम् ॥ ५१ ॥
गृहेषु वर्त्तमानोऽपि स साम्राज्यश्रियान्वितः ।
नासज्जतेन्द्रियार्थेषु निरहम्मतिरर्कवत् ॥ ५२ ॥
एवमध्यात्मयोगेन कर्माण्यनुसमाचरन् ।
पुत्रानुत्पादयामास पञ्चार्चिष्यात्मसम्मतान् ॥ ५३ ॥
विजिताश्वं धूम्रकेशं हर्यक्षं द्रविणं वृकम् ।
सर्वेषां लोकपालानां दधारैकः पृथुर्गुणान् ॥ ५४ ॥
गोपीथाय जगत्सृष्टेः काले स्वे स्वेऽच्युतात्मकः ।
मनोवाग्वृत्तिभिः सौम्यैर्गुणैः संरञ्जयन् प्रजाः ॥ ५५ ॥
राजेत्यधान्नामधेयं सोमराज इवापरः ।
सूर्यवद्विसृजन् गृह्णन् प्रतपंश्च भुवो वसु ॥ ५६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

निर्विषङ्गः कर्मस्वनासक्तः कर्माध्यक्षं कर्मसाक्षिणमुदासीनं मन्वानोऽकरोदिति पूर्वेणान्वयः । नासज्जतेत्युत्तरेण वा ॥ ५१-५२ ॥ अर्चिषि भार्यायाम् ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

सोमश्चासौ राजा च । स एव भुवो वसु धनं गृह्णन्विसृजंश्चासौ सूर्यवत् राज्ञः प्रतपनमाज्ञाकरणम् ॥ ५६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

धुर्यः श्रेष्ठो वैन्यस्तु महता सनत्कुमारादीनामध्यात्मशिक्षया हेतुभूतया या संस्थितिर्निष्ठा तया आत्मन्येवावस्थितः परमात्मोपासननिष्ठः आत्मानमाप्तकाममवाप्तसमस्तकाममिव मेने ॥ ४९ ॥

तथा परमात्मोपासनाङ्गत्वेन देशकालादिकमनतिक्रम्य कर्माणि वर्णाश्रमोचितानि ब्रह्मण्यर्पितं भवति यथा तथाकरोत् ॥ ५० ॥

एवमुपासनाङ्गत्वेन कर्मयोगमकरोदित्युक्तं तच्च कर्मयोगं फलसङ्गकर्तृत्वत्यागात्मयाथात्म्यानुसन्धानपूर्वकमकरोदित्याह । फलमिति । ब्रह्मणि फलं संन्यस्य फलस्य ब्रह्मायत्ततामनुसंधाय नतु स्वानुष्ठीयमानकर्मायत्ततामित्यर्थः तथा निर्विषङ्गः ममेदम् कर्मेति मतिरहितः अनेन सङ्गत्याग उक्तः कर्माध्यक्षं कर्मसु कर्तृत्वाभिमानिनमात्मानं प्रत्यगात्मानं प्रकृतेः परं मन्वानः कर्तृत्वाभिमानः प्रकृतिसंसर्गकृतो नतु स्वभावत इत्येवं मन्वान इत्यर्थः अकरोदिति पूर्वेणान्वयः ॥ ५१ ॥

स पृथुः गृहेषु भोगस्थानेषु वर्त्तमानोऽपि साम्राज्यश्रियान्वितोऽपि सन्निहितभोग्यभोगोपकरणोऽपि निरहंमतिः देहात्मभ्रमरहितः अत एव इन्द्रियार्थेषु नासज्जत नासक्तोऽभूत् यथा सूर्यः स्वप्रभया पङ्कादिषु व्याप्नुवन्नपि तैर्न लिप्तस्तथेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

एवमध्यात्मयोगेन भगवद्भक्तियोगेन अध्ययनेन वसतीति चक्रेत्यर्थे तृतीया अध्यात्मयोगार्थमित्यर्थः यद्वा प्रकृतिविविक्तात्मयाथात्म्यज्ञानयोगपूर्वकं कर्माणि मनुदेशकालानुसारेण समाचरन् अर्चिषि अर्चिर्नाम्न्यां भार्यायामात्मसम्मतानात्मतुल्यान्सम्मतानिति पाठे आत्मानुकूलानित्यर्थः पुत्रानुत्पादयामास ॥ ५३ ॥

पुत्रान्प्रतिनिर्दिशति । विजिताश्वमित्यर्धेन । विजिताश्वादीन् पुत्रानित्यन्वयः सर्वेषामिन्द्रादीनां पृथक् प्रत्येकं योऽसाधारणो गुणस्तान्सर्वानेक एव अच्युतात्मनः अच्युतस्य परमात्मनो या जगत्सृष्टिस्तस्या गोपीथाय रक्षणाय स्वे स्वे काले उचितकाले दधौ दधार ॥ ५४ ॥

मनोवाक्कायैः सौम्यैर्गुणैश्च प्रजाः संरञ्जयन् राजेति नामधेयमधात् दधार अपरः सोमराज इव सोमश्चासौ राजा च सोमराजः स इव लोकरञ्जनात्सोमश्चन्द्रो राजेति नाम यथाधात् तथेत्यर्थः ॥ ५५ ॥

लोकपालासाधारणगुणानुचितकालेष्वेक एवाधादित्युक्तम् । तदेवोपपादयति । सूर्यवदित्यादिना यावदध्यायसमाप्ति भुवः वसु धनं गृह्णन् विसृजन्नसौ सूर्य इव प्रातः प्रतपन् आज्ञां कुर्वन् तेजसा अग्निरिव दुर्द्धर्षः परैरभिभवितुमशक्यः महेन्द्र इव दुःखेनापि जेतुमशक्यः ॥ ५६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

पृथुना तेभ्यः समभ्रानुग्रहः प्राप्त इत्यस्य तत्त्वमाह । वैन्य इति । महतां धुर्यः धुर्वोढा संस्थया सम्पूर्णयाध्यात्मशिक्षया परमात्मतत्त्वज्ञानादानलक्षणया इव शब्द एवार्थे ॥ ४९ ॥

तस्य कर्मकरणप्रकारमाह । कर्माणीति ॥ ५० ॥

निर्विषङ्गः कर्मफलेष्वनासक्तः प्रकृतेः परमात्मानं श्रीहरिं कर्मणामध्यक्षं साक्षिणं मन्वानः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

विषयासक्त्या वर्त्तमानस्य पुत्रानुत्पादनेन स्वपुरराज्यरक्षणपुण्यप्राप्तिः कथमत आह । एवमिति । अर्चिषि भार्यायाम् ॥ ५३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

एवं संन्यस्तसर्वकर्मापि राजा भगवदनुग्रहाविरोधेन तत्त-त्कर्मणेन्द्रादितत्तद्गुणान् दधारेत्याह । सर्वेषामिति ॥ ५४ ॥

जगत्स्रष्टुर्गोपीथाय रक्षणाय अच्युते आत्मा मनो यस्य सोऽच्यु-तात्मकः राजशब्दं निर्वक्ति । मनोवागिति ॥ ५५ ॥

रञ्जनाद्राजेति इन्द्रादिगुणधारणप्रकारं विविच्य वक्ति । सोम-राज इत्यादिना । वसु जलं "वसु रत्नं जलं रश्मिर्वसुर्देवो विभाव-सुः" इत्यभिधानम् ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

वैन्यस्त्विति । शुद्धभक्तत्वात् भगवद्भक्तिं विना नैष्कर्म्यत्र सम्यगाप्तकामत्वमितीव शब्देन द्योतितम् ॥ ४९ ॥

कर्माणि चेति युग्मकम् । चकारादत्रापीवशब्दः सम्बध्यते ब्रह्मसात्कृतं यथा स्यात्तथाकरोदिवेत्यर्थः ॥ अध्यात्मशिक्षया गुर्वाज्ञयादरेण कर्मणाश्च लोकसङ्ग्रहापेक्षया कृतत्वात् । यद्वा । तथापि ब्रह्मसात्कृतं भगवत्यर्पितं यथास्यात्तथाऽकरोत् ॥ ५० ॥ ५१ ॥

गृहेष्विति । सार्द्धमेकं वाक्यं नासज्जतेत्यनेनैव सम्बन्धात् । एवमित्यर्द्धस्योत्तरेण सम्बन्धो न युज्यते । विजिताश्वस्य प्राक्त-नत्वात् यद्यपि पूर्वं स्वस्योत्तमःश्लोकमहन्मुखच्युत इत्यादौ तल्लीलाश्रवणानुषङ्गेनैव सर्वज्ञानसम्पत्तिर्दर्शिता । यद्यपि च यथा चरेद्बालहितमित्यादौ तद्वत्तभारेण श्रीभगवताऽपि इत्या-दिराजेनेत्यादौ तदेव दृढीकृतं तथा यद्यपि च । यत्पादपङ्कजप-लाशविलासभक्त्येत्यादौ कुमारैरपि तदेवानुमतं तथाप्यध्यात्मयो-गविधानमिदमुपाधिमात्रपरित्यागार्थं प्रयुज्य भक्तिस्तु यथा पूर्वं निष्कामैव विवक्षितेत्यग्रेऽपि ज्ञेयम् । फलेन तत्कारणानु-मानात् अन्ते हि वैकुण्ठगमनमेव वक्ष्यते । तच्च भक्तस्यैव स्यात् । यद्वै अजन्यनिमिषामृषभानुवृत्त्येत्यादेस्तदेव श्रीभगवदभिमतिः श्रीगुर्वाज्ञया स्वाभिमतिश्च रक्षितेति ॥ ५२ ॥

पुत्रानुत्पादयामासेति प्राक्तनी कथा ॥ ५३ ॥

विजिताश्वस्य प्राक्तनत्वात् । यथा पूर्वं वन्दिभिः स्तुतस्त-थैवासौ सर्व्वदाभूदिति दर्शयन्नाह । सर्व्वेषामित्यादि ॥ ५४—६२॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अध्यात्मशिक्षाया या सम्यक् स्थितिर्मर्य्यादा तया आप्त-काममिव नत्वाप्तकामं तस्य शुद्धभक्तत्वात् केवलया भक्त्यैवाप्त-निर्वृतित्वात् वेदविदां शास्त्रान्तरेष्विव अध्यात्मादिष्वपि तस्य पूर्वं जिज्ञासैवासीत् सा पूर्णेत्येतावन्मात्रमिवकारेण द्योतितम् । आत्मनि स्वभाव एवावस्थितः अध्यात्मशिक्षयापि शुद्धभक्ति स्वभावस्तस्य नापगत इति भावः ॥ ४९ ॥

कर्माणि चेति चकारेण शुद्धभक्तानां कर्म्मानधिकृतत्वे-ऽपि गृहस्थानां लोकसङ्ग्रहार्थं वा वर्णाश्रममर्य्यादालोपाभावार्थं वा भक्तिमार्गाकुत्सनार्थं वा रहस्यायाः शुद्धाया भक्तेर्गोपनार्थं वा स्वयं वा प्रतिमूर्त्या वा पूर्वाचारतोऽनासक्त्या किञ्चित् कर्मकरणं न दूषणावहमित्याधापि साम्प्रदायिका आहुः । किञ्च । तेषां कर्माणि श्रद्धाराहित्यादश्रद्धया कृतमकृतमेवालमिति शुद्ध-भक्तेनेच्छतिः । यथाकालयथादेशयथाबलगणैः कालदेशपात्रा-नुसारेणैव कर्म्माणामसाम्यत्वेन कर्म्मकरणम् । तत्रापि यथोचित-मित्यनेन शुद्धभक्तानां कर्म्मानौचित्याल्लोकप्रदर्शनयैव कर्म्मकर-णाद्वस्तुतःकर्माकरणमेवायातम् । ब्रह्मसात्कृतं ब्राह्मणसाद्व्यापारं यथास्यात्तथाकरोदिति तस्य कर्मव्यापारान् ब्राह्मणा एव चक्रुरिति तस्य कर्मविक्षेपाभाव उक्तः । निर्व्विषङ्गोऽनासक्तः । आत्मानममन्तथाभिप्राणम् ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

अध्यात्मयोगेन विनैवासक्त्या कर्म्माणि कुर्वन् यद्वा । अध्यात्मेति सप्तम्यर्थेऽव्ययीभावः । आत्मनि स्वतः सिद्धो यो योग आसक्तिर्विनाभूतविषयभोगलक्षणः सिद्धिविशेषस्तेनैव पुत्रानुत्-पादयामास । ननु पुत्रोत्पादनहेतुकस्तस्य स्त्रीविषयकः कोऽपि कामविकारोऽस्तीत्यर्थः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

यथा पूर्वं वन्दिभिः संस्तुतस्तथैवासौ सर्व्वदाभूदिति दर्श-यन्नाह । सर्व्वेषामिति । गोपीथाय पालनाय ॥ ५५ ॥

सोमश्चासौ राजा चेति स इव ॥ ५६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

महतां धुर्य्यः श्रेष्ठः अध्यात्मशिक्षया संस्थितिः भगवदात्म-कतया समवस्थानं तया आत्मनि भगवति अवस्थितः सन् आप्तकाममिवात्मानं मेने ॥ ४९ ॥

'ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् । ब्रह्मैव तेन गन्तव्यम् ब्रह्मकर्मसमाधिना' इत्युक्तविधिना ब्रह्मसात्कृतं ब्रह्मण्यर्पितं यथा स्यात्तथा कर्माण्यकरोत् ॥ ५० ॥

निर्विषङ्गः कर्मस्वनासक्तः प्रकृतेः परमात्मानं परमेश्वरम् कर्माध्यक्षं कर्माराध्यं मन्वानः तस्मिन्ब्रह्मणि परमेश्वरे फलम् विन्यस्य कर्माण्यकरोदिति पूर्वेणान्वयः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

अर्चिषि पत्न्यामात्मसंमितान् स्वतुल्यान् ॥ ५३ ॥

जगत्स्रष्टुः गोपीथाय रक्षणाय एकः स्वे स्वे काले सर्वेषां लोक-पालानां गुणान् पृथक् दधार ॥ ५४ ॥

मनआदिवृत्तिभिः सौम्यैर्गुणैश्च प्रजाः रञ्जयन् सोमश्चासौ राजा च तथा अपरः सोमराजश्चन्द्र इव राजेति नामधेयमधात् भुवो वसु धनं गृह्णन् विसृजन् प्रतपन् प्रकाशयन् सूर्यवत् ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

भाषाटीका ।

सब महत्पुरुषों में श्रेष्ठ वेन पुत्र महाराज आत्म विद्या से एकाग्रताको प्राप्त होकर आत्म स्वरूप मे रत होकर अपने को कृत कृत्य मानते भये ॥ ४९ ॥

जैसा देश जैसा काल जैसा बल जैसा धन जैसी योग्यता हो तैसे कर्मों को करके ब्रह्मार्पण करते थे ॥ ५० ॥

कर्मों का फल ब्रह्म मे अर्पण कर दिये संसार से आसक्ति छोड दिया सावधान होकर रहे कर्मों के साक्षी आत्मा को उदासीन मान लिया प्रकृति से परे आत्म स्वरूप को जाना ॥ ५१ ॥

वे महाराज घर मे रहकर भी सब पृथिवी के राज्य से युक्त होकर भी निरहंकार होने से इन्द्रियों के विषयों मे नहीं आसक्त भये जैसे सूर्य लिप्त नहीं होता है ॥ ५२ ॥

हे विदुरजी इसी प्रकार से पृथु महाराजने अध्यात्म योग संयुक्त होकर कर्मों का अनुष्ठान करते करते काल के क्रम

दुर्धर्षस्तेजसेवाग्निर्महेन्द्र इव दुर्जयः ।
तितिक्षया धरित्रीव द्यौरिवाभीष्टदो नृणाम् ॥ ५७ ॥
वर्षति स्म यथाकामं पर्जन्य इव तर्पयन् ।
समुद्र इव दुर्बोधः सत्त्वेनाचलराडिव ॥ ५८ ॥
धर्मराडिव शिक्षायामाश्चर्ये हिमवानिव ।
कुबेर इव कोशाढ्यो गुप्तार्थो वरुणो यथा ॥ ५९ ॥
मातरिश्वेव सर्वात्मा बलेन सहसौजसा ।
अविषह्यतया देवो भगवान् भूतराडिव ॥ ६० ॥
कन्दर्प इव सौन्दर्ये मनस्वी मृगराडिव ।
वात्सल्ये मनुवन्नृणां प्रभुत्वे भगवानजः ॥ ६१ ॥
बृहस्पतिर्ब्रह्मवादे आत्मवत्त्वे स्वयं हरिः ।
भक्त्या गोगुरुविप्रेषु विष्वक्सेनानुवर्तिषु ।
ह्रिया प्रश्रयशीलाभ्यामात्मतुल्यः परोद्यमे ॥ ६२ ॥
कीर्त्योर्ध्वगीतया पुम्भिस्त्रैलोक्ये तत्र तत्र ह ।
प्रविष्टः कर्णरन्ध्रेषु स्त्रीणां रामः सतामिव ॥ ६३ ॥
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
पारमहंस्यां वैयासिक्यां संहितायां
द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

भाषाटीका ।

से अर्चि नामक अपनी भार्या से अपने सदृश पांच पुत्रों को उत्पन्न किये ॥ ५३ ॥

उनके नाम विजिताश्व धूम्रकेश हर्यक्ष द्रविण वृक यद्यपि पृथुमहाराज एक हैं तथापि परमात्मा के परमभक्त होने से जगत्के रक्षा करने को समय समय पर सब लोकपालों के अलग अलग गुणों को धारण करते थे ॥ ५४ ॥

सुन्दर वचन मनोवृत्ति से सौम्यस्वरूप से उत्तम गुणों से प्रजों के रंजन करने से दूसरे सोमराज चन्द्रमा से होकर राजा ऐसे नाम को धारण किये ॥ ५५ ॥

सूर्य सरी के पृथिवी के रसों को ग्रहण त्याग करते सरीके जगत्के धन का ग्रहण त्याग करते थे तेज से अग्नि सरीके तेजस्वी हैं इन्द्र सरी के सबके जीतने वाले हैं ॥ ५६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अग्निरिव दुर्धर्षः द्यौः स्वर्ग इव ॥ ५७ ॥

समुद्रो यथा गाम्भीर्येणैतावानिति न बुध्यते तथासावभिप्रायतो दुर्बोधः अचलराण्मेरुरिव ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

सर्वात्मा सर्वत्र सञ्चारशक्तिः बलादिभिर्मातरिश्वेव भूतराट् श्रीरुद्रः ॥ ६० ॥

अजो ब्रह्मेव ॥ ६१ ॥

आत्मवत्त्वे जितेन्द्रियत्वे भक्त्यादिभिः परार्थोद्यमे चात्मनैव तुल्यो निरुपमः ॥ ६२ ॥

पुम्भिः सत्पुरुषैः रामः सीतापतिर्यथा सतां कर्णरन्ध्रेषु प्रविष्टः ॥ ६३ ॥

इतिश्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तितिक्षया सहनेन धरित्रीव अपराधतितिक्षासमये धरित्रीतुल्यः नृणामभीष्टदानावसरे द्यौः स्वर्ग इव पर्जन्य इव तर्पयन् नृणां कामान् वर्षति स्म ॥ ५७ ॥

समुद्र इव दुर्बोधः अपरिच्छेद्यः सत्त्वेन अचलराडिव मेरुरिव शिक्षायां धर्मराडिव यम इव ऐश्वर्ये हिमवानिव हिमवान् हि रत्नाकरः मघवानिवेति पाठे इन्द्र इव वरुण इव गुप्तार्थः गुप्तमन्त्रः मातरिश्वा वायुरिव सर्वात्मा सर्वगः बलेन ओजसा च ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका

अविषह्यतया भगवान् भूतराट् रुद्र इव बलं शरीरबलं ओज इन्द्रियबलं महः देहकान्तिः सौन्दर्येण कन्दर्प इव मृगराट् सिंह इव मनस्वी धैरी ॥ ६० ॥

मनुः स्वायम्भुवः प्रजश्चतुर्मुखः प्रभुत्वे ब्रह्मवादे वेदवादे बृहस्पतिरिव आत्मवत्त्वे यदधीनं धनं स हि धनवान् यदधीनं आत्मा स आत्मवान्स्वाधीनत्वे इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

गोषु गुरुषु विप्रेषु च विष्वक्सेनानुवर्तिषु स्व भक्तः ह्रियादिभिः परार्थोद्यमे आत्मतुल्यः निरुपमः ॥ ६२ ॥

त्रैलोक्ये तत्र तत्र पुरग्रामादिवासिभिः पुम्भिः ऊर्ध्वमुखैर्गीतया कीर्त्या स्त्रीणां कर्णरन्ध्रेषु प्रविष्टः सतां कर्णरन्ध्रेषु रामः सीतापतिरिव ॥ ६३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अचलराट् मेरुः ॥ ५८ ॥

कोशाढ्यः धनौघपतिः ॥ ५९ ॥

सर्वात्मा सर्वान्तरस्थः भूतराट् सदाशिवः ॥ ६० ॥

मृगराट् सिंहः अजो ब्रह्मा ॥ ६१ ॥

आत्मतत्त्वे परमात्मतत्त्वज्ञाने आधिकदृष्टान्तोऽयम् अथापि तमेवाह । भक्तेत्यादिना । गवादिषु भक्त्या लज्जादिगुणैन ॥ ६२ ॥

पुंभिरूर्ध्ववीतयोत्थैः कीर्तितया कीर्त्या स्त्रीणां कर्णरन्ध्रेषु प्रविष्टः सतां कर्णरन्ध्रेषु प्रविष्टः परोद्यमेचात्मतुल्यः स्वकार्यसमो राम इवेत्यन्वयः"गुरुविप्रेषु भक्त्या च परेषां हितकर्मणा । प्रश्रयेण च कीर्त्या च पृथूराममनुव्रत„इति वचनात् नेदं स्तुतिमात्रं सत्यमित्यर्थः"न गुरुर्नच धर्मोऽस्ति रामदेवस्य कुत्र चित् । तथापि धर्मरक्षार्थं गुरुभक्तिमदर्शयत„इत्यतो रामस्य लोकसंप्रदार्थं नरवनवाप्तफलप्राप्त्यर्थं गुरुभक्त्यादिकमिति संतोष्टव्यम्॥६३॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम् द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

स्त्रीणां सतस्त्रीभिश्चोर्द्ध्वं गीतया सर्व्वोर्द्ध्वत्वेन नीतयेत्यर्थः ॥ ६३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भस्य द्वाविंशतितमोऽध्यायः ॥ २२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

वसु धनं रत्नञ्च द्यौः स्वर्ग इव ॥ ५७ ॥

सत्त्वेन स्थैर्य्येण अचलराट् सुमेरुः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

सर्व्वात्मा सर्व्वत्र सञ्चारयुक्तः ॥ ६० ॥

अजो ब्रह्मा आत्मवत्त्वे जितेन्द्रियत्वे ॥ ६१ ॥

भक्त्यादिभिः परार्थोद्यमेन च आत्मनैव तुल्यो निरुपमः ६२ । ६३

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
द्वाविंशोऽपि चतुर्थस्य सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

द्यौः स्वर्ग इव ॥ ५७ ॥

यथाकाममैयथेष्टभोगैः पर्जन्य इव वर्षतिस्म सत्त्वेन धैर्येण अचलराट् मेरुरिव ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

सर्वात्मा सर्वगः बलादिभिश्च मातरिश्वेव ॥ ६० ॥

प्रभुत्वे प्रजापतित्वे ॥ ६१ ॥

आत्मवत्त्वे स्वाधीनत्वे ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे द्वाविंशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ २२ ॥

भाषाटीका ।

सहने मे पृथिवी से हैं मनुष्यों के मनोरथ पूर्ण करने मे स्वर्ग सरीके हैं सब के मनोरथों को तृप्त करते हुये मेघ से वर्षते हैं ॥ ५७ ॥

समुद्र सरीके अगाध हैं स्थिरता मे मेरु से हैं शिखा मे पर्वतराज से हैं आश्चर्य मे हिमाचल से हैं ॥ ५८ ॥

कुबेर से खज़ाना वाले हैं पदार्थ गुप्त रखने मे वरुण से हैं शरीर बल इन्द्रिय बल मनो बल से पवन से सर्व व्यापक हैं ॥ ५९ ॥

दूसरे के असह्य होने मे साक्षात् भूतराज महादेव भगवान् से हैं सुन्दर पना मे कंदर्प से हैं निर्भय पन मे सिंह से हैं ॥ ६० ॥

मनुष्यों पर दयालुता मे मनु महाराज से हैं स्वामिपन में भगवान् ब्रह्मा से हैं ब्रह्म विचार में बृहस्पति से हैं जितेन्द्रिय पन में स्वयं हरि से हैं ॥ ६१ ॥

गुरु ब्राह्मण गऊ भागवत वैष्णव इनके विषय भक्ति करने में लज्जा करने में नम्रता करने में सुखभाव में तथा पराये कार्य करने में तो अपनेसरीके आपही हैं दुसरा नहीं है ॥ ६२ ॥

पुरुषों के द्वारा ऊंची कीर्ति के गान होने से तीनों लोक में सब के कर्ण छिद्रों के द्वारा हृदय में तथा स्त्रीजनों के हृदय में ऐसे प्रविष्ट हैं जैसे श्रीरामचंद्र सत्पुरुषों के हृदय मे प्रविष्ट हों ॥ ६३ ॥

इति श्रीभागवत चतुर्थस्कन्ध बाईसवां अध्यायका भाषानुवाद लक्ष्मणाचार्य कृत समाप्त ॥ २२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

॥ त्रयोविंशोऽध्यायः ॥

—○:※:○—

॥ मैत्रेय उवाच ॥

दृष्ट्वात्मानं प्रवयसमेकदा वैन्य आत्मवान् ।
आत्मना वर्धिताशेषस्वानुसर्गः प्रजापतिः ॥ १ ॥

जगतस्तस्थुषश्चापि वृत्तिदो धर्मभृत्सताम् ।
निष्पादितेश्वरादेशो यदर्थमिह जज्ञिवान् ॥ २ ॥

आत्मजेष्वात्मजां न्यस्य विरहाद्रुदतीमिव ।
प्रजासु विमनःस्वेकः सदारोऽगात्तपोवनम् ॥ ३ ॥

तत्राप्यदाभ्यनियमो वैखानससुसम्मते ।
आरब्ध उग्रतपसि यथा स्वविजये पुरा ॥ ४ ॥

कन्दमूलफलाहारः शुष्कपर्णाशनः क्वचित् ।
अब्भक्षः कतिचित्पक्षान् वायुभक्षस्ततः परम् ॥ ५ ॥

ग्रीष्मे पञ्चतपा वीरो वर्षास्वासारषाण्मुनिः ।
आकण्ठमग्नः शिशिर उदके स्थण्डिलेशयः ॥ ६ ॥

तितिक्षुर्यतवाग्दान्त ऊर्ध्वरेता जितानिलः ।
आरिराधयिषुः कृष्णमचरत्तप उत्तमम् ॥ ७ ॥

तेन क्रमानुसिद्धेन ध्वस्तकर्माऽमलाशयः ।
प्राणायामैः संनिरुद्धषड्वर्गश्छिन्नबन्धनः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

त्रयोविंशे सभार्यस्य वने नित्यसमाधितः ।
विमानमधिरुह्याथ वैकुण्ठगतिरीर्यते ॥ १ ॥

प्रवयसं वृद्धं दृष्ट्वा तपोवनमगादिति तृतीयेनान्वयः स्वकृतोऽनुसर्गोऽनुसर्गः पुरग्रामादिसर्गश्च वर्द्धितोऽशेषः स्वानुसर्गो येन१॥

निष्पादित ईश्वरादेशः प्रजापालनादिर्येन जज्ञिवान् जातः॥२॥

आत्मजां पृथ्वीम् विमनःसु चिन्तातुरासु सदारः सभार्यः ॥ ३ ॥

अदाभ्या विघ्नैर्नाशयितुमशक्या नियमा यस्य वानप्रस्थानां सुसम्मते उग्रे तपस्यारब्धः प्रवृत्तः कर्तरि क्तः यथास्वस्य धरामण्डलस्य विजये पूर्वं महता यत्नेन प्रवृत्तस्तथेति ॥ ४ ॥

उग्रं तपो दर्शयति । कन्दमूलेति त्रिभिः । क्वचित्कदाचित् ॥५॥

चतुर्दिक्षु चत्वारोऽग्नय उपरि सूर्य इति पञ्चानां तपः सन्तापो यस्य स पञ्चतपाः आसारं सहत इत्यासारषाट् शिशिरऋतौ स्थण्डिले शयो भूमिशयनः सर्वदा ॥ ६ ॥ ७ ॥

तेन तपसा क्रमानुसिद्धेन शनैः प्राप्तेन ध्वस्तानि कर्माणि यस्यातोऽमल आशयो यस्य छिन्नानि बन्धनानि वासना यस्य॥८॥ ९ ॥ १० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं सर्वगुणसम्पन्नः सम्पालितलोक आसीदित्युक्तम् अथात्मजेष्वारोपितराज्यभरः सभार्यः प्रविष्टतपोवनः कुमारोपदिष्टाध्यात्मयोगनिष्ठः प्राप्तपरमपुरुष आसीत् । तत्पत्नी तल्लोकमागादिति वदन् पृथुवृत्तान्तमुपसंहरति मुनिः।दृष्ट्वेति। वैन्यः पृथुःआत्मवान् स्वर्गस्वाराज्यादीनामल्पास्थिरत्वज्ञानवान् आत्मानं प्रवयसं वृद्धं दृष्ट्वा तपोवनमगादित्युत्तरेणान्वयः आत्मना स्वेन वर्द्धितः अशेषः स्वानुसर्गः स्वविषयवर्त्यनुसर्गः व्यष्टिसर्गः यस्य ॥ १ ॥

जगतः जङ्गमस्य तस्थुषः स्थावरस्य चापि वृत्तिदः जीविकाप्रदः सतां धर्मभृत् निष्पादितः ईश्वरादेशः प्रजापालनादिरूपो येन यदर्थं यत् लोकपालनाद्यर्थं जज्ञिवान् जातः तत्सर्वं कृत्वेत्यर्थः ॥ २ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

आत्मजेषु आत्मजां पुत्रीकृतां भूमिं कथंभूतां विरहात्पृथोर्विश्लेषाद्रुदतीमिव स्थितां विन्यस्य प्रजासु विमनःसु चिन्तातुरासु सतीषु सदारः सभार्यः एकः असहायः ॥ ३ ॥

तत्र तपोवने उपात्ताः स्वीकृताः आत्मनो नियमाः शमदमादयो येन अक्षोभ्यनियम इति पाठे विघ्नैर्नाशयितुमशक्या नियमा यस्य वैखानसानां वानप्रस्थानां सुसम्मते उग्रे तपसि आरब्धः प्रवृत्तः कर्त्तरिक्तः स्वस्य धरामण्डलस्य विजये पूर्वं यथा महता यत्नेन प्रवृत्तः ॥ ४ ॥

उग्रं तपो वर्णयति । कन्दमूलेति त्रिभिः । कन्दाद्यलाभे कदाचित्तृणाशनः यद्वा कांश्चित्पक्षान् कन्दाद्याहारः कांश्चित्तृणाद्यशनः कांश्चिदब्भक्षः ततः वायुभक्ष एव ॥ ५ ॥

ग्रीष्मे ऋतौ चतुर्दिक्षु चत्वारोऽग्नयः उपरि सूर्यस्तेषां तपस्तापो यस्य वर्षासु ऋतौ आसारं धारासम्पातं सहते इत्यासारषाट् मुनिः तदा शुभाश्रयसंशीलनपरः शिशिरे ऋतौ उदके आकण्ठमग्नः स्थण्डिले शयः । दर्भादिभिः परिस्तृतभूमिशयः ॥ ६ ॥

तितिक्षुः शीतोष्णादिसहः यतवाक् मौनव्रतः दान्तः दमयुक्तः ऊर्ध्वरेताः शान्तः जितानिलः जितप्राणः एवं भूतः कृष्णं भगवन्तमारिराधयिषुः एवं विधमुत्तमं तप आचरत् ॥ ७ ॥

क्रमानुरुद्धेन शनैः शनैः प्राप्तेन तेन तपसा ध्वस्तानि कर्माणि यस्य प्राणायामैः अमल आशयोऽन्तः करणं यस्य सन्निरुद्धः प्रत्याहृतः षडिन्द्रियवर्गो येन छिन्नानि बन्धनानि व्यसनानि यस्य ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

योगेन देहत्यागप्रकारः पृथ्व्यादितत्त्वानां तदभिमानिदेवतानां च स्वस्वकारणप्रवेशलक्षणो लयश्च देहत्यागकाले चिन्तनीय इति निरूप्यतेऽस्मिन्नध्याये । तत्रादौ पृथोस्तपसि प्रारम्भप्रकारं वक्ति । दृष्ट्वेत्यादिना । प्रवयसं गतवयसं स्थविरमात्मवान् जितमनाः सहितोऽनुसर्गः पुत्रपौत्रादिलक्षणो येन जनेन स सानुसर्गः वर्धिताशेषः सानुसर्गः स्वराज्यकालीनजनो येन स तथा ॥ १ ॥

आरामकरणेन स्थावरस्य वृत्तिदानम् ॥ २ ॥

आत्मजां पृथिवीं राज्ञ पत्युर्वियोगाद्रुदतीमिव स्थिताम् ॥ ३ ॥

आत्मनियमः कन्दमूलाद्याहारः शरीरयात्रार्थमापाद्यो येन स आपाद्यात्मनियमः पुरा स्वविषये स्वराष्ट्रे उग्राणां दुष्टानां तपसि संतापे दण्डे यथा प्रारब्धस्तथोग्रतपसि कायक्लेशादिलक्षणे प्रारब्ध इत्यर्थः ॥ ४ ॥

आत्मनियमानाह । कन्देति ॥ ५ ॥

चण्डतपआह । ग्रीष्म इति । पञ्चतपास्त्वग्नयो यस्य स पञ्चतपाः अग्नेकोऽग्निरर्कः आसारषाट् निराश्रयतयोग्रवृष्टिसेवी शिशिरे हिमर्तौ स्थण्डिलेशयो निशीति शेषः ॥ ६ ॥

आरिराधयिषुः आराधयितुकामस्तदर्थमुग्रं तप आचरदित्यन्वयः ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

दृष्ट्वेति त्रिकम् ॥ १ ॥

निष्पादितेति तस्य नित्यं भगवत्पार्षदत्वं लीलामात्राङ्गीकृतेन नराकारोपाधित्वं तदादेशसम्पादनार्थमेव धर्मज्ञानाद्यनुकरणम् । तदादेशश्च साधारणलोकशिक्षार्थमेवेति व्यक्तं तदेवमपि शुद्धभक्तत्वमेव स्थापितम् ॥ २ ॥

रोदन्तीं त्विङ्क्ष्य प्रजासु विमनःस्विति ॥ ३ ॥

अदाभ्येति दभ नोदन इति कल्पद्रुमात् एतद्रुद्वैव अदाभ्येति गौडाः । अध्यात्मेति सम्बन्धोक्तिः आत्मनियमानिति चित्सुखः ॥ ४ ॥

कन्देतित्रिकम् ॥ ५ ॥

वीरेत्यत्र धीरेति क्वचित् । जितेत्यत्र यतेरिति क्वचित् । आरिराधयिषुः कृष्णमिति । तत्तत्प्रचारार्थं तेनावतारितत्वात्सदाज्ञाप्रतिपालनरूपमाराधनं कर्त्तुमिच्छुरित्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥

तेनेति युग्मकम् । सिद्धेनेत्यत्राविरुद्धेनेति क्वचित् । ध्वस्तकर्मेत्यादिकमनुकरणमात्रम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

त्रयोविंशे वनं गत्वा तपः कृत्वा हरिं यजन् ।
त्यक्त्वा नृलोकं सस्त्रीको वैकुण्ठमगमत् पृथुः ॥ ० ॥

आत्मानं देहं प्रवयसं वृद्धं दृष्ट्वा अद्यापि भगवान् मां साक्षात् सेवार्थं स्वपार्श्वं न नयतीत्यतोऽनुमीयते मम तावत् प्रमाणकं भजनं नाभूनिष्कषायता च न वर्त्तेत इत्यतो वानप्रस्थाश्रममिषेण वनं गत्वा कीर्त्तनस्मरणाभ्यामष्टावेव यामानयन्नस्मत्पूर्व्वपुरुषो ध्रुव इव शीघ्रभगवत्प्राप्त्यर्थमेव तपः कुर्व्वन् लोके वानप्रस्थधर्मं ख्यापयामामीति मनसि निश्चित्य तपोवनमगादिति तृतीयेनान्वयः आत्मना स्वेनैव वर्द्धितोऽशेषः स्वीयोऽनुसर्गः अन्नादिपुरग्रामादिसर्गो येन सः आत्मजां पृथ्वीम् ॥ १-३ ॥

तत्रापीति । यथा गार्हस्थ्ये कर्म्मकरणं कर्मिजनप्रदर्शनया तथैव तृतीयाश्रमेऽपि वानप्रस्थजनप्रदर्शनयास्य तपश्चरणमित्याह । वैखानसानां सुसम्मते उग्रतपसि आरब्धः प्रवृत्तः । अदाभ्यनियमोऽखण्डव्रतः । दभ नोदने इति धातोः रूपं स्वस्य स्वीयस्य धरामण्डलस्य जये यथा पूर्व्वं यत्नेऽति प्रवृत्तः ॥ ४ ॥ ५ ॥

चतुर्दिक्षु चत्वारोऽग्नय उपरि सूर्य्य इति पञ्चतपाः । आसारषाट् धारासम्पातसहः । स्थण्डिलेशयः भूमिशायी ॥ ६ ॥

ननु लोकप्रदर्शनार्थकेऽपि तस्मिंस्तावति तपसि तस्य कीदृशं मन आसीत्तत्राह आरिराधयिषुरिति । वैकुण्ठे साक्षात् कृष्णाराधनकामोऽहं तपश्चरामीति तस्य सङ्कल्प आसीदित्यर्थः । दृश्यते च रागात्मकभक्तिमतां सिद्धानां श्रीविशाखादिगोपीजनानां बृहद्वामनदृष्टानां श्रुतीनाञ्च कृष्णप्राप्त्यर्थं तपश्चरणमिति ॥ ७ ॥

तेन तपसा क्रमेणैवानुसिद्धेन परिपाकं प्राप्तेन अमलाशयः प्रफुल्लमनाः ध्वस्तकर्म्मातु स प्रागेव प्राणायामैर्भगवन्मन्त्रावृत्तिभिरेव भक्तिमार्गविहितैः । आत्मनि स्वस्मिन्नधिकृतं विनयाद्वित्वात् स्वांश ठक् आध्यात्मिकं परमन्तिमं यत्पादपङ्कजपलाशेत्यादिपद्यद्वयेनोक्तं शुद्धं भक्तियोगं व्याख्यान्तरे आध्यात्मिकस्य ज्ञानयोगस्य परत्वानुक्ते श्रेष्ठत्वानुक्तेश्च तेन च पुरुष-

सनत्कुमारो भगवान् यदाहाध्यात्मिकं परम् ।
योगं तेनैव पुरुषमभजत् पुरुषर्षभः ॥ ९ ॥
भगवद्धर्मिणः साधोः श्रद्धया यततः सदा ।
भक्तिर्भगवति ब्रह्मण्यनन्यविषयाभवत् ॥ १० ॥
तस्यानया भगवतः परिकर्मशुद्धसत्त्वात्मनस्तदनुसंस्मरणानुपूर्त्या ।
ज्ञानं विरक्तिमदभून्निशितेन येन चिच्छेद संशयपदं निजजीवकोशम् ॥ ११ ॥
छिन्नान्यधीरधिगतात्मगतिर्निरीहस्तत्तत्यजेऽच्छिनदिदं वयुनेन येन ।
तावन्न योगगतिभिर्यतिरप्रमत्तो यावद्गदाग्रजकथासु रतिं न कुर्यात् ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

भजनासम्भावादुत्तरश्लोकेचानुपपत्तेश्चासङ्गतिरेव तादृशशब्दे-नोक्तिस्तु भक्तियोगस्य रहस्यत्वव्यञ्जिकैव ज्ञेया ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

त्रयोविंशे श्रीपृथुः पुरुषोत्तमसाम्यं प्राप्त इति वर्ण्यते आत्मानं प्रवयसं वृद्धं दृष्ट्वा तपोवनमगादिति तृतीयेनान्वयः आत्मना स्वप्रभावेण वर्द्धितः अशेषः सकलः स्वानुसर्गः स्वकृतः अनुसर्गो येन सः ॥ १ ॥

निष्पादितः अन्नोत्पादनादिना ईश्वरस्य आदेशो येन सः किं बहुना यदर्थमिह जज्ञिवान् तत्सर्वं विधायेत्यर्थः ॥ २ ॥
आत्मजां भुवम् ॥ ३ ॥

तत्रापि तपोवनेऽपि यथा पुरा स्वदिग्विजये स्वभूमण्डलविजये आरब्धः तथा महाज्ञ्या विघ्नैरनभिभूताः नियमा यस्य सः वैखानसानां वानप्रस्थविशेषाणां सम्मते उग्रे तपसि आरब्धः सम्यक् प्रवृत्तः ॥ ४ ॥ ५ ॥

ग्रीष्मे चतुर्दिक्षु चतुर्णामग्नीनां सूर्यपञ्चमानां तपः संतापो यस्य स पञ्चतपाः वर्षासु प्रावृषि प्रवृत्तासु वृष्टिषु आसारं धारासम्पातं सहत इत्यासारषाट् शिशिरे ऋतौ उदके आकण्ठ-मग्नः मुहूर्तादिनियमानुसारेणेति बोध्यम् स्थण्डिलेशयः दर्भा-दिपरिवृतभूमिशयनः सर्वदेति शेषः । मुनिर्भगवत्स्वरूपगुणादि-मननशीलः ॥ ६ ॥

आरिराधयिषुः आराधयितुमिच्छुः ॥ ७ ॥
क्रमानुसिद्धेन तपसा ध्वस्तानि कर्माणि यस्य सः अतोऽमलः आशयोऽन्तःकरणं यस्य सः प्राणायामैः सन्निरुद्धषड्वर्गः प्रत्याहृतषडिन्द्रियगणः अत एव छिन्नानि बन्धनानि रागद्वेषा-दयो यस्य सः ॥ ८ ॥

भाषाटीका ।

मैत्रेयजी बोले जितेंद्रिय पृथु महाराज अपने से अपने ही सब जगत्के अन्न आदिकों के पैदा करने वाले स्थावर जंगम सब के जीविका देने वाले सत्पुरुषों के धर्म को धारण करने वाले जिस लिये पृथिवी में अवतार हुआ है तिस सर्व कार्य को संपादन करचुके हैं तव एक दिन उनने अपने शरीर को वृद्ध हुआ देखा तव पुत्री भाव से कल्पित पृथिवी अपने विरह होने की शंका से रोती सीथी देखी उस पृथिवी को अपने पुत्रों के स्वाधीन करके वियोग मे प्रजाओं के दुःखित होने पर भी अपनी भार्या के सहित तपोवन को चले गये ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

तहां पर भी अखंडित व्रतों को धारण किये वानप्रस्थ वैखानसों के व्रत मे ऐसी निष्ठा करा जैसी पहिले जगत्के जय करने में थी इस प्रकार उग्रतपस्या में स्थित रहे ॥ ४ ॥

कन्दमूल फलों के आहार किये कभी सुखी पत्तियों का आहार किया कितने पक्षों तक जल मात्र पीकर रहे तिसके पीछे वायु मात्र के आहार से रहे ॥ ५ ॥

वीर पृथु महाराज ग्रीष्म ऋतु में पञ्चाग्नि को तापते थे वर्षा ऋतु में मेघकी धारा को सहते मौन होकर रहते शिशिर ऋतु में कण्ठ मात्र जल में रहते थे सदा काष्ठ भूमी में शयन करते थे ॥ ६ ॥

सुख दुःख सहने वाले मितभाषी इन्द्रियों का दमन करते मैथुन का त्याग करदिया प्राणायाम से पवन को जीतलिये श्री कृष्ण की आराधना के लिये उत्तम तपस्या करते रहे ॥ ७ ॥

क्रम से बढते तपसे कर्मों के नष्ट होजाने से अन्तःकरण निर्मल होगया प्राणायामों से पांचो ज्ञानेंद्रियों को रोकने से सब वासना छूटि गयीं ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

परिकर्मणा परिचर्यया शुद्धसत्त्वआत्मा मनोयस्य तस्य ज्ञानमभूत् कीदृशं येन निजमुपाधिं जीवकोशं हृदयग्रन्थिं संशयानामसम्भाव-नादीनां पदमाश्रयं चिच्छेद कीदृशेन अनया भक्त्या निशितेन तीक्ष्णेन कथम्भूतया तस्य भगवतोऽनुसंस्मरणेनानुपूर्तिः सम्पूर्ति र्यस्यास्तया निशितेन ॥ ११ ॥

किञ्च छिन्ना अन्यधीर्देहात्मबुद्धिर्यस्य यतोऽधिगतात्मगतिरत एव निरीहः प्राप्तासु सिद्धिषु निस्पृहः येन वयुनेन ज्ञानेनेदं संशयपदं चिच्छेद तदप्यत्यजे त्यक्तवान् तदभ्यसनादप्युपरराम इत्यर्थः तस्य योगसिद्धिष्वपि निस्पृहत्वं युक्तमेवेत्याह । तावद्याप्रमत्तः किन्तु प्रमत्तो भवति तस्य श्रीकृष्णकथारतत्वाच्च तासु लोभोजात इत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥

एवं स वीरप्रवरः संयोज्यात्मानमात्मनि ।
ब्रह्मभूतो दृढं काले तत्याज स्वं कलेवरम् ॥ १३ ॥
सम्पीड्य पायुं पार्ष्णिभ्यां वायुमुत्सारयन् शनैः ।
नाभ्यां कोष्ठेष्ववस्थाप्य हृदुरःकण्ठशीर्षणि ॥ १४ ॥
उत्सर्पयंस्तु तं मूर्ध्नि क्रमेणावेश्य निःस्पृहः ।
वायुं वायौ क्षितौ कायं तेजस्तेजस्ययूयुजत् ॥ १५ ॥
खान्याकाशे द्रवं तोये यथास्थानं विभागशः ।
क्षितिमम्भसि तत्तेजस्यदो वायौ नभस्यमुम् ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

देहत्यागप्रकारमाह । सम्पीड्येति पञ्चभिः । पायुं गुदं सम्पीड्येति मुक्तासनं सूचितम् । सम्पीड्य सीवनीं सूक्ष्माङ्गुल्फेनैव तु सव्यतः । सव्ये दक्षिणगुल्फेन मुक्तासनमितीरितम् । मूलाधाराद्वायुमुत्सारयन्नूर्ध्वं नयन्, नाभ्यामवस्थाप्य ततः कोष्ठेष्ववस्थाप्यायूयुजदित्युत्तरेणान्वयः कोष्ठान्येवाह । हृदादीनां द्वन्द्वैक्यम् । शीर्षे भ्रूमध्यं तस्मिन् ॥ १४ ॥

तं वायुम् पाठान्तरे एवमसून्प्राणानुत्सर्पयन् क्रमेण मूर्ध्नि ब्रह्मरन्ध्रे आवेश्य ततो देहारम्भकपञ्चभूतानि समष्टिभूतेषु विलापितवांस्तदाह । वायुं वायावयूयुजदेकीकृतवान् कायं देहगतं काठिन्यांशं क्षितौ ॥ १५ ॥

खानीन्द्रियच्छिद्राणि द्रवांशं तोये एवं देहं प्रविलाप्याधिकीयत्वप्रतिपत्त्यर्थं महाभूतानामपि लयमाह । क्षितिमम्भस्येकीकृतवान् तदम्भस्तेजसि अदस्तेजो वायौ अमुं वायुं नभसि ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सनत्कुमारोक्तमुक्तमाध्यात्मिकं योगमाह । तेनैव योगेन पुरुषर्षभः पृथुः पुरुषं परमरूपमभजत् ॥ ९ ॥

भगवद्धर्मिणः निवृत्तधर्मेण श्रद्धया यतः यत्नं कुर्वतः साधोः पृथोः भगवति पूर्णषाड्गुण्ये ब्रह्मणि अनन्यविषया अव्यभिचारिणी भक्तिरभवत् ॥ १० ॥

भगवत्कर्मणा परिचर्यया शुद्धसत्त्वात्मनः शुद्धसत्त्वमनसः तस्य भगवतः संस्मरणं पूर्वोक्तभक्तिः तस्यानुवृत्तिः परिपूर्णता तया जातं यत् परज्ञानं विरक्तिश्चोद्भूत कीदृशं ज्ञानं येन निशितेन ज्ञानेन संशयपदं संशयस्थानं निर्देष्टुमशक्यस्वरूपं जीवकोशं प्रकृतितत्त्वं चिच्छेद स्वस्मिन्नसम्बद्धमकरोत् तादृशं ज्ञानमभूदित्यर्थः ॥ ११ ॥

छिन्नान्यधीः छिन्नप्रकृतिधीः देहात्मबुद्धिरहितः अधिगता आत्मगतिरात्मस्वरूपमाध्यात्म्यं येन अत एव निरीहः निर्व्यापारः येन वयुनेन ज्ञानेन इदं प्रकृतिसम्बन्धमच्छिनत्तदपि ज्ञानं तत्यजे तत्याज अनित्यं जडं शरीरमनुसंधाय तत्स्थोऽस्मीति हि विवेकज्ञानमुदेति तत्र शरीरमपि प्रतिसम्बन्धितया बुद्धिस्थं स्यात् योगकाष्ठायां ब्रह्मात्मनि साक्षात्कृते देहप्रतिसम्बन्धितया ज्ञानाभावात्त्यज इत्युक्तं नहि केवलं घट इत्यनुभवे घटान्यदतिप्रतिसम्बन्धितया ज्ञानमनुवर्तते तद्वदित्यर्थः । एवमेकाग्रतायां हेतुमाह । तावदिति । भगवत्कथासु रतिं यावन्न करोति तावद्योगगतिभिरप्रमत्तो न भवति अश्रुतभगवत्कथानां प्रमादः स्यादेव अस्य भगवत्कथारतत्वान्न प्रमाद इत्यर्थः ॥ १२ ॥

स वीरश्रेष्ठः पृथुः आत्मानमात्मनि परमात्मनि संयोज्य समर्प्य स्वतः सिद्धमपृथक्सिद्धसंबन्धमनुसंधायेत्यर्थः । आविर्भूतगुणाष्टकतया ब्रह्मप्रकारं प्राप्तः अभ्युपगतप्रारब्धावसानकाले स्वशरीरं तत्याज ब्रह्मभावप्राप्तेः कलेवरानन्तभावित्वेऽपि सिद्धवदभिप्रायकृतः पूर्वकालनिर्देशः ॥ १३ ॥

कलेवरत्यागपूर्वकब्रह्मभावप्राप्तिप्रकारमेवोपपादयति । सम्पीड्येति । गुल्फाभ्यां पायुं गुदं सम्पीड्य सन्निरुध्य मूलाधाराद्वायुं शनैरुत्सारयन् ऊर्ध्वं नयन् नाभ्यामवस्थाप्य ततः हृदयादिषु कोष्ठेषु स्थानेषु अवस्थाप्य हृदयादीनां द्वन्द्वैक्यं प्रायशङ्कत्वात् तत्र शीर्षे भ्रूमध्यं भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यगिति श्रुतेः ॥ १४ ॥

तं च ततः मूर्ध्नि ब्रह्मरन्ध्रे उत्सर्पयन् ऊर्ध्वं नयन् क्रमेण ब्रह्मरन्ध्रे चावेश्य निःस्पृहः अणिमाद्यैश्वर्यकैवल्यादिषु स्पृहारहितः यद्यपेक्षा स्यात् योगिनस्तदैश्वर्यादिकमपि स्यात् इति स्पृहा निषिध्यते वायुं स्वदेहस्थं वायौ महाभूते कायं देहरूपपृथिवीं क्षितौ महाभूते एवमग्रेऽपि अयूयुजत् लीनमनुसंहितवान् ॥ १५ ॥

खानि इन्द्रियाधिष्ठानानि देहविवराणि द्रवं देहस्थं जलं तोये महाभूते यथा स्थानं यथा कारणं विभागशः असङ्करेण एवं देहस्थभूतांशानां महाभूतसमष्टितयानुसन्धानमुक्त्वा अथ पृथिव्यादितत्त्वानामुत्पत्तिक्रमेण लयानुसन्धानमुच्यते क्षितिभूतमम्भसि महाभूते अयूयुजदित्यनुषङ्गः तत् अम्भः महा तेजसि अदस्तेजः वायौ अमुं नभस्याकाशे ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

योगमुपासनोपायम् ॥ ९ ॥

भक्तिः प्रेमपूर्वं भजनं अनन्यधिया भगवदेकविषया ॥ १० ॥

भक्तेः फलमाह । तस्येति । येन ज्ञानेन संशयविपर्ययज्ञानस्थानं निजत्वेनाभिमतं जीवकोशं बाह्यान्तःकरणं लिङ्गशरीरम् वा चिच्छेद छिनत्ति तादृशं भगवतो ज्ञानं तस्य पृथोरभूदित्यन्वयः तस्य हरेरनुस्मरणं निरन्तरध्यानं तत्पूर्वयानया भक्त्या परिशुद्धकर्मा सत्त्वगुणयुक्त आत्मा मनो यस्य स तथा तस्य

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अभूदित्यनेन भूसत्तायामितिधातोः सत एव ज्ञानस्याविर्भाव उच्यते न तु प्रागसतः तस्य ज्ञानित्वात् ज्ञानिनो ज्ञानस्याविर्भावः नहि पुरोवर्ती घटः पटो वा आविरभवदिति व्यवहारो दृष्टचर इति चेन्न बलवत्प्रतिबन्धकेन तिरोभावसंभवात्तदुक्तम् ।

आविर्भावतिरोभावौ ज्ञानस्य ज्ञानिनोऽपि तु ।
अपेक्ष्याज्ञस्तथा ज्ञानमुत्पन्नमिति चोच्यते ।

ज्ञानिनोऽपि ज्ञानस्याविर्भावतिरोभावावपेक्ष्यासावज्ञस्तथा तस्य ज्ञानं समुत्पन्नमिति व्यवहारो युज्यत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

उत्पन्नज्ञानस्य स्थितिमाह। छिन्नेति। येन वयुनेनेदमच्छिन्नसज्ज्ञानं तत्यज इत्यन्वयः अन्यथा ज्ञानसम्भव इदमुक्तं कथं युक्तं स्यादित्यत उक्तम्। छिन्नान्यधीरिति । निरस्तान्यथाज्ञानः स्वरूपज्ञानाभावे कथमिदमित्यत उक्तम् अधिगतात्मगतिरिति। आत्मशब्देन स्वस्वरूपं परमात्माचोच्यते अधिगतेऽपरोक्षीकृते परमात्मा स्वस्वरूपं च येन स तथा अत एव तत्साधर्म्यमाह। निरीह इति। ज्ञानोत्तरकालीनप्रवृत्तिमान्नतु पूर्ववद्विधिबद्ध इत्यर्थः। अत्र ज्ञानत्यागो नाम निर्लेपेन स्वरूपज्ञानेन करतलामलकवत्प्रत्यक्षत्वेन वृत्तिज्ञानस्य बाह्यान्तःकरणजन्यस्य सदनिरीक्षणा मद्भिन्नमिदं नश्वरमिति दर्शनं तत्त्वम्‌वः । तदुक्तम् ।

अपरोक्षतया वृत्तिज्ञानभेदनिरीक्षणाम् ।
स्वरूपज्ञानसंस्थित्या ज्ञानत्याग उदीर्यत इति ।

अयं विशेषोऽपि तत्यज इति व्यत्यासेन सूचित इति कथमस्य स्वरूपज्ञानमस्तीति ज्ञायत इति तल्लक्षयति। तावदिति। यावद्गदाग्रजस्य श्रीनारायणस्य कथासु रतिं न कुर्यात्तावद्यतिनिर्जितेन्द्रियग्रामोऽपि पुरुषो योगगतिभिः प्राणायामादिलक्षणैर्योगसाधनैरप्रयत्नोऽनाविर्भूतस्वरूपज्ञानो भवति अनेन भगवत्कथारतिः स्वरूपज्ञानेनेति लक्ष्यते। तदप्युक्तम्। स्वरूपज्ञानतः सम्यग्रतिर्विष्णुकथासु चेतिवद्या। योगादुत्पन्नैर्गतिशब्दवाच्यैर्ज्ञानैः स्वरूपविषयैर्भगवत्तत्त्वं ब्रह्मादितारतम्यं पञ्चविधभेदं जीवस्वरूपमित्यादिविषयबाहुल्यात् स्वरूपज्ञानस्य बाहुल्यं प्रयत्नो न भवति ॥ १२ ॥

उपसंहरत्येवमिति ब्रह्मभूतः ब्रह्मणि भूतः ब्रह्माधारतयास्थित इत्यन्वयः काले प्रारब्धकर्मक्षयसमये तत्याजेत्यनेन स्वकलेवरमेवात्याक्षीन्न तु स्वरूपज्ञानमित्यवगन्तव्यम् ॥ १३ ॥

स्वच्छन्दमृत्यूनां योगिनां देहत्यागप्रकारं दर्शयितुमस्योत्क्रान्तिप्रकारमाह। संपीड्येति। वज्रासनस्थितो वायुमुत्सर्पयन्नूर्ध्वं नयन्मूलाधाराज्जाभ्यां हृदुरसि कण्ठे च शीर्षणि भ्रूमध्ये चेत्येषु कोष्ठेषु स्थानविशेषेषु शनैरवस्थाप्य ॥ १४ ॥

अनेन क्रमेणासून् पञ्च वृत्त्या बहुवचनं मूर्ध्नि शिरोमध्यप्रदेशे आवेश्य निस्पृहः स्थिरचित्तस्तिष्ठेदित्यन्वयः देहे स्थितानां पञ्चभूतानां स्वस्वकारणेषु लयोऽनेनोच्यते देहे वायुभागं तत्कारणेऽधिदैववायावयूयुजत् अध्यात्मवायोरधिदैववायुः कारणम् तत्रैव क्षय इत्यचिन्तयदित्यन्वयः। तदुक्तम्। असेदं कारणमिति ज्ञानमेव विलापनम्। समाधिकाले विज्ञेयं देहादेर्दर्शनात्पुनरिति एवमेवोत्तरत्रापि ज्ञातव्यम् ॥ १५ ॥

छिद्रपञ्चत्वापेक्षया खानीति बहुवचनं अन्यान्तरोक्तेर्यदपेक्षया विभागद्वा इति इदानीं पञ्चभूतानां स्वकारणेषु लयध्यानमाह। क्षितिमिति ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

कर्मवज्ज्ञानमपि भगवदाराधनायैवानुकृतमित्याह। सनदिति। स अत एव तत्फलं तथैव जातमित्याह। भगवदिति। सदेत्यत्र तदेति क्वचित् ॥ १० ॥

ततस्तादृश भक्त्यङ्ग ज्ञानवैराग्ये व्यज्योपाधिपरित्यागश्च दर्शित इत्याह। तस्यानयेति। पूर्त्येत्यत्र पूर्वेति चित्सुखः ॥ ११ ॥

ततश्च छिन्ना अन्यत्र उपाधिरूपे धीर्दृष्टिर्यस्य अधिगता प्रकटिता आत्मनः पार्षदरूपस्यागतिर्ज्ञानं येन तथाभूतः सन् अत एव निरीहः प्राप्त्यन्तरेच्छाशून्यः सन् येन वयुनेनेदं संशयपदमच्छिनत् तत् तत्यजे। न चानुष्ठितो ज्ञानयोगः स्वगतिदानेन तस्य भक्तिगतिं विहन्तुं शक्नोति यतः। यावदिति। अत्र तु स्वाभाविक्येव च तत् कथारतिरित्यपि नासौ प्रभवेदिति भावः। अत्र वैकुण्ठगतिस्तु न सिद्ध्यन्तरवदिति टीकाभिप्रायश्च ॥ १२ ॥ १३ ॥

एवं भावनागतं त्यागमुक्त्वा साक्षादप्याह। एवमिति। धीरेति क्वचित्। आत्मानं मन आत्मनि पार्षदरूपे अत एव ब्रह्मभूतः शुद्धचिद्रूपः सन् काले भगवतस्तादृशेच्छावसरे दृढमपुनरावृत्तिर्यथा स्यात्तथा स्वं स्वीकृतं कलेवरमुपाधिं तत्याज ॥ १३ संपीड्येति त्रिकम्। उत्सर्पयन्निति चित्सुखः ॥ १४—१६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ततश्च हरिभक्तिमहादेव्याः सर्वा मुक्त्यादिसिद्धयः। भुक्तयश्चाद्भुतास्तस्याश्चेटिकावदनुव्रताः, इति नारदपञ्चरात्रोक्तेस्तस्यानन्यभक्तिमतोऽनाकाङ्क्षतोऽपि स्वत एव स्वयं ब्रह्मविद्या तथा अणिमाद्यष्टादशसिद्धयश्च मूर्तिमत्य एवागत्य वयं भगवता प्रेषितास्त्वदर्थमेव अस्मानङ्गीकुर्विति वदन्त्यस्तस्याभिमुखं प्रादुरभवन्नित्याह। तस्येति द्वाभ्याम्। परिकर्मणा परिचर्यया शुद्धसत्त्व एवात्मा मनो यस्य तस्य पृथोरनया भक्त्या ज्ञानं ब्रह्मविद्याख्यं विरक्तियुक्तमभूत् स्वत एव प्रादुर्बभूव। भक्त्या कीदृश्या भगवदनुध्यानस्मरणानुपूर्तिर्यस्यास्तया यद्यपि शुद्धभक्ता भक्तेरेव माधुर्यास्वादिनः स्वयं प्राप्तामपि ब्रह्मविद्यां नाङ्गीकुर्वन्ति तत्कार्यभूतौ लिङ्गदेहध्वंसो भक्त्यैव विनानुसन्धानेनापि भवेत्। यदुक्तम्। जरयत्याशु या कोषं निगीर्णमनलो यथेति। तदपि यथा कश्चित् जाठरानलेन जरयिष्यमाणस्यापि निगीर्णान्नस्य शीघ्रपाकार्थं किमप्यौषधं पिबति तथैव पृथुर्भगवदङ्घ्रि साक्षात्सेवाप्राप्त्यर्थमत्युत्कण्ठः कालविलम्बासहिष्णुः सोपाधिध्वंसनार्थं ब्रह्मज्ञानमङ्गीचकारेत्याह। निशितेनातितीक्ष्णेन येन ज्ञानेन निजजीवकोषं सोपाधिम् चिच्छेद। कीदृशं संशयपदं भक्त्यादृष्टसाक्षाद्भगवच्चरणस्य मे जीवकोषो नास्त्यस्तिवेति। तदीयसन्देहास्पदम् ॥ वस्तुतस्तु जीवकोषो नास्त्येव कृष्णस्य पूर्वदेहकथाश्रयमिति उभावपि च भद्रन्त उत्तमः श्लोकविग्रहावित्याद्युक्तेः। पृथुदेहस्य भगवद्विग्रहत्वात्। तदपि पृथोस्तस्य योगेन स्वदेहत्यागचिकीर्षा तु भक्तिमहिम्ना स्वस्मिन् प्राकृतत्वमननात् देहपातश्रवणान्तु वहिर्मुखमतोत्सवाभावार्थं भगवदवतारानामिव अन्येषां भगवद्भक्तानामिव च माययैव प्रत्यायितं भगवत्सु श्रीरामस्य भक्तेषु श्रीध्रुवस्य देहपाताभाव एव तेषां देहपाताभावोपलक्षणार्थोऽयं इति तु भक्तान् प्रति सिद्धान्तो दर्शितो ज्ञेयः ॥ ११ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ततश्च छिन्ना अन्यधीर्देहात्मबुद्धिर्यस्य सः । अधिगतात्मगतिः अनुभूतपरमात्मस्वरूपः । निरीहः प्राप्तासु सिद्धिषु निस्पृहः । ननु कथं निस्पृहत्वं विद्याङ्गीकारादित्यत आह । येन वयुनेन ज्ञानेन इदं लिङ्गशरीरमच्छिनच्छिच्छेद तत्तत्याज तत्यजे । तावत्प्रयोजनार्थमेव तदङ्गीकारादनन्तरञ्च तज्ज्ञानं तत्याजैवेति वस्तुतो निस्पृहत्वमेवेत्यर्थः । अयमत्राशयः । शुद्धाया भक्तेः फलं द्विविधमनुसंहितं ज्ञानसिद्ध्यादि । तत्र च कस्य चिद्भक्तस्य स्वतः प्राप्त एव तत्र तत्र यद्यादितसा स्यात्तर्हि शुद्धाया भक्तेः सङ्कोचः स्यात् यदुक्तमेकादशे । अन्तरायान्वदन्त्येतानिति । किञ्च । तत्तत्त्यागसामर्थ्यञ्च शुद्धभक्त्यभ्यासवलेनैव स्यादित्याह । तावदिति । तस्य श्रीकृष्णकथारतत्वान्न तासु लोभोजात इति श्रीस्वामिचरणाः ॥ १२ ॥

किञ्च तासु सिद्धिषु मध्ये स्वच्छन्दमृत्युनाम्नीं सिद्धिं । स्वयमुपस्थितामालक्ष्य शीघ्रमेव भगवत्पार्श्वं जिगमिषोस्तस्य पृथोर्विद्याया इव तस्या अपि यदैवाङ्गीचिकीर्षा अजनिष्ट तदैव तया महाकर्मठपुरोधसेव देहत्यागप्रकारं शिक्षयन्त्या पृथुः स्वेच्छयैव सुखेन देहं त्यक्तुमारेभे इत्याह । एवमिति षड्भिः । वीरप्रवर इति देहमेवाधुनैव त्यक्त्वा शुद्धचिन्मयाकारः सन् संप्रत्येव वकुण्ठं गत्वा भगवच्चरणौ परिचराणीति जातमहोत्साह इत्यर्थः ' आत्मानं मनः आत्मनि पार्षदरूपे देहे ' अतएव ब्रह्मभूतः शुद्धचिद्रूपः सन् ॥ १३ ॥

देहत्यागे व्यापारान् स्वयं स्फुरितानाह । सम्पीड्येति मुक्तासनं सूचितम् । सम्पीड्य सीवनीं सूक्ष्मां गुल्फेनैव तु मध्यतः । सव्ये दक्षिणगुल्फेन मुक्तासनमितीरितमिति । मूलाधारचक्राद्वायुमुत्सारयन् ऊर्ध्वं स्वाधिष्ठानचक्रं नयन् नाभ्यां मणिपूरकचक्रे अवस्थाप्य ततः कोष्ठेष्ववस्थाप्य अयूयुजत् इत्युत्तरेणान्वयः । कोष्ठान्येवाह । हृत् अनाहतचक्रम् । उरः कण्ठाधो विशुद्धिचक्रम् । कण्ठस्तस्यैव चक्रस्याग्रदेशः शीर्षं भ्रूमध्याज्ञाचक्रं तस्मिन् ॥ १४ ॥

तं वायुमुत्सर्पयन् । असूनिति पाठे प्राणान् । मूर्द्धि ब्रह्मरन्ध्र आविश्य वायुं देहारम्भकं तं समष्टिवायौ अयूयुजत् एकीकृतवान् । एवमन्यान्यऽपि देहारम्भकभूतचतुष्टयानि समष्टिभूतेषु विलापितवानित्याह कायं कायस्थिता क्षितिः क्षितौ एवं कायस्थिततेजः स्वानिकायस्थितच्छिद्राणि द्रवं कायस्थितं जलं तदेवं देहं प्रविलाप्य अद्वितीयात्मप्रतिपत्त्यर्थं महाभूतानामपि लयं भावयामासेत्याह । क्षितिमम्भसीत्यादि । तद् अम्भः अहः तेजः अमुंवायुं मनसो देवतानां चेन्द्रियेषु लयस्तु तानि विना मनआदयः स्वरूपं न प्राप्नुवन्ति । तत्तद्ग्राह्यरूपापि मात्रालम्भनत्वादिति भावना मयो ज्ञेयः अमूनि तन्मात्राणि ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आध्यात्मिकयोगं जीवस्य भगवदात्मकत्वभावनायोगम् ॥ ९ ॥

भगवद्धर्मिणः भगवत्प्रीणनार्थतपआदिधर्मवत अनन्यविषया भगवदितरविषयशून्या ॥ १० ॥

तस्य पृथोर्भगवतः परिकर्मणा परिचर्यया शुद्धसत्वः पवित्रान्तःकरणः आत्मा यस्य तथाभूतस्य विरक्तिमत ऐहिकामुष्मिकपदवैभवे यद्वैराग्यं तद्युक्तम् । भगवत्स्वरूपगुणादिविषयकं ज्ञानमभूत् कीदृशं तस्य भगवतोऽनुस्मरणेन अनुपूर्व्या अनुसमृद्धया तया भागवद्भक्त्या शितेन येन निजं जीवकोशम् । जीवावरकमहङ्कारं देहादौ अहम्ममाभिमानरूपं चिच्छेद तत् कथम्भूतं निजजीवकोशम् संशयानामुपास्योपासककृपाफलभक्तिरसयिराधिपदार्थविषयकाणां पदमाश्रयम् ॥ ११ ॥

अहङ्कारनाशानन्तरं तस्य कर्मजन्यलोकस्पृहाशून्यत्वमाह । छिन्नान्यधीरिति अधिगता आत्मनो जीवपरयोर्गतिर्याथात्म्यं येन सः अत एव छिन्नान्यधीः देहे अहमिति गेहादौ ममेति च धीरहङ्कारो येन स निरीहोऽभवत् कर्मजन्येषु लोकेषु निःस्पृहो भवति ननु येन ज्ञानेनाहङ्कारं जनश्छिनत्ति ततोऽहं ज्ञानवानित्यहङ्कारः पुनर्भवेदत्राह । येन वयुनेनेदं निजजीवकोशम् अच्छिनत् तत् तत्यजे गुरुमूर्तिनान्तर्यामिमूर्तिना च श्रीकृष्णेनैवेदं ज्ञानं "ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते" इति श्रीमुखोक्तेः अतः श्रीकृष्णवानित्यर्थे ननु केचित् यतयोऽपि कर्मजन्येषु लोकेषु भ्रमन्ति तत्र किं कारणमत्राह । यावत् गदाग्रजकथासु रतिं न कुर्यात् श्रीकृष्णभक्तो न भवेदित्यर्थः तावत् यतिरपि योगगतिभिः कर्मयोगगतिभिः केवलब्रह्मध्यानलक्षणयोगोत्पन्नाभिः सिद्धिभिर्वा अप्रमत्तो न भवति किन्तु ताभिः प्रमत्तः कर्मजन्येषु लोकेषु भ्रमतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

तदनन्तरं पृथुः किं चकारेत्याकाङ्क्षायामाह । एवमिति । आत्मनि ब्रह्मणि श्रीकृष्णे आत्मानं दृढं संयोज्य स्वं कलेवरं तत्याज तदनन्तरं ब्रह्मभूतो ब्रह्मसाधर्म्यं प्राप्तः इत्यन्वयः ॥ १३ ॥

कलेवरत्यागप्रकारवर्णनपूर्वकं ब्रह्मसाम्यापन्नत्वं श्रीपृथोर्वर्णयति । सम्पीड्येति सार्द्धैः पञ्चभिः । पायुं गुदं गुल्फाभ्यां सम्पीड्य निरुध्य वायुं मूलाधारादुत्सारयन् उन्नयन् नाभ्यामवस्थाप्य तदनन्तरं हृदि उरसि कण्ठे शीर्षे भ्रूमध्यं तस्मिन् हृदादीनां प्राणयुक्तत्वात् द्वन्द्वैक्यम् एवं क्रमेण हृदादिषु कोष्ठेष्ववस्थाप्य अयूयुजदित्यग्रिमेण सम्बन्धः ॥ १४ ॥

इत्थमसून् प्राणान् उत्सर्पयन् क्रमेण मूर्द्धि ब्रह्मरन्ध्रे आवेश्य देहावयवान् वाय्वादीन् महाभूतेषु वाय्वादिषु यथास्थानं विभागशोऽयूयुजत् तत्र कायं कायावयवं काठिनांशम् ॥ १५ ॥

खानि देहगतानि छिद्राणि ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

भगवान् सनत्कुमार जी ने जो आध्यात्मिक योग कहा था उसी उत्तम योग से पुरुषों मे उत्तम पृथु महाराज ने परम पुरुष नारायण का भजन किया ॥ ९ ॥

भगवद्धर्मोंके करनेसे साधुता होनेसे श्रद्धापूर्वक यजन करने से पृथु महाराज की भगवान् में अनन्य विषय भक्ति होगई ॥ १० ॥

भगवान् की सेवा से अन्तः करण शुद्ध होगया फिर भगवत् स्मरण से भक्ति वढ गई तिससे वैराग्य युक्त ज्ञान होगया उस तीक्ष्ण ज्ञान से संशयादिकों का आश्रय जो अहंकार सो नष्ट हो गया ॥ ११ ॥

अन्य देहादिकों में आत्म बुद्धि नष्ट हो गई आत्मा के तत्व का ज्ञान होगया सकल चेष्टा छूट गई फिर जिस ज्ञान से ग्रंथिका छेदनाकिया था उसका भी यत्न छोड दिया तव तक योगी कों विषयों में असावधानता होती है जव तक श्रीकृष्ण कथा में रति न करै ॥ १२ ॥

वे वीरों में श्रेष्ठ महाराज इस प्रकार से परमात्मा में मन को लगाकर ब्रह्मस्वरूप को प्राप्त होकर समय आने पर इस शरीर को त्यागते भये ॥ १३ ॥

इन्द्रियेषु मनस्तानि तन्मात्रेषु यथोद्भवम् ।
भूतादिनामून्युत्कृष्य महत्यात्मनि सन्दधे ॥ १७ ॥

तं सर्वगुणविन्यासं जीवे मायामये न्यधात् ।
तं चानुशयमात्मस्थमसावनुशयी पुमान् ।
ज्ञानवैराग्यवीर्येण स्वरूपस्थोऽजहात्प्रभुः ॥ १८ ॥

अर्चिर्नाम महाराज्ञी तत्पत्न्यनुगता वनम् ।
सुकुमार्यतदर्हा च यत्पद्भ्यां स्पर्शनं भुवः ॥ १९ ॥

अतीव भर्तुर्व्रतधर्मनिष्ठया शुश्रूषया चार्षदेहयात्रया ।
नाविन्दतार्तिं परिकर्शितापि सा प्रेयस्करस्पर्शनमाननिर्वृतिः ॥ २० ॥

देहं विपन्नाखिलचेतनादिकं पत्युः पृथिव्या दयितस्य चात्मनः ।
आलक्ष्य किञ्चिच्च विलप्य सा सती चितामथारोपयदद्रिसानुनि ॥ २१ ॥

विधाय कृत्यं ह्रदिनीजलाप्लुता दत्त्वोदकं भर्तुरुदारकर्मणः ।
नत्वा दिविस्थांस्त्रिदशांस्त्रिःपरीत्य विवेश वह्निं ध्यायती भर्तृपादौ ॥ २२ ॥

विलोक्यानुगतां साध्वीं पृथुं वीरवरं पतिम् ।
तुष्टुवुर्वरदा देवैर्देवपत्न्यः सहस्रशः ॥ २३ ॥

कुर्वत्यः कुसुमासारं तस्मिन्मन्दरसानुनि ।
नदत्स्वमरतूर्येषु गृणन्ति स्म परस्परम् ॥ २४ ॥

भाषाटीका ।

चरणों के एडी से गुदा को दवा कर धीरे धीरे पवन को चलाकर नाभि मे उदर मे रखकर हृदय मे कण्ठ मे भ्रूमध्य मे लेगये ॥ १४ ॥

क्रमसे उस वायु को मस्तक मे चढा कर जगत्से निस्पृह होकर प्राणको वायु मे शरीर को पृथिवी मे तेज को अग्नि मे लयकर दिया ॥ १५ ॥

इन्द्रियों को आकाश में लय किया जलके अंश को जलमें लीन किया ऐसे यथा स्थानों मे सब को लीन किये पृथिवी को जलमे जलको तेज मे तेज को वायु में वायु को आकाश मे लय किये ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तदेवं तामसाहङ्कारकार्यस्याकाशपर्यन्तस्य लयमुक्त्वा सात्त्विकराजसाहङ्कारकार्याणां लयमाह । इन्द्रियेष्विति । इन्द्रियेषु मन इतिदेवानामप्युपलक्षणम् सविकल्पकज्ञाने मनस इन्द्रियैराकर्षणात्तेषु लयाभिधानं नतुकार्यत्वात् तदुक्तङ्गीतासु इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयत इति । अत्र च इन्द्रियैर्विषयाकृष्टैराक्षिप्तं ध्यायतां मन इति इन्द्रियेषु नभ इतिपाठेऽप्ययमर्थः भट्टादीनां मतेन भश्रोत्रेषु केषाञ्चिन्मानसम् आनुमानिकत्वमतेऽपीन्द्रियव्यापारोऽस्त्येव नभोगुणश्च शब्दः श्रोत्रग्राह्योऽत इन्द्रियग्राह्यत्वादिन्द्रियेषु नभो विलापितमिति तानीन्द्रियाणि यथोद्भवमुद्भवो वृत्तिलाभः सर्वविषयाधीन इति श्रोत्रादीनां विषयेषु शब्दादिषु लयः । यद्वा तन्मात्रकार्याण्येवेन्द्रियाणि मनोऽप्यपञ्चीकृततन्मात्रकार्यम् आहङ्कारिकत्वाभिधानं तदधीनत्वविवक्षयेत्यविरोधः भूतादिनाहङ्कारेण प्राग्वशीकृतेनः सहितानीन्द्रियाण्युत्कृष्य परतो नीत्वा भूतादौ निधाय तेन सह महत्तत्त्वे सन्दध इत्यर्थः ॥ १७ ॥

सर्वेषां गुणानां कार्याणां विन्यासः स्थितिर्यस्मिस्तं महान्तं मायामयेमायोपाधिप्रधाने जीवे तं चानुशयमुपाधिं यः पूर्वमनुशयी पुमान् जीवोऽसौ पृथुर्ब्रह्मणि स्थितः सन्नजहादित्यर्थः ॥ १८ ॥

वनप्रवेशमारभ्य राज्ञ्याः कथामाह । अर्चिर्नामेतिचतुर्भिः । अनुगतानुजगाम अतदर्हापि नार्हतिया किं पद्भ्यां भुवः स्पर्शनमितियत् ॥ १९ ॥

भर्तुर्व्रतं यद्भूमिशयनादि तस्मिन् धर्मे या निष्ठा तया ऋषीणामियमार्षीदेहयात्राकन्दमूलादिवृत्तिस्तथाचार्तिंदुःखं न प्राप । तत्र हेतुः प्रेयसः करेण स्पर्शनं मानश्च ताभ्यां निर्वृतिर्यस्याः ॥ २० ॥

पृथिव्याः पत्युः दुहितृत्वं तु तस्या देवतारूपेण विपन्नं नष्टमखिलचेतनादिकं यस्मिंस्तथाभूतं देहमालक्ष्य तं देहञ्चितामारोपयत् ॥ २१ ॥

कृत्यं तत्कालोचितं विधाय ह्रदिन्या जले आप्लुता स्नाता सती भर्तुरुदकं दत्त्वा दिव्यन्तरिक्षे स्थितान्देवान्नत्वा वह्निं त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य ॥ २२ ॥

देवैः सहिताः ॥ २३

गृणन्ति स्माभाषन्त ॥ २४ ॥ २५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं तामसाहङ्कारकार्याणामाकाशपर्यन्तं लयमुक्त्वा वैकारिकाहङ्कारकार्याणां लयानुसन्धानमाह । इन्द्रियेषु मन इति । सङ्कल्पकत्वाने मनस इन्द्रियैराकर्षणात् तेषु लयानुसन्धानमुक्तं ननु तत्कार्यत्वात् वैकारिकत्वान्मनसः यदुक्तं गीतासु "इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते" इति । अत्रापि इन्द्रियैर्विषयाकृष्टैराकृष्टं ध्यायतां मन इति तानीन्द्रियाणि तन्मात्रेषु अत्रापीन्द्रियाणां वैकारिकत्वेऽपि तेषां शब्दादितन्मात्रैराकर्षणात् तन्मात्रेष्वित्युक्तम् अयमर्थः तामसाहङ्कारकार्याणां पृथिव्यादीनामाकाशपर्यन्तं लयमभिधाय तत्कार्याणां शब्दादितन्मात्राणामिन्द्रियाकर्षकत्वेन इन्द्रियाणां च मनस आकर्षकत्वेन च मन इन्द्रियार्थानामुत्तरोत्तरानुवर्तित्वेन कार्यकारणयोरिव प्रदर्शयितुं लयानुसन्धानकीर्तनमिति परमार्थत इन्द्रियाणां वैकारिकेऽहङ्कारे आकाशस्य सशब्दस्य भूतादौ लय इति विवेकः तैजसस्य तु अहङ्कारस्य वैकारिकभूताद्योरनुग्राहकत्वमात्रमेव न तत्कार्यान्तरमस्ति इति न तत्कार्यलय उक्तः यथोद्भवं यथा प्रवृत्ति मन आदीनामुत्तरोत्तराधीनप्रवृत्तिकत्वात् इन्द्रियेषु नभ इत्यपि पाठो दृश्यते नभः आकाशे शब्दादितन्मात्रेषु इन्द्रियविषयेषु विषये तद्वच्छब्द उपचारात्प्रयुक्तः भूतानां तन्मात्रेषु यथोद्भवं लय इत्यर्थः तानि तन्मात्राणि यथोद्भवमुद्भवमनतिक्रम्य उद्भवत्यस्मादिति उद्भवः कारणे भूतादावित्यर्थः भूतादिशब्दो वैकारिकतैजसयोरपि प्रदर्शनार्थः अत एव बहुवचनं तदयमर्थः भूतादिवैकारिकतैजसनामानि उपसंहृतकार्याणि उत्कृष्य आत्मनि आत्मा चित्तं तदनुग्राहके महत्तत्त्वे सन्दधे अनुसंहितवान् भूतादिना समुत्कृष्येति पाठे तानि तन्मात्राणि भूतादिना तामसाहङ्कारेण कारणभूतेन सह समुत्कृष्य तस्मिन् विलाप्य इत्यर्थः लयस्य कारणवस्तुना सह संश्लेषरूपत्वात्साहित्यविवक्षया तृतीया तं भूतादिं महतीत्यन्वयः ॥ १७ ॥

तं महान्तं सर्वगुणविन्यासबीजे गुणवैषम्यहेतुभूते मायामये प्रधाने न्यधारयत्स्वार्थे मयट् तं सर्वगुणविन्यासं जीवे मायामय इति पाठे तु तं महान्तं सर्वेषां गुणानां कार्याणां विन्यासः स्थितिर्यस्मिन् तत्प्रधानमव्यक्तं प्रतिन्यधात् प्रधाने न्यधादित्यर्थः तदात्मकं मायामये अचित्समष्टिसंश्लिष्टे जीवे न्यधादित्यर्थः "महानव्यक्ते लीयते अव्यक्तमक्षरे लीयते" इति श्रुत्यनुरोधात् अनुशयो भुक्तशिष्टं कर्म तद्वाननुशयी, पूर्वं संसृतिदशायामनुशयी जीवात्मा देह इत्यर्थः पुमान् जीवः असौ पृथुः तमचित्समष्टिसंसृष्टमात्मानं स्वस्वरूपस्थं नितरां प्रकृतिसम्बन्धवियुक्तमनुसंहितवानित्यर्थः ततो ज्ञानवैराग्यबलेन अनुशयं भुक्तावशिष्टं पूर्वोत्तरभेदेन सञ्चितागामिरूपं सुखदुःखप्रदत्वभेदेन च भिन्नं पुण्यपापात्मकं कर्म अजहात् अत्याक्षीत् ततः प्रभुरकर्मवश्यो भूत्वा स्वरूपस्थः परमात्मात्मकाविर्भूतगुणाष्टकः स्वस्वरूपेणावस्थितोऽभून्मुक्तोऽभूदित्यर्थः ॥ १८ ॥

अथार्चिर्नाम्नी पृथोः पत्नी महाराजस्य स्त्री सुकुमारी अतदर्हा वनगमनादिक्लेशमनर्हन्त्यपि पतिमनुसृत्य वनं गता प्रविष्टा अतदर्हत्वमेवाह । यस्या अर्चिषः पद्भ्यां भुवः स्पर्शनं पद्भ्यां भुवमप्यस्पृशन्ती महाभोगशालिनी साक्षात् पद्भ्यां वनं प्रविष्टवतीत्यतदर्हत्वमुक्तम् ॥ १९ ॥

अतीव यद्भर्तुः व्रतं स्थण्डिलशयनादिरूपं तस्मिन् व्रते या निष्ठा तया भर्तुः शुश्रूषया ऋषीणामियमार्षी देहयात्रा कन्दमूलाद्याहाररूपा तया च कृशीभूतापि आर्तिं दुःखं नाविन्दत यतः प्रेयसः प्रियतमस्य पृथोः करस्पर्शेन प्रियरूपः यः सन्मानः तेन निर्वृता ॥ २० ॥

आत्मनः स्वस्य पृथिव्याश्च पत्युः पृथोः देहं विपन्नानि विगतानि अखिलानि चेतनादीनि बुद्धीन्द्रियप्राणादीनि यस्मिन् तथाभूतमालक्ष्य दृष्ट्वा किञ्चिद्विलप्य च सा सती आर्चिः तं देहं अद्रिसानुनि चितामारोपयत् ॥ २१ ॥

ततस्तत्कालोचितं कृत्यं च विधाय सरिन्याः सरस्या जले आप्लुता सती उदारकर्मणो भर्तुः उदकं दत्त्वा दिविस्थान् त्रिदशान् नत्वा भर्तुः पादं ध्यायती चितां त्रिः परीत्य प्रदक्षिणीकृत्य वह्निं विवेश ॥ २२ ॥

वीरश्रेष्ठं पतिं पृथुमनुसृत्य गतां साध्वीं विलोक्य वरदा देववध्वः देवैः सह सहस्रशः तुष्टुवुः ॥ २३ ॥

तथा तस्मिन् मन्दरसानुनि कुसुमवर्षं कुर्वन्त्यः अमरतूर्येषु देवदुन्दुभ्यादिषु नदत्सु सत्सु परस्परं गृणन्ति स्म अभाषन्त ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इन्द्रियलयप्रकारध्यानमाह । इन्द्रियाणीति । समस्तानीन्द्रियाणि यथोद्भवं यथोत्पत्ति स्वस्वकारणेषु लीयन्त इति तन्मात्राणि शब्दादीनि च यथोद्भवं लीयन्त इति व्यचिन्तयदित्यन्वयः अयं विभागः इन्द्रियाणि तैजसाहंकारे तदभिमानिदेवा वैकारिकाहंकाराभिमानिषु तेषां देहा वैकारिकाहंकारे पृथिव्यादयो गन्धादिभिः सह भूतादौ तामसाहंकारे लीयन्त इति भूतादिरित्युपलक्षणम् एवं त्रिविधाहंकारस्तानीन्द्रियादीन्समुत्क्षिप्य संभूत्य महत्यात्मनि महत्तत्त्वे तदभिमानिनि चतुर्मुखे चाहंकाराभिमानी रुद्रो लीयत इति मनः संदधे इत्यन्वयः ॥ १७ ॥

सर्वेषां गुणानां अविद्यादीनां विशेषेण न्यासो निधानं यस्मिन्स तथा तं सत्त्वादिगुणैर्विविधा प्रपञ्चरचना येन स तथा तं वा तं महान्तं चतुर्मुखं तत्त्वलक्षणं जडं च मायामये मायाशब्दवाच्ये जीवे प्राणधारणशक्तिमति लक्ष्मीतत्त्वे न्यस्यति प्रविशतीति ध्यायेत् अन्यत्तु जडप्रकृतौ जीवत इति जीवशब्दवाच्यत्वं च चेतनशरीराकारतया परिणामादुपचारः प्रलये केशवमनुशेते इत्यनुशयशब्दवाच्यत्वं पुंशक्तियुक्तत्वात्पुंलिङ्गशब्दवाच्यां प्रकृतिं च जगदादानादात्मशब्दाभिधेयस्य हरेराधारतया तिष्ठतीत्यात्मस्थमचिन्तयत् अनुशयी चित्प्रकृत्यधीनत्वात्तद्द्वारागतत्वाद्वानुशयिशब्दवाच्योऽसौ पुमानित्युपलक्षणं चेतनराशिः अप्राकृतशरीरत्वात्स्वरूपशब्दवाच्ये ब्रह्मणि चतुर्मुखेन सह तिष्ठतीति ध्यानं व्यधात् प्रभुरित्यनेन मनोऽनुसंधानमस्तीति ध्वनयति केनैतत्सामर्थ्यमभूदित्यत उक्तं ज्ञानेति यद्वा एवं विधोपासनाजनितसामर्थ्येनानुशयी पृथुः स्वस्वरूपे ब्रह्मणि सायुज्यलक्षणं मोक्षमाप्तुं व्यधादित्यन्वय इति "मायेति प्रकृतिश्चेति मायाजीवश्च कथ्यते । शेतेऽनुकेशवं यस्मात्तस्मादनुशयोऽपि च । एतैस्तु नामभिर्वाच्या श्रीर्विष्णोरनपायिनी । तथैवानुशयी जीवस्तया बद्धो यतः सदा । पुरुषः शयनात्पूर्षु तथाऽहानादहं स्मृतः । अप्राकृततनुत्वात्तु स्वरूपं हरिरुच्यते । नित्यचिद्दर्शनात्मित्वे ब्रह्मपूर्णत्वतः सदा" इति । समाख्यासिद्धत्वादुक्त एवार्थो नाद्वैतवादिकल्पित इति सिद्धम् ॥ १८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

पत्या चैवं गते तत्र वनेऽर्चिषा भार्यया किमकारीति तत्राह । अर्चिर्नामेति । पद्भ्यां भुवः स्पर्शनं यस्य दनर्हा ॥ १९ ॥

भर्तुर्व्रतं ग्राम्यवर्जनादि तदेव स्वस्या अपि धर्मः तत्र निष्ठया आर्षदेहयात्रया कन्दमूलफलाद्यशनलक्षणया एवं विधानुष्ठानेन परिकर्शितापि प्रेयसः पत्युः करस्पर्शलक्षणमानेन निर्वृतानन्दप्लुता आसीत् व्रतानुष्ठाननिमित्तक्लेशं नाविन्ददित्यन्वयः ॥ २० ॥

एवं तस्याः पृथोः पत्नीत्वयोग्यतामनुवर्ण्योत्तरक्रियां वक्ति । देहमित्यादिना । पृथिव्या आत्मनः स्वस्याश्च दयितस्य पत्युर्देहं विपन्नाखिलचेतनादिकं चैतन्यप्राणादिवृत्तिलक्षणरहितमालक्ष्य चिता शवदहनसाधनकाष्ठम् ॥ २१ ॥

ह्रदिनी नदी त्रिः परीत्य प्रदक्षिणीकृत्य ॥ २२ ॥

सत्याः वनेऽपि राजश्रीभोगलक्ष्मीसामग्री समभूदित्याह । विलोक्येति ॥ २३ ॥

कुसुमासारं पुष्पवृष्टिम् ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तमित्यर्द्धकम् । ज्ञानवैराग्ययोर्वीर्ये यस्मात्तेन भक्तियोगेनेत्यर्थः स्वस्वरूपे पार्षदलक्षणे स्थितः सन् प्रभुस्तत्र महासमर्थः जहादित्यत्राप्यभादिति क्वचित् । अप्यभात् तिरोहितवान् अजहादित्यर्थः इति स्वामितात्पर्य्याद्वेष एव पाठ इति तज्ज्ञाः अजहादित्येव पाठः किन्तु यः पूर्वमित्यध्याहारसम्पादनायैव हेत्युक्तमन्ये ॥ १८ ॥ १९ ॥

प्रेयसः कर्म्मभूतस्य यत् सेवायां करेण स्पर्शने मानः पूजनञ्च ताभ्यां निर्वृतिर्यस्याः । निर्वृतेति चित्सुखः ॥ २० ॥

किञ्चिद्विपलप्येति । स्नेहेन विलप्य विचारेण तु तत् परित्यज्येत्यर्थ ॥ २१—२५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तदेवं तामसाहङ्कारकार्य्यस्याकाशपर्यंतं लयमुक्त्वा सात्त्विकराजसाहङ्कारकार्य्याणां लयमाह । इन्द्रियेष्विति । मन इति देवानामप्युपलक्षणं मनः देवताश्च इन्द्रियेषु सन्दधे विलापयामास । तानीन्द्रियाणि तन्मात्रेषु शब्दादिष्विति मनस इन्द्रियाधीनत्वात् इन्द्रियेषु लयः । इन्द्रियाणाञ्च विषयाधीनत्वात् विषयेषु लयः सङ्गत एव । यदुक्तम् इन्द्रियैर्विषयाकृष्टैराक्षिप्तं ध्यायतां मन इति । यथोद्भवमिति परत्रैवान्वेति । ननु पूर्वत्र । ततश्च यथोद्भवं यथास्थानं तथा अमूनि तन्मात्राणि भूतादिना अहङ्कारेण उत्क्षिप्य तत्रैव भूतादावेव उत्कर्षेण क्षिप्त्वा प्रविलाप्येत्यर्थः तं भूतादिञ्च महत्यात्मनि महत्तत्त्वे इन्द्रियेषु नभ इति पाठे यथास्थानमित्यस्यानुवृत्तेः सर्वत्राधाराधेयभावेनैव लयो ज्ञेयः । तथाहि क्षितिमम्भसि तिष्ठति अम्भस्तेजसि तिष्ठतीत्येवं पूर्वेषामाधेयानां परपरत्राधारे लयः नभश्च इन्द्रियेषु तिष्ठतीति तस्य तेषु लयः । मनसोऽपीन्द्रियत्वादिन्द्रियाणि सर्वाणि विषयोन्मुखत्वानि येषु तिष्ठन्तीति इन्द्रियाणां तन्मात्रेषु लयः ततश्च तन्मात्राणां यथोद्भवमित्यनेन पूर्वानुवृत्तेन यथास्थानमित्यनेनाप्यन्वयः सम्भवति ॥ १७ ॥

सर्वेषां गुणानां विन्यासः स्थितिर्यत्र तं मायामये जीवे जीवोपाधौ मायायामित्यर्थः । स जीवो यत् पुनर्भवे इत्यादिषु जीवोपाधावपि जीवशब्दप्रयोगदर्शनात् तञ्चानुशयमुपाधिं यः पूर्वमनुशयी पुमान् जीवः असौ पृथुर्ज्ञानवैराग्यरूपाया विद्याशक्तेर्वीर्येण प्रभावेन स्वस्वरूपे भगवद्भक्तिलब्धे पार्षददेहे स्थितः सन्नजहात् प्रभुः त्यागे परमसमर्थः । पूर्वं चिच्छेद संशयपदं निजजीवकोषमिति यत् कोषच्छेदनमुक्तं तदेतत्प्रकारकमेव पुनः स्थूलदेहत्यागसमये पिष्टपेषन्यायेन तथा चक्रे इति ततश्च भगवत्प्रेषितं विमानमारुह्य वैकुण्ठं जगामेत्यग्रिमवाक्ये व्यक्तं भावि ॥ १८ ॥

वनप्रवेशमारभ्य राज्ञ्याः कथामाह । अर्चिर्नामेति चतुर्भिः ॥ १९ ॥

व्रतं भूमिशयनादिधर्मः श्रवणकीर्तनादिः । आर्षदेहयात्रा कन्दमूलादिवृत्तिः तथा प्रेयसः कर्म्मभूतस्य यत् सेवायां करेण स्पर्शनं मानः पूजनञ्च ताभ्यामेव निर्वृतिर्यस्याः सा ॥ २० ॥

आत्मनः स्वस्य पत्युः पृथोः दया संजाता अस्येति दयितस्तस्य पृथिव्यां दुहितृभावात् तस्यां तस्य दैवत्वत्यर्थः । किञ्चिच्च विलप्येति तत्कालोचितक्रियाव्यग्रत्वात् ॥ २१ ॥

दिविस्थितान् स्वर्गवासान् पृथुं विबुधांस्तस्याङ्गगोचरं पर्वान्तरिक्षे स्थितान् वह्निं त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य ॥ २२ ॥ २३ ॥

गृणान्तिस्म ऊचुः ॥ २४ ॥ २५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भूतादिना अहङ्कारेण मेलयित्वा सिंहावलोकनन्यायेन क्षित्यादीनां गन्धादौ लयमाह । यथोद्भवमुद्भवमुत्पत्तिमनतिक्रम्य तन्मात्रेषु तानि अमूनि क्षित्यादीनि उत्क्षिप्य तत्कारणेन भूतादिना तामसाहंकारेण सह आत्मनि तत्कारणे महति सन्दधे इत्यन्वयः अनुक्तसंग्रहार्थमाह । इन्द्रियेषु मन इति । इन्द्रियाणि स्तवः विषयग्रहणसाधनानि यस्य तथा भूतं मनश्च भूतादिना तत्कारणेन सह महति संदधे इत्यर्थः ॥ १७ ॥

तं महान्तं सर्वगुणविन्यासं सर्वगुणाश्रयं प्रधानं प्रतिन्यधात् तच्च प्रधानं जीवयति स्वशक्तिभूतं प्रधानं सृष्ट्युन्मुखं करोतीति जीवः सर्वहेतुः परमेश्वरस्तस्मिन् न्यधात् । नितरां शक्तिमति शक्तिभूतं प्रधानमनुसंहितवान् ननु तस्य स्वतः सर्वदा परिपूर्णकामस्य विश्वसृष्ट्यर्थं प्रधानप्रवर्तने किं प्रयोजनमत्राह । मायामये लीलामये "लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्„ इति न्यायात् यद्वा मायामये जीवानुग्रहार्थे प्रधानादिप्रेरके इत्यर्थः बुद्धीन्द्रियमनःप्राणान् जनानामसृजत्प्रभुः । मात्रार्थं च भवार्थं च आत्मने कल्पनाय चेति वक्ष्यमाणात् तस्य कारणं नास्तीत्याह । तं मायामयमात्मस्थं स्वाश्रयमचिन्तयदिति शेषः असौ पृथुः अनुशयी अनुशयो भुक्तेतरत् कर्म तद्वान् ज्ञानवैराग्यवीर्येण अजहात् तदनन्तरं स्वरूपस्थः मुक्तप्राप्यभगवत्स्वरूपाश्रितः आविर्भूतापहतपाप्मत्वादिगुणत्वेन प्रभुरभूत् भगवत्साधर्म्यलक्षणं मोक्षं लब्धवानित्यर्थः तादृशानां भगवदवताराणां सर्वदैव मुक्तत्वात् मुमुक्षूणां हिताय मुक्तिमार्गस्तद्द्वारा दर्शित इति बोध्यम् ॥ १८ ॥

आर्चिर्वृत्तान्तमाह । अर्चिरिति चतुर्भिः अर्चिः सुकुमारी अतः

॥ देव्य ऊचुः ॥

अहो इयं वधूर्धन्या या चैवं भूभुजाम्पतिम्।
सर्वात्मना पतिं भेजे यज्ञेशं श्रीर्वधूरिव ॥ २५ ॥
सैषा नूनं व्रजत्यूर्ध्वमनुवैन्यं पतिं सती।
पश्यतास्मानतीत्यार्चिर्दुर्विभाव्येन कर्मणा ॥ २६ ॥
तेषां दुरापं किन्त्वन्यन्मर्त्यानां भगवत्पदम्।
भुवि लोलायुषो ये वै नैष्कर्म्यं साधयन्त्युत ॥ २७ ॥
स वञ्चितो वतात्मध्रुक् कृच्छ्रेण महता भुवि।
लब्ध्वापवर्ग्यं मानुष्यं विषयेषु विषज्जते ॥ २८ ॥

॥ मैत्रेय उवाच ॥

स्तुवतीष्वमरस्त्रीषु पतिलोकं गता वधूः।
यं वा आत्मविदां धुर्यो वैन्यः प्रापाच्युताश्रयः ॥ २९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

पद्भ्यां भुवो यत्स्पर्शनं तदनर्हापि चशब्दोऽप्यर्थे तथापि पतिमनुवनं गता इति तस्या भर्तरि भक्त्यतिशयो दर्शितः ॥ १९ ॥

भर्तुर्यद्व्रतं स्थण्डिलशयनादि तस्मिन् धर्मतः या निष्ठा तया ऋषीणामियमार्षी कन्दमूलादिसेवनरूपा यात्रा देहधारणावृत्तिस्तया च सा अतीव कर्शितापि आर्ति दुःखं नाविन्दत यतः प्रेयसः करस्पर्शेन यन्मानं तेन निर्वृतिः सुखसम्पत्तिर्यस्याः सा ॥ २० ॥

पृथिव्या दयितस्य प्रियस्य पितुरित्यर्थः। आत्मनः पत्युः विपन्नाखिलचेतनादिकं विनष्टचेष्टादिकं देहम् आलक्ष्य किञ्चिद्विलप्य तदनन्तरमद्रिसानुनि चितां तद्देहमारोपयत् ॥ २१ ॥

हृदिन्या जले आप्लुता स्नाता कृत्यं तत्कालोचितं विधाय भर्तुर्जलं दत्त्वा दिवि अन्तरिक्षे स्थितान् त्रिदशान्देवान्नत्वा भर्तृदेहदाहार्थं नियोजितं वह्निं त्रिःपरीत्य भर्तुः पादं ध्यायती तमेव वह्निं विवेश ॥ २२ ॥

देवैः सह वरदाः देवपत्न्यः तुष्टुवुः ॥ २३ ॥

कुसुमासारं पुष्पवर्षं कुर्वन्त्यः गृणान्ति स्म अभाषन्त ॥ २४ ॥

भाषाटीका।

मनको इन्द्रियों में इन्द्रियों को तन्मात्रों में यथायोग्य भूतों को भूतादि अहङ्कार में अथवा अहङ्कार को महत्तत्व में लीन किया ॥ १७ ॥

सब गुणों की जिसमें स्थिति है तिस महतत्व को माया उपाधि वाले जीव नामक लिङ्ग शरीर में लीन किया शरीर के अभिमानी पृथुजी ने वैराग्यके वीर्य से अपने स्वरूप में स्थित होकर लिङ्ग शरीरको त्याग दिया ॥ १८ ॥

उनकी पत्नी अर्चिनाम की महारानी उनके पीछे वनको गई यद्यपि वह सुकुमारि है वन जाने लायक नहीं है जो पग से भूमिका स्पर्श करै ॥ १९ ॥

अत्यन्त करके पतिका व्रत धर्म में निष्ठा रखने वाली होकर शुश्रूषा करती थी ऋषिन सरी की देहकी स्थिति करके बहुत कृश होने पर भी उसने कुछ दुःख नहीं माना प्यारे पति के हस्त के स्पर्श होने ही से सब दुःखों को भूल जाती थी ॥ २० ॥

पृथिवी के तथा अपने प्रिय पति के देह को सर्व प्रकार से चेतना रहित देखकर कुछ देर तक विलाप करके पर्वत शिखर पर चिता बनाकर आर्चि महारानी ने उस चिता में उस शरीर का आरोपण किया ॥ २१ ॥

उस काल के उचित सब काम को करके सरोवर के जल में स्नान किया फिर उदार कीर्ति वाले पति के लिये जल से तर्पण किया आकाश में रहने वाले देवतों को प्रणाम किया तीन वखत चिता की परिक्रमा की फिर पति के चरणों का ध्यान करके अग्नि में प्रविष्ट हो गई ॥ २२ ॥

वीरों मे श्रेष्ठ पृथु महाराज के पीछे गई पतिव्रता आर्चि महारानी को देखकर देवताओं के साथ मे रहने वाली हजारों देव पत्नीयों ने बड़ी प्रशंसा करी ॥ २३ ॥

उस मन्दराचल पर्वत के शिखर में पुष्पों की वर्षा करी उन्हो ने फिर देवतों के वाजे वजे तव आपस में देव स्त्री प्रशंसा करने लगीं ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

असतीनां दुर्विभाव्येन कर्तुमशक्येन कर्मणा ॥ २६ ॥

भगवत्पदं पद्यते गम्यतेऽनेनेति तथा तन्नैष्कर्म्यं ज्ञानं ये चञ्चलायुषोऽपि साधयन्ति तेषामन्यद्दिव दिपदं किमु दुर्लभं न किञ्चिदित्यर्थः ॥ २७ ॥

इत्थंभूतानुभावोऽसौ पृथुः स भगवत्तमः ।
कीर्तितं तस्य चरितमुद्दामचरितस्य ते ॥ ३० ॥
य इदं सुमहत्पुण्यं श्रद्धयावहितः पठेत् ।
श्रावयेच्छृणुयाद्वापि स पृथोः पदवीमियात् ॥ ३१ ॥
ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चस्वी राजन्यो जगतीपतिः ।
वैश्यः पठन्विट्पतिः स्याच्छूद्रः सत्तमतामियात् ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका

अभक्तं शोचन्ति। स वञ्चितइति । यतआत्मने द्रुह्यति योऽपवर्गसाधनं मानुष्यं लब्ध्वापि विषयेष्वासक्तिं याति ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

विशां पश्वादीनां वैश्यादीनां वा पतिः स्यात् । शूद्रः सत्तमः स्त्रीविशेषः तस्य पाठानधिकारात् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

भाषणमेवाह । अहो इति । इयं वधूः अर्चिर्धन्या कृतार्था अहो इत्याश्चर्ये हर्षे वा या वधूः भूभुजां राजां पतिं पतिं स्वभर्तारं सर्वात्मना सर्वप्रकारेण भेजे प्राप्ता यक्षेशं भगवन्तं श्रीरुपिणी वधूरिव ॥ २५ ॥

तस्मात्सैषा सती अर्चिः पश्यतो नभस्स्थानतीत्य दुर्विभाव्येन चिन्तयितुमप्यशक्येन कर्मणा पतिपादाभ्यर्चनादिना पतिं स्वभर्तारं वैन्यं पृथुमनुसृत्योर्ध्वं व्रजति नूनम् ॥ २६ ॥

भगवान् पद्यते गम्यतेऽनेनेति भगवत्पदं भगवत्प्राप्तिसाधनं नैष्कर्म्यं निवृत्तिधर्मं ये विद्युल्लदतीव चञ्चलायुषोऽपि साधयन्ति तेषां भगवद्भक्तानामन्यद्देवादिपदं किमु दुर्लभं न किञ्चिदित्यर्थः ॥ २७ ॥

अभक्तं शोचन्ति । स इति । यः पुमानापवर्ग्यमपवर्गसाधनं मानुष्यं मनुष्यं जन्म कृच्छ्रेण दुस्साध्येन महता कर्मपरिपाकेन भुवि लब्ध्वापि विषयेषु विषज्जते स वञ्चितो दैवेन वर्तत इति खेदः ॥ २८ ॥

एवं सुरस्त्रीषु स्तुवन्तीषु सतीषु वधूरर्चिः पतिलोकं गता प्राप्ता कोऽसौ पतिलोकः आत्मवतां ज्ञानिनां धुर्यः श्रेष्ठः वैन्यः पृथुः अच्युताश्रयो भगवतो निवासभूतं वैकुण्ठाख्यं यं लोकं प्राप तं लोकं गतेत्यर्थः ॥ २९ ॥

उपसंहरति । इत्थमिति । भगवत्तमः भगवताम् ।

उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिम् ।
वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति ॥

इत्युक्तविधभगवतां मध्ये श्रेष्ठः असौ पृथुरित्थं भूतानुभावः उक्तविधप्रभावसम्पन्नः उदारचरितस्य पृथोश्चरितं ते तुभ्यं मया कीर्तितम् ॥ ३० ॥

एतच्चरितकीर्तनश्रवणश्रावणमाह । यः पुमान्सुमहत्पुण्यं यशस्यं धन्यमिदं चरितमवहितमनाः समाहितचित्तः श्रद्धया पठेत् शृणुयात् श्रावयेद्वा स पृथोः पदवीं गतिमियात् प्राप्नुयात् ॥ ३१ ॥

आनुषङ्गिकफलमाह । ब्राह्मणः ब्रह्मवर्चस्वी भवेत् राजन्यः क्षत्रियः पठनादिकं कुर्वन् जगतीपतिर्भवेत् वैश्यः विट्पतिः शूद्र उत्तमतां सजातीयेषु प्राप्नुयात् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली

धन्यां सर्वगुणैः पूर्णां "अनपेक्षो गुणैः पूर्णो धन्य इत्युच्यते बुधैः" इत्यभिधानम् ॥ २५ ॥ २६ ॥

ये मर्त्या नैष्कर्म्यं मोक्षलक्षणं भगवत्पदं साधयन्त्युत विद्युल्लोलानि चलान्यायूंषि येषां ते तथा तेषामन्यद्दुरापं किं न किमपीत्यर्थः ॥ २७ ॥

आपवर्ग्यं मुक्तिसाधनकारणम् ॥ २८ ॥

पतिलोकं नाथवन्तं लोकमिति शङ्कानिवृत्त्यर्थं वैन्यो यं लोकं प्राप तं पतिलोकं गताभूदिति स्पष्टितम् ॥ २९ ॥

उपसंहरति । इत्थमिति । योऽसौ पृथुरित्थं भूतानुभावः प्रभाव अनुभावः प्रभावे स्यान्निश्चये भावसूचक" इति यादवः ।

भगो योन्यां भगो यत्ने यशोवीर्यार्कमूर्तिषु ।
कान्तीच्छाज्ञानवैराग्यधर्मैश्वर्यतपः सुखे ॥

इति वचनात् सम्यग्यत्नादिगुणवतामतिशयेन प्रशस्तत्वात् भगवत्तमः ॥ ३० ॥

फलमाह । य इति । पदवीं भक्तिज्ञानादिलक्षणाम् ॥ ३१ ॥ वर्णभेदेन फलं विविनक्ति । ब्राह्मण इति ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

एषा इत्यङ्गुल्या दर्शयन्ति । ऊर्ध्वं श्रीवैकुण्ठलोकं अनुवैन्य मित्यग्रपश्चाद्भावेन दर्शनात् ॥ २६ ॥

टीकायां भगवत्प्रापकं ज्ञानमिति भक्तियोगाङ्गत्वमुक्तम् । यद्वा । भगवत्पदं श्रीवैकुण्ठं नैष्कर्म्यं कर्म्मणा न साध्यमित्यर्थः । विद्युल्लोलायुष इति चित्सुखमतः ॥ २७ ॥

आपवर्ग्यं सालोक्यादिसिद्धिदं भक्तियोगसिद्धिदं वा ॥ २८ ॥

पत्युः श्रीपृथोः सर्वान्भिन्नं लोकम् । तत् प्राप्तलोकमित्यर्थः । तस्य प्रापञ्चिकत्वं निषेधयति यं वा इति आत्मविदां धुर्यः अच्युताश्रय इति ज्ञानप्रचारत्वेनात्मविदामाश्रयः । स्वतः स्वच्युतमाश्रयः इत्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

ब्राह्मण इति सार्द्धयुग्मकम् ॥ ३२—३८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

एषेत्यङ्गुल्या दर्शयन्ति । ऊर्ध्वमित्यत्र किं चितार्चिः पश्यतेति

त्रिः कृत्व इदमाकर्ण्य नरो नार्यथवादृता ।
अप्रजः सुप्रजतमो निर्धनो धनवत्तमः ॥ ३३ ॥
अस्पष्टकीर्तिः सुयशा मूर्खो भवति पण्डितः ।
इदं स्वस्त्ययनं पुंसाममङ्गल्यनिवारणम् ॥ ३४ ॥
धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं कलिमलापहम् ।
धर्मार्थकाममोक्षाणां सम्यक्सिद्धिमभीप्सुभिः ।
श्रद्धयैतदनुश्राव्यं चतुर्णां कारणं परम् ॥ ३५ ॥
(१) विजयाभिमुखो राजा श्रुत्वैतदभियाति यान् ।
बलिं तस्मै हरन्त्यग्रे राजानः पृथवे यथा ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

भावः ॥ नूनमिति वितर्के । येयं विमानस्था काचित् त्रिलोकीनी दृश्यते सैषा अर्चिरेव भवेदित्यर्थः । मनुर्वैन्यमित्यग्रे विमानस्थं वैन्यं तत्पश्चाद्विषमपि विमानेन प्रयातेत्यर्थः । अस्मानतीत्येति वयं देवता भूरवर्ण्यस्याः पादतलवर्तिन्योऽभूमेति भावः ॥ २६ ॥

हन्त हन्त इहस्थ एव मानुष्यां वयमपि भूयास्म यदि भाग्यं स्यादित्युक्तेषामिति । किमन्यत् पारमेष्ठ्यादिकं ये वै निश्चितमेते पृथ्वर्चिप्रभृतयः भगवतः परं धाम वैकुण्ठं नैष्कर्म्यरूपम् ॥ २७ ॥

आत्मकं शोचन्ति । स इति ॥ २८ ॥

ननु किं सहमरणपुण्यलभ्यं पतिलोकं नहि नहि यं लोकं वै निश्चितं वैन्यः प्राप आत्मविदां धुर्य इति न तस्य प्राकृतः पतिलोकः प्राप्त्यहं इति भावः । अच्युताश्रय इति नापि सायुज्यं लब्धम् । न कामये नार्थेत्यादितदीयप्रार्थनाविरोधात् । अतः श्रीस्वामिचरणैरतदभ्यायार्थ उक्तः । यथा । त्रयीं विशे सभार्य्यस्य वने नित्यसमाधितः । विमानमधिरुह्याथ वैकुण्ठगतिरीर्यत इति भक्तभिश्रेष्वेव पतिलोकस्य बलीयस्त्वं श्रेयम् ॥ २९—३१ ॥

विशां पश्वादीनां वैश्यानां वा पतिः स्यात् ॥ ३२ ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सर्वात्मना संपूर्णचेतसा पतिं भेजे अभजत् ॥ २५ ॥

नूनं निश्चितमस्मानतीत्य अतिक्रम्य ऊर्ध्वं भजति ॥ २६ ॥

निर्गतानि बन्धनभूतान्युपासकानां कर्माणि यस्मात्तन्नैष्कर्म्यं स्वाश्रितकर्मबन्धविमोचकं परं ब्रह्म ये भुवि साधयन्ति आराधयन्ति तेषां भगवत्पदम् अन्यत् पुरुषार्थजातं च किं दुरापमपि तु सुलभमेवेत्यर्थः ॥ २७ ॥

वतेति खेदे योऽपवर्ग्यं मुक्तिसाधनं मानुष्यं महत्कृच्छ्रेण लब्ध्वा विषयेषु इन्द्रियार्थेषु विसज्जते स मायया वञ्चितः अत एव आत्मने द्रुह्यतीत्यात्मध्रुग् भवति ॥ २८ ॥

वैन्यः य वैष्णवं लोकं प्राप तं पत्युर्वैन्यस्य लोकं गता ॥ २९ ॥

भगवत्तमः ।

उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिम् ।
वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति

एवं विधः अतिशयेन भगवान् इति भगवत्तमः । उद्दामचरितस्य उत्तमपराक्रमस्य ॥ ३० ॥

अवहितः सावधानः ॥ ३१ ॥

विट्पतिः वैश्यानां पतिः सत्तमतां स्वज्ञातिप्रधानताम् ॥ ३२ ॥

भाषाटीका ।

देवस्त्री बोलने लगीं अहो ये वधू धन्य है जोकि सर्वप्रकार से संपूर्ण राजों के पति पृथु महाराज की सेवन करती हुई जैसे कि विष्णु को लक्ष्मी भजती है ॥ २५ ॥

सब देखो ये बड़े दुष्कर्म को कर के पतिव्रता धर्म से हम सब को अतिक्रमण कर के वैन पृथु महाराज के पीछे ऊर्ध्व लोकको जाती है ॥ २६ ॥

जो मनुष्य नाशक आयु वाले होकर भी निष्कर्म रूप भगवत्पद को प्राप्त होते हैं संसार में उनको और कौनसी बात दुर्लभ है ॥ २७ ॥

वह पुरुष अवश्य ही ठगा गया है आत्मद्रोही है । बड़े कठिन से जो मोक्ष प्राप्त होने योग्य मनुष्य शरीर को प्राप्त होकर भी विषय में आसक्त होता है ॥ २८ ॥

मैत्रेयजी बोले देवतों की स्त्री न के ऐसे स्तुती करने पर अर्चि महा रानी उस पति लोक को गई जिस लोक को भगवद्भक्त पृथु महाराज गये ॥ २९ ॥

इस प्रकार के प्रभाव वाले उत्तम ऐश्वर्यवान् पृथु महाराज भये उन का उत्तम चरित्र हमने आप के आगेकहा है ॥ ३० ॥

जो पुरुष श्रद्धा से सावधान होकर महापुरुष रूप इस कथा को पढे अथवा सुनावै सो पृथु महाराज की पदवी को प्राप्तहोय ॥ ३१ ॥

ब्राह्मण होतो ब्रह्मतेज वाला हो क्षत्रिय होतो पृथिवी का राजा वैश्यहोतो वैश्यों का पति हो शूद्रहोतो उत्तमता को प्राप्त होवै ॥ ३२ ॥

---

(१) संग्रामाभिमुख इति श्रीविजयध्वजतीर्थः ।

मुक्तान्यसङ्गो भगवत्यमलां भक्तिमुद्वहन् ।
वैन्यस्य चरितं पुण्यं शृणुयाच्छ्रावयेत्पठेत् ॥ ३७ ॥
वैचित्रवीर्याभिहितं महन्माहात्म्यसूचकम् ।
अस्मिन् कृतमतिर्मर्त्यः पार्थवीं गतिमाप्नुयात् ॥ ३८ ॥
अनुदिनमिदमादरेण शृण्वन् पृथुचरितं प्रथयन् विमुक्तसङ्गः ।
भगवति भवसिन्धुपोतपादे स च निपुणां लभते रतिं मनुष्यः ॥ ३९ ॥
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्यां
पृथुचरितं नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

यद्यपि बहूनि फलानि भवन्ति तथापि मुक्तान्यसङ्ग एव श्रवणादि कुर्यात् ॥ ३७ ॥

महतो भगवतो माहात्म्यस्य सूचकम् । पार्थवीं पृथुसम्बन्धिनीम् पार्थिवीमिति वा पाठः ॥ ३८ ॥

प्रथयन् कीर्तयन् भवसिन्धौ पोतः पादो यस्य ॥ ३९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम् ।
त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नरो नारी वा एतत् आदरेण युक्तः त्रिकृत्वः त्रिवारमिदमाकर्ण्य अप्रजाः सुप्रजाः विद्यारूपद्रविणबलादियुक्तपुत्रवान् भवेत् निर्धनः धनवतां मध्ये श्रेष्ठः अनभिव्यक्तकीर्तिः विपुलकीर्तिः मूर्खः ज्ञानविधुरः पण्डितो भवेत् ॥ ३३ ॥

स्वस्ति मङ्गलं ईयतेऽनेनेति तथा अमङ्गलं निवारयतीति तथा धन्यं धनसम्पादकं यशस्करम् आयुष्करं स्वर्गलाभकं कलिदोषहरम् ॥ ३४ ॥

धर्मादीनां सिद्धिं सम्यगभीप्सुभिः चतुर्णां धर्मादीनां परं कारणं साधनमेतत् चरितं श्रद्धयानुश्राव्यम् ॥ ३५ ॥

एतच्चरितं श्रुत्वा राजा संग्रामाभिमुखो यात्रां याति तस्मै अभियात्रे बलिं हरन्ति यथा राजानः पृथवे ॥ ३६ ॥

यद्यप्येवं विधानि बहूनि फलानि तथापि त्यक्तान्यफलसङ्गः भगवति भक्तिमुद्वहन्कुर्वन् ॥ ३७ ॥

वैचित्रवीर्याणां विचित्रवीर्यशालिनामभिमतं महतो भगवतो माहात्म्यस्य सूचकं वैन्यस्य चरितं शृणुयात् श्रावयेत् पठेच्च एवं चेदस्मिन् भगवति कृतमतिर्मर्त्यः पार्थिवीं पृथुना लब्धां गतिमाप्नुयात् ॥ ३८ ॥

य इदं पृथुचरितमत्यादरेण अनुदिनं शृण्वन्प्रथयन्कीर्तयन् विमुक्तान्यफलासङ्गः स मर्त्यः भवसिन्धौ पोतौ प्लवरूपौ पादौ यस्य तस्मिन् भगवति निपुणां मतिं लभेत ॥ ३९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां
त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

श्रवणादेरत्यासाध्यफलमाह । त्रिःकृत्व इति ॥ ३३ ॥
प्रतिप्रन्थिनिवारकं चेदभीष्टसिद्धिः स्यादनेन तत्कथं स्यादित्यत स्वस्त्ययनमिति ॥ ३४ ॥
...विशेषफलमाह । धर्मार्थेति ॥ ... तस्य सामर्थ्याभावे तत्किं ... उक्तं चतुर्णामिति एतत्सामान्यस्वभावे किमनेनेत्यत उक्तं परमिति परमुत्कृष्टम् ॥ ३५ ॥
... विविजयफलमपि स्यादित्याह । संग्रामाभिमुख इति ॥ ३६ ॥

भगवद्भक्त्यविनाभावेन श्रवणादि कुर्वत उक्तं फलं स्यादन्यथा इत्याह । मुक्तेति ॥ ३७ ॥

पुनरेतात्पृथ्वादिस्मरणमात्रं प्रथयति । वैचित्रवीर्येति । हे विदुर ! पार्थवीं पृथोर्विद्यमानाम् ॥ ३८ ॥

तस्य चरितस्य शब्दविषयपरत्वे कथं भागवतानामपकार्यत इति तत्राह । अनुदिनमिति । प्रथयन् व्याख्यां कुर्वन् भवसिन्धोः संसारसमुद्रस्य पारभूते तीरान्तरीभूते निपुणां श्रीहरिप्रसादजननसमर्थाम् ॥ ३९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

मनुष्य इति । मनुष्यमात्रस्याधिकारिता दर्शिता ॥ ३९ ॥
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भस्य
त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अमलां शुद्धां भक्तिमुद्वहन् उद्वोढुं मुक्तान्यसङ्गः त्यक्तान्यफल एव शृणुयात् ॥ ३७ ॥

हे विचित्रवीर्यस्य पुत्र ! महतो माहात्म्यस्य सूचकं पृथूपाख्यानमिदमभिहितम् । पार्थवीं पृथुसम्बन्धिनीम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
त्रयोविंशश्चतुर्थस्य सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

त्रिः कृत्वः त्रिवारमाकर्ण्य सुप्रजा भवेत् धनवत्तमः धनवत्सु श्रेष्ठो भवेत् ॥ ३३ ॥

अमाङ्गल्यस्याहितस्य निवारणम् ॥ ३४ ॥

सम्यक् सिद्धिमभीप्सुभिः श्रद्धयैतदनुश्राव्यमिति सार्द्धश्लोकान्वयः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ॥

उत्तमाधिकारीन्प्रत्याह । मुक्तान्यसंग इति ॥ ३७ ॥

हे वैचित्रवीर्य ! विदुर ! महतो भगवतो माहात्म्यसूचकं वैन्यस्य चरितमभिहितं कथितमस्मिन् चरिते पार्थवीं पृथुसंबन्धिनीं गम्यते इति गतिस्तां भगवद्भावापत्तिम् ॥ ३८

प्रथयन् कीर्तयन् भवसिंधोः पोतस्तारकः पादो यस्य तस्मिन् गम्यते अनया इति गतिर्भक्तिस्ताम् ॥ ३९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
त्रयोविंशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ २३ ॥

भाषाटीका ।

नर अथवा नारी आदर से तीन वार यदि इस को श्रवण करे तो अपुत्री पुत्रवान् हो निर्धन धनी हो विना कीर्तिवाला कीर्तिमान् मूर्ख हो तो पण्डित होजावै ॥ ३३ ॥

यह चरित्र मनुष्यों का कल्याण कारक है अमङ्गलनाशक है धनदायक है यशदायक है आयुदायक है स्वर्गदायक है कलिमलनाशक है ॥ ३४

धर्म अर्थ काम मोक्ष की अच्छि सिद्धि चाहने वालों को श्रद्धा से इसका श्रवण करना चाहिये यह चारों की सिद्धि का कारण है ॥ ३५ ॥

विजय को उद्यत होकर राजा जिनके सन्मुख जाय वे सब शत्रु राजा इसी का पूजा भेट करते हैं जैसे पृथु जी को करते थे ॥ ३६ ॥

पृथु महाराज के पवित्र चरित्र को जो सुनै सुनावै पढै पढावै सो भगवान् में निर्मल भक्ति को प्राप्त होकर अन्य विषयों से विरक्त रहै ॥ ३७ ॥

हे विदुर ! महापुरुषों के माहात्म्य के जनाने वाला वह चरित्र है जो मनुष्य इस में बुद्धि को लगावैगा सो पृथु महाराज की गति को प्राप्त होगा ॥ ३८ ॥

जो मनुष्य फल की इच्छा छोडकर इस पृथु चरित्र को सुनै फैलावै सो मनुष्य संसार सागर के नौका जो भगवान् तिन में सुन्दर प्रीति को प्राप्त होजावै ॥ ३९ ॥

इति श्रीभागवत चतुर्थस्कन्ध त्रयोविंशाध्यायका
भाषानुवाद लक्ष्मणाचार्य कृत
समाप्त ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

॥ चतुर्विंशोऽध्यायः ॥

॥ मैत्रेय उवाच ॥

विजिताश्वोऽधिराजासीत् पृथुपुत्रः पृथुश्रवाः ।
यवीयोभ्योऽददात्काष्ठा भ्रातृभ्यो भ्रातृवत्सलः ॥ १ ॥
हर्यक्षायादिशत्प्राचीं धूम्रकेशाय दक्षिणाम् ।
प्रतीचीं वृकसंज्ञाय तुर्यां द्रविणसे विभुः ॥ २ ॥
अन्तर्धानगतिं शक्राल्लब्ध्वान्तर्धानसंज्ञितः ।
अपत्यत्रयमाधत्त शिखण्डिन्यां सुसम्मतम् ॥ ३ ॥
पावकः पवमानश्च शुचिरित्यग्नयः पुरा ।
वसिष्ठशापादुत्पन्नाः पुनर्योगगतिं गताः ॥ ४ ॥
अन्तर्धानो नभस्वत्यां हविर्धानमविन्दत ।
य इन्द्रमश्वहर्त्तारं विद्वानपि न जघ्निवान् ॥ ५ ॥
राज्ञां वृत्तिं करादानदण्डशुल्कादिदारुणाम् ।
मन्यमानो दीर्घसत्त्रव्याजेन विससर्ज ह ॥ ६ ॥
तत्रापि हंसं पुरुषं परमात्मानमात्मदृक् ।
यजंस्तल्लोकतामाप कुशलेन समाधिना ॥ ७ ॥
हविर्धानाद्धविर्धानी विदुरासूत षट् सुतान् ।
बर्हिषदं गयं शुक्लं कृष्णं सत्यं जितव्रतम् ॥ ८ ॥
(१ बर्हिषत्सुमहाभागो हाविर्धानिः प्रजापतिः ।
क्रियाकाण्डेषु निष्णातो योगेषु च कुरूद्वह ! ॥ ९ ॥
यस्येदं देवयजनमनुयज्ञं वितन्वतः ।
प्राचीनाग्रैः कुशैरासीदास्तृतं वसुधातलम् ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

एकादशभिरध्यायैः पृथोश्चरितमीरितम् ।
प्रचेतसामथाष्टाभिस्तन्मध्ये पञ्चभिः पितुः ॥ १ ॥
चतुर्विंशे प्रपौत्रात्तु पृथोः प्राचीनबर्हिषः ।
प्रचेतसां जनिस्तेभ्यो रुद्रगीतं च वर्ण्यते ॥ २ ॥

अधिराज आसीदित्यर्थः । यवीयोभ्यः कनिष्ठेभ्यः काष्ठा दिशः ॥ १ ॥

तुर्यां चतुर्थीमुत्तरां दिशम् ॥ २ ॥

शक्राल्लब्ध्वा पृथोरश्वमेधेऽश्वविजयावसरे ॥ ३ ॥

अपत्यत्रयमेवाह । पावक इति । पुरा यः शापस्तस्मान्मनुष्येषूत्पन्नाः सन्तो योगगतिमग्नित्वं प्राप्ताः ॥ ४ ॥

नभस्वत्यामन्यस्यां भार्यायाम् । अन्तर्धानस्य विशेषणम् य इति एतेन शक्रादन्तर्धानगतिलाभे कारणमुक्तम् ॥ ५ ॥

स चान्तर्धानो राज्ञां वृत्तिं करादानादिभिर्दारुणां परपीडात्मिकां मन्यमानो विससर्ज ह ॥ ६ ॥

हन्ति स्वानां क्लेशमिति हंसस्तं पुरुषं पूर्णम् । कुशलं पुण्यं तद्रूपेण समाधिना ॥ ७ ॥ ८ ॥

हाविर्धानिर्हविर्धानस्य पुत्रः योगेषु च प्राणायामादिषु ॥ ९ ॥

---

(१) महाबाहो इति श्री वीरराघवः ।

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

क्रियाकाण्डनिष्णातत्वमाह । यस्येति । इदं वसुधातलं देवयजनं यज्ञवाटं वितन्वतः यत्रैको यज्ञः कृतस्तत्समीप एव यज्ञान्तरं कुर्वतः सतः अत एव प्राचीनबर्हिरित्युच्यते ॥ १० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं कार्त्स्न्येन पृथुचरितमभिधाय तत्सन्ततिं तच्चरित्रं चाभिधातुमुपक्रमते मुनिः । विजिताश्व इति । विजिताश्वः पृथोः पुत्रः विपुलकीर्तिः अधिराज आसीत् भ्रातृवत्सलो विजिताश्वः यवीयोभ्यः कनिष्ठेभ्यः भ्रातृभ्यः काष्ठा दिशः प्रादात् ॥ १ ॥

कां काष्ठां कस्मै अदादित्यत्राह । हर्यक्षाय प्राचीं दिशं धूम्रकेशाय दक्षिणां दिशं वृकसंज्ञाय प्रतीचीं दिशं तुरीयाय चतुर्थायुदीचीं दिशं द्रविणसे विभुर्विजिताश्वः अदिशद्दत्तवान् ॥ २ ॥

पृथोरश्वविजयावसरे शक्रादन्तर्धानगतिं तिरोधानगतिं लब्ध्वा अन्तर्धानसंज्ञितः अन्तर्धानाख्योऽभूत् विजिताश्वस्यैव अन्तर्धान इति नामान्तरमित्यर्थः अन्तर्धानसंज्ञितो विजिताश्वः शिखण्डिन्यां सुसम्मतमपत्यत्रयमाधत्त उत्पादयामास ॥ ३ ॥

अपत्यत्रयमेवाह । पावक इति । पुरा यो वसिष्ठस्य शापः तस्मात् त्रयोऽग्नयः गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्नयः पावकादिरूपेण मनुष्येषूत्पन्नास्ते पुनर्योगगतिमग्नित्वं प्राप्ताः आहवनीयत्वादेः संस्काररूपत्वात्तेषां मनुष्यरूपेणोत्पत्त्यनर्हत्वात्तदभिमानिदेवतानामुत्पत्तिरत्र विवक्षिता ॥ ४ ॥

नभस्वत्यामन्यस्यां भार्यायामन्तर्धानो विजिताश्वः हविर्धानं पुत्रं लेभे अन्तर्धानं विशिनष्टि । यः अन्तर्धानोऽश्वहर्तारं विद्वान् जानन्नपि न अहिंसात् एतेन शक्रादन्तर्धानगतिलाभे कारणमुक्तम् ॥ ५ ॥

राज्ञां वृत्तिं करादानदण्डशुल्कादिभिरतिदारुणां परपीडात्मिकां मन्यमानः दीर्घसत्रानुष्ठानव्याजेन विससर्जेत्यार्थः ॥ ६ ॥

तत्रापि दीर्घसत्रेऽपि हंसं स्वानां क्लेशं हन्तीति हंसं शुद्धं वा परमात्मानं पुरुषं परमपुरुषमात्मदृक् प्रकृतिविलक्षणज्ञात्मकस्वात्मयाथात्म्यज्ञानी सन् यजन् कुशलेन विघ्नानुपहतेन समाधिना भगवल्लोकमवाप ॥ ७ ॥

हे विदुर ! हविर्धानादन्तर्धानपुत्रात् हविर्धानी तद्भार्या बर्हिषदादीन् षट्सुतान् असूत ॥ ८ ॥

हे महाबाहो ! हविर्धानिः हविर्धानस्यापत्यं बर्हिषत् प्रजापतिप्रधानपरः क्रियाकाण्डेषु योगेषु च निष्णातः निष्ठितोऽभूत् हे कुरूद्वह ! ॥ ९ ॥

क्रियाकाण्डेषु निष्णातत्वमेवाह । यस्येति । इदं वसुधातलं देवयजनं यज्ञवाटं वितन्वतः यत्र देशे एको यज्ञः कृतस्तत्समीप एव देशे पुनर्यज्ञान्तरं कुर्वतः प्राचीनाग्रैः कुशैः कृत्स्नं वसुधातलमास्तृतमासीत् अत एव प्राचीनबर्हिरित्युच्यते ॥ १० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ईश्वराज्ज्ञानमन्विच्छेन्मोक्षमिच्छेज्जनार्दनादित्यतो मोक्षसिद्ध्ये रुद्राज्ज्ञानोपदेशप्रकारो ब्रह्मपदयोग्यानामृजूनां देवानामुत्सर्गाधिकारित्वं चेति द्वयमस्मिन्नध्याये निरूप्यते तत्रादावेतस्योपोद्घातमाह । विजिताश्व इति । काष्ठा दिशः ॥ १ ॥

तुर्यां चतुर्थीमुत्तराम् ॥ २ ॥

अन्तर्धानगतिमदृश्यविद्याम् नाम्ना शिखण्डिन्यां भार्यायाम् ॥ ३ ॥

पुरा पूर्वजन्मनि । अग्नीनां मनुष्ययोनावुत्पत्तौ निमित्तमाह । वसिष्ठेति । तत्कृत्यमाह । पुनरिति ॥ ४ ॥

अन्तर्धानो विजिताश्व एव । तं विशिनष्टि । य इन्द्रमिति ॥ ५ ॥

कर्माधिकारे स्थितस्य तस्य सन्यासप्रकारं वक्ति । राज्ञामिति ॥ ६ ॥

भगवदर्पणक्रियया क्रियमाणस्य कर्मणः उत्पन्नज्ञानफलमाह । तत्रापीति । हंसं निर्मलम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

हविर्धानपुत्रो बर्हिष्मत्कर्मकाण्डेषु प्रवर्तमानो निवृत्तिमार्गाविरोधिनोभयत्र निष्णातोऽभूदित्याह । बर्हिष्मत्त्विति ॥ ९ ॥

तत्र क्रियाकाण्डनैपुण्यं विशदयति । यस्येति । अनेन प्राचीनबर्हिरिति नामध्वनयति देवयजनं यज्ञक्षेत्रम् ॥ १० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

राज्ञामिति । साक्षात्त्यागे राजमर्य्यादालङ्घनं स्यादिति भावः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

पृथोः अपौत्रात् प्राचीनबर्हिषो ये प्रचेतसः ।
चतुर्विंशे रुद्रगीतं त आपुरिति कीर्त्यते ॥

आधिराजा अधिराजः यवीयोभ्यः स्वकनिष्ठेभ्यः ॥ १ ॥ २ ॥

लब्ध्वा पितुरश्वमेधीयाश्वविजयावसरे इत्यर्थः अन्तर्धाननामा ॥ ३ ॥

योगगतिमग्नित्वम् ॥ ४ ॥

नभस्वत्यामन्यस्यां भार्यायां योऽन्तर्धानः । विद्वानपि न जघ्निवानिति शक्रादन्तर्धानगतिलाभे कारणम् ॥ ५ ॥

योऽन्तर्धानो राज्ञां वृत्तिं विससर्ज । कुतः करादानादिभिर्दारुणां मन्यमानः ॥ ६ ॥

अत्रापि दीर्घसत्रेऽपि कर्म्मकुर्व्वन्नपि हंसावतारं यजन् तस्य लोक एव लोको वासस्थानं यस्य सुगेक्षणादिवत् समासः तस्य भावस्तत्ता ताम् हन्ति स्वानां क्लेशमिति हंसस्तं पुरुषं पूर्णम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

यस्येदं वसुधातलं कुशैरास्तृतमाच्छादितमासीदिति । पृथिव्यां तादृशं स्थलं नासीद्यत्र तेन यज्ञः कृतो नासीदित्यत एव स प्राचीनबर्हिरित्युच्यत इति भावः । तत्राप्यनुयज्ञं प्रति यज्ञमेवं देवानां सर्वेषामेव यजनं वितन्वतः विस्तार्य्य मुख्यकल्पेनैव कुर्व्वतः ॥ १० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवमेकादशभिरध्यायैः पृथुचरितमुक्त्वाऽथाष्टाभिस्तत्पुत्रपौत्रादिचरितमाह तत्र चतुर्विंशे विजिताश्वादिगुणवर्णनपूर्वकम् रुद्रगीतं वर्ण्यते । विजिताश्वः पृथुश्रवाः महायशाः अधिराजासीत् अधिराजः आसीत् यवीयोभ्यः कनिष्ठेभ्यः काष्ठा दिशः १-२॥

सामुद्रीं देवदेवोक्तामुपयेमे शतद्रुतिम् ।
यां वीक्ष्य चारुसर्वाङ्गीं किशोरीं सुष्ठ्वलङ्कृताम् ।
परिक्रमन्तीमुद्वाहे चकमेऽग्निः शुकीमिव ॥ ११ ॥
विबुधासुरगन्धर्वमुनिसिद्धनरोरगाः ।
विजिताः सूर्यया दिक्षु क्वणयन्त्यैव नूपुरैः ॥ १२ ॥
प्राचीनबर्हिषः पुत्राः शतद्रुत्यां दशाभवन् ।
तुल्यनामव्रताः सर्वे धर्मस्नाताः प्रचेतसः ॥ १३ ॥
पित्रादिष्टाः प्रजासर्गे तपसेऽर्णवमाविशन् ।
दशवर्षसहस्राणि तपसार्चंस्तपस्पतिम् ॥ १४ ॥
यदुक्तं पथि दृष्टेन गिरिशेन प्रसीदता ।
तद्ध्यायन्तो जपन्तश्च पूजयन्तश्च संयताः ॥ १५ ॥
॥ विदुर उवाच ॥
प्रचेतसां गिरित्रेण यथासीत्पथि सङ्गमः ॥
यदुताह हरः प्रीतस्तन्नो ब्रह्मन् ! वदार्थवत् ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पृथोरश्वमेधविजयावसरे विजिताश्व एव शक्रादन्तर्द्धानगतिं लब्ध्वा अन्तर्द्धानसंज्ञितोऽभूत् ॥ ३ ॥

योगगतिमाग्नित्वं गताः ॥ ४ ॥ ५ ॥

अन्तर्द्धानस्यापि परमेश्वरभक्त्या मुक्तिमाह । राज्ञामितिद्वाभ्याम् । राज्ञां वृत्तिं करादानादिभिर्दारुणाम हिंस्रां मन्यमानो विससर्ज ह ॥ ६ ॥

तत्र व्याजमात्रेण क्रियमाणे दीर्घसत्रे हन्ति भक्तक्लेशमिति हंसमात्मब्रह्म उपास्योपासकस्वरूपवित् कुशलेन निर्विघ्नेन सम्यक् समाधिना यजन् पूजयन् तल्लोकतां भगवत्पार्षदत्वमाप ॥ ७ ॥ ८ ॥

योगेषु ज्ञानवैराग्यभक्तिषु ॥ ९ ॥

तस्य क्रियाकाण्डेषु निष्णातत्वमाह । यस्येति । अनुयज्ञं यत्रैको यज्ञः कृतस्तदनुतत्समीपे यज्ञान्तरं कुर्वतः प्राचीनाग्रैः कुशैरास्तृतं वसुधातलं देवयजनं देवपूजनस्थानमासीत् अत एव प्राचीनबर्हिरिति तस्य नाम ॥ १० ॥

भाषाटीका ।

मैत्रेयजी बोले पृथु महाराज के पुत्र विजिताश्व नाम के राजा हुये सो बडी कीर्ति वाले थे उनने अपने छोटे भ्रातों को सब दिशा दान करदियीं ॥ १ ॥

हर्यक्ष को पूर्व दिशा दिया धूम्रकेश को दक्षिण दिशा दिया । वृकको पश्चिम दिशा दिया द्रविणस को उत्तर दिशा दिया ॥ २ ॥

इन्द्र से अन्तर्धान गति को प्राप्त होकर अन्तर्धान संज्ञा को प्राप्त हुये फिरशिखण्डिनी के मध्यमें अपने सम्मत तीन पुत्रों को उत्पन्न किये ॥ ३ ॥

पावक पवमान शुचि ये तीन अग्नि पूर्वकाल में वसिष्ठ के शाप से पैदा भये फिर योग गति को प्राप्त होगये ॥ ४ ॥

अन्तर्धानने नभस्वती के मध्यमें हविर्धान को उत्पन्न किया जिनने घोडा चुराते हुये इन्द्र को जानकर भी नहीं मारा था ॥ ५ ॥

किरती का लेना इत्यादि राजों का वृत्ति दण्ड देना इत्यादि दारुण कर्म जानकर दीर्घ सत्र के निमित्त से राज्य को छोड दिया ॥ ६ ॥

फिर वनमें भी जाकर आत्मज्ञानी होकर हंस पुरुष परमात्मा का आराधन करके निपुण समाधि से भगवत् के लोक को प्राप्त होगये ॥ ७ ॥

हे विदुरजी ! हविर्धान के सकास से हविर्धानी ने छः पुत्र पैदा किये बर्हिषद् गय शुक्ल कृष्ण सत्य जितव्रत ॥ ८ ॥

हविर्धान के पुत्र बर्हिषत् बडे भाग्यशाली होकर प्रजापति भये हे कुरूद्वह ! वे क्रियाकाण्ड मे योग शास्त्र में भी निपुण भये ॥ ९ ॥

जिनके सब यज्ञों में देवता यजन में सब पृथिवी तल प्राचीन अग्रवाले कुशों से ढकगया ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

समुद्रस्य कन्यां देवदेवेन ब्रह्मणोपदिष्टां शतद्रुतिनाम किशोरीं बालां परिक्रमन्तीं प्रदक्षिणं गच्छन्तीम् शुकीमिवेति एवं व्याख्यायते । सप्तर्षीणां सत्रे तद्भार्या दर्शनेनाग्निः कामसन्तप्तोऽभूत् तं च तद्भार्या स्वाहानाम सप्तर्षिभार्यारूपधारिणी सती रमयामास । रमयित्वा च तद्रेतः शुकीरूपेण शरस्तम्बे निधायागच्छत् तां

सङ्गमः खलु विप्रर्षे ! शिवेनेह शरीरिणाम् ।
दुर्लभो मुनयो दध्युरसङ्गाद्यमभीप्सितम् ॥ १७ ॥
आत्मारामोऽपि यस्त्वस्य लोककल्पस्य राधसे ।
शक्त्यायुक्तो विचरति घोरया भगवान् भवः ॥ १८ ॥

॥ मैत्रेय उवाच ॥

प्रचेतसः पितुर्वाक्यं शिरसादाय साधवः ।
दिशं प्रतीचीं प्रययुस्तपस्यादृतचेतसः ॥ १९ ॥
समुद्रमुपविस्तीर्णमपश्यन् सुमहत्सरः ।
महन्मन इव स्वच्छं प्रसन्नसलिलाशयम् ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

यथा सप्तर्षिभार्याभ्रान्त्याग्निः कामितवांस्तद्वदिति स्तुकीमिवेति-पाठे स्तोकघृतधारामिवेत्यर्थः ॥ ११ ॥

सूर्यया नवोढयैव विबुधादयो विजिता अभिभूतास्तच्च नूपुरैः पादौ क्वणयन्त्यैव तदूध्वनिमात्रेणेत्यर्थः ॥ १२ ॥

तुल्यं नाम व्रतमाचारश्च येषाम् । धर्मस्नाता धर्मपारगाः ॥ १३ ॥

तपसा तपसां पतिं हरिमर्चन्नर्चयामासुः ॥ १४ ॥ १५ १६ ॥

मुनयोऽपिसंगत्यागेनाप्तुमिष्टं यं दध्युरेव केवलं न तु प्रापुः । तेन शिवेन ॥ १७ ॥

ननु मुनीनां किं तद्ध्यानेन घोरत्वादित्याशङ्क्याह । आत्मारामोऽपि लोकरचनायाः पालनाय ॥ १८ ॥

गुर्वाज्ञाकारिणां शिवदर्शनं स्वत एव भवतीत्याशयेनाह । प्रचेतस इति ॥ १९ ॥

समुद्रमुपसमुद्रात्किंचिन्न्यूनम् । "उपोऽधिकेच,, इति कर्मप्रवचनीयः प्रसन्नाः सलिलाशया मत्स्यादयो यस्मिन् ॥ २० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स प्राचीनबर्हिः समुद्रस्य पुत्रीं देवदेवेन ब्रह्मणा उपदिष्टां शतद्रुतिमित्याख्यामुपयेमे तां विशिनष्टि किशोरीं बालां चारूणि सुन्दराणि सर्वाण्यप्यङ्गानि यस्यास्तां सुष्ठु अलङ्कृतां उद्वाहे विवाहे परिक्रमन्तीमग्निः यां शतद्रुतिमग्निश्चकमे शुकीमिव अयमर्थः । सप्तर्षीणां सत्रे तद्भार्यादर्शनेनाग्निः कामदृष्टोऽभूत् तं च तद्भार्या स्वाहानाम सप्तर्षिभार्यारूपधारिणी सती रमयामास रमयित्वा च तद्रेतः शुकीरूपेण सरस्तम्बे निधायागच्छत् तां च यथा सप्तर्षिभार्या भ्रान्त्याग्निः कामितवान् तद्वदिति स्तुकीमिति पाठे स्तोकघृतधारामिवेत्यर्थः ॥ ११ ॥

सूर्यया नवोढयैव नूपुरैः क्वणयन्त्या शतद्रुत्या विबुधादयः सर्वे विजिताः वशीकृता मोहिता इति यावत् ॥ १२ ॥

प्राचीनबर्हिषः सकाशात् शतद्रुत्यां दशपुत्रा अभवन्नुदभवन् पुत्रान् विशिनष्टि तुल्यं नाम व्रताचारो येषां ते धर्मस्नाताः धर्मनिष्णाताः धर्मपारगा इति यावत् । निष्णातशब्दो हि सर्वत्र विवक्षितानुष्ठानान्तरभाव्यवभृथस्नानस्थनियमान्तगमनमाह । प्रचेतसः प्रचेतो नामानः ॥ १३ ॥

प्रजासर्गे पित्रा उपदिष्टाः प्रथमं तपश्चर्तुं वनमरण्यमाविशन् दशसंख्याकवर्षाणां वत्सराणां सहस्राणि तपसां पतिं भगवन्तं तपसा आर्चन्नर्चयामासुः ॥ १४ ॥

पथि मार्गे दृष्टेन प्रसीदता गिरिशेन रुद्रेण यदुक्तमुपदिष्टं तद्ध्यायन्तस्तदर्थं ध्यायन्तस्तज्जपन्तश्च समाहितचित्ताः पूजयन्तश्च आर्चन्निति पूर्वेणान्वयः ॥ १५ ॥

गिरिशेनोक्तं ध्यायन्त इत्याद्युक्तं तत्र किमुक्तं गिरिशेनेति पृच्छति विदुरः । यदा यस्मिन् काले पथि गिरित्रेण सह प्रचेतसां सङ्गम आसीत् हे ब्रह्मन् ! प्रीतो हरो रुद्रः अर्थवत् पुरुषार्थसाधनं यदाह तन्नो अस्मभ्यं वद ॥ १६ ॥

शिवसङ्गमस्य दौर्लभ्यमाह । हे विप्रर्षे ! शरीरिणां नृणां संसारे शिवेन साकं सङ्गमो दुर्लभः दुःखेनापि लब्धुमशक्यः मुनयः अभीप्सितं प्राप्तुमिष्टं च शिवमसङ्गात् विषयान्तरसङ्गत्यागात् दध्युरेव केवलं न तु प्रापुस्तेन शिवेन ॥ १७ ॥

ननु मुनीनां किं तद्ध्यानेन घोरत्वादित्याशङ्क्याह । योऽयं भगवान् उत्पत्त्यादिज्ञानवान् हरः आत्मारामोऽपि आत्मारामत्वेन लोकसञ्चारप्रयोजनरहितोऽपीत्यर्थः दीनलोकस्य राधसे सिद्धये दीनाननुग्रहीतुमिति यावत् शक्त्या स्त्रिया सह युक्तः घोरया मूर्त्या उपलक्षितो विचरति ॥ १८ ॥

एवमापृष्टो मुनिस्तत् यथा वक्तुमुपक्रमते । प्रचेतस इति । साधवः प्रचेतसः पितुः प्राचीनबर्हिषः वाक्यं प्रजाः सृजतेति वाक्यं शिरस्याधाय अतिगौरवेण शिरसानुमोद्य सृष्ट्यर्थं तपसा हृतचेतसः प्रतीचीं दिशं प्रति ययुः ॥ १९ ॥

समुद्रमुपसमुद्रात् किञ्चिन्न्यूनम् । उपोऽधिकेच" इति कर्मप्रवचनीयत्वे तद्योगात् द्वितीया समुद्रसमीपे वा विस्तीर्णं सुशोभनं महत् श्रेष्ठं सर अपश्यन् महत्त्वमेव स्पष्टयति महतां ज्ञानिनां मन इव स्वच्छं निर्मलं प्रसन्नाः सलिलाशया ये मत्स्यादयः यस्मिन् ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अपत्नीकस्यास्य यज्ञकरणं कथमिति शङ्कां निवारयितुमाह । सामुद्रीमिति समुद्रपुत्रीति वचनादयं विशेषो ज्ञातव्यः देवदेवेन ब्रह्मणोक्तां तां विशिनष्टि । यामिति । शुकीमिव यथा नाम्ना शुकीं राजपुत्रीमग्निः प्रदक्षिणीकुर्वाणां कामितवानित्यर्थः

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यामेनामप्यादातुं शक्त्यभावेऽप्यग्निश्चकमे इत्यन्वयः । "राजपुत्रीं शुकीमग्निरावर्तन्तीं प्रदक्षिणाम्। आदायान्तरधाह्वानसमये मन्मथातुर" इति वचनेनेदं विशेषो ज्ञातव्यः ॥ ११ ॥

अग्निश्चकम इति यत्तैतच्चित्रमिति भावेनाह। विबुधेति। अग्नेरपि विबुधेष्वेकत्वात् सूर्या नवोढा सूर्ये विहर्तुं नासहेति श्रुतेः ॥ १२ ॥

तुल्यं नाम व्रतं च येषां ते तथा किं तत्तुल्यं नामेत्यत्राह। प्रचेतस इति ॥ १३ ॥

तत्कर्माह । पित्रादिष्टा इति ॥ १४ ॥

एषां को गुरुः किं जप्यं किंध्येयमत्राह। प्रत्युक्तमिति ॥ १५ ॥

संक्षेपेणोक्तम् विस्तरतः श्रोतुं विदुरः पृच्छति। प्रचेतसामिति। यद्वा। किं वा अर्थवत्प्रयोजनवत् ॥ १६ ॥

पथिकानां पुरुषाणां तत्र सङ्गमः सुलभः स्यादतः किमुद्यमत्राह। सङ्गम इति। असङ्गा मुनयः सतामभीप्सितमदधुस्तेन शिवेन सह सङ्गमः ॥ १७ ॥

जगतो निरोगत्वाय विचरतोऽपि शिवस्यात्मारामत्वेन निस्पृहस्य सङ्गमेऽपि सम्भाषणं न सम्भाव्यत इत्याशयेनाह। आत्मारामोपीऽति। यस्त्वस्य लोककल्पस्य जनस्य रोमान्मुक्तत्वस्य राधसे सिद्धये तीव्रया शक्त्येत्यनेन सम्भाषणानुपपत्तिं सूचयति ॥ १८ ॥

सम्भाषणस्य योग्यावस्थां वक्ष्यन्मैत्रेयः प्रचेतसां कथामादित आवर्तयति।प्रचेतस इति ॥ १९ ॥

समुद्रमुपससमुद्रस्य समीपे विस्तीर्णं दक्षिणोत्तरायतं महतः कण्वस्य मुनेर्मन इव स्वच्छं यद्वा। महतां श्रीनारायणस्य चरणारविन्दपरायणानां मनो यथा निर्मलं तथा ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

सामुद्रीमित्यर्द्धकम ॥ ११ ॥ १२ ॥

धर्मस्नाता इत्यत्र धनुःस्नाता इति चित्सुखः धनुर्वेदपारगाः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

घोरया द्रुहं प्रति ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

समुद्रमिति त्रिकम् समुद्रमुप उपसमुद्रं तत्समीपमित्यर्थः स्वच्छत्वं स्वलस्य प्रसन्नत्वं सलिलस्य किं कुर्वत् सरः दिक्षु पद्मकोश रजो विक्षिपत्। कीदृशं तद्रजः पवनेन उत्सवः उद्रेको यस्य तत् ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

समुद्रस्य कन्यां देवदेवेन ब्रह्मणोपदिष्टाम् शुकीमिवेत्येवं व्याख्यायते । महर्षीणां सत्रे तद्भार्य्यादर्शनेनाग्निः कामार्त्तोऽभूत् तत्र तद्भार्य्या स्वाहा नाम सप्तर्षिभार्य्या रूपधारिणी सती रमयामास रमयित्वा च तद्रेतः शुकीरूपेण शरस्तंबे निधायागच्छत् तां यथा सप्तर्षिभार्य्याभ्रान्त्या अग्निः कामितवान् तद्वत्। स्तुकीमिवेति पाठे स्तोक घृतधारामिवेत्यर्थः ॥ ११ ॥

सूर्य्याया नवोढयैव विजिताः। तत्र नूपुरैः पादौ क्वणन्त्येव ध्वनिमात्रेणैव नतु तां कोऽपिद्रष्टुं शेकुरिति भावः ॥ १२॥१३ ॥

तपसां पतिं हरिमर्च्चयामासुः । कीदृशाः यमुक्तं गिरिशेन तदेव ध्यायन्तः । यत् रहो रहस्यं प्रीतः सन् कथा अभिमर्य्येव आह ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

असङ्गात् सङ्गं परित्यज्य अपि सर्व्वतो भावेन ईप्सितं प्राप्तुमिष्टं यं मुनयोऽपि दध्युरेव ॥ १७ ॥

मुनीनां ध्यानगम्योऽपि कृपया सकामानामपि कामं दातुं दृश्योऽपि भवतीत्याह। आत्मेति। लोककल्पस्य राधसे लोकमनोरथकल्पस्य सिद्धये ॥ १८ ॥ १९ ॥

समुद्रमुपसमुद्रात् किञ्चिन्न्यूनं उपोऽधिके हीने चेति कर्म्मप्रवचनीयः ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सामुद्रीं समुद्रपुत्रीम् देवदेवेन ब्रह्मणोक्ताम् यामग्निश्चकमे इत्युत्तरेणान्वयः उद्वाहे विवाहकाले परिक्रमन्तीं प्रदक्षिणां गच्छन्तीमग्निश्चकमे अकामयत शुकीमिव सप्तर्षीणां सत्रे सप्तर्षीभार्यादर्शनेन कामसंतप्तमग्निं तद्भार्य्या स्वाहाख्यासप्तर्षीभार्यारूपेण रमयित्वात्तद्रेतः शुकीरूपेण शरस्तंवे निधायागच्छत् तां यथाग्निः सप्तर्षिभार्या भ्रान्त्याचकमे तद्वत् ॥ ११ ॥

यथा सूर्य्या नवोढयैव विबुधाद्यो विजिता मोहिताः तदपि नूपुरैः पादौ क्वणयन्त्येव नूपुरध्वनिमात्रेणैवेत्यर्थः ॥ १२ ॥

सर्वे दशापि तुल्यं नाम व्रतं च येषां ते धर्मस्नाताः कृतधर्मानुष्ठाना इत्यर्थः ॥ १३ ॥

अर्णवे तत्तीरमं सरः आविशन् तपसां पतिं हरिम् अर्चन् अर्चितवन्तः ॥ १४ ॥

संयताः जितेन्द्रियाः ॥ १५ ॥ १६ ॥

यमभीप्सितं सङ्गमसङ्गात् सङ्गत्यागेन दध्युरेव स सङ्गमो दुर्लभः यद्वा। यं शिवं दध्युस्तेनेति योजना ॥ १७ ॥

घोरया संहारशक्त्या युतोऽपि लोके यः कल्पः स्वधर्मे निपुणस्तज्जनस्य राधसे पालनाय विचरति ॥ १८ ॥ १९ ॥

समुद्रमुपतत्समीपगम् प्रसन्नाः सलिलाशयाः जलचराः यस्मिन् तत् ॥ २० ॥

भाषाटीका ।

सुन्दर अङ्गवाली किशोर अवस्था वाली सुन्दर गहना पहरी हुई जिसको देखकर विवाह के बखत परिक्रमा करते समय अग्निने भी इच्छा की जैसेकि सप्तर्षियों की भार्या शुकी की इच्छा की थी ॥ ११ ॥

देवता असुर गन्धर्व मुनि सिद्ध नर उरग इन सबोंको सब दिशा में जिसने अपने नूपुर के शब्द रूपी नगाड़े से जीत लिया ॥ १२ ॥

शतद्रुती में प्राचीनवर्ही के दश पुत्र भये समान नाम वाले धर्म में वडे निपुण प्रचेता भये ॥ १३ ॥

पिता ने प्रजा सृष्टि को आज्ञा दिया तब तपस्या करने को समुद्र में गये ॥ १४ ॥

दश हजार वर्ष पर्यन्त तपस्या से भगवान् कौनी रस्ता में मिले हुये श्री महादेव जी ने जो कहा था उसी का ध्यान करते अप पूजन करते थे एकाग्र होकर ॥ १५ ॥

विदुरजी बोले प्रचेतों का महादेवजी के साथ मार्ग में जैसे सङ्ग हुआ प्रसन्न होकर महादेव जी ने जो कहा हो सो यथार्थ हमसे कहो ॥ १६ ॥

नीलरक्तोत्पलाम्भोज कल्हारेन्दीवराकरम् ।
हंससारसचक्राह्वकारण्डवनिकूजितम् ॥ २१ ॥
मत्तभ्रमरसौस्वर्यहृष्टरोमलताङ्घ्रिपम् ।
पद्मकोशरजो दिक्षु विक्षिपत्पवनोत्सवम् ॥ २२ ॥
तत्र गान्धर्वमाकर्ण्य दिव्यमार्गमनोहरम् ।
विसिस्म्यू राजपुत्रास्ते मृदङ्गपणवाद्यनु ॥ २३ ॥
तर्ह्येव सरसस्तस्मान्निष्क्रामन्तं सहानुगम् ।
उपगीयमानममरप्रवरं विबुधानुगैः ॥ २४ ॥
(१) तप्तहेमनिकायाभं शितिकण्ठं त्रिलोचनम् ।
प्रसादसुमुखं वीक्ष्य प्रणेमुर्जातकौतुकाः ॥ २५ ॥
स तान् प्रपन्नार्तिहरो भगवान् धर्मवत्सलः ।
धर्मज्ञान् शीलसम्पन्नान् प्रीतः प्रीतानुवाच ह ॥ २६ ॥

॥ श्रीरुद्र उवाच ॥

यूयं वेदिषदः पुत्रा विदितं वश्चिकीर्षितम् ।
अनुग्रहाय भद्रं व एवं मे दर्शनं कृतम् ॥ २७ ॥
यः परं रंहसः साक्षात्त्रिगुणाज्जीवसंज्ञितात् ।
भगवन्तं वासुदेवं प्रपन्नः स प्रियो हि मे ॥ २८ ॥
स्वधर्मनिष्ठः शतजन्मभिः पुमान् विरिञ्चतामेति ततः परं हि माम् ।
अव्याकृतं भागवतोऽथ वैष्णवं पदं यथाहं विबुधाः कलात्यये ॥ २९ ॥
अथ भागवता यूयं प्रियाः स्थ भगवान् यथा ।
न मद्भागवतानां च प्रेयानन्योऽस्ति कर्हिचित् ॥ ३० ॥

भाषाटीका ।

हे विप्रर्षि ! इस संसार में शरीरधारी को महादेवजी के साथ सङ्गम होना बड़ा दुर्लभ है क्योंकि मुनिलोग जिनकी इच्छा से ध्यान करते हैं ॥ १७ ॥

जो भगवान् महादेवजी स्वयं आत्माराम हैं तौ भी लोक कार्य के लिये घोर शक्ति से युक्त होकर विचरते हैं ॥ १८ ॥

प्रचेता संपूर्ण साधु पिता के वाक्य को मस्तक से ग्रहण करके तपस्या में मन लगाकर पश्चिम दिशा को चले गये ॥ १९ ॥

समुद्र के किनारे पर बड़ा भारी सरोवर देखा जो कि सत्पुरुषों के मन सरीखा निर्मल है प्रसन्न निर्मल जिसमें जल भरा है ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

नीलोत्पलादीनामाकरं जन्मस्थानम् उत्पलाम्भोजकल्हाराणि रात्रिदिनसंध्याविकासीनि इन्दीवरं नीलोत्पलम् तस्य पुनरुक्तिः प्राचुर्यख्यापनार्थम् हंसादिभिर्निकूजितम् ॥ २१ ॥

मत्तानां भ्रमराणां सौस्वर्येण हृष्टरोमाणो लताङ्घ्रिपाः यस्मिन् पद्मकोशरजो दिक्षु विक्षिपता पवनेनोत्सवो यस्मिन् ॥ २२ ॥

तत्र मृदङ्गपणवादिवाद्यमनु पश्चाद्दिव्यमार्गभेदैर्मनोहरं गान्धर्वं गानमाकर्ण्य विस्मयं प्राप्ताः पाठान्तरे मृदङ्गपणवादि अवन् रक्षन् तेषां ध्वनिमतिरस्कुर्वन्नित्यर्थः ॥ २३ ॥

ते च त्रिलोचनं वीक्ष्य जाताश्चर्याः प्रणेमुरित्युत्तरेणान्वयः ॥ २४ ॥

तप्तहेमराशिसदृशकान्तिः शितिर्नीलः कण्ठो यस्य तम् ॥ २५ ॥ २६ ॥

वेदिषदो बर्हिषदः चिकीर्षितं भगवदाराधनं विदितम् ॥ २७ ॥

अनुग्रहकारणमाह । यः साक्षाद्वासुदेवं प्रपन्नः स हि मे प्रियः कथंभूतम् रंहसः सूक्ष्मात्त्रिगुणात्प्रधानाज्जीवसंज्ञितात्पुरुषात् परं प्रकृतिपुरुषयोर्नियन्तारमित्यर्थः ॥ २८ ॥

तत्किं तस्य महत्त्वमत्वादित्याह । स्वधर्मनिष्ठः पुमान्बहुभिर्जन्मभिर्विरिञ्चतां प्राप्नोति ततोऽपि पुण्यातिशयेन मामेति भागवतस्त्वथ देहान्तेऽव्याकृतं प्रपञ्चातीतं वैष्णवं पदमेति यथा हं रुद्रो

(१) तप्त हे मनि कर्णाभमिति श्रीविजयध्वजतीर्थः

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

भूत्वा धिकारिकवर्तमाना विबुधा देवाश्चाधिकारिकाः कलात्यये-ऽधिकारान्ते लिङ्गभङ्गे सत्येष्यन्ति ॥ २९ ॥

अथ भागवतत्वादपूर्यं मे प्रियाः स्थ भवद्भिरपि मयि प्रीतिः कार्येत्याशयेनाह । मदन्यो भागवतानां च प्रेयान्नास्ति ॥ ३० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नीलोत्पलादीनामाकरं जन्मस्थानमुत्पलानि रात्रिविका-सीनि अम्भोजानि दिनविकासीनि कह्लाराणि सन्ध्याविकासीनि इन्दीवरं नीलोत्पलं तस्य पुनरुक्तिः श्रीयुक्तत्वार्था हंसादिभिः विकूजितं चक्राह्वाः चक्रवाकाः ॥ २१ ॥

मत्ता ये भ्रमरास्तेषां सौस्वर्येण मधुरस्वरेण हृष्टरोमाणो लताङ्घ्रिपा यस्मिन् उपस्थितलताग्रैः हृष्टरोमाण इव अङ्घ्रिपा यस्मिन् तदित्यर्थः। पद्मकोशेषु यद्रजः तत् कर्म दिक्षु विक्षिपता पवनेन उत्सवो यस्मिन् ॥ २२ ॥

तत्र मृदङ्गादिभिरन्वितं दिव्यमार्गभेदं प्रकारभेदं मनोहरं गान्धर्वं गानमाकर्ण्य ते राजपुत्राः विसिस्म्युः विस्मयं प्राप्ताः ॥ २३ ॥

तदैव तस्मात्सरसो विनिर्गच्छन्तं विबुधानुगैः गन्धर्वकिन्नरादिभिः उपगीयमानममरश्रेष्ठं सप्रेमर्थमुपासम ॥ २४ ॥

तप्तहेमराशिसदृशकान्तिं नीलः कण्ठो यस्य तं प्रसादाभिमुखं त्रिलोचनम् रुद्रं वीक्ष्य संजातहर्षाः प्रचेतसः प्रणेमुः नमस्कृतवन्तः ॥ २५ ॥

स भक्तवत्सलो भगवान् गिरीशः प्रपन्नान् नमस्कुर्वाणान् धर्मज्ञान् विनयादिशीलसंपन्नान्प्रचेतसः स्वदर्शनप्रीतान्स्वयमपि प्रीत उवाच ॥ २६ ॥

उक्तिमेवाह । यूयमिति । यावदध्यायसमाप्ति यूयं वेदिषदः प्राचीनबर्हिषः पुत्राः वः युष्माकं चिकीर्षितं भगवदाराधनम् च विदितं वः अनुग्रहाय युष्माननुग्रहीतुं मे मम दर्शनम् कृतं कारितं मयेत्यर्थः ॥ २७ ॥

अनुग्रहकारणमाह । य इति । त्रिगुणात्मकात्तमसः प्रधानात् क्षेत्रज्ञाच्च साक्षात्परं विलक्षणं सूक्ष्मादिति पाठे त्रिगुणात्मकायोवस्थात् सूक्ष्मात्कारणावस्थाच्च तमसः प्रधानात् क्षेत्रज्ञाच्च परमित्यर्थः भगवन्तं प्रकृतिपुरुषवैलक्षण्यापादकपूर्णज्ञानादिषाड्गुण्यं वासुदेवं यः प्रपन्नः स मे प्रियः भगवद्भक्तस्य सर्वोत्कृष्टत्वादिति भावः ॥ २८ ॥

सर्वोत्कृष्टतामेवाह । स्वधर्मनिष्ठ इति । पुमान् शतजन्मभिः केवलस्ववर्णाश्रमधर्मनिष्ठः विरिञ्चितां विरिञ्चिसालोक्यं तत्सास्यं वा एति प्राप्नोतीत्यर्थः । एवं ततः परं तत: परस्तान्मामेति अथानन्तरं भागवतः निवृत्तिधर्मानुष्ठानपरः अव्याकृतं चक्षुराद्यनवगम्यं वक्तुमयोग्यं वा वैष्णवं विष्णोः सम्बन्धिपदं स्थानमेति अहं विबुधाः ब्रह्मेन्द्रादयश्च कलात्यये स्वस्वाधिकारान्ते यथा प्राप्नुवन्ति तथेत्यर्थः ॥ २९ ॥

अथ ननु यूयं भागवता स्थ भवथ अतो मम भगवान् यथा प्रियः एवं यूयमपि प्रिया भवथ भागवतानां भागवतेभ्यः मे अन्यः प्रियः कश्चिन्नास्ति ॥ ३० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कतिपयैः श्लोकैः सरसः सेवनीयत्वं वक्ति । नीलेत्यादिना । नीलोत्पलानां रक्तोत्पलानामम्भोजानामम्भोजानामिन्दीवराणां पद्म-विशेषाणां कह्लाराणां सौगन्धिकानामाकरमुत्पत्तिस्थानं "मृदुः कारण्डवः प्लव" इत्यभिधानम् ॥ २१ ॥

मत्तभ्रमराणां सौस्वर्येषु शोभनस्वरपरंपरया हृष्टरोमलतायुक्ता अङ्घ्रिपाः वृक्षा यत्र तत्तथा तद्रोमलोमत्वमित्यर्थः दिक्षु पद्मकोशरजो विक्षिपतः प्रसारयतः पवनस्योत्सवः शैत्यमान्द्यसौरभ्यलक्षणो यस्मिंस्तत्तथा तत् "कोशोऽस्त्री मुकुले दिव्ये शास्त्र" इति यादवः ॥ २२ ॥

दिव्यो मार्गो येषां ते दिव्यमार्गा देवास्तेषां मनोहरं दिव्यमार्गमिति पाठे दिव्याः क्रीडादिके हेतवो मार्गाः सप्तस्वरभेदा यस्मिंस्तत्तथा तादृशं गान्धर्वं गानं मृदङ्गादीनामनुकूलम् ॥ २३ ॥ २४ ॥

तप्तहेमनिकर्षस्तप्तसुवर्णकर्षणपाषाणस्तद्वन्निर्मलं नैर्मल्ये दृष्टान्तोऽयं ननु धावल्ये तप्तहेमनिकर्षाभ इत्यतोऽन्यः कश्चिदित्यतः शितिकण्ठमिति सोऽपि मयूरः किं न स्यादित्यत त्रिलोचनमिति २५ प्रणतिफलमाह स ताननिति ॥ २६ ॥

वो युष्माकमनुग्रहायैवंविधं भद्रं कल्याणं दर्शनं कृतमित्यन्वयः । मनसा अमिया शक्त्या विचरतीत्यस्य परिहार उक्तो भवति स्वेच्छया योग्यरूपदर्शनादिति ॥ २७ ॥

विष्णुभक्तास्तस्मात्कथं भवाननुगृह्णातीति चेत्तत्राह । यः परं इति । यो जीवसंज्ञितात् त्रिगुणात्तमसो लक्ष्मीतत्त्वात् साक्षात्परतरं भगवन्तं वासुदेवं शरणं प्रपन्नः स मे प्रियो हि यस्मात्तस्माद्भवन्तो मदनुग्रहयोग्या इत्यर्थः स जीवमायां प्रकृतिं सिसृक्षतीतमं आसीत्तमसा गूढमग्रे प्रकेतमिति वचनद्वयेन लक्ष्मीतत्त्वस्य जीवशब्दवाच्यत्वं तमः शब्दवाच्यत्वं च सिद्धम् ॥ २८ ॥

इतोऽप्यनुगृह्णामीति वक्तुमृजूनामपि बहुजन्मसाध्यो भगवत्प्रसादः किमुतान्येषामिति ध्वनयन् विरिञ्चपदप्राप्तिसाधनसामग्रीमाह । स्वधर्मेति । वैराग्यभक्तिज्ञानादयः स्वधर्मास्तेषु निष्ठा नितरां स्थितिर्यस्य स तथा स ऋजुरेकः पुमाञ्छतजन्मभिरेकोनशतजन्मभ्यः पूर्वकालमारभ्य सञ्चितगुणोपासनाजनितभगवत्प्रसादेन विरिञ्चतामेति ब्रह्मपदं प्राप्नोतीत्यन्वयः ततः परं ब्रह्मपदानुभवानन्तरं मां श्रियमेति हि शब्देन श्रीब्रह्मणोर्ब्रह्माणमिति सूचयति अव्याकृतं विशति यर्हि गुणत्रयात्मा कालं परं स्वमनुभूयेत्युक्तेरव्याकृतं निर्विकारं लक्ष्मीतत्त्वमित्यर्थः ।

> ऋजवो नाम ये देवा योग्या ब्रह्मपदस्य तु ।
> त एव शतजन्मानि विशेषोपासका हरेः ॥
> प्राप्य ब्रह्मपदं पश्चाद्भुक्त्वा प्राप्यानुमोदिताः ।
> तया ततो हरिं यान्ति वसन्ति हरिसन्निधौ ॥
> अनादिकालभक्ताश्च ज्ञानिनस्ते न संशयः ।
> त्रिशिष्टा ज्ञानभक्त्यादौ सर्वजीवनिकायतः ॥
> सर्वदापि विशेषेण शतजन्मप्रयत्नतः ।
> स्वपदप्राप्तिरुद्दिष्टा ततो मुक्तिरवाप्यत इति ॥

निर्णायकवचनादुक्त एवार्थो नापरः उक्तलयं विविनक्ति । भागवत इति । अथ श्रियं प्रविश्य भागवतो भगवद्भिर्भागवतैश्च युक्तो ब्रह्मा यथाहं यथायोग्यं त्रिविधैः कार्यकारणसंघातैः सह कलात्यये षोडशकलात्मकशरीरलयोपलक्षितजगत्प्रलये वैष्णवं पदमपरिच्छिन्नं भगवत्स्वरूपमेतीत्यन्वयः अस्मदादयोऽप्यनेनैव व्याख्यातास्तथा हि यथा ऋजुरेकः पुमान् बहुलजन्मसञ्चितपुण्यसञ्चयेन ब्रह्मपदं प्राप्यानुभूय श्रीब्रह्मसायुज्यलक्षणां मुक्तिमाप्नुत इति तथाहं चत्वारिंशज्जन्मभिरर्जितैः सुकृतैः शैवं पदं समवाप्यानुभूय तथेन्द्रोऽपि विंशद्भिर्जन्मभिरापादितैः पुण्यैरैन्द्रपदं समे-

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

त्यानुभूय तथेन्द्रादन्ये दशभिर्जन्मभिरुत्पादितैः शुभैः स्वस्वयोग्यं पदं प्राप्य तत्तत्पदभोग्ययोग्यसुकृतं भुक्त्वा ब्रह्मणा सह विमुक्तिमाप्नुम इति । तदुक्तं "तथैव चत्वारिंशद्भिः पदं शैवं च जन्मभिः । विंशद्भिरैन्द्रं दशभिरन्येषामप्युदीरितम्„ इति यथाहमिति पाठे यथाहं श्रीहरिप्रसादेन शैवं पदमाप्तोऽस्मि तथा ऋजुश्वेकः पुमान् शतजन्मभिर्विरिञ्चतामेतीति योज्यं विद्धि रुद्रो ह्यस्य महित्वामिति श्रुतिश्च ॥ २९ ॥

ततः प्रकृते किं फलितमत्राह । अथेति । अथैवमुक्तप्रकारेणानादिकालमारभ्य भगवद्भक्तोऽहं यस्मात्तस्माद्भागवता भगवद्भक्त्वाद्यूयं मे प्रियाः स्थ यथा भगवानित्यधिकदृष्टान्तः न केवलं यूयमेव मत्प्रिया अन्येऽपि भगवद्भक्ता इत्याह । नम इति । भागवतानां सकाशात् चशब्दात् प्रेम्णो निरुपमचरितत्वमाह अनेनासुरेभ्यो वरदानेन तत्प्रीतिरौपचारिकीति दर्शितम् । यद्वा युष्माकमपि भागवत एव प्रियो नापरोऽन्यथा भागवतत्वहानिरित्याशयेनाह । नम इति । मम भागवतानां युष्माकं च भागवतादन्यः प्रेयान्नास्तीत्यन्वयः । अनेन युष्माकं चाहमपि प्रिय इति ध्वनितम् ॥ ३० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तत्र गान्धर्वमिति । पणवाद्यवदिति पाठे मतुप् ज्ञेयः ॥ २३ ॥

तर्हीति । हेमनिकायाभामिति चित्सुखः सुवर्णराशिसदृशवर्णाम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

प्रपन्नान् गिरिश इति क्वचित् ॥ २६ ॥

दर्शनमिति हेतुमण्णयन्ताद्भावे युच् दर्शनमित्यर्थः ॥ २७ ॥

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहमिति न्यायात् रहस इति ब्रह्मणोऽपि । यद्वा रहसः चतुःश्लोकीप्रोक्तस्य रहस्याख्यस्य प्रेम्णः परं परमाश्रयम् । रंहस इति लेखकभ्रमः सूक्ष्मादिति स्वटीकायामस्वारस्यात् तमस इति चित्सुखः ॥ २८ ॥

स्वधर्मेत्यस्य टीकायां तत् किमिति तत्र हेतुः क इत्यर्थः । विबुधा इत्यत्र विबुधैरिति चित्सुखः विबुधैः कार्यैः सह ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

नीलश्च तद्रक्तश्चेति तथाभूतं यदुत्पलमतएव इन्दीवरं नीलोत्पलमिति न पुनरुक्तिः ॥ २१ ॥

मत्तभ्रमराणां सौस्वर्य्येण हृष्टरोमाण इव मुकुलयुक्ता लताङ्घ्रिपाश्च यत्र तत् । पद्मकोशरजो दिक्षु विक्षिपता पवनेन उत्सवो यत्र तत् ॥ २२ ॥

गान्धर्व्वं गानं मार्गा गानसम्बन्धिनः कदा मृदङ्गपणवादिवाद्यमनु पश्चात् पणवाद्यवदिति पाठे मतुप् ज्ञेयः । यद्वा मृदङ्गपणवादि कीदृशमवत् रक्षत् । स तु मूलध्वनिभिरपि गानमतिरक्तुर्व्वदित्यर्थः ॥ २३—२६ ॥

चिकीर्षितं भगवदाराधनमेव अत एव वो युष्माकमनुग्रहाय एव दर्शनं कृतं दत्तम् । यद्वा वोऽनुग्रहाय युष्मत्कर्तृकानुग्रहप्राप्तये मयैव दर्शनं कृतम् । यद्वा वोऽनुग्रहाय युष्माननुग्रहीतुं युष्माकं दर्शनं मया कृतमित्यर्थः ॥ २७ ॥

अनुग्रहे कारणमाह । यः साक्षाद्भगवन्तं वासुदेवं प्रपन्नः स हि मे प्रियः कथम्भूतं रहसः सूक्ष्मात् त्रिगुणात् प्रधानात् जीवसंज्ञितात् पुरुषाच्च परं प्रकृतिपुरुषयोर्नियन्तारमित्यर्थ इति स्वामिचरणाः । यद्वा । त्रिगुणात्मायाशक्तेः जीवसंज्ञितात् जीवशक्तेश्च रहः सर्व्वदुर्लक्ष्यं यत् निर्गुणं ब्रह्म तस्मादपि परं ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहमिति गीताभ्यः । यः साक्षात् प्रपन्नः नतु कर्म्मार्पणद्वारा नापि देवतान्तरभक्तिज्ञानादिव्यवधानेनेत्यर्थः । स हि सद्यव प्रिय इति तेन मद्भक्तोऽपि न मे यथाप्रिय इति भावः ॥ २८ ॥

ब्रह्मरुद्रविष्णूनामेस्माकं सुकृतैः प्राप्तितारतम्यं मन्मुखादेव यूयं शृणुतेति वदन् विष्णोः सर्व्वतः श्रेष्ठ्यमाह । स्वधर्मनिष्ठः पुमान् शतजन्मभिर्विरिञ्चतां विरिञ्चिपदमेति तत्राप्यनिष्ठितत्वे शतजन्मभिरपि न प्राप्नोतीत्यर्थः ततो विरिञ्चितोऽपि परं श्रेष्ठं मां ततोऽपि पुण्यातिशयैरेवेति । भागवतस्तु अथ देहान्त एव अव्याकृतं प्रपञ्चातीतं वैष्णवं पदं वैकुण्ठमेति । यथाहमेमि प्रतिक्षणमेव वैकुण्ठे वसन्नेकेन प्रकाशेन भगवन्तं भजामीत्यर्थः । विबुधास्त्वाधिकारिकभक्ताः कला लिङ्गं तस्यात्यये स्वस्वाधिकारान्तेऽपि लिङ्गभङ्गे एवैष्यन्तीतीति भक्तः साधनसाध्यसमर्थानां सुखलभ्यत्वेनापि सर्व्वोत्कर्षो दर्शितः ॥ २९ ॥

अथ अतएव भागवतानाञ्चेति चकारेण यथेत्यस्यान्वयात् भागवतानां यथा भगवतोऽन्यः प्रेयान्नास्ति तथा मत् मत्तोऽपीत्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

उत्पलादिपद्मजातिभेदानामाकरम् हंसादिभिः कूजितम् ॥ २१ ॥

मत्तभ्रमराणां सौस्वर्येण स्वरसौष्ठवेन हृष्टरोमाणो लताङ्घ्रिपा यत्र तत् पद्मकोशेषु यद्रजस्तद्दिक्षु विक्षिपता पवनेनोत्सवो यत्र तत् ॥ २२ ॥

तत्र सरसि मृदङ्गपणवादिवाद्यमनुपश्चाद्दिव्यैः स्वरालापमार्गैर्मनोहरम् गान्धर्वं गानम् आकर्ण्य ते राजपुत्रा विसिस्म्युः विस्मयं प्रापुः ॥ २३ ॥

तर्ह्येव तस्मात् सरसो विनिष्क्रामन्तं त्रिलोचनं वीक्ष्य जातकौतुकाः प्रणेमुरित्युत्तरेणान्वयः विबुधानुगैरुपगीयमानम् ॥ २४ ॥

तप्तहेमनिकायः प्रज्वलितसुवर्णराशिस्तद्वदाभा यस्य तम् शितिकण्ठं नीलकण्ठम् ॥ २५ ॥ २६ ॥

वेदिषदः वर्हिषदः यूयं पुत्राः वो युष्माकं भद्रं भवतु चिकीर्षितं भगवदाराधनं विदितं ज्ञातमतो वोऽनुग्रहाय दर्शनमस्मद्दर्शनं मे मया कृतं कारितम् ॥ २७ ॥

रंहसः कालवेगात् त्रिगुणात् जीवसंज्ञितात् पुरुषात् परं तेषां नियन्तारं वासुदेवं यः अन्यो व्यवहारानुसारेण प्रिय इति भावः ॥ २८ ॥

यो वासुदेवं प्रपन्नः स मे साक्षात्प्रिय इति स्वप्रियत्वकथनेन वासुदेवं प्रपन्नस्य श्रेष्ठ्यमुक्तमथ शीघ्रं मुक्त्यर्हत्वेन तच्छ्रैष्ठ्यमाह । स्वधर्मनिष्ठः स्वधर्मनिष्ठ इति विरिञ्चिधर्मनिष्ठः विरिञ्चितां चतुराननताम् ततः परं ततोऽपि बहुजन्मानन्तरं मामेति मद्धर्मनिष्ठः भागवतस्तु अथ प्रारब्धक्षयानन्तरमेव अव्याकृतं संसारविलक्षणं नित्यं वैष्णवं पदं स्थानमेवेति यथाहं रुद्रः विबुधा ब्रह्मादयः कलात्यये अधिकारान्ते लिङ्गभङ्गे सत्स्यन्ति ॥ २९ ॥

अथ अतो यथा भगवान् मम प्रियस्तथा यूयं भागवताः

इदं विविक्तं जप्तव्यं पवित्रं मङ्गलं परम् ।
निःश्रेयसकरं चापि श्रूयतां तद्वदामि वः ॥ ३१ ॥

॥ मैत्रेय उवाच ॥

इत्यनुक्रोशहृदयो भगवानाह तान् शिवः ।
बद्धाञ्जलीन् राजपुत्रान् नारायणपरो वचः ॥ ३२ ॥

॥ श्रीरुद्र उवाच ॥

जितं त आत्मविद्धुर्य ! स्वस्तये स्वस्तिरस्तु मे ।
भवता राधसा राद्धं सर्वस्मा आत्मने नमः ॥ ३३ ॥
नमः पङ्कजनाभाय भूतसूक्ष्मेन्द्रियात्मने ।
वासुदेवाय शान्ताय कूटस्थाय स्वरोचिषे ॥ ३४ ॥
सङ्कर्षणाय सूक्ष्माय दुरन्तायान्तकाय च ।
नमो विश्वप्रबोधाय प्रद्युम्नायान्तरात्मने ॥ ३५ ॥
नमो नमोऽनिरुद्धाय हृषीकेशेन्द्रियात्मने ।
नमः परमहंसाय पूर्णाय निभृतात्मने ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

प्रियाः स्थ भवथ भागवतानां भागवतेभ्यः भगवतश्च अन्यः मत् मे प्रेयान् भवति ॥ ३० ॥

भाषाटीका ।

जिस सरोवर में नीलवर्ण के लालवर्ण के कमल कुमोदिनी कल्हार खिले हैं हंस सारस चक्रवाक कारण्डव आदि पक्षि शब्द कर रहे हैं ॥ २१ ॥

मतवाले भौंरान का सुन्दरस्वर सुन पडता है खिले पुष्पयुक्त लता लगे हुये पेड़ किनारेपर हैं चारो तरफ पवन का उड़ाया कमलों के पुष्पोंका रज पड़ा है उहां पर दिव्य गानमार्ग के मनको हरने वाला है ॥ २२ ॥

उहां पर गांधर्व गान को श्रवण कर के उस के पीछे मृदङ्ग का पणव का वाजा सुनके राज पुत्र सब विस्मित भये ॥ २३ ॥

तिसी समय में उस सरोवर मेंसे निकलते हुये श्री महादेवजी का दर्शन किया सब भृत्यगण उनके सङ्ग मे हैं देवतोंके अनुचर गान करते हैं ॥ २४ ॥

तप्त सुवर्ण सी कांती वाले नीलकण्ठ वाले तीन नेत्र वाले प्रसन्न मुखारविन्द वाले श्री रुद्रजी को देखते मात्र सबके मन में वडा कौतुक हुआ जाकर नमस्कार सबने किया ॥ २५ ॥

धर्मके रक्षा करनेवाले भगवान् महादेवजी ने उनको भगवद्भक्त धर्मज्ञ शील युक्त प्रसन्न चित्त वाले जानकर प्रसन्न होकर वचन वोले ॥ २६ ॥

श्री रुद्र वोले आप लोग वर्हिषद् के पुत्रहो आपके मनोरथको मैने जान लिया है तुमारे ऊपर कृपा करने को मैने ऐसा दर्शन दिया है ॥ २७ ॥

जो प्राणी त्रिगुण प्रकृति पुरुष दोनो से परे भगवान् वासुदेव के शरण कूं प्राप्त है सो मेरा अत्यन्त प्रिय है ॥ २८ ॥

जो पुरुष अपने वर्णाश्रम धर्म मे ठीक चलता है तो ऐसे सौ जन्म वीतने से ब्रह्मपद को प्राप्त होता है उससे आगे मेरे पद को प्राप्त होता है और जो भगवद्भक्त है सो तो जैसे हम तथा आधिकारिक देवता तैसे लिङ्ग देह के अनन्तर प्रकृति मण्डल से पृथक् भगवद्धाम वैकुण्ठ को प्राप्त हो जाता है ॥ २९ ॥

इसी से आप लोग भागवत हो तो भगवान् सरीके प्रिय हो मेरों को भागवतों से दूसरा कोईभी कभी भी प्रिय नहीं है ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अत इदं जप्तव्यम् श्रूयतामिति विविक्तमसंकीर्णं यथा भवति ॥ ३१ ॥

सृष्ट्यादौ ब्रह्मणा सृष्टा पुत्रेभ्यः प्रोक्तमिदम् ।
स्तोत्रं प्राह प्रचेतोभ्यः कृपया भगवान् शिवः ॥ ३२ ॥

ते जितन्तवोत्कर्षः आत्मविद्धुर्याणां स्वस्तये शोभनसत्तायै स्वानन्दलाभायेत्यर्थः अतो मे स्वस्तिः स्वानन्दसत्तास्तु ननु ममोत्कर्षो मदर्थ एव किं नस्यात्तत्राह । भवता राधसा स्वानन्दरूपेण राद्धम् सिद्धम् त्वं परमानन्दरूपेणैव नित्यं स्थित इत्यर्थः अत एवं भूतायात्मने तुभ्यं नमः सर्वस्मै सर्वरूपाय च ॥ ३३ ॥

सर्वरूपत्वं प्रपञ्चयन्प्रणमति । सार्द्धैर्दशभिः । पङ्कजं लोकात्मकं नाभौ यस्य तस्मै कारणात्मने नमः कारणत्वादेव सृज्यानां प्राणिनां ये उपाधयो भूतानि सूक्ष्माणि तन्मात्राणीन्द्रियाणि च तेषामात्मने नियन्त्रे अन्तःकरणचतुष्टयाधिष्ठातृत्वेन प्रणमति । चतुर्भिः श्लोकार्धैः । वासुदेवाय चित्ताधिष्ठात्रे कूटस्थाय निर्विकाराय चित्तस्यैकरूपत्वात् ॥ ३४ ॥

स्वर्गापवर्गद्वाराय नित्यं शुचिषदे नमः ।
नमो हिरण्यवीर्याय चातुर्होत्राय तन्तवे ॥ ३७ ॥
नम ऊर्ज इषे त्रय्याः पतये यज्ञरेतसे ।
तृप्तिदाय च जीवानां नमः सर्वरसात्मने ॥ ३८ ॥
सर्वसत्त्वात्मदेहाय विशेषाय स्थवीयसे ।
नमस्त्रैलोक्यपालाय सहओजोबलाय च ॥ ३९ ॥
(१) अर्थलिङ्गाय नभसे नमोऽन्तर्बहिरात्मने ।
नमः पुण्याय लोकाय अमुष्मै भूरिवर्चसे ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सङ्कर्षणायाहङ्काराधिष्ठात्रे सूक्ष्मायाव्यक्ताय दुरन्तायानन्ताय अन्तकाय मुखाग्निना लोकदाहकाय विश्वस्य प्रकृष्टो बोधो यस्मात् अन्तरात्मने बुद्ध्यधिष्ठात्रे ॥ ३५ ॥

हृषीकाणामीशं यदिन्द्रियं मनस्तदात्मने सूर्यरूपेण प्रणमति। परमहंसाय सूर्याय पूर्णाय तेजसा विश्वव्यापिने निभृतात्मने वृत्तिशून्याय ॥ ३६ ॥

स्वर्गापवर्गयोर्द्वाराय शुचिन्यन्तःकरणे निषीदतीति शुचिषत्तस्मै 'हंसः शुचिषदि' तिश्रुतेः हिरण्यं वीर्यं यस्य तस्मै अग्निरूपाय चातुर्होत्रं कर्म तस्मै तत्साधनायेत्यर्थः कुतस्तन्तवे तद्विस्तारकाय ॥ ३७ ॥

सोमत्वमाह। ऊर्जे पितृणामन्नाय इषे देवानामन्नाय यज्ञरेतसे सोमाय सहि पितृणां देवानां चान्नम् एवं रूपाय त्रय्याः पतये हरये नमः सूर्याग्निसोमत्वेनैव तेजस्त्वमुक्तम् जलत्वमाह। सर्वरसात्मने जलरूपाय ॥ ३८ ॥

विशेषाय पृथ्वीरूपाय सर्वेषां सत्त्वानां प्राणिनां ये आत्मानस्तेषां देहाय स्थवीयसे विराड्देहाय च त्रैलोक्यपालाय वायवे सह आदिरूपाय सहि प्राणरूपेण त्रैलोक्यं पालयति सह आदिधर्माच ३९

नभसे आकाशायार्थानां लिङ्गाय ज्ञापकाय शब्दगुणत्वात् अन्तर्बहिरात्मनेऽन्तर्बहिर्व्यवहारालम्बनाय एवं महाभूतरूपत्वमुक्तम्। अमुष्मै स्वर्गाय भूरिवर्चसे "एष वै ज्योतिष्मन्तम्पुण्यं लोकं याति,, इति श्रुतेः ॥ ४० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत इदं वक्ष्यमाणं जप्तव्यं श्रूयतामित्यन्वयः जप्तव्यं विशिनष्टि। विविक्तमसङ्कीर्णं यद्वा विविक्तं कर्तरि क्तः विवेचकं प्रकृतिपुरुषविलक्षणत्वेन परमात्मविवेचकमित्यर्थः अत एव पवित्रमत एव मङ्गलं धर्मादिपुरुषार्थसाधनानां निःश्रेयसकरं मुक्तिसाधनमत एव परं वः युष्मभ्यं वदामि ॥ ३१ ॥

इत्येवं वदामीति प्रतिज्ञापूर्वकमनुक्रोशहृदयः भगवान्नारायण एव परः प्राप्यः प्रापकश्च यस्य सः शिवः बद्धानि अञ्जलिपुटानि यैस्तान् राजपुत्रान् प्रति वचः वाक्यमाह ॥ ३२ ॥

स्वरूपरूपस्वभावैस्तत्सर्वोत्कृष्टत्वं भक्तानुग्रहार्थमेव न स्वार्थमिति वदन् सर्वान्तरात्मत्वगुणविशिष्टं नमस्करोति। जितमिति। हे आत्मविदुर्य! आत्मवतां ज्ञानिनां धुर्य रक्षक ते तव जितमुत्कर्षः स्वरूपेण गुणैश्च निरतिशयोत्कर्षः जितमिति भावे क्तः स्वस्तये आत्मविदामिति शेषः यद्वा आत्मविद्धुर्या योगीश्वरास्तेषां स्वस्तये सुखाय त्वामुपासीनानां निरतिशयानन्दावह स्वरूपरूपगुणा भक्तानुग्रहैकप्रयोजना इत्यर्थः अतो मे त्वामुपासीनस्य मम स्वस्तिः त्वदनुभूतिसम्भूतं सुखमस्तु नत्वसत्तां प्राप्नुयादित्यर्थः मे स्थायित्वेनावतिष्ठत्वित्यर्थः ननु विषयानन्दवदनुभूतिसम्भूतानन्दोऽपि क्षणिक एव स्यात्तत्राह। राधसा सिद्धरूपेण भवता सिद्धं संसिद्धं साध्यत्वेन विषयाणामस्थिरत्वादनुभवसम्भूतानन्दोऽप्यस्थिरः तव तु सिद्धरूपत्वात्त्वां नित्यमनुभवतो मम त्वदनुभवसम्भूतानन्दः स्थायीति भावः अत्र परमात्मानन्दसाधनभूततद्विषयभक्तेः स्थैर्यं प्रार्थ्यते ननु मम कथं सर्वोत्कृष्टता ममापि देवादीनां मध्येऽन्यतमत्वादित्यत्राह। सर्वस्मा आत्मने नम इति। सर्वस्मै प्रपञ्चरूपाय तत्र हेतुः आत्मन इति यथा देवमनुष्यादिशरीरेष्वात्मतयानुप्रविष्टो जीवः देवोऽयमिति देवादिसामाधिकरण्येन व्यपदिश्यते तद्वत्परमात्मा "यः पृथिव्यां तिष्ठन् य आत्मनि तिष्ठन्,, इति चिदचिदन्तरात्मतयावस्थितस्तद्व्यपदेशेन व्यपदिश्यते तत्तदन्तरात्मत्वमेव तत्तद्व्यपदेशव्यपदेश्यत्वनिमित्तमितियुक्तमात्मत्वस्य सर्वत्वव्यपदेशहेतुत्वं। यद्वा आत्मनः आकाशः संभूत इत्यत्रेवात्मशब्दः कारणात्मपरः तथाचायमर्थः कारणं हि मृद्द्रव्यम् कार्यात्मना परिणतं मृदयं घट इति कार्याभेदेन व्यपदिश्यते, तथा सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टः कारणभूतः परमात्मा स्थूलचिदचिद्विशिष्टब्रह्मरूपप्रपञ्चव्यपदेशव्यपदेश्य इति युक्तं कारणात्मत्वस्य सर्वस्य व्यपदेशहेतुत्वम् एवं चेदृशं सर्वात्मत्वसर्वकारणत्वप्रयुक्तसर्वात्मकत्वं त्वय्येवैकान्तमिति त्वमेव सर्वोत्कृष्ट इति ॥ ३३ ॥

अन्यदप्युत्कर्षापादकं गुणजातं वदन् तद्विशिष्टं नमस्करोति। नम इति। पङ्कजनाभाय लोकात्मकं पङ्कजं नाभौ यस्य तस्मै एवं कार्यावस्थप्रपञ्चरूपमुक्तं कारणावस्थप्रपञ्चरूपतामाह। भूतसूक्ष्माणामिन्द्रियाणां चात्मने आश्रयाय उभयनिर्वाहकमन्तरात्मत्वं तत्प्रयुक्तदोषास्पृष्टत्वं चाह। वासुदेवाय वासुश्चासौ देवश्च तस्मै "सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेव वै यत" इत्युक्तकर्त्रधिकरणव्युत्पत्तिनिरुक्तवासुशब्दवाच्यसर्वान्तरात्मत्वगुणविशिष्टाय तथापि देवाय तद्गताप्यगतदोषास्पर्शनेन देदीप्यमानाय अत एव शान्ताय अशनायापिपासाशोकमोहजरामृत्युभिरूर्मिभिर्विरहिताय अत एव कूटस्थाय निर्विकाराय अत एव स्वरोचिषे नित्यासंकुचितापरिच्छिन्नस्वप्रकाशाय ॥ ३४ ॥

(१) शब्दलिङ्गायेति श्रीवीरराघवाचार्यः।

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कारणावस्थप्रपञ्चात्मकत्वस्य प्रपञ्चसंहारपूर्वकत्वाज्जगत्संहर्तृत्वगुणविशिष्टतामाह । संकर्षणाय । समित्येकीकारे अविभक्तनामरूपत्वेन कर्षणाय कर्षयत्याकर्षयति स्वस्मिन् जगदुपसंहरति तथा तस्मै केनाकारेण संहर्तृत्वं तत्राह । अन्तकाय । मुखाग्निना लोकदाहकाय अत एव सूक्ष्माय नामरूपविभागानर्हसूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टाय एवं भूतायापि दुरन्ताय अन्तर्हिताय अनुपसंहार्यायेत्यर्थः । उपसंहारो हि कार्यस्य कारणेन सह संश्लेषः तस्य कारणान्तराभावेनानुपसंहार्यत्वात् कारणानां काष्ठाभूतायेत्यर्थः फलितः एवं कार्यावस्थकारणावस्थप्रपञ्चरूपत्वतदनुगुणगुणयुक्तं नमस्कृत्य जगद्रक्षकत्वतदुपयुक्तगुणविशिष्टं नमस्करोति । नम इति । विश्वप्रबोधाय । विश्वं । प्रबोधयति धर्मादिपुरुषार्थतत्साधनप्रकाशकवेदाख्यशास्त्रोपदेशेन वेदयतीति । विश्वप्रबोधस्तस्मै विश्वो जीवयित्र इत्यर्थः । न केवलमुपदेशमात्रेणापि तु व्यूहविभवान्तर्यामित्वादिरूपेण विभवमूलत्वसाध्वसाधुनिग्रहानुग्रहदेहेन्द्रियादिसञ्जीवयितृत्वादिभिश्चेत्याह । प्रद्युम्नाय । दुष्कृन्निग्रहसाध्वनुग्रहैकप्रयोजनरामकृष्णादिमूलप्रद्युम्नव्यूहाय अन्तरात्मने सर्वदेशकालावस्थासु युगपत्सर्वजगदन्तः प्रवेशपूर्वकं प्रशासनेन भर्त्रे ॥ ३५ ॥

नमसोऽद्विरुक्तिः तत्तद्गुणविशेषविशिष्टत्वाभिप्रायेण अनिरुद्धाय अनिरुद्धव्यूहाय हृषीकाणामिन्द्रियाणां यदीशं मन इन्द्रियाणि च तदात्मने तद्रूपाय सर्वात्मकत्वे विशिष्य हृषीकेन्द्रियग्रहणमनिरुद्धोपासनस्थानकृतं तथाचोक्तं तृतीये ।

यद्विदुर्ह्यनिरुद्धाख्यं हृषीकाणामधीश्वरम् ।

शारदेन्दीवरश्यामं संराध्यमृषिभिः शनैरिति ॥

उक्तस्य जगद्रूपत्वादेर्जीवस्येव देवादिरूपत्वात् कर्मायत्तत्वशङ्कायामाह । परमहंसाय । हिनस्ति कर्माख्यं पुण्यापुण्यरूपमलमाश्रितेषु स्वाभिश्चेति हंसस्ततः कर्मधारयाच्चतुर्थी अपहतपाप्मने इत्यर्थः पूर्णाय अन्तर्बहिश्च व्याप्य स्थिताय नित्यनिरुपाधिकान्तर्बहिर्व्याप्तिकृतं जगद्रूपत्वं न भगवत औपाधिकं जीवस्य तु देवादिशरीरेष्वभिव्याप्तिः "पिप्पलं स्वाद्वत्ति" इति श्रुतेः कर्मकृतेति । तस्य देवादिरूपमौपाधिकमिति ततः परमात्मनो वैलक्षण्यसिद्धिः यद्वा । परमहंसाय अपहतपाप्मने अत एव निर्वृतात्मने शोकरहिताय निभृतात्मने इति पाठे क्षयवृद्धिशून्याय अत एव पूर्णाय सर्वदान्तर्बहिश्च व्याप्य स्थिताय । यद्वा पूर्णाय व्यापकाय निभृतात्मने अवाप्तसमस्तकामाय अयमपि जगद्रक्षणोपयुक्त एव गुणः अवाप्तसमस्तकामो हि स्वाश्रितान् समीहितकामप्रदानेन सम्यक् पालयति नतु दरिद्रः ॥ ३६ ॥

अन्यदपि जगद्रक्षणोपयुक्तं गुणजातमाह । स्वर्गापवर्गयोः द्वाराय साधनभूताय ।

इष्टापूर्तं बहुधाजातं जायमानं विश्वं बिभर्ति

भुवनस्य नाभिः अमृतस्यैष सेतुः इत्यादिश्रुतेः ।

सेतुरिव सेतुर्लम्भकः प्रापकः सेतुर्हि तीरान्तरप्रापकः स्वर्गापवर्गद्वारत्वमेवोपपादयन्नमस्करोति नित्यं सदा शुचिषु योगिचित्तेषु सीदति वसत इति शुचिषत् योगिभिर्नित्यमुपास्यत्वेन तत्स्वर्गापवर्गप्रदाय इत्यर्थः हिरण्यं वीर्यं यस्य सोऽग्निस्तस्मै अग्निरूपाय चतुर्णां होतॄणामयं चातुर्होत्रः चतुर्भिः होतृभिः साध्यः तस्मै तन्तवे यज्ञाय तद्रूपायेत्यर्थः । यज्ञस्वरूपत्वयज्ञाराध्यत्वतत्फलदत्वादिभिः स्वर्गद्वारायेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

ऊर्कपितृणामन्नम् इष देवानामन्नं तद्रूपाय ऊर्गिडादिरूपेण पित्रादीनां तृप्तिमापादयन् तदन्तर्यामिरूपेण यः फलदस्तस्मै इत्यर्थः । त्रय्याः वेदस्य पतये रक्षकाय प्रतिपाद्याय च यज्ञस्य रेतः फलं तद्रूपाय अत्र हिरण्यरूपायेत्याहवनीयाद्यग्निरूपत्वमुक्तम् । चातुर्होत्राय तन्तव इति । द्रव्यक्रियामन्त्राद्यात्मकयज्ञरूपत्वम् ऊर्ज इष इति यज्ञाराध्यदेवतारूपत्वं त्रय्याः पतये इति स्वर्गापवर्गतत्साधनप्रकाशकवेदकारणत्वमेवं स्वर्गापवर्गद्वारत्वं स्वर्गद्वारशब्देन ऐहलौकिकसुखसाधनत्वमभिप्रेतं तदुपपादयन्नमस्करोति जीवानां वृत्तिदाय शब्दस्पर्शादिविषयानुभवजसुखप्रदायेत्यर्थः । एतदुपपादकं सर्वरसात्मन इति । सर्वे रसाः कट्वम्ललवणमधुरादयः तदात्मने तद्रूपायेत्यर्थः कट्वादिरसानां च गुणपरिणामरूपत्वात् । रसोऽहमप्सु कौन्तेय इति । रसस्य तद्विभूतित्वमानात् सर्वरसात्मन इत्युक्तं इदं शब्दस्पर्शरूपात्मकत्वस्याप्युपलक्षणम् ॥ ३८ ॥

स्थवीयसे स्थूलाय विशेषाय पृथिव्यात्मने गन्धरूपायेत्यर्थः । पुण्यो गन्धः पृथिव्यां चेति गीतावचनात् एवं गन्धरसादिभोग्यरूपेण वृत्तिदत्वमुक्तम् अथ भोग्यभोगोपकरणभोगस्थानादिरूपेण वृत्तिदत्वमाह । सर्वसर्वात्मदेहाय सर्वमचेतनजातं भोगोपकरणभोगस्थानरूपं सर्वे आत्मानो भोक्तारो जीवाश्च देहः शरीरं यस्य तस्मै एकारान्तरेणापि वृत्तिदत्वमाह सह । प्रवृत्तिसामर्थ्यमिन्द्रियशक्तिः ओजः तेजः बलं धारणसामर्थ्यं देहशक्तिस्तद्रूपाय सह आदिरूपेण वृत्तिदायेत्यर्थः एवमाकारेण जगद्रक्षकत्वमित्याह । त्रैलोक्यपालाय उक्तविधया त्रैलोक्यान्तर्गतकृत्स्नजगत्पालायेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

एवं जगदुपादानत्वतत्तदन्तरात्मत्वतदनन्यत्वतत्संहर्तृत्वादिभिस्तदेकासाधारणधर्मैः सर्वोत्कृष्टं नमस्कृत्य अथ चिदचिदात्मकं सर्वमपि वस्तु तच्छरीरमेवातस्ततोनोत्कृष्टमस्तीत्यभिप्रायेण सर्वात्मकत्वेन नमस्करोति । शब्दलिङ्गायेति । शब्द आकाशगुणः स लिङ्गं शरीरं यस्य तस्मै नभसे आकाशरूपाय च इदं वाय्वादितद्गुणशरीरकत्वस्याप्युपलक्षणं शब्दादिषु नियमनपूर्वकम् व्याप्य तच्छरीरकत्वेन स्थितायेत्यर्थः व्याप्तिश्च वेद्यामग्निरिव न बहिरेव तिलेषु तैलमिव नान्तरेव किं त्वन्तर्बहिश्चेत्याह । अन्तर्बहिरात्मने इति । अतति संततमविच्छेदेन व्याप्नोतीत्यात्मा अन्तर्बहिश्च व्याप्य स्थितायेत्यर्थः तथा च श्रूयते ।

। अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः ।

इति पुण्याय यज्ञादिपुण्यशरीराय अमुष्मै तत्साध्यस्वर्गादिलोकरूपाय लोकाय तल्लोकरूपाय भूरिवर्चसे ज्ञानप्रचुरजीवरूपाय ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सुप्रसन्नेन भवता यत्किञ्चिदुपदिश्यते चेद्भवत्प्रियत्वमानुभाविकं स्यादित्यस्य वाक्यस्यावसरमाददान आह । इदमिति । अनेन बहुपुरश्चरणमन्तरेण क्षिप्रं सत्यं फलतीत्युक्तं भवति ॥ ३१ ॥

न केवलं प्रतिज्ञामात्रं किन्तूपदिष्टं चेत्याह । इतीति । अनुकोशो-

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

त्यादिविशेषणेनानुग्रहातिशयं द्योतयति किञ्चोपदेशकाले शिष्याणामित्थं भावं च सूचयति ॥ ३२ ॥

स्वोपदेशः फलितो युष्माकमिति भावेनाह । जितमिति । हे आत्मविद्धुर्याः परमात्मज्ञानिषु श्रेष्ठाः वो जितं सर्वमिति शेषः कुतः स्वस्तये भगवदुपासनाख्यसत्कर्मणि मयोपदिष्टमिति यत्तस्मादिति शेषः "प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थयुज्यत" इति स्मृतिः । किञ्च भगवति भवतां भक्तिरनुदिनमेधतामिति भावेनाह । स्वस्तिरिति । युष्माकं हरौ स्वस्तिः समीचीनसद्भावः सती भक्तिरस्तु ततश्च तया भक्त्या भवतां राधसे सिद्धये भगवत्तत्त्वं राध्यं पूज्यं कथं सर्वस्मै सर्वान्तर्यामिणे आत्मने स्वामिने नम इत्येतावदेवास्माकं शक्यं नातोऽन्यदिति सङ्कल्प्येत्यर्थः "सर्वान्तर्यामिकत्वात्तु सर्वनामा जनार्दनः । नतु सर्वस्वरूपत्वात्सर्वेशो हरिरेव तु" । इतिवचनात्सर्वनामा न जगदात्मत्वमनेनोच्यत इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

इदानीं ध्येयस्वरूपं दिशति । नमः पङ्कजनाभायेत्यादिना । भूतानि पञ्चभूतानि पञ्चभूतसूक्ष्माणि शब्दादीनि इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि पतित्वात्सततं व्याप्य तिष्ठतीति अत सातत्यगमन इति धातुः तस्मै ॥ ३४ ॥

दुरन्तायावस्थात्रयवर्जिताय विश्वप्रबोधाय पूर्णज्ञानाय विश्वस्य प्रबोधो यस्मादिति वा स तथा तस्मै ॥ ३५ ॥

हृषीकमिन्द्रियं प्रीतमित्यतो हृषीकेशो जीवस्तस्येन्द्रियस्वामिने किञ्च इन्द्रियमिन्द्रस्य विद्यमानं यस्य किञ्च तस्यात्मा स्वामी हृषीकेशश्चाप्यमिन्द्रियात्मा चेति विग्रहस्तस्मै निभृतात्मने स्तिमितरूपाय ॥ ३६ ॥

शुच्यग्नौ सीदति तिष्ठतीति शुचिषत् तस्मै योऽग्नौ तिष्ठन्निति श्रुतेः हिनोति दुःखं रति यापयतीति हिरण्यं तादृशं वीर्यं यस्य स तथा तस्मै स्वर्णवर्णरेतस इति वा चतुर्षु होतृषु स्थित्वा तैः क्रियमाणं यत्कर्म तत्कर्तृत्वाच्चातुर्होत्रस्तस्मै तन्तवे व्याप्ताय संततिप्रवर्तकाय वा ॥ ३७ ॥

ऊर्जे पित्रन्नदात्रे इषे देवान्नदात्रे इच्छारूपाय वा यज्ञे रेतो रतिर्यस्य स तथा तस्मै सर्वरसात्मने सर्वरसानां दात्रे ॥३८॥

सर्वसत्त्वानां सर्वप्राणिनामात्मदा ईहा चेष्टा यस्य स तथा तस्मै आत्मानं ददातीत्यात्मदा य आत्मदेति श्रुतेः सर्वप्राणिष्वात्मदेहस्तत्तदङ्गुष्ठमात्रस्वरूपं यस्य स तथा तस्मै इति वा विशेषाय विशिष्टाय पृथिव्यां स्थित्वा तस्याः सर्वस्माद्विशेषं करोतीति वा गुणगुणिनोरभेदाभिप्रायेण सह इत्याद्युक्तं सहस्तितिक्षाशक्तिः ओजोऽवष्टम्भशक्तिः बलम्बाह्याद्यवयवशक्तिः ॥ ३९ ॥

अर्थः शास्त्रं वेदाख्यं लिङ्गं ज्ञापकं प्रमाणं यस्य स तथा तस्मै अर्थस्य पुरुषार्थस्य लिङ्गं हेतुस्तस्मा इति वा नभसे आकाशवदसङ्गाय न भस्यते प्रकाश्यते न ज्ञायत इति वा भस भर्त्सनदीप्त्योरिति धातुः पुण्याय पुनानाय लोकाय प्रकाशाय अमुष्मै अधिदैवभासिने पुण्याय लोकाय स्वर्गादिलोकदात्रे वा ॥ ४० ॥

। श्रीसञ्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इक् श्तिपौ धातुनिर्देशे असधातुश्चात्र सत्तामेव वदतीत्यात्मविच्छ्रेष्ठानां स्वस्तये शोभनस्थित्यै सद्भक्तलक्षणायै ते तव जितमुत्कर्षो गुणादिप्रकाश इत्यर्थः । मुक्तानामपि सिद्धानामित्यादेः यस्मादेव स एव पुरुषार्थः । तस्मान्ममापि स एव स्वस्तिरस्तु प्रार्थनायां लोट् । तत्र किं तव साधनमित्याशङ्क्य विभक्तिपरिणामेनाह । ते तुभ्यं नम इति । तत्र च मम न स्वातन्त्र्यं किन्तु तवैवेति । तदेव नमो विशिनष्टि । भवतेति । राधसा सर्वसाधकेन राद्धं सिद्धं सर्वसाधकत्वे हेतुः आत्मने अन्तर्यामिणे सर्वस्मै सर्वरूपाय चेति । यद्वा । स च स्वस्तिर्दीनमनसां रूप एव योग्य इति तदेव करोति तं नम इति । अन्यत् समानं वासुदेवादय एते पद्मनाभस्यैवांशाः । ननु महावासुदेवादयः निर्विकारायेति व्याख्यायां विकारस्तदाभास इति सङ्कर्षणादीनां तदाभासत्वं दर्शितम् । धुर्येत्यत्र वर्ण्यते क्वचित् ॥ ३३ ॥ ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥ ॥ ३६ ॥ ॥ ३७ ॥ ॥ ३८ ॥ ॥ ३९ ॥

अर्थेत्यर्द्धकम् । नम इत्यधिकम् ॥ ४० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अनुक्रोशः कृपा हृदये यस्य सः ॥ ३२ ॥

भगवन्तं स्तुवानो भक्तः प्रथमं जयजयेति वदेदित्याह । आत्मविद्धुर्याणामात्मारामाणां स्वस्तये शोभनसत्तायै त्वया जितस्वोत्कर्ष आविष्कृतः । इक् श्तिपौ धातुनिर्देश इति स्तिप् शोभनसत्ता च । भगवद्गुणमाधुर्याकृष्टतया सायुज्यस्पृहाराहित्येन शुकादीनामिव तद्भक्तत्वेन सनातनी स्थितिः । यदुक्तम् । "तथा परमहंसानां मुनीनाममलात्मनाम् । भक्तियोगविधानार्थमिति कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थम्भूतगुणो हरिः" इति च । अतो मे मम स्वस्तिः शोभनसत्ता अस्तु । भवता प्रयोजकेन यद् आराधः आराधनं तेन राद्धं तस्य सिद्धिरस्तु । ननु श्रीगुरुणा मन्त्रकेनान्येन वा मदाराधनं भवति ननु मयेति तत्राह । सर्वस्मै सर्वस्वरूपाय आत्मने त्वमेव गुरुवैष्णवादिरूपः स्वभजनं कारयसीति भावः ॥ ३३ ॥

किञ्च त्वद्विषयकः सर्वेन्द्रियव्यापार एव त्वद्भक्तिः सर्वेन्द्रियाणि च त्वदधीनान्यतः कृपया मदिन्द्रियाणि स्वविषयव्यापारवन्ति सम्पादयेति प्रणमति । नम इति । भूतसूक्ष्माणि शब्दादितन्मात्राणि इन्द्रियाणि च तेषामात्मने नियन्त्रे पङ्कजनाभायेति हे पङ्कजनाभ तव नाभिपङ्कजोद्भवाद्ब्रह्मण एव मदीयस्यास्य मर्त्यदेहस्योद्भूतत्वादिमं स्वभक्त्युन्मुखं कुरु तुभ्यं नम इति भावः । इत्थं एवं भक्त्युपयोगार्थं देहेन्द्रियाणि समासेन संशोध्य पुनः प्रत्येकमपि शोधयितुं प्रथमं चित्ताधिष्ठातारं वासुदेवं प्रणमति । वासुदेवायेति । भो वासुदेव ! मच्चित्तं शान्तं निर्विकारं कृत्वा स्वरोचिषा प्रकाश्य भक्तावेव चेतय तुभ्यं नम इति ॥ ३४ ॥

सूक्ष्माय अव्यक्ताय दुरन्ताय अन्तकाय मुखाग्निना लोकदाहकाय । भोः सङ्कर्षणदेव ! ममाहन्ताममतयोर्वृत्तीनां देहगेहादिनिबन्धनानामनन्तानां तद्बन्धनं सन्दह्य ताभ्यस्ततो निवृत्तीकृत्य भक्त्याश्रयविषययोरेव ता आन तुभ्यं नमस्ते ॥ ३५ ॥

हृषीकाणां पञ्चानामिन्द्रियं मनस्तदात्मने त्वनिरुद्ध्ये । हे अनिरुद्ध ! देव मन्मनो भक्तावेवानुरक्षय तुभ्यं नम इति । एवं

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

मन्तःकरणचतुष्टयं तदुपास्यदेवतवासुदेवादिप्रणामैः संशोध्य बहिःकरणानि तथा देहारम्भकाणि पञ्चभूतानि च शोधयितुमधिष्ठातृरूपत्वेन भूतरूपत्वेन च प्रणमति । नमः परमेति चतुर्भिः । परमहंसाय सूर्य्याय निभृतात्मने नितरां भृता वृष्ट्यादिभिः पालिता आत्मानो जीवा येन तस्मै शुचिनि अन्तःकरणे सीदतीति शुचिषत् । "हंसः शुचिषत्" इति श्रुतेः । भो सूर्य्यात्मकदेव ! मच्चक्षुः श्रीमूर्त्तिसौन्दर्य्ये एव प्रवर्त्तय देहगतं सूर्य्यात्मकं तेजश्च शुद्ध्यतु तुभ्यं नम इति ॥ ३६ ॥

हिरण्यवीर्य्याय अग्निरूपाय चातुर्होत्रकर्मसाधनाय कुतः तन्तवे तद्विस्तारकाय । भो वह्न्यात्मकदेव ! यथान्येषां कर्म प्रवर्त्तयसि तथैव मम वाचं कीर्त्तनभक्तौ प्रवर्त्तय वह्न्यात्मकं तेजश्च शुद्ध्यतु तुभ्यं नम इति ॥ ३७ ॥

ऊर्जे पितृणामन्नाय इषे देवानामन्नाय यज्ञरेतसे सोमाय भो सोमात्मकदेव ! मम देवर्ष्यादि ऋणं परिशोध्य मन्मनो भक्तावेवासञ्जय सोमात्मकं तेजश्च शुद्ध्यतु तुभ्यं नम इति पूर्वमुपास्यदेवतप्रणत्या संशोध्यापि मनसो दुर्दमत्वादधिष्ठातृदेवतप्रणत्यापि पुनः संशोधनमिदं ज्ञेयम् एवं सूर्य्याग्निसोमरूपं तेजश्च तद्रूपेण प्रणत्या संशोध्य रसनेन्द्रियं रसञ्च संशोधयितुं रसरूपेण प्रणमति । तृप्तिदायेति हे रसात्मकदेव ! हरे मम रसनां भवदीयवस्तुमाधुर्य्य एव स्वादं प्रापय देहिका आपश्च शुध्यन्तु तुभ्यं नमः ॥ ३८ ॥

सर्वेषां सत्त्वानां प्राणिनां ये आत्मानस्तेषां देहाय स्थवीयसे विराड्देहाय चेति । हे पृथिव्यात्मक हरे! मम घ्राणेन्द्रियं भवदीयसौरभ्य एव प्रवर्त्तयन् देहञ्च स्वीयपरिचर्य्यादिषु प्रवर्त्तयेति त्रैलोक्यपालाय प्राणवायुस्वरूपाय सहओजोबलाय मनइन्द्रिय देहेषु सह ओजोबलरूपेण प्रविश्य तत्तत्पाटवः कर्त्तव्य इत्यर्थः हे वायुस्वरूप हरे! मम त्वगिन्द्रियं त्वदीयसौकुमार्य्यादावेवोल्लासयन् देहेन्द्रियमनास्यपि भजनसामर्थ्यवन्ति कुरु तुभ्यं नम इति ॥ ३९ ॥

अर्थानां लिङ्गाय ज्ञापकाय शब्दगुणत्वात् । अन्तर्बहिरात्मने अन्तर्वहिर्व्यवहारावस्थानाय भो नभः स्वरूप हरे! मम श्रोत्रं भवत्सौन्दर्य एव प्रवर्त्तयन् स्वीयनाममन्त्रभक्तिशास्त्रार्थं स्फोरय । मम नभस्तत्त्वं च शुद्ध्यतु तुभ्यं नम इति । एवं स्वीयभूतेन्द्रियमनांसि भगवदुपासनोन्मुखीकृत्य उपासनां प्राप्य वैकुण्ठलोकस्वरूपत्वेन प्रणमति । नम इति । पुण्याय सर्व्वोत्तमाय पुण्यन्तु वार्त्तपोत्तमरः । भूरिवर्च्चस इति लोकान्तरव्यावृत्तिः ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इदं जप्तव्यं स्तोत्रं वो युष्मभ्यं वक्ष्यामि तत् विविक्तमव्लुटीर्यं यथा स्यात्तथा श्रूयतामित्यन्वयः ३१ ॥

अनुक्रोशः कृपा हृदये यस्य सः नारायणः परः पूज्यो यस्य सः इति वचः इति वक्ष्यमाणं वाक्यमाह ॥ ३२ ॥

हे आत्मवित्तमुख्य ! ते तव जितमुत्कर्षः स्वस्तये सर्वप्राणिकल्याणाय अतो मे स्तोतुरपि स्वस्तिरस्तु ननु ममोत्कर्षो ममैव स्वस्तये भवतिवत्यत आह । भवता राधसा नित्यापरिमितस्वस्तिरूपेण राद्धं सिद्धम् त्वं नित्यापरिमितनिरतिशयस्वस्तिरूपोऽसि सर्वद्वा वर्तमानोऽतीत्यर्थः सर्वस्मै सर्वरूपाय सर्वमूलत्वात् आत्मने सर्व्वात्मने सर्वाश्रयत्वात् नमः ॥ ३३ ॥

सर्वमूलत्वं सर्वाश्रयत्वं च प्रपञ्चयन्नमस्करोति । नम इत्यादिना पङ्कजं विश्वात्मकं नाभौ यस्य तस्मै सर्वमूलाय भूतसूक्ष्मादीनामात्मने आश्रयाय स्थितिप्रवृत्त्यादिहेतवे चित्ताद्याश्रयत्वेन नमस्करोति वासुदेवाय चित्तनियन्त्रे कूटस्थाय निर्विकारस्वरूपाय ॥ ३४ ॥

सङ्कर्षणाय अहंकारनियन्त्रे प्रद्युम्नाय अन्तरात्मने बुद्धिनियन्त्रे विश्वस्य प्रबोधो यस्मात्तस्मै ॥ ३५ ॥

हृषीकाणि श्रोत्रादीनि वागेन्द्रियाणि तदीशभूतमिन्द्रियं मनस्तस्यात्मने नियन्त्रे परमो विष्णुरेव स्वाश्रितानां सनकादीनां ज्ञानोपदेशेन संशयं हन्तीति हंसस्तस्मै नमः पूर्णाय नृसिंहरामादिपूर्णावताररूपिणे भूतात्मने निभृता लब्धकामाः आत्मानो जीवास्ततत्कालगताः भक्ता यस्मात्तस्मै नानावताररूपायेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

स्वर्गापवर्गद्वाराय कर्मप्रवर्तकत्वेन स्वर्गद्वाराय अर्चिरादिमार्गोपदेशत्वेनापवर्गद्वाराय सूर्यरूपाय नमः शुचिनि त्रिगुणादोषाऽस्पृष्टे परमे व्योम्नि सूर्यादित्वेन ब्रह्मस्वरूपे वा नित्यं सीदतीति शुचिषत् तस्मै च नमः हिरण्यवीर्याय अग्निरूपाय नमः चतुर्णां होतृणामिदं चातुर्होत्रं कर्म तस्मै तन्तवे होतृतत्कर्मतत्फले व्याप्तस्यूताय च नमः ॥ ३७ ॥

ऊर्जे पितृणामन्नाय इषे देवानामन्नाय यज्ञरेतसे सोमाय नमः त्रय्याः पतये वेदत्रयीप्रोक्तकर्मतत्फलादिस्वामिने नमः जीवानां तृप्तिदाय पर्जन्यादिरूपिणे सर्वरसात्मने जलरूपाय च नमः ॥ ३८ ॥

सर्वसत्त्वानां ये आत्मानस्तेषां देहाय विशेषाय पृथिवीरूपाय स्थवीयसे विराड्रूपाय च नमः त्रैलोक्यपालाय वायुरूपाय सह आदिरूपाय इन्द्रियमनोदेहशक्तिरूपाय च नमः ॥ ३९ ॥

अर्थलिङ्गाय अर्थज्ञापकाय शब्दरूपाय इदं स्पर्शादीनामप्युपलक्षणम् नभसे आकाशाय च नमः अन्तर्बहिरात्मने नमः "अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः" इति श्रुतेः "यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति" इतिस्मृतेश्च सर्वस्यान्तर्बहिश्च आत्मा स्वरूपं यस्य तस्मै नमः पुण्याय यज्ञतपोव्रतदानादिरूपाय अमुष्मै लोकाय पुण्यसाध्याय च नमः भूरिवर्चसे विपुलज्ञानाय जीवरूपाय च ।

> यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।
> क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत

इति स्मृतेः ॥ ४० ॥

भाषाटीका ।

यह स्तोत्र तुमारे को एकान्त मे जपना चाहिये यह अति पवित्र है श्रेष्ठ है मङ्गल कारक है मोक्ष दायक है मै कहता हूं सो तुम सुनो ॥ ३१ ॥

मैत्रेयजी बोले इस प्रकार से कृपा हृदय वाले होकर शिवजी नारायण तत्परहो कर हाथ जोडे हुये राज पुत्रों से बोले ॥ ३२ ॥

श्रीरुद्रजी बोले आत्मज्ञानियों मे जो श्रेष्ठ तिनके कल्याण के लिये आपका जय है तब आपकी कृपा से मेरा भी कल्याण

प्रवृत्ताय निवृत्ताय पितृदेवाय कर्मणे ।
नमोऽधर्मविपाकाय मृत्यवे दुःखदाय च ॥ ४१ ॥
नमस्त आशिषामीश ! मनवे कारणात्मने ।
नमो धर्माय बृहते कृष्णायाकुण्ठमेधसे ।
पुरुषाय पुराणाय सांख्ययोगेश्वराय च ॥ ४२ ॥
शक्तित्रयसमेताय मीढुषेऽहंकृतात्मने ।
चेतआकूतिरूपाय नमो वाचो विभूतये ॥ ४३ ॥
दर्शनं नो दिदृक्षूणां देहि भागवतार्चितम् ।
रूपं प्रियतमं स्वानां सर्वेन्द्रियगुणाञ्जनम् ॥ ४४ ॥
स्निग्धप्रावृड्घनश्यामं सर्वसौन्दर्यसंग्रहम् ।
चार्वायतचतुर्बाहुं सुजातरुचिराननम् ॥ ४५ ॥
पद्मकोशपलाशाक्षं सुन्दरभ्रु सुनासिकम् ।
सुद्विजं सुकपोलास्यं समकर्णविभूषणम् ॥ ४६ ॥
प्रीतिप्रहसितापाङ्गमलकैरुपशोभितम् ।
लसत्पङ्कजकिञ्जल्कदुकूलं मृष्टकुण्डलम् ॥ ४७ ॥
स्फुरत्किरीटवलयहारनूपुरमेखलम् ।
शङ्खचक्रगदापद्ममालामण्युत्तमर्द्धिमत् ॥ ४८ ॥
सिंहस्कन्धत्विषो बिभ्रत्सौभगग्रीवकौस्तुभम् ।
श्रियानपायिन्याक्षिप्तनिकषाश्मोरसोल्लसत् ॥ ४९ ॥

भाषाटीका ।

होवे आप तो स्वयं सिद्ध स्वरूप हो तो सर्व स्वरूप आत्म स्वरूप आपके अर्थ नमस्कार है ॥ ३३ ॥

आपके नाभिसे जगत्कारण कमल हुआ है भूत सूक्ष्म तथा इन्द्रिय इनके आप नियन्ता हो शान्त स्वरूप हो निर्विकार हो स्वयं प्रकाश हो ऐसे जो आप वासुदेव तिनके अर्थ नमस्कार है ॥ ३४ ॥

सूक्ष्म रूप अनन्त रूप काल रूप जो आप सङ्कर्षण रूप तिनके अर्थ नमस्कार है संसार मे सब के ज्ञान देने वाले सबके बुद्धिके अधिष्ठाता ऐसे जो आप अनिरुद्ध स्वरूप तिनके अर्थ नमस्कार है ॥ ३५ ॥

इन्द्रियों के स्वामी हृषीकेश स्वरूप जो अनिरुद्ध तिनके अर्थ नमस्कार है परम हंस सूर्य स्वरूप पूर्ण स्वरूप आप अग्नि रूप के अर्थ नमस्कार है ॥ ३६ ॥

स्वर्ग मोक्षके द्वार रूप नित्यही शुचि अन्तःकरण मे स्थित होने वाले हिरण्य जिनका वीर्य है चातुर्होत्र कर्म के साधन भूत आप हो यज्ञों के विस्तार करने वाले हो तिन आप को नमस्कार है ॥ ३७ ॥

पितरों के अन्न रूप देवतों के अन्न रूप सोम स्वरूप वेद त्रयीके पति सब जीवों के तृप्ति कारक जल रूप सब रस स्वरूप आपके अर्थ नमस्कार है ॥ ३८ ॥

सब प्राणियों के देह रूप विराट् रूप पृथिवी रूप तिन को नमस्कार तीनों लोकों के पालक इन्द्रिय बल देह बल मनो बल रूप ऐसे वायू रूप को नमस्कार है ॥ ३९ ॥

शब्द के द्वारा पदार्थ को जनाने वाले बाहिर भीतर सर्वत्र वस्तु के व्यवहार कारण आकाश स्वरूप आपको नमस्कार है पुण्य से प्राप्त होने वाले अत्यन्त प्रकाश वाले स्वर्गादि लोक रूप आपके अर्थ नमस्कार है ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

प्रवृत्ताय च निवृत्ताय च कर्मणे पितृदेवाय यथाक्रमं पितृदेवप्राप्तिफलाय अधर्मफलरूपाय च मृत्यवे ॥ ४१ ॥

हे ईश ! आशिषां कारणात्मने सर्वकर्मफलदात्रे मनवे सर्वेशाय मन्त्रात्मकायेति वा विष्णुत्वेन प्रणमति । बृहते धर्माय परमधर्मात्मने कृष्णाय ॥ ४२ ॥

पूररेचकसंविग्नवलिवल्गुदलोदरम् ।
प्रतिसङ्क्रामयद्विश्वं नाभ्यावर्त्तगभीरया ॥ ५० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

रुद्ररूपेण प्रणमति । मीढुषे रुद्राय अहङ्कृतमहङ्कारस्तदात्मने स च कर्तृकरणकर्मशक्तित्रयसमेतस्तस्मै ब्रह्मत्वेन प्रणमति । चेतो ज्ञानमाकूतिः क्रिया तद्रूपाय वाचो विविधा भूतिः सृष्टिर्यस्मात्तस्मै ॥ ४३ ॥

एवं नमस्कृत्य दर्शनं प्रार्थयते । दर्शनमिति नवभिः । भागवतैः सत्कृतं दर्शनं देहीत्यस्य विवरणं रूपमित्यादिप्रदर्शयेत्यन्तम् स्वानां भक्तानां प्रियतमं रूपं प्रदर्शयेति नवमेनान्वयः सर्वेषामिन्द्रियाणां ये गुणा विषयास्तेषामञ्जनं व्यञ्जकम् सर्वेन्द्रियविषयविषयिरूपमित्यर्थः सर्वेन्द्रियाणि स्वगुणैरमाकं रञ्जयतीति वा ॥ ४४ ॥

स्निग्धः प्रावृषि यो घनस्तद्वच्छ्यामम् सर्वेषां सौन्दर्याणां संग्रहो यस्मिन् चारव आयताश्चत्वारो बाहवो यस्मिन् सुजातं यथोचितं सर्वावयवरुचिरमाननं यस्मिन् ॥ ४५ ॥

पद्मस्य कोशे मध्ये यानि पलाशानि तद्वदीक्षणी यस्मिन् सुकपोलमास्यं यस्मिन् समौ कर्णौ विभूषणं यस्य कुण्डलयोरग्रे वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ४६ ॥

प्रीत्या प्रहसिताविवापाङ्गौ यस्मिन् ॥ ४७ ॥

स्फुरन्ति किरीटादीनि यस्मिन् शङ्खादिमत् उत्तमर्द्धिर्लक्ष्मीः यद्वा एतैरुत्तमा ऋद्धिरुत्कर्षो यस्यास्ति तत् ॥ ४८ ॥

सौभगयुक्ता ग्रीवा येन सिंहस्य स्कन्धे परितः प्रसरन्तः केसरा एव त्विषस्तादृशीः सर्वतस्त्विषो बिभ्रच्चासौ सौभगग्रीवः कौस्तुभो यस्मिन् यद्वा सिंहस्येव स्कन्धौ तयोस्त्विषः कुण्डलहारादिदीप्तिर्बिभ्रदिति पृथग्विशेषणं सौभगयुक्ता ग्रीवा येन स कौस्तुभो यस्मिन् श्रिया हेतुभूतया क्षिप्तास्तिरस्कृतो निकषाश्मा स्वर्णरेखाङ्कितो निकषणपाषाणो येन तादृशेनोरसा उल्लसच्छोभमानम् ॥ ४९ ॥

श्वासोच्छ्वासाभ्यां सविग्नाश्चञ्चला वलयस्ताभिर्वल्गु सुन्दरं दलवदश्वत्थपत्रसदृशमुदरं यस्मिन् प्रतिसंक्रामयद्यतो निर्गतन्ते नैव द्वारेण पुनः प्रवेशयदिव ॥ ५० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

प्रवृत्ताय निवृत्ताय च कर्मणे प्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मककर्मरूपाय पितृक्षेत्राय प्रवृत्तिकर्माराध्यतत्फलप्रदपितृदेवादिशरीराय धर्मविपाकाय धर्मोऽभानाभिसंहितफलभगवदाराधनरूपः तस्य विपाकः फलं तस्मै निवृत्तिधर्मफलरूपायेत्यर्थः तथा मृत्यवे दुःखदाय दुःखप्रदमृत्युरूपाय ॥ ४१ ॥

हेऽआशिषामीश ! यद्वा हेईश ! आशिषां धर्मादीनां कारणात्मने फलप्रकाशकाय मनवे सर्वज्ञाय स्वायंभुवादिमनुरूपाय वा मन्वन्तराधिदैवताय वा मन्त्ररूपाय वा एवं सर्वात्मकत्वेन नमस्कृत्य साक्षान्नमस्करोति बृहते स्वरूपेण गुणैश्च निरतिशयबृहत्त्वाय धर्माय कृष्णाय सिद्धरूपधर्माय सिद्धरूपेऽपि धर्मशब्दः प्रयुज्यते तथाच श्रीमहाभारते "ये च वेदविदो विप्रा येचाध्यात्मविदो जनाः । ते वदन्ति महात्मानं कृष्णं धर्मं सनातनमिति अकुण्ठप्रभसे अप्रतिहतज्ञानाय ॥ ४२ ॥

पुरुषायेति । पुराणपुरुषाय कपिलाद्यंशावताररूपेण नमस्करोति । सांख्येश्वरः कपिलः योगेश्वरो हिरण्यगर्भः तद्रूपाय शक्तित्रयं सर्गादिसामर्थ्यं तद्युक्ताय नवब्रह्मेन्द्ररुद्रकालरूपायेत्यर्थः मीढुषे मिहसेचने सूर्यात्मकपर्ज्जन्याय "तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामिच" इति पर्जन्यस्यापि भगवद्विभूतित्वगानात् अहंकृतमहंकारतत्त्वं तस्यात्मने चेत अकूतिरूपाय चेतसः आकूतिः स्वरूपं तदेव यस्य रूपं स तथोक्तस्तस्मै "यस्याहंकारः शरीरं यस्य मनः शरीरम्" इति श्रुतेः वाचो विभूतये वाक्प्रपञ्चाय यद्वा चेतश्चाकूतिः शरीरं च यस्य रूपं स तथोक्तस्तस्मै मनोवाक्कायरूपत्रयात्मने मन आदिविषयरूपायेत्यर्थः इदमनुक्तरूपत्वसंग्राहकं किंचिद्वस्तु क्षीरशर्करादिगतमाधुर्यादिवदेवं विधमिति वाचा वक्तुमशक्यमपि मनसा चिन्तयिन्तुं शक्यं किंचित् वस्तुदूरस्थेमर्वादि चक्षुरादिभिरनुभवितुम शक्यमप्येवं विधमिति वाचा वक्तुं शक्यं किंचिद्धि कायेनानुभवितु शक्यं यथा सन्निकृष्टघटपटादिकमेवं विभवस्तुशरीरायेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

एवं पारमैश्वर्यापादकगुणगणविशिष्टं भगवन्तं नमस्कृत्य तदीयदिव्यमङ्गलविग्रहदर्शनं प्रार्थयमानो विग्रहं च वर्णयति दर्शनमिति नवभिः । भागवतैरर्चितं ते रूपं दिदृक्षूणां द्रष्टुमिच्छूनां नोऽस्माकं दर्शनं देहीत्यन्वयः रूपं विशिनष्टि स्वानां भक्तानां प्रियतमं सर्वेषामिन्द्रियाणां ये ये गुणाः असाधारणधर्माः श्रवणस्पर्शनदर्शनघ्राणनादयः तैरञ्जनमभिव्यक्तिर्यस्मिन् यद्वा देहादिक्रियाविशेषणं यद्वा सर्वेषामिन्द्रियाणामप्राकृतानां तद्गुणानां शब्दादीनां च अञ्जनमभिव्यक्तिर्यस्मिन् तदिति "सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरस" इतिश्रुतेः ॥ ४४ ॥

स्निग्धः प्रावृषि वर्षितो यो घनस्तद्वत्श्यामः सर्वेषां सौन्दर्याणां संग्रहो यस्मिन् चारवः सुन्दरा आयता आजानुलम्बिनश्चत्वारो बाहवो यस्मिन् सुजातं सुकुमारं सुन्दरमाननं यस्मिन् ॥ ४५ ॥

पद्मस्य कोशे मध्ये यानि पलाशानि तद्वदीक्षणी यस्मिन् सुन्दरे भ्रुवौ यस्मिन् शोभना नासिका यस्मिन् शोभना द्विजा दन्ता यस्मिन् सुकपोलमास्यं यस्मिन्निति बहुव्रीहिः समौ कर्णावेव विभूषणं यस्मिन् कुण्डलयोरग्रे वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ४६ ॥

प्रीत्या प्रहसिताविवापाङ्गौ यस्मिन् अलकैः कुन्तलैरुपशोभितं नूतनपङ्कजकिञ्जल्कवात्पिशाङ्गं दुकूलं यस्मिन् मृष्टे निर्मले कुण्डले यस्य ॥ ४७ ॥

स्फुरन्ति किरीटादीनि यस्मिन् शङ्खादिभिरुत्तमा ऋद्धिर्लक्ष्मीरस्मिन्नस्तीति तथा ॥ ४८ ॥

सिंहस्कन्धत्विष इति द्वितीयाबहुवचनं सिंहस्य स्कन्धे परितः प्रसरन्तः केसरा इव सर्वतस्त्विषो बिभ्रती या सौभगा ग्रीवा तस्यां कौस्तुभो यस्मिन् यद्वा सिंहस्येव यौ स्कन्धौ तयोस्त्विषः कुण्डलहारादिदीप्तीर्बिभ्रदिति पृथग्विशेषणं सौभगयुक्तग्रीवायां कौस्तुभो यस्मिन् सौभगा ग्रीवा यस्य स कौस्तुभो यस्मिन्निति बहुव्रीहिगर्भो वा बहुव्रीहिः श्रिया हेतुभूतया आक्षिप्तास्तिरस्कृतो निकषाश्मा सुवर्णरेखाङ्को निकषपाषाणो येन तादृशेन उरसा उल्लसत् शोभमानं यद्वा श्रिया उपलक्षितेन निकषोपर्युपरक्तसुवर्णरेखासदृशा श्रिया उपलक्षि-

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तेनेत्युरसो विशेषणम् आक्षिप्तः शङ्कितः निकषाश्मा येन तेन उरसा उल्लसत् शोभमानं लक्ष्मीसहितं श्यामं वक्षः कनकनिकषरेखान्वितमश्मानं शङ्कयतीत्यर्थः पूरकरेचकाभ्यां श्वासोच्छ्वासाभ्यां सम्विग्नाश्चपलाः वलयस्ताभिः वल्गु सुन्दरं दलवदश्वत्थपत्रसदृशमुदरं यस्मिन् । यद्वा । सृष्ट्या पूर्यते पाल्यते इति वा जगत्पूरं तत् रेचकं संपूरणसमर्थं यस्मिन् सम्विग्नाः समदा वलयो यस्मिन् दलवदुदरं पूरकरेचकसम्विग्नवलिवल्गुदलोदरं यस्मिन्निति त्रिपदो बहुव्रीहिः पूर्वयोः कर्मधारयो द्विपदो वा बहुव्रीहिर्यता नाभिद्वारा निर्गतं विश्वमावर्तवद्भरिया नाभ्या प्रतिसंक्रामयत् पुनः प्रवेशयदिव स्थितं गम्भीरनाभिद्वारेण वहिष्ठं विश्वमन्तर्निवेशयदि व स्थितमित्यर्थः ॥ ४९ ॥ ५० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

प्रवृत्तिनिवृत्तिमार्गप्रवर्तकत्वात्तस्मै पितृदेवेषु च स्थित्वा तत्तद्योग्यकारणत्वात्तत्तच्छब्दवाच्याय कर्मणो विषयाय क्रियारूपाय वा धर्मविपाकाय पुण्यफलप्रदाय मृतेरुद्गतो मृत्युस्तस्मै मृत्यौ स्थित्वा तत्करणाद्वा मृत्युस्तस्मै दुःखदाय असुरेभ्य इति शेषः दुःखदायिन इति पाठो । दुरशोभनदुःखयोरिति यादवः । ख सुखमिति श्रुतिः । दुःखं दायति शोषयतीति तस्मा इति वा । दैक्षोषण इति धातुः ॥ ४१ ॥

मनवे मननशीलाय मन्त्रवाच्याय वा ४२ ॥

सांख्यं यथार्थज्ञानं योग उपायो ऽष्टाङ्गविशिष्टो वा तयोरीश्वराय शक्तित्रयसमेताय ज्ञानक्रियेच्छाशक्तियुक्ताय मीढुषे वीर्यवते अभीष्टदात्रे वा अहंकृते रुद्रे आत्मा यस्य स तथा तस्मै ॥ ४३ ॥

चेतस आकूतिरभिप्रायस्तं रूपयति समर्थयाति इति चेतआकूतिरूपस्तस्मै वाचो विविधा भूतिः सृष्टिर्येन तस्मै किमभिप्रेत्य स्तुतमिति तत्राह । दर्शनमिति । कीदृशं दर्शनं साकारविषयं निराकारविषयं वा द्वितीये गगनवत् व्याप्तमुतघटाकाशवत्परिमितं पक्षद्वयमप्यनभीष्टमनधिकारात्तस्मात्प्रथम एव पक्षस्तत्रापि रूपाणामानन्त्यादीदृशं रूपं प्रकाशयेत्याहुः । भागवतार्चितमिति । यदेतदीदृशं रूपं प्रदर्शयेत्यन्वयः ॥ ४४ ॥

सर्वसौन्दर्याणां संग्रहं पात्रम् ॥ ४५ ॥

सुजातं कोमलं विदुरित्यभिधानं शोभना द्विजा दन्ता यस्य तत्सुद्विजम् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

कर्णाभरणानां बहुत्वद्योतनाय मृष्टकुण्डलमिति पुनर्वचनम् ॥ ४८ ॥

शङ्खादयो यस्मिंश्चिह्नितास्तच्छङ्खचक्रगदापद्ममालामणिना उत्तमा ऋद्धयोऽस्य सन्तीत्युत्तमर्द्धिमत् सौभगेत्युभयत्र सम्बध्यते सौभाग्ययुक्तौ श्रीवाकौस्तुभौ यस्मिंस्तत् उरोविभ्रद्विस्तीर्णमिति शेषः ॥ ४९ ॥

संक्षिप्तमुरो विशिनष्टि । अनपायिन्येति नित्यया श्रिया आश्लिष्टं सन्निहितं च निकषाश्मा स्वर्णघर्षणपाषाणस्तद्वद्वर्त्तमानमुरः आक्षिप्तनिकषाश्मोरस्तेनोल्लसत् श्वासानां पूरकरेचकाभ्यां सम्विग्नाः संचलिता वलयो रेखा अस्य सन्तीति पूरकरेचकसम्विग्नवलिमत् तच्च पल्लवेनाङ्कुरदलेन सदृशं तत्तथा ॥ ५० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

नमो धर्मेत्यर्द्धकम् नमस्त इत्यर्द्धकम् ॥ ४१ ॥

अथ त्रिदेवी रूपत्वेन स्तुतेषु विष्णुरूपत्वं पद्मनाभाभेदेनैव स्तौति । नमो धर्म्मायेति । तत्र पुरुषाय पुराणायेति पद्मनाभरूपेण निःश्वासप्रवर्त्तितवेदद्वारा धर्माय बृहते नमः स्वयं भगवद्रूपस्वरूपेण तदनुगतसर्व्वधर्म्मप्रवर्त्तनद्वारा सांख्ययोगेश्वरायेति कपिलदत्तात्रेयादिरूपेण तत्तत्प्रवर्त्तनद्वारा कृष्णायाकुण्ठमेधस इति परब्रह्मरूपेण ज्ञानप्रवर्त्तनद्वारा विश्वपालकायेत्यर्थः व्यतिक्रमनिर्देशस्तु तदिच्छाया अनैयत्यात् ॥ ४२ ॥

शिवब्रह्मरूपत्वे तु परिच्छिन्नैश्वर्यतया स्तौति । शक्तीत्यर्द्धकाभ्याम् ॥ ४३ ॥

तदेवं सर्व्वरूपत्वमुक्त्वा तदेतावज्जपेनैव जातभक्तिविशेषो विशेषाभिलाषं कुर्व्वन्नात्माभीष्टं रूपं वर्णयति । दर्शनमित्यर्द्धकेन । ननु सर्व्वात्मकत्वे सति नित्यं मम दर्शनं प्राप्नोष्येवेत्याशङ्क्याह । भागवतैः सात्वतैरार्चितं सर्व्वसारस्वरूपत्वेन सेव्यमानमिति । रूपमिति सार्द्धाष्टकम् । सतामित्यस्यान्ते ज्ञानां ज्ञातिरूपाणां स्वपार्षदाणां प्रियतमं सर्वेन्द्रियगुणाञ्जनञ्च ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

समकर्णत्वं यथाशोभि प्रमाणत्वम् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

त्विष इत्यत्रतुलामिति सम्बन्धोक्तिपाठान्तरम् । प्रतिसंक्रामयत् प्रवेशयत् सौन्दर्य्येणाकर्षदिव । यद्वा । सृष्टिप्रलययोर्निर्गमयन् प्रवेशयंश्चेति प्रभावगाम्भीर्य्यं दर्शिते प्रदर्शयादिति चित्सुखः ॥ ४९—५२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

धर्मान्तरस्यापि प्रयोजकत्वेन प्रणमति । प्रवृत्तायेत्यादि । पितृदेवाय पितृदेवप्रापकाय ॥ ४१ ॥

निषिद्धकर्म्मफलदायित्वेन प्रणमति । नमोऽधर्म्मेति । अधर्म्मस्य विपाकः फलं यस्मात्तस्मै विहितकर्म्मफलदायित्वेन प्रणमति नमस्त इति । हे ! आशिषामीश ! स्वर्गादिफलदायिन् ! मनवे सर्व्वमन्त्ररूपाय कारणात्मने कर्म्मकारकस्वरूपाय भक्तिरूपत्वेन तद्विषयत्वेन प्रणमति नमो धर्म्मायेति अधिकारिभेदेषु कपिलदत्तात्रेयाद्यवतारभेदेन सांख्ययोगयोरपि प्रवर्त्तकाय ॥ ४२ ॥

अहङ्कारस्याधिदैवादिभेदत्रयसहितस्य पुनरपि तदधिष्ठातृदैवतस्वरूपप्रणत्या संशोधनमाह । शक्तीति । कर्तृकर्म्मकरणशक्तित्रयसमेताय । मीढुषे रुद्रस्वरूपाय अहङ्कृतममङ्कारस्तदात्मने भो ! रुद्रस्वरूप ! हरे ! ममाहन्ताममतयोर्वृत्तयः शुद्ध्यन्तु भक्तिमय्यो भवन्तु तुभ्यं नम इति । ज्ञानेन्द्रियकर्म्मेन्द्रियाणां शुद्धिमाह । चेतो ज्ञानं आकूतिः क्रिया तद्रूपाय ब्रह्मस्वरूपाय वाचो वेदलक्षणाया विविधा भूतिः सृष्टिर्यस्मात्तस्मै तथा वाच इति तदुपलक्षितानां कर्म्मेन्द्रियाणां शुद्धिर्व्यञ्जिता ज्ञानेन्द्रियाणामपि शुद्धिः पूर्व्वमुक्तापि पुनरनया प्रणत्यापि ज्ञेया । हे रुद्र ! स्वरूप हरे ! ममबुद्धिप्राणवृत्तीर्भक्त्युन्मुखी कुरु तुभ्यं नम इति ॥ ४३ ॥

एवं स्मरन् प्रणतिभिरेव स्वस्य देहेन्द्रियमनसां शुद्ध्या योग्यतामापाद्य दर्शनं प्रार्थयते नवभिः । दर्शनं दर्शयेति । ननु कीदृशं दर्शनं भवदभिमतं ददामि तत्राह । भागवतैरर्चितं न तु

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

बौद्धाद्यैरित्यर्थः । रूपं रूपवत् स्वानां प्रियतमामिति वैराजदर्शनं व्यावृत्तम् । सर्व्वेन्द्रियगुणैः रूपादिभिः अञ्जनं अञ्जनमत्यासक्तिर्यत्र तदिति ब्रह्म दर्शनमपि व्यावृत्तम् । यद्वा सर्व्वेन्द्रियाणां गुणाञ्जनं गणायुक्तं हितकरमञ्जनं मन आदि सर्व्वेन्द्रियाणां यत्र दुर्विषयग्रहणरूपमान्ध्यं परित्यज्य स्वस्वचक्षुःप्राप्नुवन्तीत्यर्थः । चक्षुषश्चक्षुरित्यादिश्रुतेः ॥ ४४ ॥

किञ्च तत्रापि । स्निग्धेति । स्नेहवत्त्वस्नेहजनकत्वचिक्कणत्वाभ्युक्तानि प्रावृणमेघेति रसवर्षित्वसर्व्वतापोपशमकत्वमनभ्रातकहर्षत्वानि श्लेषेण आसम्यगेव वर्षति भक्तमनोरथमिति प्रावृट् घनश्याममतिनिविडश्यामम् । सर्वेषामेव प्राकृताप्राकृतवस्तुनिष्ठानां सौन्दर्य्याणां संग्रहो यत्र तत् । यद्वा । सौन्दर्य्यैकर्तृकं सम्यक् ग्रहणमाकर्षणं यत्र तदित्यत एवान्यत्र तादृशसौन्दर्य्यं नास्तीत्यर्थः । यद्वा । सर्व्वसौन्दर्य्येण कर्त्रा सम्यगासक्त्यैव ग्रहणं यस्येति सर्व्वसौन्दर्य्यमपि स्वं सफलयितुं यदेव गृह्णातीति भावः । चतसृषु दिक्षु भुजा यस्येति पद्मनाभोपासकाः चत्वारो भुजा यस्येति वैकुण्ठनाथोपासकाः प्रेयसीसाहित्यादेव चतुर्भुजत्वमिति श्रीकृष्णोपासकाः सुजातकमलमिव रुचिरमाननं यस्य तम् ॥ ४५ ॥

पद्मकोशस्थे कोमले पलाशे इवाक्षिणी यत्र तत् ॥ ४६ ॥

प्रीतिव्यञ्जकं प्रहसितमपाङ्गे वामनेत्रान्ते यस्येति प्रेयसीसाहित्यं सूचयति ॥ ४७ ॥

शङ्खचक्रगदापद्मानि करचतुष्टये करतलद्वये वा रेखारूपाणि ज्ञेयानि मालाश्च आभरणानि मणयश्च उत्तमर्द्धिः शोभासम्पत् तद्वत् ॥ ४८ ॥

सिंहस्येव यौ स्कन्धौ तयोस्त्विषौ हारकुण्डलादिदीप्तीर्बिभ्रत् । सौभगयुक्ता ग्रीवा येन तथा भूतः कौस्तुभो यत्र तत् । अनपायिन्या श्रिया लक्ष्मीरेखाहेतुभूतया आश्लिष्टतिरस्कृतो निकषाश्मा स्वर्णरेखाङ्कितो निकषपाषाणो येन तादृशेन उरसा उल्लसच्छोभमानम् ॥ ४९ ॥

पूरेचकाभ्यां श्वासोच्छ्वासाभ्यां संविग्नाश्चञ्चला या वलयस्ताभिर्वल्गुद्दलवदश्वत्थपत्रसदृशमुदरं यत्र तत् । आवर्तवद्गम्भीरया नाभ्या विश्वं प्रतिसंक्रामयत् । तयैवोद्भूतं पुनस्तयैव स्वस्मिन् प्रवेशयदिव स्वसौन्दर्य्येणाकर्षदिव इत्यर्थः ॥ ५० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

प्रवृत्ताय पितृलोककामाय निवृत्ताय मुक्तिकामाय । अधिकारिणे नमः पितृदेवाय पितृसहिताय देवाय प्रवृत्ताधिकारिलभ्याय पित्रे निवृत्ताधिकारिलभ्याय देवाय परमात्मने नमः । कर्मणो भोगमोक्षसाधनाय नमः । अधर्मस्य विपाकाय फलाय कुत्सितशोकरूपाय मृत्यवे मारकाय दुःखदाय अधर्मफलदाय कामादिरूपाय । नन्वधर्मादेरप्यभेदो वासुदेवे कथं भवतीत्यत्रोच्यते । सर्वस्य चेतनाचेतनस्य वस्तुजातस्य श्रीवासुदेवस्वरूपात् सर्वात्मत्वपरमात्मत्वसर्वनियन्तृत्वसर्वशक्तित्वसर्वात्मत्वादिधर्मवतः । अक्षरत्वादपक्षस्य विश्वस्यत्वादिना भिन्नत्वेऽपि पुरुषात्केशलोमादेरिव भूमितः ओषध्यादेरिव गुणिनो गुणस्येव नियन्तुः सकाशान्नियम्यस्येव पृथक्स्थितिप्रवृत्त्याद्यभावात् । अभिन्नत्वमतो न वासुदेवस्वरूपे धर्माधर्मादिपक्षत्वमजडत्वादियोग इति दिक् ॥ ४१ ॥

हे ईश आशिषां कारणात्मने मनवे मन्त्ररूपाय च ते नमः धर्माय च नमः बृहते बृहत्स्वरूपगुणशक्त्याश्रयाय अकुण्ठमेधसे निरावरणज्ञानाय कृष्णाय स्वयं भगवते नमः ॥ ४२ ॥

पुरुषाय पुरुषावताराय पुराणाय पुरापि नवाय । सांख्यं षष्टिसंहितादिरूपं कापिलं तन्त्रं योगो योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इत्यादिरूपं पातञ्जलं तयोरीश्वराय कपिलपतञ्जलिनामकमुनिरूपाय प्रवर्तकाय यद्वा सांख्ययोगो विष्णवतारभूतकपिलप्रोक्तं सांख्यशास्त्रं तृतीये स्कन्धे स्थितं तदीश्वराय शक्तित्रयं विश्वसृष्ट्यादिसामर्थ्यं तत्समेताय विश्वसृष्ट्यादिहेतवे नमः । मीढुषे रुद्राय अहंकृतात्मने । अहंकाराधिष्ठात्रे नमः । चेत आकूतिरूपाय ज्ञानकर्मप्रवर्तकाय वाचो विविधा भूतिः सृष्टिर्यतस्तस्मै चतुर्मुखाय नमः ॥ ४३ ॥

एवं भगवदसाधारणगुणगणकथनेन सर्वेश्वरं सर्वात्मानं भगवन्तं श्रीवासुदेवं नमस्कृत्येदानीं तदसाधारणं श्रीविग्रहदर्शनं प्रार्थयते । दर्शनमित्यादिनवभिः । तत्र भागवतार्चितं दर्शनं निजविग्रहदर्शनं नो देहीति श्लोकार्थान्वयः अस्यैव श्लोकार्द्धस्य विवरणं रूपमित्यादिरूपं भिन्नमङ्गलविग्रहं प्रदर्शयेति मध्येन संबन्धः स्वानां स्वानन्यशरणानां प्रियतमम् सर्वो विष्णुः स्वयं भगवान् तदिन्द्रियाणि स्वगुणैः कान्त्यादिभिः रञ्जयतीति तत् यत्र भगवदिन्द्रियाण्यपि वशीभूतानि भवन्ति कोऽन्यस्तद्गुणदर्शनादौ योग्यस्तथापि तत्प्रदर्शयेति भावः ॥ ४४ ॥

स्निग्धः प्रावृषि यो घनस्तद्वच्छ्यामं सर्वाणि सौन्दर्याणि सम्यग्गृह्यन्तेऽस्मिंस्तत् चारवः रमणीयाः आयताश्च चत्वारो बाहवो यस्मिंस्तत् सुजातं शोभनतयानादिसिद्धं रुचिरमाननं यस्मिंस्तत् ॥ ४५ ॥

पद्मस्य कोशो मध्यं तत्रत्ये पलाशा इव अक्षिणी यस्मिंस्तत् समौ कर्णौ तद्विभूषणे च यत्र मृष्टकुण्डलमित्यनेन तु कुण्डलयोर्मृष्टत्वं वर्ण्यते अतो न पुनरुक्तिः ॥ ४६ ॥

प्रीत्या प्रहसितौ अपाङ्गौ यस्मिंस्तत् ॥ ४७ ॥

स्फुरन्ति दीप्तियुक्तानि किरीटादीनि यस्य तत् शङ्खादिभिरुत्तमा ऋद्धिः श्रीर्यत्र ॥ ४८ ॥

सिंहस्कन्धयोः सिंहशब्द उत्कृष्टवाचकः उत्कृष्टस्कन्धयोः त्विषः कान्तीः बिभ्रत् सौभगयुक्ता ग्रीवा येन स कौस्तुभो यस्मिंस्तत् अनपायिन्या श्रिया आश्लिष्टः । अभिभूतः निकषाश्मा स्वर्णरेखायुक्तो निकषपाषाणो येन तेनोरसोल्लसत् शोभितम् ॥ ४९ ॥

पूरेचकाभ्यां प्राणस्य प्रवेशनिर्गमनाभ्यां संविग्नाश्चालिता या वलयस्ताभिर्वलिभिः सुन्दरं दलवदश्वत्थपत्रसदृशमुदरं यस्मिंस्तत् विश्वं नाभितः पद्मरूपेण निर्गतम् तथा आवर्तगम्भीरया नाभ्या प्रतिसंक्रामयत् । स्वयं कुर्वदिव ॥ ५० ॥

भाषाटीका ।

क्रमसे प्रवृत्ति निवृत्ति रूपपितृदेवकर्म रूप आप के अर्थ नमस्कार है धर्म के फल रूप मृत्यु रूप दुःखदायक आप को नमस्कार है ॥ ४१ ॥

संपूर्ण संपत्ति के ईश्वर मनु कारणात्मा मनु धर्म महान् स्वयं प्रकाश बुद्धि वाले कृष्ण को नमस्कार पुराण पुरुष सांख्य योग के ईश्वर आपको नमस्कार है ॥ ४२ ॥

श्यामश्रोण्यधिरोचिष्णुदुकूलस्वर्णमेखलम् ।
समचार्वङ्घ्रिजङ्घोरुनिम्नजानुसुदर्शनम् ॥ ५१ ॥
पदा शरत्पद्मपलाशरोचिषा नखद्युभिर्नोऽन्तरघं [१] विधुन्वता ।
प्रदर्शय स्वीयमपास्तसाध्वसं पदं गुरो ! [२] मार्गगुरुस्तमोजुषाम् ॥ ५२ ॥
एतद्रूपमनुध्येयमात्मशुद्धिमभीप्सताम् ।
यद्भक्तियोगोऽभयदः स्वधर्ममनुतिष्ठताम् ॥ ५३ ॥
भवान् भक्तिमता लभ्यो दुर्लभः सर्वदेहिनाम् ।
स्वाराज्यस्याप्यभिमत एकान्तेनात्मविद्गतिः ॥ ५४ ॥
तं दुराराध्यमाराध्य सतामपि दुरापया ।
एकान्तभक्त्या को वाञ्छेत् पादमूलं विना बहिः ॥ ५५ ॥
यत्र निर्विष्टमरणं कृतान्तो नाभिमन्यते ।
विश्वं विध्वंसयन् वीर्यशौर्यविस्फूर्जितभ्रुवा ॥ ५६ ॥
क्षणार्द्धेनापि तुलये न स्वर्गं नापुनर्भवम् ।
भगवत्सङ्गिसङ्गस्य मर्त्यानां किमुताशिषः ॥ ५७ ॥
अथानघाङ्घ्रेस्तव कीर्तितीर्थयोरन्तर्बहिः स्नानविधूतपाप्मनाम् ।
भूतेष्वनुक्रोशसुसत्त्वशीलिनां स्यात्सङ्गमोऽनुग्रह एष नस्तव ॥ ५८ ॥
न यस्य चित्तं बहिरर्थविभ्रमं तमोगुहायां च विशुद्धमाविशत् ।
यद्भक्तियोगानुगृहीतमञ्जसा मुनिर्विचष्टे ननु तत्र ते गतिम् ॥ ५९ ॥
यत्रेदं व्यजते विश्वं विश्वस्मिन्नवभाति यत् ।
तत्त्वं ब्रह्म परं ज्योतिराकाशमिव विस्तृतम् ॥ ६० ॥

भाषाटीका ।

नील शक्ति से युक्त मनोरथ पूरक महादेव अहंकार रूप चित्त स्वरूप वासना स्वरूप वचन विभूति आपके अर्थ नमस्कार है ॥ ४३ ॥

अपने भक्तों का अति प्रिय सब इन्द्रिय गुणों के प्रकाशक भागवतों से पूजनीय आपका दर्शन दर्शनेच्छु हम लोगों को दीजिये ॥ ४४ ॥

वर्षा काल में अत्यन्त चिकने मेघकीसी श्यामलमूर्ति संपूर्ण सौन्दर्यों का एक स्थान सुंदर चार भुजों से युक्त सुंदर मुखारविंद से सुशोभित ॥ ४५ ॥

पद्म के कली के दल से नेत्रों से युक्त सुंदर भृकुटी सुंदर नासिका युक्त सुंदर दंत सुंदर कपोल वाले मुखसे युक्त समान कर्णों में विभूषण युक्त ॥ ४६ ॥

प्रीति प्रकाशक हास संयुक्त नेत्र दृष्टि से सुशोभित दिव्य अलकावली युक्त प्रकाशमान पद्म केसर सरीके वस्त्र विभूषित उज्वल कुंडल युक्त ॥ ४७ ॥

देदीप्यमान किरीट कङ्कण हार नूपुर कटिमेखलादि के युक्त शङ्ख चक्र गदा पद्म वनमाला उत्तम मणि इनकी शोभा से सर्व सम्पत्ति युक्त ॥ ४८ ॥

सिंह सरीके स्कन्धोंमें कुण्डलादिकों की दीप्ति को धारण करने से मनोहर सुन्दर शोभा युक्त ग्रीवा में कौस्तुभ मणि से भूषित सदा स्थिर लक्ष्मी रेखा से सुवर्ण घर्षण पाषाण की शोभाको दूर करने वाले वक्षस्थल से शोभायमान ॥ ४९ ॥

श्वासके प्रवेश निर्गम रूप पूरक कुम्भक से कम्पायमान त्रिवली युक्त पत्र सदृश उदर युक्त आवर्त सी गम्भीर नाभी से जगत को फिर भीतर लेजाने से प्रतीयमान ॥ ५० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

श्यामश्रोण्यामधिकं रोचिष्णु यत्पीतं दुकूलं तत्र स्वर्णमयी मेखला यस्मिन् अङ्घ्री च जङ्घे च ऊरू च निम्ने अनुन्नते जानुनी च सर्वैश्चारुभिरेतैः शोभनं दर्शनं यस्य समाश्चारवोऽङ्घ्र्यादयो

(१) नोऽन्तरघमिति श्रीविजयध्वजतीर्थः । (२) पुरोमार्गगुरुरिति श्रीविजयध्वजतीर्थः ।

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

यस्मिन् निम्ने जानुनी यस्मिन् शोभनं दर्शनं यस्येति पदत्रयं वा ॥ ५१ ॥

पदा दीपस्थानीयेन । यद्वा एवंभूतेन पदोपलक्षितं रूपं पदं शरणं प्रदर्शयेत्यर्थः । शरदि यत्पद्मं तस्य पलाशं तद्वद्रोचिर्यस्य तेन नखदीधितिभिरन्तर्मनोगतमज्ञानं विधुन्वता स्वीयं पदं शरणं प्रदर्शय अपास्तं प्रह्लादादीनां साध्वसं येन तत् हे गुरो ! यतस्त्वमेव तमोजुषामज्ञानामस्माकं मार्गप्रदर्शको गुरुः ॥ ५२ ॥

अतिदुर्लभमिदं मयाप्रार्थितमिति स्तोतैवाह । एतद्रूपमनुध्येयं ध्यानार्हमेव न तु प्रत्यक्षतः प्राप्यमित्यर्थः ॥ ५३ ॥

तर्हि किंकेनापि न प्राप्यते तत्राह । भवानिति । दुर्लभत्वमेवाह । स्वर्गे राज्यं यस्य तस्याप्यभिमतः स्पृहणीयः किञ्च एकान्तेन च आत्मवित्तस्यापि गतिर्गम्यः ॥ ५४ ॥

अतस्त्वद्व्यतिरेकेण न किञ्चिद्वाञ्छामीत्याह । तं त्वामेकान्तभक्त्याराध्य बहिः स्वर्गादिसुखम् ॥ ५५ ॥

तत्र हेतुः । यत्र पादमूले शरणं प्रविष्टं कृतान्तः कालो मर्माय वश्य इति नाभिमानं करोति । किं कुर्वन् वीर्यं प्रभावः शौर्यमुत्साहस्ताभ्यां विस्फूर्जितया क्षुभितया भ्रुवा विश्वं विध्वंसयन्नपि ॥ ५६ ॥

त्वत्पादमूले प्रविष्टस्य कृतान्तभयाभावः कियानर्थः लाभो यतस्त्वद्भक्तसङ्ग एव सकलपुरुषार्थश्रेणिशिरसि वर्ततीत्याह । भगवतस्तव संगिनां सङ्गस्य क्षणार्धेनापि स्वर्गं न तुलये समं न गणयामि न चापुनर्भवं मोक्षं मर्त्यानामाशिषो राज्याद्याः किमुत ॥ ५७ ॥

अथ अतो हेतो रनघावघहराबङ्घ्री यस्य तस्य तव कीर्तिर्यशस्तीर्थं गङ्गा तयोः क्रमेणान्तर्बहिः स्नानाभ्यां विधूतः पाप्मा येषाम् अत एव भूतेष्वनुक्रोशः कृपा सुसत्त्वं च रागादिरहितं चित्तं शीलं चार्जवादि विद्यते येषां तेषां सङ्गोऽस्माकं स्यात् एष एव नस्तवानुग्रहः ॥ ५८ ॥

तत्त्वज्ञानं च त्वद्भक्तसङ्गादेव भवतीत्याह । न यस्येति । येषां सतां भक्तियोगेनानुगृहीतं शुद्धं सद्यस्य चित्तं बाह्यार्थविक्षिप्तं न भवति तमो रूपायां गुहायां च नाविशलुयं न प्राप तत्र तदा मुनिस्तव गतिं तत्त्वं पश्यति ॥ ५९ ॥

कीदृशं तत्त्वं तदाह । यत्रेति ॥ ६० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

श्यामयोः श्रोण्योः नितम्बयोरधिकं रोचिष्णु यत्पीतं दुकूलं तत्र स्वर्णमयी मेखला यस्मिन् अङ्घ्री च जङ्घे च ऊरू च निम्ने अनुन्नते जानुनी च समैश्चारुभिः जान्वादिभिः शोभनं दर्शनं यस्य ॥ ५१ ॥

एवं विग्रहमनुवर्ण्य तद्दर्शनं प्रार्थयते । पदेति । शरदि यत्पद्मं तस्य यानि पलाशानि तद्वद्रोचिर्यस्य तेन पदा चरणेन नोऽस्माकमन्तस्तमन्तःस्थितं पापहेतुमज्ञानं नखकान्तिभिर्विधुन्वतापनयता शरत्पद्मस्थानीयचरणस्थपलाशस्थानीयाङ्गुलिस्थनखरोचिभिरघं विधुन्वता पदापास्तः निरस्तः साध्वसः भक्तानां भयं यस्मिंस्तस्त्वीयं पदं स्वरूपम् । यद्वा उक्तविधेन पदोपलक्षितस्त्वमपास्तसाध्वसं स्वीयं पदं पदते ऽवगम्यत इति पदं रूपं प्रदर्शय यतस्त्वमेव तमोजुषामज्ञानिनां गुरोर्मार्गगुरुः गुरुमार्गप्रदर्शको भवसि ॥ ५२ ॥

ननु "न मांसचक्षुषाभिवीक्ष्यते तं न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनं हृदा मनीषा मनसाभिक्लृप्तः इति प्राकृतचक्षुरादिभिरग्राह्यं योगपरिशुद्धमनोग्राह्यमप्राकृतं मद्विग्रहरूपमपरिशुद्धमनसस्तव कथं प्रदर्शयेति प्रार्थयसे इत्याशङ्कायामाह । एतदिति । एतदुक्तविधं तव रूपमात्मशुद्धिमन्तः करणनैर्मल्यमभीप्सतामस्माकं केवलमनुध्येयमेव एतद्रूपस्य ध्यानविषयत्वमेव प्रदर्शयेति प्रार्थ्यते न तु साक्षात्कार इति भावः किं ध्यानविषयत्वमात्रसाध्यं तत्राह । यतः ध्यानविषयात् त्वद्रूपात् ध्यानं योगाङ्गत्वेन स्ववर्णाश्रमोचितधर्ममनुतिष्ठतां पुंसामभयदः साक्षात्मोक्षसाधनभूतो भक्तियोगः परमभक्तियोगो भवति ध्यानयोगोऽपि परज्ञानप्रणाड्या परमभक्तियोगरूपे परिणमतीत्यर्थः ॥ ५३ ॥

परमभक्तिमता तु भवान् लभ्य इत्याह । भवानिति । सर्वदेहिनां दुर्लभोऽपि भवान् भक्तिमता प्रशंसायां मतुप् परमभक्तिमता लभ्य एव दुर्लभत्वमेवाह । स्वाराज्येति । आत्मविदामुक्तभक्तियोगनिष्ठानां गतिः प्राप्यस्त्वं स्वाराज्यस्याप्यभिमतः स्वाराज्यस्य स्वेन राजते इति स्वराट् तस्य भावः स्वाराज्यं कैवल्यमपादानस्य सम्बन्धमात्रविवक्षया षष्ठी स्वाराज्यादप्यभिमतः स्पृहणीयः स्वाराज्यं हि सर्वस्मादभिमतं ततोऽप्यभिमतस्त्वमित्यर्थः ॥ ५४ ॥

अतोऽतीव स्पृहणीयत्वात्त्वत्तोऽन्यत्र किंचिद्वाञ्छामीत्याह । तमिति । तं दुराराध्यमुपायान्तरैराराधयितुमशक्यं भवन्तं सतामपि दुरापया दुःसाधया एकान्तमत्यव्यभिचारिण्या भक्त्या आराध्य त्वत्पादमूलं विना बहिरन्यत् स्वर्गादिसुखं को वा वाञ्छेत् कोऽपीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

तत्र हेतुः यत्र पादमूलेऽरणं शरणं प्रविष्टं पादमूले शरणं गतमित्यर्थः कृतान्तः कालो मया वशीकृत इति नाभिमानं करोति किं कुर्वन् वीर्यं प्रभावः शौर्यमुत्साहः ताभ्यां विस्फूर्जितया क्षुभितया भ्रुवा विश्वं विध्वंसयन् नाशयन् ॥ ५६ ॥

त्वत्पादमूलं प्रपन्नस्य कृतान्तभयाभावः कियानयं लाभः यावता त्वद्भक्तसङ्गलेश एव सकलपुरुषार्थश्रेणीशिरसि उपरि वरिवर्तीत्याह । क्षणार्धेनेति । भगवतस्तव सङ्गिनां त्वद्भक्तानामित्यर्थः तेषां सङ्गस्य क्षणार्धेनापि न स्वर्गं तुलये समानं न गणयामि नवापुनर्भवं मोक्षं भागवतसङ्गस्य स्वर्गमोक्षौ न सदृशौ किं पुनर्मरणशीलानामाशिषः आशीर्विषयपुत्रपश्वन्नादय इत्यर्थः ॥ ५७ ॥

एवं निरतिशयगुणवत्त्वाद्भागवतसङ्गस्य अथ अतो हेतो रनघावघहराबङ्घ्री यस्य तस्य तव कीर्तिर्यशः तीर्थं गङ्गा तयोः क्रमेणान्तर्बहिःस्नानाभ्यां विधूतः पाप्मा येषामत एव भूतेष्वनुक्रोशः कृपा सुसत्त्वं सत्त्वोत्तरं चित्तं शीलमार्जवादिकं च येषां सन्ति तेषां सङ्गः नोऽस्माकं स्यादत एव नोऽस्माकं त्वदनुग्रहः ॥ ५८ ॥

त्वज्ज्ञानमपि भागवतसङ्गादेव भवतीत्याह । नेति । येषां भागवतानां भक्तियोगेनानुगृहीते विशुद्धं सत्त्वप्रधानं सत् यस्य पुंसः चित्तं बहिरर्थाः शब्दादिबाह्यविषयाः तेषु विक्षिप्तं न भवति प्राप्यताभ्रान्तिमन्न भवति तमोरूपायां गुहायां च नाविशल्लीनं स्यात्तदा स मुनिः ते गतिं स्वरूपमञ्जसा सुखेन विचष्टे जानाति ॥ ५९ ॥

गतिं विशिंषन् प्रपद्यते । यत्रेति श्लोकाभ्याम् । इदं कृत्स्नं चिदचिदात्मकं विश्वं यत्राधारभूते त्वत्स्वरूपे व्यज्यते व्यक्तं यत्र त्वत्स्वरूपे निखिलमिन् कृत्स्नमपञ्चेऽवभाति प्रकाशते व्याप्नोति

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तदीयभक्तियोगानुग्रहं विना तु ब्रह्मत्वभगवत्त्वान्तर्यामित्व-कालत्वभेदेनान्तरङ्गवहिरङ्गाविर्भावेषु तवातिदुर्बोधत्वदुराराध्यत्वदुर्वशत्वदुःसहत्वान्येवेत्याशयेनाह । यत्रेदमिति सप्तभिः । तत्र ब्रह्मत्वमाह । आद्येन तद्ब्रह्मत्वमिति योज्यम् । ततश्च स्वभक्तियोगं विना तदेतदपि दुर्बोधं स्यादिति भावः ॥ ६७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

श्यामश्रोण्या अधिकं रोचिष्णु तत्कान्त्युज्ज्वलनयुक्तं यत् पीतदुकूलं तत्र स्वर्णमयी मेखला यस्मिंस्तत् । समं तुल्यप्रमाणञ्च चारु सुन्दरञ्च अङ्घ्रिजङ्घोरु यत्र तत् समाश्चारवोऽङ्घ्र्यादयो यस्मिन्निति जानुनी यस्मिन् शोभनं दर्शनं यस्येति पदत्रयं वा ॥ ५१ ॥

नखद्युभिर्नखानां कान्तिभिरेव अघमन्धकारं दूरीकुर्वता पदा दिव्यदीपकेनेव, स्वीयं पदं स्वरूपं स्थानं वा । यद्वा । हे प्रभो ! तव सर्वाङ्गलावण्यदर्शनं प्राप्तं किन्तु चरणतलमाधुर्यं नोपलब्धं तत्र यद्यपि महायोगपीठे तिष्ठतस्तव द्वयोः पदयोः सामस्त्येन दर्शनासम्भवस्तदपि एकेन पदा भुवमवष्टभ्यापरं पदं किञ्चिदुन्नमय्य दर्शयेत्याह । पदा एव पदं दर्शय वामपदा भुवमवष्टभ्य दक्षिणं पदं किञ्चित्तिरश्चीनीकृतमुन्नमय्य प्रदर्शय यथा चक्रध्वजवज्राङ्कुशादिदर्शनेन संसारभयं निवर्त्तेत इत्याह । अपान्तेति । ननु कथमीदृशी मतिस्तवाजनीति तत्र श्रीगुरुप्रसादादित्याह । हे गुरो ! तमोजुषामज्ञानतिमिरान्धचक्षुषामस्माकं मार्गगुरुर्भक्तिमार्गोपदेष्टा त्वमेव गुरुरूपधारीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

श्रीरुद्र एव विशेषं ज्ञापयितुमेतदिति पद्यमाह । यावत् दर्शनं न लभ्यते साधकभक्तेन तावदेव तद्रूपमेव पुनः पुनर्ध्येयम् आत्मनो जीवस्य शुद्धिमविद्यामालिन्यक्षालनमिच्छतेति नतु प्रकारान्तरेण त्वंपदार्थशुद्धिर्भक्तानामुचितेति भावः । यथा वासुदेवाविमणातिभिर्देहद्वयशुद्धिरुक्ता तथा स्निग्धप्रावृडित्यादिध्यानपौनःपुन्येन जीवस्य च शुद्धिरियमुक्ता । ततो दर्शनं ततः पार्षदत्वप्राप्तिरिति शुद्धभक्तमतं दर्शितम् । अत्र किं माहात्म्यं वाच्यं यतः स्वस्वधर्ममनुतिष्ठतामाश्रमिणामपि यस्य भक्तियोग एवाभयदो नतु कर्मज्ञानादिरित्यर्थः ॥ ५३ ॥

पुनरप्येवं स्तुवीतेत्याह । भवानिति । स्वर्गेषु राज्यं राजत्वं यस्य तस्य ब्रह्मणोऽप्यभिमतः स्पृहणीयः । आत्मविदां सनकादीनामपि गतिरूपः ॥ ५४ ॥

पुनरपि श्रीरुद्र एव श्लोकत्रयमाह । तमिति । वहिः स्वर्गादिसुखम् ॥ ५५ ॥

संसार भयन्तु तस्य नास्त्येवेति किं तत् प्रार्थनेनेत्याह । यत्र । पादमूले अरणं शरणं प्रविष्टं जनं कृतान्तः कालो ममायमिति नाभिमन्यते । वीर्यं प्रभावः शौर्यमुत्साहः ताभ्यां विस्फूर्जितया क्षुभितया भ्रुवा विश्वं ध्वंसयन्नपि ॥ ५६ ॥

सत्सङ्गं तु वाञ्छेदेवेत्याह । क्षणार्द्धेनेति । भगवत्सङ्गिनां सङ्गस्य लवार्द्धेन किमुत द्विआदिक्षणान किमुततरां तत्फलभूतया भक्त्या किमुततमां भक्तिफलेन प्रेम्णेति कैमुत्यातिशयो द्योतितः । स्वर्गं कर्मफलमपुनर्भवं मोक्षं ज्ञानफलमपि न तुलये किमुत ज्ञानं किमुततरां कर्म किमुततमां राज्याद्या इष्टा आशिषः ॥ ५७ ॥

तस्मादेवं प्रार्थनया स्तुवीतेत्याह । अथेति । अनघाङ्घ्रेः पापहरणचरणकमलस्य तव कीर्त्तिर्यश एव तीर्थं गङ्गा तयोः क्रमेणान्तर्वहिः स्नानाभ्यां विधूतः पाप्मा येषामतएव भूतेष्वनुक्रोशः कृपा सुसत्त्वं च शुद्धमन्तःकरणं शीलं चार्जवादि विद्यते येषां तेषां सङ्गमो नोऽस्माकं स्यादेष एव नस्त्वदनुग्रहः ॥ ५८ ॥

त्वदीयसाधुसङ्गादेव चित्तं विशेषतः शुध्येत् विशुद्धे च चित्ते त्वद्रूपलीलालावण्यानुभवः स्यादिति विशुद्धमेव चित्तं लक्षयति यस्य चित्तं बाहिरर्थविभ्रमं न त्वदीयस्मरणश्रवणादिसमये बाह्यार्थविक्षिप्तं न भवति तमो गुहायां च नाविशत् सुप्तिगह्वरेऽप्यप्रविष्टं त्वदीयश्रवणस्मरणादिसमये यच्चित्तं लयविक्षेपयुक्तं न भवतीत्यर्थः । तत्र हेतुः यत् खलु भक्तियोगेनानुगृहीतं तत् शुद्धं भवति अयमाशयः दश नामापराधा भक्त्यपराधा एव लयविक्षेपकारकाः तेषामपगमे एव भक्तिदेवी प्रसीदति । प्रसीदन्त्या एव तस्या अनुग्रहः स्यात् स च भक्तिसमयगतलयविक्षेपाभावलक्षण इत्यतस्तत्र शुद्धे चित्ते मुनिर्मननशीलः सन् तव गतिं चेष्टां लीलालावण्यादिकं विचष्टे पश्यति ॥ ५९ ॥

यत्तु कश्चिन्मुनिस्तव ब्रह्मस्वरूपं विचष्टे तदपि त्वमेव तदेव परममहतस्तन्महिमा व्यापकन्तेजः इत्याह । यत्रेति ॥ ६० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

श्यामश्रोण्यामधि अधिकं रोचिष्णु यद्दुकूलं पीतः पटः तत्र स्वर्णमेखला यस्मिंस्तत समाभ्यां चारुभ्यां अङ्घ्र्यादियुग्माभ्यां निम्नाभ्यामनुन्नताभ्यां जानुभ्यां च शोभनं दर्शनं यस्य तम् ॥ ५१ ॥

हे गुरो ! ज्ञानप्रद ! शरत्पद्मपलाशवद्रोचिर्यस्य तेन ध्यातॄणामन्तरघमज्ञानं नखद्युभिर्विधुन्वता अपनयता पदा उपलक्षितं स्वीयं पदं रूपमपास्तसाध्वसं यथा भवति तथा प्रदर्शय यतस्तमोजुषां तमो देहगेहादिरूपं संसारमनादितः सेवमानानां नस्त्वं मार्गप्रदर्शको गुरुरसि ॥ ५२ ॥

स्वीयं रूपं प्रदर्शयेत्युक्तं तत्र तद्रूपस्य ध्यानरूपो भक्तियोगो भवति अतो मुमुक्षुभिर्ध्याने एवं द्रष्टव्यं प्रत्यक्षतस्तु तद्दर्शनमतिदुर्लभमित्याशयेनाह । एतदिति । आत्मशुद्धिमभीप्सतामेतद्रूपं ध्येयं ध्याने तद्दर्शनं तावत्कर्तव्यमतो ध्याने प्रदर्शयेति भावः एतावतैव मुमुक्षुः कृतार्थः स्यादित्याह । यदिति । यद्यस्य रूपस्य भक्तियोगः ध्यानादिभजनयोगः स्वधर्ममनुतिष्ठतां भक्तिसाधनभूतस्वधर्मकारिणाम् अभयदो मुक्तिदः ॥ ५३ ॥

स्वर्गे राज्यं यस्य बुभुक्षोस्तस्याभिमतस्तदिष्टसाधकत्वात् एकान्तेनाव्यभिचारिभजनेनात्मविदः स्वपरस्वरूपविदो मुमुक्षोर्गम्यत इति मतिः प्राप्यः ॥ ५४ ॥

वाहिः स्वर्गराज्यादिकम् ॥ ५५ ॥

कृतान्तः कालः वीर्यशौर्याभ्यां विस्फूर्जितया प्रज्वलितया भ्रुवा विश्वं विध्वंसयन्नपि यत्र पादमूले निर्विष्टस्य मरणं नाभिमन्यते हरिपादपद्मं भजतो जन्ममरणप्रवाहलक्षणः संसारो नास्तीति मन्यते इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

कृतान्तभये विश्वस्मिन् विरक्तिस्त्वत्पादपद्मेऽनुरक्तिश्च महत्सङ्गाद्भवत्यतो महत्सङ्गमाहात्म्यकथनपूर्वकं महत्सङ्गं देहीति प्रार्थयते । क्षणार्द्धेनेति द्वाभ्याम् । भगवत्सङ्गिनां भागवतानां सङ्गस्य क्षणार्द्धेन स्वर्गं न तुलये तुल्यं न गणयामि ।

यो माययेदं पुरुरूपयाऽसृजद्बिभर्ति भूयः क्षपयत्यविक्रियः ।
यद्भेदबुद्धिः सदिवात्मदुःस्थया तमात्मतन्त्रं भगवन् प्रतीमहि ॥ ६१ ॥
क्रियाकलापैरिदमेव योगिनः श्रद्धान्विताः साधु यजन्ति सिद्धये ।
भूतेन्द्रियान्तःकरणोपलक्षितं वेदे च तन्त्रे च त एव कोविदाः ॥ ६२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

उवाह कृष्णो भगवान् श्रीदामानं पराजितः ॥
बिभर्ति कश्चिदाशतः पीठको मातपादुकमिति ॥
गोपगोपीनां भागवतसङ्गवतां मोक्षादप्यधिकलाभः स्फुटी-भविष्यत्यतः अपुनर्भवं मोक्षं च न तुलये श्रेष्ठस्वरूपसत्प्राप्तिर्वात्र मोक्षशब्दार्थः मर्त्यानामाशिषो राज्याद्याः सम्पदो न तुलये इति किमुत ॥ ५७ ॥
अथ अतः अनघौ ध्वस्तपापघ्नौ अङ्घ्री यस्य तस्य तव कीर्तिर्यशः तीर्थं जलप्रधानं रजः प्रधानं च तत्र जलप्रधानम् ।
यत्पादनिःसृतसरित्प्रवरोदकेन तीर्थेन
मूर्ध्न्यधिकृतेन शिवः शिवोऽभूत् ॥
स्नात्वानुसवनं नित्यं कालिन्द्याः सलिले शुभे ।
इत्यादिनात्रैव वर्णितं श्रीगङ्गायमुनादिरूपम् । महाभारते च ।
गङ्गां च यमुनां चैव प्लक्षजातां सरस्वतीम् ।
रथस्थां चैव सरयूं गण्डकीं गोमतीं तथा ।
अपर्युषितया यास्ते नदीः सप्त पिबन्ति ये इति ।
रजः प्रधानं श्रीवृन्दावनादि ।
धन्या अहो अमी आल्यो गोविन्दाङ्घ्र्यब्जरेणवः ।
यान् ब्रह्मेशो रमादेवी दधुर्मूर्ध्न्यघनुत्तये ॥
इत्याद्यत्रैव वर्णितम् । तयोः क्रमादन्तःस्मरणेन बहिः स्नानादिना विधूतः पाप्मा येषाम् अत एव भूतेषु प्राणिषु अनुक्रोशो दया शोभनं वैषम्यादिरहितं च शीलमार्जवादि च विद्यते येषां तेषां नोऽस्माकं सङ्गमः स्यात् एष एव नस्तवानुग्रहः ॥ ५८ ॥
तेषां सङ्गमात्रं न कर्तव्यं किंतु भक्तिः कर्तव्येति सूचयन् तत्प्रसादेन तत्त्वज्ञानं भवतीत्याह । नन्विति । ननु अहो अति चपलमपि यद्भक्तियोगानुगृहीतं येषामुरुगुणानां भागवतानां भक्तियोगानुगृहीतमत एव शुद्धं सत् यस्य जनस्य चित्तं बाहिरर्थेषु विषयेषु विभ्रमः नित्यत्वादिभ्रान्तिर्यस्य तथा विधं न भवति तमो रूपायां गुहायामात्मानात्मपरमात्मविवेकरहितायामन्तःकरणवृत्तौ च नाविशत् लीनं न स्यात् । तत्र तदा स मुनिः अञ्जसा अनायासेन ते तव गतिं स्वरूपं विचष्टे साक्षात्पश्यति ॥ ५९ ॥
तत्त्वमेव नाना गुणायुक्ततया यत्रेत्यादिना वर्णयति । यत्र कारणे व्यज्यते । उत्पद्यते विश्वमस्मिन् कार्ये अवभाति तथापि आकाशवत् असङ्गतया विस्तृतम् ॥ ६० ॥

भाषाटीका ।

श्याम कटि के ऊपर प्रकाशमान सुवर्ण कादिमेखला युक्त पीताम्बर भूषित बरोबर सुन्दर जंघ उरु युक्त मांसल जानु वाले सुन्दर दर्शन योग्य ऐसे आपके स्वरूप का दर्शन कराइये ॥ ५१ ॥

शरद ऋतु के कमलके पुष्प के पत्रकीसी कांति वाले चरण से नखों के प्रकाश से हमारे हृदय के पाप रूप अन्धकार को नाश करके हे अज्ञानी जनों के मार्ग दायक गुरु सकल भयनिवारक आपके स्वरूप का दर्शन कराओ ॥ ५२ ॥

अंतःकरण की शुद्धि करने की इच्छा वाला इस रूप को नित्य ध्यान करे अपने वर्णाश्रम धर्म के अनुष्ठान करने वाले मनुष्यों को भगवान् का भक्ति योग अभय देने वाला है ॥ ५३ ॥

हे प्रभो ! आप सर्व देहधारियों को दुर्लभ हो तो भी भक्तिमान् को सुलभ हो ब्रह्मा के भी तथा आत्मज्ञानी के भी आपसजातीय और गति दायक हो ॥ ५४ ॥

कठिन आराधन से प्राप्त होनेवाले ऐसे आपकी आराधना करके सत्पुरुषों को भी दुर्लभ एकान्त भक्ति से प्रसन्न होनेपर आपके पादमूल के विना अन्य पदार्थों को कौन मांगेगा ॥ ५५ ॥

वीर्य शौर्य से क्रोधयुक्त भृकुटी से सब जगत् का नाश करने वाला भी जो काल है सो भी आपके पादमूल में शरण जाने वाले पुरुष के ऊपर अभिमान नहिं कर सकता है ॥ ५६ ॥

भगवद्भक्तों के सङ्गम क्षण का आधाभि संवाद हो तो उसके बरोबर मोक्ष तथा स्वर्ग दोनों को हम नहीं गिनते हैं और मर्त्यादिकों की सम्पत्ति तो क्या तुल्य होगी ॥ ५७ ॥

इसी हेतुसे निष्पाप जो आप तिन के जो चरण कमल तिसकी कीर्ति तथा प्रक्षाल न रूप जो गंगा तिन दोनों से भीतर बाहिर का मल छूटगया है जिनका ऐसे जो आपके भक्त और प्राणिमात्र के ऊपर कृपा करने के स्वभाव वाले शुद्ध अन्तःकरण वाले जो आपके भक्त तिनका हमको सदा संग होवे यही हमारे ऊपर आप का पूर्ण अनुग्रह है ॥ ५८ ॥

जो योगी आप के भक्तियोग को ग्रहण करता है तब उसका चित्त बाहिर के विषयों में नहीं जाता है शुद्ध हो जाने से भीतर भी अन्धकार उसको नहीं होता है तब वह आप की गति को जान सक्ता है नहीं तो कभी नहीं जानता है ॥ ५९ ॥

जिस आप के स्वरूप में यह सब जगत तन्तु में पट सरीका प्रोत है जो आप इस जगत में सच्चिदानन्द रूप से प्रतीत होते हो वही आकाश वत् सर्वत्र व्याप्त जो आपका स्वरूप सोई परम तत्त्व है ॥ ६० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

जगत उपादानत्वेन तत्त्वं वर्णितं निमित्तत्वेनापि तदेव तत्त्वमाह । य इदं विश्वं सदिव परमार्थमिव माययाऽसृजत् । कथंभूतया । यया भेदबुद्धिरन्येषां भवति तथा आत्मनि स्थापि दुःस्थया स्वकार्यकर्तुमसमर्थया तं त्वां निरस्तभेदं प्रतीमहि जानीमः ॥ ६१ ॥
यद्यपि त्वमेव निर्भेदं ब्रह्म तथापि प्रागुक्तं साकारमिव तव-

त्वमेक आद्यः पुरुषः सुप्तशक्तिस्तया रजः सत्त्वतमो विभिद्यते ।
महानहं खं मरुदग्निवार्धराः सुरर्षयो भूतगणा इदं यतः ॥ ६३ ॥
सृष्टं स्वशक्त्येदमनुप्रविष्टश्चतुर्विधं पुरमात्मांशकेन ।
अथो विदुस्तं पुरुषं सन्तमन्तर्भुङ्क्ते हृषीकैर्मधु सारघं यः ॥ ६४ ॥
स एष लोकानतिचण्डवेगो विकर्षसि त्वं खलु कालयानः ।
भूतानि भूतैरनुमेयतत्त्वो घनावलीर्वायुरिवाविषह्यः ॥ ६५ ॥
प्रमत्तमुच्चैरितिकृत्यचिन्तया प्रवृद्धलोभं विषयेषु लालसम् ।
त्वमप्रमत्तः सहसाभिपद्यसे क्षुल्लेलिहानोऽहिरिवाखुमन्तकः ॥ ६६ ॥
कस्त्वत्पदाब्जं विजहाति पण्डितो यस्तेऽवमानव्ययमानकेतनः ।
विशङ्कयास्मद्गुरुरर्चति स्म (१) यद्विनोपपत्तिं मनवश्चतुर्दश ॥ ६७ ॥
अथ त्वमसि नो ब्रह्मन् ! परमात्मन् विपश्चिताम् ।
विश्वं रुद्रभयध्वस्तमकुतश्चिद्भया गतिः ॥ ६८ ॥
इदं जपत भद्रं वो विशुद्धा नृपनन्दनाः! ।
स्वधर्ममनुतिष्ठन्तो भगवत्यर्पिताशयाः ॥ ६९ ॥
तमेवात्मानमात्मस्थं सर्वभूतेष्ववस्थितम् ।
पूजयध्वं गृणन्तश्च ध्यायन्तश्चासकृद्धरिम् ॥ ७० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

कथं ये यजन्ति त एव वेदागमतत्त्वज्ञा इत्याह। क्रियाकलापैर्येकर्मयोगिनः पूजयन्ति त एव कोविदा नत्वेतदनादृत्य केवलज्ञाने प्रवृत्ताः तन्त्रे आगमे कथम्भूतामिदम् भूतेन्द्रियान्तःकरणैरस्वतन्त्रैर्येनुपलक्ष्यते नियन्तृरूपं तत् ॥ ६२ ॥

नन्वाभिर्के मयि भेदं कुर्वन्तः सन्तः कथं ते कोविदाः नहि तैर्भेदः क्रियते त्वयैव क्रीडार्थं चेतनाचेतनात्मको भेदः कृत इत्याह। त्वमिति। आद्यस्त्वमेक एव सुप्ता मायाख्या शक्तिर्यस्य पश्चात्तया शक्त्या रजःसत्त्वतमसां त्वमैक्यं यतो रजआदेः महानहङ्कारः खञ्च मरुदग्निवार्धराश्च वारुदकम् सुराश्चर्षयश्च भूतगणाश्चैवमिदं जगद्यतो भवति तद्विभिद्यत इत्यन्वयः ॥ ६३ ॥

एतदुपपादयति। सृष्टमिति। जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जरूपेण चतुर्विधं स्वांशेन प्रविष्टः अथो इति हेतोः पुरस्यान्तः सन्तमंशं चिदाभासं पुरि शयनात्पुरुषं विदुः तर्हि किमीश्वरमेवं संसारिणं विदुरित्याह। सरघा मधुमक्षिकास्ताभिः सृष्टं मध्विव क्षुल्लकविषयसुखमविद्यावृतः सन्योभुङ्क्ते तं जीवम्विदुः तथाच श्रुतिः "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति" निर्णीतंच गुहांप्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥ १ । २ । ११ ॥ इत्यत्र ॥ ६४ ॥

तव तु सर्वनियन्तुः कुतः संसार इत्याह। यः स्वशक्त्येदं सृष्टवान् स एव त्वं खलुभूतैरेव भूतानिमेघपङ्क्तीर्वायुरिव कालयन्विचालयन्लोकान् विकर्षसि संहरसि अनुमेयतत्त्वोऽलक्ष्यस्वरूपः ॥ ६५ ॥

विकर्षणप्रकारमाह प्रमत्तमिति। इति कृत्यमेवमेवामिदं कर्तव्यमिति चिन्तयोच्चैः प्रमत्तं तत्र हेतुः विषयेषु लालसमतिकामुकम् प्राप्तेऽपि विषये प्रवृद्धलोभम्। अन्तकस्त्वमभिपद्यसे आक्रमसि क्षुधा लेलिहानो जिह्वयौष्ठप्रान्तौ स्पृशन्सर्पो मूषकमिव ॥ ६६ ॥

अतः कस्तव पदाब्जं त्यजेत्पण्डितश्चेत्। कथम्भूतः। यस्तवावमानोऽनादरस्तेन व्ययमानं केतनं शरीरं यस्य सः यदस्माकं गुरुर्ब्रह्मार्चतिस्मेति सर्वेषां स्तोतॄणां वाक्यम् विशङ्कया नारायङ्कया विनोपपत्तिमिति। दृढविश्वासेन मनवश्चतुर्दशार्चन्ति स्म ॥ ६७ ॥

उपसंहरति। अथेति। रुद्रभयेन ध्वस्तमतो न कुतश्चिद्भयं यस्यां तादृशी गतिरसि ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं विश्वाधारत्वमुक्तमथ विश्वस्य निमित्तमुपादानञ्च कारणं त्वमेवेत्याह। य इति। यो भवानिदं विश्वं स्वात्मकं बहुरूपया बहुधा परिणामशीलया मायया सृजन् बिभर्ति पुनः उपसंहरति तथाप्यविक्रियः निर्विकारः कथंभूतया मायया आत्मदुःस्थयात्मसु जीवेषु दुःस्थया दुष्टा यथा भवति तथा स्थितया संसाररूपानर्थकारित्वेन स्थितयेत्यर्थः यथात्मदुःस्थया मायया यद्यस्मादीश्वराद्भेदबुद्धिः स्वनिष्ठबुद्धिः स द्विष सर्वविषयकानमिव भवति तं त्वामात्मतन्त्रं प्रतीमाहि प्रपद्येमहीत्यर्थः तथात्मदुस्थयेति जीवेषु दुःस्थत्वकथनेन परमात्मनि अनर्थकारित्वमुक्तं यद्भेदबुद्धिः स द्विषेति स्वतन्त्रात्मभ्रमहेतुत्वमुक्तमिदं देहात्मभ्रमहेतुत्वस्याप्युपलक्षणम् अविक्रिय इत्यनेन उपादानत्वमुक्तं निषेधो हि प्रसक्तिपूर्वकः प्रसक्तिश्चोपादानत्वेन निमित्तस्य विकारप्रसक्त्यभावाद्द्रव्यवस्थाविशेषवतः प्रागवस्थायोगो ह्युपादान-

(१) यद्विनोपपत्तिरिति श्रीवीरराघवाचार्यः ।

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स्वं ततश्चावस्थायोगित्वप्रयुक्तविकारप्रसक्तौ तन्निषेधोयुक्तः विकारस्य स्वापृथक्सिद्धविशेषणीभूतचेतनाचेतनगतत्वाद्विशेष्ये । विकाराभावादविक्रिय इत्युक्तं ननु निमित्तकारणस्यापि कुलालादेः खेदश्रमादिविकारदर्शनात्तद्वत्परस्मिन्नपि निमित्तत्वप्रयुक्तविकारो निषिध्यत इतिचेन्न "तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत" इति श्रुत्या संकल्पमात्रेण जगत्सृजतो विकारप्रसक्त्यभावात्सृजन्निति निमित्तत्वमुक्तं कर्तृत्वमेव हि निमित्तत्वं तत्राविशिष्टत्वाकारेणोपादानत्वं निष्कृष्टविशेष्याकारेण निमित्तत्वमितिविवेकः बिभर्तिसृपयतीति रक्षितृत्वं संहर्तृत्वं च तस्येत्युक्तं भवति आत्मतन्त्रमित्यनेनाकर्मवश्यत्वमुक्तमनेन श्लोकद्वयेन "ब्रह्मवनं ब्रह्म स वृक्षआसीद्यतो द्यावा पृथिवी निष्टतक्षुः मनीषिणो मनसा विब्रवीमि वोयदध्यतिष्ठद्भुवनानि धारयन्" इति श्रुत्यर्थउक्तः अत्र किंस्विद्वनमित्यादिना वृक्षशब्दोपलक्षितमुपादानं वनशब्दोपलक्षितमाधारः यदध्यतिष्ठदिति निमित्तं च किमिति प्रश्नपूर्वकं ब्रह्मण एवोपादानत्वनिमित्तत्वाधारत्वादीनि नान्यस्येति प्रतिज्ञापूर्वकोत्तरत्वमस्य वाक्यस्यावगम्यते यतो वृक्षशब्दोपलक्षितोपादानाद्ब्रह्मणो द्यावा पृथिव्युपलक्षितं कृत्स्नं जगन्निष्टतक्षुः निष्टतक्ष ससर्जेत्यर्थः ॥ ६१ ॥

ईदृशभगवत्स्वरूपविषयकं भक्त्यात्मकं ज्ञानं भागवतसङ्गादेव लभ्यत इत्युक्तमिदानीं भागवतसंगवत्स्ववर्णाश्रमोचितानभिसंहितधर्मानुष्ठानमात्मयाथात्म्यज्ञानयोगश्च भक्त्यङ्गमित्याह । क्रियाकलापैरिति । ये योगिनः प्रकृतिविविक्तात्मयाथात्म्यज्ञानयोग एषामस्तीति योगिनः श्रद्धायुक्ताः सन्तः क्रियाकलापैः स्ववर्णाश्रमोचितकर्मभिः अनभिसंहितफलैस्त्वमेवोक्तविधमेव भगवत्स्वरूपं सिद्धये मुक्तये साधु सम्यग्यजन्ति आराधयन्ति इदं कथंभूतं भूतादिभिरप्राकृतैः शुद्धसत्त्वमयैरुपलक्ष्यते इत्युपलक्षणम् अप्राकृतोज्ज्वलदिव्यमङ्गलविग्रहविशिष्टमित्यर्थः त एव योगिनः वेदे कर्मयोगप्रकाशके तन्त्रे आत्मयाथात्म्यज्ञानयोगप्रकाशके सांख्ये तन्त्रे च कोविदाः कुशला भवन्ति ॥ ६२ ॥

अविक्रिय इत्यनेन उपादानकारणत्वमुपक्षिप्तं बिभर्तीति भर्तृत्वं सृपयतीति संहर्तृत्वं चेति तदेवोपपादयति चतुर्भिः । तत्रत्वमित्युपादानमुपपादयति । त्वमुक्तविभवरूपगुणविभूतिस्त्वं पुरुष आद्य आदौ सृष्टेः पूर्वं भवः आद्यः सृष्टेः पूर्वं प्रलयदशायामासीदित्यर्थः कथंभूत आसमित्यत्राह । सुप्तशक्तिः सुप्ताः स्वस्मिन् लीनाः शक्तयः चिदचिदादिशक्तयो यस्य अत एव एकः असहायः वक्ष्यमाणनामरूपविभागनिबन्धनबहुत्वप्रतिसम्बन्धिनामरूपविभागानर्हसूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टत्वेनासहाय एवावस्थित इत्यर्थः ततस्तया स्वापृथक्सिद्धविशेषणभूतया शक्त्या रजःसत्वतम इति द्वन्द्वैक्यं तदपेक्षया विभिद्यते इत्येकवचनं रजःसत्वतमांसि विभिन्नानि विभक्तान्यभूवन् यतोरजआदेर्महान्महतोऽहङ्कारस्त्रिविधः ततो भूतादिभ्यः क्रमेण खमाकाशस्ततो मरुद्वायुस्ततोऽग्निस्ततो वा आपः ततो धरा पृथिवी तेभ्यः खादिभ्यः पञ्चीकृतेभ्योऽण्डोत्पत्तिद्वारा सुरा ब्रह्मादयः ऋषयो मरीच्यादयः अन्ये मनुजतिर्यगादयः अभूवन् सृष्टेः पूर्वं स्वस्मिन्नुपसंहृतनिखिलचिदचिन्नामरूपविभागानर्हसूक्ष्मचिदचिच्छरीरकस्त्वमेक एव कारणतयावस्थितोऽपि चितकर्तृकरणाधिकरणाद्युपकरणान्तरः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः स्वलीलैकप्रयोजनः स्वात्मिकां मायां जीवद्वारानुप्रविश्य मायाशरीरकं स्वात्मानमेव संकल्पमात्रेण महदादिपृथिव्यन्तसमष्टिरूपेण देवादिचतुर्विधव्यष्टिभूतरूपेण च परिणमय्यस्वपर्यन्ततत्तन्नामरूपभागासीदित्यर्थः ॥ ६३ ॥

स्वं पुरुष इत्युक्तं तत्र पुरुषशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं दर्शयन्पुरुषशब्दवाच्यतामाह । सृष्टमिति । यतः यो भगवान्स्वशक्त्या प्रकृतिरूपया सृष्टमिदं चतुर्विधं देवमनुष्यतिर्यक्स्थावरभेदेन पुरं शरीरमात्मनोऽशकेनांशभूतेन जीवेन जीवान्तरात्मतया पुरमनुप्रविष्टः अथोऽतः तं भगवन्तमन्तः पुरस्यान्तः जीवान्तरात्मतया सन्तं पुरुषं विदुः पुरुषशब्दवाच्यं विदुः तथाचोक्तम् । पुंसंज्ञेवै शरीरेऽस्मिन् शयनात्पुरुषो हरिः । शकारस्य षकारोऽयं व्यत्ययेनेति । कोऽसावात्मनोऽशः यदन्तरात्मतया पुरमनुप्रविष्टस्तत्राह । यः जीवः हृषीकैरिन्द्रियैः सारघं सारघा मधुमक्षिका सारं पुष्पादिगतं घ्नन्ति गच्छन्ति प्राप्नुवन्तीति व्युत्पत्तेः अत्र सारघशब्दस्तदुपार्जितमधुनि लाक्षणिकमधुकरोपार्जितमध्विव मधुकरस्थानीयेन्द्रियोपार्जितशब्दादिभोग्यजातं भुङ्क्तेऽनुभवति स इत्यर्थः अत्र जीवान्तरात्मतयानुप्रवेशकथनं नियतदेशकालकर्माद्यानुगुण्येन जगद्रक्षणार्थानुप्रवेशाभिप्रायकम् ॥ ६४ ॥

अथ संहर्तृत्वमुपपादयति । स इति । य एष कालशरीरकस्त्वमत्युग्रवेगः कालवेगमनुसन्दधतामायुःक्षयनिमित्तभयोत्पादादलक्ष्यमाणरूपः अविषह्यवेगो वायुर्मेघपङ्क्तीरिव भूतैरेव भूतानि कालयानः पीडयन् विकर्षसि संहरसि ॥ ६५ ॥

विकर्षणप्रकारमेवाह । प्रमत्तमिति । इति कृत्यमेवं कर्तव्यमिति चिन्तयोच्चैः भृशं प्रमत्तं विषयेषु शब्दादिषु लालसमतिकामुकं प्राप्तेऽपि विषये प्रकृष्टलोभं जनमप्रमत्तः कालरूपस्त्वं सहसा बलादन्तकोऽभिपद्यसे प्राप्नोसि यथा क्षुधा लेलिहानः जिह्वयोष्ठप्रान्तौ स्पृशन् सर्पो मूषकमिवेत्यर्थः ॥ ६६ ॥

एवं सर्वोत्कृष्टत्वात्पण्डितो बुद्धिमान् भवेत्तर्हि को वा त्वत्पदाब्जं विजह्याति न कोऽपीत्यर्थः कथम्भूतः यस्तवावमान्योऽनादरस्तेन व्ययमानं केतनं शरीरं यस्य त्वत्परिचर्यां विना वृथैव शरीरं मन्वान इति भावः अत एवास्मद्गुरुर्निःशङ्कया त्वत्पदाब्जमेवार्चयति आराधयति स्म कोऽसौ तव गुरुर्यामामर्चयति स्म तमाह । यदिति । यस्य दिनोपपत्तिः दिननिष्पत्तिर्नाम चतुर्दशमनवो यस्य दिवसनिष्पत्तिरूपाः सन्ति स ब्रह्मैवाऽस्मद्गुरुः पितेत्यर्थः ॥ ६७ ॥

अतस्त्वमेव प्राप्य इति वदन्नुपसंहरति । अथेति । हेब्रह्मन् ! परमात्मन् कृत्स्नं विश्वं रुद्रभयात्त्वदात्मकस्य रुद्रस्य भयात् ध्वस्तं नाशं प्राप्तं त्वन्तु विपश्चितां नोऽकुतश्चिद्भया नास्ति कुतोऽपि भयं यस्याः सा कुतश्चिद्भया गतिरसीति कृत्स्नं विश्वं रुद्रभयादिति परोक्षनिर्देशो रुद्रान्तरसामान्याभिप्रायकः ॥ ६८ ॥

एवं स्वस्मै ब्रह्मोपदिष्टस्तोत्रेण भगवन्तं प्रस्तूय तेभ्यः प्रचेतोभ्यः उपदिश्य तस्मिन्स्तोत्रे तदर्थे तान् रोचयन्नाह रुद्रः । इदमिति । हेनृपनन्दनाः ! विस्रब्धा विश्वासयुक्ताः कर्तरि क्तः एवं भगवत्स्तवनं जपत अर्थतः शब्दतश्चानुसंधत्त अनेन जपेन वः युष्माकं भद्रं मङ्गलं भविता तथा स्वधर्मं स्ववर्णाश्रमोचितं धर्ममनुतिष्ठन्तः भगवत्यर्पितान्तःकरणाः सन्त इत्यर्थः ॥ ६९ ॥

असकृत पौनः पुन्येन हरिं ध्यायन्तो गृणन्तः स्तुवन्तः तमेव सर्वभूतेष्ववस्थितमात्मस्थं पूजकान्तरात्मतयावस्थितं भगवन्तं पूजयध्वं सर्वभूतेष्ववस्थितमित्यनेन एतदात्म्यमिदं सर्वमिति

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

श्रुत्यर्थोऽनुसन्धीयते आत्मात्मानमित्यनेन तदात्मेति श्रुत्यर्थः आत्मस्थमित्यनेन तत्त्वमसीति श्रुत्यर्थोऽनुसंहितः अत एव तत्त्वत्वाद-नुपश्यन्ति यत एव हि साभव इति श्रुत्यर्थ उक्तः ॥ ७० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यत्रेत्यधिकरणनिर्देशाच्छुक्तिकायां रजतव्यक्तिवदस्मिन् कल्पितत्वान्मिथ्याभूतं जगदिति भ्रान्तिं निराचष्टे । योमाययेति । यो हरिः पुरुरूपया शुक्ललोहितकृष्णभेदेन बहुरूपया मायया प्रकृत्येदं जगदसृजत् बिभर्ति पुनः संहरति अत्र प्रकृतेरेव महदाद्यात्मना विकारो नतु परमात्मन इत्याशयेनोक्तम् । अविक्रिय इति । अनेन शुक्त्यज्ञानविकारो रजतमित्यपास्तमत्रमपि परमात्मा जीवादिभ्यो भिन्नतया सम्यक्क्रामति न प्रतीयत इत्याशङ्क्य सा प्रतीतिः सम्यक् ज्ञानविषयेत्याह । यद्भेदेति । यस्य हरेर्जीवादिभ्यो भेदबुद्धिः सदिवा निर्दोषज्ञातविषयैवेत्यर्थः दिनवाचिना दिवाशब्देन कथं ज्ञानार्थतोच्यते प्रसिद्ध्यभावादिति न वाच्यम् "रात्रिरज्ञानमुद्दिष्टं सम्यक् ज्ञानं दिवा स्मृतं" इतिवचनात् । शुक्तिरजतज्ञानवन्नेदं पुरुषार्थोपयोगीतिवेत्थ ।

> जीवेभ्यो जडतश्चैव भेदज्ञानं हरेः सदा ।
> वास्तवं ज्ञानमुद्दिष्टं तेन मुक्तिरवाप्यते

इति वचनात् तत्र युष्मत्प्रतीतिः कीदृशीति तत्राह । आत्मसंस्थयेति । यथा स्वाधीनया प्रकृत्या निर्विकारः सृष्ट्यादिकरोति तयात्मसंस्थया परमात्मव्यवस्थया स्थितं त्वां प्रतीमहि विजानीमहे स्वाधीनामपि प्रकृतिं विहाय सृष्ट्यादि कर्तुं समर्थ इति द्योतनायात्मतन्त्रमिति अत एव भगवन्निति सम्बोधयाम्बभूवुरिति ॥ ६१ ॥

अस्तु सृष्ट्यादिकर्तृ ब्रह्म स्वर्गकामो यजेतेत्यादि वाक्यप्रमाणेनेज्यमिन्द्रादिकं स्यात्तादृक् प्रमाणासम्भवादिति तत्राह । क्रियाकलापैरिति । इदं प्रेत्यापि न मुञ्चामीति श्रद्धयान्विता ये कर्मयोगिनः क्रियासमूहैर्ज्ञानसिद्धये इदं जगत्कर्तृ ब्रह्मैव साधु यजन्ते नेन्द्रादिकं त एव स्वर्गकामो यजेतेत्यादि वेदे "शुद्धस्फटिकसंकाशं वासुदेवं निरञ्जनमित्यादि„ तन्त्रे च कोविदास्तद्धृदयज्ञा इत्यर्थः न केवलं श्रुतिस्मृतिभ्यां ज्ञात्वा यजन्ति किन्त्वनुमानेनापीति भावेनाह । भूतेति । भूतेन्द्रियान्तःकरणैरुपलक्ष्यते ज्ञायत इतिभूतेन्द्रियान्तःकरणोपलक्षणाम भूतादीनामचेतनत्वेन स्वतः प्रवृत्त्यसम्भवात्तत्प्रेरकोऽन्यश्चेतनोऽस्ति । सर्वेश्वर एवान्यस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां शक्त्यदृष्टेरिति यद्वा वेदे तन्त्रे च श्रद्धान्विता ये योगिन इदं यजन्ति त एव कोविदाः कर्मकाण्डस्वारस्यज्ञानपटव इति । अनेनेन्द्रादिकं यजन्तो वेदादितात्पर्यार्थं न जानन्तीति ज्ञापितम् ॥ ६२ ॥

ननु जीवादिदं जगत्केचित्सङ्गिरन्ते इदं निपुणप्रणीतं विशिष्टकार्यत्वात्विशादिकार्यवदित्यनुमानं जीवाद्भवन्ति भूतानीति कानिचिद्वाक्यानि चोदाहरन्त्यत इदं वचनमतिव्याप्तमितिशङ्कानिरासायाह । त्वमेक इति । आद्यः प्रपञ्चोत्पत्तेः पूर्वभवः । पुरुषस्त्वमेक एवाभूदित्यन्वयः ब्रह्मैवेदमग्र आसीदित्यादेः पुरुष इत्यनेन कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिमिति वाक्यं सूचित अनेन जीवब्रह्म ब्यावृत्तोऽस्य ब्रह्मयोनित्वात्के। जगमीतस्त्वस्य द्विती-यस्य विद्यमानत्वात्कथमेक इति विशेष्टुं शक्यत इति तत्राह । सुप्तेति । अत्र सुप्तेत्यनेन प्राप्तिरुपलक्ष्यते "यदायं पुरुषः स्वपितिनाम सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति" इति श्रुतेः स्वात्मन्येवासक्तिः मुख्यार्थाङ्गीकारेऽज्ञत्वापत्तेरन्यैरदृष्टत्वमङ्गीकर्तव्यम् । प्रकृतेः स्वाप इदृष्टहर्यन्यत्रत्वदर्शनमिति वचनात् । एवं प्रलयावस्थां संक्षिप्य सृष्ट्यवस्थामाह । तयेति । या प्रलये हराविव रता सृष्टिकाले प्राप्ते हरेः कटाक्षेण सिसृक्षावान्विशेषमाप्तया तया शक्तिशब्दशब्दितया प्रकृत्या साम्यावस्थामापन्नया विभिद्यते विषमावस्थामापद्यते सृष्टिक्रममपेक्ष्य रजः सत्त्वतम इतिव्यत्यस्योक्तं स्थित्यादेः सृष्ट्यनन्तरत्वात् रजः सृष्टौ सत्त्वं स्थितौ तमः संहृतौ चेति भिद्यते रजः सत्त्वतमोभ्यां विभिद्यते सत्त्वं रजस्तमोभ्यां तमश्च सत्त्वरजोभ्यामित्ययं भेदः प्रमाणान्तरत्वात्तत्कार्यस्वभावदर्शनादवगन्तव्यः उक्तं भेदं विशिनष्टि । महानहमिति । ततो गुणवैषम्यात् सत्त्वप्रधानं महत्तत्त्वं तदभिमानी ब्रह्मा चाभूदिति बोद्धव्यं तत्राहंकारं त्रिविधमिच्छन् । तामसाहङ्कारात् खादि वैकारिकाहङ्कारादिन्द्रियाभिमानिनो देवाः । तैजसाहङ्कारात् ज्ञानहेतुत्वादृषिशब्दवाच्यानीन्द्रियाणि खादिभ्यः सुरनरतिर्यगादिभूतगणा अभूवन् किं बहुनोक्तेनेदं चराचरं जगद्यतो यस्मादुत्पन्नं तदेवं विभिन्नमिति ज्ञातव्यं आत्मन आकाशः सम्भूत इत्यादिश्रुत्यनुगृहीतं मानमस्मिन्नर्थे ॥ ६३ ॥

अचेतनस्य स्वतः प्रवृत्त्यनुपपत्तेश्चेतनप्रकृतावस्थानव्याप्तेर्विचित्रप्रपञ्चरचनान्यथानुपपत्त्या विशिष्टचेतनसिद्धिः सर्वेश्वर एवार्थापत्तेरन्यथा सिद्धिपरिहारायाह । सृष्टमिति । अनुप्रविश्येत्यनेनार्थापत्तेरन्यथा सिद्धिः परिहृतेति प्रपञ्चस्तु प्रत्याख्यानात्प्राज्ञानां सुबोधत्वाच्चोपरम्यते आत्मांशकेन स्वरूपांशेन तत्सृष्ट्वेत्यादिश्रुतेः जरायुजादिभेदेन चतुर्विधं पुरं प्रविश्य हृषीकैर्जीवेन्द्रियैःसारघं सारमात्रं मधु सुखं भुङ्क्ते यस्मादतो तस्मात् अत्र पुरे सन्तं त्वां पुरुषं विदुरित्यन्वयः । तदस्यास्तीत्यस्मिन्नर्थे उषच्प्रत्ययः सन्तमित्यनेन निर्दोषत्वं सूचयति "अवधारणे घशब्दः स्यात्" इतिवचनात् पुनर्मधु नाम सुखं विन्दात् केवलं सारमेव भुङ्क्ते नत्वसारमित्याशयेन सारघसारमात्रं तु सारघमित्यतोऽपि कथित एवार्थः ॥ ६४ ॥

संहर्तृलक्षणस्य कालाधीनतया प्रतीयमानत्वात्तत्रातिव्याप्तमिति तत्राह । स एष इति । योऽग्रतः स्रष्टा स एव लोकान् कालयानः कलद्रावणे इति धातुः । कालरूपी भूत्वा त्वं भूतैः करणैर्यमादिभिर्भूतानि विचकर्षसि संहरिष्यसीत्यन्वयः अकिञ्चनोऽपरिहार्यः अत्र हेतुं ध्वनयति । अतिचण्डेति । अत्रानुमानं मानमित्याह । अनुमेयेति उदाहरणमाह । घनावलीरिति । चलन्तीर्घनावलीर्दृष्ट्वा चलनं वायुकर्तृकमिति यथा कल्प्यते तथाऽत्रापीति ॥ ६५ ॥

अवान्तरसंहारकत्वदन्येन किं न स्यादत्राह । प्रमत्तमिति । क्षुधा लेलिहानः पुनः पुनर्जिह्वया सृक्किणी लिहन् ॥ ६६ ॥

एवं भगवतः स्वरूपं निरूप्य तदुपासनात्यागस्तस्य एव न विद्वानिति भावेनाह । क इति । पण्डित एवं ज्ञातेश्वरतत्त्वः पुमान् कस्त्वत्पदाब्जं त्यजति । यद्यदाचरति श्रेष्ठ इत्येतावद्वेतव ध्वनयति त्यजति चेत्सुरेतरः इतोऽपि मोक्तुं निमित्तं नास्तीत्याह । यन्त इति । अयमञ्जकेतनः पुमानपि विगतशङ्कया ते तव यत्पदाब्जमर्चति स्म स्मरते इत्यन्वयः । स्मृतौ धृतौ निषेधे स्मति यादवेः । कोऽयमञ्जकेतन इत्यतोऽस्मद्गुरुरिति जनकाद्योज्ञा-

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

नोपदेष्टृत्वाच्च गुरुरिति अनेन ततः परंहिमामित्यत्र अरिवोच्यते न रुद्र इति निरस्तायीत्यतो मायावादिनां व्याख्यानं पूर्वापरविरुद्धत्वादुपेक्षणीयमित्यस्माभिस्तन्मतनिरासाय प्रयासो न क्रियत इति इतोऽपि तत्पादसेवा न हातव्येत्याह । यद्भिनेति । चतुर्दशमनवोऽस्मादेतत्फलं भवतीत्युपपत्त्यपेक्षां विनापि बभ्रारपादारविन्दमर्चन्ति ॥ ६७ ॥

* अनुदिनं सुप्तिदशायां श्रीनारायणस्पर्शेन परमानन्दोऽनुभूयते किमुत कैवल्य इति वेदयंस्तस्य दौर्लभ्यमाह । यत्स्पृष्ट इति । येनाङ्घ्रिणा स्पृष्टोऽहरहमुक्तक्लेशो जनोऽमृताम्भोधौ पर मानन्दसमुद्रे शेते यावत्तावत्तदानीं वेद सुखं वेत्त्यथोत्थानानन्तरं तेऽङ्घ्रिं वेद नु किमित्याक्षेपः तत्सुखं स्मरते च यद्यपि सुखमहमस्वाप्समिति परामृशति तथापि तवाङ्घ्रिं न वेत्ति न स्मरतीतिभावः । अनेन तादृशः पुरुषो दुर्लभ इति सूचितम् ॥ ० ॥ विचित्रे जगति कश्चिद्वीरोऽस्मदभयदः किं न स्यादिति शङ्कां विहायैव प्रार्थनीय इति वक्ति । अथेति । विश्वं रुद्रभयध्वस्तमिति यस्मात् अथ तस्मादेवं विपश्चितां नस्त्वमकुतश्चिद्भया गतिरसीत्यन्वयः ब्रह्मन् ! परमात्मन्निति पदद्वयेन बहिरन्तश्च त्वां विनान्योऽभयदो नास्तीति सूच्यते ॥ ६८ ॥

ध्येयस्वरूपं निरूप्याधुना पूर्वोक्तं जाप्यं विधायोपसंहरति । इदं जपतेति । सर्वस्मा आत्मने नम इत्यारभ्य धाम्नो विभूतय इत्यन्तं यदुक्तं तदिदं जपतेत्यन्वयः ॥ ६९ ॥

आत्मस्थमित्युपदिश्य सर्वभूतेष्ववस्थितमिति वचनं परिच्छिन्नत्वपरिहारायोक्तमिति ज्ञायते ॥ ७० ॥ ७१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

भगवत्त्वमाह । य इति । यदित्यस्यान्ते यत् यया भेदबुद्धिः परमेश्वरात् त्वत्तोऽन्ये स्वतंत्रसत्ता का इति बुद्धिर्भवति । आत्मदुःस्थया त्वयि स्वरूपभूतमहाभगवत्त्वदर्शनेनात्मनि दुःस्थयाखं दौःस्थ्यं दर्शयन्त्या ॥ ६१ ॥

अन्तर्यामित्वमाह । क्रियेति । इदमेवेति अयागामभेदं दर्शयति कर्ममार्गे ये सर्वान्तर्यामिदृष्टितत्पराः त एव भगवत्तत्त्वकोविदा नान्ये ततः किं पुनर्भक्तिमार्गे साक्षात्तदुपासका इत्यर्थः ॥ ६२ ॥

अन्तर्यामित्वमेव स्थापयति । त्वमेक इति द्वाभ्याम् । तत्र प्रथमेनांशानुवादः द्वितीयेनांशप्रतिपादनम् अत्र अन्तः सन्तमंश मिति टीकासम्मतम् ॥ ६३—६४ ॥

कालत्वमाह । स एष इति द्वाभ्याम् । सर्वदुःखहन्तरि सर्वसुखदातरि त्वयिमनुन्मुखं विधातुं दययैव तथा विभीषयस इति भावः ॥ ६५—६६ ॥

अतस्तद्भक्तिरेव पुरुषार्थ इत्युपसंहरति । क इति द्वाभ्याम् । विशङ्कयापि हेतुना को विजहाति अस्मद्रूर्वादयस्त उपपत्तिं युक्तिं विना स्वभावत एवेत्यर्थः तथा मनव इति मन्वन्तरस्य भक्तानामुपलक्षणं चेतन इति चित्सम्बन्धयोः पाठान्तरम् ॥ ६७ ॥

हे विपश्चितां परमात्मन् ! स्वभावतः श्रेष्ठत्वमेवास्माकमकुतश्चिद्भया गतिः त्वां विना तु विश्वं सर्वमेव रुद्रात् कालात् भयं तेन ध्वस्तमिति । तत्र प्रथमं कर्ममिश्रां भक्तिमाह । इदमिति । ततः शुद्धामाह । तमेवेति ॥ ६८—७२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

वयं तु त्वां भगवत्स्वरूपमेवानुबुभूषाम इत्याह । यो भवान् इदं विश्वं पुरुषरूपेणाऽसृजत् विष्णुरूपेण बिभर्ति सङ्कर्षणरूपेण लुपयति मायया कीदृश्या आत्मनि त्वयि दुःस्थया स्वकार्यं कर्तुमसमर्थया यद्यस्या मायाया भेदे भेदप्रभेदरूपे जगत्येव बुद्धिर्लोकानां स्यात् तच्च ज्ञानं सदिव प्रशस्तमिव न तु प्रशस्तमित्यर्थः कलीवत्वमार्षम् । हे भगवन् ! श्रीकृष्ण ! तं त्वामात्मतन्त्रं प्रतीमहि साक्षादनुभवेमेति प्रार्थनेयम् ॥ ६१ ॥

केचित् कर्मयोगिनोऽष्टाङ्गयोगिनश्च सर्वभूतान्तर्यामिप्रथमं पुरुषं त्वां यजन्तीति तन्त्रेणाह । क्रियेति । इदमेव किं तत्राह । भूतेन्द्रियान्तःकरणैरस्वतन्त्रैर्यदुपलक्ष्यते ज्ञाप्यते तन्नियन्तृरूपम् । त एव कर्मिणां योगिनां च मध्ये कोविदाः नान्ये ॥ ६२ ॥

केचित्तु त्वं प्रकृत्यन्तर्यामी प्रथमपुरुषोऽनुभूयसे इत्याह । त्वमिति । सुप्ता मायाख्या शक्तिर्यस्य पश्चात्तयैव सत्त्वया प्रबुद्धया त्वत्त एव रज आदिकं विभिद्यते यतो रज आदेर्महानहमित्यादि ॥ ६३ ॥

यस्त्वन्तर्यामी सङ्गी पुरुषो जीवः स तु नोपास्य इत्याह । सृष्टमिति । इदं चतुर्विधं जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जरूपमात्मा अन्तर्यामी अंशकेन येन निकृष्टांशेन सह प्रविष्टस्तमपि अन्तः सन्तं अन्तरेव न तु बहिः सन्तं जीवं पुरुषं विदुः यः सारघं सरघाभिर्मधुमक्षिकाभिः सृष्टं मधु इषीकैर्भुङ्क्ते । सारघग्रहणेन तन्मक्षिकादंश सन्तप्तत्वेऽपि तद्भोजनात्यागाद्धासक्तिर्द्योतिता तत्र अज्ञानिशयोक्त्यलङ्कारेणाभक्त्या स दुःखं विषयसुखं तुच्छमविद्यावृतो यो भुङ्क्त इत्यर्थः । तथाच श्रुतिः । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीतीति ॥ ६४ ॥

तमेव भक्तिहीनं जीवं सपरिच्छदमेव कालरूपस्त्वमाकर्षसीत्याह । स एष इति द्वाभ्याम् । कालयानश्चालयन् लोकान् भोगस्थानान्यपि भूतानि भूतैरिति जीवो जीवस्य जीवनमिति न्यायेनेत्यर्थः अनुमेयतत्त्वः अलक्ष्यस्वरूपः ॥ ६५ ॥

विकर्षणप्रकारमाह । प्रमत्तमिति । इति कृत्यं एवमेवमिदं कर्त्तव्यमिति तच्चिन्तया प्रमत्तम् । अभिपद्यसे आक्रम्यसि क्षुधा लेलिहानः जिह्वया ओष्ठप्रान्तौ अतिशयेन स्पृशन् सर्पः आखुं मूषिकमिव ॥ ६६ ॥

एवम्भूतं त्वां निर्बुद्धिरेव न भजेदित्याह । क इति । अवमानो दुर्जनकृतोऽनादरस्तेन व्यथमानं केतनं नाशं प्राप्तमिव शरीरं यस्य सः । यदस्मद्गुरुर्ब्रह्मा अर्चति स्मेति सर्वेषां स्तोतॄणां वाक्यम् विशङ्कया भवबन्धशङ्कया मनवोऽपि उपपत्तिं युक्तिं विना स्वभावत एव विश्वासदार्ढ्येन । यद्वा । कामनां विना ॥ ६७ ॥

उपसंहरति । अथेति । विपश्चितां गतिरसि नत्वविपश्चितां यतो विश्वं रुद्रभयध्वस्तं विश्ववर्त्तिनोऽज्ञा जीवाः कालभयध्वस्ता एवेत्यर्थः ॥ ६८ ॥

स्वधर्ममनुतिष्ठन्त इति प्रचेतसां कर्ममिश्रभक्तिमत्त्वमालक्ष्योक्तिः ॥ ६९ ॥ ७० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ननु यत्र विश्वं यदि सृज्यते तर्हि विकारित्वं तस्य स्यात्तत्राह । य इति । मायया स्वशक्तिभूतया बहुरूपया महदादिविकाररूपेण नानावस्थारूपया य इदं विश्वमसृजत स्वरूपतस्त्वविक्रियः ननु

* यत्स्पृष्टोऽहरहर्मुक्तक्लेशः शेतेऽमृताम्बुधौ ॥ तावद्वेदायतस्तेऽङ्घ्रिञ्जनोऽनुस्मरतेऽनत । इति श्रीविजयध्वजतीर्थपाठः ॥ ० ॥

योगादेशमुपासाद्य धारयन्तो मुनिव्रताः ।
समाहितधियः सर्व एतदभ्यसतादृताः ॥ ७१ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तर्हि प्रकृतिरेव जगत्कर्त्री किम्ब्रह्मकारणवादेनेत्यत्राह। आत्मदुःस्थया स्वतःस्थातुमशक्तया त्वच्छक्तितया त्वदन्तर्गतयेत्यर्थः हे भगवन्! तं त्वां प्रतीमहि जानीमः सैवानर्थकारिणीत्याह। यत् यया भेदबुद्धिः स्थूलोऽहं कृशोऽहं देवोऽहं मनुष्योऽहमित्यादिभेदबुद्धिः सदिवास्ति सत्येवास्ति ॥ ६१ ॥

सिद्धये मुक्तयेक्रियाकलापैः त्वद्यजनात्मककर्मसमूहैः भूतादिभिस्तामसराजसवैकारिककार्यैः व्यष्टिसमष्टिरूपैरुपलक्षित-मुत्पादकधारकनियन्त्रादिरूपमिदमेव तव रूपं येयोगिनः साधु यजन्ति ते वेदे तन्त्रे तदर्थप्रकाशके आगमे च एते एव कोविदाः ॥ ६२ ॥

अथ यजनीयस्य भगवतः विश्वहेतुत्वनिःसमानातिशयत्व-सर्वकर्मसाक्षित्वादिगुणान् जीवस्य कर्मासक्तत्वबद्धत्वादीन् गुणांश्च जानन् त्वां को न भजेदित्याह । त्वमितिपञ्चभिः। सुप्ता महाप्रलये लीना प्रकृत्याख्या शक्तिर्यस्य सः पुनः सृष्टि-वेलायां तयैव रज आदिविभिद्यते रज आदीनां क्षोभक्रम ततः महान् अहं महङ्कारश्च खं च विभिद्यते ततः महदादयो विभि-द्यन्ते एवं क्रमेण यतः इदं विश्वं भवति स त्वमेक एव आद्यो विश्वहेतुरसि नास्ति त्वत् समोऽधिकस्य तु कावार्तेति भावः ॥६३॥

भगवतो विश्वहेतुत्वादिगुणानुक्त्वाथ तस्य कर्मफलदातृत्वं जीवस्य तद्भोक्तृत्वं वर्णयति। सृष्टमिति।

प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्यात्मेच्छया हरिः।
क्षोभयामास संप्राप्ते सर्गकाले व्ययाव्ययाविति ।

स्मृतेः स्वशक्त्या प्रकृत्या आत्मांशकेन जीवेन च इदं चेतनाचेत-नामकं विश्वं सृष्ट्वा जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जरूपेण चतुर्विधं पुरमन्तर्यामिरूपेण प्रविष्टोऽसि अथो अतो हेतोः पुरस्यान्तः सन्तं त्वां पुरुषं बन्धनिवर्तकतया विदुः यश्च हृषीकैरिन्द्रियैः सारघं सरघाभिर्मधुमक्षिकाभिः संचितं मध्विव क्षुल्लकं कर्मफलं भुङ्क्ते तं जीवं बद्धतया विदुः ॥ ६४ ॥

लोकान् कालयानश्चालयन् विकर्षसि संहरसि ॥ ६५ ॥

इतिलोकप्रसिद्धया इदं कृतमिदं करिष्ये इत्येवं भूतया कृत्यचिन्तया ॥ ६६ ॥

तेऽवमानेन त्वत्पराङ्मुखत्वेन व्ययमानकेतनं शरीरं यस्य सः त्वद्भजनं विना वृथायुर्नाशं मन्यमानः कः पण्डितस्त्वत्पदाब्जं विजह्यात् यदस्मद्गुरुर्ब्रह्मेति सर्वेषां स्तोतॄणामस्मच्छदेन ग्रह-णम् विनोपपत्तिम् उपपत्तिः फलाभिसन्धिस्तां विना यद्वोपप-त्तिरर्चनीयत्वयोग्यतान्वेषणं तां विना तस्याः सर्ववेदप्रसिद्धत्वात् अर्चति मनवश्चार्चन्ति विगता शङ्का यस्यां सा विशङ्का भगवत्-प्राप्तितया अध्ययनेन वसतीतिवत्तृतीया भगवत्प्राप्त्यर्थमि-त्यर्थः ॥ ६७ ॥

हे ब्रह्मन्! परमात्मन्! रोदयतीति रुद्रो मृत्युस्तद्भयाद्ग्रस्तमथ अतस्त्वं गम्यते इति गतिः शरणमसि ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥

भाषाटीका।

जिस भगवान ने बहुत रूप वाली माया से इस जगत को सृजा है और जो पालता है फिर नाश करता है और स्वयं विकार विना ही रहता है जिसमे मनुष्यों को भेद बुद्धि है परन्तु उस परमात्मा में भेद वैषम्य स्थिर नहीं रहता है वह जो स्वतंत्र भगवान् तिस को हम जानते हैं ॥ ६१ ॥

योगीजन जो हैं सो नाना प्रकार की क्रियों से श्रद्धा-युक्त हो कर इसी तत्व का यजन करते हैं भूतइन्द्रिय अन्तःकरण से उपलक्षित नियंता रूप समझते हैं वेही लोग वेदों मे तथा पंचरात्र तंत्र मे अति निपुण हैं ॥ ६२ ॥

तुम ही एक आद्य पुरुष हो प्रलयकाल मे सब शक्तियों को सुप्त कर के रखते हो तिसी माया शक्ति से फिर सत्व रज तम तीन भेद होते हैं तिन से महत्तत्व होता है तिस से अहङ्कार होता है फिर आकाश वायु अग्नि जल पृथवी देवता ऋषि भूत गण यह सम्पूर्ण जगत भी उसी से होता है ॥ ६३ ॥

अपनी शक्ति से बनाया हुआ जरायुज अण्डज स्वेदज उद्भिद् ऐसे चार प्रकार के शरीर मे अपने जीव रूप अंश से प्रवेश हो कर रहने के हेतु इन को पुरुष करके कहते हैं वही मधुभुक्ति नाईं सब विषय सुखों को भोगते हैं ॥ ६४ ॥

सोही आप बड़े प्रचंड वेगवाले सब भूतों को इधर से उधर चलाते हुये जैसे पवन मे घोंको चलावे तैसे बड़े प्रस-न्न होकर दूसरे प्राणि के द्वारा दूसरों को नाश करके खेंचत हो उपसंहार करते हो ॥ ६५ ॥

संसार के कर्तव्य कार्यों की चिन्ता से प्रमत्त अत्यंत लोभी विषयों में लालसा वाला जो पुरुष है तिसको आप सदा साव धान रहने वाले शीघ्रही काल रूप से ग्रहण कर लेतहो जैसे भूखा सर्प मूसाको ग्रहण करै ॥ ६६ ॥

आपके अनादर करने से नाश होने वाला है शरीर जिस-का ऐसा कौन पंडित है कि जो आप के चरण कमलको छोड देवै और की तो क्या बात है इन कालादिकों की शंकासे हमारे गुरु ब्रह्माजी तथा विना युक्ति के भी चतुर्दश मनु जिस चरण को पूजन करते हैं ॥ ६७ ॥

हे परमात्मन्! हे ब्रह्मन्! सब जगत संहारकरुद्रजीके भय से ग्रसित है ऐसे जानने वाले हम लोगोंको सब तरफ से निर्भय गति रक्षक आपहीहो ॥ ६८ ॥

हे राजपुत्रो! तुमलोग शुद्धचित्त होकर भगवानमे अंतःकरण को अर्पण करके अपने वर्णाश्रम धर्म का अनुष्ठान करते हुये विश्वाससे इस स्त्रोत्र का जप करो ॥ ६९ ॥

सब के अन्तर्यामी अपने भी आत्मा मे वर्तमान सब स्थाव-रजंगम भूतों में स्थित वही परमात्मा का ध्यान गान करते हुये निरंतर श्री हरि का पूजन करो ॥ ७० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका

योगादेशं नामैतत्स्तोत्रमुपासाद्य पाठतः प्राप्य मनसा धार-यन्तोऽभ्यासेन जपन्तः ॥ ७१ ॥

इदमाह पुराऽस्माकं भगवान् विश्वसृक् पतिः ।
भृग्वादीनामात्मजानां सिसृचुः संसिसृक्षताम् ॥ ७२ ॥
ते वयं नोदिताः सर्वे प्रजासर्गे प्रजेश्वराः ।
अनेन ध्वस्ततमसः सिसृक्ष्मो विविधाः प्रजाः ॥ ७३ ॥
अथेदं नित्यदा युक्तो जपन्नवहितः पुमान् ।
अचिराच्छ्रेय आप्नोति वासुदेवपरायणः ॥ ७४ ॥
श्रेयसामिह सर्वेषां ज्ञानं निःश्रेयसं परम् ।
सुखं तरति दुष्पारं ज्ञाननौर्व्यसनार्णवम् ॥ ७५ ॥
य इमं श्रद्धया युक्तो मद्गीतं भगवत्स्तवम् ।
अधीयानो दुराराध्यं हरिमाराधयत्यसौ ॥ ७६ ॥
विन्दते पुरुषोऽमुष्माद्यद्यदिच्छत्यसत्वरन् ।
मद्गीतगीतात्सुप्रीताच्छ्रेयसामेकवल्लभात् ॥ ७७ ॥
इदं यः कल्य उत्थाय प्राञ्जलिः श्रद्धयाऽन्वितः ।
शृणुयाच्छ्रावयेन्मर्त्यो मुच्यते कर्मबन्धनैः ॥ ७८ ॥
गीतं मयेदं नरदेवनन्दनाः ! परस्य पुंसः परमात्मनः स्तवम् ।
जपन्त एकाग्रधियस्तपो महच्चरध्वमन्ते तत आप्स्यथेप्सितम् ॥ ७९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्यां रुद्रगीतं नाम
चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

विश्वसृजां पतिर्ब्रह्मा ॥ ७२ ॥
सिसृक्ष्मः सृष्टवन्तः ॥ ७३ ॥
युक्त एकाग्रचित्तः ॥ ७४ ॥
ज्ञानमेव नौर्यस्य ॥ ७५ ॥
योऽधीयानो भवत्यसौ हरिमाराधयति ॥ ७६ ॥
अमुष्माद्धरेः असत्वरन् स्थिरः सन् मद्गीतं स्तोत्रं तेन गीतात्स्तुतात् यद्यदिच्छति तत्तद्विन्दते एक एव वल्लभः प्रिय आश्रयस्तस्मात् ॥ ७७ ॥
कल्ये उषसि ॥ ७८ ॥
तपश्चरत तपसोन्ते ईप्सितं प्राप्स्यथ ॥ ७९ ॥

इतिश्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम् ।
चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

योगादेशं नामैतत्स्तोत्रमासाद्य पाठतः अर्थतश्च मनसा धारयन्तः समाहितचित्ताः मौनव्रतनिष्ठाः आदृता आदरयुक्ताः सर्वे यूयमभ्यसत ॥ ७१ ॥

स्तोत्रस्य सांप्रदायिकत्वमाह । इदमिति । विश्वसृजां मरीच्यादीनां पतिर्विश्वसृड् ब्रह्मा आत्मजानां स्रष्टुमिच्छतां भृग्वादीनामस्माकं पुरा आह उपदिष्टवान् ॥ ७२ ॥

ते उपदिष्टस्तोत्रा वयं प्रजासर्गे निमित्ते प्रचोदिता अनेन स्तोत्रेण निरस्ताज्ञाना विविधाः प्रजाः सिसृक्ष्मः विसृष्टवन्तः ॥७३॥

पुमान्समाहितचित्तो वासुदेवः परमधनं प्राप्यं प्रापकमाधारश्च यस्य तथाभूतः इदं नित्यदा जपन्नाशु स्वसमीहितं श्रेयः प्राप्नोति ॥ ७४ ॥

श्रेयसामपि मध्ये ज्ञानस्यैव निरतिशयपुरुषार्थरूपमोक्षसाधनत्वेन निरतिशयश्रेयस्त्वं वदन् तत्साधनतामस्य स्तोत्रस्याह श्रेयसामिति द्वाभ्याम् । सर्वेषामपि श्रेयसां मध्ये ज्ञानं भगवद्भक्त्यात्मकं ज्ञानमेव निःश्रेयसं नितरां श्रेयः स्मृतं कुतः ज्ञानिनो भगवद्भक्तियाथात्म्यज्ञानवन्तः उपायान्तरैर्दुस्तरमपि व्यसनार्णवं दुःखसागरात्मकं संसारं तरन्ति ॥ ७५ ॥

यः पुमान् मया गीतमिदं स्तोत्रं श्रद्धया युक्तः अधीयान अध्ययनं कुर्वाणः उपायान्तरैर्दुराराध्यमपि हरिमाराधयति हरिविषयां भक्तिं लभते इत्यर्थः ॥ ७६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततो मया यद्गीतं तस्य गीतात् भावे क्तः गानाद्धेतोः सुप्रातात् श्रेयसां सर्वपुरुषार्थानां वल्लभात्प्रभोरमुष्माद्भक्ताभिरितात्परमपुरुषाद्यच्छ्रेयः इच्छति असत्वरान्स्थिरः सन् तत्सर्वं विद्वल्लभते ॥ ७७ ॥

यः पुमानिदं कल्य उषसि उत्थाय प्राञ्जलिः शृणुयादन्यान् श्रावयेद्वा स मर्त्यः सर्वैः कर्मरूपैः बंधनैर्मुच्यते भक्तो भवति ॥७८॥

हेनरदेवनंदनाः मया गीतमिदं परमपुरुषस्य स्तवं जपन्तः समाहितचित्ताः तपश्चरध्वं कुरुध्वं अन्ते तपसोऽन्ते तत्तस्मा दीप्सितमवाप इयथ ॥ ७९ ॥

इतिश्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्र
चन्द्रिकायां चतुर्विंशोऽध्यायः

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

श्रद्धां जनयति । इदमाहेति । विश्वसृक्पतिर्ब्रह्मा ॥ ७२ ॥

नेदं श्रवणमात्रं किन्त्वनुभवसिद्धमित्याह । तं वयमिति ॥७३॥

न केवलमिदं युष्माकमेवान्येषामपि श्रेयस्करमित्याह । अथेति ॥ ७४ ॥

तत्किंश्रेय इति तदाह । श्रेयसामिति । श्रेयसा मध्येव प्रधानश्रेयस्त्वमित्याह । सुखं तरतीति । ॥ ७५ ॥

न केवलमनेनापवर्गिकं फलं किन्त्वपेक्षितं चैहिकमपि स्यादित्याह । य इदमिति । ॥ ७६ ॥

मद्गीतमित्यनेन गान्धर्वे नस्तवमिति अस्मत्सेविनो मूढा इति द्योतनाय श्रेयसामित्युक्तम् ॥ ७७ ॥

फलविशेषार्थं कालविशेषमाह । कल्य इति। कल्ये उषसि ॥७८॥

श्रद्धातिशयजननार्थं पुनरुक्तं । करोति गीतं मयेति । एकाग्रधियः ध्येयादनन्यविषयाधीर्येषान्ते तथोक्ताः अग्रे जगदादावेक एव यः स एकाग्रस्तद्धरावेव धीर्येषां ते तथेति वा अन्ते देहान्ते युष्माभिरीप्सितार्थमुक्तमिति प्रकाशनाय चरध्वमित्यात्मने पदप्रयोगः ॥ ७९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

सिसृक्ष्म इति स विसर्गः पाठः। सिसृक्ष्मेति। क्वचित् ॥७३–७४॥

तत्र श्रेयो ज्ञानमेवेत्यभिप्रेत्य ज्ञानं स्तौति श्रेयसामिति । ज्ञानमत्र भागवतमेव ॥ ७५ ॥ ७६ ॥

असत्वरञ्जिति क्रियाचारार्थः ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

तपश्चात्र भगवदाराधनलक्षणमेव ॥ ७९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भस्य
चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

योगादेशं नामैतत् स्तोत्रमुपासाद्य पाठतः प्राप्य अभ्यासेन जपन्तः ॥ ७१ ॥

अस्माकमस्मान् ॥ ७२—७३ ॥

अथ अतः ॥ ७४ ॥

ज्ञानं प्रस्तुतत्वात् भगवद्रूपगुणैश्वर्यज्ञान मेव सुखं तरतीति ज्ञाननौरित्याभ्यां कैवल्योपयोगिज्ञानस्य तु क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसामिति कृच्छ्रो महानिह भवार्णवमप्लवेशां षड्वर्गनक्रमसुखेन तितीर्षन्तीत्याभ्यां दुःखबहुलत्वस्याप्लवत्वस्य च श्रवणात् ॥ ७५ ॥

अत एव भक्तिमेवाह । य इममिति । योऽधीयानो भवेदसौ असत्वरञ्जित्याचार क्रियन्तं स्थिर इत्यर्थः ॥ ७६ ॥

मद्गीतगीतात् मया गीतोऽयं स्तवो यदि गीतः स्यात्तदा अमुष्मात् शोभनं प्रीणातीति सुप्रीतस्तस्मात् स्तव एवायं तंप्रति प्रीतो भवतीत्यर्थः ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

ईप्सितमाप्स्यथेति तेषां सकामत्वं व्यंजितम् ॥ ७९ ॥

इतिसारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम्
चतुर्विंशश्चतुर्थस्य सङ्गतः सङ्गतः सताम् ।

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यूयं सर्वे योगादेशं योगादेशनामैतत्स्तोत्रमुपासाद्य पाठतः प्राप्य बुद्ध्या धारयन्तः मुनिव्रताः मननशीलाः समाहितधियः सन्तः अभ्यसत ॥ ७१ ॥

सिसृक्षुः प्रजाः स्रष्टुमिच्छुः विश्वसृजां पतिर्ब्रह्मा संसिसृक्षतां भृग्वादीनामात्मजानामस्माकं पुरा इदं स्तोत्रमाह ॥ ७२ ॥

अनेन स्तोत्रेण ध्वस्तं तमोऽज्ञानं येषां ते सिसृक्ष्मः सृष्टवन्तः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥

सर्वेषां दानव्रततपोयज्ञादीनां मध्ये ज्ञानं भगवत्स्वरूपगुणादिबोधः परं श्रेष्ठं निःश्रेयः अतः ज्ञानं नौर्यस्य सः व्यसनार्णवं संसारं दुष्पारमपि सुखं तरति ॥ ७५ ॥ ७६ ॥

असत्वरन् स्थिरीभूतः सन् पुरुषः यद्यदिच्छति तत्तत् अमुष्मात् भगवतो विन्दति कथम्भूतात् मद्गीतस्य गीतात् गानात् सुप्रीतात् श्रेयसां पुरुषार्थानामेको मुख्यो वल्लभस्तस्मात् ॥ ७७ ॥

कल्ये प्रातः ॥ ७८ ॥

इदं परमात्मनः स्तवं जपन्तो महत्तप आरध्वम् अन्ते तपसोऽन्ते ईप्सितमाप्स्यथ ॥ ७९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

भाषाटीका ।

यह जो योगादेश नामक स्तोत्र है इसको तुमलोग मेरे से प्राप्त होकर मनसे इसको धारण करते सावधान चित्त से आदर युक्त होकर इसका अभ्यास करो ॥ ७१ ॥

पूर्व कालमे प्रजा पति ब्रह्माजी ने सृष्टि के इच्छा से युक्त होकर सृष्टि की इच्छा वाले भृग्वादिक के समेत हमसे इस स्तोत्र को कथन किया है ॥ ७२ ॥

भाषाटीका ।

सो हम लोग प्रजा की सृष्टि मे प्रेरित होनेसे सब प्रजेश्वर अज्ञान से रहित होकर विविध प्रकार के प्रजों को सृजते हैं ॥ ७३ ॥

तिस से जो पुरुष नियम युक्त सावधान होकर प्रति दिन वासुदेव परायण होकर इसको जपेगा सो जल्दी कल्याण मोक्ष को प्राप्त होजायगा ॥ ७४ ॥

इस लोक मे सबसाधनों से ज्ञान ही परम कल्याण का रूपहै ज्ञान की नौका वाला व्यसनरूप दुस्तर समुद्र को सुख पूर्वक तर जाता है ॥ ७५ ॥

मेरे गान किये इस भगवत्स्तव को जो श्रद्धा युक्त होकर पाठ करेगा सो पुरुष दुराराध्य हरि भगवान् को भी प्रसन्न करलेगा ॥ ७६ ॥

स्थिर रह कर इस स्तोत्र को जो पाठ करेगा सो हमारे गीत गाने से प्रसन्न हुये भगवान् से सब मनोरथों को प्राप्त होगा क्यों कि भगवान् सब कल्याणों के एक अधि पति है ॥ ७७ ॥

जो पुरुष प्रातःकाल मे उठकर श्रद्धा युक्त हाथ जोडकर इस स्तोत्र को सुनै अथवा सुनावै सो मनुष्य सम्पूर्ण कर्मों से मुक्त होजाय ॥ ७८ ॥

हे राजपुत्रो ! मेरे गाये हुये परम पुरुष के स्तोत्र को आप लोग एकाग्र चित्त होकर जपते रहो तब अपने मनोरथ को प्राप्त होजाओगे ॥ ७९ ॥

इति श्रीभागवते चतुर्थस्कन्ध चौवीसवांअध्यायका भाषानुवाद लक्ष्मणाचार्य कृत समाप्त ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे चतुर्विंशोऽध्यायः समाप्तः

॥ पञ्चविंशोऽध्यायः ॥

॥ मैत्रेय उवाच ॥

इति सन्दिश्य भगवान् बार्हिषदैरभिपूजितः।
पश्यतां राजपुत्राणां तत्रैवान्तर्दधे हरः ॥ १ ॥
रुद्रगीतं भगवतः स्तोत्रं सर्वे प्रचेतसः।
जपन्तस्ते तपस्तेपुर्वर्षाणामयुतं जले ॥ २ ॥
प्राचीनबर्हिषं क्षत्तः! कर्मस्वासक्तमानसम्।
नारदोऽध्यात्मतत्त्वज्ञः कृपालुः प्रत्यबोधयत् ॥ ३ ॥
श्रेयस्त्वं कतमद्राजन्! कर्मणात्मन ईहसे।
दुःखहानिः सुखावाप्तिः श्रेयस्तन्नेह चेष्यते ॥ ४ ॥

॥ राजोवाच ॥

न जानामि महाभाग! परं कर्मापविद्धधीः।
ब्रूहि मे विमलं ज्ञानं येन मुच्येय कर्मभिः ॥ ५ ॥
गृहेषु कूटधर्मेषु पुत्रदारधनार्थधीः।
न परं विन्दते मूढो भ्राम्यन् संसारवर्त्मसु ॥ ६ ॥

॥ नारद उवाच ॥

भो भो! प्रजापते! राजन् पशून् पश्य त्वयाध्वरे।
संज्ञापितान् जीवसङ्घान्निर्घृणेन सहस्रशः ॥ ७ ॥
एते त्वां संप्रतीक्षन्ते स्मरन्तो वैशसं तव।
सम्परेतमयःकूटैश्छिन्दन्त्युत्थितमन्यवः ॥ ८ ॥
अत्र ते कथयिष्येऽमुमितिहासं पुरातनम्।
पुरञ्जनस्य चरितं निबोध गदतो मम ॥ ९ ॥
आसीत् पुरञ्जनो नाम राजा राजन्! बृहच्छ्रवाः।
तस्याविज्ञातनामासीत् सखाऽविज्ञातचेष्टितः ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

प्रचेतस्सु तपस्यत्सु वर्णिते नारदो घृणी।
प्राचीनबर्हिषेऽध्यात्मं पारोक्ष्येणाह पञ्चभिः ॥ १ ॥
पुरञ्जनकथाव्याजात्पञ्चविंशे तु नारदः।
आत्मनो बुद्धिसङ्गेन विविधामाह संसृतिम् ॥ २ ॥
प्रचेतस्सु तपस्तीव्रं तप्यमानेषु नारदः।
पुरञ्जनकथाकूटं प्राह प्राचीनबर्हिषे ॥ ३ ॥ ॥ १ ॥ २ ॥

प्रचेतस्सु तपश्चरत्सु नारदः प्राचीनबर्हिषं बोधितवान् अतः प्रचेतसां कथामसमाप्यैव तत्पितुर्वृत्तमाह। प्राचीनबर्हिषमिति ॥ ३ ॥

श्रेयःफलमीहसे इच्छसि इह कर्माणि तदुभयं नेष्यते विचारकैः ॥ ४ ॥

परं श्रेयो मोक्षम् कर्मभिरपविद्धा विक्षिप्ता धीर्यस्य ॥ ५ ॥

किञ्च गृहेषु स्थितः पुत्रादिष्वेव पुरुषार्थधीर्यस्य ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका

कर्मफलेषु वैराग्यमुत्पाद्य ब्रह्मविद्यामुपदेष्टुं योगानुभावेन यज्ञपशून्प्रत्यक्षं प्रदर्शयाह। भो भो इति । संज्ञापितान्मारितान् ॥७॥

॥ एते त्वां सम्परेतं मृतं सम्प्रतीक्षन्ते वैशसं त्वत्कृतां पीडां स्मरन्तः ततश्चायःकूटैर्लोहयन्त्रमयैः शृङ्गैश्छिन्दन्ति छेत्स्यन्ति॥८॥

अत्रास्मिन्सङ्कटे निस्तारकममुमितिहासं कथयिष्यामि ॥ ९ ॥

तत्र जीवस्य विषयासक्त्या संसारः सचेश्वरानुग्रहेण निवर्तेत इति वक्तुं विपर्ययगृहीतस्य साक्षाद्बोधयितुमशक्ते रामवृत्तान्तमिवाह। आसीदिति । पुरञ्जनादीन्स्वयमेवैतः पञ्चमेऽध्याये व्याख्यास्यति तथापि सुखग्रहणाय यथोपयोगं किञ्चित्किञ्चिद्व्याख्यास्यामः तत्र स्वकर्मभिः पुरं शरीरं जनयतीति पुरञ्जनो जीवः न विज्ञातं नाम यस्य नच विज्ञातं चेष्टितं यस्य स ईश्वरस्तस्य सखा यद्वा विज्ञातं चेष्टितं जीवप्रेरणादिलक्षणं यस्य जीवपारतन्त्र्यस्यानुभवसिद्धत्वात् ॥ १० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं रुद्रोपदिष्टभगवत्स्तोत्रतदाराधनप्रकारेषु प्रचेतस्सु तपश्चरत्सु प्राचीनबर्हिर्नारदोपदिष्टाध्यात्मपारोक्ष्यः पुत्रेष्वारोपितमहाभारो भगवन्तमुपास्य तल्लोकमगादित्याह मुनिः पञ्चभिरध्यायैः । इत्युक्तप्रकारं संदिश्य उपदिश्य भगवान् रुद्रः बर्हिषदैः सम्यक् पूजितः राजपुत्राणां प्रचेतसां पश्यतां सतां तत्रैवान्तर्हितवान् ॥ १ ॥

तत इदं रुद्रेण गीतं भगवत्स्तोत्रं जपन्तः प्रचेतसो वर्षाणामयुतं दशसाहस्रवर्षपर्यन्तं जले तपस्तेपुः पाकं पचतीति वन्निर्देशः तपश्चक्रुरित्यर्थः ॥ २ ॥

प्राचीनबर्हिषमिति । हे क्षत्तर्विदुर । तत आत्मविशारदो भगवान् आगत्य केवलं कर्मस्वेवासक्तचित्तं प्राचीनबर्हिषं बोधितवान् ॥ ३ ॥

बोधनप्रकारमेवाह । श्रेय इति । अत्र प्रचेतसां कथामसमाप्यैवान्तरा प्राचीनबर्हिषः कथावशिष्टा प्रस्तूयते इत्यवगन्तव्यम् हे राजन्नात्मने स्वस्मै कर्मणानुष्ठीयमानेन यज्ञादिकर्मणा कतमत् श्रेयः किंवा श्रेयः साध्यमीहसे इच्छसि दुःखनिवृत्तिः सुखावाप्तिश्चेदिष्यते तर्हि इह कर्मणि तदुभयं नेष्यते केवलकर्मणा तदुभयं न साध्यत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

एवं केवलकर्मणामपुरुषार्थसाधनतां प्रतिबोधितः उद्विग्नमना राजाह । नेति । हे महाभाग ! कर्मभिराक्षिप्ता धीर्यस्य सोऽहं परं श्रेयो न जानाम्यतस्त्वं विमलमतः करणनैर्मल्यापादकं ज्ञानं मे मह्यं ब्रूहि उपदिश येन ज्ञानेनाहं कर्मरूपाद्बन्धनाद्वन्धपाशान्मुच्येय मुक्तो भवेयम् ॥ ५ ॥

कूटधर्मेषु अविवादयधर्मेष्ववर्जनीयपशुहिंसाधर्मेष्विति यावत् अत एव संसारद्वारेषु भ्राम्यन्ममताङ्कुर्वन्पुत्रादिष्वर्थधीः पुरुषार्थबुद्धिरत एव मूढो मादृशः परं श्रेयो न विन्दते ॥ ६ ॥

कर्मफलेषु वैराग्यमुत्पाद्य ब्रह्मविद्यामुपदेष्टुं योगानुभावेन यज्ञपशून्प्रत्यक्षं प्रदर्शयाह । भोभो इति । हे प्रजापते राजन् ! अध्यात्मतत्त्वश्रोतृलाभप्रयुक्तादरात्सम्भ्रमाद्वा भोभो इति द्विरुक्तिः यद्वा हे प्रजापते हे राजन्निति विशेषणद्वयाभिप्रायेण द्विरुक्तिः निष्करुणेन त्वयाध्वरे संज्ञापितान्मारितान् जातसङ्कल्पान् पशून् सहस्रशः पश्य ॥ ७ ॥

एते पशवः तव वैशसं त्वत्कृतां पीडां स्मरन्तः त्वां सम्परेतं मृतं प्रतीक्षन्ते कदायं मरिष्यतीति प्रतीक्षन्त इत्यर्थः यदा च त्वं मरिष्यसि तदैते पशव उत्थितमन्यवः सञ्जातक्रोधा अयःकूटैर्लोहवद्विशीर्णैः शृङ्गैः त्वां छिन्दन्ति छेत्स्यन्ति॥८॥

ननु “नवाउवोतन्म्रियसे न रिष्यसि देवान् इदेषि पथिभिः सुगेभिः यत्र यन्ति सुकृतो नापि दुष्कृतः तत्रत्वा देवः सविता दधातु” इति याज्ञीयसंज्ञपनस्य हिंसात्वाभावश्रवणात्तादात्विककदुःखजनकत्वेऽपि निहीनपशुजन्मानिवर्तनद्वारा स्वर्गोपभोगयोग्यसुन्दरतरजन्मसम्पादकत्वेन तादात्विकदुःखादिजनकौषधपानकर्णच्छेदनक्षारादिकर्मकारयितृचिकित्सकपित्रादिवद्धितकारिणि सत्र पितरि पशूनां क्रोधासम्भवाच्च कथमेवमुच्यते इतिचेन्न कर्मफलेषु वैराग्यजननार्थत्वेनान्यपरत्वात्तदुक्तेः अत एव वैराग्योदयायान्यापदेशमुखेनाध्यात्मोपदेशात्मकेतिहासं प्रस्तोतुं प्रतिजानीते । अत्रेति । अत्र निरतिशयपुरुषार्थतत्साधनाद्यज्ञानरूपे सङ्कटे तत्त्वहितपुरुषार्थनिश्चायकं पुरातनं पुरञ्जनाख्यराजचरित्रात्मकमितिहासं ते तुभ्यं कथयिष्ये गदतः इतिहासं सम्यक् कथयतः मम मत्तः सकाशान्निबोध अवहितमनाः शृणु ॥ ९ ॥

एवं प्रतिज्ञायेतिहासं प्रस्तौति । आसीदिति । अत्रान्यापदेशमुखेनाध्यात्मोपदेशः क्रियते ननु साक्षादेवाध्यात्मोपदेशः किन्न क्रियते साक्षात्तदुपदेशेऽपि वैराग्योदयसम्भवात् उच्यते देहात्माभिमानस्वतन्त्रात्माभिमानग्रस्तस्य तत्त्वहितपुरुषार्थाधनभिज्ञस्य वैषयिकमेव सुखं परमं पुरुषार्थमभिमन्यमानस्य हठात्तत्त्वोपदेशः क्रियमाणोऽपि न सुप्रतिष्ठितः स्यादित्यालोच्य चिरमनुभूयस्तस्त्रीपुंनपुंसकगर्भजन्मजरामरणजाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याद्यात्मकसंसारमनुवर्ण्य तत्र दोषानुकूलाख्य ह्यताबुद्ध्युत्पादनद्वारा क्रियमाणस्तत्त्वोपदेशः सुप्रतिष्ठितः स्यादिति तत्र जीवो राजत्वेन शरीरं पुरत्वेन परमात्मा सखित्वेन बुद्धिर्भार्यात्वेन च निरूप्यते तत्र पुरञ्जनादीन्स्वयमेवैतः पञ्चमाध्याये व्याख्यास्यति तथापि सुखग्रहणाय किञ्चिद्व्याख्यास्यामः । तत्र हे राजन् ! पुरं शरीरं व्यनक्ति जनयति निर्मापयतीति पुरञ्जनः कश्चिद्राजा स्वकर्मभिः पुरःस्थानीयशरीरोत्पादकजीवस्थानीयो विवक्षितः आसीदित्यनेन निरूपणीये जीवेऽनादिसत्ता विवक्षिता तं विशिनष्टि बृहच्छ्रवाः बृहद्भिः स्तुतं श्रवः कीर्तिर्यस्य “निर्वाणमयमेवायमात्मा” प्रजापति वाक्ये “अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः ।

अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च

नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः

इत्यादिश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धकल्याणगुणगणविशिष्ट इत्यर्थः तस्य पुरञ्जनस्य अविज्ञातं नामधेयं यस्य सः तथाभूतः कश्चिद्विज्ञानचेष्टितः सखा आसीत् अत्र पुरञ्जनस्थानीयस्य मित्रं विवक्षितं परमात्माहि जीवस्य मित्रं श्रूयते “माता पिता भ्राता निवासः शरणं सुहृद्गतिश्च नारायणः” इति एवं हितान्वेषणशीलं सखायं परमात्मानं तद्दासमातलङ्घ्यायं संसारी जीवः नामतोऽपि न जानाति किमुत स्वरूपरूपगुणविभूतिभिरिति तस्यापरमात्मनः अविज्ञातनामेत्युक्तं यद्वा सखेत्यनेनाभिमतं अद्रोषानवेक्षणेन हिताचरणशीलत्वं तत् स्थापयितुमविज्ञातनामेत्युक्तम् अविज्ञात इति “गतिबुद्धिशब्दार्थभ्यश्च” इति कर्तरिक्तः अविज्ञातेत्यर्थः अविज्ञाता सकलांशुरित्यविज्ञातशब्दो हि नामसदृशे आत्मज्ञानतया वि नियुक्तः तत्र स्वाश्रितान् स्वसखत्वेनानुसन्धाय नाहितपथ-

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

परोऽपरकार्यपरवश आश्रितदोषान् जानातीत्यविज्ञातेत्यभियुक्तैर्व्याख्यातम् एवं च विपुलापराधवत्त्वेऽपि संश्रयणमात्ररूपकिञ्चिदानुकूल्येन रिरक्षिषुरित्यर्थः इह विज्ञात शब्दः कर्तृसाधनः कान्त इति विशेषः अविज्ञातचेष्टित इति च्छेदे जीवेनाविज्ञातं चेष्टितमन्तः प्रविश्य नियमनादिरूपं यस्य स इत्यर्थः कथापक्षे तु अन्यैरविज्ञातचेष्टित इत्यर्थः विज्ञातचेष्टित इतिच्छेदे तु प्रसिद्धजगद्व्यापाररूपं चेष्टितं यस्य सः यद्वा विज्ञातं चेष्टितं जीवप्रेरणादिलक्षणं यस्य सः जीवपारतन्त्र्यस्यानुभवसिद्धत्वादिति भावः कथापक्षे तु राजवत्सखापि विपुलकीर्त्यादियुक्त इत्यर्थः ॥ १० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अध्यात्मगर्भपुरञ्जनोपाख्यानप्रकथनेन संसारसागरे दुराग्रहग्राहदुस्तरोद्धे निमज्जतां दूरीकृतसत्सङ्गानां हरिचरणारविन्दमकरन्दसेवानभिज्ञानां ग्रामागमादि नाना व्यसनभराक्रान्तशिरोधराणां शिशुकलभाषणादत्तश्रवणानां कुटुम्बभरणातिवाहितदिनकरगमागमानां पुरुषाणां वैराग्यरसानुभावितनिपुणबल भक्तिप्रदीपानुगृहीतापवर्गलक्षणपुरुषार्थसाधनं भगवद्द्वयपदपेतज्ञानललनाकटाक्ष प्रसन्नमुरमथन प्रसादपरशुमन्तरेण संसारतरुच्छेदो न स्यादिति तादृशी साधनसामग्री निरूप्यते पञ्चस्वध्यायेषु तत्रोपोद्घातं रचयति । इतीति ॥ १ ॥

रुद्रान्तर्धानानन्तरं प्रचेतोभिः किमकारीति तत्राह । रुद्रगीतमिति ॥ २ ॥

एतदन्तरे श्रोतुं योग्यां कथां वद तत्कथाशेषं तदनन्तरं श्रोष्याम इति क्षत्तुरान्तरीं शङ्कां मैत्रेयः परिहरतीत्याह । प्राचीनबर्हिषमिति । स्यात्कृपालुः कारुणिक इति वचनात्साधुरयं शब्दः ॥ ३ ॥

ईहया कर्मणा श्रेयसामवाप्तिरिष्यते त्वं तत्र श्रेयसां कतमच्छ्रेय आत्मन ईहसे कर्मणोच्छसि एतदेव विशिनष्टि । दुःखहानिमिति । अयमर्थं भावः पुरुषमिच्छता पुरुषेण प्रार्थ्यानि श्रेयांसि बहूनि सन्ति तेषां कतमच्छ्रेयो दुःखहानिलक्षणमुतसुखावाप्तिमथवोभयमथान्यत्सदपत्यादिलक्षणमिति । इह कर्मणि तदुभयं न ॥ ४ ॥

अत्र राजा सर्वश्रेयोऽवाप्तौ मुख्यसाधनं ज्ञानमेवेति नारदस्य हार्दं विद्वांस्तदेव भवतोपदेष्टव्यमिति प्रार्थयते । न जानामीति । नारदेन सद्योत्तरप्रत्युत्तरायासाज्जानामीति वाक्यं सुखमिति मन्वानेन वक्तव्योक्तम् ॥ ५ ॥

काम्यधर्ममयेषु गृहाश्रमेषु पुत्रादिरेवार्थ इति धीर्यस्य स तथा ॥ ६ ॥

यद्यपि कर्मज्ञानोत्पत्तौ सहकारि तथापि कर्तुमसुखकमिति मत्वा निन्दति । भोभोइति ।

> यथावत्कर्मकर्तुस्तु ज्ञानं साहाय्यकारकम् ।
> अन्यथा कुर्वतः कर्म निरयाय भविष्यति ।
> तथापि कर्म निन्दन्ति तपतः कर्तुमञ्जसा ।
> वाक्यं ज्ञानफलस्यापि बहुत्वान्मोहनाय च ।

इतिवचनान्निन्दनं युक्तम् तस्मात्कर्मविधानं च न व्यर्थमिति तात्पर्यार्थ इति निरयायि सर्वापिवानिहृसितान् ॥ ७ ॥

सम्प्रति तस्य उपदेष्टव्यं वेदेऽपि परं नास्तीत्याह । एते त्वामिति । इतिहासं ग्रन्थेन छेदनं संपरेतं मृतम् अयोनिमिता आयुःविशेषाः कृता ॥

कुतोऽस्त्रीमुखमायुधैस्ववध्रिशत्रुर्येषु वृत्तयोरिति यादवः ॥ ८ ॥

अत्रेममर्थमितिहासेन बोधयिष्यामीत्याह । अत्रेति । पुरे शरीरे शतति सततं विषयीकृत्य वर्तत इति पुरातनम् यासां विषयमित्यर्थः । अवसातत्यगमनइति धातुः । अन्यथा इति इतिहासः पुरावृत्तमितिवाक्यात् पुनरुक्तं स्यात् कथं विकल्पं पठेत इत्यत उक्तं पुरञ्जनस्येति ॥ ९ ॥

पुरञ्जनो नामकः, यमाश्रित्येयं कथा वर्तते बृहच्छ्रवा इत्यनेन विशिष्टो जीवो भवतीत्युच्यते अभिमानेन सर्वेषां जीवानां मुख्याभिमानी चतुर्मुखो ब्रह्मा देवानां विशेषतः अत्र पुरञ्जनस्तु जात्या क्षत्रियो मुक्तियोग्योऽसुरान्विना मनुष्यजीवाभिमानी असुराणां कलिः तत्र जीवसंसारकल्पे श्रोतॄणां प्राप्तपरिहाराय पुण्यवृद्धये च नारदेन पुरञ्जनस्य कथाप्रसङ्गोऽकारीति तदुक्तम् ।

> देवजीवाभिमानी तु ब्रह्मैव तु चतुर्मुखः ।
> मनुष्याणां तु जीवानामभिमानी पुरञ्जनः ।
> स तु राजा हरेः पुत्रश्चासुराणां कलिः स्वयम् ।
> जीवसंसृतिवत्तस्मात्पुरञ्जनकथापि तु ।
> तस्माज्जीवसृतिकल्पे पुरञ्जनकथां मुनिः ।
> नारदोऽश्रावयत्तस्मान्नृपं प्राचीनबर्हिषम् ।
> प्रायस्तु तत्कथाजीवे स्थिता प्रत्येकशोऽपि तु ।
> प्रत्येकं यत्तु युज्येत तदुज्ञेयं यथा तथा ।
> उक्तं भागवतेऽप्येतत्पुराणे यावदिष्यते ।
> प्रत्येकशस्तु जीवानां तदन्यत्तस्य केवलमिति ।

अतोऽत्र यथा सम्भवं तत्तत्पदानि तत्तदर्थपरतया योज्यानीति तात्पर्यं ज्ञायते पुरं स्वयोग्यानन्दपूर्तिं जनयिष्यति व्यक्तीकरिष्यतीति पुरञ्जनः । पूपालनपूरणयोः । अन्यस्तु कर्मभिः पुराणि शरीराणि चतुर्विधानि जनयतीति निर्वक्तव्यम् आचतुर्वर्णमाकर्षादित्यादेः क्षत्रजातिज्ञापनाय । राजेति । इतिहासत्वद्योतनायासीदिति । तस्य पुरञ्जनस्य शरीरेणोऽपि नामरूपादिभिः स्वरूपं न ज्ञायत इत्यविज्ञातं नाम यस्येति । सोऽविज्ञातनामा परमात्मा सखासीदित्यन्वयः । द्वासुपर्णेत्यादि श्रुतेः । अन्यस्तु प्रसिद्धः तर्हि शून्य इत्यतो विज्ञातेति विज्ञातं चेष्टितं जगत्सृष्ट्यादिलक्षणं यस्य स तथा अन्यो नीतिशास्त्रप्रसिद्धव्यापारः ॥ १० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

जपरूपमेव तपश्चकुरित्यर्थः ॥ १—२—३ ॥

दुःखहानिः सुखावाप्तिरेव श्रेयः पुरुषस्यार्थः तत्तु इह कर्मणि नेष्यते । कर्मसम्पादस्य सुखस्यापि दुःखसम्भिन्नत्वात् सान्तत्वाच्च । नेह येष्यात इति चित्सुखः ॥ ४ ॥

कर्मापविद्धधीः सन् परं श्रेयः साधनं श्रेयश्च न जानामि । तस्मात् विमलं ज्ञानं साधनसाध्यान्तरगतं ब्रूहि ॥ ५—८ ॥

तत्र तस्य शुद्धभक्त्यधिकारित्वमसम्वानो मुक्तिसाधनज्ञानमिश्रामेव भक्तिमुपदेष्टुं तादृशीमेव कथामवतारयति । अत्रेति । इतिहासं पुरातनमिति मुनेर्न मिथ्यावचनम् । पूर्ववृत्तमिदमध्यात्मवादसम्वाद्यपि प्रायः स्यादिति । एवमेव हि तत्तत्कथादिसङ्गतिश्च स्यात् तथैव वक्ष्यति प्राकारेत्यादि ॥ ९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अविज्ञात इति नाम यस्य दुर्ज्ञेयत्वादिति भावः ॥१०-११-१२॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

प्राचीनबर्हिषं कर्ममग्नं राजकथामिषात् ।
नारदः पञ्चविंशाद्यैः पञ्चभिः प्रत्यबोधयत् ॥ ० ॥
पञ्चविंशे पुरञ्जन्याः सङ्गं प्राप्य पुरञ्जनः ।
नवद्वारे पुरे तस्या रेमे इत्यनुवर्ण्यते ॥ ० ॥

यदैव रुद्रः स्वगीतं स्तोत्रं प्रचेतस उपदिदेश । तदैव तत्पितरं प्राचीनबर्हिषं नारदोऽपि पुरञ्जनोपाख्यानेन ज्ञानवैराग्यभक्तीरुपदिदेशेति प्रचेतसां कथाप्रसङ्गमाप्यैव तत्पितुः कथामाह । प्राचीनेति । हन्त ! हन्त ! मत्प्रियशिष्यस्य ध्रुवस्य वंशोऽयं कर्मणि निमज्जति तदिमसुद्धरामीति कृपालुः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

श्रेयो नेष्यते इह कर्मणि न लभ्यते कर्म सम्पाद्यस्य सुखस्यापि दुःखमिश्रत्वात् नश्वरत्वाच्च ॥ ४ ॥

कर्मभिरपविद्धधीर्विक्षिप्तबुद्धिः ॥ ५ ॥

गृहस्थः सर्व एव मादृश इत्याह । गृहेष्विति ॥ ६ ॥

कर्मफलेषु वैराग्यमुत्पादयितुं योगबलेन यज्ञपशून् प्रत्यक्षं प्रदर्शयाह भो ! भो ! इति संज्ञपितान् मारितान् ॥ ७ ॥

कदायं मरिष्यतीति त्वां प्रतीक्षन्ते वैशसं त्वत्कृतं स्वशरीरच्छेदम् । अतः सम्परेतं त्वामयःकूटैर्लोहयन्त्रमयैः शृङ्गैश्छिन्दन्ति वर्त्तमाननिर्देशेनाविलम्बत एव छेत्स्यन्ति ॥ ८ ॥

वैषयिककथाप्रियमिमं वैषयिककथयैव प्रबोधयामीति मनसि विचार्य तस्यैव प्राचीनबर्हिषः कथामेव कथान्तरकल्पनया अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारेण तत्प्रबोधे कारणीकुर्वन्नाह । अत्रेति । स्पष्टं वस्तुतस्तु ते तवैव चरितं कीदृशस्य पुरमेतत् शरीरं स्वकर्मणा जनयतीति तस्य पुरञ्जनस्य पुरातनं मातृगर्भप्रवेशात् पूर्वमप्यारभ्येत्यर्थः ॥ ९ ॥

आसीदिति । पुरञ्जनादीन् स्वयमेव इतः पञ्चमेऽध्याये व्याख्यास्यते तदपि सुखग्रहणाय यथोपस्थिति व्याख्यास्यामः । पुरञ्जनो जीवः आख्यात्मादिभिर्विराजमानत्वाद्राजा । अवो यस्य इष्टादृष्टसुखसाधनकर्मादिशुश्रूषुत्वात् अवः अवयाश्च । अविज्ञातं नाम यस्य न विज्ञातं चेष्टितं यस्य स ईश्वरस्तस्य सखा । यद्वा । विज्ञातं चेष्टितं जीवप्रेरणादिकं यस्य जीवपारतन्त्र्यस्यानुभवसिद्धत्वात् ॥ १० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अथ रुद्रोपदेशतो हरिं ध्यायत्सु प्राचीनबर्हिष्पुत्रेषु प्राचीनबर्हिषः आत्मानात्मपरमात्मविवेकं भगवज्ज्ञानभक्त्युत्पत्तये आह पञ्चभिरध्यायैः । तत्र जीवस्य बुद्धिसङ्गेन विचित्रां संसृतिं पञ्चविंशेनाख्यायेन इति पूर्वोक्तं हरिभजनप्रकारं संदिश्योपदिश्य बार्हिषदैः प्रचेतोभिः ॥ १ ॥ २ ॥

प्रत्यबोधयत् मुमुक्षुं कृतवान् ॥ ३ ॥

कर्मणा आत्मनः कलमत श्रेयः ईहसे इच्छसि श्रेयस्तु दुःखहानिः सुखावाप्तिश्च प्राकृतमण्डलमतिक्रम्य भगवद्भावापत्तिः श्रेयः इष्यते । निरञ्जनः परमं साम्यमुपैतीत्यादिश्रुतिभिः । इह कर्मणि च नास्त्यकृतं कृतेनेत्यादिश्रुत्या तन्नेष्यते इत्यन्वयः ॥४॥

हे महाभाग ! कर्मभिरपविद्धा विमोहिता धीर्यस्य सोऽहं परं श्रेयः दुःखहानिपूर्वकसुखावाप्तिलक्षणं मोक्षं न जानामि ॥ ५ ॥

कूटाः कपटरूपाः धर्माः येषु अत एव संसारवर्त्मसु नरकप्रापकेषु धीः पुरुषार्थबुद्धिर्यस्य सः भ्राम्यन् परं त्वदुक्तं श्रेयो न विन्दति ॥ ६ ॥

मुमुक्षुर्भूत्वात्मन्यात्मानं पश्येदिति श्रुतेस्तस्य मुमुक्षामुत्पाद्य आत्मानात्मविवेकपूर्वकं परमात्मज्ञानमुपदेष्टुं योगबलेन यज्ञपशून् प्रत्यक्षं प्रदर्शयाह । भगवान्नारदः भो भो ! इत्यादि त्वया संज्ञापितान् मारितान् ॥ ७ ॥

वैशसं त्वत्कृतं हिंसनम् अयःकूटैः लोहमयशृङ्गैः छिन्दन्ति छेत्स्यन्ति ॥ ८ ॥

अत्र काम्यकर्मासक्तिनिरासपूर्वकनिःश्रेयससाधनग्रहणे ते तुभ्यमितिहासं कथयिष्ये तदाह । पुरञ्जनस्य चरितं निबोधेति ॥ ९ ॥

अनादिमायामोहितो जीवः सर्वज्ञं परमानन्दं श्रीवासुदेवमन्तर्यामिरूपेण सदा सह चरमपि स्वस्वामिनं विस्मृत्य मायाकार्येषु देवमनुष्यादिदेहेषु बुद्ध्यानुवर्तितया भ्रमति स यदा ब्रह्मविद्गुरुपदेशेनात्मानात्मपरमात्मविवेकं प्राप्य परमात्मज्ञानभक्तिमान् भवेत्तदा मुक्तः स्यात् तदर्थं श्रीनारदः साक्षादध्यात्मानात्मविवेकादिकमुपदेष्टुं शक्तस्तथापि राजस्वभावानुसारेण राजरूपकेनोपदेशं करोति । आसीदित्यादिना । तत्रैकोनत्रिंशाध्यायगतदेवर्षिव्याख्यानुसारेण पुरञ्जनादिपदानि सुखबोधाय व्याख्यायन्ते कर्मणा तत्फलं भोक्तुं पुरं जनयतीति पुरञ्जनो नाम राजा मायायां राजमानो जीव आसीत्तस्य राज्ञः आसमन्तात् विज्ञातानि नामानि यस्य आसमन्तात् विज्ञातं चेष्टितं कर्म यस्य आसमन्तात् विज्ञातं सर्वं चेष्टितं येन वा सः सर्वलोकवेदप्रसिद्धः सर्वज्ञः सखा आसीदित्यन्वयः ।

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते तयोरन्यः
पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति
सर्वनामा सर्वकर्मा यः सर्वज्ञः इत्याद्याः
श्रुतय अत्रानुसंधेयाः ॥ १० ॥

भाषाटीका ।

मैत्रेयजी बोले भगवान् श्री महादेवजी ने जैसा उपदेश किया तब प्रचेतों ने पूजा की तब राजपुत्रों के देखतेही महादेवजी वहीं अन्तर्धान होगये ॥ १ ॥

वे सब प्रचेता रुद्र गीत भगवान् के स्तोत्र को जपते हुये दश हजार वर्ष पर्यन्त जलके मध्य मे तपस्या करते रह गये ॥ २ ॥

हे विदुरजी ! कर्म मे जिनका मन लगा है ऐसे प्राचीन वर्हि के ऊपर कृपालु होकर अध्यात्म तत्त्व के जानने वाले श्री नारदजी ने जाकर उनको चेताया ॥ ३ ॥

नारदजी बोले हे राजन् ! कर्म से तुम अपना क्या कल्याण चाहते हो दुःख का नाश होना सुखका मिलना दो श्रेय हैं सो तो कर्म मार्ग मे विचारवान् को कुछ नहीं है ॥ ४ ॥

सोऽन्वेषमाणः शरणं बभ्राम पृथिवीं प्रभुः ।
नानुरूपं यदाविन्ददभूत्स विमना इव ॥ ११ ॥
न साधु मेने ताः सर्वा भूतले यावतीः पुरः ।
कामान् कामयमानोऽसौ तस्य तस्योपपत्तये ॥ १२ ॥
स एकदा हिमवतो दक्षिणेष्वथ सानुषु ।
ददर्श नवभिर्द्वार्भिः पुरं लक्षितलक्षणाम् ॥ १३ ॥
प्राकारोपवनाट्टालपरिखैरक्षतोरणैः ।
स्वर्णरौप्यायसैः शृङ्गैः सङ्कुलां सर्वतो गृहैः ॥ १४ ॥
नीलस्फटिकवैदूर्यमुक्तामरकतारुणैः ।
क्लृप्तहर्म्यस्थलीं दीप्तां श्रिया भोगवतीमिव ॥ १५ ॥
सभाचत्वररथ्याभिराक्रीडायतनापणैः ।
चैत्यध्वजपताकाभिर्युक्तां विद्रुमवेदिभिः ॥ १६ ॥
पुर्यास्तु बाह्योपवने दिव्यद्रुमलताकुले ।
नदद्विहङ्गालिकुलकोलाहलजलाशये ॥ १७ ॥
हिमनिर्झरविप्रुष्मत्कुसुमाकरवायुना ।
चलत्प्रवालविटपनलिनीतटसम्पदि ॥ १८ ॥
नानारण्यमृगव्रातैरनाबाधे मुनिव्रतैः ।
आहूतं मन्यते पान्थो यत्र कोकिलकूजितैः ॥ १९ ॥
यदृच्छया गतां तत्र ददर्श प्रमदोत्तमाम् ।
भृत्यैर्दशभिरायान्तीमेकैकशतनायकैः ॥ २० ॥

भाषाटीका

राजा बोले हे महाभाग ! श्री नारदजी मैं नहीं जानता हूं केवल कर्म मे मेरी बुद्धि फसी है अब आप निर्मल ज्ञानकहो जिससे मैं कर्मों से छूट जाऊं ॥ ५ ॥

घरों मे काम्य कर्मों को करता हुआ पुरुष पुत्र स्त्री धन इनमे यथार्थ बुद्धि करके मूर्ख होकर संसारके मार्ग मे लगा हुआ मोक्ष को नहीं जानता है संसार के मार्ग मे घूमता रहता है ॥ ६ ॥

नारदजी बोले हे राजन् प्रजापते ! तुमने निर्दयी होकर जिन हजारों पशुओं को यज्ञ मे मारा है उन जीवों को तुम देखो ॥ ७ ॥

ए सब तुमारा रस्ता देख रहेहैं तुमारी घातक हिंसा को स्मरण करते हैं तुम जब मरोगे तब लोहा के शस्त्रों से तुमको मारैंगे इनको बडा क्रोध होरहा है ॥ ८ ॥

इस विषय मे हम तुमसे इस पुरातन इतिहास को कहैंगे यह पुरञ्जनका चरित्र है हमारे कहने से इसका श्रवण करो ॥ ९ ॥

हे राजन् ! बडा यश वाला एक पुरंजन नामक राजा था (जीव) अज्ञात नामका एक उसका सखा था (ईश्वर) अथवा उसकी चेष्टा को कोई भी नहीं जानता है ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

शरणं भोगायतनं देहं पृथिवीं तदुपलक्षितं ब्रह्माण्डम् ॥ ११ ॥

यावत्यः पुरस्तास्तस्य तस्य कामस्योपपत्तये प्राप्तये असौ साधु न मेने गवादिदेहानामैहिकपारलौकिकभोगभोग्यत्वाभावात् । तथा च श्रुतिः । "ताभ्यो गामानयत्ता अब्रुवन्नवै नोऽयमलमिति ताभ्योऽश्वमानयत्ता अब्रुवन्नवै नोऽयमलमिति" इति ॥ १२ ॥

हिमवतो दक्षिणेषु सानुषु कर्मक्षेत्रे भारतवर्षे पुरं मनुष्यशरीरम् लक्षितानि दृष्टानि सर्वाणि लक्षणानि यस्याम् अन्धपङ्गुत्वादिदोषरहितामित्यर्थः ॥ १३ ॥

तामनुवर्णयति त्रिभिः । अत्र किञ्चित्किञ्चित्सादृश्यमवलम्ब्य कथासौन्दर्याय प्राकारादीनि वर्ण्यन्ते । परिखैरिति । पुंस्त्वमार्षम् अक्षाणीन्द्रियाणि गवाक्षाः त्वगादयः शरीरावयवाः प्राकारादि-

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका

पुरावयवत्वेन निरूप्यन्ते स्वर्णादिशृङ्गैः शिखरैर्युक्ता ये गृहास्तैः सङ्कुलामिति आधारादिचक्राणि गृहाः शृङ्गाणि च राजसादिस्वभावा विवक्षिताः ॥ १४ ॥

नीलादिभिः क्लृप्ता हर्म्यस्थली यस्याम् । अरुणं माणिक्यम् स्थली हृदयम् नाड्यो नीलादिभावेन निरूप्यन्ते , तत्तद्विषयवासना वा । भोगवतीं नागानां पुरीमिव ॥ १५ ॥

सभा समाजस्थानम् चत्वरं चतुष्पथः रथ्या राजमार्गः आक्रीडायतनं द्यूतादिस्थानम् आपणो हट्टस्तैः चैत्यं जनानां विश्रामस्थानम् ध्वजेषु पताकास्ताभिश्च युक्ताम् ॥ १६ ॥

अत्र च विषयनिष्ठबुद्धियोगेन जीवस्य देहसम्बन्ध इति विवक्षया विषयवर्गं बाह्योपवनत्वेन निरूपयति तद्विशेषान् स्रक्चन्दनादीन् दिव्यद्रुमलतादिभावेन शेषः कथालङ्कारः बाह्योपवने प्रमदां ददर्शेति चतुर्थेनान्वयः नदतां विहङ्गालिकुलानां कोलाहलो येषु ते जलाशया यस्मिन् ॥ १७ ॥

हिमनिर्झराणां विप्रुषो विन्दवस्तद्वता कुसुमाकरसम्बन्धिना वायुना चलन्तः प्रवाला विटपाः शाखाश्च येषां तैर्वृक्षैर्नलिनीनां सरसीनां तटेषु सम्पत्समृद्धिर्यस्मिन् ॥ १८ ॥

अनावाधे तत्कृतबाधारहिते मुनिव्रतैरहिंस्रैः आत्मानमाहूतं मन्यते यत्र ॥ १९ ॥

तत्र प्रमदोत्तमां विषयविवेकवतीं बुद्धिं ददर्श यदृच्छयागतामिति तयोः सम्बन्धस्य दुर्निरूप्यत्वं दर्शयति । तामनुवर्णयति । सार्धैश्चतुर्भिः दशभिर्ज्ञानकर्मेन्द्रियैः एकैकं प्रत्येकं शतमनन्ता वृत्तयस्तासां नायकैः पतिभिः सह पाठान्तरे नायिकाः स्त्रियो येषां तैः ॥ २० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स पुरञ्जनः प्रभुः करणादिमत्त्वाच्छरणं भोगायतनं शरीरम् एकदाकथापक्षे वासस्थानमन्वेषमाणः पृथिवीं कर्मफलोदयतद्भोगायतनप्रकृतिपरिणामरूपं ब्रह्माण्डं बभ्राम देवादिस्थावरान्तशरीरेष्वनुप्रविष्टः प्रकृतिमण्डले संसरतीत्यर्थः कथापक्षे भूमण्डलस्थपुराण्यनुप्रविश्य तत्र कश्चित्कालं निवसन् कृत्स्नां पृथिवीं चचारेत्यर्थः यदा च स्वस्यानुरूपं शरणं देवमनुष्यादिशरीरं नाविन्दत् नालभत किन्तु तिर्यक्पादपादिशरीरमविन्दत् तदा विमनाइव बभूव पादपादिशरीरेषु चैतन्यानभिव्यक्तेर्विमना इवेत्युक्तं निश्चैतन्य इवाभूदित्यर्थः नतु दुःखितमना इति देहात्माभिमानिनो जीवस्य निहीनशरीरस्यापि प्रीतिविषयत्वात् कथापक्षे तु दुःखितमना इवेत्यर्थः ॥ ११ ॥

कामान् भोग्यान् शब्दादीन् सर्वानपि कामयमानोऽसौ पुरञ्जनः तस्य तस्य शब्दादेर्विषयस्योपपत्तये लब्धयेभूतले यावत्यः पुरस्ताः सर्वाः पुरः साधु न मेने शब्दादिसर्वविषयोपभोगोपयुक्तशरीराणि कामयमानः केषु चिच्छरीरेषु केषांचिदिन्द्रियाणामनभिव्यक्तत्वादनभिव्यक्तकतिपयेन्द्रियशरीराण्यनु प्रविशन् तत्र सर्वविषयालाभमानि न साधु मेन इत्यर्थः कथापक्षे तु तत्र पुरि केषांचिद्भोग्यवस्तूनां सत्त्वेऽपि सर्वेषामभावान्न साधु मेन इत्यर्थः ॥ १२ ॥

एकदा सुकृतविशेषपरिपाकदशायां हिमवतो दक्षिणेषु सानुषु कर्मतत्फलोत्पत्तियोग्येषु कर्मक्षेत्रेषु भारतवर्षेषु इत्यर्थः पुरं मनुष्यशरीरं लक्षितानि दृष्टानि सर्वाणि लक्षणानि यस्यां तामन्धपङ्ग्वादिदोषरहितामित्यर्थः कथापक्षे वक्ष्यमाणप्राकारादिसर्वचिन्होपयुक्तनवभिर्द्वार्भिः नवभीरन्ध्रैश्चक्षुर्द्वयश्रोत्रद्वयनासिकाद्वयमुखपायूपस्थरूपैर्लक्षितां पक्षान्तरे स्पष्टं ददर्श अभिव्यक्तसर्वेन्द्रियसर्वविषयभोगोपयुक्तं मनुष्यादिशरीरमुपलब्धवानित्यर्थः ॥ १३ ॥

कानि लक्षणानीति विवित्सायां तानि वदंस्तां पुरीमनुवर्णयति त्रिभिः । प्राकारेत्यादि । यद्यप्यत्रप्राकारादिसाधर्म्येण रूपणीयाः पदार्थाः शरीरे न सन्ति तथापि किंचित्सादृश्यमवलम्ब्य कथासौन्दर्याय प्राकारादीन्यनुवर्ण्यन्ते परिखैरिति पुंस्त्वमार्षम् अन्यथा परवल्लिङ्गतायां परिखाभिरिति स्यात् अक्षा गवाक्षाः अत्र त्वगादयः प्राकारत्वेन रूप्यन्ते रोमपङ्क्तिरुपवनं स्कन्धोपरिभागोट्टालः रुधिरौघः परिखा नव रन्ध्राण्यद्वाः अक्षिपक्ष्मतोरणं स्वर्णादिशृङ्गैः शिखरैर्युक्ता ये ग्रहास्तैः संकुलां व्याप्तामत्र मूलाधारादीनि षट्चक्राणि गृहत्वेन रूप्यन्ते राजसत्वादिस्वभावाः शृङ्गत्वेन विवक्षिताः ॥ १४ ॥

नीलादिभिः क्लृप्ता हर्म्यस्थली यस्यां हर्म्यस्थलीति हृदयं विवक्षितं हृदयगताः शतैकनाड्यः केसरा वा नीलादिभावेन रूप्यन्ते अतो नानाकारनाडीभिर्व्याप्तत्वाद्भोगवती पुरी इव श्रिया दीप्ताम् ॥ १५ ॥

सभा समाजस्थानं चत्वरं चतुष्पथः रथ्या राजमार्गः आक्रीडायतनं द्यूतादिस्थानमापणो हट्टः चैत्यं जनानां विश्रामस्थानं ध्वजेषु पताकास्ताभिर्विद्रुमवेदिकाभिश्च युक्ताम् अत्र हर्म्यस्थलीत्वेन रूपितं हृदयमेव सभाचत्वरक्रीडायतनगुणयोगात्सभादिभावेन रूप्यते हृदि ह्ययमात्मा प्रतिष्ठित इति जीवस्य हृदयस्थानत्वश्रवणाज्जीवाश्रितत्वाच्चेन्द्रियप्राणानां सर्वेन्द्रियकन्दरूपत्वाद्धृदयस्य सभारूपत्वात्तत एव चत्वररूपत्वमपि परमात्मनः क्रीडास्थानत्वात्क्रीडायतनं च चक्षुरादीन्द्रियस्थानानि हट्टः तेभ्यो हि शब्दादीन्याकृष्यानुभवति पुरञ्जनः सुषुम्णा रथ्या राजवद्गच्छतो जीवस्य मुक्तिमार्गत्वात्सुषुम्णायाः पुरीतत् चैत्यं जीवस्य सुषुप्तौ विश्रामस्थानत्वादाधारादिचक्रस्थाः कर्णिकाः विद्रुमवेदिका ध्वजपताकाः करतलपादनखानि ॥ १६ ॥

एवं देहं पुरभावेन रूपयित्वा विषयवर्गं देहानुबन्धि कलत्रापत्यादिवर्गं वाह्योपवनत्वेन रूपयति पुर्याइति वाह्योपवने प्रमदां ददर्शेति चतुर्थेनान्वयः दिव्यद्रुमाश्लिष्टलताभिराकुलेन नदतां विहङ्गकुलानामलिकुलानां च कोलाहलो येषु ते जलाशया यस्मिन् तस्मिन् ॥ १७ ॥

हिमनिर्झराणां विप्रुषः विन्दवस्ताः कुसुमाकरसंबन्धिना वायुना चलन्तः प्रवालविटपाः शाखा येषां तैर्द्रुमैः नलिनीतटेषु सम्पत्समृद्धिर्यस्मिन् ॥ १८ ॥

नानाविधैर्वन्यमृगसमूहैरनावाधे तत्कृतवाधारहिते तत्र हेतुः मुनिव्रतैरहिंस्रैर्यत्रोपवने कोकिलकूजितैः पान्थः स्वात्मानमाहूतमिव मन्यते एवं विषयवर्गोवाह्योपवनत्वेन रूपितः तस्य शरीराद्बहिष्ठत्वात् कोलाहलशब्देन शब्दस्य कुसुमाकरवायुशब्दाभ्यां गन्धस्पर्शयोः चलत्प्रवालेति सौन्दर्यकथनेन रूपस्य जलाशयहिमनिर्झरनलिनीशब्दै रसस्य च प्रत्यभिज्ञानाच्च तद्विशेषाः स्रक्चन्दनादयो दिव्यलतादिभावेन रूप्यन्ते यद्वा देहानुबन्धिवर्गोऽत्र वाह्योपवनत्वेन रूप्यते तत्र संसारी पुमान् द्रुमः द्रुमवत्तद्भावविकारात्मकदेहसंस्पृष्टत्वात्समाश्रिताः स्त्रियो लताः द्रुमस्य लता इति षष्ठीसमासः तदाश्रितान्यपत्यानि विहङ्गकुल योषित्सङ्गिनोऽलिकुलमपत्यादीनां मधुरालापाः कोलाहलः वापी-

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कुल्या तटाकादीन्याजीविकादिरूपाणि जलाशयाहिमनिर्झरनलिन्यादिरूपेण रूप्यन्ते कुसुमाकरशब्देन पुष्पवाटिकादीनि विवक्षितानि चलत्प्रवालविटपेत्याम्रपनसादि फलजातिवृक्षा विवक्षिता आरण्यकमृगव्याघ्रैरित्यनेन श्यालश्वशुरादयो वा विवक्षिताः ते ह्यारण्यकमृगवत्प्राणतुल्यधनापहारिणः धनापहारित्वमपि तेषां न हिंसया किन्तु सान्त्वेनेति द्योतयितुं मुनिव्रतैरिति विशेषणं यत्र यस्मिन्नेवं भूते वाह्योपवने कोकिलकूजिततुल्यकलत्रापत्यादिमधुरोक्तिभिः पान्थः निवृत्तिमार्गनिष्ठोऽपि स्वात्मानमाहूतमिव देहानुबन्धिवर्गे आसक्तिं प्रापितमिव मन्यते ॥ १६ ॥

तत्रोपवने आसक्तां बुद्धिं यदृच्छयोपगतां ददर्श यद्यप्यत्र जीवस्य बुद्ध्या सह सम्बन्धदशायां बुद्धेर्वाह्योपवनरूपदेहानुबन्धिवर्गसम्बन्धाभावेन बुद्धेस्तदासक्तिर्नास्तीति तथापि भविष्यद्देहानुबन्धवर्गासक्त्यभिप्रायेण कथासौन्दर्यायैवं वर्णितमित्यवगन्तव्यं यदृच्छयागतामित्यनेन जीवबुद्ध्योः संबन्धो न स्वसङ्कल्पकृतः किन्तु दैवकृत इति सूच्यते या प्राकारादियुक्ता पुरी यस्याः पुर्याः वाह्योपवने कोकिलकूजितः पान्थः आत्मानमाहूतं मन्यते तां यदृच्छया गतां पुरीं तत्रोपवने प्रमदां च ददर्शेति वान्वयप्रकारः अस्मिन्पक्षे मानुषदेहस्य दुर्लभत्वं सूचितं कथापक्षे तु स्पष्टोऽर्थः प्रमदोत्तमां विशिनष्टि दशभिः ज्ञानकर्मेन्द्रियैरेकैकं शतमनन्तावृत्तयः तासां नायकैः पतिभिर्भृत्यैः सहायान्तीमभिगच्छन्तीम् ॥२०॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

स स्वर्गादिस्थानादर्वाग्गतः कर्मणा शरणं सुखदुःखभोगयोग्यं शरीरमन्वेषमाणः पृथिवीं कर्मभूमिं बभ्राम अन्यत्र पुरं प्रभवन्त्यस्मात्कर्माणीति प्रभुः अन्यत्र परपापमर्दनसमर्थः अनुरूपं दुःखभोगमन्तरेण सुखभोगयोग्यम् अन्यत्र दुर्गादिलक्षणाम् ॥ ११ ॥

यावतीस्तिर्यगादिलक्षणाः पुरः शरीराणि । अभिपत्तये प्राप्त्यै ताभ्यो गामानयत्ता अब्रुवन्नवै नोऽयमलमित्यादि श्रुतिः । अन्यत्र संसाध्यत्वात् ॥ १२ ॥

एकदाभीप्सितशुभकर्मफलोदयसमये हिमवतो दक्षिणेषु सानुषु कर्मफलसंभजनपटुषु । वनषणसंभक्तावितिधातुः । भारतभूप्रदेशेषु प्रत्येकं वस्तुयुग्येन तदुक्तेयं यथा तथेत्युक्तत्वात् यथा संभवमुन्नीयते श्रोत्रादिनवद्वारैर्लक्षितलक्षणामन्धपङ्गुबधिरत्वादिदुर्लक्षणशून्यां पुरीं पुरुषशरीरं ददर्श दृष्ट्वा प्राविशदित्यध्याहार्यं ताभ्यः पुरुषमानयत् ता अब्रुवन् सुकृतं बतेति श्रुतिः । अन्यत्र स्पष्टम् ॥ १३ ॥

पुरीमित्युपक्रान्तत्वात्तदनुसारेण तद्वर्णनं क्रियते । प्राकारैस्त्यादिना । अध्यात्मान्तैः शब्दादैरणिमाद्यादयो यथानुकूलं लक्षणीयाः प्राकारो दुर्गभित्तिः अट्टालोभित्त्यन्तर्भूप्रदेशः परिखा दुर्गबहिः परितः खातनदी स्वर्णादिभी रचितैः शृङ्गैः शिखरैः अन्यत्र सात्त्विकराजसतामसैः सङ्कुलाम् ॥ १४ ॥

नीलादिभिरिन्द्रनीलरत्नादिभिः क्लृप्ता विरचिता हर्म्यस्थली यस्यां सा तथा तां भोगवतीं नागपुरीम् ॥ १५ ॥

आक्रीडा क्रीडाभूमिः आपणः क्रयस्थानं चैत्यं वन्दनशाला। वेदिः परिष्कृता भूमिरित्यमरः ॥ १६ ॥

स राजा विषयलक्षणवाह्योद्याने स्थितः तत्र यदृच्छया गतां प्रमदोत्तमां ददर्शेति चतुर्थश्लोकेनान्वयः ॥ १७ ॥

हिमनिर्झराणां शीतलतुङ्गस्थलपतज्जलधाराणां विप्रुष्मता तोयबिन्दुमता कुसुमाकरसौरभवता वायुना चलन्तः प्रवाला येषु ते तथा ते च विटपिनश्चलत्प्रवालविटपिनस्तैर्युक्तानां नलिनीतटानां पद्माकरतीराणां संपदो यस्मिंस्तत्तथा तस्मिन् ॥१८

आबाधा महती पीडेत्यभिधानमनाबाधे उपद्रवरहिते कोकिलकूजितानां मात्राविशेषैरेहि आविशेत्याहूतमात्मानं निरूपयति अन्यत्र प्राकारो देहचर्म उपवनं रोमादि अट्टालं तन्मध्ये मेदोवसादि परिखा मांसबहिस्त्वक् तोरणस्थानीयो बाहुः अङ्गुल्यः पताकाः पार्श्वद्वयस्योर्ध्वमुखवंशस्यास्थि वा तोरणं शृङ्गं शृङ्गस्थानीयं कर्णादिगुहाः उदरादिप्रदेशाः नीलवैदूर्याद्यैस्तोरणविशेषैः समलंकृतं हर्म्यस्थलीस्थानीयं चर्मादि भोगसाधनत्वाद्भोगवती सभा हृदयं सर्वदेवानां निवासस्थानीयत्वात् चत्वरं नाडी सन्धिः रथ्या अक्षनाडी आक्रीडा हस्तः आयतनानीन्द्रियगोलकानि आपणो वाक् चैत्यं मस्तकं ध्वजः केशपाशः विद्रुमवेदीरत्नाद्यलंकृतकटिप्रदेशः । बाह्योपवनं देहबाह्यविषयोद्यानं तस्य रमणीयतां वर्णयति दिव्येत्यादिना वक्राद्यध्यात्मार्थो वर्णनीयः बाह्येत्युक्तत्वात् प्रकर्षेण मदयन्तीति प्रमदाः वैषयिक्यो बुद्धयस्तासां मध्ये उत्कृष्टं तमोस्थानं पुरुषाणां यस्याः सा प्रमदोत्तमा प्रधानेत्युक्ते आत्मानात्मविवेकविचक्षणा बुद्धिरित्यर्थः स्यात् सचानुपपन्नः तां बुद्धिं विहाय वैषयिकीं बुद्धिं प्राप्य मुग्धोऽभूदित्यर्थः (१) अन्यथाप्रतीत एव कीदृशी दशभिर्भृत्यैर्ज्ञानकर्मेन्द्रियसंज्ञैः सहागच्छन्तीति च कीदृशाः । एकैकस्य शतमित्यनन्ता अनन्ता या वृत्तयस्तासां नायकाश्च केचन वृत्तिविशेषास्तैर्युक्तैः ॥ १९ ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

स एकदेति चित्सुखः ॥ १३—१६ ॥

पुर्यास्त्वितिसार्द्धत्रिकम् । यद्यपि बुद्ध्यादिमयलिङ्गशरीरेण सहैव जीवस्य सर्वदा स्थितिः । तथापि मनुष्यशरीरे प्राप्ते ते बुद्ध्यादयो विलक्षणा भवन्तीति अपूर्ववत्तत्प्राप्तिनिर्देश इति ज्ञेयम् ॥ १७—१६ ॥

यदृच्छया दैवतः । भृत्यैरिति सार्द्धषट्कम् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ ॥ २३ ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

शरणं वासस्थलं सुखभोगायतनं देहञ्च । बभ्रामेति नानाजन्मवत्त्वात् नानुरूपमिति क्वापि जन्मनि स्वाभीप्सितसमस्तसुखप्राप्त्यदर्शनात् इवेति सूकरादिजन्मन्यपि विषयानन्दप्राप्त्या वस्तुतो विमनस्त्वाभावात् ॥ ११ ॥

यावतीर्यावत्यः सर्वत्र विषयानन्दप्राप्तावपि तस्य तस्य कामस्य उपपत्तये प्राप्त्यै साधु न मेने । गवादिदेहानां भोगसाधनयोग्यत्वाभावात् । तथाच श्रुतिः । ताभ्यो गामानयत् ता अब्रुवन् न वै नोऽयमलमिति ताभ्योऽश्वमानयत् ता अब्रुवन् न वै नोऽयमलमितीति। तत्तद्देहानामसाधुमननं च गर्भदशायामेव मृतश्चाहं पुनर्जात इत्यादिश्रुतेस्तत्रैव विवेकोत्पत्तेः ॥ १२ ॥

---

(१) प्रधानेत्यर्थाङ्गीकारेऽस्याकारकोऽर्थोऽप्रतीत एव स्यात् ।

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

हिमवतो हिमालयस्य दक्षिणेषु भारतभूमौ कर्मक्षेत्रे तत्रत्यमनुष्यदेहस्यैव फलसाधनत्वात् पुरं मनुष्यदेहं लक्षितानि दृष्टानि लक्षणानि यस्यामिति पङ्ग्वन्धादिदेहस्य, म्लेच्छान्त्यजादिदेहस्य च व्यावृत्तिः ॥ १३ ॥

प्राकारास्त्वचः उपवनानि बाह्यविषयाः अट्टालो मुखं परिखा गुणाः। परिखैरित्यार्षम्। अक्षा गवाक्षा रोमरन्ध्राणि तोरणानि नेत्रादीनि द्वाराणि स्वर्णाद्यैः शृङ्गैः पित्तकफवातैर्धातुभिः राजससात्त्विकतामसैः स्वभावैर्वा गृहैराधारचक्राद्यैः सङ्कुलां व्याप्ताम् ॥ १४ ॥

इन्द्रनीलादिभिः रत्नैः क्लृप्ता हर्म्यस्थल्यो यस्यां समासान्तविधेरनित्यत्वान्न कप्। अरुणं माणिक्यं स्थल्यो हृदयकण्ठभ्रूमध्यस्थानानि नीलादयस्तद्वर्णा नाड्यो ज्ञेयाः। भोगवतीं नागानां पुरीं पक्षे भोगवतीमिवेति वस्तुविचारतो भोगा अपि तत्र न सन्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥

सभा राजोपवेशस्थानं सा चात्र हृदयं तत्रैव राज्ञः पुरञ्जनस्य जीवस्य स्थितेः। चत्वरं चतुष्पथं तच्चात्र तालुधःस्थलं तत्रैव मुखनासानयनकर्णमार्गाश्चत्वारः रथ्या राजमार्गः इडापिङ्गलासुषुम्णाः। आक्रीडायतनानि द्यूतादिस्थानानि इन्द्रियगोलकाः। आपणो हट्टो मनोगोलकः चैत्यं विश्रामस्थानं चित्तमध्यं ध्वजे भगवद्वैमुख्यरूपे संयुक्ताः पताकाः पञ्चक्लेशाः। विद्रुमवेद्य आधारादिचक्रमध्यस्थलभेदाः ॥ १६ ॥

अत्र विषयनिष्ठबुद्धियोगेन जीवस्य देहसम्बन्ध इति विवक्षया बाह्योपवनभूतं विषयवर्गं विशिष्य वर्णयति पुर्य्यां इति त्रिभिः। बाह्योपवने प्रमदोत्तमामविद्यावृत्तिं बुद्धिं यदृच्छयैवागतां यदृच्छयैव पुरञ्जनो राजा ददर्शेति तयोः प्राथमिकसम्बन्धस्य निर्हेतुत्वमुक्तं तेन कथापक्षे हे राजन्! युष्मद्विधैरुपवने प्रमदोत्तमा कदापि नानेतव्या कथञ्चित् स्वतएव प्राप्त्या दृष्टा स्पृष्टा वा स्वाच्छेत्तदात्मधिक्कारः कर्तव्यः अध्यात्मपक्षे शब्दस्पर्शादिभोग्यवस्तुषु बुद्धिर्न देया। दैवाद्गता चेदनुतपनीयमिति विधिर्व्यञ्जितः। कीदृशे दिव्यद्रुमेति रूपवैचित्र्यं नदद्विहङ्गेति शब्दवैचित्र्यम् ॥ १७ ॥

हिमनिर्झराणां विप्रुषो विन्दवस्तद्वता कुसुमाकरवायुना चलन्तः प्रवाला विटपाः शाखाश्च येषां तैः वृक्षैर्नलिनीनां सरसीनां तटेषु सम्पत् समृद्धिर्यस्मिन् अत्र हिमनिर्झरेति रसः कुसुमाकरेति गन्धः। वायुनेति स्पर्शः चलत्प्रवालेति व्यञ्जितस्य पक्षिपुष्पफलादिसद्भावस्यावश्यकत्वात् शब्दादिविषयपञ्चकवैचित्र्यमेव ज्ञेयम् ॥ १८ ॥

अनाबाधे तत्कृतबाधारहिते मुनिव्रतैरहिंस्रैः। पक्षे पुरञ्जनस्य पुण्यवत्त्वात् पापाभावाच्च भोगाः निष्कण्टका एव कोकिलकूजितैः पान्थः आत्मानमातिथ्यादानार्थमाहूतं मन्यते अध्यात्मपक्षेऽपि तन्निष्कण्टकान् भोगान् स्वीयकुटुम्बबन्धुब्राह्मणातिथ्यादिभ्यः विभज्यैव यत्र भुङ्क्ते इत्यर्थः। कूजितैः यशोभिः ॥ १९ ॥

कीदृशीं दशभिर्ज्ञानकर्मेन्द्रियैः। एकैकं प्रत्येकं शतमनन्ता वृत्तयस्तासां नायकैः नायिकैरिति पाठे नायिकाः स्त्रियो येषां तैः ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

स राजा शरणं देहमित्यर्थः अनुरूपं भोगयोग्यम् ॥ ११ ॥

कामान् विषयान् कामयमानः तस्य तस्य कामस्योपपत्तये यावतीः पुरः गवादिशरीराणि न साधु मेने तथाच श्रुतिः

ताभ्यो गामानयत्ता अब्रुवन्नवै नोऽयमलमिति।

ताभ्योऽश्वमानयत्ता अब्रुवन्नवै नोऽयमलमिति ॥ १२ ॥

एकदा मनुष्यदेहप्राप्तिकाले हिमवतो दक्षिणेषु सानुषु भारतवर्षगतकर्मक्षेत्रेषु नवभिर्मुखादिरूपैश्छिद्रैरुपलक्षितानि दृष्टानि लक्षणानि यस्यामन्धपङ्ग्वादिदोषरहितां पुरं मनुष्यदेहरूपां ददर्श ॥ १३ ॥

तामनुवर्णयति। प्राकारेति त्रिभिः। किञ्चित्सादृश्यमादाय त्वगादयो देहावयवाः कथासौष्ठवार्थं प्राकारादिपुरावयवतया रूप्यन्ते प्राकारेण त्वचा उपवनैः रोमैः अट्टालैः शिरोनासादिभिः परिखैरिति पुंस्त्वमार्षत्वात् परिखाभिः अनिष्टपदार्थनिवारणार्थाभिश्चेष्टाभिः अक्षेषु चक्षुरादिषु तोरणैः पक्ष्मादिरूपैः स्वर्णरौप्यायसैः शृङ्गैः शिखरैरजःसत्त्वतमःस्वभावैः सर्वतोगृहैराधारादिचक्रैः सङ्कुलाम् ॥ १४ ॥

नीलाद्यरुणान्तसदृशैर्नेत्रगतकृष्णविन्दुप्रभृतिनखान्तैरङ्गैः क्लृप्ताः हर्म्यस्थल्योऽक्षिगोलकादिरूपा यस्याः ताम् तत्रारुणं माणिक्यम् ॥ १५ ॥

सभा समाजस्थानं हृद्रूपा हृदिह्ययमात्मेति श्रुतेः चत्वरं चतुष्पथः सर्वतो नाडीप्रचारः रथ्या राजमार्गः सुषुम्णारूपः मुक्तिमार्गत्वात् ताभिः आक्रीडं यथेष्टरमणस्थानं तत्तुल्या स्वप्नावस्था आयतनं सुखस्थानं तत्तुल्या सुषुप्त्यवस्था आपणं व्यवहारस्थानं तत्तुल्या जागरावस्था तैश्च चैत्यं स्थितिस्थानं तत्तुल्यमज्ञानम् ध्वजाः पताकाः केशास्ताभिश्च विद्रुमवेदिनिभैरधरादिभिश्च युताम् ॥ १६ ॥

यथा पुर्या बाह्योपवनं तथा देहाद्बाह्यो विषयसमुदायः सोऽपि दिव्यद्रुमादिरूपोऽतो नात्र विशेषकल्पना इत्याशयेनाह। पुर्या इति। पुर्य्याः तत्तुल्यस्य देहस्य बाह्योपवने प्रमदा तुल्यायाः बुद्धेः दिव्यद्रुमयुतादिविषयकवृत्तिरूपेण संचारस्थाने विषयवर्गे प्रमदां ददर्शेति चतुर्थेनान्वयः विषयानेवाह" दिव्यद्रुमेत्यादिना। दिव्यद्रुमादिभिराकुले व्याप्ते नदतां विहङ्गालिकुलानां कोलाहलो येषु ते जलाशया यस्मिन् ॥ १७ ॥

हिमनिर्झराणां विप्रुष्मता विन्दुयुक्तेन शीतलेन कुसुमाकरसंबन्धिना सुगन्धेन वायुना चलन्तः प्रवाला नवपत्राणि विटपाः शाखाश्च येषां तरुविटपिभिर्नलिनीनां सरसीनां तटेषु संपत्समृद्धिर्यत्र तस्मिन् ॥ १८ ॥

नानाविधैः अरण्यमृगाणां वनपशूनां व्रातैः समूहैः मुनिव्रतैः मुनीनामिव व्रतं येषां तैः अनाबाधे बाधारहिते यत्र उपवने पान्थः कोकिलकूजितैः आत्मानमाहूतं मन्यते ॥ १९ ॥

तत्रोपवने यदृच्छया स्वभावत एवागतां प्रमदोत्तमां प्रमदोत्तमावत् जीवविमोहिनीं बुद्धिं ददर्श तामनुवर्णयति। भृत्यैरिति सार्धैश्चतुर्भिः। दशभिरिन्द्रियैः एकैकशतनायकमेकं प्रतिशतं वृत्तयस्तन्नाथैः सहायान्वीम् ॥ २० ॥

भाषाटीका।

वह पुरञ्जन राजा अपने भोगस्थानको ढूंढता हुआ सब पृथिवी में घूमता था परन्तु कहींपर अनुकूल स्थान न मिला तिससे दुःखित सा होकर चिन्ता करने लगा ॥ ११ ॥

(तेषां परिवृढो राजन् ! सर्वेषां वलिमुद्वहन् ॥
सस्त्रीकाणां सखा तस्या बहुरूपोऽग्रणीः स्त्रियः ॥ ० ॥)
पञ्चशीर्षाहिना गुप्तां प्रतीहारेण सर्वतः ।
अन्वेषमाणामृषभमप्रौढां कामरूपिणीम् ॥ २१ ॥
सुनासां सुदतीं बालां सुकपोलां वराननाम् ।
समविन्यस्तकर्णाभ्यां बिभ्रतीं कुण्डलश्रियम् ॥ २२ ॥
पिशङ्गनीवीं सुश्रोणीं श्यामां कनकमेखलाम् ।
पद्भ्यां क्वणद्भ्यां चलतीं नूपुरैर्देवतामिव ॥ २३ ॥
स्तनौ व्यञ्जितकैशोरौ समवृत्तौ निरन्तरौ ।
वस्त्रान्तेन निगूहन्तीं व्रीडया गजगामिनीम् ॥ २४ ॥
तामाह ललितं वीरः सव्रीडस्मितशोभनाम् ।
स्निग्धेनापाङ्गपुङ्खेन स्पृष्टः प्रेमोद्भ्रमद्भ्रुवा ॥ २५ ॥
का त्वं कञ्जपलाशाक्षि ! कस्यासीह कुतः सति ! ।
इमामुपपुरीं भीरु ! किञ्चिकीर्षसि शंस मे ॥ २६ ॥
क एतेऽनुपथा ये त एकादशमहाभटाः ॥
एता वा ललनाः सुभ्रु ! कोऽयं तेऽहि पुरःसरः ॥ २७ ॥

भाषाटीका ।

पृथिवी में जितने मकान (शरीर) देखे तिनमें किसी को उसने अच्छा नहीं माना क्योंकि वे मकान ऐसे नहीं थे कि जहां पर उसके मनो वांछित सब कामों का भोग होसके ॥ १२ ॥

एक दिन हिमालय पर्वत के दक्षिण शिखर पर (भारत वर्ष में) एक पुरी (मनुष्य शरीर) देखी उसमें नौ दर्वाजे हैं सुन्दर लक्षणों से शोभित है ॥ १३ ॥

उस पुरीमें दीवाल उपवन अटारी खाई (त्वचामांसादिक युक्त हैं झरोखा तोरण इत्यादि नेत्र छिद्रादि हैं सुवर्ण चांदि लोहा (वात पित्त कफ) के शिखर हैं तिनसे वडी शोभा है १४॥

उत्तम नील मणि स्फटिक वैदूर्य मुक्ता माणिक्य इनसे वहां के मकान वने हैं शरीर मे नाडी सव हैं इसी शोभा से प्रकाशमान भोगवती सरी की पुरी दीखती थी ॥ १५ ॥

और समाज के स्थान चतुष्पथ राजमार्ग क्रीडा के थानक वजार विश्राम स्थान ध्वजा पताका से युक्त हैं प सव आधार चक्रादिक हैं ॥ १६ ॥

पुर के वाहिर में एक उपवन है सो वड़ा सुन्दर उस में नानाप्रकारके वृक्ष तलाव भी यहां हैं वहां के सरोवर के पक्षि शब्द करते हैं तिससे मालूम होता है कि सरोवर शब्द कर रहे हैं ॥ १७ ॥

और सरोवर के किनारे जो वृक्ष हैं उनके शाखा पत्र सव ठण्डे जलके विन्दु सहित शीतल पवन से हलते थे उस से उस स्थान की बडी शोभा हो रही है ॥ १८ ॥

और नाना प्रकार के जङ्गल के जन्तु सव आपस मे वैर को त्याग कर के स्थित हैं तिस से किसी बाधा की सम्भावना नहीं है और वृक्षों पर कोकिल शब्द करते हैं उस से मालूम होता है कि मार्ग जाने वालों को बुलाते हैं ॥ १९ ॥

उस ठिकाने पुरञ्जन जीवने दैवयोगसे आई हुई एक उत्तम स्त्री को देखा (वह विवेक वाली बुद्धि है) उसके सौ सौ भृत्यों को साथ में लिये दश नौकर हैं वे वृत्तियों के सहित एकादश इन्द्रिय हैं ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

पञ्च शीर्षाणि वृत्तयो यस्य तेनाऽहिना प्राणेन प्रतीहारेण पालकेन गुप्ताम् ऋषभं भर्तारमप्रौढां षोडशवार्षिकीम् ॥ २१ ॥

गन्धग्रहणादिभिर्बुद्धवयवैः सुनासत्वादिनिरूप्यते समं विन्यस्तौ रचितौ कर्णौ ताभ्यां कुण्डलशोभां दधतीम् ॥ २२ ॥

अन्नमयं हि सौम्य ! मन इति श्रुतेः अन्नस्येत्यादि श्रुत्यनुसारेण श्यामामित्युक्तम् नूपुरैः क्वणद्भ्याम् नूपुरेण पादाङ्गुलीयकानामप्युपलक्षणाद्बहुवचनम् ॥ २३ ॥

(१) अर्थ श्लोक: सटीक: श्रीविजयध्वजतीर्थमते ।

त्वं ह्रीर्भवान्यस्यथ वाग्रमा पतिं विचिन्वती किं मुनिवद्रहो वने ।
त्वदङ्घ्रिकामाप्तसमस्तकामं क्व पद्मकोशः पतितः कराग्रात् ॥ २८ ॥
नासां वरोर्वन्यतमा भुवि स्पृक् पुरीमिमां वीरवरेण साकम् ।
अर्हस्यलंकर्तुमदभ्रकर्मणा लोकं परं श्रीरिव यज्ञपुंसा ॥ २९ ॥
यदेष मापाङ्गविखण्डितेन्द्रियं सव्रीडभावस्मितविभ्रमद्भ्रुवा ।
त्वयोपसृष्टो भगवान् मनोभवः प्रबाधतेऽथानुगृहाण शोभने ! ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

व्यञ्जितं कैशोरं यौवनोपक्रमो याभ्याम् समौ च वृत्तौ च ॥ २४ ॥

तामाहेति । तयोः सम्वादोक्तिः सम्बन्धदार्ढ्याय अपाङ्ग एव पुङ्खो मूलप्रान्तो यस्य कटाक्षस्य बाणस्य तेन स्पृष्टो विद्धः प्रेम्णा उच्चैर्भ्रमन्ती भ्रूर्धनुःस्थानीया यस्मिंस्तेन ॥ २५ ॥

कुतः स्थानादिहागतासि हे सति ! पुर्याः समीपस्था उपपुरी भूस्तामालक्ष्य किं कर्तुमिच्छसीत्यर्थः ॥ २६ ॥

ते तव येऽनुपथा अनुवर्तिन एते के एकादशो महान् भटो बृहद्बलत्वेन वक्ष्यमाणो येषु दशसु ते बुद्धेर्मनसः पृथगुपादानं बुद्धिपरिचारकेन्द्रियसहायतया तत्परिचारकत्वविवक्षया ॥ २७ ॥

त्वं ह्रीः किम्पतिं धर्मं विचिन्वती अथवा भवानी पतिं शिवं विचिन्वती अथवा किं वाक् सरस्वती पतिं ब्रह्माणम् रमा पतिं विष्णुम् मुनिरिव संयता सती कथम्भूतं पतिम् त्वदङ्घ्रिकामेनैव त्वत्कृतया त्वदङ्घ्रिकामनयैव प्राप्ताः समस्ताः कामा येन तम् ॥ २८ ॥

हे वरोरु ! आसां मध्ये त्वमन्यतमापि न भवसि यतो भुविस्पृक् नहि देवता भुवं स्पृशन्ति वीरवरेण मया ननु त्वमकर्मा कथं त्वया सहालङ्करोमीति चेत्तत्राह । अदभ्रमनल्पं कर्म त्वत्सङ्गाद्यस्य मम तेन स्वतोऽकर्मत्वेन त्वत्सङ्गात्सकर्मा भवामीत्यर्थः परं वैकुण्ठम् ॥ २९ ॥

यदस्मात्तवापाङ्गेन विखण्डितमिन्द्रियं मनो यस्य तं मां मनोभवो बाधते अथ तस्मादनुगृहाण सव्रीडं यद्भावेन प्रेम्णा स्मितं तेन विभ्रमन्ती या भ्रूस्तयोपसृष्टः प्रेरितः ॥ ३० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

पञ्च शीर्षाणि पञ्च वृत्तयो यस्य तेनाहिना प्राणेन प्रतिहारेण पालकेन अहेर्वायुभक्षत्वेन तत्प्रचुरत्वादहिमित्युक्तं सर्वतो गुप्तां रक्षितां सर्वेषामिन्द्रियाणां प्राणाधीनवृत्तित्वादहिना गुप्तामित्युक्तम् ऋषभं पतिमन्वेषमाणाम् अनेन चेतनैककार्यत्वं तत्प्रवर्त्यत्वञ्च विवक्षितमप्रौढामिति बुद्धेश्चेतनेन सह संबन्धदशायामप्रौढप्रमदेव कार्योन्मत्वेऽपि तद्योग्यतास्तीति सूचयति कामरूपिणीमित्यनेन गन्धरसादिज्ञानभेदभिन्नतां सूचयति ॥ २१ ॥

तदेव प्रपञ्चयति। सुनासामिति । बुद्धिवृत्तयो हि गन्धरसादिज्ञानभेदेन तदवान्तरभेदेन च बहुविधाः ताभिर्बुद्धिवृत्तिभिस्तस्याः सुनसत्वादि रूप्यते सुनासां शोभना नासा गन्धात्मिका घ्राणेन्द्रियवृत्तिर्यस्यास्ताम् एवमग्रेऽपि दन्तकपोलाननश्रोणिपादस्तनादिव्यापारजन्यहर्षादीनामपि बुद्धिवृत्तित्वात्ताभिः सुदन्तत्वादिरूपणं क्रियते नासिकादन्तकपोलाननकरश्रोणिपादस्तनादिविशेषणभूतानां शोभनत्वसमाविन्यस्तत्वादीनामपि स्वविशेष्यभूतनासिकादेर्गन्धादिवृत्तिद्वारा बुद्धिविशेषणत्वं द्रष्टव्यं सम विन्यस्तौ रचितौ कर्णौ ताभ्यां कुण्डलशोभां दधतीम् "अन्नमयं हि सौम्य ! मन" इति यत् कृष्णं तदन्नस्येत्यादिश्रुत्यनुसारेण श्यामामित्युक्तं कुण्डलश्रीसम्बन्धः कुण्डलालंकृतकर्णाधिकरणश्रोत्रेन्द्रियश्रवणवृत्तिद्वारा ॥ २२ ॥

एवं पिशङ्गनीविकनकमेखलासंबन्धोऽपि स्तननाभिनितम्बव्यापारजन्यहर्षादिवृत्तिद्वारेति द्रष्टव्यं नूपुरैः क्वणद्भ्यां पद्भ्यां चलन्तीं नूपुरगमनसंबन्धोऽपि पादेन्द्रियवृत्तिद्वारा कथाप्येवं स्पष्टं नूपुरैरिति बहुवचनं पादाङ्गुलीयकानामुपलक्षणमन्यथा नूपुराभ्यामिति श्रूयेत ॥ २३ ॥

व्यञ्जितं कैशोरं यौवनोपक्रमो याभ्यां समौ च तौ वृत्तौ च निर्गतावन्तरास संश्लिष्टावित्यर्थः स्तनौ व्रीडया लज्जया वस्त्रान्तेन निगूहन्तीं छादयन्तीं गज इव गच्छतीति तां गजगामिनीम् ॥ २४ ॥

व्रीडया सहितं यत्स्मितं तेन शोभनां सुन्दरां प्रति वीरः पुरञ्जनः प्रेम्णोच्चैर्भ्रमन्त्यौ भ्रुवौ यस्मिंस्तेन स्निग्धेनापाङ्ग एव पुङ्खो मूलप्रान्तो यस्य कटाक्षबाणस्य तेन स्पृष्टो विद्धः स्खलितं यथा तथाह तयोः सम्वादोक्तिः संबन्धदार्ढ्यायेति ज्ञातव्यम् ॥ २५ ॥

हे पद्मदललोचने ! का त्वं किंजातीयकेति प्रश्नः कस्य संबन्धिनी पुत्री असि कुतः स्थानादिहागतासि हे सति ! इमामुपपुरीमस्याः पुर्याः समीपे किं कर्तुमिच्छसि ॥ २६ ॥

एतेऽनुपथा अनुवर्तिनः क एते एकादश महाभटाः बुद्धिमनसोर्वृत्तिकृतभेदमाश्रित्य मनसा सहेन्द्रियाणामेकादशत्वादेकादशो महाभटो मनोरूपो येषां ते क एते इत्युक्तं हे सुभ्रूः ! एता ललनाः का इति वृत्त्यभिप्रायेण प्रश्नः तासामानन्त्यादेता इति निःसङ्ख्याको निर्देशः पुरःसरति गच्छतीति पुरःसरोऽहिः सर्पः कः प्राणो व्याप्रियमाणो तदनु सर्वेन्द्रियव्यापारात्पुरः सर इत्युक्तं बुद्धिस्वरूपतत्कारणतत्सम्बन्धकारणतत्कार्येविस्तु प्राचीनबर्हिरादिलोकाभिप्रायकं का त्वमिति प्रश्नकथनं ज्ञानकर्मोभयेन्द्रियाणां प्रवृत्तिः बुद्ध्यायत्ता उत इति संशयनिराचिकीर्षाभिप्रायकं क एतेऽनुपथा इति प्रश्नकथनं बुद्धिरपि प्राणायत्तप्रवृत्तिरिति ज्ञापनाय कोऽयं तेऽहिः पुरःसर इति प्रश्नोक्तिः ॥ २७ ॥

त्वं ह्रीरिति । यस्यास्तवाङ्घ्रिकामनयैवाप्ताः कामा यस्य तं पतिं मुनिवद्वने रहः एकान्ते विचिन्वती त्वं वराहं विचिन्वती ह्रीः भूमिः उत शङ्करं विचिन्वती भवानी आहोस्विद्ब्रह्माणं

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

विचक्ष्वती वाक् सरस्वती अथवा विष्णुं विचिन्वती रमा लक्ष्मीरसि यदि रमा तर्हि पद्मकोशः कराग्रात्क पपितः कराग्रे पद्मकाशाभावान्नरमेत्यर्थः एवं रमादिरूपेणोप्रश्नोक्तिः रमादीनां त्रिष्णवादिभिरिवानादिदृढतरसंबन्धख्यापनाय कथासौन्दर्याय वा एवमग्रेऽप्यनुपयुक्तं कथासौन्दर्यायेति द्रष्टव्यम् ॥ २८ ॥

एवंहृयाद्यन्यतमत्वेन संभाव्यासां मध्ये कापि त्वं न भवसीत्याह-नासामिति हेवरोरु ! आसां ह्रीभवानीवाग्रमाणां मध्येऽन्यतमा नासि न भवसि तत्र हेतुः यतस्त्वं भुवः स्पृक् भुवं स्पृशतीति भूस्पक् न हि रमादीनामन्यतमा देवता भुवं स्पृशतीति भावः अतो-मत्प्रार्थितं कुर्वित्याह।अर्हसीति।अदभ्रकर्मणानल्पकर्मणा वीरवरेण वीरश्रेष्ठेन मया साकं सह इमां पुरीं नवमुखीमलङ्कर्तुं शोभयितु-मर्हसि परं लोकं वैकुण्ठं यज्ञपुंसा विष्णुना सह श्रीर्लक्ष्मीरिव मया सह पुरीं प्रविश्य सुखमनुभवेत्यर्थः ॥ २९ ॥

यद्यस्मात्तवापाङ्गेन विखण्डितमिन्द्रियं मनो यस्य तं मां सव्रीडं यद्भावेन प्रेम्णा स्मितं तेन सविभ्रमा या भ्रूस्तयोपसृष्टः एष मनोभवः कामः प्रबाधते अथातः अनुगृहाण हेशो-भने ॥ ३० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अत्र पुरंजनस्य ये भृत्या याश्च भार्याद्यास्ते सर्वेऽपि मानु-षेन्द्रियाभिमानिनः गायत्र्याद्या देवेन्द्रियतद्वृत्तीनामाभिमानिन्य इति । तदुक्तम् ।

ये पुरंजनभृत्याद्या भार्याद्याः सर्व एव च ।
तेऽपि मानुषबुद्ध्यादेर्विज्ञेया अभिमानिनः ।
गायत्र्याद्यास्तु देवानां तेऽपि चैतेषु संस्थिताः ।
अलक्ष्मीद्वापराद्यास्तु आसुरास्तेऽपि मानुषा इति ।

तेषां सर्वेषां परिवृढो मनो नामा जीवो वा तत्तद्विषयवैचि-त्र्यमपेक्ष्य मनसो बहुरूपत्वं जीवस्य तु योनीनां वैचित्र्यात् ॥०॥

पञ्चशीर्षाहिना प्राणादिपञ्चवृत्त्याख्याशिरसा मुख्यप्राणा-ख्यसर्पेण प्रतीहारेण द्वारपालकवद्वर्तमानेन ऋषभं पतिं स्वकृत्य-नुकूलवृत्तिलक्षणं पुरुषमित्यर्थः अत एवाप्रौढामनूढामपरि-गृहीतपाणिमिव स्थितामित्यर्थः कामरूपिणीं विषयवैचित्र्यात्त-त्तदाकारानुमिताकाराम् ॥ २१ ॥

उन्नताभिमानलक्षणनासिकां सुदतीं विषयवृत्तिलक्षणदन्ताम् बालां सुकुमारवृत्तिं बाह्याभ्यन्तरवृत्तिलक्षणाभ्यां शोभनाभ्यां वरं वरणीयमाननं चेष्टा यस्याः सा तथा तामनचेष्टायामितिधातुः समं यथा तथा विन्यस्ताभ्यां कल्पिताभ्यां बाह्यान्तःकरणवि-शेषाभ्यां संकल्पविकल्पभेदेन द्वाभ्यां मनोरूपाभ्यां कुण्डल-श्रियं विषयेषु परिवर्तनश्रियं बिभ्रतीं वर्तयन्तीम् ॥ २२ ॥

पिशङ्गा विषयोपरक्ता नीवी आच्छादनवृत्तिर्यस्याः सा तथा तां सुश्रोणीं सुष्ठाश्रयवृत्तिमतीं श्यामां तमोगुणप्र-चुरां कनकमेखलां रजोगुणलक्षणसुवर्णकाञ्चीं पद्भ्यां रजस्त-मोविकृतवृत्तिविशेषाभ्यां नूपुरैः शिशुकलभाषणलक्षणैः क्वण-द्भ्यामित्यादिप्रयोगाल्लक्षणावृत्त्या ऊहनीया न वाच्यवृत्त्या काचि-ज्ज्ञानयेति कचित्सद्वृत्तिविषयत्वाद्देवतामिवेति ॥ २३ ॥

व्यञ्जितकैशोरौ अभिव्यञ्जितमध्यमावस्थौ मध्यमां बुद्धिसं-स्थामित्युक्तेः ष्टनस्तनशब्द इतिधातोः स्तनौ शब्दौ समवृत्तौ वर्णवृत्तलक्षणोपेतौ निरन्तरमेकस्मिन्नेव वृत्ते विद्यमानौ गुरु-लघुभेदरहितावित्यर्थः व्रीडया वृत्तिविशेषेण वस्त्रान्तेन वस आच्छादन इति धातोराच्छादनशीलवृत्तिभागेन निगूहन्तीमन-भिव्यक्तिं कुर्वाणां गजगामिनीं गजवदूर्ध्वमूलाधारादायान्तीं बुद्धिम् ॥ २४ ॥

आहेति । स्वकार्यविषये प्रवर्त्तयितुमभिमुखीचकार वीरो विशिष्टप्राणबलोपेतः स व्रीडस्मितशोभिनीं स्वकार्याभिमुखीम् अपाङ्गप्रेमेत्यादिनापि तत्तद्योगवृत्तिविशेषं लक्षयति प्रेम्णा भ्रमं-ती भ्रूः प्रेमभ्रमद्भ्रूस्तया ॥ २५ ॥

का त्वमित्यादिलोकानुकारवचनं भ्रान्त्या प्रलापो वा उपपु-रीमित्यनेने ज्ञायते अन्यथोपपुरीति ह्रस्वत्वेन प्रयोगः स्यात् देहसमीपे वर्त्तमानाम् ॥ २६ ॥

अनुपथाः स्वमार्गमनुवर्त्तमाना ये इमे मनसा सह एकाद-शभटा एते ललविलास इति धातोः ललना विलासोपेता वृत्ति-विशेषाः हि गता वितिधातोः अहिरगतः सह व्रजः पुरःसरो नासिकारन्ध्रचरः श्वासः ॥ २७ ॥

त्वं ह्रीरित्यादिकमनुकरणं लज्जावृत्तिविशिष्टत्वात् ह्रीः संक-ल्पवृत्त्या भवानीति वचनवृत्त्या वाक् रमणवृत्त्या रमा पतिं देह-स्वामिनं वने देहलक्षणे वासनावने मुनिवन्मनोवत् त्वदङ्घ्रि-साम्येनाप्ताः समस्ताः कामा येन स तथा अघिरघिलघिगत्यर्था इति धातोः यथा अङ्घ्रयोर्गतिसाधनत्वं तथा मनसोऽपि मनसा संकल्प्य पुरुषस्य विषयोपगमनात् पद्मकोशः कन्दुकलक्षणम् मनः कराग्राद्वृत्तिविशेषात्पतितो गतः क कां वृत्तिमुपगत इति बाह्यार्थः स्पष्टः ॥ २८ ॥

हे वरोरु ! यदि त्वमासां ह्रीमुखानां वृत्तिविशेषाणामन्यतमा वृत्तिविशिष्टा नासि किंतु स्थिरवृत्तिविशिष्टासि भुवि सत्कर्म-णि स्पृक् आशावती तर्ह्यदभ्रकर्मणा महापराक्रमवता वीरव-रेण मया साकमिमां पुरीं देहलक्षणामलंकर्तुमर्हसि कथमि-व यज्ञपुंसा श्रीनारायणेन सह श्रीः परं लोकं वैकुण्ठाख्य-मिवेत्यन्वयः अदभ्रकर्मणेति कर्मानन्त्यं लक्षयति ॥ २९ ॥

हेशोभने ! व्रीडया सहितो हासः व्रीडाहासस्तेन युक्तेनमुखे-न विभ्रमन्त्यौ भ्रुवौ यस्याः सा तथा तस्यास्तव सकाशादुप-सृष्टः प्राप्त एष मनोभवो मनसो जातो रागलक्षणो वृत्ति-विशेषो भगवांस्ताभिः भूज्यो मा मां प्रबाधते स्वानुकूलकर्म-णा यः सन्नद्धं करोति यद्यस्मादथ तस्मादनुगृहाणेत्यन्वयः कथम्भूतं मामपाङ्गेन शरीराहितेन वृत्तिविशेषेण विखण्डिता-नीन्द्रियाणि यस्य स तथा तम् ॥ ३० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

स्निग्धेन स्निग्धत्वादलब्धभङ्गेनापाङ्गरूपेण बाणस्य पुङ्खेन तत्पर्यन्तभागेनापि स्पृष्टो विद्ध इत्यर्थः ॥ २५—२९ ॥

यदेष तेऽपाङ्गेति । अथोपस्पृष्ट इति प्रबाधतेऽथानुगृहाणेति प्रथमतृतीयचतुर्थचरणेषु पाठा दृश्यन्ते । तत्र त्वयेति चित्सुख-संमतश्च । किन्तु यदेष ते ऽपाङ्गेति अथोपसृष्ट इति प्रबाधते मानुगृहाणेत्येव पाठः स्वामिसंमता दृश्यन्ते ॥ ३०—३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

पञ्चशीर्षा अहिः पञ्चवृत्तिः प्राणः तेन प्रतीहारेण द्वारपालेन गुप्तां रक्षिताम् । ऋषभं स्वस्या उपभोक्तारं पतिं जीवमप्रौढमित्यप्रौढेव कान्ता यथा पतिं मोहयति तथैवाविद्यावृत्तिर्बुद्धिर्जीवमित्यर्थः । कामरूपिणीं नित्यविविधशृङ्गारधारिणीं पक्षे विविधवासनावतीम् ॥ २१ ॥

गन्धज्ञानादिभिर्बुद्धेर्वृत्तिभिरेवावयवैः सुनासत्वादि रूप्यते रसास्वादचर्व्वणासकयो दन्ताः सुकपोलत्वं बुद्धेः स्वच्छता आननं बुद्धेरग्रभागः समं यथा स्यात्तथा श्रोत्रेण कौशलेन विन्यस्ताविव यौ कर्णौ ताभ्यां कुण्डलश्रोर्यां बिभ्रती प्रवृत्तिनिवृत्तिशास्त्रार्थमवधारयन्तीम् ॥ २२ ॥

पिशङ्गनीवीं पीताम्बरां रजोगुणमयसमस्तकर्माहृतां श्यामामिति बुद्धेः श्यामत्वात् तश्च तस्या जीवान् प्रति सुयस्यानीश्वरावरकमेघस्यानीयत्वात् । कणन्त्यामिति । चलन्तीमित्याभ्यां बुद्धेरस्थैर्यमेव शास्त्रेषु शब्दितमिति द्योतितं नूपुरैरिति बहुवचनेन पादाङ्गुलीयादीन्यप्युपलक्षितानि ॥ २३ ॥

स्तनौ रागद्वेषौ । यदुक्तं । इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ । न तयोर्वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनाविति । व्यञ्जितकैशोराविस्यत एवं वृद्धस्यापि रागद्वेषौ नित्यतरुणावेव लोके दृश्येते समौ च वृत्तौ वर्त्तुलौ च पक्षे समं तुल्यमेव वृत्तं पुंमात्रमोहनं चरित्रं ययोस्तौ । निरन्तरावतिपीनत्वान्मूलदेशे ऽवकाशशून्यौ । पक्षे वस्तुतस्तयोरैक्येन निर्भेदौ यदुक्तं । काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भव इति निगूहन्तीमिति रागद्वेषावपि शिष्टजनैर्ह्रीविनयाभ्यां निन्हूयेते एव ॥ २४ ॥

अविद्यावृत्त्या जीवः स्वमिच्छयैव बध्नाति । न तु तमीश्वरस्तया बलात्कारेण बध्नातीति वक्तुं तयोः सम्बन्धस्य प्रकारमाह । तामाहेति । स्निग्धेन स्निग्धत्वादलब्धभङ्गेन अपाङ्गरूपेण बुद्धेन तत्पर्यन्तेनापि कटाक्षशरेण विद्धः इत्यर्थः । यतो वीरः वीरत्वादेव तदप्यक्रान्त इत्यर्थः । पक्षे भोगोत्साहवत्त्वाद्वीरः । अयमर्थः । अविद्या खलु भोग्यपदार्थभूतं स्वं दर्शयति जीवस्तत्र सुरसबुद्ध्या भोक्तृत्वमङ्गीकुर्वन् अनुरज्यति । ईश्वरस्तु तत्र विरसबुद्ध्या तन्नो विरज्यतीति ॥ २५ ॥

यद्यपि बुद्ध्यादिभिः सहैव जीवस्य सर्वदा स्थितिस्तथापि मनुष्यशरीरसम्बन्धिनस्ते बुद्ध्यादयो विलक्षणा भवन्तीत्यनुरागेण च तां बुद्धिमपरिचिन्वन्निव पृच्छति । का त्वमिति । कुतः स्थानादिहागतासि । हे सति ! पुर्याः समीपस्था उपपुरी उपवनभूमिस्तामवलम्ब्य किं कर्त्तुमिच्छसि ॥ २६ ॥

अनुपथा अनुवर्त्तिनः एकादशो महाभटो येष्विति वृद्धवलत्वेन वहयमाणा मन आलक्ष्य ललनाश्लेष्य इतीन्द्रियवृत्तीरालक्ष्य अहिः क्रीडोपकरणीभूत इति प्राणमालक्ष्य प्रश्नः ॥ २७ ॥

लोके ह्यविवेकात् स्वस्य बुद्धिरुत्कृष्टेति सर्वस्याभिमतिरिति पुरञ्जनवाक्येनाभिव्यञ्जयति । त्वं ह्रीरिति । तस्या मुखनेत्रावावरणव्यञ्जितां ह्रियमालक्ष्य न त्वं श्रीमती किन्तु साक्षात् स्वयं ह्रीरेव मां मोहयन्ती सती किं पतिं धर्मं विचिन्वती अत्र वने रहो वर्त्तसे इति स्वबुद्धिवृत्तिमाधुर्यैः स्वमोहनप्रपञ्चः । अथवा भवानीति सौन्दर्यमालक्ष्योक्तः पतिं शिवं विचिन्वती किं वाक् सरस्वतीति तस्या महाबुद्धिमत्तामालक्ष्य पतिं ब्रह्माणं रमा लक्ष्मीरिति महासम्पत्तिमभिलक्ष्य पतिं विष्णुं मुनिरिव संयता सती कथम्भूतं पतिं त्वदङ्घ्रिकामलनयैव प्राप्ताः समस्ताः कामा येन तं । लोकेऽपि स्वबुद्धिबलाधीनमेव सर्वमैश्वर्यं सर्वस्येति मनुते । केति । पद्मकोशं लीलाकमलं स च जीवस्य विवेक एव तया तदलक्षितमेव स्वहस्तवशीकृत्य दूरतः क्षिप्त इति ज्ञेयम् ॥ २८ ॥

त्वदनुरूपोऽहमेवेति वक्तुं स्वकृतं सन्देहं स्वयमेव निरस्यति नासामिति । हे वरोरु ! यतस्त्वं भुवि स्पृक् न हि देवता भुवं स्पृशन्ति वीरवरेण मया परं वैकुण्ठं पक्षे किञ्चिद्विवेकप्राप्त्या स्वबुद्धिं न सर्वोत्कृष्टां मन्यते लोकः किन्तु स्वानुरूपामेवेति भावः ॥ २९ ॥

यदस्मात्त्वदपाङ्गेन विखण्डितमिन्द्रियं चक्षुर्यस्य तं मां मनोभवो मदनस्त्वया उपसृष्टः प्रेरितः सन् बाधते । पक्षे विखण्डितज्ञानचक्षुषं मनोभवो वैषयिकीवासना उपसृष्टस्त्वयैवाभिव्यक्त्येन निर्मितो मां बाधते अतोऽनुगृहाण त्वदीयान् शब्दस्पर्शादीनुपभोक्तुं लभेयेत्यर्थः । वस्तुतस्त्वमनुगृहाण स्वभगिनीं विद्यां सन्दर्शयेति दैवघटितोऽर्थः ॥ ३० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पञ्चशीर्षाणि प्राणापानादिमुख्यभागा यस्य तेनाहिना देहविलचरेणान्तर्वायुनेत्यर्थः प्रतिहारेण पालकेन गुप्तां रक्षिताम् चेतनं विना अचेतनरूपायाः प्रविलीनायाः अमदायाः इव दीनत्वात् ऋषभं चेतनमन्वेषमाणां मृगयन्तीमप्रौढां बालां भगवदनुग्रहं विना मुक्तिमार्गेऽसावधानां कामरूपिणीं संसारमार्गे नानारूपधारिणीम् ॥ २१ ॥

गन्धादिविषयिकाभिर्नानावृत्तिभिः सुनासत्वादिरूप्यते समविन्यस्तौ रचितौ यौ कर्णौ ताभ्यां कुण्डलश्रियं बिभ्रतीं लोकप्रसिद्धकुण्डलादिविषयकाभिर्वृत्तिभिः कुण्डलादिकं रूप्यते ॥ २२ ॥

श्यामामित्यनेन तस्यास्तृष्णाख्यस्वरूपेण नित्यं तारुण्यं विवक्षितं यथोक्तं महाभारते ।

जीर्य्यन्ति जीर्यतः केशा दन्ता जीर्यन्ति जीर्य्यतः ।
अहो बलीयसी तृष्णा या नित्यं तरुणायते इति ।

नूपुराभ्यामिति वक्तव्ये बहुवचनमेकैकशो नूपुरादिविषयिका वृत्तयोऽनेकरूपा इति द्योतयति देवतामिवेत्यनेनान्तर्दुष्टा बहिः शुद्धेवेति द्योत्यते ॥ २३ ॥ २४ ॥

कथासौन्दर्याय संबन्धदार्ढ्याय च तयोः संवादमाह तामाहेति । वीरः पुरञ्जनः व्रीडया सहितं यत्स्मितं मन्दं हसितं तेन शोभनां तां पुरञ्जनीं ललितं यथा तथाह कथंभूतः प्रेम्णा उन्नमन्ती भ्रूधनुःस्थानीया यत्र तेन अपाङ्ग एव पुङ्खो मूलप्रान्तो यस्य तेन कटाक्षरूपेण बाणेन स्पृष्टो विद्धः ॥ २५ ॥

तद्वाक्यमाह । कात्वमिति षड्भिः । इमां पुरीमुपसमीपे किंचिकीर्षसि मे मह्यं शंस कथय ॥ २६ ॥

ते तव ये अनुपथाः अनुचरास्ते एते के मनसा सहेन्द्रियाण्यालक्ष्याहैकादशमहाभटा इति । एकादशो महाभटो येषु दशसु ते तद्वृत्तीरालक्ष्याह । एता केति । प्राणमालक्ष्याह । क इति । पुरः सरति गच्छतीति अग्रगः अयमहिर्नागः ॥ २७ ॥

त्वं ह्रीः असि त्वदङ्घ्रिरेव काम्यते इति काम ईप्सितोऽर्थस्तेनाप्ताः समस्ताः कामा येन तं त्वत्प्राप्त्यैव लब्धसर्वार्थमित्यर्थः पतिं धर्मे वने रहः एकान्ते मुनिवद्विचिन्वती किम् अथवा भवानी

तदाननं सुभ्रु सुतारलोचनं व्यालम्बिनीलालकवृन्दसंवृतम् ।
उन्नीय मे दर्शय वल्गुवाचकं यद्व्रीडया नाभिमुखं शुचिस्मिते ! ॥ ३१ ॥

॥ नारद उवाच ॥

इत्थं पुरञ्जनं नारी याचमानमधीरवत् ।
अभ्यनन्दत तं वीरं हसन्ती वीरमोहिता ॥ ३२ ॥
न विदाम वयं सम्यक्कर्तारं पुरुषर्षभ ! ।
आत्मनश्च परस्यापि गोत्रं नाम च यत्कृतम् ॥ ३३ ॥
इहाद्य सन्तमात्मानं विदाम न ततः परम् ।
येनेयं निर्मिता वीर ! पुरी शरणमात्मनः ॥ ३४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

असि पतिं भवमथवा त्वं वाक् सरस्वती असि पतिं ब्रह्माणमथवा त्वं रमासि पतिं विष्णुं विचिन्वती यदा रमा त्वमसि तर्हि पद्मकोशः कराग्रात् क पतितः ॥ २८ ॥

आसामन्यतमा त्वं नासि यतो भुविस्पृक् इयमुक्तिः सामान्यतो रमा रुक्मिण्यादिरूपेण भुवं स्पृशत्येव अतो वीरवरेण मया साकमिमां पुरीमलंकर्तुमर्हसि परं वैकुण्ठं यज्ञपुंसा विष्णुना ॥ २९ ॥

यतः तवापाङ्गेन कटाक्षेण विखण्डितमिन्द्रियं मनो यस्य तं मां सव्रीडं यद्भावेन प्रेम्णा स्मितं तेन विभ्रमन्ती या भ्रूस्तयोपसृष्टः प्रवर्तितः एष मनोभवः कामः प्रबाधते अथातो हेतोरनुगृहाण ॥ ३० ॥

भाषाटीका ।

(हे ! राजन् अपनी स्त्रियों के सहित उन दशों का मालिक सब के भेटों का लेने वाला बहु रूप धारियों मे श्रेष्ठ उस नारीका और एक सखा है ॥ ० ॥

वह स्त्री युवा अवस्थावाली है कामरूपिणी है पांच फणवाला एक सर्प उसका द्वारपाल है तिस से वह सब प्रकार से सुरक्षित है ॥ २१ ॥

उसकी नासिका दन्त अति सुन्दर गण्डस्थल सुन्दर है बाला-वस्था है सुन्दर उसका मुख है सुन्दर समकर्णों की शोभा से कुण्डलकी लक्ष्मी को धारण करती है ॥ २२ ॥

वह श्याम वर्ण वाली है पिङ्गलवर्ण उसकी लोचनी है उस का कटिभाग सुंदर शोभित है नूपुरबाजा से शब्दायमान चरणोंसे चलने से देवता सरी की मालूम देती है ॥ २३ ॥

स्तन दोनों किशोर अवस्था को जना रहे हैं समान हैं गोल हैं मिले हुये हैं उन दोनों स्तनों की लज्जा के मारे वस्त्र के अग्र भाग से ढकती हुई है हस्ती सरीका गमन करती है ॥ २४ ॥

उसके प्रेम युक्त लज्जा सहित मनोहर कटाक्षरूपी बाणों से ताडित होने से वह वीर जीव पुरंजन उस युवी स्त्री से प्रेम के वचन बोला ॥ २५ ॥

हे कमल दल लोचनी ! तू कौन है कौनकी है इहां कहां से आई है हे सति ! उपवनवाली इस पुरी मे तु क्या करनेको आई है सो मेरे से कह देना ॥ २६ ॥

ए ग्यारह बडे जोधा कौन तेरे साथ हैं हे सुंदर भृकुटीवालि एसखि कौन हैं यह आगे चलने वाला सर्प कौन है ॥ २७ ॥

तु क्या देवी है अथवा सरस्वती है अथवा लक्ष्मी है जो कि एकान्त में मुनिसरीकी पति को ढूंढती है उस पति के सब मनोरथ तेरे चरणों से ही सिद्ध होते होंगे तेरे हाथ में से पद्म का पुष्प कहां गिर गया ॥ २८ ॥

इन तीनों देवी मे से भी तु कोई नहीं है क्योंकि पृथवी को स्पर्श कर रही है जो कुछ हो परन्तु तु अब मे वीरवर हूं मेरे सहित इस पुरी को शोभित करके मेरे साथ इहां रह जैसे विष्णु के सहित लक्ष्मी वैकुण्ठ को सुशोभित करती है ॥ २९ ॥

तेरे नेत्र के कटाक्षों से मेरी सब इन्द्रिय शिथिल हो गई हैं मन्दहास युक्त लज्जा युक्त भृकुटी सहित तेरा कटाक्ष है तेरा चलाया हुआ भगवान् कामदेव मेरे को बाधा करता है हे शोभने ! मेरे पर अनुग्रह करदे ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

यद्व्रीडया सम्मुखं न भवति तदाननमुन्नीय मे दर्शय शोभने भ्रुवौ यस्मिन् सुतारे शोभनकनीनिके लोचने यस्मिन् व्यालम्बिनो दीर्घा ये अलकास्तेषां वृन्देन सम्वृतम् वल्गूनि वाचकानि वाक्यानि यस्मिन् ॥ ३१ ॥

हेवीर ! सापि तं दृष्ट्वा मोहिता सती तमाह ॥ ३२ ॥

यत्पृष्टं कस्यासीत्यनेन कस्य पुंसो गोत्रजासि कात्वमिति च किं नामासीति तत्राह । आत्मनो मम परस्य तवापि कर्तारं सम्यङ् न विद्मः गोत्रं नाम च यत्कृतं भवति तं च न विद्मः ॥ ३३ ॥

आत्मनो मम शरणाश्रयं पुरी येन निर्मिता तं च न विद्मः ॥ ३४ ॥

एते सखायः सख्यो मे नरा नार्यश्च मानद ! ।
सुप्तायां मयि जागर्ति नागोऽयं पालयन् पुरीम् ॥ ३५ ॥
दिष्ट्याऽऽगतोऽसि भद्रं ते ग्राम्यान् कामानभीप्ससे ।
उद्वहिष्यामि तांस्तेऽहं स्वबन्धुभिररिन्दम ! ॥ ३६ ॥
इमां त्वमधितिष्ठस्व पुरीं नवमुखीं विभो ! ।
मयोपनीतान्गृह्णानः कामभोगान् शतं समाः ॥ ३७ ॥
कं नु त्वदन्यं रमये ह्यरतिज्ञमकोविदम् ।
असम्परायाभिमुखमश्वस्तनविदं पशुम् ॥ ३८ ॥
धर्मो ह्यत्रार्थकामौ च प्रजानन्दोऽमृतं यशः ।
लोका विशोका विरजा यान्न केवलिनो विदुः ॥ ३९ ॥
पितृदेवर्षिमर्त्यानां भूतानामात्मनश्च ह ।
क्षेम्यं वदन्ति शरणं भवेऽस्मिन् यद्गृहाश्रमः ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

यत्पृष्टं क एते अनुपथा इति तत्राह । एत इति ॥ ३५ ॥

आस्तां नामगोत्रादि यदत्रागतोऽसि एतद्दिष्ट्या भद्रं तावत् ग्राम्यानिन्द्रियग्रामार्हान् उद्वहिष्यामि सम्पादयिष्यामि स्वबन्धुभिः सखिभिः सखीभिश्च ॥ ३६ ॥

समाः संवत्सरान् मनुष्यदेहप्रवेशाच्छतमित्युक्तम् ॥ ३७ ॥

प्रवृत्तिस्वभावत्वान्निवृत्तिनिन्दापूर्वकं तत्सङ्गमभिनन्दति । कमिति पञ्चभिः । त्वत्तोऽन्यं कं नु रमये अरतिज्ञं नैष्ठिकम् । अकोविदमनभिज्ञं सुखत्यागिनम् । सम्परायो मृत्युस्तदनभिमुखं परलोकचिन्ताशून्यम् । अश्वस्तनविदं श्व इदं कर्तव्यमितीहलौकिकचिन्ताशून्यम् । अतएव पशुतुल्यम् ॥ ३८ ॥

अत्र गार्हस्थ्ये । प्रजानन्दः पुत्रसुखम् । अमृतं मोक्षः । केवलिनो यतयः ॥ ३९ ॥

गृहाश्रम इति यदेतत्क्षेमार्हं शरणमाश्रयं वदन्ति ॥ ४० ॥ ४१ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यन्मुखं व्रीडयाभिमुखं न भवति तत् स्वमाननमुन्नीय मह्यं दर्शय आननं विशिनष्टि । शोभने भ्रुवौ यस्मिन् सुतारे कनीनिके लोचने यस्मिन् व्यालम्बिनो दीर्घा ये नीलालकास्तेषां वृन्देन संवृतं वल्गूनि वाचकानि वाक्यानि यस्मिन् शुचि स्मितं यस्मिन् शुचिस्मिते इतिपाठे सम्बोधनम् ॥ ३१ ॥

एवमधीरवदविजितेन्द्रियवद्याचमाने पुरञ्जने नारी प्रमदा वीरं दृष्ट्वा मोहिता सती वीरं तं मोहयन्ती अभ्यनन्दतानेनान्योऽन्यपारतन्त्र्यं सूच्यते ॥ ३२ ॥

यत्पृष्टं कस्यासीति अनेन कस्य पुत्री जातेति कात्वमिति किंस्वरूपा किन्नामासीति तत्राह । नेति । आत्मनो मम परस्य तवापि कर्तारं स्रष्टारं सम्यक् न विद्मः कर्तारं विशिनष्टि । गोत्रं नाम च यत्कृतं येन कर्त्रा कृतं भवति ॥ ३३ ॥

इहास्यां पुर्यामधुना सन्तं वसन्तमात्मानं पुरीमन्तः प्रविश्य नियन्तारं त्वां जानीमः ततः आत्मनः स्वस्य मत्तश्च परं विलक्षणं पुरुषं न विद्मः कोऽसौ परः यं न विद्म इति पृच्छसि तत्राह । हेवीर ! आत्मनस्तव मम च शरणमियं पुरी येन निर्मिता तमित्यर्थः इहाद्य सन्तमात्मानं विद्म इत्यनेन केवलसंसारिणो जीवस्य बुद्धिः तत्स्वरूपमविशदावभासं गृह्णाति न तु याथात्म्येनेत्युक्तं न विद्म वयं वीर ! कर्तारं न विद्म अतः परं येनेयं निर्मिता वीर ! पुरीत्यनेन जीवस्य करणकलेवरादि सम्पादकचतुर्मुखकृत्स्नजगदुदयविभवलयलीलं प्रकृतिपुरुषविलक्षणं परमपुरुषमापाततस्तत्त्वतश्च न विषयीकरोतीत्युक्तम् ॥ ३४ ॥

यत्पृष्टं क एतेऽनुपथा इति तत्राह । एत इति । एकादश महाभटाः ता ललनाश्च मे मम सखायः सख्यश्चानुवर्तिनो भृत्या इत्यर्थः अनेनेन्द्रियाणां तद्वृत्तीनां च बुद्ध्यैकायत्तत्वमुक्तं यत्पृष्टं कोऽयं तेऽहिः पुरः सर इति तत्राह । मयि सुप्तायां सत्यामयं नागः पुरीं पालयन् जागर्ति अनेन बुद्धीन्द्रियमनआदिषु सर्वेषु सुप्तेषु निर्व्यापारेषु सत्स्वपि प्राणव्यापारोऽस्तीति सर्वापेक्षया प्राणस्य प्राधान्यमुक्तम् ॥ ३५ ॥

आस्तां नाम गोत्रादि दिष्ट्या पुर्यामागतोऽस्यनेन मनुष्यदेहसंबन्धो दैवकृतो दुर्लभ इत्युक्तम् अतस्ते भद्रं तावद्ग्राम्यानिन्द्रियग्रामार्हशब्दादीनवाप्स्यसि हेऽरिन्दम ! अहं स्वबन्धुभिः सखिभिरिन्द्रियैः सहेत्यर्थः तान् ग्राम्यान् भोगांस्ते तुभ्यं उद्वहिष्यामि सम्पादयिष्यामि ॥ ३६ ॥

हे विभो ! नव द्वारामिमां पुरीं शतं समाः सम्वत्सरान् मया उपनीतान्प्रापितान्कामान् गृह्णानः अधितिष्ठस्व मनुष्यदेहप्रवेशाभिप्रायेण शतमित्युक्तम् ॥ ३७ ॥

संसारिणो जीवस्य प्रवृत्तिस्वभावत्वान्निवृत्तिनिन्दापूर्वकं तत्सङ्गमभिनन्दति पञ्चभिः । कन्विति । त्वत्तोऽन्यं कं रमये क्रीडयाम्यनेन निवृत्तिमार्गनिष्ठो न मदधीन इत्यर्थः तत्र हेतुररतिज्ञं नैष्ठिक विरक्तमित्यर्थः अत एवाकोविदमनिपुणमनभिज्ञस्यापि

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सुखस्यत्यागिनमस्सपरायाभिमुखं सम्परायो मृत्युस्तदनभिमुखं मरणामीरुमिति वा "कृतकृत्याः प्रतीक्षन्ते मृत्युं प्रियमिवातिथिमित्युक्तेः अश्वस्तनविदं श्वोभवं श्वस्तनं कालान्तरानुभाव्यं स्वर्गादिभोग्यत्वेन न वेत्तीत्यश्वस्तनवित्तम् "एते वै निरयास्तात ! स्थानस्य परमात्मनः" इति ।

वासुदेवे मनो यस्य जपहोमार्चनादिषु ।
तस्यान्तरायो मैत्रेय ! देवेन्द्रत्वादिकं फलमिति ।

स्वर्गादिसुखस्य मुमुक्षोर्हेयत्वादित्यर्थः पशुं पशुतुल्यमिति निन्दन्ति ॥ ३८ ॥

एवं निवृत्तिधर्मस्थं निन्दित्वा प्रवृत्तिस्वभावं स्तौति । धर्म इति । अत्र प्रवृत्तिमार्गे धर्मः स्वर्गादिसाधनो यागादिरूपो धर्मः तथार्थकामौ प्रजानन्दः पुत्रसुखममृतं मोक्षः यशः कीर्तिः विशोकाः निर्दुःखा विरजाश्च निर्मला लोकाः पुण्यलोकाश्च सिध्यन्तीतिशेषः लोकान् विशिनष्टि । यान् लोकान् कैवलिनो निवृत्तिधर्मस्था न विदुः ॥ ३९ ॥

किञ्चास्मिन्भवे गृहाश्रम इति यदेतात्पित्रादीनां क्षेमार्हं शरणमाश्रयं वदन्ति पित्रादीनां गृहाश्रमिणामाराधकमाश्रिया- वस्थानात् ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

हे शुचिस्मिते ! निर्मलविलासे त्वदाननं तव चेष्टाविशेषं मे दर्शयेत्यन्वयः शुभं शोभना भूः प्रसरणशीलं विषयेषु यस्य तत्तथा सुतरां शोभनं लोचनमालोचनं लौकिकं ज्ञानं यस्य तत्तथा ततस्तर्हि किमिति न प्रकाशते इत्यत उक्तं व्यालम्बीति व्यालम्बिनामविस्रंसिनां चञ्चलानां नीलालकोपमवर्णानां तामसानां वृत्तिविशेषाणां वृन्देन संवृतं गूढं तस्मान्न प्रकाशत इत्यर्थः तर्हि कथं दर्शनमिति तत्राह । उन्नीयेति । तामसवृत्तिविशेषान् पृथक्कृत्य पुनरपि कीदृशं वल्गु सुंदरं वाचकं वक्रम वाक्यं यस्य तत्तथा यदाननं व्रीडया वृत्तिविशेषेण ममानभिमुखं न संमुखं तदितिशेषः ॥ ३१ ॥

नरः पुरुषस्तत्संबन्धिनी नारी वैषयिकी बुद्धिः हसन्ती उल्लसन्ती विशिष्टः ईरो ज्ञानं यस्य स वीरस्तमपि मोहयितुं शीलमस्याः अस्तीति वीरमोहिनीति ॥ ३२ ॥

यदुक्तं । कस्यासीति तत्राह । नेति । हे पुरुषश्रेष्ठ ! कर्तारमुत्पादकं भर्तारं पोषकं वा सम्यग् लक्षणवत्तया न विदाम न जानीमहे । गुणवदाश्रयं ! कश्चिदस्तीति सामान्यमेव न तु विशिष्टमित्यतः सम्यगिति किञ्चात्मनो मम परस्योत्पादकस्यापि यथा नामकृतं यच्च गोत्रं तदपि न जानीमहे इत्यन्वयः अनामगोत्रमिति श्रुतेः ॥ ३३ ॥

तर्हि किमपि न वेत्सि चेत्तुच्छत्वबानिरिति तत्राह । इहेति । इह सन्तमात्मानं मामहमित्यद्येदानीं जानीमहे उत्तरकाले सन्देहः कर्मवशात् ततः परं ततोऽन्यत्किमपि न विदाम इत्यन्वयः तस्मात्परमीश्वरं न विदाम येनेश्वरेण मम शरणं निवासयोग्येयं पुरीविरचितेति वा ॥ ३४ ॥

के तेऽनुपथा इति तत्राह । एत इति ॥ ३५ ॥

इन्द्रियबन्धुभिरिन्द्रियैः ॥ ३६ ॥

हस्तपादयोरेकत्वेन नवत्वं मुखानि द्वाराणि शतं समा इत्यनेन शतायुर्वै पुरुष इति श्रुतेः । मनुष्याणां शतायुष्ट्वनिर्देशान्मनुष्यशरीरमिहाभिप्रेतम् ॥ ३७ ॥

तत्र हि ज्ञानोत्पत्तिः कुत इति तत्राह । कान्विति । का बुद्धिस्त्वदन्यं मनुष्यशरीरप्रविष्टं चेतनं विहायान्यं पश्वादिशरीरगतं रमयतसुखिनं कुर्यादित्यन्वयः कुत इत्यत उक्तम् अरतिज्ञमिति ।

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्चमानव इति स्मृतेः ।

परमात्मरतिज्ञानरहितं शब्दादिविषयरतिज्ञानहीनं वा तदपि कुत इत्यत उक्तम् । अकोविदमिति । अपण्डितत्वादित्यर्थः पाण्डित्याभावः कथमित्यत्राह । असांपरायेति । सांपरायो मोक्षस्तत्राभिमुखो न भवतीत्यसांपरायाभिमुखस्तं युद्धाभिमुखकामो न ज्ञानाभिमुखत्वं कथमित्यत उक्तम् अश्वस्तनविदमिति श्वस्तनं भविष्यत् अवेत्तीत्यश्वस्तनवित्तं न विदुः श्वस्तनं न लोकालोकाविति श्रुतिः श्वस्तनं तमपीश्वरमिति न वेत्तीत्यश्वस्तनवित्तं वा कोऽसावेवं विध इत्युक्तं पशुमिति तत्त्वज्ञानरहितमत्र सद्बुद्ध्यसद्बुद्धी द्वे यथासंभवं विशेषणीस्तत्त्वर्थतया ज्ञातव्ये असद्बुद्धिविवक्षायां पाशुपतागमज्ञानशून्यम् अन्यत्रोक्तार्थः असद्बुद्धिपक्षेऽपि स्वमतानुसारेण मोक्षादिकं स्वस्यैवार्थेन इदं समस्तमुपपन्नमिति॥३८॥

इतोऽपि श्वस्तनोऽपि नास्त्येवेत्याह। धर्म इति। अत्र भवति धर्मादयः सन्तीति हि यस्मात्तस्मात्प्रजानन्दः । पुत्रसुखममृतं मोक्ष मन्योन्यमविरोधेन धर्माद्यनुष्ठानं न सुशकमिति भावेनाह। यानिति । कैवलिनो निष्किञ्चना उदगसंज्ञिना वा ॥ ३९ ॥

सर्वाश्रमाणामुपजीव्यत्वात् गृहाश्रम एव ज्यायानित्याह । पितृदेवेति । आत्मनोऽस्य देहस्य क्षेमं मोक्षयोग्यं शरणं वदन्तीति यत्तस्मादिति शेषः ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इतिहासपक्षे पुरञ्जनभोगार्थं परोक्षेण काचिदेव निर्मितेति न विदामेत्युक्तम् ॥ ३३—३४—३५ ॥

तांस्तेऽहमित्यत्र स्नेहानिति क्वचित् ॥ ३६—५३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

स्मृतिभ्रष्टस्य कामिनो जीवस्य वैयग्र्यं दर्शयति। त्वमिति । वल्गु मनोहरं यथा स्यात्तथा वक्तीति तत् । यदाननं तवेदं न ममाभिमुखमिति भगवद्विरहे देवि मदीयचिन्मयज्ञानानन्दभोगाद्वहं त्वया वञ्चित एव किन्तु स्त्रीणां रूपादिविषयसम्पत्तिं सम्प्रति मद्भोग्यत्वेनोपकल्पय अलमेतावता वाक्येन तत्राननमित्यादिना रूपरसगन्धस्पर्शानां वाचकमिति शब्दस्य च भोगप्रार्थनाभिव्यञ्जिता॥३१॥

अधीरवत् वस्तुतस्तु चिद्रूपत्वाद्धीरमेव। इषीरेति । तवैव कथ्यं कथ्यत इति ध्वनिः । मोहिनेति । यथा विषयमाधुर्यैस्तथा जीवोऽनुरञ्जितस्तथा चिन्माधुर्यैर्जीवेनापि सानुरञ्जितेत्यर्थः ॥३२॥

यत् पूर्वं कस्यासि कासीति तत्राह । न विदामेति । कथापक्षे कस्यचिन्मुनेर्मोहनार्थमायातायाः कस्याश्चिदप्सरस इयं कन्येति वा आनीते स्म अध्यात्मपक्षे या जीवज्ञानमावृणोति सा कथमीश्वरमहं जानामीति व्याहर्तुमर्हंतु गोत्रमिति । किं गोत्रजाहं नामेति किं नाम्नी चाहमिति न विदाम ॥ ३३ ॥

तर्हि किं जानासीत्यत आह । इहाद्येति । येनात्मनः स्वस्य मम वा शरणमाश्रयं पुरी निर्मिता तं न विदामेति कथापक्षे तेनैव

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

केनचिन्मुनिना कर्दमेनेव विषयभोगार्थं पुरीयं योगबलेन निर्मितेति राजा जानीते स्म ॥ ३४ ॥

यत्पृष्टं क एतेऽनुपथा इति तत्राह एत इति । सखाय इन्द्रियाणि सख्यस्तद्वृत्तयः । नागः प्राणः मयि सुप्तायां सत्यां जागर्त्ति । स्वप्ने इन्द्रियाणां लये सुषुप्तौ मनोबुद्ध्योरपि लये प्राणो विराजत एव ॥ ३५ ॥

दिष्ट्या भाग्येनैव आगतः मनुष्यशरीरं प्राप्तोऽसीति । उपलप्स्यामि संपादयिष्यामि स्वबन्धुभिः सखिभिः सखीभिश्च समाः सम्वत्सरान् मनुष्यदेहमवंशाच्छतमित्युक्तम् ॥ ३६--३७ ॥

कथापक्षे सम्प्रति पतिवरैवाहमकस्मात् प्राप्तं सम्प्रत्येव त्वां पश्यन्ती नान्यमन्वेषयामीत्याह । कमिति । अध्यात्मपक्षे तु बुद्धिरियं राजसी किञ्चित् सत्त्वमिश्रत्वाद्धार्मिकैवेति तामस्या सात्त्विक्या च बुद्ध्या आवृतं पुमांसं निन्दति । कमिति पञ्चभिः । स्वायत्योनिगतत्वादरतिज्ञं पश्वादियोनिगतत्वेन रतिज्ञत्वेऽप्यकोविदम् । विप्रक्षत्रियादिजातित्वेन कोविदत्वेऽपि सम्परायो मुक्तं तदनभिमुखमवीरमित्यर्थः । क्षत्रियजातित्वेन वीरत्वेऽपि अश्वस्तनविदं श्वः परश्वो वा मरणानन्तरं मे किं भविष्यतीति ज्ञानशून्यत्वाद्धार्मिकमित्यर्थः । पशुतुल्यत्वात्पशुम् ॥ ३८ ॥

त्रिवर्गसाधकं गार्हस्थ्यमभिनन्दति । धर्म इति । प्रजा एव रतं सुखं आनन्दः पुत्रपौत्रादिलालनरूप आनन्दो वा अमृतमदनीयं यज्ञशिष्टादि । अमृतं यज्ञशेषे स्यात्पीयूषे सलिले घृत इति मेदिनी । लोका यागादिप्राप्याः । केवलिनो यतयो यत्र विदुः विशोकं ... चतुर्थपुरुषार्थस्यानभिनन्दनात् सात्त्विकी बुद्धिरपि निन्दिता । अध्यात्मपक्षे त्रिवर्गस्योपपादनमविद्ययैवेत्युक्तम् ॥ ३९ ॥

गृहाश्रमस्तु सर्वेषां सुखदं इत्याह । पित्रिति । अस्मिन् भवे मनुष्यजन्मनि यत् क्षेमं शरणं वदन्ति स गृहाश्रमः ॥ ४०--४१ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हे शुचिस्मिते ! यत् व्रीडया अनभिमुखं तवाननमुन्नीय मे मह्यं त्वं दर्शय शोभने सुभ्रौ यस्मिन् सुतारे लोचने यस्मिन् लम्बालम्बिनो दीर्घा ये नीला अलकास्तद्वृन्देन समावृतम् वल्गूनि मधुराणि वाक्यानि यस्मिन् तत् ॥ ३१ ॥

वीरेण पुरञ्जनेन मोहिता ॥ ३२ ॥

आत्मनः परस्य तव च कर्त्तारं यत् कृतं गोत्रं नाम च तमपि न विदाम न विद्मः ॥ ३३ ॥

शनैः आत्मानं पुरीं च पुरञ्जनायार्पयन्त्याह । इहेति । आत्मानं स्वात्मानमिह मम समीपे अद्य सन्तं परं त्वां च न विदाम येन आत्मनः प्रियस्य तव इयं मदभिज्ञा भार्या शरणं गृहरूपा पुरी च निर्मिता तं च न विदाम न विद्मः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

दिष्ट्या आगतोऽसि अतस्ते भद्रं भवतु यान् कामान् त्वमभीप्ससे तांस्ते स्वबन्धुभिः सह अहं उपलप्स्यामि सम्पादयिष्यामि ॥ ३६ ॥

समाः सम्वत्सरान् ॥ ३७ ॥

निवृत्तिनिन्दां विना प्रवृत्तौ रुचिर्न स्यादतो निवृत्तिनिन्दापूर्वकं तत्सङ्गमभिनन्दति । कमिति पञ्चभिः । त्वदन्यम् अरतिज्ञं नैष्ठिकम् अत एवाकोविदम् असम्परायाभिमुखं सम्परायो मृत्युः पुत्रोत्पादनादिना देहं हित्वा स्वर्गं यास्यामीति सम्परायाभिमुखः तद्विपरीतं पुत्रोत्पत्त्याद्यपेक्षकमित्यर्थः अश्वस्तनविदम् इदं भार्यापुत्रादिसुखाय श्वः कर्तव्यमिति भार्यापुत्रादिरक्षाचिन्तादिशून्यमत एव पशुमैहिकामुष्मिक सुखानहम् कं रमये न कमपीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

अत्र गार्हस्थे केवलिनो विरक्ताः ॥ ३९ ॥

भवे संसारे ॥ ४० ॥ ४१ ॥

भाषाटीका

हे सुभ्रु ! तुम्हारा मुख सुन्दर है दोनों भ्रुकुटियों से सुशोभित है इस मुख में जो नेत्र है सो सुन्दर तारा वाले हैं यह मुख सुन्दर नीलवर्ण के केशों से युक्त है जिस मुख में सुन्दर मनोहर वचन हैं जो मुख लज्जा के मारे हमारे सन्मुख नहीं होता है सुन्दर मन्दहास वाले इस मुख को उठाकर मेरे को दिखाओ ॥ ३१ ॥

श्री नारदजी बोले इस प्रकार से अधीर सरीके होकर जब पुरञ्जन ने याचना करी तब वह नारी, वीर के स्वरूप से मोहित होकर हंसती हुई पुरञ्जन से बोली ॥ ३२ ॥

हे पुरुषर्षभ ! अपने अथवा दूसरे के करने वाले को हम नहीं जानते हैं नाम गोत्र करनेवाले को भी नहीं जानते हैं ॥ ३३ ॥

अपना इहांपर रहना मात्र हम जानते हैं इससे आगे हे वीर ! जिसने हमारे स्थान इस पुरी को बनाया है तिसको नहीं जानते हैं ॥ ३४ ॥

हे मानद ! ये सब नर नारी मेरे सखा और सखी हैं मैं जब सोती हूं तब यह सर्प इस पुरी को पालन करता, हुआ जगता रहता है ॥ ३५ ॥

हे अरिन्दम ! आप अच्छे आये आपका भला होवे आप विषय भोग को चाहते हो तब मैं अपने बन्धुओं के सहित तुमारे उन कामों की पूर्ण करोंगी ॥ ३६ ॥

हे विभो ! इस नौ मुख वाली पुरी में तुम रहो मैं तुम को सबकामों को देऊंगी सैकडों वर्ष पर्यन्त उनको ग्रहण करते हुये तुम रहो ॥ ३७ ॥

तुमको छोडकर मैं दूसरे कौन को रमाऊं जो कि रतिको नहीं जानता है अपण्डित है परलोक चिन्ता रहित, काल होने की बात को नहीं जानने वाला पशु सरीका है ॥ ३८ ॥

इस गृहस्थ आश्रम में धर्म अर्थ काम मोक्ष पुत्र सुख यश शोक रहित निर्मल लोक प्राप्त होसकते हैं जिन लोकादिकों को विरक्त पुरुष नहीं जानते हैं ॥ ३९ ॥

इस संसार में गृहस्थाश्रम पितृ देवता मनुष्य तथा और भूतमात्र सबका कल्याण कारक आश्रय है ऐसा विद्वान् जनों का कथन है ॥ ४० ॥

का नाम वीर ! विख्यातं वदान्यं प्रियदर्शनम् ।
न वृणीत प्रियं प्राप्तं मादृशी त्वादृशं पतिम् ॥ ४१ ॥
कस्या मनस्ते भुवि भोगिभोगयोः स्त्रिया न सज्जेद्भुजयोर्महाभुज ! ।
योऽनाथवर्गाधिमलं घृणोद्धतस्मितावलोकेन चरत्यपोहितुम् ॥ ४२ ॥

॥ नारद उवाच ॥

इति तौ दम्पती तत्र समुद्य समयं मिथः ।
तां प्रविश्य पुरीं राजन् ! मुमुदाते शतं समाः ॥ ४३ ॥
उपगीयमानो ललितं तत्र तत्र च गायकैः ।
क्रीडन् परिवृतः स्त्रीभिर्ह्रदिनीमाविशच्छुचौ ॥ ४४ ॥
सप्तोपरि कृता द्वारः पुरस्तस्यास्तु द्वे अधः ।
पृथग्विषयगत्यर्थं तस्यां यः कश्चनेश्वरः ॥ ४५ ॥
पञ्चद्वारस्तु पौरस्त्या दक्षिणैका तथोत्तरा ।
पश्चिमे द्वे अमूषां ते नामानि नृप ! वर्णये ॥ ४६ ॥
खद्योताविर्मुखी च प्राग्द्वारावेकत्र निर्मिते ।
विभ्राजितं जनपदं याति ताभ्यां द्युमत्सखः ॥ ४७ ॥
नलिनी नालिनी च प्राग्द्वारावेकत्र निर्मिते ॥
अवधूतसखस्ताभ्यां विषयं याति सौरभम् ॥ ४८ ॥
मुख्या नाम पुरस्ताद्वास्तया पणबहूदनौ ।
विषयौ याति पुरराड्रसज्ञविपणान्वितः ॥ ४९ ॥
पितृहूर्नृप ! पुर्या द्वार्दक्षिणेन पुरञ्जनः ।
राष्ट्रं दक्षिणपञ्चालं याति श्रुतधरान्वितः ॥ ५० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

भोगिभोगयोः सर्पदेहाकारयोस्तव भुजयोर्यत्र सज्जेदेवं भूतं कस्याः स्त्रिया मनः स्वाम कस्या अपि । यो भवाननाथवर्गो दीनस्तोमास्तेषामाधिमलमस्यर्थमपोहितुं सर्वत्र चरति केनापोहितुम् घृणायोद्धतोऽतिशयितो यः स्मितपूर्वकोऽवलोकस्तेन ॥ ४२ ॥

समुद्य समुदीर्य समाः सम्वत्सरान् ॥ ४३ ॥

तत्र जाग्रदवस्थां संक्षेपेणाऽऽह । उपगीयमान इति । सुषुप्त्यवस्थामाह । ह्रदिनीं हृदयाकाशं स्वापस्थानम् । शुचौ निदाघे ॥ ४४ ॥

इदानीं नवद्वारप्रदर्शनपूर्वकं जाग्रदवस्थां प्रपञ्चयति । सप्तेति यावदध्यायसमाप्ति तस्याः पुर उपरि कृता द्वारः सप्त वृता इति पाठे संवृताः नेत्रे नासिके श्रोत्रे मुखं चेति सप्त अधो द्वे द्वारौ गुदलिङ्गे यः कश्चनेति आत्मनः सम्यगविज्ञानादनियतत्वाच्च ॥ ४५ ॥

तासु सप्तसु पञ्च द्वारः पौरस्त्याः पूर्वदिग्भवाः ॥ ४६ ॥

खद्योतवदल्पप्रकाशा वामनेत्ररूपा आविः प्रकटं मुखं यस्याः सा बहुप्रकाशा दक्षिणनेत्रलक्षणा "तस्माद्दक्षिणोऽर्ध आत्मनो वीर्यावत्तर" इति श्रुतेः स्वानुभवाच्च तत्र प्रकाशाधिक्यम् । एकत्र संलग्ने विभ्राजितं रूपम् द्युमत्सखश्चक्षुःसहितः ॥ ४७ ॥

नलनालशब्दौ छिद्रवचनौ तद्वती नलिनी नालिनी च वामदक्षिणनासिके अत्रापि संज्ञाभेदादेव कार्यैन्यूनाधिक्यं पूर्ववज्ज्ञेयम् । अवधूतो वाय्वधिष्ठितो घ्राणः सौरभं गन्धम् ॥ ४८ ॥

मुख्या प्रधाना आस्यम् । आपणो भाषणम् । बहूदनश्चित्रमन्नम् । बह्वोदन इत्यनुक्तिः परोक्षवादत्वाय रसज्ञं रसनेन्द्रियं विपणो वागिन्द्रियं ताभ्यामन्वितः ॥ ४९ ॥

दक्षिणेनेति न तृतीया किन्तु दक्षिणस्यां दिशीत्यस्मिन्नर्थे तद्धितोऽयमेनप्प्रत्ययोऽव्ययसंज्ञः एवमुत्तरेणेति अयमर्थः पञ्चानां विषयाणामन्यतोऽनवगतानां प्रकाशायालमिति पञ्चालं शास्त्रं श्रवणकाले च बलाधिक्याद्दक्षिणकर्णः प्रथमं प्रवर्तते वामो

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

च प्रथमं श्रोतव्यं कर्मकाण्डमित्येतावता साम्येन प्रवृत्तसंज्ञस्य कर्मकाण्डस्य दक्षिणकर्णेन श्रवणमिष्यते । अतस्तदर्थमनुष्ठाय पितृभिराहूतः पितृलोकप्रापकं पितृयानं प्रपद्यते तदनेन प्रकारेण पितृणामाह्वानमनेन भवतीति पितृहूर्दक्षिणकर्णः एवं तद्वैपरीत्येनोत्तरः कर्णो देवहूः तथा च व्याख्यास्यति । "पितृहूर्दक्षिणः कर्ण उत्तरो देवहूः स्मृतः । प्रवृत्तं च निवृत्तं च शास्त्रं पञ्चालसंज्ञितम् । पितृयानं देवयानं श्रोत्राच्छ्रुतधराद्व्रजेत्" इति ॥ ५० ॥ ५१ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हे वीर ! विख्यातं कामित्वेन प्रसिद्धं वदान्यं त्यागिनं कामार्हं विहितसत्यजन्तमित्यर्थः अत एव प्रियेषु शब्दादिविषयेषु दत्तं दृष्टिर्यस्य तं कथापक्षे विख्यातं यशस्विनं वदान्यं दातशीलं प्रियदर्शनं सुन्दरमित्यर्थः ईदृशं त्वादृशं निःसमं पतिं दैवात्प्राप्तं मादृशी निःसमाना का वा स्वयं न वृणीत वृणुयादेवेत्यर्थः ॥४१॥

हे महाभुज ! भुजगेन्द्रभोगयोः सर्पदेहाकारयोः तव भुजयोः कस्याः स्त्रियो मनः न सज्जत्यासक्तं भवेद्वा भवाननाथवर्गः दीनानां स्तोमाः तेषामाधिमलमस्यर्थमपोहितुं सर्वत्र चरति केन हेतुनापोहितुं घृणयोद्धतः अतिशायिता यः स्मितपूर्वकावलोकस्तेन ॥ ४२ ॥

एवं संबन्धदार्ढ्यख्यापनाय तयोः संवादमभिधायोपसंहरन् तयोर्व्यापारमाह नारदः । तौ दम्पती पुरञ्जनपुरञ्जन्यौ मिथोऽन्योऽन्यं समयं संकेतं समुद्य समुदीर्य देवादन्योऽन्यं दृढतरं संस्पृश्यत्यर्थः हे राजन् ! प्राचीनबर्हिः तां पुरीं प्रविश्य शतं समाः संवत्सरान् मुमुदाते ॥ ४३ ॥

एवं जीवबुद्ध्योर्जीवकर्मानुरूपदैवाख्यपरमपुरुषसंकल्पायत्तदृढतरसंबन्धं तत्प्रयुक्तदेहसंबन्धं च पारोक्ष्यरूपेणाभिधाय शुश्रूषोः प्राचीनबर्हिषः प्राप्यपरब्रह्मव्यतिरिक्तवैतृष्ण्यजननार्थं प्राप्य तृष्णाजननार्थं संसरतो जीवस्य जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिमरणावस्थासु दोषानुद्घाटयितुं जाग्रदाद्यवस्थाः प्रतिपिपादयिषुः कथाव्याजेन तावत्समासतः सुषुप्त्यवस्थामाह । उपगीयमानइति । ललितं यथा भवति तथा गायकैरुपगीयमानः पुरञ्जनः स्त्रीभिः परिवृतस्तत्र तत्र क्रीडन् शुचौ आषाढे क्रीडानिमित्तश्रमापनोदनाय हृदिनीं सरसीमाविशदिति कथापक्षे अर्थः पक्षान्तरे तु जाग्रदवस्थायां स्त्रीभिरिन्द्रियवृत्तिभिस्तत्र तत्र क्रीडन् शब्दादिविषयाननुभवन् व्यापृतकरणत्वात्तत्प्रयुक्तश्रमनिर्हरणाय शुचौ हृदिनीमाविशदित्यर्थः हृदिनीशब्देन पुरीतदाख्या नाडी विवक्षिता शुचिशब्देन ब्रह्म शुचौ ब्रह्मण्याविश्य तद्द्वारा हृदिनीमाविशदित्यर्थः प्रासादखट्वापर्यङ्कवत्समुच्चयेन नाडी पुरीतद्ब्रह्माणि हि जीवस्य सुषुप्तिस्थानं नतु विकल्पेन अथ यत्रैतत्सुषुप्तः समस्त संप्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्यासु तदा नाडीषु सुप्तो भवति अथ यदा सुषुप्तो भवति यदा न कस्य चन वेद हितानाम नाड्यो द्वासप्ततिसहस्राणि हृदयात्पुरीततमभिप्रतिष्ठन्ते ताभिः प्रत्युपसृप्य पुरीतति शेत इति तथा यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम सता सोम्य तदा संपन्नो भवतीति श्रवणामपि सुषुप्तिस्थानत्वश्रवणात्कार्यभेदेन समुच्चये संभवति पाक्षिकबाधगर्भविकल्पस्यान्याय्यत्वात् संभवति च प्रासादखट्वापर्यङ्कवच्छाद्यादीनां कार्यभेदः तत्र नाडीपुरीततौ प्रासादखट्वास्थानीयौ ब्रह्म च पर्यङ्कस्थानीयं ततो ब्रह्मैव साक्षात्सुषुप्तिस्थानम् ॥ ४४ ॥

इदानीं जाग्रदवस्थां प्रतिपादयति । सप्तेत्यादि यावदध्यायसमाप्ति तत्र नवभिर्द्वार्भिः पुरीं लक्षितलक्षणामिति द्वारत्वेन रूपितानां चक्षुरादीन्द्रियस्थानानामिन्द्रियाणां च गौणनामानि तत्कार्याणि तद्विषयांश्च, कथयन्नाह । सप्तेति । तस्याः पुरः पुर्याः सप्त द्वारः उपरि कृताः चक्षुर्द्वयश्रोत्रद्वयनासिकाद्वयं मुखञ्चेति द्वे द्वारावधः कृते कल्पिते गुदं लिङ्गं चेति किमर्थमेवं कल्पिता इत्यत्राह । तस्याः पुर्यां यः कश्चन ईश्वरः पृथगसङ्करेण विषयान् शब्दादीन्प्रति गत्यर्थं विषयानवगन्तुमित्यर्थः संसारिणो जीवस्य स्वपरयाथात्म्यज्ञानाभावान्मनुष्यशरीरस्यानियतत्वाच्च यः कश्चनेत्युक्तं कथापक्षे विषयशब्दो देशपरः देशान्प्रतिगत्यर्थमित्यर्थः ॥ ४५ ॥

पञ्चेति । तत्र तासु सप्तसु द्वार्षु पञ्चद्वारः पौरस्त्याः पूर्वदिग्भवा एका दक्षिणा तथा एकोत्तरा द्वे पश्चिमे पश्चिमदिग्भवे हे नृपते ! तुभ्यममूषां द्वारां नामानि गुणनामानि वर्णये ॥ ४६ ॥

खद्योता खद्योतवदल्पप्रकाशा वामनेत्ररूपा आविः प्रकटं मुखं यस्याः सा बहुप्रकाशा दक्षिणनेत्ररूपा स्वानुभवाच्च तत्र प्रकाशाधिक्यमवगन्तव्यम् एते द्वारावेकत्र निर्मिते लग्ने ताभ्यां खद्योताविर्मुखीभ्यां द्वाभ्यां द्युमत्सखः द्युमान्सूर्यस्तदधिष्ठेयं चक्षुरिन्द्रियमपि द्युमत्तदेव सखा यस्य सः । यद्वा । द्युमतः सखा द्युमत्सखः "राजाहःसखिभ्य इतिटच्" चक्षुषा सहित इत्यर्थः विभ्राजितमालोकादिना प्रकाशरूपं जनपदं विषयं यात्यवगच्छति कथापक्षे तु खद्योताविर्शब्दा अश्वकर्णादिशब्दवत्केवलसंज्ञाशब्दा इत्यवगन्तव्यं जनपदं देशं याति गच्छतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥

नलनालशब्दौ छिद्रवचनौ नलमस्या अस्तीति नलिनी एवं नालिनी वामदक्षिणनासिके अत्रापि संज्ञाभेदादेव कार्यन्यूनाधिक्यं पूर्ववज्ज्ञेयं अवधूनयति कम्पयतीत्यवधूतो वायुस्तत्सखो स्वाधिष्ठितो घ्राणः ताभ्यां द्वाभ्यां सौरभं गन्धं विषयं याति ॥४८॥

मुख्येति । मुख्या प्रधाना आस्यरूपा द्वाः पूर्वदिग्भवा तया मुख्यया द्वारा पणः पणनं व्यवहारः भाषणं बहूदनश्चित्रमन्नं वक्षोदसः इत्यनुक्तिः परोक्षवादत्वाय पणबहूदनौ विषयौ पुरराट् पुरञ्जनः रसनेन्द्रियं विपणो वागिन्द्रियं ताभ्यामन्वितो याति ॥ ४९ ॥

पुर्या दक्षिणेन दक्षिणस्यां दिशि एतदन्ताव्ययं पितृहूर्नाम द्वाः पितॄन् जिहीते गच्छत्यनयेति पितृहूः ओहाङ् गतौ इत्यस्मात् सृतिश्रुद्भ्यः क्विरिति क्विप्रत्ययो बाहुलकात् पितृलोकप्राप्तिसाधनभूता यागादिक्रिया तदवबोधिनी त्रयी पूर्वभक्तिश्च पितृहूशब्दार्थः तत्र दक्षिणकर्णस्य बलाधिक्याच्छ्रोतृणां प्रथमं त्रिवर्गप्रावण्याच्च प्रवृत्तिशास्त्रश्रवणे प्रवर्तन इति । प्रथमं श्रोतव्यं पितृलोकप्राप्तिसाधनकर्मप्रकाशकप्रवृत्तिशास्त्रश्रवणसाधनत्वाद्दक्षिणकर्णः पितृहूः अनन्तरं श्रोतव्यब्रह्मप्राप्तिफलनिवृत्तिधर्मप्रकाशकोत्तरशास्त्रश्रवणसाधनत्वाद्वामकर्णो देवहूः मनूत्तरभागतदर्थश्रवणादावपि बलाधिक्याद्दक्षिणकर्ण एव प्रथमं प्रवर्तत इति । कथमेतदुच्यते इति चेत् एवं तर्हि तत एव

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

गुणनामधेयबलात्पूर्वभागतदर्थानां शास्त्रप्राधान्येन दक्षिणकर्णश्रवणविधानमुत्तरभागतदर्थानां तु वामकर्णप्राधान्येन श्रवणविधानं चानुमीयते यथा दक्षिणं दीक्षितः पूर्वमांके सव्यं हि मनुष्या अञ्जत इत्यत्र दृष्टार्थत्वान्मनुष्याः सव्यनयनमाञ्जनं पूर्वं कुर्युरित्येवं प्रमाणान्तरेणाप्राप्तस्य सव्यनयनाञ्जनस्य सिद्धवन्निर्देशानुपपत्तौ सव्यनयनस्य प्रथममञ्जनेन दृष्टविशेषालाभात्प्रसिद्धवन्निर्देशानुपपत्त्यामानुषीभिरवश्यं प्रथमं सव्यनयनाञ्जनं कर्तव्यमिति विधिरनुमीयते तद्वत् यथा वा तस्मादपि वध्यं प्रपन्नं न प्रति प्रयच्छन्तीति शरणागतस्य प्रत्यर्पणं प्रमाणान्तरेणाप्राप्तमपि तस्मादिति प्रसिद्धवन्निर्देशानुपपत्त्या शरणागतो न प्रत्यर्पणीय इति विधिरनुमीयते तद्वत्पूर्वोत्तरभागयोर्यथाक्रमं दक्षिणोत्तरकर्णप्राधान्येन श्रवणमन्यतोऽप्राप्तमप्यनेनैव सिद्धवन्निर्देशगुणनामधेयबलेन विधीयत इति निरवद्यं पुरञ्जनः पितृहूत्वा श्रुतिधरः श्रोत्रेन्द्रियं श्रवणविषयं शब्दं धरत्यवगच्छतीत्यनेनेति व्युत्पत्तेः तेनान्वितो युक्तः दक्षिणपाञ्चालं दक्षिणद्वारगम्यं पाञ्चालं पञ्चते व्यक्तीकरोतीति पाञ्चालं पच्यते व्यक्तीक्रियत इति वा पाञ्चालं पचिव्यक्तीकरणे इत्यस्मात् "तमिविशिविडिमृणिकुलिकपिपालिपञ्चिभ्यः कालन्" इत्यौणादिककालन्प्रत्ययान्तः पाञ्चालशब्दः ततः प्रज्ञादित्वात्स्वार्थेऽण् प्रवृत्तिधर्मप्रकाशकशास्त्रात्मकं राष्ट्रं याति ॥ ५० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

किं बहुनोक्तेन फलितं वक्तीत्याह । कानामेति । वदान्यं पुत्रकलत्राद्यभीष्टदानशीलं स्वयं प्राप्तत्वात् ॥ ४१ ॥

त्वादृशमित्युक्तं किंचिद्विशिनष्टि । कस्या मन इति । अनाथवर्गस्यास्मदादेराधिं मनो दुःखं मलमपोहितुं चरसि घृणाया दययोर्द्धृतमुज्जृम्भितं यत्स्मितं तत्पूर्वकोयोऽवलोकस्तेन दर्शनेन कस्याः स्त्रियाः ॥ ४२ ॥

परमफलितमाह । इतीति । सम्यं प्रमाणपूर्वकं समुह्य सम्वादं कृत्वा देहप्राप्तेः पूर्वं तदनन्तरं वा बाह्यार्थविवक्षयैतद्वचः पुरीं देहं शतं समा इति शतं वर्षाण्ययभ्याच्छंदितिश्रुतेरर्थमनुकरोति मुदहर्षे इति धातोः हर्षशोकयोः सुखदुःखयद्वंद्धुत्वाद्गुभयं पर्यायेण बुद्धिपुरुषौ प्राप्तवन्तावित्यर्थः ॥ ४३ ॥

तत्र प्रथमं मोदप्रकारमाह । उपगीयमान इति । जाग्रदवस्थायां तत्र तत्र प्रतीन्द्रियविषयं गायकलक्षणैः शब्दादिभिर्विषयैरुपगीयमानः सेव्यमानः स्वप्नावस्थायां स्त्रीभिः केवलं मनोवृत्तिलक्षणाभिः परिवृतः "स्त्रीभिर्वा यानैर्वा" इति श्रुतेः शुचौ तत्रिमित्ते शोके प्राप्ते शीतलामगाधतोयधारामिव सुषुप्तिकाले सच्छब्दवाच्यां ब्रह्मस्वरूपस्थितिमाविशत् सुप्तावस्थायामभूदित्यर्थः कथितं यथा तथा अन्यत्र श्रुतौ स्तुतिविशेषे

सता सोम्य ! तदा सम्पन्नो भवतीति श्रुतेः :

सत्पुरुषः स्त्रीशब्दवाच्यैर्भक्त्यादिभिः परिवृतः क्रीडन् विहरन् कालं यापयन् हृदिनीं हादिन्यां ब्रह्मनाड्यां हृदयस्थानेष्टदलपद्मे स्थितं श्रीनारायणमाविशदभ्यायादित्यर्थः ॥ ४४ ॥

देहाख्यं पुरं प्रसिद्धपुरसाम्येन वर्णयति । सप्तेति । तस्याः पुर उपरि सप्त द्वारः कृताः द्वे नेत्रे द्वे नासिके कर्णौ वदनं चेति अधो द्वे पायूपस्थे इति कृत्स्नमाह । विषयगत्यर्थामिति । रूपादिविषयज्ञानार्थं निर्मिता इत्यर्थः तस्यां पुर्यां कश्चनेश्वरः सतामरूपो लोकविलक्षणः श्रीनारायणोऽस्तीत्यन्वयः जीवो वा जगत्सामर्थ्योपेतत्वादीश्वर इत्युच्यते देहस्वामित्वाद्वा अल्पज्ञत्वादिमत्त्वात्तुच्छत्वेन यः कश्चनेति ॥ ४५ ॥

तत्रापि विभागमाह । पञ्चेति । तासामुपरि द्वारां मध्ये पौरस्त्याः पुरस्ताद्भवाः पञ्चद्वारो नेत्रादय इत्यर्थः पश्चाद्द्वे एका दक्षिणकर्णलक्षणा दक्षिणा तथोत्तरा वामकर्णलक्षणा पश्चिमा द्वेऽधोभागे द्वे पायूपस्थे अमूषां नव द्वाराम् ॥ ४६ ॥

खे आकाशे सति द्योतते रूपं गृह्णातीति खद्योता खद्योतवत् द्योतत इति वा दक्षिणचक्षुर्लक्षणा आविः प्रकाशे सति मुखयत्यभिमुखी भवतीति साविर्मुखी प्रकाशमुखी न तमोमुखी तमसि रूपग्रहणाभावादिति वामचक्षुर्लक्षणा ताभ्यां विभ्राजितं प्रकाशितं जनस्य द्रष्टुः पदमालम्बनं रूपाख्यं याति विषयीकरोति गृह्णातीत्यर्थः कथंभूतः द्युमानादित्यश्चक्षुर्लक्षणः सखा यस्य स तथा चक्षुरिन्द्रियसहित इत्यर्थः द्युमानादित्यस्तस्यावासहेतुत्वाच्चक्षुषोऽपि तन्नाम

आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणी प्राविशदिति श्रुतेः ।

आदित्यो ह्येवं चक्षुस्तेनानुगृहीतं रूपं गृह्णातीति च ॥ ४७ ॥

नलो नाम श्वासः सोऽस्या अस्तीति नलिनी नलोदस्यामिव योऽस्या विद्यत इति नालिनी नलनालौ श्वासोच्छ्वासौ तयोः सञ्चारे हेतुत्वान्नलिनी नालिनीति द्वे गोलके नासिकारन्ध्रे अवागुपरि तिर्यक् धुनोतीत्यवधूतो वायुः घ्राणेन्द्रियाभिमानी तेन प्रेर्यमाणं घ्राणेन्द्रियमपि तच्छब्दवाच्यं तदेव सखा यस्य स तथा घ्राणेन्द्रियसहित इत्यर्थः सौरभं विषयं गन्धलक्षणं गृह्णाति ॥ ४८ ॥

पुरस्तान्मुख्यानाम द्वाः आस्यच्छिद्रलक्षणाहित पुरस्तात् पुरञ्जनस्तया द्वारा आपणबहूदनौ मणाव्यवहार इति धातोः आपणो वदनव्यापारः बहूदनो नानाविधभोज्यजातं तौ याति व्यवहरति अभ्यवहरति च रसज्ञो जिह्वेन्द्रियं विपणो वागिन्द्रियं ताभ्यामन्वितः ॥ ४९ ॥

नाम्ना पितृभूः पातृत्वात्पितरो देवाः प्रियाभवन्त्यस्य यजमानस्य दक्षिणकर्णलक्षणा शरीरलक्षणायाः पुर्या द्वारस्थितेन दक्षिणकर्णलक्षणेन द्वारेण उत्क्रान्तः पुरञ्जनो यजमानो दक्षिणपाञ्चालं दक्षिणायनं देवानां लोकलक्षणं राष्ट्रं याति प्राप्नोति पञ्चेन्द्रियारण्यकं याति भूषयति । अलं भूषण इति धातोः पञ्चेन्द्रियाणामलं बुद्धिहेतुत्वादिति वाम पुरं ब्रह्मलक्षणं जनयति प्रादुर्भावयति प्रकाशयतीति पुरञ्जनः सत्त्वज्ञानी दक्षिणपाञ्चाले निवृत्तशास्त्रं यात्यवगन्तुमिति वा दक्षिणस्तत्सज्ञापनसमर्थः इतिहासादिना सह पञ्चसंख्योपेतो वेदः स एवालं तत्त्वज्ञानाय नाप्याप्तेति कृत्वा मध्यमपुरञ्जनो दक्षिणपाञ्चालं पञ्चविषयसंज्ञं राष्ट्रं याति रन्तुमित्यर्थं पञ्चानां शब्दानां समूहः पाञ्चः स एवालं भोक्तुमिति बुद्धिहेतुत्वादिति कृत्वा सर्वत्राप्ययमेव सखेत्याह । श्रुतधरेति । श्रुतं लोकं शास्त्रं वा विषयं वा धारयतीति श्रुतधरः श्रोत्रेन्द्रियं तेन सख्या सहितः ॥ ५० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

भोगिभोगयोः सर्पशरीराकारयोस्तव भुजयोः कस्याः स्त्रिया मनो न स्यात् भवन्न सन् कस्या न सजेदित्यावृत्त्या अन्वयः । यो भवान्० अनाथवर्गाणामस्मदादीनामाधिमन्तःपीडामपोहितुं दूरीकर्तुं चरति केन स्मितावलोकेन हे घृणोद्धत ! कृपया उद्दण्ड आध्यात्मपक्षे चैतन्येनैव बुद्ध्यादयः सनाथा भवन्तीत्युक्तम् ॥४२॥

समयं सङ्केतं समुध समुदीर्य ॥ ४३ ॥

तत्र मुमुदाते शतं समा इत्यादिना जाग्रदवस्थां संक्षेपेणोक्त्वा स्वप्नावस्थामाह । क्रीडन्निति स्त्रीभिर्वृत इति । स्वप्ने इन्द्रियाणामवसन्नत्वात् तत्संस्कारेण तद्वृत्तीनामेव तत्कालार्थकारित्वात् सुषुप्त्यवस्थामाह । ह्रदिनीं नदीं ह्रदयाकाशं व्याप्य स्थानेषु शुचौ निदाघे सुषुप्तौ च ॥ ४४ ॥

इदानीं नवद्वारप्रदर्शनपूर्वकं जाग्रदवस्थां विस्तरेणाह । सप्तेति । तस्याः पुरः पुर्याः उपरि ऊर्ध्वप्रदेशे अधो द्वे श्रोत्रे नेत्रे नासिके मुखञ्चेति सप्त द्वारः अधो गुदलिङ्गे इति द्वे द्वारौ च ईश्वरः पुरञ्जनः तस्य ॥ ४५ ॥

तासु सप्तसु मध्ये पञ्च द्वारः पौरस्त्याः पूर्वाभिमुख्यः दक्षिणा एका दक्षिणाभिमुखी दक्षिणकर्णरूपा उत्तराभिमुखी वामकर्णरूपा ॥ ४६ ॥

खद्योतवदल्पप्रकाशा वामनेत्ररूपा आविर्मुखी बहुप्रकाशा दक्षिणनेत्ररूपा "तस्माद्दक्षिणाक्ष्णात्मनो वीर्यवत्तर" इति श्रुतेः एकत्र संलग्ने विभ्राजितं रूपं द्युमत्सखः चक्षुःसहितः ॥ ४७ ॥

नलिनीनालिन्यौ छिद्रवचनौ तद्वत्यौ वामदक्षिणनासिके प्राङ्मुखौ अवधूतो वाय्वधिष्ठितो प्राणः कथायामेव विषयं देशं बहुसुरभिमत्वात् सौरभं पक्षे गन्धम् ॥ ४८ ॥

सर्वद्वारमुख्यत्वात् सर्वसञ्जीवकत्वाच्च मुख्या तथा एकैव आपणबहूदनौ द्वौ देशौ अन्यत्र द्वाभ्यां द्वाभ्यामेकदेशं यातीत्यपि मुख्यत्वे हेतुः । पक्षे मुख्या आस्यमापणो भाषणं बहूदनञ्चित्रमन्नं बह्वोदन इत्यनुक्तिः परोक्षवादत्वात् । रसज्ञं रसनेन्द्रियं विपणो वागिन्द्रियं ताभ्यां युक्तः ॥ ४९ ॥

हे नृप ! दक्षिणेन दक्षिणस्यां दिशि दक्षिणमुखीत्यर्थः ॥ ५० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भुजगेन्द्रभोगयोर्नागराजदेहतुल्ययोः अनाथवर्गस्य अधवलासमूहस्य आधिमलं मनोव्यथारूपं मलं घृणया कृपयोद्धतेनातिशयितेन स्मितावलोकेनापोहितुं निराकर्तुं चरति ॥ ४२ ॥

इत्येवं समयं सम्बन्धनिबन्धं मिथः परस्परं समुदीर्य समाः वत्सरान् ॥ ४३ ॥

उपगीयमान इत्यनेन जाग्रदवस्था ह्रदिनीं ह्रदयाकाशमित्यनेन सुषुप्त्यवस्था च सूच्यते शुचौ कथापक्षे ग्रीष्मे अध्यात्मपक्षे श्रमकाले ॥ ४४ ॥

अधुना नवद्वारानुवादपूर्वकं जाग्रदवस्थां प्रपञ्चयति । सप्तेति आध्यायसमाप्तेः । तस्याः पुरः यः कश्चनेश्वरो जीवस्तस्य पृथग्विषयगत्यर्थं सप्त द्वारस्तस्याः उपरि कृता द्वे अधः ॥ ४५ ॥

पौरस्त्याः पूर्वाभिमुखाः ॥ ४६ ॥

खद्योताल्पप्रकाशा वामनेत्ररूपा आविर्मुखी विपुलप्रकाशा दक्षिणनेत्ररूपा ताभ्यां द्युमत्सखः चक्षुरिन्द्रियसहायो जीवः विभ्राजितं जनपदं रूपं विषयं याति ॥ ४७ ॥

नलं छिद्रमस्याः अस्तीति नलिनी मन्दवामनासापुटरूपा नालमपि छिद्रमेवास्या अस्तीति नालिनी प्रबलछिद्रदक्षिणनासापुटरूपा संज्ञाभेदसामर्थ्यात् ताभ्यामवधूतसखः प्राणेन्द्रियसहायः ॥ ४८ ॥

पुरस्तात् पूर्वा द्वामुख्या प्रधाना आस्यरूपा तया रसज्ञविपणाभ्यां रसनावागिन्द्रियाभ्यामन्वितः पुररात् देही आपणबहूदनौ आपणचित्रान्नरूपौ विषयौ याति छन्दोभङ्गभयादापणबह्वोदनाविति नोक्तम् ॥ ४९ ॥

दक्षिणेनेति । एतप्प्रत्ययान्तमव्ययम् दक्षिणस्यां दिशि पितृलोकप्रापकप्रवृत्तिशास्त्रश्रवणद्वारा पितॄणामाह्वानं भवत्यनेनेति पितृहूर्दक्षिणः कर्णस्तद्रूपा पुर्या द्वाः तया द्वारा दक्षिणपाञ्चालं कथापक्षे दक्षिणपाञ्चालदेशविशेषमध्यात्मपक्षे दक्षिणं प्रथमतः श्रोतव्यं पश्चात्तां विषयाणां प्रकाशनायालं पाञ्चालं प्रवृत्तिपरं शास्त्रम् तस्य पूर्वं श्रोतव्यत्वाद्दक्षिणकर्णस्य च स्वविषयेपूर्वपातित्वाच्चैवमुक्तम् श्रुतधरान्वितः श्रोत्रेन्द्रियान्वितः याति प्राप्नोति ॥ ५० ॥

भाषाटीका ।

हे वीर ! हमसरी की ऐसी कौन स्त्री है कि जो तुमसरीके पति को न वरे क्योंकि आप विख्यात हो दानी हो रूपवान् हो स्वयं आगये हो ॥ ४१ ॥

हे महाभुज ! इस संसार में किस स्त्री का मन सर्प के सरीर के तुल्य आपकी भुजों में आसक्त न होगा जो आप कृपा से युक्त हो कर हमसरीके दुखितों का दुःख को मन्द हास युक्त अवलोकन से दूर करने को विचरते हो ॥ ४२ ॥

श्री नारदजी बोले इस प्रकार वे दोनों पति पत्नी आपस में प्रतिज्ञा करके हे राजन् ! उस पुरी में प्रवेश करके सौ वर्ष पर्यन्त आनन्दित रहे ॥ ४३ ॥

राजा पुरञ्जन एक दिन ग्रीष्म ऋतु में मनोहर गीत गान करते हुये गायकों को साथ में लेकर स्त्रियों के साथ में क्रीडा करता हुआ सरोवर में प्रविष्ट हुआ ॥ ४४ ॥

उस शरीर रूप पुर के ऊपर में मुख आदि सात द्वार हैं नीचे दो द्वार हैं यह सब उस पुरके मालिक जीवके देश विषयों के भोग को जाने के मार्ग हैं ॥ ४५ ॥

हे नृप ! तिन में पांच द्वार पूर्व के हैं एक दक्षिण में एक उत्तर में है दो नीचे हैं इन सबों के नाम मैं तुम से कहता हूं ॥ ४६ ॥

खद्योता आविर्मुखी दो द्वार एक ठिकाने पूर्व के हैं उन दोनों से द्युमत् का सखा होकर विभ्राजित नाम देश को राजा जाता है ये दोनों नेत्र हैं रूप देश है ॥ ४७ ॥

नलिनी नालिनी एक ठिकाने पूर्व के द्वार हैं उन में से राजा अवधूत का सखा हो कर सौरभ नाम देश को जाता है ये दो नासा छिद्र हैं गन्ध देश है ॥ ४८ ॥

मुख्या नाम पूर्व का द्वार है उन में से राजा रसज्ञ विपण को साथ में ले कर पणबहूदन दो देशों को जाता है यह मुख है भोजन सम्भाषण दो विषय हैं ॥ ४९ ॥

पितृहू नाम का पुर का दक्षिण द्वार है उस में से पुरञ्जन राजा श्रुतधर के साथ दक्षिण पाञ्चाल देश को जाता है यह दक्षिण कान है शब्द ग्रहण विषय है ॥ ५० ॥

देवहूर्नाम पुर्या द्वा उत्तरेण पुरञ्जनः
राष्ट्रमुत्तरपञ्चालं याति श्रुतधरान्वितः ॥ ५१ ॥
आसुरी नाम पश्चाद्द्वास्तया याति पुरञ्जनः ।
ग्रामकं नाम विषयं दुर्मदेन समन्वितः ॥ ५२ ॥
निर्ऋतिर्नाम पश्चाद्द्वास्तया याति पुरञ्जनः ।
वैशसं नाम विषयं लुब्धकेन समन्वितः ॥ ५३ ॥
अन्धावमीषां पौराणां निर्वाक्पेशस्कृतावुभौ * ।
अक्षण्वतामधिपतिस्ताभ्यां याति करोति च ॥ ५४ ॥
स यर्ह्यन्तःपुरगतो विषूचीनसमन्वितः ।
मोहं प्रसादं हर्षं वा याति जायात्मजोद्भवम् ॥ ५५ ॥
एवं कर्मसु संसक्तः कामात्मा वञ्चितोऽबुधः ।
महिषी यद्यदीहेत तत्तदेवान्ववर्त्तत ॥ ५६ ॥
क्वचित्पिबन्त्यां पिबति मदिरां मदविह्वलः ।
अश्नन्त्यां क्वचिदश्नाति जक्षत्यां सह जक्षिति ॥ ५७ ॥
क्वचिद्गायति गायन्त्यां रुदत्यां रुदति क्वचित् ।
क्वचिद्धसन्त्यां हसति जल्पन्त्यामनुजल्पति ॥ ५८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

असुरा इन्द्रियारामास्तेषामियमासुरी शिश्नद्वाः ग्रामकं ग्रामस्थजनानां कं सुखं व्यवायं दुर्मदेन गुह्येन्द्रियेण ॥ ५२ ॥

निर्ऋतिर्नाम गुदो मृत्युद्वारत्वात् वैशसं मलविसर्गम् लुब्धकेन पायुना तेनोत्क्रान्तस्य दुःखप्राप्तेर्लुब्धकसाम्यम् ॥ ५३ ॥

अमीषां मध्ये निर्वाक्पाद: पेशस्कृद्धस्तस्तावुभावन्धौ छिद्राभावात् स्वतो ज्ञानक्रियाद्यसमावाच्च अक्षण्वतामिन्द्रियवतां देहानामधिपतिः पुरञ्जनः त्वगिन्द्रियस्यानुक्तिः सर्वेष्वन्तर्भावात् ॥५४॥

अन्तः पुरं हृदयं गतः विषूचीनं सर्वतोमुखं मनः मोहप्रसादहर्षास्तमःसत्त्वरजःकार्याणि जाया बुद्धिरात्मजा इन्द्रियपरिणामास्तदुद्भवम् ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

जक्षत्यां भक्षयन्त्याम् ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं पुर्यां उत्तरेण उत्तरस्यां दिशि देवहूर्नाम द्वाः तया पुरञ्जनः श्रुतधरान्वितः उत्तरपाञ्चालं याति यद्यपि प्रवृत्तिनिवृत्त्यनवबोधिनः शब्दाः सन्ति संसारिणो जीवस्य श्रोतव्यास्तथापि श्रोतव्यानां मध्ये प्रवृत्त्यवबोधिशास्त्रात्मकशब्दस्यैव श्रोतव्यत्वाभिप्रायेण दक्षिणपाञ्चालमुत्तरपाञ्चालमित्युक्तम् एवं पूर्वत्रापि याति सौरभमित्यादिषु द्रष्टव्यम् ॥ ५१ ॥

पुर्याः पश्चादासुरीनाम द्वाः असुयते क्षिप्यतेऽनेनेन्द्रियमित्यसुरं मेढ्रन्ततः स्वार्थेऽण् टिड्ढाणञित्यादिना ङीप् तया पुरञ्जनः दुर्मदेन दुरुत्तरः मदो यस्य तेन उपस्थेन्द्रियेण समन्वितः ग्रामकं ग्राम्यजनानां कर्म मैथुनादिकं याति ॥ ५२ ॥

पुर्याः पश्चान्निर्ऋतिर्नाम द्वाः निर्ऋतिर्नाशः मृत्युद्वारत्वाद्गुदं निर्ऋतिः तया पुरञ्जनः लुब्धकेन पार्थिवेन्द्रियेण तेनोत्क्रान्तस्य दुःखप्राप्तेर्लुब्धकसाम्यं तेन समन्वितः वैशसं नारकं दुःखं याति ॥ ५३ ॥

अमीषां पौराणां पुर्याः सम्बन्धिनां द्वाराणां मध्ये उभौ द्वौ पादपाणी अन्धावक्षौ निर्वाक्पेशस्कृतौ वाक्शब्देनात्रवागिन्द्रियाधिष्ठानं मुखरूपं छिद्रं लक्ष्यते छिद्रपेशस्कृतसाम्यान्निर्वाक्पेशस्कृतावित्युच्येते पेशस्कृन्नाम हि कीटविशेषः स्वापानान्निसृतैस्तन्तुभिः स्वनिवासभूतं करण्डं निर्माय स्वनिर्गमनद्वारं तन्मुखमध्यज्ञानेन पिधाय तत्रैव विनश्यति तद्वत्पाणिपादयोर्निश्छिद्रत्वाज्ज्ञानाभावाच्च तौ निर्वाक्पेशस्कृतावित्युच्येते ताभ्यां द्वाभ्यामक्षण्वतामिन्द्रियवतां देहानामधिपतिः पुरञ्जनः याति गच्छत्यागच्छति करोति कर्म करोति च ॥ ५४ ॥

अन्तःपुरं हृदयं गतः प्रविष्टः "हृदि ह्ययमात्मा प्रतिष्ठित" इति श्रुतेः स पुरञ्जनः यदा विषूचीनेन मनसा विष्वगञ्चति सर्वतो व्याप्रियत इति विषूचीन इति व्युत्पत्तेः समन्वितो भवति तदा जाया बुद्धिरात्मजा इन्द्रियवृत्तयः ताभ्यामुद्भवं मोहादीनामन्यतमं याति मोहप्रसादहर्षाः तमःसत्त्वरजःकार्याणि मनोगुणा अत्र त्वगिन्द्रियस्यानुक्तिः सर्वेष्वन्तर्भावात् ॥ ५५ ॥

एवमिन्द्रियस्थानविषयाणां गौणनामानि कार्याणि चाभिधाय मनःपर्यन्तसर्वेन्द्रिययुक्तस्य बुद्धिपारवश्यमाह

* निर्वाक्पेशस्कृतावुभावित्ति श्रीविजयध्वजतीर्थः ।

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमिति । अज्ञः अत एव कामप्रवणा आत्मा मनो यस्य कर्मसु कामसाधनेषु कर्मस्वासक्तः अत एव दैवेन वञ्चितः महिषी बुद्धिर्यद्यदीहेत व्याप्रियेत यद्यच्छब्दादिविषयं प्रतीन्द्रियाणि प्रवर्तयतीत्यर्थः तत्तदेवान्ववर्ततानुवृत्तवान् ॥ ५६ ॥

अनुवर्तनमेवोपपादयति चतुर्भिः । क्वचिदिति । पिबन्त्यां पाने व्याप्रियन्त्यां बुद्धौ पिपासामुत्पादयन्त्यां सत्यामित्यर्थः मदविह्वलः मदपरवशः सन् मदिरां पिबति एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यमश्नन्त्यां भुञ्जन्त्यां जक्षत्यां चर्वन्त्याम् ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

पुर्या वामकर्णलक्षणा देवभूर्नाम द्वाःस्थितः प्रजादिरूपेण क्रीडादिगुणोपेतत्वाद्देवः पितृगणः प्रियो भवत्यस्य श्राद्धादिकर्तुरिति तेनोत्तरेण वामकर्णलक्षणाद्वारेणोत्क्रान्तः पुरञ्जनः उत्तरपाञ्चालमर्त्यलोकप्राप्तिहेतुत्वादुत्तराः उत्तरन्ति वितरन्ति ददतीत्युत्तराः पितरस्तेषां लोकलक्षणं राष्ट्रं याति अत्रापि पूर्वोक्तेन सख्योपेतः पुत्रलक्षणं पुरं जनयतीति पुरुषप्रजननकर्मा लोको जीवः उत्तरमुत्कृष्टं पाञ्चालं प्रवृत्तशास्त्रमिति वा अन्यस्तु पूर्वोक्त एव किमेतत्प्रतीतार्थं परित्यज्य व्यत्यस्य कथने कारणमितिचेदुच्यते । दक्षिणश्रोत्रमार्गेण देवलोकं व्रजत्यसौ । वामश्रोत्रेण पितॄणामिति वेदविदो विदुरिति प्रमाणम् ॥ ५१ ॥

असुरजनहितत्वादासुरी नाम पश्चाद्द्वाः शिश्नलक्षणास्ति तया द्वारा ग्राम्यकं नाम मैथुनकं सुखं विषयं यात्यनुभवति दुष्टो मदो यस्य स तथा तेनोपस्थेन्द्रियेण सहितः असूनामिन्द्रियाणां रतिहेतुत्वादासुरीति वा सुखहेतुत्वाद्वा सतामपि ग्राह्यम् ॥ ५२ ॥

निर्गच्छत्यस्मात्पुरीषलक्षणमलमिति निर्ऋतिर्नामाख्यो द्वाः गुदलक्षणंछिद्रं वैशसं पुरीषोत्सर्गलक्षणं विषयं पापं हिंसालक्षणनरकं वा लुब्धकेनार्वागिन्द्रियेण कृच्छ्रेण मलमोचनादेषा संज्ञा ॥ ५३ ॥

अमीषां द्वाराणां मध्ये उभौ निर्वाक्योपस्करौ पादौ हस्तश्चान्धौ ज्ञानशून्यौ भवतः । निर्गतं वाक्यं यस्मात् स निर्वाक्यः पादः कर्तुः पुरुषस्योपकरणभूतत्वादुपस्करौ हस्तः हस आदान इति धातोरादातृत्वात् अक्षाणीन्द्रियाणि विद्यन्ते येषां तेऽक्षणवन्तो जीवास्तेषां पतिः पुरञ्जनस्ताभ्यां पादहस्ताभ्यां याति करोति चेत्यन्वयः ॥ ५४ ॥

क्वचिद्धृदयाख्यान्तः पुरङ्गतो विष्वक् सर्वतोऽञ्चतीति विषूचि मनस्तेन सहितः स्वयं पुरञ्जनो जायात्मजेभ्य उद्भवो जन्म यस्य स तथा तमोमोहाद्यन्यतमं यातीत्यन्वयः जाया भक्तिरात्मजो ज्ञानं भक्तिज्ञाने तज्ज्ञानादुत्पन्नं प्रसीदत्यनेनेति प्रसादः परमानन्दः मुह्यत्यनेनेति मोहो निरयः हृष्यत्यनेनेति हर्षः स्वर्गस्तान् ॥ ५५ ॥

इदानीमसद्बुद्धेः प्रकारं दर्शयति । एवमिति । ग्राम्यकर्मसु काम्यन्त इति कामा विषयास्तेष्वात्मा मनो यस्य स तथा वञ्चितो दैवेनेति शेषः अबुधो विवेकशून्यः महिषी बुद्धिलक्षणा मतं हितस्तीति महिषी अन्यत्र मतं ददातीति महिषी यद्यत्कर्मकारयितुमीहेत तत्तत्कर्मान्ववर्तत अन्वकरोदेव ॥ ५६ ॥

तर्हि किं तदाह । क्वचिदिति । पिबन्त्यां पातुमिच्छन्त्यामित्यूह्यम् अनेन सद्बुद्धिरपि ध्वनितेति ज्ञातव्यम् ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ॥ ६० ॥ ६१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अन्धाविति ज्ञानहीनत्वात् ॥ ५४—६१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

उत्तरेण उत्तरस्यां दिशि श्रुतधरः श्रोत्रेन्द्रियं दक्षिणकर्णेन बलाधिक्यात् प्राथम्याच्च कर्मकाण्डश्रवणं वामकर्णेन ज्ञानकाण्डश्रवणमिति द्वारदेशयोर्नामभेदः कृतः । पञ्चानामपि विषयाणां श्रोत्रेणैव प्रथममवगमात् पाञ्चालमिति संज्ञा ज्ञेया ॥५१॥

असुरा इन्द्रियारामास्तेषामियमासुरी शिश्नद्वाः ग्रामकं ग्रामस्थजनानां कं सुखं व्यवायं दुर्मदेन उपस्थेन्द्रियेण ॥ ५२ ॥

निर्ऋतिर्गुदं मृत्युद्वारत्वात् । वैशसं मलविसर्गं लुब्धकेन पायुना तेनोत्क्रान्तस्य दुःखप्राप्तेर्लुब्धकसाम्यम् ॥ ५३ ॥

अमीषां मध्ये निर्वाक् पादः पेशस्कृत् हस्तस्तावुभावप्यन्धौ छिद्राभावात् । अक्षण्वतामिन्द्रियवतां द्वाराणामधिपतिः ॥ ५४ ॥

अन्तःपुरं हृदयं विषु सर्वतोऽञ्चतीति विषूचीनं मनस्तद्युक्तः । मोहप्रसादहर्षास्तमःसत्त्वरजःकार्याणि जाया बुद्धिः आत्मजाः सामान्यविशेषनिश्चयज्ञानादयस्तदुत्थम् ॥ ५५—५६ ॥

जीवस्योपाधिधर्माध्यासं प्रपञ्चयति । क्वचिदित्यादि । यदुक्तं प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैरात्मनि मन्यत इति जक्षत्यां चर्वन्त्याम् ॥ ५७—५८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ब्रह्मप्रापकशास्त्रश्रवणद्वारा देवस्य ब्रह्मणः आह्वानमनेन भवत्यतो देवहूर्वामकर्णस्तद्रूपा पुर्या द्वाः उत्तरेणोत्तरस्यां दिशि तयोत्तरपाञ्चालम् कथापक्षे देशविशेषमध्यात्मपक्षे उत्तरं कर्मकाण्डविचारानन्तरश्रोतव्यम् । पञ्चानामुपासककृपाफलभक्तिरसतद्विरोधिपदार्थानां प्रकाशनायालं निवृत्तिशास्त्रम् ॥ ५१ ॥

असुराः औपस्थ्यसुखलुब्धास्तत्सम्बन्धिनी उपस्थस्थानरूपा तया दुर्मदेनोपस्थेन्द्रियेण समन्वितः ग्रामकं ग्रामे यत्कं सुखं मैथुनं तद्याति ॥ ५२ ॥

निर्ऋतिः गुदरूपा द्वाः तया लुब्धकेन पायुना समन्वितः वैशसं मलविसर्गविषयं याति ॥ ५३ ॥

अमीषां पौराणां पुरगतानां द्वाराणां मध्ये उभौ अन्धौ निश्छिद्रौ निर्वाक् पादः पेशस्कृत् हस्तः ताभ्याम् अक्षण्वतामिन्द्रियगोलकानामधिपतिर्याति करोति च त्वगनुक्तिः सर्वेष्वन्तर्भावाभिप्रायेण ॥ ५४ ॥

स यर्हि विष्वगञ्चतीति विषूचीनम् मनस्तेन समन्वितोऽन्तःपुरं हृदयं गतो भवति तदा जायात्मजा जायाबुद्धिस्तदात्मजा इन्द्रियद्वारा तमःसत्त्वरजो वृत्तयस्तदुद्भवं मोहं तमो वृत्तिकार्यं प्रसादं सत्त्ववृत्तिकार्यं हर्षं रजोवृत्तिकार्यं च याति ॥ ५५ ॥

एवं कर्मसु संसक्तः यतः कामेषु कर्मफलेषु आत्मा बुद्धिर्यस्य सः यतोऽबुधः हेयोपादेयविवेकहीनः यतो वञ्चितो बुद्धये-

क्वचिद्धावति धावन्त्यां तिष्ठन्त्यामनुतिष्ठति ।
अनुशेते शयानायामन्वास्ते क्वचिदासतीम् ॥ ५९ ॥
(१) क्वचिच्छृणोति शृण्वन्त्यां पश्यन्त्यामनुपश्यति ।
क्वचिज्जिघ्रति जिघ्रन्त्यां स्पृशन्त्यां स्पृशति क्वचित् ॥ ६० ॥
क्वचिच्च शोचतीं जायामनुशोचति दीनवत् ।
अनुहृष्यति हृष्यन्त्यां मुदितामनुमोदते ॥ ६१ ॥
विप्रलब्धो महिष्यैवं सर्वप्रकृतिवञ्चितः ।
नेच्छन्ननुकरोत्यज्ञः क्लैब्यात् क्रीडामृगो यथा ॥ ६२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्यां पुरञ्जनोपाख्याने
पञ्चविंशतितमोऽध्यायः ॥ २५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः

ति शेषः अत एव महिषी बुद्धिर्यद्यदीहते तत्तदेव अन्ववर्तत अनुवर्तितवान् ॥ ५६ ॥

ध्यायतीव लेलायतीवेत्यादिश्रुतिमुपबृंहयति । क्वचिदित्यादिना । जक्षत्यां भक्षयन्त्याम् ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

भाषाटीका ।

देवहू नामक जोपुर का द्वार है उत्तर की तरफ तिससे राजा श्रुतधरके साथ उत्तर पंचाल नाम देश को जाता है यह बायां कान है शास्त्र विषय है ॥ ५१ ॥

आसुरी नाम पीछे का द्वार है तिससे दुर्मद के साथ ग्रामक नाम देश को राजा जाता है यह लिङ्ग इन्द्रिय है मैथुन इसका विषय है ॥ ५२ ॥

निर्ऋति नाम के पीछे का द्वार है तिससे पुरञ्जन राजा लुब्धक के साथ वैशस नामक देश को जाता है यह गुदा इन्द्रिय है मल त्याग इसका विषय है ॥ ५३ ॥

इन सब द्वारों मे निर्वाक् पेशस्कृत ये दोनो अन्धे द्वार हैं इन दोनों से छिद्र वाले सब इन्द्रियों का पपि गमन तथा ग्रहण करता है यह हस्त और पाद हैं चलना पकडना इनका विषय है ॥ ५४ ॥

जब वह राजा विषूचीन के साथ अन्तः पुर को जाता है तब स्त्री पुत्रों के हेतु से मोह प्रसाद हर्ष को प्राप्त होता है यहां मन के सहित जीव बुद्धि के वृत्तियों को भोगता है ॥ ५५ ॥

इस प्रकार से वह राजा कर्म मे आसक्त होकर कामों मे वश होकर वंचित होगया तब रानी जो कुछ चाहे तिसी काम को करने लगा यहां बुद्धि की वृत्तियों मे आत्मा प्रवृत्त होजाता है ॥ ५६ ॥

कभी रानी के मदिरा पीने से मद से विह्वल होकर आपभी मदिरा पीता है उसके खाने से आप खाता है चर्वणादिभक्षण करने से आपभी भक्षण करता है ॥ ५७ ॥

उसके गाने से आपभी गाता है उसके रोने से आपभी रोता है उसके हँसने से आपभी हँसता है उसके बोलने से आपभी बोलता है ॥ ५८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

आसतीमासीनाम् ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥

सर्वासंगत्वादिलक्षणा प्रकृतिः स्वभावो वञ्चितोयस्य सर्वथा प्रकृत्या वञ्चित इति वा नेच्छन्ननिच्छन् क्लैब्यात्पारवश्यात् ॥ ६२ ॥

इतिश्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

आसतीमासीनामासिषां जनयन्तीमनुसृत्यास्ते ॥ ५९ ॥

एवं शोचतीमनुशोचतीत्यादेरर्थः ॥ ६०--६१ ॥

एवं महिष्या बुद्ध्या विप्रलब्धः विशेषेण विमोहितः अत एव सर्वा प्रकृतिरकोधाद्यात्मस्वभावः वञ्चिता यस्य सः त्यक्तस्वभाव इत्यर्थः नेच्छन्ननिच्छन्नपि क्लैब्यात्पारवश्यादनुकरोति यथा क्रीडार्थो मृगः ॥ ६२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तथाहि महोऽस्यास्तीति महि ब्रह्म तस्मिन्नित्योत्सवसमुद्रे इषीसीदति विषयीकृत्य वर्तत इति महिषी सद्बुद्धिस्तया विशेषेण प्रलब्धः प्राप्ताभीष्टकार्यलाभः सर्वप्रकृतिवञ्चितो वञ्चितसर्वस्त्री-जनस्वभावः अग्निवर्णं जानातीत्यज्ञः सद्बुद्ध्यधीनत्वात्क्रीडामृगत्वमपि युक्तम् ॥ ६२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

(१) अयंश्लोकः श्रीवीरराघवाचार्यमतेनाधिकः ।

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

विप्रलब्धः अत्र जीवस्य शक्तिमत्तायां "पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततोह्यस्य बन्धविपर्य्ययौ" इत्येतत् सूत्रमप्यनुसन्धेयम् ॥ ६२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भस्य
पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

आसतीमासीनाम् ॥ ५९—६०—६१ ॥

विशेषेण प्रकर्षेण एवमनेन प्रकारेण लब्धः प्राप्तः सर्वथा प्रकृत्या स्वभावेन ज्ञानानन्दादिरूपया वञ्चितस्त्याजितः नेच्छन् एकेन स्वस्वभावेन वस्तुतस्तदनिच्छन्नपि क्लैव्यात् पारवश्यप्रापकादपरस्मात् स्वभावात् अनुकरोति तद्धर्ममात्मन्यध्यस्यति ॥ ६२ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
चतुर्थे पञ्चविंशोऽयं सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आसतीमासीनाम् ॥ ५९ ॥ ६० ॥

हृष्यन्त्यां वहिरिष्टपदार्थदर्शनादिना मुदितामिष्टपदार्थस्मरणेन ॥ ६१ ॥

महिष्या बुद्ध्या विप्रलब्धो मोहितः तत्र हेतुः सर्वो विष्णुस्तस्य शक्तिभूतया प्रकृत्या वञ्चितः अत एवाऽयं आत्मानात्मपरमात्मज्ञानहीनः नेच्छन् अनिच्छन् अपि क्लैव्यात्पारतन्त्र्यात्क्रीडायां मृगः यथा अनुकरोति ॥ ६२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे पञ्चविंशा-
ध्यायार्थप्रकाशः ॥ २५ ॥

भाषाटीका ।

उसके दौड़ने से आपभी दौड़ता है उसके खड़ी होने से आपभी खड़ा होता है उसके सोने से आपभी सोता है उसके बैठने से आपभी बैठता है ॥ ५९ ॥

उसके सुनने से सुनता है उसके देखने से आप देखता है उसके सूंघने से सूंघता है उसके छूने से आप छूता है ॥ ६० ॥

कभी उस को शोच करती देख कर आप भी दुखी सा होकर शोचता है उस के हर्ष होने से हर्षित होता है उस के आनन्दित होने से आनंदित होता है ॥ ६१ ॥

इस प्रकार रानी से वंचित होने से सब निजस्वभाव से वंचित होगया तब जो नहीं चाहता है सो काम भी अज्ञानी होकर करता है कादरपना से जैसे खेलने का मृग परवश होवै करै तैसे ॥ ६२ ॥

इति श्रीभागवत चतुर्थस्कन्ध पचीसवांअध्याय का
भाषानुवाद लक्ष्मणाचार्यकृत
समाप्त ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे पञ्चविंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ २५ ॥

षड्विंशोऽध्यायः ।

॥ नारद उवाच ॥

स एकदा महेष्वासो रथं पञ्चाश्वमाशुगम् ।
द्वीषं द्विचक्रमेकाक्षं त्रिवेणुं पञ्चबन्धुरम् ॥ १ ॥
एकरश्म्येकदमनमेकनीडं द्विकूबरम् ।
पञ्चप्रहरणं सप्तवरूथं पञ्चविक्रमम् ॥ २ ॥
हैमोपस्करमारुह्य स्वर्णवर्माक्षयेषुधिः ।
एकादशचमूनाथः पञ्चप्रस्थमगाद्वनम् ॥ ३ ॥
चचार मृगयां तत्र दृप्त आत्तेषुकार्मुकः ।
विहाय जायामतदर्हां मृगव्यसनलालसः ॥ ४ ॥
आसुरीं वृत्तिमाश्रित्य घोरात्मा निरनुग्रहः ।
न्यहनन्निशितैर्बाणैर्वनेषु वनगोचरान् ॥ ५ ॥
तीर्थेषु प्रतिदृष्टेषु राजा मेध्यान् पशून् वने ।
यावदर्थमलं लुब्धो हन्यादिति नियम्यते ॥ ६ ॥
य एवं कर्मनियतं विद्वान् कुर्वीत मानवः ।
कर्मणा तेन राजेन्द्र! ज्ञानेन न स लिप्यते ॥ ७ ॥
अन्यथा कर्म कुर्वाणो मानारूढो निबध्यते ।
गुणप्रवाहपतितो नष्टप्रज्ञो व्रजत्यधः ॥ ८ ॥
तत्र निर्भिन्नगात्राणां चित्रवाजैः शिलीमुखैः ।
विप्लवोऽभूद्दुःखितानां दुःसहः करुणात्मनाम् ॥ ९ ॥
शशान् वराहान्महिषान् गवयान् रुरुशल्यकान् ।
मेध्यानन्यांश्च विविधान् विनिघ्नन् श्रममध्यगात् ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

षड्विंशे मृगयाव्याजात्स्वप्नजागरणोक्तितः ।
सङ्गस्त्यागयोगाभ्यां संसृतिः सा प्रपञ्च्यते ॥ १ ॥

तदेवमात्मन उपाधिकृतां सुषुप्तावस्थां जाग्रदवस्थां चोक्त्वेदानीं स्वप्नावस्थामाह । स एकदेति दशभिः । महानिष्वासो धनुः कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यभिनिवेशो यस्य स रथमारुह्य पञ्चप्रस्थं वनमगादिति तृतीयेनान्वयः । रथं तदानीमेव विसृष्टं स्वप्नदेहम् जाग्रद्देहस्य शतसंवत्सरोपभोग्यपुरत्वेनोक्तत्वात् । पञ्च ज्ञानेन्द्रियाण्यश्वा यस्य आशुगं शीघ्रगतिम् । द्वे अहन्ताममते ईषे दण्डके यस्य द्वे पुण्यपापे चक्रे यस्य एकं प्रधानमक्षो यस्य त्रयो गुणा वेणवो ध्वजा यस्य पञ्च प्राणा बन्धुराणि बन्धनानि यस्य ॥ १ ॥

एकं मनो रश्मिः प्रग्रहो यस्य एका बुद्धिर्दमनः सूतो यस्य तच्च तच्च एकं हृदयं नीडं रथिन उपवेशस्थानं यस्मिन् द्वौ शोकमोहौ कूबरौ युगबन्धनस्थानं यस्य पञ्च शब्दादयो विषयाः प्रगृह्यन्ते प्रक्षिप्यन्ते यस्मिन् । अस्य व्याख्यानं भविष्यति पञ्चेन्द्रियार्थप्रक्षेप इति सप्त धातवो वरूथा रक्षार्थं चर्माद्यावरणानि यस्य पञ्च कर्मेन्द्रियाणां विक्रमा गतिप्रकारा यस्य ॥ २ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

हैमोपस्करं सौवर्णाभरणम् स्वर्णवर्मा वर्म कवचम् । रजोगुणावृतः अक्षयेषुधिः इषुधिर्निषङ्गः अनन्तवासनाऽहङ्कारोपाधिः एकादशो मनोरूपश्चमूनाथः सेनापतिर्यस्य वासनामयस्य मनसः प्रग्रहत्वं सङ्कल्पविकल्पात्मकस्य बृहद्बलत्वेन वक्ष्यमाणस्य चमूनाथत्वमिति विभागः । पञ्चशब्दादयो विषयाः प्रस्थाः सानवो यस्मिंस्तद्वनं भजनीयं देशमगात् ॥ ३ ॥

आत्ता गृहीता इषवो रागादिरूपाः कार्मुकं च भोगाद्यभिनिवेशरूपं येन जायां विवेकवतीं बुद्धिं विहाय अतदर्हां त्यागानर्हाम् । त्यागे हेतुः मृग्यन्त इति मृगा विषयास्तेषु व्यसनं भोगासक्तिस्तेन लालसातिस्पृहा यस्य ॥ ४ ॥

आसौ रागादिभिः वनेषु भजनीयदेशेषु वनगोचरान् भजनीयविषयान् व्यहनदात्मसात्कृतवान् कथापक्षे तु स्पष्टमेव ॥ ५ ॥

नन्वासुरीं वृत्तिमाश्रित्येति किमिति मृगया निन्द्यते कथापक्षे तस्य राज्ञो विहितैव साध्यात्मपक्षेऽपि जीवस्य विषयभोगो विहित एवेत्याशङ्क्याह । तीर्थेष्विति त्रिभिः । अयं भावः नहि मृगया विधीयते रागप्राप्तत्वात्किन्तु नियम्यते प्रवृत्तिः सङ्कोच्यते नियममेव पङ्क्तिं दर्शयति । अवशमत्यर्थं लुब्धो रागी सन् हन्यात् तर्हि तीर्थेषु श्राद्धादिष्वेव तत्रापि प्रतिदिष्टेषु प्रख्यातेष्वेव न नित्यश्राद्धादिषु तत्रापि राजैव मेध्यानेव पशूनेव यावदुपयोगमेवेति एवं जीवस्य विषयसेवापि यावदुपयोगं न यथेष्टमिति नियम एवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

अतो नावश्यकत्वमित्याह । य इति । एवं नियतं कर्म विद्वान् नेमिस्तुफलकामाय । तेनान्येन वा कर्मणैवमनुष्ठितेन यज्ज्ञानं भवति तेन ज्ञानेन हेतुना सोऽनुष्ठाता न लिप्यते ॥ ७ ॥

अन्यथा नियमोल्लङ्घनेनान्तःकरणाशुद्ध्यभावात् कर्तृत्वाभिमानकः कर्मभिरनुबध्यते ततश्च गुणप्रवाहे पतितोऽधो व्रजति ॥ ८ ॥

प्रासङ्गिकं परिसमाप्य पुनर्मृगयामेवानुवर्णयति । तत्रेति । चित्रा वाजाः पक्षा येषां तैः विलक्षो नाशः करुणात्मनां कृपालूनां दुःसहः ॥ ९ ॥ १० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं सुषुप्त्यवस्थां जाग्रदवस्थां चाभिधायेदानीं स्वप्नावस्थामाह दशभिः । सइति । स पुरञ्जन एकदा सुषुप्त्यनन्तरं महानिश्वासो धनुः कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यभिनिवेशो यस्य सः रथमारुह्य पञ्चप्रस्थं वनमगादिति तृतीयेनान्वयः रथशब्देनात्र शरीरं विवक्षितम् ।

आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव च ।
बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ।

इन्द्रियाणि हयानाहुरित्यादिश्रुत्या उपासननिवृत्तौ शरीरादीनां रथादिभावेनान्यत्र निरूपितत्वात् तत्र शरीरमचित्स्वरूपं विवक्षितम् तद्धि तदानीमेव स्वप्नदृष्टपुण्यपापानुरोधेनेश्वरसृष्टं भवति जाग्रद्देहस्य तु भूतसङ्क्षेपभोग्यपुरत्वेनोक्तत्वात् रथं विशिनष्टि । पञ्चाश्वं पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि चक्षुरादीन्यश्वा यस्य तमाशुगं शीघ्रगम् अनेनापि स्वप्नमेव शरीरमत्र विवक्षितमित्यवगम्यते जाग्रद्देहस्याशुगत्वासम्भवादिति भावः । द्वावहङ्कारममकारौ ईषिके दण्डके यस्य तं द्वे पुण्यपापे चक्रे यस्य तं तथैकं प्रधानमक्षो यस्य त्रयो गुणाः सत्त्वादयो वेणवो ध्वजा यस्य तं पञ्च प्राणा बन्धुराणि बन्धनानि यस्य तथाभूतम् ॥ १ ॥

पुनः कीदृशम् एकं मनो रश्मिः प्रग्रहरज्जुर्यस्य तम् एका बुद्धिर्दमनः सारथिर्यस्य एकं हृदयं नीडं रथिन उपवेशस्थानं यस्य द्वौ शोकमोहौ कूबरं युगबन्धनस्थानं यस्य पञ्च शब्दादयो विषयाः प्रगृह्यन्ते प्रक्षिप्यन्ते आपात्यन्ते यस्मिन् तं सप्त धातवो वरूथाः चर्माद्यावरणानि यस्य तं पञ्च कर्मेन्द्रियाणि विक्रमा गतिप्रकारा यस्य तथाभूतम् ॥ २ ॥

हैमोपस्करं सुवर्णाभरणं स्वर्णाभरणविशिष्टप्रदेहसृष्टिसम्भवाभिप्रायेण हैमोपस्करमित्युक्तं कथासौन्दर्यं वा एवमनुपयुक्तं कथासौन्दर्यायेति द्रष्टव्यं स्वर्णमयं वर्म कवचं रजोगुणावृत्तिर्यस्य अक्षयेषुधिः इषवो बाणा धीयन्तेऽस्मिन्निति इषुधिर्निषङ्गः अक्षय इषुधिरनन्तवासनाश्रयोऽहङ्कारो यस्य स तत्र बुद्धिपूर्वकप्रवृत्तिहेतुः संस्कारविशेषो वासना साचाज्ञानवासनाकर्मवासनाप्रकृतिसम्बन्धवासना चेति त्रिप्रकारा अविद्यानाम ज्ञानानुदयान्यथाज्ञानविपरीतज्ञानरूपेण त्रिविधमज्ञानं प्रकृतिसम्बन्धः स्थूलसूक्ष्मरूपाचित्सम्बन्धः स च देवमनुष्यादिदेहभेदेन बहुविधः सजातीयकर्मारम्भे रुचिः सा च विषयभेदाद्बहुप्रकारा पुण्यापुण्यरूपेण द्विविधं कर्मेति ज्ञेयम् एकादशेन्द्रियवृत्त्यात्मकसेनापतिः पञ्च शब्दादयो विषयाः प्रस्थाः सानवो यस्मिंस्तद्वनं भोगस्थानमगात् ॥ ३ ॥

तत्र वने दृप्तः गर्वितः स्वाप्नदेहपरवश इत्यर्थः आत्ताः स्वीकृता इषवः वासनारूपाः कार्मुकं कर्तृत्वाद्यभिनिवेशो यस्य अतदर्हां त्यागानर्हां जायां विवेकात्मिकां सात्त्विकीं बुद्धिं विहाय त्यागे हेतुः मृग्यन्त इति मृगाः शब्दादिविषयास्तेषु यद्व्यसनमलामभिनिवेशं दुःखं तेन लालसः अत्यन्तविषयासक्तः ॥ ४ ॥

आसुरीं तामसीं वृत्तिं बुद्धिमाश्रित्य घोरात्मा घोरमात्मा चित्तं यस्य सः रजोगुणकार्यक्रोधाविष्टः कामक्रोधादिषु क्रुद्धचित्त इत्यर्थः अत एव निरनुग्रहः विरोधिष्वनुग्रहरहितः निशितैः कार्यक्षमैः विषयसान्निध्यापादकैरिति यावत् बाणैः कर्मवासनारूपैः शरैः वनेषु भोगस्थानेषु वनगोचरान् वनगोचरमृगतुल्यान् दैवोपसादितानित्यर्थः व्यहनदात्मसात्कृतवान् कथापक्षे स्पष्टमेव ॥ ५ ॥

नन्वासुरीं वृत्तिमाश्रित्य इति मृगयानिन्दा न युक्ता कथापक्षे राज्ञस्तस्य विहितत्वात् अध्यात्मपक्षेऽपि दैवोपसादितविषयभोगो विहित एवेत्यत आह । तीर्थेष्विति त्रिभिः । मृगया या रागप्राप्तत्वान्न सा विधीयते किन्तु नियम्यते मृगयाप्रवृत्तिः सङ्कोच्यते इत्यर्थः नियममेव पङ्क्तिमुपदर्शयति लुब्धो रागी सन् यदि निहन्यात्तर्हि तीर्थेषु श्राद्धादिषु तन्निमित्तेषु तत्रापि प्रतिदिष्टेषु विहितमांसकेषु पर्वसु । तत्रापि राजैव मेध्यानेव पशूनेव यावदुपयोगमेवेति अध्यात्मपक्षेऽपि जीवस्य यावदुपभोगमेव विषयभोगो नियम्यते इतिभावः ॥ ६ ॥

य एवं विद्वान् हिंसाया विषयभोगस्य च रागप्राप्ततां तन्नियमं च विद्वान् कुर्वीत हिंसां विषयभोगं च कुर्याद्वा न कुर्याद्वा रागप्राप्तत्वेनावश्यकत्वाभावादिति भावः रागप्राप्तस्य हि पक्षे प्रत्यवायाभावमात्रं क्रियते नादृष्टम् अतः सुतरां रागप्राप्तस्य त्यागेन प्रत्यवाय इति नवेत्युक्तं तेनैवं नियतेन कर्मणा ज्ञानेन एवं कृतेन कर्मणा यज्ज्ञानं भवति तेन हेतुना सः कर्ता न लिप्यते पापे-

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

रिति शेषः यद्वा स विद्वान् ज्ञानेन रागप्राप्तानां त्याज्योपादेय-विवेकज्ञानरूपेण हेतुना कर्मणानादिपापरूपकर्मणा न लिप्यते ॥ ७ ॥

अन्यथा नियतं कर्म कुर्वाणः अहं ममाभिमानारूढः कर्मभिरनादिपुण्यापुण्यकर्मभिरनुबध्यते वशीक्रियते ततः कर्मपारवश्याद् गुणप्रमाहे संसारे पतितः नष्टदेहात्मविवेकः अधो नरकं व्रजति ॥ ८ ॥

एवं प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतां मृगयामनुवर्णयति । तत्रेति । त्रिचित्रवाजा नानाविधवासनारूपा विचित्रपक्षाः येषां ते वासनाभिरूपोद्वलितैरित्यर्थः शिलीमुखैः पुण्यापुण्यकर्मभिर्हेतुभूतैः निर्भिन्नान्यनुभवेन जीर्णानि गात्राण्यवयवा येषां तेषां मृगाणां विषयाणां विप्लवो नाशः करुणात्मनां कृपालूनां दुःसहोऽभूत् कामिभिरनुजीर्णावयवान् विनष्टान् शब्दादिविषयाननुसन्दधतां सर्वभूतसुहृदां ज्ञानिनां विषयविप्लवो मनसापि स्मर्तुमसह्योऽभूदित्यर्थः कथापक्षेस्पष्टोऽर्थः ॥ ९ ॥

शशान् वराहानित्यादिकथनं शब्दादिभेदेन च विषयवैचित्र्यज्ञापनाय कथापक्षे तु तत्सौन्दर्याय मेध्यान् विहितानन्यानविहितांश्च विषयान् निघ्नन्नात्मसात्कुर्वन् व्यापृतकरणत्वाच्च श्रममभ्यगात् प्राप्तवान् ॥ १० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अधुना जाग्रदवस्थाप्रकारकथनेन संसारप्राप्तिं कथयन् जाग्रदवस्थाप्रवेशं तावदाह । स एकदेति । स पुरञ्जनः एकदा स्वप्नविषयभोगप्रापककर्मक्षये जाग्रद्भोगप्रापककर्मागमे सति पञ्चेन्द्रियद्वारेण सूनार्थमात्मा प्रतिष्ठते यस्मिन्निति पञ्चप्रस्थं वनं जाग्रद्विषयलक्षणकान्तारमगादनुबभूवेत्यग्रेणान्वयः किं कृत्वा कथंभूत इति तदाह । महेष्वास इति । महत इति महः प्रणवः स एवेष्वासो धनुर्यस्य स तथा यथार्थकथनमेतत् अन्यत्र महांश्चासौ इष्वासो यस्येति स्वर्णवर्णलक्षणरजोगुणाख्यं वर्म यस्य स तथा अक्षये प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणे इषुधी यस्य स तथा एकादशेन्द्रियलक्षणायाश्चम्वा नाथः पञ्चेन्द्रियाण्येवाश्वा यस्य स तथा तम् आशु गच्छत्यस्ति जायत इत्यादिविकारं परिणामलक्षणमित्याशुगस्तं द्वे पुण्यपापलक्षणे कर्मणी एव चक्रे यस्य स तथा तम् एकः सूत्रात्मा वायुरक्षो यस्य स तथा तं त्रयः सत्त्वादिगुणा एव वेणवो ध्वजा यस्य स तथा तं पञ्चप्राणा एव विनतोन्नतप्रदेशा बन्धुराख्या यस्य स तथा तम् अनेन प्राणसञ्चारहेतवो नाडीविशेषाः कथ्यन्ते आधारो वा ॥ १ ॥

एको मनआख्यो रश्मिः प्रग्रहो यस्य स च एको बुद्ध्याख्यो दमनः सारथिर्यस्य सचैकरथस्थैकदमनस्तम् ।

बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ।
प्राणा बन्धुरमुद्दिष्टा गुणाः सत्त्वादयो ध्वजाः ॥
मूलवायुरक्षसंज्ञश्चक्रे द्वे पुण्यदुष्कृते ।
इन्द्रियाण्यश्वसंज्ञानि हृदयं नीडमुच्यते ॥
शीतोष्णलक्षणौ द्वौ तु कूबरौ शब्दपूर्वकम् ।
पञ्चप्रहरणं सप्तत्वगाद्या गुप्तयः स्मृताः ॥
पृथिव्याद्या विक्रमाख्या देहाख्यो रथ उच्यते ।

इत्यध्यात्मयोगे एकं हृदयलक्षणं नीडं यस्य स तथा तं द्वौ शीतोष्णलक्षणौ कूबरौ युगन्धरौ यस्य स तथा तं पञ्चानामिन्द्रियाणां पञ्चशब्दादिविषयाणां च सन्निकर्षलक्षणानि प्रहरणानि यस्मिन्स तथा तं पञ्चसूनासाधनानि प्रहरणानि यस्मिन्निति वा सप्तत्वगाद्या धातवो वरूथो गुप्तिर्यस्य स तथा तं पञ्चानां भूतानां विक्रमः प्रभावो यस्मिन्स तथा तम् ॥ २ ॥

हैमोपस्करं मुकुटकुण्डलाभरणैः स्वर्णविकारैर्भूषितं रथ रथगताविति धातोः ज्ञानलक्षणगमनसाधनं देहमारुह्याधिष्ठायेति अक्षयेषुधिरनन्तवृत्त्या लभ्यमानान्तःकरणोपाधिरित्ति वा इषून् रागादीनस्यति निरस्यति ग्लापयतीति इष्वासो ज्ञानलक्षणः स च महान् यस्य स इति वा ॥ ३ ॥

इषवश्च कार्मुकं चात्तं गृहीतं येन स तथा रागाद्या इषवः कार्मुकं विवेककार्यं स्वकृत्यं मुञ्चत्यनेनेति निरुक्त्या । तत्र जाग्रद्विषयकानने मृगयां शब्दादिभोगलक्षणां चचार बुभुजे अत्यन्तमतदर्हो त्यागायोग्यां सद्बुद्धिलक्षणां विहायासद्बुद्धिलक्षणां चादायेति शेषइति विवेकः मृग्यन्तइति मृगा विषयास्तेषां व्यसने भोगलक्षणे लालस उत्सुकः अन्यत्र हरिणानां हिंसनाद्युत्कट व्यापारवान् ॥ ४ ॥

आसुरीं हिंसालक्षणां वृत्तिं घोरात्मा विषयप्रसङ्गनिमित्तसंसारभयरहितः निर्गतोऽनुग्रहो दयालक्षणो यस्मात्स तथान्यहनत् । हनहिंसागत्योरिति नितरामगच्छदसेवतेत्यर्थः निशितैर्बाणैः कपटमनोवृत्तिभिः वनेषु जाग्रद्विषयप्रदेशेषु वनगोचरांस्तत्रत्यशब्दादिविषयलक्षणान्मृगान् ॥ ५ ॥

ननु राज्ञा हि मृगयानिष्टातमया पशुहिंसया । राज्ञा मृगार्थी मृगयां चरन् दोषैर्न लिप्यत इति अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यादौ विहितत्वात्कथमासुरीं वृत्तिमाश्रित्येति निन्द्यत इति तत्राह । तीर्थेष्विति । श्रुतिदृष्टेषु श्रुतिस्मृतिविहितेषु तत्तत्स्थानेषु राजा स्वविहिताचारनिष्ठया शोभमानो मेध्यान् पशूनजमृगप्रभृतीन् यावदर्थं यावत् प्रयोजनं लुब्धः फलार्थी हन्यादित्यलं नियम्यते विधिवाक्यैरितिशेषः अध्यात्मेतिप्रमाणकेषु तीर्थेषु शास्त्रेषु विहितान्मेध्यान्मेधयोग्यान् ज्ञानयोग्यान् पशून् गोसधर्मान् रमणीयान् विषयान् वने विषयव्यवहारे वर्तमानो लुब्धो गृध्नुर्यावता देहावस्थितिस्तावन्मात्रमलमत्यर्थं हन्यादुच्छेत्सेवार्थमिति शेष इति नियम्यते शिक्षाविषयीक्रियत इति अलमिति विशेषणादलुब्धो लोकोपकारार्थं पशून् घ्नन् आत्मार्थी दधिकमपि हननमपि कुर्वन्नदुष्यतीतितात्पर्यं ज्ञायते । तदुक्तम् ।

उपकारः सतां येन तत्कृत्वा नैव दुष्यति ।
अशीवनिन्दितमपि बहुहिंसा युरोव वा ।

अथ वा ज्ञानिनः कर्म न दुष्टमपि लिप्यत इति ॥ ६ ॥

ननु नियतकर्माकरणे ज्ञानिनोऽपि दुष्कर्मलेपः स्यादिति तत्राह । य एवमिति । यो नियतमनियतं वा विद्वान् जानन्नेव विविधं पुण्यं पापं वा कर्म कुर्वीत न वा कुर्वीत स ज्ञाता तेनोभयविधेन कर्मणा न लिप्यते केन निमित्तेनेत्यत उक्तं ज्ञानेनेति कर्मलेपाभावे ज्ञानं कारणमित्यर्थः ।

तद्यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्ते ।
एवमेवं विदि पापं कर्म न श्लिष्यत इति श्रुतेः ।

अथवा ज्ञानिनः कर्म न दुष्टमपि लिप्यत इति स्मृतेश्च ॥ ७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम् ।

अन्यपक्षे बाधकमाह । अन्यथेति । अन्यथा ज्ञानाभावे । अनर्थोऽपि भवतीत्याह । गुणप्रवाह इति ॥ ८ ॥

एवं प्रासङ्गिकीं कथां समाप्य प्रकृतमनुसरति । तत्रेति । तत्र विषयलक्षणे वने चित्रवाजैरनेकाङ्कुरमुखाख्यपक्षोपेतैः शिलीमुखैः शिलावत् दृढमुखैर्लम्पटेन्द्रियमनोवृत्तिविशेषैर्निर्भिन्नगात्राणां मृदितनानावयवानां करुणात्मनां पापनिमित्तेन मुक्तानामस्माकं परलोकेऽपि न गतिरस्तीति रुदितानामिव स्थितानां यथाशास्त्रमुक्तानां विषयाणां विप्लवो विनाशः समाप्तिलक्षणोऽभूदित्यन्वयः अन्यत्र व्यक्तम् ॥ ९ ॥

शशान् वराहानिति । मेध्यान्महिषानित्यादिना त्वमेध्यान् शशान् तिशयितानन्दलक्षणान्वरणीयत्वेनाहेयान्महिषान्महितं ददातीति निरुक्त्या सनदान इति धातुस्तस्य डप्रत्ययः सकारस्य मूर्धन्यादेशः गवयान् गतवयसः जरसं गतानिति शेषः रुरून् रोदनहेतून् शं सुखं विलापयतीति शल्यकानित्येवमादिविषयान् निघ्नन् गच्छन्भुञ्जान इत्यर्थः ॥ १० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

स एकदेति त्रिकम् । टीकायामेका बुद्धिरविवेकवती । पञ्चविषया हतमृगस्थानीयाः । पूर्वत्र शब्दादयो वासनामयविषयाः । अत्रतु तद्वासना इति भेदः ॥ १-१३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

धार्मिकस्यापि जीवस्य दैवात्तामससमावतः ।
षड्विंशे सद्विषयस्त्यागः पुनः प्राप्तिश्च वर्ण्यते ॥

धार्मिकस्य विवेकिनोऽपि जीवस्य कदाचिद्दैववशात्तामससावक्रमेनाविवेकतो निषिद्धविषयासक्तिः स्यादिति दर्शयन् विषयलौल्यातिरेकार्थमेव देहं रथरूपत्वेन वर्णयति । स एवैकस्मिन् समये रथमारुह्य पञ्चप्रस्थं वनमगादिति तृतीयेनान्वयः महानिष्वासो धनुः कर्तृत्वभोक्तृत्वाभिनिवेशो यस्य सः । पञ्चज्ञानेन्द्रियाण्यश्वा यस्य आशुगं शीघ्रगतिम् । द्वे अहन्ताममते ईषे दण्डके यस्य द्वे पुण्यपापे चक्रे यस्य एकं प्रधानमक्षो यस्य त्रयो गुणा वेणवो ध्वजा यस्य पञ्च प्राणा बन्धुराणि निबन्धनानि यस्य एकं मनोरश्मिः प्रग्रहो यस्य सः एका बुद्धिर्दमनः सूतो यस्य तञ्च तञ्च । एकं हृदयं नीडं रथिन उपवेशस्थानं यत्र द्वौ शोकमोहौ कूबरौ युगबन्धनस्थानं यस्य पञ्चेन्द्रियव्यापाराः श्रवणादयः प्रहरणान्यस्त्राणि यस्य सप्त धातवो वरूथा रथरक्षार्थं चर्माद्यावरणानि यस्य पञ्चविक्रमं कथापक्षे विस्तृतविक्रमं पचि विस्तारे अध्यात्मपक्षे पञ्चकर्मेन्द्रियाणि विक्रमा गमनानि यस्य हैमोपस्करं स्वर्णमयपरिच्छदम् ; अध्यात्मपक्षे हैमा हिमसम्बन्धिन उपस्करा अतिजाड्यादस्फूर्तय एव परिच्छदा यस्य स्वर्णवर्म्मा रजोगुणकवचः अक्षयेषुधिः अनन्तवासनः । एकादश चमूनाथाः सेनान्यो यस्य सः । पक्षे एकादशी मनोरूपश्चमूपतिर्यस्य सः । वासनाहेतोर्मनसः प्रग्रहत्वं सङ्कल्पविकल्पात्मकस्य मनसो वृद्धत्वेन वक्ष्यमाणस्य चमूनाथत्वमिति विभागः । पञ्चप्रस्थं पञ्चप्रस्थसंज्ञम् । पक्षे पञ्चशब्दादिमद्वस्तूनि प्रस्थाः सानवो यत्र तत् ॥ १—३ ॥

मृगयां परस्त्रीगमनादिपापम् । इषवो रागद्वेषादयः कार्मुकम् भोगाभिनिवेशरूपं धर्म्मशीलां बुद्धिम् ॥ ४ ॥

न्यहनन्निति बाणादिकरणकहिंसादिपापं कृतवानित्यर्थः ॥ ५ ॥

ननु कथापक्षे राज्ञो मृगया विहितैव अध्यात्मपक्षेऽपि जीवस्य भोक्तृत्वाद्विषयभोग उचित एवेति किमिति निन्द्यत इत्यत आह । तीर्थेष्विति त्रिभिः । अयं भावः नहि मृगया विधीयते रागप्राप्तत्वात् किन्तु नियम्यते प्रवृत्तिः सङ्कोच्यते । नियममेव षड्विधं दर्शयति यदालमत्यर्थं लुब्धो रागी सन् हन्यात् तर्हि तीर्थेषु श्राद्धादिष्वेव । तत्रापि श्रुतिदृष्टेषु प्रख्यातेष्वेव ननित्यश्राद्धादिषु तत्रापि राजैव मेध्यानेव वन एव यावदुपयोगमेवेति एवं जीवस्य विषयसेवापि यावदुपयोगमेव न यथेष्टमित्यभ्यनुज्ञा रूपो नियम एवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

स तेन कर्मणा न लिप्यते । ज्ञानेनेति तत् कर्म जन्येन ज्ञानेन हेतुनेत्यर्थः ॥ ७ ॥

अन्यथा नियमोल्लङ्घनेन अन्तःकरणशुद्ध्यभावात् कर्तृत्वाभिमानमारूढः कर्मभिरनुबध्यते ततश्च गुणप्रवाहपतितोऽधो व्रजति । तेनाध्यात्मपक्षेऽपि निषिद्धेतरविषयभोग एव जीवस्योक्त इत्यर्थः ॥ ८ ॥

प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतमाह । तत्रेति । विचित्रपक्षैः शरैर्विप्लवो नाशः । पक्षे विविधदोषयुक्तैरिन्द्रियैर्विविधहिंसादिपापं करुणात्मनां कृपालूनामस्मादृशां दुःसहः । अतएव त्वमेव प्रबोध्यस इति भावः ॥ ९ ॥

अममध्यगादिति धार्मिक जीवोहि कथञ्चिद्दैववशात् कश्चित् कालमधर्मं कृत्वा अनुतापं प्राप्तः स्यादित्यर्थः ॥ १० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तदेव सुषुप्त्यवस्थां जाग्रदवस्थां चोक्त्वाथ षड्विंशे मृगयाव्याजेन स्वप्नावस्थां पुनर्जाग्रदवस्थां च प्रपञ्चयति । स इति । स पुरञ्जनः एकदा स्वप्नवेलायाम् अध्यात्मपक्षे महान् कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यभिनिवेशो धनुर्यस्य सः रथं जीवस्य स्वप्नशरीरादिनिर्मातृत्वे अनिष्टपाकादिनिर्मातृत्ववत् अनिष्टशरीरादिनिर्मातृत्वासंभावात् परमेश्वरनिर्मितं स्वप्नशरीरम् जाग्रद्देहस्य तु शतसंवत्सरोपभोग्यपुरत्वेनोक्तत्वात् आरुह्य पञ्चप्रस्थं वनमगादिति तृतीयेनान्वयः कीदृशं रथं पञ्चाश्वम् पञ्च ज्ञानेन्द्रियाण्यश्वा यस्य तमाशुगं शीघ्रगं द्वे अहंकारममकाररूपे ईषे दण्डके यस्य तम् द्वे पुण्यपापरूपे चक्रे यस्य तम् एकं प्रधानमक्षो यस्य तम् त्रयो गुणाः वेणवो ध्वजा यस्य पञ्च प्राणाः बन्धुराणि बन्धनानि यस्य तम् ॥ १ ॥

एकं मनो रश्मिर्यस्य तम् एका बुद्धिर्दमनः सूतो यस्य तम् अनेकरूपत्वाद्बुद्धेः कलत्रत्वं युक्तमेव एकं हृदयं नीडं यस्य तम् द्वौ शोकमोहौ कूबरस्बंधनस्थानं यस्य तम् पञ्चचेन्द्रियार्थाः शब्दादयः प्राह्रियन्ते आपात्यन्ते यस्मिन्निति पञ्चप्रहरणस्तम् सप्त धातवो वरूथाः चर्माद्यावरणानि यस्य तम् पञ्चकर्मेन्द्रियाणि विक्रमाः गतिप्रकारा यस्य तम् ॥ २ ॥

हैमोपस्करं स्वप्नदृष्टपुण्यानुसारेण स्वर्णालंकारयुक्तम् स्वर्णमयं वर्म कवचं यस्य सः रजो गुणवृत्तिरित्यर्थः अक्षया बहुबाणयुक्तः इषुधिर्निषङ्गो यस्य सः नानावासनाश्रयाहंकार इत्यर्थः एकादशो मनोरूपश्चमूनाथो यस्य सः मनसः

ततः क्षुत्तृट्परिश्रान्तो निवृत्तो गृहमेयिवान् ।
कृतस्नानोचिताहारः सम्विवेश गतक्लमः ॥ ११ ॥
आत्मानमर्हयाञ्चक्रे धूपालेपस्रगादिभिः ।
साध्वलङ्कृतसर्वाङ्गो महिष्यामादधे मनः ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अनेकरूपत्वात् रश्मित्वं अमुनाथत्वं युक्तमेव पञ्चेन्द्रियार्थाः प्रकर्षेण तिष्ठन्तीति प्रस्थाः मृगाः यस्मिन् तद्वनमगात् ॥ ३ ॥

मात्ताः गृहीताः वासनारूपाः इषवः कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यभिनिवेशरूपः कार्मुकश्च येन सः अतदर्हाम् त्यागानर्हाम् जायां जाग्रद्व्यवहारयोग्यां बुद्धिं विहाय मृग्यन्ते इति मृगाः इन्द्रियार्थास्तद्व्यसने भोगे लालसा यस्य सः मृगयां कथापक्षे वध्यपशून्वेषणरूपामध्यात्मपक्षे इन्द्रियार्थान्वेषणरूपां चचार ॥ ४ ॥

घोरात्मा दुष्टचित्तः बाणैः वासनारूपैः वनेषु भोगस्थानेषु वनगोचरान् शब्दादिरूपान् मृगान् व्यहनत् हनहिंसागत्योरिधातुस्मात् अग्रहीत् ॥ ५ ॥

आसुरीं वृत्तिमास्थाय घोरात्मा निरनुग्रहः

इत्यत्रैव कथापक्षे मृगयाध्यात्मपक्षे विषयसेवाचानिष्टेति द्योतितं तदेवोपपादयति । तीर्थेष्विति त्रिभिः । यद्यपि मांसार्थं लुब्धो भवति तथापि तीर्थेषु श्राद्धादिष्वेव तत्रापि प्रतिहृष्टेषु प्रख्याते-ष्वेव न तु नित्यश्राद्धादिषु तत्रापि राजैव मेध्यानेव वने एव यावदुपयोगमेव पशून् हन्यादिति षड्भिः प्रकारैर्नियम्यते पशुहिंसा-कोच्यते न तु अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यादिवाक्यैर्विधीयते राग प्राप्तत्वात् एवं जीवस्य विषयसेवापि ऋतौ भार्यामुपेयादित्यादिवाक्यैः संकोच्यते इत्यर्थः ॥ ६ ॥

यो मानवः कर्म हिंसात्मकं विषयसेवनात्मकं च एवं नियतं षड्भिः प्रकारैः संकोचितमपि यो विद्वान् तत्ववित् स तेन ज्ञानेन तत्वबोधेन न कुर्वीत अत एव कर्मणा न लिप्यते इति नकारस्योभयत्र सम्बन्धः ॥ ७ ॥

विद्वान् हिंसं कर्म न करोति मन्दाधिकारी तूक्तरीत्या नियमेन कुर्यात् अन्यथा तु तादृशकर्म कुर्वाणः यतो मानारूढो यतो गुणप्रवाहपतितोऽत एवं नष्टप्रज्ञो निबध्यते कर्मणेतिशेषः अत एवाधो व्रजति ॥ ८ ॥

प्रासंगिकमुक्त्वा प्रकृतमाह । तत्रेति । विप्लवो विनाशः ॥९॥१०॥

भाषाटीका ।

(नारदजी बोले एक दिन वह राजा पुरंजन हाथ मे बडाधनुष को लेकर पांच घोडों से जल्दी चलने वाला दोदण्ड वाला दो चक्र वाला एक धुरा वाला तीन ध्वजा वाला पांच बंधन वाला एक रस्सी वाला एक सारथी वाला एक सारथिस्थान वाला दो जुआ वाला पांच आयुध वाला सात आवरण वाला पांच गति प्रकार वाला तथा सुवर्ण के आभरणों वाला जो रथ तिसपर बैठा सुवर्णका कवच पहरा अक्षय तरकस बांधे ग्यारह सेनापतिन को साथ में लेकर पंच प्रस्थ नामक वन को गया इहां पर कर्तृत्व का अभिमान धनुष है रजोगुण कवच है वासना बाण हैं अहंकार तरकस है मन ही ग्यारह इन्द्रियों का नाथ है वासनायुक्त मन हीं रस्सी है पांच इन्द्रिय घोडे हैं संवत्सरवेग गति है अहंता ममता दो दण्ड हैं पुण्य पाप दो चक्र हैं प्रधान ही धुरा है सत्वादि तीन गुण ध्वजा हैं पांच प्राण हीं बन्धन हैं वासनासहित एक मन लगाम है एक बुद्धि सारथी है एक हृदयही बैठने का स्थान है शोक मोह दोनों कूवर हैं शब्दादिपां चविषयके व्यापार आयुध हैं त्वगादि सात धातु वरूथ हैं कर्मेन्द्रिय व्यापार ही विक्रम हैं रजोगुण सुवर्ण स्वप्न देह रथ है पृथिव्यादिक पांच शिखर वाले स्वप्नास्थानमें जीवका प्रवेश होना है ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

गर्वित होकर धनुषबाण को हाथ में लेकर मृगों के व्यसन में लालसा करके नहीं छोडने लायक भार्या को छोडकर जङ्गल में सिकार खेलने लगा इहां रागादिक बाण हैं अभिनिवेश धनुष है शब्दादिक विषय मृग हैं विवेकवाली बुद्धि भार्या है ॥ ४ ॥

आसुरी वृत्तिको ग्रहण करके घोर चित्त से दया को छोडकर तीखे बाणों से वन में घूमने वाले मृगों को वनमें मारने लगा इहां जगत् अवस्था के संस्कार से स्वप्न में वहीं विषय भोग किये हैं ॥ ५ ॥

यदि मांस की अति इच्छा होतो शास्त्रों में कहे हुये श्राद्धादि कों में ही राजा जङ्गल में जाकर प्रयोजन मात्र पवित्र मृगों को मारे ऐसी शास्त्र की आज्ञा है ॥ ६ ॥

हे राजेन्द्र ! इस प्रकार से जान कर जो मनुष्य नियत कर्म करता है सो उस कर्म में लिप्त नहीं होता है ॥ ७ ॥

शास्त्र विधि को छोड कर कर्म करै तो अभिमान होने से बन्ध जाता है गुण प्रवाह में पडकर ज्ञान नष्ट होने से नरक को जाता है ॥ ८ ॥

तहांपर जिन मृगों के शरीर काटे हैं उनके बडे दुःख से बहुतों का नाश होगया इहां इन्द्रियों से पाप करना हिंसा है ॥ ९ ॥

खरगोश हैं सूअर हैं भैंसा हैं रोज मृग हैं रुरु मृग हैं सेह हैं ऐसे पवित्र मृग तथा अन्य मृगों के मारने से राजा को परिश्रम होगया इहां स्वप्न देख कर थकजाना है ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तदेवं स्वप्नावस्था दर्शिता इदानीं पुनरपि विवेकवत्या बुद्ध्या रमसाणस्य पुत्रादिसन्ततिं प्रपञ्चयिष्यन्कथासौन्दर्याय तस्याः प्रणयकुपिताया अनुनयं प्रस्तावसहितमाह । तत इत्यारभ्य यावदध्यायसमाप्ति । गृहमेयिवान् आगतः कृतं स्नानमुचितं आहारश्च येन संविवेश शय्यामाश्रितः ॥ ११ ॥ १२ ॥

तृप्तो हृष्टः सुदृप्तश्च कन्दर्पाकृष्टमानसः ।
न व्यचष्ट वरारोहां गृहिणीं गृहमेधिनीम् ॥ १३ ॥
अन्तःपुरस्त्रियोऽपृच्छद्विमना इव वेदिषत् ! ।
अपि वः कुशलं रामाः ! सेश्वरीणां यथा पुरा ।
न तथैतर्हि रोचन्ते गृहेषु गृहसम्पदः ॥ १४ ॥
यदि न स्याद्गृहे माता पत्नी वा पतिदेवता ।
व्यङ्गे रथ इव प्राज्ञः कोनामासीत दीनवत् ॥ १५ ॥
क्व वर्तते सा ललना मज्जन्तं व्यसनार्णवे ।
या मामुद्धरते प्रज्ञां दीपयन्ती पदे पदे ॥ १६ ॥

॥ रामा ऊचुः ॥

नरनाथ ! न जानीमस्त्वत्प्रिया यद्व्यवस्यति ।
भूतले निरवस्तारे शयानां पश्य शत्रुहन् ! ॥ १७ ॥

॥ नारद उवाच ॥

पुरञ्जनः स्वमहिषीं निरीक्ष्यावधुतां भुवि ।
तत्सङ्गोन्मथितज्ञानो वैक्लव्यं परमं ययौ ॥ १८ ॥
सान्त्वयन् श्लक्ष्णया वाचा हृदयेन विदूयता ।
प्रेयस्याः स्नेहसंरम्भलिङ्गमात्मनि नाभ्यगात् ॥ १९ ॥
अनुनिन्येऽथ शनकैर्वीरोऽनुनयकोविदः ।
पस्पर्श पादयुगलमाह चोत्सङ्गलालिताम् ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका

गृहमेधिनीं सात्त्विकीं बुद्धिं राजस्यां बुद्ध्यां वर्तमानो नापश्यत् ॥ १३ ॥

वेदिषत् हे प्राचीनबर्हिः ! अन्तः पुरस्त्रियस्तत्सखीः सेश्वरीणाम् स्वामिनीसहितानाम् । यथा पुरेत्यादि पृथग्वाक्यम् ॥ १४ ॥

व्यङ्गे चक्रादिहीने ॥ १५ ॥ १६ ॥

निरवस्तारे आस्तरणरहिते ॥ १७ ॥

अवधुतां त्यक्तदेहादराम् । तत्सङ्गेनोन्मथितं व्याकुलं ज्ञानं यस्य ॥ १८ ॥

स्नेहसंरम्भः प्रणयकोपस्तस्य लिङ्गं कुटिलदृष्ट्यादि स्वस्मिन्न लब्धवान् ॥ १९ ॥

उत्सङ्गमारोप्य लालिताम् ॥ २० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं राजस्या बुद्धेः कार्यभूतां जाग्रदवस्थां तामस्याः बुद्धेः कार्यभूतां स्वप्नावस्थां चाभिधायेदानीं विद्वान् कुर्वीतेति सूचितविवेकः कथमुदेतीति विवित्सायां प्रणयकलहनिमित्तक्षोभाविष्टप्रियानुनयनकथनव्याजेन संसारिणो जीवस्य विवेकात्मसात्त्विकबुद्धेर्वैभवं द्योतयन् "प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये । बन्धं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी" इत्युक्तसात्त्विकबुद्ध्यलाभदशायां दैवात्तदलाभनिमित्तपरितापोदयं ततस्तल्लिप्सां ततस्तदुचितसाधनैस्तल्लब्धिं च द्योतयन् कथापक्षे तत्सौन्दर्याय तां बुद्धिं महिषीत्वेनेन्द्रियवृत्तीरन्तःपुरस्त्रीत्वेन परिकल्प्य तदनुनयप्रकारमाह । तत इत्यादिना । क्षुत्तृड्भ्यामशनायापिपासाभ्यां परिश्रान्तः स्वाप्नशरीरेऽपि क्षुत्तृषोरनुवृत्तेरेवमुक्तं ततः स्वाप्नविषयानुभवरूपमृगयाया निवृत्तः गृहं पुरत्वेन रूपितजाग्रद्देहगतहृदयस्थानमेयिवान्प्राप्तः ततः कृतं स्नानमुचित आहारश्च येन सः अत एव गतश्रमः सम्यगुपविष्टवान् ॥ ११ ॥

ततो धूपादिभिरात्मानमर्हयांचक्रे ततः साधु सम्यगलंकृतानि सर्वाण्यङ्गानि येन सः महिष्यां मन आदधे कृतस्नानोचिताहार इत्यनेन सुखजनकविवेकात्मसात्त्विकबुद्ध्युत्पत्तिप्रारम्भावस्थायाः सुखकरत्वं सूच्यते स्नानाहारधूपालेपनस्रग्भूषणाद्यलङ्कारैर्जातानन्द इव महिष्यां विवेकात्मिकायां बुद्धौ मन आदधे निहितवानित्यर्थः कथापक्षे तु स्पष्टोऽर्थः ॥ १२ ॥

उचिताहारेण तृप्तः धूपालेपस्रगादिभिर्हृष्टः सुदृप्तः तृप्तिहृष्टिभ्यां सुतरां दृप्तः अत एव च कन्दर्पेणाकृष्टं वशीकृतं मानसं यस्य सः गृहमेधिनः स्वस्य संबन्धिनीं गृहिणीं गृहमस्या अस्तीति तां स्वाश्रय एवस्थितां वरारोहां वरस्त्रियं न व्यचष्ट न ददर्श यथा कामपरवशः स्वगृहे एव कांचिदन्तर्हितां प्रियां नाप-

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इयन्तथायं जीवो विवेकात्मकबुद्धिलिप्सापरवशस्तां स्वाश्रयस्थितां न लब्धवानित्यर्थः ॥ १३ ॥

हे वेदिषन्! प्राचीनबर्हिः विमना इव दुःखितमना इवान्तःपुरस्त्रियः तत्सखीरपृच्छत्पुरञ्जनः तदलाभनिमित्तवैमनस्यः बुद्धिमूलकेन्द्रियवृत्तीः पप्रच्छ कथेन्द्रियवृत्त्या बुद्धिः सात्त्विकी स्यादिति परिशीलितवानित्यर्थः ॥ १४ ॥

प्रश्नमेवाह । अपीतित्रिभिः । हे रामाः! स्त्रियः सेश्वरीणां स्वामिनीसहितानां वः युष्माकमपि कुशलमपिशब्दः प्रश्ने कुशलप्रश्ने हेतुः हि यस्माद् गृहेषु पुरा महिष्या व्यापारदशायां गृहसंपदः यथैव रोचन्ते न तथेदानीं रोचन्ते विवेकाभावेन न कोऽपि पुरुषस्य गुणाः प्रकाशतेऽतो विवेकः किमुदेष्यतीति चिन्तितवानित्यर्थः ॥ १५ ॥

गृहेषु माता वा पतिर्देवता यस्याः सा पत्नी वा यदि न स्यात्तर्हि व्यङ्गे चक्राश्वादिरहिते रथ इव प्राज्ञः बुद्धिमान् को नाम पुरुषो दीनवदासीत वसेदित्यर्थः विवेकाभावे देहत्यागो वर इति भावः सा ललना क्व वर्तते कथंभूता ललना व्यसनार्णवे दुःखार्णवे मज्जन्तं मां पदे पदे स्वयं प्रज्ञां दीपयन्ती बोधयन्ती सती उद्धरति व्यसनार्णवात् यथा विरहशोकातुरं पुमांसं प्रौढा प्रिया तदनुकूलाचरणहितोपदेशादिना शोकमपनुद्य सुखयति तद्वद्विवेकात्मिका बुद्धिरपि पदे पदे हिताहितं प्रकाशयन्ती पुमांसमुद्धरति ईदृशी बुद्धिः क्व वर्तत इति व्यज्यते ॥ १६ ॥

हे नरनाथ! त्वत्प्रिया यद्व्यवस्यति निश्चिनोति तन्न जानीमः यदर्थं वैमनस्यमापन्ना तद्वैमनस्यहेतुं न जानीमः त्वत्प्रियां तु जानीम इत्याहुः हे शत्रुहन्! निरवस्तारे आस्तरणरहिते भूतलेऽवधुतां शयानां पश्येति कथापक्षेऽर्थः अध्यात्मपक्षे त्वबाधितेन्द्रियवृत्तीनां सर्वासां निश्चयात्मिकबुद्धिमूलकत्वात्कयापीन्द्रियवृत्त्या सानोदेतीत्यालोच्य यदनादरवशात्प्रियानादृता सतीव मद्विमुखी अभूदित्यनुसंहितवानित्यर्थः आदरो बुद्धेः शिक्षणम् ॥ १७ ॥

पुरञ्जनो भुवि पतितां महिषीं निरीक्ष्य तत्सङ्गे मोन्मथितं व्याकुलं ज्ञानं यस्य सः परमं भृशं वैक्लव्यं शोकपारवश्यं ययौ । अहो मदीयेयं बुद्धिरेतावन्तं कालमेवं विपरीताभूदिति वैक्लव्यं ययावित्यर्थः ॥ १८ ॥

ततः श्लक्ष्णया मृद्व्या वाचा विदूयता परितप्तेन हृदयेन मनसा सान्त्वयन्ननुनयन् प्रेयस्याः प्रियायाः प्रेमसंरम्भः प्रणये स्वस्मिन् यः कोपः तस्य लिङ्गं कारणमात्मनि मनसि नाध्यगच्छ निश्चितवान् विवेकोदयसाधनभूतस्वादृष्टमन्विच्छन् तावदेतावत्कालं तदनु हृदये कारणमन्वेषयन्नपि तन्नाध्यगादित्यर्थः तस्य दैवायत्तत्वादितिभावः ॥ १९ ॥

वीरः पुरञ्जनः अनुनये सान्त्वने कोविदः कुशलः अनुनयकोविदैरिति तृतीयान्तपाठे तु वाक्यैरिति विशेष्यमध्याहार्यं शनकैर्महिषीमनुनिन्ये सान्त्वयामास अनुनयप्रकारमेवाह । पादयुगलं पस्पर्श प्रियायाः पादौ गृहीतवान् तत उत्सङ्गारोपादिना लालितामाह । अध्यात्मपक्षे त्वनुनये स्ववशीकारे कोविदैर्निपुणैरुपायैः स्ववशामनुनिन्ये पस्पर्श पादयुगलमित्यनेनाद्यप्रभृति विवेकात्मिकां बुद्धिमनुसृत्यैव वर्तयामीति प्रतिज्ञातवानित्युक्तम् अथवा उत्सङ्गलालितामाहेत्यनेन स्ववशीकृतया विवेकात्मिकया बुद्ध्या एवमनुसंहितवानित्युक्तम् ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

जाग्रद्विषयाननुभूय सुषुप्तिप्राप्तिप्रकारमाह । तत इति । ततो जागरणान्निवृत्तः क्षुत्तृड्लक्षणमनोवृत्तिभ्यां व्याप्तः श्रान्तः हल्लक्षणनाडीविशेषं प्राप्तः कृतं जाग्रद्विषयभोगरजोमार्जनलक्षणस्नानं येन सः उचित आहारः स्वरूपसुखावाप्तिलक्षणो यस्य स तथा संविवेश सुप्तोऽभूदित्यन्वयः ॥ ११ ॥

स्वापात्पूर्वव्यापारमाह । आत्मानमिति । महिष्यां बुद्धौ अथवा धूपादिलक्षणवृत्तिभिरात्मानमन्तर्यामिलक्षणं ब्रह्मस्वरूपमर्दयांचक्रे संपत्तिलक्षणमलंकारमकरोत् ।

सता सोम्य! तदा संपन्नो भवतीति श्रुतेः ।

संपत्तिलक्षणालङ्कारयुक्तसर्वावयवः हृष्ट इत्यादिना सुप्तावस्थाविशिष्ट उच्यते अनेन स्वप्नप्राप्तिरपि निरूप्यत इति ज्ञातव्यं तदा वृत्त्याद्यवस्थानुभवः स्पष्ट एव स्वप्नप्रापककर्मोद्रेके सति महिष्यां बुद्धौ मन आदध इत्युपपद्यते कं स्वरूपसुखं दर्शयति प्रकटयतीति कन्दर्पः स्वापस्तेनोत्कृष्टं मानसं यस्य स तथा स्वप्नावस्थायामपि स्वापस्य सत्त्वात् ॥ १२ ॥

बुद्ध्याहितमनाः किमकृतेति । तत्राह । न व्यचष्टेति । गृहमेधिनीमुपास्यज्ञानवतीं गृहिणीं नानावासनाकारमनोवृत्तिमतीं वरस्य हरेरारोहो विषयतया यस्याः सा वरारोहा तां शास्त्रीयां बुद्धिं न व्यचष्ट दर्शनं नाम निश्चयज्ञानं नोपैतीति ज्ञातव्यं स्वप्नस्य वासनात्मकत्वात् निर्णयज्ञानवान्नाभूदित्यर्थः हे वेदिषन्! प्राचीनबर्हिः अन्तःपुरस्त्रियः इन्द्रियवृत्तीर्मनोवृत्तीर्वा अपृच्छत् स्वप्नव्यापारमकरोत् ॥ १३ ॥

हे रामा! इतिवृत्तयः सम्बोध्यन्ते ईश्वरीबुद्धिः गृहसम्पदः शरीरेन्द्रियादिशोभाः बुद्धौ विद्यमानायां रोचन्ते नान्यदेति ॥ १४ ॥

व्यङ्गे चक्राश्वादिरहिते रथे प्राज्ञो बुद्धिमान् रथी अङ्गलक्षणेन प्राणेन हीने देहे प्राज्ञः सुषुप्तिप्रवर्तकः परमात्मा ॥ १५ ॥

पदे पदेऽनुत्तमां मम प्रज्ञां दीपयन्ती भगवद्विषयज्ञानमुद्बोधयन्ती या मामुद्धरति संसारादिति शेषः सा ललना शोभना बुद्धिः क्व वर्तत इत्यन्वयः ॥ १६ ॥

बाह्यकथामनुसृत्योत्तरकथाप्रत्युत्तरमाह । नरनाथेति । यद्व्यवस्यति यन्निश्चित्य तिष्ठति तन्न जानीम इत्यन्वयः निरवस्तारे आस्तरणरहिते भूतले पूर्णे भगवत्पादमूले शयानां विषयीकुर्वाणां यथार्थवर्णनमेतत् ॥ १७ ॥

इदानीमसद्बुद्धिनिमित्तप्रवृत्तिप्रकारमाह । पुरञ्जन इति । प्राचीनकर्मवैचित्र्यात् प्रतिक्षणं वृत्तिभेदोऽपि प्रामाणिक एवेत्येतद्वचनमुपपद्यत इति अवधुतां सद्वासिभिरिति शेषः तस्या वैषयिक्या बुद्धेः सङ्गेन स्वीकारेण तादृशकर्मणा प्राप्तेनोन्मथितं नष्टं ज्ञानं यथार्थलक्षणं यस्य स तथा ॥ १८ ॥

प्रेयस्या बुद्धेः प्रेम्णा संरम्भो हिंसालक्षणो नाशो यस्तस्य लिङ्गं कारणमात्मनि स्वस्मिन्नाध्यगात् न ज्ञातवान् रजसा कुलितान्तरत्वात् रम्भ हिंसायाम् ॥ १९ ॥

अनुनिन्य इत्यादिकथालङ्कारः अनुनयनं नाम विषयबुद्धिवश्यत्वप्रकटनं बुद्धेर्मन आविष्कारः पादान्तव्यवधानं पस्पर्श स्वीकृतवान् मनोलक्षणा उत्सङ्गे सम्भावितामिदमेव स्वीकरणम् ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अन्तरिति सार्द्धकम् ॥ १४—१८ ॥

नाभ्यगाद् गभीरकोपत्वात् ॥ १९—२३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

क्षुत्तृट्परिश्रान्त इति कृतानां दुष्कृतानां स्मरणव्याकुल इत्यर्थः । निवृत्त इति पापेभ्यो विरत इत्यर्थः । गृहमेधिवानित्यधर्ममर्यादां विहाय पुनर्धर्ममर्यादायां स्थातुमियेषेत्यर्थः । कृतस्नान इति ब्राह्मणानामन्त्र्य पापप्रायश्चित्तं कृतवानित्यर्थः । उचिताहारः मांसमदिराद्यशुचिभक्षणं तत्याजेत्यर्थः । संविवेश किञ्चित् स्थिरीबभूवेत्यर्थः ॥ ११ ॥

आत्मानमर्हयाञ्चक्र इति साधून् मुनीन् विदुषश्च सन्मान्यानीय तैः स्वान्तःकरणं शोधयामासेत्यर्थः । कैः धूपादिभिरिति धर्मज्ञानवैराग्यादिनानोपाख्यानोपदेशैः । साध्वलङ्कृतसर्वाङ्ग इति शास्त्रानुसरणीकृतसर्वचित्तवृत्तिक इत्यर्थः महिष्यामिति पूर्वावस्थाप्राप्तायां धर्मशीलायां स्वबुद्धावित्यर्थः ॥ १२ ॥

तृप्त इत्यादिना अधर्मसंस्कारोऽपगम उक्तः । कन्दर्पाकृष्टमास इति पूर्वदशावर्त्तिनीं धर्मनिष्ठावतीं बुद्धिं युवतिमिव प्राप्तुमत्युत्सुक इत्यर्थः । नव्यचष्टेति कथापक्षे मृगयाऽऽयाजेन वनं गत्वा कामपि कामिनीं रमयामासेति पुरञ्जनी मानिनी बभूवेति हेतोरिति भावः । अध्यात्मपक्षे आगन्तुकपापकृतमनोमालिन्यस्य निःशेषानपगमात् प्राक्तनी धर्मप्रयोजिका बुद्धिरीप्सितापि न शीघ्रमाविर्भवेदित्येव विवक्षितम् ॥ १३ ॥

वेदिषत् हे प्राचीनबर्हिः । सेश्वरीणां स्वामिनीसहितानामेतर्हि इदानीं तां विनेत्यर्थः । पक्षे अन्तःपुरस्त्रीः अन्तःकरणवृत्तीः पूर्वदशावस्था धर्मप्रवर्त्तिनीर्मनाक् प्रादुर्भूता वीक्ष्य परामृशे । हन्तैतादृश्य एव मम बुद्धिवृत्तयो यदि सांप्रतिकपापसंस्कारानुच्छिद्यमानाः स्थिराः स्युस्तदैव ममोद्धार इति कुशलप्रश्नस्यार्थः । ननु विषयभोगेन सुखीभव किं ते धर्म्मेणेत्यत आह । एतर्हि इदानीं निषिद्धविषया न रोचन्ते ॥ १४ ॥

माता विष्णुभक्तिः पत्नी धर्म्मशीला बुद्धिः । व्यङ्गे चक्रादिहीने ॥ १५ ॥

क वर्त्तत इति सद्बुद्धिवृत्तय एव काञ्चन नानुभूयन्ते ननु वस्तुतः सद्बुद्धिरिति मनसि खिद्यति स्म ॥ १६ ॥

निरवस्तारे आस्तरणरहिते । पक्षे तव हृदयमेव तस्याः पुष्पपर्यङ्कस्तस्माच्च्युतिरेव तस्याः सद्बुद्धेर्निरवस्तारे भूतले शयनं शत्रुहन् ! हे वीर पक्षे त्यक्तपाप ! ॥ १७ ॥

अवधुतां त्यक्तदेहावरां पक्षे स्वेनैव स्वहृदयात् च्यावितत्वात् खण्डितां निरीक्ष्य हन्त ममैवायं महापराध इति विचार्य्य तत्सङ्गेन तस्याः पुनरादित्सया उन्माथितज्ञानः तिरस्कृतस्वबुद्धिक इत्यर्थः । वैक्लव्यं दैन्यम् ॥ १८ ॥

सान्त्वयन्निति मद्भाग्यादियं मे प्राक्तनी बुद्धिः पुनरप्याविर्भवति यां विनैव मम दुर्गतिरिति मनोऽनुतापः । प्रेमसंरम्भचिह्नं नाभ्यगादिति ममाप्येवं पापाचरणं केन कारणेनाभूदिति तथा परामर्शः ॥ १९ ॥

अनुनिन्य इति पुनरद्यारभ्य दुर्विषयभोगो बुद्धिर्मया नैव कार्येति पस्पर्श पादयुगलमिति अहङ्कारत्यागसाधुजनसंमानावेव तस्याः पादौ तौ पस्पर्श प्राप उत्सङ्गलालितां स्वहृदयनिकटमेवानीताम् २०॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पुनर्जाग्रति बुद्धिसङ्गत्या संसारप्रावण्यं जीवस्य वर्णयति-सत इत्यादिना । आर्द्रविवान् प्राप्तः कृतं स्नानमुचित आहारश्च येन स तथा कृतस्नान इत्यादिवाक्यानि कथासौन्दर्याणि ११॥

महिष्यां विवेकवत्यां बुद्धौ ॥ १२ ॥ १३ ॥

हे वेदिषत् ! सेश्वरीणां वः कुशलमित्यपृच्छत् ॥ १४ ॥

यथा मात्रादिदर्शने तथा एतर्हि कदर्शने न रोचन्ते व्यङ्गे चक्रादिहीने ॥ १५ ॥

पदे पदे प्रतिपत्तौ प्रज्ञां चेतनाम् ॥ १६ ॥

यद्वा यस्याति निश्चिनोति तत्र जानीमः । निरवस्तारे निरास्तरणे ॥ १७ ॥

अवधुतामवधूताम् । तत्सङ्गेन तद्भासतया उन्माथितं ज्ञानं धैर्य्यं यस्य सः । अध्यात्मपक्षे पुरञ्जन इत्यादिना जीवस्य बुद्ध्यधीनत्वमात्रं वर्णयते ॥ १८ ॥

प्रेयस्याः प्रियायाः संरम्भः स्वस्मिन्कोपस्तस्य लिङ्गं वीजमात्मनि चित्तेनाभ्यमात् न ज्ञातवान् ॥ १९ ॥

अनुनये सान्त्वने कोविदश्चतुरः । अनुनिन्ये सान्त्वयामास अनुनयकोविदत्वं वर्णयति । पस्पर्शेत्यादिना । उत्सङ्गमङ्कमारोप्य लालितामाह ॥ २० ॥

भाषाटीका ।

तब क्षुधा तृषासे श्रमित होने से लौट कर घर को आगया स्नान भोजनकरके थकाई मिटनेसे बैठ गया यहां पापों से निवृत्त होना विश्राम कहा है ॥ ११ ॥

सुन्दर तरह से शरीर को भूषित किया धूप चन्दन माला आदि से सर्वांग में युक्त होकर फिर अपनी रानी पर मनको लगाया ॥ १२ ॥

तृप्त है हर्षित है गर्वित है कन्दर्प से मन उसका खिचगया है फिर घरमें अपनी गृहमेधिनी सुन्दरी गृहणी को नहीं देखा है ॥ १३ ॥

हे वेदिषत ! प्राचीन बर्हिः अन्तः पुरकी स्त्रियों को बडा दुखित होकर पूछने लगा हे स्त्रियों तुमारी ईश्वरीके सहित तुमारा सब कुशल है कि नहीं ॥ १४ ॥

अब पहिले सरी की घरकी सम्पत्ति नहीं रुचती है यदि घरमें माता अथवा पतिको देवता मानने वाली पत्नी घरमें न होवे तब तो विना पहिया के रथ सरी के उस घर में दुखी सरी का कौन रह सकता है ॥ १५ ॥

वह ललना अब कहां है जोकि दुखसागर मे डूबते मे मेरे को बुद्धि बढाकर तथा क्षमा में उद्धार करती थी ॥ १६ ॥

स्त्री जन बोली हे नरनाथ ! हम नहीं जानते हैं कि तुमारी प्यारी क्या विचारती है हे शत्रुहन ! विना बिछावे पृथिवी में पडी है सो देखो ॥ १७ ॥

नारदजी बोले पुरञ्जन ने अपनी रानी को देखा कि पृथिवी में पडी है तब तो उसके संग से ज्ञानके नष्ट होजाने से बडी विकलता को प्राप्त होगया ॥ १८ ॥

॥ पुरञ्जन उवाच ॥

नूनं त्वकृतपुण्यास्ते भृत्या येष्वीश्वराः शुभे! ।
कृतागःस्वात्मसात्कृत्वा शिक्षादण्डं न युञ्जते ॥ २१ ॥
परमोऽनुग्रहो दण्डो भृत्येषु प्रभुणार्पितः ।
बालो न वेद तत्तन्वि! बन्धुकृत्यममर्षणः ॥ २२ ॥
सा त्वं मुखं सुदति! सुभ्र्वनुरागभारव्रीडाविलम्बविलसद्धसितावलोकम् ।
नीलालकालिभिरुपस्कृतमुन्नसं नः स्वानां प्रदर्शय मनस्विनि! वल्गुवाक्यम् ॥ २३ ॥
तस्मिन्दधे दममहं तव वीरपत्नि! योऽन्यत्र भूसुरकुलात्कृतकिल्बिषस्तम् ।
पश्ये न वीतभयमुन्मुदितं त्रिलोक्यामन्यत्र वै मुररिपोरितरत्र दासात् ॥ २४ ॥
वक्त्रं न ते वितिलकं मलिनं विहर्षं संरम्भभीममविमृष्टमपेतरागम् ।
पश्ये स्तनावपि शुचोपहतौ सुजातौ बिम्बाधरं विगतकुङ्कुमपङ्करागम् ॥ २५ ॥
तन्मे प्रसीद सुहृदः कृतकिल्बिषस्य स्वैरङ्गतस्य मृगयां व्यसनातुरस्य ।
का देवरं वशगतं कुसुमास्त्रवेगविस्रस्तपौंस्नमुशती न भजेत कृत्ये ॥ २६ ॥

इतिश्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे पारम-
हंस्यां संहितायां वैयासिक्यां पुरञ्जनोपाख्याने
षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

भाषाटीका

बडे कोमल वचन से रानी को समझाने लगा हृदय भय से कांपता था उसका तौ भी प्यारी का अपने पर क्रोध होने के चिन्ह को उसने नहीं जाने पाया ॥ १९ ॥

तबतो बडी विनती करने में चतुर उस वीरने धीरे से उसकी विनती करने का आरम्भ किया दोनों चरणोंको भी अपने गोद् मे लेकर प्यार करके बोलने लगा ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

कृतमागोऽपराधो यैस्तेषु आत्मसात्कृत्वा अस्मदधीनोऽयमिति मत्वा शिक्षार्थं दण्डं न कुर्वन्ति ते भृत्या मन्दभाग्याः ॥ २१ ॥

यतः परमोऽनुग्रहो दण्डः । यस्तु दण्डतो विषीदति सोऽज्ञ इत्याह । बाल इति बन्धुकृत्यं शिक्षाकरणम् । अमर्षणः क्रोधी ॥२२॥

हेसुदति! हेसुभ्रु! हेमनस्विनि! सा त्वमस्माकं स्वामिन्यतः स्वानाम्मुखं प्रदर्शय । कीदृशम् । अनुरागभारेण व्रीडया यो विलम्बो मन्थरता तेन विलसन्हसितावलोको यस्मिन् नीला अलका एवालयस्तैरुपस्कृतं भूषितम् । उन्नतनासिकम् । वल्गु वाक्यं यस्मिन्स्तत् ॥ २३ ॥

हेवीरपत्नि! वीरस्य मम भार्ये यस्ते कृतापराधस्तस्मिन्नहं ब्राह्मणकुलादन्यत्रान्यस्मिन्मुररिपुदासादितरत्र च दमं दधे दण्डं करोमि किन्तु तं विगतभयमुच्चैर्मुदितं त्रिलोक्यामन्यत्र वै लोकत्रयाद्बहिरपि न पश्यामि मद्भयादेवासौ मरिष्यतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

ते वक्त्रमितः पूर्वं कदाचिदपि वितिलकं न पश्यामि । संरम्भेण कोपावेशेन भीमं भयङ्करमविमृष्टमनुज्ज्वलम् । अपेतरागं स्नेहशून्यं तथा ते सुजातौ शोभनौ स्तनावपि शोकाश्रुभिरुपहतौ न पश्यामि तथा बिम्बफलाकारमधरं च विगतः कुङ्कुमपङ्कतुल्यस्ताम्बूलरागो यस्मात्तादृशं न पश्यामि इदानीं कुत एवं जातमिति शेषः पाठान्तरे एवं भूतं मुखं स्तनौ च पश्यन् शं न विन्दामीत्यन्वयः विगतः कुङ्कुमपङ्करागो याभ्यामिति स्तनयोर्विशेषणम् ॥ २५ ॥

तत्तस्मात्कृतं किल्बिषमपराधो येन तस्य किल्बिषमेवाह । स्वैरं स्वातन्त्र्येण त्वामपृष्ट्वा मृगयां गतस्य देवो देवनं क्रीडा तां राति ददातीति देवरः कान्तस्तं कामवेगेन विस्रस्तं गतं पौंस्नं पौरुषं धैर्यं यस्य तम् । उशती कामयमाना कृत्ये कर्तुं योग्येऽर्थे का न भजेत ॥ २६ ॥

इतिश्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हे शुभे ! ईश्वराः स्वामिनः येषु कृतापराधेषु भृत्येष्वात्मसात्कृत्वा मदधीना एतेऽतो नैते दण्डनीया इति मत्वा शिक्षार्थं दण्डं न कुर्वन्ति ते भृत्या मन्दभाग्या इत्यर्थः ॥ २१ ॥

कुतो यतः प्रभुणा भृत्येष्वर्पितो दण्डः परमोऽनुग्रहः भृत्यानां हितायैव भवतीत्यर्थः यस्तु दण्डिनो विषीदति सोऽज्ञ इत्याह । बाल इति।अमर्षणः दण्डं नमर्षतीत्यमर्षणः हेतन्वि! तद्बन्धो स्वामिनः कृत्यं शिक्षाकरणमनुग्रह इति न वेद स बालो मूर्खः अज्ञ इत्यर्थः अतो मम शिक्षार्थमेव स्वामिनी त्वं विमुख्यभूरित्यर्थः अध्यात्मपक्षे तु स्वामिनीवन्मद्रक्षणैकान्ताया बुद्ध्या विवेकात्मिकाया इतः पूर्वमनुदयोऽस्मदनुग्रहार्थ एव यतोऽहमिदानीं विवेकालाभनिमित्तपरितापयुक्तः तामेवातिवाहतवानित्यनुसंदध इत्यर्थः ॥ २२ ॥

हे सुदति ! हेसुभ्रूः हेमनस्विनि ! सा त्वमस्माकं स्वामिन्यतः स्वानां नो मुखं प्रदर्शय कीदृशमनुरागभारेण व्रीडया च यो विडम्बो मन्थरस्तेन विलसद्भासितावलोको यस्मिन् नीलालका एवालयस्तैरुपस्कृतं भूषितमुच्चनासिकं वल्गुवाक्यं यस्मिन् निरतिशयसौन्दर्ययुक्तायाः प्रियाया उक्तविधमुखावलोकनसंजातमानन्दमनुभूयमान इवाहं स्थिरे निरतिशयसुखापादकविवेकोदये सुखित्यनुसंहितवानित्यर्थः ॥ २३ ॥

हेवीर पत्नि! वीरस्य मम भार्ये यस्ते तुभ्यं कृतकिल्बिषः कृतापराधः तस्मिन्नहं ब्राह्मणकुलादन्यत्र कुलेऽपि मुररिपुसादादन्यत्र क्षमं दण्डं दधे करोमि मे त्वत्सहायस्य मम क्रुद्धस्य सतः त्रैलोक्याद्बहिरपीतिशेषः त्रैलोक्याद्बहिश्चान्तश्चोच्चैर्मुदितं विगतभयं च पुरुषं न पश्यामि यदीयं व्यवसायात्मिका बुद्धिर्मम संप्रति स्थितास्यास्सदा तत्सहायोऽहं तद्विरोधिनो निरस्यामिविवेकिना मयासाध्यं किमपि त्रिलोक्या अन्तर्बहिश्च न विद्यते मुररिपुदासादयस्तु विवेकिनो ममानुकूला एवेत्यनुसन्दधे ॥ २४ ॥

ते तव वक्त्रमितः पूर्वं कदाचिदपि वितिलकं तिलकरहितं न पश्यामि इदानीं तु मलिनं विगतहर्षं संरम्भेण क्रोधावेशेन भीमं भयङ्करमविमृष्टमनुज्ज्वलमपेतरागं स्नेहशून्यं तथा ते सुजातौ स्तनौ अपिशोकाश्रुभिरुपहतौ चतथाविम्बफलाकारमधरं च विगतः कुङ्कुमपङ्कतुल्यः ताम्बूलरागो यस्मिन् तादृशं पश्यामि कुतएवं जातमिति शेषः व्यवसायात्मिकबुद्धेरभिव्यक्तेः प्रारम्भदशायामविशदत्वात्तादृशावस्थां तां प्रियानादरनिमित्तक्रोधेनात्मानमनलं कुर्वन्तीं शोचन्तीं स्त्रियमिवोत्प्रोक्ष्यते इत्यर्थः ॥ २५ ॥

तस्मात्कृतं किल्बिषमपराधो येन तस्य किल्बिषमेवाह। स्वैरं स्वातन्त्र्येण त्वामपृष्ट्वा मृगयाङ्गतस्य मे प्रसीद प्रसन्ना भव देवं देवनं क्रीडां राति ददातीति देवरः कान्तस्तं कामवेगेन विस्रस्तं गतं पौरुषं धैर्यं यस्य तमत एव वशंगतं का स्त्री कामयमाना कृत्ये कर्तुं योग्यार्थे न भजते भजेतैवेत्यर्थः विवेकाभावादप्रसन्नस्य मम स्वप्नावस्थाभूदतो विवेकात्मकबुद्धियुक्तोऽहं प्रसन्नो वर्तयमेव महंममाभिमानौ विहाय वशङ्गतं कार्योपादकं मां व्यवसायात्मिका बुद्धिरपीहानुवर्तिष्यतीत्यनुसंहितवानित्यर्थः ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ये येषु कृतापराधेषु शिक्षालक्षणं दण्डं न कुर्वते नूनं तेऽकृतपुण्या इत्यन्वयः ॥ २१ ॥

दण्डस्य निग्रहलक्षणत्वात् कथं प्रार्थ्यत इत्यत आह । परम इति । तर्हि लोकः कथं दुःखं मन्यत इति तत्राह । बाल इति । दण्डस्य पापप्रायश्चित्तरूपत्वान्न जानातीत्यर्थः अनुतापाद्विवृत्तिविशेष इति ज्ञातव्यम् ॥ २२ ॥

उपस्कृतं मण्डितम् ॥ २३ ॥

भूसुरकुलात् ब्रह्मकुलात् क्रुद्धस्य मे सकाशाद्गीतभयं नष्टभयं तं न पश्ये ॥ २४ ॥

इतः पूर्वं वक्त्रादिकं विगततिलकादिकं न पश्यामीत्यन्वयः शुचा शोकाश्रुणोपहतौ सुजातौ कोमलौ ॥ २५ ॥

कुसुमास्त्रस्य कामस्य वेगेन विस्रस्तं श्लथितं पौंस्नं पौरुषं यस्य स तथा तं देवं रतिक्रीडादिकं राति ददातीति देवरः पतिस्तं कृत्ये प्रयोजननिमित्ते प्राप्तमुशती कामयमाना का स्त्री न भजेत ॥ २६ ॥

इतिश्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अन्यत्र भूसुरकुलादिकं धर्मनिष्ठजीवमधिकृत्य पुरञ्जनाख्यानात् ॥ २४—२६ ॥

इतिश्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भस्य
षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ॥

कथापक्षे प्रिये मह्यं यत् कोपरूपं दण्डं करोषि तत्कृपया सापराधमपि निजदासमबुधं शिक्षयस्यतस्त्वामेतज्जन्मनि कदापि न त्यक्ष्यामीत्यर्थान्तरन्यासेनाह । नूनमिति द्वाभ्याम् । आत्मसात् कृत्वा अस्मदधीनोऽयमिति मत्वा शिक्षार्थं दण्डं येषु न कुर्वन्ति ते भृत्या मन्दभाग्यास्तेन येषु दण्डं कुर्वन्ति ते भूरिभाग्या इत्यहं ते दण्डपात्रीभवन्नात्मानं भूरिभाग्यमेव मन्य इति भावः । अध्यात्मपक्षे हन्त हन्त प्रतिष्ठितस्यापि मम कादाचित्कपापाचरणेन संप्रति यल्लोकनिन्दा चित्ताप्रसादौ परमदुःसहावभूतां तत् परमेश्वरेणैव मह्यं शिक्षादण्डो दत्तस्तदहमेतज्जन्मनि पुनः कदापि सद्बुद्धिं न त्यक्ष्यामीति तां सद्बुद्धिमेव मनसा सम्बोध्याह । नूनमिति द्वाभ्याम् ॥ २१ ॥

यस्तु दण्डितो विषीदति सोऽज्ञ इत्याह । बाल इति । अमर्षणः क्रोधी पक्षे सद्बुद्धिं प्रति स्वगतमाह । त्वां सद्बुद्धिं त्यक्तवतो मम यः साम्प्रतिकोऽनुतापः एष एव त्वद्दत्तो दण्डः परमो ममानुग्रह एव यतः पुनरपि पापासक्तिर्न मे भावितेति भावः ॥ २२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

दण्डस्तु दत्त एव सम्प्रति प्रसीदेत्याह । सा त्वमिति । सा प्रसिद्धा त्वमस्माकं स्वामिनी अनुरागभरेण ब्रीडया च विलम्बः मन्थरता तेन विलसन् हसितावलोको यस्मिन् वल्गूनि वाक्यानि यस्मिन् तत् । अध्यात्मपक्षे सर्व्वेणैव प्रकारेण सेवे-त्यं मे प्राकृती बुद्धिरनुकूलीभूय स्थिरा भवत्विति मुहुः प्रार्थना ॥ २३ ॥

हे वीरपत्नि ! वीरस्य मम भार्य्ये यदन्यः कश्चिन्मदीयस्तव प्रातिकूल्यमकुर्व्वत । तस्मिन् दमं दण्डं दधे करोमि यतस्त्वाहं त्वदधीनत्वात्त्वदीय इत्यर्थः किन्तु ब्राह्मणकुलादन्यत्र मुररिपोर्वा-सादितरत्र तद्भये मम नास्ति प्रभुतेति पुरञ्जनस्यास्य प्राचीन-वर्हिष्ट्वात् प्राचीनवर्हिषश्च पितृपैतामह धर्म्ममर्य्यादानुल्लङ्घनात् सा मर्य्यादा चान्यत्र ब्राह्मणकुलादन्यत्राच्युतगोत्र इति पृथुच-रितोक्तेर्ब्राह्मणवैष्णवयोः करदण्डाद्यग्रहणरूपैवेति विवेचनीयम् । अतो ब्राह्मणवैष्णवाभ्यामन्यत्र त्रिलोक्यां त्रिलोकीमध्ये अन्यत्र त्रिलोक्या वहिर्वा वीतभयं मत्तो विगतभयममुत उच्चैर्मुदितं न पश्यामि । मद्भयादेवासौ मरिष्यतीति भावः । अध्यात्मपक्षे यदि प्राचीनवर्हिषकाया पापाचरणात्तव प्रातिकूल्यं तदा हे सद्बु द्धे ! दमं तदुपशमकं दानपुण्यव्रतादिकं करोमि । यदि तु ब्राह्मण-कोपात् वैष्णवापराधाद्वा तदा तु तौ दुरुपशमावेवेत्याह । भूसुरकुला दन्यत्रेत्यादि तदद्वयापराधस्य तद्द्वयप्रसाददेवोपशान्तिर्नान्यथेति भावः । वीतभयमित्याद्यधर्म्मनिर्मूलने साटोपोक्तिः ॥ २४ ॥

वक्त्रं वितिलकं कदापि न पश्यामि सम्प्रति मद्दौर्भाग्यादेव पश्यामीति भावः । विगतः कुङ्कुमपङ्कस्येव ताम्बूलस्य रागो यत्र तं विम्बाधरं विन्दामि लभामीति पाठ विगतकुङ्कुमपङ्करागाविति स्तनयोर्विशेषणं पक्षे वितिलकत्वादिभिरुपलब्धया अपि सद्बुद्धेः पूर्ववत् प्रसादाभावो द्योतितः ॥ २५ ॥

प्रेयस्याः प्रसादं प्रार्थयते । तन्म इति । किल्विषमेवाह । स्वैर-मित्यादि । देवो देवनं क्रीडा तं राति ददातीति देवरः कान्तस्तं स्मरशरवेगेनैव विस्रस्तपौंस्नं पुरुषार्हं स्वातन्त्र्यं यस्य तम् । उशती कमनीया कृत्ये कान्तविषयकस्नेहोचिते कर्म्मणि का न भजेत पक्षे सद्बुद्धिमेव साक्षात् कृत्वाह प्रसीद प्रसन्ना भवन्ती मम हृदि विराजस्व मम कीदृशस्य स्वैरं निरङ्कुशमेव कृत-किल्विषस्य मृगयां गतस्य व्याधस्येव पापिन इत्यर्थः । व्याधो मृगवधाजीवो मृगयुर्लुब्धकोऽपि स इत्यभिधानात् सद्बुद्धेः स्वस्मि-न्नवस्थितिमर्थान्तरन्यासेनाह । कोति । स्त्री यथा कान्तं सापराध-मपि न जहाति, तथैव हे सद्बुद्धे ! मां त्वं न जहीहीत्यर्थः ॥ २६ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
षड्विंशोऽयं चतुर्थस्य सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यदि मया तवापराधः कृतस्तत्र शिक्षार्थं मयि दण्डं न करोषि तर्हि मम मन्दभाग्यता स्यादतोऽवलोकनमात्रेणैवमपि दण्डं नियोजयेत्याशयेनाह । नूनमित्यादि ॥ २१—२२ ॥

हे सुदति ! हे सुभ्रु ! हे मनस्विनि ! । या मया कोपिता सा नः स्वामी मुखं प्रदर्शय । स्वाभिमुख्येनावलोकयेत्यर्थः । स्वकीयेषु कृतापरा-धेषु भावविशेषगर्भितावलोकनमात्रेणैव दण्डो भवतीति भावः कीदृशम् । अनुरागभारश्च ब्रीडाविलम्बो ब्रीडानाविष्करणं ताभ्यां विलसत् हसितमवलोकश्च यस्मिन् तत् । नीलालकरूपे-रलिभिरुपस्कृतमलङ्कृतम् वल्गूनि वाक्यानि यस्मिन् तत् ॥ २३ ॥

यद्यन्येन तेऽपकृतं तर्हि ब्राह्मणं हरिदासं च वर्जयित्वा तस्मिन्नपि दण्डं करोमीत्याह । तस्मिन्निति । हे वीरपत्नि ! त्रिलो-क्यामन्यत्र त्रैलोक्याः वहिश्च वीतभयं मम दण्डाविषयं भूसुरकुलात् अन्यत्र मुररिपोर्दासाच्च इतरत्र न पश्ये अतः ते यस्त्वत्सम्बन्धी यो जनस्तस्य तव च कृतकिल्विषो यस्तस्मि-न्नहं दमं दण्डं दधे करोमि तं सूचयेति शेषः ॥ २४ ॥

स्वैरगमनरूपं स्वस्मिन्दोषं सम्भाव्य तन्निमित्तकोपजं वक्त्रा-देर्वितिलकत्वादिकमित्यवधार्य तद्वर्णनपूर्वकं सान्त्वनं करोति । वक्त्रमिति द्वाभ्याम् । ते वक्त्रं मुखं वितिलकं शृङ्गाररहितं संरम्भेण भीमं भयदम् अविमृष्टमकृतोद्वर्तनम् अपेतरागं गतस्नेहं सुजातौ स्तनौ च शुचोपहतौ शोकाश्रुसंसिक्तौ विम्बाधरं च विगत कुङ्कुमपङ्कसदृश ताम्बूलरागं यस्मात्तथाभूतम् पूर्वं कदापि नपश्ये इदानीं तु पश्यामीति भावः ॥ २५ ॥

तत्र मम स्वैरगमनमेव कारणमितिवदन् क्षमापयति । तस्मा-दिति । व्यसनातुरस्य स्वैरं स्वातन्त्र्येण त्वामपृष्ट्वैव मृगयां गतस्य तत्तस्मादेव कृतकिल्विषस्य मे प्रसीद प्रसन्ना भव तत्र हेतुं दर्शयति देवं देवनं क्रीडां राति ददातीति देवः क्रीडाप्रदस्तं कुसुमास्त्रस्य कामस्य वेगेन विस्रस्तं पौंस्नं धैर्यं यस्य तं तथापि वशंगतमुशती कामयमाना कृत्ये कर्तुं योग्ये का न भजेत ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
षड्विंशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ २६ ॥

भाषाटीका ।

पुरञ्जन बोला हे शुभे ! वे लोग पुण्यात्मा नहीं हैं कि जिनके स्वामी लोग अपना समुझकर अपराध करनेपर दण्ड नहीं देते हैं जिससे कि उन को शिक्षा होवे ॥ २१ ॥

प्रभु जब भृत्य के ऊपर दण्ड करता है तब बड़ा अनु ग्रह जानना चाहिये जो भृत्य दण्ड को नहीं सहताहै वह तो हे तन्वि ! मूर्ख ही है ॥ २२ ॥

सो हे मनस्विनि उत्साह मन वाली हम भृत्यों को अपने मुखका दर्शन कराओ वह मुख कैसा है कि सुंदर जिस में दांत हैं अनुराग था जो भार लज्जा तिसमें जो धीरता तिससे प्रकाशमान मन्दहास युक्त चितवन् है जिस में और भौंरा सरी के काले बालों से शोभित है ऊंची जिसमें नासिका है सुन्दर जिस में वचन हैं ॥ २३ ॥

हे वीर ! भगवान् का दास वैष्णव तथा सामान्यभी ब्राह्म ण इन दोनों को छोड़ कर और दूसरे में किसी को नहीं देखता हूं कि जो तेरा अपराध करके फिर तीनों लोक में कहीं भी सुख से रहे मैं उसके अवश्य दण्ड देने वाला हूं ॥ २४ ॥

भाषाटीका ।

आज से पहिले हमने तुमारे मुखको विना तिलक का मलिन हर्ष रहित क्रोध से भयंकर विना मार्जित चन्दनादि रहित नहीं देखा था स्तन दोनों भी आंसू से युक्त नहीं देखे थे विम्बसरीका अधरभी कुङ्कुम राग से रहित नहीं देखा था ॥ २५ ॥

सो अब तू मेरे पर प्रसन्न हो मैं सुहृदने मैंने अपराध किया है मैं अपने इच्छा से सिकार खेलने चला गया मैं व्यसनों से आतुर हो गया जगत में ऐसी स्त्री कौन होगी कि जो क्रीडा करने वाला अपने वशवर्ती कामवाण के वेग से धैर्य को छोडने वाला अपने कार्य में तत्पर पुरुष को आप भी सुन्दरी होकर सी नहीं भजैगी ॥ २६ ॥

इति श्रीभागवत चतुर्थस्कन्ध छवीसवां अध्याय का भाषानुवाद लक्ष्मणाचार्य कृत समाप्त ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे षड्विंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ २६ ॥

॥ सप्तविंशोऽध्यायः ॥

॥ नारद उवाच ॥

इत्थं पुरञ्जनं सध्र्यग्वशमानीय विभ्रमैः ।
पुरञ्जनी महाराज ! रेमे रमयती पतिम् ॥ १ ॥
स राजा महिषीं राजन् ! सुस्नातां रुचिराननाम् ।
कृतस्वस्त्ययनां तृप्तामभ्यनन्ददुपागताम् ॥ २ ॥
तयोपगूढः परिरब्धकन्धरो रहोऽनुमन्त्रैरपकृष्टचेतनः ।
न कालरंहो बुबुधे दुरत्ययं दिवानिशेति प्रमदापरिग्रहः ॥ ३ ॥
शयान उन्नद्धमदो महामना महार्हतल्पे महिषीभुजोपधिः ।
तामेव वीरो मनुते परं यतस्तमोऽभिभूतो न निजं परं च यत् ॥ ४ ॥
तयैवं रममाणस्य कामकश्मलचेतसः ।
क्षणार्द्धमिव राजेन्द्र ! व्यतिक्रान्तं नवं वयः ॥ ५ ॥
तस्यामजनयत्पुत्रान् पुरञ्जन्यां पुरञ्जनः ।
शतान्येकादश विराडायुषोऽर्धमथात्यगात् ॥ ६ ॥
दुहितॄर्दशोत्तरशतम्पितृमातृयशस्करीः ।
शीलौदार्यगुणोपेताः पौरञ्जन्यः प्रजापते ! ॥ ७ ॥
स पञ्चालपतिः पुत्रान् पितृवंशविवर्द्धनान् ।
दारैः संयोजयामास दुहितॄः सदृशैर्वरैः ॥ ८ ॥
पुत्राणां चाभवन् पुत्रा एकैकस्य शतं शतम् ।
यैर्वै पौरञ्जनो वंशः पञ्चालेषु समेधितः ॥ ९ ॥
तेषु तद्रिक्थहारेषु गृहकोशानुजीविषु ।
निरूढेन ममत्वेन विषयेष्वन्वबद्ध्यत ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सप्तविंशे प्रियापुत्राद्यासक्त्या विस्मृतात्मनः ॥
कालकन्याद्युपाख्यानैर्जरारोगाद्युदीर्यते ॥ १ ॥

तदेवं जीवस्यानुनयादिकथासौन्दर्येणात्यन्तमुपाधिवश्यत्वमुक्त्वा तन्निमित्तां संसारपरम्परां निरूपयितुमाह । इत्थमिति । अत्र च प्रतिपदं कथञ्चिदध्यात्मपक्षेऽपि योजयितुं शक्यमेव श्रीनारदेन तु जीवस्य स्त्रीपुरुषवासनादाढ्र्येन विचित्रा संसृतिर्भवतीत्येतावदेव कथातात्पर्यं दर्शितम् । क्वचित्पुमान्क्वचिच्च स्त्री क्वचिन्नोभयमन्धधीः । देवो मनुष्यस्तिर्यग्वा यथा कर्मगुणं भव इति वदता तत्रादौ पुंस्त्वेन संसृतिरध्यायत्रयेणोक्ता ततश्चैकेनाध्यायेन स्त्रीत्वेन संसृतिं प्रदर्श्येश्वरप्रसादलब्धज्ञानेन मोक्ष इत्युक्तम् ततस्तदेव यथोपयोगं व्याख्यातमिति पश्चाध्यायारम्भः प्रतीयते प्रतिपदमध्यात्मयोजना तु दुर्घटा निष्प्रयोजना चेति स्वप्रौढिख्यापनमनादृत्य यथोपयोगमेव व्याख्यास्यामः सध्र्यक् सम्यक् विभ्रमैर्विलासैः ॥ १ ॥

कृतं स्वस्त्ययनं मङ्गलं कुङ्कुमसिन्दूरादिभिर्यस्यास्ताम् ॥ २ ॥

उपगूढः परिरब्धः परिरब्धा कन्धरा तस्या येन रह एकान्ते अनुमन्त्रैरनुकूलैर्गुह्यभाषणैः अपकृष्टा चेतना विवेको यस्य कालरंह आयुर्व्ययम् प्रमदैव परिग्रहो न ज्ञानसाधनं यस्य ॥ ३ ॥

महार्हतल्पे उत्कृष्टशय्यायां शयानः महिष्या भुज उपधि-

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

रुपधानमुच्छीर्षकं यस्य अविसर्गपाठे शयनक्रियाविशेषणम् तां महिषीमेव परं पुरुषार्थममन्यत नतु यन्निजं रूपं ब्रह्म तत् तमसाऽज्ञानेनाभिभूतो यतः ॥ ४ ॥ ५ ॥

पुत्रानिन्द्रियपरिणामान् दुहितृस्तदनन्तरं बुद्धिवृत्तीः पुत्रसंख्या च बाहुल्यमात्रविवक्षया दुहितृसंख्या तु पुत्रेभ्यो न्यूनत्वेन गार्हस्थ्यसौन्दर्यार्थमेव विराट् सम्राट् आयुषोऽर्धमित्याद्यपि कथासौन्दर्यार्थमेव ॥ ६ ॥

पुरञ्जनकन्यात्वात्पौरञ्जन्यः हेप्रजापते ! ॥ ७ ॥

दारैः परिणामानन्तरं हिताहितचिन्ताभिः वरैरुचितविषयभोगैः ॥ ८ ॥

पुत्राणां पुत्राः कर्माणि पञ्चालेषु शब्दादिविषयेषु ॥ ९ ॥

तेषु पुत्रादिषु तेषामपि ये रिक्थहाराः पुत्रास्तेषु च ॥१०॥११॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादिभिरवस्थाभिः संसरतो जीवस्य दुर्लभोऽपि कदाचिद्दैवात्सञ्जातपरितापस्य विवेकात्मकबुद्ध्युदयः इदानीमेव सञ्जातविवेकमपि अनन्तवासनाकचिप्रकीतसत्त्वरजआदियुक्तं पुमांसम् ।

> यया धर्ममधर्मं च कार्यंचाकार्यमेव च ।
> अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ ! राजसी ।
> अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसा वृता ।
> सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ ! तामसी ।

इत्युक्तविधरजस्तमःप्रचुरा सती बुद्धिःपुनःप्रसह्य स्ववशीकृत्य संसारयासा सेत्याह । इत्थमिति । हे महाराज ! इत्थं दैवात्कदाचित् सञ्जातविवेकमपि पुरञ्जनं विभ्रमैः धर्माधर्मकार्याकार्यादिविषयकैर्विभ्रमैर्भ्रमजननद्वारेत्यर्थः सध्यूक् सम्यक् शनैः स्ववशमानीय पुरञ्जनी रजःप्रचुरा बुद्धिः पतिं रमयती स्वकार्यप्रवणं कुर्वती स्वयं रेमे व्यापृतवती कथापक्षे तु सम्यग्विभ्रमैर्विलासैरन्यत् स्पष्टं केचिदत्र प्रतिपदं कथञ्चिदध्यात्मपक्षे योजयितुं शक्यमेव श्रीनारदेन तु जीवस्य स्त्रीपुरुषवासना दार्ढ्येन विचित्रा संसृतिर्भवतीत्येतावदेव कथातात्पर्यं दर्शितम् ।

> क्वचित्पुमान् क्वचिच्च स्त्री क्वचिन्नोभयमन्धधीः ।
> देवो मनुष्यस्तिर्यग् वा यथा कर्म गुणं भव

इति वदता तत्रादौ पुंस्त्वेन संसृतिरध्यायत्रयेणोक्ता ततश्चैकेनाध्यायेन स्त्रीत्वेन संसृतिं प्रदर्श्येश्वरप्रसादाल्लब्धज्ञानेन मोक्ष इत्युक्तं ततस्तदेव यथोपयोगं व्याख्यातमिति पञ्चाध्याय्यर्थः प्रतीयते प्रतिपदमध्यात्मयोजना तु दुर्घटा निष्प्रयोजना चेति स्वप्रौढिख्यापनमनादृत्य यथोपयोगमेव व्याख्यास्याम इत्याहुः तत्र प्रतिपदमध्यात्मयोजनमनुपयुक्तं चेत् किमर्थं तत्कथनमिति द्रष्टव्यं न च कथासौन्दर्यायेति वक्तुं शक्यमध्यात्मोपयुक्तांशकथनेनैव तत्सौन्दर्यलाभादन्यथा कथासौन्दर्यार्थमप्यनुपयुक्तांशानां बहूनां सत्त्वेन तेषामपि कथनापत्तेः यदपि क्वचित्पुमानित्यादि तत्र क्वचित्पुमानित्यादिग्रन्थस्य निगमनपरत्वेन प्रधानप्रतिपाद्यस्यैव निगमनीयत्वेन तस्य प्रतिपदमध्यात्मयोजनाभावे प्रमाणत्वाभावान्नहि यावन्तोऽर्थाः कथितास्ते सर्वे निगमनीया इत्यस्ति नियमः यदपि यथोपदेशं व्याख्यातमित्यादि तदपि न अप्रसिद्धपदव्युत्पत्तिकथनेन तदनुकूलतया प्रसिद्धव्युत्पत्तीनां पदानां व्याख्यातुं शक्यत्वेन तावन्मात्रव्युत्पत्तिप्रदर्शनात् यदपि चोक्तं प्रतिपदमध्यात्मयोजना दुर्घटा निष्प्रयोजना चेति तत्र निष्प्रयोजनत्वं यथोपदेशं व्याख्यातेषु पुरञ्जनादिष्वपर्यवसितं जीवस्य स्त्रीपुरुषवासनादार्ढ्येन विचित्रा संसृतिर्भवति ईश्वरप्रसादलब्धज्ञानेन मोक्ष इत्युक्तयैव चारितार्थ्येन पञ्चाध्याय्या वैयर्थ्यस्य स्पष्टत्वाद्दुर्घटा चेति परमवशिष्यते तत्रात्यन्तदुर्घटं यत्पदमध्यात्मपक्षे तद्विहायान्यानि पदानि सर्वाणि तत्पक्षे व्याख्येयान्येवानुपयुक्तं पदमगत्या कथासौन्दर्यायेति वक्तुं युक्तं यत्र श्लोकस्थानां सर्वेषामपि पदानां दौर्घट्यं सा त्वं मुखं सुदति सुभ्रनु रागभारैरित्यादौ तत्र संघातात्मकवाक्यार्थद्योत्यत्वस्यकस्य चिदुपयुक्तार्थस्य योजना कर्तव्या ॥ १ ॥

तथाहि हे राजन् ! स राजा पुरञ्जनः सुस्नातां कृतमङ्गलस्नानां रुचिरमुज्ज्वलमम्बरं यस्याः कृतं स्वस्त्ययनं मङ्गलं कुङ्कुमसिन्दूरादिभिर्यस्यास्तां तृप्तां स्वाद्वन्नपानादिभिरुपागतां समीपमागतां महिषीमभ्यनन्दत् सुस्नातां रुचिराम्बरादिभिः सुन्दरतरां महिषीमभिनन्दयन् स्त्रियमिव राजसीं बुद्धिमनुकूलाममन्यतेत्यर्थः ॥ २ ॥

तया महिष्या उपगूढः आश्लिष्टः परिरब्ध आश्लिष्टा महिष्याः कन्धरा येन स अनेन जीवबुद्ध्योरन्योऽन्यं दृढतरसंबन्धः सूचितः एकत्वेनानुसंधानं च व्यज्यते रह एकान्ते अनुकूलैर्गुप्तभाषणैः शब्दादिविषयचिन्तनैरपकृष्टा चेतना विवेको यस्य प्रमदैव प्रमदा तस्य कारिणी बुद्धिरेव परिग्रहो नष्टविवेको यस्य सः ॥ ३ ॥

महार्हतल्पे उत्कृष्टशय्यायां हृदये शयानः अभितिष्ठन् कालरंहः कालवेगमायुष्यं दुरत्ययं संसारिणो वर्जनीयं दिवा निशेत्येवंरूपेण न बुबुधे नानुसंहितवानित्यर्थः कथापक्षे तु स्पष्टोऽर्थः महार्हतल्पे उत्कृष्टशय्यायां हृदये महिष्या भुज एव उपधिः उपधीयतेऽस्मिन् शिर इत्युपधिरुपधानमुच्छीर्षकं यस्य सः शयानः अनेन बुद्धिपारवश्यं सूचितं व्यवायतः विषयभोगात्तमोऽभिभूतः अज्ञानातिरोहितः तामेव महिषीमेव बुद्धिसङ्गकृतं वैषयिकसुखमेव पुरुषार्थममनुत नतु निजं स्वरूपं तत्परं परमात्मस्वरूपं च नान्वमन्यत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

तया महिष्या एवं तत्पारवश्येन रममाणस्य संसरतः अत एव कामैः शब्दादिभिरनुभूयमानैः कश्मलं मलिनं चेतो यस्य हे राजेन्द्र ! नवं नूतनं वयः क्षणार्द्धमिव व्यतिक्रान्तं देहविशिष्टस्यैव भोक्तृत्वाद्देहाभिप्रायेण नवं वयो व्यतिक्रान्तमित्युक्तं पक्षान्तरे व्ययमेवार्थः ॥ ५ ॥

तस्यां महिष्यां पुरञ्जनः पुत्रानिन्द्रियपरिणामरूपानेकादशशतानि अजीजनदुत्पादयामास आयुषः हेविराट् इति संबोधनं पुरुषायुषः शतसंवत्सरात्मकस्यार्धंपञ्चाशद्वर्षात्मकमतिक्रान्तमभूत् इदमपि देहाभिप्रायेणोक्तम् ॥ ६ ॥

दुहितॄरिन्द्रियपरिणामानन्तरभाविनी बुद्धिवृत्तिरूपाः दशाधिकशतं पित्रोर्जीवबुद्ध्योः भ्रातॄणामिन्द्रियपरिणामानां च यशस्करीरनुकूलाः अनुकूलो हि यशस्करो न तु प्रतिकूलः शीलं राजसतामसस्वभावः अनन्तसुखाभिव्यक्तिजनकस्वरूपमौदार्यरूपश्च ये गुणाः तेनोपेता युक्ता अजीजनदित्यनुषङ्गः सर्वा अपि दुहितरो दशाधिकशतं पौरञ्जन्यः पुरञ्जनस्यापत्यत्वात्पौरञ्जन्य इत्युच्यन्ते हेप्रजापते! अत्र पुत्रसंख्या बाहुल्यमात्राभिप्राया दुहितृसंख्या च पुत्रेभ्यो न्यूनत्वेन गार्हस्थ्यसौन्दर्यार्था ॥ ७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सः पाञ्चालपतिः पञ्चन्ति विषयान्व्यक्तीकुर्वन्त्यनुभावयन्तीति पञ्चालाः इन्द्रियाणि त एव पाञ्चालाः प्रज्ञादित्वात्स्वार्थेऽण् तेषां पतिः करणाधिपो जीव इत्यर्थः ।पत्नीवेशं विशेषयो वर्द्धयन्तीति तान् इन्द्रियपरिणामरूपान् दारैर्हिताहितचिन्तारूपाभिर्भार्याभिः सयो-जयामास तथा दुहितॄः वरैरुचितैर्विषयभोगरूपैः पतिभिः संयोज-यामास ॥ ८ ॥

पुत्राणां पुत्राः पुण्यापुण्यरूपकर्मरूपाः एकैकस्य शतं शतं शतशब्दो बाहुल्याभिप्रायकः अभवन् पौत्रान्विशिनष्टि । यैः पौत्रैः पौरञ्जनो वंशः संसारः तेषु पाञ्चालेषु शब्दादिविषयेषु निमित्तेषु निमित्तमिह फलं शब्दादिविषयभोगार्थमित्यर्थः समेधितः सम्व-र्द्धितः यद्वा वंश इन्द्रियपरिणामतदनन्तरबुद्धिवृत्तिरूपपुत्रपुत्र्यादि-रूपो वंशः शब्दादिविषयेषु कर्मभिरेव समेधित इत्यर्थः ॥ ९ ॥

तेषु तस्य पुरञ्जनस्य रिक्थहारेषु पुत्रेषु गृहं शरीरं कोशः अहं ममाभिमानाश्रयोऽहङ्कारः अनुजीविन इन्द्रियप्राणादयः तेषु निरू-ढेन रूढमूलेन ममत्वेन ममकारेणासक्तः न प्राबुध्यत स्वस्वरूपपर-मात्मस्वरूपं इति शेषः ॥ १० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

पुरञ्जननाम्नो जीवस्य जाग्रत्स्वप्नयोरन्यतरस्यामवस्थायां विष-यप्रसरणमाह । इत्थमिति । विभ्रमैर्वृत्तिविशेषैरेमे विष * येषु व्यावृत्तवत्यां जयलक्षणावृत्त्यां सुखजनवरिष्ठसम ॥ १ ॥

रुचिरेण कमनीयेनाम्बरेण नानावसनेन सम्वृतां कुलं स्वस्त्य-यनं स्वस्त्ययाशीर्वचनस्यायनं वृत्तिविशेषो यस्याः सा तथा तां तामसानां तामससङ्गमो सुखकारण इति द्योतनायैव युक्तिः ॥ २ ॥

कयाचिद्वृत्या परिरब्धः वृत्त्यन्तरालिङ्गितः कन्धरः "कण्ठो ग्रीवा कन्धरा च" इत्यभिधानं रहोऽनुमन्त्रैर्भणिताद्विलक्षणवृत्तिभिरपकृष्ट चेतनं स्वरूपज्ञानं यस्य स तथा इदं दिवाज्ञानमियं निशाज्ञा-नमिति कालरंहो ज्ञानाज्ञानविशेषावस्थां प्रमदाविषयिकबुद्धिरेव परिग्रहो यस्य स तथा ॥ ३ ॥

शयानस्तस्मिन्महार्हतल्पे ज्ञाननाशिनि वृत्तिविशेषे महिषी-भुजोपधे बुद्धेरहङ्कारलक्षणायाः शिरोऽधिष्ठाने तामेवामनुत कर्ता भोक्ता सुखी दुःखीति तद्धर्मानात्मन्यमन्यत तत्र कारणमाह । व्यवायत इति । मैथुनलक्षणाज्ञानवृत्तिविशेषात् इदमेवाह । तम इति । निजमात्मानं तत्परं ब्रह्मलक्षणं तत्त्वं नामन्यत निज-मात्मीयमित्यभिधानम् ॥ ४ ॥

वयः शुद्धज्ञानानन्दरूपलक्षणं व्यतिक्रान्तं गतप्रायमा-सीत् ॥ ५ ॥

अभिभूतनिजज्ञानस्य तस्य विषयबुद्धेर्नानात्वरूपोत्पत्तिप्रका-रमाह । तस्यामिति । चक्षुरादीनि मनोऽन्तानीन्द्रियाण्येकादशसं-ज्ञानि विषयीकृत्य शतमनन्ताः परिणामा वृत्तयो भवन्ति ताः शतान्येकादशपुत्रा उच्यन्ते बाल्यावस्थायां बुद्धिविस्ताराभावा-द्यौवनावस्थायां तत्सम्भावनमपेक्ष्यायुषोऽर्द्धमगादित्युच्यते विषय-मेव राजयतीति विराट् ॥ ६ ॥

* । इदं शोध्यमपि बहुपुस्तकेष्वेवमेवातीनशोध्यते ।

परिणामानन्तरं बुद्धिवृत्तयो दुहितॄरित्युच्यन्ते पितृशब्दवाच्या-नामिन्द्रियाणां परिणामानां भ्रातृशब्दवाच्यानां ज्ञानानन्दलक्षणा-यशसो नाशिनी "कृ विक्षेप" इति धातुः स्वजातिप्रसिद्धशीलौ-दार्यगुणयुक्ताः बाह्यविवक्षया संख्याकथनमन्तस्त्वनेकत्वेन-सत्येव पौरञ्जनोऽनेकदेहजननहेतवः हे प्रजापते ॥ ७ ॥

पुत्रान् बुद्धिपरिणामान् दारैः परिणामान्तरचेष्टाभिः संयो-जयन् दुहितॄर्बुद्धिवृत्तीः सदृशैर्वरैर्वृत्तियोग्यविषयैः ॥ ८ ॥

पुत्राणां पुत्रा अभवन्निति परिणतवृत्तिभ्यो वृत्त्यन्तराणीति पाञ्चालेषु विषयेषु ॥ ९ ॥

तस्य रिक्थं विषयधनं हरन्तीति तद्रिक्थहारास्तेषु नाना वासना गृह्णातीति गृहं तच्च कोशो मनस्तदुपजीव्यवर्तमाना इति गृहकोशानुजीविनस्तेषु निरूढेन प्रविष्टेन ममेते परिणामादय इति कल्पितेन ममत्वेन विशेषेण सक्तो नात्मानं परञ्च ज्ञाना-तीत्यन्वयः ॥ १० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

मनुते इत्यत्र अमनुतेति स्वामिसम्मतः पाठः । किञ्च सर्व-माध्वः ॥ १—५ ॥

तस्यामिति सार्द्धकम् । मातृ इत्यत्र भ्रातृ इति क्वचित् । मुख्य-पाठस्तु न चित्सुखसम्मतः ॥ ६ ॥

शीलेत्यर्द्धकम् ॥ ७ ॥

सपत्नेतिटीकायां हिताहितचिन्तावि यथा सौगन्ध्यसौरू-प्यादौ हितचिन्ता दौर्गन्ध्यकौरूप्यादावहितचिन्तेति ॥ ८ ॥ ९ ॥

अन्ववध्यतेत्यत्र अन्वरुद्ध्यतेति क्वचित् किन्तु मूलपाठ एव चित्सुखसम्मतः ॥ १० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सद्बुद्ध्या सहितस्यास्य सुकृतान्यपि कुर्वतः ।
सप्तविंशे जरारोगाद्युपाख्यानेन कथ्यते ॥ ० ॥

तदेवं धार्मिकस्यापि जीवस्य कदाचिदन्तराये प्राप्ते विवि-धदुष्कृतदूषितान्तःकरणस्यापि पुनर्लब्धविवेकस्य कृतव्रत-तपःप्रायश्चित्तादिकं कृतवतोऽपि मनोमालिन्यापगमादनुपद-मनुतापसहस्रविदीर्णस्य भाग्यवशादेव पुनरपि सद्बुद्धिप्राप्तिः प्रपञ्चिता इदानीं पूर्ववदेव धर्मबुद्धिमतः सदाचारस्य तस्य गार्हस्थ्यमाह । इत्थमिति । सध्यक् सम्यक् विभ्रमैर्विलासैः । पत्नेऽधर्मे मतिं परित्यज्य पूर्ववद्धर्मबुद्धावेवासक्तो बभूवे-त्यर्थः ॥ १ ॥

सुस्नातेत्यादिना स्वीयसद्बुद्धेः प्रसन्नतामालक्ष्य विगतमनो-मालिन्यः कृतार्थो बभूवेत्युक्तम् ॥ २ ॥

अनुमन्त्रैरनुकूलगुह्यभाषणैः पक्षे धर्म्मकर्म्मनिर्वाहमन्त्र-णाभिः । अपकृष्टा विलुप्तीकृता चेतना संसारतत्त्वलक्षणा बुद्धिर्यस्य सः । कालस्य रंहो वेगं वैराग्याभावात् बुबुधे कीदृश-मिदं दिवागतमियं निशा आगतेति एतत्प्रकारकमित्यर्थः ॥ ३ ॥

महिष्या भुज एव उपधिरुपधानं यस्य सः । अविसर्गपाठे शयनक्रियाविशेषणम् । तामेव व्यवायतो हेतोर्मनुते । स्त्रीसङ्ग-सुखमेव पुरुषार्थममन्यत अमनुतेति च पाठः । ननु निजं स्वीयं

इजे च क्रतुभिर्घोरैर्दीक्षितः पशुमारकैः ।
देवान् पितॄन् भूतपतीन्नानाकामो यथा भवान् ॥ ११ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

परञ्च किमपि अमनुत अगणयदित्यर्थः । तमसा अज्ञानेन यतोऽभिभूतः । अध्यात्मपक्षे व्यवायतो धर्मपत्नीसङ्गतो धर्म्मासक्त्या धर्म्ममेव पुरुषार्थममन्यत नतु मोक्षं यतो न निजमं जीवस्वरूपं नापि परं परमेश्वरस्वरूपं धार्म्मिक इत्युत्तरग्रन्थमदः । महामना दानशीलः महार्हतल्पे पुण्यकर्म्मणि शयानो यज्ञः महिषी भुजोपधिरविद्योपाधिः ॥ ४—५ ॥

पुत्रान् विवेकनिर्णयसंशयादीन् । दुहितॄर्लज्जोत्कण्ठाचिन्तायाः पुत्रसंख्या बाहुल्यमात्रविवक्षया दुहितृसंख्यातु पुत्रेभ्यो न्यूनत्वेन गार्हस्थ्यसौन्दर्य्यार्थं विराट् सम्राट् जीवस्य आयुषोऽर्धमत्यगादिति पञ्चाशद्वर्षपर्य्यन्तं विषयभोगलाम्पट्यमधिकमिति विवक्षया पितृमातृयशस्करीरिति तासां पुण्यक्रियाहेतुरूपत्वात् ॥ ६ ॥

पुरञ्जनकन्यात्वात् ताः पौरञ्जन्य उच्यन्ते इति शेषः ॥ ७ ॥

दारैर्मतिधृत्यादिभिः वरैर्विनयप्रणयादिभिः ॥ ८ ॥

पुत्राणां पुत्राः पुण्याचरणादयः पाञ्चालेषु शब्दादिषु ॥ ९ ॥

तेषु विवेकादिषु पुत्रेषु तस्य पुरञ्जनस्य रिक्थहारेषु अभिमानादिधनहर्त्तृषु गृहानुजीविषु प्राणेषु कोशानुजीविषु सह ओजआदिषु ॥ १० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सप्तविंशे जीवस्य नानाबुद्धिवृत्तिविमोहितस्य जरारोगादिनानादुःखप्राप्तिर्भवतीति वर्ण्यते । इत्थमिति । पुरञ्जनी जीवाधिष्ठिता बुद्धिः पुरञ्जनं जीवमित्थं सध्र्यक् सम्यक् वशमानीय विभ्रमैर्विलासैः आत्मपरमात्मस्वरूपादिज्ञानं विना बुद्धावात्मभ्रान्त्या जीवस्य स्त्रीपुम्नपुंसकभावनानादेहतन्निबन्धनजरामयादिदुःखावाप्तिरित्यध्यायार्थः अन्यत्कथा सौन्दर्यार्थम् ॥ १ ॥

कृतं स्वस्त्ययनं मङ्गलं वस्त्राभरणकुङ्कुमसिन्दूरादिभिर्येयया तां तृप्तां भोजनपानादिभिः प्रसन्नाम ॥ २ ॥

उपगूढ आलिङ्गितः परिरब्धा भार्याकन्धरा येन सः रहोगुमन्त्रैः एकान्ते अनुकूलभाषणैः अपकृष्टा अपनीता चेतना विवेको यस्य सः कालस्य रंहो वेगं दिवानिशेति न वेद यतः प्रमदया परितः अहो अहणं यस्य सः ॥ ३ ॥

महिषी भुजैवोपधिरुपबर्हणं यस्य सः तामेव परं पुरुषार्थं मनुते नतु निजं स्वस्वरूपं यत्परं सर्वात्मभूतं वासुदेवस्वरूपं च यतस्तमोऽभिभूतः अज्ञानावृतः ॥ ४ ॥

नवं वयः श्रेयःसाधनयोग्यं यौवनम् ॥ ५ ॥

विराट् विकलः पुत्रान् अध्यात्मपक्षे इन्द्रियपरिणामान् ॥६॥

हेप्रजापते ! दुहितॄः इन्द्रियपरिणामानन्तरबुद्धिवृत्तीः तस्यामजनयदिति पूर्वेणान्वयः ॥ ७ ॥

दारैरिष्टानिष्टचिन्तारूपाभिर्भार्याभिः वरैरुचितैर्विषयभोगरूपैः ॥ ८ ॥

पुत्राणां पुत्राः कर्माणि पञ्चालेषु शब्दादिविषयेषु ॥ ९ ॥

तेषु पुत्रादिषु तद्रिक्थहारेषु तेषां पुत्रेषु गृहादिषु च नितराम् रूढेन ममत्वेनान्वबध्यत ॥ १० ॥

भाषाटीका

नारदजी बोले हे महाराज ! प्राचीनबर्हि इस प्रकार से पुरञ्जनी अपने विभ्रमभावों से वश करके पतिको रमाती हुई आपभी रमण करती हुई रही इहां पर भोग मे जीव बुद्धि का परतंत्रहो जाता है यह कहा गया है ॥ १ ॥

हे राजन् ! अपनी रानी जब सुंदर स्नान करके सब मङ्गल सिंगार करके मुख का शोभा बनाकर तृप्त होकर जब पास मे आई तब पुरञ्जन राजा प्रसन्न हुआ ॥ २ ॥

उस रानी ने इसके कांधे में हाथ डाला है इसने उसके कांधे मे डाला एकांत मे संभाषण भये से राजा का चित्त खिंच गया तब दिन रात के बीतने से भी कठिन काल वेगको इसने नहीं जाना (विषयासक्तपुरुषको आयु का जाना मालुम नहीं पड़ता है) ॥ ३ ॥

अत्यंत मंद के होजाने से वह राजा वडी खुसी से सोता रहता था वडी अच्छी शय्या मे रानी के गलबांई डार कर रहने से उसको अज्ञान ऐसा हुआ कि जो अपनापराया कुछ नहीं समुझता था (अर्थ दोनों पक्ष में एकही है) ॥ ४ ॥

हे राजेन्द्र ! उस रानीके साथ मे उसके रमण के काम मे चित्त लगजाने से नूतन अवस्था क्षणार्धके तुल्य चलागया ॥ ५ ॥

तब उस पुरञ्जनी में पुरञ्जनने ग्यारहसौ पुत्र पैदा किये तब उस की आधी आयु बीतगई (इहां इन्द्रियों के परिणामहीं पुत्र हैं) ॥ ६ ॥

एकसौदश पुत्री पैदा करीं जोकि पिता माता के यशकरने वाली हैं हेराजन् ! शील औदार्य गुणवाली हैं (एसब बुद्धिकी वृत्ती है) ॥ ७ ॥

उस पाञ्चाल पति राजा ने पुत्रोंको दुसरी लडकियों के साथ लडकियों का दुसरे पुत्रों के साथ सदृश योग्यता जानकर संयोग विवाह करदिया (इहां हिताहित चिन्ता विषय भोगोंका योग है) ॥ ८ ॥

एक एक पुत्र के सौ सौ पुत्र भये जिनोंसे पुरञ्जन का वंश पञ्चाल देशों में बढगया (इहां नाना कर्म हीं पुत्र हैं विषय पाञ्चाल हैं ॥ ९ ॥

उन पुत्रों में उनके पुत्रों में घर के अनुचरों में ममता के बढने से राजा विषयोंमें बन्धगया (इहां आधारादिस्थ इन्द्रि प्राणोंका कथन है) ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

युक्तेष्वात्महितेषु कर्मस्वनवहितस्य स वै कालो जरासमयः ॥१२

युक्तेष्वेवं प्रमत्तस्य कुटुम्बासक्तचेतसः ।
आससाद स वै कालो योऽप्रियः प्रिययोषिताम् ॥ १२ ॥
चण्डवेग इति ख्यातो गन्धर्वाधिपतिर्नृप ! ।
गन्धर्वास्तस्य बलिनः षष्ठ्युत्तरशतत्रयम् ॥१३॥
गन्धर्व्यस्तादृशीरस्य मैथुन्यश्च सितासिताः ।
परिवृत्त्या विलुम्पन्ति सर्वकामविनिर्मिताम् ॥ १४ ॥
ते चण्डवेगानुचराः पुरञ्जनपुरं यदा ।
हर्तुमारेभिरे तत्र प्रत्यषेधत्प्रजागरः ॥ १५ ॥
स सप्तभिः शतैरेको विंशत्या च शतं समाः ।
पुरञ्जनपुराध्यक्षो गन्धर्वैर्युयुधे बली ॥ १६ ॥
क्षीयमाणे स्वसम्बन्धे एकस्मिन् बहुभिर्युधा ।
चिन्तां परां जगामार्तः सराष्ट्रपुरबान्धवः ॥ १७ ॥
स एव पुर्यां मधुभुक्पञ्चालेषु स्वपार्षदैः ।
उपनीतं बलिं गृह्णन् स्त्रीजितो नाविदद्भयम् ॥ १८ ॥
कालस्य दुहिता काचित्त्रिलोकीं वरमिच्छती ।
पर्यटन्ती न बर्हिष्मन् ! प्रत्यनन्दत कश्चन ॥ १९ ॥
दौर्भाग्येनात्मनो लोके विश्रुता दुर्भगेति सा ।
या तुष्टा राजर्षये तु वृतादात्पूरवे वरम् ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

चण्डवेगः सम्वत्सरेणावर्तमानेनोपलक्षितः गन्धर्वा दिनानि ॥ १३ ॥

गन्धर्व्यो रात्रयः तादृशीस्तादृश्यः मैथुन्यो दिवसैर्मिथुनीभूय स्थिताः सिताश्चासिताश्च शुक्लकृष्णपक्षीयाः परिभ्रमणेन सर्वैः कामैः सह विनिर्मितां पुरीमपहरन्ति ॥ १४ ॥

प्रजागरः प्राणः ॥ १५ ॥

विंशत्या च सह ॥ १६ ॥

स्वसम्बन्धे स्वसम्बन्धिनि प्राणे ॥ १७ ॥

स एव मधुभुक् क्षुद्रसुखभोक्ता स्वपार्षदैरिन्द्रियैः नाविदन्नालोचितवान् ॥ १८ ॥

कालस्य दुहिता जरास्ति तां न प्रत्यनन्दत नैच्छत् बर्हिष्मन् हे प्राचीनबर्हिः ॥ १९ ॥

पूरवे ययातिपुत्राय तेन वृता सती वरमदात् ययातिः शुक्रशापाज्जरां प्राप्य पुत्रानुवाच इमां गृह्णीतेति तां ज्येष्ठाश्चत्वारो न जगृहुः पूरुस्तु जगृहे ततो ययातिस्तस्मै राज्यं ददाविति जरैवादादित्युक्तम् ॥ २० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका

नानाकामः नानाभूतान् शब्दादिविषयान् कामयमानः पशुमारकैः हिंसागर्भैस्तत एव घोरैः क्रतुभिः कर्मेन्द्रियव्यापाररूपैः दीक्षितः कृतसङ्कल्पः कर्मेन्द्रियव्यापाररूपान् क्रतूनारब्धेत्यर्थः तेषां प्रायशः पञ्चसूनादिहिंसागर्भत्वात्पशुमारकैरित्युक्तम् देवादीनीजे इष्टवान् देवशब्दो देवाधिष्ठितेन्द्रियपरः इन्द्रियाण्यतार्प्सीदित्यर्थः पितॄन् भूतपतीनिति दृष्टान्ताभिप्रायकं यथा भवान् देवपितृभूतपतीनीजे तथायं देवानीजे इत्यर्थः ॥ ११ ॥

युक्तेषु दृढतराभिसन्धियुक्तेषु कर्मसु प्रमत्तस्य नितरामासक्तस्य कुटुम्बे बुद्धितद्वृत्त्यादावासक्तचित्तस्य स वै कालः जरासमयः आससाद प्राप्तः देहदृष्ट्येदमुक्तं कालं विशिनष्टि। यः कालः प्रिययोषितां परस्परमप्रियकरः ॥ १२ ॥

चण्डवेग आशुवेगः संवत्सररूपः कालः ख्यातः प्रसिद्धः स हि गन्धर्वाणां गन्धर्वाश्च गन्धर्व्यश्च "पुमान् स्त्रिया" इत्येकशेषः तेषामधिपतिः तस्य बलिनः प्रसह्यायुर्हरतः चण्डवेगस्य भृत्याः षष्ट्यधिकशतत्रयदिवसात्मकाः गन्धर्वाः परोक्षमायारूपधनापहारित्वाद्गन्धर्वरूपत्वेन रूप्यन्ते ॥ १३ ॥

तथा तादृशीरस्य चण्डवेगस्य सम्बन्धिन्यः तादृश्यः आर्षत्वाद्व्यत्ययेन द्वितीया षष्ट्युत्तरशतत्रयसङ्ख्याका गन्धर्व्यः रात्र्या-

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

त्मिकाः मैथुन्यः दिवसैरेवं मिथुनीभूय स्थिताः सिताश्चासिताश्च शुक्लकृष्णपक्षीयाः परिवृत्त्या परिभ्रमणेन सर्वैः शब्दादिभिः तत्करणैश्च विनिर्मितां पुरीं शरीरं विलुम्पन्ति अपहरन्ति अपहर्तुमारेभिरे इत्यर्थः जराप्राप्त्यनन्तरप्राप्ता इत्यर्थः एतत्सर्वं देहदृष्ट्योक्तमिति द्रष्टव्यम्॥ १४ ॥

चण्डवेगस्यानुचरास्ते गन्धर्वाः पुरञ्जनस्य पुरीं यदा हर्त्तुमारेभिरे आरब्धवन्तः अत्र पुर्यां यः प्रजागरः प्राणः सुषुप्त्यवस्थायामपि प्राणव्यापारात्प्रजागर इत्युक्तं प्रत्यषेधयन्न्यवारयत् यावत् प्राणव्यापारस्तावच्छरीरस्यावैकल्येनावस्थानात्प्रत्यषेधदित्युक्तम् ॥ १५ ॥

स एकः प्रजागरः सप्तभिर्विंशत्या सप्तविंशतिसंख्याकैर्भूतपञ्चकतन्मात्रपञ्चकज्ञानेन्द्रियपञ्चककर्मेन्द्रियपञ्चकापानादिप्राणचतुष्टयमनोबुद्ध्यहङ्कारात्मकैः शरैः शतं समा इति प्रारब्धोपलक्षणं यावत् प्रारब्धावसानं पुरञ्जनपुरस्याध्यक्षः पालः बली गन्धर्वैः सह युयुधे युद्धं चकार शरीरं न विस्मापयामासेत्यर्थः ॥ १६ ॥

बहुभिः साकं युधि एकस्मिन् स्वसामर्थ्ये क्षीयमाणे सति शतवत्सरावसान इत्यर्थः शब्दादिभिः सहितः प्रजागरः परां चिन्तामवाप शरीरं प्राणयामीति चिन्तामवापेत्यर्थः ॥ १७ ॥

स पुरञ्जनः मधुभुक् स्वपार्षदैरिन्द्रियैः पाञ्चालेषु शब्दादिविषयेषु मध्ये उपानीतं प्रापितं बलिं शब्दाद्यन्यतमं विषयं गृह्णन् अनुभवन् स्त्रिया बुद्ध्या जितो वशीकृतः भयं मृत्युभयं नाविन्दन्नालोचितवान् ॥ १८ ॥

काचित्कालस्य दुहिता जरा रूपा काचिदासित् सा त्रिलोक्यां वरं पतिमिच्छती पर्यटत् हेबर्हिष्मन् तां कालकन्यां कोऽपि पुमान्प्रत्यनन्दत नावृणोत् ॥ १९ ॥

अनभिनन्दने हेतुं वदन् तन्निमित्तं गुणनामधेयमाह । दौर्भगेन दुष्टं भगं सौन्दर्यं यस्माद्भवति स दुर्भगः स एव दौर्भगस्तेनात्मना स्वरूपेण लोके दुर्भगेति विश्रुता प्रख्याता तां विशिनष्टि । या कालकन्या ययातिपुत्रेण पूरुणा वृता सती तुष्टा तस्मै राजर्षये पूरवे वरं राज्यासनरूपमदात् ययातिर्देवयानीगमनमनुकुद्धशुक्रशापाज्जरां प्राप्य पुत्रानुवाचेमां जरां गृह्णीतेति तां च ज्येष्ठाश्चत्वारो न जगृहुः पूरुस्तु जगृहे ततो ययातिस्तस्मै राज्यं ददाविति जरैवादादित्युक्तम् ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

देवान् काम्यफलदान् भूतपतीन् भैरवादीन् ॥ ११ ॥

एवं विधया क्रियया शुक्रेषु काम्येषु सक्तस्येति शेषः हरौ मनो योगवत्सु ज्ञानिषु एवमुक्तप्रकारेण प्रमत्तस्य तज्ज्ञातारहितस्येति वा प्रिया हृद्या योषितो येषान्ते तथा तेषां विषयिणामपि योऽप्रियोऽनपेक्षितः ॥ १२ ॥

गन्धर्वाणां कलाकाष्ठादीनां स्वावयवानामधिपतिश्चण्डो वेगो यस्य स तथेति ख्यातः स काल आससादेत्यन्वयः गन्धर्वा दिवसाः ॥ १३ ॥

गन्धर्व्यो रात्रयस्तावतीस्तावत्यः मिथुनीभूय वर्तमाना मैथुन्यः सिता दिवसा असिता रात्रय इति सितासितपरिवृत्त्या परिभ्रमणेन पुनः पुनरावर्तनेन कामान् विलुम्पन्ति क्षपयन्तीत्यन्वयः॥१४॥

हर्तुं जीर्णबलाकर्तुं प्रजागरः प्राणः प्राणाग्नय एवैतस्मिन्पुरे जाग्रतीति श्रुतेः प्राणबलाद्व्यापाराय प्रवर्तत इत्यर्थः ॥ १५ ॥

स सप्तभिः शतैर्विंशद्भिश्चाहोरात्रैः शतं समाः शतवर्षपर्यन्तं युयुधे तेषां पराक्रमं निरुध्य स्वयं प्राणबलाद्देहमपालयदित्यर्थः ॥ १६ ॥

राष्ट्रेण विषयेण पुरेण देहेन बान्धवैरिन्द्रियैः सहवर्तमानः ॥ १७ ॥

स्त्रीजितो बुद्ध्या विवेकं प्राप्तः विषयेषु स्वपार्षदैरिन्द्रियैरुपनीतं बलिं रूपादिविषयं गृह्णन् मधुभुक् कर्मफलभुक् कालनिमित्तं भयं नाज्ञासीदित्यन्वयः ॥ १८ ॥

अस्ति जायते परिणमते वर्धत इति चतुरूर्मिप्रकारप्राप्तिनिरूप्य प्रक्षीयते विनश्यतीत्येतद्वक्तुं जराप्राप्तिमाह । कालस्येति । कालात् जरा जायत इति कालस्य दुहितेति । विशेषनामाश्रवणात्काचिदिति ॥ १९ ॥

या सात्मनः शरीरस्य दौर्भाग्यत्वेन सौन्दर्याभावेन लोके दुष्टो भगो यस्याः सा तथेति विश्रुता यां जरां तुष्टः पिता ययातिः राजश्रेष्ठाय पूरवे वरमदात् तां कश्चन न प्रत्यनन्दतेत्यन्वयः॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

यथा भवानिति । विभक्तिपरिणामेनापि सर्वत्र योज्यम् ॥११॥ शुक्रेष्विति सार्द्धकम् । योऽप्रिय इत्यत्र यो वर इति क्वचित् । प्रिययोषितामिति चित्सुखः ॥ १२ ॥ १३ ॥

गन्धर्वा इति सार्द्धकम् । तादृश्येव पाठः ॥ १४ ॥ १५ ॥

विंशकेनेत्यत्र विंशत्या चेति टीका विंशद्भिरिति चित्सुखः ॥ १६—२३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ईज इति पद्यद्वये साम्यं यथा भवानिति तवैव कथं कथ्यते तव दृष्टान्तत्वं नुसङ्गोपनार्थमेवेति भावः ॥ ११ ॥

एवं शुक्रेषु भक्तिवैराग्यादिष्वात्महितेषु प्रमत्तस्यानवहितस्य । स कालः जरासमयः । प्रिययोषितां कान्ताजनानामप्रियः सम्भोगप्रातिकूल्यात् ॥ १२ ॥

किञ्च चण्डवेगः सम्वत्सर इति ख्यातो यो गन्धर्वाधिपतिस्तस्य । गन्धर्वा दिवसाः पुरीं विलुम्पन्तीत्यन्वयः । गन्धर्व्यो रात्रयः तावतीस्तावत्यः मैथुन्यः दिवसैर्मिथुनीभूय स्थिताः ॥ १३ ॥

सिताश्चासिताश्च शुक्लकृष्णपक्षीयाः परिवृत्त्या परिभ्रमणेन पुरीमपहरन्तीति जन्मारभ्य प्रतिदिनमायुरपहार एव पुर्या अपहार उपचरितः ॥ १४ ॥

यदा पञ्चाशद्वर्षानन्तरं पुरं देहमपि हर्तुमारेभिरे तदा प्रजागरः प्राण एव प्रत्यषेधत् । मा पुरमरे मयि तिष्ठति लुम्पतेति साटोपमाह इति पञ्चाशद्वर्षानन्तरमपि द्विपञ्चवर्षपर्यन्तं बलं नापयातीत्युक्तम ॥ १५ ॥

कदाचिदटमाना सा ब्रह्मलोकान् महीं गतम् ।
वव्रे बृहद्व्रतं मां तु जानती काममोहिता ॥ २१ ॥
मयि संरभ्य विपुलमदाच्छापं सुदुःसहम् ।
स्थातुमर्हसि नैकत्र मद्याच्ञाविमुखो मुने! ॥ २२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

युद्धन्तु प्रजागरस्य तैः सार्द्धं जन्मारभ्यैवाभूदित्याह सप्तभिः शतैर्विंशकेन चेति वर्षगतानां दिनानां रात्रीणाञ्च तावत्येव सन्ध्या दर्शिता । शतं समा यावत् परमायुरित्यर्थः ॥ १६ ॥

त्रिपञ्चाशद्वर्षपर्य्यन्तं प्रजागरस्य प्रायः पराजयो नाभूत् तदनन्तरं तु तस्योत्तरोत्तरं पराजय एवेत्याह । क्षीयमाणो स्वसम्बन्धे स्वसम्बन्धिनि प्राणो आर्त्तः पुरञ्जनः ॥ १७ ॥

मधुभुक् क्षुद्रसुखभोक्ता स्वपार्षदैरिन्द्रियैः ॥ १८ ॥

प्रकटमेव जरा प्रवेशमुपाख्यानेनाह । कालस्येति । हे बर्हिष्मन् कोऽपि न प्रत्यनन्दत् नैच्छत् ॥ १९ ॥

पूरवे ययातिपुत्राय तेन वृता सती वरमदादिति ययातिस्तस्मै स्वीयजराग्राहिणे तुष्टो राज्यमदादिति जरैवादादित्युक्तम् ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नाना ऐहिकामुष्मिकभोगविषयाः कामाः संकल्पा यस्य सः यथा भवान् तथा ईजे ॥ ११ ॥

युक्तेषु योग्यतया गृहीतेषु क्रतुषु । एवं यथा त्वं प्रमत्तोऽसि तथा प्रमत्तस्य । स कालः जरापादकः सम्वत्सरः ॥ १२ ॥

चण्डवेगो दुर्निवारवेगः । गन्धर्वाणां दिवसानां पतिः ॥ १३ ॥

तादृशीः उक्तसंख्याकाः सिताः शुक्लाः असिताः कृष्णाः याः सन्ति ताः निशाः अस्य चण्डवेगस्य गन्धर्व्यः मैथुन्यः । दिवसरूपैर्गन्धर्वैर्मिथुनीभूय स्थिताः । परिवृत्त्या पुनः पुनरावृत्त्या सर्वैः कामैः सह विनिर्मितां पुरीं विलुम्पन्ति ॥ १४ ॥ १५ ॥

स प्रजागरः एक एव सप्तभिः शतैर्विंशत्या च सह शतं समाः । सम्वत्सरान् युयुधे ॥ १६ ॥

एकस्मिन् स्वसम्बन्धिनि प्राणो बहुभि र्युधि क्षीयमाणे राष्ट्रपुरबान्धवैः विषयं देहबुद्ध्यादिभिः । सह चिन्तां जगाम पुरञ्जन इति शेषः ॥ १७ ॥

पुर्य्यां देहे पञ्चालेषु विषयेषु मधुभुक् रसास्वादी स्वपार्षदैरिन्द्रियैरुपनीतं बलिं विषयसुखं गृह्णन् । भयं कालभयं नाविन्दत् । यतः स्त्रीजितः बुद्धिजितः ॥ १८ ॥

वरमिच्छती तदर्थं त्रिलोकीं पर्य्यटन्ती काचिद्दुर्लभगतिः । कालस्य दुहिता जरास्ति हेबर्हिष्मन् । तां कश्चन अपि न प्रत्यनन्दत नैच्छत् ॥ १९ ॥

ययातिना दत्ता पूरुणा वृता अतो या तुष्टा राजर्षये पूरवे त्वं राजा भवेति वरमदात् । ययातिना तुष्टेन वरो दत्तः वरदाने सैव निमित्तमतो या तुष्टा वरमदादित्युक्तम् । पूर्वकल्पीय ययातिचरितं संस्मृत्य भाविष्य वा भूतवत् कथा सङ्गत्यर्थं संक्षेपेण श्रीनारदेनोक्तम् ॥ २० ॥

भाषाटीका ।

पशु जिन में मारे जाते हैं घोर यज्ञों में दीक्षा लेकर जैसे आप हो तैसे नाना कामना वाला होकर देवता पितरभूत पतियों को यजन करने लगा कथा पक्ष में तथा अध्यात्म पक्ष में अर्थ तुल्य ही है ॥ ११ ॥

इस प्रकार से कुटुम्ब में चित्त के आसक्त होने से प्रमत्तबुद्धि में उसका प्रमाद होगया इतने में वह काल उपस्थित होगया जो कि स्त्रियों को प्रिय मानने वाले कूं प्रिय नहीं है ॥ १२ ॥

हे नृप ! चण्डवेगनाम से विख्यात एक गन्धर्वों का पती है उसके साथ में बडे बल वाले तीनसौ साठ गन्धर्व हैं यहांपर दिन ही गन्धर्व हैं चण्ड वेग काल बली है ॥ १३ ॥

उसी प्रकार उनकी गन्धर्वी भी हैं शुक्ल कृष्ण रूपवाली हैं सो परि भ्रमण से उस पुरञ्जन पुरी को लूटती हैं यहां शुक्ल कृष्ण पक्ष की रात्री आयू को क्षय करती हैं ॥ १४ ॥

इस चण्ड वेगके जितने अनुचर उन्होंने जब पुरञ्जन की पुरी को नाश करना विचारा तब पांच मस्तक वाले नागने उन को रोका [प्राण के रहने से मरण नहीं होता है] ॥ १५ ॥

उस नागने सातसौ वीस गन्धर्वों के साथ सौ वर्ष तक युद्ध किया [प्राण का रहना ही युद्ध है] ॥ १६ ॥

बहुत गन्धर्वों के साथ उस एक नाग के युद्ध करने से जब बल हीन होगया तब पुरका साथि पती पुरञ्जन बडी चिन्ता को प्राप्त हुआ (देहका बल हारने से प्राण दुर्बल होताहै तब जीव को चिन्ता होती है) ॥ १७ ॥

वह राजा पाञ्चाल देशों में अपने प्रजाओं की भेट को ग्रहण करता हुआ स्त्री के वस होकर विसयों के भोगने में भय को भूलगया (विषयों के भोगने में आयू का क्षय होना मालूम नहीं पडता है) ॥ ॥ १८ ॥

हे बर्हिस्मन् काल की पुत्री जरा नामक तीनों लोकोंमें वर के इच्छा से घूमती थी उस को किसी ने अङ्गीकार नहीं किया (वृद्ध अवस्था को कोई नहीं चाहता है) ॥ १९ ॥

अपने दुर्भग होने से लोक में दुर्भगा करके विख्यात है जिसने पुरू राजा के वरणे से उसको वरदान दिया (अर्थ दोनों पक्ष में एक ही है) ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका

सा जरा बृहद्व्रतं नैष्ठिकम् ॥ २१ ॥

प्रत्याख्यातवति मयि संरभ्य क्रोधं कृत्वा नैकत्र स्थातुमर्हसीति शापमदात् ॥ २२ ॥

ततो विहतसङ्कल्पा कन्यका यवनेश्वरम् ।
मयोपदिष्टमासाद्य वव्रे नाम्ना भयं पतिम् ॥ २३ ॥
ऋषभं यवनानां त्वां वृणे वीरेप्सितं पतिम् ।
सङ्कल्पस्त्वयि भूतानां कृतः किल न रिष्यति ॥ २४ ॥
द्वाविमावनुशोचन्ति बालावसदवग्रहौ ।
यल्लोकशास्त्रोपनतं न राति न तदिच्छति ॥ २५ ॥
अथो भजस्व मां भद्र ! भजन्तीं मे दयां कुरु ।
एतावान् पौरुषो धर्मो यदार्ताननुकम्पते ॥ २६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

आधयो व्याधयश्च यवनास्तेषामीश्वरं भयनामानं वव्रे ॥ २३ ॥

हे वीर ! त्वामीप्सितं पतिं वृणे न रिष्यति न नश्यति ॥ २४ ॥

लोकतो वेदतश्च यद्देयत्वेन ग्राह्यत्वेन चोपनतं प्राप्तं तथाच्यमानं यो न ददाति यश्च दीयमानं नेच्छति न गृह्णाति इमौ द्वौ कर्मभूतावनुशोचन्ति सन्तः ॥ २५ ॥

पुरुषेण कर्तव्यो धर्मः पौरुषः ॥ २६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कदाचित्सा कालकन्या भूर्लोके पर्यटन्ती ब्रह्मलोकात्सत्यलोकान्महीं भूमिं गता प्राप्तं मां बृहद्व्रतं नैष्ठिकं जानन्त्यपि काममोहिता सती वव्रे ॥ २१ ॥

प्रत्याख्याता मया सा तु कालकन्या विशाम्पते! ततो मया प्रत्याख्याता मयि संरुष्य क्रोधं कृत्वा विपुलं महान्तं दुस्सहं दुरतिक्रमणीयं शापमदात् शापमेवाह । हे मुने ! त्वं यतो मद्याच्ञाविमुखस्तत एकत्र चिरेण स्थातुं नार्हसीति ॥ २२ ॥

ततो विहतसंकल्पा भ्रष्टमनोरथा कालकन्यका आधयो व्याधयश्च यवनाः तद्वत्पीडाकारित्वात्तेषामीश्वरं मया उपदिष्टं नाम्ना भयं भयनामानं पतिमासाद्य वव्रे ॥ २३ ॥

वरणप्रकारमेवाह । ऋषभमिति । हे वीर ! यवनानामृषभमीश्वरं स्वामीप्सितं वृणे त्वयि कृतो भूतानां संकल्पः न रिष्यति न नश्यति ॥ २४ ॥

त्वयाहं न प्रत्याख्येया इत्याह । द्वाविति । लोकतो वेदतश्च यद्देयत्वेन ग्राह्यत्वेन स्वेनोपनतं प्राप्तं तथाच्यमानाय यो न ददाति यश्च दीयमानं यो नेच्छति न गृह्णातीमौ द्वौ असदवग्रहावसदर्थे अवग्रहोऽभिमानः आग्रहो वा ययोस्तावत एव बालावज्ञौ कर्मभूतावनुशोचन्ति इमौ प्रत्यनुशोचन्ति सन्त इत्यर्थः ॥ २५ ॥

हे भद्र ! भजन्तीं मां भजस्व मयि दयां कुरु पौरुषः पुरुषेण कर्तव्यो धर्मः एतावानेव किं तद्यदार्ताननुकम्पते ॥ २६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली

तु शब्दोऽप्यर्थे या मां बृहद्व्रतं ब्रह्मचारिणं जानन्त्यपि ब्रह्मलोकान् महीमागतं वव्रे इत्यन्वयः तत्र हेतुः काममोहितेति ॥ २१ ॥

ततः किमभूदिति तत्राह । मयीति ॥ २२ ॥

सा कन्या यवनेश्वरं नाना व्याधीनां स्वामिनं नाम्ना भयं मृत्युं पतिं वव्र इत्यन्वयः ॥ २३ ॥

न रिष्यति न दह्यति ॥ २४ ॥

असदवग्रह आग्रहो ययोस्तौ तथा बालौ स्वकार्यांशौ । अनुशोचन्ति सर्वे इति शेषः कौ तौ यौ लोकशास्त्रयोरविरोधतयोपनतं प्रासमर्थिभ्यो न राति न ददाति दायं स्वीयं नेच्छति तावितिं शेषः अनेनानेन लोकविद्विष्टं चेच्छास्त्रीयमपि न कर्तव्यमित्यापातं समस्तेन सद्योक्तेन तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ" इत्यादिविधानं व्यर्थमितीयं शङ्का ।

अलौकिकं च शास्त्रीयं कर्तव्यं लौकिकं कुतः ।
लोकार्थं शास्त्रहा याति निरयं त्वितरः सुरान् ।

इत्यनेन परिहर्तव्या तस्माच्छास्त्रानुसारि लौकिकं कर्तव्यं नेतरदिति तात्पर्यमितरः शास्त्रानुकूललौकिकं कुर्वाणः सुरान् याति स्वर्गादिपुरुषार्थमाप्नोतीत्यर्थः ॥ २५ ॥

उपसंहरति । अथो इति । यस्मादिदं शास्त्रीयमथो तस्मात् संचिन्त्य स्वकार्यस्य कर्तव्यतामाह । एतावानिति । पौरुषः पुरुषनिष्ठः ॥ २६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

यतो भूतानामन्यैरपि भूतैस्त्वयि कृतः सङ्कल्पो मनोरथो न रिष्यति नष्टुं नार्हति । मम तु त्वदेकपरायणायाः सुतरां नार्हतीत्यर्थः ॥ २४—२८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ॥

महीं गतामिति प्राकृतमनुष्यभ्रान्त्येत्यर्थः । बृहद्व्रतं नैष्ठिकं ब्रह्मचारिणं संन्यासिनं वा महाप्रभाववन्तं वा सा कमपि न त्यजतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

मयि प्रत्याख्यातवति संरभ्य क्रोधं कृत्वा पक्षे मद्देहस्य कर्मारब्धत्वाभावात् षडूर्मिराहित्येन तस्याः प्रवेशासामर्थ्यमेव मत्प्रत्याख्यानत्वेन कृपालुत्वेन सर्वत्र मम गमनमेव तस्याः शापफलत्वेनोत्प्रेक्षितमिदं ज्ञेयम् ॥ २२

मयोपदिष्टमिति लोकानां भयमेव जरया जीर्णो भवतीति स्वस्य दयालुत्वं सूचितम् ॥ २३ ॥

कालकन्योदितवचो निशम्य यवनेश्वरः ।
चिकीर्षुर्देवगुह्यं स सस्मितं तामभाषत ॥ २७ ॥
मया निरूपितस्तुभ्यं पतिरात्मसमाधिना ।
नाभिनन्दति लोकोऽयं त्वामभद्रामसम्मताम् ॥ २८ ॥
त्वमव्यक्तगतिर्भुङ्क्ष्व लोकं कर्मविनिर्मितम् ।
याहि मे पृतनायुक्ता प्रजानाशं प्रणेष्यसि ॥ २९ ॥
प्रज्वारोऽयं मम भ्राता त्वं च मे भगिनी भव ।
चराम्युभाभ्यां लोकेऽस्मिन्नव्यक्तो भीमसैनिकः ॥ ३० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्यां पुरञ्जनोपाख्याने सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

यवनानामधिपत्याधीनां न रिष्यति न नश्यति पक्षे भूतानां भगवद्भक्तानां सङ्कल्पो न रिष्यति लोकानां भयं जीर्णो भवत्विति नारदेन यः सङ्कल्पः कृतः सोऽन्यथा भवितुं नार्हतीति त्वं मे पतिर्भव यथा स्वार्थं भुङ्क्षे भूतशब्देन भगवद्भक्तोऽप्युच्यते यदुक्तं भूतानि भगवति जनार्दनस्येति ॥ २४ ॥

आलावको सन्तोऽनुशोचन्ति लोकशास्त्रयोरुपनतमुचितं वस्तु देयं न ददाति । ग्राह्यं न गृह्णातीति तेन कन्याहं स्वयम्वरा अकस्मात्त्वद्गृहमागता गृहस्थेन त्वया ग्राह्यैवेति भावः । पक्षे लोकेषु कृपालुना नारदेन यदभिलषितं भयं जीर्णो भवत्विति तल्लोकशास्त्रोचितमेवातस्त्वं मां गृहाणेत्यर्थः ॥ २५ ॥

पौरुषः पुरुषेण निर्वृत्तः । पक्षे स्वबलं प्रकाशयापि त्वया जरां न गृह्णामीति वक्तुमशक्यं नारदोक्तिबलात्त्वामहं गिलन्ती संहरिष्याम्येवेति स्वगतं वदन्ती बाह्यवक्रोक्त्या सोत्प्रासमाह । अथो इति ॥ २६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

संरभ्य संकुप्य नैकत्र स्थातुमर्हसीति शापमदात् ॥ २१ ॥ २२ ॥

यवनानामाधीनां व्याधीनां चेश्वरं भयनामानं मृत्युं पतिमवृणे ॥ २३ ॥

भूतानां भूतैरस्मद्विधैः त्वयि कृतः सङ्कल्पः न रिष्यति व्यर्थो न भवति ॥ २४ ॥

लोकशास्त्राभ्यामुपनतं देयतया ग्राह्यतया प्राप्तम् तत्पात्रेण याच्यमानं यो न ददाति न ददाति यश्च तत् दीयमानं नेच्छति न स्वीकरोति इमौ द्वौ असदाग्रही दुराग्रहौ शोचन्ति ज्ञानवान्तत्त्वज्ञा इति शेषः ॥ २५ ॥

अथो अतः हे भद्र ! मां भजस्व मे मयि दयां कुरु पुरुषेण कृतः पौरुषो धर्मः एतावानेव तमेवाह । यद्दीनाननुकम्पते इति ॥ २६ ॥

भाषाटीका ।

वह काल कन्या त्रिलोकी में विचरती हुई एक दिन ब्रह्मलोकसे पृथिवीमें आया हुआ जो मैं तिसको देखकर वरणे लगी यद्यपि मैं ब्रह्मचारी हूं तथापि काम मोहित होकर वरणे लगी (ब्रह्मचारी आदिको कोभी नहीं छोड़ती है ॥ २१ ॥

मेरे ऊपर वह क्रोध करके मेरे को बड़ा कठोर शाप देती भई कहा कि मेरे याचना के विमुख होने से तुम एक ठिकाने नहीं रहने पाओगे (लोकोपकार के अर्थ पर्यटन करना उत्तम है) ॥ २२ ॥

तब तो वह कन्या अपने मनोरथ के नष्ट होने से हमारे उपदेश से भयनामक पतिको वरण करती हुई (जरा अवस्था का पति मृत्यु है) ॥ २३ ॥

उससे बोली कि हे वीर ! यवनों के श्रेष्ठ आपको मैं वरण करती हूं तुमारे विषय में भूतों का किया हुआ मनोरथ निष्फल नहीं होता है (यहां कथा की शोभा मात्र है) ॥ २४ ॥

ये दोनों पुरुष सोचते हैं क्योंकि इन दोनों का दुराग्रह है जोकि लोक व्यवहार से प्राप्त वस्तु को मिलने से नहीं लेता है और जो मागने से नहीं देता है (कथामात्र है) ॥ २५ ॥

इस हेतु से मैं तुमारा अनु वर्तन कर्ती हूं हे भद्र ! आप मेरे उपर दया करो यहि एक मनुष्य का परम धर्म है जो कि दुखितों के ऊपर दया करता है [कथा मात्र है] २६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

देवगुह्यं मरणम् । तद्धि प्राणिनां वैराग्यानुदयाय देवैर्गोप्यते ॥ २७ ॥

तुभ्यं तव आत्मसमाधिना ज्ञानदृष्ट्या याच्यमानोऽयं लोकस्त्वां नेच्छति ॥ २८ ॥

अतोऽव्यक्तगतिः कुतः प्राप्तेत्यलक्षितगतिः सती लोकमाक्रम्य भुङ्क्ष्व एवं सर्वोऽपि लोकस्तव पतिः स्यादित्यर्थः । नचैवं त्वया शङ्कनीयं प्रतिकूलां मां लोको हनिष्यतीति यस्मात्त्वमेव प्रजानाशं करिष्यसीत्याह । याहीति । या मदीया यवनपृतना तया युक्ता ॥ २९ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

किञ्च । प्रज्वार इति । मारको वैष्णवो ज्वरः माहेश्वरस्य व्याध्यन्तः पातित्वात् भीमा घोराः सैनिका यस्य ॥ ३० ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कालकन्ययोदितं वचः श्रुत्वा स यवनेश्वरो भयनामा देव गुह्यं मरणं तद्धि प्राणिनां वैराग्यानुदयाय देवैर्गोप्यते कर्तुमिच्छुः स्मितेन सहितं यथा तथा समभाषत ॥ २७ ॥

तुभ्यं मया आत्मसमाधिना चित्तैकाग्र्येण बहुधा विचार्येत्यर्थः लोकरूपः पतिर्निरूपितो निश्चितः कोऽसौ इत्यत्राह । याच्यमानो लोकस्त्वामभद्रामसत्तमां नेच्छति ॥ २८ ॥

अतोऽव्यक्तगतिः कुतः प्राप्तेत्यलक्षितगतिः सती कर्मनिर्मितं लोकमाक्रम्य भुङ्क्ष्व एवं सर्वोऽपि हि लोकः तव पतिः स्यादित्यर्थः नचैवं त्वया शङ्कनीयं मां प्रतिकूलां लोको हनिष्यतीति यस्मात्त्वमेव लोकस्य नाशं करिष्यसीत्याह । याहीति । या मदीया पृतना यवनानां सेना तया युक्ता याहि ॥ २९ ॥

प्रज्वारो वैष्णवज्वरः त्वां प्रणेष्यतीति लोकं प्रतिप्रापयिष्यति अत्र प्रज्वार इति मारको वैष्णवज्वरो विवक्षितः न माहेश्वरस्तस्य व्याध्यन्तःपातित्वेन मारकत्वाभावात् प्रज्वारो मम भ्राता त्वं च मे भगिनी स्वसा भव उभाभ्यां प्रज्वारकालकन्याभ्यां युवाभ्यां सहाहं भीमसैनिकः यवनसेनानायकः अव्यक्तगतिः सन् लोके चरामि अत्र कालस्य दुहिता काचिदित्यादिश्लोकद्वयेन जराया लोकविद्वेषविषयत्वमुक्तं कदाचिदटमानेत्यादिना श्लोकत्रयेण नारदस्य जरानाक्रान्तत्वमुक्तम् एतच्च नैष्ठिकसनकादीनामप्युपलक्षणं स्वस्य शापग्रस्तत्वकथनं तस्यावर्जनीयत्वाभिप्रायकं ततो विहतसङ्कल्पेत्यादिना जराधिव्याधिप्रज्वारभयानां पूर्वस्योत्तरोत्तरहेतुत्वमन्योऽन्यसाहित्येन मरणहेतुत्वं चोक्तं जरादीनां परस्परभाषणादिकथनं तेषां मूर्तिमत्त्वाभिप्रायेण तदधिष्ठातृदेवताभिप्रायेण वा उपपन्नम् ॥ ३० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तस्माद्दुर्भगत्वमनपेक्ष्य तद्वचनस्यादरप्रकारमाह । कालकन्येति देवस्य विधातुर्गुह्यं रहस्यं वक्ष्यमाणमर्थं सस्मितमभाषतेत्यन्वयः ॥ २७ ॥

तत्र भोगोपायमुपदिशति । नाभिनन्दतीति । अयं लोकोऽसम्मतां त्वां नाभिनन्दतीति यस्मात् ॥ २८ ॥

तस्मात्त्वमज्ञातगतिर्लोकं भुंक्ष्व ॥ २९ ॥

योऽयं मम भ्राता प्रज्वारः शैववैष्णवोभयलक्षणः सोऽप्रजोऽनपत्यस्त्वां प्रणेष्यति अहिंष्यतीत्यन्वयः भीमा भयङ्कराः सैनिकाः सेनापतयो यस्य स तथा सः ॥ ३० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां
सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

त्वामित्यर्द्धकम । याहीत्यर्द्धकम् । प्रजानाशमित्यत्र प्रज्वारस्त्वामिति क्वचित्सुखः ॥ २९ ॥

प्रज्वारोऽयमित्यत्र अप्रजोऽयमिति क्वचित्सुखः ॥ ३० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भस्य
सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

देवस्य परमेश्वरस्य गुह्यं रहस्यं संसारचक्रप्रवर्त्तनं चिकीर्षुः । सस्मितमिति त्वद्वचनमिदमप्रत्याख्येयमिति स्मितेन ज्ञापयन्नित्यर्थः ॥ २७ ॥

तुभ्यं त्वां भोजयितुमित्यर्थः । आत्मसमाधिना मनसोभावनया अयं भूर्लोकस्थो लोकः त्वां नेच्छति ॥ २८ ॥

अतस्त्वमव्यक्तगतिः कुतः प्राप्तेत्यलक्षितगतिः सती लोकमाक्रम्य बलात्कारेण सर्व्व एव लोकस्तव पतिः स्यादित्यर्थः । प्रतिकूलां मां लोको हनिष्यतीति बिभेषि चेत् मत्पृतना यवनसेना तया युक्ता सती याहीति प्रजानां त्वया भुक्तानां नाशं त्वं प्रणेष्यसि करिष्यसि त्वां हन्तुं पुनः कः प्रभवेदिति भावः ॥ २९ ॥

प्रज्वार इति मारको वैष्णवज्वरः माहेश्वरस्यतु व्याध्यन्तःपातित्वात् मम भगिनी कापि नास्तीति त्वमेव भगिनीभव ननु नारदोक्तमन्यथा भवितुं नार्हतीति त्वं मे पतिरेव भवेति सत्यम् । अधर्म्मवंशोद्भवानामस्माकं भगिन्यपि भार्य्या स्यादतस्तव भ्राताप्यहं पतिस्तस्मान्नारदोक्तमपि प्रमाणीकरणीयं भगवद्भक्तानां निकटमहं यामि चेन्मामपि निर्भरं भुक्त्वा संहर । नारदं यथा पतिं नाकृथास्तथान्यमपि भगवद्भक्तं त्वमपि पतिं न कुरुष्व । अतएव मयोक्तं त्वमव्यक्तगतिर्भुङ्क्ष्व लोकं कर्म्मविनिर्मितमिति भक्तानां कर्म्मविनिर्म्मितत्वाभावात्ते तव पतयो न भवन्तीति तेषु तेष्वहमेव ते पतिरिति नारदोक्तमपि सुसङ्गतमभूदिति ३०

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
चतुर्थे सप्तविंशोऽयं सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

दीव्यति व्यवहरति चित्राविरूपेणेति देवो जीवः स गुह्यः शास्त्रव्यवहारानर्हो भवति यस्मात्तन्मरणम् । चिकीर्षुः अनयैव प्राणिनां मरणं भवतु इतीच्छावान् ॥ २७ ॥

तुभ्यं तव अयं लोकस्त्वां नाभिनन्दति नेच्छति ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

अतः अव्यक्ता दुर्लक्ष्या गतिर्यस्या सा त्वं लोकं भुंक्ष्व। सर्वोऽपि कर्मनिर्मितो लोकस्त्वया भुज्यमानस्तव पतिरित्यर्थः ॥२९॥ प्रज्वारो मारको ज्वरः ॥ ३० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे सप्तविंशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ २७ ॥

भाषाटीका।

यवनेश्वर कालकन्या के कथन को श्रवण कर के देवता से भी गुप्त कुछकार्य करने की इच्छा से मंद हासस्ते उस कालकन्या से बोला (यहांगोप्य प्राणियोंका मरण है)॥ २७॥

मैने अपने विचार सें तेरे लिये एक पति निश्चै किया है जिससे कि यह लोग अभद्र असम्मत होने से तेरे कूं नहीं चाहता है ॥ २८ ॥

तिससे तू अपने स्वरूप को छिपा कर कर्म निर्मित जो लोक है तिस में जाकर हमारे सेना के सहित उसको भोग वत सब प्रजाओं का नाश करेगी (जरा वस्था के शरीर में आने से रोगादिक सेना सहाय होता है तब मृत्यु होता है) ॥ २९ ॥

यह प्रज्वार नाम का हमारा भाई है तू हमारी बहन होजा तुम दोनों के साथ मैं भयङ्कर सेना को लेकर छिपकर संसार मे विचरूंगा (जरा सहित ज्वर का संयोग होने से मृत्यु होता है) ॥ ३० ॥

इति श्रीभागवत चतुर्थस्कंध सत्ताइसवां अध्यायका भाषानुवाद लक्ष्मणाचार्य कृत समाप्त ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे सप्तविंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ २७ ॥

॥ अष्टाविंशोऽध्यायः ॥

॥ नारद उवाच ॥

सैनिका भयनाम्नो ये बर्हिष्मन्! दिष्टकारिणः ।
प्रज्वारकालकन्याभ्यां विचेरुरवनीमिमाम् ॥ १ ॥
त एकदा तु रभसा पुरञ्जनपुरीं नृप ! ।
रुरुधुर्भौमभोगाढ्यां जरत्पन्नगपालिताम् ॥ २ ॥
कालकन्यापि बुभुजे पुरञ्जनपुरं बलात् ।
ययाभिभूतः पुरुषः सद्यो निःसारतामियात् ॥ ३ ॥
तयोपभुज्यमानां वै यवनाः सर्वतो दिशम् ॥
द्वार्भिः प्रविश्य सुभृशं प्रार्दयन् सकलां पुरीम् ॥ ४ ॥
तस्यां प्रपीड्यमानायामभिमानी पुरञ्जनः ।
अवापोरुविधांस्तापान् कुटुम्बी ममताकुलः ॥ ५ ॥
कन्योपगूढो नष्टश्रीः कृपणो विषयात्मकः ।
नष्टप्रज्ञो हृतैश्वर्यो गन्धर्वयवनैर्बलात् ॥ ६ ॥
विशीर्णां स्वपुरीं वीक्ष्य प्रतिकूलाननादृतान् ।
पुत्रान् पौत्रानुगामात्यान् जायां च गतसौहृदाम् ॥ ७ ॥
आत्मानं कन्यया ग्रस्तं पञ्चालानरिदूषितान् ।
दुरन्तचिन्तामापन्नो न लेभे तत्प्रतिक्रियाम् ॥ ८ ॥
कामानभिलषन् दीनो यातयामांश्च कन्यया ।
विगतात्मगतिस्नेहः पुत्रदारांश्च लालयन् ॥ ९ ॥
गन्धर्वयवनाक्रान्तां कालकन्योपमर्दिताम् ।
हातुं प्रचक्रमे राजा तां पुरीमनिकामतः ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अष्टाविंशे तु वैदर्भ्याख्यानेन स्त्रीविचिन्तया ।
स्त्रीत्वं प्राप्तस्य दैवेन कदाचिन्मुक्तिरुच्यते ॥ १ ॥

इदानीं तु पुरञ्जनस्य पुंदेहत्यागपूर्वकं स्त्रीत्वप्रकारमाह । सैनिका इत्यादि । राजसिंहस्य वेश्मनीत्यन्तेन दिष्टं दैवं कुर्वन्त्यधिकुर्वन्तीति तथा मृत्योरादेशकारिण इति वा ॥ १ ॥

जरत्पन्नगेन जीर्णप्रायेण पालिताम् ॥ २ ॥ ३ ॥

द्वार्भिश्चक्षुरादिभिः रोगरूपेण प्रविश्य ॥ ४ ॥ ५ ॥

कन्यया जरयोपगूढः संस्तत्प्रतिक्रियां न लेभे इति तृतीयेनान्वयः । हृतैश्वर्यं उत्थानादिस्वशक्तः ॥ ६ ॥

प्रतिकूलाननपेक्षितविषयप्रापणात् अनादृतानादरमकुर्वाणान् स्वाधीनत्वाभावात् अनुगा इन्द्रियाणि अमात्या इन्द्रियदेवाः गतसौहृदामध्यवसायाभावात् ॥ ७ ॥

कन्यया जरया ग्रस्तम् पञ्चालान् विषयान् अरिभिर्व्याध्यादिभिर्दूषितान् ॥ ८ ॥

कालकन्यया हेतुभूतया यातयामान्निःसारानपि कामानभिलषन् विगता आत्मनो गतिः पारलौकिकी ऐहिकः पुत्रादि-

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

स्नेहश्च यस्य सः गतिस्नेहादिति वा पाठः स राजा पुरञ्जनो हातुं प्रचक्रमे उपक्रान्तवानिति द्वयोरन्वयः ॥ ९ ॥

अनिकामतोऽनिच्छयापि ॥ १० ॥ ११ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं जरादीनामुत्तरोत्तरहेतुत्वं संश्रुत्य प्रीतिहेतुत्वं चाभिधायेदानीमेते सर्वे पुरञ्जनपुरीमाविश्य पीडयन्तो विप्लावयामासुरिति वदन् ।

यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।
तं तमेवैति कौन्तेय ! सदा तद्भावभावित

इत्युक्तरीत्या कथापक्षे पुरञ्जनस्य राज्ञः स्त्रीचिन्तया जन्मप्राप्तिकथनव्याजेनाध्यात्मपक्षेऽपि जीवस्य कर्मवशात् स्त्रीप्राप्तिं तत्र पुनरदृष्टविशेषाद्भागवतसङ्गतिमीश्वरप्रसादं चाह । सर्षाविशेन नारदः । हे बर्हिष्मन् ! भयनाम्नो ये सैनिकाः सेनायां भवाः सैनिकाः दिष्टकारिणः आदेशकारिणः ईश्वरस्येति शेषः प्रज्वारकालकन्याख्यां सहेमां भूमिं विचेरुः पर्यटुः ॥ १ ॥

ते सैनिकाः कदाचिद्देहीरम्भकर्मावसाने जरत्पन्नगेन जीर्णप्राणेन पालितां भौमैर्भूम्यां भवैर्भोगैः शब्दादिविषयभोगैराढ्यां पुरञ्जनपुरीं रुरुधुः ॥ २ ॥

कालकन्या जरापि पुरञ्जनपुरीं बलाद्बुभुजे पुरञ्जनपुरं जराव्याध्यादिग्रस्तमभूदित्यर्थः कालकन्यां विशिनष्टि । यया कालकन्यया ऽभिभूतः पुरुषः निस्सारतां प्राप्नुयात् ॥ ३ ॥

तया कालकन्ययोपभुज्यमानां सकलां पुरञ्जनपुरीं यवनाः सर्वतो दिशं द्वार्भिः प्रविश्य चक्षुरादिषु रोगरूपेण प्रविश्य भृशमधिकं प्रार्दयन् पीडितवन्तः ॥ ४ ॥

तस्यां पुर्यां यवनादिभिः प्रपीड्यमानायां ममेयं पुरीत्याभिमानी पुरञ्जनः कुटुम्बे बुद्धीन्द्रियमन आदिरूपेण या ममता तया आकुलः आक्षिप्तचित्तः बहुविधान् तापान् क्लेशान् आप ॥ ५ ॥

कन्यया बुद्ध्योपगूढः दृढतरं संश्लिष्टः विषयेष्ववात्मा चित्तं यस्य अतः कृपणः अत एव नष्टप्रज्ञः नष्टविवेकः नष्टश्रीज्ञानात्मिका यस्य यवनैर्बलात् हृतमैश्वर्यमुत्थानादिशक्तिरूपं यस्य सः तत्प्रतिक्रियां न लेभे इति तृतीयेनान्वयः ॥ ६ ॥

विशीर्णं शिथिलं स्वपुरं तथा प्रतिकूलाननपेक्षितविषयप्राणाननादृतानादरमकुर्वाणान् स्वाधीनत्वाभावात्पुत्रानिन्द्रियपरिणामरूपान् पुत्रपौत्रान् पुण्यापुण्यकर्मरूपान् तदनुगानीन्द्रियाण्यमात्यानिन्द्रियदेवताः गतं सौहृदं स्नेहो यस्यास्तां जायां तस्या अपि स्वाधीनत्वाभावात् ॥ ७ ॥

कन्यया जरया ग्रस्तमात्मानं शरीरमरिभिर्विघ्नादिभिर्दूषितान् पाञ्चालान् विषयांश्च वीक्ष्य दृष्ट्वा अपारचिन्तामापन्नः तस्य पुरीविविशीर्णत्वादेः प्रतिक्रियां प्रतिकारं परिहारोपायं न लेभे ॥ ८ ॥

कालकन्यया हेतुभूतया यातयामान् निःसारानपि कामानभिलषन् दीनः कृपणः विगता आत्मनो गतिः पारलौकिकी ऐहिकः पुत्रादिस्नेहश्च यस्य पुत्रदारान् इन्द्रियपरिणामबुद्धीलालयन्नुपच्छन्दयन् ॥ ९ ॥

गन्धर्वैरहोरात्ररूपैर्यवनैराध्यादिभिश्चाक्रान्तां कालकन्ययाऽवमर्दितां पीडितां पुरीमकामतः अनिच्छयापि राजा पुरञ्जनो हातुं त्यक्तुं प्रचक्रमे उपक्रान्तवान् ॥ १० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ईश्वरेच्छोपनतकर्मवशाच्छरीरमनुविश्य स्थितस्य जीवस्य जाग्रदाद्यवस्थामेवं प्रतिपाद्याधुना शरीरवियोगलक्षणामवस्थां वक्तुमुपक्रमते । सैनिका इत्यादिना । वातादिव्याधिसमूहा इमामवनिं विचेरुस्तेनैव जरादिव्याधयोऽस्मिन् प्रपञ्च एव नान्यत्रेति ज्ञायते ॥ १ ॥

भौमभोगा अशनपानवसनलक्षणा रुरुधुः शरीरं विविशुः जरत्पन्नग इति प्राणबलशैथिल्यपरत्वं लक्ष्यते न तु प्राणस्य तस्य निस्सीमबलत्वात् ॥ २ ॥

कन्यापि बुभुज इति यौवनानन्तरं विवेश ॥ ३ ॥

प्रार्दयन्निति जराग्रस्तस्य पलितस्याक्षिमान्द्यं बधिरत्वं दन्तभङ्गं नासाकुब्जत्वमग्निदौर्बल्यं कण्ठे घुरुघुरुत्वमित्यादिनानाव्याधयो दृश्यन्ते इति ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

पुत्रान् गोलकलक्षणान् पौत्रानिन्द्रियाणि अमात्यानमा सह वर्तनीया अमात्या इन्द्रियाभिमानिनो देवास्तांश्च । अत सातत्यगमन इति धातोः जायेऽपि पूर्ववदतिशयो नास्तीति गतसौहृदाम् ॥ ७ ॥

कन्यया रजसा पाञ्चालान्विषयानरिदूषितान् विघ्नप्रतिहतान् ॥ ८ ॥

यातयामान् गतयामान् गतात्मसंविन्नष्टपरमात्मज्ञानः अत एव निःस्नेहः परमात्मनि भक्तिरहितो विरुद्धस्नेहो वा ॥ ९ ॥

अविकामतोऽनिच्छातः ॥ १० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

कन्येति त्रिकम् ॥ १—६ ॥ ७—८ ॥

कामानिति युग्मकम् । गतीत्यत्र सुखीति चित्सुखः । अनिकामत इत्यस्य अनिच्छयापीति चित्सुखव्याख्या च ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

त्यक्त्वा शीर्णां पुरीं स्त्रीत्वं प्राप्तः सत्सङ्गतो हरौ ।
भक्त्या पुरञ्जनः प्राप तमष्टाविंशके स्फुटम् ॥ ० ॥

इदानीं जीवस्य स्थूलशरीरपरित्यागप्रकारमाह । सैनिका इत्यादिना । पुरीं विहायापगत इत्यन्तेन सैनिका व्याधयः दिष्टकारिणः दुरदृष्टफलोत्पादकाः ॥ १ ॥

जरत्पन्नगेन जीर्णप्राणेन पालिताम् ॥ २ ॥

द्वार्भिश्चक्षुरादिभिः । अभिमानीति पुर्यामभिमानवशादेव ॥ ३ ॥ ४ ॥

विशीर्णां विशीर्यमाणां प्रतिकूलान् शोकादीन् अनादृतान् आदरमकुर्वाणान् सर्वथा निगिलितुमुपक्रान्तानित्यर्थः ।

भयनाम्नोऽग्रजो भ्राता प्रज्वारः प्रत्युपस्थितः ।
ददाह तां पुरीं कृत्स्नां भ्रातुः प्रियचिकीर्षया ॥ ११ ॥
तस्यां सन्दह्यमानायां सपौरः सपरिच्छदः ।
कौटुम्बिकः कुटुम्बिन्या उपातप्यत सान्वयः ॥ १२ ॥
यवनोपरुद्धायतनो ग्रस्तायां कालकन्यया ।
पुर्यां प्रज्वारसंसृष्टः पुरपालोऽन्वतप्यत ॥ १३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

पुत्रान् विवेकादीन् पौत्रान् धैर्य्यगाम्भीर्य्यादीन् अनुगानिन्द्रियाणि अमात्यान् मन आद्यधिष्ठातृदेवांश्चन्द्रादीन् । सुकारान् गतसौहृदान् स्वस्वकृत्यादि सम्यगकुर्वाणान् जायां बुद्धिञ्च गतसौहृदामध्यवसायादिरहिताम् । कन्यया जरया पञ्चालान् शब्दादीन् अरिभिः रोगादिभिः तेषां तेषां प्रतिक्रियां मन्त्रौषधादिभिरपि कृतैर्न लेभे ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

कामानभीष्टभोजनादीन् यातयामानपि क्षुन्मान्द्यादिहेतोरित्यर्थः विगता आत्मनो गतिः पारलौकिकी ऐहिकः पुत्रादिस्नेहश्च यस्य सः स्नेहादिति च पाठः । अनिकामतः अनिच्छयापि ॥ ९ ॥ १० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

बुद्धिविमोहितस्य जीवस्य अन्तकाले जरादिनिमित्तकदेहत्यागपूर्वकं "यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् तं तमेवैति कौन्तेय ! सदा तद्भावभावित" इति श्रीमुखोक्तप्रकारेण स्मरणरूपदेहान्तरलाभं गुर्वनुग्रहलब्धभगवज्ज्ञानभक्त्यादिसाधनसंपत्त्या मुक्तिं च वर्णयति । सैनिकेत्यष्टाविंशनाध्यायेन भयनाम्नः सैनिका आधयो व्याधयः दिष्टकारिणः प्राक्कर्मफलसाधकाः परमेश्वराज्ञाकारिणः प्रज्वारकालकन्याभ्यां सहेमामवनिं विचेरुः॥१॥

जरत्पन्नगो जीर्णप्राणस्तेन ॥ २ ॥ ३ ॥

आर्मिरिन्द्रियच्छिद्रैः ॥ ४ ॥ ५ ॥

कन्योपगूढो जराभिभूतः गन्धर्वैरहोरात्रैः यवनैराधिभिश्च हृतैश्वर्यो रुद्धचेष्टस्तत्प्रतिक्रियां न लेभे इति तृतीयेन सम्बन्धः ॥ ६ ॥

अनुगा इन्द्रियाणि अमात्यास्तदधिष्ठातृदेवाः तान् गतसौहृदामध्यवसायशून्याम् ॥ ७ ॥

पाञ्चालान् विषयान् अरिभिः अहोरात्राधिव्याधिरूपैः ॥ ८ ॥

कन्यया जरया यातयामान् गतसारानपि अभिलषन् पुरीमनिकामतः अनिच्छन्नपि हातुं प्रचक्रमे इति द्वयोरन्वयः ननु जीवात्मनः अनात्मभूतदेहेन्द्रियबुद्ध्यादिसङ्गमात्रेणैव भूतदुःखावाप्तौ किंकारणमित्यत्राह । विगतात्मगतिस्नेह इति । विगत आत्मगतिस्नेहः आत्मनो जीवस्य गतिर्भगवत्पादपद्मं तद्विषयकोऽनुरागः यस्मात्सः ॥ ९ ॥ १० ॥

भाषाटीका ।

नारदजी बोले हे बर्हिष्मन् ! भय नामा के आज्ञा करने वाले जो सैनिक सो प्रज्वार काल कन्या के सहित इस पृथिवी मे घूमने लगे ॥ १ ॥

हे नृप ! वह सब एक दिन बडे वेग से जाकर पृथिवी मे भयसे युक्त वृद्ध नाग से पालित पुरंजन की पुरी को घेरते भये (जरादिक दुर्वल शरीर को घेर लेते हैं) ॥ २ ॥

काल कन्या ने भी उस पुरंजन पुर को वलात्कार से भोग किया जिसके वस होने से पुरुष शीघ्रही निर्वल हो जाता है ॥ ३ ॥

उसके भोगते हुई उस पुरी को देख कर यवनों ने चारों तरफ से द्वारों में से प्रवेश होकर भंजन किया (शरीर वृद्ध होने से रोग होते हैं) ॥ ४ ॥

उस पुरी के पीडित होने से उसका अभिमानी पुरंजन कुटुम्बी होने से ममता से आकुल होकर नाना प्रकार के सन्तापन को प्राप्त हुआ (जीवदेह के अध्याससे दुखी होता है) ॥ ५ ॥

कन्या से आलिङ्गित होने से गत श्री दीन विषयासक्त नष्ट बुद्धि हो गया तब यवनों ने उस के ऐश्वर्य को नष्ट कर दिया ॥ ६ ॥

पुरंजन ने देखा कि अपनी पुरी टूटगईहै पुत्र पौत्र भृत्य मन्त्री सब प्रतिकूलहैं आदर नहीं करते हैं भार्या स्नेह नहीं करती है ॥ ७ ॥

आत्मा की कन्या ने ग्रास करलियाहै पंचाल देशों को शत्रुओं ने घेरलियाहै तब राजा को बडी चिन्ता भई उसका उपाय कुछभी नहीं देखा (शरीर वृद्धावस्था युक्त होनेसे अनेक दुःख होते हैं) ॥ ८ ॥

बडा दुखित होकर काम कन्या के बस होकर दीन भोगतकी चाहना करने लगा आत्माके स्नेहको छोड कर स्त्री पुत्रनका स्नेहकरने लगा ॥ ९ ॥

गंधर्व गणोंसे आक्रान्त और काल कन्यासे मर्दित उस पुरीकूं इच्छा नहीं रहने पर राजाने छोडने का विचार किया [शरीर दुखित होने से छोडनेकी इच्छा होती है] ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

स परिच्छदो भृत्यवर्गसहितः । कुटुम्बेन दीव्यतीति कौटु-

न शेके सोऽवितुं तत्र पुरुकृच्छ्रोरुवेपथुः ।
गन्तुमैच्छत्ततो वृक्षकोटरादिव सानलात् ॥ १४ ॥
शिथिलावयवो यर्हि गन्धर्वैर्हृतपौरुषः ।
यवनैररिभी राजन्नुपरुद्धो रुरोद ह ॥ १५ ॥
दुहितॄः पुत्रपौत्रांश्च जामिजामातृपार्षदान् ।
स्वत्वावशिष्टं यत्किञ्चिद्गृहकोशपरिच्छदम् ॥ १६ ॥
अहं ममेति स्वीकृत्य गृहेषु कुमतिर्गृही ।
दध्यौ प्रमदया दीनो विप्रयोग उपस्थिते ॥ १७ ॥
लोकान्तरं गतवति मय्यनाथा कुटुम्बिनी ।
वर्तिष्यते कथं त्वेषा बालकाननुशोचती ॥ १८ ॥
न मय्यनाशिते भुङ्क्ते नास्नाते स्नाति मत्परा ।
मयि रुष्टे सुसन्त्रस्ता भर्त्सिते यतवाग्भयात् ॥ १९ ॥
प्रबोधयति माऽविज्ञं व्युषिते शोककर्शिता ।
वर्त्मैतद्गृहमेधीयं वीरसूरपि नेष्यति ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

म्बिकः कुटुम्बिन्या सम्भिन्नोत्र विवक्षितः । सान्वयः पुत्रादिसहितः ॥ १२ ॥

यवनैरुपरुद्धान्यायतनानि यस्य स पुरपालः ॥ १३ ॥

पुरु बहु कृच्छ्रेण उरुर्वेपथुर्यस्य वृक्षकोटरादिव सर्पः ॥ १४ ॥

कण्ठे उपरुद्धो रुरोद घुरघुरध्वनिं चकार ॥ १५ ॥

दुहित्रादीन्दध्यावित्युत्तरेणान्वयः । जामयोऽत्र स्नुषाः । स्वत्वमात्रेणावशिष्टम् । भोगस्तु प्रागेव क्षीणः ॥ १६ ॥ १७ ॥

ध्यानमेवाह । लोकान्तरमिति ॥ १८ ॥

अनाशितेऽभोजिते भर्त्सिते भर्त्सने कृते यतवाग्भवति ॥ १९ ॥

अविज्ञमविवेकिनं माम् । व्युषिते देशान्तरं गते गृहमेधीयं वर्त्म गृहधर्ममपि किं नेष्यत्यनुवर्तयिष्यति । युक्तमेतत् यतो वीरसूः पुत्रवती । किं वा मद्विरहमसहमाना मरिष्यत्येवेत्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

भयनाम्नो योऽग्रजो भ्राता प्रज्वारः स उपस्थितः पुरञ्जनपुरीमधिष्ठितः भ्रातुर्भयनाम्नः प्रियं कर्तुमिच्छया कृत्स्नां तां पुरीं ददाह प्रज्वाराख्यो विष्णावज्वरः शरीरं प्रविश्य भृशं तेप इत्यर्थः ॥ ११ ॥

तस्यां पुर्यां नितरां प्रज्वारेण तप्यमानायां भार्यासहितः भृत्यवर्गसहितश्च कुटुम्बेन सह दीव्यतीति कौटुम्बिकः कुटुम्बिन्या सह महिष्या सह सान्वयः पुत्रादिसहितः उपातप्यत ॥ १२ ॥

कालकन्यया पुर्यां ग्रस्तायां सत्यां यवनैरुपरुद्धान्यायतनानि यस्य सः पुरपालः प्रजागरः प्रज्वारेण संस्पृष्टः अन्वतप्यत स पुरपालः प्राणः ॥ १३ ॥

पुरु बहु कृच्छ्रं दुःखं तेन उरुर्वेपथुर्यस्य पुरि इति पाठे पुर्यां मुषितुमवस्थातुं न शशाक नाशक्नोत् किन्तु ततः पुर्याः अग्निसहिताद्वृक्षकोटरात्सर्प इव गन्तुमैच्छत ॥ १४ ॥

यदा गन्धर्वैः शिथिलाः अवयवा यस्य हृतं पौरुषं सामर्थ्यं यस्य तदायं हे राजन् यवनैरुपरुद्धः रुरोद व्याध्यादिभिर्निरुद्धमार्गः घर्घरध्वनिं चकारेत्यर्थः ॥ १५ ॥

दुहित्रादीन् दध्यौ ध्यातवानित्युत्तरेणान्वयः दुहितॄरिति देहानुबन्धिचिन्ताभिप्रायकं जामयोऽत्र स्नुषाः ताश्च जामातरः दुहितॄणां पतयः पार्षदा भृत्याश्चेति द्वन्द्वः तान् स्वत्वमात्रेणावशिष्टं भोगस्तु प्रागेव क्षीणः यत्किञ्चिद्गृहादिरूपं वस्तु ॥ १६ ॥

तच्चाहं ममाभिमानविषयं कृत्वा गृहेषु दारेषु कुमतिः कुत्सिता मतिर्यस्य आसक्तबुद्धिर्गृही पुरञ्जनः प्रमदया सह विप्रयोगे विश्लेषे उपस्थिते प्रतीते सति दध्यौ बुद्ध्यात्मिकां प्रमदां विहाय गमिष्यामि उत सहैवेति चिन्तामकरोदित्यर्थः ॥ १७ ॥

ध्यानमेवाह । मयि लोकान्तरं प्रति गतवति सति इयमनाथा कुटुम्बिनी बालकान् प्रत्यनुशोचन्ती कथं वर्तिष्यते मय्यनाशिते अभोजिते न भुङ्क्ते एवमुत्तरत्रापि भर्त्सिते भर्त्सने कृते भयाद्यतवाक् नियता वाग्यस्याः सा मौनं बिभर्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

अविज्ञमविवेकिनं मां प्रबोधयति विवेचयति व्युषिते देशान्तरङ्गते शोकेन कर्शिता गृहमेधीयं वर्त्म तत् गृहस्थधर्मं किं नेष्यत्यनुवर्तिष्यते युक्तमेतद्यतो वीरसूः पुत्रवती । किं वा मद्विरहमसहमाना मरिष्यति ॥ १९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

दारकाः पुत्राः दारिका दुहितरश्च अपरायणाः न विद्यते परमयनमाश्रयो येषां ते अपरायणाः मयि गते सति कथं वर्तिष्यन्ते भिन्ना नौर्येषां ते पुरुषाः उदधौ समुद्रे इवेति अथ लोकान्तरं गतवतीत्यनेन सर्वेन्द्रियपरिणामहेतुभूता जीवैकायत्ता बुद्धिर्लोकान्तरं गच्छता जीवेन सह गच्छति उतनेत्याशङ्क्योत्थापिता वर्त्मैतद्गृहमेधीयमित्यर्द्धेन सहैव गच्छतीत्युक्तं तथा कथं दारका इत्यनेन परिणामपरिणामितदनन्तबुद्धिवृत्तिकारणानीन्द्रियाण्यपि किं सहैव गच्छन्तीति उत नेति संशय्य सहैव गच्छन्तीत्युक्तं भवति । एतदेव कथासौन्दर्याय परोक्षमभिधीयते तथाच गीतं भगवता ।

मनः षष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ।
शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ।
गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयादिति ।

बुद्धेर्मनोवृत्तिविशेषमात्रत्वेन मनसः सह गमनकथनेन बुद्धेरपि गमनं गीतं भवति इति गम्यते ॥ २० ॥ २१ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

प्रज्वारः पुरीं ददाहेति शरीरे च ज्वरः प्रवृत्त इत्यर्थः भ्रातुर्मृत्युनाम्नो हितकरणेच्छया ॥ ११ ॥ १२ ॥

यवनैर्व्याधिभिरुपरुद्धमायतनं पत्तनं शरीरनाडीलक्षणं यस्य स तथा पुरपालः प्राणः अनुतापो जीवक्लेशं प्रेक्ष्य ॥ १३ ॥

सानलाद्वृक्षकोटरात् गृहबिलादिव ॥ १४ ॥ १५ ॥

अधुना कामिनां मरणावस्थां दर्शयति । दुहितॄरिति । अत्र प्रकृतिमन्तरेण बाह्यदुहित्रादयोऽपि ग्रहीतुं शक्यन्ते ॥ १६ ॥

विप्रयोगे मरणलक्षणे प्रमदया बुद्ध्या अन्यया च ॥ १७ ॥

लोकान्तरं गतवतीत्यादि कथावङ्कुरः ॥ १८ ॥

अनशिते अभुक्ते भर्त्सिते भर्त्सने कृते यतवाक् तूष्णीं भावमाश्रिता ॥ १९ ॥

व्युषितेऽन्यत्र स्थितेनेष्यत्यनुवर्तयिष्यति किम् ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

दुहितॄरिति युग्मकम् । अहं ममेतिस्वीकृत्येति क्वचित् ॥ १६—१९ ॥

मा विज्ञमित्यत्र मां विज्ञमिति चित्सुखः ॥ २०—२६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

प्रज्वारो विष्णुज्वरः ॥ ॥ ११ ॥

स पौरः सप्तधातुसहितः सपरिच्छदः सर्वेन्द्रियभृत्यवर्गसहितः कुटुम्बेन दीव्यतीति कौटुम्बिकः कुटुम्बिन्या बुद्ध्या सह सन्ध्यभाव आर्षः सान्वयः पुत्रपौत्रादियुक्तः ॥ १२ ॥

पुरपालः प्रजागरः प्राणः ॥ १३ ॥

स पुरपालः अवितुं रक्षितुं वृक्षकोटरादिव सर्पः ॥ १४ ॥

रुरोध श्वासमभ्यघुर्घुरध्वनिं चकार ॥ १५ ॥

वासयोऽत्र स्नुषाः । प्रमदया स्त्रिया सह विप्रयोगे उपस्थित इति जीवस्य स्थूलशरीरभङ्गे बुद्ध्या विच्छेदाभावात् प्रमदेयं न पुरञ्जनी किन्तु संसारिणो जीवस्य सर्वेन्द्रियैर्भोग्या ममतास्पदीभूता व्यावहारिक्येव भार्य्या व्याख्येया दुहित्रादयोऽप्यत्र तत्सम्बन्धिन्यो नत्वध्यात्मपक्षीया व्याख्येयाः मरणकाले च जीवस्य स्त्रीपुत्रादीनामेव स्मरणं संभवति नतु बुद्धिविवेकादीनामिति केचिदाहुः । अन्येतु धर्म्मवती बुद्धिरेव पुरञ्जनीत्वेन पूर्वं प्रस्तुतेत्यतो मृत्युसमये धर्म्मबुद्ध्या विच्छेदो बुद्ध्यन्तरेण संयोगः न मय्यनाश्रिते भुङ्क्ते इत्यादिकं तु सद्बुद्धिविच्छेदात् पूर्वमेव यदुक्तं तदेवाग्रे वक्ष्यते तच्च ममाधुनापि धर्म्माचरणे तृप्तिर्न जाता किं करोमि मरणमुपस्थितमित्येतस्यैवार्थस्यापेक्षया विवरणं ज्ञेयमित्याचक्षते ॥ १६-१७-१८ ॥

अनाशिते अभोजिते भर्त्सिते भर्त्सनं कृतवति ॥ १९ ॥

मामविज्ञं व्युषिते प्रवासं गते सति । अपि किं नेष्यति अनुवर्त्तयिष्यति युक्तमेतत् यतो वीरसूः पुत्रवती किं वा मद्विरहमसहमाना मरिष्यत्येवेत्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ददाहेतपत् ॥ ११ ॥

कुटुम्बिनी बुद्धिस्तया सह ॥ १२ ॥ १३ ॥

वृक्षकोटरात् पन्नग इव ॥ १४ ॥ १५ ॥

दुहित्रादीन् दध्याविस्यग्रिमेणान्वयः जामयः जामभार्याः इत्वममात्रेणावशिष्टं यद्गृहं भोगस्तु प्रागेव क्षीणं ममत्वमात्रविषयमित्यर्थः ॥ १६ ॥

गृहेषु गृहादिषु अहं ममेति स्वीकृत्य दध्यौ ॥ १७ ॥

ध्यानमेवाह । लोकान्तरं गतवतीत्यादिना । अनेन कथापक्षेऽपि न केवलं पुर्याः भार्यायाश्च वियोगः किन्तु देहवियोगोऽपीति द्योत्यते ॥ १८ ॥

अनाशिते अभोजिते भर्त्सिते भर्त्सने कृते ॥ १९ ॥

मा मामविज्ञं प्रबोधयति मयि व्युषिते देशान्तरं गते गृहमेधीयमेतद्धर्मं मां नेष्यति किमनुवर्तयिष्यति ॥ २० ॥

भाषाटीका ।

भय नाम वाले का बड़ा भाई प्रज्वार नाम का है उस ने आकर अपने भाई के प्रीति से सम्पूर्ण पुरी को जला दिया (ज्वर शरीर में दाह करता है) ॥ ११ ॥

उस पुरी के जलने से अपनी सामग्री तथा पुरवासियों के सहित कुटुम्बिनी के सहित पुत्रादिकों के सहित सन्ताप करने लगा (अर्थ तुल्य है) ॥ १२ ॥

यवन ने सब स्थान को जब रोक लिया कालकन्या ने जब ग्रास कर लिया प्रज्वारने भी आक्रमण कर लिया तब पुरवासी राजा सन्ताप करने लगा (रोगादि होने से पीड़ा होती है) ॥ १३ ॥

बड़े कष्ट होने से कांपने लगा रक्षा भी नहीं करने सका वहांसे जाने भी नहीं सका जैसे कि अग्निवाले वृक्ष को कोटर में ॥ १४ ॥

जब शरीर के अवयवशिथिल हो गये तो गंधर्वों ने पौरुष को हर लिया तब यवन शत्रुओं ने जब घेर लिया तब रोदन करने लगा (मरण से पहिले प्राण के कष्ट का कथन है) ॥ १५ ॥

कथं नु दारका दीना दारकीर्वाऽपरायणाः।
वर्तिष्यन्ते मयि गते भिन्ननाव इवोदधौ ॥ २१ ॥

एवं कृपणया बुद्ध्या शोचन्तमतदर्हणम्।
ग्रहीतुं कृतधीरेनं भयनामाभ्युपद्यत ॥ २२ ॥

पशुवद्यवनैरेष नीयमानः स्वकं क्षयम्।
अन्वद्रवन्ननुपथाः शोचन्तो भृशमातुराः ॥ २३ ॥

पुरीं विहायोपगत उपरुद्धो भुजङ्गमः।
यदा तमेवानुपुरी विशीर्णा प्रकृतिङ्गता ॥ २४ ॥

विकृष्यमाणः प्रसभं यवनेन बलीयसा।
नाविन्दत्तमसाविष्टः सखायं सुहृदं पुरः ॥ २५ ॥

तं यज्ञपशवोऽनेन संज्ञप्ता येऽदयालुना।
कुठारैश्चिच्छिदुः क्रुद्धाः स्मरन्तो मीवमस्य तत् ॥ २६ ॥

अनन्तपारे तमसि मग्नो नष्टस्मृतिः समाः।
शाश्वतीरनुभूयार्तिं प्रमदासङ्गदूषितः ॥ २७ ॥

तामेव मनसा गृह्णन् बभूव प्रमदोत्तमा।
अनन्तरं विदर्भस्य राजसिंहस्य वेश्मनि ॥ २८ ॥

उपयेमे वीर्यपणां वैदर्भीं मलयध्वजः।
युधि निर्जित्य राजन्यान् पाण्ड्यः परपुरञ्जयः ॥ २९ ॥

तस्यां स जनयाञ्चक्रे आत्मजामसितेक्षणाम्।
यवीयसः सप्त सुतान् सप्तद्रविडभूभृतः ॥ ३० ॥

भाषाटीका।

अपनी पुत्री पौत्र बहू जमाई पार्षद और जो कुछ अवशिष्ट स्वत्व है घर खजाना इन पदार्थों में अहन्ता ममता को स्वीकार करके कुटम्बी गृहस्थ होने से दुखित होकर वियोग के समय मे स्त्री के संहित शोच करने लगा ॥ १६ ॥ १७ ॥

हम जब लोकान्तर को चले जायंगे तब अनाथा हमारी कुटुंबिनी बालकों का सोच करती कैसे रहैगी ॥ १८ ॥

यह मेरे में तत्पर होकर मेरे न खाने से नहीं खाती है मेरे नहीं न्हाने से नहीं न्हाती है मेरे रोष होने से डरती है डराने से भय से चुप हो जाती है ॥ १९ ॥

मै भूलताहूं तब मेरेको समझाती है मै विदेश जाऊं तब शोचती है अब वीरोंकी माता होने परभी इस गृहस्थ धर्म को नही चला सकेगी [देह नाश होते समय मे बुद्धिको मोह होता है] ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

न विद्यते परमयनमाश्रयो येषां तेऽपरायणाः पुत्राः कन्याश्च। यद्वा पराश्रयाः कन्याः भिन्ना नौर्येषाम् ॥ २१ ॥

अतदर्हणं वस्तुतस्तस्य ब्रह्मत्वात् ॥ २२ ॥

प्रकृतिमेष यदा स्वयं स्वालं नीयमानस्तदानुपथाः प्राणा इन्द्रियाणि च। तथाच श्रुतिः। तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्तीति ॥ २३ ॥

प्रकृतिं महाभूतात्मताम् ॥ २४ ॥

नाविन्दत् सस्मार पुरः पूर्वं सखायं सन्तमीश्वरम् ॥ २५ ॥

अदयालुना काम्यकर्मसु ये संज्ञप्ता हताः। अमीवं पापं क्रौर्यं वा ॥ २६ ॥

शाश्वतीः समा आर्तिमनुभूय ॥ २७ ॥

अन्तकाले तां भार्यामेव मनसा गृह्णन्स्मरन्ननन्तरं विदर्भस्य वेश्मनि प्रमदोत्तमा बभूव। अतः परमस्मिन् प्रकरणे पतावदेव प्रकृतोपयोगि विवक्षितम्। स्त्रीध्यानेन स्त्रीत्वप्राप्तावपि पतिव्रता-

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

ध्यानेन पूर्वादृष्टेन च धार्मिकाद्विदर्भाज्जन्माभूत्। धार्मिकसङ्गेन च विशुद्धस्य भागवतेन मलयध्वजेन सङ्गोऽभूत्। ततो विष्णुभक्तिस्ततो वैराग्यं ततस्तमेव भर्तृरूपं गुरुं पातिव्रत्यधर्मेण भजतो भगवत्प्रसादलब्धज्ञानेन मोक्ष इति। अन्यत्तु कथालङ्कारमात्रं तथापि किञ्चिद्वृत्तसामान्येनेह योजयिष्यामः। विदर्भस्य विशिष्टदर्भोपलक्षितस्य कर्मठस्य राजसिंहस्य धर्मेण हि प्रजापालनेन यज्ञादिना च क्षात्रया राजन्ते तेषु श्रेष्ठस्य वेश्मनि ॥ २८ ॥

मलयोपलक्षिते दक्षिणदेशे ध्वज इव दर्शनीयः सहि श्रीविष्णुभक्तप्रधानो देशः तत्र मुख्यो महाभागवत इत्यर्थः पण्डा निश्चयबुद्धिस्तामर्हतीति पाण्ड्यः स उपयेमे पुरञ्जनो भागवतसङ्गं प्राप्त इत्यर्थः ॥ २९ ॥

आत्मजां श्रीकृष्णसेवारुचिम् तत्सङ्गेन भगवद्धर्मे रुचिरभूदित्यर्थः असितस्य श्रीकृष्णस्येक्षणं यया ताम् यवीयसः सप्तसुतान् "श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम्। अर्चनं वन्दनं दास्यमिति" भक्तिप्रकारान् सख्यात्मनिवेदनयोस्त्वं पदार्थज्ञानोत्तरकालत्वात्तस्य च भगवतैवोत्तरत्रोपदेक्ष्यमाणत्वादिदानीमनुत्पत्तेः सप्तेत्युक्तम् भगवद्धर्मरुच्या तच्छ्रवणकीर्तनादिकं जातमित्यर्थः द्रविडभूमिपालकान् द्रविडभूमिर्हि श्रवणादिभक्तिभिरेव सुरक्षितास्तीति प्रसिद्धम् ॥ ३० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

एवं कृपणया बुद्ध्या शोचन्तमनर्दत्वं शोकानर्हं वस्तुत अपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकविशिष्टत्वात् एवं पुरञ्जनं ग्रहीतुं पुराद्विश्लेषयितुं कृतधीर्निश्चितबुद्धिर्भयनामा मृत्युः प्राप्तः ॥ २२ ॥

यथा स्वकं स्वकीयकर्मानुगुणं स्थानं प्रति यवनैः पशुवन्नीयमानः तदनुपथाः प्राणा इन्द्रियाणि च शोचन्तः यवनैः पीडिता अत एवातुराः शोचन्तोऽन्वद्रवन्ननुसृत्य गतवन्तः तथा च श्रुतिः

तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं
सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्तीति।

प्राणो ज्येष्ठः प्राणः सर्वे प्राणा इन्द्रियाणीत्यर्थः ॥ २३ ॥

यवनैरुपरुद्धः पुरीं स्थूलशरीरं तु विहायैव गतः भुजङ्गवद्दह्यमानं वृक्षकोटरं विहाय यथा भुजङ्गमो गच्छति तद्वदित्यर्थः यदा गतस्तदा तमेव तद्गमनानन्तरमेव पुरी विशीर्णा शिथिला सती प्रकृतिं महाभूतात्मतां गता प्राप्तवती कथापक्षे तु दारापत्याद्यः सर्वे पुरञ्जनविश्लेषमसहमानास्तेनैव सह विनष्टाः अभूवन्पुरी च विनष्टाभूदित्यर्थः ॥ २४ ॥

बलीयसा यवनेन प्रसभं पुरः पुर्यां विकृष्यमाणः तमोज्ञानमाविष्टः सखायं स्वेन सहवर्तमानं सह वृत्तिर्हि सख्युर्धर्मः सुहृदं विपुलापराधत्वेऽपि किंचिदानुकूल्येन रिरक्षिषाशुचिमन्तं परमात्मानं नाविन्दन्नसस्मार ॥ २५ ॥

अदयालुना दयारहितेनानेन पुरञ्जनेन यज्ञे कर्मेन्द्रियव्यापाररूपे यज्ञे ये पशवः संज्ञप्ताः हिंसिताः ते पशवः आत्मवैशसं स्वविषयेकृतद्रोहं स्मरन्तः अत एव क्रुद्धाः कुठारसदृशैः शृङ्गैरेनं विच्छिदुः ॥ २६ ॥

अनन्तपारेऽपारे तमसि नरके मग्नः अत एव गतविवेकः शाश्वतीः समाः सम्वत्सरान्। कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे इति द्वितीया। आर्तिं दुःखमनुभूय प्रमदासङ्गदूषितः प्रमदासङ्गेन दूषितचित्त इत्यर्थः प्रमदात्र देहानुबन्धिनी भार्या विवक्षिता ननु बुद्धिरूपा बुद्धिसङ्गस्यासंसारमनुवर्तमानत्वेन सर्वेषां सर्वदा स्त्रीजन्मापत्तेः ॥ २७ ॥

तां भार्यामेव मनसा गृह्णन्नन्तकाले स्मरन्ननन्तरं राजसिंहस्य विदर्भस्य वेश्मनि प्रमदोत्तमा बभूवेत्यन्वयः एवं तिर्यगादिरूपेण संसरतो जीवस्यादृष्टविशेषपरिपाकवशान्मनुष्यजन्मप्राप्तस्य तत्रापि जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तावस्थासु दोषाननुकीर्त्य पुनर्दैवात्कदाचित्सञ्जातविवेकस्यापि प्रबलकर्मरूपप्रतिबन्धवशाद्रजस्तमःप्रचुरबुद्धिपारवश्येन देहदेहानुबन्धिविषयाहंममाभिमानग्रस्तस्य जरामरणाद्यवस्थासु दोषानभिधायेदानीं देहावसाने देहानुसम्बन्धिप्रमदास्मरणनिमित्तस्त्रीजन्मप्राप्तिं तत्रापि प्राक्तनकादाचित्कयादृच्छिकपुण्यवशात्सत्कुलप्रसूतिं ततो महाभागवतभर्तृसम्बन्धं तत्सेवाप्रकारं ततस्तेन तुष्टस्य भगवतः प्रसादाज्ज्ञानोदयञ्चाह। तत्र कथापक्षेऽपि विदर्भादिपदानां श्रौत एवार्थ अध्यात्मपक्षे तु विदर्भस्य विशिष्टं दर्भोपलक्षितं कर्म यस्य तस्य राजन्ते सत्कर्मानुष्ठानेनेति ते राजानः कर्मानुष्ठानपराः तेषां मध्ये सिंहस्य श्रेष्ठस्य वेश्मनि गृहे प्रमदा बभूव पुरञ्जनः कर्मविशेषेण विशिष्टकुले स्त्रीत्वं प्राप्त इत्यर्थः ॥ २८ ॥

तां वैदर्भीं विदर्भस्य दुहितरं वीर्यं भगवद्भक्तियोगानुष्ठानसामर्थ्यमेव पणः शुल्कबन्धनं यस्यास्तां भागवतमेव वृणोमीत्येवंसङ्कल्पवतीं मलयध्वजः मलयपर्वतोपलक्षितदक्षिणदेशः तत्र ध्वज इव दर्शनीयः स हि विष्णुभक्तिप्रधानो देशः तत्र मुख्यो भागवत इत्यर्थः तथा पण्डा बुद्धिर्निश्चयात्मिका तामर्हतीति पाण्ड्यः परस्य परमात्मनः पुरं पुरवद्वासस्थानं शरीरम् अथ "यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरम्" इति श्रुतेः तज्जयतीति पुरञ्जयः देहगुणाधीजित इत्यर्थः युधि इन्द्रियजयरूपे युद्धे राजन्यान् जितेन्द्रियान्विजित्य जितेन्द्रियश्रेष्ठोऽभूदित्यर्थः उपयेमे यद्यप्यत्र "राज्ञो जातावेवेति वाच्यम्" इति जातौ नियमितोऽयं यत्प्रत्ययः तदन्तो राजन्यशब्दः क्षत्रियजातीयवचनस्तथाप्यत्र गौण्या वृत्त्या जितेन्द्रियपरः क्षत्रियजातीयो हि जयेन राजत इति जयगुणयोगाज्जितेन्द्रिये तस्य वृत्तेः सम्भवात् ॥ २९ ॥

स मलयध्वजस्तस्यां वैदर्भ्यामसिते श्रीकृष्णे ईक्षणं दृष्टिर्यया तां श्रीकृष्णसेवारुचिरूपामात्मजां सञ्जनयाञ्चक्रे वैदर्भ्यां भागवतसङ्गेन भगवत्सेवारुचिरभूदित्यर्थः तथा यवीयसः आत्मजाया अनु जातान् सप्तसुतान्।

श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम्।
अर्चनं वन्दनं दास्यमित्येवं रूपान्

सख्यात्मनिवेदनयोस्तु भगवदनपायित्वतच्छेषत्वैकानुसन्धानरूपयोर्भगवतैव उत्तरत्रैव वक्ष्यमाणयोरिदानीमनुत्पत्तेः सप्तेत्युक्तं भगवद्धर्मरुच्या तच्छ्रवणकीर्तनादिकं जातमित्यर्थः द्रविडभूमिपालकान् द्रविडभूमिर्हि श्रवणादिभिरेव सुरक्षितास्तीति प्रसिद्धम् ॥ ३० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

भिन्ना नौर्येषां ते भिन्ननावः ॥ २१ ॥

अतदर्हणा शोकायोग्यं मरणायोग्यमिति वा ॥ २२ ॥

स्वकं क्षयं कर्मणा शरीरान्तरमनुपथाः प्राणेन्द्रियादयः ॥ २३ ॥

यदा विहङ्गमो भुजङ्गमः पुरीं विहायोपगतस्तदा तमनुशरीरं च विशीर्णं प्रकृतिं पञ्चभूतात्मतां गतं पञ्चभूतेभ्य उत्पन्नं पुनस्तद्लक्षणमापेत्यर्थः ॥ २४ ॥

तम आविष्टः अज्ञानातामित्तमोहं प्राप्तः सखायं परं सदा सह वर्तमानं परमात्मानं सुहृदमनिमित्तबन्धुं नाविदन्नास्मरदित्यन्वयः ॥ २५ ॥

अदयालुना क्रूरेण हिंसाकर्मरतेनेत्यर्थः तु शब्देन ब्रह्मार्पणबुद्ध्याऽननुष्ठानं सूचयति ॥ २६ ॥

अनन्तपारेऽवसानरहिते तमसि निरये प्रमदासङ्गेन विषयबुद्धिस्वीकारेण दूषितोऽशुद्धः ॥ २७ ॥

तां विषयबुद्धिमेव उत्तमां उद्गततमां प्रगतमदां मदरहितां बुद्धिरभूत् अत्र मरणजनने कथालङ्कारार्थे अध्यात्मार्थस्य मण्डूकप्लुतिन्यायेन पदाक्षिप्तस्यापि सम्भवात् वाच्यमपच्युतेति वचनात् ॥ २८ ॥

उपयमनं नाम स्वाधीनताकरणं वीर्यपणां ब्रह्मचर्यादिसाधनसाध्यां वैदर्भीं निशितां क उपयेमे मलं यापयतीति मलयः शान्तमनःसंस्कारः, स एव ध्वजो यस्य स तथा हरिसेवाचित्ता संस्कृतमना इत्यर्थः रूपकमात्रस्य लिङ्गव्यत्ययो न दोषाय "मनसा वा अग्रे सङ्कल्पयत्यथ वाचा व्याहरति" इति श्रुतेः मनसोऽपि बुद्ध्यधीनकरणशक्तिरूपपात्तिमतीति बोद्धव्यं किं कृत्वा युधि यमनियमादिलक्षणे युद्धे राजन्यान् राजृ दीप्ताविति धातोर्दीपकानीन्द्रियाणि वशीकृत्य चञ्चलस्य मनसो बुद्ध्यधीनकरणशक्तिः कथमिति तत्राह । पाण्ड्य इति । पण्डो धर्मज्ञानं विवेकज्ञानं तेन सम्पन्नः तत्कुत इति तत्राह । परेति । परेषामिन्द्रियाणां विषयलक्षणं पुरं जयतीति आत्मानाभिमतमार्गगन्तृत्वादिन्द्रियाणामपरत्वं तदभावे सुहृत्त्वमेव मननात्मन उद्दिष्टमिति मनश्चेतनो वाधकाणामस्त्वेवं पुरञ्जन पुरञ्जनीसङ्गेन तद्वासनादूषितो नाम्ना वैदर्भीप्रमदोत्तमाभूत पुरञ्जनीतत्पुरञ्जनसङ्गातिशयेन वासना वशात्मना मलयध्वजः पुमानभूत् विषयसङ्गातिरेकलक्षणकारणात्पुंसः स्त्रीत्वं स्त्रियाः पुंस्त्वं च नतस्त्रीत्वमेवावशिष्यते विषयसङ्गातिरेको न कर्तव्य इति शिक्षणार्थं चेदमुक्तमितितात्पर्यं ज्ञातव्यम् ॥ २९ ॥

तस्यां बुद्धौ असितो नित्यमुक्तो हरिस्तस्येक्षणं यया भवत्यसितेक्षणात्मजा विष्णुभक्तिः विरागविनयदानधैर्यास्पर्धनविवेकक्षमाः सप्त संख्याताः बुद्धेर्जातत्वात् सुता इत्युच्यन्ते विष्णुभक्त्यनन्तरकाले स्पष्टत्वाद्यवीयस इति सप्तयाजय (१ वपावन्धो लक्ष्यते सवन्धो द्रविलः प्राप्तगर्भलक्षणगतिस्तस्य जीवस्य भूः स्थानं मुक्तिलक्षणं बिभ्रति उत्पाद्य ददतीति सप्तद्राविडभूभृतः उलयोरभेदः मूलाजरिम इति दर्शनात् सप्तेन्द्रियाणि वानेनोच्यन्ते रागादिभ्यो मुक्ताः प्रकाशितरूपाः सुता इति उच्यन्ते ॥ ३० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अनन्तेति युग्मकम् ॥ २७ ॥

तामेवेति अध्यात्मपक्षे तादृशधर्ममयबुद्धितादात्म्यातिशयं प्राप्त इत्यर्थः ॥ धार्मिकगृहे जन्म तथैवेति भावः ॥ २८ ॥

युधि वादे राजन्यान् कर्मकाण्डानुगतन्यायान् ॥ २९ ॥

आत्मजां श्रवणादिरुचिं सप्तेति सख्यमात्मनिवेदनयोः पराकाष्ठा प्राप्त्यनन्तरमेवाधिकारात् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ॥

दारकीदारिक्यः कन्याः, पत्न्यश्च वृद्धस्य ममातिस्नेहेन प्रतिक्षणसेवैकनिष्ठाः कथं वर्त्तिष्यते रुदित्वा रुदित्वैव मरिष्यन्तीत्यर्थः भिन्ना विदीर्णा नौर्येषां त इव ॥ २१ ॥

अतदर्हणा तस्य चैतन्यरूपत्वेन शोकानौचित्यात् । पक्षे । धार्मिकत्वेन भयकर्त्तृकग्रहणानर्हमित्यर्थः ॥ २२

ततश्चैव पशुवन्नीयमानोऽभूत् यवनैर्यमदूतैः तमनुप्राणाद्या अद्रवन् अनुपथा अनुवर्त्तिनः तथाच श्रुतिः "तमनुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनुत्क्रामन्त सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्त" इति ॥ २३ ॥

यवनैरुपरुद्धः प्रकृतिं महाभूतात्मतां ॥ २४ ॥

तमसा अज्ञानेन नाविन्दत् सखायं पुरः सन्तमपीश्वरम् ॥ २५ ॥

ये संज्ञप्ताः काम्यकर्मसु खड्गैश्छिन्नास्ते तं कुठारैः अमीवमपराधम् ॥ २६ ॥

अनन्तपारे अन्तपारशून्ये तमसि दुःखे ईजे च बहुभिर्यज्ञैरित्युक्तत्वात् बहुकालं स्वर्गसुखमप्यनुभूयेति ज्ञेयं तस्यानुक्तिः प्राचीनबर्हिषो वैराग्यार्थी स्त्रीस्मरणात् स्त्री बभूव अध्यात्मपक्षे दुःखातिशयप्रयुक्तमूर्च्छावशादेव मृत्युकाले सद्बुद्धित्यागः क्षणिक एवोक्तः वस्तुतस्तु स्वर्गभोगान्ते पुण्यशेषेण तादृशधर्मबुद्धिविशिष्ट एव धार्मिकगृहे जन्म लेभे इत्येतावदेव विवक्षितं स्त्रीत्वपुंस्त्वादिकं त्वविवक्षितमेव वक्ष्यते "क्वचित् पुमान् क्वचिच्च स्त्री क्वचिन्नोभयमन्धधीः देवो मनुष्यस्तिर्यग्वा यथा कर्मगुणो" भव इति ॥ २७—२८ ॥

अथैवं जीवस्य यावद्भक्तिर्न भवेत्तावन्नैव संसारादुद्धारः सा च भक्तिर्यादृच्छिकी यादृच्छिकसाधुसङ्गात् यादृच्छिक्यैव साधुकृपया भवतीति दर्शयन् तज्जन्मनि तस्य साधुसङ्गो बभूवेत्याह । उपयेमे इति । आदरणीयत्वेन मलयतुल्येषु साधुषु ध्वज इव श्रेष्ठः । उपयेमे कृपया शिष्यत्वेनाङ्गीचकार । वीर्यपणामिति कृपालक्षणः स्वप्रसाद एवात्र हेतुर्नत्वन्यः कश्चिदिति यदुक्तं मद्भक्तिश्च यदृच्छयेति भवापवर्गो भ्रमतो यदा भवेज्जनस्य तर्ह्यच्युत सत्समागम इति न्यायेन कस्मिंश्चिज्जन्मनि जीवस्याकस्मादेव साधुसङ्गो भवेदिति विवक्षितं राजन्यान् विजित्य तदीयपापापराधकालकर्मादीन् निर्मूलीकृत्य पाण्ड्यः पण्डदेशोद्भवः पक्षे सदसद्विवेचना पण्डा तामर्हतीति पण्ड्यः पण्ड्य एव पाण्ड्यः परपुरञ्जयः शत्रुपुरजेता पक्षे मतान्तरोत्थसन्देहच्छेदी ॥ २९ ॥

असितेक्षणानाम्नीं कन्यां पक्षे असितस्य श्रीकृष्णस्य ईक्षणं यया तां श्रीकृष्णसेवारुचिमित्यर्थः श्रीमद्गुरुकृपया जीवस्य

(१) इदंशोध्यं ।

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तस्य श्रीकृष्णसेवारुचिरभूदित्यर्थः । यवीयसस्तदुत्तरकालभवान् सप्त श्रवणस्मरणकीर्त्तनपादसेवार्चनवन्दनदास्यरूपान् । सख्यात्मनिवेदनयोः प्रथमं दुष्करत्वादुत्तरत्र ख्यात एव जनिष्यमाणत्वाच्च नोल्लेखः कीदृशान् द्रविडभूमिपालान् पक्षे द्रविडदेशे ज्ञानकर्मादिसर्वविजितृत्वाद्भूभृतो नृपानिव विराजमानान् द्रविडदेशस्य श्रवणकीर्त्तनादिभक्तिप्रधानत्वात् ॥ ३० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भिन्ना नौर्येषां ते भिन्ननावः उदधाविव दारकाः पुत्रादयः दारिकाः दुहित्राद्याः कथं नु वर्तिष्यन्ते ॥ २१ ॥

अतदर्हणं शोकानर्हमपि तस्य भगवदंशस्य शोकनिमित्तभूतदेहगेहविलक्षणत्वात् तथापि कृपणया बुद्ध्या शोचन्तं भयनामा मृत्युः यत्तु अतदर्हणं वस्तुतस्तस्य ब्रह्मत्वादिति तदयुक्तम् सर्वशास्त्रप्रसिद्धजीवत्वाज्ञत्वमायामोहितत्वादिधर्मवतो नित्यमुक्तत्वस्वातन्त्र्यबन्धविमोचकत्वसर्वज्ञत्वमायाधिपत्वसर्वात्मत्वसर्वेश्वरत्वादिस्वाभाविकधर्मवता सह ऐक्यरूपैक्यासम्भवात् तत्त्वमसीत्यादिवाक्यैस्तु जीवपरयोरंशांशिनोः स्वरूपभेदसहिष्णुरभेदः प्रतिपादितः अन्यथा सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यत्रापि जडात्मकस्य सर्वस्य स्वरूपतो ब्रह्माभिन्नत्वं स्यात् रज्जौ सर्पवत् ब्रह्मणि सर्वमध्यस्तमित्यङ्गीकारे तु बन्धमोक्षादिप्रतिपादकस्य सर्वस्य शास्त्रस्य वन्ध्यापुत्रोऽस्मीति वाक्यवत् अप्रामाणिकत्वं स्यादित्यलं विस्तरेण ॥ २२ ॥

यवनैः आध्यादिभिः अनुपथा इन्द्रियादयः अन्वद्रवन् तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनुत्क्रामति "प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति" इति श्रुतेः ॥ २३ ॥

उपरुद्धो भुजङ्गमः प्राणः यदा पुरीं विहायोपगतस्तदा तमेवानु पुरी विशीर्णा प्रकृतिं पञ्चभूतभावं गता प्राप्ता ॥ २४ ॥

पुरः पुरोवर्तिनं सदा निकटस्थमपि सखायं सुहृदं सर्वहितकारिणं परमात्मानं नाविन्दत ॥ २५ ॥

अदयालुना ये संज्ञप्ताः हतास्ते अस्य तदेवामीवं पापं स्मरन्तस्तं चिच्छिदुः ॥ २६ ॥

अनन्तपारे तमसि विपुले नरके शाश्वतीः समाः बहूनि वर्षाणि मग्नः तत्र हेतुः प्रमदासङ्गदूषित इति कथापक्षे पुरीं भार्यां देहं च हित्वा नरके मग्नस्तत्र प्रमदा प्रसिद्धा भार्या तत्सङ्गदूषितस्तां हित्वा नरके मग्नः अध्यात्मपक्षे तु प्रमदा बुद्धिस्तस्याः मरणकाले त्यागस्यासम्भवात् प्रसिद्धभार्याध्यानात् स्त्रीत्वप्राप्तेः वक्ष्यमाणत्वाच्च प्रसिद्धभार्याध्यानरूपबुद्धिवृत्तिं हित्वा नरके मग्नः यतस्तत्सङ्गदूषित इत्यर्थः आर्तिमनुभूय प्रमदोत्तमा बभूवेत्यग्रिमेण सम्बन्धः ॥ २७ ॥

तामेवोभयपक्षेऽपि लोकप्रसिद्धां भार्यां मनसा गृह्णन् "यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् । तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः" इति श्रीमुखवचनाच्च प्रमदोत्तमा बभूव पूर्वदेहे बुद्धिसहायः यं यं भावं मरणकालेऽपि न विस्मरति तं तमेव जन्मान्तरेऽपि पुण्यापुण्यकर्मानुरूपं प्राप्नोतीति फलितोऽर्थः स्त्रीभावस्य पुम्पुंसकदेवमनुष्यादिभावोपलक्षणत्वात् कथापक्षे विदर्भादिशब्दाः स्पष्टार्थाः अध्यात्मपक्षे विवक्षितेष्वर्थेषु कश्चित्किञ्चिद्विशीर्यन्ते विशिष्टानि दर्भाणि दर्भोपलक्षितानि कर्माणि यस्य स तथा तस्य धार्मिकस्य गृहे इत्यर्थः ॥ २८ ॥

मलयोपलक्षिते सर्वभूमण्डलसारभूते भारते वर्षे ध्वज इव प्रसिद्धः हरिभक्तः पाण्ड्यः हेयोपादेयविवेकिना बुद्धिः पण्डा तद्युक्तः परपुरञ्जयः परस्य विष्णोः पुरं वैकुण्ठं तद्भक्त्या जयतीति तथाभूतो यो गुरुः । वीर्यपणां पुण्यलभ्यां राजन्यान् निर्जित्य उपयेमे बुद्धिमोहितो जीवो देहाद्देहान्तरं गच्छन् इत्यादिरूपं मुक्तिसाधनयोग्यं देहं ईश्वरानुग्रहात् प्राप्य भर्त्रादिरूपं श्रीकृष्णवद्भक्त्यादिमुक्तिसाधनप्रदं गुरुं कदाचित्प्राप्नोतीति फलितोऽर्थः ॥ २९ ॥

असितस्य श्रीकृष्णस्य ईक्षणं यया तां श्रीकृष्णसेवारुचिम् यवीयसः कनिष्ठान् श्रीकृष्णश्रवणकीर्तनस्मरणपादसेवनार्चनवन्दनदास्याख्यान् सप्त सुतान् जनयाञ्चक्रे ते च सप्त द्रविडभूभृतः । सप्तद्रविडोपलक्षितभारतवर्षरूपभूमिपालाः भारते वर्षे श्रीकृष्णश्रवणादीनां प्रसिद्धेः भगवत्प्रसादविशेषलभ्यस्य सख्यस्य आत्मनिवेदनस्य च श्रवणाद्युत्तरभावित्वात् सप्तसुतानित्युक्तम् यद्वा श्रवणकीर्तनयोः रुचिसाधनत्वेन तस्या मन्तर्भावात् स्मरणाद्यात्मनिवेदनान्तान् सप्त जनयाञ्चक्रे इत्यर्थः अन्यथा गुरुरूपस्य भर्तुः सख्यात्मनिवेदनानुत्पादनेन अपूर्णोपदेष्टृत्वप्रसङ्गः स्यात् ॥ ३० ॥

भाषाटीका ।

मेरे चलेजाने से पुत्र पुत्री दुखी होकर कैसे रहेंगे उनको कोई आश्रय नहीं है जैसे समुद्र में नाव के टूटने से होता है तैसे हो जायंगे ॥ २१ ॥

इस प्रकार से यद्यपि शोचने लायक नहीं हैं तथापि शोच ताथा तब उसको पकड़ने को निश्चय करके भय नामक आ पहुंचा ॥ २२ ॥

इस को पशुसरीका बांध कर जब यवन अपने घर को लेजाने-लगे तब इसके अनुचर शोचते हुये इसके पीछे दौडे (यम दूत जब यमपुर को लेजातेहैं तब प्राण भी पीछे जाते हैं) ॥ २३ ॥

पुरी का पालक सर्प जब गया तथा तब तिसके पीछेही पुरी नष्ट हो गई (प्राण के जाने से शरीर नष्ट होता है) ॥ २४ ॥

बलवान् यवन ने जब जबरदस्ती खैंचा तब शोक युक्त होने पर अपने सखा को उसने नहीं देखा (जीव ईश्वर को भूल जाता है) ॥ २५ ॥

जिन यज्ञ पशुओंको इसने मारा था निर्दय होकर वेई पशु अब इसको क्रुद्ध होकर इसकी हिंसा को, स्मरण करके इसको कुठारोंसे काटने लगे ॥ २६ ॥

अति गम्भीर दुःखसागर में डूबकर बहुत वर्ष पर्यन्त दुःख भोगता रहा स्त्री के संगसे दूषित हो गया था ॥ २७ ॥

उसी को मन में याद रखनेसे सुन्दर स्त्री होगया पीछे विदर्भ महाराजके घरमें ही स्त्रीजन्म पाया ॥ २८ ॥

एकैकस्याभवत्तेषां राजन्नर्बुदमर्बुदम् ।
भोक्ष्यते यद्वंशधरैर्महीमन्वन्तरं परम् ॥ ३१ ॥
अगस्त्यः प्राग्दुहितरमुपयेमे धृतव्रताम् ।
यस्यां दृढच्युतो जात इध्मवाहात्मजो मुनिः ॥ ३२ ॥
विभज्य तनयेभ्यः क्ष्मां राजर्षिर्मलयध्वजः ।
आरिराधयिषुः कृष्णं स जगाम कुलाचलम् ॥ ३३ ॥
हित्वा गृहान् सुतान् भोगान् वैदर्भी मदिरेक्षणा ।
अन्वधावत पाण्डयेशं ज्योत्स्नेव रजनीकरम् ॥ ३४ ॥
तत्र चन्द्रवसा नाम ताम्रपर्णी वटोदका ।
तत्पुण्यसलिलैर्नित्यमुभयत्रात्मनो मृजन् ॥ ३५ ॥
कन्दाष्टिभिर्मूलफलैः पुष्पपर्णैस्तृणोदकैः ।
वर्त्तमानः शनैर्गात्रकर्षणं तप आस्थितः ॥ ३६ ॥
शीतोष्णवातवर्षाणि क्षुत्पिपासे प्रियाप्रिये ।
सुखदुःखे इति द्वन्द्वान्यजयत्समदर्शनः ॥ ३७ ॥
तपसा विद्यया पक्वकषायो नियमैर्यमैः
युयुजे ब्रह्मण्यात्मानं विजिताक्षानिलाशयः ॥ ३८ ॥
आस्ते स्थाणुरिवैकत्र दिव्यं वर्षशतं स्थिरः ।
वासुदेवे भगवति नान्यद्वेदोद्वहन् रतिम् ॥ ३९ ॥
स व्यापकतयात्मानं व्यतिरिक्ततयात्मनि ।
विद्वान् स्वप्न इवामर्शसाक्षिणं विरराम ह ॥ ४० ॥

भाषाटीका ।

तब पाण्ड्यदेशका राजा मलयध्वज ने युद्ध मे राजों को जीत कर पराक्रम के मूल्य से इसे लेकर विवाह किया ॥ २९ ॥

उस मलयध्वज राजा ने उस वैदर्भी के मध्य मे एक कन्या सात पुत्र द्रविड के राजा उत्पन्न किये (दक्षिण देशसेपरम भागवत का शिष्य हुआ तब भगवान् मे रुचि श्रवणादिक सात भक्ति ओंसे संपन्न होगया) ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अर्बुदमिति श्रवणादीनां प्रत्येकमनेके प्रकारा अभवन्नित्यर्थः तदुक्तम "भक्तियोगो बहुविधो मार्गैर्भामिनि ! भाव्यते" इति येषां वंशधरैः यतः प्रवृत्तैः सम्प्रदायभेदैः कृत्स्ना मही मन्वन्तरं ततः परं च भोक्ष्यते विद्याकामकर्मभ्योऽपि रक्षिष्यते ॥ ३१ ॥

अगस्त्यः अगानि निष्क्रियाणि गात्राणि स्त्यायति सङ्घातयतीत्यगस्त्यो मनः स प्राक्प्रथमजातां दुहितरं कृष्णसेवारुचिमुपयेमे तस्य मनः कृष्णे दृढां रतिं बबन्धेत्यर्थः धृतानि शमदमादीनि व्रतानि यया तां रतिम् दृढेभ्यः सत्यलोकादिभोगेभ्योऽपि च्युतस्तद्रहितः कृष्णरतावैहामुत्र भोगविरागो जात इत्यर्थः स एवोपशमात्मकत्वान्मुनिः कथम्भूतः इध्मवाह आत्मजो यस्य सः "तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्" इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धा समिद्वहनोपलक्षिता गुरूपसत्तिर्वैराग्यादभूदित्यर्थः नह्यविरक्तस्य गुरूपसत्तिः संभवति कथापक्षे यथाश्रुतमेव ॥ ३२ ॥

क्ष्मां विभज्य तत्र श्रवणादिभक्तिभेदं व्यवस्थाप्य ॥ ३३ ॥

इदानीं पुरञ्जनस्य स्त्रीभावं प्राप्तस्य सर्वतो विरक्तस्य "पतिरेव गुरुः स्त्रीणाम्" इति वचनात्पतिसेवया गुरुशुश्रूषाप्रकारम दर्शयितुमाह । हित्वेत्यादिना मनोवध इत्यन्तेन ग्रन्थेन । मदयतीति मदिरमीक्षणं यस्याः ॥ ३४ ॥

तत्र चन्द्रवसाख्या नद्यस्तासां पुण्यैः सलिलैरुभयमान्तर्बाह्यात्मनो मलं क्षालयंस्तप आस्थित इत्युत्तरेणान्वयः ॥ ३५ ॥

अश्यते भूमौ क्षिप्यत इत्यष्टिर्बीजम ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

विद्ययोपासनया पक्वकषायो दग्धकामादिवासनः युयुजे आत्मनो ब्रह्मतां भावयामास अक्षाणीन्द्रियाणि अनिलः प्राणः आशयश्चित्तम् विजिता अक्षादयो येन ॥ ३८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

आस्तेस्म वर्षशतमिति ज्ञानस्य दुःसाधनतां दर्शयति । अत एव हरौ भक्तिं कृतवानित्याह । वासुदेवे रतिमुद्वहन्नन्यद्देहादिकं न वेद ॥ ३९ ॥

स एवं वर्तमान आत्मन्यात्मानं विद्वानन्यस्मादुपरराम कथम् विद्वान् व्यतिरिक्ततया देहादिव्यतिरिक्तत्वेन कुतः व्यापकतया देहादिप्रकाशकत्वेन ननु देहाद्याकारो विमर्श एतत्प्रकाशयति न तु निराकार आत्मा अत आह । आमर्शस्यापि साक्षिणम् अयं भावः आमर्शो नामान्तःकरणवृत्तिः सा च जडत्वादात्मप्रकाश्यैवेति यथा स्वप्ने ममेदं शिरश्छिन्नमित्यादिप्रतीतौ तद्व्यतिरिक्तमात्मानं वेत्ति तद्वत् ॥ ४० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हे राजन् ! तेषां पुत्राणामेकैकस्यार्बुदमर्बुदं पुत्रा अभवन् श्रवणकीर्तनादीनां प्रत्येकमनेकप्रकारा अभवन्नित्यर्थः येषां वंशधरैर्यतः प्रसूतैः सम्प्रदायभेदैर्मन्वन्तरमतः परं च मही भोक्ष्यते वक्तुभूयते श्रवणकीर्तनादिसम्प्रदायभेदैर्मही व्याप्ता इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

अगस्त्योपलक्षितो मुमुक्षुर्दृढव्रतमव्यभिचारिणीं दुहितरं भगवत्सेवारुच्यात्मिकामुपयेमे स्वीकृतवान् दुहितरं विशिनष्टि । यस्यां दुहितरि इध्मवाहात्मजः इध्मवाहः समित्प्रापणं तेन तत्पूर्वकगुरूपसत्तिर्लक्ष्यते "गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्" इति श्रुतिप्रसिद्धसमिद्वाहपूर्वकगुरूपसादाज्जातो ब्रह्मोपदेशात्मको मुनिः उपदिष्टस्यार्थस्य मननप्रचुरत्वान्मुनिः दृढं व्रतं श्रवणोपयुक्तशमदमात्मकं व्रतं यस्य सः "प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय" इति श्रुतेः उपासनोपयुक्तशमादीनां श्रवणकालेऽभावाच्च जातः बभूव ॥ ३२ ॥

तनयेभ्यः श्रवणकीर्तनादिभ्यः पुत्रेभ्यः क्ष्मां स्वोपजीव्यां भगवद्भक्त्यात्मिकां पृथ्वीं विभज्य श्रवणकीर्तनादिसाध्यामनुसन्धाय स मलयध्वजः कृष्णमाराधयितुमिच्छुः कुलाचलं मलयपर्वतं प्रतिजगाम गतः ॥ ३३ ॥

गुरूपसत्तिपूर्वकशमादियुक्तश्रवणमननादिपूर्विकां श्रवणकीर्तनादिसाध्यं भगवत्सेवारुचिं वैदर्भीमुत्पाद्य तया सह भगवन्तमाराधयितुं विविक्तं पुण्यदेशं ययावित्युक्तमथ मलयध्वजस्य महाभागवतस्याष्टाङ्गयुक्तभगवद्भक्तियोगानुष्ठानप्रकारं वैदर्भ्याः पत्युः परिचर्याप्रकारं चाह । हित्वेत्यादिना गतोद्धव इत्यन्तेन ग्रन्थेन मदिरं भगवत्सेवाहर्षरूपमीक्षणं ज्ञानं यस्याः सा वैदर्भी सुखान् सुखप्रदान् गृहान् सुखशब्दस्तत्साधनेपूपचारात्प्रयुक्तः अत एव पुंस्त्वं त्यक्त्वा पाण्ड्येशं मलयध्वजमन्वधावतानुसृत्य गतवती यथा रजनीकरं चन्द्रं ज्योत्स्ना चन्द्रिका ॥ ३४ ॥

तत्र कुलाचले चन्द्रवसा ताम्रपर्णी प्रसिद्धा नदी तस्याः पुण्यैः सलिलैरात्मनः स्वस्योभयत्रान्तर्बहिश्च मलं मृजन् स्नानपानादिभिः शोधयन् तत्र आस्थित इत्युत्तरेणान्वयः ॥ ३५ ॥

कन्दाष्टयः कन्दबीजानि कन्दाष्टयादिभिः पूर्वपूर्वालाभे उत्तरोत्तरैर्वर्तमानः देहधारणं कुर्वाणः पश्चाच्छनैः गात्रकर्षणं शरीरशोषणं तत्र अनशनतत्र आस्थित इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

ततः समदर्शनः शीतोष्णादिनिमित्तचित्तविकाररहितः शीतोष्णादिद्वन्द्वान्यजयत् ॥ ३७ ॥

तपसा कर्मयोगेन विद्यया ज्ञानयोगेन च एकः निरस्तः कषायः धातुरागवद्दुर्निवर्त्यं पुण्यापुण्यात्मकं पापं यस्य स यमैर्नियमैश्च विजितान्यक्षाणीन्द्रियाण्यनिलः प्राणः आशयोऽन्तःकरणं च येन स ब्रह्मणा परमात्मनात्मानं प्रत्यगात्मानं युयुजे अधिकरणस्यैव करणत्वविवक्षया तृतीया ब्रह्मण्यात्मानं युयुजे ब्रह्मात्मकं स्वात्मानमनुसंहितवानित्यर्थः ॥ ३८ ॥

स्थाणुरिवैकत्र देशे दिव्यं वर्षशतं निश्चल आस्ते उपविष्टवान् भगवति वासुदेवे रतिमनुरागात्मिकां भक्तिमुद्वहन् कुर्वन्नन्यच्छरीरादिकं न वेद न सस्मार ॥ ३९ ॥

स मलयध्वजः साक्षाद्द्रष्टारमात्मानं परमात्मानमात्मनि जीवात्मानं व्यापकतया विलक्षणतया व्यापकत्वरूपवैलक्षण्येनेत्यर्थः विद्वान्स्वप्न इवामृश्य स्वप्न इवानित्यं देहवृत्तान्तमामृश्य तस्माद्विरराम केवलपरमात्मानुसन्धानपरोऽभूदित्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अर्बुदमर्बुदमित्यनेन सत्यो वृत्तयो गृह्यन्ते मही शास्त्रविरुद्धविषयलक्षणमन्वन्तरं मनुष्यजीवनावधिपरं शतवर्षं प्रारब्धपुण्यवशात् बुद्ध्यावरणादिभिः प्राणैरिन्द्रियैरेव विषयान् भुङ्क्त इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

"स्तै ष्टै शब्दसङ्घात,, इति धातोः । अगं भगवन्तं स्त्यायति शब्दसमूहेन स्तुतिं करोतीत्यगस्त्यो भक्तः प्राश्वं पुरातनं श्रीनारायणं दोग्धीति दुहिता भक्तिस्तामुपयेमे संसारनिवर्तने शक्तिमत्तयाचलामकरोदित्यर्थः कीदृशीं ब्रह्मचर्यादिव्रतसाध्यां दृढं च्युतः पुत्रादिस्नेहो यस्मात्स दृढच्युतः पूर्वस्माद्विरागो दृढतरोऽभूदित्यर्थः इध्मवाहो गुरुकुलवास एवात्मजो यस्य स तथा वैराग्यादेव गुरुकुलवासो भवति "परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्" इति श्रुतेः सौम्येमाः समिध आहरेति च ॥ ३२ ॥

वैराग्यादिसम्पत्त्या राजत इति राजा विवेकित्वादृषिः राजा चासावृषिश्चेति राजर्षिः वैराग्यविवेकज्ञानसम्पन्नः शुद्धवासनाङ्कितः पुरुषस्तनयस्थानीयेभ्यो विरागादिभ्य इन्द्रियेभ्यो वा क्ष्मां शास्त्रलक्षणां भोग्यलक्षणां वा विभज्येदं श्रोतव्यं नेदमिति विविच्यायं विषयः सेवनीयो नायमिति कुलाचलं निश्चलं वासार्थं गुरुकुलं जगाम वैराग्यादिगुणसंपन्नः शरीरयात्रानिर्वाहकविषयभोगी गुरुकुलसन्निधिमवात्सीदित्यर्थः कृष्णं पूर्णानन्दमाराध्यापरोक्षीकर्तुकाम इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

मदिरैर्दृष्टिस्तां रातीति मदिरं तादृशमीक्षणं ज्ञानं यस्याम् सा तथा शुद्धज्ञाना विषयानुषङ्गं विहाय तदनुसारिणी बभूवेति पाण्ड्येशमन्वपद्यतेत्यभिप्रायः अत्र सुतशब्देन रागादयो लक्ष्यन्ते तान्विहायेत्यर्थः मुक्तावपि बुद्ध्यात्मनो राहित्यम् नास्तीति दर्शयितुं ज्योत्स्नेवेति ॥ ३४ ॥

तत्र गुरुकुलवासे चन्द्रवदाह्लादकं निर्मलं च वसति ज्ञापयतीति वेदान्तशास्त्रं यया चन्द्रमवेतिपाठे शसावितिसूत्रप्रकारस्य मकारः चन्द्रबिम्बं विषयीकरोतीति वा नामलोकप्रसिद्धं "पर्ण आच्छादने,, इति धातोः ताम्रं रजस्तमश्च पर्णयत्याच्छादयति परिभवतीति ताम्रपर्णी वेदान्तव्याख्या तत्त्वामरश्चेति ताम्रं ब्रह्म पृणातीति प्रकाशलक्षणं दानं करोतीति वा "पृणदाने,, इति धातोः नदीस्वरूपदर्शनाद् [illegible]

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

गामुद्रकवदाह्लादजननाद्वा वरोदका तस्या व्याख्यायाः प्रकाशितैः पुण्यैः शोधकैः सलिलैर्युक्तिलक्षणैरात्मनोऽन्तःकरणस्य उभयत्र प्रतिवादिनिमित्तबाह्यं दुर्युक्तिमलं संशयाद्यन्तरमलं मृजन् शोधयन् ॥ ३५ ॥

"मूल प्रतिष्ठायाम्" इतिधातोः मूलं जगदाधारं ब्रह्म फलन्ति निष्पादयन्तीति मूलफलानि तैः कं सुखं ददातीति कन्दं मिताशनं तदादिर्येषां मितस्वापादीनां तानि कन्दादीनि योगसाधनानि तैः ।

नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति नचैकान्तमनश्नत इतिस्मृतेः

पुष्पवन्मृदुलैः पर्णैराच्छादनैरुद्गतमकं दुःखं येभ्यस्तान्युदकानि तृणानि आस्तरणानि तैरेतैश्च वर्तमानः शरीरयात्राङ्कुर्वाणः गं ज्ञा १ नङ्गमयतीति गात्रमज्ञानं कर्शयत्यल्पीकरोतीतिगात्रकर्शनं "तप आलोचन" इति धातोरालोचनं मननमनुतिष्ठन्॥३६॥

शीतोष्णादीनि द्वन्द्वान्यजयत् सहमानो वर्तत इत्यन्वयः शीतोष्णादिशब्दैः कामादयो लक्ष्यन्ते इति ज्ञातव्यमुभयेषां शरीराधिकरणत्वात् ॥ ३७ ॥

तपसा मननलक्षणेन जातया विद्यया ज्ञानेन नियमादिभिश्च पक्वकषायः शिथिलीकृतपाप आत्मानमन्तःकरणं ब्रह्मणा युयुजे विषयेभ्य आनीय श्रीनारायणेन सह वर्तमानमकरोत् तदेकनिष्ठमकुरुतेत्यर्थः यद्वात्मानमन्तर्यामिरूपं ब्रह्मणा व्याप्तिरूपेण युयुजे एकत्वेन दृष्टवानित्यर्थः विजिताक्षानिलाशयो वशीकृतेन्द्रियप्राणान्तःकरणः आशयोऽभिलाषो वा ॥ ३८ ॥

स्थाणुरिवास्थित एकत्र गुरुकुले श्रुतमतः शास्त्रे बुद्धिप्रसादजनके विविक्तस्थाने वा दिव्यं वर्षशतं बहुकालमुपासीन आस्त इत्यन्वयः मुक्तिसाधनं भक्तिरेव नान्यादिति तस्या अतिशयफलमाह । वासुदेव इति । उपासको वासुदेवे भगवति वेदान्तविचारनिर्णीतगुणरत्नाकरे हरावुपासनालक्षणां रतिमुद्वहन् कुर्वन्नन्यत्स्वतन्त्रं वस्तु न वेद किन्तु सर्वं तदधीनमेव ज्ञातवानित्यर्थः ॥ ३९ ॥

ननु ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य वस्तुनोऽभावादेकमेवाद्वितीयमिति श्रुतेरेतदेव नान्यद्वेदेति प्रतीत एवार्थः किं न स्यादिति तत्राह । सव्यापकतयेति । स आमृश्य विचार्यात्मनि जीवे स्थितं साक्षिणं "स्वप्नेन शारीरमभिप्रहत्यासुप्तः सुप्तानभिचाकशीति„ इति श्रुतेः । साक्षात् द्रष्टृत्वेन वर्तमानं स्वप्ने यथा परतन्त्रतया जीवं पश्यति तथा अन्यदपीति विद्वांस्तथात्मानं, परमात्मानम् व्यापकतया सर्वव्यापित्वेन चेतनाचेतनात्मकजगद्व्यतिरिक्ततया च विद्वान् विरराम संसाराद्विरक्तो जीवन्मुक्त्यवस्थामापेत्यन्वयः यद्वात्मानं व्यापकतयात्मनि जीवे व्यतिरिक्तं तथा च विद्वान् स्वप्न इव स्वतन्त्रं साक्षिणं जीवं परतन्त्रमामृश्य निश्चित्य विररामेति इत्यनेन जीवस्यास्वातन्त्र्ये हरेस्तदन्यत्वे ।

> यतः स्वप्नो न स्वतन्त्रस्ततस्तद्दर्शकः परः ।
> जीवादन्यस्तु विज्ञेयः स विष्णुरवधार्यताम् ।

इति प्रसिद्धिः सूच्यते ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अगस्त्योऽपि तत्रस्थोऽपि महाभागवतस्तत्तुल्योऽन्यो वा कश्चित् प्राक् प्रथमजां दुहितरं कृष्णसेवारतिमुपयेमे स्वीकृतवान् । स्वसम्मतत्वेनानुमोदितवानित्यर्थः । धृतानि यमदमादीनि व्रतानि यया तां रतिं यस्यां तत्स्वीकृतायां दृढो विघ्नसम्भावनारहितोऽसौ च्योततीति च्युतः सर्वेन्द्रियासेचकश्च यः स भक्तियोगो जातः दृढत्वे हेतुः मुनिर्मननशील इत्यर्थः । ततश्च इध्मवाहः शिष्यीभूता वैष्णवा एव बहवः आत्मजाः सहाया यत्र तादृशोऽभूत् ॥ ३२ ॥

आरिराधयिषुः कृष्णमित्युपरिष्टादस्य तपो ज्ञानाभ्यासनमपि श्रीपृथुवदेव व्याख्येयं कुलाचलं मलयम् ॥ ३३ ॥

मदयतीति मदिरे श्रीभगवद्रूपे ईक्षणे यस्याः पाण्ड्येशरूपं गुरावीश्वरभावेनेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

तत्रेति युग्मकम् । चन्द्रवटं नामेति चित्सुखः कन्दादिभिरिति चित्सुखपुण्यारण्यौ ॥ ३५—३६ ॥ ३७ ॥

आत्मानं शुद्धजीवं । ब्रह्मणि सर्वाश्रये भगवति युयुजे तदेकाश्रयत्वेन सस्मार । सूर्यैकाश्रयत्वे रश्मिपरमाणुमिव ॥ ३८ ॥

तथा स्मरणेन च तस्मिन् रतिरव्यवच्छिन्ना जातेत्याह । आस्त इति ॥ ३९ ॥

ततश्च सर्ववैलक्षण्येन भगवद्विज्ञानं जातमित्याह । स इति । आत्मनि शुद्धजीवेऽधिष्ठाने आत्मानं तदधिष्ठातारं परमात्मानं सर्वव्यापकव्यतिरिक्तस्वरूपतया च विद्वान् जानन् । तदवीक्षया विरराम । व्यापकत्वेन व्यतिरिक्तत्वेन दृष्टान्तः । स्वप्ने तत्रत्यसर्वप्रपञ्चतद्दृष्टारमिवेति आमर्शेत्यत्र आमृश्येति सम्बन्धोक्तिः ॥४०॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तेषामेकैकस्यार्बुदमर्बुदमिति पुत्रपौत्रादिभेदान् पक्षे श्रवणादीनां प्रत्येकं नामलीलादिभेदैर्नामादीनाञ्च प्रत्येकमवतारभेदैस्तेषामपि दास्यसख्याद्यभिरुचितत्वभेदैरित्येवमसंख्या एव प्रकारा इत्यर्थः । यदुक्तं "भक्तियोगो बहुविधो मार्गैर्भामिनि ! भाव्यत" इति । येषां वंशधरैर्यतः प्रवृत्तैः सम्प्रदायभेदैः । कृत्स्ना मही मन्वन्तरं ततः परं च भोक्ष्यते अविद्याकामकर्मभ्योऽपि रक्षिष्यते ॥ ३१ ॥

प्राग्दुहितरं प्रथमजातां दुहितरमगस्त्य उपयेमे पक्षे अगानि स्वतोऽल्पसमर्थानीन्द्रियाणि स्त्यायति सङ्घातवत्त्वेन स्थिरीकरोतीत्यगस्त्यो मनः स कृष्णसेवारुचिं स्वीचकार दृढानि दयाक्षमादीनि व्रतानि यस्यां यतो वा महत्कृपया जीवस्य मनः कृष्णसेवासक्तं बभूवेत्यर्थः यस्यामासक्तिलक्षणायां दृढेभ्यः सत्यलोकादिभ्योऽपि च्युतस्तद्रहितः इहामुत्रभोगे विरागो जात इत्यर्थः । यद्वा दृढेभ्यो ज्ञानादिभ्यस्तत्साध्येभ्यो मोक्षादिभ्यश्च च्युतः मनसः कृष्णसेवायामेकतानत्वादन्यसाधनसाध्यस्पृहाराहित्यं जातमित्यर्थः कथं भूतः इध्मवाह आत्मजो यस्य सः "तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्" इत्यादि श्रुतिप्रसिद्धा समिद्वहनोपलक्षिता गुरूपसत्तिरभूदित्यर्थः । कथापक्षे अगस्त्यस्य पुत्रो दृढच्युतः तस्य पुत्र इध्मवाह इति मलयध्वजस्य कन्यावंश उक्तः ॥ ३२ ॥

---

१ गंज्ञानमन्नाति न आतीति गात्रमितिपाठः सम्यक् ।

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

क्ष्मां विभज्य तत्र तत्र श्रवणादिभक्तिभेदं प्रवर्त्यैत्यर्थः । कुलाचलमेकान्तस्थलं भक्तिप्रदं वेङ्कटादिपर्व्वतं वा ॥ ३३ ॥

सुतान् हित्वेति पतिव्रता पत्युरिव गुरोः सेवायां प्रवृत्तः शिष्यः श्रवणकीर्त्तनादीन्यपि भोगान् तदुत्थान् प्रेमानन्दानपि गृहान् तदुचितविविक्तस्थलमपि नैवापेक्षेत श्रीगुरुसेवयैव सुखेन सर्व्वसाध्यसिद्ध्यर्थमित्युपदेशो व्यञ्जितः माद्यति हृष्यतीति मत् इरा वाणी हृष्यन्त्यां वाण्यां वेदलक्षणायामेव ईक्षणं यस्याः । गुरुसेवाया एव वेदेन सर्व्वाधिक्यस्योक्तत्वादित्यर्थः मदयतीति मदिरं श्रीभगवद्रूपं तत्रेक्षणं यस्या इति सन्दर्भः । कथापक्षे तु मदिरा ईक्षणयोर्यस्याः सा परमतरुण्यपीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

उभयत्र अन्तर्बहिश्चात्मनो मलं क्षालयंस्तप आस्थितः तस्य तपश्चरणं पृथुवदत्युत्कण्ठामूलकमेव व्याख्येयम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

ब्रह्मणि उत्तरश्लोकस्पष्टीभूतार्थे वासुदेवे आत्मानं मनः ॥ ३८ ॥

तादृशस्मरणभक्त्या भगवति रतिरव्यवच्छिन्ना जातेत्याह । आस्त इति ॥ ३९ ॥

तादृशरत्या च सर्वत्र भगवत्स्फूर्त्तिरभूदित्याह । स इति । व्यापकतया जातरतित्वेन सर्वास्वेव दिक्षु स्फुरद्ब्रह्मरूपतया विद्वान् जानन् तदप्यात्मनि स्वस्मिन् व्यतिरिक्ततया वियुक्तत्वेनैव जानन् प्रेमोत्कण्ठातापेन विरराम मूर्च्छां प्रापेत्यर्थः । विरहोत्थस्फूर्त्तिजनितभगवद्दर्शनेन विरहो न शाम्यतीत्यत्र दृष्टान्तः स्वप्न इव जानन् । नहि स्वप्ने भुक्तेनौदनादिना स्वप्नोत्थितस्य जनस्य क्षुधा शाम्यतीत्यर्थः । ननु स्फूर्त्तौ किं प्रमाणमित्यतो विशिनष्टि आमर्शो नामान्तःकरणवृत्तिः स एव साक्षी नतु लोचनं यत्र तम् । अन्तः करणवृत्तीनां विरहसन्तापानलगमात् लोचनाभ्यां तद्दर्शनमपि तत् स्फूर्त्तिजनितमेवेत्यनुभवादिति भावः ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तेषां श्रवणादीनामेकैकस्य अर्बुदमर्बुदमभवन् बहवो भेदा अभवन्नित्यर्थः यद्वेषां वंशधरैः पुत्रपौत्रैर्मन्वन्तरम् ततोऽपि परं सर्वदेत्यर्थः मही भोक्ष्यते अधर्मतो रक्षिष्यते ॥ २१ ॥

प्राग्दुहितरं श्रीकृष्णसेवारुचिं धृतव्रतां धृतं कृष्णप्रापणरूपं व्रतं यया ताम् अङ्गानि स्यापयति चालयतीत्यगस्त्यो जीवान्तःकरणं कथंभूतः मुनिर्यन्ता सारार्थावगन्ता उपयेमे स्वीकृतवान् यस्याम् "स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः" इति श्रुतेरिध्मवाहो मुमुक्षुस्तस्य आत्मजः आत्मजवत् हित इत्यर्थः यतो दृढच्युतः दृढा अतिरोहितामुष्मिकभोगवासना च्युता यतः स विरागी जातः ॥ ३२ ॥

मलयध्वजो वैदर्भ्या गुरुरूपः पतिः क्ष्मां तनयेभ्यो विभज्य जगत्यां श्रीकृष्णश्रवणादीन्यवस्थाप्य कुलाचलं कुलं श्रीकृष्णभजनोपकरणसमूहोऽचलं सुदृढं यत्र तदेकान्तं श्रीकृष्णाराधनस्थानम् जगाम ॥ ३३ ॥

अथ पुरञ्जनस्य स्त्रीध्यानात्स्त्रीत्वं प्राप्तस्य विषयेभ्यो विरक्तस्य पतिरूपगुरुभक्तिं प्रपञ्चयति । हित्वेत्यादिना । मदयतीति मदिरं मितरागविस्मारणमीक्षणं यस्याः सा ॥ ३४ ॥

तत्र मलयध्वज इति शेषः श्रीकृष्णाराधनस्थाने चन्द्रमसाद्युपलक्षिताः भरतखण्डस्था या नद्यस्तासां पुण्यैः सलिलैरुभयत्रान्तर्बहिश्च आत्मनो मलं मृजन् तप आस्थित इत्युत्तरेणान्वयः चन्द्रमसादि नदीविशेषोक्तिः ॥ ३५—३६—३७ ॥

पक्वा भर्जिताः कषायाः कामादिवासना यस्य सः विजितान्यक्षाणीन्द्रियाणि अनिलः प्राणः आशयो मनश्च येन सः ॥ ३८ ॥

स्थाणुरिव स्थिरो निश्चलः एकत्र दिव्यं वर्षशतमास्ते उपविष्टवान् वासुदेवे रतिमुद्वहन् अन्यत् न वेद दिव्यं वर्षशतमित्यनेन गार्हस्थ्यं परित्यज्य श्रीकृष्णाराधने स्वजीवनकालं योजितवानित्यर्थः अन्यत्र वेदेत्यनेन समाधिदार्ढ्यमुक्तम् ॥ ३९ ॥

आत्मानात्मपरमात्मपदार्थानां मध्ये परमात्मानं रतिविषयत्वेन वेदेत्युक्तमथात्मानं ज्ञातृत्वेन अनात्मानं देहादिकमनित्यत्वेन जानन् अनात्मतो विरक्तोऽभूदित्याह । व्यापकतयेति । स्वप्ने अमर्षः अन्तःकरणवृत्तिविशेषस्तत्साक्षिणं यथा अमर्षव्यतिरिक्ततया जानाति तथा आत्मनि देहे व्यतिरिक्ततया देहभिन्नतया आत्मानं तत्साक्षिणं व्यापकतया करचरणादिगतसुखदुःखज्ञातृत्वेन धर्मेण पूर्णतया विद्वान् विरराम देहाद्यनात्मदर्शनादिति शेषः ॥ ४० ॥

भाषाटीका ।

हे राजन् ! तिनों के मध्यमें एक एक के दश दश हजार पुत्र भये जिन के वंशवाले इस पृथिवी को मन्वतर भर भोग करेंगे ॥ ३१ ॥

मलयध्वज की पहिली पुत्री धृत व्रता नाम की तिसका अगस्त्यने विवाह करके ग्रहण किया जिसके मध्यमें दृढ च्युत मुनि उत्पन्नहुआ उसका पुत्र इध्मवाह हुआ [मन कृष्ण की भक्ति में लग गया] ॥ ३२ ॥

मलयध्वज जी श्रीकृष्ण की आराधना करने के लिये अपने पुत्रों को पृथिवी को देकर कुलाचल पर्वतको गये (पृथिवी में श्रवणादिभक्ति को स्थापन कर के कुरुक्षेत्र को गये) ॥३३॥

युवा अवस्था वाली वैदर्भी घर पुत्र भोग सबको छोड कर जैसे चांदनी चन्द्र के पीछे जाती है तैसें पांड्य राजा के पीछे दौडी (पहिले पुरञ्जन अब वैदर्भी जीव गुरु के शरण गया] ॥ ३४ ॥

वहांपर ताम्रपर्णी चन्द्रवसा वटोदकादि नदीहैं उन के स्नानों से नित्य ही बाहिर भीतर के मलको नाश किया॥३५॥

कंद मूल फल गुठली पुष्प पत्ता तृण जल इन चीजों से निरन्तर शरीर का निर्वाह करके शरीर का शोषक तपश्चरण किया (गुरु की तपस्या कही है) ॥ ३६ ॥

शीत गर्मी पवन वर्षा क्षुधा प्यास प्रिय अप्रिय सुख दुःख इन द्वन्द्वों को सहा समदर्शी होगया ॥ ३७ ॥

तप से ज्ञान से सब मल नष्ट होगये नियम यम से ब्रह्ममें मन को लगाया इन्द्रिय अन्तःकरण श्वास इन को रोक लिया ॥ ३८ ॥

दिव्य सौ वर्ष पर्यन्त एक जगे स्थिर होकर रहा भगवान् वासुदेव में मनके लगाने से दूसरा कुछ भी नहीं देखा ॥ ३९ ॥

साक्षाद्भगवतोक्तेन गुरुणा हरिणा नृप ! ।
विशुद्धज्ञानदीपेन स्फुरता विश्वतो मुखम् ॥ ४१ ॥
परे ब्रह्मणि चात्मानं परं ब्रह्म तथात्मनि ।
वीक्षमाणो विहायेक्षामस्मादुपरराम ह ॥ ४२ ॥
पतिं परमधर्मज्ञं वैदर्भी मलयध्वजम् ।
प्रेम्णा पर्यचरद्धित्वा भोगान् सा पतिदेवता ॥ ४३ ॥
चीरवासा व्रतक्षामा वेणीभूतशिरोरुहा ।
बभावुपपतिं शान्ता शिखा शान्तमिवानलम् ॥ ४४ ॥
अजानती प्रियतमं यदोपरतमङ्गना ।
सुस्थिरासनमासाद्य यथापूर्वमुपाचरत् ॥ ४५ ॥
यदा नोपालभेताङ्घ्रावूष्माणं पत्युरर्चती ।
आसीत्संविग्नहृदया यूथभ्रष्टा मृगी यथा ॥ ४६ ॥
आत्मानं शोचती दीनमबन्धुं विक्लवाश्रुभिः ।
स्तनावासिच्य विपिने सुस्वरं प्ररुरोद सा ॥ ४७ ॥
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ राजर्षे! इमामुदधिमेखलाम् ।
दस्युभ्यः क्षत्रबन्धुभ्यो बिभ्यतीं पातुमर्हसि ॥ ४८ ॥
एवं विलपती बाला विपिनेऽनुगता पतिम् ।
पतिता पादयोर्भर्तू रुदत्यश्रूण्यवर्तयत् ॥ ४९ ॥
चितिं दारुमयीं चित्वा तस्यां पत्युः कलेवरम् ।
आदीप्य चानुमरणे विलपन्ती मनो दधे ॥ ५० ॥

भाषाटीका ।

देहादिकों से पृथक् सर्वत्र व्यापक आत्माको जानकर अन्तःकरण का साक्षी समझकर जगत् से निवृत्त होगया ॥४०॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

केन विद्वांस्तत्राह । साक्षाद्धरिरेव यो गुरुस्तेनोक्तेन सर्वतोमुखं यथा तथा स्फुरतानवच्छिन्नेन ज्ञानेन ॥ ४१ ॥

तदेवाह । पर इति । ब्रह्मैवाहं न संसारीति ब्रह्मण्यात्मन ईक्षणे शोकादिनिवृत्तिः अहमेव ब्रह्मेत्यात्मनि ब्रह्मण ईक्षणे ब्रह्मपारोक्ष्यनिवृत्तिः अतो व्यतिहारेणेक्षमाणोऽस्मात्संसारादुपरराम नन्वेवमपि जीवस्य कुतो ब्रह्मत्वापत्तिः ईक्षणस्यैव व्यवधायकत्वादित्याशङ्क्याह । ईक्षां विहाय दग्धेन्धनानलवत्तस्याः स्वयमेवोपशान्तेरिति भावः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

उपपतिं पत्युः समीपे यद्वा पत्युः किंचिन्मात्रं न्यूना तत्सङ्गा सती बभावित्यर्थः "उपोऽधिके च" इति कर्मप्रवचनीयस्तद्योगे च द्वितीया शान्तमङ्गारावस्थमनलमुपशान्ता शुद्धा ज्वाला यथा भवति तद्वत् ॥ ४४ ॥

तदानीमपि सुस्थिरमासनं यस्य अत एवाजानती यदा तदा यथा पूर्वमसेवत ॥ ४५ ॥

पत्युरङ्घ्रिमर्चयन्ती यदा तस्मिन्नङ्घ्रावूष्माणं नापश्यत् ॥४६॥

अबन्धुं पतिरहितम् अश्रुभिरासिच्य ॥ ४७ ॥

क्षत्रबन्धुभ्योऽधार्मिकक्षत्रियेभ्योऽपि ॥ ४८ ॥

अवर्तयत्प्रवर्तयामास ॥ ४९ ॥

तस्यां निधायाग्निदानेनादीप्य च ॥ ५० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

साक्षाद् भगवान् हरिरेव गुरुः तेनोक्तेन सर्वतो मुखं स्फुरताकुण्ठितेन विशुद्धज्ञानदीपेन स्वपरयाथात्म्यज्ञान दीपेन ॥ ४१ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

आत्मानं प्रत्यगात्मानं परे ब्रह्मणि परं ब्रह्म प्रत्यगात्मनीक्षमाणः उपासनेन साक्षात्कुर्वन्नित्यर्थः परे ब्रह्मणीति धारकत्वमुक्तं परं ब्रह्मेति व्यापकत्वमुक्तं तत ईक्षां विहाय उपरराम उपासनात्मकं ज्ञानं हित्वोपरराम यावदुपरममामरणमुपासितवानित्यर्थः ॥ ४२ ॥

वैदर्भी भोगान् हित्वा पतिरेव देवता यस्याः सा भगवदाराधनरूपसर्वोत्कृष्टधर्मनिष्ठं मलयध्वजं पतिं प्रेम्णा पर्यचरत्परिचर्यां चक्रे ॥ ४३ ॥

चीरं वासो वस्त्रं यस्याः सा व्रतेनानशनादिना क्षामा कृशीभूता वेणीभूता जटीभूताः शिरोरुहाः केशा यस्याः सा उपपतिं पत्युः समीपे यद्वा पत्युः किञ्चिन्मात्रं न्यूना तत्समाना सतीत्यर्थः "उपोधिकेच,, इतिकर्मप्रवचनीयत्वेन तद्योगे द्वितीया शान्तमङ्गारावस्थमनलं शान्ता निर्धूमा शिखा ज्वाला यथा भाति तद्वद्बभौ ॥ ४४ ॥

यदा पतिरुपरराम तदानीमपि सुस्थिरासनमासाद्यावध्यात एवोपरतं मृतं प्रियतमं पतिमजानती अङ्गना वैदर्भी यथा पूर्वं पत्युरङ्घ्री उपाचरत्पर्यचरत् ॥ ४५ ॥

यदा चार्चती पत्युरङ्घ्रौ ऊष्माणं नोपलभेत नोपलब्धवती तदा संविग्नहृदया दुःखितचित्तासीदभूत् यथा स्वसमूहाद्भ्रष्टा वियुक्ता मृगी हरिणी तद्वत् ॥ ४६ ॥

अबन्धुं पतिराहितमत एव दीनमात्मानं शोचन्तीति विक्लवाश्रुभिः शोकोद्भूतनेत्रजलैः स्तनावासिच्य एकान्ते सुस्वरं प्ररुरोद इति खेदे ॥ ४७ ॥

तदेवाह ! हे राजर्षे ! जितेन्द्रियश्रेष्ठोत्तिष्ठोत्तिष्ठ त्वत्रबन्धुभ्यो ऽधार्मिकक्षत्रियेभ्यः अत एव दस्युरूपेभ्यः केवलत्रिवर्गनिष्ठेभ्यः इत्यर्थः बिभ्यतीं भयं प्राप्तवतीं निवृत्तिमार्गलोपेन बिभ्यतीमित्यर्थः इमामुदधिमेखलां समुद्रवेष्टितां भूमिं पातुं सम्यग्ज्ञानवृत्तधर्मप्रवर्तनेन रक्षितुमर्हसि ॥ ४८ ॥

पतिमनुसृत्य विजने ऽरण्ये गता बाला वैदर्भी एवं विलपन्ती भर्तुः पादयोः पतिता रुदत्यश्रूण्यवर्तयन्निवर्तयामास ॥ ४९ ॥

दारुमयीं चितिं कृत्वा विरचय्य तस्यां चित्यां पत्युः कलेवरं शरीरं प्रदीप्य प्रज्वाल्य विलपन्ती पत्युः पादयोरनुमरणे सहगमने मनो दधे धृतवती ॥ ५० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तर्ह्यभेदश्रुतेः कोऽभिप्राय इत्याशङ्क्य जीवान्तर्यामिणो हरेः ब्रह्मविदाप्नोति परमिति श्रुतिप्रतिपाद्यस्य व्याप्तस्यापि न कश्चिद्भेदोऽस्तीत्यर्थं इत्यभिप्रेत्याह । साक्षादिति ॥ ४१ ॥

आत्मानं जीवान्तर्यामिणमीक्षां तयोर्भेददर्शनमस्माच्छरीरात् हेत्यनेन अस्य प्रामाणिकत्वं द्योतयति ॥ ४२ ॥

पतिं स्वाश्रयमिन्द्रियद्वारेण भोगान्विहाय परिचरणं नामतस्य हितप्रेरकत्वम् ॥ ४३ ॥

चीरवासाः सत्त्वगुणलक्षणावे * क्षीणचक्षुषि शिरोरुहलक्षणा वृत्तयो यस्याः सा तथा उपपति पत्युः स्वमनसः समीपे शान्तामित्यनेन धूमराहित्यं नतु निर्वाणत्वं न हि नष्टस्याग्नेः शिखा कथापञ्चे यथा स्थित एवार्थः अभूत् दृष्टान्तस्य सम्भवात् तस्मिञ्च धूमता ज्वलतोऽग्नेः शिखेव निर्मलतया श्रेयसाऽन्तरङ्गामित्यर्थः ॥ ४४ ॥

इदानीं बुद्धेर्वृत्तिविशेषान् लक्षयति । अजानतीति । अङ्गना भगवज्ज्ञानसाधना उपरतं जीवन्मुक्त्यवस्थाप्राप्तं प्रियतमं स्वस्या आत्यन्तिकं प्रियं तमजानती बाह्यवृत्तिविशिष्टं सुस्थिरासनं तदेकवृत्तिनिष्ठालक्षणं पीठमाप्य पूर्वसंस्कारवशात् यथा पूर्वमुपाचरत् शुभकर्मणि प्रेरयामास ॥ ४५ ॥

यदैवं प्रेरयति च यदा पत्युरङ्घ्र्यवयवैकदेशे ऊष्माणमौष्ण्यं नोपलभेत शुष्कजलनारिकेलफलवत् देहाभिमानं विहाय-स्थितत्वादौष्ण्यानुपलम्भस्तस्या इति ततोऽपि वृत्त्यन्तरवैशिष्ट्यमाह । आसीदिति । तदा संविग्नहृदया वृत्त्यन्तरावशिष्टासीत् मिश्रबुद्धिमपहाय स्वरूपबुद्ध्याऽवतिष्ठत तदेवमवस्थाविशेष इति तात्पर्यं ज्ञातव्यम् ॥ ४६ ॥

बन्धुः स्वामी तदनुमानराहित्यादबन्धुः शोचन्ती प्रकाशयन्ती विक्लवेत्यादिना प्रतिक्षणमनन्तबुद्धिवृत्तयो लक्ष्यन्ते विपिने देहलक्षणे स्थिता सुस्वरं प्ररुरोदेतीदं बुद्धेर्लक्षणमस्यामुक्तिकाले नाशात् चिदाचिद्बुद्ध्या व्यापारविशेषाल्लक्षणवैलक्षण्यं प्रतिक्षणं ज्ञातव्यम् ॥ ४७ ॥

उदधिः कर्म तदेव मेखला स्थानीयं यस्याः सा तथा तां दस्युभ्योऽहङ्कारादिभ्यः अत्रबन्धुभ्यो मिथ्याज्ञानादिभ्यो बिभ्यतीं मां रक्षितुमर्हसि त्वदनुगृहीतया बुद्ध्याऽज्ञानादयो निवर्तन्त इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

विपिने वासनावने विलपतीव धावतीव दर्शयती भर्तुः पादयोः पतिता स्वामिनं विहाय स्थिता अश्रूण्यवर्तयन्मुग्धेवाभवत् ॥ ४९ ॥

दारुमयीं भेदविषयां चितिं सम्विदं कृत्वा प्रकाश्य तस्यां सम्विदि पत्युः कलेवरं संसारकारणमादीप्य दग्ध्वा अनुमरणे अनुस्यूतदोषनाशे मनो दधे तादृशीं वृत्तिं प्राकाशयत् ॥ ५० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः

तदेव येन विज्ञानेन जीवन्मुक्तिदशामाप तेनात्यन्तिकमुक्तिमप्यापेत्याह । साक्षादिति युग्मकेन ॥ ४१ ॥

परे ब्रह्मणि भगवति तदाश्रयत्वेनेत्यर्थः । आत्मनि शुद्धे तदधिष्ठातृत्वेनेत्यर्थः । ईक्षां सिद्धेक्षत्वात् तत्प्रयत्नं विहायेत्यर्थः अस्माद्देहद्वयलक्षणोपाधेरुपरराम नतु तस्मात्सदीक्षाहेतुचिच्छक्त्याविर्भावादपीत्यर्थः अनलादीनां कालवायवादिवत्तस्या नाशकाभावात् आश्रयस्य विद्यमानत्वाच्च ॥ ४२ ॥

वैदर्भ्यास्त्वयं पुरञ्जनस्तु तत्सेवयैव प्राप्य प्रापेत्याह । पतिमित्यादिना ॥ ४३—४४ ॥

यथा पूर्वं श्रीभगवत्प्रतिमामिवाचेष्टमानमपि पाद्यादिनोपाचरत् आनर्च ॥ ४५—४९ ॥

चितिमिति । अस्मिन्नध्यात्मपक्षे स्वौत्पत्तिकमौपचारिकमेव ॥ ५० ॥

---

* इदं वाक्यं शोध्यं तथापि बहुपुस्तकेष्वेवमेवातो न शोध्यते ॥

तत्र पूर्वतरः कश्चित्सखा ब्राह्मण आत्मवान् ।
सान्त्वयन् वल्गुना साम्ना तामाह रुदतीं प्रभो ! ॥ ५१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ततश्च तस्योत्पन्नप्रेम्णो भगवतः साक्षाद्दर्शनमप्यभूदित्याह । साक्षादिव भगवता हरिणा सन्तापहारिणा विश्वतो मुखं स्फुरता समन्तादेव प्रस्फुरत्तेजसा गुरुणा सता उक्त उपदिष्टो यो ज्ञानदीपः स्वमाधुर्य्यानुभवप्रकारस्तेन तस्मिन्नेव परे ब्रह्मणि आत्मानमीक्षमाणः वासुदेवे भगवति नान्वक्ष्योद्वहन् रतिमिति पूर्व्वोक्तेः भगवति स्वरतिमुद्वहन्तमनुरागिणं पश्यन्नित्यर्थः तथैव "ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्" इति भगवदुक्तेः । आत्मनि स्वस्मिंश्च परब्रह्म सानुरागमीक्षमाणः तत्क्षण एव प्रवलितानन्दमूर्च्छावशादीक्षां विहाय अस्मात् स्थूलसूक्ष्मोपाधिद्वयात् स्पष्टमेव विरराम ऐश्वर्य्यपक्षीयास्तु श्लोकत्रयमिदमेवं व्याचक्षते स मलयध्वज आत्मानं परमेश्वरं सर्व्वव्यापकतया सर्व्वस्माच्च व्याप्याज्जगतो व्यतिरिक्ततया च आत्मनि स्वस्मिन्नधिष्ठातारं विद्वान् जानन् विरराम संसारादित्यर्थः । व्यापकत्वे व्यतिरिक्तत्वे च दृष्टान्तः आमर्शसाक्षिणं मन आदिद्रष्टारं जीवमप्यात्मादिव्यापकमथ च स्वप्ने सुषुप्तावप्यात्मादिव्यतिरिक्तमिव सुखमहमस्वाप्समित्यत्र तत्तद्व्यतिरिक्तस्य केवलस्यात्मन एवानुभवादिति नन्वेतज्ज्ञानं कुतोऽसाववापेति तत्राह । साक्षादिति । ददामि बुद्धियोगन्तं येन मामुपयान्ति ते इति भगवदुक्तेः तेनैव ज्ञानदीपेन परे ब्रह्मणि भगवत्याश्रयतत्त्वे आत्मानं शुद्धजीवमाश्रितमीक्षमाणः तथा आत्मनि शुद्धजीवे च स्वमेव परं ब्रह्म भगवन्तमधिष्ठातारमीक्षमाणः । विहायेक्षामिति जातप्रेमत्वादन्ते तं परामर्शमपि विहायेत्यर्थः श्रीभागवतस्य मोहिनीत्वादितोऽप्यन्यथा केचिद्व्याचक्षते तत्तु त एव गृह्णन्ति न सन्तः ॥ ४१—४२ ॥

तदेवं श्रीगुरुदेवस्य सिद्धिदशापर्य्यन्तं शिष्यस्तं परिचरन्नेव वर्त्ततेति दर्शयति । पतिमिति चतुर्भिः ॥ ४३ ॥

पतिमुप "उपोऽधिके च" इतीदंति कर्म्म प्रवचनीयस्तद्योगे द्वितीया पत्युः सकाशात् किञ्चिन्मात्रन्यूनेत्यर्थः । शान्तमङ्गारवत्यं निर्धूममनलमुपशान्ता शुद्धा ज्वाला यथा भाति तद्वत् ॥ ४४-४५ ॥

अर्चतीति अर्चन्ती नोपलभेत नोपालभत ॥ ४६ ॥

गुरोः साधकशरीरापगमे सति । पत्युर्विच्छेदे पतिव्रतेव शिष्यस्तद्विच्छेदसन्तप्तो विलापमग्नो भवतीत्याह । आत्मानं शोचति मामितः परं कस्त्यक्ष्यत इति शोकाकुला ॥ ४७ ॥

उत्तिष्ठेति पक्षे हे गुरो ! इमां पृथ्वीं त्वत् प्रवर्त्तितश्रवणादिभक्तिगतिं दस्युभ्यः भक्तिविरोधिमतेभ्यो त्रिष्यतीम् ॥ ४८ ॥

अवर्त्तयत् प्रवर्त्तयामास ॥ ४९ ॥

तस्यां निधाय अग्निदानेनादीप्य च पक्षे श्रीगुरोर्देहसंस्कारं कृत्वा श्रीमद्गुरुचरणवियुक्तोऽहं तदीयगुणानुस्मरणमयशोकदावाग्निदग्धदेहं प्राणं धर्त्तुमशक्तुवंस्तदुपदिष्टश्रवणकीर्त्तनादिभक्तौ नैव शक्तिं धारयामि । तस्मादद्यैव मरिष्यामीति शिष्यो मनसि निश्चिनोमीति दर्शयामास ॥ ५० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मलयध्वजस्य मोक्षमाह । साक्षादिति द्वाभ्याम् । "ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् । यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमां गतिम्" इति साक्षाद्भगवतोक्तेन अन्तकाले भगवत्स्मरणात्मकेन सर्वतो मुखं स्फुरताऽकुण्ठेन ज्ञानमेव दीपस्तेन ॥ ४१ ॥

परे ब्रह्मणि अंशिनि आत्मानमंशभूतम आत्मनि अंशे परं ब्रह्म अंशि स्वरूपमीक्षमाणः ईक्षां संसारेक्षां विहाय अस्मात् संसारात् उपरराम मुक्तोऽभूदित्यर्थः ॥ ४२ ॥

वैदर्भीवृत्तमाह । पतिमित्यादिना ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

सुस्थिरमासनं यस्य तं प्रियतममुपारतं मृतमजानती यदाऽऽसीत् पूर्ववदुपाचरत् ॥ ४५ ॥

अङ्घ्रिमर्चती तत्रोष्माणं नोपलभेत नापश्यत ॥ ४६—४८ ॥

विपिने पतिमनुगता तस्य पादयोः पतिता अश्रूणि प्रवर्त्तयन्त अमुञ्चत् ॥ ४९ ॥

आदीप्य अनुमरणे मनो दधे ॥ ५० ॥

भाषाटीका ।

हेनृप ! हरिगुरु साक्षात् भगवान् का कहा हुआ जो निर्मल ज्ञान रूप दीप सर्वत्र प्रकाश मान् तिससे परब्रह्म मे आत्मा को आत्मा मे परब्रह्म को देखता हुआ संसार की इच्छा को छोडकर विषयों से उपरत होगया ॥ ४१—४२ ॥

परमधर्म के जानने वाले मलयध्वज पति के सब प्रकार की सेवा को करती हुई वैदर्भी पति को देवता मानकर करने लगी ॥ ४३ ॥

चीरवस्त्र धारण करके व्रतों से कृशित होकर मस्तक मे वेणी को धारण करके शान्त अग्नि के पीछे जैसी अग्निशिखा होती है तैसे पति के समीप मे रहती थी ॥ ४४ ॥

इसप्रकार सेवा करने मे पति ने शरीर त्यागा ऐसा न जान कर सुन्दर स्थिर आसन से पहिले सरीकी सेवा करती रही ॥ ४५ ॥

पति के अर्चन समय मे जब चरण मे गर्मी नहीं मालूम पडी तब यूथ से छूटी मृगी सरीकी दुखित होगई ॥ ४६ ॥

कोइ बन्धु न रहनेसे विकल के आंसु से स्तनों को सिञ्चतीहुई आत्मा को शोचती हुई जङ्गलमें बडे स्वरसे रोदन करने लगी ॥ ४७ ॥

हे राजर्षि ! उठो उठो समुद्र की परिखा वाली इस पृथिवी को रक्षा करो हीन क्षत्रियों से यह पृथिवी डरतीहै ॥ ४८ ॥

इस प्रकार विलाप करती हुई बाला वन में पति के पादों मे गिरकर रोकर आसुओं को गिराने लगी ॥ ४९ ॥

काष्ठों की चिता बनाकर उस मे पति के शरीर को रखकर अग्नि जलाकर पति के पीछे मरने की इच्छा किया ॥ ५० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका

पूर्वतरोऽनादिरीश्वरः सखा द्वासुपर्णाविति श्रुतेः साम्ना प्रियवाक्येन सम्बोधयन् ॥ ५१ ॥

॥ ब्राह्मण उवाच ॥

का त्वं कस्यासि कोवाऽयं शयानो यस्य शोचसि ।
जानासि किं सखायं मां येनाग्रे विचचर्थ ह ॥ ५२ ॥
अपि स्मरसि चात्मानमविज्ञातसखं सखे ! ।
हित्वा मां पदमन्विच्छन् भौमभोगरतो गतः ॥ ५३ ॥
हंसावहं च त्वं चार्य ! सखायौ मानसायनौ ।
अभूतामन्तरा वौकः सहस्रपरिवत्सरान् ॥ ५४ ॥
स त्वं विहाय मां बन्धो ! गतो ग्राम्यमतिर्महीम् ।
विचरन् पदमद्राक्षीः कयाचिन्निर्मितं स्त्रिया ॥ ५५ ॥
पञ्चारामं नवद्वारमेकपालं त्रिकोष्ठकम् ।
षट्कुलं पञ्चविपणं पञ्चप्रकृतिस्त्रीधवम् ॥ ५६ ॥
पञ्चेन्द्रियार्था आरामा द्वारः प्राणा नव प्रभो ! ।
तेजोऽबन्नानि कोष्ठानि कुलमिन्द्रियसंग्रहः ॥ ५७ ॥
विपणस्तु क्रियाशक्तिर्भूतप्रकृतिरव्यया ।
शक्त्यधीशः पुमांस्त्वत्र प्रविष्टो नावबुध्यते ॥ ५८ ॥
तस्मिंस्त्वं रामया स्पृष्टो रममाणोऽश्रुतस्मृतिः ।
तत्सङ्गादीदृशीं प्राप्तो दशां पापीयसीं प्रभो ! ॥ ५९ ॥
न त्वं विदर्भदुहिता नायं वीरः सुहृत्तव ।
न पतिस्त्वं पुरञ्जन्या रुद्धो नवमुखे यया ॥ ६० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

यस्य यं शोचसि अग्रे सृष्टेः पूर्वं विचचर्थ ह मयि स्थितत्वेन सख्यसुखमनुभूतवानासि ॥ ५२ ॥

ननु नाहमावयोः सख्यं सहचरत्वं च जानामीति चेत्तत्राह । यद्यपि मां न जानासि तथाप्यात्मानं त्वामविज्ञातसखमविज्ञातः कश्चिन्मे सखा आसीदित्येवं किं स्मरासि सख इति पुंस्त्वनिर्देशः प्राक्तनपुंस्त्वस्मरणाय सख्यं स्मारयन् स्ववियोगकृतमनर्थमाह । हित्वेति । सार्द्धैः षड्भिः पदं स्थानम् ॥ ५३ ॥

हंसौ शुद्धौ मानसं हृदयमयनं ययोः कथापक्षे मानससरसि स्थितौ पक्षिणावभूतां जातौ ओको गृहम् अन्तरा विनैव वायद्वा एवार्थे सहस्रपरिवत्सरान् महाप्रलयो यावत् ॥ ५४ ॥

हे बन्धो ! ग्राम्ये सुखे मतिर्यस्य स्त्रिया मायया ॥ ५५ ॥

पञ्चशब्दादय आरामा उपवनानि यस्मिन् नव द्वाराणि प्राणाच्छिद्राणि यस्मिन् एकः प्राणः पालो यस्मिन् त्रीणि पृथिव्यप्तेजांसि कोष्ठानि प्राकारा यस्मिन् षट् घ्राणेन्द्रियमनांसि कुलान्यभीष्टविषयसमर्पका वणिजो यस्मिन् पञ्च विपणा हट्टाः कर्मेन्द्रियाणि यस्मिन् पञ्च भूतानि प्रकृतिरुपादानकारणं यस्य स्त्री बुद्धिरेव धवः पतिः स्वामिनी यस्मिन् ॥ ५६ ॥

स्वयमेवमं श्लोकं व्याचष्टे । पञ्चेन्द्रियार्था इति षट्कुलमिति षट्त्वमेकपालमिति च स्पष्टत्वान्न व्याख्यातम् ॥ ५७ ॥

भूतान्येवाव्यया प्रकृतिरुपादानं यस्य स्त्रीधवमित्यस्य व्याख्यानं शक्तिरधीशो यस्य तद्वशः सन्नित्यर्थः ॥ ५८ ॥

स्पृष्टोऽभिभूतः अतो न विद्यते श्रुते ब्रह्मत्वे स्मृतिर्यस्य ॥ ५९ ॥

तत्त्वमुपदिशति । नत्वमिति चतुर्भिः । सुहृत्पतिः नवद्वारे पुरे यया रुद्धोऽसि तस्याः ॥ ६० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत्र तस्मिन्नवसरे पूर्वतरः पुरातनः ईश्वररूपः कश्चित् सखात्मवान् ब्राह्मण आगत्य वल्गुना मधुरेण साम्ना सामवाक्येन सान्त्वयन्नुपलालयन् रुदन्तीं प्रत्याह । हे प्रभो ! निरुपाधिक-

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सखः याहच्छिकसुकृतमात्रसन्तुष्टो भगवान् ब्राह्मणरूपेणागत्य वैदर्भीं सान्त्वयन्नाह भागवतसम्बन्धसन्तुष्टो भगवान्वैदर्भीमनुज-गाहेति यावत् ॥ ५१ ॥

उक्तिमेवाह । का त्वमित्यादिना । तथैवान्तरमावयोरित्यन्तेन कात्वमिति कथं जातीयकेति प्रश्नः कस्यासि कस्य संबन्धिन्यसि-को वायमित्यपि तथा यस्य शोचसि यस्यैं शोचसि शयानस्य स्वस्य च स्वरूपमुभयोः संबन्धं देहप्रयुक्तमविदित्वा-किं वृथा शोचसीत्यभिप्रायः सखायं मां जानासि किं स्वस्वरूपमेवाजानती त्वं कथं मत्स्वरूपं जानासीत्यर्थः तत्र हेतुर्येन मया हेतुनाग्रे सृष्ट्यादौ विचकर्थ विकृतवानसि अना-दित्वत्कर्मानुगुणमत्संकल्पेन स्वपरस्वरूपं विस्मृत्य देवमनुष्या-दिविकारं प्राप्तोऽसीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

यद्यपि मां न जानासि तथाप्यात्मानं स्वामविज्ञातसख-माविज्ञातः कश्चिन्मे सखा आसीदिति किं स्मरसि हे सखे ! इति पुंस्त्वनिर्देशः प्रकृतिविलक्षणपुरुषस्वरूपस्मरणाय सख्यं स्मार-यन्स्ववियोगकृतमनर्थमाह । हित्वेति सार्द्धैः षड्भिः । मामन्तरा-त्मभूतं हित्वा ग्राम्यभोगः शब्दादिविषयानुभवः तस्मिन्ना-सक्तः पदं भोगस्थानं देवमनुष्यादिशरीरमन्विच्छन् गतः प्रकृति-योगं प्राप्तः स्वपरयाथात्म्यज्ञानविधुरो जात इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

हे आर्य ! त्वं चाहं सहस्रपरिवत्सराननन्तकालमन्तरावोकः शरीररूपगृहमध्य एवान्तरेति मध्येऽव्ययं वाशब्द एवार्थः ओको गृहं मानसायनौ हृत्पद्मगृहगतौ सखायौ हंसावभूतां सखिशब्दा-र्थसामानाधिकरण्याच्छेषे प्रथमः इति प्रथमपुरुषः अत्र हंस-त्वविधानाय युष्मदस्मदोः सखित्वमुद्दिश्यते उद्देश्यानुगुणा च सर्वत्र तिङ्विभक्तिः प्रयुज्यते तद्यथा त्वं वाहमस्मि भगवो देवते तत्त्वमसीति भगवो देवते तत्त्वमसीति अत्र सखित्वं न विधेयं युष्मदस्मदर्थोद्देशेनात्र पूर्वतरः कश्चित्सखा अवि-ज्ञातसख सखे इत्यनेनैव प्राप्तत्वाद्धंसत्वं त्वप्रासं हंसत्वं शुद्धत्वं हिनस्ति निरस्यति विकारानिति हंसः ततश्चायमर्थः अपास्तमस्मौ स्वतो निरस्तविषयसुखाविति औपाधिको हि जीवस्य विषयभोगः कथापत्ते मानससरसि स्थितौ पक्षि-सारूप्यमुक्तम् ॥ ५४ ॥

स त्वं हंसस्त्वं बन्धुं सखायं मां विहाय विस्मृत्य ग्रामेषु शब्दादिषु मतिर्यस्य सः मही प्रकृतिमण्डलं प्राप्तः तत्रापि पदं निवासस्थानं विचिन्वन् एका मह्यां विचरन्कस्याचित्परम-स्त्रीरित्यन्वयः पदं विशिनष्टि स्त्रिया प्रकृत्या निर्मितम् ॥ ५५ ॥

पञ्चारामं पञ्चारामा उपवनानि यस्मिन्नवद्वाराणि छिद्राणि यस्मिन्नेकः पालः पालको यस्मिन् त्रीणि कोष्ठानि प्राकारा यस्मिन् षट्कुलानि अभीष्टविषयसमर्पकाणि यस्मिन् पञ्च-विपणाः हट्टा यस्मिन् पञ्चप्रकृतिरुपादानकारणं यस्य स्त्री भार्या एव धवा स्वामिनी यस्मिन् तत् ॥ ५६ ॥

स्वयमेव श्लोकं व्याचष्टे । पञ्चेति । पञ्चेन्द्रियार्थाः शब्दादयः आरामाः प्राणायनाः प्राणाधीनानीन्द्रियाणि चक्षुरादीनि तेषां प्राणायत्तप्रवृत्तिकत्वाच्छ्रोत्रस्य नेत्रद्वयश्रोत्रद्वयनासिकापायूपस्थच्छिद्राणि नव द्वारः प्राणायना इन्द्रियस्थानानि गोलकानि छिद्राणि इति यावत् नवद्वार एकः प्राणः पालो यस्मिन्निति स्पष्ट-त्वान्न व्याख्यातं तेजोऽबन्नानि तेजश्चापश्चान्नं पृथिवी च एतानि कोष्ठानीत्यर्थः इन्द्रियसंग्रहः मनसा सह ज्ञानेन्द्रियषट्कसमुदायः प्रत्येकं कुलवदभीष्टप्रापकत्वात्कुलमित्यर्थः ॥ ५७ ॥

क्रियाशक्तिः कर्मेन्द्रियाणि पञ्च विपणाः पञ्च प्रकृती त्यस्य व्याख्यानं भूतप्रकृतिरिति भूतानि पञ्च पृथिव्यादीन्येव-अव्यया नित्या प्रकृतिरुपादानकारणमत्र भूतान्तर्गतानां तेजोऽबन्ना-नां त्रयाणां देहारम्भकत्वात्प्रकृतित्वं कोष्ठस्थानीयास्थिरुधिरमां-सरूपेण परिणामात्तेजोऽबन्नानि कोष्ठानीत्युक्तं तथा च श्रूयते "अन्नमशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो भागः तत्पुरीषं यो मध्यमस्तन्मांसमापः पीतास्त्रेधाविधीयन्ते तासां यः स्थविष्ठो भागः तन्मूत्रं यो मध्यमस्तल्लोहितं तेजोऽशितं त्रेधाविधीयते तस्य यः स्थविष्ठो भागस्तदस्थीति यद्यपि कोष्ठस्थानीयत्वेन परिणतेषु तेजोऽ-बन्नेषु पञ्चीकरणप्रक्रियया वाय्वाकाशावपि प्रविष्टौ तथापि भूतत्रयां-शानां बाहुल्यात्त्रिकोष्ठमित्युक्तं भूतात्मकोपादानस्य प्रतिक्षणपरिणा-मशालित्वेऽप्यवस्थावत्त्वव्यस्य प्रधानाख्यस्य नित्यत्वादव्ययेत्युक्तं तथा च श्रुतिः "गौरनाद्यन्तवती अजामेकामिति" च स्मर्यते च प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपीति स्त्रीधवमित्यस्य व्याख्या शक्त्यधीश इति शक्तिर्बुद्धिरधीशा यस्य तद्वशः सन्नि-त्यर्थः पुमान् भवान् तत्र पदे प्रविष्टः नावबुध्यते स्वात्मानं मां च न जानाति ॥ ५८ ॥

तस्मिन् पदे त्वं रामया स्त्रिया बुद्ध्या स्पृष्टोऽभिभूतः रम-माणः विषयाननुभवन्नत एव गता स्मृतिः स्वपरयाथात्म्य-ज्ञानरूपा यस्य सः तत्सङ्गाद्बुद्धिनिमित्तदेहानुबन्धिस्त्रीसङ्गात् पापीयसीमीदृशीं स्त्रीयोनिरूपां दशां प्राप्तः हे विभो ! धर्मतो व्यापक-स्वभाव ! ॥ ५९ ॥

एवं स्ववियोगनिमित्तप्रकृति परिणामरूपबुद्धिपारवश्य-निमित्तेयं संसृतिरूपानर्थपरम्परेत्यभिधाय सर्वं प्रकृतिपरिणाम-रूपवैचित्र्यं नात्मनो धर्मः किन्तु बुद्धिसङ्गनिमित्तं औपाधिकं आत्मनि प्रतीयत इति वदन् प्रकृतिविलक्षणब्रह्मात्मकप्रत्यगात्मया-थात्म्यमुपदिशति । नेति । त्वं विदर्भस्य दुहिता न भवसि अयं वीरो मलयध्वजस्तव पतिरपि न भवति नव द्वारे पुरे यस्या बुद्ध्या रुद्धोऽसि तस्याः पुरञ्जन्यास्त्वं पतिरपि न भवसि विदर्भदुहितृत्वा-दीनां देहाकारत्वेनात्माकारत्वाभावादिति भावः ॥ ६० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तत्र तस्यामवस्थायां कश्चिद्वेदान्तवाक्यार्थो हितोपदेष्टृत्वेन सखिधर्मे वर्तमानो ब्राह्मणो ब्रह्मसम्बन्धी निर्दोषशब्दलक्षणागम-सम्बन्धी वात्मवान् परमात्मगुणप्रतिपादनपरः साम्ना अखिला-र्थप्रकाशनेन सान्त्वयन् प्रतिपदं दर्शितान्वयः बुद्धिसाह अबो-धयदिति कथापक्षे प्रतीत एवार्थः ॥ ५१ ॥

तदनुकरणतया वोच्यत इत्याह । केति । का किं जातिवि-शिष्टा न कापि किञ्च कस्यासि कं पुरुषमाश्रित्य तिष्ठसि न कमपि सर्वचेतनानुस्यूतत्वान्न विशेष्टुं शक्यते यस्य शोचसि यदहमिति प्रकाश्य वर्तसे अयं शयानः शरीरलक्षणः पदार्थः कः पाञ्चभौतिकत्वात्तवचास्य न कोऽपि सम्बन्धः किंतु चेतनस्यैवेत्यर्थः त्वं का नामतो गोत्रतो लिङ्गतश्च न तव त्वयमण्यस्ति कस्यासि पुत्री भार्या वा न कस्यापीत्यर्थः को वाऽयं शयानस्तव निरूपितं सत्यनेन सम्बन्धः यस्य मरणं शोचसि

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

न इति वा अग्र पूर्वकाले येन मया विचचर्थ विचरि-तवानसि तं सखायं त्वया सह वर्तमानं मां जानासि किं सखित्वात् ज्ञातुं प्राप्तिरस्तीत्येतद्वशब्देनाह ॥ ५२ ॥

किञ्च हे सखे ! अविज्ञातः । परमात्मा सखा यस्य स तथा तमात्मानं त्वं स्मरस्यपि न स्मरसि चेत्तं स्मरेति चार्थः चिद्बुद्ध्यात्मनोरभेदादिदमुभयोविषयमिदानीं तत्साम्यं चेत-नमविभज्यैवाह । हित्वेति । विषयभोगरतस्तदर्थं भोगस्थानमन्वि-च्छन् मृगयन्मां हित्वा गतः पृथक्कृत इव अग्रत इति पाठे पदमन्विच्छन्नभूदित्यन्वयः ॥ ५३ ॥

वाक्यार्थाभिमानी कश्चिच्चेतनः स्वात्मनो रूपं स तस्वत उप-दिशति । हंसाविति । आर्य ! प्राक् अहं च त्वं च हंसौ सतो निर्लेपौ मानसं ज्ञानमयनं ययोस्तौ तथा सहस्रपरिवत्सरान् बहुकालं रममाणौ अवात्स्व अन्यत्र मानससरोवराश्रयौ हंसौ प्रसिद्धौ प्राक् चीर्णपुण्यनिचयादवाप्तजातिस्मृतिः ॥ ५४ ॥

पुनः प्रारब्धकर्मवशात् प्राम्यमतिर्मां विहाय कर्मभूमिं गतो विचरन् पर्यटन् किञ्चित्पदं भोगस्थानमद्राक्षीः स्त्रिया विषय-बुद्ध्या रचितम् ॥ ५५ ॥

एकः पालः प्राणो यस्मिंस्तत्तथा तत् स्त्रीधवः पतिः स्वामी यस्मिन् तत्स्त्रीधवम् ॥ ५६ ॥

पञ्चारामार्थमाह । पञ्चेति । इन्द्रियार्थाः शब्दादयः नवद्वार-मित्यस्यार्थमाह । द्वार इति । घ्राणादयो द्वार इत्युच्यन्ते त्रिकोष्ठमाह । तेज इति । षट्कुलमाह । गोलकेति । गोलकेष्विन्द्रियाणि गृह्यन्त इति गोलकेन्द्रियसङ्ग्रहः ॥ ५७ ॥

विपणी व्यवहारः क्रियाशक्तिः कर्मेन्द्रियशक्तिः पञ्चप्रकृ-तीत्येतदाह । भूतेति । पञ्चभूतानां या प्रकृतिर्मूलकारणं सा पञ्चप्रकृतिरित्युच्यते अव्यया नित्या स्त्रीधवमाह । शक्तीति । शक्ति-र्बुद्धिः सैवाधीशा पुरोपभोगे कारणं यस्य स शक्त्यधीशः अन्यत्र कोष्ठानि भाण्डागारस्थानानि कुलानि बहिष्ठपदार्थदर्श-नाय निर्मितस्थानानि ॥ ५८ ॥

रामया विषयबुद्ध्या स्पृष्टो वशीकृतः हतस्मृतिः चात्मज्ञानरहितः विषयबुद्धिसङ्गफलं नरकादि भवतीत्यर्थः ॥ ५९ ॥

न त्वमित्यादि विषयवैराग्यमुच्यते ॥ ६० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

ब्राह्मणरूपी भूत्वा ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

कथापक्षे सखे इति जीवत्वमात्रस्मरणाय ॥ ५३ ॥

यद्यपि परमात्मसन्दर्भे ज्ञानेच्छुरयमधिकारीत्यभेदोपदेश-पर्यवसानत्वं व्याख्यातम् । तथाप्यपरितोषादत्र भक्तिपर्यवसान-त्वमेव व्याख्यायते यथा सख्यमेव ज्ञापयति हंसौ मानसायनौ, महाप्रलयसमये तु ओकस्तद्रूपमुपाधिमन्तरेवाभूतामभूवेत्यर्थः सहस्रपरिवत्सरान् व्याप्येति महाप्रलयोपलक्षणम् ॥ ५४ ॥

स्वविस्मृतौ हेतुमाह । स त्वमिति सार्द्धः पञ्चभिर्मन्यसे इत्य-न्तिकैः । तत्र स त्वमिति युग्मकम् । स्थितिसमये तु स तथा विचरन्

मां विहायाहन्ताममताभ्यां व्यवधाय महीं स्वप्नसहितजाग्र-द्दशां गतः सन् विचरन् पर्यालोचयन्नित्यर्थः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

पञ्चेन्द्रिया इति युग्मकम् ॥ ५७ ॥

विभो ! हे सर्वसाधनसमर्थ तथा पीत्यर्थः ॥५८॥५९॥६०॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

स्वगुरुविरहव्याकुलीभावदशायामिव शिष्यस्य भगवद्द-र्शनं स्यादिति द्योतयति । तत्रेति । पूर्वतरः अनादिरीश्वरः सखा द्वा सुपर्णावित्यादि श्रुतेः ब्राह्मणः आह्वयवेषधारीति साक्षात् स्वीयस्वरूपदर्शनं प्रेम्णा विना न भवतीति ज्ञापयति स्मेति भावः आत्मवान् अन्तराच्छन्नीकृतस्वस्वरूपयुक्तः ॥५१॥

कोऽयं शयान इति प्रश्ने मम श्रीगुरुरयमिति कथापक्षे मम पतिरयमिति चेत् मां किं जानासीति ननु त्वमेव विप्रो मम क इत्यत आह । सखायमिति । कथं त्वया सह मम सख्य-मित्यत आह । येन मया सह अग्रे सृष्टेः पूर्वं विचचर्थ । मय्येव मिलित्वा मत्सङ्गेन सुखमनुभूतवान् त्वमेवासीरि-त्यर्थः ॥ ५२ ॥

नन्वहं किमपि न जानामीति तत्राह । अपीति । यद्यपि मां न जानासि तदप्यात्मानं स्वमविज्ञातसखमविज्ञातः कश्चिन्मे सखास्तीत्येवं किं स्मरसि बहुव्रीहावपि टच् आर्षः अविज्ञातस्य सखायमिति वा सखीत्यप्रयुज्य सखे इति पुंस्त्वनिर्देशः प्राक्-नपुंस्त्वं स्मारयितुम् एवमग्रेऽपि त्वमेव स्मारय चेदत आह । हित्वेति । सृष्ट्यारम्भे प्राचीनकर्मवशादेवेत्यर्थः पदं स्थानम् ॥ ५३ ॥

हंसौ शुद्धावात्मानौ मानसं हृदयमयनं ययोस्तौ कथापक्षे मानससरसि स्थितौ पक्षिणावभूताम् जातौ अोकौ गृहमन्तरा विनेव वाशब्द एवार्थे सहस्रं परिवत्सरान् महाप्रलयो याव-दित्यर्थः ॥ ५४ ॥

स्त्रिया मायया ॥ ५५ ॥

पञ्चविषया आरामा उपवनानि यत्र नव द्वाराणि प्राणच्छि-द्राणि यत्र एकः प्राणः एव पालो यत्र त्रीणि पृथिव्यप्ते-जांसि कोष्ठानि यत्र षट् ज्ञानेन्द्रियमनांसि कुलानि वणिजो यत्र तत् पञ्च कर्मेन्द्रियाणि विपणा हट्टा यत्र तत् पञ्च महाभूतानि प्रकृतिरुपादानकारणं यस्य तत् स्त्री बुद्धिरेव धवः पतिः स्वामिनी यस्मिन् तत् ॥ ५६ ॥

श्लोकमिमं स्वयमेव व्याचष्टे । पञ्चेति । प्राणाः प्राणच्छिद्राणि नव कुलमिति वणिजामेवार्थतः प्राप्तं मूलानि पञ्चैव प्रकृतिः कारणमत्र पदे प्रविष्टः पुमान् मुह्यति । कीदृशः शक्तिर्बुद्धिरेव अधीशा यस्य स इति स्त्रीधवमित्यस्य व्याख्यानं तत्पदं स्त्रीस्वा-मिकमिति किं वाच्यं तत्र प्रविष्टः पुमानपि स्त्रीस्वामिक एव भवेदित्यर्थस्य द्योतनार्थं पुंविशेषणत्वेनोपन्यस्तम् ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

न श्रुता न श्रवणविषयीकृता स्मृतिः स्वज्ञानं येन सः ॥५९॥

नन्वेवं यद्यहमश्रुतस्मृतिरेवास्मि तर्हि मत्स्मृतिं त्वमेव श्रावयेत्यत आह । नेति । त्वं विदर्भस्य प्राकृतजीवस्य कस्यापि न दुहिता नापत्यं किन्तु मच्छक्तिरूपो जीवोऽसीति भावः । अयं वीरोऽपि न ते सुहृत् हितकारी किन्त्वहमेव एतद्रूपेण त्वद्गुरुर्भूत्वा स्वभक्तिमुपदिश्य स्वप्यनुरूपं कृत्यमकरवम् । इति पलद्वयं पृथक् पृथक् व्याख्याति यया नवमुखे पुरे त्वं रुद्ध-

माया ह्येषा मया सृष्टा यत्पुमांसं स्त्रियं सतीम् ।
मन्यसे नोभयं यद्वै हंसौ पश्यावयोर्गतिम् ॥ ६१ ॥
अहं भवान्न चान्यस्त्वं त्वमेवाहं विचक्ष्व भो ! ।
न नौ पश्यन्ति कवयश्छिद्रं जातु मनागपि ॥ ६२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

स्तस्याः पुरञ्जन्यास्त्वं न पतिः किन्तु अविद्योपहितं चैतन्यमसि कथापक्षे स्पष्टमेव ॥ ६० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

पूर्वतरः अनादिः परमेश्वरः ब्राह्मणः ब्राह्मणरूपः सान्त्वानुकूलवाक्येन ॥ ५१ ॥

यस्य यम् येन मया कर्मफलमभुञ्जता साक्षिमात्रेण हेतुना अग्रे सृष्टः पूर्वं विचचर्थ ह नानायोनिषु सुखादिकमनुभूतवानसि तं मां "द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षम्" इति सुप्रसिद्धं जानासि किम् ॥ ५२ ॥

अविज्ञातः सखा यस्य तमात्मानं नवद्वारपुर्यन्वेषणकालिकं स्मरासि अपि किम् सख्यं स्मारयन् स्वविरोगकृतमनर्थमाह । हित्वेति षड्भिः । भौमभोगेषु शब्दादिविषयेषु रतः तदर्थं पदं स्थानमन्विच्छन् मां हित्वा तदेव गतः नवद्वारस्थानासक्तोऽभूरित्यर्थः पुंस्त्वनिर्देशः प्राक्तनपुंस्त्वस्मरणात् ॥ ५३ ॥

तदेव प्रपञ्चयति । हंसावित्यादिना । हे आर्य ! ओकः अन्तरा स्थूलं शरीरं विनैव वाशब्दोऽवधारणे सहस्रपरिवत्सरान् अहं त्वं च सखायौ अभूतां कथंभूतौ मानसं सूक्ष्मशरीरगतं हृदयमयनं ययोस्तौ इत्यन्वयः ॥ ५४ ॥

ग्राम्ये सुखे मतिर्यस्य सः अत एव मां विहाय अत्यन्ततो विस्मृत्य ॥ ५५ ॥

पञ्चविषया आरामा उपवनानि यस्मिंस्तत् नव द्वाराणि प्राणाच्छिद्राणि यस्मिंस्तत् एकः प्राणः पालो यस्मिंस्तत् पृथिव्यप्तेजोरूपत्रिकोष्ठकम् षट्कुलानि कुत्सितविषयग्राहकाणि मनःसहितानि ज्ञानेन्द्रियाणि यस्मिंस्तत् पञ्चकर्मेन्द्रियाणि विपणो हट्टो यस्मिंस्तत् पञ्चभूतानि प्रकृतिरुपादानं यस्य तत् स्त्री बुद्धिर्धवा स्वामिनी यस्य तत् ॥ ५६ ॥

पूर्वश्लोकं स्वयं व्याचष्टे । पञ्चेति । प्राणाः प्राणच्छिद्राणीन्द्रियगोलकानि नवद्वारः एकपालमिति स्पष्टत्वान्न व्याख्यातम् ॥ ५७ ॥

क्रियाशक्तिः कर्मेन्द्रियगणः भूतानि अव्यया नित्या प्रकृतिरुपादानम् शक्तिर्बुद्धिरधीशा भवा यस्य सः बुद्धिवशः पुमान् भवान् स्वात्मानं मच्छक्तिभूतं मां च नावबुध्यते ॥ ५८ ॥

तामया बुद्ध्या स्पृष्टोऽभिभूतः अतो न विद्यते श्रुते तत्त्वग्रहणं यस्य सः अंशांशितत्त्वे स्मृतिर्यस्य सः ॥ ५९ ॥

सुहृत्पतिनोदित अध्यात्मपक्षे गुरुत्वनिषेधो नास्ति यत् यया हेतुभूतया पूर्वत्र पुमांसमिदानीं सतीं श्रेष्ठां स्त्रियं मन्यसे सैषा मया सृष्टा महदादिरूपेणानावस्थां नीता विश्वमोहिनी माया अतः उभयं पुंस्त्वस्त्रीत्वयुग्मं जीवे नास्ति अतः अहं पुमान् अहं स्त्री इत्याग्रहं हित्वा यत् यौ हंसौ तयोरावयोर्गति स्वरूपं पश्य ॥ ६०—६१ ॥

भाषाटीका ।

हे प्रभो ! उसी समय पर आत्मज्ञानी पूर्वका सखा कोई ब्राह्मण आकर उसके समझाने के लिये मनोहर साम युक्त वचनोंसे उसरोती हुई वैदर्भी से बोला (अनादि सखा अंतर्यामी परमात्मा हैं) ॥ ५१ ॥

ब्राह्मण बोला कि तू कौन है किसकी कन्या है यह कौन है जिसको शोचती है जिसके साथ पहिले विचरती थी मैं सखा हूं मेरे को जानती है किनहीं (अन्तर्यामी भगवान् ही जीव को समुझाते हैं ॥ ५२ ॥

हे सखा अपना नाम अज्ञात सखा जानते हो कि नहीं भोग स्थान की चाहना कर के पृथिवी के भोगों में रत हो कर मेरे को छोड कर तुम चले गये थे ॥ ५३ ॥

हे आर्य ! हम तुमदोनों हंस थे मानसरोवर में रहते थे हजारों वर्ष तक विना घर के रहे (प्रलय काल में जीव का शरीर नहीं रहता है) ॥ ५४ ॥

हे वन्धो ! विषय सुख में मन लगने से मेरे को छोड कर तुम पृथिवी को चले गये घूमते घूमते कोई एक स्त्री का बना मकान को तुमने देखा (अनेक योनि में भ्रमते माया का बनाया मनुष्य शरीर देखा) ॥ ५५ ॥

उस स्थान में पांच उपवन हैं नौ दरवाजे हैं एक रक्षक है तीन परकोटा हैं छै दुकान वाले हैं पांच दुकान हैं पांच उसके कारण हैं स्त्री उसकी मालिकिनी है ॥ ५६ ॥

तिसमे रूपादिक पांच विषय आराम हैं नौ प्राण इन्द्रियों के द्वार हैं एक मुख्य प्राण पालक है पृथिव्यादिक कोष्ठ हैं इन्द्रियों का समूह दुकान वाले हैं ॥ ५७ ॥

कर्मेद्रिय दुकान हैं महा भूत कारण हैं वुद्धि उस पुरका मालिक है पुरुषको उस पुरमें प्रवेश होने से अपना ज्ञान नहीं रहता है ॥ ५८ ॥

तिस पुरमे तुम प्रवेश होकर स्त्रीका संग पाकर अपने सखा को भूल गये तव हे प्रभो ! उस स्त्री के संग से ऐसी खोटी दशा को प्राप्त भये हो ॥ ५९ ॥

तुम विदर्भ की पुत्री नहीं हो वह वीर तुमारा पति नहीं है जिसने तुमको नौ द्वारके पुर मे रोका था उस पुरंजनी के पति भी तुम नहीं हो ॥ ६० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका

पुमांसं पूर्वजन्मनि यदमन्यथा इदानीं च सतीं श्रेष्ठां स्त्रियं यन्मन्यसे एषा माया यत उभयमपि वस्तुतो नास्ति यस्मा-

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तत् प्रतिभासितमेव प्रतिबिम्बत्वं यदेव बिम्बत्वं व्यवहितेऽपि देशे निजाभाससमुद्गिरतीति तस्मात्कथमर्थः आदर्शे स्वच्छवस्तुन्यात्मनो निजदेहस्यानन्याकारेच्छयात्वेन स्वचक्षुषि च वाहिर्निःसृतसदिन्द्रियमयचक्षुस्तत्तेजसि साक्षात्तद्रूपात्मत्वेनात्मानमेव यथा द्विधा भूतमेवेक्षते लोकस्तथैवावयोरन्तरं भेदांशः मञ्चदंशरूपस्य शुद्धजीवस्यैव प्राकृतोपाधौ प्रतिफलनप्रायत्वादिति भावः । चक्षुषा निकृष्टप्रतिबिम्बोपाधितया व्याख्यातन्तु विचार्य चक्षुःशब्देन सन्निहितं स्वचक्षुः परित्यज्य परचक्षुर्वचनं कष्टं स्वचक्षुर्वच न तु स्पष्टं सति च स्पष्टे तैलादिदृष्टान्ते तदुपादानं नापादयामीति स एष चाभेदात्मको भेदः सख्यराख्ययैव निर्दिष्टः जानासि किं सखायं मामिति हंसावहञ्च त्वं चार्य । सखायावित्युपक्रमाभ्यासाद्यनुसारात् ॥ ६३ ॥

मुनिरपि तथैवोपसंहरति । एवमिति । स्वस्थः प्राधानिकावेशरहितः सन् तद्व्यभिचारेण पूर्वमीश्वराख्यहंसवहिर्मुखतया नष्टां तिरोहितां स्मृतिं जानासि अपि किं सखायं मामिति अपि स्मरसि चात्मानमविज्ञातसखामित्यत्र पूर्वोक्तं सख्यानुसन्धानं पुनराप इति अत्र पुनः शब्देन स्मृतिशब्देन तद्विस्मृतनाशादखण्डनं विवक्षितम् किन्तु अनाद्यावृतस्यापि सख्यस्य स्वाभाविकत्वादनादित्वमित्येव कृतहान्यकृताभ्यागमप्रसङ्गात् ॥ ६४ ॥

अस्य सर्वस्यापि प्रसङ्गस्य भगवत्प्रीतिपरमेव स्पष्टयति । बर्हिष्मितीति ॥ ६५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भस्य
अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ननु यद्येवं तर्हि कथं मे तथा तथा प्रतीतिस्तत्राह । मायेति । यद्यतः कदाचित् स्वं पुमांसं मन्यसे कदाचित् सतीं स्त्रियं कदाचिदुभयं नपुंसकमित्यर्थः उपलक्षणमेतत् कदाचिन्मनुष्यं कदाचिद्देवतिर्यगादिकं च यद्यस्मात् निश्चितमावां हंसौ शुद्धावावयोर्गतिं वक्ष्यमाणां स्वरूपं पश्य ॥ ६१ ॥

अहं परमात्मैव भवान् जीवः नचान्यः मत्तश्चैतन्यस्वरूपादभिन्न इत्यर्थः । ननु किमेतन्मदसख्यं ब्रूषे तत्राह । भोमच्छुद्धभक्त ! अहमकोपं यथास्यात्तथा त्वमेव विचक्ष्व सविमर्शं पश्य । "हन्तुकोपे समाख्यातः शिवे च कुक्कुरेऽपि च,,इतिमेदिनी ननु त्वद्दासस्यं मम तथा मत्प्रभोस्तवापि नातः परोऽन्यः कलङ्को यदावयोरभेद इति तत्राह । नेति । नौ आवयोश्छिद्रमीदृशं कलङ्कं जातु कदाचिदपि मनागीषदपि कवयो विज्ञा न पश्यन्ति किन्त्वविज्ञा एव भेदं पश्यन्तीत्यर्थः ॥ ६२ ॥

मन्वहं भवानिति त्वदुक्तिरेव सोढुमशक्या तत्र माकुप्यावधेहीत्याह । यथेति । पुरुषो जीव आत्मानं स्वं एकमपि मोक्षदशायां बन्धदशायाञ्च क्रमेण आदर्शचक्षुषोर्द्विधाभूतमादर्शो मणिमयदर्पणे यथोचितप्रमाणं सम्पूर्णतेजस्कं महान्तमचञ्चलमीक्षेत चक्षुषि तु अत्यल्पप्रमाणमल्पतेजस्कमतिचुद्रं चञ्चलं ईक्षेत यथेति यथा एकस्यापि द्विधा भूतत्वमुपाधिधर्मालिप्तत्वालिप्तत्वाभ्यां भेदमीक्षेत तथैव आवयोः परमात्मजीवात्मनोः सदैव द्विधाभूतयोरन्तरं सदैव भेदमीक्षेत । "अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्द्धिभेदतादर्थ्ये,,इत्यमरः । अहं देहमध्ये परमात्मस्वरूपेण वर्त्ते त्वञ्च जीवो वर्त्तसे तत्राहं स्वतो निरुपाधिरपि स्वैरतया सकललोकदेहगतः सन्नन्तर्यामी स्वसमुचितप्रमाणः सम्पूर्णतेजस्को महानिश्चलो मुक्तजीव इव सदैव विलेप एव जीवः अत्यल्पप्रमाण एव अत्यल्पतेजस्कोऽतिक्षुद्रः सदैव उपाधिधर्मग्रस्तः कदाचिदेव मुक्तिदशायामलिप्त इति सदैवावयो भेदं जानीयादित्यर्थः । यदुक्तमहं भवान्न चान्य इति तत् खलु अहं यथा चित् तथा मद्भक्तो भवानपि चिन्नतु जडो मायेत्यर्थः । एतत्पद्ययोरर्थान्तरन्तु शास्त्रस्यास्य मोहिनीत्वख्यापकमसुरैरेव ग्राह्यमकात्मश्वादस्य भगवदनभिमतत्वात् यदुक्तम् । तृतीये भगवतैव "यथोल्मुकाद्विस्फुलिङ्गाद्धूमाद्वापि स्वसम्भवात् । अप्यात्मत्वेनाभिमतात् यथाग्निः पृथगुल्मुकात् । भूतेन्द्रियान्तःकरणात् प्रधाना जीवसञ्ज्ञितात् । आत्मा तथा पृथग्द्रष्टा भगवान् ब्रह्मसञ्ज्ञित" इति श्रुत्या च "यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ति"इति स्मृत्या च "एकदेशे स्थितस्याग्नेर्ज्योत्स्ना विस्तारिणी यथा"इति तथा सच्चिदानन्दविग्रहो भगवान् निरुपाधिरेव तस्य विद्योपाधित्वमथा सुरमतेनैवोक्तमिति ज्ञेयम् ॥ ६३ ॥

उपसंहरति । एवमिति । स्वस्थः प्राधानिकावेशरहितः । तद्व्यभिचारेण भगवद्वैमुख्येन नष्टां स्मृतिं पूर्वमेव श्रीगुरुभक्त्या प्राप्तमेव पुनः प्राप अत्राभ्यासायुज्यकथनात् सुपर्णोक्तत्वैकलवत्वाच्च प्रेमवत्पार्षदत्वप्राप्तिरेव श्रीनारदेन परमपुरुषार्थोऽभिमतो ज्ञेयः ॥ ६४ ॥

कथामात्रमिदमिति बुद्धिं मा कृथा इत्याह । बर्हिष्मन्निति पारोक्ष्येण राजकथामिषेण तत्र हेतुः । यद्यस्मात् तवैव आलौकिकीयं कथा कथितेतिभावः ॥ ६५ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
अष्टाविंशश्चतुर्थस्य सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तामेव गतिं वर्णयति । अहमिति द्वाभ्याम् । अहं भवानेव नान्यः त्वं चाहमेव नान्यः भो सखे ! इति त्वं विचक्ष्व ननु परिच्छिन्नत्वबुद्धित्वश्यत्वाज्ञत्वादिधर्मिणो मम परिपूर्णत्वसर्वज्ञत्वादिधर्मिणा भगवता सह अहं भवान् त्वमहमित्यैक्यं कथं घटते इत्यत्राह । कवयः मनाक् ईषदपि जातु कदाचिदपि नौ आवयोश्छिद्रं पृथगवस्थानं न पश्यन्ति न हि अंशांशिनोः गुणिनोः प्रभाप्रभावतोः जातिव्यक्त्योः कार्यकारणयोः पृथगवस्थानं सम्भवति ततः स्वरूपतो भिन्नयोरप्यावयोः पृथगवस्थानाभावादभेद इति स्वाभाविकः आवयोर्भेदाभेद सम्बन्ध इत्यर्थः अत्र प्रमाणभूतं शास्त्रं पूर्वमेवोदाहृतम् ॥ ६२ ॥

स्वाभाविकभेदाभेदसम्बन्धमेव दृष्टान्तेनोपपादयति । यथेति । यथा पुमान् आत्मानं स्वभावत एकमेव देहमादर्शे चक्षुषि च स्वाभिमपुरुषान्तरनेत्रे च द्विधाभूतं स्वभावत एव चक्षुराद्यवयवगणयुक्तत्वाद्द्विप्रकारं जातमवेक्षेत तथैव आवयोरपि अभेदे सत्येवान्तरं भेदमवेक्षेतेति योजना ॥ ६३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नव्वव्यभिचारेण आत्मपरमात्मविस्मृतिपूर्वकबुद्ध्याद्यनात्मासक्तिरूपेण नष्टां स्मृतिमात्मपरमात्मस्मृतिं पुनराप ॥ ६४ ॥

उपसंहरति बर्हिष्मन्निति परोक्षेण राजकथामिषेण ॥ ६५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
अष्टाविंशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ २८ ॥

भाषाटीका ।

यह केवल हमारी बनाई माया है जो तुम पुरुष स्त्री स्वतः अपने को मानते हो जो उभय रहित मानते हो हम दोनों हंस हैं हमारी गति को देखो ॥ ६१ ॥

जो हम हैं सो तुम हो दूसरे नहीं हो तुम ही हम हैं विचार कर देखो विद्वान् लोग हमारे तुमारे मध्यमें कुछ भी अन्तर नहीं देखते हैं इहांपर जीव ईश्वर का व्याप्य व्यापक भाव है एवं शरीर शरीरी भाव है कार्य कारण भाव है तिससे भेद रहने पर भी अभेद निर्देश किया है ॥ ६२॥

जैसे पुरुष अपने शरीरको दर्पण में भिन्नरूप से देखता है वैसे ही तुमरा हमारा फरक है यहां जीवों के अज्ञान से देवमनुष्यादिक भेद प्रतीत होता है और आत्मा तो शुद्ध स्वरूप ज्ञानाकार ईश्वर के तुल्य ही है ॥ ६३ ॥

इस प्रकार से हंस के समझाने से स्वस्थ होगया तब उस सखा के वियोग होने से जो चली गई थी उस स्मृति को फिर प्राप्त होगया ॥ ६४ ॥

हे बर्हिष्मन् ! यह अध्यात्म ज्ञानपरोक्षरूप से हमने कहा है क्योंकि विश्वपालक भगवान् परोक्ष के प्रिय हैं ॥ ६५ ॥

इति श्रीभागवत चतुर्थस्कन्ध अट्ठाईसवां अध्याय
का भाषानुवाद लक्ष्मणाचार्य कृत
समाप्त ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे अष्टाविंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ २८ ॥

॥ ऊनत्रिंशोऽध्यायः ॥

॥ प्राचीनवर्हिरुवाच ॥

भगवंस्ते वचोऽस्माभिर्न सम्यगवगम्यते ।
कवयस्तद्विजानन्ति न वयं कर्ममोहिताः ॥ १ ॥

॥ नारद उवाच ॥

पुरुषं पुरञ्जनं विद्याद् यद्व्यनक्त्यात्मनः पुरम् ।
एकद्वित्रिचतुष्पादं बहुपादमपादकम् ॥ २ ॥
यो ऽविज्ञाताहृतस्तस्य पुरुषस्य सखेश्वरः ।
यन्न विज्ञायते पुम्भिर्नामभिर्वा क्रियागुणैः ॥ ३ ॥
यदा जिघृक्षन् पुरुषः कार्त्स्न्येन प्रकृतेर्गुणान् ।
नवद्वारं द्विहस्ताङ्घ्रि तत्रामनुत साध्विति ॥ ४ ॥
बुद्धिं तु प्रमदां विद्यान्ममाहमिति यत्कृतम् ।
यामधिष्ठाय देहेऽस्मिन् पुमान् भुङ्क्ते ऽक्षभिर्गुणान् ॥ ५ ॥
सखाय इन्द्रियगणा ज्ञानं कर्म च यत्कृतम् ।
सख्यस्तद्वृत्तयः प्राणः पञ्चवृत्तिर्यथोरगः ॥ ६ ॥
बृहद्बलं मनो विद्यादुभयेन्द्रियनायकम् ।
पञ्चालाः पञ्च विषया यन्मध्ये नवखं पुरम् ॥ ७ ॥
अक्षिणी नासिके कर्णौ मुखं शिश्नगुदाविति ।
द्वे द्वे द्वारौ बहिर्याति यस्तदिन्द्रियसंयुतः ॥ ८ ॥
अक्षिणी नासिके आस्यमिति पञ्च पुरः कृताः ।
दक्षिणा दक्षिणः कर्ण उत्तरा चोत्तरः स्मृतः ॥ ९ ॥
पश्चिमे इत्यधो द्वारौ गुदं शिश्नमिहोच्यते ।
खद्योताविर्मुखी चात्र नेत्रे एकत्र निर्मिते ।
रूपं विभ्राजितं ताभ्यां विचष्टे चक्षुषेश्वरः ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ऊनत्रिंशे परोक्षार्थव्याख्यानेनोपसंहृतम् ।
स्त्रीसङ्गतो भवस्त्रीणसङ्गान्मुक्तिरिति स्फुटम् ॥ १ ॥

कवयोऽध्यात्मविदः ॥ १ ॥

व्यनक्ति क्षिपति चेतनीकरोतीत्यर्थः । यद्वा । व्यनक्ति प्रकटयति ततश्च स्वकर्मणा पुरं जनयतीति पुरञ्जनपदं व्याख्यातं भवति । एकऽयादयः पादा यस्य ॥ २ ॥

अविज्ञातशब्देनाहृतो व्याहृत उक्तो यः स ईश्वरः अविज्ञातनामनिरुक्तिः यद्यस्मात्पुम्भिर्नामादियोगेन न विज्ञायते ॥ ३ ॥

तत्र तेषु पुरेषु मध्ये ॥ ४ ॥

अक्षभिरिन्द्रियैः ॥ ५ ॥

पञ्चवृत्तित्वात्पञ्चशिराः सर्प इव प्राणः ॥ ६ ॥

एकादशमहाभट इत्यनेन एकादशो महाभटो नायक इत्यु-

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

कस्तं दर्शयति बृहद्बलं यस्य तन्मनः नव खानि द्वाराणि यस्याः ॥७॥

द्युमत्सख इत्यादेरर्थं संक्षेपेणाह । यस्तादिन्द्रियसंयुतः स आत्मा ताभिर्द्वार्भिर्बहिर्यातीति ॥ ८ ॥

पुरः पूर्वभागे कृताः ॥ ९ ॥

नेत्रे इति रूपमिति चक्षुषेति खद्योतादनिां व्याख्यानं शेषोऽनुवादः ईश्वरः पुरञ्जनः ॥ १० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एतदध्यात्मं पारोक्ष्येण प्रदर्शितमित्युक्तम् । तत्राध्यात्मत्वे कथं पुरञ्जनपदव्युत्पत्तिरिति विवित्सायां राजा पृच्छति । भगवन्निति । हे भगवन् ! तेऽध्यात्मविदुत्तमस्य ते तव वचः परोक्षरूपं वाक्यमस्माभिः केवलं देहात्मबुद्धिभिः सम्यक् नावगम्यते नावबुध्यते अध्यात्मविदस्तु त्वद्वचो जानन्ति कर्मस्वेव यज्ञादावेव मोहिताः यद्वा कर्मणा पुण्यापुण्यादिकर्मणा तिरोहितस्वपरयाथात्म्याः वयं कथं जानीमः ॥ १ ॥

एवमापृष्टो भगवान्नारदः पुरञ्जनादीनि पदान्यध्यात्मपक्षानुकूलतया व्युत्पादयति । पुरुषमित्यादिना । पुरुषं क्षेत्रज्ञं पुरञ्जनं पुरञ्जनशब्दबोध्यं विद्यात् पुरुषे पुरञ्जनपदप्रवृत्तौ निमित्तमाह । यः पुरुषः आत्मना मनसा सह पुरं शरीरं व्यनक्ति दृढतरं संबध्नातीति पुरञ्जनः पूःशब्दे उपपदे अञ्जेर्ल्युट् पूःशब्दस्तु शरीरे गौण्या वृत्त्या प्रयुज्यते नह्यत्र सर्वाणि पदानि मुख्यार्थान्येवेत्याग्रह इति भावः पुरं विशिनष्टि । एकद्वित्र्यादयः पादा यस्य बहवः पादा यस्य न विद्यन्ते पादा यस्य तत् ॥ २ ॥

योऽविज्ञातशब्देनाहृत उक्तः तस्य पुरञ्जनाख्यस्य पुरुषस्य सखा स ईश्वरः तस्मिन्नविज्ञातशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमाह । यद्यस्मात्पुंभिर्नामादिभिर्न विज्ञायेत इत्यविज्ञातः यद्यपि हरिविष्ण्वादिनामभिः जगद्व्यापारादिक्रियाभिः सत्यज्ञानादिगुणैश्च शास्त्रतो ज्ञायत एव तथापीयत्तया न ज्ञायते नामक्रियागुणानामानन्त्यादितिभावः न विज्ञायत इति कर्मणि व्युत्पत्तिः कर्तरि व्युत्पत्तेरप्युपलक्षणं सा च दर्शिता पुरस्तात् ॥ ३ ॥

यदायं पुरुषः क्षेत्रज्ञः प्रकृतेर्गुणान् ज्ञानकर्मोभयेन्द्रियविषयाञ्कात्स्न्र्येन अजिघृक्षद्ग्रहीतुमैच्छदनुभवितुमैच्छदित्यर्थः तदा नव द्वाराणि छिद्राणि यस्य द्वौ हस्तौ पादौ च यस्य तन्मनुष्यशरीरं साधु समीचीनमित्यमनुत तिर्यगादिशरीरेषु सर्वेन्द्रियाणामनभिव्यक्तेः सर्वविषयानुभवासंभवान्मनुष्यशरीरमेव सर्वविषयानुभवयोग्यं मत्वा दैवाच्चोपलभ्य तत्स्थित्यमनुतेत्यर्थः अनेन सोऽन्वेषमाणः शरणमित्यादिना कोकिलकूजितैरित्यन्तं व्याख्यातम् ॥ ४ ॥

बुद्धिं प्रमदां विद्यात्तत्र प्रमदाशब्दप्रवृत्तौ निमित्तमाह । यया बुद्ध्या ममाहमिति कृत मदक्षिप्तविकारः अहं ममाभिमानरूपमदहेतुत्वाद्बुद्धिः प्रमदेत्युच्यत इत्यर्थः किञ्च यां बुद्धिमधिष्ठायैतैरिन्द्रियैः गुणान् शब्दादीन् विषयानस्मिन् देहे भुङ्क्ते गुणानुभवजन्यमदहेतुत्वाच्च प्रमदा बुद्धिरित्यर्थः ॥ ५ ॥

भृत्यैर्दशभिरायान्तीमित्यस्यार्थमाह । सखाय इति । इन्द्रियगणाः ज्ञानकर्मोभयेन्द्रियगणाः सखायः भृत्याः तत्र सखिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमाह । तद्वृत्तय इन्द्रियवृत्तयः ज्ञानं शब्दादिविषयकं ज्ञानं व्यवहृत्यादानगत्यादिरूपं कर्म च बुद्धिसाध्यं यत्कृतं येनेन्द्रियगणेन कृतं सह प्रवृत्तिमत्त्वऽन्योन्यापेक्षत्वरूपं सखित्वमत्र विवक्षितं एकैकशतनायकैरित्यस्यार्थमाह । सख्य इति । तद्वृत्तयः इन्द्रियवृत्तयः सख्यः भवन्ति पञ्चशीर्षाहिनेत्यस्यार्थमाह । प्राण इति । पञ्चवृत्तित्वात्पञ्च शिराः सर्प इव प्राणः ॥ ६ ॥

अन्यत्सुगममित्यभिप्रेत्य एकादशमहाभटा इत्यनेनोक्तमेकादशमहाभटमाह । स्वविषयेषु प्रसह्य प्रवर्तकत्वात् बृहद्बलं तदेतदेव ज्ञानकर्मोभयेन्द्रियाणां नायकं मन एकादशो महाभट इत्यर्थः अत्र प्रकरणे पाञ्चालशब्दो बहुष्वर्थेषु प्रयुक्तः दक्षिणपाञ्चालमुत्तरपाञ्चालमित्यत्र शास्त्रे सपाञ्चालपतिरित्यत्रेन्द्रियेषु पौरञ्जनो वंशः पाञ्चालेष्विति विषयेषु तत्र मुख्यार्थमाह । पञ्चशब्दादयो विषयाः पञ्चालाः पञ्च्यन्ते व्यक्तीक्रियन्ते इति व्युत्पत्तेः तत्संबन्धिषु लाक्षणिकप्रयोगः अनेकार्थकल्पनायोगादिति भावः सप्तोपरिकृता द्वार इत्यादेरर्थमाह । यत्पुरं मध्ये यस्य पुरस्य मध्ये नवानां खानां द्वाराणां समाहारः नवखमक्षिनासिकादिरूपमित्यर्थः यद्वा पुरं मध्ये यन्नवखं यानि नव द्वाराणि तत्र द्वे अक्षिणी द्वे नासिके द्वौ कर्णौ शिश्नगुदौ द्वौ इत्येवं द्वे द्वे भूत्वा मुखमेकमिति मिलित्वा नवखमित्यन्वयः द्युमत्सख इत्यादेरर्थं संक्षेपेणाह । यस्तादिन्द्रियसंयुतः अक्ष्यादिच्छिद्रगतेन्द्रिययुक्तः स आत्मा ताभिर्द्वार्भिर्बहिर्याति बहिष्ठान् शब्दादिविषयाननुभवति इत्यर्थः ॥ ७-८ ॥

पञ्चद्वारस्तु पौरस्त्या इत्यस्यार्थमाह । अक्षिणी नासिके आस्यं मुखमित्येवं पञ्चद्वारः पूर्वभागे कृताः अत्र व्याख्यायां क्रमो न विवक्षितः दक्षिणोत्तरद्वारावाह । दक्षिणो दक्षिणः कर्णः अत्र दक्षिणेति प्रतीकोपादानं दक्षिणः कर्ण इति व्याख्यानमेवमग्रेऽपि ॥ ९ ॥

पश्चिमे द्वे इत्युक्ते पश्चिमे द्वारावाह । पश्चिम इतीति । तत्र पश्चिमे इति प्रतीकग्रहणं तस्याधो द्वाराविति व्याख्यानं ते चाधो द्वारौ के इत्यत्राह । गुदशिश्नाविहोदिताविति । इहास्मिन्प्रकरणे उदितौ कथितौ खद्योताविर्मुखीत्यादेरर्थमाह । खद्योतेति । एकत्र निर्मिते लग्ने ये खद्योताविर्मुखीशब्दविवक्षिते द्वारौ ते अत्र प्रकरणे नेत्रे इत्यर्थः अत्र नेत्रे इति व्याख्यानं शेषः प्रतीकः ॥ १० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

भक्तिजनितज्ञानमेव हरेः प्रसादजनकं न कर्मादिकं तत्र साधनमित्येतदस्मिन्नध्याये निरूप्यते तत्रादौ प्राचीनबर्हिः स्वयं विद्वानपि लोकोपकाराय सम्यक् पृच्छति । भगवन्निति । नारदस्य दुर्बोधं भगवन्निति सम्बोधनमस्माभिरस्मादृशैः प्रवक्तृबोधकत्वाभावपरिहारार्थं सम्यगिति तत्र किङ्कारणं तत्राह । न वयमिति । कवीनां कर्माभावेन विविदिषन्ति यज्ञेन दानेनेत्यादिविधानं व्यर्थमितीयं शङ्का कवय इत्यनेन पर्यहारि कर्मणा शुद्धान्तःकरणस्य हर्युपासनासाध्यप्रकारेणातिक्रान्तदर्शनस्य कवित्वात् ॥ १ ॥

व्यनक्तीत्यनेन पुरञ्जनपदं निरुक्तं पुरस्य देहस्याञ्जनं यस्मात् स पुरञ्जन इत्यर्थः "अञ्जू व्यक्तिकान्त्या" इति धातुः पुरञ्जनयति प्रकाशयतीति वा पुरञ्जनः "जनी प्रादुर्भाव" इति धातुः पुरमपि कविधामित्याह । एकेति । एकपादादिजातिजन्तुशरीरापेक्षयापि-

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

शाचशरीरमपेक्ष्य वा द्वौ पादौ मनुष्यदेहस्थः पादाः ज्ञत्वादेः चत्वारः पादाः पश्वादेः बहवः पादाः सहस्रपादादेः अपादकं सर्पादि ॥ २ ॥

ननु परमाणोरप्यविज्ञातत्वात्किमित्रविशिष्योच्यते इति तत्राह । यस्येति । अनेन भक्तानुग्रहार्थं नामरूपादिग्रहणं न स्वतोऽस्ति न तथा परमाणोः शुक्लभास्वरमपाकजामित्यादिनैरूपत्वादित्यादि प्रदर्शितम् ॥ ३ ॥

यदा प्रकृतेर्गुणान् जिघृक्षन् स्रक्चन्दनादिविषयानादातुमिच्छति तदा नवद्वारादिलक्षणं साधुतत्साधनमिति न्यरूपयत् ॥४॥

अधिष्ठाय "चमक्षामिन्द्रियं श्रोत्रम्" इत्यभिधानादक्षाणीन्द्रियैश्चक्षुषा रूपं दृष्ट्वानन्तरमन्येन्द्रियप्रवृत्तिरिति चक्षुषः प्राधान्यद्योतनायाक्षिरित्युक्तिः विहायोभिभिरिति गुणान्विषयान् ॥ ५ ॥

यत् येनेन्द्रियगणेन तेषामिन्द्रियाणां विषयेषु वृत्तयो व्यापाराः पुररक्षणं यथोरगो निरूपितस्तथा देहरक्षणे "उरस्तु वक्षसि श्रेष्ठे" इत्यभिधानात् उरः श्रेष्ठश्च गमको ब्रह्मप्रापकश्चेत्युरगो मुख्यप्राणः (१) "श्रेष्ठश्च" स एनान् ब्रह्म गमयतीति सूत्रश्रुत्योरयमर्थः अन्यत्र उरसा वक्षसा गच्छतीत्युरगः सर्पः पञ्चधा वृत्तिर्यस्य स पञ्चवृत्तिः विस्तृतव्यापारो वा फणोत्क्षेपणं फणायाः भूमावाक्षेपणं मण्डलीकरणमाकुञ्चनं मण्डलमोक्षः प्रसारणं दीर्घीभूय गमनमिति पञ्चवृत्तिः नागस्य ॥ ६ ॥

"मनसा वा अग्रे सङ्कल्पयत्यथ वाचा व्याहरति" इति श्रुतेः ज्ञानकर्मेन्द्रियाणां विषयं प्रतिनेतृत्वेनावस्थानादिन्द्रियनायकमित्युक्तम् एषां विषयाणां मध्ये नव खानि द्वारलक्षणानि छिद्राणि यस्य तत्सर्वोक्तं तत्पुरं शरीरम् ॥ ७ ॥

तदिन्द्रियसंयुतः अक्ष्यादिद्वारेण बाह्यविषयबुभुक्षौ सति नेत्रादीन्द्रियेण विषयं भुङ्क्ते इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अक्षिणी इत्यादिना द्वे द्वे द्वारे इत्युक्तं सन्निवेशयति आक्षिणी इति ॥ ९ ॥

पश्चिमे द्वे इत्युक्तं तदाह । पश्चिम इति । शृणोतीत्यादुक्तम् शृणोति कर्णोति ॥ १० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

न सम्यगिति कथारीतिबुद्धत्वादात्माध्यात्मरीतेः ॥ १ ॥ २ ॥

आहूत इत्यत्र आहूय इति चिरसुखः पुम्भिरशास्त्रज्ञैः नामादीनां शास्त्रैकवेद्यत्वात् ॥ ३—४ ॥

बुद्धिमसाद्धमिति जाग्रद्वतमेव स्वप्ने स्वप्नजातानां तदनुगतत्वात् ॥ ५—७ ॥

द्वे द्वे इति मुखस्यापि वामसतामेदेन द्वित्वात् ॥ ८ ॥

आक्षिणी नासिके इति सार्द्धकम् ॥ ९ ॥

चक्षुष्मदिति द्युमत्शब्दस्य व्याख्यानम् ॥ १०—१३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

एकोनत्रिंशकेऽध्यात्मपक्षव्याख्यानमुच्यते ।
कर्मप्रश्नोत्तरं राज्ञो वैराग्यार्थं कथापरा ॥

सम्यगिति किञ्चिदवगतमेत्यर्थः ॥ १ ॥

पुरुषं जीवम् ॥ २ ॥

अविज्ञातशब्देन आहूतो व्याहृतो यः स ईश्वरः ॥ ३ ॥

तत्र तेषु पुरेषु तिर्य्यगादिषु मध्ये ॥ ४ ॥

बुद्धिमविद्यामक्षाशिरिन्द्रियैः ॥ ५ ॥

पञ्चवृत्तित्वात् पञ्चशिराः सर्प इव ॥ ६ ॥

एकादश महाभटा इत्यनेनैकादशो महाभटो नायक इत्युक्तं तं व्याचष्टे बृहद्बलं यस्य तन्मनः नव खानि द्वाराणि यस्य ॥ ७ ॥

द्वे द्वे द्वारौ मुखादिकमेकैका च द्वास्ताभिर्द्वाभिर्बहिर्याति कः यस्तत्सार्विन्द्रियुक्तो जीव इत्यर्थः ॥ ८ ॥

पुरः प्राङ्मुखस्य पुरञ्जनपुरस्य पूर्वभागे कृताः ॥ ९ ॥

खद्योताद्योर्व्याख्या नेत्रे इति रूपमिति चक्षुषेति द्युमदित्यस्य व्याख्या ॥ १० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ऊनत्रिंशे परोक्षार्थव्याख्यानं करोति । भगवन्नित्यादिना पृष्टः श्रीनारदः ते वचो गूढार्थं वाक्यं नावगम्यते न विबुध्यते ॥ १ ॥

पुरुषं जीवं पुरञ्जनं विद्यात् यद्यतं आत्मनः पुरं कर्मणा व्यनक्ति प्रकटयति कृत्यादयः पादा यस्य तत्तथा बहवः पादा यस्य तत् न विद्यन्ते पादा यस्य तत् ॥ २ ॥

यः अविज्ञातसखित्वेन आहूतः उदाहृतः स तस्य जीवस्य सखा ईश्वरः यतः नामभिः श्रेष्ठत्वद्योतकैः अहं ऋग्वेदी अहं यजुर्वेदीत्यादिभिः क्रियाभिर्यज्ञतपोवृत्तादिभिर्गुणैरुदारत्वादिभिश्च वाशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः विविधैरुपायैः पुंभिर्न विज्ञायते स्वानुग्रहलभ्यभक्तियोगविज्ञेयत्वात् ॥ ३ ॥

प्रकृतेर्गुणान् प्रकृतिगुणकार्यभूतान् शब्दादीन् यदा जिघृक्षत् गृहीतुमिच्छत् तदा तत्र तेषु पुरेषु नवद्वारं मनुष्यशरीरं साध्विति अमनुत ॥ ४ ॥

अक्षिभिरिन्द्रियैः गुणान् विषयान् ॥ ५ ॥

यत् येन गणेन ज्ञाने शब्दादिबोधरूपं कर्म च आदानादिरूपं कर्म भवति पञ्चवृत्तित्वात् पञ्चशिराः उरगः यथा प्राणः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

पुरः पूर्वदिशि कृताः ॥ ९ ॥ १० ॥

भाषाटीका ।

राजा प्राचीनबर्हि बोले हे भगवन् ! नारदजी आपके वचन को हम लोग नहीं समझ सकते हैं ज्ञानी सब वस्तु को जान सकते हैं कर्म में मोहित हम लोग नहीं जान सकते हैं ॥ १ ॥

नारदजी बोले जीव को पुरञ्जन जानना चाहिये क्योंकि आत्मा के पुरको प्रघट करता है वह पुर एक पाद द्विपाद त्रिपाद बहु पाद विना पाद के है ॥ २ ॥

अविज्ञाता नाम से जो सखा कहा सो ईश्वर है जिसको कि कोई पुरुष नाम क्रिया गुणों से किसी प्रकार नहीं जान सकता है ॥ ३ ॥

जब पुरुष सब प्रकारसे प्रकृति के गुणोंको ग्रहण करने चाहा था मुखादि नौ द्वार वाला दो हाथ पांव वाला पुरको देखकर उसको बहुत अच्छा माना ॥ ४ ॥

(१) सूत्रम् ।

नलिनी नालिनी नासे गन्धः सौरभ उच्यते ।
घ्राणोऽवधूतो मुख्यास्यं विपणो वाग्रसविद्रसः ॥ ११ ॥
आपणो व्यवहारोऽत्र चित्रमन्धो बहूदनम् ।
पितृहूर्दक्षिणः कर्ण उत्तरो देवहूः स्मृतः ॥ १२ ॥
प्रवृत्तं च निवृत्तं च शास्त्रं पञ्चालसंज्ञितम् ।
पितृयानं देवयानं श्रोत्राच्छ्रुतधराद्व्रजेत् ॥ १३ ॥
आसुरी मेढ्रमर्वाग्द्वार्व्यवायो ग्रामिणां रतिः ।
उपस्थो दुर्मदः प्रोक्तो निरृतिर्गुद उच्यते ॥ १४ ॥
वैशसं नरकं पायुर्लुब्धकोऽन्धौ तु मे शृणु ।
हस्तपादौ पुमांस्ताभ्यां युक्तो याति करोति च ॥ १५ ॥
अन्तःपुरं च हृदयं विषूचिर्मन उच्यते ।
तत्र मोहं प्रसादं वा हर्षं प्राप्नोति तद्गुणैः ॥ १६ ॥
यथा यथा विक्रियते गुणाक्तो विकरोति वा ।
तथा तथोपद्रष्टात्मा तद्वृत्तीरनुकार्यते ॥ १७ ॥
देहो रथस्त्विन्द्रियाश्वः सम्वत्सररयो गतिः ।
द्विकर्मचक्रस्त्रिगुणध्वजः पञ्चासुबन्धुरः ॥ १८ ॥
मनोरश्मिर्बुद्धिसूतो हृन्नीडो द्वन्द्वकूबरः ।
पञ्चेन्द्रियार्थप्रक्षेपः सप्तधातुवरूथकः ॥ १९ ॥
आकूतिर्विक्रमो बाह्यो मृगतृष्णां प्रधावति ।
एकादशेन्द्रियचमूः पञ्चसूनाविनोदकृत् ।
सम्वत्सरश्चण्डवेगः कालो येनोपलक्षितः ॥ २० ॥

भाषाटीका ।

ममता स्त्री बुद्धि जानना चाहिये जिसका किया मै मेरा ऐसा अभिमान होता है जिस बुद्धिके परवश होने से पुरुष इस शरीर मे इन्द्रियों से विषयों को भोगता है ॥ ५ ॥
इन्द्रियगण जो हैं सोई सखा है जिसका कि ज्ञान कर्म कार्य होना है उन इन्द्रियों की वृत्ति सखी हैं पाञ्च वृत्तिवाला प्राण ही सर्प है ॥ ६ ॥

दोनों प्रकार की इन्द्रियों का नायक बृहद्बल नामक मन है पाञ्चरूपादिक विषय पञ्चाल हैं जिसके मध्य में नौ द्वार-वाला पुर है ॥ ७ ॥

दो नेत्र दो नासिका दो कर्ण मुख लिङ्ग गुदा ये नौ द्वार एक ठिकाने हैं उन रस्तों से उन इन्द्रियों सहित जीव बाहिर जाता है ॥ ८ ॥

दो आंख नाक दो मुख ऐसे पाञ्च पूर्व के द्वार हैं दक्षिण-कर्ण दक्षिण द्वार है उत्तर कर्ण उत्तर द्वार है ॥ ९ ॥

नीचे के दो द्वार पश्चिम हैं लिङ्ग गुदा खद्योता आविर्मुखी दो नेत्र एकत्र बनाये हैं जीव नेत्रों से विभ्राजित नामक रूप को देखता है ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

नासे इति व्याख्या अवधुनोतीत्यवधूतो वायुस्तद्वारमकेनो-च्छ्वासेन सहैकस्थानत्वात् घ्राणोऽवधूतः । आस्यमिति व्याख्या रसज्ञविपणान्वित इत्यत्र रसज्ञशब्दनिर्दिष्टस्य रसविदित्यनु-वादः रसज्ञशब्दनिर्दिष्टस्य रसविदित्यनुवादः रस इति व्याख्या रसनेन्द्रियमित्यर्थः विपणो वाग्रसविद्रस इत्येव पाठः आर्षत्वान्न दोषः ॥ ११ ॥
अन्धोऽन्नम् ॥ १२ ॥ १३ ॥
ग्रामकमित्यस्यानुवादो ग्रामिणां रतिरिति तस्य व्याख्या व्यवाय इति ॥ १४ ॥ १५ ॥
विषूचीनपदार्थानुवादो विषूचिरिति तद्गुणैर्मनोगुणैस्तमःस-त्वरजोभिः ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

महिषी यद्यदीहेतेत्यादेरर्थं सङ्गृह्णाह। यथा यथा बुद्धिः स्वप्ने विक्रियते जाग्रति विकरोति वा इन्द्रियाणि परिणामयति तस्या गुणै रक्तो लिप्त आत्मा तथा तथा तस्या वृत्तीर्दर्शनस्पर्शनाद्याः केवलमुपद्रष्टैव सन् बलादनुकार्यते ॥ १७ ॥

आशुगमित्येतद्व्याचष्टे। सम्वत्सरस्येवाप्रतिहतो रयो वेगः प्रतीतितो यस्य स सम्वत्सररयः वस्तुतस्त्वगतिः स्वप्नशरीराद्देहेर्बुद्ध्यावेव विभूतत्वेन देशान्तरगत्यभावात् पाठान्तरे सम्वत्सरश्च तत्कृतं रयश्च ताभ्यां गतिर्यस्येति क्षीषमित्यस्य व्याख्या नारदेन न कृता द्विचक्रमित्यस्य व्याख्या द्विकर्मचक्र इति त्रिगुणध्वज इति त्रिवेणुपदव्याख्या ॥ १८ ॥

पञ्चप्रहरणामित्येतद्व्याचष्टे। पञ्चेन्द्रियार्थप्रक्षेप इति ॥ १९ ॥

पञ्चेन्द्रियैः सूनाविनोदमिवान्यायेन विषयसेवां करोतीति पञ्चसूनाविनोदकृत् अनेन चचार मृगयां तत्रेत्यादिव्याख्यातम् ॥ २० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

* एवं विभ्राजितमित्यस्य व्याख्यानं रूपमिति शेषः प्रतीक ईश्वरः पुरञ्जनः खद्योतादिशब्दास्तु गौणाः अतोऽत्र न प्रवृत्तिनिमित्तमुक्तं नासे गन्ध इति च व्याख्यानं शेषः प्रतीकः ॥ ११ ॥

घ्राण इति व्याख्यानमवधूत इति प्रतीकः मुख्येति प्रतीकस्तस्य व्याख्यानमास्यमिति रसज्ञविपणौ व्याचष्टे। विपणोवागिति विपण इति प्रतीकः वागिन्द्रियमिति व्याख्या रसविदित्यर्थतः प्रतीकः रसज्ञविपणान्वित इति मूकादृसः रसनेन्द्रियमिति व्याख्यानं आपणबहूदनौ व्याचष्टे। आपण इति प्रतीकः व्यवहारः वागव्यवहार इति व्याख्या बहूदनमिति प्रतीकः चित्रमन्धमक्षमिति व्याख्या ॥ १२ ॥

पितृहूरित्यनुवादः दक्षिणकर्णाविति व्याख्यानञ्च। दक्षिणा दक्षिणः कर्ण इत्यनेन दक्षिणैका तथोत्तरेति व्याख्यातं पितृहूर्दक्षिणः कर्णं इत्यनेन तु पितृहूर्नाम पुर्या द्वा देवहूर्नाम पुर्या आरित्युक्तगुणानामविषयौ दक्षिणोत्तरकर्णावेवेत्युच्यत इति भेदः क्रममनादृत्य तृतीयाध्यायोक्तचण्डवेगादिपदार्थानाह। सार्द्धैस्त्रिभिः चण्डवेग इति प्रतीकः संवत्सर इति विवरणं तत्र तत्प्रवृत्तौ निमित्तमाह। कालः पुरुषायुषरूपः कालः येन संवत्सरेण चक्रवत्तूर्णं समतोपलक्षितः क्षपितः परिच्छिन्नः चक्रवत्तूर्णं वेगेन पुरुषायुषस्य परिच्छेदकत्वाच्चण्डवेग इत्युच्यत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

तस्य चण्डवेगस्य संबन्धिनो गन्धर्वा गन्धर्व्यश्च यथाक्रममहानि रात्रयश्च स्मृता इत्यर्थः तत्र गन्धर्वप्रवृत्तौ निमित्तमाह। यतः षष्ट्युत्तरशतत्रयमहानि रात्रयश्च परिक्रान्त्या परिवर्तनेन गन्धर्ववत्परोक्षेणायुः पुरुषायुषं हरन्ति अतो गन्धर्वगुणयोगात्तत्पदबोध्या इत्यर्थः ॥ १४ ॥

कालकन्येत्यस्य व्याख्या जरेति कालस्य पुरुषायुषं हरतः दुहितृवज्जरायाः प्रीत्यावहत्वात्सा कालदुहितेत्युच्यते। त्रिलोक्यां वरमिच्छन्तीत्यादिः प्रज्वारस्त्वां प्रणेष्यतीत्यस्य संग्रहेणार्थमाह। लोकस्तां नाभिनन्दतीति प्रज्वारोऽयं ममेत्यस्यार्थः स्वसारमिति सार्द्धेन क्षयाय लोकस्येति शेषः ॥ १५ ॥

भीमाः सैनिका यस्येति बहुव्रीह्यर्थं प्रत्युपसर्जनीभूतभीमसैनिकानाह। आधयः मनः पीडा व्याधयो देहपीडास्तस्य भयनाम्नः सैनिकाः एते भूतानामुपसर्गाश्च खला दुष्टाः यवनाः दुर्यवनवार्द्धि स्त्वाद्यवनाः अतीव दुःखावहत्वादरवः उपसर्गाः सुखदुःखरागद्वेषभयाभिमानप्रमादोन्मादशोकमोहलोभमात्सर्येर्ष्यावमानक्षुत्पिपासाधिव्याधिजन्मजरामरणादयः तत्राधिव्याधीनां भीमसैनिकरूपणान्मृत्योस्तस्येति प्राधान्येन निर्देशात्तद्व्यतिरिक्तपर उपसर्गशब्दः प्रज्वारपदार्थमाह। विविधो ज्वर इति ॥ १६ ॥

एवं क्रममनादृत्य तृतीयाध्यायस्थपदानि व्याख्याय सिंहावलोकनन्यायेन पुनरेतदध्यायस्थपदान्येवावशिष्टानि व्याख्येयानि व्याचष्टे। प्रवृत्ते चेति। दक्षिणपाञ्चालमुत्तरपाञ्चालमित्युक्तपाञ्चालशब्दार्थमाह। प्रवृत्तं प्रवर्तकं कर्तरि क्तः त्रिवर्गतत्साधकस्वरूपावबोधनेन प्रवर्तकं शास्त्रं प्रवृत्तमित्युच्यते निवृत्तं निवर्तकं त्रिवर्गतत्साधनेभ्यस्तन्निवृत्तं त्रिवर्गस्यास्थिरफलत्वोपदेशपूर्वकं ततो निवृत्त्यानन्तस्थिरफलब्रह्मोपासनतत्स्वरूपरूपगुणादिप्रकाशकं शास्त्रं निवृत्तमित्युच्यते तदेवं शास्त्रद्वयं पाञ्चालसंज्ञकमित्यर्थः पञ्चते व्यक्तीकरोति त्रिवर्गं तत्साधनं तन्निवृत्तीरितिव्युत्पत्तेः एवं पाञ्चालशब्दस्य प्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मकशास्त्रद्वयपरत्वं सामान्येनाभिधाय तस्य दक्षिणोत्तराभ्यां विशेषितस्य प्रवृत्ते निवृत्ते च क्रमेण प्रवृत्तौ निमित्तमाह। पितृयानमिति। पितरो हि दाक्षिणात्याः तान् यान्त्यनेनेति पितृयानं प्रवृत्तशास्त्रोदितकर्मणा दाक्षिणात्यान् पितॄनाराध्य तान् प्राप्नुवन्तीति दाक्षिणात्यपितृप्राप्तिसाधनप्रकाशकत्वात् पितृयाणं शास्त्रं दाक्षिणपाञ्चालमित्युच्यते एवं देवयानमुत्तरपाञ्चालमिति श्रुतधरान्वित इत्युक्तश्रुतधरपदार्थमाह। श्रोत्रादीति श्रोत्रेन्द्रियाच्छ्रुतधरादिति प्रतीकः श्रोत्रादिति व्याख्यानं तत्रान्वित इत्युक्तोऽन्वयः किंरूप इति विवित्सायां हेतुत्वेनेति द्योतनाय हेतुपञ्चमी प्रयुक्ता किम्प्रति हेतुत्वमिति विवित्साशान्त्यै व्रजेदित्युक्तं क्षेत्रज्ञ इति शेषः व्रज गतौ सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्था इतिन्यायेन पितृयानदेवयानापरपर्याये दक्षिणोत्तरपाञ्चाले शास्त्रे श्रोत्रेन्द्रियेण साधनरूपेण हेतुनावगच्छति क्षेत्रज्ञ इत्यर्थः ॥ १७ ॥

आसुरीनाम पश्चाद्द्वारित्यस्यार्थमाह। आसुरीमेढ्रमिति। आसुरीतिप्रतीकः मेढ्रमिति व्याख्या पश्चादित्यस्य व्याख्या अर्वागिति आसुरपदप्रवृत्तिनिमित्तं तूक्तं पुरस्तादत्रानुक्तिस्तु स्पष्टत्वात् ग्राम्यकमित्यर्थतोऽनुवदति ग्रामिणां रतिः तस्य व्याख्या व्यवायइति मैथुनमित्यर्थः दुर्मदशब्दानुवादेन तदर्थमाह। उपस्थ इति। निर्ऋतिर्नामेत्यस्यार्थमाह। निर्ऋतिरिति प्रतीकः गुद इतिव्याख्या ॥ १८ ॥

वैशसशब्दानुवादेन तदर्थमाह। वैशसं नारकमिति। नरके भवं नारकं दुःखमित्यर्थः। लुब्धक इति प्रतीकः पायुरिति व्याख्या अन्धावमीषामित्यस्यार्थमाह। अन्धाविति। मे मत्तः अन्धशब्दार्थौ शृणु पाणिपादावन्धौ इति प्रतीकः पाणिपादौ व्याख्या जातिपरोऽयं निर्देशः पाणी पादौ चेति विवक्षितार्थः अन्धपदप्रवृत्तिनिमित्तं निर्वाक्पेशस्कत्वं पूर्वमेवोक्तं शेषोऽनुवादः ॥ १९ ॥

स यर्हि इत्यस्यार्थमाह। अन्तःपुरमिति। अन्तःपुरमित्यनुवादः हृदयमिति व्याख्या विषूचीनमित्यस्यार्थोऽनूद्यते विषूचीरिति मन इति तदर्थः शेषोऽनुवादः सद्गुणैः सङ्कल्पविकल्पादिभिः ॥ २० ॥

---

* अत्र श्रीवीरराघवमते त्रिंशच्छ्लोकपर्यन्तं श्लोकानां पौर्वापर्यं वर्तते एवं क्वचिच्छ्रीविजयध्वजीयेऽपि तत्र व्याख्यानं दृष्ट्वा मूलक्रमः कल्पनीयः पाठकैः।

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

नलिन्याद्याह । नलिनीति ॥ ११ ॥

अवधूतमाह । आग इति । मुख्यानाम पुरस्ताद्वा इत्यस्यार्थमाह । मुख्येति । या मुख्या नामद्वाः आस्यं रसज्ञविपणान्वित इत्येतदाह । विपण इति । विपणो वागिन्द्रियं रसवित् रसज्ञः रसोरसनेन्द्रियमापणं व्याचष्टे । आपण इति । चित्रमन्ध इत्यादौ बहूदनमित्यस्य विविधौदनः ॥ १२ ॥

पाञ्चालशब्दस्यार्थान्तरमाह । प्रवृत्तमिति ॥ १३ ॥

श्रुतधरेत्यस्य श्रोत्रमिति तेनोत्क्रान्तः पितृयानादिमार्गे व्रजति आसुर्यः कृत्यमाह । मेहनार्थमिति । मेहनं पुरीषोत्सर्जनं ग्रामिणां रतिर्मैथुनम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

तद्गुणैर्मनोगुणैर्बुद्धिगुणैर्वा एतदेव प्रतिपादयन्ति यथेति स्वप्नकाले कारितुरगादिदृष्टश्रुतवस्तुवासनावसितं मनो बुद्धिर्वा विक्रियते दैवेनेति शेषः बहुसंस्कारादिवासितत्वादन्यत्र प्रवाहमन्तरेणैव स्वयं वा विकरोतीत्याह । गुणेति ॥ १७ ॥

यथा यथा विषयाविकारेण परिणमते तथा तथा स्वप्नादेहपद्मात्मा जीवस्तद्वृत्तिर्बुद्धिमनो वृत्तेरनुकूलतां तथाप्यति कीर्त्यते यथा यथा मनो विक्रियते गुणात्क आत्मना गुणरूपिता बुद्धिस्तथा विकरोति बुद्धिर्यथाविकरोति तथात्मापीति वा उभयेन्द्रियनायक इत्युक्ते मनोविकारानुकारि बुद्ध्यनुकारिप्रवृत्तिमत्त्वमात्मनो युज्यते इन्द्रियाण्येवाश्वा यस्य स तथा सम्वत्सरेत्युपलक्षणं दिन रात्रिपक्षमाससम्वत्सरलक्षणैर्वेयोभिर्गतिर्यस्य स तथा ॥ १८ ॥

त्रिकर्मेत्यादिषु बहुव्रीहिः पञ्चासुबन्धुरः पञ्चासवः प्राणा एव बन्धुरो यस्य स तथा एकरश्म्येकदमनमित्यस्यार्थमाह । मन इति ॥ १९ ॥

पञ्चप्रहरणमित्यस्यार्थमाह । पञ्चेति । प्रतीतितः सुखमनर्थं यद्दुःखं सा मृगतृष्णिका तां तदुक्तम् "सुखवद्भूरतो हृदयं तत्काले दुःखमेव तत् । मृगतृष्णेरथतः प्राहुर्योगं वैषयिकं बुधाः" इति ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

दुर्मद इति त्रिस्सुखः ॥ १४ ॥

यथा यथा विक्रियते गुणाक्त इत्येव पाठः ॥ १५-१७ ॥

आकूतिः कर्मेन्द्रियपञ्चकं सम्वत्सर इत्यर्थकम् ॥ १८—२० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अवधुनोत्यवधूतो वायुस्तदात्मकेनोच्छ्वासेन सहैकस्थानत्वादुद्गाणोऽप्यवधूत उच्यते मुख्या इत्यस्य व्याख्या आस्यमिति रसनविपणान्वित इत्यस्य व्याख्या वागिति रसज्ञ इत्यस्य व्याख्या रसविदित्यनुवादः रस इति व्याख्या तु रसो रसनेन्द्रियं नवानवैकपादोऽयमनुष्टुब्भेदः ॥ ११ ॥

चित्रमन्धश्चतुर्विधमन्नम् । याति श्रुतधरान्वितः श्रुतधरपदव्याख्या श्रोत्रादिति ॥ १२ ॥ १३ ॥

ग्रामकं नाम विषयमित्यत्र ग्रामकमित्यस्य ग्रामिणां रतिरित्यनुवादः व्याख्या तु व्यवाय इति ॥ १४ ॥ १५ ॥

विषूचीन इत्यनुवादो विषूचिरिति व्याख्या तु मन इति । तद्गुणैर्मनोगुणैस्तमःसत्त्वरजोभिः ॥ १६ ॥

महिषी यद्यदीहेतेत्यादिव्याख्यानमाह । यथा बुद्धिः स्वप्ने विक्रियते जागरे विकरोति इन्द्रियाणि विपरिणामयति तथा तथा गुणाक्तस्तस्या गुणैर्लिप्त आत्मा तस्याः वृत्तीर्दर्शनस्पर्शनाद्याः केवलमुपद्रष्टैवापि सन् बलादनुकार्यते बुद्ध्यैव हेतुकर्त्र्येत्यर्थः ॥ १७ ॥

सम्वत्सरस्य रयो वेग एव गतिरित्याद्युगपद्व्याख्या पाठान्तरे सम्वत्सरश्च तत्कृतं रयश्च ते एव गतिर्यस्य त्रिगुणध्वज इति त्रिवेणुपदव्याख्या त्रयोगुणाः सत्त्वादयः ध्वजो यस्य ॥ १८ ॥

पञ्चप्रहरण इत्यस्य व्याख्या पञ्चानामिन्द्रियाणामर्थेषु शब्दादिषु स्वस्वव्यापाराणां प्रक्षेपः । श्रवणादीनि पञ्चप्रहरणानीत्यर्थः ॥ १९ ॥

आकूतिः कर्मेन्द्रियपञ्चकं विक्रममिति पञ्चविक्रममित्यस्य व्याख्या पञ्चेन्द्रियैः सूनाविनोदमिवान्यायेन विषयसेवां करोति इति पञ्चसूनाविनोदकृत् । अनेन चचार मृगयां तत्रेति व्याख्यातम् ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ईश्वरः पुरुषः रसज्ञविपणान्वित इत्येतद्व्याचष्टे । विपणो वाग्रसविद्रस इति । विपणः वाक् वागिन्द्रियम् रसवित् रसज्ञः रसः रसनेन्द्रियम् ॥ ११ ॥

व्यवहारः आदानादिः अन्धोऽन्नम् ॥ १२ ॥

प्रवृत्तं शास्त्रं पाञ्चालसंज्ञितं पितृयानं पितृलोकप्रापकं निवृत्तं शास्त्रं पाञ्चालसंज्ञितं देवयानं परमेश्वरप्रापकं श्रोत्रात् श्रुतधरात् श्रोत्रेन्द्रियात् व्रजेत् ॥ १३ ॥

मेढ्रमुपस्थेन्द्रियस्थानम् ग्रामकमित्यस्यानुवादः ग्रामिणां रतिरिति तद्व्याख्या व्यवाय इति ॥ १४—१५ ॥

तद्गुणैर्मनोगुणैस्तमःसत्त्वरजोभिः ॥ १६ ॥

महिषी च यद्यदीहेतेत्यादिकं व्याचष्टे । बुद्धिर्यथा स्वप्ने विक्रियते जाग्रति विकरोति इन्द्रियाणि परिभ्रामयति तथा तस्याः गुणैः आक्तो लिप्त उपद्रष्टा जीवः तस्याः वृत्तीः अनुकार्यते बलादनुवर्त्यते ॥ १७ ॥

एवं पञ्चविंशाध्यायगतानि पदानि संक्षेपतो व्याख्यायाथ षड्विंशाध्यायगतानि पदानि व्याचष्टे देहो रथ इत्यादित्रिभिः सम्वत्सररय इव गतिर्यस्य सः यस्तु सम्वत्सरस्येवाप्रतिहतो रयो वेगः प्रतीतितो यस्य स सम्वत्सररयो वस्तुतोऽगतिः स्वप्नशरीरे बुद्धावेव विवर्तत्वेन देशान्तरगत्यभावादिति तदसत् "न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ति अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते" इत्यादिश्रुतेः स्वप्नसृष्टेः परमेश्वरकृतायाः विवर्तत्वाभावात् स्वप्नदृशो जीवस्य तूपकरणाद्यभावात्तत्कर्तृत्वासम्भवाच्च द्वे पापपुण्ये कर्मणी चक्रे यस्य सः त्रिगुणा ध्वजा यस्य पञ्चासवो बन्धुराः बन्धनानि यस्य स च स च सः ॥ १८—१९ ॥

आकूतिः कर्मेन्द्रियगणः वाणी विक्रमः पञ्चसु विषयेषु

तस्याहानीह गन्धर्वा गन्धर्व्यो रात्रयः स्मृताः ।
हरन्त्यायुः परिक्रान्त्या षष्ट्युत्तरशतत्रयम् ॥ २१ ॥
कालकन्या जरा साक्षाल्लोकस्तां नाभिनन्दति ।
स्वसारं जगृहे मृत्युः क्षयाय यवनेश्वरः ॥ २२ ॥
आधयो व्याधयस्तस्य सैनिका यवनाश्चराः ।
भूतोपसर्गाशुरयः प्रज्वारो द्विविधो ज्वरः ॥ २३ ॥
एवं बहुविधैर्दुःखैर्दैवभूतात्मसम्भवैः ।
क्लिश्यमानः शतं वर्षं देहे देही तमोवृतः ॥ २४ ॥
प्राणेन्द्रियमनोधर्मानात्मन्यध्यस्य निर्गुणः ।
शेते कामलवान् ध्यायन् ममाहमिति कर्मकृत् ॥ २५ ॥
यदात्मानमविज्ञाय भगवन्तं परं गुरुम् ।
पुरुषस्तु विषज्जेत गुणेषु प्रकृतेः स्वदृक् ॥ २६ ॥
गुणाभिमानी स तदा कर्माणि कुरुतेऽवशः ।
शुक्लं कृष्णं लोहितं वा यथा कर्माभिजायते ॥ २७ ॥
शुक्लात्प्रकाशभूयिष्ठाँल्लोकानाप्नोति कर्हिचित् ।
दुःखोदर्कान् क्रियायासांस्तमःशोकोत्कटान् क्वचित् ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

सूनेव दुःखोदर्कां यो विनोदस्तत्कृत मृगतृष्णां मृगतृष्णावत् निःसारां मृगयां प्रति धावति अनेन चचार मृगयां तत्रत्यादि-व्याख्यातम् ॥ २० ॥

भाषाटीका ।

नलिनी नालिनी दो नासिका हैं गन्ध सौरभ है घ्राण अव-धूत है मुख्य मुख है विपण वाक् इन्द्रिय है रस जानने वाला रसवित् रसज्ञ है ॥ ११ ॥

व्यवहार आपण है नाना प्रकार के अन्न बहूदन हैं दहिना कान पितृहू है उत्तर कर्ण देवहू है ॥ १२ ॥

प्रवृत्त निवृत्त शास्त्र पञ्चाल है पितृयान देवयान दोनों को श्रुत धरके साथ कान के रस्ते जीव जाता है ॥ १३ ॥

पीछे का द्वार आसुरी नाम का सो लिङ्ग है व्यवाय मैथुन नामक का रति है लिङ्ग का नाम दुर्मद है गुदा का नाम निर्ऋति है ॥ १४ ॥

वैशस नरक का नाम है लुब्धक गुदा का नाम है हस्त पाद दोनों अन्ध हैं तिन दोनों से युक्त होकर जाता है और कार्य्य करता है ॥ १५ ॥

अन्तः पुर हृदय है मन विषूची है तहांपर तिस मन के गुणों से मोह प्रसाद हर्ष को प्राप्त होता है ॥ १६ ॥

गुण युक्त होने से जैसे विकार युक्त होता है अथवा विकार करता है तैसे उपद्रष्टा जीव उन वृत्तियों का अनु करण करता है ॥ १७ ॥

देह रथ है इन्द्रिय घोडा हैं संवत्सर का वेग गति है पुण्य पाप दो कर्म चक्र हैं तीन गुण ध्वजा हैं पाञ्च प्राण बंधुर हैं ॥ १८ ॥

मन लगाम है बुद्धि सारथी है हृदय रथिके बैठने का स्थान है शोक मोहादि जुआ के बन्धन स्थान हैं इन्द्रियों के पाञ्च अर्थ रूपादिक प्रक्षेप हैं ॥ १९ ॥

पाञ्च कर्मेन्द्रिय बाहिर का विक्रम है मृगतृष्णा को दौडता है एक इन्द्रिय सेना है पञ्चसूना का विनोद करने वाला है ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

परिक्रान्त्या परिभ्रमणेन ॥ २१ ॥

भगिनीत्वेन जगृहे लोकानां क्षयाय ॥ २२ ॥

चराः सञ्चारिणः भूतानामुपसर्गे पीडायामाशु शीघ्रो मृत्यु-हेतू रयो वेगो यस्य प्रज्वारस्यैति प्रशब्दव्याख्या पाठान्तरे भूत-कृता आरयः अनेन चारिभिरुपरुद्ध इत्यादिपद व्याख्यातम् द्विविधः शीतोष्णरूपेण प्रवेषनिर्गमभेदात् ॥ २३ ॥

एवं परोक्षत्वेनोक्तमर्थं व्याख्याय सर्वकथातात्पर्यमाह एवमित्यादिविरमकसेणयन्तेन आधिदैविकादिभिर्दुःखैः क्लिश्य-

कश्चित्पुमान् कश्चिच्च स्त्री कश्चिन्नोभयमन्धधीः ।
देवो मनुष्यस्तिर्यग्वा यथा कर्मगुणं भवः ॥ २९ ॥
क्षुत्परीतो यथा दीनः सारमेयो गृहं गृहम् ।
चरन् विन्दति यद्दिष्टं दण्डमोदनमेव वा ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

मानो ममाहमिति देहे शतं वर्षाणि शेते वर्तत इति द्वयोरन्वयः ॥ २४ ॥

अशनायापिपासादीन् प्राणधर्मानन्धत्वादीनिन्द्रियधर्मान् कामादीन् मनोधर्मांश्च निर्गुणोऽप्यात्मन्यध्यस्य कामलवान् विषयसुखलेशान् ध्यायन् कर्मकृत् ॥ २५ ॥

ततः किमत आह । यदेति द्वाभ्याम् । स्वदृक् स्वप्रकाशस्वभावोऽपि ॥ २६ ॥

शुक्लं सात्त्विकम् कृष्णं तामसम् लोहितं राजसम् यथा कर्म तथा जायते ॥ २७ ॥

तदेवाह । शुक्लादिति द्वाभ्याम् । प्रकाशो भूयिष्ठो येषु दुःखमुदर्कं उत्तरफलं येषु क्रियया आयासो येषु तान् लोहितान् तमःशोकावुत्कटौ येषु तान् कृष्णादिति ज्ञेयम् ॥ २८ ॥

नोभयं नपुंसकम् यथाकर्मगुणं कर्मगुणावनतिक्रम्य ॥ २९ ॥

तेषु दैववशेन सुखदुःखे प्राप्नोतीति सदृष्टान्तमाह । द्वाभ्याम् क्षुधा परीतो व्याप्तः सारमेयः श्वा दण्डं दण्डेन ताडनम् ॥ ३० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं कर्मस्थित्यादेः संग्रहेणार्थमाह । यदेति । यदा स्वप्ने विक्रियते कर्माणि करोतिः बुद्धिरिति शेषः यदा च जाग्रति विकरोतीन्द्रियाणि परिणामयति तदा तदा स्वप्नजाग्रदवस्थयोस्तस्या बुद्धेरक्तो लिप्तः आत्मा स्वभावतः उपद्रष्टापि तस्याः बुद्धेर्दर्शनश्रवणाद्याः प्रत्यनुकार्यते बलादनुवर्त्यते ॥ २१ ॥

एवं प्रथमाध्यायस्थपदानि व्याख्यातान्यथ द्वितीयाध्यायस्थपदानि व्याचष्टे देह इतित्रिभिः यो रथ उक्तः स देहः येचाश्वा उक्ताः स्ते इन्द्रियरूपाण्यश्वाः आशुगमित्यत्र विवक्षिता गतिः सम्वत्सररयः सम्वत्सरवेगतुल्या तूर्णप्रतिपत्तिः स्वाप्नदेहप्रतिपत्तिर्हि तत्कालमात्रावसायित्वेनातितूर्णाद्वे पुण्यापुण्यरूपे कर्मणी चक्रे यस्य सः पुण्यापुण्यकर्मणी एव द्विचक्रमितिचक्रशब्देन विवक्षिते इत्यर्थः त्रिवेणु मित्यत्र विवक्षिता वेणवो ध्वजाः सत्त्वरजस्तमोगुणा इत्यर्थः पञ्च असवः प्राणाः एतदन्नमनसं कुरुत इतिश्रुतेः बन्धुरा बन्धनानि यस्य बन्धुरत्वेन विवक्षिताः पञ्च प्राणा इत्यर्थः पञ्चासुबन्धुर इत्यपिपाठः व्याख्यायां विशेषानवगमात् ॥ २२ ॥

रश्मिः प्रग्रहत्वेन यो विवक्षितः स मनः सः सूत उक्तः बुद्धिः यन्नीडं रथिन उपवेशनस्थानं तद्भूत हृदयस्थानं द्वन्द्वं शोकमोहौ कूबरं युगबन्धनस्थानं यस्य द्विकूबरमित्युक्तौ द्वौपदार्थौ द्वन्द्वात्मकशोकमोहावित्यर्थः पञ्चप्रहरणमित्युक्ताः पञ्चप्रहरणानि प्रतुमाव्या: पदार्थाः पञ्चेन्द्रियार्थाः शब्दादय इत्यर्थः पञ्चेन्द्रियाणां प्रक्षेपा रथेति बहुव्रीहिः सप्तधातवः वरूथाः स्वर्णाद्यावरणानि यस्य सप्तवरूथमित्यत्र वरूथत्वेन रूपिताः सप्तपदार्थाः सप्तधातव इत्यर्थः ॥ २३ ॥

पञ्च विक्रममित्यत्र विक्रमत्वेन गतिप्रकारत्वेन विवक्षिता आकृतिः पञ्चकर्मेन्द्रियाणीत्यर्थः बाह्यबहिष्ठविषयासक्तः एकादशेन्द्रियाण्येव चमूः सेना यस्य स पञ्चसूनाहिंसा एवविनोदस्तं करोतीति तथा मृगतृष्णां मृगमरीचिकावत्सुखाभासरूपविषयानुभूतिं करोतीत्यर्थः अत्र स एकदामहेष्वासो रथं पञ्चाश्वमाशुगमित्यादीनां दशानां श्लोकानां स्वप्नावस्थापरत्वेन पूर्वैर्व्याख्यातत्वादस्माभिरपि स्वप्नावस्थापरत्वेनैव व्याख्याताः तद्व्याख्यारूपमिदं देहो रथस्त्विन्द्रियाश्वा इतिश्लोकत्रयं च तदनुरोधेन व्याख्यातं वस्तुतस्तु दशश्लोका जाग्रद्देहतद्व्यापारपरत्वेनैव व्याख्येया व्याख्यानस्वारस्यात् व्याख्याने हि संवत्सररयो गतिरित्युक्तं नहि स्वाप्नदेहस्य संवत्सरवेगात्मकगतिः संभवति तस्य तत्कालमात्रावसायित्वात्तस्य तत्सदृशप्रतीतिमात्रपरत्वे स्वारस्यमेकादशेन्द्रियच्चमूपतिरित्युक्तत्वाच्च नहि स्वाप्ने एकादशेन्द्रियाणां व्यापृतिः संभवति तत्सम्बन्धमात्रविवक्षायामस्वारस्यं पञ्चसूनाविनोदकृदित्युक्तत्वाच्च नहि पञ्चसूनानां स्वाप्नदेहनिष्पाद्यत्वं युक्तं तस्मादिदं जाग्रद्देहतद्व्यापारपरमेव व्याख्येयं तथाहि भोगायतनत्वख्यापनाय पूर्वं पुरत्वनरूपितं जाग्रदवस्थमनुष्यशरीरमेवेदानीं रथत्वेन रूप्यते देहो रथित्वेन इन्द्रियादयोऽश्वादित्वेन किमर्थमेवं रूपणमिति चेदुच्यते रथो हि स्वाभिमतदेशान्तरप्रापणसमर्थः तद्वन्मनुष्यशरीरमपि वैष्णवपदप्राप्तिसाधनानुष्ठानोपयोगीति ज्ञापनाय रथभावेन रूप्यते तथाहि कठवल्लीष्वाम्नायते ।

> आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव च ।
> बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ।
> इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् ।
> आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ।
> यस्त्वविज्ञानवान् भवत्यमनस्कः सदा शुचिः ।
> न स तत्पदमाप्नोति यस्माद्भूयो न जायते ।
> विज्ञानसारथिर्यस्तु मनः प्रग्रहवान्नरः ।
> सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोःपरमं पदमिति ।

एतच्छ्रुत्यर्थ एवात्रोपबृंह्यत इति श्रुत्या रथादिभावेन रूपितानामेव देहादीनामत्रापि तद्भावरूपणरूपसंवादात् तर्हि श्रुतौ मृगया नोक्ता अत्र तूच्यते इति चेत् अत्र विवक्षिता मृगया श्रुतावप्युक्तैव यस्त्व विज्ञानवान् भवत्यमनस्क इत्यत्र परब्रह्मप्राप्तिसाधनोपसंहारोपयुक्तशरीरं दैवाल्लब्धवतःचेतनस्य ब्रह्मस्वरूपतदुपासनादिप्रकाशकवेदशास्त्रोल्लङ्घनेन पुनरनादिदुरितनिमित्ताविवेकादिना निषिद्धकामचारो ह्यत्र मृगया विवक्षिता सा च मुक्तिमार्गविरोधिनानिविकल्पविप्रीथतयावगम्यते एतदेव यस्त्वविज्ञानवानित्यादिनावगम्यते अविज्ञानवान् विविच्यज्ञानं विवेकः सोऽस्यास्तीति विज्ञा-

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ॥

नवान् स न भवतीत्यविज्ञानवान् विवेकात्मकसात्त्विकबुद्ध्या विरहित इत्यर्थः न विद्यते शुचिः कामाचारादिना यस्य सोऽशुचिरित्यर्थावगमात् श्लोकार्थस्तु पूर्वोक्त एव ननु पृथक् स्वप्नावस्था न कथिता स्यात्ततश्च तद्वद्दोषानुकीर्तनेन श्रोतुर्वैराग्योदयो न स्यादिति वाच्यं जाग्रदवस्थाप्रपञ्चेनैव स्वप्नावस्थाप्येवं विधेति ज्ञातुं शक्यत्वेन तस्याः पृथगवक्तव्यत्वात् अत एव हि मूर्च्छावस्था पृथक् नोक्तेति सकृत् ॥ २४ ॥

एवं परोक्षेणोक्तमर्थं व्याख्याय कृत्स्नकथातात्पर्यमाह । एवमित्यादिना । त्रिभिस्तापैस्तदवान्तरभेदेन बहुविधैर्दुःखैरेवं शतवर्षं यावच्छरीरं क्लिश्यमानः देही क्षेत्रज्ञः तमोवृतस्तमसाज्ञानेनावृतोऽभिभूतः ॥ २५ ॥

प्राणादेर्धर्मानात्मन्यध्यस्य पिपासुरहं बुभुक्षुरहं काणोऽहं बधिरोऽहं दुःख्यहं सुख्यहमित्येवं प्राणादेर्धर्मानात्मन्यारोप्य सुखलेशान्वाभिन्नवदहं ममाभिमानाश्रयः पुनर्देहान्तरप्राप्तिहेतुभूतकर्माणि कुर्वन् शरीरे वसति ॥ २६ ॥

कुतोऽयं संसार इति विविक्तार्थां स्वपरयाथात्म्यरूपोपासनाजन्यज्ञानाभावादेवेत्याह । यदेति । आत्मानं हित्वा परेशाद् प्रकृतिपुरुषविलक्षणं षाड्गुण्यपूर्णं परमात्मानं चाज्ञात्वा चेत्रज्ञः स्वभावतः स्वदृक् स्वात्मज्ञानप्रकाशोऽपि प्रकृतेर्गुणेषु शब्दादिषु सदा विषजेत नितरां सक्तो भवेत् ॥ २७ ॥

गुणेष्वेव शब्दादिष्वभिमानी भोग्यताबुद्धिमानत एव विषयप्रवणः विषयलाभसाधनतया शुक्लं सात्त्विकं कृष्णं तामसं लोहितं राजसमित्येवं रूपेण त्रिविधानि कर्माणि कुरुते तदा यथा स्वगुणकलादिस्वस्वकर्मानुसारेणाभिजायते पुनर्जन्मान्तरं प्रतिपद्यते ॥ २८ ॥

तदेवाह शुक्लात्सात्त्विकात्कर्मणो हेतोः प्रकाशभूयिष्ठान्प्रकाशः भूयिष्ठः प्रचुरो येषु तान् लोकान् देहान्कहिंचित्प्राप्नोति कर्हिचिदित्यनेन सात्त्विकं कर्म तत्प्रयुक्तः सात्त्विकोदेहश्च दुर्लभ इत्युक्तं क्रियायाः राजसात्कर्मणः दुःखोदर्कान् दुःखमुत्तरं येषां तान् दुःखपरंपरासम्पादकानित्यर्थः तान् लोकान् तमस्तामसात्कर्मणः विषकिलुगार्थः यद्वा तमःशोकावच्छन्नशोकावृत्कटौ येषु तान् तामसान् कर्मणः इतिवा शेषः कश्चिद्रजस्तमः प्रचुरम्लेच्छादिदेहेषु सात्त्विकादिकर्मकर्तृस्वरूपं तत् स्पष्टं गीतं भगवता "नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतं अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते । यत्तु कामेप्सुना कर्म साहङ्कारेण वा पुनः । क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम् । मोहादारभ्यते कर्म तत्तामसमुदाहृतम्" इत्यादिना ॥ २९ ॥

गुणकर्मानुसारेण जन्मापि नपुंस्त्वादिरूपेण नियतं प्राप्नोति किंत्वनियतमेवेत्याह क्वचिदिति । अन्धमिरुक्षः नोभयीनपुंसकं भवतीत्यर्थः तत्रापि यथा कर्मगुणं कर्मगुणावनतिक्रम्य देहादिरूपेण भवः जन्म भवतीति शेषः ॥ ३० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

पञ्चेन्द्रियद्वारेण विषयसेवालम्पटार्थैः साकलाविनोदं करोतीति पञ्चसूनाविनोदकृत् येन सम्वत्सरेण त्रिपरार्धायुर्लक्षणः कालः ॥ २१ ॥

परिक्रान्त्या परिभ्रान्त्या पुनःपुनरावर्तनेनेत्यर्थः ॥ २२ ॥

क्षयाय जगत इति शेषः भूतोपसर्गो ग्रहोपद्रवाः ॥ २३ ॥

अधुना अन्यया वृत्त्या उक्तमर्थं विवृत्यर्थं प्रत्यक्षमाह । एवमिति । दैवभूतात्मसम्भवैराधिभूताध्यात्मविषयतया जातैरेवं बहुविधैर्दुःखैः क्लिश्यमानस्तमोवृतस्तत्परिहारोपायमजानन् देही शेते इति श्लोकद्वयेनान्वयः कियन्तं कालं शतवर्षं क्लृप्तत्वात् "शतायुर्वै पुरुष" इति न्यूनातिरेकसम्भवेऽप्येवमुक्तं दुःखोत्पत्तौ कारणमाह । कामेति । प्राणधर्मानशनपिपासादीनिन्द्रियधर्मानन्धत्वादीन् मनोधर्मान् शोकमोहादीनात्मनि स्वस्मिन्नध्यस्यारोप्य बुभुक्षितः पिपासितोऽहमन्धः काणोऽहं शुष्कोऽहं मुग्धोऽहमिति निर्गुणश्चेतनत्वेन स्वतो गुणरहितः ननु शरीरकारणक्षये मोक्षसम्भवात् क्लेशानुभवोऽप्युपकाराय स्यादिति इत्यत आह । कर्मकृदिति । आचतुर्दशमाद्यर्थकर्माणि मिथमेन तु । दशावस्था देहास्य करोत्ययमित्यादेने कर्मक्षयान्मुक्तिः नन्वस्तु कर्मकर्तृत्वं हर्षपयोन क्रियमाणानां न दुःखदातृत्वमित्यत्राह । ममेति ॥ २४ ॥ २५ ॥

कर्मकृदित्यत्र कीदृशं कर्म करोतीति तत्राह । यदेति । यदा करटगज्ञानी पुरुषः संसारे इष्टानिष्टफलदमात्मानं स्वान्तर्यामिणमविज्ञाय प्राकृतेषु गुणेषु विषज्जते तदा स गुणाभिमानी देही शुक्लादीनि सात्त्विकादीनि कर्माणि यथा कुरुते तथा सात्त्विकादिशरीरतया जायते अवशः विष्णुवशः स इत्यनेन कर्मणः स्वातन्त्र्यं निराह आत्मशब्दस्य साक्षात्त्वेन कथं निर्णय इत्यतो भगवन्तमित्यादिविशेषणत्रयम् ॥ २६ ॥ २७ ॥

त्रिविधानां कर्मणां फलमाह । शुक्लानिति । प्रकाशभूयिष्ठान्तेजोमयान् देवादीन् क्रियायासान् क्लेशकर्मसाध्यान् राजसान् दुःखप्रचुरान् मनुष्यादीन् तमः शोकोत्कटान् तामसान् स्वकर्मणः शोकभूयिष्ठान् तिर्यगादीनाप्नोतीत्यन्वयः ॥ २८ ॥

कश्चित्कश्चिदिति । बहुजन्मापेक्षया भोमयं नपुंसकत्वमेतदेव विशिनष्टि । देव इति । यथा कर्मगुणं यथा यथा कर्मणां गुणानामानुगुण्यं तथा भव उत्पत्तिर्देवादिविषया ॥ २९ ॥

तत्र दृष्टान्तमाह क्षुदिति । दण्ड प्रहार दिष्टं दैवतः प्राप्तम् ॥ ३० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

परिभ्रान्त्येत्यत्र परिक्रान्त्येति क्वचित् ॥ २१--२३ ॥

एवमिति युग्मकम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

यदेति युग्मकम् ॥ २६--२९ ॥

क्षुदिति युग्मकम् ॥ ३० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ॥

परिक्रान्त्या परिभ्रमणेन ॥ २१ ॥

लोकानां क्षयाय स्वसारं स्वस्नुत्वेन जगृहे पत्नेः स्वस्य नुयाग्र स्वसारमपि तां जगृहे अधर्मवंशोद्भवत्वात् स्वसुरपि तस्याः स्वयमेव पतिरभूदिति कालकन्या वैष्णवजनेष्वति कृपालोनोरदस्याज्ञया मृत्युमेव जरयतीति ॥ २२ ॥

ज्वराः सञ्चारिणः भूतसम्बन्ध्युपसर्गाः पवनजलवन्हिमार्गि सूर्याग्नितपकुपथ्यादिकृताः श्वासतन्द्रा प्रलापाद्यः मानुराः श्रीघ्रवेगा यस्य सः त्रिविधो ज्वरः शीतोष्णमन्दात भूतोपसर्गा-

तथा कामाशयो जीव उच्चावचपथा भ्रमन् ।
उपर्यधो वा मध्ये वा याति दिष्टं प्रियाप्रियम् ॥ ३१ ॥
दुःखेष्वेकतरेणापि दैवभूतात्महेतुषु ।
जीवस्य न व्यवच्छेदः स्याच्चेत्तत्तत्प्रतिक्रिया ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

स्वरय इति पाठे भूतकृताः राजचौरकृमिजलादिकृता उपसर्गाः पीडास्तु अरयः अनेन अरिदिभिरुपरुद्ध इत्यरिपदव्याख्या ॥ २३ ॥

कथेयं वैराग्यार्थत्याह । एवमिति । दैवत्याधिदैवकाधिभौतिकाध्यात्मिकैः प्राणधर्म्मान् क्षुत्पिपासादीन् इन्द्रियधर्म्मान् अन्धत्वादीन् मनोधर्म्मान् कामादीन् निर्गुणोऽप्यात्मन्यध्यस्य ॥ २४ ॥ २५ ॥

आत्मानं परमात्मानम् ॥ २६ ॥ २७ ॥

शुक्लं सात्त्विकं कृष्णं तामसं लोहितं राजसं दुःखमुदर्क उत्तरफलं येषु सुखपदार्थेषु तान् क्रियया आयासश्च येषु तान् लोहितानाप्नोति तमः शोकावेव उत्कटौ येषु तान् कृष्णानिति ज्ञेयम् ॥ २८ ॥

पुरञ्जनः परस्मिन् जन्मनि स्त्री कथं बभूवेत्यत आह । कचिदिति । नोभयं नपुंसकं कर्मगुणानतिक्रम्य यथा कर्मगुणम् ॥ २९ ॥

तेषु जन्मसु दैववशादेव सुखदुःखे प्राप्नोतीति सदृष्टान्तमाह श्लोकाभ्याम् । दीन इति । राजकीय सारमेयव्यावृत्त्यर्थं सारमेयः श्वा ॥ ३०—३१ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अथ सप्तविंशाध्यायगतानि पदानि व्याचष्टे सम्वत्सर इत्यादिसार्द्धैस्त्रिभिः येन सम्वत्सरेण परिकाल्यते निरन्तरतया आक्रम्यते ॥ २१ ॥

त्वयाय लोकानां मरणाय स्वसारं भगिनीतया जगृहे ॥ २२ ॥

चराः अस्थिराः भूतानामुपसर्गे क्लेशे आशु रयो मारको वेगो यस्य सः द्विविधः शीतोष्णरूपेण प्रवेशनिर्गमभेदात् ॥ २३ ॥

अथाष्टाविंशाध्यायार्थं क्वचित्पुमानित्यादिकचित्स्त्रीतिवाक्यैः सूचयन् प्रकृतप्रकरणतात्पर्यमाह । एवमित्यादिना । तमोवृतोऽनादिमायावृतः ॥ २४ ॥

निर्गुणोऽपि अशनादिधर्मरहितोऽपि अशनापिपासादीन् प्राणधर्मान् बधिरत्वादीन् इन्द्रियधर्मान् राजसत्वादीन् मनोधर्मान् आत्मन्यध्यस्यारोप्य कामलवान् सुखलेशान् ध्यायन् अहं मम इतिहेतोः कर्मकृत् इति देहे वसति ॥ २५ ॥

प्रकृतेर्गुणेषु देहादिषु गुणकार्येषु स्वस्य स्वदेहेन्द्रियादिषु आत्मबुद्धिः भार्यादिदेहेन्द्रियादिषु स्वीयबुद्धिः सन् विसज्जते अर्थं देवदत्तादिनामको गौरत्वादिगुणकोऽहमिमे भार्यापुत्रादयो ममेत्यासक्तिं करोतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

गुणाभिमानी गुणकार्येषु स्वपरदेहेषूक्तरीत्याहं ममेत्याभिमानवान् शुक्लं सात्त्विकं कृष्णं तामसं लोहितं राजसं यथा कर्म तथैवाभिजायते देहं लभते ॥ २७ ॥

शुक्लात्कर्मणः प्रकाशबहुलान् लोकयन्ते कर्मफलानि भुज्यन्ते यैरिति लोकान् देहान् क्रियाभिरायासो येषु तान् लोहितात् तमः शोकावुत्कटौ येषु तान् कृष्णात् ॥ २८ ॥

क्वचित्पुमान् क्वचित्स्त्री च भवति क्वचिन्नोभयं भवति नपुंसकत्वात् यतः कर्मगुणाननतिक्रम्येति यथाकर्मगुणं भवो जन्म भवति ॥ २९ ॥

सारमेयः श्वा ॥ ३० ॥

भाषाटीका ।

संवत्सर ही चण्डवेग है जिससे काल उपलक्षित होता है दिन उसके गन्धर्व हैं रात्री गन्धर्वी हैं वेही तीनसौ साठ मिलकर आयु को हरते हैं ॥ २१ ॥

जरावस्था साक्षात्काल कन्या है मनुष्यादि उसको नहीं चाहते हैं सब के नाश करने को उस बहिन को मृत्यु यवनेश्वरने ग्रहण किया ॥ २२ ॥

आधि व्याधि उसके सेना वाले यवन दूत हैं प्राणियों की पीडा करने में शीघ्र वेग वाला प्रज्वार दो प्रकार का ज्वर है ॥ २३ ॥

इस प्रकार बहुत से देव भूत आत्मा के दुःखों से दुःखित होकर जीव सौ वर्ष पर्यन्त अज्ञानयुक्त रहता है ॥ २४ ॥

प्राण इन्द्रिय मनके धर्मों को आत्मा के मान लेता है आप इनके गुणों से रहित है काम के कणों को ध्यान करता सोता रहता है मैं हूं मेरा है ऐसे कर्म करता है ॥ २५ ॥

स्वयं प्रकाश है तो भी परम गुरु भगवान् को नहीं जानकर पुरुष प्रकृति के गुणों में जब आसक्त हो जाता है ॥ २६ ॥

तब वह गुणों का अभिमानी होने से परवश होकर कर्म करता है सात्त्विक राजस तामस जैसा करे तैसा पैदा होता है ॥ २७ ॥

कभी सत्त्व गुण से बहुत प्रकाश मान लोकों को जाता है कभी तमोगुण से क्रिया से बड़ा परिश्रम जिनमें और दुःख के प्राप्त करने वाले इन लोकों में जाता है ॥ २८ ॥

कभी पुरुष कभी स्त्री कभी मन्दबुद्धि होने से नपुंसक कर्म गुण के अनुसार देवता मनुष्य पक्षी होता है ॥ २९ ॥

क्षुधा से युक्त कुत्ता जैसे दुःखित होकर घर घर में घूमता है जो कुछ दैव से दण्ड प्रहार अथवा भोजन को पाता है ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

कामव्याप्त आशयो यस्य ॥ ३१ ॥

ननु तर्हि सुखस्य सम्भवाद्दुःखस्य च प्रतीकारसम्भवान्नैकान्ततो हेयत्वं तत्राह । दुःखेष्विति । दुःखस्य प्रतीकारस्तावदस्ति स्याच्चेत्तस्य तस्य प्रतिक्रिया तथापि त्रिविधेषु दुःखेषु मध्ये एकतरेणापि दुःखेन व्यवच्छेदो वियोगो नास्ति ॥ ३२ ॥

यथा हि पुरुषो भारं शिरसा गुरुमुद्वहन् ।
तं स्कन्धेन स आधत्ते तथा सर्वाः प्रतिक्रियाः ॥ ३३ ॥
नैकान्ततः प्रतीकारः कर्मणां कर्म केवलम् ।
द्वयं ह्यविद्योपसृतं स्वप्ने स्वप्न इवानघ ! ॥ ३४ ॥
अर्थे ह्यविद्यमानेऽपि संसृतिर्न निवर्तते ।
मनसा लिङ्गरूपेण स्वप्ने विचरतो यथा ॥ ३५ ॥
अथात्मनोऽर्थभूतस्य यतोऽनर्थपरम्परा ।
संसृतिस्तद्व्यवच्छेदो भक्त्या परमया गुरौ ॥ ३६ ॥
वासुदेवे भगवति भक्तियोगः समाहितः ।
सध्रीचीनेन वैराग्यं ज्ञानं च जनयिष्यति ॥ ३७ ॥
सोऽचिरादेव राजर्षे ! स्यादच्युतकथाश्रयः ।
शृण्वतः श्रद्दधानस्य नित्यदा स्यादधीयतः ॥ ३८ ॥
यत्र भागवता राजन् ! साधवो विशदाशयाः ।
भगवद्गुणानुकथनश्रवणव्यग्रचेतसः ॥ ३९ ॥
तस्मिन् महन्मुखरिता मधुभिच्चरित्रपीयूषशेषसरितः परितः स्रवन्ति ।
ता ये पिबन्त्यवितृषो नृप ! गाढकर्णैस्तान्न स्पृशन्त्यशनतृड् भयशोकमोहाः ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

प्रतिक्रियाणामपि दुःखरूपत्वादिति सदृष्टान्तमाह । यथा-हीति ॥ ३३ ॥

दुःखस्य मूलभूतानि कर्माणि प्रतिक्रियादिकर्मभिर्नैव निवर्तन्त इत्याह । नैकान्ततोऽत्यन्तं सवासनं केवलं ज्ञानरहितमविद्ययोपसृतं प्राप्तमतो विरोधाभ्न निवर्त्यनिवर्तकत्वमिति भावः अत्र दृष्टान्तः स्वप्ने दृष्टः स्वप्नः प्रबोधं विना यथा तं स्वप्नमत्यन्तं न प्रतिकरोतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

ननु तर्ह्यज्ञानविलसितसंसृतिहेतोर्देहादेरप्यसत्त्वात्किंतन्निवर्तनप्रयासेन तत्राह । अर्थेहीति । लिङ्गरूपेणोपाधिभूतेन ॥ ३५ ॥

तदेवं संसृतिप्रकारमुक्त्वा तन्निवृत्तिप्रकारमाह । अथ तस्मात्पुरुषार्थभूतस्यैवात्मनो यतो ज्ञानान्मनसो वा अनर्थपरम्परारूपा संसृतिर्भवति तस्य व्यवच्छेदो गुरुरूपे वासुदेवे भक्त्यैव ॥ ३६ ॥

ननु संसृतिनिवृत्तिर्वैराग्यपूर्वकाज्ज्ञानादेव ननु भक्त्या "तरति शोकमात्मवित्" इत्यादिश्रुतेस्तत्राह । वासुदेव इति । सध्रीचीनेन समीचीनेन प्रकारेण ॥ ३७ ॥

नन्वसौ महाफलो भक्तियोगः कथं स्यादत आह । सत्वच्युतस्य कथामाश्रित्य वर्तमानो ऽचिरात्स्यात् कस्य स्यात्तदाह । शृण्वतोऽधीयानस्य च ॥ ३८ ॥

कुत्र स्यात्तदाह । यत्रेति । भगवतो गुणानुकथने श्रवणे च व्यग्रं सत्वरं चेतो येषां ते ॥ ३९ ॥

ननु साधु सङ्गं विना स्वयमेव हरिकथाचिन्तनादिना भक्तिर्भवेदेवेत्याशङ्क्याह । द्वाभ्याम् । तस्मिन् स्थाने महद्भिर्मुखरिताः कीर्तिताः मधुभिदश्चरित्रमेव पीयूषं तदेव शिष्यत इति शेषो यासु असारांशरहितशुद्धामृतवाहिन्य इत्यर्थः अवितृषोऽलम्बुद्धिशून्याः सन्तो गाढैः सावधानैः कर्णैर्ये ताः सरितः पिबन्ति सेवन्ते अशनशब्देन क्षुल्लक्ष्यते अशनादयस्तान्न स्पृशन्ति भक्तिरसिकान्न बाधन्त इत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवंविधेषु जन्मसुखलाभो दुर्लभ इति सदृष्टान्तमाह । यथेति द्वाभ्यां यथा क्षुधा परिवृतः व्याप्तः अत एव दीनः सारमेयः श्वा प्रतिगृहमटन्यद्दिष्टं यत् स्वकर्मायत्तं दण्डेन ताडनं वीदनं वा विन्दति प्राप्नोति ॥ ३१ ॥

एवं जीवोऽपि कामव्याप्तः आशयो यस्य उच्चावचपथा उत्कृष्टापकृष्टमार्गेण उपर्यूर्ध्वं लोकेषु अधः मध्ये अधो लोकेषु भ्रमन् नरकेषु मध्येइहलोकेषु "ऊर्ध्वंगच्छन्ति सत्त्वस्था मध्येतिष्ठन्ति राजसाः । जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसा„ इत्युक्तरीत्या भ्रमन् दिष्टं दैवायत्तम् प्रियमप्रियं वा याति प्राप्नोति ॥ ३२ ॥

ननु तर्हि सुखस्य सम्भवात् दुःखस्य प्रतीकाररूपकर्मान्तरसम्भवान्नैकान्ततो हेयत्वं तत्राह । दुःखेष्विति । दैवभूतात्महेतुकाधिदैविकाधिभौतिकाध्यात्मिकतापरूपेण त्रिविधेषु दुःखेष्वन्यतरस्य यदि प्रतिक्रिया स्यात्तथाप्यन्यतरेण न व्यवच्छेदः मात्रस्पर्शः भगवदुपासनमन्तरेण न तापत्रयविनाशनसमर्था प्रतिक्रियास्तीति भावः ॥ ३३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

प्रतिक्रियापि दुःखरूपेति दृष्टान्तमाह । यथाहीति । यथा पुमान् गुरुं भारं शिरसा उद्वहन् शिरसो विश्रान्तये तद्भारं स्कन्धेनाधत्ते उद्वहति तथा सर्वाः प्रतिक्रिया दुःखप्रतीकारास्तादात्विकालपविश्रान्तिकरास्ता अपि दुःखरूपा इत्यर्थः किञ्च प्रतिकारोऽपि कर्मात्मक एव दुःखहेतुरपि कर्मैव तत्रोभयोरप्यज्ञानमूलत्वेन दुःखहेतौ कर्मणि कर्मान्तरेण प्रतिकृतेऽपि न मूलं निवर्तते ततश्च पुनरपि दुःखनिमित्तकर्मोदयाश्चैकान्ततः कर्मणां प्रतीकारः संभवतीत्याह । केवलं ज्ञानविधुरं कर्म कर्मणां दुःखहेतूनामेकान्ततः निःशेषतः प्रतीकारो न भवति द्वयं निवर्त्यं निवर्तकं चेत्युभयविधं कर्म हि यस्मादविद्यापसृतं देहात्मभ्रान्तिरूपाहंकारममकारात्मकाज्ञानेन उपसृष्टं गर्भितं तन्मूलमित्यर्थः तत्र दृष्टान्तः स्वप्ने स्वप्न इवेति स्वशिरश्छेदादिविषये स्वप्ने जागरणेन निवृत्तेऽप्यज्ञानस्य मूलस्यानिवृत्तेः पुनः स्वप्नो भवति तद्वत्स्वप्ननिवर्तकं स्वप्नान्तरमिवेति वा ज्ञानहीनस्य कर्मणि प्रतिकृतेऽपि नाविद्यानिवृत्तिरित्यर्थः ॥ ३४ ॥

नन्वहंममाभिमानरूपाज्ञानमेव कर्मद्वारा दुःखहेतुरित्युक्तं तर्ह्यज्ञानमेव प्रतिक्रियतां तत्राह । अर्थे इति । अर्थे आत्मन्यविद्यमानेऽपि देवत्वमनुष्यत्वाद्याकाराभावेऽपि देहात्मभ्रान्तिमूला दुःखरूपा संसृतिर्न निवर्तते कुत इत्यत्राह । मनसेति । लिङ्गरूपेण हन्तुर्देहात्माभिमानहेतुभूतमनःसद्भावादित्यर्थः मनसो भ्रान्तिजननद्वारा दुःखादिहेतुत्वे दृष्टान्तमाह । स्वप्न इति । यथा स्वप्ने विचरतः संकल्पादिकं कुर्वतो मनसो हेतोर्देशान्तरगमनराज्याभिषेकस्वशिरश्छेदादिनिमित्तसुखदुःखादिकं भवति तथेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

अतः पुरुषार्थभूतस्यात्मनो देहात्मभ्रान्त्यहङ्कारममकारतन्मूलोच्चावचकर्मद्वारानर्थरूपसंसारहेतुत्वान्मनस्तदेव वशीकर्तव्यं वशीकरणोपायश्च भगवद्भक्तिरेवेत्याह । अथेति । अथातः पुरुषार्थभूतस्यात्मनः अनर्थपरंपरा दुःखपरम्परारूपा संसृतिर्यतो मनसो भवति तद्व्यवच्छेदः तस्य मनसो व्यवच्छेदः परमभक्तियोगोऽपि ननिर्निमित्तमुदेति दुःखनिमित्तदेहात्मभ्रान्त्याद्यजनकत्वरूपो व्यवच्छेदः मुक्तिरिति यावत् गुरौ भगवति परमया भक्त्या भवति ॥ ३६ ॥

कथं तद्व्यवच्छेदहेतुरसंबन्धस्तत्राह । वासुदेव इति । सध्रीचीनेन समीचीनेन प्रकारेण वासुदेवे भगवति समाहितो निहितः कृत इति यावत् भक्तियोगः परमभक्तियोगः वैराग्यं विषयेष्वनासक्तिं ज्ञानं परं ज्ञानं च जनयिष्यति परभक्त्यादिगणाढ्यः सुखदुःखादिनिवर्तकः परमभक्तियोग उदेष्यतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

परमभक्तियोगोऽपि कुतः स्यात्तत्राह । स इति । अच्युतकथाश्रयः अच्युतस्य कथैवाश्रयो यस्य सः परभक्तियोगः अचिरादेव स्यात् हे राजर्षे ! भगवत्कथाश्रवणात्परभक्तियोग उदेष्यतीत्यर्थः । अच्युत कथाश्रयः परभक्तियोगः कथंभूतः स्यात्तत्राह । नित्यदा अच्युतकथाः शृण्वतः श्रद्दधानस्य कथाश्रवणविषयनिष्ठायुक्तस्य नित्यमधीयतः कथा अधीयानस्य ॥ ३८ ॥

कुत्र शृण्वतस्तत्राह । यत्रेति । हे राजन् साधवः विमलान्तःकरणाः भगवतो गुणानुकथने श्रवणे च व्यग्रं सत्वरं चेतो येषां ते यत्र वसन्ति तत्रेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

तत्र कथं श्रवणं लभ्यते शृण्वतां च कानि दुःखानि नश्यन्ति तत्राह । तस्मिन्निति । तस्मिन् देशे सद्भिर्मुखरिताः मधुभिदो भगवतश्चरित्रमेव पीयूषं तदेव शेषः शिष्यत इति शेषः असारांशरहितः सारांशो यासु ताः सरितो नदीरूपा अच्युतकथाः परितः स्रवन्ति प्रवर्तन्ते भागवतप्रचुरदेशे सुलभमेव भगवत्कथाश्रवणमिति भावः ताः सरिद्रूपाः भगवत्कथा ये जना अवितृष अलंबुद्धिशून्याः सन्तो गाढैःरसावधानैः कर्णैः पिबन्ति शृण्वन्ति तानशनादयः न स्पृशन्ति न बाधन्ते ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कामे विषये आशयो यस्य स तथा ॥ ३१ ॥

एवं भ्रमतः सुखं क्वापि न स्यात्किं तत्राह । दुःखेष्विति । दैवादिहेतुषु दुःखेषु मध्ये एकतरेण दुःखेनापि जीवस्य व्यवच्छेदो वियोगो नास्तीत्यन्वयः प्रतिक्रियया सुखं स्यात्तत्राह । स्याद्वेदिति । तस्य तस्य दुःखस्य प्रतिक्रिया परिहारः सोऽपि दुःखमेव ॥ ३२ ॥

स्कन्धस्य यथा भवति तथा सर्वाः प्रतिक्रिया दुःखरूपा इत्यन्वयः ॥ ३३ ॥

अग्निष्टोमादिकर्मणान्यकर्मनिवृत्तौ (१) प्रबोधकाभावात्सर्वदुःखव्यवच्छेदो घटत इति चेत्तत्राह । नैकान्तत इति । केवलं श्रीनारायणार्पणबुद्धिरहितं कर्म कर्मणामेकान्ततो नियमेन प्रतीकारो न भवति कुत इति तत्राह । द्वयमिति । निवार्यं निवर्तकं चेति कर्मद्वयमविद्योपसृतमीश्वराज्ञानानुविद्धं हि यस्मात्तस्मादिति शेषः तत्र दृष्टान्तः स्वप्ने वर्तमानः स्वप्नो यथा तस्य निवर्तको न भवति किन्तु"अतः प्रबोधोऽस्मात्"इति तत्र प्रबोधादावीश्वर एव स्वप्नसंसृत्योः (२) कियानेव विशेष इति ॥ ३४ ॥

स्वप्नवद्धरेः संसारो निवर्ततामिति तत्राह । अर्थे इति । हरेरपरोक्षज्ञानलक्षणपदार्थे अविद्यमाने संसृतिर्न निवर्तते कथमिव लीनानां वासनानां गमकेनोद्बोधकेन मनसा स्वप्ने विचरतो विषयान् भुञ्जानस्य पुंसः संसारो यथा न निवर्तते निद्राया अनिवृत्तत्वात् तथात्र ननु स्वप्नसंसारयोः कथं साम्यं स्वप्नदृष्टानां तत्क्षणनष्टत्वात्संसारदृष्टानां किञ्चित्स्थायित्वदर्शनादित्यस्यापीदमेवोत्तरमित्यभिप्रायेणोक्तमर्थ इति अयं भावः यथार्थज्ञानाभावादुभयोः साम्यं नतु स्थायित्वास्थायित्वात् न हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः सर्वसाम्यं क्वापि दृष्टं "संसृतेः स्वप्नसाम्यं तु यथार्थज्ञानवर्जनम्„इति वचनात्" जाग्रत्यविद्यमानं तु देहात्मत्वं तु केवलम् अविद्यमानं स्वप्ने तु जाग्रत्वज्ञानमेव च"इति वचनात् उभयत्र यथार्थज्ञानाभावोऽपि ज्ञायते संसारे लब्धजन्मा यदि भगवज्ज्ञानं नापादयेत्तर्ह्ययं संसारो निष्प्रयोजनः स्यादित्यतो ह्यर्थे ह्यविद्यमानेपीति न तु मिथ्यात्वादितीममर्थं हि शब्देन सूचयति ॥ ३५ ॥

एवं विधज्ञानोत्पत्तौ किं मुख्यसाधनमत्राह । अथेति । यस्मात्केवलकर्मणो दुःखहेतुः संसारः सति भगवज्ज्ञाने च निवर्तते अथ तस्मात्संसारनिवृत्त्यर्थेऽर्थभूतस्य पुरुषार्थयोग्यस्यात्मनो जीवस्य यतो यस्य हरेरज्ञानादनर्थपरम्परा श्रवणेः क्लेशादिलक्षणा संसृतिर्या तद्व्यवच्छेदस्तस्य संसारस्य निवृत्तिर्यया हरिभक्त्या स्यादिति यतस्तस्मात्तस्य हरेः ज्ञानजननीं भक्तिमेव कुर्यादित्यन्वयः ॥ ३६ ॥

---

[१] निवृत्तौसत्यां दुःखोद्बोधकनिमित्ताभावादित्यर्थः । [२] नकोऽपि विशेषइत्यर्थः ।

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ज्ञानद्वारा भक्तेः संसारोच्छेदकत्वमिति भावेनाह । वासुदेव इति । सध्रीचीनेन प्राणायामादिवह्निना निर्दग्धमलेनान्तःकरणेन समाहितः सम्यक् स्थापितः सध्रीचीनेन निष्कामेण पुरुषेणेति वा यद्यपि भक्तेः पूर्वभाविवैराग्यं तथापि पश्चात् दृढं कृतवती-त्यतो वैराग्यं जनयिष्यतीति ज्ञानं द्विविधम् ॥ ३७ ॥

भक्तियोगस्य साधनमाह । सोऽचिरादिति । अच्युतकथा आश्रयो यस्य स तथा अनेन हरिकथाभक्तियोगस्य साधनमच्युतकथाधि-कारप्रकारमाह । शृण्वत इति । श्रद्धादिगुणसम्पत्तिरधिकारल-क्षणम् ॥ ३८ ॥

कुत्रायं सम्भूयत इति तत्राह । यत्रेति । अव्यग्रचेतसस्तदेक-चित्ताः ॥ ३९ ॥

तस्मिन् सतां समाजे महद्भिर्मुखरिताः शब्दात्मना निर्गमिता यास्ताः सरितस्तान् पुरुषान् ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः

भगवद्गुणानामनुकथने अनुश्रवणे च व्यग्रं विवशं चेतो येषां ते नच तत्कथा तत्र स्वयत्नसापेक्षा न च साधनान्तरस्य व्यपेक्षा न च परिच्छिन्नेत्याह । तस्मिन्निति महान्तो मुखरिता याभिरिति आहिताग्न्यादित्वान्निष्ठायाः परनिपातः ॥ ३१—४० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ननु निर्बुद्धिः श्वा दण्डप्रहारं प्राप्नोति बुद्धिमांस्तु दुःखस्य कारणमेव न करोति दैवात् प्राप्तौ रोगादिदुःखस्य प्रतिकारञ्च करोतीति तत्राह । दुःखेषु त्रिविधेषु मध्ये एकतरेणापि न व्यवच्छेदो न विरहः तद्दुःखस्य प्रतिक्रियापि स्याच्चेत्तदपि न प्रतिक्रियाणामपि दुःखरूपत्वादिति भावः ॥ ३२ ॥

तत्र दृष्टान्तः यथाहीति ॥ ३३ ॥

ननु यस्माद्दुःखस्य कारणं दुष्कृतकर्म्मैव तस्मात् सर्व्वदु-ष्कृतक्षयकामनया कश्चिदश्वमेधादि यागकर्म्मणि कृते सर्व्वदुः-खनाशः स्यादेवेति तत्राह । नैकान्तत इति । द्वयं दुष्कृतं कर्म्म दु-ष्कृतनिवर्त्तकञ्च कर्म्मेति द्वितयमविद्यामुपसृतमाश्रितं तद्द्वयस्य तमोरजोगुणजनकत्वादिति भावः । तद्यथा रजसि सत्त्वांशेन तमसो निवर्त्तकेऽपि तमोंऽशस्तिष्ठति तथा सर्व्वदुष्कृतनिवर्त्तकेऽपि यागकर्म्मणि पशुहिंसालक्षणं दुष्कृतं तिष्ठत्येवेत्यत्र दृष्टान्तः । स्वप्ने पुत्रो मृत इति । दुःखप्राप्तिस्तत्स्वप्नमध्य एव पुनः स्वप्ने पुत्रो जीवतीति तद्दुःखोपशमः किञ्च तदैव तं पुत्रं सर्पो दशतीति पुनर्दुःखप्राप्तिरिति प्रबोधं विना यथा स्वाप्निकं दुःखं न निवर्त्तते तथा संसारनिवृत्तिं विना सांसारिकं दुःखं न निवर्त्तत इत्युक्तम् ३४

ननु सुखदुःखादेर्देहधर्म्मत्वाद्वस्तुतस्त्वसङ्गस्य जीवात्मनो दुःखादिकं नैव विद्यत इत्यविद्यमानस्य दुःखस्य किं निवर्त्त-नप्रयासेनेत्यत आह । अर्थे दुःखादौ जीवात्मनोऽवस्तुभूतेऽपि सन्निवर्त्तनं विना संसृतिर्न निवर्त्तते यथा स्वप्ने लिङ्गरूपेणो-पाधिभूतेन मनसा सह विचरतो जीवस्यासत्यमपि सर्पादिकं वस्तु दुःखदमेव प्रबोधं विना ॥ ३५ ॥

तर्हि संसारनिवृत्तिरेव कथं भवेत्तत्राह । अथेति । भक्तिप्रक-रणारम्भे आत्मनो जीवस्य परमार्थभूतस्य यत एवाविद्यातो-ऽनर्थपरम्परा संसृतिस्तस्या विच्छेदो गुरौ भक्त्येति गुरुर्न स स्यादित्यादिना हरिभक्त्युपदेशकस्यैव गुरुत्वविधानाद्गुरौ हरौ च भक्त्येत्यायातं ततश्च पुरञ्जनस्यापरस्मिन् जन्मनि गुरौ हरौ च भक्त्या निस्तारो विख्यातः ॥ ३६ ॥

साधनभक्त्या प्रेमपर्य्यन्ता भक्तिर्भवतीत्याह । वासुदेव इति द्वाभ्याम् । भक्तियोगः प्रेमा भगवत्येव सम्यगाहित इति भजनस्य तत्सुखे तात्पर्य्यं नतु स्वसुखे सध्रीचीनेन समीचीनेन प्रका-रेण यज्ज्ञानं वैराग्यञ्च तदिति सायुज्यप्रयोजनकयोर्ज्ञानवैराग्ययो-र्व्यावृत्तिः । यदुक्तम् । "वासुदेवे भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः । जनयत्याशु वैराग्यं ज्ञानञ्च यदहैतुकम्„ इति तत्राप्यहैतुकपदोप-न्यासेन अत एव ज्ञानवैराग्ययोर्भक्त्युत्थत्वात्तदर्थं भक्तेन पृथक् प्रयतनीयत्वमिति द्योतितम् ॥ ३७ ॥

अस्य भक्तियोगस्य साधनमपि भक्तियोग एवेत्याह । सोऽचि-रादिति । अच्युतकथामाश्रयत इति । तज्जन्य इत्यर्थः कस्य स्यात्त-दाह । शृण्वत इति । अधीयतः भगवद्धर्मानधीयानस्य श्रवणा-दिभक्तित्रयात्मकमात्रं ज्ञेयम् ॥ ३८ ॥

कुत्र स्यात्तदाह । यत्रेति । यथैव गृहासक्ता गृहकर्म्मव्यग्रास्तथैव हन्तायमनुकथनस्य समयः हा हा श्रवणस्य समयो व्यतीतः सम्प्रति कीर्त्तनस्य समयोऽस्तीति हा हन्त मन्दभाग्योऽहं निद्रा-लस्यदुर्दैहिककृत्यगमितसमयः शीघ्रगतिरेव भक्तसमाजं केन प्रकारेण गच्छामीत्येवं व्यग्रं चेतो येषां ते ॥ ३९ ॥

यत्र भागवतास्तत्रैव भगवत्कथा इति कोऽयं नियम इति चेत्तत्राह । तस्मिन् महत्सदसि मुखं रान्ति गृह्णन्तीति मुखराः महद्भिर्मुखराः कृता इति मुखरिताः स्वयमेव मुखप्राप्तीकृताः या महतां मुखे सदा तिष्ठन्तीत्यर्थः ता एव कास्तत्राह । मधु-भिद्वरित्रपीयूषाणां ये शेषाः महद्भिरास्वाद्यास्वाद्य महाप्रसा-दीकृतास्त एव सरितो महानद्यः परितश्चतुर्द्दिक्षु प्रतिभक्ताग्र एव स्रवन्ति ता ये पिबन्तीति तासां स्वादाधिक्यं तेषाञ्च तृष्णाधिक्यं सूचितम् । ता इति । तासामेकमपि कणं परित्यक्तुं न शक्नुवन्तीत्यनुरागो व्यञ्जितः अवितृषः अलं बुद्धिशून्याः गाढैरिति दृढत्वेन स्वप्नसम्भावनाशून्यैः अशनतृट्क्षुद्भ्यां भुङ्क्ते इति भोजनाकाङ्क्षा भयाद्यश्च न स्पृशन्तीति भक्तैरेव कृपया परस्परं भोजितत्वात् आकिञ्चन्येनैव भयाभावात् ते न स्मरन्त्यतितरां प्रिय-मित्याद्युक्त्या विस्मृतममतास्पदत्वेनैव शोकमोहाद्यभावादिति ४०

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कामा विषयभोगसङ्कल्पा आशये अन्तःकरणे यस्य सः दिष्टं कर्मानुसृतं प्रियाप्रियं सुखं दुःखं वा याति प्राप्नोति ॥ ३१ ॥

"अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम्„ इति श्रुतेर्दुःखस्य स्वकृतकर्मफलस्य प्रतिक्रिया नास्ति "पुण्येन पापमपनुदति" इति श्रुतेः स्याच्चेत् तत्प्रतिक्रिया तथापि त्रिविधेषु दुःखेषु मध्ये एकतरे-णापि दुःखेन व्यवच्छेदो वियोगो न घटेत प्रतिक्रियाया अपि दुःखरूपत्वात् ॥ ३२ ॥

दुःखनिवारणाय पुण्यकर्माचरणरूपा प्रतिक्रियापि दुःखरूपै-वेत्युक्तं तत्र दृष्टान्तमाह । यथाहीति ॥ ३३ ॥

अथ पुण्यकर्माचरणात्मिका दुःखरूपापि प्रतिक्रिया यदि निःशेषं दुःखमूलं कर्म हन्यात्तदानुष्ठेया भवेत्सा तु न तथा विधे-त्याह । नैकान्तत इति । केवलं ज्ञानहीनं कर्म कर्मणां दुःखमूलानाम् एकान्ततो निःशेषतः प्रतिकारो नास्ति तेषां वासनात्मकं मूलं नोत्पाटयति यतो द्वयं निवर्त्यं निवर्तकं च अविद्योपसृतमनात्मनि देहे आत्मत्वाभिमानरूपेणाज्ञानेन उपसृष्टम् अतो ज्ञानमूलत्वेन तयोः

एतैरुपद्रुतो नित्यं जीवलोकः स्वभावजैः ।
न करोति हरेर्नूनं कथामृतनिधौ रतिम् ॥ ४१ ॥
प्रजापतिपतिः साक्षाद्भगवान् गिरिशो मनुः
दक्षादयः प्रजाध्यक्षा नैष्ठिकाः सनकादयः ॥ ४२ ॥
मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
भृगुर्वसिष्ठ इत्येते मदन्ता ब्रह्मवादिनः ॥ ४३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नात्यन्ततो बाध्यबाधकसम्बन्धः अत्र दृष्टान्तमाह । स्वप्ने स्वप्न इव मृगं मां व्याघ्रोहन्तु मायातीत्येवम्विधे स्वप्ने निवारणार्हे मृगहननार्हो व्याघ्रोऽहमिति स्वप्नान्तरः निःशेषतो निवर्तको न भवति उभयस्वप्नमूलभूतस्याज्ञानस्यानिवृत्तत्वात् प्रबोधस्यो-भयस्वप्नविवर्तकस्याभावात् ॥ ३४ ॥

ननु पुरञ्जनोपाख्यानेनानेन देहादिविलक्षणतया वर्णितस्य भगवदात्मकस्य ज्ञानस्वरूपस्य वस्तुतो देहरूपत्वाभावात् पूर्वोक्ता संसृतिः स्वत एव निवृत्ता भगवद्भजनादिसाधनस्य नास्त्यपेक्षे-त्यत्राह । अर्थे इत्यादि । अर्थे देहात्माभिमानरूपे अविद्यमानेऽपि उक्तात्मज्ञानेन बाधितेऽपि नानावासनामूलेन मनसा लिङ्गेन संसृतिहेतुना विचरतः पुंसः संसृतिकर्मानुष्ठानपूर्वकपुरञ्जन्यादिजन्म-मरणप्रवाहो न निवर्तते इत्यन्वयः ॥ ३५ ॥

अथ अतो हेतोर्यतो येन मनसा अर्थभूतस्य भगवदात्मकत्वेन पुरुषार्थस्वरूपस्य अनर्थपरम्परा अनर्थस्य देहात्मभ्रमस्य परम्परा अनुवृत्तिर्यस्यां तथाभूता संसृतिर्वर्तते तस्य मनसः व्यवच्छेदो परमया तपो व्रतकर्मात्मज्ञानेभ्यः श्रेष्ठया गुरौ भगवति भक्त्या भवति ॥ ३६ ॥

सध्रीचीनेन आत्मज्ञानवता समीचीनेन पुरुषेण वासुदेवे समाहितः सम्यगर्पितो भक्तियोगः ज्ञानं भजनीयस्वरूपगुणान-न्तादिनिरतिशयत्वविषयकम् तदनन्तरं वैराग्यं भजनीयसरसा-तिशयपदार्थेभ्यो विरक्तिं जनयति चकारात्तदनन्तरं प्रेमविशेष-लक्षणो भक्तियोगश्च वैराग्यविजृम्भितो भवति ततः कृतार्थो भवतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

ननु यतो वासुदेवज्ञानमन्यच्च वैराग्यं च भवति स भक्ति-योगः कीदृशस्य पुरुषस्य कयाऽऽत्मकश्चेत्यत्राह । श्रद्दधानस्य जनस्य अत एव नित्यदा शृण्वतः नित्यदा अधीयतः अच्यु-तकथा इति शेषः अचिरादेव स्यात् अत एव अच्युतकथाश्रयः स्यात् अच्युतकथैवाश्रयो यस्य सः अच्युतकथाश्रवणकीर्तना-द्यात्मक इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

ननु स कुत्र स्यादित्यत्राह । यत्रेति ॥ ३९ ॥

भागवतसमाजे हरिकथामृतपानं मत्तं क्षुत्तृडादयोऽपि नाभिभ-वन्तीत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामाह । तस्मिन्निति श्लोकद्वयेन । तस्मिन् भागवतसमाजे महद्भिर्मुखरिताः वर्णिताः मधुभिच्चरित्रमेव पीयूषं तदेव स्विद्यते इति शेषः असत्कथारुचिविनाशिनीषु यासु ता अवितृषः अविगततृषः तास्वतिलुब्धाः ॥ ४० ॥ ४१ ॥

भाषाटीका ।

तिसी प्रकार अन्तःकरण मे कामना रखने वाला पुरुष ऊंचे नीचे मार्ग में घूमता हुआ स्वर्ग में अथवा नरक में सुख दुःख कर्म फलको प्राप्त होता है ॥ ३१ ॥

दैहिक दैविक भौतिक तीनों प्रकार के दुःखों में से जीव नहीं छूटता है यदि छूटने का उपाय भी हो तो एक के छूट-ने से दूसरा हो जाता है ॥ ३२ ॥

जैसे कोई मनुष्य मस्तक के भार को ढोने में भारी मान-कर कांधेपर लेलेवे तो अधिक सुख नहीं है तैसे ही सब दुःखों के निवृत्ति के उपाय भी हैं ॥ ३३ ॥

केवल कर्म ही कर्मों का निवर्तक नहीं हो सकता है क्योंकि दोनों ही अज्ञान के अभिमान से किये जाते हैं जैसे कि स्वप्न का भय जगने विना नष्ट नहीं होता है हे अनघ ! राजन् ! ॥ ३४ ॥

यथार्थ नहीं है तो भी संसार निवृत नहीं होता है जैसे मनके द्वारा लिङ्ग शरीर से स्वप्न में विचरने वाले जीव को सुखादिक होते हैं ॥ ३५ ॥

यथार्थ रूप जो आत्मा तिसका अनर्थ की परम्परा सोई संसार है उसका नाश होना परमगुरु भगवान् की भक्तीसेहै॥३६॥

वासुदेव भगवान् के विषे सावधानतासे किया जो भक्तियोग सो अच्छे प्रकार से वैराग्य और ज्ञान को उत्पन्न करेगा ॥ ३७ ॥

हे राजर्षि अच्युत कथा का आश्रय लेने वाला वह भक्ति-योग नित्य प्रति सुनने वाले कूं तथा पढने वाले कूं शीघ्र ही होता है ॥ ३८ ॥

हे राजन् ! जहांपर निर्मल अन्तःकरण वाले भगवान् के गुणानुवाद के कथन श्रवण में व्यग्रचित्त वाले भागवत रहते हैं ॥ ३९ ॥

तहांपर महत् पुरुषों के मुख से गिरी हुई भगवान् के चरित्र-रूपी शुद्ध अमृत की नदी वहती है तिनको जो लोग नहीं तृप्त-होकर पीते हैं हे नृप ! सावधान कर्णों से सुनने से उनको भूख प्यास भय शोक मोह नहीं बाधा करते हैं ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सत्सङ्गमन्तरेण स्वयमेव कथाचिन्तनादावालस्यादिना रसा-वेशाभावाच्च क्षुत्पिपासाद्यभिभूतस्य भक्तिर्न सम्भवतीत्याह । एतै-रिति ॥ ४१ ॥

भगवदनुग्रहमन्तरेण तु न कस्यापि ज्ञानसम्भव इति कैमु-त्यन्यायेनाह चतुर्भिः । प्रजापतिपतिर्ब्रह्मा ॥ ४२ ॥

अद्यापि वाचस्पतयस्तपोविद्यासमाधिभिः।
पश्यन्तोऽपि न पश्यन्ति पश्यन्तं परमेश्वरम् ॥ ४४ ॥
शब्दब्रह्मणि दुष्पारे चरन्त उरुविस्तरे।
मन्त्रलिङ्गैर्व्यवच्छिन्नं भजन्तो न विदुः परम् ॥ ४५ ॥
यदा यमनुगृह्णाति भगवानात्मभावितः।
स जहाति मतिं लोके वेदे च परिनिष्ठिताम् ॥ ४६ ॥
तस्मात्कर्मसु बर्हिष्मन्नज्ञानादर्थकाशिषु।
मार्थदृष्टिं कृथाः श्रोत्रस्पर्शिष्वस्पृष्टवस्तुषु ॥ ४७ ॥
स्वं लोकं न विदुस्ते वै यत्र देवो जनार्दनः।
आहुर्धूम्रधियो वेदं सकर्मकमतद्विदः ॥ ४८ ॥
आस्तीर्य दर्भैः प्रागग्रैः कार्त्स्न्येन क्षितिमण्डलम्।
स्तब्धो बृहद्वधान्मानी कर्म नावैषि यत्परम्।
तत्कर्म हरितोषं यत् सा विद्या तन्मतिर्यया ॥ ४९ ॥
हरिर्देहभृतामात्मा स्वयं प्रकृतिरीश्वरः।
तत्पादमूलं शरणं यतः क्षेमो नृणामिह ॥ ५० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

मदन्ताः अहं नारदोऽन्ते येषाम् ॥ ४३ ॥

वाचां पतयोऽपि तपोविद्यासमाधिभिरुपायैः पश्यन्तो विचिन्वन्तोऽपि पश्यन्तं सर्वसाक्षिणं न पश्यन्ति ॥ ४४ ॥

कुत इत्यत आह। शब्दब्रह्मणि वेदे उरुर्विस्तारो यस्य अतोऽपि पारशून्ये तस्मिन् वर्तमानाः मन्त्राणां लिङ्गैर्वज्रहस्तत्वादिगुणयुक्तविविधदेवताभिधानसामर्थ्यैः परिच्छिन्नमेवेन्द्रादिरूपं तत्तत्कर्माग्रहेण भजन्तः परं परमेश्वरं न विदुः ॥ ४५ ॥

तर्ह्यन्यः कोनाम कर्माग्रहं हित्वा परमेश्वरमेव भजेदित्यत आह। यदा यमनुगृह्णाति अनुग्रहे हेतुः आत्मनि भावितः सन् स तदा लोके लोकव्यवहारे वेदे च कर्ममार्गे परिनिष्ठितां मतिं त्यजति ॥ ४६ ॥

अर्थकाशिषु परमार्थत्वेन प्रकाशमानेषु पुरुषार्थबुद्धिं मा कृथाः अरोचनाय केवलं श्रोत्रप्रियेषु न स्पृष्टं वस्तु यैः ॥ ४७ ॥

ननु वेदेन स्वर्गादिसाधनत्वेनोक्तानि कर्माणीति वेदवादिनो वदन्ति कथमस्पृष्टवस्तुष्वित्युच्यते तत्राह। येधूम्रधियो मलिनबुद्धयः सकर्मकं कर्मपरं वेदमाहुस्ते अतद्विदोऽवेदज्ञाः यतस्ते स्वं स्वरूपभूतं लोकमात्मतत्त्वं वेदतात्पर्यगोचरं न विदुः यत्र देवोऽस्ति ॥ ४८ ॥

त्वं तु महामूर्ख इत्याह। आस्तीर्येति। बृहद्वधाद्बहुपशुवधात् मानी यज्वाहमित्यहङ्कारी अतस्तब्धोऽविनीतः सन् कर्म नावैषि परं विद्यास्वरूपं च न वेत्सि नारदः स्वयं कृपया तद्द्वयं निरूपयति। हरिं तोषयतीति हरितोषं यत्तदेव कर्म यया तस्मिन् हरौ मतिर्भवति सैव विद्या महाफलत्वात् ॥ ४९ ॥

कुत इत्यपेक्षायां हरेः परमफलत्वं दर्शयन्नाह। द्वाभ्याम्। हरिर्देहभृतामात्मा ईश्वरश्च तत्र हेतुः स्वयं स्वातन्त्र्येण प्रकृतिः कारणमतस्तेषां तत्पादमूलमेव शरणमाश्रयः यतो यस्मिन् ॥ ५० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

भगवत्कथाश्रवणविरोधिनः अशनादय एवेत्याह। पतैरिति। स्वभावजैर्देहस्वभावप्रयुक्तैरेतैरशनादिभिर्नित्यमुपद्रुतो जीवलोकः हरेः कथामृतसमुद्रे रतिं न करोति नूनं निश्चयः भगवत्कथाश्रवणाभिमुख्यविरोधिनोऽशनादीन् शनैः सात्त्विकदेशस्थभागवतसंगतिलब्धभगवद्गुणश्रवणेन निरस्येदित्यर्थः ॥ ४१ ॥

एवं प्रथमं भागवतसङ्गः ततो भगवद्गुणानुश्रवणं ततो भगवदुपासनं ततो विरागस्ततो भगवत्साक्षात्काररूपं परज्ञानं ततो भगवदनुभवजन्यप्रीत्युत्कर्षरूपा परभक्तिः ततो मुक्तिरिति प्रणाडी कथिता इदानीं प्राप्यस्य परमात्मनो वाङ्मनसापरिच्छेद्यस्वरूपस्वभावस्य प्राप्त्युपयुक्तभक्तियोगानुष्ठानकारणं तदनुग्रहमन्तरेण नान्योऽस्तीत्याह। प्रजापतिपतिरित्यादिना। प्रजापतिश्चतुर्मुखः गिरिशो रुद्रः मनुः स्वायंभुवः प्रजाध्यक्षा दक्षादयः आदिशब्देन कश्यपादयो ग्राह्याः तथा नैष्ठिकब्रह्मचारिणः सनकादयः ॥ ४२ ॥

मरीच्यादयो मत्पर्यन्ता नारदपर्यन्ताः सर्वे ब्रह्मवादिनः ॥ ४३ ॥

तथा च वाचस्पतयः बृहस्पतिव्यासादयोऽपि तपोविद्याद्युपायैः पश्यन्तोऽपि उपासीना अपि सर्वेशं परमेश्वरं इयत्तया न पश्यन्ति वाङ्मनसापरिच्छेद्यस्वरूपस्वभावत्वादिति भावः ॥ ४४ ॥

एत एव न जानन्ति किमु कर्मजडाः मादृशा न जानन्तीत्याह।

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

शब्दब्रह्मणीति । उरुविस्तरे"ऽनन्ता वेदा इति"श्रुतविस्तरे दुष्पारे दुरधिगमतात्पर्ये शब्दब्रह्मणि शब्दात्मके ब्रह्मणि वेदे चरन्तः तत्र श्रुतपशुपुत्रवृष्ट्यन्नस्वर्गाद्यैहिकामुष्मिकफललिप्सवः मन्त्रलिङ्गैः मन्त्रश्रुतवज्रहस्तत्वादिगुणलिङ्गैर्व्यवच्छिन्नं युक्तमिन्द्रादिदेवतावर्गं भजन्तः समीहितसाधनतया यजन्तः परम्परमात्मानं न विदुरपरिच्छेद्यस्वरूपस्वभावस्येयत्तया वेद्यत्वमसंभवि अपरिच्छिन्नत्वेन ज्ञानेऽपि तदुपासनमेव कारणं न केवलं कर्मेति भावः ॥ ४५ ॥

यदा भगवानात्मभावित आत्मना स्वेनैव भावितः यदीयानुसङ्गिकप्रासङ्गिकयादृच्छिकाद्यन्यतमाज्ञातसुकृतव्याजमात्रसन्तुष्टेन स्वेनैव भावितः रक्षणोन्मुखः यमनुगृह्णाति स पुमाल्लोके देहयापनोपयुक्ते कर्मणि शिश्नोदरादिव्यापारे वेदे च वेदपूर्वभागमात्रोदिते च कर्मणि परिनिष्ठितां मतिं जहाति भगवतानुगृहीत एवमुक्त्युपायोपसंहाराय प्रभवतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

तस्माद्भगवदनुग्रहस्यैव कारणत्वाद्बर्हिष्मन् ! भगवदनुग्रहानुससत्सङ्गस्त्वमर्थकाशिषु स्वर्गादिफलशोभिषु कर्मस्वज्ञानादर्थदृष्टिं पुरुषार्थसाधनमतिं मा कृथाः तत्र हेतुः श्रोत्रस्पर्शिषु प्ररोचनया केवलं श्रोत्रप्रियेषु न स्पृष्टं वस्तु निरतिशयपुरुषार्थरूपं यैस्तेष्वनित्याल्पफलेषु बह्वायासेष्वित्यर्थः ॥ ४७ ॥

ननु "अपाम सोमममृता अभूम अक्षय्यंहवैचातुर्मास्ययाजिनः सुकृतम्"इत्यादिभिः कर्मसाध्यफलस्यापि नित्यत्वावगमात्कथमस्पृष्टवस्तुष्वित्युक्तन्तत्राह । धूम्राधियः । रजस्तमःप्रचुरबुद्धयः धूमवदावरकत्वात्तमसो धूम्रधिय इत्युक्तं यत्र पूर्वोत्तरभागात्मके वेदे जनार्दनो भगवान्कर्मभिराराध्यत्वेनोपास्यत्वेन च प्रतिपन्नः तं वेदं सकर्मकं कर्मणा सहितं केवलकर्मतात्पर्यकमाहुस्तेऽतज्ज्ञाः वेदतात्पर्यानभिज्ञा न ब्रह्म विदन्ति इत्यर्थः यतस्ते स्वरूपभूतं लोकमात्मतत्त्वमपि न विदुः केवलदेहात्मवादिनः अक्षय्यंहवा इत्यादिवाक्यानि भगवदाराधनत्वेन कृतार्थानि चातुर्मास्यादिकर्माणि भगवदुपासननिर्वर्तनद्वारा निःश्रेयसरूपात्मतत्त्वप्राप्तिप्रतिपादनपराणीत्येवं विधतात्पर्यमजानन्तः तानि वाक्यानि केवलस्वर्गादिसुखसाधनभूतकर्मपराणीति मन्वानाः केवलमज्ञा इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

तस्मात्त्वमपि केवलकर्मजडो भूत्वा प्रागग्रैर्दर्भैः कृत्स्नं क्षितिमण्डलमास्तीर्य आस्तरणपूर्वकमिष्ट्वा बृहद्बधाद्बहुपशुहिंसया मानी महायज्वाहमित्यभिमान्यतः स्तब्धोऽविनीतः कर्म भगवदाराधनरूपं कर्म नावैषि न जानासि किं तत्कर्म यत्परं श्रेष्ठं परमपुरुषार्थभूतमोक्षसाधनभूतं निवृत्तिधर्मोपरपर्यायम् ॥ ४९ ॥

अमुक्तिसाधनं कर्म विद्यां च निन्दति । तदिति । हरितोषं भगवत्तोषकारणं यत्तदेव कर्म प्रशस्तमितरत् निन्दितं यया विद्यया ज्ञानेन तन्मतिः हरिभक्तिः भवति सैव विद्या प्रशस्ता इतरा निन्दितेत्यर्थः तथाचोक्तं"तत्कर्म यन्न बन्धाय सा विद्या या विमुक्तये । आयासायापरं कर्म विद्यान्या शिल्पनैपुणम्"इति कासौ विद्या यया हरिमतिरिति विवित्सायां तत्त्वहितपुरुषार्थज्ञानमेवेत्याह । हरिरिति । भगवान्निरस्तनिखिलदोषः समस्तकल्याणगुणाकरः ईश्वरः स्वयं प्रकृतिजगदुपादानकारणं देहभूतमात्मान्तः प्रविश्य धारकः निरस्तनिखिलदोषत्वसमस्तकल्याणगुणाकरत्वसर्वान्तरात्मत्ववि-शिष्टस्वरूपं परतन्त्रं भगवच्छरीरत्वतत्स्वत्वादिकं स्वस्य तत्त्वमित्यर्थः ॥ ५० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अशनादिस्पर्शफलमाह । एतैरिति । एतैरशनादिभिः स्वभावजैः सहजैर्हरिकथामृतनिधिरातिविघ्नफलैः ॥ ४१ ॥

अधुनाशनाद्युपद्रवविधुरेणापि साकल्येन श्रीहरिज्ञानं दुर्लभमित्याह । प्रजापतिरित्यादिना "प्रजापतिपतिर्ब्रह्मा विरिञ्चश्चेति कथ्यत"इति वचनात्, प्रजापतिपतिर्ब्रह्मा ॥ ४२ ॥

अहमेवान्तो येषां ते मदन्ताः ॥ ४३ ॥

ब्रह्मवादित्वेऽपि वाक्पटुत्वाभावान्न पश्यन्तीत्यतो वाचस्पतय इति"यत्पश्यन्तोऽपि न पश्यन्ति तद्विष्णोः परमं पदम्,,इत्यन्वयः ॥ ४४ ॥

तत्साधनज्ञानबाहुल्याभावात्तद्विषयज्ञानानुदयान्न पश्यन्ति चेदत्राह । शब्देति । निर्दोषः शब्द आगम इति निर्दोषशब्दराशौ दुष्पारेऽनन्ते कुत इत्यत उक्तम् । उरुविस्तर इति । चरन्तो जिज्ञासया वर्तमाना अपि मन्त्रलिङ्गैर्वेदोक्तलक्षणैर्व्यवच्छिन्नमुक्तमात्रं नतु सम्यगुक्तमेव विधं परं परमात्मानं भजन्त उपासमाना अपि तन्न विदुरित्यन्वयः । बिभ्रद्रापिं हिरण्ययं वरुणो वस्तनिर्णिजमित्यादिवेदो वदन्नप्यनुभवानारोहयितृत्वेन वक्ति अतोऽप्रसिद्धस्वरूपत्वेन सम्यक् न जानन्ति तस्य सेवापि न व्यर्था तत्प्रसादेनानुभवारोहोऽपि क्रमेण स्यादिति तदुक्तम्,, वेदो वदन्नपि हरिं न सम्यग्वक्ति कुत्रचित् । नारोहयत्यनुभवमप्रसिद्धस्वरूपतः । तथाप्यनुभवारोहः प्रसन्ने केशवे भवेत्,,किञ्चिदेव सम्यक् स्वयं चानुभवत्यमुमिति यद्वा मन्त्राख्यैर्लिङ्गैहतुभिर्व्यवच्छन्नं क्रोडीकृतं कृष्णरामादिलक्षणं परमं भजन्तोऽपि तत्प्रसादमन्तरेण परं व्यासं साकल्येन न विदुरिति शबलं भजन्तः परं शुद्धं न विदुरित्यर्थोऽनुपपन्नः परमार्थभेदाभावेनैकस्मिन् ज्ञातेऽन्यज्ञानस्य नान्तरीयकत्वात् "येनाश्रुतं श्रुतं भवति"इति श्रुतेश्च यथा रामस्मरणेन कृष्णस्वरूपज्ञानं जाम्बवतस्तयोरैकत्वादित्याहुः ॥ ४५ ॥

नन्विदानीं मायया क्षिप्तमपि चेतनसमवेतं ज्ञानमदृष्टवशात्कस्मिंश्चित्कालेऽनुसंधानलक्षणं किंचिद्विशेषमापादयेत् अतोऽनुसंधानाननुसंधाने युक्ते इति तत्राह । सर्वेषामिति । इह कर्मभुवि सर्वेषां जन्तूनां सन्ततं देहपोषणे प्रज्ञा बुद्धिः समायत्ता सन्तताऽस्ति नृणां तया प्रज्ञया को विशेषः स्वरूपानुसंधानलक्षणः समापन्नो न कोऽपीत्यन्वयः त्वत्पक्षे त्वदुक्तादीनां मिथ्यात्वेनार्थक्रियायामसामर्थ्यादेध न कस्य चिदैक्येन संधानमवश्यं भावीति ॥ ४६ ॥

जीवन्मुक्त्यवस्थायामपि जीवात्मत्वाहानेर्हरेर्भेदः सत्य इति भावेन स्वरूपत्वासिद्धये साधनमाह । लब्ध्वेति । इह बहुजन्मनामन्ते भगवद्बोधितपूर्वादृष्टविशेषान्मनुष्यत्वं लब्ध्वा ममाहमिति देहाद्यसद्ग्रहं संसारे देही हित्वात्मस्थात्मज्ञाने नेदं कलेवरं विहाय यः संसारी जीवात्मा विविक्ष्यते नतु ब्रह्मेत्यन्वयः ॥ ४७ ॥

हरिप्रसादं विना तज्ज्ञानं न स्यात्तस्मिन् सत्युत्पद्यमानस्य ज्ञानस्य फलमाह । यदेति । यदात्मेति तूपगच्छन्ति प्रायच्छन्ति चेति सूत्रोक्तप्रकारेणात्मभावितः मम स्वामी हरिर्नित्यमिति भावेनोपासितो-

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

स्वकस्यानुगृह्णात्यात्मानं प्रकाश्यानुभवमुत्पादयति स पुमाँल्लोके वेदे च परिनिष्ठितां मतिं जहाति बाह्यपदार्थविषयां संविदमपहाय परमात्मानमेव सर्वेन्द्रियैरनुभवन्नास्त इत्यन्वयः अनेनापासकस्य मुक्तिकल्पने कथां स्वत्तयति तदुक्तम् ।

यदा त्वनुभवीभूयाच्छन्दमात्रानुरोधनम् ।
त्यक्त्वाथ तं विदुः प्राज्ञास्त्यक्तवेद इति स्म ह ॥
यदैव त्यक्तवेदः स्यादथास्मान्मुच्यते भयात् ।

इति निर्दोष शब्दलक्षणवेदप्रहाणावोद्धरान्तानुप्रवेशः स्यादित्यत उक्तम् "प्रायस्तु वैदिका एव रुद्राद्या अपि वै पुरा" इति आदिशब्देन मुक्तियोग्यमात्रं गृहीतं पुरेत्यनेन जन्मप्रभृतिवादकत्वमस्तीति ज्ञापयति । प्राय इत्यनेन त्यक्तवेदत्वं पश्चादिति तदप्यतत् द्वयं कस्य मुख्यमित्यत "उक्तं वैदिकस्त्यक्तवेदश्च ब्रह्मैकः प्रजापतिः" इति रुद्रादीनां कथंकारं पश्चादपि त्यक्तवेदत्वं प्राप्तमित्यत उक्तं "ततस्तु केशवं भक्त्या सम्पूज्य बहुजन्मसु । त्यक्तवेदत्वमापन्नाः प्रसादात्परमेष्ठिनः" इति "केवलं वेदशब्दं जानन् वैदिक उच्यते वेदं विनाप्यनुभवाज्जानंस्तु त्यक्तवैदिकः" इत्यनेन मिथो विरुद्धयोर्वैदिकत्यक्तवेदशब्दयोरेकाधिकरणत्वं कथं युज्यत इतीदं चोद्यमपनोदितम् "तत्त्वं वेदानुसारेण चिन्तयन्वैदिको भवेत् । वेदं ऊहामनुसरेद्यस्य स त्यक्तवैदिकः" इत्यनेन वेदशब्देन ज्ञातृत्वं तमन्तरेणानुभवितृत्वं च कथं विविच्यत इति चोद्यं परिहृतं त्यक्तवैदिकस्त्यक्तवेदराशिरित्यर्थः ॥ ० ॥ *

उपसंहरति । तस्मादिति । यस्माज्ज्ञानेनैव मोक्षस्तस्मादज्ञानाद्भगवत्तत्त्वापरिज्ञानादर्थकाशिषु प्रयोजनत्वेन प्रकाशमानेष्वग्निष्टोमादिलक्षणेषु कर्मस्वर्थदृष्टिं मा कृथाः न कुरु इत्यन्वयः तत्प्रवृत्तौ निमित्तमाह । श्रोत्रस्पर्शिष्विति । अप्राम सोममिति श्रवणे श्रोत्रसुखं स्पृशन्तीति श्रोत्रस्पर्शीनि तेषु हेयत्वे कारणं वक्ति । अस्पृष्टवस्तुष्विति । परमात्माख्यवस्तुसम्बन्धगन्धरहितेषु ॥ ० ॥

अज्ञानादित्युक्तं विवृणोति । स्वलोकमिति । ये कर्मनिष्ठास्ते यत्र लोके जनार्दनो देवोऽस्ति तं स्वलोकं स्वेन प्राप्यं वैकुण्ठादिस्थानं न विदुरित्यन्वयः अनेन वैकुण्ठादिस्थानमीदृशमिति न जानन्ति किमुत हरिमित्यर्थाद्ध्वनितमिति ज्ञायते अन्यथा विदुरित्याह । आहुरिति । धूमे धूमरते धूममार्गे धीर्येषां ते धूम्रधियः तत्र निमित्तमाह । अतद्विद इति । तस्य वेदस्य तत्त्वं अक्षलक्षणं न विदन्तीति कर्मणा सह वर्तत इति सकर्मकस्तम् ॥ ४८ ॥

कर्मविनान्यन्न वक्तीति सकर्मकत्वमित्ययमविवेक इत्याह । आस्तीर्येति । बृहतां बहूनां बधात् संज्ञपनलक्षणात् यष्टाहमिति मानी त्वं कर्म नावैषि प्राचीनाग्रदर्भास्तरणं कृत्वा पशुसंज्ञपनमेव जानासि नतु कर्मस्वरूपमित्यर्थः "कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतमित्यादिना विधीयमानं यत्परं कर्म तन्न जानासीत्युच्यते नतु कर्ममात्रम् ॥ ४९ ॥

* सर्वेषामेव जन्तूनां सततं देहपोषणे ।
अस्तिप्रज्ञासमायत्ता कोविशेषस्तदा नृणाम् ॥
लब्ध्वेहान्ते मनुष्यत्वं हित्वा देहाद्यसद्ग्रहम् ।
आत्मसृत्याविहायेदं जीवात्मा सविशिष्यते ॥
इतिद्वयं पञ्चचत्वारिंशदनन्तरं श्रीविजयध्वजतीर्थनये पठ्यमानं सटीक मुपलभ्यते तदनन्तरं यदेत्यादिपद्यानि ।

कल्पोक्तद्रव्यसामग्र्या क्रियमाणस्य कर्मणः कथं परत्वाभाव इति तत्राह । तत्कर्मेति । हरेस्तोषोऽनुग्रहलक्षणो यस्मात्तत्कर्म तस्मात् ब्रह्मार्पणबुद्ध्या क्रियमाणस्य कर्मणः परत्वं न द्रव्यसामग्र्या तस्याविरत्वेन (१) दारिद्र्यहेतुत्वात् ननु ममापि वेदत्रिधाधिकारित्वेन कर्मानुष्ठानस्य तत्पूर्वकत्वमस्तीति तत्राह । साविद्येति । यया विद्यया तस्य हरेर्मतिज्ञानमुत्पद्यते सा विद्या वेदार्थज्ञानलक्षणा नान्या अन्या त्वविद्या कर्मविषया हेयपक्ष इति कोऽसौ हरिर्येन तज्ज्ञानपूर्वकमनुष्ठितं कर्म सफलं स्यादत्राह । हरिरिति । दुरितहरणशीलत्वाच्छरीरदेहभृतां जीवानामात्मा स्वामी स्वयं सर्वव्यावृत्तः प्रकृतिमूलकारणमीश्वराणामाद्यैश्वर्यरूप एषां गुणानामधिकरणभूतो यः स हरिरिति ज्ञातव्यम् ॥ ५० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

एतैरिति । महत्सङ्गप्रभावेनैव सा कथा तद्विघ्ननाशिकां रतिं जनयतीति भावः ॥ ४१ ॥

तां विना साधनान्तरैस्त्वस्मद्विधानामपि भगवज्ज्ञानं न स्यात् किमुतान्येषामित्याह । चतुर्भिः । तत्र प्रजापतीति त्रिकं तपः कृच्छ्रादि विद्या उपासना समाधिश्चित्तैकाग्र्यं पश्यन्तोऽपीति यथार्थज्ञानात् ॥ ४२-४३-४४ ॥

ततः कर्मनिष्ठास्तु सुतरामेव न जानन्तीत्याह । शब्देति ॥ ४५॥

महत्सु अज्ञाततरतम्यात्तु भगवदनुग्रहः स्वयमेवमपेक्ष्य प्रवर्तमानः सर्वनिरपेक्षां भक्तिं ददातीत्याह । यदा यस्येति । आत्मनि महद्द्वारा कथाश्रवणेन शुद्धे चित्ते भावितः सन् यदा यस्यानुगृह्णाति तदा स लोके लौकिकव्यवहारे वेदे च कर्मकाण्डे परिनिष्ठितामपि मतिं जहाति ॥ ४६ ॥

अर्थकाशिषु अर्थत्वेन प्रतीयमानेषु ॥ ४७ ॥

आहुः अत्र "क इत्था वेद यत्र सः" इत्यस्याः श्रुतेरर्थमाह । स्वमिति । ये धूम्रधियो वेदं सकर्मकं कर्ममात्रप्रतिपादकमाहुः ते स्वं जनार्दनस्य स्वं स्वरूपं लोकं वैकुण्ठाख्यं न विदुः किन्तु स्वर्गादिकमेव विदुः । यत्र लोके यत्परं कर्म भगवद्धर्मलक्षणं तन्न विदुः ॥ ४८ ॥

तस्य कर्मत्वं परत्वं च दर्शयति । तदिति । यद्धरितोषं तद्धेतुकं तदेव कर्म तस्यैव कर्तव्यत्वादिति भावः । तथा सैव च विद्या शास्त्रोत्थं ज्ञानं यया तन्मतिस्तदनुभवोऽपि भवतीति ॥ ४९-५० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सत्सङ्गमन्तरेण स्वयमेव हरिकथाचिन्तनादावस्थादिना रसावेशाभावाच्च क्षुत्पिपासाद्यभिभूतस्य भक्तिर्न प्रायो विकसतीति व्यञ्जितमेवार्थमभिधयाप्याह । एतैरिति ॥ ४१ ॥

ननु "तरति शोकमात्मवित्" इति श्रुतेर्ज्ञानिनां किं भक्त्येति तत्र कैमुत्यन्यायेन ज्ञानिनो नैव जानन्तीत्याह । प्रजेति चतुर्भिः । भगवान् सर्वज्ञः भवन्ता इति न केवलं तानेव निन्दामि अपि त्वात्मानमपि एते तपोविद्यासमाधिभिर्न पश्यन्तीति भक्त्या तु पश्यन्तीत्यर्थः । एतेषां भक्तिमत्त्वस्यापि प्रसिद्धेः एते वयं भक्त्या

(१) विद्यमानद्रव्यव्ययेन ।

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ॥

विना के वराका इति भावः वाचस्पतय इति अन्यान् प्रति शास्त्रार्थमुपदेष्टुं सरस्वतीपतयो भवन्ति स्वयन्तु शास्त्रार्थं नैव जानन्ति भक्तिं विना व्याख्यानादिति भावः अद्यापीति तप आदीनां पारिपाकश्च ज्ञापितः अज्ञानस्य लक्षणं पश्यन्तोऽपि विचिन्वन्तोऽपि न पश्यन्तीति ॥ ४२—४४ ॥

कर्म्मिणस्तु सुतरामेव न जानन्तीत्याह । शब्दब्रह्मणि वेदे दुष्पारे अर्थतः उरु विस्तर इति शब्दतोऽपि दुष्पारे मन्त्रलिङ्गैर्वज्रहस्तत्वादिचिह्नैर्विशिष्टमिन्द्रादिकं भजन्तः परं परमेश्वरं न विदुः ॥ ४५ ॥

ननु यदि ज्ञानिनः कर्मिणश्च न जानन्ति तदा कस्तं जानाति भक्त एवेति चेत् स भक्त एव कथं स्यात् केन वा चिह्नेन स ज्ञेय इत्यत आह । यदेति । आत्मनि मनसि भावितः अर्थाद्भक्तैरेव हे भगवन्निमं जनं संसारादुद्धरत्वङ्गीकुर्व्विति स्वभक्तैर्मनसि निवेदितो भगवान् यदा यस्य यमनुगृह्णाति तदैव स भक्तः लोके लौकिकव्यवहारे वेदे च कर्म्मकाण्डे परिनिष्ठितामपि मतिं त्यजति ॥ ४६ ॥

अर्था इव प्रकाशन्त इत्यर्थकाशिनस्तेषु अर्थदृष्टिं पुरुषार्थबुद्धिं प्ररोचनाय केवलं श्रोत्रप्रियेषु न स्पृष्टं वस्तु यैस्तेषु ॥ ४७ ॥

ननु तर्हि कथमेते मत्पुरोधसो मुनयो विद्वांसो मां यागादिकर्म्मैव कारयन्तीति तत्राह । स्वमिति । यत्र जनार्दनो देवो वर्त्तते तं लोकं वैकुण्ठं स्वं स्वीयं स्वप्राप्यं न विदुः किन्तु स्वर्गमेव स्वं विदुरित्यर्थः । यतो धूम्रधियो मलिनबुद्धयो वेदं सकर्म्मकं कर्मपरमेवाहुः । अतद्विदः वेदार्थानभिज्ञाः । यदुक्तम् । भगवता "कालेन नष्टा प्रलये वाणीयं वेदसंज्ञिता । मयादौ ब्रह्मणे प्रोक्ता धर्मो यस्यां मदात्मकः" इति ॥ ४८ ॥

त्वन्तु तैरनभिज्ञैरध्यापितो महामूर्ख एवेत्याह । आस्तीर्य्येति । बृहद्वधात् बृहत्पशुवधात् मानी महायज्वाहमित्यहङ्कारी स्तब्धोऽविनीतः ॥ ४९ ॥

ननु तर्हि परमेव कर्म्म किं तदिति कृपया त्वमेव ब्रूहीत्यत आह । तदिति । अन्यत्पुनः कर्म्मैव नोच्यत इति भावः । सेति अन्या पुनर्विद्यैव नोच्यत इति भावः ॥ ५० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वासुदेवस्वरूपगुणादीयत्ताविविक्तुं प्रति तदीयेयत्तां तु ब्रह्मादयोऽपि न जानन्तीत्याह । प्रजापतिरिति त्रिभिः ॥ ४२—४३ ॥

तप आदिभिर्यथोपदेशं पश्यन्तोऽपि न पश्यन्ति । एतावत्त्वेन तु न जानन्ति ॥ ४४ ॥

कर्मनिष्ठास्त्विन्द्रादिरूपं तदंशं भजन्तो भगवन्तं न जानन्तीत्याह । शब्दब्रह्मणीति । अर्थतो दुष्पारे स्वरूपत उरुविस्तरे चरन्तः । अध्ययनादिना प्रविष्टा अपि तन्मन्त्रलिङ्गैर्वज्रहस्तत्वादिगुणयुक्तेन्द्रादिदेवताभिधानसामर्थ्यैः परिच्छिन्नमेतावत्त्वेन मितमिन्द्रादिकं भगवदंशं भजन्तः परं भगवन्तं न विदुः वेदो भगवत्कृपाहीनान् स्वर्गादिप्रापकेन्द्रादियजनरूपे कर्मणि नियोजयति ननु भगवदाराधने इति भावः ॥ ४५ ॥

भगवान् आत्मना जीवेन भावितः प्रार्थितः यदा यं जीवमनुगृह्णाति स लोके स्वर्गादौ अयं लोकः कर्मणा मम प्राप्य इत्येवं निष्ठितां वेदे च अयं देवः कर्मपरः इत्येवं निष्ठितां मतिं जहाति वेदं वासुदेवपरं मत्वा तद्भक्तो भवतीति भावः ॥ ४६ ॥

अज्ञानात् वेदस्य कर्मपरत्वभ्रमात् अर्थकाशिषु अतत्त्वार्थदर्शित्वेन भासमानेषु श्रोत्रस्पर्शिषु कर्णरम्येषु न स्पृष्टं वस्तु परब्रह्मलक्षणं यैस्तेषु त्वमर्थदृष्टिं पुरुषार्थबुद्धिं मा कृथाः ॥ ४७ ॥

ये धूम्रधियो धूम्रोपलक्षितकर्मण्येव धीर्येषां तथा भूतास्ते यत्र वेदे जनार्दनः देवो विषयतया द्योतते तं वेदं सकर्मकं कर्मपरं प्राहुः । ते च अतद्विदः वेदार्थानभिज्ञाः सर्ववेदार्थभूतं जनार्दनं न जानन्ति किं बहुना स्वं लोकं स्वात्मानमपि न विदुरित्यन्वयः ॥ ४८ ॥

त्वं तु बृहद्वधात् आत्मविस्मरणात् स्तब्धः विद्याहीनः दर्भैः क्षितिमण्डलमास्तीर्य मानी चासि यतः परं श्रेष्ठं कर्म नावैषि कर्महीनश्चेत्यर्थः ॥ ४९ ॥

ननु किं कर्म का विद्या कश्चात्मेत्यत्राह ॥ तदिति । स्वयं स्वातन्त्र्येण प्रकृतिर्विश्वोपादानरूपो हेतुः ॥ ५० ॥

भाषाटीका ।

स्वभाव ही से पैदा होने वाले इन क्षुधादिकों से जीवलोक सब दुःखित है तिसीसे हरि कथा समुद्र में प्रेम नहीं करता है ऐसा मालूम होता है ॥ ४१ ॥

साक्षात् प्रजापति के पति ब्रह्माजी महादेवजी मनुजी दक्षादिक प्रजापति सनकादिक ब्रह्मचारी ॥ ४२ ॥

मरीचि अत्रि अङ्गिरा पुलस्त्य पुलह क्रतु भृगु वसिष्ठ इनोंसे लेकर हमपर्यन्त ब्रह्मज्ञानी ॥ ४३ ॥

अब पर्यन्तसब बड़े विद्वान् लोक तप विद्या समाधि से जिस परमेश्वर को ढूंढने से भी नहीं देखते हैं ॥ ४४ ॥

अत्यन्त कठिन अर्थ वाला बहुत विस्तार वाला जो वेद तिसमें रात दिन परिश्रम करनेवाले लोग मन्त्रों के लिङ्गों से तिरोहित भगवान् को नहीं जान सकते हैं ॥ ४५ ॥

मन में ध्यान करनेसे जिसको जिस वखत भगवान् स्वीकार कर लेताहै सो पुरुष उसी समय लोक में तथा वेद में परिनिष्ठित जो मति है तिसको छोड देता है ॥ ४६ ॥

तिससे हे बर्हिष्मन् ! राजन् ! अज्ञान से पुरुषार्थ सरीके दीखने वाले श्रोत्र में फलश्रवण से सुखकारक परमतत्त्व को नही स्पर्श करने वाले जो कर्म तिनमें यथार्थ बुद्धि नही करना ॥ ४७ ॥

रागद्वेषादि से जिनकी बुद्धि अच्छादित है वे लोग वेद को कर्मप्रतिपादक कहते हैं वे लोग अपने लोक को नहीं जानते हैं कि जहां साक्षाज्जनार्दन भगवान् हैं ॥ ४८ ॥

तुमने कुशों से सब पृथिवी को ढांक दिया है बडे वध-प्राणियोंका करके धृष्ट अभिमानी हो रहे हो कर्म को तथा परमात्मा के स्वरूप को तुम नहीं जानते हो जिससे परमात्मा का सन्तोष होवे सोइ कर्म है जिससे भगवान् मे मति हो वे सोई विद्या है ॥ ४९ ॥

हरि ही सब देहधारियों के अन्तर्यामी है स्वयं सब के कारण हैं सबके नियन्ता हैं उनका पादमूलही सब मनुष्यों को इस संसार में रक्षक है ॥ ५० ॥

स वै प्रियतमश्चात्मा यतो न भयमण्वपि ।
इति वेद स वै विद्वान् यो विद्वान्स गुरुर्हरिः ॥ ५१ ॥

॥ नारद उवाच ॥

प्रश्न एवं हि संछिन्नो भवतः पुरुषर्षभ ! ।
अत्र मे वदतो गुह्यं निशामय सुनिश्चितम् ॥ ५२ ॥

क्षुद्रं चरं सुमनसां शरणे मिथित्वा रक्तं षडङ्घ्रिगणसामसु लुब्धकर्णम् ।
अग्रे वृकानसुतृपो विगणय्य यान्तं पृष्ठे मृगं मृगय लुब्धकबाणभिन्नम् ॥ ५३ ॥

सुमनःसमधर्मणां स्त्रीणां शरण आश्रमे पुष्पमधुगन्धवत्क्षुद्रतमं काम्यकर्मविपाकजं कामसुखलवं जैह्वयौपस्थ्यादि विचिन्वन्तं मिथुनीभूय तदभिनिवेशितमनसं षडङ्घ्रिगणसामगीतवदतिमनोहरवनितादिजनालापेष्वतितरामतिप्रलोभितकर्णमग्रे वृकयूथवदात्मन आयुर्हरतोऽहोरात्रान्तान्कालवविशेषानविगणय्य गृहेषु विहरन्तं पृष्ठत एव परोक्षमनुप्रवृत्तो लुब्धकः कृतान्तोऽन्तःशरेण यमिह पराविध्यति तमिममात्मानमहोराजन् ! भिन्नहृदयं द्रष्टुमर्हसीति ॥ ५४ ॥

स त्वं विचक्ष्य मृगचेष्टितमात्मनोऽन्तश्चित्तं नियच्छ हृदि कर्णधुनीं च चित्ते ।
जह्यङ्गनाश्रममसत्तमयूथगाथं प्रीणीहि हंसशरणं विरम क्रमेण ॥ ५५ ॥

॥ राजोवाच ॥

श्रुतमन्वीक्षितं ब्रह्मन् ! भगवान् यदभाषत ।
नैतज्जानन्त्युपाध्यायाः किन्न ब्रूयुर्विदुर्यदि ॥ ५६ ॥
संशयोऽत्र तु मे विप्र ! संछिन्नस्तत्कृतो महान् ।
ऋषयोऽपि हि मुह्यन्ति यत्र नेन्द्रियवृत्तयः ॥ ५७ ॥
कर्माण्यारभते येन पुमानिह विहाय तम् ।
अमुत्रान्येन देहेन जुष्टानि स यदश्नुते ॥ ५८ ॥
इति वेद विदां वादः श्रूयते तत्र तत्र ह ।
कर्म यत्क्रियते प्रोक्तं परोक्षं न प्रकाशते ॥ ५९ ॥

॥ नारद उवाच ॥

येनैवारभते कर्म तेनैवामुत्र तत्पुमान् ।
भुङ्क्ते ह्यव्यवधानेन लिङ्गेन मनसा स्वयम् ॥ ६० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

न च तद्भजनेऽन्यभजन इव दुःखं भयं चेत्याह । स वा इति । इति यो वेद स एव विद्वान् स गुरुः स एव हरिश्च ॥ ५१ ॥

उक्तमुपसंहरति । प्रश्न इति । एवं भवतः प्रश्नः संछिन्नः परिहृतः तदेवमात्मनो बन्धमोक्षप्रकारे कथारूपेण कथितेऽपि नातिनिर्विण्णचित्तं पुत्रागमनं प्रतीक्षमाणं सन्तं तत्क्षणमेव महाभयकारणत्वसकलगार्हस्थ्य गृहाभिनिर्गमयितुं हरिणरूपकमाह अत्रेति । वदतो मे वचः शृणु ॥ ५२ ॥

क्षुद्रमल्पं चरतीति तथा तम् अलुक् सुमनसां पुष्पाणां शरणे आश्रमे वाटिकायां मिथित्वा मिथः परस्परं स्त्रिया सह मिलित्वा तत्रैव रक्तमासक्तं षडङ्घ्रयो भ्रमरास्तेषां गणास्तेषां सामसु गीतेषु लुब्धः कर्णो यस्य तम् परेषामसुभिर्हतैः स्वीयानसून् तर्पयन्तीत्यसुतृपस्तानविगणय्यागणयित्वा लुब्धकस्य बाणेन भिन्नं मृगं मृगयान्वेषय ॥ ५३ ॥

श्लोकं प्रस्तुते योजयन् व्याचष्टे । सुमनोभिः समानो धर्मः परिणामविरसत्वं यासां स्त्रीणां मिथित्वेत्यस्य व्याख्या मिथुनी

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ॥

भूय स्त्रीभिः संहृत शेषः । रक्तमित्यस्य व्याख्या तास्वभिनिवेशितं मनो येन असुतृप इत्यस्य व्याख्या आयुर्हरत इति । यान्तमित्यस्य व्याख्या विहरन्तमिति अन्तर्नालकायां गूढेन शरेण परा विध्यति दूरादेव ताडयति ॥ ५४ ॥

उपदेशसारमाह । स इति । विचक्ष्य विचार्य अन्तर्हृदि चित्तं कर्णयोर्धुनीं नदीमिव बहिर्वृत्तिं चित्ते नियच्छ एतच्च सर्वेन्द्रियोपलक्षणार्थमङ्गनाश्रमं गृहाश्रमं च जहि । कीदृशमसत्तमानामतिकामुकानां यानि यूथानि तेषां गाथा वार्ता यस्मिन् हंसानां जीवानां शरणमीश्वरम् एवं क्रमेण सर्वतो विरम ॥ ५५ ॥

अर्थान्तरं प्रष्टुं पूर्वोक्तमर्थमनुवदति । श्रुतमन्वीक्षितं विचारितं च ब्रह्मन् ! हे नारद ! एतत्त्वदुक्तमात्मतत्त्वमुपाध्याया ये मम कर्मोपदेष्टार आचार्यास्ते न जानन्ति ॥ ५६ ॥

अतस्तत्कृत उपाध्यायकृतस्तद्वाक्यविरोधेनासम्भावनारूपो महान् संशयः संछिन्नस्त्वया अत्र तु कश्चित्संशयो वर्तते यत्रेन्द्रियवृत्तीनामप्रवृत्तेर्मुह्यन्ति ॥ ५७ ॥

संशयमाह । द्वाभ्याम् । कर्माणि येन देहेन करोति तमत्रैव विहायामुत्र लोकान्तरे कर्मोपस्थापितेनान्येन देहेन जुष्टान्युपभुक्तानि जीवोऽश्नुते प्राप्नोति ॥ ५८ ॥

इति वादः श्रूयते "प्राप्य पुण्यकृताँल्लोकान्" इति "शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः" इति त्वया चोक्तं 'शाश्वतीरनुभूयार्तिमिति एतच्च कर्तृभोक्तृदेहभेदेन कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गाच्च सङ्कच्छत इति भावः । संशयान्तरमाह । प्रोक्तं वेदोक्तं कर्म यत्क्रियते अनैस्तत्क्षणानन्तरक्षण एव परोक्षमदृश्यं सत्प्रकाशते अतः कर्मणो नष्टत्वात्तद्भोगोऽपि दुर्घट इति भावः ॥ ५९ ॥

प्रथमस्योत्तरम् । येनैवेति । अव्यवधानेन कर्तृभोक्तृदेहविच्छेदं विना स्थूलदेहनाशेऽपि मनः प्रधानस्य लिङ्गदेहस्यानाशान्नोक्तदोषप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ ६० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं तत्त्वमुक्तं हितमाह । तस्य भगवत आत्मनो निरुपाधिकशेषिणः पादमूलं शरणं समीहितोपायः इह यतः यत्पादमूलशरणवरणान्नृणां क्षेमः सुखं भवेदित्यर्थः एवं हित उक्तः सद्युपायः पुरुषार्थमाह । स वै भगवानस्य शरणं गतस्य प्रियतमः निरतिशयप्रीतिविषयः "प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थम्" इति भगवदुक्तेः एवं पुरुषार्थ उक्तः निरतिशयसुखमेव हि पुरुषार्थः भगवतो निरतिशयसुखरूपत्वस्यानन्दो ब्रह्मेति व्यजनादित्यादिश्रुत्यावगमात् कोह्येवान्यात्कः प्राण्याद्यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् "एष एवानन्दयाति" इत्यानन्दावहत्वश्रवणाद्भगवदनुभव एव पुरुषार्थ इति भावः ॥ ५१ ॥

इत्युक्तविधानान् तत्त्वहितपुरुषार्थान् यो वेद स वै स एव विद्वान् यश्च विद्वान् स एव गुरुः यश्च गुरुः स एव हरिः आचार्यो ब्रह्मणो मूर्तिरित्युक्तेः तत्त्वहितपुरुषार्थज्ञानमेवावश्यमुपादेयमिति भावः "ब्रूहि मे विपुलं ज्ञानं येन मुच्येयबन्धनात्" इति त्वया कृतस्य ज्ञानविषयप्रश्नस्यैवमेव हरिर्देहभृतामित्युक्तं प्रधानमुत्तरमन्यत्सर्वमेतदुपपादकमित्यभिप्रायेण उपसंहरति । प्रश्न इति । हे पुरुषर्षभ ! भवतः प्रश्न एवं संछिन्नः हेयोपादेयज्ञानविषयप्रश्नः तज्ज्ञानविवेचनादत्रोत्तरो जात इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

तदेवमात्मनो बन्धमोक्षकारणे कथिते अधुनैव कथिताव्यामपि नातिनिर्विण्णचित्त पुत्रागमं प्रतीक्षमाणं सन्तं तत्क्षणमेव महाभयकम्पितसकलगात्रं गृहान्निर्यापयितुं हरिणरूपकमाह । अत्रेति वदतो वचः सुनिश्चितं गुह्यं निशामय शृणु किन्तदित्यत्राह । क्षुद्रं चर क्षुद्रमल्पं चरतीति तथा अलुगार्षः बाहुलकात् खश्प्रत्ययः पूर्वपदस्य मुमागमः क्रियाविशेषणं सुमनसां पुष्पाणां शरणे आश्रमे वाटिकायां मिथित्वा मिथः परस्परं स्त्रियासह मिलित्वा तत्रैव रक्तं षडङ्घ्रयो भ्रमरास्तेषां गणास्तेषां सामसु गीतेषु लुब्धौ कर्णौ यस्य तं परेषामसुभिः स्त्रीयानसून् तर्पयन्तीत्यसुतृपः तानग्रे स्थितान् वृकानविगणय्यानालोच्य यान्तं चरन्तं पृष्ठे लुब्धकस्य बाणेन भिन्नं मृगं हरिणं मृगयान्वेषय विचारयेति मृगपक्षेऽर्थः प्रकृतार्थस्तु क्षुद्रं चरं फलभोक्तारं सुमनसां स्त्रीणां शरणे गृहे मिथित्वा मिथुनीभूय षडङ्घ्रिगणसामसु मृगसदृशगायकगीतेषु वृकान् वृकवद्घोषणानहोरात्रादीनसुतृप आयुर्हरानविगणय्य पृष्ठे परोक्षे लुब्धकबाणभिन्नं मृत्युपाशग्रस्तं मृगसदृशमात्मानं मृगय पर्यालोचयेति ॥ ५३ ॥

स्वयमेव श्लोकं प्रस्तुतेऽर्थे योजयन् व्याचष्टे । सुमनस इति । सुमनोभिः पुष्पैः समानो धर्मो यासां तासां परिणामविकारित्वात् स्त्रीणां शरणे इति प्रतीकः आश्रमे इतिव्याख्या गृहस्थाश्रम इत्यर्थः क्षुद्रं चरमिति व्याचष्टे पुष्पेति पुष्पगतमकरन्दलेशवदल्पं काम्यकर्मणां परिणामजकामसुखलवं काम्यन्त इति कामा विषयास्तेषां सुखलेशं जैह्व्यं जिह्वयासादितमौपस्थ्यमुपस्थेन्द्रियेणासादितं चादिर्यस्य तद्विचिन्वन्तं मिथित्वेत्यस्य व्याख्यानं मिथुनीभूयेति रक्तमित्यस्य व्याख्या तदभिनिवेशितमनसमिति तासु अभिनिवेशितं मनो येन तं षडङ्घ्रिगणसामस्विति व्याचष्टे भ्रमरगणानां सामगीतवन्मधुरध्वनिवदतिमनोहरा ये इच्छाविषयस्त्रीजनालापास्तेषु लुब्धकर्णमिति व्याचष्टे अतितरां प्रलोभितौ कर्णौ यस्य तमग्र इत्यादि व्याचष्टेऽग्रे पुरतः वृकसमूहवदात्मनः स्वस्यायुर्हरानहोरात्राद्दिकालविशेषानविगणय्य यान्तमितिव्याचष्टे गृहेषु मृगमिव चरन्तं वैषयिकसुखदुःखादिकमनुभवन्तं पृष्ठे इति सप्तम्यन्तं सार्वविभक्तिकस्तसिल्प्रत्ययान्तेनानूद्य व्याचष्टे । पृष्ठतः परोक्षमिति लुब्धकबाणभिन्नमितिव्याचष्टे अनुप्रवृत्त इति सामर्थ्यलब्धं लुब्ध इत्यस्य व्याख्यानम् कृतान्त इति आत्तः स्वीकृतः शरः मारणरूपो येन इह शरीरिणं देहिनं परा विध्यति दूरादेव ताडयति मृगयेति व्याचष्टे । तमिमं देहिनमात्मानं स्वात्मानं द्रष्टुमालोचयितुमर्हसि तत्र दृष्टान्तः यथेति ॥ ५४ ॥

उपदेशसारमाह । स इति । स त्वमुक्तविधस्तं मृगचेष्टितं विचक्ष्यालोच्यात्मनः स्वस्यान्तर्हृदि हृद्गुहायां चित्तं मनः नियच्छ नियतं कुरु चित्ते च कर्णधुनीं कर्णयोर्धुनीं नदीमिव स्थितां ध्वनिना नदीव श्रूयमाणां कर्मसु रुच्युत्पादिकामर्थवादात्मिकां श्रुतिं नियच्छ कर्मसु रुचिं त्यजेत्यर्थः कर्णयोर्धुनीं वृत्तिमिति वा अस्मिन्नपि पक्षे स एवार्थः अङ्गनायाः स्त्रियः आश्रमं जहि गृहाश्रमं त्यज कीदृशमसत्तमानामतिकामुकानां यानि यूथानि तेषां गाथा वार्ता यस्मिन् हंसानां जीवानां शरणमिष्टोपायं रक्षितारं च भगवन्तं वृणीहि वृणु शरणं गच्छ असत्तमयूथ-

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नाथमिति पाठेऽसत्तमयूथनाथः निर्वाहको यस्य तमङ्गनाश्रममित्यर्थः विरम सांसारिकप्रवृत्तेरिति शेषः ॥ ५५ ॥

एवमुपदिष्टचिदचिदीश्वरतत्त्वः कर्मसमुत्पादितवैराग्यो राजा उक्तमभिनन्दन् पुनरन्यानि संशयपदान्याविष्कुर्वन्पृच्छति । श्रुतमिति त्रिभिः । हेब्रह्मन् ! भगवान् भवान् यदभाषत तदान्वीक्षिकमात्मान्वीक्षणोपयोगिश्रोतव्यमर्थजातं मया श्रुतमन्वीक्षितमितिपाठे विचारितमित्यर्थः एतद्भवतोपदिष्टमस्मदुपाध्यायाः कर्मोपदेष्टारस्ते न जानन्ति तत्र लिङ्गमाह ॥ यदि विदुस्तर्हि किमर्थं न ब्रूयुरतोऽकथनान्न जानन्त्येवातिगुह्यं भवतोपदिष्टमिति भावः ॥ ५६ ॥

अतस्तत्कृत उपाध्यायकृतः तद्वाक्यविरोधेनात्मतत्त्वेऽसम्भावनारूपो महान् संशयः संछिन्नस्त्वया अत्र तु कश्चित्संशयोऽनुवर्तते यत्र शंसयपदे इन्द्रियवृत्तीनामप्रवृत्तीस्तत्र ऋषयोऽपि मुह्यन्ति ॥ ५७ ॥

किमत्र संशयपदं तदाह । कर्माणीति । पुमान् येन देहेन कर्माणि पुण्यापुण्यरूपाणि अत्र लोके आरभते करोति तं देहमिहैव विहाय कर्मोपस्थापितेनान्येन देहेन न्युष्टानि सेवितानि विषयीकृतानि सुखदुःखान्यसकृत्पुनः पुनर्भुङ्क्ते ॥ ५८ ॥

इत्येवंविधा वेदविदां भवादृशानां वाचस्तत्र तत्र स्मृतिपुराणादिषु श्रूयन्ते तथाहि "सूत्रं वर्णाश्चाश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः प्रेत्य कर्मफलमनुभूय ततः शेषेण विशिष्टकुलजातिरूपायुःश्रुतवित्तसुखमेधसो जन्म प्रतिपद्यन्ते विश्वञ्चो विपरीता नश्यन्ति" इति भवताप्युक्तं "गुणाभिमानी स तदा कर्माणि कुरुतेऽवशः । शुक्लकृष्णम्" इत्यादिना संशयविषयमुद्घाटयति । कर्मचेति । प्रोक्तं सुखदुःखहेतुत्वेन ब्रह्मवादिभिः प्रोक्तं पुण्यापुण्यरूपं कर्म क्रियते जनैः तस्मानन्तरक्षण एव परोक्षमदृश्यं सत्र प्रकाशते न प्रकाशत इति वर्तमाननिर्देशेन प्राक्तनदेहकृतानां यथास्मिन् देहे न प्रकाशस्तथैतद्देहकृतानामुत्तरजन्मन्यप्रकाशस्तथा यथैव पूर्वक्षणगोचराणामुत्तरोत्तरक्षणगोचरत्वं तथेति च दृष्टान्तद्वयमभिप्रेतं चकारेण कर्मणि हेतुभूतं सत्त्वादिगुणयुक्तं मनस्तद्युक्तं शरीरं च न प्रकाशत इति विवक्षितं नहि पूर्वदेहकृतकर्माणि तन्निमित्तसत्त्वादिगुणयुक्तं मनस्तद्युक्तं च शरीरं चेदानीमुपलभ्यते अतस्ते कर्मगुणमनोदेहाः पूर्वं नासन् अतस्ते नेदानीं सुखादिहेतवः एवं तत्तद्देहकृतकर्मगुणमनोदेहाः उत्तरजन्मसुखदुःखादिहेतवो न भविष्यन्ति किन्तु निर्निमित्तमेव सुखदुःखप्राप्तिरिति मे प्रतिभातीत्यर्थः ॥ ५९ ॥

एवमापृष्टो भगवान् नारदस्तत्प्रश्नं परिहरति । येनैवेति । तत्र यदुक्तमुत्तरोत्तरजन्मसुखदुःखादिहेतुभूतकर्माश्रयपूर्वदेहानां विनष्टत्वात्तन्निमित्तं सुखदुःखादिकमनुपपन्नं नह्याशुविनाशित्वभावं निराश्रयकर्माल्पकालिकसुखादिहेतुः नहि विनष्टानां कुलालशरीरदण्डचक्रादिव्यापाराणां कालान्तरभाविघटादिहेतुत्वमिति येनैव मनसा निमित्तभूतेन पुरुषः कर्म आरभते तेनैवाव्यवधानेनाविश्लिष्टेन लिङ्गेन पुण्यापुण्यकर्महेतुभूतेन मनसा स्वस्वकर्मानुगुणं सुखदुःखादिफलममुत्र परलोके भुङ्क्ते स्थूलशरीरकर्मणो विनाशोऽपि मनसो लिङ्गभूतस्य साध्वसाधुकर्मनिमित्तभगवदनुग्रहनिग्रहरूपः पुण्यापुण्यविषयस्य क्षेत्रज्ञस्य च देहान्तरेऽप्यनुवृत्तेः सुखाद्युपपत्तिरिति भावः पुण्यापुण्ययोर्भगवन्निग्रहानुग्रहरूपत्वं तदधिगमाधिकरणे(१)भाष्यादौ स्पष्टमुक्तम् ६०

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

हरिरेवंविधश्चेत्ततः किमत्राह । तत्पादेति । यतो यस्मात् क्षेमो भवेन्नृणां तस्य हरेः पादमूलं शरणं रक्षकं "शरणं गृहरक्षित्रोः" इत्यभिधानं ननु पित्रादीनां वयसि गते पुत्रादीनामपि शरणत्वदर्शनात्किं विशिष्योच्यत इति तत्राह । सवा इति । भगवत्संपर्कात्पुत्रादीनां प्रियत्वात् हरेः प्रियतमत्वं कुत इति तत्राह । यत इति । श्रीनारायणचरणारविन्दशरणं गतस्यास्य संसारिणोऽण्वपि भयं नास्ति यतोऽथ तस्माद्धरिः पुत्रादेः प्रेष्ठ इति कृत्वा पुंसस्तत्पादमूलं शरणमित्यन्वयः एवं वेत्तुरेव विद्वत्तानानेवं विद इत्याह । इतीति । इतिशब्दो हेत्वर्थः यस्माद्धरिचरणशरणस्य मोक्षादिसर्वपुरुषार्थावाप्तिस्तस्माद्य एवं वेद सवा एव विद्वान् नान्यः कुतः स्वगुरुः स्वापेक्षिताशेषज्ञानोपदेष्टा तत्र हरेः सन्निधानविशेषात्तत्सामर्थ्यमस्यैति भावेनाह । हरिरिति । अनेन गुर्वादिशब्दप्रयोगेण देवादीनां मुख्यविद्वत्तेत्याह ॥ ५१ ॥

अत्रेति निशामय शृणु ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

स्वाभीष्टप्रकाशनाय स्वयमेव व्याचष्टे । सुमनसामिति । सुमनसां समानधर्माणां पुष्पवत्कोमलशरीराणां शरणं आश्रमे अन्यत्र पुष्पाश्रये वने क्षुद्रं पुष्पमधुगन्धवदल्पं किन्तत्काम्यकर्मविपाकजं प्रवृत्तकर्मफलं विषयसुखलेशं जैह्वयोपस्थादिविषयं स्वरं चरन्तं भुञ्जानमितस्ततो गत्वा विचिन्वन्तमन्विच्छन्तं तदर्थित्वात् मिथुनीभूय तदभिनिविष्टचेतनं षडङ्घ्रिगणसामगानवद्भ्रमरनिकरसुन्दरगानवदतिमनोहरस्त्रीजनसंलापेषु अतितरामत्यन्तं प्रलोभितौ कर्णौ यस्य स तथा तं तदेकमग्नश्रोत्रमित्यर्थः कुतोऽग्रे वृकान् वृकसधर्मानसुहृदः असुलक्षणमायुर्हरतोऽहोरात्रादिकालविशेषानविगणय्यागणयित्वा यान्तं क्रीडागृहे विहरन्तमित्यर्थः पृष्ठे परोक्षमवस्थितः उपव्यये स्थितो लुब्धकसमानः कृतान्तः शरसमेताद्दृष्टेन यमात्मानं पराविध्यति तमिममात्मानं जीवं भिन्नहृदयं मृगपर्यालोचनयालोच्य च द्रष्टुमर्हसीत्यर्थः कथमिव मृगयुहतं मृगं हरिणमिवेति ॥ ५४ ॥

मद्वाक्ये श्रद्धा चेच्छितमुपदिशामीत्याह । स त्वमिति । यः पूर्वं कर्मठः स त्वं मृगवच्चेष्टितं चेष्टा यस्य स तथा तं मृगस्येव विषयानन्विच्छतो जीवस्य चेष्टितमिति वा विचक्ष्व पश्य आत्मनस्तव चित्तं पूर्वकृतस्मरणासमर्थमन्तःकरणविशेषमन्तःस्थिते हृदि सर्वपापहरे हृन्नाम्नि हरौ नियरुद्ध तत्रैव स्थापय कर्णाधुनीं कर्णाधारमिव स्थितां चित्तिं बुद्धिं च हरौ स्थापय कर्णादीन्द्रियप्रवृत्तिहेतुभूतां वा कर्णाख्यधुनीं वा तत्कथाश्रवणे बुद्धिं च तद्गुणनिर्णये वा असक्तमानां विषयिणां यूथस्य गाथा विषयवार्तावदाकारो यस्मिन् तमङ्गनाश्रमं जहि हंसो निर्दोषः परमात्मा मम शरणमिति कृत्वा प्रीणीहि तृप्तो भव यद्वा हंसानां संन्यासिनां शरणं प्रीणीहीति क्रमेण साधनसामग्र्यनुसारेण विरम संसाराद्विरतो भूया इत्यन्वयः ॥ ५५ ॥

राजा तावदियन्तं कालं मया भाषितं तद्दस्य हृद्गतं नाभूत्पतिवाक्याश्रवणादिति संशयनिरासायाह । श्रुतमिति । श्रुतं श्रुतिप्रसिद्धमन्वीक्षितं विचारितमात्मयोग्यज्ञानं यद्भगवानभाषत

(१) तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् ॥ ४ ॥ १ ॥ १३ ॥ इति सूत्रे श्रीभाष्यादौ ।

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

नैतन्ममोपाध्याया जानन्ति तत्र हेतुमाह । किंनेति । प्रथमं त्वन्मुखाच्छ्रुतं पश्चादन्वीक्षितमाम्रेडितमिति वा ॥ ५६ ॥

अथ किं तत्राह । संशय इति । अत्रास्मिन्नर्थे मे संशयो न च्छिन्नः अल्पत्वान्मया न छेदित इति नेत्याह । तत्कृत इति । तत्कृते तदर्थविषये महान् संशय इत्यर्थः सूक्ष्मत्वेनाज्ञातविषयत्वात् महत्त्वं न तु स्थूलपरिमाणत्वादिति भावेनाह । ऋषयइति । कुत्र मुह्यन्तीत्यत्राह । यत्रेति । यत्र संशयार्थे चक्षुरादीन्द्रियव्यापारागोचरत्वादित्यर्थः अतस्त्वां पृच्छामीति शेषः ॥ ५७ ॥

कोऽसौ संशय इत्यत्राह । कर्माणीति । इह पुमान् येन देहेन कर्माण्यारभते तस्य प्रारब्धकर्मक्षये तं देहं विहायामुत्र परलोके स पुमान् येन प्रेताख्येन जुष्टानि कर्मफलानि अश्नुत इति यत्कथमन्यः कर्ताऽन्यो भोक्तेत्यकृताभ्यागमादिदोषापत्तेः ॥ ५८ ॥

तदप्रामाणिकमिति च वक्तुं न शक्यमित्याह । इतीति । श्रूयन्त इत्यनेन श्रुतयः स्मृतयोऽपि गृह्यन्ते तेनाबालवृद्धप्रसिद्धिर्द्योत्यते अतो महान् संशय इत्यर्थः अनेन देहव्यतिरिक्तात्मसद्भावे कथमिति संशयो युज्यते स एव नास्ति देहस्य भस्मीभावेन तस्यापि भस्मीभूतत्वादिति मतमपि प्रत्युक्तमागमस्याप्रामाण्ये तद्गुरुवाक्यस्यापि समन्यायः स्यादिति, किंच स्वर्गादिकामैर्जनैः कर्म क्रियते तत्परोक्षं पश्चात् प्रकाशते नष्टत्वादतस्तादृशं कर्माथफलं न ददाति नहि मृतः पिता पुत्रायानीय कदलीफलं ददातीति युज्यत इत्यत्रास्तोऽपि संशयः ॥ ५९ ॥

प्रथमप्रश्नं प्रत्याह । येनेति । लिङ्गं शरीरं तस्य मनःप्रधानत्वाल्लिङ्गेन मनसेति सामानाधिकरण्यं मनसा प्रेरितेन येन लिङ्गेन देहेन पुमान् कर्मारभते तेनैवामुत्र स्वर्गादावव्यवधानेन प्रत्यक्षेण कालेन स्वकं कर्म भुङ्क्ते तत्फलं सुखदुःखलक्षणमनुभवतीत्यन्वयः स्थूलशरीरस्य लिङ्गनिमित्तत्वात्तन्नाशेऽपि कर्तुर्लिङ्गस्याविनष्टत्वान्नाकृताभ्यागमादिदोषप्रसक्तिः सूक्ष्मरूपेण सत्त्वात् लिङ्गेन लीनकर्मफलज्ञापकेन मनसा तत्फलानुभवोपपत्तेरिति वा ॥ ६० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तस्मादेवं भूतो गुरुरेवाश्रयणीय इत्युपदिशन् पुरञ्जनोपाख्यानाद्विविक्षितमाह । स वै इति सार्द्धेन । वै प्रसिद्धे रूपगुणलीलादिभिर्मनोहरत्वेन स हरिनामा सर्व्वेषां प्रियतमः परमप्रीतानां योग्यः यत एव चात्मा स्वात्मेति पाठे स्वेषां जीवानां रश्मिस्थानीयानां देहभृतां मण्डलस्थानीयः यस्मादेव च यतः सकाशादण्वपि भयं न जायते इति यो वेद स एव विद्वान् स एव गुरुः य एवम्भूतो गुरुः स तु हरिरेवेत्यर्थः ॥ ५१ ॥

प्रश्नेत्यर्द्धकम् अत्रेत्यर्द्धकम् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

सुमन इत्यादिगद्यान्ते द्रष्टुमर्हसीत्यनन्तरं यथा मृगयुहृतं मृगमिति क्वचिदधिकं वर्त्तते ॥ ५४—५९ ॥

अत्रश्रीभगवद्धर्मेति तु संशयः छिन्नएव किन्तु कर्ममार्गैत्वेकः संशयावर्तते तच्छेदनं च संप्रत्यनुपादेयमपि केवलम् मुहुतस्त्स्मृत्यापातशाम्यत्यर्थमेव मृग्यत इत्याशयेनाह । आभ्यां तत्र कर्माणीति सार्द्धकं कर्मत्यर्थकं येन देहेनारभते तेनैव जुष्टानि सेवितानि निर्व्यूढानि कर्माण्यमुत्रान्येन देहेन समश्नुते इति हि वेदविदां वादस्तत्त्वनिर्णयः कर्म च तत्क्षणादप्रकटमेव स्यात् ततश्च स्नानभोजनादिवत्संस्काररूपत्वेनाग्नितन्मात्रादिवत् सूक्ष्मरूपत्वेनचान्यत्र सञ्चारणासम्भवात् कथमन्येन देहेन तत्तद्भोगः संभवतीत्यर्थः ॥ ५७—६३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

स हरिरेव प्रियतम आत्मा असौ जीवस्तु प्रिय एवेत्यर्थः तत्र हेतुः यतो सद्भजनात् अस्य जीवात्मनस्तु स्वर्गादिभोगप्रदानरूपाद्भजनाद्दुःखमेव भवतीत्यर्थः । इति विभेदेनैवात्मद्वयं यो, वेद स एव विद्वांस्त्वया ज्ञेयः य एवं विद्वान् स एव त्वया गुरुराश्रयणीयः य एवं गुरुः स एव हरिस्त्वयोपास्तनीय इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

उक्तमर्थमुपसंहरति । प्रश्नः संच्छिन्नः परिहृतः तदेवं पुरञ्जनोपाख्यानेन वैराग्यभक्तिश्रयामात्मन उद्धारप्रकारमवगम्यापि प्रस्थापयमानैकूतैः पुत्रमानीय राज्येऽभिषिच्य प्रव्रजिष्यामीति मनसि विचारयन्तं राजानमभिमृश्य तं सद्य एव गृहान्निःसारयितुं पुनर्हरिणरूपककथामाह । अथ वदतो मे गुह्यं वचः शृणु ॥ ५२ ॥

क्षुद्रमिति । मृगं हरिणं मृगय स्वविपत्तिमजानन्तं सद्य एव मरिष्यन्तमन्वेषय कीदृशं क्षुद्रं दूर्वादिघसं चरन्तीति तथा तं मुमाराम आर्षः । सुमनसां पुष्पाणां शरणे उद्याने मिथित्वा स्त्रिया सह मिथुनीभूय रक्तमासक्तं सामसु सङ्गीतेषु अग्रे तं भक्षयितुमेव निलीनान् वृकान् अज्ञानादेव अविगणय्य यान्तं पृष्ठे तु निलीय वर्त्तमानस्य लुब्धकस्य बाणैर्भिन्नं भिन्नप्रायमन्वेषय तेन शीघ्रमिमं पुष्पोद्यानादन्यत्र नय अन्यथा वृका लुब्धकाश्चैनं हनिष्यन्त्येवेति भावः ॥ ५३ ॥

श्लोकमिमं प्रस्तुतं योजयन् व्याचष्टे । तत्र सुमनसां शरणे इत्यस्य व्याख्या सुमनःसमधर्मिणामिति परिणामविरसत्वात् नवमालिकापुष्पतुल्यानां क्षुद्रं चरन्तमित्यस्य व्याख्या पुष्पमकिरन्त्यादि मिथित्वेत्यस्य व्याख्या मिथुनीभूय स्त्रीभिः सहेति शेषः । रक्तमित्यस्य व्याख्या तासु स्त्रीष्वेव अभिनिवेशितं चित्तम् असुतृप इत्यस्य व्याख्या आयुर्हरन्त इति यान्तमित्यस्य व्याख्या विहरन्तमिति अतितपामित्यस्यैव विशेषणमन्तःशरेण अन्तर्नालिकायां गूढेन शरेण अलक्षितेन रमणव्यापारेणेत्यर्थः द्रष्टुमर्हसीति दृष्ट्वा च शीघ्रमिममङ्गनाश्रमादुद्धिष्कुरु । तदैवान्तकहस्तादसौ विच्युतो भविष्यतीति भावः ॥ ५४ ॥

व्यञ्जितमर्थमभिप्रायापि स्पष्टमाह । स त्वमिति । विचक्ष्येत्यर्थं विचार्य अन्तर्हृदि चित्तं मनो नियच्छ कर्णयोर्धुनीं नदीमिव "अपाम सोममभृता अभूम" इत्यादिफलश्रुतिं चित्ते नियच्छ निलीनीकुर्विति फलश्रुतेर्विचारासहत्वेन वैयर्थ्यादिति भावः । हंसानां शरणं पर्णशालां भगवन्तं प्रति प्रीणीहि प्रीणयेति वा क्रमेण विषयात्तन्द्राद्विरम ॥ ५५ ॥

यद्भवानभाषत सच्छ्रुतमनु पश्चादीक्षितं विचार्य साक्षात्कृतं च ये मुनयोऽन्यत्या मां कर्माध्यापयन्ति ते एतन्न जानन्ति यदि च जानन्ति तर्हि किं न ब्रुवतोऽध्यारभ्य त्वमेव मे गुरुरभूरिति भावः ॥ ५६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अतस्तत्कृत उपाध्यायकृतः तद्वाक्यविरोधेन भक्तिज्ञानवैराग्येष्वसम्भावनारूपो यः संशय आसीत् स त्वया विशेषेण प्रकर्षेण सम्यक्प्रकारेण छिन्नः यत्र येषु इन्द्रियवृत्त्योऽपि न प्रभवन्ति ये जितेन्द्रिया इत्यर्थः ते ऋषयोऽपि हि निश्चितं मुह्यन्ति मोहादेव कर्म्म कुर्व्वन्ति मद्विधान् कर्म्म कारयन्ति च तर्हि मद्विधानां का वार्तेति भावः ॥ ५७ ॥

किञ्च कर्म्मवर्त्मन्येकः संशयो वर्त्तते तमपि संछिन्धीत्याह । कर्म्माणि येन देहेन कुरुते पुमान् जीवस्तं देहमिहैव विहाय अमुत्र लोकान्तरे अन्येन देहेन जुष्टानि उपभुक्तानि स्वर्गनरकादीनि अश्नुते प्राप्नोति इति यत् श्रूयते स कथं सङ्गच्छते न ह्यन्येन क्रियतेऽन्येन भुज्यते इत्युचितमिति भावः ॥ ५८ ॥

संशयान्तरमाह । कर्म्म प्रोक्तं वेदोक्तं क्रियते जनैः तच्च समनन्तरक्षण एव परोक्षं स्यात्तज्जन्यमदृष्टं यत्तस्यापि सर्व्वप्रमाणादर्शनात्तदपि न प्रकाशते अतो लोकान्तरे कथं तत्फलस्य भोग इति ॥ ५९ ॥

प्रथमस्योत्तरमाह । येनैवेति । लिङ्गेन लिङ्गदेहेन मनसा मनःप्रधानेन पापपुण्ययोर्मनःप्रधानैरिन्द्रियैरेव करणात् तत्फलयोः स्वर्गनरकयोरपीन्द्रियैरेव भोगात् न विद्यते व्यवधानं यस्य तेनाव्यवधानेन लिङ्गेनेति स्थूलदेहस्य तत्र व्यवधायकत्वमुक्तं ॥ ६० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

स एव अन्येषामज्ञानहरत्वाद्धरित एव गुरुः ॥ ५१ ॥

संछिन्नः कृतोत्तरः निशामय शृणु ॥ ५२ ॥

शरणे वाटिकायाँ मिथित्वा भार्याभिर्मिलित्वा रक्तं सुखासक्तं क्षुद्रंचरम् अल्पं सुखं सेवमानम् मृगय आलोचय ॥ ५३ ॥

श्लोकं स्वयं व्याचष्टे । सुमन इति सुमनःसमधर्माणां सुमनोभिः समानो धर्मः सद्यो विरूपत्वादिलक्षणो यासां तासाम् आश्रमे गार्हस्थ्ये मिथुनीभूय ताभिर्मिलित्वा क्षुद्रतमं कामलवसुखं विचिन्वन्तं तस्मिन्सुखेऽभिनिवेशितं मानसं कृतान्तः कालः अन्तःशरेण मलक्षवेगेन पराविध्यति तमिममात्मानं द्रष्टुमर्हसि ॥ ५४ ॥

स मृगोपमस्त्वमात्मनो मृगचेष्टितं विचक्ष्य विचार्य कर्णध्वनिम् । कर्णध्वन्युपलक्षितां कर्णवृत्तिं तदुपलक्षिताः सर्व्वेन्द्रियवृत्तीश्चित्ते नियच्छ सर्वेन्द्रियवृत्तीश्चित्तेनावरुध्य चित्तं च हृदन्तस्थे श्रीकृष्णे योजयेत्यर्थः । तच्च गार्हस्थ्यत्यागेन संयच्छ इत्याह । जहीति । असत्तमानां यूथस्य गाथां कथा यत्र तज्जहि हंसानां सारग्राहिणां वैष्णवश्रेष्ठानां शरणं श्रीकृष्णं प्रीणाहि एवं क्रमेण विरम संसारादिति शेषः ॥ ५५ ॥

हे ब्रह्मन् । भगवान् यदभाषत तन्मया श्रुतम् अन्वीक्षितं विचारितं च ॥ ५६ ॥

अत्र अस्मिन् तत्त्वे तत्कृतः उपाध्यायाज्ञानकृतः ॥ ५७ ॥

तुच्छवदन सूचितं संशयमाह । येनेति द्वाभ्याम् । येन कर्माण्यारभते करोति तं देहं विहाय स कर्ता अमुत्र लोकान्तरे त्यक्तदेहेन यद्यानि जुष्टानि सेवितानि तानि फलत्वेन प्राप्तानि अन्येन देहेनाश्नुते ॥ ५८ ॥

प्राप्य पुण्यकृतान् लोकानिति "शारीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नर" इतिस्मृतिरूपो वेदविदां वादस्तत्र तत्रास्ति श्रूयते च अन्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं कुरु तेपि त्र्यम्वा गान्धर्वं वा दैवं वा प्राजापत्यं वा ब्राह्मं वेति कर्मकालेऽन्यदेहः फलभोगकालेऽन्य-इत्येकः संशयः संशयान्तरमाह । यत्प्रोक्तं कार्यत्वेन वा वर्णितं जनेन क्रियते तत्परोक्षमदृश्यं सत् जन्मान्तरे न प्रकाशते तर्हि केनामुत्र भोगसिद्धिरिति ॥ ५९ ॥

स्वयं स्थूलसूक्ष्मदेहद्वयवान् स्थूले गृहवदायतमानः येनैव कर्म आरभते तेनैव मनसा मनःप्रधानेन लिङ्गदेहेन अव्यवधानेन कर्मकाले तत्फलभोगकाले च व्यवच्छेदशून्येन तत्फलं सुकृतकर्मफलं भुङ्क्ते अनेन देहद्वयस्योपयोगित्वमात्रं जीवस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वादिधर्मवत्त्वमुक्तम् ॥ ६० ॥

भाषाटीका ।

श्री हरि सब देह धारियों के अन्तर्यामी हैं जगत्कारण हैं नियन्ता हैं जिन सब मनुष्यों का कल्याण होना है उनको भगवान् के चरणकमल का शरण जाना चाहिये वही सब के प्रियतम आत्मा हैं उनसे किञ्चित भी भय नहीं होती है इस प्रकार जो जानता है सो ही विद्वान् है जो विद्वान है सोई गुरु है सोई हरि है ॥ ५१ ॥

श्री नारदजी बोले हे पुरुषश्रेष्ठ ! तुमारे प्रश्न के संशयों की हमने छेदन करदिया अब इस विषय में हम कुछ कहते हैं यह बात निश्चित है तिसको तुम श्रवण करो ॥ ५२ ॥

छोटे से घास आदि को खाने वाला कोई फूलों के वन में स्त्री के साथ मिलकर उसी स्थानादिमें आसक्त है भ्रमरों के गान में कान लगाया हुआ दुसरे के मांसों से शरीर पालने वाले भेड़ियों को आगे देखकर भी नहीं गिनने वाला पीछे बहेलिया के बाण जिस पर लगे हैं ऐसे मृग को तुम ढूंढो ॥ ५३ ॥

फूली सरी की जल्दी सूखने वाली स्त्रियों के घर में रहकर फूलों की वाससरी के अति तुच्छ काम्य कर्मों के फल का लेशमात्र को ढूंढने वाला स्त्रियों के साथ में रहकर उन्हींमें मन लगाकर रहने वाला भौंरों के गान सरीके स्त्री पुत्रादिकों के वचनों में कान को लगाने वाला भेड़ियाके यूथ सरीके अपने आयु के हरने वाले अहोरात्र गण को नहीं गिनकर घरों में विहार करने वाला जो मनुष्य है तिसको विना जनाये पीछे धोके में मारने वाला काल बाण मारता है हे राजन् ! इस अपने आत्मा को तुम देखो इस का हृदय बाणों से विधा हुआ है ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

सो तुम अब मृगसरीकी अपनी गति जानकर अपने अन्तःकरण में चित्त को रोको श्रवण में जो विषयों का श्रवण होता है तिसको भी रोको असत्पुरुषों की कथा जिसमें होती है ऐसा स्त्री का आश्रम घर को त्यागो जीवों का रक्षक परमात्मा को प्रसन्न करो क्रम से निवृत्त होवो ॥ ५६ ॥

शयानमिममुत्सृज्य श्वसन्तं पुरुषो यथा ।
कर्मात्मन्याहितं भुङ्क्ते तादृशेनेतरेण वा ॥ ६१ ॥
ममैते मनसा यद्यदसावहमिति ब्रुवन् ।
गृह्णीयात्तत्पुमान् राद्धं कर्म येन पुनर्भवः ॥ ६२ ॥
यथाऽनुमीयते चित्तमुभयैरिन्द्रियेहितैः ।
एवं प्राग्देहजं कर्म लक्ष्यते चित्तवृत्तिभिः ॥ ६३ ॥
नानुभूतं क्वचानेन देहेनादृष्टमश्रुतम् ।
कदाचिदुपलभ्येत यद्रूपं यादृगात्मनि ॥ ६४ ॥
तेनास्य तादृशं राजन् ! लिङ्गिनो देहसम्भवम् ।
श्रद्धत्स्वाननुभूतोऽर्थो न मनः स्प्रष्टुमर्हति ॥ ६५ ॥
मन एव मनुष्यस्य पूर्वरूपाणि शंसति ।
भविष्यतश्च भद्रं ते तथैव न भविष्यतः ॥ ६६ ॥
अदृष्टमश्रुतं चात्र क्वचिन्मनसि दृश्यते ।
यथा तथाऽनुमन्तव्यं देशकालक्रियाश्रयम् ॥ ६७ ॥
सर्वे क्रमानुरोधेन मनसीन्द्रियगोचराः ।
आयान्ति वर्गशोयान्ति सर्वे समनसो जनाः ॥ ६८ ॥
सत्त्वैकनिष्ठे मनसि भगवत्पार्श्ववर्तिनि ।
तमश्चन्द्रमसीवेदमुपरज्यावभासते ॥ ६९ ॥
नाहं ममेति भावोऽयं पुरुषे व्यवधीयते ।
यावद्बुद्धिमनोक्षार्थगुणव्यूहो ह्यनादिमान् ॥ ७० ॥

भाषाटीका ।

राजा प्राचीनबर्हि बोले हे ब्रह्मन् ! नारदजी जो आपने कहा है तिस को मैंने श्रवण किया है विचारा भी है इस बात को ये सब उपाध्यायलोग नहीं जानते होंगे यदि जानते होते तो क्यों नहीं कहते ॥ ५७ ॥

इस विषय मे उन उपाध्यायों का किया जो सन्देह मेरे को था सो आप के कथन से निवृत्त होगया इस बात में कोई इन्द्रियवृत्ति नहीं प्रवेश हो सकती हैं ऋषि लोग भी मोहित हो जाते हैं ॥ ५८ ॥

मनुष्य यहांपर जिस शरीर से कर्मों को करता है तिस शरीर को यहां छोड कर उहां दूसरे शरीर से कर्म फलों को भोगता है ॥ ५९ ॥

इस प्रकार से वेदवादियों का वचन सुना जाता है जहां तहां शास्त्रों में परमशास्त्रोक्त कर्म जो किया जाता हैं सो परोक्ष होने से दीखता नहीं है फलभोग परलोक में कैसे किस को होता है ॥ ६० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

लिङ्गदेहविशिष्टस्य भोक्तृत्वं सदृष्टान्तेन स्पष्टयति । शयानमिमं जाग्रद्देहं श्वसन्तं जीवं तमुत्सृज्य तदभिमानं त्यक्त्वात्मनि मनसि संस्काररूपेणाहितं कर्म यथा भुङ्क्ते तादृशेन शयानदेहसदृशेन कर्मोपस्थापितेन देहेनान्येन वा पश्वादिदेहेन तथा लोकान्तरेऽपीति भावः ॥ ६१ ॥

ननु भवतु नाम लिङ्गविशिष्टस्यानेन दृष्टान्तेन भोक्तृत्वं कर्तृत्वं तु दानप्रतिग्रहादिषु स्थूलदेहविशिष्टस्यैव दृश्यते तत्राह । ममैते पुत्रादयोऽसावहं ब्राह्मण इति ब्रुवन्मनसा यद्यदेहं गृह्णीयात्ततो देहाद्राद्धं सिद्धं कर्म पुमान् गृह्णीयात् येन कर्मणाहङ्कारगृहीतेन पुनर्भवो भवति अन्यथा जन्मानुपपत्तेः अतोऽभि॰

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

मन्तुर्मनोविशिष्टस्यैव कर्तृत्वमभिमानविषयस्य तु देहस्य पुत्रादिदेहवद्द्वारमात्रत्वमिति भावः ॥ ६२ ॥

यदुक्तं कर्मणो नष्टत्वान्नामुत्र भोग इति तत्राह । यथेति । उभयैर्ज्ञानकर्मरूपैरिन्द्रियाणामीहितैः कदाचित्कर्मप्रवृत्तिभिश्चित्तमनुमीयते सत्यपि सर्वेन्द्रियविषयसम्बन्धे युगपज्ज्ञानानुत्पत्तेः तदुक्तमक्षपादेन "युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम्" इति एवं चित्तवृत्तिभिरपि पूर्वदेहजं कर्म लक्ष्यते तासामपि युगपदनुत्पत्तेः ॥६३॥

इतोऽपि कर्म लक्ष्यत इत्याह । नानुभूतमिति द्वाभ्याम् । अनेन वर्तमानेन देहेन क्व च कुत्रचिदपि यन्नानुभूतमननुभूतमनुपभुक्तमदृष्टं चाश्रुतं च यद्रूपं यदात्मकं यादृक् यत्प्रकारं च तत्कदाचित्स्वप्नमनोरथादिष्वात्मनि मनस्युपलभ्यते ॥ ६४ ॥

तेन हेतुनास्य लिङ्गिनो वासनाश्रयस्य जीवस्य तादृशं तदनुभवादियुक्तं पूर्वदेहसम्भवं श्रद्धत्स्व निश्चयेन मन्यस्व नह्यननुभूतोऽर्थो मनःस्प्रष्टुं मनसि स्फुरितुमर्हति ॥ ६५ ॥

किञ्च मनोवृत्त्यैव पूर्वापराणि शुभाशुभनिमित्तानि शरीराणि ज्ञायन्त इत्याह । मन एवेति । भद्रं त इति सम्यगवधानार्थमाशिषाभिनन्दति भविष्यत उद्भवं प्राप्स्यतो न भविष्यतो नीचत्वं प्राप्स्यतोऽपि भावीनि रूपाणि शंसति मन एवोदार्थकार्पण्यादिवृत्तिभिः पूर्वमप्येवमेवासीत्पश्चादप्येवमेव भविष्यतीति ज्ञापयतीत्यर्थः ॥ ६६ ॥

ननु कदाचिद्दर्शनानर्हमपि स्वप्ने प्रतीयते यथा पर्वताग्रे समुद्रो दिवा नक्षत्राणि स्वशिरश्छेद इत्यादि तत्राह । अदृष्टमिति । अन्यदेशाश्रयं समुद्रादिकं पर्वताग्रे निशाश्रयं नक्षत्रादिकं दिवा अन्यक्रियाश्रयं स्वशिरश्छेदनाश्रयम् निद्रादिदोषेण हि तथा प्रतीयत इत्यनुमन्तव्यम् परस्यापि तदनुपपत्तेस्तुल्यत्वादिति भावः ॥ ६७ ॥

ननु दरिद्रः कश्चिदात्मानं महाराजं पश्यति राजा च रङ्कमात्मानं पश्यति तत्कथमसम्भावितं सङ्गच्छेत तत्राह । सर्वे इति । आयान्ति भोग्यत्वेन प्राप्नुवन्ति यान्ति च भोगानन्तरम् यदि च कश्चिदमना भवेत्तर्ह्येवं न स्यान्न त्वेतदस्तीत्याह । सर्वे समनस इति । अतः सर्वेषां समनस्कत्वान्मनसि च सर्वार्थानां क्रमेण प्रवेशान्नात्यन्तादृष्टचरः कस्यापि कश्चिदर्थोऽस्तीत्यर्थः ॥६८॥

तदेवं सर्वैरपि सर्वेऽर्थाः क्रमेण दृश्यन्त इत्युक्तमिदानीं युगपदपि सर्वदर्शनं कदाचिद्भवतीत्याह । सत्त्वैकनिष्ठे भगवत्पार्श्ववर्तिनि भगवद्ध्यानपरे मनसीदं विश्वमुपरज्य संयोगमिव प्राप्यावभासते प्रतीत्यनर्हस्यापि कदाचित्प्रतीतौ दृष्टान्तः चन्द्रमस्युपरज्य तमो राहुरिव तदिदं शुद्धे मनसि सर्वविषयस्फुरणं योगिप्रत्यक्षमिति प्रसिद्धम् ॥ ६९ ॥

तदेवं स्थूलदेहनाशेऽपि लिङ्गदेहस्यानाशादन्यः कर्ता भोक्तेति दोषो नास्तीत्युक्तम् । तत्रैवं शङ्कते । ननु लिङ्गदेहस्य स्थूलदेहद्वारेणैव कर्तृत्वभोक्तृत्वे न तु केवलस्य तत्र कदाचित् स्थूलदेहाभावे जीवस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वाभावान्मुक्तिः प्रसज्येत तत्राह । अहं ममेति भावः स्थूलदेहसम्बन्धः पुरुषे जीवे न व्यवधीयते न विच्छिन्नो भवति किंपर्यन्तम् बुद्ध्यादीनां व्यूहः परिणामो लिङ्गं यावदस्ति अनादिमाननादिः सन् ॥ ७० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

लिङ्गात्मनोरनुवृत्त्या भोगोपपत्तिं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । शयानमिति । शयानमिमं जाग्रद्देहं श्वसन्तं जीवन्तमुत्सृज्य तदभिमानं त्यक्त्वा आत्मनि मनस्याहितं दैवोपसादितं कर्म स्वप्नद्रष्टृकानुभाव्यं तत्कालमात्रावस्थायि सुखदुःखादिस्वकर्मफलं यथा पुमान् तादृशेन शयानदेहसदृशेन मनुष्यदेहेनान्येन देवादिशरीरेण वा स्वप्ने भुङ्क्ते लिङ्गात्मनोरनुवृत्तेस्तथा लोकान्तरेऽपीति भावः ॥ ६१ ॥

यदुक्तं कर्म क्रियमाणमनन्तरक्षण एव विनष्टं सत्कालान्तरानुभाव्यफलहेतुः कथमिति तत्राह । ममेति । पुमानसावहं ब्राह्मणोऽहं क्षत्रियोऽहमिति ब्रुवन् : देहात्माभिमानयुक्त इत्यर्थः । ममैतन्मत्फलसाधनत्वान्मदर्थमिदं कर्मेति मनसा यद्यत्कर्म गृहीत्वा कुर्यादित्यर्थः तत्तत्कर्मेति शब्दं सिद्धं कर्मणो विनाशेऽपि कर्मणः शक्तिरीश्वरस्य निग्रहानुग्रहरूपा सिद्धैवेत्यर्थः कर्म विशिनष्टि । येन कर्मणा पुनर्भवः पुनर्जन्म भवेत् ॥ ६२ ॥

मनसः कर्मणः पूर्वजन्मनश्च सद्भावे प्रमाणमाह । यथेति । उभयैर्ज्ञानकर्मरूपैरिन्द्रियेहितैः कदाचित्कवृत्तिभिर्मनोऽनुमीयते सत्यपि सर्वेन्द्रियविषयसम्बन्धे युगपज्ज्ञानानुपपत्तेः । तदुक्तमक्षपादेन "युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम्" इति एवं चित्तवृत्तिभिरपि पूर्वदेहजं कर्म लक्ष्यते तासामपि युगपदनुपपत्तेरिन्द्रियेहितैरित्यपिपाठः तत्र हितैर्गतैर्निवृत्तव्यापारैरिन्द्रियैरुभयैर्ज्ञानकर्मरूपेण द्विविधैर्मनोऽनुमीयते तेषां क्रमव्यापारदर्शनादित्यर्थः एवं चित्तवृत्तिभिः पूर्वदेहकृतं कर्मानुमीयते ॥ ६३ ॥

तदेव विवृणोति । नानुभूतमित्यादिना । यादृगात्मनः मृदात्मको घट इति वदयं निर्देशः यादृशस्य वस्तुनो यद्रूपमनेन देहेनोपलक्षितेन पुंसा कुत्र चिदपि न दृष्टं न श्रुतमिन्द्रियान्तरेण प्रमाणान्तरेण वाननु भूतं तन्न कदाचित् स्वप्नमनोरथादिषूपलभ्यते न बुद्धिस्थं भवेदिह जन्मन्यननुभूतमपि किञ्चित्कदाचिद्बुद्धिस्थं भवति इच्छाविषयतया मनसि वर्तत इत्यर्थः ६४

ततः किमित्यत्राह । तेनेति । अस्य लिङ्गिनः मनोयुक्तस्य पुंसः तेनानुभूतार्थस्यैव मनोरथाविषयत्वेन हेतुना हे राजन् ! तादृशं मनोरथाविषयतदर्थानुभवयोग्यं देहसम्भवं श्रद्धत्स्व निश्चयेन मन्यस्व अननुभूतार्थो न मनः स्प्रष्टुमर्हति नह्यननुभूतार्थो मनः मनसि स्प्रष्टुं स्फुरितुमर्हति न पूर्वकालाननुभूतार्थः कालान्तरे मनोरथविषयः स्यादित्यर्थः । अनुभूतार्थ एव मनोरथः इह जन्मन्यनुभूतार्थविषयमनोरथो वासनया सा च पूर्वानुभवादनुभवश्च देहयोगेनेति पूर्वजन्मसिद्धिः । जन्मतारतम्यनिर्हेतुकत्वायोगात्कर्मतारतम्यासिद्धिश्चेत्यर्थः ॥ ६५ ॥

मन एवेति । इदानीं सदसद्बुद्धिविशेषान्वितं "मन एव मनुष्यस्य पूर्वरूपाणि शंसति" प्रकृष्टाप्रकृष्टवासनानिमित्तसत्त्वादिगुणप्रचुरपूर्वदेहयोगाननुमापयति । भविष्यतो देहयोगांश्च भविष्यतः वर्तमानसत्त्वादिगुणप्रचुरदेहयोगांश्च शंसति सति सत्त्वैकनिष्ठे इति वक्ष्यमाणत्वात् यथा न भविष्यतः अभविष्यतः वर्तमानमनुष्यरूपाणीत्यर्थः भद्रं ते इति सम्यगवधारणार्थमाशिषाभिनन्दति ॥ ६६ ॥

अननुभूतार्थानां मनोरथाविषयत्वं नानुभूतं क्वचानेनेति व्यतिरेकमुखेनाभिधायान्वयमुखेनाप्याह । अदृष्टमिति । इह जन्मनि क्वचदप्यदृष्टमश्रुतं च मनसि दृश्यते मनोरथगोचरो भवतीत्यर्थः

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

केनाकारेण मनोरथगोचरत्वं पूर्वानुभवश्च तत्राह । यथेति । देशकालक्रियाश्रयं देशाश्रयं कालाश्रयं क्रियाश्रयं च रूपं यथा यथा येन येन प्रकारेण बुद्धिस्थं भवति तत्तथानुमन्तव्यं नत्वेवं भूतमपि कार्त्स्न्येन वक्तुं शक्यं बुद्धिस्थानां रूपाणामानन्त्यादित्यर्थः मम निवासदेश ईदृशः स्यादेवंविधः कालो भवेदहमेवं करवाणीति मनुष्याणामसम्भावितमर्थविशेषं प्रति मनोरथसहस्रं यथा रुचि मनसि वर्तते इति यावत् ॥ ६७ ॥

ततः किं पूर्वजन्मनः कर्मणश्च सिद्धावित्यत्राह । सर्व इति । इह जन्मनि मनोरथविषयभूताः पदार्थाः पूर्वजन्मनि क्रमेणेन्द्रियगोचरा भूत्वा क्रमेणेति मनःसद्भावोऽपि दर्शितः मनसोऽभावे सर्वेन्द्रियसम्बन्धाद्युगपत्सर्वेन्द्रियवृत्तिप्रसङ्गः तत्सद्भावे तु येनेन्द्रियेण मनसः संयोगः तस्यैवेन्द्रियस्य व्यापार इत्युपपत्तिरत्र क्रमेणेन्द्रियगोचरा भूत्वा मनसि वर्तन्ते पूर्वानुभवजनितवासनाविशेषेण हि प्रतिपुरुषं रुचिविशेषः न हि विना कारणेन कार्यं भवति एवं मनसि वर्तमानमनोरथसहस्रानुगुणा वासनानुमीयते सा च पूर्वानुभवमनुमापयति इह जन्मनि तादृगनुभवाभावाद्देहान्तरेण तदनुभव इति पूर्वजन्मसिद्धिः जन्मतारतम्यस्य निर्हेतुकत्वायोगाद्विविधादृष्टसिद्धिरिति मनसः कर्मणः पूर्वजन्मनश्चोपादानं कृतं भवति आयान्ति वासनोन्मेषादायान्ति बुद्धिस्था भवन्ति यान्ति वासनाभिभवाच्च बुद्धिस्था भवन्ति यदि कश्चिदमना भवेत्तर्ह्येवं न स्यान्नत्वेतदस्तीत्याह। सर्व इति। अतः सर्वेषां समनस्कत्वान्मनसि च सर्वार्थानां क्रमाद्वासनानुसारेण प्रवेशाच्चात्यन्ताननुभूतोऽर्थः कस्यापि कश्चिदस्तीत्यर्थः नन्विह जन्मनि जन्मान्तरे वानुभूतार्थ एव मनोरथविषय इत्युक्तं यद्येवं तर्हि मुक्तानन्दोऽपि मुमुक्षोः कदाचिन्मनोरथविषयो भवेदिति सोऽपि पूर्वमनुभूत एव स्यादस्त्विति चेन्न पुनर्जन्मानुपपत्तेः “न च पुनरावर्तते” इति श्रुतेः “अनावृत्तिः शब्दात्” इत्यादिसूत्रस्य च विरोधप्रसङ्गान्मैवं प्रकृतिपरिणामात्मकदेहानुभाव्यानामेवाननुभूतानां मनोरथविषयत्वासंभवाभिप्रायत्वात्तदुक्तेः अस्तु वा मुक्तानन्दोऽपि मनोरथविषयस्तथापि मनोरथविषयो भवन्मुक्तानन्दः “सोऽश्नुते सर्वान् कामान्सह ब्रह्मणा” इत्यादिवाक्यावगतनिरतिशयानन्दरूपत्वेन परोक्षमेव मनोरथविषयो भवेदनुभवोऽपि पूर्वं शब्दजन्यप्रमितिविषयत्वेन परोक्षमेव स्यादत एव हि यद्रूपं यादृगात्मनः यथायथानुसन्तव्यं देशकालक्रियाश्रयमित्युक्तं यादृग्रूपेण पूर्वमनुभूतं तादृग्रूपेणैव मनोरथविषयो भवतीति हि तदर्थः ततश्चेदानीं मनोरथविषयस्यापि मुक्तानन्दस्य सोऽश्नुते इत्यादिमुक्तानन्दप्रकरणावगतप्रकारवैशिष्ट्येन परोक्षमेव मनोरथविषयत्वात्तस्य पूर्वानुभवोऽपि तादृश एव कल्प्यत इत्यपरोक्षमनुभूयमान एव मुक्तानन्दः पुनर्भवाभावहेतुरिति न श्रुतिसूत्रादिविरोधः न च देशकालादयोऽप्यपरोक्षं न मनोरथविषया इति तेषामपि परोक्ष एव पूर्वानुभव इति न कस्यापि साक्षात् पूर्वानुभवोऽनुमीयत इति वाच्यम् अपरोक्षं प्राकृतदेहानुभवयोग्यानामपि परोक्षानुभवकल्पनायां मानाभावात् कल्पकस्य परोक्षविषयमनोरथस्य परोक्षमपरोक्षं वानुभूतवस्तु विषयकत्वदर्शनादिति ॥ ६८ ॥

इदमेवाभिप्रेत्याह । सर्वैकनिष्ठ इति । सर्वैकप्रचुरे मनसि भगवत्पार्श्ववर्तिनि भगवद्भजनोपक्रमं कुर्वाणे सति तम अज्ञानं चन्द्रमस्युदिते सति तमस्तिमिरमिव उपरज्यावभासते उपरागवद्भूत्वावभासते ज्ञानशबलमवभासते चन्द्रोदये हि आदित्योदय इव न निःशेषतमःक्षयः अपि तु ज्योत्स्नामिश्रं तमः एवं भगवद्भजनोपक्रमदशायां ज्ञानमज्ञानशबलं वर्तते शास्त्रजन्यज्ञानस्य परोक्षरूपत्वाद्ब्रह्मस्वरूपवदानन्दादयः परोक्षमेव विषया भवन्तीत्यर्थः देहात्मभ्रमस्य देहसम्बन्धाधीनसुखदुःखादेश्चापरोक्षत्वात्तं साक्षादनुभवविषया एवेति भावः ॥ ६९ ॥

किंवक्तव्यं संसारदशायां ब्रह्मस्वरूपतदानन्दादिकमपरोक्षं नावभासत इति यतः स्वात्मस्वरूपमेवापरोक्षं नावभासत इति सहेतुकमाह । अहमिति । अनादिमान् जीवः अक्षमिन्द्रियमर्थाः शब्दादयः गुणाः सत्त्वादिः एतैर्याविद्वूढः आवृतः व्यूह इति पाठे यावद्ध्यादयो व्यूहः संगोयस्येत्यर्थः तावदहंममेति भावो व्यवधीयते व्यवधिवदाचर्यते स्वरूपतिरोधायकोऽहंममाभिमानो न निवर्तते किन्त्वनुवर्तत इत्यर्थः ॥ ७० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कथमिव स्वप्नकाले श्वसन्तं प्राणावृत्तिमन्तं पर्यङ्के शयानं दृष्टिविषयं देहमुत्सृज्य पुरुषो भोक्ता तादृशेन शयने शयानशरीरसदृशेन इतरेण पतितदेहविलक्षणादेहेन वात्मनि मनस्याहितं सन्निहितं कर्म भुङ्क्ते एतदुक्तं भवति स्थूलदेहस्य शय्यायां शयनत्वात्स्वप्नभोगनिमित्तकर्मोपार्जितेन देहेन लिङ्गेन एव यथा भोक्तृत्वमत्राप्येवमिति आत्मन्याहितमित्यनेन द्वितीयप्रश्नोऽपि प्रत्युक्त इति ज्ञायते ॥ ६१ ॥

ननु साक्षात्कर्तृत्वं भोक्तृत्वं मनसो लिङ्गस्योतोभयोस्तद्वतो वेति संशयनिरासार्थमाह। ममेति। यः पुमान्ममेदं सुखसाधनमिति मनसा सङ्कल्प्य कृष्णामिश्ररूयाहिताग्नेः पुत्रोऽसावहं नारायणमिश्रो याज्ञिकः कथं स्यामिति वाचा वदन् यद्यत्कर्म कर्तुं गृहीयादुपादत्ते स एव पुमांस्तत्प्राक् सिद्धं कर्म भुङ्क्ते येन भुक्तशेषेण कर्मणा पुनर्भवः पुनरुत्पत्तिर्मर्त्यलोक इति शेषः तस्मात्साक्षात्कर्ता भोक्ता च पुरुष एव तत्र मनसोऽन्तरङ्गत्वमिति भावः अनेन जन्मान्तरेऽपि कर्मणः फलदातृत्वप्रतीतेः किं पुनः परलोक इति दर्शितम् ॥ ६२ ॥

ननु कर्मणो देहाद्यारम्भकत्वं कथं सङ्घटीति आचरणानन्तरक्षण एव नष्टत्वादत एव मनसोऽप्यन्तरङ्गत्वमिति (१) न शक्यं कृष्णचापमुक्तशरवेगसंस्कारवत्कर्मणोऽपि कार्यकारणत्वमत्वोपपत्तिरन्तरङ्गत्वं मनसोऽन्वयव्यतिरेकसिद्धमित्यभिप्रेत्याह । यथेति । उभयेषां ज्ञानकर्मेन्द्रियाणामुभयविधैरीहितैश्चिसमन्तःकरणापरपर्यायमस्तीत्यनुमीयते तस्मिन् सति ज्ञानं कर्म चोत्पद्यते असति आलोकादिसाधनसामग्र्यां सत्यामपि तस्मात्तन्नियामकमन्तःकरणं किंचिदस्तीति ज्ञायते यथा तथान्तःकरणवृत्तिविषयेषु मनोव्यापारैः प्राग्देहजातं कर्मेदं शुक्लरक्तकृष्णान्यतममिति लक्ष्यतेऽनुमीयते देहवत एवेदृशज्ञानसम्भवात्कर्मणो देहाद्यारम्भकत्वं च युक्तमिति बोद्धव्यम् ॥ ६३ ॥

---

(१) कथंसंजाघटीतीति पूर्वेणान्वयः

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

किञ्च प्राणिनां प्रवृत्तिवैचित्र्यं दृश्यते तदपि वासना-वैचित्र्यं विना नच घटत इति भावेनाह । नानुभूतमिति । यद्रूपं यस्य शुक्लादिरूपं तद्यद्रूपं यादृग्यज्जातिलक्षणं यस्य तद्यादृक् यद्वस्तु स्वात्मनि क्वचित् कस्मिंश्चिद्देशे कदाचित्कालेऽनेनदेहेनादृष्टमश्रुतं वानुभूतमननुभूतं वात्मनि मनस्युपलभ्यते तेनोपलम्भेन पूर्वस्मिन् जन्मनि दृष्टं श्रुतमनुभूतमित्युपलभ्यते बुध्यते तत्वन्यथा अनेन देहेन जाग्रदवस्थायामदृष्टमश्रुतमननुभूतं नोपलभ्यते स्वप्ने किन्तु स्वप्ने दृष्टादिकमेव यथा तथा पूर्वस्मिन् जन्मनि दृष्टादिकमनेन देहेन पश्यतीति वा ॥ ६४ ॥

ननु कर्मणो देहाद्यारम्भकत्वं कथमित्यस्य चोद्यस्य परिहारः कथं स्फुटत इति तत्राह । तेनेति । यतः पूर्वकर्मानुसारेण दर्शनादिकं तेन तदनुसारेणास्य लिङ्गिनो देहसम्भवः तादृशः पूर्वानुस्मृत इति अकृत्स्नापि कुरु कुत इत्यत उक्तमेवार्थं स्मारयति । अननुभूतार्थमिति । यतः पूर्वस्मिन् जन्मन्यननुभूतो योऽर्थस्त मनः स्प्रष्टुं नार्हति इत्यन्वयः ॥ ६५ ॥

ननु देहवन्मनसोऽप्यनेकत्वे कथमेतदुक्तं घटत इत्याशङ्क्या-मोक्षं लिङ्गशरीरवद्बाह्यान्तःकरणमेकमेवेत्यभिप्रेत्याह । मन इति । मनसोऽनेकत्वे पूर्वानुभूतहितादिज्ञापनमनुपपन्नं स्यादित्यर्थः "रूपं शब्दे पशौ श्लोके ग्रन्थावृत्तौ हितादिषु" इति यादवः स्वानुभवसिद्धः सर्वानुभूतार्थोऽपि कर्मणो देहाद्यारम्भकत्वं युक्तं मनसा संयुक्तत्वादित्यतोवाह । मन [१] इति । यथा ते तव मनो भविष्यतस्तथा न भविष्यतः स्ववस्तुनो विषयं भद्रं शंसति ज्ञापयति तथा मनुष्यस्य मनः पूर्वरूपाणि सात्त्विकानि कर्माणि शंसति यथा न भविष्यतो वर्तमानस्य तव मनः पूर्वरूपाणि शंसत्येवं भविष्यतोऽपि तावद्भद्रं ज्ञापयतीति वा ॥ ६६ ॥

ननु यद्यपि पूर्वानुभूतमेव मनःस्प्रष्टुमर्हति नाननुभूतमिति । तदयुक्तं यतः स्वप्नादौ स्वशिरश्छेदनादिकमत्यन्तादृष्टचरं दृश्यते तत्राह । अदृष्टमिति । इह जन्मन्यदृष्टमश्रुतं वा क्वचिन्मनसि दृश्यते तद्यथा घटते तथानुमन्तव्यं घटनीयं कथमत्राह । देशेति । देशकालक्रिया आश्रयो यस्य दर्शनस्य तत्तथा देशान्तरे शिरः कालान्तरे छेदनक्रियां दृष्ट्वा स्वप्ने तयोः सामानाधिकरण्यं भ्रान्त्या पश्यतीति अथवा नानुभूतमित्यनेन यद्यपि तदनेनानुमीयते अत्र जन्मनि यददृष्टादिकं दृश्यते मनसि तद्यथा पूर्वं जन्मनि दृष्टं श्रुतमनुभूतं तथानुमानं कर्तव्यं जाग्रति वाह्यालीप्रदेशे पूर्वाह्णे चरन्तमश्वं दृष्ट्वा स्वप्ने यथा तद्वदश्वं पश्यति तथा कर्माण्यपि तथार्यावर्ते द्वापरे सम्भूतोऽर्जुनः पश्चात्तामुपेत्य केरलदेशे कलिकाले जातो यदत्रादृष्टादिकं पश्यति करोति वा (२] तदार्यावर्ते द्वापरेऽनुष्ठितमिति ज्ञातव्यं दृष्टश्रुतदर्शनादिमात्र एव दृष्टान्त इति न विरोधः ॥ ६७ ॥

ननु यदि पूर्वदृष्टादिकमेवेदानीं दृश्यते श्रूयते इति मतं तर्हि जन्मनामनन्तत्वादहमहमिकया युगपद्दर्शनादिकं प्रसज्येत तदयुक्तं विरोधादत्राह । सर्व इति । ये सर्वे शब्दादयो विषया बहुजन्मस्विन्द्रियद्वारेण मनसि प्रविष्टा वासनारूपेण स्थितास्ते सर्वेन्द्रियगोचरा विषयाः सुमनसो देवस्य हरेरिच्छया-क्रमानुरोधेन क्रममनुसृत्य मनसि जीवे वशं आयान्ति जवा-द्वेगात् यान्ति च नदीप्रवाहवदित्यन्वयः इन्द्रियद्वारेण मनसि प्रविष्टा इन्द्रियगोचराः शब्दादयः क्रमशो जीवे वशः आयान्ति पुनः सुष्ठु मनसो वेगाद्यान्ति च सर्वपदार्थानामिह जन्मनि जन्मान्तरे वा मनसीन्द्रियद्वारेण प्रवेशात्संस्काररूपेण स्थिरत्वादिहादृष्टस्य वाश्रुतस्य वानुभवो युज्यते इत्यतोवाह । सर्व इति । दवीयसि देशे काले चानुभूतानामधुनानुभवः कथं घटत इत्यतोवाह । सर्व इति । अचिन्त्यानन्तैश्वर्यशक्तिः प्रयोजकेति संतोष्टव्यम् ॥ ६८ ॥

जीवस्य मनआदेः स्वरूपत्वेऽनेकजन्मानुभूतपदार्थसंस्कारा-णामनेकत्वेन तदनुभवेनैव कालगमनात्कदाचिन्मुक्त्यनुदयेन यावज्जीवं संसार एव स्यात् अस्वरूपत्वे लिङ्गशरीरादेः स्थूल-देहनाश एव नाशसम्भवेन पूर्वदृष्टादिपदार्थदर्शनाद्यनुपपत्ति-रिति तत्राह । सत्त्वैकनिष्ठ इति । सत्त्वे जीवस्तदेकनिष्ठे तद्रूपे भगवत्पार्श्ववर्तिनि भगवद्विषये मनसि इदं लिङ्गशरीरादिकमुपरज्य स्वेच्छया सङ्गमय्यावभासते भिन्नतयेति शेषः कथमिव चन्द्रमसि तमो राहुरिव मेघान्धकारो वा लिङ्गशरीरादेरस्वरूपत्वेऽपि भगवदपरोक्षज्ञानं विना स्थूलदेहनाश एव नाशाभावाच्चिरायुष्ट्वेन स्थितिसम्भवात्पूर्वकर्मनिमित्तसुखदुःखानुभवो घटत इति भावः यद्वा सत्त्वगुणैक्यकत्वनिष्ठोत्कर्षो यस्मिंस्तत्सत्त्वैकनिष्ठं तस्मिन्भगवत्पार्श्ववर्तिनीत्यनेन सत्त्वगुणोत्कर्षं लक्षयति अन्यथा तत्र स्यादेवंविधमनसि इदं दुःखादिकमुपरज्यावभासते प्रतीयते निदर्शनं व्याख्यातार्थम् ॥ ६९ ॥

नन्वेवं तर्हि कियन्तं कालमिदं दुःखादिकमवभासते इति तत्राह । नाहमिति । यावत्पुरुषेऽनादिमानयमहंममेति भावो न व्यवधीयते तिरोहितो नष्टो न भवति तावद्बुद्धिमनोऽक्षार्थगुणव्यूहः संसारोऽपि न तिरोहितो भवतीत्यर्थः "अनादिमानिति-व्यूहविशेषणं वा अनेन संसारस्य मिथ्यात्वं निराचष्टे अक्षमिन्द्रियं श्रोत" इत्यभिधानम् ॥ ७० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

नानुभूतमिति युग्मकम् ॥ ६४—७२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

लिङ्गदेहेनैव यद्यपि कर्तृत्वभोक्तृत्वे भवतस्तदपि ते स्थूल-देहं विना न सिद्ध्यत इति चेत् सत्यं स तु स्थूलदेहो यः कश्चन कर्मणैवोपस्थाप्यते इति सदृष्टान्तमाह । शयानमिमं जाग्रद्देहं श्वसन्तं जीवन्तमुत्सृज्य तदभिमानं त्यक्त्वा आत्मनि मनसि संस्काररूपेणाहितं कर्म यथा भुङ्क्ते तादृशेन शयानदेहसदृशेन कर्मोपस्थापितेन स्थूलदेहेन अन्येन वा पश्वादिदेहेन तथा लोकान्तरेऽपीति भावः ॥ ६१ ॥

---

[१] यथा मन एव पूर्वरूपाणि शरीराणि शंसति ज्ञापयति तथैव भविष्यतः स्वर्गादिकं गच्छतः नभविष्यतः वर्तमानस्य च ते तव भद्रं पूर्वापरकालगतं पुण्यरूपमदृष्टं मन एव शंसति अस्तीति ज्ञापयति कथमन्यथा तवेदानीं साम्राज्याधिपत्यमुत्तरत्र स्वर्गप्राप्तिः स्यादित्याशयः ॥

[२] स्वस्वप्न इति शेषः ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

स्थूलदेहे केवलमभिमानमात्रं तेन च यत् सहायकं जीवस्य तद्दर्शयति । ममैते यागाः स्वर्गफला इति इदमहं कर्म करोमीति ब्रुवन् मनसा यद्यद्देहं स्थूलं गृह्णीयादभिमानविषयीकुर्य्यात् ततो देहाद्वाढं सिद्धं कर्म्मैव सलिङ्गो जीवो गृह्णीयात् न तु तं स्थूलं देहं प्रयोजनाभावादवैति भावः ततश्च तेन कर्म्मणैवमहङ्कारगृहीतेन पुनर्भवो भवति अन्यथा जन्मानुपपत्तेः ॥ ६२ ॥

यत् पृष्टं कर्म्मणस्तत् काल एव नष्टत्वान्नामुत्र भोग इति तत्राह । यथेति । उभयैर्ज्ञानकर्मरूपैरिन्द्रियाणामीहितैर्युगपदनुत्थितैश्चित्तमनुमीयते सत्यपि सर्व्वेन्द्रियविषयसम्बन्धे युगपज्ज्ञानानुत्पत्तेः तदुक्तमक्षपादेन "युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम्"इति । तस्माद्यदा येनेन्द्रियेण मनसो योगस्तदा तस्येन्द्रियस्यैव विषयज्ञानमिति एवमेव चित्तस्य सर्व्वाभिर्वृत्तिभिर्युगपदनुद्भूताभिः पूर्व्वदेहजं कर्म्म लक्ष्यते । येन येन कर्म्मणा यदा यदा या या चित्तवृत्तिर्युज्यते सा सैव भद्रा अभद्रा वाप्युद्भवतीत्यर्थः । तेन कर्म्मणः समनन्तरक्षण एवापरतत्वेऽपि तत्संस्कारस्तद्रूपस्तिष्ठेदेवेति सिद्धान्तो दर्शितः ॥ ६३ ॥

ननु स्थूलदेहनाशेऽपि लिङ्गदेहो यन्न नश्यतीत्येतत् कथं प्रतीमस्तत्राह । नानुभूतमिति द्वाभ्याम् । अनेन वर्त्तमानेन देहेन क्वचिच्च कदापि अननुभूतमनुपभुक्तमदृष्टमश्रुतञ्च पूर्व्वदेहगतं वस्तु स्वप्नमनोरथादौ उपलभ्येत तच्च यद्रूपं यादृक् यत् प्रकारकञ्च आत्मनि मनसि उपलभ्येत तद्रूपं तादृगेव पूर्व्वदेहसम्भवं लिङ्गिनोऽस्य जीवस्य अङ्गत्वम् निश्चयेन मन्यस्व हे राजन् ! नह्यननुभूतोऽर्थो मनःस्प्रष्टुं मनसि स्फुरितुमर्हति तस्मात् बाल्ये दृष्टश्रुतं वस्तु यथा वार्द्धके स्फुरति तथैव पूर्वपूर्व्वस्थूलदेहगतमेतद्देहस्थे मनसि स्फुरति यत्तदेवेदं मनो नान्यदिति जानीयादिति भावः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

किञ्च मनोवृत्त्यैव पूर्व्वापराण्यशुभानि शुभानि च शरीराणि ज्ञायन्त इत्याह । मन एव कर्त्तृ उग्रत्वशान्तत्वादिभिः कार्पण्यौदार्य्यादिभिश्च मनुष्यस्य पूर्व्वरूपाणि पूर्व्वपूर्व्वशरीराणि पूर्व्वमप्ययमेवासीदिति संशति कथयति भविष्यतश्च तस्य भावीनि शरीराणि एवमेवायं भविष्यतीति तथा ज्ञानवैराग्यादिदृष्ट्या पूर्व्वमप्यस्य शमदमाद्यासीत् न भविष्यत इति पुनर्न जनिष्यमाणस्यास्य मुक्तिर्भविष्यतीति मन एव ज्ञापयत्यत एकमेव मनोमयं लिङ्गशरीरं न पुनःपुनर्जातमित्यर्थः भद्रं त इत्येतत् त्वं बुद्ध्यस्वेति कृपया आशीर्वादः ॥ ६६ ॥

ननु कथं कदाचिद्दर्शनानर्हमपि स्वप्ने प्रतीयते यथा पर्वताग्रे समुद्रः दिवानक्षत्राणि स्वशिरश्छेद इत्यादीन्यत आह । अदृष्टं दर्शनानर्हमश्रुतं श्रवणानर्हं यथा येन प्रकारेण दृश्यते तथा तेनैव प्रकारेण देशकालक्रियाश्रयं तत्तदनुमन्तव्यं तत्र अन्यदेशाश्रयः समुद्रः पर्व्वताग्रे निशाश्रयं नक्षत्रादिकं दिवा अभ्यङ्गादिक्रियाश्रयं शिरः खलु छेदनक्रियायां धातुवैषम्यप्रयुक्तया स्वप्नगतया भ्रान्त्या प्रतीतम् ॥ ६७ ॥

एकेनैव लिङ्गदेहेन परः सहस्रान् स्थूलदेहान् प्रविश्य कालभेदेन एक एव यः कोऽपि जीवः सर्व्वानेव विषयभोगान् भुङ्क्ते इत्याह । सर्व्वे इति । समनस्काः सलिङ्गदेहाः ॥ ६८ ॥

तदेवं सर्व्वैरपि सर्व्वेऽर्थाः क्रमेण दृश्यन्त इत्युक्तम् । इदानीं युगपदपि सर्व्वदर्शनं कदाचिद्भवतीत्याह । सत्त्वे शुद्धसत्त्वे चिद्भूतावेव एका निष्ठा नितरां स्थितिर्यस्य तथाभूते मनसि भगवत्पार्श्ववर्त्तिनि सति इदं विश्वमुपरज्य संयोगमिव प्राप्यावभासते भगवान् यथा विश्वं पश्यति तथा तदिच्छावशात्तद्भक्तोऽपि पश्यति यथा व्रजेश्वरी मृद्भक्षणलीलायामित्यर्थः । प्रतीत्यनर्हस्यापि कदाचित् प्रतीतौ दृष्टान्तः । चन्द्रमसि उपरज्य तमः राहुरिव ॥ ६९ ॥

तदेवं स्थूलदेहनाशेऽपि लिङ्गदेहस्यानाशादन्यः कर्त्तान्यो भोक्तेति दोषो नास्तीत्युक्तम् । तत्रैव शङ्कते । ननु लिङ्गदेहस्य स्थूलदेहद्वारेणैव कर्त्तृत्वभोक्तृत्वे दृश्येते नतु केवलस्य तत्र कदाचित् स्थूलदेहाभावे जीवस्य कर्तृत्वाद्यभावान्मुक्तिः प्रसज्जेतेति तत्राह । नाहमिति । अहं ममेति भावः स्थूलदेहसम्बन्धः पुरुषे जीवे न व्यवधीयते न विच्छिन्नो भवति किं पर्य्यन्तं बुद्धिमनोऽस्वार्थरूपो गुणव्यूहो गुणपरिणामो लिङ्गं यावदास्ते । नन्वयं कदारभ्य प्रवृत्तस्तत्राह । अतादृिमान् अविज्ञातादिकालः ॥ ७० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

उक्तार्थं स्वप्नदृष्टान्तेन स्पष्टयति । शयानमिति । यथेमं स्थूलं देहं शयानं श्वसन्तं सप्राणमेवोत्सृज्य विस्मृत्य आत्मनि मनसि आहितं तात्कालिककर्मफलदेनेश्वरेण प्रकाशितं कर्म कर्मफलं तादृशेन शयानदेहसदृशेनान्येन वा पश्वादिदेहेन तत्कर्मानुसारीश्वरोपस्थापितेन भुङ्क्ते तद्वल्लोकान्तरेऽपीत्यर्थः ॥ ६१ ॥

शिष्यबुद्धिवैचित्र्यार्थं देहदेहिपदार्थभेदं दर्शयन् उत्तरोत्तरदेहादिप्राप्तिक्रमं दर्शयति । ममेति । अहमिति ब्रुवन् असौ पुरुषो जीवः मनसा लिङ्गेन यद्यत् अहं मम विषयं शरीरादिकम् गृह्णीयात् येन शरीरादिना भूयो राद्धं सिद्धं कर्म गृह्णीयात् येन कर्मणा निमित्तेन पुनर्भवो भूयो जन्मेति अनेन देह एवात्मा मन एव कर्ता इत्यादयो भ्रान्तिविलसिता वादा निराकृताः ॥ ६२ ॥

यदुक्तं कर्मपरोक्षं सद्य प्रकाशतेऽतोऽमुत्र कथं भोग इति तत्राह । यथेति । यत्र चित्तं लग्नं भवति तस्मिन् विषये तस्येन्द्रियस्येहितं चेष्टा भवति एवमिन्द्रियवृत्तिभिश्चित्तमनुमीयते एवमेव आसन्नमपीष्टमपि हित्वा अनासन्नेऽपि अनिष्टेऽपि यदा चित्तवृत्तिः स्यात्तादृशीभिः प्राग्देहजं कर्म लक्ष्यते ॥ ६३ ॥

ननु स्थूलदेहे लिङ्गदेहस्तत्र देही कर्तेति कुतो ज्ञायते इति शङ्कां निराकर्तुं स्थूलदेहे गृहवदायतनभूते मनःप्रधानं लिङ्गदेहं तस्मिन्नपि गृहवदायतनभूते चेतनं चाह । नेति द्वाभ्याम् । अनेन देहेन क्वचिददृष्टमश्रुतम् न च अनुभूतं त्वगादिभिर्ज्ञातम् एवं भूतमपि वस्तु कदाचित्स्वप्नमनोरथादौ आत्मनि मनसि यद्रूपं पूर्वदेहे अनुभूतं तादृगेवोपलभ्यते ॥ ६४ ॥

तेनापूर्वपदार्थोपलम्भेन अस्य लिङ्गिनः लिङ्गं मनःप्रधानं सूक्ष्मं शरीरं गृहवदस्यास्तीति लिङ्गी जीवस्तस्य तादृशं पूर्वपक्षो-

सुप्तिमूर्च्छोपतापेषु प्राणायनविघाततः ।
नेहतेऽहमिति ज्ञानं मृत्युप्रज्वारयोरपि ॥ ७१ ॥
गर्भे बाल्येऽप्यपौष्कल्यादेकादशविधं तदा ।
लिङ्गं न दृश्यते यूनः कुह्वां चन्द्रमसो यथा ॥ ७२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

फलस्महेतुभूतं देहसम्भवं देहाः सम्भवन्त्यस्मादिति स्थूलदेहकारणं मनः श्रद्धत्स्व निश्चयेन मन्यस्व अननुभूतोऽर्थो मनःस्प्रष्टु नार्हति अनेकस्थूलदेहधारणे कारणभूतं मनस्तत्प्रवर्तको जीवः कर्तेत्यर्थः ॥ ६५ ॥

किञ्च मनुष्यस्य मनःसात्त्विकादिवृत्तिभिः सात्त्विकादीनि पूर्वरूपाणि शंसति तथा भविष्यतो न भविष्यतश्च पदार्थद्वयोरुत्साहानुत्साहादिरूपाभिर्वृत्तिभिः सिद्धिमसिद्धिं च शंसति ते तव मनस्तु भद्रं कल्याणावहमित्यर्थः ॥ ६६ ॥

ननु अग्निशिखोपरि यवाङ्कुरं निशीथे सूर्यमण्डलं भूचरस्य खेगमनं च अदृष्टमश्रुतं च मनसि कचित्स्वप्ने दृश्यतेऽतोऽननुभूतार्थो न मनः स्प्रष्टुमर्हतीति कथं घटेतेत्यत्राह । अदृष्टमिति । अदृष्टमश्रुतं च यन्मनसि दृश्यते तद्देशकालक्रियाः आश्रयो निमित्तं यस्य तादृशं भवति तथाहि देशान्तरेऽनुभूतं यवाङ्कुरं देशान्तरेऽनुभूताया अग्निशिखाया उपरि मनसि स्वप्नवशात् दृश्यते एवं सूर्यमण्डलमपि दिवानुभूतं निशीथे दृश्यते एवं खेचराणां खेऽनुभूतं गमनं भूचरस्य दृश्यते अतो यथा तथानुमन्तव्यम् ॥ ६७ ॥

किं बहुना सर्वे इन्द्रियगोचरा अनुभूता एव देवमनुष्यपश्वादयः पदार्था वर्गशः समुदायभावेन क्रमानुरोधेन एकैकशः मनसि आयान्ति संयुज्यन्ते यान्ति वियुज्यन्ते च यतः सर्वे समनस एव जनाः सर्वे इन्द्रियगोचराः शब्दादयः देवादिषु आयान्ति यान्ति चेति योजना ॥ ६८ ॥

भगवद्ध्यानभाविते मनसि तु सर्वं दृश्यते इत्याह । सत्त्वैकनिष्ठे सत्त्वगुणप्रचुरे भगवत्पार्श्ववर्तिनि तद्ध्यानपरे तमः राहुश्चन्द्रमसीव इदं विश्वमुपरज्यावभासते विषयतया प्रतीयते ॥ ६९ ॥

भगवद्ध्यानपरे मनसि विश्वं दृश्यते तन्मनो मुक्तिहेतुरित्यर्थादुक्तमथ भगवत्पराङ्मुखस्य मनसः देहगेहादावहंममादिवृत्तिमन्मन एव संसारहेतुरिति च दर्शयन् मनोनिमित्तकसंसारनिवृत्तये हरिं भजेत्याह । नाहमिति दशभिः । अहमिति देहे आत्मत्वबुद्धिरूपो भावः ममेति गृहादौ मदीयत्वबुद्धिरूपो भावः पुरुषे न व्यवधीयते न वियुक्तो भवति यावत्तावत् अनादिमान् अनादितः प्रवृत्तः बुद्ध्यादीनां व्यूहः समूहो यस्मिन् संसारः जन्ममरणप्रवाहोऽप्यस्ति ॥ ७० ॥

भाषाटीका ।

श्री नारदजी बोले मनुष्य जिस शरीर से कर्म करता है तिसी लिङ्गशरीर से मन के द्वारा वही पुरुष स्वयं भोगता है दूसरा कोई बीच में व्यवधान नहीं होता है जैसे इस लोक में प्राणी निश्वास लेते हुये पडे इस शरीर को छोडके जाने पर अपने आत्मा में रखे हुये कर्म फल कोस्वप्न देह से अथवा दूसरे देह से मरणानन्तर भोगता है तैसे ही परलोक में ॥ ६१ ॥

मन हीं से मेरे ये सब हैं मैं इनका मालिक हूं ऐसा कहकर उसी कर्म फल को ग्रहण करलेता है तिसी से फिर जन्मादिक होते हैं ॥ ६२ ॥

जैसे ज्ञान कर्म दोनों इन्द्रियों के चेष्टा से चित्त का भान होता है तैसे ही चित्त की अपूर्व वृत्तियों से पूर्वजन्म का कर्म भी जाना जाता है ॥ ६३ ॥

इस देह से जिसका अनुभव नहीं किया है न देखा है न सुना है तिस पदार्थ की कभी भी प्राप्ति नहीं होती है जो जिस प्रकार का पदार्थ हो सो तैसा मालूम देता है ॥ ६४ ॥

तिस हेतु से हे राजन् ! इस लिङ्ग शरीर वाले जीव का पूर्व जन्मथा ऐसी श्रद्धा करो क्यों कि विना जाना पदार्थ मन में कभी नहीं आसक्ता है ॥ ६५ ॥

हे राजन् ! तुमारा कल्याण हो मनुष्य का मन ही शान्ति उग्र आदि भावों से मनुष्य के पूर्व जन्म के रूपों को जनाता है तथा होने वाले को जनाता है तथा मोक्ष होने वाले रूपों को जानता है ॥ ६६ ॥

विना देखी विना सुनी बातें भी कभी स्वप्नादिक में मन में आती हैं जैसी देखे तैसे देशकाल के व्यतिक्रम से जानी जाती है ऐसा जानना चाहिये जैसे नीचे का समुद्र पर्वत पर दीख जाता है ॥ ६७ ॥

इन्द्रियों के विषय में आने वाले सब पदार्थ क्रिया क्रम के अनुरोध से बहुत से आते जाते रहते हैं तिसीसे नाना प्रकार के मन वाले जीव नाना योनि को प्राप्त होते हैं ॥ ६८ ॥

जब जिस का मन सत्त्वगुण में स्थित होता है तब भगवत्संनिकट में पहुंचता है तब सब ही वस्तु का ज्ञान हो जाता है जैसे चन्द्रमा के समीपमात्र राहु के होने से चन्द्रमा में कालापन आजाता है ॥ ६९ ॥

जब पर्यन्त अनादि काल का बना हुआ बुद्धि मन इन्द्रिय समुदायरूप गुणसमूह विद्यमान रहता है तबतक पुरुष का अहङ्कार ममकार नहीं नष्ट होता है ॥ ७० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ॥

स्वापादावहङ्काराद्यभावात्तद्विच्छेदमाशङ्क्याह । द्वाभ्याम् । सुप्त्यादिषु उपताप इष्टवियोगादिदुःखम् । तेष्वहमिति ज्ञानमहङ्कारो नेहते न प्रकाशते प्राणायनानामिन्द्रियाणां विघातात् । इन्द्रियैरिदं कारास्पदवस्तुग्रहणे ह्यहङ्कारः स्फुरति नान्यथेत्यर्थः ॥ ७१ ॥

अर्थे ह्यविद्यमानेऽपि संसृतिर्न निवर्तते ।
ध्यायतो विषयानस्य स्वप्नेऽनर्थागमो यथा ॥ ७३ ॥
एवं पञ्चविधं लिङ्गं त्रिवृत् षोडशविस्तृतम् ।
एष चेतनया युक्तो जीव इत्यभिधीयते ॥ ७४ ॥
अनेन पुरुषो देहानुपादत्ते विमुञ्चति ।
हर्षं शोकं भयं दुःखं सुखं चानेन विन्दति ॥ ७५ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अपौष्कल्यादसम्पूर्णत्वात्प्राणायनानामिति शेषः । यूनस्तरुणस्य यदेकादशविधमेकादशेन्द्रियैः स्फुटं लिङ्गमहङ्कारो तन्न दृश्यते गर्भादाविति सतोऽप्यनभिव्यक्तौ दृष्टान्तः कुहाममावास्यायां चन्द्रमसो लिङ्गं रूपमिव ॥ ७२ ॥

तस्मादहङ्कारास्पदस्य स्थूलदेहस्याविच्छेदाद्वस्तुभूतार्थाभावेऽपि संसृतिनिवृत्तिर्नास्तीत्याह । अर्थे हीति ॥ ७३ ॥

यावल्लिङ्गं स्थूलदेहाविच्छेदात्संसारानिवृत्तिरित्येतत्प्रपञ्चयति । एवमिति सार्धैस्त्रिभिः । पञ्चविधं पञ्चतन्मात्रात्मकं त्रिवृत्त्रिगुणम् । षोडशविकारात्मना विस्तृतम् ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किमुत संसारिणो जीवस्य बुद्ध्यादिभ्यो विलक्षणं स्वस्वरूपमपरोक्षं नावभासत इति यतोऽन्तहमर्थोऽप्यज्ञानादहंबुद्धिविषयत्वेनावभासमानो देहः सुषुप्त्यादौ नावभासत इत्याह । सुप्तीति । उपतापशब्देनातिशयितदुःखसम्भेदो विवक्षितः मृत्युर्मरणं प्रज्वारो ज्वरः उपलक्षणमेतत् ज्वरादिमूले मरणे चेति यावत् एतास्ववस्थासु प्राणायनस्य प्राणाश्रयस्य जीवस्य विघाततः ज्ञानस्यातिसङ्कोचात् स हि ज्ञानसंकोचापरपर्यायस्तदानीं विघातः संभवति तेनाहमिति ज्ञानं नेहते न स्फुरति देहेऽहंबुद्धिर्नास्तीति देहप्रतिपत्त्यभावादित्यर्थः ॥ ७१ ॥

ननु सुषुप्त्यादावपि ज्ञानकर्मोभयेन्द्रियगुणस्य मनसश्च सद्भावादहमिति ज्ञानं कुतो नेहते तत्राह । गर्भ इति । यूनः तरुणस्य स्फुटं यदेकादशविधं लिङ्गं कर्मेन्द्रियज्ञानेन्द्रियमनआत्मकं लिङ्गं व्यापारहेतुभूतं तद्गर्भे बाल्ये अपिशब्दात् सुषुप्त्यादौ चापौष्कल्यादपुष्कलशक्तित्वाच्च दृश्यते नाभिव्यक्तं नष्टप्रायं भवतीत्यर्थः सतोऽप्यनभिव्यक्तौ दृष्टान्तः कुहाममावास्यायां चन्द्रमसो लिङ्गं रूपमिवेति ॥ ७२ ॥

ननु यदि गर्भादौ लिङ्गमेकादशविधमनभिव्यक्तं तर्हि तद्व्यापाराभावात्संसृतिर्न स्यादित्यत्राह । अर्थेति । अनभिव्यक्तशक्तित्वादिन्द्रियाणां तद्व्यापाराभावादर्थे शब्दादिविषये विद्यमानेऽपि शब्दादिविषयानुभवाभावेऽपि विषयान् ध्यायतः वर्तमानसमीपे भूते लट्शत्रादेशः विषयध्यानप्रयुक्तवासनाविशिष्टस्येत्यर्थः संसृतिस्तद्रागानुवृत्त्या संसारोऽनुवर्तते यथा स्वाप्नपदार्थानां प्रबोधदशायामविद्यमानत्वेऽपि स्वाप्नार्थः ज्ञानसूचितसुखदुःखाद्यनर्थागमस्तद्वदित्यर्थः यथा च श्रुतिः "यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति । समृद्धिं तत्र जानीयात्तस्मिंश्च स्वप्नदर्शने" इति अथ स्वप्ने पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति स एनं हन्तीत्यादिका ॥ ७३ ॥

एवं प्रश्नस्योत्तरमभिधाय पुनरपि स्मरणाय देहात्मनोराकारं वदन् देहसम्बन्धस्योत्तरोत्तरदेहसम्बन्धद्वारानर्थहेतुत्वमाह । एवमिति । पञ्चविधं पञ्चप्रकारं पञ्चभूतात्मकं षोडशविस्तरमेकादशेन्द्रियं तदाश्रयप्राणादिपञ्चकोपेतं त्रिवृत्त्रिगुणात्मकं लिङ्गशरीरमेवं भूतमिति देहाकार उक्तः जीवस्वरूपमाह । एष इति । चेतनया युक्तः एषजानातीति ज्ञानाश्रयतया स्फुटतरमवभासमानोऽहमर्थो जीव इत्यभिधीयत इत्यर्थः ॥ ७४ ॥

अनेन लिङ्गेन युक्तः तदेदानीमवभासमानः स पुरुषः ईदृशान् बहुदेहानुपादत्ते विमुञ्चति तत्कृतहर्षशोकादिकं च विन्दति आगामिसुखविषयं ज्ञानं हर्षः आगामिदुःखविषयं ज्ञानं भयं तत्र देहानुपादत्ते जीव अनेनोपादीयमानेन रमणीयदेहेन हर्षं सुखं च विन्दत्यनभिमते न तु शोकं विमुच्यमानेनतु भयं दुःखञ्च बिन्दत्युपात्तदेहत्यागस्यानिष्टत्वात् ॥ ७५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ननु यद्यहं ममेति भावतिरोभावः पुरुषार्थस्तर्हि सुप्त्यादौ तत्सद्भावात्तदनुदयः कथमत्राह । सुप्तीति । सुप्त्यादौ प्राणानामिन्द्रियाणामयनस्य प्रवृत्तिलक्षणस्य विघाततो निरोधादभावादहमिति ज्ञानं नेहते नाभिव्यज्यते तथापि स्वरूपेन्द्रियेणास्त्येव सुखमहमस्वाप्समित्युत्तरकालीनानुभवदर्शनात्तदा तदभावे परामर्शानुपपत्तेः उपतापः पुत्रादिवियोगदुःखानलज्वालाप्रवेशनं मृत्युरपमृत्युरत्र देवदूतैर्नीतस्य किमर्थमानीतोऽयं न यतः स्वस्थानमितिवचनात् प्रत्यानयनदर्शनानुभवात् साक्षाद्देहवियोगलक्षणमरणोऽहमिति ज्ञानं सन्दहेत् प्रज्वारोऽतिरोगावस्था ॥ ७१ ॥

ननु हन्तैवं तर्हि गर्भादिस्थकान्तस्य तत्कालीनसुखदुःखपरामर्शादर्शनादत्राह । गर्भ इति । गर्भे वर्तमानस्य बाल्ये वयसि स्थितस्यायूनः बालस्य पुंसोऽपौष्कल्यादनुपचितावयवत्वात् पञ्च पञ्चज्ञानकर्मभेदेन संख्यातानीन्द्रियाणि मनश्चेत्येकादशविधमेकादशभ्यो विधीयते उत्पाद्यतेऽहंममेति ज्ञानाख्यं लिङ्गलक्षणं न दृश्यते न ज्ञायते उक्तहेतोरित्यन्वयः यावान् यावाञ्छरीरस्योपचयस्तावदिन्द्रियाणां पौष्कल्यं तस्मिन्नुपचिते तेषामिति नियमात्तन्निमित्तमहंममेति ज्ञानं तदभावे तदभाव इति गर्भादौ तदभाव इत्यर्थः अत्राल्पष्टमात्रे दृष्टान्तमाह । चन्द्रमस इति । यथामावास्यायां चन्द्रमसो लिङ्गं शरीरं न दृश्यते तथेति ॥ ७२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ननु चन्द्रविम्बावरणनिवृत्तिवदयं गर्भवासादिलक्षणः संसारोऽपि कालेन स्वतो निवर्तेत इति तत्राह । अर्थे इति । अपि सम्भाविते ज्ञानलक्षणेऽर्थेऽविद्यमाने सत्यस्य जीवस्य संसृतिर्न निवर्तते हि यस्मात्तस्मान्निवर्तकमपेक्षितमित्यन्वयः निवर्तकानुदये निमित्तमाह । ध्यायत इति । शब्दादिविषयध्यानं प्रतिबन्धकमित्यर्थः स्वप्ने प्रवर्तमानस्य पुंसः प्रबोधाद्यभावेऽनर्थागमो यथा न निवर्तते तथेति विषयध्यानेन संसारपरम्परा स्यादित्यभिप्रायेणानर्थागम इत्युक्तं चन्द्रविम्बावरणानां मेघादीनां वाय्वादिसद्भाव एव कारणं प्रत्यक्षसिद्धमिति ज्ञातव्यम् ॥ ७३ ॥

देहात्मबुद्धेः संसारस्य तत्त्वेन प्रतीतिः कथमित्याशङ्क्य योऽन्यन्योरिव चिदचितोः संयोगलक्षणसम्पर्कादौपचारिकीयं प्रतीतिरित्यभिप्रेत्य तत्स्वरूपं निरूपयति । एकमिति । एकं लिङ्गं लिङ्गशरीरं षोडशविस्तरं कथं त्रिवृत प्राणेन्द्रियान्तःकरणभेदेन त्रिविधमनेन षोडशविस्तरत्वमवगतं कथं पञ्चविधं त्रिधाभिन्नया पञ्चविधया पञ्च प्राणाः पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणीति पञ्चदशविधं मनसा षोडशविधं तदुक्तं "प्राणेन्द्रियान्तःकरणभेदेन त्रिविधं मतम् । पञ्च पञ्चैव ते सर्वे प्राणा बुद्धीन्द्रियाणि च । कर्मेन्द्रियाणि च तथा तस्मात्पञ्चविधं स्मृतम् । लिङ्गं षोडशकं प्राहुर्मनसा सह तत्पुनः„ । इति एष षोडशविस्तारो देहश्चेतनया युक्तो जीवः प्राणीत्युच्यते इतिशब्दोऽत्र समाप्तिवचनः ॥ ७४ ॥

अनेन लिङ्गशरीरेण स्थूलदेहानुपादत्ते अनेन स्थूलदेहेन हर्षादिकमाप्नोति ॥ ७५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

चेतनया जीवाख्यचिच्छक्तिविशेषेण जीवो व्यावहारिकः ॥ ७४-७६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ॥

ननु लिङ्गदेहसद्भावे एव परःसहस्राणां स्थूलदेहानां नाश उद्भवश्च यथा भवति तथा स्थूलदेहसद्भावेऽपि प्रतिसुषुप्ति सूक्ष्मदेहानां नाशं सुषुप्त्यन्ते चोद्भवश्च कथं न ब्रूमस्तत्राह । सुप्तीति द्वाभ्याम् । उपताप इष्टवियोगादिदुःखं सुप्त्यादिषु प्राणानामयनमिन्द्रियेषु सञ्चलनं तस्य विघातात् विघातजन्यादिन्द्रियाणां स्वस्वव्यापारासामर्थ्यात् अहमिति ज्ञानं अहङ्कारः अहममुक इति ज्ञानं नेहते न प्रकाशते तत्र सुषुप्तौ मन आदि सर्वेन्द्रियेषु प्राणसञ्चारणाभावः स्वप्ने बहिर्ज्ञानेन्द्रियेष्वेवेति ज्ञेयम् । मृत्युप्रज्वाराभ्यां जनिते कष्टेऽपि सुप्त्यादिषु यथा पूर्वं विघाताधिक्यं ननु लिङ्गस्याभावः ॥ ७१ ॥

अपौष्कल्यात् असम्पूर्णत्वात् इन्द्रियायतनानामिति शेषः यूनस्तरुणस्य यदेकादशविधमेकादशेन्द्रियैः स्फुटं लिङ्गदेहमहङ्कारकार्यं तन्न दृश्यते । सतोऽप्यनभिव्यक्तौ दृष्टान्तः । कुहाममावास्यायां चन्द्रमसो लिङ्गं रूपमिव ॥ ७२ ॥

एवं सुषुप्त्यादिषु लिङ्गस्य विघात एव नत्वभावः । ये च सुषुप्तिप्रलययोर्लिङ्गस्य प्रकृतौ लयादभावमाहुस्तन्मतेऽपि जीवस्य तदा न मुक्तिः किन्तु संसार एवेति सदृष्टान्तमाह । अर्थे लिङ्गशरीरे विषयध्यानादनिवृत्तस्य पुंसः स्वप्ने विषयाभावेऽपि विषयग्रहणरूपस्यानर्थस्य यथा आगमनं तथैव सुषुप्तौ लिङ्गलयेऽपि अविद्या तत्संस्काराणामपगमात् न मुक्तिः किन्तु संसार एवेत्यर्थः ॥ ७३ ॥

लिङ्गशरीरमेव किं तत्राह । एवमिति । पञ्चविधं पञ्चप्राणाविधा विदधतश्चेष्टां कुर्वन्तो यत्र तत् त्रिवृत् त्रिगुणं षोडशविकारात्मना विस्तृतं जीवो लिङ्गदेहः ॥ ७४—७५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

देहे मनसोऽहं वृत्तेः स्वप्नादिषु सूक्ष्मं रूपमाह । सुप्तीतिद्वाभ्याम् । यथा कुहाममावास्यायां चन्द्रमसो लिङ्गं शरीरं गर्भे बाल्ये च यूनो लिङ्गं शूरत्वादि अपौष्कल्यान्न दृश्यते तथा प्राणायनानामिन्द्रियाणां विघातात् लयात् सुषुप्त्यादिषु अहमिति ज्ञानं देहात्माभिमानरूपमनो वृत्तिरेकादशविधम् अहं देहरूप एव मन्ता श्रोतेत्याद्येकादशभेदवत् नेहते प्रकटरूपेण न प्रकाशते इति द्वयोरन्वयः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥

एवं प्रतिपादिते देहात्माभिमाने आत्मनो देहरूपत्वाभावादविद्यमानेऽपि तन्निमित्ता संसृतिर्जन्ममरणप्रवाहो न निवर्तते अस्य मनुष्यत्वेन सतः स्वप्ने विषयान् अनात्मभूतान् मृगादीन् आत्मत्वेन ध्यायतः अनर्थागमः व्याघ्रादिभ्यो वधादिरूपो यथा न निवर्तते तद्वत् ॥ ७३ ॥

जन्ममरणरूपां संसृतिं प्रपञ्चयितुं तदुपयोगिभूतं लिङ्गशरीरं वर्णयति । त्रिवृत् त्रिगुणमयमेकादशेन्द्रियाणि पञ्चप्राणा इत्येवं षोडशविस्तृतं पञ्चविधं पञ्चतन्मात्रात्मकं तदित्थमेकविंशतितत्त्वात्मकम् प्राणानामेकत्वविवक्षया सप्तदशतत्त्वात्मकं प्राणस्य स्पर्शतन्मात्रेऽन्तर्भावात् षोडशतत्त्वात्मकं लिङ्गं लिङ्गशरीरमित्यभिधीयते चेतनया ज्ञातृत्वलक्षणया युक्तः स्वयमपि ज्ञानस्वरूपः एष जीवः कर्ता भोक्ता अभिधीयते जीवस्य लिङ्गशरीरे आत्मत्वाभिमानाल्लिङ्गशरीरस्यापि जीवेति क्वचित्संज्ञास्ति ॥ ७४ ॥

संसृतिं प्रपञ्चयति अनेन सूक्ष्मेण लिङ्गदेहेन पुरुषो जीवः देहान् स्थूलान् उपादत्ते विमुञ्चति हर्षादिकं चानेन विन्दति अनेन जीवस्य कर्तृत्वं भोक्तृत्वं सूक्ष्मदेहस्य कारणत्वं स्थूलदेहस्य हर्षादेश्च कर्मभूतस्यायतनत्वं भोग्यत्वं च यथायथमुक्तम् ॥ ७५ ॥

भाषाटीका

सुषुप्तिके समय मूर्छा के समय अतिचिन्ता के समय इन्द्रियों के व्याकुल हो जाने से मैं हूं मेरा है ऐसा ज्ञान नहीं होता है ज्वर मे मरणमे भी नहीं होता है ॥ ७१ ॥

गर्भस्थ जन्तु का वालक का एकादश इन्द्रियों के विषयों का भान नहीं होता है क्यों कि उस समयमे इन्द्रिय अति दुर्बल रहती हैं युवा अवस्था मे उसीको सब ज्ञान होता है जैसे कि अमावसको चन्द्रमा रहकर भी नहीं दीखता है ॥ ७२ ॥

विषयों के ध्यान करने से इस पुरुषको कुछ विद्यमान नहीं है तो भी संसार निवृत्त नहीं होता है जैसे की स्वप्न मे झुठा ही अनर्थ दुःखदायक होता है ॥ ७३ ॥

यथा तृणजलूकैवं नापयात्यपयाति च ।
न त्यजेन्म्रियमाणोऽपि प्राग्देहाभिमतिं जनः ॥ ७६ ॥
यावदन्यं न विन्देत व्यवधानेन कर्मणाम् ।
मन एव मनुष्येन्द्र! भूतानां भवभावनम् ॥ ७७ ॥
यदाक्षैश्चरितान् ध्यायन् कर्माण्याऽचिनुतेऽसकृत् ।
सति कर्मण्यविद्यायां बन्धः कर्मण्यनात्मनः ॥ ७८ ॥
अतस्तदपवादार्थं भज सर्वात्मना हरिम् ।
पश्यंस्तदात्मकं विश्वं स्थित्युत्पत्त्यप्यया यतः ॥ ७९ ॥
(भक्तिः कृष्णे दया जीवेष्वकुण्ठज्ञानमात्मनि ।
यदि स्यादात्मनो भूयादपवर्गस्तु संसृतेः ॥ ० ॥

भाषाटीका ।

इसप्रकार से पञ्चतन्मात्रा एकादश इंद्रिय सहित जो मन है सोई त्रिगुण मय विस्तृत लिङ्ग देह है जोतिस के साथ युक्त चेतना से सहित आत्मा सो जीव संज्ञक है ॥ ७४ ॥

इसी लिङ्ग देहसे पुरुष स्थूल शरीरों को धारण करता है और छोडता है इससे हर्षशोक भय दुःख सुखको प्राप्त होता है ॥ ७५ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

नन्वेकं देहं विसृज्य देहान्तरप्रवेशात्पूर्वं विदेहता स्यादेवेत्यत आह । यथेति । नापयाति पूर्वतृणस्यात्यागात् अपयाति च तृणान्तरधारणात् । तथाप्राग्देहाभिमतिं न त्यजेन्म्रियमाणोऽपि ॥ ७६ ॥

अन्यं देहम् कर्मणां प्राग्देहारम्भकाणां व्यवधानेन विच्छेदेन समाप्त्या प्रकरणार्थमुपसंहरति । मन एवेति । भवभावनं संसारहेतुः ॥ ७७ ॥

कथं सति तत्राह । यदेति । चरितानुपभुक्तान् यतः कर्मणि सति । नन्वसङ्गस्य कुतः कर्म तत्राह । अविद्यायां सत्यामनात्मनो देहादेः कर्मणि बन्धो भवति ॥ ७८ ॥

विश्वस्थित्यादयो यतो हरेर्भवन्ति ॥ ७९ ॥

हंसयोर्जीवेश्वरयोः ॥ ८० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अनिष्टतामेवाह । यथेति । यथेयं प्रसिद्धा तृणजलूका । स्वावष्टम्भतृणं हित्वा नोपयाति तृणान्तरं प्रति न गच्छति किन्तु तदेव तृणमुपयाति दृढतरं संश्लिष्यति एवं म्रियमाणोऽपि जनः मरणे प्राग्देहाभिमतिं न त्यजतीत्यर्थः नापयात्यपयाति चेति पाठे यथैव दैववशादपयाति मनसा त्यक्तुं नेच्छति ॥ ७६ ॥

देहाभिमानपरित्यागस्यावधिमाह । यावदिति । कर्मणां व्यवधानेन कर्मभिस्तिरोधानेन यावद्देहादन्यमात्मानं न विन्देत तावन्न त्यजेदित्यर्थः प्रकरणार्थमुपसंहरति । मन इति । हे मनुष्येन्द्र ! भूतानां भवभावनं जन्म हेतुर्मन एव ॥ ७७ ॥

तदेवोपपादयति । अक्षैरिन्द्रियैश्चरितान् पूर्वमुपभुक्तान् विषयान् यदा मनसा ध्यायन् कर्माण्यसकृदाचिनुते करोति सति कर्मण्यविद्यायां बन्धः अविद्याया इति पञ्चमी कर्मणि सति तत्कृतदेहेनाहङ्कारममरूपाविद्यायाआत्मनो बन्धः स्यात्सचाविद्याया बन्धः कर्मकृतः कर्म च विषयानुभवहेतुः साविद्यया कर्म कर्मणाचाविद्येत्यनादिः प्रवाह इत्यर्थः ॥ ७८ ॥

तन्मोचनोपायमाह । अत इति । तस्य देहविलक्षणस्य ब्रह्मात्मकस्य स्वात्मनः अवबोधार्थं सर्वात्मना करणत्रयेण हरिं भगवन्तं भजस्व आत्मापरोक्षमपि भगवत्प्रसादादेव भवतीति भावः कथम्भूतो जानीयात्तत्राह । विश्वं चिदचिदात्मकं जगद्भगवदात्मकं पश्यन् विश्वस्य तदात्मकत्वे हेतुं वदन् हरिं विशिनष्टि । यतो हरेर्हेतोः विश्वस्य स्थितिरुद्भवयोर्नाशश्चेत्यमी भवन्ति हरेर्विश्वस्य स्थित्यादिकारणत्वात्तदात्मकं विश्वं पश्यतीत्यर्थः स्थित्यादीनां तदात्मकत्वे हेतुत्वं श्रुतं "सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति"ति ॥ ७९ ॥

तस्वादमुपसंहरति मुनिः । भागवतानां मध्ये मुख्यः भगवान्नारदो हंसयोर्जीवपरयोर्गतिं स्वरूपं प्रदर्श्य उपदिश्य नृपं प्राचीनबर्हिषमामन्त्र्यानुज्ञाप्य ततो ब्रह्मलोकमगात् ॥ ८० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ननु यदानेन संसारी स्थूलदेहानुपादत्ते तदा हर्षादिकं विन्दते यदा तान्मुञ्चति तदा निवृत्तहर्षादित्वेन मुक्तिः स्यादित्यत्राह । यथेति । तृणजलूका कीटविशेषः यावदन्यत्तृणं न विन्देत तावन्नोपयाति यावद्विन्दते तावदेवापयाति पूर्वं गृहीतं विसृज्य पश्चात्तृणान्तरं यथा याति तथायं जनो म्रियमाणोऽपि पूर्वदेहाभिमतिं नत्यजेद्देहान्तरं प्राप्य पूर्वं त्यजतीत्यर्थः किमिति झटिति नत्यजतीति तत्राह । व्यवधानेनेति । कर्मणां प्राचीनानां व्यव-

अदृष्टं दृष्टवन्नङ्क्षेद्भूतं स्वप्नवदन्यथा ।
भूतं भवद्भविष्यच्च सुप्तं सर्वरहोरहः ॥ ० ॥)

॥ मैत्रेय उवाच ॥

भागवतमुख्यो भगवान्नारदो हंसयोर्गतिम् ।
प्रदर्श्य ह्यमुमामन्त्र्य सिद्धलोकं ततोऽगमत् ॥ ८० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अनेन विलम्बफलदातृत्वेन हेतुना अनेकेषां पूर्वेषां कर्मणां सत्त्वेन भगवत्प्रसादमन्तरेण विनाशानुपपत्तेः सर्वदेहवियोगासम्भवेन मुक्त्यनुदय इति भावः ॥ ७६ ॥

अनर्थदर्शनेन जातया विरक्त्या कर्माकरणेन तत्समाप्तेर्देहारम्भककर्माभावेन देहाभावान्निर्वाणोपपत्तिरिति तत्राह । मन एवेति । मनः सम्प्रयुक्तैरश्वैश्चरितं कर्मध्यायंस्तदनुसारेणासकृत् कर्मण्याचिनुते करोतीति यस्तस्मान्मन एव भूतानां भवं संसारं जन्म वा भावयति उत्पादयतीति भवभावनं मनः प्रधानत्वद्योतनार्थ एवशब्दः "न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत्" इति स्मृतेः ॥ ७७ ॥

अविद्यायां विषयेच्छायां सत्यां कर्म भवति तस्मिन्सत्यात्मनो जीवस्य बन्धः "कर्मण्यः कर्महेतुक" इति यदतस्तदपबाधार्थं कर्मनिवृत्त्यर्थं सर्वात्मना पुत्रादिस्नेहत्यागेन हरिं भजेत्यन्वयः एनं जीवं बन्धयामीतीश्वरेच्छायां वा तस्येच्छाया अपसरणार्थं न बन्धयामीति ॥ ७८ ॥

भजनं नाम गुणोपसंहारस्तदर्थं तद्गुणानाह । सत्त्वमिति । यतो हरेर्विश्वस्य स्थित्यादयः स्युस्तद्विश्वं सदात्मकं तद्व्याप्तं तदधीनसत्ताकं पश्यंश्चिन्तयमिति पूर्वेणान्वयः तत्तदधिकार्युपास्तियोग्यानां गुणानां स्थित्यादावन्तर्भावात्तदर्थं स्थित्यादिग्रहणम् ॥ ७९ ॥

(नन्वेवमुपासीनस्य कदा साधनसामग्र्या मुक्तिः स्यादित्यत्राह । भक्तिरिति । कृष्णे पूर्णानन्दे हरावपरोक्षज्ञानजननी भक्तिः उपलक्षणमेतत् स्वगुरुमारभ्य ब्रह्मान्तेषु स्वोत्तमेषु तत्तद्योग्यतानुसारेण निष्कपटा भक्तिश्च जीवेषु स्वावरेषु यथोचितस्य द्रवीभावता दया दययानगतिशोषयोरिति धातोः तत्त्वविरोधिषु शोषणाहतुत्रैषश्चात्मनि स्वस्वरूपेऽकुण्ठज्ञानं हरिदर्शनानन्तरं देहादिव्यतिरेकेण ज्ञानानन्दरूपोऽहमित्यव्यवधानेन निरन्तरानुभवलक्षणमितीयं साधनसामग्री यदि यदा स्यात्तदा कालव्यवधानमन्तरेणात्मनस्तव संसारादपवर्गः क्रिया साध्यफलावाप्तिः स्यादित्यन्वयः ॥

देहादिव्यतिरेकेण चिद्रूपोऽहमिति स्फुटम् ।
सदैवानुभवो भक्तिर्विष्णौ तद्दर्शनादनु ।
यस्यासौ मुच्यते क्षिप्रं संसारान्नात्र संशयः ।

इत्यनेन हेतुवाचि तु शब्दसूचितेनोक्त एवार्थो नाङ्गतार्थः ॥ ० ॥

ननु प्रथमभाविवैराग्याख्यसाधनमन्तरेण भक्त्यादिना कथं मुक्त्युदय इत्यतः सिंहावलोकनन्यायेन तदाह । अदृष्टमिति । अदृष्टं स्वर्गादिफलं सत्यादिदृष्टफलवद्भङ्क्ष्यत्नश्यति भूतमुत्पन्नमिदं सर्वं जगदन्यथाऽनित्यं कथमिव स्वप्नदृष्टपदार्थसमम् नश्वरत्वात्स्वप्नसमं न तु बोधनिवर्त्यत्वात् संसारस्थमिदं सर्वमनित्यत्वान्मृथा यतः अतः प्राहुः स्वप्नसमं प्राज्ञा जगदिदं (१) मृषेति वचनाच्च मिथ्यात्वं प्रपञ्चस्येति अस्तु भूतमनित्यत्वात् स्वप्नसमं भविष्यच्च स्वप्नसमं न स्यादित्याशङ्क्य यथा भूतमनित्यत्वात् स्वप्नसमं तथा भविष्यच्च सर्वमनित्यत्वेन स्वप्नसममित्याह । भूतमिति । स्वप्नशब्दस्य कथं स्वप्नार्थत्वमपर्यायत्वाद्द्वितीयमाशङ्क्य "सुषुप्तिस्वप्नयोश्चैव स्वर्गव्योम्नोस्तथैव च । मत्योऽस्त्यनामता ज्ञेया मनोबुद्ध्योस्तथैव च" इत्यनेन परिहृतेत्येति सर्वमनित्यं चेन्नित्यं वस्तु किं तदाह । सर्वं रहो रह इति सर्वं रहः सर्वशास्त्रप्रतिपाद्येषु रहस्यं गुरूपदेशत्वाद्रह इति स्वभक्तद्रोषात् स्वयं च निर्दोषतया सदा स्थितं रहो ब्रह्म तदुक्तम् ।

रहो ब्रह्म तथा यज्ञः स्वःसत्यमिति गीयत इति ।

नित्यनिर्दोषं ब्रह्मैतत्सर्वमनित्यमसारं चेति विज्ञानं वैराग्यमिति भावः विरक्त्या भक्तिस्तया गुणोपसंहारलक्षणमुपासनं तेनापरोक्षज्ञानं तेन श्रीनारायणप्रसादस्तेन स्वयोग्यमुक्तिरिति क्रममुल्लङ्घ्य वैराग्यस्य सर्वत्रानुसन्धानार्थं पश्चादप्युक्तमिति ज्ञातव्यम् ०॥)

उपसंहरति । भागवतमुख्य इति । हंसयोर्जीवपरमात्मनोर्गतिं सच्चिदानन्दलक्षणां हरेर्जगदुत्पत्त्यादिलक्षणां जीवस्य तदधीनत्वादिलक्षणां वा सिद्धजातिषु नारदस्य प्राधान्यद्योतनाय प्रथमपादस्याक्षराधिक्यम् ॥ ८० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

यथेति सार्द्धकम् ॥ ७७ ॥

मन इत्यर्द्धकम् ॥ ७८ ॥

अविद्यायां सत्यामिति यया सम्मोहितो जीव इति न्यायेन सङ्गमनीयम् अतस्तदपवादार्थमित्यत्र भयं द्वितीयाभिनिवेशतः स्यादीशादपेतस्य इत्यादिकमुपजीव्यम् ॥ ७६–८१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

देहत्यागदेहान्तरप्रवेशयोर्मध्यक्षणेऽप्यभिमानाविच्छेदमाह । यथेति । नापयाति पूर्वतृणस्यात्यागात् अपयाति च तृणान्तरधारणात् कर्मणामुत्तरदेहारम्भकाणां व्यवधानेन विशेषतो धारणेन ॥ ७६ ॥

प्रकरणमुपसंहरति । मन एवेति । भवभावनं संसारहेतुः ॥ ७७ ॥

केन प्रकारेणोत्पत्त आह । यदेति । चरितान् उपभुक्तान् पदार्थान् यतः कर्मणि एकस्मिन्नपि बीजरूपे स्थिते सति अविद्यायां सत्यामनात्मनो देहादेः कर्मणि बन्धो भवति ॥ ७८—७९ ॥

हंसयोर्जीवेश्वरयोः ॥ ८० ॥

(१) वृथा मत इत्येतन्मृषेत्यस्य व्याख्यानम् ।

प्राचीनबर्ही राजर्षिः प्रजासर्गाभिरक्षणे ।
आदिश्य पुत्रानगमत्तपसे कपिलाश्रमम् ॥ ८१ ॥
तत्रैकाग्रमना धीरो गोविन्दचरणाम्बुजम् ।
विमुक्तसङ्गोऽनुभजन्भक्त्या तत्साम्यतामगात् ॥ ८२ ॥
एतदध्यात्मपारोक्ष्यं गीतं देवर्षिणाऽनघ ! ।
यः श्रावयेद्यः शृणुयात् स लिङ्गेन विमुच्यते ॥ ८३ ॥
एतन्मुकुन्दयशसा भुवनं पुनानं देवर्षिवर्यमुखनिःसृतमात्मशौचम् ।
यः कीर्त्यमानमधिगच्छति पारमेष्ठ्यं नास्मिन्भवे भ्रमति मुक्तसमस्तबन्धः ॥ ८४ ॥
अध्यात्मपारोक्ष्यमिदं मयाधिगतमद्भुतम् ।
एवं स्त्रियाश्रमः पुंसश्छिन्नोऽमुत्र च संशयः ॥ ८५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्यां श्रीनारदप्राचीनबर्हिःसम्वादे पुरञ्जनोपाख्याने एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

लिङ्गे चिरकालस्थायिनि अहम्बुद्धौ नास्ति विवादः स्थूलदेहे आत्मत्वबुद्धेरनुवृत्तिमाह । यथेति । इयं लोके प्रसिद्धा तृणजलूका यदा तृणान्तरं गच्छति तदा तद्ग्रहणं विना पूर्वतृणं नोपयाति तद्गृहीत्वा तु अपयाति एवमुत्तरदेहे आत्मबुद्धिं विना म्रियमाणोऽपि प्राग्देहाभिमतिं पूर्वशरीरे आत्मत्वबुद्धिं न त्यजेन्नत्यजति ॥ ७६ ॥

देहात्मत्वानुवृत्तेरवधिमाह । यावदिति । व्यवधानेन देहात्मत्वबुद्धिवृत्तिविच्छेदात्मकेन कर्मणा वेदान्तश्रवणादिनेत्यर्थः ॥ अन्यं देहेन्द्रियादिविलक्षणमात्मतत्त्वं यावन्न वेद तावन्न त्यजति फलितमर्थमाह । देहात्मत्वबुद्ध्यादिनानावृत्तिमन्मन एव भवं जन्ममरणप्रवाहरूपं संसारं भावयतीति तत् ॥ ७७ ॥

भवमेवोपपादयति । यदेति । अविद्यायाम् "अविद्याकर्मसंज्ञान्या तृतीयाशक्तिरिष्यते । यया क्षेत्रज्ञशक्तिः सा वेष्टिता नृप ! सर्वगा" इति स्मृतेः । अनादितः प्रवृत्ते अविद्यासंज्ञके कर्मणि सत्यपि चरिताम् । पूर्वविषयभोगान् ध्यायन् मनः इन्द्रियैर्बन्धनभूतानि पुनः कर्माण्येवाचिनुते असकृत् जन्मनि जन्मनि न तु अनादिकर्मरूपामविद्यां निराकर्तुं यतते यदा तदा अनात्मनः देहात्मबुद्धेः कर्मणि बन्धः पुनःपुनर्जन्ममरणलक्षणः संसार इत्यर्थः ॥ ७८ ॥

तदपवादार्थं जन्ममरणप्रवाहरूपबन्ध निराकरणार्थमित्यर्थः ७९ हंसयोः जीवब्रह्मणोः ॥ ८०-८१-८२ ॥

भाषा टीका ।

जिस प्रकार से जोंक एक तृण में से दूसरे तृणमें जाती है नहीं भी तैसें ही मरनेपर भी पूर्वके देह की अभिमति को नहीं छोड़ता है ॥ ७६ ॥

जब पर्यन्त अन्यकर्म के व्यवधान होने से अथवा पूर्वकर्म के समाप्त होने से दूसरे देह को नहीं प्राप्त होता है हे मनुष्येन्द्र ! सब प्राणियों का मन ही संसार का कारण है ॥ ७७ ॥

जब अविद्या में रहकर आत्मस्वरूप को भूल जाता है तब शुभाशुभ कर्मों को करता है निरन्तर कर्म के करने से उसका भोग होता है फिर इन्द्रियों से किये कर्मों को ध्यान करता है फिर उसको बन्धन होता है ॥ ७८ ॥

जिन भगवान् से जगत्की उत्पत्ति स्थिति प्रलय होता है तिनको सब जगत् में व्यापक समझकर सब प्रकार से उनका भजन करो तब तुम्हारा संसार निवृत्त होगा ॥ ७९ ॥

(श्रीकृष्ण में भक्ति जीवों में दया आत्मा में अवाधित ज्ञान यदि हो जाय तो संसार से मुक्त होजाय ॥ ० ॥

अदृष्ट जो वस्तु है सो दृष्ट के तुल्य नश्वर है भूतकाल भविष्यत्काल वर्तमान काल में भी जो दीखता है सो स्वप्न के तुल्य है ॥ ० ॥)

मैत्रेयजी बोले सब भागवतों में मुख्य भगवान् नारदजी जीवात्मा परमात्मा की स्थिति को दर्शाकर राजा से सम्मति लेकर सिद्धों के स्थान को चले गये ॥ ८० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

पुत्रानादिश्येति । पुत्राणामादेशं मन्त्रिणामग्रे कथयित्वा । कपिलाश्रमं गङ्गासागरसङ्गमम् ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥

आत्मशौचं मनःशोधकं पारमेष्ठ्यं सर्वोत्कृष्टफलदम् ॥ ८४ ॥

स्त्री बुद्धिस्तत्सहितस्याश्रमोऽहङ्कारश्छिन्नो भवति अमुत्र कर्मफलभोगः कथमिति संशयश्छिन्नः ॥ ८५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततः प्राचीनबर्हिः प्रजासृष्टौ तद्रक्षणे च स्वपुत्राननुज्ञाप्य स्वयं तपश्चर्तुं कपिलाश्रममगात् ॥ ८१ ॥

तत्र चाश्रमे धीरो वशीकृतेन्द्रियः एकाग्रचित्तः विविक्तो भगवच्चरणाम्बुजं ध्यायंस्तद्भक्त्या तत्साम्यतां तेन साम्यं यस्येति बहुव्रीहिः तत्साम्यवत्तामित्यर्थं इयादगात् तत्सात्मता-मिति पाठे तेन भगवता समानात्मतां समानता तत्साधर्म्यमित्यर्थः श्रवणश्रावणादिफलमाह । एतदिति । हेऽनघ ! देवर्षिणा गीतमेत-दध्यात्मपारोक्ष्यं यः पुरुषः श्रावयेत्शृणुयाद्वा सलिङ्गेन संसृतिहे-तुना मनसा दुःखेन हेतुना बन्धेन वा विमुच्यते मुक्तो भवे-दित्यर्थः ॥ ८२ ॥ ८३ ॥

एतदध्यात्मपारोक्ष्यं मुकुन्दयशसा युक्तमितिशेषः अत एव भुवनं पुनानं पवित्रीकुर्वाणं नारदमुखान्निर्गलितमात्मशौचं मनः शोधकं पारमेष्ठ्यं सर्वोत्कृष्टफलदं कीर्त्यमानं कथ्यमानं यः पुमानधिगच्छति स पुमान्निरस्तसमस्तबन्धः अस्मिन्भवे संसारे न भ्रमति ॥ ८४ ॥

उक्तार्थमुपसंहरति । अद्भुतमिदमध्यात्मपारोक्ष्यमध्यात्म-तत्त्वस्य पारोक्ष्यं परोक्षवादो यस्मिन्नत एवाद्भुतमाश्चर्यम-ध्यात्मस्य पारोक्ष्यं दुःशकमित्यद्भुतमित्यर्थः मया तुभ्यमभिहितं तथा पुंसः क्षेत्रज्ञस्य स्त्रियाश्रमः गृहस्थाश्रमत्वेन रूपितः संसारश्च कथितः अमुत्र परलोके संशयः फलानुभवविषयो भव-दीयः संशयश्च छिन्नः निरस्तः ॥ ८५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

"सर्गः स्वभावनिर्मोकनिश्चयाध्यायसृष्टिषु" इत्यभिधानात् प्रजानां स्वभावविद्याधर्मादिपुरुषार्थरक्षणे तत्परिपन्थिनिरासेनेति शेषः ॥ ८१ ॥

विमुक्तसङ्गो निष्कामस्तस्य हरेः साम्यतां निर्दोषत्व-लक्षणाम् ॥ ८२ ॥

एतस्येतिहासस्याभ्यासेन किं फलमुदेति येनायमवश्यं ज्ञातव्यः स्यादन्यथा नारदेन बाललीलाकथावद्विनोदार्थमुक्तं फलानुकारीति परीक्षितो हार्दं चोद्यं शुकः परिहरतीत्याह । एतदिति । अधिकात्मनः परमात्मनोऽभिमतात्मनः प्रत्यक्षासिद्धस्य जीवात्मनो वा स्वरूपं पारोक्ष्यं परोक्षतया शब्दलक्षणतया गीतं शब्दितं न साक्षादुक्तं देवप्रियत्वात् "परोक्षप्रिया इव हि देवा" इति श्रुतेरित्यर्थः देवर्षिणेत्यनेन नारदस्य विनोदकथाकथ-नस्वभावो नास्तीति ध्वनयति लिङ्गेन शरीरेण मुच्यते रहितो भवतीत्यनेन तृतीयावचनेन पूर्वमपि स्वरूपाद्भिन्नमिति ध्वन-यति स्वरूपभूतदेहेन सहसैव गच्छतीति च "सोनानन्दाग्नि-मुक्त आनन्दी भवति" इति श्रुतेः ॥ ८३ ॥

न केवलमिदं प्राचीनबर्हिषः प्रयोजनं किन्तु सर्वेषामपीति भावेन पुनरुक्तं विशिनष्टि । एतदिति । मुकुन्दस्य यशसा सहि-तेमनत्पुरञ्जनोपाख्यानमात्मशौचमात्मनो मनसः शुचिता यस्मा-त्तथा पारमेष्ठ्यं परमेष्ठिनः सर्वोत्तमस्य हरेः इती परमसा-धनमधिगच्छति गुरोः सकाशाज्जानाति भवे संसारे यस्मिन् जन्मनि जानाति अस्मिन्नेति वा अनेन संसारभ्रम एव निवार्यते न तु तद्बन्ध इति मन्दाशङ्कां निवारयति मुक्तेति ॥ ८४ ॥

शिष्टजनेष्वेकेन मैत्रेयेणाधिगतत्वात्कृत्स्नावश्यमधिगन्तव्य-मिति भावेनाह । अध्यात्मेति । मया मैत्रेयनाम्ना गहनत्वाद-द्भुतमिदं नारदेन प्राचीनबर्हिषे उपदिष्टमध्यात्मपारोक्ष्यमधि-कात् गुरुमुखादधीतमेव तवोपदिष्टमत एव त्वयाप्यतिश्रद्धया-धीत्याभ्यसनीयमिति शेषः नन्वेतदधिगमेन यदि वेदविषयोऽपि संशयश्छिन्नः स्यात्तर्ह्यधिगन्तव्यान्तराभावेन धन्यः स्यामतः कथं निर्णयः स्यादत्राह । एवमिति । यः पुंसो जिज्ञासोस्त्रय्या आश्र-यस्त्रिवेदी विषयः संशयोऽध्यात्मस्वरूपे छिन्न एवामुत्राधिदैवा-दिस्वरूपे च संशयो मम छिन्नोऽत एव तवापि छिन्नः स्या-दिति शेषः अनेन पुरञ्जनोपाख्यानस्य वेदविषयत्वप्रतीतेस्तद-तिश्रद्धया ध्येयमिति सिद्धं यद्वा एतदध्यात्मपारोक्ष्यमधिगतं यथा एवं त्रयीचाधिगता एकविषयात् ततः किं फलमत्राह । आश्रय इति । पुंस आश्रय इहामुत्र च संशयश्छिन्नो भवती-त्येतत्फलं भवतीत्यर्थः अतिगहनं जलनिधिवत्क्षुराग्रमिव दुर्ग्रहं निशितं तीक्ष्णं पुरञ्जनोपाख्यानं व्याख्याच्छलेन मयावतारि तरणि-रिव व्योमतलं पवनात्मज इव पयोराशिं क्षुर (१) धारामिव निग-दतोतारिषमध्यात्मपारोक्ष्यम् ॥ ८५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तत्साम्यताम्, तत्सारूप्यम् ॥ ८२-८३ ॥

मुकुन्दयशसा । तस्मिन्महन्मुखरिता इत्यादिना लक्षणेन तद्यशो महिम्ना ॥ ८४ ॥

स्त्रियाश्रय इति छान्दस इयङादेशः ॥ ८५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भस्य
एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

पुत्रानादिश्येति पुत्राणामादेशं मन्त्रिणामग्रे कथयित्वा पुत्राणां तदा तत्रानागमनात् ॥ ८१ ॥

साम्यतां साम्यं सारूप्यम् ॥ ८२ ॥

एतदुपाख्यानं मुकुन्दयशसा कर्मादिभ्यो भक्त्युत्कर्षरूपेण तस्मिन्महन्मुखरिता मधुभिच्चरित्रेत्यादिना व्यञ्जितेन वा पार-मेष्ठ्यं परमेष्ठिनः कर्म परमेष्ठिनाप्येतन्नित्यं कीर्त्यते इत्यर्थः तत्कृतं वा ॥ ८३—८४ ॥

स्त्री बुद्धिस्तत्सहितस्याश्रयोऽहङ्कारः पक्षे गार्हस्थ्यलक्षणः अमुत्र कर्मफलभोगः कथमिति संशयश्च छिन्नः ॥ ८५ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
चतुर्थे एकोनत्रिंशः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २९ ॥

---

(१) क्षुरधाराङ्कोशा इवाहमतारिषमिति शोधयन्ति सुधियः केचित् ।

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ॥

लिङ्गेन विमुच्यते लिङ्गदेहं हित्वा भगवत्साम्यं प्राप्नोति ॥८३॥ मुकुन्दयशसा युक्तम् । अत एव भुवनं पुनानं विश्वं पवित्रीकुर्वाणमात्मशौचं मनःशोधकम् परमेष्ठी अत्र परमपदवासी वासुदेवस्तत्प्रापकम् यः कीर्त्यमानमधिगच्छति स भवे संसारे न भ्रमति किन्तु मुक्तसमस्तबन्धो भवति ॥ ८४ ॥

अध्यात्मस्यात्मतत्त्वस्य पारोक्ष्यं गोप्यतया वर्णनं यस्मिन्निदं पुरञ्जनोपाख्यानं मयाधिगतं गुरुमुखात् एवमेव श्रुतं तथा स्त्रिया बुद्ध्या हेतुभूतया पुंसो जीवस्य भ्रमः पुनः पुनर्जन्ममरणालक्षणश्छिन्नः अधिगत इति फलितोऽर्थः श्रुतः यथोपदेशं तव सर्वं वर्णितमिति भावः अमुत्र कर्मफलभोगः कथमिति संशयश्च छिन्नः ॥ ८५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
एकोनत्रिंशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ २९ ॥

भाषाटीका ।

प्राचीनबर्हि राजर्षि भी अपने पुत्रों को प्रजा का रक्षण समर्पण कर के तपस्या करने को कपिल जी के आश्रम को गये ॥ ८१ ॥

वहां पर वीर प्राचीनबर्हि एकाग्रमन होकर संसार से मन को हटाकर श्रीगोविन्द चरणकमल को भजते हुये भगवान् के तुल्य दिव्य ज्ञान स्वरूप को प्राप्त हो गये ॥ ८२ ॥

हे अनघ ! विदुरजी यह परोक्ष अध्यात्मप्रसङ्ग देवर्षि नारदजी ने कहा है इसको जो सुने अथवा सुनावेगा सो लिङ्ग देह के बन्धन से छूट जायगा ॥ ८३ ॥

यह आख्यान मुकन्द भगवान् के यश से युक्त है सब संसार को पवित्र करने वाला है नारदजी के मुख से निकला है आत्मा का पवित्र करने वाला है इस के कथन करने से जो सुनता है सो परमपद को प्राप्त होता है सब बन्धन से छूट जाता है इस संसार में नहीं भ्रमता है ॥ ८४ ॥

इस अद्भुत अध्यात्मपारोक्ष्य को मैंने अध्ययन किया है इस प्रकार से जो बुद्धि से आत्मा का बन्धन है परलोक मे ऐसा कर्मफल भोगना होता है उसका संशय छूट गया है ॥ ८५ ॥

इति श्रीमद्भागवत चतुर्थस्कन्ध उनतीशमा अध्याय
का भाषानुवाद लक्ष्मणाचार्यकृत
समाप्त ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे एकोनत्रिंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ २९ ॥

॥ त्रिंशोऽध्यायः ॥

॥ विदुर उवाच ॥

ये त्वयाऽभिहिता ब्रह्मन् ! सुताः प्राचीनबर्हिषः ।
ते रुद्रगीतेन हरिं सिद्धिमापुः प्रतोष्य काम् ॥ १ ॥
किं बार्हस्पत्येह परत्र वाथ कैवल्यनाथप्रियपार्श्ववर्तिनः ।
आसाद्य देवं गिरिशं यदृच्छया प्रापुः परं नूनमथ प्रचेतसः ॥ २ ॥

॥ मैत्रेय उवाच ॥

प्रचेतसोऽन्तरुदधौ पितुरादेशकारिणः ।
जपयज्ञेन तपसा पुरञ्जनमतोषयन् ॥ ३ ॥
दशवर्षसहस्रान्ते पुरुषस्तु सनातनः ।
तेषामाविरभूत्कृच्छ्रं शान्तेन शमयन् रुचा ॥ ४ ॥
सुपर्णस्कन्धमारूढो मेरुशृङ्गमिवाम्बुदः ।
पीतवासा मणिग्रीवः कुर्वन् वितिमिरा दिशः ॥ ५ ॥
काशिष्णुना कनकवर्णविभूषणेन भ्राजत्कपोलवदनो विलसत्किरीटः ।
अष्टायुधैरनुचरैर्मुनिभिः सुरेन्द्रैरासेवितो गरुडकिन्नरगीतकीर्तिः ॥ ६ ॥
पीनायताष्टभुजमण्डलमध्यलक्ष्म्या स्पर्धच्छ्रिया परिवृतो वनमालयाद्यः ।
बर्हिष्मतः पुरुष आह सुतान् प्रपन्नान् पर्जन्यनादरुतया सघृणावलोकः ॥ ७ ॥

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

वरं वृणीध्वं भद्रं वो यूयं मे नृपनन्दनाः ! ।
सौहार्देनापृथग्धर्मास्तुष्टोऽहं सौहृदेन वः ॥ ८ ॥
योऽनुस्मरति सन्ध्यायां युष्माननुदिनं नरः ।
तस्य भ्रातृष्वात्मसाम्यं तथा भूतेषु सौहृदम् ॥ ९ ॥
ये तु मां रुद्रगीतेन सायं प्रातः समाहिताः ।
स्तुवन्त्यहं कामवरान् दास्ये प्रज्ञां च शोभनाम् ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

प्रसङ्गात्पृश्निभिः प्रोक्तं वृत्तं प्राचीनबर्हिषः ।
वर्ण्यते च पुनर्द्वाभ्यां प्रस्तुतं तत्प्रचेतसाम् ॥ १ ॥
तत्र त्रिंशे तपस्तुष्टाद्धरीशाल्लब्धवरास्ततः ।
आगत्य वार्क्षीमुद्वाह्य राज्यं चक्रुरितीर्यते ॥ २ ॥

हरिं प्रतोष्य कां सिद्धिमापुः ॥ १ ॥

हे बार्हस्पत्य ! कस्यां सिद्धिर्यायां बृहस्पतेर्मैत्रेयः शिष्य इति ज्ञातव्यम् ते यदृच्छया गिरिशं प्राप्य तस्यैव कैवल्यनाथप्रियस्य गिरिशस्य पार्श्ववर्तिनस्तदनुगृहीताः सन्तो नूनं परं मोक्षं प्रापुरेव ततः पूर्वं त्विहाथ वा परत्र किं प्रापुः ॥ २ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

रुद्रगीतजपरूपेण यज्ञेन तपसा च पुरञ्जनं हरिम् ॥ ३ ॥

तेषां कृच्छ्रं तपः क्लेशं रुचा कान्त्या शमयन् शान्तेन शुद्धसत्त्वेन वपुषा आविर्भूतः ॥ ४ ॥

सुपर्णस्कन्धमारूढ इत्यादीनां बर्हिष्मतः सुतानाहेति तृतीयेनान्वयः ॥ ५ ॥

कनकमयेन वर्णवता विभूषणेन भ्राजमानं कपोलं वदनं च यस्य अष्टभिरायुधैः गरुड एव किन्नरस्तेन पक्षस्वनैर्गीता कीर्तिर्यस्य ॥ ६ ॥

पीनाश्च ते आयता अष्टौ भुजास्तेषां मण्डलं समूहस्तन्मध्ये स्थितया लक्ष्म्या स्पर्धमाना श्रीः शोभा यस्यास्तया वनमालया परिवृत आद्यः पुरुष आह पर्जन्यस्य नाद इव रुतं नादो यस्यास्तया वाचा सघृणोऽवलोको यस्य ॥ ७ ॥

यूयं मे मत्तो वृणीध्वम् सौहार्देन हेतुनापृथग्धर्मा येषां तेषां सम्बोधनं वः परस्परं सौहृदेन तुष्टोऽहम् ॥ ८ ॥

भूतेषु सौहृदं च भविष्यति ॥ ९ ॥

तेभ्यो दास्ये किं पुनर्युष्मभ्यमिति शेषः ॥ १० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं प्रचेतसां वृत्तमसमाप्यैवावान्तरे प्राचीनबर्हिषो वृत्तान्त उक्त इदानीं तद्वृत्तान्तशेषशुश्रूषया पृच्छति विदुरः । य इति । हे ब्रह्मन् ! मैत्रेय ये प्राचीनबर्हिषः पुत्रास्त्वयाभिहिताः ते रुद्रगीतेन स्तोत्रेण हरिं प्रतोष्य तोषयित्वा कां सिद्धिं फलमापुः प्रापुः ॥ १ ॥

हे बार्हस्पत्य ! मैत्रेय ! कस्यांचिद्विद्यायां बृहस्पतेर्मैत्रेयः शिष्यः यदृच्छया गिरिशं प्राप्य कैवल्यनाथस्य मोक्षाधिपतेर्भगवतो यः प्रियो रुद्रः तस्य पार्श्ववर्तिनः तेनानुगृहीताः प्रचेतसः नूनं परं मोक्षं प्रापुरेव ततः पूर्वं त्विहात्र लोके परत्र लोके वा किं प्रापुः ॥ २ ॥

एवमापृष्टो मुनिः प्रचेतसां कथाशेषमाह । प्रचेतस इति । पितुराज्ञाकारिणः अन्तरुदधौ समुद्रजलमध्ये रुद्रगीतजपयज्ञेन तपसा तप आलोचने निविष्यासनेन च निरञ्जनमपहतपाप्मानं परमपुरुषमतोषयन् ॥ ३ ॥

सनातनः परमपुरुषः दशवर्षसहस्रान्ते दशसहस्रसंख्यातवत्सरपर्यन्ततपश्चर्यान्ते तेषां कृच्छ्रं तपः क्लेशं रुचा कान्त्या शमयन् शान्तेन शुद्धसत्त्वमयेन वपुषा आविरभूत् ॥ ४ ॥

पुरुषं विशिनष्टि । सुपर्णेति सार्द्धद्वयेन । सुपर्णस्य गरुडस्य स्कन्धे आरूढः तमुपलक्षयति मेरोः शृङ्गमम्बुदो नीलमेघ इवेति पीतं पिशङ्गं वासो वस्त्रं यस्य सः मणिः कौस्तुभः ग्रीवायां यस्य सः दिशः वितिमराः प्रकाशबहुलाः कुर्वाणः ॥ ५ ॥

पुनः कीदृशः काशिष्णुनेति कनकमयशोभनवर्णविभूषणेनात एव काशिष्णुना भ्राजिष्णुना प्रकाशस्वभावेनेत्यर्थः भ्राजमानं कपोलं वदनं च यस्य सः प्रकाशमानकिरीटयुक्तः अष्टायुधैः शङ्खचक्रगदापद्मशार्ङ्गशरखड्गखेटैः पद्मस्यायुधानन्तर्भूतत्वेऽपि छत्रिन्यायेनायुधशब्दः प्रयुक्तः परशुपाशाङ्कुशाद्यन्यतमो वात्राष्टमो विवक्षितः अष्टायुधैरित्यनेनाष्टभुज इत्यपि विवक्षितः अनुचरैः पार्षदैः मुनिभिः सुरेन्द्रैर्ब्रह्मादिभिश्च सेवितः गरुड एव किन्नरः तस्य वेदात्मकपक्षध्वनिर्गरुडाकिन्नरशब्दविवक्षितः तेन गीता कीर्तिर्यस्य सः यद्वा गरुडा गरुडजातीयाः किन्नराश्च तैः गीता कीर्तिर्यस्य सः ॥ ६ ॥

पीनाश्च ते आयताश्चाष्टौ भुजास्तेषां मण्डलं समूहः तन्मध्ये स्थितया लक्ष्म्या स्पर्धमाना श्रीः शोभा यस्यास्तया वनमालया परिवृतः आद्य आदौ भवः जगत्कारणभूतः पुरुषः प्रपन्नान् बर्हिष्मतः सुतान् प्रति पर्जन्यनाद इव रुतं नादो यस्यास्तया वाचा सघृणः कृपायुक्तोऽवलोको यस्य स आह ॥ ७ ॥

हे नृपनन्दनाः ! यूयं मे मत्तः वरं वृणीध्वं वः भद्रमस्तु परस्परसौहृदेनापृथग्धर्मास्तुल्यधर्माणः यूयं वः युष्माकं सौहृदे नाहं तुष्टः ॥ ८ ॥

यो नरः अनुदिनं सायं प्रातः यस्यायां युष्माननुस्मरति तस्य नरस्य भ्रातृष्वात्मसाम्यमात्मना तुल्यं स्वात्मनीव प्रीतिः तथा भूतेषु सौहृदं च भविष्यति ॥ ९ ॥

ये नराः सायंप्रातः समाहितचित्ताः सन्तो रुद्रगीतेन मां स्तुवन्ति तेभ्योऽप्यहं कामवरान् काम्यन्त इति कामाः तान् अभीष्टान् वरान् प्रज्ञां च दास्ये किं पुनः युष्माकम् ॥ १० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अव्यक्तस्वभावो हरिस्तप आदिसाधनसामर्थ्येन प्रसन्नो व्यक्तो भवतीत्येतद्रुद्राद्युत्तमत्वं च निरूप्यतेऽस्मिन्नध्याये । तत्र पूर्वप्रसक्तप्रमेयं विस्तरतः श्रोतुकामो विदुरो मैत्रेयं पृच्छति । ये त्वयेति । रुद्रगीतेन सदा शिवोपदिष्टेन स्तोत्रेण हरिं प्रतोष्य कां सिद्धिं पुरुषार्थरूपां प्रापुरित्यन्वयः ॥ १ ॥

विष्णुतद्भक्तभक्तानां सिद्धिरस्त्येव सा तु कीदृशीति भावेन पृच्छतीत्याह । किञ्चेति । "तदेतत्प्रेय" इतिश्रुतेः कैवल्यनाथश्चासौ प्रियश्च कैवल्यनाथप्रियस्तस्य कैवल्यनाथप्रियस्य विष्णोः कैवल्यस्य नाथः कैवल्यनाथस्तस्य कैवल्यनाथस्य प्रियो रुद्रस्तस्य वा पार्श्ववर्तिनः समीपे वर्तमानाः पुरुषा इह लोकेऽथवामुष्मिँल्लोके किं पुरुषार्थलक्षणं सुखं नार्हन्ति सर्वमर्हन्ति तत्र प्रचेतसो यदृच्छया दैवेच्छया गिरिशमासाद्य परमुत्कृष्टं सुखं नूनं किं प्रापुरित्यन्वयः गिरेर्ब्रह्मणः प्रसादेन शं सुखं यस्य स गिरिशः "तं ब्रह्मगिरिरित्याचक्षत" इति श्रुतेः गिरि वाचि शेत इति वा गिरौ कैलासे शेत इति गिरिशः पूर्ववदलुक्समासः डीडोडप्रत्ययश्च "पॄपालनपूरणयोः" इति धातोः परं जगत्पालनं मुक्तिलक्षणपूर्णानन्दसुखेति अनेन प्रचेतसो यानि योग्यानि कल्याणान्यर्हन्ति तेषु किम्मुख्यमापुरिति प्रश्नतात्पर्यार्थः ॥ २ ॥

जगत्पालनादिसर्वाः सिद्धीरापुरिति परिहारं वक्तुमुपक्रमते इत्याह । मैत्रेय इति । जपयज्ञेन रुद्रगीताख्यस्तोत्रयज्ञेन पुराणां शरीराणां जननाज्जन्मना व्यञ्जयितृत्वात्पुरञ्जनो विष्णुः पुरे अञ्जनात् व्यञ्जनात्पुरञ्जनो जीवः यतस्तपसा पुरञ्जनं जीवनामानमशोषयंस्तेन पुरञ्जनं विष्णुमतोषयन् प्रसादाभिमुखं चक्रुरित्यर्थः तद्द्योतनाय पुरञ्जनपदं प्रायोजीत्यतः पूर्वोक्तः पुरञ्जनोनाम्नोच्यते "पुरेषु त्वञ्जनाज्जीवः पुरञ्जन इतीरितः । पुराणां जननाद्विष्णुर्व्यञ्जकत्वं द्वयोरपि" इति वचनात्सिद्धमिदमर्थद्वयमिति नृलुसानां

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

दन्ताः इचुयशानां तालिव्यत्वतस्तकारशकारयोः स्थानसामीप्यात् उपूपध्मानीयानामोष्ठाविस्यनुवन्धोकारस्यैकस्थानत्वाच्च वा शोषयन्नतोषयन्निति युज्यते ॥ ३ ॥

प्रचेतसां शान्तेन भगवन्निष्ठया जातयानुग्रहलक्षणया रुचा तेषां कृच्छ्रं दुःखं शमयन् ॥ ४ ॥

मणिग्रीवः कण्ठामुक्तकौस्तुभः वितिमिरा निरस्तान्धकाराः ॥ ५ ॥

कासृ दीप्तौ भ्राजद्भ्यां राजद्भ्यां कपोलाभ्यां युक्तं वदनं यस्य स तथा भ्राजदित्युक्त्यात्मनेपदे परस्मैपदित्वं काल्पनिकमिति ध्वनयति ॥ ६ ॥

पीनानामायतानामष्टानां भुजानां मण्डलस्य मध्ये वक्षसि स्थितया लक्ष्म्या सह स्पर्धमानवद्वर्तमाना श्रीर्विकासलक्षणा यस्याः सा तथा अश्ववदाचरतीत्यश्वतीत्यादौ दर्शनादौपचारिकोऽयं प्रयोगः न हि हरेरपि वक्षसि स्थितयोर्लक्ष्मीवनमालयोरौत्सर्गिकी स्पर्धा सङ्घटीति पर्जन्यो मेघस्तन्नादवद्द्रुतं ध्वनिर्यस्याः सा तथा वाचेति शेषः घृणाया दयया सह वर्तत इति सघृणस्तादृशोऽवलोको यस्य स तथा ॥ ७ ॥

सौहार्देन हेतुनापृथग्धर्मा एकविषयधर्मचारिणः तेन किं तव तत्राह । तुष्ट इति । अतो वरं वृणीध्वमित्यर्थः ॥ ८ ॥

न केवलं मत्तो युष्माकमेव फलमन्येषां भवदनुस्मर्तॄणामपि फलविशेषो भवतीत्याह । य इति । यथामत्प्रीतिहेतुर्मे तोषकरं युष्मदपृथग्धर्मत्वस्मरणमितरेषामपि भ्रातृष्वात्मसाम्यफलं स्यात्तथा ॥ ९ ॥

रुद्रगीतेन मां स्तुवद्भ्योऽपि कामवरान् दास्यामीत्याह । ये तु मामिति ॥ १० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

सुपर्णेति त्रिकम् । काशिष्णुना भ्राजमानेन कनकवर्णेनालौकिकत्वान्न तु कनकमयेनेत्यर्थः । तेन विभूषणेन कुण्डलादिना पूर्वं श्रीरुद्रोपदिष्टपरमव्योमाख्यमहावैकुण्ठाधिपचतुर्भुजत्वेन ध्यातस्यापि श्रीभगवतोऽष्टभुजत्वेनाविर्भावस्याभिप्रायोऽयम् । नाधुना भवदत्यन्तनिष्ठध्यानार्थमहमाविर्भूतः किन्तु आपातसान्त्वनाद्यर्थमेवेति ॥ १-७ ॥

स्वाभाविकेन सौहार्देन हेतुना वो युष्माकं मदुपासकानामित्यर्थः सौहृदेन वैशिष्ट्यं प्राप्तेन तेन तुष्टोऽहं यथा न तथा मदुपासनयापीत्यर्थः ॥ ८ ॥

भ्रातृषु समवासनं मद्भक्तेषु आत्मसाम्यं स्वात्मनीव परस्परस्नेहम् ॥ ९-१९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

त्रिंशे प्रचेतसो लब्धवराः स्तुत्या हरेर्जलात् ।
गत्वा दग्ध्वा तरून् वार्क्षीं लब्ध्वा राज्यं मुदा व्यधुः ॥

प्रचेतसां कथामध्ये एव तत्पितुः प्राचीनबर्हिषो नारदोपदेशान्मुक्त्याख्यमाकर्ण्य पुनस्तेषामेवावशिष्टां कथां शुश्रूषते । ये इति । हरिं प्रतोष्य कां सिद्धिमापुः ॥ १ ॥

हे बार्हस्पत्य ! कस्याञ्चिद्विद्यायामुद्धवमैत्रेयौ बृहस्पतेः शिष्याविति प्रसिद्धेः प्रचेतसः इह लोके परत्र च किं परं श्रेष्ठं वस्तु प्रापुः किं कृत्वा यदृच्छयैव गिरिशं देवमासाद्य कीदृशः कैवल्यनाथस्य प्रियाः पार्श्ववर्तिनश्च ॥ २ ॥

रुद्रगीतरूपेण जपयज्ञेन पुरञ्जनं हरिम् ॥ ३ ॥

शान्तेन शान्तया रुचा ॥ ४-५ ॥

कनकमयेन वर्णवता नानारत्नजटितत्वेन नानावर्णवता विभूषणेन कुण्डलादिना भुजमण्डलमध्ये लक्ष्मीः शोभा यस्यास्तया स्पर्धन्ती स्पर्धमाना श्रीर्लक्ष्मीर्यया तया आद्यः पुरुषः पर्जन्यनाद इव रुतं नादो यस्यास्तया वाचा आह । सकृपावलोकः ॥ ६-९ ॥

तेभ्यो दास्ये किं पुनर्युष्मभ्यमिति भावः ॥ १० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

त्रिंशे प्राचीनबर्हिषः पुत्रास्तत्तपः प्रसन्नाद्भगवतो वरं लब्ध्वा वार्क्षीमुद्वाह्य यथोचितं राज्यं चक्रुरित्युच्यते तत्रादौ प्रागुपक्षिप्तं प्रचेतोवृत्तं पृच्छति । ये इति ॥ १ ॥

सिद्धिमेव त्रिधा विभज्य पृच्छति हे बार्हस्पत्य ! बृहस्पतिशिष्य ! प्रचेतसः यदृच्छया गिरिशमासाद्य कैवल्यनाथो मुक्तिप्रदो हरिस्तस्य प्रियो भक्तः गिरिशस्तस्य पार्श्ववर्तिनः शिष्याः सन्तः नूनं निश्चितं फलं प्रापुस्तदिहैव किं भौमसुखं प्रापुः किं वा परत्र स्वर्गे सुखं प्रापुः अथ वा परं मोक्षम् ॥ २ ॥

जपयज्ञेन गिरिशोपदिष्टस्तोत्रजपेन तपसा च पुरञ्जनं विश्वजनकं सनातनं पुरुषम् ॥ ३ ॥

शान्तेन परमानन्दरूपेण आविर्भूतः किङ्कुर्वन् तेषां कृच्छ्रं संसारतापं रुचा कान्त्या शमयन् अपनयन् ॥ ४ ॥ ५ ॥

काशिष्णुना दीप्तिमता कनके आधारभूते वर्णाः स्वकीयवर्णप्रधानाः मणयो यस्मिन् विभूषणे तेन भ्राजत्कपोलं वदनं यस्य स गरुडेन किन्नरैश्च भक्तविशेषैः गीता कीर्तिर्यस्य सः ॥ ६ ॥

पीनायताष्टभुजमण्डलमध्यगतया लक्ष्म्या सह स्पर्धती श्रीर्यस्यास्तया वनमालया परिवृतः सघृणावलोकः कृपार्द्रदृष्टिः पर्जन्यनादवत् मेघध्वनिवत् सन् ध्वनिर्यस्यास्तया वाण्या आह ॥ ७ ॥

मे मत्तः अपृथग्धर्माः समानधर्माः ॥ ८—११ ॥

भाषाटीका।

विदुरजी बोले प्राचीनबर्हि के पुत्र जो प्रचेता आपने कहे सो रुद्रगीत से भगवान् को सन्तुष्ट करके किस सिद्धि को प्राप्त भये ॥ १ ॥

हे बृहस्पति के शिष्य ! मैत्रेयजी इस लोक में और परलोक में कैवल्यनाथ विष्णु के पार्श्ववर्ति जो प्रचेता सो दैवयोग से महादेवजी को प्राप्त होकर किस सिद्धि को प्राप्त भये ॥ २ ॥

यद्यूयं पितुरादेशमग्रहीष्ट मुदान्विताः ।
अथो व उशती कीर्तिर्लोकाननुभविष्यति ॥ ११ ॥
भविता विश्रुतः पुत्रोऽनवमो ब्रह्मणो गुणैः ।
य एतामात्मवीर्येण त्रिलोकीं पूरयिष्यति ॥ १२ ॥
कण्डोः प्रम्लोचया लब्धा कन्या कमललोचना ।
तां चापविद्धां जगृहुर्भूरुहा नृपनन्दनाः ! ॥ १३ ॥
क्षुत्क्षामाया मुखे राजा सोमः पीयूषवर्षिणीम् ।
देशिनीं रोदमानाया निदधे स दयान्वितः ॥ १४ ॥
प्रजाविसर्ग आदिष्टाः पित्रा मामनुवर्तता ।
तत्र कन्यां वरारोहां तामुद्वहत मा चिरम् ॥ १५ ॥
अपृथग्धर्मशीलानां सर्वेषां वः सुमध्यमा ।
अपृथग्धर्मशीलेयं भूयात्पत्न्यर्पिताशया ॥ १६ ॥
दिव्यवर्षसहस्राणां सहस्रमहतौजसः ।
भौमान् भोक्ष्यथ भोगान् वै दिव्यांश्चानुग्रहान्मम ॥ १७ ॥
अथ मय्यनपायिन्या भक्त्या पक्वगुणाशयाः ।
उपयास्यथ मद्धाम निर्विद्य निरयादतः ॥ १८ ॥
गृहेष्वाविशतां चापि पुंसां कुशलकर्मणाम् ।
मद्वार्तायातयामानां न बन्धाय गृहा मताः ॥ १९ ॥
नव्यवद्धृदये यज्ज्ञो ब्रह्मैतद्ब्रह्मवादिभिः ।
न मुह्यन्ति न शोचन्ति न हृष्यन्ति यतो गताः ॥ २० ॥

भाषाटीका

मैत्रेय जी बोले पिता की आज्ञा करने वाले प्रचेता समुद्र में जब गये तब जपयज्ञ से भगवान् को सन्तुष्ट किये ॥ ३ ॥

दश हजार वर्ष बीतने पर सनातन पुरुष उनके आगे प्रघट भये दर्शन करने से उनके दुःख निवृत्त होगये ॥ ४ ॥

जैसे मेरु के शिखर पर मेघ होवे तैसे गरुड़जी पर विराजे हैं पीताम्बर पहिरे हैं कण्ठमें मणिहै कान्तिसे जगत् में प्रकाश करदिया ॥ ५ ॥

प्रकाशमान सुवर्ण भूषण से मुखारविन्द आपका प्रकाशमान है किरीटों की शोभा होरही है आठ भुजोंसे शोभित हैं सब पार्षद स्तुति करते हैं देवता सेवन करतेहैं गरुडजी तथा किन्नरगण कीर्ति का गान कर रहे हैं ॥ ६ ॥

बड़ेपुष्ट लम्बे आठ भुजोंके मण्डलके मध्यमें जो लक्ष्मीजी तिनके साथ विवाद करने वाली वनमाला से वेष्टितहैं भगवान् आद्यपुरुष नारायण शरणागत जो प्राचीन बर्हि के पुत्र तिनों से मेघ के नादसरी की वाणी से दयायुक्त होकर वचन बोले ॥ ७ ॥

श्री भगवान् बोले हे राजपुत्रो ! तुम लोग मेरे से वरमांगो तुमलोग सुहृदपनेसे सब एक धर्म वाले हो तुमारी सुहृदपनेसे मै सन्तुष्ट हुआ हूं ॥ ८ ॥

जो मनुष्य सायङ्काल में आप लोगोंका स्मरण करेगा उसके भाईयों में अत्यन्त मेल रहेगा प्राणीमात्र में मित्रता होगी ॥ ९ ॥

जो लोग सायंकाल में प्रातःकाल में सावधान होकर रुद्रगीत से हमारी स्तुति करेंगे इनको मैं अभीष्ट वर तथा सुन्दर ज्ञान देउंगा ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अग्रहीष्ट गृहीतवन्तः । अथो इति हेतोः लोकानमुलोकेषु भविष्यति यथा लोकाननुभविष्यति प्राप्स्यति व्याप्स्यतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

आत्मनो वीर्येण सन्तानेन ॥ १२ ॥

पुत्रार्थमादौ भार्यां सम्पादयति । भगवान् कण्डोरिति त्रिभिः । तपोनाशार्थमिन्द्रप्रेषितया प्रम्लोचया कण्डुनाम ऋषिर्वहुकालं

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

रेमे सा च ततः स्वर्गं गच्छन्ती कण्डोर्जातं गर्भं वृक्षेषु त्यक्त्वा जगाम तदेतदुक्तम् अपविद्धां त्यक्ताम् ॥ १३ ॥

स प्रसिद्धो वनस्पतीनां राजा सोमोऽमृतस्राविणीं देशिनीं तर्जनीं रुदत्यास्तस्या मुखे निदधे । अनेनाप्सरोगर्भसम्भवेनामृताहारेण च तस्या लावण्यं कुसुमवद्दौर्गन्ध्यादिराहित्यं चोक्तम् ॥ १४ ॥

मामनुवर्तमानेन पित्रा नियुक्ताः सन्तस्तत्र प्रजाविसर्गे निमित्ते तामुद्वहत ॥ १५ ॥

ननु बहूनां कथमेका भार्या स्यात्तत्राह । अपृथग्धर्मः शीलं येषां तेषां वः पत्नी भूयात् । अर्पितौ भवतु आशयो यथा धर्मशीलयोरैक्यान्मद्वाक्याच्च न दृष्टादृष्टविरोध इति भावः ॥ १६ ॥

अहतौजसोऽप्रतिहतबलाः सन्तः ॥ १७ ॥

पक्वगुणो दग्धकामादिमल आशयो येषाम् । अतो लौकिकधर्मेभ्यो निरयप्रायान्निर्विद्य मत्स्थानं प्राप्स्यथ ॥ १८ ॥

ननु गृहेषु प्रविष्टानामस्माकं तदासक्त्या बन्ध एव स्यात्कुतस्त्वद्भक्तिनिर्वेदो वा तत्राह । गृहेष्विति । कुशलं मय्यर्पितं कर्म येषाम् । मद्वार्तया यातो यामः कालो येषाम् ॥ १९ ॥

त्वद्वार्ताश्रोतॄणां गृहैर्न बन्ध इति कुतस्तत्राह । नव्यवदिति । यद्यस्मात्कथाश्रवणात् ज्ञः सर्वज्ञोऽहमीश्वरो ब्रह्मवादिभिः प्रवक्तृभिर्निमित्तभूतैः श्रोतॄणां हृत् हृदयं न व्यवत्प्रतिपदं नूतनवत् भये प्राप्नोमि ब्रह्मसाक्षात्कारो भवतीत्यर्थः । ननु त्वत्कथाश्रवणं कथं ब्रह्मसाक्षात्कारस्तत्राह । योऽहमेतदेव ब्रह्म तत्र हेतुः । यतो गताः यं मां प्राप्ताः सन्तो मोहशोकहर्षान्न प्राप्नुवन्त्यतो मत्कथाश्रवणेन नव्यवन्मम हृद्याविर्भावादस्यैव ब्रह्मसाक्षात्कारत्वाद्गृहेषु वसतामपि न बन्ध इत्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यद्यस्माद्यूयं पितुरादेशमाज्ञां मुदा युक्ताः सन्तोऽग्रहीष्ट गृहीतवन्तः अतो वः युष्माकमुशती कमनीया कीर्तिर्लोकाननुभविष्यति प्राप्स्यति लोकेषु विस्तरिष्यति इत्यर्थः ॥ ११ ॥

कण्डोर्मुनेर्दुहितरं यूयमुद्वहतेति वक्ष्यमाणस्तावत्कण्डुन्तत्कन्यां च प्रस्तौति । भवितेति विश्रुतः विश्रुतात्मनः पुत्रः गुणैर्विश्रुतः पितुर्नाम्नः न्यूनः विश्रुतासमः भविता भविष्यति इत्यर्थः यः वैश्रुत एतां त्रिलोकीमात्मनोर्वीर्येण सन्तानेन पूरयिष्यति ॥१२॥

वैश्रुतस्य कण्डोः सकाशात् प्रम्लोचया तपोनाशार्थमिन्द्रेण प्रेषितया प्रम्लोचाख्यया अप्सरसा स्त्रिया या कन्या अमललोचना लब्धा तां कन्यामपविद्धां पुनः स्वर्गं प्रतिगच्छन्त्या प्रम्लोचया वृक्षेषु त्यक्तां भूरुहा वनस्पतयः जगृहुः दुहितरममन्यन्त हे नृपनन्दनाः ॥१३॥

क्षुधा क्षामायाः पीडितायाः अतो रोदमानायाः तस्याः कन्यायाः मुखे वनस्पतीनां राजा सोम इति प्रसिद्धः अमृतस्राविणीं देशिनीं तर्जनीमङ्गुलीं निदधे निहितवान् अनेनाप्सरसो गर्भसम्भवेनामृताहारेण च तस्या लावण्यं कुसुमवद्दौर्गन्ध्यादिराहित्यं चोक्तम् ॥ १४ ॥

मामनुवर्तमानेन पित्रा वर्हिष्मता वः युष्मभ्यं प्रजासर्गे आदिष्टः आज्ञापितः अतस्तत्र प्रजासर्गे वर्तमाना यूयं तां प्रतिमाकाङ्क्षन्तीं कन्यामुद्वहत चिरे विलम्बं मा कुरुत ॥ १५ ॥

ननु बहूनां कथमेका भार्या स्यात्तत्राह । अपृथग्धर्मः शीलं येषां सर्वेषां वः युष्माकं पतिषु भवत्सु अर्पितः आशयो यथा अपृथग्धर्मः शीलं यस्याः सेयं सुमध्यमा पत्नी भूयात् धर्मशीलयोरैक्यान्मद्वाक्याच्च न दृष्टविरोध इति भावः ॥ १६ ॥

दिव्यानां देवमानपरिच्छिन्नानां वर्षसहस्राणां साहस्रं कालममितौजसः अमितमोज इन्द्रियशक्तिर्येषां ते यूयं भौमान्भोगान्भोक्ष्यथ ॥ १७ ॥

अनन्तरमव्यभिचारिण्या मयि भक्त्या पक्वगुणाः धर्मकामादिमलः आशयोऽन्तःकरणं येषां ते अतो निरयात्संसारान्निर्विद्य निर्वेदं लब्ध्वा पक्वगुणाशया इति पाठे शान्तसत्त्वादिगुणावासनाः मद्भक्ता मत्स्थानमुपर्यास्थथ प्राप्स्यथ ॥ १८ ॥

ननु भौमभोगासक्तानां नस्त्वद्भक्तिः कथं भविष्यति तत्राह गृहेष्वाविशतां प्रविष्टानामपि कुशलमनभिसंहितफलं कर्म येषां मद्वार्तायातयामानां मत्कथापितकालानां गृहाः बन्धाय न मताः बन्धका न भवन्तीत्यर्थः ॥ १९ ॥

त्वद्वार्ताश्रोतॄणां गृहैर्न बन्ध इति कुतस्त तत्राह । नव्यवदिति । यत् यस्माद्यत्कथाश्रवणात् ज्ञः सर्वज्ञोऽहमीश्वरः ब्रह्मवादिभिः प्रवक्तृभिर्निमित्तभूतैः श्रोतॄणां हृत् हृदयं न व्यवप्रतिपदं नूतनवदयं प्राप्नोमि व्यवच्छिद्यते यत्र इति पाठे तु गृहेषु परब्रह्मभूतं मां कथयद्भिः यज्ञो मद्भक्त्यात्मना ज्ञानयज्ञो न व्यवच्छिद्यते विच्छिन्नो न भवतीत्यर्थः यं विशिनष्टि यतो ज्ञानयोगात्मनि गताः प्राकृतैर्मोहादिभिर्युक्ता न भवन्तीत्याह ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अन्यं च वरं दास्यामीत्याह । यद्यूयमिति । अनेन विमलकीर्तिकामैः पुरुषैर्गुर्वादेशः सर्वथानुष्ठेय इति शिक्षा दर्शिता ॥ ११ ॥

सत्पुत्राभावे किमप्रयोजनं "अपुत्रस्य लोकोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणाजय्य" इति श्रुतेस्तत्राह । भवितेति । पुत्रशब्दार्थं ध्वनयति । य एतामिति ॥ १२ ॥

अनुकूलभार्याभावे कथमौरसपुत्रसम्पादित्यतस्तत्प्राप्तिं वक्तुमुपक्रमते । कण्डोरिति । प्रम्लोचयाप्सरसा मातापितृमरणाकारणायोगे तज्जातदोषपरिहारार्थमपविद्धां त्यक्तां भूरुहा वृक्षा जगृहुरित्यन्वयः ॥ १३ ॥

क्षुत्क्षामायाः श्रान्तायाः स सोमः ॥ १४ ॥

प्रजाविसर्गे प्रजानां विविधसृष्टौ ततः किमत्राह । तत्रेति । तत्र तस्मिन् कार्ये कर्तव्ये सति ॥ १५ ॥

बहूनामस्माकमियमेकानुकूला कथं स्यादत्रापि तादृशं वरं दास्यामीत्याह । अपृथग्धर्मशीलानामिति ॥ १६ ॥

दिव्यवर्षसहस्राणामित्यत्र सहस्रशब्दो बहुलवाची प्रतीतथास्य प्रमाणाविरुद्धत्वादनुपपन्नत्वं तदुक्तम् ।

मनुष्याणां वत्सराणां लक्षद्वादशकं पुरा ।

प्रचेतोभिरियं पृथ्वी पालिताव्याहतेन्द्रियैरिति ॥ १७ ॥

एवमैहिकं वरं दत्वा पारत्रिकं वरं ददाति । अथेति । पक्वः परिपाकं प्राप्तो गुणाश्रयः प्राकृतान्तःकरणं येषां ते तथा अतो

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

निरयादस्मात्संसारात् "अतो निन्दाहेतुविचित्रेषु" इत्यभिधानात् चित्रात्पुण्यपापमिश्रितात् "चित्रमालेख्यमिश्रयोः" इत्यभिधानात् ॥ १८ ॥

गृहाविष्टचेतस्त्वेन पुत्रमित्रादिस्नेहबद्धानां कथं धाम प्रवेशो घटत इति तत्राह । गृहेष्विति । मद्वार्तया यातो गतो यामः कालविशेषो येषां ते तथा "गृहाः पुंसि च भूम्नि" इत्यमरः जसि पुल्लिङ्गः ॥ १९ ॥

ननु भवद्वार्ता संसारच्छेदिनी यदि तर्हि सर्वेऽपि किं न मुक्तास्तस्याः सुलभत्वादिति तत्राह । न व्यवह्रियत इति । यतो यस्य हरेः प्रसादाद्गताः सूक्ष्मेण मनसावगच्छन्तो जानन्तो ये विपदि न मुह्यन्ति न शोचन्ति संपदि न हृष्यन्ति तैर्ब्रह्मवादिभिरप्येतद्यक्षो ब्रह्मविष्ण्वाख्यं ब्रह्म यथानुभवं न व्यवह्रियत इत्यन्वयः अतो मद्वार्ताया असुलभत्वान्न सर्वेषां मुक्तिरित्यर्थः ब्रह्मवादिभिर्भवद्भिर्गृहेऽपि यक्षो निजकर्म न व्यवच्छिद्यते यतो भवन्तो मदाज्ञया गृहागता न मोहादिकं कुर्वन्तीत्येवमादिमयोपदिष्टमेतद्रहस्यं तस्मान्मा शोचतेत्यपव्याख्यानं सूक्ष्मेण "मनसा विष्णो वाचा वक्तुं न शक्नुम" इति वचनेन निरस्तमिति ज्ञायते यक्षपदस्य निजकर्मार्थत्वं ब्रह्मपदस्य रहस्यार्थत्वं च न व्यवच्छिद्यत इति ग्रन्थव्यत्यासश्च सम्प्रदायापरिज्ञानविजृम्भितं चेति यक्षो विष्णुर्देवता ब्रह्मविदाप्नोति परमिति सूचनाय ब्रह्मवादिभिरिति प्रसिद्धयक्षपरिहाराय ब्रह्मेति विप्रादिव्यावृत्तये यक्ष इति ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

न व्यवदिति तैर्व्याख्यातम् यद्वा सः परमेश्वरोऽहं यज्ञव्यवत् हृदये भामि एतदेव ब्रह्मेति ब्रह्मवादिभिरुच्यत इत्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ॥

लोकान् अनुलक्ष्यीकृत्य ॥ ११ ॥

गुणैर्ब्रह्मणः सकाशादनवमोऽन्यूनः ॥ १२ ॥

ननु कस्यां भार्यायां पुत्रो भावितेत्यत आह । कण्डोरिति त्रिभिः । तपोनाशार्थमिन्द्रप्रेषितया प्रम्लोचया कण्डुर्नाम ऋषिर्बहुकालं रेमे । सा च ततः स्वर्गं गच्छन्ती कण्डोर्जातं गर्भं वृक्षेषु त्यक्त्वा जगामेत्यत आह । अपविद्धां त्यक्तां हे नृपनन्दनाः ! ॥ १३ ॥

सोमो वनस्पतीनां राजा स प्रसिद्धः ॥ १४ ॥

पित्रा प्राचीनबर्हिषा मामनुवर्त्तमानेन तत्र गत्वा ॥ १५ ॥

ननु बहूनां कथमेका भार्या स्यात्तत्राह । अपृथगिति । भूयाविति मदाशीर्वाद एव दृष्टादृष्टदोषमुपशमयिष्यतीति भावः ॥ १६ ॥

दिव्यानां वर्षसहस्राणां सम्बन्धिनं कालमभिव्याप्य सहस्रमनन्तान् भोगान् भोक्ष्यथेत्यन्वयः । सहस्राणामिति कपिञ्जलानालभेतेति वत् त्रयाणामित्यर्थः ॥ १७ ॥

हे भक्त्या पक्वगुणाशयाः ! अथ भौमभोगान्ते मद्धाम यास्यथेत्यन्वयः । न तु भविष्यन्त्या भक्त्या पक्वगुणाशयाः सन्त एवेति व्याख्येयम् अपक्वकषायाणां भगवद्दर्शनासम्भवात्तदुक्तम् "अविपक्वकषायाणां दुर्दर्शोऽहं कुयोगिनाम्" इति । अतः इदन्तास्पदत्वात् पारमेष्ठ्यादि पदान्यपि निरयतुल्यान्यविद्ध ॥ १८ ॥

ननु तर्हि भौमान् भोक्ष्यथ भोगानित्युक्त्वा निरयतुल्ये विषयभोगे त्वद्भक्तिप्रातिकूल्ये कथमस्मान्निक्षिपसीति तत्राह । गृहेषु आविशतां प्रात्यावेशानामपि कुशलं मत्परिचरणमेव कर्म येषां मत्कथया यातो यामः प्रहरोऽपि येषां प्रहरमध्ये मत्कथा येषामवश्यमेव भवतीत्यर्थः । अयमर्थः कर्मजन्यानामेव भोगानां बन्धकत्वं निरयतुल्यत्वं भक्तिप्रातिकूल्यञ्च न तु मदनुग्रहजन्यानामत एव ममानुग्रहाद्भौमान् भोक्ष्यथेति मयोक्तमतोऽन्यत्रापि यत्र विषयभोगेऽपि मद्भक्तेरसङ्कोचः प्रत्युत वृद्धिरेव दृश्यते चेत्तदा स विषयभोगो मदनुग्रहजन्य एवानुमेयो न बन्धकः । पृथुप्रह्लादध्रुवमन्वादिषु तथा दर्शनात् अविपक्वकषायेषु तु भक्तेषु मदनुग्रहो भोगव्याजक एव द्रष्टव्यो यदुक्तम् । "यस्याहमनुगृह्णामि हरिष्ये तद्धनं शनैः" इत्यादि ॥ १९ ॥

तेषां भक्तानां कुतो बन्धदुःखं यतस्तेषां हृदयेऽहमपि सुखं प्राप्तुं नित्यं वसामीत्याह । नव्येति । एतन्मत्स्वरूपं ब्रह्मवादिभिर्ब्रह्म उच्यत इति शेषः । यतो यत्र ब्रह्मणि गता लीना न मुह्यन्ति मोहशोकहर्षांश्च प्राप्नुवन्ति सोऽहं यो विष्णोऽपि यद्यस्मात्तेषां कुशलकर्मणां हृत् हृदयकमलं नव्यवत् प्रतिपदं नूतनवत् अयं प्राप्नोमि जानामीति वा तेषां हृदये नव्यवदहं भामीति सन्दर्भः ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

लोकान् मनुलोकस्थितिपर्यन्तान् ॥ ११ ॥

अनवमोऽन्यूनः विश्रुतः विख्यातकीर्तिः आत्मवीर्येण स्वसन्तानेन ॥ १२ ॥

कण्डोःसकाशाल्लब्धा तत्तपोनाशार्थमागतया तपोनाशानन्तरं तां कन्यामपविद्धां स्वर्गं गच्छन्त्या प्रम्लोचया त्यक्ताम् भूरुहा द्रुमा जगृहुः ॥ १३ ॥ ॥

यः राजा भूरुहाणामिति शेषः सः सोमश्चन्द्रः ॥ १४ ॥

तत्र प्रजासर्गे निमित्ते ॥ १५ ॥

अपृथग्धर्मशीलानां भवतां समानधर्मशीला मदाज्ञया बहुभिरेकभार्यास्वीकारे न कोऽपि दोष इति भावः ॥ १६ ॥

ममानुग्रहाद्दत्तौजसः अव्याहतबलाः ॥ १७ ॥

पक्वगुणाः दग्धवासनः आशयो येषाम् "एते वै निरयास्तात लोकस्य परमात्मनः" इतिस्मृतेः अतो निरयात् प्राकृतमण्डलात् मद्धाम मदीयं लोकम् ॥ १८ ॥

मद्वार्तया यातो यामः कालो येषांतेषाम् ॥ १९ ॥

ब्रह्मवादिभिर्मद्वार्ता पदेष्टुभिर्हेतुभूतैः यक्षोऽहं येषां हृत् मनः नव्यवत् प्रत्यहं श्रुतोऽपि अभूतपूर्ववत् अत्यद्भुतत्वात् अयं प्राप्नोमि ते मोहादिकं न प्राप्नुवन्ति यतः एतत् मल्लक्षणा ब्रह्मगताः श्रवणादिना प्राप्ताः ॥ २० ॥

भाषाटीका ।

जिस हेतु से कि तुमने आनन्द से पिता की आज्ञा को ग्रहण किया है तिससे तुम्हारी दिव्यकीर्ति लोकों में फैलेगी ॥ ११ ॥

गुणों से ब्रह्माजी के तुल्य लोक में विख्यात तुम्हारा एक पुत्र होगा जो कि अपने सन्तानों से त्रिलोकी को पूर्ण करदेगा ॥ १२ ॥

हे राजपुत्रों ! कण्डुमुनि से प्रम्लोचा अप्सरा में एक

॥ मैत्रेय उवाच ॥

एवं ब्रुवाणं पुरुषार्थभाजनं जनार्दनं प्राञ्जलयः प्रचेतसः ।
तद्दर्शनध्वस्ततमोरजोमला गिरागृणन् गद्गदया सुहृत्तमम् ॥ २१ ॥

॥ प्रचेतस ऊचुः ॥

नमो नमः क्लेशविनाशनाय निरूपितोदारगुणाह्वयाय ।
मनोवचोवेगपुरोजवाय सर्वाक्षमार्गैरगताध्वने नमः ॥ २२ ॥
शुद्धाय शान्ताय नमः स्वनिष्ठया मनस्यपार्थं विलसद्द्वयाय ।
नमो जगत्स्थानलयोदयेषु गृहीतमायागुणविग्रहाय ॥ २३ ॥
नमो विशुद्धसत्त्वाय हरये हरिमेधसे ।
वासुदेवाय कृष्णाय प्रभवे सर्वसात्वताम् ॥ २४ ॥
नमः कमलनाभाय नमः कमलमालिने ।
नमः कमलपादाय नमस्ते कमलेक्षण ! ॥ २५ ॥
नमः कमलकिञ्जल्कपिशङ्गामलवाससे ।
सर्वभूतनिवासाय नमो युञ्ज्महि साक्षिणे ॥ २६ ॥
रूपं भगवता त्वेतदशेषक्लेशसंक्षयम् ।
आविष्कृतं नः क्लिष्टानां किमन्यदनुकम्पितम् ॥ २७ ॥
एतावत्त्वं हि विभुभिर्भाव्यं दीनेषु वत्सलैः ।
यदनुस्मर्यते काले स्वबुद्ध्याऽभद्ररन्धन ! ॥ २८ ॥
येनोपशान्तिर्भूतानां क्षुल्लकानामपीहताम् ।
अन्तर्हितोऽन्तर्हृदये कस्मान्नो वेद नाशिषः ॥ २९ ॥
असावेव वरोऽस्माकमीप्सितो जगतः पते ! ।
प्रसन्नो भगवान् येषामपवर्गगुरुर्गतिः ॥ ३० ॥

भाषाटीका ।

सुन्दर नेत्र वाली कन्या उत्पन्न हुई है उसको प्रम्लोचा अप्सरा फेंक गई तब वृक्षों ने उसको लेलिया है ॥ १३ ॥

जब वह कन्या भूखसे रोने लगी तब चन्द्रमा ने दया से अमृत वर्षाने वाली तर्जनी अंगुली को उस कन्या के मुख में दिया तिससे वह रूपवती है ॥ १४ ॥

मेरे अनुवर्तन करने वाले राजा प्राचीनबर्हि ने तुमको प्रजा सृष्टि करने की आज्ञा दी है तो उस सुन्दर कन्या का तुम लोग विवाह करो देर मत करो ॥ १५ ॥

तुम सब एक ही शील धर्म वाले हो तब वह कन्या भी तुम सबों में एकही सरीका चित्त रक्खेगी कुछ अन्तर नहीं पड़ेगा ॥ १६ ॥

तुम लोग दिव्य पराक्रम वाले होकर तीन हजार दिव्य-वर्षों तक पृथ्वी को भोगो गे इसमे हमारा अनुग्रह है ॥ १७ ॥

तदनन्तर मेरी एकाग्र भक्ति करके गुण कृत कामादिकों को नष्ट करोगे फिर नरक रूप इस संसार से छूटकर हमारे धाम को आजाओगे ॥ १८ ॥

जो लोग हमारे मे सब कर्मों को अर्पण कर देते है और हमारी कथा में दिन गमाते हैं उन लोगों को घर द्वार बन्धक नहीं होते हैं ॥ १९ ॥

मैं सर्वज्ञ जिनलोगों के हृदय में नूतन सा होकर सदा प्राप्तहोता हूं उस प्राप्त होने ही को ब्रह्मवादि लोग ब्रह्म साक्षात्कार कहते हैं जिस ब्रह्मको प्राप्त होने से मनुष्य न शोचते हैं न मोह को प्राप्त होते हैं ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

पुरुषार्थं भाजयति प्रापयतीति तथा तम् ॥ २१ ॥
वेदैः सकलश्रेयःसाधनत्वेन निरूपिता उदारगुणा आह्वया

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

नामानि च यस्य मनोवचसोर्वेगादपि पुरोऽग्रतो जवो वेगो यस्य मनोवचसोरगोचरायेत्यर्थः अत एव सर्वेषामक्षाणां मार्गैरगतोऽनवगतोऽध्वा पन्था यस्य तस्मै ते नमः ॥ २२ ॥

स्वनिष्ठया स्वरूपस्थित्या शुद्धाय अतः शान्ताय मनसि निमित्ते सत्यपार्थं व्यर्थमेव विलसद्भिः स्फुरितं द्वयं यस्मिन् गृहीता मायागुणैर्विग्रहा ब्रह्मादिमूर्तयो येन ॥ २३ ॥

स्वतस्तु विशुद्धसत्त्वरूपाय संसारं हरति मेधा ज्ञानं यस्य तस्मै ॥ २४ ॥ २५ ॥

अयुङ्क्ष्महि कृतवन्तो वयम् ॥ २६ ॥

यदुक्तं वरं वृणीध्वमिति तन्मनसि निधायाहुः । रूपमिति । समस्तानां क्लेशानां संक्षयो यस्मात् नः आविष्कृतं प्रकटितम् अतोऽन्यत्किमनुकम्पितमनुकम्पा इयमेवास्माकं परमानुकम्पेत्यर्थः ॥ २७ ॥

कुत इत्यत आह । हे अभद्ररन्धनामङ्गलनाशन ! स्वप्रत्ययोऽस्मान विवक्षितः एतावदेव दीनेषु वत्सलैः प्रभुभिर्भाव्यं कार्यम् किन्तत्तदाह । यदिति । अस्मदीया एत इति बुद्ध्या उचिते कालेऽनुस्मर्यत इति यत् त्वया तु रूपमपि दर्शितमिति भावः ॥ २८ ॥

येनानुस्मरणेन स्मृतानां तेषामुपशान्तिः सुखं भवति किञ्च क्षुल्लकानामपि भूतानामन्तर्हृदयेऽन्तर्हितोऽन्तर्यामित्वेन स्थितो भवानीहितामिच्छतां त्वदुपासकानां नोऽस्माकमाशिषः कस्माद्धेतोर्न वेद जानात्येवेत्यर्थः ॥ २९ ॥

तथापि वक्तव्यं चेत्तर्हि येषामस्माकं भगवान् प्रसन्नोऽसावेव वरः भगवत्प्रसाद एवास्माकमीप्सितो वर इत्यर्थः अपवर्गगुरुर्मोक्षमार्गप्रदर्शकः गतिः स्वतश्च पुरुषार्थभूतः ॥ ३० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं भगवतोक्ताः प्रचेतसस्तमेव जनार्दनमनुगम्याहुः । मैत्रेयः एवमुक्तप्रकारेण ब्रुवाणं पुरुषार्थानामाश्रयं सुहृत्तमं जनार्दनं तस्य जनार्दनस्य दर्शनेन ध्वस्तानि कामक्रोधादीनि रजआदिकार्यरूपाणि मलानि येषां ते प्राञ्जलयः बद्धाञ्जलयो गद्गदगिरा गृणान् तुष्टुवुः ॥ २१ ॥

आध्यात्मिकादिदुःखानां नाशाय उदारगुणाः यथ्याह्वयैर्नामभिः निरूपिताः स निरूपितोदारगुणाह्वयः तस्मै मनोवचसोर्वेगादपि पुरोऽग्रतो वेगो यस्य वाङ्मनसागोचरायेत्यर्थः सर्वेषामक्षाणामिन्द्रियाणां मार्गा वृत्तयः तैरगतः अविषयीकृतः अध्वा स्वस्वप्राप्त्युपायः यस्य इन्द्रियद्वारागोचरस्य प्राप्त्युपायायेत्यर्थः ॥ २२ ॥

शुद्धाय कर्मोपाधिरहिताय शान्ताय ऊर्मिषट्करहिताय तत्र हेतुः स्वनिष्ठया स्वस्मिन्निष्ठाऽविच्छेदः अविच्छिन्नस्वानुभूत्याऽपार्थेऽगतपुरुषार्थे पुरुषार्थभूतस्वरूपज्ञानरहिते मनसि विलसत्परस्पर वैलक्षण्येन स्फुरत् द्वयं देहात्मनोर्द्वयं येषां ते विलसद्द्वयाः स्वस्वरूपज्ञानविधुरेऽपि मनसि भगवत्प्रसादवशाद्देहात्मज्ञानसंपन्ना इत्यर्थः तेषां जीवानामात्मने निरतिशयप्रीतिविषयाय जगतः स्थानलयोदयेषु स्थितिलयोत्पत्तिषु निमित्तभूतासु जगत् स्थित्यार्थं गृहीता माया सङ्कल्पात्मकं ज्ञानं मायावयुनं ज्ञानमिति ज्ञानपर्यायत्वान्मायाशब्दस्य गुणौ तमोरजसी एव विग्रहौ पृथक्सिद्ध्यनर्हौ यस्य स्थित्यर्थं स्वेच्छोपात्ताप्राकृतदिव्यमङ्गलविग्रहाः लयार्थमुत्पत्त्यर्थं तु तमोरजःप्रधानरुद्रब्रह्मविग्रहा स्तस्मै इत्यर्थः ॥ २३ ॥

स्थित्यर्थं विष्णुतनोः प्राकृतत्वशङ्कापरिहाराय प्राहुः । विशुद्धसत्त्वायेति । इत्येवम्बन्धहारिणे हरिमेधसे दुरितहारिमनीषाविषयाय सर्वभूतान्तरात्मने आनन्दकराय सात्वतां भक्तानां प्रभवे ॥ २४ ॥

कमलं जगदुत्पत्तिस्थानात्मकं नाभौ यस्य कमलमालास्यास्तीति तस्मै व्रीह्यादित्वान्मत्वर्थीय इनिः अत इनि ठनाविति तपरकरणात् कमलवत्पादौ कोमलौ सुगन्धी सुन्दरौ च यस्य कमलदलवद्विशाले अक्षिणी यस्य तस्मै ॥ २५ ॥

कमलकिञ्जल्कवत्पिशङ्गममलञ्च वासो वस्त्रं यस्य सर्वभूतानां निवासायाधाराय सर्वाणि भूतानि निवासः वासस्थानं शरीरं यस्येति वा यद्यपीदम् विशेषणद्वयं वासुदेवायेत्यनेनैवावगतं तथापि तद्विवरणरूपमिदं व्याख्येयं साक्षिणे सर्वसाक्षिद्रष्ट्रे तुभ्यं नमः युङ्क्ष्महि करवाम ॥ २६ ॥

भवद्दर्शनेनैवास्माकमवाप्तसमस्तपुरुषार्थतामाहुः । आविष्कृतमिति अशेषाणां क्लेशानां संक्षयो यस्मात्तदेतद्रूपं भवता तापत्रयातुराणामस्माकमाविष्कृतं प्रकटीकृतं इतोऽन्यत्किमनुकम्पनमस्ति इयमेव त्वया कर्तव्यानुकम्पेत्यर्थः अतो नास्माभिर्वरणीयोऽस्तीति भावः ॥ २७ ॥

हे अमङ्गलनिरासक ! वत्सलैः प्रभुभिर्दीनेषु भाव्यं कर्तव्यम् एतावदेव किन्तत्तदाह । अस्मदीया एत इति । बुद्ध्या उचितकालेऽनुस्मर्यत इति यत्त्वया तु रूपमपि दर्शितमिति भावः ॥ २८ ॥

येनानुस्मरणेन क्षुल्लकानां क्षुद्राणामुपशान्तिः दुरितोपशान्तिर्भवति किञ्चेहतां कामयमानानां नोऽस्माकमन्तर्हृदये अन्तरात्मत्वेन स्थितो भवानाशिषः कामान् कस्माद्धेतोर्न वेद जानात्येवेत्यर्थः ॥ २९ ॥

तथापि वक्तव्यं चेत्तर्हि येषामस्माकं भगवान् प्रसन्नः असावेव वरः कुतः यतस्त्वमपवर्गगुरुः मुक्तिसाधनोपदेष्टा गतिरपवर्गसाधनभूतश्च ॥ ३० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

प्रचेतोभिरेवं भगवतो मतमवाप्य स्वपरहितं किमकारीति तत्राह । एवमिति ॥ २१ ॥

स्तुतिः प्रेक्षावच्चित्तहर्षिणी चेदुपादेया स्यादन्यथेत्थं बाधिरत्वप्रयोजिकास्यतोऽपि श्लाघ्यगुणविशिष्टामाहुरित्याह । नमो नम इति । निरूपितोदारगुणाह्वयाय निरूपिता उदारगुणा येषां ते तथा महागुणा आह्वया नामानि यस्य स तथा तस्मै मनोवचोवेगपुरोजवाय वाङ्मनसयोर्वेगादपि पुरःस्थितवेगाय यद्वा वाङ्मनसवेगमतीत्यवर्तनवेगाय "तद्धावतोऽन्यानत्येति" इति श्रुतेः सर्वाक्षाणां सर्वेन्द्रियाणां मार्गैर्निर्मार्गैरगताध्वनेऽज्ञातमार्गाय ॥ २२ ॥

शुद्धायेत्येतदशुद्धाक्षाक्षेयत्वे लिङ्गं शान्ताय पूर्णानन्दस्वभावाय अपगतोऽपेक्षितोऽर्थो यस्मात्तदपार्थं तस्मिन् सुष्ठु निष्ठाऽवस्था यस्य नास्ति तत्स्वनिष्ठं संशयात्मकमित्यर्थः तच्च मन-

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

स्वानिष्टमनस्तास्मिन् समाधानरहिते मनसि विलसद्द्वयाय प्रकटित-स्वतन्त्रवस्तुद्वयाय ।

अनवस्थितबुद्धीनां द्वितीयं दृश्यते हरेः ।
सम्यक्सुस्थितबुद्धीनामिदं सर्वं हरेर्वशः ॥

इतिवचनादुक्त एवार्थो नतु प्रकटितप्रपञ्चरूपायेति नित्यं गृहीताः मायाया गुणाः प्रकृतेः सत्वादिगुणाः सत्वादिगुण-प्रवर्तनानुगुणाः सत्वादिगुणरहिता ज्ञानानन्दात्मका विग्रहा ब्रह्मादिशब्दवाच्याश्च येन स तथा तस्मै नित्यं गृहीताः सत्वाद्या विग्रहाश्च त्रयः सदा "ज्ञानानन्दात्मकास्ते तु विग्रहा निर्गु-णास्तथा । द्वौ तत्र ब्रह्मरुद्रस्थावेको वैकुण्ठधामग" इति वच-नाच्च प्रकृतिगुणविरचितदेहत्वं हरेरङ्गीकर्तुं युक्तम् ॥ २३ ॥

विशुद्धश्चायं सत्वः सर्वगुणात्मकश्च विशुद्धसत्वस्तस्मै "हरिः सर्वगुणात्मत्वात्सत्व इत्यभिधीयते" इतिवचनात् रजआदि-मिश्ररहितसत्वगुणायेत्यर्थो नोचितः हरणात् ज्ञानरूपत्वाद्धरिमे-धाविभोः स्मृत इत्यतः पापहरणात् ज्ञानरूपत्वाद्धरिमेधाः सृष्टौ रजःसम्पर्कात्कपिलवर्णाज्ज्ञान इत्यर्थो न ग्राह्यः "हरिर्ना कपिले त्रिषु" इत्यभिधानात् अतो गदित एवार्थस्तस्मै ॥ २४ ॥ २५ ॥

अयुङ्क्ष्महि नमस्काराख्यं योगमकार्ष्म ॥ २६ ॥

अनुकम्पया भवताऽप्येतद्रूपमाविष्कृतमन्यत्किमस्मदनुकम्पां विना न किमपीत्यर्थः ॥ २७ ॥

असद्रूपन्यन ! पापघ्न ! ॥ २८ ॥

यदुक्तं हरिणा वरं वृणीध्वमिति तत्राहुरित्याह । येनेति । क्षुल्लकानामल्पकानामपि भूतानामन्तर्हृदये अन्तर्हितस्त्वं तेषामी-हितं चेष्टितं चावैषि तस्मान्न आशिषः कस्मान्न वेत्सि वेद्भेत्यन्वयः ॥ २९ ॥

स्वप्रसादादन्यो वरो न प्रार्थनीय इत्याहुरित्याह । असाविति । येषामस्माकं भगवान् प्रसन्नः असौ भगवत्प्रसाद एवेप्सितो वरो नान्य इत्यन्वयः ॥ ३० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः

तद्दर्शनात् ध्वस्तानि तमोरजोमलानि येस्ते ॥ २१ ॥ २२ ॥

स्वस्य तत्र निष्ठया तन्निष्ठायां जातायां जनानां मनसि अपार्थमेव विलसदाभासमानं द्वयं कारणकार्यात्मकं जगत् किं वा कर्मज्ञानात्मकं साधनं यस्मात् तस्मै जगत् स्थानादिषु निमित्तेषु गृहीता स्वाधिष्ठानीकृता माया गुणाः सत्वादयो यैः तादृशा विग्रहाः श्रीविष्ण्वादयो यस्य तस्मै ॥ २३—२८ ॥

तत्र च सति स्वदौरात्म्यं कथं गोपनीयमित्याहुः । क्षुल्लका-नामिति सपादार्द्धेन ॥ २९ ॥

सत्यपि दौरात्म्ये विचारतस्त्वदनुपलभामह इत्याहुः । असा-विति । भवत्प्रसाद एवास्माकमीप्सितो वर इत्यर्थः । अपवर्गतो ब्रह्मकैवल्यादपि गुरुर्महती या गतिः फलं तद्रूपः । यद्वा अप-वर्गस्य भक्तियोगस्य गुरुरुपदेष्टा तदुचिता गतिश्च ॥ ३० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

पुरुषार्थानां भाजनं पात्रं ध्वस्ततमोरजसोऽपि यद्दर्शनात् अमलाः अदर्शनदुःखमालिन्यरहिता इत्यर्थः ॥ २१ ॥

निरूपिता वेदैरुक्ता उदारा गुणा आह्वया नामानि च यस्य तस्मै मनोवचसोर्वेगादपि पुरोऽग्रतो जवो वेगो यस्य तस्मै ॥ २२ ॥

मनसि अपार्थं निष्प्रयोजनं विलसत् देदीप्यमानमपि द्वयं द्वैतं यस्मात्तस्मै यं प्राप्तानां मनसि विविधभोगयुक्तमपि जग-न्निष्प्रयोजनमेव स्यादित्यर्थः । गृहीता मायागुणमया ब्रह्मेन्द्र रुद्ररूपा विग्रहा येन तस्मै ॥ २३—२५ ॥

नमो युयुङ्क्ष्महि कृतवन्तः ॥ २६—२७ ॥

एतावत्त्वं एतावदेव विभुभिः प्रभुभिस्तत्र भवद्भिः यत्काले स्वीयसेवाकाले दासबुद्ध्या स्मर्यते हे असद्रहन्त: ! ॥ २८ ॥

येन त्वत्कर्तृकानुस्मरणेनैव तेषामुपशान्तिः सुखं क्षुल्लकानां क्षुद्राणामपि ईहतां सकामानामपि नोऽस्माकं अन्तर्हृदयमध्ये वर्तमानः सन्नस्माकमाशिषः कामान् कस्मान्न वेद कीदृशः अन्तः अन्तःकरणानां हितं शुद्धिर्यस्मात् सः ॥ २९ ॥

तदपि वाचाप्युच्यत इत्याहुः । असाविति । अपवर्गान्मोक्षादपि गुरुस्त्वमेव यदि प्राप्तस्तदा मोक्षपर्यन्तैर्वरैरलमिति भावः ॥ ३० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पुरुषार्थान् भाजयति प्रापयतीति तथा तं अमृणान् अस्तु-वन् ॥ २१ ॥

वेदैर्निरुपिता वर्णिताः उदारा भक्तमनोरथपूरका गुणाः । आह्वया नामानि च यस्य तस्मै मनोवचसो वेगादपि पुरः अग्रतो जवो वेगो यस्य तस्मै सर्वेषां प्राणिनामक्षमार्गेन्द्रिय-वृत्तिभिरगतोऽसंस्पृष्टः अध्वा दर्शनमार्गो यस्य तस्मै "नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमाया समावृत" इति श्रीमुखोक्तेश्च ॥ २२ ॥

स्वनिष्ठया स्वकीये उपास्ये वासुदेवे या निष्ठा तया मनसि उपासकचित्ते अपार्थं निरर्थकं यथा भवति तथा विल-सत् द्वयं तदितरोपासनीयसाधनादिकं पुत्रवित्तादिकं च द्वैतं यस्मात् उपास्यात् तस्मै "योऽन्यां देवतामुपासते न स वेद किं प्रजया किं धनेन येषामयमात्मलोक" इतिश्रुतेः गृहीताः प्रकटीकृता मायागुणमया विग्रहा येषां ते मायागुणविग्रहाः । यत्सत्वतः सुरगणा रजसः प्रजेशा मन्योस्तु भूतपतयः स भवान् गुणेश इति वक्ष्यमाणाः येन तस्मै यद्वा गृहीतो मायागुण-विग्रहो विराड्देहो येन तस्मै ॥ २३ ॥

हरति संसारं मेधा यस्य यद्विषया बुद्धिर्मुक्तिं ददाति तस्मै ॥ २४ ॥ २५ ॥

अयुङ्क्ष्महि कुर्मः ॥ २६ ॥

वरं वृणीध्वमित्युक्तं तत्र यद्यपि त्वद्दर्शनेनैव कृतार्थानाम् न वराकाङ्क्षा तथापि महत्सङ्गो दीयतामित्याहुः रूपमित्यादि-सप्तभिः गृहीताः प्रकटीकृताः ॥ २७ ॥

वरं वृणीमहेऽथापि नाथ ! त्वत्परतः परात् ।
नह्यन्तस्त्वद्विभूतीनां सोऽनन्त इति गीयसे ॥ ३१ ॥
पारिजातेऽञ्जसा लब्धे सारङ्गोऽन्यन्न सेवते ।
त्वदङ्घ्रिमूलमासाद्य साक्षात्किं किं वृणीमहि ॥ ३२ ॥
यावत्ते मायया स्पृष्टा भ्रमाम इह कर्मभिः ।
तावद्भवत्प्रसङ्गानां सङ्गः स्यान्नो भवे भवे ॥ ३३ ॥
तुलयाम लवेनापि न स्वर्गं नापुनर्भवम् ।
भगवत्सङ्गिसङ्गस्य मर्त्यानां किमुताशिषः ॥ ३४ ॥
यत्रेड्यन्ते कथा मृष्टास्तृष्णायाः प्रशमो यतः ।
निर्वैरं यत्र भूतेषु नोद्वेगो यत्र कश्चन ॥ ३५ ॥
यत्र नारायणः साक्षाद्भगवान्न्यासिनां गतिः ।
संस्तूयते सत्कथासु मुक्तसङ्गैः पुनः पुनः ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हे अभद्ररन्धन ! दनिषु अवनतेषु वत्सलैः विभुभिः एतावत्त्वं स्वार्थत्वप्रत्ययः । एतावदेव भाव्यं कार्य्यम् यत्काले उचितकाले स्वबुद्ध्या स्वकीयत्वेनानुस्मर्य्यते ॥ २८ ॥

येन भगवतः अवनतजनस्मरणेन भूतानां स्मृतानां शान्तिः सुखं स्यात् किञ्च क्षुल्लकानां भोगार्थं कर्मासक्तानामपि भवान् अन्तर्हृदये अन्तर्हितः अन्तर्यामितया स्थितः आशिषो वेद नोऽस्माकमीहितामुपासनं कुर्वतामाशिषः कस्मान्नेतोनं वेद जानात्येवेत्यर्थः ॥ २९ ॥

यत्प्रसन्नोऽभूत् प्रसन्नतया दृष्टिगोचरो जात इत्येष त्वत्प्रसाद एव नोऽस्माकमीप्सितो वरः ॥ ३० ॥

भाषा टीका ।

मैत्रेय जी बोले धर्मादि पुरुषार्थों को देने वाले जनार्दन भगवान् जब इस प्रकार आज्ञा किये तब भगवान् के दर्शन ही से उन प्रचेतों के मनके सब रजोगुण के मल नष्ट होगये थे फिर सर्व विध सुहृद समझकर गद्गद् वचन से स्तुति करने लगे ॥ २१ ॥

प्रचेता बोले हे प्रभो ! आप सब जीवों के क्लेश के नाश करने वाले हो आपके गुण कर्मों को वेद गान करते हैं मनसे वचन से भी आपका बड़ा वेग है आपके मार्ग को किसी की कोई इन्द्रिय नहीं जान सकी है ऐसे आपके अर्थ नमस्कार है ॥ २२ ॥

अपने स्वरूप में स्थित होने से आप शुद्ध हो शान्त हो जीवों के मनमें अज्ञान होने से आप में भेददृष्टि होती है जगत्की उत्पत्तिस्थिति प्रलय में आप अपनी विचित्र शक्ति से ज्ञानादि गुण युक्त दिव्य विग्रहों को धारण करते हो तिन आपके लिये नमस्कार है ॥ २३ ॥

आपके ज्ञान होने से संसार छूटजाता है आप विशुद्ध सत्वमूर्त्ति हो श्रीवासुदेव कृष्ण सब सात्वतों के प्रभु हो श्रीहरि आपके अर्थ नमस्कार है ॥ २४ ॥

हे कमल नेत्र ! आपके नाभि से कमल हुआ है आपके कमल की माला है आपके चरण कमल सरीखे हैं ऐसे आपके अर्थ नमस्कार है ॥ २५ ॥

कमल के केसर के तुल्य आपके पीत वस्त्र हैं सर्व भूतों में आपका निवास है आप सबके साक्षी हो आपको हम नमस्कार करते हैं ॥ २६ ॥

भगवान् होकर आपने हम दुखित जनों के सब क्लेशों के नाश करने वाले इस दिव्यरूपको प्रगट करके दर्शन कराया इससे और अधिक दया का चिह्न क्या होगा ॥ २७ ॥

हे अमङ्गलनाशक ! प्रभु मालिकों को इतना ही चाहिये कि जो दीनोंपर दयाल होकर सेवादिक समयपर सेवक की याद मात्र करलेवें ॥ २८ ॥

आपके याद के करते ही मात्र से अति तुच्छ वहिर्मुख जीवों की भी सब शान्ति होजाती है आपतो सबके हृदय में स्थित हो तो हमारे मनोरथों को क्यों न जानते होंगे ॥ २९ ॥

हे जगत् के पति ! हम लोगों का यही वर परम अभीष्ट है जो कि आप मोक्ष के दाता हरि भगवान् हमपर प्रसन्न होगये हैं ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

यद्यप्येवं तथापि हे नाथ ! त्वत्तो वरमेकं वृणीमहे कथम्भूतात् । परतः कारणादपि परात् । "अक्षरात्परतः पर" इति श्रुतेः । अतो यद्यपि त्वं दातुं समर्थो न च देयानां त्वद्विभूतीनामन्तोऽस्ति यतोऽनन्तविभूतित्वादनन्त इति गीयसे ॥ ३१ ॥

तेषां विचरतां पद्भ्यां तीर्थानां पावनेच्छया ।
भीतस्य किं न रोचेत तावकानां समागमः ॥ ३७ ॥
वयं तु साक्षाद्भगवन् ! भवस्य प्रियस्य सख्युः क्षणसङ्गमेन ।
सुदुश्चिकित्सस्य भवस्य मृत्योर्भिषक्तमं त्वाद्य गतिं गताः स्म ॥ ३८ ॥
यन्नः स्वधीतं गुरवः प्रसादिता विप्राश्च वृद्धाश्च सदानुवृत्त्या ।
आर्या नताः सुहृदो भ्रातरश्च सर्वाणि भूतान्यनसूययैव ॥ ३९ ॥
यन्नः सुतप्तं तप एतदीश ! निरन्धसां कालमदभ्रमप्सु ।
सर्वं तदेतत्पुरुषस्य भूम्नो वृणीमहे ते परितोषणाय ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तथापि यथा सारङ्गो भ्रमरः पारिजाते सुखेन लब्धे सति सुलभमप्यन्यद्वृक्षान्तरं न सेवते तथा वयमपि साक्षात्त्वदङ्घ्रिमूलं प्राप्य किं किं वृणीमहि न किञ्चिदित्यर्थः । यद्वा । किमप्यन्यत्तुच्छं किमर्थं वृणीमहि यद्वा यदि वृणीमहि तर्हि किं किं वृणीमहि अनन्तत्वेन मनोरथानामनवस्थानादित्यर्थः ॥ ३२ ॥

अत एतावदेव प्रार्थयाम इत्याहुः । यावदिति । स्पृष्टा व्याप्ताः भवति प्रकृष्टः सङ्गो येषां तेषां सङ्गोऽस्माकं स्यात् ॥ ३३ ॥

ननु राज्यभोगान् स्वर्गापवर्गौ च विहाय किमिदं प्रार्थ्यते तत्राहुः । तुलयामेति । भगवत्सङ्गिनां सङ्गस्य लवेनापि ॥ ३४ ॥

सत्सङ्गस्य श्रैष्ठ्यं प्रपञ्चयति । यत्रेति त्रिभिः । यत्र येषु यतो याश्च कथाश्च निर्वैरं वैराभावः उद्वेगो भयम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

पद्भ्यां पावनेच्छया संसाराद्भीतस्य ॥ ३७ ॥

सत्सङ्गफलमस्माभिरेवानुभूतमित्याहुः । वयं त्विति । तव यः प्रियः सखा तस्य भवस्य । अत्यन्तमचिकित्सस्य भवस्य जन्मनो मृत्योश्च भिषक्तमं सद्वैद्यं त्वां गतिं प्राप्ताः ॥ ३८ ॥

वरान्तरं वृणते । यन्न इति द्वाभ्याम् । नता नमस्कृताः ॥ ३९ ॥

निरन्धसां निरन्नानाम् अदभ्रं बहुकालम् । ते परितोषणाय भवत्विति वृणीमहे ॥ ४० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यद्यप्येवमथापि हे नाथ ! परतो देहविलक्षणादात्मनः पराच्छिलक्षणात्त्वत् त्वत्तः प्रकृतिपुरुषविलक्षणात्त्वत्त इत्यर्थः वरं वृणीमहे कस्वरं वृणातेइति विवित्सायां त्वदीयानन्तगुणगणानुकथनानुभवपरायणानां भागवतानां सङ्गमितिवक्तुं तावदनन्तत्वमाहुः । यद्यस्मात्त्वद्विभूतीनामन्तो नह्यस्ति अतस्त्वमनन्त इति गीयसे ॥ ३१ ॥

भागवतसङ्गलभ्यत्वाद्गुणानुभवमन्तरेणान्यं न वृणीमहे इत्याहुः । पारिजाते मकरन्दनिर्भरे लब्धे सति सारङ्गो भृङ्गोऽन्यं न सेवते एवं त्वदङ्घ्रिमूलं निरतिशयसुखावहमासाद्य किं किं वृणीमहे न किमपीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

एतावदेव प्रार्थयाम इत्याहुः । ते तव मायया स्पृष्टा मोहिताः सन्तो वयं स्वकर्मभिरिह संसारे यावद्भ्रमामस्तावद्भवतः प्रसङ्गो येषां तेषां भागवतानां सङ्गं प्रति जन्म नोऽस्माकं स्यादित्येष एव वरोऽस्माभिर्वरणीयः ॥ ३३ ॥

ननु राज्यभोगस्वर्गान् हित्वा किमिदं प्रार्थ्यते तत्राहुः । तुलयामेति । भगवत्सङ्गिनां सङ्गस्य लवेनापि लेशेनापि स्वर्गादिकं न तुलयाम न तुल्यं मन्यामहे किमुत मर्त्यानां मरणशीलानामाशिषः राज्यभोगादिरूपास्तुलयाम इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

सत्सङ्गस्य श्रैष्ठ्यं प्रपञ्चयति । यत्रेति त्रिभिः । यत्र भागवतेषु मृष्टाः कर्तारिक्ताः पापशोधिका मधुरा वा कथा भगवत्कथा ईड्यन्ते प्रस्तूयन्ते यतः याश्च कथाश्च श्रूयमाणाश्च तृष्णाया विषयबुभुक्षायाः प्रशमः प्रशान्तिः यत्र सत्सङ्गे सति भूतेषु निर्वैरं वैराभावः यत्र सत्सङ्गे सति कश्चन उद्वेगः भयं च नास्ति ॥ ३५ ॥

यत्र सत्कथासु मुक्तसङ्गैः साद्भिः पुनः पुनः भगवान्नारायण एव न्यासिनां संन्यासिनां गतिरिष्टोपायः प्रस्तूयते ॥३६॥

तेषां सतां तीर्थानां गङ्गादीनां पावनेच्छया गङ्गादीन् पवित्रीकर्तुमिच्छया पद्भ्यां चरतां तावकानां त्वद्भक्तानां समागमः सङ्गमः संसाराद्भीतस्य किम्न रोचेत रोचेतैवेत्यर्थः ३७ ॥

सत्सङ्गस्य फलमस्माभिरेवानुभूतमित्याहुः । वयं त्विति । हे भगवन् ! त्वत्प्रियस्य त्वत्सखस्य भवरूपमृत्युचिकित्सकस्य भवस्य रुद्रस्य क्षणमात्रसङ्गमेन भिषक्तमं संसृतिरूपरोगनिवारकं त्वां गतिं शरणं गताः प्राप्ताः स्मः ॥ ३८ ॥

एवं सत्सङ्गं वृत्वा वरान्तरं वृणते । यन्न इति द्वाभ्याम् । यदस्मदीयमध्ययनादिकं तदेतत्सर्वं सर्वान्तरात्मनः परमपुरुषस्य तव परितोषणाय वृणीमहे त्वत्परितोषणाय भवत्वित्यन्वयः नोऽस्माभिः प्रसादिताः प्रसादं प्रापिताः ये सन्तः तदनुवृत्त्या गुरवो वृद्धा विप्राश्च प्रसादिताः प्रसादं प्रापिताः आर्या गुर्वादयो नता नमस्कृताः तथा सुहृदादयः अनसूययैव प्रसादिताः निरन्धसां निरन्नानां नोऽस्माकमदभ्रं बहुकालमप्सु जलेषु यत्सन्तप्तं तपः एतदध्ययनगुर्वादिप्रसादननमस्कारतपआदिकम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यद्यपि भगवत्प्रसाद एवेप्सितो वरस्तथापि परतः परात्वत्सङ्गलक्षणं वरं वृणीम इत्यन्वयः परतः परत्वमुपपादयति । नहीति "नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परं तप । अन्तोनन्ते न तथा हि जिह्व परो मात्रया" इत्यादि प्रमाणात् ॥ ३१ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यतस्त्वमेवानन्तोऽतोऽन्यस्मान्मनसा वराभिलाषो नास्त्येवेति भावेनाह । पारिजात इति । लुप्तोपममेतत् यथा पारिजाते पुष्पेऽञ्जसा तत्त्वेन लभ्ये लब्धुं योग्ये सारङ्गो भृङ्गोऽन्यच्चम्पकादिपुष्पं न सेवते तथा साक्षात्त्वदङ्घ्रिमूलमवाप्यान्यदभीष्टं किं किं वृणीमहे न किमपीत्यन्वयः ॥ ३२ ॥

मा भूदन्यतो वराभिलाषोऽस्मत्तः कोऽसौ वर इति तत्राह । यावदिति । भवतः प्रसङ्गो येषां ते भवत्प्रसङ्गास्तेषाम् ॥ ३३ ॥

सत्सङ्गो वाञ्छनीय इतिभावेनाह । तुलयाम इति ॥ ३४ ॥

सत्सङ्गतावेते गुणा लभ्यन्ते इत्याह । यत्रेति ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

रुच्यभावे कथं घटत इति तत्राह । तेषामिति । तीर्थानां पावनेच्छया पद्भ्यां तीर्थानि विचरतां तावकानां समागमः संसाराद्भीतस्य पुंसो न रोचते किं रोचत एवेत्यन्वयः संसाररोगपरिहारौषधपानसम्भवादत्र रुचिर्जायत इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

सत्सङ्गफलमनुभवसिद्धं चेत्याहुरित्याह । वयन्त्विति । भगवान् प्रियो यस्य स तथा तस्य तव प्रियस्य सख्युः संसाराद्वो सह कारिणाः शिवस्य मृत्योर्मारकस्य भिषक्तमं वैद्यश्रेष्ठम् ॥ ३८ ॥

वेदाध्ययनादिपुण्यं यत्तत्सर्वं भवत्प्रसादजनकमस्त्विति निवेदयन्तीत्याह । यन्न इति । सुष्ठु अधीतं वेदाध्ययनमनाथा मृतभर्तृकाः ॥ ३९ ॥

निरन्धसां त्यक्तपितृदत्तान्नानां त्यक्तसर्वथान्नानां वा अदभ्रमनल्पम् ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

परतः सर्वश्रेष्ठरूपत्वाद्ब्रह्मतत्त्वादपि परस्तस्मात् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

त्वदङ्घ्रिमूलसाक्षिध्यन्तु त्वन्मायास्पर्शिन्यां सांसारिकावस्थायां न नितरां सम्पद्येत । तस्मादिममेवादेशमधुना वृणीमहीत्याहुः । यावदिति ॥ ३३ ॥

न चैवमस्य गौणत्वमाशङ्क्यं यतस्तुलयामेति स्वर्गं सांसारिकभोगसुखम् ॥ ३४ ॥

तदेवं तस्य सर्वतः परमसाधनसाध्यत्वं दर्शितं तदेव दर्शयति । यत्रेति त्रिकेण । तृष्णायाः प्रशम इति । तासां सर्वोपरिस्वाद्यत्वात् अत एव निर्वैरं वैराभावः सर्वोपरिस्वाद्यत्वमेव दर्शयति । यत्र नारायण इति । एवं परमदुर्लभानामपि तेषां सुलभत्वमाहुः । तेषामिति । पावनेच्छयेत्युत्प्रेक्षागम्या तीर्थानां या स्वपावनेच्छा तया तत्प्रकृष्टतयैव चरतामिति वा तत्पावनप्रार्थनां तीर्थानां पावनीया इच्छा तत्र तत्र जिगमिषा तयेति वा तीर्थानां पावनो भगवान् तदिच्छया तत्प्राप्तीच्छयेति वा तत्तीर्थं पावयितुं तत्कर्तृकेच्छयेति वा । तीर्थभूतानां तेषां संसारिपावनेच्छयेति वा । भीतस्यापि किमुत तद्रसज्ञस्येत्यर्थः ॥ ३५—३७ ॥

तत्र न वयं भीतत्वेन सत्सङ्गं प्रार्थयामहे किन्तु परमपुरुषार्थबुद्ध्यैव क्षणिकेनैव सच्छिरोमणिसङ्गलाभेन सर्वभयापवर्गस्य तव सम्भवत्वादित्याहुः । वयन्त्विति । तु शब्दादन्यतो वैशिष्ट्यद्योतनया प्रियस्य सख्युरिति गुर्वीश्वरयोर्भवेश्वरयोश्चाभेदापदेशोऽपीत्यमेव तैः शुद्धभक्तैर्मतम् ॥ ३८ ॥

अत एव यन्न इति युग्मकं परिपोषणायेति स्वविषयसन्तोषणैकपरत्वात् प्रीतिजाते: ॥ ३९—४० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अन्योऽपि कश्चिदेको वरोऽस्माकमीप्सितोऽस्तीत्याहुः । वरमिति । हे नाथ । यस्मात्त्वद्विभूतीनां देयानामन्ता नास्तीत्यतः स वरस्त्वयावश्यं देय एवेति भावः ॥ ३१ ॥

व्रियन्तां तर्हि यथेष्टमनेके एव वरा इति चेन्मैवं त्वच्चरणाम्बुजभवास्माकं वरणीयं तन्माधुर्यास्वादप्राप्त्यर्थमेव कश्चिदेको वरोऽभीष्टोऽस्ति, तं विना बहूनन्यान् वरांश्च वृणीम इत्याहुः । पारीति त्रिभिः । सराङ्गो भ्रमरः अन्यद्वृत्तान्तरं ननु पारिजातात् कल्पद्रुमादेव प्रकाममभिवाञ्छितान् बहूनर्थान् गृह्णातु तत्राह । सारङ्ग इति । सारङ्गस्य मकरन्दमात्रग्राहित्वाद्वस्त्वन्तरेषु वाञ्छैव नोत्पद्यते यथा तथैव त्वदङ्घ्रिमूलं प्राप्य किं किं वृणीमहि अपिच त्वच्चरणमकरन्दं विना न किमपीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

ईप्सितस्त्वस्माकमेकोऽयमेव वर इत्याहुः । यावत्ते इति भवत्प्रसङ्गानां भक्तजनानाम् ॥ ३३ ॥

ननु मायया स्पृष्टा इत्युक्त्वा मायाजयार्थं साधुसङ्गं प्रार्थयध्वे चेन्मोक्षमेव साक्षात् किं न गृह्णीतेत्यत आहुः । तुलयामेति । अयमर्थः यावन्तो वरणीया वरास्ते सर्वे स्वर्गमोक्षान्तःपातिन एवानुभूताः साधुसङ्गस्य तु स्वर्गमोक्षाभ्यां परःसहस्राधिक्यमवगम्यते यतः साधुसङ्गे सति त्वद्रूपगुणकथामाधुर्यास्वादो भवेत् स च स्वर्गसुखात् त्वदीयनिर्विशेषस्वरूपब्रह्मसुखादपि कोटिकोटिगुणाधिको "नाहं वसामि वैकुण्ठे योगिनां हृदये न च । मद्भक्ता यत्र गायन्ति तत्र तिष्ठामि नारद" इत्यादित्वदुक्त्या सर्वसुखदातुस्तवापि परमसुखप्रद इत्यत एव साधुसङ्ग एव व्रियते इति ॥ ३४—३५ ॥

स च साधुसङ्गः सिद्धभक्तानां साधकभक्तानाञ्च सर्वदैव सर्वथैव परमोपादेय इत्याहुः । यत्र येषु भक्तेषु यतो येभ्यः कथाभ्यः तीर्थानां पावनेच्छया स्नानादिभिरस्मान् पुनन्त्विति तीर्थकर्तृका या पावनेच्छा तया हेतुभूतया तीर्थानां शुभादृष्टवशादेवेत्यर्थः । भक्तानान्तु तीर्थेभ्यः स्वपावनेच्छयैव प्रयोजनं सम्मतं श्रेयम् । भीतस्य संसारात् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

एवञ्चाभीष्टवरस्त्वत्प्राप्तिरेव तस्यास्त्वत्प्राप्तेः फलं साधुसङ्ग एवास्माकं त्वत्प्राप्तेः साधनञ्च साधुसङ्ग एवेत्याहुः । वयन्त्विति । तव यः प्रियः सखा तस्य भवस्य जन्मनः मृत्योर्मरणस्येति रोगद्वयस्य सद्वैद्यं त्वां गतिं प्राप्ताः ॥ ३८ ॥

वयमज्ञास्त्वत्परितोषसाधनं नैव जानीमस्तदपि स्वेच्छया यद्यत् कृतं तेनापि त्वं प्रसीदेत्याशासते । यन्न इति । वृद्धा ज्ञानाधिका आर्या भक्त्याधिकाः भूतानि प्रसादितानीति शेषः ॥ ३९ ॥

निरन्धसां निरन्नानामदभ्रमनल्पं कालम् ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

तथापि कल्पद्रुमवद्विविधविचित्रफलदो वरदेश्वरोऽनन्तविभूतिपतिस्त्वमस्माकं भ्रमरवत्सारग्राहिणां वाञ्छितं साधुसङ्गः जन्मनि जन्मनि देय इत्याहुः वरामात त्रिभिः ॥ ३१—३३ ॥

मनुः स्वयम्भूर्भगवान्भवश्च येऽन्ये तपोज्ञानविशुद्धसत्त्वाः ।
अदृष्टपारा अपि यन्महिम्नः स्तुवन्त्यथो त्वात्मसमं गृणीमः ॥ ४१ ॥
नमः समाय शुद्धाय पुरुषाय पराय च ।
वासुदेवाय सत्त्वाय तुभ्यं भगवते नमः ॥ ४२ ॥
॥ मैत्रेय उवाच ॥
इति प्रचेतोभिरभिष्टुतो हरिः प्रीतस्तथेत्याह शरण्यवत्सलः ।
अनिच्छतां यानमतृप्तचक्षुषां ययौ स्वधामानपवर्गवीर्यः ॥ ४३ ॥
अथ निर्याय सलिलात् प्रचेतस उदन्वतः ।
वीक्ष्याकुप्यन् द्रुमैश्छन्नां गां गां रोद्धुमिवोच्छ्रितैः ॥ ४४ ॥
ततोऽग्निमारुतौ राजन्नमुञ्चन् मुखतो रुषा ।
महीं निर्वीरुधं कर्तुं सम्वर्तक इवात्यये ॥ ४५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सतां माहात्म्यमाहुः । तुलयामेति चतुर्भिः । भगवत्सङ्गिनां भागवतानां सङ्गस्य लवेन स्वर्गं न तुलयाम "उवाह कृष्णो भगवान् श्रीदामानं पराजितः । युधिष्ठिरस्य भीमस्य कृत्वा पादाभिवन्दनम्" इत्येवं विहारं मुक्तैः सह न करोति भगवत्सङ्गिसङ्गभावितैः स्वानन्यभक्तैः सह तु करोति अतोऽपुनर्भवं मोक्षमपि न तुलयाम इति भावः ॥ ३४ ॥

यत्र सत्सङ्गे ॥ ३५ ॥

न्यासिनां भगवति कृतात्मीयसन्न्यासानाम् गम्यते इति गतिः ॥ ३६ ॥

भीतस्य संसारादिति शेषः ॥ ३७ ॥

वयं तु शिवसङ्गेन त्वां प्राप्ता इत्याहुर्वयमिति भवस्य शिवस्य प्रियस्य तवेति शेषः भवस्य जन्मनः मृत्योर्भगास्य भिषक्तमं निवारकम् गतिं गम्यं च त्वां गताः ॥ ३८ ॥

वरान्तरमाहुः । यन्न इति द्वाभ्याम् ॥ ३९ ॥

यच्च निरन्धसां निरन्नानामदभ्रं कालं बहुकालम् सन्तु सुतप्तं तपः तदेतत्सर्वं च पुरुषस्य भूम्नस्तव तोषणायास्तु इति वरं वृणीमहे ॥ ४० ॥

भाषाटीका ।

हे नाथ ! तथापि हम आप से वर मांगते हैं सबसे परे जो ब्रह्मादिक तिनसे भी परे आप हो आपकी विभूतियों का अन्त नहीं है तिससे आप अनन्त कहाते हो ॥ ३१ ॥

यदि अनायास से पारिजात का वृक्ष मिल जायतो भौंरा दूसरे वृक्ष को नहीं चाहता है ऐसे आपके चरण मिलने पर तो हम अब क्या क्या मांगेंगे ॥ ३२ ॥

जब तक आपकी माया से युक्त इस संसार में भ्रमते हैं तब पर्यन्त आपके प्रसङ्ग वालों का सङ्ग हमको जन्म जन्म में होता रहै ॥ ३३ ॥

भगवत्सङ्गवाले जो भागवत तिनके सङ्ग का लवमात्र के बराबर स्वर्ग तथा मोक्ष को भी नहीं तुलना करते हैं तो मनुष्यों की सम्पत्तियों को तो क्या गिनते हैं ॥ ३४ ॥

महात्माओं के जिस सङ्ग में अति मधुर भगवत्कथा की प्रशंसा होती है जहां तृष्णा नष्ट होजाती है जहांपर सब प्राणियों से वैर छूटजाता है जहांपर कोई उद्वेग नहीं होता है ॥ ३५ ॥

जहांपर सन्यासियों के गति देनेवाले साक्षात् भगवान् सत्कथाओं में संसार से छूटे महात्माओं से बारम्बार गाये जाते हैं ॥ ३६ ॥

तीर्थों के पवित्र करने की इच्छासे चरणों से भ्रमण करने वाले ऐसे जो आपके भक्त हैं तिनका सङ्ग संसार से डरने वाले किस पुरुष को नहीं रुचैगा ॥ ३७ ॥

हे भगवन् ! हम तो आपके प्रिय सखा भक्त साक्षात् महादेवजी के क्षणमात्र के सङ्ग होने से अति दुःसाध्य संसार तथा मृत्यु इन दोनों के निवारक जो उत्तम वैद्य आप तिन के शरणागत होगये हैं ॥ ३८ ॥

जो कि हमने सुन्दर वेदाध्ययन किया है गुरुन की सेवा की है ब्राह्मण वृद्ध सुहृत भाई तथा संपूर्ण प्राणि इन का अनुवर्तन करके प्रसन्न किये हैं असूया छोड कर ॥ ३९ ॥

हे ईश ! जो हमने अन्नछोड कर इतने दिन तक जलमें तपस्या की है बहुत सी इस सबका फल केवल आप व्यापक भगवान् का सन्तोष होना मात्र चाहते हैं ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अज्ञानामप्यस्माकं त्वत्स्तुतिर्नायुक्तेत्याहुः । मनुरिति । यस्य तव महिम्नो न दृष्टं पारं यैस्तेऽपि त्वामात्मसमं स्वमत्यनुरूपं यथा स्तुवन्ति अथो अतो वयमपि गृणीमः ॥ ४१ ॥

सत्त्वमूर्तये वासुदेवाय ॥ ४२ ॥

यानं स्वप्रयाणमनिच्छतामपि सतां स्वधाम ययौ भक्तहृदयं विवेश अनपवर्गवीर्योऽकुण्ठितप्रभावः ॥ ४३ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

उदन्वतः सिन्धोः सलिलान्निर्याय निर्गत्य गां खं रोद्धुमिवोच्छ्रितैर्द्रुमैर्गां महीं छन्नां वीक्ष्य द्रुमेभ्योऽकुप्यन् तदा हि प्राचीनबर्हिषः प्रव्रजितत्वादराजके कर्षणाद्यभावात् द्रुमैर्भूमिश्छन्नाभूत् ॥ ४४ ॥

निरस्ता वीरुधोऽपि यस्यास्तथाभूतां कर्तुम् सम्वर्तकः कालाग्निरुद्रः अत्यये प्रलये ॥ ४५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका

अज्ञानतामप्यस्माकं त्वत्स्तुतिर्नियुक्ता इत्याहुः । मन्वादयः । तत्र भवो रुद्रः तथा ये तपोज्ञानाभ्यां कर्मयोगज्ञानयोगाभ्यां विशुद्धं सत्त्वमन्तःकरणं येषां ते तव महिम्नोऽदृष्टपारं येस्ते तथा भूता अपि त्वामात्मसमं स्वमत्यनुरूपं यथास्तुवन्ति तथा वयमपि गृणीम इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

एवमात्मनां स्तुत्यर्हतामाविष्कृत्य स्तुवन्तो नमस्कुर्वन्ति समाय सर्वभूतसमाय वैषम्यरहितायेत्यर्थः तत्र हेतुः शुद्धाय विशुद्धायापापविकाय पापहेतुकं हि वैषम्यं परमपुरुषाय शुद्धसत्त्वमूर्तये वासुदेवाय नमः ॥ ४२ ॥

एवं प्रचेतोभिरभिष्टुतो भगवान् प्रीतः तत्स्तुत्या तथेत्याह युस्मद्व्याख्यानुसारेण युष्मदिष्टसिद्धिरस्त्वित्याह । स्वलावण्यानुसन्धेनाकृष्टानि चक्षूंषि येषामत एव स्वयानमनिच्छतां प्रचेतसामनपवर्गवीर्यः अपारपराक्रमो भगवान् शरण्यवत्सलः स्वं लोकं प्रति यायौ ॥ ४३ ॥

अथ प्रचेतस उदन्वतः समुद्रस्य जलान्निर्गत्य गां खं रोद्धुमिवोच्छ्रितैरुच्चतरैर्द्रुमैर्गां महीं छन्नां वीक्ष्य द्रुमेभ्योऽकुप्यत् तथापि प्राचीनबर्हिषः प्रव्रजितत्वादराजके कृष्याद्यभावात् भूमिः द्रुमैश्छन्नाभूत् ॥ ४४ ॥

निरस्ता वीरुधः यस्यास्तथाभूतां कर्तुं सम्वर्तकः कल्पान्ते अत्यये नाशे उपस्थिते सति यथा तथा हे राजन् ! रुषा स्वमुखेभ्यः अग्निवायू असृजन् ॥ ४५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ननु ब्रह्मादिवत्परिच्छिन्नत्वे पूर्वोक्तानन्तत्वं न युज्यते अपरिच्छिन्नत्वे स्तुतिर्न घटत इति तत्राह मनुरिति । तन्महिम्नः परमहत्त्ववन्तोऽपि ब्रह्मादयो वेदाद्युक्तानुसारेण यथाथा त्वां स्तुवन्ति अथो तथा वयमप्यात्मबुद्धिसमं गृणीमह इत्यन्वयः ॥ ४१ ॥

आत्मसममित्युक्त्वा प्रचेतसां बुद्धीनामसमत्वं द्योतितो महागुणितत्वात् तदुक्तं स्तुतिपदानामनेकार्थत्वेनास्मद्बुद्ध्यविषयत्वेन नास्माभिस्तदर्थकथनाय प्रयत्नः क्रियते किन्तु व्याख्यानप्रतिज्ञाभङ्गपरिहाराय प्रतीतोऽर्थः कथ्यते तथा हि समाय वैषम्यनैर्घृण्यरहिताय सहिता मा लक्ष्मीर्यस्य स समस्तस्मा इति वा "शुद्धाय निरञ्जनाय यद्यं पाप्मन उत्सस्तस्मात्पुरुषो नाम" इति श्रुतेः समस्तपापविनाशनाय पराय्रोत्कृष्टाय वासुदेवाय वलज्ञानात्मकमुख्यप्राणप्रवर्तकाय सर्वमाच्छाद्यातिक्रम्य दीव्यतीति वासुदेवस्तस्मै सत्त्वाय पराक्रमरूपाय भगवते सौभाग्यरूपाय ऐश्वर्यादिगुणवते वा ॥ ४२ ॥

हरेः स्वधामप्रयाणमाह । इतीति । यानं गमनमनपवर्गः विक्रमोऽविनष्टपराक्रमः अनेन कर्मणामपि नित्यत्वमसूचीति ज्ञायते ॥ ४३ ॥

इदानीं प्रचेतसां विक्रमविशेषं वक्तुमुपक्रमते । अथेति । गां भूमिम् ॥ ४४ ॥

अप्यये प्रलये सांवर्तकः प्रलयकालीनोऽग्निरिव ॥ ४५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इदमप्यस्माकं निवेदनमात्मबुद्ध्यनुरूपमेव न तु तदनुरूपमित्यवधाय यथायथमेव रूपयोत्पादनीयः तथेत्याहुः । मनुरिति । ४१ ॥ ४२ ॥

तत्र तथेति तदनुमोदनं तद्वश्च ज्ञेयः । अनिच्छितमपि यथाविरत्यत्र हेतुः । स्वधामेति । अनन्तानां स्वभक्तानामपेक्षणीयत्वादिति भावः ॥ ४३ ॥

अकुप्यन्निति । श्रीभगवदादिष्टराज्यशासनप्रतीघातात् तदादेशपालनश्च भृत्यानां योग्यत्वात् ॥ ४४—४६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अज्ञानामप्यस्माकं त्वत्स्तुतिर्नियुक्तेत्याहुः । मनुरिति । त्वन्महिम्नो नदृष्टपारा इति परमविज्ञा अपि ते त्वन्महिमन्यज्ञा एव यथा स्तुवन्ति तथैव वयमप्यज्ञतमा अपि आत्मसमं स्वशक्त्यनुरूपमेव स्तुमः ॥ ४१ ॥

सत्त्वाय शुद्धसत्त्वमूर्तये ॥ ४२ ॥

अनपवर्गवीर्यः अकुण्ठप्रभावः ॥ ४३ ॥

गां पृथ्वीं गां स्वर्गं रोद्धुमावरितुमिव अकुप्यन्नित्यहो श्रीभगवदादिष्टं राज्यं क्व करवाम तदाज्ञापालनञ्च भृत्या वयं कथं जिहासाम इह पुनरमी वृक्षा एव पृथ्वीमावव्रुः स्वर्गञ्चेति जिघृक्षन्ति तर्हि मनुष्याः क्व स्थास्यन्तीत्यनय एव को हेतुः ॥ ४४ ॥

राजन् ! जितकोपत्वात् भक्त्या विराजमान ! हे विदुर ! तद्युक्तिभिः ॥ ४५—४७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इयता शून्यस्वरूपगुणां त्वां यथा मन्वादिवद्वयमपि गृणीम इत्याहुः । मनुरिति । मन्वादयः त्वन्महिम्नोऽदृष्टपारा अपि आत्मसमं यथामति स्तुवन्ति । अथो अतो वयमप्यात्मसमं गृणीमः ॥ ४१ ॥

सत्त्वाय अप्राकृतसत्त्वमूर्त्तये ॥ ४२ ॥

अनपवर्गवीर्यः अनन्तप्रभावः ॥ ४३ ॥

गां स्वर्गं रोद्धुमिवोच्छ्रितैः गां भुवं छन्नां वीक्ष्याकुप्यन् ॥ ४४ ॥

अत्यये प्रलये सम्वर्तकोऽग्निः ॥ ४५ ॥

भस्मसात्क्रियमाणांस्तान्द्रुमान्वीक्ष्य पितामहः ।
आगतः शमयामास पुत्रान् बर्हिष्मतो नयैः ॥ ४६ ॥
तत्रावशिष्टा ये वृक्षा भीता दुहितरं तदा ।
उज्जन्हुस्ते प्रचेतोभ्य उपदिष्टाः स्वयंभुवा ॥ ४७ ॥
ते च ब्रह्मण आदेशान्मारिषामुपयेमिरे ।
यस्यां महदवज्ञानादजन्यजनयोनिजः ॥ ४८ ॥
चाक्षुषे त्वन्तरे प्राप्ते प्राक्सर्गे कालविद्रुते ।
यः ससर्ज प्रजा इष्टाः स दक्षो दैवचोदितः ॥ ४९ ॥
यो जायमानः सर्वेषां तेजस्तेजस्विनां रुचा ।
स्वयोपादत्त दाक्ष्याच्च कर्मणां दक्षमब्रुवन् ॥ ५० ॥
तं प्रजासर्गरक्षायामनादिरभिषिच्य च ।
युयोज युयुजेऽन्यांश्च स वै सर्वप्रजापतीन् ॥ ५१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे पारम-
हंस्यां संहितायां वैयासिक्यां
त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

भाषाटीका ।

मनु महाराज ब्रह्मा भगवान् महादेवजी और भी जो कोई तप ध्यान से शुद्ध अन्तःकरण वाले जिन आपकी महिमा का पार नहीं भी देखते हैं तौ भी स्तुति करते ही हैं तैसे हम भी आप की स्तुति करते हैं ॥ ४१ ॥

आप सब के वास्ते सम ही शुद्धस्वरूप हौ परमपुरुष हौ वासुदेव सत्त्व स्वरूप हौ भगवान् हौ आप के अर्थ नमस्कार है ॥ ४२ ॥

मैत्रेयजी बोले इस प्रकार प्रचेतों के स्तुति करने से भगवान् अति प्रसन्न भये आप शरणागतवत्सल हैं तिससे तथास्तु ऐसा कहकर जाने को तैयार हुये तब प्रचेतों के नेत्र तृप्त नहीं भये सो भगवान् का जाना नहीं चाहते थे तौभी अकुण्ठशक्ति वाले भगवान् उनके हृदय में स्थित हो कर भी अपने वैकुण्ठ धाम को गये ॥ ४३ ॥

इसके अनन्तर समुद्र के जल में से निकल कर प्रचेतों ने देखा कि आकाश पृथिवी दोनों को रोकने सरीखे वृक्ष पृथिवी में वढ गये हैं तब उन वृक्षों पर प्रचेतों ने कोप किया ॥ ४४ ॥

हे राजन् ! तदनन्तर प्रचेतों ने पृथिवी को वृक्ष रहित करने की इच्छा से प्रलय समय में कालाग्नि के तुल्य अग्नि तथा पवन को मुखों से प्रकट किया ॥ ४५ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

नयैर्युक्तिभिः ॥ ४६ ॥

उज्जन्हुः समर्पयामासुः ॥ ४७ ॥

मारिषां वार्क्षीम् अजनयोनिर्ब्रह्मा तस्माज्जातो दक्षः महतः श्रीमहादेवस्यावज्ञानात् पूर्वमजनयोनिजो ब्रह्मपुत्रोऽपि सन् क्षत्रियजातो यस्यामजनि जातः ॥ ४८ ॥

प्राक्सर्गे पूर्वदेहे कालेन विद्रुते गते दैवेनेश्वरेण चोदितः सन् इष्टाः प्रजाः ससर्ज स दक्ष इति प्रसिद्धः ॥ ४९ ॥

स्वया रुचा प्रभया तेज उपादत्ताच्छादितवान् यं च कर्मदाक्ष्याद्दक्षमब्रुवन् ॥ ५० ॥

तमभिषिच्यानादिर्ब्रह्मा प्रजासर्गरक्षायां युयोज स च दक्षोऽन्यान् मरीच्यादींस्तत्तदध्यापारेषु नियुक्तवान् ॥ ५१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ताभ्यां द्रुमान्भस्मराशीक्रियमाणान् तान् प्रचेतसश्च वीक्ष्य चतुर्मुखः आगत्य नयैर्युक्तिभिर्बर्हिष्मतः सुतान् शमयामास शान्तान्करोत् ॥ ४६ ॥

तत्र तेषु शान्तेषु सत्स्ववशिष्टा ये वृक्षाः वृक्षाभिमानिदेवताः

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

भीताः सन्तः स्वयम्भुवोपदिष्टां दुहितरं प्रचेतोभ्य उपजह्रुः समर्पयामासुः ॥ ४७ ॥

ते च प्रचेतसः ब्रह्मण आज्ञया मारिषाख्यां स्त्रियमुपयेमिरे यस्यां मारिषायामजनयोनिजः अजनो ब्रह्मा स एव योनिः तस्माज्जातो महदवज्ञानाद्रुद्रावहेलनाद्धेतोरजन्युत्पादितः प्रचेतोभिरिति शेषः ॥ ४८ ॥

कोऽसावजनयोनिजः यो मारिषायां जातस्तत्राह । चाक्षुषे मन्वन्तरे प्राप्ते पूर्वमन्वन्तरसर्गकालेनोपद्रुते उपसंहृते सति दैवेनेश्वरेण चोदितः सन् इष्टाः प्रजाः यः ससर्ज सृष्टवान् नाम्ना दक्षः ॥ ४९ ॥

तस्मिन् दक्षशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमाह । य इति । यो जायमानः स्वया रुचा प्रभया सर्वेषां तेजस्विनां तेजोयुक्तानां तेज उपादत्त आच्छादितवान् तस्माद्दक्षात्परतेजःप्रच्छादनसमर्थत्वात्कर्मणा च निमित्तेन कर्मणि दक्षत्वाच्च दक्षमब्रुवन् लोका इति शेषः ॥ ५० ॥

यञ्च कर्मदाक्ष्याद्दक्षमब्रुवंस्तमादिर्भगवान् ब्रह्मा प्रजानां सर्गे रक्षायां च युयोजादिदेश स दक्षोऽन्यान्मरीच्यादीन्प्रजापतींस्तद्व्यापारेषु नियुक्तवान् ॥ ५१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ब्रह्मणागत्य क्रियमाणं तत्कोपशमनप्रकारमाह । भस्मसादिति । नयैर्युक्तिभिः ॥ ४६ ॥

प्रीतिकरणं विना केवलं नयैरेव कोपशान्तिः कथमभूदिति तत्राह । तत्रेति ॥ ४७ ॥

प्रतिपक्षभूतैर्वृक्षैर्दीयमानं कन्यादानं निःशङ्कं कथं सञ्जगृहुरिति तत्राह । ते चेति । आसत्वे ब्रह्मणो वचनं कारणमित्यर्थः कन्यया कं किमित्युपनयनमकार्षुरिति तत्राह । यस्यामिति । न जायत इत्यजनो विष्णुः स एव योनिरुत्पत्तौ कारणं यस्य सोऽजनयोनिर्ब्रह्मा तस्माज्जातोऽजनयोनिजो दक्षः अजनि जज्ञे तामुपयेमिर इत्यन्वयः महतो रुद्रस्यावज्ञानान्निन्दनात् ॥ ४८ ॥

तज्जन्मप्रयोजनमाह । चाक्षुष इति । प्राक्सर्गे पूर्वसृष्टौ कालेन विप्लुते नष्टायां दैवेन विष्णुना ब्रह्मणा च चोदितः "चुद प्रेरणे" इति धातुः ॥ ४९ ॥

किन्नामायं जात इति निरुक्तिपूर्वकं तन्नामाह । य इति । स्वयोग्योपात्तदाक्ष्यात्स्वयोगसामर्थ्येन प्राप्तपदत्वात् ॥ ५० ॥

इदं च तन्नामकरणे लिङ्गमिति भावेनाह । तं प्रजेति । अनादिर्ब्रह्मा प्रजेश्वरा मरीच्यादयः युयुजुरन्वाधानलक्षणं योगमकुर्वन्निति ॥ ५१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः

वृक्षाः तदधिष्ठातृदेवताः ॥ ४७-४८ ॥

प्राक् सर्गे कालविद्रुत इति प्रायः प्राचीनदेवादीनां तदानीं भोगकर्मक्षयात् पञ्चमे मन्वन्तरावसाने मर्त्यलोकस्य जलाप्लुतत्वाच्च ॥ ४९-५१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भस्य

त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

मारिषां वार्क्षीमजनयोनिर्ब्रह्मा तस्माज्जातोऽपि दक्षः क्षत्रियजातौ यस्यां महतः श्रीमहादेवस्यावज्ञानात् अजनि क्षत्रियवीर्यतः गर्भवासजदुःखं प्राप पूर्वं वीरभद्रहस्तात् पुनश्च कालतश्च मरणद्वयं प्राप्येति ज्ञेयम् ॥ ४८ ॥

पुनश्चाशुतोषस्य तस्यैव स्तुत्युत्थादनुग्रहादैश्वर्यञ्च स्वीयमवापेत्याह । चाक्षुष इति । पञ्चममन्वन्तरावसाने प्राचीनसर्गे कालतो दैवादेव नष्टे सतीत्यर्थः जन्म त्वस्य स्वायम्भुवमन्वन्तर एव पौर्वकालिकैश्वर्यप्राप्तिकामनया पञ्चममन्वन्तरपर्यन्तमस्य तपः षष्ठे चाक्षुषे मन्वन्तरेऽस्य तपःफलप्राप्तिर्ज्ञेया ॥ ४९ ॥

तस्यैश्वर्यमाह । य इति । अजायमानः अजो ब्रह्मा तत्तुल्यः स्वया रुचा प्रभया तेज उपादत्त आच्छादितवान् ॥ ५० ॥

अनादिर्ब्रह्मा तं दक्षं प्रजानां सर्गे रक्षायां च युयोज । स च दक्षोऽन्यान् मरीच्यादीन् ॥ ५१ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

त्रिंशोऽध्यायश्चतुर्थस्य सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ३० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नयैर्नीतिवाक्यैः ॥ ४६ ॥

कण्डुतपोनाशार्थं तत एवोत्पादिता कन्या प्रम्लोचया स्वर्गं गच्छन्त्या वृक्षेषु न्यस्तातो दुहितरमित्युक्तम् । उज्जह्रुः उद्धृतवन्तः समर्पितवन्त इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

मारिषां वार्क्षीम् । अजनयोनिर्ब्रह्मा तज्जो दक्षः महतः शिवस्यावज्ञानादपराधात् पुनरजनि जातः ॥ ४८ ॥

कालेन विप्लुते नष्टे ॥ ४९ ॥

रुचा कान्त्या तेज उपादत्त तस्माद्धेतोः कर्मणां दाक्ष्याच्च दक्षमब्रुवन् जना इति शेषः ॥ ५० ॥

अनादिर्ब्रह्मान्तरात्मा भगवान् तमभिषिच्य प्रजासर्गे युयोज स दक्षः अन्यान् युयुजे ॥ ५१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

त्रिंशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ३० ॥

भाषाटीका ।

ब्रह्माजी ने उनको वृक्षों को भस्म करते देखकर आकर-नीति वाक्यों से प्राचीनबर्हि के पुत्रों को शान्त किया ॥ ४६ ॥

तब उनमें जो वृक्ष बचे तिनोंने ब्रह्माजी के कहने से डर के मारे अपनी मारिषा को लेकर प्रचेतों को दे दिया ॥४७॥

उन प्रचेतों ने ब्रह्माजी की आज्ञा से मारिषा के साथ विवाह किया जिसके गर्भ में महादेवजी की अवज्ञा करने से दक्षप्रजापति पैदा हुआ ॥ ४८ ॥

पहिले मे काल वस से नष्ट हो जाने पर चाक्षुषमन्वन्तर में जिसने ईश्वर की प्रेरणा से प्रजों को पैदा किया है सो ही वहां पैदा भया ॥ ४९ ॥

जिसने पैदा होते मात्र सब तेजस्वियों के तेज को हरण कर लिया अपने तेज से इससे और चतुराइ के कर्म से उसको सब लोग दक्ष कहने लगे ॥ ५० ॥

ब्रह्माजी ने उसको प्रजों की सृष्टि के रक्षा में अभिसिक्त करके नियुक्त किया उसने और सब प्रजापतियों को नियुक्त किया ॥ ५१ ॥

इति श्रीमद्भागवत चतुर्थस्कन्ध तीसमां अध्याय
का भाषानुवाद लक्ष्मणाचार्यकृत
समाप्त ॥ ३० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे त्रिंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ ३० ॥

॥ एकत्रिंशोऽध्यायः ॥

॥ मैत्रेय उवाच ॥

तत उत्पन्नविज्ञाना आश्वधोक्षजभाषितम् ।
स्मरन्त आत्मजे भार्यां विसृज्य प्राव्रजन् गृहात् ॥ १ ॥
दीक्षिता ब्रह्मसत्रेण सर्वभूतात्ममेधसा ।
प्रतीच्यां दिशि वेलायां सिद्धोऽभूद्यत्र जाजलिः ॥ २ ॥
तान्निर्जितप्राणमनोवचोदृशो जितासनान् शान्तसमानविग्रहान् ।
परेऽमले ब्रह्मणि योजितात्मनः सुरासुरेड्यो ददृशे स्म नारदः ॥ ३ ॥
तमागतं त उत्थाय प्रणिपत्याभिनन्द्य च ।
पूजयित्वा यथादेशं सुखासीनमथाब्रुवन् ॥ ४ ॥

॥ प्रचेतस ऊचुः ॥

स्वागतं ते सुरर्षेऽद्य दिष्ट्या नो दर्शनं गतः ।
तव चङ्क्रमणं ब्रह्मन्नभयाय यथा रवेः ॥ ५ ॥
यदादिष्टं भगवता शिवेनाधोक्षजेन च ।
तद्गृहेषु प्रसक्तानां प्रायशः क्षपितं प्रभो ! ॥ ६ ॥
तन्नः प्रद्योतयाध्यात्मज्ञानं तत्त्वार्थदर्शनम् ।
येनाञ्जसा तरिष्यामो दुस्तरं भवसागरम् ॥ ७ ॥

॥ मैत्रेय उवाच ॥

इति प्रचेतसां पृष्टो भगवान्नारदो मुनिः ।
भगवत्युत्तमश्लोक आविष्टात्मा ब्रवीन् नृपान् ॥ ८ ॥

॥ नारद उवाच ॥

तज्जन्म तानि कर्माणि तदायुस्तन्मनो वचः ।
नृणां येनेह विश्वात्मा सेव्यते हरिरीश्वरः ॥ ९ ॥
किं जन्मभिस्त्रिभिर्वेह शौक्लसावित्रयाज्ञिकैः ।
कर्मभिर्वा त्रयीप्रोक्तैः पुंसोऽपि विबुधायुषा ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

एकत्रिंशे सुते दक्षे ध्रुवं न्यस्य वने सताम् ।
नारदोक्तेन मार्गेण मुक्तिरुक्ता प्रचेतसाम् ॥ १ ॥

ततो दिव्यवर्षसहस्राणां सहस्रस्यान्ते उत्पन्नविवेकज्ञानास्ते उपयास्यथ मद्धाम निर्विद्य निरयादत इत्यधोक्षजभाषितं स्मरन्त आशु प्राव्रजन् ॥ १ ॥

ब्रह्मसत्रेणात्मविमर्शेन दीक्षिताः कृतसङ्कल्पा बभूवुः सर्वेषु भूतेष्वात्मेति मेधा ज्ञानं यस्मिस्तेन क्व वेलायां समुद्रतटे जाजलिर्नाम ऋषिः ॥ २ ॥

निर्जिताः प्राणमनोवचोदृशो यैस्तान् शान्ता उपरताः समाना मूलाधारादारभ्य ऋजवो विग्रहा येषाम् ब्रह्मणि योजित आत्मा यैः सुरासुरैरीड्यो दृष्टवान् ॥ ३ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

उत्थाय प्रणिपत्य यथादेशं यथाविधि पूजयित्वा ॥ ४ ॥ ५ ॥

आदिष्टमुपदिष्टं यदात्मतत्त्वम् क्षपितं विस्मृतम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

इति प्रचेतोभिः पृष्टः ॥ ८ ॥

अहो गृहप्रसक्त्या हरिसेवां विना सर्वं जन्मकर्मादिकं व्यर्थीकृतमिति तान् शोचन्नाह । तज्जन्मेति चतुर्भिः । यतो जन्मादेर्हरिसेवैव फलमतस्तद्विहीनं सर्वं व्यर्थमित्यर्थः ॥ ९ ॥

शुक्लसम्बन्धि जन्म विशुद्धमातापितृभ्यामुत्पत्तिः सावित्रमुपनयनेन याज्ञिकं दीक्षया विबुधानामिव दीर्घायुषापि ॥ १० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं तपस्तोषितप्रत्यक्षितपरमात्मानः प्रचेतसो मारिषामुपयम्य तस्यां पुत्रमुत्पादयामासुरित्युक्तमथ भगवदादिष्टदिव्यवर्षसहस्रपर्यन्तानुभूतराज्यभोगा आत्मजारोपितराज्यभाराः प्रविष्टजाजलश्रमाः नारदोपदिष्टात्मपरमात्मयाथात्म्याः उपासितपरमात्मानस्तत्पदमापुरिति वक्तुमुपसंहरति मैत्रेयो मुनिः । तत इति । दिव्यवर्षसहस्राणां सहस्रान्ते उत्पन्नविवेकात्मकज्ञाना अधोक्षजस्य भाषितं वचः स्मरन्तः आत्मजे दत्ते भार्यां विसृज्य भार्यापोषणमात्मजाधीनं कृत्वा गृहात्प्राव्रजन् ॥ १ ॥

ब्रह्मसत्रेण ज्ञानयज्ञेन न्यासविधिना वा दीक्षिताः सङ्कल्पितब्रह्मसत्रा बभूवुरित्यर्थः ब्रह्मसत्रं विशिनष्टि । सर्वभूतात्ममेधसीति । सर्वभूतेष्वात्मा परमात्मा इति मेधा ज्ञानं यस्मिंस्तेन स सर्वात्मकब्रह्मोपासनात्मकज्ञानेनेत्यर्थः प्रथमान्तपाठे प्रचेतसां विशेषणं सर्वात्मकब्रह्मोपासनयुक्ता के दीक्षितास्तत्राह । प्रतीच्यां दिशि वेलायां समुद्रतटे यत्र जाजलिर्नाम ऋषिः सिद्धोऽभून्मुक्तो बभूव ॥ २ ॥

तान्प्रचेतसः निर्जिताः प्राणमनोवचोदृशो यैस्ते जितमासनं यैस्ते शान्ताः निर्व्यापारः समाना मूलाधारादारभ्य ऋजवो विग्रहाः येषां ते परे ब्रह्मणि योजितः "ओमित्यात्मानं युञ्जीत" इत्युक्तरीत्या समर्पितः आत्मा प्रत्यगात्मा यैस्ते तान् सुरासुरैरीड्यः स्तुत्यो नारदः ददर्श दृष्टवान् ॥ ३ ॥

सद्यमुत्थाय प्रणिपत्य दण्डवत्प्रणम्य अभिवाद्य गोत्रसूत्रनामादिकं सङ्कीर्त्य यथाविधि पूजयित्वा सुखे मृदुले आसने आसीनमब्रुवन्नूचुः ॥ ४ ॥

उक्तमेवाह । स्वागतमिति । हे सुरर्षे ! ते त्वया स्वागतं दिष्ट्या दैववशेन नोऽस्माकं दर्शनं गतः अस्मदीयचक्षुर्विषयो जातः हे ब्रह्मन् ! तव चङ्क्रमणं सञ्चरणं लोकानामभवाय मुक्तिसाधनोपदेशेन रक्षणाय न विद्यते भवो यस्मात्तस्मै यथा रवेश्चङ्क्रमणं तद्वत् सूर्यस्य चङ्क्रमणं हि समीहितसाधनानुष्ठापनेन लोकरक्षणार्थं तद्वदित्यर्थः ॥ ५ ॥

शिवेनाधोक्षजेन च यदात्मतत्त्वमुपदिष्टं तद्गृहेषु प्रसक्तानां नः क्षपितं विस्मृतम् ॥ ६ ॥

तद्विस्मृतं तत्त्वानामर्थानां प्रकृतिपुरुषेश्वरतत्त्वानामर्थानां पुरुषार्थानां दर्शनं ज्ञानं यस्मिंस्तदध्यात्मज्ञानं नोऽस्मभ्यं प्रद्योतय प्रकाशय येन त्वया प्रद्योतितेनाध्यात्मज्ञानेन दुस्तरं भवार्णवमञ्जसा सुखेन तरिष्यामः ॥ ७ ॥

इत्येवंप्रचेतसा पृष्ट इति प्राधान्यादेकस्य निर्देशः प्रचेतोभिः पृष्ट इत्यर्थः भगवत्याविष्ट आसक्त आत्मा मनो यस्य स भगवान्नारदः मुनीन्मननशीलान्प्रचेतसः प्रत्यब्रवीत् ॥ ८ ॥

अहो गृहप्रसक्त्या हरिसेवां विना सर्वं जन्मकर्मादिकं व्यर्थीकृतमिति तान् शोचन्नाह । तज्जन्मेति चतुर्भिः । येन जन्मादिना विश्वात्मा हरिः सेव्यते तदेव जन्मकर्मादिकं सार्थकं भगवत्सेवाविधुरं तु व्यर्थमित्यर्थः ॥ ९ ॥

शुक्लं यौनं विशिष्टयोन्युत्पत्तिरूपं सावित्रमुपनयननिमित्तं जन्म याज्ञिकं यज्ञदीक्षया जन्म एभिस्त्रिभिर्जन्मभिर्भगवत्सेवाविधुरैः किं साध्यमस्तीति तथा त्रयीविहितैः कर्मभिः पुंसः विबुधानामिव दीर्घायुषापि ॥ १० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

शास्त्रान्तरेषु बहूनामितरेषां साधनानां मुक्तिसाधनत्वेन कथनस्य सावकाशत्वप्रकाशनाय अस्मिन्नध्याये पुनरपि मुक्तिसाधनं ब्रह्मज्ञानमेवेति निश्चीयते तत्र तत्साधनमपि मुख्यं चतुर्थाश्रम एव सर्वस्मात्तस्य श्रैष्ठ्यादित्यभिप्रेत्य प्रचेतसां राज्यपालनानन्तरं तमाचष्टे । तत इति । आविर्भूताधोक्षजभाषितं ततो मानुषगणितदशलक्षकालात्परमुत्पन्नविज्ञानाः वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः अनेन संन्यासाधिकारे योग्यतां लक्षयति ॥ १ ॥

एतदेव विशिनष्टि । दीक्षिता इति । सर्वभूतात्मनि सर्वभूतस्वामिनि सर्वभूतान्तर्यामिणि वा हरौ मेधा ज्ञानं यत्र तद्ब्रह्मसत्रं सर्वभूतात्ममेधः तेन ब्रह्मसत्रेण दीक्षिताः गृहीतसन्न्यासाश्रमा इत्यर्थः "पारिव्राज्यं ब्रह्मसत्रं न्यास इत्यभिधीयते" इत्यभिधानात् ब्रह्मविषयेण यागविशेषेणेति नार्थोऽत्र प्राप्ता प्राव्रजन्निति विरोधाच्च "हरिमेधस्तु सन्न्यासो हरौ मेधा यतो भवेत्" इति वचनेन सन्न्यासस्य विशेषितत्वाच्च न सर्वभूतानां स्वस्वरूपत्वज्ञानेनेत्यर्थः उत्तरत्रापि तत्त्वं नापुः किन्तु तद्गतामिति वक्ष्यमाणत्वात् यत्र जाजलस्तस्यापत्यं जाजलिः मुनिः सिद्धो मुक्तोऽभूत्तस्यां प्रतीच्यां दिशि समुद्रवेलायां हरिमुपासीनाः स्युरित्यन्वयः ॥ २ ॥

तत्रापि नारदसङ्गमं तेषामाह । तान्निर्जितेति । शान्तश्च समानश्च विग्रहो देहो येषां ते तथा तान् योजितमेकाग्रतया स्थापितं मनो यैस्ते तथा तान् ॥ ३ ॥

यथादेशं यथोपदेशं देशानुसारेण वा ॥ ४ ॥

चङ्क्रमणं पुनःपुनरागमनं रवेरुदयाख्यागमनम् ॥ ५ ॥

सदाशिवाधोक्षजाभ्यां ज्ञानस्योपदिष्टत्वात् न मया पृथगुपदेशाय प्रयतनीयमिति तत्राह । यदादिष्टमिति । क्षपितं नष्टमिति यावत् ॥ ६ ॥

येनात्मज्ञानेन ॥ ७ ॥ ८ ॥

यद्धरिसेवासाधनं जन्मादि तदेव सफलं न तु सत्कुलजन्मादीत्याह । तज्जन्मेत्यादिना । येन जन्मादिना ॥ ९ ॥

किमित्येवं विशिष्य स्तौषीति तत्राह । किं जन्मभिरिति । यत्र जन्मादौ हरिरात्मप्रदो न स्यात्तज्जन्मादिना किं फलमित्यन्वयः

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

शुक्लं जन्मोभयकुलशुद्धं सावित्रं जन्म उपनयनादि याज्ञीयमग्न्याधानलक्षणं जन्म ॥ १० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

ततो दत्ताभिषेकादनन्तरम् ॥ १ ॥

ब्रह्मसत्रेण परस्परं मिलित्वा सामान्यतः परमतत्त्वविचारेण वेलायां समुद्रतटे इति प्रियव्रतकृतसमुद्राणां पूर्वजातत्वेन तद्राज्यस्यापि पूर्ववर्त्तित्वं गम्यते । तथैव पञ्चमादौ व्याख्यास्यते ॥ २-४ ॥

यथा रवेरिति । यथा रविदर्शनेन चौरादिभयमपगच्छति तथा तत्र दर्शनेन संसारभयमित्यर्थः ॥ ५ ॥

यदादिष्टमित्यत एवापाततो ब्रह्मानुसन्धानमेव कुर्वन्तः स्म इति भावः ॥ ६ ॥

तथैव सामान्याकारेण पृच्छन्ति । तत इति ॥ ७ ॥

आविष्कृतमेति । स्वभावत एव वा तत्प्रश्नेन तेषु प्राचीनभगवत्कृपामनुस्मृत्य वा उभयथापि कथमसावन्यथोपदिशेदिति भावः ॥ ८ ॥

तत्र तेषां ब्रह्मनिष्ठां त्याजयितुं श्रीभगवन्निष्ठां प्रशंसति तज्जन्मेति ॥ ९ ॥

तथैव व्यतिरेकेण दर्शयति त्रिभिः ॥ १० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ॥

एकत्रिंशे तु निर्विद्य राज्यं कृत्वा वनं पुनः ।
नारदप्रोक्तया भक्त्या कृष्णं प्रापुः प्रचेतसः ॥

उपधाय्यथ मज्ञाम निर्विद्येत्यधोक्षजभाषितं स्मरन्तः ॥ १ ॥

ब्रह्मसत्रेण स्वायम्भुवब्रह्मसत्रं जनलोके भगवत्पुरेतिवत् कृतेन वेदतात्पर्यविमर्शेन "वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म" इत्यमरः । दीक्षिताः कृतसङ्कल्पाः सर्वभूतेष्वात्मन इव मेधा बुद्धिर्यतस्तेन वेलायां समुद्रतटे जाजलिनामा मुनिः ॥ २ ॥

परेऽमले ब्रह्मणि श्रीकृष्णीतोऽसौ स्निग्धप्रावृड्घनश्यामस्वरूपे ददृशिम ददर्श ॥ ३ ॥

यथादेशं यथाविधि यथा रवेर्दर्शनेन चौरादिभयमपगच्छति तथा तत्र दर्शनेन संसारभयमिति ॥ ४-५ ॥

ततः ज्ञापितमिति भक्त्युत्थेन दैन्येनोक्तिः ॥ ६ ॥

अध्यात्मज्ञानमात्मनि यज्ज्ञानमिति विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः जीवात्मनो यज्ज्ञानमुचितं तदस्माकं ज्ञातमेवासीत् तदेव त्वं प्रद्योतयेत्यर्थः ॥ ७ ॥

प्रचेतसां प्रचेतोभिः ॥ ८ ॥

देहं धृत्वा जीवात्मना यद्वस्तु स्वतः प्राप्तमभूत्तदेव भगवत्सेवायामेव नियुञ्जीतेत्येतदेवाध्यात्मज्ञानमित्याह । तज्जन्मेति त्रयोदशभिः । तदेव जन्म येन हरिः सेव्यते तान्येव कर्माणि यैः हरिः सेव्यते इत्येवं सर्वत्र योज्यं मनोवच इत्युपलक्षणं बुद्धीन्द्रियबलतपःश्रुतयोगसाङ्ख्यसन्न्यासब्रह्मचर्यादीनामप्युत्तरश्लोकार्थदृष्ट्या श्रेयं नृणामिति तत्सेवयोपयोगीन्येव जन्मादीनि मनुष्यसम्बन्धीन्युच्यन्ते अन्यथा तु शूकरादिपशुसम्बन्धीनीत्यर्थः ॥ ९

अन्वयं विवृत्य व्यतिरेकं विवृणोति । किमिति त्रिभिः । शौक्रं विशुद्धमातापितृभ्यो जन्म सावित्रमुपनयेन याज्ञिकं दीक्षयेति त्रिविधं ब्रह्मजन्मापि न तन्नृजन्म किं तु शूकरादिजन्मैव फलतस्तुल्यत्वात् चाण्डालादिजन्मापि यदि भगवत्सेवानुकूलं स्यात्तदेव साधु नृजन्म भगवत्प्रापकत्वादित्येवं कर्मादिष्वपि न व्याख्येयम् । अर्थप्रोक्तैरपि किं पुनर्व्यावहारिकैः विबुधायुषापि किं पुनः शतायुषा ॥ १० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एकत्रिंशे प्रचेतसां श्रीनारदोपदेशतो मोक्षं चाह । तत इति । ततो दिव्यवर्षसहस्राणां सहस्रस्यान्ते उत्पन्नविज्ञाना लब्धहेयोपादेयविवेकाः उपयास्यथ मज्ञाम निर्विद्य निरयादिति इत्यधोक्षजभाषितं स्मरन्तः भार्यामात्मजे दत्त्वा विन्यस्य आशु प्रावजन् ॥ १ ॥

प्रतीच्यां दिशि तत्रापि वेलायां समुद्रतीरे यत्र जाजलिर्मुनिः सिद्धोऽभूत्तत्र सर्वभूतात्मनि विश्वहेतौ भगवति मेधा निश्चयात्मिका बुद्धिर्येन तेन ब्रह्मसत्रेण विश्वहेतुविचारात्मकयज्ञेन दीक्षिताः कृतसङ्कल्पा बभूवुः ॥ २ ॥

शान्तोऽमलः समानोऽवक्रो विग्रहो येषां तान् ॥ ३ ॥

यथादेशं यथाविधि ॥ ४-५ ॥

यत्तत्त्वज्ञानमादिष्टमुपदिष्टं तत् ज्ञापितं विस्मृतत् ॥ ६ ॥

अध्यात्ममात्मानं परमात्मानमधिकृत्य वर्तमानं ज्ञानं तत्त्वार्थदर्शनं तत्त्वतः परमात्मस्वरूपगुणादिरूपार्थप्रकाशकम् ॥ ७-८ ॥

हरिभजनोपयोगि जन्मादिकं सर्वं सफलं तदनुपयोगि तु निष्फलं हरिरेव सर्वात्मा सर्वशक्तिः सर्वहेतुर्भजनीयस्तं कः कृतज्ञो विसृजेदिति श्रीनारद आह । तज्जन्मेत्यारभ्य कथमनुविसृजेत्पुमान् कृतज्ञ इत्यन्तेन ग्रन्थेन ॥ ९ ॥

शुक्रे विशुद्धे वंशे जातं शौक्रम् सावित्रमुपनयनभावितम् । याज्ञिकं दीक्षाभावितम् ॥ १०-११ ॥

भाषा टीका ।

तब प्रचेता सब दश हजार वर्ष तक राज्य जब कर लिये तब उनको ज्ञान उत्पन्न हुआ फिर भगवान् के कथन को उनने स्मरण किया तब भार्या को अपने पुत्र के स्वाधीन करके घर में से विरक्त हो कर निकल गये ॥ १ ॥

सर्व भूतों में आत्म बुद्धि हो जिससे ऐसे आत्म ज्ञान में दीक्षित हुये जहां जाजलि मुनि सिद्ध भये हैं तहां पश्चिम दिशा को चले गये ॥ २ ॥

उनने उहां पर प्राण मन वचन दृष्टि इन सबों को रोक लिया आसन को जीत लिया शरीर उन के समान सरल हो गये निर्मल परब्रह्म में उनमे मन लगादिया तब सुर असुरों के पूज्य नारदजीने उनको वहां पर जाकर देखा ३॥

उनको देख कर प्रचेतों ने बड़े आनन्दित हो कर प्रणाम किया पूजन किया यथायोग्य से सुखपूर्वक जब नारदजी बैठ गये तब प्रचेता उनकी स्तुति करने लगे ॥ ४ ॥

श्रुतेन तपसा वा किं वचोभिश्चित्तवृत्तिभिः ।
बुद्ध्या वा किं निपुणया बलेनेन्द्रियराधसा ॥ ११ ॥
किम्वा योगेन सांख्येन न्यासस्वाध्याययोरपि ।
किं वा श्रेयोभिरन्यैश्च न यत्रात्मप्रदो हरिः ॥ १२ ॥
श्रेयसामपि सर्वेषामात्मा ह्यवधिरर्थतः ।
सर्वेषामपि भूतानां हरिरात्मात्मदः प्रियः ॥ १३ ॥
यथा तरोर्मूलनिषेचनेन तृप्यन्ति तत्स्कन्धभुजोपशाखाः ।
प्राणोपहाराच्च यथेन्द्रियाणां तथैव सर्वार्हणमच्युतेज्या ॥ १४ ॥
यथैव सूर्यात्प्रभवन्ति वारः पुनश्च तस्मिन्प्रविशन्ति काले ।
भूतानि भूमौ स्थिरजङ्गमानि तथा हरावेव गुणप्रवाहः ॥ १५ ॥
एतत्पदं तज्जगदात्मनः परं सकृद्विभातं सवितुर्यथा प्रभा ।
यथाऽसवो जाग्रति सुप्तशक्तयो द्रव्यक्रियाज्ञानभिदाभ्रमात्ययः ॥ १६ ॥
यथा नभस्यभ्रतमःप्रकाशा भवन्ति भूपा!न भवन्त्यनुक्रमात् ।
एवं परे ब्रह्मणि शक्तयस्त्वमू रजस्तमःसत्त्वमिति प्रवाहः ॥ १७ ॥
तेनैकमात्मानमशेषदेहिनां कालं प्रधानं पुरुषं परेशम् ।
स्वतेजसा ध्वस्तगुणप्रवाहमात्मैकभावेन भजध्वमद्धा ॥ १८ ॥
(निरस्तसंकल्पविकल्पमद्वयं ह्यपवादोपरमोपलम्भनम् ।
अनादिमध्यान्तमजस्रनिर्वृतिम् संज्ञप्तिमात्रं भजतामुया दृशा॥ ० ॥)
दयया सर्वभूतेषु सन्तुष्ट्या येन केन वा ।
सर्वेन्द्रियोपशान्त्या च तुष्यत्याशु जनार्दनः ॥ १९ ॥
अपहतसकलैषणामलात्मन्यविरतमेधितभावनोपहूतः ।
निजजनवशगत्वमात्मनोऽयन्न सरति छिद्रवदक्षरः सतां हि ॥ २० ॥

भाषाटीका

प्रचेता बोले हे देवर्षि आपका सुन्दर आगमन हुआ आज हमको आपने दर्शन दिया सो बड़ा मङ्गल हुआ हे प्रभून् ! आप का घूमना है सो सब लोगों के अभय के लिये है जैसे कि सूर्य का भ्रमण सब के हित के लिये है ॥ ५ ॥

हे प्रभो जो सर्वज्ञ शिवजी ने उपदेश किया भगवाना-रायण में जो उपदेश किया वह सब उपदेश गृह में आसक्त होने से हमारा प्रायः नष्ट हो गया ॥ ६ ॥

तत्त्व के दर्शन कराने वाले हमारे उस अध्यात्म ज्ञान को आप प्रकाश करो जिस ज्ञान से अति कठिन भवसागरको हम तरजांगे ॥ ७ ॥

मैत्रेयजी बोले इस प्रकार से जब प्रचेतों ने पूछा तब मुनि नारदजी का चित्त उत्तम श्लोक भगवान् में प्रविष्ट हो गया फिर उन राजों से बोले ॥ ८ ॥

नारदजी बोले मनुष्यों का वही जन्म है वही कर्म है वही आयु है वही मन है वही वचन है जिस जन्मादिक से इस संसार में विश्वात्मा हरि प्रसन्न हो जावें ॥ ९ ॥

उत्पत्तिसे सुन्दर जन्म उपनयन से जन्म यज्ञादि दीक्षा से जन्म इन्हों से वेदोक्त कर्मों से और मनुष्य को देवता की भी आयु होने से क्याप्रयोजन है शास्त्र से तपस्या से वचनों से चित्त की वृत्तियों से अति निपुण बुद्धि से बल से इन्द्रिय के पुष्टिसे क्या प्रयोजन है योग से सांख्य से सन्यास से वेदाध्ययन से क्या प्रयोजन है जिनमें आत्मा को अर्पण करने वाले हरि की प्राप्ति न होवे ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

वचोभिर्वाग्विलासैः चित्तवृत्तिभिर्नानावधानसामर्थ्यैः । इन्द्रियाणां राधसा पाटवेन ॥ ११ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

योगेन प्राणायामादिना साङ्ख्येन देहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानमात्रेण सन्न्यासवेदाध्ययनाभ्यामपि अन्यैरपि व्रतवैराग्यादिभिः श्रेयःसाधनैः ॥ १२ ॥

नन्वेषां नानाफलसाधनानां हरिसेवाभावमात्रेण कुतो वैयर्थ्यं तत्राह । श्रेयसां फलानामात्मैवावधिः परा काष्ठा अर्थतः परमार्थतः आत्मार्थत्वेनैवान्येषां प्रियत्वादित्यर्थः भवत्वात्मावधिर्हरेः किमायातं तत्राह । सर्वेषामपीति । आत्मा आत्मदश्चाविद्यानिरासेन स्वरूपाभिव्यञ्जकः ऐश्वर्येणापि रूपेण बलिप्रभृतिभ्य इवात्मप्रदः प्रियश्च परमानन्दरूपत्वात् ॥ १३ ॥

किञ्च । नानाकर्मभिस्तत्तद्देवताप्रीतिनिमित्तान्यपि फलानि हरिप्रीत्या भवन्ति केवलं तत्तद्देवताराधनेन तु न किञ्चिदिति सदृष्टान्तमाह । यथेति । मूलात्प्रथमविभागाः स्कन्धाः तद्विभागा भुजाः तेषामप्युपशाखाः उपलक्षणं पत्रपुष्पादयोऽपि तृप्यन्ति न तु मूलसेकं विना ताः स्वस्वनिषेचनेन । प्राणस्योपहारो भोजनं तस्मादेवेन्द्रियाणां तृप्तिर्न तु तत्तदिन्द्रियेषु पृथक् पृथगन्नलेपनेन तथाच्युताराधनमेव सर्वदेवताराधनं न पृथगित्यर्थः ॥ १४ ॥

कुतः सर्वमूलत्वादिति सदृष्टान्तान्तरमाह । यथैव वारो जलानि वर्षाकाले सूर्याद्भवन्ति ग्रीष्मे तस्मिन्नेव प्रविशन्ति अस्याप्रसिद्धत्वेन दृष्टान्तान्तरमाह । यथा भूतानि भूमाविति गुणप्रवाहश्चेतनाचेतनात्मकः प्रपञ्चः ॥ १५ ॥

नन्विहावेव गुणप्रवाह इत्युक्ते तदाधारत्वेन सोपाधिकत्वं हरेः स्यादित्याशङ्क्याह । एतदिति । एतद्विश्वं विष्णोस्तत्त्वं शास्त्रप्रसिद्धं पदं परं सर्वोपाधिरहितम् तदुत्पन्नत्वान्न ततः पृथगित्यर्थः । तर्हि कथमन्यथा भाति तत्राह । सकृदिति । सकृत्कदाचिद्विभातं स्फुरितं गन्धर्वनगरवत् यथा सवितुः प्रभा न ततो भिन्ना यथा च जाग्रत्यसव इन्द्रियाणि स्फुरन्ति सुषुप्तौ तु सुप्तशक्तयो भवन्तीत्यर्थः । कथम्भूतोऽसौ हरिः द्रव्यादीनां त्रिविधाहङ्कारकार्याणां तन्निमित्तस्य भेदभ्रमस्य चात्ययो यस्मात्सः यद्वा अजाग्रति सुषुप्तावस्थः सुप्ताः शक्तयो येषां ते भवन्ति द्रव्यादेरप्यत्ययो भवति सवितुः प्रभेत्युक्तो दृष्टान्त इति ॥ १६ ॥

नन्वसङ्गे हरौ कथं प्रपञ्चोऽपस्तिलयौ तत्राह । यथेति । अभ्रतमःप्रकाशा आगमापायिनो रजस्तमःसत्त्वस्थानीयाः हे भूपाः ! प्रचेतसः अमूः शक्तय उद्भवन्ति न भवन्ति क्षीयन्ते इत्येवमयं जगत्प्रवाहः ॥ १७ ॥

तेन सर्वकारणत्वेन हेतुना कालो निमित्तम् प्रधानमुपादानम् पुरुषः कर्ता एतत्त्रितयात्मकत्वात्सर्वकारणं परमेश्वरं भजत साक्षाद्भजध्वम् कथम् आत्मन एकभावेनाभिन्नत्वेन ॥ १८ ॥

साधनमाह । दयादिभिः शीघ्रं तुष्यति ॥ १९ ॥

ततो न कदाचित् त्यजतीत्याह । अपहृता निरस्ताः सकला एषणाः कामा यस्मात्स चासावमलश्चात्मा मनस्तस्मिन् सतां मनसि निरन्तरं समेधितया भावनयोपहूतः सन्निधापितः सन् स्वरो हरिश्छिद्रवत्तत्रत्याकाशवत्ततो न सरति नापयाति हि किं कुर्वन् आत्मनो निजजनवशगत्वं स्वभक्ताधीनत्वमयमवगच्छन् ॥ २० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

वचोभिर्वाग्विलासैर्निपुणया सूक्ष्मया बलेन मनोदेहबलेनेन्द्रियाणां राधसा पाटवेन ॥ ११ ॥

योगेन प्राणायामादिना सांख्येन देहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानमात्रेण चतुर्थाश्रमाध्ययनाभ्यां श्रेयःसाधनैरन्यैर्व्रतैश्च "य आत्मदा बलदा" इति श्रुत्युक्तरीत्यात्मपर्यन्तप्रदानचतुरः आश्रितबन्धुरो भगवान् यत्र जन्मादिषु नास्ति यैर्जन्मादिभिर्नाराध्यते तैः किंप्रयोजनमित्यर्थः ॥ १२ ॥

ननु जन्मादीनां प्रतिनियतफलानां भगवत्सेवावैधुर्यमात्रेण कुतो निन्द्यता तत्राह । श्रेयसामिति । अर्थतः वस्तुतः सर्वेषामपि श्रेयसां परमात्मा हरिरवधिः परा काष्ठा हरेरन्यच्छ्रेयो नास्तीत्यर्थः कुतः हि यतो हरिः सर्वेषां प्रियः निरतिशयप्रीतिविषयः निरतिशयानन्दरूपप्रीतिविषय एव हि परमं श्रेयः प्रियत्वे हेतुरात्मा आत्मा हि निरतिशयप्रीतिविषयः यस्य प्रत्यगात्मनः सम्बन्धाद्देहापत्यगृहपश्वादिकं सम्बन्धपारम्पर्येण व्यवस्थितप्रीतिविषयं तस्याप्यात्मेत्यर्थः न केवलं प्रिय एव किन्तु स्वात्मपर्यन्तपुरुषार्थप्रदश्च बलिप्रभृतिभ्यः स्वात्मदाने प्रसिद्धम् ॥ १३ ॥

किञ्च तत्फलसाधनतयेन्द्रादिदेवताराधनमपि भगवत्येव पर्यवस्यति तस्य सर्वदेवतान्तरात्मत्वादतः साक्षात्तदाराधनमेव सर्वदेवताप्रीतिद्वारा समीहितपुरुषार्थहेतुरिति सदृष्टान्तमाह । यथेति । तरोर्वृक्षस्य मूलनिषेचनेन जलसेकेन स्कन्धादयः यथा तृप्यन्ति न तु प्रत्येकं स्कन्धादिसेचनेन तत्र स्कन्धा मूलात्पृथग्विभागाः भुजास्तेषां विभागाः उरवस्तेषामपि विभागाः शाखाः तेषामपि विभागाः तदुपरि शाखाः एतदुपलक्षणं तत्र पुष्पफलादयोऽपि तृप्यन्ति यथा च प्राणोपहारात्प्राणाद्याहुतेर्भोजनादितियावत् सर्वेन्द्रियाणां तृप्तिर्भवति न तु तत्तदिन्द्रियेषु पृथगन्नलेपनेन तथाच्युतेज्या भगवदाराधनं सर्वार्हणं सर्वदेवतार्हणसाध्यफलं साधयति ॥ १४ ॥

कुतः सर्वकारणत्वात्सर्वान्तरात्मत्वाच्चेति सदृष्टान्तमाह । यथैवेति द्वाभ्याम् । यथैव वारः आपः वर्षाकाले सूर्यात्प्रभवन्ति उद्भवन्ति ग्रीष्मे च तस्मिन्नेव प्रविशन्ति अस्याप्रसिद्धत्वेन दृष्टान्तान्तरमाह । यथाभूतानि स्थावरजङ्गमात्मकानि भूमावेव प्रभवन्ति प्रविशन्ति च तथा गुणप्रवाहः गुणपरिणामरूपः प्रपञ्चः हरावेव कारणभूते उद्भवति लीनो भवति च ॥ १५ ॥

एवं सर्वकारणत्वमुक्त्वाथ सर्वात्मतामाह । तदेतज्जगदात्मनः परं पदं वासस्थानं गृहादिसाम्यव्यावृत्त्यर्थमाह । सवितुर्यथा प्रभेति । सवितुः प्रभावत् कृत्स्नं जगत् परमात्मनोऽपृथक्सिद्धविशेषणं शरीरमित्यर्थः जगतोऽनित्यत्वात्तन्निरूपितमात्मत्वमपि परमात्मन्यनियतमित्याशङ्कां निराकर्तुं जगद्विशिनष्टि । सकृद्विभातं सृष्टिदशायां स्थूलतया सकृद्विभातं सकृद्विभातमित्यनेन सकृत्संहारदशायां सूक्ष्मतया न विभातमिति विवक्षितं स्थूलसूक्ष्मधर्मानिवृत्तत्वेऽपि द्रव्यनित्यत्वमनेनाभिप्रेतमेतदेव स्पष्टयितुं सकृज्ज्ञानाभानयोर्दृष्टान्तमाह । यथेति । असुशब्देन प्राणायत्तव्यापाराणीन्द्रियाणि लक्ष्यन्ते असवः कदाचिज्जाग्रति व्याप्रियन्ते कदाचित्सुप्तशक्तयः निवृत्तव्यापाराः कदेत्यत्राह । द्रव्येति । द्रव्यं भूतपञ्चकं ज्ञानक्रियाशब्दाभ्यां ज्ञानेन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि च लक्ष्यन्ते इन्द्रियभूतसंघातरूपदेवमनुष्यादिदेहात्मभ्रमात्यये

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सुषुप्तावित्यर्थः न हि तदानीं देहात्माभिमानः यथा प्राणाः जाग्रति सुप्तवृत्तयश्च भवन्त्येवं जगत आविर्भावतिरोभावानिमित्ते भाना-भाने नत्वेतावता द्रव्यानित्यताशङ्केति भावः ॥ १६ ॥

एतदेव दृष्टान्तान्तरेण साधयति । यथा न भसीति । यथा नभस्याकाशेऽभ्रतमःप्रकाशा भवन्ति कदाचिन्निभाता भवन्ति कदाचिन्न विभाता भवन्ति नहि भावाभावमात्रेणा-भ्रादीनामसत्ता शङ्कितुं युक्ता एवं हे भूपाः ! प्रवाहः प्रवहमाना रजस्तमः सत्त्वमित्येवं रूपा अमू शक्तयः कार्यापर्यायपृथक्त्व-कुविशेषणभूताः परे ब्रह्मणि कदाचिद्भवन्ति न भवन्ति च प्रव-हन्ते इति प्रवाहः वेदाः प्रमाणामिति वच्छक्तयः प्रवाह इत्यु-क्तम् ॥ १७ ॥

तेनावस्थानां स्थूलत्वसूक्ष्मत्वादीनामनित्यत्वेऽपि तदाश्रयस्य प्रकृति-पुरुषात्मकद्रव्यस्य नित्यत्वात्तस्य परमात्मानं प्रतिनियतशरीरत्वे-नाशेषदेहिनामकमात्मानं कालं कालशरीरकं प्रधानं प्रकृतिशरीरकं पुरुषं जीवशरीरकं प्रकृतिसम्बन्धप्रयुक्तसंसारित्वशङ्कां निरस्यति । स्वतेजसा स्वप्रकाशेन ध्वस्तः निरस्तः गुणप्रवाहोदयः संसारो यस्य नियन्तृतया प्रकृतिसम्बन्धो नतु जीवस्येव वश्यतयेति भावः एवंभूतं परेषां ब्रह्मादीनामपीशमात्मैकभावेन सर्वात्मकत्वेन सर्वेषामात्मनामेकान्तरात्मेति बुद्ध्याद्धा साक्षाद्भजध्वम् ॥ १८ ॥

कीदृशं तद्ब्रह्मस्वरूपं यद्भजध्वमित्युच्यत इतिविविरसायां प्रकृति पुरुषविलक्षणम् "सत्यं ज्ञानमनन्तम्" इति स्वरूपशोधकवाक्या-वगतं ब्रह्मस्वरूपं शोधयंस्तद्भजध्वमित्याह । निरस्तेति । निरस्तसङ्क-ल्पविकल्पं मानसबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषादिविकल्परहितमित्यर्थः अनेन बद्धजीवव्यावृत्तिः अद्वयं द्वयं द्वयोः समुदायः तदन्यत्स्वस-जातीयद्वितीयवस्त्वभावात् यथा न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यत इति अद्वितीयमित्यर्थः अनेन मुक्तजीवव्यावृत्तिः तेषां सजाती-यद्वितीयसद्भावात् । द्वयापवादोपरमोपलम्भनम् । द्वयशब्देन द्वैतं विवक्षितं तदेवापवादः ब्रह्मज्ञानबाधकं देवमनुष्यादिभेदापवादविरमे उपलम्भनं यस्य तत्तथोक्तं देहात्मभ्रमनिवृत्तावुपलभ्यमित्यर्थः अजस्रनिर्वृतं नित्यानन्दधर्मकं नित्यानन्दस्वरूपं वा अतोऽपि प्राकृ-तार्थं उचितः अनादिमध्यान्तमिति नित्यत्वस्य कथितत्वादज-स्रशब्दस्य पुनरुक्तिप्रसङ्गात् संज्ञप्तिमात्रं कचिदप्यजडस्वरूपम-मुया दृशा पूर्वोक्तज्ञानेन भजत निरस्तसंकल्पविकल्पमिति पदेन वि-शोको विजिघत्सोऽपिपासः अस्थूलमनण्वह्रस्वमिति वाक्योक्तप्रकृति-पुरुषवैलक्षण्यवदमलत्वमुक्तम् अनादिमध्यान्तमिति सत्यत्वमुक्तं निर्विकारत्वं हि सत्यत्वं संज्ञप्तिमात्रमिति ज्ञानशब्दार्थ उक्तः अज-स्रनिर्वृतमित्यनेन स एको ब्रह्मण आनन्दः आनन्दो ब्रह्मेत्यर्थ उक्तः समाभ्यधिकराहित्यवाचिना अद्वयशब्देनानन्तत्वमुक्तं सद्वितीयं हि सर्वं देशादिभिः परिच्छिन्नमतोऽद्वितीयत्वादनन्तत्वसिद्धिः ॥ ० ॥

तदेवं सत्यत्वज्ञानत्वानन्दत्वामलत्वविशिष्टं शोधकवाक्यावगतं परमात्मस्वरूपमुक्तमभुपेत्युक्ताया दृशः साधनान्याह । दययेति । सर्वेष्वावचेषु भूतेषु यथोचितसत्कारोपयोगिन्या दयया येन केन चिद्दैवाल्लब्धेनान्नादिना अन्तर्बाह्येन्द्रियनिग्रहेण चानुगृहीतया-दृशा जनार्दनस्तुष्यति ॥ १९ ॥

ततस्तुष्टो भगवान्न कदाचित्यजतीत्याह । अपहतेति । अपहृता निर-स्ताः सकला एषणाः कामा यस्मात्सचासावमल आत्मा मनस्त-स्मिन्नेवंविधे सतां मनसि निरन्तरमेधितया भावनया भक्त्या उपहूतः सन्निधापितः सन्नतुरो हरिः छिद्रवत्पृथक्सद्भवत्तता न सरति नापयाति किं कुर्वन्नात्मनो निजजनवश्यत्वं स्वभ-क्ताधीनत्वं यन् गच्छन् ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इन्द्रियराधसा बहुग्रहणसामर्थ्येन ॥ ११ ॥

सांख्येन यथार्थज्ञानेन न्यासस्वाध्याययोः क्रिययापि अन्यै-स्तीर्थसेवादिभिः ॥ १२ ॥

इतोऽपि विहितानां पुण्यानां हरेरनुग्रहपर्यन्तमेव फलमित्याह । श्रेयसामिति । यावत्प्रसीदति तावत्पर्यन्तं पुण्यफलमित्यवधेरर्थः ननु सेवितः किं फलं ददाति येन श्रेसामवधिः स्यादित्या-शङ्कयान्ये सेविता यावत्प्रसीदन्ति तावत्पर्यन्तं पुंसां स्वव्यतिरि-क्तमेव पुण्यफलं प्रयच्छन्ति अयं तु स्वात्मानमेव ददातीत्येता-दृशः कृपासमुद्रः कोऽस्तीत्यभिसन्धायाह । सर्वेषामिति । आत्मानन्द-रूपः ॥ १३ ॥

किंवा श्रेयोभिरन्यैरित्यत्र देवादिसेवालक्षणश्रेयांसि कथं निषिध्यन्ते तत्सेवाया अपि तत्तत्फलावाप्तये कर्तव्यत्वादिति तत्राह । यथेति । प्राणोपहारो भोजनलक्षणपूजा इन्द्रियाणां तृप्तिलक्षण-पूजां जनयति अच्युतेज्या सर्वदेवाद्यर्हणफलं ददाति अत्रैवका-रेण प्राधान्यपूजा निषिध्यते नत्ववान्तरपूजा तस्याविहितत्वेन अच्युतस्य पूजात्वादित्यभिप्रायः परिवारतया ग्राह्या "अपि ह्येषः प्रधानत" इत्युक्तेः ॥ १४ ॥

ननु हरिपूजया देवादिपूजाफलं कथं स्यान्नहि देवदत्तभो-जनतृप्त्या यज्ञदत्तस्तृप्यतीति तत्राह । यथेति । उदयकाले आषा-ढादिकाले वा गावो रश्मयो जलानि च सूर्याद्यथा प्रभवन्ति निर्गच्छन्ति उत्पद्यन्ते वा पुनश्च सन्ध्याकाले हेमन्तादिकाले वा तस्मिन् सूर्ये प्रविशन्ति गवां मण्डलप्रवेशो वारिणां मरी-चिपीतत्वमित्येष विशेषः यथा च स्थिरजङ्गमानि भूतानि भूमे-रुत्पद्यन्ते भूमावेव प्रविशन्ति तथायं गुणप्रवाहस्त्रिगुणात्मक-जगल्लक्षणो हरेरुत्पद्यते हर्याधारतया तिष्ठतीत्यन्वयः अनेन हरेः सर्वकर्तृत्वेन स्वतृप्त्या देवादीनां स्वाश्रितत्वेन तृप्तिर्युज्यत इत्येत-त्सूचितमिति ॥ १५ ॥

अस्तु सर्वश्रेयसामात्मावधित्वमेषु सत्सु कथं प्रकाशत इति तत्राह । एतदिति । पूर्वसञ्चीर्णश्रेयस्सु सत्सु यदा सुप्तवृत्तयो विलीन-श्वासादिवृत्तयोऽसुप्तप्रवृत्तयः प्रबुद्धवृत्तयोऽसव इन्द्रियाणि जाग्रति पुरुषं बोधयन्ति उद्योगे स्थिता वा यदा च द्रव्यक्रियाकार-कविभ्रमात्ययः तदा यत्तदुपनिषद्वेद्यं तदेतज्जगदात्मनः प्रपञ्च-स्वामिनि हरेः परं पदं यथा सवितुः प्रभा सकलपदार्थप्रकाशिका सूक्ष्मापि तथा स्वतोद्भिन्नं भवति यथा नारदस्य पुनरभ्यासे सर्वदैवेत्यन्वयः देहात्मभावभ्रमो द्रव्यभ्रमः अहं कर्तेति क्रियाभ्रमः मदीयानीमानीन्द्रियाणीति कारकभ्रमः मुख्यप्राण-प्रसादेन प्राणशब्दवाच्येष्विन्द्रियेषु ज्ञानार्थं पुरुषोद्बोधनो-द्योगवत्सु जाग्रतो योगिनो ज्ञानोत्पत्त्या द्रव्यादिविभ्रमनिवृत्त्या भगवत्स्वरूपं प्रकाशते इति भावः हरावेव गुणप्रवाह इत्युक्ते गुणप्रवाहाधारत्वेन सोपाधिकत्वं हरेः स्यादित्यत्र आह । एत-

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

द्विति । एतदेव विष्णोः पदं तदुत्पन्नं जगदात्मन उपाधेः परमु- पाध्यसम्बन्धमाधाराधेयभावो गगनगन्धर्वनगरवत् ज्ञातव्यः तर्हि शून्यं तत्राह । सकृद्विभातमिति । प्रज्ञानघनं यथा सवितृप्रभाप्र- भाताद्भ्रान्तिस्थितं यज्ज्ञानात् द्रव्यक्रियाज्ञानाभिदाभ्रमो जगद्भेदभ्र- मस्तस्य निवृत्तिर्भवति किं लक्षणो हरिरित्यनेन तल्लक्षणं तज्ज्ञानं चोच्यते ननु प्रज्ञानघनाज्जडस्य जगतः कथमुत्पत्तिरित्याशङ्क्य दृष्टान्तेनोपपादयति । यथेति । यथाऽसव इन्द्रियाणि अज्ञाप्रति- सुप्तिकाले सुसवृत्तयोपहृतव्यापारा आत्मनि लीनास्ततः प्रबोधे प्रज्ञानघनादप्यात्मनो जायन्ते तद्ब्रह्मणो जगदित्येतदपव्याख्यानम् "आत्मभावः शरीरेषु द्रव्यभ्रम उदाहृतः । क्रियाभ्रमस्त्वहं कर्ता मदीयानीन्द्रियाणि तु । कारकभ्रम इत्युक्तस्त एते विभ्रमा यदा । श्वासादिवृत्तिलोपेन प्राणा उद्योगिनस्तदा । विलीयन्ते प्राणम- क्त्या नित्यं स्वापवतां स्फुटम् उद्योग एव जाग्रत्स्यादयोगिनां मुक्तिसिद्धय "इत्यनेनैतद्व्याख्यानरूपेण सम्प्रदाय विभ्रमप्रका- शकेन निरस्तमिति ज्ञायते" एको देवः सर्वभूतेषु गूढः "यस्मिन् सर्वाणि भूतानि" इत्यादिष्वेकस्य हरेराधाराधेयभावस्य सत्यत्वा- वगमात् न हि सुषुप्ताविन्द्रियाणामात्मनि लयः प्रज्ञानघनादुत्पा- दोऽपि स्वकपोलकल्पितत्वमन्तरेण प्रामाणिक इति ॥ १६ ॥

ननु पङ्किलप्रदेशे प्रवर्तमानदेवदत्तवत् सृष्ट्यादौ गुणपङ्के प्रवृत्तस्य तत्कृतलेपः स्यात् "सचानुपपन्नोऽसङ्गो ह्ययं पुरुष" इति श्रुतेरिति तत्राह । यथेति । यथा नभस्यभ्रमतःप्रकाशा आग- मापायिनः अनुक्रमेण भवन्ति च न तावताकाशस्य तत्सम्ब- न्धलोपोऽस्ति एवं परेऽसङ्गे ब्रह्मणि रजस्तमःसत्त्वमित्यमूः शक्तयो भवन्ति तदेकाधीनत्वात् शक्तिशब्दवाच्याः इत्ययं गुणप्रवाहो न तस्मिन्विशेषमापादयतीत्येतत्तुशब्दादवगन्तव्यं ननु शक्तीनां मिथ्यात्वात् शक्तिं प्रकाशयितुं नैपुण्याभावात् ब्रह्मणि लेपाभाव इत्यतोवाह । हतीति । अयं सत्य इति शेषः एतद- भिप्रायेण प्रवाह इत्युक्तं यथाग्निप्रतिष्टम्भनसमर्थस्यापि तत्प्र- युक्तदाहदुःखाभावो न स्वशक्तेर्मिथ्यात्वादेवं ब्रह्मणो लेपकत्वश- क्तिरपि कृष्णाणां भगवदधीनेति विशेषं तुशब्दो वक्तीति वा ॥ १७ ॥

मथितार्थमाह । तेनेति । यत एवं प्रवृत्तिमत्त्वेऽपि तत्कृतदोष- लेपाभावस्तेन विष्णुरेक एव पूर्णो न त्वन्य इति तत्त्वात्मैक इति भावेन एतमितः प्रेत्याभिसम्भावितास्मीति बुद्ध्या पर- मात्मानं भजस्वमित्यन्वयः "पूर्णो विष्णुः स एवैक इति भावो य ईरितः । आत्मैकभाव इति तं विदुर्ब्रह्मात्मदर्शिन,, इति वच- नादात्मैकभावेनेति नैक्यमुच्यते 'एकमेवाद्वितीयमात्मानमेव लोक- मुपासीत प्रधानादिवमुत्पन्नम्,, इत्यादिश्रुतिसप्रमाणीकर्तुमेक- मित्यादीनि विशेषणानि बोद्धव्यानि ॥ १८ ॥

इत्थं भावान्तरमाह । निरस्तेति । भक्तानां निरस्तौ सङ्कल्प- विकल्पौ येन स तथा हरिप्रसादमन्तरेण तौ निरस्तौ न स्यातां पुंसामित्यर्थः तमद्वयं द्वितीयसमरहितम् ।

> सङ्कल्पश्च विकल्पश्च ऋते विष्णुप्रसादतः ।
> नैव सम्भवतो विष्णोः समाभावात्तु सोऽद्वयः ।

इति वचनं चात्रमानं द्वयस्य पञ्चविधस्य भेदस्यापवादः कुतर्कैर्निरासस्तमुपरमन्ति न कुर्वन्तीति ते द्वयापवादोपरमा- स्तेषूपलम्भनं दर्शनं यस्य स तथा तं च न आदिमध्यान्ता यस्य स तथा तमजस्रनिर्वृतिं नित्यानन्दं संज्ञप्तिमात्रं विज्ञानघन इत्युक्तः याहशेन दर्शनेन निरस्तसङ्कल्पादिगुणविशेषाः ताहशेन तानु- पसंहृत्य भजतेत्यन्वयः ॥ ० ॥

साधनान्तरं चाह । दययेति । येन केनचिच्छास्त्रविहितेन लब्धेनान्नपानादिना सन्तुष्ट्यालंबुद्ध्या ॥ १९ ॥

ननु बहुजन्मचीर्णसुकृतानन्त्येन प्रसाद्य सकृद्विभातं यदि पश्यन्तीति एवं बहुक्लेशेन साधनानुष्ठानं व्यर्थं यावत्साधनव- दिति तत्राह। अपगतेति। अपगता दूरतो निरस्ताः समस्ताः सकला एषणाः पुत्रवित्तादिकामा यस्मात्स तथा अत एवामलह्यात्मा अपगतसकलैषणामलात्मा तस्मिन्नेवं विशुद्धान्तःकरणे निर- न्तरमेधितया भावनया भक्त्या आहूत इवागत्यात्मानं प्रकाश्य सन्निहितो हरिः श्रीनारायणः सतां हृदयान्न सरति न गच्छति न तिरोभवति तत्र हेतुमाह। निजेति । स्वभक्तवशगतत्वं प्राप्तवा- निति यत्तस्माच्छिद्रवदाकाशवदेतन्निदर्शनकथनेन व्याप्तस्याभि- व्यक्तिरेव विवक्षितेति ध्वनयति पूर्वदेशवियोगलक्षणक्रिययो- त्तरदेशसंयोगसम्भवात् व्याप्तिभङ्गापत्तेरिति न सरति न स्रवतीत्यन्तरशब्दनिरुक्त्या च भक्तजनहृदयान्नापगच्छतीति भावे- नोक्रमसर इति हिशब्देन हरेर्ज्ञानिप्रियत्वं मानसिद्धमिति स्मारयति "ज्ञानीत्वात्मैव मे मत" इति ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः

तत्र शुद्धजीवात्मब्रह्मात्मनोर्भावनामपि परित्यज्य श्रीह- रावेव निष्ठापयितुमाह । श्रेयसामपीति । सर्वेषां हरिरेवात्मा मूलं स्वरूपं शुद्धजीवानां तदीयतटस्थांशत्वात् ब्रह्मण- स्तन्निर्विशेषाविर्भावरूपत्वादिति भावः । अतो विलक्षणत्वेन निजभक्तेभ्यः स्पष्टमप्यात्मानं ददाति ततस्ततोऽपि परम प्रेमास्पदं भवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

एवं कर्मज्ञानकाण्डयोः श्रीहरावेव पर्यवसानमुक्त्वोपास- नाकाण्डस्याप्याह । यथेति ॥ १४ ॥

यथैवेति पद्यस्यान्ते एतत् पद्यमित्यादिपद्यं सम्बन्धयित्वा- स्तयोः सम्मतं ननु स्वामिमः ॥ १५ ॥ १६ ॥

परे ब्रह्मणि श्रीभगवति ॥ १७ ॥

आत्मैकभावेन सर्वेषां मूलस्वरूपमित्यव्यभिचारिभाव- नया वा । यद्वा आत्मनो यो भावान्तराभिन्नो भावो दास्यादीनामे- कतरस्तेन ॥ १८ ॥

तत्रानुकूलान् धर्मानाह । दययेति ॥ १९ ॥

यन्न सदैव सङ्गतः सन् ॥ २०-२१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

श्रुतेन वेदान्तादिश्रवणेन वचोभिः शास्त्रव्याख्यानचातुर्यैः चित्तवृत्तिभिर्नानाशास्त्रार्थावधारणसामर्थ्यैः । इन्द्रियाणां राधसा पाटवेन ॥ ११ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

योगेनाष्टाङ्गेन सन्न्यासवेदाध्ययनाभ्याञ्च अन्यैरपि व्रतवैराग्यादिभिः श्रेयःसाधनैः यत्र येषु सत्सु हरिरात्मप्रदो न भवतीति योगिप्रभृतयोऽपि योगादिभिः परमात्माद्यनुभवं न प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । हरिः खल्वात्मानञ्च भक्त्या विना न प्रददात्येषां भक्तित्वाभावात् भक्तिकारणत्वाभावाच्च वैयर्थ्यमेव । प्रकारान्तरेण भक्तिसद्भावे त्वेषां भक्तिमिश्रत्वेनैव सार्थकत्वं न तु स्वत इति भावः ॥ १२ ॥

हरिभक्तिं विना सर्व्वेषां तु श्रेयःसाधनानां वैफल्ये युक्तिमाह । श्रेयसां फलानामात्मैवावधिः तेषामात्मप्रीत्यर्थकत्वात् सर्व्वभूतानामात्मनां तु हरिरेवात्मा जीवात्मनां तेषां तदीयतटस्थशक्तित्वात् स च हरिः प्रियः केवलया भक्त्या प्रीणाति चेदात्मदः "नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम्" इति श्रुतेः ॥ १३ ॥

ननु कर्म्मज्ञानादीनां यथा भक्तिमिश्रत्वमावश्यकं तथा भक्तेरपि कर्म्ममिश्रत्वमावश्यकमेव देवर्षिपित्राद्यर्हणलक्षणस्य नित्यकर्म्मणोऽकरणे प्रत्यवायश्रवणादित्यत आह । यथेति । मूलात् प्रथमविभागाः स्कन्धाः तद्विभागा भुजास्तेषामप्युपशाखाः उपलक्षणं पत्रपुष्पादयोऽपि तृप्यन्ति । न तु मूलसेकं विना स्वस्वनिषेचनेन तथैव अच्युतेज्यैव सर्व्वार्हणमच्युतस्य पूजायां सर्व्व एव पूजिताः स्युरित्यर्थः । नन्वशक्तस्यैव भवत्वेतत् भक्तेन तु अच्युतस्य पूजा कर्त्तव्या देवादीनाञ्च यथा मूलस्य स्कन्धादीनाञ्च सेकेन दोषः प्रत्युत गुण एवेत्याशङ्क्य दृष्टान्तान्तरमाह । दृष्टान्तद्वयेन । प्राणस्योपहारो भोजनं तस्मादेवेन्द्रियाणां तृप्तिः नतु तत्तदिन्द्रियेषु पृथक् पृथगनुलेपात् प्रत्युत नयनकर्णादिस्वान्ध्यबाधिर्य्याद्युत्पादनात् दोष एव ॥ १४ ॥

अच्युतस्य सर्व्वमूलत्वे दृष्टान्तद्वयेनाह । यथैव वारः जलानि वर्षाकाले सूर्य्यादुद्भवन्ति ग्रीष्मे तस्मिन्नेव प्रविशन्तीत्युपादानकारणं यथा च भूतानि भूमाविति । गुणप्रवाहः गुणमयः प्रपञ्चः ॥ १५ ॥ १६ ॥

ननु गुणमयस्य विश्वस्य गुणातीतो हरिः कथं कारणं न हि मृन्मयस्य घटस्य मृदतीतं वस्तूपादानकारणं भवितुमर्हति उपादानत्वे च हरेः कथं वा निर्व्विकारत्वमित्यत आह । यथा अभ्रतमःप्रकाशा नभसि दृश्यमानाः सूर्य्यादेव भवन्ति तत्रैव लीयन्ते च सूर्य्यादिति पूर्व्वेणानुषङ्गः । हिमोऽपि सूर्य्यादेव भवति यद्वक्ष्यते प्राणादिभिः स्वविभवैरुपगूढमन्यो मन्येत सूर्य्यमिव मेघहिमोपरागैरिति उपरागशब्देन दुष्टजीवाविष्टं तमःखण्डमेव तत्रोच्यते हे भूपाः ! सूर्य्यो मेघहिमाद्यतीतोऽपि यथा तेषामुपादानकारणं तदपि यथा निर्व्विकारो भवति तथेत्यर्थः । यथैवाभ्रादिरहितेऽपि सूर्य्ये कारणत्वादभ्रादयः सन्तीत्युच्यते तथैव हरौ गुणरहितेऽपि अमूः शक्तयो रजआद्याः इत्येवं प्रकारेणायं जगत्प्रवाहः तत्र यथाभ्रतमसी सूर्य्यस्य शुद्धज्योतिर्मात्रस्य न स्वरूपं दूरवर्त्तिमलिनः प्रकाशोऽपि न स्वरूपं तथैव हरेः रजस्तमसी शुद्धचिन्मात्रस्य तस्य सत्त्वं च न स्वरूपमित्येवं श्रीनारदस्य मते भगवतो गुणमयजगदुपादानत्वं निर्विकारत्वञ्च सिद्धमत एवात्मनैवाविक्रियमाणेन सगुणमगुणः सृजसि हरसि पासीति देवैर्वक्ष्यते । "यत उदयास्तमयौ विकृतेर्मृदिवाविकृतादिति" श्रुतिभिश्च नमोनमस्तेऽखिलकारणाय निष्कारणायाद्भुतकारणायेति गजेन्द्रेण च कारणस्य तदेवाद्भुतत्वं यदुपादानत्वेऽपि निर्विकारत्वं विवर्त्ताङ्गीकारे युक्तिसद्भावादद्भुतत्वं न स्यात् व्याख्यातं तत्रैव स्वामिभिश्च कारणत्वे च मृदादिवद्विकारं वारयति अद्भुतकारणायेति ॥ १७ ॥

तेन सर्व्वकारणत्वेन हेतुना कालो निमित्तं प्रधानमुपादानं पुरुषः कर्त्ता एतत्त्रितयात्मकत्वात् सर्व्वकारणं परमीशमद्धा साक्षादेव भजध्वं तद्भजनेनैव देवपित्रादिसर्व्वभजनं भवेदिति । आत्मना मनसा एकभावेन मनस ऐकाग्र्येणेति वा आत्मनो यो भावान्तरामिश्रो भावो दास्यादीनामेकतरस्तेनेति सन्दर्भः ॥ १८ ॥

तत्रानुकूलान् काश्चन धर्म्मानाह । दययेति ॥ १९ ॥

एवमुक्तप्रकारया भक्त्या भक्तेभ्यो भगवान् स्वात्मप्रदो भवतीति पूर्व्वमुपपादितं तल्लक्षणं विवृणोति । अपहृता निरस्ता सकला एषणाः कामा यस्मात् स चासावमल आत्मा मनश्च यस्मिन् सतां मनसि निरन्तरमोषितया भावनया उपहूतः हे हरे ! गोविन्द ! मत्प्राणैकवल्लभेति आहूतः सन्निधापितः सन् अक्षरो हरिर्न सरति छिद्रवत् तत्रस्थाकाशवत् ततः सकाशान्नापसरति कीदृशमात्मानं स्वस्य स्वभक्तजनवश्यगत्वम् अयन् जानन् स्वीयां निष्ठां रक्षितुमिति भावः ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

योगेनाष्टाङ्गेन सांख्येन तत्त्वविवेकेन न्यासस्वाध्याययोः सन्न्याससब्रह्मचर्याभ्याम् अन्यैर्वैराग्यव्रतादिभिः ॥ १२ ॥

सर्वेषां श्रेयसामुपायानामर्थतो वस्तुतोऽवधिः फलम् आत्मा परमात्मा यतः सर्वेषां भूतानामात्माश्रयः अंशी हरिरेव प्रियश्च आत्मदः आत्मपर्यन्तप्रदः "य आत्मदो धनद" इति श्रुतेः "अहं भक्तपराधीन" इतिस्मृतेः ॥ १३ ॥

तस्यैव सर्वात्मनः पूजनेन सर्वेषां पूजनं भवतीत्याह । यथेति ॥ १४ ॥

भगवतः सर्वहेतुत्वमाह । यथैवेति । भगवतः असङ्गत्वसूचनाय सूर्याद्वारः प्रभवन्ति तस्मिन्नेव प्रविशन्तीत्युक्तम् सर्वोपादानकारणत्वद्योतनाय भूतानि भूमाविति चोक्तम् गुणप्रवाहः प्रकृतिगुणमयः प्रपञ्चः ॥ १५ ॥

अत्र सूर्याद्वारः यथा प्रभवन्ति तस्मिन्नेव प्रविशन्ति चेत्यनेन जगतोऽब्रह्मात्मकत्वप्रतीतिमागतां निराकरोति यथा सवितुः प्रभा अनतिरिक्तापि परा भवति तथा तत्तस्मात् पूर्वोक्ताद्धरेः एतत्पदं बद्धजीवस्थानं विश्वं परमनतिरिक्तं सदतिरिक्तं भवति अभिन्नत्वेऽपि भिन्नं भवति सृष्टिसंहारयोस्त्वस्येन्द्रियाणामाविर्भावतिरोभावो यथा तद्वदित्याह । यथा असव इन्द्रियाणि जाग्रति आविर्भवन्ति सुषुप्तौ तु सुप्तशक्तयोऽनाविर्भूता भवन्ति तद्वत्कार्यस्य सृष्टिसमये विभाति प्रलये तु नेति बोध्यम् नन्वेवंभूताद्ब्रह्मात्मकात् प्रपञ्चात् जीवः कुतो विमुच्यते इत्यत आह । द्रव्यक्रियाज्ञानभिदाभ्रमात्यय इति द्रव्ये देहे गृहादौ च

न भजति कुमनीषिणां स इज्यां हरिरधनात्मधनप्रियो रसज्ञः ।
श्रुतधनकुलकर्मणां मदैर्ये विदधति पापमकिञ्चनेषु सत्सु ॥ २१ ॥
श्रियमनुचरतीं तदर्थिनश्च द्विपदपतीन् विबुधांश्च यत्स्वपूर्णः ।
न भजति निजभृत्यवर्गतन्त्रः कथममुमुद्विसृजेत् पुमान् कृतज्ञः ॥ २२ ॥
(भवतां वंशधुर्योऽभूद्ध्रुवश्चित्ररथः स्वराट् ।
गुरुदारवचोबाणैर्निर्भिन्नहृदयोऽर्भकः ॥ ० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अहमिति ममेति क्रियायामैहिकामुष्मिकसाधने काम्ये कर्मणि इयं परमपुरुषार्थरूपेति ज्ञातभिदासु कपिलकणादबौद्धादिज्ञानभेदेषु इदं श्रेयस्करमिदं श्रेयस्करमिति च यो भ्रमः संसारहेतुस्तस्यात्ययस्तस्माद्धरेर्जगदात्मन उपास्यादेव भवति१६॥

असङ्गत्वं ब्रह्मणः सूर्यदृष्टान्तेन सूचितमाकाशदृष्टान्तेन प्रपञ्चयति । यथेति। अभ्रतमःप्रकाशाः रजस्तमःसत्वस्थानीयाः नभोऽदूषका एव भवन्ति उत्पद्यन्ते न भवन्ति विलीयन्ते एवं ब्रह्मणि शक्तयस्तच्छक्तिगुणाः भवन्ति विलीयन्ते च किम्बहुना एवं ब्रह्मदूषकः सर्वोऽपि प्रवाहः जगत्सृष्टिसंहारप्रवाहः ॥ १७ ॥

तेन सर्वहेतुत्वेन अशेषदेहिनां ब्रह्मादीनामखिलजीवानामंशभूतानामात्मानमाश्रयमंशिनमेकमेव परेशं परानियन्तारं कालं प्रधानं चेति अचेतनरूपशक्तित्रयरूपेण पुरुषमिति चेतनभूतांशरूपेण चानेकं स्वतेजसा ध्वस्तगुणप्रवाहम् आत्मन उपासकस्यांशस्य य एकभावः अंशव्यतिरिक्तस्थित्यादिमत्त्वं तेन श्रद्धा भजध्वम् ॥ १८ ॥

शीघ्रं तत्तोषकारणमाह । दययेति ॥ १९ ॥

एवं दयादिगुणयुक्तेन भजनेन तुष्टो भगवान् स्वभक्तं कदाचिन्नत्यजतीत्याह । अपहत इति । अपहताः विगताः सकला एषणा मनोरथाः यस्मात् स चासावमल आत्मा मनस्तस्मिन् सतां मनसि अविरतमेधितया प्रवृद्धया भावनया उपहूतः ध्यातो हरिः आत्मनो निजजनवश्यगत्वमयन् अवगच्छन् छिद्रवत्तत्राकाशवत्ततो न सरति न गच्छति ॥ २० ॥

भाषाटीका ।

विचार करने से सब फलों का आत्मा मे पर्यवसान है और सब आत्मों का आत्मा प्रिय आत्मसमर्पक हरि ही हैं ॥ १३ ॥

जैसे वृक्ष के मूल में सींचने से बडी छोटी सब शाखा पत्रों की तृप्ति होती है जैसें प्राण के भोजन करने से सब इन्द्रियों की तृप्ति होती है तैसे विष्णु भगवान् की पूजा करने से सब की पूजा होजाती है ॥ १४ ॥

जैसे सूर्य से जल उत्पन्न होता है फिर ग्रीष्म काल में उसी मे प्रवेश होजाता है जैसे देहादिक पृथिवी से उत्पन्न होते हैं फिर उसी में लीन होते हैं तैसे ही श्री हरि में से सवजगत् उत्पन्न होता है फिर उन्हीं में लीन होता है ॥ १५ ॥

यह सब जगत् एक साथ प्रकाश होने से निर्विकार भगवत् स्वरूप ही है जैसे कि सूर्य का प्रकाश सूर्य से भिन्न नहीं है जैसे इन्द्रियादिक जाग्रत अवस्था में प्रकाश मान रहते हैं सुषुप्ति अवस्था में उनकी सत्ती लीन होजाती है तैसे ही महाभूत इन्द्रिय अज्ञान इन के भेद भ्रम का नाश होता है।१६।

जैसे आकाश में मेघ अन्धकार प्रकाश ये सब कभी होते हैं कभी क्रम से नष्ट होजाते हैं इसी प्रकार परब्रह्म में रजोगुण आदिकों की सत्ती का प्रवाह होता है ॥ १७

तिसी सें सम्पूर्ण प्राणीमात्र के आत्मारूप प्रधान पुरुष परमात्मा अपने तेजसें सब गुणके प्रवाह को नाश करने वाले परमात्मा के एक भावसे साक्षात् भजन करो ॥ १८ ॥

अपने सङ्कल्प के आधीन औरों के सङ्कल्प विकल्प को रखने वाले अद्वितीय दूसरे की तुल्यतारहित द्वैत निषेध के निवृत्ति होने से प्राप्त होने वाले द्वितीय रहित निरन्तर आनन्द स्वरूप विज्ञान घन स्वरूप ऐसे भगवान् को इसी बुद्धि से भजो ॥ ० ॥

सब प्राणीमात्रों में दया करने सें जो कुछ मिलै उसी से सन्तोष करने से सब इन्द्रियों की शान्ति करने सें भगवान् अति शीघ्रही प्रसन्न होजाते हैं ॥ १९ ॥

पुत्र वित्तादिक सब एषणा के नाश होजाने सें अन्तःकरण निर्मल होता है तब निरन्तर भक्ति की वृद्धी होती है तब भगवान् शीघ्रही बुलाय लिये जाते हैं तब अपने आत्मा का भक्तके स्वाधीन होना जनावते भये आपसरीके सत्पुरुषों के हृदय में सें नहीं निकलते हैं ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सतामेव वश्यो ऽसावसतां तु पूजामपि न गृह्णातीत्याह । नेति। कुमनीषिणां कुत्सितमतीनाम्। अधनाश्च ते आत्मधनाश्च भगवज्जनास्ते प्रिया यस्य रसज्ञो भक्तिसुखज्ञः के कुमनीषिणस्तानाह। श्रुतादिनिमित्तैर्मदैर्ये सत्सु पापं तिरस्कारं कुर्वन्ति ॥ २१ ॥

भक्ताधीनत्वं प्रपञ्चयन्नाह । अनुवर्तमानामपि श्रियं तदर्थिनः सकामान् द्विपदपतीन्नरेन्द्रान्विबुधान् देवानपि यो नानुवर्तते यतः स्वेनैव पूर्णोऽतः स्वभृत्यवर्गानुरक्त एव एवंभूतममुमुत् ईषदपि कथं परित्यजेत् ॥ २२ ॥

त्यक्त्वा स्त्रैणं च तं गच्छन् दृष्टो मे पथ्युदारधीः ।
पञ्चवर्षो मदादेशैः संराध्य पुरुषेश्वरम् ॥ ० ॥
तत्परं सर्वधिष्ण्येभ्यो मायाधिष्ठितमारुहत् ।
मुनयोऽप्यद्युदीक्षन्ते परं नापुरवाङ्मुखाः ॥ ० ॥
तं यूयं सर्वभूतानामन्तर्यामिणमीश्वरम् ।
रुद्रादिष्टोपदेशेन भजध्वं भवनुत्तये ॥ ० ॥)

॥ मैत्रेय उवाच ॥

इति प्रचेतसो राजन्नन्याश्च भगवत्कथाः ।
श्रावयित्वा ब्रह्मलोकं ययौ स्वायम्भुवो मुनिः ॥ २३ ॥
तेऽपि तन्मुखनिर्यातं यशो लोकमलापहम् ।
हरेर्निशम्य तत्पादं ध्यायन्तस्तद्गतिं ययुः ॥ २४ ॥
एतत्तेऽभिहितं क्षत्तर्यन्मां त्वं परिपृष्टवान् ।
प्रचेतसां नारदस्य सम्वादं हरिकीर्तनम् ॥ २५ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

प्रचेतसः कर्मभूतान् अन्याश्च नूनं सुनीतेरित्यादिध्रुवचरिताद्याः सत्रेऽगायत्प्रचेतसामित्युक्तत्वात् ॥ २३ ॥

तेऽपि प्रचेतसः तद्गतिं विष्णुलोकम् ॥ २४ ॥

प्रचेतसां नारदस्य च सम्वादरूपमेतदाख्यानं तेऽभिहितम् हरेः कीर्तनं यस्मिंस्तत् ॥ २५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सतां वश्योऽसावसतां पूजामपि न गृह्णातीत्याह । नेति । अधनाश्चात्मधनाश्च भगवज्जनास्ते प्रिया यस्य स च मम प्रिय इति भगवदुक्तेः भक्तसङ्गजन्यानन्दरसज्ञः स हरिः कुमनीषिणां कुत्सितमतीनामिज्यां न भजति न गृह्णाति के कुमनीषिणस्तत्राह । श्रुतादीनां मदाः श्रुतादिनिमित्ता मदास्तैरन्धा अकिञ्चनेषु विरागिषु सत्सु ये पापं तिरस्कारं विदधति कुर्वन्ति ॥ २१ ॥

भक्तपराधीनत्वमेव प्रपञ्चयंस्तं को न भजेदित्याह । श्रियमिति । अनुचरतीमनुवर्तमानामपि श्रियं तदर्थिनः तां श्रियमर्थयन्ते इति तथोक्तान् श्रीकटाक्षलेशकाङ्क्षिणः द्विपदपतीन्नरेन्द्रान्विबुधान् देवांश्च निजभक्तवर्गैरक्तोः भगवान् न भजति नानुवर्तते कुतः यः स्वपूर्णः स्वत एवावाप्तसमस्तकामत्वात् नश्यादीन् भजति एवं भूतममुं भक्तवत्सलं रसज्ञः पुमान् कथमुद्विसृजेत् ॥ २२ ॥

इमं सम्वादमुपसंहरति मुनिः । इतीति त्रिभिः । हे राजन् ! विदुर ! यमाभिप्रायेण राजन्निति सम्बोधनमित्युक्ता अन्याश्च भगवत्कथाः प्रचेतसः प्रति श्रावयित्वा स्वायंभुवो नारदो मुनिः सत्यलोकं ययौ ॥ २३ ॥

ततस्ते प्रचेतसः नारदमुखनिःसृतं सकललोकौघहरं भगवद्यशो निशम्य भगवच्चरणारविन्दं ध्यायन्तस्तल्लोकमापुः ॥ २४ ॥

हे क्षत्तः ! त्वं मां प्रति यत्पृष्टवान् प्रचेतसां नारदस्य च सम्वादव्याजं हरिकीर्तनं ते तुभ्यं मयाभिहितम् ॥ २५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

व्यतिरेकमाह । न भजतीति । अकिञ्चनेषु मदहेतुधनरहितेषु सत्सु श्रुतधनकुलकर्मणां मदैश्च ये पापमपराधं विदधति स हरिस्तेषां कुमनीषिणां पुंसामिज्यां यागादिपूजां न भजति स्वीकृत्य फलं न ददातीत्यन्वयः कीदृशो हरिरधना हिरण्यादिधनरहिताश्चात्म एवात्मधनाश्चाधनात्मधनास्त एव प्रिया यस्य स तथा तेषां प्रियो वा अस्मिन्नर्थे इदं प्रमाणम् "प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं सच मम प्रियः" इति च प्रियत्वे निमित्तमाह । रसज्ञ इति । भक्तैः क्रियमाणं रसमनुरागं भक्तिं जानातीति रसज्ञः "रसो रागे विषे वीर्ये" इति यादवः "रागोऽनुरागे लाक्षादौ" इति च श्रुतं च धनं च कुलं च कर्माणि च तानि तथा तेषां मदैर्बुद्धिभ्रंशहेतुवृत्तिविशेषैः ॥ २१ ॥

अस्मिन्नर्थेऽर्थवादं प्रमाणयति । श्रियमिति । द्विपदपतीन्मनुष्यप्रधानान् तदार्थिनः श्रीप्रसादप्रार्थनाशीलान् स्वपूर्ण इत्ययं तदपेक्षामन्तरेण स्वापेक्षाभावे हेतुः । निजभृत्यवर्गतन्त्र इति । जयस्तम्भप्रकटनार्थः अन्यथा लक्ष्म्यादीनामभक्तत्वेन पृथक्करणं प्रसज्येत न च तद्युक्तं निजवने तुलसीभिरीशमभ्यर्चतीति लक्ष्म्या अपि मायापटलान्तरभावेऽपि सुखात्मकभक्त्या तत्पूजाविधानात् उद्विसृजेत् उद्विग्नो भूत्वा त्यजतीत्यर्थः ॥ २२ ॥

भवत्पूर्वजाः सर्वेऽपि भगवद्भक्तास्तत्र ध्रुवो विशेषभक्त इति तद्भक्तिफलं किञ्चिद्विशिनष्टि । भवतामिति । चित्ररथ इति ध्रुवस्य

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

नामान्तरं "भगवत्प्रसादपात्रत्वे कोऽपि चित्ररथानुगः यस्य प्रियश्रवाः कृष्णस्त्वात्मानमपि दत्तवान्,, इति विष्णुपुराणोक्तेः रथगताविति धातोः चित्रा आश्चर्यभूता गतिर्यस्य स इति वा चित्रवर्णानावर्णौ रथो यस्य स इति वा स्वमात्मानं राजयतीति स्वराट् राजान्तरवर्जितश्चक्रवर्तीत्यर्थः गुरोः पितुर्दारा भार्याशब्दवाच्याः ॥ ० ॥

स्त्रैणं स्त्रीजितं पितरं पूजास्पदम् ॥ ० ॥

सर्वेषां वैमानिकानां धिष्ण्येभ्यः स्थानेभ्यः परमुत्तमम् उत्तमत्वे कारणमाह । मायेति । मायेन सर्वोत्तमेन विष्णुनाऽधिष्ठितं सन्निधाय स्थितमनिर्वाच्यमायाकल्पितामित्यङ्गीकारे सर्वोत्तमत्वाद्विष्णुर्हिमाय इत्येव शब्दित इति स्मृतिविरोधः स्यात् तस्मिन्पक्षे मायाकल्पितमित्येव स्यान्नत्वधिष्ठितमिति मुनयो नृपाश्चार्वाक्स्थिता उदीक्षन्ते परं नापुरत्यत्र देवानुत्तममुनीन्विनानुसन्धेयं देवानत्युत्तममुनीन्विना केशैशुमारकं हरेर्गृहं प्रविष्टास्तु ध्रुवो देवाश्च तद्गता इति वचनात् अनेनापि मायाधिष्ठितमित्यत्र पुल्लिङ्ग एवमायशब्दोऽत्र विवक्षितो नतु मायेत्यावन्तः ॥ ० ॥

उपसंहरति । तमिति । यस्यानुग्रहात् ध्रुवोऽप्युत्तमस्थानमाप तमीश्वरम् ॥ ० ॥

प्रचेतसामुक्तैव कथा कथिता नारदेन किमन्याश्च कथा उक्ताः सन्तीति तत्राह । इतीनि ॥ २३ ॥

यद्येतत्कथितं प्रचेतसां मुक्तिप्रापकं स्यात्तर्ह्येतदुपादेयं स्यात्तत्कथमित्याशङ्कयानेनैवापेक्षितगतिरभूत्तेषामित्याह । तेऽपीति ॥ २४ ॥

हरेः कीर्तनं यत्र स तथा ॥ २५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

श्रियं जगत्सम्पत्तिरूपामनुचरन्तीं स्वसम्पत्तिवृद्ध्यर्थमनुवर्त्तमानां न तु भगवल्लक्ष्मीवत्तिष्कामां तदर्थिनश्च ब्रह्मादीन् द्विपदपतीन् विबुधान् देवानपि योनानुवर्तते यत् स्वरूपवैभवेनैव पूर्णः तथापि निजभृत्यवर्गतन्त्रः भक्तमात्रे कृपापरवश इत्यर्थः ॥ २१-२७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सतामेवायं वश्य एवमेव असतां तु पूजामपि न गृह्णातीत्याह । अधनाश्च ते आत्मधना भगवज्जनास्ते प्रिया यस्य सः यद्वा अधना अकिञ्चना निष्कामा एवात्मनो धनानि प्रियाश्च यस्य सः धनपुत्रादिषु ममतां परित्यज्य मय्येव ममतामसौ वध्नते इति भक्तानां प्रेमरसं जानातीति रसज्ञः कुमनीषित्वमाह । श्रुतेति । श्रुतधनकुलैर्यानि कर्माणि यागादीनि तेषां मदैः पापं निन्दादिकं यद्भक्ष्यते कर्मणि एवोद्दिश्य सतो विनिन्दन्ति हरिप्रियान् खला इति ॥ २१ ॥

भक्तानां भगवत्येव ममता नान्यत्र यथा तथैव भगवतोऽपि भक्तेष्वेव ममतेति भक्ताधीनत्वं प्रपञ्चयति । श्रियं समष्टिसम्पत्तिरूपामनुचरन्तीं स्वसम्पत्तिवृद्ध्यर्थमनुवर्तमानां तदर्थिनः व्यष्टिसम्पदर्थिनः द्विपदपतीन् नरेन्द्रान् विबुधान् देवानपि न भजति नापेक्षते यतः स्वेनैव पूर्णस्वरूपत्वेऽपि निजभृत्यवर्गतन्त्र इत्यधीनत्वमप्यन्यस्यैवास्य वास्तवं न सोपाधिकमित्यर्थः । अमुमेवम्भूतम् उत् ईषदपि कथं विसृजेत् रसज्ञ इति यथा भक्तप्रेमरसज्ञो भगवानुक्तस्तथा भक्तोऽपि भगवत्प्रेमरसज्ञ इत्युभावेव जगत्यस्मिन् रसज्ञाविति भावः । ननु तर्हि भक्तस्य भगवद्वशत्वमुचितमेव भगवतोऽपि भक्तवश्यत्वे रस एवोपाधिरभूत् । मैवं रसो हि विभावादिसम्वलितः स्थायिभावः स्थायीच प्रेमा रत्यपरपर्य्यायः स च स्वाभाविकममत्वातिशयाविषयीभूतभगवत्सुखकामिता भक्ताश्रयैव तस्याश्च निर्निमित्तत्वात् भगवतश्च सुखपूर्णत्वेऽपि तस्याः सुखातिशयप्रदत्वं श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं निष्कारणमेवातः कथमुपाधित्वं तेन भगवतः स्वाभाविकमेव प्रेमवश्यत्वमायातं प्रेमा च स्वाधारस्वीकारी करोतीति भक्तवश्यत्वञ्च ॥ २२—२८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

निजजनवशगत्वं प्रपञ्चयति । नेति द्वाभ्याम् । कुमनीषिणां स्वपराङ्मुखबुद्धीनाम् अधनाश्च ते आत्मा परमात्मैव धनं येषां ते प्रिया यस्य स हरिः ये श्रुतधनादिमदैः अकिञ्चनेषु सत्सु पापमवज्ञां विदधाति कुर्वन्ति तेषामिज्यां पूजां न भजति ॥ २१ ॥

यो हरिः स्वपूर्णः स्वत एवावाप्तसमस्तकामः अतः अनुवर्तिनीं श्रियं सकलां सम्पदं तदर्थिनश्च द्विपदपतीन् नरेन्द्रान् विबुधांश्च न भजति तेषां परतन्त्रो न भवति किन्तु निजभृत्यवर्गतन्त्रो भवति अमु कृतज्ञः कथमुद्विसृजेत् ॥ २२ ॥

यः प्रिय इति अस्मिन्नध्याये वर्णिताः अन्याः सर्वेऽनायप्रचेतसामिति पूर्वत्र सूचिता ध्रुवकीर्त्यन्तर्गताः भगवत्कथाः प्रचेतसः श्रीमून् श्रावयित्वा ॥ २३-२४ ॥

उपसंहरति प्रचेतसां नारदस्य सम्यक् प्राड्ः प्रश्नप्रतिवचनरूपं भाषणं यस्मिन् तत् एतत् हरिकीर्तनं ते तुभ्यं मयाभिहितम् ॥ २५ ॥

भाषा टीका ।

निर्धन होकर परमात्मा को ही धन मानने वाले पुरुषों के अत्यन्त प्रिय तथा भक्ति रस को जानने वाले जो श्रीहरि, शास्त्र धर्मानुकूल कर्म इनके मदों से जो अकिंचन भगवद्भक्तों का द्रोह करते हैं तिनकी की हुई पूजाओं को वे भगवान् नहीं स्वीकार करते हैं ॥ २१ ॥

जिससे कि भगवान् अपने स्वरूपानन्द से ही परिपूर्ण हैं तिसी से सदा सेवा करने वाली लक्ष्मी तथा लक्ष्मीके चाहने वाले राजा इनसबों को नहीं चाहते हैं तथापि अपने भक्तोंके आधीन रहते हैं ऐसे भगवान् को कृतज्ञ होकर कौन त्याग करसका है ॥ २२ ॥

आप लोगों के पूर्वज वंश में श्रेष्ठ चित्ररथ नाम वाले ध्रुवजी भये सो बड़े ज्ञानी पिता की स्त्री के वचन रूपि बाणों से बालकपन में उनका हृदय वेधित हो गया ॥ ० ॥

तब वे स्त्री के वश पिता को छोड़ कर चले गये तब उदार बुद्धि बालक को मार्ग में मैंने देखा फिर मेरा उप-

॥ श्रीशुक उवाच ॥

य एष उत्तानपदो मानवस्यानुवर्णितः ।
वंशः प्रियव्रतस्यापि निबोध नृपसत्तम ! ॥ २६ ॥
यो नारदादात्मविद्यामधिगम्य पुनर्महीम् ।
भुक्त्वा विभज्य पुत्रेभ्य ऐश्वरं समगात्पदम् ॥ २७ ॥
इमां तु कौषारविणोपवर्णितां क्षत्ता निशम्याजितवादसत्कथाम् ।
प्रवृद्धभावोऽश्रुकलाकुलो मुनेर्दधार मूर्ध्ना चरणं हृदा हरेः ॥ २८ ॥

॥ विदुर उवाच ॥

सोऽयमद्य महायोगिन् ! भवता करुणात्मना ।
दर्शितस्तमसः पारो यत्राकिञ्चनगो हरिः ॥ २९ ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

इत्यानम्य तमामन्त्र्य विदुरो गजसाह्वयम् ।
स्वानां दिदृक्षुः प्रययौ ज्ञातीनां निर्वृताशयः ॥ ३० ॥
१ एतद्यः शृणुयाद्राजन् ! राज्ञां हर्यर्पितात्मनाम् ।
आयुर्धनं यशः स्वस्ति गतिमैश्वर्यमाप्नुयात् ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धेऽष्टादश साहस्र्यां पारम-
हंस्यां संहितायां वैयासिक्यां प्राचेतसोपाख्यानं नाम
एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

भाषाटीका ।

क्लेशों से पांच वर्ष के होकर भी उनने हरि का आराधन किया ॥ ० ॥

तब सब स्थानों से ऊंचा स्थान जो कि भगवान् के सङ्कल्प से बना है तिसको उनने आरोहण किया जिस स्थान को कि मुनि लोग अब पर्यन्त ऊर्ध्वदृष्टि से देखते हैं परन्तु उहां जा नहीं सके हैं तिस से अवाङ्मुख हो गये हैं ॥ ० ॥

सर्वभूतों के अन्तर्यामि ईश्वर तिन्ही ईश्वर को संसार-निवृत्ति के लिये श्री महादेव जी के उपदेश के अनुसार आप सब भजन करो ॥ ० ॥

मैत्रेयजी बोले हे राजन् ! इस प्रकार से कथा और भी भगवत्कथाओं को प्रचेतों से उपदेश करके स्वयम्भु के पुत्र नारदमुनि चले गये ॥ २३ ॥

वे प्रचेताभी नारदजी के मुख से निकला हुआ लोक के मल का नाशक हरि भगवान् के यश को श्रवण करके भगवान् के चरण को ध्यान करते हुये भगवान् की पदवी को प्राप्त होगये ॥ २४ ॥

हे विदुरजी ! जैसा आपने पूछा तैसा प्रचेतों का तथा नारदजी का हरिकीर्तनरूप सम्वाद मैने आपके आगे कहा है ॥ २५ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

यः एष वंशः सोऽनुवर्णितः ॥ २६ ॥
यः प्रियव्रतः ॥ २७—२८ ॥
स्वान् ज्ञातीन् दिदृक्षुः ॥ ३० ॥
राज्ञां चरितमिति शेषः ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥
समाप्तोऽयं चतुर्थः स्कन्धः ॥ ४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स्कन्धार्थमुपसंहरन्नुत्तरस्कन्धप्रवृत्तिनिमित्तभूतराज्ञामुत्थाप्याह । एष इति द्वाभ्याम् । मानवस्य मनुपुत्रस्य उत्तानपद एष वंशोऽनुवर्णितः अथ प्रियव्रतस्य उत्तानपादानुजस्य नृपाणां सम्मतं वंशं निबोध शृणु ॥ २६ ॥

---

१ चरितम्

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

तद्दर्शनबुभुत्सायै समासतस्तच्चरितमाह । यः प्रियव्रतः प्रथमं विरक्त्या वनं प्रविष्टो नारदादात्मविद्यामधिगम्य प्राप्य पुनर्महीम्भुक्त्वा परिपाल्य पुत्रेभ्यः ऐश्वर्यं राज्यं विभज्य पदं भगवत्पदं समगात्सम्यक्साधनोपसंहारेणागात् ॥ २७ ॥

विदुरमैत्रेयसंवादमुपसंहरति बादरायणिः । इदं त्विति त्रिभिः । कौषारविणा मैत्रेयेण उपवर्णितमजितस्य भगवतो वादः गुणानुवादः सतां कथाश्च तत्समाहाररूपमिदं तृतीयतुरीयस्कन्धात्मकं निशम्य विवृद्धेन भावेन स्नेहेन या अश्रुणां कला मात्रास्ताभिराकुलचित्तः त्वचा विदुरः मुनेर्मैत्रेयस्य चरणं मूर्ध्ना हरेश्चरणं हृदा दधार ॥ २८ ॥

ततः हे तात ! महायोगिन् ! करुणात्मना दयालुना त्वया सोऽयं तमसः संसारस्य पारः पारप्राप्तिहेतुः उपायः दर्शितः यत्र तमसः पारे वर्तमानैरकिञ्चनैर्गम्यो भवति हरिः ॥ २९ ॥

इत्येवं वदन्नानम्य प्रणम्य तमनुज्ञाप्य स्वानां ज्ञातीनां दिदृक्षुः शेषेषष्ठी स्वान् द्रष्टुमिच्छुः भानयोगेन पूर्णान्तःकरणः गजसाह्वयं हास्तिनपुरं ययौ ॥ ३० ॥

विदुरमैत्रेयसंवादश्रवणफलमाह । एतदिति । हे राजन् ! हर्यर्पित आत्मा मनो येषां तेषां राज्ञां स्वायंभुवमन्वादीनामेतच्चरित्रं यः शृणुयात्स आयुरादीन् प्राप्नुयात् स्वस्ति गतिं मुक्तिं तत्र स्वस्तिगतिः प्रधानफलं आयुराद्यं आनुषङ्गिकफलानि स्वस्तीति पृथक्पदं वा गतिं मुक्तिं स्वस्ति मङ्गलम् ॥ ३१ ॥

इति श्रीवत्सान्वयपयःपारावारराकासुधाकरस्य सर्वविद्यानिधेः श्रीशैलगुरोः सुतेन तच्चरणकमलपरिचर्याप्रसक्तसूक्तिसमधिगतश्रीमद्भागवतार्थहृदयेन श्रीवैष्णवदासेन श्रीवीरराघवविदुषा कृतायां श्रीमद्भागवतचन्द्रचन्द्रिकाख्यायां श्रीभागवतव्याख्यायां चतुर्थस्कन्धे

* एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकायनमः ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अत्र शुको वृत्तानुवर्णनपूर्वकमुत्तरकथां प्रतिजानीते । स एष इति । अनेन शुकेनोक्तमेव विदुरायोक्तं मैत्रेयेणेति ज्ञातव्यम् ॥२६॥

श्रोतृजनतृप्त्यर्थं प्रियव्रतचरितं प्रस्तौति । यो नारदादिति ॥ २७ ॥

मैत्रेयोक्तहरिकथाश्रवणेन विदुरे को विशेषोऽभूत्तत्राह । इत्थमिति । "नारायणोऽजितपदो वामनो मधुसूदनः । श्रीधरः शङ्करारयज्ञो ब्रह्माऽयज्ञो महानद "इत्यभिधानम् अजितस्य हरेः पादसत्कथां चरणविषयां कथां वा अजितपादानां हरेरंशभूतानां विशेषाविशवतां राज्ञां वा मुनेः चरणं मूर्ध्नि दधार हरेश्चरणं हृदा ॥ २८ ॥

नतेरष्टाङ्गत्वं द्योतयितुं मुनिं स्तौति । सोऽयमिति । यत्र तमसः पारे स्थितः ॥ २९ ॥

यद्यपि एतद्देशे एकत्रिंशाध्याया उपलभ्यन्ते तथापि चतुर्दशपञ्चदशाध्याययोरेकाध्यायत्वेन अवीरराघवाचार्यसंमतत्वेन त्रिंशो ध्यायः श्रीवीरराघवपाठे

स्तुत्वा नत्वा पुनः किमकार्षीदत्राह । इतीति । स्वानां ज्ञातीनामिति कर्मणि षष्ठी निर्वृताशय इत्यनेन ज्ञातव्यांशस्य पूर्तिं दर्शयति ॥ ३० ॥

शुक एतस्य श्रोतुरैहिकामुष्मिकं फलमाह । एतद्य इति ॥ ३१ ॥

चतुर्थस्कन्धोऽयं हरिचरितरत्नावलिनिधिः
कथं चिद्व्याख्यातो हरिगुरुमहानुग्रहवशात् ॥
महान्तः प्रीयन्तामगुणसुलुब्धाः शुचिधियः
सहन्तां चावद्यं मम विवृतिमार्गे स्खलनतः ॥ १ ॥
सुमनःसुमनोमालौ लसन्ती मुरभिद्गले ।
पदरत्नावलिर्नाम वनमालेव रोचताम् ॥ २ ॥

इतिश्रीमन्महेन्द्रतीर्थपूज्यपादशिष्यविजयध्वजभट्टारककृत
श्रीमद्भागवतटीकायां पदरत्नावल्याम्
चतुर्थस्कन्धे एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इमां मङ्गलस्वीकाररूपां तेनेत्यत्र तातेति क्वचित् ॥२८--२९॥

प्रथमस्कन्धोक्तं योजयति । इति निर्वृताशय इति । मैत्रेयद्वारा श्रीभगवद्गीकारानुसन्धानेन इति भावः ॥ ३० ॥

परमानन्देन सकामश्रोतृनप्याशिषयति । एतद्य इति ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भस्य
एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥
समाप्तोऽयं चतुर्थस्कन्धक्रमसन्दर्भः ।

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ॥

तमसः संसारसमुद्रस्य पारः यत्र हरिरकिञ्चनं प्राप्नोति किं पुनर्वक्तव्यमकिञ्चनो हरिं प्राप्नोतीति ॥ २९॥

स्वानां स्वान् ज्ञातीन् ॥ ३०–३१ ॥

न क्वापि विद्या च न भक्तिगन्धोऽप्यहो न भक्तेष्वपि मन्दभावः ।
न मे विरक्तिर्न मनोवशं तत् वेद्मि टीकां विदधे किमोजाः ॥
शुचौ सौम्यदिने शुक्लपञ्चम्यां यमुनातटे ।
टीकापूरि चतुर्थस्य समीपे कल्पशाखिनः ॥
इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
एकत्रिंशश्चतुर्थस्य सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ३१ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मानवस्य मनुपुत्रस्योत्तानपदः य एष वंशः सोऽनुवर्णितः॥ २६ ॥

यः प्रियव्रतः आत्मविद्यापरमेश्वरज्ञानमधिगम्य प्राप्य ऐश्वर्यं पारमेश्वरं पदं स्थानम् ॥ २७ ॥

विदुरमैत्रेयसम्वादं श्रीशुक उपसंहरति । इमामिति । अजितस्य पादौ वर्णनं यस्यां तां सत्कथां निशम्य श्रुत्वा मुनेश्चरणं मूर्ध्ना हरेश्चरणं हृदा दधार ॥ २८ ॥

तेन करुणात्मना भवता तमसः अज्ञानस्य पारः आत्मानात्मपरमात्मविवेकः य हरिः अकिञ्चनैरनन्यशरणैर्गम्यते इत्यकिञ्चनगो भवति ॥ २९ ॥

निर्वृतः सुखित आशयो यस्य सः स्वानां ज्ञातीनां दिदृक्षुस्तदुद्धाराय तान् द्रष्टुमिच्छुः ॥ ३० ॥

हरौ प्रत्यर्पित आत्मा यैस्तेषां हरिभक्तानामेतच्चरित-

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मिति शेषः स्वस्ति सुखम् मोक्षमित्यर्थः गम्यते अनयेति गति-र्मोक्षसाधनम् ॥ ३१ ॥

इतिश्रीमद्भगवन्निम्बार्कचरणचिन्तकशुकसुधीप्रणीते
चतुर्थस्कन्धीये श्रीमद्भागवतसिद्धान्तप्रदीपे
एकत्रिंशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ३१ ॥

भाषाटीका ।

श्रीशुकदेवजी बोले हे राजन् ! जो यह मनुका पुत्र उत्तानपाद का वंश हमने वर्णन किया अब प्रियव्रत के वंश को भी श्रवण करो ॥ २६ ॥

जिस प्रियव्रत ने नारदजी से ब्रह्मविद्या को प्राप्त होकर फिर पृथिवीका भोग करके पृथिवी का पुत्रों को भागदेकर ईश्वर पदको प्राप्त किया ॥ २७ ॥

मैत्रेयजी के वर्णन करनेसे भगवान् की कथा के समीचीन सम्वाद को श्रवण करके विदुरजी के भक्तिभाव की वृद्धि हुई नेत्रों में से अश्रुपात होने लगे फिर विदुरजीने मस्तक से मैत्रेयजी के चरणको धारण किया हृदयसे श्रीहरिके चरण को धारण किया ॥ २८ ॥

विदुरजी बोले आज आपने कृपासे मेरे को संसार के पार होने का उपाय मार्ग दिखाया जिस मार्ग में कि अकिञ्चनजनों के प्राप्य हरि का कथन किया गया है ॥ २९ ॥

श्री शुकदेवजी बोले विदुरजी इस प्रकारसे कहकर मैत्रेयजी को नमस्कार करके उनसे आज्ञा मांग कर अतिप्रसन्न होकर अपने बान्धवों की देखने की इच्छासे हस्तिनापुर को चले गये ॥ ३० ॥

हे राजन् ! हरि भगवान् में मनलगाने वाले प्रचेता राजों की इस कथाको जो श्रवण करेगा वह पुरुष आयु धन यश कल्याण ऐश्वर्य वैकुण्ठ इन सबोंको प्राप्त होगा ॥ ३१ ॥

दोहा

यहि प्रकार पूरण भयो, स्कन्ध चतुर्थ निदान ।
भाषा याकी कछुक लिखी, लक्ष्मणदास सुजान ॥१॥

इति श्रीमद्भागवत चतुर्थस्कन्ध एकतीसमां अध्याय
का भाषानुवाद वृन्दावन निवासी लक्ष्मणाचार्यकृत
समाप्त ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे एकत्रिंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ ३१ ॥
स्कन्धश्च समाप्तः । शोधकश्चास्य ग्रन्थरत्नस्य वृन्दावननिवासि लक्ष्मणाचार्यः ।

श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।